

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देशसमस्तकोषाशेषशास्त्रसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तत्त्वज्ञ-नानार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूत्रकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-छन्दःप्रभृतिनाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
सूत्र्युक्तव्यवस्थादिमंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-वाहादुरेण

विरचितः।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तवृत्तशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्कलितवृत्तशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च साद्धम्।

श्रीवरदागसाद-वसुना तदनुजेन श्रीहरिचरण-वसुना च

नागराचरैः

पुनः प्रकाशितः।

प्रथमः खण्डः।

प्रथममंखला।

कलिकाता राजधान्यां

व्याप्तिलिप्तमिसनयन्ते सुद्धितोऽभूत्। शताब्द्याः १८०८॥

भार
क्रमां
विभ

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देशस्थसमस्तकोषाशेषशालसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तत्त्वज्ञ-नानार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूत्रकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-चन्द्रःप्रभृतिनाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
स्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-वाहादुरेण

विरचितः ।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तवङ्गशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदेदाहरणादिभिः
नूतनसङ्कलितवङ्गशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च साद्धम् ।

श्रीवरदाप्रसाद-वसुना तदनुजेन च श्रीहरिचरण-वसुना

नागराक्षरैः

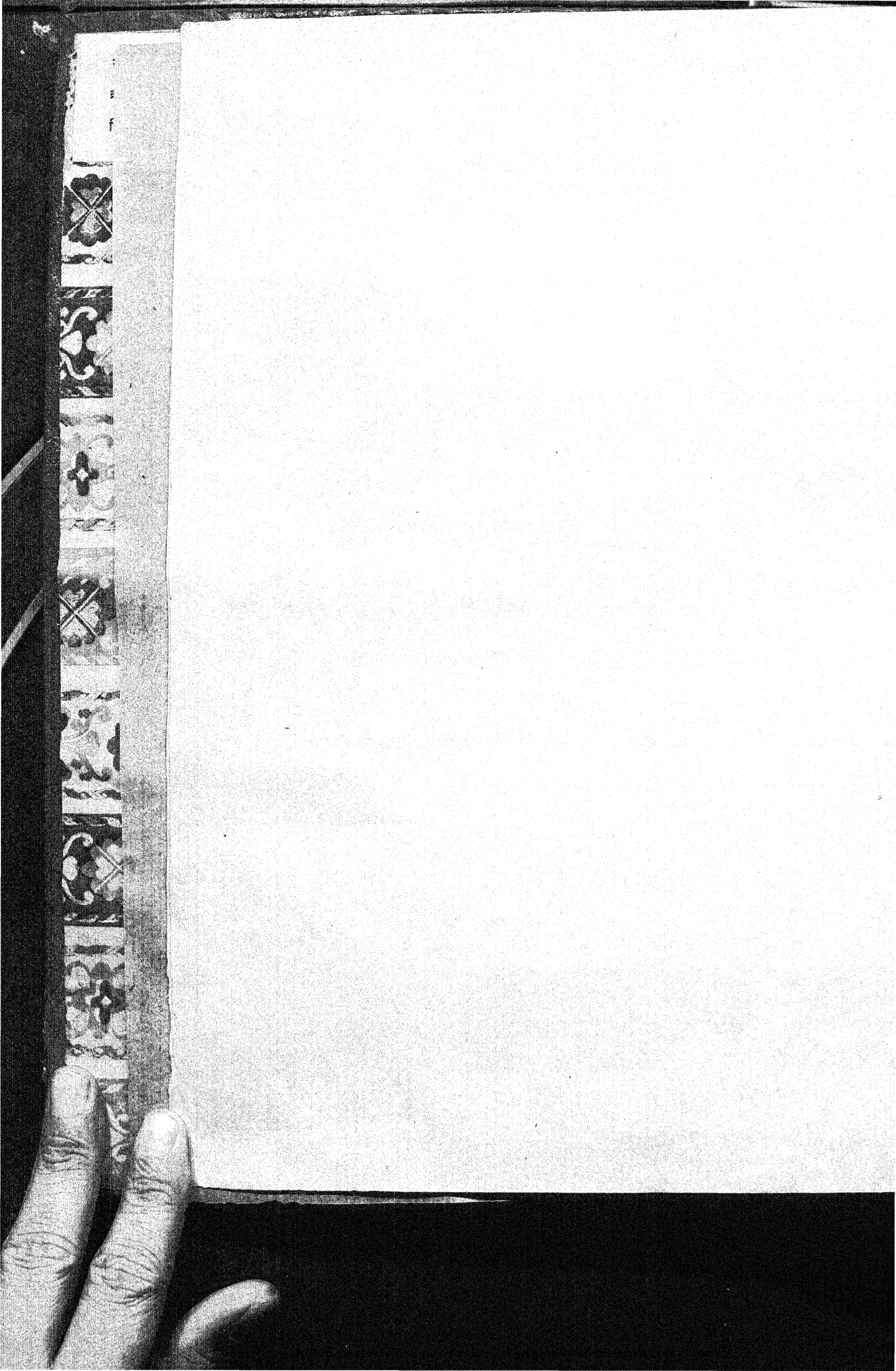
एनः प्रकाशितः ।

प्रथमः खण्डः ।

प्रथमसंख्या ।

कलिकाता-राजधान्यां

याज्ञिकमिसनयन्त्रे मुद्रितोऽभूत् । शकाब्दाः १८०८ ।

OPINIONS OF LITERARY MEN ANENT THE CELEBRATED SANSKRIT
ENCYCLOPEADIC LEXICON THE SABDAKALPADRUMA. BY THE
LATE RENOWNED RAJAH SIR RADHAKANT DEB,
BAHADUR, K. C. S. I., OF CALCUTTA.

Sir Hyde East, Chief Justice, has very great pleasure before he leaves India, in stating the high regard and estimation in which he holds Babu Radhakant Deb, the son of a worthy and respectable father, Gopeemohun Deb; he has had the benefit of their assistance upon several interesting occasions calculated to promote the general good and advancement of their countrymen, and he has always found them both to be men of the highest probity and of sound good sense. Radhakant is also a considerable scholar, and is now engaged in compiling a very learned work. I quit these two most worthy men and my friends, with much regret, and I recommend them both to the protection and esteem of my successor.

Calcutta, 1822.

*Extract of a letter from Professor Eugene Burnouf, Secy. to the Asiatic Society of Paris,
dated 5th May, 1835.*

I feel great pleasure in announcing to you that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member, upon my proposition, which was supported by Dr. Mohl, one of the Members of the Council. You have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian literature by the publication of your Sabdakalpadruma, a real philological, and religious treasure of India.

*Extract of a letter from His Excellency W. Osholme, Minister to His Majesty Frederic VII, King of
Denmark, dated 10th May, 1854, Danish Legation.*

The undersigned Minister to H. M., the King of Denmark to the Court of St. James, has been charged by his gracious Sovereign to transmit to the learned Radhakanta Raja Bahadur, the accompanying royal medal, *pro meritis* as a token of the sincere acknowledgment, and the high value placed by His Majesty upon the esteemed gift of two copies of the interesting and elaborate work called the Sabdakalpadruma, conferred by the author upon His Majesty's own, and the University's library, in Copenhagen.

*Extract of a letter from Dr. Albrecht Weber, a Member of the Royal Academy of Sciences at Berlin,
dated 26th March, 1858.*

I have the pleasure to inform you that the Royal Academy of Sciences, yesterday, on my proposal, elected you, as an Honorary Member, on account of your merits as Author of the Sabdakalpadruma. It is one of the highest honours, our Academy can invest with, for the number of the Honorary Members is very small and restricted.

*Extract of a letter from J. Prinsep, Esq., Secretary to the Asiatic Society of Bengal,
dated 7th July, 1836.*

The Society is already aware of the eminent services you have rendered to your countrymen, as well as to every student of Indian Literature by the compilation, and publication of your Sanscrit Encyclopaedical Lexicon, and is satisfied that you will derive the truest sentiments of self-pride, and satisfaction from having accomplished so laudable and creditable an undertaking; while to posterity your name will be handed down, among those who have been most prominent in enriching and preserving your national literature.

*Extract from the Minutes of the Proceedings of the Committee of Correspondence of the Royal Asiatic
Society of Great Britain and Ireland. Transactions of the R. A. S. of G. B. and I., vol. 2nd
Ap. P. LXIII.*

Sir Alexander Johnston, having laid before the Committee, the first volume of a Sanscrit Encyclopaedical Dictionary, and a Bengallee Spelling Book, compiled by Baboo Radhakant Deb, of Calcutta. It was resolved—"That in consequence of the talent displayed in those works, and the general exertions of Baboo Radhakant Deb, for the promotion of knowledge, he be recommended to the Council for election, as a Corresponding Member of the Royal Asiatic Society," "that a Report of the steps taken by this Society in relation to Capt. Low, and Baboo Radhakant Deb, be made to Lord William Bentinck, and Mr. Fullerton; and that those Governors be requested to afford their assistance to Capt. Low, and Baboo Radhakant Deb, in the attainment of the Society's objects."

*Extract of a letter from P. Clarke, Esq., Secretary to the Royal Asiatic Society of Great Britain,
and Ireland, dated 6th April, 1845.*

In acknowledging the continuation of your learned and valuable work, allow me to assure you how highly the Royal Asiatic Society estimates the elaborate productions of learned Native gentlemen, and what marked approbation accompanies the recognition of their labours.

Extract from the Annual Report of the Asiatic Society of Paris, for 1846.

Le Rajah Radhakant Deb de Calcutta, a fait paraître le cinquième volume de son Dictionnaire encyclopedique Sanscrit. Dans cet ouvrage, chaque mot est suivi de l'interpretation du sens, des synonymes avec l'indication du dictionnaire dont ils sont tires, de la description de l'objet auquel il s'applique, et de citations empruntées aux livres classiques qui en ont fait usage. L'utilité de cet ouvrage pour les études en Europe est malheureusement restreinte par son excessive rareté; car l'auteur l'imprime à ses frais et ne le met pas en vente.—La systeme de distribuer les ouvrages au lieu de les vendre fait honneur à la magnificence des auteurs ou des Gouvernements, mais quelque soin qu'on mette à les faire parvenir dans les mains de ceux en ferait usage, on n'y reussit jamais complètement, et il vaudrait mieux, je dirais même, il serait plus généreux de les mettre en vente à un prix assez bas pour que tous ceux qui en ont besoin pussent se les procurer.

L'entreprise de Radhakant Deb est, au reste, d' autant plus meritoire que l'étude du Sanscrit, comme, en général, celle des langues savantes de l'Orient, ne jamais été aussi peu encouragée dans l'Inde qu'elle l'est actuellement.

Translation.

Rajah Radhakant Deb of Calcutta has issued the 5th volume of his Sanscrit Encyclopedic Dictionary. In this work each word is followed by the explanation of its meaning, by synonyms, the Dictionary being indicated from which they are taken; by the description of the object to which the word applies; and by quotations from the classical works in which it is used.

The utility of this work for the purposes of study in Europe is unfortunately limited by reason of its great scarcity, for the author presents it at his own cost and does not put it forward for sale. The system of distributing works instead of selling them, does honour to the generosity of authors and Governments, but in spite of the care they may take to cause their books to reach the hands of those who can make use of them, they never succeed completely in effecting their purpose, and it would be much better, and I may even say more generous, to cause the works to be sold at a price sufficiently low to enable all those to procure them who have need of them.

Finally the undertaking of Radhakant Deb, is so much the more meritorious, as the study of the Sanscrit, as that of the learned languages of the East generally, has never been so little encouraged in India as at the present time.

Extract from the Journal of the American Oriental Society, Vol. I, No. 1, p. 77.

The learned Radhakant Deb, at Calcutta, continues the printing of his *Thesaurus* of the Sanscrit language and literature; the 4th volume reached Paris two years ago.

Extract of a letter from G. A. Bushby, Esq., Secretary to the Government of India, dated 15th January, 1848.

They (the Court) have requested the Government to convey to you their thanks for the presentation of the Dictionary, and to signify their high sense of the industry and learning exhibited in the work.

Extract of a letter from George Couper, Esq., Secretary to the Government of India, dated 5th August, 1853.

I am directed to inform you that in a despatch recently received, the Hon'ble Court direct the Governor-General in Council to convey to you their acknowledgments for your very valuable and learned work, and to express their satisfaction in finding that you have justly appreciated the motives by which they are actuated in giving encouragement to the cultivation of the ancient language and literature of India.

Extract from the Preface to the Sanscrit and English Dictionary of Dr. Horace Hayman Wilson, Professor of Sanscrit in the University of Oxford, 1st edition, 1819, P. XXXVIII.

A compilation of a superior character to any of these modern works and indeed to any of the more ancient works is now in progress in Calcutta, it is entitled the *Sabdakalpadruma*, and is a Sanscrit Dictionary alphabetically arranged, with reference to the authorities, and with copious explanations in the Sanscrit language, it is printed in the Bengali character, it is the work of a young native gentleman of fortune and family, Radhakanta Deva, with the assistance of the best Pandits, and is printing at his own expense, and is an occupation which singularly contrasts with the low luxury, in which Hindoos of his age and rank ordinarily spend their time and money; the politeness of the author has favoured me with the first sheets of the work, but I regret, it has not sufficiently advanced for me to benefit by its contents, he has also obliged me with many critical remarks on the earlier part of my own Dictionary, of which, where practicable, I have availed myself. The *Sabdakalpadruma* must take some considerable time before it is completed.

Extract from an article by Dr. H. H. Wilson, published in the Journal of the Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. 13, Pt. 2, P. 209.

Besides the laudable efforts which are being made in India to preserve the memorials of Antiquity, very meritorious activity prevails there in the promotion of Sanscrit literature. Foremost amongst its results, we may place the completion of a voluminous Sanscrit Lexicon, by Rajah Radhakanta Deva, a native gentleman of Calcutta of the highest respectability and well-known as combining a devoted attachment to the institutions and religion of his country, with a liberal participation in all public measures for improving the education of his countrymen by the efficient cultivation of the English language and European literature and science.

Extract of a letter from the same, dated London, 16th August, 1852.

Your perseverance and disinterestedness in this great work are entitled to the highest credit, and it will no doubt perpetuate your name for ever amongst the students of Sanscrit.

Extract of a letter from the same, dated 18th May, 1859.

Your work is an immense storehouse of valuable materials and will be consulted whilst Sanscrit is studied; I wish it were reprinted in a smaller type and on better paper.

Extract of a letter from A. Stirling, Esq., Persian Secretary to the Government of India, dated 23rd January, 1826.

The highest consideration appears to be due to the author for engaging in so useful and at the same time laborious a literary undertaking, and the manner of its execution will afford the most important facilities to the study of Sanscrit letters.

Extract of a letter from William Butterworth Bayley, Vice-president of the Supreme Council of India, dated the 27th January, 1826.

I am well persuaded that a work to which you have devoted much of your time and attention must be highly valuable and useful, and it is gratifying to observe, that your talents and labours are directed to numerous important objects tending to advance the knowledge, to raise the character, and to promote the best interests of your countrymen.

Extract of a letter from G. F. Gordon, Esq., dated 8th February, 1826.

The proof of your munificent application of time and fortune, to the promotion of the literature of your countrymen which your valuable Dictionary affords, in addition to the many other instances exhibited in your zealous support of every public institution that has education for its object, cannot fail to place you high in the esteem of liberal-minded Englishmen * * * and I beg to add my earnest hope that you may long live not merely to complete the work, but to enjoy the well-earned reputation to which it will so justly entitle you.

Extract from the Preface to the Rev. Mr. Morton's Dictionary of the Bengali and English language.

The Sabdakalpadruma now in course of publication by Baboo Radhakanta Deva, whose talents and useful labours reflect the greatest credit on himself and his fellow-countrymen of this Province, and promise to be of eminent service to the students of Hindoo Literature, has been consulted as far as published. The compiler having with equal kindness and liberality been favoured by that gentleman with the copy of the extant portion of his elaborate work, takes this opportunity of offering his grateful acknowledgments to him for the aid thence derived.

Extract of an article by Dr. R. Lenz, published in the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. II, P. 188 (1835).

Three volumes of this valuable work comprising each nearly 1000 pages in large quarto, are now in the library of the Royal Asiatic Society, presented to it by the learned author. This portion perfectly justifies the high character, which Professor Wilson gave the work in the first edition of his Dictionary in 1819; anticipating only from a few sheets, then printed, how inestimable a store of authentic information on a variety of subjects connected with Sanscrit literature would be laid open by this admirable undertaking, the expensiveness of which did not however admit a hope of its speedy accomplishment. Radhakanta's work is very distinctly, and generally speaking, accurately printed in the Bengali character; and deserves certainly not the least part of its superior character to the generality of Indian printings from being alphabetically arranged in the European method. A great part of its articles have indeed become comparatively of inferior importance since the appearance of the 2nd edition of Mr. Wilson's Dictionary, where every additional information, supplied by the learned Hindoo on the different meanings of words, has of course been carefully reproduced by the celebrated lexicographer, who was then already in possession of the three volumes before us, except a few sheets at the end of the last. Our recommendation of these volumes is not so much founded on the lexicographical as on the Encyclopædical portion; which forms by far, the most copious and interesting part of the whole; although the first mentioned articles have a fair claim to the attention of the Sanscrit student on account of their ample specification of synonyms, collected from all *coshas* of celebrity and their commentaries, so as to supply in some measure, the deficiency of a dictionary, English and Sanscrit, or that of an index pointing out for any meaning all the variety of Sanscrit expressions. The method adopted by the author in articles of a merely lexicographical nature, is, next to the word in question, to note its gender if a noun, or if not, its grammatical character, then to give a short definition of its meaning by mentioning the class of beings or ideas to which it belongs, next to explain it by corresponding expressions in Bengali; sometimes also in Persian; after which he proceeds to the *Paryāya* or list of synonyms in Sanscrit, which sometimes amount as in the article *Chandra* to the number of one hundred and more, noticing always their respective authorities. * *

We beg to conclude our present remarks on this important work with the prediction, that in its remaining portion the author will probably continue to extend its articles in the same proportion as he has evidently done during his preparation of the present volumes, the third of which contains an article of no less than 162 pages on *Prāyaschitta* analogous in form and nature to that on *karmavipaka* which we mentioned above: we only wish he would no longer prevent his European admirers from reaping the advantage of the portion hitherto printed, but at once make up his mind to send to Europe these three volumes, valuable as are their contents, to be sold separately.

Extract of a letter from Eugene Burnouf, Membre de l' Institut de France, dated 5th May, 1835.

J'éprouve une grande satisfaction à vous annoncer que le Conseil de la Société Asiatique de Paris vous a reçu au nombre des membres honoraires, sur la proposition que j'en ai faite et qui a été appuyée par M. Le Dr. Mohl, l'un des membres du conseil. Vous étiez depuis long temps appelé, Monsieur, à faire partie des membres honoraires de la Société, et le conseil n'ignorait pas les grands services que vous rendez à la littérature Indienne par la publication de votre *Sabda Kalpa Druma*, véritable trésor philologique, philosophique et religieux de l'Inde. * * * mais, j'ai déjà pu voir par le examen rapide de plusieurs articles étendus, tels que *Prayaschitta Brahmana* et autres, quelle riche instruction contient cet ouvrage qu'est fait pour placer le rom de son auteur au premier rang des Savants Brahmanes qui ont consacré leurs veilles à rebut honorable de populariser la belle langue et la littérature intéressante de leurs pères.

Translation.

I feel great pleasure in announcing to you, that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member upon my proposition, which was supported by Dr. Mohl, one of the members of the Council, you have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian Literature, by the publication of your *Sabdakalpadruma*, a real philological, philosophical and religious treasure of India * * *

I can already see from a brief examination of many excellent articles, such as *Prayaschitta, Brahmana* and others, what great instruction can be derived from this work which must place the name of its author on the first rank of learned Brahmins, who have consecrated their labours to the honourable end for making popular the fine language and interesting literature of their fathers.

Extract of a letter from the same, dated 25th October, 1840.

Je pense que vous n'avez pas besoin de cet hommage pour être convaincu des sentiments de respect et de gratitude que je vous porte ; et du plaisir avec lequel je me souviens du beau présent que vous avez bien voulu me faire de votre précieux et si utile *Sabdakalpadruma*. Je ne puis me servir de votre excellent lexique sans vous remercier de cœur du service que vous avez rendu à la connaissance de l'Inde en le composant, et à mes études particulières, en voulant bien m'en adresser un exemplaire.

Translation.

I think you don't require any homage to be convinced of the sentiments of respect and gratitude which I entertain for you, and of the pleasure with which I remember the beautiful present which you have been good enough to make to me of your very valuable and useful *Sabdakalpadruma*. I cannot make use of your excellent lexicon without thanking you heartily for the service which you have rendered to the literature of India by its preparation, and to my particular studies, in being good enough to present me with a copy of it.

Extract of a letter from Major A. Troyer, Member of the Asiatic Society of Paris, editor of the Raja Tarangini, &c., dated — June, 1837.

Be sure that we expect with great impatience the continuation of your valuable Dictionary, honourable mention of which was made in several philosophical Journals of the Continent.

Ditto, dated Paris, 12th January, 1847.

I have in my last letter expressed to you his (M. Gorressio's) desire to carry with your name, your excellent Dictionary to Turin, the capital of one of the Italian kingdoms ; your work will be the only one in Italy, which country will not then have to envy France and Germany, where your merit is already justly appreciated.

Ditto, dated 18th December, 1849, quoted in a letter from H. Piddington, Esq., dated 7th February, 1849.

Our worthy friend Major Troyer, in a letter from Paris, 18th December, says : " Will you be so kind as to remember me kindly to my friend Rajah Radhakant Deb, and to tell him that Monsr. Gorressio has received his Dictionary, and that the continuation of this most valuable work is anxiously expected by all the Sanscrit scholars ; tell him, I beg you, that his *Sabdakalpadruma* shall be a "*Namasyadruma*."

Ditto. Dated Paris 20th March, 1859.

Your very valuable work, the *Sabdakalpadruma*, perpetually strikes my eyes among my books, and is often consulted by me. I congratulate you very sincerely upon the well deserved testimonies of honour which you have received from so many learned Societies of Europe * * * * You have completed the great service which your lexicon renders, and will for ever render, to Sanscrit literature by an Appendix.

Extract of a letter from Dr. Nathaniel Wallich, dated London, 6th June, 1838.

There is a Latin quotation which I may in perfect truth apply to you : *Elargiste monumentum aere perennius*, that is to say, you have raised to yourself a trophy more lasting than brass or other transitory things. I cannot conceive a more stupendous and noble undertaking than your Sanscrit Dictionary, which judging from the awful labour of the four first volumes ending with च will at least require another final very big volume. All who have any respect for literature, all who have the least pretension to judge of the sublimity of the Sanscrit language, and all who not knowing

the least of it, have at least the decency to suppose that the admiration for the venerable language expressed by such men as a Colebrooke, a Jones, a Mill, a Wilson, a Schlegel, a Wilford, a Carey and the other great foreigners (not to say a word of the natives of this country,) is well founded, all, I say, must feel the deep gratitude that is due to the great and learned author of such a work as the Sabdakalpadruma.

Extract of a letter from George Norton, Esq., dated 25th September, 1844.

In my position as President of the Madras University, I must bring your splendid work to useful account, and in every way I feel gratified by such a mark of esteem paid to me by a fellow labourer in the cause of native education and advancement.

Extract of a letter from Dr. E. Roer, dated 7th June, 1847.

Accept my sincerest thanks for your kindness in presenting me with a copy of the Dictionary which will be of the highest value to me. I owe to it already a great debt of gratitude for the assistance I derived from it when all other resources failed me. When translating the *Bhāṣā-parichchheda*, the technical terms of which I had sometimes great difficulty in understanding exactly, I found always my doubts removed on referring to the Dictionary, when the Pandit whom I consulted could not give me a satisfactory explanation.

Extract of a letter from H. B. Koenig, Esq., to Dr. E. Roer published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 17, Part 1, P. 33.

To the celebrated Radhakanta, I shall by the same opportunity, transmit a copy of all my publications, which I have sent to the Society, for which consignment, you sir, will be kind enough to procure one or two copies of the celebrated Sanscrit Dictionary published by Radhakanta. The distinguished author, will perhaps be the more inclined to comply with my wishes as he will benefit by it, in a high degree, the Oriental Students in Germany, as I do not design this work for sale, but shall religiously keep it for the numerous applications made to me for its use.

Extract of a letter from the same to the Rajah, dated Bonn, 21st December, 1847.

The applications made to me for the use of this treasure, are already very numerous, though it has not as yet arrived here, and willingly as I would further science, by fulfilling all requests, and granting all wishes, this of course is impossible as the number of those, who devote themselves at present to this branch of science is already too vast even in Germany alone, to allow the use of it to all, however urgent their requests, however desirous and able, they themselves may be, I must be content by granting the use of this work only to the most eminent of the eminent students of Sanscrit, to whom it will be an inexhaustible source of knowledge and wisdom, as it will be a great gratification to me, to be thus instrumental in furthering and increasing science.

Extract of a letter from F. E. Hall, Esq., Assistant Principal, Benares College, dated 26th April, 1850.

In a letter from Dr. Wilson, which Dr. Ballantyne received a short time ago, the learned Oxford Professor expresses himself in much about the same terms respecting your most laudable compilation, that he employs in the Preface to the first Edition of his dictionary, commendation from such a quarter you must of course, in company with all Indian scholars, esteem at its value, which is not light.

Extract of a letter from Dr. Herman Brockhaus, Professor of Sanscrit Literature in the University of Leipzig, and Secretary to the German Oriental Society, dated 5th December, 1850.

You are not unacquainted with the deep interest which has been awakened in Europe by the introduction of the study of the ancient sacred language and literature of your nation, that this interest is heightened every year as new sources of this grand object are opened and become the object of deep and scientific investigation. * * * *

But alas! the necessary resources to bring light and order into this world so new to us often fail us. One of the most important of these resources is your inestimable Sabdakalpadruma. Astonishing is the learning displayed in this great work, so rich in its contents, so invaluable as the most complete collection of the most valuable results of the Indian mind, but alas! it is extremely rare in the Continent of Europe. It is quite impossible to obtain it through booksellers, and as I find myself so often at a loss in my studies from the want of it, I hope you will excuse the request that I here venture to make, viz., to send me a copy of your Sabdakalpadruma.

Extract of a letter from the same, dated 15th December, 1851.

It is a source of heartfelt delight to me, that your obliging and ready compliance, with my request, will put me in possession of the invaluable treasures contained in your Encyclopedia of the Indian language and wisdom.

I shall consider this precious work the gift of your generosity as a deposit presented in some measure to the learned men in Germany, and shall willingly extend my communications to all, who may wish to quaff from this inexhaustible spring. I hope thus to make the most honorable use of your valuable present, and at the same time to comply most worthily with the views and wishes of the generous donor.

*Extract of a letter from Edward E. Salisbury, Professor of Sanscrit in Yale College U. S. A.
Secretary to the American Oriental Society, dated 28th September, 1850.*

While I beg you to receive my grateful acknowledgments, I would fain hope that the fulfilment of your desires, respecting the cultivation of Sanscrit learning in the Western world, may be promoted by the introduction of your work into our libraries.

*Extract of a letter from Pandita Radhakrishna of the Court of the late Maharaja Ranajita Sinha,
dated Lahore, 9th June, 1852.*

The 7th Vol. of the said work has not yet reached this station, but is expected within a very short time. The other volumes of the work have lately occupied my close attention and been found to be an invaluable production in the literary world; your indefatigable labour I firmly believe, will be amply rewarded by the inestimable advantages, which students will derive from its perusal. * * * * * As I have caused the work to be transcribed in the Devanagara character, the Literati, of this Province have thereby an easy access to it; all the Pandits of this country, who have seen it, have expressed their approbation of it in high terms of eulogium.

*Extract of a letter from Dr. Charles Lassen, Professor of Sanscrit Literature in Bonn, dated
7th August, 1852.*

By the completion of the Sabdakalpadruma one of the most arduous and important literary enterprises, has been brought to a successful conclusion, and thereby a vast treasure of information, on a great number of subjects connected with Indian religion, science, arts, geography, and material productions, has been opened to the literary men who occupy themselves with their study. By this performance your Highness has rendered your name, immortal amongst those of the patrons of Sanscrit philology, and proved to the present age, that India still possesses luminaries of science, which may vie with the most celebrated Hindus of yore for glory, your Highness speaks too moderately of your work by saying, that it may be only useful to the novice in Sanscrit, I have on the contrary by frequently referring to it, after having in vain sought for the desired information in other works, and found which I wanted in your Sabdakalpadruma, convinced myself that it is a rich source of information, on a multitude of subjects. * * * The Sabdakalpadruma forms the chief ornament of my library, and I need hardly add, that I shall ever cherish in grateful memory the benevolence your Highness has bestowed on me by deigning to present me with such an inestimable gift.

Extract of a letter from the same, dated 4th October, 1853.

By this accomplishment your Highness has made an inexhaustible mine, of hitherto hidden treasures accessible to Sanscrit scholars, and placed your name amongst those of the munificent patrons of Indian philology, the cultivators of which will, for ever, venerate your memory as that of one of their greatest benefactors. Your Highness may rest assured that I shall always regard your donation, as a most precious reward for my labours in the field of Hindu Antiquities, and I ardently wish that the 8th volume may soon be published by which this grand, and incomparable work will be completed.

*Extract of a letter from Dr. Albrecht Weber, Docent of the Sanscrit language in the University of
Berlin, and Editor of the White Yajurveda, &c., dated 21st October, 1855.*

The Sabdakalpadruma will remain for ever a monument of your industry and perseverance and a valuable mine of useful information about the later Hindu notions and literature.

Extract from the Preface to the Sanscrit Wörterbuch being published under the auspices of the Imperial Academy of Sciences at St. Petersburg, by Rudolph Roth and Otto Bohtlingk, Vol. 1, 1855.

Radhakanta's Sabdakalpadruma, eine Werk, welches dem gelehrten Indier in vielfacher Beziehung zur grössten Ehre gereicht, hat uns in den Stand gesetzt, eine grosse zahl von unedirten indischen wörterbüchern und von commentaren zu diesen wörterbüchern, welche uns auch handschriftlich nicht zu Gebote standen, zu benutzen. Arch Anführungen aus edirten und unedirten Schriften, vor allem aber die reiche synonymik von Pflanzennamen ist uns sehr zu Statten gekommen. Ein exemplar dieses durch den Buchhandel nicht erreichbaren schätzbaren werkes verdankt die Kaiserliche Akademie der Wissenschaften der Freigebigkeit des Verfassers.

Translation.

Radhakant's Sabdakalpadruma, a work which in many respects, reflects the highest credit on the learned Indian, has enabled us to make use of a great number of unedited Indian Dictionaries and of commentaries to these Dictionaries of which we possess no copies. It is very useful likewise for its reference to edited and unedited manuscripts containing all the copious synonyms of plants. This precious work is not obtainable through Booksellers, the Imperial Academy of Sciences is indebted for a copy of it to the liberality of the Author.

*Extract of a letter from Dr. Max Müller, Editor of the Rig Veda &c. to Dr. E. Roer, dated — 1847.
Published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 17, Part I, P. 331.*

I would especially be gratified to hear the opinion of learned men above the prejudices of their country as Raja Radhakanta Deva for instance, who by his Dictionary has acquired the lasting gratitude of all Sanscrit scholars, and who best knows that the ancient literature of India need not to be screened from the light of publicity, but may boldly challenge the comparison of the literature of all nations, the history of which shews the same progress of intellectual development.

Extract from Dr. M. Müller's Preface to the Rig Veda Samhita, Vol. 2.

I have been also honoured by that distinguished scholar and noble patron of Sanscrit literature Raja Radhakant Deva of Calcutta with a most valuable present the Sabdakalpadruma, a work which by its comprehensive range and its excellent arrangement stands unrivalled in Indian Philology.

Extract of a letter from the same, dated London, 30th March, 1856.

I also felt it my duty to express publicly in the preface to my second volume of the Rig Veda, my personal obligation to you for the valuable present which you made me of your magnificent work, the Sabdakalpadruma, a work which does infinite credit to your public spirit, your reverence for the antiquities of your own nation and your comprehensive knowledge of all that is truly valuable in the literature of your ancestors. This work will make your name for ever revered among your countrymen and highly respected among the Scholars of Europe.

तथा च श्रुतिः यावद्विज्ञोके पुरुषमुष्टेन कर्मणा श्रूयते तावदयं स्वर्गं लोके वसतीति ।

Extract of a letter from Dr. Chütz dated Bielefeld, 21st October, 1857.

Till now I honoured you deeply as a great scholar, the author of the Sabdakalpadruma, now I love you as one of the kindest hearts on the earth.

Extract from Art. VI of the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, read by Professor H. H. Wilson, 19th March, 1859.

The writer, a friend of many years, Raja Radhakanta Deb is well known as a leading member of the Native Society of Calcutta, who adds to the distinction of rank and station, that of a foremost place amongst Sanscrit scholars, as evinced by his great Lexicon or Literary Encyclopedia of the Sanscrit language, in seven quarto volumes, the Sabdakalpadruma, which enjoys a European as well as Indian celebrity. Any opinion coming from him on subjects connected with the ancient literature of his country is entitled to the greatest deference.

Her Majesty Queen Victoria has been graciously pleased to confer on Raja Radhakanta Bahadur, a distinguished mark of Royal favour by the gift of a splendid gold medal, bearing on one side the head of Her Majesty and on the reverse the words "From Her Majesty Queen Victoria to Raja Radhakant Bahadur" and it was accompanied with the following letter from the Right Honorable Sir Charles Wood, Secretary of State for India.

India Office, 28th July, 1859.

SIR,

I have laid before the Queen your letter with the copy of the Sabdakalpadruma forwarded by you for presentation to Her Majesty; and I am commanded to acquaint you that Her Majesty has received the work very graciously, and fully appreciating the spirit of loyalty in which you have transmitted it, has directed me to forward to you the accompanying medal.

I have the honor to be,

Sir,

Your most obedient humble servant,

CHARLES WOOD.

Raja Radhakant Deb Bahadur.

Extract of a letter from Pundita Vitthala Sastri of the Benares College, dated Samvat 1908.

अहमच्च पाठशालायां द्वास्तुतिव सन्निपे भवदीयं सद्धान्तं समस्तप्रबन्धलोकश्रवणतिवर्तिनम् अशेषशालाविषय-
संग्रहमनोहरं कोशमवालोकयम् सम्यक् परिचितं मुद्रितं वङ्गाक्षरतयाच द्वास्तुतिवनेन तदालोचनाय नियोजितः प्रथमं
सप्तमकाण्डमुखोपन्यस्तं मुखवन्धनाभिधप्रकरणं यथातथम् अद्राचम् तवच श्रीमतां भवताम् एतत्कोशसमर्पणविषयं सततवदमानं
सौदार्यातिशयम् उपलभ्य एतत्कोशप्राप्ताद्भुत्कण्ठितचेता इमं वर्षद्वयं भवत् सविधे प्रस्थापयम् ॥

Translation.

I have seen in this College, with Mr. Hall, your grand Lexicon, which surpasses all ancient and modern Dictionaries and derives its excellence from its comprehending the topics of an infinite variety of *Sastras*. As I am well familiar with printed Bengali characters, he has engaged me to examine the work. I have read the Preface at the beginning of the 7th Volume; observing therein your ever increasing liberality in the distribution of the book, I have, with an anxious heart to obtain it, sent you this *Literal Messenger*.

Extract of a letter from Raja Vijayagovinda Sinha of Purnia, dated

हेतुध्वान्तविनाशनेकविलसत् सिद्धान्तरत्नप्रदम् ।
प्राविन्दं खलु नान्तमेव नितरां श्रीशब्दकल्पद्रुमम् ॥

Translation.

Excepting only the last volume, I have received the Sabdakalpadruma, which alone exists to dispel the gloom of doubt and furnishes us with the jewel of demonstrated truth.

Extract of a letter from Maharaja Madanamohana of Vishnupura, dated 2nd Aswina.

भवत् प्रेरिताभिरचित शब्दकल्पद्रुमग्रन्थं दर्शं दर्शं अस्माकम् अस्मात् सदामण्डकपण्डितानाञ्च भूयोभूयोऽखण्डिता परमवृत्तिर्जायते शुक्ला तमपि आलोक्यच अस्माभिः तैश्च नानादर्शनपरिशीलिततत्त्वस्य अवगन्तव्यम् ।

Translation.

Myself and the Panditas of my Sabha have derived perfect and supreme satisfaction from the perusal of your Sabdakalpadruma sent to us; by applying to it and hearing it recited, we must acquaint ourselves with the result of your extensive researches.

Extract of a letter from Professor Rudolph Roth, dated Tubingen, 14th March, 1859.

— habe ich zunächst um Entschuldigung zu bitten dass ich nicht schon früher den richtigen Empfang des Sabdakalpadruma anzeigte. Genehmigen Sie meinen besten Dank für dieses werthvolle Geschenk, das nicht nur einen Schmuck meiner Bücher sammlung bildet und mir die trefflichsten Dienste leistet, sondern auch mich an die freundlichen Gesinnungen des Gebers erinnert.

Translation.

I have first of all to beg to apologize, that I did not earlier, duly inform you of the Sabdakalpadruma. Accept my best thanks for the precious gift which not only forms an ornament of my library and renders admirable service to me but reminds me of the friendly feeling of the Donor.

Extract of a letter from Pandita Radhakrishna, dated Lahore, 10th May, 1859.

यावच्चन्द्रदिवाकरौ चिन्तितले खेनाल्लना राजन्त-	धनात् सर्वं सर्वं नच धनयुताः पण्डितगणाः ।
स्वायदेववरस्य कीर्तिरतुला कल्पद्रुमात् स्थास्यति ।	कथंतेषां सर्वं विदिनमिव स्यात् पुस्तक शतात् ॥
राधाकान्ता ऋषस्य भूपसुमणे भूमण्डले सद्युदा	सुखात्सारं प्राप्ताः सुगमविधिना यस्य कृतितः ।
जीवाद्दे सच पुत्रपौत्रसहितः श्रीमेन संरक्षितः ॥	चितौ राधाकान्तो जयतिहि विशेषाद्भरपतिः ॥

Translation.

As long as the sun and moon will shed on earth the radiance emanating from them so long will the Kalpadruma derived unparalleled glory of Raja Radhakanta, the chief of the Devas and the gem amongst the Rajas, continue in this world, may he, protected by Srisa, live delighted with his son, and grandson. Wealth commands everything, but all Panditas are not wealthy, how could they know the contents of hundreds of works. May success attend Radhakanta, the distinguished among the Rajas, by whose felicitously referable work, the essence of knowledge can be easily obtained.

योऽद्वैतसच्चिदानन्दपरब्रह्मेति कौर्त्तितः ।
उपासकानां कार्थार्थं कृपया पञ्चधाभवत् ॥
प्रतिः स्मिन्सत्या सूर्या गणेशो विष्णुः शिवः ।
पञ्चवक्त्रनासाश्च भक्तिपञ्चावगन्विताः ॥

साष्टाङ्गं तं प्रणम्यादौ शिष्टाचारानुसरतः ।
 राजावाहादुरोपाधि-श्रीराधाकान्त-देवजः ॥
 परेषामुपकाराय शब्दकल्पद्रुमाभिधं ।
 कौषं नव्यक्रमयुतं कृतवान् वज्रयन्तः ॥

संस्कृतग्रन्थानामेतादृशी रीतिः सर्वत्र प्रचलिता यन्मङ्गलाचरण-श्लोकानुक्रमणिकादिकं ग्रन्थादावेव लेखनीयं भवितुमर्हति । किन्त्वस्मिन् कोषे तन्नाचरितं । तस्यैतत्कारणं । उक्तश्लोकादि-रचन-प्रागेव प्रथम-काण्डादि-मुद्राङ्कन-समापनमात्रेण तस्मिन्नेव स्वदेशविदेशीयमहात्मानः पुनः पुनः प्रार्थयित्वा सर्वमेव गृहीतवन्तः । इदानीं एतत्कोषस्य प्रथमादिकाण्डं नोपस्थितं । तेन हेतुना एतन्मङ्गलाचरणादि-रूप-मुखबन्धनं शेषकाण्डपुरोवर्त्ति कृतं । किन्चेतद्ग्रन्थारम्भे अथ शब्दकल्पद्रुमे सुव्यते इति लिखनेन मङ्गल-वाचकाय-शब्दप्रयोगादेव एतत्कोषस्य मङ्गलाचरण-सिद्धिर्जाता । तदुक्तं आद्भुतत्व-धृतश्रुतौ,—

ग्रन्थरचनप्रयोजनं ।

अष्टादशसंख्यासु शास्त्रीयभाषासु संस्कृतभाषा गौर्वाणवाणी । अतः सत्वात्तथा सर्वत्र समरूपा सर्वजनमान्या च । देवैर्कषिभिश्च तद्भाषया अष्टादशविद्याः प्रणीताः । किन्त्वस्मिन् भारतवर्षे उक्तविद्या-सम्बन्धि-पारिभाषिक-शब्दादीनां प्रकाशक-कोषो न प्राप्यते । ते च तत्तद्भाष्य-टीकादिभिरेव चरितार्था भवन्ति । किञ्च महा-महोपाध्यायैः प्राचीन-नवीन-कवि-कोविदगणैः पद्येन पर्यायनानार्थ-युक्त-वङ्गविद्याभिधानरचना कृता । किन्तु तत्तद-ग्रन्थीयैकार्थ-शब्दसंग्रहस्य वर्गस्मरणाभावात् प्रयोजनीय-पर्याय-शब्दप्राप्तिः सुदुष्करौ । एवं अनेकार्थ-शब्दसंग्रहस्य एकादि-षडक्षर-पर्यन्त-कान्तादि-हान्तशब्द-निबद्ध-निखिल-श्लोकानां पाठव्यतिरेकेण प्रार्थनीय-नानार्थ-शब्द-निर्गमोऽतिदुर्गमश्च । विशेषतः तत्तदेकैक-कोषे समग्र-शब्दार्थचोर्लाभाभावः । इत्यादि-दोषमहमालोच्य परोपकाराय पठद्दशावधि-वर्त्तमानकाल-पर्यन्तं वङ्गतरपरिश्रमै-र्धीरवर-निकर-साहाय्यैरेतद्देशप्राप्य-समस्तकोष-वेद-वेदा-न्तवेदाङ्गभाष्य-शङ्कर-चन्द्र-निय-मादित्य-तद्वत्तत्कालाङ्ग-पैद्यक-भट्ट-नय्याय-नख्य-संस्कृत-नैषिण-मीमांसा-मृति-पुराणेतिहास-तत्त्वा-गम-निगम-शिल्प-सूत्रकाय-नीतिशास्त्र-कुलकार्य-गोस्वामि-चन्द्रारिभ्यः शब्दसमूह-संग्रह-वैदिक-वैदुम-नामक-धातुपाठ-संज्ञा-धातुनिवृत्त-सङ्कलन्य सकलशब्द-धातुवर्गानामन्यायानेन वर्णमणेन च यत्नं वसय्य आरम्भेण शब्दसंग्रह-नामकं ग्रन्थमिदं विद्याभिधानं कृतवान् । एवं साक्षात्प्रा-प्तक-वृहत्कोषं स्वीयकोषं व्ययेन सुव्राक्कषिमा सुव्राव्यविराजं नानादिद्दशाव-विशिष्ट-पात्रभा-वन्धुवर्गभ्यो भाषकेभ्यश्च कृतवान् ॥

ग्रन्थस्य नामकारणं ।

एतत्कोषस्य शब्दकल्पद्रुम-नाम-करण-कारणमेतत् । स्वर्गीय-कल्पद्रुम-सन्निधाने यो यत् प्रार्थयते तस्य तत्प्राप्ति-र्भवत्येव । मत्कृतमर्थीय-
शब्दकल्पद्रुम-समीपे यानि यानि समीहित-शब्दादीनि प्रार्थयन्ते तानि तान्यवश्यं प्राप्नुवन्ति । अतः कल्पवृक्ष-सादृश्यमेव नामकारणं । प्राचीनसंग्रह-
क्षिरपि खटतग्रन्थानां कल्पद्रुम-कल्पतरु-कल्पलता-प्रभृति नामधेयं कृतं । तत्सदृशार्थक-कामधेनु-चिन्तामण्यादि-पुस्तकानि च प्रचलन्ति एतद्ग्रन्थस्य
वृक्षरूपकत्वात् अस्य खण्डस्य काण्डेति संज्ञां कृतवान् ॥

अथ ग्रन्थपरिपाटी ।

अतः परमहंसैतत्कोषस्यानुक्रम विशेष-नियमञ्च विवृणोमि । निखिलाभिधानिक-शास्त्रिक-लौकिक-व्यवहारिक-साधुशब्दानां धातुगणानाञ्च भटिति प्राप्तये तेषामानुपूर्विकाकारादि-क्षकारान्त-पञ्चाशदर्थानां यथाक्रमं सूचीं कृत्वा विन्यासमकुर्वं । तत्र प्रथमं स्वरवर्णादिशब्दानां परे हलवर्णादि-शब्दानां शेषे युक्ताक्षरादि-शब्दानाञ्च वर्णक्रमेणैव यथास्थानं प्रथमा-विभक्त्यन्तत्वेन संस्थापनमकार्थं । पदसाधने येषामन्त्याक्षराणां विकारो लोपो वा अभवत् ते वर्णास्तन्च्छब्दोपरि विच्यस्ताः । अनुस्वार-विभर्गाणां षोडश-स्वरान्तर्गतत्वेन तदुभयवदाद्य-वर्णयुक्त-शब्दान् स्वरवर्णस्थलाभिधानान् चकार । तत्पश्चात् प्रत्येक-शब्दस्य लिङ्गं प्रत्येक-धातोरनुबन्धञ्च निर्णीतवान् । येषां धातूनामनुबन्धो नास्ति तत्स्थानं विन्दुयुक्तमथवा शून्यमाह्वे । तदनन्तरं सकल-शब्दानामर्थवाचक-पदानि प्रथमाविभक्त्यन्तत्वेन एवं समस्त-धातुर्थवाचक-पदानि सप्तमीविभक्त्यन्तत्वेन लिखितानि । प्रत्येक-प्रसिद्ध-शब्दोत्तरं

तदीयपर्यायाः देशभाषाश्च तथा प्रत्येक-धात्वर्थानन्तरं तट्टीका धातुदीपिकोक्तव्याख्यापदादीनि विहितानि सर्वशेषे तेषां प्रमाणानि तदभावे तत्प्रयोगाः तद्विरहे तदुत्पत्ति-लिखिता ॥

वर्णमालायां च वर्ग्य-जकारान्तःस्थकारौ मूर्द्धन्य-एकार-दन्त्यनकारौ वर्ग्यवकारान्तःस्थकारौ तालव्यशकार-मूर्द्धन्यषकार-दन्त्यसकाराः सन्ति । एतदखिल-वर्णादि-शब्दानां धातूनाञ्च प्रभेदं कृत्वा सूचीपूर्वकं यथास्थानं संस्थापनं कृतवान् । वङ्गदेशे उक्तवर्णानामुच्चारण-भेदाभावः । विशेषतो वकार-द्वयस्याकारोच्चारणयोर्भेदो नास्ति पश्चिमादिदेशे वर्तते । किन्तु सुगन्धवोधट्टीकायां दुर्गादासविद्यावागीशधृता वकार-भेदिकैकप्राचीनकारिकास्ति । सा यथा,—

“उदूटौ यत्र विद्येते यो वः प्रत्ययसन्धिजः । अन्तःस्थं तं विजानीयान्तदन्त्यो वर्ग्य उच्यते” ॥

एतत्कारिकया सकलवकार-प्रभेदो न भवति । इति हेतोरहं धातूनां शब्दाकरत्वादोऽप्यदन्त्य-वकारादिधातुद्वारा पदसाधनं कृत्वा वङ्ग-प्रत्ययै-र्वकारद्वय-भेदं प्रकाशितवान् रेफयुक्तवर्णान्तरवर्णात् परं शब्द-सूचीमध्ये विन्यस्तवान् ॥

पूर्वतन-कोषकार-वर्गैः स्वस्वकोषे धातुसञ्चयो न कृतः शब्दमात्रसंग्रहः कृतः । किन्तु शब्दानामुत्पत्ति-स्थानं धातुः । अतएवाहं सर्वोत्तम-वोपदेवौ-धातुपाठ-कविकल्पद्रुमात् (१७५४) चतुःपञ्चाशदधिक-सप्तदशशत-संख्यक-धातून् सङ्कलय्य एतत्कोषान्तर्गतान् कृतवान् । तत्र १३२ अकारान्त-धातवः । २४ आकारान्त-धातवः । १८ इकारान्त-धातवः । २५ ईकारान्त-धातवः । ३३ उकारान्त-धातवः । १३ ऊकारान्त-धातवः । २१ ऋकारान्त-धातवः । १६ ॠकारान्त-धातवः । ६ एकारान्त-धातवः । २५ ऐकारान्त-धातवः । ५ ओकारान्त-धातवः । ५८ ककारान्त-धातवः । २१ खकारान्त-धातवः । २७ गकारान्त-धातवः । २० घकारान्त-धातवः । ५० चकारान्त-धातवः । १८ छकारान्त-धातवः । ७२ जकारान्त-धातवः । ३ भकारान्त-धातवः । ७१ टकारान्त-धातवः । २३ ठकारान्त-धातवः । ७६ डकारान्त-धातवः । १ ढकारान्त-धातुः । ५० णकारान्त-धातवः । ३१ तकारान्त-धातवः । २८ थकारान्त-धातवः । ७८ दकारान्त-धातवः । ३७ धकारान्त-धातवः । २८ नकारान्त-धातवः । ६४ पकारान्त-धातवः । १५ फकारान्त-धातवः । ४५ बकारान्त-धातवः । ३८ भकारान्त-धातवः । ३३ मकारान्त-धातवः । ३१ यकारान्त-धातवः । ४२ रान्त-धातवः । ८३ लकारान्त-धातवः । ६८ वकारान्त-धातवः । ३८ तालव्यशकारान्त-धातवः । ११६ मूर्द्धन्यषकारान्त-धातवः । ६५ दन्त्यसकारान्त-धातवः । ५० हकारान्त-धातवः । ४२ सौच-धातवः सन्ति । एषां मध्ये संख्याया एकष्टकारान्त-धातुरेवमेको लकारान्त-धातुर्नास्ति । सौच-धातूनां निश्चित-प्रयोगाभावः । एतत्समुदाय-धातुगणभेदे विभक्तोभूतस्तस्माद्वैतोर्धातु-पाठस्य गणसंज्ञा अभवत् । तन्मध्ये प्रसिद्ध-गणा दश । अवान्तर-गणा अनेके विद्यन्ते । यथा,—

भाचदादौ जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्वादि-चुरादयः ॥

इति दुर्गादास-विद्यावागीश-कृत-कविकल्पद्रुम-ट्टीका धातुदीपिका ॥ उक्तगणे वोपदेव-विशेषेण अकाराद्यादि-धातुपाठ-क्रमेण अकारान्तादि-धातु-सकलं कथितवान् । किन्त्वहमेतत्क्रमानुगमनमकृत्वा निजकोष-रौत्यनुसारेण शब्दसूचीमध्ये धातुगणान् लिखितवान् ॥

साङ्केतिकवर्णचिह्नादीनां विवरणं ।

एतत्पुस्तकस्य प्रतिपत्रस्य प्रत्येक-पृष्ठ-मध्यस्थाने युग्मरेखा-प्रदानेन द्विभागं कृत्वा तद्भागद्वये शब्दादिलिखितः । तस्यान्तिम-शब्दादेर्वर्णं व्यञ्ज-पर्यन्तं उक्तभागद्वयोपरि विन्यस्तमभवत् । तद्वृष्टिमात्रेण यद्व्यञ्ज-पर्यन्त-शब्द-स्तत्पृष्ठारूढो भूतस्तद्विधो भविष्यति । तेनेष्ट-शब्दानामनायासेन लाभो भविता ॥

पुंलिङ्गस्य सङ्केतः “पुं” । स्त्रीलिङ्गस्य संक्षेपः “स्त्री” । क्लीबलिङ्गस्य चिह्नं “क्ली” । वाच्यलिङ्गस्य अर्थात् चिलिङ्गस्य लङ्ग “चि” । एवम-यद्यशब्दस्यैक-देशस्य “य” इत्यक्षरस्य ग्रहणं कृतं ॥

यस्मिन् स्थले एक-शब्द-वटकी-भूत-वङ्गवर्णाः पंक्तिद्वये पतितास्तज्ज्ञापनार्थं तत्प्रथमपंक्तिशेषे एका चुद्र-समरेखा (-) प्रदत्ता भूता ॥

एकार्थ-शब्दस्योत्तरं एवं प्रमाणस्य पूर्वं एका विषम-रेखा (।) प्रदत्ता । भिन्नार्थक-शब्दस्य एवं प्रमाणस्य परं विषम-रेखाद्वयं (॥) विन्यस्तं । प्रथमकाण्डे कचिदस्य व्यतिक्रमो जातः ॥

समानार्थक-दि-व्यादि-शब्देष्वेकस्थले उपस्थितेषु तदुत्तरं तज्ज्ञापकं एवम्प्रकार-वेष्टन-चिह्नं “{” दत्तं ॥

विशेषदृष्टान्तसमापनात् परं विशेष-शब्दार्थारम्भात् पूर्वञ्च पुष्पाकारचिह्नं (*) कृतं । एवं विस्तारित-विषयान्तर्गत-प्रकरणभेदस्थले पुष्पा-कारेणाङ्कितं ॥

येषां प्रसिद्ध-शब्दानामुत्तरं तत्पर्याय-शब्दा लिखितास्तसंख्यानामङ्कपातः कृतः । तत्रोक्त-प्रसिद्ध-शब्दमेकत्वेन गणयित्वा तत्पर्याये द्वादि-संख्याङ्काः स्थापिताः ॥

पूर्वादित-चतुःपञ्चाशदधिक-सप्तदशशत-धातूनां षट्चत्वारिंशदनुबन्धवर्णानां फलानि लिख्यन्ते ॥

अ.—अनुबन्धेषु मध्ये अकारः सुखोच्चारणार्थः । यथा धक्क नक्क क नाशने इति ॥

आ.—निष्ठाभावादि-कर्मवेष्ट । आकारेता धातोर्भावे आदिकर्मणि च विहिताया निष्ठाया वा इष्टइत्यर्थः । यथा इमिंश्चा स्नेहे भावादित्ते वेति मिन्नं मेदितं तेन । प्रमिन्नः प्रसेदितः सः । भावादिकर्मभ्यामन्यत्र निष्ठाया न इम् इत्यर्थः । यथा आदित इति मिन्नः मिन्नवान् ॥

इः—तुन्वान् । वदिङ् नृत्यभिवादयोः । अतएवेदितो तुन् वन्द्यते विष्णुः ॥

इर्—वा आङ्वान् । च्युतिर् चरणे इरितस्तु वेति अच्युतत् अच्योतीत् ॥

ईः—अनिङ्निष्ठः । दीपीङ् यृ दीपने । नेमडीथीति दीप्तः दीप्तवान् ॥

उः—क्तावेट् । चमु भक्षणे । पु क्लिष्टदित इम् इति चमित्वा चान्वा ॥

ऊः—वेट्कः । यस्य सामान्यविधिना इम्विहितः ऊदितः परस्व तस्य वा इम् इत्यर्थः । विधू शिवे शास्त्रे । वेमूदिदिति असेधौत् असेत्सीत् ॥

ऋः—चङ्गृह्णः । चङि ऋः परे अङि परे अह्रस्वः ह्रस्वाभाववान् । यथा ठौकङ् गत्यां । अरडुपङ् इत्यत्र ऋदिदृजनात् अडूढौकत् ॥

ऌः—वा चङि अह्रस्वः इत्यनुवर्तते । कण् आर्त्तस्वरे । भाज भासेति अचौकणत् । अचकाणत् । येषां सप्तम-स्वरानुबन्धः कैश्चित् पथ्यते कैश्चिन्न पथ्यते तेषां ह्रस्व-विकल्पनार्थोऽयमनुबन्धः ॥

ॡः—अङ्वान् । आगमल् गत्यां । शास्त्रद्युत्पुषादेरिति अगमत् ॥

एः—सिचि अट्ठिः । सिचि व्याविहितसौ । ए कट् वृत्तौ वृषि । हसादेः सेम इत्यत्र एदिदृजनात् अकटीत् ॥

ऐः—यजादिः स्यात् । यजै औ देवार्चने । व्यथग्रहेति जिः इयाज । ग्रहस्पष्टाद्योरिति इज्यात् ॥

ओः—निष्ठातनः । निष्ठायास्तो निष्ठातः निष्ठातो नो यस्मात् स निष्ठातनः । रुजो शौ भङ्गे । रुत्वाद्येदिदिति रुग्ः रुग्गवान् ॥

औः—अनिट् । औ गमल् गत्यां । वसेरस्येत्यत्र औदिदृजनात् गन्ता ॥

कः—चुरादिः । गणत्क संख्याने । चुर्भ्यो जिर्व्वेति गणयति ॥

किः—चुरादिर्वा । पक्षे गणान्तरनियमाभावात् भवादिरित्यर्थः । युज कि संयमे योजयति योजति । यद्यपि चुरादिभ्यो जिर्व्विकल्प्यते तथाप्य-
न्वेषामनुरोधादिदमुक्तं । अन्येषां मते तु चुरादिभ्यो जिर्नित्यः । तत्रापि युजप्रभृतिभ्यो वेति । स्वमते तु चुर्भ्यो जिर्व्वेत्यत्र वाशब्दस्य व्यव-
स्थावाचित्वात् चुरादिभ्यो जिर्नित्यः । अत्र युज-प्रभृतिभ्यो वेति ॥

गः—क्वादिः । डु क्री ज ग द्रव्यपथ्ये । दिवसुतुदेति क्रीणाति ॥

गिः—घादिरपि । अपिशब्दात् क्वादिस्य । पू ज गि शोधे । घादेः ख इतिह्रस्वः पुनाति । अपूः स ल्वादिः । पूर्वर्जितः स घादिर्वादिष्य स्यात् ।
लू जगि छिदि लुनाति । लृत्वाद्येदिदिति लूनः लूनवान् । कृ गृ ज्या ग्लाह्लात्वादेरिति लूनिः ॥

घः—रुदादिः । लघिर रुद रोदे । रुद्रोऽयोह्रस्वस्येव इति रोदिति । रुदाद्यस्तीति ईम् अरोदौत् ॥

ङः—तङ्गवान् कर्त्तरि । कर्त्तरि वाच्ये तङ्गवान् आत्मनेपदौ । एध ङ वृद्धौ । नवशः पक्षे इति एधते ॥

जः—ज्वलाद्यः । ज्वल जम् चललिषोः । दूनीभृज्वलाद्येति णः ज्वालः । पक्षे पचादिवादनं ज्वलः । एवं कुच ज रोधपङ्ककौटिल्यलेखने । दूनीभृ-
ज्वलाद्येति णः कोचः । पक्षे कृ गृ ज्ञा प्रीति कः कुचः ॥

झः—ज्वलाद्यः । इति केचित् ॥

ञः—आत्मने । आत्मने आत्मार्थं फलवति कर्त्तव्यात्मनेपदं अफलवति परस्मैपदमिति शेषः । यज औ देवार्चायां यजते यजमानः यजति याजकः ।

चुरादिस्तु स्वार्थविहित-ज्जेकारेण जित्तेऽपि उभयपदं न स्यात् अन्यथा स्वम् जक् वितर्के इत्यादे जानुबन्धो व्यर्थः स्यात् ॥

जिः—अद्यक्तः । अद्य वर्त्तमाने नो यस्मात् स अद्यक्तः । जि ष्टा स्थाने । ज्ञार्च्च्चार्यञ्जीच्छीलादेरिति स्थितो विष्णुस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥

डुः—सायुः । डु ङ वेप चलने । द्वितोऽयुरिति वेपयुः ॥

ढः—फणादिः । इति केचित् ॥

डुः—चिमगयुतः । छ ज द डु छतौ । द्वितस्तज्जे इति छचिमं ॥

णः—फणादिः । फण ण निस्त्रहे । ढ फल भजेति फेणतुः पफणतुः फेणिय पफणिय ॥

तः—अदन्तः । अदन्तानां प्रथमवर्गविधानेनैव ज्ञाने सिद्धे तानुबन्धोऽनभ्यासानामङ्गादिषु कान्तत्वादिभ्रमनिरासार्थः ।

दः—तनादिः । तन दु ज विस्तृतौ । तन्भ्यः श्रविति तनोति । सेर्लुक् तथासेरिति अतत अतानिष्ट अतयाः अतनिष्ठाः । वनतनाद्यनिभाषिति प्रतत्य ॥

धः—रुधादिकः । रुधिर्धौ जि ज आवृतौ । दिवसु तुदेति रुणद्धि ॥

नः—खादिः । पु ज्ञ्ण सन्धाक्तेदपीडमन्ये । दिवसु तुदेति सुनेति ॥

पः—मुचादिः । मुच्ल श प औ मोचे । मुण्प्रधामुचामिति मुञ्चति ॥

भः—शमादिः । शमुभिर्य शमे । यन्मोशमादौति शाम्यति ॥

मिः—घटादिः । निचित्रमोर्दीर्घो वा । दीर्घो दीर्घवान् । घट च म ङ चेष्टे । जीममोर्मुख्येति अघटि अघाटि घटं घटं घाटं घाटं । निचि
ह्रस्वः मोऽनुवर्तते । निचि औ ह्रस्वः ह्रस्वान् । घटादि जनीति घटयति ॥

मिः—वा । निचि ह्रस्व इत्यनुवर्तते । फण मि ण गतौ । वा सम यम फणेति फणयति फाणयति ॥

यः—दिवाद्यः । दिव्यु जिगीषेच्छादौ । दिवसु तुदेति दीव्यति ॥

रः—वैदिकः । वेदेष्वेव प्रचुच्यन्ते नतु भाषायामित्यर्थः । गार्लिस्तुतौ जन्मनि । जगाति ॥

लः—अदादिकः । अङ्गौ भले । लुगङ्गोऽपः अन्ति ॥

लिः—झादिः । झादेरदाद्यन्तर्गणत्वेन ख्यातत्वाददादित्वस्य चकारानुबन्धो न कृतः । अथवा लुः खपादिषु लिङ्गादिरित्येकं वाक्यं । लु लि एतदुभयानुबन्धौ

धातु क्रमात् खपादिङ्गादौस्तः । चकारस्योभयत्र सम्बन्धाददादौ चेत्यर्थः । झादिः पृथक्गण इत्येके । अतएव पठन्ति च ।

“झाद्यदादौ जुहोत्यादिर्दिवादिः स्त्रादिरेव च । तुदादिषु रुधादिषु तनक्वादिचुरादयः” ॥ इति ।

जलि होमेऽदने । झादौ रे द्विः जुहोति ।

लुः—खपादिषु । चकाराददादिषु । खमते खपादेः प्रयोजनं नास्ति । दरिद्रतीत्यादौ खपादित्वाद्जादौ सार्धधातुके । आद्युदात्तत्वमिति वोपदेवः ॥

वः—वृतादिः । वृत उ व लृ वर्त्तने । वृज्जोनेम पे इति तेनैव परस्मैपदे वर्त्यति विवृत्तति । आत्मनेपदे तु वर्त्तयति विवर्त्तयति । अन्यत्र विवर्त्तयति

विवृत्ता ॥

शः—तुदादिकः । तुदौ ज श व्यथे । दिवसुतुदेति तुदति ॥

शिः—कुटादिषु । चकारात् तुदादिषु । कुटां नुमौ ङिति इति नियमात् कुट शि कौटिल्ये इत्यादीनां अकुटीत् इत्यादौ न गुणः । णू शि स्वने इत्यादीनां अनुवौदित्यादिषु न वृद्धिः । अगुणत्वादुव् च ॥

वः—कृदङ्गवान् । आख्यातिकस्याङोऽप्राप्त्यर्थं कृदिति विशेषणं । खमते त्वभयत्र उ एव । डु जौ श पच पाके । भीषि चिनीति पचा ॥

चः—जचादिः । जच च लु घ भक्तहासयोः । दिरुक्त जचादौति दिसंज्ञायां शचन्तस्य त्रिदचोऽदेरिति न नुण् जचत् । क्लीवे जमशसोस्तु देः शतुर्नुण् इति जचति जचन्ति । आख्यातिकोऽन्तोऽन्तो देरिति जचति । अनुस् सिद्धेरिति अजचुः । इति धातुदीपिकायां अनुबन्धफलनिरूपणं ॥

आदिकोषविवरणं ।

सर्वेषां कोषाणामादि अग्निपुराणेकाभिधानं । तत्रादौ स्वर्गपातालादिवर्गः । ततोऽव्ययवर्गः । ततो नानार्थवर्गः । ततो भूपुराद्विनौषधिसिंह-
दिवर्गाः । ततो नृप्रह्वचचविट्शुद्धवर्गाः । शेषे सामान्यानि नामलिङ्गानि सन्तीति मया दृष्टं । अमरसिंहस्तु उक्ताग्निपुराणीयाभिधानस्य कस्यचित्
कस्यचित् वर्गस्य व्यतिक्रमं कृत्वा तत्रोदित-सामान्य-नामलिङ्गानां विशेष्य-निघ्न-वर्गमङ्गीर्णवर्गाविति संज्ञां स्थापयित्वा अन्ते लिङ्गादिसंग्रहवर्गस्य योगं कृत्वा
स्वीयकोषं रचितवान् । एवं जटाधरोऽपि अमरकोषस्यानुकरणं कृतवान् । इति विरलप्रचारः ॥

प्राप्तकोषादिनामानि ।

अत्राभिधाने मत्प्राप्तव्यत्यक्तोषादितः शब्दादयः संगृहीतास्तेषां संज्ञाः पञ्चालिख्यन्ते ॥

अमरसिंहकृतं ..	नामलिङ्गानुशासनं ..	१	पुरुषोत्तम देवकृतः ..	त्रिकाण्डशेषः ..	१५
अजयपालकृतः ..	नानार्थसंग्रहः ..	२	तत्कृता ..	हारावली ..	१६
गदसिंहकृता ..	नानार्थध्वनिमञ्जरी ..	३	भावमिश्रकृतः ..	भावप्रकाशः ..	१७
चक्रपाणिदत्तकृता ..	शब्दचन्द्रिका ..	४	मधुरेशपण्डितकृता ..	शब्दरत्नावली ..	१८
जटाधराचार्यकृतः ..	पर्यायनानार्थकोषः ..	५	महेश्वरवैद्यकृतः ..	विश्वप्रकाशः ..	१९
दण्डाधिनाथकृता ..	नानार्थरत्नमाला ..	६	मेदिनीकरवैद्यकृतः ..	नानार्थशब्दकोषः ..	२०
दुर्गादासविद्यावागीशकृता ..	धातुदीपिका ..	७	रामेश्वरशर्मकृतः ..	शब्दमाला ..	२१
धनञ्जयकविहृता ..	नाममाला ..	८	रत्नमालाकरवैद्यकृतः ..	आयुर्वेदार्णवोत्थितपर्यायरत्नमाला ..	२२
धरणिदासब्राह्मणकृतः ..	सारसंग्रहनामकानेकार्थसमुच्चयः ..	९	वोपदेवविप्रकृतः ..	कविकल्पद्रुमः ..	२३
नरसिंहकाशीरपण्डितकृतः ..	निर्घण्टुराजः अर्थात् राजनिर्घण्टुः १०		श्रीनन्दनमठ्ठाचार्यकृतः ..	वर्णाभिधानं ..	२४
नारायणदासकविराजकृतः ..	राजवल्लभः ..	११	श्रीरामशर्मकृतः ..	उणादिकोषः ..	२५
पद्मनाभदत्तद्विजकृतः ..	भूरिप्रयोगः ..	१२	सिद्धान्तकौमुदीसंक्षिप्तसारकारकृतः ..	उणादिवृत्ती ..	२६।२७
पुरुषोत्तमदेवकृतः ..	एकाक्षरकोषः ..	१३	हलाद्युधमदृक्कृता ..	अभिधानरत्नमाला ..	२८
तत्कृतः ..	द्विरूपकोषः ..	१४	हेमचन्द्रजैनकृतः ..	अभिधानचिन्तामणिः ..	२९

अप्राप्तकोषनामानि ।

एतद्विज्ञानेकाचीनाभिधानानि सन्ति । यद्यपि तानि मया अप्राप्तानि तथापि तेषां मध्ये बह्वकोषाणां प्रयोगप्रमाणानि अमरटीकाधृतानि
आस्थादतानि । एवं विश्वमेदिनीकोषे तत्सकलाभिधानानां शब्दाः समाहृताः । उक्तकोषद्वयशब्दानां शब्दकल्पद्रुमाभ्यन्तरित्वेन वक्ष्यमाणसमस्त-
प्राचीनकोषाणां शब्दाः एतत्कोषान्तर्गता भूताः ।

विश्वधृतप्राचीनकोषाः ।

भोगीन्द्र ..	१	वाचस्पति ..	४	मङ्गल ..	७	भाग्यरिचितकोषाः ..	१०
काव्यायन ..	२	व्याडि ..	५	शुभाङ्ग ..	८		
साहसार्द्ध ..	३	विश्वरूप ..	६	वोपालित ..	९		

मेदिनीधृतप्राचीनकोषाः ।

उत्पल्लिनी ..	१	रन्तिदेव ..	७	गङ्गाधर ..	१३	चन्द्र ..	१६
शब्दार्णवः ..	२	रत्नापरनामहर ..	८	वामन ..	१४	विक्रमादित्य ..	२०
संसारवर्तः ..	३	गोवर्द्धन ..	९	माधव ..	१५	शेभिरचितकोषाः ..	२१
नाममालाख्यः ..	४	रामसपाल ..	१०	धर्म ..	१६	पाणिनिपदानुशासनञ्च ..	२२
वररुचि ..	५	रुद्र ..	११	नारपाल ..	१७		
शाश्वत् ..	६	अमरदत्त ..	१२	वामन ..	१८		

एतदन्ये वल्लभप्रभृतिकृतकोषाः सन्ति ॥

लब्धालम्बामरकोषटीकानामानि ।

अमरकोषश्च भृशप्रामाणिकः व्युत्पादकश्च । तस्मात् बह्वतरटीकाकारैस्तस्य नानाविधा टीका कृता । तन्मध्ये कतिपयलब्धटीकानां प्रमाणानि शब्दकल्पद्रुमे दत्तानि । किन्तु तत्समुदायटीकाकृतामानि टीकानामधेयानि चाहं व्यक्तीकरोमि ॥

क्षीरखामी ..	१	माधवी ..	११	कोलाहलाचार्यः ..	२१	कृता व्याख्यासुधीः ..	३०
सुभूतिः ..	२	मधुमाधवी ..	१२	श्वरखामी ..	२२	अच्युतोपाध्यायकृतव्याख्या-	
हड्डचन्द्रः ..	३	सर्वानन्दः ..	१३	रामतर्कवागीशः ..	२३	प्रदीपः ..	३१
कलिङ्गः ..	४	अभिनन्द ..	१४	नयनानन्दः ..	२४	मधुरेशविद्यालङ्कारकृता	
कोङ्कटः ..	५	मल्लिनाथः ..	१५	विद्याविनोदः ..	२५	सारसुन्दरी ..	३२
सर्वधरः ..	६	रायमुकुटमणिः ..	१६	रघुनाथचक्रवर्ती ..	२६	नारायणचक्रवर्तिकृता पदार्थ-	
राजदेवः ..	७	नीलकण्ठः ..	१७	व्याख्यामृतः ..	२७	कौमुदी ..	३३
गोवर्द्धनः ..	८	अरुणः ..	१८	टीकासर्वस्वः ..	२८	रमानाथविद्यावाचस्पतिकृत-	
व्राविडः ..	९	भगीरथः ..	१९	सन्देहभङ्गिका ..	२९	त्रिकाण्डविवेक ..	३४
भोजराजः ..	१०	जयादित्यः ..	२०	रामाश्रमापरनामभानुदीक्षित-		भरतमल्लिककृता सुगधबोध	
						सम्भवा टीका ..	३५

एतद्विना अपि टीका वर्तन्ते ॥

अत्राहृतविषयवृन्दं शब्दसिन्धुदुस्तरत्वञ्च विज्ञापयामि ।

कोषगणातिरिक्तनानाशास्त्रोक्तशब्दप्रमाणप्रयोगोपाख्यानादीनि । चातुर्वेदिकषाडदर्शनिकमतविवरणपदार्थकर्मोपासनाज्ञानकाण्डब्रह्मनिरूपण-वेदाङ्गशिक्षादीनि । शाब्दिककाव्यालङ्कारिकहान्दसिकसूत्रवृत्तिमाचानामलक्षणोदाहरणचित्रकाव्यनवरसरतिवन्धादयः । श्रौतस्मार्तयज्ञमलमासादि-लक्षणदायभागाशौचसंस्कारप्रायश्चित्तोदाहृतिथिप्रत्ययजन्माष्टमीदुर्गास्वयाष्टादशविवादपद-चतुष्पादव्यवहारैकादश्याद्युपवासनिर्णयतडागभवनवृक्षासर्गावतप्र-तिष्ठापरीक्षाज्योतिःशुभाशुभदिनादिवास्तुयागदीक्षाङ्गिकाचारमासकृत्यपुरुषोत्तमादिमाहात्म्यश्राद्धशूद्रकृत्यकर्मविपाकहादश्याच्चाधिकरण-चतुष्पादव्यवहार-दयः । पौराणिकतान्त्रिकवर्णतत्त्वषट्कर्मस्नानतर्पणपूजासुद्रामन्त्रयन्त्रजपहोमवलिध्यानस्तवकवचमाहात्म्यभुवनस्वर्गनरकदेतवादानवतीर्थावतार-वन्दनदीद-शभेदपौठपर्वतवृक्षराजनीतिवर्णाश्रमधर्मवर्णसङ्करद्रव्यशुद्धिमहादाननिर्धरत्वाद्युत्पत्तिष्टिप्रलयदुर्गपुरमन्दिरश्रीमूर्त्तिनिर्माणप्रमाणादीनि । श्रौतिक-सैद्धान्तिकवारतिथिनक्षत्रयोगकरणसंक्रान्तिमासर्तुपञ्चवर्षायनजातफलाकालयहणनष्टचन्द्रधूमकेतुस्त्रीपुरुषादिशुभाशुभलक्षणशकुनस्वरोदयगणिताङ्गकेच-व्यवहारराशिचक्रभुगोलखगोलदृग्गोलवर्णनादीनि । आयुर्वेदीयजन्मक्रमशरीरस्थानरोगनिदानपूर्वरूपसम्प्राप्त्युपशयचिकित्सौषधद्रव्यगुणपाचनजारणमा-रणपथ्यापथ्यनाडीमूत्रजिह्वापरीक्षापञ्चकर्मषड्भोज्यत्याख्यानादयः । गान्धर्ववेदीयनृत्यगीतवाद्यस्वराताललयतानमानग्रामश्रुतिमूर्च्छनारागरागिणीत-त्पुञ्जतझार्यागानसमयभ्रुकगमकनायकनायिकाभिरूपणादीनि । युक्तिकल्पतरुन्यायनीतिद्वन्द्वनगरीवास्तुराजगृहविशेषसामान्यासनोपकरणालङ्कारास्त-याचायुक्तयः तथा चतुष्पदद्विपदत्रिपदयानोद्देशाः । पञ्चकौमुदीयपञ्चप्रमाणभङ्गरचनलेखनजयनपठनचिह्नकोणच्छेदनपदन्यास श्रीशब्दविन्यासप्रश-स्तिप्रकरणादीनि । कुलाचार्यादिग्रन्थीयब्राह्मणवैद्यकायस्थानाद्युत्पत्तिवंशगोत्रप्रवरपर्यायश्रोत्रियकुलौनमौलिकगोष्ठीपतिनिर्णयादीनि च शब्दकल्पद्रुमस्य सप्तकाण्डे मया समाहृतानि । ग्रन्थविष्टानि तानि परिशिष्टे प्रवक्ष्यामि । तत्तद्ग्रन्थनामानि बाहुल्यभिया नोक्तानि । तथापि शब्दसमुद्रस्य पारगमनं दुष्करतरं । तदुक्तं कलापमुपबोधटीकाष्टतमोके ।

बह्वह भाव्यकारश्च कुशाग्रधीयधियाबुभौ । नैव शब्दान्बुधेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः ॥

परिशिष्टकरणकारणम् ।

अस्मिन् सप्तकाण्डात्मकशब्दकल्पद्रुमपुस्तके ये ये शब्दार्थप्रमाणप्रयोगादयः पूर्वं प्राप्यभावेन न संगृहीताः । अथवा भ्रमवशात् पतिताः । एवं यस्य यस्य रोगस्य निदानमात्रं लिखितं तत्तदौषधानि न विवृतानि । एवं येषां शब्दानां अमरातिरिक्तकोषोक्तपर्यायशब्दसङ्कलनं न कृतं । एवं दौकारोत्तरक्तकारादिवर्णयुक्तकतिपयशब्दानां मुद्राङ्कप्रमादेन स्वरूपं जातं । एवं अकाराद्यादिवर्णयुक्तकारादिवर्णयुक्तधातूनां तत्तद्दोषादुपदेदाहरणदयः पुरा न लिखिताः । एतत्सर्वमवशिष्टं परिशिष्टमध्ये लिपिबद्धीकरिष्यामि । अतः परमेतत्परिशिष्टीयापुनरुक्तशब्दादीन् प्रागुदितसप्तकाण्डौषशब्दसूचीमध्ये यथास्थानं स्थापयित्वा ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलाचरणबीजं परिशिष्टकरणकारणञ्च हित्वा एतन्मुखबन्धनं प्रथमकाण्डस्य पूर्वं योजयित्वा पुनर्मुद्राङ्कने कृते एष कोषः सुसम्पूर्णो भविष्यति । किञ्च पश्चिमदेशीयलोकानां महोपकाराय देवनागराक्षरेण एतत्कोषमुद्राङ्कनार्थं पाश्चात्या मद्रन्धुवर्गा ममान्तिके वज्रशः प्रार्थयन्ते । किन्तु तत्प्रार्थनापूर्णे मदीयायुषोऽनुकूलतायां सन्दिहानो विवृत्तोऽस्मि । यद्यपि कश्चित् विपश्चित् किम्वा विषयो खोयलाभार्थं मत्कृतैतद्ग्रन्थाधिकारं यथारौति गृहीत्वा अस्मिन् कर्मणि प्रवर्त्तते तत्र ममापत्तिर्नास्तीति ॥

शाके वल्लिसमुद्रशैलधरणीमानेऽरूपे कर्कटे, याते खाग्निमिताब्दतः परमसौ मत्शब्दकल्पद्रुमः ।

काण्डैः सप्तभिरन्वितो भगवतोऽनुकोशतः, पूर्णतां प्राप्तो दूषणमस्ति किञ्चिदिह चेत् तत् चम्यतां साधुभिः ॥

अथ सर्वोपासकसम्मतमङ्गलाचरणोऽनविंशतिपद्यानि ।

वेदा वदन्ति यं सत्यमानन्दमद्वितीयकम् ।
तथास्तुतश्चैकरूपमवाङ्मनसगोचरम् ॥
सर्वतोऽतः सर्वगतं चिदेकरसमेव च ।
देशकालापरिच्छिन्नमपादमपि शीघ्रगम् ॥
सर्वग्रहमपाणिञ्च सर्वेषां दर्शकं तथा ।
अचक्षुषमपि श्रोत्रह्रौनं श्रोतारकं पुनः ॥
अचिन्त्यमपि सर्वज्ञं सर्वेषाञ्च नियामकम् ।
सर्वशक्तियुतं सृष्टिस्थितिप्रलयकारकम् ॥ १ ॥
तथौपनिषदा यं हि शुद्धबुद्धस्वभावकम् ॥ २ ॥
कथयन्त्यादिविद्वांसं सिद्धं यं कापिला विदुः ॥ ३ ॥
क्लेशकर्मविपाकाशयापरासृष्टमेव यं ।
निर्माणकायमाख्याय सम्प्रदायप्रवर्त्तकम् ॥
तथानुग्राहकमपि प्रभाषन्ते पतञ्जलाः ॥ ४ ॥
लोकवेदविरुद्धैर्यं निर्लेपञ्च स्वतन्त्रकम् ॥
महापाशुपताः सर्वे ब्रुवन्ति सततं भुवि । ५ ॥
शैवाः शिवं यं वदन्ति वैष्णवाः पुरुषोत्तमम् ॥ ६ ॥ ७ ॥
पितामहमिति प्राञ्चः पौराणिकजना विदुः । ८ ॥
याज्ञिका यज्ञपुरुषं सर्वज्ञमिति सौगताः ॥ ९ ॥ १० ॥
निरावरणमित्येव प्रलपन्ति दिगम्बराः । ११ ॥

दमुपास्यत्वरूपेण देशितं हि निरन्तरम् ॥
मीमांसका वै भाषन्ते चार्वाकाः प्रवदन्ति यं ।
लोकानां व्यवहारेण सिद्धं सन्ततमेव च ॥ १२ ॥ १३ ॥
चावदुक्तोपपन्नं हि न्यायज्ञाः सम्प्रचक्षते । १४ ॥
शिल्पिनो विश्वकर्माति यं भणन्ति सुनिश्चितम् ॥ १५ ॥
शाक्ता वदन्ति यं नित्यामाद्याप्रकृतिरूपिणौम् । १६ ॥
सौरास्तेजोमयं सूर्यं गाणपत्या गणेश्वरम् ॥ १७ ॥ १८ ॥
रामानुजा यं वदन्ति विशिष्टाद्वैतवादिनः ।
लक्ष्मीनारायणं भक्ताधीनं नित्यशरीरिणम् ॥ १९ ॥
निम्बादित्यास्तथा माध्वाचार्याद्या द्वैतवादिनः ।
विष्णुं सशक्तिं सत्कृतिं यमाज्जर्भक्तवत्सलम् ॥ २० ॥
रामानन्दा रामचन्द्रं भक्तानुग्रहकारकम् ।
सीतया सहितं प्रोचुर्यं नित्यं नित्यविग्रहम् ॥ २१ ॥
श्रीमन्माध्वानुयायि श्रीनित्यानन्दादिवंशजाः ।
गोस्वामिनो नन्दसूनुं श्रीकृष्णं प्रवदन्ति यं ॥ २२ ॥
कायेन मनसा वाचा भक्त्या च प्रणिपत्य तम् ।
श्रीराधाकान्तदेवेन राज्ञातिशययत्नतः ।
शब्दादीन्ववशिष्टानि संगृह्य वज्रशास्त्रतः ।
परिशिष्टः शब्दकल्पद्रुमस्य क्रियतेऽधुना ॥

अथ ग्रन्थप्रतिज्ञानवश्लोकाः ।

शब्दकल्पद्रुमग्रन्थे सप्तकाण्डमयेऽखिले ।
येषामेव हि शब्दार्थपर्यायाणां तथैव च ॥
प्रमाणानां प्रयोगाणां धातुसम्बन्धिनां पुनः ।

पदोदाहरणानाञ्च चिकित्सानां गदस्य च ॥
न संगृह्योऽभवत् पूर्वग्रन्थे कारणकूटतः ।
तेषां सङ्कलनञ्चास्मिन् परिशिष्टे करोम्यहम् ॥

तथा वेदनिघण्टाख्यः पञ्चाध्यायसमन्वितः ।
वैदिकानाञ्च शब्दानामतिप्राचीनकोषकः ॥
तस्यात्र देशे विरलप्रचारत्वेन तद्धृतः ।
पर्यायशब्दसन्देहः केनापि कोषकारिणा ॥
न संगृहीतस्तद्धेतोर्दुरुहोऽश्रुत एव च ।
प्रायो वैदिकशब्दार्थो बोधगम्यो भवेन्नहि ॥

अतस्तत्रयमाध्याये द्वितीये च तृतीये ।
येषां स्थितानां शब्दानां पर्यायान् परिशिष्टान् ॥
करिष्याम्यस्य निम्ने हि तेषां वर्गस्तु नाम च ।
तथा सङ्ख्या विलिख्यन्ते लोकानां ज्ञानहेतवे ॥
चतुर्थे पञ्चमाध्याये यदस्ति पदवृन्दकम् ।
तत्पर्यायस्य बोधस्य चाभावान्नात्र गृह्यते ॥

तत्र प्रथमाध्याये ४१४ नामानि यथा ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या	वर्गः	नाम	सङ्ख्या	वर्गः	नाम	सङ्ख्या	वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	पृथिवीनामधेयानि ..	२१	५	अङ्गुलिनामानि ..	२२	४	गृहनामानि ..	२२	२७	पुश्यानामानि ..	६
२	हिरण्यनामानि ..	१५	६	कान्तिकर्माणाः ..	१८	५	परिचरणाकर्माणाः ..	१०	२८	नूतननामानि ..	६
३	अन्तरीक्षनामानि ..	१६	७	अन्ननामानि ..	२८	६	सुखनामानि ..	२०	२९	दिश उत्तराणि नामानि २६	
४	साधारणनामानि ..	६	८	अक्तिकर्माणाः ..	१०	७	रूपनामानि ..	१६	३०	द्यावापृथिव्योर्नामधेयानि २४	
५	रश्मिनामानि ..	१५	९	बलनामानि ..	२८	८	प्रशस्यनामानि ..	१०	इति वेदनिघण्टौ तृतीयाध्यायः ॥		
६	दिङ्नामानि ..	८	१०	घननामानि ..	२८	९	प्रज्ञानामानि ..	११			
७	रात्रिनामानि ..	२३	११	गोनामानि ..	६	१०	सत्यनामानि ..	६			
८	रात्र्यपनामानि ..	१६	१२	क्रुध्यतिकर्माणाः ..	१०	११	पश्यतिकर्माणाः ..	८			
९	अहर्नामानि ..	१२	१३	क्रोधनामानि ..	११	१२	उत्तराणि पदानि सर्व-				
१०	मेघनामानि ..	३०	१४	गतिकर्माणाः ..	१२२		पदसमाप्तानां ..	६			
११	वाङ्नामानि ..	५७	१५	क्षिप्रनामानि ..	२६	१३	उपमानामानि ..	१२			
१२	उदकनामानि ..	१००	१६	अन्तिकनामानि ..	११	१४	अर्चतिकर्माणाः ..	४४			
१३	नदीनामानि ..	३७	१७	संयामनामानि ..	४६	१५	मेधाविनामानि ..	२४			
१४	अश्वनामानि ..	२६	१८	व्याप्तिकर्माणाः ..	१०	१६	स्तोत्रनामानि ..	१३			
१५	आदिष्टोपयोजनानि	१०	१९	बधकर्माणाः ..	३३	१७	यज्ञनामानि ..	१५			
१६	ज्वलतिकर्माणाः ..	११	२०	वचननामानि ..	१८	१८	ऋत्विङ्नामानि ..	८			
१७	ज्वलतो नामधेयानि	११	२१	ऐश्वर्यकर्माणाः ..	४	१९	याचनाकर्माणाः ..	१७			
इति वेदनिघण्टौ प्रथमाध्यायः ॥			२२	ईश्वरनामानि ..	४	२०	दानकर्माणाः ..	१०			
			इति वेदनिघण्टौ द्वितीयाध्यायः ॥			२१	अध्येषणाकर्माणाः ..	४			
						२२	स्वपितिकर्माणाः ..	२			
						२३	कूपनामानि ..	१४			
						२४	स्तेननामानि ..	१४			
						२५	निर्णीतान्तर्हितनामधे-				
							यानि ..	६			
						२६	दूरनामानि ..	५			

द्वितीयाध्याये ५१६ नामानि ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या	वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	कर्मनामानि ..	२६	१	वज्रनामानि ..	१२
२	अपत्यनामानि ..	१५	२	ऋक्सनामानि ..	११
३	वृक्षनामानि ..	२५	३	महर्षिनामानि ..	२५
४	बाहुनामानि ..	२२			

तृतीयाध्याये ४१० नामानि ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	वज्रनामानि ..	१२
२	ऋक्सनामानि ..	११
३	महर्षिनामानि ..	२५

अथ ग्रन्थस्यानुक्रमणिकादिखेनाभावकारणं वृत्तव्यम् ।

ग्रन्थस्यानुक्रमणिका साङ्केताक्षरलक्ष्म च । परिशिष्टस्य करणे कारणादिकमेव हि ॥
पूर्वे सप्तमकाण्डेयमुखबन्धे प्रकीर्तितम् । अतो न लिख्यतेऽत्रैव पुनरुक्तिभयान्मया ॥

अथादर्शपत्राणां वल्लीकमक्षयजन्मनस्तापतन्निवारणहेतुपञ्चपद्यानि ।

इदानीं परिशिष्टीयवज्रलादर्शपत्रिकाः ।
यन्त्रालयसमुत्पन्नवल्लीकगणभक्षिताः ॥
अतस्तद्वतशब्दानां नाभवन्मुद्रयाङ्कनम् ।
तच्चेद्भूतं तदा ग्रन्थबाहुल्यं समजायत ॥
किन्तु सांप्रतमादर्शनाशजन्धो मनोगतः ।

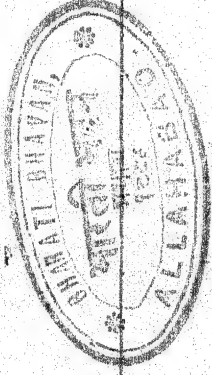
तापो जामातृदौहित्रगणैरेव निवारितः ॥
यतस्ते परिशिष्टीयशब्दैरन्यैश्च संयुतम् ।
देवनागरवर्णेन शब्दकल्पद्रुमं पुनः ॥
मुद्राङ्कितं प्रकुर्वन्ति यन्त्रेनातिशयेन च ।
तस्य प्रकाशात्लोकानामुपकारो भविष्यति ॥

अथ ग्रन्थकर्तृव्यश्वर्णनश्लोकाः ।

आसीत् श्रीहरिदेवाख्यः श्रीहरेश्वररूपकः ।
 कायस्थानां कुले देववंशस्योद्भवहेतुकः ॥
 मूर्तिदावादनगरासन्ने स्त्रजनपालकः ।
 कर्णखर्णनामधेयसमाजे वासकारकः ॥
 सदा हरिपदाश्लोकाद्युगलध्यानकारकः ।
 मौड्यगोचजातानामेष बीजाभिधानकः ॥ १ ॥
 तस्य दृगावरो नाम सुतः सर्वगुणान्वितः ॥ २ ॥
 तस्माद्विश्वेश्वरो जातस्तस्य विघ्नेश्वरः सुतः ॥ ३ ॥ ४ ॥
 * सदानन्देन संपूर्णः पूर्णानन्दोऽभवत्ततः ॥ ५ ॥
 खानोपाधिस्तत्तनयः पीताम्बर इति स्मृतः ॥
 अदभ्रशालिशालिवाद्भान्यपीताम्बरेति च ।
 विख्यातो भूवि सर्वत्र गोष्ठौपतिवरः स च ॥ ६ ॥
 पृथ्वीधरस्तत्तनूजस्तस्माच्च कुरुनन्दनः ॥ ७ ॥ ८ ॥
 चत्वारस्तनयास्तस्य चतुर्देशनिवासिनः ॥
 प्रथमः शिवदाभाख्यश्चौखण्डिख्यातिसंयुतः ।
 मलयुयीनामके देशे वासस्तेन सदा कृतः ॥
 नित्यानन्दो द्वितीयस्तु राघोपाधिः सुविश्रुतः ।
 कृतसौदपुरावासे नित्यानन्देन पूरितः ॥
 चतुर्भुजस्तृतीयो यः सोऽपि राघोदाहृतः ।
 तालाग्रामकृतावासश्चतुर्भुजपदाश्रितः ॥
 चतुर्थः श्रीनाथराघो धुले पुरकृताचनः ।
 सदा श्रीनाथचरणश्लोकार्चनपरायणः ॥ ९ ॥
 नित्यानन्दात्मजः श्रीमान् श्रीमन्तेतिसमीरितः ॥ १० ॥
 चण्डीवरस्तस्य पुत्रश्चण्डिकापूजने रतः ॥ ११ ॥
 तज्जातः परमानन्दः परमानन्ददायकः ॥ १२ ॥
 काशीनाथश्च विजयावल्हभस्तत्कुमारकः ।
 ज्येष्ठस्तु मल्लिकोपाधौ राघोपाधिः कनिष्ठकः ॥ १३ ॥
 विजयावल्हभाज्जातः कृष्णानन्दोद्विजार्चकः ॥ १४ ॥
 रघुनन्दनदेवस्तत्तनयः परिकीर्तितः ॥ १५ ॥
 विद्याधरस्तस्य सूनू राघोतिख्यातिमागतः ॥
 आदौ नाजराग्रामवासी नित्यावासास्ततः ॥ १६ ॥
 तस्यात्मजो हरिहरो जातो हरिहराश्रितः ॥ १७ ॥
 षट् सुतास्तस्य विज्ञेयाः सर्वलोकप्रशंसिताः ।
 ज्येष्ठस्तु यादवानन्दः सदा यादवसेविता ॥
 द्वितीयोरामचन्द्राख्यस्तृतीयो खड्गणो मतः ।
 देवीदासस्तृतीयोऽभूत् मजुमदार उपाधितः ॥
 परोपकारनिरतः सदा बन्धुभिरावृतः ।
 मुडागाकादिदेशानां कानुनगोपदमागतः ॥
 स च तस्मिन् जनपदे कर्णखर्णसमाजतः ।

उत्थाय वासमकरोत् पुच्छदारादिभिर्यतः ॥
 दुर्गादासः पञ्चमस्तु सदा दुर्गाप्रपूजकः ।
 षष्ठस्तु माधवानन्दः सर्वानन्दप्रदायकः ॥ १८ ॥
 देवीदासमजुमदारतनयाः षट् प्रजाभूतः ।
 गौरीकान्तो ज्येष्ठपुत्रः स च वंशविवर्जितः ॥
 चण्डीशरणसंज्ञस्तु मध्यमश्चण्डिकार्चकः ।
 तृतीयः पुण्डरीकाक्षः सहस्राक्षस्तुर्थकः ॥
 महावज्रजुतो यो हि पदे पैथ्ये नियोजितः ।
 सरकारोपाधियुतो राजेन्द्रः पञ्चमः सुतः ॥
 कामारपोलग्रामान्तर्वीमस्तेन विनिर्भितः ।
 कनिष्ठो रुक्मिणीकान्तो बज्रभिर्ज्ञातिभिर्भूतः ॥
 मुडागाकाप्रदेशे तु पञ्चग्रामे ह्यधिष्ठितः ।
 स च केशवरायस्य सचित्रस्य विशेषतः ॥
 अप्राप्तव्यवहारस्य विख्यातस्य समन्ततः ।
 तद्देशाधिपते राज्ये नवावेन नियोजितः ॥
 अपश्यञ्जवहारांश्च तद्राज्यशासने रतः ।
 अतोऽस्मिन् भूतले लोकैर्व्यवहर्तैर्न कीर्तितः ॥ १९ ॥
 तस्यैव तु कनिष्ठस्य चत्वारो देहसम्भवाः ।
 धार्मिकाः कर्णकुशला लोके संप्राप्तगौरवाः ॥
 ज्येष्ठो रामेश्वरः पैथ्यं पदं प्राप्तः कृतश्चमः ।
 महावज्रजुतस्तेषु कृष्णरामस्तु मध्यमः ॥
 राजारामस्तृतीयस्तु तेषां रुद्रेश्वरोऽन्तिमः ।
 अनपत्यतया सोऽपि रुद्राराधकसत्तमः ॥ २० ॥
 रामेश्वरस्य षट् पुत्रास्तेषां ज्येष्ठो महागुणः ।
 रामचन्द्रस्तथा रामचरणो मध्यमः पुनः ॥
 तृतीयो रघुनाथाख्यः श्रीरामस्तु तुरीयकः ।
 रामकेशवनामा च पञ्चमः केशवार्चकः ॥
 बलरामाभिधः षष्ठो बलवान् बलिनां दतः ।
 एषां ज्येष्ठः कनिष्ठश्च वंशाभावमुपागतः ॥ २१ ॥
 मध्यमो रामचरणो गुणैर्वज्रभिरन्वितः ।
 व्यवहर्तौपाधियुक्तो गोविन्दपुरसंस्थितः ॥
 स च हिजलीतमोलिप्रमहिषादलदेशतः ।
 लवणस्य तथा राज्ञः करादाने नियोजितः ॥
 कटकादिप्रदेशस्य महावज्रजुतस्ततः ।
 देवान्नीसंज्ञकपदं प्राप्तवान् बज्रमानितः ॥
 बज्रक्षैर्गर्गभिः सार्द्धं मेदिनीपुरमध्यतः ।
 संग्रामं तुमुलं कृत्वा रणमध्ये निपातितः ॥ २२ ॥
 देवानरामचरणव्यवहर्तृमहाशयात् ।
 समुत्पन्नास्तस्य पुत्रा अशेषकुशलालयात् ॥

व्यवहत्तापाधियुक्तो रामसुन्दर आदिमः ।
 विद्यानौषधदानेन गणनीयः स चादिमः ॥
 पञ्च कोटादिदेशे सोऽभवदध्यक्षमन्त्रमः ।
 भाणिकचन्द्रदेवश्च मध्यमः पुण्ड्रकन्तमः ॥
 अङ्गर्षिधरणीचन्द्रमाणे हिजरिहायने ।
 दिल्लीश्वरप्रसादेन सम्प्राप्तौ तौ शुभचणे ॥
 फरमाननामकलिपिं रायोपाधिं तथैव च ।
 मन्सवानां सहस्रं सादिपञ्चशतमेव च ॥ * ॥
 कनिष्ठो नवकृष्णाख्यदेवो जातो गुणाकरः ।
 आसीत् किलकिलारूपामरावत्यां पुरन्दरः ॥
 रूपवान् धनवान् मान्यो वदान्यः पण्डिताश्रयः ।
 कुलशौलादिमन्मनो गोष्ठीपतिमहाशयः ॥
 रसेषुसिन्धुशुभांशुमाने इरेजिहायने ।
 कोम्पानिना मुन्सिपदे नियुक्तोऽसौ शुभे दिने ॥
 सोऽभवत् कारणं तेषां बङ्गराज्यस्य शासने ।
 ततः किलकिलारूप्यां वाणिज्यकार्यसाधने ॥
 स्थितान् इरेजनिचयान् नवावो वलमाश्रितः ।
 खेराजहौलाभिधानो दूरीकृत्य गतस्ततः ॥
 अथ तत्परवर्षे तु कर्णेल् क्लाड्व महावलः ।
 आगत्य नवकृष्णेन मुन्सिना सहितः किल ॥
 योद्धुं ययौ नवावेन सार्द्धं स्ववलसंवृतः ।
 गत्वा पलाशिग्रामे स युद्धं कृत्वाजयत् ततः ॥
 धरणीरसवाजीन्दुमित इरेजिवत्सरे ।
 काममालीखाननामा नवावोऽभूत्ततः पुरे ॥
 स एवेरेजपक्षीयान् प्रधानराजपूषान् ।
 निहत्य साधयामास निखिलान् स्वमनोरथान् ॥
 मेजर आदम् ततः शीघ्रं सार्द्धं तेनैव मुन्सिना ।
 गत्वा तूदयनालायां रणं कृत्वा दुरात्मना ॥
 विजित्य वलवन्तं तं नवावं सेनया सह ।
 निष्कण्टकमिदं राज्यं कृतवान् स भयापहः ॥
 बाणर्तुसिन्धुशुभांशुमितइरेजिवत्सरे ।
 भूत्वा गवर्णरो लार्ड क्लाड्व किलकिलारूपे ॥
 समेत्य मुन्सिना सार्द्धं परामृष्य च विस्तरं ।
 जाफरालीखानसंज्ञं नवावं मतिमन्तरं ॥
 वङ्गदेशस्य च सुवादारं कृत्वा ततः परं ।
 भोजफर्जङ्गनामानमतिबुद्धिमतां वरं ॥
 तं नायेवसुवादारं चकार गुणसागरं ।
 पञ्चविंशतिलक्षन्तु सुद्राणां कृतवान् स्थिरं ॥
 तयोर्व्ययार्थं प्रत्यब्धं ततः क्लाड्व गुणाकरः ।
 तेनैव मुन्सिना सार्द्धं दिल्लीं गत्वा च सत्वरः ॥
 शाहालम्वादशाहेन नवावेन च धीमता ।

सुजाहौला नामकेन स सन्धिककरोत् सदा ॥
 अङ्गाश्विचन्द्रभूमाने हिजरिसंवत्सरे ततः ।
 शौषालस्य द्वितीयाहे नवकृष्णाय तोषतः ॥
 श्रीशाहालम्वादशाहो फरमानाख्यं लिपिं मुदा ।
 दत्तवान् यत्र लिखितं दिल्लीशेन सुसम्पदा ॥
 सहस्रपञ्चकञ्चैव मन्सवानां हि सादिनां ।
 सहस्रत्रितयं वीर्ययुतानां शीघ्रगामिनां ॥
 उत्तमं शिविकायानं भास्वरेण सुशोभितं ।
 नकाराख्यं वाद्ययन्त्रं ध्वजं तोगेतिनामितं ॥
 राजवाहादुरोपाधिं मानवृद्धियशस्करं ।
 कृपया दत्तवानस्मै वङ्गमानपुरःसरं ॥
 सुजाहौला नवावस्य समीपात् राजयोग्यकं ।
 खेलातनामकं प्राप्तो वसनं भूषणादिकं ॥
 तस्मिन् वर्षे स भूपालो नवकृष्णोऽतिधीमते ।
 नवद्वीपाधिपश्रीलकृष्णचन्द्राय भूमते ॥
 महाराजेन्द्रवाहादुरोपाधिं मानवृद्धितः ।
 दापयामास शाहालम् वादशाहसमीपतः ॥
 ततः स सहितो लार्ड क्लाडवेन महात्मना ।
 काशीधाम समागम्य बभूवासौ महामनाः ॥
 महाराजोपाधिकश्रीवलवन्ताङ्गयेन च ।
 सिंहेन हि सुवे वाराणस्याः सुनियमं स च ॥
 कृत्वा विश्वेश्वरस्याग्रे नायकमन्दिरमध्यतः ।
 नवकृष्णेश्वरं लिङ्गं स्थापयामास भक्तितः ॥
 ततः पाटनानामदेशे महाराजेन तत्र च ।
 श्रेतावराधेण सह सुवे वेहारकस्य च ॥
 कृत्वा सुनियमं तत्र तेनैव सहितो हि सः ।
 कलिकाताख्यनगरे समायातो गतालसः ॥
 ततस्तुष्टमनाः क्लाड्व कोम्पानेर्दत्तवान् पदं ।
 देवान्जीमञ्जकं तस्यै राज्ञे वङ्गलमानदं ॥
 रसर्तुसिन्धुभूमाने इरेजिहायने पुनः ।
 शाहालम्वादशाहस्य प्रागुक्तस्य महात्मनः ॥
 समीपतः फरमानाख्यलिपिमानोय यत्नतः ।
 तस्मै राज्ञे ददौ प्रीत्या प्रीत्ये तस्य धीमतः ॥
 यत्रास्तीदं विलिखितं दिल्लीशेन सता स्वयं ।
 मन्सवानां षट्सहस्रं सहस्राणां चतुष्टयं ॥
 सादिनाञ्च महाराजोपाधिमस्मै प्रदत्तवान् ।
 एवं सुवर्णवटितं पदकञ्च ददौ महान् ॥
 यत्र मुद्रितपारस्यभाषयास्तीति वर्णितं ।
 इरेजकोम्पानिकर्म्मोत्तमरूपेण साधितं ॥
 पश्यतो वादशाहस्य समीपात् सननामके ।
 सप्ताशीत्यधिके चैव रुद्रसङ्ग्रहतेऽब्दे ॥

राजोपाधेस्तथा वाहादुरोपाधेस्तथैव च ।
 भूपालनवकृष्णाभिधानवाहादुराय च ॥
 दातुं दद्याभवत् लार्ड क्लाइवस्य महामतेः ।
 तन्मया सहितं चिह्नं कोम्पानेस्तन्महीश्वरे ॥
 दत्तं तथा दशविधं खेलातं वस्त्ररूपकं ।
 किरीटं कुण्डलं रत्नभूषां हारश्च मौक्तिकं ॥
 फलकं करवालश्च दण्डं चामरमुत्तमं ।
 मयूरपुच्छयजनं घटीयन्तं मनोरमं ॥
 हस्त्यश्वं भालैर्युक्तं शिविकायानमेव च ।
 लार्ड क्लाइव् ददौ राज्ञे सदा हितकराय च ॥
 एवं सिपाइसंज्ञानां नृणां तद्वारपालने ।
 आज्ञां दत्वा तस्य हस्तं गृहीत्वा तु वरासने ॥
 हस्तिपृष्ठे समारोह्य पुरं प्रेरितवांस्ततः ।
 हस्त्यश्वपत्तिनिकरैर्बज्रदीनैश्च संवृतः ॥
 स च राजा रौप्यमुद्रां क्षिपन् मार्गेति हर्षतः ।
 विवेकं स्वं पुरं रम्यं सर्वलोकैः प्रशंसितः ॥
 समुद्ररसवाजीन्दुमाने दूरेजिहायने ।
 स लार्ड क्लाइवो मेस्तर् वाल्शेष्टाय महात्मने ॥
 राज्यभारं समर्पय स्वस्थाने प्रस्थितोऽभवत् ।
 चकार च महाराजो देवानीकर्म पूर्ववत् ॥
 तस्यास्मिन् समये माता मृता विष्णोः पदं गता ।
 अनेकलक्षमुद्राभिलेनाद्या तत्क्रिया कृता ॥
 ततः कोम्पानिसंक्रान्तं कर्म त्यक्त्वा स भूपतिः ।
 पारमार्थिकचिन्तायां नियुक्तोऽभूत्कदाचित् ॥
 अथ कोम्पानिना निर्जानिर्माणार्थं प्रयाचितः ।
 मूल्यं विनार्थितां भूमिं दत्तवानतिमोदतः ॥
 वसुभिन्धुमुनिचौणीमाने दूरेजिहायने ।
 सुतानुयादिकं ग्रामं प्राप्तवानिह पत्तने ॥
 तेनैव तस्य राज्ञस्तु धनिविज्ञानिमानिनः ।
 प्रजा भूता हि वज्रला एतन्नगरवासिनः ॥
 समुद्रवसुभूमौन्दुमाने वज्राख्यकाण्डके ।
 हेष्टिस् गवर्णरश्माक्लावर्द्धमानाभिधानके ॥
 देशे तस्य महाराजं साजाओलीतिनामके ।
 कार्यं नियोजयामास स गत्वा तत्र देशके ॥
 राज्यस्य शासनञ्चैवं राज्ञो राज्यास्तथैव च ।
 समयविषयस्यैव सुन्दरं नियमं स च ॥
 कृत्वा राजकरान् सर्वानादाय वज्रकच्छतः ।
 खालिसानामके स्थानेऽर्पितवान् सुसमाहितः ॥
 एवं रसवसुचौणीन्दुमे वज्राख्यवर्षतः ।
 महाराजाधिराजो यस्तेजश्चन्देतिशंसितः ॥
 चतुःसप्ततिसाहस्रं धिकाष्टलक्षमुद्रिकाः ।

तथा सप्तशतं मुद्राः सप्तविंशतिकाधिकाः ॥
 कृणुं कृत्वा महाभागो महाराजसकाशतः ।
 राज्ञः करं राजकोषे प्रेषयामास यत्नतः ॥
 ततो गवर्णरस्यैव ह्यनुमत्यनुसारतः ।
 खालिसासंज्ञकात् स्थानात् महाराजोऽतिवाधितः ॥
 क्रमशः क्रमशश्चैव मुद्रास्ताः प्रतिवर्धतः ।
 आदानमकरोत् राजाधिराजस्योपकारतः ॥
 रामर्षिशशिभूमाने वज्रसंवत्सरे स च ।
 श्रीमद्राधावत्तभक्त्यैव सेवनार्थं चिराय च ॥
 दत्तवान् वत्तभपुरं कृत्वा देवोत्तरं मुद्रा ।
 श्रीमन्नन्ददुलालस्य सेवार्थमपि सर्वदा ॥
 आनरपुरेतिख्यातायां परगणायां प्रयत्नतः ।
 चारग्रामं तथा देवोत्तरं कृत्वा ददौ ततः ॥
 तथागद्दीपतः श्रीमन्नोपीनायं मनोहरं ।
 विग्रहं वत्तभपुरात् श्रीराधावत्तभं परं ॥
 एवञ्च खड्गदहग्रामात् श्रीश्यामसुन्दराङ्गयं ।
 श्रीमन्नन्ददुलालाख्यं शङ्खद्वानायामतः स्वयं ॥
 स्वकं पुरं समानीय स राजा वज्रयत्नतः ।
 विधिबोधितरूपेण चिरं संसेव्य संयतः ॥
 नानाविधानलङ्कारान् मुक्तावज्रविभूषिताम् ।
 तापनीयान् मणिमयान् दत्वा प्रेरितवांश्च तान् ॥
 पिपीतकाख्यद्वादश्यां समाह्वय्य पण्डितान् ।
 दानमानैः पुरस्कृत्य दिग्विदिक्षु समाश्रितान् ॥
 श्रीमन्नोपीनायसंज्ञं श्रीगोविन्दं तथा परं ।
 विग्रहं संप्रतिष्ठाप्याकरोदाराधनं वरं ॥
 वेहालाग्राममारभ्य कुलपीं यावदुत्तमं ।
 स स्वययेन पन्थानं कृतवान् सर्वतः समं ॥
 तथा स्वकीयपुरतः पुरोऽतिशयविस्तृतं ।
 चकार राजपन्थानं मञ्जुलं सुपरिष्कृतं ॥
 नेत्राश्वराश्विभूमाने शकसंज्ञकहायने ।
 कुलाचार्यान् बुधगणांश्चानीय स्वनिकेतने ॥
 स च द्वाविंशपर्यायिसुस्थानां वज्रयत्नतः ।
 कुलीनानामेकचायीमकरोद्गुरिदानतः ॥
 आम्नायाम्बरपद्मेन्दुमानेऽसौ वज्रवत्सरे ।
 विहाय देहमगमत्पादाम्भोजयुगं हरेः ॥ २२ ॥
 रामसुन्दरदेवस्य रायख्यातिद्युतस्य च ।
 अशेषगुणसम्पन्नाः पुत्रा जाता हि पञ्च च ॥
 कृष्णमोहनदेवस्तु तेषां ज्येष्ठः प्रकीर्तितः ।
 ब्रजमोहनदेवो यः स धीमान् मध्यमः स्मृतः ॥
 गोपीमोहनदेवश्च तृतीयो सुवि विश्रुतः ।
 भूपतेर्नवकृष्णस्य स एव दत्तकः सुतः ॥

चतुर्थी निरपत्योऽभूदेवो गोलोकमोहनः ।
 कनिष्ठो वैष्णवोऽपुत्रो देवो भुवनमोहनः ॥ * ॥
 माणिक्यचन्द्रायस्य द्वौ सुतौ च तयोः पुनः ।
 ज्येष्ठो राधाकृष्णदेवो निरपत्यो महागुणः ॥
 गोपीकृष्णख्यदेवस्तु कनिष्ठो देवतार्ककः ।
 शुद्धाचारः श्रुती दान्तो बुद्धिमान् वंशकारकः ॥ २३ ॥
 पुत्राबुभौ महाराजनवद्वयस्य चाग्रिमः ।
 गोपीमोहनदेवस्तु तयोर्धः स च दक्षिमः ॥
 कौन्सेलाध्यक्षजान् दृष्टे विल्साभिधानकस्य च ।
 एवमादिमजेन्रेल् जान् कार्णिकस्य तथैव च ॥
 गवर्णरमेकफार्णनस्य देवानीमंजकं पदं ।
 स प्राप्य तत्र कर्त्तव्यं कृतवानतिमानदं ॥
 तथाच मत्स्यविपणैर्वर्त्तार्थं बज्रमूल्यकं ।
 कोम्पासये ददौ स्थानं सर्वेषां हितकारकं ॥
 अङ्गेन्दुपक्षभूमाने वज्रसंज्ञकहायने ।
 पौत्रोद्वाहार्थमाह्वय स तु यत्नात् शुभे दिने ॥
 कुलाचार्यान् कुलीनांश्च गृहीत्वा तत्सममतिं ।
 कनिष्ठपद्मभ्रातृजयोः कुलयोश्चिरसंस्थितिं ॥
 कृतवानय मात्रा स तुलापुरुषदानकं ।
 कारयामास यत्नेन यथोक्तविधिपूर्वकं ॥
 ततश्च मातृकृत्ये स सूर्यदानसागरं ।
 कृत्वा ददौ द्विजाभ्योभ्यस्तानाह्वय च सादरं ॥
 रामाग्निनागभूमाने इरेजाब्दे स मानदं ।
 गवर्णरस्य कारुण्यात् प्राप्तवानुत्तमं पदं ॥
 अजवाहादुरोपाधिं सूर्यवर्णाम्बरसप्तकं ।
 अनेकरत्नवटितं शिरोभूषणयुग्मकं ॥
 तथा सन्मौक्तिकं द्वारं फलकं करवालकं ।
 शस्त्रिषट्सङ्ख्यपत्तीनां शिविकाग्रमार्थकं ॥
 आज्ञाञ्च प्राप्तवान् सोऽपि बज्रसम्मानपूर्वकं ।
 चिरमाध्यादिर्हितः कृत्वा राज्यमकण्डकं ॥
 वज्रवेदाक्षिणभूमाने वज्राख्यहायने ।
 सौरचैत्रे शुक्लपक्षसौकादशां तिथौ दिने ॥
 अर्द्धं नारायणक्षेत्रेऽन्यार्द्धं कारणजीवने ।
 देहस्थाधायात्मजनैर्गीयमाने जनार्दने ॥
 भावयन्निष्ठदेवस्य रूपं हृदयसंस्थितं ।
 ज्ञानतः स महीपालः संप्राप्तोऽथ मृतोऽमृतं ॥ * ॥
 कनिष्ठो राजकृष्णख्य औरसो गुणिमानकृत् ।
 राजायगण्यो मान्यस्य वदान्यो गानशास्त्रवित् ॥
 स च त्रयोविंशत्यपर्व्यायाणां महात्मनां ।
 कुलीमानामेकयाथां कृतवान् गुणशालिनां ॥
 तथा कुलप्रदीपाख्यं कृत्वा शास्त्रं प्रयत्नतः ।

कुलीनानन्दजनकं चकार कीर्त्तिलाभतः ॥
 यथा चैतन्यदेवेन कृतं नगरकीर्त्तनं ।
 तथा राज्ञा कृतञ्चेति जनाः कुर्वन्ति कीर्त्तनं ॥
 रामाग्निवसुशुभ्रांशुमाने इरेजिवत्सरे ।
 गङ्गातीरे ज्ञानपूर्वं मृतोऽगात् हरिमन्दिरे ॥ २३ ॥
 कृष्णमोहनदेवस्य तनयौ द्वौ सुशीलकौ ।
 राजनारायणख्यानश्रीनारायणदेवकौ ॥ * ॥
 ब्रजमोहनदेवस्यापुभौ पुत्रौ तयोः परः ।
 धार्मिको रामरत्नाख्यो हरनारायणोऽवरः ॥ * ॥
 गोपीकृष्णस्य देवस्य पुत्राश्चत्वार एव च ।
 तेषां ज्येष्ठस्तु गोपालकृष्णोऽतिमात्त्विकः स च ॥
 श्रीलङ्गोत्कलकृष्णस्तु मध्यमो गुणसागरः ।
 वाङ्मालवेङ्के नाथेवदेवानीकर्मतत्परः ॥
 गोपेन्द्रकृष्णगोपेन्द्रकृष्णौ सन्तानवर्जितौ ।
 तृतीयकतुरीयौ च वाल्ये देहान्तरं गतौ ॥ २४ ॥
 वाणाम्बरपिभूमानसमायां शकभूपतेः ।
 गोपीमोहनदेवस्य गोष्ठीपतिमहीपतेः ॥
 श्रीराधाकान्तदेवेति नाम्ना पुत्रोऽभ्यजायत ।
 वज्रविद्यां तथा हिन्दीं पारसीमारवीं ततः ॥
 इरेजीं संस्कृतञ्चैवाधीतवान् सोऽतिचतुरः ।
 तथा चतुर्धुरीणस्य गोपीकान्तस्य धीमतः ॥
 सर्वग्रामान्यस्य गोष्ठीपतेर्मौलिकराजतः ।
 सिद्धेत्युपाधियुक्तस्य प्रपौत्रौ स उपायत ॥
 गोष्ठीपतिरभूत्तेन कुलाचार्यादिसम्मतः ।
 वज्रलण्डफ्रान्सजर्मन्डेन्मार्कादिप्रदेशतः ॥
 इषियामेरिकासंज्ञदेशानाञ्चैव मध्यतः ।
 विद्यादिविद्ययाणान् सभानां सभ्यतामितः ॥
 एवं धर्मसभायाश्च तथान्यासां सभापतिः ।
 बभूव बज्रसम्मानपूर्वकं स महामतिः ॥
 स वाणाग्नीभशशस्त्रभूषित इरेजिवत्सरे ।
 प्राप्तः किलकिलानामनगरेऽस्मिन् मनोहरे ॥
 गवर्णरस्यैवेच्छातो माजिष्ट्रेटीयकं पदं ।
 यदेवैकान्तमान्यानां गुणिनामपि मानदं ॥
 मुन्यग्निनागभूमाने ऐरेजाब्दे तु पैतृकं ।
 राजोपाधिञ्च कौन्सेलात् वसनं भूषणादिकं ॥
 मानवर्द्धनपत्रेण सहितं बज्रमूल्यकं ।
 तथा गवर्णरस्यैव सभायामादिपीठकं ॥
 प्राप्तवानतिदुष्प्राप्यं यत्नोक्तो मानदायकं ।
 अङ्गवेदाक्षिभूमाने वज्राब्दे विधिपूर्वकं ॥
 गयातीर्थप्रयाणार्थं प्रस्थितः पथिमध्यतः ।
 सुरशिवावादनगरे श्रीमवावसभाङ्गतः ॥

सम्मानितः स च समादरतस्तत्समीपतः ।
 राजार्हं हेमवसनं सप्तकं सप्तरूपतः ॥
 होमाख्यपक्षिपुच्छेन युक्तं युग्मं किरीटकं ।
 कुण्डलं मौक्तिकं हारं फलकं करवालकं ॥
 यत् सदा भूपतीनां हि भूरिसम्भववर्द्धकं ।
 प्राप्तवांस्तत्तु दुष्प्राप्यं वज्रसम्मानपूर्वकं ॥
 अथेन्दुरसपक्षाङ्गमाने वज्राख्यहायने ।
 यौहोदाहोपलक्षणे सभां कृत्वा शुभे दिने ॥
 समाहूय कुलाचार्यान् कुलीनान् पण्डितान् स च ।
 कायस्थानां चतुर्विंशपर्यायाणां तथैव च ॥
 सुमुखाणां कुलीनानां कनिष्ठानाञ्च सर्वशः ।
 एवं षड्भ्रातृजातानामेकयाचीं चकार सः ॥
 तत्पत्रिकां कारिकायाः पुस्तकञ्चापि सुद्वितं ।
 कुलीनघटकादिभ्यः कृत्वा तेन समर्पितं ॥
 पाठशालाध्यापनाय ग्रन्थनिर्माणहेतुतः ।
 स्कुलवक् सोसादरीनाम या सभास्मिन् प्रदेशतः ॥
 स तदर्थं नीतिकथा वांलाशिचादिपुस्तकं ।
 कृतवान् इकस्मते आश्रजार् वृत्तायुर्वेदवाचकं ॥
 पुस्तं पारस्यभाषात इरेजीभाषया पुनः ।
 अनुवाद्य ग्रेटवृटनदेशे राज्ञो महात्मनः ॥
 स च राइयल् एसियाटिक् समाजे प्रेरयत्ततः ।
 तत्र सुद्राङ्कितं कृत्वा तत्शतं परिमाणतः ॥
 अनुवादकसन्निधौ तस्यैव दर्शनार्थतः ।
 कृपया प्रेषयामासुस्तत्सदःस्थाः प्रयत्नतः ॥
 तथाज्ज वयथायासकालसम्पादनीयकं ।
 शब्दकल्पद्रुमाख्याभिधानञ्च सप्तकाण्डकं ॥
 परोपकृतये कृत्वा गुणिभ्योऽभवदपिता ।
 यत्प्राप्यलोक्य सन्तुष्टाः सर्वदेशीयपण्डिताः ॥
 प्रत्येके प्रेरयामासुः सुख्यातिपत्रिकादिकं ।
 विशेषतो दिनेमारराज्येशोहेमहारकं ॥
 स्त्रीयाख्यचिह्नसंयुक्तपदकोत्तमधारकं ।
 प्रीत्या संप्रेषयामास राज्ञोऽर्थे मानदायकं ॥
 पुनस्तदभिधानस्य परिशिष्टमतिश्रमात् ।
 निर्माय सुद्वितं तेन प्रदानार्थं वज्रव्यात् ॥ २४ ॥
 अत्रैव कथयामीमं इतिहासं पुरातनं ।
 मङ्गलेण च तद्राज्ञो लोकविक्षयकारणं ॥
 नागवेदाष्टभमाने इरेजाब्दे हि वैरिणा ।
 टाकीग्रामनिवासेन केनचित् ख्यातमुन्सिना ॥
 दुष्टेनाभीष्टसिद्ध्यर्थं दण्डपारुष्यसंज्ञके ।
 विवादस्य पदे मान्यजनानां माननाशके ॥
 कारितो मिथ्याभियोगस्तस्य निर्दोषभूततः ।

जङ्गलीग्रामस्य मेजिट्रेट् नामकेनाविचारतः ॥
 पोलिससुपरिण्डेनडेण्डसंज्ञकस्य समीपतः ।
 क्रुधा तन्मिथ्यापवादः पत्रेण प्रकटीकृतः ॥
 तेन सेक्रेटरिद्वारा गवर्णराय वेदितः ।
 सोऽपि तैर्बद्धा चेष्टां कृतवान् तद्विषयतः ॥
 किन्तु सेशनज्जाख्यस्य प्राड्विवाकस्य धीमतः ।
 अतिसूक्ष्मविचारेण राजा निर्दोषतां गतः ॥
 तस्माद्विपक्षपक्षाणां क्रूराणाञ्च विशेषतः ।
 तेषामुद्यमभङ्गेन लज्जाधिक्यमजायत ॥
 तेन सर् हरवर्ट मेडाक् डेपिउटी गवर्णरः ।
 स्नेहेनास्तिन्नहृदयः सदयस्यातिसत्वरः ॥
 आङ्गानार्थं तस्य राज्ञः प्रेषयामास पत्रकं ।
 स चानीय स्वभवने तच्च सम्मानपूर्वकं ॥
 सान्त्वयित्वा जयान्तस्त्रै धन्यवादं प्रदत्तवान् ।
 एवं गवर्णरो जेनरेल् लार्डडेल्हौसिरात्मवान् ॥
 स्वदेशयानसमये सभामध्येऽतिहर्षितः ।
 तद्राज्ञो दक्षिणं हस्तं गृहीत्वातिप्रयत्नतः ॥
 लार्डेन च तथा लेडी केनिङ्गेन सहोत्सुकः ।
 साक्षात् तं कारयामास मानिनां मानवर्द्धकः ॥
 पूर्वोक्तमिथ्याभियोगे दण्डार्हकरणाय च ।
 उद्योगजन्यदोषस्याप्यकरोत् चालनं स च ॥
 स तु मुन्सी पुनरपि दण्डपारुष्यवादतः ।
 फरासडाङ्गानगरे पलायित्वा मृतस्ततः ॥
 राजकृष्णस्य नृपतेर्जाता वसुमिताः सुताः ।
 शिवकृष्णो नृपो ज्येष्ठो यस्यास्ति शिवतुल्यता ॥
 रूपवान् गणवांश्चापि कालीकृष्णस्तु मध्यमः ।
 दयालुर्बुद्धिमान् मान्यो धार्मिको मानवोत्तमः ॥
 इरेजीभाषया सोऽपि महानाटकनामकं ।
 तथा रसलक्षेत्याख्यमिं रेजानाञ्च पुस्तकं ॥
 वङ्गीयभाषया चैवानुवादमकरोत्ततः ।
 राजवाहादुरोपाधिं प्राप्तो गवरन्ऽष्टतः ॥
 देवीकृष्णोऽतिशरत्तो देवभक्तस्तुनीयकः ।
 अपूर्वगुणसंयुक्तोऽपूर्वकृष्णस्तुनीयकः ॥
 देवान् कुङ्कर् नामधेयं ग्रन्थं स चोदुभाषया ।
 निर्माणं कृतवान् सोऽपि निजायामव्ययेच्छया ॥
 ततो माधवकृष्णस्तु सुशीलः पुत्रवर्द्धतः ।
 पञ्चमो देवताभक्तः सोऽप्ये वयसि संस्थितः ॥
 कृतवान् स च वेतालपञ्चविंशतिनामकं ।
 ग्रन्थं पारस्यभाषातोऽनुवादं यत्नपूर्वकं ॥
 षष्ठः कमलकृष्णस्तु दैवे पैत्रे सदा रतः ।
 कार्यं वज्रगुणोपेतस्तथा पण्डितमण्डितः ॥

एवं गङ्गासागरयोः सङ्गमे तेन निर्मितं ।
 श्रीमत्कपिलदेवस्य मन्दिरं सुपरिष्कृतं ॥
 तुलापुरुषदानञ्च श्रीमद्भागवतस्य च ।
 पारायणं वागवाजारस्य घट्टे तथैव च ॥
 शिवस्य स्थापनं मात्रा कारयामास सोत्तुकः ।
 ब्रह्मवित्तयथैव कुलकीर्त्तिविवर्द्धकः ॥
 नरेन्द्रकृष्णेतिसंज्ञो यः सुतः स तु सप्तमः ।
 रूपवान् गुणवाञ्छैव नरेन्द्रेण पुनः समः ॥
 स च डेपिउटीमेजिष्ट्रेट् वभूव सदाशयः ।
 यो हि थाद्वक्त्रेणस्तु कनिष्ठोऽतिदयामयः ॥
 तेन देवान् भोग्यकाख्यं पुरुषकञ्चोर्दुभाषया ।
 निर्माय मुद्रितं तच्च कृत्वा दत्तं निजेष्कया ॥
 गयाधाममृतः सोऽपि पुत्रहीनोऽमृतं गतः ।
 चन्द्रेषुपचभूमाने वङ्गसंज्ञकवर्षतः ॥
 राजराधाकान्तदेवसाहाय्येन मुदन्वितैः ।
 स्वपथीयकुलीनानामेकयाची कृता च तैः ॥ २४ ॥
 श्रीराधाकान्तदेवस्य राजवाहादुरस्य च ।
 त्रयः सुताः सिद्धगोष्ठीपतयः स्वकुलेषु च ॥
 यतो गोष्ठीपतेः पुत्रा दौहित्राश्च विशेषतः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीमद्देवदत्तनारायण इतीरितः ॥
 देवदत्तकृष्णभक्तः स बुद्धिमान्श्च गुणान्वितः ।
 मध्यमः श्रीलराजेन्द्रनारायण इति श्रुतः ॥
 धार्मिकः सत्यवादी स कर्मदक्षश्च सत्तमः ।
 यस्तु श्रीदेवेन्द्रनारायणो देवः स चान्तिमः ॥
 व्यवहारज्ञानयुतः प्रतापादिसमन्वितः ।
 मन्त्रदानानिपुणो धीमान् धीमद्विराट् ॥
 एते भारतवर्षीयगवर्णरसमाजतः ।
 तत्र ध्यानस्थाधिकारं कुमारोपाधिकं ततः ॥
 पञ्चप्रकारं वसनं भूषणञ्च मनोरमं ।
 त्रयः सहोदराः सर्वे प्रत्येके लेभिरे समं ॥ २५ ॥
 जाताः पुत्रास्तयः श्रीमत्शिवकृष्णस्य भूषतः ।
 तेषां श्रीयुतभूपेन्द्रकृष्णो ज्येष्ठः प्रकीर्त्तितः ॥
 चत्वारस्तनयाः श्रीलकालीकृष्णस्य भूपतेः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीहरेन्द्रकृष्ण इत्यभिधीयते ॥
 वभूव यो डेपिउटीमेजिष्ट्रेटिपदे स्थितः ।
 श्रीदेवीकृष्णदेवस्य तनयौ द्वौ च धीमतः ॥
 श्रीमदानन्दकृष्णो यस्तथोर्ज्येष्ठः स च सुतः ।

श्रीयुतापूर्वकृष्णस्य चत्वारस्तनयास्ततः ॥
 ज्येष्ठो ज्येष्ठः श्रीकुमारकृष्णेतिख्यातिसंयुतः ।
 श्रीमन्मरेन्द्रकृष्णो यः सभूतास्तस्य देहतः ॥
 त्रयः पुत्रास्तेषु मध्ये ज्येष्ठपुत्रोऽभवत् पुनः ।
 श्रीमद्भूजेन्द्रकृष्णेति नाम्ना ख्यातः सुलक्षणः ॥ २५ ॥
 राजनारायणस्यैव देवोपाधियुतस्य च ।
 पुत्रोऽभवज्जगत्कृष्णनामेदानीं मृतः स च ॥
 श्रीनारायणदेवस्य त्रयः पुत्रा गुणैर्युताः ।
 तेषां ज्येष्ठः श्रीप्रसन्ननारायण इति श्रुतः ॥
 गवरन्मेषस्य तोशाखानायां प्रथमं स हि ।
 अथसोऽभूत्तत्र कर्मनिर्वाहकरणेन हि ॥
 तस्मै गवर्णरो लार्डहारडिञ्जः कृपयान्वितः ।
 रायवाहादुरोपाधिं दत्तवानतितोषतः ॥
 ततो सुरशिवादे नवावस्य समीपतः ।
 नेजामतस्य देवानीं प्राप्तवान् वङ्गभाग्यतः ॥
 तत्रापि च नवावस्य सन्निधौ लब्धवानयं ।
 राजवाहादुरोपाधिमेकान्तमानतः स्वयं ॥ २५ ॥
 गोपालकृष्णदेवस्य पुत्राश्चत्वार एव तु ।
 श्रीलश्रीकृष्णदेवो यः सर्वेषामग्रजः स तु ॥
 श्रीमद्भोक्तृकृष्णस्य तनयौ द्वौ महात्मानः ।
 श्रीमन्मरेन्द्रकृष्णस्तु ज्येष्ठोऽतिनिन्दितवर्द्धनः ॥ २५ ॥
 श्रीमन्मरेन्द्रादिनारायणदेवस्य धीमतः ।
 नाद्यापि तनयो जातो गृहवैगुण्यदोषतः ॥
 तथा श्रीयुतराजेन्द्रनारायणस्य कायतः ।
 श्रीमद्विरीन्द्रादिनारायणः पुत्रो व्यजायत ॥
 एवं श्रीयुतदेवेन्द्रनारायणशरीरतः ।
 संजातस्तु श्रीभूजेन्द्रनारायणेतिमंजितः ॥ २६ ॥
 श्रीमद्भूपेन्द्रकृष्णस्य पुत्रो जातोऽतिसुन्दरः ।
 श्रीजितेन्द्रियकृष्णेतिख्यातियुक्तः प्रियङ्करः ॥
 श्रीमद्भूजेन्द्रकृष्णस्य तनयश्चातिशोभनः ।
 श्रीमद्भूजेन्द्रकृष्णोऽयजतः सरसिजाननः ॥ २६ ॥
 जगत्कृष्णस्यात्मजस्तु ज्येष्ठोऽभूदतिशीलवान् ।
 श्रीमन्तारणकृष्णेतिनाम्ना ख्यातोऽतिबुद्धिमान् ॥
 श्रीलप्रसन्नादिनारायणस्य सुत उत्तमः ।
 श्रीमद्भूपेन्द्रादिनारायणः शशधरोपमः ॥ २६ ॥
 इत्येकादिकषड्विंशपुत्रवान्नातिनिर्मला ।
 देववंशावली या सा समाप्ता मौलिकानुला ॥

वर्णमाला ।

नागरी।	English.	बाङ्गाल।	उच्चार।
अ	a	आ	अ
आ (I)	ā	आ (1)	आ (1)
इ (i)	i	ई (i)	ई (i)
ई (ī)	ī	ई (ī)	ई (ī)
उ (u)	u	ऊ (u)	ऊ (u)
ऊ (ū)	ū	ऊ (ū)	ऊ (ū)
ए (e)	e	अ (e)	अ (e)
ऐ (ai)	ai	आ (ai)	आ (ai)
ओ (o)	o	उ (o)	उ (o)
औ (au)	au	ऊ (au)	ऊ (au)
...	n or m
...	h
क	k	क	क
ख	kh	ख	ख
ग	g	ग	ग
घ	gh	घ	घ
ङ	ṅ	ङ	ङ
च	ch	च	च
छ	ch	छ	छ
ज	j	ज	ज
झ	jh	झ	झ

नागरी।	English.	बाङ्गाल।	उच्चार।
ञ	ṇ	ए	...
ट	ṭ	ट	...
ठ	ṭh	ठ	...
ड	ḍ	ड	...
ढ	ḍh	ढ	...
ण	ṇ	ण	...
त	t	त	...
थ	th	थ	...
द	d	द	...
ध	dh	ध	...
न	n	न	...
प	p	प	...
फ	ph	फ	...
ब	b	ब	...
भ	bh	भ	...
म	m	म	...
य	y	य	...
र	r	र	...
ल	l	ल	...
व	v	व	...
श	ś	श	...
ष	ṣh	ष	...
स	s	स	...
ह	h	ह	...
क्ष	ksh	क्ष	...

श्रीजगदीशो जयति ।

भूमिका ।

सङ्काचरत्नम् ।

उपास्यते शिवं सत्त्वं सर्वसर्वार्थसाधकम् ।
द्यावाभूमी स्थितं व्याप्य शब्दब्रह्म सनातनम् ॥१॥

स्वरूपं देवभाषाया विष्णोर्विश्वात्मनो यथा ।
ईदृक्तयेयत्तया वा को नु निर्वक्तुमीश्वरः ॥२॥
विष्णुवत् सा हि सत्त्वेन ब्रह्मवद् रजसा च सा ।
कद्रवत् सा च तमसा व्यानशेषेषापिष्टम् ॥३॥
अज्ञानतिमिराच्छन्नं तदाऽस्याख्यत् चराचरम् ।
नाऽभविष्यद् यदि ज्योतिः संस्कृताह्नं सुमङ्गलम् ॥४॥
तमोभूतमिदं विश्वं प्रसुप्तमिव सर्वतः ।
अरुणोदयवेलिव भाषेयं प्रत्यबोधयत् ॥ ५ ॥
एकमेवाऽद्वितीयं तत् सच्चिदानन्दमव्ययम् ।
परं वेद्यतमं ब्रह्म भाषेयं प्रथमं जगौ ॥६॥
इयमुन्मीलयामास प्रथमं विश्ववासिनाम् ।
आलज्जानमयीं दृष्टिं जलिनीमिव भानुभा ॥७॥
अनया भाषयेवादावृषिभिर्ज्ञानदृष्टिभिः ।
प्रलय-स्थिति-सर्गाणां दर्शितं तत्त्वमद्भुतम् ॥८॥
विश्व-विश्वेशयोस्तत्त्वमियमेवाऽन्वबोधयत् ।
चतुर्वर्गफलं ज्ञानं गुणान् सत्त्वादिकांस्तथा ॥९॥
सिद्धचारणगन्धर्वैर्देवदानवमानवैः ।
इयमाराध्यते भाषा जननीव युगे युगे ॥१०॥
ब्रह्मकण्ठात् किल पुरा जाता ब्रह्माण्डपूजिता ।
जयत्यमरभाषेयमासंसारार्द्र युगे युगे ॥११॥

न ब्रह्मा न हरिर्नेशो यस्याः पारं परं गतः ।
गीर्वाणवाणीं तां वन्दामहे गीर्वाणवन्दिताम् ॥१२॥
योनिरनन्तरत्नानां तस्याः कोषाः सहस्रशः ।
पूर्वाचार्यकृताः शस्ता विलसन्ति महीतले ॥१३॥
पर्यायवाचकाः केचित् केचित् नानार्थवाचकाः ।
लिङ्गानुशासनाः केचित् न तु सर्वार्थसाधकाः ॥१४॥
अतिसंक्षिप्तजटिलाश्छन्दोवद्वा दुरन्वयाः ।
विनाचार्यं न शक्यास्ते मनागपि विगाहितुम् ॥१५॥
युगपत् सर्वकोषाणां यथावत् स्मरणं विना ।
कार्यकालेऽभीष्टितार्थमव्यातिर्नोपपद्यते ॥१६॥
स्थितेऽपि पुरः सर्वकोषेष्वन्यैर्यथा जनैः ।
दृष्टार्थोऽतद्रहस्यज्ञैर्यत्नतोऽपि न लभ्यते ॥१७॥
सर्वार्थिगम्यं निर्मातुं कोषं सर्वार्थसाधकम् ।
उदियाय कलौ वङ्गे राधाकान्तो नरेश्वरः ॥१८॥
अकारादिक्रमन्यस्ते शब्दे शब्दे पृथक् पृथक् ।
तत्तच्छब्दार्थसम्पूर्तिः प्रथमं तेन दर्शिता ॥१९॥
सएवादिगुरुस्तस्मात् कोषाणामीदृशात्मनाम् ।
यः सर्वभोग्यमकरोत् संस्कृतं देवदुर्लभम् ॥२०॥
मन्ये कल्याणनामाऽसौ शब्दकल्पं विनिर्दिशे ।
एकत्र पिष्टपाशेषज्ञानैश्वर्यदिदृक्षया ॥२१॥
नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति सर्वज्ञानस्य यद्यपि ।
कोषस्तस्य तद्याप्येष कोऽपि ज्ञानमहानिधिः ॥२२॥
वेदकर्त्ता विधातेव वाल्मीकिरिव काव्यकृत् ।
व्यासो भारतकर्त्तव्यं स लोके शौरवं गतः ॥२३॥
दंष्ट्रादण्डेन दैत्यारिर्निमग्नां प्रलयाश्रुधी ।
वराहरूपी भगवान् काश्यपीमुददीधरत् ॥२४॥

कनी तु धरणीकान्तो राधाकान्तः प्रदीप्यते ।
 उद्धृत्याऽनन्तकालाब्धेर्देवभाषां महीयसीम् ॥२५॥
 न दृष्टं न श्रुतं कापि तद्वि शास्त्रं बुधैर्भुवि ।
 यन्नैवोद्धृतमेतस्मिन् कोपे तेन महात्मना ॥२६॥
 वेदानुद्धृतवान् पूर्वं मत्स्यरूपी जनार्दनः ।
 असौ त्वशेषशास्त्राणि विष्णुतानि समन्ततः ॥२७॥
 सुराः समेता दितिर्जैर्मन्युः क्षीरनीरधिम् ।
 एकएव समन्याऽयमपारं शास्त्रसागरम् ॥२८॥
 सुधासिन्धुसुधां पीत्वा सुरा अमरतां गताः ।
 पीत्वा त्विमां कोषसुधां देवदानवमानवाः ॥२९॥
 कौस्तुभाख्यमपां सारं शीरैरेव हि भूषणम् ।
 कोषरत्नमिदं त्वस्य जातं त्रैलोक्यभूषणम् ॥३०॥
 पारिजातः सुरतरुः सुरभीकुसुमे दिवम् ।
 शब्दकल्पद्रुमस्त्वेष ग्रीणाति भुवनत्रयम् ॥३१॥
 धन्वन्तरिः स भगवान् स्वर्गस्थैव चिकित्सकः ।
 अशेषाणान्तु लोकानां कोष एष चिकित्सकः ॥३२॥
 समुद्रोद्धृतया लक्ष्म्या लक्ष्मीवान् केवलो हरिः ।
 श्रीराधाकान्त-कोषेण लक्ष्मीवद् भुवनत्रयम् ॥३३॥
 न केवलं सेव्यतेऽसौ कोषः शब्दार्थलिप्सुभिः ।
 सर्वेषामेव सृतेऽयं कामान् कल्पद्रुमो यथा ॥३४॥
 योगिनामप्ययं कोषो योगशास्त्रमनुत्तमम् ।
 भोगिनां भोगशास्त्रं च रोगिणां च महीषधम् ॥३५॥
 सर्वेषामेव धर्माणामाश्रमाणां च सर्वशः ।
 कल्पजातमशेषेण प्रोक्तमत्र प्रसङ्गतः ॥३६॥
 जीविकामर्जयन्त्यस्माद् विप्राः षट्कर्माशालिनः ।
 चक्षिया वैश्याश्चूद्राश्च ये चाऽन्ये वर्णसङ्गराः ॥३७॥
 कर्मकाण्डरतैर्नित्यं ज्ञानकाण्डरतैस्तथा ।
 रागिभिर्वीतरागैश्च सर्वैरेवैष सेव्यते ॥३८॥
 उपजीव्यो यथैवाऽयं गुरुभिर्मन्त्रदातृभिः ।
 उपजीव्यस्तथैवाऽयं शिष्यैर्मन्त्रग्रहीतृभिः ॥३९॥

निदानं चाऽत्र रोगाणां लक्षणं च पृथक् पृथक् ।
 संप्राप्तिश्च चिकित्सा च सर्वं प्रोक्तमशेषतः ॥४०॥
 श्रोत्रधीनामशेषाणां गुणपर्यायसंग्रहाः ।
 नानाभाषाप्रचलिता आख्यायैवाऽत्र दर्शिताः ॥४१॥
 इह संगीतविज्ञानं भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम् ।
 प्रसङ्गतः समासेन प्रोक्तं सर्वमतानुगम् ॥४२॥
 आश्चर्याणामशेषाणां ज्ञानानामाकरो महान् ।
 अहो कोऽपि यशोराशिः कोषोऽयं तस्य भूभृतः ॥४३॥
 मन्दभाग्येऽपि वज्रेऽस्मिन् जज्ञिरे बहवो बुधाः ।
 विहीना अपि शीर्य्येण ज्ञानेनाऽमरतां गताः ॥४४॥
 तन्मन्त्रादिशास्त्राणि स्मृतयो न्यायविस्तराः ।
 योगशास्त्राणि काव्यानि रूपकाख्यायिकास्तथा ॥४५॥
 नानादेवार्चनकथा ऐन्द्रजालिकमेव च ।
 उपदेवकथाश्चिता ग्राम्यदेवकथास्तथा ॥४६॥
 व्रतोपवासनियमा वलिहोमजपादयः ।
 पीठतीर्थादिमाहात्म्यं शक्तिपूजाः सहस्रशः ॥४७॥
 एतच्चाऽन्यच्च बहुधा शास्त्रं वङ्गमनीषिभिः ।
 जवहीपादिवास्तव्यैः प्रणीतं ज्ञानदृष्टिभिः ॥४८॥
 अरक्षिष्यदयं कोषो ज्ञानं तद् वङ्गजं न चेत् ।
 नामाऽपि तस्याऽयं तदाऽगमिष्यद् विलयं ध्रुवम् ॥४९॥
 एकेनाऽपि गुणेनाऽयमनेनाऽमरतां व्रजेत् ।
 यदयं वङ्गदेशस्य कृतीः कीर्त्तीश्च रचति ॥५०॥
 पुण्यां द्रवमयीं धारामानिनाय भगीरथः ।
 पुण्यां कीर्त्तिमयीं धारां राधाकान्तोऽवतारयत् ॥५१॥
 सोऽनर्थं जीवितं दीर्घं विभवं चाऽतुलं निजम् ।
 अकातरं शब्दकल्पद्रुमस्याऽर्थं न्ययोजयत् ॥५२॥
 अस्य कोषमहासिन्धोर्बहोः कालात् परं नृपः ।
 स प्रपेदे परं पारं भवाब्धेरिव निर्धमः ॥५३॥
 सोऽशेषकोषवयजं स्वकोषं त्यागिनां वरः ।
 अमूल्यं व्रतरत्नमूल्यं विना विहारी महायशः ॥५४॥

स जीवन्नेव सुकृती स्वकृतेरतुलं फलम् ।
 विलोच्य सफलं मेने नरजन्म सुदुर्लभम् ॥५५॥
 आमेरिकास्यायूरोपवासिनोऽशेषपरिहृताः ।
 शब्दकल्पद्रुमं दृष्ट्वा ययुः परमविस्मयम् ॥५६॥
 धीरन्द्राश्च नरेन्द्राश्च ये यवांसन् तदा भुवि ।
 तमभ्यवर्षन् सन्मानैर्मेषाः शस्त्रभिवाऽङ्गुभिः ॥५७॥
 वङ्गभूर्भुवने धन्या शब्दकल्पद्रुमेण या ।
 कल्पद्रुमवतीं नित्यं स्पर्शते ह्यमरावतीम् ॥५८॥
 स शब्दकल्पद्रुमकृद् यत्र जज्ञे तमालयम् ।
 श्रीभावाजारभूपानां सन्तस्तीर्थं प्रचक्षते ॥५९॥
 साधारणोपकाराय मेलनं देशवासिनाम् ।
 विदुषां सङ्गमो वाऽपि तत्रैवाऽद्याऽपि जायते ॥६०॥
 महावङ्गसमाजस्य तद्वंशोऽद्यापि कीर्त्यते ।
 अविस्मयितुं सर्वैश्छूडामणिरिति क्षितौ ॥६१॥
 एवं प्रतिष्ठां गमयन् स्ववंशं यशसा नृपः ।
 अगण्यपुण्यैर्धन्योऽसौ पुण्यलोकमुपयिवान् ॥६२॥
 गते बहुतिथे कालेऽकारि कोपेऽत्र दुर्लभे ।
 वरदाकान्तमित्राद्यैः पुनर्मुद्राङ्कने ग्रहः ॥६३॥
 मुद्रां नीतेऽद्याऽविकलं शब्दकल्पद्रुमे च तैः ।
 अचिरैरेव पुस्तानि तानि निःशेषतां ययुः ॥६४॥
 पुनरेवाऽस्य दौर्लभ्यमुपलभ्याऽन्यदुर्लभान् ।
 गुणांश्चाऽजनि नञ्चित् पुनर्मुद्राङ्कने ग्रहः ॥६५॥
 ततः स्वत्वाधिकारिभ्यः क्रीत्वा सत्वं यथाविधि ।
 प्रवृत्ता दुष्करे कार्ये वयं सत्कार्यगौरवात् ॥६६॥
 वङ्गाक्षरैरितः पूर्व्वं कोष एष प्रकाशितः ।
 तेनाऽसौ सुखपाठ्योऽभूत् केवलं वङ्गवासिनाम् ॥६७॥
 नागरी वर्णमाला तु संस्कृतैकोपयोगिनी ।
 सर्व्वदाद्रियते प्रायः सर्व्वैः संस्कृतपाठिभिः ॥६८॥
 सर्व्वेषां बोधसौकर्य्यमतोऽस्माभिर्विधित्सुभिः ।
 प्रशस्तौर्नागरेर्वर्णैरेष कोषः प्रकाशयते ॥६९॥

शब्दकल्पद्रुमं कोषं प्रणिनाय यदा नृपः ।
 संस्कृतं प्रचरद्रूपं नाऽधुनेव तदाऽभवत् ॥७०॥
 तदा प्रयोजनाभावात् स्वकोपे तेन भूभुजा ।
 सर्व्वेषामेव शब्दानां व्युत्पत्तिर्नैव दर्शिता ॥७१॥
 जन्मभूमिं प्रति प्रेम्णा तेनोपादानलिप्सुना ।
 अस्योपादानसामग्री स्वदेशाद् भूयसाहता ॥७२॥
 सुगन्धबोधं व्याकरणं वङ्गदेशस्य गौरवम् ।
 तस्मतेन ततस्तेन शब्दव्युत्पत्तयः कृताः ॥७३॥
 पाणिनीयं व्याकरणं प्रायः संस्कृतपाठिभिः ।
 सयत्नं सेव्यते सर्व्वैश्चिरमाद्रियते च तत् ॥७४॥
 दिने दिने नृणां यावत् संस्कृते भक्तिरधते ।
 पाणिनीयस्य भाहात्मं तावदेवोपचीयते ॥७५॥
 अनुसृत्य ततोऽस्माभिः पाणिनीयानुशासनम् ।
 सर्व्वेषामेव शब्दानां व्युत्पत्तिः परिदर्शयते ॥७६॥
 प्रलतीर्थाश्रमसरिदेशारण्यमहीभृताम् ।
 सिद्धदेवर्षिभूपालशास्त्रशास्त्रकृतां तथा ॥७७॥
 कलादर्शनविज्ञानज्योतिषां च नवं नवम् ।
 अधुनाविष्कृतं तत्त्वं धन्यैः पाश्चात्यसूरिभिः ॥७८॥
 अदृष्टपूर्व्वः शब्दार्थाः प्रमाणानि बहूनि च ।
 इदानीं ग्रन्थविस्ताराद् यान्ति दृष्टिपथं विदाम् ॥७९॥
 मूलातिरिक्तं तत् सर्व्वं मूलेऽस्माभिर्निवेशयते ।
 वेष्टनाकारचिह्नान्तर्व्यवच्छेदचिकीर्षया ॥८०॥
 अनुचिन्त्य हयोरेव पक्षयोः सुखसाध्यताम् ।
 अस्माकं ग्राहकानां च खण्डयोऽयं प्रकाशयते ॥८१॥
 परिशिष्टे वक्तव्या विषयाः ।
 परिशिष्टद्वयं चैव कोषस्याऽस्य विधीयते ।
 एकं धात्वादिसम्बन्धि शब्दसम्बन्धि चाऽपरम् ॥८२॥
 प्रथमपरिशिष्टे वक्तव्या विषयाः ।
 धातु-धात्वर्थ-रूपाणि लकारार्थाः पृथक् पृथक् ।
 अनुबन्धाश्च धातूनां गणवाच्यभिदास्तथा ॥८३॥

कृतद्वितसमाप्तानां लिङ्गानां विवृतिस्तथा ।
 प्रथमे परिशिष्टेऽस्य सर्वमेतन्निवेश्यते ॥८४॥
 द्वितीयपरिशिष्टे वक्तव्या विषयाः ।
 लौकिका बहवः शब्दा वैदिकाश्च विशेषतः ।
 ग्रन्थप्रचारविरहादन्वकारद्वय स्थिताः ॥८५॥
 पाश्चात्यविदुषां ज्ञानापूर्वार्त्ताकिं तेऽधुना ।
 दिने दिने प्रकाशन्ते चार्थकीर्त्तिं वितन्वते ॥८६॥
 सार्थप्रमाणास्ते सर्वे परिशिष्टे द्वितीयके ।
 दीयन्ते बुधसाहाय्यान्निजशक्त्यनुसारतः ॥८७॥
 कोषेऽस्मिन् यानि शास्त्राणि प्रमाणाद्योद्धृतानि च ।
 मूलातिरिक्ताः शब्दा वै बहवः सन्ति तेष्वपि ॥८८॥
 तेऽपि सर्वेऽत्र दीयन्ते यथाऽभावोऽस्ति यत्र च ।
 यथाज्ञानं यथास्थानं सोऽप्यस्माभिर्निरस्यते ॥८९॥
 शब्दाब्धेस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।
 अगाधं चाऽप्रमेयं तं को वा निर्वक्तुमीश्वरः ॥९०॥
 स्वशक्तिकाष्ठामाश्रित्य तथाप्यस्मादृशैर्जनैः ।
 परिशिष्टस्य सम्पूर्त्तौ प्रयत्नोऽस्य विधीयते ॥९१॥
 इयेष सुद्राक्कयितुं स राजा नागराक्षरैः ।
 पुनरेव स्वकं कोषं सर्वभोगविधत्तया ॥९२॥

कलिकाता ।

७१, पाथुरियाघाटा ट्रीट ।

शकाब्दाः १८०८ ।

परिशिष्टं च विस्तीर्णं वेदशब्दार्थबोधकम् ।
 निर्दमे सोऽस्य कोषस्य महान्तं यत्नमास्थितः ॥९३॥
 दुर्विलासात्तु दैवस्य हस्तलेखाश्च तेऽखिलाः ।
 कीटैः कवलिता हन्त ! नाशमापुरशेषतः ॥९४॥
 चकमे च महात्माऽसौ सकाशात् परवर्त्तिनाम् ।
 संस्कृतज्ञानविस्तारिणाऽस्य संस्करणं पुनः ॥९५॥
 अतो वयं संप्रवृत्ता अस्मिन् संस्करणे नवे ।
 पुण्यश्लोकस्य तस्यैव भूपत्येच्छानुसारतः ॥९६॥
 शब्दकल्पद्रुमस्तुः कुलात् तस्यैव भूभृतः ।
 पदे पदेऽत्र साहाय्यं कार्येऽस्माभिरवाप्यते ॥९७॥
 देवदेव ! महादेव ! रक्ष रक्ष चिरं विभो ! ।
 वंशावलीं तस्य राज्ञो धारां भागीरथीमिव ॥९८॥
 हे विश्ववासिनः सर्वे सन्तो विद्यानुरागिनः ! ।
 सहाया नो भवन्त्वस्मिन् भवन्तो ज्ञानगौरवात् ॥९९॥
 कण्ठाकण्ठया यस्य नरस्तरति दुस्तरम् ।
 सिद्धिदाता स भगवान् नः पूरयतु काङ्क्षितम् ॥१००॥
 भक्तिमात्रसहायानां हीनानां साधनान्तरैः ।
 भक्तवाञ्छाप्रदो देवो वाञ्छितं प्रददातु नः ॥१०१॥

श्रीवरदाप्रसाद वसोः

तदनुजस्य च

श्रीहरिचरण वसोः ।

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देशस्यसमस्तकोषाशेषशास्त्रसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तत्त्वज्ञ-नानार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुवन्ताभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूत्रकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-चन्द्रःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
सूत्र्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-वाहादुरेण

विरचितः ।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तवज्रलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्कलितवज्रलशब्द-तदर्थ-तत्त्वमात्र-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम् ।

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविगारदकोविददृष्टसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः । नागराक्षरैः प्रकाशितम् ।

प्रथमः काण्डः ।

स्वरवर्णः ।

कलिकाता-राजधान्यां

व्याप्तिसमिसनयन्ते मुद्रितः । ७१ न० पाथुरियाघाट-स्ट्रीट-स्थितभवनात् प्रकाशितम् । शकाब्दाः १८०८ ।

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS ; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED
BY BARADA PRASAD BASU, AND HARI CHARAN BASU. 71, PATHURIA GHATA STREET, CALCUTTA :

To be had at the Sabdakalpadruma Office, No. 71, Pathuriaghata Street, Calcutta : and at the Baptist Mission Press, No. 24, Lower Circular Road,
Calcutta : Price for Subscribers in India, Rs. 10, and Countries out of India £ 1. 10 s. for this volume.

All rights reserved.

शब्दकल्पद्रुमः।

अ,

अ, अकारः। आद्यस्वरवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः। स तु ऋसो दीर्घः वृत्तश्च भवति। इति व्याकरणं ॥ अस्य लेखनप्रकारो यथा,—
“दक्षतः कुण्डली भूत्वा कुक्षिता वामतो गता।
ततोर्द्ध्वसङ्गता रेखा दक्षोर्द्ध्वा तासु शङ्करः ॥
विधिर्नारायणश्चैव सन्तिष्ठेत् क्रमतः सदा।
अर्द्धमात्रा शक्तिरूपा ध्यानमस्य च कथ्यते ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रं ॥ अस्य तत्त्वं यथा,—
“वृत्तं तत्त्वमकारस्य अतिगोप्यं वरानने।
शरच्चन्द्रप्रतीकां पञ्चकोणमयं सदा ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं शक्तित्रयसमन्वितं।
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं स्वयं कैवल्यमूर्तिमान् ॥
विन्दुतत्त्वमयं वर्णं स्वयं प्रकृतिरूपिणी” ॥
इति कामधेनुतन्त्रं ॥ अस्य पर्यायः।
“अः श्रीकण्ठो माण्डकाद्योऽनन्तो विष्णुरनुत्तरः” ॥
इति बीजवर्णाभिधानं ॥ अन्यच्च।
“अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च ललाटैकमात्रिकः।
पूर्वोदरी रुद्रिमेधौ सारस्वतः प्रियम्बदः ॥
महाब्राह्मी वासुदेवो धनेशः केशवोऽमृतं।
कीर्त्तिर्निवृत्तिर्व्याघ्रीशो नरकारिर्हरो मरुत् ॥
ब्रह्मा वामाद्यजो ऋषः करसुः प्रणवाद्यकः” ॥
प्रणवाद्यावयव इत्यर्थः।
“ब्रह्माणी कामरूपश्च कामेशो वासिनी नियत् ॥
विश्वेशः श्रीविष्णुकण्ठो प्रतिपत्तिथिरंशुनी।
अर्कमण्डलवर्णाद्यौ ब्राह्मणः कामकर्षिणी” ॥
इति वर्णाभिधानतन्त्रं ॥
अ, अ, अभावः। अल्पः। निषेधः। अनुकम्पा। इति मेदिनी। (नजोऽयमकारः षड्विधान् नञर्थान् बोधयति। यथा,—
“तस्यादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्त्तिताः” ॥
इति। सादृश्ये यथा—अब्राह्मणः ब्राह्मणसदृश-
इत्यर्थः। अभावे यथा—अभोजनं भोजनाभावः।
अन्यत्वे यथा—पटः अघटः, पटः घटमिह-
इत्यर्थः। अल्पत्वे यथा—अनुदरी कन्या अल्पोदरी-
इत्यर्थः। अप्राशस्त्ये यथा—अधनं चर्मधनं,
चर्मधनम् अप्राशस्त्यधनम् इत्यर्थः। विरोधे यथा—
अधर्मः परापकारः, परापकारः धर्मेतिरोधी-
इत्यर्थः।)
अ, ए, (अतति सर्वं अ प्रीति इति अततेर्ङ)
विष्णुः। इति मेदिनी।

अंश

“अकारो विष्णुरदित उकारस्तु महेश्वरः।
मकार उच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः” ॥
इति दुर्गादासधृतवचनं। (स्त्री। ब्रह्मा। यथा,—
अ इ उ ए ओ औम् कलाश्च भूतं ब्रह्म इति
कीर्त्तितम्, इति अभिपुराणम्।)
अंश, [न्], चि, (न कणी, नञ्समासः। अञ्
अशब्दे न नञ्नातः, तथात्वे अंशो इत्येव स्यात्।
अपि तु स्वप्रकृतिरेव ततश्च अञ्मात्रनिपातनात्
नाञ् पन्थिरिति ज्ञेयम्।) अंशो। अंश-
शब्दः। अंशरी। यथा,—
“दिवसस्याष्टमे भागे शकं पचति यो नरः।
अंशो चाप्रवासी च स वारिचर मोदते” ॥
इति महाभारतं।
अंश, त् क विभाजने। अंशकरणे। इति कविकल्प-
द्रुमः। तालव्योपधः। विभाजन इति भाज त् क तु
पृथक्कृत्यां इत्यस्य रूपं। अंशयति अंशापयति
धनं वणिक्। इति दुर्गादासधृतधातुदीपिका ॥
अंशः, ए, (अंश विभाजने, अदन्तचुरादिः। कर्मणि
घञ्।) विभाजनं। तत्पर्यायः। भागः २। वण्टकः
३। इत्यमरः ॥ विभागः ४ भक्तिः ५। इति
जटाधरः ॥ अंशशब्दो दन्त्यसान्तोऽपि। अंशां स
त् क विभाजने इति कविकल्पद्रुमदशनात्।
स्तन्धः। इति विद्याविनोदादयः ॥ (वस्त्वकदेशः।
रिक्त्वविभागः। चतुर्थभागः। भाज्याङ्कः। रवि-
मूर्त्तिविशेषः। आदित्यविशेषः, यथा,—
“धाता मित्रोऽर्थमा शङ्को वरुणस्त्वंश एव च।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा ॥
एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरेव च।
जघन्यजस्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः” ॥
इति महाभारतम्। वृत्तस्य षष्ठ्यधिकविंशततम-
भागः। यदुर्वशीयः नृपविशेषः, यथा,—ततः
कुसवत्सः ततश्च अनुरथः ततः पुरुहोचो जज्ञे
ततश्च अंश इति।)
अंशकं, स्त्री, दिनं। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अंशकः, ए, (अवश्यमंशं हरति इति अंशं हारीति
कन्।) ज्ञातिः। दायादः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(अल्पांशः। अल्पार्थे कन्।)
अंशभाक्, [ज्], चि, (अंशं भजते इति अंश +
भज् + णिः।) अंश्री। (दायादः) यथा। बौ-
धायनः।
“सुवन्तीध्वनिरुद्धासु त्रयो वर्णा द्विजातयः।

अंशु

प्रातस्त्याय कर्त्तव्यं देवर्षिपितृवर्णं” ॥
निरुद्धासु न कुर्वीरिभंशभाक् तत्र सेतुद्वत्।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥
अंशुलः, चि, (अंशः प्रशस्तस्तन्धः अस्ति अस्य इति
अंश + लच्।) अंसलः। वलवान्। इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥ (प्रशस्तस्तन्धविशेषः)
अंश्री, [न्], चि, (अंशोऽस्यास्तीति अंश + इनि।)
अंशयोग्यः। वण्टकविशेषः। भागी। यथा या-
ज्ञवल्क्यः।
“विभागश्चेत् पिता कुर्यात् स्वेच्छया विभजेत् सुतान्।
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः” ॥
इति। सति तु पितरि पार्ष्वणानधिकारात्
पुत्राणां नांशिता। एवं धनिनः पौत्रस्त्वोपरमे
तदंशमात्रे प्रपौत्राणामंशिता। इति दायतत्त्वं ॥
अंशुः, ए, (अंशयति इति अंश विभाजने। मृग-
यादित्वात् कुः।) किरणः ॥ प्रभा ॥ इति मेदि-
नी ॥ वैशः ॥ इति धरणी ॥ सूत्रादिसूत्र्यांशः।
इति हेमचन्द्रः ॥ लेशः ॥ सूर्यः ॥ इति विश्वः ॥
(ऋषिविशेषः। लतावयवः। सोमलतावयवः।
भागः।)
अंशुकं, स्त्री, (अंशून् कायति। कै शब्दे। आतइति
कः। यदा अंशुभिः कायते। काश दीप्तौ।
अन्येष्वपीति डः।) वस्त्रमात्रं ॥ सूत्र्यावस्त्रं ॥ उच-
रीवस्त्रं ॥ इति मेदिनी ॥ शुक्लवस्त्रं ॥ इत्यमर-
टीकायां रमानाथः ॥ (अधोवस्त्रं।) पत्रं। तेजपात
इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः ॥
अंशुधरः, ए, (अंशूनां धरः। धरति इति धरः ॥
पचाद्यच्।) सूर्यः ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अंशुमत्फला, स्त्री, (अंशुमन्ति सूत्र्यावयववन्ति फला-
नि अस्याः। अंशुमानिव फलानि अस्याः इति वा।
अजादित्वात् टाप्।) कदलीवृक्षः। इत्यमरः ॥
अंशुमती स्त्री, (अंशवः सन्ति अस्याः। मतुप् ङीप्
च। अंशुमत्याः फलं मूलञ्च अंशुमती। अनुदात्ता-
देवेति अच्। फलपाकमूलेषु इति लुपि युक्तवद्-
भावः।) सालपण्डितः ॥ इत्यमरः ॥ (परदेवता।)
अंशुमान् [त्] ए, (अंशवो विद्यन्ते अस्य इति।
तदस्यास्तीति मतुप्।) सूर्यः ॥ इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ असमञ्जपुत्रः सूर्यवंशीयराजविशेषः ॥
यथा।
“सगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जादयांशुमान्।
दिलीपोऽंशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः” ॥

अं

इति रामायणे बालकाण्डे ७० सर्गः ॥ सूर्यवंशी-
यासमञ्जोरजपौत्तः । यथा,—

“तत्तत्कारासमञ्जो गङ्गानयनकारणं ।

लक्षवर्षं तपस्तप्ता ममार कालयोगतः ॥

दिलीपस्तस्य तनयो गङ्गानयनकारणं ।

तपः कृत्वा लक्षवर्षं ययौ लोकान्तरं नृपः ॥

अंशुमास्तस्य पुत्रोऽभूद्गङ्गानयनकारणं ।

तपः कृत्वा लक्षवर्षं ममार कालयोगतः ॥

भगीरथस्तस्य पुत्रो महाभागवतः सुधीः ।

तपः कृत्वा लक्षवर्षं ममार कालयोगतः” ॥

इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्यायः ॥

(विश्वव्यापिप्रकाशः परमात्मा) अंशुगुह्ये चि ॥

सोमकताया अवयवविशिष्टः ।)

अंशुमाली, [न] पुं, (अंशुनां माला अस्ति अस्य
इति । ग्रीष्मादित्वात् इनिः ।) सूर्यः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (आदित्य इवांशुमाली चचार,
इति विष्णुपुराणम् ।)

अंशुलः, पुं, (अंशुः विद्याज्योतिः अस्ति अस्य ।
इति । अंशु + लच् ।) चाणक्यमुनिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अंशुहस्तः, पुं, (अंशुरेव हस्तः यस्य सः ।) सूर्यः ।
इति जटाधरः ॥

अंस, त् क विभाजने । अंशकरणे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ दन्त्योपधः । विभाजन इति भाज
त् क तु पृथक्कृत्या इत्यस्य रूपः । अंसयति
अंसापयति धनं वणिक् । इति दुर्गादासः ॥

अंसा, पुं, स्त्री, (अंस्यते समाह्वयते । अंस समा-
घाते । घञ् । यद्वा अमति अम्यते वा भार-
दिना । अम गतौ । अमेः सन् ।) स्तब्धः । इत्य-
मरः ॥ विभागे पुं । इति विश्वो हेमचन्द्रश्च ॥
(अन्यत् सर्वम् अंशशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

अंसकूटः, पुं, (अंसे स्तब्धे कूट इति ।) कज्जुद ।
वाङ्मैत्रेय इति भाषा । इति हेमचन्द्रः ॥

अंसलः, त्रि, (अंसोऽग्यास्तीति । वत्सांसाभ्यां काम-
बले इति लच् ।) बलवान् । इत्यमरः ॥

अंशः, [स्] स्त्री, (अमति गच्छति प्रायश्चि-
त्तादिना । अम गत्यादिषु । अमेः ऊक् च
इति असन् जगामश्च । अमति गच्छति
अघोऽनेन वा । अहेरसुना सिद्धे अघेरसुनि
अङ्ग इति मा भूदिति अमेः ऊक् चेति सूत्रं ।
तथा च—

“स्यान्मध्याध्याजतुर्यत्वमंहसोरंहसस्तथा” ।

इति दिल्पकोषः । एवञ्च ‘दत्ताध्याः सिद्धसङ्घे-
र्विदधतु दृश्यः शीघ्रमङ्गोविधातम्’ इति सूर्य-
शतके पाठः अनुप्रासरसिकानां प्रामादिक इति
वदन्ति ।) पापं । इत्यमरः ॥ (दुःखं । विघ्नः ।
स्वधर्मव्यागः ।)

अंहतिः, स्त्री, (हन्ति दुरितमनया । हन्तेरंहच
इति अतिः ।) दानं । इत्यमरः ॥ रोगः ॥ व्यागः ।
इति मेदिनी ॥

अंहती, स्त्री, (हन्तेरंह च इति अतिः, ब्रह्मादित्वात्
डौप् ।) दानं । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

अक

अंहितिः, स्त्री, (अहन् + अति । अंहतिदेशः इडागमश्च) ।
दानं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अंक्रिः, पुं, (अह्नि + क्रिन् । वंकादयश्च इति उणा-
दिसूत्रम् ।) पादः ॥ वृक्षमूलं । इत्यमरः ॥

अंक्रिपः, पुं, (अंक्रिभिः पिबति इति । पा पाने ।
सुपोति योगविभागात् कः । वृक्षः । इति
हलायुधः ॥

अंक्रिस्तम्भः, पुं, (अंक्रिः पादः । तस्य स्तम्भ इव ।)
गुल्फः । (कुर्वंशिरः ।) इति हेमचन्द्रः ॥

अक, म वक्रगतौ । कुटिलगमने । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ म अकयति अकति सर्पः । इति दुर्गा-
दासः ॥

अक, इ क लक्षणि । इति कविकल्पद्रुमः । लक्ष्य
चिह्नयत्नकरणं । इ क अङ्कयति वस्त्रं रजकः ।
नोपधपाठेऽपि जेनिवत्यादसुडनलोपोऽनावित्य-
स्याप्राप्तौ यगारौ अङ्कते इत्यादौ सिद्धे इदित्
पाठश्चरादेर्जेरनित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन अङ्कतीत्यपि
स्यात् । तथाच वोपदेवः ।

“सिद्धे नित्यणिजन्तत्वान्नित्यनुत्वे कितामिदित् ।
निजनित्यत्वबोधार्थं न दृष्टोऽनुम्बिधिः क्वचिदिति” ॥
अस्यार्थः । कितां कानुबन्धानां नित्यणिजन्तत्वा-
न्नित्यजन्तत्वान्नित्यनुत्वे नित्यनकारवत्त्वे सिद्धे
इदित् इदनुबन्धकरणं णिचो जेरनित्यत्वबोधार्थं ।
किन्तु अनुम्बिधिनकाराभावः क्वचिदपि न दृष्टः ।
इति दुर्गादासः ॥

अक, इ उ गत्यां । लक्षणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
इ अङ्कते । उ अङ्कते पृथ्वीर्धेयं दृष्युगमान्यश-
ङ्कितः । इति हलायुधः ॥ इति दुर्गादासः ॥

अकं, स्त्री, (न कं सुखं । तद्विरुद्धं वा । नञ्समासः ।
नञः न लोपः ।) पापं । दुःखं । इति मेदिनी ॥

अकचः, पुं, (नास्ति कचः केशः यस्य सः ।) केतु-
ग्रहः । इति हारावली ॥ वाचलिङ्गल केशग्रन्थे ॥

अकथः, त्रि, न कथः । नञ्समासः ।) अकथ-
नीयः । अवक्तव्यः ॥

अकनिष्ठः, पुं, (न कनिष्ठः नञ्समासः । बुद्धः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (बुद्धिनि श्रुतसहस्राणि यावद-
कनिष्ठानां देवानां सन्निपतितान्यभूवन् इति ललि-
तविस्तरः ।) कनिष्ठभिन्ने वाचलिङ्गः ॥

अकनिष्ठगः, पुं, (अकनिष्ठ + गम् + डः ।) बुद्धः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अकम्पितः, पुं, (न कम्पितः । नञ्समासः ।)
बौद्धगणाधिपविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ कम्प-
रहिते वाचलिङ्गः ॥ (असंदिग्धान् खरान् ब्रूया-
दविक्रयानकम्पितान् । इति ऋग्वेदीयप्रातिशा-
ख्यसूत्रम् ।)

अकरणिः, स्त्री, (न + कर्ण् अनि ।) आक्रोश-
विशेषः । शाप्रः । यथा तस्याकरणिरेवास्तु ।
इत्यमरः ॥

अकरा, स्त्री, (न + कर्ण् + अन् । स्त्रियां डौप् ।)
आमलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वाचलिङ्गस्तु
कररहिते ॥

अकरणा, त्रि, (नास्ति ककरणा यस्य इति ।) ककरणा-

अक

ग्रन्थः । निर्दयः । अकपः । यथा,—

“रघोर्वैश्वे कुलामकरणा समुत्सारयति कः” ।

इति महानाटकं ॥

अकर्कशः, त्रि, (न कर्कशः । नञ्समासः ।) कार्क-
श्यरहितः । कोमलः । इति हेमचन्द्रः । (अकर्कश
अपरुषा । इति ललितविस्तरः ।)

अकर्णः, त्रि, (नास्ति कर्णो यस्य सः ।) कर्णरहितः ।
यथा,—

“अपाणिपादो जवनो गृहीता

परश्वचक्षुः स षट्शोत्यकर्णः” ।

इति श्रीधरखामिहृतश्रुतिः ।) वधिरः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अकर्त्तनः, पुं, (न + कर्त् + ल्युट् ।) वामनः । खल्वः ।
इति जटाधरः ॥

अकर्त्तव्यं, त्रि, (न + कर्त् + तव्य । न कर्त्तव्यं । नञ्-
समासः ।) अकरणीयः । अकरणाद्यैः । अकार्यं ।
यथा,—

“अविरोधी भवाद्यौ च सर्वमङ्गलमङ्गलं ।

विरोधी नाशवीजश्च सर्वोपद्रवकारणं ॥

अकर्त्तव्यो विरोधश्च दास्यैः क्षत्रियैः सह” ।

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २८ अध्यायः ॥

अकर्त्ता, [चट्] त्रि, (न कर्त्ता । नञ्समासः ।) अका-
रकः । यथा,—

“चातुर्वर्त्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्त्तारमपि मां विद्मकर्त्तारमव्ययम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्याये १३ श्लोकः ॥

(कर्मनिर्लिप्तः साङ्गोक्तः पुरुषः । कुकर्म्मकारी ।)
अकर्म्म, [न] स्त्री, (न कर्म । नञ्समासः ।) अक-
रणीयकार्यं । यथा,—

“किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षसेऽयुभात् ॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यश्च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्याये १६ । १७ ।

१८ श्लोकाः ॥ (अप्रशस्तं कर्म । कर्म्मभावः ।
दुष्कर्म्म ।)

अकर्मण्यं, त्रि, (न कर्मणि साधुः । न + कर्मन्
+ यत् । कर्मण्योग्यं । कार्यान्वयं । निष्क-
र्मण्यं । अक्रेजुया इति भाषा । यथा,—

“यद्यिदं गतात्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे

अकर्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशीं विना” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अकर्म्म, [न] त्रि, (नास्ति कर्म यस्य । बद्ध-
जीविः । कार्योत्तमः । निष्कर्म्म । कार्योत्तम-
युक्तः ॥ (क्रियामन्दः । कुकर्म्म । स्वेच्छाचारी)
अकर्म्मनिवितः, त्रि, (कर्मणा अन्वितः न भव-
तीति । न + कर्मन् + अन्वितः ।) कुकर्म्मनिवितः ।

अकर्म्मविशिष्टः । दुष्कर्म्मयुक्तः ॥

अकर्त्तकनः, त्रि, (नास्ति कर्त्तकनं दम्भः यस्य सः ।
न + कर्त्तकन ।) दम्भरहितः । तत्पर्यायः । कीत-

अका

अकि

अक

दम्भः २। इति हेमचन्द्रः॥ (शास्त्ररहितः। सरलः।)
अकल्लः इत्यपि पाठः।

अकल्ला, स्त्री, (नास्ति कल्लाः अन्वकारमालिन्यं
यस्याम् इति।) ज्योत्स्ना। इति शब्दचन्द्रिका॥
वाचलिङ्गम् कल्लरहिते॥ (शास्त्रशून्यः। दम्भ-
शून्यः। सरलः। निर्मलः।)

अकल्पितः, त्रि, (न कल्पित इति। नञ्समासः।)
कल्पनारहितः। अकल्पनिकः। अकल्पिमः।
अरचितः। (सत्यः। प्रकृतः। अवितथः।)
अकल्यः, त्रि, (न कल्यः सुखः। नञ्समासः।)
रोगी॥ यथा,—

“अकल्यबालस्यविरविषमस्यक्रियाकुलान्।

... नाङ्गावयेवृषः”॥

इति मिताक्षराष्टवचनम्॥ असमर्थः। यथा,—

“अकल्यः स्वाङ्गवेष्टायां प्रकुन्त इव पद्मे”।

इति भागवते। कल्यो निरामयः तत्र नञ्-
समासः॥

अकल्याणं, स्त्री, (न कल्याणं। नञ्समासः।) अ-
मङ्गलं। अशुभं॥ (त्रि। कल्याणरहितः।)

अकस्मात्, व्य, अतर्कितं। हठात् १। तत्पर्यायः।
सहसा २ सद्यः ३ सपदि ४ तत्क्षणे ५ एक-
पदे ६। इति हेमचन्द्रः॥ नञ्समस्तकिमशब्दस्य
पञ्चम्यन्तप्रयोगोऽयं। इति केचित्॥

अकारणं, त्रि, (नास्ति कारणं यस्य सः। न+का-
रणं।) कारणशून्यं। निर्हेतु। अनिमित्तं। यथा,—

“कुतः पुनः शब्दभद्रमीश्वरे,

न चापितं कम्म यदप्यकारणम्”।

इति श्रीभागवतं॥ (कारणं विना। कारण-
भावः। यथा,—“कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां
कर्मकारणमुक्तम्”। इति वैशेषिकसूत्रम्।)

अकारणगुणोत्पन्नगुणः, पुं, (विना कारणगुणं
उत्पन्ना जाताः ये गुणाः। अकारणगुण+
उत्पन्न+गुण।) स्वाभाविकगुणः। न्यायमते वि-
शुद्धविशेषगुणाः यथा,—बुद्धिः १ सुखं २
दुःखं ३ इच्छा ४ द्वेषः ५ यत्नः ६ धर्मः ७ अ-
धर्मः ८ भावना ९ शब्दः १०।

“अतीन्द्रिया विभूतान्तु ये सुर्वेशेषिका गुणाः।

अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्त्तिताः”॥

इति भाषापरिच्छेदे। अकारणेति कारणगुण-
पूर्वका रूपादयो वक्ष्यन्ते। बुद्ध्यादयस्तु न
तादृशाः। आत्मादेः कारणाभावात्। इति
सिद्धान्तमुक्तावली॥

अकार्पण्यं, स्त्री, (न कार्पण्यम्। नञ्समासः।)
क्षपणताराहित्यं। यथा,—

“स्तोकादपि च दातव्यमदीनेनैव चात्मना।

अहन्यहनि यत्किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् स्मृतम्”॥

इत्येकादशीतत्त्वम्॥

अकार्यं, स्त्री, (न कार्यम्। नञ्समासः।) कार्या-
भावः। अकृत्यं। अकर्म। (दुष्कर्म। कुका-
र्यम्।) यथा,—

किमकार्यं कदर्याणां दुस्त्यजं किं धृतात्मना”।

इति श्रीभागवतं॥

अकालः, ऋतु (न कालः, अप्रशस्तः कालो वा।

नञ्समासः॥) असमयः। अप्रशस्तकालः।

यथायोग्यकालातिरिक्तसमयः। अशुद्धकालः।

यथा,—गुरोरन्तात् प्राक् दृढत्वे पञ्चदशाहः।

तस्यान्ते द्वाविंशदिनं। तस्योदयात् परं वा-

लत्वे पञ्चदशाहः। गुर्वीदित्येगे स्थितिकालः

दशविंशदिनादिः।

सिंहे गुरोः स्थितिकालः सम्बत्सरस्थूलः। अस्य

विशेषः यदि माघपौर्णमास्यां मघानक्षत्रं

प्राप्यते तदैवं भावं। वक्रिगुरौ अष्टाविंशति-

दिनं। पूर्वराशिवानागतविचारिगुरौ एकवर्षः।

अयमेव क्षुप्तसम्बत्सरः। पूर्वराशिगन्तविचा-

रिगुरौ पञ्चचत्वारिंशत् दिनं। नीचस्थगुरोः

स्थितिकालः संवत्सरस्थूलः। राजयुक्तगुरोः

स्थितिसमयः एकाब्दः स्थूलः। भृगोर्महान्तात्

प्राक् दृढत्वे पञ्चदशाहः। तस्य महान्ते

द्विसप्ततिदिनं। तस्योदयात् परं बालत्वे दशाहः।

एतत्त्रयं श्रीधनस्तुच्यते॥ भृगोः पादान्तात्

प्राक् दृढत्वे दशाहः। तस्य पादान्ते द्वादशाहः।

तस्योदयात् परं बालत्वे दिनत्रयं। एतत्त्रयं

वक्तास्तमुदितं। मलमासे मासमेकं॥ भानु-

वृद्धितमासे क्षयमासे च तदेव॥ भूकम्पाद्य-

द्रुते सप्ताहः॥ पौषादिचतुर्मासे एकदिन-

चरणाङ्कितवर्षेण तद्दिनं। दिनद्वयचरणाङ्कित-

वर्षेण दिनत्रयं। दिनत्रयचरणाङ्कितवर्षेण

सप्ताहः॥ दक्षिणायने घणमासाः॥ श्रीहरि-

श्रयणे चतुर्मासः॥ चन्द्रसूर्यग्रहयोः कर्मविशेषे

एकत्रिंशत्प्रदिनानि॥ इति ज्योतिषतत्त्वं॥

अकालजः, त्रि, (अकाले जायते इति। अकाल

+ जन+ड।) अकालजातः। असमयेत्पन्नः।

अपूर्णकालोद्भवः। यथा,—

“अकालजन्तु विरसं न ध्यायं गुणवत् स्मृतं”॥

इति राजवल्लभः॥

अकालजलदोदयः, पुं, कुष्मटी। इति शब्दमाला॥

अकाले मेघानामुदयः। यथा रघुवंशे—

“यवनीमुखयद्गानां सेहे मधुमदं न सः।

बालातपमिवाजानामकालजलदोदयः”॥

अकालमेघोदयः, पुं, (अकाले यः मेघानाम्

उदयः।) कुष्मटी। इति शब्दमाला॥ अकाले

मेघानामुदयः॥

अकिञ्चनः, त्रि, (नास्ति किञ्चन यस्य। मयू-

र्यसंकादिवात् वङ्गब्रीहिसमासः।) दरिद्रः।

नास्ति किञ्चिदपि यस्य। इति हेमचन्द्रः॥

(यथा,—“अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्प्रदाम्”

इति कुमारसम्भवे।)

अकिञ्चनता, स्त्री, (अकिञ्चनस्य भावः। अकि-

ञ्चन+तल्।) अकिञ्चनस्य भावः। सा तु परि-

ग्रहत्यागरूपयमविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

अकिञ्चिषः, त्रि, (नास्ति किञ्चिषं यस्य। वङ्ग-

ब्रीहिः।) किञ्चिषशून्यः पापरहितः। यथा,—

“न मां दोषेण सुग्रीव गन्तुमर्हस्यकिञ्चिषः”।

इति रामायणं॥

अकीर्तिः, स्त्री, (न कीर्तिः। नञ्समासः।)

अयशः। यथा,—

“अकीर्तिर्चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽप्ययां।

सन्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते”॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ३४ श्लोकः॥

अकीर्तिकरं, त्रि, (अकीर्तिं करोति जनयति

इति। यद्वा कीर्तिकरं न भवतीति नञ्-

समासः।) अयशस्करं। यथा,—

“कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे सम्प्रस्थितं।

अनार्यजुष्टमस्यैवमकीर्तिकरमर्जुन”॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये २ श्लोकः॥

अकुतोभयः, त्रि, (नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य

सः। मयूरव्यंस्कादिगणान्तर्गतः। न+कुतः

+भयं।) नास्ति कस्माद्भयं यस्य। निर्भयः।

यथा। इच्छतामकुतोभयमिति भक्तिरसामृत-

सिन्धुः॥

अकुप्यं, स्त्री, (न कुप्यं, कुप्यादन्यदित्यर्थः। नञ्-

समासः।) स्वर्णं। रूप्यं इति ह्रस्वाद्यर्थः॥ यथा—

“कुरुनकुप्यं वसु वासवोपमः”। इति भारविः॥

अकूपारः, पुं, (न कूपारः। नञ्समासः।) कुं

पृथिवीं पिपति इति कूपारः। पृ पालन-

पूरणयोः। कर्मणि अण्। अन्येषामपीति

दीर्घः।) समुद्रः। इत्यमरः॥ कूर्मराजः।

पाषाणादिः। इति मेदिनी। कमठः। इति

त्रिकाण्डशेषः॥

अकूर्चः, पुं, (नास्ति कूर्चः कैतवं यस्य। वङ्ग-

ब्रीहिः।) वुडः। इति त्रिकाण्डशेषः। कैत-

वशून्ये चि। (दम्भशून्ये)।

अकृतं, त्रि, (न+कृत+क्त।) न कृतं। अनिष्पा-

दितं। यथा,—

“कालातीतन्तु यत् कुर्यादकृतन्तद्विनिर्दिशेत्”

इति स्मृतिः॥ (नित्यः। प्रमाणाविशयः।) (स्त्री)

मोक्षः। कारणं। (स्त्री) प्रकृतिविशेषः।

यथा—“अपि विद्मदेशमननादिप्रद्वष्टा प्रकृ-

तिः सा न केनचिकृता”।)

अकृतज्ञः, त्रि, (न+कृत+ज्ञा+क।) न कृतज्ञः

इति नञ्समासः।) कृतज्ञः। हितासक्ता।

उपकारामानी। उपकारहन्ता। यथा,—

“भजतोऽपि न वै केचिद्भजन्त्यभजतः कुतः।

आत्मारामाः पूर्यकामा अकृतज्ञा गुरुद्वहः”॥

इति श्रीभागवतं॥

अकृतित्वं, स्त्री, (कृत+कृतिन्+त्व।) अक्षमता।

अपदुता। कर्मोक्तप्रलम्बं। अयोग्यत्वं॥

अकृती, [न] त्रि, (न+कृती। नञ्समासः।) कर्मो-

क्षमः। कार्योक्तशून्यः। क्रियानुपयुक्तः।

अकृत्रिमं, त्रि, (करणात् जातः कृत्रिमः। स न

भवतीति नञ्समासः।) अकरणजं। अजन्यं।

सिद्धं। अकरणजातं। यथा दत्तः।

“चतुर्थे च तथा भागे खानाथे मृदमाहरेत्।

तिलपुष्पकुशादीनि खानश्चाकृत्रिमे जले”॥

इत्याहिकाचारतत्त्वं॥ ०॥ किञ्च। काव्यायनः।

“पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्निवाकोऽथ लेखयेत्।

अक्र

प्रोद्येत् पूर्वपक्षन्तु यावन्तोत्तरदर्शनं ॥
 स्वभावोक्तं अक्रचिम् । इति व्यवहारतत्त्वं ॥
 (अक्रियोत्पन्नः । नैसर्गिकः । अयत्नकृतः । यथा,—
 “तदक्रचिमसौ हार्दमापत्स्वपि न मुञ्चति” ।
 इति हितोपदेशः ।)
 अक्रपः, चि, (नास्ति कृपा यस्य सः ।) कृपाशून्यः ।
 निर्दयः । अकण्ठः । यथा,—
 “वनजो वनजो ऋक्षस्त्रिरामी सक्षमोऽक्रपः” ।
 इत्यनुष्टुपाचार्यः ॥
 अक्रपणः, चि, (न कृपणः । नञ्समासः ।) कार्पण्य-
 रहितः । दीनताशून्यः । यथा,—
 “महद्वा यस्य न प्राप्तो दीनः कृपण उच्यते ।
 कुलेऽप्यक्रपणे राम संभूतः सर्वकामदे” ॥
 इति रामायणं ॥ (पुष्कलः । बज्जलः । यथा,—
 “भूश्रुत्यां नवपक्षवैरक्षपणैरतिष्ठ यामो वयम्” ।
 इति वैराग्यशतके ।
 अक्रष्णकर्मन्, [न] चि, (न कृष्णं मलिनं कर्म
 यस्य सः । न + कृष्ण + कर्मन् ।) दुष्कर्मरहितः ।
 निष्पापः । शुद्धाचारः । अक्रष्णं निष्पापत्वात्
 शुक्लं कर्मण्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 अक्रोशः, चि, (नास्ति क्रोशो यस्य । अल्पः अप्रशस्तो
 वा क्रोशो यस्य सः ।) क्रोशरहितः । अल्पक्रोश-
 युक्तः अप्रशस्तक्रोशविशिष्टः ॥
 अक्रौतवः, स्त्री, (न क्रौतवम् । नञ्समासः ।)
 क्रौतवाभावः । अकपटता । अधूर्तता । अवधना ॥
 अक्रोटः, पुं, (न + कुट + भावे घञ् ।) गुवाकः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अक्रोविदः, चि, (न क्रोविदः । नञ्समासः ।) अप-
 सिद्धः । मूर्खः ॥
 अक्रौटिल्यं, स्त्री, (न + क्रौटिल्यं । नञ्समासः ।)
 क्रौटिल्याभावः । सरलता ॥
 अक्रा, स्त्री, (अक्रं दुःखं कायति गृह्णाति इति
 कौ श्रद्धेः) माता । इति शब्दरत्नावली ॥
 अक्रा, चि, (अज्ञेयतौ क्तः । अज्ञपरिमाणस्य
 वाचक इति भाष्यस्य कैयटेन तथा व्याख्यात-
 त्वात् । अनक्ति अज्यते वा । अज्ञं व्यत्यादौ ।
 अज्ञिपुंसिभ्यः क्तः इति चौर्यादिकः क्तः ।)
 युक्तः ॥ गतः ॥ अक्रः ॥ अज्ञं अक्षिगतिस्मरणे
 इत्यस्यात् कर्मणि क्तः । यथा,—
 “हिक्राश्रसातुरे पूर्वैर्नैवाक्ते खेद इध्यते” ।
 इति चक्रदत्तः । (स्त्रियां अक्रा इति मरुं रात्रि-
 वाचकम् वेदे प्रसिद्धम् ।)
 अक्रुः, स्त्री, रात्रिः । अनक्ति प्रतिदिनं गच्छति
 अक्रुः । अज्ञं अक्षि गतिस्मरणे बाज्जल-
 कात् कुः अनदितामिति नलोपः । वेदप्रचुर-
 प्रयोगोऽयं ॥ (आयुधं । किरणः । क्रान्तिः ।
 नक्षत्रं । स्रोतः । अज्ञनघृतं । एते अर्थाः
 वैदिकग्रन्थे प्रसिद्धाः ।)
 अक्रव्यादः, चि, (न क्रव्यादः । नञ्समासः ।)
 अक्रांसमक्षकः । यथा,—
 “क्रव्यादांस्तु मृगान् हत्वा घेनुं दद्यात् प्रयत्निना ।
 अक्रव्यादान् वत्सवतीसुष्टु हत्वा तु कृष्णवत्” ॥

अक्रो

इति मानवे ११ अध्याये १३३ श्लोके ॥
 अक्रमः, चि, (न क्रमः । नञ् सः ।) नास्ति
 क्रमो यस्य इति वा । क्रमरहितः । अतिक्रमः ।
 यथा,—
 “अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः” ।
 इति माधवकरः ॥ (क्रमाभावः । क्रमविपर्ययः ।
 यथा,—“इदमनुचितमक्रमश्च एसां यदिह
 जरास्वपि मान्मथा विकाराः” इति भट्टार-
 प्रतकम् ।)
 अक्रान्ता, स्त्री, (न + क्रम् + क्त + आप् ।) वृहती ।
 इति काचिद्रत्नमाला ॥ अक्रान्ते चि ॥
 अक्रियः, चि, (नास्ति क्रिया यस्य । अप्रशस्ता
 वा क्रिया यस्य ।) अक्रियान्वितः । कुकर्म्म-
 विशिष्टः । क्रियारहितः । यथा “अक्रियत्वाच्च
 सर्वदा” इति चरकः ॥ (निश्चेष्टः । स्पन्द-
 रहितः । कर्मत्यागी । यथा,—
 “अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
 स सत्यासी च योगी च न निरर्गिर्न चाक्रियः” ॥
 इति गीतायाम् ।) (स्त्री । क्रियाभावः । क्रिया-
 त्यागः । अयथाक्रिया । यथा,—
 “अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः सर्वकर्मिणाम् ।
 अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया” ॥
 इति काव्यसङ्गलितः ।)
 अक्रूरः, पुं, (क्रौर्यवान् क्रूरः, स न भवति इति
 अक्रूरः । यद्वा क्रूर इति भावप्रधानो निर्देशः ।
 न विद्यते क्रौर्यम् इति अक्रूरः ।) गान्दिनीपुत्रः ।
 श्रीकृष्णपितृव्यः । तस्य पिता अफल्कः । (तस्य-
 माता गान्दिनी ।) इति श्रीभागवतं ॥ क्रूरताशून्ये
 चि ॥ (सरले । यथा,—
 “स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पृष्टार्थं मनोरमम्” ।
 इति मनुः । पुंसि विष्णुः । यथा,—
 “अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः” ।
 इति भारते ।)
 अक्रोधः, पुं, (न क्रोध इति नञ्समासः । नास्ति
 क्रोधो यस्य इति वा ।) क्रोधवृत्तिविकारः तद्वि-
 परीतः । स तु आश्रमिणां दण्डधर्मान्तर्गतधर्मः ।
 इति जटाधरः ॥ (यथाह मनुः—
 “धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्” ॥
 इति ।) वाचलिङ्गस्तु क्रोधरहितव्यक्तौ ॥
 अक्रान्तः, चि, (न + क्रम् + क्त । न क्रान्त इति
 नञ्समासः ।) क्रान्तिरहितः । अनवसन्नः ।
 अग्लानः ॥
 अक्रिका, स्त्री, नीलीवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 अक्रियकर्मन्, [न] चि, (अक्रियम् अनायासकार्यं
 कर्म यस्य । बज्जरीहिः ।) अज्ञेनेन कर्मकर्त्ता ।
 यथा,—
 “दूतोऽहं कोशलेन्द्रस्य रामस्यालियकर्मणः” ।
 इति रामायणम् ।
 अक्रोशः, स्त्री, (न क्रोश इति नञ्समासः ।) क्रोश-
 भावः । यथा,—
 “यथाक्रामान्नप्रसिद्धयै स्त्रैः कर्मभिरगर्हितैः ।

अक्ष

अक्षेणेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयं” ॥
 इति मानवे ४ अध्याये ३ श्लोके ॥ क्षोभाभाववति
 चि ॥
 अक्षोशः, चि, (नास्ति क्षोशो यस्य इति बज्जरीहिः ।)
 क्षोशशून्यः । अनायासः । अकष्टः ॥
 अक्ष, न ऊ व्याप्तौ । संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
 न अक्षोति धनं लोकः । व्याप्नोति राशीकरोति
 वा इत्यर्थः । ऊ आक्षिप्य । आक्ष । इति
 दुर्गादासः ।
 अक्ष, ऊ व्याप्तौ । संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
 अक्षति धनं लोकः । व्याप्नोति राशीकरोति वा
 इत्यर्थः । ऊ आक्षिप्य । आक्ष । इति दुर्गादासः ॥
 अक्षं, स्त्री, (अक्षोति अक्षति वा अक्षते वा अनेन
 अक्ष वा अक्ष व्याप्तौ । पचाद्यच् घञ् वा । अ-
 क्षुते अत्यर्थं अशू व्याप्तौ । अक्षेर्देवने इति श्लो-
 वा ।) इन्द्रियं । (यथा विष्णुपुराणे,—
 “शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित् ।
 कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः” ॥)
 सौवर्चलं । तुल्यं । इति मेदिनी । (चक्षुः । यथा
 रामायणे,—
 “सर्वे तेऽग्निमिधैरक्षैस्तमनुव्रतचेतसः” । इति ।)
 अक्षः, पुं, कर्मपरिमाणं । (यथा,—
 “ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम्” ।)
 पाशकः । (अक्षैरक्षान् वा दीव्यति । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ।) (पाशक्रीडा । यथाह मनुः—
 “मृगयाक्षौ दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मरुः” ।)
 कलिद्रुमः । इत्यमरः । (विभीतकवृत्तः । यथा
 छान्दोग्ये—यथा वै दे आमलके दे कोले द्वौ
 वाक्षौ मुष्टिभनुभवति ।) क्षातार्थं । शकटः । अक्ष-
 हारः । रुद्राक्षः । इन्द्राक्षः । सर्पः । चक्रं । इति
 मेदिनी । (चक्रधारणदात्मभेदः । यथा,—
 “क्षिप्रनास्ये भग्नयुगे तिर्यक् प्रतिमुखागते ।
 अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च” ॥)
 आत्मा । रावणपुत्रः । इति हेमचन्द्रः । (यथा रा-
 मायणे—“निशम्य राजा समरे सहायसुक्तं
 कुमारमक्षं प्रसमैक्षताथ वै” ।)
 जातान्धः । गरुडः । इति शब्दरत्नावली । (शिवः ।
 यथा भारते—
 “अक्षश्च रथयोगी च सर्वयोगी महावक्त्रः” ।
 इति) संस्कृतपलभा । यथा,—
 “चन्द्रान्धनिष्ठा पलभाक्षिता च
 लङ्कावधिः स्यादिह दक्षिणोक्षः” ।
 इति भाष्यटी ।
 “प्रभा शरणा स्वतुरीययोगा-
 दक्षः सदा दक्षिणदिक् प्रदिष्टः” ।
 इति जातकार्णवः—
 “दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विषुवत् प्रभा ।
 शङ्कुच्छाया हते त्रिज्ये विषुवत् कर्णभाजिते ॥
 लम्बाक्ष्ये तयोक्षापे लम्बाक्षौ दक्षिणौ सदा” ।
 इति सूर्यसिद्धान्तः ॥
 अक्षकः, पुं, (अक्ष + क) त्रिनिशदक्षः । इति
 रत्नमाला ।

अक्ष

अक्ष

अक्ष

अक्षकीड़ा, स्त्री, (अक्षः या कीड़ा) द्यूतकीड़ा
पाशककीड़ा। यथा। अक्षकीड़ायां व्यासयुधि-
ष्ठिरसंवादः प्रचरति। इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
तद्विवरणं चतुरङ्गशब्दे द्रष्टव्यं ॥ * ॥ कार्तिक-
शुक्लप्रतिपदि तत्तुकीड़ाविधिर्यथा। ब्रह्मपुराणे,—
“शङ्करश्च पुरा द्यूतं ससर्ज सुमनोहरं।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ॥
जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पावर्त्तनी।
अतोऽथाच्छङ्करो दुःखी गौरी नित्यं सुखोषिता ॥
तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः।
तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ॥
पराजयो विरुद्धस्तु लब्धनाशकरो भवेत्” ॥
द्यूतचक्राणिभिः कीड़नं। यथा मनुः,—
“अप्राणिभिर्यत् क्रियते तस्मै के द्यूतमुच्यते” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ दशमीद्वादशोक्त-
करणनिषेधो यथा। स्मृतिः,—
“शाकं माषं मसूरश्च पुनर्भोजनमैथुने।
द्यूतमत्यन्तपापञ्च दशम्यां वैष्णवस्यजेत्” ॥
कूर्मपुराणं,—
“कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं हिंसं तैलमस्यताम्।
द्यूतकीड़ां दिवानिद्रां व्याधामं क्रोधमैथुनं ॥
द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत्” ॥
इत्येकादशीतत्त्वं ॥ * ॥ अन्यत् द्यूतशब्दे द्रष्टव्यं ॥
अक्षजः पुं, (अक्ष + जन् + ड) वच्। इति पुरुषो-
त्तमः। अस्थिज इति क्वचित् पाठः। (विष्णुः।
यथा भागवते,—
“अधोनात्पत्य गदया हृणावसुरमक्षजः” ॥
अक्षतं, स्त्री, (क्षत्तु हिंसायां। नपुंसके भावेक्षः।
अनुदात्तोपदेशेत्वादिना गलोपः।) लाजाः। नपुं-
सकं। इति मेदिनी।
अक्षतः, त्रि, (न + क्षत् + क्त) अहिंसितः। इति
मेदिनी। अखण्डितः। इति शुब्दरत्नावली।
(यथाह मनुः,—
“दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्।
त्रिषु स्थानेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो ब्रजेत्” ॥)
अक्षतः, पुं, यवः। इति मेदिनी। (यथा आश्वलायन-
श्रौतसूत्रे,—
“अक्षतसक्तूनां नवं कलसं पूरयित्वा” ॥)
अक्षमात्रं। इति अमरटीकायां भानुदीक्षितः ॥
अक्षताः पुं भूमीति खामी ॥ (न क्षताः येषां ते
इति अक्षताः। सुकुटस्तु अमरव्याख्यानावसरे
लाजाः पुं भूमितेऽक्षतमिति पठित्वा कर्मणि क्तः।
क्षतं खण्डितं। न क्षतमक्षतमिति विग्रह्य नित्य-
पुलिङ्गाः नित्यबहुवचनान्ताश्च लाजा अक्षतमिति
व्याचख्यौ ॥ केचित्तु अखण्डितगुणा अक्षतमि-
त्याहुः ॥)
अक्षता स्त्री, कर्कटशङ्खी। काँकडाशङ्खी इति
भाषा। इति शुब्दचन्द्रिका ॥ पुरुषसंसर्गरहिता
स्त्री। स्मृतिः ॥ यथाह वाचस्पत्यः—
“अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्मवः पुनः” ॥
अक्षदर्शकः, पुं, (अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः।
अक्ष + दृश् + क्।) व्यवहारदृष्टा व्यवहा-

राणां कृशादानादिविवादानां द्रष्टा निर्णेता।
धर्माध्यक्ष इत्यर्थः। इत्यमरः तट्टीका च ॥ जञ्
इति इराजीयभाषा ॥
अक्षदृक्, (श) पुं, (अक्ष + दृश् + क्।) अक्ष-
दर्शकः। (व्यवहारस्य ज्ञाता।)
अक्षदेवी, (न) त्रि, (अक्षैर्दीयति। दिवु कीड़ादौ।
सुपीति णिनि।) द्यूतकीड़ाकारकः। इत्यमरः ॥
अक्षद्यूः, पुं, (अक्षैर्दीयति। दिवु कीड़ादौ। अक्ष +
दिव् + क्।) अक्षकीड़कः। इति व्या-
करणं ॥
अक्षधरः, पुं, (अक्ष + धृ + क्।) शाखोटक्षः।
इति भूरिप्रयोगः ॥
अक्षधूर्तः, पुं, (अक्षे धूर्तः। सप्तमी शौण्डैरिति
समासः।) द्यूतकीड़कः। तत्पर्यायः। धूर्तः २
अक्षदेवी ३ कितवः ४ द्यूतक्षत् ५। इत्यमरः ॥
जुयारी इति भाषा ॥
अक्षधूर्त्तिल, पुं, (अक्ष + धृ + तिल्।) वृषः।
इति हारावली ॥
अक्षपाटकः, पुं, (अक्ष + पाट + क्।) धर्माध्यक्षः।
इति जटाधरः ॥ जञ् इति भाषा ॥
अक्षपादः, पुं, (अक्ष + पाद।) तार्किकः। तत्प-
र्यायः। नैयायिकः २। इति हेमचन्द्रः ॥
अक्षपीडा स्त्री, (अक्ष + पीडा।) यपतिक्ता लता।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अक्षमः त्रि, (नास्ति क्षमा यस्य सः।) क्षमारहितः।
क्षमाशून्यः। (असमर्थः।)
“विष्णुसेवी च श्वपचो वंशानां कोटिसुद्धरेत्।
हरेरभक्तो विप्रश्च खड्गं रक्षितुमक्षमः” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते ३३ अध्यायः ॥
अक्षमा स्त्री, (न क्षमा इति नञ्समासः।) अ-
क्षान्तिः। ईर्ष्या। इति शुब्दरत्नावली ॥ (यथा
किरातार्जुनीये—
“अतिपातितकालसाधना
खड्गरीरेन्द्रियवर्गतापिनी।
जनवन्न भवन्तमक्षमा
नयसिद्धेरपनेतुमर्हति” ॥)
अक्षमाला स्त्री, (अक्षाणां माला।) अक्षसूत्रं।
वशिष्टपत्नी। इति मेदिनी ॥ (यथाह मनुः—
“अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताधमयोगिना” ॥
अक्षसूत्रेति तान्त्रिकभाषया अकारादिक्षका-
रान्तवर्णमाला रुद्राक्षमाला च। यथा गौत-
मीये,—
“पञ्चाक्षलिपिर्मिर्माला विहिता जपकर्मसु।
अकारादिक्षकारान्ता अक्षमाला प्रकीर्त्तिता ॥
क्षणं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम।
अनया सर्वमन्त्राणां जपः सर्वसमृद्धिदः” ॥
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ अन्यत् मालाशब्दे वर्ण-
मालाशब्दे च द्रष्टव्यं ॥
अक्षयः त्रि, (नास्ति क्षयो यस्य सः। बज्रवीहिः।)
क्षयरहितः। अव्ययः। कल्पान्तस्थायी। यथा—
“अक्षराणि फलान्याजरमरांस्त्रिदशानिव।
कल्पान्तस्थानसम्बन्धाग्नयन्ता नाशवर्जिनः” ॥

इति मीमांसककारिका ॥ अपि च। भविष्य-
पुराणं।
“चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लपक्षयोः।
योऽब्दमेकं न सुज्जोत शिवार्चनपरो नरः ॥
यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनं।
तत् पुण्यं सफलं तस्य शिवलोकश्च गच्छति” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ पापपुण्याक्षयजनक-
योगविशेषः। यथा ज्योतिषे,—
“सोमवारेऽप्यमावास्या आदित्याहे तु सप्तमी।
चतुर्थ्यङ्गारवारे तु अष्टमी च दहस्पतौ ॥
अत्र यत् क्रियते पापमथवा धर्मसञ्चयः।
षष्ठिजन्मसहस्राणि प्रति जन्म तदक्षयं” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (अनन्तः। अक्षयकालाभि-
मानी। अः वासुदेवः तस्मिन् क्षयो निवासोऽस्य
इति व्युत्पत्त्या ब्रह्मणिष्ठः।)
अक्षयवतीया स्त्री, (अक्षया या वतीया तिथिः।)
वैशाखशुक्लवतीया। सा तु सत्ययुगाद्या। तत्र
स्नानदानादावक्षयफलं। इति। स्मृतिः। यथा,—
“वैशाखे मासि राजेन्द्र शुक्लपक्षे वतीयिका।
अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता क्षत्तिकारोहिणीयुवा ॥
तस्यां दानादिकं पुण्यमक्षयं समुदाहृतं” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ विवरणं तु वैशाख-
शब्दे द्रष्टव्यं ॥
अक्षया स्त्री, (नास्ति क्षयो यस्याः सा।) वारतिथि-
घटितयोगविशेषः। यथा,—
“अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया” ॥
इति भविष्यपुराणम् ॥
अक्षरः, पुं, (न क्षरति। क्षर सञ्चलने। पचाद्यच्।
यद्वा। अक्षते। अश्रु व्याप्तौ। अक्षेः सरः।) शिवः।
विष्णुः। इति शुब्दरत्नावली। यथा महाभारते,—
“विश्वं विष्णुर्विषट्कारो भूतभयभवत्प्रभुः।
अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च” ॥
इति। (अजः। जीवः।)
अक्षरं स्त्री, (न क्षरति इति व्युत्पत्त्या।) ब्रह्म।
(अविनाशि निर्विषेधं प्रणवाख्यं ब्रह्म। कूटस्थः
नित्यः आत्मा। यथा,—
“क्षराद्विरुद्धधर्मत्वाद्दक्षरं ब्रह्म भण्यते।
कार्यकारणरूपं तु नक्षरं क्षरमुच्यते ॥
यत्किञ्चिद्वस्तु लोकोऽस्मिन् वाचो गोचरतां गतं।
प्रमाणस्य च तत्त्वमक्षरे प्रतिषिध्यते ॥
यदप्रबोधात् कार्यस्य ब्राह्मण्यं यत्प्रबोधतः।
तदक्षरं प्रबोद्धं यथोक्तेश्वरवर्त्मना” ॥
अकारादिक्षकारान्तैकपञ्चाशदर्थः। इति मेदिनी ॥
अस्योत्पत्तिकारणं। यथा बृहस्पतिः,—
“षाण्मासिके तु सम्भाप्ते भ्रान्तिः संजायते यतः।
धात्राक्षराणि खलानि पञ्चाक्षराण्यतः पुरा” ॥
इत्याह्निकतत्त्वं ॥ तत्र प्रक्षयविधं। यथा,—
“सुप्तालिपिः शिष्यलिपिर्लिपिर्लिखनिसम्भवा।
गुणिका धुर्गसम्भूता लिपयः पञ्चधा स्मृताः” ॥
इति वाराहवैतनं ॥ * ॥ अन्यत् सुप्ताशब्दे
वर्णशब्दे च द्रष्टव्यं ॥ गगनं। धर्मः। तपस्या ॥

अक्षमार्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ भोक्तः । इत्यमरः ॥
जलं । इति वेदप्रयोगः ।
अक्षरः त्रि, (न क्षरतीति ।) अक्षरणीयः । अच्युतः ।
यथा,—

“तस्मै स विद्यानुपसन्नाय सम्यक्
प्रशान्तचित्ताय शमन्विताय ।
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्त्वं
प्रोवाच तं तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां” ॥
इति वेदान्तसारधृता श्रुतिः ॥

अपि च ।
“दाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते” ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां १५ अध्याये १७ श्लोकः ॥
क्षरश्चाक्षरश्चेति दाविमौ पुरुषौ लोके प्र-
सिद्धौ । तावेवाह । तच्च क्षरः पुरुषो नाम
सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थायवस्तूनि शरी-
राणि अविवेकिलोकस्य शरीरेष्वेव पुरुषत्व-
प्रसिद्धेः । कूटो राशिः शिलाराशिः पर्वत इव
एकदेशेयं नश्यत्सपि निर्विकारतया तिष्ठतीति
कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स तु अक्षरः पुरुष उच्यते
विवेकिभिः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अक्षरचक्षुः पुं, (अक्षरैर्वित्तः । तेन वित्त इति
चक्षुः) लेखकः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥
अक्षरचक्षुः पुं, (अक्षरैर्वित्तः । तेन वित्त इति
चक्षुः) लिपिकरः । इत्यमरः । मुनशी इति
भाषा ॥

अक्षरचक्षुः पुं, (अक्षरैर्वित्तः । तेन वित्त इति
चक्षुः) अक्षरचक्षुः । लेखकः । इत्यमरः ।
अक्षरजननी स्त्री, (अक्षराणाम् अक्षरस्य वा जननी
उत्पादिका) । लेखनी । कलमः । यथा,—
“लेखन्यक्षरजननी वर्णमाला मसिप्रसू” ।
इति हारावलीति केचित् ॥

अक्षरजीवकः पुं, (अक्षर + जीवक) । लिपिकरः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
“लेखकेऽक्षरपुष्पाः सुख्यजीवकचुचव” ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अक्षरजीवकः पुं, (अक्षरजीविका यस्य सः) ।
कायस्थः ।

“लेखकाः स्थापितिकरः कायस्थोऽक्षरजीवकः” ॥
इति हलायधः । अक्षरजीविनि त्रि ॥

अक्षरतुलिका स्त्री, (अक्षराणां तुलिका लेखन-
साधनमित्यर्थः) । लेखनी । इति जटाधरः ॥

अक्षरविन्यासः पुं, अक्षराणां विन्यासः । लिपिः ।
लिखनं । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥

अक्षरमुखः पुं, (अक्षराणि मुखे तुङ्गाग्रे यस्य सः) ।
शिष्यः । छात्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अक्षरसंस्थानं स्त्री, (अक्षराणां संस्थानं विन्यासः) ।
लिपिः । लिखनं । इत्यमरः ॥

अक्षवती स्त्री, (अक्षाः प्रापकाः सन्ति अस्याम् इति
भनुपु । लोकात् स्त्रीत्वं) । द्यूतक्रीडा । पाशाखिला
इति भाषा । इत्यमरः । (यथा महाभारते,—
“पराजितं सौवलेनाक्षवत्याम्” ।)

अक्षवाटः पुं, (अक्षस्य मल्लयुद्धस्य वाटः परिसरः) ।
मल्लभूमिः । तत्पर्यायः । नियुद्धभूः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ कुस्तिर आखड़ा इति भाषा ॥
अक्षवित् [६] त्रि, (अक्षं व्यवहारं द्यूतं वा वेत्ति
इति विदः क्षिप्) । द्यूतज्ञः । व्यवहारज्ञः ॥

अक्षसूत्रं स्त्री, आक्षाणां सूत्रं माला ।) अक्षमाला ।
जपमाला । इति जटाधरः । यथा—
“प्राणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलयं दखोऽपरः पैपलः” ।
इति महावीरचरिते ।)

अक्षायकीलकः पुं, (अक्षस्य नाभिदोषकास्य अग्रे
अन्ते बन्धनार्थं कीलकः) । शकटचक्रपुरोवर्त्ति-
कीलकः । तत्पर्यायः । अग्निः २ । इत्यमरः ॥
अग्नी ३ अग्निः ४ । इति भरतः ॥ चाकारखिल
इति भाषा ॥

अक्षान्तिः स्त्री, (न क्षमणम् । क्षमसहने । दिवादिः ।
अस्याधित्वात् क्तिन् । अनुनासिकस्येति दीर्घे नञ्-
समासः) । पराभुदयासहिष्णुत्वं । भार्यादेः पर-
दर्शनाद्यसहिष्णुत्वं । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
ईर्ष्या २ । इत्यमरः ॥ ईर्ष्या ३ अक्षमा ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

(“अक्षान्तिसारसर्वस्वं दुर्व्याससमवेहि माम्” ।
इति विष्णुपुराणे) ।

अक्षारलवणं स्त्री, (न क्षारलवणम् इति नञ्-
समासः) । हविष्यान्नविशेषः । महाहविष्यमिति
ख्यातं । यथा । “अशौचादिभक्ष्यगोक्षीरगोष्ठ-
धान्यमुद्रतिलयवसैन्धवसामुद्रलवणात्मकद्रव्यं । क-
न्निमात् लवणात् भिन्नमक्षारलवणं मतम्” । इदं
मतन्तु स्मार्त्तस्य । रत्नाकरमतं । यथा—
“गोक्षीरं गोष्ठतं चैव धान्यमुद्रयवास्तिलाः ।
सामुद्रं सैन्धवञ्चैवमक्षारलवणं मतम्” ॥
इति नारायणवन्द्यघटीयवृत्तशुद्धिकारिका ॥

(यथाह मनुः—
“मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतं ।
अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविष्यते” ॥)
अक्षि स्त्री, (अश्रुते अनेन । अश्रु याप्तौ संघाते च ।
अश्रोतिदिति क्तिः । यद्वा । अक्षति । अक्ष
याप्तौ । इन्) । चक्षुः । इत्यमरः । चक्षुर्गोलकः ।
इति केचित् ॥

अक्षिकः पुं, रङ्गवद्गुः । आच् इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥
अक्षिकूटकः पुं, (अक्षि + कूटक) । चक्षुःक्षारा ॥
अक्षिगतः त्रि, (अक्षि गतः, अक्षिविषय इव खेद-
हृदित्यर्थः) । द्वेषः । इत्यमरः ॥

अक्षिभेषजः पुं, (अक्षि + भेषज) । पुष्टिकालोन्नः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री, नेत्रौषधम्) ।

अक्षिवः पुं, (अक्षि वाति वायति वा । वा गति-
बन्धनयोः । आतोऽनुपेति कः) । शोभाञ्जनवृद्धः ।
सामुद्रलवणे स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अक्षिविकृणितं स्त्री, (अक्षि + वि + कृण + भाषे
क्त्) । कटाक्षः । अपाङ्गदृष्टिः । इति हेमचन्द्रः ॥

अक्षीकः पुं, रङ्गवद्गुः । आच् इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥

अक्षीवं स्त्री, (न क्षीवति अनेन वा अक्षीवयति
वा । क्षीव मदे । पचाद्यच्) । समुद्रलवणं । इत्य-
मरः ।

अक्षीवः त्रि, (न क्षीवति माद्यति इति न + क्षीव +
अच्) । अमत्तः । इति मेदिनी ।

अक्षीवः पुं, शोभाञ्जनवृद्धः । इत्यमरः ॥

अक्षुः त्रि, (न क्षु इति नञ्समासः) । अक्षो-
दितः । अक्षुर्गितः । इति क्षुधात्त्वर्थदर्शनात् ।
अक्षिन्नः । यथा । अक्षुः परिवप । इति चूडा-
करणे पशुपतिः ॥

अक्षुब्धः त्रि, क्षोभरहितः । अक्षोभितः । इति क्षुभ-
धातोः क्तप्रत्यये क्षुब्धः । ततो न क्षुब्धः अक्षुब्ध
इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अक्षेमं स्त्री, (न क्षेमम् इति नञ्समासः) । अम-
ङ्गलं । यथा—

“किम् तेषां गृहे क्षेममक्षेमं किम् साम्प्रतम् ।
कथन्ते किम् सद्गुता दुर्दृताः किम् मे सुताः” ॥
इति देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥

अक्षोटः पुं, (अक्षोति । अक्षु याप्तौ संघाते च ।
बाङ्गलकादेः) । अक्षुत्वेव उटाः पर्णानि अस्य
इति वा ।) अक्षोडहृत् । स च पर्वतजपील-
वृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ आखोट इति
हिन्दीभाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

“पीलः शूलभवोऽक्षोटः कर्पराक्षश्च कीर्तितः ।
अक्षोटकोऽपि वातादसदृशः कफपित्तद्वत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अक्षोडः पुं, (अक्षोति इति अक्ष + ओडप्रत्ययः) ।
पर्वतोत्पन्नपीलवृक्षः । तत्पर्यायः । कर्पराक्षः २
कन्दराक्षः ३ अक्षोडः ४ अक्षोटः ५ अक्षोटः ६ ।
इत्यमरः तट्टीका च ॥

अक्षोडकः पुं, (अक्षोड एव इति स्वार्थे कन्) । पर्व-
तोत्पन्नपीलवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

अक्षोभः पुं, (न क्षोभ इति नञ्समासः । नास्ति
क्षोभो यस्येति वा ।) हस्तिबन्धनस्तम्भः । तत्प-
र्यायः । आलानं २ शङ्खः ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ क्षोभरहिते त्रि ॥

अक्षौरिभं स्त्री, क्षुरिकभ्यां विहितनक्षत्रं । यथा,—
“उत्तराक्षितययान्धरोहिणी-

रौद्रसर्पपितृभेषु चाभिभे ।
भ्रश्रुकर्म सकलं विवर्जयेत्
प्रेतकार्यमपि बुद्धिमान् नरः ॥

चन्द्रशुद्धिर्गदा नास्ति तारायाश्च विशेषतः ।
अक्षौरिभेऽपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्रजयार्दिने” ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अक्षौहिणी स्त्री, (ऊहः समूहः अस्ति अस्या इति
इति) । अक्षाणाम् ऊहिनो । पूर्वपदादिति
शत्वम् । अक्षाद्विह्वलमिति वृद्धिः ।) सङ्घा-
विशेषयुक्तसेना । तद्यथा । २१८७० हस्तिनः ।
२१८७० रथाः । ६५६१० घोटाकाः । १०६३५०
पदातयः । समुदायेन २१८७०० ।

तथा चोक्तं ।
“अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्यन्ताष्टभिः शतैः ।

अखा

संयुक्तानि सहस्राणि गजानामेकविंशतिः ॥
 एवमेव रथानान्तु सङ्ख्यानं कीर्तितं बुधैः ।
 पञ्चषष्टिसहस्राणि षट्शतानि दशैव तु ।
 सङ्ख्यातास्तुरगास्तज्जैर्विना रथैस्तुरङ्गमैः ।
 नृणां शतसहस्रान्तु सहस्राणि नवैव तु ।
 शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः ॥
 इत्यमरभरतौ ॥ (अक्षौहिणीपरिमाणं । यथा
 महाभारते आदिपर्वणि,—
 “अक्षौहिण्य इति प्रोक्तं यत्पया स्तनन्दन ।
 एतदिच्छामहे श्रोतुं सर्वमेव यथायथम् ॥
 अक्षौहिण्याः परीमाणं नराश्वरथदन्तिनाम् ।
 यथावच्चैव नो ब्रूहि सर्वं हि विदितं तव” ॥
 सैतिरुवाच ।
 “एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
 त्रयश्च तुरगान्तज्जैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
 पत्तिन्तु त्रिगुणामेतामाजः सेनामुखं बुधाः ।
 त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥
 त्रयो गुल्मा गणो नाम बाहिनी तु गणास्तयः ।
 स्मृतास्त्रिस्तु बाहिन्यः एतनेति विचक्ष्णैः ॥
 चमून्तु एतनास्त्रिस्तुस्त्रिस्तुस्त्रिस्तुस्त्रिस्तुनीकिनी ।
 अनीकिनी दशगुणां प्राङ्मरक्षौहिणीं बुधाः ॥
 अक्षौहिण्याः प्रसङ्ख्याता रथानां द्विजसत्तमाः ।
 सङ्ख्या गणितवत्तज्जैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥
 शतान्युपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः ।
 गजानाञ्च परीमाणमेतदेव विनिर्दिशेत् ॥
 ज्ञेयं शतसहस्रान्तु सहस्राणि नवैव तु ।
 नराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः ॥
 पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च ।
 दशोत्तराणि षट् प्राङ्मर्यावदिह सङ्ख्या ॥
 एतामक्षौहिणीं प्राङ्गः सङ्ख्यातव्यदेव जनाः ।
 यथा कथितवानस्मि विस्तरेण तपोधनाः” ॥
 अखण्डः, स्त्री, (अश्रुते । अश्रु व्याप्तौ संघाते च । अश्रु-
 श्रूयां क्तः । कालः । इत्युणादिकोषः ॥
 अखट्टः, पुं, पियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पियासाल इति भाषा ॥
 अखट्टिः, पुं, असद्व्यवहारः । आखुटि इति
 ख्यातः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अखण्डः, त्रि, (न खण्डते इति । खड्गं भेदने
 षञ् । नास्ति खण्डो यस्य इति वा ।) खण्ड-
 रहितः । पूर्णः । इत्यमरः ॥ (“अखण्डं पुण्यानां
 फलमिव च तद्रूपमनघम्” इति शाकुन्तले ।)
 अखण्डनः, पुं, (नास्ति खण्डनं विच्छेदो यस्य सः ।)
 कालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 अखण्डितः, त्रि, (न खण्डितः ऋतुरस्य इति ।
 नञ्प्रोहिः ।) सफलवृक्षारिः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 अखातः, स्त्री, पुं, (न खातं नञ्समासः । खात-
 भिन्नम् इत्यर्थः ।) देवखातं । अक्षविमजला-
 शयः । इत्यमरः ॥ अखातमिति खामी । पुंसि
 यथा,—अखातो देवखातक इत्यमरदत्तः ॥
 अखाद्यः, त्रि, (न खाद्यं । अप्रशस्तं विरुद्धं वा
 स्माद्यम् ।) खाद्यानर्हः । अभक्ष्यं ॥

अग

अखिलं, त्रि, (न खिलम् अस्य । न+खिल ।)
 संख्यं । इत्यमरः ॥ (खिलमप्रहृतं स्थानं । तत्
 न भवति इति अक्षयस्थानं ।)
 अख्यातः, त्रि, (न ख्यातः विरुद्धार्थे वा नञ् ।)
 अख्यातिविशिष्टः । अप्रतिष्ठितः ॥ अप्रसिद्धः ।
 अग, म वक्रगतौ । कुटिलगमने । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ म अगयति अगति सर्पः । इति
 दुर्गादासः ॥
 अग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ गत्वा इ
 अगते । इति दुर्गादासः ॥
 अगः, पुं, (न गच्छति । गम गतौ । अन्येभ्योऽपीति
 अन्येभ्यपि इति वा डः । न गोऽप्राणिषु इति
 पात्तिकोऽप्युत्पत्तिभावः ।) पर्वतः । वृक्षः । सर्पः ।
 सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सरीसृपः ।)
 अगच्छः, पुं, (न+गच्छ ।) वृक्षः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 अगजं, स्त्री, (अग+जन्+ङ ।) शिलाजतु ।
 इति रत्नमाला ॥ पर्वतवृक्षजं चि ॥ (गिरि-
 जाते ।)
 अगणं, त्रि, (न गणं । नञ् समासः ।) अगण-
 नीयं । अगण्यं । अगणित्यं । यथा,—
 “गुणैरगण्यैरतिश्रीलक्षणैर्भिरिति भारविः” ।
 अगदः, पुं, (गदविरुद्धः । न गदः अस्मात् इति
 वा ।) औषधं । इत्यमरः ॥ आयुर्वेदोक्ताष्टा-
 खान्तर्गतप्राश्नाभेदः । यथा,—
 “औषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः” ।
 तपसैव प्रसिध्यन्ति” । इति मनुः ।) नीरोगे चि ।
 इति रत्नमाला ॥
 अगदङ्गारः, पुं, (अगदम् अरोगं करोति इति ।
 अगद+ङ्+अण् । शुभागमः ।) वैद्यः । इत्य-
 मरः ॥
 अगमः, पुं, (न गच्छतीति । न+गम्+अच् ।
 पचायच् ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ पर्वतः । न
 गच्छतीत्यगमः ॥
 अगम्यं, त्रि, (न गम्य इति । न+गम्+यत् ।)
 अगम्यं । अगमनीयं । गमनायोग्यं । यथा,—
 “अगम्या साभवत्तत्र यत्राभूत् स महारथः” ।
 इति देवीमाहात्म्यं ॥
 अगम्या, स्त्री, अमैयुनाहं नारी । गम्यागम्या-
 विवरणं यथा, यम उवाच,—
 “या या गम्या नृणामेव निबोध कथयामि ते ।
 खस्त्री गम्या च सर्वेषामिति वेदनिरूपिता ॥
 अगम्या च तदन्या या इति वेदविदो विदुः ।
 सामान्यं कथितं सर्वं विशेषं षट्गु सुन्दरि ॥
 अगम्याश्चैव या याश्च निबोध कथयामि ताः ।
 श्रूयानां विप्रपत्नी च विप्राणां श्रूयकामिनी ॥
 अथगम्या च निन्द्या च लोके वेदे प्रतिव्रते ।
 श्रूयश्च ब्राह्मणीं गच्छेद् ब्रह्महत्याशतं लभेत् ॥
 तत्समं ब्राह्मणीं चापि कुम्भीपाकं व्रजेद्भुवं ।
 यदि श्रूयं व्रजेद्विप्रो वृषलीपतिरेव सः ॥
 स भट्टो विप्रजातेश्च चाण्डालात् सोऽधमः स्रुतः ।
 विष्ठासमश्च तपिष्ठो भूत्रं तस्य च तर्पणं ॥

अग

तत् पित्र्यां सुराणाञ्च पूजने तत् समं सति ।
 कोटिजन्मार्जितं पण्यं सन्ध्यार्चातपसार्जितं ॥
 द्विजस्य वृषलीभोगान्नश्यत्येव न संग्रयः ।
 ब्राह्मणश्च सुरापीतो विदुभोजी वृषलीपतिः ॥
 हरिवासरभोजी च कुम्भीपाकं व्रजेद्भुवं ।
 गुरुपत्नीं राजपत्नीं सपत्नीमातरं प्रसूं ॥
 सुतां पुत्रवधूं श्वश्रूं सगर्भां भगिनीं सति ।
 सोदरभ्रातृजायाञ्च भगिनीभ्रातृकन्यकां ॥
 शिष्याञ्च शिष्यपत्नीञ्च भागिनेयस्य कामिनीं
 भ्रातृपुत्रप्रियाञ्चैवात्यगम्यामाह पद्मजः ॥
 एतास्तेकामनेकां वा यो व्रजेन्नानवाधमः ।
 स मातृगामी वेदेषु ब्रह्महत्याशतं लभेत् ॥
 अकर्मार्होऽपि सोऽसृष्टो लोके वेदेऽतिनिन्दितः ।
 स याति कुम्भीपाकश्च महापापी सुदुष्करः” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
 अगरी, स्त्री, (न+गृ+अच्+डीङ् ।) देवताङ्-
 वृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 अगर्हितः, त्रि, (न गर्हितः । नञ्समासः) अनि-
 न्दितः । यथा,—
 “ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः ।
 ज्येष्ठः मृज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिर्गर्हितः” ॥
 इति मानवे ६ अध्याये १०६ श्लोकः ॥
 अगुर, स्त्री, पुं, (न गुरः दुर्भेदः अस्मात् इति ।)
 अगुर । इति हेमचन्द्रः ॥
 अगस्तिः, पुं, (विन्ध्याख्यम् अगम् अस्यति इति
 अगस्तिः । अस्यतेः क्तिच् । बाङलकात् तिर्वा ।)
 वक्रवृक्षः । अगस्त्यमुनिः । इति मेदिनी ॥ यथा
 वैद्यके,—
 “अगस्तिः पित्तकफजित् चतुर्थकश्चरो हिमः ।
 रुद्धो वातकरस्तिष्ठः प्रतिश्लायनिवारणः” ॥
 अगस्तिद्रुः, पुं, वक्रपुष्पवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अगस्त्यः, पुं, (अगं विन्ध्यं स्थायति स्तम्भाति वा ।
 स्यै संघाते । आतोऽनुपसर्गे इति कः । अग+
 स्यै+क ।) वक्रपुष्पवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मित्रावरुणयोः पुत्रः मुनिविशेषः । तस्य पर्यायः ।
 कुम्भसम्भवः २ । मैत्रावरुणिः ३ । इत्यमरः ॥
 अगस्तिः ४ पीताम्बिः ५ वातापिदिट् ६ आश्रयः
 ७ ज्यौर्वशीयः ८ आभिमारुतः ९ घटोद्भवः १०
 इति हेमचन्द्रः ॥ (तदुत्पत्तिर्यथा शास्त्रनिर्दिष्टा,—
 “तथोरादित्ययोः सचे दृष्ट्वाभरसमुर्वशीम् ।
 रेतश्चकन्द तत्कुम्भे न्यपतत् वाशतीवरे ॥
 तेनैव तु मुहूर्त्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ ।
 अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च तत्रर्षौ सम्भवतुः ॥
 बङ्गधा पतितं रेतः कलशे च ब्रह्म स्थले ।
 स्थले वशिष्ठस्तु मुनिः सम्भववर्षिसत्तमः ॥
 कुम्भे त्वगस्त्यः सम्भूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः ।
 उदिषाथ ततोऽगस्त्यः शम्भामात्रो महातपाः ॥
 मानेन सन्मित्रो यस्मात्तस्मान्मान्यं इहोच्यते ।
 यदा कुम्भादृषिर्जातः कुम्भेनापि महीयते” ॥
 अगस्त्योदयः, पुं, (अगस्त्यस्य नक्षत्रस्य उदयः शर-
 त्काले गगने आविर्भावः ।) आकाशे नक्षत्र-
 रूपेण अगस्त्यमुनेरुदयः । स तु सौरमासस्य सप्त

अगु

दशदिने भवति । अस्यार्घ्यदानं तन्मासीयशेष-
दिनत्रये कर्तव्यं । यथा,—

“अगस्यार्घ्यदानं सौरेण सिंहराशौ विधानात्” ।

यथा ब्रह्मवैवर्ते,—

“अप्राप्ते भास्करे कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनेः ।

अर्घ्यं दद्यादगस्याय गौर्दशनिवासिनः” ॥

यथा भीमपराक्रमे ।

“यस्तु भाद्रपदस्यान्ते उदिते कलसोद्भवे ।

अर्घ्यं दद्यादगस्याय सर्वान् कामान् लभेत सः” ॥

यथा नारसिंहे ।

“शङ्के तोयं विनिक्षिप्य सितपुष्पाक्षतैर्युतं ।

मन्त्रेणानेन वै दद्यात् दक्षिणाशामुखस्थितः ॥

काशपुष्पप्रतीकाश्च अभिमातृसम्भवः ।

मित्रावरुणयोः पुत्रं कुम्भयोने नमोऽस्तु ते” ॥

प्राथम्येनन्तु ।

“आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः ।

समुद्रः प्रोषितो येन स मेऽगस्यः प्रसीदतु” ॥

गन्धादिकन्तु अगस्याय नमः इत्यनेन देयं ।

विशेषानुपदेशे सामान्यतः प्राप्तत्वात् दक्षि-

णाशामुखस्थित इति गन्धादावपि प्रयोगाङ्ग-

कर्तव्यत्वमिति रत्नाकरः ॥ * ॥ तत्पन्नाय-
मन्त्रस्तु ।

“लोपामुद्रे अहमाग्ने राजपुत्रि पतिव्रते ।

महागार्ग्यं मया दत्तं मित्रावरुणवल्गवे” ॥

इति सप्तमासतत्त्वं ॥ (अगस्योदये जलानि

प्रसीदन्ति इत्यागमः । तथा च रघौ,—

“प्रससादोदयादग्नेः कुम्भयोनेर्महौजसः ।

अगाधः, चि, (नास्ति गाधः स्थितिरत्र । नजो-

ऽख्ययानामिति वज्रब्रीहिः ।) अतिगम्भीरः । अतल-

स्पर्शः । इत्यमरः ॥ (अतिगम्भीरः । दुर्बो-

धाशयः ।)

अगाधः, ली, छिद्रं । इति मेदिनी ॥

अगाधजला, पुं, (अगाधं जलं यस्मिन् । वज्र-

ब्रीहिः ।) ऋदः । इत्यमरः ॥ चि । अपरि-

च्छेद्यजलविशेषः ।)

अगारं, ली, (अगान् ऋच्छति । ऋगतौ । कर्म-

खण्ण ।) आगारं । गृहं । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥

श्रुत्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च” ।

इति । ‘खलात् क्षेपादगारादा’ इति मनुः ।)

अगिरः, पुं, (अग + इर ।) अग्निः ॥ सूर्यः ॥

राक्षसः ॥ इति जटाधरः ॥

अगुः, पुं, (नास्ति गौः किरणो यस्य सः । वज्र-

ब्रीहिः ।) राजग्रहः इति दीपिका ॥ किरण-

रहिते चि ॥

अगुरु, ली, (न गुरु दुर्भरः अस्मात् इति ।

वज्रब्रीहिः ।) शिंशपावृक्षः ॥ कालागुरु । ख-

नामप्रसिद्धमृगमृगिकाष्टविशेषः । अगुर इति

ख्यातः । अस्य पर्यायः । वंशिकं १ राजाहं

२ लोहं ३ क्षमिजं ४ जेङ्गकं ५ । इत्यमरः ॥

प्रङ्गजं ६ क्षणं ७ लोहाख्यं ८ लघु ९ । इति

रत्नमाता ॥ पीतकं १० वर्षाप्रसादनं ११ अनार्यकं

अग्नि

१२ असारं १३ क्षमिजं १४ काष्ठकं १५ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं ।

कटुत्वं । लेपे रूक्षत्वं । व्रणकफवायुवान्तिमुख-

रोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः राजनिर्घण्टश्च ॥

अगुरुवापुंसीति वेपालितः ॥ पुमान् इति सर्वा-

नन्दः ॥ गन्धद्रव्यविशेषः । यथा,—

अगुरु प्रवणं लोहं राजाहं योगजं तथा ।

वंशिकं क्षमिजञ्चापि क्षमिजमनार्यकं ॥

अगुरुष्णं कटुत्वं च तिक्तं तीक्ष्णञ्च पित्तलं ।

लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणतं ॥

क्षय्यं गुणाधिकं तत्तु लोहवद्वारि मज्जति ।

अगुरुप्रभवः स्नेहः क्षणागुरुसमः स्मृतः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अगुरुः, चि, (न गुरुः । नञ् समासः ।) गुरुभिन्नः ।

लघुः । इति मेदिनी ॥

अगुरुशिंशपा, स्त्री, शिंशपावृक्षः । इत्यमरटीकायां

सामी ॥

अगुरुगन्धं, स्त्री, (न गुरुः अत्युत्कटः गन्धः यस्य ।

वज्रब्रीहिः ।) हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥

अगोचरः, चि, (न गोचरः । नञ् समासः ।) इन्द्रिय-

जन्यप्रत्यक्षाविषयः ॥ अज्ञातः । यथा,—

“अगोचरहृतं व्याघ्रदन्तिमांसमुत्सृजेत्” ।

इति राजवल्लभः ॥ (वाचामगोचरचरित्रविचि-

त्रिताय इति शृङ्गारशतके ।)

अगौकाः [स्] पुं, (अगः ओकः यस्य कः ।

वज्रब्रीहिः ।) शरभः । सिंहः । पक्षी । इति

मेदिनी ॥ (चि । पर्वतवासी ।)

अग्रायी, स्त्री, (अग्नेः स्त्री इत्यस्मिन् अर्थे वृषा-

कप्यभिकुस्तिरेत्यादिसूत्रेण अभिशब्दस्यैकारादेशो

डीप् च ।) अभिमार्था । इत्यमरः ॥ ज्ञेतायुगं ।

इति जटाधरः ॥ (‘अग्रायी स्वाहा च ऊतमुक्-

धिया’ इत्यमरः ।)

अग्निः, पुं, (अङ्गयन्ति अग्नं जन्म प्रापयन्ति इति ।

व्युत्पत्त्या हविः प्रक्षेपाधिकरणेषु गार्हपत्याहवनी-

यदक्षिणाभिसम्भावसंस्थौपासनाख्येषु षड्भिर्यु ।

यदा अङ्गति ऊर्द्धं गच्छति इति । अग्नि गतौ ।

अङ्गेर्नलोपश्चेति निः नलोपश्च ।) तेजःपदार्थ-

विशेषः । आगुन इति भाषा । धर्मस्य वसु-

भार्यायां जातः प्रथमोऽग्निः । तस्य पत्नी स्वाहा ।

पुत्रास्त्रयः पावकः १ पवमानः २ शुचिः ३ । षष्ठ-

मन्वन्तरे अग्नेर्वसोर्धारायां त्रविष्कादयः पुत्राः ।

एतेभ्यः पञ्चचत्वारिंशदभ्यो जाताः । सर्वे मिलित्वा

एकोनपञ्चाशदभ्यः । इति पुराणं ॥ अस्य

पर्यायः । वैश्वानरः १ वह्निः २ वीतिहोचः ३

धनञ्जयः ४ कृपीटयोनिः ५ ज्वलनः ६ जातवेदाः

७ तनूनपात् ८ तनूनपाः ९ वह्निःशुभा १० वह्निः

११ शुभा १२ क्षणावर्ता १३ शोचिव्योशः १४ उष-

ब्धुधः १५ आश्रयाशः १६ आश्रयाशः १७

वृद्धातुः १८ क्षणानुः १९ पावकः २० अनलः

२१ रोहिताश्वः २२ वायुसखा २३ वायुसखः

२४ शिखावान् २५ शिखी २६ आशुशुक्ताग्निः

२७ हिरण्यरेताः २८ ऊतमुक् २९ हव्यमुक्

अग्नि

३० दहनः ३१ हव्यवाहनः ३२ सप्ताग्निः ३३

दसुनाः ३४ दसूनाः ३५ शुक्रः ३६ चित्रभाजुः

३७ विभावसुः ३८ शुचिः ३९ अपिर्त्त ४० ।

इत्यमरस्तट्टीका च ॥ वृषाकपिः ४१ सुहृवातः

४२ कपिलः ४३ पिङ्गलः ४४ अरणिः ४५ अगिरः

४६ पाचनः ४७ विश्वप्ताः ४८ क्षागवाहनः ४९

क्षणाग्निः ५० सुहृवारः ५१ उदधिः ५२ भास्करः

५३ वसुः ५४ शुभ्रः ५५ हिमारातिः ५६ तमेतुत्

५७ सुश्लिखः ५८ सप्तजिह्वः ५९ अपपारिकः

६० सर्वदेवमुखः ६१ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य

गुणाः । वायुकफलक्ष्मशीतकम्पनाशकत्वं । आमा-

शयाननकत्वं । रक्तपित्तप्रकोपनाशकत्वं । इति

राजवल्लभः ॥ अपिच ।

“अग्नेर्दुर्द्धर्षता ज्योतिस्तापः पाकः प्रकाशनम् ।

शोको रोगो लघुस्तेणुं सततञ्चेर्द्धर्षभासिता” ॥

इति मेघधर्मः ॥ * ॥

अथ कर्मविशेषेऽग्नेर्नामानि । यथा,—

“लौकिके पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः” १ ।

लौकिके नवग्रहप्रवेशादौ ।

“अग्नेस्तु भारतो नाम गर्भाधाने विधीयते २ ।

पुंसवने चन्द्रनामा ३ शुक्राकर्मणि शोभनः ४ ।

सीमन्ते मङ्गलो नाम ५ प्रगल्भो जातकर्मणि ६ ।

नाभि स्यात् पार्थिवो ह्यग्निः ७ प्राशने च शुचिस्तथा ८

सत्यनामाथ चूडायां ९ व्रतादेशे समुद्रवः १०” ।

व्रतादेशे उपनयने ।

“गोदाने सूर्यनामा च ११ केशान्ते ह्यभिरुच्यते १२” ।

गोदाने गोदानाख्यसंस्कारे । केशान्ते समा-

वर्त्तने ।

“वैश्वानरो विसर्गे तु १३ विवर्हे योजकः स्मृतः १४” ।

विसर्गे सामिकर्तव्यकर्मविशेषे ।

“चतुर्थ्यान्तु शिखीनाम १५ वृत्तिरभिरुच्यते १६” ।

चतुर्थ्यां विवाहान्ते चतुर्थीहोमे । अपरे वृत्ति-

होमादौ ।

“प्रायश्चित्ते विधुर्वा १७ पाकयज्ञे तु साहसः १८” ।

प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तात्मकमहायाज्ञावृत्तिहोमादौ ।

पाकयज्ञे पाकाङ्गकहोमे वृषोत्सर्गगृहप्रतिष्ठादौ ।

“लक्षहोमे च वह्निः स्यात् १९ कोटिहोमे ऊताश्वनः २० ।

पूर्णाङ्गत्वां षड्गोनाम २० शान्तिके वरदस्तथा २२ ।

पौष्टिके नलदक्षैव २३ क्रोधाभिश्चाभिचारिके २४ ।

वश्यर्थे श्रमनो नाम २५ वरदानेऽभिदूषकः २६ ॥

कोष्ठे तु जठरो नाम २७ क्रयादीऽमृतमज्जने २८” ॥

इति गोभिलपुत्रकृतसंग्रहः ॥ * ॥ अथ तस्य रूपं ।

यथा,—

“पिङ्गभूषमशुकेष्टाक्षः पीनाङ्गजठरोऽख्यः ।

क्ष्माख्यः साक्षस्त्रोऽग्निः सप्ताग्निः शक्तिधारकः” ॥

इत्यादित्यपुराणं ॥ * ॥ अथ होमीयान्तेः शुभ-

लक्षणानि । यथा,—

“अर्ध्विष्णान् पिण्डितश्लिखः सर्पिःकाञ्चनसन्निभः ।

स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वह्निः स्यात् कार्यसिद्धये” ॥

इति वायुपुराणं ॥ * ॥ वैद्यकमते अभिस्त्रिधा

भौमः १ दिव्यः २ उदर्यः ३ तत्राद्यः काष्ठेऽन-

प्रभवः ऊर्द्धज्वलनस्वभावः पचनक्षेदादिसमर्थश्च ।

अभि

द्वितीय उदकेत्यनः पर्यगज्वलनशीलो वाङ्मनः ।
तृतीय उभयेत्यनः पर्यगज्वलनशीलः भुक्तस्या-
हारस्य रसादिपरिणामनिमित्तञ्च विद्युदादिञ्च ।
इति विजयरक्षितोपरि सन्देहभङ्गिका ॥ * ॥
अपिच,—

“मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।
कफपित्ताग्निराधिकात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः” ॥
तथा कार्यं यथा,—

“विषमोवातजान्मोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।
करोत्यभिस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥
समासमाग्रेरुक्ता मात्रा सत्यग्विषमश्चे ।
स्वल्पापि नैव मन्दाग्रेर्विषमाग्रेस्तु देहिनः ॥
कदाचित् पचते सन्धक् कदाचित् न पचते ।
तीक्ष्णाभिरिति तं विद्यात् समाभिः श्रेष्ठ उच्यते” ॥

इति माधवकरः ॥ अत्यन्ततीक्ष्णाभिरिव हि मन्म-
क उच्यते । स तु आहाराभावे शोणितादीन् धा-
तून् पाचयित्वा आशु मारयति । इति रक्षितः ॥ * ॥

(देहजन्याग्नेः नादात्पादकत्वं यथा सङ्गीतदर्पणे,—
“आत्मना प्रेरितं चित्तं वक्त्रिमाहन्ति देहजम् ।

ब्रह्मगन्धिस्थितं प्राणं स प्रेरयति पावकः ॥
पावकप्रेरितः सोऽथ क्रमादूर्ध्वपथे चरन् ।

अतिसूक्ष्मध्वनिं नामौ हृदि सूक्ष्मं गन्ते पुनः ॥
पुष्टं शीर्षे त्वणुश्च क्वचिन् वदने तथा ।

आविर्भावयतीत्येवं पञ्चधा कीर्त्यते बुधैः ॥
नकारं प्राणनामानं दकारमननं विदुः ।

जातः प्राणाभिसंयोगात्तेन नादोऽभिधीयते”
अग्नेः सर्वसाक्षित्वादिति यथा रामायणे,—

“त्वमग्ने सर्वदेवानां शरीरान्तरगोचरः ।
त्वं साक्षी मम देहस्य स्वाहि मां देवसत्तम” ॥

यथा च भारते,—
“आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च ।
दौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ॥
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्धे ।
धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्” ॥

अस्य सर्वप्रथमाराध्यत्वं ऋग्वेदस्य सर्वप्रथमसूक्ते
उक्तं यथा,—“अभिमीले पुरोहितम्” । इत्यादि ।
विष्णुः । सूर्यः ।) अभिकोणाधिपतिः । इत्यमरः ।
चित्रकवृद्धः । रक्तचित्रकः । भल्लातकः । निम्बुकः ॥
पित्तं । स्वर्णं । इति राजनिर्घण्टः ।

अभिकः, पुं, (अभि + सादृश्ये कप्रत्ययः) इन्द्रगोम-
नामरत्नवर्णकोटः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिकणः, पुं, (अग्नेः कणः । अभि + कण ।) अभि-
कणा । सुलिङ्गः । इत्यमरः ॥

अभिकारिका, स्त्री, (अभि + कारिका ।) अभि-
कार्यं । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिकार्यं, स्त्री, (अभि + कार्यं ।) अभावभेदा कार्यं ।
हविर्दानादिपूर्वकामिज्वालयनं । तत्पर्यायः ।
अग्नीन्धनं २ अग्नीध्रा ३ अभिकारिका ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (होमादौ हविर्दानादिपूर्वका-
मिज्वालयनं अग्नौ सायं प्रातः समिद्धोमानुष्ठानं ।
यथा—
“उपनीय गुरुः शिष्टं शिष्टयेच्छौचमादितः ।

अभि

आचारमभिकार्यञ्च सन्धोपासनमेव च” ॥

इति मनुः ।)

अभिकार्यं, स्त्री, (अभि + कार्यं ।) अगुरु । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अभिकुक्कुटः, पुं, (अग्नेः कुक्कुट इव ।) ज्वलदभि-
हणोल्ला । ज्वलन्त नुडा इति ख्यातः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अभिकोणं, स्त्री, (अग्नेः अग्निदेवेन अधिष्ठितमित्यर्थः
कोणं ।) पूर्वोदक्षिणकोणं । तत्कोणाधिपतिरभिः ।
इति ज्योतिषं ॥ यथा हृत्वायुधद्वयं,—
“गत्तैव तीर्थं कर्तव्यं आर्द्रं तत्प्रीतिहेतुकम् ।
पूर्वाङ्गेऽप्यथवा प्रातर्देशे स्यात् पूर्वोदक्षिणे” ॥
पूर्वोदक्षिणे अभिकोणे । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अभिकोड़ा, स्त्री, (अभिभिः कोड़ा ।) अभिखेला ।
खधूपादिखागः । आतश्वाजीति ख्याता ॥

अभिगर्भः, पुं, (अभिः गर्भे अभ्यन्तरे यस्य सः ।)
अभिजारवृद्धः । सूर्यकान्तमणिः । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ (शमीवृद्धः । चि । अभियुक्तगर्भविश्लिष्टः ।
यथा,—“अभिगर्भां शमीमिव” । इति प्राकुन्तले ।)

अभिगर्भा, स्त्री, (अभिः गर्भे यस्याः सा ।)
महान्योतिष्मतीवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(शमीवृद्धः ।)

अभिचित्, पुं, (अभिं चितवान् स्वयम् इति चि
चयने । अग्नौ चेरिति क्षिप् तुगागमश्च ।)
अभिहोत्री । सामिकः । इत्यमरः ॥ (यथा
रघुवंशे—
“विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं ।
यतिभिः सार्द्धमभिमभिचित्” ।)

अभिजः, पुं, (अभि + जन् + ड ।) अभिजारवृद्धः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (चि । अभिजातमात्रे ।)

अभिजातः, पुं, (अग्नेः जातः । अभि + जन् + क्त ।)
अभिजारवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चि । अभि-
जातमात्रे ।)

अभिजारः, पुं, (अभि + जार, अभिं जठराभिं जार-
यति परिपाकशक्तिं प्रदाय वर्द्धयति ऋ कर्म-
ण्यण् इति प्राणिनिस्त्वचं औषधविशेषः । अस्य
पर्यायः । अभिनिर्घासः २ अभिगर्भः ३ अभिजः
४ वडवाभिमलः ५ जरायुः ६ अर्णवोद्भवः ७
अभिजातः ८ अभिजालः ९ सिन्धुफलः १० ।
अस्य गुणाः । कटुत्वं उष्णत्वं । कफवायुसन्निपा-
तशूलतिशीतरोगनाशित्वं । पित्तप्रदत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अभिजालः, पुं, (अभि + जाल ।) अभिजारवृद्धः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अभिज्वाला, स्त्री, (अग्नेरिव ज्वाला यस्याः । अग्नेः
ज्वाला इति वा ।) जलपिप्पली । धातकी-
वृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अभिशिखा ॥
(लाङ्गलिकी ।)

अभिजिह्वा, स्त्री, (अग्नेः जिह्वा ।) लाङ्गली-
वृद्धः । विषलाङ्गला इति भाषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अग्नेः काव्यादिस्पर्शाचींभिः । इति
जटाधरः ॥ अग्नेः सप्तशिखाः । तासां नामा-

अभि

दिकं सप्तजिह्वश्चे द्रष्टव्यं ॥ (योगविशेषः ।
यथा,—
“सप्तषट्पादितथयः सोमवारादिभिर्मुताः ।
अभिजिह्वाः सप्त योगा मङ्गलेत्यतिगर्हिताः” ॥
इति । योगशास्त्रे ।)

अभिदमनी, स्त्री, (अग्नेः जठरानलस्य दमनी ।)
क्षुपविशेषः । अस्य पर्यायः । वज्रिदमनी २
वज्रकण्टका ३ वल्लिकण्टारिका ४ गुच्छफला
५ क्षुद्रफला ६ क्षुद्रदुःस्यर्षा ७ क्षुद्रकण्टारिका
८ मर्त्येन्द्रमाता ९ दमनी १० । अस्या गुणाः ।
कटुत्वं । उष्णत्वं । रुक्षत्वं । वातकफगुल्म-
शोहनाशित्वं । रुचिकरत्वं । अभिदीपनत्वं । हृद्य-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभिदीपनः, चि, (अग्नेः जठरानलस्य दीपनः ।)
अभिवर्द्धकः । जठराभिकारकौषधविशेषः । यथा
रसेन्द्रचिन्तामणौ,—
“पारदान्तलवङ्गगन्धकां,
भाग्युग्ममरिचेन मिश्रितम् ।
तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं,
तित्तिडीफलरसेन मर्दितम् ॥
जङ्गमान्धदण्डवल्लीनाशने,
रामवाण इति विश्रुता रसः ।
संग्रहग्रहणिकुम्भकर्षक-
मामवातखरदूषणं जयेत् ॥
दीयते तु शूलकालुमानवः,
सद्य एव जठराभिदीपनः” ॥

“हरीतकी तथा शुण्ठी भक्ष्यमाणा गुडेन वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यात् सातयेनाभिदीपनी” ॥
इति च भावप्रकाशः ॥

अभिदीप्ता, स्त्री, (अभि + दीप्ता ।) महान्यो-
तिष्मतीवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चि । वज्रि-
ज्वलितः । यथा,—“नापि कर्णोकारफलकैः
बाणैः नापि विषाक्तैः नाप्यभिदीप्तफलकैः” इति
कुल्लुकभट्टः ।)

अभिदेवा, स्त्री, (अभिः देवः अधिष्ठात्री देवता
अस्या इति) छत्तिकानक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
(पुं, अभिदेवः अभिरूपो देवः । अभिः देवः
अस्य इति विग्रहे चि । अभिपूजकः ।)

अभिनिर्घासः, पुं, अभिजारवृद्धः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अभिप्रस्तरः, पुं, अभिजनकपाषाणः । चक्रमकीर
पाथर इति भाषा ॥

अभिवर्द्धनं, स्त्री, (अग्नेः जठरानलस्य वर्द्धनं वृद्धि-
कारकम् ।) जठराभिवृद्धिकारकम् । तथा,—
“जीरकं रुचिहृत् स्वर्थं गन्धाच्छं कफवातनुत् ।
प्राक्ते च कटुतीक्ष्णोष्णं लघुपित्ताभिवर्द्धनम्” ॥
इति राजवल्लभः ॥

अभिभं, स्त्री, (अभिरिव भाति इति । अभि +
भा + क ।) स्वर्णं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभिभूः, पुं, (अग्नेर्भवतीति । अभि + भू + क्तिप् ।)
कार्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (पुरा किल वारुका-
सुरेण उत्पीडितानां देवानां रक्षार्थं शिवेन

अग्नि

अग्निरूपं खवीजं वज्रमुखे क्षिप्तं । तेन अग्निना
क्षतिकामु क्षिप्तं । तासु देवागतगर्भरक्षायां
शरवणं प्रविश्य प्रसूताः । तेन अग्निभूरिति
कार्तिकेयः । जले स्त्री । इति वेदपुराणे ॥ यथाह
मनुः,—

“अग्नौ रक्षाजतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्यायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः” ॥

अग्निभूतिः, पुं, (अग्नि + भू + क्ति ।) बौद्धभेदः ।
सच शेषजैनाचार्यशिर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्निमणिः, पुं, सूर्यकान्तमणिः । इति जटाधरः ॥

अग्निमन्त्रः, पुं, (अग्निं मन्त्राति इति । मन्त्रं विनो-
दने । कर्मणि अण् ।) गणिकारिकावृत्तः ।

इत्यमरः ॥ (यथा वैद्यके,—

“अग्निमन्त्रः श्वयधुहृद् वीर्याणां कफपातहृत् ।
पाण्डुनुक् कटुकलिक्तलुपरो मधुरोऽभिदः” ॥

अग्निमन्त्रकुसुमशक्तु—

“अग्निमन्त्रभववाणसुनीता

समरात्रमुदके सुसाधिता ।

तत्रतप्तवृत्तपाचिता

हिङ्गुना जगितवासवासिता” ॥

अपिच—

“अग्निमन्त्रोऽथ हृद्यश्च त्रिदोषशमनः सरः । ।

आधानच्छर्दिहा श्रोत्रचक्षुरोगविषायहः” ॥

अग्निमारुतिः, पुं, (अग्नौ जठराग्निविषये मारुतिः

हनुमान् इव । तस्य जठराग्नौ वातापिप्रभृतयो

राक्षसाः भस्मीभूता आसन् । इत्यसौ अग्निमा-

रुतिरुच्यते) अगस्त्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्निमुखः, पुं, (अग्निः मुखं यस्य, बज्रग्रीहिः ।)

देवता । ब्राह्मणः । इति मेदिनी ॥ चित्रकवृत्तः ।

भस्मातकः । इति विश्वः ॥ (स्त्री । अग्निः पञ्चसु

मुखेषु ।)

अग्निमुखी, स्त्री, (अग्निरिव मुखं यस्याः । बज्र-

ग्रीहिः ।) भस्मातकी (भेला) । इत्यमरः ॥ ला-

ङ्गलिकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निरक्षणं, स्त्री, (अग्नेः रक्षणम् । षष्ठीतत्पुरुषः ।)

अग्न्याधानं । अग्निहोत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्निरजाः, [स्] पुं, (अग्नेः रजः स्फुलिङ्ग इव ॥

इन्द्रगोपाख्यकोटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्त्री—

अग्निवीर्यं । खण्डं) ।

अग्निहृत्, स्त्री, मांसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निवर्द्धकः, त्रि, (अग्निं जठरानलं वर्द्धयति इति)

अग्नि + वर्ध् + क्त्वा ।) अग्निवर्द्धिकारकौषधा-

दिः । आग्नेयः । इति वैद्यकं ॥

अग्निवल्गुमः, पुं, (अग्नेः वल्गुमः उद्दीपकत्वात् प्रियः ।)

सालवृक्षः । राजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निवाहः, पुं, (अग्नेः वाहः ।) धूमः । इति त्रि-

काण्डशेषः ॥ (क्रागः) ।

अग्निवाजः, पुं, (अग्नेः वाजिरिव ।) धूमः । इति

जटाधरः ॥ (प्रियव्रतपुत्रः । स्वायम्भुवमनुपुत्रः ।)

अग्निवित्, पुं, (अग्निं वेत्ति इति विदः क्तिप् ।)

अग्निवित् । अग्निहोत्री । इति हेमचन्द्रः ॥

(अग्निसंस्कारश्चः ।)

अग्निवीजं, स्त्री, (अग्निः वीजं उत्पत्तिस्थानं यस्य तत् ।

अग्नेः स्वर्णस्य उत्पत्तिं यथाह मनुः,—

“अपामग्नेश्च संयोगात् हेमं रूप्यञ्च निर्बभौ ।

तस्मात् तयोः स्वयोन्येव निर्गोको गुणवत्तरः” ॥

स्वर्णं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अग्निवीर्यं, स्त्री, (अग्नेः वीर्यं सार इव ।) स्वर्णं ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, अग्नितुल्यद्रव्ये) ।

अग्निशिखं, स्त्री, (अग्नेरिव शिखा केशरः अस्य ।)

स्वर्णं । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुङ्कुमं । कुसुमपुष्पं ।

इति मेदिनी ॥ (जाङ्गलिकवृत्तः) ।

अग्निशिखः, पुं, (अग्नेरिव शिखा रक्तवर्णः केशरः

अस्य ।) कुसुमवृक्षः । कुङ्कुमं । दीपः । बाणः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

अग्निशिखा, स्त्री, (अग्नेरिव शिखा केशरः अस्याः ।)

जाङ्गलिकीवृत्तः । विषलाङ्गला इति भाषा ।

वृद्धविशेषः । तस्य प्रथीयः । विशल्या १ अ-

नन्ता २ फलिनी ३ शकपुष्पी ४ । इत्यमरः ॥

(अग्नेः शिखा ।) ज्वाला । आगुनेर शिष इति

भाषा ॥

अग्निशेखरं, स्त्री, (अग्नेरिव शेखरं केशरः अस्य ।)

कुङ्कुमं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निष्टोमः, [पुं, (अग्नीनां स्तोमः । अग्नेः स्तुत्-

स्तोमसोमा इति षः ।) यक्षविशेषः । इति

शब्दरत्नावली ॥ तस्य विधिः । ज्योतिष्टोमेन

स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यविहितज्योतिष्टोमना-

मकयागविशेषस्य गुणविकारोऽग्निष्टोमो नाम ।

तस्य कालो वसन्तः । तत्राधिकारी अधीतवेद

आह्विताभिश्च । द्रव्यं सोमः । देवता इन्द्रवाय्वा-

दयः । ऋत्विजः षोडशः । तेषाञ्च चत्वारो गणाः ।

होतृगणः १ अध्वर्युगणः २ ब्रह्मगणः ३ उद्गातृ-

गणः ४ । एकैकस्य गणस्य चत्वारश्चत्वारः । तत्र

होतृगणे होता १ प्रशास्ता २ अच्चावाकः ३

यावस्तोता ४ । अध्वर्युगणे अध्वर्युः १ प्रति-

प्रस्थाता २ नेष्टा ३ उन्नेता ४ । ब्रह्मगणे ब्रह्मा १

ब्राह्मणाच्छंशी २ अग्नीह ३ पोता ४ । उद्गातृ-

गणे उद्गाता १ प्रस्तोता २ प्रतिहर्ता ३ सु-

ब्रह्मण्यः ४ । स च पञ्चाहसाध्यः । प्रथमदिने

दीक्षा दीक्षणीयादितदङ्गानुष्ठानं । तत्र द्वितीय-

दिवसे प्रायणीययागः सोमलताक्रयणं । ततो

च प्रवर्गीयसन्नामकयागानुष्ठानं । चतुर्थदिवसे

प्रवर्गीयासनानन्तरं अग्नीषोमीयपञ्चनुष्ठानं ।

तत्र यस्य यजमानस्य गृहे पिठपितामहप्रपिताम-

हानां मध्ये केनापि वेदे नाधीतोऽग्निष्टोमो

वा न कृतः स दुर्ब्राह्मणो भवति । तस्य दौ-

र्ब्राह्मणपरिहारायान्ध्रिनपशुः कर्त्तव्यः । यस्य

यजमानस्य पिठपितामहप्रपितामहानां मध्ये

केनापि सोमपानं न कृतं स्यात् तस्य सोमपान-

विच्छेदोपपरिहारायमैत्राश्वपञ्चनुष्ठानं कर्त्तव्यं ।

इत्थं त्रयाणां पशूनां युगपदालम्भपक्षे एकस्मि-

न्नेव यूपे त्रयाणां पशूनां बन्धनं । इत्थं पशु-

त्रयानुष्ठानं चतुर्थदिवसे तस्मिन्नेव दिने वा

अग्नि

तृतीयभागे उत्थाय प्रयोगारम्भः कार्यः । तत्र

पात्रासादनं । पात्राणि च ग्रहाश्चमसाः स्थाप्य-

श्वेति । तत्र ग्रहपात्राणि वितस्त्रिमात्राणि

उलूखलाकाराणि । ऊर्ध्वपात्राणि चमसपात्राणि

तावत्परिमितान्येव तिथ्याङ्कतोनि कोणचतु-

ष्टयविशिष्टानि धारणार्थदण्डयुक्तानि । स्थाप्यो

मार्त्तिकः । तत आरभ्य सोमलताकण्डनेन

सोमरसं निष्कास्य निष्कास्य ग्रहेश्चमसैश्च हेमः

कर्त्तव्यः । तत्र सूर्योदयानन्तरं अग्नेयपशुयागः

कर्त्तव्यः । एवमुक्त्यर्थयान्ते कृते प्रातःसवन-

समाप्तिः । ततो मध्यन्दिनसवनं । तत्र दक्षिणा-

दानं । दक्षिणा च द्वादशौत्तरशतं गावः । तत-

स्तृतीयसवनं । इत्थं प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवन-

तृतीयसवनरूपसवनत्रयात्मकः अग्निष्टोमः प्र-

धानयागः । इतरेऽङ्गयागाः । तृतीयसवनसमा-

प्युत्तरमवभृथयागः । उदके वरुणदेवताकपुरो-

डाशहेमः । तदनन्तरमनुबन्धा पशुयागः ।

तत्र गौः पशुः । तस्य कलिनिषिद्धत्वात् तस्य

च निवृत्त्वात् तत् स्थाने आनीक्षायागः । तत

उदयनीया तत उदवसानीया । सा च पञ्चम-

दिवसे यावद्वाचि कर्त्तव्या । तत्समाप्तावग्निष्टोम-

यागसमाप्तिः । इत्यग्निष्टोमयागीयपदार्थकला-

सूची ॥

अग्निष्ठः, पुं, (अग्नौ तिष्ठतीति । अग्नि + स्था + कः) ।

लौहमयतण्डुलादिमर्जनपात्रं । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (कडा इति भाषा) ।

अग्निसखः, पुं, (अग्नेः सखा इति समासे राजाह-

सखिभ्यश्च इति समासान्तश्च ।) वायुः ।

वायुसखोऽग्निरिति दर्शनात् ॥

अग्निसन्दीपनं, त्रि, (अग्नेः सन्दीपनम् । सम् +

दीप् + ल्यट् ।) वज्रिवज्रकौषधादि । यथा,—

“एषा त्वङ्नागपुष्पाणां मात्रोत्तरविर्बद्धिता ।

मरिचं पिप्पली शुण्ठी चतुःपञ्चषडुत्तरा ॥

द्रव्याण्येतानि यावन्ति तावती सितशर्करा ।

चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमग्निसन्दीपनं परं” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।

“अग्निसन्दीपनं हृद्यं लवणाज्जम्बवत्” ।

इति राजवल्लभः ॥

अग्निसम्भवः, पुं, (अग्निः सम्भवो यस्य सः । अग्नि-

+ सम् + भू + अप् ।) अरण्यकुसुमः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (कार्तिकेयः । त्रि । अग्निसमुत्पन्नः ।)

अग्निसहायः, पुं, (अग्नेः जठरानलस्य सहायः

उद्दीपकः । कपोतमांसस्य अग्निवर्द्धकत्वात् ।)

वनकपोतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अग्नेः सहायः

बन्धुः । वायुः ।)

अग्निसारं, स्त्री, (अग्नेरिव सारः बलं यस्य ।)

रसाङ्गनं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्निस्तम्भनं, स्त्री, (अग्नेः स्तम्भनम् । षष्ठीतत्-

पुरुषः ।) मन्त्रौषधिवारा अग्नेर्देहाहिकाशक्ति-

निवारणं । तद्यथा,—

“मालूरस्य वसां गृह्य जलौकां तत्र पेययेत् ।

अग्नि

अग्नि

अग्नि

हस्तौ तु लेपयेत्तेन अग्निलम्भनमुत्तमं ।
 भ्रातृरस्य स्थाने मानुषस्य इति वा पाठः ॥ १ ॥
 श्राद्धलीरसमादाय खरभूत्रे निधापितं ।
 अग्न्यागारे क्षिपेत्तेन अग्निलम्भनमुत्तमं ॥ २ ॥
 वायसी उदरं गृह्य मण्डूकवसया सह ।
 गुटिकां कारयेत्तेन ततोऽग्निं प्रक्षिपेदग्नी ॥
 एवमेवत् प्रयोगेण अग्निलम्भनमुत्तमं ॥ ३ ॥
 रक्षापाटवसूतन्तु अग्न्यध्वं मूलकैः ॥
 दिव्यं लम्भयते क्षिप्रं पयःपिण्डं जलान्तकं ॥ ४ ॥
 सुखीतका वचा कुष्ठं मरीचं नागरं तथा ॥
 चर्वित्वा च इमं सद्यो जिह्वां ज्वलनं लिहेत् ॥ ५ ॥
 गौरौघनां भृङ्गराजं चूर्णीकृत्य घृतं समं ॥
 दिव्यस्तम्भं धीत्वा स्यान्मन्त्रेणानेन वै तथा ॥ ६ ॥
 ओमह्यं अग्निलम्भनं कुरु । इति गारुडे १८६
 अध्यायः ॥

अग्निस्वात्ताः, पुं, (अग्निना सुखं यथा स्यात् एवम्
 स्वात्ताः भक्षिताः, औतस्मात्ताभिर्दग्धा इत्यर्थः ।
 मन्त्रादिस्मृतिषु मूर्द्धन्यकारवान् एव पाठः ।
 मूर्द्धन्यादिषु न युक्तः ।) मरीचिपुष्पपिष्टगण-
 विशेषः । नित्यवज्ज्वलनान्तश्चोऽयं । इति
 शब्दमाला,—

“विश्राट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ।
 अग्निस्वात्ताच्च देवानां मारोद्या लोकाविश्रुताः” ॥

इति मनुः ।

अग्निहोत्रं, स्त्री, (अग्ने होत्रम् अत्र इति
 बज्रव्रीहिः ।) यज्ञविशेषः । तत् द्विविधं ।
 माससाध्यं यावज्जीवनसाध्यञ्च । द्वितीये वि-
 श्वेयोऽयं । तदग्नौ यावज्जीवं प्रत्यहं प्रातः
 सायं हवनं । तदग्निना यागकर्तुं दाहञ्च । इति
 स्मृतिः ॥ तत्र क्रमो यथा । ब्राह्मणक्षत्रिय-
 वैश्यानां कृतदारपरिग्रहाणां काण्वान्धत्व-
 वधिरत्नपङ्क्त्यादिदोषरहितानां वर्णक्रमेण वस-
 न्तग्रीष्मशरत्तु अग्न्याधानं विहितं । अग्न-
 यस्तस्य गार्हपत्यः १ दक्षिणाग्निः २ आहवणीयः
 ३ । यथामाधानं नाम देशविशेषे तत्तन्मन्त्रैः
 स्थापनं । तेष्वग्निषु सायंकाले प्रातःकाले चा-
 ग्निहोत्रहोमः कर्त्तव्यः । अग्निहोत्रं नाम होमस्य
 नामधेयं । अग्ने होत्रं होमो यस्मिन् कर्म-
 णीति अधिकरणबज्रव्रीहिः । तत्र द्रव्याणि
 दण्ड । पयः १ दधि २ यवाग्नः ३ घृतं ४ ओदनः
 ५ तण्डुलाः ६ सोमरसः ७ मांसं ८ तैलं ९ माषाः
 १० । सम्प्रति कलियुगे पयसा तण्डुलैर्यवाग्वा
 च होम-श्रिष्टाचारप्रसिद्धः । तत्र एक ऋत्विक्
 नित्यं होमः यजमानेन वा कर्त्तव्यः ऋत्विजा वा
 कारयितव्यः । अमावास्यायान्तु रात्रौ यवा-
 ग्न्यध्वेण यजमानेनैव कर्त्तव्यः । स चाग्निहोत्र-
 होमः आरम्भप्रवृत्ति यावज्जीवनं कर्त्तव्यः ।
 प्रथमदिने पूर्वोक्तानां दण्डानां द्रव्याणां मध्ये
 सम्प्रति प्रचलद्रूपाणाञ्च मध्ये येन द्रव्येण
 प्रथमाग्निहोत्रहोमः कृतः तेनैव द्रव्येण या-
 वज्जीवनं कर्त्तव्यः । प्रथमहोमश्च यस्मिन्
 दिने अग्न्याधानं कृतं तस्मिन् दिने सायं-

काले आरम्भणीयः । तत्र शतहोमे सूर्यो
 देवता सायंकाले अग्निर्देवता । आधानानन्तरं
 प्रथमपौर्णमास्यां दर्शपूर्णमासयागारम्भः क-
 र्त्तव्यः । दर्शपूर्णमासाभ्यां खर्गकामो यजेतेति
 विधिवाक्यं । तत्र षड्यागाः । पौर्णमास्यां
 त्रयः । अमायां त्रयः । पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नी-
 योमीयोपांशुयागास्तयो यागाः । अमावस्या-
 यामाग्नेयैन्द्रदधिपयो यागास्तयः । तत्रामायां
 कर्त्तव्ययागत्रयस्य दर्शपदं नामधेयं । पौर्ण-
 मास्यां कर्त्तव्ययागत्रयस्य पूर्णमासपदं नाम-
 धेयं । दर्शश्च पूर्णमासश्च दर्शपूर्णमासाविति
 द्वन्द्वः । पौर्णमासयागस्य प्राथमिकत्वेऽपि अल्पा-
 च्छत्रमिति पाणिनीयानुशासनानुसारेण दर्श-
 शब्दस्याल्पाच्छत्रत्वात् पूर्वनिपातः । दर्शपूर्ण-
 मासावपि यावज्जीवं कार्या । तत्रापि त्रयाणां
 वर्णानामुपरि लिखितान्यन्वाद्यधिकारप्रतिबन्ध-
 कीभूतदोषसम्बन्धाभाववतां कृताग्निधानानां स-
 पत्नीकानामधिकारः । सामान्यतः पर्वण्यारम्भः
 प्रतिपदि याग इति परिभाषा । तत्राकृत-
 सोमयागस्य यजमानस्य पौर्णमास्यामाग्नेयपुरो-
 डाशयागः आग्नेयोपांशुयाजयागः । अमायान्तु
 आग्नेयपुरोडाशयागः ऐन्द्राग्रपुरोडाशयागः ।
 कृतसोमयागस्य यजमानस्य तु पौर्णमास्यामा-
 ग्नेयपुरोडाशयागः आग्नेयोपांशुयाजयागः अग्नी-
 योमीयपुरोडाशयागः । अमायान्तु आग्नेयपुरो-
 डाशयागः ऐन्द्रप्रयोयागः ऐन्द्रदधियागश्चेति
 त्रयः । तत्र ऋत्विजश्चत्वारः । अध्वर्युः १ ब्रह्मा
 २ होता ३ अग्नीदिति ४ । यजुर्वेदकर्मकर्त्ता
 अध्वर्युः । ऋग्यजुःसामवेदत्रयकर्मकर्त्ता ब्रह्मा ।
 ऋग्वेदकर्मकर्त्ता होता । अग्नीत्तु प्रायशो-
 ऽध्वर्युरेवानुयायी तत्प्रेरितकर्मकर्त्ता । पुरो-
 डाशो व्रीहितण्डुलैर्यवतण्डुलैर्वा कर्त्तव्यः । अग्नि-
 होत्रवद्वयेन द्रव्येणारम्भः कृतस्तेनैव द्रव्येण याव-
 ज्जीवं यागः कर्त्तव्यः । आरम्भवेलायामिच्छैव
 नियामिकेत्यादिदिङ्मात्रमिदं । इति यजुर्वेदः* ॥
 यज्ञाग्निसञ्चयः । तत्पर्यायः । अग्न्याधानं २ अ-
 ग्निरक्षणां ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्निहोत्रः, पुं, अग्निः । घृतं । इति मेदिनी ॥

अग्निहोत्री, [न] पुं, (अग्निहोत्रम् अस्यास्तीति ।
 अत इनिठनावितीनिः ।) अग्निहोत्रयागकर्त्ता ।
 तत्पर्यायः । अग्निवित् २ आहिताग्निः ३ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ अग्निचित् ४ । इत्यमरः ॥ साग्निकः
 ५ । इति पुराणं ॥

(“अग्निहोत्रपविश्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
 चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत्” ॥
 इति मनुः ।)

अग्नीध्रः, पुं, (अग्नि + इन्ध + रन् ।) ऋत्विग्विशेषः ।
 तस्य कर्मभिरक्षणां । इत्यमरः ॥ (अग्निद्वारा
 वरणीयो ऋत्विग्विशेषः । कान्यायां प्रियव्रतात्
 उत्तमो नृपभेदः । स्वायम्भुवमनुपुत्रो राजभेदः ।)
 अग्नीध्रा, स्त्री, अग्निकार्यं । हविर्दानादिपूर्वकाग्नि-
 ज्वालनं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्नीन्धनं, स्त्री, (अग्नी इन्धनम् । अग्नि + इन्ध +
 करणे ल्युट् ।) अग्निकार्यं । हविर्दानादिपूर्व-
 काग्निज्वालनं । इति हेमचन्द्रः ॥ यथाह मनुः—
 “अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधः श्रद्धां गुरोर्हितम् ।
 आसमावर्तनात् कुर्यात् कृतोपनयनो द्विजः” ॥
 अग्न्यस्तं, स्त्री, (अग्निमयम् अस्त्वम् । कर्मधारयः ।)
 आग्नेयास्तं । अग्निघटितास्तं । वन्दूककामान
 इत्यादिभाषा ॥

अग्न्याधानं, स्त्री, (अग्नेः आधानं । अग्नि + आ +
 धा + ल्युट् ।) श्रुतिविहितान्धसंस्कारः । अग्नि-
 रक्षणां । अग्निहोत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्न्यालयः, पुं, (अग्नेः आलयः ।) यज्ञाग्न्याधार-
 कुण्डं । इति जटाधरः ॥

अग्न्युत्पातः, पुं, (अग्नेः उत्पातः ।) आकाशादियु
 अग्निविकारः । धूमकेतुष्कापातादिः । अग्नि-
 निष्ठोत्पातो वा । स तु मन्त्रादिद्वारा अग्ने-
 र्दाहशक्तिनिवारणं । तत्पर्यायः । उपाहितः २ ।
 इत्यमरस्तट्टीका च ॥

अग्रं, स्त्री, (अग्र्यते अग्रति वा । अग कुटिलायां
 गतौ ऋचेन्नेति साधु ।) उपरिभागः । आगा
 इति भाषा । अस्य पर्यायः । शिरः २ शिखरं ३ -
 इत्यमरः ॥ पुरस्तात् । अवलम्बनं । पलपरि-
 माणं । प्रान्तं । समूहः । इति मेदिनी ॥
 (भिक्षाविशेषः । ग्रासचतुष्टयम् । “ग्रासप्र-
 माणा भिक्षास्यादयं ग्रासचतुष्टयम्” इति
 स्मृतेः ।)

अग्रः, त्रि, अग्रः । उत्तमः । इत्यमरः ॥ प्रधानं ।
 अधिकः । प्रथमः । इति मेदिनी ॥

अग्रगण्यः, त्रि, (अग्ने गण्यः । गण्यसङ्ख्याने, यत् ।)
 अग्ने गणनीयः । यथा,—

“शमनभवनयाने यद्वानग्रगण्यः” ।

इति महानाटकं ॥

अग्रगामी, [न] त्रि, (अग्ने गच्छतीति । अग्र +
 गम् + णिन् ।) अग्ने गमनकर्त्ता । अग्रेसरः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रजः, पुं, (अग्ने जात इति सप्तम्यां जनेः डः ।)
 ज्येष्ठभाता । तत्पर्यायः । पूर्वजः २ अग्रियः ३ ।
 इत्यमरः ॥ (यथाह मनुः,—

“सर्वेषां धनजातानामाददीताग्रमग्रजः” ।)

ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥ अग्ने जाते त्रि ॥

अग्रजङ्गा, स्त्री, (अग्रा जङ्गा अवयवावयविनोर-
 भेदात् (कर्मधारयः । अथवा जङ्गाया अग्रं षष्ठी-
 तत् राजदन्तादित्वात् परनिपातः) प्रतिजङ्गा ।
 जङ्गाग्रभागः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रजन्मा, [न] पुं, (अग्ने जन्म यस्य स बज्रव्रीहिः,)
 (जन् + भावे मनिन्) ब्राह्मणः ॥ इत्यमरः ॥

“अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्यग्रजन्मनः” ॥

मनुः । ज्येष्ठभाता । ब्रह्मा । इति विश्वः ॥

अग्रजातकः, पुं, (अग्ने जातं जन्म यस्य स बज्रव्रीहिः,
 (जन् + भावे क्तः) ब्राह्मणः । समासान्त कः इति
 शब्दरत्नावली ॥

अग्रजातिः, पुं, (अग्रे जातिर्जनस्य यस्य सः) (अन् + भावे क्तिन्) ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अग्रणीः, त्रि, (अग्रे नीयतेऽसौ अग्र + नी + क्तिप् अग्रयामाभ्याश्च इति पाणिनिस्त्रेण गत्वं ।) (वङ्गौ च पुं, यथा चास्याग्रणीत्वं तथाभिप्राये निरुक्तव्याख्यायामुक्तम्) अग्रिमः । श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अग्रतः, [त्] (अग्रे अग्र + सप्तम्यर्थे तस् अग्रं) अग्रे । प्रथमे । तत्पर्यायः । पुरतः २ पुरः ३ । इत्यमरः ॥
 अग्रतःसरः, त्रि, (अग्रतः अग्रे सरति गच्छति यः सः अग्रतः + सट् + टः । स्त्रियां ङीप् अग्रतः-सरी) (पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः इति पाणिनिस्त्रेण) अग्रगामी । इत्यमरः ॥
 अग्रदानी, [न्] पुं, (अग्रे दानं प्रेतोद्देशेन तिला-द्वर्पणं ग्राह्यत्वेन विद्यतेऽस्य अग्र + दान + विद्य-मानार्थे इन्) पतितब्राह्मणविशेषः । स च प्रेत-सम्पदानकषडङ्गतिनादिद्रव्यग्राही । यथा,—
 “लोभी विप्रश्च श्रृङ्गाणामग्रे दानं गृहीतवान् ।
 ग्रहणे मृतदानानामग्रदानी बभूव सः” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्तपुराणं । तत्पर्यायः । आग्रहा-
 रिकः २ । इति स्मृतिः ॥
 अग्रप्रणी, स्त्री, (अग्रे प्रणं पत्रं यस्याः सा जाति-त्वात् ङीप्) अजलोभाह्वः । इति रत्नमाला ॥
 आलुक्शो इति केचित् ॥
 अग्रमांसं, स्त्री, (अग्रं प्रधानं मन्यते ज्ञायते यत् अग्र + मन् + स । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।) हृदयं । इत्यमरः ॥ उदरमध्यवर्त्तिमांसवर्द्धन-रूपरोगविशेषः । इति वैद्यकं ॥
 अग्रयानं, स्त्री, (अग्रं प्रथमं यानं सेनागमनं) नासीरं । सेनाग्रगमनं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अग्रलोहिता, स्त्री, (अग्रमग्रभागः लोहितं रक्त-वर्णं यस्याः सा वज्रवीहिः) चिल्लीशाकं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अग्रवीजः, पुं, (अग्रं प्राखायं वीजमुत्पत्तिकारणं यस्य सः वज्रवीहिः । कलम इति भाषायाम्) वीजाग्रवृक्षमात्रं । स च कुरगटादिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अग्रसन्धानी, स्त्री, (अग्रे फलभोगात्पूर्वं सन्धीयते अन्विष्यते कार्यमनया अग्र + सम् + धा + कर्णे ल्युट् स्त्रियां ङीप्) यमपञ्जिका । जीवानां शुभाशुभकर्मलिखितं यमस्य पुस्तकं । इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥
 अग्रसरः, त्रि, (अग्रे सरति गच्छति अग्र + सट् + टः ।) अग्रेसरः । अग्रगामी । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा,—“अग्रेसरो जघन्यानां”) इति भट्टिकाव्ये ।
 अग्रहः, पुं, (नास्ति ग्रहः गार्हस्थ्याश्रमस्वीकारो यस्य सः वज्रवीहिः । वानप्रस्थे । नास्ति ग्रहो ज्ञानं यस्य सः ।) ज्ञानशून्ये च । वानप्रस्थः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अग्रह इति पाठे गार्हस्थ्याश्रम-
 वहिर्भूतः ॥
 अग्रहायणः, पुं, (हायनस्य वर्षस्य अग्रः । हस्

ब्रीहिकालयोरिति सूत्रेण हा + ल्युट् युक् च ।) मासविशेषः । तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—“हायनस्या-
 योऽग्रहायणः निपातनात् परनिपातनत्वञ्च” ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ मार्गशीर्षमासः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ अस्य पर्यायः आग्रहायणिके
 जातफलं तत्पुत्रञ्च मार्गशीर्षे ब्रह्मयम् ॥
 अग्राह्यं, त्रि, (न ग्राह्यं ग्रहणीयं ग्रह + कर्मणि ।
 यत् ग्रहणायोग्ये) अग्रहणीयं । ग्रहणायोग्यं
 यथा,—
 “अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलं ।
 सालग्रामशिलास्यर्षात् सर्वं याति पवित्रता” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
 अग्रिमः, त्रि, (अग्रे भवः अग्र + डिमन्) प्रधानं ।
 उत्तमः । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्येष्ठः । अग्रजः ।
 इति जटाधरः ॥
 अग्रिमा, स्त्री, (अग्रे भवा अग्र + डिमन्) लवणी-
 फलं । लोणा इति ख्याता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 अग्रियं, त्रि, (अग्रे भवम् अग्र + घ) प्रधानं । इत्य-
 मरः ॥
 अग्रियः, पुं, (अग्रे भव अग्र + घ) अग्रजः । ज्येष्ठ-
 आता । इत्यमरः ॥
 अग्रीयं, त्रि, (अग्रे भवः अग्र + घ) प्रधानं । इत्य-
 मरः ॥ अग्रजे पुं, इति तट्टीकायां रमानाथः ॥
 अग्रः, स्त्री, (अग्रते द्रव्यं गृह्यतेऽनया अग्रि + कृ
 ऊङुत इति स्त्रियां वा ऊङ् । निपातनात्
 नलोपः ।) अङ्गुलिः । वेदप्रचुरप्रयोगोऽयं ॥
 अग्रेगाः, पुं, अग्रगामी । इति सुगन्धबोधव्याकरणं ॥
 अग्रेगूः, पुं, (अग्रे गच्छति यः अग्रे + गम् + क्तिप्
 ऊचगमादीनामित्युपसङ्ख्यानमिति पाणिनिवा-
 र्त्तिकेन भलोपः अकारस्य ऊकारः ।) अग्र-
 गामी । इत्यादिभक्तिः ॥
 अग्रेदिधिषुः, पुं, (दिधिं धैर्यं स्यति इन्द्रियदौर्ब-
 ल्यात् त्वजति दिधि + सो + अल्युट् नृजन्व-
 कम्बुककेलूककान्युदिधिषु इत्यादिसूत्रेण कु ष-
 त्वञ्च दिधिषुः पुनर्भूयोभित् अग्रे गणनीया दि-
 धिषुः द्विरूपा स्त्री यस्य सः वज्र० हलदन्तात्
 सप्तम्याः संज्ञायामिति पाणिनिस्त्रेण अलुक्
 पुनर्भूविवाहकारिणि जने) द्विरूपे यस्य कुटु-
 म्बिनी स द्विजः । द्विज इत्युपलक्षणं । दिधिषुः
 परपूर्वाग्रे दिधिषुस्तत्पुनर्द्विजः । इति सामा-
 न्येन नाममालादर्शनात् । द्वितीयवारविवाहित-
 पुत्रादिमती गृहिणीर स्त्री इति भाषा । इत्य-
 मरः ॥
 अग्रेदिधिषुः, स्त्री, (प्रागनूज्येष्ठभगिन्याः प्रागनू-
 कनिष्ठभगिन्यां । अग्रे प्रथमे ज्येष्ठ्यां भगिन्यां
 विद्यमानायां गणनीया दिधिषुः ज्येष्ठा विवाह-
 कालासहस्ररूपधैर्यलोपकारिणीति विद्यते प्रा-
 कपार्थिवादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च ।)
 अविवाहितज्येष्ठभगिनीसत्त्वे अग्रे विवाहिता
 कनिष्ठा । यथा,—
 “ज्येष्ठ्यायां विद्यमानायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा ।
 सा चाग्रे दिधिषुर्ज्ञेया पूर्वा च दिधिषुः स्मृता” ॥

इति देवलः । दिधिषुर्दोषोकारान्तोऽपि ॥
 अग्रेवर्णं, स्त्री, (वनस्याग्रे राजदन्तादित्वात् पर-
 निपातः अलुक् । वनं पुरगे आदित्वात् गत्वम् ।)
 वनस्याग्रभागः । इति शब्दमाला ॥
 अग्रेसरः, त्रि, (अग्रे सरति गच्छतीति अग्रे + सट् +
 टः ।) अग्रे गमनकर्ता । तत्पर्यायः । पुरोगः
 २ प्रष्ठः ३ अग्रतःसरः ४ पुरःसरः ५ । इत्य-
 मरः ॥ अग्रगामी ६ अग्रसरः ७ अग्रगः ८ पुरो-
 गमः ९ पुरोगामी १० । इति हेमचन्द्रः ॥
 अग्रेसरिकः, त्रि, (अग्रेसरणं गमनम् अग्रे + सट् +
 भावे अप् अग्रेसरे गमने प्रवृत्तः अग्रेसर + ठन्
 अग्रगामिनि ।) अग्रगामी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अग्र्यः, त्रि, (अग्रे भवः अग्र + यत् ।) प्रधानं ।
 उत्तमः । इत्यमरः । ज्येष्ठभातरि पुं इति तट्टी-
 कायां रमानाथः ॥
 अघ इ उ गतौ (अवि गतौ कर्मणि लट् ते इदितो
 तुम् धातोरिति पाणिनिस्त्रेण तुम् अङ्गते ।
 कर्त्तरि लट् ते अङ्गते) । निन्दायां । आरम्भे ।
 जवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ जवो वेगगतिः । इ
 अङ्गते । उ अङ्गते वायुवेगेन गच्छतीत्यर्थः ।
 जवे एव कैश्चित् पठ्यते । इति दुर्गादासः ॥
 अघ त् क तत्कृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ तत्-
 कृतिः पापकृतिः । अघयति व्याधः । कर्मणो-
 ऽर्थमध्यपाठादकर्मकोऽयं । तथा च,—
 “धातोरर्धान्तरे वृत्ते धात्वर्थेनोपसङ्गहात् ।
 प्रसिद्धेरिविवृतातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया” ॥
 इति गोपीचन्द्रः ॥ धात्वर्थेन सह कर्मण उप-
 सङ्गहादित्यर्थः । कर्मणोदाहरणानि । नदी
 वहति क्षरतीत्यर्थः । अघयति व्याधः । भवति
 घटः । आहते जनः । इति दुर्गादासः ॥
 अघं, स्त्री, (अघ पापकरणे चुरां अघयति अघ +
 णिच् + अच् ।) पापं । दुःखं । असनं । इत्यमरः ॥
 अघमर्षणं, त्रि, (अघं पापं न्यथेते उत्पन्नत्वेऽपि
 नाशनेन कर्ममात्मत्वात् सङ्गतेऽनेन अघ + ष्ट्
 + कर्णे ल्युट् ।) पापनाशनं । सर्वपापध्वंसि-
 जप्यं । इत्यमरः ॥ (उत्पन्नपापनाशार्थं जप्ये भक्त-
 भेदे यथा सन्ध्यामन्त्रे द्रुपदादिवेद्यादि) अश्वमेध-
 यज्ञाङ्गावभृद्यस्नानमन्त्रः । वैदिकसन्धान्तर्गत-
 मन्त्रकरणकाप्रातर्जलपक्षेपरूपपापनाशकक्रिया-
 विशेषः । इति स्मृतिः । तान्त्रिकसन्ध्यायान्तु,—
 “षडङ्गन्यासमाचर्य वामहस्ते जलं ततः ।
 गृहीत्वा दक्षिणेनैव संपुटं कारयेद्बुधः ॥
 शिववायुजलपृथ्वीवज्रवीजैस्त्रिधा पुनः ।
 अभिमन्त्र्य च मूलेन सप्तधा तत्त्वमुद्रया ॥
 निःक्षिपेत् तज्जलं मूर्द्ध्नि शेषं दक्षे निधाय च ।
 इड्याद्यथ देहान्तःक्षालितं पापसञ्चयं ॥
 द्वाष्टवर्षं तदुदकं दक्षनाद्या विरेचयेत् ।
 दक्षहस्ते च तन्मन्त्री प्रापरूपं विचिन्त्य च ॥
 पुरतो वज्रपाशाद्ये निक्षिपेदस्त्रमुच्चरन्” ॥
 इति तन्त्रसारः ॥
 अघवान्, [त्] त्रि, (अघं प्रापं विद्यतेऽस्य अघ +
 मतुप्) अघविशिष्टः । पापी ॥

अङ्ग

अघासुरः, पुं, (अघनामा असुरः शाकपार्थिवादि-
त्वात् समासः मध्यपदलोपश्च) अघनामासुरः ।
सु च कंसराजसेनापतिः । इति श्रीभागवतं ॥
अघोः, [स्] व्य, सम्बोधनं । यथा अघो यज इति
बोपदेवः ॥

अघोरः, पुं, (न घोरः सौम्यरूपः “या ते रुद्र !
श्रियां त्वुरघोरा पापनाशिनी” इति वेदः ।)
महादेवः । इति शिवचतुर्दशीव्रतपूजायां ॥
अतिभयानके अभयानके च चि ॥

अघोरा, स्त्री, (नास्ति घोरा भयानका मूर्तिर्यस्याः ।
अतिभयानका इति व्युत्पत्त्यर्थः) भाद्रकृष्णचतु-
र्दशी । यथा,—

“भाद्रमास्यक्षिते पक्षे अघोराया चतुर्दशी ।
तस्यामाराधितः स्थायुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवं” ॥

इति स्मृतिः ॥

अघोषः, चि, (नास्ति घोषः शब्दो यत्र वज्रग्रीहिः
शब्दशून्ये, न अल्पः घोषः शब्दो यत्र वज्रग्रीहिः
अल्पध्वनियुक्ते) तथाहि,—

“तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नचर्याः षट् प्रकीर्त्तिताः” ॥

इति स्मरणात् । आभीरशून्यदेशादिः । शब्द-
रहितः । अल्पध्वनियुक्तः । कलापादिव्याकरणस्य
संज्ञाविशेषे पुं । स तु वर्गप्रथमद्वितीयवर्णाः
श्रवसाश्च ॥

अङ्गाः, पुं, (न हन्ति विनाशयति खट्वत्वात् न +
हन् + कर्त्तरि यक् । निपातनात् साधु ।) ब्रह्मा ।
इत्युणादिकोषः ॥

अङ्गा, स्त्री, (न हन्यते या हन् + कर्मणि यक्
स्त्रियाभात् । पतिं वो अङ्गानां धनूनाम् इति वेदः ।
“अवध्याश्च स्त्रियं प्राज्जित्यग्नयेनिगतामपि” ॥
इति निषेधात् ।) स्त्रीगवी । इत्यमरः ॥

अङ्ग त् क पदे । लक्ष्मि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
काण्डवर्गाद्योपधः । परं सङ्ख्यासंस्थानं । लक्ष्मि
चिह्नयुक्तक्रिया । तथा च,—

“अर्थक्रियैव धातूनां कर्तव्यापारलक्षणा ।

आत्मनिष्ठं क्रियार्थत्वं धात्वर्थेऽन्वितात्मसु” ॥

इति बोपदेवः ॥

“अङ्गयत्नसैन्यानि युधि पृष्ठेषु शायकैः” ।

इति हलायुधः ॥ अङ्गयति अङ्गापयति । इति
दुर्गादासः ॥

अङ्गः, पुं, (अङ्गयति चिह्नयति, अङ्ग + अच्)
चिह्नं । (स्वनामकाङ्गां निचखान शायकं इति
रघुवंशे ।) क्रोडं । (सपत्नीतनयं दृष्ट्वा तमङ्गारोह-
णोत्सुकं । इति विष्णुपुराणे ॥) रूपकविशेषः ।
अपराधः । रेखा । विभूषणं । समोप । स्थानं ।
नाटकांशः । इति मेदिनी ॥ (प्रत्यक्षनेत्रचरितो
रसभावसमुज्ज्वलः । भवेदगूढशब्दार्थः क्षुद्र-
चूर्णकसंयुतः ॥ अन्तर्निष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्ग
इति कीर्त्तितः । इति साहित्यदर्पणे) । चित्र-
युद्धं । इति विश्वः ॥ शरीरं । इत्युणादिकोषः ॥
नवसङ्ख्या । इति ज्योतिषं । (कुचभूषायां ।
प्रकरणे । अगे । कटिप्रदेशे । कण्ठे । एको हि

अङ्गुश

दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्वि-
वाङ्गः । इति कुमारसम्भवे ॥

अङ्गतिः, पुं, (अच्यते पूज्यतेऽसौ अन्च + कर्मणि
अति न्यङ्कादीनाञ्च इति पाणिनिस्त्वने चस्य
कः । वायुपक्षे अङ्गति गच्छति इति व्युत्पत्त्या)
ब्रह्मा । अग्निः । अग्निहोत्री । इति विश्वः ॥ वायुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गनं, स्त्री, (अङ्ग + शिच् भावे ल्युट्) सङ्ख्यासंस्थानं ।
चिह्नयुक्तीकरणं । आङ्कन् दागन इति भाषा ।
चिह्नकरणं । यथा पराशराङ्गिरसौ ।

“अन्यत्राङ्गनलक्ष्माभ्यां वाहनिभोचने कृते ।

सायं संयमनार्थन्तु न दुष्येदोद्भवन्त्ययोः” ॥

अङ्गनं चिह्नलादिचिह्नकरणं । लक्ष्मि स्थिरचिह्न-
करणं । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अङ्गपालिका, स्त्री, (अङ्गपालि + स्वार्थे कः स्त्रिया-
भात्) आलिङ्गनं । इति शब्दमाला ॥

अङ्गपाली, स्त्री, (अङ्गेन ङोङेन पालयति अङ्ग + पा
+ अलि स्त्रियां वा डीप् पक्षे अङ्गपालिः) आलि-
ङ्गनं । धात्री । वेदिकाख्यगन्धद्रव्यं । तस्य नामा-
न्तरं कोटिः । इति मेदिनी ॥

अङ्गलोचः, पुं, (अङ्गेन लोच्यतेऽसौ लोड + ल्युट्)
चिह्नोत्कट्टः । चैचको इति भाषा । चिह्नो-
डमूलं इति केचित् ॥ अस्य गुणाः । गुह्यत्वं ।
अजीर्णकारित्वं । शीतलत्वञ्च । इति राजव-
ल्लभः ॥

अङ्गितः, चि, (अङ्ग + क्त) लाङ्घितः । चिह्नितः ।
इति आङिः ॥

अङ्गी, स्त्री, (अङ्गः + स्त्रियां डीप्) अङ्गः ।
मृदङ्गविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

अङ्गुरः, पुं, (अङ्ग + उरच्) वीजोद्भवः । नृतनोत्पन्न-
दद्यादिः । (दर्भाङ्गुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे
तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा) इति शाकु-
न्तले । अस्य पर्यायः । अभिनवोद्भिद् २ । इत्य-
मरः ॥ उद्देदः ३ प्ररोहः ४ (चूवाङ्गुरास्वाद-
कषायकण्ठः । इति कुमारसम्भवे ।) अङ्गुरः ५ ।
इति राजनिर्घण्टः । रोहः ६ अङ्गुरः ७ । इति
हेमचन्द्रः ॥ जलं । रत्नं । लोम । इति मे-
दिनी ॥

अङ्गुरकः, पुं, (अङ्गुरेण दद्यादिभिर्निर्मोयतेऽसौ अङ्ग
+ उरच् ततः स्वार्थे क) बीडः । पक्षिवासस्थानं ।
इति शब्दमाला ॥

अङ्गुशः, पुं स्त्री, (अङ्गुते हस्तिचालनार्थमाह्वयते-
ऽनेन अङ्ग + उग्रच्) हस्तिचालनार्थलोहमय-
वक्रायास्त्रं । डाङ्गुश इति भाषा । तत्पर्यायः ।
शृङ्गिः २ । इत्यमरः ॥ शृङ्गिः ३ । इति तट्टीका ॥
अङ्गुषः ४ । इत्युणादिकोषः ॥ (रामायणे,—
“उद्गान् हयान् खरान् नागान् जम्बुदण्डकषाङ्गुशैः ॥
कम्पना अङ्गुशा भङ्गाः कालचक्रा गदास्तथा” ॥)

अङ्गुशदुर्धरः, पुं, (अङ्गुशेन दुर्ध्रियते दुर्दन्त्येऽसौ
दुर् + धृ + कर्मणि खल्) दुरन्तहस्ती । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गुशी, स्त्री, (अच्यते आराध्यतेऽसौ बौद्धविशेषः

अङ्ग

अङ्ग + उग्रच् स्त्रियां डीप् । अङ्गादीनाञ्च इति
चस्य कः ।) जिनाणां चतुर्विंशतिशासनदेव्यन्त-
र्गतदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गुरः, पुं, (अङ्ग + खर्जुरादित्वात् उरच् वा उरच्)
अङ्गुरः । अभिनवोद्भिद् । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गुषः, पुं स्त्री, (अङ्गुते हस्तिचालनार्थमाह्वयतेऽनेन
अङ्ग + उग्रच् करणे) अङ्गुशः । इत्युणादिकोषः ॥

अङ्गोटः, पुं, (अङ्ग + ओटच्) अङ्गोटवृद्धः । इति
रत्नमाला ॥

अङ्गोटः, पुं, (अङ्गुतेऽनुभूयतेऽसौ अङ्ग + ओटच्)
वृद्धविशेषः । आकोड इति ख्यातः । धन-
आङ्गुडा इति केचित् । अस्य पर्यायः ।

निकोचकः २ । इत्यमरः ॥ निकोचकः ३ निको-
चकः ४ । इति भरतः ॥ अङ्गोलकः ५ बोधः

६ नेदिष्ठः ७ दीर्घकोलकः ८ । इति जटाधरः ॥

अङ्गोटः ९ रामठः १० । इति रत्नमाला ॥

कोठरः ११ रेचो १२ गूढपत्रः १३ गुप्तखेहः

१४ पीतसारः १५ मदनः १६ गूढवस्त्रिका

१७ पीतः १८ ताम्रफलः १९ दीर्घकोलः २०

गुणाढ्यकः २१ कोलकः २२ लम्बकर्णः २३ गन्ध-

पुष्पः २४ रोचनः २५ विशालतैलगर्भः २६ । अस्य

गुणाः । कटुत्वं । स्निग्धत्वं । विषलूतादिदोष-

नाशित्वं । कफवायुहारित्वं । सूतशुद्धिकारित्वं ।

रेचकत्वञ्च ॥ * ॥ तत्फलगुणाः । शीतलत्वं ।

खादुत्वं । श्लेष्मनाशित्वं । गुरुत्वं । वलकारित्वं ।

धातुपोषकत्वं । विरेचकत्वं । वातपित्ताहृत्तय-

दुष्टरक्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गोलः, पुं, (अङ्गुतेऽनुभूयतेऽसौ अङ्ग + ओलच्)
अङ्गोटवृद्धः । आकोड यस्य प्रसिद्धिः । इत्यम-

रटीकायां स्वामी ॥

अङ्गोलकः, पुं, (अङ्गोल + स्वार्थे कः) अङ्गोटवृद्धः ।
इति जटाधरः ।

अङ्गोलिका, स्त्री, आलिङ्गनं । इति शब्दमाला ॥

अङ्गोलसारः, पुं, (अङ्गोलस्य सारः षष्ठीतत्
स्थिरांशः) स्थावरविषयभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गुः, पुं, (अङ्गुते वाद्यते हरीतक्याक्षतिविद्य-
विशेषः यः अङ्ग + ल्युट्) हरीतक्याक्षतिमृदङ्गः ।

पाण्योवाज इति भाषा । इत्यमरः ॥ तदुक्तं,—
“साईतालत्रयायामश्वतुर्दशाङ्गुलाननः ।

हरीतक्याक्षतिर्यः स्यादङ्गोऽङ्गे स हि वाद्यते ॥
इति भरतः ॥ (अपराधिविशेषाणां ललाटादिषु

राज्ञा अङ्गणीयः । मनुः,—
“प्रायश्चित्तन्तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितं ।

नाङ्गा राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यालूतमसाहसं” ॥)

अङ्गः, त् क पदे । (अङ्गयति चिह्नयति अङ्ग + शिच्
अच्) । लक्ष्मि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ काण्ड-
वर्गाद्वितीयोपधः । परं सङ्ख्यासंस्थानं । लक्ष्मि

चिह्नयुक्तक्रिया । तथा च ।
अर्थक्रियैव धातूनां कर्तव्यापारलक्षणा ।

आत्मनिष्ठं क्रियार्थत्वं धात्वर्थेऽन्वितात्मसु ॥
इति बोपदेवः । अङ्गयति अङ्गापयति, इति
दुर्गादासः ॥

अङ्ग

अङ्ग, य सम्बोधनं । इत्यमरः ॥ (रामायणे,—
“अङ्गावेक्ष्य सौमित्रे कल्येमां मन्यसे चमू” ।
पुनरर्थः ।)
अङ्ग, स्त्री, शरीरादेरेकदेशः । आं इति हिन्दी-
भाषा । तत्पर्यायः । अवयवः २ प्रतीकः ३ अप-
घनः ४ । इत्यमरः ॥ गात्रं । (ऋङ्गारतिके,—
“अङ्गानि चम्पकदलैः स विधाय धाता” ।)
अप्रधानं । (साहित्यदर्पणे,—
“एक एव भवेदङ्गी ऋङ्गारो वीर एव वा ।
अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यनिर्वहणेऽङ्गुत” ॥
उपायः । इति मेदिनी ॥ (अङ्गते विषयो बुध्यते
अनेन अङ्ग + करणे घञ् इति व्युत्पत्त्या) मगः ।
अङ्गं मनसि काये चैवभिधानान्तरदर्शनात् ।
यथा । “हिरण्यगर्भाङ्गमुवं मुनिं हरिरिति
माधः” ॥ वेदाङ्गशास्त्राणि षट् । यथा,—
“शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः ।
ज्योतिषामयनञ्चैव वेदाङ्गानि षडेव तु” ॥
शिक्षा १ कल्पः २ व्याकरणं ३ निरुक्तं ४ ज्यो-
तिषं ५ छन्दः ६ । इत्यमरः ॥ अङ्गस्य लक्षणं
यथा । तदीयप्रधानफलजनकव्यापारजनकत्वे सति
तदीयप्रधानफलजनकत्वं । इति तिथ्यादितत्त्व-
टीका ॥
अङ्गः, पुं, खनामख्यतदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ मे-
दिनीकारमते नित्यवज्जवचनान्तप्रत्ययेऽयं । देश-
विशेषः । यथा,—
“वैद्यनाथं समारभ्य मुवनेशान्तगं शिवे ।
तावदङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यते ॥
इति शक्तिसङ्गमन्त्रे ७ पटलः ॥ (अयञ्च देशः
सरस्वाः सङ्गमे अवस्थितः, अत्र महादेवस्य
ऊङ्गारेण कामस्य अङ्गत्वात् अयं अङ्गनाम्ना
ख्यातः । यथा रामायणे,—
“अनङ्ग इति विख्यातस्ततः प्रभृति राघव ।
स चाङ्गविषयः श्रीमान् यत्राङ्गं स मुमोच ह” ॥
अङ्गः, त्रि, (अङ्गं विद्यतेऽस्य अङ्ग + अर्श आद्यच्
तथा मेदिन्यां अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुं भूषि-
नीकृति । स्त्रीवैकले त्वप्रधाने त्रिव्यङ्गवति चा-
न्तिके इति मेदिनी ।) अङ्गविशिष्टः । निकटः ।
इति मेदिनी ॥
अङ्गग्रहः, पुं, (ग्रह + भावे अप् । अङ्गानां रो-
गादिना ग्रहः वेदना) गात्रवेदना । इति वै-
द्यकं ॥
अङ्गजं, स्त्री, (अङ्गे जायते अङ्ग + जन् + सङ्गम्यां
जनेड इति प्राणिनिस्त्वेषः डः कर्त्तरि) रक्तं ।
इति मेदिनी ॥ शरीरजे वाचलिङ्गं ॥
अङ्गजः, पुं, पुलः । केशः । कामः । मदः । इति
विश्वमेदिन्यौ ॥ मदस्थाने गदः । इति काचि-
न्मेदिनी ॥ (स्त्रीणां यौवने सात्त्विकभावविशेषः ।
यथा साहित्यदर्पणे,—
“यौवने सत्त्वजास्तसामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।
अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्तयोऽङ्गजाः ॥
अङ्गजा, स्त्री, कन्या । अङ्गाज्जात इत्यस्मात् स्त्रि-
यामाप् ॥

अङ्ग

अङ्गणं, स्त्री, (अङ्गते गम्यते अत्र + अधिकरणे ल्युट्
एषोदरादित्वास्तत्त्वम्) अङ्गणं । चत्वरं । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (देवीमाहात्म्ये, विमानं हंस-
समुत्तमेतत्तत्त्वितेऽङ्गने ।)
अङ्गतिः, पुं, (अङ्गते सेवयै गम्यते अङ्गि + कर्मणि
अति । ब्रह्मणि विष्णौ अमौ च ।) ब्रह्मा । विष्णुः ।
अग्निः । अग्निहोत्री । इति शब्दरत्नावली ॥
(अग्निहोत्रिपक्षे तु कर्त्तरि अति । अङ्गते गम्यते
ऽनेन इति व्युत्पत्त्या वाहने ।)
अङ्गदं, स्त्री, (अङ्गं द्यति व्यययति अङ्ग + दे + कः
उपपदसमासः) केयूरं । ताड वाजू इत्यादि
भाषा । इत्यमरः ॥ (रामायणे,—
“धूम्रमानैश्च वासोभिः सुहृद्वैरङ्गदमूषणैः” ।)
अङ्गदः, पुं, (अङ्गं द्यति युद्धकाले अवखण्डयति
अङ्ग + दे + कर्त्तरि कः) कपिभेदः । स च बालि-
नामवानरराजपुत्रः । इति मेदिनी ॥ (रामायणे,—
“कुमदं पञ्चदशभिर्जाम्बवन्तश्च सप्तभिः ।
अशीत्या बालिनः पुत्रमङ्गदं विभिदे प्ररैः” ॥
अङ्गदा, स्त्री, अङ्गं देहं ददाति स्वस्वामिनि समर्पयति
या अङ्ग + दा + कर्त्तरि कः स्त्रियामाप्) दक्षिण
दिग्गृह्तिभार्या । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
अङ्गनं, स्त्री, अङ्गनभूमिः । आङ्गन् उठान इति
भाषा । तत्पर्यायः । चत्वरं २ अजिरं ३ ।
इत्यमरः ॥ अङ्गणं ४ । इति तट्टीका ॥ प्राङ्गणं ।
(रामायणे,—
“महाराजाङ्गनं शूराः प्रविशन्तु महोदय” ।)
५ । यानं । गमनं । इति मेदिनी ॥
अङ्गना, स्त्री, प्रशस्तानि अङ्गानि अस्या इति
अङ्गात् कल्याण इति नः । कामिनी । सुन्दराङ्गी
स्त्री । इति मेदिनी । (मनुः—
“ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रियं गुर्वङ्गनागमः” ।)
सार्वभौमनाम्न उत्तरदिग्गजस्य पत्नी । इत्य-
मरः ॥ दृषकर्कटकन्यादृष्टिकमकरमीनराशयः ।
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
अङ्गनाप्रियः, पुं, (अङ्गनानां प्रियः प्रीतिप्रदः । स्त्रि-
यश्च अशोकपुष्पेण स्त्रीयमङ्गमलङ्कुर्वन्ति इति
लोके प्रसिद्धिः । अङ्गनाया दक्षिणदिक्पत्न्याः
प्रियः इति व्युत्पत्त्या तत्त्वामिनि) अशोकवृक्षः ।
इति शब्दमाला ॥
अङ्गपालिः, पुं, (अङ्गेन पाल्यते संस्मियतेऽनेन अङ्ग
+ पा + अलिः) आलिङ्गनं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्त्रियां डीप् वेदिकाख्यगन्धर्वे ।)
अङ्गमर्दः, पुं, (अङ्गं मर्दयति यः अङ्ग + मर्द + कर्म-
ण्यण् उपपदसमासः ।) अङ्गमर्दनकारकभृत्यः ।
तत्पर्यायः । संवाहकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अङ्ग-
मर्दकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अङ्गमर्दी ४ ।
इति हलायुधः ॥
अङ्गमर्दकः, पुं, (अङ्गस्य मर्दकः संवाहकः षष्ठी-
तत् ।) अङ्गमर्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अङ्गमर्दी [न्] पुं, अङ्गं साधु मर्दयति संवाहयति
यः अङ्ग + मर्द + णिनि ।) अङ्गमर्दः । इति हला-
युधः ॥

अङ्ग

अङ्गरक्तः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं अङ्गं यस्य स वज्रतोहिः
वाहिताग्न्यादिषु इति सूत्रेण परं पूर्व्यं वा नि-
पात्यते ।) दक्षविशेषः । गुण्डारोचनी इति
ख्यातः । तत्पर्यायः । पिक्ताक्षः २ रोचनी इ
लघुपत्रकः ४ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कम्पिलः
५ कर्कशः ६ चन्द्रः ७ रक्ताङ्गः ८ । इत्यमरः ॥
अङ्गरक्षिणी, स्त्री, अङ्गं रक्षति पालयति या अङ्ग +
रक्ष + णिनि ।) अङ्गनाम्नं । सौजोया इति
भाषा । तत्पर्यायः । जालिका २ जालप्राया ३
आयसी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
अङ्गरागः, पुं, रज्यतेऽङ्गमलङ्कियतेऽनेन रज्ज +
करणे घञ् घञि च भावकरणयोरिति नलोपो-
द्विज्झ । अङ्गस्य रागः षष्ठीतत्परुषः ।) गात्र-
रङ्गनं । अङ्गे चन्दनादिलेपनं । तत्पर्यायः । विलेपनं
२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (रामायणे,—
“स्नानानि चाङ्गरागांश्च माल्यानि त्रिविधानि च” ।)
अङ्गराट्, पुं, (अङ्गे तद्देशे राजते यः अङ्ग + राज् +
क्तिप् उपपदसमासः) । अङ्गदेशाधिपतिः । स च
कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (दशरथसखः लोम-
पादश्च रामायणे,—
“सख्यं तस्याङ्गराजेन भविष्यति महात्मनः ।
कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ॥
अङ्गराजेऽनपत्यस्तु लोमपादो भविष्यति ।
स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः” ॥
अङ्गलोद्यः, पुं, (अङ्गेन अङ्गुल्यादिना लोद्यते छि-
द्यतेऽसौ लोडि + कर्मणि यत् अङ्गेन लोद्यः ढती-
यातत् पुरुषः । अङ्गलोद्य इति पाठे अङ्गेन तद्-
दक्षस्थितचिह्नविशेषेण लोद्यः अनुमेयः धातूना-
मनेकार्थत्वाच्च लोडिधातुरनुमानार्थः ।) चिञ्चाट-
कटणं । इति रत्नमाला ॥ अङ्गलोद्य इति च पाठः ॥
अङ्गवः, पुं, अङ्गे स्वदेहे वाति अतिशुष्कत्वात् लीन-
मिव भवति अङ्ग + वा + कर्त्तरि कः । शुष्कफलं ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
अङ्गविक्षतिः, पुं, (अङ्गानां विक्षतिर्विकारो यस्मात्
वज्रतोहिः) अपस्माररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अङ्गविक्षेपः, पुं, (वि + क्षिप् + भावे घञ् । अङ्गस्य
विक्षेपः एकस्थानादन्यस्थाने चालनं षष्ठीतत्परुषः
अङ्गहारोऽङ्गविक्षेप इत्यमरः ।) अङ्गहारः । अ-
ङ्गचालनरूपवृत्त्यं । इत्यमरः ॥
अङ्गवैद्यतं, स्त्री, (विक्षति + प्रज्ञादिभ्यश्च इति स्वार्थे
अण् अङ्गस्य वैद्यतम्) आकारः । इङ्गितं । इति
जटाधरः ॥
अङ्गसंस्कारः, पुं, (अङ्गस्य संस्कारः शोभा षष्ठी-
तत् । सम् + क्त + भावे घञ् संपर्युपेभ्यः इत्या-
दिना इति सुट् ।) कुङ्कुमादिना शरीरशोभा-
धानरूपसंस्कारः । इति भरतः ॥ स्नानोदत्त-
नादिः । इति स्वामी ॥ शरीरसंस्कारमात्रं ।
इत्यन्ये ॥ खेदादिकृतदौर्गन्ध्यहरणाय चन्दनादिना
उदत्तनानुलेपनादिः । इति सारसुन्दरी । तत्-
पर्यायः । परिकर्म्म २ । इत्यमरः ॥ प्रतिकर्म्म ३ ।
इति कचित् पाठः ॥
अङ्गहारः, पुं, (अङ्गानां हारः एकस्थानादन्यस्थाने

अङ्गा

चालनं षष्ठीतत्पुरुषः।) अङ्गानां स्थानात् स्थानान्त-
रनयनं। तत्पर्यायः। अङ्गविज्ञेयः २। इत्यमरः॥
अङ्गहारिः ३। इति तट्टीका॥ स्थिरहस्तपर्य-
स्तकादिको द्वात्रिंशत्प्रकारः। इति मधुः॥
वृश्चिकभमरादिद्वात्रिंशद्रूपः। इति रायः। अङ्ग-
ल्यदिविन्यासस्त्रिंशद्रूपः। इति कौमुदी॥
अङ्गहारिः, पुं, (अङ्गानि क्रियन्ते चाल्यन्तेऽत्र अङ्ग
+ ह + इच् अनादिभ्यश्च इति पाणिनिस्त्रयेण
अधिकरणे इच्। इङ्भूमिः, ण्यभूमिश्च।) अङ्ग-
हारः। इति भरतवृत्तवृत्तचन्द्रः॥
अङ्गहीनः, चि, (अङ्गेन हीनः रहितः तृतीया तत्-
पुरुषः। हा + कर्मणि क्तः।) अवयवरहितः।
अङ्गहानिविशिष्टः। (यथा, याज्ञवल्क्यः,—
“कालकर्ममात्मवीजानां देवैर्मौतुस्तथैव च।
गर्भस्य वैकृतं वृष्टमङ्गहीनादि जन्मतः॥)
अङ्गहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्वेत्”॥
इति स्मृतिः॥ कामदेवे पुंलिङ्गः॥
अङ्गाधिपः, पुं, (अङ्गस्य देशविशेषस्य अधिपः षष्ठी-
तत्पुरुषः।) अङ्गदेशाधिपतिः। स च कर्णः। इति
भूरिप्रयोगः॥
अङ्गारः, पुं, स्त्री, (अग्नि + आरन् इदितो नुम्धातो-
रिति नुम्।) दग्धकाष्ठखण्डं। तत्तु निरग्नि
साग्नि च। कयला अङ्गारा इति भाषा। तत्-
पर्यायः। अलातं २ उल्बूकं ३। इत्यमरः॥
अलातं ४ उल्बूकं ५। इति तट्टीका।
((“वृत्कुम्भसमा गारी तप्ताङ्गारसमः पुमान्”।)
अङ्गारः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णमङ्गं यस्य स वज्रव्रीहिः
एषोदरादित्वात् साधु।) मङ्गलग्नहः। इति मेदिनी॥
हितावली। इति वैद्यकं॥
अङ्गारकः, पुं, (अङ्गार + स्वार्थे कः।) मङ्गलग्नहः
इत्यमरः,—
((“धरात्मजः कुजो भौमो भूमिजोभूमिनन्दनः।
अङ्गारको यमश्चैव सर्वरोगापहारकः”॥
इति वराहपुराणम्।) (रामायणे,—
“दिवीव ग्रहयोर्धोरं बुधाङ्गारकयोर्महत्।
कौशलानाञ्च नक्षत्रं ज्येष्ठा मैत्राभिदैवतं।
आक्रान्द्याङ्गारकस्तस्यौ विशाखामपि चाम्बरै”॥)
अङ्गारः। कुखण्डकवृत्तः। इति मेदिनी॥ मङ्ग-
राजः। इति राजनिर्घण्टः॥
अङ्गारतैलं, स्त्री, (अङ्गारेण पक्वं तैलं प्राकपार्थि-
वादित्वात् समासः। मध्यपदलोपश्च) खनाम-
ख्यातपक्वतैलं। तस्य पाकप्रकारो गुणश्च।
यथा,—
“मूर्त्वा लाक्षा हरिद्रे वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी।
वृहती सैन्धवं कुष्ठं राक्षा मांसी शवावरी॥
आरनालाङ्कनैव तैलप्रस्थं विपाचयेत्।
तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविमोक्षकम्”॥
इति सुखबोधः॥
अङ्गारकमणिः, पुं, (रक्तवर्णत्वादङ्गारकवत् मणिः
अथवा अङ्गारकस्य मणिः षष्ठीतत्पुरुषः। माणिक्यं
भास्करे देयं चन्द्रे मुक्तां प्रदापयेत् प्रवालञ्च कुजे
दद्यादित्यादिना तत्पृताशुभप्रतिकाराय प्रवाल-

अङ्गि

दानोक्तेः तत्प्रियत्वं।) प्रवालः। इति राज-
निर्घण्टः॥
अङ्गारकुष्ठकः, पुं, (अङ्गारवर्णं कुष्ठमिव कन्) हि-
तावली। इति राजनिर्घण्टः॥
अङ्गारधानिका, स्त्री, (अङ्गाराणि धीयन्ते धार्यन्ते-
ऽत्र धा + अधिकरणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्। अङ्गा-
राणां धानी ततः स्वार्थे कः। पक्षे अङ्गार-
धानी।) अङ्गारधारणपात्रं। आङ्गुटा इति
ख्याता। साँजाल इति केचित्। तत्पर्यायः।
अङ्गारशकटी २ हसनती ३ हसनो ४। इत्य-
मरः॥
अङ्गारपरिपाचितं, स्त्री, (अङ्गारेण परिपाच्यते परि
+ पच् + स्वार्थे णिच् ततः कर्मणि क्तः।) अङ्गार-
पक्वं। शृणुविद्वाङ्गारदग्धमांसं। कागाव इति
ख्यातं। इति शब्दचन्द्रिका॥
अङ्गारपर्णः, पुं, (अङ्गारवत् पर्णं पत्रं यस्य स वज्र-
व्रीहिः। वनभेदे। सोऽस्यास्ति ततः अर्धं आद्यच्
तत्स्वामी) चित्ररथगन्धर्वः। इति महाभारतं॥
अङ्गारपुष्पः, पुं, (अङ्गारवत् रक्तवर्णं पुष्पं यस्य सः
वज्रव्रीहिः।) इक्षुदीव्यः। जियापुता। इति
ख्यातः। इति रत्नमाला॥
अङ्गारमञ्जी, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा मञ्जी मञ्जरी
यस्याः सा वज्रव्रीहिः। समासान्तविधेरनित्यत्वात्
कवभावः।) करञ्जविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥
अस्य नामान्तरं अङ्गारमञ्जरी॥
अङ्गारवल्ली, स्त्री, करञ्जविशेषः। इत्यमरः॥
भार्गी। गुञ्जा। इति राजनिर्घण्टः॥
अङ्गारवल्ली, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा वल्ली कर्म-
धारयः। गुञ्जालता, स्वार्थे कन् अङ्गारवल्ली।)
महाकरञ्जः। भार्गी। इति राजनिर्घण्टः॥
अङ्गारशकटी, स्त्री, (शकटोति वोढुं शकटं। शकट
+ स्त्रियां ङीप् अत्यार्थे शकटी। अङ्गारस्य
शकटी षष्ठीतत्पुरुषः। आङ्गुटा इति भाषा।
धुनाची इति) अङ्गारधानिका। इत्यमरः॥
अङ्गारिः, स्त्री, (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार + अत
इन् ठनाविति ठन् तस्य इ कः एषोदरादित्वात्
कलोपः) अङ्गारधानिका। इति जटाधरः॥
अङ्गारिका, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा अङ्गार +
इवार्थे कन् स्त्रियां ङीप्) इक्षुकाण्डं। पलाश-
कलिका। इति मेदिनी॥ (अङ्गारमस्या अस्ति
अङ्गार + मत्वर्थे ठन् तस्य इ कः स्त्रियां ङीप्
इति व्युत्पत्त्या अङ्गारयाचम्।)
अङ्गारिणी, स्त्री, (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार +
मत्वर्थे इन् स्त्रियां ङीप्।) अङ्गारधानिका।
भास्करव्यक्ता दिक्। (सूर्यव्यक्तवया अङ्गारवत्
रक्तवर्णा दिक्।) इति मेदिनी॥
अङ्गारितं, स्त्री, (अङ्गारमिवाचरति अङ्गार + क्तिप्
ततः क्तः।) पलाशकलिकोद्गमः। (अङ्गारं क-
रोति अङ्गार + णिच् कर्मणि क्तः। मत्वर्थे इतच्
वा दग्धप्रायकाळं) दग्धे चि। इति विश्वः।
अङ्गिका, स्त्री, कञ्चुकः। काँचली इति ख्याता।
इति हेमचन्द्रः॥

अङ्गु

अङ्गिरा, [स्] पुं, (अङ्गिति ब्रह्मणो मुखान्निसरति
अग्नि गतौ + अस् इरस् च) मुनिविशेषः। स च
ब्रह्मणो मुखज्जातः। तस्य भार्या कर्दममुनि-
कन्या अङ्गा। पुत्रः उत्तथः १ वृहस्पतिः २।
कन्या सिनीवाली १ कुहः २ राका ३ अनु-
मतिः ४। इति श्रीभागवतं॥
अङ्गी, [न्] चि, (अङ्गं विद्यतेऽस्य अङ्ग + मत्वर्थे इन्।)
अङ्गविशिष्टः। अवयवी। यथा येनाङ्गेनाङ्गो
विद्यते भण्यते तस्मादङ्गाच्च चि। इति सुग-
बोधटीकायां दुर्गादासः॥ प्रधानं। मुख्यः।
यथा। “यद्यङ्गी स्यादसान्तरे”। इति अग्नि-
कारः॥
अङ्गीकारः, पुं, (अङ्गीति चान्तं तत्पूर्वकात् क् +
घञ्) स्वीकारः। तत्पर्यायः। सम्बित् २ आगूः ३
प्रतिज्ञानं ४ नियमः ५ आश्रयः ६ संश्रवः ७
अभ्युपगमः ८ समाधिः ९ प्रतिश्रवः १०। इत्य-
मरः॥
अङ्गीकृतं, चि, (अङ्गीति चान्तं तत्पूर्वकात् क् +
कर्मणि क्तः) स्वीकृतं तस्य पर्यायः। ऊरीकृतं २
उररीकृतं ३ आश्रुतं ४ प्रतिज्ञातं ५ संगीर्णं ६
विदितं ७ संश्रुतं ८ समाहितं ९ उपश्रुतं १०
उपगतं ११ प्रतिश्रुतं १२ अभ्युपगतं १३।
इत्यमरः॥
अङ्गुरिः, स्त्री, (अग्नि गतौ + उ णिच् रत्नयोरेकत्व-
स्मरणात् लस्य रत्वम्) पाणिपादाङ्गुली। इत्यु-
णादिकोषः॥
अङ्गुरिः, स्त्री, (अङ्ग + उ णिच् पक्षे ङीप्) अङ्गुली।
इत्यमरटीका॥
अङ्गुरीयः, पुं, स्त्री, (अङ्गुरेतिदं तत्र भवं वा अङ्गुरि
+ क् तस्य ईयः) अङ्गुलीयकं। आङ्गुटी इति
भाषा। अङ्गुलौ भवं अङ्गुलीयं मनीषादित्वात्
लस्य रः। इति भरतः॥ (यथा रामायणे,—
“ददौ चास्य तदा प्रीतः खनामाङ्गामिचिह्नितं।
अङ्गुरीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परन्तपः”॥)
अङ्गुरीयकं, स्त्री, पुं, (स्वार्थे कः) अङ्गुलीयकं। इत्य-
मरटीकायां मुकुटादयः॥ रामायणे,—
“रामनामाङ्गितच्चेदं प्रगृह्णाणाङ्गुरीयकं”।
अङ्गुलः, पुं, (अङ्ग + उन् अङ्गौ हस्ते लीयते अङ्ग +
ली + डः) हेमचन्द्रः॥ अङ्गुली॥ इत्यमरटीकायां
रमानाथः॥ अष्टयवपरिमाणं। इत्यमरटीकायां
वाचस्पतिः॥ (अष्टसंख्यकयवोदरपरिमाणे यवो-
दरैरङ्गुलमष्टसंख्यैरिति भास्कराचार्योक्तेः न०।)
(यथा रामायणे,—
“न ह्यविद्धं तयोर्गान्धे बभूवाङ्गुलमन्तरं”।)
अङ्गुलिः, स्त्री, (अङ्ग + उलिच्) करशाखा। आङ्गुल
इति भाषा। (यथा मनुः,—
“कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे देवं पितॄन् तयोरधः”।)
गजकर्णिका। हस्तिशृङ्गाग्रभागः। इति हेम-
चन्द्रः॥ अङ्गुलः। इत्युणादिकोषः॥
अङ्गुलितोरणं, स्त्री, (अङ्गुलेः तोरणं वहिर्द्वारमिव
षष्ठीतत्पुरुषः) चन्दनादिद्वारा ललाटे हतोऽङ्ग-
चन्द्रः। इति हारावली॥

अङ्ग

अङ्गुलिमुद्रा, स्त्री, (अङ्गुलेः मुद्रं लक्षणया धारयितु-
र्ह्वं) राति ददाति वा अङ्गुलिमुद्र + रा + कर्त्तरि
कः) साक्षरोन्मिका । प्रमुनाम्ना खनाम्ना वा अ-
ङ्गितमङ्गुरीयकं । छापेर आङ्गुटी मोहरखोदा
आङ्गुटी इति भाषा । इत्यमरः ॥

अङ्गुलिमुद्रिका, स्त्री, (अङ्गुलिमुद्रा + स्वार्थे कः)
अङ्गुलिमुद्रा । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

अङ्गुलिमोटनं, स्त्री, (अङ्गुल्योर्मोटनं मर्दनं यस्मिन्
तत् बज्जनीहिः) अङ्गुलिद्वयमर्दनजातशब्दः । आ-
ङ्गुलमट्कान इति भाषा । तत्पर्यायः । पुच्छटी २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सच्छटी २ अङ्गुलिसन्देशः ४ ।
इति हारावली ॥ मुचुटी ५ । इति जटाधरः ॥

मुचुटीतु मुष्टिपर्याये हेमचन्द्रेण लिखिता ।
अङ्गुलिसन्देशः, पुं, (अङ्गुल्या अङ्गुलिध्वनिना सन्देशः
मोटनं घट्टितत्पुरुषः सम् + टिप् + भावे घञ्)
अङ्गुलिमोटनं । इति हारावली ॥

अङ्गुली, स्त्री, (अङ्ग + उलिच् स्त्रियां वा ङीप् पक्षे
अङ्गुलिः) शरीरावयवविशेषः । आङ्गुल इति
भाषा । (रामायणे,—

“कनिष्ठायामपङ्गुल्यां भातुर्मम स राक्षसः ॥

ज्वालाङ्गुलीभिर्मगवान् विवृण्वः स जताशनः” ॥)
तत्पर्यायः । करशाखा २ । इत्यमरः ॥ (अङ्गुलिः ३
अङ्गुरीः ४ अङ्गुरी ५ अङ्गुलः ६ ।) इति तट्टीका ॥
सा कमेण पञ्चधा, यथा—अङ्गुलः १ तर्जनी २
मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठा ५ इत्यमर-
जटाधरौ ॥ हस्तिशुङ्गायं । इति मेदिनी ॥

अङ्गुलीकः, पुं, स्त्री, (अङ्गुल्या कायते निधीयते-
ऽसौ अङ्गुली + कै + घञर्थे कर्मणि कः) अङ्गु-
लीयकं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अङ्गुलीपञ्चकं, स्त्री, (पञ्चानामङ्गुलीनां समाहारः
दिगुसमासः राजदन्तादिवात् पञ्चशब्दस्य पर-
निपातः) हस्तस्य पञ्चाङ्गुलानि यथा,—अङ्गुलः १
प्रदेशिनी २ मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठिका
५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गुलीयः, पुं, स्त्री, (अङ्गुल्या अयं तत्र भवो वा अङ्गुली
+ क् तस्य ईयः) अङ्गुलीयकं । इत्यमरटीका ॥

अङ्गुलीयकं, स्त्री, पुं, (अङ्गुलीय + स्वार्थे कः) अ-
ङ्गुलिभूषणं । आङ्गुटी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
उन्मिका २ । इत्यमरः ॥ अङ्गुरीयकं ३ अङ्गु-
रीयः ४ अङ्गुलीयः ५ । इति तट्टीका ॥ करा-
रोटः ६ अङ्गुलीकः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुंसि प्रमाणं । अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्या-
ङ्गुरीयकः । इति भट्टिः ॥

अङ्गुलीसम्भूतः, पुं, (अङ्गुल्या सम्भूतः जातः सप्तमी-
तत्पुरुषः) नखः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गुलः, पुं, (अङ्गौ हस्ते मुख्यत्वेन तिष्ठति यः अङ्गु
+ कर्त्तरि कः अम्बाम्बोभू इत्यादिना घत्वम्)
वृद्धाङ्गुलिः । इत्यमरः । वुडो आङ्गुल इति भाषा ।
(मनुः,—

“अङ्गुलमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते” ॥)

अङ्गुपः, पुं, (अङ्गति गच्छति अङ्गि + ऊघञ्)
नकुलः । नाखः । इत्युणादिकोषः ॥

अञ्च

अञ्चः, [स्] स्त्री, (अञ्चते दुर्गतिं गच्छत्यनेन अवि
+ सर्वधातुभ्योऽसुन् इति असुन्) अञ्चः । पापं ।
इत्युणादिकोषः ॥ (सूर्यशतके,—

“विदधतु वृण्वः श्रीश्रमद्वोविधात” ॥)

अञ्चिः, पुं, (अञ्चते गच्छत्यनेन अञ्चि + करणे इक्)
अञ्चिः । इति विश्वः ॥

अञ्चिः, पुं, (अञ्चते गच्छत्यनेन अञ्चि + करणे रिः)
पादः । (सूर्यशतके,—“श्रीश्रमद्वोविधातु” ॥)
वृद्धमूलं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अञ्चिनाम, [न्] स्त्री, (अञ्चिरूपेण नमते जलाद्या-
कर्षणेन कल्पते यत् अञ्चि + नम् + अन् णिच्)
वृद्धमूलं । इति हेमचन्द्रः ॥

अञ्चिनामकः, पुं, (अञ्चिनाम + स्वार्थे कः) वृद्ध-
मूलं । इत्यमरः ॥

अञ्चिपः, पुं, (अञ्चिणा पिबति अञ्चि + पा + ड)
वृद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥

अञ्चिपर्णी, स्त्री, (अञ्चिवत् पर्णं पत्रं यस्याः सा
बज्जनीहिः स्त्रियां ङीप्) पञ्चिपर्णी । चाकुलिया
इति ख्याता । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

अञ्चिवस्त्रिका, स्त्री, (अञ्चिवत् वस्त्रिः उपमिति-
कर्मधारयः । स्वार्थे कः) चित्रपर्णीवृद्धः । चाकुलिया
इति भाषा । इत्यमरः ॥ अस्या रूपान्तरं अञ्चि-
वस्त्रिः अञ्चिवस्त्री ॥

अञ्च इ पूजायां । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अ-
ञ्चते । अञ्चु गतिपूजनयोरिति पूजार्थो यः स
एवायं । इदित् पाठः पूजायां नलोपाभावात् ।
उदनुबन्धाभावश्च क्षुधवसपजार्थाच्चेत्यादिना क्ता-
प्रत्ययस्य निष्ठायाश्च निवेग्विधानात् । इति दुर्गा-
दासः ॥

अञ्च इ ज गतौ । स्त्रियोक्तौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ इ अञ्चते । ज अञ्चति अञ्चते । इति
दुर्गादासः ॥

अञ्च उ ज गतौ स्त्रियोक्तौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ अञ्चति अञ्चते । उ अञ्चिता (उदितो
वा इतीडभावपक्षे) अक्ता । स्त्रियोक्तिरथक्ता-
शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

अञ्चण्डी, स्त्री, (चण्डि कोपने पचाद्यच् इदित्वात्
नुम् स्त्रियां ङीप् न चण्डी नञ्समासः) सुशीला
गौः । शान्त गाइ इति भाषा । तत्पर्यायः
सुकरा २ । इत्यमरः ॥ अकोपना स्त्री ॥

अञ्चलः, पुं, (चलति यः चल + पचाद्यच् न चलः
नञ्समासः) पर्वतः । (रामायणे,—

“आससाद ततो रामं स्थितं भ्रूलमिवाचलं” ॥)

कीलकः । इति मेदिनी ॥ अकम्पे त्रि ॥ (शिवः,
स्थिरः । यदुक्तं,—

“न खरूपात् न सामथ्यात्

न च ज्ञानादिकात् गुणात् ।

चलनं विद्यते यस्यै-

त्यचलः कीर्तितोऽच्युतः” ॥

अविकारी, कूटस्थः) ।

अञ्चलकीला, स्त्री, (अञ्चलः सुमेरुपर्वतः कीलः
स्तम्भस्वरूपो यस्याः सा बज्जनीहिः । कीलो

अच्छ

ले श्रे द्वयोः स्तम्भ इति मेदिनी) पृथिवी । इति
शब्दरत्नावली ॥

अचलत्विट्, [ट्] पुं, (अचला स्थिरा त्विट् यस्य सः
बज्जनीहिः) कोकिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अचलभावा, [चट्] पुं, बौद्धगणाधिपविशेषः । स
तु शेषजैनाचार्यस्य एकादशशिष्यान्तर्गतः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अचला, स्त्री, (न चला नञ्समासः) पृथिवी । इति
मेदिनी ॥ यथा रामायणे,—

“पृथिवीमपि कामं तं ससागरवनाचलां” ॥

अचिरद्युतिः, स्त्री, (अचिरा क्षणस्थायिनी द्युतिः
कान्तिर्यस्याः सा बज्जनीहिः) विद्युत् । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

अचिरप्रभा, स्त्री, (अचिरा क्षणस्थायिनी प्रभा
कान्तिर्यस्याः सा बज्जनीहिः) विद्युत् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

अचिररोचिः, [स्] स्त्री, (अचिरा रोचिः कान्ति-
र्यस्याः सा बज्जनीहिः) विद्युत् । इति जटाधरः ॥

अचिरा, स्त्री, (अचिं चानोपदेशं राति ददाति
या अचि + रा + कर्त्तरि क उपपदसमासः अच्
+ भावे इक्) अर्हतां मातृविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

अचिरांशुः, स्त्री, (अचिराः क्षणस्थायिनः अंशवः
किरणा प्रभाः यस्य सा बज्जनीहिः) विद्युत् । इति
हलायुधः ॥ अचिरात् य अचिरं । श्रीश्रं ।
अविलम्बं । यथा,—

“अचिरादुपकर्तुं राचरे-

दधवात्मौपथिकीमुपक्रियां” ॥

इति नैषधं ॥

अचिराभा, स्त्री, (अचिरा क्षणस्थायिनी आभा दी-
प्तिर्यस्याः सा बज्जनीहिः) विद्युत् । इति हारावली ॥

अचेतनः, त्रि, (नास्ति चेतना ज्ञानं यस्य स बज्ज-
नीहिः) चेतनारहितः । चैतन्यशून्यः । अज्ञानः ।
यथा,—

“कामार्त्ता हि प्रकृतिद्वयपणाश्चेतनाचेतनेषु” ॥

इति मेघदूतकाव्यं ॥ सेन्द्रियं चेतनं त्रयं निरि-
न्द्रियमचेतनं । इति चरकः ॥

अचैतन्यं, स्त्री, (न चैतन्यं चेतना नञ्त्वत्पुरुषः)
निश्चेतना । चेतनाभावः । अज्ञानं । यथा,—

“अचैतन्यमिदं विश्वं चैतन्यं देवमेव यत् ।

न जानन्त्यपि शास्त्रज्ञा भ्रमन्त्येव हि केवलं” ॥

इति चैतन्यचन्द्रामृतं ॥ तद्वति त्रि ॥

अच्छं, य, (न च्छति सम्मुखत्वात् दृष्टिं नादृशोति
न क्छो + घञर्थे कः नञ्त्वत्पुरुषः) आभिसुखं ।
साम्मुखं । इति मेदिनी ॥

अच्छः, त्रि, (न च्छति निर्मलत्वात् दृष्टिं नादृशोति
नञ् + क्छो + कर्त्तरि कः उपपदसमासः) स्वच्छः ।
निर्मलः । इत्यमरः ॥ (अमरशतके, अच्छकपोल-
मूलगणितैः) ।

अच्छः, पुं, (न च्छति निर्मलत्वात् दृष्टिं नादृशोति
न + क्छो + कर्त्तरि कः उपपदसमासः) स्फटिकः ।
भालूकः । इति मेदिनी ॥

अच्युत

अच्छभक्तः, पुं, (अच्छा निर्मलाः भक्ताः प्रस्ताप्येव नखा यस्य सः बज्रव्रीहिः यथा—भेदिन्यां भक्तः स्यात् पुंसि भक्तौ प्रस्तभेदे पुनर्दयोः) भालुकः । इत्यमरः । तट्टीकाकारमते अच्छो भल्लश्चेति शब्दद्वयमपि ॥

अच्छा, स्त्री, (अःविष्णुश्चायते आच्छाद्यतेऽनया, चो + करणे अङ् । अस्य विष्णोः क्वा आच्छादनं षष्ठी-तत्पुरुषः । अकारो वासुदेवः स्यादित्येकाक्षरीय-कोषे) विष्णोराच्छादनं । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अच्छिद्रं, त्रि, (नास्ति छिद्रं यत्र बज्रव्रीहिः) छिद्र-रहितं । दोषाभावविशिष्टं । यथा प्रातातप-पराशरौ ।—

“अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ।

प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमभिष्टोमफलैः समं” ॥

इति आद्रतत्त्वं ॥

अच्छिद्रावधारणं, स्त्री, (अच्छिद्रस्य दोषरहित-कर्मणः अवधारणं निश्चयः) दोषरहितकर्म-निश्चयः । तज्ज्ञापकवाक्यं । यथा,—

ततः कर्ममात्रप्राप्ताच्छिद्रावधारणं कुर्यात् । तथाच प्रातातपपराशरौ ।—

“अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ।

प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमभिष्टोमफलैः समं” ॥

इति आद्रतत्त्वं ॥

अपि च । वशिष्ठः ।

“ततः शान्तिं प्रयुज्जीत अवधारणवाचनं” ।

अवधारणं अच्छिद्रावधारणं । इति तिथ्यादि-तत्त्वं ॥ तद्वाक्यं यथा,—अध्यामुके भासि असु-क-पक्षे असुकातिथौ मत्वृत्तैतदसुककर्मैच्छिद्रमस्तु ॥

अच्छिद्रं, त्रि, (छिद्र + कर्मणि क्तः न छिद्रं नञ्-समासः) छेदरहितं । अकर्तितं । यथा गर्गः,—

“श्रुत्वा एतस्य वै जन्म कृत्वा वेदोदिताः क्रियाः ।

अच्छिद्रनालं पश्येत्तं दत्त्वा रुक्मं फलान्वितं” ॥

इति शुद्धितत्त्वं ॥

अपि च । शृङ्गः ।

“अश्रद्धाघ्नः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिद्रसंशयः ।

हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिनः” ॥

अच्छिद्रसंशयः फलोपायेतिकर्तव्यतासु निश्चय-शून्यः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अच्युतः, पुं, (न च्यते स्वरूपतो न गच्छति यः नित्य इति यावत् । च्यु + कर्त्तरि क्तः न च्युतः नञ्-समासः । पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गीत्यमरः) विष्णुः । इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे,—तत्रावतीर्था-च्युतदत्तहस्तः) । स्थिरे त्रि ॥ सोऽन्यवेलायामेत-त्त्वं प्रतिपद्येताद्वितमस्यच्युतमसि प्राणसंशित-मसीति क्वान्दोग्योपनिषत् ।

अच्युताग्रजः, पुं, (अच्युतस्य अग्रजः) बलरामः । इत्य-मरः ॥ इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अच्युतावासः, पुं, (ओध्यते वासः क्रियतेऽन आ + वस् + अधिकरणे षञ् यद्वा अच्युतस्य आवासः । ‘अश्रद्धाः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणाञ्च वारदः’ इति भगवद्गीतायाम्) । अश्रद्धावृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

अज

अज क्षेपे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अजति । इति दुर्गादासः ॥

अज इक भासि (अजि दोमौ चुरा इदित्वाङ्मू) । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इक अजयति । भासि दोमौ । इति दुर्गादासः ॥

अजः, पुं, (न जायते नोत्पद्यते यः नञ् + जन् + अन्ये-ष्वपि दृश्यत इति कर्त्तरि डः उपपदसमासः) ।

(“न हि जातो न जायेऽहं न जनिष्ये कदाचन ।

क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः” ॥

इति भारते ।

“योर्मांजमनादिच्च वेत्ति लोकमहेश्वरम्” ।

इति भगवद्गीतायाम् ।) ब्रह्मा । विष्णुः । शिवः ।

कामदेवः । सूर्यवंशीयराजविशेषः । स च रघु-राजपुत्रः दशरथपिता च । मेघः । इति ज्यो-तिषं ॥

माक्षिकधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥ जन्म-रहिते वाच्यलिङ्गः । क्वागः । इति मेदिनी ॥ तत्-परीक्षा । यथा,—

“नक्षत्राणां विभेदेन नराणाम्नु गणत्रयं ।

तेषां शुभाय निर्दिष्टं पशुवस्तत्रयं बलौ ॥

ये कृष्णाः शुचयश्चागाः पशवोऽन्ये तथैव च ।

देवजातिभिस्तुल्यजास्ते सर्वार्थोपसिद्धये ॥

ये पीता हरिता वापि नरजातेरुदीरिताः ।

ये शुक्लाश्च महान्तो वा रक्षोजातेः शुभप्रदाः ॥

यो मोहादथवाज्ञानादलिमन्यं प्रयच्छति ।

बध एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं भवेत्” ॥

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

अजकर्मः, पुं, (अजस्य क्वागस्य कर्मवत् पञ्च यस्य सः)

असनदृष्टः । इति रत्नमाला ॥ यथा वैद्यके ।

(“अजकर्मः कटुस्तिक्तः कषायोष्णो व्यपोहति ।

कफपाण्डुश्रुतिगदान् मेहकुष्ठविषत्रयाद्” ॥)

अजकर्मकः, पुं, (अजकर्मः + स्तार्थक) सालदृष्टः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

अजकावः, पुं, स्त्री, (अजो विष्णुश्च कः ब्रह्मा च इन्द्रः

तौ वाति शिवः त्रिपुरासुरवधे प्रीणयत्यनेन अज

क + वा + करणे कः । “कः प्रजापतिरुद्दिष्टः को

वायुरिति शब्दित” इत्येकाक्षरीयकोषे) शिव-

धनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजकावः, पुं, स्त्री, शिवधनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजगन्धा, स्त्री, (अजस्य गन्धवत् गन्धो यस्याः सा)

वनयवानी । तत्पर्यायः । अजमोदा २ । खराश्वा ३

कारवी ४ । इति रत्नमाला ॥ अजगन्धा ५ । इत्य-

मरः ॥ दृष्टविशेषः । ववरी इति हिन्दीभाषा ॥

इति मदनविनोदः ॥ सैलौखि इति राजनिर्घण्टः ॥

तत्पर्यायः । वस्तगन्धा ३ खरपुष्पा ४ अवि-

गन्धिका ५ अजगन्धा ६ ब्रह्मगर्भा ७ ब्राह्मो ८ पूति-

मयूरिका ९ । अस्या गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं ।

वातगुल्मोदररोगवर्णत्रणाक्षिशूलनाशित्वं । पीता

चेदङ्गने हृता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजगन्धिका, स्त्री, (अजस्य गन्धः षष्ठीतत्पुरुषः

तद्वत् गन्धोऽस्यास्ति अजगन्ध + मत्वर्थे ठन् ठस्येक

इति ठस्य इकः) वर्वरीदृष्टः । इत्यमरः ॥ वावरि

इति भाषा ।

अज

अजगन्धिनी, स्त्री, (अजगन्धोऽस्यास्ति अजगन्ध + मत्वर्थे इन् स्त्रियां ङीप्) अजगन्धीदृष्टः । इति रत्नमाला ॥

अजगरः, पुं, (अजं गिरति ग्रसते यः सृ + पचाद्यच् अजस्य गरः षष्ठी तत्पुरुषः) स्वनामख्यातदहत्-

सर्पः । तत्पर्यायः । शृगुः २ वाहसः ३ । इत्यमरः ॥

अजगवं, स्त्री, (अजयोर्विष्णुब्रह्मणोर्गं त्रिपुरासुरवधे

गीतं षष्ठी तत्पुरुषः । तादृशं गीतं वाति सम्भ-

ध्राति यत् अजग + वा + कर्त्तरि क उपपद-

समासः । “गङ्गा गीतश्च गौक्षैव गूक्षधेनुः सरस्वती”

इत्येकाक्षरीयकोषे) पिनाकः । शिवधनुः । इत्य-

मरः ॥ तस्य रूपान्तरं । अजकर्व । अजकावं ।

अजोकावं । अजगावं ॥

अजगावं, स्त्री, (अजयोर्विष्णुब्रह्मणोर्गं गीतं षष्ठी

तत्पुरुषः । तादृशं गीतमवति सम्पादयति दत्

अजग + अच् + कर्मण्यण् उपपदसमासः) शिव-

धनुः । इति शब्दमाला ॥

अजजीविकः, पुं, (अजः जीविका जीवोपायो यस्य

सः) अजाजीवो । क्वागपालकः । तत्पर्यायः ।

जावालः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अजटा, स्त्री, (नास्ति जटा यस्याः सा) भूम्यामलकी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या रूपान्तरं । अजडा ।

अज्जटा ॥

अजडा, स्त्री, (अजडां जाद्याभावं सम्पादयति या अज-

डा + करोत्यर्थे णिच् ततः पचाद्यच्) कपिकच्छुः

आलकुशी इति भाषा ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अजय्या, स्त्री, (अजानां समूहः अज + यन् स्त्रियां

टाप् अजसमूहः । तद्वन्नानावर्षत्वात्) सख्य-

यूथिका । इति दीक्षिताः ॥

अजदण्डी, स्त्री, (अजस्य ब्रह्मणो यज्ञाय दण्डः काष्ठ-

मस्याः सा स्त्रियां ङीप् । ब्रह्मादण्डीदृष्टकाष्ठेन यज्ञ-

विधानात्) । ब्रह्मादण्डीदृष्टः इति राजनिर्घण्टः ॥

अजगकः, त्रि, (न जनकः नोत्पादकः नञ्समासः । जन-

यति जन् + णिच् ण्वल्) अनुत्पादकः । अजन्मदः ।

अखट्टा । अकारकः ॥

अजननिः, पुं, (न + जन् + आक्रोशे नञ्निरिति

सूत्रेण निन्दायां भावे अनिः । तस्याजननिरिवास्तु

जननील्लोकारिण इति प्रसिद्धप्रयोगोऽप्यस्ति) ।

जन्मरहितः । उत्पत्त्यभावः । अकारणिः । प्रापः ।

यथा । अजननिरस्तु तस्य । इत्यमरटीकायां

रायसुन्दः ॥

अजन्यं, स्त्री, (न जन्यते सम्पाद्यते केनापि न + जन्

णिच् यत्) उत्पातः । शुभाशुभसूचकभूकम्पादिः ।

इत्यमरः ॥ अजननीये त्रि ॥

अजपः, पुं, (अप्रशस्तं जपति पठति यः । जप् + पचा-

द्यच् न जपः नञ्समासः) असदध्येता । कुपाठकः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (अजं पाति रक्षति यः + अज +

पा + कर्त्तरि क उपपदसमासः) क्वागपालकः ।

यथा,—

“ओषधीर्नामरूपाभ्यां ज्ञानते ह्यजपा वने” ।

इति चरकः ॥

अजपा, स्त्री, (न जप्यते नोच्चार्यतेऽसौ अपितु श्वास-

अज

प्रश्नासयोगमनागमनायां सम्पाद्यते जप् + घ-
जर्थे कः स्त्रियां टाप् नजपा नजसमासः ।)
हंसमन्त्रः । यथा,—

“विषदङ्गेनलितस्तदादिसर्गसंयुतः ।

अजपाख्यो मनुः प्रोक्तो ह्यक्षरः सुरपादपः” ॥*

अस्य देवताईनारीश्वरमूर्तिः । यथा,—

“उद्यद्गानुस्फुरितवडिदाकारमूर्द्धांभिकेशं
पाशामीति वरदपरशुं संदधानं कराजैः ।
दिव्याकल्पैर्नवमणिमयैः शोभितं विश्वमूलं
सौम्याभेयं वपुरवतु नञ्चन्द्रचूडं चिनेत्रं” ॥

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ स्वाभाविकनिःश्वासप्र-

श्वासरूपेण जीवजप्यहंसमन्त्रः ।

तथाच दक्षिणामूर्तिसंहितायां ।

“अथ वक्ष्ये महेशानि प्रत्यहं प्रजपेन्नरः ।

मोहबन्धं न जानाति मोक्षस्तस्य न विद्यते ॥

श्रीगुरोः कृपया देवि ज्ञायते जप्यते यदा ।

उच्चासनिःश्वासतया तदा बन्धक्षयो भवेत् ॥

उच्चासैरेव निःश्वासैर्हंस इत्यक्षरद्वयं ।

तस्मात् प्राणस्य हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः ॥

नाभेरुच्चासनिःश्वासात् हृदयाग्रे व्यवस्थितः ।

षष्टिश्चासैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा नाडिका मता ॥

षष्टिनाद्या ह्यहोरात्रं जपसंख्याक्रमो मतः ।

एकविंशतिसाहस्रं षट्शताधिकमीश्वरि ॥

जपते प्रत्यहं प्राणी सान्द्रानन्दमयीं परां ।

उत्पत्तिर्जपमारम्भो मृत्युस्तत्र निवेदनं ॥

विना जपेन देवेशि जपो भवति मन्त्रिणः ।

अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिवृत्तनी” ॥

अन्यत्रापि ।

“षट्शतानि दिवारात्रौ सहस्राष्ट्येकविंशतिं ।

एतत्संख्यान्वितं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा” ॥*

सन्धावन्दनहीना । इति महाभारतं ॥

अजभक्तः, पुं, (अजानां भक्तः खाद्यः षष्ठीतत्पुरुषः ।

भक्त + कर्मणि घञ् ।) वर्वरुद्धः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

अजमोदः, पुं, (अजः क्रागः यज्ञे मीदः सित्तो यज

सः तद्देशाधिपः अजमोद + अण् संज्ञापूर्वक-

वृद्धेरनित्यत्वात् वृद्धभावः ।) राजा युधिष्ठिरः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजमोदा, स्त्री, (अजानां खाद्यतया मोदो हर्षो

यस्याः सा अजानां मोदो गन्ध इव गन्धो यस्याः

सा) यवानिका । तत्पर्यायः । उग्रगन्धा २ ब्रह्म-

दर्भो ३ यवानिका ४ ॥ इत्यमरः । यमानी

द्विविधा ।

एका क्षेयमानी सा अजमोदेत्येव ख्याता ।

अपरा यमानीत्येव ख्याता । अविशेषात् द्वयो-

रपीति सुभूतिः ॥ केचित्तु अजमोदादिद्वयं वन-

यमान्यां । ब्रह्मदर्भोदिद्वयं यमान्यामित्याहुः ।

उग्रगन्धाजमोदाख्या स्मृतक्षेयमानिकेति । य-

मानी दीपको दीप्यो भूतिकश्च यमानिकेति च

रत्नमाला ॥ इति भरतः ॥ * ॥ वैद्यके तु वन-

यमानी इति ख्याता । तत्पर्यायः । खराक्षा २

वस्तमोदा ३ सर्कटी ४ मोदा ५ गन्धदला ६

अज

हस्तिकारवी ७ गन्धपत्रिका ८ मायूरी ९ शि-
खिमोदा १० मोदाख्या ११ वज्रिदीपिका १२

ब्रह्मकोशी १३ विशाली १४ ह्यगन्धा १५ उग्र-

गन्धिका १६ मोदिनी १७ फलमुख्या १८ वि-

शल्या १९ । अस्या गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं ।

रूक्षत्वं । रुचिकारित्वं । कफवायुशूलान्धानां रुचि-

जठरासयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ य-

मानी । यथा,—

“अजमोदा खराक्षा च मयूरो दीप्यकस्तथा ।

तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तकः ॥

अजमोदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातनुत् ।

उष्णा विदाहिनी हृद्या वृष्या बलकरी लघुः ॥

नेत्रामयक्ष्मिच्छर्दिहिध्रुवस्तिरुजो हरेत्” ॥*

अथ खुरासानीयवानीनामगुणाः ।

“पारसीयवानी तु यवानीसदृशी गुणैः ।

विशेषात् पाचनी रूक्षा ग्राहिणी मादिनी गुहः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अजमोदिका, स्त्री, (अजं मोदयति हर्षयति या ।

मुद् + लिच् स्त्रियां टाप् । अजस्य मोदिका

षष्ठीतत्पुरुषः) यवानी । इति वैद्यकं ॥

अजम्भः, पुं, (न सन्ति जम्भा दन्ता यस्य सः) (सूर्ये

च) भेकः । इति शब्दरत्नावली ॥ न सन्ति

जम्भा दन्ता अस्य ॥

अजयः, पुं, (जि + भावे अच् न जयः नजसमासः) ।

पराजयः । यथा,—

“सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ” ।

इति भगवद्गीता ॥ राष्ट्रदेशप्रसिद्धनदविशेषः ॥

अजया, स्त्री, (न जीयते पराजीयतेऽसौ जि +

कर्मणि अच् स्त्रियां टाप् न जया नजसमासः) ।

विजया । भाङ्ग सिद्धि इति ख्याता । इति राज-

निर्घण्टः ॥

अजय्यं, चि, (जितुमशक्यं जि + कर्मणि “क्षय्य जय्यौ

शक्यार्थे इति यत्” न जय्यं नजसमासः) । जेतुम-

शक्यं । अजेयं । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥ (यथा

रघुवंशे,—“राक्षामजय्योऽजनि पुण्डरीकः” ।)

अजरः, चि, (जृ + भावे अङ् गुणः स्त्रियां टाप्,

नास्ति जरा जीर्णावस्था यस्य सः) जरारहितः ।

वार्द्धक्यशून्यः । यथा,—

“अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत्” ।

इति हितोपदेशः ॥

अजरा, स्त्री, (नास्ति जरा यस्याः सा) जीर्ण-

फलीलता । वृद्धदारकप्रभेदः । गृहकन्या । वृत्त-

कुमारीति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजय्यं, स्त्री, (न जीर्यति जृ + कर्त्तरि अजय्यं संज्ञत-

मिति सूत्रेण यत् । तेन सङ्गतमार्थेण रामाजय्यं

द्रुतमिति भट्टिः) सङ्गतं । सौहार्दं । इति हेम-

चन्द्रः ॥ अजराहं चि ॥ (यथा रघुवंशे,—

“मृगरजय्यं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बन्ध” ।

अजलम्बनं, स्त्री, (अज इव लम्बते कृष्णवर्णात्वात्

ज्ञायतेऽसौ लम्ब + कर्मणि ल्युट्) खेतोद्भनं ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अजलोमा, [न] पुं, (अजस्य लोमेव लोम मञ्जरी

अजा

यस्य सः) वृक्षविशेषः । गुयाश्रिषा । श्रूया-
श्रिन्वी इति च भाषा । तत्पर्यायः । शिखी २
केशी ३ महाङ्गखा ४ अग्रपर्णी ५ । इति रत्न-
माला ॥

अजष्टङ्गी, स्त्री, (अजस्य क्रागस्य षट्ङ्गमिव फलं

यस्याः सा स्त्रियां ङीप्) वृक्षविशेषः । गा-

ङ्गशङ्की मेढ्राशङ्की । इति ख्याता । तत्प-

र्यायः । विषाणी २ । इत्यमरः ॥ विषाणिका ३

चक्रश्रेणी ४ अजगन्धिनी ५ मौर्वी ६ नेत्रौ-

षधी ७ आवर्त्तिनी ८ । इति रत्नमाला ॥ मेघ-

ष्टङ्गी ९ वर्त्तिका १० सर्पदंष्ट्रिका ११ चक्षुष्या १२

तिक्तदुग्धा १३ पुच्छष्टङ्गी १४ कर्णिका १५ । अस्या

गुणाः । कटुत्वं तिक्तत्वं । कफार्शः शूलशोथश्वास-

हृद्रोगविषरोगकासकुष्ठनाशित्वं । चक्षुर्हितका-

रित्वञ्च । लफलस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं ।

कटुत्वं कफवायुनाशित्वं । जठरानलरुचिकारित्वं ।

हृद्यत्वं । लवणास्त्ररसत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा सुश्रुते,—

“अजगन्धाश्चगन्धा च काला सरलया सह ।

एकैषिकाजष्टङ्गी च प्रलेपः स्नेहाप्रोथहत्” ॥

अजखं, स्त्री, (नज् + जस् + नमिकम्पिस्त्राजस इत्या-

दिना र नजसमासः) निरन्तरं । सततं । इत्यमरः ॥

(यथा रघुवंशे, “अजखदीक्षाप्रयतस्य मदगुरोः

क्रियाविधाताय कथं प्रवर्त्तसे” ।)

अजहत्सार्था, स्त्री, (न जहत् न त्यजन् स्वार्थो वां

वृत्तिं यदा न जहती स्वार्थं या लक्षणा सा) ।

लक्षणाख्यवृत्तिविशेषः । उपादानलक्षणा । स्त्री-

यार्थात्यागिनी लक्षणा । यथा । कुन्ताः प्रवि-

शन्तीत्यत्र कुन्तधारिपुरुषे लक्षणा इत्यलङ्कार-

शास्त्रं ॥

अजहल्लिङ्गः, पुं, (न जहत् लिङ्गं यं शब्दं यदा न

जहत् लिङ्गं यः शब्दः इति) । विशेषणभूतोऽपि

खलिङ्गाद्यागी शब्दः । इति व्याकरणं ॥

अजहा, स्त्री, (न जहाति परित्यजति शुकान्, अनु-

पसर्गास्त्रिभविन्दधारिपारि वेद्येजिचेति साति-

साहिभ्यश्च इति पाणिनिस्त्रेण चकारस्य

अनुक्तसमुच्चयार्थात् शः दित्वं नञ्त्वत्, स्त्रियां

टप्) श्रूकश्रिन्वी । इत्यमरटीकायां खामी ॥

अत्याच्ये चि ॥

अजा, स्त्री, (न जायते नोत्पद्यते अपि तु उत्पद्यते

न + जन् + कर्त्तरि ड नज् समासः । अज नज्-

शब्दः शिरश्चालने । आद्याशक्तिप्रदो नज्निषे-

धार्थः, अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां नमाम इति

साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यां ।) क्रागी । इत्यमरः ॥ माया ।

आद्या शक्तिः । इति पुराणं ॥ (“अजामेकां लो-

हितकृष्णशुक्लां बङ्गीः प्रजाः सृजमानां सख-

पाम् अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां

सुक्तभोग्यामजोऽन्यः”—इति श्वेताश्वतरोपनि-

षद् ॥) ओषधिभेदः । (यथा सुश्रुते,—

“अजा महौषधी क्षेया शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरा” ।)

अजागरः, पुं, (न जागरयति सेवनेन लोकान्

निद्रापयति यः, जाग्र + लिच् जाग्रोऽविचिष्य

अजा

नोडित्सु इति गुणः ततः पचाद्यच् नञ्समासः ।) भङ्गराजवृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ जागरण-रहिते चि ॥

अजाजी, स्त्री, (अजेन वीयते अत्युत्कटगन्धतया त्यज्यतेऽसौ अज् + इज् अजादिभ्यश्च इति कर्मणि इज् । अजेन आजिः हतीया तत् । स्त्रियां वाङीप्) श्वेतजीरकः । कृष्णजीरकः । काकोदुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजाजीवः, पुं, (अजेन अजयवसायेन आजीवति सम्यक् प्राणान् धारयति यः, आ + जीव + पचा-द्यच् अजेन आजीवः हतीयातपुरुषः) जावालः । कागोमजीवी । इत्यमरः ॥

अजातः, चि, (जन् + कर्त्तरि क्तः न जातः नञ्समासः ।) अजन्मविशिष्टः । अनुत्पन्नः । यथा । अजातपत्न्या इव मातरं खगाः । इति श्रीभागवतं ॥ (यथा दायभागः,—

“ये जाता येऽप्यजाता वा ये च गर्भे अवस्थिताः । वृत्तिं तेऽपि हि काङ्क्षन्ति वृत्तिलोपोविगर्हितः” ॥)

अजातशत्रुः, पुं, (अजातः सर्वप्रियत्वात् अनुत्पन्नः शत्रुर्यस्य सः) राजा युधिष्ठिरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महाभारते,—

“अजातशत्रुमासाद्य कुन्ती वचनमब्रवीत्” ॥)

(शिवः । काशीपुत्रः । शमीकपुत्रः ।) (यथा हरिवंशे,

“श्यामपुत्रः शमीकस्तु शमीको राज्यमावहत् ।

जुगुप्समानो भोजत्वाद्राजसूयमवाप सः ।

अजातशत्रुः शत्रूणां जज्ञे तस्य विनाशनः” ॥)

(विम्बिसारपुत्रः स च शाक्यमुनिसमकालीनः ॥)

अजातारिः, पुं, (अजातः सर्वप्रियत्वात् अनुत्पन्नः अरिः शत्रुर्यस्य सः) राजा युधिष्ठिरः । इति भरिषयोगः ॥

अजातौललिः, पुं, (अजया उपजीवी तौललिः मुनिविशेषः शाकपार्थिवादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च । तुल्लस्यापत्यं तुल्ल + अत इजिति इज्) अजोपजीविमुनिविशेषः । इति मध्यपदलोपिकर्मधारयसमासे सुपद्व्याकरणं ॥ तुल्लस्यापत्यं तौललिः अजोपजीवी चासौ तौललिश्चेति । इति तट्टीका ॥

अजादनी, स्त्री, (अजेन दृष्ट्यर्थमद्यते मद्यतेऽसौ अद् + कर्मणि ल्युट् स्त्रियां ङीप् अजस्य अदनी खाद्या षष्ठीतत्पुरुषः) क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजानेयः, पुं, (अजवत् शिववृषवत् यथास्थानमारो-हिणं नयति प्रापयति । आ + नी + क्त्यल्युटो बज्जलमिति सूत्रेण कर्त्तरि यत् । अजश्चागे हरिश्चक्षुधातुस्तरहरे वृषे इति मेदिनी) उत्तमघोटकः । तत्पर्यायः । ह्योत्तमः २ वाताश्र-जातः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अजानेयः ४ कुलीनः ५ । इत्यमरः ॥ निर्भये चि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजान्नी, स्त्री, (अजस्य अन्तमिव देहबन्धनमिव अन्तं तदाकारमङ्गुरी यस्याः सा पिङ्गुगौरादि-भ्यश्च इति ङीष्) वृक्षविशेषः । नीलवर्णवोना

अजिह्वः

इति भाषा तत्पर्यायः । नीलवृक्षा २ नील-पुष्पी ३ अतिलोमशा ४ नीलिनी ५ कृगलान्ती ६ अन्तःकोटरपुष्पी ७ । इति रत्नमाला ॥ वस्तान्ती । वृद्धदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजापालकः, चि, (अजानां पालकः रक्तकः षष्ठी-तत्पुरुषः) अजाजीवी । कागररक्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥

अजितं, चि, (न जितं न पराजितं नञ्समासः । जि + कर्मणि क्तः) अनिर्जितं । इति हेमचन्द्रः ॥ अतिपराजितश्च ॥

अजितः, पुं, (न जितः न केनापि पराजित ऐश्व-र्येण । “वेधाः शाङ्गोऽजितः कृष्णो दृढः शङ्क-र्षणोऽच्युत” इति सहस्रनाम पर्याये ।) विष्णुः । बुद्धः । तीर्थक्षजैनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ शिवः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥

अजिनं, स्त्री, (अजति धूल्यादि आद्यगोति यत् अज् + कर्त्तरि इङ् नञ् बाङ्गल्यत् अजेर्यद्यज् पोश्च इति नवी आदेशः) (अजजिनं श्लोषितविन्दु-वर्षं चेति कुमारसम्भवे) चर्म । ब्रह्मचार्यादि-धार्यकृष्णसारादित्वक् । इत्यमरः ॥ जिनभिन्ने वाच्यलिङ्गः ।

अजिनपत्रा, स्त्री, (अजिनं चर्म पत्रं यस्याः सः) चर्मचटिका । चामचिका इति ख्याता । तत्पर्यायः । जतुका २ । इत्यमरः ॥ जतुका ३ । इति तट्टीका ।

अजीनपत्रौ, स्त्री, (अजीनं चर्म पत्रं यस्याः सा गौरादित्वात् ङीष्) जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजिनयोनिः, पुं, (अजिनानां चर्मणां योनिः आकरः षष्ठीतत्पुरुषः । योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादा-करे स्मरमन्दिरे इति मेदिनी) हरिणः । इत्यमरः ॥

अजिरं, स्त्री, (अजति गृहान्निसरति यच्च अज् + अधिकरणे किरच् । उटान इति भाषा । अजति गच्छति यः इति वायुः । अजति गच्छति क्षण-भङ्गरमिति यावत् इति शरीरं । अजन्ति इन्द्रि-याणि गच्छन्त्यत्र इति व्युत्पत्त्या विषयः ।) चत्वरं । (यथा विष्णुपुराणे,—

“पुनश्च भरतस्याभूदाश्रमस्योऽजजिरे” ॥)

वायुः । शरीरं । मण्डूकः । विषयः । इति मेदिनी ॥

अजिह्वं, चि, (जिह्वि वक्रतायां जिह्वि + मक् न जिह्वं नञ्समासः) अवक्रं । सरलं । इत्यमरः ॥

मेके पुं । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः,—

“अजिह्वामश्रुतां शुद्धां जीवेत् ब्राह्मणजीविकां” ॥)

अजिह्वागः, पुं, (अजिह्वं सरलं गच्छति यः अजिह्वा + गम् + डः उपपदसमासः) बाणः । इत्यमरः ॥

अवक्रगे वाच्यलिङ्गः ॥ (यथा रामायणे,—

“ते तस्य कार्यं निर्भिद्य रक्तपुङ्खा अजिह्वागाः ।

निष्प्रेतुर्लोहितादिग्धा रक्ता इव महोरगाः ॥

न ह्यविजं तयोर्गात्रे बभूवंगुलमन्तरं ।

नानिर्भिन्नं न चाध्वस्तमपि सूक्ष्मजिह्वगौ” ॥)

अजिह्वः, पुं, (नास्ति जिह्वा यस्य सः) भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जिह्वारहिते चि ॥

अजीर्ण

अजीर्णं, स्त्री, (जृ + क्तः, न जीर्णं नञ्समासः) अपाकः । तत्पर्यायः । वायुगण्डः २ अन्तर्वमिः ३ पलता-शयः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अथाजीर्णस्य विप्रकृतं निदानमाह । अत्यमुपानाद्विषमाश्र-नाच्च सन्धारणात् स्वप्नविपर्ययाच्च । कालेऽपि सात्मां लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥ सन्धारणात् क्षुवातमूत्रपुरीषादीनां । स्वप्नविप-र्ययात् दिवाशयनाद्रात्रौ जागरणात् । लघु चापीत्यपिशब्दात् स्निग्धोष्णादिगुणयुक्तमपि ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“ईर्षाभयक्रोधपरिजुतेन

लुब्धेन रुदैन्यनिपीडितेन ।

प्रदेययुक्तेन च सेवमान-

मन्नं न सम्यक् परिपाकमेति” ॥

परिजुतेन आत्मेन । उक्तकारणेभ्योऽतिमात्र-भोजनं विशेषादजीर्णस्य कारणमजीर्णञ्च वृज्-व्याधीनां कारणमित्याह ।

“अनात्मवन्तः पशुवद्भुज्यते येऽप्रमाणतः ।

रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि” ॥

अनात्मवन्तः अतुद्धिमन्तः । रोगानीकस्य विद्व-द्यादेः । मूलं कारणं ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणां ।

तन्मूलो रोगसंघातस्तद्दिनाश्रादिनश्यति” ॥

तद्दिनाश्रादिनश्यति अजीर्णविनाशात् विनश्यति रोगसंघात इत्यर्थः । यदा तत् अजीर्णं आशात् भक्षणात् विना भक्षणाभावे विनश्यति निवर्तते इत्यर्थः ॥ * ॥ अजीर्णस्य सामान्यस्य लक्षणमाह ।

“ग्लानिर्गौत्रवमाटोपो भ्रमो मासतमूढता ।

विवन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणं” ॥

मासतमूढता वायोरवरोधः । विवन्धः मला-प्रवृत्तिः ॥ * ॥ सन्निवृत्त्यकारणैः सहितानजी-र्णस्य भेदानाह ।

“आमं विदग्धं विट्त्वं कफपित्तानिस्त्रिभिः” । त्रिभिरित्येकशो न तु मिलितैः ।

“अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः” ॥

केचित् सुश्रुतादयः ॥ रसशेषतः भुक्तस्य पक्षस्य सारभूतो यो द्रवः स रसः सोऽपि पचते । भुक्तस्य पक्षस्य सारभूतो यो द्रवः स चापक्वः स रस-शेषः तस्मात् चतुर्थमजीर्णं नत्वामाजीर्णं ॥ * ॥

नत्वामाजीर्णाद्रसशेषस्य को भेद उच्यते । आमं मधुरतागतमपक्वं अन्नमेव । रसशेषस्तु भुक्तस्य पक्षस्य सारभूतो यो द्रवः स चापक्व इति भेदः ।

अजीर्णं पच्यमानं केचित् निर्दोषं दिनपाकि च । निर्दोषं गौरवन्ममश्रूलादिदोषाजनकं । दिन-पाकि च आहारोऽहोरात्रेण पाकं यातीति स्वभावः । यत्तु मात्राकालसाह्यादिदोषादिनान्तरे

पाकं याति तद्दिनपाकि । अतएव याममध्ये न भोक्तव्यमिति वचनं,—

वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरं” ।

प्राकृतं अविकारकं । प्रतिवासरं प्रतिदिन-भावि । भुक्तं यावन्नजीर्णं तावदजीर्णमित्युच्यते ।

एतदभिधानस्य प्रयोजनं पाकार्थं वामपार्श्वशयन-

अजीर्ण

प्रियशब्दादिसेवनादिकं । न चाचाहारस्य नि-
षेधः । प्रातराशे त्वजीर्णे तु सायमाशो न दुष्य-
तीति वचनेन सायमाशस्यावश्यं कर्तव्यत्वात् ॥*

आमाजीर्णस्य लक्षणमाह,—

“तत्रामे गुरुतोत्कोशः शोथो गण्डाक्षिकूटगः :
उद्गारश्च यथाशुक्तमविदग्धः प्रवर्तते” ॥

गुरुता उदराङ्गयोः । उत्कोशः उपस्थितं वमन-
मिव । अक्षिकूटोऽक्षिपुटकः । अविदग्धः अगच्छो
निगन्धश्च ॥*॥ विदग्धाजीर्णस्य लक्षणमाह,—

“विदग्धे भ्रमणमूर्च्छापित्ताच्च विविधा रुजः ।
उद्गारश्च सधुमाक्षः खेदो दाहश्च जायते” ॥

विविधा रुजः औषधोषदाहादयः ॥*॥ विदग्धा-
जीर्णस्य लक्षणमाह,—

“विदग्धे मूलमध्मानं विविधा वातवेदनाः ।
मलवाताप्रवृत्तिश्च लम्बो मोहोऽङ्गपीडनं” ॥

वातवेदनाः तेदभेदादयः ॥ लम्बो गात्राणां ।

मोहो मूर्च्छा ॥*॥ रसशेषाजीर्णस्य लक्षणमाह,

“रसशेषेऽग्निविधो हृदयाशुजिगौरवे” ॥*॥

एतस्य उपद्रवमाह,—

“मूर्च्छा प्रलापो वमनः प्रसेकः सादनं भ्रमः ।
उपद्रवा भवन्त्येते मृत्विक् रसशेषतः” ॥*॥

अतिप्रयितेभ्यः आमाद्यजीर्णैर्भ्यो विस्त्रयादिरो-

गानाह,—

“आमं विदग्धं विदग्धमित्यजीर्णं यदीरितं ।
विस्त्रयलसकौ तस्माद्भवेचापि विलम्बिका” ॥

नात्र यथासङ्गं तदा विदग्धादिलम्बिका भवितु
मर्हति । सा च कफवाताभ्यां भवतीत्येकैकतो-

ऽजीर्णाद्विस्त्रयादिनयेत्यभिहितः ॥*॥ विस्त्रयादि-

निरुक्तिमाह,—

“सूचीभिरिव गात्राणि तदुत्पन्नितुल्येऽनिलः ।
यत्राजीर्णं सा वैद्यैर्विस्त्रूयतीति निगद्यते” ॥*॥

विस्त्रया निदानमाह,—

“न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
मुद्रास्तामजितात्मानो लभन्तेऽग्निलोषुपाः” ॥

विदितागमाः ज्ञातायुर्वेदाः ॥*॥ विस्त्रया लक्षण-

माह,—

“मूर्च्छातिसारोवमनः पिपासा
मूलं भ्रमेदिष्टनजृम्भदाहाः ।
वैवर्ण्यकमौ हृदये रुजश्च
भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः” ॥

उद्देष्टनं हृत्तपादयोः । शिरसो भेदः शिरःमूलं ॥

विस्त्रया उपद्रवानाह,—

“निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञता ।
अमी उपद्रवा घोरा विस्त्रयाः पञ्च दाहणाः” ॥

अमी उपद्रवा घोरा अमी निद्रानाशादयः उप-

द्रवाः सर्वेषामेव रोगाणां घोरा भयङ्कराः ।

विस्त्रयाः पञ्च दाहणा विस्त्रयास्तु पञ्चापि यदि

सुप्तदा दाहणाः प्राणभयङ्कराः ॥*॥ अलसक-

लक्षणमाह,—

“कुक्षिरागच्छतेऽत्ययं प्रताप्येत् परिभूजति ।
निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्ष्यावपरि धावति ॥
वातवर्चो निरोधश्च यस्यात्ययं भवेदपि ।

अजीर्ण

तस्यालसकमाचष्टे दृष्टोद्गारौ च यस्य तु” ॥

आनच्छते आधायते । प्रताप्येत् ग्लायति । परि-

भूजति आर्तनादं करोति । कुक्षौ अजीर्णेन

निरुद्धो मारुतः उपरि धावति हृदयकण्ठादिकं

गच्छतीत्यर्थः । काश्यपस्माह,—

“नाधो याति न चाप्युर्ध्वमाहरो न च पचते ।
कोष्ठे स्थितोऽलसीभूतस्ततोऽसावलसः स्मृतः” ॥

विस्त्रयलसयोरपरिभूजमाह,—

“यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञः
कृद्गदितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः ।
क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसन्धि-
यौघान्नरः सोऽपुनरागमाय” ॥

सर्वविमुक्तसन्धिः सर्वे विमुक्ताः शिथिलीभूताः

सन्धयो यस्य सः ॥*॥ विलम्बिकाया लक्षण

माह,—

“दुष्टं भुक्तं कफमाहताभ्यां
प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यत्र ।
विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्सा-
माचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः” ॥

भृशदुश्चिकित्सां प्रत्याख्यायोपचरणीयम् । इय-

मसाध्यैवेति जेज्जटः ॥*॥ जीर्णस्याहारस्य

लक्षणमाह,—

“उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितं ।
लघुता क्षुत्पिपासे च जीर्णाहारस्य लक्षणं” ॥*॥

अथ चिकित्सा,—

“हरीतकी तथा शुयठी मध्यमाणा गुडेन वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यात् सातत्येनाग्निदीपनी ॥
गुडेन शुयठीमथद्वौपकुल्यां
पण्यां तृतीयामथ दाडिमं वा ।
आमेघजीर्णेषु गुदामयेषु
वर्ज्यं विवर्ण्येषु च नित्यमद्यात् ॥
योषं दन्ती त्रिवृच्चित्रं कृष्णामूलं विचूर्णितं ।
तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥
एतद्गुडाष्टकं नाम वलवर्णमभिवर्द्धनं ।
शोथोदावर्तशूलघ्नं शीघ्रपाण्डुरामयापहं ॥
सर्वचूर्णसमो गुडो देयः । केचित्तु द्विगुणं गुडं
दत्त्वा गुडिकां कुर्वन्ति । रेचकोऽयं योगः ।
गुडाष्टकम् ॥*॥ दहनाजमेदसैन्धवनागरमरि-
चानि चाक्षतक्रेण । सप्ताहदधिकरं पाण्डुरो-
नाशनं परमं ॥ औषधमित्यथाहार्यं,—

“तत्रामे वमनं कार्यं विदग्धे लङ्घनं हितं ।
विदग्धे खेदनं शूलं रसशेषे शयीत च ॥
वचा लवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ॥
कणासिन्यवचाकृष्णं पीत्वा वा शिशिर मसः ॥
जलमत्र सरावमात्रं । वचा कर्षार्द्धमिता । सैन्धवं
कर्षार्द्धमितं । द्वयोश्चूर्णयुतेन जलेन पीतेन ।
“कणादिकृष्णं वा पीत्वा वान्तिरामे प्रशस्यते”
इत्यनेनान्वयः ॥*॥

“धान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विचक्षणाः ।
आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनं ॥
भवेत् यदि प्रातरजीर्णशङ्का
तदाभयां नागरसैन्धवाभ्यां ।

अजीर्ण

विचूर्णितं शीतजलेन भुक्त्वा

भुक्त्वाभृशो मितमन्नकाले ॥

विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रं

दंदह्यते हृच्च गलच्च यस्य ।

द्राक्षां सितामाक्षिकसम्पुक्तां

लिप्ताभयां चातिसुखं लभेत ॥

चिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे

समधरणाधृतानामष्टमो हिङ्गुभागः ।

प्रथमकवलभुक्तं सर्पिषा चूर्णयेत्-

ज्वनयति जठरेऽग्निं वातरोगांश्च हन्ति” ॥

अजमोदात्र यवानी । अन्तःसंमार्जकत्वात् । जी-

रके द्वे शुक्लं कृष्णञ्च । धरणाभ्यन्तमानं । तेन

समधरणं धृतानां तुल्यमानं गृहीतानां शुयठा-

दीनां आगाः सप्त । तत्राष्टमो भागो हिङ्गुनः ।

हिङ्गुवृक्षम् ॥*॥

“शुद्धं सूतं गन्धकश्च पलमानं पृथक् पृथक् ।
हरीतकी च द्विपला नागरस्त्रिपलः स्मृतः ॥
कृष्णा च मरिचं तद्वत् सिन्धूयं त्रिपलं मवं ।
चतुष्पला च विजया मर्दयेन्निम्बकद्रवैः ॥
पुटानि सप्त देयानि घर्म्ममध्ये पुनः पुनः ।
अजीर्णारिरं प्रोक्तः सद्यो दीपनपाचनः ॥
भक्षयेद्द्विगुणं भक्ष्यं पाचयेद्देदयेदपि ।
अजीर्णारिः ॥*॥

“द्वौ क्षारौ चिकनं पाठा करञ्जं लवणानि च ।
सूक्ष्मेलापचकं भार्गवं क्षमिन्नं हिङ्गु पौष्करं ॥
शटी दाव्यौ त्रिवृत्सुखं वचा चेन्द्रयवास्तथा ।
वृक्षाक्षं जीरकं धात्री श्रेयसी चोपकुक्षिका ॥
अश्ववेतसमस्त्रीका यवानी देवदारु च ।
अभयातिविषा श्यामा हृष्यारग्वधं समं ॥
तिलमुष्ककशिग्रूणां कौकिलाक्षपलाशयोः ।
क्षाराणि लौहकिट्टश्च तप्तं गोमूत्रसेचितं ॥
सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा तु समभागानि कारयेत् ।
मातुलुङ्गरसेनैतद्भावयेद्द्विसप्तयं ॥
दिनत्रयन्तु शृङ्गेण तथाद्रकरसेन च ।
अत्यभिकारकं चूर्णं प्रदीप्ताभिसमप्रभं ॥
उपयुक्तं विधानेन नाशयत्यचिराद्गदान् ।
अजीर्णमथ गुल्मांश्च जीहानं गुदजानि च ॥
उदराण्यन्वहृद्दिग्घ्रि अष्टीणां वातशोणितं ।
प्रणुदत्यन्वनादोषान्नष्टमग्निं प्रदीपयेत् ॥
द्वौ क्षारौ खर्जिका यवक्षारश्च । लवणाणि पञ्च ।
वृक्षाक्षं विषाम्बिल इति लोके । श्रेयसी हरी-
तकी । उपकुक्षिका मगरैला । अश्ववेतसभावे
चुक्रं दातव्यं । श्यामा साण्ड । मुष्ककः मोष इति
लोके । कौकिलाक्षः कोइलवा इति लोके ।
वृहदभिसुखचूर्णं ॥*॥

“सूक्ष्मचूर्णं चिकनैरुह्यवरणं सपुनर्यवम् ।
तिलापामार्गकदलीपलाशं तित्तिनी तथा ॥
गृहीत्वा ज्वालयेदेतत् प्रस्थं भस्माखिलञ्च तत् ।
जलाढके विपत्तयं यावत् पादावशेषितं ॥
सुप्रसन्नं विनिःखाद्य लवणप्रस्थसंयुतं ।
पक्वं निर्धूमकठिनं सूक्ष्मचूर्णं कृतं पुनः ॥
यवानीजीरकयोषस्थूलजीरकहिङ्गभिः ।

पृथग्दर्पणैरेभिर्भूतैस्तत् विमिश्रयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसेनापि भावयेच्छेषयेत् पुनः ।
शीतोदकेन तच्चूर्णं पिबेत् प्रातर्हि मात्रया ॥
तस्मिन् जीर्णोद्भमनीयाद्युषैर्जीर्णजै रसैः ।
ईषदक्षैः सत्वगैः सुखोष्णैर्वह्निदीपनैः ॥
एतेनाभिर्विवर्द्धत बलमारोग्यमेव च ।
तत्रानुपानं शस्तं हि तत्र वा भोजनं हितं ॥
मन्दाग्न्यर्शोविकारेषु वातश्लेष्माभयेषु च ।
सर्वाङ्गशोथरोगेषु शूलमुक्षोदरेषु च ॥
अभक्ष्यां शर्करायाश्च विन्मूत्रानिलरोगेषु ।
वेश्वानरक्षारः ॥ * ॥

“सामुद्रं लवणं ग्राह्यमष्टकर्मितं बुधैः ।
सौवर्चलं पञ्चकर्म विडसैन्धवधान्यकं ॥
पिप्पली पिप्पलीभूलं पञ्चकं क्षुण्णजीरकं ।
तालीशं केशरं चयमस्त्रिवेतसकं तथा ॥
द्विकर्ममात्राण्येतानि प्रत्येकं कारयेदुधः ।
मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्ममात्रकं ॥
दाडिमं स्याच्चतुःकर्म त्वगैले चार्द्रकर्मके ।
एतच्चूर्णं कृतं सर्वं लवणं भास्कराभिधं ॥
भक्षयेच्छास्त्रमानं तत्तज्जमलुककाञ्जिकैः ।
वातश्लेष्मभवं गुल्मं स्त्रीहानमुदरं क्षयं ॥
अर्शोसि ग्रहणीं कुष्ठं विवन्धश्च भग्नदरं ।
शूलं शोथं श्वासकासावामदोषश्च हृद्रुजं ॥
अभ्ररीं शर्कराश्चापि पाण्डुरोगं क्षमीनपि ।
मन्दाग्निं नाशयेदेतद्दीपनं प्राचनं परं ॥
हिताय सर्वलोकानां भास्करेणैतदीरितं ।
हृन्वात् सर्वाण्यजीर्णानि भुक्तमात्रमसंशयं ॥
निम्बु रसादिकं दत्त्वा गुटिकाभ्यक्तेकुर्वन्ति” ॥
अथ दाडिमस्य बीजानां चूर्णं कर्मचतुष्टयमितं
देयं । भास्करलवणचूर्णं ॥ * ॥ सैन्धवं समूलमगधा
चव्यानलनागरं पथ्या । कमलद्वि मन्त्रिष्ठौ वड-
वानलनामचूर्णं स्यात् ॥ वडवानलचूर्णं ॥ * ॥ पथ्या-
नागरक्षुण्णकिरञ्जविल्वभिभिः सितातुल्यैः । वड-
वानल इव जरयति वडगुर्वपि भोजनं चूर्णं
द्वितीयं वडवानलचूर्णं ॥ * ॥

“शलावखनागपुष्पाणां मात्रोत्तरविवर्द्धिता ।
मरिचं पिप्पली शुण्ठी चतुःपञ्च षडुत्तरं ॥
त्रयाण्येतानि यावन्ति तावती सितशर्करा ।
चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमभिसन्दीपनं परं” ॥
समशर्करचूर्णं ॥ * ॥

“इन्द्रासनं सप्तपलं त्रिफलायाः पलत्रयं ।
पलत्रयं शूषणस्य सितायाश्च चतुःपलं ॥
अमृता शतपुत्री च तथा क्षुण्णापराजिता ।
आसां चूर्णं समादाय पलमात्रं पृथक् पृथक् ॥
भावयेदेकतः सर्वं भृङ्गराज रसेन तु ।
स्वभाविकमिदं चूर्णं स्निग्धभाण्डे विनिक्षिपेत् ॥
विलिङ्गन्मधुसर्पिर्भां मन्दाग्नेः सहसा नरः ।
मुच्यते ग्रहणीरोगात् गुदरोगात् सजाठरात् ॥
मेहं कुष्ठं वीर्यमवातदोगान् सशोणितान् ।
न चात्र परिहारोऽस्ति भोजनं सर्वकामिकं ॥
रोगानीकप्रशान्त्यर्थं सुनिभिः परिकीर्तितं ।
अस्याभ्यासात् बलं वीर्यं पुष्टिदृष्टियशस्तथा ॥

त्रिसप्ताहमयोगेण जायते नात्र संशयः ।
ज्वालामुखीचूर्णं ॥ * ॥ अथ अजीर्ण रसाः,—
“द्विपलं गन्धकं शुद्धं पञ्चमेकान्तु पारदं ।
मृतं लोहं तथा ताम्रं कर्षद्वयमितं पृथक् ॥
संचूर्ण्य सर्वं संमिश्र्य द्रावयित्वाभियोगतः ।
सम्यग्द्रुतं समस्तं तत्पञ्चाङ्गुलदले क्षिपेत् ॥
पुनः संचूर्ण्य तत्सर्वं लोहपात्रे निधाय च ।
जम्बीरस्य रसं तत्र मृतं पलशतं क्षिपेत् ॥
चुक्षुणां निवेश्य तद्यत्नात् मृदुना वह्निना पचेत् ।
रसे तस्मिन् घनीभूते तत्तशोष्य विचूर्णयेत् ॥
पञ्चकोलकषायस्य चुक्रेण सहितस्य च ।
भावनास्तत्र दातव्याः पञ्चाङ्गुलसंख्यया शनैः ॥
भृष्टटङ्गनचूर्णेन तुल्येन सह मेषयेत् ।
मरिचैनापि तुल्येन तदङ्गेन विड्नेन च ॥
भावयेत् सप्तकृत्वस्तत्राङ्गुलकालेन च ।
ततः संशोष्य संपिच्य कूपीमध्ये निधापयेत् ॥
रसः क्रत्यादनामायं भैरवागन्दयोगिना ।
उक्तः सिंहलराजाय वज्रमांसाग्निने पुरा ॥
भक्षयेद्भोजनस्यान्ते माषद्वयमितं रसं ।
भक्षयित्वा रसं पश्चात् पिबेत्तज्जं ससैन्धवं ॥
अतीवगुणं यद्भक्ष्यमतिमात्रमथापि वा ।
तत्सर्वं जीर्यति क्षिप्रं रसस्यैतस्य भक्षणात् ॥
शूलं गुल्मश्च विष्टम् स्त्रीहानमुदरं तथा ।
रसः क्रत्यादनामायं विनिहन्ति न संशयः” ॥
क्रत्यादो रसोऽजीर्णं ॥ * ॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ रस-
रत्नप्रदीपे रसप्रदीपे च ॥

“क्षारचयं सूतगन्धौ पञ्चकोलमिदं शुभं ।
सर्वैस्तुल्या जया भृष्टा तदर्द्धा शिग्रजा जटा ॥
एतत् सर्वं जयाशिग्रवह्निमाक्षौ वैज्रैः ।
भावयेदिदं घर्मे ततो लघुपुटे क्षिपेत् ॥
सप्तधार्द्रवैष्टुटो रसो ज्वालानलो भवेत् ।
निष्कोऽस्य मधुना लीणोऽनुपानं गुडनागरं ॥
हृन्त्यजीर्णमतीसारं ग्रहणीमभिमाह्वं ।
क्षेत्रहृत्तासवमनमालस्यमरुचिं जवात्” ॥

पञ्चकोलं,—
पिप्पली पिप्पलीभूलं चयचित्रकनागरं । जयात्र
विजया । माक्ष्वो भृङ्गराजः । लघुपुटे गजपुटे ।
आर्द्रमात्रकं । निष्कः टङ्गः । ज्वालानलो रसो-
ऽजीर्णं ॥ * ॥ रसप्रदीपे,—

“टङ्गस्य रसगन्धौ च समं भागत्रयं विधात् ।
कपर्दः खर्जिकाक्षारौ मागधी विश्वमेधजं ॥
पृथक् पृथक् कर्षमात्रं वसुभागमिहोषणं ।
जम्बीरसैर्दिनं दृष्टं भवेदभिकुमारकः ॥
विस्फुलीशूलवातादिवह्निमान्द्रप्रशान्तये” ॥

क्षारीयवक्षारः । अभिकुमारो रसो विस्फुलाद्य-
जीर्णं ॥ * ॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ,—

“शुद्धसूतं गन्धकञ्च पलमानं पृथक् पृथक् ।
हरीतकी च द्विपला नागरस्त्रिपलः सूतः ॥
क्षुण्णा च मरिचं तद्वत् सिन्धुस्थं त्रिपलं मतं ।
चतुष्पला च विजया मर्दयेन्निम्बुकर्षवैः ॥
पुटानि सप्त देयानि घर्म्ममध्ये पुनः पुनः ।
अजीर्णारिरयं प्रोक्तः सद्यो दीपनमाचनः ॥

भक्षयेद्दिगुणं भक्ष्यं पाचपेद्रेचयेदपि ।
अजीर्णारिः ॥ * ॥

“पारदाभृतलवङ्गगन्धकं
भागयुग्ममरिचेन मिश्रितं ।
तच्च जातिफलमर्द्धभागिकं
तित्तिडीफलरसेन मर्दितं ॥
वह्निमान्द्रदशवनाक्लेशनो
रामवाण इति विश्रुतो रसः ।
सङ्ग्रहं ग्रहणि कुम्भकर्णक-
मामवातखरदृषणं जयेत् ॥
दीयते तु चणक्कानुमानतः
सद्य एव जठराभिदीपनः ।
रोचकः कफकुलान्तकारकः
श्वासकासवमिजन्तुनाशनः ॥

पाराभाग १ विषभाग १ लवङ्गभाग १ गन्धक-
भाग १ मरिचभाग २ जायफलभाग २ । राम-
वाणरसोऽजीर्णं ॥ * ॥

रसेन्द्रचिन्तामणौ,—

“पलं चिञ्चाक्षारः पलपरिमितं पञ्चलवणं द्वयं
सम्यक्पिष्टं भवति लघु निम्बफलरसैः । ततस्तप्तं
तस्मिन् पलपरिमितं शङ्खशकलं क्षिपेदारान्
सप्त द्रवति तदनेनैव विधिना ॥ पलप्रमाणं
कटुकचयश्च पलादमानेन च हिङ्गुभागः । विषं
पलदादशभागयुक्तं तावानुसौ गन्धक एव
चोक्तः—

“बदरास्थिप्रमाणेन वटीमेतस्य कारयेत् ।
भक्षयेत् सर्वदा सा स्यात् सर्वाजीर्णप्रशान्तये ॥
सर्वोदरेषु शूलेषु विस्त्रयां विविधेषु च ।
अभिमान्येषु गुल्मेषु सदा शङ्खवटी हिता” ॥
शङ्खवटी अजीर्णं ॥ * ॥ रसप्रदीपे,—

“खुगर्कचिञ्चापामार्गरन्मातिलपलाशजान् ।
जवणान् मिषगादद्यात् प्रत्येकं पलमात्रया ॥
लवणानि पृथक् पञ्च ग्राह्याणि पलमात्रया ।
खर्जिका च यवक्षारदृङ्गं त्रितयं पलं ॥
सर्वं त्रयोदशपलं सूक्ष्मचूर्णं विधाय तु ।
निम्बफलरसे प्रस्थसंमिते तत् परिक्षिपेत् ॥
तत्र शङ्खस्य शकलं पलं वज्रौ प्रताप्य तु ।
वाराहिविषयेत् सप्त सर्वं द्रवति तद्यथा ॥
नागरं चिपलं ग्राह्यं मरिचञ्च पलद्वयं ।
पिप्पली पलमाना स्यात् पलाद्वै भृष्टहिङ्गुजः ॥
ग्रश्निकं चित्रकं चापि यवानी जीरकं तथा ।
जातीफलं लवङ्गञ्च पृथक् कर्षद्वयोनितं ॥
रसोगन्धो विषक्षापि टङ्गश्च मनःशिला ॥
एतानि कर्षमात्राणि सर्वं संचूर्ण्य मिश्रयेत् ।
शरावाङ्गेन चुक्रेण संनोय वटिकाक्षरेत् ॥
माषप्रमाणां सा वैद्यैर्दृष्टश्चङ्खवटी स्मृता ॥
सर्वाजीर्णप्रशमनी सर्वशूलनिवारिणी ।
विस्फुल्लसकादीनां सद्यो भवति नाशिनी” ॥
दृष्टश्चङ्खवटिका अजीर्णं ॥ * ॥

“टङ्गकणाभृतानां सहिङ्गुलानां समभागाः ।
मरिचस्य भागयुगलं निम्बनीरैर्वटी कार्या ॥
वटिकां कलायसदृशीमेकां दे वा समश्रीयात् ।

सत्वरमजीर्णान्यै वज्रेणै कफध्वस्यै ॥
अजीर्णकण्टको रसः ॥ *

“जलपीतमपामार्गमूलं हन्याद्विस्त्रिकां ।
सतैलं कारवेक्षाम्बु विधुनेति विस्त्रिकां ॥
बालमूलस्य निःकायः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
विस्त्रिचीनाशनः श्रेष्ठो जठराग्निविवर्द्धनः ॥
विस्त्रिनागरनिःकायो हन्याच्छर्दिविस्त्रिकां ।
विस्त्रिनागरकौड्यकायस्तदधिको गुणैः ॥
कौड्यं कटफलम्—

“योमं करञ्जस्य फलं हरिद्रे
मूलं समावाप्य च मातुलुङ्गाः ।
क्षयाविशुद्धा गुटिकाः क्षतास्ता
हन्युर्विस्त्रिचीं नयनाञ्जनेन” ॥
मातुलुङ्गो मधुकर्कोटी । अनुभूतमिदम्—
“अपामार्गस्य पत्राणि मरिचानि समानि च ।
अश्वस्य लालया पिष्टान्यङ्गनाद् भ्रान्ति स्त्रिकां ॥
विस्त्र्यामतिवृद्धायां तक्त्रं दधिसमं जलं ।
नारिकेलाम्बु पेयं वा प्राञ्जलाया योजयेत् ॥
त्वक्पत्रास्त्रागुरुश्लिगुकुष्ठै-
रक्षप्रपिष्टैः सवचाप्रताकैः ।
उदत्तनं खल्विस्त्रिकां प्र-
तैलं विपक्षं तदर्थकारि” ॥

त्वक् तैलम् ॥ * ॥
“कुष्ठसैन्ययोः कल्कः कुक्कु तैलं तु तच्छृतं ।
विस्त्र्या मर्दनं तेन खल्लीमूलनिवारणम्” ॥
कुष्ठतैलम् ॥ * ॥
“पिपासायां तथोक्तेषु लवङ्गस्याम्बु शस्यते ।
जातीफलस्य वा शीतं शृतं मद्रघनस्य वा ॥ * ॥
उत्कृष्टशूलम्—
“उत्कृष्टशूलं न निर्गच्छेत् प्रसेकछीवनेरितं ।
हृदयं पीडते चास्य तस्योत्कृष्टं विनिर्दिशेदिति ॥
सख्मज्जसुदरमक्षपिष्टैः प्रलेपयेत् ।
दारुहैमवतीकुष्ठशताङ्गाहिजुसैन्धवैः” ॥
हैमवती श्वेतवचा । दारुषट्कम् ॥ * ॥

“तक्त्रेण युक्तं यवचूर्णसंयुतं
सत्तारमार्तिं जठरे निहन्त्यात् ।
खेटो घटैर्वा बद्धवास्पृशै-
रुष्णैस्तथानैरपि पाणितोषैः ॥
विशम्बिकालसकयोरयमेव क्रियाक्रमः ।
अतएवैतयोक्तं पृथक् नेह चिकित्सितम् ॥
तद्भस्मकं गुरुस्निग्धसान्द्रमन्दहिमस्थिरैः ।
अन्नपाननैरेच्छान्तिं पिचलैश्च विरेचनैः ॥
अबुद्धताग्निशान्त्यै माहिषदधिदुग्धसर्पोपि ।
संसेवेतयवागूं समधूच्छिष्टां ससर्पिकां ।
असन्नत् पिचहरणं पायसं प्रतिभोजनं ॥
श्यामाचिष्टपक्वञ्च पयेद्दद्याद्विरेचनं ।
यत् किञ्चित् मधुरं मेघं श्लेष्मलं गुरु भोजनं ।
सर्वं तदवभिहितं भुक्त्वा प्रत्यपनं दिवा” ॥
सिततण्डुलं सितकमलं क्षागोक्षीरेण पायसं
क्लिष्टं । भुक्त्वा हृतेन पुरुषो द्वादशदिवसादुभु-
क्षितो भवेत् ॥ * ॥ अथ विशिष्टजंघाजीर्णं विशि-
ष्टपाचनद्रव्यमाह—

“अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवं ।
कदलस्य तु पाकाय बुधैरभिहितं हृतं ॥
हृतस्य परिपाकाय जम्बीरस्य रसो हितः ।

नारिकेलफलतलवोजयोः
पाचकं सपदि तण्डुलं विदुः ।
क्षीरमाशु सहकारपाचनं
चारमज्जनि हरीतकी हिता ॥
मधुकमालूरुचपादनां
परुषखर्जूरकपित्यकानां ।
पाकाय पेयं पिप्पुमर्दवीजं
हृतेऽपि तकीऽपि तदेव देयं ॥
खर्जूरप्रदङ्गाटकयोः प्रशस्तं
विश्वामघं कुचं च भद्रसुतं ।
यक्षाङ्गवोधिद्रुफलेषु शीतं
ञ्जन्ते तथा वार्युधितं प्रणीतं ॥
तण्डुलेषु पयसः प्रयो हितं
दीप्यकन्तु क्षिपिटे कणायुतं ।
बहिका दधिजलेन जीर्णते
कर्कोटी च सुमनेषु गीर्णते” ॥
सुमनेषु गोधूमेषु । गीर्णते कथ्यते ।
“गोधूममाषहरिमशसतोलेषुङ्ग-
पाको भवेत् भटिति मातुलपुत्तकेण ।
खण्डश्च खण्डयति माषभवं त्वजीर्णं
तैलं कुलथ्यमथवा विदधाति जीर्णं” ॥

मातुलपुत्तकः धत्तूरफलं—
“कङ्कश्यामाकनीवाराः कुलथ्यश्चाविलम्बितं ।
दध्नी जलेन जीर्णन्ति वैदलाः काञ्जिकेन तु ॥
पिष्टानं शीतलं वारि क्षणरान् सैन्यं पचेत् ।
माषेणुरी निम्बमूलं पायसं सुदयूषकैः” ॥
वटोपश्वारास्तवज्जेन फोणीशमं पर्यटः श्रियुवीजो
याति । कणामूलतो लङ्कापूपश्टाविपाको
भवेच्छकुली मण्डयोश्च ॥ वेश्वारः वेगर इति
लोके । तद् यथा—
“खेहो निश्राहिजुलवङ्गकौला-
धान्याकजीरार्द्रकनागराणि ।
अस्त्रोषणं सैन्यवपूर्णमने
यथोचितं संस्क्रुतये प्रणीतम्” ॥ इति ॥
शट्टा शट्टकः पानकविशेषः । मण्डः माण्डे
इति लोके—

“किमत्र चित्रं वज्रमक्षमांस
भोजी सुखी काञ्जिकपानतः स्यात् ।
इत्युक्तं केवलवङ्गिपक्व-
मांसेन मत्स्यः परिपाकमेति ॥
आममानफलं मीने तद्बीजं पिष्टिते हितं ।
कूर्ममांसं यवक्षाराच्छीघ्रं पाकमुपैति हि ॥
कपोतपारावतनीलकण्ठः
कपिञ्जलानां पिष्टितानि भुक्त्वा ।
काशस्य मूलं परिपीय पिष्टं
सुखी भवेद्वा वज्रशो हि दृष्टं ॥
कपोतो धवजः पाण्डुः ।
“शाकानि सर्वाण्यपि यान्ति
पाकं क्षारेण सद्यस्तिलनालजेन ।

चक्षुकसिद्धार्थकवास्तुकानां
गायत्रिसारकथितेन पाकः” ॥
चक्षुकं चेक्षु इति लोके । गायत्री खदिरः ।

“पलङ्गिकाकेसुककारवेल्ली-
वात्ताकुवंशाङ्गुरमूलकानां ॥
उपोदिकालावुपटोलकानां
सिद्धार्थको मेघरवस्य पक्ता” ॥
मेघरवः चवराई इति लोके—
“विपच्यते श्रृणुकं गुडेन
तथालुकं तण्डुलजोदकेन ।
पिण्डालुकं जीर्णति कोरट्टमात्
कसेरपाकः किल नागरेण ॥
लवणस्तण्डुलतोयात् सर्पिर्जम्बीरकायस्तात् ।
मरिचादपि तच्छीघ्रं पाकं यात्येव काञ्जिकात्तैलं ॥
क्षीरं जीर्णति तक्त्रेण तद्वत् कोष्णमण्डकात् ।
माहिषं माणिस्येण शङ्खचूर्णेन तदधि” ॥
मण्डकः माण्डे इति लोके—
“रसाला जीर्णति योषात् खण्डं नागरभक्षणात्
सिता नागरमुस्तेन तथेक्षुशर्कराकारसात् ।
जराभिरागैरिकचन्दनाभ्या-
मभ्येति शीघ्रं मुनिभिः प्रणीतं ।
उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्णं
जीर्णो भवेत् क्षारगणस्तथास्त्रैः” ॥
इरा मदिरा ।

“तप्तं तप्तं हेम वा तारमद्यौ
तोये क्षिप्तं सप्तकृतस्तदम्भः ।
पीत्वाजीर्णं तोयजातं निहन्त्या-
त्तत्र क्षौद्रं भद्रयुक्तं विशेषात्” ॥
तत्र तोयाजीर्णं । इति जठराग्निविकाराजीर्ण-
विस्त्रिकाजलसविलम्बिकाचिकित्सा । इति भाव-
प्रकाशः ॥
अजीवः, त्रि, (नास्ति जीवः आत्मा यस्य स वज्रव्रीहिः)
मृतः । अवसन्नः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अजीवनिः, स्त्री, (नञ् + जीव + आक्रोशेनञाणि-
रिति सूत्रेण अनिः) जीवनाभावः । अकरणिः ।
श्रापः । यथा । तस्याजननिरेवास्तु । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ अजीवनिस्तव भूयात् । इति
सुगवधोऽं ॥

अजुगुप्सितः, त्रि, (गुप् + सन् + क्त न जुगुप्सित
नञ् समासः) अनिन्दितः । यथा,—
“उपवेश्य तु तान् विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् ।
गन्धमास्त्यैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकम्” ॥
इति मानवे ३ अध्याये २०८ श्लोकः ॥
अजेयः, त्रि, (नजेयः नञ् समासः) इति नञ् पूर्वक-
जिधातोः कर्मणि यत्प्रत्ययः । अजेतव्यः । अ-
जयनीयः । यथा—
“अजेयस्त्वच्च संग्रामे ममापि हि भविष्यति” ।
इति स्कान्दे काशीखण्डे २३ अध्यायः ।
अज्येष्ठवृत्तिः, पुं, (ज्येष्ठस्य वृत्तिः आचरणं वृद्धी-
ततपुरुषः नास्ति ज्येष्ठवृत्तिः ज्येष्ठाचरणं यस्य
सः वज्रव्रीहिः) ज्येष्ठवृत्तिरहितः । भाट्टमु पिठ-
वद्धर्चनाभाववान् । यथा,—

अज्ञा

“यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।
अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात् स सम्पूज्यस्तु बन्धवत्” ॥
इति मानवे ६ अध्याये ११० श्लोकः ॥

यो ज्येष्ठोऽनुजेव पितृवद्वर्त्तते स पितेव मातेव
अगर्हणीयो भवति । यः पुनस्तथा न वर्त्तते स
मातुलादिवदर्शनीयः । इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ।

अज्ञैकपात्, [इ] पुं, (अजस्य क्वागस्य एकः पाद इव
पादो यस्य सः वज्रव्रीहिः अलोपः) एकादश-
रुद्रान्तर्गतसुविशेषः । इति शुद्धमाला ॥ (हरि-
वंशे,—

“अज्ञैकपादहिरण्य स्वयं रुद्राश्च भारत ।

एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः” ॥)

अज्ञैकपादः, पुं, (अजस्य क्वागस्य एकः पाद इव पादे-
यस्य सः विकल्पे अलोपः) रुद्रविशेषः । इति
जटाधरः ॥ कन्दोऽनुरोधादसन्धिरपि विष्णुपुराणे
चन्द्रकलापप्रस्तावे अज्ञैकपादिति ॥ (यथा
भारते ।—

“अज्ञैकपादहिरण्यो विष्णुपादः सुरेश्वरः ।

जयन्तो वज्ररूपश्च अम्बकोऽप्यपराजितः ।

वैवस्वतश्च सावित्रोऽहरोरुद्रा इमे स्मृताः” ॥)

अज्जुका, स्त्री, (अज्जयति नायकादर्थमुपाज्जयति
या अज्जि + समिक स इति वाज्जलकादुक्तं
रस्य ज) नाथ्योक्तौ वेश्या । इत्यमरः ॥ (यथा
अज्जु आ हि अ एन किम्पि आलिहन्ती चिह्निदि
मृच्छकटिके ।)

अज्जटा, स्त्री, (करट इति वत् उज्जति सर्वदोषान्
नाशयति या उज्ज + कर्त्तरि अटन् स्त्रियां टाप्
एषोदरादित्वात् उकारस्य अः । यदा, अदव्यय-
माश्रये अत् आश्रयकारि भटः सङ्गतोऽस्याः ।
अत्ति किप् भटति भटसंघाते अच् । टाप् । अ-
ज्ञासौ भटा च वा ॥

(“अस्त्रं समधुरं तिक्तं कषायं कटुकं सरम् ।

चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं दृढमामलकीफलम्” ॥

इति सुश्रुते ।) भूयामलकी । इत्यमरः ॥

अज्जलं, स्त्री, उज्जति अस्त्रं वारयति या उज्ज +
कर्त्तरि अलच् एषोदरादित्वात् उकारस्य
अकारः) फलकं । टाल इति ख्यातं । इति
हेमचन्द्रः ॥ (पुं, अज्जारः, कोकिलः ।)

अज्जः, चि, (ज्ञा + कर्त्तरि कः नञः नञ्समासः) ।
जड़ः । मूर्खः । इत्यमरः । (यदुक्तं,—

“अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्दः ।

अज्ञं हि बालमित्याहुः पितृत्वे तु मन्दं” ॥

यथा चाज्ञोऽफलं दानं तथा विप्रोऽज्ञोऽफलः ।
इदं शरणमज्ञानां ।

“अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणोऽवराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो अवसायिनः” ॥)

अज्ञानं, स्त्री, (ज्ञा + भावे ल्युट् नञ्ज्ञानं नञ्समासः)
विरुद्धज्ञानं । तत्पर्यायः । अविद्या २ अहमितिः
३ । इत्यमरः ॥ दृष्टिकाले ब्रह्मा प्रथमं पञ्च-
प्रकारमज्ञानं ससर्ज । यथा । तमः १ मोहः २
महामोहः ३ तामिषं ४ अन्यतामिषं ५ ।

अज्ज

इति श्रीभागवतं ॥ वेदान्तमते सदसद्भ्यामनि-
र्वचनीयं त्रिगुणात्मकं भावरूपं ज्ञानविरोधि
यत्किञ्चित् । ज्ञानरहिते त्रि ॥ (यथा मनुः—
अज्ञानोत् वाङ्मणी पीत्वा संस्कारेणैव शुद्धति ।
अज्ञानात्प्राश्य विमूत्रं ।

अज्ञानात् बालभावाच्च साध्यं वितथमुच्यते ॥)

अज्जतिः, पुं, (अज्जति गच्छति यः अज्ज + कर्त्तरि
अति) वायुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अज्जलः, पुं, (अज्जति प्रान्ताभागं गच्छति अज्ज +
अलच्) वस्त्रप्रान्तभागः । आञ्जल इति भाषा ।
इति हलायुधः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।—

“ऊरुः कुरङ्गकटुश्च अज्जलचेनाञ्जलोभाति” ॥

अज्जितः, चि, (अज्ज + कर्म्मणि क्तः नाञ्जोः पूजाया-
मिति नलोपाभावः) पूजितः । इत्यमरः ॥ (यथा
रघुवंशे ।—

“उभावलङ्घनतुरङ्गिताभ्यां

तपोवनादतिप्रथं गताभ्यां ॥)

अज्जितभूः, स्त्री, (अज्जिते उत्कृष्टे भवौ यस्याः सा
वज्रव्रीहिः) सुन्दरभूयुक्तनारी । इति स्त्रीपर्याये
राजनिर्घण्टः ॥

अज्जनं, स्त्री, (अज्ज + भावे ल्युट्, कञ्जले तु गन्ध-
माने करणे ल्युट्) कञ्जणं । गमनं । व्यक्तीकरणं ।
इत्यनट् प्रत्ययान्तान्जधात्वर्थः । कञ्जलं । तत्तु
षड्विधं । यथा,—

“सौवीरं जाम्बलं तुल्यं मयूरश्रीकरं तथा ।

दर्बिका नीलमेघश्च अज्जनानि भवन्ति षट् ॥

तल्लक्षणाणि यथा”—

“खट्वद्रूपन्तु सौवीरं जाम्बलं प्रस्तरं तथा ।

मयूरश्रीकरं रत्नं मेघनीलन्तु तैजसं ॥

दृष्ट्वा निग्राह्यं चैतानि शिलायां तैजसेऽथवा ।

प्रदद्यात् सर्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पुत्रक ॥

दृष्टतैजसादियोगेन ताम्नादौ दीपवह्निना ।

यदज्जनं जायते तु दर्बिका परिकीर्त्तिता ॥

सर्वाभावे तु तां दद्यात् देवीभ्यो दर्बिकाज्जनं ।

महामाया जगद्गात्री कामाख्या त्रिपुरा तथा ।

आप्तवन्ति महातोषं षड्भिरेभिः सदाज्जनैः ॥

विधवा नाज्जनं कुर्यात् महामायायसुत्तमं ।

नादत्ते लज्जनं देवी वैष्णवी विधवाहृतं ॥

न मृतपात्रे योजयेत् साधको नेत्ररज्जनं ।

न पूजाफलमाप्नोति मृतपात्रविहिताज्जनैः ॥

चतुर्वर्गप्रदो धूपः कामदं नेत्ररज्जनं ।

तस्माद्वयमिदं दद्यादेवेभ्यो भक्तितो नरः” ॥

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ अस्य गुणः ।
तारानैर्मैल्यकारित्वं । निर्मलचन्द्रतुल्यनिराकुल-
दृष्टिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ सौवीरा-
ज्जनं । रसाज्जनं । अक्षिः । मसी । इति हेम-
चन्द्रः ॥ अग्निः इति विश्वः ॥ आलङ्कारिकभाषया
अज्जनाख्यवृत्तिः । यथा,—

“अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगाद्यैरवाचार्यधीनद्वारादतिरज्जनं ॥

इति काव्यप्रकाशः ॥

अज्जनः, पुं, (अज्जति प्रतीच्यां दिशि रक्तकलेन प्रका-

अज्जि

शते यः अज्ज + कर्त्तरि ल्युट्) पश्चिमदिग्गह्वरी ।
अज्जवति रवेण शुभाशुभे सूचयति अज्ज + णिच् +
ल्युट्) जेष्ठी । जेठी इति भाषा । इति विश्व-
मेदिन्यौ, (दिवा नतु प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्ण-
मज्जनं । विरेकदुर्बलादृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ॥
इति आगमः) ।

अज्जनकेशी, स्त्री, (अज्जनवत् केशोऽस्याः सा वज्र-
व्रीहिः स्त्रियां डीप् यत्संयोगेन केशस्य कृष्णता
भवेत्) हृष्टविलासिनीनामगन्धद्रव्यं । इत्यमरः ॥

अज्जना, स्त्री, (अज्जति स्वकान्त्या शोभते अज्ज + युच्
कर्त्तरि) वानरीविशेषः । सा च हनूमन्माता ।
इति मेदिनी ॥ (रामायणे,—

“अज्जनेति परिख्याता पत्नी केशरिणः कपेः ।

अभिशापक्षयाज्जाता पुनश्च दिवि चारिणी” ॥)

अज्जनाधिका, स्त्री, (अज्जनात् कञ्जलादधिका कृष्ण-
वर्णा) अज्जनिका । इति हेमचन्द्रः ॥

अज्जनावती, स्त्री, (अज्जनं विद्यतेऽस्याः अतिकृष्णवर्ण-
त्वात् अज्जन + मतुप् स्त्रियां डीप्) मतौ च वज्र
चोझनाजरादीनामिति दीर्घः मस्य वः) सुप्रतीक-
नामदिग्गजभार्या । इत्यमरः ॥

अज्जनिका, स्त्री, (अज्जनम् अज्जनवत् वर्णो विद्यतेऽस्याः
सा अज्जन + अर्शआद्यच् स्त्रियां टाप् स्वार्थे कः) ।
ज्येष्ठीविशेषः आञ्जना इति । आञ्जिना इति च
भाषा । तत्पर्यायः । अज्जनाधिका २ हलान्तौ
३ हलाहलः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षुद्रभूषिका ।
इति जटाधरः ॥

अज्जनी, स्त्री, (अज्जति चन्दनकुम्कुमादिभिः शोभते
अज्ज + कर्त्तरि ल्युट् स्त्रियां डीप्) लेपनारी ।
चन्दनादिलेपनयोग्या । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
कटकादृष्टः । कालाञ्जनीदृष्टः । इति राज-
निर्घण्टः ।

अज्जलिः, पुं, (अज्ज + अलि अवगाञ्जलिपुटयेय-
मिति बेणीसंहारनाटकं) हस्तसम्पुटः । आञ्जला
इति भाषा । कुडवपरिमाणं । इति मेदिनी ॥
(यथा रामायणे । न प्रभातं त्वयेच्छामि निशे
नक्षत्रभूषिते । क्रियतां मे दया भद्रे मयाऽयं-
रचितोऽज्जलिः) ॥

अज्जलिका, स्त्री, (अज्जलि + स्वार्थे कः) बालभूषिका ।
इति जटाधरः ॥ अज्जनिका । इति च पाठः ॥

अज्जलिकारिका, स्त्री, (अज्जलेः कारिका) लज्जालु-
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुत्तलिका । इति
हेमचन्द्रः ॥

अज्जसः, चि, (अज्ज + असच्) अवक्रः । ऋजुः ॥
इति हेमचन्द्रः ।

अज्जसा य (अज्जं गतिं विलम्बमा स्यति नाश-
यति अज्ज + सो + कर्त्तरि का) द्रुतं, शीघ्रं,
यथार्थं, प्रवृत्तं, इत्यमरः । (यथामनु,—
“आसमाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुं ।
स गच्छत्यज्जसा विप्रो ब्रह्मणः सप्त शाश्वत” ॥)

अज्जिः, पुं, (अज्ज + इत् । निष्कादिचिह्नम्) प्रेष-
णिकः । प्रेरकः । इत्युणादिकोषः ॥

अज्जिष्ठः, पुं, (अज्जति खतेजोभिर्जगत् प्रकाशयति

अङ्ग + इङ् । इत्युणादिकोषः ।
अङ्गीरं, स्त्री, (अङ्ग + भावे इञ् स्त्रियां वा डीप् अङ्गीरम् अधिकारित्वादि गुणं राति ददाति अङ्गीरातोऽनुपसर्गे इति कर्त्तरि कः । अथवा अङ्ग + ईरम्) खनामखातफलवृक्षविशेषः । आङ्गिर + इति पेयारा इति च भाषा । तत्पर्यायः । मञ्जुलं रक्तकोदुम्बरिकाफलं ३ । अस्य गुणाः । शीतलत्वं । स्वादुत्वं । गुरुत्वं । वायुपित्तरक्तक्षमिश्रलहृत्पीडाकफमुखवैरस्यनाशित्वं । अधिकारित्वञ्च । लज्जङ्गीरं तस्मादल्पगुणं । इति राजवल्लभराजनिर्घण्टौ ॥

अटनं, स्त्री, (अट् + भावे ल्युट्) भ्रमणं । (यथा सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत् त्वं माञ्च भिक्षाटनं । इति घण्टाकार्यः ॥)

अटनिः, स्त्री, (अटति तथा गच्छति यत्र अट् + अधिकरणे अणि) धनुरग्रभागः । धनुकेरु ङण इति भाषा । इत्युणादिकोषः ॥

अटनी, स्त्री, (अटनि + स्त्रियाम्वा डीप्) अटनिः । धनुष्कोटिः । इत्यमरः ॥ (यथा उत्तरचरिते । धनुरगुणगुणाटनीकृतकरालकोलाहलं) ॥

अटरुषः, पुं, प्रतयनेन वासकवृक्षः । इत्यमरः ॥

अटरुषः, पुं, (अटति मृगयासे प्रतयनेन अट् + ध्वजर्थे कः । अटं कासाख्यरोगं रोषति नाशयति हृष्ट + कर्त्तरि कः । अथवा रूष् + कर्त्तरि कः । अटस्य रूषो वा घृष्टितत्पुरुषः । वासकः कासाशक इति वैद्यके) नासकवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अटविः, स्त्री, (अटति वाङ्मये गच्छति यत्र अट् + अधिकरणे अवि पञ्चाशति वनं व्रजेदिति) वनं । इति रायमुकुटः ॥

अटवी, स्त्री, (अटवि + स्त्रियां डीप्) वनं । इत्यमरः । (यथा रामायणे । आनर्त्ताश्चैव मार्गध्वं कान्ताराण्यटवीस्तथा) ॥

अटा, स्त्री, (अट् + भावे अङ् ततश्चाप्) पर्यटनं । भ्रमणं । इति रत्नकोषः नीलकाण्ठश्च ॥

अटाया, स्त्री, (पौनः पुन्येन अटनं भ्रमणम् अट् + सूचिसूत्रिमृचार्थीत्यादिना यङ् + भावे अस्त्रियां टाप्) पर्यटनं । इत्यमरः ॥ पुनः पुनर्भ्रमणं । अतिशयभ्रमणं । इति व्याकरणं ॥) अट्ट क तौच्छे । अगादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ टट्टयान्तः । क अट्टयति । एकटकार उति रामः ॥ तौच्छमल्पीभावः । इति दुर्गादासः ॥

अट्ट उ अतिक्रमे । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ मूर्द्धन्यवर्गाद्योपधः । उ अट्टिषते दन्त्यवर्गाद्योपधः । उ अट्टिषते । दन्त्यवर्गद्वितीयोपधः । उ अट्टिषते खलं राजा । इति दुर्गादासः ॥

अट्टं, स्त्री, (अट्ट् + अच्) शुक्लं । भक्तं । अन्नं । इति मेदिनी भूरिप्रयोगश्च ॥

अट्टः, पुं, (अट्टते स्कं गृह्मतिक्रम्य यत्र गृहे गच्छति अट्ट् + अधिकरणे ङञ्) क्षौमः । इत्यमरः ॥ हर्म्यादिमृहं । इति भरतः ॥ प्राकारायस्थित-

रगमृहं । इति कौटिल्यः । अट्टेति ख्यातमृहविशेषः । इति कोट्टटः ॥ प्राकारमण्डपस्योपरि प्राणा । इति केचित् ॥ हर्म्यादिवातकुटिका । इति केचित् ॥ मण्डपोपरि हर्म्यामृहं । इति केचित् ॥ प्राकारधारणार्थोऽभ्यन्तरे क्षौमाख्योऽट्टः । इति भट्टः ॥ अतिशयः । इति मेदिनी ॥ हट्टः इति हेमचन्द्रः ॥

अट्टट्ट य (वीष्वायादिवर्चनम् प्रकम्पादित्वात् परस्मैपत्यस्य अट्टट्टासमश्रितं शिवदूती चकार हेति चण्डी) अत्युच्चं । इति जटाधरः ॥

अट्टनं (स्त्री) चक्रफलास्त्रं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अट्टहासः, पुं, महत्तरो हासः । शब्दयुक्ताहास्यं । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा देवीमाहात्म्ये । देवी-ननादौचैः साट्टहासं मुहूर्तमुज्जः ॥ अम्बकास्याट्टहासः ॥ मेघदूते) ॥

अट्टहासकः, पुं, (अट्टं सातिशयं हासकः अतिश्वेत-पुष्पात्वात् हास्यकारीव द्वितीयात् पुष्पः) कुन्दपुष्प वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अट्टहासी [न्] पुं, (अट्टं सदानन्दत्वात् सातिशयं हसति अट्ट् + हस + णिनि उपपद समासः) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

अट्टालः, पुं, (अट्टवत् प्रासादमृहवत् अलति भवति अल + अच्) प्राकारादुपरितनमुन्नतस्थानं । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा । भज्यमानपुरोद्यानप्राकाराट्टालगोपुरं । इति श्रीभागवतं ॥

अट्टालकः, पुं, (अट्टवत् प्रासादमृहवत् अलति भवति अल + अच् स्वार्थे कन्) उपरितनमृहं । अट्टालिकोपरि मृहं । तत्पर्यायः । क्षौमः २ अट्टः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अट्टालिका, स्त्री, (अट्टाल + स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप्) राजमृहं । तत्पर्यायः ।

नृपागारं २ हर्म्या ३ सौधं ४ धवलागारं ५ । इति जटाधरः ॥ (राजतरङ्गिणी, अटित्वाट्टालिकादिभ्यो देशेभ्यः) ॥

अट्टालिकाकारः, पुं, (अट्टालिकां करोति यः अट्टालिका + क् + अण् उपपद समासः प्रासादकारकः) शृङ्गागर्भे चित्रकारौरसजातजातिविशेषः । तस्य कर्म मृहनिर्माणादि । राज इति धैकरं इति च भाषा ।

“कुलटायाञ्च शृङ्गायां चित्रकारस्य वीर्यतः ।
वभूवाट्टालिकाकारः पतिता जारदेवतः” ।
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणं ॥

अट्टा, स्त्री, (अटनम् अट् + भावे क्यप् स्त्रियां टाप् समस्या इति वत्) परिभ्रमणं । पर्यटनं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ यथा,—

“तौर्ध्वचिकं वृथाया च कामजो दशको गणः” ।
इति स्मृतिः ॥

अठ इ उ गतौ इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ (कर्मणि) अण्ठते उ अण्ठते । इति दुर्गादासः ॥

अठ गते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अठति । इति दुर्गादासः ॥

अड र न आप्तौ (स्वादिं सेट्) इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ र वैदिकः । न अङ्गोति । इति दुर्गादासः ॥

अड उद्यमे । (आदिं सेट् परं) इति कविकल्पद्रुमः ॥ अडति लोकः सुखाय । इति दुर्गादासः ॥ अड् अभियोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ मूर्द्धन्यवर्गद्वितीयोपधः । (आदिं सेट् परं अड् + सन् लट् तिप्) अडिडिषति । त्रिपि संयोगान्तलोपे अड् अभियोगः समाधानं । अडुति पक्षं विद्वान् । अभि समन्तात् योगोऽभियोग इति गोविन्दभट्टः ॥ इति दुर्गादासः ।

अण रवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अणति । रवः शब्दः । इति दुर्गादासः ॥

अण य उ जीवने । प्राणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ यं उ अण्यते जनो दुःखेन जीवतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

अणकः, त्रि, (अण् + अच् कुत्सायां कन्) कुत्सितः अधमः । इत्यमरः ॥

अण्यं, स्त्री, (अणोः सूक्ष्मशस्यस्य चीनादिकस्य भवनमुत्पत्तिस्थानमिति यावत् अण् + यत्) आखवीनं (अणोः, सूक्ष्मशस्यस्य चीनादिकस्य भवनमुत्पत्तिस्थानमिति यावत् अण् + घञ् तस्य इनः आदि-रुद्धिश्च) । अण्यधान्योत्पादकक्षेत्रं । इति रायमुकुटः ॥

अणिः, पुं, स्त्री (अणति शब्दायते अण् + इन् स्त्रियां वा डीप्) अक्षायकीलकः । रथचक्रायस्थित कीलः । इत्यमरः ॥ अणिः । सूक्ष्माद्यग्रभागः । सीमा । इति मेदिनी ॥ तस्य रूपान्तरं । अणी । अणिः (अणति शब्दायते अण् + इच्, अजादि-भ्यश्च इति इच्, अजि इति वत्) । इत्यमरटीका ॥

अणिमा [न्] पुं, (अण् + भावे इमनिच्) अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता इति सांख्यतत्त्वकौमुद्याम्) अणोर्भावः । अणुत्वं । सूक्ष्मता । इति आकरणं । अणुविधैर्धर्ममये ऐश्वर्यविशेषः । इत्यमरः ॥ यद्यभावात् देवाः सिद्धाश्च सूक्ष्मीभूय सर्वत्र विचरन्ति कैश्चिदपि न लक्ष्यन्ते । इति तट्टीका ॥

“अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता” ॥
इति आगमः ॥

अणीयः, [स्] त्रि, अतिशयेन अणुः अणु + ईयसुन्) अत्यल्पं । अतिसूक्ष्मं । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः,—

“प्रशास्तितारं सर्वेषामणोयांसमणोरपि ।

रक्ताभं खप्रधीगम्यं विद्यात् तं पुरुषं परं” ॥)

अणु, त्रि, (अणति सूक्ष्मत्वं गच्छति अण् + उन् । लवलेसप्रकाशवः इत्यमरः) क्षुद्रं । सूक्ष्मं । इति मेदिनी ॥

अणुः, पुं, (अण् + उन्) लेशः । ब्रीहिविशेषः । सूक्ष्मधान्यं । चिना इत्यादि भाषा । इत्यमरः ।

(यथा मनुः । न मृह्णीयात् शुक्लमण्यपि ॥)

अणुका, त्रि, (अणुप्रकारः अण् + सूलादित्वात्

अण्ड

प्रकारार्थे कन् । अणुप्रकारे, अणुप्रकारार्थे ची-
नादिधान्ये) चतुरः । निपुणः । अत्यः । लोकः ।
इति मेदिनी ॥

अणुभा, स्त्री, (अणुः सूक्ष्मा भा दीतिर्यस्याः सा बज्ज-
व्रीहिः) विद्युत् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अणुरेवती, स्त्री, (अणुः सूक्ष्मा रेवती नक्षत्रमिव ।)
दन्तीदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अणुव्रीहिः, पुं, (अणुः सूक्ष्मः व्रीहिः, कर्मधारयः,
चीनादि ।) सूक्ष्मधान्यं । तत्पर्यायः । प्रसातिका २ ।
इति रत्नमाला ॥

अण्डं, स्त्री, (अम् संयोगे भावे क्तिप् अम् संयोगं
डयन्ते गच्छन्त्यनेन अम् + डी + करणे ङः ।
पुंसोऽवयवभेदे मुष्के, पक्षिडिम्बे । “तदण्डमभव-
द्धेमं सङ्घातं शुसमप्रभमिति” मनुः ।) पक्ष्यादि-
प्रादुर्भावकोषः । अण्डा । डिम् । इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पेशी २ कोषः ३ । इत्यमरः ॥ पेशिः
४ कोषः ५ पेशीकोषः ६ । इति तट्टीका ॥
डिम्बः ७ । इति मेदिनी ॥ मत्स्यपक्षिकूर्माखानां
गुणाः—

(“नातिदुग्धानि दृष्ट्याणि खादुपाकरसानि च ।
वातघ्नात्यतिशुक्राणि गुल्मग्रहानि पक्षिणाम्” ॥
इति वैद्यके ॥)

खादुत्वं । कटुपाजित्वं । रुचिशुक्रकारित्वं । वात-
श्लेष्मणाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥ सुष्कः ।
वीर्यं । इति विश्वः ॥ मृगनाभिः । इति कैचित् ॥

अण्डकः, पुं, (अण्ड + खार्थे कन्) अण्डकोषः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अण्डकोटरपुष्पी, स्त्री, (अण्डवत् कोटरे अभ्यन्तरे
पुष्पं यस्याः सा बज्जव्रीहिः, स्त्रियां डीप्) अजान्ती-
दृशः । नीलराखा । नीलवृक्षा इति ख्याता ।
इति काचिद्रत्नमाला ॥ अन्तःकोटरपुष्पी इत्यपि
पाठः ॥

अण्डकोषः, पुं, (अण्डस्य सुष्कस्य कोषः, षष्ठीतत्)।
अण्डकोषः । इत्यमरटीका ॥

अण्डकोषः, पुं, (अण्डस्य सुष्कस्य कोषः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) खनामख्यातशरीरावयवविशेषः । तत्प-
र्यायः । सुष्कः २ दृषणः ३ । इत्यमरः ॥ अण्डं ४
पेलं ५ अण्डकः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ वीजपेशिका
७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सीमा ८ । इति जटाधरः ॥
फलकोषकः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ फलं १० ।
इति रामायणं ॥ कोषकोषकसुष्काण्डदृषणा अण्ड-
कोषकः । सीमा च पेलवीमानौ फलमित्यपि
कुचचित् ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

अण्डकोषकः, पुं, (अण्डकोष + खार्थे कन्) अण्ड-
कोषः । इति शब्दरत्नावली ॥

अण्डजः, पुं, (अण्डे जायते अण्ड + जन् + कर्त्तरि, ङ
उपपदसमासः) पक्षी । सर्पः । मत्स्यः । कृकलासः ।
इति विश्वमेदिन्यौ ॥ अण्डजातमात्रे चि ।
इत्यमरः ॥

(“अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नञ्जा मत्स्याश्च कच्छपाः ।
यानि चैवंप्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च” ॥
इति मनुः ।)

अत

अण्डजा, स्त्री, (अण्डे जायते इति अण्ड + जन् +
कर्त्तरि ङ, उपपदसमासः, स्त्रियां टाप्) मृग-
नाभिः । कस्तूरी । इति विश्वमेदिनीहेम-
चन्द्राः ॥

अण्डालुः, पुं, (अण्डं विद्यते अस्य अण्ड + मत्वर्थे-
आलुच्) मत्स्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अण्डीरः, पुं, (अण्ड + मत्वर्थे ईरन्, विशिष्टसामर्थ्य-
वान् ।) पुरुषः । शक्तः । इति मेदिनी ॥

अण्वी, स्त्री, (अणु + वेतोऽणुवचनदिति पक्षे
डीप्) अङ्गुलिः । अस्याः प्रचुरप्रयोगो वेदे ।
क्षीणा ॥

अत, इ वन्धने (इदित्वात् नुम् आदिं षेट् परं)
इति कविकल्पद्रुमः ॥ अतीति वन्धे । शेषो दीर्घा-
दिरित्यन्यः । अतएव अन्त्यते इत्यन्ते । स्वमते तु
अन्त्यते इत्यन्ते । कन्दोऽनुरोधादुभयत्र इकारः ॥
इति दुर्गादासः ॥

अत ई वन्धने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

अत सातत्यगते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ सातत्यगतं
नैरन्त्यर्थेण भ्रमणं प्रापयञ्च । अतति वायुः ।
अतति सूर्यो गगनं प्राप्नोतीत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ।

अतः, [त्] य, (एतस्मात्, एतद् + एतदेऽस्मिन्ति
पञ्चम्यर्थे तस् एतद्गुणस्य अशदेशः) कारणं ।
अपदेशः । निर्देशः । इति विश्वः ॥

अतएव, व्य, (एतद् + तस् पञ्चम्यर्थे तस् । एतदः
अन् इति एकारस्य अकारः ।) अस्मादेव ।
एतत्कारणेनैव । अनेनैव हेतुना । यथा,—
“अतएव महेशानि रजयोः समता भवेत्” ।

इति सारदातिशक्तटीकायां राघवभट्टः ॥ अतएव
यं । इति वोपदेवः ॥

अतटः, पुं, (तद्यत् आह्वयते जलेन इति तट् + घ-
ञर्थे कः, तटं जलप्रपातस्थानं न विद्यते अस्य बज्ज-
व्रीहिः) पर्वतस्थोत्थानं । तत्पर्यायः । प्रपातः २
मृगः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा शाकुन्तले । मने-
रयानामतटप्रपातः) ॥

अतर्कः, पुं, (तर्क्यतेऽनेन तर्क + घञर्थे कः । तर्कस्तर्क
हेतुः स नास्ति यस्य स बज्जव्रीहिः) अहेतुकः । सुष्का-
तर्कपरः । इति महाभारते दानधर्मैः ॥

अतलं, स्त्री, (नास्ति तलं गाधभागो यस्य तत् बज्ज-
व्रीहिः । अतलस्पर्शमिति व्युत्पत्त्यर्थः) प्रथमखण्ड-
पातालं । भूरिप्रयोगः ॥

अतलस्पर्शः, चि, (नास्ति तलस्य अधोभागस्य स्पर्शा-
यस्य स बज्जव्रीहिः) अगाधः । अतिगभीरः)
इत्यमरः ॥

अतलस्पृक् [शू] चि, (न तलं गाधभागः नञ्स्मासः,
तत् स्पृशति यः अतल + स्पृश् + कर्त्तरि क्तिन्
अतलस्पर्शकारी । कर्मणि क्तिन् तत् स्पृश्यते
येन) अतलस्पर्शः । तत्पर्यायः । आस्थार आस्थागंश्च
अस्ताघं ४ अगाधं ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतसः, पुं, (अतति सततं गच्छति यः अत् + कर्त्तरि
असच्, स्त्रियां डीप्) (अतसीदृक्त्वविशेषः)
वायुः । इत्युणादिकोषः ॥ आत्मा । इति सिद्धान्त-

अति

कौमुद्यासुखादिरुक्तिः ॥ वृक्कलनिर्मितवस्त्रं ।
अस्त्रं । यथा—“अतसः क्षौमं प्रहरणं वायुश्चेति
धातुवृत्तौ” माधवः ॥

अतसी, स्त्री, (अत् + असच्, स्त्रियां डीप्) कृष्ण-
पुष्पकुङ्कुमभेदः । मस्तिना इति ख्याता । तत्-
पर्यायः । चणका २ उमा ३ क्षौमी ४ रुद्रपत्नी
५ सुवर्चला ६ । इति रत्नमाला ॥ पिच्छिला ७
देवी ८ मदगन्धा ९ मदोल्काटा १० क्षुमा ११
हैमवती १२ सुनीला १३ नीलपुष्पिका १४ ।
अस्या गुणाः । उष्णत्वं । तिक्तत्वं । वातहारित्वं ।
श्लेष्मपित्तकारित्वञ्च । अस्यास्तेलस्य गुणाः । मधु-
रत्वं । पिच्छिलत्वं । मद्गन्धित्वं । कषायत्वं । वायु-
कफकासनाशित्वं ॥ खादुत्वं । उष्णत्वं । अम्लत्वं ।
पाके कटुत्वञ्च । इति राजवल्लभराजनिर्घण्टौ ॥
यथा,—

“अतसी नीलपुष्पी च पार्वती स्यादुमा क्षुमा ।

अतसी मधुरा तिक्ता क्षिप्वा पाके कटुगुरुः ।

उष्णा दृक्कृष्णवातघ्नी कफपित्तविनाशिनी” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ शृणुवृत्तः । इत्यमर-
टीका ॥

अति, व्य, प्रशंसा । (अत् + इ । पूजायां । अतिरति-
क्रमणे चेति । अत्रादयः क्रान्ताद्यर्थे इति पाणिनि-
सूत्रम् ।) प्रकर्षं । लङ्घनं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
अतिशयं । क्रान्तं । पूजनं । असम्भावना । इति
दुर्गादासः । प्रादिविश्रुत्युपसर्गान्तर्गतोऽयं ॥

अतिकथः, चि, (कथामतिक्रान्तः कुगतिप्रादय इति
समासः । कथनायोग्यं) अश्रद्धेयः । नष्टः । इति
मेदिनी ॥ नष्टधर्मैः । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिकथा, स्त्री, (अत्युत्कृष्टा कथा कर्मधारयः)।
अपार्यवाक्यं । अर्थभाषणं । इति विश्वः हेम-
चन्द्रश्च ॥

अतिकन्दकः, पुं, (अतिद्विक्तः कन्दो भूषणं यस्य
कप) हस्तिबान्धवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिकेशरः, पुं, (अतिरिक्ताः केशराः किञ्चिन्नाः
यस्य सः) कुञ्जकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिक्रमः, पुं, (अतिक्रान्तः क्रमः नियमः, अति क्रम्
+ भावे घञ् दृष्टभावाः) क्रमोलङ्घनं । तत्-
पर्यायः । अतिपातः २ (अति पत् + भावे घञ्)
उपाख्ययः ३ पर्यायः ४ । अभिक्रमः । रणे शत्रून्
प्रति अभीतयोधादेर्गमनं । इत्यमरः ॥

अतिक्रान्तः, चि, (अति + क्रम् + कर्त्तरि क्तः) कृताति-
क्रमः । कृतक्रमोलङ्घनः । राजानमतिक्रान्ता
• अतिराजी । इति वोपदेवः ॥ अतीतः । यथा ।
नेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते । इति
रुद्रितः ॥

अतिक्रामकः, चि, अतिक्रमकर्त्ता । क्रमोलङ्घकः ।
अतिपूर्वक्रमधातोः कर्त्तरि णकः ॥

अतिगण्डः, पुं, (गण्डमतिक्रान्तः अत्रादयः क्रान्ता-
द्यर्थे) विष्णुम्भादिसप्तविंशतियोगमध्ये षष्ठयोगः ।
तत्र जातफलं ।

“कलिप्रियो वेदविनिन्दकश्च

धूर्तः क्षत्रप्री गणरोगयुक्तः ।

अति

सरोमदेहः पुरुषोऽतिदीर्घः
प्रकाशगण्डस्त्वतिगण्डजन्मा ॥

इति कोष्ठोपदीपः ।

अतिगन्धः, पुं, (अतिरिक्तो गन्धो यस्य सः ।) भूत-
दण्डः । चन्दनः । मुद्गरवृक्षः । गन्धकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अतिगन्धितः ।)

अतिगन्धालुः, पुं, (अतिगन्धो विद्यतेऽस्य अति-
गन्ध + मत्वर्थे आलु । अतिशयितगन्धयुक्ते) पुत्र-
दात्रीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिगन्धितः, त्रि, (अति अधिको गन्धः कर्मधारयः
सोऽस्य जातः अतिगन्ध + इत्च् ।) महाहन्तः ।
अतिशयगन्धयुक्तः । तत्पर्यायः । समुद्रजः २ ।
इति हलायुधः ॥

अतिगुहा, स्त्री, (गुहामतिक्रान्ता कुगतिप्रादीति
समासः ।) एभिर्पर्यायविशेषः । क्षुद्राकुलिया इति
भाषा । इति रत्नमाला ॥ गुहातिक्रामके त्रि ॥

अतिचरा, स्त्री, (गन्धविस्तारेण स्वस्थानमतिक्रम्य
चरति गच्छतीव अति चर + कर्त्तरि अच्
स्त्रियां टाप्) पद्मचारिणीवृक्षः । स्थलपद्मिनी ।
इत्यमरः ॥ राजनिर्घण्टश्च ॥

अतिचारः, पुं, (अतिक्रम्य चरणं गमनम् अति + चर
+ भावे घञ् ।) शीघ्रगमनं । अतिक्रम्य गमनं ।
कुजादिपञ्चगङ्गाणां राशिभोगकालासमाप्तौ
राश्यन्तरगमनं । तत्र पूर्वराशिगमने वक्राति-
चारः । परराशिगमने अतिचारः । एतौ गुरो-
न्वेदकालो भवति । गुरुस्तु यदि पुनः पूर्वराशिं
नायाति तदा महातिचारः । तेन लुप्तसम्बन्धो
भवति । ग्रहाणां सम्बन्धमानराशावपि वक्राति-
चारो भवतः ॥ तत्र नाकालः । इति स्मृति-
व्योतिषे ॥

अतिच्छत्रः, पुं, (क्लृप्तते आच्छाद्यतेऽनेन क्लृप्त +
शिच् + कर्त्तरि ण्वन् । अतिक्रान्तच्छत्रम् इति
व्युत्पत्त्या कृत्रातिक्रमकारी ।) भूतदण्डः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ जलदण्डविशेषः । अरुणवर्णकुल्या-
खाडा इति ख्यातः । इति रत्नमाला ॥ कृत्रा ।
काटकाति । मुँडकाति । पोथालकाति इति
ख्याता । इत्यमरः ॥

अतिच्छत्रकः, पुं, (अति + कृत्र + स्वार्थे कन्)
कृत्रवृक्षः । क्लृप्तारियाविष इति ख्यातः । तस्य
मूले पत्रे वचाकारः कटुरसश्च । इति रत्नमाला ॥
भूतदण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिच्छत्रा, स्त्री, (कृत्रमतिक्रान्ता, अत्यादय इति
समासः ।) अवाकूपष्पी । मौरी इति ख्याता ॥
इत्यमरः ॥ शताक्षा । शलुपा इति प्रसिद्धा । इति
रत्नमाला ॥ (कृत्रातिकृत्रे वाङ्मूली जटिलां ब्रह्म-
चारिणी ॥ इति सुश्रुते ॥)

अतिजवः, त्रि, (अतिशयितो जवो वेगो यस्य सः ।)
अतिशीघ्रगामी । अतिवेगवान् । (द्रव्यदतिजवेन
प्राप्तमुर्वीविभागं ॥ इति भट्टिकाये) ॥ तत्प-
र्यायः । जङ्गलः २ । इत्यमरः ॥ जङ्गलः ३
अतिबलः ४ । इति तट्टीका ॥

अतिजागरः, पुं, (जाग्र + भावे घञ् अतिशयितो

जागरो जागरणं यस्य सः । अतिजागरणयुक्ते त्रि ।)
नीलजौह्वः । कालवकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिडीनं, स्त्री, (डी + भावे क्तः तस्य नः । अत्यन्तं
डीनं गमनं कर्मधारयः ।) पक्षिणां प्रचण्डगमनं ।
इति महाभारतं ॥

अतितीत्रा, स्त्री, (अतिशयेन तीत्रा) गण्डदूर्वा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिथिः, पुं, कुशपुत्रः । स च श्रीरामचन्द्रस्य पौत्रः ।
इति मेदिनी ॥ कोपः । इति विश्वः ॥

अतिथिः, त्रि, (अतति सातत्येन गच्छति न तिष्ठति
अत् + इथिन्) अज्ञातपूर्वगृहगतयत्तिः । इति
श्रीधरस्वामी ॥ अतिथि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
आगन्तुः २ आवेशिकः ३ गृहगतः ४ । इत्य-
मरः ॥ स्त्रीलिङ्गे आवेशिकी ५ अतिथी ६ । इति
तट्टीकासारसुन्दरी ॥ आगन्तुः ७ । इति हडु-
चन्द्रः । प्रधूर्णः ८ अन्धागतः ९ प्राधूर्णिकः १० । इति
हेमचन्द्रः ॥ प्राधूर्णिकः ११ । इति विश्वः ॥
प्राधूर्णः १२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ तस्य
लक्षणं । यस्य न ज्ञायते नाम न च गोत्रं न च
स्थितिः । अकस्मात् गृहमायाति सोऽतिथिः
प्रोच्यते बुधैः ॥ * ॥ तस्य निवर्त्तने गृहस्थस्य दोषः
यथा,—

“अतिथिर्यस्य भद्राशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।

स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति” ॥

इति पुराणं ॥ * ॥ तस्य ग्रहणकालः । “ततो
गोदोहमाचन्तु कालं तिष्ठेद्गृहाङ्गने । अति-
थिग्रहणार्थाय तदृद्धं वा यदृच्छया” ॥ इति
विष्णुपुराणं ॥ * ॥ गोदोहकालश्च सुहृत्तार्थम-
भागः । यथा । “आचम्य च ततः कुर्त्यात् प्राञ्चो
द्वारावलोकनं । सुहृत्तस्याष्टमं भागमुदीच्यो
ह्यतिथिर्भवेत्” ॥ इति मार्कण्डेयपुराणं ॥ * ॥ तस्य
मूर्खत्वादिविचारो नास्ति । “प्रिये वा यदि वा
द्वेष्टो मूर्खः पतित एव वा । संप्राप्ते वैश्वदेवान्ते
सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः” ॥ इति श्रुतातपः ॥ * ॥
तस्य वेदादयो न प्रवृत्ताः ।

“स्वाध्यायगोचरगणपट्टापि तथा कुलं ।

हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृही” ॥

इति विष्णुपुराणं ॥ * ॥ तस्य देशादौ पृष्ठे दोषः ।

“देशं नाम कुलं विद्यां पृष्टा योऽन्नं प्रयच्छति ।

न स तत्फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति” ॥

इति स्मृतिः ॥ * ॥ अतिथये शक्त्यनुसारेण
दातव्यं ।

“भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा ।

अदत्त्वा नैव भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणं ॥ * ॥ भिक्षादिलक्षणं ।

“प्रासप्रमाणा भिक्षास्यादयं प्रासचतुष्टयं ।

अग्राक्षतुर्गुणं प्राङ्गर्हन्तकारं विजोत्तमाः” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अतिथिपूजनं, स्त्री, (अतिथेः पूजनं सेवा षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) अतिथिसेवा । आतिथ्यक्रिया । तत्प-
र्यायः । नृयज्ञः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिदानं, स्त्री, (दा + भावे ल्यट्, अत्यन्तं दानं खस-

अति

त्त्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिः, कर्मधारयः ।) बज्र-
दानं । अपरिमितदानं । यथा,—

“अतिदाने बलिर्बद्धः अतिमाने च कौरवाः ।

अतिरूपे हता सीता सर्वमत्यन्तगर्हितम् ॥

इति चाणक्यः ॥

अतिदिष्टः, त्रि, (अति + दिष्ट् + क्तः । अन्यधर्मा-
णामन्यत्रारोपणमतिदेशः यथा,—“तिष्ठंश्चित्
सार्वधातुकमित्यातिदेशिकसूत्रम् ।) अतिदेशवि-
शिष्टः । यथा,—“न समानगोत्रां भार्यां विन्दे-
तेत्यनेन शूद्रस्यापि सगोत्रा कथं न निषिध्यते”
इति चेदत्र उपदिष्टातिदिष्टगोत्रस्यैव निषेधो
नत्वतिदिष्टातिदिष्टशूद्रगोत्रादेः । इत्युदाहृतत्वं ॥
अतिदीप्यः, पुं, (अत्यन्तं दीप्यते विचित्रवर्णतया
आत्मना प्रकाशते अति + दीप् + कर्त्तरि ण्यत् ।)
रक्तचित्रकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिदेशः, पुं, (अति + दिष्ट् + भावे घञ्) अन्य-
धर्मस्यान्यत्र आरोपणं । यथा,—“इग्वदिकः”
इत्यादिः । इति दुर्गादासः ॥ कारिका यथा,—
“प्रकृतात् कर्मणो यस्मात् तत्त्वमानेषु कर्मसु ।
धर्म्मोऽतिदिश्यते येन अतिदेशः स उच्यते” ॥

इति मलमासतत्त्वम् ॥ स तु पञ्चविधः । शास्त्रा-
तिदेशः । १ यथा,—“नित्येन तुल्यं श्रेष्ठं स्यात्
इत्यत्र तुल्यशब्देन अतिदेशः” । १ । कार्य्याति-
देशः २ यथा,—“अप्रयाजास्ताः इत्यत्र कार्य्येण
निषेधेन दर्शपौर्णमासधर्म्मातिदेशः” । २ । निमि-
त्तातिदेशः ३ यथा,—“विकृतौ मौद्गचरयागे
ब्रीहिकार्य्यकारिणि मुद्गे ब्रीहिकार्य्यनिमित्तत्वात्
धर्म्माः प्रोक्षणादयः कथ्यन्ते” । ३ । व्यपदेशा-
तिदेशः ४ यथा,—“मासमभिहोत्रं जुहोति
इत्यत्र माससाध्यायनाख्ययागे अभिहोत्रपदव्यप-
देशात् अभिहोत्रधर्म्मातिदेशः” । ४ । “रूपा-
तिदेशः” ५ यथा,—“यजमानाद्भिन्नो यूपः इत्य-
त्र यूपे यजमानादन्यत्वरूपावगमात् यजमान-
धर्म्मस्य तदीयपरिमाणस्यातिदेशः” । इति आह्न-
विवेकटीकायां श्रीद्वयः ॥

अतिनु, त्रि, (कुगतिप्रादीतिसमासः । गोस्त्रियोहप-
सर्जनस्तेति ऋक्षः ।) अतीतनौकं । नावमतिक्रान्तं ।
नावोत्तीर्णं । इत्यमरः । तस्य पुंस्त्रीलिङ्गयोः
अतिनौः इति रूपं ॥

अतिपतनं, स्त्री, (अति + पत् + भावे ल्यट्) अत्ययः ।
अतिक्रमणं । इति शब्दरत्नावली ॥

अतिपश्याः [नृ] पुं, (अत्युत्कृष्टः पश्याः कर्मधारयः ।
अतेः पूजार्थत्वाद्ग समासान्तप्रत्ययः ।) सन्नार्गः ।
सुपथः । इत्यमरः ॥

अतिपचः, पुं, (अतिवृहत् पचं यस्य सः बज्रव्रीहिः ।)
हस्तिकन्दवृक्षः । शाकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिपातः, पुं, (अति + पत् + भावे घञ्) अति-
क्रमः । उपात्ययः । पर्ययः । इत्यमरः ॥ (यथा
शाकुन्तले—न चेदन्यकार्य्यातिपातः) ॥

अतिपातकं, स्त्री, (अतिदुष्टतया अन्यत् पातकं
पापमतिक्रान्तं प्रादिसमासः ।) नवविधपापमध्ये
गुह्यतरपातकं । तत् त्रिविधं । पुंसः मातृदुहित-

अति

सुधागमनजन्यं । स्त्रियास्तु पुत्रपितृश्वशुरगमन-
जन्यं । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

अतिबलः, चि, (अतिश्रयितं बलं यस्य सः बल-
ब्रीहिः ।) प्रबलः । अतिश्रयबलवान् । प्रबलबल-
विशिष्टः । इति मेदिनी ॥ (विजृम्भमाणोऽतिबलः
प्रत्यबुध्यत राजसः ॥ इति रामायणम्) ॥

अतिबला, स्त्री, अत्यन्तं बलं यस्याः सा बल-
ब्रीहिः ।) विश्वामित्रेण रामाय दत्ते अस्त्रविद्या-
विशेषे यथा,—

“यद्वाण्य दे इमे विद्ये बलामतिबलां तथा” ।

इत्यादि रामायणे ।) पीतबला । पीतवर्णवाडिवाला
इति ख्याता । पितारणी । इति मदनविनोदः ॥
गुरुशक्तीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायः ।
बलिका २ बल्या ३ विकङ्कता ४ वाद्यपुष्पिका ५
घण्टा ६ श्रुता ७ श्रुतपुष्पा ८ भूरिचला ९
वृथगन्धिका १० । तस्या गुणाः । तिक्तत्वं । कटुत्वं ।
वातघ्नमिनाशित्वं । दाहहृत्पाविषच्छर्दिहृत्क्षेदोप-
शमकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिभारः, पुं, (अतिभारेण वेगेन गच्छति अति-
भार + गम् + कर्त्तरि ड, उपपदसमासः ।) (खरः ।
अश्वतरः । गर्दभात् वडवाजातः अश्वभेदः ।) खे-
सरः । खचर इति भाषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अतिभूतिः, पुं, (अतिविभेद्यस्याः अति भी + अपा-
दाने क्तिप् ।) वज्रज्वाला । इति हलायुधः ॥

अतिभूमिः, स्त्री, (अतिश्रयिता भूमिर्मर्यादा
कर्मधारयः, अतिमर्यादा ।) आधिक्यं । यथा । प्राप्य
मन्मथमदादतिभूमिं दुःसहस्तनभराः सुरतस्येति
भाष्यः ॥ अतिश्रयितभूमिः ॥

अतिमङ्गल्यः, पुं, (अतिमङ्गलाय हितः अतिमङ्गल
+ यत् ।) विस्तृतः । इति रत्नमाला ॥ अतिश्रय-
मङ्गलजनके चि ॥

अतिमर्यादः, चि, (मर्यादामतिक्रान्तः प्रादि-
समासः ।) अतिश्रयितः । इति हेमचन्द्रः ॥ अति-
श्रये स्त्री ॥

अतिमात्रं, स्त्री, (मात्रामत्यतिक्रान्तं प्रादि-
समासः ।) अतिश्रयः । तद्व्युक्ते चि । इत्यमरः ॥
(यथा शाकुन्तले । अतिमात्रलोहितवर्णौ बाह्व
घटोत्तपेषात् ॥)

अतिमुक्तः, (पुं) माधवीलता । इत्यमरः ॥ तिनिश्र-
वृत्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिमुक्तिः, चि, (अतिश्रयेण मुक्तः निर्व्याणमुक्तिं गतः
अति + मुच् + कर्त्तरि क्तः, निर्व्याणमुक्तिविशिष्टः ।)
निष्कलः । निःसङ्गः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ प्राप्त-
निर्व्याणः ॥

अतिमुक्तकः, पुं, (मुच् + भावे क्त, अतिश्रयेण मुक्तं
बन्धशैथिल्यं यस्य सः बलब्रीहिः, कप् ।) तिनिश्र-
वृत्तः । इत्यमरः ॥ तिन्दुकवृत्तः । पुष्पवृत्तविशेषः ।
तत्पर्यायः । पुण्डकः २ मल्लिनी ३ भमरा-
नन्दा ४ कासुककान्ता ५ । तस्य गुणाः । कषायत्वं ।
श्रुतबलं । असनाशित्वं । पितृदाहज्वरोन्माद-
हिक्काच्छर्दिनिवारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अति

(कर्णिकारान् कुरवकान् चम्पकानतिमुक्तकान् ॥
इति रामायणे) ॥

अतिमोदा, स्त्री, (अत्यन्तो मोदो गन्धो यस्याः सा ।)
नवमल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरसा, स्त्री, अत्यन्तो रसो यस्याः सा ।) मूर्ध्वा-
लता । रास्ता । स्तीतनकां । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरिक्तः, चि, (अति रिच् + कर्त्तरि क्तः । श्रेष्ठे भिन्ने
श्रुत्ये च । भावे क्तः, अतिरेके आधिक्ये च ।)
अधिकः । अतिश्रयितः । तत्पर्यायः । समधिकः २ ।
इत्यमरः ॥

अतिरेकः, चि, (अति रिच् + भावे घञ् । आधिक्ये
श्रेष्ठ्ये च ।) अतिश्रयः । यथा,—
“सम्पूर्णं तूभयोर्ज्ञेयमतिरेके परेऽहनि” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अतिरोगः, पुं, (अत्यन्तोरोगः आधिः अति रुज् +
भावे घञ् ।) क्षयव्याधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरोमशः, पुं, (अतिश्रयितं रोम तदेव विद्यतेऽस्य
अतिरोमन् + मत्वर्थे श्) वनच्छागलः । इति
हारावली ॥ वृहत्त्वानर इति केचित् ॥ अति-
श्रयलोमयुक्ते चि ॥

अतिरोमशा, स्त्री, (अतिश्रयितं लोम अतिरोमन् +
मत्वर्थे श्, स्त्रियां टाप् ।) नीलबुझा । इति रत्न-
माला ॥

अतिवर्तुलः, पुं, (अतिश्रयितो वर्तुलः कर्मधारयः ।)
कलाय विशेषः । वाटुला कड़ाइ इति भाषा । इति
रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः सतीलशब्दे द्रव्याः ॥

अतिवादः, पुं, (अति + वद् + भावे घञ् ।) अभि-
वादः । परबोक्तिः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
“अतिवादास्तितिश्चेत् नावमन्येव कच्चनः ।
नचेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ मनुः ।)

अतिविकटः, पुं, (अतिश्रयितो विकटः भीषणः)
दुष्टहस्ती । इति शब्दमाला ॥ अतिकराले चि ॥

अतिविषा, स्त्री, (विषमतिक्रान्ता प्रादिसमासः । वा
विषमतिक्रान्तं यथा बलब्रीहिः ।) वृद्धविशेषः ।
आतश्म । आतैच इति भाषा । तत्पर्यायः । विश्वा
२ विषा ३ प्रतिविषा ४ उपविषा ५ अरुणा ६
शृङ्गी ७ महौषधं ८ । इत्यमरः ॥ काशीरा ९
श्वेता १० । इति रत्नमाला ॥ श्वेतकन्दा ११
भङ्गी १२ भङ्गुरा १३ विरूपा १४ श्लामकन्दा
१५ विषरूपा १६ वीरा १७ माद्री १८ श्वेत-
वचा १९ अमृता २० । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या
गुणाः । पाचकत्वं । ग्राहित्वं । दोषनाशित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ कटुत्वं । कफपित्तज्वरामा-
तिसारकासविषच्छर्दिनाशित्वञ्च ।

“त्रिविधातिविषा ज्ञेया शुक्ला कृष्णा तथा रूपा ।
रसवीर्यविपाकेषु निर्विषेव गुणाधिका” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

“विषा त्वतिविषा विश्वा शृङ्गी प्रतिविषारुणा ।
शुक्लकन्दा चोपविषा भङ्गुरा ब्रह्मवल्लभा ॥
विषा सोष्णा कटुस्तिक्ता पाचनी दीपनी हरेत् ।
कफपित्तातिसारामविषकासवमिक्त्रिमीन्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अति

अतिविस्मयनबोद्धा, स्त्री, (अतिविस्मया अति-
प्रश्रययुक्ता नवोद्धा प्रशयिनी नायिका इति यावत्
कर्मधारयः ।) स्त्रीयान्तर्गतमध्यनायिकाभेदः । तस्याः
लक्षणं । नायकातिश्रयप्रश्रययुक्ता । अस्याश्चेष्टा ।
सधैर्यसापराधनायके वक्रोक्तिः । अधैर्यसापरा-
धनायके परस्ववाक् । इति रसमञ्जरी ॥

अतिवृष्टिः, स्त्री, (अतिश्रयेण वृष्टिः वर्षणं ।) अति-
श्रयवृष्टिः । इति विशेषः । स तु महद्वर्षणरूपः
द्वयोष्णामुत्पातः । यथा,—

“अतिवृष्टिरनावृष्टिः श्लभा भूषिकाः खगाः ।

प्रत्यासन्नाश्च राजानः षड्वेता इत्यः स्मृताः ॥

इति पराशरः ॥

अतिवेलं, स्त्री, (वेलं मर्यादां ब्रूलं वा अतिक्रान्तं
प्रादिसमासः, ऋस्त्वः ।) अतिश्रयिते चि । इत्यमरः ॥
(जलमतिवेलं पयोराशेः ॥ गीतिमाला) ।

अतिव्यथा, स्त्री, (अत्यन्ता व्यथायातना कर्मधारयः ।
व्यथ + भावे अङ् स्त्रियां टाप् ।) अतिश्रययातना ।
तीव्रवेदना । इति शब्दरत्नावली ॥

अतिव्याप्तिः, स्त्री, (अतिश्रयेण व्याप्तिर्यापनं ।) अतिश्रय-
व्यापनं । अलक्ष्ये लक्षणस्य गमनं । यथा साध्या-
भाववदवृत्तित्वमिति व्याप्तिज्ञाने धूमवान् वज्रि-
रित्यत्र धूमाभावाधिकरणदृष्टत्वाभावमादाय
अतिव्याप्तिः । इति तार्किकाः ॥ स्वाव्यवहित-
प्राक्क्षणावच्छेदेन रविभुज्यमानराश्रीयरवि-
संयोगविशिष्टस्यान्तिमक्षणकत्वं मलमासत्वं
भानुलक्षिते अतिव्याप्तिवारणाय औत्पातिकभिन्न-
त्वेन विशेषणीयं । इति मलमासतत्त्वटीका ॥
मुख्यफलजनकथाप्राजनकत्वे सति मुख्यफला-
जनकत्वं अङ्गत्वं घटादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यत्वं
इति तिथ्यादितत्त्वटीका च ॥

अतिशक्तिता, स्त्री, (अतिश्रयिता शक्तिः कर्मसाधन-
सामर्थ्यं यस्य बलब्रीहिः, तस्य भावः तल् स्त्रियां
टाप्) विक्रमः । महाबलं । इत्यमरः ॥

अतिशक्तिमाक् [ज्] पुं, (अतिश्रयिता शक्तिः कर्म
साधनसामर्थ्यं कर्मधारयः । तां भजते अतिशक्ति
+ भज् + कर्त्तरि णिच्, उपपदसमासः ।) अति-
श्रयशक्तिविशिष्टः । अतिसमर्थः । सवीर्यमतिशक्ति-
माक् । इत्यमरः ॥

अतिश्रयः, पुं, (अति + श्रो + अच्) अधिकः । तत्-
पर्यायः । भरः २ अतिवेलं ३ भृशं ४ अत्यर्थं ५
अतिमात्रं ६ उद्गाढं ७ निर्भरं ८ तीव्रं ९
एकान्तं १० नितान्तं ११ गाढं १२ वाढं १३
दृढं १४ । इत्यमरः ॥ अतिमर्यादः १५ उत्-
कर्षः १६ । इति हेमचन्द्रः ॥ बलवत् १७ सुख १८
किमुत १९ सु २० अतीव २१ अति २२ । इत्य-
यवर्गे अमरः ॥ अतिरिक्तः २३ समधिकः २४ ।
इति विशेष्यनिष्पवर्गे अमरः ॥

अतिश्रयनं, स्त्री, (अति + श्रो + भावे ल्युट्) अति-
श्रयः । तद्व्युक्ते चि । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।
(श्रयनमतिक्रान्तं अत्यादीतिसमासः । अतिक्रान्त
श्रयनम् ॥)

अतिश्रयनं, स्त्री, (अति श्रो + स्थाये णिच् भावे

अति

ल्युट्।) अतिशयनं। इति शब्दरत्नावली॥ (आ-
धिकां। प्रकर्षः। प्रशंसा।)
अतिशोभनः, त्रि, (अतिशोभते अति + शुभ +
कर्त्तरि ल्युट्।) अतिशयशोभायुक्तः। अतिप्रशस्तः।
श्रेष्ठः। इत्यमरः॥
अतिसञ्जनं, स्त्री, (अतिशयेन सजनं दानं अति +
सज् + भावे ल्युट्) अतिशयदानं। तत्पर्यायः।
विलम्बः॥ इत्यमरः॥ दानं। बधः। इति मेदिनी॥
(विधुरां ज्वलनातिसर्जनात् ननु मां प्रापय प्रत्यु-
रन्तिकं॥ इति कुमारसम्भवे॥)
अतिसारः, पुं, (अतिशयेन मलं द्रवीकृत्य सरति
निःसारयति अति + सृ + व्याधिमलवलेष्विति
वक्तव्यमिति वार्त्तिकसूत्रेण कर्त्तरि घञ् वृद्धिः
दीर्घश्च।) बहुद्रवमलनिःसरणरोगः। तत्पर्यायः।
अन्नगन्धिः॥ उदरामयः॥ इति त्रिकाण्डशेषः॥
अतीसारः॥ इति वैद्यकं॥ *॥ तस्य निदानं।
“गुर्वतिस्त्रिगुणं लोषाद्रवस्थूलातिशीतलैः।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विधमेवापि भोजनैः॥
खेहाद्यैरतिधुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विधैर्भयैः।
शोकादुल्लाम्बमद्यातिपानैः साध्यैर्तुष्ययैः॥
जलाभिरमणैर्वैगविघातैः क्षिमिदोषतः।
वृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते”॥
संप्राप्तिर्यथा,—
“संप्राप्त्यापां धातुरभिं प्रवृद्धः
शक्तस्मिन्नो वायुनाथः प्रगुहः।
सरत्पतीवातिसारं तमाहु-
व्याधिं घोरं भङ्गविधं तं वदन्ति॥
यकैकशः सर्वशस्त्राणि दीपैः
शोकिनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः”॥ *॥
पूर्वकं यथा,—
“हृमाभिपायूदरकुक्षितोद-
गात्रावसादानिलसन्निरोधाः।
विट्शङ्ग आध्वागमयाविपाको
भविष्यत्तस्य पुरःसराणि॥”
इति माधवकरः॥ अथ सामान्यातिसारस्य
चिकित्सानाह।
“आमपक्वमं हिला नातिसारक्रिया यतः।
अतोऽतिसारे सर्वस्त्रिद्वामं पक्वञ्च लक्षयेत्॥
क्रमशश्चिकित्सा। तन्नामपक्वयोजनं॥
“संश्लेषमानेदीर्घैस्तु न्यस्तमधु निमज्जति।
पुरीषं भृशदुर्गन्धिं पिच्छिलं चामसंज्ञितं॥
एतान्येव तु निज्जानि विपरीतानि यस्य वै।
लाघवञ्च विशेषेण तत्तु पक्वं विनिर्दिशेत्॥ *
न च संग्राह्यं दद्यात् पूर्वमातिसारिणे।
अकाले संगृहीतो हि विकारान् कुशते बह्वन्॥
दण्डकालसकाधानग्रहण्यशौभगन्दरान्।
शोथं पाण्ड्यामयं शीघ्रगुल्मेहोदरज्वरान्॥
डिम्बस्थः स्थविरस्थश्च वातपित्तात्मकश्च यः।
क्षीणधातुबलस्यापि वज्रदोषोऽतिविश्रुतः॥
आमोऽपि क्षन्मनोयः स्यात् पाचनान्तरणं भवेत्।
लङ्घनमेकं सुक्ता न चान्यदस्तीह भेषजं बलिनः।
समुदीर्णदोषनिघ्नं तत् पाचयते तथा श्रमयेत्॥

अति

लङ्घनयव दोषदुःसहप्रिपासायां दोषपाकाधिं
षडङ्गविधिना र्जयतं योगचतुष्टयमाह,—
“धान्योदीच्यतं तोयं दृष्ट्वादाहातिसारिणे।
क्रीवेरष्टङ्गवेराभ्यां मुक्तपर्यटकेन वा॥
मुक्तोदीच्यतं शीतं प्रदातव्यं पिपासवे।
हितं लङ्घनमेवादौ पूर्वकूपेऽतिसारिणः॥
कार्थं वानप्रस्थान्ते प्रद्वं लघुभोजनं।
पथ्यादास्वचामुल्लैर्नागरातिविधान्वितैः॥
आमातीसारनाशाय ज्ञायमेभिः पिवेन्नरः।
पथ्यादिज्ञायः॥ *॥
“पाठाहिङ्गुजमोदोप्रापञ्चकोलाब्जं रजः।
उष्णाम्बुपीतं सरजं जयत्यामं ससैन्धवं”॥
पाठादिचूर्णं॥ *॥
“हरीतकीं सातिविषां हिङ्गु सौवर्चलां वचां।
सैन्धवञ्चापि संधिष्य पाययेदुष्णवारिणा॥
आमातिसारं योगोऽयं पाचयित्वा चिकित्सति।
आमातिसारो योगेन यद्येतेन न शस्यति।
न तं योगप्रतेनापि चिकित्सति चिकित्सकः॥”
चिकित्सति अपनयति। हरीतक्यादिकल्काः॥ *॥
“वत्सकातिविषा विल्वमुस्तवाजकजं वृद्धं।
अतीसारं जयेत् सामं चिरजं रक्तशूलजित्”॥
वत्सकादिज्ञायः॥ *॥
“एरण्डरससंयुक्तं पक्वमामञ्च नागरं।
आमातिसारशूलघ्नं दीपनं पाचनं परं”॥
नागरस्य पुटपाकः कल्काश्च॥ *॥
“धान्यबालकविल्वाम्बुनागरैः पाचितं जलं।
आमशूलविवन्धघ्नं पाचनं नित्यसेवितं”॥
धान्यपक्वञ्च॥ *॥
“पित्ते धान्यचतुष्कन्तु शुष्ठीत्यागावदन्ति हि।
रक्तेऽपि पित्तसाधन्योऽद्वितं धान्यचतुष्टयं”॥
धान्यचतुष्कं॥ इति आमातिसारस्य चिकित्सा॥ *॥
“सलोभं धातकीविल्वं मुक्ताब्जास्थिकलिङ्गकं।
पिवेन्नाहिषतकोण पक्वातीसारनाशनं”॥
लोभादिचूर्णं॥ *॥
“अम्बुका धातकी लोभं समङ्गा पक्वकोशरं।
मधुकारलुविल्वञ्च पक्वातीसारहा गणः॥”
अरलुः श्लोणाकः। पाठादिगणः॥ *॥
“समङ्गा धातकीपुष्पं मङ्गिका लोभयव च।
शास्त्रलोवेष्टको लोभो दाडिमद्रुफलत्वचौ॥
आम्बास्थिमथ्यं लोभञ्च विल्वमथ्यं प्रियङ्गु च।
मधूकं शृङ्गवेरञ्च दीर्घवृन्तात्वगेव च॥
चत्वार एते योगाः स्युः पक्वातिसारनाशनाः।
ते योगा उपयोग्याः स्युः सद्योऽस्त्रास्तुलाम्बुना॥”
समङ्गा च लज्जालुः। शास्त्रलोवेष्टको मोचरसः।
दाडिमस्य द्रुमफलयोग्यत्वचौ। प्रियङ्गोर्गुणसकत्वमच
फले वर्त्तमानत्वात् शृङ्गवेरमच शुष्ठी। दीर्घवृन्तः
श्लोणाकः तस्य त्वक्। समङ्गादीनि चत्वारि चूर्णानि॥
“कञ्चटजम्बूदाडिमशृङ्गाटकपत्रविल्ववर्हिष्ठं। जल-
धरनागरसहितं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुन्ध्यात्”॥
कञ्चटं चवराई शाकस्य भेदः। कञ्चटादिभि-
स्तुभिः पत्रशब्दः सम्बध्यते। वर्हिष्ठं बालकं
गङ्गाधरज्ञायः॥ *॥

अति

“मोचरसमुक्तनागरपाठारलुधातकीकुसुमैः।
चूर्णे मथितसमेतं रुग्णद्वि गङ्गाप्रवाहमपि”॥
अरलुः श्लोणाकः। मथितं निर्जलं दधि वस्त्रपूतं।
गङ्गाधरचूर्णं॥ *॥
“मुक्तावत्सकवीजं मोचरसो विल्वधातकीलोभं।
गुडमथितसंप्रयुक्तं गङ्गामपि वेगवाहिनीं रुन्ध्यात्”॥
द्वितीयं गङ्गाधरचूर्णं॥ *॥
“मुक्तारलुकुशुण्ठीभिर्धातकीलोभबालकैः।
विल्वमोचरसाभ्याञ्च पाटोन्मयववत्सकैः॥
आम्बवीजसमङ्गातिविषायुक्तैर्विचूर्णितैः।
मधुतण्डुलपानीयपौतैर्नश्येत् प्रवाहिकां॥
सर्वोऽतिसारा ग्रहणी प्रशमं याति वेगतः।
वृद्धगङ्गाधरं चूर्णं रुन्ध्याङ्गीर्णावाहिनीं”॥
समङ्गा लज्जालुः। वृद्धगङ्गाधरचूर्णं॥ *॥
अङ्गोठमूलकल्काः तण्डुलपयसा समात्तिकाः पीतः।
सेतुरिव वारिवेगं कटिति रुन्ध्यादतीसारं”॥
अङ्गोठकल्काः॥ *॥
“कुटजत्वग्बलासाङ्गा द्रोणीरे पचेत् भिषक्।
पादशेषं वृद्धं नीत्वा वस्त्रपूतं पुनः पचेत्॥
लज्जालुर्धातकी विल्वं पाठा मोचरसस्तथा।
मुक्तं प्रतिविषा चैव चूर्णान्येषां पलं पलं॥
निक्षिप्य विपचेत्तावत् यावत् दूर्वां प्रलिप्यते।
जलेन छागदुग्धेन पीतो मण्डेन वा जयेत्॥
घोरान् सर्वानतीसारान् नानावर्णान् सवेदनान्।
अष्टगदरं समलञ्च तथाशंसि प्रवाहिकां”॥
कुटजावलेहः॥ *॥
“क्षालबालं सुदृढं पिष्टैरामलकैर्भिषक्।
आर्द्रकस्य रसेनाशु पूरयेन्नाभिर्मण्डलं॥
नदीवेगोपमं घोरं वृद्धं दुर्जरं वृणां।
सद्योऽतिसारमजयं नाशयत्येष योगराट्॥
पाठा पिष्टा च गोदन्ना तथा रुन्ध्यात्त्वगाल्जना।
अतीसारं यथादाहयुक्तं हन्यदरे घृता॥ *॥
अथ वातातिसारस्य लक्षणं।
“अरुणं फेजिलं रुक्तामलमल्पं मुजसृजः।
शक्तदामं सरक्कलब्धं सास्तेनातिसार्यते”॥
अरुणमोषद्रक्तं। शक्तत् पुरीषं। सरक्कलब्धं
शब्दो गुदे। तत्साहचर्यात् रुग्णपि गुद एव
बोद्धव्यः॥ *॥ तस्य चिकित्सा।
“वचा चातिविषा मुक्तं बीजानि कुटजस्य च।
श्रेष्ठः कषाय एतेषां वातातिसारशान्तये”॥ *॥
अथ पित्तातीसारस्य लक्षणं।
“पित्तात् पीतं वृद्धजलं दुर्गन्धि हरितं द्रुतं।
गुदपाकद्वयामूर्च्छादाहयुक्तं प्रवर्त्तते”॥ *॥
तस्य चिकित्सा।
“विल्वशृङ्गयवाम्बोदबालकातिविषाक्षतः।
कषायो हन्यतीसारं सामं पित्तसमुद्धवं”॥
विल्ववादिकषायः॥ *॥
“रसाङ्गनं सातिविधं कुटजस्य पलं त्वचं।
धातकीशृङ्गवेरञ्च पाययेत्तण्डुलाम्बुना॥
निहन्ति मधुना पीतं पित्तातीसारमुत्पलं।
अग्निं सन्दीपयत्येतत् शूलमाशु निवारयेत्॥
रसाङ्गनादिचूर्णं॥ *॥ अथ पित्तातिसारभेदस्य

अति

रक्तातीसारस्य संप्राप्तिमाह,—

“पित्तवृद्धिं यदात्यर्थं द्रव्याणाम्नाति पित्तिके ।
तद्दोषाज्जायते शीघ्रं रक्तातीसार उल्लङ्घः ॥*॥”
तस्य चिकित्सा ।

वत्सकत्वगार्द्रा दाडिमफलसम्भवा त्वक् च ।
त्वगयुगलं पलमानं विपचेदष्टांशसन्मते तोये ॥
अष्टमभागं शेषं क्वाथं मधुनापिबेत् पुनरपि ।
रक्तातिसारमुल्लङ्घमतिशयितं नाशयेन्नित्यं ॥
कुटजदाडिमक्वाथः ॥ * ॥

“कुटजातिविषा मुत्तं बालकं लोभ्रचन्दनं ।
धातकी दाडिमं पाठा क्वाथमेवां समाक्षिकं ॥
पिबेद्रक्तातिसारे तु दाहशूलामसंयुते ।
कुटजादिक्वाथोऽयं सर्वातीसारनाशनः ॥”
चन्दनमत्र रक्तचन्दनं कुटजादिक्वाथः ॥ * ॥

“गुडेन भक्षयेद्विलं रक्तातीसारनाशनं ।
आमशूलविबन्धघ्नं कुक्षिरोगहरं परं ॥”
विलं मुखेन बालविलगमं शीतं तत्स्वेदनेदकं
चानुपेयं । गुडविलं ॥ * ॥

“जम्बाज्जामलकीनान्तुकुट्टयेत् पल्लवान् नवान् ।
संगृह्य स्वरसं तेषां अजालीरेण योजयेत् ॥”
तत्पिबेन्नमधुना युक्तं रक्तातीसारनाशनं ।
जम्बादिस्वरसः ॥ * ॥

“निष्काण्य मूलममलं गिरिमल्लिकायाः
सम्यक् पलहितयसम्बुचतुःशरवे ।
तत्पादशेषसन्निधं खलु शोषणीयं
क्षीरे पलद्वयमिते कुषलैरजायाः ॥
प्रक्षिप्य माषकान्छौ मधुनास्तत्र शीतले ॥
रक्तातिसारी तत्पीत्वा नैरुज्यं क्षिप्रमाप्नुयात् ॥”
कुटजक्षीरं ॥ * ॥

“पीत्वा श्रुतावरीकृष्णं पयसा क्षीरसुगं जयेत् ।
रक्तातिसारं पीत्वा वा तथा सिद्धं घृतं नरः ॥”
श्रुतावरीकृष्णसदृष्टतच्च ॥ * ॥

“गोदुग्धनवीनतन्तु मधुना सितया सह ॥
लोढं रक्तातिसारे तु ग्राहकं परमं मतं ॥
नबनीतावल्लेहः ॥ * ॥

“पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।
रक्तातिसारजिघ्रक्षपित्तदृष्टाहमेहसुत् ॥
चन्दनमत्र श्वेतं । चन्दनकल्काः ॥ * ॥

“विरिकैर्बुडभिर्यस्य गुदं पित्तेन दहते ।
पचते वा तयोः कार्यं सेकप्रक्षालनादिकं ॥
आदिशब्देन लेपादिग्रहः ।

“पटोलयष्टीमधुकक्वाथेन शिशिरेण हि ।
गुदप्रक्षालनं कार्यं तेनैव गुदसेचनं ॥
दाहे पाके हितं क्रागीदुग्धं सक्षौद्रशर्करं ।
गुदस्य क्षालने सेके युक्तं पाने च भोजने ॥
गुदस्य दाहपाकयोः ।

“गुदनिःसरणे प्रोक्तं चाङ्गेरीघृतमुत्तमं ।
अतिप्रवृत्त्या महती भवेद्यदि गुदव्याधौ ।
खिन्नमूषकमांसेन तदा संखेदेद्गुदं ॥
अथ गोधूमचूर्णस्य संगीतस्य तु वारिण्या ।
साक्षात्स्य गोलकं कृत्वा मृदु संखेदेद्गुदं ॥
(गुदव्याधायां) गुदभंशे गुदखेहेरभ्यल्यान्तःप्रवेशयेत् ।

अति

प्रविष्टं खेदेयेन्मन्दं मूषकस्याभिषेण हि ॥”
मूषकस्याभिषेण काङ्गिकेनोत्स्निगेन ररख-
पत्रादिस्थापितेन खेदेयेत् ।

“मूषकस्याथ वसया पायुं सम्यक् प्रलेपयेत् ।
गुदभंशाभिधो व्याधिः प्रणश्यति न संशयः ॥
चाङ्गेरीकोलदध्यस्तक्षारनागरसंयुतं ।
घृतं विपक्वं पातय्यं गुदभंशगदापहं ॥

चाङ्गेरी चतुष्पत्रा अल्लोलनिका तस्याः स्वरसः
कोलस्य क्वाथः दध्यन्तं दधिरूपमन्तं एतच्चयं
मिलितं घृताञ्जतुर्गुणं । क्षारनागरयोः कल्काः ।
चाङ्गेरीघृतं ॥ * ॥

“कोमलं पद्मिनीपत्रं यः खादेच्छर्करान्वितं ।
एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥
पद्मिनीपत्रं पुरश्चनिपत्रं तत्तन्शोष्य संचूर्ण्य शर्करा
युक्तं खादेत् । अगस्त्यगुदभंशोऽतीसारं विनापि
भवति । ततः क्षुद्ररोगेषु लिखितः । अत्र तु
गुदस्य दाहपाकव्याधिसंज्ञात् भंशोऽपि लिखितः ।
चिकित्सा तूभयत्र तुल्यैव ॥ * ॥ अथ श्लेष्माति-
सारस्य लक्षणं ॥

“श्वेतं स्निग्धं घनं विषं शीतलं मन्दवेदनं ।
गौरवाण्डचिसंयुक्तं श्लेष्मणा सार्थते शृङ्खलं ॥
विषं स्यादामगम्य यत् ॥ * ॥ अथ तस्य चिकित्सा ।
“श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनं ।
योज्यश्वामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ॥
चयश्चातिविषा कुष्ठं बालविलं सनागरं ।
वत्सकत्वक्फलं पथ्या कृद्दिश्लेष्मातिसारनुत् ॥
चव्यादिक्वाथः ॥ * ॥

“हिङ्गुसौवर्चलं व्योषमभयातिविषा वचा ।
पीतमुष्णाम्बुना चूर्णमेवां श्लेष्मातिसारनुत् ॥”
हिङ्गुसौवर्चलं ॥ * ॥

“क्षामिशकवचाविलेपेऽशीधान्याककटफलं ।
एषां क्वाथं भिषग्दद्यात् अतीसारे बलासजे ॥
विडङ्गादिक्वाथः ॥ * ॥ अथ द्विदोषजातिसाराणां
लक्षणानि चिकित्सा च ।

“द्विदोषलक्षणां विद्यादतीसारं द्विदोषजं ।
तेषां चिकित्सा प्रोक्तैव विशिष्टा च निगद्यते ॥
कटफलं मधुकं लोभ्रत्वक् दाडिमफलस्य च ।
सतण्डुलजलं चूर्णं वातपित्तातिसारनुत् ॥
वातपित्तातिसारे ॥ * ॥

“चित्रकातिविषा मुत्तं बालविलं सनागरं ।
वत्सकत्वक्फलं पथ्या वातश्लेष्मातिसारनुत् ॥
वातश्लेष्मातिसारे ॥ * ॥

“मुस्ता सातिविषामूर्वा वचा चकुटजः समाः ।
एषां कषायः सक्षौद्रः पित्तश्लेष्मातिसारनुत् ॥
पित्तश्लेष्मातिसारे ॥ अथ सन्निपातातिसारस्य लक्षणं ।

“तन्प्रायतो मोहसादास्यशोषी
वर्चः कुर्यान्नैकरूपं दृष्यते ।
सर्वोद्भूते सर्वलिङ्गोपपत्तिः
क्षुब्धोऽसाध्यो बालविल्लक्षणं ॥
अथ तस्य चिकित्सा ॥ * ॥

“पञ्चमूलोबलाविल्लगुडूचीमुस्तनागरेः ।
पाठाभूनिम्बवर्दिष्टकुटजत्वक्फलैः प्रत्यं ॥

अति

सर्वजं हन्यतीसारं ज्वरहापि तथा वभिं ।
सशूलोपद्रवं श्वासं कासं वापि सुदुस्तरं ॥
पञ्चमूल्यच सामान्या पित्ते योज्या कनीयसी ।
वाते पुनर्वर्त्तसे च सा योज्या महती मता ॥

वर्हिष्ठं बालकं । पञ्चमूल्यादिक्वाथः ॥ * ॥
“अभया नागरं मुत्तं गुडेन सह योजितं ।
चतुःसमेयं गुटिका स्यान्निदोषातिसारनुत् ॥
आमातिसारमानाहं सविबन्धं विसृचिकां ।
क्षामीनरोचकं हन्यादीपयत्याशु चानलं ॥
चतुःसमो मोदकः ॥ * ॥

“तत्कालाकृष्टकुटजत्वचं तण्डुलवारिण्या ।
पिष्टां चतुःपलमितां जम्बुपल्लववेष्टितां ॥
सूत्रेण बद्धा गोधूमपिष्टेन परिवेष्टितां ।
लिप्ताश्च घनपङ्केन निर्दहेद्भोग्याभिना ॥
अङ्गारवर्णाश्च मृदं दृष्ट्वा वज्रेः समुद्धरेत् ।
ततो रसं समादाय शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥
उक्तः कृष्णाचिपत्रेण पुटपाकस्तु कौटजः ।
जयेत् सर्वानतीसारान् दुस्तरान् कुक्षिरौत्थितान्
कुटजपुटपाकः ॥ * ॥

“कुटजत्वक्कृतः क्वाथो वस्तुपूर्वो घनीकृतः ।
स लोढोऽतिविषायुक्तः स्यान्निदोषातिसारनुत् ॥
इच्छन्त्यन्नाशमांसेन क्वाथादतिविषारजः ।
प्रक्षिपेद्वा चतुर्धांशमिति कैचिददन्ति हि ॥
कुटजवल्लेहः ॥ * ॥

“पलमङ्कोटमूलस्य पाठां दाव्यं च तत्तमां ।
पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकान्तसम्मितान् ॥
क्वाथान् क्वाथं तान् कुर्यात्तेज्येकं तण्डुलाम्बुना ।
पेषयित्वा प्रदद्यात्तं पानाय गदिने भिषक् ॥
वातपित्तकफोद्धृतां हन्तृजान् सान्निपातिकान् ।
हन्यात् सर्वानतीसारान् वटकोऽयं प्रयोजितः ॥
अङ्कोठवटकः ॥ * ॥ अथान्तुजस्य श्लेष्माति-
सारस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।

तैलेर्भावैः शोचतोऽप्याशनस्य
वाय्वोष्णा वै वज्रिमाविश्य जन्तोः ।
कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत् तस्य रक्तं
तच्चाधस्तात् काकागन्तीप्रकाशं ॥
निर्गच्छेद्दे विष्टिमिश्रं ह्यविष्टा
निर्गन्धं वा गन्धवद्वातिसारः ।
श्लेष्मातोऽप्यत्र दुःखिकित्सोऽतिमात्रं
रोगो वैद्यैः कथं एव प्रदिष्टः ॥

अयमर्थः । तैलेर्भावेऽप्युचित्तद्वयादिभिः शोचतः श्लेष्मा-
कुर्वतः । जन्तोः प्राणिनः । वाय्वोष्णा वायुः श्लेष्मज-
देहोष्णश्च जनितां नेत्रनासागलादिषु जलं तेन स-
हितः उष्मा श्लेष्मजं देहतेजः । स कोष्ठं गत्वा वज्रि-
माविश्य जठराग्निं मन्दीकृत्य । वायुसाहित्यादुष्ण-
यापि वज्रेर्मन्दीभाव इति न दोषः । वज्रेर्मन्दीभावादेव
अप्याशनस्येति जन्तोर्विशेषणं । ततस्तस्य जन्तोः
रक्तं क्षोभयेत् स्वस्थानाच्छालयेत् । इति संप्राप्तिः ॥
अथ लक्षणं । तच्च रक्तं अधस्तात् गुदात् काका-
गन्तीप्रकाशं गुड्वाफलसदृशं विष्टिमिश्रं गन्ध-
वच्च । अविट् निर्गन्धं वा निर्गच्छेत् । श्लेष्मातो-
मोऽतिसारः अतिमात्रं दुःखिकित्सः । श्लेष्माप-

नोदनं विना केवलेन भेषजेन प्रतिकर्तुमशक्य-
त्वात् । एषोऽतिसारः वैद्यैः कष्टः कष्टेन साध्यः ।
प्रदिष्टः कथित इत्यर्थः ॥ * ॥ अथागन्तुजत्वेन
साध्यात् भयातिसारस्यापि संप्राप्तिपूर्वकं लक्षण-
मत्रैवाह ।

“भयेन क्षोभिता दोषा दृश्यन्ति मलं यदा ।
तदातिसार्यते तन्तु क्षिप्रमुष्णजलज्वरं ॥
वातपित्तातिसारस्य प्रायो लिङ्गैः समन्वितं ।
न भयोपशमाच्छन्ने यस्मिन् स्यात् स भयात् स्मृतः ॥
ज्वर इति ज्वरं जले ज्वमानं । ननु भयाति-
सारस्य कथमागन्तुजत्वमयमपि दोषज एव ।
यत आह । भयेन क्षोभिता दृषिता दोषा मलं
दृश्यन्ति । तन्मलमतिसरति । अत्र पूर्वमेव
दोषसम्बन्धः । उच्यते ।

“रागद्वेषभयात् ये च ते स्फुरागन्तवो गदाः” ।
इति वचनाद्भयातीसार आगन्तुज एव । श्लोकस्य
त्वयसर्थः । भयेनैव हेतुभूतेन दोषा वातपित्त-
कषा अतीसारणाय क्षोभिताः सञ्चालिताः न
दृषिता भयेन त्रयाणामपि दोषाणां दूषणासम्भ-
वात् । अतिसर्तुं चलिता वातपित्तकषा मलं
दृश्यन्ति तत् सर्वं वातपित्तकषामलं भयेनैवाति-
सार्यते । पश्चादावसम्बन्धो भयाद्वायुरिति वच-
नात् । अतएव भयातिसारे वातहर्षेण क्रिया
कथितेति समाधिः ॥ * ॥ अथ तयोश्चिकित्सा ।
“भयशोकसमुद्भूतौ क्षौधौ वातातिसारवत् ।
तयोर्वातहरी कार्या हर्षणाश्वासनैः क्रिया” ॥
वातातिसारवत् वातातिसारलक्षणैः । तयो-
श्चिकित्सा च हर्षणाश्वासनपूर्विका वातहरी
कार्या ॥ * ॥ अथामातीसारस्य संप्राप्तिपूर्वकं
लक्षणमाह ।

“अन्नाजीर्णात् प्रदुताः क्षोभयन्तो-
दोषाः कोष्ठे धातुसंधान् मलांश्च ।
नानावर्णैकैकशः सारयन्ति
शूलोपेतं मष्टमेन वदन्ति ॥

अन्नं भुक्तं तदजीर्णं चेति कर्मधारये अन्नाजीर्णं
तस्मात् प्रदुता उपदुताः । क्षोभयन्तः घाल-
यन्तः । नैकश इत्यत्र नाकादिवाताक्षरविप-
र्ययः । नन्वामेन दोषा दृश्यन्ते गुर्वादिभक्ष-
णादिभिरिव ते अतीसारमुत्पादयन्ति । नन्वाम-
मेवातीसारमुत्पादयति । तेनामातीसारोऽपि
दोषज एव किमर्थमयं पृथगुच्यते । उच्यते । आ-
मातीसारस्य चिकित्साविशेषार्थं संप्राप्तिपूर्वको
लक्षणविशेषः पृथगुक्तः । कः स चिकित्साविशेषः
स्तमाह । अतिसारेषु सर्वेष्वेव संयाहकमौषध-
मुक्तमामातीसारे तु ग्राहकं विरुद्धं । यत उक्तं ।
“नामे संयाहकं विद्यादतीसारे कदाचन ।
संगृहीतो बलादामो विकारान् कुरुते बह्वन्” ॥
इति । बलाद्दोषजबलात् । विकारान् ग्रहण्या-
भ्रानशूलगुल्मशोथोदरज्वरादीन् ॥ * ॥ तस्य
चिकित्सा ।

“वत्सकातिविषा शुण्ठी विण्महिषुध्याम्बुदाः ।
चित्रकेय युता र्षा क्वाथ आमातिसारवत्” ॥

आमातिसारस्य चिकित्सा पूर्वमुक्तैव ॥ * ॥
“शोथघ्नीन्द्रयवाः पाठा विडङ्गातिविषा घनाः ।
क्वथिताः सोषणाः पीताः शोधातिसारनाशनाः” ॥
शोथघ्नी पुनर्नवा । उषणं मरिचं । सशोधातो-
सारे ॥ * ॥

“आम्नास्थिमध्यमालूरफलक्वाथः समाक्षिकः ।
शर्करासहितो हन्यात् कर्द्यतीसारमुल्बणं” ॥
मालूरफलं विण्मफलं ।

“कषायो भृष्टमुद्गस्य सलाजमधुशर्करः ।
निहन्त्याच्छर्द्यतीसारं दृष्ट्यादाहं ज्वरं भ्रमं” ॥
कर्द्यतीसारे ॥ * ॥

“दध्ना ससारस्य समाक्षिकेण
मुञ्जीत निःसारकपीडितस्तु ।
सुतप्तकुप्यक्वथितेन चापि
क्षीरेण शीतेन मधुसुतेन” ॥

निःसारकः निद्राही इति लोके । सुतप्तकुप्य-
क्वथितेन । सुतप्तसुवर्णरजतेतरलोहनिर्व्यापय-
क्वथितेन । मुञ्जीत पथ्यमिति शेषः ॥ निःसा-
रके ॥ * ॥

“दीप्ताग्निर्घृणीरो यः सार्थ्यते फेनिलं शृङ्गत् ।
स पिबेत् फाणितं शुण्ठीं दधि तैलं पयो हृतं ॥
बला विश्वाश्रुतं क्षीरं गुडतैलानुयोजितं ।
दीप्ताग्निं प्रायेत् प्रातः सुखदं वर्धसत्तये” ॥
पुरीषक्षये ॥ * ॥

“तुलां संकुच्य विण्मस्य पचेत् पादावशेषितं ।
सक्षीरं साधयेत्तैलं क्षुण्णपिष्टैरिमैः समैः ॥
विण्मं सधातकीकुष्ठं शुण्ठीं रास्ना पुनर्नवा ।
देवदारु वचा मुस्तं लोभ्रमोचरसान्वितं ॥
रुमिर्द्विभिना पक्वं ग्रहण्यर्शोऽतिसारवत् ।
विण्मैलमिति ख्यातमन्त्रिपुत्रेण भाषितं ॥
ग्रहण्यर्शोऽधिकारे ये स्नेहाः समुपदर्शिताः ।
प्रयोज्यास्तेऽतिसारेऽपि त्रयाणां तुल्यहेतुता” ॥
त्रयाणां ग्रहण्यर्शोऽतिसाराणां । विण्मैलं ॥ * ॥
अथातिसारभेदस्य प्रवाहिकायाधेः संप्राप्ति-
पूर्वकलक्षणमाह ।

“वायुः प्रवृद्धो निश्चितं बलासं
नुदत्यधस्तादहिताशनस्य ।
प्रवाहोऽप्यं बह्वशो मलाक्तं
प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञा” ॥

अस्यायमर्थः । अहिताशनस्य अतिशयेन वातल-
भक्ष्यभोजिनः । प्रवृद्धो वायुः प्रवाहः कण्ठ-
हृद्गलेन सशब्दं वायुमपानमार्गेण त्यजतः ।
निश्चितं सञ्चितं । बलासं कफं । मलाक्तं पुरी-
षयुक्तं अल्पं । बह्वशः वारंवारं । अधस्तात्
गुदमार्गेण । नुदति प्रेरयति । तज्ज्ञाः पुरा-
णा वैद्याः । तां प्रवाहिकां प्रवदन्ति कथ-
यन्ति ॥ * ॥

तस्या वातजादिभेदेन रूपमाह ।

“प्रवाहिका वातघ्नता सशूला
पित्तात् सदाह्वा सकफा कषाश्च ।
सशोषिता शोषितसम्भवाच्च
ताः स्नेहरूक्षप्रभवा सतास्तु” ॥

तज् रूक्षप्रभवा वातजा । स्नेहप्रभवा कफजा । तु
शूलात्तीक्ष्णोष्णप्रभवा पित्तजा रक्तजा च । तासा-
मतीसारवदादिशेषं लिङ्गं क्रमं चामविपक्षवाच्च ।
क्रमं चिकित्सां ॥ * ॥ तस्याश्चिकित्सामाह ।
“विल्वपेक्षी गुडं लोभ्रं तैलं मरिचसंयुतं ।

क्षीरवा प्रवाहिकाक्रान्तः सत्वरं सुखमाप्नुयात्” ॥
विल्वदिरवलेहः ॥ * ॥

“धातकीवदरीपत्रकपित्तरसमाक्षिकः ।

सलोभ्रमेकतो दध्ना पिबेन्निर्व्याहिकादितः” ॥

एकतः प्रत्येकं दध्ना पिबेदित्यर्थः । निर्व्याहिका
प्रवाहिका । धातक्यादिः ॥ * ॥ अथ असाध्या-
तिसारिणोलक्षणमाह ।

“पक्वजाम्बवसंकाशं यक्षत्खण्डनिभं तनुं ।

घृततैलवसामज्जवेसवारपयोदधि ।

मांसधावनतोयमं क्षुण्णं नीलारुणप्रभं ॥

कुण्ठपं सद्यदालोच्य नातिसारमुपक्रमेत् ।

दृष्ट्यादाहान्निश्वासाहिक्वापार्श्वस्थिशूलिनं” ॥

संमूर्च्छारतिसंमोहयुक्तं पक्ववलीगुदं ।

प्रलापयुक्तं मिषकं वर्जयेदतिसारिणं ॥ संमूर्च्छा

सकलेन्द्रियमनसां स्वस्वविषयग्रहणाशक्तिहेतुर-
वस्थाविशेषः । संमोहः विक्षतमतिवृत्तिः ।

“असंयतगुदं क्षीणं शूलाधानैरुपद्रुतं ।

गुदे पक्वे गतोष्णामतीसारिणमुत्तुजेत् ॥

असंयतगुदं गुदसंवरणाक्षमं ।

गुदे पक्वे गतोष्णं गुदपाकारम्भके पित्ते
विद्यमानेऽपि शीतगात्रं नष्टमि वा ।

“आसशूलपिपासान् क्षीणं ज्वरनिपीडितं ।

विश्लेषेण नरं दृढमतीसारो विनाशयेत् ॥

श्लोथं शूलं ज्वरं दृष्ट्वा आसं कासमरोचकं ।

कर्दिमुर्च्छाश्च हिक्वाश्च दृष्ट्वातिसारिणं त्यजेत् ॥

हस्तपादाङ्गुलीसन्धिप्रपाको मूत्रनिग्रहः ।

पुरीषस्योष्णतातीव मरणायातिसारिणां ॥

अतीसारी राजरोगी ग्रहणीरोगवानपि ।

मांसाम्निबलहीनो यो दुर्लभं तस्य जीवनं ॥

बाले दृढे त्वसाध्योऽयं लिङ्गैरेतेरुपद्रुतः ।

अपि यूनामसाध्यः स्यादतिदुष्टेषु धातुषु” ॥

एतैर्लिङ्गैः पूर्वोक्तैः पक्वजाम्बवसंकाशत्वादिभिः ॥ * ॥

अथातिसारयुक्तस्य लक्षणं ।

“यस्योच्चारं विना मूत्रं सस्यगवायुश्च गच्छति ।

दीप्ताग्नेर्जघ्नु कोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः” ॥

उच्चारं पुरीषं विना स्थितः निश्चत उदरामयो-
ऽजातिसारः ॥ * ॥ अथातीसारिणो वर्जनीशा-
न्याह ।

“खानावगाहनाभ्यङ्गगुरुस्निग्धादिभोजनं ।

व्यायाममभिसन्तापमतीसारी विवर्जयेत्” ॥

खानमुद्रतजलेन । अवगाहनं नद्यादौ । इत्यती-

सारधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

अतिसारकी, [न] चि, (अतिसार + स्वार्थे कन्
ततो भत्वर्थे इन्) सातिसारः । अतिसाररोग-
युक्तः । उदरामयी । इत्यमरः ॥

अतिसाम्या, स्त्री, (साम्यं समतामतिक्रान्ता अस्या-
दीति समासः अतुल्यस्त्रययुक्ता इति यावत्) ॥

अत्य

अतुल्यं, चि, (न तुल्यं सदृशं नञ्समासः) नित्तुल्यं ।
अनुपमं । असान्धं । असदृशं । यथा,—

अत्यन्तगामी, [न्] चि, (अत्यन्तं शीघ्रं गच्छति
अत्यन्त + गम् + णिनि उपपदसमासः ।) अति-
श्रयगमनशीलः । अतिशीघ्रगमनकर्त्ता । तत्प्र-
ख्यायः । अत्यन्तिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अत्याज्यं, त्रि, (त्यक्तुं न शक्यं अति त्वज् + प्रत्ययार्ध-
णत्, कुत्वाभावः ।) त्यामानहं । अत्यक्तयं । अत्य-
जनीयं । यथा, यत्तु पतितस्त्रीगमनस्य लघुत्वं
प्रायश्चित्तविवेककृद्भिस्तं नदत्याज्यापरं । इति
प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अत्याजः, पुं, (अति अत्याशयेन आ चतुर्दिक्षु अलति भूषति अति + आ + अज + कर्त्तरि अच् । लाजचिता इतिभाषा) रक्कचित्रकट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अत्याशा, स्त्री, (अतिशयेन आशा) अतिशयाशा । अत्यन्तस्पृहा । असम्भावनीयवाञ्छा । यथा,— “अत्याशाभिरुपाशताध्वगगान् धन्वावनौ ता- पितामहोयत्तर्पयितुं क्षमोऽस्मि मम तदुःखैर्मनो दूयते” । इत्युद्धटः ॥

अत्याहारी [न] चि, अतिपूर्वाङ्पूर्वहृधातोः कर्त्तरि शिन् प्रत्ययनिष्पन्नः । अतिशयाहारकर्त्ता । ब्रह्माणी । अपरिमितभोजी ॥

अत्याहितं, स्त्री, (अत्यन्तमाधीयते तन्निवारणाय चित्तं निधीयते ऽज अति आ + धा + क्तोऽधि- करणे द्रव्यगतिप्रत्ययसामानार्थेभ्यश्च इति सूत्रेण क्त अधिकरणे) महाभीतिः । अतिशयभयं । जीवा- नपेक्षि कर्म । जीवनाशरहितसाहसकर्म । इत्य- मरः ॥ (अत्याहितं किमपि राक्षसकर्म कुर्यात् । इति रामायणम् ।)

अत्युक्तिः, स्त्री, (अतिशयेन उक्तिः कथनम् अति + वच् + भावे क्तिन्) आरेपितकथनं । अति- शयोक्तिः । असम्भवेक्तिः । अलङ्कारविशेषः । यथा । “अत्युक्तिरद्वैतादर्थशैव्यादाव्यादिवर्णनं । त्वयि दातरि राजेन्द्र याचकाः कल्पशास्त्रिनः” ॥ इति चन्द्रालोकः ॥

अत्युहः, पुं, (अतिशयेन ऊहते स्वजनितकृष्ण- वर्णकण्ठं यथा तथा शब्दायते यः अति + ऊह + कर्त्तरि अच् । अतिशयितः ऊहस्वर्कः प्रादीति समासः, अतितर्कः) कालकण्ठः । दातृहृपक्षी । इति मेदिनी ॥ अतिशयवितर्कः ॥ (अत्युहो नीलिकायां स्त्री कालकण्ठखगे पुमान् ॥ इति- मेदिनी ॥)

अत्युहा, स्त्री, (अतिशयितः ऊहः पुष्पोत्कर्षेण तर्को यस्याः सा स्त्रियां टाप्) नीलिका । प्रेपालिका । इति मेदिनी ॥

अत्र, य, एतद् + सप्तमर्थे जल् एतद्गुणस्य अप्रा- देशः । एतस्मिन् । एखाने इति भाषा । एतच्छब्दस्य सप्तप्राप्तादेशे रूपोऽयं ॥ (अपि सन्निहितोऽज कुलप्रतिः ॥ इति शाकुन्तले ॥)

अवभवान्, [त], चि, (एतद् + अन्वेभ्योऽपीति प्रथ- मर्थे जल् अत्र अवं भवान् + कर्त्तरि अच् ।) पूज्यः । स्थाप्यः । मान्यः । नाटकेऽस्य प्रचुरप्रयोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नूनमत्रभवतः शराक्षतिं सर्व- थायमनुयाति सायकः ॥ इति भारविः ॥)

अचिः, पुं, (अति स्म एकगण्डेष्वेव सर्वमेव गङ्गा- जलं पीतवान् अच् + कर्त्तरि ङन् दस्य तः ।

“मरीचिरव्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । ब्रह्मणोः मानसाः पुत्राः वशिष्ठश्चेति सप्त ते” ॥ इति) सप्तविंशत्ये ऋषिविशेषः । स च ब्रह्मण- श्वक्षो जातः । तस्य भार्या कर्दममुनिजन्या अनसुया । पुत्रः दत्तः १ दुर्वासाः २ चन्द्रश्च ३ । इति श्रीभागवतम् । (यथा मनुः—

“मरीचिमव्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं । प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च” ॥)

अचिजातः, पुं, (अचिर्जात उत्पन्नः पञ्चमीतत्पुरुषः ।)

चन्द्रः । द्विजन्मा । यथा,—

“अचिजातस्य या मूर्तिः शशिनः सज्जनस्य च । क्वा सा चैवाचिजातस्य तमसो दुर्जनस्य च” ॥

इति त्रिविक्रमभट्टः ॥

अचिदृग्जः, पुं, (अचिः दृक्चक्षुः षष्ठीतत्पुरुषः तस्या जातः अचि दृक् + जन् + ड उपपदसमासः ।)

चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अचिनेत्रजः, (पुं,) चन्द्रः । इति जटाधरः ॥

अचिनेत्रप्रसूतः, पुं, (अतिनेत्रात् प्रसूतः पञ्चमी- तत्पुरुषः) चन्द्रः । इति हलायुधः ॥

अचिनेत्रभूः, पुं, (अचिनेत्रात् भवति यः अचिनेत्र + भू + कर्त्तरि क्तिप्) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अचिभारद्वाजिका, स्त्री, अचिश्च भरद्वाजश्च द्वन्द्वः तयोः स्त्रीपुंसयोर्मैथुनात् जाता अचि भर- द्वाज + “दन्दादुन् वैरमैथुनयोरिति” वुन् तस्य अकः स्त्रियां टाप्) अचिभारद्वाजी विवाहः । इति शुद्धरत्नावली ॥

अथ, य, (अर्थ + ड एषोदरादित्वात् रस्य लोपः ।)

मङ्गलं । अनन्तरं । आरम्भः । प्रश्नः । कात्स्न्यं । इत्यमरः ॥ अधिकारः । संशयः । विकल्पः । समु- च्यः । इति मेदिनी ॥ (अथ तस्य विवाहकौतकं ललितं विभक्त एव पार्थिवः ॥ इति रघुवंशे ॥)

अथकिं (अर्थं पूर्वोक्तां वाक्यं कवते स्त्रीकरोति अर्थ + कु + डिम् एषोदरादित्वात् वस्य लोपः । अर्थो ऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमरः ।) य, स्त्रीकारः । इति शुद्धरत्नावली ॥

अथर्व [न] स्त्री, (अथ लोकमङ्गलाय अर्च्यते प्रस्तू- यते यत् अथ + अर्च + कर्मणि अनिप् शकन्धा- दित्वात् पररूपं । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्थ- एषो अथ इत्यमरः) वेदविशेषः । इति मेदिनी ॥ तत्तु चतुर्थवेदः नवशाखायुक्तः । अस्य विवरणं वेदशब्दे द्रष्टव्यं ॥

अथर्व्यः, पुं, (अथर्व्यं विद्यतेऽस्य न प्रत्ययः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अथर्व्यणिः, पुं, (अथर्व्यवेदं नयति ज्ञानविषयं प्राप- यति अथर्व्यन् + नी + कर्त्तरि क्तिप् । एषोदरा- दित्वात् ऋसः) अथर्व्यवेदश्चाङ्गणः । पुरोहितः । इति मेदिनी ॥

अथर्व्या [न] पुं, (अथ लोकमङ्गलाय अर्च्यते वेदवि- शेषं प्रस्तौति अथ + अर्च + अनिप् शकन्धादि- त्वात् पररूपं) चाङ्गणः । इति मेदिनी ॥ (कृतपद- पङ्क्तिरथर्व्यवेदः ॥ इति भारविः ॥)

अथो, य, (अर्थ + डो एषोदरादित्वात् रलोपः) मङ्गलं । आनन्तर्यं । समुच्यः । प्रश्नः । आरम्भः । कात्स्न्यं । अधिकारः । संशयः । विकल्पः । इति मेदिनी ॥

(“स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मैः शौचं सुभाषितं । विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः” ॥ इति मनुः ॥)

अद इ बन्धे । (आदि परस्मैपदी सेट् इदित्) इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अन्वये । इति दुर्गादासः ॥

अद ल औ भक्त्यो (अनिट् परस्मैपदी अदादि ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ ल अत्ति । औ अत्ता । गणकृतमनित्यमिति न्यायात् शपःस्थितौ अद- तीत्यपीति वररुचिः । इति दुर्गादासः ॥

अदः [स्] चि, (न दस्यते अङ्ग इदन्तया अङ्गलिखत्- क्षिप्यते यत्र न + दस् + बाङ्गल्यात् क्षिप् चि- लिङ्गत्वञ्च ।) एतत् । पुरोवर्त्ति । एह इति भाषा । परं । परोक्षभूतं । इति मेदिनी । ऐह इति भाषा ।

अदत्तं, चि, (न दत्तम् उत्पद्यते नञ्समासः नञञ्च अप्राशस्त्ये यथा कारिकायां ।

“तत् सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञ्याः षट् प्रकीर्तिताः” ॥

इति ।) अन्यायेन दत्तं । यथा । यत् पुनरन्या- येन दत्तं तददत्तं । षोडशप्रकारमपि प्रत्याहर्त्त- यमेव इत्यर्थादुक्तं भवति । नारदेन च । दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकमिति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतं ।

“अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगहृजान्वितैः । तथोक्तोचपरीहासयत्यासच्छ्लयोगतः ॥

बालमुद्रास्तन्नात्तमत्तोन्मत्तापवर्जितं । कर्त्ता ममेदं कर्म्ममिति प्रतिज्ञाभेच्छया च यत् ॥

अपाने प्रात्रभित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंहिते । यदत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतमिति ॥

अयमर्थः । भयेन वन्दिग्राहादिभ्यो दत्तं । क्रोधेन पुत्रादिवैरनिर्यातनायान्यस्मै दत्तं । पुत्रवियोगा- दिनिमित्तशोकाविद्येन दत्तं । उत्क्रोचेन कार्य- प्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृत्येभ्यो दत्तं । परिहासे- नोपहासेन दत्तं । एकः स्वद्रव्यमन्यस्मै ददात्यन्यो- ऽपि तस्मै ददातीति दानव्यवसायः । क्लयोगतः शूतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति । बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेण । मूढेन लोक- वेदानभिज्ञेन । अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना । आर्त्तेन रोगाभिभूतेन मत्तेन मदनीयप्रमत्तेन । उन्मत्तेन वातिकाद्युन्मादयत्तेन । अपवर्जितं दत्तं ।

तथायं मदीयमिदं कर्म्म करिष्यतीति प्रतिज्ञाभे- च्छया दत्तं । अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवत् दत्तं । यज्ञं करिष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ विनियुज्जानाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्त- मदत्तमित्युच्यते । प्रत्याहरणीयत्वात् । आर्त्त- दत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयं ।

“सुखेनार्त्तेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् । अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः ॥

इति कात्यायनस्मरणात् । यः पुनः षोडश- प्रकारमप्यदत्तं गृह्णाति यच्चादेयं प्रयच्छति । तयोर्दण्डो नारदेनेहः ।

“गृह्णात्यदत्तं यो लोभात् यच्चादेयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्डात्तथा दत्तप्रतीच्छकः” ॥

इति मिताक्षरा ॥ कन्यकानां स्वदत्तानां । इति कात्यायनः ॥

अह

“नष्टदत्तां महीं भिक्षा भरतः शालुमिच्छति”
इति रामायणं ।)

अदत्ता, स्त्री, (न दत्ता नोत्पृष्टा नञ्समासः, नञ्च निषेधार्थः ।) अविवाहिता । इति स्मृतिः ।
अदनं, स्त्री, (अद् भोजनं भावे ल्युट् ।) भक्षणं ।
भोजनं । इति हेमचन्द्रः ॥

(“इन्द्रनार्यमशुक्लाणां ऋमाणांमवघातनं ।
आत्मार्यञ्च क्रियारम्भो निन्दिताद्भादनं तथा” ॥
इति मनुः ।)

अदभः, चि, (दन्भ + रक् । दभस्यं नदभं नञ्-
समासः ।) प्रचुरः । बज्रः । इत्यमरः ॥ (अदभ-
दर्भाभविशेष्य स स्थलीं जहासि निद्रामशिवैः शि-
वारतैः ॥ इति किरातार्जुनीयं ॥)

अदर्शनं, स्त्री, (दृष्ट् दर्शने, भावे ल्युट्, नञ्समासः ।)
दर्शनाभावः । (अदर्शनञ्च ते वीर भूयो मां ताप-
यिष्यति ॥ इति रामायणं ।) असाक्षात् । दृष्ट्य-
गोचरं । तत्पर्यायः । विनाशः २ । इत्यमरः ।
(आकरणमते लोपः यथा ऋग्वेदप्रातिशाख्ये,—
“विदित्तुं प्रत्ययादेर्दर्शनम्” । इति ।)

अदलः, पुं, (न दल्यते भिद्यते यत्, न दल् + घञर्थे
कन् ।) हिज्जलदलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दल-
रहिते चि ॥

अदला, स्त्री, (नास्ति दलं पत्रं यस्याः सा ।) दृत-
कुमारो । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अदाता, चि, (न दाता नञ्समासः । दा + ढच् ।)
क्षपणः । दानशक्तिरहितः । यथा,—
“अदाता पुरुषस्यागी स्वधनं त्यज्य गच्छति” ।
इति माचीनाः ॥

(“क्वाणोदाता पिता वाचो वाचश्चानुपयन् पतिः ।
गृते भर्त्तरि पुत्रस्तु वाचोमातुररक्षिता” ॥
इति मनुः ॥)

अदान्तः, चि, (न दान्तः नञ्समासः ।) तपःक्षोभा-
सहिष्णुः । अक्षतवाह्येन्द्रियनिग्रहः । इति
पुराणं ॥

अदितिः, स्त्री, (दितिभिन्ना अदितिः । नजो दाजो
डितिरिति शाकटायनोक्तेर्दितिप्रत्ययान्तो वा ।
अदनाददितिः वा ।) दक्षप्रजापतिकन्या । सा
कश्यपपत्नी । देवमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भूमिः । अलङ्कः । इति शब्दरत्नावली ॥

अदितिनन्दनः, पुं, (अदितेर्नन्दनः पुत्रः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) देवता । इत्यमरः ॥

अदृक्, [श्] चि, (नास्ति दृक् चक्षुर्यस्य सः ।)
दृष्टिरहितः । अन्यः । इत्यमरः ॥

अदृश्यं, चि, (दृष्ट् + कर्मणि कप् न दृश्यं, नञ्-
समासः ।) अदर्शनीयं । अदृश्यं । “यथा,—
कन्याद्वैरतिकोमला जिभुवनव्याप्ताप्यदृश्याजनैः” ।
इत्युद्भटः ॥

अदृष्टं, स्त्री, (न दृष्टं नञ्समासः ।) अभिगनादि-
द्वारा जातं भयं । इत्यमरः ॥ जन्मान्तरीय-
संस्कारः । भाग्यं । यथा । “अदृष्टमप्यर्थमदृष्ट-
वैभवात् करोति सुमिर्जनदर्शनातिथिं” । इति
श्रीहर्षः ॥ तत्तु आत्मनोऽतीन्द्रियगुणः । इदं

अहु

वासनाजन्यं । तत्त्वज्ञाननाशं । भोगनाशञ्च ।
धर्माधर्मभेदेन तत् द्विविधं । धर्मेन स्वर्गादि-
कारणं । गङ्गाज्ञानागादिजन्यः । कर्मनाशाज-
नादिस्पर्शनाशञ्च । अधर्मेन नरकादिकारणं ।
प्रायश्चित्तादिनाशञ्च । इति भाषापरिच्छेदः ॥

अदृष्टः, चि, (न दृष्टः ।) अक्षतदर्शनः । अवीक्षितः ।
“अदृष्टे दर्शनोत्पृष्टा दृष्टे विच्छेदभीरता” ।

इति रसतरङ्गिण्यां भानुदत्तः ॥

अदृष्टवान्, [त्] चि, (अदृष्टं भाग्यं विद्यतेऽस्य,
अदृष्टं मतुप् ।) भाग्यवान् । कपालिया इति
भाषा । (स्त्रियां ङीप् अदृष्टवती) ।

अदृष्टिः, स्त्री, (न दृष्टिः नञ्समासः ।) प्रतिकूला
दृष्टिः । कुत्सिता दृष्टिः । सरोषवक्त्रदृष्टिः । कुटि-
लचक्षुः । असौख्यादि । वक्त्रदृष्टियुक्तचक्षुः ।
इत्यमरः ॥

अदृष्टिका, स्त्री, (विशुद्धा दृष्टिः नञ्समासः ।
नञ्च विरोधार्थे, स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।)
सरोषवक्त्रदृष्टिः । इति शब्दरत्नावली ॥

अदेवमातृकः, पुं, (देवा दृष्ट्यन्व माता मातृदुल्लो
यन् कः, समासान्तः कः, ततो नञ्समासः ।)
देवमातृकभिन्नदेशः । नदीमातृकदेशः । यथा ।
(विन्यति क्षेमसदेवमातृकाः ॥ इति भारविः ॥)

अद्भुः, पुं, (अद्यते भुज्यते यत्, अद् कर्मणि गन् ।)
दृढं । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥

अदृट् ङ अतिक्रमे ज्ञे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
दन्यवर्गद्वितीयोपधः । (अडितुं अतिक्रमि-
मिच्छति—अदृट् + सन् + ङट् ते ।) ङ अडि-
टिषते । इति दुर्गादासः ॥

अदृड्, अभियोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्यवर्ग-
द्वितीयोपधः । (अडितुं अभियोगेऽनुमिच्छति
अदृड् + सन् + ङट् तिप् ।) अडिडिषति । क्षिपि
संयोगान्तलोपे अद् । अभियोगः समाधानं ।
अडुति पदं विद्वान् । अभि समन्तात् योगो-
ऽभियोगः इति गोविन्दभट्टः ॥ इति दुर्गादासः ॥

अद्वा, य, (अतंसततं गमनं ज्ञानं वा दधाति अत् +
धा + क्तिप् ।) यथायं । तत्पर्यायः । तत्त्वं २
अद्भुता ३ । इत्यमरः ॥ (अद्वा श्रियं पालित-
सङ्गराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघं स साधुः ॥ इति रघुः) ।
अद्भुतं, स्त्री, अपूर्वम् । तत्पर्यायः । विस्मयः २
आश्चर्य्यं ३ चित्रं ४ । तदिच्छित्ते वाचलिङ्गं ।
इत्यमरः ॥

अद्भुतं, चि, (अततीति अत् + क्तिप् आकस्मिकार्थ-
मथयं तथा भाति-भा + डुतच् ।) आश्चर्य्यं ।
तत्पर्यायः । इङ् २ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अथा-
द्भुतं । अद्भुतसागरे आथर्वणाद्भुतवचनं । प्रकृति-
विशुद्धमद्भुतभाषः प्राक् प्रबोधाच्च देवाः सृज-
न्तीति । तेन आपञ्चानाय भूयादीनां पूर्वं
स्वभावप्रचयोदेवकटकोऽद्भुत इति ॥ एवञ्च बुधो-
दयपूर्वग्रहणादीनां गणितागतत्वेन प्रकृतानामपि
यदुत्पातत्वं तद्भाक्तं ।

तत्कारणञ्च गर्गसंहितावार्हस्पत्ययो ।
“अतिशोभादसत्याद्वा नास्तिवादाप्यधर्मतः ।

अहु

नरायणाराधितमुपसर्गः प्रवर्तते ॥

ततोऽपचाराधितमपवर्जन्ति देवताः ।

ताः सृजन्यद्भुतां स्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान् ॥

त एव त्रिविधा लोके उत्पत्ता देवनिर्मिताः ।

विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्बोधयन्ति च” ॥

तांश्च परं न दर्शयेदित्याह विष्णुः ॥ नात्पातं

दर्शयेदिति ॥ * ॥ तत्र वेदान्तज्ञानमण्डलनिरूपणं ।

यथा दीपिकायां ॥

“प्राक्द्वित्रिचतुर्भागेषु द्युनिष्ठोद्भूतेषु सर्वेषु ।

अनिलाग्निशक्करुणा मण्डलपतयः शुभाशुभैश्च ॥

वेदान्तमण्डलं ॥ * ॥

“अर्थान्नादिचतुष्कचन्द्रतुरगादिवेषु वायुर्भवेत् ।

देवेज्याजविश्राखयान्वयुगले पित्रद्वये चानलः ॥

विश्रादिचयधाहमैत्रयुगलेखिन्द्रो भवेन्मण्डलः ।

सर्पोपान्त्यमृगान्त्यमूलयुगलेशानेखपाभीश्वरः ॥

पवनदहनौ नेष्टौ योगस्तयोरतिदुष्करः ।

सुरपवरुणौ शस्त्रौ योगस्तयोरतिशोभनः ॥

सवरुणामरुन्मिश्रः शक्रस्तथाभिसमायुतः ।

फलविरहितः सेन्द्रो वायुस्तथाभियुतोऽम्भुपः ॥

यन्मण्डलेऽद्भुतं जातं शान्तिस्तदेवताश्रया ।

तथा शान्तिदयं कार्यं मण्डलद्वयजाद्भुते” ॥ * ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“ग्रहर्चवैकृतं दिव्यं आन्तरीक्षं निबोध मे ।

उल्कापातो दिशं दाहः परिवेष्टस्तथैव च ॥

गन्धर्व्वनगरञ्चैव दृष्टिश्च विहता तथा ।

एवमादीनि लोकेऽस्मिन् नाभसानि विनिर्दिशेत् ॥

चरस्थिरभवं भौमं भूकम्पमपि भूमिजं ।

जलाश्रयानां वैकृत्यं भौमं तदपि क्रीर्त्तितं ॥

भौमश्चाख्यफलं ज्ञेयं चिरेण परिपच्यते ।

नाभसं मध्यफलदं मध्यकालफलप्रदं ॥

दिव्यं तीव्रफलं ज्ञेयं प्रीतिकारि तथैव च ॥ * ॥

शीतोष्णता विपथ्यासंश्रुतानां रिपुजं भयं ॥

पुष्पे फले च विहते राक्षो मृत्युं तथादिशेत् ।

अकालप्रभवा नार्थः कालातीताः प्रजास्तथा ॥

विहताः प्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनं तथा ।

हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा जयः ॥

प्रशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।

विनाशं तस्य देहस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत् ॥ * ॥

प्रदोषे कुक्कुटारावो हेमन्ते चापि कोकिलाः ।

अर्कोदयेऽर्काभिमुखवारावो नृभयं दिशेत् ॥

उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे ।

ज्ञेयो गृहपतेर्भृत्यधननाशस्तथैव च ॥

गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्वेन एव च ।

चिक्षश्च चर्मचिक्षश्च भासः पाण्डुर एव च ॥

गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते ।

पक्षान्मासात्तथा वर्षान्मृत्युः स्यादगृहमेधिनः ॥

पत्न्याः पुत्रस्य वा मृत्युर्ब्रह्मज्ञापि विनश्यति ।

ब्राह्मणाय गृहं दत्त्वा दत्त्वा तन्मृत्यमेव वा ॥

गृहीयाद्यदि रोचेत शान्तिश्चेमां प्रयोजयेत् ।

मांसास्थीनि समादाय श्मशानाद्गृध्रवायसाः ॥

श्वा गृहमाणोऽथ वा मध्येपुरस्य प्रविशन्ति चेत् ।

विकिरन्ति गृहादौ च श्मशानं सा मही भवेत् ॥

अद्भु

चौरेण हन्यते लोकः परचक्रसमागमः ।
संग्रामश्च महाघोरो दुर्मिच्छं मरकं तथा ॥
अद्भुतानि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विभवः ।
अकाले फलपुष्पाणि देशविभवकारणं ॥ * ॥
मत्स्यपुराणे ।

“अतिदृष्टिरनादृष्टिर्दुर्मिच्छादिभयं मतं ।
अन्ततो तु दिनादृष्टं दृष्टिर्ज्ञेया भयाय च ॥
निरम्भे वाय रात्रौ वा श्वेतं यान्योत्तरेण तु ।
इन्द्रायुधं ततो दृष्ट्वा उल्कापातं तथैव च ॥
दिग्दाहपरिवेशौ च गन्धर्वनगरं तथा ॥
परचक्रभयं विद्यात् देशोपद्रवमेव च” ॥
भासो वनकुक्षुटः ॥ * ॥ कंसनिधनसूचने हरिवंशः,—
“वक्रमङ्गारकश्चक्रे चित्रायां घोरदर्शनः ।
चक्रवर्णपर्वणि मही गिरीणां शिखराणि च” ॥ * ॥
बाणोत्पाते स एव ।
“दक्षिणां दिग्गमाख्याय धूमकेतुः स्थितो भवेत् ।
वक्रमङ्गारकश्चक्रे दक्षिणासु भयङ्करः” ॥ * ॥
कृत्यचिन्तामणौ ।

“तत्ताशौचविवेकतत्त्ववसुधा लोकाः क्षुधापीडिताः ।
विप्रा वेदहतास्तथा प्रचलिता बह्मशिरो दुःखिताः ।
क्षौणी मन्दफला नृपाश्च विकलाः संग्रामघोरा मही
प्रेताघातदुरन्तपीडिततरा देवैर्यथाहोर्तुतौ ॥
रक्ते शस्त्रोद्योगो मांसास्थिवसादिभिर्मरकः ।
धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्ये वर्धिते भयं विद्यात् ॥
अङ्गारपांशुवर्षे विनाशमुपयाति तन्नगरं ।
उपलं विना जलधरैर्विद्वता वा यदा प्राणिनो दृष्ट्वा ॥
क्षिप्रं वाप्यतिदृष्टिं शस्त्रानामीतिसंजननं” ॥ * ॥
बुधकौशिकसम्बादे ।

“प्रह्लादः प्रपाते च फलं शरटस्य प्ररोहणे ।
श्रीर्षे राजश्रियोऽप्यातिर्भाले चैश्वर्यमेव च ।
कर्णयोर्भूषणावातिर्नयोर्योर्भूषणदर्शनं ॥
बासिकायाश्च सौगन्ध्यं वक्त्रे मितान्नभोजनं ।
कण्ठे चैव श्रियोऽवातिर्भुजयोर्विभवो भवेत् ॥
धननाभो बाहुभूले कर्णयोर्धनदृढयः ।
स्तनभूले च सौभाग्यं हृदि सौख्यविवर्द्धनं ॥
पृष्ठे निव्यं महीनाभः पार्श्वयोर्विभूषणं ।
कटिद्वये वस्त्रनाभो गुह्ये मृत्युसमागमः ॥
जङ्घे चार्धक्षयो निव्यं गुदे रोगभयं भवेत् ।
उर्वोत्तु वाहनावातिर्नयोर्योर्भूषणदर्शनं ॥
वामदक्षिणयोः प्रादेर्भूमणं नियतं भवेत् ।
प्रह्लादः प्ररोहणे चैव पतने शरटस्य च ॥
यथासाश्च फलश्चैव तद्देवं प्रजायते ।
प्रह्लादः प्ररोहणं रात्रौ शरटस्य प्रपातनं ॥
निधनार्थाय भवति व्याधिपीडाविपर्यये ।
पतनानन्तरश्चैवारोहणं यदि जायते ॥
पतने फलसुख्यं रोहणेऽप्युत् फलं भवेत् ।
आरोहणश्चोर्ध्ववक्त्रे अधोवक्त्रे च पातनं ॥
भवेदिष्टफलं तस्य तत्फलं जायते ध्रुवं ।
सृष्टमात्रेण यः सद्यः सचेत् जलमाविशेत् ॥
पद्मगन्धप्राशनञ्च कुर्यादकांवलोकनं ।
पक्षीरूपं सुवर्णस्य रत्नवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैस्तदग्रे पूर्यकुम्भके ।

अद्भु

पद्मगन्धं पद्मरत्नं पद्मामृतं सपक्षवं ॥
पद्मदक्षकषायञ्च निःक्षिप्यावाहयेत् ततः ।
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालांस्तथा ग्रहान् ॥
मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण समिद्धिः खादिरैः शुभैः ।
तिलैर्याहृतिभिर्हीममष्टोत्तरसहस्रकं” ॥

पक्षी गृहगोधिका । मृत्युञ्जयमन्त्रस्त्रास्त्रकमन्त्रः ।
इति विद्याकरः ॥ * ॥ गर्गसंहितावार्हस्पत्ययोः ।
“ये तेषु प्रान्तिं कुर्वन्ति न ते यान्ति पराभवं ।
ये तु न प्रति कुर्वन्ति क्रियया अद्वयान्विताः ॥
दाम्भिक्याद्वा विमोहाद्वा विनश्यन्त्येव तेऽचिरात्” ॥ * ॥
अत्र निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारः । अन्यथा
दोषः । इत्याह मत्स्यपुराणं,—
“भिन्नमण्डलवेलायां ये भवन्त्यद्भुताः क्वचित् ।
तत्र प्रान्तिद्वयं कार्यं निमित्ते सति नान्यथा ।
निर्निमित्तकृता प्रान्तिर्निमित्तमुपपादयेत् ।
एतच्च तत्तद्विशेषविहितप्रान्तिविषयं । अन्यथा
वेक्षामण्डलसन्देहे प्रान्तिर्न स्यात् साधारण-
प्रान्तिश्च निर्विषया स्यात् । अतएवोक्तं योगि-
याक्षवल्कीन,—

“यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।
तत्र तत्र तिलैर्हीमो गायत्रा समुदाहृतः ॥
गायत्र्या प्रयतः शुद्धः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
प्रान्तिकामश्च जुहुयात् गायत्रीमन्त्रतैः शुचिः ॥
हन्तुकामश्च नृपतेर्दृतेन जुहुयात् शुचिः ।
सावित्र्या प्रान्तिकोमांश्च कुर्यात् पर्वसु नित्यशः ॥
प्रणवव्याहृतिभ्याश्च स्वाहान्ता होमकर्मणि ।
प्रतिलोमा प्रयोक्तव्या फट्कारान्ताभिचारके ॥ * ॥
विश्वामित्रेणापि निमित्तसन्देहे दृष्टादीन्युक्तानि ।
यथा,—

“द्वेष्टृचान्द्रायणादीनि शुद्ध्यभ्युदयकारणं ।
प्रकाशे च रहस्ये च संशयेऽनुक्तकोऽस्मृते ॥ * ॥
मार्कण्डेयपुराणं ।
“दिग्देशजनसामान्यं नृपसामान्यमात्मनि ।
नक्षत्रग्रहसामान्यं नरो सुक्ते शुभाशुभं ॥
परस्परमिवादश्च ग्रहदोषेषु जायते” ॥

तथा,—
“तस्माच्छान्तिपरः प्राज्ञो लोकवादरतस्तथा ॥
लोकवादांश्च शान्तोश्च ग्रहपीडासु कारयेत् ।
भूदोहानुपवासांश्च शस्तं चैवाभिवन्दनं ॥
कुर्यात् होमं तथा दानं आर्जं क्रोधविवर्जनं ।
अद्रोहं सर्वभूतेषु मैत्रीं कुर्याच्च पण्डितः ॥
वर्जयेदुर्वर्ती वाचमतिवादांस्तथैव च ।
ग्रहपूजाञ्च कुर्वीत सर्वपीडासु मानवः ॥
एवं श्रान्त्यशेषाणि घोरानि दिजसत्तम ।
प्रयतानां मनुष्याणां ग्रहर्क्षित्यान्यनेकशः” ॥ * ॥

लोकवादाश्च तत्रैवोक्ताः । यथा,—
“आकाशादेवतानाञ्च देवादीनाञ्च सौहृदात् ।
एथित्यां प्रतिलोके च लोकवादा इति स्मृताः” ॥
ते च सर्वभूतडाकिन्याद्यभिवशान्तर्यं लौकि-
कौषधमन्त्रादयः विषहरीमङ्गलचण्डिकागीतादयः
चैव वृत्तादौ क्षेत्रपालदेवतापूजा च । तथा-
चापस्तम्भः । स्त्रीभ्योऽवरवर्णभ्यो धर्मशेषान्

अद्भु

प्रतीयादिवेक इति । धर्मशेषान् श्रुतिस्मृति-
सदाचारेष्वप्रसिद्धानिति नारायणोपाध्यायः ।
भूदोहश्च पात्रं विना भूमौ गोस्तनं निष्पोष्य
दुग्धोत्सर्गः । चैवः पूज्यत्वेन ख्यातो ग्रामस्य
वृद्धः । तथा च बाणोत्पाते हरिवंशः,—

“अनेकशाखश्चैव निपपात महीतले ।
अर्चितः सर्वकन्याभिर्दानवानां महात्मनां ॥”
उपतीमकल्याणी । अतिवादश्च पूज्यमतिक्रम्य
भावयं ॥ * ॥ मत्स्यपुराणं,—
“काकस्यैकरवश्चावः प्रभाते दुःखदायकः ।
काको मैथुनकासक्तः श्वेतो वा यदि दृश्यते ॥
उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे ।
ज्ञेयो गृहपतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च ॥ * ॥”
वराहसंहितायां,—

क्षीडानुरक्तो रतिमांसलुब्धो
भीतो रुजार्तः पतितो विहङ्गः ।
नासौ गृहस्थस्य विनाशहेतु-
र्दोषः समुत्पद्यत आङ्गरार्थाः ॥ * ॥

अद्भुतप्रान्तिमाह मात्स्ये,—

“गृहे पक्षिविकारेषु कुर्यात्क्षामस्तथैव ।
देवाः कपोता इति वा जप्त्वा सप्तदिर्द्विजैः ॥
गावश्च देवा विविधा द्विजानां
सकाञ्चना वस्त्रयुगोत्तरीयाः ।
एवं ह्यते पापमुपैति प्रान्तिं
मृगैर्द्विजैर्वा विनिवेदितं यत्” ॥

द्विजैः पक्षिभिः । अपिवा अन्यैरपि ॥ * ॥ सुज-
बलभीमे ।

“एको दृष्टस्त्रयो गावः सप्ताश्वा नव दन्तिनः ।
सिंहप्रसूतिका गावः कथिताः स्वाभिघातकाः” ॥ * ॥
मत्स्यपुराणे ।

“अङ्गे दक्षिणभागे तु शस्तं विष्णुराजं भवेत् ।
अप्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥
लाञ्छनं पिटकं चैव ज्ञेयं विष्णुर्जितं तथा ।
विपर्ययेण विहितं सर्वं स्त्रीणां फलं तथा” ॥ * ॥
अनिष्टचिह्नोपगमे द्विजानां काव्यं सुवर्णेन च
वर्षणं स्यात् । शङ्कः । “दुःखप्राणिदृष्टनादौ घृतं
हिरण्यञ्च दद्यात्” इति । मात्स्ये ।

“नमस्ते सर्वलोकेश नमस्ते मृत्युगन्धन ।
कवे सर्वार्थसिद्धयै गृहाणार्थं नमोऽस्तुते ॥
एवं शुक्रोदये कुर्वन् यात्रादिषु च भारत ।
सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥
नमस्तेऽङ्गिरसां नाथ वाक्पतेऽथ वृहस्पते ।
क्रूरग्रहैः पीडितानाममृताय नमो नमः ॥
संज्ञान्तावपि कौन्तेय यात्रास्त्रभुदयेषु च ॥
कुर्वन् वृहस्पतेः पूजां सर्वान् कामान् समप्नोते” ॥
वैष्णवामृत्ये व्यासः ।

“ग्रहयज्ञैः शान्तिकैश्च किं क्षिप्रं नरा दिन ।
महाप्रान्तिकरः श्रीमांस्तुलस्या पूजितो हरिः ॥
उत्पातान् दासगान् पुंसां दुर्निमित्ताननेकशः ।
तुलस्या पूजितो भक्त्या महाप्रान्तिकरो हरिः” ॥
अत्र ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः ।
“नमस्ते बद्धरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा”

इति ॥ * ॥ कन्दोगपरिशिष्टं । अथातो रज-
स्वलाभिगमने गोप्यभाष्यासु गमने यमजनने
विजतीयजने वा काककङ्कटप्रवक्त्रेणभास-
चित्तकपोतानां गृहप्रवेशे मानुषस्योपरि विश्रा-
मणे एषामेव क्रियमाणे गृहद्वारोद्गते वाङ्म-
तेषु कल्पदृष्टेन विधिनाभिमुपसमाधाय प्राय-
श्चित्ताज्याज्जतीर्णोति अद्भुताय अग्रे स्वाहा
सोमाय विष्णवे रुद्राय वायवे सूर्याय मृत्यवे
विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति स्थावीपाकृतान्य
इति ॥ * ॥ कपोतं विशेषयति शौनकः ।

“रक्तपादः कपोताख्यः अरण्यायाः शुक्रच्छविः ।
स चेच्छालां विशेच्छालासमीपञ्च त्रजेदयदि ॥
अन्येषु गृहमध्ये वा वल्लीकस्योद्गमादिषु” ।
कल्पदृष्टेन विधिना गृह्योक्तेन । प्रायश्चित्ताः
ज्याज्जतीः अद्भुतदोषप्रशमनार्था समाज्याज्जतीः ।
अद्भुताय अग्रे स्वाहा इत्यादिमन्त्रैः । तत्र
स्थावीपाकेतिकर्तव्यतायां प्रायश्चरुभिरेतेभ्यो
देवेभ्यो जुहुयात् । कन्दोगपरिशिष्टं । पश्चात्
वृत्तप्रायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा
शान्तिर्भवतीति । गोवरं गोश्रेष्ठं दक्षिणां तां गां
कृत्वा दोषशान्तिर्भवतीति । तथाचोक्तं,—

“गौर्विशिष्टतमा लोके वेदेवपि निगद्यते ।
न ततोऽन्यदयं यस्मात् तस्माद्गौर्वैरुच्यते” ॥ * ॥
कन्दोगपरिशिष्टं । यस्त्वेषामन्यतममः पन्नः प्राय-
श्चित्तं न कुर्यात् तस्य गृहपतेस्त्वेतन् सर्वस्वनाशो
वा भवति तस्मात् प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं कर्मोपवर्गे
वामदेव्यगानं शान्तिः शान्तिरिति । अपवर्गे
समाप्तौ । वामदेव्यगानं शान्तिः कर्त्तव्या आवृत्ति-
प्रकरणसमाप्त्या । वार्हस्पत्ये । समयन्यासमा-
ह्वात् कस्मादिकृतं निमित्तमाश्रये । अतिवर्षणोः
प्रदासप्रतदीक्षाजप्यहवनि ॥ * ॥ वराहः ।
ये च न दोषं जनयन्त्यातांस्तान्दुःखभावकृतान् ।
ऋषिपुत्रकृतैः श्लोकैर्विद्यादेभिः समासोक्तैः ॥
तथा च मत्स्यपुराणं ।

“वक्षाशनिमहीकम्पसन्धानिर्घातनिखनाः ।
परिवेश्रजोधूमरक्ताकारास्त्रमयोदयाः ॥
द्रुमेभ्योऽथ रसस्नेहमधुपुष्पफलोद्गमाः ।
गोपक्षिमददृष्टिश्च शिवाय मधुमाधवे ॥ * ॥
तारोक्त्वापातकलुषं कपिलाकैन्दुमण्डलं ।
अनभिज्वलनं स्फोटं धूमरेणुनिराकुलं ॥
रक्तपद्माख्या सन्ध्या गमः क्षुब्धार्णवोपमं ।
सरिताश्चाभ्युसंशोषं वृष्टा प्रीष्टे शुभं वदेत् ॥ * ॥
शक्रायुधपरीवेशौ विद्युच्छुष्कविरोहणं ।
कम्पोदत्तनवैद्यं रसनं द्रव्यं क्षितेः ॥
नद्युदपानसरसां वृष्ट्या भवनप्रवाः ।
पतनश्चाद्रिगेहानां वर्षासु न भयावहं” ॥

हरिवंशे वर्षावर्षणार्थां,—
“क्वचित् कन्दरहासाद्यं शिलीन्ब्रामरं क्वचित्” ।
इति दर्शनात् वर्षासु शिलीन्ब्रामरो न भया-
वहः ॥ * ॥
“दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्वविमानाद्भुतदर्शनं ।
ग्रहचक्रताराणां दर्शनञ्च दिवाम्बरे ॥

गीतवादित्रनिर्घोषो वनपर्वतसानुषु ।
प्रस्यद्विस्सोत्पत्तिरघापाः शरदि स्मृताः ॥ * ॥
श्रीतानीलतुषारलं नर्दनं मृगपक्षिणां ।
रक्षोयक्षादिसत्त्वानां दर्शनं वागमानुषी-
दिशो धूमान्धकाराश्च शूलभा वनपर्वताः ।
उच्चैः सूर्यादयास्तत्वं हेमन्ते शोभना मताः ॥ * ॥
हिमपातानिलोत्पातविरूपाद्भुतदर्शनं ।
वृष्टाज्जनाभमाकाशं तारोक्त्वापातपिङ्गरं ॥
चित्रा गर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोऽजाश्चमृगपक्षिणां ।
पत्राङ्गुरलतानाञ्च विकाराः शिशिरे शुभाः ॥
ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टाः स्वर्तो शुभावहाः ।
ऋतायन्यत्र चोत्पाता वृष्टास्ते मृगदारुणाः” ॥ * ॥
उन्मत्तानाञ्च या गायाः शिशूनाञ्चेष्टितञ्च यत् ।
स्त्रियो यच्च प्रभाषन्ते तत्र नास्ति व्यतिक्रमः ॥
पूर्वं चरति देवेषु पश्चाद्भुच्छति अनुमानं ।
नादेशिता वागवदति सत्या ह्येषा सरस्वती ॥ * ॥
दृष्टव्यः,—

“ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये दृष्टाः ।
आवयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्तेऽपि यत्नतः ॥
विनेया दण्डनीयाः । इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥
अद्भुतः, पुं, षडङ्गारादिनवरसानां मध्ये रसविशेषः ।
तस्य स्थायिभावो विस्मयः । देवता गन्धर्वः ।
वर्णः पीतः । आलम्बनं लोकातीतवस्तु । उद्दीपनं
तद्गुणमहिमा । अनुभावाः स्तम्भस्वेदरोमाञ्च-
गद्गदस्वरविभ्रमनेत्रविकाशादयः । अस्य व्यभि-
चारिभावाः वितर्कवेगसम्भ्रान्तिहर्षादयः । इति
साहित्यदर्पणं ॥

अद्भुतखनः, पुं, (अद्भुतः अतिप्रथितः खनः शब्दो
यस्य सः) । महादेवः । इति चिकारुशेषः ।
(अद्भुतः खन इति कर्मधारये आद्यर्थशब्दः) ।
अद्भुतसारः, पुं, (अद्भुतः अतिकठिनः सारः स्थिरांशो
यस्य सः) । खदिरसारः । इति केचित् ॥
अद्भुतिः, पुं, (अति भक्षयति सर्वान् अदेमुट्
चेत्यनिः) । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥

अद्भरः, त्रि, (अद्भ भक्षणे, रुधस्यदः क्वरच्) ।
भक्षकः । भक्ष्यपरः । इत्यमरः ॥
अद्य व्य, (सद्यप्यत् परार्थेष्वम इति इदमोऽशु-
भावो व्यञ्च निपात्यते) । वर्त्तमानदिनं । आजि
इति भाषा । इत्यमरः ॥

अद्यतनः, पुं, (सायश्चिरमित्यादिना व्युत्थलौ तुटच्) ।
कालविशेषः । स च भाष्यमते दुर्गसिंहमते च
पूर्वरात्रिशेषदण्डचतुष्टयावधिकपररात्रिसाज्या-
मपर्यन्तः । पूर्वरात्रिशेषार्द्धावधिकपररात्रिप्रथमा-
र्द्धपर्यन्तो वा । भर्तृहरिक्रमदीन्यरमते पूर्वरात्रि-
शेषप्रहरावधिकपररात्रिप्रथमप्रहरपर्यन्तः । अद्य
जातवस्तुनि चि ॥

अद्यश्वीनं, त्रि, (अद्य श्वस् + ख तस्य ईन टिक्लोपा)
आसन्नमरणादि । अद्य श्वो वा भवति अद्यश्वीनं
मरणं । इति संक्षिप्तसारव्याकरणपरिशिष्टं ॥
अद्यश्वीना, स्त्री, (अद्यश्वस् + “अद्यश्वीनावृष्ट्ये”
इति सूत्रेण ख तस्य ईन टिक्लोपश्च स्त्रियां
टाप्) । आसन्नप्रसवा अद्यश्वो वा सूते अद्यश्वीना-

गौः इति संक्षिप्तसारपरिशिष्टं ।

अद्यावधि, स्त्री, (अद्य अवधिः सीमा यस्य तत्) । अ-
द्यावध् । आजि इत्युक् । इति भाषा । वर्त्तमान-
दिवसपर्यन्तं । आजि नागाश्च इति भाषा ॥
अद्रिः, पुं, (अदिशदीति क्रिन् ॥) सूर्यः । पर्वतः ।
वृक्षः । इत्यमरः ॥ परिमाणविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (शाखी । मानभेदः । सप्ताङ्गः ।
पर्वतमूधिका ॥)

अद्रिकर्णी, स्त्री, (पर्वतमूधिकायाः कर्णवत् पुष्प-
मध्यस्थपत्रं यस्याः सा स्त्रियां ङीप्) । अपराजिता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अद्रिकीला, स्त्री, (अद्रयः कीलाः स्तम्भवत् यस्या
सा एषिवी) । भूमिः । इति चिकारुशेषः ॥

अद्रिजं, स्त्री, (अद्रौ जातं इति जनेङ्) । शिलाजतु
इति रत्नमाला ॥ पर्वतजातवस्तुनि चि ॥

अद्रिजा, स्त्री, (अद्रेर्जाता इति जनेङ् ततश्चाप्,
पार्श्वती) । दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ सैहलीवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अद्रितनया, स्त्री, (अद्रेः तनया) । पार्वती । यथा—
एषोऽहमद्रितनयासुखपद्मजन्मेति काव्यप्रकाशः ॥
(अयैनमद्रेस्तनया शुशोच ॥ इति रघुः) ॥

अद्रिनन्दिनी, स्त्री, (अद्रेर्नन्दिनी । पार्वती) । दुर्गा ॥
हिमालयाद्रिजातत्वात् ॥

अद्रिमिदु, पुं, (अद्रिन् पर्वतान् भिगन्ति अद्रि +
मिदु + क्तिप् तुक्) । इन्द्रः । इति चिकारुशेषः ॥

अद्रिभूः, पुं, (त्रि, अद्रौ भवति अद्रि + भू + क्तिप् ।
पर्वतजातमात्रे) । आखुर्कणीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अद्रिराजः, पुं, (अद्रौणां राजा इति समासे राजाह ॥
खलिभ्यश्च) । हिमालयपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ।

अद्रिसारः, पुं, (अद्रेः सारः स्थिरांशः) । लौहः ।
इति रत्नमाला ॥

अद्रिप्रः, पुं, (अद्रेः ईशः) शिवः । हिमालयः । इति
धरणी ॥

अद्वयः, पुं, (नास्ति द्वयं द्वित्वं यस्य) । बुद्धः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (आत्मा । अद्वैतवादी) ॥

अद्वयवादी, [न] पुं, (अद्वयं सर्वमेव चित्-
स्वरूपं नात्मनोऽन्यत् किञ्चनेति वदति अद्वय +
वद् + णिनि । वैदान्तिकः) । बुद्धः । इत्यमरः ॥

अद्वारः, स्त्री, (अप्रशस्तं प्रवेशायोग्यं द्वारं) । द्वार-
व्यतिरिक्तप्रदेशः । यथा—

“अद्वारेण च नातीयाद् ग्रामं वा वेषमवाहृतं ।
राजौ च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत्” ॥

इति मानवे ४ अध्याये ७३ श्लोकः ॥ प्राचीराद्या-
वृतं ग्रामं गृहञ्च द्वारव्यतिरिक्तप्रदेशेन प्राक्का-
रादिजङ्गलं कृत्वा न विशेत् । राजौ च वृक्ष-
मूलवस्थानं दूरतस्थजेत् । इति तट्टीकायां
कुल्लूकभट्टः ॥ द्वाररहिते चि ॥

अद्वितीयः, त्रि, (न विद्यते द्वितीयं यस्य) । द्वितीय-
रहितः । (सदेव सौख्येदमयासीदेकमेवा-
द्वितीयं इति श्रुतेः) । अतुल्यः । यथा,—

एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । इति वेदान्तः ॥ नचाश्वि-

अधः

नेयः सहि नादितोयः । इति नैषधं ॥
 अधैतः, चि, (द्विधाभेदमितः प्राप्तः । द्वित + स्वार्थे
 अण् न देतः । द्वितीयरहितः ।) एकः । यथा,—
 यदधैतं ब्रह्मोपनिषदि तदप्यस्य तनुमा । इति
 श्रीचैतन्यचरितामृतं ॥
 अधैतः, पुं, (द्विधाभेदमितः प्राप्तः तृतीयतत्, प्रज्ञा-
 दिवात् स्वार्थे अण् ततोभिन्नः नञ्समासः ।) द्वैत-
 रहितः विष्णुः । यथा,—
 “विष्णुमानन्दमद्वैतं विज्ञानं सर्व्वगं प्रभुं ।
 प्रणमामि सदा भक्त्या चेतसा हृदयालयं ॥”
 इति गारुडे २३८ अध्यायः ॥ * ॥ शिवावतार-
 विशेषः । यथा,—
 “नित्यानन्दो भक्तरूपो ब्रजे यः श्रीहृत्नायुधः ।
 भक्तावतार आचार्योऽद्वैतो यः श्रीसदाशिवः ॥”
 तत्पिचादिविवरणं यथा,—
 “महादेवस्य मित्रं यः कुबेरो गुह्यकेश्वरः ।
 कुबेरप्रखितः सोऽयं जनकोऽस्य विदांबरः ॥
 पुरा कुबेरः कैलासे सिन्धुसाध्यनिषेविते ।
 जजाप परमं मन्त्रं शैवं श्रीशिववक्त्रभः ॥
 ततो दयालुर्भगवान् वरं ददिवति सोऽब्रवीत् ।
 ततः कुबेरो वरयामास त्वं मे सुतो भव ॥
 प्रार्थितस्तेन देवेशो वरदेशः सदाशिवः ।
 जन्मजन्मान्तरे पुन्र प्राप्स्यामि पुन्रतः तव ॥
 इति प्राप्य वरं कष्टं कियन्तं कालमास्थितः ।
 कार्य्यादीशवशात् सोऽद्याद्वैतस्य जनकोऽभवत् ॥
 योगमाया भगवती गृह्णीत तस्य साम्प्रतं ।
 सीतारूपेणावतीर्णा श्रीमाता तत्प्रकाशतः ॥
 तस्य पुत्रोऽद्युतानन्दः कृष्णचैतन्यवक्त्रभः ।
 श्रीमत्पण्डितगोस्वामिशिष्यप्रिय इति श्रुतं ॥
 यः कार्तिकेयः प्रागासीदिति, जल्पन्ति केचन” ।
 इति गौरगणोद्देशदीपिका ॥
 अधैतवादी, [न] चि, (अधैतं “चिदेव सत्त्वं नान्यत्
 किञ्चिन्” इति वदति, अधैत + वद + शिनि उप-
 पदसमासः ।) एकब्रह्मवादी । तस्य मतं यथा,—
 ब्रह्मैव सत्त्वं प्रत्यक्षादिसिद्धं विश्वं ब्रह्मणि आरो-
 पितं । यथा रज्जुः रज्जुस्वरूपाज्ञानात् सर्व्ववत्
 प्रतिभाति । तथा ब्रह्मस्वरूपाज्ञानात् विश्वं
 वस्तुवत् प्रतिभाति प्रकृतिर्ज्वालापि पथ्यवस्ताने
 ब्रह्मैव ब्रह्मान्यत् सदस्तु नास्ति । अत्र प्रमाणं
 शारीरिकसूत्रस्य शङ्कराचार्यकृतभाष्यतट्टीकाक-
 ल्पतरुभाष्यरत्नप्रभादि ॥
 अधः [स्] व्य, (अधरस्य अधदेशः ततः अस्मिन्)
 तलं । नीचं । अधोभागः । यथा,—
 “लोकानुपम्युपम्योस्तेऽधोऽधोऽध्वधि च माधवः” ।
 इति वेपथेयः ॥ पातालं । योनिः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 अधःपृष्ठी, स्त्री, (अधः अधोमुखं पृष्ठां यस्याः ।
 अधस् + पृष् + डीप् ।) गोजिह्वा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ टण्विशेषः । हेठाङ्गली । चोर-
 खड्गिका । भाँटुइ इति भाषा । तत्पर्यायः । अवाक्-
 पृष्ठी २ मङ्गल्या ३ अमरपुष्पिका ४ । इति रत्न ।
 भाषा ॥

अध

अधःक्षिप्तः, चि, (अधः अधोभागे क्षिप्तः पतितः ।)
 अधस्वप्नवन्तु । इति जटाधरः ॥
 अधमः, चि, (अव पालने + अम, वस्य धादेशः ।)
 न्यूनः । निन्दितः । अपहृतः । तत्पर्यायः । निहृतः २
 प्रतिहृतः ३ अर्वा ४ रेफः ५ याप्यः ६ अवमः ७
 कुत्सितः ८ अवयः ९ कुपूयः १० खेटः ११ गर्ह्यः १२
 अणकः १३ । इत्यमरः ॥ रेपः १४ अरमः १५
 आणकः १६ अनकः १७ । इति तट्टीका ॥ (या-
 च्छा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा । इति
 मेघदूते) ॥
 अधमः, पुं, (अव पालने + अम, वस्य धादेशः ।) उप-
 पतिभेदः । तस्य लक्षणं । भयदयालज्जामृत्युत्वं ।
 कामक्रीडाविषये कर्त्तव्याकर्त्तव्याविचारकत्वञ्च ।
 इति रसमञ्जरी ॥
 अधमभृतकः, चि, (अधम + भृ + क्त + स्वार्थे कन्)
 (अधमः । निहृतः । भृतकः । भृत्यः ।) अधम-
 भृत्यः । नीचदासः । दौर्वारिकभारवाहकादयः ॥
 अधमर्णः, चि, (अधम + ऋण ऋणविषये अवश्य
 देयविषये अधमः निन्दितः राजदन्तादित्वात्
 परनिपातः । वा अधमं ऋणमवश्यदेयत्वेन विद्यते
 यस्य ।) ऋणगृहीता । ऋणी । इत्यमरः ॥ खा-
 तक इति भाषा ।
 (“अधमर्णार्थसिद्धार्थसुत्तमर्णेन चोदितः ।
 दापयेत् धनिकस्यार्थमधमर्णात् विभावितं ॥
 अपहृवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि ।
 अभियोक्ता दिग्देशं करणं वान्यदुद्दिशेत्” ॥
 इति मनुः ।) ॥
 अधमर्णिकाः, चि, (अधममवश्यदेयत्वेन निन्दितं
 ऋणं । तदेव दातृत्वेन विद्यते अस्य । अधमर्ण +
 अत इनिठनाविति ठन् । तस्य इक ।) अधमर्णः ।
 यथा,—
 “ग्रहीतानुक्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्णिकाः ।
 दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरं” ॥
 इति मिताक्षरा ॥
 (“यै रूपायैरथं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ।
 तैस्तेरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकं” ॥
 इति मनुः ।) ॥
 अधमा, स्त्री, (अधम + स्त्रियां टाप् ।) स्त्रीयाद्यन्त-
 र्गतनाविभाभेदः । अस्या लक्षणं । हितकारि-
 प्रियतमे अहितकारित्वं । अस्याः क्रिया अधमा ।
 अस्या निष्कारणकोपत्वात् चण्डीति नाम । इति
 रसमञ्जरी ॥
 अधमाङ्ग, स्त्री, (अधमम् अङ्गं कर्मधारयः ।)
 पादः । चरणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 अधरं, स्त्री पुं, (न ध्रियते कामुकस्य धैर्यं न तिरुति
 यत्र, न + हृ + णि संज्ञायां घः प्रायेणेति
 अधिकरणे घः ।) स्मरागारं । रतिगृहं । योनि-
 रिति यावत् । इति शब्दरत्नावली त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 अधरः, पुं, (न ध्रियतेऽसौ हृ + अच् ततो नञ्-
 समासः ।) सुखावयवविशेषः । नावो ठौंट । इति
 भाषा । ओष्ठः । उपर ठौंट । इति भाषा । तयोः

अध

पर्यायः । रदनच्छदः २ दशनवास्तः ३ । इत्यमरः ॥
 परन्तु द्वयोरपि ओष्ठाधरप्रयोगः यथा । रदन-
 च्छदौ दशनवाससी उभयत्र वर्त्तते तथा ओष्ठा-
 धरावपि उभयचेति नयनानन्दः ॥ रायमुकुटा-
 ऽप्याह उपरिवर्त्ती अधोवर्त्ती च ओष्ठः अधरो-
 ऽप्येवं । पुण्ड्रस्य रक्ताधरः प्रशस्तः । यथा,—
 “प्राणिपादतलौ रक्तौ नेत्रान्तरनखानि च ।
 तालुकोऽधरजिह्वा च सप्त रत्नं प्रशस्यते ॥”
 स्त्रियास्तु यथा,—
 “पाटलावर्तुलः क्षिग्धो रेखाभूषितमध्यभूः ।
 सीमन्तिनीनामधरो रक्षां चैव प्रियो भवेत् ॥
 श्यामः स्थूलोऽधरोष्ठः स्यात् वैद्यक्यलक्षणप्रदः ।
 मण्ड्यो भक्तकाशिन्याश्चोत्तरोष्ठः सुभोगदः ॥”
 इति सासुद्रकं ॥
 अधरः, चि, (न धरः नञ्समासः । नीचः ।) अधः ।
 तलं । हीनः । अपहृतः । इति मेदिनी ॥ हीन-
 वादी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा शाकुन्तले ।
 पिबसि रतिसर्व्वस्वमधरं ।) ॥
 अधरतः, व्य, [स्] (अधर + तन्नि प्रथमापञ्चमीसप्त-
 म्यर्थेऽन्तौ ।) अधस्तात् । अधोभागः । इति
 हलायुधः ॥
 अधरमधु, स्त्री, (अधरस्य मधु वक्ष्यते ।) वक्तासवः ।
 अधरामृतं । अधररसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अधरस्तात् व्य, अधरतः । इति हलायुधः ॥
 अधरस्तात् व्य, (अधर + अस्ताति विकल्पे अधरस्य
 अधादेशः ।) अधस्तात् । अधरात् । दिग्वाचक-
 शब्दात् दिग्देशकालवाचे प्रथमापञ्चमीसप्तमीनां
 स्थाने तात् प्रत्ययोभवति । इति व्याकरणं ॥
 अधरा, स्त्री, (न धरा नञ्समासः ।) अधोदिक् ।
 इति व्याकरणं ॥ नीचा । यथा । अधराय कृता
 ययैव सा । इति नैषधं ॥
 अधरात्, व्य, अधरतः । अधरेण । अधरस्तात् ।
 इत्यमरटीका ॥
 अधरामृतं, स्त्री, (अधरस्य अमृतम् ।) अधरसुधा ।
 यथा,—
 “सिञ्चाङ्ग नखदधराभृतपूरकेण
 हासावलोककलगीतजह्नुच्युत्तानि ।
 नो चेदयं विरहजागृपयुक्तदेहा
 ध्यानेन याम पदयोः पदवीं संखे ते ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २६ अध्यायः ॥
 अधरीणः, चि, (अधरःकृतः तिरस्कृतः अधर +
 ख तस्य ईन ।) धिक्कृतः । तिरस्कृतः । इति
 जटाधरः ॥
 अधरेण, व्य, (अधरे देशे अधरस्यां दिशि वा
 अधर + एनप् ।) अधोदिग्देशकालः । अधो-
 दिक्देशकाले । इति व्याकरणं ॥
 अधरेद्यु, [स्] व्य, (अधरे परे दिवसे अधर +
 एद्युस् ।) अधरदिवसः । परदिनं । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 अधर्मः, पुं, (ध्रियतेऽनेन हृ + मनिन् ततो नञ्-
 समासः, नञ्च विरोधार्थः ।) धर्मविरोधी । स
 तु ब्रह्मणः पृष्ठाज्जातः । इति श्रीभागवतं ॥ पापं ।

अधि

अधिराधः । अतिस्मृतिविरुद्धाचारः । यथा,—
“अधर्मेणैधते राजन् ततो भद्राणि पश्यति ।
ततः सपत्नान् जयति समूजस्तु विनश्यति ॥”
इति महाभारतम् ।

(“अधर्मेमिदमव्यक्तं कथं भीष्मोऽनुमन्यते” ।
इति महाभारतम् ॥)

अधर्मी, [न्] चि, (अधर्मेः पापं विद्यतेऽस्य ।)
अधार्मिकः । अधर्मात्मा । अधर्मेणशब्दादस्यर्थे
इन् ॥

अधश्चरः, पुं, (अधश्चरति इति अधस् + चर + अच् ।)
चौरः । इति हारावली ॥ अधोगामिनि चि ॥
अधश्चौरः, पुं, (अधः चौरः अधस् + चुर +
अच् + स्वार्थे अण्) नीचचौरः । सिंदालचौर
इति भाषा । इति केचित् ॥

अधस्तात् व्य, (अधस् + अस्ताति ।) अधोभागः ।
इति हलानुधः ॥ (तस्याधस्तात् वयमपि रता-
स्तेषु पर्णोदनेषु । इति उत्तरचरितम् ।) (तथा
“निमज्जतोऽधस्तादहो दाहप्रतीच्छकौ” ॥ इति
मनुः ।) पञ्चाङ्गागः । इत्यमरटीका ॥ रतिगृहं ।
भगं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधामार्गवः, पुं, (न धीयतेऽसौ अधाः न + धा +
क्विप् । तादृशं मार्गं वाति गच्छति । अधा + मार्ग +
वा + क्तः ।) अपामार्गः । इति क्षीरस्वामी ।)
धामार्गवद्वहः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अधार्मिकः, चि, (धर्मे चरति । धर्म + ठक् ।
न धार्मिकः ।) अधर्मी । अधर्मात्मा । पापी ।
तत्पर्यायः । अधार्मिकः २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ यथा,—

“यस्तु पक्ष महावच्चविहीनः स निराकृतः ।

अधार्मिकः स्यादुषलः अवशीर्षो हतव्रती” ॥

इति जटाधरः ॥ अतो नाधार्मिके वशेऽग्रामे ।
इति कुल्लूकभट्टश्च ॥

अधि व्य, (न धीयते धार्यते । नञ् + धा + क्ति ।)
प्रातिविश्रुत्युपसर्गमध्ये उपसर्गविशेषः । अ-
स्यार्थः । उपरिभागः । इति दुर्गादासः ॥ अधि-
कारः । ईश्वरः । इति मेदिनी ॥ अधिकं । यथा
अधिमासः अधिको मासः इत्यर्थः । इति स्मृतिः ॥
अधिः, पुं, आधिः । मनःपीडा । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

अधिकं, स्त्री, (अधि + स्वार्थे कन् ।) कात्यायनङ्गार-
भेदः । तस्य लक्षणं । अधिकं पृथुलाधारादाधे-
याधिक्यवर्णनं । उदाहरणं यथा । ब्रह्माण्डानि
जले यत्र तत्र मान्ति न ते गुणाः ॥ इति कुव-
लयानन्दे अप्रमेयदीक्षितः ॥

अधिकः, चि, (अध्याह्न एव अधि + स्वार्थे कन् ।)
अतिरिक्तः । अनेकः । इति हेमचन्द्रः । (पुमान्
पुंसोऽधिके शुक्ले । स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । इति
मनुः ।)

अधिकरणं, स्त्री, (अधि + क्त + अधिकरणे ल्युट् ।)
एकन्यायोपपादनं । इति हेमचन्द्रः ॥ अधि-
क्रियते अत्र । विषयादिपञ्चावयवविवेचनोपेत-
यः । यथा,—

अधि

“विषयो विग्रहश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं ।

निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्” ॥

विषयो विचारार्हवाक्यं । विग्रहोऽन्यायमर्थो न
वेति संशयः । पूर्वपक्षः प्रकृतार्थविरोधितर्कोप-
न्यासः । उत्तरं सिद्धान्तानुब्रूततर्कोपन्यासः ।
निर्णयो महावाक्यार्थतात्पर्यनिश्चयः । एवं क्रमेण
विवेचनमत्राधिक्रियते इत्यधिकरणं । इति ति-
थ्यादितत्वं ॥ अधिक्रियतेऽर्थादिचारोऽस्मिन्ने-
नेति वा अधिकरणं वेदविचारग्रन्थात्मिका मी-
मांसा । सा च द्विधा कर्ममीमांसा ब्रह्ममी-
मांसा चेति । कर्मकाण्डवेदविचारग्रन्थः कर्म-
मीमांसा जैमिनिप्रणीता सैव मीमांसात्वेन प्र-
सिद्धा पूर्वमीमांसा इत्युच्यते । ब्रह्मकाण्डवेद-
विचारग्रन्थश्च ब्रह्ममीमांसा वेदव्यासप्रणीता सा
च वेदान्तत्वेन प्रसिद्धा उत्तरमीमांसा इत्युच्यते ।
इत्यत्र मीमांसापदमपि करणाधिकरणव्युत्पत्त्या
ग्रन्थपरं ज्ञेयं । भावव्युत्पत्त्या तु विचारपूर्वक-
निर्णयपरमिति । यत् अधिक्रियते विचारोऽस्मिन्ने-
इति व्युत्पत्त्या अधिकरणं मीमांसासिद्धान्त
इत्युदीचेनाभिहितं तन्न । सिद्धान्तस्याधिकरण-
चरभावयवत्वेनाधिकरणाङ्गात्वात् अधिकरणात्वा-
नुपपत्तेः । यथा न्यायमते निगमनस्य न्यायाव-
यवत्वं न तन्मात्रस्य न्यायत्वं तथेहापीति सुधीभि-
र्भाष्यं । तस्य चाधिकरणस्य पञ्चाङ्गानि । तदुक्तं,—
“विषयोऽविषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं ।

निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्” ॥

विषयो विचारार्हवाक्यं । यथा । खादिरे पशुं
बध्नाति खादिरं वीर्यकामस्य वृषं कुर्वीत
इत्यादि संयोगपृथक्काधिकरणादेः । एवं विषयो
निश्चयस्तद्विस्तारविरोधी वा अविषयः संशयः ।
तदुक्तं,—

“विशब्दश्च विशेषार्थः सिनोतिर्वन्धनार्थकः ।

विशेषेण सिनोतीति विषयोऽर्थनियामकः” ॥

नियामकः कोटिनिश्चायकतया विशेषदर्शनात्मक-
व्याप्यवत्त्वादिनिश्चय एव । स्वमेव न्यायग्रन्थ-
न्यायवागीशभट्टाचार्यचरणाः ॥ अन्ये तु विशय
इति विपूर्वस्य श्रुतेः संशयार्थकत्वमाज्ञेयं ता-
लव्यमध्यपाठं वदन्तः विशयः संशयः इति व्याच-
क्षते तत्र विपूर्वश्रुतेः संशयार्थकत्वे मानमनु-
सन्धेयं । संशयः अस्यायमर्थो न वेत्याकारकः ।
पूर्वपक्षः सिद्धान्तविरुद्धतर्कोपन्यासेन सिद्धान्त-
विरुद्धसंशयैककोटिव्यवस्थापनं । उत्तरं प्रकृत-
सिद्धान्तानुब्रूततर्कोपन्यासेन प्रकृतसिद्धान्तसिद्ध-
संशयापरकोटिव्यवस्थापनं । निर्णयः सिद्धान्तसिद्ध-
विचार्यवाक्यतात्पर्यावधारणं । कर्ममीमांसा-
धिकरणानि सङ्ख्यसंख्याकानि जैमिनिप्रणीतानि
शास्त्रदीपिकादौ पार्थसारथिमिआदिभिर्वज्रधा
विहृतानि । इति चन्द्रशेखरज्ञातत्वसम्बोधिनी ॥
आकरणमते आधाररूपकारकं । तच्चतुर्विधं ।
सामीप्यं १ यथा गङ्गायां घोषः । कालिन्ध्यां
रेमे ॥ आक्षेपः २ यथा दिवि देवाः । कानने
रेमे ॥ विषयः ३ यथा शास्त्रे निपुणः । केनौ

अधि

कुशलः ॥ आभिः ४ यथा तिलेषु तैलं । सकले
स्थितः ॥ * ॥

अधिकर्द्धिः, चि, (अधिका ऋद्धिः सम्पत्तिर्यस्य
सः ।) अतिशयसम्पत्तिपुक्तः । तत्पर्यायः । स-
मृद्धः २ । इत्यमरः ॥

अधिकर्मिकः, पुं, (अधिकृत्य हट्टं कर्मणि प्रभवति
अधिकर्मन् + ठन् तस्य इक्) हट्टाध्यक्षः । इति
हेमचन्द्रः ॥ हाटेरदारोगा इति भाषा ।

अधिकाङ्गः, स्त्री, (अङ्गादधिकं मयूरव्यंसकादित्वात्
समासः ।) सकङ्क्षाः मध्ये यद्भवन्ति तत् । क-
ङ्कादिदार्ढ्यायि श्रुतेर्मध्यकाये निबध्यपट्टिकादि ।
तत्पर्यायः । सारलनं २ । इत्यमरः ॥ विश्व-
जुल्याद्यतिरिक्ताङ्गविशिष्टे चि ॥ (यथा मनुः—

“नोदहेत् कपिलां कन्यां

नाधिकाङ्गीं न रोगिणीं” ॥)

अधिकारः, पुं, (अधि + क्त + घञ् ।) राजादीनां
चामरधूगनच्छत्रधारणादिव्यापारः । तत्पर्यायः ।
प्रक्रिया २ । इत्यमरः ॥ प्रकारणं । यथा नैमि-
त्तिकोऽर्थं प्रायश्चित्ताधिकार इति मिताक्षरा ॥
स्वामित्वं । यथा “सर्वे सूर्यधिकारिणः” इति
स्मृतिः ॥ अधिगतदेशादिः । यथा निजाधिकारः
भिन्नाधिकारः इत्यादि बहवः शिष्टप्रयोगाः ॥
(यथा मनुः—

“तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्

ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित्” ॥)

अधिकारी, [न्] चि, (अधिकरोति अधि + क्त +
नन्वादित्वात् णिनि ।) प्रभुः । स्वामी । अधि-
प्रतिः । अधिकारविशिष्टः । स्वत्ववान् । इति
स्मृतिः ॥ यथा,—

“इष्टापूर्तं विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते ।

अधिकारी भवेत् शूद्रः पूर्वे धर्मे न वैदिके” ॥

इति मलमासतत्त्वं ॥ अपिच ।

“स्वातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्मणि” ।

इत्याङ्गिकाचारतत्त्वं ॥ वेदान्तमते विधिवदधीत-
वेदाङ्गत्वेन आपाततोऽधिगताखिलवेदार्थोऽस्मिन्
जन्मनि जन्मान्तरे वा काश्चननिश्चिद्वर्जनपुरःसरं
नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गत-
निखिलकल्मषतया नितान्तनिर्मलस्वान्तः साधन-
चतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता । इति वेदान्तसारः ॥ * ॥

धनाधिकारिणो दायभागशब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥

श्रीसूर्यादीनां वेशकर्त्ता । इति लोकप्रसिद्धं ॥

अधिकारी, [न्] पुं, (अधिकरोति अधि + क्त +
नन्वादित्वात् णिनि ।) वेदान्तशास्त्रवेत्ता । अधि-
गताखिलवेदार्थनितान्तनिर्मलस्वान्तः साधनचतु-
ष्टयसम्पन्नः प्रमाता । इति वेदान्तसारः ॥ पुरुषः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अधिगतः, पुं, (अधि + क्त + क्तः ।) अध्यक्षः । आच-
र्यावेक्षकः ॥ इत्यमरः ॥ (आचार इत्यधिगतेन
मया गृहीता या वेद्यविरवरोधयहेषु राक्षः ।
इति शकुन्तले ।) छाताधिकारज्ञेये वाच्यलिङ्गः ।

अधिक्रमः, पुं, (अधि + क्रम् + घञ् वृद्धभावः ।)
आक्रमणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अधित्यका, स्त्री, (अधिरूपा पर्वतोपरिभागम् अधि + त्यक् स्त्रियां टाप् ।) पर्वतोपरिभूमिः । इत्यमरः ॥ (उपत्यकाद्रेः सन्ना भूमिरुर्ध्वमधित्यका ॥ अमरकोषः । यथा रघुवंशे, — “अधित्यकायामिव धातुमयां लोभद्रुमं सानुमतः प्रपुल्लं” ॥)

अधिपतिः, त्रि, (अधिपाति रक्षति अधि + पा + क्ति ।) अधिपतिः । स्वामी । इत्यमरः ॥ राजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा रघुवंशे, — अथ प्रजानामधिपः प्रभाते ॥)

अधिपतिः, पुं, (अधिपाति रक्षति अधि + पा + क्ति ।) प्रभुः । स्वामी । इति हलायुधः ॥ (यथा रघुवंशे, “वचो निश्वस्य अधिपतिर्दिवौकसां” ॥)

अधिभूः, पुं, (अधि + भू + कर्त्तरि क्तिप् ।) स्वामी । प्रभुः । इत्यमरः ॥

अधिमासः, पुं, (मासात् रविसंक्रान्तिमासादधिकमयूरव्यं सकादित्यात् समासः ।) रविसंक्रान्तिद्वयमध्यवर्तिचान्द्रमासः । रविसंक्रान्तिशून्यशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तमासः । तत्पर्यायः । अधिकमासः २ असंक्रान्तमासः ३ मलमासः ४ मलशुक्लः ५ विनामकः ६ नपुंसकः ७ । इति मलमासतत्त्वं ॥

अधिमांसकः, पुं, (अधिकं मांसं यत्र सः, समासान्तः कः ।) दन्तरोगविशेषः । यथा, —

“दन्तरज्जु पश्चिमे दन्ते
महान् प्रोथो महान् रजः ।
लालाखावी कफक्षती
विज्ञेयः सोऽधिमांसकः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य चिकित्सा दन्तरोगशब्दे द्रष्टव्या ॥

अधिरथः, पुं, (रथमधिरूढः अथादीति समासः ।) कर्णपिता । स तु सूतजातिः । तस्य कर्णसारथ्यं । यथा । विवेकाधिरथो रङ्गं यष्टिप्राणो जयन्निव । इति महाभारतं ॥ (यथा हरिवंशे । “सत्यकर्म्मसुतश्चापि सूतस्त्वधिरथस्तु वै ।

यः कर्णं प्रतिजयाह तेन कर्णस्तु सूतजः” ॥)

अधिराज्यभाक्, पुं, (अधिकं राज्यं कर्म्मधारयः, तत्-भजते अधिराज्य + भज् + क्तिव उपपदसमासः ।) अधिराट् । यथा । अत्यन्यान् पृथिवीपालान् पृथिव्यामधिराज्यभाक् । इति महाभारतं ।

अधिराट्, [ज] पुं, (आधिक्येन राजते अधि + राज् + कर्त्तरि क्तिप् ।) सम्राट् । चक्रवर्त्ती । इति महाभारतं ॥ (यथा रघुवंशे । इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निश्वस्य ॥)

अधिरोहिणी, स्त्री, (अधिरोहः आरोहणं तदेव साधनत्वेन विद्यदेऽस्य अधि + रोह + इन् स्त्रियां ङीप् ।) (अधिरोहणी इति पाठे अधिरुह्यते अनया अधि + रुह् + करणे ल्यट् स्त्रियां ङीप् ।) वंशकाष्ठादिनिर्मितारोहणमार्गः । सिङ्घि इति आषाढा । तत्पर्यायः । निःश्रेणिः २ । इत्यमरः ॥ निःश्रेणी ३ । इति तट्टीका ॥ अधिरोहणी इत्यपि पाठः ॥

अधिवचनं, स्त्री, (अधि + वच् + ल्यट् । पक्षपातेन कथनं । “अधिकं वचनं पक्षपातेन वचनं” इति माधवाचार्यः ।) नाना । संज्ञा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधिवासः, पुं, (अधि + वस् + घञ् ।) निवासः । धूपनादिभिः संस्कारः । इति मेदिनी ॥ तद्-द्रव्याणि । मृत्तिका १ गन्धः २ शिला ३ धान्यं ४ दूर्वा ५ पुष्पं ६ फलं ७ दधि ८ घृतं ९ खल्लिकं १० सिन्दूरं ११ शङ्खः १२ कज्जलं १३ रोचना १४ श्वेतसर्षपः १५ खर्यं १६ रौप्यं १७ तांब्रं १८ चामरं १९ दर्पणं २० दीपः २१ प्रशस्तपात्रं २२ । इति भवदेवः ॥ क्वचित् पुस्तके श्वेतसर्षपस्थाने सिद्धां क्वचित् चामरस्थाने । तत्रातुष्ठानं । “दुर्गापूजादोषात्रायागादौ पूर्वदिने सायंकाले आचारात् संस्कारकर्म्मणि तद्दिने पूर्वाह्णे मन्त्रं पठित्वा क्रमेणोक्तद्रव्याणि आदौ देवादीनां ललाटे पञ्चाङ्गमौ स्पर्शयित्वा प्रशस्तपात्रे स्थापयित्वा तत्पात्रं पूर्वाह्णक्रमेण वारत्रयं स्पर्शयेत् । द्रव्यविशेषेण संस्कारः । तत्र यजुर्वेदेऽक्तमन्त्रास्त्रयोविंशतिद्रव्याणि च यथा । तैलहरिद्रां गृहीत्वा, —

“ॐ कोसिकतमोसि कक्षेत्वा कायत्वा सुप्तोक्तः
सुमङ्गलः सत्यराजन् । अनया तैलहरिद्रया
अस्य शुभाधिवासनमस्तु । एवं सर्वत्र” ॥ १ ।

गन्धं गृहीत्वा, —

“ॐ गन्धद्वारां दुराधवां नित्यपुष्पां करीषिणीं ।
इंश्वरीं सर्वभूतानां त्वामिहोपाकुर्ये अयं” ॥ २ ।
मर्हो गृहीत्वा, —

“ॐ भूरसि भूमिरस्य दितिरसि विश्वधाया
विश्वस्य भुवनस्य धत्रीं पृथिवीं यच्च पृथिवीं
दृष्टुं ह पृथिवीं माहिँसौ” ॥ ३ ।

पुनर्गन्धेन गन्धद्वारामिति ।

शिलां गृहीत्वा, —

“ॐ प्रपर्वतस्य वृषमस्य पृष्ठान्नावक्षरन्ति खसि
च इयानाः ता आरुच नधरा गुदक्ता अहिं
बुध्नमनुरीयमानाः । विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णो-
र्विक्रान्तमसि विष्णोः क्रान्तमसि” ॥ ४ ।

धान्यं गृहीत्वा, —

“ॐ धान्यमसि धिनुहि देवान् धिनुहि यज्ञं
धिनुहि यज्ञपतिं धिनुहि मां यज्ञन्” ॥ ५ ।
दूर्वां गृहीत्वा, —

“ॐ काष्ठात् काष्ठात् प्ररोहन्ती परुषः परुषः
परिवानो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च” ॥ ६ ।
पुष्पं गृहीत्वा, —

“ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पद्मगा अहोरात्रे पार्श्वे
नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्याप्तं इष्टान्निशान सुम्भ-
इशान सर्वलोकम्भइशान” ॥ ७ ।

फलं गृहीत्वा, —

“ॐ याः फलिनीया अपला अपुष्या याश्च
पुष्यिणीः वृहस्पतिप्रसूतास्ता नो सुचन्वँ-
हसः” ॥ ८ ।

दधि गृहीत्वा, —

“ॐ दधिकावूनोऽकार्षं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।
सुरभिणो सुखाकरोत् प्रणतायुँधितार्धत्” ॥ ९ ।
घृतं गृहीत्वा, —

“ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि
प्रियं देवानामनाष्टुं देवयजनमसि” ॥ १० ।

खल्लिकं गृहीत्वा, —

“ॐ खल्लिन इन्द्रो वृद्धश्रवाः खल्लिनः पूषा
विश्ववेदाः खल्लिन स्तार्यो रिचनेभिः खल्लि-
नो वृहस्पतिर्दधातु” ॥ ११ ।

सिन्दूरं गृहीत्वा, —

“ॐ सिन्धोरिव प्राध्वने शूचनासो वातप्रमीय
पतयन्तु घृतस्य धारा अरुषोण वाजी काष्ठा-
भिन्दन्नुतिभिभिः पिन्नमानः” ॥ अत्र “वातप्रमीय
पतयन्ति जङ्गा” । इत्यपि पठन्ति ॥ १२ ।

शङ्खं गृहीत्वा, —

“ॐ प्रतिश्रुत्वाया अर्चनं घोषाय भयमन्ताय
बज्रवादिनमनन्ताय मूकँ शब्दायाङ्गवराघातं
महसे वीणावादं क्रोशाय तूणबज्रमवरस्फराय
शङ्खं वनाय वनप्रमन्यतोऽरण्याय दावय” ॥ १३ ।

कज्जलं गृहीत्वा, —

“ॐ समिद्धोऽज्जन क्रदरं मतीनां घृतमग्रे मधु-
मत् पिन्नमानः वाजीवहन् वाजिनं जातवेदे
देवानां वक्षिप्रियमासधस्य” ॥ १४ ।

रोचनां गृहीत्वा, —

“ॐ युञ्जन्ति ब्रह्मरुषं चरन्तं परितस्तुषः रोचने
रोचना दिवि” ॥ १५ ।

सिद्धां गृहीत्वा, —

“ॐ अन्नपते अन्नस्य नो धेह्यनमीवस्य शुश्रिणः ।
प्रदातारं तार्थ्यज्जं नो धेहि द्विपदे शं चतु-
ष्यदे । सिद्धांमच आतपतखुलाः” ॥ १६ ।

काञ्चनं गृहीत्वा, —

“ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः
पतिरेक आसीत् । सदाधारः पृथिवीं द्यामु-
तैषां कक्षौ देवाय हविषा विधेम ॥ १७ ॥”

रजतं गृहीत्वा, —

“ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि
प्रियं देवानामनाष्टुं देवयजनं” ॥ १८ ।

ताम्बं गृहीत्वा, —

“ॐ असौ यस्तामोरुण उतवभुः सुमङ्गलः ये
चैनँ रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशो
वैषाँ हेलइमहे” ॥ १९ ।

सिद्धार्थं गृहीत्वा, —

“ॐ रक्षोहनो बलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान्
रक्षोहनो बलगहनो बलयामि वैष्णवान् रक्षो-
हनो बलगहनोऽवल्लुगामि वैष्णवान् रक्षोहनौ
वनगहनो उपधामि वैष्णवी रक्षोहनौ वनगहनौ
पर्यहामि वैष्णवी वैष्णवमसि वैष्णवास्थ” ॥ २० ॥

दर्पणं गृहीत्वा, —

“ॐ आकृष्येन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमनं
मर्त्यं च हिरण्ययेन सविता रथेना देवोवाति
भुवनानि पश्यन्” ॥ २१ ।

दीपं गृहीत्वा, —

अधि

“ॐ अन्न आयाहि वीतये गृह्यान्तो ह्यदातये
निहोता सत्सु वर्हिषि” । २२ ।
सर्वद्रव्ययुक्ताडक्तं गृहीत्वा,—
“ॐ प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वा अनुपदसि अनुपदे
त्वा सम्यदसि सम्यदे त्वा तेजोसि तेजसे त्वा । २३ ।
इति यजुर्वेदीयदुर्गात्सवपद्धतिः ॥ * ॥ सामवेदि-
नामधियासमन्वास्तत्तद्गव्याणि च यथा । प्रथमं
गन्धेन,—
“ॐ भद्रा इन्द्रस्य रातयः योऽस्य कामं विधत्ते
नरोषति मनोदानाय चोदयन्” । १ ।
“ॐ महिचीणामवरस्तु युलमित्रस्यार्घ्यः दुरा-
धर्वं वरुणस्य” । २ ।
इति मन्त्राः ।
पुनर्गन्धेन,—
“ॐ भद्रा इन्द्रस्य रातयः इत्यादि” । ३ ।
“ॐ वित्त्वदापो न प्रवर्तस्य पृष्ठादुक्ष्येभिरग्रे
जनयन्त देवाः तत्वागिरः । सुयुतयो वाजयत्वा
जिह्वगिर्वर्हो जिह्वरस्ताः” । ४ ।
इति शिखया ।
“ॐ धानावन्तं करम्भिण मपूष्यवन्तमुक्ष्यिनं
इन्द्रप्रातर्गुणखनः” । ५ ।
इति धान्येन ।
“ॐ जज्जायथा मपूर्वा मघवन् वृत्रहत्याय ।
तत्पृथिवी मप्रययत्तदस्तभा उतो दिवम्” । ६ ।
इति दूर्वया ।
“ॐ पवमान व्युहि रश्मिभिर्विजसातमः ।
दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम्” । ७ ।
इति पुष्पेण ।
“ॐ इन्द्ररौने मधिता हवन्ते यत्पार्था युज्जते
धियस्ताः शूरो नृषाता अवसस्त कामत्वा गोमति
व्रजे भजातव्रजः” । ८ ।
इति फलेन ।
“ॐ दधिक्षाव्नोऽकारिषं जिह्वोरन्धस्य वाजिनः
सुरभिणो सुखाकरोत् प्रणतायुधि तारिषत्” । ९ ।
इति दध्ना ।
“ॐ हतवती भुवनानामधिश्रियोर्वी पृथ्वी म-
धुदुधे सुप्रेषसा द्यावा पृथिवी वरुणस्य धर्मेणा
विष्कभितेऽजरे धूरिरेवता” । १० ।
इति धृतेन ।
“ॐ अस्ति सोमोऽयं सुतः पिबन्त्यस्य मरुतः
उतस्तराजोऽम्बिना” । ११ ।
इति खस्तिकेन ।
“ॐ सिन्धोरन्ध्रस्य पतयन्तमुद्धतं हिरण्यपावा
पशुमभु गृध्रते” । १२ ।
इति सिन्दूरेण ।
“ॐ खसुन्वयो वसुनां यो राया मानेता य इ-
डानां सोमो यः सुक्षितीनां” । १३ ।
इति शङ्खेन ।
“ॐ अज्जते यज्जते समज्जते क्रतुं रिहन्ति मध्वा-
भ्यज्जते” । १४ ।
इति कज्जलेन ।
“ॐ आयन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्तव वसूनि

अधि

जातो जनिमान्योजसा प्रतिभागदधीधिमः” । १५ ।
इति रोचनया ।
“ॐ प्रणीउषा अपूर्वा व्युत्सति प्रिया दिवस्तुपे
वा मन्थिना वृहत्” । १६ ।
इति सिद्धार्थेन ।
“ॐ सदस्त्वपतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं । सनिं
मेधा मयासिधं” । १७ ।
इति काञ्चनेन ।
“ॐ यद्वर्षो हिरण्यस्य यदा वर्षो गवामुत । सत्यस्य
ब्रह्मणो वर्षत्वेन मा संहजामसि” । १८ ।
इति रौप्येण ।
“ॐ रन्महांसि सूर्यं वडादित्य महां असि
महन्ते सतो महिमापदिष्ट समज्ञा देवमहां
असिः” । १९ ।
इति ताम्रेण ।
“ॐ सगज्योतिर्जुयतामाज्यस्य वृहस्पतिर्यजमिमं
तनोत्वखिष्टं । यजं समिमं दधातु विश्वे देवाः स
इह मादयन्ता मे पतिष्ठ” । २० ।
इति दीपेन ।
“ॐ आदित्य प्रयतस्य वेत्तसो ज्योतिः पश्यन्ति
वासरं पावाय दिव्यं तोदिवि” । २१ ।
इति दर्पणेन ।
“ॐ उदात्तोक्तानरोचय प्रभभूतमरोचय होइ
इमान् लोक्तानरोचय होइ विश्वभूतमरोचय ।
होहा रेवाच धर्मे ज्योतीषि” । २२ ।
इति प्रशस्तपात्रेण । प्रशस्तपात्रं पूर्वाह्णसर्वद्रव्य-
स्थापितैकपात्रं । इति सामवेदीयदुर्गात्सव-
पद्धतिः ॥
अधिवासनं, स्त्री, (अधिवासयति स्थापयति देवता
अनेन अधि + वस् + णिच् + करणे ल्युट्) अधि-
वासः । गन्धमाल्यादिभिः संस्कारकरणं । इत्य-
मरः ॥ (अनया तैलहरिद्रया अस्थाः शुभाधि-
वासनमस्तु । इति दुर्गात्सवपद्धतिः ॥)
अधिविना, स्त्री, (अधिविद्यते लभ्यतेऽसौ, अधि +
विद् + कर्मणि क्तः स्त्रियां टाप्) अध्यूना । प्रथम-
विवाहिता स्त्री । कृतानेकविवाहस्त्रामिनः आ-
पेक्षिकप्रथमोऽप्युक्तः । इत्यमरः ॥
“अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समं” ॥
इति मनुः ।
अधिग्रयणी, स्त्री, (अधि ग्रियते पच्यतेऽत्र अधि +
ग्रि + अधिकरणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्) चुल्ली ।
इत्यमरः ॥ चुला इति भाषा ।
अधिकानं, स्त्री, (अधिष्ठीयतेऽत्र अधि + स्था +
अधिकरणे ल्युट्) नगरं । चक्रं । प्रभावः । अ-
धासनं । अवस्थानं । इत्यमरः ॥ (यथा रामा-
यणे,—
“यद्भ्यात् सम्परित्यज्य स्वमधिकानमृद्धिमत् ।
कौलासं पर्वतश्रेष्ठमध्यास्ते नरवाहनः” ॥)
अधिदिप्तः, चि, (अधि + क्षिप् + कर्मणि क्तः ।)
प्रतिक्षिप्तः । इत्यमरः ॥ प्रेरितः । इति भरतः ॥
प्रणिहितः । स्थापितः । कुक्षितः । भर्त्सितः । इति
मेदिनी ॥

अधु

अधीतः, चि, (अधि + इङ् + कर्मणि क्तः ।) कृता-
ध्ययनः । पठितः । यथा,—
“अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे” ।
इति स्मृतिः ॥ पठितशास्त्रं । पाठे स्त्री ॥
अधीतिः, स्त्री, (अधि + इङ् + भावे क्तिन्) अध्य-
यनं । पठनं । इति जटाधरः ॥
अधीती, [न्] चि, (अधीतमनेन अधीत + इन्) ।
अध्ययनविशिष्टः । कृताध्ययनः । इति व्याक-
रणं ॥
अधीनः, चि, (इनं प्रभुमधिगतः अद्यादीति समासः) ।
परवशः । तत्पर्यायः । निम्नः २ आद्यतः ३
अखच्छन्दः ४ गृह्यकः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा
कुमारसम्भवे,—
“त्वदधीनं खलु देहिनां सुखं” ॥)
अधीरः, चि, (न धीरः स्थिरः नञ्समासः) चञ्चलः ।
इति हलायुधः ॥ कातरः । इत्यमरः ॥ (यथा
नागानन्दे,—
“निर्ध्याजं विधुरेवधीर इति
मां येनाभिधत्ते भवान्” ॥)
अधीरा, स्त्री, (न धीरा क्षणस्थायिनी, नञ्समासः) ।
विद्युत् । इति हारावली ॥ मानावस्थायां मध्या-
प्रगल्भनायिकयोर्भेदः ॥ तस्या लक्षणा । अयङ्-
कोपप्रकाशकत्वं । मध्याधीरायाः परववाक् कोप-
प्रकाशिका ॥ प्रौढाधीरायास्तर्ज्जनताडनादिकं
कोपप्रकाशं । सा द्विधा । ज्येष्ठा कनिष्ठा च ।
इति रसमञ्जरी ॥
अधीशः, चि, (अधिक ईशः कर्मधारयः) अधि-
पतिः । प्रभुः । इति हलायुधः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—
“चन्द्रे मखलसंस्थे विमल्यते राज्ञा दिनाधीशः” ॥)
अधीश्वरः, चि, (अधिक ईश्वरः कर्मधारयः) प्रण-
ताशेषसामन्तः । महाराजः । चक्रवर्ती । इत्य-
मरः ॥
अधुतं, चि, अकल्पितं । धुञ्जकाम्ये इत्यस्मात्
कर्मणि क्तः, पञ्चाक्षरसमासः । दीर्घमध्योऽपि ॥
अधुना, व्य, (अस्मिन् काले इदमशब्दस्य रूपमिति
निपातनात्) अस्मिन्काले । इदानीं । सम्यति ।
इत्यमरः ॥
अधुनातनं, चि, (अधुना भवम् अधुना + च्यु तुट् च) ।
इदानीन्तनं । वर्तमानकालवृत्तिः । एतत्कालीनं ।
इति व्याकरणं ॥
अधुतः, पुं, (धृ क्तः, न धृतः नञ्समासः) विष्णुः ।
इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः । अकृतधारण-
वस्तुनि चि ॥
अधुतः, चि, (धृप् + क्तः, न धृतः नञ्समासः) ।
सलज्जः । तत्पर्यायः । अप्रगल्भः २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ शारदः ३ अप्रतिभः ४ । इति जटा-
धरः ॥ शालीनः ५ । इत्यमरः ॥
अधुयः, चि, (धृप् + कर्मणि क्यप्) प्रगल्भः ।
अधर्षणीयः । इति मेदिनी ॥ (यथा रघुवंशे,—
“भीमकान्तैर्धृपगुणैः स वभूवोपजीविनां ।
अधुयश्चाभिगम्यश्च घादोरनैरिवावर्णवः” ॥)
अधुया, स्त्री, (न + धृप् + संज्ञायां क्यप् । यस्यां

अध्य

स्थाने परामदो न भवति तादृशी नदी।) नदी-
विशेषः। इति मेदिनी॥
अधैर्यः, चि, (नास्ति धैर्यं यस्य सः।) धीरताशून्यः।
धैर्याभावे स्त्री। यथा,—
“धैर्याधैर्यपरिग्रहग्रहिलयोरेणीदृशोः प्रीतये”।
इति भासुभट्टः॥
अधोऽशुकं, स्त्री, (अधः नीचदेशस्थं अशुकं वस्त्रं,
कर्मधारयः।) परिधानवस्त्रं। इत्यमरः॥
अधोघण्टा, स्त्री, (अधः अधोदेशादारभ्य घण्टेव
फलं यस्याः सा।) अपामार्गः। इति रत्नमाला॥
अधोजिह्वा, स्त्री, (अस्या जिह्वा कन् स्त्रियां टाप्,
अधः अधरा जिह्वा कर्मधारयः।) तालु-
मूलस्थक्षुद्रजिह्वा। इति हारावली॥ आलजिव
इति भाषा।
अधोभुवनं, स्त्री, (अधः नीचदेशस्थं भुवनं लोकः
कर्मधारयः।) पातालं। इत्यमरः॥
अधोमर्म, [न्] स्त्री, (अधः अधरं मर्म छिद्रं।)
गुह्यद्वारं। इति हेमचन्द्रः॥
अधोमुखः, चि, (अधोमुखं यस्य सः।) अधोवदनः।
पातालमुखः। तत्पर्यायः। अवाङ्मुखः २। इत्य-
मरः॥ अवाचीनः ३। इति जटाधरः॥ अधो-
मुखनक्षत्रगणो यथा,—
“अश्लेषवज्रियमपित्रविशालयुक्तं
पूर्वचयं प्रतमिषा च नवाप्युडूनि।
यतान्धधोमुखगणानि शुभानि निबं
विद्यार्थभूमिखमनेषु च प्रोभिलानि”॥
इति ज्योतिःसारसंग्रहः॥
अधोमुखा, स्त्री, (अधोमुखं यस्याः सा, स्त्रियां
टाप्।) गोजिह्वावृत्तः। इति राजनिर्घण्टः॥
अधोवायुः, पुं, (अधः अधरः वायुः कर्मधारयः।)
अपानवायुः। यथा,—
“क्षुतेऽधोवायुगमने षट्मणे जपसुप्तजेत्”।
इति तन्त्रसारे योगिनीहृदयं॥
अधोक्ष्णः, पुं, (अधः छातृत्वाभावात् ह्रीनम् अक्ष्णं
प्रत्यक्षज्ञानं यस्य सः।) अक्षात् इन्द्रियात् जायते
अक्ष + जन् ड, पञ्चमीतत्। विष्णुः। इत्यमरः॥
(यथा महाभारते। अधो न क्षीयते जातु यस्मा-
त्तस्मादधोक्ष्णः।)
अधभि, स्त्री, (अग्नेः समीपे अग्रयीभावः।) विवाह-
काले अग्निसमीपे स्त्रियै दत्तं धनादि। यथा,—
“विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ।
तदध्यभिदत्तं सद्भिः स्त्रीधनन्तु प्रकीर्तितं”॥
इति दायभागे कात्यायनः॥
अध्यष्टा, स्त्री, (अधिकमण्डं वीजं यस्याः सा,
स्त्रियां टाप्।) कपिकच्छुः। इत्यमरः॥ आल्लुप्री
इति भाषा। भूम्यामलको। इति रत्नमाला॥
अध्ययनं, स्त्री, (अधि + इड् + भावे ल्युट्।) गुरुमुखा-
दातुपूर्वविषयं। पठनं। ब्राह्मणस्य षट्कर्ममा-
न्तर्गवमिदं। इति शब्दरत्नावली॥
अध्यवसायः, पुं, (अधि + अव + सो + भावे घञ्।)
उत्साहः। इत्यमरः॥ कर्मसु सुकरः प्रत्ययः।
इति मधुः॥ कर्मसु दृढयत्नकारको भावः। इति

अध्य

रसानायः॥ कर्मसु प्रत्ययः इति नयनानन्दः॥
अशक्ते वलोद्यमः। इति केचित्॥ उद्योगोद्यमौ
चात्र। इति भरतः॥
अध्यशनं, स्त्री, (अधिकमशनं भोजनं कर्मधारयः।)
अजीर्णं भोजनं। यथा। अजीर्णं भुज्यते यत्
तदध्यशनमुच्यते। इति भावप्रकाशः॥
अध्यक्षः, पुं, (अध्यक्षोति समन्तात् आप्नोति
अधि + अक्ष् + अच्।) (छत्रधारणादि व्यवहारे-
ष्वधिकृतः। व्यापकः।) क्षीरिकावृत्तः। इति
शब्दरत्नावली॥
अध्यक्षः, चि, (अक्षमिन्द्रियमधिगतः प्रादि-
समासः।) प्रत्यक्षः। इन्द्रियजन्यज्ञानं।
(यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया॥
इति कुमारसम्भवे।) अधिष्ठतः।
आयथ्यादिनिरीक्षकः। इत्यमरः॥
अध्यापकः, चि, (अधि + इड् + णिच् + ण्वल्।)
अध्यापनकर्त्ता। पाठगुरुः। अध्यापयिता। तत्प-
र्यायः। उपाध्यायः २। इत्यमरः॥
अध्यापनं, स्त्री, (अधि + इड् + णिच् + भावे ल्युट्।)
पाठनं। विद्यादानं। ब्राह्मणानां षट्कर्ममा-
न्तर्गवमिदं। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा मनुः,—
“अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा।
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्ममाण्यजननः”॥)
अध्यायः, पुं, (अधि + इड् + भावे घञ् अध्ययनम्।)
वेदपुराणादिपरिच्छेदः। ग्रन्थसन्धिः। तन्नामान्त-
राणि यथा। सर्गः। वर्गः। परिच्छेदः। उद्घातः।
अङ्गः। संग्रहः। उच्चासः। परिवर्त्तः। पटलः।
काण्डं। स्थानं। प्रकरणं। पर्वः। आङ्गिकं। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ स्थानः। स्वकः। उच्चासः।
पादः। उद्योतः। विरचनं। इत्याद्यपि॥
यदुक्तम्।
(“सर्गोवर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्गसंग्रहाः।
उच्चासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमेव च॥
स्थानं प्रकरणं चैव पर्वोच्चासाङ्गिकानि च।
पुराणादौ परिच्छेदा अनेके परिकीर्त्तिताः”॥)
अध्याह्नः, चि, (अधि + आ + इड् + णिच् + ण्वल्।)
समाह्नः। क्षतारोहणः। अधधिकः। अति-
प्रथः। इति मेदिनी॥
अध्यारोपः, पुं, (अधि + आ + इड् + णिच् + भावे अच्।)
वस्तुन्यवस्तुवारोपः। सच्चिदानन्दान्तादयत्रज्ञाणि
अज्ञानादिसकलजडसमूहस्यारोपणमित्यर्थः। अ-
सर्पभूतरज्जौ सर्पारोपवत्। इति वेदान्तसारः॥
अध्यावाहनिकं, स्त्री, (अध्यावाहनं पिष्टग्रहात्
स्वामिग्रहागमनं तत्काले लब्धं अध्यावाहन +
लब्धार्थे ठन् तस्य इकः। अधि + आ + वह् +
णिच् ल्युट्।) स्त्रीधनविशेषः। यथा,—
“यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैटकात्।
अध्यावाहनिकं नाम तत् स्त्रीधनमुदाहृतं”॥
इति दायभागे कात्यायनः॥
अध्याहारः, स्त्री, (अधि + आ + ह + भावे ल्युट्।)
अध्याहारः। तर्कणं। ऊहनं। इति शब्द-
रत्नावली॥

अध्य

अध्याहारः, पुं, (अधि + आ + ह + भावे घञ्।)
तर्कः। ऊहः। इत्यमरः॥ अस्पृष्टार्थस्य शब्दा-
न्तरेण स्पष्टीकरणं। आकाङ्क्षासमापकपदानु-
सन्धानं। वाक्यसम्पूर्णार्थपदयोजनं। युक्तिप्राप्तस्य
पदान्तरमुदाहृत्य व्यक्तीकरणं। इति तट्टीका॥
अध्यष्टः, चि, (अधि + वस् + ण्वल्, आगमशास-
विधेरनित्वात् इडागमाभावः। कृतद्वितसमा-
साश्च अभिधाननियामका इति प्रसिद्धेः।) सार्द्ध-
त्रिसङ्ख्या। ३॥ सार्द्धे तिन इति भाषा।
यथा,—
अवाप्य खां भूमिं भुजगनिभमध्युल्लवलयं।
इति आनन्दलहरी॥
अध्युङ्गः, पुं, (उद्गमधिगतः प्रादिसमासः।) उद्ग-
युक्तरथः। उद्गवाह्यपेक्षा। इति हारावली॥
अध्युङ्गः, पुं, (अधि + वह् + ण्वल्।) महेश्वरः। इति
मेदिनी॥ (अधिरोपितः। समृद्धः। अध्युदय-
शाली।)
अध्युङ्गः, चि, (आधिक्येन वृद्धिं गतः अधि + वह् +
ण्वल्।) अधिकवृद्धियुक्तः। समृद्धः। इति धरणी॥
अध्युङ्गा, स्त्री, (अधि + वह् + कर्मणि ण्वल्, स्त्रियां
टाप्।) प्रथमविवाहिता स्त्री, कृतसापत्निका।
कृतानेकविवाहस्य प्रथमोङ्गा स्त्री। इत्यमर-
मेदिनीकरौ॥
अध्येषणा, स्त्री, (अधि + इष् + णिच् + भावे युच्,
स्त्रियां टाप्।) याचना। इति हेमचन्द्रः॥ आराध्य-
स्यादरपूर्वकं कर्मणि नियुक्तकरणं। गुर्व्यादेः
सत्कारपूर्वकं क्वचिदर्थे नियोजनं। तत्पर्यायः।
सनिः २। इत्यमरः॥ सनी ३। इति तट्टीका॥
अध्वगः, पुं, (अध्वना पथा गच्छति अध्वन् + गम् +
ङ्, उपपदसमासः।) पथिकः। इत्यमरः॥ उद्गः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ सूर्यः। इति हेमचन्द्रः॥
खेसरः। इति राजनिर्घण्टः॥ खचर इति भाषा।
अध्वगभोग्यः, पुं, (अध्वगेन पथिकेन भोग्यः, अना-
यासलभ्यफलत्वात्, तृतीयातत्पुरुषः।) आम्ना-
तकवृत्तः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
अध्वगा, स्त्री, (अध्वन् + गम् + ङ्, उपपदसमासः।
स्त्रियां टाप्।) गङ्गा। इति त्रिकाण्डशेषः॥
अध्वजा, स्त्री, (अध्वनि जायते अध्वन् + जन् + ङ्,
उपपदसमासः, स्त्रियां टाप्।) खर्गुलोवृत्तः।
इति राजनिर्घण्टः॥
अध्वनीनः, चि, (अध्वनि साधुः अध्वन् + ख तस्य
ईण।) पथिकः। इत्यमरः॥
अध्वन्यः, चि, (अध्वनि साधुः अध्वन् + यत्।)
पथिकः। इत्यमरः॥ (अध्वन्येन विमुक्तकण्ठमखिलां
रात्रिं तथा क्रन्दितं॥ इति अमरुप्रतकं॥)
अध्वरः, पुं, (अध्वानं सन्मार्गं राति ददाति अध्वन् +
रा + कः उपपदसमासः।) यज्ञः। वसुभेदः।
सावधानः। इति मेदिनी॥ (“तमध्वरे विश्वजिति
क्षितीश”। इति रघुवंशे॥)
अध्वरथः, पुं, (अध्वैव रथो गमनसाधनं यस्य सः।)
पथरथः। अध्वगमनोपयुक्तरथः। तत्पर्यायः।
परिष्ठातिकः २। इति हेमचन्द्रः॥

अन

अध्वर्युः, पुं, (अध्वरं यज्ञं यौति सम्यादयति अध्वर + यु + कर्त्तरि क्तिप्, एषोदरादित्वात् तुग्भावः रस्याकारलोपः, होमकारी ऋत्विक् ।) यजुर्वेद-वेत्ता । इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे,—

“विवाहयज्ञे विततेऽन यय-
मध्वर्यवः पूर्ववृता मयेति” ॥)

अध्वश्रवः, पुं, (अध्वनि पथि श्रव्यमिव आचरति शकटकतया अध्वश्रव + क्तिप् ततोऽच् ।) अपा-
मार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अध्वा [न] पुं, (अग्निगमनेन बलं नाशयति, अद् + बाहुल्यात् क्तिप्, एषोदरादित्वात् दकारस्य घः ।) पश्याः । कालः । संस्थानं । अवस्थान्दः । इति मेदिनी ॥ शास्त्रं । स्कन्धः । इति च पाठान्तरं ॥ अध्वगमनजन्यगुणः । मेदःकफस्थूलतासौकुमार्य-
नाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥

अध्वान्तशाचवः, पुं, (अध्वान्तस्य वर्त्मसीमायाः शाचवः शत्रुवत्, षष्ठीतत्पुरुषः ।) श्लोकाक-
ट्टः ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन घ लु प्राणने । जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
घ लु अनिति लोको जीवति इत्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

अन ड ण प्राणने । जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
य ड अन्यते । इति दुर्गादासः ॥

अनंशुमत्फला, स्त्री, (न अंशुमत् भोचान्तर्वर्त्ति-
तया सूर्यकिरणशून्यं फलं यस्याः सा ।) अंशु-
मत्फला । कदली । इति जटाधरः ॥

अनः [स्] स्त्री, (अनिति जीवत्यनेन जीविको-
पायत्वात् अन् + असुन् ।) शकटं । इत्यमरः ॥
(यथा मनुः,—

“हेता वापि हरेदश्वसुद्धाता चाप्यनःकये” ॥)

अन्नं । इत्युणादिकोषः ॥ जननी । जन्म । जन्मी ।
इति कोषान्तरं ॥

अनकः, त्रि, (अन् + अच् + कुत्सायां कन् ।) अशकः ।
अधमः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अनगारः, पुं, (नास्ति अगारं गृहं यस्य सः, गृह-
स्याश्रमशून्यः ।) ऋषिः । मुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
अगारशून्ये वाचलिङ्गः ॥

अनभिः, पुं, (नास्ति श्रौतः स्मार्त्तो वा अभिर्यस्य
सः ।) श्रौतस्मार्त्तकर्म्महीनः ॥ इति महाभारते
दानधर्मः ॥ (अनाहिताभिर्ब्राह्मणः । यथाह मनुः,
“अभीनात्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि ।
अनभिरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः” ॥)

अनघः, त्रि, (नास्ति अघं पापं यस्य सः ।) अपापः ।
निर्मलः । मनोज्ञः । इति मेदिनी ॥ (यथा
शकुन्तले—

“अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं” ॥)

अनङ्गः, स्त्री, (नास्ति अङ्गमवयवो यस्य तत् ।)
आकाशः । मनः । इति मेदिनी ।

अनङ्गः, पुं, (नास्ति अङ्गं कार्यो यस्य सः ।) कामदेवः ।
इत्यमरः ॥ (यथा मेदिनी । “अनङ्गो मदनेऽनङ्ग-
माकाशमनसोरपि” ॥) अङ्गरहिते वाचलिङ्गः ॥

अनङ्गकं, स्त्री, (नास्ति अङ्गमाकारो यस्य तत्,

अन

ततः स्वार्थे कः ।) चित्तं । मनः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

अनङ्गासुहृत् [द्] पुं, (अनङ्गस्य कामदेवस्य असु-
हृत् शत्रुः शिवललाटाग्निना तदेहभस्मीकर-
णात् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनच्छः, त्रि, (न अच्छः निर्मलः ।) आविलः । अनि-
र्मलः । इत्यमरः ॥

अनङ्गनं, स्त्री, (नास्ति अङ्गनं समूर्त्तिप्रकाशो यस्य
तत्, निराकारत्वात्, अन्ज + भावे ल्युट् ।) आ-
काशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अङ्गनशून्ये त्रि ॥

(यथा साहित्यदर्पणे,—

“नेत्रे दूरमनङ्गने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः” ॥)

अनङ्गजिह्वा, स्त्री, (अनङ्गो ह्येष भस्म जिह्वेव जिह्वा
पत्रं यस्याः सा स्त्रियां टाप् ।) गोजिह्वाकट्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अनङ्गही, स्त्री, (अनङ्ग + गौरादित्वात् डीष् पक्षे
आम् ।) अनङ्गाही । इति हेमचन्द्रः ॥ गाइ इति
भाषा ।

अनङ्गान्, [डुह्] पुं, (अनङ्ग + प्रथमैकवचनम् ।)
वृषः । रुँडे इति भाषा । तत्पर्यायः । गौः २
भद्रः ३ बलीवर्हः ४ दन्त्यः ५ दान्तः ६ स्थिरः ७
बली ८ उक्षा ९ ककुद्गान् १० ऋषभः ११
वृषभः १२ वृषः १३ धूर्यः १४ धुरीयः १५
धौरेयः १६ शाङ्करः १७ शिववाहनः १८ रोहिणी-
रमणः १९ वोढा २० गोनाथः २१ सौरभयकः २२ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मनुः,—

“अजमेघावनङ्गाहं खरं हत्वैकहायनम्” ॥)

अनङ्गाही, स्त्री, (अनङ्ग + गौरादित्वात् डीष्,
आभागमश्च आभभावपक्षे केवलं डीष् ।) अन-
ङ्गुही । स्त्रीगवी । इति हेमचन्द्रः ॥ गाइ इति
भाषा ।

अनद्यः, पुं, (अद् + कर्मणि ल्यत् सञ्जापूर्वकविधे-
रनित्यत्वात् वृद्धभावः, न अद्यः अप्रशस्तखाद्यः,
नञ्समासः, नञ्च अप्राशस्त्ये ।) गौरसर्वपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अनधिगतः, त्रि, (अधि + गम् + कर्मणि क्तः, न
अधिगतः ज्ञातः, नञ्समासः । गतभिन्नः प्राप्त-
भिन्नः ।) अनवगतः । यथा,—“अरे विद्वन्मया-
ह्वानधिगतवेदार्थविभवाः” । इति भगवद्वाक्य-
मिति प्रामाणिकाः ॥

अनध्यक्षः, त्रि, (अक्षमिन्द्रियमधिगतः प्रादि-
समासः, प्रत्यक्षः तद्विन्नः नञ्समासः ।) अप्र-
त्यक्षः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ अक्ष्यक्षभिन्नः ॥

अनन्तः, स्त्री, (नास्ति अन्तः सीमा यस्य तत् ।)
आकाशः । इत्यमरः ॥ अन्तकं । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अनन्तः, पुं, (नास्ति अन्तः विनाशो यस्य सः, तथाहि
भागवते “लोके नष्टे द्विपरार्द्धावसाने भवानेकः
प्रियते प्रेषसञ्चः” ।) विष्णुः । इति मेदिनी ॥ बल-
देवः । अनन्तजिह्वा जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रेषनागः । इत्यमरः ॥ वासुकिः । इति शब्द-
माला ॥ सिन्दुवारकट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन

अनन्तः, त्रि, (नास्ति अन्तः सीमा विनाशो वा
यस्य सः ।) अन्तरहितः । अनवधिः । अशेषः ।
असीमः । इत्यमरो मेदिनी च ॥ (यथा कुमार-
सम्भवे ।—“अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य” ॥)

अनन्तजित्, पुं, (जयतीति जि + कर्त्तरि क्तिप्, अ-
नन्तो नाम जित् जयो बौद्धविशेषः शाकपार्थि-
वादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च ।) जिनानां
चतुर्विंशत्यन्तर्गतचतुर्दशजिनः । तत्पर्यायः । अ-
नन्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अनन्ततीर्थकृत्, पुं, (अनन्तानि असङ्ख्यानानि तीर्थानि
शास्त्राणि कर्मधारयः, तानि कृतवान् अनन्त-
तीर्थ + कृ + क्तिप्, उपपदसमासः ।) अनन्तजित् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (अनन्तजित् नाम जिनः ॥)

अनन्तरं, त्रि, (नास्ति अन्तरमवकाशो यस्य तत् ।)
अनवकाशं । अन्तररहितं । तत्पर्यायः ॥ अथ-
वहितं २ संसक्तं ३ अपटान्तरं ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पञ्चादर्थे स्त्री ॥ (पञ्चात् । ततः परं । यथा
रघुवंशे,—“पितुरनन्तरमुत्तरकोशज्ञानम्” ॥)

अनन्तविजयः, पुं, (विजयतेऽनेन वि + जि + कर्णे
अच्, ततोऽनन्तानामसङ्ख्यानं शत्रूणां शब्देन
विजयः विजयसाधनम् षष्ठीतत्पुरुषः ।) बुधधिर-
राजस्य शङ्खः । इति श्रीभगवद्गीता ॥

अनन्तवीर्यः, पुं, (अनन्तमसीमं वीर्यं तेजो यस्य सः ।)
भाविकल्पे जिनानां चतुर्विंशत्यन्तर्गतत्रयोविंश-
तीर्थकरजिनः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनन्तव्रतं, त्रि, (अनन्तस्य तन्नामकदेवस्य व्रतं षष्ठी-
तत्पुरुषः ।) भाद्रशुक्लचतुर्दशीकर्त्तव्यमनन्तदेवस्य
व्रतं । तद्विधिर्यथा । भविष्ये,—

“अनन्तव्रतमेतद्वि सर्वपापहरं शुभं ।

सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिर ॥

तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् ।

तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति” ॥ *

व्रतारम्भप्रतिष्ठयोर्वर्ज्यकालमाह ज्योतिषे,—

“गुरोर्भगोरस्तवाख्ये वार्द्धके सिंहगे गुरौ ।

वक्रिजीवाष्टविंशेऽङ्गि गुर्वीदित्ये दशाहिके ॥

पूर्वराशवनायातातिचारिगुरुवत्सरे ।

प्रायाप्रिगन्तृजीवस्य चातिचारे त्रिपक्षके ॥

कम्पाद्यद्भुतसप्ताहे नीचस्थेज्ये मलिस्तुचे ।

भाबुलङ्घितके मासि क्षये राज्युते गुरौ ॥

पौषादिकचतुर्मासे चरणाङ्घ्रितवर्षणे ।

शकेनाज्ञा चैकादिने द्वितीयेन दिनत्रये ॥

द्वितीयेन तु सप्ताहे माङ्गल्यानि शुभान्विताः ।

विद्यारम्भकर्णवेधौ चूडोपनयनोदहान् ॥

तीर्थस्नानमनाहृतं तथानादिसुरेक्ष्यं ।

परीक्षारामयज्ञांश्च पुरश्चरणादीक्ष्ये ॥

व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृह्यारम्भप्रवेशने ।

प्रतिष्ठारम्भे देवकृपादेर्वर्ज्ययन्ति हि ॥

द्वात्रिंशद्विषाञ्चाले जीवस्य भार्गवस्य च ।

द्वासप्ततिर्भह्व्यस्ते पादास्ते दादशकमात् ॥

अस्तात् प्राक् परयोः पक्षं गुरोर्वार्द्धकबालते ।

पक्षं वृद्धो महास्ते तु भृगुर्बालो दशाहिकः ॥

पादास्ते तु दशाहानि वृद्धोबालो दिनत्रयं” ॥ *

अन

“मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्थं सरित्ते” ।
ददर्श श्रीला सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससां ॥
चतुर्दशामर्चयन्तं भक्त्या देवं पृथक् पृथक्” ।
इति भविष्योत्तरीयान्मध्याह्न्यापिनी तिथि-
याह्नेति वाचं । पूर्वार्द्धे वै देवानामिति श्रुत्या-
दिभिः पूर्वार्द्धे देवकृतविधानात् । विध्यसम-
भित्वाहृतार्थवादेन तद्वाधायेगात् किन्तु तस्यैव
गौणकालबोधकं तत् । कालमाधवीयोऽप्येवं ।
भविष्येऽपि पूजाविधायको मध्याह्ने नोक्तः ।
यथा,—

“कृत्वा दर्भमयानन्तं वारिधान्यां निवेश्य च ।
पूजयेद्भक्त्युपायैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि ॥
चतुर्दशफलैर्मूलैर्जलजैः कुसुमैरपि ।
यवगोधूमशालीनां चूर्णेनैकतरस्य च ॥
कृत्वा यूपद्वयं तस्मै दद्यादेकं हृतान्वितं ।
स्वयमेकान्तु मुञ्जीत करे बद्धा सुडोरकं ॥
चतुर्दशग्रन्थियुक्तं कुङ्कुमेन विलेपितं ।
सुविन्यस्तं विष्णुनामप्रतिग्रहसमन्वितं ।
चतुर्दशसूत्रमयं सूत्रं कार्पासमेव च” ॥ *

पूजाडोरकबन्धनमन्त्रस्तु रत्नाकरे,—

“अनन्तसंसारमहासमुद्रे
मयान् समभ्युद्धर वासुदेव ।
अनन्तरूपिन् विनियोजयस्व
अनन्तरूपाय नमो नमस्ते” ॥

इति मन्त्रमुक्त्वा ।
“अनेन डोरकं बद्धा भोक्तव्यं सुख्यमानसैः” ।
इत्यर्द्धं भविष्योत्तरीयं कालकौमुद्यां लिखित-
मिति ॥ * तथा,—

“पापोऽहं पापकर्म्महं पापात्मा पापसम्भवः ।
चाहि मां पुण्डरीकाक्ष सर्वपापहरो भव ॥
अद्य मे सफलं जन्म जीवितञ्च मुजीवितं ।
यत्तवाङ्घ्रियुगाङ्गाग्रै मूर्द्धा मे भ्रमरायते” ॥
इत्याभ्यां नमस्कृत्यात् । अनन्तकथामप्यत्र प्र-
रुन्ति । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * * * अथ
प्रयोगः । आचम्य स्वस्तिवाच्यं सङ्कल्पं कुर्यात्,—
“अद्य भादे मासि शुक्ले पक्षे चतुर्दश्यां तिथा-
वारभ्य अमुकगोत्रः श्रीअमुकः धनधान्यपुत्र-
पौत्राद्यनवच्छिन्नसन्ततिप्राप्तिकामः श्रीविष्णु-
प्रीतिकामो वा चतुर्दशवर्षपर्यन्तं भगवदनन्त-
भट्टारकपूजाचतुर्दशग्रन्थियुक्तडोरकरमूलबन्धन-
कथाश्रवणप्राज्ञाश्रवणं प्रदानकातपसिततण्डुलप्रस्थ-
द्वयघटितपूपाङ्गोपकल्पनतदर्द्धात्मककर्मभोजन-
रूपमनन्तव्रतमहं करिष्ये” इति सङ्कल्प्य सूक्तं
पठेत् ॥ * ततो गुणिकया अष्टदलपद्मं निर्मेयं
तन्मध्ये घटमारोप्य शालग्रामं वा चतुर्दिक्षु
ध्वजां निवेश्य यथोक्तविधिना गणेशनवग्रहदिक्-
पालशिवदुर्गालक्ष्मीनारायणपूजां कृत्वा शक्रं ध्या-
येत्,— “ॐ सहेन्द्रं भक्तैरावतस्तत्पथं सहस्रनय-
नोज्ज्वलं । मणिकञ्चनघटितनागालङ्कारभूषितं
वचहस्तं श्रुत्यन्तं देवगन्धर्वगणैर्वृतं सुनिगणैः
स्तूयमानं” ॥ एवं ध्यात्वा सहेन्द्राय नमः एवं
क्रमेण संपूज्य प्रणमेत्,—

अन

“ॐ शक्रः सुरपतिश्चैव वज्रहस्तो महाबलः ।
येरावतगजारूढः सहस्राक्षो नमोऽस्तु ते” ॥
ततो वृहत्याजे जलं संस्थाप्य हस्तं दत्त्वा समुद्र-
मावाहयेत्,—

“ॐ गङ्गेचेत्यादिनावाह्यं समुद्रं पूजयेत् ॥ * ॥
ततो भूतशुद्धादिप्राणायामान्तं कृत्वा अनन्तं
ध्यायेत्,—

“ॐ दिव्यसिंहासनासीनं देवेशं गरुडध्वजं ।
शुक्लवर्णं चतुर्बाहुं नागयज्ञोपवीतितं ॥
शङ्खचक्रगदापद्मधरं पीताम्बरं विभुं ।
श्रिया वाण्या च संस्मिष्टं किरीटादिसमुज्ज्वलं ॥
फणाश्रतसमायुक्तं जगन्नाथं जगद्गुरुं ।
अनन्तं चिन्तयेद्देवं नारदाद्यैरुपस्तुतं” ॥

एवं ध्यात्वा स्वप्निरसि पुष्पं दत्त्वा मानसोपचारैः
संपूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य ।

आं हृदयाय नमः एवं षडङ्गानि विन्यस्य पुन-
र्ध्यात्वावाहयेत् ।

“ॐ आगच्छानन्त देवेश पत्नीभ्यां बाह्वान्वित ।
गन्धर्व्वादिगणोपेत साविध्यमिह कल्पय” ॥

ततः पूजयेत् ।

पाद्यं गृहीत्वा,—

“ॐ पाद्यं गृह्णाण देवेश सुरासुरमनोहरं ।
तुष्टो मे भव देवेश नरसिंह नमोऽस्तु ते” ॥

अर्घ्यं गृहीत्वा,—

“अर्घ्यं गृह्णाण देवेश सुगन्धिकुङ्कुमान्वितं ।
दूर्वाक्षतसमायुक्तं नमस्ते विश्वभूतार्थे” ॥

आचमनीयं गृहीत्वा,—

“ॐ इदमाचमनीयन्ते दिव्यतोयाद्भवं प्रभो ।
भक्त्या दत्तं मयानन्त नमस्ते पद्मगाधिप” ॥

एवं मधुपकं पुनराचमनीयं स्नानीयं वस्त्रयुग्मञ्च
दद्यात् ॥ * ॥

गन्धः,—

“ॐ गन्धोऽयं देवदेवेश कुङ्कुमागुरुसम्भवः ।
यथाशक्त्या मया दत्तो देवेश प्रतिगृह्यतां” ॥

पुष्पं,—

“ॐ पुष्पं गृह्णाण भोऽनन्त सुगन्धिद्रव्यसुत्तमं ।
पद्मनाभ नमस्तेऽस्तु कुण्डलं कुण्डलं सर्वदा” ॥

धूपः,—

“ॐ धूपोऽयं ते महाभाग दशाङ्गोऽगुण्या सह ।
मया दत्तः प्रभो विष्णो गृह्यतां सुरनायक” ॥

दीपः,—

“ॐ दीपं गृह्णाण भोऽनन्त जाज्वल्यमानमद्भुतं ।
त्वं गृह्णाण सदा देव रक्ष मां घोरसागरात्” ॥

यज्ञोपवीतं,—

“ॐ ऋग्यजुःसाममन्त्रेण चिह्नं पद्मयोनिना ।
सावित्रीग्रन्थिसंयुक्तमुपवीतं तवानव” ॥

नैवेद्यं,—

“ॐ नानाभक्ष्यसमायुक्तं चतुर्दशफलैर्युतं ।
भक्त्या सम्पादितं देव संपूर्णं गृह्यतां विभो” ॥*

ततो बलभद्रं संपूज्य स्तुतिं कुर्यात्,—

“ॐ बलभद्रं महात्मानं हस्तिनं लाङ्गलायुधं ।
आदम्बरीमदोन्मत्तं नमामि बलदेवकं” ॥

अन

तत आवरणदेवताः पूजयेत् ।

ॐ गणेशाय नमः । एवं लोकपालेभ्यः । नव-
ग्रहेभ्यः । अष्टवसुभ्यः । एकादशरुद्रेभ्यः । द्वादशा-
दित्येभ्यः । अनन्तादिनागेभ्यः । मत्स्यादिदशाव-
तारेभ्यः । मासेभ्यः । ऋतुभ्यः । वत्सरेभ्यः ।
धर्माय । अधर्माय । ज्ञानाय । अज्ञानाय ।
वैराग्याय । अवैराग्याय । ऐश्वर्याय । अनेश्वर्याय ।
श्रिवाय । दुर्गायै । पृथिव्यै । गङ्गायै । यमुनायै ।
महालक्ष्म्यै । सरस्वत्यै । गरुडाय । शङ्खाय । चक्राय ।
गदायै । पद्माय । कौस्तुभाय । सूर्यमण्डलाय ।
सोममण्डलाय । वज्रिमण्डलाय । वायुमण्डलाय ।
सर्वेभ्यो देवेभ्यः । सर्वेभ्यो देवीभ्यः ॥ * ॥

ततः स्तुतिं पठेत्,—

“ॐ अनन्तसंसारमहासमुद्रे
ममं समभ्युद्धर वासुदेव ।

अनन्तरूपिन् विनियोजयस्व
अनन्तरूपाय नमो नमस्ते ॥

नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रभूतार्थे
सहस्रपादाक्षिशिरोरुवाहवे ।

सहस्रनास्रे पुरुषाय शाश्वते
सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥

हृदिस्थं सर्वदेवानां इन्द्रियाणां गुणातिगं ।

सर्वपापहरं देवं प्रणमामि जनार्दनं ॥
अनन्तरूपेण विभर्षि पृथ्वीं

अनन्तलक्ष्मीं विदधासि तुष्टः ।
अनन्तभोगान् प्रददासि तुष्टः

अनन्तमोक्षं पुरुषे प्रहृष्टः ॥
प्रणमामि हृषीकेशं वासुदेवं जगद्गुरुं ।

वृष्टिस्थितिविनाशनां कर्तारं प्रणमाम्यहं ॥
राक्षसानामहिं नौमि नौमि दैत्यविमर्दकं ।

जगतां हितकर्तारं नौमि पङ्केरुहेक्षणं ॥
जन्मजन्मकृतं यच्च बाल्ययौवनवार्द्धकं ।

वृद्धिमाप्नोतु तत् पुण्यं पापं हर हृन्नायुध ॥
भक्तिहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं यदर्चितं ।

यथोद्दिष्टामिमां पूजां परिपूर्णां कुर्वस्व मे ॥
पापोऽहं पापकर्म्महं पापात्मा पापसम्भवः ।

चाहि मां पुण्डरीकाक्ष हरे संसारसागरात्” ॥
ततो घटस्थजलेन संप्रोक्ष्य करमूले डोरकं

समर्पयेत् ।
“ॐ इदं डोरमनन्ताख्यं चतुर्दशगुणात्मकं ।
सर्वदेवमयं विष्णो स्मरते धारयाम्यहं” ॥

ततो भोज्यमुत्सृजेत् ॥ *

ततः कथां शृणुयात् ।

यथा,—

अरण्यवासमुषितो युधिष्ठिरः पश्यति वशी ।
प्राप्तस्त्रैलोक्यनाथेन क्षणोऽपि परमात्मना ॥

कथोपकथनं जातं तयोस्तत्र प्रियाधियं ।
विशेषेण च गोविन्दं पप्रच्छ च युधिष्ठिरः ॥*

युधिष्ठिर उवाच ।

केन व्रतेन देवेश वाञ्छितं प्राप्यते फलं ।

निष्पापाः सकला लोकाः भवन्ति जन्मजन्मनि ॥*॥
श्रीकृष्ण उवाच ।

अन

अस्ति व्रतमनन्ताख्यं यत्कृतं सुरसद्मनि ।
इन्द्राद्यैर्लोकपालैश्च तन्मे कथयतः शृणु ॥
शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे तथा ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति ॥ *

युधिष्ठिर उवाच ।

कृष्ण कोऽयं त्वयाख्यातो योऽनन्त इति संज्ञितः ।
कोऽयं शेषश्च नागश्च अनन्तस्तत्तकः स्मृतः ॥
परमञ्चोत्तमं वापि उताहो ब्रह्म उच्यते ।
क एषोऽनन्तसंज्ञो वै तन्मे ब्रूहि जगद्गण ॥ *

श्रीकृष्ण उवाच ।

अनन्त इत्यहं पार्थ मम रूपं निबोध तत् ।
आदित्यगतिरूपेण यः काल उपपद्यते ॥
कलाकाष्ठानुसृज्योदिदिनरात्रिव्यवस्थया ।
पक्षो मास ऋतुर्वर्ष युगकल्पव्यवस्थया ॥
सोऽहं कालोऽवतीर्णोऽस्मि भवो भारवतारणात् ।
दानवाणां विनाशाय वसुदेवतनूद्वयं ॥
अनन्तं विद्धि मां पार्थ कृष्णं विष्णुं हरिं शिवं ।
ब्रह्माणं भास्करं शेषं सर्वव्यापिनमीश्वरं ॥
प्रत्ययार्थं मया पार्थ विश्वरूपं निबोध तत् ।
पूर्वमेव महाबाहो योगिध्येयमनुत्तमं ॥ *

युधिष्ठिर उवाच ।

अनन्तव्रतमाहात्म्यं विधिं विधिविदां वर ।
किं पुण्यं किं फलं तस्य अनुष्ठानञ्च तस्य किं ॥
केन वा तत्कृतं पूर्वलोके केन प्रकाशितं ।
तत्सर्वं ब्रूहि विस्तार्य ब्रूहि नारायण प्रभो ॥ *

श्रीकृष्ण उवाच ।

आसीत्युरा कृतयुगे सुमन्तुर्नाम वै द्विजः ।
वशिष्ठगोत्रजो विद्वान् श्रीलवान् विजितेन्द्रियः ॥
पत्नी तस्याभवद्दीक्षा सती सत्यव्रते स्थिता ।
चारित्र्यश्रीलसम्पन्ना सुरूपा भृगुवंशजा ॥
तस्याः कालेन संजाता दुहिता सर्वलक्षणा ।
श्रीला नाम्ना सुश्रीला सा वर्द्धते पितृवेषनि ॥
माता तस्यास्तु कालेन ज्वरदाहप्रपीडिता ।
समागत्य नदीतोये मृता स्वर्गपुरं ययौ ॥
कृतं सुमन्तुना तस्याः कर्म यत् पारलौकिकं ।
ततः सुमन्तुः संव्यज्य दुःखं शोकं क्रमात् पुनः ॥
नापत्नीको गृही धर्मे कर्तुमर्हति वै क्षचित् ।
इति सच्चिन्त्य मनसा विवाहोत्सुकमानसः ॥
देवलस्य मुनेः कन्यां कर्कशां परिणीतवान् ।
सा कर्कशातिदुःश्रीला सदा निष्ठुरमाषिणी ॥
कोपना प्रतिकूला च निर्लज्जा कलहप्रिया ।
अरक्षा गृहद्वारेषु दक्षा भोजनकर्म्मणि ॥
कलहेन तु सन्तुष्टा रुष्टा बन्धुजनान् प्रति ।
सा तु श्रीला पितुर्गृहे वर्द्धिता च दिने दिने ॥
करोति सखिभिः साङ्गं शिशुक्रोडामनुत्तमां ।
गृहान्तरस्थलद्वारदेहलीतोरणादिषु ॥
चतुरङ्गकवर्णैश्च रत्नपीतसितासितैः ।
सत्सिकं पद्मशङ्खौ च मण्डयन्ती पुनः पुनः ॥
कुर्वन्ती प्रत्यहं बाला देवतातिथिपूजनं ।
गृहद्वारे सदा दक्षा पितुरत्यन्तवत्सला ॥
कालेन कियता विप्रस्तां दृष्ट्वा यौवनोद्भवां ।
आसौ देवा मया कन्या इति चिन्तान्वितोऽभवत् ॥

अन

ततो दैववशात्तत्र कौण्डिन्यः समुपागतः ।
मुनिश्रेष्ठो महाभागः कुलीनो धर्मतत्परः ॥
मनसा चिन्तयामास सुमन्तुः सुतपाः सुधीः ।
अस्मै भाग्यवशाच्छ्रीला प्रतिपाद्या प्रयत्नतः ॥
इति कृत्वा मतिं विप्रो ददौ कन्यां शुभे दिने ।
कन्यामलङ्कृतां सार्धं श्रीलां चन्द्रनिभाननां ॥
गृहोक्तवेदविधिना विवाहमकरोत्तदा ।
ततो होमादिकं कर्म समाप्य समये मुनिः ॥
सुमन्तुः कर्कशां प्राह जामात्रे देहि दक्षिणां ।
सफलं कुरु मे दानं प्रिये मुनिकुलोद्भवे ॥
दक्षिणारहितं कर्म निष्फलं जायते यतः ।
सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कर्कशा कुपिताभवत् ॥
सुमन्तुं भर्त्यामास कर्कशैर्वचनैः पतिं ।
अलङ्कारं समानीय स्वकीयञ्चापि बन्धनं ॥
निन्दित्य निभते स्थाने कर्कशान्यगृहं ययौ ।
सुमन्तुश्चातिदीनात्मा लज्जितश्चाभवत्तदा ॥
यत्किञ्चिदर्ययोग्यञ्च द्रव्यमानीय यौतुकं ।
जामात्रे प्रददौ विप्रः परिचार्यं पुनः पुनः ॥
ततो विवाहं निर्वर्त्य कौण्डिन्योऽपि निजाश्रमं ।
गोधाने तां समारोप्य श्रीलामादाय वै ययौ ॥
ततः सा पथि गच्छन्ती श्रीला चन्द्रनिभानना ।
मथ्याङ्गे भोज्यवेलायां समुत्तीर्य सरित्तटे ॥
ददर्श श्रीला नारीणां समूहं व्रतचारिणां ।
पुंसां वृन्दञ्च तत्रैव रत्नपीताम्बरासनं ॥
चतुर्दश्यामर्चयन्तं भक्त्या नान्तं पृथक् पृथक् ।
दृष्ट्वा समूहं नारीणां सती पप्रच्छ सादरं ॥
विनयावनता सार्धं प्रणिपत्य सुरेश्वरं ।
किमिदं क्रियते कार्यं भवतीभिस्तदुच्यतां ॥ *

स्त्रिय उचुः ।

भात्रे मासि सिते पक्षे उत्थिते वासवध्वजे ।
आराधिते महेन्द्रे च ध्वजाकारासु यष्टिषु ॥
गत्वा सरसि यः स्नात्वा अनन्तार्चनमारभेत् ।
कृत्वा दर्भमयं देवं वारिवाजसमन्वितं ॥
अनन्तं देवदेवेशं चतुर्बाहुं किरीटिनं ।
अतसीष्टुषसंकाशं काञ्चनाङ्गदभूषणं ॥
शङ्खचक्रगदाशाङ्गं विविधायुधधारिणं ।
गृह्येहि भगवन् कृष्ण तव यज्ञः प्रवर्त्तते ॥
वारिधान्यां तथानन्तं भगवन्तं नियोजयेत् ।
मण्डले पुष्पनैवेद्यं धूपवस्त्रानुलेपनं ॥
दत्त्वा च पूजयेद्भक्त्या अनन्तं विश्वरूपिणं ।
पितृकार्थं श्रीहिचूर्णं यवगोधूमयोश्च वा ॥
एतेषां प्राप्यते यत्तु तद्ग्राह्यं प्रशस्तं चितं ।
अर्द्धं विप्राय दातव्यमर्द्धमात्मनि योजयेत् ॥
पूजयित्वा तथा देवं गन्धपुष्पैर्यथाक्रमं ।
श्रुत्वा कथां ततस्तस्य कुङ्कुमाक्षं सुडोरकं ॥
चतुर्दश्यश्रियुक्तं नारी वामकरे न्यसेत् ।
पुमांस्तु दक्षिणे बाहौ तदानन्तं प्रपूजयेत् ॥
निर्वर्त्य पूजां देवस्य पूषं भुक्त्वा यथासुखं ।
विस्तृत्य दक्षिणां दत्त्वा प्रणम्य च यथासुखं ॥
श्रीला श्रुत्वा वचस्तासां यथा ताभिश्चदाहृतं ।
व्रतं चकार सा बाहौ बद्धा डोरकसुतमं ॥
पूषप्रस्थञ्च सा कृत्वा भुक्त्वा चैव तथैव च ।

अन

पुनर्जगाम तेनैव गोरथेन समन्विता ॥
तेनानन्तप्रसादेन गृहं गोधनसङ्कुलं ।
तदाश्रमं श्रिया युक्तं धनधान्यसमन्वितं ॥
विविधातिथिसम्पूणं नानारत्नैर्विभूषितं ।
वराश्रमस्तमातङ्गमहिषैर्गोधनान्वितं ॥
श्रीला च मणिकाञ्चीभिर्मुक्ताभरणभूषिता ।
दिव्याङ्गी श्रीलसम्पन्ना सावित्रीप्रतिमा यथा ॥
कदाचिदुपविष्टा सा वङ्गकुलं समागता ।
कौण्डिन्योऽपि विशेदोषात् वृष्ट्वा डोरमनन्तकं ॥
श्रीलायाः करमूले च बद्धमेव प्रयत्नतः ।
पप्रच्छ क्रोधवचसा भृकुटीकुटिलं सुखं ॥
किमिदं डोरकं हस्ते बद्धा भार्योऽपि तिष्ठसि ।
प्रमेयः कस्य देवस्य दुर्वृद्धे ब्रूहि सत्वरं ॥ *

श्रीलोवाच ।

अनन्तं देवदेवस्य प्रमेयं डोरकं शुभं ।
करे बद्धं विधानेन शृणु मे वचनं प्रभो ॥
प्रसादाद् यस्य देवस्य भुङ्क्ते सुविपुलं धनं ।
न जानासि कथं नाथ तदेवं जगदीश्वरं ॥
श्रीलावाक्यं ततः श्रुत्वा कौण्डिन्यः कुपितोऽभवत् ।
कोऽसावनन्तसंज्ञो वै न श्रुतोऽपि वरानने ॥
इत्युक्त्वा कृष्ण कुपितो भुजाङ्गोरमनन्तकं ।
क्षिप्तं ज्वालाकुले वज्रौ निर्भर्त्य बद्धा प्रियां ॥
ततः सा संभ्रमात् श्रीला हाहा कृत्वा प्रधाविता ।
वज्रेः सूत्रं समादाय क्षीरमध्ये ततोऽक्षिपत् ॥
ततस्तया करे वामे पुनर्वद्धं सुडोरकं ।
अनन्ताक्षेपदोषेण दारिद्र्यं पतितं गृहे ॥
न कैश्चित् वर्ण्यते लोकैः सोऽपि विप्रो युधिष्ठिरः ।
गात्रे मलिनता प्राप्ता चक्षुर्निद्रां तथैव च ॥
शून्यानि गृहरूपाणि दग्धानि वङ्गिना क्वचित् ।
निरीक्ष्य खण्डुरं विप्रश्चिन्तयामास चेतसा ॥
अथ श्रीला विवर्या सा दुःखिता पतिदोषतः ।
विचचार पुरीं सर्व्या शून्यागारसमन्वितां ॥
अथ कौण्डिन्यविप्रस्य संजाता बुद्धिहत्तमा ।
ममापि दुष्कृतं कर्म कृतं वा मे विगर्हितं ॥
अनन्ताक्षेपदोषेण ममापि गतिरीदृशी ।
अनन्तं यत्र पश्यामि तत्र यास्यामि दुर्मतिः ॥
ततो जगाम कौण्डिन्यो वनं व्याघ्रादिसङ्कुलं ।
व्रतस्यान्वेषणं कर्तुं पादौ बद्धुं तथा हरेः ॥
विह्वलः स ययौ मार्गे जनजन्तुविवर्जिते ।
तत्रापश्यञ्च तं वृद्धं फलपुष्पसमन्वितं ॥
वर्जितं पद्मिसङ्गातैः कीटैश्चैव विशेषतः ।
तमपृच्छत् त्वयानन्तः क्वचिद्दृष्टो महाद्रुमः ॥
स क्षोवाच महावृद्धो नानन्तं वेद्मि भो द्विज ।
ततो गच्छन् ददर्शाग्रे दृगमध्ये सवत्सिकां ॥
दृगमध्ये प्रधावन्ती न खादति न जिघ्रति ।
हे महाधेयुके ब्रूहि किमनन्तस्त्वयेदितः ॥
सवत्सा तमुवाचाथ नानन्तं वेद्मि हे द्विज ।
ततो गच्छन् ददर्शाग्रे दृष्येष्टं वने स्थितं ॥
तमपृच्छदयं विप्रः अनन्तो वीक्षितस्त्वया ।
दृषमस्तमुवाचेदं विषसं ब्राह्मणं प्रति ॥
यद्यनन्तमहं जाने तदा मे गतिरीदृशी ।
ततो व्रजन् ददर्शाग्रे गर्दभं कुञ्जरं तथा ॥

नानामायाप्रचरन्तं मदगर्जनदर्पितं ।
 स तं दृष्ट्वा द्विजोऽपृच्छदन्तं दृष्टवान् किमु ॥
 प्रत्यक्षरमुवाचेदं नानन्तं वेदि हि द्विज ।
 ततो ब्रजन् ददर्शायै रथं पुष्करिणीद्वयं ॥
 अन्योन्यजलसंघातैर्वीचिभिरुपशोभितं ।
 शुभैः कुसुदकङ्कारैः कमलोत्पलशोभितं ॥
 भ्रमरैश्चक्रवाकैश्च हंसकारण्डवैरुतं ।
 तमपृच्छत् द्विजोऽनन्तो भवतीभ्याश्च क्वचित् ॥
 पुष्करिण्यावृचतुस्तं न जानीवो हरिं क्वचित् ।
 निपपात ततो विप्रो ह्याहा कृत्वा रुदन् भुवि ॥
 किं करोमि क्व गच्छामि कथं पश्यामि तं विमुं ॥
 ततः कृपालुहृदयो देवेशो देवपूजितः ॥
 तत्क्षणाद्भगवान् विष्णुर्द्विजप्रत्यक्षमागतः ।
 वृद्धब्राह्मणरूपेण प्रोवाच वचनं द्विजं ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रेन्द्र त्वज दुःखं सुखी भव ।
 अनन्तं दर्शयिष्यामि कृष्णं विष्णुं हरिं शिवं ॥
 ब्राह्मणं तं समादाय पातालवर्त्मना पुरीं ।
 तां पुरीं दर्शयामास ततश्चान्तर्द्वये द्विजः ॥
 स तां ददर्श कौण्डिन्यः पुरीं त्रैलोक्यदुर्लभां ॥
 दिव्यनारीनरैर्युक्तां मणिरत्नविभूषितां ॥
 सुवर्गरक्षितां सर्व्यां वेष्टितां तत्तत्कारिभिः ।
 तत्रापश्यत् स कौण्डिन्यो देवदेवमनन्तकं ॥
 बिम्बरूपं जगन्नाथं चतुर्बाहुं किरीटिनं ।
 भूषणैश्चक्रगदापद्मधारिणं गरुडध्वजं ॥
 दक्षिणे विजसस्तुक्ष्मीं वामे क्रीडत्स्वरसतीं ।
 सप्तप्रणालसमायुक्तं दिव्यसिंहासनेस्थितं ॥
 एवं रूपं जगन्नाथं दृष्ट्वा भगव्या स्तुतिः कृता ।
 जगाम भूमौ शिरसा अनन्तस्य समीपतः ॥
 नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्त्तये
 सहस्रपादाक्षिशिरोरुवाहवे ।
 सहस्रनाम्ने पुरुषाय शान्तये
 सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥
 अज्ञानेन मया देव यत् कृतं पापकर्मणा ।
 तत्सर्वं कृपया शंस क्षमस्व मधुहृदय ॥
 अथ कौण्डिन्यविप्रस्य स्तुतिं श्रुत्वा जनार्दनः ।
 प्रसन्नो भगवान्देवश्चानन्तोऽनन्तरूपधृक् ॥
 कथं मे प्रियमाख्यातमिहागच्छेति भूसुर ॥
 अनन्त उवाच ।
 तुष्टोऽहं ब्राह्मणश्रेष्ठ भगव्या तव विशेषतः ।
 वरं गृह्णाण विप्रेन्द्र तुष्टोऽस्मि त्वज विस्मयं ॥
 कौण्डिन्य उवाच ।
 स्वकर्मफलभोगेन यां यां योनिं ब्रजाम्यहं ।
 तस्यां तस्यां हृषीकेश हरिभक्तिर्वृत्तास्तु मे ॥
 अतिप्रमादाम्भोहादा यन्मया दुष्कृतं कृतं ।
 तदागः क्षम्यतां नाथ प्रणमामि पुनः पुनः ॥
 श्रुत्वानन्तस्तु तदाकथं ददौ तस्मै वरत्रयं ।
 दारिद्र्यनाशनं धर्मं विष्णुलोकं तथाक्षयं ॥
 कौण्डिन्य उवाच ।
 पूर्णो मनोरथो देव मम चाद्य विशेषतः ।
 किञ्चित् पृच्छामि देवेश तन्मे ब्रूहि जगत्पते ॥
 कश्चूतः को वृषः का गौः किन्तत् पुष्करिणीद्वयं ।
 कः खरः कुञ्जरः को वा को वा वृद्धद्विजोत्तमः ॥

कृपया कथयस्वाद्य पथि दृष्टो मया विभो ।
 श्रीअनन्त उवाच ।
 यस्मान्नवृत्तो दृष्टो हि विप्रो विद्यासु गर्वितः ।
 उपस्थिताय शिष्याय विद्यां यस्मान्न दत्तवान् ॥
 तेन कर्मविपाकेन वृत्तत्वं प्राप्य तिष्ठति ।
 वृषभो यस्त्वया दृष्टो लोभकर्मकृतः पुरा ॥
 दत्तं पर्युषितं त्रयं स्वादु सुक्तं स्वयं यतः ।
 वृषभत्वं समासाद्य ततस्तिष्ठति निर्जने ॥
 विप्राय वसुधां दत्त्वा निष्कलां प्रत्यवर्जितां ।
 तेनासौ गोत्वमासाद्य दृष्टमग्रे प्रधावति ॥
 धर्माधर्मौ विजानीयादयत्तत् पुष्करिणीद्वयं ।
 गर्दभोऽज्ञानसम्पन्नः कुञ्जरो मदगर्वितः ॥
 ब्राह्मणोऽसावनन्तोऽहं यस्त्वया दर्शितो मुने ।
 एतत्ते कथितं सर्वं गच्छ विप्रं निजाश्रमं ॥
 पुनः समृद्धित्वे विप्रं भविष्यति न संशयः ।
 भुक्त्वा भोगांश्च विप्रेभ्यः संप्राप्यसि महत् परं ॥
 इति दत्त्वा वरं तस्मै तत्रैवान्तरधीयत ।
 कौण्डिन्योऽपि गृहं तत्वा करोति व्रतमुत्तमं ॥
 अनन्ताख्यं महापुण्यं वर्षायाञ्च चतुर्दशं ।
 श्रीलया सह धर्मात्मा सुखं भुक्त्वा मनोरथान् ॥
 विष्णुलोकं समासाद्य रराज श्रीलया सह ।
 अनन्ताख्यव्रतेनेह समाप्तेनैव पार्थिव ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्ता यास्यन्ति परमां गतिं ।
 एवमेवं हि नियमात् स्त्रियोऽनन्तव्रतावृप ॥
 पुत्रपौत्रधनैर्युक्ता भुक्त्वा भोगान् मनोरथान् ।
 विष्णुलोकमाप्नुवन्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
 इति भविष्यपुराणे अनन्तव्रतं समाप्तं ॥
 अनन्तश्रीर्षा, स्त्री, (अनन्तानि बह्विनि श्रीर्षाणि
 शिरांसि यस्याः सा ।) वासुकिपत्नी । इति
 ब्रह्ममाला ॥
 अनन्ता, स्त्री, (नास्ति अन्तो यस्याः सा ।) पार्वती ।
 पृथिवी । अग्निशिखारक्षः । श्यामालता । दूर्वा ।
 पिप्पली । दुरालभा । हरीतकी । आमलकी ।
 गुडुची । इति मेदिनी ॥ यवासः । श्वेतदूर्वा ।
 नीलदूर्वा । अग्निमयवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनन्तमूलं । तत्पर्यायः । गोपवल्ली २ काराला ३
 सुगन्धा ४ भद्रवल्लीका ५ भद्रा ६ नागजिह्वा ७ ।
 इति रत्नमाला ॥ गोपी ८ श्यामा ९ शरिवा १०
 उत्पलशरिवा ११ । इत्यमरः ॥ गोप्यादि-
 पञ्चश्यामलतायां नागजिह्वायां इति केचित् ।
 गोप्यादित्रयं श्यामलतायां अनन्तोत्पलशरिवेति
 द्वयं अनन्तमूलं इति केचित् । इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ तस्या गुणाः । सलबन्धकारित्वं । रक्त-
 पित्तनाशित्वं । शीतलत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 अनन्यगतिकः, चि, (नास्ति अन्या गतिः यस्या
 समासान्तः कः ।) गत्यन्तररहितः । एकाग्रयः ।
 “अनन्यगतिके जने विगतपातके चातके
 यथाशुचि तथा कुरु प्रिय तथापि नान्यं भजे” ।
 इत्युद्भटः ॥
 अनन्यजः, पुं, (नास्ति अन्यत् यस्मात् सः अनन्यो
 विष्णुः, तस्मात् जात इति, अनन्य + जन् + ड ।)
 कामदेवः । इत्यमरः ॥

अनन्यवृत्तिः, चि, (न अन्या वृत्तिरस्य इति ।)
 एकमात्रवृत्तिः । तत्पर्यायः । एकतानः २ एकाग्रः ३
 एकाग्रयः ४ एकसर्गः ५ एकाग्रः ६ एकाग्रय
 गतः ७ । इत्यमरः ॥
 अनपायी, [न्] चि, (नास्ति अपायः विनाशोऽस्य
 इति, न + अपाय + इनि ।) निश्चलः । अपाय-
 शून्यः । अनश्वरः । यथा,—
 “अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो” ।
 इति श्रीभागवतं ॥
 (“अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्रे पतनाय वल्लरी” ।
 इति कुमारः ॥)
 अभिज्ञः, चि, (अभि जानाति इति अभिज्ञः,
 अभि + ज्ञा + कः, न अभिज्ञ इति नञ्समासः ।)
 मूर्खः । प्रचारहितः । बुद्धिहीनः । यथा,—
 “धिकत्वां चूततरो परापरपरिज्ञानाभिज्ञो भवान्”
 इति भ्रमराष्टकं ॥
 अभिलाषः, पुं, (न अभिलाष इति नञ्समासः ।)
 अरुचिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनिच्छा ॥ (चि,
 नास्ति अभिलाषो यस्य इति समासे अभिलाष-
 शून्यः ।)
 अनमः, पुं, (नमति प्रणमति इति नमः, नम् +
 पचाद्यच्, न नमः अनम इति नञ्समासः ।)
 ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अनमितम्पचः, चि, (मितं परिमितं पचति इति,
 मित + पच् + खच्, न मितम्पच इति अमित-
 म्पचः, न अमितम्पच इति अनमितम्पचः, नञ्-
 समासः ।) मितम्पचः । क्षपणः । इत्यमरटीकायां
 रमानाथः ॥
 अनम्बरः, पुं, (नास्ति अम्बरं परिधेयं यस्य सः ।)
 बौद्धविशेषः । इति सिद्धान्तशिरोमणौ गो-
 लाध्यायः ॥
 अनयः, पुं, (अयः शुभावहो विधिक्षिप्तिः नञ्-
 समासः ।) दैवं । अशुभं । व्यसनं । विपद् । इति
 मेदिनी ॥
 (“अनयो नयसम्पन्ने यत्र ते विद्वता मतिः” ।
 इति रामायणे ।)
 अनगलं, चि, (नास्ति अगलं प्रतिबन्धो यस्य तत् ।)
 निरगलं । प्रतिबन्धकरहितं । तत्पर्यायः । अवाधं
 उच्छृङ्खलं ३ उद्गम ४ नियन्त्रितं ५ निरङ्कुशं ६ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (“ततः परं तेन मखाय यज्वना
 तुरङ्गमुत्सृष्टमनगलं पुनः ।
 इति रघुवंशे ।)
 अनर्थकं, स्त्री, (नास्ति अर्थः यस्य तत्, समासान्तः
 कः ।) निरर्थकं । अर्थशून्यवाक्यं । तत्पर्यायः ।
 अवज्रं २ । इत्यमरः ॥ अवर्थं ३ । इति तट्टीका ॥
 अनलः, पुं, (नास्ति अलः बज्रदाह्यवस्तुदहनोऽपि
 दक्षिणस्य सः, क्षत्तिकानक्षत्रे, वत्सरे भगवति
 वासुदेवे ।) अग्निः । वसुभेदः । इति मेदिनी ॥
 चित्रकः । रक्तचित्रकः । मल्लतकः । पित्तं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अनलप्रभा, स्त्री, (अनलस्य वज्रेः प्रमेव प्रभा यस्याः

अन

सा ।) ज्योतिष्मतीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनलप्रिया, स्त्री, (अनलस्य अग्नेः प्रिया वक्ष्यते ।)
 अग्निभार्या । अग्नेयी । इति जटाधरः ॥
 अनलिः, पुं, (अनिति अन् + पचाद्यच् अनः तन्मधु-
 पानेन जीवनधारयिता अलिः भ्रमरो यत्र सः ।)
 वक्रवृद्धः । इति चिकित्साशेषः ॥
 अनवधानं, स्त्री, (न अवधानं मनोयोगः नञ्-
 समासः ।) चित्तस्थायिकोपः । अमनोयोगः । अ-
 प्रणिधानं । इति हलायुधः ॥ तद्विशिष्टे चि ॥
 अनवधानता, स्त्री, (नास्ति अवधानं मनोयोगो
 यस्य सः, तस्य भावः तत्तत्तत् स्त्रियां टाप् ।)
 मनोयोगशून्यता । चित्तस्थानन्यविषयाभावत्वं ।
 कार्ये अनवहितत्वं । तत्पर्यायः । प्रमादः २ ।
 इत्यमरः ॥
 “कर्त्तव्याकरणं यत्र समर्थस्य क्वचिद्भवत् ।
 उच्यते द्वितयं तत्र प्रमादोऽनवधानता” ॥
 इति शुद्धरत्नावली ॥
 अनवरः, चि, (न अवरः, नञ्समासः ।) अकनिकः ।
 अन्यूनः । श्रेष्ठः । प्रधानः । यथा,—
 “सोऽयमिन्द्रानवरः वासुदेवाच्च भारत” ।
 इति विश्वरूपम् ॥
 अनवरतं, स्त्री, (अव + रन् + भावे क्तः, नास्ति अव-
 रतं विरतिर्यत्र तत् ।) निरन्तरं । तत्पर्यायः ।
 सततं २ अनारतं २ अमान्तं ४ सन्ततं ५ अवि-
 रतं ६ अनिशं ७ नित्यं ८ अजस्रं ९ प्रसक्तं १०
 आसक्तं ११ अजस्रं १२ । इति जटाधरः ॥
 तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्गं । इत्यमरः ॥
 (“अनवरतधनुर्ध्यास्तालनकूरकर्म”) ।
 इति शाकुन्तले ।
 अनवराजः, चि, (अवरमज्ज, कर्मधारयः, तत्र भवः,
 अवराज + यत्, ततो नञ्समासः ।) उत्तमः ।
 प्रधानः । इत्यमरः ॥
 अनवलम्बः, चि, (नास्ति अवलम्बः आश्रयो यस्य
 सः ।) अवलम्बनशून्यः । निराश्रयः । यथा,—
 “न परं पथि पक्षपातिता-
 नवलम्बे किमु मादृशेऽपि सा” ।
 इति नैषधं ॥
 अनवसरः, चि, (नास्ति अवसरः अवकाशो यस्य
 सः ।) निरवकाशः । अवसराभावे पुं । यथा,—
 “अतर्क्यैश्वर्ये त्वय्यनवसरदुःखा हतधियः” ।
 इति महिम्नः स्तोत्रं ॥
 अनवस्कारं, चि, (अव अधोवर्त्तना कीर्यते क्षिप्यते
 अव + कृ + अप्, “वर्चस्कोऽवस्कार इति सुडा-
 गमः” नास्ति अवस्कारो मलं यस्य तत् ।)
 निर्मलं । शोधितं । इत्यमरः ॥
 अनवस्था, स्त्री, (अव + स्था भावे अङ्, न अवस्था अव-
 स्थानं नञ्समासः ।) तर्कविशेषः । तस्य लक्षणं ।
 अप्रामाणिकानन्तप्रवाहमूलकप्रसङ्गत्वं । यथा,—
 “घटत्वं यदि यावद्घटहेतुवृत्ति स्यात् घटान्यवृत्ति
 स्यात्” । इति तार्किकाः ॥ उपपाद्योपपाद-
 कयोरविश्रान्तिः । इति श्रीमांसकाः । दशाभावः ।
 स्थित्यभावः ॥

अना

(“एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलक्षतिकारिणी” ।
 इति काव्यप्रकाशे ।)
 अनवस्थानः, पुं, (न अवस्थानमवस्थितिर्वस्य सः ।)
 वायुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अवस्थितिशून्ये चि ॥
 (चञ्चलः । अव्यवस्थितः ।)
 अनवस्थितिः, स्त्री, (न अवस्थितिः अवस्थानं नञ्-
 समासः ।) चापल्यं । चाञ्चल्यं । अस्थिरता ।
 अधैर्यं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अनशनं, स्त्री, (अश् भावे ल्यट्, न अशनं भोजनं,
 नञ्समासः ।) भोजनाभावः । उपवासः । इति
 हलायुधः ॥ तद्वति चि ॥ (प्रायोपवेशनं । “तदह-
 मनशनं कृत्वा प्रातः प्राणानुत्सृजामि” । इति
 पञ्चतन्त्रे ।)
 अनश्वरं, चि, (नश् + कर्त्तरि वश्च् न नश्वरं, नञ्-
 समासः ।) सनातनं । नित्यं । ब्रुवं । शाश्वतं ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (“मत्वा विश्वमनश्वरं निविशते संसारकाराण्डहे” ।
 इति वैराग्यशतके ।)
 अनसूया, स्त्री, (असु कण्ठादित्वात् यक् + भावे अ,
 स्त्रियां टाप्, न असूया नञ्समासः ।) असूया-
 भावः । तस्या लक्षणं यथा बृहस्पतिः ।
 “न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि ।
 नान्यदोषेषु रमते सानसूया प्रकीर्त्तिता” ॥
 इत्येकादशीतत्त्वं ॥ अत्रिमुनिपत्नी । इति गारुडे
 २६ अध्यायः ॥ कर्द्दममुनिकन्या । इति श्रीभा-
 गवतं ॥ असूयामृत्ये चि ॥
 अनहंवादी, [न] चि, (अहमिति गर्वं वदति यः,
 अहं + वद् + णिनि, उपपदसमासः, ततो नञ्-
 समासः । अहमित्यर्थः ।) गर्वरहितः ।
 “मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्यत्साहसमन्वितः ।
 सिद्धसिद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्विक उच्यते” ।
 इति श्रीभगवद्गीता । अनहंवादी गर्वरहितः ।
 इत्याह्निकतत्त्वं ॥
 अनहङ्गतिः, स्त्री, (न अहङ्गतिः अहङ्कारः नञ्-
 समासः ।) अहङ्काराभावः । तत्पर्यायः । अशोचः
 २ । इति चिकित्साशेषः ॥ (चि नास्ति अहङ्गतिः
 यस्य इति समासे अहङ्कारशून्यः ।)
 अनन्तः, चि, अक्षिहीनः । अन्यः । न विद्यते
 अक्षिणी यस्य इत्यर्थे ष प्रत्ययः । अक्षभिन्नः ॥
 अनन्तरं, स्त्री, (न सन्ति प्रश्नस्तानि अन्तराणि
 यत्र तत् ।) दुर्वचनं । इति भरतः ॥ अवचनार्हं ।
 इति मधुः ॥ गालिप्रभृति । गुणाक्षेपकदोषावि-
 श्कारिवाक्यं । इति केचित् । तत्पर्यायः । अवाचं
 २ । इत्यमरः ॥
 अनन्ति, स्त्री, (अप्रशस्तमन्ति नेत्रं, नञ्समासः ।)
 कुक्षितचक्षुः । तत्पर्यायः । असौम्यान्ति २ । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 अनाकुलः, चि, (न आकुलः नञ्समासः ।) स्थिरः ।
 एकाग्रः । अथाकुलः । अथग्रः । इति जटाधरः ।
 (“अनाकुलाऽविकल्पा च सुसम्प्रान्ता च मे मतिः” ।
 इति रामायणे ।)
 अनाक्रान्ता, स्त्री, (कैरपि न आक्रान्ता आक्रमितुम-

अना

योग्या कण्टकव्याप्तत्वात्, नञ्समासः ।) कण्ट-
 कारीवृक्षः । इति रत्नमाता ॥ अनाक्रमणवि-
 शिष्टे चि ॥
 अनागतं, चि, (आङ् + गम् + कर्त्तरि क्तः, न आगतं
 नञ्समासः ।) भविष्यत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनायातं । अनुपस्थितं । अज्ञातं । यथा—
 (“तावद्भयस्य भेतयं यावद्भयमनागतं” ।
 इति पञ्चतन्त्रे ।)
 “अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिरुदा” ।
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 अनागतार्त्तवा, स्त्री, (न आगतमप्राप्तमार्त्तवं स्त्री-
 पुंष्यविकारात् यस्याः सा, स्त्रियां टाप् । ऋतु +
 अण् ।) अप्राप्तऋतुका । अरजक्ता । तत्पर्यायः ।
 गौरी २ नभिका ३ । इत्यमरः ॥
 अनाचारः, पुं, (न कुक्षित आचारः नञ्समासः ।
 नञ्च अप्राशस्त्ये अभावार्थे तु आचाराभावः ।)
 कदाचारः । अशुद्धाचारः । श्रुतिसृतिविरुद्ध-
 कर्मकरणं । यथा,—
 “सर्वदेशेयनाचारः पथि तामूलचर्मणं” ॥
 इति स्मृतिः ॥ तद्विशिष्टे चि ॥
 अनातपः, पुं, (आङ् + तप् + अच्, आतपस्य रौद्रस्या-
 भावः नञ्समासः ।) रौद्राभावः । क्रोधा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (चि क्रोधाविशिष्टे ।
 “खल्वाटोदिवसेश्वरस्य किरणैः सन्तापिते मस्तके ।
 वाक्चक्षुः देशमनातपं विधिवशात् विलस्य मूलं
 गतः” ॥ इति नीतिशतके ।)
 अनातुरः, चि, (न आतुरः रोगी नञ्समासः ।)
 अरोगी । यथा,—
 “तेषामनातुराः पूर्वे वातवाद्याः सदातुराः” ।
 इति चरकः । (“भेजे धर्ममनातुरः” । इति
 रघुवंशे ।)
 अनाथः, चि, (नास्ति नाथः आश्रयो यस्य सः ।)
 प्रमुहिनः । नाथशून्यः । यथा,—
 “वना वना वनाथवत् स्वजीवना वनाभवत्” ।
 इति नलोदयः ।
 (“नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपद्यसे” ।
 इति उत्तरचरिते ।)
 अनादरः, पुं, (आ + दृ + भावे अप्, न आदरः नञ्-
 समासः ।) निरादरः । तत्पर्यायः । परिभवः २
 परिभावः ३ तिरस्क्रिया ४ रीढ़ा ५ अवमानना ६
 अवज्ञा ७ अवहेलनं ८ असूक्ष्मं ९ । इत्यमरः ॥
 असूक्ष्मं १० असूक्ष्मं ११ असूक्ष्मं १२ । इति
 भरतः ॥ (“गुणेषु रागो व्यसनेष्वनादरः” । इति
 पञ्चतन्त्रे ।)
 अनादिः, चि, (नास्ति आदिः कारणं यस्य
 सः ।) आदिरहितः । उत्पत्तिशून्यः । स्वयम्भूः ।
 यथा,—
 “अनादिरादिर्गोविन्दः सर्वकारणकारण” ।
 इति ब्रह्मसंहिता ॥
 अनादृतः, चि, (आ + दृ + कर्मणि क्तः, न आदृतः
 नञ्समासः ।) निरादरः । अवज्ञातः । अव-
 मानितः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“सर्वं तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।
अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्यापलाः क्रियाः” ॥
इति मनुः ॥)

अनामकं, स्त्री, (अनम् अन् + घञर्थे कः, अनं जीवनं आमयति, रोगग्रस्तं करोति, अन् + णिच् + क्त्वा अनस्य आमकं घटीतत्युपः ॥) अर्था-
रोगः । इति शब्दरत्नावली ॥ मलमासे पुं । इति
मलमासतत्त्वं ॥ दुर्नामके निर्नामके च चि ।

अनामयं, स्त्री, (आ + अन् + भावे घञ्, आमं हन्ना-
वस्थां याति प्राप्नोत्यनेन, आस + या क, आम-
यस्य अभावः अव्ययीभावः ॥) रोगाभावः आरोग्यं ।
इत्यमरः ॥

(“ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रियं न्युनमनामयं” ।

इति मनुः ॥) तद्विप्रिष्ट चि ॥

अनामा, [न्] पुं, (नास्ति ब्रह्मशिरश्छेदनसाधन-
तया अप्रशस्तं नाम यस्य सः । अनया अङ्गुल्या
शिवेन ब्रह्मशिरश्छिन्नं । इति पुराणे ॥) अना-
मिकाङ्गुली । इति शब्दरत्नावली ॥

अनामिका, स्त्री, (नास्ति ब्रह्मशिरश्छेदनसाधनतया
प्रशस्तं नाम यस्याः सा । स्त्रियां ङाप् ततः
स्वार्थे कन् टाप् च ॥) कनिष्ठामध्यमयोर्मध्य-
वर्त्यङ्गुली । इत्यमरः ॥ (“वस्त्रान्तानामिकाकोश-
नखरोमदशस्पर्शः” । इति सुश्रुते ॥)

अनायत्तः, चि, (आ + यत् + क्तः, न आयत्तः नञ्-
समासः ॥) अवशीभूतः । अनधीनः । यथा,—
“एतावज्जन्मसाफल्यं यदनायत्तवृत्तित्वा ।”
इति हितोपदेशः ॥

अनायासः, पुं, (आ + यत् + घञ् ततो नञ्समासः ॥)
अक्षेपः । तस्य लक्षणं यथा । बृहस्पतिः ॥
“शरीरं प्रीयते येन सुश्रुमेनापि कर्मणा ।
अथन्तं तन्न कुर्वति अनायासः स उच्यते” ॥
इत्येकादशीतत्त्वं ॥ अमत्यतिरेकः । यत्नाभावः ।
यथा,—

“अनायासेन मरणं विना दैव्येन जीवनं ।
अनाराधितगोविन्दचरणस्य कथं भवेत्” ॥
इति प्रामाणिकाः ॥

अनायासकृतं, चि, (अनायासेन अक्षेपेन कृतं
दृतीयतत्पुरुषः ॥) अनायासेन यत् क्रियते स्म
तत् । विना यत्नेन कृतं । तत्पर्यायः । फाण्ट २ ।
इत्यमरः ॥

अनारवं, स्त्री, (आ + रम् + क्तः, ततो नञ्समासः ॥)
अनवरतं । सततं । नित्यं । इत्यमरः ॥

(“अनारवं तेन पदेषु लभिताः ।
विभज्य सन्ध्याविनियोगस्तत्क्रिया” ॥
इति किरातार्जुनीये ॥)

अनारम्भः, पुं, (आ + रम् + भावे घञ्, ततो नञ्-
समासः ॥) आरम्भाभावः । यथा,—
“न कर्मणा अनारम्भमैवाकर्म्यं पुरुषोऽभ्युते” ।
इति भगवद्गीता ॥

अनार्जवं, स्त्री, (अजोर्भावे ऋजु + भावे अण्, ततो
नञ्समासः ॥) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ऋजुत्वाभावः ॥

अनार्थः, चि, (अ + ण्यत्, न आर्थः श्रेष्ठः, नञ्-
समासः ॥) अश्रेष्ठः । यथा,—

“अनार्थजुष्टमसर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन” ।

इति श्रीभगवद्गीता ॥

अनार्थकं, स्त्री, (नास्ति आर्थो यत्र देशे तादृशार्था-
वर्त्तमानदेशे भवं अनार्थ + कन् ॥) अगुणकाष्ठं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अनार्थजं, स्त्री, (नास्ति आर्थो यत्र देशे तादृशार्था-
वर्त्तमानदेशे जायते यत्, अनार्थ + जन् + ड,
उपपदसमासः ॥) अगुणः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनार्थतिलः, पुं, (अनार्थप्रियञ्चासौ तिलश्चेति
श्राकपार्थिवदिः ॥) भूनिम्बः । इत्यमरः ॥ चिराता
इति भाषा ।

अनालोचितः, चि, (न आलोचितः कर्त्तव्यतया अव-
धारितः ॥) अकृतानुचनः । इतिकर्त्तव्यतयाग-
वधारितः । अविवेचितः । यथा,—
“किं करोमि प्रतिज्ञा मे यदनालोचिता पुरा” ।
इति देवीमाहात्म्यं ॥

अनाविलः, चि, (न आविलः, नञ्समासः ॥)
आविलग्रन्थः । निर्मलः । इति हलायुधः ॥ (स्वच्छः,
साव्याकरः ॥)
“पद्मगन्धि शिवं वारि सुखं शीतमनाविलं” ।
इति रामायणे ।

“जाङ्गलं शस्यसम्पन्नमार्थप्रायमनाविलम्” ।

इति मनुः ॥)

अनावृतः, चि, (आ + वृ + कर्मणि क्तः न आवृतः,
नञ्समासः ॥) आवरणग्रन्थः । अनाच्छादितः ।
यथा । “अनावृतत्वादहिरन्तरं न ते” । इति
श्रीभागवतं ॥

अनावृष्टिः, स्त्री, (न आवृष्टिर्वर्षणं, नञ्समासः ॥)
इतिविशेषः । वर्षणाभावः । इति स्मृतिः ॥ शुका
इति भाषा ।

(“अतिवृष्टिरनावृष्टिः शूलभा मूषिकाः खगाः ।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षड्वेता ईतयः स्मृताः” ॥
इति प्रसिद्धम् ॥)

अनाशयः, चि, (पाणिनिमते तु नञ् + णिच् कर्मणि
यत् ततो नञ्समासः ॥) नाशयोग्यः । नश्वरातो-
र्यणि नञ्समासः ॥

अनासिकः, चि, (नास्ति नासिका यस्य सः ॥)
नासिकारहितः । तत्पर्यायः । विखः २ विखुः ३
वियः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अनाहतं, स्त्री, (आ + हन् + क्तः नास्ति आहतं
क्षेदो यस्य तत् ॥) तन्त्रोक्तषट्चक्रान्तर्गतचतुर्थ-
चक्रं । तत्तु हृदयस्थकादिठान्तर्वर्णयुक्तोद्यदादित्य-
सन्निभदादशदलपद्माकारं । तन्मध्ये अयुतसूर्य-
समप्रभशब्दब्रह्ममयबाणलिङ्गमस्ति । इति तन्त्र-
सारः ॥

अनाहतं, चि, (आ + हन् + भावे क्तः, न सन्ति
आहतानि क्षेदक्षालनभोगा यस्य तत् ॥) नूतन-
वस्त्रं । क्षेदक्षालनभोगरहितवस्त्रं । इत्यमरः ॥
अगुणितं । इत्यङ्गशास्त्रं ॥ अक्षताघातं ॥ (अक्षतः ।
आघातरहितः । अक्षुब्धः । तन्त्रोक्तषट्चक्रान्त-

र्गतचतुर्थचक्रं, तत् तु हृदयस्थकादिठान्तर्वर्ण-
युक्तोद्यदादित्यसन्निभदादशदलपद्माकारं, तन्मध्ये
अयुतसूर्यसमप्रभशब्दब्रह्ममयबाणलिङ्गमस्ति ।

“शब्दो ब्रह्ममयः शब्दोऽनाहतो यत्र दृश्यते ।

अनाहतास्थं तत्पद्मं मुनिभिः परिकीर्तितं” ॥

अनाहारः, पुं, (आ + ह् + भावे घञ् ततो नञ्-
समासः ॥) भोजनाभावः । यथा,—

“ऋतावनाहारतया भयेनेति” चरकः ॥

अनाहतः, चि, (आ + ह् + कर्मणि क्तः ततो नञ्-
समासः ॥) अक्षताङ्गानः । अनिमन्वितः । यथा,—
“अनाहतैरेव प्रचुरगुणलोभेन भवतः” ।

इत्युद्भूतः ॥ ऋक्समथोऽपि यथा—

“अनाहतता अप्यभियान्ति सौहृद” ।

इति श्रीभागवतं ॥

अनिगीर्णः, चि, (नि + गृ + क्तः ततो नञ्समासः ॥)
अनुक्तः । यथा,—

“विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिद्वयत्” ।

इति साहित्यदर्पणं ॥

अनिच्छुः, चि, (इष् + कर्त्तरि उ विन्दुरिच्छुरिति
सूत्रेण निपातनात् साधु ॥) अनिच्छाविशिष्टः ।
अनाकाङ्क्षी । असृष्टः । इच्छतीति इच्छुः ततो
नञ्समासः ॥

अनित्यः, चि, (नि + त्यप् ततो नञ्समासः ॥)
नश्वरः । अस्थायी । जन्यवस्तु । यथा,—

“धर्म्मो नित्यः सुखदुःखेऽप्यनित्ये ।

जीवो नित्यो हेतुरस्याप्यनित्यः” ।

इति महाभारते भारतसावित्री ॥

अनिन्दितः, चि, (निदि + कर्मणि क्तः ततो नञ्-
समासः ॥) निन्दारहितः । अगर्हितः । तत्पर्यायः ।
प्रणायः २ साधुः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
“अनन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत्” ॥
इति मनुः ॥)

अनिपुणः, चि, (न निपुणः पटुः नञ्समासः ॥)
अप्रवीणः । अविज्ञः । अपटुः । यथा,—

“यः शास्त्रादिव्यनिपुणः अज्ञावान् स तु मध्यमः” ।
इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥

अनिमिषः, पुं, स्त्री, (नास्ति निमिषः निमेषः चक्षु-
स्पन्दनं यस्य सः ॥) देवता । मत्स्यः ॥ इत्यमरः ॥
(निमेषरहितः । स्थिरदृष्टिः । सावधानः । अप्र-
मत्तः ।

“सुरेषु नापश्यदवैक्षताक्षो-
र्दृष्टे निमेषं निजसम्मुखे सति” ।
इति नैषधे ॥)

अनिमिषाचार्यः, पुं, (अनिमिषाणां देवानां आचार्यः
गुरुः घटीतत् ॥) बृहस्पतिः । देवगुरुः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अनिमेषः, पुं, (नास्ति निमेषः चक्षुःस्पन्दनं यस्य
सः ॥) देवता । मत्स्यः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

अनियतं, चि, (नि + यम् + क्तः, न नियतं नञ्-
समासः ॥) अनित्यं । अस्थायि । यथा,—
“रथादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः” ।

अनि

अनि

अनु

इति साहित्यदर्पणं ॥ “रिष्टं त्रिविधं मुनयो निय-
तमनियतं योगजच्च” ॥ इति ज्योतिषं ॥
अनियमः, पुं, (न नियमः, नञ्समासः ।) नियमा-
भावः । अनिश्चयः । अनिर्धारः । यथा,—
“गुरुष्वक्षु पादानां शेषेऽनियमो मतः” ॥
इति कन्दोमञ्जरी ॥ तद्विशिष्टे चि ॥
अनिराहतः, त्रि, (निर् + आ + छ कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अनिवारितः । यथा,—
“अनिराहततापसम्पदं
फलहीनां सुमनोभिर्बुद्धिभिः” ॥
इति भाष्यः ॥
अनिरुद्धः, स्त्री, (नि + रुध् + भावे क्तः, नास्ति निरुद्धं
यस्मात् तत् ।) सन्दानं । पश्चादिवन्धनरज्जुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अनिरुद्धः, पुं, (न निरुध्यतेऽसौ नि + रुध् + कर्मणि
क्तः, ततो नञ्समासः ।) कामदेवपुत्रः । तत्-
पर्यायः । उवाचयिः २ ब्रह्मरुः ३ विश्वकेतुः ४ ।
इत्यमरः ॥ स तु भगवतश्चतुर्थ्युहान्तर्गतादिव्यूहः ।
तस्मात् स्मृतिर्भवति यथा,—
“तमसो ब्रह्मसम्भूतं तमोमूलान्मृतात्मकं ।
तद्विश्वभावसंज्ञानं पौरुषीं तनुमाश्रितं ॥
सोऽनिरुद्ध इति प्रोक्तस्तत् प्रधानं प्रचक्षते ।
तदव्यक्तमिति ज्ञेयं त्रिगुणं नृपसत्तम ॥
विद्यास्तहायवान् देवो विश्वकुसेनो हरिः प्रभुः ।
अप्येव शयनञ्चक्रे निद्रायोगमुपागतः ॥
जगतश्चिन्तयन् स्मृष्टिं महानात्मगुणः स्मृतः” ॥
इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥
अनिरुद्धः, त्रि, (नि + रुध् + कर्मणि क्तः, ततो
नञ्समासः ।) रोधशून्यः । अप्रतिबद्धः । चरः ।
इति विश्वः ॥
अनिरुद्धप्रयं, स्त्री, (अनिरुद्धः प्रतिबन्धरहितः पश्चा-
यत्र सः ।) आकाशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अरुद्ध-
वर्त्म ॥
अनिरुद्धभाविनी, स्त्री, (अनिरुद्धस्य कामपुत्रस्य
भाविनी पत्नी, षष्ठोत् ।) उषा । सा च काम-
पुत्रपत्नी । बाणराजकन्या । इति शब्दरत्नावली ॥
अनिर्णयः, पुं, (निर् + नी + भावे अच्, ततो नञ्-
समासः ।) अनिर्धारः । अनिश्चयः । निरपूर्वक-
नीच्याज्ञोऽस्ति नञ्समासः ॥
अनिर्धारितः, त्रि, (निर् + ष्ट + णिच् कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः ।) अज्ञतनिर्धारणः । अनि-
श्चितः । यथा । “अनिर्धारितैकत्वानेकत्वविशेषस्य
पूर्वरूपमात्रस्य व्यक्तस्य व्याधिलिङ्गत्वं” ॥ इति
रोगपूर्वरूपलक्षणो रक्षितः ॥
अनिर्मलः, त्रि, (न निर्मलः परिष्कृतः नञ्-
समासः ।) मलिनः । आविलः । अपरिष्कृतः ।
निर्मलभावे स्त्री ॥
अनिर्मला, स्त्री, (निर् + मल् + ण्यत् स्त्रियां टाप्,
ततो नञ्समासः ।) एकानामकौषधिः । इति
शब्दरत्नावली ॥
अनिर्वचनीयः, त्रि, (निर् + वच् + कर्मणि अनीयः,
ततो नञ्समासः ।) निर्वचनायोग्यः । अनि-

र्वचः । वाक्यागम्यः । यथा, “सदसद्भ्यामनिर्वच-
नीयं त्रिगुणात्मकं भावरूपं ज्ञानविरोधि यत्-
किञ्चिदिति वदन्ति” ॥ इत्यज्ञानलक्षणे वेदान्त-
सारः ॥

अनिर्वाहः, पुं, (निर् + वह् + भावे घञ्, ततो
नञ्समासः ।) निर्वाहभावः । अनिव्यक्तिः ।
असङ्गतिः । यथा । मुख्यार्थबाधे तदयोगे इति
कारिकायां मुख्यार्थस्यान्यबाधोऽपि तात्पर्य-
विषयस्यान्यस्य मुख्यार्थतावच्छेदकरूपेणानिर्वाह
एव ॥ इति काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥

अनिर्विण्णः, त्रि, (निर् + विद् + क्तः, ततो नञ्-
समासः ।) निर्विदग्धः । वज्रे निर्विण्णमानस
इत्यत्र निर्विण्णं विरक्तं इति देवीमाहात्म्यटीका
तद्विन्नः अविरक्तः विषयासक्त इति यावत् ॥
निर्विण्णोतिममत्वेन इत्यत्र निर्विण्णो दुःखिलः
इति देवीमाहात्म्यटीका तद्विन्नः अदुःखितः ॥
बज्रग्रीवो तु अतिदुःखितः ॥

अनिर्द्विः, स्त्री, (नि निर्द्विः, स्वाच्छन्दं, नञ्-
समासः ।) निर्द्विभावः । दरिद्रता । यथा ।
“अनिर्द्वितिनिशाचरी मम गृहान्तरालं गता” ॥
इत्युद्धटः ॥

अनिलः, पुं, (अनिति जीवत्यनेन अन् + इलच् ।)
वायुः । इत्यमरः ॥ वसुविशेषः । इति मेदिनी ॥
(शरीरस्थप्राणादिवायुः । वातरोगः । स्वाति-
नक्षत्रं ।)

अनिलप्लवः, पुं, (अनिलं वातरोगं हन्ति इति,
अनिल + हन् + टक् + स्वार्थे कन् ।) विभीतक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनिलसखः, पुं, (अनिलस्य सखा इति राजाहः-
सखिभ्यश्च इति समासान्तः टच् ।) अग्निः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अनिलान्तकः, पुं, (अनिलस्य अन्तकः ।) इन्द्रो-
दहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनिलामयः, पुं, (अनिलः वात एव आमयः रोगः,
रूपकसमासः ।) वातरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनिर्लोचितः, त्रि, (न निर्लोचित इति नञ्समासः,
निर् + लोचि + क्तः ।) अनालोचितः । अविवे-
चितः । यथा,—
“अनिर्लोचितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा” ॥
इति भाष्यः ॥

अनिष्टं, स्त्री, (निष्ठा रात्रिः, उपचारात् व्यापार-
राहित्यम्, नास्ति निष्ठा यस्मिन् तत्, क्रिया-
विशेषणत्वे अस्य स्त्रीत्वं, द्रव्यविशेषणत्वे तु
त्रिलिङ्गत्वं ।) अनवरतं । सततं । इत्यमरः ॥
“निजमैच्छि मन्दमनिष्टं निश्चितैः कृष्टितं शरीर-
मशरीरशरैः” ॥ इति भाष्यः ।

अनिश्चितः, त्रि, (निर् + चि + कर्मणि क्तः, न
निश्चित इति नञ्समासः ।) निश्चयरहितः ।
अनिरूपितः । अनिर्णीतः । यथा, “कवय
आनतकन्धरचित्ताः कश्चलं ययुरनिश्चिततत्त्वाः” ॥
इति श्रीभागवतं ॥

अनिष्टः, त्रि, (इष्ट + कर्मणि क्तः, न इष्ट इति नञ्-

समासः ।) अनभिज्ञपितः । अवाञ्छितः । यथा,
“इष्टनाशादनिष्टातेः कस्याख्यो रसो भवेत्” ॥
इति साहित्यदर्पणं ॥

अनिष्टा, स्त्री, (इष्ट + क्त + टाप्, नञ्समासः ।)
नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनिष्ठातः, त्रि, (नि + स्था + कर्त्तरि क्तः, न
निष्ठात इति नञ्समासः ।) अनुशूलः । अप्र-
वीणः । अनभिज्ञः । अकृती । निपूर्वात् स्नात
शोधने इत्यस्मात् कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ॥

अनिष्पन्नः, त्रि, (पाणिनिमते तु नि + स्था + कर्त्तरि
क्तः, निनदीभ्यां स्नातेः कौशले इति धत्वं, ततो
नञ्समासः ।) निष्पत्तिरहितः । असमाप्तः ।
असम्पूर्यः । निर्पूर्वकपदधातोः कर्मणि क्ते
निष्पन्नः पञ्चान्नञ्समासः ॥

अनिष्टुः, पुं, (इष्टुसदृशः नञ्समासः, नञ्च सादृश्ये ।
“तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदस्यता ।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्त्तिताः” ॥
इति कारिकायां ।)

इष्टुविशेषः । आनाखु । खाकाडा इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । इष्टुतुल्या २ इष्टुरालिका ३ इष्टा-
लिका ४ । इति रत्नमाला ॥

अनीकः, पुं, स्त्री, (नास्ति नीः स्वर्गप्रापको यस्मात् ।
कप्, अर्द्धादित्वात् पुंस्त्वं स्त्रीत्वञ्च ।) युद्धं,
सैन्यं । इति मेदिनी ॥

अनीकस्यः, पुं, (अनीके युद्धे तिष्ठति, अनीक +
स्था + कर्त्तरि क्तः, उपपदसमासः ।) रणगतः ।
संग्रामस्थः । हस्तिभिश्चाविचक्षणाः । राजरक्षकः ।
चित्रं । वीरमर्दकः । इति मेदिनी ॥ जयताक
इति भाषा ।

अनीकिनी, स्त्री, (अनीको रणोऽस्ति प्रयोजनत्वेन
अस्या इति, अनीक + इनि + स्त्रियाम् ।) सैन्य-
संख्याविशेषः । तदयथा । ६५६९ अश्वः । २१८७
हस्तिनः । १०६३५ पदातयः । २१८७ रथाः ।
समुदायेन समव्यधिकाष्टप्रताधिकसहस्राधिका-
युतद्वयं । २१८७० अक्षौहिणीदशमांशेयं । इत्य-
मरभरतौ ॥

अनीचिदर्शी, [न्] पुं, (नीचात् नीचकार्यात्
अन्यत्, नञ्समासः, तदेव विद्यतेऽस्य अनीच +
इन्, तादृशसत्कर्मणालिजनवत् पश्यति अनीची
+ दृश् + णिनि, उपपदसमासः ।) बुद्धभेदः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनीतिः, स्त्री, (न नीतिः, नञ्समासः ।) दुर्नीतिः ।
अन्यायः । अत्याचारः । यथा,—

“विद्ययो अतिप्राताश्च ये चान्येऽनीतिसम्भवाः” ॥
इति वामनपुराणं ॥

अनीष्टः, पुं, (नास्ति ईष्टः नियन्ता यस्य सः ।)
विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥
ईश्वरमित्रे त्रि । यथा,—

“अनीष्टो वा कुर्व्याद्भुवनजनने कः परिकरं” ॥
इति पुष्पदन्तः ॥

अनु, व्य, उपसर्गविशेषः । अस्याधाः । पश्चात् ।
सादृश्यं । लक्षणं । वीक्षा । इत्यन्भावः । भागः ।

अनु

हीनः। सहार्थः। आयामः। समीपं। परिपाटी।
इति मेदिनी ॥ पुनरर्थः। इति सुगन्धोद्यतीकायां
दुर्गादासः ॥

अनुकः, चि, (अनु कामयते, अनु + कन्। का-
सुकः। कामी। इत्यमरः ॥

अनुकम्पा, स्त्री, (अनु + कम्प + भावे अन्, स्त्रियां
टाप्।) दया। कृपा। इत्यमरः ॥ (“भूतानुकम्पा
तव चेदियं गौरेका भवेत् सस्तिमती त्वदन्ते”।
इति रघुवंशे ॥)

अनुकम्पा, चि, (अनुकम्पामर्हति अनुकम्पा +
अर्हार्थे यत्। अथवा अनु + कम्प शिच् + कर्मणि
यत्।) तरस्वी। वेगवान्। इति हारावली ॥
कृपायोगः। दयापात्रं।

“अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स जातः स च जीवति”।
इति काव्यप्रकाशः ॥

(“दुहितरमनुकम्प्यामन्त्रिरादाय दोष्ठा”।)
इति कुमारसम्भवे ॥

अनुकरणं, स्त्री, (अनु + कृ + ल्युट्।) अनुकारः।
सदृशीकरणं। आकरणमते तत् द्विविधं। यन्त्रार्थ-
रहितकेवलशब्दस्य सदृशकरणं तत् शब्दानु-
करणं १। यन्त्रार्थविशिष्टस्य सदृशकरणं तदर्थानु-
करणं २। इति गोपीचन्द्रटीकोपरि विद्यालङ्कार-
टीपणी ॥

अनुकर्षः, पुं, (अनुकृष्यते स्वस्ववद्देन चक्रेण, अनु +
कृष + घञ्।) रथाधःस्थितकालं। इत्यमरः ॥
रथेर तला इति भाषा। रथस्याधस्तनभागे यद्वा-
रुधाराकाष्ठं तिष्ठति यतोऽधश्चक्रं उपरि पट्ट-
कर्म यच्च चक्रं तदनुकर्षशब्दवाच्यं। इति भरतः।
आकर्षणं। इति मेदिनी ॥

अनुकर्षणं, स्त्री, (अनु + कृष + भावे ल्युट्।) अव-
कर्षणं। आकर्षणं। इति मेदिनी ॥

अनुकर्षा, [न्] पुं, (अनु + कृष + अन्।) अनु-
कर्षः। रथाधःस्थितकालं। इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥

अनुकम्पा, पुं, (अनुकम्प्यते गौणत्वेन विधीयते,
अनु + कम्प + शिच् + अच्।) मुख्यकल्पादधमः।
गौणकल्पः। मुख्यस्थानापन्नप्रतिनिधिः। यथा,
“व्रीह्यभावे नीवारैर्धजेत”। इत्यमरभरतौ ॥
“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते।
न साम्यरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलं” ॥
इति मनुः ॥

अनुकामीनः, चि, (कामस्य इच्छायाः सदृशं, सादृ-
शार्थे अव्ययीभावः, ततो गच्छतीत्यर्थे खः तस्य
ईनः।) कामङ्गामी। स्नेहागमनशीलः। इत्य-
मरः ॥

अनुकारः, पुं, (अनु + कृ + घञ्।) सदृशीकरणं।
सदृशरूपवेषभाषाद्याविकारणं। तत्पर्यायः।
अनुहारः २। इत्यमरः ॥ उपमा ३। इति हेम-
चन्द्रः ॥

(“भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः”।
इति साहित्यदर्पणे ॥)

अनुकूलः, चि, (अनुकूलं करोति, अनुकूल + करो-

त्यर्थे शिच् पचाद्यच्।) अप्रतिकूलः। दक्षिणः।
सहायः। यथा, “मथानुकूलेन नभस्तरेरितं”।
इति श्रीभागवतं ॥

अनुकूलः, पुं, (अनुकूलयति केवलस्वपत्नीं सुखयति,
अनुकूल + करोत्यर्थे शिच् अच्।) पतिभेदः।
तस्य लक्षणं।

“सदा पराङ्गनापराङ्मुखत्वे सति स्वस्त्रानुरक्तत्वं”।
इति रसमञ्जरी ॥ (यथा साहित्यदर्पणे,—
“एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः।
किन्त्वप्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो
नान्यतो दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्या-
महे दुःस्थित” ॥)

अनुकूलता, स्त्री, (अनुकूलस्य भावः, अनुकूल +
भावे तल् स्त्रियां टाप्।) आलोक्यं। तत्पर्यायः।
दक्षिणं २। इति हेमचन्द्रः ॥ (अनुग्रहः।
दया। प्रसादः। “सुहृदिव प्रकटश्च सुखप्रदां
प्रथममेकरसामनुकूलतां”। इति उत्तरचरिते ॥)

अनुकूला, स्त्री, (अनुकूल + स्त्रियां टाप्।) दन्ती-
रुद्धः। इति राजनिर्घण्टः ॥

अनुक्रमः, पुं, (क्रममनुगतः, प्रादिसमासः।) यथा-
क्रमं। तत्पर्यायः। आनुपूर्वी २ परिपाटी ३
आवृत् ४ पर्यायः ५। इत्यमरः ॥ प्रतिसंक्रमणं।
अनुक्रमणिका। यथा,—

“द्वादशे तु पुराणोक्तसर्वार्थानुक्रमः कृतः।
प्रथमस्तन्ममारभ्य प्राधान्येन समासतः” ॥

इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १२ अध्यायटीकायां
श्रीधरस्वामी ॥

(“कनिष्ठादेशिन्युक्तमूलान्यथं करस्य च।
प्रजापतिमिष्टब्रह्मदेवतीर्यान्यनुक्रमात्”
इति याज्ञवल्क्यः ॥)

अनुक्रमणिका, स्त्री, (अनुक्रम्यते उत्तरोत्तरं परि-
पाद्या आरभ्यतेऽवस्था, अनु + क्रम + करणे ल्युट्,
स्त्रियां ङीप्, ततः स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप्।)
भूमिका। ग्रन्थादेर्मूलबन्धः। पुराणादेस्तत्त्ववि-
रणस्य सन्क्षेपेण पुनः कथनं। इति पुराणं ॥
“अनुक्रमणिकाध्यायं वृत्तान्तानां संपर्कणाम्”।
इति महाभारते ॥

अनुक्रोशः, पुं, (अनु + कृष् + घञ्।) कण्ठा। दया।
इत्यमरः ॥ (“सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मय्यनु-
क्रोशबुद्ध्या”। इति मेघदूते ॥)

अनुगः, चि, (अनुगच्छति, अनु + गम् + डः।)
पश्चाद्गामी। अनुचरः। अनुसरः। तत्पर्यायः।
अन्वक् २ अन्वक्तः ३ अनुपदः ४। इत्यमरः ॥
सेवकः ५। दासः ६। इति हज्जायुधः ॥
“येषां शास्त्रानुगा बुद्धिर्न ते सुहृन्ति भारत”।
इति महाभारते ॥

अनुगतः, चि, (अनुगच्छति अनु + गम् + कर्त्तरि
क्तः।) अनुगः। आश्रितः। अधीनः। पश्चाद्गतः।
यथा,—

“आगच्छद् यत्र काकुत्स्थः स्वर्गाय समुपस्थितः।
विमानवरकोटीभिर्देवैरनुगतस्तदा” ॥

इति रामायणं ॥ नियतः। यथा, “न च तदनु-

अनु

गतमेव अभिधावलम्बने नापि तस्य भावात्”।
इति पञ्चमोक्तासे काव्यप्रकाशकारः ॥

अनुगवीनः, पुं, (गोः पश्चात् अव्ययीभावः अनुगु +
खः, तस्य ईनः।) गोपः। गोरक्षकः। गोः पश्चात्
यथेष्टगामी। इति सन्क्षिप्तसारव्याकरणपरिशिष्टं।

अनुगमः, पुं, (अनु + गम् + भावे अप्।) पश्चाद्ग-
मनं। उपसर्पणं। यथा,—

“कृते तु दीयते गत्वा चेतायामाज्जताय वै।

द्वापरे याचमानाय कलौ त्वनुगमान्विते” ॥

इति स्मृतिः ॥ न्यायमते येन रूपेण तावत्पदार्थ-
ग्रहः तदेव रूपं तावत्पदार्थानुगमकं तस्य
क्रिया ॥

अनुगमनं, स्त्री, (अनु साहित्येन गमनं, अनु + गम् +
भावे ल्युट्।) सहगमनं। यथा, “अष्टौ लोक-
पाला आदित्यचन्द्रानिलारन्याकाशभूमिजलहृद-
यावस्थितान्तर्यामिणुरुषधमदिनरात्रिसन्ध्याधर्माः।
यूयं साक्षिणो भवत ज्वलच्चितारोहणेन भर्तृ-
शरीरानुगमनमहं करोमि”। इति शुद्धितत्त्वं ॥

अनुगामी, [न्] चि, (अनुगच्छति, अनु + गम् +
णिनि।) कामङ्गामी। इति हेमचन्द्रः ॥ सह-
चरः २। पश्चाद्गामी ३। यथा,—

“दृष्ट्वा अथमिवायान्तो ब्रह्माणमनुगामिनी”।

इति रामायणं ॥

अनुग्रहः, पुं, (अनु + ग्रह + अप्।) दुःखदूरकर-
णेच्छा। अनिष्टवारणपूर्वकेष्टसाधनं। तत्पर्यायः।
अभ्युपपत्तिः २। इत्यमरः ॥

(“विजयोन्मत्तनिःस्नानामकुत्सापूर्वकं हि यत्।
पूरणं दानमानाभ्यामनुग्रह उदाहृतः” ॥

इत्युक्तलक्षणा दारिद्र्यादिजनितदुःखहरणेच्छा।

(“महाननुग्रहो मे स्यादाज्ञप्तस्य महात्मना”।

इति रामायणे ॥)

अनुचरः, चि, (अनु साहित्येन चरति गच्छति,
अनु + चर + ट।) सहचरः। सहायः। इत्य-
मरः ॥ दासः। इति हज्जायुधः ॥ (“अनुचरेण
धनाधिपतेरथो”। इति भारविः।

“पैतृकं वाञ्छतो राज्यं पार्थस्यानुचरा अधुः”।

इति रामायणं ॥)

अनुच्छिद्यः, चि, (उत् + श्लिघ् + क्त, नञ्समासः।)
उच्छिद्यभिन्नः। पवित्रः। इति हज्जायुधः ॥

(“लक्ष्म्या निमन्त्रयाज्ञको तमनुच्छिद्यसम्पदा”।

इति रघुवंशे ॥)

अनुजः, स्त्री, प्रपौष्टरीकनामसुगन्धिद्रव्यं। इति
राजनिर्घण्टः ॥

अनुजः, पुं, (अनु पश्चात् जायते, अनु + जन् + ड।)
कनिष्ठभ्राता। तत्पर्यायः। जघन्यजः २ कनिष्ठः ३
यवीयान् ४ अवरजः ५। इत्यमरः ॥ कनीयान् ६

यविकः ७। इति जटाधरः। जघन्यः ८। इति

शब्दरत्नावली ॥

अनुजा, स्त्री, (अनु पश्चात् जाता, अनु + जन् + ड +
स्त्रियां टाप्।) कनिष्ठा भगिनी। यथा,—

“भ्रातस्तवानुजाताहं सुहृत्त्व भक्तमिदं प्रयः”।

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अनु

अनुजीवी, [न्] चि, (अनुजीवति, अनु + जीव् + णिनि ।) दासः । तत्पर्यायः । सेवकः २ अर्थः ३ ।
 इत्यमरः ॥ अनुचरः । इति हलानुधः ॥ (“अनु-
 जीविना पराधिकारचर्चा न कर्तव्या” । इति
 हितोपदेशः ।)
 अनुज्ञा, स्त्री, (अनु + ज्ञा + भावे अङ् ।) आज्ञा ।
 अनुमतिः । यथा, “नान्योर्न ब्राह्मणयोर्न गुरु-
 शिष्ययोरन्तरा व्यपेयात् अनुज्ञया तु व्यपेयात्” ।
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
 अनुतरं, स्त्री, (अनुतीर्यते नदी उत्तीर्यते अनेन,
 अनु + ट् + अच् ।) आतरः । तरपथः । इत्यमर-
 टीकायां रायमुकुटः ॥ पाराणी कड़ी । इति
 भाषा ।
 अनुतर्षः, पुं, (अनु + टर्ष् + भावे घञ् ।) टष्णा ।
 अभिषाषः । मद्यपानपात्रं । इति मेदिनी ॥
 अनुतर्षणं, स्त्री, (अनु + टर्ष् + करणे ल्युट् ।) चषकः ।
 सुरापानपात्रं । इत्यमरः ॥
 अनुतापः, पुं, (अनु + तप् + भावे घञ् ।) पश्चा-
 त्तापः । इत्यमरः ॥ पस्तान इति भाषा ।
 (“चिरसम्मोहशयनादुत्थितस्य य आत्मनः ।
 हाहाकारोऽनुतापः स्यात् स्वकर्म्मस्य तिसम्भवः” ॥
 इति सङ्गवे ।)
 (“स्थापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च ।
 पापक्षन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि” ॥
 इति मनुः ।)
 अनुत्तमः, चि, (नास्ति उत्तमः उत्कृष्टो यस्मात् सः ।)
 श्रेष्ठः । प्रधानः । इत्यमरः ॥
 (“श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि भानवः ।
 इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम्” ।
 इति मनुः ।) नञ्समासे तु अधमः ॥
 अनुत्तरं, चि, (नास्ति उत्तरं प्रधानं यस्मात्, न
 उत्तरं इति नञ्समासो वा ।) मुख्यं । इति
 हेमचन्द्रः ॥ श्रेष्ठं । प्रतिजल्पविवर्जितं । प्रत्युत्तर-
 हीनं । इति मेदिनी ॥ स्थिरं । इति धरणी ॥
 अधः । दक्षिणदिक् । इत्यमरटीकायां खामी ॥
 प्रत्युत्तराभावे स्त्री । यथा, “भवत्यवज्ञा च भव-
 त्यनुत्तरात्” । इति नैषधं ॥
 अनुदयः, चि, (नास्ति उदयं उन्नतं यस्मात्, न उदयः
 इति वा ।) अनुचः । नञ्नीचौ तु अत्युचः ॥
 अनुदात्तः, पुं, (उत् + आ + दा + क्त, न उदात्तः
 इति नञ्समासः ।) वेदगाने नीचस्वरः । यथा,
 “उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च त्रयः स्वराः” ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (“उच्चैरुदात्तः, नीचैरनुदात्तः, समाहारः स्वरितः”
 इति पाणिनिः ।)
 अनुदारः, चि, (न उदार इति नञ्समासः नास्ति
 उदारो यस्मात् इति वा ।) अतिशयदाता ।
 अदाता । अतिमहान् । अमहान् । अनुगत-
 दारः । यथा, “यस्मिन् प्रसीदति पुनः स भव-
 त्युदारोऽनुदारश्च” । इति मम्मटभट्टः ॥
 अनुदिनं, स्त्री, (दिने दिने इति वीष्मायामययी-
 भावः ।) प्रतिदिनं । प्रत्यहं । यथा,—

अनु

“पारावत खलु शिलाकणमात्रभोगी
 कामी भवेदनुदिनं वद कोऽत्र हेतुः” ।
 इति श्रीचैतन्यदेवः ॥
 अनुद्रुतं, स्त्री, (अनु + द्रु + क्तः ।) तालविशेषः । स
 तु द्रुताङ्गो मात्राचतुर्थभागो वा । यथा,—
 “अर्द्धमात्रं द्रुतं ज्ञेयं द्रुताङ्गं चाप्यनुद्रुतं” ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अनुधाविते चि । यथा,—
 “अनुद्रुतः संयति येन केवलं
 बलस्य शत्रुः प्रशशंस शीघ्रतां” ।
 इति माघः ॥
 अनुधावनं, स्त्री, (अनु + धाव् + भावे ल्युट् ।) पश्चा-
 द्धावनं । अनुसन्धानं । यथा,—
 “तस्मिन् कुरङ्गशावाक्षी मुञ्चस्वितं निवारय ।
 न तन्मनस्तवाधीनं दृष्ट्वा तज्जानुधावनम्” ॥
 इत्युद्भटः ॥
 अनुनयः, पुं, (अनु + नी + भावे अच् ।) विनयः ।
 (“कार्यं तु शक्योऽनुनयोमहर्षे-
 र्विद्यागनाच्चान्यपयस्विनीनाम्” ।
 इति रघुवंशे ।) तत्पर्यायः । प्रणिपातः २ प्र-
 णतिः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (सदाचारः । क्रोधो-
 पनयः ।
 “एवं रामवचः श्रुत्वा लज्जयानुनयं तथा” ।
 इति रामायणं ।)
 अनुपदं, स्त्री, (अनु पश्चात् पद्यते गच्छति, अनु +
 पद् + पचाद्यच् ।) अनुगः । पश्चाद्गामी । इत्य-
 मरः ॥ (अ, पदस्य पश्चात् इति अव्ययीभावे
 अन्वक् । अनन्तरं । अव्यवहितोत्तरकालं ।
 “अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्थावुपदमाश्रिभः ।
 आश्रिभामनुपदं समस्तृशत्
 दर्भपाटिततलेन पाणिना” ।
 इति रघुवंशे ।)
 अनुपदी, [न्] चि (अनुपदमन्वेष्टा अनुपद + इन् ।)
 अन्वेष्टा । अन्वेषणकर्त्ता । इति हलानुधः ॥
 अनुपदीना, स्त्री, (अनुपद + अनुपदं बद्धा इत्यर्थे
 खः तस्य ईनः स्त्रियां टाप् ।) पदावतोपानत् ।
 इत्यमरः ॥ वुट् इत्यादिभाषा ।
 अनुपमः, चि, (नास्ति उपमा सादृश्यं यस्य सः ।)
 उपमाशून्यः । उत्तमः । इति मेदिनी ॥ (सर्वोत्-
 कृष्टः । सादृश्यरहितः ।
 “बलं प्रमाणं शक्तिश्च परैरनुपमं मम” ।
 इति रामायणे ।)
 अनुपमा, स्त्री, (नास्ति उपमा सादृश्यं यस्याः सा ।)
 कुसुदनामदिग्गजयोधा । इत्यमरः ॥ सुप्रतीक-
 नामदिग्गजस्त्री । “भवेदनुपमा सुप्रतीकिन्यां
 स्त्री चिषूतमे” । इति मेदिनी ॥
 अनुपातः, पुं, (अनु + पत् + भावे घञ्, अनुरूपः
 चैराशिकेन पातः । पाटिगणितोक्तेन चैराशिकेन
 युक्तः संख्यापातः ।) पश्चात्पतनं । पूर्वाङ्गपातानु-
 सारेण अपराङ्गपातः । यथा,—
 “पुरान्तरं चेदिदमुत्तरं स्यात्
 तदक्षविशेषलवैस्तदा किं ।
 चक्रांशकैरित्यनुपातयुक्त्या

अनु

युक्तं निरुक्तं परिधेः प्रमाणं” ॥
 इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥
 अनुपातकं, स्त्री, (पातयति निरयं प्रेरयति, पत् +
 णिच् + ण्वुल् ।) पातकं ब्रह्महत्यादि तत्सदृशं
 प्रादिसमासः । वेदनिन्दादिजन्यपापविशेषः ।
 तानि च विष्णुना दर्शितानि, यथा,—“यागस्थस्य
 क्षत्रियस्य वैश्यस्य च रजस्वलायाश्चान्तर्व्यवहारा-
 चिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च
 घातनं ब्रह्महत्यासमानमिति” ।) महापातक-
 सदृशपापविशेषः ।
 तत् पञ्चविंशत्यकारं, यथा,—
 समुत्कर्षे मिथ्यावचनं १
 तत् द्विविधं । आत्मगामि ।
 असूयापूर्वकपरगामि च ।
 राजगामि पैशुन्यं १
 पितुर्मिथ्यादोषकथनं १
 एतत्त्रयं ब्रह्महत्यासमं ३
 वेदत्यागः । स तु अधीतवेदविस्मरणं १
 वेदनिन्दा १
 कौटसाध्यं १
 तद्विविधं । ज्ञातस्याकथनं । मिथ्याकथनञ्च ।
 सहृद्ध्यः १
 स तु ब्राह्मणव्यतिरिक्तमित्रवधः ।
 ज्ञानपूर्वकाभ्यासेन गर्हितान्नस्य अर्थात् अन्य-
 ज्ञानस्य भक्षणं १
 ज्ञानपूर्वकाभ्यासेन गर्हिताद्यस्य अर्थात् कृत्रा-
 कादेर्भक्षणं १
 एतत् षड्विधं सुरापानसमं ६
 निक्षेपहरणं १
 नरहरणं १
 अश्वहरणं १
 रजतहरणं १
 भूमिहरणं १
 ह्रीरकहरणं १
 मणिहरणं १
 एतानि सप्त स्वर्णस्तेयसमानि ७
 सपीण्डस्त्रीगमनं १
 कुमारीगमनं १
 अन्यजागमनं १
 सख्युः स्त्रीगमनं १
 औरसेतरपुत्रस्त्रीगमनं १
 पुत्रस्यासवर्णस्त्रीगमनं १
 एतानि षट् विमाहगमनसमानि ६
 मातृव्यसृगमनं १
 पित्रव्यसृगमनं १
 श्वश्रूगमनं १
 मातुलानीगमनं १
 शिष्यस्त्रीगमनं १

भगिनीगमनं	१
आचार्यभार्यागमनं	१
भार्यागतागमनं	१
राक्षीगमनं	१
प्रजितागमनं	१
धात्रीगमनं	१
साध्वीगमनं	१
वर्णोत्तमागमनं	१
एतानि त्रयोदश गुर्वङ्गना- गमनसमानि ॥	१३

इति प्रायश्चित्तविवेकसङ्ग्रहः ॥ ३५

अनुपानं, स्त्री, (अनु + पा + कर्मणि ल्युट्) औष-
धाङ्गपेयविशेषः । औषधेन सह तत्पश्चाद्वा
पीयते यत् । यथा,—
“अनुपानविशेषेण करोति विविधान् गुणान्” ।
इति वैद्यकं ॥

अनुपुष्पः, पुं, (पुष्पमनुगतः तत्पुष्पविकसनेनैव तत्प्र-
काशात् प्रादिसमासः ।) शूरः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

अनुप्रासः, पुं, (रसाद्यनुगतत्वेन प्रकर्षेण वर्णानामासः
न्यासः, अनु + प्र + अस् + घञ् ।) तुल्यवर्ण-
विन्यासः । यथा,—“वर्णसान्ध्यमनुप्रासः” इति
काव्यप्रकाशः ॥

“वर्णादन्तिरनुप्रासः पदे पादे विधीयते” ।

इति काव्यचन्द्रिका । अस्य विवरणं अलङ्कार-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (“वर्णसान्ध्यरूपः शब्दालङ्कार-
विशेषः, अत्र वर्णानामेव सादृश्यं ज्ञेयं, स्वर-
मात्रेऽपि सादृश्यं वैचित्र्याभावात् न गणितं । स
तु पञ्चविधः, द्वैकानुप्रासो वृत्तानुप्रासः श्रुत्यनु-
प्रासोऽन्त्यानुप्रासो जाटानुप्रासश्चेति । अनुप्रासः
शब्दसान्ध्यं वैचित्र्येऽपि स्वरस्य यत्” । इति सा-
हित्यदर्पणे ॥)

अनुप्लवः, पुं, (अनु साहित्येन ज्ञाते गच्छति, अनु +
प्लु + पचाद्यच् ।) सहायः । अनुप्लवः । इत्यमरः ॥
“सानुप्लवः प्रसुरपि क्षणदाक्षराणाम्” । इति
रघुवंशे ।)

अनुबन्धः, पुं, (अनु + बन्ध् + यथासम्भवं भावादौ
घञ् ।) दोषोत्पत्तिः । प्रकृत्यादिः । आदिशब्देन
प्रत्ययामादेशः । विनश्वरः । उच्चरितप्रध्वंसी
इत्यङ्गको वर्णः । मुख्यानुयायिप्रियुः । विवाहा-
मन्मथयात्रादिषु मुख्यं पित्रादिकमनुयाति यः ।
मुख्यानुयायी प्रियुश्चेति द्वयं स्वतन्त्रमिति स्वामी ।
प्रकृतस्यानुवर्त्तनं । प्रकान्तस्य अनिवर्त्तनं । इत्य-
मरभरतौ ॥ दोषोत्पादे यथा,—

“अनुबन्धं बुद्ध्या दण्डो विधीयतामिति” ।

विनश्वरे यथा । औट् टकारानुबन्धे लोपः ॥

प्रकृतस्यानुवर्त्तने यथा । भोक्तुमनुबन्धः कृतः ।

प्रिष्टौ यथा । “बालकानुबन्धेन यात्राभङ्गो

माभूत्” । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ * ॥ बन्धः ।

इति मेदिनी ॥ आरम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥

लेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥ वेदान्तमते

अधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनानि । वैद्यकमते
वातादिदोषाणामप्राधान्यं ॥

अनुबन्धी, स्त्री, (अनुबध्यते अतिनिश्वासेन आग्नि-
यतेऽनया, अनु + बन्ध् + करणे घञ्, ततो गौरा-
दित्वात् डीष् ।) हिक्का । टण्डा । इति मेदिनी ॥
“अनुबन्धः प्रिष्टौ दोषे पादे मुख्यानुयायिनि ।
विनश्वरे प्रकृत्यादौ प्रकृतस्यानुवर्त्तने ॥
अनुबन्धी तु हिक्कायां टण्डावामपि योषिति” ।
इति मेदिनी ।)

अनुबोधः, पुं, (अनु + बुध् + शिच् + भावे अच् ।)
गन्धोदीपनं न्यूनपूर्वगन्धस्य चन्दनादेः प्रयत्न-
विशेषेण पुनः पूर्वसौगन्ध्योत्पादनं । तत्पर्यायः ।
प्रबोधनं २ । इत्यमरः ॥ पञ्चाङ्गोऽर्थः ॥

अनुभवः, पुं, (अनु + भू + भावे अप् ।) स्मृतिभिन्न-
ज्ञानं । अनुमानादि । धारावाहिकज्ञानं । तत्प-
र्यायः । उपलम्भः २ इत्यमरः ॥

अनुभावः, पुं, (अनुभावयति बोधयत्यनेन, अनु + भू
+ शिच् करणे अच् ।) प्रभावः । कोषदण्डजं
तेजः । सतां मतिनिश्चयः । सतां अभिप्रायस्य
निश्चयः । निश्चयमात्रेऽपि । भावबोधकः । रत्यादि-
सूक्तकगुणक्रियादिः । स च लोचनचातुर्यभूतेषु
मुखरागादिरूपः । एवमन्यत्रापि । इत्यमरभरतौ ॥
(स्थिरता । निर्धारः । अवश्यम्भाविता । तेजः ।
यथा,—

“नरपतिकुलभूत्यैर्गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः” ।

इति रघुवंशे ।)

अनुभूतिः, स्त्री, (अनुभवनं अनु + भू + क्तिन् ।)
अनुभवः । सा चतुर्विधा । प्रत्यक्षं १ अनुमितिः २
उपमितिः ३ शब्दबोधः ४ । इति भाषापरिच्छेदः ॥

अनुभूताद्यविस्तृतिः, स्त्री, (अनुभूतादीनि व्याकरणा-
दीनां पदपदार्थप्रभृतीनि न विस्मर्यन्तेऽनया, न
+ वि + स्मृ + करणे क्तिन् ।) संस्कारः । अनु-
भूतानां स्मृतानाञ्च अविस्तृतिर्यस्मात् स भाव-
नाख्यसंस्कार इति यावत् ॥

अनुमतकर्मिकारी, [न्] चि, (अनुमतमनुज्ञातं
कर्म कर्मधारयः, तत्करोति यः अनुमतकर्म +
कृ + शिनि उपपदसमासः ।) लिखितपत्राद्यनु-
सारेण कर्मकर्त्ता । आक्षया कार्यकर्त्ता च ॥ इति
व्यवहारकाण्डं ॥ अङ्गी इति आरवी भाषा ।

अनुमतिः, स्त्री, (अनु + मन् + भावे क्तिन् ।) कला-
हीनत्वेऽपि पूर्णिमाविहितयागादिकरणाय अनु-
ज्ञायतेऽस्यां अनु + मन् + अधिकरणे क्तिन् ।)
सम्मतिः । अनुज्ञा । न्यूनन्दुकला पूर्णिमा । चतु-
र्दशीयुक्ता पूर्णिमा । इति मेदिनी ॥

“कुक्कै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।

सहृद्यावापृथिव्योश्च तथा स्विद्यतेऽन्तः” ॥

इति मनुः ।)

अनुमरणं, स्त्री, (अनु + मृ + भावे ल्युट् ।) पञ्चा-
मरणं । भर्त्सरि मृते तत्पादुकादिकमादाय ज्वल-
चित्तारोहणपूर्वकं स्त्रिया मरणं । यथा,—
“देशान्तरमृते पत्न्यौ साध्वी तत्पादुकादयं ।

निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेत् जातवेदसः” ॥

इति ब्रह्मपुराणं ॥ ब्राह्मण्या निषेधमाह, स्मृतिः ।

“पृथक् चित्तिं समाहृत्य न विप्रा गन्तुमर्हति” ॥

सहमरणं । मृतभर्त्ता सह ज्वलचित्तारोहण-
पूर्वकं स्त्रिया मरणं । यथा,—

“भर्त्तानुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः ।

कामात्क्रोधाद्भयान्नोहात्स्वर्वाः पूता भवन्ति ताः” ॥

इति महाभारतं ॥

अनुमा, स्त्री, (अनु + मा + भावे अङ् ।) अनु-
मितिः । अनुमानं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनुमानं, स्त्री, (अनु + मा + ल्युट् ।) अनुमिति-
करणं । अनुमितिः । इति चिन्तामणिः ॥ तत्पर्या-
यः । अनुमा २ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनुमानोक्तिः, स्त्री, (अनुमानेन उक्तिः कथनं तत्-
पुरुषः ।) तर्कः । ऊहः । इति हज्जायुधः ॥

अनुमितिः, स्त्री, (अनु + मा + क्तिन् ।) अनुभव-
विशेषः । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानं ।
यथा,—“धूमदर्शनादग्निमान् पर्वत इत्याकार-
ज्ञानं । अस्या व्यापारकारणं परामर्शः । अस्याः
कारणं व्याप्तिज्ञानं” । इति भाषापरिच्छेदः ॥

अनुमोदितं, चि, (अनु + मुद् + शिच् + कर्मणि
क्तः ।) कृतानुमोदनं । अनुमतं । यथा,—
“भवता यद्यवसितं तन्मे साध्वनुमोदितं” ।
इति श्रीभागवतं ॥

“गान्धर्वेण विवाहेन बङ्गोऽथ मुनिकन्यकाः ।

अयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चानुमोदिताः” ॥

इति शाकुन्तले ।)

अनुयायी, [न्] चि, (अनुयाति पश्चात् गच्छति,
अनु + या + शिनि ।) सदृशः । पश्चाद्गामी ।
यथा । मुख्यानुयायिनि प्रिष्टावित्यनुबन्धशब्दार्थे
अमरः ॥

अनुयुक्तः, पुं, (अनु + युज् + क्तः ।) मृतकाध्येता ।
इति महाभारतं । (अभिप्रेक्षः । निन्दितः । जिज्ञा-
सितपदार्थः । कृतप्रश्नः ।)

अनुयोक्ता, [च्] पुं, (अनु + युज् + टच् ।) मृत-
काध्यापकः । इति महाभारतं ॥ (प्रश्नकर्त्ता ।)

अनुयोगः, पुं, (अनु + युज् + घञ् ।) प्रश्नः । इत्यमरः ॥
अनुयोगकृत्, पुं, (अनुयोगं प्रश्नविषयसन्देहं कृन्तति
क्षिन्ति, अनुयोग + कृत् + क्तिप् ।) आचार्यः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अनुयोजनं, स्त्री, (अनु + युज् + शिच् + ल्युट् ।) प्रश्नः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अनुयोज्यं, चि, (अनुयुज्यते नियुज्यते, अनु +
युज् + श्कार्थे ण्यत् ।) निन्दाहं । अनुपूर्वक-
निन्दार्थयुज्यधातोः कर्मणि यप्रत्ययः ॥ (प्रत्ययः ।
जिज्ञास्यः ।

“ममेदमिति यो ब्रूयात् सोऽनुयोज्यो यथाविधिः”
इति मनुः ।)

अनुरक्तः, चि, (अनु + रन्ज् + कर्त्तरि क्तः ।) आ-
सक्तः । अनुरागयुक्तः । यथा,—

“अनुरक्तो गुणान् ब्रूते विरक्तो दूषणानि च” ।

इत्युद्भटः ॥

अनु

अनुरङ्गनं, स्त्री, (अनु + रन्ज + भावे ल्युट् ।) अनुरागः । हर्षजननं । यथा,—विश्वेषामनु-
रङ्गनेन जनयन्मानन्दमिन्दोवरेति जयदेवः ॥
(प्रीतिजननं । आकादनं । आराधनं । “युक्तः
प्रजानामनुरङ्गने स्थान्त्वस्मात् यशो यत् परमं धनं
वः” । इति उत्तरचरिते ।)

अनुरतः, त्रि, (अनु + रम् + कर्त्तरि क्तः ।) अनु-
रागविशिष्टः । प्रीतः । अनुरक्तः । अनुपूर्वरम-
धातोः कर्त्तरि क्तः ॥
(“धर्मानुरतमत्यर्थं श्रान्तं सूततभाषिणम्” ।
इति भारते ॥)

अनुरतिः, स्त्री, (अनु + रम् + भावे क्तिन् ।) अनु-
रागः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनुरागः, पुं, (अनु + रन्ज + भावे घञ् ।) प्रीतिः ।
आसक्तिः । तत्पर्यायः । रतिः २ रागः ३ अनु-
तिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
(“कण्टकितेन प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन” ।
इति शाकुन्तले ।)

अनुरागी, [न्] त्रि, (अनु + रन्ज + कर्त्तरि घिनुञ्
कुलं निपातनात् नलोपश्च ।) अनुरागविशिष्टः ।
अनुरक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

अनुराधा, स्त्री, (राधां विप्राखामनुगता, कुगति-
प्रादयइति सूत्रेण समासः ।) सप्तदशमक्षरं ।
तस्या रूपं । सर्पाकृतिसप्ततारामयं । इति कालि-
दासः । “बलिनिभताराचतुष्टयात्मकं” । इति
दीपिकाटीका ॥ अस्या अधिदेवता मित्रः । तत्र
जातफलं । यथा,—

“सत्कीर्तिकान्तिश्च सदोत्सवः स्या-
ज्जेता रिपूणाञ्च कलाप्रवीणः ।
स्यात्सम्भवे यस्य क्लिप्तानुराधा
सम्पत्समादौ विविधौ भवेतां ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अनुरूपः, त्रि, (रूपमनुगतः प्रादिसमासः ।) तुल्य-
रूपः । सदृशः । यथा,—
“देवानामनुरूपा हि चरन्त्येते महीतले” ।
इति रामायणं ॥ (तुल्यगुणः । योग्यः ।
“तस्यास्मात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः” ।
इति रघुवंशे ।) ॥

अनुरोधः, पुं, (अनु + रुध् + घञ् ।) आराध्या-
देरिष्टसम्पादनं । उपरोधः । (“तदनुरोधात्
कठोरगर्भमपि बधूं जानकीं विमुच्य गुरुजन-
स्तत्र गतः” । इति उत्तरचरिते ।) तत्पर्यायः ।
अनुवर्त्तनं २ । इत्यमरः ॥

अनुलापः, पुं, (अनु वारं वारं लपनं, अनु + लप् +
भावे घञ् ।) पुनः पुनः कथनं । पुनरुक्तिः ।
इत्यमरः ॥

अनुलेपनं, स्त्री, (अनु + लिप् + भावे ल्युट् ।) पात्रे
गन्धद्रव्यादिलेपनं । तद्रूपश्च । तस्य गुणाः ।
प्रीत्योजःशुक्रवृद्धिकारित्वं । धर्मदौर्गन्ध्यतन्त्रा-
तापश्रमनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (“निर-
क्तमास्याभरणानुलेपनाः” । इति ऋतुसंहारे ।)

अनुलोमः, पुं, (अनुपूर्वात् लोमशब्दात् अच्, प्रत्यन्-

अनु

वेति अच् ।) यथाक्रमं । अविलोमः । यथा,—
“वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमिका” ।
इति तन्त्रसारे नारदवचनं ॥ (क्रमानुगतः । अनु-
कूलः ।
“जडानप्यनुलोमार्थान् प्रवाचः कृतिनां गिरः” ।
इति शिशुपालवधे ।)

अनुलोमजः, त्रि, (अनुलोमेन यथाक्रमेण जातः,
अनुलोम + जन + ङ, उपपदसमासः) । अनु-
लोमजातः । अप्रतिलोमजः । यथा । ब्राह्मणात्
क्षत्रियागर्भजातः । क्षत्रियात् वैश्यायां जातः ।
इत्यादि उत्तमादधर्मायां जातः । यथा,—
“सङ्कीर्णयोगेनो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
अन्योऽन्यव्यतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः” ॥
इति मनुः ॥

अनुवत्सरः, पुं, (अनुकूलोवत्सरः, दानादिविशेषाय ।)
वर्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ संवत्सरादिपञ्चकान्तर्गत-
वत्सरविशेषः । अस्मिन् वर्षे धान्यदाने महाफलं ।
श्रुक्वाब्दात् पञ्चभिर्हते यः शेषस्तिकृति तेन
एकादिकमेव सं-परि-इदा-अनु-उदा-पूर्वकवत्सर-
संज्ञका वत्सरा भवन्ति । इति मलमासवचनं ॥

अनुवर्त्तनं, स्त्री, (अनु + वृत् + भावे ल्युट् ।) अनु-
रोधः । इत्यमरः ॥ व्याकरणमते पूर्वलक्षण-
स्थितपदादेरनुवृत्तिः ॥ (पञ्चादगमनं । अनुसरणं ।
“इदानीं तदाज्ञानुवर्त्तनं उचितम्” । इति हि-
तोपदेशः ।)

अनुवाकः, पुं, (अनूच्यते अनु + वच् + घञ्, कुलं ।)
ऋग्यजुःसामसमूहः । इत्यमरः ॥ वेदविशेषः ।
इति सुभूतिः ॥ (“जेतुं जैत्रानय खलु जपन् सूक्ता-
सामानुवाकान्” । इति महावीरचरिते ।)

अनुवादः, पुं, (अनु + वद् + घञ् ।) कुलितार्थवाक्यं ।
इति शब्दरत्नावली ॥ पुनरुक्तिः । उक्तस्य पुनः-
कथनं । यथा,—

“विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।
भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः” ॥

इति शुद्धितत्त्वटीका ॥ वाचारम्भनमात्रं । यथा,—

“विनानुवादं न च तन्मनीषितं
सम्यग्यतस्त्यक्तमुपाददत् पुमान्” ।

इति श्रीभागवतं ॥

अनुवासनं, स्त्री, (अनु + वास + सौरभ्ये भावे ल्युट् ।)
खेहनं । धूपनं । इति हेमचन्द्रः ॥ खेहवस्तिः ।

यथा,—

“अथानुवासनं खेहवस्तिधूपनयोरपि” ।

इति मेदिनी ॥

“द्विधा वस्तिः परिज्ञेयो निरूहश्चानुवासनं ।

कषायाद्यैर्निरूहः स्यात् खेहाद्यैरनुवासनं” ॥

इति वैद्यकं ॥

अनुवृत्तिः, स्त्री, (अनु + वृत् + क्तिन् ।) अनुवर्त्तनं ।

अनुरोधः । इति हेमचन्द्रः । व्याकरणमते,—

“पूर्वसूत्रस्थितपदस्य परसूत्रेषूपस्थितिः” । तत्प-

र्यायः । अधिकारः २ । सा त्रिविधा यथा,—

“सिंहावलोकितारण्यस्य मण्डूकजुतिरेव च ।

गङ्गाखेत इति ख्यातः अधिकाराख्यो मताः” ॥

अनु

सिंहावलोकितो यथा । वावगोर्दान्ते इत्यस्मात्
दान्त इति पदस्य ऋक्गमिन्तेषूपस्थितिः ॥
मण्डूकजुतिर्यथा । टा भिस् डे डसीत्यस्मात्
अत इति पदस्य आक्षिप्तमभवीत्यत्रोपस्थितिः ॥
गङ्गाखेतो यथा । लेः सि औ जसित्यस्मात्
लेरिति पदस्य तद्धितपर्यन्तेषूपस्थितिः ॥ इति
सुग्वबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (अनुवर्त्तनं । अनु-
सरणं । अनुमोदनं । अनुरङ्गनं ।

“अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्यतं

तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे” ।

इति कुमारसम्भवे । अनुकरणं । “यासां सत्यपि
सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा” । इति सा-
हित्यदर्पणे ।

“कान्तानुवृत्तिचातुर्यमपि अनुशिक्षितं वक्ष्येन” ।
इति उत्तरचरिते ।)

अनुव्रजनं, स्त्री, (अनु + व्रज + भावे ल्युट् ।) अनु-
व्रज्या । गृहागतानां शिष्टानां गमनसमये किय-
द्दूरपर्यन्तपञ्चादमनरूपशिष्टाचारः । आग वा-
ङ्मान इति भाषा । यथा,—

“आयान्तमग्रतो गच्छेत् गच्छन्तं तमनुव्रजेत्” ।

इति तन्त्रसारे निगमकल्पद्रुमः ॥

अनुशयः, पुं, (अनु + शी + भावे अच्, शयं हस्त-
मनुगतः प्रादिसमासः, हस्तानुगते चि ।) दीर्घ-
द्वेषः । पूर्ववैरता । अनुतापः । इत्यमरः । (“अनु-
शयादनुरोदिमि चोत्सुकः” । “अनुशयदुःखायेदं
हृत्तदयं सम्प्राति विबुद्धम्” । इति शाकुन्तले ।)

द्वेषः । अनुवन्धः । इति मेदिनी ॥ (क्रोधः । पञ्चा-
त्तापादिकारणात् विप्रतिपत्तिः । यथा,—
“क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वासिपालयोः” ।

इति मनुः ।)

अनुशयाना, स्त्री, (अनु + शी + शानच्, अनुताप-
कर्त्तरि चि ।) परकीयान्तर्गतनायिकाभेदः ।

तस्या लक्षणं । इष्टहानिजनितानुतापवती । सा
त्रिधा । वर्त्तमानसङ्केतस्थानविघटनेन १ भावि-
सङ्केतस्थानाभावप्रज्ञया २ खानधिहितसङ्केतस्थाने
भर्तृगमनानुमानेन ३ । इति रसमञ्जरी ॥

अनुशयी, स्त्री, (अनुशय्यते अनुवर्त्ततेऽनया, अनु +
शी + अच्, गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुद्ररोगान्त-
र्गतपादरोगविशेषः । तस्य लक्षणं ।

यथा,—

“गम्भीरामल्पसंरम्भां सर्वशंसुपरिस्थितां ।

पादस्थानुशयीं तान्त्व विद्यादन्तःप्रपाकिनीं” ॥

इति माधवकरः ॥ तच्चिकित्सा यथा,—

“हरेदनुशयीं वैद्यः क्रियया श्लेष्मविद्रधेः” ।

इति भावप्रकाशः ॥

अनुशयी, [न्] त्रि, (अनु + शी + इनि ।) दण्ड-
वत्प्रणामैश्चरणमूले श्रेते यः । यथा । “यं संपद्य
जहात्यजामनुशयीं सुप्तः कुलायं यथा” । इति
श्रीभागवतं ॥ (अत्यर्थमासक्तः । अनुरक्तः । पञ्चा-
त्तापयुक्तः । अनुशोचनपरः ।)

अनुशरः, पुं, (अनुश्रवणाति हिनस्ति, अनु + श्र +
पचाद्यच् ।) राक्षसः । इति शब्दमाला ॥

अनु

अनुशासनं, स्त्री, (अनु + शास् + भावे ल्युट् ।) आ-
देशः । आज्ञा । यथा,—

“इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा आश्रुत्यात्मानुशासनं” ।

इति श्रीभागवतं ॥ व्युत्पादनं । यथा नामलिङ्गानु-
शासनमित्यमरः ॥ (उपदेशः । नियोगकरणं ।

“अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोनुशासनम्” ।

इति मनुः ।)

अनुशीलनं, स्त्री, (अनु पौनःपुन्येन शीलनमभ्यासः,
अनु + शील + भावे ल्युट् ।) पुनःपुनरभ्यासः ।

सुजः सेवनं । यथा,—

“अनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमा” ।

इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥

अनुशोचनं, स्त्री, (अनु + शुच् + भावे ल्युट् ।)

अनुशोचना । तत्पर्यायः । मन्युः २ श्लोकः ३
शुक् ४ । इति जटाधरः ॥

अनुषङ्गः, पुं, (अनु + सन्ज + भावे घञ् ।) कारुण्यं ।
दया । इति हलायुधः ॥ एकचान्वितपदस्यान्य-

चान्वयः । यथा । कोषोबलञ्चापहृतमित्यादौ
बलान्वितापहृतस्य कोषेऽन्वयः ॥ न्याये उपनय-

स्यायम्पदस्य निगमनेऽनुषङ्गः । यथा । बह्विध्याप्य-
धूमवांश्चायं तस्मादङ्गिमान् ॥ प्रसङ्गः । अन्योद्देशेन

प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः । यथा,—

“नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिं” ।

इति स्मृतिः ॥

अनुकम्प, [म्] स्त्री, (अनु सततं स्तुभ्यतेऽनया,
अनु + कम्प + क्तिप् षत् ।) सरस्वती । इति

शब्दरत्नावली ॥ अथाक्षरपदं कन्दः । सा तु
समार्द्धसमविषमवृत्तभेदेन चिन्ता तत्र शेषस्य

प्रायिकप्रयोगः । तस्य लक्षणं ।

“पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्वित्रितुर्ययोः ।

गुरु षष्ठ्यन्तु पादानां शेषेऽन्यमो मतः” ॥

इति कन्दोमञ्जरी ॥ अस्याः प्रस्तावः २५६ । इति
पिङ्गलः ॥

अनुष्ठानं, स्त्री, (अनु + स्था + भावे ल्युट् ।) कर्मा-
रम्भः । करणं । यथा,—

“कृता श्रीभवदेवेन कर्मानुष्ठानपद्धती” ।

(उपपादनं । व्यवस्थापनं । उपयोगिता । आनु-
रूप्यं । कार्यकरणं । अभ्यासः । अनुशीलनं ।

चर्चा ।

“उपपत्तिपरित्यक्तशास्त्रानुष्ठानमोहितैः” ।

इति राजतरङ्गिणी ।

“अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्यादतन्द्रित” ।

इति मनुः । शास्त्रविहितकर्तव्यादिसम्पादनम् ।

“किन्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति” ।

इति उत्तरचरिते ।)

अनुष्ठा, स्त्री, (न उष्ठां, नञ्समासः ।) उत्पलं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अनुष्ठा, चि, (न उष्ठाः, नञ्समासः ।) अलसः ।
इत्यमरः ॥ उष्ठाभिन्नाः शीतलः । बज्रग्रीवौ तु

अनुष्ठाः ॥

अनुष्ठावस्त्रिका, स्त्री, (अनुष्ठा शीतला वस्त्रौव, कर्म-
धारयः ।) नीलदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनू

अनुसन्धानं, स्त्री, (अनु + सम् + धा भावे ल्युट् ।)
अन्वेषणं । चेष्टा । इत्यादिकाद्यानुसन्धानबला-

दिति काव्यप्रकाशः ॥

अनुसारः, पुं, (अनु + सह + भावे घञ् ।) अनुसरणं ।
अनुयानं । अनुक्रमः । यथा,—

“अथ लौहविधिं वक्ष्ये लौहशास्त्रानुसारतः” ।

इति वैद्यकसुखबोधः ॥

अनुहारः, पुं, (अनु + ह + घञ् ।) अनुकारः । सदृशी-
करणं । सदृशरूपवेषभाषाद्याविवरणं । इत्य-

मरः ॥ उपमा । इति हेमचन्द्रः ॥

(“तद्रूपाननुहारस्तु हेतौ सत्यप्यतद्गुणः” ।

इति साहित्यदर्पणे ।)

अनुक्षणं, स्त्री, (क्षणे क्षणे वीष्मायामव्ययीभावः ।)
प्रतिक्षणं । सर्वदा । अनवरतं । क्षणशब्दस्य

वीष्मायाऽनुपसर्गेणाव्ययीभावसमासः ॥

अनूकः, स्त्री, (अनु + उच् + घञर्थे कः, न्यङ्कादीनाञ्च
इति कुत्वम् ।) कुलं । वंशः । शीलं । स्वभावः ।

इति मेदिनी ॥

अनूकः, पुं, (अनु + उच् + घञर्थे कः, न्यङ्कादीनाञ्च
इति कुत्वम् ।) गतजन्म । पूर्वजन्म । इति मेदिनी ॥

(वंशः । कुलं । स्वभावः । शीलं ।

“अनूकं तु कुले शीले पुंसि स्यात् गतजन्मनि” ।

इति मेदिनी ।)

अनूचानः, पुं, (अनु + वृ + लिट् तस्य कानच् ।)
साङ्गवेदविचक्षणः । शिष्टादिषडङ्गसहितवेद-

वेत्ता । इत्यमरः ॥

(“इदमूचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान्” ।

इति मनुः ।)

अनूचानः, चि, (अनु + वच् + लिट् तस्य कानच् ।
वेदस्यानुवचनं कृतवान्, उपेयिवानित्यादिना

साधु ।) विनीतः । सविनयः । इति मेदिनी ॥

(साङ्गवेदविचक्षणः ।

“अनूचानो विनीते स्यात् साङ्गवेदविचक्षणो” ।

इति मेदिनी ॥

शिष्टाकल्यादिषडङ्गसहितवेदाध्ययनकारी, यथा,
“इदमूचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान्” ।

इति मनुः ॥

अनूढः, चि, (वह + कर्मणि क्तः संप्रसारणं ततो
नञ्समासः ।) अविवाहितः । आश्वङ्ग इति

भाषा । यथा,—

“परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्” ।

इत्यमरः ॥

अनूद्यं, चि, (अनु + वद् + क्त्वा संप्रसारणं ।) अनु-
वाचं । अनुवदनीयं । अवदनीये ऋक्समर्थं । इति

संक्षिप्तसारव्याकरणं ॥

अनूतं, चि, (न ऊतं, नञ्समासः ।) अखण्डं । समग्रं ।
पूर्णं । इति जटाधरः ॥ (अहीनः । अनूनः ।

“इमामनूनां सुरभरेवेहि” । इति रघुवंशे ।)

अनृ

अनूतकं, चि, (न ऊतं, नञ्समासः, ततः स्वार्थे कन् ।)
सकलं । पूर्णं । अखण्डं । इत्यमरः ॥

अनूपं, चि, (अनुगता आपोऽत्र, समासान्त अच्,
अस्य उत्वं ।) जलवज्जलदेशः । जलप्लावितस्थानं ।

तत्पर्यायः । जलप्रायं २ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः ।

शीतलत्वं । स्निग्धत्वं । वातक्षेपकारित्वं । गुरुत्वञ्च ।

इति राजवल्लभः ॥ एतद्देशीयजलगुणाः । गुरुत्वं ॥

घनत्वं । पिच्छिलत्वं । मधुरत्वं । क्षेपजनकत्वं ।

स्निग्धत्वं । अग्निनाशित्वं । प्रमेहजलगण्डक्षीप-

दच्छर्दिप्रभृतिरोगकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

अनूपः, पुं, (अनुगता आपोऽत्र, प्रादिभ्यो धातुजस्य
वाचोवाचोत्तरपदलोपश्चेति बज्रग्रीहिः) महिषः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जलप्रायः । जलवज्जलः ।

बह्व्युक्तः । “अनूपो महिषे नाम्बुप्रायदेशे तु

वाच्यवत्” । इति मेदिनी ॥)

अनूपजं, स्त्री, (अनूपे जलप्रायदेशे जायते, अनूप +
जन् + डः उपपदसमासः ।) आर्द्रकं । इति राज-

निर्घण्टः ॥

अनूपदेशः, पुं, (अनूपः जलप्रायः देशः कर्मधारयः ।)
जलप्रायदेशः । तस्य लक्षणं यथा,—

“नदीपञ्चलशैलाद्यफुल्लोत्पलकुलैर्युतः ।

हंससारसकारणचक्रवाकादिसेवितः ॥

सरोवराहमहिषरुहोदिकुलाकुलः ।

प्रभूतद्रुममुखाद्यो नानाशस्यफलान्वितः ॥

अनेकशालिकोदारकदलीक्षुविभूषितः ।

अनूपदेशो ज्ञातव्यो वातक्षेपमयार्त्तिमान्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अनूरः, पुं, (नास्ति ऊरु यस्य सः ।) सूर्यसारथिः ।
अरुणः । इत्यमरः ॥ (ऊरुहीनः ।) ॥

अनूरसारथिः, पुं, (अनूरः अरुणः सारथिः रथ-
चालको यस्य सः ।) सूर्यः । यथा,—

“गतं तिरस्त्रीनमनूरसारथेः” ।

इति माघः ॥

अनृजुः, चि, (न ऋजुः सरलः, नञ्समासः ।) अस-
रलः । शूठः । इत्यमरः ॥

(“न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः” ।

इति मनुः ।)

अनृणी, [न्] चि, (ऋणं विद्यतेऽस्य, ऋण + इनि
ऋणी, नञ्समासः ।) अऋणी । अधारी । यथा,—

“एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।

पृथिव्यां नास्ति तद्भयं यदत्त्वा सोऽनृणी भवेत्” ॥

इत्याह्निकतत्त्वं ॥ ऋणाभावविशिष्टः । यथा

यत्त उवाच ।

“को मोदते किमाश्चर्यकः पश्याः का च वार्त्तिका ।

वद मे चतुरः प्रश्नान् मृता जीवन्तु बान्धवाः” ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

“पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा शाकं पचति स्वे मृहे ।

अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते ॥

अहन्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालये ।

शेषाः स्थिरत्वमिच्छन्ति किमाश्चर्यमतः परं ॥

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना

नैको मुनिर्यस्य मतं प्रमाणां ।

अने

अन्त

अन्त

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पश्चात् ॥
अस्मिन् महामोहमये कटाहे
सूर्याग्निना रात्रिदिवेभ्यः ।
सासर्तुदर्वीपरिघट्टनेन
भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता ॥
इति सुद्राङ्गितमहाभारते वनपर्वणि ३१२ अ-
ध्यायः ॥ अपि च ।
“देवानामवृणो जन्तुर्वैर्भवति मानवः” ।
इत्यादि शुद्धतत्त्वं ।
अनृतं, स्त्री, (न ऋतं नञ्समासः ।) कृषिः ।
मिथ्या । इत्यमरः ॥ विवाहादिपञ्चकेव्यन्तं न
पापजनकं । यथा,—
“विवाहकाले रतिसंप्रयोगे
प्राणायामे सर्वधनापहारे ।
विप्रस्य चार्थे ह्यनृतं वदेत
पञ्चानृतान्याङ्गरपातकानि” ॥
इति महाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनं प्रति श्रीकृष्ण-
वचनं ॥
अनेकं, त्रि, (एकस्मात् अन्यत् नञ्समासः ।) एक-
त्वातिरिक्तसंख्यानं तद्विशिष्टं । बज्ज । यथा,—
“अनेकराजन्तरथायसङ्कुलं” ।
इति भारविः ॥
अनेकजः, पुं, (अनेकं जायते, अनेक + जन् + डः
उपपदसमासः ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बज्जते त्रि ॥
अनेकधा, व्य, (अनेक + प्रकारार्थे धा ।) अनेक-
प्रकारं । बज्जधा । यथा,—
“पाटीसूत्रोपमं बीजं गूढमित्यवभाषते ।
नास्ति गूढमगूढानां नैव षोडशनेकधा” ॥
इति लीलावती ॥ अनेकवारार्थेऽपि कचित्प्रयोगः ॥
अनेकयः, पुं, (अनेककाभ्यां सुखश्रृङ्गाभ्यां पिवति,
अनेक + पा + कः, उपपदसमासः ।) हस्ती
इत्यमरः ॥
अनेकाश्रितगुणः, पुं, (अनेकानि आश्रितः, द्वितीया-
श्रितातीत इत्यादिना समासः, तादृशः गुणः
कर्मधारयः ।) बज्जनिष्ठगुणः । तद्यथा । संयोगः १
विभागः २ द्विष्टयकत्वादितः ३ एकत्वान्यसङ्ख्या ४ ।
इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥
“संयोगश्च वियोगश्च सङ्ख्या द्वित्वादिकास्तथा ।
द्विष्टयकत्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः” ।
इति भाषापरिच्छेदे ।
अनेकमूकः, त्रि, (नास्ति गृहः वधिरः मूकः वाक्-
शक्तिरहितश्च यस्मात् सः ।) धृत्तः । गृहः ।
श्रुतिवाग्बिहीनः । इति मेदिनी ॥ काला वोवा
इति भाषा ।
अनेकाः, [स्] पुं, (न हन्यते, न + हन् + असुन्
एषोदरादित्वात् हन् स्थाने एहादेशः, ततः
सौक्यते अनडादेशः ।) कालः । समयः । इत्यमरः ॥
“तस्युत्तस्यान्तिके द्रोहश्चिद्वानेहः प्रतीक्षितः” ।
इति राजतरङ्गिणी ।
अनेकं, स्त्री, (न एक भावे अन्) ऐक्याभावः । अने-

कता । एकस्य भावः ऐक्यं पञ्चाङ्गसमासः ॥
अनो, व्य, (न नी डो) निषेधार्थः । अभावः । इत्य-
मरटीकायां नीलकण्ठः ॥
अनोकहः, पुं, (अनसः प्रकटस्य अकं गमनं षष्ठी-
तत्, तत् हन्ति अनोक + हन् + डः ।) वृक्षः ।
इत्यमरः ॥
“एतत्तुवारे गिरिनिर्भराणा-
मनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी” ।
इति रघुवंशे ।
अनूच उ गतिपूजनयोः । इति सुग्धबोधे वोपदेवः ॥
अनूच उ पूजने । गमने । स्त्रियोक्तौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ उ अक्षित्वा अङ्कता । स्त्रियोक्तिर-
अक्षतशब्दः । इति दुर्गादासः ॥
अनूच क यत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ व्यतिरिह
विशेषणं । क अक्षयति बुद्धिं सुधीः । विप्रिगुणटी-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
अनूच उ ध चि यत्तौ । गतौ । मन्त्रणे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ उ अक्षिप्यति अङ्गप्रति । ध अनक्ति ।
चि अक्षोक्ति । व्यक्तिः स्फुटीकरणं ।
“शरीरभाजां भवदीयदर्शनं
यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यतां” ।
इति माघः ॥ अनक्ति गात्रं तैलेन जनः । इति
दुर्गादासः ॥
अन्तं, स्त्री, (अम् + तन् ।) स्वरूपं । स्वभावः । इति
मेदिनी त्रिकाण्डशेषः ॥
अन्तं, स्त्री, पुं, (अम् + तन् ।) शेषः । इति मेदिनी ॥
तत्पर्यायः । जघन्यं २ चरमं ३ अन्त्यं ४ पाश्चात्यं ५
पश्चिमं ६ । इत्यमरः ॥
अन्तः, पुं, (अम् + तन् ।) नाशः । इत्यमरः ॥ स्वरूपः ।
प्रान्तः । सीमा । निश्चयः । अवयवः । इति
हेमचन्द्रः ॥
अन्तः, त्रि, (अम् + तन् ।) अन्तिकः । निकटः ।
इति मेदिनी ॥ अतिमनोहरः । इति विश्वः ॥
अन्तःकरणं, स्त्री, (अन्तर्मध्यवर्ति करणं ज्ञानसाधनं,
कर्मधारयः, क्त + करणे ल्युट् ।) अन्तरिन्द्रियं ।
धीन्द्रियं । तत्पर्यायः । मनः २ निगुः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य कार्यभेदान्नामचतुष्टयं,
यथा,—
“मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमन्तरं ।
संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया अभी” ॥
इति वेदान्तः ॥ (अस्योत्पत्तिर्यथा,—“मिलितैस्तु
तैः अन्तःकरणमेकं स्यात्” इति । तैः पञ्चभूतस्थ-
सत्त्वांश्चैर्मिलितैः अन्तःकरणं भवतीत्यर्थः ।)
“धनुर्भूतोऽप्यस्य दयार्द्रभाव-
माख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः” ।
इति रघुवंशे ।
अन्तःकुटिलः, पुं, (अन्तरभ्यन्तरे कुटिलः वक्रः ।)
ग्रङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलान्तःकरणे त्रि ॥
अन्तःपुरं, स्त्री, (अन्तर्मध्यवर्ति पुरं गृहं, कर्म-
धारयः ।) राज्ञः स्त्रीगृहं । तत्पर्यायः । अव-
रोधनं २ अवरोधः ३ शुद्धान्तः ४ । इत्यमरः ॥
अन्तःपुरादयो राजदारोऽपि तात्स्यात् वर्तन्ते ।

यथा । “शुद्धान्तसम्भोगनितान्ततुष्टे” । इति
नैषधम् । इति भरतः ॥ “दाक्षिण्येन ददाति
वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा” । इत्यभिज्ञान
शकुन्तलम् ॥
अन्तःपुराध्यक्षः, पुं, (अन्तःपुरस्य अध्यक्षः रक्षकः,
षष्ठीतत्पुरुषः ।) राज्ञामन्तःपुररक्षकः । तत्त-
द्व्यं यथा,—
“वज्रः कुलोद्भवः शक्तः पितृपैतामहः सुचिः ।
राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्टते” ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
अन्तःसत्त्वा, स्त्री, (अन्तर्मध्ये सत्त्वं प्राणी सारो वा
यस्याः सा, स्त्रियां टाप् ।) भक्ष्यातकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ गर्भवती । अन्तःसदरमध्ये सत्त्वं
प्राणी यस्याः सा ॥
अन्तःखेदः, पुं, (अन्तः मध्ये खेदः मदजनं यस्य सः ।)
हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अन्तकाः, पुं, (अन्तं विनाशं करोति, अन्त + करो-
त्यर्थे क्त्विच् ततो ग्वल् ।) यमः । इत्यमरः ।
“ऋषिप्रभावात् मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहृतुं
किमुतान्यहिंसाः” । इति रघुवंशे ।
अन्तगात्रि, (अन्तं पारं गच्छति, अन्त + गम् + डः,
उपपदसमासः ।) अन्तगामी । पारगः । यथा,
“वेदान्तगोब्राह्मणः स्यात् क्षत्रियो विजयी भवेत्”
इति महाभारते विष्णुसहस्रनामफलं ॥ नृतः ।
अन्तं नाशं गच्छतीति ॥
अन्ततः, [स्] व्य, (अन्त + तस् ।) सम्भावना ।
अवयवः । पञ्चम्यर्थः । शासनं । इति विश्वः ॥
(शेषादारभ्य । प्रान्तभागेन । अग्रभागेन ।
“वैश्योऽङ्घ्रिः प्राशिताभिश्च शृङ्गः स्पृष्टाभिरन्ततः”
इति मनुः ।)
अन्तरु, व्य, (अम् + अरन् तुडागमश्च ।) मध्यं ।
प्रान्तं । स्त्रीकारः । इति विश्वः ॥
अन्तरं, स्त्री, (अन्तं राति ददाति, अन्त + रा + कः,
उपपदसमासः ।) अवकाशः । अवधिः । परि-
धानं । अन्तर्धानं । भेदः । तादर्थ्यं । अवसरः ।
मध्यं । अन्तरात्मा । छिद्रं । आत्मीयः । विना ।
वह्निः । इत्यमरः ॥ सदृशः । इति तट्टीका मेदिनी
च ॥ अवकाशे यथा । “मृगालसूत्रान्तरमप्य-
लम्बं” । इति कुमारसम्भवे ॥ अवधौ यथा ।
“निरन्तराभ्यन्तरवातदृष्टिम्” ॥ परिधाने यथा ।
अन्तरे प्राटकाः परिधानीया इत्यर्थः ॥ अन्तर्द्वौ
यथा, “पर्वतान्तरितो रविः” ॥ भेदे यथा,—
“यदन्तरं सर्षपप्रैलराजयो-
र्यदन्तरं वायसवैनतेययोः” ।
इति रामायणं ॥ तादर्थ्ये यथा । त्वामन्तरेण ऋतं
गृहीतं त्वदर्पमित्यर्थः ॥ छिद्रे यथा । “प्रहरेदन्तरे
रिपुं” ॥ आत्मीये यथा । “अयमत्यन्तरो मम” ॥
विनार्थे यथा । “हरे त्वदालोकमन्तरेण” ॥
वह्निरर्थे यथा । अन्तरे चण्डालगृहा वाह्या
इत्यर्थः ॥ अवसरे यथा । “अत्रान्तरे च कुलटा
कुलवर्त्ममातेत्यादि” ॥ मध्ये यथा । “आवयोर-
न्तरे जाताः पर्वताः परितो दुमाः” ॥ सदृशे

अन्त

यथा “हकारस्य घकारोऽन्तरतमः” । इति भरतः ॥

अन्तरङ्गः, चि, (अन्तः सदृशं अङ्गं यस्य सः ।) आत्मीयः । स्वसम्पर्कः । यथा,—

“चरमगिरिकुरङ्गी प्रदङ्ककखडूयनेन
स्वपिति सुखमिदानीमन्तरङ्गः कुरङ्गः” ।

इति कालिदासः ॥

अन्तरा, व्य, (अन्तरेति अन्तर + इन् + डा, टिभाग-लोपः ।) वर्जनं । विना । यथा,—

“न द्रव्यामः पुनर्जातु धार्मिकं राममन्तरा” ।

इति रामायणे ।) मध्यं । भिक्तं । इति मेदिनी ॥

अन्तरापत्न्या, स्त्री, गर्भिणी । अन्तरे उदरमध्ये अपत्यं यस्याः सा ॥

अन्तरायः, पुं, (अन्तरं व्यवधानं एति, अन्त + इन् + अच्, षष्ठीतत्पुरुषः ।) विघ्नः । इत्यमरः ॥

“स चेत् स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां
त्वमन्तरायो भवसि व्युतो विधिः” ।

इति रघुवंशे ।)

अन्तरालं, स्त्री, (अन्तरा मध्यं लाति, अन्तरा + ला + कः ।) मध्यप्रदेशः । अभ्यन्तरं । इत्यमरः ॥

“मुञ्चन्तरालमुवमस्तगिरिः सवितुश्च योविद-
मिमीत दृष्ट्वा” । इति भाष्यः । “उदेति भानुर्ग-
गनान्तराले” । इति मद्यमाला ।)

अन्तरालकं, स्त्री, (अन्तराल + स्वार्थे कन् ।) अभ्यन्तरं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्तरितं, चि, (अन्तरं इतं प्राप्तं द्वितीयात्, अथवा अन्तरं व्यवधानं जातमस्य, अन्तर + तार-
कादित्वात् इतच् ।) अन्तर्ज्ञानप्राप्तं । व्यवहितं । तत्पर्यायः । प्रकृतं २ । इति त्रिकाण्डशेषः । व्यवकलिताङ्गः । वाक् इति भाषा । इति लोला-
वती ॥

अन्तरिक्षं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये ऋक्षाणि नक्षत्राणि यस्य तत्, एषोदरादित्वात् ऋकारस्य ईकारः । अन्त-
रीक्षमिति पाठे ऋकारस्य ईकारः ।) अन्त-
रीक्षं । आकाशं । इति ह्यन्दसं । इत्यमरटीकायां
पुरुषोत्तमजातरूपसुभूतिरायादयः ॥
“अन्तरिक्षगतंश्चैव मुनीन् देवांश्च प्रीडयेत्” ।
इति मनुः ।)

अन्तरीयं, स्त्री, पुं, (अन्तर्गता आपोऽत्र, तत्, समा-
सान्तः अः, इत्तरूपसंगेभ्य इति अपर्द्धादेशः ।) दीपः । इत्यमरः ॥

अन्तरीयं, स्त्री, (अन्तरस्य परिधानस्य इदं अन्तर-
+ क्तः तस्य ईयः ।) अधोवस्त्रं । परिधानवस्त्रं ।
इत्यमरः ॥

“नामौ धृतञ्च यदस्त्रं आच्छादयति जानुनी ।

अन्तरीयं प्रशस्तं तत् अच्छिन्नमुभयोस्तयोः” ॥

इत्येवं लक्षणं)

अन्तरीक्षं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये ऋक्षाणि नक्षत्राणि यस्य तत्, एषोदरादित्वात् ऋकारस्य ईकारः ।) गगनं । इत्यमरः ॥ अन्तर्काशः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अन्तरीक्षजं, स्त्री, (अन्तरीक्षस्य आकाशस्य जं

अन्त

षष्ठीतत् ।) आकाशजं । दिव्योदकं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अन्तरे, व्य, (अन्तरेति अन्तर + इण् + विच् तस्य
लोपः ।) मध्यं । अभ्यन्तरं । इत्यमरः ॥

अन्तरेण, व्य, (अन्तरेति अन्तर + इण् + णः तस्य
नेत्वं एषोदरादित्वात् ।) मध्यं । विना । व्यति-
रेकः । इत्यमरः ॥

अन्तर्गङ्, चि, (अन्तर्मध्ये गङ्गुः ग्रीवाप्रदेशजातगल-
मांसपिण्डमिव निरर्थकः ।) निरर्थकः । यथा ।
इति हेमचन्द्रः ॥

“काव्यान्तर्गङ्भूता या सा तु नेह प्रशस्यते” ।

इति साहित्यदर्पणे ।)

अन्तर्गतं, चि, (अन्तः अन्तर्करणात् गतं, अथवा
अन्तर्मध्ये गतं प्राप्तम् ।) विस्तृतं । मध्यप्राप्तं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ “अन्तर्गतश्चेत्येव ग्रामे” । इति मनुः ।

“सागरान्तर्गताः केचित् केचित् पर्वतमाश्रिताः” ।

इति रामायणम् । आभ्यन्तरः । हृदयमध्यस्थितः ।

अन्तर्करास्यः । “अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्य” ।

इति शाकुन्तले ।

“आकारैरिङ्गितैर्गत्वा चेष्टया भाषितेन च ।

नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः” ॥

इति मनुः ।)

अन्तर्गृहं, स्त्री, (गृहस्य मध्ये, अवयवीभावः ।) गृह-
मध्यं । इति नानार्थकोष्ठशब्दार्थे अमरः ॥ घरेर
भितर इति भाषा । (वाराणसीस्थे सप्तावरणवति
स्थानविशेषे ।

“अन्यस्थाने कृतं पापं वाराणस्यां विनश्यति ।

वाराणस्यां कृतं पापं पञ्चक्रोश्यां विनश्यति ॥

पञ्चक्रोश्यां कृतं पापं अन्तर्गृहे विनश्यति” ।

इति काशीमाहात्म्यम् ।)

अन्तर्जटारं, स्त्री, (जटारस्य उदरस्य मध्ये अवयवी-
भावः ।) कुक्षिमध्यं । कोष्ठं । इत्यमरः ॥

अन्तर्दहनं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये दध्यते मत्तता क्रियते-
ऽनेन, अन्तर + दध् + करणे ल्युट् ।) सुरावीजं ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन्तर्दाहः, पुं, (अन्तर्मध्ये दाहः सन्नापः) कोष्ठसन्ता-
पः । शरीराभ्यन्तरज्वाला । इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्तर्ज्ञा, स्त्री, (अन्तर्ज्ञानं, अन्तर + धा + भावे
अङ् स्त्रियां टाप् ।) अन्तर्ज्ञानं । इत्यमरः ॥

अन्तर्ज्ञानं, स्त्री, (अन्तर्ज्ञानं, अन्तर + धा +
भावे ल्युट् ।) आच्छादनं । इति शब्दरत्नावली ॥

तत्पर्यायः । अन्तर्ज्ञा २ अवधा ३ अन्तर्ज्ञिः ४
अपवारणं ५ अपिधानं ६ तिरोधानं ७ पिधानं ८
कृदनं ९ । इत्यमरः ॥

“अन्तर्ज्ञानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोतज्ञता तथा”
इति याज्ञवल्क्यः ।)

अन्तर्ज्ञिः, पुं, (अन्तर्ज्ञानम् अन्तर + धा + भावे क्ति ।)
अन्तर्ज्ञानं । इत्यमरः ॥

अन्तर्द्वारं, स्त्री, (अन्तर्गृहमध्यस्थं द्वारं ।) प्रकोष्ठ-
द्वारं । इति भरतः ॥ गृहाभ्यन्तरद्वारं । गृहा-
भ्यन्तरप्रकोष्ठादिद्वारं जालद्वारं वा । इति स्वामी ॥

तत्पर्यायः । प्रच्छन्नं २ । इत्यमरः ॥ पक्षद्वारं

अन्त

खड्गिकाद्वारं । यथा,—

“प्रच्छन्नमन्तर्द्वारञ्च पक्षद्वारं तदुच्यते” ।

इति श्वरस्वामी ॥

अन्तर्भूतः, चि, (अन्तर्मध्ये भूतः स्थितः, अन्तर +
भू + कर्त्तरि क्तः ।) गुणीभूतः । अन्तःस्थः । अन्त-
रस्थः । अन्तर्गतः । यथा,—

“स एव भगवान् विष्णुरन्तर्भूतः सनातनः” ।

इति पद्मपुराणे माघमाहात्म्ये ॥

अन्तर्भूताः, [स्] चि, (वाह्यापारमृन्मयतया अन्त-
र्भूतः चेतो यस्य सः ।) दुर्भूताः । विभूताः ।
व्याकुलचेताः । इत्यमरः ॥

अन्तर्भूमी, [न्] पुं, (अन्तर्मध्ये यमयति स्वस्व-
कार्थेषु इन्द्रियादीनि नियोजयति, अन्तर +
यम् + णिच् + उद्यपदसमासः ।) अन्तःकरण-
नियामकः । तत्पर्यायः । आत्मा २ जीवः ३ पुरुषः ४
पुरुषः ५ ईश्वरः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विशु-
द्धसत्त्वधानाज्ञानोपहितचेतन्यं । इति वेदान्त-
सारः ॥ मनोगतश्चेति ॥

“अन्तराविश्य भूतानि योविभर्त्तात्मकेतुभिः ।

अन्तर्भूमीश्वरः साक्षात् प्रातु नो यद्वशे स्फुटम्” ।

अन्तर्वंशिकः, पुं, (वंशः स्वावलम्बनयष्टिर्विद्यतेऽस्य,
वंश + ठक् तस्य इकः, अन्तः नृपान्तःपुरे वंशिकः
यष्टिधारी नियुक्तः पुरुषः ।) अन्तःपुराधिपतिः ।

अन्तःपुराध्यक्षः । इत्यमरः ॥

अन्तर्व्यती, स्त्री, (अन्तर्गर्भमध्यस्थमपत्यं विद्यते-
ऽस्याः, अन्तर + मनुप्, अन्तर्व्यत्यतिवतीर्नुक्
इति डीप्नुगागमौ ।) गर्भिणी । इत्यमरः ॥

“तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्वती प्रजावती ।

मुतावसूत सम्पन्नौ कोषादण्डाविव क्षितिः” ॥

इति रघुवंशे ।)

अन्तर्व्यमिः, पुं, (अन्तः कुक्षिमध्यात् यमयति उद्गार-
यति अन्तर + वम् + णिच् + इक् छयादिभ्य
इति बाहुल्यात् इक् ।) अपाकः । अजीर्णः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तर्व्याधिः, चि, (अन्तः अन्तःकरणे वायो शास्त्र-
विहिता वाक् यस्य सः, ऋक् ।) शास्त्रवित् ।
शास्त्रज्ञः । इत्यमरः ॥

अन्तर्विगाहनं, स्त्री, (अन्तर्मध्ये विगाहनं प्रवेष्टुं,
अन्तर + वि + गाह् + ल्युट् ।) प्रवेष्टनं । इति
हेमचन्द्रः ॥

अन्तर्वेदी, स्त्री, (अन्तः पृथ्वीमध्यस्थतया वेदीव ।
अन्तर्वेदि इति पाठे अन्तर्मध्ये वेदिवर्च देशे सः ।)
ब्रह्मावर्तदेशः । गङ्गायमुनयोर्मध्यदेशः । आ-
प्रयागहरिद्वारपर्यन्तदेशः । दोयाव इति पश्चिम-
देशे ख्याता । तत्पर्यायः । शशस्त्राक्षी २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तर्ह्रासः, पुं, (अन्तरव्यक्तो ह्रासः ह्रास्यं ।) अव्यक्त-
ह्रासः । गूढह्रास्यं । तत्पर्यायः । उद्धर्जनं २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तद्वति चि ॥ “ततोऽन्तर्ह्रासविका-
समुखः स तदुचितमाचचार” । इति पञ्चतन्त्रं ।

“सान्तर्ह्रासं कथितमसद्वत् एच्छतश्च तया मे” ।
इति मेघदूतम् ।)

अन्ति

अन्तिर्हितं, चि, (अन्तर + धा + क्तः ।) लुक्कायितं । गुप्तं । तत्पर्यायः । संवीतं २ खडं ३ आहतं ४ संहृतं ५ पिहितं ६ कृतं ७ स्थगितं ८ अपवारितं ९ तिरोधानं १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (“अन्तिर्हिते शशिनौ सैव कुमुदतीमे दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयप्रोभा” । इति शाकुन्तले ।)

अन्तिवासी, [न्] णे, (अन्तेऽधेतुमध्यापकसमीपे वसति, अन्त + वस् + णिनि उपपदसमासः ।)

अन्तिवासी । शिष्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अन्तिशय्या, स्त्री, (अन्त्या नाशाय शय्या शयनं श्री + भावे क्त्वा । स्त्रियां टाप्) भूमिशय्या । मृत्युः । प्रमथनं । इति मेदिनी ॥

(“अन्तिशय्या मृतौ भूमिशय्यायां पितृकानने” । इति मेदिनी ।)

अन्तिवशायी, [न्] णे, (अन्ते नीचजातितया ग्रामसीमावामवशेति तिष्ठति, अन्त + अव + शी + णिनि उपपदसमासः ।) चण्डालः । मुनिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ नापितः । इत्यमरः ॥

अन्तिः, स्त्री, (अन्त्यते ज्येष्ठभगिनीत्वेन सम्बध्यतेऽसौ, अन्त + करोत्यर्थे णिच् + इक् । अन्तिकेति-याठे स्त्री कन् स्त्रियां टाप् ।) नाद्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अन्तिका भगिनी ज्येष्ठेत्यमरः ।) समीपे च । यथा । “मुग्धप्रभौत-वदुपेयतुरन्तिमाचोः” । इति श्रीभागवतं ॥

अन्तिकं, चि, (अन्तः सामीप्येन विद्यतेऽस्य, अन्त + ठन् तस्य इकः ।) निकटं । इत्यमरः ॥ सामीप्ये स्त्री । इति धरणी ॥ (“अन्तिर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थं” । “स्नानसि मृदुकर्णान्तिकचरः” । इति शाकुन्तले । “ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम्” । इति कुमारसम्भवे ।)

अन्तिकतमः, चि, (अतिशयेन अन्तिकः, अन्तिक + तमः ।) अतिनिकटः । तत्पर्यायः । नेदिकः २ । इत्यमरः ॥ नेदीयान् ३ अन्तितमः ४ । इति जटाधरः ॥

अन्तिका, स्त्री, (अन्तः नाशाय अभिनेतृसामीप्यमस्याः अस्ति, अन्त + ठन् तस्य इकः स्त्रियां टाप् ।) नाद्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । अन्तिका २ अन्तिका ३ । इति तट्टीका । चुल्ली । शातलानामौषधं । इति मेदिनी ॥ चामारकषा इति ख्याता ।

(“अन्तिकं निकटे वाचलिङ्गं स्त्री शातलौषधौ । चुल्यां ज्येष्ठभगिन्याश्च नाद्योक्त्या कथ्यतेऽन्तिका” ॥ इति मेदिनी ।)

अन्तिकाश्रयः, णे, (अन्तिकस्य आश्रयः अवलम्बनं, षष्ठीतत्पुरुषः ।) निकटाश्रयः । समीपस्थावलम्बनं । तत्पर्यायः । उपपन्नः २ । इत्यमरः ॥

अन्तिमः, चि, (अन्त + डिमच् ।) अन्ते भवः । चरमः । अन्त्यः । इति जटाधरः ॥

(“अजातमृतमूर्खाणां वरमाद्यौ न चान्तिमः । सङ्घत् दुःखकरावाद्यावन्तिमस्तु पदे पदे” ॥ इति हितोपदेशः ।) अतिनिकटः । इत्यमर-

टीकायां नीलकण्ठः ॥

अन्त्या

अन्तेवासी, [न्] णे, (अन्ते विद्यामध्येतुमध्यापकसमीपे वसति । चण्डालपक्षे तु नीचजातितया ग्रामग्रामान्ते वसति शयवासेत्यन्तः, अन्त + वस् + णिनि ।) शिष्यः ।

(“क्षत्रान्तेवासी कुशिकपतिराज्ञापयति वः” । इति महावीरचरिते ।

“तात ! प्राचेतसान्तेवासी लवोऽभिवादयते” ।

इति उत्तरचरिते ।) चण्डालः । इत्यमरः ॥ ग्रान्त-स्यायिनि चि ॥ इति विश्वः ॥

अन्त्यं, स्त्री, (अन्ते भवं, अन्त + यत् ।) दण्डसागर-संख्या । सहस्रलक्षकोटिः । इति लीलावती ॥ द्वादशलक्षं । इति ज्योतिषं ॥

अन्त्यः, चि, (अन्ते भवः, अन्त + यत् ।) अन्ते भवः । श्रेयोत्पन्नः । अधमः । जघन्यः । इति मेदिनी ॥ (अन्तिमः । चरमः । शेषः ।

“असह्यपीडं भगवन् ऋणमन्त्यमवेहि मे” । इति रघुवंशे ।)

अन्त्यः, णे, (अन्ते भवः अन्त + यत् ।) सुक्ता । इति मेदिनी ॥ सुता घास इति भाषा । स्नेहः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अन्त्यजः, णे, (अन्त्यो भूत्वा जायते, अन्त्य + जन् + डः ।) शूद्रः । इति हलायुधः ॥ रजकादिसप्त-जातयः । यथा,—

“रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च ।

कैवर्त्तमेदभिक्षाश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृताः” ॥

इति यमवचनं । जघन्यजे चि ॥

अन्त्यजन्मा, [न्] णे, (अन्त्यं ब्राह्मणक्षत्रियविशं जन्मानन्तरं जन्म यस्य सः ।) चतुर्थवर्णः । शूद्रः । इति रत्नावली ॥

(“प्रतिग्रहस्तु ज्ञियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मनः” ।

इति मनुः ।)

अन्त्यजातिः, णे, (अन्त्या जातिर्जन्म यस्य सः ।) चाण्डालादिः । यथाप्रस्तम्बः ।

“अन्त्यजातिरविज्ञातो निवसेद्यस्य वेश्मनि ।

स वै ज्ञात्वा तु कालेन कुर्यात्तच्च विशेषधनं ।

चान्द्रायणं पराको वा द्विजातीनां विशेषधनं ।

प्राजापत्यन्तु शूद्राणां तथा संसर्गदूषणे ॥

वैस्त्वच भुक्तं यक्षाग्रं द्रव्यं तेषां विनिर्दिशेत् ।

तेषामपि च यैर्भुक्तं तेषामर्द्धं विधीयते” ॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अन्त्यभं, स्त्री (अन्त्यं शेषस्थितं भं नक्षत्रं कर्म-धारयः ।) देवतीनक्षत्रं । मीनराशिः । इति ज्योतिषं ॥

अन्त्यवर्णः, णे, (अन्त्यः वर्णः जातिः कर्मधारयः ।) शूद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अन्त्यावसायी, [न्] णे, (अन्त्यः सन् अवस्थति, अन्त्य + अव + सो + णिनि उपपदसमासः ।)

चाण्डालादिसप्तजातयः । यथा,—

“चाण्डालः श्वपचः क्षत्रा स्तूतो वैदेहकस्तथा ।

मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः” ॥

इति अङ्गिराः ॥ (निषादस्त्रियां चण्डालजातो मुद्गाफरास इति ख्यातः संकीर्णजातिविशेषः ।

अन्त्ये

“निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्त्यावसायिनः । प्रमथानगोचरं सूते वाह्यानामपि गर्हितम्” ॥ इति मनुः ।)

अन्त्येष्टिः, स्त्री, (अन्त्या अन्ते भवा इष्टिः, कर्म-धारयः ।) चरमसंस्कारः । स तु शवदाहदि-रूपः । यथा,—

“सपिण्डादिभिदाशौचसंक्षेपोऽन्त्येष्टिपद्धतिः” ।

इति शुद्धितत्त्वप्रतिज्ञायां स्मार्त्तभट्टाचार्यः ॥ तत्-प्रयोगो दाहश्चैव द्रव्यः ॥ तदनन्तरं पूरकपिण्ड-

प्रमाणं पिण्डशब्दे द्रव्यं ॥ तस्य प्रयोगोऽत्र लिख्यते । ततः पिण्डदानं तत्र क्रमः । तद्युक्त-

प्रवृत्तिद्वयं द्विः प्रक्षाल्य शेषान्यां दिशि सुखिन्नं पचेत् । ततः पवित्रपाणिः प्राचीनावीती पातित-

वामजानुर्दक्षिणासुखो हस्तप्रमाणां चतुरङ्गुली-आयां दक्षिणस्रवां पिण्डिकां कृत्वा तदुपरि

रेखां कृत्वा दर्भानास्तीर्थं तिलान् प्रक्षिप्य ।

ॐ अमुकगोत्रप्रेतामुकदेवशर्मन्मन्त्रवनेनिह्य इत्या-स्तीर्णकुशोपरि स्तिलजलेनावनेजयेत् । तत-

स्तिलमधुघृतादिभिर्द्रव्यैः तप्तपिण्डं गृहीत्वा अद्या-

मुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्मणः एतत् प्रथम-

पिण्डं पूरकं इत्यवने जनस्थाने दद्यात् । ततः

पिण्डपात्राच्छालनजलेन पुनरवनेजयेत् । ॐ अमुक-

गोत्रप्रेतामुकदेवशर्मन्मन्त्रेण उर्णातन्तुमयं वासः ।

ततः आमन्त्रणमयपात्रे जलाञ्जलिं पिण्डसमीपे

स्थापयेत् । गन्धं माल्यञ्च यथाशक्ति दद्यात् ।

वाक्पथ्यन्तं पिण्डं प्रशस्तिकृते । ततः पिण्डा-

दिकं जले क्षिपेत् । कालेऽप्युद्धतचूडोपनयनानां

अनूपकन्यानाञ्च कुशास्तरणं विनैति शेषः । एवं

क्षतचूडानामुपनयनकालात् प्राक् दर्भोपरि पिण्ड-

दानं । उपनयनकाले आगते तल्लवोपनयनानां

दर्भोपरि पिण्डदानं । एवं अष्टवर्षविवाहकाले

आगते ऊर्फस्त्रीणां दर्भोपरि पिण्डदानं । रात्रि-

वाचन्य दक्षिणासुखः प्राचीनावीती पातितवाम-

जानुः त्रिकाष्ठिकोपरि मृगयपात्रे उदकं तथा

पात्रान्तरे क्षीरं निधाय प्रेताच्च स्नाहि पिब

चेदं क्षीरमिति ब्रूयात् । तदेकरात्रमावश्यकं

दशरात्रं फलभूयस्त्वार्थमिति । द्वितीयपिण्डादिषु

द्वितीयं पिण्डं पूरकं इत्यादिविशेषः । द्वितीय-

पिण्डे मृगयपात्रद्वये जलाञ्जलिद्वयं । तृतीयादि-

पिण्डे पात्रादिविहितः । येन पञ्चपञ्चाशत् पा-

त्राण्यञ्जलयश्च तावन्ति । अष्टाशौचप्रथमदिने

पिण्डानां त्रयं । द्वितीयदिने चतुष्टयं । तृतीये

त्रयं । प्रथममेकं द्वितीये चतुष्टयं । तृतीये पञ्चमं

वा कल्पः । चतुरहाशौचे प्रथमचतुर्थयोर्द्वौ द्वौ ।

द्वितीयतृतीययोस्त्रयस्त्रयः । पञ्चाहाशौचे तु प्र-

थमपञ्चमदिनयोरेकैकशः पिण्डः । द्वितीयचतु-

र्थयोर्द्वौ द्वौ । तृतीये चत्वारः । षड्हाशौचे द्वि-

तीयचतुर्थदिनयोस्त्रयस्त्रयः । शेषेऽप्येकैकः । सप्ता-

हाशौचे तृतीयचतुर्थपञ्चमदिनेषु द्वौ द्वौ । शेषे-

ष्वेकैकः । अष्टाहाशौचे चतुर्थपञ्चमदिनयोर्द्वौ

द्वौ । शेषेऽप्येकैकः । नवाहाशौचे तु पञ्चमदिने

द्वौ । शेषेऽप्येकैकः । पक्षिणीद्वहाशौचयोस्त

अन्त

आद्यद्वितीयदिनयोः पञ्च पञ्च पिण्डाः । द्वादशा-
ह्याद्यशौचे नवदिनेषु नवपिण्डाः । शेषदिने दशमः ।
सद्यः शौचेकाहयोरेकाह एव दशपिण्डाः । अशौ-
चान्तमध्ये पिण्डो देयः राजावपि ॥ * ॥

गङ्गाम्बुस्थिप्रक्षेपप्रयोगस्तु । ततः स्नात्वा-
चम्य उदङ्मुखः कुशत्रयजलान्यादाय ॐ तत्सदित्यु-
च्चार्य अद्यामुक्तेत्यादि असुक्तस्य एतदस्थिसम-
संख्यकवर्षसहस्रावच्छिन्नसर्गाधिकरणकमहीय-
मानत्वकामोऽसुक्तस्यैतान्यस्थिखण्डानि गङ्गायां प्र-
क्षिपामीति सङ्कल्प्यापसंख्यं कृत्वास्थीनि पञ्चगव्येन
सिद्धा हिरण्यमध्याज्यतिलैः संयोज्य मृत्तिकापुटे
स्थापयित्वा दक्षिणहस्तेन तत्पुटकमादाय दक्षिणां
दिशं पश्यन् ॐ नमोऽस्तु धर्म्मराजायेति वदन्
जलं प्रविश्य स मे प्रीतो भवत्वित्युक्त्वास्थि प्रक्षि-
पेत् । ततो मज्जनं कृत्वोत्थाय सूर्यं दृष्ट्वा दक्षि-
णामुत्सृजेत् । इति शुद्धित्वं ॥ * ॥ किञ्च श्रातातपः ।
“जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरञ्च मृगमये” ।
पारस्कारः । मृगमये तां रात्रिं क्षीरोदके विहा-
यसि निदध्युः । प्रेताञ्च स्नाहीत्युदकं पिब चेदं
क्षीरं । इदं राजाविति गौडाः । गारुडे तु ।
“अपक्वे मृगमये पात्रे दुग्धं दद्यात् दिनत्रयम्” ।
इत्युक्तं । हेमाद्रौ पात्रे तु दशहस्तमुक्तं ।
“तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयो जलं ।
सर्वतापोपशान्त्यर्थमध्वजमविनाशनं” ॥
देवजायीये कारिकायां ।
“तत्र प्रेतोपकृतये दशरात्रमखण्डितं ।
कुर्वात् प्रदीपं तैलेन वारिपात्रञ्च मार्त्तिकां ॥
भोज्यात् भोजनकाले तु भक्तमुष्टिञ्च निर्वपेत् ।
नामगोत्रेण सम्बध्य धरित्र्यां पितृव्यञ्चवत्” ॥
इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेदः ॥

अन्तः, स्त्री, (अन्त्यते कायः सम्बध्यतेऽनेन अति बन्धने
करणे ण्) । एरीतत् । इत्यमरः ॥ आत्ङी
(आत् इति भाषा । आत् इति स्थातः देहबन्धको
नाडीभेदः ।
उक्ताः सार्द्धास्त्रयो व्यासाः पुंसामन्वाणि सूरिभिः ।
अर्द्धव्यामेन हीनानि स्त्रीणामन्वाणि निर्दिशेत् ॥
इति वैयकम् ॥)

अन्तदृष्टिः, स्त्री, ण्, (अन्तजन्त्या दृष्टिः, प्राक-
पार्थिवादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च ।) रोग-
विशेषः । तन्निदानादि यथा,—
“वातकोपिभिराहारैः शीततोयावगाहनैः ।
धारणे रणभाराध्वविषमाङ्गप्रवर्तनैः ॥
क्षोभणैः क्षोभितान्त्रैश्च क्षुद्रान्तावयवं यदा ।
पवनो दिगुणीकृत्य खनिवेशादधो नयेत् ॥
कुर्वाद्दक्षिणसन्धिस्थो यश्यामं श्वयधुं तदा” ।
धारणं उपस्थितस्य वेगस्य । ईरणं अनुपस्थितस्य
वेगस्य प्रेरणं ।

“विषमाङ्गप्रवर्तनं वक्रत्वेनाङ्गमोटनं” ।

अन्यानि क्षोभणानि च वलवद्विप्रहकठोरधनुरा-
कर्षणादीनि । तैः क्षोभितः सद्ध्य सञ्चालितः
पवनः यदा क्षुद्रान्तावयवं दिगुणीकृत्य खनिवेशा-
दधो नयेत् । तदा वंक्ष्यसन्धिस्थाः सन् वंक्ष्य-

अन्त

सन्धौ ग्रन्थिरूपं श्वयधुं कुर्वात् इत्यर्थः ॥ * ॥
उपेक्षिताया अन्तदृष्टेरवस्थामाह ।

“उपेक्षमागस्य मरुद्विदृष्टि-

माधानरक् स्तम्भवतीञ्च कुर्वात् ।

स योडितोऽन्तः खनवान् प्रयाति

प्रभापयन्नेति पुनश्च मुक्तः ॥

उपेक्षमागस्य दृष्टिमित्यर्थः । मरुद्विदं मुक्क-
दृष्टिं । आधानरक् स्तम्भवतीं कुर्वात् । तत्रा-
धानमुदरे रक् दृष्टयोर्मुक्कयोः स्तम्भो गात्रे तद-
युक्तां कुर्वात् इत्यर्थः । भोजोऽप्याह ।

“अन्तं दिगुणमादाय वातो नयति वंक्ष्यं ।

वंक्ष्यात्तनुजा युक्तं फलकोष्ठां प्रपद्यते” ॥

स मुक्कदृष्टिः । अन्तः उदरे प्रभापयन् आग-
मनमार्गमुच्छ्रूयन् कुर्वन् एति प्रयाति ॥ * ॥ अ-
साध्यमाह ।

“यश्चान्तावयवस्त्रिष्टान्मुक्कयोर्व्वातसञ्चयात् ।

स्यादन्तदृष्टिः सोऽसाध्यो वातदृष्टिसमाकृतिः” ॥

स कीदृक् स्यादित्याकाङ्क्षायामाह । वातदृष्टि-

समाकृतिः ॥ * ॥ सामीप्यादत्रैव ब्रह्ममाह ।

“अवभिव्यन्दिगुर्वन्नशुक्कपूत्यामिषाशनात् ।

करोति ग्रन्थिवच्छेथं दोषो वंक्ष्यसन्धिषु ॥

ज्वरशूलान्नासादाद्यं तं ब्रह्ममिति निर्दिशेत्” ॥ * ॥

अथ दृष्टेश्चिकित्सा ।

“दृष्ट्वाव्यासनं मार्गमुपवासं गुरुणि च ।

वेगाघातं पृष्ठयानं व्यायामं मैथुनं त्यजेत् ॥

वातदृष्टौ पिबेत् क्षिणं यथाप्राप्तं विरेचनं ।

सक्षीरं वा पिबेत् तैलं मासमेरुद्वयसम्भवं ॥

गुग्गुल्लेरुद्वयं तैलं गोमूत्रेण पिबेन्नरः ।

वातदृष्टिं जयत्याशु चिरकालानुबन्धिनीं ॥

पित्तग्रन्थिमेतैर्न पित्तदृष्टिसुपाचरेत् ।

जलौकाभिर्हरेत्तं दृष्टौ पित्तसमुद्भवे ॥

चन्दनं मधुकं पद्मशुशीरं नीलमुत्पलं ॥

क्षीरपिष्टप्रलेपेन दाहशोथरुजापहं ॥

त्रिकटुः त्रिफलाक्षायं सत्तारं लवणं पिबेत् ।

विरेचनमिदं श्रेष्ठं कफदृष्टिविनाशनं ॥

लेपनं कटुतीक्ष्णोष्णं खेदनं रुद्धमेव च ।

परिषेकोपनाहौ च सर्वमुष्णमिहेत्यते ॥

मुज्जमुज्जलौकाभिः शोणितं रक्तजे हरेत् ।

पिबेद्विरेचनं वापि शर्कराक्षौद्रसंयुतं ॥

शीतमालेपनं सर्वं सर्वं पित्तहरं तथा ।

पित्तदृष्टिज्ज्वरं कुर्वादासे पक्वे च रक्तजे ॥

खेदोभेदः समुत्प्रेतु लेपयेत् सुरसादिना ।

शिशो विरेचनद्रव्यैः सुखोष्णैर्मूत्रसंयुतैः ॥

संश्लेष मूत्रप्रभवं वस्तपट्टेन वेष्टयेत् ।

सीवत्याः पार्श्वतोऽधस्तात् विध्यद्वीहिमुखेन वै ॥

मुक्कशोथमगच्छन्त्यामन्तदृष्टौ विचक्ष्णः” ।

ग्रीहिसुखेन शस्त्रविशेषेण । अगच्छन्त्यां अस्त्र-

वत्यां ॥

“तैलमेरुद्वयं पीत्वा बलासिद्धं प्रयोनितं ।

आधानशूलोपचितामन्तदृष्टिं जयेन्नरः ॥

रास्त्रायच्छ्रुतैरुद्वेगवारगवधगोक्षुरैः ।

पटोलेन दमेणापि विधिना विहितं हृतं ॥

अन्त

स्वतैलेन संयुक्तमन्तदृष्टिं व्यपोहति” ।

रास्त्रादिकाथः ॥ * ॥

“गन्धर्व्वहस्तैलेन दमेणापि युतं पिबेत् ।

विशालामूलजं चूणं दृष्टिं हन्यान्न संशयः” ॥

विशाला इन्द्रवारुणी ॥ * ॥

“वचासर्वप्रकल्केन प्रलेपः शोथनाशनः ।

शिशुत्वकसर्वपैः पिष्टैः शोथक्षेणानिलापहः ॥

शुद्धसूतं द्विधागन्धं मृतान्तेतानि योजयेत् ।

लोहं रज्जं तथा ताम्रं कांस्यञ्चाप्य विशोधितं ॥

तालकं तुल्यकं वापि तथा शृङ्गं वराटकं ॥

त्रिकटु त्रिफला चयं विडङ्गं दृष्टदरकं ॥

कर्चूरं मागधीमूलं पाठां सहवृषां वचां ।

एलावीजं देवकाष्ठं तथा लवणपक्वकं ॥

एलादिसमभागानि चूर्णयेदथ कारयेत् ।

कषायेण हरोतक्या वटिकां टङ्कसम्भितां ॥

एकां तां वटिकां यस्तु निगिलेद्वारिणा सह ।

अण्डदृष्टिरसाध्योऽपि तस्य नश्यति सत्वरं” ॥

दृष्टिवाधिकावटी ॥ * ॥ अथ ब्रह्मस्य चिकित्सा ।

“भट्टश्चैरुद्वेगैलेन सन्ध्यं कक्कोऽभयाभवः ।

कृष्णासैन्धवसंयुक्तो ब्रह्मरोगहरः परः ॥

अजाजीह्वुषाकुष्ठं गोमेदवदरान्वितं ।

काञ्जिकेन तु संपिष्टं तलेपो ब्रह्मजित् परः” ॥

गोमेदं पचं । तथा च निर्घण्टौ धन्वन्तरिः ।

“पचं हलाङ्गयं रामं गोमेदं वसनाङ्गयं” ।

इतिदृष्टिब्रह्मधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

अन्तिका, स्त्री, (अन्त्यते नाद्याय ज्येष्ठभगिनीत्वं
सम्बध्नाति, अदि + एवञ् स्त्रियां टाप् । नाद्योक्तौ
ज्येष्ठभगिनी इत्यमरटीकायां ।) अन्तिका ।
चुल्ली । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ चुला
इति भाषा ।

अन्दुः, स्त्री, (अन्त्यते बध्यतेऽनेन, अदि + करणे
उण्वाङ्ङ्यात् ।) हस्तिनिगडः । आँदुया इति
भाषा । स्त्रीपादभूषणं । इति हेमचन्द्रो भूरिप्रयो-
गश्च ॥ मल पञ्चम इत्यादि भाषा ।

अन्दुकाः, पुं, (अन्त्यते बध्यतेऽनेन, अदि + करणे
उण्, ततः स्वार्थे कन्) । हस्तिपादवन्धन-
लौहनिगडः । तत्पर्यायः । निगडः २ । इत्यमरः ॥ पादालङ्कार-
विशेषः । तत्पर्यायः । पादकटकः २ । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

अन्दूः, स्त्री, (अन्त्यते वध्यतेऽनेन, अदि + उण् ततः
ऊङुत इति स्त्रियां ऊङ् ।) हस्तिपादवन्धन-
लौहनिगडः । आन्दुया इति भाषा । स्त्रीपाद-
भूषणं । मल गुजरी इत्यादि भाषा । इति
भेदिनी ॥ (निगडः । प्रङ्गुला । वन्धनरज्जुः ।
अन्दः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य च । इति
भेदिनी ।)

अन्दूकः, पुं, (अन्दू + स्वार्थे कन्, एषोदरादित्वात्
पक्षे केहण इति ऋखाभावः । स्वार्थिकप्रत्ययाः
प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिक्रामन्ति इति एङ्
मन्यथा अन्दूका इति स्यात् ।) अन्दूः । इत्यमर-
टीकायां खामी ॥ अन्त्यत् क दृक् चये । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (पाणिनिमते तु अन्तदृष्टि

अन्य

अन्य

अन्य

विधाते चुरादि सेट् ।) दृक्क्षयो दृष्टिरहिती-
भावः । तेनाकर्म्मकोऽयं । सत्ताजीवनदर्पभोति-
श्रयनक्रोडानिवासक्षयव्यक्तध्यानभोगतिस्थिति-
जलज्जाप्रमादोदये । मोहे खोटनवेगयुद्धदहन-
व्यातिक्षरोन्मादके शुद्धिस्वेदपलायनभ्रमगमे-
शान्तौ भूतौ मज्जने ॥ दृप्तौ जागरणोषवक्रगम-
नोत्साहे मृतौ संशये स्नानौ मन्दगतौ च नृत्य-
पतने चेष्टाकृधौ रोदने । दृष्टौ हावकृतौ च
सिद्धिविरतौ हर्षोपवेशे बले कम्पोद्भेगनिमेषभङ्ग-
यतनाद्ये धातवोऽकर्म्मकाः ॥ दौर्बल्यादिषु चा-
र्थेषु वर्तमानास्तु धातवः । वाचका भावमात्रस्य
यतस्तस्मादकर्म्मकाः ॥ कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता
ये ते तु धातवः । तद्वद्भावेऽकर्म्मकाः स्युस्तद्वत्-
कृत्यां सकर्म्मकाः ॥ इति । अन्ययति अन्याप्रयति
दृष्टः । इति दुर्गादासः ॥

अन्यं, स्त्री, (अन्य + अच् ।) अन्यकारः ।
("दीदग्नेये तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा" ।
इति उत्तरचरिते ।) जलं । इति मेदिनी ।

अन्यः, त्रि, (अन्य + अच् ।) चक्षुर्दृश्यहीनः । आन्या
आंध्रता इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । अ-
दृक् २ । इत्यमरः । ("दृष्टोऽन्यः पतिरेष मच्चक-
रातः" । इति साहित्यदर्पणे ।
"अन्यो मत्स्यानिवाशाति स नरः कण्टकैः सह ।
यो भाषतेऽर्थवैकल्यमप्रत्यक्षं सभाङ्गतः" ।
इति मनुः ।)

अन्यः, [स्] स्त्री, (अन्य + असुन् ।) अन्नं । इत्य-
मरः ॥

अन्यकः, पुं, (अन्य + कृष्ण् ।) देशभेदः । इति
शब्दरत्नावली ॥ नृपभेदः ।
("सुदंष्ट्रं च सुचारं च कृष्णमित्यन्यकास्त्रयः" ।
इति हरिवंशे ।) असुरभेदः । इति महाभारतं ॥
("स ब्रजत्यन्यवयस्मादनन्योऽपि हि भारत ।
तमन्यकोऽयं नाम्नेति प्रोचुस्तत्र निवासिनः" ।
इति हरिवंशे ।) सुनिविशेषः । इति याज्ञ-
वल्क्यः ॥ (दृष्टिहीनः । चक्षुर्दृश्यहीनः ।
"अन्यकः कुजकश्चैव राजकन्या च त्रिस्तनी ।
चयोऽप्यन्यायतः सिद्धाः सम्मुखे कर्म्मणि स्थिते" ॥
इति पञ्चतन्त्रे ।)

अन्यकरिपुः, पुं, (अन्यकस्य असुरस्य रिपुः नाशक-
तया शत्रुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) शिवः । इत्यमरः ॥
श्लेषकाव्यादौ अन्यकारनाशकत्वात् सूर्याभि-
चन्द्रेषु च वर्तते ॥

अन्यकारः, पुं, स्त्री, (अन्यमन्यकवत् करोति, अन्य
+ कृ + अण् ।) तेजःसामान्याभावः । आधार
इति भाषा । तत्पर्यायः । ध्वान्तं २ तमिखं ३
तिमिरं ४ तमः ५ । इत्यमरः ॥ ("अथान्यकारं
गिरिगङ्गायां" । इति रघुवंशे ।) भूच्छायं ६ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ महान्यकारे अन्यतमसं ।
७ सर्वव्यापकान्यकारे सन्तमसं । ८ अल्पान्यकारे
अवतमसं ९ । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । भयदृष्टि-
तेजोऽवरोधकारित्वं । तित्त्वत्वं । सर्वव्याधिकर-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

अन्यकासुहृद्, पुं, (अन्यकस्य असुरस्य असुहृत्,
नाशकतया शत्रुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) शिवः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अन्यकूपः, पुं, (अन्यमन्यकारं करोति, अन्य + करो-
त्यर्थे कृष् + पचायच्, तादृशः कूपः ।) सान्य-
कारकूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आंध्रया पात्कुया
इति भाषा ।
("मज्जत्यात्मा भक्तिहीनो महामोहमये भवे ।
अन्यकूपे निरालम्बश्चिद्वरज्जुर्वया घटः" ॥
इति सद्भावे ।)

अन्यतमसं, स्त्री, (अन्ययति, अन्य + अच्, अन्यं
तमः कर्म्मधारयः, समासान्त अच् ।) निविडान्य-
कारं । इत्यमरः ॥
("प्रवृत्तितान्यतमसस्तत्रोदाहरणं रविः" ।
इति शिशुपालवधे ।)

अन्यतामसं, स्त्री, (तम एव तामसं प्रज्ञादित्वात्
स्वार्थे अण् ।) निविडान्यकारं । महान्यकारं ।
इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अन्यतामिसं, स्त्री, (तमिस्त्वैव तामिसं, स्वार्थे अण्,
अन्यं निविडं तामिसं कर्म्मधारयः ।) निविडान्य-
कारमयनरकविशेषः । पञ्चप्रकाराज्ञानान्तर्ग-
ताज्ञानविशेषः । देहनाशे अहमेव मृतोऽस्मीति
बुद्धिः । इति भारतभागवते,—
("एकविंशतिविधनरकान्तर्गतद्वितीयनरकवि-
शेषः" स च निविडान्यकारमयः । "तस्यां धर्म्म-
पत्न्यामन्यतामिसमभ्यध्यायत्" । इति महावीर-
चरिते ।)

अन्यसूषिका, स्त्री, (अन्य दृष्टिविधाते, अन्य + भावे
घञ्, अन्यं दृष्टिविधातं सुषाति तत्त्वेवनेन नाश-
यति, सुष् + ण्वल् एधोदरादित्वात् दीर्घः स्त्रियां
टाप् ।) देवतादृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अन्याहिः, पुं, स्त्री, (अन्यः अहिः सर्पइव ।) मत्स्य-
भेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुंचिया इति ख्यातः ।
अन्यिका, स्त्री, (अन्य + ण्वल् स्त्रियां टाप् ।) द्यूत-
विशेषः । रात्रिः । इति मेदिनी । सर्षपी । इति
हेमचन्द्रः ॥ स्त्रीविशेषः । चक्षुरोगविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥

अन्युः, पुं, (अन्य + उण् ।) कूपः । इत्यमरः ॥

अन्युलः, पुं, (अन्य + उलच् ।) शिरोषट्कः इति
शब्दचन्द्रिका ॥

अन्युः, पुं, (अन्ययति गीतेन मृगान् अन्यवत्
करोति, अन्य + कर्त्तरि रः ।) व्याधः । मृगया-
जीवी । इति कश्चित् संग्रहकारः । (वैदिहिकात्
कारावरस्त्रियां जातो जातिविशेषः, स तु सततं
ग्रामवहिर्वासी मृगयाजीवी च ।
"कारावरनिषादात् तु चर्म्मकारः प्रसूयते ।
वैदिहिकादन्धुमेदौ वहिर्यामप्रतिश्रयौ" ॥
इति मनुः ।)

अन्नं, स्त्री, (अद् + कर्म्मणि क्तः ।) खिन्नतण्डुलं ।
यथा,—
"शस्यं क्षेपगतं प्राजः सतुषं धान्यमुच्यते ।
आमं विषुषमित्युक्तं खिन्नमन्नमुदाहृतं" ॥

इति आहृतत्वधृतवशिवचनं ॥ तत्पर्यायः ।
भक्तं २ अन्यः ३ भिक्षा ४ ओदनं ५ दीदिविः ६ ।
इत्यमरः ॥ भिक्षा ७ । इति तट्टीका ॥ कूरं ८ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अट्टं ९ कसिपुः १० जीवातुः
११ । इति जटाधरः ॥ कूरं १२ आपूपिकं १३
जीवन्तिः १४ प्रसादनं १५ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ * ॥ अस्य गुणाः । बुद्धिशुक्लप्रीतिपुष्टि-
धात्विन्द्रियबलकारित्वं । गुरुत्वं । क्षुधाक्षयरोग-
अमकार्शनाशित्वञ्च ॥ * ॥ नवान्नगुणाः । श्लेष्म-
कारित्वं । स्वादुत्वं । सुस्निग्धत्वं । रुंहणत्वं । गुरु-
त्वञ्च ॥ * ॥ पुराणान्नगुणाः । विरसत्वं । रुक्षत्वं ।
पथ्यत्वं । अभिकारित्वञ्च ॥ * ॥ उष्णान्नगुणाः ।
प्रशंसनीयत्वं । हृद्यत्वं । अभिकारित्वं । वायुश्लेष्म-
नाशित्वं । रक्तपित्तप्रकोपकारित्वञ्च ॥ * ॥ अत्यु-
ष्णान्नगुणाः । बलनाशित्वं ॥ * ॥ शीतशुक्रान्नयो-
गुणाः । दुर्जरत्वं ॥ * ॥ अतिक्षिन्नान्नगुणाः । ग्लानि-
कारित्वं ॥ * ॥ तण्डुलान्वितान्नगुणाः । दुर्जरत्वं ॥ * ॥
जलधौतसद्योऽन्नगुणाः । शीघ्रपाकित्वं । हिमत्वं ।
लघुत्वञ्च ॥ * ॥ रात्रिस्थितजलयुक्तान्नगुणौ । त्रि-
दोषकोपकारित्वं । रुक्षत्वञ्च ॥ * ॥ मृष्टतण्डुलान्न-
गुणौ । लघुत्वं । अभिप्रदीपनत्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ * ॥ धान्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः ।
इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितं ॥ अदनीयद्रव्य-
मात्रं ॥ अन्नसाधनं यथा,—
"सुधौतास्तण्डुलान् स्तीतांस्तोये पच्यगुणे पचेत् ।
तद्भक्तं प्रहृतं चोष्णं विषदं गुणवन्मतं" ॥
तद्गुणाः ।
"भक्तं वज्रिकरं पथ्यं तर्पणं रोजनं लघु ।
अधौतमसुतं शीतं गुर्वृक्षं कफप्रदं" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तद्दानफलं यथा,—
"वारिदन्तृभिर्मायाति सुखमक्षयमन्नदः" ॥
अन्नस्य प्रजापतिर्देवता । अक्षयसुखप्राप्तिः फलं ।
प्रतिग्रहे मुष्टिग्रहणं । इति शुद्धितत्त्वं ॥ अपि, च,
"ब्रह्महत्याघातं पापं अन्नदानात् प्रणश्यति ।
अन्नदः पापकर्म्मोपि पूतः स्वर्गे महीयते" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥ * ॥ अथ प्रजापतिर्देवता-
दानवर्त्तः । तत्र अन्नदानस्तुतिः । ब्रह्मपुराणे ।
"अग्ने प्रतिष्ठिता लोका अन्नमाश्वत्थं परं ।
तस्मादन्नं प्रशंसन्ति सदैव पितृमानवाः ॥
अन्नस्य हि प्रदानेन नरो याति परां गतिं ।
सर्वकामसमायुक्तः प्रेत्य चेहाधिकं शुभं" ॥
तथा,—
"अन्नमूर्जस्त्रलं लोके दत्त्वोर्जस्त्री भवेन्नरः ।
सतां पश्यानमाश्रित्य सर्वपापैः प्रमुच्यते" ॥
महाभारते ।
"अन्नदः पशुमान् पुत्री धनवान् भोगवानपि ।
प्राणवाञ्छापि भवति रूपवाञ्छा तथा नृप" ॥
तथा,—
"अन्नदस्य मनुष्यस्य बलमोजो यशसि च ।
कीर्त्तिश्च वर्द्धते शश्वत्विषु लोकेषु पाण्डव" ॥
आग्नेयपुराणे । अन्नस्तुत्यनन्तरं ।
"तस्मादन्नं सदा देहि अक्षया नृपसत्तम ।

ब्रह्महत्यादिकं पापं अन्नदस्य प्रणश्यति” ॥

तथा,—

“अन्नदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।

पुण्यं यश्चक्षमायुष्यं नलपुष्टिविवर्द्धनं ॥

सर्वमन्नस्य दानेन भवतीति विनिश्चयः ।

महाकाश्चनचित्राणि सेवितान्यपुरोगयैः ॥

अन्नदस्योपतिष्ठन्ति विमानानि सुरालये ।

भक्ष्यभोज्यमयाः शैला दिव्यरूपाद्यलङ्कृताः ॥

हृष्टपुष्टजना नित्यमुपतिष्ठन्ति चारतः ।

हृष्ट्यश्वरथयानैश्च क्रीडमानाश्च ते नराः” ॥

पद्मपुराणे ।

“आपर्वतनदी वापी पृथिवी सर्वकामदा ।

विधिना तेन सा दत्ता योऽन्नं ददाति सर्वदा ।

क्षुधिते यः प्रयच्छेत् अन्नं अद्वातमन्वितः ।

ब्रह्मणो भवने स वै ब्रह्मणा सह मोदते ॥

चान्द्रवाख्यलोकाश्च यान्याः कौवेरकास्तथा ।

गोलोको ब्रह्मलोकश्च सर्वे चान्ने प्रतिष्ठिताः ॥

ददत् कन्यामलङ्कृत्य हृष्ट्यश्वश्च महाधनं ।

अन्नदानस्य चैतानि कलां नार्हन्ति षोडशी” ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“यावतो ग्रसते ग्रासान् विद्वान् विप्रः सुसंस्कृतः ।

अन्नप्रदस्य तावन्तः क्रतवः परिकीर्त्तिताः” ॥ * ॥

अथान्नदानधर्माः । यमः ।

“आदरेण च भक्त्या च यदन्नमुपदीयते ।

तत् प्रीक्षयति पात्राणि माभूतं मानवर्जितं ॥

दुर्लभस्तु मुदा दाता मुदा भोक्ता च दुर्लभः ।

मुदा दाता च भोक्ता च तावभौ स्वर्गगामिनौ ॥

योऽन्नं बद्धमत्तं युक्ते यश्चान्नं नावमन्यते ।

यश्चान्नं प्रीतितो दद्यात् तस्यान्नमुपतिष्ठते ॥

प्रीतितोऽन्नश्च यो दद्यात् गृह्णीयात् योऽभिपूज्य च ।

प्रीतितोऽक्षयमश्नाति पूजितः स्वर्गमश्नुते ॥

यो दद्याद्विप्रियेणान्नं यश्चान्नं नाभिनन्दति ।

तावभौ नरके भूभौ वसेतां शरदां शतं” ॥ * ॥

अथान्नदानविशेषफलविशेषपरिभाषा ।

कूर्मपुराणे ।

“गृहस्थायान्नदानेन फलं नाप्नोति मानवः ।

आममेवास्य दातव्यं दत्त्वाप्नोति परां गतिं” ॥

अन्नदानेन पक्वान्नदानेन फलं नाप्नोति ।

इति गृहस्थायामन्नदानेन यादृशं फलं तादृशं

पक्वान्नदानेन नाप्नोतीत्यर्थः । गृहस्थस्यामन्नदाने

सति तस्य पञ्चयज्ञनिष्पत्तेः ॥ * ॥

अथ सामान्यान्नदानं नन्दिपुराणे ।

“अन्नाद्भूतानि जातानि देवा ह्यन्नाद्यकाङ्क्षिणः ।

न तस्य पात्रादिविधिर्विना आढं प्रकीर्त्तितः” ॥

तथा,—

“अपि कीटपतङ्गानां शुनां चाण्डालयोगिनां ।

दत्त्वान्नं लोकमाप्नोति प्राजापत्यं समासतः ॥

बान्धवेष्वोतिथिष्वोऽन्नं पुत्रेष्वोऽन्नं प्रयच्छतः ।

दीनान्धप्रणानाश्च स्वर्गः स्यादन्नदायिनां ॥

यासमाचं नरो दत्त्वा अन्नानामन्नमृदुष्वे ।

स्वर्गे वसेत् समानान्तु शतं भोगैर्मनोरमैः ॥

यासे ग्रासे फलं ह्येतद्विधिवत् परिकीर्त्तितं ।

एतदेवायने प्रोक्तं दिगुणं पुण्यगौरवं ॥

अन्नं विना कृष्णजस्य दत्त्वान्नं देशकालतः ।

फलं पञ्चगुणं प्रोक्तं सर्वभावसमन्वित” ॥

सर्वभावसमन्वित इति सम्योचनं । अन्नं यज-

मानः प्राणिमात्रेभ्यो गृहीतोदपूर्वतामपात्रः

उदङ्मुखः सङ्कल्प्य यथेष्टकालावधि अन्नं दद्यात् ।

तद्दयथा । ॐ नन्दिपुराणोक्तप्राणिमात्रान्नदान-

फलप्राप्तिकामोऽहं प्राणिभ्योऽन्नं दास्ये । तद्वधि

यथासम्भवं प्राणिमात्रेभ्यः स्वयहे अन्यत्र वा

भक्तशालां कृत्वा अविच्छिन्नमन्नं देयं । अतएव

धार्मिकास्तान्मपटुविलिखितां भूमिं समुपकल्प्य

आचन्द्रार्कस्यायिनीं भक्तशालां ददाति ॥ * ॥

वायुपुराणे ।

“क्षिप्रमव्युष्णमक्षिप्तं दद्यादन्नं बुभुक्षिते ।

सव्यञ्जनं सदा क्षिप्तं भक्ष्यं सत्कृत्य यत्नतः” ॥

क्षिप्रमतिथिप्राप्त्यनन्तरमेव । अक्षिप्तमनुपहतं ।

भक्ष्यमप्रतिषिद्धं ।

“तरुणादित्यसङ्गाणं विमानं हंसवाहनं ।

अन्नदो लभते तिस्रः कल्पकोटीस्तथैव च ॥

अन्नदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।

अन्नाद्भूतानि जायन्ते जीवन्ति च न संशयः ॥

जीवदानात् परं दानं न किञ्चिदपि विद्यते ।

अन्नाजीवति जैलोक्यं जैलोक्येह तत्फलं” ॥

बुभुक्षितेभ्योऽन्नं पूर्ववत् संकल्प्य दद्यात् ।

ॐ वायुपुराणोक्तान्नदानफलप्राप्तिकामोऽहं बुभु-

क्षितेभ्यः सव्यञ्जनं क्षिप्तमन्नं दास्ये । एवं सङ्कल्प्य

बुभुक्षितानन्वित्य तेभ्यो यथोक्तमन्नं दद्यात् ॥ * ॥

महाभारते ।

“आन्ताय क्षुधितायां यः प्रयच्छति भूमिप ।

स्वायम्भवं महत् स्थानं स गच्छति नराधिप” ॥

आन्ताय क्षुधितायां पूर्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् ।

ॐ स्वायम्भुवस्थानप्राप्तिकामोऽहं आन्ताय क्षुधि-

तायां दास्ये । इति सङ्कल्प्य यथाकाले आन्नं

क्षुधितमनुसन्धायान्नं तस्मै दद्यात् ॥ * ॥ तथा,—

“सङ्ग्रो ददाति यश्चान्नं सदैकाग्रमना नरः ।

न स दुर्गाण्यवाप्नोति ह्येवमाह पराशरः” ॥

अभीष्टसमये सद्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रेभ्योऽन्नं

पूर्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ महाभारतोक्तस-

ङ्ग्रोचरान्नदानफलप्राप्तिकामोऽहं सङ्ग्रोऽन्नं दास्ये ।

ततः प्रभृति अभिमतकाले सङ्ग्रो ब्राह्मणादि-

भ्योऽन्नं दद्यात् ॥ * ॥ तथा,—

“यो दद्यादपरिक्षिप्तमन्नमध्वनि वर्त्तते ।

आन्तायादृष्टपूर्व्याय तस्य पुण्यफलं महत्” ॥

अपरिक्षिप्तमनुपहतं । यथोक्तप्राणिनेऽन्नं पूर्व-

वत् सङ्कल्पयेत् । ॐ महापुण्यफलप्राप्तिकामोऽहं

आन्तायाध्वगाय अदृष्टपूर्व्यायां दास्ये । इति

सङ्कल्प्य यथाकालमध्वगमन्विष्य यथोक्तमन्नं तस्मै

दद्यात् । अत्राध्वनि वर्त्तते इति श्रुतिर्द्दिष्टात्

पथि गच्छते पथिकाय वर्त्तन्ति कुटौ कृत्वा तस्मै

चान्नं दद्यात् ॥ * ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ।

“गृहस्थान् मानवो दत्त्वा गृहस्थार्थिनि काङ्क्षितं ।

अक्षयं फलमाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति” ॥

गृहं संस्कृतं । सव्यञ्जनमन्नं पूर्ववत् सङ्कल्प्य तद-

र्थिभ्यो दद्यात् । विष्णुधर्मोत्तरोक्तगृहस्थार्थिनि काङ्क्षि-

गोचरगृहस्थान्नदानफलप्राप्तिकामोऽहं यथाशक्ति

गृहस्थार्थिभ्यो गृहमन्नं दास्ये । इति सङ्कल्प्य

गृहस्थार्थिनोऽनुसन्धाय तेभ्यो यथाशक्ति गृहस्थान्नं

दद्यात् ॥ * ॥ तथान्नदानप्रकरणे ।

“सहस्रपरिवेशस्तु नरकान्तु न गच्छति ।

विमानेनार्कवर्णेन स्वर्गलोके महीयते” ॥

सहस्रपरिवेशः सहस्राय मनुष्येभ्योऽन्नप्रदः ॥ यथा-

सम्भवं सहस्राय मनुष्येभ्यो नित्यमन्नं पूर्ववत्

सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ विष्णुधर्मोत्तरोक्तसहस्र-

परिवेशनफलप्राप्तिकामोऽहं यथासम्भवं सहस्राय

मनुष्येभ्यो अन्ननादिसहितमन्नं दास्ये । इति

सङ्कल्प्य यथाशक्ति नानादिनैः सहस्रं मनुष्यान्

भोजयेत् । देवलः ।

“कृत्वापि पातकं कर्म यो दद्यादन्नमीप्सितं ।

ब्राह्मणानां विशेषेण स निहन्त्यात्मनस्तमः” ॥

विशेषेण इत्यभिधानात् अत्राह्मणेऽपि फलमेतद्-

भवत्येव । एवञ्च सामान्येनान्नदानमिदं । ईप्सित-

मित्यर्थिनं स्पृष्ट्वा यथायथमभिमतमन्नमुत्पाद्य

तेभ्यः पूर्ववत् सङ्कल्प्य दद्यात् । ॐ ब्राह्मणप्रमुख-

नानावर्ग्य आत्मीयतमः क्षयकामोऽहं यथासम्भवं

ईप्सितमन्नं दास्ये । ततः प्रभृति यथायथमुप-

स्थितेभ्य ईप्सितमन्नं दद्यात् । इत्यादि वृत्तान्त्येन-

कृतदानसागरे अन्नदानावर्त्तः ॥

अन्नः, ण, (अनित्येन अन्न + नन्, अद्यते इति
अद् + क्तः वा।) सूर्यः । इति सिद्धान्तकौ-
मुदी ॥

अन्नः, चि, (अनित्येन अन्न + नन् ।) सुक्तः ।

खादितः । इति मेदिनी ॥

अन्नकोष्ठकः, ण, (कोष्ठमिव, कोष्ठ + कन् अन्नस्य

तण्डुलादेः कोष्ठकः रक्षणस्थानं ।) तण्डुलादि-

रक्षणस्थानं । इति हेमचन्द्रः ॥ गोला कश्च

इत्यादि भाषा ।

अन्नगन्धिः, ण, (अन्नस्येव अपकृतया गन्धोयस्य

सः । उपमानाच्च इति पाणिनिस्त्वजेण इच्

समासान्तः ।) उदरामयरोगः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

अन्नपूर्णा, स्त्री, (अन्नं पूर्णं यस्याः सा राजदन्ता-

दित्वात् परनिपातः ।) खनामख्यातदेवीविशेषः ।

तन्मन्त्रादि यथा,—

“माया हृद्भगवत्यन्ते माहेश्वरिपदं ततः ।

अन्नपूर्णं ठयुगलं मनुः सप्तदशाक्षरः” ॥

कल्पे च ।

“प्रणवाद्या यदा देवी तदा सप्तदशाक्षरी ।

अन्नप्रदा मोक्षदा च सदा विभवदायिनी ॥

मायाद्या च यदा देवी तदा सा सकलेश्वरा ।

श्रीवीजाद्यावदा देवी तदा सुखविवर्द्धिनी ॥

वाग्मीजाद्या यदा विद्या वागीश्वरप्रदायिनी ।

कामाद्या च यदा विद्या सर्वकामप्रदायिनी ॥

तारमायादिका विद्या भोगमोक्षैकदायिनी ।

माया श्रीयुग्मवीजाद्या सदा विभवदायिनी ॥

अन्न

श्रीमाया युग्मबीजाद्या सर्वसम्पत्तिपूरणी” ॥ * ॥
यथा पूजा प्रातःकृतादिपीठन्यासान्तं विधाय
हृत्पद्मस्य केशरेषु मध्येषु च भुवनेश्वरीपीठ-
मन्त्रान्तं पीठशक्तीन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् ।
यथा शिरसि ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखे पङ्क्ति-
च्छन्दसे नमः । हृदि अन्नपूर्णाये देवतायै नमः ।
तत्रैव ।

“एतेषां मन्त्रराश्यां ऋषिब्रह्मा उदाहृतः ।
पङ्क्तिः छन्दः समाख्यातं देवता चान्नपूर्णाया” ॥
ततः कराङ्गन्यासौ । ॐ अङ्गुष्ठान्ध्यां नमः । ॐ
हृदयाय नमः । इत्यादि सर्वत्र मायाबीजेन
कुर्यात् । तथा च निबन्धे ।
अङ्गानि मायया कुर्यात् ततो देवीं विचिन्तयेत् ।
कल्पे च ।

“यद्बीजाद्या भवेद्विद्या तद्बीजेनाङ्गकल्पना” ॥ * ॥
ततो ध्यानं ।

“रक्तां विचित्रवस्त्रां नवचन्द्रचूडा-
मन्त्रप्रदाननिरतां स्तनभारगम्भां ।

दृढान्तमिन्दुसकलाभरणां विलोक्य
हृष्टां भजे भगवतीं भवदुःखहन्त्रीं” ॥

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्वापनं कुर्यात् ।
ततः सामान्योक्तपीठपूजां विधाय भुवनेश्वरी-
मन्त्रोक्तजयादिपीठमन्त्रान्तं पीठपूजां विधाय पुन-
र्यात्वा आवाहनादिपञ्चगव्याङ्गलिदानपर्यन्तं वि-
धाय आवरणपूजाभारभेत । यथा केशरेष्वभि-
कोणे ॐ हृदयाय नमः । नेत्रे तं ॐ शिरसे
स्वाहा । वायव्ये ॐ शिखायै वषट् । शेषान्यां
ॐ कवचाय ह्रीं । मध्ये नेत्रत्रयाय वौषट् । जतु-
र्दिक्षु ॐ अस्त्राय फट् । अष्टदलेषु पूर्वदिक्षु
ब्राह्मणे माहेश्वर्ये कौमार्ये वैष्णवे वाराह्ये इन्द्रायै
चासुरायै महालक्ष्मणे प्रणवादिनमोऽन्तेन पूज-
येत् । तत्रैव ।

“दलेषु पूजयेदेता ब्राह्मणाद्याः क्रमशः सुधीः” ।
श्रुद्रस्य प्रणवस्तुर्दशस्वरो विन्दुयुक्तः ॥ कालिका-
पुराणे मन्त्रस्य सेतुकरणे उक्तत्वात् । तत इन्द्रा-
दीन् वज्रादींश्च पूजयित्वा धूपादि विसर्ज्जान्तं
कर्म समापयेत् ॥ * ॥ अस्य पुरश्चरणजपः षोड-
शसहस्रसङ्ख्याः । तथा च ।

“यथाविधि जपेन्मन्त्रं वसुयुग्मसहस्रकं ।
साज्येनाग्नेन जुहुयात्तदंशं शमन्तरं” ॥
अयं मन्त्रः प्रणवादिरष्टादशाक्षरः । मायादिः
श्रीबीजादिश्च । तथा मायां विना प्रणवादिः
कामादिः श्रीबीजादिः वाग्भवादिश्च सप्तदशा-
क्षरः । कवचे तथा प्रतिपादनात् । विशेषस्तु
यद्यद्बीजादिको मन्त्रस्तेनैवाङ्गप्रकल्पना ॥ * ॥

अयान्नपूर्णास्तोत्रं ।

“नमः कल्याणदे देवि नमः शङ्करवक्त्रभे ।
नमो भक्तप्रिये देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
नमो मायाग्रहीताङ्गि नमः शङ्करवक्त्रभे ।
माहेश्वरि नमस्तुभ्यमन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
महामाये शिवधर्मपत्नीरूपे हरप्रिये ।
वाङ्मोहादि सुरेशानि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥

अन्न

उद्यद्भागुसहस्राभे नयनत्रयभूषिते ।
चन्द्रचूडे महादेवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
विचित्रवस्त्रे देवि अन्नदानरतेऽनघे ।
शिवव्यक्ततामोदे अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
साधकाभीष्टदे देवि भवदुःखविनाशिनि ।
कुचभारगते देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
षट्कोणपद्ममध्यस्थे षडङ्गयवतीमये ।
ब्रह्माण्यादिस्वरूपे च अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
देवि चन्द्रकलापीडे सर्वसाम्राज्यदायिनि ।
सर्वानन्दकरे देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
इन्द्राद्यक्षितपादाब्जे रुद्रादिरूपधारिणि ।
सर्वसम्पत्त्यदे देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
पूजाकाले पठेद्यस्तु स्तोत्रमेतत् समाहितः ।
तस्य गेहे स्थिरा लक्ष्मीर्जायते नात्र संशयः ॥
प्रातःकाले पठेद्यस्तु मन्त्रजापपुरःसरं ।
तस्य चान्नसमृद्धिः स्याद्वर्द्धमाना दिने दिने ॥
यस्मै कस्मै न दातव्यं न प्रकाशं कदाचन ।
प्रकाशात् कार्यहानिः स्यात्तत्साद्यत्वेन गोपयेत्” ॥
इत्यन्नपूर्णास्तोत्रं समाप्तं ॥ * ॥

अथ अन्नपूर्णाकवचं ॥

“कथिताश्चान्नपूर्णाया या या विद्याः सुदुर्लभाः ।
क्षपया कथिताः सर्वा श्रुताश्चाधिगता मया ॥
साभ्यतं श्रोतुमिच्छामि कवचं यत् पुरोदितं ।
त्रैलोक्यरक्षणं नाम कवचं मन्त्रविग्रहं” ॥

इत्थर उवाच ।

“भूय पाठ्यति वक्ष्यामि सावधानावधारय ।
त्रैलोक्यरक्षणं नाम कवचं ब्रह्मरूपकं ॥
ब्रह्मविद्यास्वरूपं च महादेश्वर्यदायकं ।
पाठनाद्वारणान्मर्त्यलोकैश्चैव भयं भागवत् ॥
त्रैलोक्यरक्षणस्यास्य कवचस्य ऋषिः शिवः ।
छन्दो विशाङ्गपूर्णा देवता सर्वसिद्धिदा ॥
धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।
ॐ नमो भगवन्ते माहेश्वरिपदं ततः ।
अन्नपूर्णे ततः स्वाहा चैषा सप्तदशाक्षरी ॥
पातु मामन्नपूर्णा सा या स्थावा भुवनत्रये ।
विमाया प्रणवाद्यैषा तथा सप्तदशाक्षरी ॥
पातुन्नपूर्णा सर्वार्थं रत्नकुम्भाप्रपाचदा ।
श्रीबीजाद्या तथा चैषा विरन्ध्याया तथा सुखं ॥
प्रणवाद्या भवौ पातु कण्ठं वाग्बीजपूर्विका ।
कामबीजादिका चैषा हृदयन्तु महेश्वरी ॥
तारं श्रीं ॐ नमोऽन्ते च भगवति पदं ततः ।
माहेश्वरि पदं चान्नपूर्णे स्वाहेति पातु मे ॥
नाभिमेकोनविंशत्यां पागान्माहेश्वरी सदा ।
तारं माया रमा कामः षोडशार्णास्ततः परं ॥
शिरःस्था सर्वदा पातु विंशत्यर्णात्मिका च या ।
करौ पादौ सदा पातु रमा कामोद्भवस्तथा ॥
ध्वजश्च सर्वदा पातु विंशत्यर्णात्मिका च या ।
अन्नपूर्णा महाविद्या ॐ पातु भुवनेश्वरी ॥
शिरः श्रीं ॐ तथा लीङ्गं त्रिपुटा पातु मे गुदं ।
षड्दीर्घभाजा बीजेन षडङ्गानि पुनन्तु मां ॥
इन्द्रो मां पातु पूर्वे च वज्रकोणेऽनलोऽवतु ।
यमो मां दक्षिणे पातु नेत्रेभ्यां निर्वर्तितश्च मां ॥

अन्न

पश्चिमे वरुणाः पातु वायव्यां पवनोऽवतु ।
कुवेरश्चोत्तरे पातु मामैशान्यां शिवोऽवतु ॥
ऊर्ध्वाधः सततं पातु ब्रह्मानन्तो यथाक्रमात् ।
वज्राद्याश्चायुधाः पातु दशदिक्षु यथाक्रमात् ॥
इति ते कथितं पुण्यं त्रैलोक्यरक्षणं परं ।
यद्भुत्वा पठनादेवाः सर्वैश्वर्यमवाप्नुयुः ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च कवचं धारणादयतः ।
रुद्रजल्यवति हन्येव कल्पे कल्पे पृथक् पृथक् ॥
पुष्पाङ्गल्ययुक्तं देवैः मूलेनैव पठेत्ततः ।
युगायुतछतायास्तु पूजायाः फलमाप्नुयात् ॥
प्रीतिमन्योन्यतः कृत्वा कमला निश्चला गृहे ।
वागी वज्रो वसेत्तस्य सत्यं सत्यं न संशयः ॥
अष्टोत्तरशतं चास्य पुरश्चर्याविधिः स्मृतः ।
भूर्जे विलिख्य गुलिकां खर्गस्यां धारयेद्यदि ॥
कण्ठे वा दक्षिणे वाहौ सोऽपि सर्वतपोमयः ।
ब्रह्मास्त्रादीनि शस्त्राणि तद्भ्रात्रं प्राप्य पार्श्वति ।
मात्स्यानि कुसुमान्येव भवन्त्येव न संशयः ॥
इति भैरवतन्त्रे भैरवभैरवीसंवादे अन्नपूर्णाकवचं
समाप्तं । इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ तस्याः स्तुत्यन्तरं
यथा । ॐ नमोऽन्नपूर्णायै ।

“ॐ नित्यानन्दकरी वराभयकरी सौन्दर्यरत्नाकरी
निर्धूताखिलघोरपावनकरी प्रयत्नमाहेश्वरी ।
प्रलयाचलवन्धनपावनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिदां देहि क्षपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥१॥
नानारत्नविचित्रभूषणकरी हेमाम्बराङ्गश्वरी
सुक्ताहारविलम्बमानविलसदक्षौजकुम्भान्तरी ।
काशीरागुस्वाक्षिताङ्गसुचरी काशीपुराधीश्वरी ।
भिदां देहि क्षपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥२॥
योगानन्दकरी रिपुक्षयकरी धर्म्मैकनिष्ठाकरी
चन्द्रार्कानलभासमानलहरी त्रैलोक्यरक्षाकरी ।
सर्वैश्वर्यकरी तपःफलकरी काशीपुराधीश्वरी
भिदां देहि क्षपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥३॥
कैलासाचलकन्दरालयकरी गौरी उमा शङ्करौ
कौमारी निगमार्थगोचरकरी ॐ कारवीजाक्षरी ।
मोक्षद्वारकवाटपाटनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिदां देहि क्षपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥४॥
दृश्यादृश्यविभूतिभावनकरी ब्रह्माण्डभाण्डोदरी
लीलागाटकसूत्रमेदनकरी विज्ञानदीपाङ्करी ।
विश्वाधीशमनःप्रमोदनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिदां देहि क्षपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥५॥
गुर्वी सर्वजनेश्वरी जयकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी
नारीनीलसमानकुन्तलधरी नित्यानन्दानेश्वरी ।
सर्वानन्दकरी सदा शिवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिदां देहि क्षपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥६॥
आदिदान्तसमस्तवर्णनकरी चन्द्रप्रभा भास्करौ
काशीरात्रिपुरेश्वरी त्रिलहरी नित्याङ्करी शर्वरी ।
कामाकाङ्क्षकरी महोत्सवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिदां देहि क्षपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥७॥
चन्द्रार्कानलकोटिपूर्ववदना बालार्कवर्णेश्वरी
चन्द्रार्कानलसमानकुण्डलधरी चन्द्रार्कविम्बाधरी ।
मालापुस्तकपाशकाङ्क्षधरी काशीपुराधीश्वरी
भिदां देहि क्षपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेऽश्वरी ॥८॥

अन्न

दर्वापाकसुवर्णरत्नघटिका दत्ते करे संस्थिता
वामे चारुपयोधरो रसमरी सौभाग्यमाहेश्वरी ।
भक्ताभीष्टकरी फलप्रदकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेस्वरी ॥६॥
सर्वत्राणकरी महाभयहरी माता कृपासागरी
दाक्षानन्दकरी निरामयकरी विश्वेश्वरी श्रीधरी ।
साक्षान्मोक्षकरी सदाशिवकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेस्वरी ॥७॥
अन्नपूर्णे सदा पूर्णे शङ्करप्राणवस्तुभे ।
ज्ञानवैराग्यसिद्धयर्थं भिक्षां देहि नमोऽस्तु ते ॥११॥
इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितमन्नपूर्णास्तोत्रं स-
माप्तं ॥ क्वचित् पुस्तके शङ्कराचार्यस्थाने वेदव्यास
इति पाठः ॥

अन्नप्राशनं, स्त्री, (अन्नस्य प्राशनं भोजनं यस्मिन्
तत् । अन्न + प्र + अश् + भावे ल्युट् ।) षष्ठे
मासि अष्टमे वा बालकस्य पञ्चमे मासि सप्तमे
वा बालिकायाः प्रथमान्नभक्षणरूपसंस्कारः । इति
स्मृतिः ॥ तस्य क्रमः । शोभनदिने कृतस्नानः कृत-
वृद्धिआहुः पिता शुचिनामानमग्निं संस्थाप्य
विष्णुपूजापान्तां कुशखिकां समाप्य प्रकृत-
कर्म्मभारम्भे प्रादेशप्रमाणां घृताक्षां समिधं तूष्णी-
मग्नौ जुत्वा महाव्याहृतिहोमं कुर्यात् । ततः
आज्येन तत्तन्मन्त्रैः पञ्चाहुतीर्जुह्यात् । ततः
पञ्चप्राणानां होमः । ततो महाव्याहृतिहोमं
जुत्वा प्रादेशप्रमाणां घृताक्षां समिधं तूष्णीमग्नौ
जुत्वा प्रकृतं कर्म्म समाप्य उदीचीं प्राच्यायन-
होमादिवामदेवगानान्तं कर्म्म निर्वर्त्य मन्त्रेण
कुमारस्य मुखे अन्नं दद्यात् । ततः कर्म्मकार-
यिद्वान्नायक्याय दक्षिणां दद्यात् । इति भवदेव-
भट्टः ॥ तस्य विहितदिनादि यथा,—
“ततोऽन्नप्राशनं षष्ठे मासि कार्यं यथाविधि ।
अष्टमे वाथ कर्त्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गलं कुले” ॥
षष्ठ इति मुख्यः कल्पः प्रागुक्तन्यायात् । कृत्य-
चिन्तामणौ ।
“अन्नस्य प्राशनं कार्यं मासि षष्ठेऽष्टमे बुधैः ।
स्त्रीणान्तु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ मुनिः ॥
दादशीसप्तमीनन्दारिक्तासु पञ्चपर्वसु ।
बलमायुर्यशो हन्यात् शिशूनामन्नभक्षणं” ॥
भुजबलभीमे ।
“षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा तिथौ
सौम्यादित्यसितेन्दुजीवदिवसे प्रक्षेपे च कृष्णेतरे ।
प्राजेशादिति पौष्णवैष्णवयुगैर्हस्तादिषट्कोत्तरै-
राग्नेयापतिपिच्यभैश्च नितरामन्नादिभक्षं शुभं” ॥
युगैरिति प्राजेशादौ प्रत्येकं सम्बध्यते । तथा-
त्रापि तिथ्यादिविद्वन्मन्त्रं विवर्जयेत् ।
“वृषद्वन्द्वधनुर्मीनकन्यालभेऽन्नभक्षणं ।
त्रिकोणाष्टकयूकान्ययहा यदक्षधाफलं ॥
दुष्टः शशधरो जघ्नात् षष्ठाष्टस्योऽन्नभक्षणे” ।
मार्कण्डेयः ।
“देवता पुरतस्तस्य पितुरङ्गतस्य च ।
अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ॥
मध्वाव्यकनकोपेतं प्राशयेत् पायसं ततः ।

अन्य

कृतप्राशनसुवर्णे मातुर्बालन्तु तं न्यसेत् ॥
देवाग्रतोऽथ विन्यस्य शिल्पभागानि सर्वशः ।
शास्त्राणि चैव शास्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणं ॥
प्रथमं यत् स्पृशेद्बालः शिल्पभागं स्वयं तथा ।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति” ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥
अन्नमयकोषः, पुं, (अन्नस्य विकारः अन्न + विका-
रार्थे मयट् । “आनन्दमयोऽभ्यासादिति” भारी-
रकसूत्रे भाष्यकारेणोक्तम् ।) स्थूलगरीरं । इति
वेदान्तसारः ॥
अन्नमलं, स्त्री, (अन्नस्य मलं षष्ठीतत्पुरुषः ।) मद्यं ।
यथा,—
“सुरा वै मलमन्नां पुरीषं मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्” ॥
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
अन्नविकारः, पुं, (अन्नस्य विकारः षष्ठीतत्पुरुषः ।)
शुक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अन्नकृतशोणित-
मांसादिपरिणामजश्चरमधातुः । रेतः ।)
अन्नादः, पुं, (अन्नमन्ति सुङ्गे अन्न + अद् + अण् ।
विष्णुरन्नमन्नखादकश्च जगदभिन्नतया, तथाहि
श्रुतौ “सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय-
मित्युपपन्नं तदैक्षत ब्रह्म स्यां प्रजायेय इत्यादि
शङ्करभाष्ये । “यच्चान्तकृत् यच्चगृह्यमन्नमन्नाद
एव च” ।)
विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥
अन्नभोक्तृरिति चि ॥ (पराश्रमभोजनकारी ।)
अन्यः, त्रि, (अन् + बाङ्ल्यात् यः ।) असदृशः ।
इति मेदिनी ॥ परः ।
“चातकतापशरण्या जलधरभिन्नो भवे भवेत्को-
ऽन्यः” । इति नीतिमाला ।
“सोऽयमन्येन वेगादुद्दामेन
द्विरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः” ।
इति उत्तरचरिते ।) तत्पर्यायः । भिन्नः । २ अन्य-
तरः । ३ एकः । ४ त्वः । ५ इतरः । ६ इत्यमरः ॥
विलक्षणाः । ७ । इति जटाधरः ॥ एकतरः ८ ।
नोमः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
अन्यत्, व्य, (अन् + बाङ्ल्यात् यत्) इतरं । भिन्नं ।
यथा देवदत्त आयातोऽन्यदयदत्तः ।
“अन्यदेवास्य गाम्भीर्यमन्यद्वैर्यं महीयते” ।
इत्यादौ तु स्त्रीविलिङ्गप्रथमैकवचनान्तान्यशब्द-
स्त्रीकारेणाप्युपपत्तिरिति बोध्यं ।
अन्यतः, [त्] व्य, (अन्य + “सर्वविभक्तिभ्यस्तसि-
लिति” तसिन् ।) अन्यत्र । अन्यस्मात् । यथा—
“एकतो हि धिगभूमगुणज्ञा-
मन्यतः कथमदःप्रतिलम्भः” । इति नैषधं ॥
अन्यतमः, त्रि, (अन्य + उतमच् ।) भिन्नतमः ।
ब्रह्मणां मध्ये निर्द्धारितैकः । इति व्याकरणं ॥
अनेकेर मध्ये एक इति भाषा ।
“एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमन्तं वदेत् ।
आसां महर्षिचर्याणां त्यक्तान्यतमया तनुम्” ॥
इति मनुः ।) न्यायमते अनेकभेदावच्छिन्नप्रति-
योगिताकभेदः ॥

अन्य

अन्यतरः, त्रि, (अन्य + उतरच् ।) अन्यः । इत्यमरः ॥
भिन्नतरः । दयोर्मध्ये निर्द्धारितैकः । इति व्याक-
रणं ॥ दुयेर मध्ये एक इति भाषा ।
“अधर्मेण च यः प्राह यस्माधर्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं बाधिगच्छति” ॥
इति मनुः ।) न्यायमते दयावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कभेदः ॥
अन्यतरेद्युः, [स्] व्य, (अन्यतरस्मिन् दिवसे निषा-
तनात् एद्युसादेशः ।) अन्यतरदिने । दिनद्ययथो-
रेकतरदिने । इत्यमरः ॥
अन्यत्र, व्य, (अन्यस्मिन् + अन्य + चल् ।) वर्जनं ।
विना । यथा,—
“अन्यत्र निधनात् पत्युः पत्नी केशान्न वापयेद्” ।
इति प्राचीनाः । पत्युर्निधनादन्यत्र पतिमरणं
विनेत्यर्थः । स्थानान्तरं । यथा ।
“अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं
कुरुध्वमन्त्रास्मि करोमि सख्यः” ।
इति काव्यप्रकाशः । (कार्यान्तरे । क्रियान्तरे ।
“मधुपर्कं च यज्ञे च पितृदेवतकर्म्मणि ।
अत्रैव पशवो हिंसा नान्यचेत्यब्रवीन्मनुः” ॥
इति मनुः ।
विषयान्तरे । शास्त्रान्तरे ।
“योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते अमं ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाप्नु गच्छति सान्धवः” ॥
इति मनुः ।)
अन्यथा, व्य, (अन्येन प्रकारेण अन्य + प्रकारार्थे
थाल् ।) परार्थः । मिथ्या । इति मेदिनी ॥ दुष्टं ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अन्यप्रकारं । इति व्याक-
रणं ॥
“संभावो नोपदेशेन शक्यते कर्त्तुमन्यथा” ।
इति पञ्चतन्त्रं । अन्यायेन । शास्त्रविरोधेन । अय-
थायथम् ।
“अमात्याः प्राङ्निवाको वा यत्कुर्वन्तः कार्यमन्यथा ।
तत् स्वयं नृपतिः कुर्यात् तान् सहस्रं दण्डयेत्” ॥
इति मनुः ।)
अन्यथासिद्धिः, स्त्री, (अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः ।)
कार्याव्यवहितपूर्ववर्त्तिव सति कार्यानुत्पादकत्वं ।
सा पञ्चविधा । यथा । यत्कार्यं प्रति कारणस्य
पूर्ववर्त्तिता येन रूपेण गृह्यते तत्कार्यं प्रति
तद्रूपमन्यथासिद्धिः । यथा घटं प्रति दण्डत्वं ॥ १ ॥
यस्य स्वातन्त्र्येण अन्वयव्यतिरेकौ न स्तः किन्तु
कारणमादायान्वयव्यतिरेकौ तदन्यथासिद्धिः । यथा
घटं प्रति दण्डरूपं ॥ २ ॥ अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तितां
गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववर्त्तिव गृह्यते
तस्य तत्कार्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वं । यथा घटा-
दिकं प्रति आकाशस्य ॥ ३ ॥ यत्कार्यजनकं प्रति
पूर्ववर्त्तिव गृहीत्वैव यस्य यत्कार्यं प्रति पूर्ववर्त्तिव
गृह्यते तस्य तत्कार्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वं । यथा
कुलालपितुर्घटं प्रति ॥ ४ ॥ अवश्यकृतनियत-
पूर्ववर्त्तिनश्च कारणत्वसम्भवे तद्विन्नमन्यथा-
सिद्धिः । यथा घटं प्रति रासभादिः ॥ ५ ॥ इति
सिद्धान्तमुक्तावली ॥

अन्या

अन्यदा, य, (अन्यस्मिन् काले अन्य + दा ।) काला-
न्तरे । अन्यसमये । यथा,—

“अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योयितः ।

पराक्रमः परिभवे वैजात्यं सुरतेस्त्रिव” ॥

इति माघः ॥

अन्यपुष्टः, पुं, (अन्यया स्वमाहभिन्नया पुष्टः ।)
कोकिलः । यथा,—

“अप्यन्यपुष्टाः प्रतिकूलशब्दाः

ओतुर्वितन्वीरिव ताद्यमानाः” ।

इति कुमारसम्भवे ॥

अन्यपूर्वा, स्त्री, (अन्यः पूर्वा यस्याः सा ।) पौनर्भवा
कन्या । एकस्मै वागादिना दत्ता पुनरन्येन विवा-
हिता कन्या । सा सप्तधा यथा,—

“सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः” ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥

उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।

अग्निं परिगता या तु पुनर्भूप्रसवा च या ॥

इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्” ।

इत्युद्वाहृतत्वं ॥

अन्यभृत्, पुं, (अन्यान् कोकिलान् विभर्त्ति पालयति
अन्य + भृ + क्तिप् ।) काकः । इति हेमचन्द्रः ॥
(कोकिलः ।)

अन्यभृतः, पुं, (अन्यया स्वमाहभिन्नया भृतः पालितः
तृतीययात्युपः ।) कोकिलः । इति हलायुधः ॥

(“कुलमन्यभृतासु भाषितं

कुलहंसीषु मदालसं गतं” । इति रघुः ।)

अन्यमनस्काः, त्रि, भिन्नचित्तः । अन्यमनाः । अन्य-
स्मिन् मनो यस्य स इति वज्रवीहौ कप्रत्ययेन
सिद्धः ॥ (विषयान्तरासक्तचित्ततया उपस्थित-
कार्यैर्गुणवहितहृदयः । अस्थिरः । चञ्चलचित्तः ।)

अन्यवर्द्धितः, त्रि, (अन्यया योयिता वर्द्धितः पुष्टः ।)

अन्यपुष्टः । परैर्धितः । अन्येन प्रतिपालितः ।
इति जटाधरः ॥

अन्यवादी, [न्] त्रि, (अन्यत् पूर्वस्वीकृतवाक्यात्
भिन्नं वदति, अन्य + वद् + णिनि उपपदसमासः ।)

इतरवादी । अस्थिरवादी । अन्यथावादी । यथा,—

“अन्यवादी क्रियादेवी नोपस्थायी निरुत्तरः ।

आहृतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अन्यशाखकः, पुं, (अन्या स्वशाखेतरा शाखा यस्य सः,
समासान्तः कः ।) खवेदशाखामृत्युज्यापरशाखा-
अयकर्म कुर्वाणः । तत्पर्यायः । शाखारण्डः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अन्यादृक्, [श्] त्रि, (अन्यमिव पश्यति अन्य +,
दृश् + क्तिन्, उपपदसमासः । “दृक् दृश्वतुषु”
इति आकारः ।) अन्यप्रकारः । इति मुग्धबोध-
व्याकरणं ॥

अन्यादृशः, त्रि, (अन्यइव पश्यति अन्य + दृश् + कञ्
आत्वञ्च ।) अन्यप्रकारः । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अन्यायः, पुं, (न्यायः । सङ्गतिः । युक्तिः । औचित्यं,
तत्सादन्यः नञ्समासः ।) न्यायभिन्नः । अनौ-
चित्यं । अयुक्तिः । यथा,—

अन्य

“अन्यायेनापि वदन्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।
न तच्छक्यमपाकर्तुं क्रमात्त्रिपुरागतं” ॥

इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अन्याय्यः, त्रि, (न्यायादनपेतः, न्याय + अनपेतार्थे
यत्, ततो नञ्समासः ।) अनुचितः । अयोग्यः ।

यथा,—दृष्टार्थसत्त्वे अदृष्टकल्पनाया अन्याय्य-
त्वादित्यधिकरणमालायां माधवाचार्यः ॥ (अस-
ङ्गतः । गर्हितः । धर्मविरुद्धः । यत्किंविरोधी ।

“न्याय्यं सङ्गच्छते कर्तुमन्नायं वा करोति यः” ।
इति कात्यायनसंहिता ।)

अन्यूनः, त्रि, (न्यूनः, नञ्समासः ।) न्यूनतारहितः ।
सम्पूर्णः । इति जटाधरः ॥

अन्येद्य, [स्] य, (अन्यस्मिन् दिवसे निपातनात्
सिद्धम् ।) अन्यभिन्नहनि । दिवसान्तरे । अन्य-
दिने । इत्यमरः ॥

(“अन्येदुरात्मानुचरस्य भावं

जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः” ।

इति रघुवंशे ।)

अन्योदर्यः, पुं स्त्री, (अन्यस्याः स्वमाहभिन्नविमानु-
रदरे जातः अन्योदर + यत् एकपिटकः भिन्न-
माहको भ्राता ।) वैमात्रेयः । यथा,—

“अन्योदर्यस्तु संहृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत्” ।
इति याज्ञवल्क्यः ॥ (अन्यमाहजः ।)

अन्योन्यं, त्रि, (अन्य + व्यतिहारार्थे द्वित्वं, ततः
पूर्वपदात्परः सुञ्च ।) उभयतः । तत्पर्यायः ।

इतरेतरं । २ परस्परं । ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

(“अन्योन्यप्रतिघातसङ्गुलचलकल्लोलकोलाहलैः”
इति उत्तरचरिते ।)

अन्योन्याश्रयः, त्रि, (अन्योन्याश्रयति, अन्योन्य +
आ + श्रि + पचाद्यच् ।) परस्परज्ञानसापेक्षज्ञा-
नाश्रयः । इति स्मार्त्ताः ॥ स्रग्गृहापेक्षगृहापेक्ष-
ग्रहकः । इति तार्किकाः ॥ तर्कविशेषः । तस्य

लक्षणा । स्वापेक्षापेक्षितत्वनिबन्धनप्रसङ्गत्वं ।
अपेक्षा च क्षमौ उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या ।

तत्राद्या यथा । घटोऽयं यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञान-
विषयः स्यात् तदैतद्घटभिन्नः स्यात् । द्वितीया

यथा । घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यः स्यात् तदै-
तद्घटजन्यभिन्नः स्यात् । तृतीया यथा । घटोऽयं

यद्येतद्घटवृत्तिवृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येत । इति
जगदीशः ॥

अन्यक् [च्] त्रि, (अनु पश्चात् अञ्चति गच्छति अनु
+ अञ्च + क्तिन्) पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥ (अनु
पदं । पश्चात् । “तां देवतापित्रतिथिक्रियार्था-

मन्वक् ययौ मध्यमलोकपालः” । इति रघुवंशे ।)

अन्ययः, पुं, (अनु + इण् + भावे अच् ।) वंशः । कुलं ।
इत्यमरः ॥

(“तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः” ।
इति रघुवंशे । वंशपरम्परा ।

“रघूनामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्निभवोऽपि सन्” ।
इति रघुवंशे ।

“काव्यदेशभिधा श्रुतवधूः शुद्धान्वया” ॥
इति राजतरङ्गिणी । वंशजाताः पुत्रपौत्रादयः ।

अन्या

“मातुर्दुहितरौऽभावे दुहितृणां तदन्वयः” ।
इति नारदः ।

“स जीवन्नेव गृहत्वमाशु गच्छति सान्वयः” ।

इति मनुः ।) पदानां परस्परकाङ्क्षा योग्यता
च । इति दुर्गादासः ॥ परस्परसम्बन्धः । इति
रामतर्कवागीशः ॥

अन्यवायः, पुं, (अनु + अय + इण् + भावे अच् ।)
वंशः । कुलं । इत्यमरः ॥ (“कथमेकान्ववायोऽय-

मस्माकं” । इति शाकुन्तले ।)

अन्यवृत्ता, स्त्री, (अद्यौ परिमाणान्यस्याः, अद्यन् +
कन्, इत्वाभावः, अद्यकामनुगता प्रादिसमासः ।)

अद्यकामपञ्चात्तिथिः । सा तु गौणचान्द्रपौषमाघ-
फाश्रुनाश्विनमासानां कृष्णवर्मा । तत्र सा-

द्योगां माहकआहं । इति आहविवेकः ॥ तत्र
साधिकर्त्तव्यमाहपञ्चाहं । यथा शङ्खः ।

“पित्रादित्रिकयज्ञेषु भोज्या माहृः प्रतिदिनाः ।
स्त्रीणामेव तु तद्यस्मान्माहपञ्चाहमिहोच्यते” ॥

एतच्चान्ववृत्ताहं साधिमात्रेण कर्त्तव्यं ।
तथा च विष्णुः । अन्ववृत्ताहकावदमौ कृत्वा

मात्रे पितामहौ प्रपितामहौ पूर्ववद्ब्राह्मणान्
भोजयित्वा इति । अत्र होमत्वादेवाभिप्रायेरभि-

यहणं तन्नियमार्थं । न चाग्नौ करणहोमे विप्र-
याग्यदेर्विधानादपि तथेति वाच्यं । प्रकृती-

भूतआहविश्रुतस्याधारान्तरस्य विवृतीभूतआहौ
विशेषविहिताधारेण बाधात् । श्रमयवर्हिषा

कुशमयवर्हिषाधवत् । न वा लौकिकाग्नौ होमः ।
“न पैत्रयज्ञियो होमो लौकिकाग्नौ विधीयते” ।

इति मनुवचनेन निषेधात् । आहचिन्तामणा-
वप्येवं । इति आहृतत्वं ॥

अन्यज्ञः, त्रि, (अनु + अज् + पचाद्यच् ।) अज्ञमि-
न्द्रियभनुगतम्, प्रादिसमासः, प्रत्यक्षे, अनुगते

अनुपदे ।) पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥

अन्याधिः, पुं, (अनु पश्चात् आधीयते न्यस्यते, अनु
+ आ + धा + क्ति ।) एकस्मिन् यदर्पितं वस्तु

तेन पुरुषान्तरे अमुष्मिन् स्वामिनि त्वं दास्यसीति
निर्दिष्टं तत् । इति विवादार्णवसेतुः ॥ कार्येषु

वाचनेन अमुष्मिन् पुरुषे त्वं दद्या इति परिभाष्य
यत् समर्पितं तत् । इति हलायुधः ॥ यथा,—

“अर्थमार्गणकार्येषु अन्यस्मिन् वचनान्मन् ।
दद्यात्स्वमिति यो दत्तः स इहान्वाधिरुच्यते” ॥

इति कात्यायनः ॥ पुनर्बन्धकः । पश्चान्मानसी
यथा । अनुपूर्वकस्य आधिपत्यस्य इत्यर्थद्वयमपि

सम्भवति ॥

अन्याधेयं, स्त्री, (अनु विवाहानन्तरमाधेयं समर्प-
णीयं, अनु + आ + धा + कर्मणि यत् ।) विवा-

हानन्तरपितृमाहभर्तृकुलजस्त्रीधनं । यथा,—
“विवाहात् परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया ।

अन्याधेयं तदुक्तान्तु लब्धं बन्धुकुलात्तथा” ॥
इति कात्यायनः,—

अन्यासनं, स्त्री, (अनु + आस् + ल्युट्) खेहवृत्तिः ।
अनुशोचनं । उपासना । इति विश्वमेदिन्यौ ।

शिल्पादिगृहं । इति हलायुधः ॥ (अनुवासनं ॥

पश्चात् तापः ।)
अन्वाहार्यं, स्त्री, (प्रतिमासमाहरणीयं, अनु + आ + ह + णत् ।) मासिकश्राद्धं । इत्यमरः ॥ तत्तु प्रथमावास्याविहितं पार्वणश्राद्धं अक्षतसपिण्डीकरणस्य वत्सरान्ते प्रतिमासं यत् श्राद्धं तदिति केचित् । इति भरतः ॥ गोभिलयज्ञोक्तकर्मणामाद्यश्राद्धं । तदन्ताङ्गदक्षिणा च । यथा,—
“यत् श्राद्धं कर्मणामादौ याचान्ते दक्षिणा भवेत् । अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं विदुर्बुधाः” ॥
इति गोभिलयज्ञः ॥

अन्वाहार्यकं स्त्री, (प्रतिमासमाहरणीयं, अनु + आ + ह + णत्, ततः स्तार्थे कन् ।) अन्वाहार्यं । यथा,—
“पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकं” ।
इति मनुः ॥

अन्वाहितं, चि, (अनु + आ + धा + कर्मणि क्त ।) यदेकस्य हस्ते निहितं द्रव्यं तेनापि पश्चादन्यस्य हस्ते स्वामिने देहोति निहितं तत् । इति मिताक्षरा ॥

(“याचितान्वाहितान्वाहितोपादिष्वयं विधिः” ।
इति याज्ञवल्क्यः,—

“एष एष विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु” ॥
इति नारदः ।) गच्छित द्रव्यं ताहार स्वामिके दिते अन्यहस्ते अर्पणकरा इति भाषा ॥

अन्वितः, चि, (अनु + इण् + क्त ।) युक्तः । मिलितः । इति जटाधरः ॥ कृतान्वयपदादिः । यथा,—
“पदार्थान्तरैरन्वितानां सङ्केतो गृह्यते” ।
इति कात्यायनः ॥

(पदानां योग्यताकाङ्क्षादिरूपान्वयसहितः ।
परस्परं सम्बद्धः ।

“वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्यबोधकाः” ॥
इति साहित्यदर्पणे ।)

अन्वेष्टः, चि, (अनु + इष् + क्त ।) अन्वेष्टितः । कृतान्वेषणः । इत्यमरः ॥ (“यदायुरन्विष्टमृगैः किरातिरासेयते भिन्नशिखिद्वर्हः” । इति कुमारसम्भवे ।)

अन्वीतः, चि, (अनु + ईड् गतौ + कर्त्तरि क्तः ।) अन्वितः । युक्तः । इति जटाधरः ॥

अन्वेषणं, स्त्री, (अनु + इष् + ल्युट्) अन्वेषणा । अनुसन्धानं । यथा । “सुग्रीवो राममित्रं क्व जनकतनयान्वेषणे प्रेषितोऽहम्” । इति महाभारतकम् । (“दोषान्वेषणमेव मत्सरगुणानैसर्गिको दुर्गहः” । इत्युद्धटः ।)

अन्वेषणा, स्त्री, (अनु + इष् + णिच् + भावे युच् तस्य अन्वः, ततः टाप् ।) तर्कादिना यथाबोधितधर्माद्यन्वेषणं । अन्वेषणमात्रं । तत्पर्यायः परीष्टिः २ प्रत्येषणा ३ गवेषणा ४ । इत्यमरः ॥

अन्वेषितः, चि, (अनु + इष् + णिच् + कर्मणि क्त ।) कृतान्वेषणः । तत्पर्यायः ॥ गवेषितः । २ अन्विष्टः । ३ मार्गितः । ४ मृगितः । ५ इत्यमरः ॥ ६ परीष्टः । ७ प्रत्येषितः । इति अन्वेषणपर्याये परीष्टिप्रत्येषणापदर्शनात् ॥

अन्वेष्टा, (ऋ) चि, (अनु + इष् + णच् ।) अन्वेषणकर्त्ता । तत्पर्यायः ॥ आनुपद्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (“अन्वेष्टारो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शतशोमहो” । इति नलोपाख्यानं ।)

अप, व्य, (न पाति, न + पा + ड “चादयोऽसत्त्वे” इति निपातसंज्ञया स्वरादिनिपातमव्ययमिति अव्ययम् ।) उपसर्गविशेषः । अस्यार्थः । अनादरः । भ्रंशः । असाकल्यं । वैरूप्यं । त्यागः । नञर्थः । इति दुर्गादासः ॥ अपकृत्यार्थः । वर्जनार्थः । वियोगः । विपर्ययः । विवृतिः । चौथ्यं । निर्देशः । हर्षः । इति मेदिनी ॥

अपः, [स्] स्त्री, (आप् + असन्, ऐषोदरादित्वात् ऋक् ।) यक्षकर्म । इत्युणादिकोषः ।

अपकर्म, स्त्री, (अपकृत्यं कर्म ।) दुष्क्रिया । मन्दकर्म । अपकृत्यार्थापोपसर्गेण कर्मशब्दस्य कर्मधारयसमासः ।

अपकारः, पुं, (अप + कृ + भावे घञ् ।) द्रोहः । अनुपकारः । मन्दकरणं । इति हलायुधः । (अ-
नियसाधनं । असहायहारः । अत्याचारः । हेघः ।

“उपकर्त्तारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा ।
उपकारापकारौ हि लब्धं लक्ष्यमेतयोः” ।

इति माघः ।)

अपकारगीः, [र्] स्त्री, (अपकारेण गीः वाक्यं ।) अपकारवाक्यं । भर्त्सनं । इत्यमरः ।

अपकारी, [न्] चि, (अपकरोति, अप + कृ + णिनि ।) अपकारकः । द्रोहकः । यथा,—

“अपकारिणि चेत् क्रोधः क्रोधः क्रोधे कथं न ते ।
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां परिपञ्चिनि” ॥

इत्युद्धटः । (अहितकारी । अनियसाधकः ।
पीडकः । दुर्दत्तः । कुकर्म्मकारी ।

“किं भक्तेनासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा” ।
इति प्रह्लादसूक्तम् ।)

अपकृत्यं, चि, (अप + कृ + क्तः ।) जघन्यं । तत्पर्यायः । अधर्मः । २ निद्राहं । ३ अशक्तं । ४ गच्छं । ५ अवयं । ६ काण्डं । ७ कुत्सितं । ८ प्रतिहृतं । ९ याप्यं । १० वेफः । ११ अवमं । १२ ब्रवं । १३ खेटं । १४ प्रापं । १५ अपशब्दं । १६ कुपूयं । १७ चेलं । १८ अव्यचं । १९ । इति हेमचन्द्रः ।

अपक्रमः, पुं, (अप + क्रम + भावे घञ्, “नोदात्तोप-
देशे भान्त्येत्यादिना वृद्धिनिबोधः” ।) पलायनं । इत्यमरः ।

अपक्रिया, स्त्री, (अप + कृ + भावे ण् ।) द्रोहः । अपकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विपरीतप्रयोगः ।

“चतुर्थोपायसाधे तु रिपो सान्त्वनप्रक्रिया” ।
इति माघः ।)

अपक्रोशः, पुं, (अप + कृ + भावे घञ् ।) निन्दनं । जुगुप्सनं । भर्त्सनं । इति शब्दरत्नावली ।

अपकः, चि, (न पचते, पच् + कर्मणि क्तः, ततो नञ्समासः ।) पक्वभिन्नः । काँचा इति भाषा ।

यथा,—
“तैले विपर्ययं विद्यात् पक्वे चापक्व एव च” ।
इति वैद्यकपरिभाषा । तत्पर्यायः । २ अक्षिद्रं ।

३ आमं । ४ अखतं । इति रत्नमाला ।
((“अपक्वे लवणं दद्यात् पक्वे दद्यात् मरीचकम्” ॥
इति आप्तवाक्ये ।)

अपगतः, चि, (अप + गम् + कर्त्तरि क्तः, अपयाते पलायिते च ।) मृतः । इति हेमचन्द्रः । गतः । दूरीभूतः । यथा,—
“तापोनापगतस्तुषा न च क्षुद्रा धूलौ न धौतं तनोः” इत्यादि वृत्तालक्षेणः ।

अपगा, स्त्री, (अधोमुखेन गच्छति, अप + गम् + कर्त्तरि ङः, स्त्रियां टाप् ।) आपगा । नदी । इत्यमरटीकायां भरतः । (स्रोतस्वती दीपवती खवन्ती निम्नगापगा इत्यमरः ।)

अपघनः, पुं, (अपहृत्य मिलित्वा वियुज्यते, अप + हृन् + “अपघनोऽङ्ग”-मिति पाणिनिस्तुत्रेण अप् ह्रस्वाने घ ।) अवयवः । अङ्गं । इत्यमरः । (“वृत्ति-
भिरपघनैर्ध्वजयुक्तघोषान्” । इति सूर्यशतके ।)

अपघातः, पुं, अपहननं । अपकृत्यार्थापोपसर्गात् हनधातोर्भावे घञ् ह्रस्वः घः नस्य तः । अपकृत्य-
मृत्युफलकथापारः । अपहन्यते इति व्युत्पत्त्या अपपूर्वक हनधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अपचयः, पुं, (अप + चि + भावे अच् । अपहरणं ।) क्षतिः । हानिः । तत्पर्यायः । अपहारः २ । इत्यमरः ॥ (पूजा सम्मानना । क्षयः । “देहस्यापचयो-
मतौ निविशते गाढो महेषु ग्रहः” । इति शान्ति-
शतके ।) [पूजितः । इत्यमरः ।

अपचायितः, चि, (अप + चाय + कर्मणि क्तः ।) अपचारः, पुं, (अप + चर् + भावे घञ्, अपण्य-
सेवनं ।) अहिताचरणं । यथा, “द्योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिष्टे पक्षेपदंष्ट्रा विविधापचरैः” ।

इति माधवकरः ।
((“कृतापचारोऽपि परैरेनाविष्कृतविक्रियः ।
असाध्यं कुरुते कोपं घ्राप्ते काले गदो यथा” ॥

इति माघः ।)

अपचितः, चि, (अप + चाय + पूजार्थे कर्मणि क्तः ।) अपचितश्चेति पाणिनिस्तुत्रेण पक्षे चायस्थाने चिभाषः । अप + चि + क्तः ।) हीनः । व्यथितः ।

अवयवाद्यपचययुक्तः । क्षीणः । क्षुद्रः । “अपचित-
मपि गात्रं व्यायतत्वादल्यं” । इति श्राकुन्तले ।

अपचितिः, स्त्री, (अप + चि + भावे क्तिन् ।) हानिः । अयः । पूजा । निष्कृतिः । इति मेदिनी । (क्षयः ।
भ्रंसः । सम्मानना ।

“अहं त्वपचितिं भातुः पितुश्च सकलामिमां” ।
इति रामायणे ।)

अपच्छायः, चि, (अपगता क्राया यस्मात् सः ।) देवः । उपदेवः । निष्प्रभः । अपगता क्राया यस्मात् इति वज्रव्रीहौ ऋक् । (अपकृत्यच्छाया-
विशिष्टः । पिशाचादिः ।

“अजाखुरं खुरोत्सर्गमार्जनीरेणुवज्जनैः ।
दीपलङ्कापच्छायेव त्यज्यते निर्धनो जनः” ।)

अपक्षीकृतं, स्त्री, (अपक्षात्मकं पक्षात्मकं कृतं, पक्ष + अभूतवद्भावे चि क्त + क्तः, ततो नञ्समासः ।) सूक्ष्मभूतं । पक्षीकृतभिन्नाकाशादिपञ्चभूतं । इति वेदान्तसारः ।

अप

(“पञ्चप्राणमनोबुद्धिद्वयेन्द्रियसमन्वितं ।
अपक्षीकृतभूतोऽयं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनं” ॥
इति पञ्चदश्यां ।)

अपटान्तरं, त्रि, (पटेन वस्त्रेण तिरस्करिण्या इति
यावत् अन्तरं व्यवधानं यत्र तत्, ततो नञ्-
समासः ।) आसन्नं । संसक्तं । अपदान्तरं । अत्य-
वहितं । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अपटी, स्त्री, (अल्पः पटः अल्पार्थे नञ्समासः,
गौरादित्वात् डीष् ।) वस्त्रप्रावरणं । इति हेम-
चन्द्रः । कानात् । इति भाषा । (यवनिका । पर्दा ।
इत्यादि भाषा ।)

अपटुः, स्त्री, (न पटुः, नञ्समासः ।) व्याधितः ।
रोगी । इत्यमरः । पटुवारहितः । कार्यक्षमः ।
यथा,—

“सा क्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतं” ।
इत्यमरकविः ॥

अपतर्पणं, स्त्री, (अप + तृप् + भावे ल्युट् ।) लङ्घनं ।
रोगादौ भोजनाभावः । इति हेमचन्द्रः । (अप-
गतं तर्पणं ह्यभावो यस्य तत् । गतलोभः ।
हृत्तिशून्यः ।)

अपत्यं, स्त्री, (न पतति वंशो यस्मात्, पत + बाङ-
ल्यात् यत्, ततो नञ्समासः ।) पुत्रः । कन्या ।
तत्पर्यायः । २ सन्तानः । ३ लोकं । ४ सन्ततिः ।
५ प्रसूतिः । इति जटाधरः ।

(“अस्मिन्नु निर्गुणं गोत्रे नापत्यमुपजायते”)
इति हितोपदेशे ।

“महीभूतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिं
तस्मिन्नपत्ये न जगाम दृष्टिं” ।
इति कुमारसम्भवे ।)

अपत्यदा, स्त्री, (अपत्यं गर्भं तत्सेवेनेन ददाति,
अपत्य + दा + कर्त्तरि क्, उपपदसमासः ।)
गर्भदात्रीकृत् । इति राजनिर्घण्टः ।

अपत्यपथः, पुं, (अपत्यस्य गर्भान्निसारणस्य पथ्या
मार्गः, षष्ठीतत्पुरुषः, समासान्त अच् ।) भगं ।
योनिः । इति हेमचन्द्रः ।

अपत्यशत्रुः, पुं, (अपत्यस्य शत्रुः, षष्ठीतत्पुरुषः ।)
कर्कटः । इति शुद्धचन्द्रिका । काँकड़ा । इति
भाषा ।

अपत्रपः, त्रि, (अप + त्रप् + भावे अङ्, ।) त्रपा-
रहितः । निर्बलः । अपगता त्रपा यस्येति
बहुव्रीहौ आकारस्य ऋक् । (“सापत्रपः कुल-
गुरुर्विहितस्त्वया नः” । इति धनञ्जयविजय
व्यायोगे ।)

अपत्रपा, स्त्री, (अपगता त्रपा अन्यतो लज्जा
यस्याः सा, स्त्रियां टाप् लज्जाहीना । लज्जा-
शून्या ।) अन्यतो लज्जा । परस्मात् लज्जा । इत्य-
मरः । लज्जामात्रं । इति रत्नकोषः ।

अपत्रपिण्डः, त्रि, (अप + त्रप् + शीलार्थे कर्त्तरि
इष्णुच् ।) स्वभावसत्रपः । लज्जाशीलः । इत्यमरः ।
लाजुक इति भाषा ।

अपथं, स्त्री, य, (न प्रशस्तः पथ्याः मार्गः, नञ्स-

अप

मासः । नास्ति पथ्याः प्रशस्तः मार्गो यत्र तत् ।
प्रशस्तवर्त्मशून्ये नगरादौ ।) अपथ्याः । मार्गं
एव यो न भवति तत् । इत्यमरः । योनिः । इति
शब्दरत्नावली । (विमार्गः । कुपथः । असम्मार्गः ।
साधुविगर्हितः पथ्याः । “अपथे पदमर्पयन्ति
हि श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः” । इति
रघुवंशे ।

“न कश्चित् वर्णानामपथमपहृष्टोऽपि भजते” ।

इति शाकुन्तले ।)

अपथं, त्रि, (पथे वैद्योक्तभोजनादिनियमाय नीत्यु-
क्ताचाराय वा हितं यत् ततो नञ्समासः ।)
पथ्यभिन्नं । अहितं । यथा,—

“यत्पथं यदपथञ्च वक्ष्यते रक्तपित्तिना” ।

इति पथ्यापथ्यश्लोः ।

अपदानं, स्त्री, (अप + दैपशोधने भावे ल्युट्, विद्य-
मानार्थे अर्श आद्यच् । अथवा अपदायति परि-
शुध्यत्वेन कर्मणा, अप + दैप् + शोधने करणे
ल्युट् ।) अवदानं । दत्तं कर्म । दत्तिः प्रवर्त्तनं
सा प्रशस्ता विद्यते यत्र तत् । यत्र कर्मणि
दत्तिः सर्वैः प्रशस्यते तत् इत्यर्थः । इत्यमर-
टीकायां स्वामी ॥

(“गणयत्यपदानसम्भितां

भवतः सोऽपि न सत्क्रियामिमां” ।

इति शाकुन्तले ।)

अपदान्तरः, त्रि, (नास्ति पदान्तरं व्यवधानं यत्र
सः ।) अत्यवहितः । संयुक्तः । इत्यमरः । अभिन्न-
पदे स्त्री । (सन्निकर्षः । सान्निध्यं । सामीप्यं ।
नैक्यं ।)

अपदिशं, स्त्री, य, (दिशोर्मध्ये, अत्ययीभावः, समा-
सान्त अच् ।) दिक्कोणः । दिशोर्मध्यं । तत्-
पर्यायः । विदिक् २ । इत्यमरः ।

(“क्षीवाययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियां” ।
इत्यमरः ।)

अपदेशः, पुं, (अप + दिष् + घञ् । स्थानं ।) निमित्तं ।
शरयं । स्वरूपाच्छादनं । तत्पर्यायः । २ खाजः ।
३ लज्जं । इत्यमरः । परानिष्टकारिभिन्नशठता ।
इति महाभारतटीका । (ख्यातिः । कीर्तिः ।
कलं ।

“रक्षापदेशान्निहोमधेनो-

र्वन्यान् विनेत्यन्निव दुष्टसत्त्वान्” ।

इति रघुवंशे ।)

अपध्वंसजः, पुं, (अपध्वस्यतेऽनेन, अपध्वन्स +
करणे घञ्, अपध्वंसो जातीनां भिन्नतासम्पा-
दकः सङ्घरस्तस्माज्जायते, अपध्वंस + जन् + ड,
उपपदसमासः ।) वर्णसङ्घरः । यथा,—

“शूद्राणान्तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः सृताः” ।
इति मनुः । (प्रतिबोधजातः । भिन्नवर्णसङ्घम-
जातः । करणादिसंकीर्णवर्णः ।)

अपध्वस्तः, त्रि, (अप + ध्वन्स + क्तः ।) परित्यक्तः ।
निन्दितः । चूर्णीकृतः । इति मेदिनी । (अति-
दुराचारः ।) परित्यक्तः । “अपध्वस्तः परित्यक्ते
निन्दितेऽप्यवचूयिते” । इति मेदिनी ।

अप

अपनयनं, स्त्री, (अप + नी + भावे ल्युट् ।) खण्डनं ।
दूरीकरणं । यथा,—“इति श्रीशाम्बपुराणे रो-
गापनयने श्रीसूर्यवक्त्रविनिर्गतस्वरराजः समाप्तः”
इति ।

(“नातिअमापनयनाय यथा अमाय

राज्यं खण्डतददृष्टमिवातपत्रं” ।

इति शाकुन्तले ।)

अपनोदनं, स्त्री, (अप + नुद् + भावे ल्युट् ।) खण्डनं ।
दूरीकरणं । यथा,—“मानापनोदनविनोदनते
गिरीशे” । इति श्रीहर्षः । (अपनुदति दूरी-
करोति, अप + नुद् + कर्त्तरि बाङ्ल्यात् ल्युटि ।)
खण्डकः । दूरीकारकः ।

“यथाश्वमेधः क्रुतुराट् सर्वपापापनोदनः ।

तथाघमर्षणं जप्यं सर्वपापापनोदनं” ।

इति मनुः ।)

अपप्या, [यिन्] पुं, (न पथ्याः, नञ्समासः,
समासान्तविधेरनित्यत्वात् अत्र अजभावः ।) अ-
पथं । इत्यमरः ।

अपपात्रितः, त्रि, (अपपात्रं पात्रं भोजनपात्रं यस्य
सः, येन जनेन भुक्ते भोजनपात्रमस्य भवतीति
यावत् चण्डालादिः, अपपात्रः दत्तः, अपपात्र +
करोत्यर्थे णिच् + क्तः ।) उक्तदोषैर्ज्ञातिभि-
र्मित्रोदकीकृतः । यथा,—अपपात्रितस्य रिक्त-
पिण्डोदकानि निवर्त्तन्ते” । इति शुद्धितत्त्वे
शृङ्गापस्तम्बौ ।

अपभ्रंशः, पुं, (अप + भ्रन्स + घञ् ।) व्याप्यभाषा ।
अपभाषा । तत्पर्यायः । अपभ्रष्टः २ । इत्यमरः ॥
पतनं । यथा,—

“अथाहृष्टिर्भवति महतामप्यभ्रंशनिष्ठा” ।

इत्यभिज्ञानशकुन्तलं ॥ (अधः पतनं । भ्रंसः ।
अधोगतिः ।)

अपमः, पुं, (अपहृततया मीयते, अप + मा +
घञर्थे कः ।) क्रान्तिः । इति सिद्धान्तशिरोमणौ
गोलाध्यायः ॥

अपमानं, स्त्री, (अप + मा + भावे ल्युट् ।) अनादरः ।
अमर्यादा । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्पर्यायः ।
“स्यादवज्ञा परीहारः परिहारः पराभवः ।

अपमानं परिभवस्तिरस्कारस्तिरव्किया ।

अवहेला च हेला स्यादवहेलनहेलने ।

क्षेपो निवारधिकादौ पर्यायः स्यादनादरे” ॥

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य अपकाशत्वं

यथा,—

“अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुस्वरितानि च ।

वच्चनवापमानञ्च मतिमान्न प्रकाशयेत्” ॥

इति चाणक्यः ॥

(“अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा तु पृष्ठतः ।

स्वकार्यमुद्धरेत् प्राज्ञः कार्यध्वंसे हि मूर्खता” ॥

अपमित्यकं, स्त्री, (अपमित्यपमानं स्त्रीकृत्य गृह्यते,
अप + मेङ् प्रणिमाने + क्त्वा तस्य ल्यप्, “मय-
तेरिदन्यतरस्यामिति आस्यने इतक्, ततः
कन् ।) ऋणं । इति हज्जायुधः ॥

अपमृत्युः, पुं, (अपहृत्यः रोगेण विना मृत्युः मरणं

अप

कर्मधारयः। अपघातमरणं। विना रोगेण मरणं। यथा,—

“अपमृत्यमयं नास्ति मृतो मोक्षमवाप्नुयात्”।
इति देवीमाहात्म्यकीलकं॥ यत्तु शुद्धितत्त्वे प्रोक्तं
पश्चिमत्यमृतगदंष्ट्रिष्टुङ्गिनखिपतनानश्नवज्राभि-
विषबन्धजलप्रवेशस्त्रक्षतादिजन्यमरणं तदेवाप-
मृत्युरिति सुधीभिर्विभाष्यं॥

अपघानं, स्त्री, (अपा या + भावे ल्युट्) पलायनं।
इत्यमरः॥ प्रमाणं। प्रस्थानं। “मानस्य द्रुत-
मपघानमास्थितस्य”। इति भाषः॥

“अपघानेऽपि च भवान् समर्थोऽलघुविक्रमः”।

इति रामायणे।

अपरं, स्त्री, (न पूर्यते, ए + अप् ततो नञ्-
समासः।) हस्तिपञ्चाङ्गाः। गजान्यजङ्घादि-
भागः। इति मेदिनी॥

अपरः, त्रि, (न पृणाति प्रीणयति, पृ + प्रचाद्यच्,
ततो नञ्समासः।) अन्यः। इतरः। अर्वाचीनः॥
इति मेदिनी॥

अपरत्वं, स्त्री, (अपरस्य भावः भावे ल्) न्यायमते
तत् द्विविधं। दैशिकं कालिकञ्च। दैशिकं यथा।
अल्पसूर्यसंयोगज्ञानजन्यगुणः। तस्यासमवायि-
कारणं दिकसंयोगः॥ कालिकं यथा॥ अल्प-
सूर्यपरिस्पन्दज्ञानजन्यगुणः। तस्यासमवायि-
कारणं कालपिण्डसंयोगः। तदुभयं अपेक्षाबुद्धि-
जन्यं। अपेक्षाबुद्धिनाशदेव तदुभयोर्नाशः। इति
सिद्धान्तमुक्तावली॥

अपरतिः, स्त्री, (अप + रम् + भावे क्तिन्) निवृत्तिः।
विरतिः। इति हेमचन्द्रः॥ (अपगता रति
प्रीतिर्यस्य सः त्रि, प्रातिरहितः। अपप्रकृष्टा
रतिः प्रीतिर्यस्य सः त्रि, कुत्सितप्रीतियुक्तः।)

अपरपक्षः, पुं, (अपरः शेषः पक्षः अथवा अपरः
शुक्लादितरः पक्षः, कर्मधारयः।) दृष्टापक्षः।
स तु पितृपक्षः। यथा। पूर्वः पक्षो देवानाम-
परः पक्षः पितृणामिति श्रुतिः॥ पक्षौ पूर्वा-
परौ शुक्लदृष्ट्या मासस्तु तावुभौ। इत्यमरः॥
मनुः। जय आद्रममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्
यश्चमपिभ्यति वापरपक्षस्य यदहर्वा सम्पद्यते।
इति श्राद्धतत्त्वम्*॥

अपररात्रः, पुं, (रात्रे अपरः शेषावयवः, एकदेशि-
समासः, अच् समासान्तः “रात्राह्नाह्नाः पुंसि”
इति पुंस्त्वं)। रात्रिशेषः। तत्पर्यायः। उच्चन्द्रः२।
इति त्रिकाश्लेषः॥

अपरसारं, त्रि, (अपरे च परे च द्वन्द्वः, अपर-
सराः क्रियासातत्ये” इति सुडागमः, क्रिया-
वतां साहित्ये।) क्रियासातत्यं। कर्मनिरन्तरता।
इत्यमरः॥

अपरा, स्त्री, (न पूर्यतेऽस्मात्, पृ + अपादाने अप्,
ततो नञ्समासः।) जरायुः। इति मेदिनी॥
पश्चिमदिक्। इति हेमचन्द्रः॥

अपराङ्ग, स्त्री, (अपरस्य रसादेरङ्गम्, घटीतत्पुरुषः)
गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदः। यथा अगूढमपरस्याङ्गमिति
भरतमुनिः॥ अस्यार्थः। अपरस्य रसादेर्वाक्या-

अप

र्थोभूतस्य वा वाचस्याङ्गं रसादि अनुरणनरूपं
वा। इति काव्यप्रकाशः॥ तत्रैवोदाहरणं।
“अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः। नाभ्यु-
जघनस्यर्शो नीवीविखंसनः करः”॥ अत्र षट्कारः
करुणस्याङ्गमिति॥

अपराङ्मुखः, पुं, (परा + अच् + क्तिन्, पराक् मुखं
यस्य सः, ततो नञ्समासः।) अविमुखः। सं-
मुखीभूतः। यथा,—

“आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिवांसन्तो महीक्षितः।
युध्यमानाः परं शक्त्या खर्गं यान्यपराङ्मुखाः”॥
इति मानवे ७ अध्याये ८६ श्लोकः॥

अपराजितः, पुं, (परा + जि + क्तः, ततो नञ्-
समासः।) शिवः। विष्णुः। ऋषिविशेषः। अनि-
र्जिते त्रि। इति मेदिनी॥

अपराजिता, स्त्री, दुर्गा। जयन्तीवृक्षः। अश्वन-
पर्णी। इति मेदिनी॥ स्वल्पफला। विष्णुकान्ता।
इति राजनिर्घण्टः॥ श्रेफाली। शमीभेदः।
शङ्खिनी। हृषुभाभेदः। इति वैद्यकं॥ खनाम-
ख्यातपुष्पलताविशेषः। शुक्लनीलभेदेन सा द्विधा।
तस्याः पर्यायः। आस्फोटा ९ गिरिकर्णी।
३ विष्णुकान्ता ४। इत्यमरः॥ आस्फोटा ५।
इति तट्टीका॥ गवाक्षी ६ अश्वखुरी ७ श्वेता
८ श्वेतभण्डा ९ गवाक्षी १०। इति रत्नमाला॥
अद्रिकर्णी ११ कटभी १२ दधिपुष्पिका
१३ गर्दभी १४ सितपुष्पी १५ श्वेतस्पन्दा १६
भद्रा १७ सुपुत्री १८ विषहन्त्री १९ नग-
पर्यायकर्णी २० अश्वज्वादिखुरी २१। अस्या
गुणाः। ह्रिक्त्वं। तिक्त्वं। पिचोपद्रवविष-
दोषनाशित्वं। चक्षुर्हितत्वं। त्रिदोषशमनाका-
रित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ शोथकासनाशित्वं।
कण्ठहितकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥
“दशम्यां च नरैः सम्यक् पूजनीयाऽपराजिता।
मोक्षार्थं विजयाय च पूर्वोक्ताविधिना नरैः।
नवमोऽप्युपपन्नार्थं दशम्यामपराजिता।
ददाति विजयं देवी पूजिता जयवर्द्धिनी”॥
इति स्कान्दे।)

अपराजपृष्णः, त्रि, (अपराजः लक्ष्यात् च्युतः पृष्ठत्-
कोवाणो यस्य सः।) लक्ष्यच्युतप्रायकः। यस्य
बाणो लक्ष्यात् च्युतः सः। इत्यमरः॥
“कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपृष्ठवत्।
अपराजपृष्णोऽसौ लक्ष्यात् यश्च्युतसायकः”॥
इत्यमरः॥

अपराधः, पुं, (अप + राध् + भावे घञ्) अका-
र्यादिदोषः। तत्पर्यायः॥ आगः १ मन्तुः २।
इत्यमरः॥ स च द्वात्रिंशद्विधो यथा। आगमे।
“यनैर्वा पादुकेर्वापि गमनं भगवद्गृहे।
देवोत्सवाद्यधेवा च अप्रणामस्तदग्रतः॥
उच्छिष्टे वाधवाग्रौ च भगवद्दर्शनादिकं।
एकहस्तप्रणामञ्च तत्पूरस्तात् प्रदक्षिणं॥
पादप्रसारणं चाग्रे तथा पर्यङ्कवन्धनम्।
शयनं भक्षणं वापि मिथ्याभाषणमेव च॥
उच्चैर्भाषामिथोजल्यो रिदनानि च बिग्रहः।

अप

नियहानुग्रहे चैव नृषु च क्रूरभाषणम्
कम्बलावरणञ्चैव परनिन्दा परस्तुतिः।
अस्त्रीलभाषणं चैव अधोवायुविमोक्षणम्॥
शक्तौ गौणोपचारश्च अनिवेदितभक्षणं।
तत्तत्कालोद्भवाणाञ्च फलादीनामनर्पणं॥
विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनादिके।
पृष्ठीकृत्यासनं चैव परेवामभिवादनं॥
गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा
अपराधास्तथा विष्णोर्दात्रिंशत्परिकीर्तितः”॥*

वाराहे।
“द्वात्रिंशदपराधा ये कीर्त्यन्ते वसुधे मया।
वैष्णवेन सदा ते तु वर्जनीयाः प्रयत्नतः॥
ये वै न वर्जयन्तेतान् अपराधान् भयोदितान्।
सर्वधर्मपरिभ्रष्टाः पचन्ते नरके चिरं॥
राजान्नभक्षणञ्चैकमापद्यपि भयावहं।
ध्वान्तागारे हरेः स्पर्शः परं सुकृतनाशनः॥
तथैव विधिसुल्लङ्घ्य सहसा स्पर्शनं हरेः।
द्वारोद्घाटो विना वाद्यं क्रोडमांसनिवेदनं॥
पादुकाभ्यां तथा विष्णोर्भन्दिरायोपसर्पणं।
कुक्कुरोच्छिष्टकलनं मौनभङ्गोऽप्युत्तार्चने॥
तथा पूजनकाले च विदुस्सर्गाय सर्पणं।
श्राद्धादिकमकृत्वा च नवान्नस्य च भक्षणं॥
अदत्त्वा गन्धमाल्यादि धूपनं मधुघातिनः।
अकर्म्मण्यप्रसूनेन पूजनञ्च हरेस्तथा॥
अकृत्वा दन्तकाष्ठञ्च कृत्वा निधुवनं तथा।
स्पृष्ट्वा रजस्वलां दीपं तथा मृतकमेव च॥
रक्तं नीलमधौतञ्च पारक्यं मलिनं पटं।
परिधाय मृतं दृष्ट्वा विमुखापानमावृतं॥
क्रोधं कृत्वा श्मशानञ्च गत्वा भूत्वाप्यजीर्णभुक्।
भक्षयित्वा क्रोडमांसं पिष्ट्वाकं जालपादकं॥
तथा कुसुमशकञ्च तैलाभ्यङ्गं विधाय च।
हरेः स्पर्शो हरेः कर्म्मकरणं पातकावहं॥*॥
किञ्च तत्रैव।

मम शास्त्रं वहिष्कृत्य अस्माकं यः प्रपद्यते।
मुक्ता च मम शास्त्राणि शास्त्रमन्यत् प्रभाषते॥
मद्यपस्तु समासाद्य प्रविशेद्भुवनं मम।
यो मे कुसुमशक्रेण प्रापयं कुर्वते नरः॥
अपि च।
“मम दृष्टेरभिसुखं ताम्बूलं चर्वयेत्तु यः।
कुर्वकपलाशस्यैः पुष्पैः कुर्यान्नमार्चनं॥
ममार्चामासुरे काले यः करोति विमूढधीः।
पाठाश्रनोपविष्टो यः पूजयेद्वा निरासनः॥
वामहस्तेन मां धृत्वा स्नापयेद्वा विमूढधीः।
पूजापर्युषितैः पुष्पैः स्त्रीवनं गर्वकल्पनं॥
तिर्थेऽपि पुण्ड्रधरो भुत्वा यः करोति ममार्चनं।
याचितैः पत्रपुष्पाद्यैर्यः करोति ममार्चनं॥
अप्रक्षालितपादो यः प्रविशेन्मम मन्दिरं।
अवैष्णवस्य पक्वान्नं यो मर्ह्यं विनिवेदयेत्॥
अवैष्णवेषु पश्यत्सु मम पूजां करोति यः।
अपूजयित्वा विष्णुं सम्भाष्य च कपालिनं॥
नरः पूजान्तु यः कुर्यात् स्वपनञ्च नखाम्भसा।
अमौनी धर्म्मलिताङ्गो मम पूजां करोति यः॥

अप

ज्ञेयाः परेऽपि बहवोऽपराधाः सदसंमतैः।
आचारैः शास्त्रविहितनिषिद्धातिजमादिभिः” ॥२॥
अथापराधशमनं।

“संवत्सरस्य मध्ये च तीर्थे शौकरके मम।
कृतोपवासः स्वानेन गङ्गायां शुद्धिमाप्नुयात् ॥
मधुरायां तथाप्येवं सापराधः शुचिर्भवेत्।
अनयोस्तीर्थयोरङ्के यः सेवेत् सुकृती नरः ॥
सहस्रजन्मजितानपराधान् जहाति सः” ॥
स्नान्दे।

“अहन्यहनि यो मर्त्यो गीताध्यायन्तु संपठेत्।
द्वात्रिंशदपराधैस्तु अहन्यहनि मुच्यते” ॥
अत्र कार्तिकमाहात्म्ये।

“तुलस्या कुरुते यस्तु शालग्रामशिलाचर्चनं।
द्वात्रिंशदपराधांश्च क्षमते तस्य केशवः” ॥
तत्रैवान्यत्र।

“द्वादश्यां जागरे विष्णोर्धः पठेत्तुलसीस्तवं।
द्वात्रिंशदपराधानि क्षमते तस्य केशवः ॥
यः करोति हरेः पूजां कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः।
अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशवः” ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥

अपराहः, पुं, (अहः अपरः एकदेशिसमासः,
समासान्तः टच्, अहःस्थाने अज्ञादेशः।) शेषं
अहः। दिनशेषभागः। इत्यमरः।

(“रामाणां रमणीयतां विदधति ग्रीष्मापराह्णगमे”
इति अमरशतके।

“तथा आहस्य पूर्वाह्णदपराह्णौ विप्रिष्यते”।
इति मनुः।) विक्काण इति भाषा। तस्य भेदाः।
द्विधा विभक्तदिनस्य शेषभागः ॥ त्रिधा विभ-
क्तदिनस्य तृतीयभागः ॥ स तु त्रिंशद्विंशदिन-
माने विंशतिदण्डात्परं दण्डदण्डं यावत्। पञ्चधा
विभक्तदिनस्य चतुर्थभागः। स तु अष्टादश-
दण्डात्परं षड्दण्डं यावत्। इति श्रुतिस्मृती ॥

अपराहृतनं, त्रि, (अपराह्णे भवम् सप्तम्येकवच-
नान्त अपराह्ण + च्यु टुट्च, “स्वकालतनेषु काल-
नाम्न इति” पक्षे अलुक्।) अपराह्णभववस्तु।
अपराह्णगतं। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अपराहृतनं, त्रि, (अहोऽपरः एकदेशिसमासः,
तत्र भवम् अपराह्णे + च्यु टुट्च, “स्वकालतनेषु
कालनाम्न” इति पक्षे अलुक्।) अपराहृतनं।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अपरिकलितः, त्रि, (परि + कल् + कर्मणि क्तः,
ततो नञ्समासः।) अज्ञातः। अदृष्टः। यथा,—
“अपरिकलितपूर्वः कश्चमत्कारकारी
स्फुरति मम गरीयानेष माधुर्यपूरः।
अयमहमपि हन्त प्रेक्ष्य यं लुब्धचेताः
सरमसमुपभोक्तुं कामये राधिकैव” ॥
इति ललितमाधवः ॥

अपरिच्छिन्नं, त्रि, परिच्छेदशून्यं। परिपूर्वकदधातोः
कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ॥

अपरिच्छिन्नः, त्रि, (परि + छिद् + क्त ततो नञ्-
समासः।) परिच्छेदरहितं। असीमं। वहिरन्तर-
शून्यं। यथा,—“किञ्च परिच्छिन्नस्य नीडे पक्ष्यादे-

अप

रिव प्रवेशो भवेत् तव त्वानृतत्वात् अपरि-
च्छिन्नत्वेन वहिरन्तरभेदो नास्ति कुतः प्रवेशः”।
इति श्रीधरस्वामी ॥

अपरिपक्वं, त्रि, परिपाकरहितं। किञ्चित्पक्वं।
परिपूर्वपचधातोः कर्त्तरि क्ते तस्य वत्वे चस्य च
कत्वे परिपक्वं ततो नञ्समासः ॥

अपरिमितं, त्रि, (परि + मा + क्त, ततो नञ्-
समासः।) परिमाणरहितं। मानतुलासंख्याशून्यं।
यथा,—“अपरिमिता भुवास्तनुभृतो यदि सर्व-
गतास्तर्हि न प्रास्यतेति नियमो ब्रुवनेतरथा”।
इति श्रुत्यध्यायः।

अपरिस्नानः, पुं, (परि + स्ना + क्त तस्य नत्वं,
ततो नञ्समासः।) रक्तास्नानरुद्धः। इति राज-
निर्घण्टः ॥ स्नानिरहिते वाच्यलिङ्गः ॥ (नूतनः।
अपरिशुष्कः। निष्कलः।)

अपरिष्कारः, पुं, (“संप्रत्ययेभ्यः करोतौ भुवणे
इति” सुङागमः।) परिष्काराभावः। अनि-
ष्कलत्वं। तद्वति त्रि। परिपूर्वकधातोर्भावे चञि
नञ्समासः।

अपरिष्कृतं, त्रि, अमार्जितं। अनिष्कलं। अभुषितं।
अनलङ्घ्यं। परिपूर्वकधातोः कर्मणि क्ते नञ्-
समासः। यथा,—

“मलपूतिसमायुक्तस्यैव विष्णुचपिच्छिन्नं।
रेतोनिष्ठैवमानाभिः खवद्विरपरिष्कृतं” ॥
इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

अपरिहार्यं, त्रि, (परि + हृ + कर्मणि ण्यत्, ततो
नञ्समासः।) अपरिहरणीयं। अत्याज्यं। यथा,
“जातस्य हि ब्रुवो मृत्युर्ब्रुवं जन्म मृतस्य च।
तस्मादपरिहार्योऽयं न त्वं प्रोचितुमर्हसि” ॥
इति श्रीभगवद्गीता ॥

अपरूपं, त्रि, (अपकृत्यं रूपं कर्मधारयसमासः।)
अपकृत्यरूपं। विवृतरूपं। अपोपसर्गेण रूप-
शब्दस्य बद्धव्रीहिसमासः ॥ कर्मधारयसमासे
स्त्री ॥ लोके तु आश्चर्यमिति प्रसिद्धं ॥

अपरेद्युः, [स्] व्य, (अपरस्मिन् दिवसे दिवसस्य
एद्युशदेशः)। अपरेऽह्नि। अपरदिने। इत्य-
मरः ॥ (“पूर्वद्वयपरिपूर्वोऽह्नादकर्मण्युपस्थिते निम-
न्त्येत विप्रान् वै” इति स्मृतिः।)

अपर्णा, स्त्री, (नास्ति पर्णं तपस्यायां पर्यभक्त्य-
दृष्टिर्वा यस्याः सा, टाप्।)

दुर्गा। इत्यमरः ॥

(“स्वयं विश्वीर्षद्रुमपर्यदृष्टिता

परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः।

तदप्यपाकोणमतः प्रियंवदां

वदन्त्यपस्तेति च तां पुराविदः” ॥ इति कुमारस-
म्भवे।)

पञ्चशृङ्गे त्रि ॥

अपर्याप्तं, त्रि, (परि + आप् + क्त, नञ्समासः।)
पर्याप्तशून्यं। असीमं। असमर्थं। यथा,—

“अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितं।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितं” ॥

इति श्रीभगवद्गीता ॥

अप

अपर्युषितं, स्त्री, (परि + वस् + क्त, नञ्समासः।)

अयुष्टं। सद्योभवं। यथा नारसिंहे,—

“अपर्युषितनिश्चिद्वैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्जितैः।

स्त्रीयारामोद्भवैर्वापि पुण्यैः संपूजयेद्धरि” ॥

इत्याङ्गिकाचारतत्त्वम् ॥

अपर्जदण्डः, पुं, (अपर्जः पर्जदरहितः ग्रन्थिशून्य
इति यावत् दण्डः कर्मधारयः।) रामशरदण्डं।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपलं, स्त्री, (अपलाति अपराक्रमणं गृह्णाति येन,
अप + ला + करणे क। नास्ति पलं मांसं यस्य
सः, मांसशून्यं।) कीलकं। इति शब्दमाला ॥
पलशून्ये त्रि ॥

अपलपनं, स्त्री, अपलापः। अपोपसर्गात् लपधातो-
र्भावे अनट् प्रत्ययः ॥ (पाणिनिमते तु अप + लप् +
भावे ल्युट्।)

अपलापः, पुं, (अप + लप् + भावे घञ्।) सतोऽप्य-
सत्त्वेन कायनं। ज्ञातस्य गोपनं। तत्पर्यायः।

२ निहृतिः। ३ अपहृतिः। ४ अपहवः। ५ निहवः।

इति शब्दरत्नावली ॥ प्रेम। इति। मेदिनी ॥

अपलापिका, स्त्री, (अप + लप् + भावे ल्युट्।)
दण्डा। इति हेमचन्द्रः ॥

अपवनं, स्त्री, (अपहृष्टं कृत्रिमत्वात् अल्पत्वाच्च वनं
कर्मधारयः।) उपवनं। कृत्रिमवनं। इति
हेमचन्द्रः ॥

अपवरकः, पुं, (अपत्रियन्ते लोकाः सम्भव्यन्तेऽत्र,
अप + वृ + “ग्रहदृष्टिनिश्चिगमश्च” इति अप्,
ततः स्वार्थे कन्, अथवा अप + वृ + क्कादिभ्यः
संज्ञायां वृन् तस्य अकः।) अन्तर्ग्रहः। तत्पर्यायः।
२ गर्भागारं ३ वासौकः ४ ग्रयनास्पदं। इति
हेमचन्द्रः ॥ (“दीपोऽपवरकस्यान्तर्गतते तत्प्रभा
वहिः”।)

अपवर्गः, पुं, (अपवृज्यते संसारः सुच्यतेऽनेन, अप
+ वृ + घञ् कुत्वं।) मोक्षः। त्यागः। क्रिया-
वसानसाफल्यं। कर्मफलं। इति विश्वमेदिन्यौ ॥

क्रियान्तः। कार्यसमाप्तिः। इति जटाधरो रत्ना-
वली च ॥ पूर्णता। इति धरणी ॥ (निर्वोणं।
मुक्तिः। “अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्म-
योगतौ” इति रघुवंशे। समाप्तिः। शेषः।

अवसानं। “क्रियापवर्गेष्वनुजीवितात्कृताः कृत-
ज्ञतामस्य वदन्ति सम्पदः”। इति भारविः।)

अपवर्जनं, पुं, (अप + वृ + भावे ल्युट्।) दानं।
मोक्षः। त्यागः। इति मेदिनी ॥

अपवादः, पुं, (अप + वद + भावे घञ्।) आज्ञा।
निन्दा। तत्पर्यायः। अवर्णः २ आज्ञेयः २

निर्वोदः ३ परीवादः ५ उपक्रोशः ६ जुगुप्सा ७

कुत्सा ८ गर्हणं ९ इत्यमरः ॥ (वचनीयं। “लोका-

पवादाद्भय” इति नीतिशतके। “देव्यामपि

हि वैदेह्यां सापवादो यतो जनः”। “हा कथं

सीतादेव्या ईदृशमचिन्तनीयं जनापवादं देवस्य

कथयिष्यामि”। इति उत्तरचरिते। आज्ञा।

अनुमतिः। आदेशः। “ततोऽपवादेन पताकिनी-

प्रतेष्वचान निर्हादवती महाचमूः”। इति भार-

अप

विः ।) विश्वासः । इति मेदिनी ॥ विशेषः । बाधकः । यथा,—

“क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्पत्तौऽभिनिविष्टते” । इति कलापरिशिष्टं ॥ रज्जुविवर्तस्य सर्पस्य रज्जुमात्रत्ववत् वन्तुविवर्तस्यावस्तुनोऽज्ञानादेः प्रपञ्चस्य वस्तुमात्रत्वं । तदुक्तं ।

“सतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विकार इत्युदीरितः । अतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विवर्त इत्युदाहृतः” ॥ अस्य फलं । आभ्यां अध्यारोपापवादाभ्यां तत्त्वम्यदार्थबोधनमपि सिद्धं भवति । इति वेदान्तसारः ॥

अपवारणं, स्त्री, (अप + वृ + णिच् भावे ल्युट् ।) व्यवधानं । अन्तर्धानं । इत्यमरः ॥

अपवारितं, त्रि, (अप + वृ + णिच्, कर्मणि क्तः ।) अन्तर्हितं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपवित्रं, त्रि, (पू + इच्, ततो नञ्समासः ।) पवित्रतारहितं । अशुद्धं । यथा,— “अपवित्रः पवित्रो वा सर्वव्याप्यं गतोऽपि वा । यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं सवाह्याभ्यन्तरः शुचिः” ॥ इति स्मृतिः ॥ (अविशुद्धः । अनिर्मलः । दूषितः । मलिनः ।

“अपवित्रमिदं कर्म कृतं मोहान्धया तया” । इति रामायणे । “यदेव सारमेयोऽपवित्रः स्नान्धारुणे नीयते” । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अपविद्धः, त्रि, (अप + व्यध् + क्तः ।) प्रत्याख्यातः । निराकृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (व्यक्तः । प्रतिलिप्तः । “कुवेरस्य मनःशब्दं शंसतीव पराभवं । अपविद्धगदो बाज्जर्भश्राख इव द्रुमः” ॥ इति कुमारसम्भवे । चूर्णीकृतः । दलितः । “मृदिताश्चापविद्धाश्च दृश्यन्ते कमलस्रजः” । इति रामायणे ।)

अपविद्धपुत्रः, पुं, (अपविद्धः पुत्रः, कर्मधारयः,) द्वादशविधपुत्रमध्ये पुत्रविशेषः । स तु पोषणाद्यसमर्थमातापितृभ्यां त्यक्तः तयोरन्यतरमरणे अन्यतरेण वा त्यक्तः अनन्तरं अन्येन गृहीत्वा पुत्रत्वेन परिकल्पितः । यथा,—

“मातापितृभ्यामुत्पद्यं तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं परिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते” ॥ इति मनुः ॥

अपविषा, स्त्री, (अप अपगतं विषं शस्याः सा, चित्वां टाप् ।) निर्विषीकृतं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपसदः, पुं, (अप + सद + कर्त्तरि अच् ।) अपसद इति पाठे अप + सद + अच् ।) अपसदः । नीचः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अपशब्दः, पुं, (अप असंस्कृतः शब्दः, कर्मधारयः ।) असंस्कृतशब्दः । अप्रास्त्रीयशब्दः । लौकिकशब्दः । ग्राम्यभाषा । तत्पर्यायः । अपभ्रंशः २ । इत्यमरः ॥

“तस्य शक्तिवैकल्यात् प्रमादालसतादिभिः । अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिताः” ॥ इति हरिवंशे ।)

अप

“आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृतः । शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितं” ॥ इति दण्डी ॥

अपशुक् [च्] पुं, (शुच् + भावे क्तिप्, अपगता शुक् शोको यस्य सः ।) आत्मा । यथा । “क उत्तम-श्लोकगुणानुवादात् एमान् विरज्येत विनापशु-गुणात्” । इति श्रीभागवतं ॥

अपशोकः, पुं, (अपगतः शोको यस्मात् सः ।) अपशोककृच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“शोकरहितः । दुःखहीनः ।

“हरप्रोतिकरो वृद्धो ह्यशोकः शोकनाशनः । दुर्गाप्रोतिकरोऽसित्वं मामशोकं सदा कुह” ॥ देवीपूजापद्धतिः ।)

अपशु, स्त्री, (अप + श्या + क, अम्बाबागोसव्याप-इत्यादिना षत्वम् ।) अङ्गुश्या । इति हेमचन्द्रः ॥

अपशु, व्य, (अप + श्या + “अपदुःसुभ्यः श्यः कुः, इति कु, सुषमादित्वात् षत्वम् ।) निरवयं । विपरीतं । शोभनं । इति शब्दमाला ॥

अपशु, पुं, (अप + श्या + कु, सुषमादित्वात् षत्वम् ।) कालः । वामे त्रि । इति मेदिनी ॥ (समयः । असत्यः । विरुद्धार्थः । प्रतिकूलः । विपरीतः । “तव धर्मराज इति नाम कथमिदमपशु पश्यते । भौमदिनमभिदधत्यथवा भृशमप्रशस्तमपि भङ्गलं जनाः” इति माघः । वामः । दक्षिणेतरे ।)

अपशुरं, त्रि, (अप + श्या + कुरच्, सुषमादित्वात् षत्वम् ।) प्रतिकूलं । इति हेमचन्द्रः ॥

अपशुलं, त्रि, (अप + श्या + कुरच्, रस्य लत्वम् ।) प्रतिकूलं । विपरीतं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अपसदः, पुं, (अपसीदति अपशुल्यं प्राप्नोति, अप + सद + पचाद्यच् ।) नीचः । इतरलोकाः । इत्यमरः ॥

“विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः । वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् षड्भेदेऽपसदाः स्मृताः” ॥

इति मनुस्मृतौ अनुलोभवर्णस्त्रीजाते वर्णसङ्करभेदे मूर्द्धावलिक्तादौ पुं स्त्री ।)

अपसरः, पुं, (अप + वृ + भावे अच् ।) अपसरणं । स्थानात् स्थानान्तरगमनं । अपोपसर्गात् गत्यर्थ-रुद्धातोर्भावे अलप्रत्ययः ॥

“निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषं” । इति मनुः ।)

अपसर्जनं, स्त्री (अप + वृज + भावे ल्युट् ।) मोक्षः । परित्यागः । दानं । इति भूरिप्रयोगः ॥ (बधः । हत्या । परिवर्जनं ।)

अपसर्पः, त्रि, (अपसर्पति, अप + वृप् + कर्त्तरि अच् ।) चरः । हरकरा इति प्रसिद्धः । इत्यमरः ॥ (गुहचरः । स्पशः ।

“यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः । चारश्च गूढपुरुषश्चाप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु” ॥ इत्यमरः ।)

“सर्पाधिराजोऽरुमुजोऽपसर्पं पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रम्” ।

इति रघुवंशे ।)

अप

अपसलवि, व्य, (अप + सल् + बाज्ज्यात् अवि ।) प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा । पितृतीर्थे । यथा । “प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसलवि अपसल्यं वा तेन पितृभ्यो निदधाति” । इति आश्रतत्वे भट्ट-भाष्यदृष्टगृह्यं ॥

अपसल्यं, स्त्री, (सव्यादपक्रान्तं, “निरादयो गताद्यर्थे पञ्चम्या” इति समासः ।) अपसलवि । पितृ-तीर्थे । इति आश्रतत्वे भट्टभाष्यदृष्टगृह्यं ॥

अपसल्यः, त्रि, (सव्यादपक्रान्तः, “निरादयो गताद्यर्थे पञ्चम्या” इति समासः ।) शरीरदक्षिण-भागः । प्रतिकूलः । इति मेदिनी ॥ (विपरीतः । “वाता मण्डलिनश्चैनमपसल्यं प्रचक्रमुः” । इति रामायणे ।)

अपस्कारः, पुं, (अपकीर्यते, अप + कृ + अप्, “अपस्कारो रथाङ्गमिति” पाणिनिस्त्वजेण सुडा-गमः ।) रथाङ्गं । तच्च अक्षयुगचक्रादि । इत्यमरः ॥ गुह्यद्वारं । विष्ठा । इति धरणी ॥

अपस्नातः, त्रि, (अपस्नातत्वेन स्नातः अमङ्गलार्थत्वात्, अप + स्ना + कर्त्तरि क्तः ।) मृत्युदृश्यकृतस्नानो जनः । इत्यमरः ॥ (“अपस्नातश्चानिष्पीडित-मौलिरेव भवनमाजगाम” इति हर्षचरिते ।) संस्कारार्थं स्नापितो मृतः । इति खामी ॥

अपस्नानं, स्त्री, (अप + स्ना + भावे ल्युट् ।) मृत-स्नानं । मृतोद्देशकस्नानं । इति हेमचन्द्रः ॥ (अप-विचस्नानं । स्नानावशिष्टजलेन स्नानं । स्नानोदकं । स्नानावशिष्टं जलं ।

“उदत्तनमपस्नानं विष्णुर्वै रक्तमेव च । स्नेहनिष्ठतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः” । इति मनुः ।)

अपस्मारः, पुं, (अपस्मर्यते पूर्ववृत्तं विस्मर्यतेऽनेन, अप + स्मृ + करणे घञ् ।) रोगविशेषः । मृगी इति भाषा । तत्पर्यायः । अङ्गविह्वलितः २ ला-लाधः ३ भूतविक्रिया ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य सामान्यरूपं ।

“तमःप्रवेशः संरम्भो दोषोद्रेकहृतस्मृतेः । अपस्मार इति ज्ञेयो गदो घोरश्चतुर्विधः” ॥ तस्य निदानपूर्विका सम्पत्तिः ।

“चिन्ताशोकादिभिः कुडादोषा हृत्स्वोत्पत्तिस्थिताः कृत्वा स्मृतेरप्यध्वंसमपस्मारं प्रकुर्वन्ते” ॥ तस्य पूर्वरूपं । यथा,—

“हृत्कम्पः शून्यता खेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता । निद्रानाशश्च तस्मिन् भविष्यति भवत्यथ” ॥ वातिकस्य रूपं ।

“कम्पते प्रदग्नेत् दन्तान् फेनोद्दामी श्वसित्यपि । परुषाखण्डाणि पश्येद्रूपाणि चानिलात्” ॥ पौलिकस्य रूपं ।

“पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतादृग्युपदर्शनः । सट्पणोष्णानलव्याप्तलोकादर्शी च पौलिकः” ॥ श्लेष्मिकरूपं ।

“शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः शीतहृष्टाङ्गो गुरुः । पश्यन् शुक्लानि रूपाणि श्लेष्मिको मुच्यते चिरात्” ॥ त्रिदोषजरूपं ।

अपा

“सर्वैरेभिः समस्तैश्च लिङ्गैर्ज्येष्ठिदोषजः” ॥ * ॥
 असाध्यलक्षणं ॥
 अपस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवच्छ यः ॥ * ॥
 अरिष्टलक्षणं ।
 “प्रस्फुरन्तं सुबज्रशः क्षीणं प्रचलितभुवं ।
 नेत्राभ्याश्च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत्” ॥ * ॥
 तस्य वेगकालः ।
 “पक्षादा दादशाहदा मासादा कुपिता मलाः ।
 अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं किञ्चिदथान्नरं ॥
 देवे तर्षत्यपि यथा भूमौ बीजानि कानिचित् ।
 भूरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुच्चयाः” ॥
 इति माधवकरः ॥ * ॥ तस्य चिकित्सा । यथा,—
 “तैलेन लशुनः सेव्यः पयसा च श्लावरी ।
 ब्राह्मीरसश्च मधुना सर्वापस्मारभेषजं” ॥ * ॥
 चूर्णैः सिद्धार्थकादीनां भक्तितैर्यवापि तैः ।
 गोमूत्रपिष्टैः सर्वाङ्गलेपैः शान्त्यपस्मृतिः” ॥
 सिद्धार्थकादिः उन्मादोक्तः ॥ * ॥
 “शिशुकृदङ्गुलिहिहीनिम्बत्वग्रसपाचितं ।
 धनुर्गुणं गवां मूत्रे तैलमभ्यङ्गने हितं” ॥
 कदङ्गः शोणपाठा । किण्विही चिरिचिरा ॥ * ॥
 “निर्गुणोभववन्दाकनावनस्य प्रयोगतः ।
 उपैति सहसा नाशमपस्मारो महागदः” ॥ * ॥
 अनोज्ञा तार्क्ष्यविष्टा वा शङ्कत पारावतस्य च ।
 अङ्गनाड्यन्यपस्मारमुन्मादश्च विशेषतः” ॥
 अनोज्ञा मनःशिला । तार्क्ष्यो गरुडः । शङ्कत
 विष्टा ॥ * ॥
 “यः खादेत् क्षीरभक्ताग्री मास्त्रिकेण वचारजः ।
 अपस्मारं महाघोरं चिरोत्थं स जयेद्भुवं” ॥
 वचा घुरवच् ॥ * ॥
 “कुष्माण्डकफलोत्थेन रसेन परिपेषितं ।
 अपस्मारविनाशाय यथाकं च पिबेत् अहं” ॥
 अहमिति एतस्य पानाद्विसत्रयेणैवापस्मारोप-
 शमो भवतीत्यभिप्रायः ॥ * ॥
 “ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीष्टतं घृतं ।
 पुराणं स्यादपस्मारोन्मादग्रहहरं परं” ॥
 एतस्य प्रक्रिया । पुराणं गोघृतं प्रस्थमितं वचा-
 कुष्ठशङ्खपुष्पोणां समुदितानां कुड्बमितानां क-
 ल्केन प्रस्थमितब्राह्मीरसपिष्टेन पचेत् । ब्राह्मी-
 घृतं ॥ * ॥
 “कुष्माण्डकरसे सर्पिरष्टादशगुणे पचेत् ।
 यष्ट्याङ्गकल्कं तत्पानमपस्मारविनाशनं” ॥
 कुष्माण्डकघृतं ॥ * ॥
 “द्वौ कीटभेदौ विधिवदानीय रविवासरे ।
 कण्ठे भुजे वा संघार्य जयेदुग्रामपस्मृतिं” ॥
 अयन्तु कीटौ नदीतीरे सिकतामध्ये तिष्ठति ॥ * ॥
 “शिशुकुष्ठजलाजालीशुनयोषहिङ्गुभिः ।
 वस्तमूत्रे शृतं तैलं नावनं स्यादपस्मृतौ” ॥
 जलं बालकं । अजाजी जीरकः । वस्तः ऋगः ।
 नावनं नस्यं ॥ * ॥ इत्यपस्माराधिकारः । इति
 भावप्रकाशः ॥
 अपहारः, पुं, (अप + ह + भावे घञ् ।) अपचयः ।
 हानिः । इत्यमरः ॥ अपहरणं चौर्यं । संगोपनं ।

अपां

धनस्वाग्यनुपयोगिव्ययः । इति दायभागः ॥ (वि
 नाशः ।
 “कर्णनासापहारेण भगिनी मे विरूपिता” ।
 इति रामायणे । स्तेयं । यद्वा न्यापहारादिकं कर्म
 द्रव्यस्वामिसमक्षं बलात्कृतं तत्साहसं स्यात् ।
 इति कल्लुकभट्टः । निहवः । “कथं वा आत्मनः
 अपहारं करोमि” । इति शकुन्तले ।
 अपहारकः, त्रि, (अप + ह + ण्वल् ।) अपहारी ।
 अपहरणकर्त्ता । यथा,—
 “परापवादनिरतः परद्रव्यापहारकः” ।
 इति पुराणं ॥
 (“द्विविधान् तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान्
 प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः” ॥
 “अन्नहर्तामयावित्त्वं मौक्त्यं वागपहारकः ।
 वस्त्रापहारकः श्वेनं पङ्क्तुतामश्चहारकः” ॥
 इति मनुः । चौरः ।
 “योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्यु भाषते ।
 स पापघ्नतमोलोके स्वेन आत्मापहारकः” ।
 इति मनुः ।)
 अपहासः, पुं, (अप + हस् + भावे घञ् ।) अपहा-
 रणहास्यं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अपहवः, पुं, (अप + हृ + भावे अप् ।) अपलापः ।
 खेहः । इति मेदिनी ॥
 (“ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।
 अपहवे तद्विगुणं तन्मनोरनुशासनम्” ॥
 इति मनुः ।)
 अपहृतिः, स्त्री, (अप + हृ + भावे क्तिन् ।) अप-
 लापः । अपहवः । इति शब्दरत्नावली ॥ उप-
 मेयासत्यकरणपूर्वकोपमानसत्यताव्यवस्थापिका-
 लङ्कृतिः । तस्या लक्षणं ।
 “प्रकृतं यन्निधियान्यस्याध्यते सा त्वपहृतिः” ।
 उदाहरणं ।
 “अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतसुचः शैलतनये ।
 कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ॥
 अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दिशिशिरे ।
 रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढसुरसि” ॥
 इति काव्यप्रकाशः ॥
 (“प्रकृतं प्रतिविध्यान्यस्यापनं स्यादपहृतिः ।
 गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन ॥
 यदि श्लेषेणान्यथा वाऽन्यथयेत् साध्यपहृतिः” ।
 इति साहित्यदर्पणे ।)
 अपांनयः, पुं, (अपां नयः अलुक्समासः ।) समुद्रः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपांनिधिः, पुं, (निधीयतेऽत्र, नि + धा + अधि-
 करणे किं, अपां निधिः आधारः ।) समुद्रः ।
 वारांनिधिः इति दर्शनात् ॥
 अपांपतिः, पुं, (अपां पतिः, अलुक्समासः ।) समुद्रः ।
 इत्यमरः ॥ वरुणः । अप्यतिरिक्त्वमरेणोक्तत्वात् ॥
 अपांपित्तं, स्त्री, (अपां पित्तमिव तदुत्पन्नत्वात् तस्य
 पित्तत्वं, अलुक्समासः ।) अग्निः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ चित्रकण्ठः । बहिसंज्ञक इत्यमरे-
 णोक्तत्वात् ॥

अपा

अपाक्, [च्] चि, (अप + अच् + क्तिन्, नलोपः ।)
 दक्षिणदिग्भववस्तु । तत्पर्यायः । अपाचीनं २ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अपाकः, पुं, (पच + भावे घञ्, ततो नञ्समासः ।)
 पाकाभावः । अजीर्णता । यथा,—
 “अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा आलस्यं गौरवं ज्वरः ।
 अपाकः शून्यताङ्गानाममवातस्य लक्षणं” ॥
 इति माधवकरः ॥ पाकाभावविशिष्टे चि । यथा,—
 “गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः
 संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदूष्य ।
 वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्त-
 मनस्यमूलं चिरवृद्धपाकं” ॥
 इति माधवकरः ॥
 अपाकशकं, स्त्री, (न पच्यते, पच् + घञ्, नञ्-
 समासः, अपाकः शक्यो यस्य तत् ।) आर्द्रकं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपाङ्गः, पुं, (अपाङ्गति वक्रं गच्छति चक्षुर्वच, अप
 + अच् + अधिकरणे घञ् ।) नेत्रयोरन्तः । चक्षु-
 कोणः ।
 (“चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि वज्रशो नेपथुमती” ।
 इति शकुन्तले । “कुवलयदृशां लोचनोत्तरपाङ्गैः” ।
 इति शान्तिशतके ।) तिलकः । इत्यमरः ॥ अङ्ग-
 हीने चि । इति मेदिनी ॥
 अपाङ्गकः, पुं, (अपङ्गमङ्गं यस्य समासान्तः कः ।)
 अपामार्गवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ आपां
 इति भाषा । अङ्गहीने चि ॥
 अपाङ्गदर्शनं, स्त्री, (अपाङ्गेन नेत्रप्रान्तेन दर्शनं
 तृतीययात्पुनः ।) कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अपाची, स्त्री, (अप + अच् + क्तिन्, स्त्रियां ङीप् ।)
 दक्षिणदिक् । इति हलानुधः ॥
 अपाचीनं, चि, (अपाच्यां दक्षिणस्यां दिशि भवं,
 अपाच् खः तस्य ईन ।) अपामर्थं । दक्षिणदिग्-
 भववस्तु । विपर्यस्तं । विपरीतं । इति विश्व-
 मेदिनी ॥
 अपाच्यं, चि, दक्षिणदिग्भववस्तु । अपाची दक्षिण-
 दिक् ततो भवार्थे ण्यप्रत्ययः ॥ पचनार्थोऽयं । पच-
 यातोः कर्मणि घ्यणि पाच्यं पञ्चान्नञ्समासः ॥
 अपाटवं, स्त्री, (पटोर्भावः पटु + भावे अण्, नास्ति
 पाटवं पटुता यच्च तत् ।) रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अपटुता । जड़ता । पटोर्भावः पाटवं ततो नञ्-
 समासः ॥
 अपात्रं, स्त्री, (कुत्सितं पात्रं अप्राशस्त्ये नञ्समासः ।)
 कुपात्रं । असत्पात्रं । यथा । “अपात्रे पातयेदन्तं
 सुवर्णं नरकाण्ये” । इति मलमासतत्त्वं ॥ (योग्य-
 ताहीनं । निन्दितं । विद्यातपोहीनं । दानादि-
 योग्यताहीनं ।
 “विद्येव कन्यका मोहादपात्रे प्रतिपादिता ।
 यशसे न न धर्माय जायेतानुशयाय तु” ॥
 इति कथासरित्सागरे ।)
 अपात्रीकरणं, स्त्री, (अनपात्रं अपात्रं कुत्सितपात्रं
 क्रियतेऽनेन, अपात्र + चि + क् + करणे ल्यट् ।)
 नवविधपापमध्ये पापविशेषः । तच्च

अपा

निन्दितधनादानं १ बाणिज्यं २ शूद्रसेवनं ३ असत्य-
भाषणं ४ । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
("निन्दितेभ्यो धनादानं बाणिज्यं शूद्रसेवनं ।
अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणं" ॥
इति मनुः ।)

अपादानं, स्त्री, (अपादीयते विश्लिष्यतेऽस्मात्, अप +
आ + दा + ल्युट् ।) यस्मादस्तुनो वस्त्वन्तरस्य चलनं
भवति तत् । षट्कारकमध्ये षष्ठमकारकं । तत्रै-
कादशार्थे षष्ठमी स्यात् यथा । यतोऽपायः । यथा
वृक्षात् पर्णं पतति १ । यतो भीः । यथा व्याघ्रात्
विभेति २ । यतो जुगुप्सा । यथा पापात् जुगु-
प्सते धीरः ३ । यतः पराजयः । यथा सिंहात्
पराजयते हस्ती ४ । यतः प्रसादः । यथा धर्मात्
प्रसाद्यति नोचः ५ । यत आदानं । यथा भूपात्
धनमादत्ते विप्रः ६ । यतो भूः । यथा पितुः
पुत्रो जायते ७ । यतस्त्राणं । यथा व्याघ्रात् गां
रक्षति गोपः ८ । यतो विरामः । यथा जपादिर-
मति विप्रः ९ । यतोऽन्तर्द्धिः । यथा गुरोरेन्तर्द्धते
शिष्यः १० । यतो वारणं । यथा यवेभ्यो गां
वारयति ११ । इति सुगन्धोदटीकायां दुर्गा-
दासः ॥

अपानं, स्त्री, (अपनयति मलादि निःसारयति, अप
+ अन् + णिच् + पचाद्यच् ।) मलद्वारं । तत्प-
र्यायः । गुदं २ । पायुः ३ । इत्यमरः ॥ गुह्यं ४ ।
गुदवर्त्म ५ । इति जटाधरः ॥ तनुर्द्धदः ६ । मार्गः
७ । इति शब्दरत्नावली ॥

अपानः, पुं, (अपानिति अधोदेशात् निःसरति,
अप + अन् + अच् ।) गुदस्थवायुः । इत्यमरः ॥
अवागमनवान् पायादिस्थानवर्ती वायुः । इति
वेदान्तसारः ॥

("अधोनयत्यपानस्तु आहारश्च नृणामधः ।
मूत्रशुक्रवहो वायुरपान इति कीर्त्यते" ॥

इत्युक्तलक्षणोऽवागमनवान् कृत्वाटिकापृष्ठपार्श्व-
पातूपस्थवृत्तिवायुः । गुदस्थवायुः ।)

("प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ" ।
इति भगवद्गीता ।)

अपापः, त्रि, (नास्ति पापं यस्य सः ।) निष्पापः ।
पापशून्यः । यथा,—

"इयं दाशरथे सीता सुव्रता ब्रह्मचारिणी ।

अपापा हि त्वया त्वत्त्वा ममाश्रमसमीपतः" ॥

इति रामायणं ॥

अपामार्गः, पुं, (अपामृज्यते रोगो दूरीक्रियते अनेन,
अप + आ + मृज् + करणे घञ् ।) वृत्तविशेषः ।
आपां इति भाषा । तत्पर्यायः । शैखरिकाः २
धामार्गवः ३ मयूरकः ४ प्रत्यक्षपर्णी ५ कौशपर्णी
६ किण्वी ७ खरमङ्गरी ८ । इत्यमरः ॥ शैख-
रेयः ९ अधामार्गवः १० कौशपर्णी ११ इति
तट्टीका ॥ स्थलमङ्गरी १२ प्रत्यक्षपर्णी १३ क्षार-
मध्यः १४ अधोवण्टा १५ शिखरी १६ इति
रत्नमाला ॥ दुर्गहः १७ अधशूलः १८ काण्डीरकः
१९ मर्कटी २० दुरभिग्रहः २१ बाग्रिः २२
पराकुप्यी २३ कण्टी २४ मर्कटप्रिप्यली २५

अपा

कटुमङ्गरिका २६ अघाटः २७ क्षरकः २८ पाण्डु-
कण्टकः २९ नासाकण्टः ३० कुञ्जः ३१ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं । कटुत्वं । कफार्शः कण्डू-
दरामयविषरोगनाशित्वं । धारकत्वं । वान्तिकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अभिवृत्तीदृशत्वं ।
क्षौद्रकारित्वं । संसनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
तत्फलगुणाः । रसे खादुत्वं । पाके दुर्ज्वरत्वं ।
विट्भित्तत्वं । वायुकारित्वं । रुक्षत्वं । रक्तपित्त-
प्रसादनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (अपामार्गं
ओषधोनां सर्वासाभेक इदृशीति अथर्ववेदः ।)

अपाम्पतिः, पुं, (अपां पतिः, अलुक्समासः ।) समुद्रः ।
इत्यमरः ॥ वरुणः । अप्पतिरित्यमरेणोक्तत्वात् ॥

अपाम्पित्तं, स्त्री, (अपां पित्तमिव अलुक्समासः तदु-
त्पन्नत्वात् ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥ चित्रक-
वृक्षाः । वृजिसंज्ञक इत्यमरेणोक्तत्वात् ।

अपायः, पुं, (अप + इन् + भावे अच् ।) विज्ञेयः ।
इति रामतर्कवागीशः ॥ चलनं । इति दुर्गादासः ॥
विनाशः । यथा,—

"सा काशी जिपुरारिराजनगरी पायादपायाज्ज-
गत्" । इति काशीखण्डं ॥

अपारं, स्त्री, (नास्ति पारं यस्य तत् ।) अवारं ।
नद्यादेरव्याक्पारं । इति हलायुधः ॥ असीमे
त्रि ॥

अपाटनं, त्रि, (अप + आ + ट + आच्छादने क्तः ।)
पिहितं । आटनं । खतनं । खाद्येनं । इति
मेदिनी ॥ (उद्घाटितं । अनाटनं । अपसारिता-
वरणं ।

"यदृच्छ्या चोपपन्नं खर्गद्वारमपाटनं" ।

इति गीता ।)

अपाटनं, त्रि, (अप + आ + ट + क्तः ।) लुटितं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ लोटा । गड़गड़ इति भाषा ।
(अन्तरितं । पराटनं । निवृत्तं ।

"प्रतिग्रहादपाटनः सन्तुष्टो येन केनचित्" ।

इति महाभारते ।)

अपाश्रयः, पुं, (अपाश्रियते आच्छाद्यतेऽनेन, अप
+ आ + श्रि + करणे अच् ।) प्राङ्गणावरणं ।
सामियाना । चाँदोया इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मत्सालम्बः २ प्रग्रीवः ३ मत्तवारणः ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥ आश्रयशून्ये त्रि ॥ (चन्द्रातपः ।

निराश्रयः । आश्रितः । अधीनः ।

"ब्राह्मणापाश्रयो नित्यमुत्कृष्टां जातिमश्नुते" ।

इति मनुः ।)

अपासङ्गः, पुं, (अप + आ + सन्ज + घञ् ।) उपा-
सङ्गः । तूष्णः । इत्यमरटीकासारमुन्दरी ॥

अपासनं, स्त्री, (अप + अस + भावे ल्युट् ।) मारणं ।
इत्यमरः ॥

अपास्तं, त्रि, (अप + अस + क्तः ।) निरस्तं । यथा ।
एतेन नातिसन्ध्यासमीपत इत्यनेन राक्षसीवेला-

मात्रं निविध्यते इति मैथिलमतमपास्तं । इति
तिथ्यादितत्त्वं ॥

अपात्तं, त्रि, (अप + अस्तिमन्त्रियमपगतमनुगतमिति
यावत्, प्रादिसमासः । अपपत्तमन्त्रि चक्षुः कर्म-

अपु

धारयः, अच् समासान्तः । अपगतमन्त्रि चक्षुः
कर्मधारयः, अच्, समासान्तः ।) प्रवृत्तः । इति
त्रिकाण्डशेषः । कुत्सितचक्षुः । लोचनशून्यः ।
एतावर्थो व्युत्पत्तिर्लघौ ॥

अपि य, (न पिबति पिगतौ क्तिप्, आगमशास्त्रस्या-
नित्यत्वान्न तुक् ।) उपसर्गविशेषः । अस्यार्थाः ।
आहरणं । सम्भावनं । निन्दा । अनुज्ञा । अल्पत्वं ।
समुच्चयः । इति दुर्गादासः ॥ प्रश्नः । शङ्का । युक्त-
पदार्थः । कामाचारक्रिया । इति विश्वमेदिन्यौ ।
("अपि पदार्थसम्भावनावसर्गगर्हासमुच्चयेषु"
इति पाणिनिसूत्रम् ॥

अपिगीर्णं, त्रि, (अपि + गृ + कर्मणि क्तः ।) लुप्तं ।
वर्णितं । इत्यमरः ॥

अपिच्छिलः, त्रि, (न पिच्छिलः नञ्समासः ।)
पैच्छिल्याभावविशिष्टः । पिच्छिलताशून्यः । यथा ।
"प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलसपिच्छिलं" ।

इति माधवकरः ॥ (परिष्कृतः । अमलिनः ।
निर्मलः । गाढः ।)

अपितु य, (अपि + तु ।) यद्यर्थः । यद्यपि । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

अपिधानं, स्त्री, (अपि + धा + भावे ल्युट् ।) आच्छा-
दनं । अन्तर्धानं । इत्यमरः ॥ (आवरणं । "द्वारे
पुरस्थोद्धृतापिधाने" । इति कुमारसम्भवे ।

"शिलापिधाना काकुत्स्थ दुर्गं चास्याः प्रवेशनं" ।
इति रामायणे ।)

अपिनद्धं, त्रि, (अपि + नद् + कर्मणि क्तः, अस्य
वालोपे पिनद्धञ्च ।) परिहितवस्त्रादि । तत्प-
र्यायः । आमुक्तः २ प्रतिसुक्तः ३ पिनद्धः ४ ।
इत्यमरः ॥

अपीतः, पुं, (पा + कर्मणि क्तः । न पीतः, नञ्-
समासः ।) पीतभिन्नवर्णः । तद्विशिष्टे अकृतपाने
च चि इति नञ्समस्तपीतशब्दस्यैतावर्थौ ॥

अपीनसं, स्त्री, (अपीनाय अस्थूलत्वाय लीयते कल्पते,
अपीन + सो + कर्मकर्त्तरि कः । पीनसात् रोग-
विशेषात् भिन्नं नञ्समासः ।) पीनसरोगः ।
इति रभसः ॥ तद्रहिते त्रि ॥

अपीयं, त्रि, अतिसुन्दरं । यथा,—

"अपीयदर्शनं शश्वत् सर्वलोकनमस्कृतं ।

सन्तं वयसि कौशेरे भव्यानुग्रहकातरं" ॥

इति श्रीभागवतं ॥

अपुच्छा, स्त्री, (नास्ति पुच्छमग्रभागो यस्याः सा,
टाप् ।) शिंशपावृक्षाः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(त्रि, लाङ्गूलहीनः । शिखरहीनः ।)

अपुनर्भवः, पुं, (न पुनर्भवति न पुनरुत्पद्यतेऽस्मात्,
न पुनर् + भू + अपादाने अप्, मयूर्यसंकादि-
त्वात् समासः ।) सुक्तिः । कौवर्त्यः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पुनर्जन्माभावः । यथा,—

"हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ।

ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो भिषक्तमः" ॥

इति चरकः ॥ (कर्त्तरि अचि तु पुनर्जन्मशून्यः सुक्त-
इति यावत् ।)

अपुष्पफलदः, पुं, (अपुष्पं, पुष्पं विना फलं ददाति,

अपे

अपुष्पफल + दा + कर्त्तरि कः, उपपदसमासः ॥
पनसदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्पव्यतिरेक-
जातफलदृष्टमात्रं ॥ (अहेतुकफलदातरि चिं)
अपूपः, पुं, (न पूयते विशीर्यति, न + पूय + पः,
यलोपः १) पिष्टकः । इत्यमरः ॥ गोधूमः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

(“वृथाहसरसं यावं प्रायसापूपमेव च” ।

इति मनुः ॥)

अपूप्यः, पुं, (अपूपाय हितः “विभाषा हविर-
पूपादिभ्यः” इति प्राणिनिस्त्रेण यत् १) गोधूम-
चूर्णं । इति जटाधरः ॥ भवदा इति भाषा ।

अपूरणी, स्त्री, (न पूरयति पुष्पगन्धेन मनःप्रीतिं
धूर्णां करोति निर्गन्धत्वात्, पूर + णिच् + कर्त्तरि
ल्युट्, स्त्रियां ङीप् ततो नञ्समासः १) शास्त्रलि-
खितः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अपूर्व, स्त्री, (नास्ति पूर्वं पूर्वकालभवं दृष्टं यस्य
तत् १) कर्मजन्यमदृष्टं । तत्पर्यायः । अनुशयः २
नियोगः ३ अतिशयः ४ कार्यं ५ प्रयोगः ६ ।
इति स्मृतिः ॥ तच्चतुर्विधं यथा । फलापूर्वं १
समुदायापूर्वं २ उत्पत्त्यपूर्वं ३ अङ्गापूर्वं ४ । येन
स्वर्ग आरभ्यते तत् फलापूर्वं । अमावास्यायां
त्रयाणां यागानामेकः समुदायः पौर्णमास्यामपरः
तयोर्भिन्नकालवर्तिनोः संहतफलापूर्वोरम्भायो-
गात्तदारम्भाय समुदायद्वयजन्यमपूर्वद्वयं कल्प-
नीयं । तयोरेकैकस्मिन्नाय एकैकसमुदायवर्तिनां
त्रयाणां यागानां भिन्नक्षणवर्तिनोः संघातापत्त्य-
भावात् यागत्रयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्वाणि क-
ल्पनीयानि । तेषां चाङ्गोपकारमन्तरेणानिष्पत्ते-
रङ्गानां चानेकक्षणवर्तिनां संघातासम्भवात् अ-
ङ्गापूर्वाणि कल्पनीयानि । तत्र त्वयं विभागः ।
इत्यधिकरणमात्रा ॥

अपूर्व, चि, (नास्ति पूर्वं यस्य, न पूर्वं नञ्समासः १)
आश्चर्यं । यथा,—

“अपूर्वेयं हरेर्माया त्रिगुणा रज्जुहृषिणी ।

यथा मुक्तो न चलति बद्धो धावति धावति” ॥

इति उद्भटः ॥ पूर्वदिग्देशकालभिनं ॥

अपेतराक्षसी, स्त्री, (अपेतः राक्षस इव पातकं
यस्याः सा, गौरादित्वात् ङीप् १) तुलसीवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपेयं, चि, (पा + कर्मणि अर्हाद्यर्थे यत् १) पाना-
योग्यं । अपानीयं । यथा,—“मद्यमपेयमदेय-
अनिग्राह्यं” । इति तिथ्यादितत्त्वे उपश्रुतः सूत्रं ॥
“जलधिजलमपेयं पण्डिते निर्धनत्वं” ॥

“यैः कृतः सर्वभक्षोऽभिरपेयश्च महोदधिः ।

क्षयी चाप्यायितः सोमः को न श्येत्तकोप्यतान्” ॥

इति मनुः ॥)

अपेक्षणीयं, चि, (अप + ईच्छ + कर्मणि अनीयर्त् १)
अपेक्षायोग्यं । अपेक्ष्यं । अपेक्षितव्यं । यथा,—

“आत्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सोऽपि
नापेक्षणीयः” । इति नवरत्नमध्ये शङ्कः ॥

अपेक्षा, स्त्री, (अप + ईच्छ + भावे अ, स्त्रियां
टाप् १) कार्यनिमित्तयोरन्योन्याभिसम्बन्धः । इति

अनु

सुपद्धटीकायां विष्णुमिश्रः ॥ आकाङ्क्षा । यथा,—
“सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा” । इति वेदा-
न्तटीकायां वाचस्पतिमिश्रः ॥ (आकाङ्क्षा । अभि-
लाषः । आशा ।

“अपेक्षा भिक्षायासपि किमपि चेतः स्तपयति” ।
इति शान्तिशतके । प्रयत्नः । अनुरागः । सम्मा-
नना ।

“अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेदपेक्षया ।

रक्षितं वर्जयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत्” ॥

इति मनुः । पर्यालोचनं । विचारः । अनुचि-
न्तनं ।

“सत्यासपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः” ।

इति रघुवंशे ।

“न क्षत्रोऽपि प्रथमसुहृतापेक्षया संश्रयाय” ।

इति मेघदूते ॥)

अपेक्षाबुद्धिः, स्त्री, अनेकैकत्वविषयकबुद्धिः । ना-
नैकत्वावगाहिबुद्धिः । अयमेकः अयमेक इत्या-
कारबुद्धिः । इति भाषापरिच्छेदः ॥

“अनेकैकत्वबुद्धिर्द्या सापेक्षाबुद्धिरुच्यते” इति

“अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः”

इति च भाषापरिच्छेदे ॥)

अपोगण्डः, चि, (अपगण्डकर्मणि वेदविहितकार्या-
दन्यकर्मणि गण्डः उद्यतः, गण्डि उद्यमे + पचा-
द्यच्, निपातनात् अपगण्डस्याकारस्य उकारः,
अपसि कर्मणि गण्डः अतिभीरुत्वात् त्याज्यः १)
स्वभावतो न्यूनाधिकाङ्गविभ्रष्टः । तत्पर्यायः ।

प्रोगण्डः २ विकलाङ्गः ३ अङ्गहीनकः ४ । इति

शब्दरत्नावली ॥ शिशुः । बलिमः । जिवलियुक्तः ।

इति मेदिनी ॥ अतिभीरुः । इति विश्वो हेम-
चन्द्रश्च ॥ दे स्वभावतो न्यूनाधिकाङ्गे अनविभ्रष्ट-
जुलीकैकविभ्रष्टजुलीकादौ जने वर्त्तते इत्यर्थः ।

विकलं स्वभावहीनं अङ्गमस्य विकलाङ्गः । अप-
गण्डं गच्छति अपोगण्डः । नाम्नीति गमेर्दः नि-
पातनात् पस्य प्रोभावः ।

“अपोगण्डस्तु शिशुके विकलाङ्गे च भीरुके” ।

इति विश्वः ॥ निपातनादपस्यादिलोपे प्रोगण्डो-
ऽपि । प्रोगण्डो विकलाङ्गो स्यादिति हलायुधः ॥

प्रोगण्डो विकलाङ्गकः । इति रत्नकोषः । इति

तट्टीकायां भरतः ।

अपोदिका, स्त्री, (अपगतमुदकं यस्याः सा, स्त्रियां
टाप्, एवोदरादित्वात् दिक्त्वं १) उपोदिका ।

गृत्तिकाशार्कः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

अपोहः, पुं, (अप + ऊह + भावे घञ् १) अपगत-
ऊहः । वितर्काभावः । शुश्रूषाद्यद्यधधीगुणान्त-
र्गतमष्टगुणः ।

“शुश्रूषा अवश्यं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।

ऊहोऽपहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः” ॥

इति हेमचन्द्रः ॥ अतद्यावृत्तिः । इति काव्य-
प्रकाशटीकायां सहेन्द्रः ॥

अप्तः, [स्] स्त्री, (आप्यते स्वर्गो लभ्यतेऽनेन, आप +
करणे तस् ङ्रस् १) यज्ञकर्म । इत्युणादिकोषः ॥

अप्तुः, पुं, (आप्यते भोगाय प्राप्यते यः, आप् +

अप्र

कर्मणि तुः ङ्रस् १) शरीरं । अङ्गं । इत्युणादि-
कोषः ॥ (“अथाप्तवे द्वितीये यामाज्जतिं जुहो-
ति” । इति शतपथब्राह्मणः ॥)

अप्तः, [स्] स्त्री, (आप् + असुन् नुट् ङ्रस् १)
जलं । वेदप्रयोगोऽयं ॥

अप्यतिः, पुं, (अपं पतिः, घञीतत्पुरुषः १) वरुणः ।

इत्यमरः ॥ ससुद्रः । अप्राम्यतिरिति दर्शनात् ॥

अप्यित्तं, स्त्री, (अपं पित्तमिव १) अग्निः । इत्य-
मरः ॥ चित्रकवृक्षः । वज्रसंज्ञकत्वात् ॥

अप्रकटः, चि, (न प्रकटः यत्तः नञ्समासः १)

अव्यक्तः । अप्रकाशः । यथा,—

“प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेयं द्विधोच्यते” ।

इति भागवतामृतते पद्मपुराणं ॥ अस्य विवरणं

लीलाशब्दे द्रष्टव्यं ॥

अप्रकाण्डः, पुं, (नास्ति प्रकण्डः काण्डः खान्दो यस्य
सः १) काण्डरहितवृक्षः । स तु भ्रिगुटिकादिः ।

तत्पर्यायः । स्तम्भः २ गुल्मः ३ । इत्यमरः ॥

अप्रकाशः, पुं, (न प्रकाशः नञ्समासः १) प्रकाशा-
भावः । तत्पर्यायः । जनान्तिकं २ । इति चि-
काण्डशेषः ॥ (गुप्तः । अप्रकाशितः । गूढः ।

“द्विविधास्तस्कारान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् ।

प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महोपतिः” ॥

इति मनुः । न प्रकाशते इति अप्रकाशः, पचा-
द्यच् । अव्यकारावृतः । अदृश्यः ।

“प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः” ।

इति रघुवंशे । निहितः । प्रच्छादितः । प्रोथितः ।

“यानि चैवंप्रकाशाणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ।

तानि सन्निधु सीमायामप्रकाशानि कारयेत्” ॥

इति मनुः । रहसि । परोक्षं ।

“नातताधिबधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चनः ।

प्रकाशं वा प्रकाशं वा मनुस्तन्मनुश्छति” ॥

इति मनुः ॥ तद्विशिष्टे चि ॥

अप्रकण्डः, पुं, (न प्रकण्डः नञ्समासः १) काकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अधमे चि ॥

अप्रखरः, चि, (न प्रखरः तीक्ष्णः नञ्समासः १)
प्राखर्यरहितः । अतीक्ष्णः । तद्वर्मे स्त्री । खं

रातीति कः खरः प्रकण्डः खरः प्रखरस्ततो नञ्-
समासः । (मृदुः । शान्तः १)

अप्रगुणः, चि, (न प्रकण्डो गुणो धैर्यरूपो यस्य
सः, गुणमप्राप्तः प्रादिसमासः ततो नञ्समासः १)
व्याकुलः । व्यस्तः । इत्यमरः ॥

अप्रतिकरः, चि, (प्रति करोति विश्वासं नोत्पा-
दयति प्रति + कृ + कर्त्तरि अच्, न प्रतिकरः
ततो नञ्समासः १) विश्वस्तः । विश्वासपार्जः ।
इति जटाधरः ॥

अप्रतिपक्षाः, चि, अप्रतियोगी । विपक्षशून्यः ।
नास्ति प्रतिपक्षो यस्य इति वज्रव्रीहिसमास-
निष्पन्नः ॥

अप्रतिभः, चि, अप्रत्युत्पन्नमतिः । अप्रगल्भः । नास्ति
प्रतिभा नवनवोन्मेषशालिनी प्रक्षा यस्य सः ।
इति प्रतिभान्वितशब्दार्थे भरतः ॥ (मृदुः । लज्जा-
शीलः । हतज्ञानः १) (स्त्रियां उत्तरस्याप्रतिपत्ति-

अप्र

रूपो नियहस्यानविशेषः, उत्तरार्हे परोक्तं बुद्धा-
पि यत्रोत्तरामेये उत्तरं न प्रतिपद्यते तत्र अप्र-
तिभानिग्रहस्यानम् ।)

अप्रतिरथः, स्त्री, (नास्ति प्रतिरथः समः मङ्गलार्थ-
त्वेन यस्य तत् ।) यात्रा । सामवेदः । मङ्गलं ।
इति भूरिप्रयोगत्रिकाखण्डशेषौ ॥ (युद्धार्थयानं ।
युद्धसमये यात्राकृतमङ्गलं ।
“यद् यात्रा मङ्गलं साम तदप्रतिरथं विदुः” ॥
इति हारावली ।)

अप्रतिरथः, पुं, (नास्ति प्रतिरथः प्रतियोद्धा यस्य
सः ।) योद्धा इति भूरिप्रयोगः ॥ तुल्ययोद्ध-
रहितः । इति पुराणं ॥
“दौघान्तिमप्रतिरथं तनयं प्रसूय” ।
इति शाकुन्तले ।
“एतेषां तमसामिवाप्रतिरथैस्तेजोभिः” ।
इति महावीरचरिते ।)

अप्रतिरूपकथा, स्त्री, (नास्ति प्रतिरूपा अनुरूपा
कथा यस्यां सा ।) अप्रतिवचना वाक् । अनुरूपा
कथा । तत्पर्यायः । सङ्गनिका ९ । इति
त्रिकाखण्डशेषः ॥

अप्रतिष्ठः, त्रि, अप्रतिष्ठितः । प्रतिष्ठारहितः ।
नास्ति प्रतिष्ठा यथेति बज्रव्रीहौ ऋक्सः । यथा ।
हृयशीर्षपञ्चरात्रीयसङ्गर्षणकाण्डे ।
“सर्वसूक्तेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।
फलार्थिभिस्त्वप्रतिष्ठं यस्मान्निष्फलमुच्यते” ॥
इति मठादिप्रतिष्ठावर्त्तनं ॥
“अप्रतिष्ठे रघव्येष्टे का प्रतिष्ठा कुलस्य नः” ।
इति उत्तरचरिते ।)

अप्रतुलं, स्त्री, (प्रकृत्यतुलाया अभावः, अव्ययीभावः ।)
प्रकृत्यपरिमाणाभावः । अनिर्दिष्टिरिति लोक-
प्रसिद्धिः । प्रकृत्यतुलारहिते त्रि । नास्ति प्रकर्षा
तुला यस्य धनादेः धनादेर्यस्य वा ॥

अप्रत्ययः, पुं, (प्रति + इन् + भावे अच्, ततो नञ्समासः ।
नास्ति प्रत्ययः विश्वासे यस्य वा) (स-
न्दहः । संशयः ।
“बलवदपि प्रित्तितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः” ॥
इति शाकुन्तले ।) प्रत्ययाभावः । अविश्वासः ।
यथा “दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं क्षेत्रम-
प्रत्ययानां” । इति श्रीशङ्करः ।

अप्रत्यक्षः, त्रि, (अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतः प्रादिसमासः,
न प्रत्यक्षः नञ्समासः ।) प्रत्यक्षशून्यः । इन्द्रिया-
गोचरः । तत्पर्यायः । अतीन्द्रियः २ । इत्यमरः ।
“किन्तु तस्य बलजोऽहं आढरूपस्य वैरिणः ।
अप्रत्यक्षं च मे वीर्यं समये तव राघव” ॥
प्रत्यक्षाभावे स्त्री ॥

अप्रधानं, स्त्री, (न प्रधानं, नञ्समासः ।) प्राधान्य-
रहितं । तत्पर्यायः । अप्राप्य ९ उपसर्जनं ३ ।
इत्यमरः ॥ वाचलिङ्गोऽप्ययं । इति भरतः ॥

अप्रमत्तः, त्रि, (प्र + मद् + क्तः, ततो नञ्समासः ।)
अवधानविशेषः । सावधानः । यथा,—
“मापात् पराजितो दुःखादप्रमत्तो विधेः सतः” ।
इति बोधदेवः ॥

अप्र

अप्रयोगः, पुं, (प्र + युज् + वच्, ततो नञ्समासः)
प्रयोगाभावः । अनुस्तेखादिः । यथा । “उक्तार्था-
नामप्रयोगः” । इति दुर्गादासः ॥

अप्रलम्बं, स्त्री, (प्र + लम्ब + घञ्, नञ्समासः ।)
अविलम्बं । शीघ्रं । इति हलायुधः ॥ तद्वति त्रि ।
(सत्वरः । विलम्बरहितः । भटिति ।)

अप्रशस्तं, त्रि, (प्र + शनस् + क्तः, नञ्समासः ।)
असत् । अश्रेष्ठं । अविहितं । यथा,—
“अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात्” ।
इति तिथ्यादितत्त्वे पराशरः ॥ (भूत्रपुरीषादिकं ।
“अप्रशस्तन्तु कृत्वापु मासमादीत भक्ष्यम्” ।
इति मनुः ।)

अप्रसन्नं, त्रि, (प्र + सद् + क्तः, नञ्समासः ।) आविलं ।
अनर्कं । इति शब्दरत्नावली । अतुलं । यथा,—
“त्वयि प्रसन्ने परशर्मभिः किं
तव्यप्रसन्ने परशर्मभिः किं” ।
इति प्राचीनाः ॥ (अतुलः । अप्रफुल्लः । विषयः ।
विरक्तः । प्रतिकूलः । “अप्रसन्नमनाः किं नु सदा
मां प्रति वत्सलः” । इति रामायणे ।)

अप्रसिद्धं, त्रि, (प्र + सिद् + क्तः, नञ्समासः ।)
प्रसिद्धतारहितं । अविख्यातं । यथा,—
“लिङ्गं सामर्थ्यं रुग्णितं प्रसिद्धं न त्वप्रसिद्धं” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (“अप्यप्रसिद्धं यशसे हि
पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्म” इति कुमारसम्भवे ।)

अप्रस्तुतं, त्रि, (न प्रस्तुतं नञ्समासः ।) अप्रकान्तं ।
प्रकरणाप्राप्तं । यथा,— “अप्रस्तुतप्रशंसा सा या
चैव प्रस्तुताश्रया” ।
इति काव्यप्रकाशः ॥ अप्रशंसितं । प्रपूर्वस्तुत्यर्थ-
स्तुधातोः कर्मणि क्ते नञ्समासः ॥
“अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दोषकान्तु निगद्यते ।
अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत्” ॥
इति साहित्यदर्पणे ।)

अप्रस्तुतप्रशंसा, स्त्री, काव्यालङ्कारविशेषः । सा च
अप्राकरयिकस्यार्थस्य अभिधानेन प्राकरयिक-
स्याक्षेपः । तस्या लक्षणं । “अप्रस्तुतप्रशंसा सा या
चैव प्रस्तुताश्रया सा च कार्ये निमित्ते सामान्ये
विशेषे प्रस्तुते सति” ।
“तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा” ॥
आद्याया उदाहरणं यथा,—
“याताः किन्न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया
मलूते नो कार्यातितरां कृपासि कथयत्येवं
सवाध्रे मयि । लज्जामश्रुतरारकेण निपतडा-
राशुणा चक्षुषा दृष्ट्वा मां हस्तिनं भाविमरणो-
त्साहस्वया सूचितः” ॥
इति काव्यप्रकाशः ॥ इतरासां उदाहरणानि
वाङ्मयान्नोक्तानि ॥

अप्रहतं, त्रि, (न प्रहन्यते स्म, प्र + हन् + क्तः,
नञ्समासः ।) अकृष्टभूमिः । खिला भूमिः ।
इत्यमरः ॥ (वस्त्रभेदः । तल्लक्षणं तथा,—
“ईषज्जैतं नवं श्वेतं सदृशं यन्मधारितं ।
निर्नजकाक्षानितं चाप्रहतं वास उच्यते” ॥
इति ।)

अप्रि

अप्राप्यं, त्रि, (प्राप्यः प्रधानं नञ्समासः ।) अप्र-
धानं । इत्यमरः ॥

अप्राचीनं, त्रि, अपुरातनं । नव्यं । प्राचीनरुदिग्-
जातं । प्राग्भवं प्राचीनं ततो नञ्समासः ॥

अप्राप्तः, त्रि, (प्र + आप् + कर्मणि क्तः, नञ-
समासः ।) अलब्धः । यथा । “अप्राप्तप्रापको
विधिः” । इति सङ्कल्पकौमुदी दुर्गादासश्च ॥
(अनधिगतः ।
“अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः” ।
इति भाषापरिच्छेदे । अनुपस्थितः । अनागतः ।
न्यूनवयाः । अप्राप्तकालः ।
“उक्तृष्टायाभिरुपाय वराय सदृष्टाय च ।
अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां दद्यात् यथाविधि” ॥
इति मनुः ।)

अप्राप्तव्यवहारः, पुं, (अप्राप्तः व्यवहारो येन सः, अथवा
अप्राप्तः व्यवहारः व्यवहारयोग्यं वयो येन सः ।)
व्यवहारानभिज्ञः । अप्राप्तवयस्कः । नावालम्ब इति
आरवी भाषा । यथा,—
“अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्ययविवर्जितं ।
न्यसेयुर्बन्धुमित्रेषु प्रोषितानां तथैव च” ॥
इति दायवत्त्ववृत्तकाव्यायनवचनं ॥ किञ्च ।
“गर्भस्थैः सदृष्टो ज्ञेयः अष्टमाद्वत्सरात् शिशुः ।
बाल आषोडशद्वर्षात् योग्योऽपि निगद्यते ॥
परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितराद्यते” ॥
इति व्यवहारतत्त्ववृत्तनारदवचनं ॥

अप्राप्तिः, स्त्री, (प्र + आप् + भावे क्तिन्, नञ-
समासः ।) अप्रापणं । अलामः । तद्वति त्रि ।
यथा,—
“तदप्राप्तिमहादुःखविजोनाशेषपातका” ।
इति काव्यप्रकाशकारः ॥

अप्राप्यं, त्रि, (प्र + आप् + कर्मणि क्तः, नञ-
समासः ।) अप्रापणीयम् । अप्राप्त्यर्थं । प्रपूर्वादाप-
धातोः कर्मणि ये नञ्समासः ॥

अप्रामाणिकः, त्रि, (प्रमाणेन सिद्धः, प्रमाण + ठक्
तस्य इकः, नञ्समासः) प्रमाणानभिज्ञः । प्रमाणा-
सिद्धः । प्रामाण्यरहितः । यथा । “अतोऽवि-
भक्ताजितत्वमात्रेण धनस्य साधारणत्वाभिधान-
मप्रामाणिकं” । इति दायभागः ॥

अप्रामाण्यं, स्त्री, (प्रमाणस्य भावः, प्रमाण + भावे
घञ्, नञ्समासः ।) प्रामाण्याभावः । यथा,—
“अप्रामाण्यं जनयति सदा नन्दसूनोर्वियोगः” ।
इति पदाङ्कदूतं ॥

अप्रियं, त्रि, (प्रो + कर्त्तरि कः, नञ्समासः ।)
अनभ्युक्तं । अनोप्पितं । अप्रोतिकरं । अहृद्यं ।
यथा,— [इति पुराणं ॥
“सत्त्वं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्त्वमप्रियं” ।
अप्रियवचः, स्त्री, (अप्रियं अप्रीतिकरं वचः वाक्यं
कर्मधारयः ।) निष्ठुरवाक्यं । इति पाठ्यप्रशब्दार्थे
भरतः ॥

अप्रिया, स्त्री, (न प्रिया न प्रीतिकरी लोकानां,
नञ्समासः ।) शृङ्गीमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
(अप्रीतिकरी नारी ।)

अव

अप्रीतं, चि, प्रीतिरहितं । असन्तुष्टं । प्रीत्यर्थ-
प्रीधातोः कर्त्तरि क्ते नञ्समासः ॥
अप्रेतः राक्षसी, स्त्री, (न प्रेता प्राप्ता राक्षसमिव
पातकं प्रादिसमासः, गौरादित्वात् ङीप् ।) अ-
प्रेतराक्षसी । तुलसी । इति रत्नमाला ॥
अप्सरसः, स्त्री, (अद्भ्यः समुद्रजलेभ्यः सरन्ति उद्-
यान्ति, अप् + ह + असुन् ।) सर्वेश्याः । उर्वशी-
मेनकाद्याः । बज्रवचनान्तोऽयं शब्दः । इत्यमरः ॥
“(असु निर्मथनादेव रसात् तस्मात् वरस्त्रियः ।
उत्पेतुर्मुनोज्ञेयं तस्मादप्सरसोऽभवन्” ॥)
अप्सरा, स्त्री, सर्वेश्या । इति शब्दरत्नावली ।
“(स्त्रियां बज्रवप्सरसः स्यादैकलोऽप्सरा अपि” ।
इति शब्दार्णवे ।)
अफलः, चि, (नास्ति फलं दत्तोत्पन्नं धर्म्मोत्पन्नं वा
यस्य सः ।) विफलः । निष्फलः । इति हेमचन्द्रः ॥
फलकाले अनुत्पन्नफलकच्छः । तत्पर्यायः । बन्धः २
अवकेशी ३ । इत्यमरः ॥ भावुकच्छः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
अफला, स्त्री, (नास्ति फलं यस्या सा ।) भूयामलकी ।
अफेनं, स्त्री, (निन्दितं फेनं निर्ध्यासो यस्य तत् ।)
दृष्टनिर्यासविशेषः । आपि इति भाषा । तत्-
पर्यायः । खसखसरसं २ निफेनं ३ अहिफेनकं ४
अस्य गुणाः । सन्निपातनाशित्वं । शुक्लबलमोह-
कारित्वञ्च ॥ तत्तु चतुर्विधं । एकं श्वेतवर्णं ।
अन्नजीर्णताकारकत्वान्नाम जारणं । द्वितीयं कृष्ण-
वर्णं । मृद्युकारकत्वान्नाम मारणं । तृतीयं पीतवर्णं ।
वयःस्तम्भनकारकत्वान्नाम धारणं । चतुर्थं कर्बूर-
वर्णं । मलसारकत्वान्नाम सारणं । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (चि, फेनरहितः । “अनुष्णाभिरफेना-
भिरद्भिस्तोर्येन धर्म्मवित्” । इति मनुः ।)
अव इ उ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अम्बते ।
उ अम्बते अम्बा पुत्रः । इति चतुर्भुजः दुर्गादासश्च ॥
अवजं, चि, (बन्ध + क्तः, नञ्समासः ।) प्रकृतानु-
पयोगिवचनं । समुदायार्थशून्यवाक्यं । अवर्थक-
कथा । इत्यमरः ॥
“(जरद्वयः कम्बलपादुकाभ्यां ।
द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि ॥
तं ब्राह्मणो पृच्छति पुत्रकामा ।
राजन् रुमायां लघुनस्य कोऽर्थः” ॥
इत्याद्यस्य विषयः । अनियन्तः । स्वाधीनः ।
मुक्तः ।) बन्धनशून्यं ॥
अवजकं, चि, (बन्ध + क्तः, नञ्समासः, स्वार्थे कन्)
समुदायार्थशून्यवाक्यं । इति शब्दरत्नावली ॥
अवजमुखः, चि, (न बजं नञ्समासः, अवजं यथा-
भिलाषकथनेन अप्रतिबजं मुखं यस्य सः ।) अ-
प्रियवादी । दुर्मुखः । इत्यमरः ॥ (स्त्रियां वा
ङीप् अवजमुखी अवजमुखा ।)
अवधं, चि, (हन्तुमयोग्यं हन् + अर्हाद्यर्थे कर्म्मणि
यत्, “हनोवा बधच” इति बधादेशे । बधम-
हति इति बध्यः, न बध्यः, नञ्समासः ।) अन-
र्थकवाक्यं । बधायोग्यं । इति मेदिनी ॥
“(अवडाच्च स्त्रियं प्राज्जस्तिथ्यग्योनिगतामपि” ।

अज

इति स्मृतिः । बधदण्डायोग्ये ब्राह्मणे च,
“बधः सर्वस्वहरणं पुराविर्वासनाङ्गने” ।
“तदङ्गच्छेदइत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः ।
अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः ॥
बधादृते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणोऽहति” ॥
इति मिताक्षरायां ।)
अबन्धः, चि, (बन्ध + यत्, न बन्धः अफलः नञ-
समासः ।) सफलः । फलकाले फलयुक्तच्छः ।
तत्पर्यायः । फलेग्रहिः २ । इत्यमरः ॥ फल-
ग्रहिः ३ । इति तट्टीका ॥ अमोघफलोदयः ४ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (“इयेष सा कर्त्तुमबन्ध-
रूपता” । इति कुमारसम्भवे । “याज्यमाशं-
सितानबन्धप्रार्थन” । “कर्म्मभिरप्यबन्धैः” । इति
रघुवंशे ।)
अबलं, चि, (नास्ति बलं सामर्थ्यं यस्य तत् ।) बल-
रहितं । दुर्बलं । यथा । “अबलस्त्रिजुलाभिगो
भसान्” । इति नैषधं ॥
अबलः, पुं, (नास्ति बलं यस्य सः, क्षणभङ्गत्वात्
तस्य तथात्वं ।) वरुणच्छः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
अबला, स्त्री, (नास्ति बलं यस्याः सा ।) नारी ।
इत्यमरः ॥ (“तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स
कामी” । इति मेघदूते ।)
अबाधं, चि, (नास्ति बाधा यस्य तत् ।) बाधशून्यं ।
अनिवारितं । तत्पर्यायः । निरर्गलं २ । इत्यमरः ।
अनर्गलं ३ उच्छृङ्खलं ४ उदाम ५ अनियन्तितं
६ निरङ्कुशं ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ बाधा पीडा तथा
हीनञ्च ॥ (अङ्गशास्त्रे त्रिभुजांशविशेषः । अस्तु-
टलं । अविविष्टता । जटिलीभावः ।)
अबिन्धनः, पुं, (आपयव इन्धनमुदीपनसाधनं
यस्य सः ।) वाङ्वाभिः । इति सन्देहभञ्जिका ॥
“(अबिन्धनं वज्रिमसौ विभर्त्ति” । इति रघुवंशे ।)
अबोधः, पुं, (बुध + भावे घञ्, नञ्समासः ।)
अज्ञानं । यथा । “निसर्गदुर्बोधमबोधविक्षावाः” ।
इति भारविः ॥ बज्रवीहो चि ॥ (अज्ञानः ।
मूढः ॥ अनभिज्ञः । हतबुद्धिः । किङ्कर्त्तव्यविमूढः ।)
अज, स्त्री, (अप्सु जायते, अप् + जन + कर्त्तरि ङः,
उपपदसमासः ।) पद्मं । इति मेदिनी ॥ दशा-
वृद्धसंख्या । शतकोटिः । इति लीलावती ॥
अजं, पुं, (अद्भ्यः जायते, अप् + जन + ङः ।)
चन्द्रः । धन्वन्तरिः । निचुलच्छः । इति मेदिनी ॥
अजः, पुं, स्त्री, (अद्भ्यः जायते, अप् + जन + ङः ।)
शङ्खः । इति मेदिनी ॥ (जलभवशुक्तिमुक्तादिकं ।)
“अजमममयच्चैव राजतञ्जालुपस्कृतं” ।
“अजेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वममयेषु च” ।
इति मनुः ।)
अजजः, पुं, (अजात् विष्णुनाभिपद्मात् जायते,
अज + जन + कर्त्तरि ङः ।) ब्रह्मा । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥
अजभोगः, पुं, (अजस्य शङ्खस्य भोग इव शरीर-
मिव भोगो यस्य सः ।) पद्मकन्दः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
अजयोनिः, पुं, (अजं विष्णुनाभिपद्ममेव योनि-

अम्भ

रत्पत्तिस्थानं यस्य सः ।) विधाता । ब्रह्मा । इत्य-
मरः ॥
अजवाहनः, पुं, (अजमिव शङ्खवत् शुभ्रं वाहनं
वृषो यस्य सः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अजहस्तः, पुं, (अजं पदं हस्ते यस्य सः ।) सूर्यः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
अजिनी, स्त्री, (अजानां समूहः, अज + पुष्करादि-
त्वात् इनि, स्त्रियां ङीप् ।) पद्मिनी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ पद्मसमूहः । पद्मलता । पद्मयुक्त-
देशः । इति नलिनीशब्दटीकायां भरतः ॥
अजिनीपतिः, पुं, (अजिन्याः पद्मसमूहस्य पतिः,
घञीतत्पुरुषः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
अब्दः, पुं, (अबति सीमानं रक्षति अब + “अजा-
दय” इति दन् मेघपर्जन्यविशेषपक्षे तु अपो
ददाति, अप् + दा + कर्त्तरि कः ।) वत्सरः ।
मेघः । मुस्ता । इति मेदिनी ॥ पर्वतविशेषः ।
इति विश्वः ॥
अब्दसारः, पुं, (अब्दस्य मुस्तायाः सारः मूल-
निर्घासः ।) कर्पूरभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अब्धिः, पुं, (आपो जलावि धीयन्तेऽत्र, अप् + धा
+ अधिकरणे किः, उपपदसमासः ।) समुद्रः ।
इत्यमरः ॥
अब्धिकफः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य कफ इव कफाकार-
तया तस्य तादृशत्वं ।) समुद्रफेनः । तत्पर्यायः ।
हिङ्दीरः २ । फेनः ३ । इत्यमरः ॥
अब्धिजौ, पुं, (अब्धौ जायेते अब्धि + जन + कर्त्तरि
ङः, उपपदसमासः ।) अग्निनीकुमारौ । द्विवचना-
न्तोऽयं शब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥
अब्धिदीपा, स्त्री, (अब्धिसंख्याता लवणादिसप्त-
संख्याता दीपा यस्याः सा ।) पृथिवी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
अब्धिनगरी, स्त्री, (अब्धेः समुद्रस्य सन्निहिता
नगरी ।) द्वारकापुरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अब्धिनवनीतकः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य नवनीतमिव,
घञीतत्पुरुषः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
अब्धिफेनः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य फेनः, घञीतत्पुरुषः ।)
समुद्रफेनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अब्धिमण्डूकी, स्त्री, (अब्धिं समुद्रं मण्डयति, अब्धि
+ मण्ड + ऊक, स्त्रियां ङीप् ।) मुक्ताकोटः ।
शुक्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ भित्तुक इति भाषा ॥
अब्धिप्रयनः, पुं, (अब्धौ प्रलये समुद्रे शेते, शी +
वाङ्ख्यात् कर्त्तरि ल्युट्, सप्तमीतत्पुरुषः ।) विष्णुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (नारायणोहि प्रलये अब्धौ
शेते, यदुक्तं,—
“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वे नरसुनवः ।
वा यदस्यायनं पूर्व तेन नारायणः स्मृतः” ।
इति मनुः ।)
अब्ध्यभिः, पुं, (अब्धेः समुद्रस्य अभिः, घञीतत्पुरुषः ।)
वज्रवानलः । इति हेमचन्द्रः ॥
अम्भक्षः, पुं, (अपोभक्षयति, अप् + भक्षि +
प्रिलिकाभिभक्ष्याचरिभ्यो ण इति कर्त्तरि णः,
उपपदसमासः ।) सर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अभ

अभ्यन्तः, स्त्री, (अपो विभर्त्ति, अप् + भृ + कर्त्तरि कः ।) मेघः । इत्यमरः । मुस्तादणं । अभ्यन्तधातुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभ्यन्तमातङ्गः, पुं, (अभ्यन्तस्य, मेघस्य अधिपः मातङ्गः प्राकपार्थिवादित्वात् समासः, मध्यपदलोपश्च ।) ऐरावतः । इत्यमरः ॥

अभिः, स्त्री, (अपः नौकामलापनयनाय विभर्त्ति धारयति, अप् + भृ + किः ।) काष्ठकुहालः । नौकामलापनयनार्थकुहालकृतिकाष्ठं । इत्यमरः ॥ (पण्यादिद्रव्याणां समष्टीकरणपात्रं । तीक्ष्णाग्रे लोहदण्डः ।

“अभिं कार्ष्णायसीदयात् सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः । पलालभारकं षण्डे सैकज्ञैकमासकं” ॥ इति मनुः ।)

अभिर्भयं, चि, (अभे मेघे भयं, अभ + घ तस्य इय ।) मेघोद्भवस्तु । इत्यमरः ॥

अभ्रच्छचर्थकं, स्त्री, (ब्रह्मचर्थविरोधि, विरोधे नञ्-समासः । ततः स्वार्थे कन् ।) मैथुनं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ब्रह्मचर्थग्रन्थे चि ॥

अभ्रक्षयणं, स्त्री, (ब्रह्मणि ब्राह्मणोचितकर्मणि अहिंसादौ साधु, ब्रह्मण्य + यत्, नञ्समासः ।) नाद्योक्तौ नायं बध्य इत्याकारोक्तिः । अभ्रधयाच्ञा । तत्पर्यायः । अभ्रधोक्तिः २ । इत्यमरः ॥ (“नेपथ्ये अभ्रक्षयणमभ्रक्षयणं । अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृतं पुत्रमुत्क्षिप्य राजद्वारे सोरस्ताडनमभ्रक्षयणमुद्धोषितं” ।

इति उत्तरचरिते । वेदविषयं अतिनिन्दितं कर्म । निरतिशयस्य प्रोक्तादिप्रकाशोक्तिरियं ।)

अभ्र इ ड ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ अभ्रभ्यते । ड अभ्रभते । इति दुर्गादासः ॥

अभ्रभयं, स्त्री, (भयस्याभावः इत्यथवीभावः, यद्वा नास्ति भयं यस्मात् तत्, हरीतक्यां दुर्गामूर्त्तिभेदे च स्त्री ।) वीर्यमूलं । इत्यमरः ॥ भयाभावः । (“नातः परतरो धर्म्मो नृपाणां यद्राजार्जित” । विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यं प्रजाभ्यश्चाभयं सदा” । इति याज्ञवल्क्यः ।

“योदता सर्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृह्णात् । तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः” ॥ इति मनुः ।)

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये । बन्धं मोक्षश्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी” ॥ इति श्रीभगवद्गीता । भयरहिते चि । इति विश्वः ॥

अभयडिण्डिमः, पुं, (अभयाय स्वयोद्धृभयाभावाय-डिण्डिमः ।) युद्धजका । सङ्ग्रामपटहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अभया, स्त्री, (नास्ति भयं यस्याः सा ।) हरीतकी । इत्यमरः ॥ चम्पादेशजातपञ्चशिरा हरीतकी । सा नेत्ररोगे प्रशस्ता । इति राजवल्लभः ॥ (दुर्गा ।)

अभ्यन्तं, चि, (भृ + कर्मणि ण्यत्, नञ्समासः ।) अभ्यन्तगीयं । अखाद्यं । यथा,—

“अध्याये चर्म्म मे सङ्गिः करिष्यसि किमस्थिभिः ।

अभि

अभ्यन्तं चैव मे मांसं त्वादृशैर्ब्रह्मचारिभिः” ॥ इति रामायणं ॥ (भोजनायोग्यं वस्तु, भक्षणाय मन्वादिभिः प्रास्नकारैः निषिद्धं द्विजातिभिः वर्जनीयं वस्तु । तानि च यथा, लशुनगन्धनपलाण्ड्यानि त्रीणि स्थूलकन्दप्राकानि । विष्ठादिजातानि तण्डुलीयादीनि च । लोहितवृक्षनिर्घासः । क्कन्दोद्भववृक्षनिर्घासः । श्रेलुफलं । गन्धं । पेरुषञ्च । देवाद्यनुदेशेन आत्मार्थं यक्षाः कृसरसंयावपाय-साप्याः । असंस्कृतं पशुमांसं । नैवेद्यार्थमन्नानि निवेदनात् प्राक् । हवींषि च होमात् प्राक् इत्यादि ।)

अभाजनं, स्त्री, (न भाजनं, नञ्समासः ।) अपात्रं । अयोग्यं । यथा,—

“दीधीवेवीट्समः कश्चित् गुणवद्भोरभाजनं । क्षिप्रप्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र सन्निहिते न ते” ॥ इति काव्यप्रकाशः ॥ पाचरहिते चि ॥

अभावः, पुं, (भू + भावे घञ्, नञ्समासः ।) मरणं । असत्ता । इति विश्वमेदिनी ॥

“अस्ति पुत्रो वशे यस्य भृत्योभार्या तथैव च । अभावे सति सन्तोषः स्वर्गस्योऽसौ महीतले” ॥ इति चाणक्यः ।

(“अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् । साध्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्वितैः” ॥ इति मनुः ।) द्रव्यादिषट्कमिन्नः । स द्विविधः । संसर्गाभावः १ अन्योन्याभावश्च २ । इति भाषा-परिच्छेदः ॥ भावग्रन्थः भावः स्थायिभावादिरिति अलङ्कारशास्त्रं ॥

अभावनीयः, चि, अचिन्तनीयः । चौरादिकचिन्त-नार्थभूतातोः कर्मण्यनीये नञ्समासः ॥

अभाषणं, स्त्री, (भाष् + ल्युट्, नञ्समासः ।) अकथनं । मौनं । इत्यमरः ॥

अभि, व्य, (न भाति, न + भा + कि ।) उपसर्ग-विशेषः । अस्त्यार्थः । समन्तात् । उभयार्थः । वीष्मा । इत्यभावः । ध्वनं । इति दुर्गादासः ॥

अभिलाषः । अभिमुख्यं । इति मेदिनी ॥ चिङ् । इति वोपदेवहेमचन्द्रौ ॥

अभिकः, चि, (अभिकामयते इति अनुकाभिकेति साधुः ।) कामी । कामुकः । इत्यमरः ॥

अभिक्रमः, पुं, (अभि + क्रम + घञ् ।) नोदात्तेति वृद्धाभावः । अभिक्रम्यते कर्मणा प्रारभ्यते इति व्युत्पत्त्या कर्मरन्ध्रफले प्रारम्भे च ।) अभीतयो-धादेर्युद्धे शत्रुसम्मुखगमनं ।

आरोहणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिख्या, स्त्री, (अभि + ख्या + अङ् ।) नाम । शोभा । कीर्तिः । इति मेदिनी ॥ आख्यानं । इति शब्दरत्नावली ॥ (शोभा । सौन्दर्यं । इम-गीयता । [इति रघुवंशे ।

“काप्यभिख्या तयोरासीत् व्रजतोः युद्धवेष्टयोः” । “कामप्यभिख्या स्फुरितैरपुष्प-दासन्नलावण्यफलोऽधरोष्ठः” । इति कुमारसम्भवे । यशः ॥)

अभिग्रस्तः, चि, (अभि + ग्रस् + कर्मणि क्तः ।)

अभि

शत्रुणाक्रान्तः । इत्यभिपन्नशब्दार्थे अमरः ॥ (अभियुक्तः ।)

अभिग्रहः, पुं, (अभि + ग्रह् + भावे अप् ।) अभि-योगः । इत्यमरः ॥ कलहाङ्गानं । अपचिकीर्षया अतिक्रम्याक्रमणं । अभिसुखेन युद्धादिप्रवृत्तिः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ गौरवं । अभिग्रहणं । इति मेदिनी ॥ लुट् इति भाषा । (चौर्यकरणं) ॥

अभिग्रहणं, स्त्री, (अभि + ग्रह् + भावे ल्युट् ।) अभिहारः । इत्यमरः ॥ चौर्यकरणं । सम्मुखे हरणं । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (साहसं । अपचिकीर्षया अतिक्रम्याक्रमणं) ॥

अभिघातः, पुं, (अभि + हन् + भावे घञ् ।) दण्डा-दिभिरभिहननं । आघातः । यथा,—

“अभिघाताभिचाराभ्यामभिघङ्गाभिघातः” । इति माधवकरः ॥ प्रन्नादौ कवर्गादिवर्गाणां पूर्व-स्थितचतुर्थद्वितीयतृतीयचतुर्थवर्णाः क्रमेण पर-स्थितवर्गैकैकद्वित्रिवर्गयुक्ताः । तच्च स्त्री । यथा—

“अभिघातं स्यात् पूर्वं वेदद्वित्रिवर्गयुक्ते । नगवर्गाणां परतो धरणीचन्द्रिरामाद्याः” ॥ इति केरलग्रन्थः ॥ (प्रहारः । अभिहननं । आ-घातः ।

“चक्षुदुसुजन्मतचण्डगदाभिघात-संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य” । इति वेङ्गीसंहारे । सङ्घर्षणं । संमर्दः । पीडनं । लोभदानं । शोकक्षोभः ।

“सम्भवांश्च विद्योनीषु दुःखप्रायासु नित्यशः । भीतातपाभिघातांश्च विविधानि भयानि च” ॥ इति मनुः । प्रतीकारः । अपसारणं ।)

अभिघाती, [न्] पुं, (आभिसुखेन हन्ति, अभि + हन् + णिनि ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥ (विपक्षः । आक्रमणकारी ।

“एकदा न विवृक्षीयात् बहून् राजाभिघातिनः । सदर्पोऽप्यरगः कीटैर्बज्जभिर्नश्यति ध्रुवं” ॥ इति हितोपदेशे । पीडाजनकः । आघातकारी । “सुखवस्थितमन्त्रेण परमर्म्माभिघातिना । भवितव्यं नरेज्ज्वा न कामवशवर्त्तना” । इति रामायणे । प्रतीकारः । अपसारणं ।)

अभिघारः, पुं, (अभि घार्थते समन्तात् वज्रौ सिध्यते, अभि + घृ क्षरणे णिच् + अच् ।) घृतं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभिचरः, पुं, (आभिसुखेन सेवायै चरति, अभि + चर् + ट ।) दासः । भृत्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभिचारः, पुं, (आभिसुखेन शत्रुवधार्थं चारः कार्यकरणं अभि + चर + भावे घञ् ।) हिंसा-कर्म । इत्यमरः ॥ अथर्ववेदोक्तमन्त्रयन्त्रादि-निघ्यादितमारणोच्चाटनादिहिंसात्मककर्म । इति भरतः ॥ मारणादिफलकतान्त्रिकप्रयोगविशेषः । स षड्विधः । मारणं १ मोहनं २ स्तम्भनं ३ विदेहणं ४ उच्चाटनं ५ वशीकरणं ६ । इति तन्त्रसारः ॥ उपपातकविशेषः । इति प्रायश्चित्त-विवेकः ॥ स तु श्रेनादियज्ञेनानपराधस्य मारणं । इति कुल्लूकभट्टः ॥ यथा,—

अभि

अभि

अभि

“हिंसोवधीनां स्त्राजीवोऽभिचारो मूलकर्म च” ।
इति मनौ ११ अध्यायः ॥ * ॥ अध्याभिचारः ।
“ॐ विरुद्धे रूपिणि चण्डिके वैरिणममुकं देहि
देहि स्वाहा” । इति खड्गमभिमन्त्र खड्गमन्त्रांश्च
पठित्वा खड्गं संपूज्य क्रागादिकममुकोऽसि इति
वैरिनाम्नाभिमन्त्र रक्तसूत्रेण चिधा मुखं बद्धा
वैरिनाम्ना प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा ।
“ॐ अयं स वैरी यो द्वेष्टि तमिमं पशुरुपिणं ।
विनाशय महादेवि स्तौ स्तौ खादय खादय” ॥
इति पठित्वा बलिशिरसि पुष्पं दत्त्वा बलिमन्त्रं
पठित्वा बलिं संपूज्य अद्याश्विने मासि महा-
नवम्यां अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा अमुकशत्रु-
नाशाय इमं क्रागं महिषं वा अमुकदेवतं भग-
वत्यै दुर्गायै तुभ्यमहं समर्पदे । इत्युत्सृज्य आं
क्रूं फट् इति छित्त्वा मूलं पठित्वा एतद्रुधिरं दुर्गायै
नमः । इति रक्तं शिरश्च दत्त्वा अष्टाङ्गमासै-
र्होमं मूलमन्त्रेण कुर्यादिति तन्त्रसारः ॥
अभिचारी, [न्] चि, (अभिचरति शत्रुवधार्थं
कर्म करोति, अभि + चर + णिनि ।) अभि-
चारकर्त्ता । तन्त्रादिशास्त्रोक्तानिष्टकारी । अभि-
पूर्वचरधातोः कर्त्तरि णिन् ॥
अभिजनः, पुं, (अभिजायतेऽज, अभि + जन् +
आधारे घञ्, वृद्धभावाः ।) स्वातिः । जन्मभूमिः ।
कुलश्रेष्ठः । वंशः । इति मेदिनी ॥ (अन्वयः ।
“अभिजनतपोविद्यावीर्यक्रियातिशयैर्निजैः” ।
इति महावीरचरिते ।
“कथं दशरथाज्जातः शुद्धाभिजनकर्मणः” ।
इति रामायणे ।)
अभिजातः, चि, (अभिजन् + भावे क्तः, अभिसर्तं
प्रशस्तं जातं जन्म यस्य सः ।) सुन्दरः । न्यायः ।
इति विश्वः ॥ कुलजः । कुलीनः । बुधः । प्रखिलः ।
इत्यमरः ॥ (श्रेष्ठवंशोद्भवः ।
“जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः प्रौढ्यवता कुशः ।
अमन्यतैकमात्मानमनेकं वशिनां वशी” ॥
इति रघुवंशे ।
“न स्नेच्छितयं यज्ञादौ स्त्रीषु नापहृतं वदेत् ।
सङ्कीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतं” ॥
इति मनुः । उचितः । उपयुक्तः । योग्यः । सूरूपः ।
मनोहरः । मान्यः । पूज्यः । धन्यः । श्लाघ्यः ।
भगवान् । समृद्धः ।)
अभिमित्, स्त्री, (अभि + मि + क्तिप् ।) दिवसस्या-
ष्टममुहूर्त्तं । कुतपकाल इति प्रसिद्धं । यथा,—
“अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिद्रोहिणोदये ।
यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतं” ॥
इति मत्स्यपुराणं । नक्षत्रविशेषः । तत्तु तार-
कात्रयात्मकशुद्धाटकाकाङ्क्षति । उत्तराषाढायाः
शेषपञ्चदशदण्डाः श्रवणायाः प्रथमदण्डचतुष्टयं
एतद्वनविंशतिदण्डात्मकमभिजिद्रवति ॥ इति
ज्योतिषं ॥ तत्र जातफलं ।
“अतिमुल्लसितकान्तिः सम्मतः सज्जनानां
ननु भवति विनीतश्चास्त्रीर्त्तिः सुवेशः ।
द्विजवरसुरभक्तो व्यक्तवाङ्मानवः स्याद-

भिजिति यदि स्मृतिर्भूपतिः स्वस्ववंशे” ॥
इति कौलीप्रदीपः ॥
अभिज्ञः, चि, (अभि साकल्येन जानाति, अभि +
ज्ञा + कर्त्तरि कः ।) प्रवीणः । निपुणः । विज्ञः ।
इत्यमरः ॥ (बोद्धा । दक्षः । कुशलः ।
“अभिज्ञाश्चेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः” ।
“अनभिज्ञास्तमिस्त्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः” ।
इति कुमारसम्भवे ।)
अभिज्ञानं, स्त्री, (अभिज्ञायतेऽनेन, अभि + ज्ञा +
करणे ल्युट् ।) चिह्नं । इति हेमचन्द्रः । (अङ्गः ।
लक्षणं ।
“एतस्मान्नां कुशलिनसभिज्ञानदानाद्विदित्वा
मा कौलीनाच्चकितनयने मय्यविश्रान्तिनीभूः” ।
इति मेघदूते । स्मृतिः । ज्ञानभेदः ।
“एवमुक्तस्तु रामेण हनूमान् वानरवर्षभः ।
पूर्ववृत्तमभिज्ञानं भूयः संप्रत्यभाषत” ॥
इति रामायणे । सोऽयमितिज्ञानसाधनं चिह्नं ।
स्मरणार्थमङ्गरीयादिकं चिह्नं । “अयं मैथिल्य-
भिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गरीयकः” । इति भट्टि-
काव्ये ।)
अभितः, [स्] व्य, (अभि + तसिज्) प्रीष्टं । साकल्यं ।
आभिसुख्यं । उभयतः । “अज्ञान्याहोदमितः
प्रधानं” । इति भट्टिकाव्ये । समीपं । इति
मेदिनी ॥
अभिधर्षणं, स्त्री, (अभि + धृष् + भावे ल्युट् ।)
रक्षाः पिशाचभूतादेरभिधर्षणः । इति महाभारतं ॥
सर्वतोभावेन धर्षणञ्च ॥
अभिधा, स्त्री, (अभि + धा + करणे भावे च अङ्,
स्त्रियां टाप् ।) नाम । इति हेमचन्द्रः ॥ न्याय-
मते शब्दशक्तिः । मीमांसामते विधिसमवेत-
विधिव्यापारीभूतपदार्थः । तस्या लक्षणं । “स
मुखोऽर्थस्तत्र मुखो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते” ।
इति काव्यप्रकाशः ॥ * ॥ तत्र “सङ्केतितार्थस्य
बोधनादग्निमाभिधा” । इति साहित्यदर्पणं ॥ (आ-
ख्या । आज्ञा । अभिधानं । नामधेयं ।)
अभिधानं, स्त्री, (अभिधीयते अनेन, अभि + धा +
करणे ल्युट् ।) नाम । इत्यमरः ॥ कथनं ।
यथा । “तवाभिधानाद्ययते नताननः” । इति
भारविः ॥ शब्दकोषः । यथा । “वृत्तद्वितसमा-
सानामभिधानं नियामकं” । इति वोपदेवः ॥
(आख्या । नामधेयं ।
“आख्याञ्च अभिधानञ्च नामधेयञ्च नाम च” ।
इत्यमरः । “शिखरिणि कानु नाम कियच्चिरं
किमभिधानमसावकरोत्तपः” । इति साहित्य-
दर्पणे । उक्तिः । उल्लेखः । निर्देशः ।)
अभिधेयं, स्त्री, अभिधानं । नाम । (“इति प्रयो-
जनाभिधेयसम्बन्धाः” इति वोपदेवः ।) अभिधीयते
अनेनेति करणे यः ॥
अभिधेयं, चि, (अभि + धा + कर्मणि यत् ।) अभि-
धागम्यं । वाच्यं । प्रतिपाद्यं । यथा । “इति प्रयो-
जनाभिधेयसम्बन्धाः” । इति वोपदेवः ॥
अभिधा, स्त्री, (अभि + धौ + अङ् + टाप्) परस्मै

विषयस्युहा । इत्यमरः ॥ परद्रव्ये जिघृक्षा ।
दोषचिन्तापूर्वकं परस्मै लिप्ता इत्येके । विषय-
प्रार्थना । इति स्वामी । विषयस्य लाभस्य स्पृहा
विषयस्युहा विषयेन चौर्यादिना स्पृहा इति
तृतीयासमासः इत्यन्ये । विषयिस्पृहेतिपाठे पर-
स्मैविषये विषयितया स्पृहा जिघृक्षाभाजं । इति
कश्चित् इति कौमुदी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
अभिलाषः । इति रायमुकुटः ॥
अभिनन्दनः, पुं, (अभिनन्दयति, अभि + नदि +
णिच् + ल्युट्) बुद्धविशेषः । चतुर्थस्त्यक्तरजिनो-
ऽयं । इति हेमचन्द्रः ॥ सर्वतोभावेनानन्दजनके
चि ॥
अभिनयः, पुं, (अभिनीयते हृद्गतक्रोधादिभावः
प्रकाशयतेऽनेन अभि + नी + करणे अच्) हृद्गत-
क्रोधादिभावाभिव्यञ्जकः । अङ्गुल्यादिना व्यक्ती-
कृतमनःकार्यं । तत्पर्यायः । व्यञ्जकः २ । इत्य-
मरः ॥ दृश्यकार्यं । रङ्गादिभिर्नटैः रामयुधिष्ठिरा-
दीनामवस्थानुकरणं । स चतुर्विधः । आङ्गिकः १ ।
वाचिकः २ । आह्वार्यः ३ । सात्त्विकः ४ । इति
साहित्यदर्पणं ॥ (“तामेतौ परिभावयन्त्वभिनयै-
र्विन्यस्तकृपा बुधाः शब्दरङ्गविदः कवेः परिणत-
प्रज्ञस्य वाणीमिमाम्” । इति उत्तरचरिते ।)
अभिनवः, चि, (अभि + नु + भावे अप् ।) नूतनः ।
इत्यमरः ॥
“अभिनवमधुलोलुपस्त्वं
तथा परिचुम्बा चूतमञ्जरीम्” ।
इति प्राकृतलेखे ।)
अभिनवोद्भिद् [द्] पुं, (अभिनवं यथातथा उद्भि-
नन्ति उद्भिद्य जायते, अभिनव + उत् + भिद् +
कर्त्तरि क्तिप् ।) अङ्कुरः । इत्यमरः ॥
अभिनिर्मुक्तः, पुं, (अभि साकल्येन सायन्तनकार्येण
निर्मुक्तः ।) सूर्यास्तकालप्रायी । यस्मिन् सुप्ते
सूर्योऽस्तं याति सः । इत्यमरः ॥
“सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः ।
प्रायश्चित्तमकुर्वानो युक्तः स्थान्महतेनसा” ॥
इति मनुः ।)
अभिनिर्घाणं, स्त्री, (शत्रुमभिनशीकृत्य निर्व्याणं
निर्गमः ।) विजिगीषोः प्रयाणं । यात्रा । इत्य-
मरः ॥ (जिगीषया गमनं ।
“यत्नेनयाभिनिर्व्याणं स्मृतं तदभिघेयानम्” ।
इति हलायुधः ।)
अभिनिवेशः, पुं, (अभि + नि + विष् + भावे घञ्) ।
मनःसंयोगविशेषः । मनोनिवेशः । आवेशः ।
शास्त्रादौ प्रवेशः । तत्पर्यायः । निबन्धः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ योगशास्त्रमते मरणजन्यभयजनका-
विद्याविशेषः ॥ (आग्रहः । अवश्यमिदं कर्त्तव्य-
मित्यादिरूपोऽध्वसायः । दृढसङ्कल्पः ।
“इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां
नितान्तस्त्वामिनिवेशमीश” ।
इति रघुवंशे ।
“अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा
कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा” ॥

अभि

इति कुमारसम्भवे । आसक्तिः । अनुरागः ।
अभिलाषः । “बलीयान् खलु मेऽभिविशेषः” ।
इति शाकुन्तले ।)
अभिनितानः, पुं, (अभि + नि + क्त + घञ्, अभि-
नितः क्तनः शब्दसंज्ञायां इति घञ् ।) विसर्गः ।
अक्षरं । इति मेदिनी ।
अभिनीतः, चि, (अभि + नी + क्तः ।) युक्तः ।
न्यायः । अतिसंस्कृतः । प्रशस्तो भूषितो वा ।
अमर्षः । क्रोधनः अक्षमावान् वा । इत्यमरः ॥
“अस्मिन्नेव प्रकरणे धनञ्जयमुदारधीः ।
अभिनीततरं वाक्वमिष्यवाच युधिष्ठिरः” ।
इति महाभारते । विज्ञः । धीरः ।
“स भवान् वित्तसम्पन्नः स्थितः पथि निरख्ये ।
मित्रार्थमभिनीतत्वं यथावत् कर्तुमर्हसि” ।
इति रामायणे ।)
अभिनेता, [चि] चि, (अभि + नी + कर्त्तरि ङच् ।)
अभिनयकर्त्ता । केचो संज्ञोवाला इत्यादि भाषा ।
इति नाटकप्रसिद्धं ।
अभिपन्नः, चि, (अभि + पद् + कर्त्तरि क्तः ।) अप-
राधः । अपराधवान् । व्यापद्रुतः । प्राप्तविपत्तिः ।
अभिपन्नः । शत्रुणां ज्ञानः । इत्यमरः ॥ (स्त्री-
कृतः । अङ्गीकृतः । अभिभूतः । पीडितः ।
“दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दाः ।
पितृभिरपि नयने भवन्ति” ।
“दृष्टिर्दोषाभिपन्ना” । इति सुश्रुते ।)
अभिप्रायः, पुं, (अभि + प्र + इन् + भावे अच् ।)
इच्छाविशेषः । तत्पर्यायः । आशयः २ कृतः ३ ।
इत्यमरः ॥ आकृतं ४ भावः ५ । इति जटाधरः ।
(अभिसन्धिः । हृद्गतो भावः ।
“दुर्योधनः समाप्येत हृदि संपरिवर्त्तते ।
अभिप्रायस्य पापत्वात् नैवं तु विदुषोऽप्यहम्” ।
इति महाभारते । [इति मनुः ।)
“तेषां खं समभिप्रायसु प्रलभ्य पृथक् पृथक्” ।
अभिप्रेतं, चि, (अभि + प्र + इन् + क्तः ।) अभि-
प्रायविषयीभूतं । अभीष्टं । यथा,—
“कामाय तु हितं कान्यमभिप्रेतार्थसिद्धये ।
पार्वत्येन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप” ॥
इति भविष्यपुराणं । (वाञ्छितः । सम्मतः ।)
अभिभवः, पुं, (अभि + भू + भावे अप् ।) गर्व-
नाशः । परिभवः । पराभवः । इति शब्दरत्ना-
वली हेमचन्द्रः । (पराजयः । तिरस्कारः ।
“रघोरभिमवाशङ्किं चुक्षुभे द्विषतां मनः” ।
इति रघुवंशे ।
“बलवानपि निस्तेजाः कस्य नाभिभवास्पदः” ।
इति हितोपदेशे ।)
अभिभूतः, चि, (अभि + भू + क्तः ।) ज्ञानरहितः ।
तत्पर्यायः । इतिकर्त्तव्यतामूढः २ विह्वलः ३
व्याकुलः ४ अभिमायः ५ विह्वलः ६ विह्वलः ७ ।
इति जटाधरः ॥ पराभूतः । भग्नदर्पः । तत्प-
र्यायः । आतङ्ग्यः २ । इति जटाधरः ॥ आत-
ङ्ग्यः ३ । इत्यमरः ॥ अभिहतः ४ । इति
तट्टीका ।

अभि

(“दैत्याभिभूतस्य युवामवोढं
मग्नस्य दोर्भिरुवनस्य भारम्” ।
इति भट्टिः ।)
अभिभूतिः, स्त्री, (अभि + भू + भावे क्तिन् ।) अ-
नादरः । अवज्ञा । इति शब्दरत्नावली । (परा-
भवः । पराजयः । मानभङ्गः । निकारः ।
“अभिभूतिभयादस्मृतः
सुखमुद्यन्ति न धाम मानिनः” ।
इति भारविः ।)
अभिमतं, चि, (अभि + मन् + कर्मणि क्तः ।) इष्टं ।
सम्मतं । यथा,—
“अभिमतफलशंसी चारु पुस्तोर बाज-
स्तपुं चुकुवु रचैः पत्तिगञ्जानुकूलाः” ।
इति भट्टिः ॥ (हृद्यः । प्रियः । हृदयङ्गमः ।
“स माधवेनाभिमतं सख्या
रत्ना च साशङ्कभनुप्रयातः” ।
इति कुमारसम्भवे ।
“अनिश्मपि मकरकेतुर्नसो-
रजमावहन्नभिमतो मे” ॥
इति शाकुन्तले ।)
अभिमन्त्रणं, स्त्री, (अभि + मन्त्र + करणे ल्युट् ।)
आज्ञानं । आकारणं । इति हेमचन्द्रः ॥ डाकन्
इति भाषा । (मन्त्रपाठेन संस्कारकरणं ।
यथा,—
“दत्त्वाज्ञं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम्” ।
इति याज्ञवल्क्यः ।)
अभिमन्यः, पुं, (अभि मन्थते चक्षुः पीडयतेऽनेन,
अभि + मन्थ + करणे घञ् ।) चक्षुरोगः । इति
चिकित्साशेषः ॥ अधिमन्य इति वैद्यके पाठः ।
तस्य निदानसम्प्राप्तिरुपाणि ।
“वृद्धैरेतैरभिचन्दैर्नराणामक्रियावतां ।
तावन्तस्त्वधिमन्याः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः ॥
उत्पाद्यन्त इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा ।
शिरसोऽर्द्धं च तं विद्यादधिमन्यं खलुक्षणे” ॥
स तु चतुर्विधः । यथा । “हृन्वाद्दृष्टिं स्नेहिकः
सप्तरात्रादधिमन्यो रक्तजः पञ्चरात्रात् । वज्राचा-
दै वातिकः संनिहन्वाभिध्याचारात् पैत्तिकः
सद्य एव” ॥ इति माधवकरः ॥
अभिमन्युः, पुं, (अभिमन्यते युद्धार्थं, अभि + मन् +
युच्, निपातनात् अनादेशाभावः ।) अर्जुनपुत्रः ।
स तु सुभद्रागर्भजातः । इति महाभारतं ॥
अभिमरः, पुं, (अभिमन्यतेऽस्मात्, अभि + म् +
अप्) युद्धं । वधः । स्वसैन्यभयः । इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥ बन्धनं । इति जटाधरः ॥ (संहारः ।
समरः । अवरोधः । स्वपक्षाद्भयं । सङ्केतस्थल-
निर्गमः । प्राणनिरपेक्षो यो द्रव्य हेतोः व्याडं
हस्तिनं वा योधयति सः अभिमरः इत्येके ।)
अभिमर्दः, पुं, (अभि + म् + भावे घञ् ।) अव-
मर्दः । पीडनं । सम्मरायः । युद्धं । इति मेदिनी ॥
(शत्रुकृतपीडनं । विपक्षराजस्य उच्छेदसाधनं ।
“क्षतोऽभिमर्दः कुशमिः प्रसह्य” । इति महा-
भारते ।)

अभि

अभिमातिः, पुं, (अभि + मा + कर्त्तरि क्तिच् ।)
शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥
अभिमानः, पुं, (अभि + मन् + भावे घञ् ।) अर्था-
दिना दर्पः । तत्पर्यायः । अहङ्कारः २ गर्वः ३
ज्ञानं ४ बोधः ५ प्रणयः ६ प्रेमप्राप्तिना ७
हिंसा ८ हननं ९ । इत्यमरभरतौ ॥ स्वयः १०
अवलम्बः ११ दर्पः १२ अवश्यायः १३ टङ्कः १४ ।
इति जटाधरः ॥ अपि च ।
“गर्वो मदोऽभिमानः स्यादहङ्कारश्च हङ्कतिः ।
स्यादुद्धतमनस्कावे मानश्चित्तसमुद्भूतः ।
अहङ्कारस्य पर्याय इति केचित् प्रचक्षते” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥
अभिमानितं, स्त्री, (अभिमानः जातोऽस्य, अभि-
मानः + इतच् । अभिमान्यतेऽच, अभि + मन् +
णिच् + आधारे क्तः ।) सुरतं । मैथुनं । इति चि-
काण्डशेषः ॥ अभिमानयुक्ते चि ॥ (गर्वः । मदः ।
दर्पः ।)
अभिमानि, [न्] चि, (अभिमन्यते, अभि + मन्
+ णिनि ।) अभिमानयुक्तः । अभिमानयुक्तः ।
यथा,—
“कर्त्ता द्युतच्छलानां जतुमयशरणीदीपितः सो-
ऽभिमानि” । इति वेणीसंहारः ॥
अभिमायः, चि, (मायामविद्यामधिगतः, प्रादि-
समासः ।) इतिकर्त्तव्यतामूढः । अभिभूतः । इति
जटाधरः ॥
अभिमुखं, चि, (अभिगतो मुखं । अत्यादयः ज्ञाना-
द्यर्थे द्वितीयया इति समासः ।) सम्मुखं । इति
जटाधरः ॥
अभियातिः, पुं, (युद्धार्थमभिमुखं यातिः गमनं,
अभि + या क्तिच् ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥
अभियाती, [न्] पुं, (युद्धार्थमभियानं गमनं, अभि
+ या + भावे क्तः ; इनि ।) शत्रुः । इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटः ॥
अभियुक्तः, चि, (अभि + युज् + क्तः ।) तत्परः । पर-
कर्त्तृकश्च । इति मेदिनी ॥
“उद्दामेन हिरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः” ।
इति उत्तरचरिते ।
“अभियुक्तो यदा पश्येत् न किञ्चिद्विजितमात्मनः ।
युध्यमानस्तदा प्राज्ञो भ्रियते रिपुणा सह” ।
इति हितोपदेशे ।) स्मृतिशास्त्रमते अभियोग-
विषयीभूतः । आसामी इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
प्रत्यर्थी २ प्रतिवादी ३ । यथा,—
“अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपज्ञवं ।
मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः” ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥
अभियोक्ता, [चि] चि, (अभि + युज् + कर्त्तरि ङच् ।)
अभियोगकर्त्ता । विवादकर्त्ता । परियादी इति
ख्यातः । तत्पर्यायः । वादी २ अर्थी ३ । यथा,—
“अभियोक्ता प्रगल्भत्वात् वक्तुं नोत्सहते यदि ।
तदा कालः प्रदातव्यः कार्यशक्त्यनुरूपतः” ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥
अभियोगः, पुं, (अभि + युज् + भावे घञ् ।) अप-

अभि

राधादियोजनं। अन्येन विरोधे स्वार्थसम्बन्धितया राजसमीपे कथनं। आदास नालिश इति ख्यातः। यथा,—

“अभियोगमनस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत्”।

इति याज्ञवल्क्यः॥ युद्धार्थाङ्गानं। इति राय-मुकुटः॥ अपकारकरणेच्छापूर्वकाक्रमणं। तत्पर्यायः। अभिग्रहः२। इत्यमरः॥ उद्योगः। इति हेमचन्द्रः॥

(“स प्रायदप्रातपराभियोगं नरेन्द्रगुप्तं नगरं मञ्जुर्त्तात्”।

इति कुमारसम्भवे।)

अभिरामः, चि, (अभिरमते मनोऽच, अभि + रम् + आधारे घञ्।) रुचिरः। सुन्दरः। इति हेमचन्द्रः॥ (मनोहरः। मनोज्ञः। रमणीयः। आनन्दकरः।

“मनोऽभिरामाः प्रहृष्टवन्तौ रथनेमिखनोन्मुखैः”। इति रघुवंशे।)

अभिरूपः, पुं, (अभिरूप्यते रूपमस्य।) परिहृतः। इति हेमचन्द्रः॥ कामदेवः। चन्द्रः। शिवः। विष्णुः। इति शब्दरत्नावली॥

अभिरूपः, चि, (अभिरूपयति शास्त्रार्थं निरूपयति, अभिरूप + णिच् + अच्।) मनोहरः। परिहृतः। इति मेदिनी॥ (“इयं हि रसभावविशेषदीक्षागुरोः विक्रमादित्यस्याभिरूपभूयिष्ठा परिषद्”। इति शाकुन्तले।)

अभिलापः, पुं, (अभिलप्यते मानसं कर्म्म कथ्यते-नेन, अभि + लप् + करणे घञ्।) शब्दः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ सङ्ख्याङ्गवाक्यं। यथा। “काम्याभिज्ञापसहितः कुशतिजजलत्वाग्ररूपः सङ्ख्यः शास्त्रार्थः”। इति प्रक्रमाधिकरणं॥ (वचनं। कथनं। वाक्यं।

“तथाभिलापसंसर्गयोग्यत्वविरहाच्च।

सविकल्पकसंवेद्यः”। इति साहित्यदर्पणे॥)

अभिलाषः, पुं, (अभि + लृ + भावे घञ्।) हृदनं। इत्यमरः॥

अभिलाषः, पुं, (अभि + लष + भावे घञ्।) लोभः। तत्पर्यायः। इच्छा २ आकाङ्क्षा ३ स्पृहा ४ ईर्ष्या ५ लट् ६ वाङ्मा ७ लिप्ता ८ कामः ९ तर्षः १० मनोरथः ११। इत्यमरः॥ आङ्क्षा १२ कान्तिः १३ रुक् १४ रुचिः १५ दोहदः १६ अभिलासः १७। इति शब्दरत्नावली॥ अङ्क्षा १८ लट् १९ मतिः २० क्रन्दः २१। इति जटाधरः॥ (“भव हृदय साभिलाषं सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जातः”। इति शाकुन्तले। “अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे”। इति रघुवंशे।) सङ्गमेच्छा २२। इति रसमञ्जरी॥

अभिलाषी, [न्] चि, (अभि + लष् + णिनि।) अभिलाषयुक्तः। यथा,—

“जलाभिलाषी जलमाददानां क्षायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्”।

इति रघुवंशे॥

अभिलाषुकः, चि, (अभि + लष् + णीलार्थे उक्ञ्।) अभिलाषयुक्तः। तत्पर्यायः। लुब्धः २ मृधुः ३

अभि

गर्जनः ४ लट् ५। इत्यमरः॥ लोभी ६ विलासविभवानसः ७। इति जटाधरः॥ (“जयमन्त्रभवान् नूनमरातिष्वभिलाषुकः”। इति भारविः।)

अभिलासः, पुं, (अभि + लस् + भावे घञ्।) अभिलाषः। इच्छा। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥

अभिवादः, पुं, (अभि + वद + भावे घञ्।) अप्रियवाक्यं। तत्पर्यायः। पारुष्यं २। इत्यमरः॥ (वन्दना। प्रश्रुतिः। प्रशामः।

“अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन्। असौनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत्”। इति मनुः।)

अभिवादकः, चि, (अभि + वद + णिच् + ण्वल्।) वन्दनशीलः। तत्पर्यायः। वन्दारः २। इत्यमरः॥ अप्रियवक्ता। पारुष्याभिमूर्ध्वदेः कर्त्तरि णक्। (प्रशामकारी। अभिवादनकारी। “आगतोऽस्मीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादकः”। इति नलोपाख्यानं।)

अभिवादनं, स्त्री, (अभिसुखीकरणाय वादनं नामोच्चारणपूर्वकमस्कारः, अभि + वद + णिच् + भावे ल्युट्।) नामोच्चारणपूर्वकमस्कारः। अभिवादये भो अमुकशस्त्राहमित्येवंरूपः। तत्तु यादस्यार्शपूर्वकमस्कारः। तत्पर्यायः। पादग्रहणं २। इत्यमरः॥

(“अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः।

चत्वारि संप्रवर्द्धन्ते आयुर्विद्यायशोबलं”।

इति मनुः।)

अभिव्याप्तिः, स्त्री, (अभि + वि + आप् + भावे क्तिन्।) सर्वत्रावस्थानं। सर्वतोवृत्तिः। तत्पर्यायः। समूर्च्छनं २। इत्यमरः॥

अभिग्रपनं, स्त्री, (अभि + ग्रप् + भावे ल्युट्।) मिथ्याभिग्रसनं। अभिग्रापः। अभिपूर्वग्रपधातोर्भावेऽणट्॥

अभिग्रप्तः, चि, (अभि + ग्रप् + क्तः।) ग्राप्ताभिग्रापः। ग्रापयन्तः। यथा,—

“न नामग्रहणं कुर्यात् वपणस्य गुरोस्तथा।

भार्याया अभिग्रप्तस्य जनकस्य विशेषतः”॥

इति मेघदूतटीका॥

(“न कृध्यत्यभिग्रप्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन्”। इति रामायणे। “अथ तेन निरुद्धं विक्रिया-मभिग्रप्तः फलमेतदन्वभूत्”। इति कुमारसम्भवे।)

अभिग्रस्तः, चि, (अभि + ग्रन्स + क्तः।) परस्त्रियां परपुरुषे वा मैथुनं प्रति मिथ्यादूषितः। मैथुनं प्रति आहृतः। इति केचित्। उपपन्नपातकः। इति केचित्। मिथ्यादूषितमात्रं। इति केचित्। इति भरतः॥ तत्पर्यायः। आक्षारितः २ क्षारितः ३। इत्यमरः॥ (प्राप्तापवादः। अभिपकृष्टः। “वत्सस्य ह्यभिग्रस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा। नाग्रिर्दाह रोमाणि सत्येन जगतः स्पृशः”। इति मनुः। विनिन्दितः। विगर्हितः। पातककर्त्ता। [इति मनुः।)

“पापयोग्यभिग्रस्तश्च दान्भिको रसविक्रयी”।

अभि

अभिग्रस्तिः, स्त्री, (अभि + ग्रन्स + भावे क्तिन्।) लोकापवादः। इति हेमचन्द्रः॥ (“स्थमन्तकं च सञ्जाजिताय दत्त्वा मिथ्याभिग्रस्तिविशुद्धम् अवाप”। इति विष्णुपुराणे।) याचना। इत्यमरः॥

अभिग्रापः, पुं, (अभि + ग्रप् + घञ् वृद्धिः।) स्वर्णस्तेयं त्वया कृतमित्यादिमिथ्यादूषणं वाक्यं। मिथ्यापवादः। तत्पर्यायः। मिथ्याभिग्रसनं २। इत्यमरः॥ क्रोधात् द्विजादिभिर्दुःखाभिधारणं। इति पुराणे॥ ब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धानां अनिष्टाभिग्रसनं। इति विजयरक्षितः॥

(“यस्याभिग्रापात् दुःखार्त्तो दुःखं विन्दति नैषधः”। इति नलोपाख्यानं।)

अभिघङ्गः, पुं, (अभि + सन्ज + घञ् उपसर्गादिति घः।) पराजयः। आक्रोशः। शपथः। इति मेदिनी॥ मिथ्यापवादः। इति मधुरानाथः॥ आलिङ्गनं। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ सर्वतोभावेन सङ्गः। इति हलायुधः॥ भूताद्यावेशः। यथा,—

“अभिघाताभिचाराभ्यामभिघङ्गाभिग्रापतः”।

इति माधवकरः॥ (परामर्शः। परिभूतिः।

“जाताभिघङ्गो नृपतिर्निषङ्गा-

दुद्धर्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृताभिः”।

इति रघुवंशे।

“तीव्राभिघङ्गप्रभवेन वृत्तिं

मोहेन संस्तम्भयतेन्निवाणां”।

इति कुमारसम्भवे। श्लोकः। दुःखं। “अभिघङ्गजडं विजज्ञिवानिति शिष्येण कितान्वबोधयत्”। इति रघुः।)

अभिघवः, पुं, (अभि + सु + अघ्, गुणः घत्वञ्। यञ्। खानं। मद्यसन्धानं। तत्तु चिरस्थायितमदेत्पादकद्रव्यं। इति मेदिनी॥ यच्चखानं सोमलतापानञ्च। तत्पर्यायः। स्तब्धा २ सवनं ३। इत्यमरः॥

(“भवेदभिघवः खाने मद्ये सन्धानवज्जयोः”।

इति मेदिनी)

अभिघवं, स्त्री, काञ्चिकं। इति हलायुधः॥ काञ्जि इति भाषा।

अभिघुतं, स्त्री, (अभि + सु + क्तः यत्वं।) काञ्चिकं। इत्यमरः॥

अभिघेकः, पुं, (अभि + सिच् + भावे घञ्।) खानं। इति त्रिकाण्डशेषः॥

(“एकदा सोऽभिघेकार्थमाजगाम महानदौ”।

इति विष्णुपुराणे।

“निर्वृत्तपर्यन्तजलाभिघेकां।

वासोवसानामभिघेकयोग्यं”।

इति कुमारसम्भवे।)

अथ ५ दोलयात्राभिघेकद्रव्याणि लिख्यन्ते। श्रोतलजलं १ गोमयं २ गोमूत्रं ३ दुग्धं ४ दधि ५ घृतं ६ कुशोदकं ७ शङ्खोदकं ८ चन्दनोदकं ९ कुङ्कुमोदकं १० फलोदकं ११ एष्योदकं १२ चन्दनपिष्टामलकवृद्धर्त्तनं १३ सुगन्धजलं १४ तेनालवारखानं तच्च द्वितीयसप्तमाष्टमवारेषु दुग्धघृत-

अभि

मधुयोजनं । गन्धोदकं १५ । तेन पञ्चधा स्नानं । तीर्थजलं १६ गङ्गोदकं १७ वल्मीकतोयं १८ सर्वौषधिजलं १९ सहस्रधाराजलं २० घटोदकं २१ केषाक्षिप्तं अष्टोत्तरशतघटोदकं । इति उत्कलखण्डं ॥ * ॥ अथ वृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तानि ७ दुर्गापूजाभिषेकद्रव्याणि लिख्यन्ते । पिष्टामलकीयुक्तहरिद्रा १ । तथा दर्पणप्रतिविम्बे देवीमुदृत्य यथाक्रमं वक्ष्यमाणप्रत्येकद्रव्येण मन्त्रं पठित्वा स्थापयेत् । शुद्धजलं २ शुक्लजलं ३ गङ्गाजलं ४ गन्धोदकं ५ पञ्चगव्यं प्रत्येकं यथा— गोमूत्रं ६ गोमयं ७ दुग्धं ८ दधि ९ घृतं १० कुशोदकं ११ पञ्चामृतं १२ शिशिरोदकं १३ मधु १४ पुष्पोदकं १५ इक्षुरससागरोदके १६ सर्वौषधिसहौषधिजलं १७ पञ्चकषायोदकं १८ अष्टमृत्तिकाः १९ फलोदकं २० उष्णोदकं २१ सहस्रधाराजलं २२ अष्टकलसोदकं यथा । योम-गङ्गापूजायुक्तकलसः २३ मेघतोयपूर्णद्वितीयकलसः २४ सारस्वतोयपूर्णतृतीयकलसः २५ सागरोदकपूर्णचतुर्थकलसः २६ पद्मरेणुमिश्रितजलपूर्णपञ्चमकलसः २७ निर्भरोदकपूर्णषष्ठकलसः २८ सर्वतीर्थाम्बुपूर्णसप्तमकलसः २९ शुद्धजलपूर्णाष्टमकलसः ३० ॥ * ॥ नानापद्धतिषु द्रव्याणां व्युत्क्रमपुनरुक्त्याधिक्यानि सन्ति यत्र यान्युक्तातिरिक्तद्रव्याणि तानि लिख्यन्ते । यथा । नदी १ नारिकेल २ रत्न ३ वृष्टि ४ कर्पूर ५ चन्दन ६ अगुरु ७ स्वर्ण ८ रजत ९ गोरोचना १० कुङ्कुम ११ श्रीफल १२ धान्य १३ दूर्वा १४ शर्करा १५ सरोवर १६ अस्त्र १७ गङ्गासागर १८ पञ्चशख १९ तिल २० ऋद २१ पुष्करिणी २२ कूप २३ फलमूल २४ अर्घ्य २५ घटचतुष्टय २६—जलानि । शीतलजलचर २७ । तिलतैलं १ गन्धतैले २ । नदीकूल १ वराहदन्त २ वेश्याद्वार ३ राजद्वार ४ वृषभद्वार ५ वल्मीक ६ चतुष्पथ ७ पारावार ८ देवद्वार ९ गङ्गा १०—मृत्तिकाः ॥ गजदन्त ११ नद १२ उभयकूल १३ नागर १४ गोष्ठ १५ त्रिपथ १६—मृत्तिका इति केचित् ॥ पञ्चामृतं प्रत्येकं सर्वौषधिमहौषधी पृथक् ॥ पञ्चकषायाः प्रत्येकं ॥ पञ्चामृतातिरिक्तमधुघृतदुग्धानि ॥ उदत्तनद्रव्ये केवलहरिद्रा इति केचित् ॥ तैलहरिद्रा इति केचित् ॥ गन्धपिष्टपञ्चशखचूर्णमिति केचित् ॥ कालीपुराणदेवीपुराणोक्तपद्धतिव्यपितया । तासां मध्ये पूर्वोक्तातिरिक्तद्रव्याणि लिख्यन्ते । यथा । प्रवाल १ मरकत २ पद्मराग ३ मुक्ता ४ माणिक्य ५ वैदूर्य ६ पद्म ७ कङ्कार ८ कुसुद ९ खण्ड १० अलङ्का ११ वापी १२ रत्नचन्दन १३ नानातीर्थ १४ हरिद्रा १५ पिष्ट १६ शालितण्डुल १७ सिद्धार्थ १८—जलानि ॥ पञ्चतीर्थ-मृत् १ ॥ विष्णुतैलं १ ॥ उदत्तनद्रव्यं तैलहरिद्रा-युक्तामलकी १ ॥ * ॥ अथ वृहन्नन्दिकेश्वरदेवी-कालीपुराणपद्धत्युक्ताष्टकलसस्नानकालीनरागिणी रागवाद्यानि ॥

१ । रागरागिणी । वाद्यं ।

अभि

हं । मालसी १ मङ्गलोत्सवः	१
हं । वाराडी १ इन्द्रविजयः	१
कां । मालवः १ विजयः	१
हं । देवकीरी २ सुवनविजयः	२
हं । मालवगौड़ः २ मङ्गलविजयः	२
कां । ललिता २ दुन्दुभिः	२
हं । वाराडी ३ विजयः	३
हं । मालवः ३ देवोत्सवः	३
कां । विभाषा ३ दुन्दुभिः	३
हं । देशालः ४ राजाभिषेकः	४
हं । देशालः ४ घनतालः	४
कां । भैरवी ४ वंशी	४
हं । धानुषी ५ मधुरी	५
हं । मालवी ५ मधुकः	५
कां । कोडा ५ इन्द्राभिषेकः	५
हं । भैरवी ६ करतालः	६
हं । भैरवी ६ ढक्का	६
कां । वाराडी ६ शङ्खः	६
हं । गुञ्जरी ७ वंशी	७
हं । वसन्तः ७ शङ्खः	७
कां । वसन्तः ७ पञ्चशब्दः	७
हं । वसन्तः ८ पञ्चशब्दः	८
हं । कोडा ८ मृदङ्गः	८
कां । धानुषी ८ विजयः	८

अथ देवप्रतिष्ठाभिषेकद्रव्याणि । नदी १ नद २ सागर ३ निर्भर ४ मेघजलानि ५ पञ्चामृतं ६ कुशोदकसहितपञ्चगव्यं ७ अश्वत्थ ८ गजदन्त ९ पर्वत १० कुश ११ वल्मीकमृत्तिकाः १२ तिलतैलं १३ घृतं १४ पञ्चकषायोदकं १५ आम्ब १६ चम्पक १७ शमी १८ पद्म १९—करवीरपुष्पाणि २० तुलसी २१ कुन्द २२—श्रीफलपत्राणि २३ तिल-कल्कशालितण्डुलविल्वपत्रामलकचूर्णान्यतममार्जनद्रव्यं २४ उष्णोदकं २५ तीर्थोदकं २६ अष्टोत्तरशतकुम्भाः तदङ्गं वा विंशतिर्वर्षा एको वा २७ । वैदिकाष्टोत्तरशतपलेन लौकिकषष्ठ्यधिकशतत्रयतोलकमितेन जलेन पृथक् पृथक् घटेन द्रव्यमालोच्य कार्यं ॥ अशक्तौ तु । वल्मीकमृत्तिका । गोमयं । शुष्कगोमयं । भस्मयुक्तपरिमितजलं । गन्धयुक्तजलञ्च । इति देवप्रतिष्ठातत्त्वं ॥ * ॥ अथ राजाभिषेकद्रव्याणि । मृगचर्मस्तीर्णालङ्कृत-स्वर्णभद्रासनं १ गङ्गायमुनासङ्गमजलं २ यावत्-पुण्यनदीजलं ३ पूर्वमुखनदीजलं ४ पश्चान्मुखनदी-जलं ५ तिर्यङ्मुखनदीजलं ६ सर्वसमुद्रजलं ७ स्त्री-रिचक्षप्रवालपुष्पपद्मोत्पलविमिश्रितालङ्कृतकाञ्चन-पूर्णकुम्भाः ८ रुचकः ९ रोचना १० घृतं ११ मधु १२ दुग्धं १३ दधि १४ पुण्यतीर्थमृत्तिका १५ पुण्यतीर्थजलं १६ मङ्गलद्रव्यं १७ मणिदण्डश्चेत-चामरव्यजनं १८ माल्यभूषितश्चेतच्छत्रं १९ श्वेत-वस्त्रः २० श्वेताश्वः २१ महागजवरः २२ वराभ-

अभि

रणभूषिताष्टकन्याः २३ सर्ववादित्राणि २४ अ-लङ्कृतवन्दी २५ । इति वाल्मीकिरामायणे अयो-ध्याकाण्डं ॥ * ॥ अथ राजाभिषेकविधिः । पुरो-हितो राज्ञः प्रजापालनाधिकारसिद्ध्यर्थं परदिने-ऽभिषेके कर्त्तव्ये पूर्वदिने गणेशमाटकापूजन-पुण्याहवाचननान्दीप्रभृति पूर्वोक्तं कुर्यात् । राजा राज्ञी च नियमं कृत्वा उपवासं कुर्यात् । पर-दिने अमात्यसामन्तसहितः पुरोहितः कृतमङ्गल-ज्ञानौ राज्ञीराजनौ मणिकाञ्चनपृथिवीपुष्पाणि स्पर्शयित्वा नानारत्नचन्द्रातपोपशोभितमण्डप-मध्ये व्याघ्रचर्माम्बुश्रितासने उपवेशयेत् । ततः पूर्वोत्तरनीचां वेदीं कृत्वा तत्र खड्गद्योतविधि-नाभिं संस्थाप्य घृताक्ताः पलाशाश्वत्थशमीसमिधौ वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहुयात् । ततः औदुम्बरसुवेण वैदि-कमन्त्रैर्घृताजतीर्जुहुयात् । ततः सर्वतोभद्रम-ण्डपे स्थापितस्वर्णरजतताम्रमृगमयकलसस्थसर्वौ-षधिपल्लवैलालवङ्गादि-सुगन्धिद्रव्यसंवासितपुण्य-नदीतोयं सुवर्णविभूषितशङ्खेन ऋत्विग्भिः सह गृहीत्वा तुर्यधोवैर्मङ्गलपाठैः राजसूयवाजपेय-महाभिषेकोक्तसूक्तमन्त्रैः सखीकं राजानं प्राङ्-मुखं मूर्द्ध्नि कन्याभिः सहामभिषेचेत् । ततोऽमा-त्यादयः सर्वे अभिषेच्युः । ततः पुरोहित-मन्त्रिसामन्तप्रज्जतिपुरुषा अलङ्कृताभिः कन्याभिः सह सुवासोगन्धमाल्याद्यलङ्कृतराज्ञीराज्ञीर्ललाटे कुङ्कुमागुरुकस्तूर्योदित्रयैस्तिलकं दद्युः । ततो राज्ञो मूर्द्ध्नि किरीटं दत्त्वा कृचचामरादिराज-चिह्नद्रव्याणि समुपकल्पेयुः । ततो दुन्दुभिस्तिल-पुण्याहचतुर्वेदघोषैः खकुलक्रमागतनाम्ना अमुक-त्वं राजा भव इत्युक्त्वा राजोपरि श्वेतकुसुम-लाजाक्षतादि विकीरेयुः । ततो वन्दितो भाग-धाश्च लुतिं कुर्युः । ततो ब्राह्मणा आशिर्वा-कुर्युः । ततः अमात्यादयः राज्ञे उद्गायनानि दत्त्वा नमस्कुर्युः । इति महाभारतादयः ॥ * ॥

अभिषेकनं, स्त्री, (स्नेयया अभिषेकम् । स्ने-शब्दात् णिच्, ल्युट् । उपसर्गात् सुनोतीति बत्वम् ।) शत्रुं प्रति स्नेयसहितगमनं । स्नेयया सह करणभूतया वा विजिगीषोः शत्रोराभि-मुख्येन गमनं । इत्यमरभरतौ ॥ (“यत् स्नेय्याभि-गमनमरौ तदभिषेकनम्” । इत्यमरः ।)

अभिवृत्तं, चि, (अभि + लु + कर्मणि क्तः ।) वर्णितं । लुतं । इत्यमरः ॥ (“अभिवृत्तो विश्वरूपा प्रसूनैः” । इति भागवतपुराणे ।)

अभिव्यन्दः, पुं, (अभि + व्यन्द + घञ् । “अनुविप-र्यभिनिधः स्यन्दतेरप्राणिषु” इति षत्वं ।) अति-वृद्धिः । आश्वासः ।

“अलकामतिवाह्यैव वसति वसुसम्पदाम् । खर्गाभिव्यन्दवमनं कृत्वोपनिवेशितम्” ॥ इति कुमारसम्भवे । चन्द्रोदगविशेषः । इति मेदिनी । तस्य निदानं सम्प्राप्तिश्च । यथा,—

“उष्णामितमस्य जलप्रवेशाद्-दूरेक्षणात् स्वप्रविपर्ययाच्च ॥ स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च

अभि

हर्दे विघातादमनातिथोगात् ॥
 द्रवात्तथान्नाग्निं शेविताच्च
 विष्णुत्रवातक्रमनियन्ताच्च ।
 प्रसक्तसंरोदनश्लोककोपा-
 च्छिरोऽभिघातादतिमद्यपानात् ॥
 तथा ऋतूनाच्च विपर्ययेण
 श्लेष्माभिघातादतिमैथुनाच्च ।
 वाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च
 नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ॥
 स च चतुर्विधः । यथा,—
 “वातात् पित्तात् कफाद्वादादभिध्यन्तश्चतुर्विधः ।
 प्रायेण जायते घोरः सर्व्वनेत्रामयाकरः ॥
 निस्तोदनस्तम्भनरोमहर्ष-
 संवर्षपाण्ड्यप्रिरोऽभिघातापाः ।
 विशृङ्खलभावः शिथिराश्रुता च
 वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
 दाहप्रपाकौ शिथिराभिनन्दा
 धूमायनं वाष्पसमुच्छ्वस्य ।
 उष्माश्रुता पीतकनेत्रता च
 पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
 उष्माभिनन्दा गुरुताक्षिशोथः
 कण्डूप्रदेहावतिशीतता च ।
 स्त्रावो वज्रः पिच्छिल एव चापि
 कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
 तास्माश्रुता लोहितनेत्रता च
 राज्यः समन्तादतिलोहिताश्च ।
 पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि
 रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति” ॥
 इति माधवकरः ॥ तस्य चिकित्सा यथा,—
 “दे पादमध्ये पृथुसन्निवेशे
 शिरो गते द्वे बज्रधा हि नेत्रे ।
 ताः प्रोक्ष्योत्सादनलेपनादीन्
 पादप्रयुक्तान्नयनं नयन्ति” ॥
 प्रोक्षणं सेचनं । उत्सादनं उदत्तनं ।
 “मलोद्भ्रंसघट्टनपीडनाद्यै-
 स्ता दूषयन्ते नयनानि दुष्टाः ।
 भजेन्महादृष्टिहितानि तस्मा-
 दयानदभ्यङ्गनधावनानि” ॥
 मलं धूल्यादि । मलादिभिर्दुष्टाः ताः शिरानय-
 नानि दूषयन्ते इत्यन्वयः ॥
 “चक्षुष्याः शालयो मुद्गा यवा मांसन्तु जाङ्गलं ।
 पक्षिमांसं विशेषेण वास्तूकं तण्डुलीयकं ॥
 पटोलककौटकावेल्ल-
 फलानि सर्पिःपरिपाचिताति ।
 तथैव वार्त्ताकुफलं नवीनं
 दृष्टोर्हितः खादु तथापि तिक्तः ॥
 कङ्कालगुरुतीक्ष्णोष्णमाषनिष्पावमैथुनं
 मद्यवस्तूरपिण्याकमत्स्यप्राकविरूढं ।
 विदाहीन्यन्नपानानि न हितान्यक्षिरोगिणः ॥
 सेक आश्वोतनं पिण्डी विडालस्तर्पणं तथा ।
 एटपाकोऽङ्गनं चैभिः कल्केनैवमुपाचरेत्” * ॥
 कल्कविधिः । तत्र सेकविधिः ।

अभि

“सेकस्तु सूक्ष्मधाराभिः सर्व्वस्निग्धयने हितः ।
 मीलिताक्षस्य मर्त्यस्य प्रदेशस्तुरङ्गजः ॥
 स चापि सेहनी वाते पित्ते रक्ते च रोपणः ।
 लेखनस्तु कफे कार्य्यस्तस्य मात्रा विधीयते ॥
 घडभिर्वाचां शतैः सेहै चतुर्भिस्तु रोपणे ।
 तैस्त्रिभिर्लेखने कार्य्यः सेको नेत्रप्रसादने ॥
 निनेषोन्मेषणे पुंसामङ्गल्याच्छोटिका तथा ।
 गुर्व्वजरोच्चारणं वा वाङ्मात्रेयं स्मृता बुधैः” ॥
 छोटिका टुटकी इति लोके ।
 “सेकस्तु दिवसे कार्य्यो रात्रौ चात्यन्तिके गदे” ।
 स यथा,—
 “एरुण्डदन्तमूलत्वक्प्रतमाजं पयो हितं ।
 सुखोष्णं नेत्रयोः सिक्तं वाताभिध्यन्दाशनं ॥
 पथ्याक्षामलखस्वस्वस्वल्कलकल्केन सूक्ष्मवस्त्रेण ।
 कृत्वा पोटिकां तामहिफेनोत्थवेणाक्षां ॥
 निदधीत लोचने स्यात् सर्व्वामिध्यन्दसंचयः शीघ्रं ।
 योगोऽयमपिभिरुक्तो जगदुपकाराय कारुणिकैः ॥
 भुक्त्वा पाणितलं दृष्ट्वा चक्षुर्धोर्यदि दीयते ।
 अचिरेणैव तद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥
 स्नानं कृष्णतिलैश्चापि चक्षुष्यमनिलापहं ।
 आमलैः सततं स्नानं परं दृष्टिवलावहं ॥
 त्रिफलायाः कषायस्तु धावनान्नेत्ररोगिण्युत् ।
 कवलाभुखरोगघ्नः पानतः कामलापहः” * ॥
 अथाश्वोतनविधिः ।
 “क्वाथक्षीरद्रवस्त्रेहविन्दूनां यत्तु पातनं ।
 द्युक्नुलोन्मीलिते नेत्रे प्रोक्ष्यमाश्वोतनञ्च तत् ॥
 विन्द्वोऽष्टौ लेखनेषु रोपणे दशविन्दवः ॥
 सेहने दादश प्रोक्ष्यते शीते कोष्णरूपिणः ।
 उष्णे तु शीतरूपाः स्युः सर्व्वत्रैवैव निश्चयः ॥
 वाते तिक्तं तथा स्निग्धं पित्ते मधुरशीतलं ।
 कफे तिक्तोष्णरूढं स्यात् क्रमादाश्वोतनं हितं ॥
 आश्वोतनानां सर्व्वेषां मात्रा स्यादाक्षतोन्मिता ।
 ततः परं लोचनाभ्यां भेषजाय नयो मतः ॥
 आश्वोतनं न कर्त्तव्यं निशायां केनचित् कञ्चित्” ।
 तदयथा,—
 “वित्वादिपञ्चभूलेन दृह्येरुण्डशिमुभिः ।
 क्वाथ आश्वोतने कोष्णो वाताभिध्यन्दाशनः ॥
 त्रिफलाश्वोतनं नेत्रे सर्व्वामिध्यन्दाशनं” * ॥
 अथ पिण्डीविधिः ।
 “उक्तभेषजकल्कस्य पिण्डी च कोलमाचया ।
 वस्त्रखण्डेन संबद्धाभिध्यन्द्रव्यनाशिनी ॥
 स्निग्धोष्णा पिण्डिका वाते पित्ते सा शीतला मता ।
 रूक्षोष्णा श्लेष्मणि प्रोक्ता विधिरुक्तो बुधैरयं” ॥
 सा यथा,—
 “एरुण्डपत्रमूलतडिनिर्मिता वातनाशिनी ।
 धात्री विरचिता पित्ते शिशुपत्रकृता कफे ॥
 निम्बपत्रकृता पिण्डी पित्तश्लेष्महरी भवेत् ।
 शुण्ठी निम्बदलैः पिण्डी सुखोष्णा स्वल्पसैन्धवा ॥
 धार्त्वा नेत्रेऽनिलश्लेष्मशोथकण्डूयथाहरी ।
 त्रिफला पिण्डिका नेत्रे वातपित्तकफापहा” ॥
 “पथ्याक्षामलखस्वस्वस्वल्कलकल्कोऽहिफेनजलयुक्तः ।
 तेन विरचिता पिण्डी श्रमयति सकलानभिध्यन्दान्” ॥

अभि

इति भावप्रकाशः ॥
 अभिध्यन्दिमणः, स्त्री, (अभिध्यन्द्ः प्रधाननगर-
 स्यातिदृष्ट्या तत्तन्निधाने स्थापनं स एव विद्यते
 ऽत्र इति, रमतेऽत्र रम + आधारे ल्युट्, ततः
 कर्मधारयः ।) प्रधाननगरसन्निहितनगरं । तत्प-
 र्यायः । शाखानगरं २ । इति जटाधरः ॥
 अभिसन्तापः, पुं, (अभिसन्ताप्यतेऽत्र, अभि + सम् +
 तप् + णिच् + आधारे अच् ।) युद्धं । इति
 हजामुधः ॥
 (“जन्मं स्यादभिसन्तापः संमदोविग्रहस्तथा” ।
 इति हजामुधः ।)
 अभिसन्धानं, स्त्री, (अभि + सम् + धा + भावे ल्युट् ।)
 वच्चनं । प्रतारणं । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“पराभिसन्धानपरं वद्यप्यस्य विचेष्टितं ।
 जिगीषोरश्वमेधाय धर्म्ममेव बभूव तत्” ॥
 इति रघुवंशे ।)
 अभिसन्धिः, पुं, (अभिसन्धानं अभि + सम् + धा +
 भावे क्ति ।) अभिसन्धानं । उद्देशः । यथा,—
 “पितृव्रमस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः,
 स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ ।
 प्रदानशक्ताः सकलेप्सितानां,
 विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेषु” ॥
 इति रुचिस्तवः ॥
 (“अथ ते सुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं एरं ।
 स्वर्गाभिसन्धिसुहृतं वच्चनामिव मेनिरे” ॥
 इति कुमारसम्भवे ।)
 अभिसम्पातः, पुं, (अभिसम्पाद्यते योद्धा यत्र, अभि
 + सम् + पत् + आधारे घञ् ।) युद्धं । इत्यमरः ॥
 अभिसरः, पुं, (आभिसुख्येन सरति, अभि + ह +
 पचाद्यच् ।) सहायः । अनुचरः । इत्यमरः ॥
 (“राजा राज्यवर्द्धनं महासामन्तैः कृत्वा साभि-
 सरम् उत्तरापथं प्राहिणोत्” । इति हर्ष-
 चरिते ।)
 अभिसर्जनं, स्त्री, (अभि + हृज् + भावे ल्युट् ।)
 दानं । बधः । इति धरणी ॥
 अभिसारः, पुं, (अभि + हृ + आधारे घञ् ।) बलं ।
 युद्धं । सहायः । साधनं । इति धरणी ॥ स्त्री-
 पुंसयोरन्यतरस्यान्यतरार्थं सङ्केतस्थलगमनं । इत्य-
 लङ्कारशास्त्रं ॥ (“रतिसुखसारे गतमभिसारे
 मदनमनोहरवेशं” । इति गीतगोविन्दे । “एवं
 कृताभिसाराणां पुञ्चलीनां विनोदने” । इति
 साहित्यदर्पणे ।)
 अभिसारिका, स्त्री, (अभिसरति कान्तनिर्हिङ्-
 संकेतस्थानं गच्छति या, अभि + हृ + एवञ्,
 स्त्रियां टाप् ।) स्त्रीयादिषोडशनायिकामध्ये अष्टा-
 वस्थाविशिष्टाष्टनायिकान्तर्गतनायिकाभेदः । अस्या
 लक्षणं । सङ्केतस्थले स्वयं गमनकर्त्री एवं शिष्य-
 गमनकारयित्री । अस्याश्चेष्टा । समयानुरूप-
 भूषणं । शङ्का । बुद्धिगैपुण्यं । कपटसाहसादिः ।
 सा चिविधा । दिवाभिसारिका १ ज्योत्स्नाभि-
 सारिका २ अन्धकाराभिसारिका ३ । इति रस-
 मञ्जरी ॥

अभी

“कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका”
इत्युक्तलक्षणा कान्तप्रार्थनया स्वयं संकेतस्थान-
गामिनी स्वस्थाने वा कान्तानयनकारिणी नायिका।
यदुक्तं दर्पणकारैः।
“अभिसारयते कान्तं या मन्मथवर्णवदा।
स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका” ॥
अभिहारः, पुं, (अभि + ह + घञ्।) चौर्थ्यं। सम्मुखे
हृत्वा। तत्पर्यायः। अभिग्रहणं २। इत्यमरः ॥
सन्नहनं। कवचधारणं। अभियोगः। अपचिकीर्ष-
यामिग्याक्रमणं। इति मेदिनी ॥ (साहसं।
अपहरणं।
“यस्याभिहारं कुर्याच्च स्वयमेव नराधिपः”।
इति महाभारते।)
अभिहितं, चि, (अभि + धा + कर्मणि क्तः।)
उक्तं। कथितं। इत्यमरः ॥
“अर्थिनाभिहितोऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा।
सम्भोजिनी साभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः” ॥
इति मनुः।)
अभीकः, पुं, (अभि + कन्, “अनुकाभिकाभीकाः
कामयिता” इति प्राणिनिस्त्वम्।) कविः। इति
मेदिनी ॥ खामी ॥ इति हलायुधः ॥ (पतिः।
कामुकः। कामी।
“ददृशे पर्णशालायां राक्षसाभीकायाथ सः”।
इति भट्टिकाव्ये।
उत्सुकः। क्रूरः। निष्ठुरः। निर्भयः। निःशङ्कः।
“अभीकः कामुके क्रूरे निर्भये त्रिषु ना कवौ”।
इति मेदिनी।)
अभीकः, चि, (अभि + कन्।) कामुकः। क्रूरः।
उत्सुकः। निर्भयः। इति शब्दरत्नावली ॥
अभीक्षितं, चि, (अभ्याप्तुं प्राप्तुमिच्छं, अभि + आप्
+ सन् कर्मणि क्तः।) वाञ्छितं। अभीष्टं।
इत्यमरः ॥
“भेने मेनापि तत्सर्वं प्रत्युः कार्यमभीक्षितं”।
इति कुमारसम्भवे।)
अभीरः, पुं, (अभीरयति गा अभिमुखीकृत्य गोष्ठं
नयति, अभि + ईर + शिच् + अच्।) अभीरः।
गोपः। इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
अभीरुः, पुं, (भी + कर्त्तरि कृ शीलार्थे कृः ततो नञ्-
समासः।) मेरवः। यथा,—
“अभीरुर्मेरवो भीरुभूतपो योगिनीपतिः”।
इति वटुकभैरवस्तवः ॥ निर्भये चि ॥ (निर्भीकः।
भयहीनः। निःशङ्कः। “स्थाने युद्धे च कुशलान-
भीरुनविकारिणः”। इति मनुः।)
अभीरुः, स्त्री, (भी + कर्त्तरि कृ शीलार्थे, नञ्-
समासः।) श्रवमूली। इत्यमरः ॥
अभीरुपत्नी, स्त्री, (भी + कर्त्तरि कृ शीलार्थे, नञ्-
समासः, वा स्त्रियां ऊङ् असंकुचितप्रवृत्त्यात्
तस्यास्तथात्वं, न भीरुणि पत्राणि यस्याः सा,
स्त्रियां ङीप्।) श्रवमूली। इत्यमरः ॥
अभीष्टः, पुं, (अभितः श्यति सुखं तवूकरोति, अभि
+ प्रो + कृ, एषोदरादित्वात् दीर्घः।) प्रग्रहः।
वाग्डीर इति भाषा। (“स्थिरा वसन्तु नेयोरथो

अभे

अथा स एषां सुसंस्कृता अभीष्टवः”। इति ऋक्।
वेदेऽस्य प्रचुरप्रयोगः ॥ किरणं। इति हलायुधः ॥
अभीष्टः, स्त्री, (अभितः अश्नुते आप्नोति, अभि +
अश् + कर्त्तरि उन्, एषोदरादित्वात् अलोपो
दीर्घः।) अङ्गुलिः। वेदेऽस्य प्रचुरप्रयोगः ॥
अभीष्टः, पुं, (अभि + सन्ज घञ्, दीर्घः।) आ-
क्रोशः। इत्यमरः ॥
अभीष्टः, पुं, (अभि + इष् + उ।) किरणः। इत्यमरः ॥
कामः। अनुरागः। इति शब्दरत्नावली ॥
अभीष्टं, चि, (अभि + इष् + कर्मणि क्तः।)
वाञ्छितं। तत्पर्यायः। अभीष्टितं २ हृद्यं ३
दयितं ४ वल्लभं ५ प्रियं ६। इत्यमरः ॥
“प्राणायथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा”।
इति हितोपदेशः।
“अभीष्टायामभूदब्रह्मन् पितुरत्यन्तवल्लभः”।
इति विष्णुपुराणं।)
अभीष्टा, स्त्री, (अभि + इष् + क्त, स्त्रियां टाप्।)
रेणुकानामगन्धद्रव्यं। इति शब्दचन्द्रिका ॥
“ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्लप्यथ द्विजा।
हरेणुः रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥
ताम्बूल्यां कटुकाभीष्टा देवाभीष्टा गृहाश्रया”।
इति शब्दचन्द्रिका।)
अभीष्टां, स्त्री, (क्षामभित्तं, प्रादिसमासः एषो-
दरादित्वात् दीर्घः अलोपश्च।) भृशं। निव्यं।
तदुक्तक्रिययोऽस्ति। इति मेदिनी ॥ (पुनः पुनः।
श्रवत्। अविरतं। निरन्तरं। “उदीर्गारागप्रति-
रोधकं जनैरभीष्टमस्तुसुतयातिदुर्गमः”। इति
माघः ॥
“इच्छन्त्यभीष्टां क्षयमात्मनोऽपि
न चातयन्त्यकुलस्य लक्ष्मीं”।
इति भट्टिकाव्ये।)
अभीष्टां, य, (अभि + ल्यु तेजने डसु, एषोदरा-
दित्वात् दीर्घः “स्वरादिनिपातमव्ययम्” इति
अव्ययं।) पुनः पुनः। अनारतं। इत्यमरः ॥
अभुक्तः, चि, (भुज् + भावे क्तः अर्श आद्यच् विद्य-
मानार्थे, नञ्समासः, वा भुज् + कर्मणि क्तः,
नञ्समासः।) उपवासी। यथा,—
“अभुक्तस्य दिवानिद्रा पाषाणमपि जीर्यति”।
इति वैद्यकं। अन्नतभोजनं वस्तु। (सुक्ता ब्राह्मणाः
पीता गाव इति प्राणिनिभाष्यम्। “नाभुक्तं क्षीयते
कर्म कल्पकोटिशतैरपि”। इति पुराणम्।)
अभूमिः, स्त्री, (न भूमिः, नञ्समासः।) स्थाना-
भावः। अनाधारः। आश्रयाभावः। यथा। “अभूद-
भूमिः प्रतिपत्तजन्मनां भिधाम्” इति माघः ॥
“नाभूदभूमिः स्वरशायकानाम्” इति नैषधं ॥
अभेदः, चि, (नास्ति भेदो यस्य सः।) भेदरहितः।
अविशेषः। यथा,—“अभेदः शिवरामयोः” इति
पुराणं ॥ (तादात्म्यम्।
“काकः कृष्णः पिकः कृष्णः स्वभेदः पिककाकयोः।
वसन्ते समुपायाते काकः काकः पिकः पिकः” ॥
इति नीतिरत्ने। “भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धे सम्बन्ध-
स्तद्विपर्ययौ”। इति साहित्यदर्पणे।)

अभ्य

अभेदां, स्त्री, (भेत्तुं न शक्यते, भिद् + शक्यार्थे श्यत्,
नञ्समासः।) हीरकां। इति राजनिर्घण्टः ॥
अभेदनीयवस्तुनि चि। यथा,—
“अस्त्राण्यनेकरूपाणि तथाभेद्यच्च दंशनं”।
इति देवीमाहात्म्यं ॥
अभोजनं, स्त्री, (भुज् + भावे ल्युट्, नञ्समासः।)
भोजनाभावः। उपवासः। यथा,—
“अजीर्णं भोजनं येषां जीर्णं येषामभोजनं।
रात्रावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातवः” ॥
इति वैद्यकं ॥ (अनशनं।
“वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनं” ॥
इति मलमासतत्त्वं।)
अभ्यग्रं, चि, (अभिसुखमयं यस्य तत्।) समीपं।
निकटं। इत्यमरः ॥
अभ्यङ्गः, पुं, (अभि + अन्ज घञ् कुलं।) तैलमर्दनं।
तत्पर्यायः। स्नेहनं २। इति राजनिर्घण्टः ॥
यथा,—
“तैलमस्यं यदङ्गेषु न च स्यादुवाञ्जतर्पणं।
सा सार्द्धः पृथगभ्यङ्गो मस्तकादौ प्रकीर्तितः ॥
अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवातहा।
शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण प्रीलयेत्” ॥
इत्यायुर्वेदः ॥ * ॥ अस्य गुणाः। मार्दवकारित्वं।
कफवातनाशित्वं। धातुपृथिजनकत्वं। त्वम्बर्णवल-
प्रदत्वञ्च ॥ पादाभ्यङ्गगुणाः। निद्राचक्षुर्हितकारित्वं।
पादरोगनाशित्वञ्च ॥ पादगतैर्दे शिरे चक्षुषि
सम्बद्धे स्तः अतश्चक्षुर्हितार्थिना पादाभ्यङ्गः कर-
णीयः ॥ कफप्रयस्तकृतभेदवमनाजीर्णिभिर्नाभ्यङ्गः
करणीयः। इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अपरञ्च।
“मूर्द्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतं।
स्त्रीतोभित्तर्पयेद्बालाह स चाभ्यङ्ग उदाहृतः” ॥
तत्पर्यायः। अभ्यङ्गनं २। इति श्रुतितत्त्वत-
युर्वेदः ॥ आभां इति भाषा।
अभ्यङ्गः, पुं, (अभि + अच् + अच्, एषोदरादित्वात्
साध ॥) तिलकल्कः। इति ऋग्वेदिन्द्राद्विप्रयोगः ॥
अभ्यङ्गनं, स्त्री, (अभि + अन्ज + कर्मणि ल्युट्।)
तैलं। इति हेमचन्द्रः ॥ अभ्यङ्गः। इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तैलादिना शिरःसहितदेहमर्दनम्।
“भोजनाभ्यङ्गनादानात् यदन्यत् कुरुते तिलैः ॥
कमिभूतः श्रविष्ठायां पितृभिः सह मञ्जति” ॥
इति मनुः।)
अभ्यन्तरं, स्त्री, (अन्तरमभित्तं प्रादिसमासः।)
मध्यं। तत्पर्यायः। अन्तरालं २। इत्यमरः ॥
अन्तः ३ अन्तरं ४ अन्तरालकं ५। इति राज-
निर्घण्टः ॥
“प्राणापाणौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ”।
इति भगवद्गीता ॥
अभ्यमितः, चि, (अभि + अम् + क्तः।) रोगी।
इत्यमरः ॥
अभ्यमित्रीणः, पुं, (अभिचक्ष्याभिमुख्यं अव्ययीभाव-
समासः, अलङ्कारमीत्यधिकारे अभ्यमिच + ख
तस्य ईर्नः।) अभ्यमित्र्यः। इत्यमरः ॥

अभ्य

“हरामि रामसौमित्रि मृगी भूत्वा मृगद्युवौ ।
उद्योगमभ्यमित्रिणी यथेष्टं त्वञ्च सन्तु” ॥
इति भट्टिकाव्ये ।)

अभ्यमित्रिणी, पुं, (अभिमित्रश्च शत्रोरभिसुर्यं अव्य-
यीभावः, अभ्यमित्रमलङ्कामीत्यधिकारे अभ्यमित्र
+ छ तस्य ईयः ।) अभ्यमित्रः । इत्यमरः ॥

अभ्यमित्रः, पुं, (अभ्यमित्र + पूर्ववत् यत् ।) स्वसा-
मर्थवशेन शत्रुसम्मुखगमनकर्त्ता । युद्धस्थले
शत्रुसम्मुखगामी । तत्पर्यायः । अभ्यमित्रिणीः २
अभ्यमित्रिणीः ३ । इत्यमरः ॥

“तमुद्यतनिष्ठातासिं प्रत्यवाच जिजीविषुः ।
सारीचोऽनुनयंस्त्रासादभ्यमित्रिणीभवामि ते” ॥
इति भट्टिकाव्ये ।)

अभ्यर्णः, चि, (अभि + अर् + क्तः, आविर्द्वये इङ्-
भावः खल्वच्) निकटं । इत्यमरः । (आसन्नः ।
निकटवर्त्ति ।) “तीव्रः स्मरसन्तापो न तथादौ वा-
धते यथासन्ने । तपति प्रावृषि नितरामभ्यर्ण-
जलागमो दिवसः” । इति रत्नावली । “उच्यन्तां
सैनिकाः न कौश्विदाश्रमाभ्यर्णभूमयः परिक्रा-
म्यन्तां” । इति महावीरचरिते । समीपं । सन्नि-
धानं । अन्तिकं । “अभ्यर्णे परिरभ्य निर्भरसुरः
प्रेमान्धया राधया” । इति गीतगीविन्दे ।)

अभ्यवकर्षणं, स्त्री, (अभि + अव + कृष् + भावे ल्युट्) ।
श्रद्धादेस्त्याटनं । तत्पर्यायः । निर्हारः २ ।
इत्यमरः ॥

अभ्यवस्तान्दः, पुं, (अभि + अव + स्तान्द + घञ्) ।
निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमानः प्रहारः ।
तत्पर्यायः । अभ्यासादनं ९ प्रपातः ३ धाटी ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अभ्यवस्तान्दः, स्त्री, (अभि + अव + स्तान्द + भावे
ल्युट्) निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमानः प्रहारः ।
शत्रुसम्मुखगमनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यवहारः, पुं, (अभि + अव + ह + भावे घञ्) ।
भक्षणं । आहारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभ्यवहृतः, चि, (अभि + अव + ह + क्तः) । सुक्तं ।
खादितं । इत्यमरः ॥

अभ्यसनं, स्त्री, (अभि + अस + ल्युट्) । अभ्यास-
करणं । पौनःपुन्येन करणं चिन्तनञ्च । यथा,—
“स्यादभ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके” । इति मेदिनी ॥
(अभ्यासः । पौनःपुन्येनैकक्रियाकरणं । पुनःपुनः
व्यावर्त्तनम् ।

“विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि” ।
इति रघुः ।

“साध्याभ्यसनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते” ।
इति गीता ।)

अभ्यसूया, स्त्री, (असू उपतापे हिंसायाञ्च, कण्ठ्या-
दित्वात् यक् + भावे अस्त्रियामाप्) । असूया ।
गुणेषु दोषारोपणं । यथा । “चैत्रस्य दानं ता-
मसं” । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (“अनिर्दृतं
भूतिषु गूढवैरं सत्कारकालेऽपि कृत्वाभ्यसूयम्” ।
इति भट्टिकाव्ये) । ईर्ष्या । विद्वेषः । औद्विग-
दन्त्यगुणद्वीनामसहिष्णुता ।

अभ्या

“किनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते ।
नितान्तदीर्घजनिता तपोभिः” ।

इति कुमारसम्भवे ॥

“प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनस्याभ्यसूयः” ।
इति मेघदूते ।)

अभ्याकाङ्क्षितं, स्त्री, (अभि + आ + काङ्क्षि + भावे
क्तः, इदित्वाङ्म्) । मिथ्याभियोगः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ भिक्षादाश्रया इति भाषा ।

अभ्याख्यानं, स्त्री, (अभि + आ + ख्या + ल्युट्) ।
मिथ्याभियोगः । मिथ्याविवादः । शतं मे धारय-
सीत्यादि मिथ्योद्भावनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यागतः, पुं, (अभि + आ + गम् + कर्त्तरि क्तः) ।
अतिथिः । इति हेमचन्द्रः ॥ “स च ज्ञातपूर्व-
गृहागतः” इति श्रीधरस्वामी ॥

“वालो वा यदि वा वृद्धो युवा वा गृहमागतः ।
तस्य पूजा विधातव्या सर्वत्राभ्यागतो गुरुः” ॥
इति हितोपदेशे ।)

अभ्यागमः, पुं, (अभि + आ + गम् + अप्) । समीपं ।
मारणं । युद्धं । वैरं । अभ्युत्थानं । इति विश्वः ॥
(घातः । प्रहारः । शत्रुता । विरोधः । समीपं ।
अन्तिकं । सन्निधानं ।

“अभ्यागमो विरोधाजिघाताभ्युद्गमनान्तिके” ।
इति मेदिनी ॥ सम्मुखगमनं । उपस्थितिः ।

“का त्वं शुभे कस्य परिग्रहे वा
किं वा मदभ्यागमकारणं ते” ।

इति रघुवंशे ।)

अभ्यागारिकः, चि, (अभ्यागारे तद्गतकर्मणि व्या-
प्तः, टन् तस्य इङ्) । कुटुम्बव्याप्तः । पुत्र-
दारादिप्रोषणव्ययः । इत्यमरः ॥

अभ्यादानं, स्त्री, (अभि + आ + दा + भावे ल्युट्) ।
आरम्भः । इत्यमरः ॥ प्रथमारम्भः । इति राय-
सुकुटः ॥

अभ्यान्तः, चि, (अभि + आ + अन् + कर्त्तरि क्तः
इङ्भावः, पक्षे अभ्यामितः) । रोगी । इत्यमरः ॥

अभ्यामर्दः, पुं, (अभ्यामृद्यतेऽत्र, अभि + आ + मृद् +
आधारे घञ्) । संग्रामः । इत्यमरः ॥

अभ्याशः, चि, (आभिसुख्येनाश्रयते व्याप्यतेऽनेन,
अशू व्याप्तौ करणे घञ्) । समीपं । इत्यमरटी-
कायां रायसुकुटः ॥

अभ्यासः, पुं, (आभिसुख्येनाश्रयते क्षिप्यते, असुक्ष्मेपे
कर्मणि घञ्) । अभ्यसनं । आरुतिः । इति मे-
दिनी ॥ प्रराभ्यासः । तत्पर्यायः । खुरली २ योग्या
३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समीपे चि । इत्यमरः ।
चित्तस्यैकस्मिन्नभ्यन्तरे वाङ्मे वा प्रतिमादावात्मने
सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासः ॥
यथा,—

“अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छातुं धनञ्जय” ।
इति भगवद्गीताटीकायां नीलकण्ठः ॥

अभ्यासादनं, स्त्री, (अभि + आ + सद् + णिच् +
ल्युट्) निःशक्तीकरणाय शत्रुभिर्दीयमानः प्रहारः ।
शत्रुसम्मुखगमनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्याहारः, पुं, (अभि + आ + ह + भावे घञ्) ।

अभ्यु

अभिहारः । चौर्यं । इत्यमरटीका ॥ (अभि-
ग्रहणं । भोजनं । आहारः ।)

अभ्युत्थानं, स्त्री, (अभि + उत् + स्था + भावे ल्युट्) ।
गौरवं । इति हेमचन्द्रः ॥ आसनादेशत्थानं ।
यथा,—

“यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं तदुवाच” ॥

इति श्रीभगवद्गीता ॥ (ख्यातिः । कीर्तिः । यशः ।
गौरवोत्थानादिनां प्रत्युद्गमनं । “अलमलम-
भ्युत्थानेन, ननु सर्वस्याभ्यागतो गुरु इति भवाने-
वास्माकं पूज्यः” । इति नागानन्दः ।

“नाभ्युत्थानं क्रिया यत्र नालापा मधराक्षराः ।
गुणदोषकथा नैव तस्य हर्म्यं न गच्यते” ॥

इति पञ्चतन्त्रे । अभ्युदयः । अभ्युन्नतिः ।

“नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दः सप्रजाः प्रजाः” ॥

इति रघुवंशे । सूर्योदयः । उदयः । उद्भवः ।)

अभ्युदयः, पुं, (अभि + उत् + इन् + अच्) । इष्ट-
लाभः । विवाहादिः । इति आभ्युदयिकशब्दार्थे
आहतत्वं ॥ सर्वतोभावेनोदयः । अर्थाद्जननादि-
वृद्धिः । यथा,—

“राजन्नभ्युदयोऽस्तु वल्लभकवे हस्ते किमास्ते तव
श्लोकः कस्य कवेरमुष्य कृतिनस्तत् पद्यतां पद्यते ।
किन्वासासमरविन्दसुन्दरदृष्टां द्राक्चामरान्दोलना-
दुद्वेष्टद्वजवल्लकङ्कणभङ्गात्कारः क्षणं वाक्येतां” ॥

इत्यस्य पूर्वार्द्धं वल्लभकविकर्णाटराजयोर्वार्द्धं
शेषार्द्धं कालिदासस्य ॥ (उन्नतिः । समृद्धिः ।

“विपदि धैर्यमभ्याभ्युदये क्षमा सदसि वाकपटुता
युधि विक्रमः” । इति हितोपदेशे । पराक्रमः ।
वीर्यं । प्रभावः । “यद्वाज्रदण्डाभ्युदयानुजीविनो
यदुग्रवीराः” । इति भागवतपुराणं ।)

अभ्युदितः, चि, (अभि + उत् + इन् + क्तः) । यस्मिन्
सुप्ते सूर्यो उदेति सः । सूर्योदयकालशायी ।
इत्यमरः ॥ उदयप्रातः । यथा,—

“माघे मासि रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।
ब्रह्मघ्नमपि चाख्यानं कं पतन्तं पुनीमहे” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (अभितः सर्वतः उदति-
श्रयेण इतं गतं घातविहितं कम्मोस्मादिति व्युत्-
पत्त्या सूर्योदयकाले निद्रया अननुष्ठिततत्कालो-
चितक्रियाकालापः ।)

अभ्युपगतः, चि, (अभि + उप + गम् + क्तः) । स्त्री-
क्षतः । अङ्गीक्षतः । इति हेमचन्द्रः ॥

“प्रियाभ्युपगते राज्ये पाण्डवा मधुसूदन ।

जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतं” ॥
इति महाभारते । समीपागतः । अन्तिक-
समागतः । अनुमितः । निर्धारितः । सिद्धान्त-
तया निरूपितः । सदृशीभूतः । समिक्ष्यः ।)

अभ्युपगमः, पुं, (अभि + उप + गम् + भावे अप्) ।
स्त्रीकारः । इत्यमरः ॥ निकटगमनं । इति
मेदिनी ॥ (अङ्गीकारः । प्रतिज्ञा । “प्रसीदेति
ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते करिष्याम्येवं नो
पुनरिति भवेदभ्युपगमः” । इति रत्नावली । अनु-
मतिः । अनुमोदनं ।

अभ

“सर्वदोषानभिखण्डान्मायसमतां गताः ।
युष्माकमभ्युपगमाः प्रमाणं पुरापापयोः” ।
इति महावीरचरिते ।)
अभ्युपपत्तिः, स्त्री, (अभि + उप + पठ् + क्तिन् ।)
अनुग्रहः । इत्यमरः ॥ (अनिष्टनिवारणपूर्वका-
भीष्टसम्पादनरूपोऽनुग्रहः । प्रसादः । “तदहं-
स्याभ्युपपत्त्या जीवितमस्या अवलम्बितुम्” । इति
शाकुन्तले । रक्षा । परिचायः ।
“कामिनीषु विवाहेषु गवाभ्ये तथेन्येन ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम्” ।
इति मनुः ।)
अभ्युपायः, पुं, (अभि + उप + इण् + भावे अच् ।)
अङ्गीकारः । स्वीकारः । इति हेमचन्द्रः ॥ उपायः ।
यथा । “तत्स्वीकृत्यविकारे क इहाभ्युपायः” ।
इति काव्यप्रकाशः ॥ (कौश्लं ।
“अनेकैरभ्युपायैस्ते जिघांसन्ति स्म पाण्डवान्” ।
“निपुणेनाभ्युपायेन नगरं वारणावत” ।
“निपुणेनाभ्युपायेन यद्व्रवीमि तथा कुरु” ॥
इति महाभारते ।)
अभ्युपायनं, स्त्री, (अभि + उप + इण् + ल्युट् ।) उपा-
यनं । उपपन्नकनञ्चयं । यथा,—
“तावानय समं गोपैर्नन्दाद्यैः साभ्युपायनैः” ।
इति श्रीभागवतं ॥
अभ्युपेतं, चि, (अभि + उप + इण् + कर्मणि क्तः ।)
स्वीकृतं । उपगतं । यथा,—
“अहमभ्युपेतस्त्वामर्थिभावादिति मे विषादः” ।
इति रघुः ॥ (अङ्गीकृतः ।
“मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः” ।
इति मेघदूतः ।)
अभ्युषः, पुं, (अभ्युष्यते अभिना दह्यतेऽसौ अभि +
उष् + बाङ्ल्यात् कर्मणि कः ।) अभ्युषः ।
पौलिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
अभ्युषः, पुं, (अभि + उष् + बाङ्ल्यात् कर्मणि कः ।)
पाकावस्थागतकलायादिः । आरब्धपाकयवसर्ष-
पादिः । वज्रिना ईषदग्धः चुट चुट शब्दवान् इति
केचित् । दरदग्ध इति श्रीधरः ॥ तत्पर्यायः ।
आपक्वं २ पौलिः ३ । इत्यमरः ॥ अभ्युषः ४
अभ्युषः ५ । इति भरतः ॥ * ॥ पौलिका । रोटी
इति प्रसिद्धा । अस्या गुणाः । मधुरत्वं । गुणत्वं ।
रोचकत्वं । बलकारित्वं । स्नेहवृद्धिजनकत्वं । पित्त-
रक्तप्रदायित्वञ्च ॥ * ॥ अङ्गारकतायास्तस्या गुणाः ।
अग्निदीपनत्वं । वायुवृद्धिकारित्वं । लघुत्वं ।
बलकारित्वञ्च ।
“सा खेहयक्ता चेत् घनाघनगुणान्विता” ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ईषत्पक्वं । यथा,—
“आपक्कमवपक्कं स्यादाभ्युषः पौलिपौलिके ।
अभ्युषोऽभ्युष इत्येते ईषत्पक्कयवादिषु” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥
अभ्युषः, पुं, (अभ्युष्यते अभिना दह्यतेऽसौ, अभि +
उष् + कर्मणि घञ् ।) अभ्युषः । इत्यमरटी-
कायां भरतः ॥
अभ्र गत्यां । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ओष्ठवर्गचतु-

अभ्र

र्थोपधः । अभ्रति । इति दुर्गादासः ।
अभ्रं, स्त्री, (अपोविभर्त्ति इति अप + भ्र + क ।)
मेघः । आकाशः । स्वर्गः । अभ्रकघातुः । इति
मेदिनी ॥ उपधातुविशेषः । तस्योत्पत्तिनाम-
लक्षणगुणाः ।
“पुरा बधाय वृत्रस्य वज्रिणा वचमुद्धृतं ।
विस्तलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः ॥
ते निपेतुर्धनञ्जानाच्छिखरेषु महीभृताः ॥
तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्भिरिषु चाभ्रकं ॥
तद्वच्चं वज्रजातत्वादभ्रमभ्रवोद्भवात् ।
गगनादलितं यस्माद्गगनञ्च ततो मतं ॥
विप्रक्षलित्यवितृश्रुभेदात्तत् स्याच्चतुर्विधं ।
क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णञ्च वर्णतः ॥
प्रशस्यते सितं तारे रक्तं तत्तुरसायने ।
पीतं हेमनि कृष्णान्तु गदेषु भूतयेऽपि च ॥
पिनाकं ददुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्विधं ।
मुञ्चत्यग्नौ विनिःक्षिप्तं पिनाकं दलसञ्चयं ॥
अज्ञानाद्भक्षणात्तस्य महाकुष्ठप्रदायकं ।
ददुरं स्वग्निनिःक्षिप्तं कुर्वते ददुरध्वनिं ॥
गोलकान् बज्रशः कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायकः ।
नागान्तु नागवदङ्गौ फुत्कारं परिमुञ्चति ॥
तद्भक्षितमवश्यन्तु विदधाति भगन्दरं ।
वज्रान्तु वज्रवन्तिष्ठेत्तन्नागौ विह्वलितं व्रजेत् ॥
सर्वभक्षे वरं वज्रं व्याधिवाङ्मयमृत्युहृत् ।
अभ्रमुत्तरशैलौत्थं बज्रसत्वं गुणाधिकं ॥
दक्षिणाद्रिभवं स्वल्पसत्वमल्पगुणप्रदं” ॥ * ॥
मारिताभ्रगुणाः ।
“अभ्रं कषायं मधुरं सुशीत-
मायुष्करं धातुविवर्द्धनञ्च ।
हृन्त्यान्तिदोषं व्रणमेहकुष्ठं
जीहोदरग्रन्थिविषहर्मीञ्च ॥
“रोगान् हन्ति द्रवयति वपुर्वीर्यवृद्धिं विधत्ते
तारुण्याच्च रमयति शतं योषितां नित्यमेव ।
दीर्घायुष्कान् जनयति सुतान् विक्रमैः सिंहतुल्यान्
मृत्योर्भीतिं हरति सततं खेद्यमानं मृताभ्रं” ॥ * ॥
अशोधिताभ्रदोषाः ।
“पीडां विधत्ते विविधां नराणां
कुष्ठं क्षयं पाण्डुगदञ्च शोथं ।
हृत्पार्श्वपीडाञ्च करोत्यशुद्ध-
मभ्रं ह्यसिद्धं गुरुतापदं स्यात्” ॥ * ॥
अस्य शोधनविधिर्यथा ।
“कृष्णाभ्रकं धमेदङ्गौ ततः क्षीरे विनिःक्षिपेत् ।
भिन्नयचन्तु तत् कृत्वा तण्डुलीयास्तजैवैः ॥
भावयेदष्टयामं तदेवमभ्रं विशुध्यति” ॥ * ॥
तस्य मारणं यथा ॥
“कृत्वा धान्याभ्रकं तन्न शोधयित्वाथ मर्दयेत् ।
अर्कक्षीरैर्दिनं खले चक्षाकारञ्च कारयेत् ॥
वेष्टयेदर्कपत्रैश्च सन्ध्याजपुटे पचेत् ।
एनर्मेद्यं पुनः पाच्यं सप्तवारान् पुनः पुनः ॥
ततो वटजटाकाथैस्तद्वदेयं पुटत्रयं ।
म्रियते नात्र सन्देहः प्रयोच्यं सर्वकर्मसु ॥
तुल्यं घृतं मृताभ्रेण लौहपात्रे विपाचयेत् ।

अभ्र

घृते जीर्णे तदभ्रन्तु सर्वयोगेषु योजयेत्” ॥ * ॥
तत्र धान्याभ्रस्य विधिः ।
“पादांशसलिलं युक्तमभ्रं बद्धाय कम्बले ।
चिरात्रं स्थापयेन्नीरे तत् क्षिप्तं मर्दयेत् करैः ॥
कम्बलाद्भलितं सूक्ष्मं बालुकारहितञ्च यत् ।
तद्वान्याभ्रमिति प्रोक्तमभ्रमारणसिद्धये” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
अभ्रलिहः, पुं, (अभ्रं लेटि स्पृष्टति, अभ्र + लिह
कर्त्तरि खण्ड्, सुमागमः ।) वायुः । इति पाणिनिः ॥
(मेघस्पर्शी । अत्युच्चः ।
“अन्तस्तोयं मणिमयध्रुवस्तुङ्गमभ्रलिहाराः
प्रासादास्त्वां तुलयितुमर्हं यत्र तैलैर्विशेषैः” ॥
इति मेघदूतः ।)
अभ्रकं, स्त्री, (अभ्र गतौ + एवुल्, तस्य अक ।)
खनामख्यातधातुः । अभ्र इति भाषा । तत्प-
र्यायः । गिरिजं २ अभ्रकं ३ । इत्यमरः ॥
गिरिजामलं ४ गौर्यामलं ५ । इति खामी ॥
गिरिजावीजं ६ गरजध्वजं ७ । इति वाचस्पतिः ॥
शुभ्रं ८ । इति जटाधरः ॥ घनं ९ व्योम १०
अब्दं ११ । इति रत्नमाला ॥ अभ्रं १२ भृङ्गं १३
अम्बरं १४ अन्तरीक्षं १५ आकाशं १६ बज्र-
पत्रं १७ खं १८ अनन्तं १९ गौरीजं २० गौरी-
जेयं २१ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः ।
रसायनत्वं । स्निग्धत्वं । बलवर्णाभिवर्द्धकत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च । गुरुत्वं । हिमत्वं ।
बल्यत्वं । कुष्ठमेहनिदोषनाशित्वञ्च ॥ * ॥ तच्चतु-
र्विधं यथा,—
“श्वेतं पीतं लोहितं नीलमभ्रं
चातुर्विधं चातिभिन्नक्रियाहं ।
श्वेतं तारे काञ्चने पीतरक्ते
नीलं व्याधिव्यग्रमग्रं गुणाञ्च” ॥
इति मदनविनोदः ॥
“अभ्रकस्तव बीजन्तु मम बीजन्तु पारदः ।
अनयोर्मेहनं देवि मृत्युदारिद्र्यनाशनं” ॥
इति चक्रदत्तः ।)
अभ्रङ्गः, पुं, (अभ्रमाकाशं कवति गच्छति धातूना-
मनेकार्थत्वात् अभ्र + कश् + खच् + लुम् ।) वायुः ।
इति पाणिनिः ॥ (मेघस्पर्शी । अत्युन्नतः । अभ्र-
लिहः ।
“सर्वङ्गधयशःश्रावं रामकल्पतरुं कपिः ।
आदायाम्भङ्गं प्रायाम्भङ्गलं फलशालिनं” ॥
इति भट्टिकाव्ये ।)
अभ्रपिशाचः, पुं, (अभ्रे आकाशे पिशाच इव । तस्य
कायात्मकत्वेन नीलवर्णतया पिशाचतुल्यत्वं ।)
राजग्रहः । इति चक्राष्टशेषः ॥
अभ्रपिशाचकः, पुं, (अभ्रे पिशाच इव इवार्थे कन् ।)
राजग्रहः । इति हारावली ॥
अभ्रपुष्पं, स्त्री, (अभ्रं मेघ एव पुष्पं जलरूपफलस्य
निदानं यस्य तत्, तस्य मेघप्रभवत्वात् तथात्वं ।)
जलं । यथा,—
“अभ्रपुष्पमपि दिव्यति शीतं
सार्धिना विमुखता यदभाजि” । इति नैषधं ॥

अभ्रो

अभ्रपुष्पः, पुं, (अभ्रमिव शुभं पुष्पं यस्य सः) ।
 वेतसद्वत्तः । इत्यमरः ॥
 अभ्रमः, चि, (न भ्रमः भ्रान्तिः, नञ्समासः) ।
 (भ्रमाभावः) । भ्रमरहितः । अभ्रान्तः । नास्ति
 भ्रमो यस्येति वज्रव्रीहिः ॥
 अभ्रमांसी, स्त्री, (अभ्रमिव जटायां मांसमस्याः
 सा गौरादीत्वात् डीष्) । आकाशमांसीलता ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (जटामांसी) ।
 अभ्रमातङ्गः, पुं, (अभ्रस्य मेघस्य अधिष्ठाता
 मातङ्गः, प्राकपार्थिवदित्वात् समासः, मध्यपद-
 लोपश्च) । शेरवतः । इन्द्रहस्ती । इत्यमरः ॥
 (स च समुद्रजातः पूर्वदिङ्गागः) ।
 अभ्रमाणा, स्त्री, (अभ्राणां माणा श्रेणी, षष्ठीतत्-
 पुरुषः) । मेघश्रेणी । मेघसमूहः । इति हला-
 धुधः ॥ (घनघटा) । कादम्बिनी) ।
 अभ्रमु, स्त्री, (न भ्राम्यति, भ्रम + उज्, नञ्-
 समासः, मान्तत्वात् वृद्धाभावः) । शेरवतस्त्री ।
 सा पूर्वदिङ्गहस्तिनी । इत्यमरः ॥
 अभ्रमुप्रियः, पुं, (अभ्रमोः पूर्वदिङ्गहस्तिन्याः प्रियः) ।
 शेरवतहस्ती । इति हेमचन्द्रः ॥ (अभ्रमातङ्गः) ।
 अभ्रमुवल्लभः, पुं, (अभ्रमोः वल्लभः प्रियः) । शेर-
 वतहस्ती । इत्यमरः ॥
 अभ्ररोहं, स्त्री, (अभ्रात् मेघात् रोहः जन्म यस्य
 तत्, तस्य मेघशब्दोत्पन्नात् तयात्वं) । वैदूर्य-
 मणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अभ्रवाटिका, पुं, (अभ्रस्यैव वाटी वक्रता यस्याः सा,
 समासान्तः कः, ऋत्वः) । आभातकः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अभ्रान्तः, चि, (भ्रम् + कर्त्तरि क्तः, नञ्समासः) ।
 भ्रान्तिशून्यः । यथा ।
 “आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्तेषां वाक्यमसंग्रहम्”
 इत्यत्र “यतोऽभ्रान्तबुद्धयः” । इति चरकटीका-
 कारः ॥ (यथार्थज्ञानयुक्तः । अभ्रमशून्यः ।
 स्थिरश्च) ।
 अभ्रिः, स्त्री, (अपो विभर्त्ति, नौकामार्जनाथं धार-
 यति, अप् + भृ + कर्त्तरि क्तिः) । काष्ठकुहालः ।
 नौकामार्जनाथकुहालावृत्तिकारः । इत्यमरः ॥
 (तीक्ष्णाग्रो लोहदण्डः) ।
 “अभ्रिं कार्णायसौ दद्यात् सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः”
 इति मनुः ।
 अभ्रियः, चि, (अभ्रे भव, अभ्र + घ तस्य इय) ।
 अभ्रोद्भववस्तु । तत्पर्यायः । मेघभवः २ । इत्य-
 मरः । (घनसम्भूतः । विद्युत् । मेघजलं । वचं ।
 कुक्षिणं) ।
 अभ्री, स्त्री, (अभ्रति मलं गच्छति अभ्र + इन्,
 छदिकारादिति पक्षे डीष्) । काष्ठकुहालः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 अभ्रेषः, पुं, (अभ्रे चलने + घञ्, नञ्समासः) ।
 उचितः । न्यायः । इत्यमरः ॥
 अभ्रोत्यं, स्त्री, (अभ्रात् मेघात् उत्तिष्ठति उद्भवति,
 अभ्र + उत् + स्या + क्ति) । वर्षः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

अम

अम क् रोगे । क आमयति व्याधिलोकं । इति
 दुर्गादासः ॥
 अम गतौ । भजने । शब्दे । अमति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 अम्, व्य, (अम् + क्तिप्, स्रगादित्वादव्ययत्वमस्य) ।
 प्रीव्रता । अत्यं । इति व्याङ्गिः ॥
 अमं, चि, (अम् + भावे घञ्, मान्तत्वात् वृद्धिः,
 अमो रोगो विद्यते अस्मात्, अर्शआद्यच्,
 प्रायेण अपक्वफलमक्षणेन रोगोत्पत्तेस्तस्य तयात्वं) ।
 अपक्वफलादि । इति शब्दरत्नावली ॥ रोगे पुं ।
 इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥
 अमङ्गलं, स्त्री, (नास्ति मङ्गलं शुभं यस्मात् तत्) ।
 अशुभसूचकं । तद्वत्, —
 “साङ्गैः सैन्यसमूहेष्वैव वाद्यमाख्यैरसङ्गैः ।
 ददर्शामङ्गलं राजा पुरो वर्त्मनि वर्त्मनि ॥
 ययौ तथापि समरं न जगाम गृहं पुनः ।
 मुक्तकेशीं क्षिप्रनासां रुदन्तीं दिग्भराम् ॥
 क्षणवस्त्रपरीधानामपरां विधवामपि ।
 मुखदुष्टां योनिदुष्टां व्याधियुक्तां कुट्टिनीं ॥
 पतिपुत्रविहीनां डाकिनीं पुंश्चलीमहो ।
 कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पपिजीविनं ॥
 कुचेलमतिरूक्षाङ्गं नम्रं काषायवासिनं ।
 अङ्गविक्रियिणश्चैव कन्याविक्रियिणं तथा ॥
 चित्तां दग्धशवं भस्म निर्वाणान्कारमेव च ।
 सर्पक्षतनरं सर्पं गोधाञ्च शृङ्गं विषं ॥
 आह्वयन्तश्च पिबन्तश्च मोतकं वानरं तथा ।
 देवं वृषवाहञ्च शूद्राद्वाहजभोजिनं ॥
 शूद्राद्वपाचकं शूद्रयाजकं ग्रामयाजकं ।
 कुशपुत्तलिकाञ्चैव श्रवदाहनकारिणं ॥
 शून्यकुम्भं भद्रकुम्भं तैलं लवणमस्थि च ।
 कार्पासं कच्छपं चूर्णं कुक्कुरं शब्दकारिणं ॥
 दक्षिणे च शृङ्गालञ्च कुर्वन्तं भैरवं रवं ।
 कपर्दकञ्च क्षौरञ्च क्षिप्रकेशं नखं मलं ॥
 कलहञ्च विजापञ्च विजापकारिणं जनं ।
 अमङ्गलं वदन्तश्च रुदन्तं शोककारिणं ॥
 मिथ्यासाक्षिप्रदातारं क्षौरञ्च नरघातिनं ।
 पुंश्चलीपतिपुत्रञ्च पुंश्चल्योदनभोजिनं ॥
 देवतागुरुविप्राणां वस्तुविचापहारिणं ।
 दत्तापहारिणं दस्युं हिंसकं सूचकं खलं ॥
 पिष्टमाहविरक्तञ्च द्विजाश्वत्थविघातिनं ।
 सत्यघ्नञ्च हतघ्नञ्च स्थाप्यापहारिणं जनं ॥
 विप्रद्रोहं मित्रद्रोहं क्षतं विश्वासघातकं ।
 गुरुदेवद्विजानाञ्च निन्दकं स्त्राङ्गघातकं ॥
 जीवानां घातकञ्चैव स्वाङ्गहीनञ्च निर्दयं ।
 श्रतोपवासहीनञ्च दीक्षाहीनं नपुंसकं ॥
 गलितधार्मिगाञ्च काणं वधिरमेव च ।
 एकैकं क्षिप्रजिङ्गञ्च सुरामत्तं सुरां तथा ॥
 क्षिप्रं वमन्तं रुधिरं महिषं गर्दभं तथा ।
 मूत्रं पुरीषं स्नेहाणां कश्चिन् नृकपालिनं ॥
 भक्ष्यावातं रक्तदण्डं वायान्च दक्षपातनं ।
 वृकञ्च शूकरं श्रेणं कङ्कञ्च भल्लकं ॥
 पाशञ्च शुष्कक्रावञ्च बायसं गन्धकं तथा ।

अम

अमदानिब्राह्मणञ्च तन्त्रमन्त्रोपजीविनं ॥
 वैद्यञ्च रक्तपुष्पञ्चैवौषधं तुषमेव च ।
 कुवात्तां मृतवार्त्ताञ्च विप्रशापञ्च दाहकं ॥
 दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संप्राप वर्त्मनि ।
 मनश्च कुत्सितं प्राणाः क्षुभितश्च निरन्तरं ॥
 वामाङ्गस्यन्दनं देहजाद्यं राक्षो बभूव ह ।
 तथापि राजा निःशङ्को दर्शं दर्शममङ्गलं ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २५ अध्यायः ॥
 अमङ्गलः, पुं, (नास्ति मङ्गलं यस्य) । ररगृहदत्तः ॥
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 अमङ्गलः, चि, (न मङ्गलः, नञ्समासः) । मङ्गल-
 शून्यः । अकुशलः । यथा । “अमङ्गलं रूपमिदं
 दधत् कथं” । इति विद्वन्मोदतरङ्गिणी ॥ मङ्गला-
 भावे स्त्री । यथा । “अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य
 तं” । इति कुमारसम्भवः ॥
 अमङ्गल्यः, चि, (मङ्गलाय हितः, मङ्गल + यत् ततो-
 नञ्समासः) । अमङ्गलजनकः । यथा, —
 “अमङ्गल्यं शीलं तव भवतु नामैवमखिलं” ।
 इति पुष्पदन्तः ॥ (अशुभकरः । अशिवसूचकः ।
 “देवि! मैवममङ्गल्यवादिनी भव” । इति नागा-
 नन्दः) ।
 अमण्डः, पुं, (नास्ति मण्डो भक्तावशिष्टं भूषा वा
 यस्य सः) । ररगृहदत्तः । इत्यमरः ॥ (मण्डहीन-
 भक्तादि । भूषणहीनश्च) ।
 अमतः, पुं, (अम् रोगे + अतच्, अथवा मन् +
 भावे क्तः, नास्ति मतमभिप्रायो यज सः । अथवा
 मन् + कर्मणि क्तः, नञ्समासः) । रोगः । मृत्युः ।
 कालः । इत्युणादिकोषः ॥
 अमतिः, पुं, (अम् + यति) । कालः । चन्द्रः । इति
 मेदिनी ॥ दुष्टे चि । इति शब्दरत्नावली ॥
 “अमतिः पुंसि काले च दुष्टे हिमकरेऽपि च” ।
 इति शब्दरत्नावली । अमुद्रिः । अक्षानं । अन-
 भिसन्धिः ।
 “सुक्तातोऽश्वतमस्यान्नममत्वा जपणं अहं ।
 मत्वा सुक्ता चरेत् क्षुब्धं रेतोविष्मन्मेव च” ॥
 इति मनुः ।
 अमचं, स्त्री, (अमति शुद्धेऽन्नमच, अम् भोजने
 आधारे अचन्) । पात्रं । अस्य भाषा अमिर्त्तिः ।
 इत्यमरः ॥ (भाजनं । स्थानं । भोजनपात्रं) ।
 अमत्सरः, पुं, अन्यशुभविषाभावः । अत्र नञ्समासः ॥
 मात्सर्यरहिते चि । अत्र वज्रव्रीहिसमासः ॥
 अमनिः, स्त्री, (अमति यात्यत्र, अम + आधारे
 अणि) । वर्त्म । पश्याः । इत्युणादिकोषः ॥
 अमन्दः, पुं, (न मन्दः विरोधे नञ्समासः) । वृद्धः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ मन्दभिन्ने चि । यथा ।
 “पृष्ठभ्राम्यदमन्दमन्दरगिरियावाग्रकण्डूयना-
 मिद्राणोः कमठावृत्तेर्भगवतः श्वासानिष्ठाः पान्तु
 वः” । इति श्रीभागवतं ॥ (भीषणः । क्षौरः ।
 अतिगभीरः) ।
 “आगुह्मिर्दिरिकुञ्जकुञ्जरघटानिस्तीर्यकर्णज्वरम्
 ज्यानिर्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराघ्रातसुसूम्भयन्” ।
 इति उत्तरचरिते । प्रचुरः । वज्रलः । अनन्यः ।

अम

“क्यात्वनककिङ्किणीभक्त्याभ्यायितस्यन्दनै-
रमन्दमददुर्दिनद्विरदवारिदैरावृतः” ॥
इति उत्तरचरिते । “आनन्दमन्दमिमं कुवलय-
दलनोचने ददासि त्वं” । इति काव्यप्रकाशः ।
अजङ्गः । कुशलः । उद्योगी ।)

अमरः, पुं, (नास्ति ममेवभिमानो गृहादिषु यस्य ।)
भाविजिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ ममताशून्ये
त्रि । (संसारमायारहितः । विषयासक्तिशून्यः ।
“अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः ।
शरणेयमममच्चैव दत्तमूलनिकेतनः” ॥
इति मनुः ।)

अमरः, पुं, (गृह + कर्तरि अच् नञ्समासः ।) देवः ।
इत्यमरः ॥

(“विवभौ देवशङ्काशो वज्रपाणिरिवामरैः” ।

इति महाभारते ।

“फलं कर्मायत्नं किममरगणैः किञ्च विधिना” ।

इति शान्तिशतके ।)

कुलिशवृक्षः । अस्थिसंहारवृक्षः ॥ इति मेदि-
नी ॥ पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृत्पूरहि-
ते त्रि । यथा,—

“अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत्” ।

इति हितोपदेशः ॥ अमरसिंहः । स चादिशा-
ब्दिकः नामलिङ्गानुशासननामककोषकारः विक्र-
मादित्यराजसमीपनवरत्नान्तर्गतविरचितविशेषश्च ।

यथा,—

“इन्द्रचन्द्रः काशकृष्णः पिषली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यद्यादिशाब्दिकाः ॥

इति कविकल्पद्रुमः ॥

“धन्वन्तरिक्षपक्षकामरसिंहशङ्ख-
वेतालमृदुघटकर्पूरकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरौ नृपतेः सभायां

रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य” ॥

इति नवरत्नं ॥ स एव बौद्धमतावलम्बीति केचित् ॥

अमरजः, पुं, (अमर इव जायते, अमर + जन् +
ङः ।) दुष्यदिरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(कालखान्दः । पञ्चतरुः ।)

अमरदारुः, पुं, (अमराणां दारुः, घृष्टीतपुरुषः ।)

देवदारुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरद्विजः, पुं, (अमरपूजकोद्विजः शाकपार्थिवार्दि-
त्वात् समासः, मध्यपदलोपश्च ।) देवलब्राह्मणः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (देवाजीवः । देवपूजकः ।)

अमरपुष्पकः, पुं, (अमरमविशीर्णं पुष्पं यस्य समा-
सान्तः कः ।) काशदण्डः । इति रत्नमाला ॥ केश्या ।

इति भाषा ।

अमरपुष्पिका, स्त्री, (अमरमशीर्णं पुष्पं यस्याः सा-
जातित्वात् स्त्रियां ङीप्, स्वार्थे कन् ।) अधा-
पुष्पीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

अमररत्नं, स्त्री, (अमराणां रत्नमिव ।) स्फटिकः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरवल्लरी, स्त्री, (अमरा कृदनेऽपि न जियमाणा

वल्लरी वल्ली ।) आकाशवल्ली । इति वैद्यकं ॥

अमरा, स्त्री, (न जियते गृह + कर्तरि अच्, नञ्-

अम

समासः ।) दूर्वा । गुडूची । इन्द्रपुरी । स्थूणा ।
जरायुः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रवाखीवृक्षः ॥ वटी-
वृक्षः । महानीलीवृक्षः । गृहकन्या । घृतकुमारी
इति ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥ नाभिनाला ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अमराद्रिः, पुं, (अमराणां देवानामद्रिः पर्वतः,
देवाख्यत्वात् तस्य तथात्वं ।) सुमेरुः । इति
जटाधरः ॥

अमरावती, स्त्री, (अमरा विद्यन्तेऽस्यां, अमर +

मनुप् मस्थाने व दीर्घश्च ।) इन्द्रनगरी । इत्यमरः ॥

अमराः सन्ति अस्यामिति मोक्षभाषादिति वतुः

नाम्नाख्यर्थे इति दीर्घः । इति भरतः ॥ तत्प-

र्यायः । पृथभासा २ देवपूः ३ । इति जटाधरः ॥

महेन्द्रनगरी ४ अमरा ५ सुरपुरी ६ । इति

शब्दरत्नावली ॥ तद्वर्णनं यथा । शिवशर्मावाच ।

“रमयन्ती मनोऽतीव केयं कस्येयमीशितुः ।

नयनानन्दसन्दोहदायिनी पूरनुत्तमा” ॥

गणायूचतुः ।

“शिवशर्मान् महाभाग सुतीर्थफलितद्रुम ।

लोकोऽत्र रमते विप्र सहस्राक्षपुरी त्वयं ॥

तपोवलेन महता निर्मिता विश्वकर्मेणा ।

दिवापि कौसुदी यस्याः सौधश्रेणीश्रियं अयेत् ॥

यदा कलानिधिः कापि दर्शेऽदृश्यत्वमावहेत् ।

तदा स्वप्रेयसीं ज्योत्स्नां सौधेष्वेषु निगूहयेत् ॥

यदच्छिन्नितौ वीक्ष्य स्वमन्योर्ब्रह्मिण्यङ्गिता ।

मुग्धानां विप्रेश्चिचमपि स्वां चित्रशालिकां ॥

हर्षेषु नीलमणिभिर्निर्मितेष्वत्र निर्भयं ।

स्वनीलिमानमाधाय तमोऽहःखपि तिष्ठति ॥

चन्द्रकान्तशिलाजालसुतमञ्जामलं जलं ।

तत्र चादाय कलसैर्ज्ञेयन्यजलं जनाः ॥

कुविन्दा न च सन्त्यत्र न च ते पश्यतो हराः ।

चेलान्यलङ्घ्यतीरत्र यतः कल्पद्रुमोऽर्पयेत् ॥

गणका नात्र विद्यन्ते चिन्ताविद्याविशारदाः ।

यतो जानाति सर्वेषां चिन्तां चिन्तामणिर्द्रुतं ॥

सूपकारा न सन्त्यत्र रसकर्मविचक्षणाः ।

दुग्धे सर्वरसानेका कामधेनुरतोऽनिशं ॥

कीर्तिरुच्चैःश्रवा यस्य सर्वतो वाजिराजिषु ।

रत्नमुच्चैःश्रवाश्चात्र हयानां पौरुषाधिकः ॥

शेरावतो दन्तिराजस्तुर्दन्तोऽत्र राजते ।

द्वितीय इव कैलासो जङ्गमः स्फाटिकोज्ज्वलः ॥

तत्परत्नं प्रारिजातः स्त्रीरत्नं सौर्वर्ण्यं त्विह ।

नन्दनं वनरत्नञ्च रत्नं मन्दाकिनी ह्यपां ॥

त्रयस्त्रिंशत् सुराणां या कोटिः अतिसमीरिता ।

प्रतीक्षते सावसरं सेवयै प्रत्यहं त्विह ॥

स्वर्गोऽत्रिन्द्रपदादन्त्यन्नविशिष्यते किञ्चन ।

यद्यत् त्रैलोक्यमैश्वर्यं न तत्तुल्यमनेन हि ॥

अश्वमेधसहस्रस्य लभ्यं विनिसयेन यत् ।

किन्नेन तुल्यमन्यत् स्यात् पवित्रमथवा महत् ॥

अर्चिष्मती संयमनी पुण्यवलयमनावती ।

गन्धवलयकेशी च नैतत्तुल्या महर्द्धिभिः ॥

अयमेव सहस्राक्षस्त्वयमेव दिवस्पतिः ।

शतमन्युरयन्देवो नामान्येतानि नासतः ॥

अम

सप्तापि लोकपाला ये त एनं समुपासते ।
नारदाद्यैर्मुनिवरैरयमाशीर्भरीष्यते ॥
एतत्स्यैर्येण सर्वेषां लोकानां स्यैर्यमिष्यते ।
पराजयान्महेन्द्रस्य त्रैलोक्यं स्यात् पराजितं ॥
मनुजा दनुजा दैत्यास्तपस्यन्त्युग्रसंयमाः ।

गन्धर्व्यक्षरक्षांसि महेन्द्रपदलिपुवः ॥

सगराद्या महीपाला वाजिमेधविधायकाः ।

व्रतवन्तो महायत्नं प्रकैश्वर्यं जिहृक्षवः ॥

निष्पृथ्वं कतुशतं यः कश्चित् कुसतेऽवनौ ।

जितेन्द्रियोऽमरावत्यां स प्राप्नोति पुण्यभजां ॥

असमाप्तकतुशता वसन्त्यत्र महीभुजः ।

ज्योतिष्टोमादिभिर्योगैर्यं यजन्त्यपि ते द्विजाः ॥

तुलापुरुषदानादिमहादानानि षोडश ।

ये यच्छन्त्यमलात्मानस्ते लभन्तेऽमरावतीं ॥

अस्त्रीववादिनो धीराः संग्रामेष्वपराजिताः ।

विक्रान्ता वीरशयने तेऽत्र तिष्ठन्ति भूभुजः ॥

इत्युद्देशात् समाख्याता महेन्द्रनगरीस्थितिः ।

यायजूका वसन्त्यत्र यच्चविद्याविशारदाः ॥

एतस्या दक्षिणे भागे येयं दृश्येत पूः शुभा ।

इमामर्चिष्मतीं वीक्ष्य वीतिहोत्रपुरीं शुभां ॥

इति खान्दे काशीखण्डे १० अध्यायः ॥

अमर्यः, पुं, (न मर्यः, इति नञ्समासः ।) देवता,
इत्यमरः ॥ (मरणाधर्म्मरहितः । अक्षयः । अवि-
नश्यरः ।)

अमर्यभुवनं, स्त्री, (अमर्यानां देवानां भुवनं वास-
स्थानं ।) स्वर्गः । इति हलायुधः ॥

अमर्यः, पुं, (मृष + भावे घञ्, नञ्समासः । नास्ति
मर्यः क्रोधो यस्य, त्रि, क्रोधशून्यः ।) क्रोधः ।
इत्यमरः ॥

(“कश्चित्पितृवधामर्षात् पुनर्नोत्पादयिष्यति” ।

इति रामायणे । अक्षमा । असहिष्णुता । इष्ट-
घाते असहिष्णुत्वं ।

“यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षमभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः” ॥

इति भगवद्गीता ।)

अमर्यशः, त्रि, (मृष + बाजल्यात् कर्तरि ल्युट्
नञ्समासः ।) क्रोधो । इत्यमरः ॥ (क्रोधनः ।

क्रोपणस्वभावः । अतिसंक्रुद्धः । प्रक्रोपितः ।

“रघोर्वरुष्मभयेन पत्रिणा

हृदि क्षतो गोत्रमिदममर्यशः” ।

इति रघुवंशे । असहनः । असहिष्णुः ॥ पर-

व्रतापमानादेरसहनशीलः ।

“गत्वा ऋदे वासुदेवेन साङ्गं

अमर्यशं धर्षयतः सुतं मे” । इति महाभारते ।

“अमर्यशः शोणितकाङ्क्षया किं

यदा स्पृशन्तं दशति द्विजङ्गः” । इति रघुवंशे ।)

अमर्यः, स्त्री, (नास्ति मर्यं यस्य तत् ।) अमर्यातुः ।

निर्मले त्रि । इति मेदिनी ॥

अमर्या, स्त्री, (नास्ति मर्यं यस्याः सा, अथवा अम्

+ कलच् स्त्रियां टाप् ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी ॥

सातलावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूम्यामलकी ।

इत्यमरः ॥ नाभिनाला । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अमा

अमा

अमा

अमसः, पुं, (अम गतिरोगादौ असच् ।) कालः ।
निर्वोधः । रोगः । इत्युणादिकोषः ॥
("अमसो वालिशे काले रोगभेदे पुमानर्थः" ।
इति अमरः ।)

अमा, अ., (न मा + का खरादित्वादव्ययं) सहायं ।
निकटं । इत्यमरः ॥

अमा, स्त्री, (न माति क्षयोदयविशेषं परिच्छिन्नति,
मा + क, नञ्समासः ।) अमावस्या । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ चन्द्रमण्डलस्य षोडशकला । तथा
च स्कन्दपुराणीयप्रभासखण्डे ।

"अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला ।
संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी" ॥
अस्यार्थः । चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता
आधारशक्तिरूपा क्षयोदयरहितत्वात् नित्या
स्वरूपवत् सर्वानुस्यूता अमा नाम्नी महाकला
प्रोक्ता । इति रघुनन्दनः ॥ (सह । साङ्गं । समीपं ।
निकटं । अन्तिकं ।)

अमांसः, त्रि, (नास्ति मांसं यस्य सः ।) दुर्बलः ।
इत्यमरः ॥ अल्पमांसयुक्तः । मांसरहितश्च ॥
(क्षयः । क्षीणकायः । निरामिषभक्ष्यवस्तु ।)

अमात्यः, पुं, (अमा सह विद्यते, अमा + त्यप् ।)
मन्त्री । इत्यमरः ॥ तत्परीक्षा । यथा,—
"शान्तो विनीतः कुशलः सत्कलीनः शुभान्वितः ।
शास्त्रार्थतत्त्वगोऽमात्यो भवेद्भूमिभुजाभिह" ॥ इति
युक्तिकल्पतरुः ॥
("अमा हि पाण्डुनामात्या बलञ्च सततं भृतं ।
मान्यान्मान्यान्मात्यांश्च ब्राह्मणांश्च तपोधनान्" ॥
इति महाभारते ।)

अमाननं, स्त्री, (मन् + शिच् + भावे ल्युट्, नञ्-
समासः ।) अनादरः । अन्कारः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

("अतुष्टिदानं कृतपूर्वनाशन-
ममाननं दुश्चरितानुकीर्तनं ।
कथाप्रसङ्गेन च नामविस्तृति-
विरक्तभावस्य जनस्य लक्षणं" ॥
इति हितोपदेशे ।)

अमानस्यं, स्त्री, (मानसाय मनसे हितं मानस + यत्,
नञ्समासः ।) दुःखं । पीडा । व्यथा । तदयुक्ते
त्रि । इत्यमरः ॥ आमनस्यं आमनस्यमपि पाठः ॥

अमान्यः, त्रि, (मन् + कर्मणि ल्युट्, नञ्समासः ।)
अमाननीयः । अनादृत्यः । मान्यशब्दस्य नञा
समासः ॥

अमामसी, स्त्री, (अमा सह सूर्येण मासो यस्यां,
गौरादित्वात् डीष् ।) एषोदरादित्वात् ऋखः ।)
अमावस्या । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

अमामासी, स्त्री, (अमा सह सूर्येण मासो यस्यां,
गौरादित्वात् डीष् ।) अमावस्या । इत्यमर-
टीकायां रमानाथः ॥

अमाधिकः, त्रि, (न + माया + ठन्, तस्य इक ।)
मायारहितः । माया विद्यते यस्य स माधिकः
ततो नञा समासः ॥

अमावसी, स्त्री, (अमा, साहित्येन वसतश्चन्द्राकौ

यस्यां, अमा + वस + अधिकरणे गौरादित्वात्
डीष् ।) अमावास्या । इति शब्दरत्नावली ॥

अमावस्या, स्त्री, (अमा साहित्येन वसतश्चन्द्राकौ
यस्यां, अमा + वस + आधारे ल्युट् स्त्रियां टाप् ।)
क्षयापक्षान्ततिथिः । सा तु चन्द्रमण्डलस्य पञ्च-
दशकलाक्रियारूपा तत्क्रियोपलक्षितः कालो
वा । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः
सन्निकर्षः सामावस्या । इति गोभिलः ॥ परः
सन्निकर्षश्च उपर्यथोभावापन्नसमसूत्रपातन्यायेन
एकराश्ववच्छेदेन सहावस्थानरूपः । इति रघु-
नन्दनः ॥ तत्पर्यायः । अमावास्या २ । दर्शः ३ ।
सूर्येन्दुसङ्गमः ४ । इत्यमरः ॥ पञ्चदशी ५ । इति
स्मृतिः ॥ अमावसी ६ । अमावासी ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अमामसी ८ । अमामासी ९ ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ सा दृष्टेन्दुकला
सिनीवाली १० । नयेन्दुकला च कुहः ११ । इत्य-
मरः ॥ तद्यवस्थादि यथा । अध्यामावस्या । सा च
प्रतिपद्युता ग्राह्या युग्मात् । वराहपुराणे
चारुलालप्रपञ्चे ।

"यद्यद्यप्यमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।
अस्मात्तानां गतिं वास्ये यद्यहं नागमे पुनः" ॥
अतोऽत्र खानमावश्यकं । अतोऽत्र जीवत्पिढके-
णापि स्नातव्यम् ।

"अमास्नानं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनं ।
न जीवत्पिढकः कुर्यात् स्नाते च पिढहा भवेत्" ॥
इति वचनं रागप्राप्तस्नाननिषेधकं ।

"भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।
तन्निषिद्धं दण्ड्यादौ नित्यनैमित्तिके न तु" ॥
इति त्रयोदशीप्रकरणोक्तवचनाच्च ॥ * ॥

पैठिनसिः । "न पर्यसु तैर्न क्षौरं मांसमभ्युपे-
यात् नामावास्यायां हरितमपि क्षिन्द्यात्" ।
इति * ॥

"पुण्ये तु जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैष्टवौ ।
अमायाच्च नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलं" ॥
अत्र दहत्याजन्मदुष्कृतमिति ज्योतिषे पाठः ॥ * ॥
व्यासः ।

"अमावास्यां भवेद्वारो यदि भूमिस्तस्य च ।
गोसहस्रफलं दद्यात् खानमात्रेण जाह्नवी" ॥
"सिनीवाली कुह्वर्वापि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम्" ॥

सिनीवाली चतुर्दशीयुक्तामावास्या अस्तापि
प्रशस्ता एवमन्यत्रापि वारविशिशुविधौ न युग्मा-
दरः निरवकाशत्वेन संशयायोगात् । एतच्च मौन-
मण्डयोदयकालमारभ्य स्नानपर्यन्तं । न तु स्नान-
कालमात्रे ।

तच्च, *
"उच्चारं मेयुने चैव प्रस्थावे दन्तधावने ।
स्नाने भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत्" ॥
इति स्नानेन तस्य सामान्यतः प्राप्तत्वात् । उच्चारं
पुरीषोत्सर्गं ॥ * ॥ स्मृतिः ।

"करतोयार्जवं प्राप्य यदि सोमयुता कुहः ।
अरुणोदयवेलायां सूर्यग्रहणैः समा" ॥

खानमन्त्रः ।

"करतोये सदानीरे सरित्प्रेष्ठे सुविश्रुते ।
पौष्टान् ज्ञावयसे नित्यं पापं हर करोद्भवे" ॥
पौष्टान् देशविशेषान् ॥ * ॥ मरीचिः ।

"मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भचयो मतः ।
अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः" ॥
अत्र ।

"दर्भाः क्षणाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरभयः ।
अयातयामान्येतानि निथोज्यानि पुनः पुनः" ॥
इति गृह्यपरिशिष्टवचनेनैव सिद्धौ आवणा-
मावास्याया उपादानं ।

"वार्षिकांश्चतुरो मासान्नाहरेत् कुशन्तिकः ।
आददीत त्वभावेऽपि सद्यो यस्योपयोजनं" ॥
इति संवत्सरप्रदीपधृतशिवरहस्यीयस्यापवादक-
मिति ॥ विद्याकरधृतं ।

"सङ्गहादत्वरं यावत् शुद्धिः स्याद्विभ्रवर्हिषां ।
ततः परं न गृह्णीयात् जपादौ यज्ञकर्मणि" ॥ * ॥
संवत्सरप्रदीपे ।

"अमावास्यान्तु कन्यार्के तीर्थप्राप्तौ तथा नृप ।
कृत्वा श्राद्धं विधानेन दद्यात् षोडशपिण्डकं" ॥
तत्प्रमाणप्रयोगौ षोडशीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ * ॥
अमावास्यायामपि मलमासे श्राद्धाभावमाह
कौचुमिः ।

"संवत्सरातिरेको वै मासो यः स्यात्तयोदशः ।
तस्मिंस्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्यादिन्दुसंक्षेपे" ॥
संवत्सरप्रदीपे ।

"एकराशिस्थिते सूर्ये यदि दर्शद्वयं भवेत् ।
दर्शश्राद्धं तदादौ स्यान्न परञ्च मल्लक्ष्णे" ॥
यत्तु ।

"जातकर्मणि यत् श्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च ।
मलमासेऽपि तत्कार्यं व्यासस्य वचनं यथा" ॥
इति व्यासवचनं तत्पिण्डपितृयज्ञाख्यश्राद्धपरं ॥ * ॥

अमावास्याश्राद्धकालमाह कुन्दोगपरिशिष्टं ।
"पिण्डान्वाहार्थकं श्राद्धं क्षीणे राजनि प्रस्यते ।
वासरस्य ढतीयांश्चे नातिसन्ध्यासमीपतः" ॥

पिण्डानां पिढृणां अन्वाहार्थं श्राद्धं मासैकद्वि-
जनकं यत्तत्तथा । तथा च मनुः ।

"पिण्डानां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्थं विदुर्बुधाः" ।
राजनि चन्द्रे । प्रस्यत इत्यनेन क्वचिच्चन्द्रया-
भावेऽपि अमावास्याश्राद्धं सूचितं । एतादृग्-
व्युत्पत्तेः सामिनिरभिसाधारणत्वात् वक्ष्यमाण-
कात्यायनोक्तरीत्या क्षीणास्तम्भितावर्जमानाभेदः
साधारणः ॥ * ॥ यत्तु,—

"पिढयज्ञान्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽभिमान् ।
पिण्डान्वाहार्थकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकं" ॥
इति मनुवचनं तत्सामिः पिण्डपिढयज्ञं निर्वर्त्य
मासानुमासिकं प्रतिमासिकं श्राद्धं कुर्वन्ति-
तिक्रमविधायकं । अत्रानुशब्दस्य वीक्षार्थकत्वं ।
तथा च ।

"लक्ष्मणवोष्टेयम्भतेष्वभिर्भागे परिप्रती ।
अनुरेभु सहार्थे च हीने उपश्च कथ्यते" ॥
चन्द्रक्षयेऽमावास्यायां न तु कात्यायनोक्तस्यै

अमा

तथावे वडमानादौ प्रतिमासानुपपत्तेः । एवमेव
आडविवेकः । अतएव तत्रैवाभावावस्थानिर्दिष्ट-
कृष्णपक्षविहितपार्वण्यश्राद्धे यथास्तमिति वच-
नात् व्यवस्थेयुक्तं । तत्र साधिकास्तथाविशेषिता-
भावावस्थानिरेकाभिधानात् क्षीयादिभेदेन अ-
वस्था साधिनिरसिमाधारणीयवगम्यते । एवञ्चा-
भावावस्थायां मृताहनिमित्तक औसदोच्चैः पुन-
र्कत्तव्यपुर्व्वणे क्षीयमाणादिना न व्यवस्था किन्तु
यथास्तमित्यनेन । एतद्विस्तृतं मलमासतत्त्वे ॥ * ॥
यत्तु दशमसुहृत्तस्य मत्स्यपुराणोक्तापराह्णिकत्वेऽपि
श्राद्धे तस्य त्यागः । पिण्डपितृयज्ञार्थ एवेति
वासरहतीयांशभिधानं साधिपरमेवेति परि-
शिष्टप्रकाशोक्तं तन्न युक्तं । पूर्व्वोक्तो वै देवानां मध्यं
दिनं मनुष्याणां अपराह्णः पितृणां इति श्रुत्या
तन्मुहूर्त्तस्य मनुष्यकर्माङ्गत्वेन बोधनादेव श्राद्धे
परित्यागः । एतच्छ्रुतिमूलकमेव वासरस्य हती-
यांश इत्युक्तं । वासरस्य हतीयांशे त्रिधा विभक्तस्य
दिनस्य हतीयभागे नातिसन्ध्यासमीपत इति
सन्ध्यासमीपैकमुहूर्त्तं आपद्यपि वर्जनीय इत्यर्थः ।
तेन ।

“प्रातःकालो मुहूर्त्तस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परं ॥
सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत् ।
राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु” ॥
इति मत्स्यपुराणे निषिद्धमुहूर्त्तत्रये आपदि मुहूर्त्त-
द्वयमभ्यनुष्ठानं अतिशब्दस्वरसात् । “त्रिमुहूर्त्तापि
कर्त्तव्या पूर्व्वो दर्शा च बह्वचैः” । इति हारीत-
वचनाच्च । तेन पूर्व्वदिने मुहूर्त्तत्रयमात्रभागे पर-
दिने वासरस्य हतीयांशालाभे पूर्व्वदिने एव
श्राद्धं । एतेन नातिसन्ध्यासमीपत इत्यनेन राक्षसी-
वेलाभाजं निषिध्यत इति मैथिलमतमपास्तं ।
सर्वकर्मसु ज्ञानदानादिष्वपि अनापदीत्यर्थः ।
इति श्राद्धविवेकः ॥ तेनाशक्तौ तस्यामपि तत्का-
रणां । अतएव पराशरः ।
“दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।
अप्रशक्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात्” ॥
इति ॥ * ॥ दर्शद्वये कुत्र श्राद्धमित्याह कन्दोग-
परिशिष्टे कात्यायनः ।

“यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।
अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते” ॥
चतुर्दशीयामं चतुर्दशीसम्बन्धिदिनयाममिति त-
दिनस्यामावास्यासम्बन्धेऽपि चतुर्दशीनिर्देशो-
ऽधिकेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । तेन यदा
अमावास्याचतुर्दशीसम्बन्धिदिनस्य चतुर्थं प्रहरं
कृत्वा किञ्चिद्भूतं वा अनुपूरयेत् अत्रानुपूरये-
दित्यभिधानात् तुरीययामस्य पादेनदण्डद्वया-
न्यूनप्रथममुहूर्त्तस्य बद्धकालत्वं प्रतीयते । एतेन
प्रहरत्रयाभ्यन्तरे किञ्चिदधिकप्रहरत्रये वा चतु-
र्दशी प्रतीयते । ततश्चोभयवासरयहतीयांश-
सम्बन्धिपञ्चधाविभक्तापराह्णमुहूर्त्तयोर्मुहूर्त्तान्यून-
दर्शलाभे द्वैधं न त्वेकदिनमात्रे वक्ष्यते । तत्र
पूर्व्वोक्तेन वासरस्य हतीयांश इत्यनेनैव द्वैधा-

अमा

नुदयात् । अतो यदिने वासरहतीयांशे तादृश-
दर्शलाभस्तत्रैव श्राद्धं । मुहूर्त्तानतिथेस्तु कर्मा-
नर्हत्वान्न द्वैधावसरः । तथा च भविष्ये ।
“त्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्रर्थे चापराह्णिकी” ॥
इति । अत्र च प्रागुक्तजावालिचनोक्ता मुहूर्त्ता-
त्मिका घटिका ग्राह्या योग्यत्वात् न त्वेकदण्डा-
त्मिका वक्ष्यमाणरौहिण्यादिग्रहणे तथा दृष्ट-
त्वाच्च । ततश्च पूर्व्वोक्तद्वैधे तद्विवक्षीयचतुर्दश्य-
पेक्षया परदिने अमावास्या क्षीयमाणा न्यूनका-
लव्यापिनी न तु पूर्व्वपरदिवसीययावच्चतुर्दश्य-
पेक्षया अनुपस्थितेः । एवं स्तम्भितवर्द्धमानयो-
रपि । तदैव पूर्व्वदर्श एव श्राद्धं । श्लोक्तचन्द्र-
क्षयानुरोधात् । यदा त्रिंशद्दण्डात्मकदिवसे चतु-
र्दश्यधिकचतुर्थयामपूरणे मुख्यापराह्णिकीकिञ्चि-
द्भूतमुहूर्त्तलाभस्तदापि तदैवेत्यनेन चन्द्रक्षयानु-
रोधात् पूर्व्वदिने श्राद्धं न तु मुख्यापराह्णिकीय-
मुहूर्त्तलाभेऽपि परदिने । अत्र चन्द्रक्षयचतुर्दश्य-
वृत्तयामात् प्रभृति अमावास्यासप्तमयामपर्यन्त-
मिति वक्ष्यते । तदैवेत्येव अवस्थातिथिद्वैधे खण्ड-
विशेषो नियम्यते कर्मणि खण्डान्तरव्युदासाय ।
एवञ्च यत्र पूर्व्वपरदिने वासरहतीयांशीयमु-
ख्यापराह्णे मुहूर्त्तानदर्शलाभस्तत्रापि पूर्व्वदिन एव
श्राद्धं वासरहतीयांशचन्द्रक्षयातिशब्दस्वरसात् ।
त्रिमुहूर्त्तापीत्यनुरोधाच्च । यत्र तु पूर्व्वदिने त्रि-
मुहूर्त्तमात्रव्यापिन्धमावास्या परदिने हतीयांश-
मुहूर्त्तव्यापिनी सती क्षीयमाणा तत्र परदिने
चन्द्रक्षयभावेऽपि मुख्यापराह्णलाभात् श्राद्धम् ।
अन्यथा,—

“यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत्” ।
इति विशेषाभिधानं व्यर्थं स्यात् ॥ * ॥
अथ “यत्र पूर्व्वोहं श्राद्धं तत्र यदहस्त्वेव चन्द्रमा
न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत” इति गोभिल-
विरोधः । तथाविधचतुर्दशीयुक्तामावास्यायाः
सिनीवालीत्वेन प्रातश्चन्द्रदर्शनात् । तत्राह स एव ।
“यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नेति चन्द्रमाः ।
तत्क्षयापेक्षया ज्ञेयं क्षीणे राजनि चेद्यपि” ॥
“यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां
कुर्वीत” इति यद्गोभिलसूत्रं तच्चन्द्रक्षयाभिप्रा-
यिकम् । अन्यथा गोभिलीयतादृशसूत्रान्तरेण
सह पौनरुक्त्यापत्तेः । तस्मात् प्रथमसूत्रं कुहूपरं
तच्च वर्द्धमानापक्षे नियतं । क्षीयास्तम्भितयोस्तु
यथायोग्यमनुसरणीयम् । एवञ्च “यदहस्त्वेव
चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत” इति
श्रुतिरेतत्त्वमानार्थकं श्रुत्यन्तरं वा तदपि वर्द्ध-
मानादिपरं न तु कात्यायनवचनात्तत्र चन्द्रक्षय-
कल्पतरुप्रभृतिभिरुक्तायुक्ता ।
“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसि” ।
इति विरोधात् । क्षीण इति कात्यायनेन मया
यत् क्षीणे राजनीत्युक्तं तदपि क्षयाभिप्रायिकम् ।
अथैवं दृश्यमानेऽप्येकादा इति यद्गोभिलसूत्रं सूत्रा-
न्तरं तद्वैधम् । “यदहस्त्वेव” इत्यादि द्वितीय-

अमा

सूत्रप्राप्ततिथेः सिनीवालीत्वेनैव चन्द्रदर्शनप्राप्ते-
रित्यत आह स एव ।

“यच्चोक्तां दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।
अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्व्वपेत्” ॥
दृश्यमानेऽप्येकदेति यदुक्तं तच्चतुर्दश्यां श्राद्धाय
पूर्व्वसूत्रममावास्यापदोपादानाच्चन्द्रक्षये सत्यम-
मावास्याविषयं । इदं पुनरित्यभ्यन्तचतुर्दशीविष-
यमिति श्राद्धविवेकः । तत् किममावास्यावच्चतु-
र्दशीत्यत्राह अमावास्यां प्रतीक्षेत उभयतिथि-
प्राप्तौ श्राद्धायामावास्या प्रतीक्षणीया । यत्र
पूर्व्वदिने दिवा सार्द्धमुहूर्त्तमात्रे अमावास्या पर-
दिने च सार्द्धदशममुहूर्त्तमात्रे तत्र चोभयदिने
श्राद्धयोग्यामावास्या न प्राप्यते तत्र तदन्त
चतुर्दश्यन्ते निर्व्वपेत् दद्यात् ॥ * ॥ अत्रैव विषये
साधिनिरन्योर्व्विशेषमाह कालमाधवीये जा-
बालिः ।

“अपराह्णद्वयाव्यापी यदि दर्शस्तिथिच्छये ।
आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्नादेः कुहूर्त्तमात्रा” ॥
आदिशब्दादनुपनीतश्रुत्योर्ग्रहणं ॥ * ॥ क्षयमाह
कात्यायनः ।

“अहमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।
अमावास्यावृत्तांशे च ततः किल भवेदयः” ॥
चतुर्दश्यष्टमे यामे चन्द्रमा क्षीणं चतुर्थभागो-
नकलावशिष्टो भवति । “अत्रेन्दुराद्यप्रहरेऽवति-
ष्ठते” इत्यादिस्वरसात् । अमावास्यावृत्ते यामे
चाणुर्भवति पुनरुत्पद्यते किलेत्यागमवार्त्तायां तेन
अमावास्यायाः सप्तमे यामे कृतस्त्रय इत्यव-
गम्यते । “ततश्चान्यकलावयवनाशोत्पत्तिरेव क्षयः
सा च सूक्ष्मतायां विनाशेऽप्यस्तीति” श्राद्धविवेकः ॥
उत्पत्तिराद्यक्षयसम्बन्धः । तेन विनाशस्यानन्त-
त्वेऽपि नातिव्याप्तिः ॥ * ॥ अत्र विशेषमाह
स एव ।

“आग्रहायणमावास्या तथा ज्यैष्ठ्यस्य वा भवेत् ।
विशेषमात्रां ब्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः” ॥
आभ्यामिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । इमे प्राप्येत्यर्थः ।
चन्द्रचारविदो ज्योतिर्विदः । अत्र पौर्णमास्या-
न्तमास इति परिशिष्टप्रकाशः ॥ अत्र बीजं
ब्रह्मपुराणीयतिथिज्ञत्वं । तथा च श्राद्धमधिकृत्य
ब्रह्मपुराणं ।

“पथोमूलफलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्व्वदा” ।
अत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशीतिरिक्तायां यस्यां कस्या-
च्चित् तिथौ श्राद्धविधानादमावास्यापि जन्मव
इति ॥ * ॥ को विशेषइत्यत्राह स एव ।

“अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते
चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।
तदन्त एव क्षयमेति कृतस्त्र-
मेवं ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति” ॥

अत्र मासद्वये अमावास्यायां चतुर्थभागो नकला-
वशिष्टः चतुर्थभागो ना या कला तयावशिष्टः
कलाभागत्रयमात्रः सप्तम्ये प्रहरेऽवतिष्ठते । अर्थात्
चतुर्दश्यष्टमयामे क्षयारम्भ इति । तदन्त एव
अमावास्यान्तयाम एव क्षयं कृतस्त्रमेति । अन्य-

अमा

आमावास्या सप्तमयाम इति विशेषः । तेन मार्ग-
शीर्षज्यैष्ठ्योरभयदिने चन्द्रक्षयलाभे यद्यपि यदा
चतुर्दशीयाममिति वचनात् पूर्वदिने एव आर्द्रं
प्राप्नोति तथापि तद्वचनं चन्द्रक्षयानुरोधमूल-
मिति । कृतक्षयानुरोधात् क्षीणायामपि पर-
चापराहणलाभे आर्द्रं अन्यैतद्विशेषाभिधानं व्यर्थं
स्यात् ॥ * ॥ अत्रापि विशेषान्तरमाह स एव ।
यस्मिन्नेव द्वादशैकश्च यद्यस्तस्मिन्क्षययामा परि-
दृश्यो नोपजायेत । यद्यो मासः । तृतीयया
मात्रया चतुर्थभागोक्तलाभया परिदृश्यश्चन्द्रो न
भवति किन्तु तदधिकान्यूनकलयेति । तेन मल-
मासयुताब्दे अन्यमासवदनयोरेपि चतुर्दश्यन्तवा-
मादि दर्शसप्तमयामपर्यन्तं क्षय इति । मलमास-
युताब्देस्तु एकस्मान्नमलमासादब्दद्वयानन्तराब्द-
क्षतीयेऽब्दे मलमासस्यावश्यमभावादिति ॥ * ॥
चन्द्रक्षयानुराजं क्षीणापक्षमुपसंहरति स एव ।

“एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा

क्षीणे तस्मिन्पराह्णे च दद्यात्” ।

एवं चारं गतिविशेषः ॥ * ॥ स्तम्भितायां व्यव-
स्थामाह स एव ।

“सन्निध्या या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् क्वचित् ।
खर्वितं तां विदुः केचिदुपेधमिति चापरे” ॥

क्षीणायाः पूर्वमुक्तत्वात् । वर्द्धमानायाश्च वक्ष्य-
माणात्वात् अस्य वचनस्य स्तम्भितापरत्वं । खर्वितं
नीचां पितृलोकप्रापणार्हं केचित् यजुर्वेदिनः ।

अपरे ऋग्वेदिनः तमेव उपेधमुपगच्छन्त आर्द्रा-
येति शेषः । उपेधमित्यत्र गताध्यामिति पाठे
गतः प्राप्तः पितृलोकप्रापणाय अध्या अनयेति
गताध्या प्रशस्तेत्यर्थः । “तस्माच्छन्दोगा उभया-

नुरोधादिच्छात उभयादरं कुर्वन्ति” इति का-
त्यायनस्वरसः ॥ * ॥ व्यक्तमाह लघुहारीतः ।

“त्रिसुहर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शा च बह्वचैः ।
कुह्वरध्वर्युभिः कार्यं यथेष्टं सामगीतिभिः” ॥

अत्र त्रिसुहर्त्तैर्लुपादानात् स्तम्भितायाः पूर्वदिने
त्रिसुहर्त्तमात्रलाभेऽपि बह्वचानां आर्द्रं । न तु

मुख्यापराहणलाभादपि परदिने । सामगानां तत्रा-
प्यनिवमः । एतादृशिवचन एव उभयचापराहण-
लाभेऽपीयं व्यवस्थेति आर्द्रविवेकः ॥ मुख्या-

पराहणस्य एकदिनमात्रलाभेऽप्युभयदिनालाभात् ॥
॥ * ॥ वर्द्धमानायां व्यवस्थामाह कात्यायनः ।

“वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि ।
यामांस्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत्” ॥

यामांस्त्रीमिति पूर्वदिवस्त्रीययामत्रयन्यूनचतुर्दश्य-
पेक्षया । अथैवं वासरतृतीयांशानुरोधेन आर्द्र-
विधानात् कथममावास्याआर्द्रे पर्युदन्तरात्रादी-

तरकाशपरिग्रहः । सत्यं । तिथिद्वैधे क्षीणादि-
भेदेन खण्डविशेषपरिग्रहस्य वासरतृतीयांशा-
पेक्षा अन्यथाभयदिने वासरतृतीयांशाप्राप्तौ

आर्द्रलोपापत्तेः । प्रागुक्तनिरुपपत्तेः कुह्वर्युते-
त्यस्य निर्विषयतापत्तेश्च अतः पर्युदन्तेतरकाश-
स्यापि परिग्रहः । यदा तु पूर्वापरखण्डयोरन्य-

तरस्यैव परिग्रहस्तदा यथायोग्यं तत्रैव साया-

अमु

ऋमुहर्त्तद्वयपर्युदन्तेतरकाशकुतपादिमुहर्त्तपञ्चक-
रौहिणादिमुहर्त्तचतुष्टयवासरतृतीयांशीयापरा-

ऋमुहर्त्तद्वयकालाः । यथाक्रममापत्तमान्यप्रशस्त-
प्रशस्ततर-प्रशस्ततमत्वेन ज्ञेयाः । एवमखण्डति-

थावपि नातिसन्ध्यासमीपत इति पूर्वोक्तत्वात् ।
“सायाऽहस्त्रिसुहर्त्तः स्यात् आर्द्रं तत्र न कारयेत्”

इति मत्स्यपुराणात् ।
“रात्रौ आर्द्रं न कुर्वीत राक्षसीकीर्त्तिता हि सा ।

सन्धयोऽभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिररोदिते” ॥
इति मनुवचनाभा ।

“ऊर्द्धं सुहर्त्तात् कुतपात् यन्मूहर्त्तचतुष्टयं ।
सुहर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमित्यते” ॥

इति मत्स्यपुराणान्मुहर्त्तपञ्चकमित्यत्र कुतपादिति
त्यन्त्रोपे पञ्चमी कुतपमारभ्येत्यर्थः । ततस्तेनैव ।

“अपराह्णे तु सन्ध्यासं अभिजिह्वौहिणोदये ।
यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतं” ॥

इत्युक्तं । “पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यं दिनं मनुष्याणां
अपराह्णः पितृणां” । इति श्रुतिः । वासरस्य

तृतीयांश इति कात्यायनवचनं ।
“सायाऽहस्त्रिसुहर्त्तः स्यात् आर्द्रं तत्र न कारयेत्”

इत्येवमेकवाक्यत्वात् वासरतृतीयांशीयापराह-
सुहर्त्तद्वयस्य लाभः । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अमावासी, स्त्री, (अमा साहित्येन चन्द्रार्कयोर्वाचो
यत्र, गौरादित्वात् डीष्) अमावस्या । इति

शब्दरत्नावली ॥
अमावास्या, स्त्री, (अमा सह चन्द्रार्कौ वस्तवो यत्र

तिथौ सा, अमा + वस + आधारे ण्यत्, स्त्रियां
टाप् । णित्वात् ङङि) अमावसीतिथिः ।

इत्यमरः ॥
अभिचः, पुं, (अमरोगे इचच्) शत्रुः । इत्यमरः ॥

(रिपुः । विपक्षः । शत्रुपक्षीयः । प्रतिकूलः ।
“मादृष्टे ममाभिचे नृपंसे राज्यकासुके ।

अभिचो मित्ररूपेण भ्रातृस्त्वमसि लक्ष्मण” ॥
इति रामायणे ।)

अभिषं, स्त्री, (अम् रोगे कर्मणि इषन्) लौकिक-
सुखं । इत्यादिशेषः ॥ क्लेशभावः ॥ (न मिष-

श्र्चलं नञ्समासः, क्लेशभावः । नास्ति मिषश्र्चलं
यस्य तत्, क्लेशशून्यः) ॥

अमौ, [न्] चि, (अम् रोगे + भावे घञ्, मान्त-
त्वात् ङङभावः, अमो रोगो विद्यतेऽस्य, इन्) ॥

रोगी । यथा । अन्यथं । इति वेपदेवः ॥
अमीवं, स्त्री, (अम + वन्, ईङागमः) पापं । दुःखं ।

यथा,—
“तं त्वाहं भवभीतानां प्रपन्नानां भयापहं ।

आपृच्छे शापनिर्मुक्तः पादस्पृशदमीवहन्” ॥
इति श्रीभागवतं ॥

(“न हि त्वमीदृशं कृत्वा तस्यामीवं दृष्टानन ।
जीवितुं शक्यसि चिरं विषं पीत्वेव दुर्मतिः” ॥

इति रामायणे) ॥
अमुकं, चि, बुद्धिस्थितोपलक्षिततत्तत्तर्मावच्छिन्नं ।

स्वस्ववृत्तिविशेषधर्मपुरस्कारेण तत्तद्वस्तुवाचकं ।
फलना इति भाषा । अदस्शब्दस्य अकि कृते

अमू

सोरोत्वाभावे अकोऽकारस्य उच्चे अमुक इति
भवति अमुक इत्यागमिकं । इति क्रमदीश्वरः ॥

यथा,—
“अमुकामुकगोत्रैतत् तुभ्यमन्नं स्वधा नमः” ।

इति आर्द्रतत्त्वं ॥ (अभिवादये इति शब्दोच्चारणा-
नन्तरं अमुकनामाहमस्मीति खं नाम परिकी-

र्त्तयेत् । इति कुलूकभट्टः ।
“सन्निवेशं प्रमाणञ्च स्वहस्तेन लिखेत् स्वयम् ।

मत्तं मेऽमुकपुत्रस्य अमुकस्य महीपते” ॥
इति नारदः ।)

अमुक्तं, स्त्री, (मुच् + क्तः, न मुक्तः विरोधे नञ्-
समासः) कुरिकाविशेषः । इति हलायधः ॥

हातकुरी इति भाषा । मुक्तिरहिते अयत्ने च
चि ॥ (अप्राप्तमोचनः । अस्वतन्त्रः ।

“अमुक्ता भवता नाथ सुहर्त्तमपि सा पुरा” ।
इति साहित्यदर्पणे ।

“अमुक्तो मानसैर्दुःखैश्चिद्द्वेषसमुद्भवैः” ।
इति महाभारते । खड्गादिकं । यदुक्तम्,—

“खड्गादिकममुक्तञ्च निगुहं विगतायुधम्” ।
इति ।)

अमुत्र, व्य, (अमुष्मिन् अदस् + त्रच् उत्त्वमत्वे) ।
जन्मान्तरं । परलोकः । इत्यमरः ॥ (अमुष्मिन्

इत्यर्थस्य वाचकः ।
“अनेनैवार्भकाः सर्वे नगरेऽमुत्र भक्षिताः” ।

इति काथासरित्सागरे । भवान्तरे । जन्मान्तरे ।
“तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशान्यति ।

अप्रियः सर्वभूतानां सोऽमुचेह च नश्यति” ।
“इच्छद्भिः सततं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमं” ॥

इति महाभारते ।)
अमुष्यपुत्रः, पुं, स्त्री, (अमुष्य पुत्रः निपातनात् अलुक्

समासः) प्रख्यातवंशोद्भवः । कुलीनः । इति
जटाधरः ॥

(“स्वादामुष्यायणस्वार्योऽमुष्यपुत्रो महाकुलः” ।
इति जटाधरः ।)

अमूर्त्तः, चि, (मूर्च्छ + क्तः, नञ्समासः) मूर्त्त-
भिन्नः । मूर्तिरहितः । यथा । मुञ्जाना अमूर्त्त-

त्वादिति वोपदेवः ॥ न्यायमते । आकाशं ।
कालः । दिक् । आत्मा । एषां सामान्यगुणाः

संख्या १ परिमितिः २ पृथक्त्वं ३ संयोगः ४
विभागः ५ । आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः ।

कालदिशोर्विशेषगुणो नास्ति आत्मनो विशेष-
गुणाः । बुद्धिः १ सुखं २ दुःखं ३ इच्छा ४

द्वेषः ५ यत्नः ६ भावनाख्यसंस्कारः ७ धर्मः ८
अधर्मः ९ । इति भाषापरिच्छेदः ॥ (रूपहीनः ।

आकृतिरहितः । वायुः । अन्तरीक्षञ्च । यदुक्तं,—
“सन्निवेशो नेत्रदृश्यो यस्य तन्मूर्त्तमुच्यते ।

क्षिप्रमन्त्रिजयं मूर्त्तममूर्त्तं त्वितरद्वयं” ॥ इति ।
“क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनो मन एव च ।

परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियायोगाश्रया अमी” ॥
इति भाषापरिच्छेदः ।)

अमूदृशः, चि, (पाणिनिमते तु, अमुमिव पश्यति,
अदस् + दृश् + कञ्, दृष्टाने आत्मे कृते ततः

अमृ

ऊत्तमत्वे ।) एवं प्रकारः । यत्तद्रूपः । इति सुग्ध-
बोधः ॥ यथा,—“अमृदृशी तत् कविवन्दि-
वर्णितैः” । इति नैषधं ॥
अमूलकं, त्रि, मूलरहितं । प्रमाणशून्यं । नास्ति मूलं
यस्येति बहुव्रीह्यर्थे कप्रत्ययः ॥
अमूला, स्त्री, (नास्ति मूलं शिफा यस्याः सा, स्त्रियां
टाप् ।) अग्निशिखावृद्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मूलरहिते त्रि । इति सुग्धबोधं ॥
अमृगालं, स्त्री, (मृगालतुल्यं सादृश्ये नञ्समासः,
तस्य मृगालसदृशकोमलत्वात् तथात्वं ।) वीरग-
मूलं । इत्यमरः ॥
अमृतं, स्त्री, (मृ + भावे क्तः, नास्ति मृतं मरणं
यस्मात् तत्, तत्पायिनां मरणाभावात् तस्य
तथात्वं ।) समुद्रोद्भवदेवमध्यामरत्वजनकद्रव्यवि-
शेषः । यदा पृथुराजमयेन पृथ्वी गौर्भूता तदा
देवा इन्द्रं वत्सं कृत्वा हिरण्यपात्रे अमृतरूप-
म्पयोऽद्भुतं तत्तु दुर्वाससः शापात् समुद्रमध्यं
गतं पश्चात् समुद्रमयने अमृतपूर्णकलसं गृहीत्वा
धन्वन्तरिरुत्थितः । इति भारतभागवते ॥ तत्-
पर्यायः ॥ पीयूषं २ सुधा ३ । इत्यमरः ॥
पेयूषं ४ । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ * ॥
निर्जरं ५ । समुद्रगवनीतकं ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ जलं । घृतं ॥ यक्षशेषद्रव्यं ॥ अयाचित-
वस्तु ॥ सुक्तिः । इति मेदिनी ॥ दुग्धं । औषधं ।
विषयानाम् । वत्सनामः । पारदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अन्नं । धनं । स्वयं । भक्षणीयद्रव्यं ।
हृद्यं । खादुद्रव्यं । इति हेमचन्द्रः ॥
अमृतः, पुं, (मृ + कर्त्तरि क्तः, नञ्समासः ।) धन्व-
न्तरिः । देवता । इति मेदिनी । वाराहीकन्दः ।
वगमुद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुन्दरः । अति-
हृद्यः । इति भरतधृत्यादिः ॥ (आत्मा, यथा
महाभारते,—
“इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥
महत्तः परमव्यक्तमथक्तादमृतः परः ।
अमृतान्नपरं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ॥
सूर्यः । सुरपतिरिन्द्रः ॥ विष्णोः सहस्रनाममध्ये
परिगणितो नामभेदः ।) मरणरहिते त्रि ।
यथा । “अमृते जारजः कुण्डः” । इत्यमरः ॥
अमृतजटा, स्त्री, (अमृतवत् सुखादुर्जटा यस्याः
सा ।) जटामासी । इति राजनिर्घण्टः ॥
अमृतवरज्जिणी, स्त्री, (अमृतस्य पीयूषस्य तरज्जिणी
नदीव ।) ज्योत्स्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥
अमृतदीधितिः, पुं, (अमृतवत् सन्तोषकारिणः
दीधितयो यस्य सा ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
“अमृतदीधितिरेष विदर्भजे भजति तापम-
मुच्य” । इति नैषधे ।)
अमृतफलं, स्त्री, पुं, (अमृतमिव खादु फलं ।) पारा-
वतवृद्धः । पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ नास-
पाती । इति पारस्यभाषा । यथा । अथामृतफलं
यदहकसातकाविषप्रभृतिदेशेषु नासपाती इति
प्रसिद्धं ।

अमृ

“अमृतफलं लघु वृष्यं सुखादु चीन् हरेदोमान् ।
देशेषु सुद्गलानां बज्जलं तल्लभ्यते लोकैः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
अमृतफला, स्त्री, (अमृतवत् खादु फलं यस्याः सा,
स्त्रियां टाप् ।) द्राक्षा । आमलकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (लघुखर्जूरौ वृद्धः । फलविशेषः ।
नासपाती । इति पारस्यभाषा ।
अमृतवल्ली, स्त्री, (अमृतवत् वल्ली, तस्या रोग-
नाशकत्वात् तथात्वं ।) गुडूची । इति रत्नमाला ॥
अमृतरसा, स्त्री, (अमृतवत् खादुः रसो यस्याः
सा, स्त्रियां टाप् ।) कपिलद्राक्षा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पञ्चान्नविशेषः ॥ सा च
“तृतीयभागखण्डेन मिश्रितं धृष्टिपिष्टकं ।
शुभमीषदधियुतं मर्दयेद्दृढपाणिना ॥
एवं समुद्धृतं कृत्वा स्थापयेद्रजनीमितं ।
ततोऽन्यस्मिन्नहनि तु चिचितं निख्वचैस्तिलैः ॥
विधायाम्पूषकं तेन तन्निकायां घृते पचेत् ।
ततोऽमृतरसा जाता वातहृद्बलवर्द्धनी” ॥
इति भावप्रकाशे ।)
अमृतसम्भवा, स्त्री, (सम् + भू + भावे अप्, अमृ-
तस्य मरणाभावस्य रोगाभावस्य इति यावत्
सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः सा, स्त्रियां टाप् ।) गुडूची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अमृतसारजः, पुं, (अमृतस्य सारः तस्मात् जायते,
अमृतसार + जन् + ड, उपपदसमासः ।) गुडः ।
तवराजोद्भवखण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अमृतसूः, पुं, (अमृतं तुषारं सूते, अमृत + सू +
क्लिप्, उपपदसमासः ।) (अमृतान् देवान् सूते,
अमृत + सू + क्लिप्, उपपदसमासः ।) चन्द्रः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ देवमातरि स्त्री । अमृतानां
देवानां सूः प्रसूतिः ॥
अमृतसोदरः, पुं, (अमृतस्य सोदरः सोदर्यः
तस्य एकस्यानादुत्पन्नत्वात् तथात्वं ।) घोटकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (उच्चैःस्रवा अश्वः ।
“सुरादेवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डुरस्तथा” ।
इति भारते ।)
अमृतस्रवा, स्त्री, (स्रवति इति स्रु + अप् । स्त्रियां
टाप् । अमृतस्य स्रवा घृतीतत्पुरुषः ।) रुदन्ती-
वृद्धः । लताविशेषः । तत्पर्यायः । वृक्षावृक्षा
२ उपपत्तिका ३ घनवल्ली ४ सितलता ५ ।
अस्या गुणाः । पथ्यत्वं । ईषत्तिलत्वं । रसायनत्वं ।
ब्रणनाशित्वं । विषकुष्ठामकामलाश्वयथुजयकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
“उक्तामृतस्रवा पथ्या ईषत्तिलक्ता रसायनी ।
ब्रणघ्नी विषकुष्ठामं कामलां श्वयथुं जयेत्” ॥
इति राजनिर्घण्टः ।)
अमृता, स्त्री, (नास्ति मृतं मरणं यस्याः सा ।)
गुडूची । मदिरा । इन्द्रवारुणी । ज्योतिष्मती ।
गोरक्षदुग्धा । अतिविषा । रक्तचिह्नत् । दूर्वा ।
आमलकी । हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
तुलसी । इति शब्दमाला ॥ पिप्पली । इति
मेदिनी ॥ अस्मादेशजखलमांसा, नक्षत्रवत् । सा

अमृ

विरेचने प्रशस्ता । इति राजवल्लभः ॥ (सूर्य-
दीधितिविशेषः ।
“सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्भयः” ।
इति रघुवंशे ।)
अमृतान्धः, [स्] पुं, (अमृतमन्धः अन्नमिव दृति-
करं यस्य सः ।) देवता । इत्यमरः ॥ (अमृतं सुधा
अन्धो भक्ष्यं यस्य सः ।)
अमृताफलः, पुं, (अमृतमिव फलं यस्य, पृषोदरादि-
त्वात् दीर्घः ।) पटोलः । इति त्रयाभिधानं ॥
अमृताशनः, पुं, (अमृतं अत्राति भुङ्क्ते, अश +
बाजल्यात् कर्त्तरि ल्युट् । अमृतस्य अशनः,
घृतीतत्पुरुषः ।) देवता । इति हलायुधः ॥
अमृतायुक्तं, स्त्री, (अमृताप्रभृति अयुक्तं यस्य तत् ।)
हरितक्याद्यद्रव्यं । यथा,—
“अमृता कटुकारिण्यपटोलघनचन्दनं ।
नागरेन्द्रयवचैतदमृतायुक्तमीरितं ॥
क्वथितं सकणाचूर्णं पित्तश्लेष्मज्वरापहं ।
हृत्तासारोचकच्छर्दिहृत्पादाहनिवारणं” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
अमृतासङ्गं, स्त्री, (अमृतस्येव आसङ्गो यस्य तत् ।)
तुल्यविशेषः । तत्पर्यायः । कर्पूरिकातुल्यं २
अङ्गनं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
अमृताहरणः, पुं, (अमृतमाहरति, मातृदास्याप-
नयनार्थं स्वर्गात् भूलोकं नयति, आ + हृ +
कर्त्तरि ल्युट्, ततः घृतीतत्पुरुषः ।) गरुडः ।
इति हारावली ॥ (“पुरा किल गरुडो मातु-
र्विनतायाः सपत्नीदास्यनिवारणार्थं सर्वदेवान्
विनिर्जित्य सोमरक्षकच्छेदनयन्त्रादिकञ्चातिक्रम्य
स्वर्गादमृतं नागकुलाय दातुमाहृतवान्” । इति
पौराणिकी कथा । महाभारतस्यादिपर्वाणि ।
“श्रुत्वा तमब्रुवन् सर्पा आहरामृतमोजसा ।
ततो दास्याद्विप्रमोक्षो भविता तव खेचरः ॥
इत्युक्तो गरुडः सैषस्ततो मातरमब्रवीत् ॥
गच्छाम्यमृतमाहर्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुं ॥
... ..
स चक्रं क्षुरपर्यन्तमपश्यदमृतान्तिके ।
परिमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्त्रयं ॥
ज्वलनार्कप्रभं घोरं हृदयं सोमहारिणाम् ।
... ..
अच्छिन्नतरसा मध्ये सोममन्धवत्ततः ॥
समुत्पाद्यामृतं तत्र वेनवेयस्ततो बली ।
उत्पपात जवेनैव यन्त्रमुन्मथ्य वीर्यवान् ॥
... ..
एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च ।
द्विजिज्ञाञ्च कृताः सर्पा गरुडेन महात्मना” ॥)
अमृताङ्गं, स्त्री, (अमृतमाङ्गयते स्पृष्टे, आ
+ ङे + क्तः, तस्य तुल्यखादत्वात् तथात्वं ।)
लघुविल्वफलाक्वतिखोरासानदेशजनासपातीना-
मफलं । तत्पर्यायः । रश्मिफलं २ । अस्य गुणाः ।
गुणत्वं । वातनाशित्वं । खादुत्वं । अम्लत्वं ।
रश्मिमुञ्जकारित्वञ्च ॥ तल्लघुफलगुणाः । वृष्यत्वं ।
सुखादुत्वं । चिदोमनाशित्वञ्च । तत् सुद्गलदेशे

अम्ब

अम्ब

अम्ब

वज्रं लभ्यते । इति भावप्रकाशः ॥
 अम्बतोत्पन्नं, स्त्री, (अम्बतं विषमिव उत्पन्नं नीलवर्ण-
 त्वात् ।) खर्परीतुल्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्बतोत्पन्ना, स्त्री, (अम्बतं मधु उत्पन्नं यस्याः सा,
 “जातिकालसुखादिभ्यो निष्ठायाः परवचनमिति
 निष्ठायाः परनिपातः” ।) मन्त्रिका । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 अम्बतोद्भवं, स्त्री, (अम्बतं विषमिव उद्भवति कृष्ण-
 वर्णत्वात्, उद् + उ + अप् ।) तुल्यं । खर्परीतुल्यं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्बेधाः, [स्] पुं, (नास्ति मेधा यस्य सः, समा-
 सान्तः अस्मिन् ।) मूढः । मूर्खः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“नमः समस्मात् पूर्वस्मा अन्तरस्मा अम्बेधाम् ।
 सुमेधसामन्तरस्मै सतां स्वस्मै खयम्भवे” ।
 इति वोपदेवः ।)
 अम्बेधं, स्त्री, (न मेधं पवित्रं विरोधे नञ्समासः ।)
 पुरीषं । इति शब्दरत्नावली ॥ अपवित्रे चि ॥
 (अपवित्रं । मलमूत्रादिकं वस्तु ।
 “नाभिं मुखेनोपधमेत् नभ्रां नेद्वेत च स्त्रियं ।
 नामेधं प्रक्षिपेदग्नौ न च प्रादौ प्रतापयेत्” ॥
 इति मनुः ।)
 अम्बोधः, चि, (न मोघो निष्फलः, नञ्समासः ।)
 सफलः । अर्थः । इति मेदिनी ॥ नदविशेषे
 पुं । इति शब्दरत्नावली ॥ (इष्टफलप्रदः । अवन्ध्यः ।
 अविफलः ।
 “यदमोघमग्रामन्तरात् वीजमज त्वया” ।
 इति कुमारसम्भवे ।
 “अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्ध्यानुपदमाश्रितः” ।
 इति रघुवंशे ।
 अम्बोघा, स्त्री, (न मोघा निष्फला, नञ्समासः ।)
 पाटलिपुत्रः । विडुङ्ग । इत्यमरः ॥ हरीतकी ।
 इति मेदिनी ॥
 अम्ब गतौ । (इति कविकल्पद्रुमः ।) औद्यवर्गशेषो-
 पधः । अम्बति । इति दुर्गादासः ॥
 अम्बकं, स्त्री, (अम्बति नक्षत्रपर्यन्तं गच्छति, अम्ब +
 गतुल् । वा अम्बाते भूगर्भे प्राप्यते, अम्ब + कर्मणि
 घञ् स्वार्थे कन् ।) नेत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
 “आसीनमासन्नशरीरपात-
 स्त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श” ।
 इति कुमारसम्भवे । ताम्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्बरं, स्त्री, (अवि शब्दे + भावे घञ्, अम्बः
 शब्दस्तं राति आदत्ते अम्ब + रा + कः ।) वस्त्रं ।
 (“यवमुक्ता सुमित्रां सा विवर्णा मलिनाम्बरा” ।
 इति रामायणे ।)
 आकाशः । (“दावाभिः कथमम्बरे” इति साहि-
 त्यदर्पणे ।) कार्पासः । खनामस्थानसुगन्धिद्रव्यं ।
 इति विश्वः ॥ अम्बघातुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्बरिषं, स्त्री, (अम्बाते पचते ऽञ्, अवि + अरिष
 वा दीर्घः निपातनात् ।) भर्जनपात्रं । भाजना
 खोला । इति भाषा । इत्यमरटीकायां रमा-
 नाथः ॥
 अम्बरीषं, स्त्री, (अवि + गतौ + कर्मणि घञ्, अम्बा

लब्धा ईर्ष्या यस्मात् तत्, सिंहवत् एषोदरादि-
 त्वात् रवर्णविषय्येण साधु ।) आङ्गः । भर्जन-
 पात्रं । इत्यमरः ॥ युज्जं । इति मेदिनी ॥
 अम्बरीषः, पुं, (अम्बाते पचते अञ्, निपातनात्
 साधुः ।) विष्णुः । शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 किशोरः । भास्करः । नृपभेदः । स तु सूर्य-
 वंशीयनाभागराजपुत्रः ।
 (“मगीरथसुतो राजा श्रुत इत्यभिविभ्रतः ।
 नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परमधार्मिकः ॥
 अम्बरीषस्तु नाभागः सिन्धुद्वीपपिताम्भवत्” ॥
 इति हरिवंशे ।) नरकभेदः ॥ आम्नातकद्वयः ।
 अनुतापः । इति मेदिनी ॥
 अम्बलः, पुं, (अम्बायां मातरि तिष्ठति, अम्बा +
 स्था + कः, आम्बावेति घलं, जगपोः संज्ञाच्छन्द-
 सोर्बलमिति ऋक्षः, असवर्णजातत्वात् तस्य
 तथात्वं ।) देशविशेषः । विप्राद्वैश्यायामुत्पन्नः ।
 इति मेदिनी ॥ अयं चिकित्सावृत्तिः वैद्य इति
 ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ हस्तिपकः ।
 यथा,—
 “अम्बलाम्बल मागं नौ देह्यपकाम मा चिरं” ।
 इति श्रीभागवतं ॥ कायस्थजातिविशेषः । इति
 पश्चिमदेशे प्रसिद्धः ॥
 अम्बलकी, स्त्री, (अम्बलं कायति स्वग्रहणार्थ-
 माकलयति, अम्बल + कै + कः, गौरादित्वात्
 ङीष् ।) लताविशेषः । आकनादि निमुखी इति
 च भाषा । तत्पर्यायः । पाठा २ अम्बला ३
 कुचेली ४ पापचेलिका ५ एकाकीला ६ वरा ७
 तिल्ला ८ प्राचीना ९ एकोशिका १० वृका ११ ।
 इति रत्नमाला ॥ विडकणी १२ स्यापनी १३
 अयसी १४ रसा १५ पापचेली १६ वनतिल्लिका
 १७ । इत्यमरः ॥ अविडकणी १८ अविडकणी
 १९ । इति तट्टीका ॥ अम्बलिका २० यूथिका २१
 विडकणीका २२ दीपनी २३ तिल्लपुष्पा २४ वृह-
 त्तिल्ला २५ शिशिरा २६ वृका २७ मालती २८
 देवी २९ वृत्तपणी ३० । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्या गुणाः । अतीसारशमनत्वं । लघुत्वं । चिदोष-
 नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तिक्तत्वं । गुरुत्वं ।
 उष्णत्वं । वातपित्तज्वरपित्तदाहशूलनाशित्वं ।
 भग्नसन्धानकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्बला, स्त्री, (अम्बायां मातरि स्तोत्रपत्तिस्थाने इति
 यावत्, तिष्ठति, अम्बा + स्था + कः, अम्बेत्यादिना
 घलम् पूर्ववत् ऋक्षः, स्त्रियां टाप् ।) क्षुप-
 विशेषः । अम्बाडा इति ख्याता । अस्याः पर्यायः ।
 बालिका २ बाला ३ शठाम्बा ४ अम्बालिका ५
 अम्बिका ६ अम्बा ७ माचिका ८ दृढवल्का ९
 मयूरिका १० गन्धपत्री ११ चित्रपुष्पी १२
 अयसी १३ मुखवाचिका १४ क्षिप्रपत्री १५ भूरि-
 मल्ली १६ । अस्या गुणाः । कषायत्वं । अम्लत्वं ।
 कफकण्ठरोगवातरोगवलाशनाशित्वं । रुच्यभिका-
 रित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाठा । चाङ्गेरी ।
 यूथिका । इत्यमरमेदिनीकौ ॥
 अम्बलित्तिरेकी, (अम्बला + संज्ञायां कन्, स्त्रियां

टाप् ।) अम्बला । आकनादि इति भाषा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मणी । वामनहाटी इति
 प्रसिद्धा । इति रत्नमाला ॥
 अम्बा, स्त्री, (अम्बाते स्नेहेनोपगम्यते, अवि गतौ +
 घञ्, स्त्रियां टाप् ।) जगनी । इति शब्दरत्नावली ॥
 “अम्ब ! यत्त्वमिदं प्राप्य प्रशमाय वचो मम” ।
 “नान्यदत्तमभीप्सामि स्थानमम्ब स्वकर्मणा” ।
 इति विष्णुपुराणे ।
 नाथोक्तौ सैव । इत्यमरः ॥ पाण्डुराजमातुः स्वसा ।
 इति महाभारतं ॥ अम्बला । इति राजनिर्घण्टः ।
 दुर्गा । इति कौचित् ॥
 अम्बालिका, स्त्री, (अम्बेति शब्दं लाति गृह्णाति,
 अम्बा + ला + कः, उपपदसमासः, ऋक्षे अत इत्वं
 स्वार्थे कन्, स्त्रियां टाप् ।) माता । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अम्बला । इति राजनिर्घण्टः । पाण्डु-
 राजमाता । इति भारतं ॥ (काशीराजस्य कनि-
 ष्ठा दुहिता सा च विचित्रवीर्यपत्नी ।
 “अम्बालिका च राजेन्द्र ! राजकन्या यवीयसी ।
 अम्बिकाम्बालिके भार्ये प्रादाद्भात्रे यवीयसे ॥
 “भीष्मो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा” ।
 इति महाभारते ।)
 अम्बिका, स्त्री, (अम्बा + स्वार्थे कन्, स्त्रियां टाप् ।)
 दुर्गा ।
 “इष्टितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः ।
 आशीर्भिर्ययामासुः पुरःप्राकाभिरम्बिकान्” ॥
 इति कुमारसम्भवे । माता । इति मेदिनी ॥
 जैनदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ कटुकीटवृक्षः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ अम्बला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 काशीराजस्य मध्यमादुहिता । विचित्रवीर्यस्य
 पत्नी । धृतराष्ट्रस्य माता ।
 “अम्बा ज्येष्ठाऽभवत्तासामम्बिकात्वथ मध्यमा ।
 अम्बिकाम्बालिके भार्ये प्रादाद्भात्रे यवीयसे ॥
 भीष्मो विचित्रवीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा” ।
 इति महाभारते ।)
 अम्बिकेयः, पुं, (पाणिनिमते तु अम्बिकाया अपत्यं
 पुमान्, अम्बिका + ठक् तस्य इयः, वृद्धभावः ।)
 गणेशः । कार्तिकेयः । धृतराष्ट्रराजः ॥ अम्बि-
 काया अपत्यमित्यर्थे ष्येयः ॥
 अम्बिकेयकः, पुं, (अम्बिकेय + स्वार्थे कन् ।) गणेशः ।
 इति जटाधरः ॥
 अम्बु, स्त्री, (अभिश्चन्द्रे उष्णः ।) बालानामौषधिः ।
 इत्यमरः ॥ बाला इति भाषा । जलं (“युक्ता स-
 ञ्जालपटली सवता निधीतान्यम्बुनि यत्र नलिनानि
 निषेवितानि” । इति भाभिनीलिनासे । “अम्बुज-
 मम्बुनि जातं क्वचिदपि न जायतेऽम्बुजादम्बु” ।
 इत्युद्भटः । “गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुन” । इति
 काव्यप्रकाशे ।)
 अम्बुकण्ठकः, पुं, (अम्बुनि जले कण्ठक इव, सादृ-
 ष्यार्थे कन् ।) कुम्भीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अम्बुकिरातः, पुं, (अम्बुनि जले किरातः व्याध इव ।)
 कुम्भीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अम्बुकीशः, पुं, (अम्बुनि कीशः वागर इव ।) शिशु-

अम्बु

भारजन्तुः। इति हेमचन्द्रः॥ सुशुक इति भाषा।
 अम्बुकूर्मः, पुं, (अम्बुनः कूर्म इव)। शिशुमारः।
 इति हेमचन्द्रः॥
 अम्बुकेशरः, पुं, (अम्बुजातः केशरोऽस्य)। कोलङ्क-
 रत्तः। इति रत्नमाला॥
 अम्बुचामरं, स्त्री, (अम्बुनः चामरमिव)। शैवालं।
 इति जटाधरः॥ शैवाला इति भाषा।
 अम्बुजं, स्त्री, (अम्बुनि जायते, अम्बु + जन् + डः।)
 पद्मं। इति मेदिनी॥ “इन्दीवरेण नयनं मुख-
 मम्बुजेन”। इति षट्कारतिलके। “अम्बुजमम्बुनि
 जातं क्वचिदपि न जायतेऽम्बुजादम्बु”। इत्यङ्कटः॥
 वक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 अम्बुजः, पुं, (अम्बुसमीपे जातः।) हिज्जलवृक्षः।
 इत्यमरः॥ (निचुलवृक्षः॥
 “अम्बुजं कमले क्लीवं हिज्जले तु पुमानयं”।
 इति शब्दरत्नावली।
 “अम्बुजो निचुले पुंसि कमले तु नपुंसकः”।
 इति मेदिनी॥
 अम्बुजन्म, [न्] स्त्री, (अम्बुनो जन्मास्य)। पद्मं।
 इति राजनिर्घण्टः॥ (सारसविहङ्गः॥ शृङ्गः।
 चि, जलजातः। सलिलोद्भवः॥)
 अम्बुतालः, पुं, (अम्बुनि जले तालयति प्रतिष्ठां
 गच्छति अम्बु + तल + अच्।) शैवालं। इति
 त्रिकाण्डशेषः॥
 अम्बुदः, पुं, (अम्बु जलं ददाति, दा दाने + कः।)
 मेघः। इति रत्नमाला॥ (“सदा मनोऽम्बुदना-
 दसोत्सुकम्”। इति ऋतुसंहारे। “प्रशाक
 निर्व्यापयितुं न वासवः स्वतश्चुतं वज्रमिवाद्भिर-
 म्बुदः”। इति रघुवंशे॥) सुस्तकं। यथा। “कली-
 सविश्वानलदं सहाम्बुदः”। इति वैद्यकं॥
 अम्बुधिः, पुं, (अम्बूनि धीयन्तेऽत्र, अम्बु + धा +
 कर्मण्यधिकरणे किः।) समुद्रः। इति शब्द-
 रत्नावली॥ (“रे चाञ्जल्युधो मृगाः अत्रनगाः
 कल्लोलमालाकुलामेतामम्बुधिगामिनीं व्यवसिताः
 सङ्गाहितुं वा कथम्”। इति भाभिनीविलासे।
 “सुरासुराश्च गन्धर्वाः क्षोभयामासुरम्बुधिम्”।
 इति रामायणे॥)
 अम्बुधिसवा, स्त्री, (अम्बुधि + सु + अप्, स्त्रियां
 टाप्।) गृहकन्या। वृत्तकुमारी इति ख्याता।
 इति राजनिर्घण्टः॥
 अम्बुपः, पुं, (अम्बूनि जलानि पाति प्रिवति वा,
 अम्बु + पा + कः।) चक्रमर्दकवृक्षः। इति शब्द-
 चक्रिका॥ (जलेन्दुरः। वरुणः।) शतभिषाखं
 वृक्षं। चि, जलपानकारी॥
 अम्बुपत्ता, स्त्री, (अम्बूनि पत्ते यस्याः सा।) उच्चटा-
 वृक्षः। इति रत्नमाला॥
 अम्बुप्रसादः, पुं, (अम्बूनि प्रसादयति स्वच्छतां नयति
 अम्बु + प्र + सद् + णिच् + अच्, उपपदसमासः।)
 कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ निर्मली इति
 ख्यातः।
 अम्बुप्रसादनं, स्त्री, (अम्बूनि प्रसादयति, प्र + सद्
 णिच् + ल्युट्।) कतकवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अम्बु

अम्बुभृत्, पुं, (अम्बु विभर्ति, अम्बु + भृ + णिप्।)
 मेघः। सुस्तकं। इत्यमरः॥ समुद्रः। इति केचित्॥
 अम्बुमात्रजः, पुं, (अम्बुमात्रे अल्पजले जायते, जन
 + डः) शम्बूकः। शम्बुक इति हेमचन्द्रः॥ इति
 भाषा।
 अम्बुरः, पुं, (अम्बु + उरन्।) द्वाराधकाष्ठं। इति
 हेमचन्द्रः॥ गोवराट् इति भाषा।
 अम्बुरुहा, स्त्री, (अम्बुनि रोहति, अम्बु + रुह +
 कः, ततष्टाप्।) स्थलप्रद्विनी। इति राज-
 निर्घण्टः॥
 अम्बुवाची, स्त्री, (अम्बु तद्वर्णं वाचयति सूचयति,
 वच् + णिच् + अण्, उपपदसमासः, डीप्।) ऋतु-
 मती पृथ्वी। यथा,—
 “यद्वा रे यत्काले भियुनसंक्रमणं भूतं तद्वाराभ्यन्तरे
 तावत्कालावधि विंशत्यादिदण्डाधिकदिनत्रयमम्बु-
 वाची। तत्राध्ययनं वीजवपनं न कार्यं। सर्प-
 भयोपशमनाय दुग्धं पेयं”। इति कृत्यतत्त्वम् *॥
 अपिच। ज्योतिषे।
 “रजोयुक् क्षाम्बुवाची च रौद्राद्यपादगे रवौ।
 तस्यां पाठो वीजवापो नाहिभीर्दुग्धपानतः॥
 मृगशिरसि निवृत्ते रौद्रपादेऽम्बुवाची
 ऋतुमति खलु पृथ्वी वर्ज्येत जीर्णहानि।
 यदि वपति कृषाणः क्षेत्रमासाद्य वीजं
 न भवति फलभागी प्रस्यचाखलपाकः”॥
 रजोयुक् क्षाम्बुवाची ऋतुमती पृथ्वी। मत्स्यसूक्ते।
 “धरण्यामृतुमत्याश्च भूमिकर्म्ये तथैव च।
 अन्तरागमने चैव विद्यां नैव पठेद्बुधः”॥
 ज्योतिषे।
 “यस्मिन् वारे सहस्रांशुर्यत्काले भियुनं व्रजेत्।
 अम्बुवाची भवेन्नित्यं पुनस्तत्कालवारयोः”॥
 इदन्तु प्रायिकं। इति तित्यादितत्त्वम् *॥ अन्यच्च।
 “यदाद्रिर्जलं समादाय भानोर्मन्मथगामिता।
 पुनस्तत्स्थेनमादाय यजनं त्रिदिनं त्यजेत्॥
 काभ्यनैमित्तिकश्चैव यात्रां मन्त्रक्रियान्तथा।
 ऋतुमत्यां न कुर्वीत पूर्वसङ्कल्पितादृते॥
 न कुर्यात् खननं भूमेः सूच्यग्रेणापि शङ्करि।
 वीजानां वपनञ्चैव चतुर्विंशतियामकं॥
 प्रसादादपनं कृत्वा गावस्तत्र प्रचारयेत्।
 कृच्छं कुर्यात् तत्क्षणाच्च खननात्तिलकाञ्चनं”॥
 इति मत्स्यसूक्ते महातन्त्रे ५८ पटलः *॥ अपरञ्च।
 “रवौ रज्जाद्यपादस्थे भूमेः संजायते रजः।
 तस्मादिनत्रयं यावत् वीजवापं परित्यजेत्॥
 चत्वारिंशत्क्षिप्तिकवड्भागयुतो रविर्यदा भवति।
 तत्राम्बुवाची ज्ञेया शिवर्त्तपादस्थितो यावत्॥
 दिग्भागान्युत्थितो गणितेन भवति रविर्यदा साप्तः।
 स भवति निर्गुणकालो द्वितीयपादाश्रयाद्भौत्रे”॥
 “न स्वाध्यायं वषट्कारं न देवप्रदत्तमणं।
 हलानां वाहनञ्चैव वीजानां वपनं तथा”॥
 इति राजमार्तण्डः *॥ अत्र पाकनिषेधो
 यथा,—
 “यतिनो व्रतितश्चैव विधवा च दिवस्तथा।
 अम्बुवाचीदिने चैव पाकं कृत्वा न नश्येत्”॥

अम्बु

खपाकं परपाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा।
 भक्ष्यं नैव कर्त्तव्यं चाखलान्नसमं स्मृतं”॥
 इति संवत्सरप्रदीपे विष्णुरहस्यं॥
 अम्बुवासिनी, स्त्री, (अम्बुप्रधाने देशे वसति, वस्
 + णिनि डीप्।) पाटलावृक्षः। इति जटाधरः॥
 अम्बुवासी, स्त्री, (अम्बुप्रधाने देशे वासो यस्याः सा,
 गौरादित्वात्, डीप्।) पाटलावृक्षः। इति राज-
 निर्घण्टः॥
 अम्बुवाहः, पुं, (अम्बूनि वहति, अम्बु + वह् + अण्,
 उपपदसमासः।) मेघः। इति रत्नमाला॥
 (“विश्वार्त्तिवारणसमार्चितजीवितोऽयं नाकर्णितः
 किमु सखे भवताम्बुवाहः”॥ इति भाभिनी-
 विलासे। “विम्बाणमानीलस्रचं पिप्रङ्गीर्जटास्तडि-
 त्वन्तमिवाम्बुवाहः”। इति भारविः॥) सुस्तकं।
 मेघनामा इत्यमरेणोक्तत्वात्॥
 अम्बुवाहिनी, स्त्री, (अम्बूनि वहति स्थानान्तरं
 नयति, अम्बु + वह् + णिनि, उपपदसमासः,
 डीप्।) काष्ठांम्बुवाहिनी। काष्ठादिक्वतच्छिन्ना-
 ग्रनौकाक्षतिजलसेचनो। इत्यमरटीकायां मथु-
 रानाथः॥
 अम्बुवेतसः, पुं, (अम्बुजातो वेतसः, कर्मधारयः,
 मध्यपदलोपश्च।) जलवेतसः। तत्पर्यायः। परि-
 व्याधः २ विदुलः ३ नादेयो ४। इत्यमरः॥
 अम्बुशिरौषिका, स्त्री, (अम्बुनि अस्त्रः शिरौषः,
 अल्पार्थे कन् स्त्रीत्वम्।) जलशिरौषिकः।
 तत्पर्यायः। शिरौषिका २ टिण्डिणिका ३
 दुर्बला ४ वारिशिरौषिका ५। अस्या गुणाः।
 त्रिदोषविषकुष्ठार्शोनाशित्वं। इति भावप्रकाशः॥
 अम्बुसर्पिणी, स्त्री, (अम्बुनि सर्पति अम्बु + सर्प +
 णिनि, उपपदसमासः।) जलौकाः। इति
 त्रिकाण्डशेषः॥ जैक् इति भाषा।
 अम्बुसेचनी, स्त्री, (अम्बूनि सिच्यन्ते अग्न्या, अम्बु +
 सिच् + करणे ल्युट्, डीप्।) अम्बुवाहिनी।
 नौकाजलसेचनयात्रा। इत्यमरटीकायां जयुरा-
 नाथः॥
 अम्बुवृत्तं, चि, (अम्बु अम्बु सम्पद्यमानं वृत्तं, अम्बु +
 वृत् + क्त, अभूततद्भावे चिः।) श्लेषकणनिर्गम-
 सहितवाक्यं। तत्पर्यायः। सनिष्ठीवं २। इत्य-
 मरः॥ सधूलारं ३। इति हेमचन्द्रः॥ (सनि-
 ष्ठीवसुखरावः। “दधति कुक्षकाभाजामत्र भक्तक-
 युनामनुरसितगुह्णि ख्यानमम्बुवृत्तानि”। इति
 उत्तरचरिते॥)
 अम्बुः, पुं, (अवि शब्दे क्तः।) अस्तरसः। इत्यु-
 णादिकोषः॥ अम्बल। टक इति च भाषा।
 अम्भः, [स्] स्त्री, (आप्यते, आप् + अस्तृन्।) जलं।
 बालनामौषधं। इत्यमरः॥ जन्मादितस्त्वतुर्थराशिः।
 इति ज्योतिषं॥ (अङ्गशास्त्रे चतुर्थसंख्या।
 वैदिकच्छन्दोभेदः।)
 अम्भःसारं, स्त्री, (अम्भसां सारं।) सुक्ता। इति
 राजनिर्घण्टः॥ अम्भस्सारमपि पाठः॥
 अम्भःसूः, पुं, (अम्भांसि सूते, सू + णिप्।) धूमः।
 इति हेमचन्द्रः॥ अम्भसूरिति च पाठः॥

अम्भ

अम्भोजं, स्त्री, (अम्भसि जायते, अम्भस् + जन् + ड ।) पद्मं । इति शब्दरत्नावली ॥ सारसपक्षी । पुष्कराङ्ग इत्यमरेणोक्तत्वात् । चन्द्रे पुं । यथा । “पिबन्तं त्वन्मूलाभोजयुतं हरिकथामृतं” । इति श्रीभागवतं ॥ जलजाते चि ॥
 अम्भोजन्मजनिः, पुं, (अम्भोजन्मनि विष्णुनाभिपद्मे जनिः जन्म यस्य सः ।) ब्रह्मा । यथा,—
 “अम्भोजन्मजनिस्तदन्तरगतो ब्रह्मानितो ब्रह्मपान्” । इति श्रीभागवतं ॥
 अम्भोजयोगिः, पुं, (अम्भोजं नारायणाभिपद्मं योगिनस्तत्तिष्ठानं यस्य सः ।) ब्रह्मा । यथा,—
 “सदनमुपगतोऽहं पूर्वमम्भोजयोगिनेः” ॥ इति प्रबोधचन्द्रोदयः ॥
 अम्भोजिनी, स्त्री, (अम्भोज + समूहार्थे इति ततः स्त्री ।) पद्मलता । पद्मसमूहः । पद्मयुक्तदेशः । इति शब्दरत्नावली । (पद्मिनी । गलिनी । “अम्भोजिनीवननिवासविनासहेतुं हंसस्य हन्तुमप-
 रामपि तां विधाता” । इति नीतिशतके ।)
 अम्भोदः, पुं, (अम्भो जलं ददाति, अम्भस् + दा + कः ।) मेघः । सुस्तकं । इति शब्दरत्नावली ॥ (जलदानकर्त्तरि, चि ।)
 अम्भोधरः, पुं, (अम्भः जलं धरति, धृ + अच् ।) मेघः । (“सशीकराम्भोधरमत्तकुञ्जरः” । इति ऋतुसंहारे ।) सुस्तकं । इति शब्दरत्नावली ॥
 अम्भोधिः, पुं, (अम्भासि धीयन्ते अत्र, धा + आधा रे किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“अयं रत्नाकरोऽम्भोधिरित्यसेवि धनाश्रया । धनं दूरेऽस्तु वदनमयूरि चारवारिभिः” ॥ इति साहित्यदर्पणे ।
 “सम्भूयाम्भोधिमभ्येति सहानद्यो नगापगाः” । इति माघः ।)
 अम्भोधिवल्लभः, पुं, (अम्भोधेः वल्लभः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) प्रवालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्भोनिधिः, पुं, (अम्भासि निधीयन्तेऽत्र, अम्भस् + नि + धा + किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“असूत सा नागबधूपभोग्यं मैनाकमम्भोनिधिवद्वसत्य” । इति कुमारसम्भवे । विष्णोः सहस्रनाममध्ये परिगणितो नामभेदः, अम्भासि देवमनुष्यादयो निधीयन्ते अस्मिन् इति व्युत्पत्त्या, नारायणस्य सर्वश्रयत्वात् । “अम्भोनिधिरनन्तात्मा” । इति महाभारते ।)
 अम्भोराशिः, पुं, (अम्भसां राशिरिव एकत्रोपचित-
 त्वात् ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्भोरुहं, स्त्री, (अम्भसि रोहति, अम्भस् + रुह + कः ।) पद्मं । (“आख्ये पूर्णशशाङ्कता नयन-
 योस्तादात्म्यमम्भोरुहा” । इति भामिनीविवासे ।) सारसपक्षी । इत्यमरः ॥
 अम्भयं, चि, (अपां विकारादि, अप् + भयट् ।) जलविकारः । फेनादि । इत्यमरः ॥ जलमये चि । यथा,—
 “न ह्यम्भयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिन्नामयाः ।

अम्भ

ते पुनन्त्युरकालेन दर्शनादेव साधवः” ॥ इति श्रीभागवतं ॥
 (“सौरीभिरिव नाडीभिरमृतताख्याभिरम्भयः” । इति रघुवंशे ।)
 अम्भः, पुं, (अमति सौरभेण दूरं गच्छति, अम्भ + रन् ।) आम्भुदः । फले स्त्री । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 अम्भातः, पुं, (अम्भं रसं सर्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति व्याप्नोति, अम्भ + अत + अण् वा लस्य रत्वं, पक्षे अम्भातः ।) अम्भातकवृक्षः ॥ इति शब्दमाला ॥
 अम्भातकः, पुं, (अम्भं रसं सर्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति व्याप्नोति अम्भ + अत + अण् + स्वार्थे कन् ।) अम्भातकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (“आम्भात्मातकजम्बूत्वं कषाये विपचेद्बुधः । यवागूं शालिभिर्युक्तां तां मुक्ता ग्रहणीं जयेत्” ॥ इति शार्ङ्गधरः ॥)
 अम्भं, स्त्री, (अम्भ + क्त्वा ।) तर्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्भः, पुं, (अम्भ + क्त्वा ।) षड्रसमध्ये रसविशेषः । टक् इति भाषा । तोयाभिगुणवाङ्मत्यादक्षः । इति सुश्रुतः । अस्य गुणाः । श्राक्वदोषकारित्वं । हृद्यत्वं । रुच्यभिरक्तभासकारित्वं । शीतलत्वं । वायुनाशित्वं । क्षिग्धोष्णत्वं । कटुरसतोऽधिकोष्ण-
 वीर्यत्वं । जिह्वोद्देगकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 अस्य दन्तोद्देगकारित्वगुणोऽप्यस्ति । अपि च । प्रीत्यभिपटुताकारित्वं । प्रपाचनत्वं । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ * तदतिशयभक्ष्यगुणाः । पाचकत्वं । पित्तक्षेपवान्तिलोदकारित्वं । लघुत्वं । उष्णत्वं । वह्निःशीतत्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 भ्रान्तिवृत्तिकफपाण्डुदोषकार्ष्णकासकारित्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ तदति चि । इत्यमरः ॥ *
 अम्भवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदाह वा-
 मटः ॥ “अम्भः क्षालयते सुखम् । हर्षणो रौमदन्तानामस्तिभुवनिकोचनः । अम्भोऽभिदीप्तिद्वत् क्षिग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ॥ उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनः क्षेदनो लघुः । करोति कफपित्तासं मूत्रवातानुलोमम् ॥ सोऽत्यभ्यस्तनोः कुर्त्याच्छैथिल्यं तिभिरं अमं । कण्डुपाण्डुत्ववीर्यशोफविस्फोटदृज्वरान्” ॥
 हारीतेन यदुक्तं तद्यथा,—
 “जिह्वाक्षेदं जनयति तथा नेत्रनैर्मल्यकारी, नीमत्वं वा जनयति तथा वातरोगापहारी । कण्डूकुष्ठक्षतश्चकरैः क्षोणितः शोफिने स्या-
 दक्षः प्रोक्तः पवनशमनोऽसृक्प्रकोपं तनोति” ॥ सुश्रुतसंहिता ॥ “अम्भो जरणः पाचनः पवननिग्रहणो-
 ऽनुलोमनः कोष्ठविदाही वह्निःशीतः क्षेदनः प्रा-
 यशोहृद्यश्चेति । सर्वगुणोप्येक एवावर्धसुपक्षेय-
 मानो दन्तहर्ष-नयन-सम्भोजन-रौमसंवेजनकफ-
 विलयन-शरीरशैथिल्यान्वापादयति तथा क्षता-
 भिहत-दग्ध-दृष्ट-भग्न-रुग्-शून-प्रक्षुतावमूचित-वि-
 सर्पित-क्षिन्न-भिन्न-विद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्या-
 म्रेश्वभावात् परिदहति कण्डुसुरोहृदयश्चेति” ॥ *
 “अम्भोरसो भक्तं रोचयति, अग्निं दीपयति, देहं

अम्भ

वृंहयति, जर्जरयति, मनो बोधयति, इन्द्रियाणि टङ्गीकरोति, वलं वर्द्धयति, वातमनुलोमयति, हृदयं तर्पयति, आस्यं संस्वावयति, मुक्तमपकर्ष-
 यति, क्षेदं जनयति, प्रीणयति । लघुरूपः स्नि-
 ग्धश्च ॥ सर्वगुणोऽप्येक एवावर्धसुपक्षेयमानो
 दन्तान् हर्षयति, तर्पयति, संमीलयति अक्षिणी,
 संवीजयति लोमानि, कफं विलापयति, पित्त-
 मभिवर्द्धयति, रक्तं दृषयति, मांसं विदहति,
 कायं शिथिलीकरोति, क्षीण-क्षत-क्षण्डदुर्बलानां
 श्रययुमापादयति । अपि च क्षताभिहत-दृष्ट-
 दग्ध-भग्न-शून-क्षुतावमूचित-परिसर्पित-मर्दित-
 च्छिन्न-विद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्याम्रेश्वभावात्
 परिदहति कण्डुसुरोहृदयश्च” ॥ इति चरकः ॥
 अम्भकः, पुं, (अम्भोऽम्भः अल्पार्थे कन् ।) लघुच-
 वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (लघुचण्डेऽस्य
 गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 अम्भकाण्डं, स्त्री, (अम्भं काण्डं यस्य ।) लवणटणं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्भकेशरः, पुं, (अम्भः केशरो यस्य ।) मातुलुङ्गः ।
 वीजपूरः । इति रत्नमाला ॥ (टावालेषु इति भाषा ॥)
 अम्भचूडः, पुं, (अम्भा चूडा शिखा यस्य ।) अम्भ-
 श्राकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्भजम्बीरः, पुं, (अम्भो जम्बीरः ।) अम्भजम्बूकः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्भनायकः, पुं, (अम्भं रसं नयति, नी + ग्वल् ।)
 अम्भवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्भनिशा, स्त्री, (अम्भरसे निःशेषेण शेते, अम्भ +
 नि + शी + ड + श्चिवां टाप् ।) शटी । इति रा-
 जनिर्घण्टः ॥
 अम्भपञ्चफलं, स्त्री । अम्भरसयुक्तपञ्चप्रकारफलं ।
 तद्यथा । कोलं १ दाडिमं २ वृक्षाक्षं ३
 चुञ्जिका ४ अम्भवेतसं ५ ॥ मतान्तरे । जम्बीरं १
 नारङ्गं २ अम्भवेतसं ३ तिलिङ्गीकं ४ वीजपूरं ५ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“कोलञ्च दाडिमञ्चैव वृक्षाक्षं चुञ्जिका तथा ।
 अम्भवेतसमित्येतद्वृक्षपञ्चफलं स्मृतम्” ॥
 “जम्बीरं नागरङ्गञ्च तथा अम्भवेतसं पुनः ।
 तिलिङ्गीकं वीजपूरमस्तपञ्चफलं स्मृतम्” ॥)
 अम्भपत्रः, पुं, (अम्भं पत्रं यस्य ।) अम्भन्तकवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्भपत्री, स्त्री, (अम्भं पत्रं यस्याः सा, स्त्री ।)
 पलाशीलता । क्षुद्रास्त्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्भपूरं, स्त्री, (अम्भेन अम्भरसेन पूर्यते, पूर +
 कर्मणि घञ् ।) वृक्षाक्षं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्भफलं, स्त्री, (अम्भं फलं यस्य ।) वृक्षाक्षं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ तैत्तिरीय इति भाषा ।
 अम्भफलः, पुं, (अम्भं फलं यस्य सः ।) आम्भुदः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अम्भमेदनः, पुं, (अम्भार्थं भिद्यतेऽसौ, अम्भ + भिद्
 + कर्मणि ल्युट् ।) अम्भवेतसः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 अम्भरुहा, स्त्री, (अम्भाय रोहति, अम्भ + रुह् +

अम्ल

क ॥) मालवदेशजनागवल्लीभेदः । अस्या गुणाः । सुतीक्ष्णत्वं । मधुरत्वं । रुचिकारित्वं । हिमत्वं । दाहनाशित्वं । पित्तोद्रेकहरत्वं । अग्निबलसुखामोदश्रीसौभाग्यविवर्द्धनत्वं । मदकारित्वं । गुल्माध्मानविबन्धनाशित्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“नाम्ना याऽम्लरुहा सुतीक्ष्णमधुरा रुचा हिमा दाहनुत् पित्तोद्रेकहरा सुदीपनकरी बल्या सुखामोदिनी । स्त्रीसौभाग्यविवर्द्धिनी मदकरी ज्ञेया सदा वल्लभा गुल्माध्मानविबन्धजित् च कथिता सा मालवे तु स्मृता” ॥)

अम्ललोणिका, स्त्री, (अम्लं रसं लाति गृह्णाति अम्लः तम् ऊनयति हीनयति, अम्ल + ऊन + लुक्, गतम् ॥) क्षुद्ररुचविशेषः । आम-रुचः । इति भाषा । तत्पर्यायः । चाङ्गेरी २ चुक्रिका ३ दन्तशठा ४ अम्लछा ५ । इत्यमरः ॥

अस्या गुणाः । कफवायुनाशित्वं । अग्निदीपनत्वं । ग्रहणीरोगे हितकारित्वं । इति राजवल्लभः ॥

वस्त्रादिलभलौहचिह्नकषायरागनाशकगुणोऽप्य-
स्ति । राजनिर्घण्टेऽप्युक्तगुणपर्यायौ क्षुद्रास्त्रिका-
शब्दे द्रव्यौ । तत्पर्यायगुणाः ।

“चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्ललोणिका ।
अम्लनक्तु शफरी कुशली चाम्लपत्रकः” ॥

क्वचित् पुस्तके कुशलीस्थाने शकली इति च
पाठः ।

“चाङ्गेरी दीपनी रुचा लघूष्णा कफवातनुत् ।
पित्तलाक्षा ग्रहणशर्कुलातीसारनाशिनी” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

(“दीपनी चोष्णवीर्या च ग्राहिणी कफमारुते ।
प्रशस्यतेऽम्लचाङ्गेरी ग्रहणशर्कुला हिता च सा” ॥

इति चरकः ॥

“चाङ्गेरी कफवातघ्नी वज्रिहृद् ग्रहणी हिता” ।
इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥

“चाङ्गेर्यस्त्राग्निदीपनी” ।

“ग्रहणशर्कुलान्नेष्टुहृत्तोष्णा ग्राहिणी लघुः” ॥
इति च वामनः ॥

“ग्रहणशर्कुलविकारघ्नी साक्षा वातकफे हिता ।
उष्णा कषायमधुरा चाङ्गेरी चाम्लदीपनी” ॥
इति सुश्रुतः ॥)

अम्ललोणी, स्त्री, अम्ललोणिका । चाङ्गेरी । इत्य-
मरटीका ॥

अम्लवती, स्त्री, (अम्लो रसो विद्यतेऽस्याः, अम्ल +
मत्तुप् मस्य वत्वम् ॥) क्षुद्रास्त्रिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥ आमरुचः । इति भाषा ।

अम्लवर्गः, पुं, (अम्लानां अम्लरसप्रधानानां वर्गः ॥)
अम्लगणः । यथा । चाङ्गेरी । लकुचं । अम्लवेतसं ।
जम्बीरकं । वीजपूरकं । नागरङ्गं । दाडिमं ।
कपित्थं । अम्लं । वीजास्त्रकं । अम्लछा । कर-
मर्दकं । निम्बुकं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मता-
न्तरे यथा,—

“आम आमातको धात्री लकुचं च कपित्थकं ।
नागरङ्गं दिविधा जम्बूः करमर्दं प्रियारकं ॥
दाडिमं पार्ष्वती द्राक्षा हिधा वदरतूदकं ।

अम्ल

वीजपूरं च जम्बीरं निम्बलीकाम्लवेतसं ॥
वृक्षाक्षं हरिमथश्च चाङ्गेरीत्यम्लवर्गकः” ॥)

“अम्लवेतसजम्बीरलुङ्गाक्षचणकास्त्रकाः ।
नागरङ्गं तित्तिडी च चिच्चापत्रञ्च निम्बुकं ॥
चाङ्गेरी दाडिमश्चैव करमर्दन्तथैव च ।
एष चाम्लगणः प्रोक्तो वेतसाक्षं सदेतमम्” ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥

“दाडिमामलकमातुलुङ्गाम्नातक-कपित्थ-करमर्द-
वरकोल-प्राचीनामलक-तित्तिडीक-कोशास्त्र-
भय-पारावत-वेत्रफल-लकुचाक्ष-वेतस-दन्तशठ-
दधि-तक-सुरा-शुक्त-सौवीरक-तुषोदक-धान्यास्त्र-
प्रभृतीनि समासेनाम्लोवर्गः” ॥ इति सुश्रुतः ॥)

अम्लवल्ली, स्त्री, (अम्लरसवती वल्ली ॥) त्रिपर्यिका-
नामकन्दविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लवाटिका, स्त्री, (अम्लस्य वाटिका स्थानमिव ॥)
नागवल्लीभेदः । अस्या गुणाः । कटुत्वं । अम्लत्वं ।
तिक्तत्वं । रुचत्वं । उष्णत्वं । मुखपाककारित्वं ।
विदाहपित्तरक्तप्रकोपकारित्वं । विष्टम्भदाहत्वं ।
वायुनाशित्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उक्तञ्च,—

“स्यादम्लवाटी कटुकास्त्रित्ता
रुक्षा तथोष्णा मुखपाककर्त्री ।
विदाहपित्ताम्लविकोपिनी च
विष्टम्भदा वातनिवर्हणी च” ॥)

अम्लवास्तूकं, स्त्री, (अम्लरसान्वितं वास्तूकं शाक-
भेदः ॥) चुक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लवीजं, स्त्री, (अम्लस्य वीजं कारणं ॥) वृक्षाक्षं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लवृक्षं, स्त्री, (अम्लरसो वृक्षे यस्य ॥) वृक्षाक्षं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तैत्तल इति भाषा ।

अम्लवेतसः, पुं, खनामप्रसिद्धः अम्लरसवृक्षविशेषः ।
चुक्राशक इति ख्यात इति केचित् । अम्ल-
कुचाइ इति ख्यात इति केचित् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः । अम्लः २ बेधी ३
रसाक्षः ४ आम्लवेतसः ५ वेतसाक्षः ६ अम्ल-
सारः ७ शतबेधी ८ बेधकः ९ भीमः १० भेदनः ११
भेदी १२ राजाक्षः १३ अम्लभेदनः १४ अम्ल-
ङ्गुशः १५ रक्तसारः १६ फलाक्षः १७ अम्ल-
नायकः १८ सहस्रबेधी १९ वीराक्षः २० गुल्म-
केतुः २१ वराभिधा २२ शङ्खद्रावी २३ मांस-
द्रावी २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ वराङ्गी २५ ।
इति रत्नमाळा ॥ चुक्रः २६ । इत्यमरः ॥ तत्फल-
गुणाः । अत्यम्लत्वं । कषायत्वं । उष्णत्वं । वायु-
कफार्शःश्रमगुल्मनाशित्वं । अरुचिहारित्वं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रागमांसलौहसूचीद्रव-
कारित्वं । चणकाक्षवत् गुणकारित्वं । इति
भावप्रकाशः ॥ आनाहरोगनाशित्वं । तत्पक्व-
फलगुणाः । दोषविनाशित्वं । गुरुत्वं । धारकत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“स्यादम्लवेतसश्चक्रः शतबेधी सहस्रजित् ।
अम्लवेतसमत्वस्त्रं भेदनं लघु दीपनं ॥
हृद्रोगशूलगुल्मघ्नं पित्तलोहितदूषणं ।
रुचं विष्टमदोषघ्नं स्त्रीहोदावर्तनाशनं ॥

अम्लि

हिक्कानाहारचिन्धासकासाजीर्णविप्रणुत् ।
कफवातामयध्वंसि क्रागमांसद्रवत्वञ्च ॥
चणकाक्षगुणं ज्ञेयं लौहसूचीद्रवत्वञ्च ॥
इति भावप्रकाशः ॥

(“अम्लिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः ।
गुणैस्तैरेव संयुक्तं भेदनत्वम्लवेतसम्” ॥
इति च चरकः ॥)

अम्लशाकं, स्त्री, (अम्लः शाको यस्य तत् ॥) वृक्षाक्षं ।
चुक्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृक्षाक्षशब्देऽस्य-
विशेषो द्रव्यः ॥)

अम्लशाकः, पुं, (अम्लः शाको यस्य सः ॥) अम्लद्रव्य-
विशेषः । तत्पर्यायः । शाकाक्षं २ शुक्ताक्षं ३
अम्लचुक्रिका ४ चिच्चाक्षं ५ अम्लचूडः ६ चिच्चा-
सारः ७ । अस्य गुणाः । अतिशयाम्लत्वं । वात-
नाशित्वं । कफदाहहारित्वञ्च । समशर्करा-
मिश्रितस्यास्य गुणः । दाहपित्तकफार्तिनाशित्वं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तं,—

“अम्लशाकस्त्वतीवासो वातघ्नः कफदाहनुत् ।
साध्येन शर्करामिश्रो दाहपित्तकफार्तिनुत्” ॥)

अम्लसारं, स्त्री, (अम्लरस एव सारः यस्य तत् ॥)
काञ्जिकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लसारः, पुं, (अम्लरस एव सारः यस्य सः ॥)
अम्लवेतसः । निम्बुकः । हिन्तालः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अम्लहरिद्रा, स्त्री, (अम्लरसयुक्ता हरिद्रा ॥) शटी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लङ्गुशः, पुं, (अम्लं अङ्गुशाकारं अयं यस्य ॥)
अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अम्लानकः, पुं, (न स्नायति, स्त्री + तन् लार्थे कन्,
नञ्समासः ॥) अम्लानवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य गुणपर्यायौ राजतण्डुलीशब्दे ज्ञेयौ ॥

अम्लानः, पुं, (स्त्री + क्तः ततो नञ्समासः ॥) महा-
सहावृक्षः । इत्यमरभरतौ ॥ अयंला इति
ख्यातः ।

अम्लानः, त्रि, (स्त्री + क्तः, न स्नानः नञ्समासः ॥)
स्नानिरहितः । यथा,—

“अम्लानपङ्कजां मालां शिरस्युरसि चापरां” ।
इति देवीमाहात्म्यं ॥ (स्वच्छः । परिष्कृतः ।
निर्मलः । उज्ज्वलः । प्रसन्नः । विशदः । प्रखरः ।
अपर्युषितः । अशुक्लः ॥)

अम्लानिनी, स्त्री, (अम्लानानां यद्गानां ऋमूहः ।
इति ॥) पद्मसमूहः । पद्मिनी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

अम्लिका, स्त्री, (अम्लैव, स्वार्थे कन् ॥) तित्तिडी ॥
इत्यमरः ॥ पलाशीलता । श्वेतास्त्रिका । क्षुद्रा-
स्त्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ अम्लोद्गारः । इति
भेदिनी ॥ [इति वामनः ।

(“दीपनं भेदनं शुष्कमम्लिकाकोलयोः फलं” ।
“अम्लिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः” ॥
इति चरकः ।

“अम्लिकायाः फलं पक्वं तद्वद्भेदि तु केवलं” ॥
इति सुश्रुतः ॥)

अथ

अथ

अथ

अस्त्रिकावटकः, पुं, (अस्त्रिकाया वटकः ।) अस्त्रिकां खेदयित्वा जलेन सह मर्दयित्वा तत्संस्कृतजले मधवटकः । अस्त्रवडा इति भाषा । अस्य गुणाः । रूच्यमिकारित्वं । वटकगुणतुल्यगुणत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

(“अस्त्रिकां खेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् । तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेज्जनः । अस्त्रिकावटकास्ते तु रूचा वज्रिप्रदीपनाः । वटकस्य गुणैः पूर्वैरेतेऽपि च समन्विताः” ॥) अस्त्रीका, स्त्री, अस्त्रिका । इत्यमरटीकायां राय-सुकुटः ॥

अस्त्रोटकः, पुं, (अस्त्रं उटं पत्रं यस्य सः ।) अस्त्र-न्तकवृक्षः । अस्त्रकुचाइ इति ख्यातः । इति रत्नमाला ॥

अथ उ गतौ । (इति कविकल्पद्रुमः ॥) उ अयते । इति दुर्गादासः ॥

अयः, पुं, (एति सुखमनेन, इण् + करणे अच् ।) शुभावहविधिः । मङ्गलानुष्ठानं । इत्यमरः ॥ (कल्याणदायकं देवं ।

“स गुप्तमूलप्रयन्तः शुद्धमार्गिरयान्वितः” । इति रघुवंशे । नरकभेदः । अयःपानमप्यत्र । इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)

अयः, [स] स्त्री, (इणगतौ, असुन् ।) लौहं । इत्यमरः ॥ (गुडूचादिलौहं ॥

“आयुःप्रदाता बलवीर्यधाता, रोगापहर्ता मदनस्य कर्ता । अयःसमानं न हि किञ्चिदस्ति, रसायनं श्रेष्ठतमं नराणां” ॥ * ॥

“गुडूचीसारसंयुक्तं त्रिकचयसमन्वयः । वातरक्तं निहत्यासु सर्ववातहरं परं” ॥)

अयनं, स्त्री, (अय + भावे ल्युट् ।) शास्त्रं । यथा,— “ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तं ओजसुच्यते” ।

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ पञ्चाः । सूर्यस्य उत्तर-दक्षिणदिग्गमनं । तद्यथा । माघादिषण्मासाः उत्तरायणं । आषाढादिषण्मासाः दक्षिणायनं । इत्यमरः ॥ गमनं । गत्यर्थायधातोर्भावेऽनट् ॥ रविचक्रान्तिविशेषः । यथा भविष्यमात्यज्यो-तिषेषु ।

“मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदकदक्षिणायने । विषुवती तुला मेघे गोलमध्ये तथापराः” ॥

मृगौ मकरः । गोलो राशिचक्रं । देवीपुराणे, “यावद्विशंकला भुक्ता तत्पुण्यं चोत्तरायणे ।

निरंशे भास्वरे दृष्टे दिनान्तं दक्षिणायने” ॥ तत्र स्नानदानादौ कोटिगुणफलं भवति । यथा मातङ्ग्ये ।

“अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च ।” इत्यादि ।

“अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः । अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्त्रादिषु युगादिषु” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ सूर्यगतिविशेषः । यथा,—

“मृगसंक्रान्तिः पूर्वैः पञ्चाक्षरादिनान्तरे ।

एकदर्वं चतुःपञ्चपलमानकमेण तु ॥

षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः ।

एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् ॥

युत्क्रमेण च तद्वत् स्यादुदयानं रवेर्भुवं ।

कर्त्तव्यं क्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायनं” ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अयनांशः, पुं, (अयनस्य अंशः भागः ।) सूर्यगतिवि-शेषस्य भागः । अथायनांशलभसाधनं ।

“लभं लग्नान्तरं कृत्वा अयनांशैः प्रपूरयेत् ।

खानलैर्हरेते भागं मिश्रयित्वा दिने दिने” ॥

अस्यार्थः । लभं रामो गवेदैरित्याद्युक्तं लग्नान्तरं कृत्वा यथा मेघलभं ३ । ४७ लग्नान्तरं वृषलभं ४ । १७ अत्रान्तरेण द्योराधिक्येन ३० चिंशत्यलं तच्चायनांशैः पूरयेत् ॥ अयनांशस्तु जातकार्यवोक्तः ।

यथा,—

“शाकमेकादिवेदो न द्विः कृत्वा दशभिर्हरेत् ।

लभ्यं हीनञ्च तच्चैव षष्ठ्याप्ताश्चायनांशकाः” ॥

इति । लब्धस्थाने लब्धेन इति पाठः सिद्धान्त-रहस्ये ॥ ते च इदानीं चैत्रस्यैकादशाहे सम्भवात् ऊनविंशतिसंख्याकाः । ते च पुनः खानलैः ३० चिं-शता हरेत् । भागलब्धस्तु ऊनविंशतिः १६ ।

तच्च मेघलभे मिश्रयित्वा ४ । ६ षट्पलाधिक-दण्डचतुष्टयात्मकं मेघलभं भवति । एवं वृषादिक-मूल्यां । किन्तु लग्नान्तरेण यत्राधिकं लभ्यते तत्रा-धिकं लभं भवति । एवं यत्र लग्नान्तरेण हानि-स्तत्र लभेऽपि हानिरिति निष्कर्षः ॥ * ॥ इदानीं स्पष्टज्ञानार्थं पद्येन लिख्यते ।

बाणवेदो ४ । ५-ऽष्टवेदैः श्रुतिः ४ । ४८-रिभनयनैरिन्द्रिगं ५ । २८-खाम्बनेषु ५ । ४०-बाणो वेदानलैः ५ । ३४-खाम्बिभिरिषु ५ । ३०-रिषुरङ्गाग्निने ५ । ३६-सुःकुवेदैः ५ । ४१-बाणोनागेन्दुभिस्तु ५ । १८-श्रुतिरपि रसरामे ४ । ३६-गुणाः सप्तबाणैः ३ । ५७-रामोऽष्टाङ्गिस्तु ३ । ४७-सिद्धान्तजमतमयनांशा-दिदं लग्नमानं । एतच्च तमोलिप्तादिदेशीयं प्रागुक्त्यायनांशसाधितं ॥ * ॥ अङ्गेन वेदो ४ । ६

मेघः स्यात् वसुवेदैः सुखं ४ । ४८ वृषः । सुनियुग्मैः शरौ ५ । २७ दण्डः योमाब्धिबाण ५ । ४०-कर्कटः ॥ वेदरामैः शरः ५ । ३४ सिंहः कन्याङ्गयुग्मपञ्चकः ५ । २६ । तुला ऋषिरामपञ्च ५ । ३७-वृश्चिकः खाल्पिपञ्चकः ५ । ४० ॥ नवचन्द्रबाण ५ । १६-धनुर्वेदरामैः सुखं ४ । ३४ मृगः । वसुपञ्च-त्रयः ३ । ५८ कुम्भः ऋषिवेदत्रयो ३ । ४७ भवः ॥ * ॥ शत्रुवेदश्च ४ । ६ मेघो नवसुखसुख ४-४६ । गौर्मृदयुग्मैः शिवास्यो ५ । २८ दण्डो-ऽङ्गाप्यित्बाणो ५ । ३६ हिमकरभवनो राम-रामैः कलम्बः ५ । ३३ । सिंहः कन्याङ्गरामैरिषु ५ । ३१-रिषुजसुखाग्नीषु ५ । ३४-यूकोऽलिपृथ्वी ५ । ४१ वेदेशास्योऽष्टपृथ्वीस्मरहरसुख ५ । १८-कोदण्डमाज्वराराहाः ॥ बन्धू रामश्च वेदो ४ । ३४ रविस्तुतभवनः पर्वतः पञ्चरामः ३ । ५७ कुम्भो मीनश्च भुङ्क्ते गिरिसुखदहनं ३ । ४७ प्रत्यहं प्रक्रमेण । अस्तं यामित्रराश्यावनुदिनमवसाद्यच्च

राजीवनाथो यद्व्यातिस्त्र द्रुतं स्यादुदयमनुदिवा-रात्रमाज्वराराहाः ॥ * ॥ लभं लग्नान्तरं कृत्वेति प्रकारान्तरेण यदुक्तं तदपि पद्येन लिख्यते यथा ।

वेदोऽङ्गे ४ । ६-रिभवेदैः श्रुतिः ४ । ४८-रिषुरिभ-पक्षैः ५ । २८ कुवेदैश्च बाणो ५ । ४१ बाणो रामानलैः ५ । ३३-रिन्द्रियमपि नवाक्षैः ५ । २६

रिषुः सप्तरामैः ५ । ३७ बाणः श्रुत्याब्धिने ५ । ४०-सुर्धृतिभिः ५ । १८-रिषुगुणैरिष्वि ४ । ३५-रष्टेव-गाभी ३ । ५८ रामोऽष्टाङ्गिस्तु ३ । ४७ सिद्धान्त-जमतमयनांशादिदं लग्नमानं ॥

“चैत्रस्यैकादशाहे तु विषुवारम्भणं यदा । तदैतल्लग्नमानं हि ज्ञेयमन्यत्र साधनात्” ॥

इति ज्योतिषसंग्रहः ॥ (गतिः । गमनं । मार्गः । “अगस्त्यचिह्नादयनात् समीपं दिगुत्तरा भास्वति सन्निहते” ।

इति रघुवंशे । स्थानं । भूमिः । समरसमार-म्भकाले योधानां यथाप्रधानं यूद्धभूमौ पूर्वाप-रादिदिग्भिर्भागेनावस्थितिस्थानं । सेनासन्निवेश-विशेषरूपव्यूहप्रवेशमार्गः ।

“अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः । भीष्मेबाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि” ॥

इति अगवद्गीता । आश्रयः । विश्रामस्थानं । “आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वे नरसूतवः ।

ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः” ॥ इति मनुः । गृहं । वसतिः । वासस्थानं । शास्त्रं । भावसाधनो ग्रन्थः ।

“प्रित्ता कल्पो व्याकरणं निरुक्तं कृन्दसां चयः । ज्योतिषामयनञ्चैव वेदज्ञानि षडेव तु ॥

कृन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तः कल्पोऽय कथ्यते । ज्योतिषामयनं नेत्रं निरुक्तं ओजसुच्यते” ॥ इति कूर्मपुराणे ।)

अयानयीनः, पुं, शरः । यथा । अतुपदसर्वाम्नायानयं बद्धा भक्षयति नेयेषु । अयानयः स्थलविशेषः । तन्नेयः । अयानयीनः शरः । इति सिद्धान्त-कौमुदी ॥

अयन्वितः, त्रि, (न यन्वितः, नञ्समासः ।) अबाधः । अनगलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (अनियन्वितः । अनियमितः । साधोः ।

“सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्वितः । नायन्वितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाङ्गी सर्वविक्रयी” ॥ इति मनुः ।)

अयस्कान्तः, पुं, (अयस् कान्तः रमणीयः ।) लौह-विशेषः । कान्तलौह इति ख्यातः । तत्प-र्यायः । कान्तलौहं २ कान्तं ३ लौहकान्तकं ४ कान्तायसं ५ कृष्णलौहं ६ महालौहं ७ । अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वं । उष्णत्वं । रूक्षत्वं । पाण्डुश्लोथकफपित्तहरत्वं । रसायनत्वं । अनु-त्तमत्वञ्च । स चतुर्विधः । भामकः १ चुम्बकः २ रोमकः ३ खेदकः ४ । एते रसायने उत्त-रोत्तरगुणिनः ।

“क्रमेण दाह्याङ्गकान्तिकात्स्नीरोगदायिनः” । इति राजनिर्घण्टः ॥ चुम्बकप्रक्षरोऽप्ययं । (चुम्बक

इति ख्यातः प्रस्तरभेदः । चुम्बकपाथर इति भाषा ।

“उमारूपेण ते ययं संयमस्तिमितं मनः ।

शम्भोर्वतध्वमाकृष्टमयस्त्रान्तेन लौहवत्” ॥

इति कुमारसम्भवे ।)

(“ततः कौटिसहस्रैर्वा कान्तलौहं महागुणं” ।

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)

अयस्कार, पुं, (अयोविकारं करोति, क्त+अण उपपदसमासः ।) प्रजङ्गायः । जङ्गायभागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लौहकारः । अयस्कारोतीति व्युत्पत्त्या ॥

अयाः, [स्] पुं, (इन्+असुन् ।) अग्निः । इत्यु-गादिकोषः ॥

अयाचकः, त्रि, (याच्+ण्वल्, ततो नञ्समासः ।) याच्चारहितः । यथा । “यदि भवति स दाता याचकायाचकेषु” । इत्युद्भूतः ॥ (मिक्षापराङ्मुखः । प्रार्थनाविमुखः ।)

अयाचितं, त्रि, (याच्+क्तः, नञ्समासः ।) याच्-जां विना लब्धवस्तु । अप्रार्थितं । इत्यमृतशब्दार्थे मेदिनी ॥ (अनर्थितं । “अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं” । इति कुमारसम्भवे । “अमृतं स्याद-याचितं” । इति मनुः । “अयाचिताहृतं ग्राह्य-मपि दुष्कृतकर्मणः” । इति स्मृतिः ।)

अयाचितः, पुं, (याच्+क्तः, ततो नञ्समासः ।) सुनिविष्टः । तत्पर्यायः । उपवर्षः २ हलभृतिः ३ कृतकोटिः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अयानं, स्त्री, स्वभावः । इति हारावली ॥ अगमनं । गत्यर्थयाधातोर्भावेऽनट् ततो नञ्समासः ॥

अयि, व्य, प्रश्नः । (इण्+इन् ।) अनुनयः । सम्बो-धनं । इति मेदिनी ॥ अनुरागे । (“अयि कठोर ! यशः किल ते प्रियं” । इति उत्तर-चरिते । “अयि वनोद ! प्रदानि शनैः शनैः” । इति वेणीसंहारे । “अयि जीवितनाथ ! जीव-लीलमिधायोत्थितया तया पुरः” । इति कुमार-सम्भवे ।)

अयुक्कदः, पुं, (अयुग्माः सप्त सप्त कदा अस्त्व ।) सप्तपर्णद्वयः । इति हेमचन्द्रः ॥

अयुक्तं, त्रि, (युज्+क्तः, नञ्समासः ।) अमि-श्रितं । अनुचितं । यथा,—

“अयुक्तं यदिह प्रोक्तं प्रसादेन भ्रमेण वा” ।

इति दुर्गादासः ॥ (असंसक्तः । संयोगरहितः ।

अनियोजितः । यथा,

“अयुक्तचारा राजानो भविष्यन्ति कथं नु ते” ।

इति रामायणे । सर्वदा विषयासक्तचित्ततया कर्तव्येभ्यनवहितः ।

“परावमन्ता विषयेषु सङ्गवान्,

न देशकालप्रविभागतत्त्ववित् ।

अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चये,

विपन्नराज्यो न चिरात् विपत्यसे” ॥

इति रामायणे ।)

अयुग्मच्छदः, पुं, (अयुग्माः सप्त सप्त कदा अस्त्व ।) विषमच्छदः । सप्तपर्णद्वयः । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ (कातिम इति ख्यातः सप्तच्छदच्छः ।

“अनेकराजान्यरथाश्वसङ्कुलं

तदीयमास्थाननिकेतनाजिरं ।

नयत्ययुग्मच्छदगन्धिरार्जतां

भृशं द्रुपोपायनदन्तिनां मदः” ॥

इति किराताजुनीये ।)

अयुतं, स्त्री, (न युतं, नञ्समासः ।) दशसहस्रसंख्या ।

इति हेमचन्द्रः ॥ १०००० दशहजार इति

भाषा । (“नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं सार्द्धं

स्थानां भूतं” । इति रामायणे ॥)

अयुतः, त्रि, (न युतः, नञ्समासः ।) अमिश्रितः ।

अयुक्तः । यथा । अपृथग्भावोऽयुतासिद्धिः ।

इति चरकटीका ॥ (असंयुक्तः । असंश्लिष्टः ।

संयोगरहितः । पुंसि खनामख्यातः राधिकास्य

पुत्रः स च क्रोधनस्य पिता ।)

अये, व्य, (इण्+एच् ।) कोपः । विषादः । सम्भ्रमः ।

स्मरणं । इति मेदिनी ॥ सम्बोधनं । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (कोमलामन्त्रणे । “अये कान्ते सुग्धे-

चटुलनयने चन्द्रवदे” । इत्युद्भूतः । “अये कथं

तातसारथिरश्वसेनः” । इति वेणीसंहारे ।)

अयोगः, पुं, (युज्+घञ्, नञ्समासः ।) विस्मयः ।

विधुरः । कूटः । कठिनोद्यमः । इति मेदिनी ॥

वमनविरेचनादीनां प्रतिलोमप्रवृत्तिरल्पप्रवृ-

त्तिर्वा । यथा,—

“योगः सत्यकृप्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्त्तनं ।

अयोगः प्रातिलोभेन न चाख्यं वा प्रवर्त्तनं” ॥

इति वैद्यकं ॥ (“तत्रासाद्येन्द्रियार्थसंयोगो-

ऽयोगातियोगमिथ्यायोगादियुक्ता रूपरसादयः” ॥

इति साधवकरकृतरोगविनिश्चयग्रन्थे विजय-

रक्षितः ॥

“जीर्यायतनानीति अर्थानां कर्मणः कालस्य

चातियोगायोगमिथ्यायोगाः तत्रातिप्रभावतां

दृष्टवानामतिमात्रं दर्शनमतियोगः ॥ सर्वशो-

ऽदर्शनमयोगः अतिसूक्ष्मातिस्निह्यतिविप्रकृष्ट-

रौद्रभैरवादुसुतद्विष्टबीभत्सविकृतादिरूपदर्शनं ।

मिथ्यायोगः” ॥ इति चरकः ॥) योगो ध्यानं

तदभावः । योगो भेषजं तदभावश्च ॥ (विच्छेदः ।

मिथः संरूपगाढानुरागयोर्नायकनायिकयोर्गुण-

जनपराधीनतया देवगत्या वा विप्रकर्षादन्योन्याद-

र्शनरूपदशाविशेषः, यदुक्तं दशरूपदर्शे ।

“तत्रायोगोऽनुरागोऽपि नवयोरेकचित्तयोः ।

पारतन्त्र्येण देवादा विप्रकर्षादसङ्गमः” ॥

अथ च पूर्वराग इत्युच्यते । यदुक्तं दर्पणकारैः ।

“अवगाहर्शनादापि मिथः संरूपरागयोः ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते” ॥)

अयोगवः, त्रि, (अयइव कठिना गौर्वाणी यस्य

सः, अच् । अयोगं दृष्टयोगं वाति वा+क्तः ।)

वैश्यकन्यायां श्रुद्रादुत्पन्नसन्तानः । इति जटाधरः ॥

(“श्रुद्रादयोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो दृष्टान् ।

वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः” ॥

इति मनुः ।

श्रुद्रात् वैश्यायां जातः प्रतिलोमजः सङ्कीर्णवर्णः ।

“प्रसाधनोपचारक्षमदासं दासजीवनं ।

सैरिन्द्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे” ॥

इति मनुः ।)

अयोगुङ्, पुं, (अयसा निर्मितो गुङ्ः पिण्डः ।) लौह-गुलिका । यथा,—

“वरमाश्रीविषविषं क्षयितं ताम्रमेव वा ।

पीतमव्यसिन्तता भक्षिता वाप्ययोगुङ्गाः” ॥

इति चरकः ॥

अयोगं, स्त्री, (अयोऽये मुखे यस्य तत् ।) सुषलं ।

इत्यमरः ॥

अयोधनः, पुं, (अयांसि हन्यन्ते ताद्यन्तेऽनेन, हन +

अप् + घनादेशश्च ।) एकीभूतलौहपुङ्गवः । हातुङी

इति भाषा । तत्पर्यायः । लौहकूटं २ । इति

हेमचन्द्रः ॥

(“अयोधनेनाय इवाभितप्तं

वैदेहिबन्धोर्हृदयं विदद्रे” ।

इति रघुवंशे ।

“कुह करे गुरुमेकमयोधनं

वहिरितो मुकुलश्च कुल्य मे” ।

इति नैषधं ।)

अयोध्या, स्त्री, (योद्धुमशक्या, युध्+ण्वत्, नञ-

समासः ।) श्रीरामनगरी । पश्चिमदेशे अयोद्

इति प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । साकेतं २ कोशला

३ । इति हेमचन्द्रः ॥ उत्तरकोशला ४ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ सा तु मोक्षदा पुरी । यथा,—

“अयोध्या मथुरा भाया काशी काञ्ची अवन्तिका ।

पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥

एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन ।

श्रीरामधनुरयस्या अयोध्या सा महापुरी” ॥

इति भूतशुद्धितन्त्रं ॥ * ॥ तदर्थं यथा,—

“कोशलो नाम सुदितः स्त्रीतो जनपदो महात्मान् ।

निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥

अयोध्या नाम नगरी तत्रासीत्सौकविश्रुता ।

मनुष्या मानवेन्द्रेण वा पुरी निर्मिता स्वयम् ॥

आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।

श्रीमती जीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥

राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता ।

मुक्तपुष्पावकीर्णं जलसिक्तेन निवृणः ॥

तान्त्वा राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्द्धनः ।

पुरीमावासयामास दिवि देवपतिर्यथा ॥

कपाटवोरणवतीं सुविभक्तान्तरापथां ।

सर्वयन्त्रायुधवतीमुषितां सर्वशिल्पिभिः ॥

सूतमागधसम्बाधां श्रीमतीमतुलप्रभां ।

उच्चाटालध्वजवतीं शतघ्नीशतसंकुलां ॥

बधूनाटकसंघैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीं ।

उद्यानाम्बवणोपेतां महतीं शालमेखलां ॥

दुर्गमभीरपरिखां दुर्गामन्यैर्दुरासदां ।

वाजिवारणसम्पूर्णां गोभिरुद्धैः खरैस्तथा ॥

सामन्तराजसङ्घैश्च बलिर्कर्मभिराहतां ।

नानादेशनिवासैश्च बणिग्भिरुपशोभितां ॥

प्रासादैः रत्नविह्वलैः पर्वतैश्च शोभितां ।

कूटागारैश्च सम्पूर्णांमिन्द्रस्वेवामरावतीं ॥

अथ

चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगणैर्युतां ।
सर्वरत्नसमाकीर्णां विमानयद्गुह्यशोभितां ॥
गृहगाढमविच्छिन्नां समभूमौ निवेशितां ।
प्रालितशुक्लसम्पूर्णामिच्छुकाद्वरसोदकां ॥
दुन्दुभीभिर्दृष्टैश्च वीणाभिः पणवैस्तथा ।
नादित्वां भृशमव्यर्थं पृथिव्यां तामनुत्तमां ॥
विमानमिव सिद्धानां तपसाधिगतं दिवि ।
सुनिवेशितवेष्टान्तां नरोत्तमसमाहृतां ॥
ये च बाणैर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापरं ।
शब्दवेध्यश्च विततं लघुहस्ता विशारदाः ॥
सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नदतां वने ।
हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्वलाद्वाज्रवलेरपि ॥
तावृशानां सहस्रेस्तामभिपूर्णां महारथैः ।
पुरीमावासयामास राजा दशरथस्तदा ॥

तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिराहृतां
द्विजोत्तमैर्वेदशङ्खपारुषैः ।
सहस्रैः सत्वरतैर्महात्मभि-
र्महर्षिकृष्णैर्दधिभिश्च केवलैः ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे पञ्चमः
सर्गः ॥ ५ ॥

“तस्यां पृथ्वाभयोध्यायां वेदवित् सर्वसंग्रहः ।
दीर्घदर्शी महतेजाः पौरजानपदप्रियः ॥
इक्ष्वाकूनामतिरथो यच्चा धर्मपरो वशी ।
महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥
बलवान्निहतामित्रो निजवान् विजितेन्द्रियः ।
धनैश्च सख्यैश्चान्यैः शत्रुवैश्रवणोपमः ॥
यथा मनुर्जहातेजा लोकस्य परिरक्षिता ।
तथा दशरथो राजा लोकस्य परिरक्षिता ॥
तेन सत्याभिसन्धेन चिवर्गममुतिष्ठता ।
याजिता सा पुरी श्रेष्ठा इज्जेवामरावती ॥
तस्मिन् पुरवरे हृष्टा धर्मात्मानो बह्वश्रुताः ।
नरास्तथा धनैः खैः खैरलुब्धाः सत्यवादिनः ॥
नाल्पसन्निधयः कश्चित्तदा तस्मिन् पुरोत्तमे ।
कुटुम्बी यो ह्यसिद्धार्थोऽगवन्धनधान्यवान् ॥
कामी वा न कदर्थो वा नृपुंसः पुरुषः कश्चित् ।
द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां न विद्वान् च नास्तिकः ॥
सर्वं नराश्च नार्थश्च धर्मशीलाः सुसंयताः ।
सुदिताः शीलवृत्ताभ्यां महर्षय इवामलाः ॥
नाकुण्डली नासुकुटी नाश्वरी नाल्पभोगवान् ।
नामृष्टो न न लिप्ताङ्गो नासुगन्धश्च विद्यते ॥
नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनङ्गदन्विष्कृष्टक् ।
नाहस्ताभरणो वापि दृश्यते नाप्यनात्मवान् ॥
नानाहिताग्निर्नायज्वा न रुद्रो वा न तस्कारः ।
कश्चिदासीदयोध्यायां न चाष्टतो न सङ्करः ॥
स्वकर्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः ।
दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रतिग्रहे ॥
नास्तिको नाष्टतो वापि न कश्चिद्वज्रश्रुतः ।
नासूयको न आशक्तो नाविद्वान् विद्यते कश्चित् ॥
नाघङ्गद्विद्वान्ति नाग्रतो नासहस्रदः ।
न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥
कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमान्नाप्यरूपवान् ।
द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान् ॥

अथ

वर्णोऽप्यप्रचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः ।
क्षतज्ञाश्च वदान्याश्च गूरा विक्रमसंयुताः ॥
दीर्घायुवो नराः सर्वे धर्मं सत्यश्च संश्रिताः ।
सहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥
क्षत्रं ब्रह्मसुखं चासीद्वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः ।
गूत्राः स्वकर्मनिरतास्त्रीन् वर्णानुपचारिणः ॥
सा तेनेक्ष्वाकुनाथेन पुरी सुपरिरक्षिता ।
यथा पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण धीमता ॥
योधानामग्निकल्पानां पेषलानाममर्षिणां ।
सम्पूर्णा क्षतविद्यानां गुह्या केष्टरिणामिव ॥
आश्वोजविषये जातेर्वाङ्गीकैश्च ह्योत्तमैः ।
वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्णा हरिहयोत्तमैः ॥
विन्ध्यपर्वतजैर्मत्तैः पूर्णा हैमवतैरपि ।
मदान्वितैरतिबलैर्मातङ्गैः पर्वतोपमैः ॥
ऐरावतकुलीनैश्च महापद्मकुलैस्तथा ।
अङ्गनादपि निष्कान्तैर्वामनादपि च द्विपैः ॥
भद्रैर्मन्त्रैर्मन्त्रैश्चैव भद्रमन्त्रैश्चैव ॥
भद्रमन्त्रैर्मन्त्रैर्मन्त्रैश्चैव सा पुरी ॥
नित्यमत्तैः सदा पूर्णा नागैरचलसन्निभैः ।
सा योजने दे च भूयः सत्यनामा प्रकाशते ॥
तां पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान् ।
शशास श्रमितामित्रो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥

तां सत्यनामां दृष्टोत्तरागर्गलां
गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां श्रितां ।

पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां
प्रशास वै शक्रसमो महीपतिः ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे षष्ठः
सर्गः ॥ ६ ॥

अयोमलं, स्त्री, (अयसो मलमिव ।) लौहमलं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहार गु इति भाषा ।
तत्पर्यायः । मङ्गलं २ लौहकिट्टं ३ । तस्य गुणाः ।
“शतोर्द्धसुत्तमं किट्टं मध्यच्छापीतिवर्षकं ।
अधमं षष्ठिवर्षायं ततो हीनं विषोपमं ॥
यत्तौहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टश्चपि तद्गुणं” ।
इति वैद्यकं ॥

(अस्य शोधनमारणं यथा,—

“दग्धाक्षकाष्ठैर्मलमायसन्तु,
गोमूचनिर्व्वीपितमलवारान् ।
विचूर्ण्य लोहं मधुना चिरेण,
कुम्भाक्रयं पाण्डुगदं निहन्ति” ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहः ॥)

अरं, स्त्री, (इयर्त्ति गच्छत्यनेन, ऋ + अच् ।) शीघ्रं ।
चक्राङ्गं । चाकार पाक्ति इति भाषा । शीघ्रगे
चि । इति मेदिनी ॥

अरं, पुं, (ऋ + अच् ।) जिनानां कालचक्रस्य द्वाद-
शान्शः । स तु अवसर्पिण्याः षष्ठभागः ॥ जिना-
नामष्टादशतीर्थङ्करः । इति हैमचन्द्रः ॥

अरकां, पुं, (अ + ऋकन् ।) शैवालं । इति हारा-
वली ॥ पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरग्वधः, पुं, आरग्वधवृक्षः । सौदालि इति
ख्यातः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य गुणादयोः
आरग्वधशब्दे ज्ञेयाः ।)

अथ

अरग्वधः, पुं, (अरं शीघ्रं घव्यते चाल्यतेऽसौ, अर +
घट् + अच् ।) महाकूपः । इत्यमरजटाधरौ ॥ (कूपान्
जलनिःसारणार्थं घटीयन्त्वभेदः । कूपोपरिनिबद्ध-
जलोत्थोलककाष्ठभेदः । “स कदाचिद्वायादैरुद्दे-
जितोऽरग्वधश्चाटिकामारुह्य कूपान् क्रमेण नि-
ष्कान्तः” । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अरग्वधकः, पुं, (अरग्वध + स्वार्थे कन् ।) महाकूपः ।
तत्पर्यायः । पादावर्तः २ । इति हैमचन्द्रः ॥

अरजाः, [स्] स्त्री, (रन्ज + असुन्, गलोपः गज-
समासः ।) कन्या । कुमारी । इति हैमचन्द्रः ॥
रजोगुणरहिते चि ॥ (निर्मलः । धौतः । परि-
ष्कृतः ।)

अरटुः, पुं, (अरं शीघ्रं अटति, अट् + उन् ।) अर-
खुट्टकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अरणिः, पुं, (ऋ + अणि ।) गणिकारिकावृक्षः ।
इति मेदिनी । सूर्यः । इति काशीखण्डं ॥

अरणिः, पुं, स्त्री, (ऋ + अणि ।) निर्मलशुद्धा ।
अभिलाषनीभूतकाष्ठं । घर्षणद्वाराभिजनककाष्ठं ।

इत्यमरः ॥ (अभिमन्यनकाष्ठं । अमुतापादनाय
यत्काष्ठं काष्ठान्तरेण पृथ्यते तदरणिनामकं काष्ठं ।

“विपक्षवक्षोऽरणिमन्यनोत्यः

प्रतापवज्रेरिव धूमलेखा” ।

इति धनञ्जयविजयव्यायोगे ।)

अरणी, स्त्री, अरणिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(“विधिना सन्त्ययुक्तेन कृत्वाऽपि मथिताऽपि च ।
प्रयच्छति फलं भूमिररणीव जताशनम्” ॥

इति पञ्चतन्त्रे ।)

अरणीकेतुः, पुं, (अरणी केतुरस्य सः ।) अभिमन्य-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरण्यं, स्त्री, (अर्यते मृगैः, ऋ गतौ, अर्त्तेर्निश्चेति
अन्यः ।) वनं । इत्यमरः ॥ (मोक्षप्रदं दण्ड-
कादिकं नवारणं । यदुक्तं,—

“दण्डकं सैन्यवारणं जम्बुमार्गश्च पुष्करं ।

उत्पलावर्त्तकारणं नैमिषं कुरुजाङ्गलं ॥

हिमवान्वुदञ्चैव नवारणं विसृक्तिदं” ॥)

अरण्यः, पुं, कटफलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(खनामख्यातो रैवतस्य मनोः पुत्रः । यदुक्तं

हरिवंशे,—

“अरण्यश्च प्रकाशश्च निर्मोहः सत्यवान् क्षती ।

रैवतस्य मनोः पुत्राः पञ्चमच्चैतदन्तरं” ॥)

अरण्यकदली, स्त्री, (अरण्यस्यैव कदली, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) गिरिकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

(वनकदली । इयं ग्रामादौ न जायते ।)

अरण्यकार्पासी, स्त्री, (अरण्ये कार्पासी, सप्तमी-
तत्पुरुषः ।) वनकार्पासी । तत्पर्यायः । वनजा २

भारद्वाजी ३ वनोद्भवा ४ । अस्या गुणाः ।

हिमत्वं । रुक्षत्वं । व्रणशूलक्षतनाशित्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

अरण्यकुलस्थिका, स्त्री, (अरण्यस्य कुलस्थिका, षष्ठी-
तत्पुरुषः ।) कुलस्था । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन-
कुलथी इति भाषा ।

अरण्यकुसुमः, पुं, (अरण्यस्य कुसुमः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।)

अर

पुरुषः १) वनकुसुम्भः । तत्पर्यायः । कौसुम्भः २
अभिसम्भवः ३ । अस्य गुणाः पाके कटुत्वं । श्लेष्म-
नाशित्वं । अग्निवृद्धिकारित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥
अरण्यघोली, स्त्री, (अरण्यजा घोली, कर्मधारयः १)
वनघोली । पञ्चशाकविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अरण्यचटकः, पुं, (अरण्यस्य चटकः, घञीतत्पुरुषः १)
वनचटकः । तत्पर्यायः । धूसरः २ भूमिशयः ३ ।
अस्य गुणाः । शीतत्वं । लघुत्वं । शुक्रवृद्धि-
कारित्वं । बलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य मांसगुणा यथा राजनिर्घण्टे,—
“चटकाखजं तु शीतं लघुं लघुं बलप्रदं ।
तद्वच्चरणचटकं तत्तूष्णं लघुपण्डमम्” ॥)
अरण्यजार्द्रका, स्त्री, (अरण्य जायते या, अरण्य +
जन् + ड, अरण्यजा जार्द्रका, कर्मधारयः १)
वनार्द्रका । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन आदा इति
भाषा । अस्य गुणपर्यायौ ऐन्द्रशब्दे द्रव्यौ ॥
अरण्यजीरः, पुं, (अरण्यस्य जीरः, घञीतत्पुरुषः १)
वनजीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनजीरा इति
भाषा ।
अरण्यधान्यं, स्त्री, (अरण्यस्य धान्यं, घञीतत्पुरुषः १)
नीवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ उड़ी धान इति
भाषा ।
अरण्यमक्षिका, स्त्री, (अरण्यस्य मक्षिका, घञी-
तत्पुरुषः १) दंशः । इति शब्दरत्नावली ॥ डाँश
इति भाषा ।
अरण्यमुद्गः, पुं, (अरण्यस्य मुद्गः, घञीतत्पुरुषः १)
मकुष्टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनमुग इति
भाषा । (अस्य गुणाः मुकुष्टकशब्दे द्रव्याः १)
अरण्यवायसः, पुं, (अरण्यस्य वायसः, घञीतत्-
पुरुषः १) द्रोणकाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दाँड
काक इति भाषा ।
अरण्यवासिनी, स्त्री, (अरण्ये वसति या, अरण्य +
वस् + णिनि, स्त्रियां ङीप् ।) अत्यस्त्रपणीं लता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अरण्यवास्तूकः, पुं, (अरण्यस्य वास्तूकः, घञीतत्-
पुरुषः १) वनवास्तूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन
वेतो इति भाषा । अस्य गुणपर्यायौ कुण्डलर-
शब्दे द्रव्यौ ॥
अरण्यशालिः, पुं, (अरण्यभवः शालिः, कर्मधारयः
मध्यपदलोपश्च १) नीवारः । वनधान्यं । इति
राजनिर्घण्टः ॥
अरण्यशूरणः, पुं, (अरण्यजातः शूरणः, कर्म-
धारयः १) वनशूरणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वन-
ओल इति भाषा ।
अरण्यश्या, [न्] पुं, (अरण्ये श्येव हिंस्रः १) वृकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ नेकुडे वाघ इति भाषा ।
अरण्यवल्ली, स्त्री, (अरण्याय गन्तुं वल्ली, चतुर्थीतत्-
पुरुषः १) ज्यैष्ठ्यश्लेषवल्ली । वाँटावल्ली इति भाषा ।
यथा राजमातृशब्दे,—
“ज्यैष्ठ्ये मासि सिते पक्षे वल्ली चारण्यसंज्ञिता ।
अजनेककरास्तस्यामटन्ति विपिने स्त्रियः ॥

अर

तां विन्ध्यवासिनीं खन्धवल्लीमाराधयन्ति च ।
कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्ततिं शुभां” ॥
कन्दं शूरणादि । मूलं तदितरत् । इति तिथ्या-
दितत्त्वं ॥
अरण्यानी, स्त्री, (अरण्य + आनुक् + स्त्रियां ङीष् ।
महत् अरण्यम् इत्यस्मिन् अर्थे इन्द्रवज्येति
सूत्रस्थेन हिमाराण्ययोर्महत् इति वार्तिकेन अर-
ण्यशब्दस्य आनुगागमः, ततो ङीष् ।) महावनं ।
इत्यमरः ॥ (“अस्ति मगधदेशे चम्पकवती नामा-
रण्यानी” । इति हितोपदेशे ॥)
अरतत्रयः, पुं, स्त्री, (अरता विरता त्रया यस्य ।)
कुक्कुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रत्यलज्जे त्रि ॥
(नास्ति रते षट्कारे त्रया लज्जा यस्य सः ॥)
अरतिः, पुं, (ऋ + अति १) क्रोधः । इत्युणादिकोषः ॥
अरतिः, स्त्री, (रम् + क्तिन्, नञ्समासः १) अनव-
स्थितचित्तत्वं । इति रत्नितः ॥ क्रीडाभावः । इति
कार्तिकः ॥ रतिविरहः । रतिशून्ये त्रि ॥
(विरक्तिः । प्रीतिविरहः । अनुरागराहित्यं ।
उत्साहहीनता । उद्यमाभावः । उद्योगराहित्यं ।
निश्चेष्टता । सुखाभावः । दुःखं । क्रोधः । औत्-
सुक्यं । उद्वेगः । इष्टवियोगात् चित्तस्याकुलीभावः ।
यदुक्तं,—
“स्वामीष्टवस्त्वलाभेन चेतसो यानवस्थितिः ।
अरतिः सा तु विज्ञेया” । सुकृताभावः । अस्वास्थ्यं ।
“अमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनम्लवः” ।
इति सुश्रुते ॥)
अरतिः, पुं, (ऋ + कति, रत्तिः बद्धमुष्टिकरः, स
नास्ति यस्य ।) विस्तृतकनिष्ठाङ्गुलिमुष्टिकहस्तः ।
कुर्परः । इति मेदिनी ॥
“एकविंशतिरूपास्ते एकविंशत्यरतयः” ।
इति रामायणे । कपोणिः । हस्तः । करतल-
पार्श्वः । बद्धमुष्टिकहस्तः । कौल, घुसी इत्यादि
भाषा ।
“पदा भूर्ध्नि महाबाहुः प्रहृष्टत् विलपिष्यतः ।
तस्य जानु ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना” ॥
इति महाभारते ॥)
अरन्धनं, स्त्री, (न रन्धनं, अत्र अभावे नञ् ।) पाका-
भावः । तत्तु कन्यासंक्रान्त्यां कृतञ्चेत् वृद्धारन्धनं
काथ्यते । सौरभद्रस्य यस्मिन् कस्मिन् दिने कृत-
ञ्चेत् इच्छारन्धनमित्युच्यते । इति लोकाप्रसिद्धं ।
तत्र प्रमाणं ।
“कर्कान्नमद्यात् सिंहाहे सिंहासं सिंहकन्ययोः ।
मनसाशेषनागेभ्यो दत्त्वा सर्वं निशोदितं” ॥
इत्याचारमार्तण्डधृतवचनं ॥
अरमः, त्रि, (न रन्धतेऽत्र, आधारे घञ् ।) अवमः ।
अधमः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (नीचः ।
निन्द्यः । हीनः ॥)
अररं, त्रि, (ऋ + अरच् ।) कपाटं । इत्यमरः ॥
करीरकोषः । आच्छादनं । इति विश्वः ॥ (पुंसि
चर्मकर्तनच्छुरिकामदः । यज्ञाङ्गं । युद्धं । रणः ॥)
अररिः, पुं, स्त्री, (ऋच्छति ऋ + विच्, अरमिधर्त्ति
ऋ इति १) कपाटं । इति हेमचन्द्रः ॥

अरा

अररः, पुं, (ऋ + अर ।) शत्रुः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादित्तिः ॥ (अस्त्रभेदः । खनाम-
ख्यातोऽसुरभेदः ॥)
अररे, व्य, (अरं शीघ्रं राति, रा + के १) त्वरान्वित-
सम्बुद्धिः । शीघ्रसम्बोधनं । इति शब्दरत्नावली ॥
(शीघ्रं प्रत्युत्तरलाभेच्छया कृते अतिव्यग्रतया
सम्बोधने ।
“अरे विकारसम्बोधे अररे त्वरयान्विते” ।
इति शब्दरत्नावली ॥)
अरलुः, पुं, (अरं लाति, ला + कु, ऋ + अर +
रस्य ल १) श्लोनाकवृक्षः । इत्यमरः ॥ श्लोनागाक्
इति भाषा ।
अरविन्दं, स्त्री, (अराकाराणि दलानि तत्सा-
दृश्यात् अराः, तान् विन्दति लभते इत्यर्थे विद् +
श १) पद्मं । सारसपक्षी । इत्यमरः ॥ ताम्रं ।
रक्तकमलं । नीलोत्पलं । इति राजनिर्घण्टः ॥
“उन्मीलितं तूलिकायेव चित्रं सूर्यांशुभिर्भिन्न-
मिवारविन्दम्” । इति कुमारसम्भवे ।
“अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्खड्गनमञ्जुलं ।
स्मरामि वदनं तस्याश्वासचक्षुललोचनम्” ॥
इति साहित्यदर्पणे ॥)
अरविन्दिनी, स्त्री, (अरविन्द + इनि, ङीप् ।)
नलिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मसमूहः ।
पद्माकरः । इति रत्नमाणा ॥
अरसिकः, त्रि, (रसं वेत्ति, रस + ठन्, नञ्-
समासः १) अरसज्ञः । अविदग्धः । यथा । “अर-
सिकेषु रसस्य निवेदनं शिरसि मा लिख मा
लिख मा लिख” ॥ इत्युद्भटः ॥
अराजकः, त्रि, (नास्ति राजा यत्र सः, कप् ।)
राजशून्यदेशादिः । यथा,—
“चौरप्रायं जनपदं हीनसत्त्वमराजकं” ।
इति श्रीभागवतं ॥ (नियन्तृहीनः । शासनकर्तृ-
रहितः ।
“अराजके जनपदे दोषा जायन्ति वै सदा ।
उद्धृतं सततं लोकं राजा दखेन शास्ति वै” ॥
इति महाभारते ॥)
अराजकः, पुं, (नास्ति राजा यत्र सः कप् ।) राज-
शून्यदेशादिः । यथा,—
“अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्व्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्व्वस्य राजानमहर्णत् प्रभुः” ॥
इति मानवे ७ अध्याये ३ श्लोकः ॥
अरातिः, पुं, (न राति ददाति सुखं, रा + क्तिच्, नञ्समासः १) शत्रुः । इत्यमरः ॥
“अरातिविक्रमालोकविक्रखरविलोचनः” ।
इति साहित्यदर्पणे ।
“अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति ।
तत्प्रभावेन तस्याशु वशं गच्छन्त्यरातयः” ॥
इति पञ्चतन्त्रे ॥)
अरालं, त्रि, (ऋ + विच्, अरमाणाति, आ + ला + क १) कुटिलं । वक्रं । इत्यमरः ॥
“अरालैः स्वाभायादलिकरभकश्रीभिरलकैः” ।
इति आनन्दलहरी ॥)

अरि

अरालः, पुं, (ऋ + विच्, अरमालाति, आ + ला + क ।) सर्जरसः । मत्तहृत्ती । इति मेदिनी ॥ वक्रहस्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

अराला, स्त्री, (अराल + स्त्रियां टाप्) अष्टया । कुलटा । इति शब्दरत्नावली ॥

अरिः, पुं, (ऋ + इन् ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥ (“उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा” । इति हितोपदेशे । [इति मनुः])

“अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च” ।

अरिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ खदिरभेदः । तत्पर्यायः । सन्धानिका २ दाजी ३ खदिरपत्रिका ४ । अस्य गुणाः । कषायत्वं । कटुत्वं । तिक्तत्वं । रक्तार्तिपित्तनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरिचं, स्त्री, (ऋच् + ल्यनेन, ऋ + इच् ।) कर्णः । ह्राणि इति भाषा । तत्पर्यायः । केनिपातकः २ । इत्यमरः ॥ केनिपातः ३ । इति भरतः ॥ (“लोलैररिचैश्चरैरिवाभितः” । इति माघः ।)

अरिन्दमः, त्रि, (अरीन् शत्रून् कामादीन् वा दाम्यति दमयति, दम् + अन्तर्भूतण्यर्थे खच् सुम्, उपपद-समासः ।) शत्रुदमनकारकः । इति सुग्वबोध-व्याकरणं ।

“यथाकामं यथोत्साहं यथाकालमरिन्दम ।

खेविता विषयाः पुत्र यौवनेन मया तव” ॥

“ज्ञात्वा तु तद्वटं सर्वमादीप्तं पाण्डुनन्दनः ।

सुरङ्गां विविशुत्तूष्णीं मात्रा सार्द्धमरिन्दमः” ॥

इति महाभारते ।)

अरिमर्दः, पुं, (अरिं रोगरूपं शत्रुं मृदुनाति, मृद + अण्, उपपदसमासः ।) कासमर्दहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, शत्रुमर्दनकारी ।)

अरिमेदः, पुं, (अरेर्विद्वदिरस्येव मेदः सारः यस्य सः ।) वृक्षविशेषः । गुह्या वावला इति भाषा । तत्पर्यायः । इरिमेदः २ रिमेदः ३ गोधास्त्रन्दः ४ अरिमेदकः ५ अहिमारः ६ पूति-मेदः ७ अहिमेदकः ८ विद्वदिरः ९ । अस्य गुणाः । कषायत्वं । उष्णत्वं । तिक्तत्वं । भूत-विनाशित्वं । श्लेष्मातिसारकासविषवैसर्पनाशि-त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य व्यवहारो यत्र तदौषधं यथा,—

“तुलां धृत्वा नीलसहाचरस्य,

द्रोणेऽम्भसः संश्रपयेदुद्ययावत् ।

पूर्वां चतुर्भागरसे तु तैलं,

पचेत्तैलैर्द्रुपलप्रयुक्तैः ॥

कल्कैश्चनन्ताखदिरारिमेद-

जम्बामयष्टीमधुकोत्पलानां ।

तत्तैलमाश्वेव धृतं मुखेन,

स्थैर्यं द्विजानां विदधाति सद्यः” ॥ * ॥

महासहचरं तैलं ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥)

अरिष्टं, स्त्री, (रिष हिंसायां कर्त्तरि क्त, नञ्-समासः ।) खलिकाट्टहं । (“अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा” । इति रघुवंशे ।) अशुभं । तन्त्रं । मरणचिह्नं । (यदुक्तम्, “रोगिणो मरणं यस्मादवश्यम्भावि लब्धते ।

अरि

तल्लक्ष्यमरिष्टं स्याद् रिष्टमप्यभिधीयते” ॥)

शुभं । इति मेदिनी ॥ उपद्रवः । तत्पर्यायः । उप-

लिङ्गः २ उपसर्गः ३ अजन्तं ४ इतिः ५ उत्पातः ६ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (मद्यं । यथा । द्राक्षारिष्टं ।

दशमूलारिष्टं । ववूलारिष्टं ।

“अरिष्टं लघुपाकेन सर्वतश्च गुणाधिकम् ।

अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया वीजद्रव्यगुणैः समाः” ॥

इति वैद्यके ।)

(“मरणचिह्नार्थे लक्ष्यं यथा । नियतमरणा-

ख्यापकलिङ्गं । इति माधवसंग्रहीतरोगविनि-

श्चयग्रन्थटीकाहृदयवर्त्तितः ॥ * ॥ तत्र प्रकृत-

वर्णोऽर्द्धशरीरे विहृतवर्णोऽर्द्धशरीरे द्वावपि वर्णौ

मर्यादाविभक्तौ दृष्टा यद्येवं सत्यदक्षिणविभा-

गेन यद्येवं पूर्वपश्चिमविभागेन यद्युत्तराधर-

विभागेन यद्यन्तर्वर्हिर्विभागेनातुरस्यारिष्टमिति

विद्यात्” ॥ इति चरकः ।

“शरीरश्लेष्मयोर्द्वयं प्रकृतेर्विहृतिर्भवेत् ।

तत्त्वरिष्टं समाख्येन व्यासतस्तु निबोध मे” ॥

इति च सुश्रुतः ॥)

अरिष्टः, पुं, (रिष हिंसायां कर्त्तरि क्त, नञ्-समासः ।)

लघुनः । निम्बः । फेनिलहृत्तः । काकः । कङ्क-

पक्षी । इति मेदिनी । वृषभासुरः । इत्यनेकार्थ-

ध्वनिमञ्जरी । मद्यविशेषः । इक्षुविकारसहित-

भयाचिक्ककदन्तीपिप्यल्यादिभूरिभेषजकाथादिसं-

स्कारवान् अरिष्टोऽभिधीयते । इति सुश्रुतटीका ॥

अस्य गुणः । अर्शःश्लेष्मग्रहणीकफरोगनाशित्वं ।

इति राजवल्लभः ॥

(“द्रवेषु चिरकालस्थं द्रव्यं यत्संहितं भवेत् ।

आसवारिष्टभेदेस्तत् प्रोच्यते भेषजोचितं ॥

यदपक्वौषधाभ्युभयं सिद्धं मद्यं स आसवः ।

अरिष्टः काथसिद्धः स्यात्तयोर्मात्रं पलोन्मितं” ॥

इति शार्ङ्गधरः ॥ गुणोऽस्य यथा चरकेशोक्तः ॥

“श्लोकाश्लेष्मग्रहणीदोषपाण्डुरोगाक्षिज्वरान् ।

हन्त्यरिष्टः कफकृताजोगान् रोचनदीपनः ॥ * ॥

दन्तीचिक्ककमूलानामुभयोः पञ्चमूलयोः ।

भागान् पलांशानामोथ जलद्रोणे विपाचयेत् ॥

त्रिफलाया दलानाञ्च प्रक्षिप्य त्रिपलं ततः ।

रसे चतुर्थशेषे तु पूते शीते समावपेत् ॥

तुलां गुडस्य तत्तिष्ठेत् मासाद्धं घृतभाजने ।

तन्मात्रया पिबेन्नित्यं अर्शोभ्योऽपि प्रमुच्यते ॥

ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं वातवर्च्चोऽनुलोमं ॥

दीपनञ्चारचिप्लञ्च दन्त्यरिष्टमिदं विदुः” ॥

इति दन्त्यरिष्टः । इति चरकः ॥

“अरिष्टो द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः ।

बहुदोषहरश्चैव दोषाणां शमनश्च सः ॥

दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्तविरोधनः ।

शूलाध्मानोदरहृज्ज्वराजीर्णाशं हितः” ॥

इति सुश्रुतश्च ॥)

अरिष्टकः, पुं, (अरिष्ट एव स्वार्थे क ।) फेनिलहृत्तः,

इति शब्दरत्नावली ॥ रीठाकरञ्ज इति ख्यातः ।

अरिष्टशब्दार्थोऽप्यत्र ॥ रीठा इति भाषा । (अस्य

गुणा यथा,—

अरु

“अरिष्टकस्त्रिदोषघ्नो ग्रहजिह्वमर्षपातनः” ।

इति । स्तब्धलघुचूर्णं हि कुतपानां नेपालदेशीय-

कम्बलानामित्यर्थः प्रक्षालनात् शुद्धिर्भवतीति शा-

स्त्रविदां मतम् । यदुक्तं मनुना,

“कौषेयाविकयोर्लघुः कुतपानामरिष्टकैः ।

श्रीफलैरुपपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः” ॥ इति ।)

अरिष्टतातिः, त्रि, (अरिष्ट + तातिच् ।) क्षेमहृ-

रः । शुभहृरः । इति श्रीप्रयोगः ॥ (स्त्री, शुभा-

शंसनं । सौभाग्यबुद्धिः । कुशलातिशयः । “तदच-

भवता निष्पन्नाशिषां काममरिष्टतातिमाशा-

स्महे” । इति महावीरचरिते ।)

अरिष्टदुष्टधीः, त्रि, (अरिष्टेन मरणसूचकनिमित्तेन

दुष्टा धीरस्य ।) आसन्नमरणसूचितलक्षणेन दू-

षितबुद्धिः । मरणबुद्धियुक्तः । तत्पर्यायः ।

विवशः २ । इत्यमरः ॥

अरिष्टनेमिः, पुं, (अरिष्टस्य नेमिः, घृष्टीतपुरुषः ।)

जिनानां चतुर्विंशत्यन्तर्गतद्विंशतितीर्थङ्करः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (विनतागर्भसम्भूतः खनामख्यातः

कश्यपमुनिपुत्रः, यथा हरिवंशे,

“तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुडश्च महाबलः ।

अरुणश्चारिष्टिश्चैव विनतायाः सुताः स्मृताः” ॥

वृणोः प्रपौत्रश्चित्रकस्य पुत्रः खनामख्यातो राजा,

यथा, हरिवंशे,

“चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विपृथुरेव च ।

अश्वयीवोऽश्ववाहश्च सुपार्श्वकगवेवशौ ।

अरिष्टनेमिरश्च सुधर्म्मा धर्मभृत्तथा” ॥

खनामख्यातः प्रजापतिः । यथा रामायणे,

आदिकाले महाबाहौ ये प्रजापतयोऽभवन् ।

दक्षो विवस्वानपरोऽरिष्टनेमिस्तथैव च ।

कश्यपश्च महाभागस्तेषामासीदपश्चिमः” ॥)

अरिष्टसूदनः, पुं, (अरिष्टं तन्नामानमसुरं सूदयति

यः, अरिष्टस्य सूदनः नाशक इति वा ।) विष्णुः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शुभाशुभनाशके त्रि ॥

(कृष्णः । स खलु मायुरे कल्पे अरिष्टनामानमसुरं

सूदितवान् ।)

अरिष्टा, स्त्री, (अरिष्ट + स्त्रियां टाप् ।) कटुका ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ कटुको इति भाषा ॥ (खनाम-

ख्याता कश्यपपत्नी, सा हि सर्वान् गन्धर्वान्

जनयामास । यथा,—

“अरिष्टा तु महासत्त्वान् गन्धर्वानामितौजसः” ॥

इति हरिवंशे ।)

अरुः, [स्] पुं, (ऋ + उस् ।) सूर्यः । इत्युणादि-

कोषः ॥ रक्तखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अरुः, [स्] पुं, स्त्री, (ऋ + उस् ।) व्रणः । क्षतं ।

इत्यमरः ॥

अरुः, [स्] व्य, (ऋ + उस् ।) मर्मम् । सन्धि-

स्थानं । इत्युणादिकोषः ॥

अरुचिः, पुं, (न रुचिर्यच् सः ।) रोगभेदः ।

स च सत्यभिलाषेऽव्यवहारासामर्थ्यरूपः । इति

रक्षितः ॥ तत्पर्यायः । अरोचकः २ अश्रद्धा ३

अभिलाषः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“दोषैः पृथक् सह च चित्तविपर्ययाच्च,

भक्त्यानेषु हृदि चावतते प्रगाढं ।
नात्रे रचिर्भवति तं भिषजो विकारं,
भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति ॥
इति सुश्रुतः । अलङ्कारप्रारम्भोक्तदशविधस्वर-
दशमध्वे परिगणितो वस्तुवैराग्यरूपः स्वरदशा-
विशेषः, यथा साहित्यदर्पणे,—
“अङ्गैर्वसौष्ठवं तामः प्रागुता दशताऽरुचिः ।
अरुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्व्वचारागिता वृत्तिः” ॥
अरुजः, पुं, (रजति, रज् + क, नञ्समासः) अर-
जवदन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सौदालि इति
भाषा । (खनामख्यातदानवविशेषः ।
“प्रज्ञादोऽन्धशिराः कुम्भः संक्रादो गगनप्रियः ।
अनुक्रादो हरिहरौ वराहः संहरोऽरुजः” ॥
इति हरिवंशे ।)
अरुणः, स्त्री, (रु + उन् ।) कुङ्कुमं । सिन्दूरं । इति
राजनिर्घण्टः ॥
अरुणः, पुं, (रु + उन् ।) सूर्य्यसारथिः । स तु
विनतापुत्रः गरुडज्येष्ठभ्राता च । तत्पर्यायः ।
सूरस्तुतः २ अरुणः ३ काश्यपिः ४ गरुडाग्रजः ५
सूर्य्यः । अर्कवृक्षः । अव्यक्तरागः । ईषद्रक्तवर्णः ।
इत्यमरः । सन्ध्यारागः । शब्दरहितः । कपिल-
वर्णः । कुष्ठभेदः । अरुणगुणविशिष्टे तु वाच्य-
लिङ्गः । इति मेदिनी ॥ पुत्रागच्छतः । गुडः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कपिलवर्णयुक्तः । कृष्ण-
मिश्रितरक्तवर्णविशिष्टः ।
“कपोताङ्गाख्यो धूमो दृश्यते विमलाम्बरे” ।
इति रामायणे ।)
अरुणकमलं, स्त्री, (कृष्णसर्पइत्यादिवत् नित्यकर्म-
धारयः) रक्तोत्पलं । इति राजनिर्घण्टः ॥
अरुणलोचनः, पुं, (अरुणे रक्ते लोचने यस्य सः) ।
पारावतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अरुणसारथिः, पुं, (अरुणः गरुडाग्रजः सारथिर्यस्य
सः) । सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
अरुणा, स्त्री, (अरुण + स्त्रियां टाप्) अतिविषा ।
श्यामा । मङ्गिष्ठा । चिह्ना । इति मेदिनी ॥
इन्द्रवारुणी । गुप्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुखि-
तिका । इति रत्नमाला ॥
अरुणात्मजः, पुं, (अरुणस्य आत्मजः, षष्ठीतत्पुरुषः) ।
जटायुपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अरुणावरजः, पुं, (अरुणस्य अवरजः षष्ठीतत्पुरुषः) ।
गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥
“अरुणावरजं श्रीमानारुरो ह रणे हरिः ।
सुवर्णं खेन वपुषा सुवर्णं खेचरोत्तमम्” ॥
इति हरिवंशे ।)
अरुणोदयः, पुं, (अरुणस्य बालादित्यस्य उदयो यच्च
सः) । सूर्य्योदयात् पूर्व्वं सुहृत्तद्वयकालः । यथा,—
“चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।
यतीनां खानकालोऽयं गङ्गाभ्रः सट्टणः स्मृतः” ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणं ॥ (यदुक्तं,—
“रजनीशेषयामस्य शेषार्द्धमरुणोदयः” । इति ।
“नृन् प्रशंसन्त्यजसं यो धरताताडोऽरुणोदये” ।
इति मनुः ।)

अरुणोदयसप्तमी, स्त्री, (अरुणोदयकाले पृथ-
विश्रेष्ठजनिता या सप्तमी) । माघशुक्लसप्तमी ।
माकरी सप्तमी । यथा । भविष्ये ।
“सूर्य्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां खानं महाफलं ॥
माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।
दद्यात् खानार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥
अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहणतैः समा” ॥
कोटिभास्करा कोटिसप्तमीतुल्या । सूर्य्यग्रहण-
फलं खानजं समिहिते बुद्धिरन्तरङ्गा इति
न्यायात् । तेन बज्रशतसूर्य्यग्रहणकालीनगङ्गा-
खानजन्यफलसमफलप्राप्तिः फलमत्र ज्ञेयं । अत्र
बज्रशतसूर्य्यग्रहाणां प्रत्येकाधिकरणतासंसर्ग-
शान्वयात् कालानां खानानां तत्फलानामपि बज्र-
शतत्वं लभ्यते । अतो नाप्रसिद्धिः ॥ * ॥ पूर्ण-
सप्तम्यां पूर्व्वपर्य्योर्यत्रारुणोदयकाले सप्तमी तत्र
पूर्व्वदिने तत्काले खानं ।
“चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।
यतीनां खानकालोऽयं गङ्गाभ्रः सट्टणः स्मृतः ॥
त्रियामां रजनीं प्राज्जल्यक्ताद्यन्तचतुष्टयं ।
नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते” ॥
इति कालमाधवीयष्टतब्रह्मवैवर्त्तीयेन पूर्व्वस्य तत्-
कालस्य पूर्णतिथिसम्बन्धिदिनकर्त्तव्यकर्मभाज्यत्वेन
इतरस्य चैतराङ्गत्वेनाभिधानात् । अतएव दक्षेण
तत्कालमारभ्याङ्गिककृत्यमभिहितं ॥ * ॥ अत्रा-
रुणोदयकाले सुहृत्तान्युनतिथिनाम एव खानं ।
“व्रतोपवासखानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।
उदये सा तिथिर्याह्या आद्यादावस्तगामिनी” ॥
इति विष्णुधर्मोत्तरात् । अत्र घटिका सुहृत्तं
आद्ययोग्यकालानुरोधेति वक्ष्यते । ब्रह्मवैवर्त्त-
वचने घटिका दशरूपा । परवचने नाडीनामा-
द्यन्तचतुष्टयमित्येकवाक्यत्वात् ॥ * ॥ ये तु सूर्य्यो-
दयात् प्रागपि प्रातःखानविधानात् तत्रैव माघ-
सप्तम्याख्यगुणफलविधिर्वादिताऽङ्गस्तत्त्वित्वात् ।
प्रकरणान्यत्वे प्रयोजनान्यत्वं इति जैमिनिस्त्वेष
प्रकरणभेदे गुणविध्यसिद्धेः । अतएव कल्पतरु-
रत्नाकरयोः ।
“य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान् ।
प्रातःखाया भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ” ॥
इति । विष्णुस्मृतौ । “यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं
खायादनातुरः” । इति नित्यखानप्रकरणात् प्रक-
रणान्तराखानात् प्रकरणान्तराधिकरणन्यायेन
कान्यखानान्तरमिदमप्युक्तं । न तु गुणफलविधिः ।
किन्तु कान्यकरणे प्रसङ्गान्नित्यसिद्धिरिति ॥ * ॥
अत्र माघमासनिमित्तकमाघसप्तमीनिमित्तक-
कान्यखानयोः प्रातर्विधानात् नैमित्तिकत्वेन प्राय-
श्चित्तवत् सकृदनुष्ठानं । “प्रधानस्याक्रिया यच्च
साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
नास्त्येन च तत्क्रिया” इति कात्यायनवचनात् ।
“न खानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिग्रि ।
न वासोभिः सहाजसं नाविज्ञाते जज्ञाशये” ॥

इति मनुवचनेनैकदाजसखाननिषेधात् ।
“धर्मविघ्नाचरेत् खानमाङ्गिकञ्च पुनः पुनः” ॥
इति मनुवचनाच्च । अतएव नान्दीमुखप्रकरण-
शेषे प्रधानानामपि कात्यायनां तत्तद्देशकाल-
विहितानां तन्त्रेणैव सिद्धिरिति आद्यचिन्ता-
मणिः ॥ निष्कामविष्णुप्रोतिकामयोः सुतरां सकृ-
दनुष्ठानं । गुणतारतम्यात् फलतारतम्यं इति
न्यायेन फलं बोध्यं । तत्तु इच्छादीरगुडादिमाधुर्य्य-
भेदवन्निर्देष्टुमशक्यं ।
“पक्षान्तरेऽपि कान्याख्ये रवौ आद्यं प्रशस्यते ।
कान्यागते पक्षमे तु विशेषेणैव कारयेत्” ॥
इति हेमाद्रिष्टवादिवपुराणोक्तवत् । एतद्वचन-
प्रागर्द्धं कार्तिकमलमासाब्दविषयं ।
“देशकालाश्रमक्षेत्रव्यदाढमनोगुणाः ।
सुहृत्तस्यापि दानस्य फलातिशयहेतवः” ॥
इति ब्रह्मपुराणोक्तवच्च ॥ * ॥ तीर्थभेदे त्वेकादापि
नानाखानं ।
“विष्णुवद्विषये प्राप्ते पञ्चतीर्थी विधानतः” ।
इति ब्रह्मपुराणादिवचनात् । “तीर्थभेदे तन्त्र-
प्रसङ्गयोरसम्भवाच्च” । अतएव गङ्गावाववावली-
तीर्थचिन्तामण्योः । यत्तु प्रयागे न्यहृत्खाने क्रोडी-
कृतेऽपि माघसप्तमीखानादावसाधारणसङ्कल्पेन
पुनस्तथैव प्रातःखानाचरणं तदुक्तं तदा सकृत्-
खानस्यैव विहितत्वात् । अन्यथा तत्तत्तद्व्यहृत्फल-
कामनायां तदानन्त्यापत्तेरित्युक्तं ॥ * ॥ खाने
परिपाटीमाह कृत्यकल्पलतायां विष्णुः । सप्त-
वदरपञ्चाग्नि सप्तार्कपञ्चाग्नि च शिरसि निधाय ।
“यद्यज्यन्मन्त्रं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।
तन्मे शोकञ्च शोकञ्च माकरी हन्तु सप्तमी” ॥
इत्युच्चार्य खायादिति शेषः । शोकं क्षिप्रं । तिथि-
कृत्यस्य पौर्णमास्यन्तमासाङ्गकत्वात् माकरीपदं
मकराकारव्यचान्द्रमासीयतिथिपरं ।
“तिथिस्तथे च द्वाद्यादिं व्रते शुक्लादिमेव च ।
विवाहादौ च सौरादिमासं कृत्ये विनिर्दिष्टे” ॥
इति ब्रह्मपुराणान्मन्वन्तरादित्वेन तथा युक्त-
त्वाच्च । यथा मत्स्यपुराणे ।
“यस्मान्मन्वन्तरादौ तु रथमापुर्दिवाकराः ।
माघमासस्य सप्तम्यां तस्मात् सा रथसप्तमी ॥
अरुणोदयवेलायां तस्यां खानं महाफलं” ।
अतएव रसिंहै रथाख्यायामित्युक्तं । यथा,—
“महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि चैव हि ।
तथाक्षयतृतीयायां श्रिध्यान्नाध्यापयेद्बुधः ॥
माघमासे तु सप्तम्यां रथाख्यायान्तु वर्जयेत्” ।
द्वादश्यां श्रयनोत्थानद्वादश्यां । भरण्यां शक्रध्वज-
पातभरण्यामिति कल्पतरुः ॥ अत्र महानवम्यादि-
साहचर्याच्चात्रत्वं प्रतीयते । अतएव चतुर्दश-
मन्वन्तरादिगणने क्वापि न राशुल्लेखः । यथा ।
भविष्यमत्स्ययोः ।
“अश्वयुक् शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिकी तथा ।
तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥
फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी तथा ।
आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥

अर

अरो

अरो

आवणस्यायमी कृष्णा तथाचाटस्य पूर्णिमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
मन्वन्तरादयस्त्वेषा दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥
अत्र अमावास्यास्त्वमीत्यतिरिक्ताः शुक्लाः पुनः-
ह्यनस्तथापदोपाकीर्तनादानात् । उपक्रमोपसंहार-
योः शुक्लत्वकीर्तनाच्च ॥ अत्र कामधेनौ तृतीया
चैव माघस्येति । कल्पतरौ तु तृतीया चैत्रमास-
स्येति लिखितं । अत्र पाठद्वये श्रीपतिरत्नमा-
लायां । “अश्वयुजि शुक्लनवमी द्वादशूर्जं मधौ
तृतीया च” । इति पाठाच्चैत्रतृतीयायै ग्राह्या ।
श्रीदत्तोऽप्येवं माघसप्तम्याश्चान्त्रत्वं सौरागमेऽपि ।
“अर्कपत्रैः सवदरैर्दूर्वाक्षतसचन्दनैः ।
अष्टाङ्गविधिना चार्घ्यं दद्यादादित्यतुष्टये ॥
माघेऽथ फाल्गुने वापि भवेद्वै माघसप्तमी ।
माकरीति च यत्प्रोक्तं तत्त्रायोदत्तिदर्शनात्” ॥
अष्टाङ्गविधिना ।
“योऽष्टाङ्गमर्घ्यमापूर्य भानोर्मूर्ध्नि निवेदयेत् ।
ताम्रपात्रार्घ्यदानेन पुण्यं दशगुणं स्रूयते” ॥
इति भविष्यपुराणीयेन । आदित्यपुराणे ।
“ऋद्धराशिविशेषेण यत्कर्म विहितं नरैः ।
दैवं वाप्यथवा पैथ्यं तदन्वत्रापि दृश्यते” ॥ * ॥
अर्घ्यमन्त्रस्तु ।
“जगनी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।
सप्तम्याहृतिके देवि ! नमस्ते रविमण्डले” ॥
प्रणाममन्त्रस्तु ।
“सप्तसप्तमिहृषीत सप्तलोकप्रदीपन ।
सप्तम्यां हि नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे” ॥
सप्तिरश्वः । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
अरुणोपलः, ऐ, (अरुणः उपलः, कर्मधारयः ।)
रक्तवर्णस्यविशेषः । चुनी इति भाषा । तत्प-
र्यायः । पद्मरागः २ लोहितकः २ लक्ष्मीपुष्पः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥
अरुन्दः, चि, (अरुन्धि मर्म्माणि तुदति, तुङ् +
लृष् + सुम् च ।) मर्मपीडकः । तत्पर्यायः ।
मर्मस्युक् २ । इत्यमरः ॥ (परुषः । कठोरः ।
अवगच्छतुः । “माकन्दं मकरन्दतुन्दिलमसुं गा-
हस्य काकः स्वयं कर्णारुन्दमन्तरेण खणितं
त्वं मन्महे कोक्लितं” । इति भाषिणीविज्ञाने ।
मर्मपीडाकरः । हृदयग्रन्थिरूपमर्मस्थानस्यार्ण-
कारी । यथा,
“नारुन्दः स्यादात्तौऽपि न परत्रोहकर्मधीः” ।
इति मनुः ।
“तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धिः कर्म शान्तं प्रतापवत्” ।
इति भाषा ।
“अरुन्तुदमिवास्त्रमग्निर्विषास्य दन्तिनः” ।
इति रघुवंशे ।)
अरुन्धती, स्त्री, (न रुन्धती ।) वशिष्ठपत्नी । तत्प-
र्यायः । अरुन्धती २ । इति हेमचन्द्रः ॥ सा
कर्दमसुनिकन्या महासाध्वी । इति श्रीभागवतं ॥
आकाशे सप्तर्षिमध्ये वशिष्ठसन्निधौ तस्या उदयः ।
गतायुषस्तां न पश्यन्ति । (यदुक्तं,—
“दीपनिर्वाणगन्धश्च सुहृद्वाक्यमरुन्धती” ।

न जिघ्रन्ति न ष्टयन्ति न पश्यन्ति गतायुषः” ॥
यथा च सुश्रुते,—
“न पश्यति स नक्षत्रां यश्च देवीमरुन्धती ।
ध्रुवमाकाशगङ्गां वा तं वदन्ति गतायुषः” ॥)
सप्तपदीगमनानन्तरं जामाता मन्त्रं पाठयन् वधू-
तां दर्शयति च ॥
अरुन्धतीजानिः, ऐ, (अरुन्धती जाया यस्य सः,
निष् ।) वशिष्ठसुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
अरुन्धतीनाथः, ऐ, (अरुन्धत्या नाथः, षष्ठीतत्-
पुरुषः ।) वशिष्ठसुनिः । इति चिकित्सकशेषः ॥
अरुक्कः, ऐ, (अरुक्कर्मस्थानं कायति पीडयति,
कै + क ।) भस्मातकटुः । इति शब्दरत्नावली ॥
अरुक्करं, स्त्री, (अरुः करोति अरुः + कृ + ट, उप-
पदसमासः षत्व ।) भस्मातकफलं । इति हेम-
चन्द्रः ॥
अरुक्करः, ऐ, (अरुः करोति, अरुः + कृ + ट, षत्व
उपपदसमासः ।) भस्मातकटुः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
अरुक्करः, चि, (अरुः करोति, अरुः + कृ + ट,
षत्व, उपपदसमासः ।) त्रणकरः । क्षतकारकः ।
इति मेदिनी ॥
अरुहा, स्त्री, (रोहति, रुह + क, नञ्समासः ।)
भूधात्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमि आमला
इति ख्याता ।
अरूपः, चि, (नास्ति रूपमस्य ।) रूपशून्यः ।
यथा । “अरूपवातातीसारदाविवारुण्य” । इति
रक्षितः ॥ कुत्सितरूपः ।
“इमामरूपामसतीं भक्षयिष्यामि मानुषीम्” ।
इति रामायणे ।)
अरुषः, ऐ, (रु + ऊवन् ।) सर्पविशेषः । इत्यग्रादि-
कोषः ॥ सूर्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-
वृत्तिः ॥
अरे, व्य, (रु + ए ।) नीचसम्बोधनं । इति हेम-
चन्द्रः ॥ ओरे इति भाषा । अपाकृतिः । असूया ।
इति मेदिनी । (रोषाङ्गने ।) अपकृतौ । “अरे
चेतोमीन ! अमणमधुना यौवनजले त्यज त्वं
स्वच्छन्दं युवतिजलधौ पश्यसि न किम्” । इति
शान्तिशतके । “अरे अनुवृन् ! निरपराधराज-
कुलकदन महापातकिन् अग्निवृक्षतच्छेद !”
इति महावीरचरिते ।)
अरेरे, अ, (अरे + वीष्वायां दिशक्तिः ।) अधम-
सम्बोधनं । इति जटाधरः ॥ सक्रोधाङ्गनं । इति
शब्दमाला ॥
अरोकः, चि, (रुक् + कृञ्, नञ्समासः ।) निष्पुमः ।
दीप्तिरहितः । इत्यमरः ॥ रोकश्चिद्वन्तद्रहितश्च ॥
अरोचकः, ऐ, (न रोचयति प्रीणयति, रुक् +
णिच् + क्त्वं, नञ्समासः ।) रोगविशेषः ।
अरुचिरोग इति भाषा । तस्य निदानरूपे ।
“वातादिभिः श्लोकभयातिलौभ-
क्रोधैर्मनोव्याशनरूपगन्धः ।
अरोचकाः स्युः परिश्रुतदन्तः
कषायवृक्षोऽस्य मतोऽग्निलेन ॥

कटुस्त्वमुष्णं विरसञ्च पूति
पित्तेन विद्यास्तवणञ्च वृत्तं ।
माधुर्यपैच्छित्यगुरुत्वशैत्य-
विवद्वसन्वयुतं कफेन” ॥ इति माधवकरः ॥
अरोचकाः न भोजने रुचिमुत्पादयन्तीत्यरोचका
व्याधयः पञ्च वातजादिभेदैः ॥ * ॥ वातिकस्य ल-
क्षणमाह । परिहृतदन्तः अस्त्रभक्षणैव परि-
हृतो दन्तो यत्र सः । तथा कषायवृक्षः । कषाय-
रसं वृत्तं यत्र सः ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।
“कटुस्त्वमुष्णं विरसञ्च पूति
पित्तेन विद्यास्तवणञ्च वृत्तं” ।
कटुस्त्वमित्यादिना विद्यादित्यन्तेन पैत्तिकस्य ल-
क्षणं ॥ * ॥ श्लैष्मिकमाह । लवणञ्च वृत्तं कफज-
लक्षणैव पठनीयः । यतो विदग्धः श्लेष्मा लवण-
भावमुपैति ।
“माधुर्यपैच्छित्यगुरुत्वशैत्य-
स्निग्धत्वदौर्गन्धयुतं कफेन” ।
पैच्छित्यं मुखस्याभ्यन्तरे । स्निग्धत्वं वह्निः ॥ * ॥
आगन्तुजमाह ।
“अरोचके श्लोकभयातिलौभात्
क्रोधाद्यहृद्याशुचिगन्धजे स्यात् ।
स्वाभाविकं चास्यमथारुचिश्च
त्रिदोषजे नैकरसम्भवेच्च” ॥
क्रोधादित्यादिशब्देनाहृद्ययोरुपगन्धयोरगन्धं ।
स्वाभाविकं । अविकृतसं ॥ * ॥ त्रिदोषजमाह ।
नैकरसं अनेकरसमास्यं स्यात् । वातजादिभेदेन
मुखे विद्वानिमिधायान्यदेशे विद्वानिमाह ।
“हृच्छलपीडनयुतं पवनेन पित्तात्
दृढाहृद्योवज्जलं सक्रमप्रसेकं ।
श्लेष्मात्मकं वज्जलं वज्जिभिश्च विद्यात्
वैगुण्यमोहजडताभिरथापरञ्च” ॥
हृच्छलपीडनयुतं हृदि शूलेन पीडनं तेन युतं ।
चोषः पार्श्वस्थिताग्निनेव सन्तापः । वज्जिभिश्चि-
र्दोषैः । वज्जलं उक्तवातादिरोगयुक्तं । वैगुण्यं
मनसो व्याकुलत्वं । जडता मृत्पाङ्गता । अपरं
आगन्तुजं । भक्तदेषाभक्तच्छन्दौ चरकसुश्रुताभ्या-
मरोचकत्वेनैव संगृहीतौ ॥ * ॥ दृढभोजस्त्वेषां
लक्षणानि पृथगाह ।
“प्रक्षिप्तन्तु मुखे चान्नं यत्र नास्वादते नरः ।
अरोचकः स विज्ञेयो भक्तदेषमतः पृथगु” ॥
आस्वादते अन्नस्य मिष्टतां न प्राप्नोति । तदन्नं
मिष्टं न लगति इति यावत् ।
“चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च भोजनं ।
देषमायाति योजन्तुर्भक्तदेषः स उच्यते ॥
कुपितस्य भयार्त्तस्य तथा भक्तनिरोधतः ।
यत्र नान्ने भवेच्छुद्धः सोऽभक्तच्छन्द उच्यते” ॥ * ॥
अथारोचकस्य चिकित्सा ।
“भोजनाग्रे सदा पथ्यं खवणाद्रकभक्ष्यं ।
रोचनं दीपनं वज्जेर्जिह्वाकण्ठविशोधनं ॥ २ ॥
पृष्ठवेररसञ्चापि मधुना सह योजयेत् ।
अरुचिश्वासकासघ्नं प्रतिप्रशयकफापहं ॥ २ ॥
पक्वास्त्रिका सिता श्रीतवारिणा वस्त्रशान्तिता ।

एलावङ्गकपूर्मरिचैरवधूनिता ॥
 पानकस्यास्य गण्डुं धारयित्वा मुखे मुञ्चः ।
 अरुचिं नाशयत्येव पित्तं प्रशमयेत्तथा ॥
 अस्त्रिकापानं ॥ ३ ॥
 “राजिका नीरको भट्टो भट्टं हिङ्गु सनागरं ।
 सैन्धवं दधि गोः सर्वं वस्त्रपूतं प्रकल्पयेत् ॥
 तावन्मात्रं क्षिपेत्तत्र यथा स्याद्रुचिरुत्तमा ।
 तत्रमेतद्भवेत् सद्यो रोचनं वज्रिवर्जनं” ॥
 तत्र ॥ ४ ॥
 “गन्धमावर्तितं दुग्धं निवर्द्धं दधि माहिषं ।
 एकीकृत्य पटे घृष्टं शुभ्रशर्करया समं ॥
 एलावङ्गकपूर्मरिचैश्च समन्वितं ।
 नाम्ना शिखरिणी कुर्यात् रुचिं सकलवल्गुभा ॥
 शिखरिणी ॥ ५ ॥
 द्वे पले दाडिमादष्टौ खण्डाद्योषधयश्च ।
 त्रिसुगन्धिपलैश्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
 तच्चूर्णं भाज्या भुक्तमरोचकहरं परं ।
 दीपनं पाचनञ्च स्यात् पीनसज्ज्वरकासजित्” ॥
 दाडिमादिचूर्णं ॥ ६ ॥

“लवङ्गकक्कोलमुशीरचन्दनं
 नतं सनीलोत्पलकृष्णनीरजं ।
 जलं सङ्गृह्णागुरुभङ्गकेसरं
 कणा सविश्या नलदं सहेलया ॥
 तुषारजातीफलवणशरोचना-
 सिताम्भमागाः सकलं विचूर्णितं ।
 सुरोचनं तर्पणमग्निदीपनं
 बलप्रदं दृष्यतमन्विदोषजित् ॥
 उरोविबन्धं तमकं गलग्रहं
 सकासहिक्कारुचिचक्षुपीनसं ।
 ग्रहण्यतीसारसुरक्षतं तेषां
 तथा प्रमेहान्निखिलान्निवृन्ति हि” ॥

कक्कोलं फलं सुगन्धविशेषः । नतं तगरं । जलं
 बालकं । भङ्गं त्वक् । नलदमुशीरं । तुषारः कर्पूरः ।
 लवङ्गादिचूर्णं ॥ ७ ॥ इत्यरोचकाधिकारः । इति
 भावप्रकाशः ॥

“यवागः प्रक्षकोलस्य कुलत्याऽक्ययूषकं ।
 सुद्वयूषेण वा सम्यक् भक्तानां भोजनं हितं ॥
 सहिङ्गुयुषणाञ्च व्यञ्जनं संप्रशस्यते ।
 अगस्तिघृतवत् श्रेष्ठं भोजनारोचकेष्वपि ॥
 कारवेक्षं पटोलञ्च पलाण्डुः सुरगं शठी ।
 लवणं धान्यकं श्रेष्ठं प्रलेहञ्च कटुचिकं ॥
 शठीसर्पपवात्तूकं शतपुष्पा यमानिका ।
 तुण्डोरकस्य मूलाणां शाकं श्रेष्ठं प्रशस्यते ॥
 गोधूमपुलिका श्रेष्ठा भट्टाङ्गारैररोचके ।
 जाङ्गलानि च मांसानि भोजयेद्भिवगूतमः” ॥
 इति हारीतोक्तपथ्यादिनियमः ॥ * ॥

“अरुचौ कवचो ग्राह्यो धूमाः समुध्वावनाः ।
 मनोज्ञसन्नपानञ्च हर्षणान्वासनानि च ॥
 कुष्ठसौवर्चलाजी शर्करामरिचं विडं ।
 धात्रेणपद्मकोशीरपिप्पल्युत्पलचन्दनं ॥
 लोभं तेजोवतो पथ्या न्यूषणं सयवाग्रजं ।
 आर्द्रा दाडिसनिर्ग्यासाञ्चाजी शर्करायुतः ॥

सतैलमाक्षिकास्वेते चत्वारः कवलग्रहाः ।
 चतुरोऽरोचकान् हन्युर्वाताद्येकजसर्वजान् ॥
 कारवी मरिचाजाजी द्राक्षाष्टदाहदाडिमं ।
 सौवर्चलं गुडं क्षौद्रं सर्वारोचकनाशनं ॥
 वस्तिः समीरणे पित्ते विरेके वमनं कफे ।
 कुर्याद्दृष्टानुशूलानि हर्षणञ्च मनोज्ञे” ॥
 इति चरकोक्तास्यचिकित्सा । सनिदानलक्षणां चि-
 कित्साश्चाह ॥ * ॥ सुश्रुतः ।

“दोषैः पृथक् सह च चित्तविपर्ययाच्च,
 भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढं ।
 नात्रोऽरुचिर्भवति तं भिषजो विकारं,
 भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति ॥
 हृच्छूलपीडनयुतं विरसाननलं,
 वातात्मके भवति लिङ्गमरोचके तु ।
 हृदाहचोषणजता मुखतिक्तता च,
 मूर्च्छा सटङ्ग भवति पित्तकृते तथैव ॥
 कण्डूगुरुत्वकफसंखवसादतन्द्राः,
 श्लेष्मात्मके मधुरमास्यमरोचके तु ।
 सर्वात्मके पवनपित्तकफा बह्वनि,
 रूपाण्यथास्य हृदये समुदीरयन्ति ॥
 संरागशोकभयविभुः चेतसस्तु,
 चिन्ताकृतो भवति सोऽप्युचिदर्शनाच्च” ॥*

चिकित्सा यथा,—

“वाते वचाम्बु वमनं कृतवान् पिबेच्च,
 स्नेहैः सुराभिरथवोष्णजलेन चूर्णं ।
 कृष्णाविडङ्गयवभस्महरेणुभार्गी,
 राक्षसहिङ्गुलवणोत्तमनागराणां ॥
 पित्ते गुडाम्बुमधुरैर्वमनं प्रशस्तं,
 स्नेहः ससैन्धवसितामधुसर्पिरिहः ।
 निम्बाम्बुवामितवतः कफजेऽनुपानं,
 राजद्रुमाम्बुमधुना तु सदीप्यकं स्यात् ॥
 चूर्णं यदुक्तमथवानिलजे तदेव,
 सर्वैश्च सर्वैकमेवमुपकमेत ॥
 द्राक्षापटोलविडवेचकरीरनिम्ब-
 मूर्वाभयाक्षवदरामलकेन्द्रवृक्षैः ।
 वीजैः करञ्जपटुल्लभैश्च पिष्टै-
 र्नेहं पचेत् सुरभिर्मूत्रयुतं यथावत् ॥
 सुप्तां वचां त्रिकटुकं रजनीद्वयञ्च,
 भार्गीञ्च कुष्ठमथ निर्दहनीञ्च पिष्ट्वा ।
 मूत्रेऽपि विदरदमूत्रयुते पचेद्वा,
 पाठान्तगामतिविषां रजनीञ्च सुप्तां ॥
 मण्डूकमर्ममटताञ्च सलाङ्गलाख्यां,
 मूत्रे पचेत्तु महिषस्य विधानविद्धा ।
 एतान्न सन्ति चतुरो लिह्यतस्तु लेहान्,
 गुल्मारुचिन्धसनकण्डहृदामयाश्च ॥
 सात्त्व्यान् स्वदेशरचितान् विविधांश्च भक्ष्यान्,
 पानानि मूलफलवाडवरागयोगान् ।
 अद्याद्रसांश्च विविधान् विविधैः प्रकारै-
 र्भुञ्जीत वापि लघुलक्ष्मणसुखानि ॥
 आस्थापनं विधिवदत्र विरेचनञ्च,
 कुर्यान्मृदूनि शिरसश्च विरेचनानि ।
 जीष्णुषणानि रजनीचिकलायुतानि,

चूर्णीकृतानि यवशूकविमिश्रितानि ॥
 क्षुद्रायुतानि वितरेन्मुखधावनार्थ-
 मन्यानि तिलकटुकानि च भेषजानि ।
 सुप्तादिराजतस्वर्गदशाङ्गसिद्धैः,
 क्षार्थैर्जयेन्मधुयुतैर्विविधैश्च लेहैः ॥
 मूत्रासवैर्गुडकृतैश्च तथात्वरिष्टैः,
 क्षारासवैश्च मधुमाधवतुल्यगन्धैः ।
 स्यादेवमथ कफवातकृते विविधैः,
 शान्तिं गते कृतमुनि प्रशमाय तस्य ॥
 इच्छामिघातभयशोकहृतेऽन्तरभौ,
 भावान् भवाय वितरेत् खलु शक्यरूपान् ।
 अर्थेषु चाप्यपचितेषु पुनर्भवाय,
 पौराणिकैः श्रुतिपर्यैरनुमानयेत् ॥
 दैन्यं गते मनसि बोधनमत्र शस्तं,
 यद्यत् प्रियं तदुपसेयमरोचके तु ॥*॥
 रसगन्धौ समौ शुद्धौ दन्तीक्षाधेन भावयेत् ।
 जम्बीरस्य रसैर्वापि आर्द्रकस्य रसेन वा ॥
 मातुलुङ्गस्य तोयेन तस्य मज्जरसैर्बुधः ।
 पञ्चादिप्रोष्य सर्वास्तान् टङ्गुञ्चावधारयेत् ॥
 देवपुष्पं बाणमितं रसपादं मृतामृतं ।
 मासमाचक्षु तत् सर्वं नागरेण गुडेन वा ॥
 सर्वारोचकशूलार्त्तमामवातं सुदारुणं ।
 सोऽयं निवारयत्याशु केशरी करिणं यथा” ॥

सुधानिधिरसः ॥ * ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-
 संग्रहः ॥)

अर्कः, क, तापे । (चुरादि उभयपदी सेट् ।) स्तुतौ ।
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ एकककारः प्रकृतिः प्रक्षा-
 द्रेफनिमित्तकद्वित्वं विभाषया वक्तव्यं । तेन क
 अर्कयति अर्कयति एवं सर्वत्र । इति दुर्गादासः ॥
 अर्कः, ए, (अर्च + कर्मणि घञ्, कृतम् ।) सूर्यः ।
 इन्द्रः । ताम्रं । स्फटिकः । इति मेदिनी ॥ पण्डितः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ ज्येष्ठभाता । इति दण्डा-
 दिनाथः ॥ लक्षणाया रविवारः । इति ज्योतिषं ॥
 दक्षविशेषः । आकन्द इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 क्षीरदलः २ पुच्छी ३ प्रतापः ४ क्षीरकाण्डकः
 ५ विक्षीरः ६ क्षीरी ७ खज्जुङ्गः ८ शीतपुष्पकः
 ९ जम्भनः १० क्षीरपर्णी ११ विकीरणः १२
 सदापुष्पी १३ सूर्याङ्कः १४ आस्तोतकः १५ तूळ-
 फलः १६ शुकफलः १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वसुकः १८ आस्तोतः १९ गणरूपः २० मन्दारः
 २१ अकपर्णः २२ । इत्यमरः ॥ * ॥ अथ श्वेता-
 र्कपर्यायः । अलर्कः १ राजार्कः २ प्रतापसः ३
 गणरूपी ४ ॥ * ॥ अथ रत्नार्कपर्यायः । विन्धोरः
 १ सदापुष्पी २ रूपिका ३ आदित्यपुष्पिका ४
 दिव्यपुष्पिका ५ अर्कः ६ । इति रत्नमाला ॥
 अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । अधिकारित्वं ।
 वातश्लेष्मप्रणालिः कुष्ठजिभिनाशित्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ कफदोषनाशित्वं । तीक्ष्णत्वञ्च । अस्य
 क्षीरगुणाः । जिमिदोषप्रणालित्वं । कुष्ठार्श-
 उदररोगेषु हितकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 तस्य पर्यायगुणाः ।
 “श्वेतार्को गणरूपः स्यान्मन्दारो वसुकोऽपि च ।

श्वेतपुष्पः सदापुष्पः स बालार्कः प्रतापसः ॥
 रक्तोऽपरोऽर्कनामा स्यादर्कपणो विकीरणः ।
 रक्तपुष्पः शुक्लफलस्तथास्फोटः प्रकीर्तितः ॥
 अर्कद्वयं सरं वातकुष्ठकण्डूविघ्नगणान् ।
 निहन्ति शीघ्रगुल्मार्शः श्लेष्मोदरयक्ष्मकीम् ॥
 शुक्लार्ककुसुमं वृष्यं लघु दीपनपाचनं ।
 अरोचकप्रसेकार्शः कासश्चासनिवारणं ॥
 रक्तार्कपुष्पं मधुरं सतिक्तं
 कुष्ठकुम्भिघ्नं कफनाशनञ्च ।
 अर्शो विषं हन्ति च रक्तपित्तं
 संयाहि गुल्मे श्वयथौ हितं तत् ॥
 क्षीरमर्कस्य तिक्तौषणं स्निग्धं सलवणं लघु ।
 कुष्ठगुल्मोदरहरं श्रेष्ठमेतद्विरेचनं ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ निर्यासविशेषः । आरक
 इति आरवीभाषा । तस्य विधिर्यथा,—
 “द्रव्यकल्पः पञ्चधा स्यात् कल्कचूर्णं रसस्तथा ।
 तैलमर्कः क्रमाज्ज्ञेयं यथोत्तरगुणं प्रिये ॥
 पृथक् द्वन्द्वे सन्निपाते सङ्करेऽसाध्यरोगिणि ।
 क्रमादेते प्रयोक्तव्या अन्यथा तु विनाशकाः ॥
 आद्ये गुणा गुणाः सर्वे द्वितीयश्च ततो लघु ।
 तृतीयं शीघ्रकारि स्यात् चतुर्थं नातिदोषकृत् ॥
 पञ्चमं दोषरहितं गुणसद्यःप्रकाशकं ।
 पञ्चमस्य तु सामर्थ्यं स्वयं पञ्चाननोऽब्रवीत् ।
 वर्णाशान्तु सहस्राणि कथ्यतेऽहर्निशं भया ।
 सम्पूर्णो नैव जायेत कल्पोऽर्कस्य दशानन ॥ * ॥
 पुनरे पुनश्चर्त्तं च दिवाको यस्तु निर्मितः ॥
 रमणीयु प्रदातव्यो विलोमात् पुंसु योजयेत् ॥
 कोहचूर्णं गैरिकञ्च खटिका भट्टमृत्तिका ।
 मृत्तिकास्थिभवं चूर्णं काचं कीकसजं रजः ॥
 एतानि समभागानि सर्वतुल्या च मृत्तिका ।
 अंशनीया पञ्चमूत्रैः खराश्वमहिषोद्भवैः ॥
 गजाजसम्भवाभ्याश्च शटितं तद्विशीषयेत् ।
 यथा गन्धविनाशः स्यात् तथा संमर्दयेत्ततः ॥
 लघुहस्तः कुलालोऽस्य कुर्याद्यन्त्रं सुनिर्मलं ।
 यथेष्टां स्थातिकां कुर्यात् अङ्गुलप्रान्तसारिकां ॥
 पृथुबुधोदराकारां ह्यङ्गुलोत्थेधवेष्टनीं ।
 सारिकान्ते तु परिधिं अङ्गुलोत्थेधशोभितां ॥
 विनिर्मायाय सार्थन्ते यथा शिल्पविनिर्मितां ।
 द्विजं कृत्वा नलं दद्याद्रजशुद्धसमं बुधः ॥
 सारिकापरिधेरन्तस्तस्य कुर्यात् पिधानकं ।
 अर्द्धनिम्बफलसमं परिधिं तस्य चान्ततः ॥
 वेदाङ्गलं मल्लकोर्द्धं कार्यं तोयस्य धारणे ।
 समर्था तत्र नलिकां कुर्यात्तोयविमोचनीं ॥
 तस्यैवान्तरतो लेप्या जीर्णरक्षां मृत्तिकाभुना ।
 अथवा श्वेतकाचं तु सर्वदाषापनुत्तये ॥ * ॥
 अथ वक्ष्ये तु जीर्णास्थिमृत्तिकाकरणं प्रिये ।
 शिञ्जाजुस्थले कुर्यात् दीर्घगर्तं मनोहरं ॥
 निक्षिपेत्तत्र नानास्थिसङ्घं द्विचतुष्टयं ।
 सर्जिच्छारं महाच्छारं मृत्च्छारं लवणानि च ॥
 गन्धकोष्णजलं क्षेप्यं नानामूत्राणि तत्र वै ।
 एवं कृत्वा मासष्टकं दद्यात् पाषाणमृत्तिकां ॥
 कङ्कास्थूङ्गं तदूर्द्धं न्तु कुर्याद्वज्रीष्टिकां शुभां ।

त्रिवर्षाज्जायते सर्वमेकीभूतं दृष्टव्यम् ॥
 ततो निष्कास्य तच्चूर्णं कृत्वा पात्राणि निर्ममेत् ।
 प्रशस्तं भोजनं तत्र सूचयेदन्नदूषणं ॥
 महाविषस्य संयोगात्तस्य भङ्गं प्रजायते ।
 सूक्ष्मोविषादिसंयोगात् यत्र स्फोटा भवन्ति च ॥
 तत्र क्षिप्तं क्षुद्रविषं पात्रं कृत्वा प्रजायते ।
 एवं ज्ञात्वा तत्र दद्यान्न कदाचिद्विषादिकं ॥
 विषादीनामर्कसिद्धौ कुर्यात् पात्रन्तु लोहजं ।
 खर्गजं रौप्यजं वापि कुर्यात् पात्रमकल्मषं ॥
 अथवा ताम्रजं कुर्यादन्तर्वज्ज्वलेपितं ।
 पात्रन्तु बुद्धा कुर्यात् कषायो न भवेद्रसः ॥
 द्रव्यान्तरस्य संयोगादर्कं तैलञ्च गर्भतः ।
 सर्वेषां निःसरत्वेव पाषाणस्यापि किं पुनः ॥
 अन्नमर्कस्तथा तैलं गन्धतानादिसम्भवं ।
 वेधकं सर्वधातूनां देहस्यापि च सिद्धिदं ॥
 यत्तैलकरणे दक्षश्चार्कनिःसारणे क्षमः ।
 तत्तत्सेवाकरो नित्यं स रोगैर्नैव बाध्यते ॥ * ॥
 कुक्षितार्कस्तु यामेन द्वियामाभ्यान्तु मध्यमः ।
 त्रिभिर्धामैर्भवेच्छ्रेष्ठः स एवार्कस्तु सिद्धिदः ॥
 द्रव्यादधिकसौगन्धं यस्मिन्नर्के प्रदृश्यते ।
 जीर्णास्थिपात्रसङ्क्रियो द्रव्यवर्णः प्रदृश्यते ॥
 शङ्खकुन्देन्दुधवलोऽन्यथा पात्रान्तरे स्थितः ।
 जिह्वोपरिगतः स्वादं दद्याद्द्रव्यभवन्तु यः ॥
 तमेवार्कं विजानीयादन्यज्ज्ञेयं रसादिवत् ।
 कृत्वा सुगन्धं दुर्गन्धमर्कं पुष्पादिभिः सुधीः ॥
 गुणार्थं पञ्चात् सेवेत ह्यन्यथापगुणो भवेत् ।
 दुर्गन्धं भक्षयेदर्कं यदि मोहात् कथञ्चन ॥
 तदास्य जायते ग्लानिर्व्यान्तिरालस्यकं तदा ।
 तद्दोषस्य विनाशाय कुर्याद्वातान्तिमतन्त्रितः ॥
 दीपोद्गमप्रसूनानां पिबेदर्कपलं जनः ।
 चम्बेल्यर्कपलं वापि शीतार्त्ता मालतीभवं ॥ * ॥
 अर्कनिष्काशनायाय क्रमाज्ज्ञेयाः षड्भयः ।
 धूमाग्निश्चैव दीपाग्निर्मन्दाग्निर्मध्यमस्तथा ॥
 खराग्निश्च भडाग्निश्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणं ।
 विज्वालो यो धमग्निश्चो धूमाग्निः स उदाहृतः ॥
 ससारमतिशुष्कं यत् सुष्ठिमथ्ये सनेष्यति ।
 तत्काष्ठं काष्ठमित्याहुः खदिरादिसमुद्भवं ॥
 दाभ्यां तस्य चतुर्थाभ्यां योऽग्निर्दीपाग्निरुच्यते ।
 चतुरंशेन तनैव मन्दाग्निः परिकीर्तितः ॥
 अर्द्धीकृताभ्यां दाभ्यान्तु मध्यमाग्निसदाहृतः ।
 अर्द्धैस्तेः पञ्चभिः प्रोक्ताः खराग्निः सर्वकर्मसु ॥
 मल्लकावधिपात्रस्य चतुर्दिक्षु क्रमेण च ।
 प्रसरन्ति यदा ज्वालाः स भडाग्निरुदीरितः ॥
 सार्द्धयामश्च यामश्च याममेकं मुहूर्त्तकं ।
 मुहूर्त्तमात्रमितेवमर्कार्थं वज्रयः स्मृताः ॥ * ॥
 जीर्णास्थिपात्रे गृह्णीयादर्कं वा काचसम्भवे ।
 पाषाणसम्भवे पात्रे कांस्यजेऽथ हिमस्थले ॥
 पिबेदर्कमनिर्वापं पीत्वा ताम्बूलभक्षणं ।
 कुर्यादनुक्तताम्बूले लवङ्गं भक्षयेत्ततः ॥
 मर्दनादिषु सर्वत्र द्रव्यतैलं प्रयोजयेत् ।
 अर्क एव प्रयोक्तव्यो भक्षणे न तु मर्दने ॥
 ये ये द्रव्यगुणाः प्रोक्ताः सर्वे तेऽर्कसमाश्रिताः ।

सेवेतार्कं प्रिये तस्माद्राजा परमधार्मिकः ॥
 सस्येऽपि वा रोगिणे वा याचतेऽर्कस्तु येन वा ।
 ज्ञात्वा तत्तत्क्षणं दद्यादन्यथा ब्रह्महा भवेत् ॥ * ॥
 वर्णस्वराणां प्रमितिं दतोक्तस्य तु कारयेत् ।
 शकैर्युक्ता विगुणिता त्रिभिर्भागं समाहरेत् ॥
 एकश्रेष्ठे गुणाः शीघ्रं द्विश्रेष्ठे वर्द्धते गदः ।
 त्रिश्रेष्ठे मरणं वाच्यं स्वार्थं वाचयते यदि ॥
 अर्कं तदैतत् विज्ञाय दद्यादर्कं न चान्यथा ।
 गदिना तु यदा दूतः प्रेषितश्चेद्विचार्यते ॥
 नपुंसकान्त्यैरुणास्तु स्वर्ग एकादश प्रिये ।
 वर्णास्तत्सङ्ख्याका लेख्याः कठवाद्याश्च तत्तले ॥
 एकादशसु कोष्ठेषु क्रमादङ्गान् प्रविन्यसेत् ।
 रसास्त्रयो द्वयं वेदाः पर्वता ऋतवः कृताः ॥
 वज्रयः पृथिवी शून्यं चन्द्रमा इति च क्रमात् ।
 विज्ञाय जीवं दृतस्य नामाङ्गात्तरयोजनं ॥
 एवमेवातुरे कृत्वा द्वयोरष्टावशेषितं ।
 कृत्वाङ्गयोगं गदिनोऽधिके श्रेष्ठे शुभं भवेत् ॥
 समश्रेष्ठे दीर्घरोगः न्यूनश्रेष्ठे च तन्मृतिः ।
 एतद्विचार्य दातव्यमन्यदप्यौषधं बुधैः ॥
 चक्रद्वयन्तु योऽज्ञात्वा दद्यादर्कं विमोहितः ।
 जायते त्वयशस्तस्य यथा मम मृते सति ॥
 इति श्रीलङ्कानाथकृतार्कचिकित्सायां यन्त्रविधि-
 शतकं प्रथमं ॥ * ॥
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि निर्गमोऽर्कस्य भासिनि ।
 पञ्चप्रकारद्रव्यस्य कुर्यान्निष्काशनं भिषक् ॥
 अत्यन्तकठिनं चाद्यं कठिनञ्च द्वितीयकं ।
 आर्द्रं तृतीयमुद्दिष्टं चतुर्थं वृक्षलं भवेत् ॥
 पञ्चमञ्च द्रवद्रव्यं तेषां विधिरथोच्यते ॥ * ॥
 रसवच्चूर्णयेत् द्रव्यमत्यन्तकठिनन्तु यत् ॥
 दिगुणं निःक्षिपेत्तोये क्वायायां स्थापयेच्च तत् ।
 यावच्चूर्ण्यं भवेत्तोयं द्रव्यञ्च श्रियिष्यं यथा ॥
 ततः पुनः क्षिपेत्तोयं पूर्वद्रव्यसमं भिषक् ।
 कृत्वाष्टप्रहरं तत् सूर्यचन्द्रकरैरनं ॥
 संपूज्य गणपतिं सूर्यं भैरवं कुलदेवतां ।
 निःक्षिपेदर्कयन्त्रे तत् क्षिप्वास्यार्कं समाहरेत् ॥
 वर्धाधिकान्तु यत् द्रव्यमत्यन्तकठिनन्तु तत् ।
 चन्दनादीनि सर्वानि अत्यन्तकठिनानि च ॥
 कीटैर्भुक्तां घृणैर्युष्टं यच्च गन्धविवर्जितं ।
 रहितं खरसेनापि नार्ककर्मणि योजयेत् ॥
 यथाकैसंस्थितं द्रव्यं कुर्याद्भोक्तृत्वा वपुः ।
 अर्कं तरुणभैषज्यं तस्मात् संयोजयेत् प्रिये ॥ * ॥
 यवान्यजाजीविकदुभूनिम्बादिकमौषधं ।
 ज्ञेयं तत् कठिनं द्रव्यं तदर्कस्य विधिं शृणु ॥
 दिगुणं निःक्षिपेत्तोयं द्रव्ये तु कठिने मते ।
 अष्टप्रहरिकं तच्च कुर्यात् पर्यायमेककं ॥
 रक्षेत् द्रव्यं दिगुणितं दृष्ट्वा देशे तु कौतुकं ।
 पञ्चात् दत्तार्कयन्त्रे तत् अर्कनिष्काशयेच्छनैः ॥ * ॥
 आर्द्रद्रव्यं द्विधाप्रोक्तं सरसं नीरसं तथा ।
 सदुग्धं गुप्तरसकं द्विधा नीरसमुच्यते ॥
 वास्तूकं सार्धं प्राकं निर्गुणैरष्टमार्धकं ।
 धत्तूराद्यभिदं सर्वमाद्रं सरसमुच्यते ॥
 एषां नालान् चूर्णयित्वा विंशतिं निःक्षिपेज्जलं ।

अर्क

मुहूर्त्तमुष्णं संस्थाप्य ग्राह्योऽर्को विबुधोत्तमैः ॥
पञ्चागान्तु शतांशेन तुल्यतोयेन सेचयेत् ।
दद्यात् घटीमर्ककरां ततोऽर्कं कलयेच्छनैः ॥
वटाम्बुजकरीराद्यमाद्रव्यन्तु नीरसं ।
विंशतिं निःक्षिपेत्तोयं जलं घर्मे च धारयेत् ॥
ततो निष्काशयेदर्कं क्रमवद्वाग्निनोक्तवत् ।
सदुग्धन्तु विधा प्रोक्तं मृदु तीक्ष्णमिति क्रमात् ॥
सातलावचसेज्जलसौरिण्याद्यान्तु तीक्ष्णकाः ।
खण्डानि तेषां क्षत्वाथ निःक्षिपेत् पुष्कले जले ॥
दिनत्रयञ्च निष्काशय तौयादीष्व च कुट्टयेत् ।
तदा न दृश्यते दुग्धं दद्यात्तोयं रंदांशकं ॥
निष्काशयेच्छनैर्कं स तु तीक्ष्णार्कसंज्ञकः ।
दुग्धिकार्कक्षीरिण्याद्या मृदुदुग्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥
जले चतुर्गुणे दद्यात्तान् घर्मे विनिवेशयेत् ।
यावज्जलस्योष्णता स्यात् ततो यन्त्रे विनिःक्षिपेत् ॥
आदावीषधूर्णयित्वा षष्ठांशजलसंयुतं ।
एवं त्रयं लक्षयित्वा स्वयुक्तार्कं विनिर्हरेत् ॥
खण्डिहृत्य च आम्रानां फलानां मृदुकायिनां ।
सरसानाञ्च गृहीयादर्कं तोयेन वर्जितं ॥ * ॥
काष्ठोडम्बरिकादीनां आम्रानां दार्ढ्यभागिनां ।
क्षत्वा खल्वानि खण्डानि अशीत्यंशं प्रदापयेत् ॥
पृथक् पृथक् च तुवरौ सर्जिन्दारश्च सैन्धवं ।
दत्त्वा विमर्दयेत् सर्वं चत्वारिंशंशकं जलं ॥
क्षिप्वा तत्कलसं घर्मे यामार्द्धेनोष्णता भवेत् ।
ततो यन्त्रे तु तद्वत्त्वा गृहीयादर्कमुत्तमं ॥
अतिप्रक्षालनान्तु वीर्यतश्चार्कमाहरेत् ।
पुष्पाकार्थं शोडशंशं जलं पुष्पेषु दापयेत् ॥
बज्रवारफलादीनि चिक्षिकादीनि यानि च ।
क्षेप्यायुक्तोदके तानि वृष्यलवस्य शान्तये ॥
ततश्चत्वारिंशदंशं जलं दत्त्वा समाहरेत् ।
तेषामर्कमथ द्रावद्रव्यार्कोपाय उच्यते ॥
द्रवद्रव्योत्क्षेपशान्त्यै प्रोच्यते वापकल्पना ॥ * ॥
पिधानानि विचित्राणि तेषामन्तो न विद्यते ॥
शतपत्रप्रसूनैर्वा जाबुत्यैर्मांसीभैः ।
गुलावपारिजतैश्च केतकीजैः समाचरेत् ॥
दुग्धे दधि रसे तक्ने क्षौद्रे तैले च सर्पिषि ।
मूत्रादौ देहतोये च चम्बल्यादिपिधानकं ॥ * ॥
कान्तपाषाणसत्वस्य कृतं यन्त्रमनुत्तमं ।
निष्काशयेत् सर्वार्थार्कं द्रवद्रव्यस्य नान्यथा ॥
अथवा स्तम्भकं त्रयं दध्नुस्तु नवनीतकं ।
वर्षदल्लीजलस्योक्ता मधुच्छिद्यन्तु सर्पिषः ॥
गोकण्टकन्तु दुग्धस्य तथा मद्यस्य किण्वकं ।
तैलस्य तस्य पिण्याकं सर्वं घृतसमन्वितं ॥
यन्त्रे दत्त्वा द्रवद्रव्यं यथोष्णानीनिवेशनं ।
तथा क्षणं स्थापयित्वा द्रवैर्यन्त्रं प्रपूरयेत् ॥
आच्छाद्यं सारकैः पूर्णं स्थानीं दद्यादधोमुखीं ।
तथा चाकर्षितः सर्वो द्रवः फेनं परित्यजेत् ॥ * ॥
दुर्गन्धिर्यो भवेदर्कस्तं कुर्यात् शुचिगन्धकं ।
सर्वेषामेव मांसानां दुर्गन्धानाञ्च सर्वशः ॥
घृताभ्यक्ता हिङ्गुजोरमेथिका राजिका कृता ।
नवीनायां हृदिक्कायां दद्यात् त्रयं पुनः पुनः ॥
तत्र दद्यात्तदर्कस्तु यथा दुर्गन्धतां प्रजेत् ।

अर्क

तथा पुनः पुनः कार्यं जायते गन्धवारणं ॥
आयाति रोचको गन्धो भवेत्तद्विहीनं ॥ * ॥
सर्वैर्वर्कप्रयोगेषु गन्धपाषाणवासना ॥
अर्कागान्तु प्रदातया ते भवन्त्यर्कसम्भवाः ।
सर्वत्र वातरोगेषु महिषाक्षादिवासना ॥
महिषाक्षस्तथा रालं निर्यासः सर्जकस्य च ।
कृष्णागुरुः कदम्बश्च महिषाक्षादिपञ्चकं ॥
सर्वेषु पित्तरोगेषु चन्दनादिकवासना ।
सर्वेषु कफरोगेषु जटामांस्यादिवासनं ॥
चन्दनश्च तथोशीरं कर्पूरो गन्धवाकुची ।
एलाकर्चूरगोहृत्वाः सप्तैते चन्दनादयः ॥
जटामांसी नखं पत्री लवङ्गं तगरं रसः ।
शिलाया गन्धपाषाणः सप्त मांस्यादिका अमी ॥
वासयेद्वा दशाङ्गेन त्रिदोषाप्तेन चार्ककं ।
नश्यन्ति यस्य धूपेन अवग्रहपिशाचकाः ॥
पञ्चाशद्रन्धपाषाणात् तावन्महिषगुग्गुलुः ।
चतुरंशं चन्दनञ्च जटामांसी च तावती ॥
त्रिभागः सर्जकः सारस्तावदेव हि रालकं ।
उशीरं तु द्विभागं स्यात् घृतमृच्छं नखं समं ॥
कर्पूरो मृगनाभिश्च एकभागौ प्रकीर्त्तितौ ।
एष दशाङ्गधूपस्तु रुद्रस्यापि मनो हरेत् ॥ * ॥
पलाण्डुलसुनादीनां निर्गन्धीकरणं प्रदणु ।
उत्पाद्यान्तर्विषं सम्यक् तन्मध्ये विनिःक्षिपेत् ॥
पर्यायमेकमव्यस्ममध्येऽस्मिन् विरसे सति ।
दद्यान्निष्काशयान्यतः कुर्यात्तच्छास्त्रमांशकं ॥
त्रोणपुष्पीरसेऽप्येवं मूर्खपत्ररसेऽपि वा ।
त्रिपर्यायोत्तरं तत्तु रसोऽनं क्षालयेत् सुधीः ॥
हरिद्राराजिकातोये स्थाप्यं पर्यायमेककं ।
उष्णोदकेन संचाल्य पर्यायं वासयेत्ततः ॥
सहस्रपत्रीपुष्पैर्वा अभावे पञ्चवैरपि ।
आलोडयेद्दशांशेन पञ्चांशेन च मल्लना ॥
युक्तं क्षत्वा याममात्रं स्थापयेत् प्रकटातपे ।
ततो निष्काशयेदकं जात्यादिकपिधानितं ॥
अस्यार्कस्य सुगन्धेन एकदा मोहितो हरः ।
को जानाति रसोनस्य ह्यर्कोऽयमिति भूतले ॥
एकतः सर्व एवार्का मांसांस्तु तथैकतः ।
मया खर्गे गृहीतस्तु प्राप्तं तत्र च नास्त्यं ॥
तदा प्रोक्तं शिवश्यामे मम धिग जीवितं प्रभो ।
नीता वाथ प्रसृता वा सुधा देवैर्मया श्रुतं ॥
न दृष्टा तत्र देवेश शिरश्छेदं करोम्यहं ।
ततः प्रसन्नो गिरिशो वाक्च मां प्रति सोऽब्रवीत् ॥
दत्तं मया समस्तं ते देवाबध्यत्वमेव च ।
किन्ते कार्यन्तु सुधया सुधातोऽधिकरोचनं ॥ * ॥
संप्रवक्ष्यामि मांसाकं मद्यस्याकं तथैव च ।
द्रव्याणां विजयादीनां लभ्यते यैः सुखं महत् ॥
मांसन्तु त्रिविधं क्षेयं मृदुलं कठिनं घनं ।
तेषामर्कं यथा प्रोक्तं यन्त्रानिष्काशयेच्छनैः ॥
मृदुलं यद्देवैर्मांसं चत्वारिंशंशकं पटुः ।
स्थूलखण्डोद्धते तस्मिन् दत्त्वा तत् क्षालयेच्छनैः ॥
घृच्छंशेनाद्यगन्धेन तद्विलोच्य च निःक्षिपेत् ।
रसमिन्दोरुमांशं तदभावे पयः क्षिपेत् ॥
जातीप्रज्ञं लवङ्गञ्च त्वगेला नागकोशरं ।

अर्क

मरिचं मृगनाभिश्च विदुर्गन्धाष्टकं त्विदं ॥
कार्यं पुष्पपिधानाद्यमर्कं निष्काशयेत्ततः ।
जायतेऽसौ महाखादुः सुधासमरसः प्रिये ॥
दृढमांसस्य खण्डानि लघून्नेव प्रकल्पयेत् ।
दद्याच्च तुवरौ तत्र लवङ्गं प्रोक्ष्वा दिशः ॥
क्षालयेदारनालेन त्रिवारं कोष्णवारिणा ।
क्षालयेत् सप्तवाराणि हरेदर्कन्तु पूर्ववत् ॥
दृढमांसस्य खण्डानि कुर्यादतिजघ्नीनं च ।
आलोच्य शङ्खद्रावेण क्षालयेत् पयसा पुनः ॥
सप्तवाराणि लवणं चयेत् पूर्ववदेव हि ।
तद्वत्त्वा यन्त्रमध्ये तु हरेत् पूर्ववदर्ककं ॥
सर्जिन्दारं यवदारं श्वेतदारश्च टङ्गणं ।
सौभाग्यक्षारकं सौरक्षारं शङ्खभवं तथा ॥
अर्कसेज्जलपाषाणक्षारश्च तुवरी तथा ।
अपामार्गभवं क्षारं तथाष्टौ लवणानि च ॥
लवणाष्टकमेतच्च सैन्धवञ्च सुवर्चलं ।
विडं समुद्रसंजातं उद्भिदं रोमकं गडं ॥
क्षत्वा सर्वानि चैकत्र निम्बुनीरेण भावयेत् ।
एकविंशतिवाराणि काचकूप्यां विनिःक्षिपेत् ॥
नखांशनिम्बुरसैः सर्वमाद्रोक्षतश्च तत् ।
अधःसच्छिद्रपीठरौ मध्ये कूप्यां निवेशयेत् ॥
मृत्पटसमायुक्तां सहैदं यथाविधि ।
तस्याग्रे कूपिका योज्या दीर्घकण्ठा मनोहरा ॥
सा कूपिका तले स्थाप्या मेलयेच्च द्योम्मुखं ।
जलमुष्णं यथा न स्यात् तथा चापरकूपिका ॥
क्षमयः क्रमतो देया यामं यामञ्च पञ्च च ।
अनेनैव प्रकारेण क्षारार्काणां लसुद्धभवः ॥
दद्यादस्थीनि मांसानि शङ्खशुभ्यादिकान्यपि ।
सर्वान्यपि विलीयन्ते शङ्खद्रावे न संशयः ॥ * ॥
पारावताजचटकशशशृकरटिडिभाः ।
क्षुद्रमत्स्यादिकाः सर्वे भांसेषु मृदुलाः स्मृताः ॥
मृगरोहितकाद्याश्च मत्स्याः शङ्खकिमम्बराः ।
एते कठिनमांसाः स्युः पक्षिणो जलचारिणः ॥
गजकुम्भीरघण्टाद्याः सुगन्धा वर्कारादयः ।
गोधा गोऽन्धालुलापाद्याः घनमांसाः प्रकीर्त्तिताः ॥
अन्नादिसम्भवो योऽर्कस्तन्मद्यं परिकीर्त्तितं ।
तस्य भेदान् प्रवक्ष्यामि श्रुतितं तत् समुद्धरेत् ॥
तदासनानिहृत्यथमद्यगन्धं प्रयोजयेत् ।
पूर्वोक्तैर्धूपयेद्भूपैर्जायते गन्धपर्जनितं ॥
अर्द्धं तत्र जलं देयं सिद्धे देयोऽद्यगन्धकः ।
तुषोदकीर्यवैरामैः सतुषैः सकलीकृतैः ॥
सौवीरन्तु यवैरामैः सतुषैः सकलीकृतैः ।
गोधूमैरपि सौवीरं जायते स्वल्पमादकं ॥
आरनालन्तु गोधूमैरामैः स्थान्निक्षीकृतैः ।
धान्याश्च शालिचूर्णादिकोदवादिद्वयं भवेत् ॥
शण्डाकीराजिकायुक्तैः स्थान्निक्षीकृतैः ।
सर्पपस्तरसैर्वापि शालिपिष्टकसंयुतैः ॥
कन्दमूलफलादींश्च सखेहलवणानि च ।
एकीकृत्य कृतोऽर्को यस्तत्क्षतमभिधीयते ॥
प्रकीर्त्तयाम्बुसंक्षिप्तो योऽर्कस्तत् स्यादरिष्टकं ।
अरिष्टलघुपाकेन सर्वतश्च गुणाधिकं ॥
शालिपिष्टकपिष्टादिद्वयतौ योऽर्कः सुरा तु सा ।

पुनर्नवाग्निवापिष्टैर्विहिता वाहनी स्मृता ॥
 इक्षोः पक्षै रसैः सिद्धः सीधुः पक्करसस्य च ।
 आमेत्तैरेव यः सिद्धः स च शीतरसः स्मृतः ॥
 पर्यायावामवेन्मद्यं तामस्यं राक्षसप्रियं ।
 मण्डलावायाजसन्तु तदूर्ध्वं सात्विकं भवेत् ॥
 सात्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकं ।
 तामसे निन्दकभोगिनिद्राच्च मदिरा चरेत् ॥
 मज्जादिमत्तद्रव्याणां यवानीपादयोगतः ।
 अर्कं निष्काशयेद्धीमान् बोधकः स्यान्मदस्य सः ॥
 धुस्तूरादिकवीजानि तर्कं पयसि निःक्षिपेत् ।
 कण्ठशोषविवन्धादिरहितोऽर्को भवेत् स हि ॥
 इति श्रीलङ्कानाथकृतार्कचिकित्सायां यन्त्रशतकं
 द्वितीयं ॥ * ॥
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि केवलार्कगुणान् प्रिये ।
 हरीतक्याः शूलक्षकामलानाहनाशनः ॥
 विभीतकस्य दृढकृद्दिक्कासविनाशनः ।
 आमलस्य त्रिदोषासपित्तमेहान् विनाशयेत् ॥
 पिप्पल्याः श्वासकासामवातार्शोऽज्वरशूलहृत् ।
 मरीचस्य कृमीन् श्वासं हरेत् सर्वान् गदानपि ॥
 ग्रथिकस्य ज्वरगुल्मकफवातोदरापहः ।
 च्याकोऽत्यन्तश्चिकित्स्व विश्लेषाद्गुदजापहः ॥
 अर्कस्तु गजपिप्पल्या वातश्लेष्माभिमान्धनुत् ।
 चिकित्साभिहृत् कासग्रहणीकृमिशोथहा ॥
 यवान्याः पाचनो रक्त्यो दीपनः शुक्रशूलहृत् ।
 अजमोदोद्भवो वातकफहा वस्तिशोधनः ॥
 पारसीकयवान्यास्तु ग्राही पाचनमादनः ।
 जीरकस्य तु संग्राही गर्भाशयविशुद्धिहृत् ॥
 कृष्णजीरस्य चक्षुष्यो गुल्मच्छर्द्यतिसारजित् ।
 कारव्या बलहृत् हृको ज्वरघ्नः पाचनः सरः ॥
 धान्यार्कस्य दृषादाहवमिश्रासन्निदोषहृत् ।
 श्लोथज्वरानिलश्लेष्मत्रयशूलान्तिरोगहृत् ॥
 मिश्रेयाया वज्रिमान्धयोनिशूलकृमीन् हरेत् ।
 ज्वालामरीचकस्यापस्कारभूतत्रिदोषहृत् ॥
 मेथिकायाः श्लेष्मवातज्वरामकफनाशनः ।
 वनमेष्ठाः सर्वरोगान् हरेत् कुष्ठरवाजिनां ॥
 चन्द्रशूरस्य हिक्काखगवातहृत् पुष्टिवर्द्धनः ।
 हिङ्गुनः पाचनो रक्त्यः कृमिशूलोदरापहः ॥
 वचाया वज्रिवमिहृत् विबन्धाधानशूलहृत् ।
 पारसीकवचायास्तु भूतान्नादबलं हरेत् ॥
 कुलिङ्गनस्य खरहृत् हृत्कण्ठमुखशोधनः ।
 स्थूलग्रन्थिभवश्चाको विश्लेषात् कफकासनुत् ॥
 द्वीपान्तरवचायास्तु हरेच्छूलैः पिरङ्गकं ।
 हपुषाया हरेत् शीहं विषं मोहं दाह्यं ॥
 हपुषायाः समीराशोऽग्रहणीगुल्मशूलहृत् ।
 विडङ्गस्योदरश्लेष्मकृमिवातविबन्धनुत् ॥
 तुम्बुरोगुल्माश्वासकासजीह्वकृमीन् हरेत् ।
 वंशरोचनजस्तृष्णाक्षयकासज्वरान् हरेत् ॥
 समुद्रफेनजः शीतो लेखनः कफहृत् सरः ।
 जीरकोऽथः शुक्रकफबलहृत् शीतलः समः ॥
 आर्षभः पित्तदाहस्वाकासवातक्षयापहः ।
 महाभेदोद्भवोऽर्कस्तु दृष्टस्तन्यः कफावहः ॥
 महाभेदोद्भवः शीतो रक्तपित्तज्वरप्रणुत् ।

काकोल्याः शुक्रलः शीतः पित्तशोषज्वरापहः ॥
 क्षीरकाकोलिकाजातो दृढगो दाहवातहा ।
 ऋद्धा बल्यस्त्रिदोषघ्नो रक्तपित्तविनाशनः ।
 दृष्टा गर्भप्रदः शीतः क्षतकासक्षयापहः ॥
 मधुयक्ष्याः केशकरः स्वर्ग्यः पित्तानिलासजित् ।
 जलयक्ष्या विषच्छर्दिदृष्ट्याग्लानिक्षयापहः ॥
 कम्पिलस्य विरेकी स्यात् मेहानाहविकारनुत् ।
 आरम्भधस्य पित्तास्रवातोदावर्त्तशूलहृत् ॥
 कङ्गा मेहश्वासकासकृमिकुष्ठज्वरापहः ।
 भूनिम्बस्य दृषाकुष्ठज्वरत्रणकृमिप्रणुत् ॥
 भद्राया वस्तुपित्तास्रकृमिवीर्यकुष्ठनुत् ।
 मदनोऽथः कृद्नेन चातुर्यज्वरकादिहृत् ॥
 राखोद्भवः समीरास्रवातशूलोदरापहः ।
 नागभिन्नोद्भवो भोगिलुताद्याखुविकारहृत् ॥
 माचिकाजस्तु पित्तास्रपक्षातीसारहा लघुः ।
 तेजस्विन्याः श्वासकासकफहृद्दिदीपनः ॥
 ज्योतिष्मत्या वान्तिकरो वज्रिवुद्धिस्तृतिप्रदः ।
 कुष्ठस्य हन्ति वातस्वाकासकुष्ठमहत्कफान् ॥
 पौष्करस्यासृचिश्वासान् विशेषात् पार्श्वशूलनुत् ।
 हेमाङ्गाया रेकवान्तिकरः कण्डूविनाशनः ॥
 षडङ्गा हरेदूर्ध्ववातहिक्कादृष्ट्याक्षयशरान् ।
 कटफलतोऽथः श्वासकासप्रमेहार्शोऽसृचोन् हरेत् ॥
 भाग्या हरेत् कफश्वासपीनसज्वरमाह्वान् ।
 पाषाणभेदजो योगिरोगकृच्छास्मगुल्महा ॥
 धातकीजलपुषासारविषकृमिविसर्पजित् ।
 मल्लिहाजो विषश्लेष्मरक्तातीसारकुष्ठहा ॥
 कुसुमजो वर्णकरो रक्तपित्तकफापहः ।
 लालाजः कृमिवीर्यप्रणयोरक्षतकुष्ठहा ॥
 हरिद्राया मेहशोथत्वग्दोषत्रयपाण्डुनुत् ।
 आरय्यकहरिद्रायाः कुष्ठवातखनाशनः ॥
 कर्पूरकहरिद्रायाः सर्वकण्डूविनाशनः ।
 दार्था विशेषतो लेपात् नेत्रकर्णस्यरोगनुत् ॥
 रसाङ्गनोद्भवो नेत्रविकारत्रणदोषहृत् ।
 वाकुच्याः कृमिविदम्भपाण्डुशोथकफापहः ॥
 प्रपुष्पाटस्य हन्त्येव कण्डूद्रविविधानि ॥
 विषाजो दोषिहृत् पाके कफपित्तातिसारहा ॥
 लोघजः शीतलो ग्राही चक्षुष्यः कफपित्तनुत् ।
 दृढत्यनोद्भवो नेत्रोदरातीसारशोथहृत् ॥
 भक्तातकोद्भवो हन्यात् ज्वरोदरकृमिप्रणान् ।
 गुड्या दीपनो ग्राही कासपाण्डुज्वरापहः ॥
 ताम्बूल्या मुखदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहः ॥
 वैलः श्लेष्महरो बल्यो लघुबल्यश्च पाचनः ॥
 गम्भारीजो भ्रमदृष्ट्याशूलार्शोविषदाहहृत् ।
 पाटल्याश्चर्दिशोथखटुश्लेष्मासृचिदाहहा ॥
 अधिमथ्योद्भवः शोथकृमिपाण्डुबलासनुत् ।
 श्लेनाकजस्तु गुल्मार्शः कृमिहृद्दुचिदीप्तिहृत् ॥
 शालिपर्ण्याः क्षतकृमिज्वरच्छर्द्यतिसारहा ।
 एतिप्रण्या ज्वरश्वासरक्तातीसारदाहजित् ॥
 वार्ताया ज्वरवैरस्यमलारोचकशूलहा ।
 कण्टकाया गर्भकरः पाचनः कफकासहा ॥
 गोक्षुरस्याशरीमेहकृच्छ्रहृद्गोवातहा ।
 जीवन्त्याः सारहृद्नेत्रदोषक्षितयनाशनः ॥

मुद्गपर्ण्याः शोथदाहग्रहण्यशोऽतिसारहृत् ।
 माधपर्ण्याः शुक्रकरो वातपित्तज्वरासृजित् ॥
 पञ्चाङ्गुलोद्भवः शूलशिरःपीडोदरापहः ।
 खड्कोऽथो ब्रध्मश्वासकासकुष्ठाममाह्वान् ॥
 मन्दारजो वातकुष्ठकण्डूत्रयविषापहः ।
 अर्काकः शीहगुल्मार्शः श्लेष्मोदरकृमीन् हरेत् ॥
 वज्रीजो लेपतो हन्याद्ब्रध्मशोथोदरप्रणान् ।
 सातलोऽथः कफानाहपित्तोदावर्त्तशोथहा ॥
 लाङ्गल्या लेपतो हन्यात् शोफास्रत्रयसृजितः ।
 करवीरोद्भवो नेत्रकोपकुष्ठत्रयापहः ॥
 चण्डालोऽथस्तु विषवत् भक्ष्ये लेपने सुहृत् ।
 धत्तुरजो हरेत् श्लेष्मयुक्ताकृमिविषादिकं ॥
 वासोद्भवो ज्वरच्छर्दिमेहकुष्ठक्षयापहः ।
 पार्पटो हन्ति पित्तास्रभ्रमदृष्ट्याक्षज्वरान् ॥
 निम्बजो भ्रमदृष्टकासज्वरासृचिविषप्रणुत् ।
 महानिम्बोद्भवो गुल्मसूक्ष्माविषनाशनः ॥
 पारिभद्रोऽनिलश्लेष्मशोथमेदकृमिप्रणुत् ।
 काञ्चनारो गण्डमालागुदभ्रंशत्रयापहः ॥
 क्रोविदारस्तु पित्तास्रप्रदरक्षयकासहा ।
 शौभाङ्गनाको रूचिहृत् शुक्रलो ग्राहिदीपनः ॥
 मधुशिशूद्भवो हन्यात् विदग्धिश्वयुक्मिमीन् ।
 शिशूजो विषहृद्नेत्रो नखेनाश्वक्षिरोगहृत् ॥
 गिरिकर्ण्याः कुष्ठशूलशोथत्रयविषापहः ।
 सिन्धुवारोद्भवो हन्ति शूलशोथाममाह्वान् ॥
 निगुण्यको हरेज्जन्तुत्रयकुष्ठारचीन् लघुः ।
 कौटजो दीपनः शीतः कफदृष्ट्यासकुष्ठजित् ॥
 कारङ्गः कफगुल्मार्शोत्रयकृमिविषापहः ।
 दृढकारङ्गको भेदी वातार्शः कृमिकुष्ठजित् ॥
 करङ्गा वमिवातार्शः कृमिकुष्ठप्रमेहजित् ।
 उच्चटार्कः केशकरो वातपित्तकफापहः ॥
 गुङ्गाया हरेत् श्वासमुखशोषभ्रमज्वरान् ।
 कपिकच्छूद्भवो दृष्टो दृढगो वाजिकर्महृत् ॥
 मांसरोहिण्युद्भवस्तु दृष्टो दोषत्रयापहः ।
 चिकुः कुर्याद्वातुपुष्टिं तप्तलान्धारयेज्जनान् ॥
 पुस्तकान्तरे चेष्टुरिति च पाठः ॥
 कण्टकाया दीपनः श्लेष्मशोथोदररजं हरेत् ।
 वैतसो हरेत् दाहं शोथार्शोयोगिनाश्रयान् ॥
 जलवेतसजो ग्राही शीतो वातप्रकोपनः ॥
 इज्जलार्कस्तु हरेत् चराचरविषं स्फुटं ॥
 अङ्गोठकस्य शूलामशोथग्रहविषापहः ।
 बलाको ग्राही वातास्रपित्तास्रक्षतनाशनः ॥
 अतिपूर्वबलार्कस्तु मूत्रातीसारनाशनः ।
 महाबलार्को हरेत् क्षुब्धं वातानुलोमनः ॥
 नागपूर्वबलार्कस्तु मूर्च्छामोहहरः परः ।
 लघुगार्कान्तु खेवेत बन्ध्यापि लभते सुतं ॥
 खर्गवल्गाः शिरःपीडाचिदोषान् हन्ति दुग्धदः ।
 कार्पासार्कः कर्णसंस्थः कर्णरोगान् विनाशयेत् ॥
 वंशजः कफपित्तघ्नः कुष्ठास्रप्रणशोथजित् ।
 नकाको वस्तियोन्यत्तिदाहपित्तविसर्पहृत् ॥
 पाथ्या जयेत् ज्वरच्छर्दिज्जुलातीसारहृद्भुजः ।
 श्वेतलोद्भवो रेकी पित्तजार्शोदरापहः ॥
 शरपङ्कोद्भवः शीहान् गुल्मत्रयविषापहः ।

जवासजो मदभान्तिपित्ताहकुकुक्षकासजित् ॥
मण्डिजोऽत्यन्तबलवत् श्रीहमोहानिबार्तिजित् ॥
अपामार्गभवश्चर्दिफमेदोऽगिलापहः ॥
आरक्तापामार्गभवो धातुस्तम्भनकारकः ॥
कोकिलाक्षभवः श्रीघ्नं सेकाच्छोफान्नवारयेत् ॥
अस्थिसंहारिकायास्तु भग्नसन्धानकृच्छिवे ॥
कुमारिकाया उत्थोऽग्निदग्धविस्फोटकान् जयेत् ॥
पुनर्नवायाः श्वेतायाः सर्वनेत्रामयापहः ॥
पुनर्नवाया रक्ताया ग्राही पित्तासनाशनः ॥
प्रसारिण्या वातहरो वृथः सन्धानकृत् सरः ॥
सारिवाया वज्रिमान्यकासामविघनाशनः ॥
भृङ्गराजस्य दत्तोऽर्कः केश्यस्त्वयः शिरोऽर्चिहृत् ॥
शृणुपुष्पीलतायास्तु अर्कः पित्तकफान्तकः ॥
त्रायन्त्यर्कः शूलविषविलेपीज्वरनाशनः ॥
मूर्ध्वाया मोहहृद्भोगकण्डूकुष्ठज्वरापहः ॥
काकमाया नेत्रहितश्चर्दिहृद्भोगनाशनः ॥
काकनासाभवो वामी शोथार्शचिकुष्ठहृत् ॥
काकजङ्घोद्भवो हन्यात् ज्वरकण्डूविषकिमीन् ॥
नागिन्यास्तु हरेच्छूलयोनिदोषवमिकिमीन् ॥
मेघशृङ्गाः श्वासकासत्रणक्षेपान्तिशूलहा ॥
हंसपाया हन्ति शूलभूतरक्तविषप्रणान् ॥
सोमवज्रास्त्रिदोषघ्नः क्षीरहृच्च रसायनः ॥
आकाशवज्राः शीतोऽर्कः पित्तक्षेपामनाशनः ॥
पातालगुडीजतोऽर्को वृथः पवनापहः ॥
हृन्दाहृत्तोद्भवोऽर्कस्तु विषरक्षोप्रापहः ॥
वटपत्रीभवश्चोषो योनिमूत्रगदापहः ॥
हिङ्गुपत्र्या विवन्धार्शःक्षेपगुल्मानिलापहः ॥
वंशपत्र्याः पाचनोषो हृदक्लिगदसंघहृत् ॥
मत्स्याक्षर्को ग्राहिशीतकुष्ठपित्तकफासजित् ॥
सर्पाक्ष्या रोपणः सर्पदृष्टिकोन्दुरदंशहृत् ॥
शङ्खपुष्प्या विषहृत् स्मृतिकान्तिबलाभिदः ॥
अर्कपुष्प्याः क्षमिक्षेपमेहपित्तविकारजित् ॥
लज्जालुकाया भग्नगृहपित्तातिसारहृत् ॥
अलम्बुषासम्भवोऽर्कः क्षमिपित्तकफापहः ॥
दुग्धिकायाः कफहरो वृथस्तम्भी क्षमिप्रणुत् ॥
भृन्धामल्याः कासदृष्टाकफपायुक्षतापहः ॥
ब्राह्म्या बुद्धिप्रदश्चार्कः घग्नासाभ्यासतः कविः ॥
ब्रह्मभण्डुकिा पाण्डुविषशोथज्वरान् हरेत् ॥
द्रोणपुष्प्या ज्वरश्वासकामलाशोथजन्तुजित् ॥
सूर्यमुख्या हरेत् स्फोटयोनिक्लृप्तप्रायुताः ॥
बन्धाकर्कोटिकाजतः सर्पदर्पप्रणापहः ॥
मार्कण्डिकाया दुर्गन्धविषगलोदरापहः ॥
देवदाल्याः शूलगुल्मक्षेपार्शोवातजित् परः ॥
धत्तूरजो ग्राहिहिमो वज्रिहृद्भगदाहृत् ॥
गोजिङ्गाया मेहकासत्रणसारज्वरापहः ॥
नागपुष्प्याः सर्पविषसर्वग्रहनिवारणः ॥
वेल्हन्तरो मूत्रघातास्त्रयोऽन्यनिबार्तिजित् ॥
क्षिकन्या वज्रिचिहृदार्शःकुष्ठक्षमिप्रणुत् ॥
कौकुन्दरो ज्वरं रक्तं मुखशोथं कफं हरेत् ॥
सुदर्शनार्कश्चाव्याः कफशोथस्वातजित् ॥
इति श्रीलङ्कानाथकृतार्कचिकित्सायामौषधार्क-
विधानं तृतीयशतकं ॥ * ॥ अतःपरं नानौषध-

विधानं चतुर्थशतकं । नानारोगनिवारणार्थं
पञ्चमशतकं । विस्फोटकनिवारणार्थं षष्ठशतकं ।
क्षुद्ररोगादेर्निवारणं सप्तमशतकं । कार्मणं ना-
माष्टमशतकं । गणसंख्या नवमशतकं । धातु-
शुद्धिर्दशमशतकं । एतत् सर्वं अर्कप्रकाशे
रावणमन्दोदरीसंवादे अस्ति बाहुल्यमिहा न
लिखितं ॥

(“अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं तिक्ततुम्बाश्च पल्लवाः ।
करञ्जो वल्लभूत्रश्च लेपनं श्रेष्ठमर्शसां” ॥

इति चक्रपाणिनसङ्ग्रहः ॥ * ॥

“अर्कानिर्करज्ज्वरनागदन्तीमयूरकभागौरास्त्रे-
न्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतामहाश्वेताष्टिकाव्यलवणा स्ता
पसदृक्षेति” ॥ इति अर्कादिगणः ॥

“अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविषापहः ।

किमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्भग्नशोधनः” ॥

इति सुश्रुतः ॥)

अर्ककान्ता, स्त्री, (अर्कोऽर्ककिरणः कान्तोऽनुकूलो
यस्याः सा, कम् + क्तः स्त्रियां टाप् ॥) आदिच-
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ ऊङ्ऊङिया इति
ख्याता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या गुणा
आदित्यभक्ताशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

अर्कचन्दनं, स्त्री, (अर्कस्य प्रियं चन्दनं, षष्ठीतत्-
पुरुषः ॥) रक्तचन्दनं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्त-
चन्दनशब्देऽस्य गुणावली ज्ञेया ॥)

अर्कजौ, पुं, (अर्काज्जायेते यौ, अर्क + जन् ङ,
पञ्चमीतत्पुरुषः ॥) अश्विनीकुमारौ । नित्यद्वि-
चनान्तशब्दोऽयं । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्कतनयः, पुं, (अर्कस्य तनयः, षष्ठीतत्पुरुषः ॥)
कर्णराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ वैवस्वतमनुः ।
सावर्णिमनुः । शनिः । यमः । यमुनायां तपत्याश्च
स्त्री । इति महाभारतं ।

अर्कनन्दनं, पुं, (अर्कस्य नन्दनः, षष्ठीतत्पुरुषः ॥)
अर्कतनयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अर्कपत्रः, पुं, (अर्कः सूर्यइव तीक्ष्णं पत्रं यस्य
सः ॥) आदित्यपत्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अर्कपत्रा, स्त्री, (अर्कः सूर्यइव तीक्ष्णं पत्रं यस्याः
सा ॥) वृक्षविशेषः । इषेर मूल इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सुनन्दा २ अर्कमूला ३ विषापहा ४ ।
इति रत्नमाला ॥

अर्कपर्याः, पुं, (अर्क इव रक्तं पर्यामस्य सः ॥) अर्क-
वृक्षः । इत्यमरः ॥ आकन्द इति ख्यातः । (अस्य
विशेषोऽर्कशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

अर्कपादपः, पुं, (अर्कः अर्कवृक्षइव तीक्ष्णः
पादपः ॥) निम्बवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अर्कपुष्पिका, स्त्री, (अर्कस्यार्कवृक्षस्य पुष्पमिव पुष्प-
मस्याः सा, जातिवात् ङीप् कप् ॥) वृक्षभेदः ।
अर्कज्जली जलीपुष्पश्चेति ख्याता । तत्पर्यायः ।
पयस्या २ सूर्यवल्ली ३ सितपर्णी ४ । इति
माला ॥

अर्कपुष्पी, स्त्री, (अर्कस्यार्कवृक्षस्य पुष्पमिव पुष्प-
मस्याः सा, जातिवात् ङीप् कप् ॥) यः क्षिपेत् ॥
तत्पर्यायगुणाः ।

“अर्कपुष्पी क्रूरकम्मा पयस्या जलकासुका ।
अर्कपुष्पी क्षमिक्षेपमेहचित्तविकारजित्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्तपर्यायगुणाः
कुटुम्बिनीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

अर्कप्रिया, स्त्री, (अर्कं प्रीणाति, प्री + क, अर्कस्य
प्रिया इति वा ॥) जवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(जवाशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

अर्कबन्धुः, पुं, (अर्कस्य बन्धुरिव ॥) गौतमः । स च
इक्ष्वाकुजलोद्भवश्चाक्यवंशीयबुद्धः । इत्यमरः ॥
अर्कबान्धवः, पुं, (बन्धुरेव बान्धवः, बन्धु + बान्धव्ये अच्,
अर्कस्य बान्धवः, षष्ठीतत्पुरुषः ॥) अर्कबन्धुः
इति हेमचन्द्रः ॥

अर्कभक्ता, स्त्री, (अर्कस्य भक्ता, षष्ठीतत्पुरुषः ॥)
आदित्यभक्तावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ऊङ्-
ऊङिया इति ख्याता ।

अर्कमूला, स्त्री, (अर्क इव विषधराणां दुःखहं मूलं
यस्याः सा ॥) अर्कपत्रा । इति रत्नमाला ॥ इषेर
मूल इति भाषा ।

अर्करेतोजः, पुं, (अर्कस्य रेतसो जायते, अर्करेतस्
+ जन् + ङ, उपपदसमासः ॥) सूर्यपुत्रविशेषः ।
तत्पर्यायः । रेवन्तः २ जगगः ३ हयवाहनः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अर्कवल्लभः, पुं, (अर्कस्य वल्लभः, षष्ठीतत्पुरुषः ॥)
बन्धुकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बन्धुकवृक्ष-
शब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

अर्कवेधं, स्त्री, (अर्केण विध्यते, अर्क + वेध +
पचाद्यच् ॥) तालीशपत्रं । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तालीशपत्रशब्देऽस्य गुणादिविवरणं ज्ञेयं ॥)

अर्कव्रतं, स्त्री, (अर्कस्य व्रतं, षष्ठीतत्पुरुषः ॥) आ-
रोग्यसप्तम्यादि सूर्यव्रतं । इति स्मृतिः ॥ सूर्यस्य
जलशोषणवत्यजाकरग्रहणं । यथा,—

“अथौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
तथा हरेत् करान्नाद्रात्रित्यमर्कव्रतं हि तत्” ॥

इति मनुः ।

अर्कसूनुः, पुं, (अर्कस्य सूनुः पुत्रः ॥) यमः । इति
हेमचन्द्रः ॥

अर्कसोदरः, पुं, (अर्कस्य सोदर इव हितकारी ॥)
रेरावतहस्ती । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्कहिता, स्त्री, (अर्काय हिता अनुकूला
तत्पुरुषः ॥) आदित्यभक्ताशब्देऽर्कशब्दकः ।
निर्घण्टः ॥ ऊङ्ऊङि सतुभैः सकलीकृतैः ॥

विशेष आदित्यभक्ताः सतुभैः सकलीकृतैः ।
अर्काश्मा, [न] सौवीरं जायते खल्वमादकं ॥

पदलोपी, [न] गोधूमैरामैः स्यान्निलवीकृतैः ।
इति [न] शालिपुष्पादिकोद्भवादिद्वयं भवेत् ॥

या [न] खाकीराजिकायुक्तैः स्यान्मूलकदलद्रवैः ।
सर्पपसरसैर्वापि शालिपुष्पकसंयुतैः ॥

कन्दमूलफलादींश्च सस्नेहलवणानि च ।
यकीकृत्य क्षवोऽर्को यस्तस्मात्तमभिधीयते ॥

पक्वौषधान्संसिद्धो योऽर्कस्तत् स्यादरिष्टकं ।
अरिष्टलघुपाकेन सर्वतश्च गुणाधिकं ॥

शालिपुष्पकपिष्टादिद्वौ योऽर्कः सुरा तु सा ।

अर्थ

पलोक्षसितवज्रिभिरङ्गि तन्मास्तीत्रं महाप्रतमिवाच
चरन्ति वषाः । इति माघः ।)
अर्गलं, स्त्री, (अर्ज + कलच्, कुत्वम् ।) कपाट-
बन्धकवास्तुविशेषः । इत्यमरः । ऊङ्का तसला
इत्यादि भाषा ।

(“ससन्ममेन्द्रद्रुतपातितागर्गा
निमित्तिताक्षीव भियामरावती” ।
इति काव्यप्रकाशे ।

“तां सख्यनाम्नीं दृढतोरणार्गलां
महैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवां” ।
इति रामायणे ।

“अथानयोद्गर्गलमप्यगारः” । इति रघुः । प्रति-
बन्धः । प्रत्यवायः । अन्तरायः ।

“इष्टितं तदवज्ञानात् विद्विषागर्गलमात्मनः” ।
इति रघुवंशे ।)

कक्षोले चि । इति मेदिनी । देवीमाहात्म्यपाठ-
स्यादौ पाठ्यस्तोत्रविशेषः । यथा
मार्कण्डेय उवाच ।

“ब्रह्मन् केन प्रकारेण दुर्गामाहात्म्यमुत्तमं ।
शीघ्रं सिद्ध्यति तत्सर्वं कथयस्व महाप्रभो ॥
ब्रह्मोवाच ।

अर्गलं कीलकञ्चादौ पठित्वा कवचं पठेत् ।
जपेत् सप्तशतीं पश्चात् क्रम एव शिवोदितः ॥

अर्गलं दुरितं हन्ति कीलकं फलदं तथा ।
कवचं रक्षते नित्यं चण्डिका चितयं दिशेत् ॥

अर्गलं हृदये यस्य स चानर्गलवाक् सदा ।
कीलकं हृदये यस्य वक्त्रकीलितमानसः ॥

कवचं हृदये यस्य स वक्त्रहृदयः खलु ।
ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं विनिश्चित्यापि जेतसा” ॥

इत्यादि । तदाद्यस्तोत्रो यथा,—

“जय त्वं देवि चामुखे जय भूतापहारिणि ! ।
जय सर्वगतं देवि ! कालरात्रि नमोऽस्तु ते” ॥

तस्य शेषस्तोत्रो यथा,—

“इदं स्तोत्रं पठित्वा च महास्तोत्रं पठेन्नरः ।
सप्तशतीं समाराध्य वरमाप्नोति सम्पदं” ॥

इत्यर्गलास्तोत्रं ॥

अर्गलिका, स्त्री, (क्षुद्रार्गला, अर्गला गौरादित्वात्
डीप् स्वार्थे कन् ।) अल्पार्गला । इति हेमचन्द्रः ॥
इति भाषा ।

कुलिङ्गनस्य खरिक्-परं—सकं सेट् ।) इति
स्थूलयन्त्रिभवाक्षाको विशेषं गोपः । इति दुर्गा-
दीधान्तरवचायास्तु हरेच्छूलन्ति देशे नार्धन्ति
हपुषाया हरेत् श्रीहं विधं मोरुन्ने ।)

हपुषायाः समीराशीयहृणीगुल्मशू-
विडङ्गस्योदरक्षेत्रमिवातविबन्धुत्वं ।) इति ।

गुन्धुरोर्गुत्ताश्वासकासजीह्वमिन् हरेत् । ।
वंशरोचनजस्तृष्णाक्षयकासज्वरान् हरेत् ॥

समुद्रमेगजः शीतो लेखनः कपाहृत् सरः ।
जीरकोत्थः शुक्रकफबलक्षीतलः समः ॥

आर्षभः पित्तदाह्लासकासवातक्षयापहः ।
महाभेदोद्भवोऽर्कस्तु वृक्षस्तन्यः कपावहः ॥

महाभेदोद्भवः शीतो रक्तपित्तज्वरप्रणत् ।

अर्थ

प्रचारभेदः । “अये वनदेवतेयं फलकुसुमयल्लवा-
घेण मामुपतिष्ठते” । इति उत्तरचरिते ।

“स प्रत्ययैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घव तस्मै” ।
इति मेघदूते ।

“दूर्वासर्षपपुष्पाणां दत्वाघेः पूर्णमञ्जलिम्” ।
इति याज्ञवल्क्यः ।)

अर्घोः, पुं, (अर्घोऽस्त्यस्य इति अर्घो, तेषु ईशः ।)
शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्घ्यं, त्रि, (अर्घ्यते पूज्यते, अर्घ + गणत्, न्यङ्कादी-
नाच्चेति कुलं, अर्घ्यमर्हति इति पादार्धाभाच्चेति
यत् वा ।) पूजनयोग्यं । पूज्यं । इति मेदिनी ॥
अर्घ्यार्थं । तत्तु पूजार्थदूर्वाक्षतचन्दनपुष्पमिश्रित-
वारि । इत्यमरः ॥

(“अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः,
स्वर्गोक्तसामर्चितमर्चयित्वा” ।
इति कुमारसम्भवे ।

“अर्घ्यमर्घ्यमितिवादिनं नृपं,
सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजे यतः” ।
इति रघुवंशे ।)

अर्घ्यार्थजलम् इति अमरटीकायां
भरतः ॥ तत्तु सामान्यविशेषभेदेन द्विविधं ।
तत्राद्यस्य क्रमः । स्वामे त्रिकोणवृत्तभूविम्बं
विलिख्याधारशक्तिं पूजयित्वा अस्त्रमन्त्रेण पात्रं
प्रक्षाल्य मन्त्रेण जलेनापूर्याद्भुशमुद्रया मन्त्रेण
सूर्यमण्डलात्तीर्थमावाह्य प्रणवेन गन्धपुष्पाभ्यां
संपूज्य धेनुमुद्रां प्रदर्श्य प्रणवमष्टधा दशधा वा
जपेत् ॥ अन्त्यस्य क्रमः । स्वामे त्रिकोणमण्डलं
हत्वा तत्र त्रिपदिकामारोप्य अस्त्रेण शङ्खं
प्रक्षाल्य तदुपरि संस्थाप्य मन्त्रेण गन्धपुष्पाक्षत-
दूर्वादिति तत्र निःक्षिप्य विमलजलेन विलोम-
माटिकया मूलेन च पूरयेत् ततस्त्रिपदिकायां
वज्रिमण्डलपूजा शङ्खे सूर्यमण्डलपूजा जले
सोममण्डलपूजा ततो मन्त्रेणाद्भुशमुद्रया सूर्यम-
ण्डलात्तीर्थमावाह्य मन्त्रेण खहृदयादेवतां तत्रा-
वाह्य कूर्चमन्त्रेणावगुण्यास्त्रमन्त्रेण गालिनीमुद्रां
प्रदर्श्य मन्त्रेण तज्जलं वीक्ष्य अङ्गमन्त्रैः सकलीकृत्य
गन्धपुष्पाभ्यां देवतां संपूज्य तदुपरि मत्स्यमुद्रया-
च्छाद्य मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा धेनुमुद्रां प्रदर्श्या-
स्त्रेण संरक्ष्य तस्मात् किञ्चित् जलं प्रोक्षणीपात्रे
निक्षिपेत् । इति तन्त्रसारः ॥

अर्घ्यं, स्त्री, (अर्घ + यत् ।) जरत्कारमुनितपोवनतस्त्र-
द्रुतमधु । तस्य गुणाः । चक्षुरायुर्हितकारित्वं ।
आमवातकफपित्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

अर्घ, क, पूजे । (चुरादि—सक—सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्चयति । गोवर्द्धनस्त्रिम-
मात्मनेपदिनं मत्वा विभाजसे मकरकेतनमर्च-
यन्तीत्यादि स्त्रलितमित्याह । इति दुर्गादासः ॥

अर्च, ज, पूजे । (भादि—सक—सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ ज अर्चति अर्चते । इति दुर्गादासः ॥

वा चि, (अर्चति, अर्च + ण्वल् ।) पूजकः ।
कण्टकोत्कः । यथा,—

गोक्षुरस्याग्ररोगात् अर्चनस्यातिशयनात् ।
जीवन्याः सारहृन्नेष्टां देवः सान्निध्यमृच्छति” ॥

अर्ज

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

(“ब्रह्मचारी व्रती च स्यात् गुरुदेवद्विजार्चकः” ।
इति मनुः ।)

अर्चनं, स्त्री, (अर्च + भावे ल्युट् ।) पूजनं । यथा,—
“अनधान्यकरं नित्यं गुरुदेवद्विजार्चनं” ।

इति राजवल्लभः ॥ पूजाद्रये चि । यथा,—
“अर्चकस्य तपोयोगात् अर्चनस्यातिशयनात्” ।

इति तिथ्यादितत्त्वं ।

अर्चना, स्त्री, (अर्च + युच्, टाप् ।) पूजा । इति
जटाधरः ॥ गुरुदेवद्विजानां नित्यार्चनागुणाः ।
स्वर्गयज्ञ-आयुर्धनधान्यकारित्वं । अलक्ष्मीपाप-
नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

अर्चा, स्त्री, (अर्च + आधारे अङ् ।) पूजा । प्रतिसा ।
इति मेदिनी ॥ (देवादीनां पूजनं । “अर्चां चैत्
विधितश्च ते वद तदा किं मोक्षलाभकमे” ॥
इति शिवशतके ।)

अर्चिः, स्त्री, (अर्च + इन् ।) अग्निशिखा । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुखादिदृष्टिः ॥

(“आसीदासन्नग्निर्व्याघ्रप्रदीपार्चिरिवोषसि” ।
इति रघुवंशे ।)

अर्चिः, [स्] स्त्री, स्त्री, (अर्च + इसि ।) अग्निशिखा ।
किरणाः । इत्यमरः । दीप्तिः । इत्युखादिकेषः ॥

अयं शब्दः सान्त इदन्तश्च ॥ (“हृत्प्राणां हेमप्रद-
श्रियमिव निचयैरर्चिषामादधानः” । “विरम
विरम वज्रे सुख धूमानुबन्धं प्रकटयसि किमुचै-
रर्चिषां चक्रवालम्” । इति रत्नावली ।)

अर्चितः, त्रि, (अर्च + कर्मणि क्तः ।) पूजितः ।
इत्यमरः ॥ (पूजाविधिना सम्मानितः ।

“वेष्टन्येवं कृते तत्र गत्वा तान् परमार्चितान्” ।
“अर्चिताश्च नरैः पौरैः प्राण्डवा भरतर्षभ” ।

इति महाभारते ।)

अर्चिष्णान्, [त्] पुं, (अर्चिर्विद्यतेऽस्य, अर्चिस् +
मतुप् ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः । सूर्यः । अर्चिः-
शब्दात् अतिशये मतुप्रत्ययः ॥ (चि, दीप्तिः । तेजो-
विशिष्टः । प्रभावान् ।) (स्नानमख्यातो देवर्षिभेदः ।
यदुक्तं, हरिवंशे,

“अर्चिष्णांस्तन्मन्त्रैश्चैव भारिश्च वदतां वरः ।
नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विताः” ।)

अर्चिः, त्रि, (अर्च + क्तुतौ ख्यत्, अर्च + यत् वा ।)
अर्चनीयः । पूज्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“मरुत्ययुक्ताश्च मरुत्यखानं,
तमर्चामारादभिवर्त्तमानम्” ।
इति रघुवंशे ।)

अर्ज, अर्जने । (भादि—परं—सकं सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ अर्जनमलब्धस्य लाभः । यज्ञ-
श्चार्जति यः स्थिरमिति हलायुधः । इति
दुर्गादासः ॥

अर्ज, क संस्कारे (चुरादि—उभं—सकं—सेट् ।)
इति कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्जयति किमपि
लोकः संस्कारोतीत्यर्थः । प्रतियत्ने प्राज्ञः । अर्ज-
यति धनं परिजनः । इति रामानाथः । इति
दुर्गादासः ॥

अर्जु श्वेतपर्णासः ।
 अर्जुनः, पुं, (अर्जयति, अर्ज + गुल्) श्वेतच्छदः २
 वावुइ इति भाषा । तत्पर्यायः । इति शब्द-
 गन्धपत्रः ३ पाता ४ कुठेरकः ५ राजवलाइ इति
 चन्द्रिका ॥ वर्णरीभेदः । यः । क्षुद्रतुलसी २
 पश्चिमदेशे स्यातः । तत्पर्यायः । उग्रगन्धः ५ जम्बीरः
 क्षुद्रपर्णः ३ सुखार्जकः ४ अस्य गुणाः । कटुत्वं
 ६ कुठेरः ७ कठिञ्जरः ८ । अरोगनाशित्वं । रुचि-
 उष्णत्वं । कफवातामयनेह-रक्तत्वञ्च । इति राजनि-
 कारित्वं । सुखप्रसवक-रिक्तत्वञ्च । इति राजनि-
 षेष्टः ॥ सामान्यतु-
 षाः स्निग्धोष्णाः पित्तवर्जनाः ।
 (“कफघ्ना लघवो रु-
 कटुपाकरसाश्चैव”) ।
 कटुपाकरसाश्चैव
 इति सुश्रुतञ्च ॥
 अर्जयति, अर्ज + गुल्) उपार्जन-
 अर्जकः, त्रि, (अर्ज + गुल्) । “अतएव वशिष्ठेन ज्येष्ठस्याश्रदय-
 कर्त्ता । यथा । “अतएव वशिष्ठेन ज्येष्ठस्याश्रदय-
 कर्त्ता । यथा । “अतएव वशिष्ठेन ज्येष्ठस्याश्रदय-
 मभिधायान्ता
 भागः ॥ ३ । (अर्ज + ल्युट्) उपार्जनं । स्वहेतु-
 अर्जनं, लो-
 व्यापारः । यथा । अर्जनं स्वहेतुभूते
 भूतो-
 तारः अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्ध-
 व्याप-
 रिति दायभागः ॥
 मि-
 सोः अर्जयित्वापारोर्जनमिति जीभूतवाहनः” ।
 “स्वामित्वजनकव्यापारत्वम्” इति महेश्वरः” ।
 “स्वामित्वहेतुभूतव्यापारत्वम् इति । श्रीकृष्णः ।
 “पितृनिधनकालीनं वा जीवनमेव पुत्रस्यार्जनं
 भविष्यति” । इति दायभागः ।
 “अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानाञ्च रत्नानि” ।
 इति पञ्चतन्त्रे ।
 “द्रव्यार्जनञ्च नाशञ्च मित्राभिन्नस्य चार्जनम्” ।
 इति मनुः ॥
 अर्जुनं, स्त्री, (अर्ज + उगन्) । दृशां । नेत्ररोगः ।
 इति विश्वमेदिन्यौ ॥ तस्य लक्षणं । “यको यः
 शृङ्गधरोपभक्तु विन्दुः शृङ्गस्थो भवति तदर्जुनं
 वदन्ति” । इति माधवकरः ॥
 (“नीरवः स्रज्जोऽर्जुनं विन्दुः शृङ्गलोहितलो-
 हितः” इति वामदेवः ॥)
 अर्जुनः, पुं, (अर्ज + उगन्) । पाण्डुराजस्य तृतीय-
 पुत्रः । स तु इन्द्रात् कुन्तीगर्भे जातः । तत्पर्यायः ।
 पाण्डुनः २ जिष्णुः ३ किरीटी ४ श्वेतवाहनः ५
 वीमलः ६ विजयः ७ कृष्णः ८ सव्यसाची ९
 धनञ्जयः १० । इति विराटपर्वः । पार्थः ११
 शक्रानन्दनः १२ गाण्डीवी १३ मध्यमपाण्डवः १४
 श्वेतवाची १५ कपिध्वजः १६ राधाभेदी १७
 सुभद्रेशः १८ गुडकेशः १९ बृहन्नलः २० । इति
 जटाधरः ॥ ऐन्द्रिः २१ । इति भूरिप्रयोगः ॥ *
 खनामख्यातवृत्तविशेषः । आजन इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । नदीसर्जः २ वीरतरुः ३ इन्द्रद्रुः ४
 ककुभः ५ । इत्यमरः ॥ शम्बरः ६ पार्थः ७
 चित्रयोधीः ८ धनञ्जयः ९ वैरातङ्गः १० किरीटी
 ११ गाण्डीवी १२ शिवमल्लकः १३ सव्यसाची १४
 कर्णारिः १५ करवीरकः १६ कौन्तेयः १७ इन्द्र-
 रुनुः १८ वीरद्रुः १९ कृष्णसारथिः २० पृथाङ्गः

२१ पाण्डुनः २२ धन्वी २३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 तत्पर्यायगुणाः ।

“ककुभोऽर्जुननामाख्यो नदीसर्जश्च कीर्तितः ।
 इन्द्रद्रुर्वीरवृत्तश्च वीरश्च धवलः स्मृतः ॥

ककुभः प्रीतलो भयक्षतक्षयविषाखजित् ।
 मेदोमेहव्रणान् हन्ति तुवरः कफपित्तहृत्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । क्षतभयरक्त-
 स्तम्भनमूत्रक्षरोगे पथ्यत्वं । इति राजवल्लभः ॥

कषायत्वं । उष्णत्वं । व्रणशोधनत्वं । कफपित्तश्रम-
 लक्षणातिनाशित्वं । वायुरोगप्रकोपकारित्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ * (अस्य व्यवहारो
 यथा,—

“अर्जुनस्य त्वचा सिद्धं क्षीरं दद्याद्भृशमये” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥)

कार्तवीर्यार्जुनः । माहिष्मती नाम पुरी तस्य
 राजधान्यासीत्, स खलु भुजवीर्येण सप्तदीपां

धरामजयत् । योगाद् बाहुसहस्रञ्च लब्धवान् ।
 “तस्य बाहुसहस्रन्तु युधतः किल भारतः” ।

योगात् योगेश्वरस्येव प्रादुर्भवति मायया ॥
 तेनेयं पृथिवी सर्वा सप्तदीपा सपर्वता ।

सप्तमुद्रा सप्तगिरा उग्रैश्च विधिना जिता ॥
 तेन सप्तसु द्वीपेषु सप्तयज्ञशतानि वै ।

प्राप्तानि विधिना राज्ञा श्रूयन्ते जनमेजय” ॥
 “योऽर्जुनेनार्जनस्तस्यो दिवाह्वयज्जवाह्वना” ।

इति महाभारते । मयूरः । मातुरेकसुतः । इति
 मेदिनी ॥ श्वेतवर्णः । तदिति च । इत्यमरः ॥

अर्जुनध्वजः, पुं, (अर्जुनस्य पार्थस्य ध्वजः, रथ-
 केतुभूतः, सततं तत्रावस्थानात्) । हनूमान् ।

इति हेमचन्द्रः ॥
 अर्जुनी, स्त्री, (अर्ज + उगन्, गौरादित्वात् डीष्) ।

गवी । करतोयानदी । कुट्टनी । उषा । इति
 विश्वमेदिन्यौ ॥

अर्जुनोपमः, पुं, (अर्जुनः खनामख्यातः वृक्षः उपमा
 यस्य सः) । वृक्षभेदः । श्रेष्ठः इति भाषा ।

तत्पर्यायः । महापत्रः २ शाकवृक्षः ३ अनीलः ४
 अर्णः ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शाकाख्यः ६

खरपत्रः ७ । इति रत्नमाला ॥
 अर्णः, पुं, (अर्णः क्तः) । शाकवृक्षः । इति शब्द-
 चन्द्रिका । अक्षरः । इत्यागमः । वर्णः । यथा,—

“वर्णोऽक्षरं रश्मिरर्णः खरालु कथिता अचः ।
 व्यञ्जनानि हलो वर्गाः कादयोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः” ॥

इति वीजवर्णविधानं ॥
 अर्णः, [स्] स्त्री, (ऋच्छति, ऋ गतौ उदके नुट्

चेत्यर्त्तेरनुन् तस्य च नुट्) । जलं । इत्यमरः ॥
 अर्णवः, पुं, (अर्णांसि जलानि सन्त्यस्मिन्, अर्णसो-

लोपश्चेति वः सलोपश्च) । समुद्रः । इत्यमरः ॥
 (“अष्टव्यञ्चाभिगन्धश्च यादोरत्नैरिवार्णवः” ।

इति रघुवंशे) ।
 अर्णवजः, पुं स्त्री, (अर्णवात् जायते, अर्णव + जन +

ङ, उपपदसमासः) । समुद्रफेनः । इति रत्नमाला ॥
 (समुद्रफेनशब्देऽस्य विवरणं ज्ञेयं) ।

अर्णवमन्दिरः, पुं, (अर्णवः मन्दिरमिव यस्य सः) ।

वक्त्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्णवोद्भवः, पुं, (उद्भवत्वात्, उत् + भू + अवा-
 दाने अप्, अर्णवः उद्भवो यस्य सः) । अभिजार-

वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अभिजारशब्दे-
 ऽस्य गुणा ज्ञातव्याः) ॥ (चन्द्रः । अमृतं) ।

अर्णोदः, पुं, (अर्णांसि ददाति, दा + क्) । मुक्तकः ।
 मेघः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अर्णोभवः, पुं, (अर्णांसि जले भवति, अर्णस् + भू +
 अप्, उपपदसमासः) । शङ्खः । इति राज-

निर्घण्टः ॥
 अर्त्तगलः, पुं, (आर्त्तश्च गलति, गल + अच्, पृषो-

दरादित्वात् वा ऋश्च) । आर्त्तगलः । नील-
 भ्रिण्टिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (नीलभ्रिण्टि-

शब्देऽस्य गुणो व्याख्येयः) ।
 अर्त्तनं, स्त्री, (ऋत् + ल्युट्, पक्षे इयङभावः) ।

जुगुप्सा । निन्दा । इत्यमरः ॥
 अर्त्तिः, स्त्री, (अर्द् + क्तिन्) । पीडा । धनुरग्रभागः ।

इत्यमरः ॥ (पीडार्थे उदाहरणं यथा,—
 “चूर्णं समं रुचकहिङ्गुमहौषधानां,

शुण्ठाम्बुना कफसमीरणसम्भवासु ।
 हृत्पाश्वर्यप्रसृजठरार्त्तिर्विसूचिकासु

पेयन्तथा यवरसेन च विद्विबन्धे” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥)

अर्त्तिका, स्त्री, (ऋत् + ल्युट्) । अन्तिका । नाद्योक्तौ
 ज्येष्ठा भगिनी । इत्यमरटीकायां खामी ॥

अर्थं तु क उ याचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ उ
 अर्थयते अर्थोपयते । प्रार्थयत्वमूल्यानीत्यादौ

प्रार्थनं प्रार्थः पश्चात् प्रार्थं करोति इति जौ
 परस्मैपदं । इति दुर्गादासः ॥

अर्थः, पुं, (अर्थ + घञ्) । विषयः । याच्ना ।
 धनं । कारणं । वस्तु । शब्दप्रतिपाद्यः । निवृत्तिः ।

प्रयोजनं । इति मेदिनी ॥ प्रकारः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (धनार्थे यथा,—

“अर्थेन वलवान् सर्वः अर्थोद्भवति पण्डितः” ।
 इति हितोपदेशे । अथञ्च त्रिवर्गस्यान्तर्गतः ।

“कस्यार्थधर्मो वद पीडयामि
 सित्योक्तटाग्रोपधव प्रहङ्गः” इति कुमारसम्भवे ।

“तमसो लक्षणं कामो राजसत्त्वर्थ उच्यते
 सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठमेधां यथोत्तरं” ॥

इति मनुः । शब्दप्रतिपाद्यः । शब्दानामभिधेयः ।
 “वागर्थविव संपत्तौ वागर्थप्रतिपत्तये” ।

इति रघुवंशे । अभिधेयः । अलङ्कारशास्त्रादौ
 अर्थस्त्रिविधः, वाच्यो लब्धो व्यङ्ग्यश्चेति ।

अर्थना, स्त्री, (अर्थ + युच्) । याच्ना । भिक्षा ।
 इत्यमरः ॥

अर्थपतिः, पुं, (अर्थानां पतिः, षष्ठीतत्पुरुषः) ।
 कुवेरः । राजा । इति मेदिनी ॥

(“अर्थार्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः” ।
 “स नैव धन्यस्तार्थपतेः सुतायाम्” । इति रघुवंशे) ।

अर्थप्रयोगः, पुं, (अर्थानां धनानां प्रयोगः, षष्ठी-
 तत्पुरुषः) । वृद्धिजोषिका । इत्यमरः ॥ सुदे

देया वाङ्मी देया इत्यादि भाषा ।

अर्थवादः, पुं, (अर्थस्य लक्षणया स्तुत्यर्थस्य निन्दार्थस्य वा वादः, वद + करणे घञ्।) स्तुतिः। प्रशंसा। इति हेमचन्द्रः॥ स तु त्रिविधः। गुणवादः १ अनुवादः २ भूतार्थवादः ३। यथा,— “विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते। भूतार्थवादस्तद्धानावर्थवादस्तिधा मतः”॥ इति भट्टः॥ तत्त्वसम्बोधिनीमते सप्तविधः। स्तुत्यर्थवादः १ फलार्थवादः २ सिद्धार्थवादः ३ निन्दार्थवादः ४ परकृतिः ५ पुराकल्पः ६ मन्तः ७। यथा मुदाहरणानि श्रुत्युक्तत्वात् न लिखितानि॥ विध्यसमभिव्याहृतवाक्यं। यथा। “अर्थवादश्च विध्यसमभिव्याहृतवाक्यम्” सोऽपि त्रिविधः। गुणवादानुवादभूतार्थवादभेदात्। यथा—

“विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते।

भूतार्थवादस्तद्धानावर्थवादस्तिधा मतः”॥

इति॥ अयमर्थः। विरोधे विशेष्यविशेषणयोः सामानाधिकरण्येनान्वयविरोधे गुणवादः अङ्गकथनरूपत्वात्। यथा “यजमान सस्तरः” इति। अत्र सस्तरः कुशमुष्टिः तस्य यजमानेऽभेदान्वयनाधात् यजमानस्य कुशमुष्टिधारणरूपार्थवादरूपत्वात् गुणवादः। अवधारिते प्रमाणान्तरसिद्धेऽर्थे यो वादः। यथा नान्तरीक्षेऽभिज्ञेयः अग्निहिंसस्य भेषज इत्यादि च। अन्तरीक्षेऽभिज्ञयनस्यासम्भवेन तदभावस्य अग्नेहिंसनाशकत्वस्य च लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात् अनुवादः। तद्धानौ तयोर्विरोधावधारणयोर्भावे भूतार्थवादः। यथा इन्द्रो वृत्रहृत्तिवादि। सोऽपि द्विविधः। स्तुत्यर्थवादो निन्दार्थवादश्च। यथा,— “सन्ध्यामुपासते ये च” इत्यादि स्तुत्यर्थवादः। “स्त्रीतैलमांससंभोगी पर्व्वस्तेषु वै पुमान्” विष्णुत्रयमोक्षणं नाम प्रयाति नरकं मृतः” इत्यादि निन्दार्थवादः। इति आह्विवेकटीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः॥ *॥

“प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं”। इति वेदान्तसारः॥ तद्विवरणं यथा। अथार्थवादाधिकरणं। तत्रार्थवादोऽवधारणार्थं प्रमाणं न वेति संशये पूर्व्वपक्षसूत्रं। आम्नायस्य प्रवर्त्तकत्वं तदर्थमेव तदवतारादिति। अस्त्यर्थः। आम्नायस्य वेदस्य प्रवर्त्तकत्वं विधेये इति शेषः। तदर्थं वेदाभिधानात्। तच्च प्रवर्त्तकत्वं कार्यताज्ञानद्वारैव तद्विना प्रवृत्त्यभावात्। अतः सिद्धार्थज्ञानां स्तुत्यर्थवादानां कार्यतावाचकपदाभावात् न कार्यताधीनकत्वं। अनोऽप्रामाण्यमेव। अतस्तेषामर्थवादानां प्रवर्त्तकत्वार्थमवश्यं विधिकल्पनं कृतविशेषणत्वं वा युक्तं अतएव सिद्धान्तसूत्रं। विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति। अस्त्यर्थः। अर्थवादानां स्तुतिपरत्वेन विधिना सह एकवाक्यत्वात् ते अर्थवादाः प्रमाणानि स्युः। तथा च विधेयप्रवृत्तावेव तेषां तात्पर्यं तत्रैव प्रामाण्यं यत्परशब्दः स शब्दार्थ इति सिद्धान्तात् न स्वार्थे स्तुत्यादौ तत्र तात्पर्याभावात्। तर्हि यन्न दुःखेन

सम्भिन्नमित्यादेः स्वतन्त्रार्थवादानां का गतिरित्यचाह भूतार्थानां क्रियार्थेन समाप्तायः। अस्त्यर्थः। भूतार्थानां सिद्धार्थानां क्रियार्थेन कार्यबोधकेन विधिना इति यावत्। समाप्तायः पाठः कार्य-इति शेषः। ततश्च विधिवाक्याकाङ्क्षापरकत्वेन कार्यान्वितबोधकतया तेषां प्रामाण्यं। यथा। लिखित्यमात्रयूपाह्वनीयवाक्यानां यूपाह्वनीयपरिचयाय कार्यान्वितबोधकत्वेन स्वार्थबोधकत्वे प्रामाण्यं। तथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गरूपपरिचयाय स्वर्गबोधकत्वेन।

“यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च यस्तमनन्तरं।

अभिलाषोपनीतं यत् तत् सुखं स्वःपदास्यदं”॥

इत्यादि वाक्यानामपि प्रामाण्यं। अन्यथा यूपदिपदार्थपरिचये च तत्तद्विधिवाक्यानां प्रवृत्तिर्न स्यादतो विधिनैकवाक्यत्वात् सिद्धार्थकानामपि प्रामाण्यं। यत्र तु विधिना सह विरोधः तत्र न स्वार्थे प्रामाण्यं। यथा “अहरहः सन्ध्यामुपासीत” इत्यादौ।

“सन्ध्यामुपासते ये तु नियतं संप्रतिव्रताः।

विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम्”॥

इत्याद्यर्थवादानां॥ अतो नित्ये कर्मणि फलश्रुतिरर्थवादस्य सोऽपि रच्यतादनपरः। अतोऽत्र कार्यताज्ञानादेरप्रवृत्तिरिति दिक्। इति धर्मदीपिका॥

अर्थवान्, [त्] पुं, (अर्थोऽस्त्यस्य, अर्थ + मतृप् + मस्य वाः।) पुरुषः। इति राजनिर्घण्टः॥ अर्थविशिष्टे चि। (ऐश्वर्यशाली। “तेनार्थवान् लोभपराङ्मुखेन” इति रघुवंशे। अभिधेययुक्तः। सार्थकः।

“करोति यः सर्वजनातिरिक्तं

सम्भावनामर्थवतीं क्रियाभिः”।

इति किरातार्जुनीये। “अर्थवान् खलु मे राजशब्दः”। इति शाकुन्तले॥

अर्थविज्ञानं, स्त्री, (अर्थस्य विज्ञानं, षष्ठीतत्पुरुषः।) शुश्रूषाद्यधीगुणान्तर्गतगुणविशेषः। शब्दार्थज्ञानं। इति हेमचन्द्रः॥

“शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा।

ऊहोऽपहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणाः”॥

अर्थव्ययः, चि, (अर्थस्य व्ययं तत्प्रकारं जानाति, ज्ञा + क।) धनव्ययप्रकारवित्। (किं धनं, कथं, कुत्र, कियत्, कस्मै वा व्ययितव्यमिति विशेषाभिज्ञः।) तत्पर्यायः। सुकुलः २। इति हेमचन्द्रः॥

अर्थशास्त्रं, स्त्री, (अर्थस्य भूमिधनादेः प्रापकं शास्त्रं, षष्ठीतत्पुरुषः।) चाणक्यादिप्रणीतं नीतिशास्त्रं। तत्पर्यायः। दण्डनीतिः २। इत्यमरः॥ यथा,—

“दृष्टस्यतिप्रभृतिभिः प्रणीतञ्चार्यशास्त्रकं।

तत्रैव दण्डनीतिः स्यादत्र ज्ञेयौ नयानयौ”॥

इति शब्दरत्नावली॥ अष्टादशविद्यान्तर्गतविद्याविशेषः। यथा विष्णुपुराणं।

“अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः।

धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश॥

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्व्वश्चेति ते त्रयः।

अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या ह्यष्टादशैव ताः”॥

इति प्रायश्चित्ततत्त्वं॥ *॥ धर्मशास्त्रेणार्थ-शास्त्रस्य बाध्यत्वं यथा॥

“स्तुत्यर्थेन विरोधे हि अर्थशास्त्रस्य बाधनं।

परस्परविरोधे तु न्याययुक्तं प्रमाणवत्”॥

अर्थशास्त्रस्य मन्वादिप्रणीतराजनीत्यादिविषयस्य। यदाह,—

“अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बह्व्यब्दशतान्यपि।

चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः॥

इत्यनयोर्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रतिपत्तौ धर्मशास्त्रेण दण्डविधायकमर्थशास्त्रं बाध्यते। ततश्चार्यशास्त्रस्य त्रिपुररूपीयेतरपरत्वेन सङ्कोचः”। इति मलमासतत्त्वं॥

अर्थसिद्धकः, पुं, (अर्थोऽस्ति सिद्धः, अर्थः प्रयोजनं धनं वा सिद्धोऽस्य, समासान्तः कः।) सिन्दुवारवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अर्थगमः, पुं, (अर्थस्य आगमः, षष्ठीतत्पुरुषः।) धनागमः। तत्पर्यायः। आवः २। इति हलायुधः॥

“अर्थगमो नित्यमरोमिता च

प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च।

वश्यञ्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या

षड्जीवलोकेषु सुखानि राजन्”॥

इति हितोपदेशे॥

अर्थिकः, पुं, (अर्थयते इत्यर्थो याचकः कुलितार्थे कन्।) वैतालिकः। निद्राणस्य राजादेर्जागरयिता। इति हेमचन्द्रः॥

अर्थी, [न्] चि, याचकः। सहायः। सेवकः। निवादी। इति विश्वः॥ धनी। अर्थो विद्यतेऽस्येति इन्॥

अर्थी, स्त्री, (अर्थ + यत्।) शिलाजतु। इत्यमर-मेदिनीकौ॥ अर्थहिते चि॥

अर्थः, चि, (अर्थे साधुः, तत्साधुरिति यत्, अर्थोऽनपेतः, धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति यत्पर्यायः।) पण्डितः। धनवान्। न्यायः। इत्यमरभरतौ। याच्यः। याचनार्थकार्यधातोः कर्मणि यः॥ (अर्थयुक्तः। उदरार्थयुक्तः।

“अर्थार्थमर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः”।

इति रघुवंशे।

“वागीशं वाग्भिरर्थभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे”।

इति कुमारसम्भवे॥

अर्थ यातनागतिघातनेषु। (गतौ, सकं पीडायां अकं आदि परं सेट्।) इति कविकल्पद्रुमः॥ यातना ताडनं। अर्थेति पुत्रं पिता। “शरङ्गं नार्हति चातकोऽपि”। न याचतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥ अर्थे क वधे। (चुरां-उभं-सकं-सेट्।) इति कविकल्पद्रुमः॥ अर्थेति अर्थेते। “रक्षःसहस्राणि चतुर्दशार्हत्”। अयमात्मनेपदीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥ अर्थे क वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ क अर्थयति। अयमात्मनेपदीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

अर्थनं, स्त्री, (अर्थ + ल्युट्।) याचनं। पीडनं। हननं। गमनं। अर्थधातोर्भाविनट्प्रत्ययः॥ (“हजश्चेति तदेवाच बलं परबलाद्गमन्”। इति रामायणे।)

अर्दि

अर्दना, स्त्री, (अर्द + युच्, टाप् ।) याच्ना । भिक्षा ।
इत्यमरः । (यातना । बधः । हिंसा । गतिः ।)
अर्दनि, पुं, (अर्द + अनि ।) अग्निः । याच्ना ।
रोगः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
अर्दितं, स्त्री, (अर्द + क्तः ।) वायुव्याधिविशेषः । तस्य
(निदानपूर्वकप्रसम्भापिपूर्वक)लक्षणमाह (सुश्रुतः) ॥
“उच्चैर्याहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि च ।
हसतो जृम्भतो भारादिषमाच्छयनादपि ॥
शिरोगासौष्ठचिबुकललाटेक्ष्मासन्निजः ।
अर्दयित्वानिषो वक्त्रमर्दितं जनयत्यतः ॥
वक्त्रीभवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते ।
शिरश्चलति वाक्सङ्को नेत्रादीनाञ्च वैक्षतम् ॥
ग्रीवाचिबुकदन्तानां तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना ॥
(यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नैत्रमाविलं ।
वायुरूद्धं त्वचि स्वापक्तोदो मन्याहनुग्रहः ॥)
तमर्दितमिति प्राज्वर्याधि व्याधिविशारदा” ॥
तस्यासाध्यलक्षणञ्चाह ॥
“क्षीणस्याग्निमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाविणः ।
न सिध्यत्यर्दितं वापुं चिबुधं वेपथस्य च ॥ * ॥
भावप्रकाशेऽप्येयं व्याख्या ॥ व्याहरतः वदतः ।
कठिनानि भूगणलादीनि । विषमाच्छयनासना-
दिति पाठान्तरे । विषमाच्छयनासनात् ग्रीवादि-
वैपरीत्येन शयनादासनाच्च । अर्दयति पीडयति ।
जनयेत्त इति पाठान्तरे । ततस्तदनन्तरं अर्दितं
जनयेत् । अर्दिते जाते किं स्यात्तदाह । वक्त्री-
भवतीत्यादि । अपवर्त्तते वक्त्रीभवति । चलति
कम्पते । वाक्सङ्गः वाङ्निरोधः । नेत्रादीना-
मिषादिशब्देन भूगणलासिकादीनां ग्रहणं ।
वैक्षतं वेदनास्फुरणवक्रतादि । ग्रीवेत्यादि तस्मिन्
पार्श्वे अर्दितं तस्मिन् पार्श्वे ग्रीवादीनां वेदना ॥
अग्निमिषाक्षस्य निमेषासमर्थचक्षुषः । प्रसक्तं
प्रकर्षेण लभं अव्यक्तञ्च भाषितुं शीलं यस्य । तस्य
अर्दितं न सिध्यति चिबुधं अतीतवर्षत्रयं । अथवा
त्रयाणां चक्षुर्नासमुखानां वर्षः खावो यत्र तत् ।
वेपथस्य कम्पनशीलस्य च । वापुर्मित्यर्थेन न
सिध्यति इत्यन्वयः । गाढमित्यर्थे च स एवार्थः ॥ * ॥
(चरकञ्चाह ।
“अतिवृद्धः शरीरार्द्धमेकं वायुः प्रपद्यते ।
यदा तदोपशोषात्कृत्वा बाजं पादञ्च जानु च ॥
तस्मिन् सङ्कोचयत्यर्द्धं मुखं जिह्वं करोति च ।
वक्त्रीकरोति नासाभुललाटादिहनुन्तथा ॥
ततो वक्त्रं व्रज्यास्ये भोजनं वक्त्रासिकं ।
स्तब्धं नेत्रं कथयतः क्षरयुञ्जन्निगच्छते ॥
दीना जिह्वा समुत्क्षिप्ता कला सञ्जति चास्यवाक् ।
दन्ताश्चलन्ति बाध्यते श्रवणौ भिद्यते स्वरः ॥
पादहस्तादिजङ्घाङ्गोष्ठशङ्खश्रवणगण्डशक् ।
अर्द्धं तस्मिन् मुखार्द्धे वा केवले स्यात्तदर्दितं” ॥ * ॥
वामटस्त्वाह ।
“शिरसा भारहरणादतिहायप्रभाषणात् ।
उत्थासवक्त्रक्षरयुस्वरकार्मुककर्षणात् ॥
विषमादुपधानाच्च कठिनानाञ्च चर्चणात् ।
वायुर्विद्वत्तैश्च वातलैरुद्धमास्थितः ॥

अर्दि

वक्त्रीकरोति वक्त्रार्द्धमूर्द्धं हसितमीदृशं ।
ततोऽस्य कम्पते मूर्द्धा वाक्सङ्गस्तब्धनेत्रता ॥
दन्तचालः स्वरभ्रंशः श्रुतिहाणिः क्षरग्रहः ।
गन्धाक्षानं स्मृतेर्भोहस्तासः सुप्तस्य जायते ॥
निष्ठीवः पार्श्वतोयायादेकस्याक्ष्णो निमीलनं ।
जत्रोरुद्धं रजा तीव्रा शरीरार्द्धेऽधरेपि वा ॥
तमाज्जरदितं केचिदेकायामथ चापरे” ॥ * ॥
हारीतसंहितायामप्युक्तं ।
“सन्तापदाहशोषाश्च मूर्च्छापित्तान्वितोमरुत् ।
शैथं शोथोऽरुचिर्जायं वातश्लेष्मसमन्वितं ॥
यो हृन्जान्श्रितो धीरान्तं साध्यं मारुतं विदुः ।
केवलोऽपि समीरोऽपि सोऽपि साध्यतमः स्मृतः ॥
वक्त्रं भवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते ।
वैक्ष्यं नयनानाञ्च विसञ्चो वेदनातुरः ॥
ग्रीवायां गण्डयोर्दन्तपार्श्वे यस्यातिवेदना ।
तमर्दितमिति प्राज्वर्याधिविचक्षणाः ॥
लालाखावोऽथ शोषश्च हनुग्राहे विरस्यता ।
दन्तशूलं भवेद्यस्य वातेनार्दितमेव च ॥
ग्रीवाज्जं सञ्चरं दृष्ट्वा पित्तजे मोह एव च ।
शोफस्तम्भोऽस्य भवति कफोद्धतेऽथवाहिते” ॥ * ॥
“वातापित्तात्कफाच्च स्यात् त्रिविधं तत्प्रमासतः ।
लालाखावो यथा कम्पः स्फुरणं हनुवागग्रहः ॥
ओष्ठयोः श्रवणयोः शूलश्चार्दिते वातजे भवेत् ।
प्रीतमास्यं ज्वरलुणा पित्तजे मोहधूपने ॥
गण्डे शिरसि मन्यायां शोथः स्तम्भः कफात्मके” ॥ * ॥
(अथ तस्य चिकित्सामाह सुश्रुतः ॥ अर्दितानुरं
बलवन्तमुपकरणवन्तञ्च वातव्याधिविधानेनोपच-
रेद्वैशेषिकैश्च मस्तिष्कशिरोवस्तिनस्यधूपनाह-
स्नेहनाडीखेदादिभिः । ततः सट्णं महापञ्चमूलं
काकोल्यादिं विदारिगन्धादि सौदकानूपमांसं त-
थैवौदकान्दंश्च संहृत्य द्विगुणोदके क्षीरक्षीणे नि-
क्ताय पादावश्लिष्यवतार्थं परिखाय तैलप्रस्ये-
नोन्मिश्रा पुनरग्रावधिश्रयेत् ततस्तेजं क्षीरानु-
गतमवतार्थं ग्रीवीभूतमभिमश्रीयात्तत्र यः स्नेहः
उत्तिष्ठेत्तमादाय मधुरौषधसहोक्षीरयुक्तं वि-
पचेदेतत् क्षीरतैलमर्दितानुराणां पानाभ्यङ्गादि-
धूपयेज्यं ॥ तैलहीनं वा क्षीरसर्पिरक्षितपर्ण-
मिति ॥ * ॥ चरकस्तु ॥
“अर्दिते नावनं मूर्द्धि तैलं तर्पणमेव च ॥
नाडीखेदापनाहाश्च आनूपपिशितैर्हिताः” ॥ * ॥
वामटश्च ॥
“अर्दिते नावनं मूर्द्धि तैलं शोचाक्षितर्पणं ।
सशोफे वमनं दाहरागयुक्ते शिरावधः” ॥ * ॥
हारीतसंहितायां ।
“अर्द्धं पलं रसेनञ्च हिङ्गुसैन्धवजीरकैः ।
सौवर्चलेन संयुक्तं तथैव कटुकजिकं ॥
घृतेन संयुतं भक्षेन्मासमेकं दिने दिने ।
निहन्ति वातरोगञ्च अर्दितञ्च प्रतानकं” ॥ * ॥
चक्रपाणिसंग्रहे ॥
“रसेन नवनीतेन प्राश्य हन्त्यर्दितं द्रुतं ।
अर्दिते नवनीतेन खादेन्मासगृहो नरः ॥
क्षीरमांसरसैर्भुक्ता दशमूलोरसं पिबेत् ।

अर्द्ध

स्नेहाभ्यङ्गशिरोवस्तिपाननस्यपरायणः ।
अर्दितं स जयेत् सर्पिः पिबेदौत्तरभक्तिकं” ॥ * ॥
भावप्रकाशेऽप्येतदतिरिक्तं यत्संयहीतं तच्चैतत् ॥
“स्नेहपानानि नस्यञ्च भोज्यान्वनिहन्ति च ।
उपनाहाश्च शस्यन्ते स्नेदनं वस्तयोऽर्दिते” ॥
वस्तिरचशिरोवस्तिरेव ।
“दशमूलकीकषायेण मातुलुङ्गरसेन वा ।
बलया पञ्चमूल्या वा क्षीरं वातात्मके हितं ॥
पिष्टं माषकृतं जग्धा नवनीतेन सोऽर्दिते ।
क्षीरं मांसरसैर्भुक्ता दशमूलोरसं पिबेत् ॥
अर्दिते पित्तजे प्रीतान् स्नेहान्श्चैव विनिर्दिशेत् ।
घृतवस्तिप्रसेकञ्च क्षीरसेकं तथैव च ॥
जिह्वीभूताननो मूको दाहवान् योऽर्दितो भवेत् ।
कुर्थात् प्रतिक्रियां तस्य वातपित्तविनाशिनी ॥
श्लेष्मभागे क्षयं नीते दृंह्यैः समुपाचरेत् ।
अर्दिते शोथसंयुक्ते वमनञ्च प्रशस्यते ॥
रसेनकल्कं तिलतैलमिश्रं
खादेन्नरो योऽर्दितरोगयुक्तः ।
तस्यार्दितं नाशमुपैति शीघ्रं
वृद्धं धनानामिव वायुवेगात्” ॥ इति ।
अर्दितः, चि, (अर्द + क्तः ।) याचितः । इत्यमरः ॥
हिंसितः । इति मेदिनी ॥ गतः । पीडितः । इति
शब्दरत्नावली ॥
अर्द्ध, स्त्री, (ऋध् + घञ् ।) समानांशः । समभागः ।
इत्यमरः ॥ आधा इति भाषा । समभागेऽर्द्धशब्दः
पुमान् स्त्रीवच्च । अर्द्धशब्दः पुंलिङ्गः खण्डपर्याय-
एव विभागीकृत्य वशिष्टतस्य तुल्यवशिष्टे अर्द्ध
स्त्रीमेवेति केचित् । अर्द्धो रूपभेदात् भागे
पुंसि । तथा वस्त्रार्द्धो नगरार्द्धः उपचारात्तु भाग-
वति वाच्यलिङ्गः । यथा अर्द्धां शाटी अर्द्धः कम्बलः
अर्द्धं वस्त्रं । इति माधवी ॥ असमपरिभागव-
त्तिल्लिङ्गोऽर्द्धइत्यनुयासः । समग्रविभागेऽर्द्ध-
शब्दो नपुंसक एव नान्यलिङ्गः । इति भागवत्तिः ।
इति भरतः ॥
अर्द्धः, पुं, (ऋध् + घञ् ।) एकदेशः । तत्पर्यायः ।
भित्तं र शृङ्गलं र खण्डं ४ । इत्यमरः ॥ (“पश्चा-
र्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्” ॥
इति शाकुन्तले ।
“सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्द्धं त्यजति पण्डितः ।
अर्द्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः” ॥
इति प्रश्नतन्त्रं ।)
अर्द्धगङ्गा, स्त्री, (अर्द्धं गङ्गायाः, एकदेशतत्पर्यायः)।
कावेरी नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अर्द्धगुच्छः, पुं, (अर्द्धः चन्द्रसमः गुच्छः ।) चतुर्विं-
शतिगच्छकहारः । इति हेमचन्द्रः ॥ चविंशतिरि-
दानी इति भाषा ।
अर्द्धचन्द्रः, पुं, (अर्द्धं चन्द्रस्य ।) गण्डकृतं । बाण-
विशेषः ।
“चतुर्भिरर्द्धचन्द्रैश्च जघान चतुरो हयान्” ।
इति रामायणे ।) गणहस्तः । (“प्रदालाः सर्व-
र्द्धचन्द्रं दत्वा निःसारिताः” । इति प्रश्नतन्त्रे ।)
गणाटिपी यस्य प्रसिद्धिः । इति मेदिनी ॥ चन्द्रकः ।

अर्द्ध

चन्द्रखण्डं । इति हेमचन्द्रः ॥ मयूरपुच्छेर चाँद
इति भाषा ।

अर्द्धचन्द्रा, स्त्री, (अर्द्धं चन्द्रस्य, अर्द्धचन्द्र + टाप् ।)
कृष्णचिह्नम् । इत्यमरः ॥ काल तेउड़ी इति भाषा ।
अर्द्धचन्द्रिका, स्त्री, (अर्द्धचन्द्र + स्वार्थे कन्, ऋखे
अत इत्वे टाप् ।) कर्णस्तोटाकालता । इति राजनि-
र्घण्टः ॥

अर्द्धचोलकः, पुं, क्षुद्रचोलकः । इति हारावली ॥
काँचली इति भाषा ।

अर्द्धजाङ्गवी, स्त्री, (अर्द्धं जाङ्गव्याः ।) कावेरी नदी ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अर्द्धतिल्लः, पुं, (अर्द्धः असम्पूर्णतिल्लः ।) नेपाल-
निम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नेपालनिम्बशब्दे-
ऽस्य गुणा वक्तव्याः ॥)

अर्द्धनारीशः, पुं, (अर्द्धाङ्गे या नारी पार्वतीरूपा
तस्या ईशः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य
ध्यानं यथा,—

“नीलप्रबालरुचिरं विलसन्निनेत्रं
पाशाखण्डोत्पलकपालकशूलहस्तं ।
अर्द्धाङ्गिकेशमनिशं प्रविभक्तभूषं
बालेन्दुवज्रमुकुटं प्रणमामि रूपं” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

अर्द्धनारीश्वरः, पुं, (अर्द्धाङ्गे या नारी तस्या ईश्वरः ।)
उमामहेश्वरः । स च शिवः । यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।

“अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता ।

अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ अपि च ।

“अजेष्टः सर्वसोमेष्टस्तथा लाङ्गुलिदारकौ ।

अर्द्धनारीश्वरश्चोमाकान्तश्चाषाढिदण्डिनौ” ॥

इति तन्त्रसारे शिवमन्त्रे श्रीकण्ठादिन्यासः ॥ * ॥

अस्य मन्त्रादिकं यथा,—

“अग्निसंवत्सकादित्यरागिणौ षष्ठविन्दुमत् ।

चिन्तामणिरिति स्थातं वीजं सर्वसमृद्धिदं” ॥

अभीरेफः । संवत्सकः क्षकारः । आदित्यो

भकारः । र रेफः । अग्निलो यकारः । औ स्वरूपं ।

षष्ठस्वर ऊकारः ॥ प्रपञ्चसारे । “अनलकयमरेफ-

प्राणसत्यान्तवासश्रुतिहिमरुचिखण्डैर्मण्डितो म-

न्तराजः” । इति वचनात् रेफ एव न तु वकारः ।

रं५ ऋं५ मं५ रं५ यं५ औं५ उं५ । इति

मन्त्रः । अस्य पूजा प्रातःकालादिशैवोक्तपीठमन्त्रं

विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् । यथा शिरसि

कण्ठपाय ऋषये नमः । मुखेऽनुष्टुप्कन्दसे नमः ।

हृदि अर्द्धनारीश्वराय देवतायै नमः । ततः

कराङ्गन्यासौ कुर्यात् । रं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । कं

तर्जनीभ्यां स्वाहा । षं मध्यमाभ्यां वषट् । मं

अनामिकाभ्यां ऊँ । रं कनिष्ठाभ्यां वौषट् । यं

करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु । तथा च

निबन्धे । “रेफादित्यङ्गनैः षड्भिः कुर्यादङ्गानि

षट् क्रमात्” । ततो ध्यानं ।

“नीलप्रबालरुचिरं विलसन्निनेत्रं

पाशाखण्डोत्पलकपालकशूलहस्तं ।

अर्द्धाङ्गिकेशमनिशं प्रविभक्तभूषं

अर्द्ध

बालेन्दुवज्रमुकुटं प्रणमामि रूपं” ॥

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्यार्घ्यस्थापनं कृत्वा

शैवोक्तपीठपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्च-

पुष्पाङ्गलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूजामार-

भेत । यथा । केशरेखमादिकोणेषु मध्ये दिक्षु

च रं इत्यादिना षडङ्गानि पूजयेत् । ततः पत्रेषु

पूर्ववत् वृषभादीन् पूजयेत् । पत्राग्रेषु पूर्वोदितः

ब्राह्मीं माहेश्वरीं कौमारीं वैष्णवीं वाराहो

इन्द्राणीं चासुखां महालक्ष्मीं च पूजयेत् । तद्वहि-

रिन्द्रादीन् वज्रादींश्च संपूज्य धूपादिविसर्जनान्तं

कर्म्म समापयेत् ॥ अस्य पुरस्काराणां लक्षण्यः ।

तथा च ।

“लक्ष्मिमेकं जयेन्मन्त्रमित्यं मन्त्री विचिन्तयन् ।

अयुतं मधुरासिक्तैर्जुञ्जयात्तिलतण्डुलैः” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

अर्द्धपारावतः, पुं, (अर्द्धेन अङ्गेन पारावत इव ।)

चित्रकण्ठकपोतः । तित्तिरिपक्षी । इति मेदिनी ॥

अर्द्धमाणवः, पुं, द्वादशयष्टिकहारः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ वारोहरि हार इति भाषा ।

अर्द्धराजः, पुं, (अर्द्धं राज्ञेः, अर्द्धं नपुंसकमित्येक-

देशी समासः, अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुराणाच्च

राजैरिति समासान्तोऽच्प्रत्ययः, राज्यज्ञाहा ऐंसि

इति नियमात् पुंस्त्वम् ।) राज्यर्द्धभागः । दुइप्रहर

रात्रि इति भाषा । तत्पर्यायः । निशीथः २ ।

इत्यमरः ॥ निसम्पातः ३ अवसरालयः ४ । इति

शब्दरत्नावली ॥ सुप्तजनः ५ । इति जटाधरः ॥

राज्यष्टममुद्गर्तः । स तु राजिमध्यदण्डद्वयात्मकः ।

सम्पूर्णार्द्धरात्रोऽप्ययं । महानिशा । सा तु सा-

र्द्धप्रहरानन्तरं सार्द्धतृतीयप्रहरपर्यन्तं । इति

स्मृतिः ॥

(“मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च आर्द्धं भुक्त्वा च सामिषम्” ।

“मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः ।

चिन्तयेद्धर्म्मकामार्थान् सार्द्धं तैरेक एव वा” ॥

इति मनुः ।)

अर्द्धर्चः, पुं, स्त्री, (अर्द्धं ऋचः समासान्तः अच्-

प्रत्ययः ।) अर्द्धऋक् । ऋङ्नामकवैदिकमन्त्रार्द्ध-

भागः । इत्यमरः ॥

अर्द्धलक्ष्मीहरिः, पुं, (अर्द्धं लक्ष्म्या आकारे, अर्द्धं

च हरेः, तादृशो हरिः ।) विष्णुः । यथा ।

गौतमीये,—

“ऋषिः प्रजापतिश्चन्द्रो गायत्री देवता पुनः ।

अर्द्धलक्ष्मीहरिः प्रोक्तः श्रीबीजेन षडङ्गकं” ॥

अस्य मन्त्रादि यथा,—

“तारं नमः पदं ब्रूयाद्भरौ दीर्घसमन्वितौ ।

पवनोगायमन्त्रोऽयं प्रोक्तो वखत्तरः परः” ॥

अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकालादिस्नानान्तं कर्म्म

कृत्वा पूजामण्डपमागत्य वैष्णवाचमनं कुर्यात् ।

तद्यथा गौतमीये,—

“केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत् करौ ।

द्वाभ्यामोष्ठौ द्विरभ्युज्य द्वाभ्यां मृज्यान्मुखं ततः ॥

एकेन हस्तं प्रक्षाल्य पादावपि तथैकतः ।

संप्रोक्ष्यैकेन मूर्धानं ततः सङ्कर्षणादिभिः ॥

अर्द्धा

आस्यनासाक्षिकार्णोश्च नाभ्युरास्त्रं सुजौ क्रमात् ।

स्युश्चेदेवं भवेदाचमनञ्च वैष्णवान्वये ॥

एवमाचमनं कृत्वा साक्षाद्गारायणो भवेत्” ॥

केशवादयस्तु केशव-नारायण-माधव-गोविन्द-

विष्णु-मधुसूदन-त्रिविक्रम-वामन-श्रीधर-हृषी-

केश-पद्मनाभ-दामोदर-सङ्कर्षण-वासुदेव-प्रद्युम्ना-

निरुद्ध-पुरुषोत्तमाधोक्षज-नृसिंहाक्षुत-जगद्गना-

पेन्द्र-हरिविष्णवः ॥ वाक्यन्तु ओम् केशवाय नमः ।

इत्यादि । तथा च ।

“स चतुर्थिनोऽन्तेऽस्त्रं नामभिर्विन्यसेत् सुधीः”

ततः सामान्यार्घ्यादिमातृकान्यासान्तं कर्म्म वि-

धाय केशवकीर्त्यादिन्यासं कुर्यात् । अस्य ऋष्यादि-

न्यासः । शिरसि प्रजापतये ऋषये नमः । मुखे

गायत्रीचन्द्रसे नमः । हृदि अर्द्धलक्ष्मीहरये

देवतायै नमः । ततः कराङ्गन्यासौ । श्रीं अङ्गु-

ष्ठाभ्यां नमः । इत्यादि । श्रीं हृदयाय नमः ।

इत्यादि । तथा च गौतमीये ।

“ऋषिः प्रजापतिश्चन्द्रो गायत्री देवता पुनः ।

अर्द्धलक्ष्मीहरिः प्रोक्तः श्रीबीजेन षडङ्गकं” ॥

ततो ध्यानं ।

“उद्यत्पद्योतनशतशृङ्गं तप्तहेमावदातं

पार्श्वद्वन्द्वे जलधिसुतया विश्वधाव्या च जुष्टं ।

नानारजोल्लसितविविधाकल्पमापीतवस्त्रं,

विष्णुं वन्दे दशकमलकौमोदकीचक्रपाणिं” ॥

इत्यादि । इति तन्त्रसारः ॥

अर्द्धवीक्षणं, स्त्री, (अर्द्धमसम्पूर्णं वीक्षणम् ।) अपा-

ङ्गदर्शनं ॥ कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

अर्द्धशनं, स्त्री, (अर्द्धमसम्पूर्णमशनं भोजनं, अर्द्ध +

अश् + ल्युट् ।) अर्द्धाशनं । अर्द्धभोजनं । इति

शब्दरत्नावली ॥

अर्द्धसफरः, पुं, (अर्द्धः सफरः ।) क्षुद्रसस्यविशेषः ।

दांडिका माह इति भाषा । तत्पर्यायः । दण्ड-

पालः २ । इति हारावली ॥

अर्द्धहारः, पुं, (ऋध-टडौ + अच्, अर्द्धः सम्पन्नः

हारः ।) चतुःषष्टियष्टिकहारः । इत्यमरः ॥ चौ-

षष्टिनरि हार इति भाषा ।

अर्द्धाशनं, स्त्री, (अर्द्धमसम्पूर्णमशनं भोजनं, अर्द्ध +

अश् + ल्युट् ।) अर्द्धभोजनं । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्द्धासनं, स्त्री, (अर्द्धमासनस्य ।) खेहदानं । अकुत्-

सनं । इति धरणिः ॥ (उपवेशनार्थमासनार्द्धदान-

रूपः खेहव्यङ्गकः सम्मानभेदः । यथा,—

“अर्द्धासनं गोत्रभिदोऽधितयौ” । इति रघु-

वंशे । “मम हि दिवौकसां समक्षम् अर्द्धा-

सनापवेशितस्य” । इति शाकुन्तले ।)

अर्द्धेन्दुः, पुं, (अर्द्धमिन्दोः ।) चन्द्रार्द्धभागः । गल-

हस्तः । नखचिह्नं । अतिप्रौढस्त्रीयोन्यङ्गुलियो-

जनं । इति मेदिनी ॥ अर्द्धचन्द्रबाणः । इति

हेमचन्द्रः ॥

अर्द्धादयः, पुं, (अर्द्धस्य समृद्धस्य पुण्यस्य उदयो यत्र ।)

योगविशेषः । स च रविवारयतीपातश्रवणा-

नक्षत्रैर्युक्ता चेत् पौषमाघयोरभावाद्या स्यात्तदा

भवति । यथा । पाश्चात्यनिर्णयमते ।

“अमार्कपातश्रवणैर्युक्ता चेन्माघपौषयोः ।
अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्यग्रहेः समः ॥
अत्र सूर्यप्रवृत्ताधिक इति कृत्यचिन्तामणौ
पाठः । तथा ।

“दिवैव योगः प्रकृतोऽयं न च रात्रौ कदाचन ।”
स्कन्दपुराणे ।

“अर्द्धादये तु संप्राप्ते सर्वे गङ्गासमे जलं ।
शुद्धात्मानो विजाः सर्वे भवेयुर्ब्रह्मसन्निभाः ॥
यत्किञ्चित् क्रियते दानं तद्दानं सेतुसन्निभं” ॥
शिवविष्णुस्नानप्रशस्तिकालोऽपि । दृष्टान्तरदीयं ।
“अर्द्धादये च पूषार्के हस्ताके रोहिणीबुधे” ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अर्द्धोदकं, स्त्री, (अर्द्धमूरोः अर्द्धो, तत्र काशते,
काश + ड ।) उत्तमस्त्रीणां अर्द्धोदपर्यन्तं चैव-
नाकारपरिधेयवस्त्रं । तत्पर्यायः । चण्डातकं २ ।
इत्यमरः ॥

अर्पणं, स्त्री, (अ + णिच् + ल्युट् ।) प्रापणं । सम-
र्पणं । यथा,—

“यत्करोषि यदन्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्पुण्यं मदर्पणं” ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां ६ अध्यायः । (स्थापनं ।
न्यासः ।

“कैलासगौरं वृषमारुह्योः

पादार्पणानुग्रहपूतप्लवम्” ।

इति रघुवंशे । सत्वत्यागः । परित्यागः ।

“अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थं परस्यान्वयसिद्धये” ।

इति साहित्यदर्पणे ।

अर्पिसं, पुं, (अ + णिच् + इस्न् ।) हृदयं । इत्युणा-
दिकोषः ॥ (अग्रमांसः ।)

अर्चु, हिंसे । (आदि-परं-सकं-सेट् ।) गतौ । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ अर्चति । इति दुर्गादासः ॥

अर्चुदः, पुं, स्त्री, (अर्चु + विच्, तस्मै उदेति, उद् +
इङ् + ड ।) दशकोटिसंख्या । रोगविशेषः ।
मांसकीलः । मांसपुरुषः । आव् इति भाषा ।
इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरो मेदिनी च ॥ तस्य
निदानलक्षणम् ।

“गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः

संमूर्च्छिता मांसमण्डक् प्रदूष्य ।

वृत्तं स्थिरं मन्दरजं महान्त-

मनस्यमूलं चिरवृद्धपाकं ॥

कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमवगाधं

तमर्चुदं प्रास्त्रविदो वदन्ति” ।

महान्तं ग्रन्थपेक्षया चिरेण वृद्धिरपाकश्च यस्य
तत् चिरवृद्धपाकः । अपाकमिति ग्रन्थेः सका-
शदस्य भेदज्ञापकं । अवगाधं दूरानुप्रविष्टं ॥*॥
निदानपूर्वकाणि विप्रिष्टानि लक्षणान्याह ।

“वातेन पित्तेन कफेन वापि

रक्तेन मांसेन च भेदसा च ।

तज्जायते तस्य च लक्षणानि

ग्रन्थेः समानानि सदा भवन्ति” ॥

ग्रन्थेः समानानि वातिकपैतिकक्षैषिकभेदोदानां
ग्रन्थीनां लक्षणैर्वैतिकपैतिकक्षैषिकभेदोदाना-

मर्चुदानां लक्षणानि तुल्यानि भवन्ति ॥*॥ रक्ता-
र्चुदमाह ।

“दोषप्रदुष्टे रुधिरं शिराश्च

सङ्कोच संपीड्य ततस्तपाकं ।

सखावमुन्नहति मांसपिण्डं

मांसाङ्गुरैरावृतमाशु रुद्धिं ॥

खव्यजसं रुधिरं प्रदुष्ट-

मसाध्यमेतद्रुधिरात्मकन्तु ।

रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात्

पाण्डुर्भवेद्वर्णदपीडितस्तु” ॥

दोषोऽत्र पित्तं रुधिरं शिराश्च सङ्कोच संपीड्य
संहतीकृत्य मांसावजोः सर्वेज्ज्वरं दूष्यत्वं रक्तजे
तु विशेषतो रक्तदुष्टिः । एवं मांसाङ्गुदे विशेषतो
मांसदुष्टिर्बोद्धव्या । ततो मांसपिण्डमुन्नहति
उद्धृतं करोति । अपाकं ईषत्पाकं यथा स्यादेव-
मिति क्रियाविशेषणं ईषत्पाकश्च एकदेशपाकेन ।
रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् । रक्तक्षयोपद्रवाः
सुश्रुतेनाह्ताः । तैः पीडितत्वात् । अर्चुदपीडितः
रक्तार्चुदपीडितः ॥*॥ मांसाङ्गुदस्य संप्राप्तिमाह
“मुष्टिप्रहारादिभिरर्द्धितेऽङ्गे
मांसं प्रदुष्टं समुपैति शोथं ।
अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्ण-

मपाकमश्नोपममप्रचाल्यं” ॥

मांसं प्रदुष्टं वातेन । अवेदनं वेदनारहितं
ईषद्वेदनं वा । अपाकं पाकरहितं ईषत्पाकं
वा । अश्नोपमं पाषाणवत् कठिनं । अग्रचाल्यं
स्थिरं । यद्यपि रक्तमांसाङ्गुदयो रक्तमांसयो-
र्हेतुत्वेनोक्तिः तथापि रक्तजे पित्तं मांसजे वायु-
रारम्भकः ॥*॥ निदानमाह ।

“प्रदुष्टमांसस्य नरस्य गाढ-

मेतद्रूवेन्मांसपरायणस्य” ।

मांसाश्ननाभ्यासेन यः प्रदुष्टमांसस्तस्यैव भवति
इत्यर्थः ॥*॥ असाध्यमाह ।

“मांसाङ्गुदं त्वेदसाध्यमाजः

साध्येष्वपीमानि विवर्जयेच्च ।

संप्रसृतं मर्मेसु यच्च जातं

खोतःसु वा यच्च भवेदसाध्यं” ॥*॥

साध्येष्वपि वातजादिष्वपि । इमानि वक्ष्यमाणानि
संप्रसृतादीनि ॥*॥ अपरासाध्यमाह ।

“यज्जायतेऽन्यत् खलु पूर्वजाते

ज्ञेयं तदध्यर्चुदमर्चुदज्ञैः ॥

यद्वृद्धजातं युगपत् क्रमाद्वा

द्विरर्चुदं तच्च भवेदसाध्यं” ॥*॥

अर्चुदानां पाकाभावे हेतुमाह ।

“न पाकमायाति कफाधिकत्वा-

न्मेदोवज्जत्वाच्च विशेषतस्तु ।

दोषस्थिरत्वात् ग्रथनाच्च तेषां

सर्वान्ज्वरान्येव निसर्गतस्तु” ।

ग्रथनात् ग्रन्थिरूपत्वात् । नन्वपथां कफभेद-
सोराधिक्येऽपि पाको वृश्यते तथाच कथं न पाक
इत्याह निसर्गात् स्वभावात् ॥*॥
अर्चुदानस्य चिकित्सा ।

“ग्रन्थार्चुदानां न यतो विशेषः

प्रदोषहेत्वाकृतदोषदुष्टेः ।

अतश्चिकित्सेद्विषयगर्भुदानि

विधानविद्युश्चिकित्सितेन ॥

हरिद्रा-लोत्र-पत्तङ्ग-यक्षधूम-मनःशिला ।

मधुप्रगाढो लेपोऽयं मेदोऽर्चुदहरः परः ॥१॥

मूलकस्य कृतः क्षारो हरिद्रायास्तथैव च ।

शङ्खचूर्णेन संयुक्तो लेपः सिद्धोऽर्चुदापहः ॥२॥

वटदुग्धकुष्ठरोमकालितं वज्रं वटस्य पत्रेण । अध्य-

स्थिसप्तराचात् महादप्युपशान्तिमर्चुदं गच्छेत् ॥३॥

श्रियमूलकयोर्वीजं रक्तोष्णं सुरसां यवं ।

तक्रोणाश्रिपुं पिष्ट्वा लिम्पेद्वर्चुदप्रान्तये ॥४॥

रक्तोष्णं सर्षपं । सुरसां तुलसीं । यवं रन्ध्रयवं ।

अश्रिपुं करवीरं । इत्यर्चुदाधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥

अर्चुदः, पुं, (अर्चु + उदच् ।) पर्वतविशेषः । इति
मेदिनी ॥

अर्भः, पुं, (अ + भ ।) बालकः । इति हेमचन्द्रः ॥

(प्रभाहीनः । मलिनः । शिथ्यः । क्लृप्तः । शिशिरः ।
श्राकशस्यादिकं ।)

अर्भकः, पुं, (अर्भ एव, स्वार्थे कन् ।) शिशुः । इत्य-
मरः ॥

(“अभूच्च नञः प्रणिपातशिक्षया

पितुर्मुदं तेन तवान सोऽर्भकः” ।

इति रघुवंशे ।) मूर्खः । क्लृप्तः । इति मेदिनी ॥

खल्पः । सङ्कष्टः । इत्युणादिकोषः ॥

अर्भम्, स्त्री, पुं, (अ + भन् ।) चक्षुरोगविशेषः ।

इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥ तच्च पञ्चविधं ।

प्रस्तार्थ्यं १ शुक्ला २ रक्तार्थ्यं ३ मांसार्थ्यं ४

क्षावर्त्यं ५ । येषां लक्षणानि तत्तत्प्रश्ने द्रष्ट-

व्यानि । वैद्यके नान्तलीवल्लिङ्गोऽयं शब्दः ॥

अर्भणः, पुं, (अ + बाङ्गकात् भन् ।) द्रोणपरि-
माणं । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

अर्थः, पुं, (अ + यत् ।) स्वामी । वैश्यः । इत्यमरः ॥

अर्थे चि । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (चि, उल्लृष्टः ।

न्यायः । प्रभुः ।

अर्थ्यमा, [न्] पुं, (अर्थ्यं अर्थं मिमीते, मा +
कनिन् ।) सूर्यः ।

(“प्रोषितार्थ्यमणं मेरोरन्धकारस्तटीमिव” ।

इति भाष्यः ।

“सूर्योऽर्थ्यमा भगवन्ष्टा पूषार्कः सविता रविः ।

गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः” ॥

इति महाभारते । कश्यपात् दक्षकन्यया दित्या
जातो द्वादशादित्यमध्ये परिगणितः ख्यात आ-
दित्यः, यदुक्तं हरिवंशे,—

“मारीचात् कश्यपाज्जातास्ते दित्या दक्षकन्यया ।

तत्र शक्रश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव ह ॥

अर्थ्यमा चैव धाता च त्वया पूषा च भारत ! ॥

विवस्वान् सविता चैव मित्रो वरुण एव च ।

अंशो भगवन्नातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः” ॥

अर्कवृद्धः । इत्यमरः ॥ पितृदेवविशेषः । इति

मेदिनी ॥

अर्था, स्त्री, (ऋ + यत् + टाप् ।) वैश्यस्त्रीजातिः ।

इत्यमरः ॥

अर्थाणी, स्त्री, (अर्थ + आनुक् + डीप् ।) वैश्यस्त्रीजातिः । इत्यमरः ॥

अर्थी, स्त्री, (अर्थ + डीप् ।) वैश्यपत्नी । इत्यमरः ॥ वैश्यस्त्रीजातिः । इति दुर्गादासः ॥

अर्थ्यं वधे । (इति कविकल्पद्रुमः) ॥ (आदि-पर-सक-सेट्) अर्थति । इति दुर्गादासः ॥ अन्तःस्थवकारान्तोऽयम् ॥

अर्थ्वती, स्त्री, (अर्थ + बाहुलकात् वनिप् + डीप् ।) घोटकी । इति हलायुधः ॥ कुट्टनी । इति चिकित्सकशेषः ॥

अर्था, [न्] णे, (ऋ + वनिप् ।) घोटकः । इत्यमरः ॥ इन्द्रः । गोकर्णपरिमाणं । इति विश्वः ॥ कुत्सिते चि । इत्यमरः ॥

अर्थाक्, व्य, (अवरे काले देशे वा अच्यति, अन्च + क्तिन्, एषोदरादित्वात् अर्थादेशः ।) पूर्वकालतः पश्चात् । तत्पर्यायः । अवरः २ । इत्यमरः ॥ निकटं । इति भरतः । अर्थाच् इति केचित् ॥

अर्थाचीनः, चि, (अर्थाग्भवः, खः ।) पश्चाज्जातः । विपर्यस्तं । इति धरणिः ॥ (इदानीन्तनः । अधोभाजस्थितः । अवरदेशगतः ।

(“यदूर्ध्वं पृथिव्या अर्थाचीनमन्तरीक्षात्” । इति शतपथब्राह्मणे ।)

अर्थं, स्त्री, (ऋ + अच् ।) अर्थोऽर्थः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वर्णिकाकारः गुच्छस्थरोगभेदः) ।

अर्थः, [ल्] स्त्री, (ऋ + असुन्, सुट् ।) खनामख्यातपाथुरोगः । तत्पर्यायः । दुर्गमकं २ । इत्यमरः ॥ दुर्गम ३ गुदकीलः ४ गुदाङ्गुरः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्नामकं ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा । अधार्शोऽधिकारः । तत्रार्शसः सन्निवृत्तिनिदानान्याह ।

“पृथग्दोषैः समलैश्च शोणितान् सहजानि च । अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदवलिचये” ॥ केचिद्रुधिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते । तन्मतमाश्रित्याह । शोणितानि । सहजानि शरीरेण सह जातानि । सङ्ख्याञ्चाह । षट्प्रकाराणीति । गुदवलिचये सार्द्धचतुरङ्गुलं गुदस्य मानं तस्यावधवभूतालिखो वलयः शङ्खावर्तनिभा उपर्युपरि सन्ति । तासां नाम प्रवाहिणी विसर्जनी संवरणी चेति । तत्र गुदौष्ठोऽर्द्धाङ्गुलमानस्तदूर्ध्वमङ्गुलमाना प्रथमा वलिः । सार्द्धाङ्गुलमाना द्वितीया । ततोया च तावती । उक्तञ्च ।

“अर्द्धाङ्गुलप्रमाणेन गुदौष्ठं परिचक्षते । गुदौष्ठादङ्गुलं चैकं प्रथमान्तु वलिं विदुः ॥ सार्द्धाङ्गुलमानेन पृथगन्ये प्रकीर्तिताः” ॥ * ॥

अथ वातार्शसो विप्रकृतं निदानमाह ।

“कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च । प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णं मद्यं मैथूनसेवनं ॥ लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च । शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वातार्शसां मतः” ॥

प्रमितमपरिमितं । तीक्ष्णमिति मद्यविशेषणं । पैष्ठ्यादिमृदुमद्यस्य वातसमकत्वात् । आतप-स्तृणवीर्योऽप्युद्भूतौ व्यादातप्रकोपे हेतुः वाता-र्शसां । नन्वर्शांसि सर्वाणि त्रिदोषजानि । यत-आह ।

“पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलिचये । सर्वे एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवः” ॥ इति । तथा सति कथं वातार्शसामिति उच्यते । तत्तदाधिक्याद्यपदेशभेद इति न दोषः । अतएव अप्रे वक्ष्यते । पित्तोत्पन्नानामिति तथा च चरकः । “अर्शांसि नाम जायन्ते नासन्निपतितैस्त्रिभिः । दोषैर्दोषविशेषात् विप्रैः कथ्यतेऽर्शसां” ॥ इति * ॥ अथ पित्तार्शसो विप्रकृतनिदानमाह ।

“कटुस्त्वलवणोष्णानि व्यायामाभ्यातपप्रभाः । देशकालावशिष्टौ क्रोधोऽमयमसूयनं विदाहि तोयसुखं यत् तत् सर्वं पानभोजनं । पित्तोत्पन्नानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुर्शसां” ॥ उष्णमद्यस्य स्पर्शनादि बोद्धव्यं उष्णपानभोजनस्याप्रे वक्ष्यमाणत्वात् । अभ्यातपप्रभा अग्न्यातपयोः प्रभा तेजः । अथवा अग्न्यातपेतरतेज-स्त्रिद्वयस्य दीप्तिः प्रभा । अग्निशिरो देशो मरुः । असूयनं परस्म्यन्तिद्वेषः । पानभोजनं पीयत इति पानं । भुज्यते इति भोजनं प्रकोपे उत्पत्तौ * ॥ अथ कफार्शसो विप्रकृतं निदानमाह ।

“मधुरस्निग्धशीतानि लवणास्त्रगुण्यि च । व्यायामदिवास्वप्नश्रय्यासनसुखे रतिः ॥ प्रागवातसेवाशीतौ च देशकालावचिन्तनं । स्नेहिकाणां समुद्भिजेतत् कारणमर्शसां” ॥ अचिन्तनं निश्चिन्तता * ॥ अथ त्रिदोषार्शसो विप्रकृतं निदानमाह ।

“सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणं समं” । जनकत्वेन त्रयो दोषा येषां तानि त्रिदोषाणि अर्शांसि तेषां सर्वो हेतुः । पृथग्वातपित्तकफार्शोहेतुः । त्रिदोषार्शसां लक्षणञ्च सहजैः सहजार्शभिः समं सदृशं । ननु त्रिदोषाणां इति विशेषणं कथं । यतः सर्वे एव व्याधयस्त्रिदोषजाः उक्तञ्च ।

“त्रयमेकरसं नास्ति न रोगोऽप्येकदोषजः । एकलं कुपितो दोष इतरावपि कोपयेत्” ॥ इति । युक्तिमप्याह । स्वकारणाद्बुद्धौ वायुः शैत्याच्छीतलं स्नेहायं लाघवात्तेजोरूपं पित्तं वर्द्धयते । तथा पित्तं कटुत्वात् वातं द्रवत्वात् कफं वर्द्धयते । स्नेहा च शैत्याद्वायुं द्रवत्वात् पित्तं वर्द्धयते इति । उच्यते । यत्र स्वस्वकारणान्नयो दोषाः कुप्यन्ति तत्र त्रिदोषजव्यपदेश इति न दोषः * ॥ अथार्शसां पूर्वरूपमाह ।

“विष्टम्भोऽज्ञस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च । कार्यमुद्गारवाजल्यं सक्थिसादोऽप्यविट्कता ॥ ग्रहणीदोषप्रागङ्गुर्तेः प्रशङ्का चोदरस्य च । पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये” ॥ दौर्बल्यमावलयं । आटोपः गुडगुडाण्डः । अभि-

वृद्धये उत्पत्तये * ॥ अथार्शसां संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह ।

“दोषान्त्वङ्मांसमेदांसि संदृष्ट्य विविधास्तृतीन् । मांसाङ्गुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः” ॥ त्वङ्मांसपदेन त्वङ्मांसाश्रितं रक्तमपि गृह्यते । चिकित्सायां रक्तस्वावणोपदेशात् । अपानं गुदं । आदिशब्दाद्वासानेननाभिमेदादिवपि कुर्वन्ति * ॥ अथ वातार्शसं लक्षणमाह ।

“गुदाङ्गुरा वङ्गनिनाः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः । स्नानाः श्यावावर्णाः कृष्णा विप्रदाः परुषाः खराः ॥ मिथोविसदृशा वक्रास्त्रीक्ष्णा विस्फुटिताननाः । विम्बिकर्तुन्मुखर्क्षका पांसीफलसन्निभाः ॥ केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित् सिद्धार्थकौपमाः । शिरःपार्श्वसकचूबवङ्गनाभ्यधिक्यथाः ॥ लवयुद्गारविष्टम्भहृद्ग्रहरोचकप्रदाः । कामश्यासाश्रिवैषम्यकार्णनादभ्रमावहाः ॥ तैराक्षी ग्रथितं क्लोकं सशब्दं सप्रवाहिकं । रक्तपेनपिच्छालुगतं विड्वद्भुमपवेश्यते ॥ कृष्णवङ्गखविष्मूचनेचवङ्गञ्च जायते । गुल्मशीतोदराक्षीलासम्भवस्तत एव च” ॥

वङ्गनिनाः वातोत्पन्नाः । गुदाङ्गुराः अर्शांसि । चिमिचिमान्विताः चिमिचिमा अथाविशेषः चरचराव इति लोके तदन्विताः । श्यावावर्णाः श्यावा धूमवर्णाः । अरुणा ईषद्रक्ताः । कृष्णाः कठिनाः । विप्रदाः अपिच्छिलाः । परुषाः गोजिह्वावत् स्पर्शं कर्कशाः । खराः कर्कोटकफलवत् सूक्ष्मानेककण्टकाचिताः । विम्बादिफलसन्निभाः आकृत्याः । अत्र विस्फुट्योद्यकं वक्ष्यमाणं केचित् केचिदिति पदं सम्बन्धीयं ।

“कदम्बपुष्पाभाः स्थूला अनेकसूक्ष्माशिरराः । सिद्धार्थकौपमाः पीतसूक्ष्मपिडकाश्रिताः” ॥ तैराक्षी इति अर्शोभिः पीडितः । तैराक्षी विडुप-वेष्टव इत्यार्शस्य प्रयोज्यकर्तुः कर्मतार्थत्वात् । ग्रथितं मलगुटिकाग्रथितविड्वन्तिरूपं । पिच्छा पिच्छिलो द्रवभागः । बद्धं संवृतं । विष्टम्भे नपुंसकोऽप्यस्ति । उपवेश्यते त्यज्यते । अतएव वातार्शस एव गुल्मादीनां सम्भवः । अक्षीला नाभेरधोभागे पाषाणपिण्डिकावद्वातव्याधिविशेषः * ॥ अथ पित्तार्शसं लक्षणमाह ।

“पित्तोत्तरा नीलसुखा रक्तापीतासितप्रभाः । तन्वस्त्राविणो विस्फुटितानवा मृदवः स्नेहाः ॥ शुष्काजिह्वायुक्तखण्डजसौकोवक्त्रसन्निभाः । दाहपाकज्वरखदटष्णामूर्च्छारतिप्रदाः ॥ सोष्णाणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः । यवमध्या हरितपीतहारिद्रत्वङ्गनादयः” ॥ पित्तोत्तराः पित्तोत्पन्नाः । तनु अघनं । स्नेहाः लम्बिनः । सन्निभाः आकृत्याः । पाको गुदस्य । सोष्णाः उष्णस्पर्शाः । हरिच्छाकवर्णं । पीतं हरितालवर्णं । हारिद्रं हरिद्रावर्णं । आदिशब्दान्मलमूत्रसुखानां ग्रहणं * ॥ अथ केचिद्रुधिरस्यापि दोषत्वं मन्यन्ते तन्मतमाश्रित्य रक्तार्शसं लक्षणमाह ।

“रक्तोष्णगुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ॥
तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णश्च गाढविट्कप्रपीडिताः ।
खवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥
मेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ।
हीनवर्णबलोत्साहे हतोजाः कलुषेन्द्रियः ॥
विट् श्वावं कठिनं रुक्षमधोवायुर्न वर्तते ।
तनु चारुवर्णश्च फेनिलच्चाक्षगर्भसां ॥
कथूयगुदशूलश्च दौर्बल्यं यदि वाधिकं ।
तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रुक्षणं ॥
श्रियितं श्वेतपीतश्च विट् स्निग्धं गुरु शीतलं ।
यद्यर्शसां धनच्चाक्षक् तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलं ॥
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धञ्च कारणं ।
स्नेधानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः” ॥
गदे कीला अर्शांसि । पित्ताकृतिसमन्विताः
पित्तार्शोऽलक्षणाः । आकारेण च वटप्ररो-
हादिसदृशाः । दुःखैः रोगैः । त्वक्पादध्याम्बु-
शीतप्राथम्यादिभिः । कलुषेन्द्रियः व्याकुलसर्वेन्द्रियः
॥ ० ॥ रक्तजस्यापि वातोष्णस्य लक्षणमाह ॥
तत्र रक्तार्शसि । अनुबन्धः उल्लेख्यत्वं । रुक्षणं
रुक्षयतीति रुक्षणं रुक्षं द्रव्यं । पित्तेष्वणस्य तु
लक्षणं ।
“रक्तोष्णगुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः” ।
इत्यादिनैवेत्तां । रक्तपित्तयोः समानलिङ्गत्वात् ॥
॥ १ ॥ कफोष्णस्य लक्षणमाह । सपिच्छं पिच्छि-
लाद्रि । स्तिमितमार्द्रचर्मावगुण्ठितमिव ॥ २ ॥ अथ
स्नेधानुबन्धोऽलक्षणाः ।
“स्नेधानुबन्धो महाभूला घना मन्दरजः सिताः ।
उत्पन्नोपचिताः स्निग्धाः स्तब्धरक्तगुणस्थिराः ॥
पिच्छिलास्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्डाक्षाः सपिच्छप्रियाः
करीरपनसाख्याभास्तथा गोक्षनसन्निभाः ॥
वज्र्यानाहिनः पायुवस्तिनाभिविकर्षिणः ।
सकासश्चासहस्रासप्रसेकारचिपीनसाः ॥
मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः ।
क्षौद्राभिमाद्वर्द्धिरामप्रायविकारदाः ॥
वसाभसकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः ।
न खवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः” ॥
उत्पन्नाः उन्नताः । उपचिताः स्थूलाः । स्निग्धाः
सखेहाः । स्थिरा निश्चलाः । पिच्छिलाः कफा-
रत्नत्वात् । स्तिमिताः आर्द्रवस्त्वगुण्ठिता इव ।
श्लक्ष्णा मणिवन्मृदुणाः । करीरा वंशाङ्कुरः ।
पनसास्थिगोक्षनाः तदाकृतयः । वज्र्यानाहिनः
वज्र्यायोरानाहकारिणः । पाय्वादिव्याकर्षणवत्
पीडाकारिणः । कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रं । शिरोजाड्यं
शिरसो भारान्तात्वमिव । क्षौद्रं स्त्रीष्वनिच्छा ।
अत्र कर्दिशब्दः सान्त आर्षत्वात् । आमप्राय-
विकारदाः आमवर्द्धना व्याधयोऽतीसारग्रहण्या-
दयः तान् ददाति ॥ ३ ॥ अथ दन्वजाशोऽलक्षणा-
माह ।
“हेतुलक्षणसंसर्गादिधातु दन्वोष्णानि च” ॥ ४ ॥
अत्र त्रिदोषार्शसः सहजाशस्य लक्षणमाह ।
“सर्वैः सर्वात्मकान्याङ्गैर्लक्षणैः सहजानि च” ।

सर्वैर्लक्षणैर्वान्तपित्तस्नेधानुबन्धैः प्रागुक्तैः । स-
र्वात्मकानि सान्निपातिकान्याङ्गैर्लक्षणैः । तथा
तरेव लक्षणैः सहजानि चार्शस्याङ्गः ॥ ५ ॥ तन्वा-
न्तरे सहजाशोऽलक्षणां पृथगाह ।
“अर्शांसि सहजातानि दाह्यानि भवन्ति हि ।
दुर्दर्शनानि पाण्डूनि परुषाण्यख्यानानि च ॥
अन्तर्मुखानि तैराक्षः क्षीणः क्षीणखरो भवेत् ।
क्षीणानलः क्षीणरेताः शिरासन्ततविग्रहः ॥
अल्पप्रजः क्रोधशीलः सन्तान्त्वखनान्वितः ।
शिरोटकृर्णनासासु रोगी हृक्षेपस्यैकवान्” ॥ ६ ॥
अथ सुखसाध्याशोऽलक्षणां पृथगाह ।
“वाह्यायान्तु बलौ जातान्येकदेवोत्पन्नानि च ।
अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पत्तितानि च” ॥
वाह्यायां बलौ संवरणां । न चिरोत्पत्तितानि
अनतिक्रान्तसंवत्सराणि । एतानि लक्षणानि
मिलितानि सुखसाध्यत्वबोधकानि ॥ ७ ॥ अथ
कृत्साध्याशोऽलक्षणां पृथगाह ।
“दन्वजानि द्वितीयायां बलौ गान्याश्रितानि च ।
कृत्साध्यानि तान्याङ्गः परिसंवत्सराणि च” ॥
द्वितीयायां बलौ विसर्जनां । परिसंवत्सराणि
परिगतः संवत्सरो येषां तानि । अतिक्रान्त-
संवत्सराणि इति यावत् । एतानि प्रत्येकं कृत्-
साध्यलक्षणानि ॥ ८ ॥ अथासाध्याशोऽलक्षणां पृथगाह ।
“सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरां वलिं ।
जायन्तेऽर्शांसि संयुक्तान्यासाध्यानि निर्दिशेत्” ॥
अभ्यन्तरां वलिं प्रवाहिणीं । एतान्यपि प्रत्येक-
मसाध्यलक्षणानि ।
“शेषत्वादायुष्स्तानि चतुष्पादसमन्वये ।
याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्येतान्यथा” ॥
यद्यायुषः शेषो वर्तते चिकित्सायाश्चत्वारः पा-
दास्ते यथा । यद्यवचनकारी धनवानुदारो जिते-
न्द्रियो रोगी । १ । शास्त्रे कर्मणि च कुशलो
वैद्यः । २ । अनलस आप्तः प्रियः परिचारकः । ३ ।
नवं रसवीर्यादियुक्तमौषधं । ४ । एषां समन्वये
संयोगे सति दीप्तकायाग्नेः पुष्टस्य । तानि अ-
र्शांसि । याप्यन्ते चिकित्साया । अतोऽन्यथा प्रत्या-
ख्येयानि न चिकित्स्यानीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अथाशो-
ऽलक्षणां पृथगाह ।
“हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।
शोथो हृत्पाश्वशूलश्च यस्यासाध्याऽर्शसो हि सः ॥
असाध्यः सन्निहितमरणो बोद्धव्यः । अर्शसः
अर्शोऽरोगयुक्तः । एतन्मिलितमरिष्टलक्षणं ।
“हृत्पाश्वशूलं संमोहच्छर्दिरेड्यस्य रुग्ञ्वरः ।
दृष्ट्वा गुदास्यपाकश्च निहन्तुर्गुदजातुरं ॥
गुदस्य यदास्यमोष्ठदेशस्तस्य पाकः । हृत्पाश्व-
शूलदिसमस्तं व्यस्तं चारिष्टलक्षणं ॥
“दृष्ट्वा रोचकशूलार्तमतिप्रसृतशोणितं ।
शोथातिसारसंयुक्तमर्शांसि क्षपयन्ति हि” ॥ १० ॥
अथ मेढ्रादिजाशोऽलक्षणां पृथगाह ।
“मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्त्वं नाभिजानि च ।
गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च” ॥
यथास्त्वं यथास्तीयलक्षणं । न चात्रोक्तनिदान-

पूर्वखण्डसंप्रामिलक्षणां युक्तं । तत्र तत्रार्शःपदं तु
मांसाङ्कुरसान्यात् । गण्डूपदः किञ्चुलकः ॥ ११ ॥
अत्र मांसाङ्कुरसान्यादत्राधिकारे चर्माकीलस्य
संप्रामिपूर्वकं लक्षणमाह ।
“व्यानो गृहीत्वा स्नेधानं करोत्यर्शस्त्वचो वहिः ।
कीलोपमं स्थिरखरचर्मकीलान्तु तदिदुः” ॥
चर्मा इति लोके । खरं कर्कशं ॥ १२ ॥ तस्यैव
वातादिभेदेन लक्षणमाह ।
“वातेन तोदपाह्वं पित्तादसितरक्तता ।
स्नेधाना स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सर्वगता” ॥
सर्वगता शरीरसमानवर्णता ॥ १३ ॥ अथ सामा-
न्यतः अर्शसंस्थितिक्रिया ।
“यदायोरानुलोम्याय यदभिबलद्वये ।
अन्नपानौषधं सर्वं तत्सेयं निखमर्शसैः” ॥
अर्शसैः अर्शोऽरोगयुक्तैः ।
“शालियष्टिकगोधूमयवान्नानि दृतेः सह ।
अजाक्षीरेण वा निम्बपटोलानां रसेन वा ॥
कन्देर्वार्त्ताकुमूलोत्थै रसैर्मांसरसेन वा ।
जीवन्युपेदिकाशकैस्तण्डुलीयकवास्तुक्तेः” ॥ १४ ॥
कन्देऽत्र शूरणः । अत्र मूलं मूलकं ।
“अन्यैश्च हृष्टविन्मूत्रमरुद्भिर्वर्द्धिदीपनैः ।
अर्शांसि भिन्नवर्चांसि हन्याद्वातातिसारवत् ॥
सतक्रं बल्यं दद्याद्वातवर्त्तेऽनुलोमनं ।
न प्ररोहन्ति गदजाः पुनस्तक्रसमाहताः ॥
तक्राभ्यासेऽर्शसैः कार्थ्या बलवर्णाभिद्वये ।
स्त्रोतःसु तक्रासुद्धेयु सम्यक् चक्षति यद्रसः ॥
तेन पुष्टिस्तथा तुष्टिर्बलं वर्धयश्च जायते ।
वातस्नेहविकाराणां शतञ्च विनिवर्त्तयेत् ॥
मृत्क्षिप्तं शौर्यं कन्दं पक्तामौ पुटपाकवत् ।
अद्यात् सतैलबल्यं दुर्गमविनिवर्त्तये ॥ १५ ॥
चिरिविष्वाभिसिन्धुनगरैर्द्रववारलून् ।
तक्रेण पिबतोऽर्शांसि निपतन्त्यहजा सह” ॥
चिरिविष्वाः करङ्गः तस्य फलस्यात्र मज्जा ग्राह्या ।
अरलुः श्योनकः । करङ्गादिचूर्णं ॥ १६ ॥
“लेपं रजनिचूर्णेन सुधादुग्धयुतेन च ।
अर्शोऽरोगनिवर्त्तयत् कारयेत्तच्चिकित्सकः ॥ १७ ॥
पिप्पलीसैन्धवं कुष्ठं शिरीषस्य फलं तथा ।
खुग्दुग्धमर्कदुग्धं वा लेपोऽयं गुदजान् हरेत् ॥ १८ ॥
हरिद्राजालिनीचूर्णं कटुतैलसमन्वितं ।
एष लेपो वरः प्रोक्तो ह्यर्शसामन्तकारकः” ॥
जालिनी कटुतुरङ्ग इति लोके ॥ १९ ॥
“असितानां तिलानान्तु पलं शीतजलेन तु ।
खादतोऽर्शांसि शान्तिं वृद्धा दन्ता भवन्ति हि” ॥ २० ॥
शस्त्रैर्वाथ जलौकैभिः प्रोक्ष्यकठिनार्शसः ।
शोणितं सञ्चितं दृष्ट्वा हरेत् प्राञ्जः पुनः पुनः ॥ २१ ॥
कासीसं सैन्धवं कृष्णा शुण्ठी कुष्ठञ्च लाङ्गली ।
शिलाभिदन्मरुश्च दन्तीजन्तुघ्नचित्रकं ॥
तालकं कुण्टी खरक्षौरी चैतैः पचेद्भिषक् ।
तैलं खुद्वाकपयसा गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥
एतदभ्यङ्गतोऽर्शांसि क्षारेणैव पतन्ति हि ।
क्षारकर्मकरं क्षेतत्र च संदूषयेदलि” ॥ २२ ॥
कासीसं कौसीस इति लोके । लाङ्गली करहारी

इति लोके । शिलाभित् पाषाणभेदः । अश्वमारः
कनैल इति लोके । खर्गक्षीरी चोक्त इति लोके ।
वृहत्कासीसाद्यं तैलं ॥ ६ ॥

“शुण्ठीकामरिचनागदलत्वगेलं
चूर्णितं क्रमविवर्द्धितमूर्द्धमन्त्यात् ।
खादेदिदं समसितं गुदजाग्रिमान्धं
गुल्माश्चिन्वसनकण्ठहृदामयेषु” ॥
तद्यथा । एलाच सूक्ष्मा ग्राह्या । यत आह मदन-
पालः ।

“एला सूक्ष्मा कफश्वासकाशार्शमूत्रक्षयहृत्” ।
इत्यादि । तस्या बीजभागः १ तजभागः २ दलं
पत्रं । यत आह निघण्टौ धन्वन्तरिः ।

“तमालपत्रकं पत्रं स्यात् पलाशं दलाङ्गयम्” ।
इति तस्य भागः ३ । नागो नागकेशरः । यत
आह निघण्टौ धन्वन्तरिः ।

“नागपुष्पं मतं नागं केशरं नागकेशरम्” ॥
इत्यादि । तस्य भागः ४ मरीचभागः ५ पिपरि-
भागः ६ शुण्ठीभागः ७ चिनिभागः ८ । सम-
भक्तं चूर्णं ॥ १० ॥

“त्रिपलं शृङ्गवेरस्य चतुष्कं मरिचस्य च ।
पिप्पल्याः कुड्वाजं च चयायाः पलमेव च ॥
तालीशपत्रस्य पलं पलाजं केशरस्य च ।
द्विपलं पिप्पलीमूलमर्द्धकर्मच पत्रकात् ॥
सूक्ष्मैलाकर्ममेकान्तु कर्मच त्वष्टृगणायोः ।
गुडात् पलानि त्रिंशच्च चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥
अङ्गप्रमाणगुटिका प्राणदा चेति सा स्मृता ।
पूर्वं भक्ष्यं पश्चाच्च भोजनस्य यथावलं ॥
मद्यं मांसरसं यूषं क्षारतोयं पिबेदनु ।
हृन्त्यादर्शांसि सर्वाणि सहजान्यखजानि च ॥
वातपित्तकफोत्थानि सन्निपातोद्भवानि च ।
पानात्यये मूत्रक्षय्ये उरीरोगे गलग्रहे ॥
विषमज्वरपित्तं च पाण्डुरोगे तथैव च ।
क्षमिहृद्रोगिणाञ्चैव गुल्मशूलार्तिनां तथा ॥
कर्णवीसाररोगाणां कामलाहिकिनां तथा ।
शुण्ठीस्थानेऽभया देया हृद्ग्रहे पित्तजे गदे ॥
प्राणदेयं सितां दत्त्वा गुडमानाच्चतुर्गुणां ।
अश्लपित्ताभिमान्यादौ प्रयोज्या गुदजातुरे ॥
अनुपाने प्रयोक्तव्यं व्याधौ श्लेष्मभवे पलं ।
मैलद्वयं त्वनिलजे पित्तजे तु पलत्रयं ॥

पलाञ्छधान्याश्चरसास्यशस्ता
मद्यं मरुद्रोगिणि चानुपानं ।
इक्षो रसक्षारहिमाम्बु पित्ते
उष्णाम्बुयूषौ कफजे विदध्यात् ॥

गण्डूषभात्रमादेयं मृदौ क्रूरे च पञ्च वा ।
अनुपानं प्रयोक्तव्यं देशकालमवेक्ष्य वा” ॥
इति प्राणदा गुटिका ॥ ११ ॥

“त्रिकचयं वचा हिङ्गु पाटाक्षारौ निशाद्यं ।
चयतिक्ता कलिङ्गानि भृताङ्गा लवणानि च ॥
ग्रन्थिवित्वाजमोदा च गण्डोऽष्टाविंशतिर्भूतः ।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
चूर्णं विडालपदकं पिबेदुष्णं वारिणा ।
एरुद्वैतलयुक्तं वा लिङ्गाचूर्णमिदं नरः ॥

हृन्त्यादर्शांसि सर्वाणि श्वासशोषभगन्दरान् ।
हृक्कूलं पार्श्वशूलञ्च वातगुल्मं तथोदरं ॥
“हिक्कां कासं प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं सकामलं ।
आमवातमुदावर्तमन्तर्द्विंशं गुदकिनीन् ॥
अन्ये च ग्रहणीदोषा भिषग्भिर्मे प्रकीर्त्तिताः ।
विजयो नाम चूर्णोऽयं तान् सर्वाणांशु नाशयेत् ॥
महाज्वरोपस्थानां भूतोपहतचेतसां ।
अप्रजानाञ्च नारीणां हितमेतद्वि भेषजं ॥
त्रिकचयं त्रिफलात्रिकटुत्रिचुसुगन्धिनि ।
क्षारौ खर्जिका यवक्षारश्च । लवणानि पञ्च ।
ग्रन्थिः पिप्पलीमूलं । विडालपदकं कर्षे । विजय-
चूर्णं ॥ १२ ॥

“मरिचमहौषधचित्रकशूरण-
भागा यथोत्तरं द्विगुणाः ।
सर्वसमो गुडभागः
सेथोऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥
ज्वलनं ज्वलयति जाठर-
मुन्मूलयति शूलगुल्मगदान् ।
निःश्लेषयति श्लेपिद-
मर्शांसि विनाशयत्याशु” ॥

तद्यथा । मरिचभागः १ शुण्ठीभागः २ चिता-
भागः ४ शूरणभागः ८ गुडभागः १५ । लवु-
शूरणमोदकः ॥ १३ ॥

“षोडशशूरणतोऽंशा वज्रेरक्षौ महौषधस्याद्य ।
अङ्गेन भागयुक्तिर्मरिचस्य ततोऽपि चाङ्गेन ॥
त्रिफला कया समूला तालीशश्चरुमिहानां ।
भागा महौषधसमा दहनांशतालमूली च ॥
भागः शूरणतुल्यो दातव्यो वृद्धदारकस्यापि ।
भृङ्गैले मरिचांशे सर्वाण्येकत्र कारयेत् चूर्णं ॥
द्विगुणेन गडेन युतः सेथोऽयं मोदकः प्रकामधनैः ।
गुरुव्यभोज्यनिरतैरितरेषूपद्रवं कुर्यात् ॥
भस्मकमनेन जलितं पूर्वमगस्त्यस्य योगराजेन ।
भीमस्य मास्तेरेपि महाशनौ येन तौ जातौ ॥
अभिललाभाच्चैतुर्न केवलं शूरणो महावीर्यः ।
हन्ता शूलक्षारानलैर्विनाशयिष्यसामेव ॥
अययुष्मीपदगदहृद्ग्रहणीञ्च कफानिलोद्भूतां ।
नाशयति वलीपलितं मेघां कुरुते जरां हरते ॥
हिक्कां कासं श्वासं सरारोगान् प्रमेहांश्च ।
झीहानञ्च तथोग्रं हृन्त्यादाशु रसायनं एसां” ॥

एषां भागो यथा । शूरणभागः १६ चिताभागः ८
लोठिभागः ४ मरिचभागः २ । हररे वज्रेरा
अवरा । पीपर पिपरामूल । तालीशं तालीश-
पत्रं । अरुक्षारं भस्मातकं । तदसह्यत्वे रक्तचन्दनं ।
विडङ्गं प्रत्येकं भागः ४ तालमूली मूषली तस्याः
भागः ८ विधाराभागः १६ तजभागः २ एलाश्च-
कोटीबीजभागः २ गुडभागः ४ । ७२ । वृहच्छू-
रणो मोदकः ॥ १४ ॥

“त्रिकृतेजोवती दन्ती श्वदंष्ट्रा छिन्नकं शटी ।
गवाक्षीमुस्तविश्राङ्गविडङ्गानि हरीतकी ॥
पलोनितानि चैतानि पलान्यष्टावस्करात् ।
वृद्धदारात् पलान्यष्टौ शूरणस्य तु षोडश ॥
जलद्रोणद्वये क्वात्पयं चतुर्भागावशेषितं ।

पूतं तु तं रसं भूयः कायेभ्यः त्रिगुणं गुडं ॥
लेहं पचेत् पुनस्तावदावद्वर्षप्रलेपनं ।
अवतार्य ततः पश्चात् चूर्णाणीमानि दापयेत् ॥
त्रिकृतेजोवतीकन्दचित्रकान् द्विपलांशिकान् ।
एलात्वङ्गरिचं चापि नागाङ्गं चापि षट्पलं ॥
दात्रिंशच्च पलान्यत्र चूर्णांशित्वा निधापयेत् ।
ततो मात्रां प्रयुज्जीत जीर्णं क्षीररसाग्निनः” ॥
तेजोवती तेजवती तेजवत्फल इति च ।
कन्दः शूरणः ।

“हृन्त्यादर्शांसि सर्वाणि तथा सर्वोदराण्यपि ।
गुल्मानपि प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं हलीमकं ॥
दीपयेदनलं मन्दं यक्ष्माणं चापकर्षति ।
आद्यवाते प्रतिश्याये पीनसेऽयं हितो मतः ॥
भवन्त्यनेन पुच्छाः शतं वर्षाण्यनामयाः ।
दीर्घायुषः प्रजनना वलीपलितवर्जिताः ॥
गुडः श्रीवाङ्गशालोऽयं रसायनवरो मतः ।
दुर्गमान्तकरो ह्येष वृष्टो वारसहस्रशः ॥
यावद्वर्षप्रलेपः स्यादद्यावदा तदुली भवेत् ।
तावपूर्णे यदा पात्रे क्षिप्तो न भवते गुडः ॥
क्षिप्तस्तु निश्चललिष्ठेत् पतितस्तु न प्रीर्यति ।
एष पाकः समस्तानां गुडानां परिकीर्त्तितः ॥
साङ्गं पलं पलञ्चाङ्गं भक्षयेद्गुडखण्डयोः ।
श्रेष्ठा तु मध्यमा हीना मात्रोक्ता मुनिभिस्त्रिधा” ॥
वाङ्गशालो गुडः ॥ १५ ॥

“तिला भस्मातकं पथ्या गुडश्चेति समांशकं ।
दुर्गमश्वासकासघ्नं श्लेष्मपाण्डूज्वरापहं ॥
पित्तश्लेष्मप्रशमनी कच्छुद्रुक्षजापहा ।
गुदजान्नाशयत्याशु भक्षितां सगुडाभया” ॥ १६ ॥
“प्रसम्य शङ्करं रुद्रं दण्डपाणिं महेश्वरं ।
जीवितारोगमन्विच्छन्नारदोऽष्टचक्रीश्वरं ॥
सुखोपायेन हे नाथ शूलक्षारान्निभिर्विना ।
चिकित्सामर्शां नृणां काशण्यादक्तुमर्हसि ॥
नारदस्य वचः श्रुत्वा नराणां हितकाम्यया ।
अर्शसां नाशनं श्रेष्ठं भैषज्यं शङ्करोऽवदत् ॥
यावद्वर्षादिलोहानामादायान्यतमं शुभं ।
कृत्वा निष्मिलमादौ तु कुण्ठ्या मादिकेण च ॥
पत्तूरमूलकक्लेन लिम्पेन्नसयुतेन च” ॥
कुण्ठी मन्त्रशिला । मादिकं सुवर्णमादिकं ।
पत्तूरं वकम इति लोके । शालिञ्चा इति रसेन्द्र-
चिन्तामणौ । रसः पारदः ।

“वज्रौ निःक्षिप्य विधिवत् साराङ्गारेण निर्धमेत् ।
ज्वाला च तस्य रोद्ध्या त्रिफलाया रसेन वा” ॥
सारः काष्ठसारः । शालाङ्गारेण इति रसेन्द्र-
चिन्तामणौ पाठः ।

“ततो विज्ञाय गणितं शङ्खुनोद्धं समुत्क्षिपेत् ।
त्रिफलाया रसे पूते तदाह्वय तु निर्वपेत् ॥
न सस्यगाजितं यत्तु तेनैव विधिना पुनः ।
ध्वातं निर्व्यापयेत्तस्मिन् लोहं तत् त्रिफलारसे ॥
यस्मिन् न मृतं तत्र पात्रं भूयोऽपि पूर्ववत् ।
मारणाञ्च मृतं यच्च तत्तत्तत्तत्तमनोहवत् ॥
ततः संशोष्य विधिवत् चूर्णयेत्लोहभागने ।
लोहेनैव तथा वत्स वृषदा स्तम्भचूर्णितं ॥

कृत्वा लोहमये पात्रे माह्वे वा लिप्तरन्ध्रके ।
रसैः पङ्क्तोपमं कृत्वा तं पचेद्भोमयाभिना ॥
पुटानि कमणो दद्यात् पृथगेषां विधानतः ।
त्रिफलाद्रवभङ्गाणां केशराजस्य बुद्धिमान् ॥
मायकन्दकमल्लतवल्लीनां शूरणस्य च ।
हस्तिकण्यपलाशस्य कुलिशस्य तथैव च ॥
भङ्ग मङ्गरिवा । केशराजः भङ्गराज इति द्विः ।
कुलिशं खुहीक्षीरं ।
“पुटे पुटे चूर्णयित्वा लोहात् षोडशिकं पलं ।
तन्मानं त्रिफलायाश्च पलेनाधिकमाहरेत् ॥
अष्टमागवशिष्टे तु रसे तस्याः पचेद्बुधः ।
अष्टौ पलानि दत्त्वा च सर्पिषो लोहभाजने ॥
तामे वा लोहद्वयां तु चापयेदधिपूर्वकं ।
ततः पाकविधानञ्च स्वच्छे चोर्द्धे च सर्पिषि ॥
मृदुमध्यादिभेदेन गृहीयात् पाकमावृत्यतः ।
आरभेत विधानञ्च कृतकौतुकमङ्गलः ॥
भामरं घृतसंयुक्तं विणिह्यात्तत्तत्कृत्वा ।
वर्द्धमानानुपागञ्च गव्यक्षीरेण संयुतं ॥
गव्याभावे त्वजायाश्च खिगधव्यादिभोजनं ।
सद्योवह्निकरञ्चैव भस्मकञ्च नियच्छति ॥
हन्ति वातं तथा पित्तं कुष्ठानि विविधं ज्वरं ।
गुल्माक्षिपाण्डुरोगांश्च निद्रालस्यमरोचकं ॥
शूलञ्च परिणामञ्च प्रमेहमवबाहकं ।
श्वयथुं रुधिरश्चातं दुर्गन्धमां विषेयतः ॥
बलहृदहं हृणञ्चैव कान्तिदं स्वरवर्द्धनं ।
शरीरलाघवकरमारोग्यं पुष्टिवर्द्धनं ॥
आयुष्यं श्रीकरञ्चैव वयस्तेजस्कारं शुभं ।
सश्रीकपुत्रजननं वलीपलितनाशनं ॥
दुर्गन्धमारिरयं नाम्ना दृष्टो वारसहस्रशः ।
अनेनाशौक्षि दह्यन्ते यथा तूलञ्च वङ्गिना ॥
सौकुमार्याल्पकायत्वात् मद्यसेवी यथा नरः ।
जीर्णमद्यादियुक्तादिभोजनैः सह दापयेत् ॥
रसेन्द्रचिन्तामणौ यथास्थाने यदा तृतीयचरण-
स्थाने जीर्णे मद्ये प्रयोक्तव्यमिति पाठः ।
“लावतितिरवर्त्तीरमयूरशप्रकादयः ।
चटकः कलविङ्गञ्च वर्त्तका हरितालकः ॥
श्लेष्मकञ्च वृहत्तवा वनविष्करकादयः ।
पारावतमृगादीनां मांसं जाङ्गलकं शुभं ॥
वर्त्तारिः वगेरा इति लोके । चटको वन्यचटकः ।
कलविङ्गो गृहचटकः । वर्त्तका वटई इति लोके ।
हरितालकः हरिताल इति लोके । विष्किरा-
वर्त्तकादयः ।
“मद्गुरो रोहितः श्रेष्ठः शकुलञ्च विशेषतः ।
मत्पराजा इमे प्रोक्ता हितमत्स्याय देहिने ॥
वृन्ताकस्य पलं शलं पटोलं वृहतीफलं ।
प्रलम्बाभीरुवेजायं तालकस्तण्डुलीयकं ॥
प्रलम्बा लम्बालावुः । अभीरुः प्रतावर्थाः पत्रशाकं ।
तालकः देवदाली । तथा च निघण्टौ घन्वन्तरिः ।
“जीमूतको देवताडो वृत्तकोशो गरा गरी ।
प्रोक्ताखविषहृद्वेणी देवदाली च ताडकः ॥
देवदाली रसे तिक्ता कफार्शः शोथपाण्डुताः”
नश्येदित्यादि ॥

“वास्तुकं धान्यशाकञ्च केसुकं चक्रवर्त्तनं” ।
चक्रवर्त्तनं चक्रवर्तशाकं ।
“नारिकेलञ्च खर्जूरं दाडिमं लवलीफलं ।
शङ्काटकञ्च पक्वान्मं द्राक्षा तालफलानि च ।
जातीकोशं लवङ्गञ्च पूगं ताम्बूलपत्रकं ॥
हितान्येवानि वस्तूनि लोहमेतत् समश्नतां ।
नाश्रीयात्तकुचं कोलं कर्कान्धवदराणि च ।
जम्बीरं बीजपूरञ्च तित्तिडीं करमर्दकं ॥
कोलं क्षुद्रवदरं । कर्कान्धवदराणि महान्ति ।
“आनूपानि च मांसानि ककरं पुण्ड्रकानपि ।
हंससारसदायूहप्रङ्गुकङ्कबलाकिकाः ॥
मायकन्दकरीराणि कतकञ्च कलिङ्गकं ।
कुम्भाखकञ्च कर्कोटं केसुकञ्च विशेषतः ॥
कटुकं कालशाकञ्च कशेरुं कर्कोटीं तथा ।
ककारादीनि सर्वाणि द्विद्वानि च वर्जयेत् ॥
शङ्करेण समाख्यातक्षूरराजोऽनुकम्पया ।
जगतामुपकाराय दुर्गन्धमारिरयं ध्रुवं ॥
स्थानादपैति मेरुश्च पृथ्वी पर्थेति वायुना ।
यतन्ति चन्द्रताराश्च मिथ्या चेदहमश्रुवं ॥
ब्रह्मप्राञ्च कृताप्राञ्च क्रूरा येऽस्तववादिनः ।
वर्जनीयाः स्वधर्मेण भिषजा गुरुनिन्दकाः ॥
मुनिरसपिष्टविङ्गं मुनिरसलोढं चिरस्थितं धर्मं ।
त्राययति लोहदोमान् वङ्गिनवनीतपिण्डमिव ॥
मुनिरजागतिः ।
“काशे मलप्रवृत्तिर्लोघवमुदरे विशुद्धिद्वारे ।
अङ्गेव नावसादो मनःप्रसादोऽस्य परिपाके ॥
क्षमिरिपुचूर्णं लोढं सहितं स्वरसेन वङ्गसेनस्य ।
क्षपयत्यचिरान्तितयं लोहाजीर्णोद्भवं शूलं ॥
वङ्गसेनस्य अगस्तेः ।
“जीर्णे लोहे पतति चूर्णं भुञ्जीत सिद्धसाराख्यं ।
लोहव्यापन्नस्यति विवर्द्धते जाठरो वङ्गिः” ॥
तद्यथा,—
“पृथ्वास्त्वैववसुखीमागधिकानां पृथक् समो भागः ।
त्रिदतो भागौ निम्नू भावं तत् सिद्धसाराख्यं” ॥
“भवेद्यद्यतिसारस्तु दुग्धं पीत्वा रुजं जयेत् ।
गुञ्जाद्वादशकादूर्द्धं वृद्धिरस्य भयप्रदा” ॥
शङ्करप्रणीतं लोहं । इति सामान्यक्रिया ॥१७॥*
अथ रक्तार्शसां चिकित्सा ।
“रक्तार्शसासुपेक्षेत रक्तमारौ खवद्विषक् ।
दुष्टाखे निगृहीते स्युः शूलानाह्लादगामयाः ॥
चन्दनकिराततित्तकधन्वयवासाः सनागराः क-
थिताः । रक्तार्शसां प्रशमना दाव्वीत्वगुशीरनिम्बा
वा” ॥ चन्दनमञ्च रक्तचन्दनं । चन्दनादिकायः ॥१॥
नवनीततिलाभ्यासात् २ । केसरनवनीतशर्करा-
भ्यासात् ३ । दधिसरमथिताभ्यासात् ४ । गुदजाः
शान्यन्ति रक्तावहाः ॥
“दध्नूपरि यो भागो घनः खेद्युतः सरः” ।
मथितं सररहितं निर्जलं वस्त्रयुतं दधि ।
सपत्रकेसरं क्षौद्रं नवनीतं त्वचं लिहन् ।
सिताकेसरसंयुक्तं रक्तार्शसः सूखीभवेत् ॥ ५ ॥
पयसा शृङ्गेन यूषैः सतीनमुद्राङ्गीमसूराणां ।
ओदनमद्यादस्मैर्धुरैरीषत्सुगन्धैश्च ॥ ६ ॥

समङ्गोत्पलमोचाङ्गतिरीटतिलचन्दनैः ।
सिद्धं कागीपयो दद्याद् गुदजे शोणितान्धके” ॥
समङ्गा लज्जालुः । मोचाङ्गो मोचरसः । तिरीटो
लोध्रः । चन्दनमञ्च रक्तं । समङ्गादिदुग्धं ॥ ७ ॥
“भावितं रजनीचूर्णं खुहीक्षीरैः पुनः पुनः ।
बन्धनात् सुदृढं सूत्रं क्षिन्त्यर्शोभगन्दर” ॥
क्षारसूत्रं ॥ ८ ॥
“नासानाभिसमुत्थे घृ तया मेढ्रादिजेष्वापि ।
क्रियामर्शसु कुर्वीत तत्र तत्र यथोदितं ॥
चर्मकीलन्तु संक्षिद्य दहेत् क्षारेण चाभिना ।
वेगावरोधस्त्रीपृष्ठयानान्युक्तकाशनं ॥
यथाखं दोषलक्षान्नमर्शसः परिवर्जयेत्” ॥
इत्यर्शोऽधिकारः ॥ * ॥ इति भावप्रकाशः ॥
अर्शसः, चि, (अर्शस् + अख्यर्थे अच् ।) अर्शरोग-
युक्तः । इत्यमरः ॥
(“हीनक्रियं निष्पुरुषं निष्कन्दो रोमशार्शसम्” ।
इति मनुः ।
“अन्नपानौषधं सर्वं तत्स्येयं नित्यमर्शसाम् ।
हृत्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।
शोथो हृत्पार्श्वशूलञ्च यस्यासाध्योऽर्शसो हि सः” ॥
इति भावप्रकाशः ।)
अर्शसानः, पुं, (ऋ + असानच्, शृट् ।) अग्निः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगादिद्विचिः ॥ (“अर्श-
सानाय शूत्राणां हिंसित्रे” । इति वेदभाष्यम् ।)
अर्शी, [न्] चि, (अर्शमख्यस्य, अर्श + इनि ।)
अर्शरोगयुतः । इति शब्दरत्नावली ॥
अर्शोऽर्शः, पुं, (अर्शो हन्ति, अर्श + हन् + ट ।)
ओल्लः । तत्पर्यायः । शूरणः २ कन्दः ३ । इत्य-
मरः ॥ सूरणः ४ । इति तट्टीका ॥ ओल्ल इति
भाषा । (अर्शरोगविनाशकः ।
“अर्शोऽर्शं कारभं सूत्रं मानुषन्तु विषापहम्” ।
इति सुश्रुते ।)
अर्शोऽर्शो, स्त्री, (अर्शस् + हन् + ट + डीप् ।) ताल-
मूली । इति मेदिनी ॥
अर्शोहितः, पुं, (अर्शसि हितः, सेवनेन तन्नाशक-
त्वात् ।) भल्लातकः । इति त्रिकाण्डशेषः । भेला
इति भाषा ।
अर्हं थोग्यत्वे । (आदि-परं-सकं-सेट् ।) पूजने ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ अर्हति विप्रो वेदं पठितुं ।
सकर्मकोऽपि ।
“यज्ञदानतपांस्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशी” ।
इति दुर्गादासः ॥
(“अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति” ।
इति मनुः ।
“दिवाण्यहान्यर्हसि सोऽमुहर्हन्” ।
इति रघुवंशे ।
“गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवन्मानमर्हति” ।
इति मनुः ।)
अर्हं क पूजने । (चुरां-उभं-सकं-सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ क अर्हयति । इति दुर्गादासः ॥
(“राजार्जिहत्तं मधुपर्कपाणिः” । इति भट्टि-
काव्ये ।)

अल

अर्हः, पुं, (अर्ह + अच्) इन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ।

अर्हः, चि, (अर्ह + अच्) योग्यः । उपयुक्तः । यथा,—

“तस्मान्नाहं वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् सवान्धवान्” । इति श्रीभगवद्गीता ॥

अर्हणा, स्त्री, (अर्ह + युच् + टाप्) पूजा । इत्यमरः ॥ “अर्हणा महते चक्रमुनयो नयचक्षुषे” ।

इति रघुवंशे ।

अर्हन्, [त्] पुं, (अर्हः प्रशंसायां शब्दः) क्षपणकः । बुद्धः । इति मेदिनी ॥ प्रेषस्य पर्यायः ।

जिनः २ पारगतः ३ चिकालवित् ४ क्षीणाष्टकर्म ५ परमेष्ठी ६ अधीश्वरः ७ प्रभुः ८ स्वयम्भूः ९ भगवान् १० जगत्प्रभुः ११ तीर्थङ्करः १२ तीर्थकरः १३ जिनेश्वरः १४ वादी १५ अभयदः १६ सार्वः १७ सर्वज्ञः १८ सर्वदर्शी १९ केवली २० देवाधिदेवः २१ बोधदः २२ पुरुषोत्तमः २३ वीतरागाप्तः २४ ।

इति हेमचन्द्रः ॥

अर्हन्, [त्] चि, (अर्ह + शब्दः) पूज्यः । भान्यः । इति मेदिनी ॥ स्तुतः । इति शब्दरत्नावली ॥

(“यदध्यामितमर्हद्विस्तृष्टि तीर्थं प्रचक्षते” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“त्वमर्हतामयसरः सुततोऽसि नः” ।

इति प्राकृतले ।

अर्हन्तः, पुं, (अर्ह + बाहुलकात् भूच्) बुद्धः । क्षपणकः । भान्ये चि । इति जटाधरः ॥ शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥

अर्हितः, चि, (अर्ह + क्त) पूजितः । इत्यमरः ॥ अल ज वारणपर्याप्तभूषासु (स्वादि-उभ-सक्तं) ।

इति कविकल्पद्रुमः ॥ ज अलति अलते पापं गङ्गा निवारयतीत्यर्थः । पर्यायः सामर्थ्यं । “पर्याप्तन्तु यथेष्टं स्यात् तमे शक्ते निवारणे” ।

इति विश्वप्रकाशात् । अलति घोटको धावितुं समर्थः स्यादित्यर्थः । अलति हारो जगं भूषयति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

अलं, स्त्री, (अल + अच्) वृश्चिकपुच्छकण्टकः । इति हेमचन्द्रः । विहार ऊल इति भाषा ।

हरितालं । इति रत्नमाला अमरटीका च ॥ अलं, व्य, भूषणं । पर्यायः । वारणं । निरर्थकं । शक्तिः । इति मेदिनी ॥ अलर्थः । यथा,—

“सर्वं मे विमलं वदामलमलं गोणं विजानासि चेत्” । इति लीलावती ॥

अलकः, पुं, स्त्री, (अलति भूषयति मुखं, अल + कृन्) भङ्गियुतः केशः । कर्पूरादेः क्षोदश्चूर्णं तस्य कुन्तलाश्चूर्णकुन्तलाः तद्धि तत्र न्यस्यते इत्यन्ये । अलति भूषयति मुखं इत्यलकः । इति भरतः ॥ कुटिलकुन्तलः । इति सुभूतिः । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्यायः । चूर्णकुन्तलः २ ।

इत्यमरः ।

(“कर्णेषु योग्यं नवकणिकारं स्तनेषु हारा अलकेशशोकः” ।

इति शब्दरत्नावली ॥

अलकः, पुं, (अल + कृन्) अलकः । क्षिप्तकुक्कुरः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अलकनन्दा, स्त्री, (अलति पर्याप्नोति, अल + कृन्, अलका, नन्दयति इति अच् नन्दा, अलका चासौ नन्दा चेति इति इति कर्मधारयः) । कुमारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भारतवर्षाधिगङ्गा । इति शब्दमाला ॥

“तथैवालकनन्दा दक्षिणेन तु ब्रह्मसदनाद्रङ्गनि गिरिकूटान्यतिक्रम्य निषध-हेमकूट-हिमकूटान्यतिरभसतरङ्गहसा लुठन्ती भारत-मपि वर्षं दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभि-प्रविशति” । इति श्रीभागवतं ॥

(हिमालयादुत्तमा श्रीनगरस्यादूरे गङ्गया सह मिलिता खनामख्याता नदी । गङ्गैव देवलोक-अलकनन्देत्युच्यते । इति महाभारते । यदुक्तं,—

“देवेषु गङ्गा गन्धर्वं प्राप्नोत्यलकनन्दताम् । तथैवालकनन्दापि दक्षिणेनैति भारतं । प्रयाति सागरं भूत्वा सप्तभेदा महामुने” ॥ इति भागवतपुराणे ।)

अलकप्रभा, स्त्री, (अलका पर्याप्ता प्रभा यस्याः सा) । कुवेरपुरी । इति शब्दरत्नावली ॥

अलकप्रियः, पुं, (अलकान् प्रीणाति अलक + प्री + क) वृद्धविशेषः । इति जटाधरः ॥

अलका, स्त्री, (अल + कृन् + टाप्) कुवेरनगरी । इत्यमरः ॥ अष्टवर्षावधिदशवर्षपर्यन्तवयस्का कन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

अलकाधिपः, पुं, (अलकाया अधिपः, वल्लीतत्पुरुषः) । कुवेरः । इति जटाधरः ॥

अलकाधिपतिः, पुं, (अलकाया अधिपतिः, वल्ली-तत्पुरुषः) । कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥

अलक्तः, पुं, (न रक्तोऽस्मात्, रस्य लत्वं) वृद्धनि-यांसविशेषः । लाहा । जौ इति च भाषा । तत्पर्यायः । राक्षा २ लाक्षा ३ जतु ४ यावः ५ द्रुसामयः ६ । इत्यमरः ॥ रक्षा ७ । इति भरतः । अरक्तः ८ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जतु ९ यावकः १० अलक्तकः ११ रक्तः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ पलङ्क्या १३ छमिः १४ वर-वर्णिनी १५ । इति जटाधरः ॥ तस्य गुणादिः ।

“लाक्षा पलङ्क्यालक्ती यावो वृद्धामयो जतु । लाक्षा वर्णा हिमा बल्या खिग्धा च तुवराक्षुः । अतुष्टा कफपित्तासहिक्ताकासज्वरप्रणुत् । त्रयोरक्षतवीसर्पक्षमिकुष्ठगदापहा ॥ अलक्तको गुणैस्त्वद्विशेषाद्यङ्गनाशनः” । इति भावप्रकाशः ॥ लाक्षारसः । आलता इति भाषा । तत्पर्यायः । अलक्तकः २ जतुरसः ३ रागः ४ निर्भर्त्सनः ५ जननी ६ जनकरी ७ सम्पदा ८ चक्रवर्तिनी ९ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वं । उष्णत्वं । कफवातरोगव्रणदोषनाशित्वं । कण्ठरोगप्रम-नत्वं । रुचिकारित्वञ्च । इति राजनिर्गण्टः ॥

अलक्तकः, पुं, (अलक्त एव, अलक्तः स्वार्थे कृन्) ।

अल

अल

निर्भर्त्सनं । अलक्तः । इति हलायुधो हारावली च ॥ लाक्षा । इति राजनिर्गण्टः ॥ (“अलक्त-काङ्गानि पदानि पादयोः” । इति कुमारसम्भवे ।

“पादालक्तकरक्तमौक्तिकशिलः सिद्धाङ्गनाङ्गतैः” इति नागानन्दे ।)

अलगर्दः, पुं, (लगति स्पृशति, क्षिप्, लग्, अर्दयति, अर्द + अच्, अर्दः, लग् चासौ अर्दश्चेति इति लगर्दः, लघः सन् पीडक इत्यर्थः, निर्विघ्नत्वात् तद्धिम्) । जलसर्पः । जलवाड़ा इति केचित् । अलाध इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(सविधो जलव्यालभेदः । विलकेउटिया इति भाषा, “तत्र सविधाः कृष्णाः कर्बुरा अलगर्दा इन्द्रायुधाः सामुद्रिका गौचनन्दाः चेति” । सुश्रुते ।)

अलगर्दः, पुं, (अलं गृध्यति इति गृध् + अच्, एषो-दरादित्वात् साधुः) । जलव्यालः । इत्यमरः ॥ केउटिया इति ख्यातः । जलवाड़ा इति केचित् । अलाध इति केचित् । इति भरतः ॥

अलङ्करणं, स्त्री, (अलम् + कृ + भावे ल्युट्) । भूषणं । इति शब्दरत्नावली ॥

अलङ्करी, चि, (अलम् + कृ + इयाच्) । अलङ्कार-कर्त्ता । भूषणशीलः । इति रघुनाथचक्रवर्त्या-दयः ॥ तत्पर्यायः । मण्डनः २ । इत्यमरः ॥

अलङ्कर्त्ता ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अलङ्कार-युक्तयुक्तिः । इति सारसुन्दर्यादयः ॥ तत्पर्यायः । अलङ्कर्त्ता २ मण्डितः ३ प्रसाधितः ४ अलङ्कृतः ५ भूषितः ६ परिष्कृतः ७ । इत्यमरः ॥

अलङ्कर्त्ता, [ष्ट] चि, (अलम् + कृ + ष्टच्) । अल-ङ्करीषुः । इत्यमरः ॥

अलङ्करीषः, चि, (अलं समर्थः कर्मणे, खः) । कार्य-कुशलः । कर्मक्षमः । इत्यमरः ॥

अलङ्कारः, पुं, (अलम् + कृ + भावे घञ्) । भूषणं । तत्पर्यायः । आभरणं २ परिष्कारः ३ विभूषणं ४ मण्डनं ५ । इत्यमरः ॥ अलङ्क्रिया ६ भूषा ७ अलङ्करणं ८ । इति शब्दरत्नावली । कलापः ९ इति जटाधरः ॥ अथालङ्कारयुक्तिः । तज्जा-रणादिनमुच्यते ।

“रेवत्यन्विधनिष्ठासु हस्तादिव्यपि पञ्चसु । गुण्युक्तबुधस्याङ्गि वस्त्रालङ्कारधारणं ॥ अङ्गिष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कारधारणम् । उदाहे राजसम्माने ब्राह्मणानाञ्च सम्मते ॥ शिरस्त्रं सुकुटं हारः कुण्डलञ्चाङ्गदन्तया । कङ्कणं बालकञ्चैव मेखलाद्याविति क्रमात् ॥ प्रधानभूषणान्येषु यथासंख्यानि निश्चयः । पद्मरागञ्च वज्रञ्च विजयो गोविदास्तथा ॥ मुक्ता वैदूर्यनीलञ्च तथा मरकतं क्रमात् । आदित्यादिदशाङ्गानां सर्वसम्पत्तिदायकाः ॥ सुवर्णेनापि घटना सर्वेषामुपयुज्यते । प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निर्णयः ॥ प्रधानभूषणं प्रायः शिरसो ह्यभिधीयते । तस्य प्रधानभूषणादित्याह भगुनन्दनः । सुखदा मणयः शुद्धा दुःखदा दोषशानिनः । अतो मणीनां वक्ष्यामि लक्षणानि यथान्तम्” ॥

अलङ्कर्त्ता, [ष्ट] चि, (अलम् + कृ + ष्टच्) । अल-ङ्करीषुः । इत्यमरः ॥

अलङ्करीषः, चि, (अलं समर्थः कर्मणे, खः) । कार्य-कुशलः । कर्मक्षमः । इत्यमरः ॥

अलङ्कारः, पुं, (अलम् + कृ + भावे घञ्) । भूषणं । तत्पर्यायः । आभरणं २ परिष्कारः ३ विभूषणं ४ मण्डनं ५ । इत्यमरः ॥ अलङ्क्रिया ६ भूषा ७ अलङ्करणं ८ । इति शब्दरत्नावली । कलापः ९ इति जटाधरः ॥ अथालङ्कारयुक्तिः । तज्जा-रणादिनमुच्यते ।

“रेवत्यन्विधनिष्ठासु हस्तादिव्यपि पञ्चसु । गुण्युक्तबुधस्याङ्गि वस्त्रालङ्कारधारणं ॥ अङ्गिष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कारधारणम् । उदाहे राजसम्माने ब्राह्मणानाञ्च सम्मते ॥ शिरस्त्रं सुकुटं हारः कुण्डलञ्चाङ्गदन्तया । कङ्कणं बालकञ्चैव मेखलाद्याविति क्रमात् ॥ प्रधानभूषणान्येषु यथासंख्यानि निश्चयः । पद्मरागञ्च वज्रञ्च विजयो गोविदास्तथा ॥ मुक्ता वैदूर्यनीलञ्च तथा मरकतं क्रमात् । आदित्यादिदशाङ्गानां सर्वसम्पत्तिदायकाः ॥ सुवर्णेनापि घटना सर्वेषामुपयुज्यते । प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निर्णयः ॥ प्रधानभूषणं प्रायः शिरसो ह्यभिधीयते । तस्य प्रधानभूषणादित्याह भगुनन्दनः । सुखदा मणयः शुद्धा दुःखदा दोषशानिनः । अतो मणीनां वक्ष्यामि लक्षणानि यथान्तम्” ॥

अलङ्कर्त्ता, [ष्ट] चि, (अलम् + कृ + ष्टच्) । अल-ङ्करीषुः । इत्यमरः ॥

अलङ्करीषः, चि, (अलं समर्थः कर्मणे, खः) । कार्य-कुशलः । कर्मक्षमः । इत्यमरः ॥

अलङ्कारः, पुं, (अलम् + कृ + भावे घञ्) । भूषणं । तत्पर्यायः । आभरणं २ परिष्कारः ३ विभूषणं ४ मण्डनं ५ । इत्यमरः ॥ अलङ्क्रिया ६ भूषा ७ अलङ्करणं ८ । इति शब्दरत्नावली । कलापः ९ इति जटाधरः ॥ अथालङ्कारयुक्तिः । तज्जा-रणादिनमुच्यते ।

“रेवत्यन्विधनिष्ठासु हस्तादिव्यपि पञ्चसु । गुण्युक्तबुधस्याङ्गि वस्त्रालङ्कारधारणं ॥ अङ्गिष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कारधारणम् । उदाहे राजसम्माने ब्राह्मणानाञ्च सम्मते ॥ शिरस्त्रं सुकुटं हारः कुण्डलञ्चाङ्गदन्तया । कङ्कणं बालकञ्चैव मेखलाद्याविति क्रमात् ॥ प्रधानभूषणान्येषु यथासंख्यानि निश्चयः । पद्मरागञ्च वज्रञ्च विजयो गोविदास्तथा ॥ मुक्ता वैदूर्यनीलञ्च तथा मरकतं क्रमात् । आदित्यादिदशाङ्गानां सर्वसम्पत्तिदायकाः ॥ सुवर्णेनापि घटना सर्वेषामुपयुज्यते । प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निर्णयः ॥ प्रधानभूषणं प्रायः शिरसो ह्यभिधीयते । तस्य प्रधानभूषणादित्याह भगुनन्दनः । सुखदा मणयः शुद्धा दुःखदा दोषशानिनः । अतो मणीनां वक्ष्यामि लक्षणानि यथान्तम्” ॥

अलङ्कर्त्ता, [ष्ट] चि, (अलम् + कृ + ष्टच्) । अल-ङ्करीषुः । इत्यमरः ॥

अलङ्करीषः, चि, (अलं समर्थः कर्मणे, खः) । कार्य-कुशलः । कर्मक्षमः । इत्यमरः ॥

अलङ्कारः, पुं, (अलम् + कृ + भावे घञ्) । भूषणं । तत्पर्यायः । आभरणं २ परिष्कारः ३ विभूषणं ४ मण्डनं ५ । इत्यमरः ॥ अलङ्क्रिया ६ भूषा ७ अलङ्करणं ८ । इति शब्दरत्नावली । कलापः ९ इति जटाधरः ॥ अथालङ्कारयुक्तिः । तज्जा-रणादिनमुच्यते ।

“रेवत्यन्विधनिष्ठासु हस्तादिव्यपि पञ्चसु । गुण्युक्तबुधस्याङ्गि वस्त्रालङ्कारधारणं ॥ अङ्गिष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कारधारणम् । उदाहे राजसम्माने ब्राह्मणानाञ्च सम्मते ॥ शिरस्त्रं सुकुटं हारः कुण्डलञ्चाङ्गदन्तया । कङ्कणं बालकञ्चैव मेखलाद्याविति क्रमात् ॥ प्रधानभूषणान्येषु यथासंख्यानि निश्चयः । पद्मरागञ्च वज्रञ्च विजयो गोविदास्तथा ॥ मुक्ता वैदूर्यनीलञ्च तथा मरकतं क्रमात् । आदित्यादिदशाङ्गानां सर्वसम्पत्तिदायकाः ॥ सुवर्णेनापि घटना सर्वेषामुपयुज्यते । प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निर्णयः ॥ प्रधानभूषणं प्रायः शिरसो ह्यभिधीयते । तस्य प्रधानभूषणादित्याह भगुनन्दनः । सुखदा मणयः शुद्धा दुःखदा दोषशानिनः । अतो मणीनां वक्ष्यामि लक्षणानि यथान्तम्” ॥

अलङ्कर्त्ता, [ष्ट] चि, (अलम् + कृ + ष्टच्) । अल-ङ्करीषुः । इत्यमरः ॥

अलङ्करीषः, चि, (अलं समर्थः कर्मणे, खः) । कार्य-कुशलः । कर्मक्षमः । इत्यमरः ॥

अलङ्कारः, पुं, (अलम् + कृ + भावे घञ्) । भूषणं । तत्पर्यायः । आभरणं २ परिष्कारः ३ विभूषणं ४ मण्डनं ५ । इत्यमरः ॥ अलङ्क्रिया ६ भूषा ७ अलङ्करणं ८ । इति शब्दरत्नावली । कलापः ९ इति जटाधरः ॥ अथालङ्कारयुक्तिः । तज्जा-रणादिनमुच्यते ।

“रेवत्यन्विधनिष्ठासु हस्तादिव्यपि पञ्चसु । गुण्युक्तबुधस्याङ्गि वस्त्रालङ्कारधारणं ॥ अङ्गिष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कारधारणम् । उदाहे राजसम्माने ब्राह्मणानाञ्च सम्मते ॥ शिरस्त्रं सुकुटं हारः कुण्डलञ्चाङ्गदन्तया । कङ्कणं बालकञ्चैव मेखलाद्याविति क्रमात् ॥ प्रधानभूषणान्येषु यथासंख्यानि निश्चयः । पद्मरागञ्च वज्रञ्च विजयो गोविदास्तथा ॥ मुक्ता वैदूर्यनीलञ्च तथा मरकतं क्रमात् । आदित्यादिदशाङ्गानां सर्वसम्पत्तिदायकाः ॥ सुवर्णेनापि घटना सर्वेषामुपयुज्यते । प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निर्णयः ॥ प्रधानभूषणं प्रायः शिरसो ह्यभिधीयते । तस्य प्रधानभूषणादित्याह भगुनन्दनः । सुखदा मणयः शुद्धा दुःखदा दोषशानिनः । अतो मणीनां वक्ष्यामि लक्षणानि यथान्तम्” ॥

अलङ्कर्त्ता, [ष्ट] चि, (अलम् + कृ + ष्टच्) । अल-ङ्करीषुः । इत्यमरः ॥

अलङ्करीषः, चि, (अलं समर्थः कर्मणे, खः) । कार्य-कुशलः । कर्मक्षमः । इत्यमरः ॥

अलङ्कारः, पुं, (अलम् + कृ + भावे घञ्) । भूषणं । तत्पर्यायः । आभरणं २ परिष्कारः ३ विभूषणं ४ मण्डनं ५ । इत्यमरः ॥ अलङ्क्रिया ६ भूषा ७ अलङ्करणं ८ । इति शब्दरत्नावली । कलापः ९ इति जटाधरः ॥ अथालङ्कारयुक्तिः । तज्जा-रणादिनमुच्यते ।

“रेवत्यन्विधनिष्ठासु हस्तादिव्यपि पञ्चसु । गुण्युक्तबुधस्याङ्गि वस्त्रालङ्कारधारणं ॥ अङ्गिष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कारधारणम् । उदाहे राजसम्माने ब्राह्मणानाञ्च सम्मते ॥ शिरस्त्रं सुकुटं हारः कुण्डलञ्चाङ्गदन्तया । कङ्कणं बालकञ्चैव मेखलाद्याविति क्रमात् ॥ प्रधानभूषणान्येषु यथासंख्यानि निश्चयः । पद्मरागञ्च वज्रञ्च विजयो गोविदास्तथा ॥ मुक्ता वैदूर्यनीलञ्च तथा मरकतं क्रमात् । आदित्यादिदशाङ्गानां सर्वसम्पत्तिदायकाः ॥ सुवर्णेनापि घटना सर्वेषामुपयुज्यते । प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निर्णयः ॥ प्रधानभूषणं प्रायः शिरसो ह्यभिधीयते । तस्य प्रधानभूषणादित्याह भगुनन्दनः । सुखदा मणयः शुद्धा दुःखदा दोषशानिनः । अतो मणीनां वक्ष्यामि लक्षणानि यथान्तम्” ॥

अल

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ मणिविशेषाणां लक्ष-
णानि तत्तच्छन्दे द्रष्टव्यानि ॥ * ॥ काव्यालङ्कारः ।
स द्विविधः । शब्दालङ्कारः १ । अर्थालङ्कारश्च २ ।
तस्य लक्षणं । काव्यशोभाकरधर्मः । इति काव्या-
दर्पः ॥ वैचित्र्यमलङ्कार इत्यलङ्कारसामान्यलक्षणं ।

अथालङ्कारनामानि

अकमातिशयोक्तिः	१
अतद्गुणः	२
अत्यन्तातिशयोक्तिः	३
अत्युक्तिः	४
अधिकः	५
अनन्वयः	६
अनुकूलः	७

अनुगुणः	८
अनुज्ञा	९

अनुप्रासः	१०
-----------	----

अनुप्रासस्तु पञ्चविधः । एकस्य लक्षणोदाहरणे
उक्ते ।

अपरे यथा, वृत्त्यनुप्रासः

अथानुप्रासः—

अन्यानुप्रासः—

लाटानुप्रासः—

अनुमानं	११
---------	----

अन्योन्यं	१२
-----------	----

अपङ्गवातिशयोक्तिः	१३
-------------------	----

अप्रस्तुतप्रशंसा	१४
------------------	----

अभिधाहेतुः	१५
------------	----

अर्थान्तरन्यासः	१६
-----------------	----

अर्थपत्तिः	१७
------------	----

अल

वैचित्र्यञ्च भङ्गीविशेषः प्रतीतिसाक्षिकः । इति
काव्यप्रकाशटीकायां महेश्वरः ॥ अङ्गदादिवत्
शब्दार्थशोभातिशयजनको रसाद्युपकारकोऽस्थि-
रधर्मः । इति साहित्यदर्पणं ॥ अस्य विवरणं
दण्डि-काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पणालङ्कारकौस्तुभ-

तल्लक्षणानि

“अकमातिशयोक्तिः स्यात् सहत्वे हेतुकार्ययोः ॥
“सङ्गतानुगुणसङ्गीकारमाज्जरतद्गुणः” ॥ २
“अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु कार्यं हेतुप्रशक्तिजे” ॥ ३
“अत्युक्तिरदभुतातथ्यशौर्योदायार्थदिवर्णनं” ॥ ४
“अधिकं पृथुलाधारादाधेयाधिक्यवर्णनं” ॥ ५
“उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः” ॥ ६
“अनुकूलं प्रातिबुध्यमनुकूलानुबन्धि चेत् ॥ ७

“प्राक्सिद्धः स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः” ॥ ८
“दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात्” ॥ ९

“अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्” ॥ १०

“अनेकस्यैकधा साम्यसङ्गदाप्यनेकधा ।
एकस्य सङ्गदप्येष वृत्त्यनुप्रास इत्यते” ॥

“उच्चार्यत्वादयदेकत्र स्थाने तालुरदादिके” ।
सादृश्यं यज्जनस्यैवत् अत्यनुप्रास उच्यते ॥
यज्जनचेदयथावस्थं सहायेन स्वरस्य तु ।
आवर्त्ततेऽन्यथोज्यत्वादनुप्रासः स एव तत्” ॥

“शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमाचतः ।
लाटानुप्रास इत्युक्तः” ॥

“अनुमानन्तु विच्छिन्ना ज्ञानं साध्यस्य साध-
नात्” ॥ ११

“अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परं” ॥ १२

“रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्थाध्यवसानतः ।
यदापङ्गुतिगर्भत्वं सैव सापङ्गवा भवति” ॥ १३
“अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् सा यत्र प्रस्तुताश्रया” ॥ १४

“अभेदेनाभिधाहेतुर्हेतोर्हेतुमता सह” ॥ १५

“उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात् सामान्यविशेषयोः” ॥ १६

“दण्डापूपिकथनार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ।
क्वचित् प्राकरणिकादप्राकरणिकार्थस्यापत्तर्न ।
क्वचित् अप्राकरणिकात् प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ
भेदौ” ॥ १७

अल

चन्द्रालोकोज्ज्वल-नीलमणि-काव्यचन्द्रिका-कुव-
यानन्द-सरस्वतीकण्ठाभरणादिग्रन्थेषु ज्ञेयं । अल-
ङ्काराणां मध्ये ये ये प्रसिद्धास्तेषां नामलक्षणोदा-
हरणानि चन्द्रालोकवृत्तानि तदतिरिक्तानि सा-
हित्यदर्पणोक्तानि च लिख्यन्ते ॥

तदुदाहरणानि

“आलिङ्गन्ति समं देव ज्यां शराश्च परांश्चते” ॥ १
“चिरं रागिणि मचित्तेनिहितापि न रज्यसि” ॥ २
“यास्यामीत्युदिते तन्वा बलयोऽभवदूर्मिका” ॥ ३
“त्वयि दातरि राजेन्द्र याचकाः कल्पशाखिनः” ॥ ४
“ब्रह्माण्डानि जले यत्र तत्र मान्ति न ते गुणाः” ॥ ५
“इन्दुरिवेन्दुः श्रीमानित्यादौ तदनन्वयः” ॥ ६
“कुपितासि यदा तन्वि निधाय करजक्षतं ।
बन्धान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृष्टं तदा” ॥ ७
“नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलतां” ॥ ८
“मथ्येव जीर्णतां यातु यच्चयैव क्षतं हरे ।
नरः प्रत्युपकारार्थी विपत्तिमभिकाङ्क्षति” ॥ ९

“आदाय वकुलगन्धानन्धीकुर्वन् पदे पदे भ्रमरान् ।
अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः” ॥ १०
“उन्मीलन्मधुगन्धलब्धमधुपयाधूतचूताङ्कुरक्रीडत्-
कोकिलकाकलीकलकजैरुद्गीर्णकण्ठज्वराः ।
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षय-
प्राप्तप्राणसमासमागमरसोक्तासैरमी वासराः” ॥
“वृष्टा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति वृष्टैव याः ।
विष्पाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वायलोचनाः” ॥
“केशः काशस्तवकविकाशः कायः प्रकटितकरभ-
विलासः । चक्षुर्दग्धवराटककक्षं त्यजति न चेतः
काममनस्य” ॥

“स्मेरराजीवनयने नयने किं निमीलिते ।
पश्य निर्जितकन्दर्पं कन्दर्पवश्रं प्रियं” ॥
“जानीमहेऽस्याः किल सारसाख्या विराजतेऽन्तः-
प्रियवक्त्रचन्द्रः । तत्कान्तिजालैः प्रसृतैस्त्वदङ्गुल्या-
पाण्डुता कुम्भलताक्षिपद्मे” ॥ ११
“त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रिया-
मया” ॥ १२
“त्वत्सूक्तिषु सुधा, राजन् भ्रान्ताः पश्यन्ति तां
विधौ” ॥ १३
“एकः कृती स द्वयेषु योऽन्यं प्रकाशं याचते” ॥ १४

“तारुण्यविलासः । इत्यत्र वशीकरणहेतुर्नायिका-
वशीकरणत्वेनोक्ता । विलासहासयोस्त्वध्यवसाय-
मूलोऽयमलङ्कारः” ॥ १५
“हनुमान्भ्रिमतरत् दुस्तरं किं महात्मनां ।
गुणवद्वलसंसर्गात् याति स्वप्नोऽपि गौरवं ।
पुष्पमालानुषङ्गेण सूत्रं शिरसि धार्यते” ॥ १६
“हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डलं ।
सुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः” ॥
“विजलाप सवाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धी-
रतां । अतितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा
शरीरिणां” ॥ १७

अलङ्कारः	१८
अवज्ञानकृतिः	१९
असङ्गतिः	२०
तस्य त्रीणि लक्षणानि ।	
असदर्थनिदर्शना	२१
असम्भवः	२२
आवृत्तिदीपकं	२३
तत् त्रिविधं । पदावृत्तिः । अर्थावृत्तिः । उभयावृत्तिः ।	
आक्षेपः	२४
अस्य त्रीणि लक्षणानि लक्ष्याणि च ।	
उत्प्रेक्षा	२५
सा वस्तुहेतुफलात्मतागोचरत्वेन त्रिविधा वस्तुत्प्रेक्षा । हेतुत्प्रेक्षा । फलोत्प्रेक्षा । तत्राद्या उक्तविषया अनुक्तविषया चेति द्विविधा । परे हेतुफलोत्प्रेक्षे सिद्धासिद्धविषयतया प्रत्येकं द्विविधे । एवमुत्प्रेक्षा षड्विधा ।	
उत्तरं	२६
उदात्तं	२७
उपमा	२८
उपमेयोपमा	२९
उल्लासः	३०
उल्लेखः	३१
लक्षणभेदेन स द्विविधः ।	
एकावली	३२
कारकदीपकं	३३
कारणमाला	३४
सा पूर्वपूर्वपदार्थानां कारणत्ववर्णनेन एवमुत्तरोत्तरपदार्थानां कारणत्ववर्णनेन च द्विधा ।	
काव्यलिङ्गं	३५
काव्यार्थापत्तिः	३६
कैतवापकृतिः	३७
गूढोक्तिः	३८
चपलातिशयोक्तिः	३९
चित्रं	४०

“अल्पन्तु सूत्रादाधेयाद्यधारस्य सूत्रता” । १८	
“ताभ्यां तौ यदि न स्यातामवज्ञानकृतितस्तु सा” । १९	
“विरुद्धभिन्नदेशत्वं कार्यहेतोरसङ्गतिः ।	
अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतित्वं सा ॥	
अन्यत् कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतित्वं सा” । २०	
“अपरां बोधनं प्राज्ञः क्रिययासत्सदर्थयोः” । अस्त्यार्थः ।	
कस्यचित् किञ्चित् क्रियाविशिष्टस्य स्वक्रियया- परान् प्रति असतः सतो वार्थस्य बोधनवर्णनं । २१	
“असम्भवेत्यनियत्तरेतस्मात्त्ववर्णनं” । २२	
“त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिदीपकं” । २३	
“आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् ।	
निषेधाभास आक्षेपं बुधाः केचन मन्यते ॥	
आक्षेपोऽन्यो विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते” । २४	
“सम्भावनाः स्युस्त्वेक्षा वस्तुहेतुफलात्मता ।	
उल्लासोत्प्रेक्षादाद्याच सिद्धासिद्धास्यदे परे” । २५	
“किञ्चिदाकृतसहितं स्याद्गूढोत्तरमुत्तरं” । २६	
“उदात्तमद्विचरितं स्थाव्यमाख्योपलक्ष्यं” । २७	
“उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुक्तसति द्वयोः” । २८	
“पर्यायेण द्वयोस्तत्त्वेदुपमेयोपमा मता” । २९	
“एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि” । ३०	
“वज्रमिर्बज्रधोलेखादेकस्योलेख इष्यते ।	
एकोनवज्रधोलेखोऽप्यसौ विषयभेदतः” । ३१	
“गृहीतमुक्तरावार्थश्रेणीरेकावली मता” । ३२	
“कमिकैकगतानान्तु गुम्फः कारकदीपकं” । ३३	
“गुम्फाः कारणमाला स्यादयथा प्रकान्तकारणैः” । ३४	
“समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनं” । ३५	
“कैमुत्वेनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते” । ३६	
“कैतवापकृतिर्यत्ते व्याजाद्यैर्निर्जवे पदैः” । ३७	
“गूढोक्तिरन्योदेशा गौर्यदन्यं प्रति कथ्यते” । ३८	
“चपलातिशयोक्तित्वयोर्वाप्यर्थ्यतिक्रमः” । ३९	
“पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते” । ४०	

“मणिमालोर्मिका तेऽद्य करे जपवटायते” ॥ १८	
“स्वल्पमेवाग्नौ लभते पाशः प्राप्यापि सागरं ।	
भीलन्ति यदि पद्मानि का हानिरमृततृप्तेः” ॥ १९	
“विषं जलधरैः पीतं मूर्च्छिता पथिकाङ्गना ।	
अपारिजातां वसुधां चिकीर्षन् द्यां तयाक्षयाः ।	
गोत्रोद्धारप्रवृत्तो हि गोत्रोद्धारं पुराकरोः” ॥ २०	
“नश्येद्वाजविरोधीति क्षीणं चन्द्रोदये पुनः” ॥ २१	
“को वेद गोपशिशुकः शैलसुपाटयिष्यति” ॥ २२	
“वर्षत्यम्बुदमालेयं वर्षत्येधा च शर्वरी ॥	
उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटुजाङ्गमाः ।	
माद्यन्ति चातकान्तुता माद्यन्ति च शिखावलाः” ॥ २३	
“चन्द्र सन्दर्शयाम्नामथवास्ति प्रियामुखं ।	
नायं दूति तनेन्तापस्तस्याः कालानलोपमः ।	
गच्छ गच्छसि चैतान्त तत्रैव स्याज्जनिर्मम” ॥ २४	
“धूमस्तोमं तमः शृङ्गे कौकीविरहलक्षणं ।	
लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाङ्गनं नभः ॥	
रक्तौ तवाङ्गी मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद्भुवं ।	
तन्मुखामेक्षया नूनं पद्मैर्विरायते शशी ॥	
मध्यः किं कुचयोर्धृत्यै वज्रः कनकदामभिः ।	
प्रायोऽजं त्वत्पदेनैक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति” ॥ २५	
“यन्नासौ वेतसी पाश तत्रेयं सुतरां सरित्” ॥ २६	
“सासौ यन्नाभवद्युद्धं तव धूर्जटिनाऽर्जुनः” ॥ २७	
“हंसीव भूपतेः कीर्त्तिः स्वर्गदीमवगाहते” ॥ २८	
“धर्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव त्वयि” ॥ २९	
“अपि मां पावयेत् साध्वी स्वात्वेतीच्छति जाङ्गवी ॥	
काठिन्यं कुचयोर्दृष्टं वाञ्छन्त्यः पादपद्मयोः ।	
निन्दन्ति विश्वधातारं त्वद्वाटीस्त्रियोधितः ॥	
तदभाग्यं धनस्यैव यन्नाश्रयति सज्जनं ॥	
लाभोऽयमेव भूपाल सेवकानां न चेद्वधः” ॥ ३०	
“स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः स्वयः कालः शत्रुभिरैक्षि सः ।	
गुरुर्वचस्पर्शुनोऽयं कीर्त्तौ भीष्मः शरासने” ॥ ३१	
“नेत्रे कर्णान्तविश्रान्ते कर्णौ दोस्तभ्रष्टासनौ ।	
दोस्तम्भौ जानुपर्यन्तप्रलम्बनमनोहरौ ।	
जानुनी रत्नसुराकारे तस्य महीसुजः” ॥ ३२	
“गच्छत्या गच्छति पुनः पाशः पश्यति पृच्छति” ॥ ३३	
“नयेन श्रीः श्रिया त्यागस्याग्नेन विपुलं यशः ॥	
भवन्ति नरकाः पापाः पापं दारिद्र्यसम्भवं ।	
दारिद्र्यमप्रदानेन तस्माद्दानपरो भव” ॥ ३४	
“जितोऽस्ति मन्द कन्दर्प मच्चित्तोऽस्ति त्रिलोचनः” ॥ ३५	
“स जितन्वन्मुखेनेन्दुः का वार्त्ता सरसीरुहा” ॥ ३६	
“निर्यान्ति स्मरनाराचा बालादृक्पातकैतवात्” ॥ ३७	
“दृष्टापेहि परच्छेदादायति क्षेत्ररक्षकः” ॥ ३८	
“अग्रे मानो गतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा” ॥ ३९	
“मारमासुषमा चारुचा मारवधूतमा ।	
मात्तधूर्त्तवमावासा सा वामा मेऽस्त मारमा” ॥ ४०	

चित्रकाव्यमनेकविधं यथा। पद्म-च्छत्र-धनुःखड्ग-
नागपाश-कवाट-गौका-बन्धाः। अश्वगति-त्रिपदी-
गोमूचिकादयः।

द्वेकापङ्क्तिः ————— ४१

तद्गुणः ————— ४२

तुल्ययोगिता ————— ४३

सा त्रिधा।

प्रथमा यथा —————

द्वितीया यथा —————

तृतीया यथा —————

दीपकं ————— ४४

दृष्टान्तः ————— ४५

निदर्शना ————— ४६

सा त्रिधा।

निरुक्तिः ————— ४७

परिकरः ————— ४८

परिकराङ्कुरः ————— ४९

परिणामः ————— ५०

परिवृत्तिः ————— ५१

परिसंख्या ————— ५२

पर्यस्तापङ्क्तिः ————— ५३

पर्यायः ————— ५४

स द्विविधः।

पर्यायोक्तं ————— ५५

तत् द्विविधं।

पिहितं ————— ५६

पुनरुक्तवदाभासः ————— ५७

पूर्वकूपः ————— ५८

स द्विविधः।

प्रतिवस्तूपमा ————— ५९

प्रतिषेधः ————— ६०

प्रतीपं ————— ६१

तल्लक्षणभेदेन पञ्चविधं। न तु नामभेदेन।

प्रत्यनीकं ————— ६२

प्रस्तुताङ्कुरः ————— ६३

प्रहर्षणं ————— ६४

तत् त्रिविधं।

प्रौढोक्तिः ————— ६५

भाविकं ————— ६६

भाषासमावेशः ————— ६७

“द्वेकापङ्क्तिरन्यस्य शङ्कातस्तस्य निरुद्धे”। ४१

“तद्गुणः स्वगुणव्यागादन्यदीयगुणग्रहः”। ४२

“वर्णानामितरेषां वा धर्मेक्यं तुल्ययोगिता”।

“हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता।

गुणोत्पत्तेः समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता”। ४३

“वदन्ति वर्णावर्णानां धर्मेक्यं दीपकं बुधाः”। ४४

“चेद्विम्बप्रतिविम्बत्वं दृष्टान्तस्तदलङ्कृतिः”। ४५

“वाक्यार्थयोः सदृशयोरेक्यारोपो निदर्शना।

पदार्थगर्भमप्यन्ये वदन्यन्यां निदर्शनां।

अपरां बोधनं प्राजः क्रिययास्तत्प्रययोः”। ४६

“निरुक्तिर्योगतो नाम्नान्यार्थत्वप्रकल्पन”। ४७

“अलङ्कारः परिकरः साभिप्रायविशेषणे”। ४८

“साभिप्रायविशेष्यश्चेद्भवेत् परिकराङ्कुरः”। ४९

“परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना”। ५०

“परिवृत्तिर्विनिमयो न्यूनाभ्यधिकयोर्मिथः”। ५१

“परिसंख्या निमित्थैकमेकस्मिन् वस्तुयन्त्रय”। ५२

“अन्यत्र तस्यारोपार्थः पर्यस्तापङ्क्तिस्तु सा”। ५३

“पर्यायो यदि पर्यायेक्यैकस्यानेकसंश्रयः।

एकस्मिन् यस्यानेकं वा पर्यायः सोऽपि सन्मतः”। ५४

“पर्यायोक्तं तु गच्छेद्बोधोभङ्गान्तराश्रयः।

पर्यायोक्तं तदप्याज्यं दृष्टान्तेन साधन”। ५५

“पिहितं परवृत्तान्तज्ञातुः साकूतचेष्टित”। ५६

“आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्तावभाषणं।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः”। ५७

“पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वकूपमुदाहृतं।

पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विद्यते सति वस्तुनि”। ५८

“वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता”। ५९

“प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तन”। ६०

“प्रतीपमुपमानस्याप्युपमेयत्वकल्पनं।

अन्योपमेयत्वाभेन वर्णस्यानादरश्च तत्”।

वर्णोपमानत्वाभेन तथान्यस्याप्यनादरः।

वर्णनान्यस्यापमाया अनिष्पत्तिर्वचश्च तत्”।

प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि मन्वते”। ६१

“प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः प्रक्षेपराजसः”। ६२

“प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुरः”। ६३

“उत्कृष्टतार्थसंसिद्धिर्विना यत्नं प्रहर्षणं।

वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणं”।

यत्नादुपायसिद्धार्थात् साक्षात्ताभः फलस्य तत्”। ६४

“प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पन”। ६५

“भाविकं भूतभाष्यार्थसाक्षात्कारस्य वर्णन”। ६६

“शब्देरेकविधैरव भाषासु विविधास्वपि।

वाक्यं यत्र भवेत् सोऽयं भाषासम इतीक्यते”। ६७

“प्रजल्पन् सत्यदे कस्य कान्तः किं न हि नूपुरः”। ४१

“पद्मरागायते नासामौक्तिकं तेऽधरत्विधा”। ४२

“सङ्कुचन्ति सरोजानि खैरिणीवदनानि च।

त्वदङ्गमादवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते।

मानवीशप्रभस्तेषां कदलीनां कठोरता”।

प्रदीयते पराभूतिर्मित्रप्राप्तवयोस्त्वया”।

लोकपालो यमः पाश्री श्रीदः शक्रो भवानपि”। ४३

“मदेन भाति कलमः प्रतापेन महीपतिः”। ४४

“त्वमेव कीर्त्तिमान्नाजन् विधुरेव हि कन्तिमान्”। ४५

“या दातुः सौम्यता सेयं पूरण्दोरकलङ्कता”।

त्वमेचयुगलं धत्ते लोकां नीलाम्बुजन्मनोः”।

नृपद्राजविरोधीति क्षीणं चन्द्रोदये तमः”। ४६

“ईदृशैश्चरितैर्जने सत्यं दोषाकरो भवान्”। ४७

“सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः”। ४८

“चतुर्णां पुष्पाभ्यां दाता देवश्चतुर्भुजः”। ४९

“प्रसन्नेन दृग्गणेन वीक्षते मदिरैक्षणा”। ५०

“ययावेकं शरं सुक्ता कटाक्षान् स रिपुस्त्रियाः”। ५१

“खट्वक्षयः प्रदीपेष न खान्तेषु नतन्तुवां”। ५२

“नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखं”। ५३

“पद्मं सुक्ता गता चन्द्रं कामिनीवदनप्रभा”।

अधुना पुष्पिनं तत्र यत्र खेतः पुराजनि”। ५४

नमस्तस्मै क्षतौ येन सुधा राजबधूकुचौ”।

यामि चूतलतां द्रष्टुं युवाभ्यामास्यतामिह”। ५५

“प्रिये गृहागते प्रातः कान्ता तल्पमकल्पयत्”। ५६

“भुजङ्गकुण्डलीवत्तु शशिशुभ्रांशुशीतगुः।

जगन्त्यपि सदा पायादव्याचोरोहरः शिवः”। ५७

हरकण्ठांशुलितोऽपि शेषस्त्वक्षशशासितः”।

दीपे निर्वापितेऽप्यासीत् काञ्चीरत्नैर्मुहूर्त्तः”। ५८

“तापेन धाजते सूर्यः शूरस्वायेन राजते”। ५९

“न द्यूतमेतत् कितवाकीडनं निश्चितः शरैः”। ६०

“तल्लोचनसमं पद्मं तद्वत्तुल्यदृष्टो विधुः।

अलं गर्व्यं ते वस्तुकान्या चन्द्रौ भवादृशः।

कः क्रौर्यदर्पस्ते मृत्यो तत्तुल्याः सन्ति हि स्त्रियः।

मिथ्यावादो हि सुग्धादि तन्मुखाभं किजाम्बुजं।

दृष्टं चेद्वदनं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दना”। ६१

“जैत्रनेत्रानुगौ कर्णावत्पलाभ्यामधःक्षतौ”। ६२

“किं मृङ्ग सत्यां मानवां केतव्या कण्टकस्थया”। ६३

“तामेव ध्यायते तस्मै विस्तृता सैव दृष्टिका”।

दीपमुदीपयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः”।

निध्यङ्गनौघधीमूलं खनतासादितो निधिः”। ६४

“कचाः कलिन्दजातीरतमानस्तोममेचकाः”। ६५

“अहं विलोकयेद्यापि युध्यन्तेऽत्र सुरासुराः”। ६६

“गुह्यन्मणिमञ्जरीरे कलगम्भीरे विहारसरसीतीरे।

विरसासि कैलिकीरे किमालि धीरे च गन्धसार-

समीरे”। ६७

अल

अध्यात्मिकारणानि

भेदकातिशयोक्तिः	६८
भान्तापङ्क्तिः	६९
भान्तिमान्	७०
मालादीपकं	७१
मिथ्याध्यवसितिः	७२
मीलितं	७३
मुद्रा	७४
यथासंख्यं	७५
यमकं	७६

युक्तिः	७७
रत्नावली	७८
रूपकं	७९
तत् द्विविधं । अभेदरूपकं । ताद्रूप्यरूपकञ्च ।	
तच्च समन्यनाधिव्यक्त्यनद्वारा प्रत्येकं त्रिविधं ।	
समाभेदरूपकं । न्यूनाभेदरूपकं । अधिकाभेद-	
रूपकं । समताद्रूप्यरूपकं । न्यूनताद्रूप्यरूपकं ।	
अधिकताद्रूप्यरूपकं । एतेन षड्विधं ।	
रूपकातिशयोक्तिः	८०

ललितं	८१
लुप्तोपमा	८२
वा चादृष्टा । वाचकलुप्ता । धर्म्मलुप्ता । उपमान-	
लुप्ता । धर्म्मवाचकलुप्ता । वाचकोपमेयलुप्ता ।	
वाचकोपमानलुप्ता । धर्म्मोपमानलुप्ता । धर्म्मो-	
पमानवाचकलुप्ता ।	

लेखः	८३
------	----

लोकोक्तिः	८४
दशोक्तिः	८५
विकल्पः	८६
विकल्परः	८७
विचित्रं	८८
विधिः	८९
विनोक्तिः	९०
लक्षणाभेदेन सा द्विविधा ।	

विभावना	९१
अस्या लक्षणाख्यदाहरणानि च षट् ।	

विरोधः	९२
स दशधा ।	

अल

तल्लक्षणानि

“भेदकातिशयोक्तिः स्यात् तस्यैवान्वयकल्पनं” । ६८
“भान्तापङ्क्तिरन्यस्य शङ्कायां भान्तिवारणे” । ६९
“स्यात् स्मृतिर्भान्तिसन्देहेस्तदङ्गलङ्कृतिचयं” । ७०
“दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमुच्यते” । ७१
“किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनं” । ७२
“मीलितं यदि सादृश्याद्देद एव न दृश्यते” । ७३
“सूचार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः” । ७४
“यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः” । ७५
“सत्यर्थं पृथग्गर्थायाः स्वरूपजनसंहतेः ।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते” । ७६

“युक्तिः पराभिसन्धानं क्रियया मर्मगुप्तये” । ७७
“क्रमिकाप्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं तदुः” । ७८
“विषयभेदताद्रूप्यरूपजनं विषयश्च यत्” ।
“रूपकं तत् त्रिधाधिव्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः” । ७९

“रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निगीर्व्याध्यवसानतः” ।
अस्यार्थः । विषयसम्बन्धेन उल्लेखनं विना विषयि-
वाचकशब्देन ग्रहणं विषयनिगरणं तत्पूर्वकं
विषयस्य विषयिरूपतया अध्यवसानं तस्मिन्
सति रूपकातिशयोक्तिः” । ८०

“प्रकृते दृश्यवाक्यार्थप्रतिविम्बस्य वर्णनं” । ८१
“वर्णोपमानधर्म्माणां सुपमावाचकस्य च ।
एकद्विव्युपादानात् भिन्ना लुप्तोपमादृष्टा” । ८२

“लेखः स्यादोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनं” । ८३

“लोकोपवादानुवृत्तिं लोकोक्तिरिति कथ्यते” । ८४
“दशोक्तिः श्लेषकाकुभ्यामपूर्वार्थप्रकल्पनं” । ८५
“विरोधे तुल्यवलयोर्विकल्पात्तद्वृत्तिर्भेदा” । ८६
“यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकल्परः” । ८७
“विचित्रं तत्पथलक्षणे विपरीतफलच्छेदा” । ८८
“सिद्धस्यैव विधानं यत्तामाज्जिह्वलङ्कृतिः” । ८९
“विनोक्तिः स्याद्विना किञ्चित् प्रस्तुतं हीनमुच्यते ।
तस्मै किञ्चिद्विना रश्मिं विनोक्तिः सापि कथ्यते” । ९०

“विभावना विनापि स्यात्कारणं कार्यजन्यं चेत् ।
हेतुनामसमयत्वे कार्योत्पत्तिश्च सा मता ॥

कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धके ।
अकारणात् कार्यजन्यं चतुर्थी स्याद्विभावना ॥

विरुद्धात् कार्यसम्पत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना ।
कार्यात् कारणजन्यमपि दृष्टा काचिद्विभावना” । ९१

“जातिश्चतुर्भिर्जातिवाद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः ।
क्रियाक्रियाद्रव्याभ्यां यत् त्रयं त्रयेण वा मिथः ।
विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः” । ९२

अल

तदुदाहरणानि

“अन्यदेवास्तु गाम्भीर्यमन्यद्वैर्यश्च भूपतेः” । ६८
“तापं करोति सोल्लभं ज्वरः किन्नु सखे स्मरः” । ६९
“अयं प्रमत्तो मधुपस्त्वन्मुखं वेत्ति पङ्कजं” । ७०
“स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः” । ७१
“मिथ्याध्यवसितिर्व्यर्था वश्येत् खखजं वहन्” । ७२
“रसो नालजि लाक्षायाश्चरणे सहजाश्रये” । ७३
“नितम्बगुर्वी तद्वणी दृग्गुणविपुला च सा” । ७४
“ग्रन्थं भिन्नं विपत्तिश्च जय रज्जय भञ्जय” । ७५
“नवपलाशपलाशवनं पुरःस्तुटपरागपरागतपङ्कजं ।
मृदुलतान्तलतान्तमल्लोकयत् स सुरभिं सुरभिं सु-
मनोभरैः” । ७६
“त्वामालिखन्ति दृष्टान्तां धनुः प्रोप्यंकरेऽलिखत्” । ७७
“चतुरास्यः पतितर्ज्याः सर्वज्ञत्वं महीपते” । ७८
“अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुरः क्षणात् ।
अयमास्ते विना शम्भुस्तार्त्तयैकं विलोचनं ॥
शम्भुर्विन्दमवयद्य खीद्वत्य समदृष्टितां ।
अस्या मुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना ॥
साध्वीयमपरा लक्ष्मीरसुधासागरोत्थिता ।
अयं कलङ्गिनश्चन्द्राम्मुखचन्द्रोऽतिरिच्यते” । ७९
पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वानिःसरन्ति क्षिताः शराः” । ८०

“ललितं निर्गते नीरे खेतुमेवा चिकीर्षति” । ८१
“तडिद्रौरीन्दुतुल्यास्या कर्पूरन्ती दृष्टोर्भेम ।
कान्त्या स्मरवधूयन्ती दृष्टा तन्वी रहो मया ॥
यत् त्वया मेलेन तत्र लामो मे यश्च तत्रतेः ।
तदेतत् काकतालीयमवितर्कितसम्भव” । ८२

“अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त सख्यन्दचारिषु ।
“शुक पङ्गरवन्त्यस्ते मधुराणां गिरां फलं” । ८३
“सहस्र कतिचिन्मासान्नीलविला विलोचने” । ८४
“सुख मानं दिनं प्राप्तं नेह नान्दी हरान्तिके” । ८५
“सद्यः शिरांसि चापान् वा नमयन्तु महीसुजः” । ८६
“स न जिग्ये महान्तो हि दुर्दशाः सागरा इव” । ८७
“नमन्ति सन्तल्लैलोक्यादपि लब्धुं समुद्रति” । ८८
“पञ्चमोदक्षणे काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्” । ८९
“विद्या हृद्यापि सा विद्या विना विनयसम्पदं ।
विना खलैर्विभात्येवा राजेन्द्र भवतः सभा” । ९०

“अपलाक्षारसासिक्तं रक्तं ते चरणद्वयं ।
अस्मैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति मन्मथः ॥

नरेन्द्रानेव ते राजन् दृष्टव्यसिमुजङ्गमः ।
शङ्खाक्षीयानिनादोऽयमुदेति महद्द्रुतः ॥

शीताङ्गकिरणास्तन्वीं हन्त सन्तापयन्ति तां ।
यशःपयोराशिरभूत् कारकल्पतरोस्तव” । ९१

“तव विरहे मलयमण्डपावनलः शशिवचोऽपि
शोषमणिः । हृदयमनिखतमपि भित्ते नलिनी-
दलमपि निदाघरविरस्याः ॥ सन्ततमुषसासङ्गा-
द्रुततरुहकर्मवटनाया द्यते । द्विजपत्नीनां

विरोधाभाषः	६३
विहृतोक्तिः	६४
विशेषः	६५
स त्रिविधः ।	
विशेषोक्तिः	६६
विषमं	६७
तत् त्रिविधं ।	
विषादनं	६८
व्याघातः	६९
स द्विविधः ।	
व्याजनिन्दा	१००
व्याजस्तुतिः	१०१
स द्विविधः ।	
व्याजोक्तिः	१०२
व्यतिरेकः	१०३
शुद्धापङ्क्तिः	१०४
श्लेषः	१०५
स च त्रिविधः । प्रकृतानेकविधयः १ अप्रकृतानेकविधयः २ प्रकृताप्रकृतानेकविधयः ३ ।	
सदर्थनिदर्शना	१०६
सन्देहः	१०७
समं	१०८
तत् त्रिविधं ।	
समाधिः	१०९
समासोक्तिः	११०
समुच्चयः	१११
स द्विविधः ।	
सम्बन्धातिशयोक्तिः	११२
लक्षणाभेदेन सा द्विधा ।	
सम्भावनं	११३
सहोक्तिः	११४
सामान्यं	११५
सारः	११६
सूक्ष्मं	११७
स्तोकोक्तिः	११८
स्वभावोक्तिः	११९

“आभाषत्वं विरोधस्य विरोधाभाष इव्यते” । ६३
“विहृतोक्तिः श्लेषगुणं कविनाविष्कृतं यदि” । ६४
“विशेषः न्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्णनं ।
विशेषः सोऽपि यद्येकं वस्त्वनेकत्र वर्ण्यते ॥
किञ्चिदारम्भतोऽप्यव्यवन्तरङ्गतिश्च सः” । ६५
“कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे” । ६६
“विषमं वर्ण्यते यत्र घटनानुरूपयोः ।
विरूपकार्यस्योत्पत्तिरपरं विषमं मतं ॥
अनिवृत्त्याप्यवाभिश्चेत्तद्विद्यार्थसमुच्चयमात्” । ६७
“इष्टमात्रविरुद्धार्थसंप्राप्तिश्च विषादनं” । ६८
“स्याद्याघातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत् ।
सौकार्येण निबद्धापि क्रियाकार्यविरोधिनः” । ६९
“निन्दाया निन्दया व्यक्तित्वाजनिन्देति गीयते” । १००
“उक्तिर्वाजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यांस्तुतिनिन्दयोः” । १०१
“व्याजोक्तिरन्यहेतुतया यदाकारस्य गोपनं” । १०२
“व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः” । १०३
“शुद्धापङ्क्तिरन्यस्यारोपार्थो धर्म्मनिष्ठवः” । १०४
“नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्ण्यवर्ण्योभयाश्रयः” । १०५
“विभावनं सम्बद्धानां फलं सुहृदनुग्रहः” । १०६
“स्यात् स्तुतिभ्यान्तिसन्देहेस्तदङ्गानङ्गतिचयं” । १०७
“समं स्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः ।
सारूप्यमपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः ।
विना यत्नेन तत्सिद्धिर्यदर्थः कर्तुमुद्यमः” । १०८
“समाधिः कार्यसौकर्यं कारणान्तरसन्निधेः” । १०९
“समासोक्तिः परस्फूर्तिः प्रस्तुते प्रस्तुतस्य चेत्” । ११०
“बहूनां युगपद्भजां भावगुम्भः समुच्चयः ।
अहं प्रथमिकाभाजमेककार्यान्वयोऽपि सः” । १११
“सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनं ।
योगेऽप्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिरित्यर्थः” । ११२
“सम्भावनं यदीदं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये” । ११३
“सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जनः” । ११४
“सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः” । ११५
“उत्तरोत्तरसुत्कर्षः सार इत्यभिधीयते” । ११६
“सूक्ष्मं पराशयाभिज्ञे तरसाकृतचेदित” । ११७
“स्तोकोक्तिर्यत्र लोकोक्तेः स्यादर्थान्तरगर्भिता” । ११८
“स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनं” । ११९

कठिनाः सति भवति कराः सरोजकुमाराः ॥
अजस्य गृह्यतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः । स्व-
पतो जागरूकस्य याघार्थं वेद कस्तव ॥ वल्लभोत्-
सङ्गसङ्गेन विना हरिणचक्षुषः । राकाविभावरी-
जानिर्विषज्वालाकुलो भवेत् ॥ नयनयुगाक्षेचनकं
मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापं । रूपमिदं मदिराच्या
मदयति हृदयं दुनोति च मे” ॥ ६२
“विनापि तन्वि हारेण वल्लोचो तव हारिणौ” ॥ ६३
“वृषापेहि परद्वेष्टादिति वक्ति स सूचनं” ॥ ६४
“गते सूर्येऽपि दीपस्यास्तमश्चिन्दन्ति तत्कराः ।
अन्तर्वहिः पुरः पश्चात् सर्वदिश्यपि सैव मे ॥
त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पवृक्षनिरीक्ष्य” ॥ ६५
“हृदि स्नेहक्षयो नाभूत् स्मरदीपे ज्वलत्यपि” ॥ ६६
“क्षेपं शिरीषमृदङ्गी क्व तादृङ्मदनञ्जरः ।
कीर्त्तिं प्रसूते धवलां श्यामा तव ह्यपाणिका ॥
भद्राश्या हि मङ्गलां दृष्ट्याखुत्तेन भक्षितः” ॥ ६७
“दीपमुदीपयेद्यावत्तावन्निर्व्याण एव सः” ॥ ६८
“यैर्जगत् प्रीयते हन्ति तैरेव कुसुमैः स्मराः ।
दया चेद्वाह इति मयपरित्यज्य एव ते” ॥ ६९
“विधे स निन्द्यो यस्ते प्रागेकमेवाहरश्चिरः” ॥ १००
“कः स्वर्धुनि विवेकस्ते नयसे पापिनौ दिवं ॥
साधु दूति पुनः साधु कर्त्तव्यं किमतः परं ।
यन्मदर्थं विलूनासि दन्तैरपि नखैरपि” ॥ १०१
“सखि पश्य गृह्यारामपरागैरस्मि धूसरा” ॥ १०२
“शैला इवोन्नताः सन्तु किन्तु प्रकृतिकोन्नताः” ॥ १०३
“नायं सुधांशुः किं तर्हि व्योमगङ्गासरोरुहं” ॥ १०४
“सर्वतो माधवः पायात् स यो गङ्गासरोधरत् ॥
अजनेन तन्मुखं तुल्यं हरिणा हतशक्तिना ।
उच्चरद्भूरिकोलाहलः शुशुभे वाहिनीपतिः” ॥ १०५
“उदयमेव सविता पद्मेऽर्पयति त्विषं” ॥ १०६
“पङ्कजं वा सुधांशुर्व्येयस्माकन्तु न निर्णयः” ॥ १०७
“स्वानुरूपं कृतं पद्महारेण कुचमण्डलं ॥
नीचप्रमता लक्ष्मि जलजायास्तवोचिता ॥
युक्तो वारणलामोऽयं भूपतेर्वारणार्थिनः” ॥ १०८
“उत्कण्ठिता च कुलटा जगामास्तच्च भालुमान्” ॥ १०९
“अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तशुम्भति चन्द्रमाः” ॥ ११०
“नश्यन्ति पश्चात् पश्यन्ति भ्रश्यन्ति च तव द्विषः ॥
लं शीलं वयो विद्या धनञ्च मदयत्यसुं” ॥ १११
“सौधायणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलं ।
त्वयि दातरि राजेन्द्र स्वर्धुमान्नाद्रियामहे” ॥ ११२
“यदि शेषोऽभवद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव” ॥ ११३
“दिगन्तमगमत्तस्य कीर्त्तिः प्रत्यर्थिभिः सह” ॥ ११४
“भक्तिकाचितधम्मिल्लाश्चारुचन्दनचर्चिताः ।
अविभाधाः सुखं यान्ति चन्द्रिका अभिसारिकाः”
॥ ११५
“मधुरं मधु पीयूषं तस्मात् तस्मात् कवेर्वचः” ॥ ११६
“मयि पश्यति सा कोशैः सीमन्तमणिमावृणोत्” ॥
११७
“भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गाचरणं सखे” ॥ ११८
“कुरङ्गैरन्तराङ्गाक्षैः स्तब्धकर्णैः समीक्ष्यते” ॥ ११९

अल

अथालङ्कारनामानि

स्मृतिमान्	१२०
हेतुः	१२१
स द्विविधः ।	
हेत्वपङ्क्तिः	१२२

अलङ्कारिणां, स्त्री, (अलम् + क्त + भावे प्र ।) भू-
धितकरणं । तत्पर्यायः । भूषा २ । इत्यमरः ॥
अलङ्कृतः, त्रि, (अलम् + क्त + कर्मणि क्तः ।) अल-
ङ्कारयुक्तः । तत्पर्यायः । भूषितः २ प्रसाधितः ३
परिष्कृतः ४ मण्डितः ५ । इत्यमरः ॥
“अलङ्कृतं जनाकीर्णं विविश्वरूपणावतम्” ।
इति महाभारते ।)
अलङ्कारः, पुं, (अलम् + क्त + अच् ।) मृण्मयवज्र-
जलधरपात्रं । जाला इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
अलिङ्कारः २ मणिकं ३ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
अलङ्कितः, पुं, (अल + वाङ्मलात् अतिच् ।) गीत-
विशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
अलङ्कृतः, पुं, (अलमन्वर्थो धूमः ।) धूमसमूहः ।
इति जटाधरः ॥
अलम्, व्य, भूषणं । पूर्यता । सामर्थ्यं । निषेधः ।
इत्यमरः ॥ निरर्थकं । इति भरतः ॥
अलङ्कृतः, पुं, (अलं पुष्पाति, पुष्प + क, एषोदरा-
दित्वात् पस्य वः ।) प्रहस्तः । वसनं । राक्षस-
विशेषः ॥ इति मेदिनी ॥ (कुरुक्षेत्रयुद्धे कौरवाणां
सहायः खनामख्यातो राक्षसः ।
“सात्यकिश्चापि संकुडो राक्षसं क्रूरमाहवे ।
अलङ्कृतं शूरेर्धैरैर्विद्याध बलिनां बली” ॥
इति महाभारते ।)
अलङ्कृतः, स्त्री, (अलं पुष्पाति, पुष्प + क, पस्य वः,
ततः स्त्रियां टाप् ।) सुखीरी । खगवेश्याभेदः ।
इति मेदिनी ॥
“अलङ्कृतमिन्द्रकेशी पुण्डरीका तिलोत्तमा ।
सुरूपा लक्ष्मणा क्षेमा तथा रम्भा मनोरमा” ॥
इति महाभारते ।) अन्यप्रवेशवारणार्थदत्तरे-
खादिः ॥ लज्जालुभेदः । तत्पर्यायः । खरत्वक् २
भेदः ३ गला ४ । अस्या गुणाः । लघुत्वं । खादुत्वं ।
क्षमिपित्तकफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भावप्रकाशश्च ॥
“अलङ्कृतमोक्षुरकं त्रिफला नागरा मृताः ।
यथोत्तरं भागदद्या श्यामाचूर्णान्तु तत्समं ॥
पिवेन्मस्तुसुरातक्रकाञ्जिकोष्णोदकेन वा ।
पीतं जयवामवातं सशोथं वातशोणितं ॥
त्रिकजानूरसन्धिसं ज्वरारोचकनाशनं ।
पथ्यान्तधात्रस्त्रिफला भागदद्यावयं क्रमः” ॥ * ॥
अलङ्कृतं चूर्णम् ॥ * ॥ इति वैद्यकचक्रपाणि-
संग्रहः ॥
“अलङ्कृतमोक्षुरकं मूलं वरुणकस्य च ।
गुडुची नागरश्चेति समभागानि कारयेत् ॥

अल

तल्लक्षणाणि

“स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहेस्तदङ्गालङ्कृतित्रयं” ॥ १२० ॥
“हेतोर्हेतुमता सार्द्धवर्णनं हेतुरुच्यते ।
हेतुर्हेतुमतोरेकवर्णनं हेतुरुच्यते” ॥ १२१ ॥
“शुद्धापङ्क्तिरन्यस्यारोपायी धर्मनिष्ठवः ।
स एव युक्तिपूर्वस्येदुच्यते हेत्वपङ्क्तिः” ॥ १२२ ॥

काञ्चिकेन तु तत्प्रेषं विङ्गलपदमात्रकं ।
आमवाते प्रवृद्धे च योगोऽयममृतोपमः ॥ * ॥
अप्रालम्बुषाद्यं चूर्णम् ॥ * ॥ इति च भावप्रकाशे ॥
अलङ्कृतः, पुं, (अलमन्वर्थो धूमः ।) धूमसमूहः ।
अलङ्कृतः, पुं, (अलम् + क्त + अच् ।) मृण्मयवज्र-
जलधरपात्रं । जाला इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
अलिङ्कारः २ मणिकं ३ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
अलङ्कितः, पुं, (अल + वाङ्मलात् अतिच् ।) गीत-
विशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
अलङ्कृतः, पुं, (अलमन्वर्थो धूमः ।) धूमसमूहः ।
इति जटाधरः ॥
अलम्, व्य, भूषणं । पूर्यता । सामर्थ्यं । निषेधः ।
इत्यमरः ॥ निरर्थकं । इति भरतः ॥
अलङ्कृतः, पुं, (अलं पुष्पाति, पुष्प + क, एषोदरा-
दित्वात् पस्य वः ।) प्रहस्तः । वसनं । राक्षस-
विशेषः ॥ इति मेदिनी ॥ (कुरुक्षेत्रयुद्धे कौरवाणां
सहायः खनामख्यातो राक्षसः ।
“सात्यकिश्चापि संकुडो राक्षसं क्रूरमाहवे ।
अलङ्कृतं शूरेर्धैरैर्विद्याध बलिनां बली” ॥
इति महाभारते ।)
अलङ्कृतः, स्त्री, (अलं पुष्पाति, पुष्प + क, पस्य वः,
ततः स्त्रियां टाप् ।) सुखीरी । खगवेश्याभेदः ।
इति मेदिनी ॥
“अलङ्कृतमिन्द्रकेशी पुण्डरीका तिलोत्तमा ।
सुरूपा लक्ष्मणा क्षेमा तथा रम्भा मनोरमा” ॥
इति महाभारते ।) अन्यप्रवेशवारणार्थदत्तरे-
खादिः ॥ लज्जालुभेदः । तत्पर्यायः । खरत्वक् २
भेदः ३ गला ४ । अस्या गुणाः । लघुत्वं । खादुत्वं ।
क्षमिपित्तकफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भावप्रकाशश्च ॥
“अलङ्कृतमोक्षुरकं त्रिफला नागरा मृताः ।
यथोत्तरं भागदद्या श्यामाचूर्णान्तु तत्समं ॥
पिवेन्मस्तुसुरातक्रकाञ्जिकोष्णोदकेन वा ।
पीतं जयवामवातं सशोथं वातशोणितं ॥
त्रिकजानूरसन्धिसं ज्वरारोचकनाशनं ।
पथ्यान्तधात्रस्त्रिफला भागदद्यावयं क्रमः” ॥ * ॥
अलङ्कृतं चूर्णम् ॥ * ॥ इति वैद्यकचक्रपाणि-
संग्रहः ॥
“अलङ्कृतमोक्षुरकं मूलं वरुणकस्य च ।
गुडुची नागरश्चेति समभागानि कारयेत् ॥

अल

तदुदाहरणानि

“पङ्कजं पश्यतः कान्ता मुखं मे गाहते मनः” ॥ १२० ॥
“असावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय सुभुवां ॥
लक्ष्मीविलासो विदुषां कटाक्षावेष्टप्रभोः” ॥ १२१ ॥
“नेन्दुस्तीव्रो न निश्चयः सिन्धोरौर्वीऽयमुत्थितः” ॥
१२२

अलङ्कृतः, स्त्री, (अलमन्वर्थो धूमः ।) धूमसमूहः ।
अलङ्कृतः, पुं, (अलम् + क्त + अच् ।) मृण्मयवज्र-
जलधरपात्रं । जाला इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
अलिङ्कारः २ मणिकं ३ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
अलङ्कितः, पुं, (अल + वाङ्मलात् अतिच् ।) गीत-
विशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
अलङ्कृतः, पुं, (अलमन्वर्थो धूमः ।) धूमसमूहः ।
इति जटाधरः ॥
अलम्, व्य, भूषणं । पूर्यता । सामर्थ्यं । निषेधः ।
इत्यमरः ॥ निरर्थकं । इति भरतः ॥
अलङ्कृतः, पुं, (अलं पुष्पाति, पुष्प + क, एषोदरा-
दित्वात् पस्य वः ।) प्रहस्तः । वसनं । राक्षस-
विशेषः ॥ इति मेदिनी ॥ (कुरुक्षेत्रयुद्धे कौरवाणां
सहायः खनामख्यातो राक्षसः ।
“सात्यकिश्चापि संकुडो राक्षसं क्रूरमाहवे ।
अलङ्कृतं शूरेर्धैरैर्विद्याध बलिनां बली” ॥
इति महाभारते ।)
अलङ्कृतः, स्त्री, (अलं पुष्पाति, पुष्प + क, पस्य वः,
ततः स्त्रियां टाप् ।) सुखीरी । खगवेश्याभेदः ।
इति मेदिनी ॥
“अलङ्कृतमिन्द्रकेशी पुण्डरीका तिलोत्तमा ।
सुरूपा लक्ष्मणा क्षेमा तथा रम्भा मनोरमा” ॥
इति महाभारते ।) अन्यप्रवेशवारणार्थदत्तरे-
खादिः ॥ लज्जालुभेदः । तत्पर्यायः । खरत्वक् २
भेदः ३ गला ४ । अस्या गुणाः । लघुत्वं । खादुत्वं ।
क्षमिपित्तकफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भावप्रकाशश्च ॥
“अलङ्कृतमोक्षुरकं त्रिफला नागरा मृताः ।
यथोत्तरं भागदद्या श्यामाचूर्णान्तु तत्समं ॥
पिवेन्मस्तुसुरातक्रकाञ्जिकोष्णोदकेन वा ।
पीतं जयवामवातं सशोथं वातशोणितं ॥
त्रिकजानूरसन्धिसं ज्वरारोचकनाशनं ।
पथ्यान्तधात्रस्त्रिफला भागदद्यावयं क्रमः” ॥ * ॥
अलङ्कृतं चूर्णम् ॥ * ॥ इति वैद्यकचक्रपाणि-
संग्रहः ॥
“अलङ्कृतमोक्षुरकं मूलं वरुणकस्य च ।
गुडुची नागरश्चेति समभागानि कारयेत् ॥

अल

शीतशुक्रान्नसेविनस्तदन्नपानमनिलप्रपीडितं स्ने-
धणा च विवद्वद्मार्गमतिमात्रप्रलीनमलसत्वाद्
वह्निर्मुखी भवति । ततश्चर्चतीसारवर्ज्यान्धाम-
प्रदोषलिङ्गान्यभिदर्शयति अतिमात्राणि । अति-
मात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामबद्धमार्गास्तिथ्या-
गच्छन्तः कदाचित् केवलमेवास्य शरीरं दण्डवत्
स्तम्भयन्ति । ततस्तमलसकमसाध्यं ब्रूवते ।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनश्रीलिनः पुनरेव दोष-
नामविधमिव्याचक्षते भिषजो विषसदृशलिङ्ग-
त्वात् । तत्परमसाध्यमाशुकारित्वात् विरुद्धोप-
क्रमत्वाच्चेति । तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसीभूत-
मुल्लेखयेत् । पाययित्वा सत्ववर्णमुष्णवारि । ततः
स्वेदगवर्तिप्रयिधानाभ्यामुपाचरेदुपवासयेच्चैनम् ।
इति चरकः ॥

अलसा, स्त्री, (लस + अच्, ततो नञ्समासः,
स्त्रियां टाप्) हंसपदीलता । इति मेदिनी ॥
हंसपदीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥

अलसेदना, स्त्री, (अलसे ईदने यस्य सा १) स्त्री-
विशेषः । सा अलसदृष्टियुक्ता । इति हेमचन्द्रः ॥
अलक्षणां, स्त्री, (लक्षणमनुमापकं सुचिह्नं, विरोध
नञ्, नञ्समासः १) दुर्लक्षणां । मन्दचिह्नं ।

(“आचारात् धनमक्षयमाचारो हन्यलक्षणां”)
इति मनुः ॥ लक्षिशब्दे च ॥

अलक्ष्मी, स्त्री, (न लक्ष्मी, नञच विरोधे १) नरक-
देवता । तत्पर्यायः । निर्ऋतिः २ । इत्यमरः ॥
कालकर्णी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ काल-
कर्णिका ४ । इति जटाधरः ॥ ज्येष्ठादेवी ५
इति भादोत्तरखण्डं । तस्या विवरणं ज्येष्ठाशब्दे
ब्रूयम् ॥ * दीपान्वितासावास्यायां तस्याः पूजा-
विधिर्यथा । तत्र प्रदोषे आदौ आचारादलक्ष्मी-
पूजनं । इत्याचार्यचूडामणिप्रभृतयः ॥ गोमय-
पुत्तिकां निर्माय वासहस्तेन कृष्णपुष्पं गृहीत्वा
ध्यायेत् ।

“अलक्ष्मीं कृष्णवर्णां दिभुजां कृष्णवस्त्रप्ररीधानां
लौहाभरणभूषितां शर्कराचन्दनचर्चितं गृह-
सम्पार्जनौहस्तां गर्दभाखण्डां कलहप्रियां” । इति
ध्यात्वा विमुखेन “ॐ अलक्ष्मि नमः” इत्यनेन
निर्मात्येन कृष्णपुष्पेण संपूज्य प्रणमेत् ।

“(ॐ) अलक्ष्मीस्त्वं कुरुपासि कुत्सितस्यानवासिनी ।

मुखराचौ मया दत्तां गृहं पूजां प्राश्रयतीं ॥

दारिद्र्यकलहप्रिये देवि ! त्वं धननाशिनी ।

याहि शत्रोर्गृहे त्वत् स्थिरा तत्र भविष्यसि ॥

यदि त्वं मे महाभागे प्रीता भवसि सर्वदा ।

पुत्रवन्धुकलनेषु कदाचिन्नागमिष्यसि ॥

गच्छ त्वं मन्दिरं शत्रोर्गृहीत्वा चाशुभं भम ।

मदाश्रयं परित्यज्य स्थिरा तत्र भविष्यसि” ॥

ततः शूर्पवाद्येन सीमान्ते तां विहजेत् ।

इति ह्यलक्ष्मिका ॥ * ॥ किञ्च,—

“एवं गते निशीथे तु गरी च सगृहाङ्गनात् ।

अलक्ष्मीं वह्निष्कार्थां अमन्त्रं यथाविधि” ॥

इति सत्यतत्त्वार्णववृत्तब्रह्मपुराणं ॥ * ॥

“एवं गते निशीथे तु जने निन्द्रार्जलोचने ।

अलि

तावन्नगरनारीभिः शूर्पडिखिमवादनैः ॥

निष्काशयते ग्रहृष्टाभिरलक्ष्मीः सगृहाङ्गनात्” ॥

इति निर्यायसिन्धौ मदनरत्नवृत्तभविष्यपुराणं ॥

अलातं, स्त्री, (ला + त्, नञ्समासः १) अङ्गारः ।

इत्यमरः ॥ (अङ्गदग्धकाष्ठः ।

“कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्व्याणात्तावलाघवम्” ।

इति कुमारसम्भवे ॥

अलावुः, पुं, स्त्री, (न लम्बते, न + लवि ऊर्ध्वत् नलो-
पञ्च वृद्धिः १) लताविशेषः तत्फलञ्च । लाउ इति

ख्याता । तत्पर्यायः । तुम्बः २ तुम्बकः ३ तुम्बा ४

तुम्बी ५ पिण्डफला ६ महाफला ७ आलावुः ८

एलावुः ९ लावुः १० लावुका ११ । इत्यमरः

तट्टीका च ॥ तुम्बिका १२ तुम्बिः १३ अलावुः १४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या गुणाः ।

“अलावुः कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्तुला
मिष्टं तुम्बीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्मापहं गुरु ॥

वृथं रुचिकरं प्रोक्तं धातुपुष्टिविवर्द्धनं” ।

इति भावप्रकाशः ॥ भेदकत्वं कफकारित्वं । गुरु-

पाकित्वं । हिमत्वं । पित्तनाशित्वञ्च । तन्नाडी-

गुणाः । गुरुत्वं । मधुरत्वं ॥ मलभेदकत्वं । वात-

श्लेष्मकारित्वं । रूक्षत्वं । शीतलत्वं । पित्त-

नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(“वर्चोभेदीन्यलावूनि रूक्षशीतगुरुणि च” ।

इति चरकश्च ।

“अलावुभिर्भविट्का तु रूक्षागुर्थतिश्रीतला” ।

इति च सुश्रुतः ॥

अलारं, स्त्री, (अराद्यते, ऋ + यङ्लुक् + अच् रस्य
लः १) कवाटं । इति शब्दरत्नावली ॥

अलिः, पुं, स्त्री, (अलति दंष्ट्रे समर्थो भवति यः, सः,
अल + इन् १) भ्रमरः ।

(“अलिपङ्क्तिरनेकशब्दव्या,

गुणद्वये धनुषो नियोजिता” ।

इति कुमारसम्भवे ।

“अनुगतमलिरुन्दैर्गण्डमितीर्विहाय” ।

इति रघुवंशे ॥ वृश्चिकः । इत्यमरः ॥ काकः ।

कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥ मदिरा । इति

मेदिनी ॥ (वृश्चिकराशिः १)

अलिकं, स्त्री, (अल्यते भूयते, अल + कर्मणि
इकन् १) ललाटं । इत्यमरः ॥

अलिकुलसङ्कुलः, पुं, (अलिकुलेन सङ्कुलः व्याप्तः,
तृतीयतत्पुरुषः १) कुलकवृद्धः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

अलिगर्जः, पुं, (अलिर्निव वृश्चिक इव गृध्रोति, गृध्
+ अच् १) जलसर्पः । आलाध इति ख्यातः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

अलिजिह्वा, स्त्री, (अलिर्निव क्षुद्रा जिह्वा, १) जिह्वो-
परि क्षुद्रजिह्वा । आलजिह्व इति ख्याता । इति

शब्दरत्नावली ॥

अलिजिह्विका, स्त्री, (अलिजिह्वा एव स्वार्थे कन्;
टाप् १) अलिजिह्वा । इति शब्दरत्नावली ॥

अलिङ्गरः, पुं, (अल + इङ्, अलिं सामर्थ्यं जरयति
जृणाति वा, अलि + जृ + अच्, एषोदरादित्वात्

अली

साधुः १) मृदादिनिर्मितजलाधारविशेषः । जाला
इति ख्यातः । इत्यमरः ॥

(“उदकान्तमुपनीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।

अलिङ्गरे प्राक्षिपत्तं चन्द्रांशुसदृशप्रभं” ॥

इति महाभारते १)

अलिदूर्वा, स्त्री, (अलिर्निवाकारेण दूर्वा १) माला-
दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिन्दः, पुं, (अलते भूयते, अल + कर्मणि
वाङ्लकात् किन्दच् १) वह्निद्वारसंलग्नचतुरस्र-

वाचिमभूमिः । तत्पर्यायः । प्रघाणः २ प्रघणः ३

वह्निद्वारप्रकोष्ठः ४ अलिन्दः ५ । इत्यमरः ॥ गृह-

द्वारपिण्डकः । अलिन्दः नाम्नीति अलञ् इन्द-

ङ्गसादिः । यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेवेति माघः ।

स्वार्थे णो अलिन्दो दीर्घादिरपि ।

“गृहैकदेशे अलिन्दः प्रघाणः प्रघणस्तथा” ।

इत्यमरदत्तः । अथ पिण्डक अलिन्द इति हड्डुः ।

इह तूभयमेव श्लेषादिति साङ्गः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“प्रघाणप्रघणालिन्दा द्वारवाह्यप्रकोष्ठके ।

गृहाभ्यन्तरशय्यार्थपिण्डकायामपि त्रयं ॥

अलिन्दः स्यादलिन्दोऽपि स्यादलिन्दक इत्यपि” ।

इति शब्दरत्नावली ॥

(“शुकाङ्गनीलोपलनिर्मितानां

लिप्तेषु आसा गृहदेहलोकां ।

यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव

सुगन्धानां गोमयगोमुखानि ॥”

इति माघः १)

अलिपकः, पुं, स्त्री, (कुत्सितवर्णेन लिप्यते, लिप् +
वाङ्लकात् कर्मणि वुन् १) भ्रमरः । कोकिलः ।

कुक्कुरः । इति मेदिनी ॥ (वृश्चिकः १)

अलिपत्रिका, स्त्री, (अलिर्वाञ्छिक इव पत्रमस्याः,
कपि अत इत्त्वम् १) वृश्चिकाश्चक्षुषः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

अलिपर्णी, स्त्री, (अलिर्निव पर्णमस्याः, डीप् १)
वृश्चिकाजीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिप्रियं, स्त्री, (अलीनां प्रियं षष्ठीतत्पुरुषः १)
रत्नोत्पलं । रत्नपद्मं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अलिप्रिया, स्त्री, (अलीनां प्रिया, षष्ठीतत्पुरुषः १)
पाटलावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

अलिमकः, पुं, (अलिर्निव मक्कते, मक्क + अच्,
एषोदरादित्वात्लोपः १) भेकः । कोकिलः ।

भ्रमरः । पद्मकेशरः । मधुकवृक्षः । इति मेदिनी ॥

अलिमोदा, स्त्री, (अलीन् मोदयति मुद् + शिच्
+ अच् १) गणिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिम्बकः, पुं, (न + लिप् + वुन् १) पद्मकेशरः ।
भेकः । भ्रमरः । कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

(कुक्कुरः । मधुकवृक्षः १)

अलिवाहिनी, स्त्री, (अलिं वाहयति गन्धेन, वह्
+ शिच् + शिन् + डीप् १) केविकापुष्पं । इति

राजनिर्घण्टः ॥

अली, [न्] पुं, (अलं वृश्चिकपुच्छस्यकण्टकं विध-
तेऽस्य इति १) भ्रमरः ।

अलो

(“मलिनिमालिनि माधवयोषिताम्”।

इति माघः ।) दक्षिणः । इति मेदिनी ।

अलीकं, लो, (अल + ईकन् ।) अप्रियं । (“तद्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति”। इति रामायणे ।) मिथ्या । इत्यमरः । (“ज्ञातेऽलीकनिमीलिते नयनयोः”। इति अमरप्रतके ।) स्वर्गः । इति मेदिनी । ललाटं । इति हेमचन्द्रः ।

अलीकं, चि, (अल + ईकन् ।) मिथ्या । अप्रियं । अलं । इति शब्दरत्नावली ।

अलीकमत्यः, पुं, अङ्गारस्त्रिभुवनितैलभृष्टमावपिष्टं । तत्र प्रमाणं राजनिर्घण्टे यथा ।

“माधमिष्टिकया लिङ्गनागवल्लीदलेमहत् ।

तत्तु रंखेदेदुयुक्ता स्याल्लामङ्गारकोपरि ।

ततो निष्काशितं खण्डं तिलतैलेन भर्जयेत् ।

अलीकमत्य उक्तोऽयं प्रकारः पाकपाण्डितैः ।

तं वृन्ताकमटिजेण वास्तुकेन च भजयेत्” ।

अलुः, स्त्री, (अल + उन् ।) अलुः । क्षुद्रकलसी । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।

अलुब्धः, चि, (लुभ + क्तः, नञ्समासः ।) लोभ-रहितः । यथा मनुः ।

“एकोऽप्यलुब्धः साक्षी स्यात् बह्व्यः शुच्योऽपि न स्त्रियः । स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वान्तु दोषैश्चान्येऽपि ये कृताः” ।

“एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्यादिति कुल्लूकभट्टवृत्त-पाठः” । इति व्यवहारतत्त्वं ।

(“अलुब्धैः स्त्रियैः प्रबुद्धैश्चामात्रैः परिहृतः” ।

इति कादम्बरी ।)

अले, अ, पिशाचभाषया सम्बोधनं । इति शब्द-रत्नावली ।

अलेले, अ, पिशाचभाषया सम्बोधनं । इति शब्द-रत्नावली ।

अलोभः, पुं, (न लोभः, अभावे नञ् ।) लोभाभावः । यथा,—

“इत्याध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा ।

अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मैश्चावृष्टविधः स्मृतः” ।

इति महाभारतं ।

अलोभी, [न्] चि, (लोभोऽस्त्यस्य इति लोभी, न लोभी इति नञ्समासः ।) लोभशून्यव्यक्तिः । नास्ति लोभो यस्य इति बङ्गब्रोहिसमासादिन-प्रत्ययनिष्पन्नः ।

अलोहितं, स्त्री, (न लोहितं, नास्ति लोहितं यस्मात् इति वा ।) रक्तपद्मं । इति रत्नमाला ।

अलौकिकः, चि, (लोकं विदितः, लोक + ठक् ततो नञ्समासः ।) लौकिकप्रत्यक्षाविषयः । अमा, बुधिकाः । लोकातीतः । यथा,—

“अलौकिकत्वादमरः स्वकोषे

न यानि नामानि समुल्लिखेत् ।

विलोक्य तैरप्यधुना प्रचार-

मयं प्रयत्नः पुरषोत्तमस्य” ।

इति त्रिकाण्डशेषवद्वितीयश्लोकः ।

(“उपसंहारं विश्वात्मन्मदो रूपमलौकिकम्” ।

इति भागवतपुराणम् ।)

अल्पा

अल्पं, चि, (अल् + प ।) किञ्चित् । तत्पर्यायः । ईदृशं २ मनाक् ३ स्तोत्रं ४ ।

(“अल्पोऽप्येवं महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः” ।

इति मनुः ।) खल्लकं ५ खल्लकं ६ दम् ७ कृष्णं ८

तनुः ९ तनुः १० त्रुटिः ११ त्रुटी १२ मात्रा १३

लवः १४ लेखः १५ कणः १६ कणी १७ कणिका

१८ अणुः १९ सूक्ष्मं २० । इत्यमरः । क्षुल्लं २१

क्षुल्लकं २२ खल्लं २३ कणा २४ । इति शब्दरत्नावली ।

(अतिसामान्यः ।

“अल्पस्य हेतोर्वैजं हातुमिच्छन्

विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्” ।

इति रघुवंशे । संचिह्नं । अदीर्घं ।

“अनन्तपारं किञ्च शब्दशस्त्रं,

स्वल्पं तथायुर्वहवश्च विद्मः” ।

इति पञ्चतन्त्रम् ।)

अल्पकाः, पुं, (अल्प एव, अल्प + क्त्वा कन् ।)

यवासकृत्तः । इति राजनिर्घण्टः । अस्य गुणाः ।

“यासः खादुः सरस्तिक्षुत्तुवरः शीतलो लघुः ।

कफमेदोमदभान्तिपित्ताहृक्कुक्कासजित् ।

दृष्ट्याविषपर्ववातास्रवमिज्वरहरः स्मृतः ।

यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरुक्ता दुरालभा” ।

इति भावप्रकाशः ।) (स्वल्पपरिमितः । किञ्चित् ।

“यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं भुवमात्मनः ।

तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत्” ।

इति मनुः ।)

अल्पकेशी, स्त्री, (अल्पः केश इव पत्रमस्याः सा ।)

भूतकेशीकृत्तः । इति रत्नमाला ।

अल्पगन्धं, स्त्री, (अल्पो गन्धो यस्य तत् ।) रक्तकैरवं ।

इति रत्नमाला ।

अल्पतनुः, चि, (अल्पा क्षुद्रापरिमाणा तनुर्यस्य ।)

खर्वः । दुर्बलः । अल्पास्थियुक्तः । क्षुद्रदेहवान्

तत्पर्यायः । एभिः २ । इत्यमरः ।

अल्पपत्रः, पुं, (अल्पं पत्रं यस्य सः ।) क्षुद्रपत्रतुलसी ।

इति रत्नमाला ।

अल्पपद्मं, स्त्री, (अल्पमसम्पूर्णं पद्मं ।) रक्तपद्मं । इति

रत्नमाला ।

अल्पप्रमाणकः, पुं, (अल्पं प्रमाणमस्य, वा कन् ।)

चेलानं । इति रत्नमाला । चेलो चेलो तरभूज

इति ख्यातः । खरभूज इति केचित् ।

अल्पमारिषः, पुं, (अल्पः क्षुद्रः मारिषः नटिया इति

ख्यातः शाकः, कर्मधारयः ।) शाकविशेषः ।

क्षुद्रनटिया इति ख्यातः । तत्पर्यायः तण्डुलीयः २ ।

इत्यमरः ।) (तण्डुलीयशब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ।)

अल्पसरः, [स्] स्त्री, (अल्पं क्षुद्रं सरः, कर्मधारयः ।)

क्षुद्रसरोवरः । डोवा गेड़े इति भाषा । तत्-

पर्यायः । वैष्णवः २ पल्लवं ३ । इत्यमरः ।

अल्पायुः, [स्] पुं, (अल्पं संचिह्नं आयुर्जीविनकालो

यस्य सः ।) कागः । इति त्रिकाण्डशेषः । अचि-

रजीविते चि । (अदीर्घजीवी ।

“दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।

दुःखभागी च सततं आधितोऽल्पायुरेव च” ।

इति मनुः ।)

अव

अव्ययः, चि, (अतिशयेन अल्पः, अल्प + इच्छन् ।

अव्ययं । इत्यमरः ।

[अव्ययं । इत्यमरः ।

अव्ययीयः, [स्] (अतिशयेन अव्ययः, अव्यय ईयसुन् ।)

अव्ययः, पुं, (अव + क ।)

अव्ययः, स्त्री, (अव + क, स्त्रियां टाप् ।) } परमेश्वरः ।

एतन्नाम्ना यवना उपासन्ते । यथा । “ॐ असमक्षां

इक्षे मित्रावरुणो दिव्यानि धत्ते । इक्षे वरुणो

राजा पुनर्ददुः । हयामि मित्रो इक्ष्वां इक्ष्मेति

इक्ष्वालां वरुणो मित्रो तेजकामाः । होवारमिन्द्रो

होतारमिन्द्रो माहासुरिन्द्राः । अव्यो ज्येष्ठं श्रेष्ठं

परमं पूर्यं ब्रह्मागमक्षां अव्योरसुर महमदरकं

वरस्य अव्यो अव्यो आदक्षावुकमेककां । अव्यो

वुकं । निखातकां । अव्यो यज्ञेन ऊतऊतः

अव्यो सूर्यचन्द्रसर्व्वनक्षत्राः अव्यो ऋषीणां स-

दिव्या इन्द्राय पूर्यं मायापरमन्त अन्तरिक्षाः ।

अव्यो एधिव्या अन्तरिक्षं विश्वरूपं दिव्यानि धत्ते

इक्ष्मे वरुणो राजा पुनर्ददुः । इक्ष्वाकवर इक्ष्वा-

कवर इक्ष्मेति इक्ष्वाक्षाः इक्ष्वा इक्ष्वा अनादि-

स्वरूपा अथर्व्वणी शाखां ह्रूं ह्रीं जनान् पश्यन्

सिद्धान् जलचरान् अदृष्टं कुरु कुरु पट् । असुर-

संहारिणीं ऊं अव्यो रसुरमहमदरकं वरस्य

अव्यो अव्यो इक्ष्मेति इक्ष्मे” । इत्याथर्व्वणसूक्तं ।

अव्यो, स्त्री, (अव्यते इत्यल्, क्षिप्, अले भूषायै

लति गृह्णाति, ला + क ।) नाद्योक्तौ माता ।

इति वोपदेवः ।) (अथर्व्ववेदे अव्योत्तेत्यादि-

ख्यातो यवनोपास्यः परमेश्वरः ।)

अव रक्षणे । (यथायथं सकं-अकं-च, आदि-

परं-सेट् ।) गतौ । कान्तौ । स्पृहायामिति

यावत् । प्रीतौ । द्रष्टौ । द्युतौ । शोभायामिति

यावत् । श्रुतौ । आकर्णने इति यावत् । प्राप्तौ ।

क्षेपे । आलिङ्गने इति यावत् । अर्थने । याचना-

यामिति यावत् । वेशे । प्रवेशे इति यावत् ।

सावे । सत्तायामिति यावत् । वृद्धौ । ग्रहे ।

आदाने इति यावत् । वधे । सामर्थ्ये । अवगमे ।

कृतौ । करणे इति यावत् । कामे । इच्छोत्पादने

इति यावत् । (इति वोपदेवीयकविकल्पद्रुमः

तट्टीका च ॥) “अव रक्षे गतौ कान्तौ प्रीतौ द्रष्टौ

द्युतौ श्रुतौ । प्राप्तौ क्षेपेऽर्थने वेशे भागे वृद्धौ

ग्रहे वधे । सामर्थ्येऽवगमे कामे वृत्तौ” । उग-

विंशतिरर्थाः । कान्तिरिच्छा । द्युतिः शोभा ।

काम इति अग्न्याहुत्यत्तेरिच्छोत्पादाना इति

भेदः । श्लेष आलिङ्गनं । सामर्थ्यं शक्तिः । रक्षणे

प्रसिद्धोऽयं । प्रीतौ तु । “न मामवति सदीपा

रत्नसूरपि मेदिनी” । इति रघुः । अन्यत्र विरल-

प्रयोगः । केचित्तु स्तुति-भाग-गृह-काम-वृत्तीर्न

पठित्वा क्रिया-अवयव-दहन-भावनाजः । अवति ।

इति दुर्गादासः ।

अव, य, (अव + अच् ।) उपसर्गविशेषः । अस्यार्थः ।

निश्चयः । असाकल्यं । अनादरः । इति दुर्गादासः ।

आलम्बनं । विज्ञापनं । व्यापनं । शुद्धिः । अल्पं ।

परिभवः । नियोगः । पालनं । इति शब्दरत्ना-

वली ।

अव

अवकटं, स्त्री, (अव + कट् + क्) वैरूप्यं ।
 अवात् कुटारश्च वैरूप्ये चकारात् कटश्च । इति
 गोपीचन्द्रकृतलक्षणं ॥
 अवकरः, पुं, (अव + कृ + क्) सम्मार्ज्यादि-
 निःक्षिप्तधूल्यादिः । जङ्गल इति ख्यातः । तत्-
 पर्यायः । सङ्करः २ । इत्यमरः ॥ अवस्करः ३ ।
 इत्यमरटीकायां मथुराणाथः ॥ सङ्कारः ४ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (“अवकरनिकरं विकिरति तत्
 किं कृक्वाकुरिव हंसः” । इति नीतिशतके ।)
 अवकलितः, त्रि, (अव + कल + क्त) दृष्टः । इति
 धरणी ॥
 अवकाशः, पुं, (अव + काश् + घञ्) अवस्थान-
 देशः । फाँक इति यावत् । अवसरः । व्याप्ति-
 रहितस्थानं । इत्यन्तरशब्दटीकायां भरतः ॥
 (“न सूक्ष्मतन्तोरपि तावकस्य
 तत्रावकाशो भवतः कथं स्यात्” ।
 इति रत्नावलीनाटिकायाम् ।)
 अपि च ।
 “एवञ्च षड्गुण्यदिष्वप्यवकाशमलभमानं” ।
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ अन्यच्च ।
 “अवकाशेषु चोद्येषु नदीतीरेषु चैव हि ।
 विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा” ॥
 इति मानवे ३ अध्याये २०७ श्लोकः ॥ (प्रशस्त-
 प्रदिशः ।
 “अवकाशो विविक्तोऽयं महानद्योः समागमे” ।
 इति रामायणे । द्रव्यादिसंज्ञस्थानं । अवस्थानं ।
 स्थितिः ।
 “अवकाशं किलोदन्वान् रामायाम्भर्षितो ददौ” ।
 इति रघुवंशे ।)
 अवकीर्णः, त्रि, (अव + कृ + क्त) अवचूर्णितः ।
 तत्पर्यायः । अवध्वस्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (विस्तृतः । प्रसृतः । विक्षिप्तः ।
 “भुक्तानि यौवनसुखानि यशोऽवकीर्णे
 राज्ये स्थितं स्थिरधिया चरितं तपोऽपि” ।
 इति नागानन्दे । उल्लङ्घितः । अतिक्रान्तः ।)
 अवकीर्णः, [न्] त्रि, (अवकीर्णमनेन अव + कृ
 + क्त + इनि, अवकीर्णं ध्वस्तं व्रतमिति शेषः,
 अस्यास्तीति ।) क्षतव्रतः । स्त्रीसंसर्गादिना त्यक्त-
 नियमव्यक्तिः । इत्यमरजटाधरौ ।
 (“कुप्रीणवोऽवकीर्णौ च वृषलीपतिरेव च ।
 पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपत्तिर्यद्दे” ॥
 इति मनुः ।)
 अवकुटारः, स्त्री, (अव + कुटारश्च अतिशये वा कुटा-
 रच्) वैरूप्यं । इति संक्षिप्तसारव्याकरणस्य
 परिशिष्टं ॥ (अवाचीनत्वं । वैपरीत्यं ।)
 अवकृष्टः, त्रि, (अव + कृष्ट + क्त) वहिष्कृतः ।
 दूरीकृतः । तत्पर्यायः । निष्काशितः २ । इत्य-
 मरः ॥ निःसारितः ३ । इति जटाधरः ॥ निर्ग-
 मितः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (वह्निष्कारितः ।
 निर्गलितः । आकृष्टः ।
 “एकाकिनापि हि मया रभसावकृष्ट-
 निखिण्णदीधितिसटाभरमासुरेण” ।

अव

इति नागानन्दे । नीचः । निहृष्टः ।
 “प्रतिकर्तुं प्रकृष्टस्य नावकृष्टेन युज्यते” ।
 इति रामायणे । हीनजातीयः ॥ नीचजातीयः ।
 अपकृष्टवर्णः ।
 “चान्द्रायणं चरेत् सर्वानवकृष्टान् निहन्त्य तु” ।
 इति याज्ञवल्क्यः । गृहादिसम्मार्जकोदकवा-
 हार्दिः कर्मकरः ।
 “पाणौ देयोऽवकृष्टस्य षड्वृत्तस्य वेतनम् ।
 धाण्यासिकलयाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः” ॥
 इति मनुः ।)
 अवकेशी, [न्] त्रि, (अवच्युतं कं सुखं यस्मात्,
 अवकं फलशून्यतामीशितुं शीलमस्य, अवक +
 ईश् + शिनि) फलशालेऽप्यनुत्पन्नफलकृच्छादिः ।
 इत्यमरः ॥ तत्पर्यायः । बन्धः २ अपफलः ३ ॥
 अवक्तव्यं, त्रि, (न वक्तव्यं, नजसमासः) वचना-
 योग्यं । अवकथनीयं । न वक्तव्यं अवक्तव्यमिति
 नजसमासनिष्पन्नं । यथा,—
 “असम्भाव्यं न वक्तव्यं प्रत्यक्षमपि दृश्यते” ।
 इति चाणक्यः ॥
 अवक्रयः, पुं, (अवक्रियते प्रतिरूपदानेन स्वाधीनं
 क्रियतेऽनेन, अव + क्री + क्) क्रयसाधनद्रव्यं ।
 मूल्यं । इत्यमरः ॥ (राजग्राह्यं द्रव्यं । बणिग्भिः
 शुक्तस्थाने प्रतिभाण्डमधिपतये देयं ।
 “विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दण्ड” ।
 इति याज्ञवल्क्यः । एतावत्कालमुपयोगार्थं भा-
 गवत्स्वाध्यादिर्मया दीयते मङ्गं च युष्माभिरेता-
 वज्जनं देयमित्येवंविधं भाटकं । भाड़ा इति भाषा ।)
 अवगणितं, त्रि, (अव + गण + कर्मणि क्त) अव-
 ज्ञातं । अवमानितं । इत्यमरः ॥ (तिरस्कृतं ।
 “आयासेनालसाङ्गोऽप्यवगणितरजः कानने चन्द-
 नानां, अस्मिन् गायन्तु रागादुरगयुवतयः कीर्त्ति-
 मेतां तवैव” । इति नागानन्दः ।)
 अवगृह्यः, पुं, (अव + गम + ड, डकारस्य नेत्वम्) ।
 गृह्यस्थव्रजः । वयस्फोडा इति यावत् । तत्-
 पर्यायः । वरगृह्यः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अवगतं, त्रि, (अव + गम + क्त) ज्ञातं । तत्प-
 र्यायः । बुद्धं २ बुधितं ३ मनितं ४ विदितं ५
 प्रतिपन्नं ६ अवसितं ७ । इत्यमरः ॥ प्रमितं ८
 मत्तं ९ प्रतीतं १० । इति जटाधरः ॥
 अवगतिः, स्त्री, (अव + गम + भावे क्तिन्) ज्ञान-
 सासान्यं । इति जटाधरः ॥ (बोधमात्रं । अप
 गमः । अपसरणम् ।)
 अवगथः, त्रि, (अव + गा + कर्त्तरि थ, निपातनात्
 ऋश्च) प्रातःस्नातः । प्रातःस्नायी । इति सि-
 द्धान्तकौमुदी ॥
 अवगाहः, पुं, (अव + गह + घञ्) जलद्रोणी ।
 नौकाजलसेचनकाष्ठप्राचं । इति हलायुधः ॥
 अवगाहः, पुं, (अव + गाह + घञ्) स्नानं । स्नान-
 गृहं । इति वोपदेवः ॥
 (“प्रचण्डसूर्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः
 सदावगाहस्तमवारिसञ्चयः” ।
 इति षट्सुन्दारः ।)

अव

अवगाहनं, स्त्री, (अव + गाह + भावे ल्युट्) स्नान-
 करणं । तत्पर्यायः । अवगाहः २ वगाहः ३
 मज्जनं ४ (“कन्दर्पवायानलैर्दग्धानामवगाहनाय
 विधिना रम्यं सरो निर्मितम्” । इति शृङ्गार-
 तिलके ।) निमज्जनं ५ । डुव दिया नाओया
 इति भाषा । शिरःस्नानं । अम्भसि मज्जनं । यथा ।
 अवगाहनन्तु चक्षुःकर्णनासिकामङ्गुलीभिरा-
 च्छाद्य जुह्यात् ।
 “अङ्गुलीभिः पिधावैवं ओजदृङ्नासिमामुखं ।
 निमज्जेत प्रतिष्ठोतस्त्रिः पठेदधर्मयणं” ॥
 इति समुद्रकरधृतात् । अत्रानुजृते वारचय-
 मेवावगाहनं ।
 “नाभिमाचजले गत्वा कृत्वा केशान् दिधा द्विजः ।
 निरुध्य कर्णौ नासाश्च त्रिःश्रवो मज्जनं ततः” ॥
 इति वामनपुराणात् । इत्याङ्गिकाचारतत्त्वं ॥
 अन्यत् स्नानशब्दे द्रष्टव्यं ॥*॥ आङ्गीयब्राह्मणस्य
 आङ्गकसुरपि अवगाहनस्नानकर्त्तव्यत्वं । यथा गो-
 भिलः । “स्नातान् शुचीन् आचान्तान्” इत्यादि ।
 स्नातान् अवगाहितान् न तु मन्त्रादिस्नातान् ।
 स्वयमपि सूतकादिरहितः स्नातः । इति आङ्ग-
 तत्त्वं ॥
 अवगीतं, स्त्री, (अव + गै + क्त) निर्वाहः ।
 लोकापवादः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (गीतादिना
 निन्दाख्यापनम् । असाधुगीतं । अशोभनगानं ।)
 अवगीतः, त्रि, (अव + गै + क्त) ख्यातगर्हणः ।
 निन्दितः । इत्यमरः ॥ (“विधुरं किमतः परं
 परैरवगीतां गमिते दण्डमिमाम्” । इति
 भारविः ।) दृष्टः । इति मेदिनी ॥ सुऊर्द्धः ।
 इति विश्वः ॥
 अवगुण्ठनं, स्त्री, (अव + गुण्ठ + ल्युट्) योषानना-
 वरकसरन्ध्रवस्त्रं । स्त्रीमुखाच्छादनवस्त्रं । घोम्टा
 इति ख्याता । इति शब्दरत्नावली । मुद्राविशेषः ।
 (“अवगुण्ठनसंवीता कुलजामिसरेद्यदि” ।
 इति साहित्यदर्पणे । “जादे ! मुञ्चतश्च मा लज्ज,
 अवगुण्ठनं दाव दे अवगुण्ठनम्” । इति शाकु-
 न्तलैः ।) मुद्राविशेषः ।
 तथा च तन्त्रसारे ।
 “सद्यश्चक्षता मुष्टिदीर्घाधौमुखतर्जनी ।
 अवगुण्ठनमुद्रेथमभितो भामिता मता” ॥
 धूल्यादिमन्त्राणां ॥
 अवगुण्ठिका, स्त्री, (अवगुण्ठयति आच्छादयति, अव
 + गुण्ठ + क्, स्त्रीत्वात् टाप्) अत इत्वम् ।)
 अवगुण्ठनं । स्त्रीमुखावरकवस्त्रं । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 अवगुण्ठितं, त्रि, (अव + गुण्ठ + क्त) चूर्णितं ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गुंड़ा करा इति भाषा ।
 अवगोरणं, स्त्री, (अव + गुर उद्यमे + ल्युट्) ।
 ताडनार्थदण्डादीनामुद्यमः इति ब्राह्मणं ॥ मा-
 रिवार निमित्ते ठेङ्गा उठान इति भाषा । यथा
 प्रायश्चित्तविवेके । “दण्डनिपातप्रायश्चित्तेनैव गु-
 रणा तन्नान्तरीयकावगोरणप्रायश्चित्तमपि सम्म-
 द्यत इत्युक्तं । ननु दण्डनिपातप्रायश्चित्तात् तदन्तः-

अव

अव

अव

पातिनोऽवगोरगप्रायश्चित्तस्य कथं सिद्धिः ।
तथाहि भनुः ।

अवगृह्यं चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने । अव-
गृह्यं ब्राह्मणताडनार्थं दण्डमुद्यम्य श्रुतयातना-
जनकं यत् प्राप्सुत्यादितं तत्क्षयकामः कृच्छ्र-
प्राजापत्यव्रतं चरेत् । तदुक्तं संयुधिकरणे । श्रयोः
प्रजापतेः प्रार्थनया देवैर्ब्राह्मणावगोरगफलत्वेन
श्रुतयातनाभिहितम् । तथा च श्रुतिः । श्रुयुः
प्रजापतिः प्रजाविनेता प्रजाहिते रतश्च देवानां
हविर्वहन् आश्विनोऽयाचत । देवास्त्ववगोरगे
श्रुतयातनास्त्वित्याश्विनोऽददेतेति । शास्त्रदीपि-
कादौ दर्शपौर्णमासप्रकरणे । देवा वै श्रुयुं वार्ह-
स्पत्यमब्रुवन् ह्यथ नो बहेति किं मे प्रजाया इति
तेऽब्रुवन् यो ब्राह्मणयावगुरेत्तं श्रुतेन यातयेत्
यो निहन्त्यात् तं सहस्रेण यो लोहितमकरोत्
यावतः पांशून् व्यनक्ति तावतः परिवत्सरान् स
स्वर्गास्पृश्यवेत् । तस्मात् ब्राह्मणान् नावगुरेत् न
हन्त्यात् न लोहितं कुर्यात् इति । इतिहासा-
त्मकं ब्राह्मणञ्च । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ।

अवग्रहः, ए, (अव + ग्रह + घञ् ।) दृष्टिरोधः ।
(अनादृष्टिः ।

“दृष्टिर्भवति श्रयानामवग्रहविशेषादिनाम्” ।

“नभोनभस्योर्दृष्टिमवग्रह इवान्तरे” ।

इति रघुवंशे ।) प्रतिबन्धकः । हस्तिललाटं । इति
मेदिनी ॥ गजसमूहः । इति हारावली ॥ स्वभावः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुक्तं,—

“तौ स्थास्यतस्ते नृपतेर्निदेशे

परस्परवग्रहनिर्विकारौ” ।

इति मालविकाभिनिर्घाटकम् ।) ज्ञानविशेषः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ ग्रापः । इत्यमरटीकायां भर-
तादयः ॥ (ग्रहणं । स्वीकारः । हरणं । अपसारणं ।
निरोधः । अवरोधः ।

“स रोचयामास परैश्च बन्धं
प्रसह्य रक्षोभिरवग्रहञ्च” ।

इति रामायणे । अवान्तरपदसंज्ञां सूचयितुं
पदपाठकाले किञ्चित्कालमवसानम् । अनादरः ।
निन्दासूचकवाक्यप्रयोगः ।)

अवग्रहणं, स्त्री, (अव + ग्रह + भावे ल्युट् ।) प्रति-
रोधः । अनादरः । इति मेदिनी ॥

अवग्रहः, ए, (अव + ग्रह + घञ् ।) ग्रहदोषादि-
जन्यदृष्टिघातः । शुको इति भाषा । तत्प-
र्यायः । दृष्टिविघातः २ अवग्रहः ३ । इत्यमरः ॥
हस्तिललाटं । ग्रापः । इति तट्टीका ॥ (यथा,—
“अवग्रहस्ते भूयात्” ।)

अवग्रहः, ए, (अव + ग्रह + आधारे घञ् ।) भूरन्ध्रं ।
गर्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवघातः, ए, (अव + हन् + घञ् ।) आघात-
विशेषः । तण्डुलादिकण्डनं । इति हेमचन्द्रः ॥
कांडान् यस्य प्रसिद्धिः । यथा । चरुविधौ विद्या-
करवाजपेयी । शास्त्रावधारणवेलायां हि यत्र
प्रयोजनाभावादिनिश्चयस्तत्रैव तदुपादानादिलोपः
शास्त्रार्थः । यथा कृष्णलोऽवघातादिलोपः । यत्र

तदनुष्ठानवेलायामेव प्रसूयदोषेण प्रयोजनाभावो
ज्ञायते तदा प्राक् तन्निश्चयाच्छास्त्रप्रापितः प्रदार्थो
नियमापूर्वमात्रार्थमनुष्ठेयमेव । अतएव प्रकृता-
वधि आलस्यादिना त्रीत्यादिस्थाने तण्डुलादिषु
ग्रहीतेष्वघातादि समाचरन्ति याज्ञिकाः ।

“घाते न्यूने तथा क्षिप्ते साम्राज्ये मानिके तथा ।
यज्ञे मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः” ॥
साम्राज्ये हविषि मानिके मन्त्रसाध्ये अवघातादौ
तत्काले मन्त्रपाठाभावेऽपि मन्त्राः प्रयोक्तव्याः ।
इति शुद्धितत्त्वं ॥ (अपमृत्युः) ॥

अवचस्कारः, चि, अवचनस्यः । कथार अवाध्य इति
भाषा । न वचः करोतीत्यर्थे वचःशब्दपूर्वक-
कथातोः टप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अवचूर्णितं, चि, (अव + चूर्ण + कर्मणि क्त ।)
चूर्णितकृतञ्च । गुंडा करा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

अवधस्तः २ अपधस्तः ३ । इत्यमरः । तट्टीका च ॥

अवचूलः, ए, (अवगता चूडा यस्य, वा डस्य लः ।)
अवजाग्रदधीमुखवस्त्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

अवचूलकं, स्त्री, (अवचूलमिव इवार्थे कन्, संज्ञायां
वा कन् ।) चामरं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवच्छिन्नं, चि, (अव + छिद् + क्त ।) अवच्छेदकता-
निरूपकं । विशिष्टं । इति न्यायभाषा । अवच्छे-
दाश्रयः । यथा । प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्-
सामानाधिकरण्यान्ताभावप्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधि-
करण्यव्याप्तिः । इति सिद्धान्तलक्षणचिन्तामणिः ॥

(“जलाशये महाकाशस्तदवच्छिन्नमेव हि ।

बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यमेकं पूर्णमथापरम् ॥

सामासबुद्धेः काल्पमवच्छिन्ने विकारिणि” ।

इति अध्यात्मरामायणे ।)

अवच्छुरितं, स्त्री, (अव + च्चुर + भावे क्त ।) महा-
हास्यं । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अवच्छुरितकं, स्त्री, (अवच्छुरितमेव, स्वार्थे कन् ।)
महाहास्यं । इति शब्दरत्नावली ॥

अवच्छेदः, ए, (अव + छिद् + भावे घञ् ।) परि-
च्छेदः । एकदेशः । विशेषणत्वं ॥

(“शब्दार्थस्थानवच्छेदे विशेषस्तद्विहेतवः” ।

इति साहित्यदर्पणम् ।)

अवच्छेदकं, चि, (अवच्छिनत्ति, अव + छिद् +
शतृप् ।) न्यायमते अथाप्यवच्छिन्नसम्बन्धैक-
देशः । इतरथावर्तकः । विशेषणं । अवच्छिद्यते-
ऽनेनेति यथा । अथाप्यवच्छेदकत्वमपि स्वरूपसम्बन्धविशेषः तदाश्रयावच्छेदकः । इति-
न्यायशास्त्रं ॥

अवच्छेदकत्वं, स्त्री, (अवच्छेदकस्य भावः, भावार्थे त्व ।)
स्वरूपसम्बन्धविशेषः । यथा । घटकश्चावच्छेदकत्वं
स्वरूपसम्बन्धविशेषः । इत्यवच्छेदकत्वनिरुक्तौ शि-
रोमणिः ॥ अनतिरिक्तवृत्तित्वं । यथा । अव-
च्छेदकत्वञ्च इहानतिरिक्तवृत्तित्वं । तेन विशिष्ट-
स्यासत्वेपि भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि न क्षतिः । इति
सामान्यनिरुक्तौ शिरोमणिः ॥ अन्यानतिरिक्त-
वृत्तित्वं । यथा । भनु तादृशप्रतियोगित्वान्यना-

नतिरिक्तवृत्तित्वं वाच्यं । वज्रित्वं न घटवृत्ति
तादृशप्रतियोगित्वान्यानतिरिक्तवृत्ति अवच्छाद्य
ताणीतार्थेति । इत्यवच्छेदकत्वनिरुक्तौ जगदीशः ॥
अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वं पारिभाषिकं ।

यथा । तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामा-
न्यकत्वं स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वत्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यं ।

इति अवच्छेदकत्वनिरुक्तौ शिरोमणिः ॥ अथाप्य-
वच्छेदकत्वमपि स्वरूपसम्बन्धविशेषः तदा-
श्रयावच्छेदकः । तच्चावच्छेदकत्वं इह शिखरिणि

नितम्बे ऊताश्रयो न शिखरे इत्यादिप्रतीति-
वत्त्वात् कुचचिदव्याप्यवृत्त्यधिकरणदेशविशेषादि-
दानीं गोष्ठे गौर्नतु गृहे इत्यादिप्रतीतिवत्त्वात्

कुचचित् देशवृत्तितयाः काले कुचचित् काल-
वृत्तितया देशे अप्यस्ति । इति न्यायशास्त्रं ॥

अवच्छेदावच्छेदः, ए, व्यापकत्वं । इति न्यायभाषा ॥

अवज्ञा, स्त्री, (अव + ज्ञा + अङ् ।) अनादरः ।
अवहेला । इत्यमरः ॥ (“आत्मन्यवज्ञां शिथिली-
चकार” । इति रघुवंशे ।)

अवज्ञातं, चि, (अव + ज्ञा + क्त ।) अवमानितं । अना-
दृतं । तिरस्कृतं । इत्यमरः ॥

“अवज्ञाता भविष्यामो लोकास्त जगतीयते” ।
इति महाभारते ।)

अवज्ञानं, स्त्री, (अव + ज्ञा + भावे ल्युट् ।) अवज्ञा ।
यथा अवज्ञानं अवज्ञा आतो अन्तःशब्देरिति

डः । सम्पादित्वात् क्विविति मधुः । तन्मते
गोपावद्रूपं । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अवमानः ।
तिरस्कारः । अनादरः ।

“इक्षितं तदवज्ञानात् विद्धि सार्गलमात्मनः” ।
इति रघुवंशे ।)

अवटः, ए, (अव + अटन् ।) खिन्नं । गन्तः । क्रुपः ।
(“रक्षसां गतसत्त्वानामेष धर्मः सनातनः ।
अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः सनातनाः” ॥
इति रामायणे ।) कुहकजीवी । इति विश्व-
मेदिन्यौ ॥

अवटिः, ए, (अव + अटि ।) गर्तः । इति हलायुधः ॥

अवटीटः, चि, (अवगता नासिका, प्रादिसमासः,
नतार्थे नासायाः टीटादेशः अर्शआदित्वाच् ।)
नतनासिकः । खँदा छेपङ्गनेको यस्य प्रसिद्धिः ।
तत्पर्यायः । अवनाटः २ अवमटः ३ । इत्यमरः ॥

अवटुः, ए, स्त्री, (अव + टीक + मितद्वन्नादित्वात् डुः ।)
ग्रीवापश्चाद्भागः । इत्यमरः ॥ घाड इति ख्यातः ।
क्रुपः । गर्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ वृक्षभेदः । इत्यु-
णादिकोषः ॥

अवडङ्गः, ए, (अवगतो डङ्गः शब्दो यस्मात् ।) वृद्धः
इति जटाधरः । कस्यचिन्मते अवडङ्ग इति पाठः ॥

अवडीनं, स्त्री, (अव + डी + भावे क्त ।) पक्षिणाम-
धोगमनं । पक्षिणामवरोहणं । इति जटाधरः ॥

अवतंसः, ए, स्त्री, (अव + तन्स + घञ् ।) कर्णपूरः ।
कर्णभूषणं ।

(“तं मातरो देवमनुव्रजन्त्यः
स्ववाहनक्षोभवचलातंसाः” ।

अव

इति कुमारसम्भवे ।) श्रेष्ठः । शिरोभूषणं ।
तत्पर्यायः । वतंसः २ उत्तंसः ३ । इत्यमरः ॥
मुकुटं ४ मुकुटं ५ मौलिः ६ मौलीकः ७ श्रेष्ठः
८ उष्णीषकः ९ कौटीरकं १० कौटीरं ११
किरीटं १२ चूडामणिः १३ शिरोरत्नं १४ शिरो-
मणिः १५ । कर्णभूषणं । तत्पर्यायः । वतंसः २
कर्णपुरः ३ कुण्डलं ४ कर्णवेष्टनं ५ उत्तंसः ६
दन्तपत्रं ७ कर्णकं ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
अवतमसं, स्त्री, (अवततं व्यातं तमः, प्रादिसमासः,
अच् ।) अल्पाम्बुकारः । इत्यमरः ॥
("अवतमसभिदायै भास्वताभ्युद्भूतेन
प्रसभमुद्भूतयोऽसौ दर्शनीयोऽप्यपास्तः" ।
इति माधः ।)
अवतारः, पुं, (अव + टृ + करणे घञ् ।) अवतरणं ।
पुष्करिण्यादिः । तीर्थः । इति मेदिनी ॥ (सोपान-
पद्धतिः । प्रस्तावना । आभासः । उपक्रमशिका ।
यथा । "दूरे गुरुप्रथितवस्तुकावतारः" । इति
प्रान्तिप्रतके ।) देवानां विशेषतो विष्णोर्मूर्त्यन्तरेण
पूर्णांशवेष्टनरूपेण पृथिव्यामवतरणं । अवतारास्त-
संख्येयाः तेष्वेते प्रसिद्धाः । ब्रह्मा १ वराहः २ नारदः
३ नरनारायणौ ४ कपिलः ५ दत्तात्रेयः ६ यज्ञः ७
ऋषभदेवः ८ पृथुः ९ मत्स्यः १० कूर्मः ११
धन्वन्तरिः १२ मोहिनी १३ नृसिंहः १४ वामनः
१५ परशुरामः १६ वेदव्यासः १७ रामः १८
बलरामः १९ कृष्णः २० बुद्धः २१ कल्की २२ ॥
इति श्रीभागवते ॥ यथा,—
"स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।
चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्यमखण्डितं ॥
द्वितीयन्तु भवायास्य रसातलगतां महतीं ।
उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः श्रौकरं वपुः ॥
तृतीयम्विसर्गं वै देवर्षित्वमुपेत्य सः ।
तन्वं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यतः ॥
तुर्थे धर्मकला सर्गे नरनारायणादधी ।
भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोद्दुश्चरं तपः ॥
पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविभूतः ।
प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयं ॥
षष्ठमचेरपत्यत्वं दृतः प्राप्नोऽनसूयया ।
आन्वीक्षिकीमलकांय प्रज्ञादादिभ्य ऊचिवान् ॥
ततः सप्तम आकूल्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत ।
स यामाद्यैः सुरगणैरपात् स्वायम्भुवान्तरं ॥
अष्टमे मेरुदेव्यान्तु नाभेर्जात उरुक्रमः ।
दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्वान्मनमस्कृतं ॥
ऋषिभिर्योचितो भेजे नवमं पार्थिवं वपुः ।
दुर्धमामोषधीर्विप्रास्तेनायं स उग्रक्षमः ॥
रूपं स जगद्दे मात्स्यं चाक्षुषोदधिसंज्ञवे ।
नाथारोप्य महीमथ्यामपादैवस्तं भवुः ॥
सुरासुराणामुदधिं मग्नतां मन्दराचलं ।
दधे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः ॥
धान्यन्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च ।
अप्राययत् सुरानन्यान् मोहिन्या मोहयन् स्त्रिया ॥
चतुर्दशं नारसिंहं विभदैर्येज्जमूर्जितं ।
ददार कारजैरुवावेरकां कटकाद्यया ॥

अव

पञ्चदशं वामनकं कृत्वागादध्वरं बलेः ।
पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुखिपिष्टपं ॥
अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मदुष्टो नृपान् ।
त्रिःसप्तकालः कुपितो निःक्षत्रामकरोन्मही ॥
ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् ।
चक्रे वेदतरोः प्राखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः ॥
नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्यचिकीर्षया ।
समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वीर्याश्रयतः परं ॥
एकौनविंशे विंशतिमे दृष्ट्वाप्य प्राप्य जन्मनी ।
रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरत् भरं ॥
ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरदिग्धां ।
बुद्धोनाम्नाज्जनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥
अथासौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु ।
जनिता विष्णुयशसो नाभ्या कल्किर्जगत्पतिः ॥
अवतारा ह्यसंख्येया हरैः सत्यनिघेर्दिजाः ।
यथा विदांसिनः कुल्याः सरसःस्युः सहस्रशः ॥
ऋषयो मनवो देवा मनुष्या महौजसः ।
कलाः सर्वे हरैरेव संप्रजापतयः स्मृताः ॥
एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयं ।
इन्द्रारियाकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे ॥
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥ (दश-
अवतारा एव प्रधानतया प्रसिद्धाः । ते च यथा,—
"मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश" ॥)
(आविर्भावः । जन्म । उत्पत्तिः । यथा,—
"अगच्छदंशेन गुणाभिभाषिणी
नवावतारं कमलादिवेत्यलम्" ।
इति रघुः । अपसारणं । हरणं । यथा,—
"भूमेर्भारावताराय ब्रह्मणाप्राधितः पुरा ।
स एव जातो भवने कौशल्यायां तवानव" ॥
इति अध्यात्मरामायणे ।
अवतारणं, स्त्री, (अव + टृ + णिच् + ल्युट्) भूतादि-
ग्रहः । वस्त्राञ्चलं । अर्चनं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(ग्रन्थप्रस्तावना । ऊर्द्धादध आनयनं । यथा,—
"क्रियतां यदि शक्नोषि गङ्गाया अवतारणं" ।
इति रामायणे ।)
अवतीर्णः, चि, (अव + टृ + कर्त्तरि क्तः ।) अवतरण-
विशिष्टः । प्रादुर्भूतः । जलादौ कृतावरोहः ।
यथा । ज्योतिषे ।
"नीलश्रीव शुभश्रीव सर्वकामफलप्रद ।
पृथिव्यामवतीर्णोऽसि खड्गरोट नमोऽस्तु ते" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
अवतोका, स्त्री, (अवप्रतितं लोकमस्याः सा ।) पत-
द्गर्भा गौः । तत्पर्यायः । खवद्गर्भा २ । इत्यमरः ॥
गावङ्गागाइ । गावफेला गाइ । इति भाषा ॥
अवदंश, पुं, (अव + दन्श् + घञ् ।) सुरापानरुचि-
जनकचर्वणद्रव्यं । गजर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
भक्ष्यं २ । इत्यमरः । विदंशः ३ सन्धानं ४
रोचकः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
अवदातः, पुं, (अव + दै + क्तः ।) श्वेतवर्णः । पीत-
वर्णः । इत्यमरः ॥
अवदातं, चि, (अव + दै + क्तः ।) शुक्लगुणविशिष्टं ।

अव

("कुन्दैः सविभ्रमववृहसितावदातैः" ॥ इति ऋतु-
संहारे । पीतवर्णयुक्तं । निर्मलं ।

"तत्त्वं क्रमेण विदुषां कस्यावदाते
अद्वावतां हृदि पदं स्वयमादधाति" ।

इति प्रान्तिप्रतके ।) मनोज्ञं । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥
अवदानं, स्त्री, (अव + दा + ल्युट्) दत्तं कर्म ।
प्रशस्तमथ च निर्वृत्तं कर्म । ये कर्म प्रवृत्तिते
सकले प्रशंसा करे सैव समाप्तकर्म इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अपदानं २ । इत्यमरः । तट्टीका च ।
खण्डनं । इति मेदिनी ॥

("विश्रवासुप्राग्रहरैः प्रवीणैः

सङ्गीयमानचिप्रावदानः" ।

इति कुमारसम्भवे ।) वीरगमूलमिति खामी ॥
(पराक्रमः । वीर्यं । यथा,—

"नैर्घृतममय मन्त्रवन्मुनेः

प्रापदस्त्रमवदानतोषितात्" ।

इति रघुवंशे ।)

अवदारणं, स्त्री, (अवदीर्यतेऽनेन, अव + टृ + णिच्
करणे ल्युट्) खनिजं । खन्ता इति ख्यातं ।
इत्यमरः ॥ (विदारणं । भेदनं । खननं । यथा,—
"अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते" ।
इति रामायणे । अव + टृ + भावे लुट् ।)

अवदाहं, स्त्री, (अवश्रमितीदाहो येन तत्) वीर-
गमूलं । इत्यमरः ॥ (उशीरशब्देऽस्य विशेषो
ज्ञेयः ।)

अवदाहेष्टं, स्त्री, (अवदाहे इष्टम् अनुकूलम् ।)
वीरगमूलं । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥

अवदाहेष्टकापयं, स्त्री, उशीरं । खस् इति भाषा ॥
इति भरतः ॥

अवदीर्णः, चि, (अव + टृ + क्तः) द्रवीभूतवृत्तादि ।
तत्पर्यायः । द्रुतं २ । इत्यमरः ॥

अवदोहः, पुं, (अव + दुह + घञ्) 'दुग्ध' । इति
चिकाण्डशेषः ॥

अवद्यं, चि, (न वदति परं गुणं, अवद्यावमाधमाव्य-
रेफाः कुत्सिते इति वदेर्नञि कर्त्तरि यत्) अधमं ।
कुत्सितं । गहितं । निक्षयं । इत्यमरः ॥

अवद्यं, स्त्री, अनिष्टं । इति वोपदेवः ॥ पापं । इति
पाणिनिः ॥ ("उदवहदनवद्यां तामवद्यादपेतः" ।
इति रघुवंशे ।)

अवधानं, स्त्री, (अव + धा + ल्युट्) मनोमोगः ।
तत्पर्यायः । समाधानं २ प्रणिधानं ३ समाधिः
४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अवधारणं, स्त्री, (अव + धृ + णिच् + ल्युट्) निश्च-
यः । यथा । "हि हेतावधारणे" । इत्यमरः ॥

अवधारितः, चि, (अव + धृ + णिच् + क्तः) कृता-
वधारणः । यथा ।

"त्वया सुसुखि किं प्रोक्तं न मया ह्यवधारितं ।
विवेचय महामागे सङ्गतो वर्त्तते खलु" ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २० अध्यायः ॥

अवधार्यः, चि, (अव + धृ + ण्यत्) अवधारणीयः ।
अवपूर्वकवृत्तातीर्ण्य प्रत्ययेन निष्पन्नः । नि-
र्धार्यः ॥

अव

अवधिः, ऐ, (अव + धा + कि ।) अवधानं । सीमा ।
कालः । (“अथ चेदवधिः प्रतीक्ष्यते” इति भा-
रविः ।) विज्ञं । इति विश्वमेदिन्यौ ।

अवधीर, त्, क, अवचायां । (अदन्त + चुरा०-
उभय०-सक०-सेट् ।) अवधीरयति । आवधीरयत्
साधुमसाधुः । इति दुर्गादासः ।

अवधूतः, ए, (अव + धू + क्तः ।) सद्गतासाम्नी ।
तद्विधानं सद्गतासिपश्ये द्रष्टव्यं । तद्देदा यथा ।
देखुवाच ।

“द्विविधावाश्रमौ प्रोक्तौ गार्हस्थ्यो भैक्षुकस्तथा ।

किमिदं श्रूयते चित्रमवधूताश्चतुर्विधाः ॥

एतदेदितुमिच्छामि तत्ततः कथय प्रभो ।

चतुर्विधमवधूतानां लक्षणानि विशेषतः ॥

सदाशिव उवाच ।

ब्रह्ममन्त्रोपासका ये ब्राह्मणक्षत्रियादयः ।

गृहाश्रमे वसन्तोऽपि ज्ञेयास्ते यतयः प्रिये ॥

पूर्णाभिषेकविधिना संस्कृता ये च मानवाः ।

शैवावधूतास्ते ज्ञेयाः पूजनीयाः कुलार्चिते ॥

ब्रह्मावधूतः शैवाश्च साग्रिमाचारवर्तिनः ।

विदधुः सर्वकर्मणि श्रद्धादीरितवर्त्मना ॥

विना ब्रह्मार्पितञ्चैते तथा चक्रार्पितं विना ।

निषिद्धमन्नं तोयञ्च न गृह्णीयुः कदाचन ॥

ब्रह्मावधूतकौलानां कौलानामभिषेकिणां ।

प्रागेव कथितो धर्म आचारश्च वरानने ॥

स्नानं संन्यासनं पानं दानञ्च दाररक्षणं ।

सर्वमागममार्गेण शैवब्रह्मावधूतयोः” ॥

इति महानिर्वाणतन्त्रे १४ उक्तासः ॥*॥ अन्यच्च ।

शङ्कर उवाच ।

“प्रष्टुं देवि प्रवक्ष्यामि अवधूतो यथा भवेत् ।

वीरस्य मूर्तिं जानीयात् सदा तत्त्वपरायणः ॥

यद्रूपं कथितं सर्वे सद्गतासधारणं परं ।

तद्रूपं सर्वकर्मणि प्रकुर्याद्वीरवस्त्रभं ॥

दण्डिनो मुण्डनं चामावास्यायामाचरेद्यथा ।

तथा नैव प्रकुर्यात्तु वीरस्य मुण्डनं प्रिये ॥

असंस्कृतं केशजालमुक्तालम्बिकचोच्चयं ।

अस्थिमाला विभूषा वा रुद्राक्षानपि धारयेत् ॥

दिग्गम्बरो वा वीरेन्द्रश्चाथ वा कौपिनी भवेत् ।

रक्तचन्दनसिक्ताङ्गं कुर्याद्रुद्राङ्गभूषणं” ॥

इति निर्वाणतन्त्रे १४ पटलः ॥*॥ अपि च ।

“ब्रह्मरोविं विधार्थञ्च काष्ठदण्डं तथा प्रिये ।

परशुश्चाजिनञ्चैव योगीव धारयेत् सदा ॥

खट्वाङ्गं धारयेद्योगी वासरूपकवाससी ।

कपाले धारयेच्चन्द्रं चन्दनाद्यैर्विशेषतः ॥

ईशत् पिङ्गलकं वस्त्रं धारयेत् सर्वदा सुत” ।

सुत इति शिवस्य सम्बोधनं ।

सुदर्शनस्थं यच्चक्रं तत्तु संधारयेद्बुधः ॥

विपद्भीं कमिलञ्चैव मण्डुडिण्डिमभूषणान् ।

वादयन् डमरुं योगी यत्र कुत्राश्रमे स्थितः” ॥

इति योगसारः २ परिच्छेदः ॥*॥ अपरञ्च ।

“क्षिमा दानं तपो ध्यानं बालभावेन शैलजे ।

शिवोऽहं भैरवानन्दो मुक्तोऽहं कुलनायकः ॥

एवं भावपरो मन्त्री हेतुयुक्तः सदाशिवः ।

अव

संविदासेवनं कुर्यात् सदा कारणसेवनं ॥

भवेत् साक्षात् स पुरुषः प्रभुरूपो न संशयः” ।

इति निर्वाणतन्त्रं ॥*॥ किञ्च ।

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रः सामान्य एव च ।

कुलावधूतसंस्कारे पञ्चानामधिकारिता” ॥

इति महानिर्वाणतन्त्रं ॥*॥ अन्यच्च ।

“निर्वाणमुक्तिमाप्नोति ब्राह्मणो वीरभावतः ।

अवधूतः क्षत्रियश्च महायोगी न संशयः ॥

खरूपोऽपि भवेद्वैश्यः शूद्रोऽपि सहलोकवान् ।

सम्पूर्णफलमाप्नोति विप्रो निर्वाणतां व्रजेत् ॥

त्रिभागं फलमाप्नोति क्षत्रियो वीरभावतः ।

पादद्वयन्तु वैश्यस्य शूद्रस्य चैकपादकं” ॥*॥

दर्शनाभावधूतानां प्रत्येकं नाम प्रागुक्तमिदानी-

मपि तेषां प्रधानत्वेनाङ्गीकरणार्थं संज्ञाकथनगर्भं

लक्षणविशेषमाह ।

“अवधूतस्य चाख्यानं प्रष्टुञ्च प्रवृत्तात्मजे ।

वनारण्ये भारती च गिरिस्थे पुरिरेव च ॥

एकस्थाने तु संस्थित्य इष्टधानादिकञ्चरेत् ।

यो मन्त्रदानं तपसा सवनः परिकीर्तितः ॥

सस्तकेशो जटाजूटः सदा वातुलवद्भवेत् ।

अन्तर्योगी महावीरोऽरण्यसंज्ञश्च शैलजे ॥

नानाशस्त्रेषु यो विज्ञो नानाकर्मविशारदः ।

सदेष्टदेवीभावेन भावयेद् यो हि चावलां ॥

स एव भारतीवीरो महाक्षानी जितेन्द्रियः ।

सदोर्द्धबाज्ये वीरो मुक्तकेशो दिग्गम्बरः ॥

सर्वत्र समभावेन भावयेत् यो नरोत्तमः ॥

इष्टदेवीं विना नास्ति स गिरिः परिकीर्तितः ॥

नानादेशेषु पीठेषु क्षेत्रेषु तीर्थभूमिषु ।

भ्रमणं कुरुते नित्यं कुर्याद्यत्नेन पूजनं ॥

देवतायाः सदा ध्यानं श्रीगुरोः पूजनं तथा ।

अन्तर्यामिणो यो निष्ठः स वीरः पुरिरेव च ॥

अवधूताश्रमे देवि ! यस्य भक्तिः सुनिश्चला ।

तस्य तुष्टा भवेत् काली किं न सिद्ध्यति भूतले ॥

अवधूतं समालोक्य शम्भुवत् पूजनं चरेत् ।

शक्तितः पञ्चतत्त्वानि यत्नेनैव निवेदयेत् ।

अशक्तः परमेशानि भक्तितः परितोषयेत्” ॥

इति निर्वाणतन्त्रं ॥*॥ अपि च ।

“भक्तावधूतो द्विविधः पूर्णापूर्णाविभेदतः ।

पूर्णाः परमहंसारव्यः परिग्राह्यपरः स्मृतः ॥

क्षतावधूतसंस्कारो यदि स्याज्ज्ञानदुर्बलः ।

तदा लोकालये तिष्ठन्नात्मानं स तु शोधयेत् ॥

रक्षन् स्वजातिचिह्नञ्च कुर्वन् कर्मणि केवलं ।

सदा ब्रह्मपरो भूत्वा साधयेज्ज्ञानमुत्तमं” ॥

इति महानिर्वाणतन्त्रं ॥*॥ अपि च ।

“अवधूतः शिवः साक्षादवधूतः सदाशिवः ।

अवधूती शिवादेवी अवधूताश्रमं प्रष्टु ॥

चतुराश्रमिणां मध्ये अवधूताश्रमो महान् ।

अवधूतश्च द्विविधो गृहस्थश्च चित्तानुगः ॥

सचैलक्ष्मापि दिग्वासा विधियोनिविहारवान् ।

सदारः सर्वदारस्थश्चाट्टहासो दिग्गम्बरः ॥

गृहावधूतो देवेशि दितयस्तु सदाशिवः” ।

इति मुण्डमालातन्त्रे २ पटलः ॥*॥ अवधूतस्य

अव

श्रोम् तत् सदिति मन्त्रेण कर्मकर्तव्यतामाह ।

“ॐ तत्सन्मन्त्रमुच्चार्य सोऽहमस्मीति चिन्तयन् ।

कुर्यादात्मोचितं कर्म सदा वैराग्यमाश्रितः ॥

कुर्वन् कर्माण्यनासक्तो नलिनीदलनीरवत् ।

यतेतात्मानमुद्धर्तुं तत्त्वज्ञानविवेकतः” ॥*॥

सर्वेषामोम् तत्सदिति निर्देशेन कर्मफलमाह ।

“ॐ तत्सदिति मन्त्रेण यो यत्कर्म समाचरेत् ।

गृहस्थो वाप्युदासीनस्तस्याभीष्टाय तद्भवेत्” ॥*॥

तन्मन्त्रक्रियमाणकर्मणः सम्पूर्णत्वमपि ।

“जपहोमप्रतिष्ठा च संस्काराद्यखिलाः क्रियाः ।

ॐ तत्सदिति निष्पन्नाः संपूर्णाः स्युर्न संशयः ॥

किमन्यैर्व्यञ्जभिर्मन्त्रैः किमन्यैर्भूरिसाधनैः ।

ब्राह्मेष्टानेन मन्त्रेण सर्वकर्मणि साधयेत् ॥

सुखसाध्यमवाङ्मयं संपूर्णफलदायकं ।

नास्त्येतस्मान्महामन्त्रादुपायान्तरमन्त्रिके ॥

पुरप्रदेशे देहे वा स्तिखित्वा धारयेदिमं ।

गेहे तस्य महातीर्थं देहः पुण्यमयो भवेत् ॥

निगमागमतन्त्राणां सारात् सारतरो मनुः ।

ॐ तत्सदिति देवेशि तवाग्रे सत्यमीरितं ॥

चतुर्विधानां तत्त्वानामन्येषामपि वस्तुनां ।

मन्त्रान्यैः शोधनेनालं स्याच्चेदेतेन शोधितं ॥

पश्यन् सर्वत्र सद्रूपं जपन्तु सन्महामनुं ।

स्नेहचारः शुद्धचित्तः स एव भुवि कौलराट् ॥

जपादस्य भवेत् सिद्धो मुक्तः स्यादर्शचिन्तनात् ।

साक्षाद्ब्रह्ममयो देही सार्यमेनं जपेन्मनुं ॥

त्रिपदोऽयं महामन्त्रः सर्वकारणकारणं ।

साधनादस्य मन्त्रस्य भवेन्मृत्युञ्जयः स्वयं ॥

युग्मयुग्मपदं वापि प्रत्येकं पदमेव वा ।

जज्ञैतस्य महेशानि साधकः सिद्धिभाभवेत्” ।

इति मन्त्रप्रशंसा ॥*॥ शैवावधूतस्य सर्वकर्मणि-

नधिकारमाह ।

“शैवावधूतसंस्कारविधूताखिलकर्मणः ।

नापि देवे नवा पित्र्ये नार्भे ज्ञात्येऽधिकारिता” ॥*॥

अथ परमहंसः ।

“चतुर्ग्रामवधूतानां तुरीयो हंस उच्यते ।

त्रयोऽन्ये योगभोगाद्या मुक्ताः सर्वे शिवोपमाः ॥

हंसो न कुर्यात् स्त्रीसङ्गं न विधत्ते परिग्रहं ।

प्रारब्धमग्नं विहरेत् निषेधविधिवर्जितः ॥

त्यजेत् स्वजातिचिह्नानि कर्मणि गृहमेधिनां ।

तुरीयो विचरेत् क्षौणीं निःसङ्गस्यो निरुद्यमः ॥

सदात्मभावसन्तुष्टः शोकमोहविवर्जितः ।

निर्निकेतस्तितिक्षुः स्यान्निःसङ्गो निरुपप्रवः ॥

नार्पणं मध्यमेयानां न तस्य ध्यानधारणा ।

मुक्तो विमुक्तो निर्द्वन्द्वो हंसाचारपरो यतिः ॥

इति ते कथितं देवि ! चतुर्णां कुलयोगिनां ।

लक्षणं सविशेषेण साधूनां मत्स्वरूपिणां ॥

एतेषां दर्शनात् स्पर्शादालापात् परितोषणात् ।

सर्वतीर्थफलावाप्तिर्जायते मनुजजनां” ॥

इति महानिर्वाणतन्त्रं ॥

अवर्थं, चि, (वधमर्हति, यत्, ततो नञ्समासः ।)

मारणानर्हं । बधायोग्यं । अगर्थकवाक्यं । इति

विश्वमेदिन्यौ । यथा,—

अव

“अवध्याश्च स्त्रियं प्राज्जस्तिर्यग्योगितास्तपि ।”
 शत्रुस्त्रीणामवधत्वमाह मत्स्यपुराणं ।
 “किं त्वया न श्रुतं लोके अवध्याः शत्रुयोधितः” ।
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥॥ आत्मन अवधत्वं यथा,—
 “देहो नित्यमवधोऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
 तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि” ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्यायः ॥ * ॥ तद्वधे
 प्राप्तं यथा,—
 “यावानवधस्य वधे तावान् वधस्य मोक्षणे ।
 अधर्मोऽप्यतेर्दृष्टोऽधर्मस्तु विनियच्छतः” ॥
 इति मानवे ६ अध्याये २४६ श्लोकः ॥
 अवध्वंसः, पुं, (अव + ध्वन् + घञ्) परिव्रागः ।
 निन्दनं । अवध्वंसनं । इति मेदिनी ॥
 अवध्वस्तः, त्रि, (अव + ध्वन् + क्त) परिव्रातः ।
 निन्दितः । अवध्वस्तितः । इति मेदिनी ॥
 अवधनं, स्त्री, (अव + ल्युट्) प्रीणनं । इत्यमरः ॥
 रक्षयं । इति हेमचन्द्रः ॥ गमनं । स्पृहा ।
 तर्पणं । शोभनं । अवधनं । प्राप्तिः । आलिङ्गनं ।
 याचनं । प्रवेशनं । सत्ता । वृद्धिः । ग्रहणं । वधः ।
 शक्तिः । अवगमनं । कामः । करणं । एते अव-
 धात्वर्थाः ॥
 अवधतं, त्रि, (अव + नम् + क्त) नम् । नतभागः ।
 नोया इति भाषा । तत्पर्यायः । अवधायं २ आ-
 नतं ३ नतं ४ । इत्यमरः तट्टीका च ॥ (अधो-
 भूतः । “लिखन्नास्ते भूमिं वहिरवगतः प्राण-
 दयितः” । इति अमरशतके ।)
 अवधजं, स्त्री, (अव + नह् + क्त) आनजं । नृद-
 ङ्गादिवाद्यं । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ (आवजः ।
 आच्छादितः । यथाह मनुः,—
 “चर्मोवनजं दुर्गन्धिं पूर्णं मूत्रपूरीषयोः ।”
 लिप्तः यथा, “स्तानावनजघनशोणितशोणपाणि-
 रुत्तंसविद्यति कचांस्तव देवि भीमः ।” इति
 वेणीसंहारनाटकम् ।)
 अवधयः, पुं, (अव + नी + भावे अच्) अवनायः ।
 निपातनं । अधःपातनं । इति भरतः ॥
 अवनाटः, त्रि, (अवगतं नासिका, प्रादिसमासः,
 नतार्थे नासिकाया नाटोदेशः अर्श आद्यच्) ।
 नतनासिकः । खाँदा क्लेपङ्गानाक्यक्ति इति
 भाषा । तत्पर्यायः । अवटीटः २ अवधटः ३ ।
 इत्यमरः ॥
 अवनायः, पुं, (अव + नी + घञ्) अवनायः । अधो-
 नयनं । इत्यमरः ॥ नीचे फेलान इति भाषा ।
 अवनिः, स्त्री, (अव + अनि) पृथिवी । इत्यमरः ॥
 (“वासुभिर्नामवनिप्रयनं सौधवातायनस्य” ।
 इति मेघदूते ।)
 अवनी, स्त्री, (अव + अनि + डीप्) पृथ्वी । इति
 भरतः ॥ त्रायमाणा जता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अवनीपतिः, पुं, (अवन्त्याः पतिः, षष्ठीतत्पुरुषः) ।
 राजा । इति जटाधरः ॥
 (“स अवा सुमहाभागः प्रीतिमानवनीपतौ” ।
 इति मत्स्यपुराणे ।)
 अवनेजनं, स्त्री, (अव + निज् + ल्युट्) पिण्ड-

अव

दानार्थमास्तुतकुशोपरि जलसेचनं यथा ब्रह्म-
 पुराणम्,—
 “सपुष्पं जलमादाय तेषां पृष्ठे पृथक् पृथक् ।
 अप्रदक्षिणं नेनिज्यात् गोचनामानुमन्वितं ॥
 पितुर्वनेजनं मूलदेशे पितामहप्रपितामहयोस्तु
 अवनेजनं मध्यदेशाग्रदेशयोः । मातामहादीना-
 मप्येवं । इति । पिण्डोपरि जलसेचनं । यथा
 ब्रह्मपुराणम्,—
 “ततो रभेषु विधिवत् सम्मार्ज्यं च करन्ततः ।
 प्रक्षाल्य च जलेनाथ त्रिरात्रं हरिं स्मरेत् ।
 “तेभ्यः संखपात्रेभ्यो जलेनैवावनेजनं ।
 दत्त्वाच पितरश्चेति पठेच्चोदङ्मुखस्थितः” ॥
 इति च आङ्गत्तत्त्वं ॥ (प्रक्षालनं ।
 “न कुर्वात् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्” ।
 इति मनुः ।)
 अवन्तिः, पुं, (अव + भिच्) अवन्तीदेशः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ नदीविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ यथा,
 “प्रागुच्योतिषाः कामरूपा मालवाः स्युरवन्तयः” ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ अपि च ।
 “अनूपास्तुष्टिकोराश्च वीतिहोत्रा अवन्तयः ।
 एते जनपदाः ख्याता विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः” ॥
 इति मत्स्यपुराणे ६५ अध्यायः ॥
 अवन्तिका, स्त्री, (अवति अव रक्षणादौ, बाङ्गल-
 कात् भिच् ततः स्वार्थे कन्, टाप्) उज्जयिनी-
 नगरी ।
 “अयोध्यामथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।
 पुरी दारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः” ॥
 इति स्कन्दपुराणे ॥
 अवन्तिसोमं, स्त्री, (अवन्तिषु अभिषुतं सोमं,
 प्राकपार्थिवादित्वात् समासः) काङ्गिकं । इत्य-
 मरसिंहः ॥ काँजि इति भाषा । (काङ्गिकप्रभे-
 ऽस्य गुणा व्याख्येयाः) ।
 अवन्ती, स्त्री, मालवदेशस्य नगरी । उज्जैन इति
 ख्याता । तत्पर्यायः । उज्जयिनी २ विशाला ३
 पुष्करादिगुणो ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा,—
 “ताम्रपर्णी समासाद्य शैलार्द्धशिखरोर्ध्वतः ।
 अवन्तीसंज्ञको देशः कालिका तत्र तिष्ठति” ॥
 इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ प्रतलः ॥ अन्यच्च ।
 “उत्पन्नोक्तः कलिङ्गे तु यमुनायाश्च चन्द्रमाः ।
 अवन्त्याश्च कुजो जातो मागधे च हिमांशुजः” ॥
 इति संस्कारतत्त्वचूटमत्स्यपुराणम् ॥ अन्यत् पूर्व-
 लिखितं ॥ (“प्राप्यावन्तीमुदयनकथाकोविदग्राम-
 वृद्धान्” । इति मेघदूते ।)
 अवन्थः, त्रि, (बन्धे साधुरिति बन्धः, बन्ध + यत्,
 ततो नज्जसमासः) फलवान् । फलकाले फल-
 युक्तवृक्षः । तत्पर्यायः । फलेग्रहिः २ फलग्रहिः ३ ।
 इत्यमरः ॥
 (“कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रामवन्थाम्” ।
 इति मेघदूते ।)
 अवपातः, पुं, (अव + पत् + घञ्) रन्ध्रं । गर्तः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ अधःपातनं ॥ (गजादीनां ग्रह-
 णार्थं कृतस्तृणादिना प्रच्छन्नो गर्तः । यथा,—

अव

“अवपातस्तु हृत्स्थे गर्तश्चस्तृणादिना” ।
 इति यादवः ।
 “रोधांसि निम्नवपातमग्नः
 करीव वन्धः परुषं ररास” ।
 इति रघुवंशे । नाटकादौ भयादिजनितपलायन-
 सम्भ्रमादिवर्णनेन प्रस्तुतस्य परिवर्तः । यथा,—
 “अवपातस्तु निष्काम-प्रवेश-त्रास-विद्रवैः” ।
 इति दशरूपे ।)
 अवभधः, पुं, (अवन्विधते अनेन, अव + भृ +
 क्थञ्) । दीक्षान्तयज्ञः । प्रधानयागसमापका-
 परयज्ञः । यज्ञादेर्युनाधिक-दोष-शान्ति-निमि-
 त्तक-प्रेष-कर्तव्य-होम इति यावत् ॥ इत्यमरः
 तट्टीका च ॥ यज्ञावशेषज्ञानं । इति भरतः
 त्रिकाण्डशेषश्च ॥
 (“ततश्चकारावभधं विधिदृष्टेन कर्मणा”
 इति भारते ।
 “भुवं कोष्णेन कुण्डोष्ठी मेध्येनावभध्यादपि” ।
 इति रघुवंशे ।)
 अवभटः, त्रि, (अवनतं नासिकायाः, नते नासि-
 कायाः संज्ञायामिति भटच्) । अवभट्टा नासिका
 अस्ति अस्य इति अर्श आद्यच्) । नतनासिक-
 यक्तिः । इत्यमरः ॥ खाँदा इति भाषा ।
 अवमः, त्रि, (अवति अस्मात् आत्मानम्, अव रक्ष-
 णादौ, अवधेति सूत्रेण अवतेः अमः प्रत्ययो
 निपातितः । अवो भवो वा, अवोधसोर्लोप-
 सेति मः) । अधमः । निन्दितः । इत्यमरः ॥
 (“अनलकानलकानवमं पुरीम्” । इति रघुवंशे ।)
 अवमं, स्त्री, तिथ्यन्तद्वयस्युदयदिनवारः । एकदिने
 एकतिथिर श्लेष अपरतिथिर आद्यन्तसार्धं
 इति यावत् ॥ इति ज्योतिषशास्त्रे प्रसिद्धं ॥
 यथा “तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः सृष्टिं यत्र
 तद्व्यवहृत्तमदिनं । त्रिदिनस्युत्तिथिचयस्य सार्ध-
 नादङ्गः” । इति ज्योतिषतत्त्वं ॥
 अवमतं, त्रि, (अव + मन् + क्त) अवचातं । अव-
 मानितं । अनादृतं । इत्यमरः ॥
 (“मुखं ह्यवमतः श्रेते मुखं प्रतिबुध्यते” ।
 इति मनुः ।)
 अवमतिः, पुं, (अवान्तरगता अमावादीनां कार्येषु
 मतिर्व्यस्य) । स्वामी । ईश्वरः । प्रतिः । प्रभुः ।
 नेता । इति जटाधरः ॥
 अवमर्दः, पुं, (अव + मृद् + घञ्) पीडनं । अधनं ।
 इत्यमरः ॥ शस्यादिसम्पन्नदेशस्य परचक्रेण पी-
 डनं । इति भरतः ॥
 (“बलावमर्दस्त्वयि सन्निविष्टो
 यथा न गर्हेयुस्तदारसत्त्वाः” ।
 इति रामायणे) । शत्रुवृत्तगाढग्रहार इति केचित् ॥
 पदाक्रमणमिति केचित् ॥
 अवमानः, पुं, (अव + मन् + भावे घञ्) अपमानः ।
 अमर्यादा । यथा,—
 “सम्मानाद्वाङ्मनो नित्यमुद्विजेत विषादिव ।
 अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा” ॥
 इति मानवे २ अध्याये १६२ श्लोकः ॥

अव

“मानावमानद्वन्द्वसहिष्णुत्वमनेन विधीयते” ।

इति कल्लूकभट्टः ॥

अवमाननं, स्त्री, (अव + मन् + णिच् + ल्युट्) अप-
मानः । यथा । अवमाननं अवमानना । मान कि
चार्थे अवपूर्वः जीषि अशीति अनः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

अवमानना, स्त्री, (अव + मन + णिच् + युच्) अ-
वज्ञा । अनादरः । इत्यमरसिंहः ॥

(“अतोऽवमाननाऽस्माकं मानिना भवता कृता” ।

इति विष्णुपुराणे) ।

अवमानितः, चि, (अव + मान + क्त) कृतापमानः ।
अवज्ञातः । अनादृतः । इत्यमरः ॥

(“विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता” ।

इति सहित्यदर्पणे) ।

अवमान्यः, चि, (अव + मन + ण्यत्) अवमाननीयः ।
यथा,—

“या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः ॥

सानुज्ञायाधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित्” ॥

इति मानवे ६ अध्याये २२ श्लोकः ॥

अवमूर्द्धशयः, चि, (अवमूर्द्ध + शी + अच्) अधोमुख-
शायी । अवगतो मूर्द्धा अस्थेयवमूर्द्धः । तथाविधः
शेते इत्यवमूर्द्धशयः ॥ (“उत्तानशया देवा अव-
मूर्द्धशया मनुष्याः” इत्युक्तं) ।

अवमूर्द्धशायी, [न्] चि, (अवमूर्द्ध + शी + णिनि) ।
अधोमुखशायी । अवमूर्द्ध यथा स्यात् तथा

प्रयितुं शीलमस्य इत्यर्थे णिन् प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
अवधेयः, पुं, (अवयौति इति यु मिश्रणे + पचाद्यच्) ।

आङ्गः । इत्यमरः ॥

(“सैरेवावयवैः प्रियस्य विप्रतस्तन्वा कृतं मङ्गलं” ।

इति अमरशतके । उपकरणं । अंशः । एकदेशः ।

“सैवामवयवान् सूक्ष्मान् षष्ठामप्यमितौजसां” ।

इति मनुसंहितायां । न्यायमते आरम्भकद्रव्यञ्च,

तत् उपादानकारणतया च व्यवक्रियते यदुक्तं,—

“अनित्या तु तदस्या स्यात् सैवावयवयोगिनी” ।

इति भाषापरिच्छेदे । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोप-

नयनिगमानुमानावयवाच्च) ।

अवरः, चि, (न त्रियते इति वृज्वरणे + ग्रहृ-
त्रिति अप्) चरमः । इति मेदिनी । कनिष्ठः ।

अश्रेष्ठः । यथा,—

“श्रीनेशेन विना शम्भुः पृथग्विश्वेन तत्पुनः ।

न नाना शम्भुना रामादवैशाधोक्तजोऽवरः” ॥

इति मुग्धबोधव्याकरणे वोपदेवः ॥ निरुद्धः ।

यथा,—

“दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ४६ श्लोकः ॥

अवरं, स्त्री, (वृ + अप् ततो नञ्समासः) । गजा-
न्यनङ्गादिदेशः । इत्यमरमेदिन्यौ ॥

अवरजः, पुं, (अवर + जन् + ड) कनिष्ठभावा ।

इत्यमरसिंहः ॥

(“अस्य आवरजं विद्धि भातरं मां तु लक्ष्मणम्” ।

इति रामायणे । ह्रीनवंप्रजातः ।

अव

“द्वौ शूरावरजौ धीरविजयास्त्रौ निजाख्यया” ।

इति राजतरङ्गिण्यां ॥ शृङ्गः ।

“यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत् ।

तत्सर्वमाचरेत् युक्तो यत्र वास्य रमेन्नरः” ॥

इति मानवे ।)

अवरतः, [स्] व्य, (अवर + तसिन्) अवरस्तात् ।

चरमे । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अवरतिः, स्त्री, (अव + रम् + क्तिन्) विरामः ।

निरुतिः । इत्यमरः ॥

अवरवर्णः, पुं, स्त्री, (अवरश्चासौ वर्णश्चेति, कर्म-

धारयः) । शृङ्गः । इत्यमरः ॥

अवरवर्णकः, पुं, स्त्री, (अवरवर्ण + कन् स्वार्थे) । चतुर्थ-

वर्णः । शृङ्गः । इति रत्नावली ॥

अवरव्रतः, पुं, (नास्ति वरं यस्मात् तत् अवरं अत्यन्त-

श्रेष्ठं व्रतं यस्य) । सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवरस्तात्, व्य, (अवर + प्रथमाद्यर्थे दिक्कुन्डोभ्य-

इति अस्तातिः) । अवरतः । पश्चात् । इति

सिद्धान्तकौमुदी ॥

अवरा, स्त्री, (नास्ति वरा श्रेष्ठा यस्याः) । अवर +

टाप् । दुर्गा । इति विश्वः ॥

अवरार्द्धः, चि, (अवरार्द्धं भवः इति अवरार्द्धं यत्) ।

अवरार्द्धभवः । शेषार्द्धजातः । इति केचित् ॥

अवरीणं, चि, (अवरीयते स्म इति अव + रीड् स्वयणे

क्त) । धिक्कृतं । तिरस्कृतं । निन्दितं । इत्यमरः ॥

अवरोधः, पुं, (अव + रुध् + भावे घञ्) । तिरो-

धानं । (आधारे घञ्) । राजस्त्रीमृहं । राजमृहं ।

इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥

(“आपानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम्” ।

इति रामायणे) । राजदाराः । इति मेदिनी ॥

(“यस्यावरोधस्तनचन्दनानां

प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले ।

कलिन्दकन्या मथुराङ्गतापि

गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति” ॥

इति रघुवंशे । निरोधः । बाधा । अन्तरायः ।

आच्छादनं । केशरादिवेष्टनं) ।

अवरोधकः, चि, (अव + रुध् + ण्वल्) । अवरोध-

कारकः । अवरोधकर्त्ता । अवपूर्वकसधधातोः

याकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

(“सुधन्वा वीर्यवान् राजा मिथिलामवरोधकः” ।

इति रामायणे) ।

अवरोधनं, स्त्री, (अवरुध्यते अव रुध् आवरणे

कर्मणि ल्युट्) । राजान्तःपुरं । इत्यमरसिंहः ॥

(अव + रुध् + ल्युट् भावे) । रोधकरणं । यथा,—

“कृष्ण तदीय-पद-पङ्कज-पङ्गरान्ते

अद्यैव मे विप्रतु मानस-राजहंसः ।

प्राणप्रयाणसमये कफवातपित्तैः

कण्ठावरोधनविधौ स्मरणं कुतस्ते” ॥

इति पाण्डवगीता ॥

अवरोधिकाः, पुं, (अवरोध + तञ्ज नियुक्त इति ठक् ।

संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धाभावः । अवरोधः निवास-

त्वेन अस्ति अस्य वा ठन्) । राजान्तःपुराध्यक्षाः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

अव

अवरोहः, पुं, (अव + रुह् + भावे घञ्) । अवतरणं ।

आरोहणं । (कर्त्तरि सञ्ज्ञायां घञ्) । लतोद्गमः ।

इति मेदिनी ॥ वृक्षमूलादग्रपर्यन्तं गता लता ।

प्राखाश्रिता । इत्यमरः । वोधा नामना इति

भाषा ॥

(“सुदूरमथ गत्वा तौ भातरौ रामलक्ष्मणौ ।

अवरोहशतकीर्णं वटमासाद्य तस्थतुः” ॥

इति रामायणे) । सर्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवरोहप्राखी, [न्] पुं, (अवरोहति अधोगच्छति

मूलमस्याः तादृशी वा प्राखा सा विद्यते अस्य

मत्वर्थीय इति) । जलवृक्षः । इति राज-

निर्वण्डः ॥ (वृक्षशब्देऽस्य गुणाज्ञेयाः) ।

अवरोहिका, स्त्री, (अवरोहति अधोगच्छति अव

+ रुह् + ण्वल् + टाप् अव इत्वं) । अश्वगन्धा-

लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवरोही, [न्] पुं, (अव + रुह् + णिनि) । वट-

वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वटशब्देऽस्य गुणा-

दयो ज्ञातव्याः) ।

अवर्णः, पुं, (वर्ण्यते प्रशस्यते अनेन इति वर्णः ततो

विरोधे नञ्समासः) । निन्दा । परीवादः । इत्य-

मरसिंहः ॥

(“सोऽपुं न तत्पूर्वमवर्णमीधे

आलानिकं स्याणुमिव द्विपोद्गः” ।

इति रघुवंशे) ।

अवलम्बः, पुं, स्त्री, (अवलम्ब्यते इति अव + लम्ब + क्त ।

इङभावः । लञ्ज + क्त, वा) । मध्यदेशः । इत्य-

मरः ॥ माजा इति भाषा । (“विपुलतरौन्मुख-

लोचनावलम्बम्” । इति माघः) ।

अवलम्बः, चि, (अव + लम्ब + क्त) । संलग्नः । संयुक्तः ॥

इति मेदिनी ॥

अवलम्ब्यः, पुं, (अव + लम्ब + अच्) । अवलम्बनं ।

अवपूर्वसम्बन्धातोर्लृप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (आश्रयः) ।

अवलम्बनं, स्त्री, (अव + लम्ब + आधारे ल्युट्) ।

आश्रयः । यथा,—

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ

विफलत्वमेति वृद्धसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभू-

न्नपतिष्ठतः करसहस्रमपि” ॥

इति भावे ६ सर्गः ॥

अवलम्बितं, चि, (अव + लम्ब + क्त) । अविलम्बितं ।

शीघ्रं । इति जटाधरः ॥ अधोलम्बावमानं ।

कृतावलम्बनं । आश्रितं ॥

अवलम्ब्यः, पुं, (अवलम्ब्यते इति अव + लम्ब + घञ्) ।

वलम्बः । श्वेतवर्णः । (अर्श आदिवात् अच्) ।

तद्वति चि । इत्यमरटीकायां स्वामी ।

अवलिप्तः, चि, (अव + लिप् + क्त) । धनादिगर्भितः ।

यथा,—

“न संवसेच्च पतितैर्न चाखलैर्न पुक्ताशैः ।

न मूर्खैर्न वलितैश्च नान्यैर्नान्यावशायिभिः” ॥

इति मानवे ४ अध्याये ७६ श्लोकः । अवलिप्ता

धनादिगर्भिता इति कुल्लूकभट्टः ॥

“अवलिप्तासि मैवं त्वं देवि ब्रूहि ममागतः” ।

अव

इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 अवलिप्तता, स्त्री, (अवलिप्त + तल् भावे ।) अह-
 झारः । इति हेमचन्द्रः ॥ (“तेजस्विन्यवलिप्तता
 मुखरता वक्तव्यशक्तिः स्थिरा” इति नीतिशतके ।)
 अवलीलं, त्रि, (अव + लिह + क्त कर्मणि ।) भक्षितं ।
 यथा मनुः,—
 “पतत्रिणावलीलं शुना संस्पृष्टमेव च” ।
 इत्यादि । “पतत्रिणावलीलं काकादिना भक्षितं” ।
 इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
 अवलीला, स्त्री, (अवरा लीला ।) हेली । अनायासः ।
 यथा,—
 “रतिचं नूतनं प्राप्य विषतुल्यं पुरातनं ।
 कान्तं दृष्ट्वा हिनस्येव सोपायेनावलीलया” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३ अध्यायः ।
 अपिच ।
 “शूलञ्च भ्रमणं कृत्वा पपात दानवोपरि ।
 चकार भस्मसात्तच्च सरथञ्चावलीलया” ॥
 इति च तत्रैव प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः ॥
 अवलुण्ठनं, स्त्री, (अव + लुठि + भावे ल्युट् ।) लुण्ठनं ।
 कोटा गड़ागड़ी इतिभाषा । अवपूर्वकलुठधा-
 तोरनटप्रत्ययेन निष्पन्नं ॥
 अवलेपः, पुं, (अव + लिप् + भावे घञ् ।) अहङ्कारः ।
 (“दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्”
 इति मेघदूते ।) लेपनं । दूषणं । इति मेदिनी ॥
 सङ्गः । इति जिकारखण्डे ॥
 अवलेपनं, स्त्री, (अव + लिप् + ल्युट् भावे ।) विले-
 पनं । मत्तयं । माखा इति भाषा । अवपूर्वक-
 लिपधातोर्नट् प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥
 अवलेहः, पुं, (अवलिहते कायादेः पुनः पाकात्
 घनीभूततया स्वाद्यते इति अव + लिह + कर्मणि
 घञ् ।) लेह्यौघं । तस्य लक्ष्यं पर्यायश्च
 यथा,—
 “कायादेर्यत् पुनः पाकात् घनत्वं सारसक्रिया ।
 सोऽवलेहश्चलेहश्च प्राण इत्युच्यते बुधैः” ॥
 (“जिह्वालेह्यावलेहिका”) इति च वैद्यकपरि-
 भाषा । यथा,—
 “कटफलं पौष्करं शङ्खी थोषं यासश्च कारवी ।
 स्त्रुणुचूर्णितं चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥
 रघावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणं ।
 हिक्कां यासश्च कासश्च कण्ठरोगश्च नाशयेत् ॥
 एतद्योज्यं कफोदके चूर्णमार्द्रकनै रसैः” ।
 तन्नाम्नरे च उक्तं ।
 “अष्टाङ्गं मधुना लिङ्गादार्द्रकस्य रसेन वा ।
 संमोहं दारुणं हन्यात्तन्नाकाससमन्वितम्” इति ॥
 “सर्वेषु सन्निपातेषु न चौद्रमवचारयेत् ।
 शीतोपचारि चौद्रं स्याच्छीतञ्चात्र विरुध्यते” ॥
 अयमभिप्रायः । सन्निपातज्वरेषु श्लेष्मनिग्रहार्थं
 सर्वदा श्वेदो हित उक्तः । तन्नामिसम्बन्धादेह-
 स्योष्णता तिष्ठेदेव । उष्णं मधुना विरोधः ।
 उक्तञ्च सुश्रुतेन ।
 “उष्णैर्विरुध्यते सर्वं विमान्यतया मधु ।
 उष्णान्तमुष्णैश्च तन्निहन्ति यथा विषं” इति ॥

अव

शीतोपचारि चौद्रमिति । शीतेनोपचारोऽस्या-
 स्तीति शीतोपचारि । शीतञ्चात्र सन्निपाते
 विरुध्यते । अयमवलेहः प्रायेणोर्द्धज्वररोग-
 हरत्वात् सायमुपयुज्यते । यत उक्तं चरकेण ।
 “ऊर्द्धज्वरगदघ्नो या सा सायमवलेहिका ।
 अधोरोगहरी या सा भोजनात्पाक् प्रयुज्यते” ।
 पौष्करं पुष्करमूलं तदलाभे कुलं देयं ॥
 शङ्खी कर्कटशङ्खी । थोषं शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि
 च । यासो यवासः । केचित् यासस्थाने यवानौ
 प्रक्षिपन्ति । कारवी मगरेला इति लोके । अष्टा-
 ङ्गावलेहिका ॥*॥
 “स्निग्धमामलकं पिष्ट्वा द्राक्षया सह मेलयेत् ।
 विश्वमेघजसंबुक्तं मधुना सह लेहयेत् ॥
 तेनास्य श्वाभ्यति श्वासः कासो मूर्च्छाश्चिह्नथा” ॥
 इत्यवलेहः ॥*॥ अन्यत् यथा,—
 “पिप्पलीं त्रिफलाञ्चापि समभागां ज्वरी लिहन् ।
 मधुना सर्पिषा वापि कासी श्वासी सुखी भवेत् ॥
 कटफलं पौष्करं शङ्खी क्षणा च मधुना सह ।
 श्वासकाशज्वरहरो लेहोऽयं कफनाशनः” ॥
 चातुर्भङ्गिका ॥*॥
 “कटफलं पौष्करं शङ्खी यवानी कारवी तथा ।
 कटुत्रयञ्च सर्वाणि समभागानि चूर्णयेत् ॥
 आर्द्रकस्य रसैर्लिङ्गान्मधुना वा कफज्वरी ।
 कासश्वासाश्चिह्नश्चिह्नैश्चानिलनिवृत्तये” ॥
 अष्टाङ्गावलेहः । इति भावप्रकाशः ॥
 (“कायस्य स्यात् पुनः पाकात् घनत्वं सारसक्रिया ।
 सोऽवलेहश्च लेहः स्यात् तन्मात्रा स्यात्पलान्मिता ॥
 सिता चतुर्गुणा कार्या चूर्णाश्च दिगुणो गुडः ।
 द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥
 सुषुप्ते तन्तुमत्त्वं स्यादवलेहेऽस्य मज्जनं ।
 स्थिरत्वं पीद्यते सुद्रा गन्धवर्णरसोद्भवः ॥
 दुग्धमिक्षुरसं यव पञ्चमूलकषायकं ।
 वासाक्काथं यथायोग्यमनुपातं प्रशस्यते ॥*॥
 तदुदाहरणं । यथा,—
 “कण्टकारीतुलां नीर-द्रोणे पक्वा कषायकं ।
 पादशेषं गृहीत्वा च तस्मिंश्चूर्णानि दापयेत् ॥
 पृथक् पलाशान्येतानि गुडूचीच्यच्चित्रकाः ।
 सुप्तं कर्कटशङ्खी च शूषणं धन्वयासकं ॥
 भार्गी राखा शटी चैव शर्करा पक्षविंशतिः ।
 प्रत्येकञ्च पलान्यष्टौ प्रदद्याद्वृत्ततैलयोः ॥
 पक्वा लेहत्वमानीय शीते मधु पलाशकं ।
 चतुष्पलं तु गोक्षीर्था पिप्पलीनां चतुष्पलं ॥
 क्षिप्वा विदध्यात् सुदृढे मृन्मये भाजने शुभे ।
 लेहोऽयं हन्ति हिक्कांतिश्वासासाधनश्वेतः ॥*॥
 कण्टकार्यवलेहः ॥*॥ इति च शार्ङ्गधरः ॥
 अवलेहनं, स्त्री, (अव + लिह् + भावे ल्युट् ।) लेहनं ।
 जिह्वाद्वारा स्वादनं । चाटन् इति भाषा । अव-
 लेहः । अवपूर्वलिहधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥
 अवलोकनं, स्त्री, (अव + लुक् + ल्युट् भावे ।) दर्शनं ।
 आलोकनं । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“जलवेलावलोकनकुतूहली” ।
 इति नागानन्दे ।)

अव

अवलोकितः, पुं, (अव + लोक् + भावे क्त ततो-
 ऽस्यर्थे अच् ।) लोकनाथः । बुद्धः । इति विश्व-
 मेदिन्यौ ॥
 अवलोकितं, त्रि, (अव + लोक् + कर्मणि क्त ।)
 निरीक्षितं । दृष्टं । इति विश्वमेदिन्यौ । (भावे
 क्त ।) प्रेक्षणाक्रियायां, स्त्री ॥
 अवलुङ्गः, पुं, (अवलोङ्गोऽभोगाज्जायते इति अव-
 लुङ्ग + जन् + ड ।) सोमराजी । इत्यमरः ॥ कृष्ण-
 वर्णसोमराजी । हाकुच् यस्य प्रसिद्धिः । तस्य
 गुणाः । वायु-कफ-कुष्ठ-त्वग्दोष-नाशित्वं । इति
 राजवल्लभः । अस्य विवरणं वाकुची शब्दे
 द्रष्टव्यं ॥
 (“अवलुङ्गादीजकषं पीत्वा कोष्णेण वारिणा ।
 भोजनं सर्पिषा कार्यं सर्वकुष्ठप्रणाशनम्” ॥
 इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहः ॥)
 अववादः, पुं, (अव + वद् + घञ् ।) आवा । निन्दा ।
 विन्वासः । इति मेदिनी ॥
 अवशः, त्रि, (न विद्यते वशमायत्तत्वं यस्य ।)
 अवशीभूतः । विवशः ।
 यथा,—
 “श्लेष्माशु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो मुक्ते यतोऽवशः ।
 अतो न रोदितव्यश्च क्रिया कार्या विधानतः” ॥
 इति मुद्रितत्वं ॥ (स्त्री, अवश्यं । निश्चितम् ।)
 अवशक्थिकः, त्रि, (अवबद्धे प्रकथिनी येन ।)
 वस्त्रादिद्वारा पृष्ठजानुजङ्घादयदृढबन्धनपूर्वको-
 पविष्टः । षाड्बान्धिया वसा इति भाषा । यथा ।
 कात्यायनः ।
 “आसनारूपपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।
 कृतावशक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते” ॥
 आसनारूपपादः आसनारूपपादतलः । जानु-
 नोर्जङ्घयोः कृतावशक्थिको वस्त्रादिना कृतपृष्ठ-
 जानुजङ्घाबन्धः । इत्याह्निकतत्त्वं ॥
 अवशिष्टः, त्रि, (अवशिष्यते इति अव + शिष् +
 क्त ।) शेषः । उदत्तः । अवशेषाश्रयः । यथा,—
 “नक्ष्मीकमृषिकोत्खातां मदमन्तर्ज्ज्वां तथा ।
 प्रौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात् लेपसम्भवां” ॥
 इत्याह्निकतत्त्वं ॥
 अवश्यं, व्य, (न वश्यं ।) निश्चयः । तत्पर्यायः नूनं २ ।
 निश्चितं ३ । इत्यमरः ॥
 (“अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्धा चैवाकृतं हविः” ।
 इति मनुः ॥) (न + वश् + यत् ।) अनायत्ते त्रि ॥
 अवश्ययः, स्त्री, (अव + श्ये + ण ।) पृषोदरादित्वात्
 ऋस्वः ।) कुम्भटिका । इति शब्दरत्नावली ॥
 (कुम्भटिकाशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)
 अवश्यायः, पुं, (अवश्यायते श्लेष्ममापद्यते इति श्येड्
 गतौ + श्याद्यधेति णः । ततो आतो युगिति
 युक् ।) हिमं । इत्यमरः ॥
 (“अवश्यायनिपातेन किञ्चित्क्षिन्नश्रावका” ।
 इति रामायणे ।) गर्वः । इति विश्वप्रकाशः ।
 अवश्यायणी, स्त्री, वक्ष्यायनी । चिरप्रसूता गौः । इत्य-
 मरटीकायां सारसुन्दरी ॥
 अवशृङ्गः, त्रि, (अवशृङ्गते स्म, शृभि सस्मे सन्म-

अव

रोधने वा त्तः । त्तम्भेः अवाचेति यः । अवा-
चालम्बन इति सूत्रेण आविद्व्यं त्तम्भेः यत्-
विधानादवच्छिन्नं आसन्नपर इति अवाच्यता-
वच्छेद इत्यत्र मनोरमायां स्थितं । अविद्वरः ।
समीपं । अवलम्बितं । आश्रितं । इत्यमरः ॥ वद्धः ।
वद्धः । इति भरतः ॥ आक्रान्तः । इति मेदिनी ॥
अवच्छिन्नः, पुं, (अव + वृत् + रोधे इति + घञ् ।
यत्त्वञ् ।) खण्डः ।

(“रघोरवच्छिन्नमयेन पत्रिणा

हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः” ।

इति रघुवंशे । त्तम्भः । प्रारम्भः । इति मेदिनी ॥
सौष्ठवं । इति हलायुधः ॥ (अवलम्बनं । बोधनम् ।
निष्पन्दता ।)

अवच्छाणं, स्त्री, (अव + खन् + घञ् + घञ् । यत्त्वञ् ।)
भक्षणं । इति हेमचन्द्रः ॥

अवस, य, (अवर + पूर्वाधरावराणामित्यसि-
प्रत्ययः, तत्सन्नियोगेन अवरस्य अवादेशश्च ।)
व्यतिरेकः । इति केचित् ॥

अवसः, पुं, (अव रक्षाणादौ अवति इति अत्यवि-
चमीत्यादिना असच् प्रत्ययः ।) राजा । सूर्यः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अवसं, स्त्री, (अव + असिच् भावे ।) रक्षणं । वैदिक-
शब्दोऽयं ॥

अवसक्थिका, स्त्री, (अववले सक्थिनी यथा बन्ध-
प्रणाल्या सा, अव + सक्थि + समासे कप् ।) खट्वा ।
तत्पर्यायः । पर्यास्तिका २ परिकरः ३ पर्यङ्कः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (पर्यङ्कबन्धः । वस्त्रादिद्वारा पृष्ठ-
जानु-जङ्घा-द्वयवृद्धवन्धनपूर्वकोपवेशनं । यथा,—
“आसनारूढपादस्तु जानुगोर्जङ्घयोस्तथा ।
क्षतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते” ॥
इति कात्यायनः ।

“शयानः प्रौढपादश्च क्षत्वा चैवावसक्थिकाम् ।
नाधीयीतामिषं जग्ध्वा स्तृताक्षान्नाद्यनेव च” ॥
इति मनुः ।)

अवसथः, पुं, (अव + सो + वथन् ।) छात्रनिलयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पाठशाला चौपाड़ी यस्य
प्रसिद्धिः । ग्रामः । इति शब्दरत्नावली ॥ गृहं ।
इति हलायुधः ॥

अवसथा, पुं, (अवसथ + यत् ।) छात्रवेश्म ।
इति हेमचन्द्रः ॥ चौपाड़ी इति भाषा ॥

अवसन्नः, चि, (अव + सद + त्त ।) अवसादप्राप्तः ।
विषयः । यथा,—

“महिम्नः पारन्ते परमविदुषो यद्यसदृशी
स्तुतिर्ब्रह्मादीनामपि तदवसन्नास्त्वयि गिरः ।
अथावाच्यः सर्वस्वमतिपरिणामावधि गृहान्
ममाप्येष स्तोत्रे हरिर्निरुपादः परिकरः” ॥
इति पुष्पदन्तकृतशिवस्तोत्रं । अपि च ।
“आचार्यणावसन्नोऽपि पुनः प्रार्थयते यदि” ।
इति अवधारतत्त्वं ॥

अवसरः, पुं, (अव + सृ + अच् ।) प्रस्तावः । मन्त्र-
विशेषः । वर्धनं । इति मेदिनी ॥ वत्सरः । क्षयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अवकाशः । यथा । “गो-

अव

वधे एका चेद्द्वज्जम्भिरित्युपदेशेन दण्डवत् प्राव-
श्चित्तानि भवन्तीत्यतिदेशानवसरात् । तदवस-
रत्वे प्रत्येकं पूर्णप्रायश्चित्तद्वयस्य स्यात्” । इति
प्रायश्चित्ततत्त्वं । (योग्यकालः । क्रियास्थितिवोग्य-
तासम्पादकरूपः कालिकोऽवकाशः । यथा,—
“कामस्तु बाणावसरं समीक्ष्य” । इति कुमारः ।
प्रिथ्विज्जासानिष्ठताववश्यवत्तत्वरूपः सङ्गति-
विशेषः । अनन्तरवत्तत्वरूपम् अवसरः । “उप-
मानेऽवसरसङ्गतिः” । इति जगदीशः ।)

अवसर्गः, पुं, (अव + सृज् + घञ् ।) खेच्छाचारः ।
तत्पर्यायः । प्रकाश्यं २ स्वाच्छेद्यं ३ अनुमननं ४ ।
इति त्रिकाखण्डशब्दः ॥

अवसर्पः, पुं, (अव + सृप् + अच् ।) अपसर्पः । चरः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अवसर्पिणी, स्त्री, (अव + सृप् + णिन् डीप् ।)
जिनानां कालविशेषः । स तु दशकोटिकोटि-
सागरवर्षेण समाप्यते । इति हेमचन्द्रः ॥

अवसथं, चि, अपसथं । दक्षिणं । इति रायमुकुटः ॥

अवसादः, पुं, (अव + सद + घञ् ।) अवसन्नता ।
तत्पर्यायः । विषादः २ सादः ३ विवस्त्रता ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (श्लेषः । क्षयः । यथा,—

“धैर्यावसादेन हृतप्रसादा
बन्धविप्रेनेव निदावसिन्धः” ।

इति किराताजुनीये ।)

अवसानं, स्त्री, (अव + सो + ल्युट् ।) क्रियासमाप्तिः ।
शेषः । तत्पर्यायः । सातिः २ । इत्यमरः ॥ विरामः
३ । इति जटाधरः ॥ गृह्यः ।

(“पुंसोऽवसानं व्रजतोऽपि निहुरे-
रिद्वेधनैः पञ्चपदीनमुच्यते” ।

इति पञ्चतन्त्रे ।) सीमा । इति हेमचन्द्रः ॥

अवसायः, पुं, (अव + सो + घञ् ।) शेषः । समाप्तिः ।
निश्चयः । इति मेदिनी ॥

अवसितं, चि, (अव + सो + त्त ।) परिपक्वमदित-
धान्यं । तत्पर्यायः । ऋजं २ । इति भरतमेदिन्यौ ॥
ज्ञातं । अवसानगतं । समाप्तं । तत्पर्यायः । सितः
३ । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ (“यदि नेपथ्यविधानम्
अवसितम्” । इति प्राकृतत्वे ।)

अवसेकिमः, पुं, (अवसेकेन + निर्वृत्तः । अवसेक +
इमन्च् ।) वटकः । इति हेमचन्द्रः ॥ वड़ा इति-
भाषा ॥

अवस्कन्दः, पुं, (अव + स्कन्द + अच् ।) विजिगीषूणां
निवेशस्थानं । शिविरं । इति हलायुधः ॥ अव-
गाहनं । यथा,—

“क्षतानुपातं कुसुमान्यगृह्णात्

स नद्यावस्कन्दसुपास्पृशच्च ।

कुतूहलाच्चरुशिलोपवेशं

काकुत्स्थ ईषत् स्मयमान आस्त” ॥

इति मट्टो २ सर्ग ११ श्लोकः ॥ नद्यामवस्कन्दो-
ऽवगाहो यत्र स्नानक्रियायां । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (आक्रमणं । यथा,—

“अवस्कन्दभयात् राजा प्रजागरक्षतश्चमम् ।
दिवास्तुतं समाह्वयान्नित्रायाकुलसैनिकम्” ॥

अव

इति हितोपदेशः ।)

अवस्कन्दनं, स्त्री, (अव + स्कन्द + ल्युट् ।) अव-
गाहनं । इति भट्टः ॥ अवतरणं । इति महा-
भारतं ॥ अवपूर्वस्कन्दधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥

अवस्कारः, पुं, (अव कीर्यते क्षिप्यते इति । अव +
क्षृ + अच् + सुट् ।) विष्ठा । गुह्यं । इत्यमरमेदिन्यौ ॥
समाज्यादिनिक्षिप्तधूल्यादि । इत्यमरटीकायां
मथुरानाथः सारसुन्दरी च ॥

अवस्तात्, य, (अवरस्मिन्, अवरस्तात्, अवरस्मि-
त्यर्थे अस्तातिः ।) अवरः । पश्चात् । शेषः । अन्ते ।
इति प्राणिनिः ॥ (“अवस्तात्स्वर्गलोकं प्रापयन्तः” ।
इति शतपथब्राह्मणे ।)

अवस्तारः, पुं, (अव + स्तृ + घञ् ।) यवनिकादिः ।
कानात् इत्यादि भाषा ॥ अवस्तीर्यतेऽनेनेति स्तृज्
आच्छादने घञ् ॥

अवस्तु, स्त्री, (न वस्तु । नञ्त्तत्पुरुषः ।) असदस्तु ।
(यथा,—

“अवस्तुनिर्वन्धपरे कथं नु ते
करोऽयमास्तुविवाहकौतुकः” ।

इति कुमारः ।) वेदान्तमते अज्ञानादिसकल-
जडसमूहः ॥

अवस्था, स्त्री, (अव + स्था + अङ् ।) दशा । कालि-
कविशेषः । इत्यमरः ॥

“कौमारं पञ्चमाब्दान्तं धौगण्डं दशमावधि ।

कौशोरमापञ्चदशात् धौवनन्तु ततः परं ॥

आधौषाद्दशवेद्वास्तुल्लक्षणस्त उच्यते ।

वृद्धस्तु सप्ततेरुर्द्ध्वं वर्णीयान् नवतेः परं” ॥

इति स्मृतिः ॥

अवस्थाचतुष्टयं, स्त्री, (अवस्थायाश्चतुष्टयं । तत्पुरुषः ।)
कालकृतचतुर्विधदशा । यथा । “आपञ्चदशवर्षं
वाल्म्यं । आत्रिंशद्वर्षं कौमारं । आपञ्चाशद्वर्षं यौ-
वनं । पञ्चाशत् उर्द्ध्वं वृद्धत्वं” । इति वैद्यकशास्त्रे ॥

अवस्थानं, स्त्री, (अव + स्था + ल्युट् ।) स्थितिः ।
वासः । यथा । “परः सन्निकर्षश्च उपर्यधोभावा-
पन्नसमसूत्रपातन्यायेनैकराश्ववच्छेदेन सहाव-
स्थानरूपः” । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (अवस्था ।
प्रतिष्ठा । यथा, “कीदृक् ते व्यसनावस्थानम्” ।
इति पञ्चतन्त्रं ।

“पद्भ्यां वृद्धमवस्थानं स क्षत्वा कपिकुञ्जरः” ।
इति रामायणं ॥)

अवस्थितः, चि, (अव + स्था + त्त ।) क्षतावस्थानः ।
अवस्थितिविशिष्टं । स्थितं । यथा ।

“यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः” ।

इति श्रीभगद्गीतायां २ अध्याये ६ श्लोकः ॥

अवस्थितिः, स्त्री, (अव + स्था + णिन् ।) अवस्थानं ।
धाका । इति भाषा । अवपूर्वकस्थाधातोः क्ति-
प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥ (अनुसरणम् । अभ्यासः ।)

अवहस्तः, पुं, (अवरं हस्तस्य । एकदेशी तत्पुरुषः ।)
हस्तपृष्ठं । इति हेमचन्द्रः ॥

अवहारः, पुं, (अव + ह + घञ् ।) चौरः । द्यूत-
युद्धदिविश्रामः । निमन्त्रणं । उपनेतव्यमयं ।

अव

ग्राहनामजलजन्तुः । इति विश्वमेदिन्यौ । धर्मान्तरं । इति शब्दरत्नावली ॥ (आज्ञानम् । स्वधर्मपरित्यागपूर्वकधर्मान्तरग्रहणम् । प्रत्यर्पणम् ।) अवहारकः, पुं, (अवहार + स्वार्थे कः) जलजन्तुविशेषः । हाङ्गर इति ख्यातः । जलहस्तीति केचित् । तत्पर्यायः । अवग्राहः २ नक्रराजः ३ अवहारः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ युद्धादिनिवर्तके चि ।

अवहार्यः, चि, (अव + हृ + ण्यत्) समर्पणीयः । यथा,—

“आधिस्रोतनिधिस्रोतौ न कालात्ययमर्हतः । अवहार्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ” ॥

इति मानवे ८ अध्याये १४५ श्लोकः ॥ (अर्थदण्डयोग्यः । यथा,—

“अवहार्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्शतं दमम् । निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिष” ॥ इति मनुः ।

अवहारिका, स्त्री, (अव + हृ + ण्यत् + टाप्) प्राचीरं । इति हारावली ॥

अवहितं, चि, (अव + धा + क्त) विज्ञातं । अवधानं गतं । इति धरणी ॥ (सावधानः । प्रमादरहितः । यथा,—

“ब्रह्मस्वावहितो भूत्वा यदुत्तं नन्दने पुरा” । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥)

अवहित्या, स्त्री, स्त्री, (न वहिस्तिष्ठतीति अवहितः + स्था + क + टाप् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) आकारगुप्तिः । रत्नादिसूचक्रोमुखरागादिराकारः । अङ्गवैद्यतमिति वोपनिषतः ॥ भयलज्जादिना तस्य गोपनं । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (तल्लक्षणं, यथा साहित्यदर्पणे,—

“भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्या । व्यापारान्तरसत्त्वान्यथाभावण-विलोकनादिकरी” ॥ उदाहरणम् । यथा कुमारसम्भवे,— “एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी । लोलाकमलपत्राणि गणयामास पार्श्वती” ॥ लज्जावशात् कमलदलगणनायाजेन हर्षं जुगोप इत्यर्थः । अनेन अवहित्यास्यः सञ्चारी भाव उक्तः, तदुक्तं,—

“अवहित्या तु लज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपन” । इति मल्लिनाथः ।)

अवहेलं, स्त्री, स्त्री, (अव + हेङ् + घञ् डस्य लः, डलयेरेकत्वसंख्यात् ।) अनादरः अवज्ञा । इत्यमरः ॥

अवहेलनं, स्त्री, (अव + हेङ् + ल्यट्) अवहेला अवमानना । इति शब्दरत्नावली ॥

अवहेलितं, स्त्री, (अव + हेङ् + क्त) अनादरः । अवहेला । तद्विशिष्टे चि ॥ कृतावहेलनवस्तु । अवहेलं जातमस्य इत्यर्थे इतप्रत्ययेन निष्पन्नं ॥

अवक्षुतं, स्त्री, (अव + क्ष + क्त) उपरिक्लृप्तं । यथा मनुः,—

“दिग्दशनं नगर्थनं पतितान्नमवक्षुतं” । इत्याह्निकवचनं ॥

अवा

अवाक्, [च्] चि, (नास्ति वाक् यस्य सः) वाक्यरहितः । इत्यमरः ॥ वोवा इति भाषा । क्लिबन्तवृद्धातोर्नञ्समासेऽयं प्रयोगः ॥ दक्षिणं । अधोमुखं । एतदर्थं योः अवपूर्वान्चधातोः प्रयोगः ॥

अवाक्पुष्पी, स्त्री, (अवाक् अधोमुखं पुष्पमस्याः) शतपुष्पा । शलुषा इति ख्याता । मिश्रेया । इत्यमररत्नमाले ॥ मौरी इति भाषा । वृक्षविशेषः । हेठाऊली चौरऊली चौरखड्की इति भाषा । तत्पर्यायः । अधोपुष्पी २ मङ्गल्या ३ अमरपुष्पिका ४ । इति रत्नमाला ॥

अवाक्शिराः, [स्] पुं, (अवाक् अवगतं शिरा-यस्य) अधोमुखः । यथा,—

“अवाक्शिरास्तमस्यन्ते किल्बिषी नरकं व्रजेत् । यः प्रश्नं वितथं ब्रूयात् पृष्ठः सन् धर्म्मनिश्चये” ॥

इति मानवे ८ अध्याये ६४ श्लोकः ॥ (“इति ब्रुवति रामे तु लङ्घाणोऽवाक्शिरास्तदा” इति रामायणम् ॥)

अवाग्रं, चि, (अवगतमग्रमस्य) नञ् । अवगतं । इत्यमरः ॥

अवाङ्, [न्च] चि, (अव + अन्च + क्तिप्) नीचवदनः । तत्पर्यायः । अधोमुखः २ अवाङ्मुखः ३ अवाचीनः ४ इत्यमर-जटाधरौ ॥

“साक्षी वृष्टश्रुतादन्यत् विब्रुवन्नार्थसंसदि । अवाङ् नरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते” ॥

इति मनुः ।)

अवाङ्मुखं, चि, (अवाङ्मुखमस्य) अधोवदनं । यथा,—

“तत् श्रुत्वा स बलः खेह-हर्ष-दुःख-चपाकुलः । अवाङ्मुखः प्रातःकालां तामुवाचाश्रुगङ्गद” ॥

इति कथासरित्सागरे अलङ्कारवतीलम्बके ६३ रङ्गः ॥

अवाची, स्त्री, (अव + अन्च + क्तिप् + डोप् । दक्षिणदिक् । इति वोपदेवादयः । अधोदिक् । इति व्याङ्गिः ॥ अधोमुखी ॥

अवाचीनं, चि, (अवाच्यां भवं । अवाची + ख) दक्षिणदिग्भववस्तु । अधोमुखः । इति खामि-जटाधरौ ॥

अवाच्यं, स्त्री, (न + वच + ण्यत्) दुर्वाक्यं । तत्पर्यायः । अनक्षरं २ । इत्यमरः ॥ वचनानर्हं । अनक्षरं माणि प्रभृति इति मधुः । निन्दितान्यक्षराणि अत्र अनक्षरं अवयवानामनेकार्थत्वात् नञ् निन्दायां । एवमवाच्यं वक्तुमयोग्यं वचनौ वाचि हृह्रस्वासेरिति घ्यञ् भुजवचेति क-

निषेधः ॥ इति भरतः ॥

“वाचावाचे हि कुपितो न विजानाति कर्हिचित्” । इति भारते ।

“अवाच्यं वदतो जिज्ञा कथं न पतिता तव” । इति रामायणे ।)

अवाच्यः, चि, (अवाच् + भवार्थे यत्) अनिन्दितः । इति स्मृतिः ॥ अवक्तव्यः । वचनानर्हः । यथा,—

“अनक्षरमवाच्यन्तु वचनानर्हं न यद्भवेत् । एष बन्ध्यामुतो याति खपुष्पकृतशेखरः ॥

मृगदण्डाभसि स्नातः प्रश्रद्धङ्गधनुर्द्धरः” ॥

अवा

इति शब्दरत्नावली ॥ (अवरदेशकालादौ भवः) अवाच्यदेशः, पुं, (अवाच्यो देशः) योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवादी, [न्] चि, (वद + णिन् । न वादी । नञ्-तत्पुरुषः) अविरोधी । अविवादी । अवक्ता । अवदनशीलः । वदधातोर्णिन् प्रत्ययानन्तरं नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अवाधं, चि, (नास्ति बाधा यस्मिन्) बाधाशून्यं । अनर्गलं । तत्पर्यायः । निरर्गलं २ । इत्यमरः ॥

अवाध्यः, चि, बाधानर्हः । बाधायोग्यः । अवाधनीयः । अवाधितव्यः । न बाध्यः अवाध्य इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

अवानं, चि, (अव + अन् + अच्) शुष्कफलादि । इति शब्दरत्नावली ॥

“अवानमशुकादष्टमेकमात्रफलं किल” । इति भारते ।)

अवान्तरं, चि, (अवगतमन्तरं मध्यम् । प्रादिसमासः) प्रक्षान्तःपाति । इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः परमपुरुषार्थसाधनपरा न भवति । किन्तु वहिर्मुखानां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्मफलैः कर्मसु रच्युत्पादनमात्रं । यथा भैषज्ये औषधे रच्युत्पादनं । यथा,—

“पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलुक्कान् । पिचैवमुक्तः पिबति तित्तिमप्यतिबालकः” ॥

“अत्र तित्तिनिम्बादिपानस्य न खलु खण्डादिलाभ-एव प्रयोजनं किन्त्वारोग्यं तथा वेदोऽप्यपानर-फलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्माणि विधत्ते” इति मलमासतत्त्वं ॥

अवापितधान्यं, चि, (अवापितं अन्नतवपनं धान्यम्) अन्नतवपनधान्यं । रोपितधान्यं । रोयाधान इति भाषा । तत्वापितधान्यापेक्षया किञ्चिद्विपुलं । इति राजवल्लभः ॥

अवारं, स्त्री, (अव + ऋ + घञ्) अर्वाकृतं । नद्यादेः । पूर्वतीरं । इत्यमरः ॥ एपार इति भाषा ।

अवारपारः, पुं, (अवारं अर्वाकृतीरं पारं उत्तरतीरञ्च यस्य) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अवारपारीणः, चि, (अवारपारे गच्छतीति । अवारपार + ख) पारगः । नद्यादिपारगतव्यक्तिः । इति प्राणिनिः ॥

अवारिका, स्त्री, (नास्ति वारि यत्र ततः स्वार्थे कन् + टाप्) धन्याकं । धनिया इति भाषा । अवारिका च पाठः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवारितं, चि, (न वारितं । नञ्समासः) अन्नतवारणं । अनिवारितं । यथा,—

“अवारितद्वारतया तिरश्चा-मन्तःपुरे तस्य निविश्य राज्ञः ।

गतेषु रण्येष्वधिकं विशेष-मध्यापयामः परमाशुमध्याः” ॥

इति नैषधे ३ सर्गे ४२ श्लोकः ॥

अवारीणः, चि, (अवारं गच्छतीत्याद्यर्थे खः) पारगः । नदीपारगतः । इति प्राणिनिः ॥

अवार्यं, चि, (न वार्यं । नञ्समासः) अनिवार्यं ।

अवि

अवि

अवि

अवारणीयं । अवारित्यं । वारणायोगं । यथा,—
 “नमस्ते नित्यविलसद्विषयस्वनिर्गतेन ।
 अवार्थवीर्यवद्रूपं विष्णोयत् प्रणमाम्यहम्” ॥
 इत्युत्कलखण्डे २७ अध्यायः ॥
 अवासाः, [स्] चि, (नास्ति वासो यस्य ।) वस्त्र-
 रहितः । नमः । इत्यमरः ॥
 अवास्तवं, चि, अयथायथे । मिथ्या । न वास्तवं अवास्त-
 वमिति नञ्समासनिष्पन्नं ॥
 अवादाः, चि, परिरुद्धकः । अवपूर्वकाक्षधातोरल्-
 प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 अविः, पुं, (अव + इन्) सूर्यः । पर्वतः । मेघः ।
 इत्यमरः ॥ [इति मनुः]
 (“अशूकरखरोट्टाणां गोऽजाविमृगपक्षिणां” ।
 “भूजाणि हस्तिकरभमहिषीखरवाजिनां ।
 गोजावीनां स्तिषां पुंसां भूचवर्ग उदाहृतः” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ॥)
 नाथः । भूषिककम्बलः । इति मेदिनी ॥ प्राचीरं
 वायुः । इति दण्डी ॥
 अविः, स्त्री, ऋतुमती । इत्यमरः ॥
 अविकटः, पुं, (अवीनां मेघाणाम् संधातः । अवि +
 कटच् ।) मेघसमूहः । इति संचिप्तसारपरि-
 शिष्टं ॥ मेडारपाल इति भाषा ।
 अविकटः, चि, अविशालः । अकरालः । अविल्लारः ।
 न विकटः अविकटः इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥
 अविकं, स्त्री, (अवि + क) ह्रीरकं । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (ह्रीरकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥
 अविकारी, [न्] चि, (न विकारी + नञ्त्त्पुरुषः ।)
 विकाराजनकः । यथा बृहस्पतिः ।
 “कन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्त्रैः सुत्तरसन्तु यत् ।
 अविकारि भवेन्मेधमभक्ष्यं तद्विकारकृत्” ॥
 इत्याह्निकाचारतत्त्वं ॥
 अविगन्धिका, स्त्री, (अवेष्ठागस्य गन्ध इव गन्धो-
 ऽस्याः । ततः स्वार्थे कन्) अजगन्धादृक्तः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अविगीतं, चि, (न विगीतम् । नञ्त्त्पुरुषः ।)
 अनिन्दितं । यथा । “नापि मङ्गलं सफलमविगीत-
 शिष्टाचारविषयत्वाद्भवंत्” । इति मङ्गलवाद-
 चिन्तामणिः ॥
 अविघ्नः, पुं, (न विघ्नः । तञ्त्त्पुरुषः ।) कारमर्दक-
 रुद्धः । इत्यमरः ॥ पानिग्रामला इति ख्यातः ।
 इति सारसुन्दरी ॥
 अविचारः, पुं, (नास्ति विचारो यस्येति ।) अन्यायः ।
 अत्याचारः । विचाररहिते चि । (विचाराभावः)
 यथा,—
 “अविचारेण सर्वाभिरनुष्ठेयन्तु तत् पुनः ।
 संसारोच्चारणालमेतद्वेदविदो विदुः” ॥
 इति मत्स्यपुराणं ॥
 अविचारितः, चि, (न विचारितः । नञ्त्त्पुरुषः ।)
 अज्ञतविचारः । अविवेचितः । अविचारशब्दादि-
 तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (“अतः सर्वथाऽविचारितं
 कर्म न कर्त्तव्यम्” । इति पञ्चतन्त्रम् । अवि-
 वेचितं सन्ध्याविवेचनं विना । यथा,—

“स किं भूयः स किं मन्वी य आदावेव भूपतिम् ।
 युद्धाद्योगं समुत्थागं निर्दिश्यविचारितम्” ॥
 इति हितोपदेशः ।)
 अविच्छिन्नं, स्त्री, (न विच्छिन्नं, नञ्त्त्पुरुषः ।) विच्छेदा-
 भाववत् । अनिच्छिन्तम् । यथा,—
 “अविच्छिन्ने कथम्भावे यत् प्रधानस्य पथ्यते ।
 अविज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्गता” ॥
 इति मलमासतत्त्वम् ॥
 अविज्ञः, चि, (न विज्ञः । नञ्त्त्पुरुषः ।) अप्रवीणः ।
 अनिपुणः । अनभिज्ञः । अशिक्षितः । अकृती ।
 यथा,—
 “यत्ते सर्वे गुणाः कान्तं सन्ति कान्ते त्वयि ध्रुवं ।
 त्वं न वाञ्छन्ति याः कान्तास्ता अविज्ञास्व वक्षिताः”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २२ अध्यायः ॥
 अविज्ञेयं, चि, (न विज्ञेयं । नञ्त्त्पुरुषः ।) दुर्ज्ञेयं ।
 यथा,—
 “आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणं ।
 अप्रतर्कमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः” ॥
 इति मानवे १ अध्यायः ॥
 अविडीनं, स्त्री, (न विडीनम् । नञ्त्त्पुरुषः ।)
 पक्षिणां आभिसुख्याभिगमनं । इति महाभारतं ॥
 अवितं, चि, (अव + क्त) चातं । रक्षितं । इत्यमरः ॥
 अवितथं, स्त्री, (न वितथम् । नञ्त्त्पुरुषः ।)
 सत्यं । (“अवितथमाह प्रियंवदा” । इति शाकु-
 न्तले ।) तद्विशिष्टे चि । इति रत्नावली ॥
 (सार्थकं । यथा,—“वत्स ! अवितथैषा तव
 भारती भवतु” । इति नागानन्दे ।)
 अवित्यजः, पुं, स्त्री, (न विशेषेण त्यज्यते रसायना-
 दिषु इति । न + वि + त्यज + क्त ।) पारदः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 अविदूषं, स्त्री, (अवेर्मेघस्य दुग्धम् । अवेः दुग्धे
 सोऽदूषसमरीसचः, इति दूषप्रत्ययः ।) मेघदुग्धं ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (मेघदुग्धविवरणेऽस्य विशेषो
 ज्ञेयः ।)
 अविड्कर्णा, स्त्री, अम्बुष्ठा । आकनादि इति
 ख्याता । इति भट्टराजः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 अविड्कर्णी, स्त्री, (न विड्ः पर्यङ्कः कर्णो यस्याः ।)
 विड्कर्णीकता । इति भरतः ॥ (माचिकाशब्दे-
 ऽग्न्युक्तीशब्दे चास्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 अविद्याः, चि, (नास्ति विद्या यस्य सः ।) विद्यारहितः ।
 अविद्वान् । विद्याहीनः । यथा,—
 “अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनुः” ।
 अपि च । काव्यायनः ।
 “नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित्” ॥
 इति दायतत्त्वं ॥ अन्यच्च ।
 “अविद्यानान्तु सर्वधामीहातश्चेद्वनं भवेत् ।
 समस्तञ्च विभागः स्यादपिच इति धारणा” ॥
 इति मानवे ६ अध्याये २०५ श्लोकः ॥
 अविद्यमानः, चि, (न विद्यमानः । नञ्त्त्पुरुषः ।)
 अवर्तमानः । सत्तारहितः । अभावः । यथा
 नारदः,—
 “अविद्यमाने मित्रर्थे स्वांशदुद्रुह्य वा पुनः ।

अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्तुतैः” ॥
 इति दायतत्त्वं ॥
 अविद्या, स्त्री, (न विद्या । नञ्त्त्पुरुषः ।) अ-
 ज्ञानं । इत्यमरः ॥ माया । इति वेदान्ते ॥ (अह-
 न्कारहेतुकमज्ञानं, मिथ्याज्ञानं, विद्याविरोधिनी,
 अयथार्थबुद्धिः । यदुक्तम्,—
 “अविद्याया अविद्यात्वमिदमेव तु लक्ष्यम् ।
 यत्प्रमाणासहिष्णुत्वमन्यथा वक्तुं सा भवेत्” ॥
 अन्यच्च,
 “स्येयं भ्रान्तिर्निरालम्बा सर्वव्यापविरोधिनी ।
 सहते न विचारं सा तमो यद्विवाकरम्” ।
 अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेणैवात्मसात्त्वबुद्धिः ।
 यथा,—“शरीरे मनुष्योऽहमित्यादि” । इत्यत्र
 सर्वज्ञेशमूलभूता तम इत्युच्यते ।
 “अविरोधितया कर्म नाऽविद्यां विनिवर्त्तयेत् ।
 विद्याविद्यां निहन्त्येव तेजस्तिमिरसंभवत्” ॥
 इति आत्मबोधः ।)
 अविधिः, पुं, (न विधिः । नञ्त्त्पुरुषः ।) अवि-
 धानं । शास्त्राविहितं । यथा,—
 “येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते अद्रव्यान्विताः ।
 तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम्” ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायां ६ अध्याये २२ श्लोकः ॥
 अपि च याज्ञवल्क्यः ।
 “वसेत् स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ।
 अमितानि दुराचारो यो हन्यविधिना पशून्” ॥
 इत्याह्निकतत्त्वं ॥
 अविनः, पुं, (अव + इन्च्) यथा । वागकर्ता ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 अविनयः, पुं, (न विनयः । नञ्त्त्पुरुषः ।) विनया-
 भावः । यथा,—
 “बहवोऽविनयाज्जटा राजानः सपरिच्छदाः ।
 वनस्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥
 वेणो विनयोऽविनयाज्जडश्चैव पार्थिवः ।
 सुदासो यवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च” ॥
 इति मानवे ७ अध्याये ४०११ श्लोकः ॥ (अशि-
 टाचारः । यथा,—
 “अयमाचारव्यविनयं सुगन्धसु तपस्विकन्यकासु” ।
 इति शाकुन्तले ।) अविनीते चि ॥
 अविनाभावः, पुं, (विना व्यापकं विना न भावः
 स्थितिः ।) व्याप्तिः । व्याप्यनिष्ठव्यापकनिरूपित-
 धर्मः । यथा,—“वज्रिमान् धूमात्” इत्यादौ
 धूमनिष्ठा वज्रिनिरूपिता व्याप्तिः ॥ इति न्याय-
 मीमांसयोर्मतं । तत्पदार्थे तत्पदार्थाभाववद्वृत्ति-
 त्वाभावः । यथा । केयमाकाङ्क्षा न तावदविना-
 भावः । नीलं सरोजमित्यादौ तदभावात् । विमलं
 जलं नद्याः कच्छे महिष इत्यत्र जलान्वितनद्या
 अविनाभावात् कच्छे साकाङ्क्षतापत्तेश्च । इत्या-
 काङ्क्षान्वितामणिः । अविनाभाव इति । तत्पदा-
 र्थेन विना यो भावः सत्त्वं तदभाव इत्यर्थः ।
 तत्पदार्थे तत्पदार्थाभाववद्वृत्तिताभावस्तत्पदार्थे
 तत्पदार्थाकाङ्क्षा इति भावः । इति तट्टीका
 साधुरी ॥

अविनीतः, चि, (न विनीतः। नञ्त्वत्पुरुषः।)
विनयरहितव्यक्तिः। तत्पर्यायः। समुद्धतः २।
इत्यमरः ॥ यथा,—

“न चापि प्रतिक्रमेण नाविनीतेन रावण !।
राज्यं पालयितुं शक्यं राज्ञा तीक्ष्णेन वा पुनः” ॥
इति रामायणे। अनियमितः। यथा,—
“नाविनीतैर्जैर्दूष्ये न च क्षुद्याधिपीडितैः” ॥
इति मनुः।)

अविनीता, स्त्री, (न विनीता। नञ्त्वत्पुरुषः।)
पुंस्त्वली। असती। इति हेमचन्द्रः ॥

अविपटः, पुं, (अवि + पटच्।) अवीनां विस्तारः
इति संचितसारव्याकरणपरिशिष्टं। कम्बलादिः ॥
अविप्रियः, पुं, (अवि + प्री + क।) श्यामाकटणं।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदा न विप्रिय इत्येवं स्यात्
तदा इष्टः।)

अविप्रिया, स्त्री, (अवीनां मेघादीनां प्रिया।) श्वेता-
लता। इति राजनिर्घण्टः ॥

अविभक्तः, चि, (न विभक्तः। नञ्त्वत्पुरुषः।) अप-
द्यक्। यथा कालचिन्तामणौ।

“विभक्ता अविभक्ता वा कुर्युः श्राद्धमदैविकं।
मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः पृथग्विना” ॥
इति मलमासतत्त्वः ॥

अविभाज्यं, चि, (न विभाज्यम्। नञ्त्वत्पुरुषः।)
विभागयोग्यं। अथ विभाज्याविभाज्ये। तत्र
व्यासः।

“अनाश्रित्य पितृव्यं स्वशक्त्याप्नोति यद्धनं।
दायादेश्चो न तदद्यात् विद्यालब्धञ्च यद्धवेत्” ॥*॥
विद्याधनमात्रं कात्यायनः।

“उपन्यस्ते न हस्त्वयं विद्यायाः प्रणम्यकं।
विद्याधनन्तु सन्निध्यात् विभागे न नियोजयेत् ॥
शिक्ष्यादाविन्यस्येत् श्रमात् सन्निधयप्रश्ननिर्णयात्।
खजानसंश्रानादादाभ्यं ग्राह्ययनात् यत् ॥
विद्याधनन्तु तत्प्राज्जविभागे न प्रयोजयेत्।
शिक्ष्येवपि हि धर्मोऽयं मूल्याद्वयत्वाधिकं भवेत् ॥
परं निरस्य यत्नस्य विद्याया द्यूतपूर्वकं।

विद्याधनन्तु तद्विद्यात् न विभाज्यं बृहस्पतिः” ॥*॥

यदि भवान् भद्रमुपन्यस्यति तदा भवत एव
मयैतद्देयमिति पणितं यत्रोपन्यासं निस्तीर्य
लभते तत्र विभाज्यं। शिक्ष्यादध्यापितात्। अ-
स्तिज्यतः यजमानाद्विज्ञया लब्धधनं न प्रति-
ग्रहलब्धं वेतनरूपत्वात्तस्य। तथा यत्किञ्चिद्विद्या-
प्रप्ते निस्तीर्योपणितं यदि कश्चित् परितोषा-
ददाति। तथा योऽस्मिन् शास्त्रार्थे अस्माकं
संशयमपनयति तस्मै धनमिदं ददानीत्युपस्थितस्य
संशयमपनीय यत्नस्य। वादिनोर्वा सन्देहे
न्यायकरणाथमागतयोः सम्यक्निरूपणेन यत्नस्य
वष्टांशादिकं तथा शास्त्रादिप्रकृतज्ञानं सम्भाव्य
यत् प्रतिग्रहादिना लब्धं। तथा शास्त्रज्ञानवि-
वादे अन्यत्रापि यत्र कुचचिदन्योन्यज्ञानविवादे
निर्जित्य यत्नस्य। तथैकस्मिन् देये बह्वनामुप-
ज्ञवे येन प्रहृष्टात् यत्नस्य। तथा शिक्ष्यादिविद्यया
चित्रकरसुवर्णकारादिभिर्गृह्यतः। तथा द्यूतेनापि

परं निर्जित्य यत्नस्य। तत्सर्वमविभाज्यमित्येः।
तस्माद्यथा कयाचिद्विद्यया लब्धमर्जकस्यैव तन्नेत-
रेषामिति। प्रदर्शनाद्यन्तु कात्यायनेन विस्तार-
रितमिति दायभागः ॥ * ॥ नारदः।

“कुटुम्बं विभ्रयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः।
भागं विद्याधनान्तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन्” ॥
विभ्रयादित्येकवचननिर्देशान्न बहवः। यदि वि-
द्यामभ्यस्यतो भ्रातुः कुटुम्बमपरो भ्राता स्वधन-
व्ययशरीरायासाभ्यां संवर्द्धयति तदा तद्विद्या-
र्जितधने तस्याधिकारः। अश्रुतो भूतः। कल्प-
तरुमिताक्षरादीपकलिकासु। कात्यायनः।
“परमहोपयोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तथा।
तथा लब्धं धनं यत्तु विद्यालब्धं तदुच्यते” ॥
अन्यतः पितृमातृकुलव्यतिरिक्तात् ॥ * ॥ अत्र
विशेषयति स एव।

“नाविद्यानान्तं वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित्।
समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्धनं” ॥

तत्रोच्चरितविद्यापदसुभाभ्यां सम्बध्यते तेन सम-
विद्याधिकविद्यानां भागो न तु न्यूनविद्ययोः।
वैद्येन विदुषा ॥ * ॥ पुनर्विशेषयति।

“कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि वा।
शौर्यप्राप्तन्तु यद्विचित्रं विभाज्यं तद्वृहस्पतिः” ॥

कुले स्वकुले पितामहपितृव्यादिभ्यः। पितृव्य एव
वा। शिक्षितविद्यानां भ्रातृणां। यद्विद्याशौर्य-
प्राप्तं धनं तद्विभजनीयमिति कल्पतरुरत्नाकरौ।
पुनः कात्यायनः ॥

“द्वंशहरोऽर्द्धहरो वा पुत्रवित्तार्जनात् पिता”।
पुत्रवित्तार्जनात्। ह्रदभिहितभावो द्रव्यवत्
प्रकाशत इति न्यायात् पुत्रार्जितवित्तात् पितु-
र्द्विशित्वं पितृधनानुपघातविषयं भ्रातृधनोपघा-
तविषयञ्च। अर्जकस्य तु द्वंशित्वं भ्रातृधनो-
पघाते तु तेषामप्येकांशित्वं वक्ष्यमाणव्यासवच-
नात्। पितुरर्द्धहस्तत्वं पितृव्योपघातादगुण-
वत्त्वादिति दायभागः। अनुपघाते पिता द्वंशह्रः
अर्जकत्वात् स्वयमपि द्वंशह्रः इत्येवमन-
शित्वं। भ्रातृव्योपघाते तु तस्याप्येकांश इति
द्वंशार्द्धांशयोर्भेदकथनं ॥ * ॥ पुनः कात्यायनः।

“गोप्रचारश्च रथ्या च वस्त्रं यज्ञाङ्गयोजितं।
प्रायोज्यं न विभज्येत शिक्ष्यार्थन्तु बृहस्पतिः” ॥

प्रायोज्यं यद्यस्य प्रयोजनाहं पुस्तकादि न तन्मुखी-
दिभिः सह पण्डितादिभिर्विभजनीयं एवमेव
दायभागमदनपारिजातादयः। याज्ञवल्क्यः।
“पितृभ्याश्चैव यद्वत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्” ॥

पुत्रदुहित्रोर्देवज्ञादिरादि दत्तं तत्तस्यैवेति श्रुत-
याण्युपाध्यायाः ॥ नारदः।

“शौर्यभार्याधने चोभे यच्च विद्याधनमभवेत्।
जीखेतान्यविभाज्यानि प्रसादो यच्च पैटकः” ॥

प्राप्तञ्च सह भार्यायेति भरद्वाजवचनात् भार्या-
प्राप्तिकाले लब्धं धनं भार्याधनमौदाहिकमि-
त्यर्थः। चोभे इत्यत्र द्वित्वेति पाठे एतत्त्विकं
हिलान्यदिभजेदित्यनुवर्तते अत एवान्यविभा-
ज्यानीति। न वास्तविभागो नोदकप्राप्तालङ्का-

रौप्युक्तस्त्रीवाससामपां प्रचाररथ्यानां विभागश्च
इति प्रजापतिरिति। यस्मिन् वास्तुनि येन गृहो-
द्यानादिकं कृतं अपरेणापि स्थानान्तरे तथा कृत-
ञ्चेत् तदा येन यत् कृतं तत्तस्यैव। अन्यत्रा-
प्येवं ॥ * ॥ साधारणधनार्जितेऽपि विशेषमाह
व्यासः।

“साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधं।
शौर्यादिनाप्नोति धनं आतरस्तत्र भागिनः ॥
तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः” ॥
अत्र आतर इत्युपलक्षणं पितृव्यादयोऽपि बोद्ध-
व्याः। तस्यार्जकस्य। साधारणोपघाते यस्य याव-
तोऽश्रयाल्यस्य महतो वा उपघातस्तस्य तद-
नुसारेण भागकल्पना कथ्येति दायभागः ॥
याज्ञवल्क्यः।

“कामादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः।
दायादेश्चो न तदद्यात् विद्याया लब्धमेव च” ॥
पितृपितामहागतं बलादन्यैर्हृतं योऽश्रयन्तराणा-
मनुज्या उद्धरति तदंशयन्तरेभ्यो न दद्यात् ॥ * ॥
भूमौ तु विशेषयति शङ्खः।

“पूर्वमनृष्टा यो भूमिमेक एवोद्धरेत् अस्मात्।
यथाभागं भजन्त्येव दत्त्वांशन्तु तूरीयकं” ॥
एतद्वचनं स्मृतिसमूहार्थवत्कामधेनुपारिजातप्रभृति-
वृत्तिखनादयुक्तमेवेति रत्नाकरः। तत्र, दायभाग-
मिताक्षराप्रभृतिभिर्भूतत्वात्। इति दायतत्त्वं ॥
अविमरीसं, स्त्री, (अवि + मरीसच्। अवेर्दुग्धे
मरीसच्प्रत्ययः।) मेघदुग्धं। इति हेमचन्द्रः ॥
“तर्पणाश्चोतनैर्नस्थैरह्यन्तूष्णमाविकं” ॥
इति शार्ङ्गधरः ॥

अविमुक्तं, स्त्री, (वि + मुच् + क्त। ततो, न विमुक्तम्।
नञ् तत्पुरुषः।) वाराणसीक्षेत्रं। यथा,—

“मुने प्रलयकालेऽपि न तत् क्षेत्रं कदाचन।
विमुक्तं न शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः ॥
अविमुक्तं तदारभ्य क्षेत्रमेतदुदीर्यते।

अस्यानन्दवनं नाम पुराऽकारि पिनाकिना।
क्षेत्रस्यानन्दहेतुत्वादविमुक्तमनन्तरं ॥

आनन्दकन्द्वीजानामङ्कुराणि यतस्ततः।
क्षेत्राणि सर्वलिङ्गानि तस्मिन्नानन्दकानने ॥

अविमुक्तमिति ख्यातमासीदित्यं घटोद्भव” ॥
इति काशिशिखण्डे २६ अध्यायः ॥ (मूर्द्धचिवुकान्त-
राख्ये च। यथा,—

“एव योऽनन्तोऽप्युक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रविविक्तः”
इति। “आमनन्ति चैनं परमेस्वरमस्मिन् मूर्द्ध-
चिवुकान्तराले” ॥ इति च भाष्ये।)

अविमुक्तः, पुं, (न विमुक्तः। नञ्त्वत्पुरुषः।) वारा-
णसीक्षेत्रं। इति काशिशिखण्डे। अथहो चि ॥

अविरतं, स्त्री, (न विरतम्। नञ्त्वत्पुरुषः।)
सततं। अनवरतं।

“अविरतोऽभितवारविपाण्डुभि-
र्विरहितैश्चिरद्युतितेजसा” ॥

इति किरावार्जुनीये ॥ तद्वति चि। इत्यमरः ॥
अविरलं, चि, (न विरलं। नञ्त्वत्पुरुषः।) विरल-
त्वरहितं। तत्पर्यायः। निविरीशं २ धनं ३

अवि

निविडं ४ निरन्तरं ५ सान्द्रं ६ नीरन्ध्रं ७
बहलं ८ दृढं ९ गाढं १० । इति हेमचन्द्रः ॥
अविरोधः, पुं, (न विरोधः । नञ्त्तत्पुरुषः ।) वि-
रोधाभावः । यथा,—
“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।
अविरोधे सदा कार्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सदा” ॥
इति आहृतत्त्वधृतावावचनं ॥ अपि च ।
“अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
भूतानामविरोधेन पूजाकर्त्तव्यं करोम्यहम्” ॥
इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अविलम्बनं, स्त्री, (न विलम्बनम् । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
शीघ्रं । अविलम्बितं । इति रायमुकुटः ॥
अविलम्बितं, स्त्री, (वि + लवि + क्त । ततो नञ्त्तत्-
पुरुषः ।) विलम्बाभावः । तत्पर्यायः । शीघ्रं २
त्वरितं ३ लघु ४ क्षिप्रं ५ अरं ६ द्रुतं ७ सत्वरं ८
चपलं ९ तुर्यं १० आसु ११ । इत्यमरः ॥

अविलम्बितः, चि, (न विलम्बितः । नञ्समासः ।)
त्वरायुक्तः । तत्पर्यायः । उच्चगडः २ । इत्यमरः ॥
अविलम्बितं ३ । यथा,—
“अविलम्बितमुखं केऽप्याह्वयवल्बितम्” ।
इति जटाधरः ॥

अविका, स्त्री, (अव + इलच् ।) मेघी । भेडी । इति
हेमचन्द्रः ॥ (नास्ति विलं यन्नेत्यर्थः, चि ॥)

अविवादः, पुं, (न विवादः । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
विवादाभावः । यथा,—
“यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैव हृदि स्थितः ।
तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुर्वन् गमः” ॥
इति मानवे ८ अध्याये ८२ श्लोकः ॥

अविवादी, [न] चि, (न विवादी । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
विवादरहितः । निर्विवादी । नञ्पूर्वविवाद-
शब्दादिप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अविवाहितः, पुं, स्त्री, (न विवाहितः । नञ्त्तत्-
पुरुषः ।) अनूढः । अकृतोदाहः । अकृतोपयमः ।
अपरिणीतः । अकृतपाणिग्रहः । आह्वय इति
भाषा । नञ्पूर्वविवाहशब्दादिप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
अविवाह्या, स्त्री, (न विवाह्या । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
विवाहानर्हा । यथा । सुमन्तुः । “आहपिठ-
सम्बद्धा आसप्तमादविवाह्याः कन्या भवन्ति” ।
आपञ्चमादयेषां मतं । नारदोऽपि ।

“आसप्तमात् पञ्चमाह बन्धुभ्यः पिठमाहृतः ।
अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥
सप्तमे पञ्चमे वापि येषां वैवाहिकी क्रिया ।
ते च सन्तानिनः सर्वे प्रतिताः श्रूयतां गताः” ॥
सर्वाः पिठपत्नी मातरस्तद्भ्रातरो मातुलास्तद्-
दुहितरो भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि ता-
श्चाविवाह्याः अन्यथा सङ्करकारिण्यस्तथाध्याप-
यितुरेवदेवेति । ताश्च यथा । पिठपितामहा-
दीनां सप्तानां सन्ततिः सप्तमीपर्यन्ता नोदाह्या ।
एवं पिठबन्धुप्रभृतिसम्बन्धघटकानां सप्तानां स-
न्ततिः सप्तमीपर्यन्ता नोदाह्या । एवं मातामह-
प्रमातामहादीनां पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीप-
र्यन्ता नोदाह्या । एवं माहबन्धुप्रभृतिसम्बन्ध-

अवि

घटकानां पञ्चानां सन्ततिः पञ्चमीपर्यन्ता नो-
दाह्या । बन्धुतन्मात्रोत्तरसत्वेऽपि पिठमातामह-
माहमातामहप्रभृत्युपरितनानां पञ्चानां त्रयाणां
सप्तमीपञ्चमीपर्यन्ता नोदाह्येति । एवञ्च पितु-
र्मातुश्च मातामहकन्यान्तरसत्वे तामादाय सप्त-
मीपञ्चमीपर्यन्तायाः परीहारः । एवं बन्धुन्तरे-
ऽप्युक्तं । बन्धुपेक्षया त्रिगोत्रगणनं परतः सर्वत्र ।
पूर्वतस्तु पितुर्मातुश्च मातुलपुत्ररूपवन्धोरपि
स्वापेक्षया अन्येषां बन्धूनां मातामहगोत्रापेक्षया
त्रिगोत्रगणनं सर्वसामञ्जस्यं स्यात् । अन्यथा
पितुः पितामहदौहित्रीकन्यायाः पितामहभगि-
नीपुत्रबन्धुपेक्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाहः
प्रसज्येत स चायुक्तः । पिठगोत्रापेक्षया तस्यास्त्रि-
गोत्रमध्यवर्त्तित्वात् । एवं पितुः प्रमातामहदौ-
हित्रीकन्यायाः पितामहीभगिनीपुत्रबन्धुपेक्षया
त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स चाप्य-
युक्तः । पितामहीभाहपुत्रबन्धुपेक्षया तस्यास्त्रि-
गोत्रमध्यवर्त्तित्वात् । एवं मातुः प्रपिता-
महदौहित्रीकन्याया मातामहभगिनीपुत्रबन्धुपे-
क्षया त्रिगोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स
चायुक्तः । वरस्य मातामहापेक्षया तस्यास्त्रिगोत्र-
मध्यवर्त्तित्वात् । एवं मातुः प्रमातामहदौहित्री-
कन्याया मातामहीभगिनीपुत्रबन्धुपेक्षया त्रि-
गोत्रात् पराया विवाहः प्रसज्येत स चायुक्तः ।
मातामहीभाहपुत्रबन्धुपेक्षया तस्यास्त्रिगोत्र-
मध्यवर्त्तित्वात् । इति । एवं माहसप्तमीभाह-
सन्ततिः पिठमाहसगोत्रादयोऽप्यविवाह्याः ॥ * ॥
असवर्णाया अविवाह्यात्वं यथा । कलौ त्वस-
वर्णाया अविवाह्यात्वमाह दृष्टान्तरदीयं ।
“समुद्रयात्रास्त्रीकारः कसमलुविधारणं ।
दिनानामसवर्णास्तु कन्यासूपयमस्तथा” ॥
इत्यादि । इत्युदाहृतत्वं ॥

अविवेकः, पुं, (न विवेकः । नञ्त्तत्पुरुषः ।) नास्ति
विवेको यस्य इति समासे वाच्यलिङ्गः ।) सद-
सद्विवेचनारहितः । यथा । “देहात्मनोरविवेका-
दस्यैवं शोको भवतीति तद्विवेकप्रदर्शनार्थं श्री-
भगवानुवाच अश्रोत्रानित्यादि” । इति श्रीभग-
वद्गीता २ अध्यायस्य २१ श्लोकटीका । तद्वति
चि ॥ अविमृश्यकारी । यथा,— (“सहसा विदधीत
न क्रियामविवेकः परमापदाम्बुम्” ॥ इति
किरातार्जुनीये ॥ सदसद्विवेकरहितः । यथा,—
“उत्तमोत्तममप्राप्यमविवेकोऽभिवाञ्छसि” । इति
विष्णुपुराणं ।)

अविवेकी, [न] चि, (न विवेकी । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
विवेकशून्यः । अविवेकः । यथा । “तस्माद-
विवेकिनः सुखमात्रलिप्तवो नात्राधिकारिणः” ॥
इति मुक्तिवादस्य गादाधरी टीका । अपि च ।
“अस्मिन् प्रसन्ने देवेन्द्रे परमं धाम लभ्यते ।
मयाविवेकिना तस्य हृदये जनिता यथा ॥
सर्वपापहरो विष्णुः स मया अर्पितः कृतः” ॥
इति प्राज्ञे क्रियायोगसारे ११ अध्यायः ॥

अविवेचकः, चि, (न विवेचकः । नञ्त्तत्पुरुषः ।)

अवि

विवेचनारहितः । अविवेकी । न विवेचकः अवि-
वेचकः इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥
अविशेषः, चि, (न विशेषः । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
विशेषरहितः । अभेदः । तुल्यः । विशेषाभावे,
पुं ॥ विशेषाभावः । यथा,—
“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भवं ।
अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत्” ॥
इति आहृतत्वं ॥ (“सांख्यादिमतसिद्धानि
तन्मात्राख्यानि सूक्ष्मभूतानि, तां च इदमेतदेवं-
गुणकामिति व्याहृततया नानुभूयन्ते इत्यविशेषाः
सूक्ष्माश्चोच्यन्ते” । तथा च विष्णुपुराणे,—
“तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्राख्येन तन्मात्रता स्मृता ।
न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः” ॥
इति ।)

अविश्रान्तः, चि, विश्रामरहितः । विश्रान्तिशून्यः ।
अववरते, स्त्री । विपूर्वश्चमधातोः क्तप्रत्ययान्तरं
नञ्समासनिष्पन्नः ॥ (“अविश्रान्तं पत्युर्गुणगण-
काद्यान्नेडनजडा” ॥ इति आगन्तल्लक्ष्यम् ॥)

अविश्रामं, स्त्री, (नास्ति विश्रामो यस्मिन् इति ।)
विश्रामरहितं । यथा,—
“अविश्रामं वहेत् भारं श्रौतोऽप्यहं न विन्दति ।
ससन्नोयस्तथा नित्यं जीणि शिञ्चेत गर्भमात्” ॥
इति चाणक्यं ॥

अविश्वस्तः, चि, (न विश्वस्तः । नञ्त्तत्पुरुषः ।)
विश्वासानर्हः । अकृतविश्वासः । प्रत्ययायोग्यः ।
यथा,—

“न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासात् भयमुत्पन्नं मूढान्यपि निहन्तति” ॥
इति चाणक्यं ॥
“विश्वस्तवदविश्वस्ता वक्ष्यन्ताः परोचनम्” ।
इति भारते ॥

अविश्वासा, स्त्री, (नास्ति विश्वासो यस्याम् सा ।)
चिरप्रसूता मौः । कैलैनगाइ इति भाषा । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

अविषः, पुं, (अव + टिबच् ।) समुद्रः । इति कात-
न्नीयोगादित्तिः । (राजा । पृथिवी । स्वर्गः ।
रक्तकमात्रे चि ।) विषयूये चि ॥ (यथा,—
“इत्येता अविषा व्याख्याताः” ॥ इति सुश्रुते ॥)

अविषा, स्त्री, (नास्ति विषं यस्याम् ।) निर्विषाढ्यं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अविषी, स्त्री, (अविष + डीप् ।) नदी । इत्युणादि-
दृष्टान्तवृत्तः ॥

अविसोढं, स्त्री, (अवेदुग्धम् । अवि + सोढच् ।)
मेघदुग्धं । इति हेमचन्द्रः ॥

अविस्पष्टं, स्त्री, (वि + स्पष्ट + क्त । ततो नञ्-
समासः ।) अस्पष्टवाक्यं । तत्पर्यायः । क्षिष्टं २ ।
इत्यमरः ॥

“नाविस्पष्टमधिधीत न शृङ्गजनसन्निधौ” ॥
इति मनुः । अस्मटः । यथा,—

“विद्वज्जिं कम्पस्य प्रथयति तरो साध्वसवशा-
दविस्पष्टां दृष्टिं तिरयति पुनर्वाप्यसलिलैः” ॥
इति रत्नावल्याम् ॥

अवी, स्त्री, (अवत्यात्मानं लज्जया । अव + ई ।)
 ऋतुमती । इति हेमचन्द्रः ॥
 अवीचिः, पुं, (नास्ति वीचिः प्रकाशः सुखं वा अच ।)
 नरकविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“अवीचिमन्थतामिखं कुम्भीपाकं तथैव च ।
 असिपत्रवनञ्चैव तापनञ्चैव विंशकम्” ॥
 इति याज्ञवल्क्यः ॥) वायलिङ्गस्तु तरङ्गश्रुत्ये ॥
 अवीचिः, पुं, (नास्ति वीचिः सुखं यस्मिन्) } नरकवि-
 अवीचिमत्, स्त्री, (अवीचि + मतुप् ।)
 प्रेम् । यथा । “वैतरणी यूयोदः प्राणरोधो विश-
 सनं जालाभक्तः सारमेयादनमवीचिरयःपान-
 मिति । य स्त्रिहृत्वा अन्तं वदति साक्षे प्रत्य-
 विनिमये दाने वा कथञ्चित् स वै प्रेत्य नरके
 अवीचिमन्थःशिरा निरवकाशे योजनशतो-
 द्वायात् गिरिमूर्धः संपात्यते । यत्र जलमिव
 स्थलमण्डपमभासते तदवीचिमत् तिलशो वि-
 शीर्यमाणशरीरो न भिद्यमाणः पुनरारोपितो
 निपतति” । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे २६ अध्यायः ॥
 अवीचिमयः, पुं, (अवीचि + मयट् ।) नरकभेदः ।
 “यः साक्षादौ अन्तं वदति स निरवलम्बोवीचि-
 मये अद्यःशिरा निपात्यते यत्र” । इति श्रीभाग-
 वते ॥
 अवीरः, चि, (नास्ति वीरो यस्य ।) सत्वरहितः ।
 निर्बीर्यः । इति मेदिनी ॥
 अवीरा, स्त्री, (नास्ति वीरः पुत्रादिर्यस्याः ।) अजा-
 तापयविधवा । इति स्मृतिः । निष्पतिसुता ।
 इत्यमरमेदिन्यौ ॥ तदन्नभोजने दोषप्रायश्चित्ते
 यथा,—
 “यो विप्रोऽवीराज्ञभोजी ऋतुखातान्नभोजकः ।
 भगजीवी वाङ्मिको विमहीनो यथोरगः” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २९ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “अवीराज्ञश्च यो मुक्ते धोनिजीवी च ब्राह्मणः ।
 यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेत् ध्रुवं” ॥
 इति च तत्रैव २७ अध्यायः ॥ * ॥ विष्णुः । गण-
 गणिकास्तेनगायनकान्नाणि सुक्ता सप्तरात्रं पयसा
 वर्त्तत । अवीरास्त्रीस्वर्णकारसंसर्गपतितानाश्च ।
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ * ॥ सामान्येनाभोज्यान्न-
 भोजनप्रकरणे मनुः,— [इत्यादि ।
 “नाश्रीचियुक्ते यच्चे ग्रामयाजिह्वते तथा” ।
 “अनर्चितं दशमांसमवीरायाश्च योषितः”
 इत्यादिकश्चोपक्रमः ।
 “सुक्ता चान्यतमस्यान्नममत्वात्तपणं न्यहं” ।
 “मत्वा सुक्ता चरेत् कच्छं रेतो विष्णुचमेव” ॥
 इति । अवीरा पतिपुत्रविहीना निःसम्बन्धिनी ।
 स्वसम्बन्धिन्यास्तु आद्यादिनाश्चनुज्ञानात् अव-
 द्दारात् धनाधिकाराच्च । इति च प्रायश्चित्त-
 विवेकः ॥ * ॥ अस्या धनाधिकारो यथा याज्ञ-
 वल्क्यः,—
 “पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भावरस्तथा ।
 तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्याः सन्नद्धाचारिणः ॥
 यथामभावे पूर्वस्य धनमागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्थावस्थं ह्यपुत्रस्य सर्ववर्ण्येयं विधिः” ॥
 तथा विष्णुः । अपुत्रस्य धनं पत्नीभिर्गामि तद-
 भावे दुहितृगामि । इत्यादि । तेन प्रपौत्र-
 पथ्यन्तानामभावे पत्नी धनाधिकारिणी । यथा
 कात्यायनः ।
 “भर्तृदायं मृते पत्नौ विन्यसेत् स्त्री यथेष्टतः ।
 विद्यमाने तु संरक्षेत् क्षपयेत् तत्कुलेऽन्यथा ॥
 अपुत्रा श्रयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
 भुङ्जीतामंरणात् क्षान्ता दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुः” ॥
 यथेष्टत इति धर्माथं । तथा च व्यासः ।
 “लोकान्तरस्थं भर्तारमात्मानञ्च वरानने ।
 तारयत्युभयं नारी नित्यं धर्मपरायणा” ॥
 मदनपारिजातधृता स्मृतिः ।
 “यद्व्यद्विष्टतमं लोकं यद्व्यत् पत्युः समीहितं ।
 तत्तद्गुणवते देयं प्रतिप्रीयानकाम्यया” ॥
 भर्तुः श्रयनं पालयन्ती नान्यगामिनी । अतएव
 हरिवंशीयपुण्यकत्रतोपाख्याने ॥
 “दानोपवासपुण्यानि सुकृतान्यप्यश्नुति ।
 निष्कलान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथा शुभे” ॥
 तथा बृहन्मनुः,—
 “अपुत्रा श्रयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
 पत्नैव दद्यात् तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च” ॥
 तत्पिण्डमित्यत्र तद्विद्युपुण्य । तच्छब्देन भर्तुः
 परामर्शात् भर्तुः कृत्स्नमंशं यावदंशं हरेत् न तु
 वर्त्तनोचितमात्रं । इति दायतत्वं ॥ * ॥ अस्याः
 पतिआद्याधिकारो यथा । पुत्रपौत्रपौत्राभावे
 पत्नी । तथा च शङ्खः ।
 “पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।
 तदभावे तु पत्नी स्यात् तदभावे सजोदरः ॥
 भार्यापिण्डं पतिर्दद्यात् भर्त्तुं भार्या तथैव च ।
 अश्वदेशे सुधा चैव तदभावे द्विजोत्तमः” ॥
 इत्यादि ॥
 “अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्यपि भर्त्तरि ।
 पिण्डं दद्यात् जलञ्चैव जलमाचन्तु पुत्रिणी” ॥
 इति निर्मूलं समूलत्वेऽपि बालदेशान्तरितपुत्र-
 सद्भावविषयमिति आद्याविवेकप्रवृत्तयः । इति
 ॥ * ॥ अस्या भर्त्तादितर्पणाधिकारो यथा स्मृतिः ।
 “तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुश्रतिलोदकैः ।
 तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकं” ॥
 एतत्तु तर्पणं पुत्रपौत्राद्यभावविषयमिति मदन-
 पारिजातः । इति ॥ * ॥ मृतायास्तस्या आद्य-
 आद्यादि पञ्चदशश्राद्धं कर्त्तव्यं न तु सपिण्डनं ।
 यथा । अत्र सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वातिदेशात् तत्स-
 त्वेऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं मैथिलैस्तत्तन्न ।
 “पुत्रेणैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डोत्तरणं स्त्रियाः ।
 पुत्रस्य पुनस्त्वन्ये आद्यपुत्रादयोऽपि ये” ॥
 इति लघुहारीतवचने एवकारेण अतिदिष्टपुत्र-
 निषेधात् । पुत्रेणेति तत्सत्त्वमात्रविवक्षितं ।
 “सपिण्डोत्तरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते” ।
 इति मार्कण्डेयपुराणैकवाक्यत्वात् ।
 “यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रस्तेतराणि च ।
 एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च योषितः” ॥

इति कन्दोगपरिशिष्टेन आद्यपञ्चदशश्राद्धैः प्रेत-
 त्वपरीहारोक्तत्वाच्च । एतत्पत्युरभावे द्रष्टव्यं ।
 ततश्च शिष्टौ पुत्रे अन्येनापि सपिण्डाते । एवं
 पतिसत्वेऽपि अतएव मैथिलैरवीरायाः सपिण्डनं
 नास्तीत्युक्तं । इति च शुद्धितत्त्वं ॥

अवेद्यः, पुं, (विद + ण्यत् । ततो, न वेद्यः नञ्स-
 मासः ।) गोवत्सकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वाङ्मुर
 इतिभाषा । अज्ञेये चि ॥ (अविवाहः । यथा,—
 “अभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदेन च ।
 स्वकर्म्मणाञ्च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः” ॥
 इति मनुः ।)

अवेला, पुं, (नास्ति वेला यस्य सः ।) अपत्यापः । अप-
 ङ्गवः । इति मेदिनी ॥

अवेला, स्त्री, पूगचर्चितं । इति मेदिनी ॥ चित्तान
 गुया इति भाषा । अपराहः । इति लोकप्रसिद्धं ।
 वेलाश्रुत्ये चि ॥

अवेक्ष्यं, स्त्री, (अव + ईक्ष् + ल्युट् ।) अवेक्षा ॥
 दर्शनं । यथा । “कृताकृतावेक्ष्यवत् स्वयं तत्कुली-
 पवेशनस्य कर्त्तव्यत्वात्” । इति संस्कारतत्त्वं ।
 (तथाच ।

“दूरादवेक्ष्यं हासः संपन्ने सादरो भ्रमम् ।
 परोक्षेऽपि गुणज्ञाया स्मरणं प्रियवस्तुम्” ॥
 इति हितोपदेशे ॥ अवधानम् । प्रतिजानरः ।
 अनुसन्धानम् । यथा,—

“निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान्
 वर्णाश्रमावेक्ष्यजगत्कः” ॥

इति रघुवंशे ॥

अवेक्षा, स्त्री, (अव + ईक्ष् + अ + तत्तयाप् ।) प्रत्य-
 वेक्ष्यं । प्रत्यक्षदृष्टिः । तत्पर्यायः । प्रतिजा-
 गरः २ । इत्यमरः । (अवधानम् । अनुसन्धा-
 नम् । यथा,—

“अलम्बिच्छेद्वेन लब्धं रक्षोदेवेक्षया ।

रक्षितं वर्जयेत् दृष्ट्वा दृढं दानेन निक्षिपेत्” ॥
 इति मनुः ।

(“यदि रामस्य नावेक्षा त्वयि स्थान्नादवत्सरा” ।
 इति रामायणे ।)

अवेक्षितं, चि, (अव + ईक्ष् + क्त ।) दृष्टं । यथा
 मनुः ।

“केशकीटावपन्नश्च पदा स्पृष्टश्च कामतः ।

भ्रूणप्लावेक्षितश्चैव संस्पृष्टश्चाप्युदकया” ॥

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ (कृतावधानः । यथा,
 रघुवंशे । “स कदाचिदवेक्षितवपन्नः” ।)

अवेधं, चि, (न वैधं विधित आगतं । नञस्तत्पुरुषः ।)
 विध्यविषयः । विधिविवर्जितं । विधिप्राप्तमिदं ॥

(“अवेधं पञ्चमं कुर्वन् राज्ञो दण्डेन शुभ्यति” ।
 इति स्मृतिः ॥)

अवोदं, चि, (अव + उन्द + घञ् ।) आर्द्रं । इति
 जटाधरः ॥

अवोधः, चि, (नास्ति बोधो ज्ञानं यस्य ।) निर्बोधः ।
 अज्ञानः ।

अवोक्ष्यं, स्त्री, (अव + उक्ष् + ल्युट् ।) प्रोक्ष्य-
 विशेषः । नुजहृत्तेन जलक्षेपणं । यथा हारीतः ।

अव्य

“तस्मादद्भिरवोच्चैतद्वादान्ध एव च” ।
अवोच्च प्रोक्ष इति रत्नाकरः ॥ नव्यवर्द्धमान-
धृतम् ।

“उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्ष्यं समुदाहृतम् ।
न्युज्जताभुक्ष्यं प्रोक्षं तिरश्चावोक्ष्यं स्मृतम्” ॥
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

अव्यः, पुं, (अव + दन् ॥ औणादिकोऽयं) वत्सरः ।
मेघः । सुखा । इति रायमुकुटः सारमुन्दरी च ॥
(मुत्तार्थे प्रयोगो यथा,—
“किराताब्दाभ्यामिन्द्रचन्दनोदीचवत्सरैः ।
शोधातिसारश्मनं विशेषाज्ज्वरनाशनम्” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहः ॥)

अव्यक्तः, पुं, (वि + अन्ज + क्त । ततो नञ्समासः)
विष्णुः । शिवः । कन्दर्पः । इति मेदिनी । मूर्ख इति
हेमचन्द्रः । अस्मृते चि ॥

अव्यक्तः, स्त्री, प्रकृतिः । आत्मा । इति हेमचन्द्रः ।
महदादि । परमात्मा । इति मेदिनी ॥
“योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भवौ” ॥
इति मानवे ॥

गणितादौ अज्ञातराश्यादिः । अदृश्यः । साङ्ख्यमते
सर्वकारणं रूपादिहीनतया चक्षुराद्यगोचरं
प्रधानं महदादि ।

“महंतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः” ।

इति कठोपनिषद् ॥

वेदान्तमते सूक्ष्मशरीरं स्वाभावस्थायां शुब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तैर्जातिगुणक्रियासम्बन्धैर्वर्जितं नि-
र्विकारं निराकारं ब्रह्म । परमात्मा, मायोपा-
धिकं ब्रह्म, सूक्ष्ममतीन्द्रियं लिङ्गग्राह्यं परब्रह्म ।
यदुक्तम्,—

“अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम्” ।
रूपादिविहीनत्वेन चक्षुराद्यगोचरो योगाभ्या-
सावस्येयो भावः ।

“ब्राह्मं सरः कारणमात्रावचो

बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति” । इति रघुवंशे ॥

प्रकृतिः । तथा हि,—“यत् सर्वस्य जगतो
बीजभूतमव्याकृतमनामरूपमतत्त्वं सर्वकार्यकार-
णशक्तिसमाहाररूपं अव्यक्ताव्याकृताकाशादिगा-
मवाच्यं परमात्मन्योतप्रोतभावेन समाश्रितं वट-
कणिकायामिव वटवृक्षशक्तिः । सत्त्वादिरूपेण
निरूप्यमाणो व्यक्तिरस्य नास्तीत्यव्यक्तम्” ।

यदुक्तम् । “हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेक-
माश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विप-
रीतमव्यक्तम्” ॥ ० ॥ सर्वभूतानां कारणमकारणं
सत्त्वरजस्तमोलेक्षणमष्टरूपमखिलस्य जगतः स-
म्भवहेतुरव्यक्तं नाम । तदेकं ब्रह्मन् क्षेत्रज्ञाना-
मधिष्ठानं समुद्र इवोदकानां भावानां” ॥ इति
सुश्रुतः ॥

“अनादिः पुरुषो नित्यो विपरीतस्तु हेतुजः ।

सदकारणवन्निव दृष्टं हेतुमदन्यथा ॥

तदेव भावादग्राह्यं नित्यत्वात् कुतश्चन ।

भावाज्ज्ञेयं तदव्यक्तमचिन्त्यं व्यक्तमन्यथा” ॥ इति ॥

अव्य

“अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुरव्ययः” ।

इति च ॥

“अतोऽन्यत् पुनरव्यक्तं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियं” ॥

इति च ॥

“अव्यक्तमस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञमव्ययो विदुः” ॥

इति च चरकः ॥

अव्यक्तरागः, पुं, (न व्यक्तोऽव्यक्तो रागोऽव्यक्तमा)

ईधल्लोहितवर्णः । तत्पर्यायः । अरुणः २ । इत्य-
मरः ॥ ताम्रः ३ गौरः ४ । इति जटाधरः ॥

अव्यङ्गः, चि, (न सन्ति व्यङ्गानि यस्य) व्यङ्ग-

रहितः । अविकलाङ्गः । यथा,—

“तत् आह्वय धर्मज्ञं ब्राह्मणं वेदपारगं ।

अव्यङ्गावयवं पूज्य गन्धधूपार्चनादिभिः” ॥

इति मत्स्यपुराणे ईदं अध्यायः ॥

अव्यङ्गा, स्त्री, (अवेमेवस्य अङ्गं षट्कृमिव अङ्गं

यस्याः) शृङ्गाशिवी । इति केचित् ॥ अमर-

कोषे अथ्यङ्गा इति तट्टीकायां अव्यङ्गा इति

च पाठः ॥ व्यङ्गरहिते अविकलाङ्गे च चि ॥

अव्यङ्गं, स्त्री, (नास्ति व्यङ्गलङ्कारो यस्मिन्) व्यङ्गा-

लङ्काररहितकाव्यं । यथा,—

“सत्यश्रुमुत्तमं काव्यमव्यङ्गमधमं स्मृतं ।

किञ्चिद्व्यङ्गसमायुक्तं मध्यमं परिकीर्तितं” ॥

इति काव्यचन्द्रिका ॥

अव्यङ्गनः, पुं, (नास्ति व्यङ्गनं शुभलक्षणं षट्कं, यस्य)

षट्कहीनपशुः । इति हलायुधः ॥ अस्मृते चि ॥

(अनुद्भिन्नरजस्वाचिज्ञा कन्या । यथा,—

“असंप्राप्त्यगौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।

अव्यङ्गना भवेत् कन्या कुचहीना च नम्रिका” ॥

इति पञ्चतन्त्रे ॥)

अव्यङ्गा, स्त्री, (न विगतमण्डं बीजमस्याः) अथ्यङ्गा

इति कुचचिदमरकोषे पाठः ॥ आलकुशीति

भाषा ।

अव्ययः, चि, (नास्ति व्यथा यस्य सः) पीडारहितः ।

व्यथाशून्यः । सर्वे पुं । इति मेदिनी ॥

अव्यथा, स्त्री, (न व्यथा । नञ्त्वत्पुरुषः) हरी-

तकी ॥ पद्मचारिणी । इत्यमरः ॥

अव्यधिः, पुं, अश्वः । सङ्ग्रामे न विभ्यतीति अव्यधिः ।

व्यय भयसञ्चलनयोः सर्वधातुभ्य इति इन्प्रत्ययः

ततो नञ्समासः । वेदप्रयोगोऽयं ॥

अव्यधिमः, पुं, (न + व्यध + टिप्) समुद्रः । सूर्यः ।

इति सिद्धान्तकौमुद्या उणादिवृत्तिः ॥

अव्यधिवी, स्त्री, (अव्यधिम + डीप्) पृथिवी ।

अर्द्धरात्रिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अव्यथः, चि, (न + व्यथ + क्यप्) व्यथाशून्यः ।

इति पाणिनिः ॥

अव्ययं, स्त्री, पुं, (न + वि + इन् + अच्) शुब्द-

विशेषः । तत्सारे विभक्तित विष्पति अवयव लि-

ङ्गत्रयाविकृतं । तथाच कातन्त्रे,—

“सदृशं विभुं लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन् व्यति तदव्ययम्” ॥

(स्त्री, अनाद्यन्तं विकारशून्यं परब्रह्म । यथा,—

“अनण्वस्थवमङ्गसमरीर्षमजमव्ययम् ।

अव्य

अरूपगुणवर्णाख्यं तद्वन्नक्षेत्रवधारयेत्” ॥

इति आत्मबोधे ॥

अव्ययः, पुं, (नास्ति व्ययो यस्य) विष्णुः ।

(“नमस्कृत्य सुरेशाय विष्णवे प्रभविष्णवे ।

पुरुषायाप्रमेयाय शाश्वतावायवाय च” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे ॥) व्ययरहिते, चि । इति

मेदिनी ॥ (अविनाशो । नित्यपुरुषः । यथा,—

“तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना

रघुः” ॥ इति रघुवंशे ।

“सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्ययम्” ।

इति मानवे ॥)

अव्यर्थः, चि, (न व्यर्थः । नञ्त्वत्पुरुषः) । अमोघः ।

सफलः । यथा,—

“दुर्निवार्यश्च दुर्द्धर्मव्यर्थं वैरिघातकम् ।

तेजसा चक्रतुल्यश्च सर्वशस्त्रास्त्रघातकम्” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः ॥

अव्यवसायवान्, [त्] चि, (अव्यवसाय + मतुप् ।

मस्य वः) । व्यवसायरहितः । अव्यवसायी ।

तत्पर्यायः । शिक्ता २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(अनुशीलनरहितः)

अव्यवस्था, स्त्री, (वि + अव + स्था + अङ् । ततो

नञ्समासः) । अवसिद्धान्तः । अविधिः । शास्त्र-

विरुद्धव्यवस्था । इति नञ्समासनिष्पन्ना ॥

(चञ्चले । यथा, कुमारः,

“स्थलारविन्द्रश्चिन्मव्यवस्था” ॥)

अव्यवस्थितः, चि, (न व्यवस्थितः । नञ्समासः)

नीतिशास्त्रादिव्यवस्थानभिज्ञः । सिद्धान्तरहितः ।

यथा,—

“क्षत्रिद्रुष्टः क्षत्रितुष्टो द्रुष्टुष्टः क्षणे क्षणे ।

अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भवद्भरः” ॥

इति हितोपदेशः ॥

अव्यवहार्यं, चि, (वि + अव + ह + ण्यत् । ततो नञ्-

समासः) । व्यवहारयोग्यं । अव्यवहारणीयं ।

यथा । ज्ञानतश्चाण्डालान्यस्त्रीगमने तत्तुल्यतया

विगुणव्रताचरणे कृतेऽपि न व्यवहार्यः । यथा

याज्ञवल्क्यः ।

“प्रायश्चित्तेरपैत्येना यदज्ञानकृतं भवेत् ।

कामतोऽव्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते” ॥

पापान्तरैरेव्यवहार्यत्वं याज्ञवल्क्योक्तम् ।

“श्रृणुयागतवाल्मीकिंसकान् संवसेत् न तु ।

चीर्णव्रतानपि सदा क्षतप्लवहितानिमान्” ॥

“अत्र च कामतो महापातकादिदृष्टत्पापकर्तु-

रव्यवहार्यत्वदर्शनात् कामतो बद्धतरगाण्युक्ता-

श्रृणुयागतादिहन्तृणामव्यवहार्यत्वं न तु हीनतर-

ङ्गन्तृणां अन्यथा विषमश्रिततापत्तिः स्यात्” ।

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अव्यवहितं, चि, (वि + अव + धा + क्त । ततो नञ्-

त्वत्पुरुषः) । व्यवधानशून्यं । तत्पर्यायः । संसक्तं २

अपदान्तरं ३ अपदान्तरं ४ । इत्यमरः ॥ तट्टीका

च ॥ लभं ५ । इति शुब्दरत्नावली ॥ (“सिंहा-

ययिषाविरहविशिष्टक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणात्प-

त्तिकानुमितिकभिन्नेति” ॥ इति दीधितिः ॥)

अश

अयवहृतः, चि, (न यवहृतः। नञ्त्तत्पुरुषः।) अयवहृतवहारः। इति नञ्समासनिष्पन्नः॥
अव्याजः, पुं, (न व्याजः। नञ्त्तत्पुरुषः।) कृत्वाभावः। यथा।

“इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः
तपःकर्म साधयितुं य इच्छति।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां केतुमघिर्यवस्यति”॥

इत्यभिज्ञानशकुन्तलानाटके प्रथमोऽङ्कः।
श्रीभ्रं। यथा। “सेतुव्यो यदि मारवस्तद्वर्यं
पाथोदपाथोत्तैरव्याजं परिषिञ्च किं चिरयसे
कालः परिक्रामति। मूले सित्तरसे दले विग-
लिते शीर्षे तथा वल्कले न स्यादस्य परिस्थितेः
प्रभुरहे धारापि वारां तव” इत्युद्धटः॥

अव्याप्यं, चि, (न व्याप्यं। नञ्त्तत्पुरुषः।) अव्याप-
नीयं। व्याप्तिरहितं। अनधीनं। यथा। “नापि
साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहेणायकतया
साध्यव्याप्यापकत्वेनोपाधेरेव साध्यव्यापकत्व-
साधनात्। तस्मादुपाधिहेतुभासान्तरमिति”।
इत्युपाधिवदन्तितामणिः। अपि च,
“अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इत्येते”।
इति भाषापरिच्छेदः॥

अव्याप्यवृत्तिः, चि, (अव्याप्य सर्वावच्छेदमप्राप्य
वृत्तिर्यस्य।) किञ्चिदवच्छिन्नवृत्तिः।
“अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इत्येते”।
इति भाषापरिच्छेदः।
स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगीति यावत्। दै-
शिककालिकभेदेन स द्विविधः। तत्पर्यायः।
प्रादेशिकः २। आत्मनो विशेषगुणः। बुद्धिः १
सुखं २ दुःखं ३ इच्छा-४ द्वेषः ५ यत्नः ६ धर्मः ७
अधर्मः ८ भावनासंस्कारः ९ आकाशस्य वि-
शेषगुणः शब्दः १०। सामान्यगुणौ संयोग ११
विभागश्च १२। एते सर्वे अव्याप्यवृत्तयः स्युः। इति
न्यायभाषा॥

अव्याहृतं, चि, (न व्याहृतम्। नञ्त्तत्पुरुषः।) व्या-
घातशून्यं। यथा।
“यस्य चिकालममलं ज्ञानमव्याहृतं सदा।
वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाचो भगवानिति”॥
इति शब्दमाला॥ किञ्च। विष्णुपुराणम्।
“अन्नं जलाय मे भुमेरपामग्न्यनिलस्य च।
भवत्वेतत् परिणतौ ममास्त्वव्याहृतं सुखम्॥
प्राणापानसमानानामुदानयानयोस्तथा।
अन्नं तुष्टिकरञ्चास्तु ममास्त्वव्याहृतं सुखम्”॥
इत्याह्निकाचारतत्त्वम्॥ (अकुण्ठितं। यथा,—
“विदशास्त्रार्थविज्ञाने येषामव्याहृता मतिः”।
इति मार्कण्डेयपुराणे)।

अव्याहृतः, चि, अकथितः। न व्याहृतः अव्याहृतः
नञ्समासनिष्पन्नः॥

अश ऊ ड न (खादि-आत्म-सक-वेट्।) व्याप्ति-
संहयोः। ऊ ड अश्रियते अक्षते। न अश्रो-
ति। संहतिः समूहः। इति दुर्गादासः॥
“यद्दाति गद्याख्यञ्च सर्वमानन्यमनुते”।

अश

इति याज्ञवल्क्यसंहिता॥
अश ग (खादि-पर-सक-वेट्।) भोजने। अश्राव्यं
बुभुक्षितः। इति दुर्गादासः॥

अशकुम्भी, स्त्री, (अश्रा संलिलं कुम्भाति आप्नोति
इति। अश्रा + कुम्भ + ट + एषोदरादिरयं।)
पानीयपुच्छजः। इति रत्नमाला॥ पाना इति
भाषा।

अशक्यं, चि, (न शक्यम्। नञ्त्तत्पुरुषः।) अशक-
नीयं। असाध्यं। यथा। “अशक्ये अध्यवसायः
समर्थना”। इति सुम्भबोध्याकरणम्॥

अशक्तं, चि, (न शक्तः। नञ्त्तत्पुरुषः।) शक्तिरहितं।
असमर्थं यथा। मनुः।

“विभ्रयादेच्छतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता।
भ्राताशक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुर्वे स्थितिः”॥
इति दायतत्त्वम्॥

“उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते”।
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

अशनुः, पुं, (न + शन् + क्तुन्। नञ्त्तत्पुरुषः।)
चन्द्रः। इति शब्दचन्द्रिका॥ शनुरहिते मित्रे
च चि॥

अशनं, स्त्री, (अश + क्तुन्।) भक्षणं। अन्नं। इति
हेमचन्द्रः॥ “श्रीतं निर्भरवारि पानमशनं कन्दाः
सहाया मृगाः” इति नागानन्दे॥

“विश्रुष्टमिष्टसंस्कारैः पथेरिष्टै रसादिभिः।
मनोज्ञं शुचि नात्युष्णं प्रत्यग्रमशनं हितम्”॥
इति सुश्रुतः॥

अशनः, पुं, असनश्चक्षुः। पीतशालश्चक्षुः। इति
रायमुकुटः॥ (असनशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः॥)
अशनपर्णी, स्त्री, (अशनस्य शालश्चक्षुर्विशेषस्य पर्ण-
मिव पर्णमस्याः।) वृक्षविशेषः। तत्पर्यायः।
वातकः २ शीतलः ३ शीतलवातकः ४ असन-
पर्णी ५ शनपर्णी ६ सनपर्णी ७ शतः ८ श्रुतिकः
९ अपराजिता १०। माराटी इति ख्याता।
इति शब्दरत्नावली॥

अशनाया, स्त्री, (अशन + क्तुन्।) भोजनेच्छा
क्षुधा। इत्यमरः॥

“अन्नाद्वा अशनाया निवर्त्तते पानातिप्रासा”।
इति श्रुतपथब्राह्मणे। “द्युताशनयः प्रलवदि-
भूया”। इति भट्टौ॥

अशनावितं, चि, (अशनाय + क्तुन्।) अशनाया भोज-
नेच्छा जाता अस्य इति इतच् वा।) क्षुधितं।
इत्यमरः॥

अशनिः, पुं, स्त्री, (अशनाति सङ्गतं करोति।
अश + अनिः।) वज्रं। इत्यमरः। विद्युत्॥
“अथवा मम भाग्यविज्ञवादशनिः कल्पित एव
वेद्यसा” इति रघुवंशे॥

अशर्म [न.] स्त्री, (न शर्म। नञ्समासः। नास्ति
शर्म यस्मिन् इति समासे वाच्यलिङ्गः।) कष्टं।
दुःखं।

“एकौघभूतं नदशर्मं अण्णा
विभावरौ ध्यान्तमिव धपेरे”॥
इति भारविः॥ तदिष्टं चि। इति अटाधरः॥

अशु

अश्राखा, स्त्री, (नास्ति श्राखा यस्याः।) श्रुलीढगं।
इति राजनिर्घण्टः॥

अश्रितं, चि, (अश्र + क्तुन्।) श्रुतं। खादितं। तप्तं।
इति हेमचन्द्रः॥

“आप एव तदश्रितं नयन्ते”।
“तेजोऽश्रितं त्रेधा विधीयते”।

इति च ह्यान्दोग्ये उपनिषदि॥

“अश्रितं मात्रया काले पथं याति जरां सुखम्”॥
इति वाभटः॥ “यावद् यस्याशनमश्रितमनुप-
हृत्य प्रकृतिं यथाकालं जरां गच्छति, तावदस्य
मात्रा प्रमाणं वेदितव्यं भवति” इति चरकश्च॥

अश्रितङ्गवीनं, चि, (अश्रिता भोजिता गावो यच्च।
अश्रितगो + ख + निपातनात् सुमागमः।) आ-
श्रितङ्गवीनं। पूर्वगवादिकश्चित्तोच्चादि। इत्यम-
रटीकासारसुन्दरी॥

अश्रिचः, चि, (अश्र + क्तुन्।) चौरः। इत्युणादि-
कोषः॥ (चरः।)

अशिरं, स्त्री, (अश्र + क्तुन्।) चौरकं। इति राज-
निर्घण्टः॥ (चौरकशब्देऽस्य विशेषः ज्ञेयः॥)

अशिरः, पुं, (अश्र भोजने + इर।) अग्निः। शान्तसः।
सूर्यः। इति मैदिनी॥

अशिरा, स्त्री, अशिरराक्षसस्त्री। इत्युणादिकोषः॥
अश्रिम्बिका, स्त्री, (अश्रिम्बी + स्वार्थे कन्।) अन-
पत्न्या। कन्यापुत्रविहीना स्त्री। इति शब्दरत्ना-
वली॥ आटकुडी इति भाषा॥

अश्रिम्बी, स्त्री, (नास्ति श्रिम्ब्यस्याः इति। निपा-
तनात् डीप्।) अश्रिम्बिका। इत्यमरः॥

अश्रिञ्चितं, चि, (न श्रिञ्चितं। नञ्समासः।) श्रि-
ञ्चरहितः। अनिपुणः। अनभिज्ञः। यथा। “यच्च
सुतथैरकौशल्यात् यानमन्यथा गच्छति न च
हिंसायां अश्रिञ्चितसारथिनिगोगात् स्वामिं हि-
शतं दण्डं दाप्यः स्यात्”। इति कुल्लुकभट्टाख्या-
नात्। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

अशीतः, चि, (न शीतः। नञ्त्तत्पुरुषः।) शीता-
भावयुक्तः। यथा,—

“अशीतास्तरवौ माघे प्राशुने पशुपक्षिणौ।
चैत्रे जलचराः सर्वे वैशाखे नरवानरौ”॥

इति पुराणम्॥

अशीतिः, चि, (अष्टदशतः परिमाणमस्य। पङ्क्ति-
विंशतीत्यादिना निपातनात् प्रकृतेरशीभावस्ति-
प्रत्ययश्च।) संख्याविशेषः। ८० आशी इति
भाषा। यथा मनुः,—

“अशीतिभागं गृहीयात्
मासात् वार्जुषिकः श्रतात्।
द्विकं शतं वा गृहीयात्
सतां धर्ममनुसरन्”॥

इत्याह्निकाचारतत्त्वम्॥ अपि च।

“अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यनवोऽष्टः।
प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च”॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

अशुद्धं, चि, (न शुद्धम्। नञ्त्तत्पुरुषः।) अपवित्रं।
अज्ञतशोधनं। अशीचयुक्तं। यथा। शङ्खः,—

अशु

“ततः आद्रमशुद्धौ तु कुर्वादेकादशे तथा ।
कर्त्तुंस्तत्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः” ॥
इति ।

“शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽङ्गि अशुद्धा देवपैत्रयोः ।
देवे कर्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति” ॥
इति च शुद्धितत्त्वं ॥ (वर्णाद्यशुद्धियुक्तः ।)

अशुभं, स्त्री, (न शुभम् । नञ्त्तत्पुरुषः । नास्ति-
शुभं यस्येति समासे वाच्यलिङ्ग एव ।) पापं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ अमङ्गलं ।

“न च किञ्चिदुवाचैनं शुभं वा यदि वाशुभम्” ।
मा च वोऽस्त्वशुभं किञ्चित्सर्वथा प्रयुनन्दना” ॥
इति च भारते ॥ तदयुक्ते चि । यथा,—

“सर्वशुभानां परिमोक्षकारि
सम्पूजनं देववरस्य विष्णोः” ।
इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥ अपि च । मदनपारिजात-
घृतं ।

“अशुभं खड्गं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनं ।
दानं कुर्वन्त कुर्यान् स्नानं सर्वोपधीजले” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अशून्यप्रयत्नव्रतं, स्त्री, (न शून्यं प्रयत्नं यस्मात्, तत्
व्रतम् ।) आवर्ण्य द्वितीयाकर्त्तव्यव्रतविशेषः ।
यथा,—

“सोवाच ।

भगवन् ! पुरुषस्येह स्त्रियाश्च विरहादिकं ।
शोक-व्याधि-भयं दुःखं न भवेद्दयेन तद्वद ॥

भगवानुवाच ।

आवर्ण्य द्वितीयायां कृष्णायां मधुसूदनः ।
क्षीरार्णवे सलक्ष्मीकः सदा वसति केशवः ॥
तस्यां संपूज्य गोविन्दं सर्वान् कामान् समश्नुते ।
गो-भू-हिरण्य-दानादि सप्तकल्पशतानुगं ॥
अशून्यप्रयत्ना नाम द्वितीया या प्रकीर्त्तिता ।
तस्यै सम्पूजयेद्विष्णुमेभिर्मन्त्रैर्विधानतः ॥
श्रीवत्सर्गादिन् श्रीकान्त श्रीधाम श्रीपतेऽथय ।
गार्हस्थं मा प्रणाशं ये यातु धर्मार्थकामद ॥
अग्रयो मा प्रणश्यन्तु देवताः पुरुषोत्तम ।
पितरो मा प्रणश्यन्तु मत्तो दाम्पत्यभेदतः ॥
लक्ष्मीं वियुज्यते देवो न कदाचित् यथा भवान् ।
तथा कलत्रसम्बन्धो देव मा मे वियुज्यतु ॥
लक्ष्मीं न शून्यं वरद यथा ते प्रयत्नं सदा ।
प्रार्थ्यां समाप्यशून्यास्तु तथैव मधुसूदन ॥
गीतवादिचर्निर्घोषं देवस्याग्रे तु कारयेत् ।
घण्टा भवेदशक्तस्य सर्ववाद्यमयी यतः ॥
एवं सम्पूज्य गोविन्दमश्रीयात्तैलवर्जितं ।
नक्तमक्षरवर्णं यावत्तत्प्राप्तुमुद्यम् ॥
ततः प्रभाते संजाते लक्ष्मीपतिसमन्वितां ।
दीपान्नभाजनैर्युक्तां प्रार्थ्यां दद्याद्विलक्षणां ॥
पादुकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतां ।
अभीष्टोपकारैर्युक्तां शुक्लापुष्पाभरावृतां ॥
सोपधानकविश्रामां फलेनानाविधैर्युतां ।
तथाभरणधान्यैश्च यथाशक्त्वा समन्वितां ॥
अव्यङ्गाङ्गाय विप्राय वैष्णवाय कुडुम्बिने ।
दातव्या वेदविदुषे न वक्रवर्तिने क्वचित् ॥

अशो

तच्चोपवेश्य दाम्पत्यमलंघय विधानतः ।
पत्न्यास्तु भाजनं दद्यात् भक्ष्यभोज्यसमन्वितां ।
ब्राह्मणस्यापि सौवर्ण्यमुपस्कारसमन्वितां ।
प्रतिमां देवदेवस्य सौदकुम्भां निवेदयेत् ॥
यत्नं यस्तु पुमान् कुर्वादशून्यप्रयत्नं हरेः ।
वित्तशक्येन रहितो नारायणपरायणः ॥

न तस्य पत्न्या विरहः कदाचिदपि जायते ।
नारी चाविधवा ब्रह्मन् यावच्चन्द्रार्कतारकं ॥
न विरूपं न शोकात्तं दाम्पत्यं जायते क्वचित् ।
न पुत्रपशुरनानि क्षयं यान्ति पितामह ॥
सप्तकल्पसहस्राणि सप्तकल्पशतानि च ।
कुर्वन्मशून्यप्रयत्नं विष्णुलोके महीयते” ॥

इति मत्स्यपुराणे अशून्यप्रयत्नव्रतं ६७ अध्यायः ॥
अश्रुतं चि, (न प्रवृत्तम् । नञ्त्तत्पुरुषः ।) अपक्षं ।
इति रत्नमाणा ॥

“तदुल्लात् षोडशगुणे षड्दे वाप्यष्टते तथा ।
तोये पेयां पचेत्तावदद्यावत् सिक्ककनिर्मलः” ॥
इति वैष्णवपरिभाषा ॥

शेषः, चि, (नास्ति शेषो यस्येति ।) शेषरहितं ।
निःशेषं ॥ सर्वम् । इत्यमरः ॥

“स्थानं प्राप्यान्प्रवेशाणां जगतामपि पूजितम्” ॥
“अहिंसादिव्यशेषेषु गुणेषु गुणिनं वरः” ॥
इति च विष्णुपुराणम् ॥ अशेषेण । यथा,—
“अर्चनं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः” ॥

इति कुमारः ।
“वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः” ॥
इति गीतायाम् ॥)

अशोकं, स्त्री, पारदं । इति मेदिनी ॥ शोकरहितं
चि ॥

अशोकः, पुं, (नास्ति शोको यस्मात् ।) खनाम-
ख्यातपुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । शोकनाशः २
विशोकः ३ वज्रलज्जः ४ वज्रलः ५ मधुपुष्पः ६
अपशोकः ७ कङ्कलिः ८ कैलिकः ९ रक्तपल्लवः
१० चिचः ११ विचिचः १२ कर्णपूरः १३ सुभगः
१४ दोहली १५ ताम्रपल्लवः १६ रोगितरुः १७
हेमपुष्पः १८ रामा १९ वामाङ्घ्रिघातनः २०
पिण्डीपुष्पः २१ नटः २२ पल्लवद्रुः २३ । अस्य-
गुणाः श्रुतलत्वं । हृद्यत्वं । पित्तदाहश्रमापहत्वं ।
गुल्मशूलोदराध्माननाशित्वं । कृमिकारकत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य पर्यायगुणाः ।

“अशोको हेमपुष्पश्च वज्रलस्ताम्रपल्लवः ।
कङ्कलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥
अशोकः श्रुतलस्तिक्तो ग्राही वर्त्यः कषायकः ।
दोषापचीटघादाहृह्मिणोषविषाखजित्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अस्य कलिकाभक्ष्यविधिरशोकाष्टमीशब्दे द्र-
ष्टव्यः ॥ (योषितां सन्तुष्टचरणप्रहारेण अशो-
कानां पुष्पोद्गमो भवतीति कविसमयप्रसिद्धिः ।
यदुक्तम् ।

“पादाघातादशोकं विकसति वक्रुजं योषिता-
मास्थमयै” ॥ इति साहित्यदर्पणे । अपरञ्च ।

अशो

“पादाघातः प्रमदया विकसत्यशोकः
शोकं जहाति वक्रुजो मुखशीधुस्तितः” ॥
अपरञ्च ।

“सन्तुष्टचरणेण स्त्रीचरणेनामिताङ्गनम् ।
दोहदं यदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमो भवेत्” ॥
कुमारसम्भवे ऽपि ।

“असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः” ॥ इति ॥

“कुसुमं हृतदोहदस्त्वया
यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति” ॥

इति रघुवंशे ।

“अशोकवल्कलकायं षटं दुग्धं सुशीतलं ।

यथावलं पिबेत्प्रातस्तीव्राह्मदरणाग्रजं” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंयुतः ॥

“अशोकवल्कलप्रस्थं तोयाढुके विपाचितं ।

तेन पादावशेषेण जीरकेण तथैव च ॥

हृतप्रस्थं पचेदेतत्पुच्छिच च तथापरं ।

तदुल्लाभ्यन्तजाक्षीरं प्रस्थं प्रस्थं पृथक् पृथक् ॥

केशराजरसस्यापि प्रस्थमेकं भिषग्वरः ।

जीवनीयैः पियालैश्च पुरुषसरलाञ्जवैः ॥

यष्ट्याङ्गाशोकमूलञ्च मृद्वीका च शतावरी ।

तदुल्लोचकमूलञ्च कल्कैरेतैः पलाङ्कैः ॥

शर्करायाः पलान्यष्टौ गर्भदन्वाशुचूर्णितं ।

पुष्यायोगेन तथीतं निहन्त्यात् सर्वदोषजं ॥

श्वेतं कृष्णं तथा नीलं प्रदरं हन्ति दुस्तरं ।

कुक्षिशूलं योनिशूलं पृष्ठशूलञ्च दाहणं ॥

मन्दाग्निमरुचिं पाण्डुं क्षणतां श्वासकाशिनं ।

अशोकवृत्तमेतत्तु विख्यातं स्त्रीगदेषु च” ॥ * ॥

अशोकवृत्तं ॥ * ॥

इति वैद्यकसंहितासंज्ञिकायां ॥

अशोकः, चि, (नास्ति शोको यस्येति वाच्यलिङ्गः ।)

शोकरहितः । यथा,

“तामशोकं हरामोषं मधुमाससमुद्रव ।

पिबामि शोकसन्तप्तो मानशोकं सदा कुरु” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (खनामख्यातो दण्डरथस्य
मन्त्री । उक्तं रामायणे ।

“घटिर्जयन्तो विजयः तिद्धार्थोऽप्यर्थसाधकः ।

अशोको धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽभवत्” ॥

खनामख्यातो वृषतिश्च, यथा भारते ।

“अशोको नाम राजाभूमहावीर्योऽपराजितः ।

तस्मादवरजो यत्तु राजन्नश्वपतिः स्मृतः” ॥

अशोकरौहिणी, स्त्री, (अशोक इव रोहतीति ।

अशोक + रूह + णिन् + डीप् ।) कटुरौहिणी ।

इत्यमरः ॥ कटूकीति भाषा । (“अशोकरौहिणी-

वैजयन्ती-सुवर्चला-पुनर्नवा-रुचिकाली-ज्योतिष्म-

ती-प्रभृतीनि समासेन तित्तो वर्गः” ॥

इति सुश्रुते ॥

अशोकवल्ली, स्त्री, (अशोका शोकादिरुहिता या
वल्ली ।) चैत्रस्य शुक्ला षष्ठी । तस्यां षष्ठीपूजा यथा,

“चैत्रे मास्यसिते पक्षे षष्ठां षष्ठीं समर्चयेत् ।

सुखाय पुत्रलाभाय शुक्लपक्षे तथैव च” ॥

इत्युत्तरकामाख्यातन्त्रे ११ पटलः ॥ * ॥

“प्रसूत्या द्वादशे मासि सम्पूज्यापत्यसद्वये ।

मुते जाते तथा घटां घटी द्वादशरूपिणी ॥
वैशाखे चान्दनी घटी ज्येष्ठे चारणसंज्ञिता ।
आषाढे कार्दमी ज्येष्ठा आवणे लुण्ठनी सता ॥
भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्चयुजे तथा ।
नाद्याख्या कार्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी ॥
पौषे मास्यरूपा च शीतला तपसि स्थिता ॥
गोखरिणी फाल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्तिता ॥
इति खान्दपुराणम् ॥

अशोका, स्त्री, (न विद्यते शोको दुःखं यस्याम् ।)
कटुकी । इत्यमरः । अर्हतां प्रासनदेवताभेदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अशोकारिः, पुं, (आशोकस्य अरिः । कदम्बरुचः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अशोकायमी, स्त्री, (न विद्यते शोको यस्यां सा ।
एवमभूता अयमी ।) चैत्रमासीयशुक्लायमी । त-
चायसङ्ख्याशोककलिकायुक्तजलपानं कर्त्तव्यम् ।
यथा, अशोकायमी खान्दे ।

“मीने मधौ युक्तपक्षे अशोकाख्यां तथायमी ।
पिबेदशोककलिकाः खायालौहित्यवारिणि” ॥
अशोकाख्येयुपादानान्तिथिमात्रेऽपि तत्पानं ।
फलन्तु मन्त्रलिङ्गात् शोकराहित्यमवगन्तव्यं ।
लौहित्यवारिणि ब्रह्मपुत्राख्यनदजले । पुनर्वसु-
योगे तु फलाधिक्यं । आह लिङ्गरुद्रपुराणयोः ।
“अशोककलिकाश्चाद्यौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ ।
चैत्रे मासि सितायुष्यां न ते शोकमवाप्नुयुः” ॥
पानमन्त्रस्तु ।

“त्वामशोक हरामीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु” ॥
स्त्रीशूद्रकर्तृकपानेऽपि प्रागुक्तयुक्तेः स्वयं मन्त्रः
पठनीयः । स्त्रीपक्षे ऊहोऽपि गात्रि विद्यतमेका-
दशीतत्वे । अशोकपानन्तु पञ्चमार्जप्रहरव्यापि-
न्यामयुष्यां भाटद्वितीयोक्तवत् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वं ॥ * ॥ अपि च । अत्र खोतेजले बुधवारं
पुनर्वसुनक्षत्रयुक्तशुक्लायुष्यां वाजपेययज्ञजन्यफल-
समफलप्राप्तिकामः खायात् । ब्रह्मपुत्रे तु सर्व-
पापक्षयपूर्वकतीर्थस्नानजन्यफलप्राप्तिकामः खा-
यात् । खानेति कर्त्तव्यतां विधाय ।

“ऊँ, ब्रह्मपुत्र महाभाग प्रान्तनोः कुलनन्दन ।
अमोघागर्भसंभूत पापं लौहित्य मे हर” ॥

इति पठित्वा खायात् ।

केवलशुक्लायुष्यां ब्रह्मपदमनफलं । पञ्चमार्ज-
प्रहरव्यापिन्यां पुनर्वसुयुक्तायां केवलायां वा शुक्ला-
युष्यां शोकरहितत्वकामः अष्टावशोककलिका
अहं पिबामि इति सङ्कल्प्य,—

“त्वामशोक हरामीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु” ॥
इति पठित्वा विष्णुपदजलमिश्रिता अशोक-
कलिका अष्टौ पिबेत् । स्त्रीशूद्रानुपनीतैरपि
मन्त्रः पठनीयः पौराणिकत्वात् । स्त्रीपक्षे लिङ्गोहो
नास्ति प्रकृतेः समवेतार्थत्वात् । इति कृत्यतत्त्वं ॥

अशोचः, पुं, (न शोचः । नञ्समासः ।) शोकाभावः ।
तत्पर्यायः । अनहङ्कृतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अशोचं, चि, (शुच् + कर्मणि श्यत् । ततो नञ्तत्पु-
रुषः ।) शोकायोग्यं । अशोचनीयं । यथा,—

“अशोचानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डितः” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ११ श्लोकः ॥

(तथा च चाणक्ये,—

“अशोचो निर्धनः प्राज्ञोऽशोचः पण्डितबान्धवः ।

अशोचा विधवा नारी पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता”)

अशौचं, स्त्री, (शुचेः पवित्रताया भावः शौचं ततो तज्-
तत्पुरुषः) शुचित्वाभावः । स्थितौ तु । वैदिककर्म-
नर्हत्वप्रयोजकीभूतसंस्कारविशेषः । यथा । वैदि-
ककर्मनर्हत्वप्रयोजकसंस्कारविशेषरूपमशौचं ।
वैदिककर्मनर्हत्वप्रयोजकसंस्काररूपं शौचं । न
चाशौचाभाव एव शुद्धिर्नसंस्कारविशेष इति
वाच्यं । अघानां यौगपद्येति न वद्वेदेघानि
इत्येताभ्यामशौचे पापपर्यायाघपददर्शनात्
अशौचपदस्य यथाभावरूपत्वं । तथा,—

“देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनां ।

आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं वल्लु सव्यदा” ॥

इत्यादित्यपुराणीयेन शौचे पुण्यपददर्शनात्
शौचस्यापि भावरूपता प्रतीयते । इति शुद्धि-
तत्त्वं ॥ * ॥ मन्त्रदगुमरणे अशौचं यथा,—

“गृहीतो देवतामन्त्रः सावित्रीग्रहणं कृतं ।

यस्मात्तस्य चिराचन्तु ब्रह्मविद्याग्रहो यतः ॥

उपनीयाध्यापको यस्तस्मिन्नपि चिराचकं ।

वेदवेदाङ्गशास्त्राणां व्याख्यानं शिञ्चितं यतः ॥

ज्ञानं प्रतिष्ठितं येन वेदाभ्यासो यतः कृतः ।

तस्मिन्भूते चैकरात्रं गुरौ शिष्ये तथैव च ॥”

इति मत्स्यसूक्ते महातन्त्रे ३५ पटलः ॥ अपि च ।

“गुरावुपरते चैव गृहाणि शिष्यसन्ततौ” ।

इति विज्ञानतन्त्रे ॥ * ॥ अन्यत् पूर्वलिखितं ।

विहितकर्मविरोध्यदृष्टविशेषः । तदनेकविधं तत्र
शुद्धितत्त्वोक्ताशौचानि संयोज्यन्ते ॥

अथ सपिण्डाद्यशौचं १ ॥

जनने मरणे च सप्तमपुरुषपर्यन्तं सम्पूर्णाशौचं ।
तच्च विप्रस्य दशाहः क्षत्रियस्य द्वादशाहः ।
वैश्यस्य पञ्चदशाहः । शूद्रस्य मासः ॥ (यथाह
मनुः ।

“शुधेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति” ॥)

जनने मरणे च दशमपुरुषपर्यन्तं सर्वेषां वर्णानां
ग्रहः । चतुर्दशपुरुषपर्यन्तं पक्षिणी ॥

जनने मरणे च जन्मनामस्तृतिपर्यन्तं सर्ववर्णाना-
मेकाहः ॥ जन्मनामस्तृतेरभावे खानमात्रं ॥

अशौचं प्रति कन्यायास्त्रिपुरुषं सापिण्डं । माता-
महमरणे सर्वेषां वर्णानां चिरात्रं ॥

मातृव्यस्त्रीय-पितृव्यस्त्रीय-मातुलपुत्र-भागिनेय-
मरणे सर्ववर्णानां पक्षिणी ॥

पितामहभगिनीपुत्र-पितामहीभगिनीपुत्र-पि-
तामहीभाटपुत्ररूप-पितृबान्धवत्रयमरणे सर्वव-
र्णानां पक्षिणी ॥

मातामहभगिनीपुत्र-मातामहीभगिनीपुत्र-मा-

तामहीभाटपुत्ररूप-मातृबान्धवत्रयमरणे सर्व-
वर्णानामहोरात्रं ॥

एकग्रामवासिखगोजत्रमरणे सर्ववर्णानामहो-
रात्रं ॥

औरस्यतिरिक्तपुत्रजननमरणयोः परपूर्वभार्या-
प्रसवमरणयोश्च सर्ववर्णानां चिरात्रं ॥

आचार्यमरणे ब्राह्मणादिवर्णत्रयाणां चिरात्रं ॥

समानजातीयोक्तृजातीयपुरुषान्तर-संगृहीत-
खभार्यामरणे सर्वेषां चिरात्रं ॥ हीनवर्णोपभुक्ता-
मरणे तु नाशौचं ॥

भगिनीपुत्रग्रहे मातृव्यसुभ्राटपुत्रग्रहे पितृ-
व्यसुः पितृव्यस्त्रीयग्रहे मातुलपुत्रस्य जामातृग्रहे
अश्वश्वश्वरयोर्मरणे भगिनीपुत्रादिचतुर्णां चि-
रात्रं ॥

अश्वश्वश्वरयोः सन्निधिमरणे सर्ववर्णानां चि-
रात्रं ॥ अश्वश्वश्वरयोरेकग्रामस्थितयोर्मरणे स-
र्वेषां पक्षिणी ॥

अश्वश्वश्वरयोर्भिन्नग्राममरणे सर्वेषामहोरात्रं ॥

भगिनी-मातुलानी-मातुल-पितृव्यसु-मातृव्यसु-
गुर्वङ्गना-मातामही-मरणे सर्वेषां पक्षिणी ॥

आचार्यपत्नीपुत्रयोः रूपाध्यायस्य मातृवैमात्रेयस्य
श्यालकस्य सहाध्यायिनः शिष्यस्य च मरणे सर्व-
वर्णानामहोरात्रं ॥ मातृव्यरूप-पितृव्यरूप-
मातुलपुत्ररूपात्मबान्धवत्रयमरणे सर्ववर्णानां
पक्षिणी ॥

(तथा च मनुः—

“मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विर्बान्धवेषु च” ।

प्रथममन्त्रेणोपा तेनैव जनितपुत्रा पुत्रसहितै-
वान्धवाश्रिता पश्चात्तेनापि जनितपुत्रा तयोः
पुत्रयोर्दयासम्भवं प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्रपितु-
स्त्रिरात्रं । तत्पिण्डानामेकरात्रं । तद्वितीय-
पितुर्मरणे तथाविधपुत्रयोरपि चिरात्रं । तथा-
विधपुत्रयोः परस्परप्रसवमरणयोर्मातृजात्यु-
क्ताशौचं ॥

दौहित्रमरणे सर्वेषां वर्णानां पक्षिणी ॥

पितृमातृमरणे ऊढानां कन्यानां चिरात्रं ॥ यदि
मातुलमातृव्यपितृव्यप्रभृतीनां दहनवहनं
करोति तदा सर्वेषां वर्णानां चिरात्रं ॥

मातामहादीनां त्रिरात्राभ्यन्तरं मरणमरणे
तच्छेषेण शुद्धिः । तत्कालोत्तरमरणे तु नाशौचं ।
किन्वाचारात् खानमात्रं ॥

अथ बालाद्यशौचं २ ॥

नवमादिमासजातबालस्याशौचकालाभ्यन्तरे मर-
णे मातापित्रोरस्युपश्रुतं युक्तं तदेव खजात्युक्त-
जननाशौचं ॥ छातीनान्वशौचं नास्ति ॥

नवमादिमासमृतजातयोः कन्यापुत्रयोः पित्रा-
दिसपिण्डानां मातुश्च जननाशौचं ॥ तच्च ब्राह्म-
णानां दशाहं शूद्राणां मासः ॥ पुत्रजन्मनि पितुः
सचेलं खानं । पुत्रमुखदर्शनात्परं पुनः सचेल-
खानं ॥

(तथाच संवर्तः,—

“जाते पुत्रे पितुः खानं सचेलं तु विधीयते ।

अशौ

माता शुभेदशाहेन खानात्तु स्पर्शनं पितुः ॥
पुत्रजन्याजनने ब्राह्मण्या दशाहानन्तरं लौकिक-
कर्माधिकारः ।

पुत्रजनने ब्राह्मण्या विंशतिरात्रोत्तरखानात्
वैदिककर्माधिकारः ।

कन्याजनने ब्राह्मण्या मासोत्तरखानात् वैदिक-
कर्माधिकारः ॥

शूद्रायाः कन्यापुत्रजनने त्रयोदशाहेत्तरं लौकिक-
कर्माधिकारः । वैदिककर्माणि तु मासोत्तर-
खानात् शुद्धिः ॥

एतत् सर्वं कन्यापुत्रयोर्विद्यमानत्वे बोध्यं ॥

जननाशौचोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजातदन्तमरणे

मातापित्रोरेकाहः । सपिण्डानान्तु सद्यः शौचं ॥

षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे माता-

पित्रोस्त्राहः । सपिण्डानामेकाहः ॥ षण्मासो-

परि द्विवर्षपर्यन्तं बालकमरणे मातापित्रोस्त्राहः ।

सपिण्डानामकृतचूडे एकाहः । कृतचूडे त्र्यहः ॥

(अत्र मनुः—

“दृष्ट्वा मकृतचूडानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ।

निवृत्तचूडकानां तु चिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥

ऊनद्विवर्षिकं घृतं निदध्युक्तं न्यवा वहिः ।

अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिसच्चयनादृते ॥

नास्य कार्थोऽग्निसंस्कारो न च कार्थोऽदकक्रिया ।

अरण्ये काष्ठवत् त्वक्का क्षपेयस्त्राहमेव वा ॥”)

द्विवर्षोपरि मासत्रयाधिकषड्वर्षपर्यन्तमनुपनीत-

बालकस्य मरणे मातापित्रादिसपिण्डानां त्र्यहः ॥

तन्मध्येषुपुपनीतस्य मरणे दशाहः । मास-

त्रयाधिकषड्वर्षोपरि मरणे पित्रादिसपिण्डानां

दशाहः ॥

शूद्रस्य षण्मासाभ्यन्तरे अनुत्पन्नदन्तस्य मरणे

चिरात्रं । उत्पन्नदन्तस्य पञ्चाहः ॥ षण्मासोपरि

द्विवर्षाभ्यन्तरे अकृतचूडमरणे पञ्चाहः । तत्रापि

कृतचूडमरणे द्वादशाहः ॥ द्विवर्षोपरि षड्वर्षा-

भ्यन्तरे मरणे द्वादशाहः । अत्रापि दैवात् कृतो-

द्वाहे मासो व्यवह्रियते । षड्वर्षोपरि मासः ॥

अथ स्त्राशौचं ॥ ३

कन्याया जन्मावधिविषयाभ्यन्तरे मरणे सर्व-

वर्णानां पित्रादिसपिण्डानां सद्यः शौचं । दिव-

र्षोपरि वाग्दानपर्यन्तमेकाहः ॥

वाग्दानोत्तरं विवाहपर्यन्तं कन्यामरणे भर्तृकुले

पितृकुले च चिरात्रं

(“स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहच्छुध्यन्ति बान्धवाः”)

इति मनुः ।)

विवाहोत्तरं मरणे भर्तृकुलस्य सम्पूर्णाशौचं ॥

दन्तजन्मपर्यन्तं भगिनीमरणे सोदरभ्रातुः सद्यः

शौचं ॥

शूद्रापर्यन्तं भगिनीमरणे एकरात्रं । विवाह-

पर्यन्तं चिरात्रं ॥

दत्तकन्यायाः पितृगृहे प्रसवमरणयोः पित्रोः

शयनासनादिसंसर्गशून्योत्तरात्रं । तथाविधव-

न्धवर्गाणां एकरात्रं । तथाविधसंसर्गिणान्तु

सर्वेषां पूर्णाशौचं ॥ एतत्सर्वं सर्ववर्णसाधारणं ॥

अशौ

अथ गर्भस्वाशौचं ॥ ४

षण्मासाभ्यन्तरे गर्भस्वाये सर्ववर्णस्त्रीणामेवा-

शौचं । तच्च लौकिकवैदिककर्माभ्यां गर्भमाससम-

सङ्गदिनव्यापकं ॥ [इति मनुः ।)

(“रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्वाये विशुध्यति” ॥

द्वितीयमासावधिगर्भस्वाये माससमसङ्गदिनाधि-

कादेकदिनात्परं ब्राह्मण्या वैदिककर्माधिकारः ॥

क्षत्रियाया गर्भमाससमसङ्गदिनाधिकात् दिन-

द्वयात् । वैश्याया दिनत्रयात् । शूद्रायाः षड्-

दिनात् ॥

सप्तमाष्टममासयोर्गर्भपतने मातुः सम्पूर्णाशौचं ।

सगुणसपिण्डानां सद्यः शौचं । निर्गुणपित्रादि-

सपिण्डानामहोरात्रं । यथेष्टाक्षरगुणिलानां सपि-

ण्डानां चिरात्रं तच्च जातस्य तद्दिनस्य मरणे

एवं ज्ञेयं ॥ सप्तमाष्टममासजातबालस्य जन्मदि-

तीयदिनादौ मरणे नवमादिमासजातबालक-

मरणवदशौचं । तच्च बालाद्यशौचे विवृतं ॥

अथ मृत्युविशेषाशौचं ॥ ५

शास्त्रानुमतवुद्धिपूर्वकात्मघातिनो नाशौचदा-

हश्चाद्धादि ॥

शास्त्रानुमत्या अजगन्नादिसृष्टस्य प्रमादादजगन्ना-

शनि-वह्नि-जलोच्चेदशप्रपतन-संग्राम-भृङ्गि-दंष्ट्रि-

नखि-व्याल-विष-चण्डाल-चौर-हृतस्य च चिरात्रं ॥

भृङ्गादिभिः स्त्रिया च क्रीडां कुर्वतः प्रमदा-

प्रमादमृतस्य नाशौचादि ॥ नागविप्रियकारित्वेन

तद्वतस्य मरणोद्देशप्रवृत्तविद्युद्वतस्य चौर्यदो-

षेण राज्ञा हृतस्य कलहं कृत्वा चाण्डालाद्यै-

रसमानवैर्हृतस्य विप्रादेव्याधिजनकौषधस्य

विषस्य वज्रस्य वा दातुर्मरणे प्रायश्चित्तस्य नित्य

परापकारिणः क्रोधात् स्वयं प्रायश्चित्तपञ्चादि-

शस्त्रोद्ग्रहण-जल-गिरि-वृक्षप्रपात-भृतस्य चर्मा-

स्यादिसम्यपाचनित्वात्विप्रादेर्मनुष्यवधस्यानाधि-

कारिणः कण्ठदेशोत्पन्नभगरोगस्य पुंकर्माशक्त-

नपुंसकस्य ब्राह्मणविषयापराधकारणान्नित्यस्य

बुद्धिपूर्वकब्राह्मणहृतस्य च महापातकिनो गलत्-

कुष्ठिनश्च एवंविधपतितानां मरणे च न दाहा-

शौचादिकं कार्यं ॥ तत्कृत्वा तप्तकृद्दयं कुर्यात् ॥

(अत्र मनुः—

“यथासङ्गरजानां प्रव्रज्यासु च तिलताम् ।

आत्मनस्यागिनाच्चैव निवर्त्ततेऽदकक्रिया ॥

पाषण्डमाश्रितानाञ्च चरन्तीनाञ्च कामतः ।

गर्भभर्तृद्वहाच्चैव सुरापीनाञ्च योषितां” ॥

इति ।) स्नेहस्तस्त्रादिभिर्युद्धे स्वान्यथहतवि-

प्रादेर्दाहाशौचादिकमस्येव ॥

कृतप्रायश्चित्तगलत्कुष्ठिनो दाहाशौचादिकं कार्यं ॥

शस्त्रेणाभिमुखहृतस्य तु सद्यःशौचं दाहादि च ॥

गवार्थं ब्राह्मणार्थं वा दण्डेन युद्धे हृतस्याहोरात्र-

मशौचं ॥

वृषतिरहितयुद्धे लघुदादिहृतस्य पराङ्मुख-

हृतस्य च चिरात्राशौचं ॥

गोविप्रपातनेऽभिमुखयुद्धहृतस्य सद्यः शौचं

पराङ्मुखहृतस्य तु चिरात्रं ॥

अशौ

लौकिकपारिभाषिकोभयप्रसूतातेतरक्षतमरणे
सर्ववर्णानां सप्ताहमध्ये त्र्यहं सप्ताहादूर्ध्वं सम्पूर्णा-
शौचं ॥

लौकिकपारिभाषिकप्रसूतातमरणे त्र्यहमध्ये
त्र्यहं त्र्यहार्द्धं प्रकृताशौचं ॥

लौकिकप्रसूतातः खड्गशरादिघातः ॥ पारि-
भाषिकप्रसूतातस्तु ।

“पक्षिमत्स्यमृगैर्ये तु दंष्ट्रिभृङ्गिनश्चैर्हताः ।

पतनान्नशनप्रायैर्विजाशिविधवन्धनैः ॥

मृता जलप्रवेशेन ते वै प्रसूताः स्मृताः” ॥

इति देवीपुराणोक्तः ॥

अथ विदेशस्थाशौचं ॥ ६

अशौचकालाभ्यन्तरे विदेशस्थजननमरणाशौच-

श्रवणे शेषाहोभिः शुद्धिः ॥

(“विगतं तु विदेशस्थं प्रत्ययात् यो ह्यनिर्दशं ।

यच्छेष्टं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत्” ॥

इति मनुः ।)

अशौचकालोत्तरं विदेशस्थाजातिजननश्रवणे-

ऽशौचं नास्त्येव । पुत्रजननश्रवणे तु सचेतखानात्

शुद्धिः ॥ (अत्र मनुराह ।

“निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासा जलमाश्रुत्य शुद्धो भवति मानवः” ॥)

सम्पूर्णाशौचमरणे वर्षाभ्यन्तरश्रवणे सपिण्डानां

चिरात्रेण शुद्धिः । सचेतखानादङ्गास्पृश्यत्व-

निवृत्तिः । वर्षोत्तरश्रवणे तु सपिण्डानां खानेन

शुद्धिः ॥ (अत्र मनुः ।

“अतिज्ञान्ते दशाहे च चिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुध्यति” ॥)

मातृ-पितृ-भर्तृ-मरणे वर्षोत्तरश्रवणे पुत्रपत्न्यो-

रेकाहेन शुद्धिः ॥ द्विवर्षोत्तरश्रवणे खानमात्रं ॥

पूर्णाशौचातिक्रमस्य विदेशस्थमरणाशौचश्रवणे

त्र्यहार्द्धाशौचं । न खण्डाशौचातिक्रमे ॥ यत्र मरण-

मात्रं श्रुतं विशिष्य मासादिकमज्ञातं तच्च श्रवण-

दिनावधिसंज्ञाव्युक्तमशौचं । खण्डाशौचेऽपि

महागुरुनिपाते एकरात्रं ॥

अथाशौचसङ्करः ॥ ७

जननाशौचमध्ये जननाशौचान्तरपाते मरणा-

शौचमध्ये मरणाशौचान्तरपाते च पूर्वाशौच-

कालेन सर्ववर्णानां शुद्धिः ॥ (यथाह मनुः—

“अन्तर्दशाहे स्याताञ्चेत् पुनर्मरणजन्मनी ।

तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशं” ॥)

पूर्वजननाशौचान्तदिने पूर्वजननाशौचान्तरपाते

पूर्वमरणाशौचान्तदिने पूर्वमरणाशौचान्तरपाते

च पूर्वाशौचान्तिमदिनोत्तरदिनद्वयेन शुद्धिः ॥

पूर्वजननाशौचान्तिमदिवसीयोत्तरप्रभाते सूर्यो-

दयात् पूर्वं तप्ताते सूर्योदयावधिदिनत्रयेण

शुद्धिः ॥

एवं मरणाशौचेऽपि ॥

पूर्वाह्णवर्द्धितदिनद्वयत्रयाभ्यन्तरेऽशौचान्तरपाते

पूर्वाशौचकालेन शुद्धिः ॥

अशौचचित्तयान्तदिनद्वयं क्षौरादिकमेकदैव

तद्वितीयदिनद्वयं श्राद्धादिकं तत्परदिने ॥

गर्भं + जन् + ड ।) मरकतं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पात्रा इति भाषा ॥ (पुं, पाषाणजो वह्निः ।)
 अश्लक्ष्णः, पुं, (अश्लक्ष्णं पाषाणं वह्निं भिनत्तीति । अश्ल

अश्व

+ हन् + टक् ।) पाषाणभेदनदृष्टः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ हाथाजुडी इति भाषा ॥ अश्वभेदशब्दे-
ऽस्य पर्यायगुणौ ज्ञातव्यौ ॥

अश्वजं, स्त्री, (अश्वनः प्रस्तराज्यायेत इति । अश्वन्
+ जन + ड ।) शिलाजतु । इत्यमरः ॥ लौहं
इति राजनिर्घण्टः ॥

(“अश्वोऽभिर्वक्षतः क्षत्रमश्वनो लोहमुत्थितम् ।
तेषां सर्वजगं तेजः स्वासु योनिषु शान्यति ॥”
इति मनुः ॥ शिलाजतुर्थे वैद्यकचक्रपाणिसंय-
हस्याश्वरीरोगचिकित्सायां वरुणवृत्ते यथा ॥
‘अमृता चाश्वजं देयं’ ॥)

अश्वजतुकं, स्त्री, (अश्वजतु + स्वार्थे कन् ।) शिला-
जतु । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिलाजतुशब्देऽस्य
विशेषविवरणं ज्ञेयं) ॥

अश्वदारणः, पुं, (अश्वानं दारयतीति । अश्व +
दृ + णिच् + ल्युट् ।) टङ्कः । पाषाणविदारणास्तं ।
इति जटाधरः ॥ टांकी इति पश्चिमदेशे ख्यातः ॥

अश्वन्तं, स्त्री, (अश्वनः प्रस्तरस्यापि अन्तो भवत्यत्र ।
प्रकम्पादिरथं ।) चुल्ली । अशुभं । मरणं । अन-
वधिः । क्षेत्रं । इति मेदिनी ॥ (पुं, धर्मात्
मरुत्वत्वां जातः खनामख्यातो मरुद्देशः । तथा च
हरिवंशे ।

“मरुत्वती मरुत्वन्तो देवानजनयतुतान् ।”

“अश्वन्तं चिचरश्वश्च तथा निष्कृषितं नृपं ॥”)

अश्वन्तकं, स्त्री, (अश्वन्त + स्वार्थे कन् ।) चुल्ली ।
मल्लिकाच्छादनं । दीपाधाराच्छादनं । इति मे-
दिनी ॥ सेज आंधारिया इत्यादि भाषा ।

अश्वन्तकः, पुं, अश्वन्त + कन् ।) टण्डविशेषः । अश्व-
कुचाश्च इति भाषा । तत्पर्यायः । अश्वोटकः २ ।
इति रत्नमाला ॥ दृष्टविशेषः । आवुटा इति
पश्चिमदेशे ख्यातः । तत्पर्यायः । इन्दुकः २ कुराली
३ अश्वपत्रः ४ अश्वत्थकः ५ नीलपत्रः ६ यमलप-
त्रकः ७ । अस्य गुणाः । मधुरत्वं । कषायत्वं । सुशी-
तलत्वं । पित्तप्रमेहविदाहटण्णाविषमज्वरविषा-
र्त्तिच्छर्दिभूतनाशित्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वपुष्पं, स्त्री, (अश्वनः पुष्पमिव ।) शैलेयं । शैल-
जनामगन्धद्रव्यं । इत्यमरः ॥

अश्वभालं, स्त्री, (अश्वेव भाजयति चूर्णितं करोति ।
भजचूर्णने । भज + णिच् + अण् ।) एषोदरादि-
त्वात् जस्य लत्वम् ।) द्रव्यचूर्णार्थलौहादिपात्रं ।
तत्पर्यायः । लौहभाण्डं २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
हामानदिस्ता इति भाषा ॥

अश्वभित्, [द.] पुं, (अश्वानं भिनत्तीति । अश्व +
भिद् + णिप् ।) पाषाणभेदी दृष्टः । इति रत्न-
माला ॥ प्रस्तरभेदके चि ॥

अश्वभेदः, पुं, (अश्वनो भेदो भवत्यस्मात् ।) पाषाण-
भेदी दृष्टः । इति रत्नमाला ॥ (अस्य गुणाः ।
“अश्वभेदो हिमस्तित्तः कषायो वस्तिशोधनः ।
भेदनो हन्ति दोषाणीगुल्मकृच्छ्रासहृद्रजः ॥
योनिरोमान् प्रमेहान्श्च स्त्रीहृत्प्रलज्जानि च” ।
इति भावप्रकाशः ॥

“एरखो विजपूरश्च गोक्षुरं दृष्टीद्वयं ।

अश्व

अश्वभेदस्तथावित्त्व एवचूतः कृतः इतः ॥

एरखतैलचिह्नाख्यो यवदारः ससैन्धवः ।

स्तनकण्ठकटीमेद्रुहदयोत्ययथा जयेत् ॥

इति शाङ्गधरः ॥)

अश्वयोनिः, पुं, (अश्वो योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।)

मरुतमणिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अश्वरः, चि, (अश्वनोऽयमिति । अश्व + र ।) प्रस्तर-
सम्बन्धीयः । इति पाणिनिः ॥ पातुरिया इति
भाषा ।

अश्वरी, स्त्री, (अश्वानं राति ददाति या । अश्वन् +
रा + क + गौरादित्वात् डीप् । मूत्रक्षत्ररोगो
हि मूत्रद्वारे प्रस्तरमिव कठिनमांसं रचयति ।)
मूत्रक्षत्ररोगः । पातरी इति भाषा । यथा ।
अथाश्वर्यधिकारः । अजाश्वर्याः सन्निवृत्तिनिदानं
सङ्ख्याच्चाह ।

“वातपित्तकफैस्त्रिष्वनुत्थीं शुक्रजा मता ।

प्रायः श्लेष्माश्रयाः सर्वा अश्वर्यः स्युर्यमोपमाः” ॥

श्लेष्माश्रयाः श्लेष्मसमवाधिकारणाः । शुक्रजां
विना । शुक्रजायास्तु शुक्रस्यैव समवाधिकारणा-
त्वात् । अन्ये तु शुक्राश्वर्यामपि कफकारणात्
मिच्छन्ति । प्रायःशब्दश्चात्र विशेषार्थः । यमो-
पमाश्चिकित्सां विना ॥ * ॥ सम्प्राप्तिमाह ।

“विशोधयेद्वस्तिगतं सशुक्रं

मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।

यदा तदाश्वर्यपजायते तु

कमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥

पवनो वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं कफं वा
शोषमुपनयेत् यदा तदा अश्वरी क्रमेण क्रमशो
वर्द्धमाना । यथा गोः पित्तेषु रोचनेवेत्यन्वयः ॥ * ॥
पूर्ववृत्तमाह ।

“नैकदोषाश्रयाः सर्वा अथासां पूर्ववृत्तानां ।

वस्त्याध्मानं तदासन्नदेशेषु परितोऽतिवृक् ॥

मूत्रे वस्तसगन्धत्वं मूत्रक्षत्रं ज्वरोऽरुचिः” ।

वस्तः कृगलकः ॥ * ॥ सामान्यलक्षणमाह ।

“सामान्यलिङ्गं रुडनाभिसेवनीवस्तिमूर्द्धसु ।

विशीर्णधारं मूत्रं स्यात् तथा मार्गनिरोधने ॥

तद्व्यापायात् सुखं मेहेदृच्छं गोमेदकोपमं ।

तत्त्वतोभात् क्षते साक्षमायासाक्षातिरुग्भवेत्” ॥

वस्तिमूर्द्धा नाभेरधोदेशः । विशीर्णधारं सवि-
च्छेदधारं । तथा अश्वर्या । मार्गः मूत्रवाहि

स्रोतः । तद्व्यापायात् कदाचिद्वायुना अश्वर्या

मूत्रमार्गादन्यत्र गमनात् । सुखं मेहेत् मूत्रयेत् ।

गोमेदकोपमं गोमेदको मणिः किञ्चिल्लोहित-

स्तद्वर्णः । तत्त्वतोभात् तस्या अश्वर्याः सञ्चारात् ।

घर्षणेन मूत्रवहे स्रोतसि क्षते जाते साक्षं सरत्तं

मेहेत् । आयासात् प्रवाहनादिजनितत्वात् ॥ * ॥

वातोल्लङ्घनामाह ।

“तत्र वाताद्गृहं त्वार्तो दन्तान् खादति वेपते ।

मृदाति मेहनं नाभिं पीडयत्यपि सङ्कणन् ॥

सानिलं मुञ्चति शक्नुमुज्झेहति विन्दुशः ।

श्यावाश्याश्वरी चास्य स्याच्चिता कण्टकैरिव” ॥

सङ्कणन् आर्तनादं कुर्वन् नाभिदेशं पीडयति ।

अश्व

शक्नुत् पुरीषं सानिलं मुञ्चति । मुञ्ज्वारंवारं ।

विन्दुशः विन्दुं विन्दुं मेहति मूत्रयेत् । श्यावे-

त्यादि श्यावा किञ्चित् श्यामा । अश्या किञ्चि-

ज्ज्ञा । एवं चाश्वर्या वर्णाकारकथनं आ-

क्षयाणां प्रवृत्तसंवादिशास्त्रप्रामाण्यस्थापनार्थ-

माहुः । चिताकण्टकैरिव वदरीवीजवत् क्षुद्रा-

दुरैर्वेष्टिता ॥ * ॥ पित्तोल्लङ्घनामाह ।

“पित्तेन दह्यते वस्तिः पच्यमान इवोष्णवान् ।

भक्ष्यातकास्थिसंस्थाना रक्ता पीता सिताश्वरी” ॥

दह्यते साक्षादग्निनेव । वस्तिरिति मूत्रकोषः ।

पच्यमान इव क्षारेणैव । उष्णवान् उष्णस्पर्शः ॥

कफोल्लङ्घनामाह ।

“वस्तिर्निस्तुद्यत इव श्लेष्मणा शीतलो गुरुः ।

अश्वरी महती श्लेष्मा मधुवर्णाथवा सिता” ॥

महती कुक्कुटाण्डतुल्या । मधुवर्णा ईषत्पिङ्गल-
शुक्ला ॥

“एता भवन्ति बालानां तेषामेव हि भूयसा ।

आश्रयोपचयाज्ञत्वात् ग्रहणाहरणे सुखाः” ॥

एताः दोषत्रयजनिताः बालानां स्युः ॥ यतः सर्वा

एवाश्वर्या विशेषतः श्लेष्मसमवाधिकारणाः । बाला-

स्तु विशेषतस्तन्निदानसेविनो भवन्ति । उक्तञ्च

सुश्रुतेन । प्रायेणैता अश्वर्या दिवास्वप्नसमश-

नाध्यग्रनस्तिग्धशीतगुरुमधुराहारप्रियत्वात् विशे-

षेण बालानां भवन्तीति । भूयः पदोपादानात्

महतामपि त्रिदोषजनिता भवन्ति । तेषामेव

बालानामेव । ग्रहणाहरणे सुखाः ग्रहणं निष्का-

सनार्थमङ्गुलिभ्यां । आहरणं पाचनादिपूर्वकं

निष्कासनं तत्र सुखाः सुखदाः । तत्र हेतुमाह ।

आश्रयोपचयाज्ञत्वादिति आश्रयो वस्तिः तस्यो-

पचयः स्थौल्यं तस्याज्ञत्वात् ॥ * ॥ शुक्राश्वरीमाह ।

“शुक्राश्वरी तु महतां जायते शुक्रधारणात्” ।

अथयानामनेकार्थत्वात् तु शब्दोऽत्रावधारणार्थः ।

तेन महतामेव न तु बालानां । तेषां वक्ष्यमाण-

सम्प्राप्तेरसम्भवात् । न तु शुक्राभावो वाच्यः ।

शुक्रधारणात् वेगात् च्यवमानस्य शुक्रस्य धार-

णात् ॥ * ॥ शुक्राश्वर्याः सम्प्राप्तिमाह ।

“स्थानाक्षुतममुक्तं हि मूक्योरन्तरेऽनिलः ।

शोषयत्यपसंहृत्य शुक्रं तच्छुक्रमश्वरी” ॥

अनिलः मैथुनवेगेन स्थानाक्षुतं । अमुक्तं मैथुन-

वेगधारणेन धृतं शुक्रं । मूक्ययोः मेदुसहितयोः ।

मेदुषणयोरन्तर इति सुश्रुतवचनात् । तेन

मेदुषणमध्यगतवस्तिमुखे उपसंहृत्य एकीकृत्य

शोषयति । तच्छुक्रमश्वरी तथाभूतं शुक्रमेवा-

श्वरी ॥ * ॥ अस्या लक्षणमाह ।

“वस्तिरुज्ज्वलच्छत्वमुष्कश्चयुकारिणी ।

तस्यामुत्पन्नमात्रायां शुक्रमेति विलीयते ॥

पीडिते त्वक्काशेऽस्मिन्नश्वर्ये च शर्करा” ।

तस्यां शुक्राश्वर्या । उत्पन्नमात्रायां यदा सा कथ-

मपि विलीयते विलयं याति तदा शुक्रं एति

मूत्रमार्गात् प्रवर्तते । पीडिते त्वक्काशेऽस्मिन्

तुशब्दोऽवधारणे । तेन अस्मिन्नेव अवकाशे

स्थाने मेदुषणयोरन्तरे पीडिते सति सा

अश्व

विलीयते अन्तर्लीना भवति ॥ अवस्थाभेदादशरी
शर्करा सिकता भवतीत्याह ॥ अश्वस्यैव च शर्करा
चकरात् सिकता च भवति । शर्करासिकतयोश्च
भेदो मद्यत्वात्पत्वाभ्यां बोद्धव्यः ॥ कथं अश्वरी
शर्करा भवतीत्याह । सा भिन्नमूर्तिर्वातेन शर्क-
रेत्यभिधीयते । सा अश्वरी ॥ * ॥ शर्करायाः पात-
मवरोधश्च सहेतुकमाह ।

“अश्वशो वायुना भिन्ना सा तस्मिन्ननुलोमगे ।
निरेति सहमूत्रेण प्रतिलोमे विवध्यते ।
मूत्रस्रोतःप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्व्यादुपद्रवान्” ॥
सा अश्वरी । तस्मिन् वायौ । अनुलोमगे मूत्र-
स्रोतःसु सम्यक्प्रवृत्ते मूत्रेण सह सा शर्करा
निरेति पतति । प्रतिलोमगे ऊर्ध्वप्रवृत्ते वायौ
विवध्यते । तदा मूत्रस्रोतः श्रिता सक्ता लभ्या
स्यात्तदा उपद्रवान् कुर्व्यात् । तानेवोपद्रवानाह ।
“दौर्बल्यं सदनं कार्ष्णं कुक्षिशूलमथारुचिं ।
पाण्डुत्वमुष्णवातश्च दृष्ट्या हृत्पीडनं वमि” ॥
दौर्बल्यमिन्द्रियाणां । सदनं अवसन्नत्वं । का-
र्ष्यमङ्गानां । उदरैकदेशे शूलं । उष्णवातं मूत्रा-
घातविशेषं ॥ * ॥ अश्वरी शर्करा सिकताना-
मरिष्टमाह ।

“प्रसूननाभिवृषणं बद्धमूत्रं रुजान्वितं ।
अश्वरी क्षपयत्याशु शर्करा सिकतान्विता” ॥
शर्करा सिकतेति च नामद्वयमन्वयं ॥ * ॥
अथाश्वस्यैव चिकित्सा ।
“शुण्डाग्रिमश्रुपापायभिद्रुग्वरुणगोक्षुरैः ।
अभयारवधफलैः काथं क्षत्वा विचक्ष्णः ॥
रामठक्षारलवणचूर्णं क्षिप्वा पिबेन्नरः ।
अश्वरी मूत्रक्षच्छ नाशमायाति निश्चितं ॥
काथः शुण्डादिनामायं दीपनः पाचनः परः ।
हन्ति कोष्ठाश्रितं वातं कण्ठरुग्णदमेद्रुजं” ॥
रक्तुष्ठं ।

शुण्डादिकायः ॥ * ॥

“श्लोपकुल्यामधकाशमेद-

कौन्तीश्वदद्रावकोरवूकैः ।

श्रितं पिबेदश्वजतुप्रगाढं

सशर्करं मूत्रगदेऽश्वरीषु” ॥

उरुवृक एरण्डस्यैव मूलं । मूत्रगदे मूत्रक्षच्छे-
यत्वादिकायः ॥ * ॥

“कुष्माण्डकरसं हिङ्गुयवक्षारयुतं पिबेत् ।
वस्तौ मेद्रे शूलयुक्ते अश्वरीशर्कराञ्जयेत्” ॥ * ॥

“वरुणत्वक्क्षिणाभेदशुण्डीगोक्षुरकैः क्षतः ।
कषायक्षारसंयुक्तः शर्करां पातयत्वधः” ॥
क्षारो यवक्षारः ॥ * ॥

“त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णं मात्तिकसंयुतं ।
अवीक्षीरेण सप्ताह्वादशरीनाशनं पिबेत्” ॥
अवीर्म्भोषी ॥ * ॥

“वरुणत्वक्कषायस्तु पीतो गुडसमन्वितः ।
अश्वरी पातयत्याशु वल्लिशूलञ्च नाशयेत्” ॥ * ॥

“काथो वरुणमूलस्य तस्य कल्पोन संयुतः ।
शियुमूलस्य च काथः कटूणाञ्चाश्वरीं हरेत्” ॥ * ॥

“शृङ्गवेरयवक्षारपथ्याकालीयकान्वितः ।

अश्व

दधिमण्डो भिनक्षुग्रामशरीमाशु पानतः” ॥
शृङ्गवेरं नागरं ॥ * ॥

“नो जग्धं क्षमिभिर्घनं सुतक्ष्णं स्निग्धं शुचिस्थानजं
घस्ते पुण्यनिरीक्षिते वरुणकं क्षित्वा तुलां ग्राहयेत् ।
संयुक्ताशु चतुर्गुणाभ्यपि पचेत् पादावशेषं जलं
तत्तुल्येन गुडेन वै दृढतरे भाण्डे पचेत्तत् पुनः ॥
जात्वैवं घनतां गुडे परिणते प्रत्येकमेधां पलं
शुण्डीवर्षाक्षकवीजगोक्षुरकपाषाणभिच्छीतला ।
कुष्माण्डचपूषाक्षवीजकुण्ठीवाल्लूकशोभाञ्जनं
द्राक्षीलागिरिजाभयाक्षमिहतां चूर्णीक्षितानाङ्गिपेत् ॥
पथ्याशी प्रतिवासरं गुडमसुं योऽक्षप्रमाणं नरः
खादेत्तस्य समस्तदोषजनिताश्चर्याः पतन्ति द्रुतं” ।
एवार्ककवीजं कर्कटीबीजं । पाषाणमित् हाथा-
कोडीति लोके । शीतला नीलदूर्वा । तथाच ।
“नीलदूर्वां स्मृता शस्यं शादलं हृदितं तथा ।
शतपर्वी शीतकूम्भी शीतला वामनी तथा” ॥
इति निर्घण्टौ धन्यन्तरिः ॥ कुण्ठी धान्यकं ।
गिरिजं शिलाजतु । क्षमिहत् विडङ्गं । वरुणा-
दिगुडः ॥ * ॥

“मञ्जिष्ठा चापुषं बीजं जीरकः शतपुष्पिका ।
धात्रीफलं वदरकं गन्धकश्च मनःशिला ॥

एतेषां समभागानां चूर्णं टङ्गमितं नरः ।

भक्षयेन्मधुना सार्जं पतेत्तस्याश्वरी ध्रुवं” ॥ * ॥

“पलद्वयमिते कोष्णे कुलत्यस्य प्रते तु यः ।

लवणं शरपुष्पस्य सार्जमाषदयोन्मितं ॥

क्षिप्वा पिबेत् पतेत्तस्य मूत्रेण सममश्वरी ।

शर्करा सिकता चापि दृष्टमेतदनेकधा” ॥

इत्यश्वस्यैव चिकित्साः ॥ * ॥ इति भावप्रकाशः ॥

(अस्या निरुक्तिमाह भोजः ।

“तुल्यतामश्वना याति तस्मात्तामश्वरीं विदुः” ।

इति माधवकृतवर्गविनिश्चयस्यान्यतमटीकाकृतोक्तं ॥

“पितृमातृकदोषेण अथवा मूत्ररोधनात् ।

अतिपथ्याक्षाभिचारैर्जायते चाश्वरीगदः ॥

मूत्राविष्टौ च पितरौ सुरतं कुरुतो यदि ।

मूत्रेण सहितं युक्तं व्यवते गर्भसम्भवं ॥

पञ्चजस्य स्तदेहस्य स च तत्र प्रजायते ।

मूत्रं मूत्रस्य संस्थाने करोति बन्धनं त्रिषु ॥

सोऽप्यसाध्यो मूत्रगदश्चाख्याद्भवति मानुषे ।

तारुण्ये चापि साध्यश्च जायते मूत्रशर्करा ॥

विपरीतेन चोत्ताने स्त्रिया च पुरुषेण वा ।

शुक्रश्च प्रवहेत्तस्य स्त्रीशुक्रं विचिनोति च ॥

पुनश्च मेहने वासः वातेन शोणितश्च तत् ।

द्वयं दत्तं प्रपद्येत मूत्रद्वारं रुग्णञ्च च ॥

तेन मूत्रप्ररोधश्च जायते तीव्रवेदना ।

अगदसन्निस्थिता याति शर्करा शूलसाध्यका ॥

अतो वक्ष्यामि भैषज्यं प्रष्टुं पुनः । महामते” ।

अस्याश्चिकित्सा यथा ॥

“शुण्डीगोक्षुरकस्यैव वरुणस्य त्वचस्तथा ।

काथो गुडयवक्षारयुतश्चाश्वरिनाशनः ॥ १ ॥

गोक्षुरकस्य बीजानां धातुमात्तिकसंयुतं ।

चूर्णं माह्विषदुग्धेन पानञ्चाश्वरिपातनं” ॥ २ ॥

अस्यां पथ्यानि यथा ॥

अश्व

“पुराणवष्टिकाशालिरक्तवर्णकालिकास्तथा ।
श्यामाकः कोद्रवोद्वातो मर्कटीदण्डान्यकं ॥
कुलत्ययवगोधूमास्तथाचैवाण्डी भिषक् ।
वातघ्नाश्च प्रयोक्तव्या भोजने वातरोगिणां ॥
कौञ्चाद्यानि च मांसानि पथ्यान्वाश्वरिनाशने” ॥
इति हारीतः ॥

“विशोषयेदस्तिगतन्तु शुक्रं

मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।

यदा तदाश्वस्युपजायते तु

क्रमेण पित्तैविव रोचना गोः ॥

कदम्बपुष्पाक्षतिरश्वतुल्या

क्षाल्या त्रिपुष्ट्याप्यथवापि मृदी ।

मूत्रस्य चेन्मार्गमुपैति रुद्धा

मूत्रं रुजां तस्य करोति वस्तौ ॥

ससीवनीमेहनवस्तिशूलं

विशीर्णधारश्च करोति मूत्रं ।

मृह्णाति मेद्रं स तु वेदनात्तो

सुजः शूलमुच्चति मेहते च ॥

क्षोभात् क्षते मूत्रयतीह साह्वकं

तस्याः सुखं मेहति च व्यपायात् ।

यथाश्वरी मातृतमिन्नमूर्तिः

स्याच्छर्करामूत्रपघातं क्षरन्ती” ॥ * ॥

चिकित्सा यथा ॥ * ॥

“क्रिया हिता त्वश्वरिशर्कराभ्यां

क्षच्छे तथैवेह कफानिलाभ्यां ।

कार्याश्वरीभेदनपातनाय

विशेषयुक्तं प्रष्टुं कस्मिन्दिदं ॥

पाषाणभेदं वषकं श्वदंघ्रा-

पाठाभयाद्योषशठीनिकुम्भाः ।

हिंसीखराश्रसितिमारकाभ्या-

मेवार्ककाणां त्रपुषस्य बीजं ॥

उपकुक्षिका हिङ्गु सवेतसाम्बं

स्याद्दे दृढत्वौ हृष्टा वचा च ।

चूर्णं पिबेदश्वरिभेदि पक्षं

सर्पिश्च गोमूत्रचतुर्गुणतैः ॥ १ ॥

शिथोक्तं यूषो मृदुमूलकल्ला-

द्विषप्रमाणादुद्धततैलमृष्टात् ।

शीतोऽश्वमिह्याद्विधमण्डयुक्तं

पेयः प्रकामं लवणेन युक्तः ॥ २ ॥

जलेन शोभाञ्जनमूलकल्लाः

प्रहतो हितश्चाश्वरिशर्कराभ्यां ॥ ३ ॥

पीत्वा च मद्यं निगदं रघेन

हयेन वा शीघ्रजवेन यायात् ।

तैः शर्करा प्रधवतेऽश्वरी तु

शान्तेन चेच्छल्यविदुद्धरेतां” ॥ ४ ॥

अस्यां वर्जनीयान्याह ।

याथामसन्धारयशुक्लमक्ष-

पिष्टान्नवातार्ककरव्याधान् ।

खर्जूर-शालूक-कपित्थ-जम्बु

विषं कषायश्च रसं भजेन्न” ॥

इति च चरकः ॥

चतस्रोऽश्वस्यो भवन्ति । श्लेष्मणा वातेन पित्तेन

शुक्रेण चेति ॥ तत्रासंशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकुपितः स्नेहामूत्रसमृत्तोऽनुप्रविश्य वस्त्रिमशरीरं जनयति । तासां पूर्वरूपाणि वस्त्रिपीडारोचकौ मूत्रकृच्छ्रं वस्त्रिशिरोमुष्कशेषां वेदना कृच्छ्रा ज्वरावसादौ वस्त्रगन्धित्वं मूत्रस्येति ॥

“यथास्वं वेदनावरं दुष्टं सान्द्रमथाविलं ।

पूर्वरूपेऽश्मनः कृच्छ्रान्मूत्रं वृजति मानवः” ॥

अथ जातासु नाभि-वस्त्रि-सेवनी-मेहनेष्वन्यतमस्मिन् मेहतो वेदना मूत्रधारासङ्गः सरधिर-मूत्रता मूत्रविकिरणश्च गोमेदकप्रकाशमनाविलं ससिकतं विवृजति धावन-लङ्घन-ज्वन-पृष्ठ-याना-ध्वगमनैश्चास्य वेदना भवति ॥

तत्र स्नेहाशरी स्नेहलमममभवहरतोऽत्यर्थमुप-लिप्याधः परिदृष्टिं प्राप्य वस्त्रिमुखमधिकाय खो-तो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतीघातादुच्यते चूयते दह्यते पच्यते इव वस्त्रिवातावत् भवति । अशरी चात्र श्वेता स्निग्धा सहती कुक्कुटाण्डप्रतीकाशा मधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां स्नेहिकीमिति विद्यात् ॥

पित्तयुक्तस्तु स्नेहा सङ्गतमुपगम्य यथोक्तां परि-दृष्टिं प्राप्य वस्त्रिमुखमधिकाय खोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतीघातादुच्यते चूयते दह्यते पच्यते इव वस्त्रिवातावत् भवति । अशरी चात्र सरक्ता पीतावभासा कृष्णा भस्मताकास्थिप्रतिमा मधु-वर्णा वा भवति तां पित्तिकीमिति विद्यात् ॥

वातयुक्तस्तु स्नेहा सङ्गतमुपगम्य यथोक्तां परि-दृष्टिं प्राप्य वस्त्रिमुखमधिकाय खोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतीघातात्तीव्रा वेदना भवति तस्यात्यर्थं पीडमानो दन्तान् खादति नाभिं पीडयति मेढ्रं भट्टाति वायुं स्पृशति विण्डते विदहति वात-मूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण वास्य मेहतो निःसरन्ति । अशरी चात्र श्यामा परुषा विषमा खरा कदम्ब-पुष्पवत् कण्टकाक्षिता भवति तां वातिकीमिति विद्यात् ॥

प्रायेणैवास्तिखोऽश्मर्यो दिवास्वप्न-समश्रनाध्यशन-शीत-स्निग्ध-गुरु-मधुराहारप्रियत्वादिशेषेण बालानां भवन्ति तेषामेवाप्यवस्त्रिकायत्वादनुपचित-मांसत्वाच्च वस्त्रे सुखयहणाहरणा भवन्ति ॥ मह-तान्तु शुक्राशरी शुक्रनिमिता भवति । मैथुनाभि-घातादतिमैथुनादा शुक्रश्च तिलमनिर्गच्छद्विमार्ग-गमनादनिलोऽमितः संगृह्य मेढ्रवृषणयोरन्तरे संहरति संहृत्य चोपशोषयति सा मूत्रमार्गमा-वृणोति मूत्रकृच्छ्रं वस्त्रिवेदनां दृषणयोश्च श्रयथु-मापादयति पीडितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रवि-लयमापद्यते तां शुक्राशरीमिति विद्यात् ॥

अस्यास्थिकित्वा यथा ॥

“अशरी दारुणो व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः ।

औषधैस्तृणः साध्याः प्रवृज्यन्तेऽमर्हति ॥

तस्य पूर्वेषु रूपेषु खेहादिक्रम इव्यते ।

तेनास्यापचयं यान्ति व्याधेर्मलान्यशेषतः ॥

दृतेः क्षारैः कषाणैश्च क्षीरैः सोत्तरवस्त्रिभिः ।

यदि नोपशमं गच्छेत् द्वेदस्तचोत्तरो विधिः ॥

कुशलस्यापि वैद्यस्य यतः सिद्धिरिहाश्रया ।

उपक्रमो जघन्योऽयमतः स परिकीर्तितः ॥

अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ।

तस्मादापृच्छ्य कर्तव्यमीश्वरं साधुकारिणा” ॥

अथ रोगान्वितसुपस्निग्धमपहृष्टदोषमीघत् क-श्चित्तमभ्यस्तस्त्रिभारं भुक्तवन्तं कृतवलिमङ्गल-स्वस्तिवाचनमग्नौपहृष्टीयतेन विधानेनोपक-ल्पितसम्भारमाश्रास्य ततो बलवन्तमविकृ-माजानुसमे फलके प्रागुपवेश्य पुरुषश्च तस्योत्तरे निषन्नपूर्वकायमुत्तानमुन्नतकटीकं वस्त्रधारकोप-विष्टं सङ्कुचितजानुकूर्परमितरेण सहावबद्धं सूत्रेण श्राट्कैर्वा ततः स्वभ्यक्तनाभिप्रदेशस्य वामपार्श्वं विमृश्य सुष्ठिनावपीडयेदधोनाभेर्याव-दस्मर्थः प्रपन्नति । ततः स्नेहाश्रिते क्षापनखे वातहस्तप्रदेशिनीमध्यमे पादौ प्रणिधायां ले-वनीमासाद्य प्रयत्नबलाभ्यां पायुमेढ्रान्तरमानीय निर्व्यालीकमनायतमविषमश्च वस्त्रि सन्निवेश्य भृश-सुत्पीडयेदङ्गुलिभ्यां यथाग्रस्थिरिवोन्नतं शूलं भवति ॥

“सचेदगृहीतशूल्ये तु विवृताक्षो विचेतनः ।

हतवल्ग्वश्रीर्षश्च निर्व्विकारो मृतोपमः ॥

न तस्य निर्हरेच्छूल्यं निर्हरेत्तु म्रियेत सः ।

विना त्वेतेषु रूपेषु निर्हर्तुं समुपाचरेत् ॥”

इति सुश्रुतः ॥

“अयोरजः अक्ष्णपिष्टं मधुना सह योजयेत् ।

अशरीं विनिहन्त्यास्य मूत्रकृच्छ्रं दारुणं ॥”

॥ * ॥ लौहप्रयोगः ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥

अशरीर्षः, पुं, (अशरीं मूत्रकृच्छ्रं हन्ति । अशरी + हन् + टक् ।) वरुणवृद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अशरीहरः, पुं, (अशरीं हरति । अशरी + हृ + अच् ।) धान्यविशेषः । इति रत्नमाला ॥ दे धान इति ख्यातः ।

“वरुणः कफवातघ्नो भेदो चोष्णोऽशरीहरः” ।

इति वैद्यकत्रयगुणः ॥

अश्रसारः, पुं, स्त्री, (अश्रनः सारः ।) लौहः । इत्यमरः ॥ (“प्राणाः सत्वरमश्रसारकठिना गच्छन्ति गच्छन्वमी” । इति साहित्यदर्पणे ॥)

अशरीरः, पुं, स्त्री, (अश्रन् + ईर ।) अशरीररोगः ॥ इत्युणादिकोषः ॥

अश्रोत्यं, स्त्री, (अश्रनः उत्तिष्ठति यत् । उत् + श्रा + क ।) शिलाजतु । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्रं, स्त्री, (अश्रुते व्याप्नोति नेत्रं कण्ठं वा अश्र + रक् ।) नेत्रजलं । इत्युणादिकोषः ॥

(“तामप्यश्रं नवजलमयं मोचयिष्यत्ववश्यं” । इति मेघदूते ॥

“सखीभिरश्रोत्तरमीक्षितामिमाम्” । इति कु-मारे ॥) रक्तं । इत्यमरटीका ॥

अश्रद्धानः, त्रि, (न अश्रद्धानः । नञ्त्त्पुरुषः ॥) अश्रद्धानः । यथा देवः ।

“प्रत्ययो धर्मेकार्येषु तथा अश्रद्देवाहता ।

नास्ति ह्यश्रद्धानस्य धर्मकृत्ये प्रयोजनं” ॥

इति अश्रत्तत्त्वं ॥

अश्रद्धा, स्त्री, (न अश्रद्धा । नञ्त्त्पुरुषः ।) शास्त्रार्थे अदृष्टप्रत्ययः । यथा,—

“विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् ।

तद्वरन्त्यसुरास्तस्य मृदस्य दुष्कृतात्मनः” ॥

इति अश्रत्तत्त्वं ॥ (मानसिकवृत्तिभेदः । यथा अतौ,—

“कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा अश्रद्धाऽअश्रद्धा

वृत्तिर्हीनोर्भिर्भिरित्येतत् सर्वं मन एव” ॥

“अश्रद्धया च यद्वत्तं तत्तमससुदाहृतम्” ॥

इति गीतायाम् ।)

अश्रद्धेयं, त्रि, अश्रद्धानर्हं । आदरायोग्यं । शास्त्रार्था-दृष्टप्रत्यययोग्यं । अत् शब्दपूर्वकं आधातोर्धप्रत्यये पञ्चान्नञ्समासेन निष्पन्नं ॥ (“किमनेनाश्रद्धेय-व्याधवचनप्रत्ययमात्रपरिग्रहीतेनाश्रद्धेयः” । इति पञ्चतन्त्रे ।)

अश्रपः, पुं, स्त्री, (अश्रं रक्तं पिवति यः । अश्र + पा + ड ।) राक्षसः । इत्यमरः ॥

अश्राद्रभोजी, [न्] त्रि, (न अश्राद्रभोजी । नञ्त्त्-पुरुषः ।) श्राद्रान्नाभक्षकः । यथा । दुर्गसिंहोऽपि अश्राद्रभोजीत्यस्य सति भोजने अश्राद्रमेव भुङ्क्ते न श्राद्रमिति न नियमः । तथात्वे व्रतलोपः स्यात् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अश्राद्धी, [न्] पुं, (अश्राद्रमस्तस्य । अश्राद्र + इन् ।) श्राद्रपञ्चयज्ञशून्यः । यथा मनुः ।

“नाद्यात् शूद्रस्य पक्वान् विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।

आददीताभमेवास्मादवृत्तावेकराचिकं” ॥

अश्राद्धिनः श्राद्रपञ्चयज्ञशून्यस्य । इत्याह्निका-चारतत्त्वं ॥

अश्राद्धेयः, पुं, (न अश्राद्धेयः । नञ्समासः ।) श्राद्रा-नर्हः । श्राद्रायोग्यब्राह्मणः । यथा । अन्निका-श्रपौ,—

“पितुर्गृहे च या कन्या रजः पश्यत्यसंस्मृता ।

भूयाहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या दण्डी स्मृता ॥

यस्तु तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अश्राद्धेयमप्राज्ञेयं तं विद्यादृषलीपति” ॥

इत्युदाहृतत्त्वं ॥

अश्रान्तं, स्त्री, (अविद्यमानं श्रान्तमत्र । नञ्स-मासः) अनवरतं । निर्यं । इत्यमरः ॥ अमर-हिते चि ॥

अश्रान्तः, त्रि, अमरहितः । यथा । “अश्रान्तश्रति-पाठपूतरसनाविर्भूतभूरिस्तवा जिह्वब्रह्ममुखौष-

विघ्नितनवस्वर्गक्रियाकेलिना । पूर्वं गाधिसुतेन साभिघटिता मुक्तानु मन्दाकिनी यत् प्रासाददु-

कूलवक्षिरनिलान्दोलैरखिलदिवि” ॥ इति नैषधे १ खर्गः ॥

अश्रिः, स्त्री, (अश्राति अश्रुते वा । अश्र भोजने अश्रु व्याप्तौ वा । आश्रीयते प्राहारार्थम् । आडि-

अश्रिनिभ्यां ऋश्चक्षेति इण् स च डित् डित्वात् टिलोप आडो ऋश्चक्ष ।) गृहादेः कोणः । इति

हेमचन्द्रः ॥ अश्रादेरगमगः । इत्यमरः ॥

अश्व

“वृत्तस्य हन्तुः कुलिशं कुण्डिताश्वो व लक्ष्यते” ।
इति कुमारः ।
“वचो वा एष यद्दुपः सोऽष्टाश्विः कर्त्तव्योऽष्टाश्विः
वै वचः” । इति ऐतरेयब्राह्मणे ।
अश्वी, स्त्री, अश्विः । अस्त्रादेरग्रभागः ॥ इत्यमर-
टीका ॥
अश्व, स्त्री, (अश्वते नेत्रमिति । अश्व + क् । अथ
वा न अयति इति । न + श्चि + डुन् ।) चक्षुर्लक्षं ।
तत्पर्यायः । नेत्रांश्च २ रोदनं ३ अश्वं ४ अश्वं ५
अश्वं ६ वायं ७ । इत्यमरकोषप्रबन्धरत्नावल्या ।
“अश्वदेहविसर्जनः पितृश्विरमश्वी विमुच्य
राघवः” । इति रघुवंशे । लोचं ८ । इति जटा-
धरः ॥
अश्वत्, त्रि, (न. श्रुतं । नञ्त्तत्पुरुषः ।) अश्वतश्वत्तं ॥
अनाकर्णितं । अश्वना इति भाषा । यथा,—
“अश्वार्थस्य परित्यागात् अश्वार्थस्य कल्पनात् ।
प्राप्तस्य बाधादित्येवं परित्यागात् त्रिदोषिका” ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥
अश्वेवा, स्त्री, (नास्ति श्लेषो यस्याम् ।) अश्वि-
न्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतनवमनक्षत्रं । अस्य
रूपं । चक्राक्षतिमङ्गलक्षत्रात्मकं । इति दीपिका ॥
तस्याधिदेवता सप्तः ॥ यथा । अश्वि-यम दहन-
कमलज-शशि-शूलभृददिति-जीव-फणि-पितरः ।
इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वं ॥ सा केतुग्रहस्य जन्मनक्षत्रं ।
यथा,—
“विश्वान्खानलतोयानि वैष्णवं भगदैवतं ।
पुण्या पौष्णं यमः सर्पो जन्मभान्यर्कतः क्रमात्” ॥
इति दीपिका ॥ सा च अथोमुखगणः । यथा,—
“अश्वेषवज्रियमपित्विषाखयुक्तं
पूर्वात्रयं शतभिषा च नवाप्युडुनि ।
एतान्यथोमुखगणानि शिवानि नित्यं
विद्यार्थभूमिखननेषु च शोभितानि” ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥ * ॥ तस्या मस्तकोपरि उदये
रात्रिलग्निरूपं यथा,—
“मौलिगे भुजगभे श्वपुच्छके
भङ्गुराक्षतिनि सप्ततारके ।
भारकेलिरसिके तुलोदयात्
निर्ययुर्जलधिखाक्षिलिमिकाः” ॥ ३ । २४ ।
इति कालिदासकृतरात्रिलग्निरूपं ॥ तत्र
जातमूलं ॥
“वृथाटनः स्यादतिदुष्टचेताः
कष्टप्रदश्चापि यथा जनानां ।
सर्पे सदर्पो हि शठार्पितार्थः
कन्दर्पसन्तप्रमना मनुष्यः” ॥
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
अश्वेवाभवः, पुं, (अश्वेवायां भवः ।) केतुग्रहः । इति
हारावली ॥
अश्वः, पुं, (अश्वते मार्गं व्याप्नोति । अश्व + व्याप्नो
अश्वप्रविण्टीति क्त् ।) घोटकः । तत्पर्यायः ।
पीतिः २ पीति ३ वीतिः ४ घोटः ५ घोटकः ६
तुरगः ७ तुरङ्गः ८ तुरङ्गमः ९ वाजी १० वाहः
११ अर्वा १२ गन्धर्वः १३ हयः १४ सैन्यवः १५

अश्व

सप्तिः १६ । इत्यमरः तट्टीकाच ॥
“जितसिंहभया नागा यच्चाश्वा विलयोनयः” ।
इति कुमारः ॥
“गच्छन्तसुचलितचामरचारुमश्वम्” ॥
इति शिशुपालवधे ॥ अश्वेन भ्रमणगुणाः ।
वातकोपनाङ्गुलैर्बलाभिकारित्वं । इति राज-
वल्लभः ॥ पुंजातिविशेषः । तस्य लक्षणं ।
“काष्ठतुल्यवपुर्दृष्टो मिथाचारश्च निर्भयः ।
द्वादशाङ्गुलमेष्टश्च दरिद्रस्तु हयो मतः” ॥
इति रतिमञ्जरी ॥ (खनामख्यातो वृष्णिवंशी-
यो नृपतिश्चित्रकस्य पुत्रः । यथा,—
“चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विप्रथुरेव च ।
अश्वग्रीवोऽश्ववाजश्च सुपार्श्वकगवेषणौ ॥
अरिहनेमिरश्वश्च ॥” इति हरिवंशे ॥ खनाम
ख्यातो दानवश्च यथा महाभारते ।
“चत्वारिंशद्वेनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ॥
खर्भातुरश्वोऽश्वपतिर्द्विपर्वो जकलथा” ॥)
अश्वकन्दिका, स्त्री, अश्वगन्धावृत्तः । इति रत्नमाला ॥
अश्वकर्णः, पुं, (अश्वस्य कर्णमिवपत्रमस्य ।) शाल-
वृक्षविशेषः । लताशाल इति केचित् ॥ तत्-
पर्यायः । जरण्ड्रुमः २ तार्क्ष्यप्रसवः ३ शस्यसम्ब-
रणः ४ धन्यः ५ दीर्घपर्यः ६ कुशिकः ७ कौ-
शिकः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वं । तिक्तत्वं ।
स्निग्धत्वं । “उरोविस्फोटपित्ताखकण्डुशिरादोषा-
र्त्तिनाशित्वञ्च” ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
“सालतालाश्वकर्णानां पर्योर्वज्जमिरावृताम्” ॥
इति रामायणे ॥
“अश्वकर्णः कषायः स्याद्गुणखेदककफमीन् ।
ब्रध्नविद्रधिवाधिर्यथीनिकर्णगदान् हरेत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
“विन्वीफलं साश्वकर्णं स्तन्यक्षत् कफपित्तजित् ।
तद्दुदाहज्वरपित्ताश्वक्कासश्वासक्षयापहं” ॥
इति सुश्रुतः ॥
अश्वकर्णकः, पुं, (अश्वकर्ण + स्वार्थे कन् ।) शाल-
वृक्षः । इत्यमरः ॥
अश्वकिनी, स्त्री, (अश्वक + इन् + डीप् ।) अश्विनी-
नक्षत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥
अश्वखुरः, पुं, (अश्वस्य खुरमिवाक्षतिर्दस्य ।) नखी-
नामगन्धद्रव्यं । इति रत्नमाला ॥
अश्वखुरा, स्त्री, अपराजितालता । इति राजनिर्घण्टः ॥
अश्वखुरी, (स्त्री) अपराजितालता । इति शब्द-
माला ॥
अश्वगन्धा, स्त्री, (अश्वस्य गन्ध एकदेशोमेदुनिव मूल-
मस्याः ।) खनामख्यातवृक्षवृक्षविशेषः । अश्वगन्ध
इति ख्याता । तत्पर्यायः । हयगन्धा २ वाजि-
गन्धा ३ अश्वगन्धिका ४ बल्या ५ तुरगगन्धा ६
कम्बुका ७ अश्वारोहिका ८ कम्बुकाष्ठा ९ अश्व-
रोहिका १० वाराहकर्णी ११ तुरगा १२ वनजा
१३ वाजिनी १४ हया १५ पुष्टिदा १६ बलदा १७
पुष्टिः १८ पीवरा १९ पलाशपर्णी २० वातघ्नो २१
श्यामला २२ कामरूपिणी २३ काला २४ प्रिय-
कारी २५ गन्धपत्री २६ हयप्रिया २७ वाराहपत्री

अश्व

२८ अस्या गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । तिक्तत्वं ।
मदगन्धित्वं । बलशुक्लकारित्वं । वायुकाशश्वास-
क्षयत्राजराद्याधिनाशित्वञ्च । इति रत्नमाला-
राजनिर्घण्टराजवल्लभाः ॥
“गन्धान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाङ्गया ।
वाराहकर्णी वरदा वरदा कुष्ठगन्धिनी” ॥
वृक्षित्युक्तके अश्ववरदास्थाने वदरोति पाठः ।
“अश्वगन्धानिलश्लेष्मश्विचश्लेष्मश्लेष्मपहा ।
बल्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिशुक्ला” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
“यवाश्वगन्धा यष्ट्याङ्गैस्त्रिलैश्चोदत्तं हितम् ।
श्रुतावर्थश्वगन्धाभ्यां पयस्यैरश्वजीवनैः” ॥
इति सुश्रुते ॥
“अश्वगन्धाश्च वातघ्नी बल्या वृष्ट्या रसायनी” ॥
इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥
“पादकल्केऽश्वगन्धायाः क्षीरे दशगुणे पचेत् ।
घृतं पेयं कुमारानां पुष्टिदहनवर्द्धनं” ॥
* ॥ अश्वगन्धावृत्तः * ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥
अश्वगोयुगं, स्त्री, (दावयौ । द्वित्वे, अश्व + गोयुगच् ।)
अश्वद्वयं । इति पाणिनिः ॥ एक योडावोडा
इति भाषा ।
अश्वगोष्ठं, स्त्री, (अश्वानां स्थानं । गोष्ठजादयः स्थाना-
दिषु पशुनामभ्य इति, अश्व + गोष्ठच् ।) अश्व-
स्थानं । आस्तबल इति आरवीमाषा । यथा,—
“पशुभ्यः स्थानद्विषट्के गोष्ठगोयुगमङ्गवं” ॥
इत्यनेन अश्वशब्दात् गोष्ठप्रत्ययेन निष्पन्नं ॥
इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥
अश्वग्रीवः, पुं, (अश्वस्य ग्रीवा इव ग्रीवा यस्य ।)
विष्णुदेवासुरविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह
भारते ।
“अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुङ्गश्च महाबलः” ॥
तत्रैव च ।
“अश्वग्रीव इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः” ॥
खनामख्यातो वृष्णिवंशीयो नृपतिः सहि चित्र-
कस्य पुत्रो वृष्णिनरपतेः पौत्रः । यथा हरि-
वंशे,—
“चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विप्रथुरेव च ।
अश्वग्रीवोऽश्ववाजश्च सुपार्श्वकगवेषणौ” ॥)
अश्वघ्नः, पुं, (अश्वं हन्तीति । अश्व + हन् + टक् ।)
कारवीरपुष्पवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
अश्वतरः, पुं, स्त्री, (तनुरश्वः । वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च
तनुत्वं इति ट्ठच् । अश्वेनाश्वायामुत्पन्नोऽश्वः ।
अश्वत्वं च जातिः । तत्सहचरितस्योक्तधर्मस्य
तनुत्वं अन्यपितृकत्वात् ।) अश्वार्था गद्भेन
जातः पशुविशेषः । इति स्मृतिः । खच्चर इति
भाषा । ॥
“हयानश्वतरानुष्ठास्तथैव सुरभेः सुतान्” ।
इति रामायणे ॥
“सकृद्दुष्टं हि यो मित्रं पुनः सन्धातुमिच्छति ।
स मृद्युमुपगृह्णाति गर्भादश्वतरो यथा” ॥
इति मञ्जवन्ते ॥

अश्व

अश्वतरः, ऐं, वेगसरः। नागराजविशेषः। इति मेदिनी ॥

(“कम्बलाश्वतरौ चापि नागकालीयकस्तथा”।

“येरावतो महापद्मः कम्बलाश्वतरावुभौ” ॥

इति च महाभारते ॥) गन्धर्वविशेषः। पुंवत्सः।

इति धरणिः ॥

अश्वत्यः, ऐं, (अश्वत्यं जलमस्यास्ति। मूले सिक्तत्वात्। अर्ध-आद्यच्। अश्वत्यवत् कामकर्मवाते-रितनित्यप्रचलितस्वभावत्वात् आशुविनाशित्वेन शोऽपि स्थास्यतीति विश्वासानर्हत्वाच्च मायामयः संसारवृत्तः। शास्त्रनिवृत्ताद्यपेक्षया न श्वश्चिरं तिष्ठति अश्वश्च तिष्ठति वा। स्या गतिनिवृत्तौ। पृथोदरादित्वात् पूर्वोत्तरपदान्ताद्योः सकारयो-क्तकारौ सुपिथ्य इति काः।) खनामख्यातवृत्त-विशेषः। पिपर इति पश्चिमदेशीयभावा। तत्-पर्यायः। बोधिद्रुमः २ चलदलः ३ पिप्लवः ४ कुञ्जराश्वनः ५ इत्यमरः ॥ अश्वतावासः ६ चल-पत्रः ७ पवित्रकः ८ शुभदः ९ बोधिवृत्तः १० याज्ञिकः ११ गजभक्तकः १२ श्रीमान् १३ क्षीर-द्रुमः १४ विप्रः १५ मङ्गल्यः १६ श्यामलः १७ गुह्य-पुष्पः १८ सेव्यः १९ सत्यः २० शुचिद्रुमः २१ धनु-वृत्तः २२। अस्य गुणाः। सुमधुरत्वं। कषायत्वं। शीतलत्वं। कफपित्तविनाशित्वं रक्तदाहशमन-कारित्वञ्च ॥ तत्पक्षपलस्य गुणाः। सद्यो योनि-दोषहारित्वं। शीतलत्वं। अतिहृद्यत्वं। पित्तर-क्तविषाग्निसिद्धाच्छर्दिशोषाश्चिदोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

(“अश्वत्योऽङ्गुष्ठरश्चक्षुःशोधानां फलानि च। कषायमधुरास्त्वानि वातलानि गुरुणि च” ॥

इति चरकः ॥

अश्वत्यदेवायतनप्रभूतान-

वल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु।

याम्ये सपित्रे परिवर्जनीया

वृत्ते नरा मर्म्मसु ये च दृष्टाः” ॥

इति सुश्रुतः ॥)

अश्वत्यवन्दनकालमन्त्राः।

“अश्वत्यं वन्दयेन्नित्यं पूर्वाह्णे प्रहरद्वये।

अत ऊर्ध्वं न वन्देत् अश्वत्यन्तु कदाचन ॥

(ॐ) चक्षुःसन्दं भुजसन्दं तथा दुःखप्रदर्शनं।

शत्रूणाञ्च समुत्थानमश्वत्यं प्रमयाशु मे ॥

अश्वत्यरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनार्दनः।

त्वां दृष्ट्वा नश्यते पापं दृष्ट्वा लक्ष्मीः प्रवर्त्तते ॥

प्रदक्षिणे भवेदायुः सदान्श्वत्य नमोऽस्तु ते” ॥

इति स्मृत्यर्थसारे हलायुधधृतवचनं ॥ गर्हभाग-वृत्तः। इति विश्वः ॥

“बोधिद्रुः पिप्लवोऽश्वत्यश्चलपत्रो गजाश्वनः।

पिप्लवो दुर्जरः शीतः पित्तक्षेपश्रणाखजित् ॥

गुरुत्ववरको रूढो वर्यो योनिविशोधनः” ॥*

अथ पिप्लवभेदः। गजहृष्ट इति हिन्दिभाषा।

“पारिशोन्मः फलीशश्च कपिचूतः कमण्डलुः।

गर्हभागः कन्दरालकपीतनसुपार्श्वकाः ॥

फलीशो दुर्जरः खिग्वः क्षिमिश्रकफप्रदः।

अश्व

फलोऽस्मभुरो मूले कषायः स्वादुमज्जकः” ॥ *

अथ वेलियापिप्लवः।

“नन्दीवृत्तोऽश्वत्यभेदः प्ररोही गजपादपः।

स्थालीवृत्तः क्षयतरः क्षीरी च स्यादनस्पतिः ॥

नन्दीवृत्तौ लघुः स्वादुस्तित्तत्तुवर उष्णकः।

कटुपाकरसो ग्राही विषपित्तकफाखनुत्” ॥

इति भावककाशः ॥ तस्य विष्णुस्वरूपत्वं यथा,—

वृषय ऊचुः।

“कथं त्वयाश्वत्यवटौ गोब्राह्मणसमौ कृतौ।

सर्वेभ्योऽपि तन्मृत्तौ कथं पूज्यतमौ कृतौ” ॥

सूत उवाच ॥

“अश्वत्यरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः।

रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक् ॥

दर्शनस्पर्शसेवासु ते वै पापहराः स्मृताः।

दुःखापह्नाधिदुष्टानां विनाशकारिणो ध्रुव” ॥

वृषय ऊचुः।

“कथं वृत्तत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः।

एतत् कथय सर्वज्ञ संशयोऽत्र महान् हि नः” ॥

सूत उवाच ॥

“पार्वतीशिवयोर्देवैः सुरतं कुर्वतोः किल।

अग्निं ब्राह्मणवेशेन प्रेष्य विप्रः कृतः पुरा ॥

ततस्तु पार्वती क्रुद्धा शशाप चिदिवौकसः।

रेतःसेकमुखभ्रंशकम्पमाना तदा रघा” ॥

पार्वत्युवाच ॥

“कृमिकीटादयोऽप्येते जानन्ति सुरतेः सुखं।

तस्मान्मम सुखभ्रंशात् यूयं वृत्तत्वमाप्स्यथ” ॥

सूत उवाच ॥

“एवं सा पार्वती देवी अश्वपत् क्रुद्धमानसा।

तस्माद्वृत्तत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वरावुभौ

बभूवुर्बोधिद्वटौ मुनीश्वराः।

बोधिस्त्वयं चार्किर्दिनं विनैव

न संस्पृशेदकजवारयोगात्” ॥

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६० अध्यायः ॥ *

वृषय ऊचुः।

“अस्पृश्यत्वं कथं जातं सूत बोधितरुः स्वयं।

स्पृश्यत्वञ्च कथं प्राप्तस्तथायं शनिवासरे” ॥

सूत उवाच ॥

“समुद्रमथनादयानि रत्नान्यायुः सुरोत्तमाः।

श्रेष्ठञ्च कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः ॥

यावदङ्गीचकारासौ लक्ष्मीं भार्यार्यमात्मनः।

तावद्विज्ञापयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनं” ॥

लक्ष्मीरुवाच ॥

“असंस्कृत्य कथं ज्येष्ठां कनिष्ठां परिशील्यते।

तस्मान्ममाग्रजमेतामलक्ष्मीं मधुसूदन ॥

विवाहोदाहमां प्रस्थात् रथ धर्मैः सनातनः।

तस्मात् धर्मयतिज्ज्ञानं न कुर्यात् मधुसूदन ॥

इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः।

उद्दालकाय मुनये सुदीर्घतपसे तदा ॥

आप्तवाक्यानुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किल।

स्थूतोऽर्थोऽशुक्लवदनं विरूपां विश्वतीं तनुं ॥

खवदारत्ननयनां रूक्षपिङ्गुशिरोरुहां।

अश्व

स मुनिर्विष्णुवाक्यात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमं ॥

वेदध्वनिममायुक्तमागयामास धर्मवित् ॥

होमधूपसुगन्धाणां वेदशोधेन नादितं ॥

आश्रमं तं विलोक्याथ व्यथिता साग्रवीरिदं” ॥

ज्येष्ठोवाच ॥

“नहि वासानुरूपोऽयं वेदध्वनियुतो मम ॥

नात्रागमिभ्यो भो ब्रह्मन् गवस्वान्यत्र मां ब्रवं” ॥

उद्दालक उवाच ॥

“कथं नायाति किञ्चात्र वर्त्तते समतं तव।

तव योग्या च वसतिः का भवेत्तद्वदस्व मां” ॥

ज्येष्ठोवाच ॥

“वेदध्वनिर्भवेदयस्मिन् अतिधीनाश्च यूजन्।

यज्ञदानादिकं यत्र नैव तत्र वसाम्यहं ॥

परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते।

पितृदेवार्चनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहं ॥

दानशौचे न विद्येते परद्रव्यापहारिणः।

परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्मम ॥

वृद्धसज्जनविप्राणां यत्र स्यादवमाननं।

निष्ठुरं भाषणं यत्र तत्र सन्त्यगवसान्यहं” ॥

सूत उवाच ॥

“इति तद्वचनं श्रुत्वा विसन्नवदनोऽभवत्।

उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह” ॥

उद्दालक उवाच ॥

“अश्वत्यवृत्तमूलेऽस्मिन् अलक्ष्मीः अन्मतां क्षणं।

आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः” ॥

सूत उवाच ॥

“इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः।

प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा न तं ददर्श सा ॥

तदा सरोद कश्यपं भर्तुस्यागेन दुःखिता।

तत्तस्याः क्रन्दितं लक्ष्मीर्विक्रुष्टभवेनऽष्टगोत् ॥

तदा विज्ञापयामास विष्णुमुद्विगमानसा” ॥

लक्ष्मीरुवाच ॥

“स्वामिन् मद्गुणिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन दुःखिता।

तामाश्रासयितुं याहि कृपालो यद्यहं प्रिया” ॥

सूत उवाच ॥

“लक्ष्मी स ह ततो विष्णुस्तत्रागात् क्षपयान्वितः।

आश्रासयन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत्” ॥

विष्णुर्वाच ॥

“अश्वत्यवृत्तमासाद्य सदा लक्ष्मीः स्थिरा भव।

ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः ॥

मन्दवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति।

अस्पृश्योऽसौ भवेत्तस्मात् मन्दवारं विना किल” ॥

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १६१ अध्यायः ॥ *

वैशाखमासे तस्य सेचनफलं यथा,—

“वैशाखे सिद्धयेन्नित्यं विष्णुमश्वत्यरूपिणं।

चतुर्वर्गफलवाप्तिहेतवे वैष्णवो जनः ॥

गण्डूषमात्रतोयेन कुर्याद्योऽश्वत्यसेचनं।

सोऽपि याति परं स्थानं विमुक्तः पापकोटिभिः ॥

अश्वत्यमूलं विप्रर्षे यो बध्नाति शिलादिभिः।

अश्वत्यरूपी भगवान् किं तस्मै न हि यच्छति ॥

अश्वत्यद्रुममालोक्य प्रणामं कुरुते तु यः।

आयुर्द्विर्भवेत्तस्य वर्द्धनो सर्वसम्पदः ॥

अश्व

यथाश्वत्थतले विप्र धर्मकर्म विधीयते ।
 न्यूनातिरिक्ता न स्यात्तस्मिन् कर्मणि जैमिने ॥
 तत्र तीर्थानि सर्वाणि त्रिस्तोतादीनि जैमिने ।
 यथाश्वत्थतलेस्तिष्ठेत् एकोऽपि प्राखिनां वरः ॥
 अश्वत्थपूजको यस्तु स एव हरिपूजकः ।
 अश्वत्थमूर्तिर्भगवान् स्वयमेव यतो द्विज ॥
 तस्मान्नाद्विजश्चेत् योऽश्वत्थं हन्ति मूढधीः ।
 संसारे नास्ति तत्कर्म यत् कृत्वा स च शुध्यति ॥
 अश्वत्थो वृक्षराजोऽयं हरिमूर्तिः प्रकीर्तितः ।
 तस्मादश्वत्थहन्तृणां जाता कोऽपि न विद्यते ॥
 अश्वत्थं पश्यतो विप्र स्पृशतः स्मरतस्तथा ।
 देहस्थं पातकं तस्य हरेत् प्रणमतो हरिः ॥
 विलोक्याश्वत्थहन्तारं यः शक्तो न निवारयेत् ।
 तन्नेत्रयुग्मं बद्धिश्चैर्यमेनोत्पाद्यते स्वयं ॥
 अश्वत्थच्छेदनं मूढ मा कुर्वति वदेन्न यः ।
 तस्य जिज्ञां कुरिकया स्वयं कृन्तति भास्करिः ॥
 अश्वत्थप्राखिनेकां यः स्वप्नामपि निहन्ति यः ।
 स कोटिशतहत्यानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 यत्पापं ब्रह्महत्यायां गुणस्त्रीगमने च यत् ।
 सुशपाने तथास्तेये न्यासापहरणे तथा ॥
 यत्पापं भ्रूणहत्यायां गोहत्यायां द्विजोत्तम ।
 स्त्रीहत्यायाश्च यत्पापं परस्त्रीगमने तथा ॥
 शरणागतहत्यायां हत्यायां सुहृदां तथा ।
 विश्वासवाक्याकथने परहिंसाविधौ च यत् ॥
 यत् पापं परनिन्दायां हरिवासरभोजने ।
 अश्वत्थच्छेदनादुधोरं तत् पापं प्राप्यते जनैः ॥
 विष्णुमूर्त्तेर्जनो मोहादश्वत्थस्य निहन्ता यः ।
 तत्तुल्यः पातको कोऽपि न श्रुतः क्षितिमण्डले ॥
 वदान्यश्वत्थमाहात्म्यं सर्वपापघ्नाश्रयं ।
 साक्षादेव स्वयं विष्णुरश्वत्थोऽखिलविश्वराट् ॥
 तद्भक्तिं कुर्वतः पुंसो विद्यते नाशुभं क्वचित् ।
 अश्वत्थं सेवते यस्तु विष्णुबुद्ध्या नरोत्तमः ॥
 तस्य प्रसन्नो भगवान् ददाति परमं पदम् ॥
 इति पाद्मे क्रियायोगसारे अश्वत्थलेचनं नाम
 ११ अध्यायः ॥
 (अस्थिरूपः संसारवृक्षः । यथा, गीतायाम् ।
 “ऊर्ध्वमुलमधःप्राखमश्वत्थं प्राञ्जरथयम् ।
 हृन्दासि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्” ॥
 विस्तरस्तु गीतायाः पञ्चदशेऽध्याये द्रष्टव्यः ॥)
 अश्वत्थभेदः, पुं, (अश्वत्थस्य भेदो विभिन्नता यस्मिन् ।)
 स्थावीरुक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्वत्था, स्त्री, पूर्णिमातिथिः । इति मेदिनी ॥
 अश्वत्थामा, [न.] पुं, (अश्वत्थेव स्थाम बलं यस्य ।
 प्रघोरदादिवत् सस्य तः । अथवा अश्व इव
 तिष्ठति युद्धे । अश्व + स्था + मनिन् ।) द्रोणा-
 चार्यपुत्रः । स तु चिरजीवी महारथी च ।
 तत्पर्यायः । कृपीसुतः २ द्रौणासनः ३ । इति
 चिकित्सकः ॥ द्रौणिः ४ । इति स्मार्त्ताः ॥ वृद्धा-
 भावे द्रौणिः ५ ॥ (अयं खलु जात एव अश्व इव
 ननाद अतोऽस्य अश्वत्थामेति नाम । तथा च
 भारते ।
 “अनभत् गौतमीपुत्रमश्वत्थामानमेव च ।

अश्व

स जातमात्रो व्यनदत् यथैवोच्चैः श्रवा ह्यः ॥
 तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरीक्षस्थमब्रवीत् ।
 अश्वत्थेवास्य यत् स्थाम नदतः प्रदिष्टो गतम् ॥
 अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति” ॥
 अश्वत्थी, स्त्री, (क्षुद्रोऽश्वत्थः । अश्वत्थ + अल्पायं
 डीप् ।) वृक्षविशेषः । पिप्पली इति लोके ।
 तत्पर्यायः । लघुपत्री २ पवित्रा ३ कृष्णपत्रिका
 ४ पिप्पलीका ५ वनस्या ६ अश्वत्थिका ७ । अस्या
 गुणाः । मधुरत्वं । कषायत्वं । अक्षपित्तनाशित्वं ।
 विषदाहप्रशमनकारित्वं । गुर्विष्टा हितकारि-
 त्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्वदंष्ट्रा, स्त्री, (अश्वस्य दंष्ट्रा इव आकृत्या ।) गो-
 क्षुरदंष्ट्रा । इत्यमरः ॥
 अश्वन्तं, स्त्री, (अश्व- (स्व)-नामन्तो यस्मिन् ।) अश्वभं ।
 क्षेत्रं । चुल्ली । अनवधि । श्रुतं । इति हेमचन्द्रः ॥
 अश्वपालः, पुं, (अश्वान् पालयतीति, अश्व +
 पाल + कर्मणि उपपदे अण् प्रत्ययः ।) घोटक-
 रक्षकः । इति अश्वपालिकशब्दटीकायां दुर्गा-
 दासः ॥ सङ्ख्ये इति आरवीभाषा । (“दत्ता-
 तङ्कोऽङ्गनामानमुत्तसरणिः संभ्रमादश्वपालैः प्र-
 भृष्टोऽयं सुवङ्गः प्रविशति वृषतेर्मन्दिरं मन्दु-
 रायाः” इति रत्नावल्याम् ।)
 अश्वपुच्छी, स्त्री, (अश्वस्य पुच्छमिव केशरोऽस्याः ।)
 माघपर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अश्वबालः, पुं, (अश्वस्य बाल इव । काशस्य पुष्यं
 अश्वबालवत् विभाति ।) काशः । केश्या इति
 भाषा । इति चिकित्सकः ॥
 अश्वमहिषिका, स्त्री, (अश्वमहिषयो वैरम् । द्वन्द्वा-
 दुन् वैरमैयुनिकयोरिति अश्वमहिष + वुन् ।)
 अश्वमहिषयोर्निर्वैरं । इति शब्दरत्नावली ॥
 अश्वमारः, पुं, (अश्वं मारयति । अश्व + मृ +
 अश्वमारकः ।) निष् + अण् ।) करवीरवृक्षः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (“काक्षारेवतकुटजाश्वमार-
 कटफलहरिद्राहयनिम्बसप्तच्छदमालवस्त्रायभाषा
 चेति” । इति सुश्रुते ॥
 “करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः” ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 “तत्र स्त्रीतकाश्वमारगुह्येवादि ।
 सुश्रुतस्य कल्पस्थानेऽभिहितं ॥”)
 अश्वमुखः, पुं, (अश्वस्य मुखमिव मुखं यस्य । किन्नरः ।
 इति हलायुधः ॥ (स्त्री, किन्नरी । किम्पुषस्त्री ।
 यथा कुमारः ।
 “न दुर्वहश्चोनिपयोधरात्तां
 भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुखः” ॥)
 अश्वमेधः, पुं, (अश्वः मेध्यते हिंस्यते यत्र । मेध-
 हिंसने + घञ् ।) यज्ञविशेषः । इति जटाधरः ॥
 यत्र लक्षणविशेषाज्ज्ञानमश्वं संप्रोक्ष्य कपाले
 जयपत्रं बद्धा त्यजेत् तद्रक्षार्थं पुष्पविशेषं निधो-
 जयेत् संवत्सरान्ते अश्वे आगते सति अथवा
 केनापि संबद्धे युद्धं कृत्वा तमानीय यथाविधि
 बधं कृत्वा तदपया होमः कर्त्तव्यः । कामनानु-
 सारेण तत्फलं मोक्षः ब्रह्महत्यापापक्षयः स्वर्गश्च ।

अश्व

यथा । व्यापस्तम्भः ।
 “राजा सार्वभौमः अश्वमेधेन यजेत नाप्यसार्व-
 भौमः” । इति ॥ प्रायश्चित्तात्मकाश्वमेधो यथा ।
 विष्णुः ।
 “अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।
 अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा” ॥
 अपि च ।
 “अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्विति” ।
 इति विष्णुस्मृत्याश्वमेधस्य प्रायश्चित्तत्वम् । पापक्षय-
 स्वर्गाभयसाधकस्य तु तस्यापि न प्रायश्चित्तत्वम् ।
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ० ॥ कलौ तस्य निषेधो
 यथा वृहन्नारदीये ।
 “दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं न रमेधाश्वमेधकौ ।
 महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखं ॥
 इमान् धर्मेण कलियुगे वर्ज्यानाञ्जमनीयिणः” ।
 इत्युदाहृतत्वम् ॥ अन्यच्च । ब्रह्मपुराणम् ।
 “नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वर्ज्या द्विजतिभिः” ।
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ० ॥ तत्फलजनककर्मणि
 यथा,—
 “वैशाखे मासि यः कुर्यात् प्रपां माधवतुष्टये ।
 दिने दिनेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः” ॥
 इति पाद्मे क्रियायोगसारे ११ अध्यायः ॥
 अपि च ब्रह्मण्डे ॥
 “खानन्तु भग्न्या गङ्गायां कर्तुंकामस्य गच्छतः ।
 पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं मर्त्यस्य जायते” ॥
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 अश्वमेधिकः, पुं, (अश्वमेधाय हितः । अश्वमेध +
 ठक्, ठन् वा ।) अश्वमेधयागोपयुक्तघोटकः ।
 इति जटाधरः ॥ (स्त्रीवलिङ्गे स्नानामख्यातं महा-
 भारतान्तर्गतं चतुर्दशपर्वम् । यथा,—
 “ततोऽश्वमेधिकं पर्वं सर्वपापघ्नाश्रयम्” ।
 “ततोऽश्वमेधिकं पर्वं प्रोक्तं तच्च चतुर्दशम्” ।)
 अश्वमेधीयः, पुं, (अश्वमेधाय हितः । अश्वमेध +
 छ ।) अश्वमेधयज्ञीयाश्वः । तत्पर्यायः ययुः २ ।
 इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणम् ।
 “कालाश्वमेधसङ्काशः स्वर्गवर्णमुखो बली ।
 यस्य पाश्वर्वाभावर्द्धचन्द्राकारौ सुशोभनौ ॥
 पुच्छं विद्युत्प्रतीकाशमुदरं कुन्दसन्निभं ।
 पादाश्चैव हरिद्वर्णाः कर्णौ सिन्दूरसन्निभौ ॥
 ज्वलदग्निनिभा जिह्वा चक्षुषी भास्वरपमे ।
 विराजितो रोमराज्या सानुलोमविलोमयः ॥
 विचित्रैर्विविधैर्वर्णैश्चित्रो रजतविन्दुभिः ।
 यो वेगे वायुतुल्यः स्यादुच्चैरुच्चैः श्रवा यथा ॥
 यस्य गात्रोद्भवो गन्धो गन्धर्व्वमपि मोहयेत् ।
 एवं लक्षणसंयुक्तो यज्ञीयः पशुरुच्यते ॥
 अश्वस्य पालकश्चातिबलवान् पुत्र उच्यते ।
 पुत्रतुल्यः सुहृदापि बद्धविघ्नः क्रतूत्तमः” ॥
 इति वाग्भिरामायणम् ॥
 अश्वयुक्, [ज] स्त्री, (अश्वं युनक्ति रूपेणानुकरोतीति
 अश्व + युज् + क्तिप् ।) अश्विनीनक्षत्रं । इत्यमरः ॥
 अश्वयुक् [ज] पुं, (अश्वेन नक्षत्रेण युक् युक्ता पौर्ण-
 मासी अश्वयुजः ।) आश्विनमासः ।

इति शुद्धरत्नावली ॥ (“अश्वयुक् द्वाणपक्षे तु
आर्द्धं कुर्यादिति स्मृतिः” । भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः ।
इति सुश्रुतः ।)

अश्वरक्षः, पुं, (अश्वान् रक्षतीति । अश्व + रक्ष +
अण् ।) घोटकरक्षकः । अश्वपालः । इति जटा-
धरः ॥

अश्वरोधकः, पुं, (अश्वान् रणद्वि । अश्व + रध् +
गुल् ।) करवीररक्षकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अश्वला, स्त्री, (अश्वस्य लालेवाकारेण ।) सर्प-
विशेषः । तत्पर्यायः । हलाहलः २ ब्रह्मसर्पः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अश्ववक्त्रः, पुं, (अश्वस्य वक्त्रमिव वक्त्रं यस्य ।) किन्नरः ।
इति शुद्धरत्नावली ॥

अश्ववडवं, स्त्री, अश्ववडवानां समाहारः । अश्ववड-
वयोर्दन्ते अश्ववडवौ । अश्ववडवानां दन्ते अश्व-
वडवाः । इत्यमरटीकायां भरतः सारसुन्दरी च ।
घोडा घुडीर समाहारद्वन्द्वसमासे स्त्रीवलिङ्गेर
यत्नवचनं ह्य इतरेतरद्वन्द्वे पुलिङ्गेर दिवचनं वज्र-
वचनं ह्य इति भाषा ॥

अश्ववहः, पुं, (अश्वेन उच्यते यः सः । अश्व + वह +
अच् ।) अश्ववाहकः । इति जटाधरः । घोड-
सञ्चोयार इति भाषा ॥

अश्ववारः, पुं, (अश्वं वारयतीति । अश्व + वृ +
अण् ।) सादी । इति हेमचन्द्रः । घोडसञ्चोयार
इति भाषा ॥

(“परस्परौत्पीडितजानुभागा
दुःखेन निम्बकसुरश्ववाराः” ।
इति माघे ।)

अश्ववारणः, पुं, (अश्वं वारयति + अश्व + वृ + णिच्
+ ल्यु ।) गलकम्बलरहितगोसदृशपशुविशेषः ।
तत्पर्यायः । गवयः २ वनगवः ३ गोसदृशः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

अश्ववित्, [६] पुं, (अश्वं अश्वविद्यां वेत्तीति ।
अश्व + विद् + क्तिप् ।) नलराजः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (नलस्य राज्ञोऽश्वविद्याज्ञता वर्णिता
भारते । यथा ।

“बाजकस्तमुवाचाध देहि विद्यामिमां मम ।

मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृह्णाथ पुरुषर्षभ ॥

ऋतुपथं ततो राजा बाजकं कार्यगौरवात् ।

हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः ॥

यथोक्तं त्वं गृह्णाणेदमक्षाणां हृदयं परं ।

निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाजक” ॥

बाजको बाजकवेशधारी नलः ।)

अश्वदद्यः, पुं, घोटकचिकित्सकः । सालोतरी इति
हिन्दिभाषा । अश्वस्य वैद्यः इति । षष्ठीतत्पद-
समासनिष्पन्नः ॥

अश्वशाला, स्त्री, घोटकगृहं । घोडार पाइशाल ।
आस्तवल् इति भाषा । यथा वाजिशाला तु
मन्दूरा । इत्यमरः ॥ दे अश्ववस्थानगृहे । वाजिनो
ऽश्वस्य शाला गृहं वाजिशाला । अश्वशालादि च ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ (“कोषागारमायुधा-
गारमश्वशालां हस्तिशालाञ्च” । इति भारते ।)

अश्वप्रदगालिका स्त्री, (अश्वप्रदगालयोर्वैरम् । दन्डा
द्वन् वैरमैयुनिकयोरिति वुन् ।) अश्वप्रदगालयो-
र्वैरम् । इति शुद्धरत्नावली ॥

अश्वषड्गवं, स्त्री, (अश्व + षड्गवच् ।) अश्वषट्कं ।
षड्गवाः । इति पाणिनिः ॥

अश्वसेनन्दपनन्दनः, पुं, (अश्वसेनो नृपस्तस्य नन्दनः ।)
सनत्कुमारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अश्वी, स्त्री, (अश्व + टाप् ।) घोटकी । घुडी इति
भाषा । तत्पर्यायः । वामी २ वडवा ३ । इत्यमरः ॥

अश्वारिः, पुं, (अश्वानामरिः ।) सहिषः । इति
जटाधरः ॥

अश्वारूढः, पुं, (अश्व आरूढो येन ।) अश्वारोहः ।
घोटकोपरि कृतारोहणः । यथा । “अश्वारोहास्तु
सादिनः” । इत्यमरः ॥ दे अश्वारूढे । अश्वमारो-
हन्ति अश्वारोहाः टात् षण् । सादयन्ति अश्व-
यन्ति अश्वान् सादिनः गृहादित्वात् णिन् । इति
तट्टीकायां भरतः ॥

अश्वारोहः, त्रि, (अश्वमारोहतीति । अश्व + आ +
रुह + अण् ।) अश्वारूढस्थितयोद्धा । घोडसोवार
इति भाषा । तत्पर्यायः । सादीर इत्यमरः ॥
अश्ववहः ३ । इति जटाधरः ॥ अश्ववारः ४
तुरगी ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

अश्वारोहा, स्त्री, अश्वगन्धारुक्षः । अश्ववाहके त्रि ।
इति मेदिनी ॥ (अश्वगन्धाश्वदेऽस्याः गुणा
व्याख्याताः ।)

अश्वारोही, [न] त्रि, अश्वारोहणविशिष्टः । अश्व-
रूढः । अश्वारोहणकर्ता । अश्वारोहणशीलः ॥
घोडसोवार इति भाषा । अश्वमारोढुं शील-
मस्येत्यर्थे णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

अश्वारोहकः, पुं, अश्वगन्धारुक्षः । इति रत्नमाला ।
अश्वारूढः, (अश्वस्यार्क्षीव ।) देवसर्षपवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

अश्विनी, स्त्री, (अश्वः अश्वरूपं विद्यते यस्याः । अश्व
+ इन् + डीप् ।) सप्तविंशतिमन्त्रचान्तर्गतप्रथम-
मन्त्रं । अश्विन्यादयो रेवत्यन्ताः सप्तविंशति-
तारा दक्षस्यापत्यत्वात् दाक्षायण्य उच्यन्ते । तत्प-
र्यायः । अश्वयुक् २ दाक्षायणी ३ । इत्यमरः ॥
सा चन्द्रस्य भार्या । नवपादात्मकमेघराशेरादि-
चतुष्पादरूपा च ॥ अस्या रूपं । घोटकमुखा-
कृतितारात्रयात्मकं । अस्या अधिष्ठात्री देवता
अश्वारूढपुरुषः । इति ज्योतिःशास्त्रं । तस्यां
जातफलं । “सदैव देवाभ्युदितो विनीतः सत्त्वा-
न्वितः प्राप्तसमस्तसम्पत् । योषाविभूषात्मज-
भूरितोषः स्यादश्विनीजन्मनि मानवस्य” । इति
कोष्ठीप्रदीपः ॥ तस्य मस्तकोपरि उदये कर्कट-
क्षयस्य १।३० चिंशत्यलाधिकदण्डेको गतो भ-
वति । यथा । “तन्वि घोटकमुखाकृतौ त्रिभे
मस्तकोर्ध्रपथभाजि वाजिनि । चारुचन्द्रसुखि
कर्कटोदयात् निर्गता गगनरन्ध्रलिप्तिका” ॥ इति
श्रीकालिदासकृततराचिलमनिर्यायः ॥

अश्विनीकुमारौ, पुं, (अश्विन्या अश्वीभूतसंज्ञानाम-
सूर्य्यपत्न्याः यमजौ कुमारौ ।) अश्विनीसुतौ ।

अश्वीभूतसंज्ञानामसूर्य्यपत्न्याः यमजपुत्रौ । तौ
देवचिकित्सकौ । (यथा हरिवंशे,
“विवस्वान् कारुषापाञ्चजि दाक्षायण्यामरिन्दम ।।
तस्य भार्यानिदत्तं जा त्वाप्नो देवी दिवस्वतः” ॥
“देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ” ।)
नित्यदिवचनान्तप्रत्ययेऽयं ।

अश्विनीपुत्रौ, पुं, (अश्विन्याः पुत्रौ ।) सूर्य्येयौ । इति
हेमचन्द्रः ॥

अश्विनीसुतौ, पुं, (अश्विन्याः सुतौ ।) अश्विनीपुत्रौ ।
तयोः पर्यायः । सूर्य्येयौ २ अश्विनौ ३ दक्षौ ४
नासत्यौ ५ अश्विनेयौ ६ । इत्यमरः । नासिक्यौ ७
गदागदौ ८ । इति जटाधरः ॥ पुष्करसर्पौ ९ ।
इति शुद्धरत्नावली ॥

अश्विनौ, पुं, (प्रशस्ता अश्व्याः सन्ति ययोः । इति ।
यदा, अश्विन्याम् जातौ । सन्निवेलेत्यणो नक्ष-
त्रेभ्यो वज्रलमिति लुकि लुक्त्वदितलुकीति डोपो
लुक् ॥) अश्विनीकुमारौ । इत्यमरः ॥

(“त्वाप्नो तु सवितुर्भार्या वडवारूपधारिणी ।
असूयत महाभागा सान्तरिक्षेऽश्विनावुभौ” ॥
इति महाभारते ।

“किमश्विनौ सोमरसं पिपासू” ।

इति भट्टौ ।)
(“अश्विनौ देवभिषजौ यज्ञवाहाविति स्मृतौ ।
दक्षस्य हि शिरश्चिह्नं पुनस्ताभ्यां समाहितं ॥
प्रशीर्णां दग्धनाः पूज्यो नेत्रे नष्टे भगस्य च ।

वक्षिणश्च भुजस्तम्भस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥
चिकित्सितस्तु शीतांशुर्दहीतो राजयक्ष्मणा ।

सोमान्निपतितश्चन्द्रः क्षतस्ताभ्यां पुनः सुखी ॥
भार्गवश्चावनः कामी वृद्धः सन् विवर्जितं मतः ।

वीतवर्णसुरोपेतः क्षतस्ताभ्यां पुनर्युवा ॥
एतैश्चान्यैश्च वज्रभिः कम्भभिर्भिषगुत्तमौ ।

बभूवतुर्धृष्टं पूज्याविन्दादीनां महात्मनां ॥
ग्रहास्तोत्राणि मन्त्राणि तथान्यानि हवींश्चि च ।

धूमाश्च पशवस्ताभ्यां प्रकथ्यन्ते द्विजातिभिः ॥
प्रातश्च सवने सोमं शक्रोऽश्विभ्यां सहावृते ।

सौत्रामण्याश्च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ॥
इन्द्राग्नौ चाश्विनौ चैव क्षूयन्ते प्रायशो द्विजैः ।

क्षूयन्ते वेदवाक्येषु न तथान्या हि देवताः ॥
अमरैरजरैस्तावद्विबुधैः साधिपैर्भुवैः ।

पूज्येते प्रयतैरेवमश्विनौ भिषजाविति” ॥
इति चरकः ॥

“श्रूयते हि यथा रुद्रेण यज्ञस्य शिरश्चिह्नमिति
ततो देवा अश्विनावभिगम्योच्चुः । भगवन्तौ नः

श्रेष्ठतमौ युवां भविष्यथ । भवद्भ्यां यज्ञस्य शिरः
सन्धातयं । तावूचतुरेवमस्त्विति । अथ तयोरर्थे

देवा इन्द्रं यज्ञभागेन प्रासादयन् । ताभ्यां यज्ञस्य
शिरः संहितमिति” ॥ इति सुश्रुतः ॥)

अश्वीनः, त्रि, एकान्शकरणकदितैकगम्यस्थानादिः ।
आश्विन इत्यमरः ॥ वृद्धभावपक्षे अश्विनः ॥

अश्वीयं, स्त्री, (अश्वानां समूहः । अश्व + ण् ।) अश्व-
वृन्दं । अश्वसमूहः । तत्पर्यायः । आश्वं २ । इत्य-
मरः ॥

अष्ट

अश्वीयः, चि, (अश्वाय हितः । अश्व + कृ ।) अश्व-
हितकारी ॥ इति मेदिनी ॥ अश्वसम्बन्धीयः ॥
अष्ट ज् (आदि-उभ-सक-सेट् ।) दीप्तौ । ग्रहणे ।
गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अष्ट अति अवते ।
इति दुर्गादासः ॥

अष्टद्वीपः, चि, (अविद्यमानानि अष्टद्वीपि यच्च ।
अष्टद्वीपशितुः अष्टद्वीपेति स्वार्थे णः । अष्टि-
शब्दोऽत्र ओष्ठेन्द्रिये वर्तते । अष्टद्वीपौ सक्-
थ्यत्वेति यच् ।) यो मन्त्रादिर्द्वाभ्यां क्रियते न
तृतीयादीनां गोचरः । इत्यमरः । दुइजने करा
मन्त्रा इति भाषा ॥

अष्टाङ्गः, ण, (अष्टाङ्गा युक्ता पौर्णमासी आष्टाङ्गी,
सा यत्र मासे अष्ट वा ऋतवः । आष्टाङ्गी पूर्णिमा
प्रयोजनमस्य । प्रयोजनार्थे अष्ट ।) आष्टाङ्ग-
मासः । व्रते पाठाष्टाङ्गः । इत्यमरटीकाश्रित-
द्विरूपकोषः ॥

अष्टाङ्कः, ण, (अष्टाङ्क + स्वार्थ कन् ।) आष्टाङ्कमासः ।
इति शब्दमाला ॥

अष्ट, [न] चि, (अश्रुते अश्रु व्याप्तौ कन् ।) सप्तश्रुभ्यां
तुट् चेत्येति कनिन् ।) संख्याविशेषः । अष्ट इति
भाषा । नित्यवज्रवचनान्तशब्दोऽयं । इति व्याक-
रणं ॥ अष्टाष्टावचकशब्दाः । योगाङ्गं १ वसुः २
शिवसूक्तिः ३ दिग्गजः ४ सिद्धिः ५ ब्रह्मश्रुतिः ६
व्याकरणं ७ दिक्पालः ८ अहिः ९ कुलाद्रिः १०
येत्यर्थं ११ । इति कविकल्पलता ॥

अष्टकः, चि, (अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य । अष्टन्
+ कन् ।) अष्टसंख्या । अष्ट एवाष्टकः स्वार्थे क-
प्रत्ययः । अष्टसंख्याविशेषः यथा,—“गङ्गाष्टकं
पठति यः प्रयतः प्रभाते बाल्मीकिना विरचितं
सुखदं मनुष्यः” । इति बाल्मीकीयगङ्गाष्टकं ॥
अपि च ।

“अच्युतं केशवं विष्णुं हरिं सत्यं जनार्दनं ।
हंसं नारायणञ्चैव एतन्नामाष्टकं शुभं” ॥

इति ब्रह्मपुराणे श्रीविष्णुनामाष्टकं स्तोत्रं ॥

अष्टकर्णः, ण, (अष्टौ कर्णा यस्य ।) ब्रह्मा । इति
शब्दरत्नावली ॥

अष्टका, स्त्री, (अश्रन्ति पितरोऽस्याम् । अष्ट् +
तकन् ।) आश्रयविशेषः । तिथिभेदः । तद्वया ।
गौणचान्द्रपौषमाघफागुणमासीयकृष्णाष्टमी ।
आश्विनकृष्णाष्टमी च । एतासु आश्रमावश्यकं ।
यथा । आग्रहावण्या ऊर्ध्वे तिष्ठषु कृष्णाष्ट-
मीषु आश्रानि निव्यानि । यथा गोभिलः ।

“अष्टका योर्ध्वमाग्रहावण्यास्तमिच्छाष्टमी” ।

इति । ब्रह्मपुराणे ।

“पितृदानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्र एव च ।
कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्नी विभाव्यते ॥
प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी ।
आद्या पूर्वाः सदा कार्या मासैरन्या भवेत्तथा ॥
शक्रैः कार्या तृतीया स्यादेव त्रयगतो विधिः” ।
मूले प्रधानस्थाने अमावास्यायां अमावास्या हि
आश्रयः प्रधानकालतद्वदिति यावत् । ऐन्नी
साधेन्द्रदेवताकयागसम्बन्धात् । एवं प्राजापत्या

अष्ट

वैश्वदेवकी च । मासैः पशोः । तथा च गोभिलः ।
“यद्युवाच्यतरसम्भारः स्यात्तदापि पशुनैव कु-
र्यात्” इति । यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यर्थे
पशुरपि कृग एव । कृगोऽनादेशे पशुः । इति
गौतमात् । न च तैव्या ऊर्ध्वमष्टम्यां गौः । इति
गोभिलसूत्रेण गवोपदेशात् कथमनुपदिष्टत्वं
मिति वाच्यं । तदसम्भवे पशुरित्यनेन यः पशु-
रुपदिष्टस्तस्य विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् । तैषी
पौषी । वस्तुतस्तु हरिवंशे ऋगोऽपि विहितः ।
यथा,—

“इत्वाकुलं विकुक्षिं वै अष्टकायामथादिष्टत् ।
मांसमानय आद्याय ऋगं हत्वा महाबलः” ॥

इति । स्त्रिया बधामावमाह स एव ।

“अवध्याच्च स्त्रियं प्राज्जस्त्रियं गयोनिगतामपि” ।
एतदङ्गं ब्रह्मपुराणेऽपि । आरण्यानामगम्य-
प्रोक्षितत्वं वक्ष्यते । पशुभावे स्थालीपाकेन । यथा
गोभिलः । “अपि वा स्थालीपाकं कुर्वीत” ।
इति । तद्विधानन्तु ।

“स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्याद्यद्यानुकल्पिकं ।
अपयेत्तं सवत्सायास्तद्व्या गोः पयस्यनु” ॥
इति कुन्दोगपरिशिष्टोक्तं ग्राह्यं । अन्विति ओ-
दनचरोः पश्चात् । अतएव सातातपः ।

“नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने तथा ।

पितरः स्युहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥

तस्माद्दद्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेभ्यु च” ।

तस्मादन्नं प्रधानं । पूषादिकन्तूपकरणत्वेन शक्ताना-
मावश्यकं उभयत्र सदेति अवगात् । तथा च ।

“नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् ।

उपेत्यातिक्रमे दोषश्रुतेरन्यागदर्शनात् ॥

फलाश्रुतेर्वीभूया च तन्निवृत्तिमिति कीर्त्तितं” ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

गौणचान्द्रपौषस्य कृष्णाष्टमी पूषाष्टका । गौण-
चान्द्रमाघस्य कृष्णाष्टमी मांसाष्टका । गौण-
चान्द्रफागुणस्य कृष्णाष्टमी शाकाष्टका । केवाञ्चि-
न्मते गौणचान्द्राश्विनस्य कृष्णाष्टमी अष्टकामद-
वाद्या । तासु क्रमात् पूषमांसाष्टकैः षाट्पौष-
धिकं आश्रयं कर्त्तव्यं । इति ब्रह्मवायुविष्णुधर्मोत्तर-
पुराणानि ॥

अष्टकाङ्गः, स्त्री, (अष्टकमङ्गमस्य ।) नयपीठी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ पाशुरा ऋक् इति भाषा ।

अष्टपात्, [द], ण, (अष्टौ पादा यस्य ।) लूता ।

भाकडसा । इति भाषा । शरभः । इति हेमचन्द्रः ॥

अष्टपादः, ण, (अष्टौ पादा यस्य ।) ऊर्णनाभविशेषः ।

तत्पर्यायः । किन्तानुः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अष्टपादिका, स्त्री, (अष्टसु दिक्षु पादा यस्याः ।

अन्त्यलोपः । डीपि पङ्कावे संज्ञायां कन् ऋतः ।)

लताविशेषः । इति रत्नमाला ॥ हापरमाली इति

भाषा ॥

अष्टमः, चि, अष्टानां पूरणः । इति व्याकरणं ॥ (तस्य

पूरणे डट् । नान्तादसङ्ख्यादेर्मट् ।) यथा ।

काव्यायनः ।

“अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अष्ट

अमावास्याष्टमांशे च ततः किल भवेदशुः” ॥

इति आश्रयतत्त्वं ॥ अपि च ।

“सावर्णिः सूर्यतनया यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः ।

निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्भद्रतो मम” ॥

इति देवीमाहात्म्यं ॥

अष्टमङ्गलं, स्त्री, (अष्टप्रकारं मङ्गलम् ।) अष्टप्रकार-
मङ्गलद्रव्यं । तद्वया,—

“मृगराजो वृषो नागः कलशो व्यजनन्तथा ।

वैजयन्ती तथा भेरी दीप इत्यष्टमङ्गलं” ॥

इति वृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गास्तवपद्धतौ ॥

“लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्जताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथा ऋतः” ॥

इति शुद्धितत्त्वं ॥

अष्टमङ्गलः, ण, (अष्टौ मङ्गलानि शुभचिह्नानि
यस्मिन् ।) श्वेतवर्णसुखवक्षःखुरकेष्टपुच्छयुक्तघो-
टकः । इति हेमचन्द्रः ॥

अष्टमङ्गलघृतं, स्त्री, (अष्टभिः मङ्गलजनकद्रव्यैः कृतं
यद्घृतं ।) अष्टौषधयुक्तपक्वघृतं । यथा,—

“वचा कूळं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि च ।

सारिवा सैन्धवश्चैव पिप्पली घृतमष्टमं ॥

सिद्धं घृतमिदं मेध्यं पिबेत् प्रातर्दिने दिने ।

दृढस्मृतिः कुमारानां पिबतामष्टमङ्गलं” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

अष्टमानं, स्त्री, (अष्टौ सुखयः परिमाणमस्य ।) कुडव-
परिमाणं । शरावाजं । इति वैद्यकपरिभाषायां ॥

(“प्रवृत्तिभ्यामङ्गलिः स्यात् कुडवोऽङ्गशरावकः ॥

अष्टमानश्च स ज्ञेयः”, इति शार्ङ्गधरः ॥)

अष्टमिका, स्त्री, (अष्टम + कन् + स्त्रियामाप् ।)
शुक्तिपरिमाणं । चतुस्त्रोलकं । इति वैद्यकपरि-
भाषायां ॥

(“स्यात्कर्षाभ्यामङ्गपलं शुक्तिरष्टमिका तथा” ॥

इति शार्ङ्गधरः ॥)

अष्टमी, स्त्री, (अष्टानां पूरणी । अष्टम + डीप् ।)
क्षीरकाकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दिधि-
विशेषः । सा चन्द्रस्याष्टमकलाक्रियारूपा । तदु-
पलक्षितकालरूपा च । सा च शुक्ला नवमी-
युता ग्राह्या शुभमात् । कृष्णा च सप्तमीयुता ।
यथा निगमः ।

“कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविज्ञेय कर्त्तव्या परविज्ञा न कुत्रचित् ॥

उपवासादिकार्येषु एष धर्मः सनातनः” ॥ ॥

भविष्यपुराणे ।

“चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।

योऽब्दमेकं न मुञ्जीत शिवार्चनपरो नरः ॥

यत् पुण्यमद्यं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनां ।

तत्पुण्यं सकलं तस्य शिवलोकश्च गच्छति” ॥

ततश्च सततसत्रयाज्यक्षयपुण्यसमपुण्यप्राप्तिः शिव-
लोकगतिश्च फलं । फागुनशुक्लाष्टमीचतुर्दश्यो-
रारभ्य वर्षं यावत् प्रवृत्तमीप्रतिचतुर्दश्युपवास-
व्रतं ॥ ॥ कालिकापुराणे ।

“यैषा ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।

वरदाभयहस्ता च दिभुजा गौरदेहिजा ॥

अष्ट

रक्तपद्मासनस्था च सुकुटकुण्डलमण्डिता ।
रक्तकौमोदयवस्त्रा तु स्मितवक्त्रा शुभानना ॥
नवयौवनसम्पन्ना चार्वङ्गी ललितप्रभा ।
उमया भाषितं मन्त्रं यत् पूर्वं त्वेकमक्षरं ॥
मन्त्रमस्यास्तु तज्ज्ञेयं तेन देवीं प्रपूजयेत् ॥
एकमक्षरं शक्तिवोजरूपं ।

“तथाष्टम्यां नवम्याश्च पूजा कार्या विष्टब्धे ।
पटेषु प्रतिमायां वा घटे मङ्गलचण्डिका ॥”
यः पूजयेद्भौमवारे शुभैर्दूर्वाक्षतैः शिवां ।
सततं साधकः सोऽपि काममिष्टमवाप्नुयात् ॥
ज्योतिषे। श्रुतेऽस्मिन् वारेण वारेणाङ्गारकस्य च ।
“कृष्णाष्टमी चतुर्दशौ पुण्यात् पुण्यतरे स्मृते” ॥
तथा—

“सोमवारेऽप्यमावास्या आदित्याहे तु सप्तमी ।
चतुर्थङ्गारवारे च अष्टमी च वृहस्पतौ ॥
अत्र यत् क्रियते पापमथवा धर्मसञ्चयः ।
यष्टिजन्मसहस्राणि प्रतिजन्म तदक्षयं” ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ * ॥ श्रीकृष्णजन्माष्टमोव्रतं
अष्टकाश्राद्धं भीष्माष्टमीहोतुं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यं ॥
महाष्टमीहोतुं महाष्टमीशब्दे द्रष्टव्यं ॥ तत्र
जातफलं ।

“भूपालतः प्राप्तधनः कृष्णाङ्गः
सुखी कृपालुर्युवतिप्रियश्च ।
चतुष्पदाब्जो धनधान्ययुक्तः
स्यादष्टमीजो मनुजः सुधीरः ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥

अष्टमूर्त्तिः, पुं, (अष्टौ मूर्त्तयो यस्य ।) शिवः । इति
हेमचन्द्रः ॥ तत्प्रत्येकमूर्त्तिनामानि । क्षिति-
मूर्त्तिः सर्वः १ जलमूर्त्तिर्भवः २ अग्निमूर्त्तिः रुद्रः
३ वायुमूर्त्तिर्हयः ४ आकाशमूर्त्तिर्भीमः ५
यजमानमूर्त्तिः पशुपतिः ६ चन्द्रमूर्त्तिर्भृङ्गादेवः
७ सूर्यमूर्त्तिरीशानः ८ । इति तन्त्रशास्त्रं ॥
यताः प्ररभन्तुपिशिवस्याष्टपादाः इति कालि-
कापुराणं ॥ यथा ।

“अष्टमूर्त्तिर्निधीशश्च ज्ञानचक्षुस्तमोभयः” ।
इति वदुकभैरवकोत्रं ॥ तस्याष्टमूर्त्तयो यथा ।
“अथाग्निः रविरिन्द्रश्च भूमिरायः प्रभञ्जनः ।
यजमानः खमष्टौ च महादेवस्य मूर्त्तयः” ॥
इति शब्दमाला ॥

(“अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः
कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम्” ॥

इति रघुवंशे ॥ तथा कुमारं च ।

“तत्राग्निमाधाय समित्समिद्धं
स्वमेव मूर्त्त्यन्तरमष्टमूर्त्तिः” ॥

अष्टलोहकं, स्त्री, अष्टधातुविशेषः । तद्वयथा ।
सुवर्णं १ रजतं २ ताम्रं ३ रङ्गं ४ सीसं ५ कान्त-
लोहं ६ सुवर्णलोहं ७ तीक्ष्णलोहं ८ । इति राज-
निर्घण्टः ॥

अष्टवर्गः, पुं, (अष्टानां औषधविशेषानां रविप्रभ-
तीनां वा वर्गः ।) औषधविशेषाष्टकं । तद्वयथा ।
ऋषभः १ जीवकः २ मेदः ३ महामेदः ४ ऋद्धिः
५ ऋद्धिः ६ काकोली ७ क्षीरकाकोली ८ । इति

अष्ट

वैद्यकपरिभाषा । एकीकृतैतदौषधगुणाः । रक्त-
पित्तत्रयवायुपित्तनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥
“जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिऋद्धिके ।
अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः ॥
अष्टवर्गो हिमः स्वादुरेहणो शुक्रलो गुरुः ।
भग्नसन्धानकृत् कामबलासबलवर्द्धनः ॥
वातपित्ताखट्टट्टाहज्वरमेहक्षयप्रणुत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

ज्योतिषशास्त्रोक्तगोचरविशेषः । तद्वयथा । आदौ
ख्यादिसप्तग्रहाणां राहोश्च अष्टमासकोष्ठं कृत्वा
प्रत्येकमासकोष्ठे जन्मकालीनग्रहाधिष्ठितराश-
वधिसादिनक्षत्रभेद इत्यादि दीपिकोक्तवच-
नाङ्गसंख्यकगृहे रेखां विन्यसेत् तत्र रवेर्द्वादश-
कोष्ठे ४८ चन्द्रस्य ४६ कुजस्य ३६ बुधस्य ५५
गुरोः ५६ भृगोः ५२ श्रुनेः ३६ राहोः ३६
एतत्संख्यका रेखा देयाः । ततः प्रत्येकगृहस्थरेखाः
दिगुणीकृत्य अष्टाधिकाश्चेत् अष्टभिः शोध-
येत् । शेषा रेखाः शुभाः ख्याताः । अष्टोना-
श्चेत्तदा विन्दुभिरष्टानां पूरणं कार्यं । तत्र विन्द-
वोऽशुभाः ख्याताः । अष्टौ चेत् तदा विन्दुरे-
खयोरभावस्तत्र समं परिकीर्तितं ॥ तस्य
नामगुणाः ।

“जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिऋद्धिके ।
अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः ॥
अष्टवर्गो हिमः स्वादुरेहणः शुक्रलो गुरुः ।
भग्नसन्धानकृत् बल्यः प्ररीरबलवर्द्धनः ॥
वातपित्ताखट्टट्टाहज्वरमेहक्षयप्रणुत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ ज्योतिःशास्त्रोक्तगणनया
रेखाविन्दुभ्यां शुभाशुभफलसूचकजन्मकालीनाष्ट-
ग्रहसमुदायः । यथा । अष्टावर्गः ।

“जन्मकालग्रहस्थित्या फलं वक्ष्ये शुभाशुभं” ।
स्वादिनक्षत्रं शुभदः क्षितिपक्षसमुद्रनगादिक-
पञ्चगतो १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ ।
१२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० ।
२१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० ।
३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० ।
४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० ।
५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० ।
६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० ।
७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० ।
८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० ।
९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।
१०१ । १०२ । १०३ । १०४ । १०५ । १०६ । १०७ । १०८ । १०९ । ११० ।
१११ । ११२ । ११३ । ११४ । ११५ । ११६ । ११७ । ११८ । ११९ । १२० ।
१२१ । १२२ । १२३ । १२४ । १२५ । १२६ । १२७ । १२८ । १२९ । १३० ।
१३१ । १३२ । १३३ । १३४ । १३५ । १३६ । १३७ । १३८ । १३९ । १४० ।
१४१ । १४२ । १४३ । १४४ । १४५ । १४६ । १४७ । १४८ । १४९ । १५० ।
१५१ । १५२ । १५३ । १५४ । १५५ । १५६ । १५७ । १५८ । १५९ । १६० ।
१६१ । १६२ । १६३ । १६४ । १६५ । १६६ । १६७ । १६८ । १६९ । १७० ।
१७१ । १७२ । १७३ । १७४ । १७५ । १७६ । १७७ । १७८ । १७९ । १८० ।
१८१ । १८२ । १८३ । १८४ । १८५ । १८६ । १८७ । १८८ । १८९ । १९० ।
१९१ । १९२ । १९३ । १९४ । १९५ । १९६ । १९७ । १९८ । १९९ । २०० ।
२०१ । २०२ । २०३ । २०४ । २०५ । २०६ । २०७ । २०८ । २०९ । २१० ।
२११ । २१२ । २१३ । २१४ । २१५ । २१६ । २१७ । २१८ । २१९ । २२० ।
२२१ । २२२ । २२३ । २२४ । २२५ । २२६ । २२७ । २२८ । २२९ । २३० ।
२३१ । २३२ । २३३ । २३४ । २३५ । २३६ । २३७ । २३८ । २३९ । २४० ।
२४१ । २४२ । २४३ । २४४ । २४५ । २४६ । २४७ । २४८ । २४९ । २५० ।
२५१ । २५२ । २५३ । २५४ । २५५ । २५६ । २५७ । २५८ । २५९ । २६० ।
२६१ । २६२ । २६३ । २६४ । २६५ । २६६ । २६७ । २६८ । २६९ । २७० ।
२७१ । २७२ । २७३ । २७४ । २७५ । २७६ । २७७ । २७८ । २७९ । २८० ।
२८१ । २८२ । २८३ । २८४ । २८५ । २८६ । २८७ । २८८ । २८९ । २९० ।
२९१ । २९२ । २९३ । २९४ । २९५ । २९६ । २९७ । २९८ । २९९ । ३०० ।
३०१ । ३०२ । ३०३ । ३०४ । ३०५ । ३०६ । ३०७ । ३०८ । ३०९ । ३१० ।
३११ । ३१२ । ३१३ । ३१४ । ३१५ । ३१६ । ३१७ । ३१८ । ३१९ । ३२० ।
३२१ । ३२२ । ३२३ । ३२४ । ३२५ । ३२६ । ३२७ । ३२८ । ३२९ । ३३० ।
३३१ । ३३२ । ३३३ । ३३४ । ३३५ । ३३६ । ३३७ । ३३८ । ३३९ । ३४० ।
३४१ । ३४२ । ३४३ । ३४४ । ३४५ । ३४६ । ३४७ । ३४८ । ३४९ । ३५० ।
३५१ । ३५२ । ३५३ । ३५४ । ३५५ । ३५६ । ३५७ । ३५८ । ३५९ । ३६० ।
३६१ । ३६२ । ३६३ । ३६४ । ३६५ । ३६६ । ३६७ । ३६८ । ३६९ । ३७० ।
३७१ । ३७२ । ३७३ । ३७४ । ३७५ । ३७६ । ३७७ । ३७८ । ३७९ । ३८० ।
३८१ । ३८२ । ३८३ । ३८४ । ३८५ । ३८६ । ३८७ । ३८८ । ३८९ । ३९० ।
३९१ । ३९२ । ३९३ । ३९४ । ३९५ । ३९६ । ३९७ । ३९८ । ३९९ । ४०० ।
४०१ । ४०२ । ४०३ । ४०४ । ४०५ । ४०६ । ४०७ । ४०८ । ४०९ । ४१० ।
४११ । ४१२ । ४१३ । ४१४ । ४१५ । ४१६ । ४१७ । ४१८ । ४१९ । ४२० ।
४२१ । ४२२ । ४२३ । ४२४ । ४२५ । ४२६ । ४२७ । ४२८ । ४२९ । ४३० ।
४३१ । ४३२ । ४३३ । ४३४ । ४३५ । ४३६ । ४३७ । ४३८ । ४३९ । ४४० ।
४४१ । ४४२ । ४४३ । ४४४ । ४४५ । ४४६ । ४४७ । ४४८ । ४४९ । ४५० ।
४५१ । ४५२ । ४५३ । ४५४ । ४५५ । ४५६ । ४५७ । ४५८ । ४५९ । ४६० ।
४६१ । ४६२ । ४६३ । ४६४ । ४६५ । ४६६ । ४६७ । ४६८ । ४६९ । ४७० ।
४७१ । ४७२ । ४७३ । ४७४ । ४७५ । ४७६ । ४७७ । ४७८ । ४७९ । ४८० ।
४८१ । ४८२ । ४८३ । ४८४ । ४८५ । ४८६ । ४८७ । ४८८ । ४८९ । ४९० ।
४९१ । ४९२ । ४९३ । ४९४ । ४९५ । ४९६ । ४९७ । ४९८ । ४९९ । ५०० ।
५०१ । ५०२ । ५०३ । ५०४ । ५०५ । ५०६ । ५०७ । ५०८ । ५०९ । ५१० ।
५११ । ५१२ । ५१३ । ५१४ । ५१५ । ५१६ । ५१७ । ५१८ । ५१९ । ५२० ।
५२१ । ५२२ । ५२३ । ५२४ । ५२५ । ५२६ । ५२७ । ५२८ । ५२९ । ५३० ।
५३१ । ५३२ । ५३३ । ५३४ । ५३५ । ५३६ । ५३७ । ५३८ । ५३९ । ५४० ।
५४१ । ५४२ । ५४३ । ५४४ । ५४५ । ५४६ । ५४७ । ५४८ । ५४९ । ५५० ।
५५१ । ५५२ । ५५३ । ५५४ । ५५५ । ५५६ । ५५७ । ५५८ । ५५९ । ५६० ।
५६१ । ५६२ । ५६३ । ५६४ । ५६५ । ५६६ । ५६७ । ५६८ । ५६९ । ५७० ।
५७१ । ५७२ । ५७३ । ५७४ । ५७५ । ५७६ । ५७७ । ५७८ । ५७९ । ५८० ।
५८१ । ५८२ । ५८३ । ५८४ । ५८५ । ५८६ । ५८७ । ५८८ । ५८९ । ५९० ।
५९१ । ५९२ । ५९३ । ५९४ । ५९५ । ५९६ । ५९७ । ५९८ । ५९९ । ६०० ।
६०१ । ६०२ । ६०३ । ६०४ । ६०५ । ६०६ । ६०७ । ६०८ । ६०९ । ६१० ।
६११ । ६१२ । ६१३ । ६१४ । ६१५ । ६१६ । ६१७ । ६१८ । ६१९ । ६२० ।
६२१ । ६२२ । ६२३ । ६२४ । ६२५ । ६२६ । ६२७ । ६२८ । ६२९ । ६३० ।
६३१ । ६३२ । ६३३ । ६३४ । ६३५ । ६३६ । ६३७ । ६३८ । ६३९ । ६४० ।
६४१ । ६४२ । ६४३ । ६४४ । ६४५ । ६४६ । ६४७ । ६४८ । ६४९ । ६५० ।
६५१ । ६५२ । ६५३ । ६५४ । ६५५ । ६५६ । ६५७ । ६५८ । ६५९ । ६६० ।
६६१ । ६६२ । ६६३ । ६६४ । ६६५ । ६६६ । ६६७ । ६६८ । ६६९ । ६७० ।
६७१ । ६७२ । ६७३ । ६७४ । ६७५ । ६७६ । ६७७ । ६७८ । ६७९ । ६८० ।
६८१ । ६८२ । ६८३ । ६८४ । ६८५ । ६८६ । ६८७ । ६८८ । ६८९ । ६९० ।
६९१ । ६९२ । ६९३ । ६९४ । ६९५ । ६९६ । ६९७ । ६९८ । ६९९ । ७०० ।
७०१ । ७०२ । ७०३ । ७०४ । ७०५ । ७०६ । ७०७ । ७०८ । ७०९ । ७१० ।
७११ । ७१२ । ७१३ । ७१४ । ७१५ । ७१६ । ७१७ । ७१८ । ७१९ । ७२० ।
७२१ । ७२२ । ७२३ । ७२४ । ७२५ । ७२६ । ७२७ । ७२८ । ७२९ । ७३० ।
७३१ । ७३२ । ७३३ । ७३४ । ७३५ । ७३६ । ७३७ । ७३८ । ७३९ । ७४० ।
७४१ । ७४२ । ७४३ । ७४४ । ७४५ । ७४६ । ७४७ । ७४८ । ७४९ । ७५० ।
७५१ । ७५२ । ७५३ । ७५४ । ७५५ । ७५६ । ७५७ । ७५८ । ७५९ । ७६० ।
७६१ । ७६२ । ७६३ । ७६४ । ७६५ । ७६६ । ७६७ । ७६८ । ७६९ । ७७० ।
७७१ । ७७२ । ७७३ । ७७४ । ७७५ । ७७६ । ७७७ । ७७८ । ७७९ । ७८० ।
७८१ । ७८२ । ७८३ । ७८४ । ७८५ । ७८६ । ७८७ । ७८८ । ७८९ । ७९० ।
७९१ । ७९२ । ७९३ । ७९४ । ७९५ । ७९६ । ७९७ । ७९८ । ७९९ । ८०० ।
८०१ । ८०२ । ८०३ । ८०४ । ८०५ । ८०६ । ८०७ । ८०८ । ८०९ । ८१० ।
८११ । ८१२ । ८१३ । ८१४ । ८१५ । ८१६ । ८१७ । ८१८ । ८१९ । ८२० ।
८२१ । ८२२ । ८२३ । ८२४ । ८२५ । ८२६ । ८२७ । ८२८ । ८२९ । ८३० ।
८३१ । ८३२ । ८३३ । ८३४ । ८३५ । ८३६ । ८३७ । ८३८ । ८३९ । ८४० ।
८४१ । ८४२ । ८४३ । ८४४ । ८४५ । ८४६ । ८४७ । ८४८ । ८४९ । ८५० ।
८५१ । ८५२ । ८५३ । ८५४ । ८५५ । ८५६ । ८५७ । ८५८ । ८५९ । ८६० ।
८६१ । ८६२ । ८६३ । ८६४ । ८६५ । ८६६ । ८६७ । ८६८ । ८६९ । ८७० ।
८७१ । ८७२ । ८७३ । ८७४ । ८७५ । ८७६ । ८७७ । ८७८ । ८७९ । ८८० ।
८८१ । ८८२ । ८८३ । ८८४ । ८८५ । ८८६ । ८८७ । ८८८ । ८८९ । ८९० ।
८९१ । ८९२ । ८९३ । ८९४ । ८९५ । ८९६ । ८९७ । ८९८ । ८९९ । ९०० ।
९०१ । ९०२ । ९०३ । ९०४ । ९०५ । ९०६ । ९०७ । ९०८ । ९०९ । ९१० ।
९११ । ९१२ । ९१३ । ९१४ । ९१५ । ९१६ । ९१७ । ९१८ । ९१९ । ९२० ।
९२१ । ९२२ । ९२३ । ९२४ । ९२५ । ९२६ । ९२७ । ९२८ । ९२९ । ९३० ।
९३१ । ९३२ । ९३३ । ९३४ । ९३५ । ९३६ । ९३७ । ९३८ । ९३९ । ९४० ।
९४१ । ९४२ । ९४३ । ९४४ । ९४५ । ९४६ । ९४७ । ९४८ । ९४९ । ९५० ।
९५१ । ९५२ । ९५३ । ९५४ । ९५५ । ९५६ । ९५७ । ९५८ । ९५९ । ९६० ।
९६१ । ९६२ । ९६३ । ९६४ । ९६५ । ९६६ । ९६७ । ९६८ । ९६९ । ९७० ।
९७१ । ९७२ । ९७३ । ९७४ । ९७५ । ९७६ । ९७७ । ९७८ । ९७९ । ९८० ।
९८१ । ९८२ । ९८३ । ९८४ । ९८५ । ९८६ । ९८७ । ९८८ । ९८९ । ९९० ।
९९१ । ९९२ । ९९३ । ९९४ । ९९५ । ९९६ । ९९७ । ९९८ । ९९९ । १००० ।

अष्ट

शैल्यहाशाशिवस्यः ३ । ४ । ५ । ७ । ८ । १० । ११ ।
तीक्ष्णशुद्धेहोद्भवाद्रामवाणर्तुशम्भुस्थितो ३ । ५ ।
६ । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० । १०१ । १०२ । १०३ । १०४ । १०५ । १०६ । १०७ । १०८ । १०९ । ११० । १११ । ११२ । ११३ । ११४ । ११५ । ११६ । ११७ । ११८ । ११९ । १२० । १२१ । १२२ । १२३ । १२४ । १२५ । १२६ । १२७ । १२८ । १२९ । १३० । १३१ । १३२ । १३३ । १३४ । १३५ । १३६ । १३७ । १३८ । १३९ । १४० । १४१ । १४२ । १४३ । १४४ । १४५ । १४६ । १४७ । १४८ । १४९ । १५० । १५१ । १५२ । १५३ । १५४ । १५५ । १५६ । १५७ । १५८ । १५९ । १६० । १६१ । १६२ । १६३ । १६४ । १६५ । १६६ । १६७ । १६८ । १६९ । १७० । १७१ । १७२ । १७३ । १७४ । १७५ । १७६ । १७७ । १७८ । १७९ । १८० । १८१ । १८२ । १८३ । १८४ । १८५ । १८६ । १८७ । १८८ । १८९ । १९० । १९१ । १९२ । १९३ । १९४ । १९५ । १९

अष्ट

११। स्ततः स्वतः कुपञ्चकाष्टरस्यद्विषोपगः
१।५।८।९।१०।११। श्रुनेगुणाधिपञ्चना-
मगोदशेशगो। ३।४।५।८।९।१०।११। ५
लभतः कुपञ्चकाष्टगोशिवस्थितः। १।२।३।
४।५।८।९।११। शुक्ररेखाः। ५२। अगङ्ग-
शेखराभिधानमालादण्डकेन भार्गवाष्टवर्गः ॥ * ॥
शुभः पञ्चरुक्तात् व्यायमान्मोधिषैलाष्टदिकृश-
म्भग। १।२।४।७।८।१०।११। इन्दुतो
रामकालेशगतः। ३।६।११। व्यासतादङ्गि-
बाणर्तुकाष्टाशिवार्कोपगो। ३।५।६।१०।
११।१२। ५ ततः कालदन्तावलादिस्थितो। ६।
८।९।१०।११।१२। जीवतो बाणकालेश-
मार्त्तण्डयात। ५।६।११।१२। स्ततो दैत्य-
पूज्यादनेहःशिवार्कोपयातः। ६।११।१२। स्वतो
वीतिहोत्रेषु कालेशयात। ३।५।६।११।
स्ततो लभतः व्यागुणाधोधिषड्दिकृशस्थितः।
१।३।४।६।१०।११। श्रुनेरेखाः ३६।
मत्तमातङ्गलीलाभिधानदण्डकेन श्रुनेखराष्टवर्गः।
इति दीपिका ॥ * ॥ राजः शुभोऽर्काङ्गुजवङ्गि-
वेदतुर्गुगो। २।३।४।६।९। अथ चन्द्रात्
कुरामवेदाङ्गग। १।२।४।६। स्ततः कुजा-
दङ्गिबाणाङ्गरन्धगतो। ३।५।६।९। ५
बुधाच्छिपञ्चवङ्गिबाणरन्धग। १।२।३।५।
९। स्ततो जीवाङ्गवाहवेदाङ्गरन्धग। ३।४।
६।९। स्ततः शुक्रात् पञ्चवङ्गिबाणरन्धगत।
२।३।५।९। स्ततः सौरात् पञ्चवाणर्तुग। २।
५।६। स्ततः स्वतः श्रुतिवेदवाणरिपुरन्धगो।
१।४।५।६।९। ५ ततः लम्बावेदरन्ध-
दिगुन्धर्यगतः। ४।९।१०।११।१२।
राङ्गरेखाः। ३६। मृगेन्द्रविलासाभिधानदण्डकेन
राहोराष्टवर्गः ॥ * ॥ सूर्यादिकद्विचतुःसप्तक-
दशैकादशेषु। १।२।४।७।८।१०।११।
सोमान्निषड्दशैकादशेष। ३।६।१०।११।
मौमान्निषड्दशैकादशेष। ३।५।६।११।
बुधात् षड्दशैकादशेषेषु। ६।८।९।१०।
११। गुरोः पञ्चषड्दशैकादशेषेषु। ५।६।
११।१२। शुक्रात् षड्दशैकादशेषेषु। ६।११।
१२। श्रुनेस्त्रिपञ्चाष्टदशैकादशेषेषु। ३।५।८।
१०।११। लम्बादेकत्रिचतुःषड्दशैकादशेषेषु। १।
३।४।६।११। एवं लम्बरेखाः ३७॥ * ॥
“इति निगदितमिदं नेष्टमन्यद्विशेषा-
दधिकफलविपाकं जन्मभातत्र दद्युः।
उपचयगृहमित्रलोचगाः पुष्टमिदं
त्वपचयगृहनीचारातिभे नेष्टसम्पत् ॥
यावती यावती रेखा ग्रहाणामष्टवर्गके।
तावती दिगुणीकृत्य अष्टाभिः परिशोधयेत् ॥
अष्टोपरि भवेद्रेखा अष्टाभ्यन्तरविन्दवः।
अष्टाभिस्तु समो यत्र तत् समं परिकीर्तितम् ॥
रेखा ग्रहाङ्कुमे देया विन्दवश्चेतश्च तु।
रेखाविन्दु समानौ चेत् समस्तत्र निगद्यते ॥
रेखाधिष्वे शुभं क्षेत्रं तद्विन्दोरथाशुभम्।
ओरानन्दस्तथा श्रेयो भोगो राज्यं भवेत्तथा ॥

अष्टा

मलिनोऽथ विपचैव हानिर्मुख्यर्भवेत्तथा।
द्यादिरेखा द्यादिविन्दोः फलान्येतान्यनुक्रमात् ॥
रेखायां वत्सरो क्षेत्रः सार्द्धसप्तदिनं समे।
अष्टवर्गदशायुः स्यात् दिनं चतुर्षु विन्दुषु ॥
इत्यायुर्दायः। इत्यष्टवर्गः ॥ * ॥ नन्दी।
“अष्टवर्गशुभैः श्रीमान् कर्म कुर्यान्नभश्चरैः।
गोचरस्थैस्तदप्राप्तौ तदप्राप्तौ च वेधगैः ॥
व्रतारम्भे विवाहे च याचायां चरकर्मणि।
अविशुद्धाष्टवर्गस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥
“सततं दिशति नराणां
राशौ मध्येऽष्टवर्गफलं निखिलं।
भावफलं प्रथमार्द्धे
दृष्टिफलान्यर्द्धशुभेषु” ॥
इत्यष्टवर्गार्थकथनम्। इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अष्टश्रवाः, [स्] पुं, (अष्टौ श्रवांसि यस्य। चतु-
र्मुखस्य ब्रह्मणः प्रतिमुखं द्विकर्णतया तथात्वम्।)
ब्रह्मा। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अष्टाकपालः, पुं, (अष्टसु कपालेषु संस्कृतः। संस्कृतं
भक्ष्य इत्यणोद्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक्। अष्टनः
कपाले हविषीत्यात्वम्।) यज्ञविशेषः। यत्र
अष्टसु कपालेषु पुरोडाशः पक्वा ऋयते। इति
श्रुतिः ॥
अष्टाङ्गार्घ्यः, पुं, (अष्टौ अङ्गानि उपकरणानि यस्य
तादृशोऽर्थः।) अष्टत्रयघटितपूजापकरणवि-
शेषः। यथा,—
“आपः क्षीरं कुशायाणि दधि सर्पिः सततं लुलाः।
यवाः सिद्धार्थकाश्चैव अष्टाङ्गार्घ्यः प्रकीर्तितः” ॥
इति तन्त्रम् ॥
“आपः क्षीरं कुशायाणि घृतं मधु तथा दधि।
रक्तानि करवीराणि तथा रक्तञ्च गन्दनम् ॥
अष्टाङ्ग एष अर्घ्यो व भगवे परिकीर्तितः” ॥
इति काशीखण्डम् ॥
अष्टादश [न्] त्रि, (अष्टाधिका दश।) अष्टाधिक-
दशसंख्या। १८ आठार इति भाषा। नित्यवज्ज-
वचनान्तशब्दोऽयं। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(यथा मनुः।
“अष्टादशसु मागधु निबद्धानि पृथक् पृथक्”।)
अष्टाष्टदशवाचकशब्दाः यथा। द्वीपः १ विद्या २
पुराणं ३ स्मृतिः ४ धान्यं ५। इति कविकल्पलता ॥
“अगाहताष्टादशतां जिगीषया
नवद्वयद्वीपपृथक्कथयिष्याम् ॥”
इति नैषधे।
“अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः” ॥
इति भारते ॥
अष्टादशाङ्गः, पुं, (अष्टादश अङ्गानि यस्मिन्।)
अष्टादशत्रयात्मकपाचनं। स चतुर्विधः। दश-
मूल्यादिः १। भूनिम्बादिः २। द्राक्षादिः ३।
सुस्तादिः ४। तद्वयथा।
“दशमूली शठी षड्ङ्गी पौष्करं सदुरालभा।
भार्गी कुटजवीजञ्च पटोर्बं कटुरोहिणी ॥
अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः।
कासहृद्गृहपाश्चात्तिहिकान्वासवमीहरः” ॥ १ ॥

अष्टी

“भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्द-
तिलेन्द्रवोजधनिकेभकणाकषायः।
तन्त्राप्रलापकसनाश्चिदाहमोह
आसादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति” ॥ २ ॥
“द्राक्षाष्टता शठी षड्ङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनं।
नागरं कटुका पाठा भूनिम्बं सदुरालभं ॥
उशीरं पद्मकं धान्यं बालकं कण्टकारिका।
पुष्करं पिचुमर्दञ्च काथं जीर्णज्वरापहः ॥
कासं आसञ्च विषमं श्वयधूदरनाशनं।
अष्टादशाङ्गमुदितमेतत् स्यात् सन्निपातयुत्” ॥ ३ ॥
मुस्तपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधं।
त्रिफला धन्वयासञ्च नीली काम्पिस्तकं शिष्टम् ॥
किराततिक्तकं पाठा बलाकदुकरोहिणी।
मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्तायो गण उच्यते ॥
अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा सन्निपातयुत्।
पित्तोत्तरे सन्निपाते हितञ्चोक्तं मनीषिभिः ॥
मन्यास्तम्भउरोघाते उरःपार्श्वशिरोग्रहे” ॥ ४ ॥
इति सुखबोधः ॥
अष्टापदं, पुं, स्त्री, (अष्टसु धातुषु पदं प्रतिष्ठा यस्य।
पङ्क्तौ पङ्क्तौ अष्टौ पदानि यस्येति वा। अष्टनः
संज्ञायामिति दीर्घः।) स्त्री। धुलूरः। शारीणां
फलकः। इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ पाशार ऋक्
इति भाषा। यथा “धुलूरः कनकाङ्गयः”। इत्य-
मरदर्शनात्। अष्टापदशब्दस्य कनकाचकत्वाच्च ॥
“आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः” ॥
इति कुमारसम्भवे ॥
“स रामकरमुक्तेन निहतो द्यूतमण्डले।
अष्टापदेन बलवान् राजा वज्रधरोपमः” ॥
इति हरिवंशे ॥
अष्टापदः, पुं, (अष्टौ पदानि यस्य।) शरभः
मर्कटः। इति मेदिनी ॥ लूता। चन्द्रमल्ली।
क्रिमिः। कैलासपर्वतः। इति हेमचन्द्रः ॥ की-
लकः। इति धरणिः ॥
अष्टापदी, स्त्री, (अष्टौ पादा यस्याः। संख्यासु पूर्वे-
स्येति पादस्यान्तलोपे पादोन्यतरस्यामिति डीपि
पादः पत् ॥) चन्द्रमल्ली। इति मेदिनी ॥
अष्टारचक्रवान् [त्] पुं, (अष्टारमष्टकोणं चक्रं
विद्यते यस्य। अष्टारचक्र + मतुप्। मस्य वः।)
जिनविशेषः। तत्पर्यायः। मञ्जुश्रीः २ ज्ञान-
दर्पणः ३ मञ्जुभद्रः ४ मञ्जुघोषः ५ कुमारः ६
स्थिरचक्रः ७ वज्रधरः ८ प्रज्ञाकायः ९ वादिराट्
१० नीलोत्पली ११ महाराजः १२ नीलः १३
शार्दूलवाहनः १४ धियाम्पतिः १५ पूर्वजिनः १६
खड्गी १७ दण्डी १८ विभूषणः १९ बालव्रतः
२० पञ्चवीरः २१ सिंहकेलिः २२ शिखाधरः
२३ वागीश्वरः २४। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अष्टिः, स्त्री, (अस्यते पृथिव्यां क्षिप्यते इति + अस्
+ क्तिन्। पृथोदरादित्वात् वत्वम्।) वीजं।
इत्युणादिकोषः ॥ आँठि इति भाषा।
अष्टीवान् [त्] पुं, स्त्री, (अतिश्रयितमस्थि यस्मिन्।
अस्थि + मतुप्। मस्य वः। आसन्दीवदृष्टीवदिति
निपातनादस्थिशब्दस्याष्टीभावः।) जातु। इत्य-

अस

मरः ॥ अट्ट इति भाषा ।

अस न भावे । (अदां-परं-अकं-सेट् ।) भावः सत्ता । सा चेह विद्यमानतैव । न अस्ति विद्या । इति दुर्गादासः ॥ (वि + अति) । अतिक्रमे पराभावे । “अन्यो व्यतिष्ठे तु ममापि धर्मः” इति भट्टौ । (अभि) भागसत्तायाम् । “यदत्र ममाभिस्थात् दीयताम्” । इति पाणिनिः । (आविस्) आविर्भावे । “तेषामाविरभूद् ब्रह्मा परिस्त्रानसुखश्रियाम्” । इति कुमारे । (प्रादुस्) प्रादुर्भावे । उद्भवे । “महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः” । इति मनुः ।)

अस इ र् य उ क्षेपे । (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ य अस्थिति । उ अस्तिवा अस्त्वा । इर् आस्थत् आसीत् । अस्थमानं महागदा इति भट्टौ ताच्छील्ये शतुः शानः । इति दुर्गादासः ॥ (“तस्मिन्नास्थदिषीकास्त्रं रामो रामावबोधितः” । इति रघुवंशे । (अति) अतिक्रमे । पराभावे । “बहुभिस्त्रैकमत्यस्यमेकेन च बहून् जनान्” । इति रामायणे । (वि + अति) उत्ताने । “यत्तत्पाणिना कार्यमुपसंगृह्य गुरोः” । इति मनुः । (अय) दूरनिक्षेपे ।

चीरानपास्यन्ननकस्य कन्या
नेयं प्रतिज्ञा मम दत्तपूर्वा” ।

इति रामायणे । (अभि) अभ्यासे ।

“अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावता गजाः” । इति कुमारे । (नि) निक्षेपे । “न मदिधो न्यस्यति भारमुग्रम्” । इति भट्टौ । (उप + नि) प्रस्तावे । “स तु तत्र विशेषदुर्लभः सदुपन्यस्यति कृतवर्त्म यः” । इति किराते । (सं + उप + नि) प्रमाणादिना दृष्टीकरणे ।

“तथा च मया समुपन्यस्तेष्वपि मन्त्रेष्ववज्ञानं नाकृपाकृष्यच्च कृतम्” । इति हितोपदेशे । (प्रति + नि) स्थापने ।

“तथैवायुधजालानि भ्राट्भ्यां कवचानि च । रथोपस्थे प्रतिन्यस्य सचर्म कठिनं च यत्” । इति रामायणे । (निर) दूरीकरणे । पराभावे । “यथांसि सर्वेषुभृतां निरास्थत्” ।

“तानर्हिदखादीच्च निरास्थच्च तलाहृतान्” । इति च भट्टौ । (परि) विलुप्तौ । “पर्यस्यन्निह निचयः सहस्रसंख्या” । किराते ॥ “ताम्रोष्ठ-पर्यस्तहचः स्मितस्य” । इति कुमारे ॥ पातने च ।

“दासीघटमपां पूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवत् सदा” । इति मानवे ॥ (सम्) संयोगे । एकत्र संक्षेपे । यथा,—

“सर्वोऽप्यवयवोऽङ्गा समस्यते”

“अथयं समर्थेन सह समस्यते”

इति च पाणिनिः ॥ इत्यादिः ॥

अस न् अघार्थे । (अदिं-उभं-सकं-सेट् ।) अघार्थो दीप्तिग्रहणगतयः ॥ “वासुदेवं परित्यज्य योऽन्य-देवमुप्रासते” । उपगच्छतीत्यर्थः । लावण्य उत्पाद्य-

अस

इवास यत्न इत्यादिसिद्धौ अनेकायत्वात् सत्ता-र्थोऽयमपीति रमानाथः । अनुप्रयोगादन्यथापि परोक्षायामस्तेर्भावं केचिन्नेच्छन्तीति धातुप्रदी-पः । इति दुर्गादासः ॥

असंख्यः, चि, असंख्यनीयः । संख्यारहितः । अपरि-मितः । न विद्यते संख्या यस्येति बज्जवीहिः । अगगनीयः । यथा,—

“असंख्यं द्विपरार्द्धादि पुद्गलात्मात्यनन्तकं” ।

इति हेमचन्द्रः ॥ अपि च ।

“श्रुतयोजनविस्तीर्णैः श्रुतस्त्रान्यसमन्वितैः ।

असंख्यप्राखानिकरैः संख्यफलसंयुतैः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४१ अध्यायः ॥

असंख्यातं, चि, संख्यारहितं । यथा । मदनपारिजाते ।

“अङ्गुल्यग्रेण यज्जम् यज्जम् मेरुलङ्घितं ।

असंख्यातञ्च यज्जम् तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥

इत्याह्निकाचारतत्त्वं ॥

असंस्कृतः, चि, (न संस्कृतः । नञ्समासः ।) संस्कार-रहितः । यथा । आपस्तम्बः ।

“असंस्कृतः सुतः श्रेष्ठो नापरो वेदपारगः” ।

इति शुद्धितत्त्वं ॥ अन्यच्च ।

“असंस्कृतप्रमीतस्य पिता न आद्रमाचरेत् ।

यदि स्नेहाचरेच्छाद्रं सप्रिहोकरणं विना” ॥

इति ।

“असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकौ ।

पितरं तत्र संस्कार्यादिति धर्मा अवस्थितः” ॥

इति च आद्रतत्त्वं ॥

असंस्कृतवाक्यं, स्त्री, (असंस्कृतं संस्कृतेतरं वाक्यम् ।) संस्कृतेतरभाषा । तत्पर्यायः । अपभ्रंशः २ अप-भ्रंशः ३ । इत्यमरटीका ॥

असंस्थानं, स्त्री, असंस्थितिः संस्थानाभावः । न सं-स्थानमसंस्थानमिति नञ्समासनिष्पन्नं ॥ असंहतः, पुं, (न संहन्यते येन । न + सन् + हन् + करणे क्त ।) ब्रूहविशेषः । स तु स्नेहानां पृथग्वृत्तिः । इति रायसुकुटादयः ॥ (दण्डः । भोगः । मण्डलः ।) असमूहिते अहते च चि ॥

असंहतः, चि, असंलग्नः । संहतो लग्नः न संहतः असंहतः इति नञ्समासनिष्पन्नः ॥

असङ्कतः, व्य, (न सङ्कतः । नञ्समासः ।) पुनः पुनः । वारं वारं । इत्यमरः ॥

(“अनेकस्यैकधा सान्यमसङ्कदाप्यनेकधा” ।

इति साहित्यदर्पणे ।

“अन्नग्रायेनासङ्कचैतान् गुणैश्च परिचोदयेत्” ।

इति मानवे ।)

असङ्कल्पितः, चि, (न सङ्कल्पितः । नञ्समासः ।) सङ्कल्पाविषयः । यथा । विष्णुपुराणे ।

“कर्मण्यसङ्कल्पिततत्फलानि

संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे ।

अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते

तस्मिन् लयं ते त्वमलाः प्रयान्ति” ॥

इति मलमासतत्त्वं ॥

असङ्कुलः, पुं, (न सङ्कुलः ।) विलुप्तः मग्नाः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस

असङ्गः, चि, सङ्गारहितः । अगगनीयः । स तु द्विपरार्द्धादिः । इति हेमचन्द्रः ॥

असङ्गतः, चि, (न सङ्गतः । नञ्समासः ।) सङ्गतिरहितः । नासङ्गतं प्रयुज्यतेति प्रसिद्धिः ॥

यथा । वस्तुतस्तु जिज्ञासुमेकपुरुषं प्रति सङ्गत-मपि अतादृशमन्यं प्रति असङ्गतमिति यं पति-

पादयितुमानन्तर्याभिधानं तादृशाभिधानप्रयो-

जकतत्पुरुषोयजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थः तं प्रति सङ्गतिरिति पुरुषविशेषनियन्तं सङ्गति-

त्वं वाच्यं । इत्यनुमितियग्योयगदाधरी ॥ अयुक्तः ।

यथा देवीपुराणं ।

“घस्रद्वये जन्मतिथिर्वदि स्यात्

पूज्या तदा जन्ममसंयुता च ।

असङ्गता मेन दिनद्वयेऽपि

पूज्या परा या भवतीह यदात्” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ (असम्भः । अशिक्षितः । यथा हितोपदेशे ।

“आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं

विद्याविहीनमकुलीनमसङ्गतं वा” ॥)

असती, स्त्री, (न सती साध्वी । नञ्समासः ।)

अष्टा । व्यभिचारिणी तत्पर्यायः । ऐस्वली २ धर्मिणी ३ बन्धकी ४ कुलटा ५ इतरी ६ खैरिणी ७ पांशुला ८ । इत्यमरः ॥ दृष्टा ९ दुष्टा १० धर्मिता ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ लङ्गा १२ निशाचरी १३ जपारगदा १४ । इति जटाधरः ॥

(“आवाल्यादसती सती सुरपुरीं कुन्ती समा-रोहयत्” । इति धर्मविवेके ।)

असतीसुतः, पुं, स्त्री, (असत्याः सुतः ।) व्यभि-चारिणीपुत्रः । तत्पर्यायः । बान्धकिनेयः २ बन्धुलः ३ कौलटेरः ४ कौलटेयः ५ । इत्यमरः ॥

“बन्धुलः कौलटेरश्च कौलटेयोऽसतीसुतः ।

तथा बान्धकिनेयस्तु स्यात् कौलकेय इत्यपि ॥

अथ सत्यान्तु भिक्षुकां पुत्रो भवति यः पुनः ।

तत्र कौलटिनेयः स्यात्कौलटेयोऽपि स सुतः” ॥

इति शब्दरत्नावली ॥ अपि च । असतीसुतः कौ-

लटेरश्च बन्धुलः ।

“अपि बान्धकिनेयः स्यात्कौलटेयोऽतिभिक्षुकी ।

कुलटापि सती सा चेत् कौलटेयस्तदात्मजः ॥

अपि कौलटिनेयः स्यात्” । इति जटाधरः ॥

असतीसुतः, पुं, (असत्याः सुतः ।) कुलटापुत्रः ।

इति जटाधरः ॥

असत्, चि, (अस् + शट् ततो नञ्समासः ।)

अविद्यमानं । असाधुः । मूर्खः । ब्रह्मभिन्नवस्तु ।

इति वेदान्तः ॥ जडवर्गः । यथा,—

“यच्च किञ्चित् कल्पितं सदसदाखिलात्मिके ।

तस्य सर्वस्य या शक्तिः सा त्वं किं स्तूयसे तदा” ॥

इति देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥ सत् चैतनवगः ।

असत् जडवर्गः ।

“तस्य सर्वस्य या शक्तिः सा यदा त्वं तदा कथं” ।

स्तव्येत्यर्थः । इति तट्टीकायां नागोजोमट्टः * ॥

निष्पन्नं । यथा,—

“अश्रद्धया कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।

अस

असदित्युच्यते पार्थ न च तस्यैव नो इह" ॥
 इति श्रीमवद्वीतायां १७ अध्याये २८ श्लोकः ॥*॥
 निन्दितः । यथा,—
 “असत्कुलप्रसूता या कान्तं विज्ञातुमक्षमा” ।
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ॥ अनित्यं । यथा ।
 “अज्ञानन्तु सदसज्ज्ञाननिर्वचनीय” । इत्यादि
 वेदान्तसारः ॥
 असत्पथः, पुं, (न सन् पथः ।) मन्दपथः । तत्प-
 र्यायः । कुपथः २ कापथः ३ व्यध्वः ४ दुरध्वः ५
 अपथः ६ कदध्वा ७ विपथः ८ कुत्सितवर्तः ९ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 असदधेता, (अ) चि, (असत् निषिद्धशास्त्रमधीते
 इति । असत् + अधि + इङ् + णच् ।) असदध्य-
 यनशाली । तत्पर्यायः । अजपः २ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 असदृशः, चि, (न सदृशः । न जन्तुपुरुषः ।) अ-
 तुल्यः । अनुपमेयः । यद्यसदृशी स्तुतिरिति पुष्प-
 दन्तः ॥ यथा । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “वित्तप्राप्त्यनुकुर्वाणः सम्यक्फलमवाप्नुयात् ।
 कुर्वाणो वित्तप्राप्त्यानु लभते ऽसदृशं फलम्” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
 असद्वृष्टः, पुं, (असति अप्राप्येवस्तुनि ग्रहः आग्रहः ।)
 अखट्टिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बालकादीनां खो-
 इट आवादार इत्यादिभाषा ।
 असनं, स्त्री, (अस्यते इति । अस + ल्युट् ।) क्षेपणं ।
 इति मेदिनी ॥ (“हृत्पतिरसने विनियोगः” ।
 इति भवदेवः ।)
 असनः, पुं, वृक्षविशेषः । प्रियाशाल इति ख्यातः ।
 तत्पर्यायः । महासर्जः २ सौरिः ३ बन्धूकपुष्पः
 ४ प्रियकः ५ वीजवृक्षः ६ नौलकः प्रियसालकः ८ ।
 (“प्रियविमानितमानवतीरुषां
 निरसनैरसन्नैरुषार्थता” ।
 इति शिशुपाले ।) अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं ।
 तिक्तत्वं । वाताग्निदोषघ्नदोषहरत्नमण्डलनाशित्वं ।
 सारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्षभेदः ।
 आसन इति ख्यातः । तत्पर्यायः । अजकः २
 वनेसर्जः ३ महासर्जः ४ । इति रत्नमाणा ॥
 अस्य गुणाः । कफपित्तनाशित्वं । इति राज-
 वल्लभाः ।
 (“वीजकः पीतसारश्च पीतशालक इत्यपि ।
 बन्धूकपुष्पः प्रियकः सर्जकश्चासनः स्मृतः ॥
 वीजकः कुष्ठवीजपर्वण्यजमेहगुदक्रिमिन् ।
 हृत्पित्तप्राप्तपित्तञ्च त्वचः केश्यो रसायनः” ॥
 इति भावप्रकाशेऽस्य पञ्चायगुणौ कथितौ ॥)
 असनपर्णी, स्त्री, (असनस्य पुण्यामिव पर्णमस्याः ।)
 वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । वातकः २ शीतकः ३
 शीतलवातः ४ अपराजिता ५ प्रणपर्णी ६ ।
 इत्यमरः ॥ शीतः ७ शीतकः ८ सनपर्णी ९ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ माराटी इति भरतः ॥
 ओसान इति सारसुन्दरी ॥
 असन्, [त्] पुं, इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 असन्तुष्टः, चि, (न सन्तुष्टः । न जन्समासः ।)

अस

सम्यक् तुष्टिरहितः । सन्तोषशून्यः । यथा,—
 “असन्तुष्टाः दिवा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः” ।
 इति चाणक्यः ॥
 असन्नदः, चि, (न सम्यक् नदः स्वकार्यक्षमः ।)
 समुद्रतः । पण्डिताभिमानि । दर्पितः । इति
 जटाधरः ॥ अक्षतसन्नाहः ॥
 असन्मानं, स्त्री, मानहानिः । अमर्यादा । अनादरः ।
 असाधुमानं । असच्च तत् मानश्चेति कर्मधारय-
 समासनिष्पन्नं ॥
 असभ्यः, चि, असमासत् । सभानुपयुक्तः । असा-
 माजिकः ॥ न सभ्यः असभ्य इति नञ्समास-
 निष्पन्नः । खलः । यथा,—
 “अयन्वसभ्यस्तव जन्म नो गृहे
 श्रुत्वाग्रांस्ते न्यबधीत् सुरेश्वर ।
 स तेऽवतारं पुरैः समर्पितं
 श्रुत्वाधुनैवाभिसरत्युदायुधः” ॥
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्याये २०
 श्लोकः ॥ असभ्यः खलः । समर्पितं कथितं । इति
 श्रीधरस्वामी ॥
 असमः, पुं, (नास्ति समो यस्य ।) बुद्धः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 असमः, चि, विषमः । अतुल्यः । यथा । “इवेषा
 सहकारिशक्तिरसमा माया दुरुत्तीवितो मूल-
 त्वात् प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता” ।
 इति कुसुमाञ्जली १ स्तवकः ॥
 असमञ्जसः, स्त्री, (न समञ्जसं युक्तियुक्तम् ।) असङ्गतं ।
 अनुपयुक्तं । तत्पर्यायः । दुर्जातं २ दुःसम्बन्धं ३ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (“अतिप्रणयादेतन्मयोक्त-
 मसमञ्जसम्” । इति कथासरित्सागरे । (पुं)
 सगरराजज्येष्ठपुत्रः । यथा हरिवंशे ।
 “केशिन्यसूत सगरादसमञ्जसमात्मजम्” ।)
 असमयः, पुं, (अपरकालः समयः । न जन्समासः ।)
 अकालः । दुःसमयः । यथा,—
 “एतान् जनान् सेवेत आधिसङ्घश्च दुर्जयः ।
 सर्वं बोध्यमसमये काले सर्वं यस्मिन्निधत्” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥
 असमर्थः, चि, (न ससर्थः । न जन्समासः ।) अशक्तः ।
 दुर्बलः । यथा । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत् ।
 तावद्जनानि वा दद्याद् यदुभक्तद्विगुणं भवेत्” ।
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
 असमवायिकारणं, स्त्री, (न समवायि कारणेण
 कारणेन वा सह एकस्मिन्नर्थे समवेतं कारणम् ।)
 समवायिकारणासन्नकारणं । समवायिकारणे
 प्रत्यासन्नजनकं । यथा । घटं प्रति कपालद्वय-
 संयोगः । एतत्कारणं गुणः कर्म च । समवायि-
 कारणे प्रत्यासन्न इहया ये कारणं ह्य । इति
 न्यायभाषा ॥ (एतत् कारणान्तु सर्वत्र द्वये गुणः
 गुणे गुणः कर्म च । तदुक्तं भाषापरिच्छदे ।
 “गुणकर्मसावृत्तिं ह्येवमथाप्यसमवायिहेतु-
 त्वम्” ।)
 असमानं, चि, (नास्ति समानो यस्य ।) अतुल्यं ।

असा

विजातीयं । सजातीयभिन्नं । यथा शङ्खः ।
 “समानाशौचं प्रथमे प्रथमेन समापयेत् ।
 असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा” ॥
 इति शुद्धितत्त्वं ॥
 असमाप्तं, चि, (न समाप्तं । न जन्तुपुरुषः ।) समा-
 प्निरहितं । असम्पूर्णं । अनिष्पन्नं । यथा । स्मृतिः ।
 “असमाप्ते व्रते पूर्व्वे नैव कुर्याद्ब्रतान्तर” ।
 इति तिथ्यादितत्त्वं ॥
 असमीक्ष्यकारी, [न्] चि, (समीक्ष्य विचिन्त्य न
 करोतीति । असमीक्ष्य + क्त + शिनि ।) अवि-
 चेचनापूर्व्वककर्मकर्त्ता । तत्पर्यायः । जाल्पः २ ।
 इत्यमरः ॥ (“उचितमेवैतत् भ्रमासमीक्ष्य-
 कारिणः” । इति हितोपदेशे ।)
 असम्बद्धं, चि, (न सम्बद्धं परस्परान्वययुक्तं । न ज-
 समासः ।) अनर्थकवाक्यं । तत्पर्यायः । अवजं २ ।
 इति जटाधरः ॥
 (“असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति” ।
 इति मनुः । विष्टङ्गुलः । अनियमः । यथा भारते ।
 “असम्बद्धा महाराज ! तान् निगृह्णन्ति ते गजाः”
 इति ॥)
 असम्मतः, चि, (न सम्मतः । न जन्समासः ।) अन-
 भिमतः । तत्पर्यायः । प्रणायः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“असम्मतः कृत्तव्यं मुक्तिमार्गं
 पुनर्भवलोभमयात् प्रयत्नः” ।
 इति कुमारः ।)
 असम्मानं, स्त्री, अमर्यादा । अपमानं । सम्यक्ज्ञाना-
 भावः । न सम्मानं असम्मानमिति नञ्समास-
 निष्पन्नं ॥
 असरः, पुं, (अस + अर ।) वृक्षविशेषः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ कुकुरसौका इति ख्यातः ।
 असहनः, पुं, स्त्री, (न सहनः । न जन्समासः ।) शत्रुः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (अधीरः । असहिष्णुः । यथा,—
 “कस्मात् प्राप्य तिरस्क्रियामसहनोऽप्यस्यादिति
 प्रकृते” । इति महावीरचरिते ।
 “प्रिया मुञ्चत्यथ स्फुटमसहना जीवितमसौ” ।
 इति रत्नावल्यां । क्षमाराहित्यम् । यथा, साहित्य-
 दर्पणे ।
 “अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
 प्राणाययेप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्” ॥
 इति ॥)
 असह्यः, चि, (न सह्यः । न जन्तुपुरुषः ।) असह-
 नीयः । असोद्यः । सहनायोग्यः । यथा,—
 “वरं रामशराः सह्या न च वैभीषणं वचः ।
 असह्यं ज्ञातिदुर्व्वीक्यं मेघान्तरितश्च वत्” ॥
 इति महाभाटकं ॥ ज्ञातिदुर्व्वीक्यमित्यत्र दुर्व्वचो
 ज्ञातेरिति च पाठः ॥
 असाधारणं, चि, (न साधारणं सामान्यधर्मयुक्तम् ।
 न जन्समासः ।) साधारणभिन्नं । असाधारण्यं ।
 विशेषः । न्यायमते साध्यव्यापकीभूताभावप्रति-
 योगिहेतुः । यथा वज्रिमान् जलत्वादित्यादिः ।
 यथा । “यत्तु प्रयागे अह्नवान् कौडीकृते
 माघसप्तमीस्नानादावसाधारणसङ्कल्पेन पुनस्तथैव

असा

घातः क्षानाचरणं" इति तिथ्यादितत्त्वं ॥ किञ्च
"असाधारणशरीरव्यापारार्जितं अविद्वद्भ्यो दातु-
मनिच्छन्न दद्यात्" इति दायभागः ॥ अतुल्यं ।
इति शृङ्गवर्गं साधारणशब्दार्थदर्शनात् ॥

असाध्यं, त्रि, (न साध्यं साधयितुमशक्यम्) असा-
धनीयं । साधनायोग्यं । अशक्यं । असाधितयं ।
यथा,—

"सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरा वलिं ।
जायन्तेऽप्रांसि संयुज्य तान्यसाध्यानि निर्दिष्टेत्" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ अपि च ।

"य इदं प्रपठेन्नित्यं दुर्गानामप्रतापकं ।
नासाध्यं विद्यते तस्य त्रिषु लोकेषु पार्वति" ॥
इति विश्वसारतन्त्रे दुर्गाशतनामात्मकं स्तोत्रं ॥
("साध्या व्याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यातां तथा ।
घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम्" ।
"अमर्म्मोपहिते देशे शिरासस्थस्थिवर्जिते ।
विकारो योऽनुपपद्यते तदसाध्यस्य लक्षणं" ॥
इति सुश्रुतः ॥)

असाध्वी, स्त्री, (न साध्वी । नञ्समासः) अपति-
व्रता । यथा ज्योतिस्तत्त्वम्,—

"कन्यातुलाभन्मिथुने च साध्वी
शेषेऽसाध्वी धनवर्जिता च ।
निन्देऽपि लभे द्विपदांश्च इष्टः
कन्यादिष्वेवपि नान्यभागः" ॥ इति ।

असान्द्रं, त्रि, (न सान्द्रं निविडं । नञ्त्वत्पुरुषः)
अनिविडं । विरलं । इति जटाधरः ॥

असाग्रतं, व्य, (न सामग्रतम् युक्तम् । नञ्त्वत्पुरुषः)
अग्रतः । अनुचितं । तथा च कालिदासः ।

"विषदृष्टोऽपि संवर्द्धं खयं ह्येतुमसाम्प्रतम्" ।
इति । कुमारः २ । ५५ ॥

("सम्प्रतसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते सुखलपाणिना" ।

इति भाषे । "अविधाय विवाहसत्क्रियामन-
शोर्गन्धत इत्यसाम्प्रतम्" । इति रवौ ८ । ६० ।)

असारः, पुं, (नास्ति सारो यस्य) एरण्वदृष्टः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

असारं, त्रि, (नास्ति सारो यस्य) साररहितवस्तु ।
स्थिरांशशून्यं । तत्पर्यायः । फल्गु २ । इत्य-
मरः ॥ निःसारं ३ निष्कलं ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ वात्ते ५ । इति जटाधरः ॥

(यथा—अनुसंहितायां ८ । २०३ ।

"नान्यदन्तेन संखटूरूपं विक्रयमर्हति ।

न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्" ।

"असारे खलु संसारे जीणि साराणि भावयेत्" ।
इति हितोपदेशे ॥

"निदर्शनमसाराणां लघुर्वज्जलनं नरः ।"

इति भाषे ॥

"बहूनामप्यसाराणां समवायो बलावहः ।"

इति पञ्चतन्त्रे ॥

"धिमिमां देहभूतामसारताम्" इति रघुवंशे ॥

"अतो विपरीतास्त्वसाराः" ॥ इति चरकः ॥)

असारं, स्त्री, (नास्ति सारो यस्य) अग्रह । इति रा-
जनिर्घण्टः ॥ (अग्रहशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

असाक्षात्, व्य, (न साक्षात् । नञ्त्वत्पुरुषः)
अप्रत्यक्षं । अदर्शनं । अगोचरं ॥ अतुल्यं । इति
साक्षात् शब्दार्थदर्शनात् ॥

असिः, स्त्री, (अस्यते अवगाहनेन पापानि दूरी-
करोति या । अस + इन्) नदीविशेषः । सा
च काशीदक्षिणदिक्स्थिता । यथा ।

"तस्मात् विश्वेश्वराच्चैव काशीवासेऽत्र कारणं ।

असिश्च वरणा यत्र क्षेचरक्षाकृतौ कृते ॥

वाराणसीति विख्याता तदारभ्य महाभुने ।

असेश्च वरणायाश्च सङ्गमं प्राप्य काशिका ॥

वाराणसीह करुणामयदिव्यमूर्त्ते-

रत्नज्य यत्र तु तनुं तनुभृत् सुखिन ।

विश्वेश्वरदृष्टव्यसि यत् सहसा प्रविश्य

रूपेण तां वितनुता पदवीं दधाति ॥

जातो भूतो बह्वु तीर्थवरेषु ये त्वं

जन्तोर्न जातु भवशान्तिरभूजिमन्य ।

वाराणसीति गदसीह भूतोऽभूतत्वं

प्राप्याधुना मम बलात् स्मरशासनः स्यात्" ॥

इति काशीखण्डे ३० अध्यायः ॥

असिः, पुं, (असतीति । अस दीप्तौ इति) अस्त्र-
भेदः । खण्डा तरवाल इत्यादि भावा । तत्प-
र्यायः । खड्गः २ निस्त्रिंशः ३ चन्द्रहासः ४

रिचिः ५ कौक्षेयकः ६ मण्डलायः ७ करपालः

८ कृपाणः ९ इत्यमरः ॥ प्रवालकः १० भद्रात्मजः

११ रिचिः १२ ऋचिः १३ धाराविधः १४ कौक्षेयः

१५ तरवारिः १६ तरवाजः १७ कृपाणकः १८

करवालः १९ कृपाणी २० शस्त्रः २१ । इति

शब्दरत्नावली ॥ विधसनः २२ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

("पर्यङ्गालामय क्षिप्रं विक्रष्टसिः प्रविश्य सः ।

वैरूप्यपौनरुक्तेन भीषणां तामयोजयत्" ॥

इति रघुवंशे १२ । ४० ॥

"स्युन्दनाश्वैः समे यथोदनुपे नौद्विपैस्तथा ।

वृक्षगुल्मादते चापैरसिचक्ष्मायुधैः स्थले ॥"

इति मनौ ७ । १६२ ॥ तस्य स्तुतिर्यथा ।

"असिर्विधसनः खड्गस्त्रीक्ष्णधारो दुरासदः ।

श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालो नमोऽस्तु ते ॥

इत्यष्टौ तव नामानि खयमुक्ताणि विधसा ।

नक्षत्रं क्षतिका ते तु गुरुदेवो महेश्वरः ॥

हिरण्यश्च शरीरन्ते धाता देवो जनार्दनः ।

पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्वदा ॥

नीलजीमूतसङ्काशस्त्रीक्ष्णदंष्ट्रः कृशोदरः ।

भावशुद्धोऽमर्षणश्च अतितेजास्तथैव च ॥

इयं येन धृता क्षौणी हतश्च महिषासुरः ।

तीक्ष्णधाराय शुद्राय तस्मै खड्गाय ते नमः" ॥

इति वृहन्नन्दिकेश्वरपुराणीयदुर्गास्त्वपद्धतिष्ठत-

वाराहीतन्त्रं ॥

असिकं, स्त्री, (असति दीप्यते यत् । अस् +

इकन्) अधरचिक्वयोर्मध्यभागः । इति

हेमचन्द्रः ॥

असिकिका, स्त्री, असिनी । दासी । इति जटाधरः ॥

("गतेरागस्तूर्णमसिकिकानां" । इति पाणिनिः ।

असि

असिनी, स्त्री, (न सिता शुक्लकेशा । कुन्दसि क-
मेक इति तस्य कः नान्तत्वात् डीप् च ।) अष्ट-
द्वान्तःपुरचारिणी प्रेय्या ॥ इत्यमरः ॥ नदी वि-
शेषः । इति मेदिनी ॥ (दक्षपत्नी वीरगुप्ता ।
यथा हरिवंशे । "असिनीमावहत्यानीं वीरगुप्ता
प्रजापतेः । सुतां सुतपसा युक्ताम्" इति ॥)

असिगणः, पुं, (अस्यते क्षिप्यते इति असिः क्षिप्त
इत्यर्थः । असिः गण्डो यस्मिन्) क्षुद्रोपधानं ।
इति जटाधरः ॥ छोटवालिण इति भाषा ॥

असितः, पुं, (न सितः शुक्लः । नञ्समासः) कृष्ण-
वर्णः । तद्विशिष्टे त्रि । (यथा पुष्पदन्ते ॥

"असितगिरिनिभं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रम्" ।

"चकाशे विनिविष्टेन स सन्धेव निष्ठाऽसिता" ।

इति रामायणे ॥) इत्यमरः ॥ शनिग्रहः । कृष्ण-

पक्षः । इति हलायुधः ॥ (खनामख्यातः सूर्य-

वंशोद्भवो भरतपुत्रो राजा । यथा, रामायणे—

"भरतात् तु महतेजा असितो समजायत" ।

खनामख्यातः कश्चित् व्यासशिष्यो मुनिः । यथा
हरिवंशे ।

"असितस्यैकपण्यां तु देवलस्य महात्मनः" ।

पर्वतभेदः । यथा भारते,—

"तत्र पुण्यहृदः ख्यातो मैनाकश्चैव पर्वतः ।

वज्रमूलफलपेतकसितो नाम पर्वतः" ॥)

असिता, स्त्री, (न सिता । असित पलितयोः प्रति-
षेधात् वर्णादनुदात्तादिति डीप् तकारस्य क्ता-
रादेशश्च न ।) नीलीरुक्ताः । इति राजनिर्घण्टः ॥

या अष्टद्वी भह्मदेवीभिः प्रेय्यते अन्तःपुरे च पुनः
पुन स्वरति सा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ या

अष्टद्वी युवती कृष्णकेशा प्रेय्या दासी अन्तःपुरे
चरति सा इति सारसुन्दरी ॥ (खनामख्याता

खर्वेष्टा । यथा हरिवंशे ।
"असिता च सुवाज्जश्च सुवृत्ता सुमुखी तथा" ॥)

असिताश्वशेखरः, पुं, (असितः कृष्णवर्णः अश्वो मेघ-
इव शेखरो यस्य) वृद्धविशेषः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

असितार्चिः, [स्] पुं, (असिता कृष्णा अर्चिः शिखा
यस्य) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असितालुः, पुं, (असितः आलुः) नीलालुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

असितोत्पलं, स्त्री, (असितमुत्पलम्) नीलोत्पलं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा चरकः ।

"उत्पलानि कथायाणि पितरक्तहराणि च" ॥)

असिदंष्ट्रः, पुं, (असिस्त्रिव तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य) जल-
जन्तुविशेषः । मकर इति ख्यातः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

असिदंष्ट्रकः, पुं, (असिदंष्ट्र + स्वार्थे कन्) असि-
दंष्ट्रः । मकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

असिदं, त्रि, (न सिद्धम् । नञ्समासः) अपक्वं ।
अस्मिन् । इति रत्नमाला ॥ सिद्धिरहितं ॥

("स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्" इति न्यायः ।
न्यायमते, आश्रयासिद्धत्वादभिर्दोषैर्दुष्टो हेतुः ।

यथा, भाषापरिच्छेदे ।

असि

“अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालावयोपदिष्टश्च हेत्वाभासस्तु पञ्चधा” ॥
असिद्धिः, स्त्री, (न सिद्धिः । नञ्समासः ।) अनि-
पत्तिः । न्यायमते सा त्रिविधा । पक्षासिद्धिः १
यथा काश्चनमयपर्वतो वज्रिमान् इत्यादिः १ ।
स्वरूपासिद्धिः २ यथा, पर्वतः काश्चनमय-
वज्रिमान् इत्यादिः २ । व्याप्यत्वासिद्धिः ३ यथा,
पर्वतो वज्रिमान् ज्वलत्वादित्यादिः ३ । (यथा
भाषापरिच्छेदे ।
“आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यय ।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतः स्त्रिधा ॥
पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो भवेन्ननिमयो गिरिः ।
श्रद्धो द्रव्यं घूमवत्वादासिद्धिरपरा ॥
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत्” ॥)
असिधावः, पुं, (असिं धावति निर्मूलं करोतीति ।
असि + धाव + अण् ।) शस्त्रमार्जकः । इति
जटाधरः ॥ शिकलकर इति भाषा ।
असिधावकः, पुं, (असिधाव + स्वार्थे कन् ।) असि-
धारकर्ता । अस्त्रमार्जकः । इत्यमरः ॥
असिधेनुः, स्त्री, (असिधेनुरिव यस्याः । असेधेनु-
सादृश्येन कुरिकाया सदृश्यसादृश्यम् ।) कुरि-
का । इति हलायुधः ॥ कुरी इति भाषा ।
असिधेनुका, स्त्री, (असिधेनुका इव यस्याः ।)
कुरिका । इत्यमरः ॥
असिपत्रः, पुं, (इक्षुपत्ते, असिरिव तीक्ष्णं पत्रं
यस्य ।) इक्षुः । खड्गकोषः । नरकविशेषः ।
इति मेदिनी ॥ गुह्यनाम टणं । इति राजनि-
र्घण्टः ॥
असिपत्रकः, पुं, (असिपत्र + कन् ।) इक्षुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
असिपत्रवनं, स्त्री, (असिरिव तीक्ष्णं पत्रं यस्य
तादृशं वनं ।) नरकविशेषः । “पत्रैर्यत्र विदा-
र्यते” । इति मनुः ॥ (“यस्त्विह वै निजपथादना-
पद्यपगतः पाषण्ड्योपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेश्य
कथया प्रहरन्ति तत्रासावितस्ततो धावमानः
उभयतोधारैः स्नातवनासिपत्रैश्चिद्यमानसर्वाङ्गो
हा हतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्च्छितः पदे
पदे निपतति स्वधर्महा पाषण्डानुगमनफलं
मुह्ये” । इति श्रीभागवते ॥
“असिपत्रवनं नाम नरकं प्रहणु चापरम् ।
योजनानां सहस्रं वै ज्वलदग्रास्तुतावनिः ॥
तत्रा सूर्यकरैश्चण्डैः कल्पकालाग्निदाहणैः ।
प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः ॥
तन्मध्ये च वनं शीतं क्षिप्रपत्रं विभाष्यते ।
यत्राणि यत्र खड्गानि फलानि द्विजसत्तम” ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे ।)
असिपुच्छकः, पुं, (असिरिव पुच्छो यस्य ।) शिशु-
मारः । इति हारावली ॥
असिपुत्रिका, स्त्री, (असेः पुत्रीव ।) कुरिका ।
इति हलायुधः ॥
असिपुत्री, स्त्री, (असेः पुत्रीव ।) इत्यमरः ॥ कुरिका ।
कुरी इति भाषा ।

असु

असिमेदः, पुं, (असिरिव मेदो निर्यासो यस्य ।)
विट्खदिरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (इरिमेद-
शब्देऽस्य गुणा ज्ञेयाः ॥)
असिहेतिः, पुं, (असिर्हेतिः प्रधानास्त्रं यस्य ।)
खड्गधारी योद्धा । तत्पर्यायः । नैस्त्रिंशिकः २ ।
इत्यमरः ॥
असु, स्त्री, (अस्यतेऽनेन । अस् + उ ।) चित्तं ।
उपतापः । इत्युणादिकोषः ॥
असुः, पुं, (अस्यन्ते इति । अस् + उ ।) प्राणः
पञ्चप्राणेषु वज्रवचनान्तः । असवः । इत्यमरः ॥
“तेजस्विनः सुखमसूनुषि संयजन्ति” ।
इति नीतिशतके । ६६ श्लोकः ।)
असुखं, स्त्री, (न सुखम् । नञ्समासः ।) दुःखं ।
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा मनुसंहितायां १२ । १६ ।
“तौ धर्मं पश्यतस्तस्य पापं चातन्त्रितौ सह ।
याभ्यां प्राप्नोति संपन्नः प्रेयेह च सुखासुखम्” ॥
तत्रैव ४ । ७० ।
“न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायवामसुखोदयम्”)
असुधारणं, स्त्री, (असुनां धारणं ।) जीवनं । इत्य-
मरः ॥
असुभृत्, त्रि, (असून् विभर्तीति । असु + भृ +
ङिप् ।) प्राणी । जीवः । यथा । “दृतय इव
श्वसन्त्यसुभृतो यदि तेऽनुविधा मद्ददहमादयो
ऽग्नमसृजन् यदनुग्रहतः” । इति श्रीभागवते
दशमस्कन्धे ८७ अध्याये १४ श्लोकः ॥
असुरः, पुं, स्त्री, (अस्यति देवान् क्षिपति इति ।
अस् + उरन् । यदा न सुरः विरोधे नञतत्-
पुरुषः । यदा नास्ति सुरा यस्य सः । सूर्यपक्षे
असति दीप्यते इति उरन् ।) सुरविरोधी ।
स तु कश्यपात् दितिर्गर्भजातः । तत्पर्यायः ।
दैत्यः २ दैत्येयः ३ दनुजः ४ इन्द्रारिः ५ दानवः ६
शुक्रशिष्यः ७ दितिसुतः ८ पूर्वदेवः ९ सुरद्विष्ट
१० देवरिपुः ११ देवारिः १२ इत्यमरः ॥
“सुराः प्रतिग्रहाद्देवाः सुरा इत्यभिभिभ्रुताः ।
अप्रतिग्रहणात्तस्य दैत्याश्चासुराः स्मृताः” ॥
इति रामायणे ।) सूर्यः ४ इति मेदिनी । राज्ञः
इति ज्योतिःशास्त्रम् ॥
असुररिपुः, पुं, (असुराणां रिपुः ।) विष्णुः । इति
शब्दरत्नावली ॥
असुरसा, स्त्री, (न विद्यते सु शोभनो रसो यस्याः ।)
वर्वरी । इति रत्नमाला । वावुइतुलसी इति
भाषा । (वर्वरीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः)
असुरा, स्त्री, राज्ञिः । रासिः । इति मेदिनी ॥
असुराङ्ग, स्त्री, (असुरस्याङ्गा आङ्गा यस्य ।) कांस्यं ।
इति हेमचन्द्रः ॥
असुरी, स्त्री, (अस् + उरन् + डीष् ।) राजिका ।
इत्यमरटीकायां भरतादयः । राई सर्पा इति
भाषा ॥ असुरपत्नी ॥ [दरः । इत्यमरः ।
असुरार्ण, स्त्री, (न + सुर्त्त + ल्युट् ।) अवज्ञा । अना-
असुर्यः, त्रि, (न सुखः । नञ्समासः ।) सुख-
स्थितिरहितः । रोगी ॥

असु

असुक्ष्मं, स्त्री, (न + सूक्ष्म + ल्युट्) अवज्ञा । अना-
दरः । इत्यमरः ॥
असूया, स्त्री, (असू ज असूयायाम् । असू + यक् +
अ ।) गुणेषु दोषाविवर्कणं । परगुणे दोषारोपणं
इत्यमरः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे ।
“असूयान्यगुणार्जनामौद्धवादसहिष्णुता ।
दोषोद्धोषभूविभेदावज्ञाक्रोधेर्ज्ञतादिहृत्” ॥
इयञ्च “हर्षासूया विषादाः” । इत्यादिना व्यभि-
चारिभावमध्येऽपि परिगणिता ॥)
असूर्यमपश्या, स्त्री, (सूर्यमपि न पश्यति या । न +
सूर्य + वृश् + खण् । सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो
भवति । यदा तु सूर्यदर्शनाभावमात्रम् सूर्य-
तरस्य चन्द्रादेर्दर्शनं वा विवक्षितं तदा खण् न
भवति ।) राजपत्न्यादिः । इति कलापपाणिनी ॥
“असूर्यमपशरूपा त्वं किमभीरुरार्यसे” ।
इति भट्टिः ॥
असूर्त्तगम्, { स्त्री, (सूर्त्त आदरे तस्मात् ल्युट् ततो
असूर्त्तगम्, { स्त्री, (सूर्त्त आदरे तस्मात् ल्युट् ततो
नञ्समासः ।) अनादरः । इत्यमरः ।
असृक्, [ज्] स्त्री (न + सृज् + क्षिप् ।) रक्तम् ।
इत्यमरः ॥ (“पानमप्यसृजः क्षिप्रं स्वपोडायै
जलौकसाम्” । इति दृष्टान्तशतकम् ।) कुडुमं ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुभादि सप्तविंशति
योगान्तर्गतषोडशयोगः ॥ तत्र जातफलं ।
“धनी कुक्षुपः कुमतिर्दूरतामा
विदेशगामी रुधिरप्रकोपः ।
महाप्रलोभी पुरुषो वलीया-
नसृक् प्रसूतौ किल यस्य जन्तोः” ।
इति कौलीप्रदीपः । रत्नायं यथा, वैद्यकं ॥
“रसासृक्मांसमेदोऽस्थि मज्जशुक्राणि धातवः” ।
“तस्य पित्तमसृक्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते” ।
“वातासृक् पूर्व्वलक्षणं” इति माधवकरः ॥
“विदाह्यं विरुद्धं तत्तच्चासृक् प्रदूषणं ।
भजतां विधिहीनञ्च स्वप्नजागरमैथुनं ॥
प्रायेण सुकुमाराणामचङ्मग्नशूलिनां ।
अभिघातादशुद्धे च नृणामसृजि दूषिते ॥
वातकैः शीतलैर्वायुर्द्वजः कुडो विमार्गकः ।
तादृशनासृजा रुद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत्” ॥
इति वाभटः ॥
“असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः” ।
“तद्वर्षादादशालाले वर्त्तमानमसृक् पुनः ।
जरापक्वशरीराणां यातिपश्चाशतः क्षयं ॥
मदमूर्च्छां अमार्त्तानां वातविण्मूत्रसङ्गिनां ।
निद्राभिभूतभीतानां नृणां नासृक् प्रवर्त्तते” ॥
इति सुश्रुतः ॥
असृक्करः, पुं, (असृक् शोणितं करोतीति । असृज्
+ क् + ट ।) शरीरस्थधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥
(भुक्तस्यान्नादिकस्य प्रथमं रसरूपता, रसस्य
परिपाकतो रत्नरूपता इति वैद्यके प्रसिद्धिः ।
“रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते” ॥
इति सुश्रुतः ॥)
असृक्पः, पुं, स्त्री, (असृक् पिवतीति । असृज् +
पा + ड ।) राक्षसः इति हेमचन्द्रः ॥

अस्ता

अस्तमरा, स्त्री, (अस्तक् शोनितं धरतीति । अस्तन् + घृ + अच् ।) चर्म । इत्यमरटीकायां भर-
तादयः ॥

अस्तपाटी, स्त्री, पुं, (न + स्तप् + काट् ।) रक्तधारा
इत्यमरटीकासारमुन्दरी ।

असेचनक, त्रि, (न सिच्यते मनो यस्मिन् । न + सिच्
+ ल्यट् । संज्ञायां कन् ।) यस्य दर्शनात् हस्ते
रन्तो नास्ति तत् । अत्यन्तप्रियदर्शनं । इत्यमरः ।
याहाके देखिया हस्तिर शेष ना ह्य एमन वस्तु ।
("नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापं" ।
इति साहित्यदर्पणे ॥)

असौख्यरः, त्रि, (असौख्यः कठोरः खरो यस्य ।)
काकवत् मन्दस्वरयुक्तः । तत्पर्यायः । अस्तरः २ ।
इत्यमरसिंहः ॥

असौख्यं, स्त्री, (न सौख्यं । नज्जमासः) अप्रशंस-
नीयत्वं । अशोभनत्वं । अनातिशयं । नज् पूर्व्यात्
सुखशब्दात् भावे णाप्रत्ययः ॥ ("गमनमलसं श्रुत्या
दृष्टिः शरीरमसौख्यं" । इति मालतीमाधवे ।
अलङ्कारशास्त्रे स्मरदशाभेदः । यथा साहित्य-
दर्पणे । "असौख्यं मलापत्तिस्तापस्तु विरह-
ज्वरः" ॥)

अस्तः, पुं, (अस्त्यन्त रविकिरणा यस्मिन् । अस् + त ।)
अस्ताचलः । पश्चिमाचलः । तत्पर्यायः । चरम
क्षाम्भत् २ । इत्यमरभेदिन्यौ ॥

("विडम्बयत्यन्तनिमग्नसूर्यम्" । इति रघुः ।
"सहस्रशिखरैश्च नानातीर्थसमाकुलम् ।
चकार रत्नसंकीर्णं भूयोऽस्तं नाम पर्वतम्" ॥
इति हरिवंशे ।)

लम्भात् सप्तमस्थानं । इति दीपिका ॥

अस्तं, त्रि, (अस् + क्त ।) क्षिप्तं । अवसानप्राप्तं । इति
भेदिनी ॥ ("पतिरपास्तसंज्ञा मतिः" । इति
मालतीमाधवे ॥ "निरस्तगाम्भीर्यमपास्तधैर्यम्" ।
इति माघे ॥ सूर्यास्तगमनं । "करजाल मस्त-
समयेऽपि सताम्" । इति माघे ॥

तथा कुमारसम्भवे २ । २३ ।

"यमोपि विलिखन् भूमिं दण्डेनास्तमितत्विषा ।
कुर्वतेस्मिन्नमोघेपि निर्वानालातलाधवम्" ॥

अस्तं, स्त्री, भट्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्तकः, पुं, (अस्त + कन् ।) मोक्षः । निर्वाणं ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्तम्, व्य, (अस् + तम् ।) अदर्शनं । इत्यमरः ॥
("राज्यमस्तमितेश्वरम्" इति रघुः ॥)

अस्तमती, स्त्री, (अस्तं अततीति । अस्तम् + अत् +
अच् + गौरादित्वात् ङीष् ।) शालपत्रां वृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

अस्ताघः, त्रि, (अस्तं गतं अघं मालिन्यं यस्मात् ।)
अगाधः । अतिगभीरः । इति हेमचन्द्रः ।

अस्ताचलः, पुं, (अस्ताय अचलः । यदा अस्तः पश्चि-
मोऽचलः) अस्तगिरिः । पश्चिमाचलः । इति
शब्दरत्नावली । ("अस्ताचलचूडावलम्बिनि
भगवति कुसुदिनीनायके चन्द्रमसि" । इति
हितोपदेशः ॥)

अस्त

अस्तादिः, पुं, (अस्तः पश्चिमोऽद्रिः पर्वतः ।) अस्ता-
चलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्ति, व्य, (अस् + स्तिक्) विद्यमानता । तत्पर्यायः
सत्त्वं २ । इत्यमरः ॥ अस्तधातोस्तिपि कृते-
ऽप्येतद्रूपं ॥ (यथा चानक्ये ।

"अतिथिर्बालकश्चैव राजा भार्या तथैव च ।

अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुनः पुनः" ॥)

अस्तिमान्, त्रि, (अस्ति विद्यमानमिति विद्यते यस्य
अस्ति + मतुप् ।) धनी इति हेमचन्द्रः ॥

अस्तु, व्य, (अस् + तुन् ।) अङ्गोकारः । असूया ।
पीडा । इति विश्वमेदिनी । असधातोः तुप्-
कृतेऽप्येतद्रूपं स्यात् ॥

अस्थानं, स्त्री, (न स्थानं । नज्जमासः ।) भर्त्सनं ।
निन्दा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्तं, स्त्री, (अस्त्यते क्षिप्यते यत् । अस् + डन् ।)
प्रहारयोग्यद्रव्यमात्रं । हातियार इति भाषा ।

तत्पर्यायः । आयुधं २ प्रहरणं ३ अस्तं ४ । इत्य-
मरः ॥ खड्गः ५ । धनुः ६ । इति मेदिनी । क्षेप-
योग्यवाणादि । इति रायमुकुटः ॥ ("प्रयुक्तमप्यस्त-
मितो वृथा स्यात्" । "प्रवाहतास्तौ गिरौ प्र-
भवावत्" । इति च रघुः ॥) तन्निरूपणं यथा,—

"दण्डसाध्यं यतो राज्यं स दण्डः शास्त्रसंश्रितः ।

अस्ताणि भूमिपालानां निरूप्यन्ते ततः क्रमात्" ॥

अथ गणना ।

"खड्गचर्म धनुर्वाणौ शल्बभल्लौ तथापरौ ।

अर्जचन्द्रश्च नाराचः शक्तियस्त्री तथा परे ॥

परशुश्चक्रशूले च परिघश्चैवमादयः ।

अस्तभेदाः समुद्दिष्टाः श्रीमद्भोजमहीभुजा" ॥

वात्स्यस्तु ।

"अस्तन्तु द्विविधं प्रोक्तं निर्मायं मायिकन्तथा ।

खड्गादिकन्तु निर्मायं मायिकं दहनादिकं ॥

दहनोऽथ जलं काष्ठं लोहं शब्दादयस्तथा ।

तप्ततेलादिकश्चैव मायिकस्यास्तमुच्यते ॥

खड्गादीनान्तुगणना पूर्वमेव निर्दिष्टा ।

अस्तात्मनैव निर्दिष्टः कवचादिरपीष्यते" ॥

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥

खड्गचर्मादि परीक्षा तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥

अस्तकण्टकः, पुं, (अस्तं कण्टक इव । वाणास्तस्य
कण्टकाकृतित्वात् ।) वाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अस्तकारकः, पुं, (अस्ताणां कारकः ।) अस्तनिर्माता ।

शस्त्रनिर्मायकः । आयुधकारः । अस्तकारी ॥

अस्तचिकित्सकः, पुं, (अस्तेषां चिकित्सतीति । अस्त
+ कित् + स्वार्थे सन् + क्तुन् ।) शस्त्रवैद्यः ॥

("हेद्यादिष्वनभिज्ञो यः खेहादिषु च कर्मभु" ।
इत्यादि सुश्रुतः ॥)

अस्तजित्, स्त्री, (अस्तं अस्ताघातजं व्रणादिकं जयति
निवारयति । अस्त + जि + क्तिप् ।) वृत्तविशेषः ।

कवाट् वेदु इति ख्यातं । कवाडवदुया इति
केचित् । अस्य पर्यायः । कवाटवक्रशब्दे द्रष्टव्यः ।

अस्तजित् इति च पाठः । इति रत्नमाला ॥

अस्तमार्जः, पुं, (अस्तं मार्जं । अस्त + मज् + अण् ।)
अस्तमार्जकः । शानकर । तत्पर्यायः । शस्त-

अस्थि

मार्जः २ । असिधावः ३ । असिधावकः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

अस्तसायकः, पुं, नाराचास्त्रं । समुदयलौहमय-
वाणः । इति शब्दमाला ॥

अस्तागारं, स्त्री, (अस्तागामागारं ।) अस्तरक्ष-
गृहं । सेलाखाना इति पारस्यभाषा । तत्पर्यायः ।

आयुधमार्गं २ । यथा,—

"स्थापना जातितत्वज्ञः सततं प्रतिजाम्भवा ।

राज्ञः स्यादायुधमारे दक्षः कर्मसु चोद्यतः" ॥

इति मात्स्ये १८६ अध्यायः ॥

अस्तागारः, पुं, अस्तरक्षगृहं । सेलाखाना इति
भाषा ॥

अस्थानं, त्रि, (अस्थामस्थितिं गच्छति प्राप्नोतीति ।
अस्था + गम + ड ।) अगाधं । अतिगभीरं । इति
हेमचन्द्रः ॥

अस्थावं, त्रि, (अस्थामस्थितिं हन्तीति । अस्था +
हन + अप् ।) अतलस्पर्शं । इति हेमचन्द्रः ॥

अस्थानं, त्रि, (नास्ति स्थानं प्राशस्त्यं यत्र) अतल-
स्पर्शं । इति जटाधरः ॥ मन्दस्थले स्त्री ॥ ("अस्थाने
पतितमतीवमहतामेतादृशी स्याद्वृत्तिः" । इति
नीतिप्रपञ्चे ॥)

अस्थायं, त्रि, अगाधं । स्थीयते यजेत्यधिकरागावाये
यजि कृते पश्चादादन्तादयन्प्रत्यये स्थायं ततो
न स्थायमस्थायमिति नज्जमासनिष्पन्नं । न सम्भ-
वति स्थायः स्थितिर्यत्र इति केचित् ॥

अस्थायी, [न्] त्रि, स्थितिरहितः । नश्वरः । स्यातुं
शीलमस्येति शीलार्थे णिनि स्थायी, न स्थायी अस्था-
यीति नज्जमासनिष्पन्नः ॥

अस्थारं, त्रि, (अस्थामस्थितिं राति । अस्था + रा
+ ड ।) अतलस्पर्शं । अगाधं । इति शब्द-
रत्नावली ॥

अस्थावरं, स्त्री, स्थावरेतरद्रव्यं । जङ्गमवस्तु । न स्था-
वरं अस्थावरं इति नज्जमासनिष्पन्नं ॥

अस्थावरं, त्रि, (न स्थावरम् । नज्जमासः ।) स्था-
वरेतरद्रव्यं । जङ्गमवस्तु । इति स्मृतिः ॥

अस्थि, स्त्री, (अस्त्यते क्षिप्यते यत् । अस् + क्थिन् ।)
शरीरस्य सप्तधात्वन्तर्गतधातुविशेषः । हाड इति
भाषा । तत्संज्ञादि शरीरशब्दे द्रष्टव्यं । तत्-
पर्यायः । कीकसं २ कुल्यं ३ भेदोजं ४ । इत्य-
मरादयः ॥ (अस्थिरूपमाद्युक्तं भावप्रकाशे ।

"भेदो यत् स्वाभिना पक्वं वायुना चातिशोषितं ।
तदस्थिसंज्ञां लभते स सारः सर्वविग्रहे ॥

अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः ।
अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां भ्रवं ॥

तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम् ।
अस्थीनि न विनश्यन्ति सारा एतानि सर्वथा" ॥

"भेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जतः शुक्रसम्भवः" ॥
इति सुश्रुतः ॥

त्रीणि सप्तष्ठान्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते ।
शल्यतन्त्रेषु चोद्येवशतानि । तेषां सर्विशमस्थि-
शतं शाखासु । सप्तदशोत्तरं शतं खोणि पार्श्व-
प्लोदरोरस्तु । ग्रीवां प्रवृद्धं त्रिषष्टिः । एव-

मस्त्रां त्रीणि शतानि पृथ्यन्ते ॥
एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्च-
दश । तल्लङ्गुलसंश्रितानि दश । पाष्ठांमेकं ।
जङ्घायां द्वे । जानुन्येकं । एकमूराविति । त्रिंशदेव-
मेकस्मिन् सक्थीनि भवन्ति । एतेनेतर सक्थि-
बाह्व च व्याख्यातौ ॥ ओण्यां पञ्च तेषां गुदमग-
नितम्बेषु चत्वारि । त्रिकसंश्रितमेकं । पार्श्वे
षट्त्रिंशदेवमेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येवं । पृष्ठे त्रिं-
शत् । अष्टावुरसि । द्वे अक्षकसंज्ञे । गोवायां
नवकं । कण्ठनाद्यां चत्वारि । द्वे हन्वोः । दन्ता
द्वात्रिंशत् । नासायां त्रीणि । एकं तालुनि । गण्ड-
कर्णशृङ्गेकैकं । षट् शिरसि ॥ एतानि पञ्च-
विधानि भवन्ति । तद्वयथा ।
कपाल-रुचक-तरुण-बलय-नलकसंज्ञानि । तेषां
जानुनितम्बांसगण्डतालुशृङ्गशिरस्य कपालानि ।
दशनास्तु रुचकानि । त्राणकर्णश्रीवाक्षिकोषेषु
तरुणानि । पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरस्य बल-
यानि । शेषाणि नलकसंज्ञानि ॥
“मांसान्यत्रनिबन्धानि सिराभिः स्नायुभिस्तथा ।
अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा नशीर्यन्ते पतन्ति वा” ॥
इति च सुश्रुतः ॥ वीजं । इति रायमुकुटः वैद्य-
कश्च ॥ आंटी इति भाषा ।
अस्थिकुण्डं, स्त्री, (अस्थं कुण्डम् ।) अस्थिपूर्णनरक-
कुण्डविशेषः । यथा,—
“पितृणां ये विष्णुपदे पिण्डं नैव ददाति च ।
स च तिष्ठत्यस्थिकुण्डे खलोमाब्दं महेश्वरि” ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
अस्थिद्वत्, पुं, (अस्थि करोति यः । अस्थि + क्त +
क्विप् ।) शरीरस्थमेदो धातुः । इति हेमचन्द्रः ॥
(मेदसोऽस्थि । इति सुश्रुतः ।)
अस्थिजः, पुं, (अस्थो जायते इति । अस्थि + जन +
ङ ।) मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(मज्जशब्देऽस्य गुणादयो द्रव्यव्याः ।)
अस्थितुण्डः, पुं, स्त्री, (अस्थीव दाहणं तुण्डं यस्य ।)
पक्षी । शब्दमाला ॥ [इति हेमचन्द्रः ॥
अस्थिधन्वा, [न] पुं, (अस्थिमयं धनुर्यस्य ।) शिवः ।
अस्थिपञ्जरः, पुं, (अस्थि पञ्जर इव ।) शरीरास्थि-
समूहः । तत्पर्यायः । करङ्कः २ कङ्कालं ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥
अस्थिमज्जा, पुं, स्त्री, (अस्थि मज्जयति । अस्थि +
मज्ज + क्त ।) कुक्कुरः । इति हारावली । (पक्षि-
विशेषः । ह्राडगिला इति भाषा ।)
अस्थिभुक् [न] पुं, स्त्री, (अस्थि भुङ्क्ते इति । अस्थि +
भुज् + क्विप् ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ॥
अस्थिमाली, [न] पुं, (अस्थिमाला विद्यते यस्य
अस्थिमाला + इन् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।
“मूलहस्योऽस्थिमाली” इति शिवशतके ।
अस्थिरः, त्रि, (न स्थिरः । नञ्त्त्वरुधः ।) चञ्चल-
प्रकृतिः । तत्पर्यायः । सङ्कसुकः २ । इत्यमरः ।
अनिश्चितः । इति खामी ।
“लुब्धः कुराऽवशोऽसत्यः प्रमादो भीरुरस्थिरः” ॥
इति द्वितीयदेशे ।

अस्थिरमतिः, त्रि, (अस्थिरां मतिर्यस्य ।) चञ्चल-
बुद्धिः । यथा । “विक्रान्तं कुलमुख्यमस्थिरमतिं
वित्तेश्वरं साङ्गिराः” । इति ज्योतिस्तत्त्वे दिग्ग-
योगफलं ॥
अस्थिरविभूतिः, स्त्री, (अस्थिरा विभूतिः ।) चञ्चलै-
श्वर्यं । यथा । “अस्थिरविभूतिमैत्रं चलमटनं
रुद्वलितनियममपि चरमे” । इति ज्योतिस्तत्त्वे
राशिफलं ॥
अस्थिविग्रहः, पुं, (अस्थिसारो विग्रहो यस्य ।)
भट्टिनामकशिवसहचरः । इति हेमचन्द्रः ॥
अस्थिप्रदङ्गुला, स्त्री, (अस्थं प्रदङ्गुला योजनकारणम् ।)
ग्रन्थिमान् वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हाड-
योडा इति भाषा । यथा भावप्रकाशः ॥
“काण्डं त्वग्विरहितं मस्थिप्रदङ्गुलाया
माषादं दिदलमकञ्चुकं तदर्द्धम् ।
संपिष्टं सुतनु । ततस्तिष्ठत्यस्य तैले
संपक्वं वटकमतीव वातहारि” ॥)
अस्थिसंहारः, पुं, (अस्थीनि संहरति योजयति ।
अस्थि + सं + ह + अण् ।) वृक्षविशेषः । हाडश्च
हाडजोडा इति भाषा । तत्पर्यायः । वज्रवल्ली
२ ग्रन्थिमान् ३ कुलिशं ४ अमरः ५ । इति
रत्नमाला ॥ हस्तिशुण्डो ६ वनाजिका ७ । इति
हारावली । अस्य गुणाः । वलास्थिभग्नहित-
कारित्वं । वायुनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
यथा,—
“ग्रन्थिमानस्थिसंहारी वज्राङ्गी चास्थिप्रदङ्गुला ।
अस्थिसंहारकः प्रोक्तो वातक्षेपहारोऽस्थियुक् ॥
उष्णः सरः क्षमिष्ठश्च दुर्नामघ्नोऽन्तिरोगजित् ।
रूक्षः स्वादुर्लघुर्दृढः पाचनः पित्तलः स्मृतः ॥
काण्डं त्वग्विरहितं मस्थिप्रदङ्गुलाया
माषादं दिदलमकञ्चुकं तदर्द्धम् ।
संपिष्टं सुतनु ततस्तिष्ठत्यस्य तैले
संपक्वं वटकमतीव वातहारि” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
“अस्थिभयेऽस्थिसंहारो हितोवस्योऽग्निनापहः”
इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥
अस्थिसंहारी, स्त्री, (अस्थीनि संहरति या । अस्थि
+ सम् + ह + अण् + स्त्रियां ङीप्) ग्रन्थिमान्
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्थिसंहारशब्देऽस्य गुणा ज्ञातव्याः ।)
अस्थिसारः, पुं, (अस्थः सारः पाकपरिणामः ।)
मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्थिखेहसञ्चकः, पुं, (अस्थः खेहस्तस्य सञ्चकः ।)
मज्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्थैर्यं, स्त्री, अस्थिरता । स्थिरस्य भावः इत्यर्थे
याप्रत्यये स्थैर्यं न स्थैर्यमस्थैर्यमिति नञ्-
समासेन निष्पन्नं ॥ (“अस्थैर्येण विभूतयोऽप्युप-
हृता ग्रन्थं न किं केन वा” । इति वैराग्यशत-
कम् ॥ २६ श्लोकः ।)
अस्तिग्धदारु, स्त्री, (अस्तिग्धं कठोरं दारु ।) देव-
काष्ठं । देवदारुभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्पृष्टं, त्रि, (न स्पृष्टम् । नञ्त्त्वरुधः ।) अत्यन्तं

अस्पृष्टं । यथा । स्निग्धं । अस्पृष्टं । इति मुग्ध-
बोधव्याकरणं ॥
अस्पृष्टा, स्त्री, (न स्पृष्टा । नञ्समासः ।) इच्छा-
भावः । यथा,—
“यद्योत्पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्योऽत्यल्पवस्तुना ।
परस्याचिन्तयित्वायं सास्पृष्टा परिकीर्त्तिता” ॥
इत्येकादशीतत्त्वं ॥ (नास्ति स्पृष्टा यस्येति वाक्ये
त्रि, स्पृष्टा रहितः । उदासीनः ।)
अस्पृष्टं, त्रि, (न स्पृष्टम् । नञ्समासः ।) अस्पृष्टं ।
अत्यन्तं । स्निग्धवाक्यं । इति हेमचन्द्रः ॥
अस्पृष्टवाक्, [च्] त्रि, (अस्पृष्टा वाक् यस्य ।) अस्पृष्ट-
वक्ता । तत्पर्यायः । लोहलः २ । इत्यमरसिंहः ॥
अस्पृष्टः, त्रि, आत्मवाची सर्वनामशब्दः । अस्य रूपं
यथा । अहं, आमि । आवां, आमरा दुइ । वयं,
आमरा अनेक । इत्यादि व्याकरणं ॥ एकविंशति-
विभक्तिषु तस्य रूपाणि यथा । अहं १ आवां २
वयं ३ । १ । मां ४ आवां ५ अस्मान् ६ । २ ।
मया ७ आवाभ्यां ८ अस्माभिः ९ । ३ । मद्वां १०
आवाभ्यां ११ अस्मभ्यं १२ । ४ । मत् १३ आवा-
भ्यां १४ अस्मत् १५ । ५ । मम १६ आवयोः १७
अस्माकं १८ । ६ । मयि १९ आवयोः २० अस्मासु
२१ । ७ । एतानि त्रिषु लिङ्गेषु समानानि
द्वितीया-चतुर्थी-षष्ठीनां एकवचन-द्विवचन-वज्रव-
चनविभक्तिषु तस्य रूपान्तराणि यथा । द्वितीये-
कवचने मा । चतुर्थी-षष्ठोरेकवचने मे । आसां-
द्विवचने नौ । आसां वज्रवचने नः । श्लोकपाद-
वाक्यादौ एतानि रूपाणि न स्युः । च वा हा ह
एव शब्दयोगे अदर्शनार्थदृश्यार्थधातुयोगे च न
स्युः । इति व्याकरणं ॥
अस्मन्तं, स्त्री, अस्मन्तं । चुल्ली । इति रायमुकुटः ॥
उगान आखा इति भाषा ॥
अस्त्रं, पुं, (अस् + रक् ।) कोणः । केशः । इत्यमरः ॥
अस्त्रं, स्त्री, (अस्यते क्षिप्यते यत् । अस् + र ।) रक्तं ।
अस्त्र । इत्यमरः ॥ (रक्तार्ते यथा,—
“पिपासादाहपित्ताख्युक्तं पित्तज्वरं जयेत्” ।
इति शार्ङ्गधरः ॥
“क्षीणेऽस्त्रे मधुराकाङ्क्षा मूर्च्छा च त्वचि रुक्षता ।
शैथिल्यञ्च सिराणां स्याद्वातादुन्मार्गगामिता” ।
इति भावप्रकाशः ॥ “अस्त्राविष्णो विष्ठा” इति ।
‘अशुद्धौ बलिनोऽप्यस्त्रं न प्रस्थात् स्वावयेत्परं’ ।
इति वामनः ॥ * ॥ नेत्रजलार्थे यथा,—
“कुर्यात्सास्त्रं शिरार्द्धं तेनाप्युदीक्षणाक्षमं” ।
इति वामनः ॥ * ॥ आलस्यनयने साम्ने, इति
चरकः ॥)
अस्त्रकण्ठः, पुं, (अस्त्रं कण्ठे यस्य ।) वाणः । इति
हारावली ॥
अस्त्रखदिरः, पुं, (अस्त्रवर्णः खदिरः ।) रक्तखदिर-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(खदिरशब्देऽस्यगुणादयो ज्ञेयाः ॥)
अस्त्रजं, स्त्री (अस्त्रात् रक्तात् परिपाकेण जायते यत् ।
अस्त्र + जन् + ङ ।) मांसं । इति राजनिर्घण्टः ॥
(मांसशब्देऽस्यविशेषो ज्ञातव्यः ॥)

अस्वा

अस्वः, पुं, स्त्री, (अस्वं पिवतीति । अस् + पा + ड ।) राजसः । इत्यमरः ॥
 (“द्विरागमं लघुध्रुवे चरेऽस्ये मृदुहुनि” ।
 इति मुहूर्तचिन्तामणिः । जलौकाः ।)
 अस्वपत्रकः, पुं, (अस्वमिव रक्तं पत्रं यस्य । संज्ञायां कन् ।) भिगुल्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्वपा, स्त्री, (अस्वं रक्तं पिवति या । अस् + पा + ड + टाप् ।) जलौकाः । इति हेमचन्द्रः ॥
 अस्वफला, स्त्री, (अस्वमिव रक्तं फलं यस्याः ।) सल्ल-
 कीरुता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्वमातृका, स्त्री, (अस्वस्य रक्तस्य मातेव पोषिका ।
 संज्ञायां कन् । एषा हि शरीरस्थधातूनां श्रेष्ठा ।)
 शरीररसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्वरोधिनी, स्त्री, (अस्वं क्षतजरक्तं रणदि या ।
 अस् + रुध + शिन् + स्त्रियां ङीप् ।) लज्जालु-
 लता । इति रत्नमालाराजनिर्घण्टौ ॥
 अस्विन्दुच्छदा, स्त्री, (अस्विन्दुरिव विन्दुः च्छदे
 पत्रे यस्याः ।) लज्जाला नाम कन्दः ॥ इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 अस्वार्जकः, पुं, (अस्वानामर्जकः ।) श्वेततुलसी ।
 इति रत्नमाला ॥
 अस्व, स्त्री, (अस्यते क्षिप्यते । अस् + रु ।) चक्षु-
 र्जङ्ग । तत्पर्यायः । नेत्राण्यु २ रोदनं ३ अस्वं ४
 अश्व ५ । इत्यमरः ॥ वास्यं ६ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ लोचं ७ । इति जटाधरः ॥ (“श्रुत्वा
 श्रुत्वाधुनारं त्यजति” । इति कीचकवधः ।
 “राशुवेदनाशान्तौ परं लेखनमञ्जनं” ।
 इति वामटः ॥)
 अस्वच्छन्दः, चि, (न स्वच्छन्दः । नञ्समासः ।)
 अधीनः । आयत्तः । इत्यमरः ॥
 अस्वतन्त्रः, चि, (न स्वतन्त्रः । नञ्समासः ।) पर-
 तन्त्रः । पराधीनः । इति जटाधरः ॥
 अस्वप्रः, पुं, (नास्ति स्वप्नो निद्रा यस्य ।) देवता ।
 इत्यमरः ॥ (निद्राया अभावायार्थे यथा, —
 “अस्वप्रः सन्ततारुक् च मञ्जास्थिकुपितेऽनिले” ।
 इति माधवकरः ॥
 “मञ्जस्थोऽस्थिमु सौधिर्यमस्वप्रं स्तब्धतां वज्रं” ॥
 इति वामटः ॥)
 अस्वरः, चि, (अप्रशस्तः खरो यस्य ।) मन्दस्वरयुक्तः ।
 तत्पर्यायः । असौम्यस्वरः २ । इत्यमरः ॥
 (“अथ गङ्गदशब्दस्तु विलपन् वसुधाधिपः ।
 उवाच मृदुमन्दार्थं वचनं दीनमस्वरम्” ॥
 इति रामायणे ॥)
 अस्वाध्यायः, पुं, (न विद्यते स्वाध्यायो वेदाध्ययनं
 यस्य ।) विधिपूर्वकवेदाध्ययनहीनः । तत्पर्यायः ।
 निराकृतिः २ । इत्यमरः ॥ अनध्यायः । अध्या-
 यने निषिद्धदिनः । तद्वयथा । चन्द्रसूर्यग्रहण-
 दिनानि । तानि तु । ग्रस्तास्ते ३ दिनानि ।
 अन्यत्र १ दिनं । सन्ध्यागर्जने १ दिनं । माघादि-
 मासचतुष्टये गर्जनमात्रे तद्दिनं । निर्घातशब्दे
 १ दिनं । भूकम्पे १ दिनं । उल्कापाते १ दिनं ।
 महोल्कापाते आकाशिकः । एकवेदसमापना-

अस्वा

नन्तरं १ दिनं । आरण्यकनामकवेदभागसमाप-
 नानन्तरं १ दिनं । पञ्चपर्वणाणि ५ दिनानि ।
 चैत्रशुक्लप्रतिपत् १ दिनं । आवणशुक्लप्रतिपत् १
 दिनं । मार्गशुक्लप्रतिपत् १ दिनं । यताः प्रति-
 पदो नित्याः । अन्याः कात्याः । वचपाते आका-
 लिकः । विद्युत्समकालीनमेव शब्दे आकाशिकः ।
 चतुर्दशमन्वन्तराः १४ तिथयः । युगाद्याः ४
 तिथयः । माघमासस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने ।
 आश्विनस्योभयपक्षीयद्वितीया २ दिने । चैत्र-
 शुक्लपक्षद्वितीया १ दिनं । कार्तिकस्योभयपक्षीय-
 द्वितीया २ दिने । आषाढस्योभयपक्षीयद्वि-
 तीया २ दिने । मार्गमासस्योभयपक्षीयद्वितीया
 २ दिने । काश्यामासस्योभयपक्षीयद्वितीया २
 दिने । उत्सवदिनानि अनेकानि । अक्षयतृतीया
 १ दिनं । इति स्मृतिः ॥
 (“क्षणेऽष्टमी तद्विधनेऽहनी द्वे
 क्षणोत्तरेऽप्येवमहर्द्विसन्ध्या ।
 अकालविद्युत् क्षनयितुषोषे
 स्वतन्त्राङ्गित्वमिष्यथासु ॥
 प्रशानयानाद्यतनाह्वेष
 महोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु ।
 नाध्येयसमयेषु च येषु विप्रा
 नाधीयते नाशुचिना च नित्यं” ॥ इति मुश्रुतः ॥)
 अस्वामिकं, चि, (नास्ति स्वामी उत्तराधिकारी
 यस्मिन् ।) स्वामिरहितवस्तु । अकर्तृकं । वेयो-
 रिस् इति पारस्य भाषा । यथा । एतच्च अग्र-
 दानं स्वभूमौ अस्वामिकायाश्च न दद्यात् । अस्वा-
 मिकान्याह यमः ।
 “अटव्यः पर्वताः पुण्या नद्यन्तीर्थाणि यानि च ।
 सर्वाण्यस्वामिकान्याज्जनं हि तेषु परिग्रहः” ॥
 पुण्या इति विशेषणात् अटव्यो नैमिषाद्याः
 पर्वता हिमालयाद्याः । नद्यो गङ्गाद्याः ।
 तीर्थाणि पुरुषोत्तमादिदेवाणि । वाराणस्या-
 द्यायतनानि च । स्वाम्यभावे हेतुमाह न हि
 तेभ्यः । इति श्राद्धतत्त्वं ॥
 अस्वामिविक्रयः, पुं, (अस्वामिना अनधिकारिणा
 कृतो विक्रयः ।) अस्वामिकर्तृकविक्रयः । यथा
 सम्प्रत्यस्वामिविक्रयाख्यं व्यवहारपदमुपक्रमते ।
 तस्य च लक्षणं नारदेनोक्तं ।
 “निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहृत्य वा ।
 विक्रीयतेऽसमस्तं यत्क्षेत्रेयोऽस्वामिविक्रयः” ॥
 इति तत्र किमित्याह ।
 “स्वयं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।
 हीनाद्रहोहीनमूल्ये वेलाहीने च तस्कारः” ॥
 खं आत्मसम्बन्धिद्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं
 यदि पश्यति तदा लभेत गृह्णीयात् । अस्वामि-
 विक्रयस्य स्वत्वेतुत्वाभावात् । विक्रीतग्रहणं दत्ता-
 हितयोरुपलक्षणाद्यर्थं । अस्वामिकृतत्वेन तुल्य-
 त्वात् । अतएवोक्तं । अस्वामिविक्रयं दत्तमाधिश्च
 विनिवर्त्तयेदिति । क्रेतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते
 क्रये दोषो भवति । तथा हीनात्तद्व्यागसो-
 पाग्रहीनात् । रहसि चैकान्ते सम्भाव्यव्यादपि

अस्वा

हीनमूल्ये अल्पतरेण मूल्येन क्रये । वेलाहीने
 वेलाहीनो वेलाहीनः क्रयो रात्र्यादौ कृतः तत्र
 च क्रेता तस्कारो भवति । तस्कारवत् दण्डभाक्
 भवतीत्यर्थः । यथोक्तं ।
 “द्रव्यं मस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाग्रयात् ।
 प्रकाशयतः शुद्धिः क्रेतुः स्तेयं रहःक्रयात्” इति ॥
 स्वाम्यभियुक्तेन क्रेता किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।
 “नष्टापहृतमासाद्य हर्त्तारं ग्राहयेन्नरं ।
 देशकालातिप्रप्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत्” ॥
 नष्टमपहृतं वान्यदीवं क्रयादिना प्राप्य हर्त्तारं
 ग्राहयेत् चौरोद्धरणकादिभिः । आत्मविशुद्धाय
 राजदण्डप्राप्त्यर्थं च । अथाविदितदेशान्तरं गतः
 कालान्तरे वा विपन्नस्तदा मूलसमाहरणाशक्ते-
 र्विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्धनं नाष्टिकस्य
 समर्पयेत् । तावत्तैवासौ शुद्धो भवतीति श्रीकरा-
 चाख्येन व्याख्यातं । तदिदमनुपपन्नं । विक्रेतु-
 र्दर्शनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अतो
 न्यथा व्याख्यायते । नष्टापहृतमिति नाष्टिकं
 प्रत्ययमुपदेशः । नष्टमपहृतं वा आत्मीयं द्रव्य-
 मासाद्य क्रोटहस्तस्य ज्ञात्वा तं हर्त्तारं क्रेतारं
 स्थानपालादिभिर्ग्राहयेत् । देशकालातिप्रप्तौ
 देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यसन्निधाने तद्धि-
 ज्ञापनकालात् प्राक्पलायनाशङ्कायां स्वयमेव
 गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् ॥ * ॥
 ग्राहिते हर्त्तारि किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।
 “विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नष्टो दमं ।
 क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयो” ।
 यद्यसौ गृहीतः क्रेता न मयेद मपहृतं अन्य-
 सकाशात् प्राप्तमिति वक्ति तदा तस्य क्रेतु
 र्विक्रेतदर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरसा-
 वभियोज्यः । किन्तु तत्पदार्थेन विक्रेता सह
 नाष्टिकस्य विवादः । यथाह रुद्रस्मृतिः ।
 “मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथञ्चन ।
 मूलेन सह वादस्त नाष्टिकस्य विधीयते” ॥ इति
 तस्मिन् विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति
 तदास्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयो
 विक्रेता तस्य सकाशात् स्वामी नाष्टिकः स्वीयः ।
 द्रव्यमवाप्नोति चौरश्चापराधानुरूपं दण्डं क्रेता
 च मूल्यमवाप्नोति । अथासौ देशान्तरं गतः
 तदा योजनसङ्ख्यायानयनाय कालो देयः ।
 “प्रकाशं वा क्रयं कुर्यात् मूलं वापि समर्पयेत् ।
 मूलानयनकालश्च देयः स्तत्राश्वसङ्ख्यायेति स्मरणात्
 ॥ * ॥ अथाविज्ञातदेशतया मूलमाहर्त्तुं न
 शक्नोति तदा क्रयं प्रोधयित्वैव शुद्धो भवति ।
 असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशेषयेदिति मनु-
 वचनात् । यदा पुनः साक्षादिभिः हिथेन वा
 क्रयं न प्रोधयति मूलञ्च न प्रदर्शयति तदा स
 एव दण्डभाग्यवतीति ।
 “अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाश्वविशोधयन् ।
 यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमश्च सः” ॥
 इति स्मरणात् । खं लभेतान्यविक्रीतमित्युक्तं ॥ * ॥
 तस्मिन्नुना किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।

अस्वा

“आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा ।
पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते” ॥
आगमेन रिक्थक्रयादिना उपभोगेन च मदीय-
मितं द्रव्यं तच्चैवं नष्टमपहृतं वेत्यपि भाव्यं साध-
नीयं तत्त्वामिना अतोऽन्यथा तेन स्वामिना
अविभाविते पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशो दमो
नाष्टिकेन राज्ञे देयः ॥ * ॥ अत्रैवायं क्रमः ।
पूर्वस्वामी नष्टमात्मीयं साधयेत् ततः क्रोता
चौर्यपरिहारार्थं मूल्यलाभाय च विक्रोतारमान-
येत् । अथानेतुं न शक्नोति तदात्मदोषपरिहा-
राय क्रयं शोधयित्वा नाष्टिकस्य समर्पयेदि-
ति ॥ * ॥
तस्मात्प्रश्नादकं प्रत्याह ।
“हृतं प्रणष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।
अनिवेद्य नष्टे दण्डः स तु भक्षवतिं पणान्” ॥
हृतं प्रणष्टं वा चौरादिहस्तस्य द्रव्यमनेन मदीयं
द्रव्यमपहृतमिति नष्टस्यानिवेद्यैव दर्पादिना यो
गृह्णात्यसौ षडुत्तरान् नवतिपणान् दण्डनीयः ।
तस्मात्प्रश्नादकत्वेन दुष्टत्वात् ॥ * ॥
राजपुरुषाणीतं प्रत्याह ।
“शौलिकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतं ।
अर्वाक् सम्बत्सरात् स्वामी हरेत् परतो नष्टः” ॥
यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्वा
नष्टमपहृतं द्रव्यं राजपार्श्वं प्रत्यानीतं तदा संव-
त्सरादर्वाक्प्राप्तश्चेत् नाष्टिकस्तद्द्रव्यमवाप्नुयात् ।
ऊर्ध्वं पुनः संवत्सराद्राजा गृह्णीयात् । स्वपुरुषा-
नीतञ्च द्रव्यं जनसमूहेषूद्भोष्य यावत् संवत्सरं
राज्ञा रक्षणीयं । यथाह गौतमः । प्रणष्टमस्वा-
मिकमधिगम्य राज्ञे प्रयुर्विख्याप्य सम्बत्सरं
राज्ञा रक्ष्यमिति । यत् पुनर्मनुना विध्यन्तर-
मुक्तं—
“प्रणष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा व्यब्धं निधापयेत् ।
अर्वाक् व्यब्धात् हरेत् स्वामी परतो नष्टपतिर्हरेत्” ॥
इति । तच्चतुष्टयसम्पन्नब्राह्मणविधयः । रक्षणी-
मितं षड्भागादिग्रहणञ्च तेनैवोक्तं ।
“आददीताय षड्भागं प्रणष्टाधिगतान्नृपः ।
दण्डं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन्” ॥ इति ।
तृतीयद्वितीयप्रथमवत्सरेषु यथाक्रमं षष्ठादयो
भागा वेदितव्याः । प्रपञ्चितश्चेत् पुरस्तात् ॥ * ॥
मनुक्तषड्भागादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषे अपवाद-
माह ।
“प्रणानेकशेषे दद्यात् चतुरः पञ्च मानुषे ।
महिषोद्भवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके” ॥
एकशेषे अश्वदौ प्रणष्टाधिगते तत्त्वामी राज्ञे
रक्षणीमितं चतुरः पणान् दद्यात् । मानुषे
मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्च पणान् । महिषोद्भवां
रक्षणीमितं प्रत्येकं द्वौ द्वौ पणौ । अजाविके
पुनः प्रत्येकं पादं पादं दद्यादिति सर्वज्ञानुष-
ज्यते । अजाविकमिति समासनिर्देशेऽपि पादं
पादमिति बोधावलात् प्रत्येकं सम्बन्धो गम्यते ॥
इत्यस्वामिकविक्रयप्रकरणं । इति मिताक्षरायां
अवधाराध्यायः ॥

अह

अस्वामी, [न] चि, (न स्वामि अधिकारी नञ्-
समासः ।) स्वामिभिन्नः । यथा । अहस्पतिः ।
“अस्वामिना तु यद्भुक्तं गृह्णेत्तत्रापणादिकं ।
सुहृद्बन्धुसकुल्यस्य न तद्भोगेन हीयते” ॥
इति दायतत्त्वं ॥
अस्वाभ्यं, स्त्री, (न स्वाम्यम् । नञ्समासः ।) स्वामि-
त्वाभावः । यथा देवलः ।
“अस्वाभ्यं हि भवेदेवां निर्दोषे पितरि स्थिते” ।
इति दायतत्त्वं ॥
अस्वास्थं, स्त्री, सुस्थत्वाभावः । सुस्थताराहित्यं ।
स्वास्थ्यस्याभावः अस्वास्थ्यमित्यव्ययीभावसमास-
निष्पन्नं ॥ (यथा शिशुपालवधे ।
“विग्रह्य चक्रे नमुचिदिषा बली
य इत्यमस्वास्थ्यमहर्दिवन्दिनः” ॥
भुक्ते स्वास्थसुपैति च, इति ग्रहणीरोगेऽभिहितं
माधवकरेण संगृहीतञ्च । अत्र हि अभुक्तेऽस्वास्थ्य-
मिति तात्पर्यं ॥)
अह इ क भासे । (उभं-चुरां-अकं-सेट् ।) दीप्ति-
रिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ क अहं-
यति । भासो दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥
अह इ ड गतौ । (आदि-आत्म-सकं-सेट् ।) इति
कविकल्पद्रुमः ॥ इ अह्यते । ड अहते । इति
दुर्गादासः ॥
अह, व्य, प्रप्रसा । क्षेपणं । नियोगः । विनियहः ।
इति मेदिनी ॥
अहं, चि, अस्मदशब्दस्य प्रथमान्तस्य रूपं । आमि
इति भाषा । यथा आङ्गिकतत्त्वं,—
“अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न प्रोक्तभाक् ।
सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यसुखभाववान्” ॥
(तथा च रघुवंशे १ । ६८ ।
“सोऽहमिच्छा विशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः”)
अहंयुः, चि, (अहंमस्यास्तीति अहंशब्दात् “अहं-
शुभयोर्युस्” इति युस् ।) अहङ्कारयुक्तः ।
गर्वान्वितः । तत्पर्यायः । अहङ्कारवान् २ ।
इत्यमरः ॥ (“अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयुः” ।
इति भट्टिः ।)
अहः [न], स्त्री, दिवा । इत्यमरः ॥ [टीका ॥
अहःपतिः, पुं, (अहः पतिः ।) सूर्यः । इत्यमर-
अहङ्कारः, पुं, (अहमिति ज्ञानं क्रियतेऽनेन । अहं
+ क्त + घञ् ।) अहङ्कृतिः । तत्पर्यायः । गर्वः
२ अभिमानः ३ इत्यमरः ॥ पुराणमते स त्रि-
विधः । सात्विकः १ राजसः २ तामसश्च ३ ।
सात्विकाहङ्कारात् इन्द्रियाधिष्ठातारो देवा मनश्च
जातं । राजसाहङ्कारात् दशेन्द्रियाणि जातानि ।
तामसाहङ्कारात् सुक्ष्मपञ्चभूतानि जातानि । वेदा-
न्तमते अभिमानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः ॥ अह-
मित्यभिमानः । स च शरीरादिविषयको मिथ्या-
ज्ञानमुच्यते । इति गोतमसूत्रवृत्तिः । “अह-
मित्यव्ययं तस्य करणं । अहमिति किरति अत्रेति
वा अहङ्कारः । करोतेः किरतेर्वा घञ् । कार-
प्रत्यय इत्यन्ये” । इत्यभरटीकायां भरतः । मदः ४
स्वयः ५ अपलोपः ६ दर्पः ७ । इति जटाधरः ।

अह

अहङ्कृतिः ८ उद्धतमनस्कत्वं ९ । मानः १० चित्त-
समुन्नतिः ११ । यथा ।
“गर्वोमदोऽभिमानः स्यादहङ्कारश्च अहङ्कृतिः ।
स्यादुद्धतमनस्कत्वे मानचित्तसमुन्नतिः ॥
अहङ्कारस्य पर्याय इति केचित् प्रचक्षते” ॥
इति शब्दरत्नावली ॥ (अहङ्कारस्याश्रय आत्मा ।
यथा, भाषापरिच्छेदे ।
“अहङ्कारस्याश्रयोऽयं सनोमानस्य गोचरः” ।
अहङ्कारतत्त्वं । यथाह मनौ, १ । १४ ।
“मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमतारखीश्वरम्” ।
गर्वोन्नत्यम् । यदुक्तं ।
“अहङ्कारश्च सर्वेषां पापवीजममङ्गलम् ।
ब्रह्माण्डेषु च सर्वेषां गर्वपर्यन्तसुन्नतिः” ॥
स च द्विविधः, विशेषरूपः सामान्यरूपश्चेति ।
तत्रायमहं एतस्य पुत्र इत्येवं व्युत्पन्नमभिमान-
मानो विशेषरूपो व्यङ्ग्यहङ्कारः । असौल्लेता-
वन्मात्रमभिमानमानः सामान्यरूपः समञ्ज-
हङ्कारः । स च हिरण्यगर्भो महान् आत्मेति च
सर्वानुस्यूतत्वादुच्यते । अहमभिमानरूपो यो-
ऽहङ्कारः स सर्वसाधारणः । आरोपितगुणै-
रात्मनो महत्वाभिमानः । अहमेव श्रेष्ठ इति
दुरभिमानः । महाब्रह्मप्रसूतोऽहं महतां शिष्यो
नास्ति द्वितीयो मत्तम इत्यभिमानः । आत्मज्ञा-
घनाभावेऽपि मनसि प्रादुर्भूतोऽहं सर्वोत्कृष्ट-
इति गर्वः ॥)
अहङ्कारवान्, चि, (अहङ्कारो विद्यतेऽस्य । अह-
ङ्कार + मतुप् । मस्य वः ।) गर्वान्वितः । इत्य-
मरः ॥ तत्पर्यायः । अहंयुः २ । इत्यमरः ॥
अहङ्कारान्वितः ३ । इति शब्दरत्नावली । गर्वितः
४ । इति जटाधरः ॥
अहङ्कारी, [न] चि, गर्वयुक्तः । अहङ्कारो विद्यते-
यस्येति अस्यर्थे णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । अभि-
मानी । गर्वान्वितः ॥ (दण्डशब्दप्रकरणे ॥
“धीरोद्धतस्त्वहङ्कारी चक्षुष्यो विकल्पनः” ॥)
अहङ्कृतिः, स्त्री, (अहम् + क्त + क्तिन् ।) अहङ्कारः ।
गर्वः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ॥
“युध्यतेऽहङ्कृतिं क्षत्वा दुर्बलो यो बलीयसा” ।)
अहतं, स्त्री, (हन् + क्त । ततो नञ्समासः ।)
नवाम्बरं । नूतनवस्त्रं । इति हलायुधशब्दरत्ना-
वली ॥ (अहतलक्षणं यथा महाभारते,—
“ईषद्वीतं नवं श्वेतं सदृशं यन्नधारितम् ।
अहतं तद्विजानीयात् पावनं सर्वकर्मसु” ॥
“अहतैश्चैव वासोभिर्माल्यैश्चावचैरपि” । इति ॥
“अहतानि च वासांसि रथश्च शुभलक्षणम्” ।
इति रामायणे । अनाहते, चि, ॥
अहमहमिका, स्त्री, (अहमहं शब्दोऽस्त्वत्र, बोधायं
द्वित्वम् । ब्रीह्यादिवात् ठन् । ततश्चाप् ।) पर-
स्परहङ्कारः । इत्यमरः । परस्परं परमपेक्षा-
परस्यापरमपेक्ष्य परस्य योऽहङ्कारोऽहमेव
श्रेष्ठोऽहमेव श्रेष्ठ इति मानः । इति भरतः
आमि वङ् आमि वङ् वजिया परस्पर अहङ्कार
इति भाषा ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—

“इत्यच्चाहमहमहमिकया तयोर्विवदतोः” ।)
 अहम्पूर्विका, स्त्री, (अहं पूर्वं अहं पूर्वमिति कथनं
 यत्र । अहम्पूर्वं + ठन् + स्वार्थे कन् + तत्ताप् ।)
 अहम्पूर्वं अग्र भवामि अहं पूर्वं अग्रे भवामि
 इत्यन्योऽन्यं योधानां धावनक्रिया । इत्यमरः ।
 अमि अग्रे याव वलिया योद्धा दिगेर परस्पर
 आगे धाओया इति भाषा । (यथा किराते,—
 “सुगेधु दुगेधु च तुल्यविक्रमै-
 र्जवाहम्यूर्विकया यियासुभिः” ।)
 अहन्मतिः, स्त्री, (अहं प्रधाना मतिर्ज्ञानं ।)
 अविद्या । अज्ञानं । इत्यमरः ।
 अहर्गणः, पुं, (अहर्गणः) मासः इति हारावली ।
 ग्रहाणां मध्यदिक्षानाथं श्वेतवाराहकल्पावधि-
 षष्ठ्यावधिब्रह्मसिद्धान्तोक्तकल्पावधिकल्पावधि-
 वधि वा इत्येकालपर्यन्तं परिगणितदिनसमूहः ।
 तत्पर्यायः । द्युदन्दं २ । दिनौघः ३ । द्युगणः ४ ।
 दिनपिण्डः ५ । इति ज्योतिःशास्त्रम् ॥
 अहर्ज्वरः, पुं, (अहोभिर्लोकान् जरयति । अहन्
 + ज + शिच + अच् । यद्वा अहानि जीर्यन्त्य-
 न्तर्भवन्त्यस्मिन् । अहन् + जु + अच् ।) संवत्सरः ।
 यथा । “यथापः प्रवता यन्ति यथा मासा अह-
 र्ज्वरं । एवं मां ब्रह्मचारिणः धातरायन्तु सर्वतः
 स्वाहा” । इति तैत्तिरीयोपनिषदि शिखावल्ली ॥
 यथा लोके आपः प्रवता प्रवणवता निम्नवता
 देशेन यन्ति गच्छन्ति । यथा वा मासा अहर्ज्वरं
 संवत्सरोऽहर्ज्वरोऽहोभिः परिवर्तमानो लोकान्
 जरयतीति अहानि वा अस्मिन् जीर्यन्ति अन्त-
 र्भवन्ति इत्यहर्ज्वरः । तच्च यथा मासा यन्ति
 एवं मां ब्रह्मचारिणः हे धातः सर्वस्य विधातः
 मामागन्तु सर्वतः सर्वदिग्भ्यः । इति शङ्करा-
 चार्यकृतभाष्यम् ॥
 अहर्पतिः, पुं, (अहः पतिः । पत्ते अहःपतिः ।)
 सूर्यः । इत्यमरः । (यथा रघुवंशे १० । ५४ ।
 “दावापथियोः प्रत्यग्रमहर्पतिरिवातपम्” ।)
 अहर्वाग्वः, पुं, (अहो वाग्वः । अहो मणिरिव
 अहर्मेणिः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः । अर्क-
 वृक्षः ।
 अहर्मुखं, स्त्री, (अहो मुखं ।) प्रत्युषः । इत्यमरः ॥
 अहर्मुखः, चि, (हलेन कथं । ततो नञ्समासः ।)
 हलानाकृष्टलोचनः । अकृष्टभूमिः ॥
 अहल्या, स्त्री, अश्वरोविशेषः । (यथा हरिवंशे ।
 “दिवोदासश्च राजर्षिरहल्या च यशस्विनी ।
 शरद्वतश्च दायदमहल्या समसूयत” ॥
 गौतममुनिपत्नी । इति मेदिनी ॥ सा च महा-
 साध्वी । प्रातः काले तस्यानामस्मरणे महापातक-
 नाशो भवति । यथा पुराणं,—
 “अहल्या त्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा ।
 पञ्च कन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनं” ॥
 सत्ययुगे इन्द्रः गौतमरूपधारणं कृत्वा तस्याः
 सतीत्यं नाशितवान् । ततो गौतमशापेन सा
 पाषाणदेहा बभूव । तत्स्वेतायुगे श्रीरामचन्द्रस्य
 पादस्पर्शात् शपात् विमुक्ता सती पुनः पूर्वरूपा

मानवी भूता । इति रामायणम् ॥

अहस्कारः, पुं, (अहः करोति । अहन् + क् + ट ।
 कक्षादित्वात् सः ।) सूर्यः । इति हेमचन्द्रः ।
 अर्कवृक्षः ॥

अहस्पतिः, पुं, (अहः पतिरिव ।) सूर्यः । इत्यमरः ।
 अर्कवृक्षः । अमरे तत्पर्याये अर्काङ्ग इति
 दर्शनात् ॥

अहह, व्य, (अहं जहातीति । अहम् + हा + ड ।
 एषोदरादित्वात्सलोपः ।) अद्भुतं । खेदः । परि-
 श्लेषः । प्रकर्षः । सम्बोधनं । इति मेदिनी ॥
 (आश्चर्यं । विस्मयः । यथा द्वितोपदेशः ।
 “अहह ! महापद्मे पतितोऽसि” ।
 “अहह ! तात ! पशुस्तव दास्य” ।
 इति महानाटके ॥)

अहहा, व्य, (अहं जहातीति । अहम् + हा +
 क्षिप् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) अद्भुतं । खेदः ।
 इत्यमरटीकायां रायमुकुटादयः । अत्र अहह-
 शब्दार्थोऽपि द्रष्टव्यः ॥

अहार्यः, पुं, (हृ + ण्यत् । ततो नञ्समासः ।)
 पर्वतः । इत्यमरमेदिनौ ॥

अहार्यं, चि, (न हार्यं । नञ्समासः ।) हर्तुमशक्यं ।
 अहर्त्तव्यं । अहरणोयं । इति मेदिनी ॥
 (“अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा गित्यमिति स्थितिः”
 “तत्तात्मभूतैः कालजैरहार्यैः परिचारकैः” ॥
 इति च मनुः ८ । १८६ ।)

अहिः, पुं, (अहिनीति । आ + हन् + इङ् । हन
 हिंसागत्योः । अहिः अहिनिभ्यां ऋस्त्विति इङ् ।
 स च डित् । डित्वात् टिलोपः । आडो ऋस्त्विति ।
 वृत्रासुरः । सर्पः । इत्यमरः । सूर्यः । पथिकः ।
 राज्ञः । इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी ॥ (सीमकं ।
 राज्ञः । वपः । अस्त्रेधानक्षत्रं । खलः । “विष-
 धरतोऽप्यतिविषमः खल इति न मृधा वदन्ति
 विद्वांसः । यदहिर्नकुलद्वेषी खकुलद्वेषी पुनः
 पिशुनः” । इति वासवदत्तायाः प्रस्तावनाम्नोक्तः ॥)

अहिंसा, स्त्री, (न हिंसा । नञ्समासः ।) कुलिक-
 वृक्षः । कुलेखाडा इति ख्याता । अस्या गुणाः ।
 विषरोगशोधनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥
 (कोकिलाक्षशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः । हिंसा
 रहिते, चि ।)

अहिका, स्त्री, (न + हा + डिक् + टाप् ।) शास्त्र-
 लोचनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अहिकान्तः, पुं, (अहेः सर्पस्य कान्तः प्रियः । भक्ष्य-
 त्वात् ।) वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥

अहिच्छत्रः, पुं, (अहेः च्छत्रः पण्डा इव छादकः ।)
 देशविशेषः । तत्पर्यायः । प्रत्यग्रथः २ । मेघ-
 शृङ्गीवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

अहिच्छत्रा, स्त्री, शर्करा । इति राजनिर्घण्टः ।
 चिनि इति भाषा । पुरीविशेषः । इति ज्योतिष-
 तत्वं ॥ तथा वृद्धगार्ग्यः । “केशवमानर्त्तपुरं
 पाटलीपुत्रं पुरीमहिच्छत्रां । दितिमदितिश्च
 स्मरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणं” । इति
 ज्योतिस्तत्वं ॥

अहिजित्, पुं, (अहिं सर्पं वृत्रासुरं वा जितवान्
 अहि + जि + क्तिप् ।) विष्णुः । कालीयनाग-
 दमनात् ॥ इन्द्रः । वृत्रासुरनाशात् ॥

अहितः, चि, (न हितः । नञ्समासः ।) अचुः ।
 इत्यमरः । (यथा रघुवंशे ४ । २८ ॥

“स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा ।
 अहितानगिलोद्धतैस्तर्जयन्निव केतुभिः” ।)

अपथ्यं इति शब्दचन्द्रिका ॥

(“एकान्ताहितानि दहनपचनमारणादिषु प्रवृ-
 त्तान्यभिचारविषादीनि” इति सुश्रुते ।

प्रतिकूलः । अशुभकरः । यथा वैराग्यशतकं ।

“लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चिचम्” । ३५ ॥

“परोऽपि हितवान् शत्रुर्वन्धुरप्यहितः परः ।

अहितो देहजो व्याधिरहितमारण्यमौषधं” । इति

हितोपदेशः । अहिताहारोपयोगिनां पुनः कार-

णतो न सद्यो दोषवान् भवत्यपचारः, नहि

सर्वार्थपथ्यानि तुल्यदोषाणि न च सर्वे दोषा-

स्तुल्यवन्ताः । नच सर्वानि शरीराणि व्याधि-

क्षमत्वे समर्धानि । तदेव ह्यपथ्यं देशकालसंयोग-

वीर्यप्रमाणातिव्योगात् भूयस्तरमपथ्यं सम्पद्यते ॥

स एव दोषः संवृत्त्योर्निर्विषदोषकर्मो गम्भी-

रानुगतः प्राणायतनसमुत्थो मर्म्मोपघाती वा

भूयान् कष्टतमः क्षिप्रकारितमश्च सम्पद्यते

इति चरकः ।

“इह खलु यस्माद्द्रव्याणि स्वभावतः संयोगत-

त्वेकान्ताहितान्येकान्ताहितानि हिताहितानि

भवन्ति” । “एकान्ताहितानि दहनपचनमारणा-

दिषु प्रवृत्तान्यभिचारविषादीनि ॥

“दुग्धस्यैकान्ताहिततां विषस्यैकान्ततोऽहि तं

एवं युक्तरसाद्येषु द्रव्येषु सर्जितादिषु ॥

एकान्ताहिततां विद्धि वत्स ! सुश्रुत ! नान्यथा” ॥

“विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्यविपाकतः ।

तान्येकान्ताहितान्येव श्रेष्ठं विद्याद्विज्ञाहितं” ॥

इति सुश्रुतः ॥)

अहितुष्टिकः, पुं, (अहेः तुष्टं सुखं, तेन दीव्यति

यः सः । अहितुष्ट + ठक् । संज्ञापूर्वकत्वात्

वृद्धाभावः ।) भिक्षार्थं सर्पखेलकः । तत्पर्यायः ।

व्यालप्राची २ । इत्यमरः । साण्डे इति भाषा ॥

अहिद्विड, [य] पुं, (अहिं वृत्रासुरं सर्पं वा द्वेष्टि

यः । अहि + द्विष् + क्तिप् ।) इन्द्रः । गरुडः ।

मयूरः । नकुलः । इति मेदिनी ॥

(“अहिद्विषस्तदभवता निशान्यतां” । इति माघे ।

“एकाहिरक्षार्थमहिद्विषेऽद्य

दत्तो मयात्मेति यथा ब्रवीति” ।

इति नागानन्दे ॥

अहिनकुलता } स्त्री, अहिनकुलशोर्वरः । नित्य-

अहिनकुलिका } विरोधितेति यावत् । अहिश्च

नकुलश्च अहिनकुलौ तयोर्भाव इति भावार्थे

तन्मिथ्याप्रत्यययोः स्त्रियामापा निष्पन्ना ॥

अहिपुत्रकः, पुं, (अहेः सर्पस्य पुत्रक इव । सर्पा-

कारत्वात् ।) नौकाविशेषः । तत्पर्यायः । पोतः २

तरालुः ३ । इति हारावली ॥

अहि

अहिपूतनः, पुं, क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणां यथा,—
 “शृङ्गान्मूत्रसमायुक्तेऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् ।
 स्निग्धे वा स्वाप्यमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवा ॥
 कण्डूयुनान्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।
 एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनं” ॥ * ॥
 तच्चिकित्सा यथा भावप्रकाशे,—
 “तत्र संशोधनैः पूर्वं धात्रीस्तन्यं विशोधयेत् ।
 त्रिफलाखदिरकाधैर्गणानां क्षालनं हितं ॥
 शृङ्गसौवीरयष्टाकैर्लेपः कार्योऽहिपूतने” । इति
 (रुग्निविश्वयटीकाकृता विजयेन व्याख्याप्रसङ्गतो
 भोजवचनं यदाहृतं तद्यथा,—यदुक्तं ।
 “दुष्टस्तन्यस्य पानेन मलस्याक्षालनेन च ।
 कण्डूदाहखजावद्विः पिडकैश्च समाचितः ॥
 अहिपूतनः सम्भवति यथादोषश्च दाहणः” ॥
 इति सनिदानलक्षणसम्प्राप्तिकं चिकित्सितं वाभ-
 टेन वा यदुक्तं तद्यथा,—
 “मलोपलेपात् खेदादा गुदे रक्तकफोद्भवः ।
 ताम्रोव्रणोऽन्तःकण्डूमान् जायते भूर्युपद्रवः ॥
 केचित्तं माटकादोषं वदन्त्यन्येऽहिपूतनं ।
 प्रष्टारुर्गुदकुन्दश्च केचित्तं तमनामिकं” ॥ * ॥
 चिकित्सा ।
 “तत्र धात्र्याः पयःशोधं पित्तश्लेष्माहरौषधैः । १
 श्वेतशीतश्च शीताम्बु-युक्तमन्तरपानकं ॥ २
 सत्तौद्रताह्यैश्चैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् । ३
 त्रिफलावदरीक्षदात्वक्-क्षाय-परिधेचितं ॥ ४
 कासीश-रोचना-तुल्य-मनोज्ञालरसाङ्गनैः । ५
 लेपयेदस्त्रपिष्टैर्वा चूर्णितैर्वावचूर्णयेत् ॥ ६
 सुसह्यैरथवा यष्टीशृङ्गसौवीरकाङ्गनैः । ७
 सारिवाशृङ्गनाभिभ्रामशनस्य त्वचोऽथवा” ॥ ८ ॥
 चक्रपाणिसंयत्ते तु ॥
 “पटोलपत्रत्रिफलारसाङ्गनविपाचितं ।
 पीतं घृतं नाशयति कृच्छ्रामप्यहिपूतनं” ॥
 पटोलाद्यघृतं ॥ * ॥)
 अहिपूतनः, स्त्री, (अहेः सर्पस्य पूतनं गरलमिव ।
 अत्युग्रत्वात् ।) अफेनं । इति राजनिर्घण्टः ॥ आप्तिं
 इति भाषा । (अस्य पर्यायमाह भावप्रकाश-
 कारः ।
 “उक्तं खसफलक्षीरमाफूकमहिपूतनकं” ।
 अस्य कार्यञ्चाह शार्ङ्गधरः ।
 “पूर्वं व्याप्याखिलं कायं ततः प्राक्च गच्छति ।
 व्याधिं तद्यथा भङ्गा फेनञ्चाहिसमुद्भवम्” ॥
 अपरञ्चाफेनशब्दे व्याफूकशब्दे च ज्ञातव्यं ॥)
 अहिब्रध्नः, पुं, (अहिः ब्रध्ने यस्य ।) शिवः ।
 (“अनैकपादहिब्रध्नः पिनाकी चापराजितः” ।
 इति हरिवंशे ।) रुद्रविशेषः ॥ इति जटाधरः ॥
 (यथा हरिवंशे ।
 “सुरभी कस्यमाद्रुद्रानेकादश विनिर्ममे ।
 महादेवप्रसादेन तपसा भाविता सती ॥
 अनैकपादहिब्रध्नस्त्वष्टा रुद्राश्च भारत” । इति ।)
 अहिब्रध्नदेवता, स्त्री, (अहिब्रध्नो रुद्रोऽधिष्ठात्री
 देवता यस्याः ।) उत्तरभाद्रपदवृत्तं । इति ज्यो-
 तिसिःशास्त्रं ॥

अह्रा

अहिभयं, स्त्री, (अहेः सर्पतुल्यस्वपक्षात् सर्पादा
 भयं ।) रात्रां स्वपक्षोद्भवभयं । इत्यमरः ॥ सर्प-
 भयं ॥
 अहिभयदा, स्त्री, (अहेभयं दयति खण्डयतीति । अहि-
 भय + दो + क) भूस्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (भूस्यालकीशब्देऽस्या गुणावली ज्ञातव्या ॥)
 अहिसुक्, [ज] पुं, (अहिं सुक्ते । अहि + भुज् +
 क्तिप् ।) गण्डः । मयूरः ॥ इत्यमरः ॥ नाकुली ।
 गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अहिमर्द्दनी, स्त्री, (अहेर्मर्दनं भवत्यस्याः ।) गन्ध-
 नाकुलीनाम कन्दविशेषः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 अहिमारः, पुं, (अहिं मारयति यः सः । अहि +
 मृ + शिच् + अण् ।) अरिमेदकवृत्तः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 अहिमेदकः, पुं, (अहिं मेदयति स्पर्शमात्रेण गल-
 यति यः सः ।) अरिमेदकवृत्तः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (अरिमेदकशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः)
 अहिलता, स्त्री, (अहिरिव जता । दीर्घाकारत्वात् ।)
 गन्धनाकुली । ताम्बूली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अहीरणिः, पुं, (अहीन् ईरयति दूरीकरोति ।
 अहि + ईर + अणि ।) दिमुखसर्पः । इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥
 अहे, व्य, क्षेपः । वियोगः । इति शब्दलाना ॥
 अहेहः, स्त्री, (न हिनेति । हि गती बाहुलकाद् ।
 ततो नञ्समासः ।) शतमूली । इत्यमरः ॥
 अहो, व्य, (न + हा + डो ।) धिगर्थः । श्लोकः ।
 करणार्थः । विषादः । सम्बोधनं । प्रशंसा ।
 विस्मयः । पदपूरणं । अस्रया । वितर्कः । इति
 मेदिनी ॥ (यथा रामायणे अयोध्याकाण्डे ॥
 “अहो धिगिति सामर्थो वाचमुक्ता नराधिपः” ।
 “अहो मधुरमासां दर्शनं” । इति प्राकृतले-
 प्रथमाङ्के ।)
 अहोरात्रः, पुं, (अहश्च रात्रिश्च द्वयोः समाहारः ।
 रात्राह्नाहाः पुंसि । अहः सव्यैकदेशे टच् इति
 टच् ।) दिवानिशं । स तु सूर्योदयद्वयपरिच्छिन्न-
 त्रिंशद्भुज्जर्तककालः । इत्यमरः ॥ मनुष्याणां
 मासेन पैत्रोऽहोरात्रो भवति । मनुष्याणामेक-
 वर्षेण देवानामहोरात्रो भवति । दिसहस्रगुणित-
 मानुष्यचतुर्गुमानेन ब्रह्मणोऽहोरात्रो भवति ।
 तत्र मनुष्यमानेन ८६४०००००० वर्षा भवन्ति ॥
 अहोवत, व्य (अहो च वत च ।) अनुकम्पा । खेदः ।
 सम्बोधनं । इति विश्वमेदिनी ॥
 (“अहोवतासिसृहनीयवीर्यः” । इति कुमारे ।
 “अहोवत ! कीदृशीं वयोऽवस्थामापन्नोऽस्मि” ।
 इति प्राकृतले । [इति गीता ॥]
 “अहोवत ! महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्” ।
 अज्ञाय, व्य, (ऊ ड अपनयने । बाहुलकाद्वावे घञ् ।
 वृद्धिः । एषोदरादित्वात् वस्य यः । ततो नञ्-
 समासः ।) भाटिति । झुतं । इत्यमरः ॥
 (अज्ञाय सा नियमजं काममुत्सर्जं” । इति कुमारे ।
 “अज्ञाय तावदरणेन तमो निरक्तम्” । इति रघौ ।
 “खच्छन्दोच्छतदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा

आक

मूर्च्छन् मोसमहर्षिर्हर्षविहितस्नानाङ्गिकाऽङ्गा-
 यवः” । इति काव्यप्रकाशे ।)
 अङ्गीकः, पुं, (नास्ति ङ्गीर्लज्जा यस्य ।) बौद्धः । क्षप-
 णकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 अङ्गला, स्त्री, (न + ङे + डल् ।) भङ्गातकवृत्तः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ भेला इति भाषा ।

आ

आ, आकारः । द्वितीयस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं
 कण्ठः । स च दीर्घः वृत्तश्च भवति ।
 “आकारं परमाख्यं शृङ्गज्योतिर्मयं प्रिये ।
 ब्रह्मविष्णुमयं वर्यं तथा रुद्रमयं प्रिये ।
 पञ्चप्राणमयं वर्यं स्वयं परमकुण्डली” ॥
 इति कामधेनुतन्त्रे ॥ अस्य लेखनप्रकारो यथा—
 “अकाररूपमासद्य दक्षकोडायता त्वथा ।
 ब्रह्मादयस्तथा शक्तिस्तस्य तिलिक्ता निवृत्तः” ॥
 इति वर्णोद्धारतन्त्रं । तस्य नामानि यथा—
 “आकारो विजयानन्तो दीर्घच्छायो विनायकः ।
 क्षीरोदधिः पयोदश्च पाशो दीर्घास्त्वृत्तकौ ॥
 प्रचण्ड एकजो रुद्रो नारायण इमेश्वरः ।
 प्रतिष्ठा मानदा कान्तो विश्वान्तक गजान्तकः ॥
 पितामहो द्विषान्तो भूः क्रिया कान्तिश्च सम्भवः ।
 द्वितीया मानदा काशी विघ्नराजः कुजो वियत् ॥
 खरान्तकश्च हृदयमङ्गुष्ठो भगमात्मिनी” ॥
 इति वर्णाभिधानं ॥
 आ, व्य, स्मृतिः । यथा । “आज्ञातं खजटायुरेवः”
 वाक्यं । यथा । “आ एवं मन्यसे” । इत्यमरः ॥
 (पूर्वं जैवं मंस्था इदानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः ।)
 अनुकम्पा । (यथा, आ देवदत्तो दरिद्रः इति ।)
 समुच्चयः । इति मेदिनी ॥ (यथा, देवेभ्यश्च पितृ-
 भ्यश्च आ ।) क्वचित् निषिद्धसन्धिवर्णः । आशब्दो
 योऽचा न सन्धीयते स इत्यर्थः । इति भरतः ॥
 (“आ एवं तत्त्वमर्थ्यादा आ एवं तत्कृतं मया” ।
 इति मुग्धबोधम् ।)
 आं, व्य, एवं । स्वीकारः । इत्यमरः ॥
 आः, पुं, महेश्वरः । इति पुरुषोत्तमः ॥ पितामहः ।
 वाक्यं । यथा अग्निपुराणे एकाक्षराभिधानं ॥
 “अ विष्णुः प्रतिषेधः स्यादाः पितामहवाक्ययोः ।
 सीमायामथाययं आ भवेत् संज्ञोद्यपीडयोः” ॥
 आः, [स्] व्य, कोपः । यथा । आः पापदुर्मुखः ।
 (“आः किमेतदितिज्ञोधादाभाय महिषासुरः” ।
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ।
 “आः पापे दुर्विनेते महाश्वेते” । इति काद-
 म्बरी ।) पीडा । यथा आः शीतं । इत्यमरभरतौ ।
 स्मृतिः । स्पर्द्धा । तर्जतं । इति शब्दरत्नावली ॥
 आकम्पितं, चि, (आकम्पते स्म । आङ् + कपि +
 क्त ।) कम्पविशिष्टं । तत्पर्यायः । वेक्षितं २
 प्रेक्षितं ३ आधूतं ४ आधुतं ५ चलितं ६ इत्यमरः ॥
 कम्पितं ७ धुतं ८ व्याधूतं ९ विधूतं १० धूतं ११
 प्रकम्पितं १२ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“अनोक्ताकम्पितपुष्पगन्धी” । इति रघौ ।

“आकम्पितानि हृदयानि मनस्विनीनां
वतः प्रफुल्लसहकारकृताधिवासैः” ।

इति ऋतुसंहारे ॥

आकरः, पुं, (आकीर्यन्ते धातवोऽत्र । आङ् + कृ +
अप् । यदा आकुर्वन्ति संघीभूय कुर्वन्ति व्यव-
हारमचेति वा । आ + कृ + घ ।) धातुरन्तादे-
रुत्पत्तिस्थानं । तत्पर्यायः । खनिः २ इत्यमरः ॥
“आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणो कुतः” ।
इति हितोपदेशः ।

“शैलेन्द्रो हिमवान् नाम धातूनामाकरो महान्”
इति रामायणम् । समूहः ।

“शब्दाकरकरग्राममर्थमखलमखलम्” ।

इति कविकल्पद्रुमः । श्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥

आकर्णनं, स्त्री, (आ + कर्ण + ल्युट् ।) श्रवणं ।

“मुदा तदाकर्णनतत्परोऽवृत्” । इति नैषधे ।

आकषः, पुं, (आकष्यते इति । आ + कष + घञ् ।)

पाशकः । पाशः इति भाषा । अक्षक्रीडा ।

पाशा खेला इति भाषा । सारिफलकः । इत्यमरः ॥

कृक इति भाषा । यथा महाभारते ।

“आकर्षस्ते वाक्फलः सुप्रणीतो

हृदि प्रोढो मन्त्रपदः समाधिः” ।

इन्द्रिधं । धनुरभ्यासवस्तु । आकर्षणं । इति मे-

दिनी ॥ आकष्यते अनेन । आकुषी इति भाषा ।

यथा । “आकर्ष इव न्या आकर्षश्च” । इति

मुग्धवोधव्याकरणं ॥ आकर्षतुल्य इति ज्ञापनार्थ-

इव शब्दः । इति दुर्गादासः ॥ (अयस्कान्तः ।

निकषोपलः ।)

आकर्षणं, स्त्री, (आ + कृष् + ल्युट् ।) आकर्षः ।

बलादानयनं । टान् इति भाषा । यथा,—

“सा त्वं गच्छ मयैवोक्ता पार्श्वं शुम्भनिशुम्भयोः ।

कोशकर्षणनिधूतगौरवा मागमिष्यसि” ॥

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥ * ॥

तन्वोक्तकर्म्मविशेषद्वारा योषाद्यानयनं । यथा ।

अथाकर्षणं ।

“आकर्षणविधानानि कथयामि समासतः ।

यददृष्टं त्रैपुरे तन्ने यददृष्टं भूतडामरे ॥

श्रीवीजं मान्मयं वीजं लज्जावीजं समुद्धरेत् ।

प्रथमं प्रणवं दत्त्वा त्रिपुरादेविपदं ततः ॥

अमुकीति पदं दत्त्वा आकर्षय द्विधा पदं ।

स्वाहान्तं मन्त्रमुद्धृत्य जपेद्दशसहस्रकं ॥

षट्कोणचक्रमालिख्य रक्तचन्दनकुङ्कुमैः ।

षडङ्गं कारयेन्मन्त्री लज्जावीजसमन्वितं ॥

षड्दीर्घभाक्स्त्रैशैव नादविन्दुविभूषितं ॥

रक्तपुष्पाक्षतधूपदिनैवेद्यैः प्रपूज्य तां ।

भावयन् चेतसा देवीं त्रिनेत्रां चन्द्रशेखरां ।

नालार्ककिरणप्रख्यां सिन्दूरारुणविग्रहां ॥

पञ्चदक्षिणे पाशौ जपमालाञ्च वामके ।

मन्त्रस्यास्य प्रभावेण रम्भामपि तथोर्व्वशीं ॥

आकर्षयेन्न सन्देहः किं पुनर्मानवीमिह ॥ * ॥

भूर्जपत्रे समालिख्य कुङ्कुमालक्तवारिणा ॥

काश्मीरागुरुकस्तूरीरोचनामिक्षितेन च ।

अनासारक्तमिश्रेण कमलाक्षीमनुं लिखेत् ॥

ॐ श्रीं कमलाक्षि अमुकीमाकर्षयाकर्षय ॐ फट् ॥

इमं मन्त्रं जपेदादौ सहस्रैकं ततः पुनः ।

तद्भूर्जपत्रमादाय गुलिकां कारयेत् सुधीः ॥

तेनैवं साध्यपादोत्पत्तिकापङ्कवेष्टितां ।

शोधितां तेजसा भानोर्वेष्टयेत् त्रिकटुकेः पुनः ॥

प्रतिमां स्त्रीनिभां कृत्वा क्षिपेत्तस्यास्तदोदरे ।

गुलिकां प्रातयेत् पात्रे प्रतिमां साध्यरूपिणीं ॥

तादृशाभिसुखो भूत्वा निर्जने निष्टि साधकः ।

ततस्तद्वर्तचित्तञ्च तावत् कालं जपेन्मनुं ।

शवदायाति सन्तस्ता मदनालसविग्रहा ॥ * ॥

अथान्यत् कथयाम्यत्र नृपाकर्षणहेतवे ।

देवस्यापि नरस्यापि मोहिनीमन्त्रजापतः ॥

अथ मन्त्रं महेशान्यास्तारमादौ ततस्तथा ।

पञ्चशायकीवीजञ्च दत्त्वाथ भुवनेश्वरीं ॥

मोहिनीति च नामान्ते फटकारं पुनरालिखेत् ।

साहजान्तमन्त्रमुक्त्वा मध्यवीजेन कारयेत् ॥

षडङ्गान् दीर्घयुक्ताद्यैश्चक्रैश्चदलकै यजेत् ।

प्रथमं साध्यनामानि लेख्यानि च कजोदरे ॥

महारजनरक्तेन पूर्व्वमन्त्रपदं यतं ।

मोहिनीं पद्मकिङ्कलके ज्जम्भिणीं स्तम्भिनीं तथा ॥

वज्रङ्गरीं कुलेशीञ्च ततो वै विन्धवासिनीं ।

आकर्षिणीं ततः क्षिप्वा मर्चयेदष्टपत्रके ॥

गन्धपुष्पादिधूपद्यैर्भक्तियुक्तेन चेतसा ।

लक्षजप्तेन सर्व्वेषां श्रीममाकर्षणं भवेत् ॥ * ॥

श्रीं कालिकायै धीमहि

तन्नः कालि प्रचोदयात् ।

ॐ आकर्षिणी वज्रधारिणी

ॐ फट् स्वाहा अमुकीमाकर्षय ॥

प्रणवं पूर्व्वमुद्धृत्य उग्रमेनी ततः परं ।

नितम्बिनी वज्रजाया विद्या परमदुर्लभा ॥

सिन्दूरपुत्तलिं कृत्वा तस्या नाम हृदि विलिख्य

पणमूलेन ताम्बूलं समानीय आमणरावद्वये

नैवेद्यं कृत्वा कृष्णाद्योत्तरशततुलस्या मूलमन्त्र-

पठिते पुत्तल्या हृदि नामस्थाने ताडिते मति

सा समायाति” । इति श्रीकृष्णानन्दविद्यावागीश-

कृतघटकर्मदीपिका तन्त्रसारश्च ॥

आकर्षणी, स्त्री, (आकष्यते अनया । आ + कष +

ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) फलपुष्पाद्याकर्षकवष्टि-

काविशेषः । आकुषी इति भाषा ॥

आकलनं, स्त्री, (आ + कल् + ल्युट् ।) आकाङ्क्षा ।

परिसंख्या । बन्धनं । इति मेदिनी ॥ (“सेव्यापि

सानुनयमाकलनाय यन्त्रा” । इति माधः ।)

आकल्यः, पुं, (आ + कल् + घञ् ।) वेशः । इत्य-

मरः ॥ कल्पनं । इति मेदिनी ॥ मण्डनं । रोगः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ वेशार्थे यथा रघौ,—

(“अकृतकविधिसर्वाङ्गीरमाकल्पजातं

विलसितपदमाङ्गं यौवनं सा प्रपेदे” ।

“स्तोकाप्याकल्परचना विच्छिन्तिः कान्तिपोष-

कृत्” । इति साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे ।

कल्पपर्यन्ते च, यथा—“आकल्यं नरकं भुङ्क्ते” ।

इति सूतिः ।)

आकल्पकः, पुं, (आकल्प + कृत् ।) तमः । मोहः ।

यन्त्रिः । उत्कण्ठा । हर्षः । इति मेदिनी ॥

आकषः, पुं, (आकष्यते यच्च, आ + कष + अच् ।)

प्रस्तरविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ कठिमातर-

इति भाषा ।

आकस्मिकं, चि, (अकस्मात् भवं । अकस्मात् + ठ-

ञ् ।) अकस्मादुद्भवं । हठाज्जातं ॥ (“आकस्मिक-

प्रत्यवभासां च देवीं वाचमनुष्टुभेन कुन्दसा परि-

गतामभ्युदैरयत्” । इति उत्तररामचरितम् ॥)

आकाङ्क्षा, स्त्री, (आङ् + काङ्क्षि + अच् + टाप् ।)

इच्छा । अभिलाषः । इत्यमरः ॥ (रमणीयवस्तु-

स्पृहा । यदुक्तं साहित्यदर्पणे ।

“आकाङ्क्षा रमणीयत्वात् वस्तुनो वा स्पृहा तु सा” ।

अपेक्षा । जिज्ञासा । अनुसन्धानं । यथा पदा-

ङ्गदूते,—

“नाकाङ्क्षा किं भवति विपुलश्रीमतोऽर्थान्तरेशु” ।)

न्यायमते । यत्पदमस्ते यत्पदान्यवबोधो न भवति

तत्पदे तत्पदवत्ता । प्रतीतिपर्यवसानविरहः । इत्या-

लङ्कारिकाः ॥

आकायः, पुं, (आञ् + चि + घञ् ।) निवासः ।

इति वोपदेवः ॥

आकारः, पुं, (आ + कृ + घञ् ।) इङ्गितं । अभि-

प्रायानुरूपचेष्टाविकारणं । संकेत ठार इत्यादि

भाषा । आकृतिः । मूर्तिः । इत्यमरः ॥

(“तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च” ।

इति रघौ १ । २० ।

“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च” ।

इति हितोपदेशे मुहूर्तदेवः । मूर्तिः । “आकार-

सदृशप्रज्ञः” । इति रघौ १ । १५ ।)

आकारगुप्तिः, स्त्री, (आकारस्य गुप्तिः ।) रत्या-

दिसूचको मुखरागादिराकारः । आकारोऽङ्ग-

वैकृतमिति वोपलितः ॥ गुप्तिर्गोपनं । आकारस्य

भयलज्जादिना गुप्तिराकारगुप्तिः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः । अवहित्या २ ।

इत्यमरः ॥ अङ्गविकृतस्य रोमाङ्गादेराङ्गादनात्

अवहित्यतिरवहित्या । इति सारसुन्दरी ॥

(“भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्या” ।

इति साहित्यदर्पणम् ।)

आकारगोपनं, स्त्री, (आकारस्य गोपनं ।) आकार-

गुप्तिः । रत्यादिसूचकमुखरागादिगोपनं । इति

हेमचन्द्रः ॥

आकारणं, स्त्री, (आङ् + कृ + णिच् + ल्युट् ।)

आकानं । इत्यमरः ॥ डाकन इति भाषा ।

(“तैश्च मणिभद्राकारणाय कश्चित् प्रेषितः” ।

इति पञ्चतन्त्रम् ।)

आकालिकं, चि, (समानकालौ आद्यन्तौ यस्य ।

“आकालिकडाद्यन्तवचने” इति समानकालस्या-

कालादेशः । इकट् प्रत्ययश्च निपातनात् । यदा

अकाले भवम् । अकाल + ठञ् ।) क्षणार्धमिति ।

इति धरणिः ॥ समानकालीनजन्मविनाशशाली ।

इति संक्षिप्तसारः ॥ अकालसम्भवं । आरम्भ-

कालात् तत्संज्ञातीयकालस्यापि । निमित्तं काल-

मारम्भ परेद्युर्वातकालः स एव कालस्तावदकाल-

आका

स्तत्र भवः। इति तिथितत्त्वं ॥ (यथा मनो ४।१०५
 ("एतानाकालिकान् विद्यादध्यायान्तावपि")।

"तपस्विनः स्थानुवनौकसस्ता-

माकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम्" ॥

इति कुमारसम्भवे ३। ३२ ॥)

आकालिकप्रलयः, पुं, (आकालिकः प्रलयः।) प्रलय-
 विशेषः। स्वायम्भुवमन्वन्तरे कपिलप्रापेन अकाले
 जगत्प्रलयः। तद्विवरणं यथा—

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

"आकालिकोऽयं प्रलयो यतो भगवता कृतः ।
 तत् प्रवृत्तन्तु महाभागा वाराहं लोकसंक्षयं ॥
 यथा वा मत्स्यरूपेण वेदास्त्राताश्च शार्ङ्गिणा ।
 तदहं संप्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशनं" ॥

श्रीकपिल उवाच ।

"स्वायम्भुव मनुश्चेष्ट ब्रह्मरूप महामते ।
 ममेकमीप्सितार्थं त्वं देहि प्रार्थयतोऽधुना ॥
 जगत् सर्वं तवैव त्वया च परिपालितं ।
 त्वया सर्वं जगत् कृतं त्वमेव जगतां पतिः ॥
 तन्मे देहि रहःस्थानं त्रिषु लोकेषु दुर्लभं
 पुण्यं पापहरं रम्यं ज्ञानप्रभवमुत्तमं ॥
 अहं हि सर्वभूतानां भूत्वा प्रत्यक्षदर्शिवान् ।
 उद्धरिष्ये जगज्जातान् निर्माय ज्ञानदीपिकाम् ॥
 अज्ञानसागरे मग्नमधुना सकलं जगत् ।
 ज्ञानदीपं प्रदायाहं तारयिष्ये जगत्सर्वम्" ॥

श्रीमनुस्वाच ।

"यदि त्वयाखिलजगद्धितार्थं ज्ञानदीपिकां ।
 चिकीर्षुणा तपः कार्यं किं स्थानार्थनया तव ॥
 देवागाराणि तीर्थानि क्षेत्राणि सरितस्तथा ।
 बहूनि पुण्यभाजान् त्रिषु लोकेषु क्षितौ ॥
 तेषामेकतमं त्वच्छेदासाद्य कुशले तपः ।
 स्थानं ब्रह्मन् तपःसिद्धौ न भविष्यति तत्र किं" ॥

कपिल उवाच ।

"त्वयि विश्रम्भमाधाय तपसः सिद्धयेऽचिरात् ।
 स्थानं मया प्रार्थितं ते त्वं मां क्षिपसि हेतुभिः ॥
 अक्षान्ते वचो मेऽद्य प्रार्थनायां विकल्पनं ।
 यत्त्वं वदसि तस्मात्त्वं फलमेतदवाप्नुहि ॥
 इदं त्रिभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषं ।
 हतप्रहृतविध्वस्तमचिरेण भविष्यति ॥
 न चिरात् ब्रह्मसि मनो ! जलपूर्णं जगत्त्रयं ।
 हतप्रहृतविध्वस्तं तव गर्भविश्रान्तं ॥
 एवमुक्त्वा मुनीन्द्रोऽसौ कपिलस्तमसां निधिः ।
 अन्तर्दधे जगामापि तदा ब्रह्मसदो मुनिः ॥
 कपिलस्य वचः श्रुत्वा विश्ववदनो मनुः ।
 भावीति प्रतिपद्याशु मनुर्नोवाच किञ्चन ॥
 विशालां वदरीं यातो गङ्गाद्वारान्तिकं मनुः ।
 प्रविश्य तपसे यत्नमकरोल्लोकभावनः ॥
 आराधयामास हरिं जगत्कारणकारणं ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वभाविने ।
 इति जप्यं जपतो मनोः स्वायम्भुवस्य तु ॥
 प्रससाद जगन्नाथः केशवो न चिरादथ ।
 ततः क्षुद्रभक्तो भूत्वा दूर्वादलसमप्रभः ॥
 कर्पूरकलिकाशुभतुल्यनेत्रयुगोज्ज्वलः ।

आका

तपस्यन्तं महात्मानं मनुं स्वायम्भुवं मुनिं ॥
 आससाद तदा क्षुद्रमत्स्यरूपी जनार्दनः ।
 उवाच च महात्मानं मनुं स्वायम्भुवं तदा ॥
 तपोनिधे महाभाग भीतं मां चातुमर्हसि ।
 नित्यं युद्धे जितं मत्स्यैर्विशालैर्भक्षितुं प्रति ॥
 अथ प्रभूतैर्विपुलैर्जावितः पृथुरोमभिः ।
 प्राणाकाङ्क्षी महात्मानं भवन्तं शरणं मुनिं ॥
 प्राप्तोऽहं यद्यनुक्रोशो मयि मां परिपालय ।
 इति तस्य वचः श्रुत्वा मनुः स्वायम्भुवस्ततः ॥
 अलिङ्गरे तोयपूर्णं न्यधादिपुलभोगिनि ।
 स तस्मिन् मलिके मत्स्यो वर्जमानो दिने दिने ॥
 सामान्यरोहितप्रायदेहोऽभूच्चिरादथ ।
 दण्डवत्जलपूर्णं प्रत्यहं स महात्मा
 मलिकमसति कुर्वन् वर्जयामास मत्स्यं ।
 स च सुविषदनेत्रो मत्स्यराजोऽचिरेण
 मलिकसलिलमध्ये लोमशः पीनदेहः" ॥
 इति कालिकापुराणे ३१ अध्यायः ॥ *

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

"ततस्तथा पीनतनुं दृष्ट्वा मत्स्यं मनुः स्वयं ।
 गृहीत्वा याणिना फलनलिनीं सरसीं ययौ ॥
 तत्परस्तत्र विपुलं पुण्ये नारायणाश्रमे ।
 एकयोजनविस्तीर्णं सार्द्धयोजनमायतं ॥
 नानामीनगणोपेतं शीतामलजलोत्करं ।
 तदासाद्य सरो मत्स्यं विनिधाय मनुस्तदा ॥
 पालयामास सुतवत् कृपया परया युतः ।
 सोऽचिरेणैव कालेन पीनो वैसारिणोऽभवत् ॥
 न समस्तत्र सरसि बृहत्वाये द्विजोत्तमाः ।
 स एकदा महामत्स्यः पूर्वापरतटद्वये ॥
 शिरःपुच्छे निधायान्शु तुङ्गदेहः समुच्छितः ।
 स्वायम्भुवं महात्मानं सुक्रोश चाहि मामिति ॥
 तं तथा स मनुर्ज्ञात्वा क्रोशन्तं मीनपुङ्गवं ।
 आससाद तदा मत्स्यं जग्राह च करेण तं ॥
 न शक्नोम्यहमुद्धर्तुं पृथुरोमाजमद्भुतं ।
 इति सञ्चिन्तयन्नेवं प्रोद्धार करेण तं ॥
 भगवानपि विश्वात्मा मत्स्यरूपी जनार्दनः ।
 स्वायम्भुवकरं प्राप्य लघिमानमुपाश्रयत् ॥
 ततः कराभ्यामुद्धृत्य स्वान्धे धृत्वागङ्गं मनुः ।
 निनाय सागरं तत्र तोये च निदधे ततः ॥
 यथेच्छमत्र वर्ज्यं न कोऽपि त्वां हर्निष्यति ।
 अचिरेणैव सम्पूर्णदेहत्वं समवाप्नुहि ॥
 इत्युक्त्वा स महाभागः सर्वप्राणभृतांवरः ।
 लघुत्वं चिन्तयन्तस्य विस्मयं परमं गतः ॥
 मत्स्योऽपि न चिरादेव पूर्णकायस्तदा महान् ।
 सर्वतः पूरयामास देहभोगेन सागरं ॥
 तं पूर्णकायमालोक्य व्यतीत्यात्मः समुच्छितः ।
 शङ्कैः शिराभीरचितं मानसाचलसन्निभं ॥
 रन्ध्रन्तं सागरं सर्वं देहाभोगाचलीकृतं ।
 स्वायम्भुवो मनुर्धौमान् मेने मत्स्यं न तं तदा ॥
 ततः पप्रच्छ तं साक्षा मत्स्यं स्वायम्भुवो मनुः ।
 विचिन्त्य लघिमानश्च पश्यन्भूतिं तदाद्भुतां" ॥

श्रीमनुस्वाच ।

"न त्वां मत्स्यमहं मध्ये कल्पं मे वद सत्तम ।

आका

महत्त्वं लघिमानन्ते चिन्तयन् सुमहत्तम ॥
 त्वं ब्रह्मा ह्यथवा विष्णुः शम्भुर्वा मीनरूपधृक् ।
 न चेद्भुङ्क्ष्वं महाभाग तन्मे वद महामते" ॥

श्रीमत्स्य उवाच ।

"आराध्योऽहं त्वया नित्यं यो हरिः स सनातनः ।
 तवेष्टकामसिद्धयर्थं प्रादुर्भूतः समाहितः ॥
 यत्त्वमिच्छसि देवेश मत्तः शान्तेन भूर्तिना ।
 तत्करिष्येऽद्य तं भूर्तिमिमां विद्धि मनो मम" ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

"इति तस्य वचः श्रुत्वा विष्णोरभिततेजसः ।
 ज्ञात्वा प्रत्यक्षतो विष्णुं मनुस्तुष्टाव केशव" ॥

श्रीमनुस्वाच ।

"नमस्ते जगदव्यक्तपरावरपते हरे ।
 पावकादित्यशीतांशुनेत्रत्रयधराय ॥
 जगत्कारण सर्वज्ञ जगद्धाम हरे पर ।
 सुरौघ परमेशान नारायण सुरेश्वर" ॥
 इत्यादित्योक्तं ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

"स्वायम्भुवेन मनुना संस्तुतो मत्स्यरूपधृक् ।
 वासुदेवस्तदा प्राह मेघगम्भीरनिस्वनः" ॥

श्रीभगवानुवाच ।

"तुष्टोऽस्मि तपसा तेऽद्य भक्त्या चापि स्तुतो मुहुः ॥
 सपर्यया तथानेन वरं वरय सुव्रत ।
 इष्टार्थं संप्रदास्यामि तुभ्यं नात्र विचारणा ॥
 वरयाभीप्सितान्कामान् लोकानां वा हितञ्च यत्" ॥
 मनुस्वाच ।

"यदि देवो वरो मेऽद्य लोकानां यो हितो भवेत् ।
 तन्मे देहि वरं विष्णो तं वक्ष्यामि षड्गुण्य मे ॥
 शशाप कपिलः पूर्वं मदर्थं भुवनत्रयं ।
 हतप्रहृतविध्वस्तं सकलं ते भविष्यति ॥
 येनेयमुद्धृता पृथ्वी येनेयं परिपालिता ।
 संहरिष्यति यत्स्वेन तेऽधुना ज्ञावयन्निभाम् ॥
 ततोऽहं दीनहृदयस्त्वामेव शरणं गतः ।
 न यथेदं त्रिभुवनं जलजुतं भविष्यति ॥
 हतप्रहृतविध्वस्तं तथा त्वं देहि मे वरं" ॥

श्रीभगवानुवाच ।

"न मत्तः कपिलो भिन्नस्तथा न कपिलादहं ।
 यदुक्तं मुनिना तेन मयोक्तं विहितं मनो ॥
 तस्माद्यदुदितं तेन तत् सत्त्वं नान्यथा भवेत् ।
 करिष्ये तत्र साहाय्यं स्वायम्भुव निबोध तत् ॥
 हतप्रहृतविध्वस्ते तोयमग्ने जगत्त्रये ।
 न चिरादेव तत्तोयं शोषयिष्यामि वै मनो ॥
 यावज्जलज्वलावत् यथा कार्यं त्वया मनो ।
 तन्मे निगदितं तथ्यं षड्गुणावहितोऽधुना ॥
 सर्वव्यञ्जिकाष्टौघैरेका नौका विधीयतां ।
 तामहं द्रष्टुमिष्यामि यथा नो भिद्यते जलैः ॥
 दृश्योजनविस्तीर्णां त्रिंशद्योजनमायतां ।
 धारिणीं सर्वबीजानां भुवनत्रयवर्द्धिनीं ॥
 सर्वव्याप्तिवत्कृत्वाणां भूरिवल्कलतन्तुभिः ।
 नवयोजनदीर्घान्तु व्यामचयसुविस्तृतां ॥
 कुब स्वयं मनो तूष्णं दहतोमीरिकां वटीं ।
 जगद्धात्री जगन्माया लोकमाता जगन्मयी ॥

आका

द्रव्यव्यति तां रज्जुं न ज्ञयति यथा तथा ।
सर्वाणि बीजान्यादाय सर्वेदान् सप्त वै ऋषीन् ॥
तस्यां नावि निसन्नस्त्वं वर्तमाने जलज्जवे ।
दक्षेण सह संगम्य स्मरिष्यसि मनो मम ॥
सुतोऽहं तूर्यमायास्ये भवतो निकटं प्रति ।
श्यामलेनाथ षडङ्गेण त्वं मां चास्यसि वै तदा ॥
यावत् प्रह्वविध्वस्तं हतं स्याद्भवनजयं ।
तावत् पृष्ठेन त्वां नावं वोढाहं नात्र संशयः ॥
जलज्जवे तु संपूर्णे षडङ्गे मम च तां हरिं ।
त्वं तथा वटिकया तुर्यं सदा नेष्यसि वै दृढं ॥
वज्रायां नावि मे षडङ्गे देवमानेन वत्सरान् ।
सहस्रं प्रेरयिष्यामि तां नावं शोषयन् जलं ॥
ततः शुष्केषु तोयेषु प्रोन्मये शिखरे गिरेः ।
हिमाच्छास्य वज्रा तां तस्मिन्नावमहं मनो ॥
त्वां वै गोपयिता नित्यं तावत्तु शोषये जलं ।
चिन्तितोऽहं त्वया द्वाये यदाहं निकटं तव ॥
षडङ्गेण श्यामलेनैव त्वं मां चास्यसि पुष्करे ।
एनः स्मृतिं ततः कृत्वा मत्प्रसादान्महामते ॥
त्रैलोक्यदुर्लभान्द्विभवाभूषि सनातनीं ।
सहमाराधितो येन जप्येन भवता मनो ॥
सर्वसिद्धिर्भवेत्तस्य यस्तोषयति तेन मां ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“इति दत्त्वा वरं तस्मै मत्प्रत्येन नमस्कृतः ।
अन्तर्दधे जगन्नाथो लोकानुग्रहकारकः ॥
स्वायम्भुवोऽपि भगवानन्तर्जानं गते हरौ ।
यद्योक्तं हरिणा पूर्वं नावं रज्जुं तथाकरोत् ॥
सर्वथास्त्रियवृक्षौवान् कृत्वा स्वायम्भुवस्तदा ।
उद्धेन कारयामास नावं दृढतरां ततः ॥
तेषां वल्कसमुद्भूतसूचसंघैर्वटैरिकां ।
पूर्वोक्तेन प्रमाणेन कारयामास वै मनुः ॥
ततः कालेन महता यत्नं युद्धं महाद्भुतं ।
विष्णोर्ध्वज्वराहस्य सरभस्य हरस्य च ॥
ततो जलज्जवे भूते विध्वस्ते भुवनत्रये ।
तथा रज्ज्वा तरिं वज्रा बीजान्यादाय सर्वशः ॥
वेदान्दधीन् तथा सप्त दक्षं चादाय वै मनुः ।
तस्यां नावि समाधाय तोयमग्रे चराचरे ॥
स्वायम्भुवस्तदा मत्स्यं हरिं सस्मार वै ततः ।
ततो जलानामुपरि सषडङ्ग इव पर्वतः ॥
उदीमन्मैकाषडङ्गेण विष्णुर्मत्स्यस्वरूपकः ।
आगतस्तत्र न चिराद्यवास्ते स मनुर्हरिः ॥
तरिमारुह्य विपुले तोयराशौ भयङ्करे ।
यावच्चलान्त्वं तोयं तावत् पृष्ठे तरिं न्यधात् ॥
जले प्रकृतिमापने षडङ्गे वज्रा तरिं तदा ।
तां नावं चोदयामास सहस्रं देववत्सरान् ॥
स्वयं नावमवष्टभ्य दधार परमेश्वरः ।
योगनिद्रा जगद्वाची समासीदद्वटैरिकां ॥
ततः शूनैः शूनैस्तोये शोषं गच्छति वै चिरात् ।
पश्चिमं हिमवत् षडङ्गमुन्मत्तं तोयमध्यतः ॥
द्विसाहस्रैर्योजनानामुच्छितस्य हिमप्रभोः ।
पश्चादुत्तु सहस्राणि षडङ्गं तप्तस्य चोच्छ्रितं ॥
तस्मिन् षडङ्गे ततो नावं वज्रा मत्स्यात्मकं हरिः ।
जगाम शेषायायाशु जलानां जगतां पतिः ॥

आका

एवं हि मत्स्यरूपेण वेदास्त्रातास्तु शार्ङ्गिणा ।
कपिलस्य तु शापेन कृतोऽयमाकालिको लयः ॥
आकालिकोऽयं प्रलयो यतो भगवता कृतः ।
इति वः कथितं सर्वं यथावत् दिजसत्तमाः ॥
इति कालिकापुराणे ३२ अध्यायः ॥

आकालिकी, स्त्री, (आकाल + ठञ् + डीप् ।) विद्युत् ।
इति जैमिनिः ॥

आकाशः, पुं, स्त्री, (आ समन्तात् काशने दीप्यन्ते
सूर्यादयो यच्च । आ + काश् + घञ् ।) पञ्च-
भूतान्तर्गतभूतविशेषः । स तु शून्यः । तत्पर्यायः ।
द्योः २ द्यौः ३ अक्षं ४ अक्षं ५ व्योम ६ पुष्करं ७
अम्बरं ८ नभः ९ अन्तरीक्षं १० अन्तरिक्षं ११
गगनं १२ अगन्तं १३ सुरवर्त्म १४ खं १५ वियत्
१६ विष्णुपदं १७ विहायः १८ । इत्यमरः ॥
नाकः १९ अन्तः २० नभसं २१ मेघवेष्टम २२
महाविलं २३ । इति जटाधरः ॥ मरुद्वर्त्म २४
मेघवर्त्म २५ त्रिपिष्टं २६ । इति शुन्दरत्ना-
वली ॥ न्यायमते अस्य सामान्यगुणाः सङ्ख्यादि-
पञ्च । विशेषगुणः शुब्दः । स तु नित्यः अश-
रीरी च । अस्तेन्द्रियं कर्णः । सत्त्वः किन्तु
उपाधिभेदेन नाना भवति ।

(“शुब्दः ओजैन्द्रियञ्चापि किञ्चापि च विविकता ।
वियतः कथिता एते गुणागुणविचारिभिः” ॥
तथा च भाषापरिच्छेदे ।

“आकाशस्य तु विज्ञेयः शुब्दो वैशेषिको गुणः ।
इन्द्रियं तु भवेत् ओजमेकः सन्नयुपाधितः” ॥
वेदान्तमते स जन्यः ॥

आकाशगङ्गा, स्त्री, (आकाशप्रवाहिनी गङ्गा ।)
स्वर्गगङ्गा । यथा, शिवरात्रिप्रतपकायां,—
“आकाशगङ्गासलिलतरङ्गगङ्गनादिते ।
त्रैगुण्यललितैश्चारुमरुद्भिर्नृपवीजिते” ॥
“नदयाकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्गमदिग्गजे” ।
इति रघौ १ । ७८ ।

“उभौ यदि थोक्षि पृथग् प्रवाहा-
वाकाशगङ्गापयसः पतेताम्” । इति माघः ।)
आकाशजननी [न] पुं, (आकाशमार्गस्य जननी ।)
प्रगल्भीमध्यस्थितजनानां वाह्यार्थदर्शनार्थानिच्छद-
च्छिद्राणि । यद्द्वारा आग्नेयास्त्रगुलिकाः प्रक्षि-
प्यन्ते । इति राजधर्मः ॥ (आकाशजननी स्त्री
आकाशप्रपथस्य जननीव पोषिका । इति केचित् ।)
आकाशदीपः, पुं, (आकाशे दीयमानो दीपः ।)
कार्तिकमासे भगवद्देष्टेन नभसि दत्तप्रदीपः ।
यथा । कार्तिके आकाशदीप उक्तो निर्णयाम्भते
पुष्करपुराणे ।

“तुलायां तिलतैलेन सायंकाले समागते ।
आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं हरिं प्रति ॥
महतीं श्रियमाप्नोति रूपसौभाग्यसम्पदम्” । इति
तद्विधिश्च हेमाद्रौ आदिपुराणे ।

“दिवाकरेऽस्ताचलमौलिभूते
गृहाददूरे पुरुषप्रमाणं ।
युष्माकृतिं यच्चियच्छिरस-
मारोप्य भूमावय तस्य भूर्द्धिः ॥

आका

यवाकुलच्छिद्रयुतास्तु मध्ये
द्विहस्तदीर्घा अथ पट्टिकास्तु ।
कृत्वा चतस्रोऽष्टदलाकृतीस्तु
याभिर्भवेदष्टदिशानुसारी ॥
तत्कारिकायान्तु महाप्रकाशो
दीपः प्रदेयो दलगास्तथाष्टौ ।
निवेद्य धर्माय हराय भूम्नै
दामोदरायाप्यथ धर्मराज्ञे ॥
प्रजापतिभ्यस्तथ सत्पृष्ठभ्यः
प्रेतेभ्य एवाथ तमःस्यतेभ्यः” । इति ।

अपराकैलन्धो मन्त्रो यथा,—

“दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे” ॥

इति निर्णयसिन्धौ २ परिच्छेदे कार्तिकमाहात्म्यं ॥
आकाशप्रदीपः, पुं, (आकाशे दीयमानः प्रदीपः ।)

तुलायां दीयमानलक्ष्मीदामोदरसम्पदानाकाश-
दीपः । तथाच ब्रह्माख्यपुराणे ।

“तुलायां तिलतैलेन सायं सन्धासमागमे ।
आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं निरन्तरं ।
सश्रीकाय श्रीपतये स श्रीमान् भुवि जायते ॥

ॐ दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥
इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।
आकाशे मण्डपे वापि स चाद्यफलं लभेत् ।
विष्णुवैष्णवि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकं ॥
अग्निष्टोमसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः” ॥

आकाशमांसी, स्त्री, (आकाशजाता मांसी ।) सुष्मा-
जटामांसी । केदारे उत्पत्तिरस्याः । तत्पर्यायः ।
निरालम्भा २ खसम्भवा ३ शेवाली ४ सुष्मापत्री
५ गौरी ६ पर्वतवासिनी ७ अक्षमांसी ८ ।
अस्या गुणाः । हिमत्वं । शीथलरुग्णनाडीरोग-
नाशित्वं । लूतागर्भमज्ज्वालाहारित्वं । वर्णकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

आकाशमूली, स्त्री, (आकाशे भूमिरहितस्थाने
मूलमस्याः । डीप् ।) कुम्भिका । इति हारा-
वली ॥ पाना इति ख्याता । (कुम्भिकाशब्देऽस्याः
गुणा द्रष्टव्याः ।)

आकाशरक्षी [न] पुं, (आकाशे उच्चस्थाने स्थितः
सन् रक्षति यः । आकाश + रक्ष + णिन् ।) प्रग-
ल्भीस्थितप्रणिधिः । दुर्गवहिःप्राचीरोपरिस्थित-
चरः । इति राजधर्मः ॥

आकाशवल्ली, स्त्री, (आकाशस्य वल्लीव । अत्युच्च-
शिखरात् ।) लताविशेषः । आकाशवेण अम्बर-
वेण इति ख्याता । तत्पर्यायः । खवल्ली २ दु-
स्पर्शा ३ व्योमवल्किता ४ । अस्या गुणाः । मधु-
रत्वं । कटुत्वं । पिक्तनाशित्वं । शुक्रवर्द्धकत्वं ।
रसायनत्वं । बलकारित्वं । दिव्यौषधिपरत्वं । इति
राजनिर्घण्टः ॥

“आकाशवल्ली तु बुधैः कथितामरवल्ली ।

खवल्ली ग्राहिणी तिल्ला पिच्छिलाच्यामयापहा ॥
तुवरानिकरो हृद्या पिच्छेष्ठाभामनाश्रिणी” ।
इति भावप्रकाशः ॥

आकाशवाणी, स्त्री, (आकाशादुद्भवा वाणी) अश-
रीरिणी वाक् । देववाणी । इति पुराणं ॥
आकाशसलिलं, स्त्री, (आकाशात्यतितं सलिलं जलं) ।
दिव्योदकं । इति राजनिर्घण्टः ॥
आकिञ्चनं, स्त्री, (आकिञ्चनस्य दरिद्रस्य भावः ।
आकिञ्चन + अण्) अकिञ्चनता ॥
आकीर्णं, चि, (आङ् + कृष् + विक्षेपे + क्तः) व्याप्तं ।
तत्पर्यायः । संकीर्णं २ सङ्कुलं ३ । इत्यमरः ।
समाकीर्णं ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुवंशे । प्रथमसर्गे ५० श्लोकः ।
“आकीर्णमधिपतीनामुटजद्वाररोधिभिः” ॥)
जलादिभिर्निर्गवकाशं । इति भरतः ॥
आकुञ्चनं, चि, (आङ् + कुचि + ल्युट्) न्यायमते
पञ्चप्रकारकर्मान्तर्गतकर्म्मविशेषः । सङ्कोचः ॥
(प्रसारितस्य संक्षिप्तत्वसम्पादनं । नमनं । वक्रता-
सम्पादनं । यथा । भाषापरिच्छेदे ।
“उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्मार्थेतां पञ्च च” ॥)
आकुलं, चि, (आङ् + कुल + कः) व्याकुलं । तत्प-
र्यायः । व्यस्तं २ अग्रगुणं ३ । इत्यमरः ॥ (यथा
शाकुन्तले । “विभवगुरुभिः क्लृप्तस्य प्रतिक्षण-
माकुला” ॥)
आकूलं, स्त्री, (आङ् + कूल + क्तः) अभिप्रायः)
आश्रयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (तात्पर्यं । इच्छा । यथा
साहित्यदर्पणे । २४ परिच्छेदे ।
“हृदयेनार्पितकूलं लीलापद्मं निमीलितं” । इति
“हृदयनिहितं भावाकूलं वमद्भिरिवेच्छतैः” ॥
इति शाकुन्तले) ।
आकृतिः, स्त्री, (आकृत्यते इयं गौरयं अन्धः इति
व्यज्यतेऽनया । आङ् + कृ + क्तिन्) रूपं ।
प्रतीकं । जातिः । इति मेदिनी ॥ (यथा शाकु-
न्तले प्रथमाङ्के ।
“किमिव हि मधुराणां मण्डनं गच्छतीनां” ॥
न्यायमते सामान्यं, जातिः । “आकृतिर्जाति-
लिङ्गाख्या” । इति न्यायसूत्रम् । जातिलिङ्ग-
मित्याख्या यस्याः जातेर्गोत्वादेर्हि साक्षादिसंस्थान-
विशेषो लिङ्गम् । तस्य च परम्परया द्रव्यवृत्ति-
त्वम् । जातिद्रव्यासमवायिकारणतावच्छेदिकालिङ्गं
धर्मो यस्याः सा इत्यर्थः इति काश्चित् ॥
आकृतिच्छेदा, स्त्री, (आकृत्या कृत्तमिव या) घोषा-
तकीदृशः । श्वेतघोषा इति भाषा । इति रत्न-
माणा ॥ (घोषकशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः) ।
आकृष्टं, चि, (आङ् + कृष् + कर्म्मणि + क्तः) ।
क्षताकर्षणं । आकर्षितं ॥ (प्रलोभितः, सुगन्धः ।
यथा हितोपदेशे । “ततो लोभाकृष्टेन केनचित्
पात्रेनालोचित” ॥ इति) ।
आकोकेरः, पुं, मकरराशिः । इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥
आक्रन्दः, पुं, (आङ् + क्रन्द + घञ् + अच् वा) ।
रोदनं । यथा रामायणे ।
“तासामाक्रन्दशब्देन सहस्रोद्भ्रान्तलोचनः” ॥
आक्रान्तं । मित्रं । दास्ययुद्धं । आता । इति
मेदिनी ॥ धनिः (यथारामायणे) ।

“तत्रैव निशि नागानामाक्रन्दः श्रूयते महान्” ॥
नाथः । पार्थिव्याह्वात् परो राजा । इति धरणिः ।
(यथा मानवे ७ । २०७ ।
“पार्थिव्याह्वं संप्रेत्य तथाक्रन्दश्च मण्डले” ॥)
आक्रमः, पुं, (आङ् + क्रम् + अच्) । आक्रमणं ।
तत्पर्यायः । अधिक्रमः २ क्रान्तिः ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (अधिरोहः । व्याप्तिः । विक्षेपः ।
अधिगमः । प्राप्तिः । अधिकारः) ॥
आक्रमणं, स्त्री, (आङ् + क्रम् + ल्युट्) आक्रमकरणं ।
“यः पृष्ठवर्त्ति नृपतिः देशाक्रमणाद्याचरति” ।
इति कुल्लुकभट्टः । व्यापनं ॥ (अतिवर्त्तनं । यथा,
रामायणे ।
“कण्टकाक्रमणक्षान्ता वनमद्य गमिष्यति” ।
आरोहणम् । यथा रामायणे ।
“न देवलोकाक्रमणं नामरत्नमहं वृणो” ॥)
आक्रान्तः, चि, (आङ् + क्रम + क्तः) कृताक्रमणः ।
अधिक्रान्तः । आक्रमविशिष्टः । इति हलायुधः ॥
(अभिभूतः । पराभूतः । वशीभूतः । यथा मनुः—
“न पाषाण्डिगणाक्रान्ते गोपस्थेऽन्यजैर्दभिः” ॥)
आक्रीडः, पुं, (आङ् + क्रीड + घञ्) राजोपवनं ।
राज्यः साधारणं वनं । इत्यमरः ॥ (केलीकाननं,
लीलास्थानं । यथा, रामायणे ।
“आक्रीडावजृम्भितं स्तीतं सुविभक्तं सुसंस्कृतं” ।
तथा च कुमारे । २ । ६७ ।
“अक्रीडपर्वतास्तेन कल्पिताः खेपु वेप्रसु” ।
कुरत्यामन्यपुत्रः खनामख्यातः पौरवः” ॥
यथा हरिवंशे ।
“दुष्प्रान्तस्य तु दायदः कुरत्यामः प्रजेश्वरः ।
कुरत्यामादधाक्रीडश्चत्वारस्तस्य चात्मजाः” ॥)
आक्रोशः, पुं, (आङ् + क्रुश् + घञ्) क्रोधाकर्त्तव्य-
निश्चयः । तत्पर्यायः । आक्षेपः २ अभिषङ्गः ३
प्रापः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे ।
“आक्रोशं मम मातुश्च प्रमार्ज्यां पुरुषवर्भम्” इति) ।
आक्रोशनं, स्त्री, (आङ् + क्रुश् + ल्युट्) अभिप्रायः ।
तत्पर्यायः । अभिषङ्गः २ अभीषङ्गः ३ । इत्यमरः ॥
आक्षपाटिकः, पुं, (अक्षपटे नियुक्तः । अक्षपट +
ठक्) अक्षदण्डकः । धर्माध्यक्षः । इति जटाधरः ॥
आक्षपादः, पुं, (अक्षपाद + अण्) नैयायिकः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥
आक्षारणा, स्त्री, स्त्री, (आङ् + क्षर + णिच् +
घृच्) मैथुनं प्रति आक्रोशः । इत्यमरः ॥ परस्त्री-
निमित्तं पुंसः परपुरुषनिमित्तं स्त्रिया वा दूषणं ।
यथा “क्षतागम्यागमनस्त्वं स्थानान्तरं गच्छ” ।
इति भरतः ॥ क्लेशालि अपवाद इति भाषा ॥
आक्षारितं, चि, (आङ् + क्षर + णिच् + क्तः) पर-
स्त्रियां परपुरुषे वा मैथुनं प्रति मिथ्यादूषितं ।
अपवादग्रस्तं । इत्यमरः ॥
आक्षिकः, पुं, आक्षुकदृशः । इति रत्नमाणा ॥
आक्षेप गाक्ष इति भाषा । (शूलनिमित्तः । पाश-
क्रीडाविषयकः । अत्र अक्षेदीयति जितो वा
इति अक्ष + ठक् । यथा मानवे १८१५६ ॥
“प्रातिभायं वृथादानमाक्षिकं सौरिकश्च यत्” ।

दण्डशृङ्गावशेषश्च न पुच्छी दातुमर्हति” ॥
“पित्तस्येष्टमन्त्रश्च वातिकश्चाक्षिकीफलं ।
मधुराश्लविपाकश्च वातपित्तहरश्च तत्” ॥
इति चरकः ॥
“आक्षिकः पाण्डुरोगघ्नो व्रणः संग्राहको लघुः” ।
इति सुश्रुतः ॥
आक्षीव, पुं, (आङ् + क्षीव + अच्) अक्षीवः ।
शोभाङ्गनदृशः । इति रायमुकुटः ॥
आक्षेपः, पुं, (आङ् + क्षिप् + घञ्) अपवादः ।
इत्यमरः ॥ भर्त्सनं । (यथा—नीतिशतके ४२ ॥
“क्षान्धेवाक्षेपश्चाक्षरमुखरमुखान्दुर्मुखान्दूषयन्तः
तन्तः साख्यर्थचर्याजगति वज्रमता कस्यनाभ्यर्थनीयाः
आकर्षणं ।
“भवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरी ।
तद्वनमपहरन्ती तत्कृताक्षेपमीशः” ॥
इति कुमारे । ७ । ६५ । विन्यासः । स्थापनं ।
“कर्णार्पितो लोघ्रकषायरुद्धे
गोरोचनाक्षेपनिवान्तगौरे ।
तस्याः कपोले परभागलाभात्” ।
इति कुमारे । ७ । १७ अपहरणं । यथा,—
“यत्राशुताक्षेपविज्जितानां” । १ । १४ कुमारे ।
उपस्थितिः । यथा साहित्यदर्पणम् ।
“मुख्यार्थस्थेतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्यवसिद्धये” ।
इति । काव्यालङ्कारः । इति मेदिनी ॥ (अन-
ङ्गारप्रकरणे विशेषो द्रष्टव्यः) ।
आक्षेपकः, पुं, (आङ् + क्षिप् + क्तुल्) निन्दाकरः ।
व्याधः । इति मेदिनी ॥ वातरोगविशेषः । तस्य
कारणजक्षणे । निदाने यथा—
“यदा तु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मासतः ।
तदा क्षिपत्याशु मुज्जमुज्जदेहं मुज्जश्वरः ॥
मुज्जमुज्जस्तदाक्षपादक्षेपक इति स्मृतः” ॥
आक्षोटः, पुं, (अक्षोट एव स्वार्थे अण्) अक्षोट-
वृक्षः । पर्वतजपीलुवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
“वतामाभिषुकाक्षोटमकूलकनिर्गोचकाः ।
गुरुष्णस्त्रिगुणमधुरा सोरमाणा वलप्रदाः ।
वातघ्ना वृंहणा वृथाः कफपित्ताभिवर्जनाः” ॥
इति चरकः ॥
आक्षोटः, पुं, आक्षोटवृक्षः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
आक्षोदनं, स्त्री, (आङ् + क्षुद + ल्युट्) मृगया ।
इत्यमरः ॥
आखण्डलः, पुं, (आङ् + खण्ड + कलच्) इन्द्रः ।
इत्यमरः ॥ (यथा कुमारसम्भवे । तृतीयसर्गे ११ ।
“आखण्डलः काममिदं वभाषे” ॥)
आखनिकः, पुं, (आङ् + खन + इकन्) चौरः ।
उन्दुरः । शूकरः इति मेदिनी ॥ (खनिचादिकं
खननसाधनद्रव्यं । खननकर्त्ता) ।
आखातं, पुं, स्त्री, (आङ् + खन् + क्तः) आखातं ।
देवखातं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
आखुः, पुं, (आङ् + खन् + कु) मूषिकः । इत्यमरः ॥
(यथा नीतिशतके । “क्षत्वाखुविर्वरं खयं निप-
तितो नक्तं सुखे भोगिनः”) । शूकरः । चौरः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ देवताङ्कः ॥ इति रत्नमाला ॥
(आखेमांसगुणा यथा,—
“आखेमांसं सपदि बज्जधा खण्डखण्डोक्तं यत्तैले
धाव्यं द्रवति निरतं यावदेतन्न सस्यक् ।
तत्तैलाक्तं वसनमनिष्ठं योनिभागे दधाना,
हन्ति त्रीडाकरभगफलं नाच सन्देहकुट्टिः” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥)

आखुकर्णी, स्त्री (आखेः कर्णमिव पचमस्याः । आ-
खुकर्ण + डीप्) लताविशेषः । मूषाकाणी इति
भाषा । तत्पर्यायः । कृशिका २ द्रवन्ती ३ चित्रा ४
सुवर्णा ५ उन्दुरकाणी ६ न्यग्रोधी ७ मूषक-
काणी ८ उखिकर्णी ९ बज्जकर्णिका १० माता
११ भूमिचरी १२ चण्डा १३ शम्बरी १४ बज्ज-
पादिका १५ प्रत्यक्श्रेणी १६ कृषा १७ पुत्रश्रेणी
१८ अद्रिभूः १९ । अस्या गुणाः । कटुत्वं उष्णत्वं ।
कफपित्तहरत्वं । सारकत्वं । आनाहज्वरशूल-
नाशित्वं । परमपाचकत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥
“आखुकर्णी आकुकर्णी कर्णिका भूदरीभवा ।
आखुकर्णी कटुस्तिक्ता कषाया शीतला लघुः ॥
विपाके कटुका मूचकफामयकमिप्रणत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

आखुगः, पुं, (आखुना गच्छति यः । गणेऽस्य मूषिक-
वाहनत्वात् तथात्वं ।) गणेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
आखुपर्णिका, स्त्री, (आखेः कर्णमिव पर्यामस्याः ।)
लताविशेषः । इति रत्नमाला ॥ इन्दुरकाणी इति
भाषा । (आखुपर्णीशब्दे आखुकर्णीशब्दे चास्या
गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

आखुपर्णी, स्त्री, (आखेः कर्णमिव पर्यामस्याः ।)
आखुपर्णिका । इति रत्नमाला ॥

“सुखाखुपर्णीफलदारुशिशु-
कायः सक्षणा क्रिमिशकलकाः ।
मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान्
क्रिमीन्निहन्त्या क्रिमिजांश्च रोगान्” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ।

“आखुपर्णीकिशलयैः सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।
पक्ता मूलिकां खादेद्धान्याश्च पिबेदनु” ॥
इति वाभटः ॥ गुणादयोऽन्येऽस्या आखुकर्णीशब्दे
ज्ञातव्याः ॥

आखुपाषाणः, पुं, पाषाणभेदः । आखुपाषाणनामो-
ऽयं लोहसंकरकारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आखुधुक [ज] पुं, (आखुन् धुङ्क्ते यः । आखु +
धुज् + क्तिप्) विडालः । इत्यमरः ॥

आखुरधः, पुं, (आखुः रथो वाहनं यस्य ।) गणेशः ।
इति हज्जायुधः ॥

आखुविषहा, स्त्री, (आखेर्विषं हन्ति या ।) देव-
ताङ्कः । इति कृटाधरः ॥ देवदालीलता । इति
राजनिर्घण्टः ॥

आखेटः, पुं, (आङ् + खिट् + घञ्) मृगया ।
इत्यमरः ॥ शिकार इति भाषा । (“सुभाखेट-
भूमित्वं” । कथासरित्सागरे १५ । १२० ।
आखेटकः, पुं, (आङ् + खिट् + क्तृन्) मृगया ।
इति शब्दरत्नावली ॥ यथा पशुवन्ते ।

“आखेटकस्य धर्मेण विभवाः स्वर्गश्च नृणाम् ।
नृप्रजाः प्रेरयत्येको हन्त्यन्योऽत्र नृगानिव” ॥
आखेटशीर्षकं, स्त्री, कुट्टिमभेदः । इति शब्दरत्नावली
मुद्रङ्ग इति भाषा । (यदुक्तं ।
“कपिशीर्षं द्रुमशीर्षं तथाचाखेटशीर्षकं ।
इति कुट्टिमभेदाः स्युः शाब्दिकैः समुदाहृताः” ॥)
आखेटिकः, पुं, (आखेटे मृगयायां कुशलः । आ-
खेट + ठक् ।) मृगयाकुशलकुक्कुरः । तत्पर्यायः ।
आखेटिकः २ विश्वकर्मणः ३ । इति हारावली ॥
(मृगयाकर्ता । चासजनकः । मयङ्करः । मृगयुः ।
व्याधः ।)

आखोटः, पुं, (आख + उट् ।) फलवृक्षविशेषः ।
आखोट इति भाषा । तत्पर्यायः । पार्वतीयः २
फलखेहः ३ गुडाशयः ४ कीरेहः ५ कन्दराजः ६
मधुमज्जा ७ दृढच्छदः । अस्य गुणाः । मधुरत्वं ।
बलकारित्वं । क्षिग्धत्वं । उष्णत्वं । वातपित्तना-
शित्वं । रक्तदोषप्रशमनत्वं । शीतलत्वं । कफ-
कोपनत्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (आलोडशब्दे
आलोडशब्दे चास्य गुणादिकं ज्ञेयं ॥)

आख्या, स्त्री, (आङ् + ख्या + खट् + टाप्) नाम ।
संज्ञा । इत्यमरः ॥ यथा कुमारसम्भवे १ । २६ ।

“उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा
पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम” ॥

आख्यातं, त्रि, (आङ् + ख्या + क्तः) कथितं । उक्तं ।
इत्यमरः ॥ (प्रथितः, प्रसिद्धः, प्रकाशितः ।)
आकरणात्तथातृत्तरविहिततड्प्रत्ययादि ॥

आख्यानं, स्त्री, (आङ् + ख्या + ल्युट्) कथनं । यथा
“कथितं मरुपाख्यानं ब्रह्मपुत्र यथागमं ।
देवी मङ्गलचण्डौ या तदाख्यानं निशामय” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४१ अध्यायः ॥
आख्यायिका, स्त्री, (आङ् + ख्या + यण् । टाप् ।)
उपलब्धार्थकथा । इत्यमरः ॥ इतिहास उपन्यास
इति ख्याता ॥ (आख्यायिकालक्षणं । यथा,—

“प्रबन्धकल्पनां लोकासत्तां प्राज्ञाः कथां विदुः ।
परस्परश्रया या स्यात् सा मताख्यायिका कथित्”
इति च साहित्यदर्पणे ।

“आख्यायिका कथावत्यात् कवेर्वैशादिकीर्त्तनं”
आगः, [स्] स्त्री, पापं । अपराधः । इत्यमरः ॥

(यथा शिशुपालवधे ३५ सर्गे १०८ श्लोकः ।
“सहित्ये शतमागांसि सूनोस्ते इति यत्तथा” ॥)

आगतं, त्रि, (आङ् + गम् + क्तः ।) आयातं । उप-
स्थितं ॥ (लब्धः । प्राप्तः यथा, हितोपदेशे ।
“आगतन्तु भयं वीक्ष्य प्रतिकुर्यात् यथोचितम्” ॥)

आगन्तुः, त्रि, (आङ् + गम् + तुन् ।) अतिथिः ।
इत्यमरः ॥ आगमनशीलः । अनिधतः ॥

(“अकस्मादागन्तुना सह विश्वासो न युक्तः” ॥
इति हितोपदेशः । आकस्मिकरोगादि । यथा,
“आगन्त्वपि शरीरशूलव्यतिरेकेण यावन्तोभावा
दुःखसुत्यादयन्ति” ॥ इति शुश्रुतः ।

निजागन्तुभेदेन रोगस्य कारणद्वैविध्यादागन्तु-
शब्दोऽयमामयस्थान्यतरकारणवाची ।
तद्वया,—

“द्विविधा पुनः प्रकृतिरेषामागन्तुनिजविभा-
गात्” ॥ “मुखानि तु खल्व्यागन्तोर्नखदशनपतना-
भिचारानिष्ठाभानिषङ्गधन्य-पीडन-रञ्ज-दहन-
मन्त्राग्नि-भूतोपसर्गादीनि” ॥

“आगन्तुर्हि यथापूर्वमुत्पन्नो जघन्यं
वातपित्तश्लेष्माणां वैषम्यमापादयति” ॥

उदाहरणं । “तत्रागन्तवशेदेनभेदेनक्षयनभङ्गन-
पिच्छनोत्पेधगवेष्टनप्रहार-वध-वन्धन-वधन-पीड-
नादिभिर्वा । भक्षतकं-पुष्पफलरसात्मगुणामृक-
क्रिमिश्रुकाहितपचलतागुल्मसंस्पर्शनेर्वा स्वेदन-
परिस्पर्शावमूत्रशैल्या विधिगाम् ॥ सविधाविष-
प्राणिदन्तविषाणखनिपातनेर्वा ।

सागद्विषवात-हिम-दहन-संस्पर्शनेर्वा शोथाः
समुपजायन्ते” ॥ इति चरकोक्तं ॥

आगन्तुकं, त्रि, (आगन्तु + स्वार्थे कन्) आहार्यं ।
अनित्यस्थायि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(अज्ञातकुलश्रीलादिर्नवागतः पुरुषः । यथाः
“त्वदा च मूलभूतानपास्यायमागन्तुकः पुर-
स्कृतः” ॥ इति हितोपदेशे ॥ अतिथिः । अज्ञात-
स्वामिकः पन्थादिः । यथा याज्ञवल्क्ये ॥

“महेच्छोत् सृष्टप्रभवः सृष्टिकागन्तुकादयः ।
पालो येयां तु ते मेच्छा देवराजपरिभुताः” ॥

आकस्मिकक्षतादिरोगः । यथा, शुश्रुते ।
“शूलशूल आगुगमने धातुस्तस्य शूलमिति रूपं
तत् द्विविधं, शरीरमागन्तुकं च” ॥ इति ॥

आगमं, स्त्री, (आङ् + गम् + अच् ।) तन्त्रशास्त्रं ।
अस्यार्थः । यथा तन्त्रशास्त्रं ॥

“आगतं पञ्चवक्त्रात्तु गतञ्च गिरिजानने ।
सतञ्च वासुदेवस्य तस्मादागममुच्यते” ॥ इति
(रत्नलक्षणं यथा,—

“हृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवतायां तथावर्त्तनं ।
साधनश्चैव सर्वेषां पुरश्चरणमेव च ॥
घटकर्मसाधनं चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः ।
सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तं त्वागमं तद्विदुर्बुधाः” ॥ इति
यथा रघुवंशे । १० । २६ ॥

“बद्धायागमैर्भिन्नाः पश्यान् सिद्धिहेतवः” ॥
आगमः, पुं, (आ + गम् + अच् ।) शास्त्रमार्गः ।
(“आगमादिव तमोपपादितः
सम्भवन्ति मतयो भवच्छ्रदः” ॥

इति किराते । ५ । २२ ।) आगमनं । इति मे-
दिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (अर्थादीनामागमः । यथा,
नीतिशतके ७३ श्लोके । “नित्यवया प्रचुरनित्य-
धनागमा च” ॥ इति । प्राप्तिः । उपार्जनम् ।
“नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान् प्रति वर्त्तते” ॥
इति मनुः ॥)

साक्षिपन्नादिः । इति व्यवहारमात्रका ॥ प्रकृति-
प्रत्ययानुपधाति कार्यं । इति व्याकरणं ॥ (शास्त्र-
ज्ञानं । श्रुतवत्ता । यथा,
“आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशगमः” ॥
इति रघुवंशे १५ सर्गे १५ । यथा च रघौ १४ । ८० ।
“तामर्पयामास च प्रोक्तदीनां
तदागमप्रीतिश्च तापसीषु” ॥)

आम

आगमनं, स्त्री, आङ्पूर्वगमधातोर्नटप्रत्ययान्तस्य रूपमिदं । आसा इति भाषा ॥ (यथा रघुवंशे । “रामस्त्वासन्नदेशत्वात् भरतागमनं पुनः” । स्त्रीसङ्गमः । यथा,— “अन्त्यागमनप्रापस्य प्रापः पृच्छन् स निष्कृतिः” । इति राजतरङ्गिणी ।)

आगमावर्त्ता, स्त्री, वृष्टिकालीवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आगमितं, चि, (आ + गम + णिच् + क्त) अधीतं । पठितं । इति जटाधरः ॥ (यापितं प्रापितं ।)

आगाधं, स्त्री, (अगाध एव । स्वार्थे अण् ।) अगाधं । अतिगभीरं इत्यमरटीकायां मधुरानाथः ॥

आगन्तुः, चि, आगन्तुकः । अतिथिः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥ (अभ्यागतः । आगन्तुः ।)

आगामी, [न] चि, (आङ् + गम् + णिन् । भविष्यत्कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, हितोपदेशे । “भो यजमान ! आगामिन्याममावास्यायां यक्ष्यामि यज्ञम्” ।)

आगारं, स्त्री, (आग + ऋ + अण्) गृहं । इत्यमरटीका ॥ (यथा मनुः । “आकीर्णं भिक्षुकैर्वनैरागारमुपसंजयेत्” ।)

आगुः, [र] स्त्री, आगूः । प्रतिज्ञा । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

आगूः, स्त्री, (आ-गमेः क्तिप् गमः क्वावित्यन्तलोपे ऊचगमादीनामित्त्वकारादेशः ।) प्रतिज्ञा । इत्यमरः ॥

आग्नीध्रं, स्त्री, (अग्निमित्ये, इन्धीदितौ, क्तिप्, नलोपः । अग्नीधः स्थानं; अग्नीधः शरणे रन् । तत्रस्थितत्वात् ऋत्विग्याधोऽय उच्ये) अग्नीध्रं । होट्गृहं । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ आग्नेया अग्नीध्रमुपतिष्ठते इत्यत्र आग्नीध्रं मण्डपमित्वाख्यानदर्शनात् । धनद्वारा वरणीयऋत्विजि एं ॥ (स्वायम्भुवस्य प्रथमस्य मनोर्वाद्दशपुत्रमध्ये परिगणितः स्वनामख्यातः पुत्रः । यथा हरिवंशे । “आग्निप्रश्नाग्निवाङ्मथ मेधा मेधातिथिर्वसुः । ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हव्यसवलः पुत्र एव च । मनोः स्वायम्भुवस्यैते दश पुत्राः महौजसः” । प्रियव्रतवत्पुत्रः स्वनामख्यातो मनुवंशीयो ऋपतिः । यदुक्तं,— “अग्नीध्रो नाम ऋपतिर्जम्बुनाथो मनोः कुले । तज्जातो ऋपसंज्ञाभिः कथ्यन्ते भरतादयः” ॥ प्रियव्रतस्य राज्ञः दशपुत्रमध्येपरिगणितः स्वनामख्यातः पुत्रः । यदुक्तम् विष्णुपुराणे २ । १ ॥ “प्रियव्रतसुतः ख्यातास्तेषां नामानि मे शृणु ॥ अग्नीध्रश्चाग्निवाङ्मथ वपुष्मान् द्युतिमांस्तथा । मेधा मेधातिथिर्भव्यः सवनः पुत्र एव च ॥ ज्योतिष्मान् दशमस्तेषां सत्यनामा सुतोऽभवत्” ॥)

आग्नेयं, स्त्री, (अग्निदेवता यस्य ।) स्वर्णं । इति राजनिर्घण्टः ॥ देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली । रत्नं । इति हेमचन्द्रः ॥ घृतं । इति पाणिनिः ॥

आग्नेयः, पुं, (अग्निदेवतास्य अण् । अग्निनोक्तं पुराणं यदाग्नेयं वेदसमितमिच्छन्तस्तदाग्नेयं महापुराण-

अघा

भेदे वज्रपुराणे च । अग्निदेवताके इत्यमात्रे च चिं । अग्नियोषिति स्वाहायाम् अग्निदेवताकावाञ्चि च । आग्नेयव्रतं । यथा मनौ ६।३१० । “दुष्टसामन्तहिंसस्य तदाग्नेयव्रतं स्मृतम्” ।)

अगस्त्यमुनिः । इति पाणिनिः ॥ अग्निसम्बन्धीये चि आग्नेयी, स्त्री, (आग्नेय + डीप् ।) अग्निकोणं । स्वाहा । इति जटाधरः ॥

आग्रयणं, स्त्री, नवग्रहस्येष्टिः । यथा,— “शरद्वसन्तयोः केचिन्नवग्रहं प्रचक्षते । धान्यपाकवशादन्वे श्यामाको वनिनः स्मृतः” ॥ इत्यनेन शरद्वसन्तविहितनवग्रहस्येष्टेः । “श्यामाकैर्ब्रह्मिभ्यैव यवैरन्योन्यकालतः । प्रगृह्यन् युज्यतेऽवश्यं न त्वचाग्रयणाख्यः” ॥ इति कालान्तरदर्शनात् आग्नेयस्य तथा इति । आग्रयणं नवग्रहस्येष्टिः । इति मलमासतत्त्वं ॥

आग्रहः, पुं, (आङ् + ग्रह + अण्) अनुग्रहः । आसक्तिः । आक्रमः । ग्रहणं । इति मेदिनी ॥ (प्रसादः, अभिनिवेशः, आसङ्गः, यथा, “इत्याग्रहात् वदन्तं तं स पिता तत्र नीतवान्” ॥ इति कथासरित्सागरे २५ । ६६ ।)

आग्रहायणः, पुं, मार्गशीर्षमासः । इति रायमुकुटः ॥

आग्रहायणिकः, पुं, (आग्रहायणा नृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी अस्मिन् । आग्रहायण + ठक्) अग्रहायणमासः । मतभेदे वत्सरायमासोऽयं । अस्मिन् मासे वृश्चिकराशिस्थो रविः । तत्पर्यायः । मार्गशीर्षः २ सहाः ४ मार्गः ४ । इत्यमरः ॥ आग्रहायणी ५ अलकः ६ सहः ७ मार्गशिरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ अग्रहायणसम्बन्धिनि चि ।

आग्रहायणी, स्त्री, (अग्रे हायनमस्याः । मतभेदे मार्गशीर्षमारभ्य वर्षप्रवृत्तेः । प्रज्ञाद्यण् । पूर्वपदादिति खल्वं । गौरादित्वात् डीष्) नृगशिरोनक्षत्रं । इत्यमरः ॥ अग्रहायणमासस्य पौर्णमासी ॥

आघट्टकः, पुं, (आङ् + घट्ट + वृन् । ततः स्वार्थे कः) रक्तापामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आघाटः, पुं, (आङ् + घट् + घञ्) सीमा । इति हेमचन्द्रः ॥ अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आघातः, पुं, (आङ् + हन् + घञ्) बधस्थानं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हननं । छेदनं । चोट कोप इत्यादि भाषा ॥ (यथा साहित्यदर्पणे । “पादाघातादशोकं विकसति वकुलं योषितामास्यमयैः” ॥)

आघातनं, स्त्री, (आङ् + हन् + स्वार्थे णिच् + ल्युट्) बधस्थानं । इति हारावली ॥ हननं ॥

आघारः, पुं, (आङ् + घ + घञ्) घृतं । इति हेमचन्द्रः । ऋग्वेदिनां सुवेण चतुराज्यं सुचि दत्त्वा प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा तूष्णीमग्नेर्वायव्यकोणादारभ्याग्नेयौ वावदविच्छिन्नघृतधारादानं । पुनः सुवेण चतुराज्यं सुचि दत्त्वा इन्द्रं ध्यात्वाग्नेर्नैऋतकोणादारभ्य ऐशानीं वावदविच्छिन्नघृतधारादानं । इति कालेसिः ॥ यजुर्वेदिनान्तु सुवेण मन्त्रोच्चारणपूर्वकपूर्वोक्तक्रमेण घृतधारादानं । इति यशुपतिः ॥

आच

आचूर्णितं, चि, (आङ् + घूर्ण + क्त) घूर्णितनेत्रादिः । घूराण इति भाषा । यथा, देवीमाहात्म्यं ॥ “आचूर्णितो वा वातेन स्थितः पोते महाार्णवे” ॥

आचाराणं, स्त्री, (आङ् + च्रा + ल्युट्) दत्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ गन्धग्रहणं । सौका इति भाषा ॥ “भेदघ्रां गन्धाव्राणतः” इति कथासरित्सारे १३ । १६ ।)

आचारात्, चि, (आङ् + च्रा + क्त) शिक्षितः । आक्रान्तः । इति मेदिनी ॥ दत्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ (घ्राणविषयीकृतः । यथा, नागानन्दे । “नीताः किं न निष्ठा शृणुध्वन्ना नाचारात्तमिन्दोवरं” ॥)

आर्घ्यं, स्त्री, पीतवर्णदीर्घतुण्डघटपदसन्निभमाक्षिकोत्पन्नमधु । अस्य गुणाः । अतिशयचक्षुर्हितकारित्वं । कफपित्तरक्तदोषनाशित्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा, भावप्रकाशः ॥

“मधुकृच्छ्रा निर्यासं जरत्कार्यगाश्चमोद्भवाः । खवन्यार्घ्यं तदा ख्यातं श्रेतकं मालवे पुनः ॥ तीक्ष्णतुण्डास्तु याः पीता मक्षिकाः घटपदोममाः । आर्घ्यास्तास्तत्कृतं यत्तदार्घ्यमित्यपरे जगुः” ॥ (“आर्घ्यं मध्वतिचक्षुश्च कफपित्तहरं परं । कषायं कटुपाके च बल्यं तिक्तमवातघ्नञ्च” ॥ इति सुश्रुतः ॥)

आङ्, व्य, उपसर्गविशेषः । अस्वार्थः । ईषत् । यथा आपिङ्गलः । अभिव्याप्तिः । यथा आजन्मब्रह्मचारी । सीमा । यथा आसमुद्रचित्तीशानां । इति रघौ १ म सर्ग । धातुयोगजः । यथा आरोहति । इत्यमरभरतौ ॥ समन्तात् । ग्रहणं । प्रत्यावृत्तिः । इति दुर्गादासः ॥

आङ्गं, स्त्री, (अङ्गस्य इदं । अङ्ग + अण्) कोमलाङ्गं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आङ्गारं, स्त्री, (अङ्गार + अण्) अङ्गारसमूहः । इति रायमुकुटः ॥

आङ्गिकः, चि, (अङ्ग + ठक्) अङ्गनिष्पन्नभावयज्ञकभूतेपादिः । इत्यमरः ॥ मार्दङ्गिकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा साहित्यदर्पणे । “भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः । आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहात्म्यः सात्त्विकस्तथा” ॥)

आङ्गिरसः, पुं, (अङ्गिरस् + अण्) वृहस्पतिः । इत्यमरः । (यथा मनुः । २ । १५१ । “अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः । पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान्” ॥)

आचमनं, स्त्री, (आङ् + चम् + ल्युट्) वैधकर्माभ्यासात् पूर्वं वारज्यजलपानानन्तरं यथाक्रममाङ्गस्यार्द्रप्रशुद्धिजनकक्रिया । तत्पर्यायः । उपसर्गः २ । इत्यमरः ॥ आचमः ३ शुचिप्रणीः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ तद्विधानं यथा ॥ “चिराचाभेदपः पूर्वं हिः प्रमृज्यात्ततो मुखं । संमृज्याङ्गुलमूलेन त्रिभिरास्यमुपस्पृशेत् ॥ अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या त्राणं पश्चादनन्तरं । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः । कनिष्ठाङ्गुल्योर्नाभिं हृदयन्तु तलेन वै । वामिस्तु शिरः पश्चाद्वाह्यं चाग्नेयं संस्पृशेत् ॥

आच

अचो यजुषि सामानि चिः पिबन् प्रीणयेत् क्रमात् ।
 अथर्वीक्षितसौ पूर्व्वं द्विः प्रमाछ्या नयेन्मुखं ॥
 सेतिहासपुराणानि वेदाङ्गानि यथाक्रमं ।
 खं मुखं नासिके वायुं नेत्रे सूर्य्यं श्रुती दिशः ॥
 प्राणग्रश्मिभ्यो नाभिं ब्रह्माणं हृदयं स्पृशेत् ।
 रुद्रं मूर्ध्ना नमस्कृत्य प्रीणायथ शिखाभ्योन् ॥
 बाह्व यमेन्द्रवरुणकुबेरवसुधानलान् ।
 अश्विन्य चरणी विष्णुमिन्द्रविष्णुकरद्वयं ॥
 वासुकिप्रमुखान् बागान् जलं क्षिपति यत् क्षितौ ।
 येऽन्तरा विन्द्वो यान्ति भूतग्रामश्च तैर्द्विजः ॥
 अग्निवायुसूर्य्यन्ना गिरयोऽङ्गुलिपर्व्वसु ।
 गङ्गाद्याः सरितस्तासु या रेखाः करमध्यगाः ॥
 तले सोमः सतीर्थश्च सृतेऽतः पावनः करः ।
 इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥ * ॥
 अन्यच्च । अथाचमनं । पराशरः । यथा,—
 “कृत्वा य प्रौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जले ।
 निबद्धशिख आसीनो द्विज आचमनं चरेत्” ॥
 आपस्तम्बः । यथा,—
 “इत्येवमद्विराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् ।
 हस्तौ चामणिबन्धाभ्यां पश्चादासीत संयतः” ॥
 आजान्विति अथ्वश्रमादिना तत्पर्यन्तमशौचे
 आजङ्घात इति हारीतोक्तं सामान्यतः ।
 “कृत्वोपवीतं सव्यांशे वाङ्मनःकायसंयतः” ॥ * ॥
 शिखाबन्धे विशेषमाह ब्रह्मपुराणम् ।
 “गायत्र्या तु शिखां बद्धा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः ।
 जुटिकाच्च ततो बद्धा ततः कर्म समारभेत्” ॥
 याज्ञवल्क्यः । यथा,—
 “अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।
 प्राग्वा ब्राह्मण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्” ।
 अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वेति शेषः ॥
 भविष्यपुराणे । यथा,—
 “समौ तु चरणौ कृत्वा तथा बद्धशिखोऽपि ।
 आचामेदित्यनुष्ठौ देवतः । यथा,—
 “शिखां बद्धा वसित्वा तु निर्निक्ते वाससी शुभे ।
 तूष्णीं भूत्वा समादाय नोदूच्छन् विलोकयन्” ॥ * ॥
 ब्राह्मणवरोधे तु मनुः । यथा,—
 “कायचैदशिकाभ्यान्तु न पित्रेण कदाचन” ।
 मार्कण्डेयः । यथा,—
 “सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियां ।
 नोच्छिद्यं तत् पवित्रन्तु भुक्तोच्छिद्यन् वर्जयेत्” ॥
 उदकग्रहणे परिमाणमाह भरद्वाजः । यथा,—
 “आयतं पर्व्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिमत् करं ।
 संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥
 मुक्ताङ्गुलकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत् ।
 मासमज्जनमात्रास्तु संयच्छ चिः पिबेदपः” ॥
 याज्ञवल्क्यः । यथा,—
 “अद्विस्तु प्रकृतिस्थामिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदः ।
 हृत्कण्ठतालुगामिष्व यथासङ्गं द्विजातयः ॥
 शुद्धेरन् स्त्री च शूद्रः स सदात्सृष्टाभिरन्ततः” ।
 अन्ततः ओष्ठप्रान्ते । प्रचेताः ॥
 “अनुष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वीक्ष्य चक्षुषा ।
 हृत्तालभिरशब्दाभिस्त्रिष्वतुर्वीक्ष्यैराचमेत्” ॥

आच

चतुर्व्येति भावशुश्रूषेत्तया ॥ * ॥
 आचमनप्रकारमाह दक्षः ।
 “प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च चिः पिबेदम् वीक्षितं ।
 संहताङ्गुलमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखं ॥
 संहत्य तिलैः पूर्व्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ।
 अङ्गुलेन प्रदेष्टिन्वा ब्राह्मणं पश्चादनन्तरं ॥
 अङ्गुलानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ।
 नाभिं कनिष्ठाङ्गुलेन हृदयन्तु तलेन वै ॥
 सर्वाभिस्तु शिरोदेशं बाह्व आग्नेयं संस्पृशेत्” ।
 पुनः पुनरिति ब्राह्मणादीनां गोलकद्वयाभिप्रायेण ।
 इति श्रीदत्तः ॥ * ॥
 वीक्ष्यगानुष्णयोरपवादमाह यमः ।
 “राचावनीक्षितेनापि शुद्धिरक्ता मनीषिभिः ।
 उदकेनातुराणाञ्च तथोयोनेषापायिनां” ॥ * ॥
 मुखमार्जनानन्तरं व्यासः । “वामं हस्तं पादौ
 शिरश्च दक्षिणेन पाणिना जलेनाभ्युक्षयेत्” इति
 सामवेदिकम् । यजुर्वेदिनान्तु गोतमः । “पादौ
 चाभ्युक्षयेत् खानि चोपस्पृशेत् शीर्षाणि मूर्द्धि
 दद्यात् उदकविन्दून्” ॥ * ॥
 इन्द्रियस्पर्शे विशेषमाह मनुः । “खानि चैव
 स्पृशेदङ्गुलिः” इति । नाभिस्पर्शे व्यासः । यथा,—
 “ततः स्पृशेन्नाभिदेशं पुनरापञ्च संस्पृशेत्” ।
 इन्द्रियस्पर्शानन्तरं भविष्ये । यथा,—
 “यद्भूमावुदकं वीरं समुत्सृजति दानव ।
 वासुकिप्रमुखान्नागान् तेन प्रीणाति मानवः” ॥ * ॥
 जलस्थलोभयकर्मणालुनार्थश्च जलस्थलैकचरणे-
 नाचमनं कर्त्तव्यमाह पैठीनसिः । “अन्तरुदके
 आचान्तो अन्तरेव शुद्धो भवति वहिरुदके आ-
 चान्तो वहिरेव शुद्धः स्यात् तस्मादन्तरेकं वहि-
 रेकञ्च कृत्वा पादमाचमेत् सर्व्वत्र पूतो भवति”
 इति ॥ * ॥ जलमात्रे जानोरुर्द्धमुत्तिष्ठन्नाचमन-
 माह विष्णुः । यथा,—
 “जानोरुर्द्धं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।
 अधस्ताच्चतुर्व्योपि समाचान्तो न शुध्यति” ॥
 हारीतः । यथा,—
 “आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपं ।
 शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपं” ॥ * ॥
 आचमननिषेधे देवलः । यथा,—
 “सोपान्तो जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि वा पुनः ॥
 उष्णीषी वापि नाचामेदस्तेषोर्देष्टु वा शिरः ॥
 न गच्छन् शयानश्च न चलन् परान् स्पृशन् ।
 न हसन् नैव संजल्पन्नात्मानश्चैव वीक्ष्यन् ॥
 केशाग्नीवीमधःकायमस्पृशन् धरणीमपि ।
 यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करं” ॥
 आत्मानं हृदयं । तथा व्यासः ।
 “शिरः प्राहृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखाऽपि वा ।
 अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्” ॥
 मरीचिः । यथा,
 “न वहिर्जानु त्वरया नासनस्थो न चात्थितः ।
 न पादुकास्थो नान्यचित्तः शुचिः प्रयतमानसः ॥
 मुक्तासनस्थोऽप्याचामेदन्नान्यकाले कदाचन ।
 जानुभ्यामूर्द्धमाचम्य जले तिष्ठन् दुष्यति” ॥

आच

शाक्यायनः । यथा,
 “स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनं ।
 प्रौढपादे न कुर्व्वीत स्वाध्यायं पिबितर्पणम्” ॥ * ॥
 द्विराचमननिमित्तानि ॥
 “स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथोपसर्पणे ।
 आचान्तः पुनराचामेदासौ विपरिधाय च” ॥
 ब्रह्मपुराणं । यथा,
 “होमे भोजनकाले च सन्ध्योराह्नयोरपि ।
 आचान्तः पुनराचामेदन्यत्रापि सदात् सदात्” ॥ * ॥
 अथाचमननिमित्तानि ॥
 “निष्ठीवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।
 उच्छिद्यस्य च सम्भावादशुच्यपहतस्य च ॥
 सन्देहेषु च सर्व्वेषु शिखां बद्धा तथैव च ।
 विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपस्पृशेत् ॥
 उदवायसंस्पर्शे दर्शने चान्यवासिनां” ॥
 हारीतः । यथा,
 स्त्रीशूद्रोच्छिद्यसम्भाषणे सूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने
 देवमभिगन्तुकाम आचामेत् ॥ * ॥
 अथ आचमनप्रतिप्रसवमाह स्मृतिः । यथा,
 “क्षुते निष्ठीवने सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।
 कर्मस्थ एषु नाचामेदक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्” ॥
 रुद्रशतातपः ।
 “वातकर्मणि निष्ठीवे दन्तस्निग्धे तथान्ते ।
 क्षुते प्रतितसंज्ञापे दक्षिणश्रवणं स्पृशेत्” ॥
 मार्कण्डेयपुराणम् । यथा,
 “कुर्व्यादालम्भनं स्पर्शं गोपुष्ट्यार्कदर्शनम् ।
 कुर्व्यात्तालम्भनं वापि दक्षिणश्रवणस्य च ॥
 यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम्” ॥ * ॥
 आचमने जलाधारनिषेधमाह । उग्रनाः । यथा,
 “कांस्यायसेन पात्रेण जपुसीसकपित्तलैः ।
 आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचित् शुचिर्भवेत्” ॥
 इति गोपालपञ्चाननकृताचारनिर्णयः ॥
 “आयतं पर्व्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिवत् करं ।
 संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥
 मुक्ताङ्गुलकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत् ।
 मासमज्जनमात्रास्तु संयच्छ चिः पिबेदपः” ॥
 इति भारद्वाजः ॥
 “अद्विस्तु प्रकृतिस्थामिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदः ।
 हृत्कण्ठतालुगामिष्व यथासंख्यं द्विजातयः ॥
 शुद्धेरन् स्त्री च शूद्रः स सदात्सृष्टाभिरन्ततः” ॥
 इति याज्ञवल्क्यः ॥
 “हृद्गामिः पृथते विप्रः कण्ठगामिष्व भूमिपः ।
 वर्योऽङ्गिः प्राशितामिष्व शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः” ॥
 इति मनुः ॥
 “स्त्रियास्त्रैदशिकं तीर्थं शूद्रजातेस्तथैव च ।
 सदादाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव चाभयोः” ॥
 इति मिताक्षरा ॥
 आचमनकाः, ए, (आचमन + वुन् ।) निष्ठीवनपात्रं ।
 पिकृदान डावर इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 प्रोष्ठः २ कटकोलः ३ पतङ्गहः ४ । इति
 हारावली ॥ (“कोणस्थिताङ्गानचकिताचमनका-
 वाहिनि” । इति हर्षचरिते ॥)

आचा

आचमनीयं, स्त्री, (आचम्यतेऽनेन । आङ् + चम् + अनीयत् ।) मुखप्रक्षालनार्थजलं । तद्दानविधि-
यथा, कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥
“दद्यादाचमनीयन्तु सुगन्धिसलिलैः शुभैः ।
कर्पूरवासितैर्वैपि कृष्णागुरुसुधूपितैः ॥
यथा तथा सुगन्धैर्वै प्रसन्नैः फेनवर्जितैः ।
तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनाथ प्रदापयेत् ॥
उदकं दीयते यत्तु प्रसन्नं फेनवर्जितं ।
आचमनाय देवेभ्यस्तदाचमनमुच्यते ॥
केवलं तोयपात्रेण तदा दद्यान्नभिश्चितं ।
वासितन्तु सुगन्धाद्यैः कर्तव्यं यदि लभ्यते ॥
आयुर्बलं यशोवृद्धिं प्रदायाचमनीयकं ।
लभते साधको नित्यं कामांश्चैव यथेष्टितान्” ॥
आचरणं, स्त्री, (आङ् + चर् + ल्युट्) आचारः ।
व्यवहारः ॥ (“अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः” ।
इति नैषधे ।)
आचरितं, त्रि, (आङ् + चर् + क्तः) कृताचरणं ।
“जलं वामकरे कृत्वा या सन्धाचरिता द्विजैः” ।
इति काशीखण्डे । व्यवहृतं ॥ (यदुक्तं ।
“दारपुत्रपशून् हत्वा कृत्वा दारोपवेशनं ।
यत्रार्थी दाप्यतेऽर्थं खं तदाचरितमुच्यते” ॥
एतत्तु पारिभाषिकं ॥)
आचान्तः, त्रि, (आङ् + चम् + क्तः) कृताचमनः ।
यथा । बौधायनः ।
“ज्ञात्वा प्रीत्वा क्षुते सुप्त भुक्ता रत्नोपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेत् वासो विपरिधाय च” ॥
इत्याहिकतत्त्वं ।
आचामः, पुं, (आङ् + चम् + घञ्) आचमनं ।
इति शब्दरत्नावली ॥ भक्तमण्डः । इत्यमरः ॥
(भक्त्यर्थं । पानं । यथा, काव्यप्रकाशे ।
“चक्रोर्थ एव निपुणाश्चक्रिकाचामकर्मणि” ॥)
आचारः, पुं, (आङ् + चर् + घञ्) व्यवहारः ।
तत्पर्यायः । चरित्रं २ चरितं ३ चारित्र्यं ४ चरणं
५ वृत्तं ६ शीलं ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ खानाच-
मनादिः । इति मानवे २ अध्याये ६६ श्लोक-
टीकायां कुल्लूकभट्टः । व्यवहारः ॥ स तु विचारः ।
यथा बृहस्पतिः ।
“आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्नेखयते यदि ।
सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्ग्यायस्तु स उच्यते” ॥
इति व्यवहारतत्त्वं ॥ चरित्रं । एतद्विवरणं सदा-
चारशब्दे द्रष्टव्यं ॥ (रघुः । २ । १० । “आचार-
जायैरिव पौरकन्याः” ॥)
आचारवर्जितः, त्रि, (आचारेण वर्जितः ।) आ-
चारवर्जितः । इति जटाधरः ॥ (अव्यवस्थितः ।
नियमरहितः ।)
आचारी, स्त्री, (आङ् + चार + डीप्) हिलमो-
चिका जता । इति राजनिर्घण्टः ॥ हेलञ्चा इति
ख्याता । आचारविशिष्टे त्रि । (हिलमोचिका-
शब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
आचार्यः, पुं, (आङ् + चर् + ण्यत्) वेदाध्या-
पकः । वैदिकमन्त्रयात्राकर्त्ता । तत्पर्यायः ।
मन्त्रयात्राज्ञात् २ । इत्यमरः ॥ श्रोत्राचार्यः ।

आच्छु

इति चिकाण्डशेषः ॥ तल्लक्षणं यथा,—
“उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते” ॥
इति मानवे २ । १४० ॥
(ततोऽनन्तरमाचार्यं परीक्षेत । तदुपयथा,—
“पर्यवदातश्रुतं परिदृष्टकर्माणां दत्तं दक्षिणं शुचिं
जितहस्तमुपकरणवन्तं सर्वेन्द्रियोपपन्नं प्रकृतिज्ञं
प्रतिपत्तिज्ञमनुपस्कृतविद्यमनसूयकमकोपनं क्ले-
शक्षमं शिष्यवत्सलमध्यापकं ज्ञानदानसमर्थमि-
त्येवंगुणो ह्याचार्यः सुक्षेत्रमात्तवो मेघ इव
प्रस्यगुणैः सुशिष्यमाशु वैद्यगुणैः सम्पादयति ।
तमुपस्कृत्यारिराधयिषुरपचरेदभिवच्य देववच्च
राजवच्च पितृवच्च भर्तृवच्चाप्रमत्तस्तत्तत्प्रसादात्
कृत्स्नं शास्त्रमधिगम्य शास्त्रस्य दृढतायामभि-
धानसौकुल्यस्य विज्ञाने वचनशक्तौ च भूयः
प्रयतेत सम्यक्” । इति चरकः ॥)
आचार्या, स्त्री, (आचार्य + टाप्) । मन्त्रयात्रा-
कर्त्री । इत्यमरसिंहः ॥ (वेदादिशास्त्राध्यापन-
कर्त्ता ।)
आचार्याणी, स्त्री, (आङ् + चर् + ण्यत् + डीप् +
आनुक् ॥) आचार्यपत्नी । इत्यमरः ॥ (यथा
महावीरचरिते ॥
“अम्बकं देवमाचार्यमाचार्याणीञ्च पार्वती” ॥)
आचितं, स्त्री, (आङ् + चि + क्तः) दशभारपरि-
माणं । इत्यमरः । २५ मोन इति भाषा ॥
आचितः, पुं, (आङ् + चि + क्तः) शाकटो भारः ।
इत्यमरः । एक गाड़िर वोजा इति भाषा ॥ द्यु-
तपनं । इति मेदिनी ॥
आचितः, त्रि, (आङ् + चि + क्तः) संगृहीतः । कन्नः ।
इति मेदिनी ॥ (एकत्र सन्निवेशितः, आकीर्णः,
व्याप्तः, ग्रथितः, गुम्फितः । यथा भारविः ।
“कचाचितौ विवगिवागजौ गजौ” ॥ यथा रघुवंशे ।
“अर्द्धाचिता सखरमुत्थितायाः
पदे पदे दुर्निमिते गजन्ती” ॥)
आच्छकः, पुं, वृत्तविशेषः । आच इति भाषा ।
तत्पर्यायः । रङ्गननुः २ पक्षीकः ३ पल्लिकः ४
आच्छिकः ५ । इति रत्नमाणा ॥
आच्छमं, त्रि, (आङ् + छद् + क्तः) आच्छादितं ।
आच्छतं । यथा । “मेघाच्छन्नेऽङ्गि दुर्दिनं” ।
इत्यमरः ॥
“पङ्कपांशुजलाच्छमं सुव्यक्तं दस्युविद्रुतं” ।
इति हितोपदेशः ॥)
आच्छादः, पुं, (आङ् + छद् + घञ्) । वस्त्रं । इति
हेमचन्द्रः ॥
आच्छादनं, स्त्री, (आङ् + छद् + ल्युट्) । वस्त्रं ।
इत्यमरः ॥ संपिधानं । अपरुतिमात्रं । इति
मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ३ । ५६ ॥
“तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः” ॥)
आच्छादितं, त्रि, (आङ् + छद् + णिच् + क्तः) कृता-
च्छादनं । आच्छतं । छाका इति भाषा ॥
आच्छुरितं, स्त्री, (आङ् + चुर + क्तः) सशब्दहास्यं ।
नखवाद्यं । इति धरणिः ॥ आहृतं । (यथा

आजि

कथासरित्सागरे ।
“न सेहे कञ्चुकेनापि क्षिप्रमाच्छुरितं वपुः” ॥)
आच्छुरितकं, स्त्री, (आङ् + चुर + भवे क्तः । ततः
स्वार्थे कन्) सोत्प्रासहासः । इत्यमरः ॥ हास्यं ।
नखाघातविशेषः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
आच्छोदनं, स्त्री, (आङ् + छिद् + ल्युट्) । ततः पृथो-
दरादित्वात् इत ओत् ॥) मृगया । इत्यमरः ॥
आच्छ, इ, आयामे । (भादि-पर-सक-सेट्) । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ इत्यादौ द्वित्वाभावः प्रकृति-
भ्रमनिरासार्थः । इ आच्छते । आयाभो दीर्घो-
कारणं । आच्छति कटं शिल्पी । इति । दुर्गादासः ॥
आजं, स्त्री, (अज् + अण्) अजसम्बन्धी कागस्य वृत्त-
मांसादिः) वृत्तं । इति जटाधरः ॥ (यथा वैद्यके ।
“गव्यमाजं तथा चौष्टमाविकं माहिषञ्च यत् ।
अतो धातुविद्वद्भ्यमाजं मांसं प्रशस्यते” ॥)
(तथाच रामायणे । २ । ६९ । ६७ ।
“आजैश्चापि च वाराहैर्निष्ठानवरसञ्चयैः” ।
वृत्तार्थ—गव्यादिवृत्तभेदेन यदुक्तं तत्सर्वं वृत्त-
शब्दे ज्ञातव्यं किन्त्वाजशब्दव्युत्पत्त्या दुग्धादिकं
यदुपलभ्यते तदन्यत्र प्रदर्शते ॥
“आजं दधि भवेच्छोषं क्षयवातविनाशनं ।
दुर्गमश्वासकासेषु हितमग्निपदीपनं ॥
विपाके मधुरं दृढं रक्तपित्तप्रसादनं ।
शूलं काश्यापहं प्रोक्तं वातपित्तनिवर्हणं” ॥
इति चारीतमुश्रुतौ ॥
“नातिशीतं गुरुस्निग्धं मांसमाजसदोषलं ।
शरीरधातुसामान्यादनमिष्यन्दि बृंहणं” ॥
इति चरको वामटश्च ॥
“गव्यतुल्यगुणत्वाजं विशेषाच्छोषिणां हितं ।
दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासाक्षिप्तनुत् ।
अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवनात् ॥
नात्यम्बुपानाद्यायामात् सर्वव्याधिहरं प्रयः” ॥
“दध्याजं कफपित्तघ्नं लघुवातक्षयपाहं ।
दुर्गमश्वासकासेषु हितमग्निः प्रदीपनं ॥
विपाके मधुरं दृढं रक्तपित्तप्रसादनं” ॥
“आजं वृत्तं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनं ।
कासे श्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तल्लघु” ॥
इति च सुश्रुतः ॥)
आजकं, स्त्री, (अज् + वुञ्) अजसमूहः । कागसेर
पाल इति भाषा । इत्यमरः ॥
आजकारः, पुं, (आज + क् + अण्) शिववृषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
आजगवं, स्त्री, (अजगव + प्रचाद्यण्) शिववृषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
आजन्मसुरभिपत्रः, पुं, (आ जन्मनः सुरभीणि
पत्राणि यस्य सः) भस्वकवृत्तः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
आजानेयः, पुं, स्त्री, (अज् + घञ् + आज + आनेयः)
कुलीनाश्वः । अष्टघोटकः । इत्यमरः ॥ “शक्तिभि-
र्भिन्नहृदयाः स्वबन्तोऽपि पदे पदे । आजानन्ति
यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्मृताः” ॥ इत्यश्वतन्त्रं ॥
आजि, स्त्री, (अज् + इन्) । यज्जं । समानभूमिः ।

आज्य

आङ्

आङ्

इत्यमरकोषमेदिन्यौ । क्षणं । इति हेमचन्द्रः ।
 (युद्धार्थे यथा,—“आङ्गवती लोचनमार्गमाजौ
 रजोन्मकारस्य विजृम्भितस्य” । इति रघुः ७।१३।)
 आक्षेपः । इति शब्दरत्नावली ॥
 आजीवः, पुं, (आङ् + जीव + घञ् ।) जीविका ।
 इत्यमरः ॥
 (“वज्रसूत्रफलो रम्यः स्वाजीवः प्रतिभाति मे” ॥
 इति रामायणे ।)
 आजुः, [र्] स्त्री, (आङ् + जुर् + क्तिप् ।) आजूः ।
 विष्टिः । इति खामी ॥
 आजूः, स्त्री, (आ + जुगत्वौ + क्तिप् दीर्घश्च ।) वेतनं
 विना कर्मकारः । वेगार इति भाषा । इत्यमरः ॥
 (यदुक्तम्,
 “हठादभूतिकः क्षेपोविष्टिराजुश्च कीर्त्तते” ।)
 आज्ञातः, त्रि, (आ + ज्ञा + गिच् + क्त ।) आज्ञा-
 प्राप्तः । यथा, देवीमाहात्म्यम् ।
 “आज्ञप्तास्त ततो दैव्याश्चण्डमुखपुङ्गवरोगमाः ।
 चतुरङ्गबलोपेता ययुरभ्युद्यतायुधाः” ॥
 आज्ञा, स्त्री, (आङ् + ज्ञा + अङ् + टाप् ।) आ-
 देशः । तत्पर्यायः । अववादः २ निर्देशः ३ नि-
 देशः ४ शासनं ५ शिक्षाः ६ । इत्यमरः ॥
 (“तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञा” । इति कुमारः ।
 ३ । २२ ।
 “पश्चात् वनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहीत्”
 इति रघुः १२ । ७ ।)
 आज्ञाकारी, [ज्] त्रि, (आज्ञा + क्त + गिन् ।) आ-
 ज्ञया कर्मकारी । आज्ञावहः । आज्ञानुवर्ती ॥
 आज्ञाचक्रं, स्त्री, षट्चक्रान्तर्गतषष्ठ्यचक्रम् । तथा च
 तन्त्रे,—“आज्ञानामाजुं तद्विमकरसदृशं ध्यान-
 धामप्रकाशं हृद्भावा वैकलाभ्यां प्रविशितवपु-
 र्नेत्रपत्रं सुशुभं । तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसम-
 धवला वक्ष्यष्टकं दधाना विद्यां मुद्रां कपालं
 डमरुजपवटीं बिभ्रती शुद्धचित्ता ॥ एतत् पद्मान-
 न्तराक्षि निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम्” ॥
 इति तत्त्वचिन्तामणौ षष्ठ्यप्रकाशः ॥
 आज्ञापकः, त्रि, (आङ् + ज्ञा + गिच् + क्तुल् ।) आ-
 ज्ञाकर्त्ता ।
 आज्ञापनं, (आज्ञापे पञ् ।) स्त्री आदेशलिपिः ।
 निर्देशलिखनं । ऊजुमनामा इति पारस्यभाषा ॥
 आज्ञापनं, स्त्री, (आङ् + ज्ञापि + क्युट् ।) विज्ञा-
 पनं । जानान इति भाषा ॥
 आज्ञाप्तः, त्रि, (आङ् + ज्ञापि + क्त ।) आज्ञप्ति-
 विशिष्टः । लब्धः । आज्ञाप्राप्तः ॥
 आज्यं, स्त्री, (आङ् पूर्वात् अज्जेः संज्ञायामिति
 क्यप् ।) दृतं । इत्यमरः ॥ श्रीवासः । इत्यजय-
 पालः ॥ (यामक्रियासाधनं तैलदुग्धादिकमपि
 आज्यशब्देनोच्यते । यदुक्तं गृह्यसङ्ग्रहे ।
 “दृतं वा यदि वा तैलं पयो वा दधि यावकं ।
 आज्यस्थाने नियुक्तानामाज्यशब्दो विधीयते” ॥
 यथा रघुवंशे । ७।२० । “तत्रार्चितो भोजयतेः
 पुरोधाः ऊज्याभिमाज्यादिभिरभिक्ष्यः” ॥)
 आज्यभागः, पुं, (आज्यस्य भागः) ऋग्वेदिनां

अग्नेरुत्तरभागे सुवेणाग्निसम्भ्रदानकृताज्यतिः
 तद्विज्ञानभागे सोमसम्भ्रदानकाज्यतिश्च । इति
 कालेसिः ।
 यजुर्वेदिनान्तु अग्नेरुत्तरदक्षिणयोः पश्चिमादि-
 प्राच्यन्तद्वतधारा । इति प्रथुपतिः ॥
 आज्यनेयः, पुं, (अज्यनाया अपत्यं, अज्यना + कृक् ।)
 अज्यनानामवानरीपुत्रः । स तु हनूमान् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा महानाटके ।
 “उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं
 यः शोकवर्जं जनकात्मजायाः ।
 आदाय तेनैव ददाह लज्जां
 नमामि तं प्राञ्जलिराज्यनेय” ॥)
 आज्यनेयः, पुं, (आज्यन + कृक् + इट् ।) जन्तुविशेषः ।
 आज्यनाइ इति ख्यातः । इति शब्दमाला ॥
 आटिः, पुं, (आङ् + अट् + इन् ।) पक्षिविशेषः ।
 शरालि इति ख्यातः । इत्यमरः ॥
 आटीकनं, स्त्री, (आङ् + टीक् + क्युट् ।) वत्सानां
 गमनं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 आटीकरः, पुं, (आटीक + र् ।) वृषः । इति भूरि-
 प्रयोगः ॥
 आटोपः, पुं, (आङ् + टुप् + घञ्) दर्पः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ वायुजन्म-उदरगुडगुडाशब्दः । इति
 वैद्यकं ॥ (गर्वः, सम्भ्रमः, संरम्भः । यथा-पञ्चतन्त्रे
 “विषं भवतु भावाभूत् फटाटोपो भयङ्करः” ।
 यथा शिशुपालवधे । “साटोपसुर्वीमनिर्गन्धन्तः” ।
 “आटोपहृत्सावमीगुरुल-
 स्त्रैमित्यमावाहकप्रसेकैः” ।
 इति माधवकरः ॥)
 आङ्ग्वरः, पुं, (आङ् + दम् + वरच् ।) ततः दस्थाने
 ड । आङ्ग्वरते डवि स्त्रेपे घञ् भावे वा । आङ्ग्वं-
 राति रमयति वा आतोनुपेति कः । मूलविभुजेति
 वा कः । आङ्ग्वयति वा बाङ्गलकादरन् ।) षट्ठः ।
 तूर्यरवः । गजेन्द्रगर्जनं । इत्यमरः ॥ आरम्भः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पद्मः । दर्पः । इति मेदिनी ॥
 क्रोधः । इति खामी ॥ हर्षः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (आयोजनं । एकत्र सन्निवेशः, यथा,
 भामिनीविलासे । “धातः किं नु विधौ विधातु-
 मुचितो धाराधराङ्ग्वरः” ॥ युद्धं । रवार्थे यथा,
 “असारस्य प्रदार्थस्य प्रायेणाङ्ग्वरो महान् ।
 नहि तादृक्ध्वनिः स्वर्गे यथा कांसे प्रजायते” ॥)
 आङ्गिः, स्त्री, (आङ् + अङ् + इन् ।) शरालिपक्षी ।
 इत्यमरः ॥ स्वनामस्थानतमत्यविशेषः । अस्याः
 गणाः । गुरुत्वं । स्त्रियत्वं । वातक्षेपप्रकोपनत्वं ।
 अतिबलशुक्रमेधाभिरुद्विकारित्वञ्च । इति राज-
 वल्लभः ॥ (विश्रामित्रशापेन वशिष्ठो महर्षिरा-
 डिपक्षिरूपतां गतः इति पौराणिकी कथा ॥
 यथा मार्कण्डेयपुराणे आङ्गिकशुद्धे,—
 “श्रुत्वा शापं महातेजा विश्रामित्रोऽपि कौशिकः ।
 त्वमप्याङ्गिर्भवस्विति प्रतिश्रापमयच्छत ॥
 आङ्गिं सोऽप्युन्नतग्रीवो वक्रः पङ्क्यामताडयत्” ॥)
 आङ्गुः, पुं, (अण् शब्दे । अणोडश्चेत्युः ।) उडुपः ।
 भेला माङ् इत्यादि भाषा । इत्युणादिकोषः ।

आङ्कं, स्त्री, (आ समन्तात् ङौकते ङौक्यते वा
 ङौक गत्वौ अच् घञ् वा एषोदरादिः । परि-
 माणविशेषः । आङ्का इति भाषा । यथा,—
 “शतयोजनविस्तीर्णं त्रिंशदयोजनमायतं ।
 आङ्कस्य भवेन्मानं मुनिभिः परिकीर्तितं” ॥
 अपि च ॥

“त्रिंशदयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतं ।
 त्रिंशदयोजनगम्भीरमाङ्कं परिकीर्तितं” ॥
 इति गणपतिभट्टः । इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

आङ्कः, पुं, स्त्री, चतुःप्रस्थपरिमाणं । आङ्गी इति
 भाषा । इत्यमरः ॥ द्रोणचतुर्थभागः । इति
 लीलावती ॥ अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिरित्यादिवचनात्
 षट्पञ्चाशदधिकद्विंशतमुष्टिर्भवति । अवहारे षो-
 डशसेरो विंशतियेरो वा । वैद्यकमते अष्टश-
 रावपरिमाणं । तत्पर्यायः । पात्रं २ कंसं ३
 भाजनं ४ । इति परिभाषा ॥

(“चतुःप्रस्थैस्तथाङ्कं ।

भाजनं कांस्यपात्रञ्च चतुःषष्टिपलञ्च तत्” ॥

इति शार्ङ्गधरः ।

“चतुःप्रस्थमथाङ्कं ।

“पात्रं तदेव विज्ञेयं कंसं प्रस्थाप्य कन्तथा” ॥

इति चरकः ।)

अपचयविवक्षायां आङ्किकेवपि स्यात् । इत्य-
 मरटीकासारसुन्दरी ॥ आङ्किका । इति भरतः ॥
 आङ्किकः, त्रि, (आङ्क + क्तुल् ।) आङ्कपरिमित-
 बीजवपनादियोग्यस्त्रेचादिः । इत्यमरः ॥

आङ्की, स्त्री, शमीधान्यविशेषः । करहर इति
 भाषा । तत्पर्यायः । तुवरी २ वर्या ३ कर
 वीरसुजा ४ वृत्तवीजा ५ पीतपुष्पा ६ । कस्याः
 गणाः । कषायत्वं । मधुरत्वं । कफपित्तनाशि-
 त्वञ्च । तद्विदलमुष्णः । ईष्यदातृश्चिकारित्वं ।
 गुरुत्वं । ग्राहित्वञ्च । पीता रक्ता सिता त्रिविधेयं ।
 श्वेता दोषदा । लोहिता रक्ता बल्या पित्ता-
 पादिरुन्नी च । पीता दीपनी पित्ताहृन्मसिनी
 च ॥ तद्वयुषं बल्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥ अमर-
 मते तत्पर्यायः । काक्षी २ मृतखा ३ तुवरिका ४
 मृतालकं ५ सुराष्ट्रजं ६ । भरतमल्लिकमते एतत्
 षट्कं करहरस्य । सारसुन्दरीमते तुवरिकाख्य-
 गन्धद्रव्यस्य । केषाच्चिन्मते सुगन्धिद्रव्यतिकायाः ॥
 (अस्याः पर्यायगुणावाह ।

“आङ्की तुवरी चापि सा प्रोक्ता शण्डप्लिका ॥

आङ्की तुवरा रूक्षा मधुरा पीतवर्णा लघुः ।

ग्राहिणी वातजननी वर्णा पित्तकफाखनिव” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

“मृदुः कषाया च सरसपित्तं

निहन्ति कासानतिवातला स्यात् ।

गुल्मज्वरारोचककासकृद्भि-

हृद्रोगदुर्गन्धहराङ्की स्यात्” ॥

इति हारीतः ॥

“आङ्की कफपित्तघ्नी वातला,” इति चरकः ॥

“आङ्की कफपित्तघ्नी नातिवातप्रकोपनी” ।

इति सुश्रुतः ॥

आत

आतकीनः, चि, (आतक + ख ।) आतकिकः ।
इत्यमरटीका ॥
आच्छः, चि, (आच्छोक्ते छौक्त गतौ बाहुलकात् छः ।)
धनवान् । इत्यमरः ॥ युक्तः । विशिष्टः । अन्वितः ।
यथा, धनाच्छः गुणाच्छः इत्यादिः ॥ (यथा मनुः ८।१६६।
“क्षत्वारस्तूपचीयन्ते विप्र आच्छो वणिङ् नृपः” ।
यथा भगवद्गीतायां,—
“आच्छोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो
मया” ॥)
आशकः, चि, (आशक एव स्वार्थे अण् ।) अशकः ।
अधमः । इति रायसुकुटः ॥
आशवीनः, चि, (अशु + खच् ।) अशुयः । अशुधा-
न्योद्भवोचितक्षेत्रं । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ।
आशिः, पुं, स्त्री, (अश + इन् ।) अक्षाग्रकीलकः ॥
अशिः । सीमा । इति मेदिनी ॥
आतङ्गः, पुं, (आङ् + तकि + घञ् ।) रोगः ।
(यथा, याज्ञवल्क्यः,—
“दृष्ट्वा पथि निरातङ्गं क्षत्वा वा ब्रह्महा शुचिः” ॥)
सन्तापः । शङ्का । (यथा, महावीरचरिते,—
“आतङ्गश्रमसाहसव्यतिकरोत्कम्पः क्षणसंक्षयात्” ।)
मुरजध्वनिः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ ज्वरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
(“नानातन्त्रविहीनानां भिषजामल्पमेधसां ।
मुखं विज्ञातुमातङ्गमयमेव भविष्यति” ॥
इति माधवकरः ॥
रोगार्थे उदाहरणं यथा सुश्रुते ।
“प्रमेन च विजानीयात् देशं कालं जातिं सांख्य-
मातङ्गसमुत्पत्तिं वेदनासमुच्छ्रायं बलमित्यादि” ॥
ज्वरार्थे पर्याधानाह ।
“ज्वरो विकारो रोगश्च व्याधिरातङ्ग एव च ।
एकार्थनामपर्यायैर्विविधैरभिधीयते” ॥
इति चरकः ॥)
आतङ्गनः, स्त्री, (आङ् + तङ् + ल्युट् ।) प्रतिवापः ।
गणितस्य स्वर्णादेर्द्रव्यान्तरेशावचूर्णनं । इति
खामी ॥ निक्षेपणं । इति सुभूतिः ॥ उपद्रवः ।
इति रायसुकुटः ॥ द्रवद्रव्यप्रक्षेपणोचितचूर्णं ।
इति सारसुन्दरी ॥ जवनं । वेगः । आप्यायनं ।
तर्पणं । इत्यमरमेदिन्यौ ॥
आतवायी, [न्] चि, (आतव + अय + शिन् ।)
बधोद्यतः । इत्यमरः ॥
“अग्निदे शरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारापहारी च भङ्गेते आतवायिनः ॥
आतवायिनमायानं हन्यादेवाविचारयन् ।
नातवायिबधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन” ॥
इति भगवद्गीताटीकायां श्रीधरखामी ॥
आतपः, पुं, (आङ् + तप + अच् ।)
रौद्रः । तत्पर्यायः । प्रकाशः २ द्योतः ३ । इत्य-
मरः ॥ दिग्व्योतिः ४ सूर्यलोकः ५ दिनप्रभा ६
रविप्रकाशः ७ प्रद्योतः ८ तमारिः ९ तापनः १०
द्युतिः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वं । रुक्षत्वं
खेदमूर्च्छादृशादाहवैवर्ण्यजनकत्वं । नेत्ररोगप्रको-
पनत्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

आतु

(“आतपः कटको रुक्षः खेदमूर्च्छादृशावहः ।
दाहवैवर्ण्यजनने नेत्ररोगप्रकोपनः” ॥
“आतपः पित्तदृष्ट्याग्निखेदमूर्च्छाभमाखड्गत् ।
दाहवैवर्ण्यकारी च” इति सुश्रुतः ॥
यथा शाकुन्तले,—
“कथमातपे गमिष्यसि परिवाधाकोमलैरङ्गैः” ॥
यथा ऋतुसंहारे, ११ ।—
“मृगाः प्रचण्डातपतापिता भृशम्” ॥)
आतपत्रं, स्त्री, (आतप + त्रि + कः ।) कृत्रं । इत्यमरः ॥
(यथा शाकुन्तले,—
“राज्यं स्वहस्तदृष्टदहमिवातपत्रं” ।
यथा रामायणे,—
“पाण्डुरेणातपत्रेण श्रियमाणेन मूर्धनि” ॥
“कृत्रशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः” ।)
आतपत्रकं, स्त्री, कृत्रं । इति शब्दरत्नावली ॥
आतपवारणं, स्त्री, (आतप + वारि + ल्युट् ।) कृत्रं ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुवंशे, ३।७० ।
“नृपतिककुटं दत्वा यूने सितातपवारणं” ।
“अनुदितान्यसितातपवारणः” ॥)
आतपाभावः, पुं, (आतपस्य अभावः । बह्वीतत्पुरुषः ।)
ह्याया । इति राजनिर्घण्टः ॥
आतरः, पुं, (आङ् + तृ + अप् । आतरत्यनेन, पुंसि
संज्ञायामिति घः) नद्यादितरणाय देयकपर्द-
कादिः । तत्पर्यायः । तरपण्यं २ । इत्यमरः ॥
पाराणिकडि नौकाभाडा इति भाषा ॥
आतर्पणं, स्त्री, (आङ् + तर्प् + ल्युट् ।) प्रीक्षणं ।
दक्षिणः । मङ्गलालेपनं । आलिपना इति भाषा ।
इति मेदिनी ॥ (यथा मेदिनी ।
“आतर्पणं प्रीक्षणे स्यात् मङ्गलाभेपनेऽपि च” ॥)
आतापी, [न्] पुं, (आङ् + तापि + शिन् ।) आ-
तापी । चिल्लः । इत्यमरटीकायां खामी ॥ (असुर-
भेदः । चिल्ल इति ख्यातः पक्षिभेदः ॥)
आतापी, [न्] पुं, (आङ् + ताप + शिन् ।) चिल्लः ।
चिल्ल इति भाषा । इत्यमरः ॥
आतारः, पुं, (आङ् + तृ + घञ् ।) आतरः । तर-
पण्यं । इति शब्दरत्नावली ॥
आतिः, पुं, (अत + इण् ।) पक्षी । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
आतिथेयः, चि, (अतिथि + ङच् । अतिथौ साधुः ।)
अतिथिसेवाकारकः । इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे, ५।२
“प्रत्यञ्जगामातिथिमातिथेयः ॥
यथा कुमारसम्भवे, ५।३१ ।
“तमातिथेयो वज्रमानपूर्वया सपर्याया” ।
यथा मनुः, ३।१८ ।
“दैवपितृपतिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु” ।
आतिथ्यं, चि, (अतिथि + ञच् ।)
अतिथ्यर्थवस्तु । अतिथिभक्षणादिद्रव्यं इत्य-
मरः ॥ अतिथिसेवा च ॥ (“यथा हितोपदेशे ।
“अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते” ॥)
आतिथ्यः, पुं, अतिथिः । इति मेदिनी ॥
आतुः, पुं, (आङ् + तृ + डुः ।) भेलकः । भेला भाङ्
इत्यादि भाषा । इति शब्दमाला ॥

आत्म

आतुरः, चि, (आङ् + तुर + कः) रोगी । तत्पर्यायः ।
आमयावी २ विक्षतः ३ व्याधितः ४ अपदः ५
अभ्यमितः ६ अभ्यन्तः ७ । इत्यमरः ॥ (यथा हितो-
पदेशे वैद्यानामातुरः श्रेयान् । यथा मनुः, ४।१२६।
“न ज्ञानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिधिः” ॥
आतुरावस्थास्वपि कार्याकार्यं प्रति कालाकाल-
संज्ञा । तद्वयथा—अस्यामवस्थायामस्य भेषजस्य
कालोऽकालः पुनरस्येति । एतदपि भवत्ववस्था-
विशेषेण तस्मादातुरावस्थास्वपि हि कालाकाल-
संज्ञा । तस्य परीक्षा मुजुर्मुजुरातुरस्य सर्वा-
वस्थाविशेषावेक्षणं यथावद्भेषजप्रयोगार्थं । न
ह्यतिपतितकालमप्राप्तकालं वा भेषजमुपयुज्य-
मानं यौगिकं भवति । कालोहि भेषजयोग-
पर्याप्तमभिनिर्वर्तयति ॥ इति चरकः ॥
आतुरमुपक्रममाणेन भिषजायुरेवादौ परीक्षेत ।
इति सुश्रुतः ॥)
आटप्यं, स्त्री, (आङ् + टप् + क्यप् ।) फलविशेषः ।
आता इति भाषा । अस्य गुणाः । दक्षिणकालं ।
रक्तवर्जकत्वं । स्वादुत्वं । शीतलत्वं । बलमास-
कारित्वं । हृद्यत्वं । दाहरक्तपित्तवायुनाशित्वञ्च ।
इति द्रव्यगुणः ॥
आतोद्यं, स्त्री, (आङ् + तुड् + ल्युट् ।) वाद्यं । तच्च-
तुर्विधं । वीणादिवाद्यं ततः १ मुरजादिवाद्यं आनदं
२ वंश्यादिवाद्यं शुभिरं ३ कांस्यतालादिवाद्यं घनं
४ इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे । “खजमातोद्यशि-
रोनिवेशितां ।
“आतोद्यं ग्राहयामास समयाजयदायुधं” ॥)
आत्तगन्धः, चि, (आत्तः अरिणा गृहीतः गन्धो गर्वो
यस्य सः बज्रव्रीहिः ।) दूरीभूताहङ्कारः । तत्प-
र्यायः । अभिभूतः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ गृहीत-
गन्धः ॥ (यथा रघुवंशे १३।१७ ।
“पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः
प्ररण्यमेनं शतशो महीधराः” ॥)
आत्तगर्वः, चि, (आत्तः अरिणा गृहीतः गर्वो यस्य
सः बज्रव्रीहिः ।) अरिणा गृहीतगर्वः । दूरी-
भूताहङ्कारः । भगवदर्थः । इत्यमरः ॥
आत्मगुप्ता, स्त्री, (आत्मना गुप्ता ।) हवीया तत्पुरुषः ।)
लताविशेषः । आलकुशी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मर्कटी २ कण्डूरा ३ अध्यागडा ४ कच्छुरा ५
जटा ६ जडा ७ शुक्रशिन्वा ८ आमगुप्ता ९
ऋषभी १० कपिकच्छुरा ११ । इति रत्नमाला ।
“मावैः समानं फलमात्मगुप्तं” । इति सुश्रुतः ।
विशेषोऽस्याः कपिकच्छुराशब्दे द्रव्यः ।)
आत्मग्राही, [न्] चि, (आत्मन् + ग्रह् + शिन् ।)
आत्मभरिः । स्वार्थी ॥
आत्मघाती, [न्] चि, (आत्मन् + हन् + शिन् ।)
आत्महन्ता । यथा कूर्मपुराणे ॥
“आपादयेदृथात्मानं स्वयं योऽन्युदकादिभिः ।
विहितं तस्य नाशौचं नाभिर्नाप्युदकादिकं” ॥
आत्महननकर्ता । अवैधबुद्धिपूर्वकात्महननस्य
प्रायश्चित्तं यथा,—
“इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मूर्खा विषादिनः ।

आत्म

घातयन्ति स्वमात्मानं चण्डालादिहताश्च ये ॥
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिजुताः ।
यथ आहुं प्रवन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितं ॥
तथा ते संप्रवक्ष्यामि नमस्तुभ्य स्वयम्भवे ॥
इति हेमाद्रौ वृद्धश्रावतापेनोक्तम् ॥
“आत्मनो घातशुद्धये चरेच्चान्द्रायणद्वयं ।
तप्तकच्छचतुष्काश्च त्रिंशत् कच्छाणि वा पुनः ॥
अर्वाक् संवत्सरात् कुर्याद्दहनादि यथादितं ।
कृत्वा नारायणवलिमनित्यत्वात्तदायुषः” ॥
इदञ्चात्मवधनिमित्तं तज्जातिवधप्रायश्चित्तेन नमु-
च्चितं कार्यम् । इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेदः ॥
अन्यत् पतितशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ आत्मव्यागिषु
विशेषमाह गौतमः । “प्रायोऽनाशकशस्त्राग्नि-
विषोदकोदबन्धनप्रपतनैश्चेच्छताम्” इति । प्रायो
महाप्रस्थानं । अनाशकमनशनं । प्रपतनं शूल-
शिरादवपातनं । इत्यादिनिमित्तैः शास्त्रावि-
हितमार्गेण इच्छापूर्वकमृतानामशौचादिकं न
कर्तव्यमित्यर्थः । अङ्गिराः ।
“चाण्डालादुदकात् सर्पात् ब्राह्मणाद्वैद्यतादपि ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मिणां ॥
उदकं पिण्डदानञ्च प्रेतेभ्यो यत् प्रदीयते ।
नापतिष्ठति तत्सर्वं अन्तरीक्षे विनश्यति” ॥
यथा मनुः ।
“वृथासङ्गरजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठतां ।
आत्मनस्त्रागिनां चैव निवर्त्ततेऽदकक्रिया” ॥
वृथासङ्गरजातानामिति वृथाजाताः पञ्चमहा-
यज्ञादिरहिताः । सङ्गरजाताः प्रतिलोमजाः ॥ * ॥
प्रमादात् पूर्वोक्तनिमित्तैर्मरणे विद्यते एवा-
शौचादिकं । अतएवाङ्गिराः ।
“अथ कश्चित् प्रमादेन स्त्रियेतामुदकादिभिः ।
तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया” ॥
चाण्डालादिमृताह्वातश्रेयसादीनां प्रतिपत्तिकर्म
च स्मृत्यन्तरेऽभिहितं ।
“वैतानं प्रक्षिपेदभु आवसथ्यं चतुष्पथे ।
पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथामृतं” ॥
वृथामृतः अविहितमार्गेण मृतः । तथा,—
“आत्मनस्त्रागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।
तेषामपि च गङ्गायास्तोत्रे संस्थापनं मतं” ॥
गङ्गेति पुण्यनद्युपलक्षणं ॥ * ॥ एवं पूर्वोक्त-
निन्दितमरणे मृतानां खेदादिनाशार्थोर्द्धदेहिक-
करणे स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमाज्ञातं ।
“कृत्वाभिमुदकं स्नानं स्पर्शनं हवनं तथा ।
“रज्जुच्छेदाश्रयातश्च तप्तकच्छेण शुद्धति” ॥ इति ।
एतच्च बुद्धिपूर्वं प्रत्येकमग्न्यादिकरणे ॥
अबुद्धिपूर्वके तु सर्वतः ।
“एषामन्यतमं प्रेतं यो वहेत दहेत वा ।
कटोदकक्रियां कृत्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्” ॥
यच्च सुमन्वादिर्मांसं भैक्षार्हारस्त्रिसवनञ्च ।
तथा एकरात्राभोजनादिकं चाभिहितं तदशक्त-
विषये देशकालाद्यपेक्षानुसारेण योजनीयं ॥ * ॥
यस्तु वृद्धादिर्लुप्तभिक्षुकक्रियस्तस्यात्महननमप्यनु-
ज्ञातमादिपुराणे ।

आत्म

“वृद्धः शौचस्तेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिक्षुकक्रियः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भगवन्मनश्चानुमिः ॥
तस्य विराजमाशौचं द्वितीये त्वस्थिरश्चयः ।
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे आहुमारभेत्” ॥
तथा,—
“गच्छेत् महापथं वापि तुषारगिरिमादरात् ।
प्रयागे वटश्राव्यां देहत्यागं करोति यः ॥
स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः ।
उत्तमान् प्राप्नुयात्तोलोकात्मघाती भवेत् कश्चित् ॥
एतेषामधिकारस्तु सर्वेषां सर्वजन्तुषु ।
नारायणमथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥
अशौचं स्यात् अहं तेषां वञ्चानलहतेषु च ।
वाराणस्यां स्त्रियेद्यस्तु प्रत्याख्यातभिक्षुकक्रियः ॥
प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कस्यचित् कश्चित्” ॥
विवस्वान् ।
“सर्वैर्द्रव्यविमुक्तस्य स्वयापाराक्षमस्य च ।
प्रायश्चित्तमनुज्ञातमभिपातो महापथः” ॥
धर्म्मार्ज्जनासमर्थस्य द्वादशवार्षिकादिरूपप्राय-
श्चित्तासमर्थस्य । एवं शास्त्राविहितमार्गेण मृता-
नां चाण्डालादिमृतानां संवत्सरादूर्द्धमौर्द्धदेहिकं
कार्यं । षट्त्रिंशन्मते ।
“गोब्राह्मणहृतानाञ्च पतितानां तथैव च ।
ऊर्द्धं संवत्सरात् कुर्यात् सर्वमेवौर्द्धदेहिकं” ॥ * ॥
अत्रापरं विशेषमाह पराशरः ।
“चाण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्विप्रेर्हतो यदि ।
आहिताग्निर्मृतो विप्रो विशेषेणात्मघातकः ॥
दहेत ब्राह्मणं विप्रो लोकाग्रौ मन्ववर्जितं ।
दग्ध्वास्थीनि पुनर्मृच्छा क्षीरेण क्षालयेत्ततः ॥
खेनाग्निना स्वमन्त्रेण पृथगेतत् पुनर्दहेत्” ॥ * ॥
संवत्सरादूर्द्धमपि तत्तत्प्राप्तानुसारेण द्विगुणादि-
प्रायश्चित्तं विधाय नारायणवलिञ्च कृत्वा और्द्ध-
देहिकं कार्यं । आयुषोऽनित्यत्वेन संवत्सरानन्तर-
मौर्द्धदेहिकादिसोपप्रसङ्गात् । तच्च नारायण-
वलिं कृत्वा । तथा च वृद्धयाञ्चवल्काः ।
“नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हभयान्नरैः ।
तथा तेषां भवेत् शौचं नान्यथेत्यब्रवीद्भगवन्” ॥
नारायणवली कृते और्द्धदेहिककरणे भवती-
त्यर्थः ॥ * ॥ सर्पहते तु विशेषः । संवत्सरं यावत्
पञ्चम्यां नागपूजां विधाय तदनन्तरं नारायण-
वलिं कृत्वा सौवर्णनागं प्रत्यक्षां गाञ्च व्यासोदे-
शेन ब्राह्मणाय दत्त्वा और्द्धदेहिकं कुर्यात् ॥ * ॥
नारायणवलिस्वरूपञ्च विष्णुनामिहितं ।
“एकादशीं समासाद्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिं ।
विष्णुं समर्चयेद्देवं यमं वैवस्वतं तथा ॥
दशपिण्डान् वृताभ्यक्तान् दर्भेषु मधुसंयुतान् ।
तिलमिश्रान् प्रदद्याद्दे संयतो दक्षिणामुखः ॥
विष्णुं बुद्धौ समासाद्य नद्यम्भसि ततः क्षिपेत् ।
नामगोत्रयहं कृत्वा पुष्पैरभ्यर्चनं ततः ॥
धूपदीपप्रदानञ्च मन्त्रभोज्यं तथापरं ।
विद्यातपःसमृद्धान् वै कुलोत्पन्नान् समाहितान् ॥
निमन्त्रयेत् विप्रान् वै पञ्च सप्त नवामि वा ।
अपरेऽहनि सस्याप्ते मध्याह्ने समुपोषितः ॥

आत्म

विष्णोरभ्यर्चनं कृत्वा विप्रांस्तानुपवेशयेत् ।
उदङ्मुखान् यथाज्येष्ठं पितृरूपमनुस्मरेत् ॥
मनो निवेश्य विष्णौ वै सर्वं कुर्यादतन्त्रितः ।
आवाहनादि यत् प्रोक्तं देवपूर्व्यं तदाचरेत् ॥
तमान् ज्ञात्वा ततो विप्रस्तुतिं पृष्ट्वा यथाविधि ।
हविष्यथ्यज्ञेनैव तिलादिसहितेन च ॥
पञ्च पिण्डान् प्रदद्याच्च देवरूपमनुस्मरेत् ।
प्रथमं विष्णवे दद्यात् ब्रह्मणे च शिवाय च ॥
यमाय सानुसाराय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् ।
मृतं संकीर्त्य मनसा गोत्रपूर्वमतः परं ॥
विष्णोर्नाम महीत्वत्वं पञ्चमं पूर्ववत् क्षिपेत् ।
विप्रानाचम्य विधिवत् दक्षिणाभिः समर्चयेत् ॥
एकं वृद्धतमं विप्रं हिरण्येन समर्चयेत् ।
गवा वस्त्रेण भूम्या च प्रेतं तं मनसा स्मरेत् ॥
ततस्तिक्ष्णाम्बो विप्रास्तु हस्तेर्धर्मसमन्वितैः ।
क्षिपेयुर्गोत्रपूर्व्यन्तु नाम बुद्धौ निवेश्य च ॥
हविर्गन्धतिलाम्भस्त तस्मै दद्युः समाहिताः ।
मित्रभृत्यजनैः सार्द्धं पश्चाद्भुज्येत वाग्वयः” ॥
भविष्यपुराणे ।
“सुवर्णतारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गां ।
व्यासाय दत्त्वा विधिवत् पितुराण्डण्यमाप्तवान्” ॥
इति मदनपारिजाते ५ त्तवकः ॥
आत्मघोषः, पुं, (आत्मानं घोषयतीति । आत्मन् +
घुष + अण् ।) काकः । इत्यमरः ॥ कुक्कुटः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
आत्मजः, पुं, (आत्मन् + जन् + डः । आत्मा वै जायते
पुत्र इति श्रुतेः ।) पुत्रः । इत्यमरः ॥ मनुः, १.७.१४ ।
“तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्ता रं धर्म्मसात्मजं” ।
यथा रामायणे,—
“दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजां” ॥
आत्मजन्मा [न्] पुं, (आत्मनः जन्म यस्य सः बड-
ब्रीहिः ।) पुत्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
यथा कुमारसम्भवे, ६ । २८ ।
“अत आहर्त्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजम्भजे” ।
यथा रघुवंशे, १ । ३३ ।
“तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः” ॥
आत्मज, स्त्री, (आत्मन् + जन् + ड + क्वाप् ।) कन्या ।
इत्यमरः ॥ बुद्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥
आत्मतत्त्वं, स्त्री, (आत्मनः तत्त्वं स्वरूपम् ।) तत्तद्भा-
सकं नित्यशुद्धबुद्धसुक्ष्मसत्यसमावं प्रत्यक्चैतन्यमे-
वात्मतत्त्वं । पुत्रादिभासकं नित्यशुद्धत्वादिसवरूप-
मेवात्मवस्त्विति यावत् । एतद्विवरणं यथा ।
“इदानीं प्रत्यगात्मनि इदमिदमयमयसारीपय-
तीति विशेष उच्यते । तथाच । अतिप्राज्ञतस्तु
आत्मा वै जायते पुत्र इत्यादि श्रुतेः स्वस्मिन्निव
स्वप्नेऽपि प्रेमदर्शनात् पुत्रे एते नष्टेऽहमेव
पुत्रो नष्टश्चेत्याद्यनुभवाच्च पुत्र आत्मेति वदति ॥
१ ॥ चार्वाकस्तु स वा एष पुत्रोऽग्निरसमय
इत्यादि श्रुतेः प्रदीपगृहात् स्वप्नं परित्यज्यापि
स्वस्य निर्गमदर्शनात् स्थूलोऽहं कश्चोऽहं इत्याद्य-
नुभवाच्च स्थूलशरीरमात्मेति वदति ॥ २ ॥ अप-
रश्चार्वाकः तेऽप्राणाः प्रजापतिं समेत्य ब्रूयुः

आत्म

रिवादिश्रुतेः इन्द्रियाणामभावे शरीरचलना-
भावात् काणोऽहं वधिरोऽहं इत्याद्यनुभवाच्च
इन्द्रियाण्यस्मिन्नेति वदति ॥ ३ ॥ अन्यस्तु चार्वाकः
अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय इत्यादिश्रुतेः प्राणा-
भावे इन्द्रियचलनायोगात् अहमशनायावानहं
पिपासावान् इत्याद्यनुभवाच्च प्राण आत्मेति वदति
॥ ४ ॥ इतरस्तु चार्वाकः अन्योऽन्तर आत्मा
मनोमय इत्यादिश्रुतेः मनसि सुप्ते प्राणादेर-
भावात् अहं सङ्कल्पवानहं विकल्पवानित्याद्यनु-
भवाच्च मन आत्मेति वदति ॥ ५ ॥ बौद्धस्तु अन्यो
ऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इत्यादिश्रुतेः कर्तुरभावे
करणस्य शक्त्यभावात् अहं कर्ताहं भोक्ता इत्या-
द्यनुभवाच्च बुद्धिरात्मेति वदति ॥ ६ ॥ प्राभाकर-
तार्किकौ तु अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय
इत्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ बुद्ध्यादीनामज्ञाने लयदर्श-
नात् अहमज्ञोऽहं ज्ञानीत्याद्यनुभवाच्च अज्ञान-
मात्मेति वदतः ॥ ७ ॥ मट्टस्तु प्रज्ञानघन एवानन्द-
मय आत्मेत्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ प्रकाशाप्रकाशसद-
भावात् मामहं न जानामि इत्याद्यनुभवाच्च अज्ञा-
नोपहितं चैतन्यमात्मेति वदति ॥ ८ ॥ अपरबौद्धः
असदेवेदमय आसीदित्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ सर्वा-
भावादहं सुप्तः सुषुप्तौ नास्मित्युत्थितस्य स्वाभाव-
परामर्शविषयानुभवाच्च शून्यमात्मेति वदति ॥ ९ ॥
एतेषां पुत्रादीनां शून्यपर्यन्तानामनात्मत्व-
मुच्यते। एतैरतिप्राकृतादिवादिभिस्तु श्रुति-
युक्तानुभवाभासेषु पूर्वपूर्वोक्तश्रुतियुक्तानुभवाभासा-
नामुत्तरोत्तरश्रुतियुक्तानुभवाभासैरात्मनाधदर्श-
नात् पुत्रादीनामनात्मत्वं स्पष्टमेवेति ॥ * ॥ किञ्च
प्रत्यगस्थूलोऽचक्षुरप्राणोऽमना अकर्ता चैतन्यं
चिन्मात्रं सदित्यादिप्रबलश्रुतिविरोधात् अस्य
पुत्रादिशून्यपर्यन्तस्य जडस्य चैतन्यभासत्वेन
घटादिवदनिवृत्तात् अहं ब्रह्मेति विद्वदनुभव
प्राप्त्याच्च तत्तच्छ्रुतियुक्तानुभवाभासानां बाधित-
त्वादपि पुत्रादिशून्यपर्यन्तमखिलमनात्मैव। अत-
स्तत्तद्भासकं नित्यशुद्धबुद्धसुखसत्त्वस्वभावं प्रत्यक्-
चैतन्यनेवात्मत्वमिति वेदान्तविदनुभवः ॥ इति
वेदान्तसारः (५०—५८) ।

आत्मदर्शः, पुं, (आत्मन् + दृश् + घः) दर्पणं। इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुवंशे ॥ “निश्वासवाध्यापगमा-
त्यपन्नः । प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः” ॥)

आत्मनीनं, त्रि, (आत्मन् + खः) आत्मने हितं ।
इति व्याकरणं ॥ पथं । इति राजनिर्घण्टः ॥
“भजनिर्हतिमात्मनीनाम्” । इति प्रबोधचन्द्रो-
दयः ॥

आत्मनीनः, पुं, (आत्मन् + खः) सुतः । श्याबः ॥
प्राणाधारः । विदूषकः । इत्यजयः ॥

आत्मनम्, पुं, (आत्मनः बन्धुः । मस्तीतत्पुरुषः ।
शङ्कतं “आत्ममादव्यसुः पुत्रा आत्मापितव्यसुः
सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्म-
बान्धवाः” ॥) पितृव्यपुत्रः । मातुलपुत्रः । मातृ-
व्यवपुत्रः । इति स्मृतिः ॥

आत्मवीरः, पुं, (आत्मा वीर इव यस्य) प्राणवान् ।

आत्मा

प्रयात्कः । विदूषकः । इति मेदिनी ॥
आत्मभूः, पुं, (आत्मन् + भू + क्तिप्) ब्रह्मा । काम-
देवः । इत्यमरः ॥ विष्णुः । शिवः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

(यथा रघुवंशे १० । २० ।

“सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः” ॥)

आत्ममूली, स्त्री, (आत्मन् + मूल + डीप्) दुरा-
त्मभाषिणी । इति शब्दमाला ॥ (दुरात्मभाषिण्ये
ऽस्याविशेषो ज्ञेयः) ।

आत्मम्भरिः, त्रि, (आत्मानं विभर्तीति, आत्मन्
+ भृ + इन् + मुम्) आत्मोदरमात्रभरणकर्ता ।
तत्पर्यायः । कुक्षिम्भरि २ खोदरपूरकः ३ ।
इत्यमरः ॥ (आद्यूनः, परार्थवैमुख्येन स्वार्थ-
साधनपरः । यथा भट्टिकाव्ये । “आत्मम्भरिस्त्वं
प्रशितैर्नराणां” ॥ यथा हितोपदेशे ।

“प्रिष्टैरप्यविशेषज्ञ उग्रश्च कृतनाशकः ।

तज्यते किं पुनर्नान्यैः पत्न्याप्यात्मम्भरिर्नरः” ॥)

आत्मयोगिः, पुं, (आत्मेव योगिनिरुपादानकारणमस्य
वज्रयोगिः) ब्रह्मा । विष्णुः । शिवः । कामदेवः ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावली (यथा कुमारः ३ । ७० ।

“ददर्श चक्रीकृतचारुपापं

प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोगिं” ॥)

आत्मरक्षा, स्त्री, महेन्द्रवारणीकृच्छः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (आत्मशरीररक्षणं) ।

आत्मशल्या, स्त्री, शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

आत्मस्नाया, स्त्री, (आत्मनः स्नाया) आत्मगर्वः ।
स्त्रीप्रशंसा ॥

आत्महत्या, स्त्री, (आत्मनः हत्या) आत्मघातः ।
खवधः ॥

आत्महा, [नृ] पुं, (आत्मन् + हन् + क्तिप्) देवलः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ आत्मघाती । “नृदेहमाद्यं
सुखं सुदुर्लभं ज्वं सुकल्पं गुह्यकर्णधारं । मया-
नुकूलेन नभस्तेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स
आत्महा” ॥ इति श्रीभागवतं ॥ (अपरञ्च यथा,
“लब्धा कथञ्चित् नरजन्म दुर्लभं तत्रापि पुंस्त्वं
श्रुतिपारदर्शनं । यस्त्वात्मसुप्तौ न यतेत मूढधीः
स आत्महा खं विनिहत्यसद्गुहात्” ॥)

आत्मा, [नृ] पुं, (अतः सन्तवभावेन जाग्रदादि-
सर्वावस्थासु अनुवर्तते, अतः सातत्यगमने +
मनिङ्) यत्नः । वृत्तिः । बुद्धिः । स्वभावः ।
ब्रह्म । देहः । इत्यमरः ॥ मनः । इति मेदिनी ॥
परस्वावर्तनं । इति धरणी ॥ पुत्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥ जीवः । अर्कः । ऊताशनः ।
वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“आत्मज्ञः करणैर्योगात् ज्ञानं तस्य प्रवर्तते” ।

“अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुरव्ययः” ।

“चेतवान् यतश्चात्मा ततः कर्त्ता निश्चयते” ।

“देही सर्वगतो ह्यात्मा स्वे स्वे संस्पर्शनेन्द्रिये ।

सर्वाः सर्वाश्रयस्यास्तु नात्मातो वेत्ति वेदनाः” ॥

“विभुत्वमतएवास्य यस्मात् सर्वगतो महान् ।

मनसश्च समाधानात् पश्यत्यात्मा तिरस्कृत” ॥

“आदिर्नास्थात्मनः क्षेत्रपारम्यर्थमनादिक” ।

आत्रे

“स सर्वगः सर्वशरीरभृच्च,
स विश्वकर्मा स च विश्वरूपः ।
स चैतनाधातुरतीन्द्रियश्च,
स नित्ययुक्तः सानुग्रहः सख्यः ॥

रसात्ममातापितृसम्भवानि,
भूतानि विद्याद्दृष्ट च देहे ।
चत्वारि तत्रात्मनि संश्रितानि,
स्थितस्तथात्मा च चतुर्षु तेषु ॥

भूतानि मातापितृसम्भवानि,
रजश्च शुक्रश्च वदन्ति गर्भे ।
आप्यायते शुक्रमल्लक्ष्मभूतै-
र्यैस्तानि भूतानि रसोद्भवानि ॥

भूतानि चत्वारि तु कर्मजानि,
यान्यात्मजीनानि विप्रान्ति गर्भे ।
सर्वीजधर्माह्वयरापराणि,
देहान्तराख्यात्मनि याति याति ॥

रूपादिरूपप्रभवः प्रसिद्धः,
कर्मात्मकानां मनसो मगस्तः ।
भवन्ति येत्वाकृतिबुद्धिभेदाः
रजस्तमस्तश्च च कर्महेतुः ॥

अतीन्द्रियैस्तेरितिसूक्ष्मरूपै
रात्मा कदाचिन्न विद्युत्स्वरूपः ।
न कर्मणा नैव मनोमतिभ्यां
न चाप्यहङ्कारविकारदोषैः” ॥

इति चरकः ॥

“यदा यदात्माकृतिमानयं भवे-
त्तदा मनस्तत्त्वधितिलुतीन्द्रियं ।
ततो मनोऽधिक्रियमिन्द्रियं घटे-
प्रवर्तते संशयबुद्धिसम्भवे” ॥

इति वैद्यकवादार्थदर्पणं ॥

आत्माधीनः, पुं, (आत्मनोऽधीनः) पुत्रः । प्राणा-
धारः । श्याबकः । विदूषकः । इति हेमचन्द्रः ॥

आत्माशी, [नृ] पुं, (आत्मन् + अश् + शिन्) ।
मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आत्माश्रयः, पुं, (आत्मा आश्रयो यस्य सः) तर्क-
विशेषः । तस्य लक्षणं । स्वापेक्षापादकप्रसङ्गत्वं ।
अपेक्षा च ज्ञातौ उत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्या ।
तस्याद्या यथा । एतद्वद्विज्ञानं यद्येतद्वद्विज्ञानजन्यं
स्यात् एतद्वद्विज्ञानभिन्नं स्यात् । द्वितीया तु घटो-
ऽयं यद्येतद्वद्विज्ञानकः स्यात् एतद्वद्विज्ञानः स्यात् ।
तृतीया च अयं घटो यद्येतद्वद्विज्ञानः स्यात्
तथात्वेनोपलभ्येत इति ॥

आत्मीयः, त्रि, (आत्मन् + ऋ) स्वकीयः । अन्त-
रङ्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुवंशे ।

“प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः” ।

कुमारसम्भवे २ । १९ ॥

“किमिदं द्युतिमात्मीयां न विभ्रति यथा पुरा” ॥)

आत्मीद्वया, स्त्री, (आत्मनः उद्भवो यस्याः सा) ।
माघपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ कन्या । पुत्ने, पुं ॥

(माघपर्णीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञातव्यः) ।

आत्रेयः, पुं, (अत्रेयत्वं पुमान् । अत्रि + ण्) ।
अत्रिमुनिपुत्रः । स च दत्तः । दुर्वासाः । चन्द्रश्च ।

इति मेदिनी ॥ शरीरस्थरसधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥

आत्रेयिका, स्त्री, (अत्रि + टक् + कन् + टाप् ।) ऋतुमती । इति हलायुधः ॥

आत्रेयी, स्त्री, (अत्रि + टक् + डीप् ।) पुष्पवती स्त्री । (यथाह अङ्गिराः—

“आहिताग्नेर्ब्राह्मणस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम् ।
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् आत्रेयीपुत्रस्तथैव च” ॥)
नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥ (अत्रिमुनिपत्नी ।)
यथा भारते,—

“सहयुर्वारवत्या च लाङ्गली च सरिद्धरा ।
करतोया तथात्रेयी बौहिल्यश्च महानदः” ॥)

आथर्वणां, स्त्री, (अथर्वन् + अण् ।) अथर्वणां समूहः । अथर्वणां मुनिना प्रोक्तो वेदः अथर्वी तेषां सङ्घः । इत्यमरः ॥ शान्तिग्रहं । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महावीरचरिते ।

“आथर्वणस्त्री इवाभिचारः” ॥)

आथर्वणाः, पुं, (अथर्वन् वेत्तीति । अथर्वन् + अण् ।) पुरोहितः । अथर्ववेदज्ञब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥

आदरः, पुं, (आङ् + दृ + क् + अण् ।) आरम्भः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समादरः । सम्मानः ॥ (यथा किराताज्जुर्नये ५ । १६ ।

“स जगदे वचनं प्रियमादरात्
मुखरतावसरे हि विराजते” ।

कुमारसम्भवे ६ । १३ ।

“तद्दर्शनाद्भवत् प्रभोर्भूयान् दारार्थमादरः” ।
हितोदेषे ।

“सन्तुष्टस्य करप्राप्तेऽप्यर्थे भवति नादरः” ॥)

आदर्यः, त्रि, (आङ् + दृ + क् + अण् ।) आदरणीयः ।
आदर्यः ॥ आदरोपयुक्तः ॥

आदर्शः, पुं, (आङ् + दृश् + घञ् ।) दर्पणं । टीका ।
प्रतिपुस्तकं । इति मेदिनी ॥ (यथा भगवद्गीतायां ।

“धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ।
यथोत्पलेनाहतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतं” ॥)

आदानं, स्त्री, (आङ् + दा + क् + अण् ।) ग्रहणं । अन्धा-
भरणं । इति मेदिनीहेमचन्द्रा ॥ रोगलक्षणं ।

इति राजनिर्घण्टः । (स्त्रीकारः प्रतिग्रहः ।
यथा कुमारसम्भवे ५ । ११ ॥

“कुशाङ्गुरादानपरिच्छताङ्गुलिः” ॥ मनुः, ७ । २०४ ।
“आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रियकारकं ।

अभीष्टितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते” ॥)

आदानी, स्त्री, (आ + दा + क् + अण् + डीप् ।) हस्त-
घोषावृत्तः । इति रत्नमाला ॥

आदिः, पुं, (आङ् + दा + कि ।) पूर्वः । प्रथमः ।
इत्यमरः ॥ पदान्ते गगनसूचकः । यथा इत्यादिः ॥

(प्रारम्भः । प्राक्सत्ता । नियतपूर्ववर्तिकारणं ।
उत्पत्तिहेतुः । सामीप्ये । व्यवस्थायां । प्रकारे,

अवयवार्थे च आदिशब्दस्य प्रयोगो भवति ।
यदुक्तं,—

“सामीप्येऽप्यवस्थायां प्रकारेऽप्यवे तथा ।
आदिशब्दं तु मेधावी चतुर्वर्षेषु ब्रूयेत्” ॥

यथा मानवे १ । ८ ।

“अप्यस्य ससर्ज्जादौ तासु वीजमवावृजत्” ।

कुमारे १ । ६ । “जगदादिरनादित्वं” ॥)

आदिकविः, पुं, (आदिः प्रथमः कविः ।) ब्रह्मा-
इति श्रीभागवतं ॥ वाल्मीकिमुनिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (“तेने ब्रह्महृदा य आदिकवये मुह्यन्ति
यत् सूरयः” । इति भागवते १ । ४ ।)

आदिकारणं, स्त्री, (आदि आद्यं कारणम् ।) पूर्व-
निमित्तं । मूलहेतुः । तत्पर्यायः । निदानं २ ।
इत्यमरः ॥

आदिगदाधरः, पुं, (आदिराद्यः आदौ पूजितो वा
गदाधरः ।) गयास्थदेवताविशेषः । यथा,—

“गद्याग्रिश्चादयित्वा गुरुत्वादास्थिता शिला ।

कालान्तरेण व्यक्तश्च स्थित आदिगदाधरः ॥

तथा व्यक्तोऽव्यक्तरूपी आसीदादौ गदाधरः ।

आदिरादौ पूजितोऽत्र देवैर्ब्रह्मादिभिर्भूतः ॥

पाद्याद्यगन्धपुष्पाद्यैरत आदिगदाधरः” ॥

इति गारुडे गयामाहात्म्ये ८५ अध्यायः ॥

अपिच

“गदयादाववष्टभ्य गयासुराग्रिःशिलां ।

निश्चलार्थं स्थितो यस्मात्तस्मादादिगदाधरः” ॥

इति वायुपुराणयोगयामाहात्म्ये ८ अध्यायः ॥

आदितालः, पुं, (आदिराद्यस्तालः ।) तालविशेषः ।
यथा,—सङ्गीतदामोदरः ।

“एकएव लघ्वर्थेच आदितालः स कथ्यते ।

गुरुस्तत् पुरतो वाच्यः प्रायेणैतन्निर्दर्शनं” ॥ इति ।

आदितेयः, पुं, (अदितेरपत्यं पुमान् । अदिति +
टक् ।) अदितिपुत्रः । देवः । इत्यमरः ॥

आदित्यः, पुं, (अदितेरदित्यस्य वा अपत्यं + अण् ।)
देवः । सूर्यः । इत्यमरमेदिन्यौ ॥ द्वादशादित्य-

गणे वज्रवचनान्तः । इत्यमरः ॥ तत्पर्यायेकनामानि ।

विष्वक् १ अर्घ्यमा २ पूषा ३ त्वष्टा ४ सविता

५ भग ६ धाता ७ विधाता ८ वरुणः ९ मित्रः

१० शक्रः ११ उरुक्रमः १२ । एते कश्यपात्

अदितिभार्यायां जाताः । कल्पान्तरे त्वष्टुकन्या

सञ्जा आदित्यपत्नी आदित्यस्य तेजः सोऽमुमस-

मर्था अतस्तस्याः पितृहतादित्यदादशखडा द्वा-

दशदित्याः । तेषां द्वादशमासेष्वेकैकस्योदयः ।

इति पुराणं ॥ अर्कवृत्तः । इत्यमरः ॥ आकन्द

इति भाषा । (“आदित्यमग्निलस्थितो हिरण्य-

योविष्णुः” । यथा शान्तिशतके । ४ । २४ ।

“आदित्यस्य गतागतैरहरहः सञ्क्षीयते जीवितं” ।

भारते ।

“आदित्यचन्द्रावनिर्लोऽनलश्च

द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च” ।

हरिवंशे द्वादशादित्यकथा यथा ।

“मरीचात् कश्यपाज्जातास्तेऽदित्या दक्षकन्यया ।

तत्र शक्रश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेवह ॥

अर्थमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा च भारत ।

विष्वक् १ सविता चैव मित्रो वरुण एव च ।

अंशो भगश्चातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः” ॥

तस्य संवत्सरात्मनो भगवानादित्यो गतिविशे-

षेणाक्षिनिमेषकाष्ठाकलामुहूर्ताहोरात्रमक्षमास-

त्संवनसंवत्सरयुगप्रविभागं करोति ॥ इति सुश्रुतः)

आदित्यपञ्चः, पुं, (आदित्यवृत्तस्य पञ्चमिव पञ्चमस्य ।)

क्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । अर्कपञ्चः २ अर्कदलः ३

सूर्यपञ्चः ४ तपनच्छदः ५ कुष्ठारिः ६ विटपः ७

सुपञ्चः ८ रविप्रियः ९ रश्मिपतिः १० रुद्रः ११ ।

अस्य गुणाः । कटुत्वं । उष्णवीर्यत्वं । कफघात-

रोगजाठरगुल्मारोचकनाशित्वं । अग्निसन्दी-

पनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

आदित्यपुष्पिका, स्त्री, (आदित्यवत् लोहितं पुष्प-
मस्याः ।) लोहिताकटुत्वः । इति रत्नमाला ॥

राज्ञा आकन्द इति भाषा ।

आदित्यभक्ता, स्त्री, (आदित्यस्य भक्ता ।) ओषधी-

विशेषः । ऊडङ्गडिया इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वरदा २ अर्कभक्ता ३ सुवर्चला ४ सूर्यलता ५

सूर्यावर्त्ता ६ अर्ककान्ता ७ मण्डूकपर्णी ८ सुर-

सम्भवा ९ सौरी १० सुतेजाः ११ अर्कहिता १२

वरिष्ठा १३ मण्डूकी १४ सप्तनामा १५ देवी १६

मार्तण्डवल्लभा १७ विज्रान्ता १८ भास्करेष्टा १९ ।

अस्या गुणाः । हिमत्वं । तिक्तत्वं । कटुत्वं ।

उग्रत्वं । कफत्वग्दोषकण्डूब्रणकुष्ठभूतग्रहोद्योत-

ज्वरनाशित्वञ्च । अन्यञ्च । खादुपाकरसत्वं ।

गुरुत्वं । अपित्तवर्द्धकत्वं । क्षाररसत्वं । विष्टम्भ-

वातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

आदित्यसूनुः, पुं, (अदितेरपत्यं पुमान् आदित्यः

सूर्यः तस्य सूनुः षष्ठीतत्पुरुषः ।) सुग्रीववानरः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ यमः । शनैश्चरः । सार्वर्षिकमनुः ।

वैवस्वतमनुः । इति पुराणं ॥ (कर्णः ।)

आदिदेवः, पुं, (आदिः कारणं स च देवश्चेति कर्म-

धारयः ।) नारायणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जग-

दुपादानादिगुणवान् वासुदेवः विष्णुः, महादेवः,

ब्रह्मा च यथा, भगवद्गीतायां, १० । १२ ।

“परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं ब्रह्म तं दिव्यमादिदेवमजं विशुम् ॥

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-

स्वमस्य विश्वस्य परं निधानं” ॥

यथा, महाभारते,—सूर्यस्य नामाष्टशतमध्ये

परिगणितो नामभेदः ।

“अन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदितेः सूतः” ॥)

आदिमं, त्रि, (आदौ भवं अयादिपञ्चात् डिभच् ।

यद्वा मध्यान्म इत्यत्रादिशेति वचनात् मः ।) आद्यं ।

प्रथमभववस्तु । इत्यमरटीका व्याकरणञ्च ॥

(यथाह भाषापरिच्छेदे,—

“एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम्” ।

“आदिमः श्वेनशैलादिसंयोगः परिकीर्तितः” ॥)

आदिराजः, पुं, (आदिः प्रथमः राजा इति राजाह-

सखिभ्यष्टच् ।) पृथुराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (महौ-

क्षितामाद्यो वैवस्वतो मनुः । अविक्षितपुत्रः खना-

मख्यातः पौरवो राजा । यथा, रामायणे ।

“आदिराजो मनुर्विव प्रजानां परिरक्षिता” ॥

महाभारते ।

“अविक्षितः परिक्षितु श्वनाश्वश्च वीर्यवान् ।

आदिराजो विरागश्च प्रास्त्राक्षि महाबलः” ॥)

आद्य

आदिवराहः, पुं, (आदिः कारणं स च वराहश्चेति कर्मधारयः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 आदिकारः । आद्यकोलः ॥
 आदिष्टं, स्त्री, (आङ् + दिष् + क्तः ।) उच्छिष्टं । इति मेदिनी ॥
 आदिष्टः, चि, (आङ् + दिष् + क्तः ।) आदेशितः । आज्ञातः इति मेदिनी । (नियोजितः, उपदिष्टः, अनुशासितः, अभिहितः ।)
 आदीनवः, पुं, (दीङ् + भावे क्तः ।) आद्य ओदितः, ओदितश्चेति नत्वं । आदीनस्य वा नम् । प्रचये क इति बाङ्गकात् वातेः कः । क्लेशः । इत्यमरः ॥ दोषः । दुरन्तः । इति मेदिनी ॥ (यथा, शिशु-पालवधे २ । २२ ।
 “यस्मादुदेवेनादीनमनादीनवमौरितं” ।)
 आदीपनं, स्त्री, (आदीप्यते आङ् + दीप् + भावे ल्यट् ।) आलिप्यना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आ-
 लिपना इति भाषा ।
 आदृतः, चि, (आङ् + दृज् + आद्रियते यः कर्मणि क्तः ।) कृतादरः । सादरः । अर्चितः । पूजितः । इत्यमरः ॥ (सावधानः, अवहितः, अप्रमत्तः । यथा, पञ्चतन्त्रे,
 “आत्मानमादृतो रक्षेत्समादाद्वि विनश्यति” ।)
 आदृत्यः, चि, (आङ् + दृ + क्त्वाप् ।) आदरणीयः । आदरयोगः ॥
 आदेशः, पुं, (आङ् + दिष् + भावे घञ् ।) आज्ञा । इति हेमचन्द्रः ॥ ज्योतिःशास्त्रफलं । इति सि-
 द्धान्तशिरोमणिः ॥ वर्णस्य वर्णान्तरौत्पत्तिः । प्र-
 कृतिप्रत्ययोपधातिकार्यं । इति व्याकरणं ॥ (अनु-
 मतिः, शासनं, उपदेशः, शास्त्राचार्योपदेश-
 गम्यो वार्तासंचारः, कार्यभेदः, यथा मुग्धवोधे
 “स्थानिवदादेशः” । यथा, मनुः, ८ । २५८ ।
 “मङ्गलादेशस्तत्तत्तन्मन्त्राश्चैतन्निर्दिष्टः सङ्गः” ।)
 आदेशी, [न] पुं, (आङ् + दिष् + गिनि ।) देवज्ञः । गणकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (चि, आदेशकर्ता, उपदेष्टा, यथा, रघुवंशे, ४ । ६८ ।
 “कपोतपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितं” ॥)
 आदेशा, [च] पुं, (आदिशति ऋत्विजादीन् यागा-
 दिवेष्टसम्पादनाय प्रेरयति । आङ् + दिष् अति-
 सज्जनं + ङच् ।) यागविषये समेष्टसम्पादनाय य-
 यायं कर्मे कुर्विति ऋत्विजामादेशकः । तत्प-
 र्यायः त्रयो २ यष्टा ३ यजमानः ४ । इत्यमरः ॥
 अन्वादेशा ५ याजकः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ आ-
 देशकर्ता ॥
 आद्यं, स्त्री, (अद्यते यत् अद् कर्मणि ण्यत् ।) धान्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥ अदनीयद्रव्ये चि ॥ (यथा—
 मनुः, ५ । २४ ।
 “वत्पथुषितमप्याद्यं हविः शेषञ्च यद्वेत् ।
 चिरस्थितमपित्वाद्यं”—इत्यादि ।)
 आद्यः, चि, (आदौ भवः दिगादिभ्यो यत् यद्वा अद्यते यः अद् कर्मणि ण्यत् ।) प्रथमः । इत्यमरः ॥
 (यथा महाभारते,—
 “तोषितोऽहं नृपश्रेष्ठ त्वयेहाद्येन कर्मणा” ।

आधा

रघुवंशे, १ । ११ ।
 “आसीत् महीक्षितामाद्यः प्रणवश्चन्दसामिव” ॥
 भक्षः । यथा मनुः, ५ । २६ ।
 “पाटीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकथयोः” ।
 आद्यकविः, पुं, (आद्यश्च कविश्चेति कर्मधारयः ।) वाल्मीकिमुनिः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (पुराण-
 कविः ब्रह्मा) ।
 आद्यमाषकाः, पुं, (आद्य + मष् + हलश्चेति घञ् + कः ।) माषकपरिमाणं । पञ्चरत्निकाः । इत्यमरः ॥
 यथाह भास्कराचार्यः,—
 “दशाङ्गुलं प्रवदन्ति माषं” ॥
 आद्यवीजं, स्त्री, (आद्यं मुख्यं बीजं कारणं ।) आदि-
 कारणं । इति जटाधरः ॥
 आद्या, स्त्री, (आदौ भवा दिगादित्वात् यत् टाप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली । काली । वारा ।
 त्रिपुरसुन्दरी । भुवनेश्वरी । इति तन्त्रसारनील-
 तन्त्रयोगिनीतन्त्राणि । प्रधाना शक्तिः । महा-
 विद्या । यथा, मुण्डमालातन्त्रे १० प्रटलः ॥
 “सत्वे तु सुन्दरी आद्या चेतया भुवनेश्वरी ।
 दापरे तारिणी आद्या कलौ काली प्रकीर्तिता ॥
 नामभेदं प्रवक्ष्यामि रूपभेदं वरानने ।
 न जेदः कालिकायाश्च ताराया जगदम्बिके ॥
 षोडश्या भुवनायाश्च भैरव्यास्त्रिपुरेश्वरि ।
 किन्नायश्चैव धूमाया भीमायाः परमेश्वरि ॥
 ततश्च वगलामुस्या मातङ्गाश्च सुरेश्वरि ।
 न च भेदो महेशानि विद्याया वरवर्णिनि” ॥
 आदिभूते चि ॥
 आद्यूनः, चि, (आङ् पूर्वात् दीयतेरकर्मकत्वात् क्तः । दिवोविजिगीषायामिति निष्ठातस्य नत्वं यस्य विभाषेति नेट्, चोरित्यट् ।) औदरिकः । इत्यमरः ॥ पेटुक इति भाषा । (यदुक्तं, अमरे ।
 “आद्यूनः स्यादौदरिके विजिगीषाविवर्जिते” ।
 “आद्यूनः सदृष्टिहृष्येव प्रायेयज्यावलम्बितः” ॥
 इति किराते ११ । ५ ।) आदिहीनः ॥
 आद्योपान्तं, स्त्री, (आद्यश्च उपान्तश्च द्वन्द्वः ।) पूर्वा-
 परं । इत्युक्तनागादि इति भाषा ॥
 आधमनं, स्त्री, (आधीयते आङ् + धा + कर्मण् ।) बन्धकं । इति स्मृतिः । (आधिः । यथा मनुः,—
 “योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहं ।
 यच्च वायुप्रधिं पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्” ॥
 आधानं, स्त्री, (आधीयते आङ् + धा + भावे ल्यट् यद्वा आधीयते स्थाप्यते यत् कर्मणि ल्युट् ।) गर्भाधानं । अग्न्याधानं । स्थापितद्रव्यं । इति स्मृतिः ॥ (ग्रहणं, धारणं । अधिगमः, करणं । सम्पादनं । औताम्रेः स्मार्त्ताभिर्वा ग्रहणं, ब्राह्मणानां प्रतिदिनकर्त्तव्या विहितवर्जिस्थापनपूर्वकहोमा-
 दिक्रिया, यजनं, होमः । यथा रघुवंशे, १ । २४ ।
 “प्रजानां विनयाधानाद्भक्षणाद्भरणादपि ।
 स पिता पितरस्तासां भोवन् जन्महेतवः” ॥
 यथा मनुः, ५ । १६८ ।
 “भाष्याये पूर्वमारिण्यै दत्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ।
 पुनर्दार्क्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च” ॥

आधि

यथा महाभारते,—
 “सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा” ।
 यथा मेघदूते, पूर्वमेघे । ३ ।
 “तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतोः” ॥
 आधानिकं, स्त्री, (आधानं गर्भाधानं प्रयोजनमस्य । प्रयोजनमिति ठक् ।) गर्भाधानसंस्कारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 आधारः, पुं, (आध्रियन्ते अस्मिन् इति आधारः अध्यायन्यायेति सूत्रे अवहाराधारेणुपसंख्या-
 नादधिकरणे घञ् । व्याकरणशास्त्रे अधिकारक-
 कारकं, तल्लक्षणं यथा सिद्धान्तकौमुद्यां, आधा-
 रोऽधिकरणं कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्क्रियाया आ-
 धारः कारकमधिकरणसंज्ञः स्यात् । तत्र सामी-
 प्याश्लेषविषयव्याप्तिभेदाच्चतुर्विधं । तथा सिद्धान्त-
 कौमुद्यां, औपश्लेषिकोवैषयिकोऽभिव्यापकश्लेषा-
 धारस्त्रिधा यथा—कटे आले । स्यात्प्रां प्रचति ।
 मोक्षे सर्वस्मिन्नात्मास्ति ।) अधिकरणं । आल-
 वणं । अम्बुधारणं । इति मेदिनी ॥ क्षेत्रादि-
 सेकार्थं सेतुना वज्रनालं जलं निबध्य यत्र स्थाप्यते स आधारः वज्रकन्दरादिः । बौध इति ख्यातः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ प्रस्थाप्यार्थं जलबन्धन-
 माधारः । इति वैकुण्ठः ॥ क्षेत्रादिसेकार्थं जला-
 धारस्थानमाधार इति मधुः ॥ (यथा रघुवंशे ५६ ।
 “आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः
 संवर्द्धितां सुतनिर्विशेषं ।
 क्षिप्त्वा वाय्वादिषुपन्नवो वः
 अमच्छिदामाश्रमपादपानाम्” ॥
 याज्ञवल्क्यः ।
 “तथात्मकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेऽखिवांशुमान्” ॥
 आधार्मिकः, चि, (अधर्म + ठञ् ।) अधार्मिकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा मनुः ।
 “नाधार्मिके वसेद्दुर्गामे” ॥)
 आधिः, पुं, (आङ् + धा + क्तिः ।) मनःपीडा । प्र-
 त्याशा । बन्धकं । व्यसनं । अधिकृतं । इति मेदिनी ॥
 (यथा, हितोपदेशे ।
 “आधियाधिपरीताय अद्य श्रो वा विनाशिने ।
 कोऽहि नाम शरीराय धर्मापेतं समानरेत्” ॥
 तथा च वैराग्यशतके ।
 “आधियाधिप्रतैर्जनस्य
 विविधैरोग्यसुखमूल्यते” ॥)
 आधिक्यं, स्त्री, (अधिक + क्त्वाप् ।) अधिकस्य भावः । अधिकत्वं । अतिप्रयता । यथा ।
 “युग्मायामपि राजौ चेत् शोणितं प्रचुरं तथा ।
 कन्या च पुंवत् भवति शुकाधिक्ये प्रमान् भवेत्” ॥
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (अधृता । उल्कारः । प्राब-
 ल्यम् । यथा साहित्यदर्पणे । १० पः ।
 “आधिक्यमुपमेयस्योपमानात् न्यूनतायवा” ।
 यथा, मनुः, ७ । १६६ ।
 “यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं भुवमात्मनः” ॥
 आधिक्यं नाम यदायुर्वेदे भाष्यमाणे वार्हस्पत्य-
 मौशनसम् अन्यद्वा प्रतिसम्बन्धार्थमुच्यते यद्वा

आधे

पुनः प्रतिसम्बद्धमपि द्विरभिधीयते तत् पुनरुक्त-
दोषाधिकं तच्च पुनरुक्तं द्विविधं, अर्थपुनरुक्तं
शब्दपुनरुक्तञ्च । तत्रार्थपुनरुक्तं नाम यथा,—
“भेषजमौषधं साधनम्” इति, शब्दपुनरुक्तं
“पुनर्भेषजं भेषजम्” इति चरकः ॥

आधिज्ञः, चि, (आधि + ज्ञा + क्) वक्त्रः । व्य-
थितः । इत्यजयपालः ॥

आधिदैविकं, चि, (आधि + देव + ठञ् । अनु-
श्रुतिकादीनां च इत्युपभयपदद्विः) दुःखविशेषः ।
तद्व्युत्पत्तिः । “आधिदैविकं यत्पराक्षसविनायकय-
ह्याधिवेशनिबन्धनम्” इति साङ्ख्यसत्त्वकौमुदी ॥
(देवतामधिकृत्य, प्रवृत्तं, दाहशीतादिजनितं दुःखं ।
अतिवातादिदृष्ट्यादिहेतुकं दुःखं । देवतामधि-
कृत्य प्रवृत्तं शास्त्रम् । यथा मनुः ६ । ८३ ।
“अधिष्ठन्नं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।

आध्यात्मिकञ्च सततं वेदान्ताभिहितञ्च यत्” ॥

“तत्तु सप्तविधे आध्यावुपनिपतति” इति सुश्रुतः ॥

आधिपत्यं, स्त्री, (आधिपति + यञ्) । अधिपते-
र्भावः । स्वामित्वं । प्रभुत्वं । ऐश्वर्यम् । यथा,

“नहि प्रपश्यामि ममापनुद्यात्

यच्छोकसुच्छोषणमिन्द्रियाणां ।

अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं

राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्यायः ८ ॥

(यथा मनुः १२ । १०० ।

“सर्वलोक्याधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदहति” ॥)

आधिभोगः, पुं, (आधेर्वन्धकस्य भोगः) । बन्धक-
द्रव्यस्य भोगः ॥

आधिभौतिकं, चि, (आधिभूत + ठञ् । अनुश्रुति-
कादीनां चेतुभयपदद्विः) दुःखविशेषः । यथा ।
“वाह्योपायसाध्यं दुःखं देहा । आधिभौतिकं आ-
धिदैविकञ्च । तत्राधिभौतिकं मानुषपशुमृगप-
क्षिसरीसृपपक्ष्यावरनिमित्तम्” इति साङ्ख्यसत्त्व-
कौमुदी ॥ (“तत्तु सप्तविधे आध्यावुपनिपतति” ।
इति सुश्रुतः ॥)

आधिमन्यवः, पुं, (आधि + मन्यु + क्यञ्) । चरान्निः ।
इति हारावली ॥

आधिवेदनिकं, चि, (आधि + विद् + ल्युट्) । ततः
आधिवेदन + ठञ् । द्वितीयविवाहार्थं प्रथमस्त्रियै
दत्तश्चनानि । यथा,—

“आधिविद्वस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं समं ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वद्धं प्रकीर्तितम्” ॥

इति याज्ञवल्क्यः ॥

आधूतः, चि, (आड् + धु + क्तः) । आधूतः ।
कम्पितः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

आधुनिकः, चि, (अधुना + ठञ्) । अधुनाजातः ।
नवः ॥

आधूतः, चि, (आड् + धु + क्तः) । कम्पितः । इत्य-
मरः ॥ (विद्विप्तः, अभिभूतः, आकुलितः ।

आन्दोलितः, चालितः । यथा, रघुवंशे, १ । ३८ ।

“पुष्पदेवतुल्यैर्वैतिराधूतवनराजिभिः” ॥

आधेयं, चि, (आड् + धा + यत्) । आध्यास्थित-

आध्या

वस्तु । यथा । शब्दबोधे चैकपदार्थे अपरपदार्थ-
संसर्गः संसर्गमर्थ्यादया भासते । स च क्वचिद्देवः
क्वचिदतिरिक्त एवाधाराधेयप्रतियोग्यनुयोगिवि-
षयविषयिभावादिः । इति गदाधरभट्टाचार्यकृत-
प्रथमव्युत्पत्तिवादः ॥ उत्पाद्यः । यथा,—

“सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः” ॥

इति वेगदेवकृतमुग्धबोधीयकारिका ॥ आधेय
उत्पाद्यः । यथा प्रकृत्युत्पत्तिपात्रेषु रक्ततागुणः स
वह्निस्त्रयोमादिना निव्याद्यते । इति तट्टीकायां
दुर्गादासः ॥

आधोरणः, पुं, (आधोरयति धोर्यगतिचानुर्थे
कर्त्तरि ल्यु) । हस्तिपकः । माज्जत इति भाषा ।
(“आधोरणा हस्तिपका हृत्पारोक्षा निघा-
दिनः” । अमरः । यथा,—रघुवंशे ७ । ४६ ।

“आधोरणानां गजसन्निपाते

शिरांसि चक्रीर्निशितैः क्षुरागैः” ॥)

आध्मातः, पुं, (आड् + ध्मा + क्तः) । शब्दितः । दग्धः ।
वातरोगविशेषः । संयतः । इति मेदिनी ॥ (स्त्रीतः
दर्पादिना उद्धतः, विवर्द्धितः । यदुक्तं । “ततो
मानाध्मातः स प्रपतति यदा शोकगह्वरे” । हितो-
पदेशे । “ततोऽसौ दर्पाध्मातस्तस्योपरि आत्मानं
निक्षिप्य पञ्चत्वं गतः” । उत्तरचरिते । “ज्यानि-
र्घोषममन्ददुन्दुभिरवैराध्मातसुजृम्भयन्” ॥)

आध्मानं, स्त्री, (आड् + ध्मा + ल्युट्) । वातव्याधि-
विशेषः । तस्य रूपं ।

“साटोपमव्यग्रजमाध्मातमुदरं भृशं ।

आध्मानमिति जानीयाद्दोरं वातनिरोधजं” ॥

इति निदानं ॥ पेटपापा इति भाषा ।

तस्य चिकित्सा यथा,—

“आध्माने लङ्घनं पूर्वं दीपनं पाचनं ततः ।

मलवर्त्तिक्रियां कुर्यात् वस्तिकर्म च शोधनम् ॥

कर्षमात्रा भवेत् कृष्णा चिचिता स्यात् पलोन्मिता ।

खण्डादपि पक्वं ग्राह्यं चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥

मधुनाक्षमितं लिङ्गात् चूर्णमाध्माननाशनम्” ॥

नारायणचूर्णम् ॥ १ ॥

“दारुहैमवतीकुष्ठशताङ्गाहिङ्गुसैन्धवैः ।

लिम्बेक्ष्ण कोयोरस्त्रिष्टैः शूलाध्मानयतोदरं ॥

हैमवती वचा । दारुषट्कलेपः ॥ २ ॥

“अभयारज्वधो धात्री दन्ती तित्ता खुही त्रिदत् ।

मुस्ता प्रत्येकमेतानि ग्राह्याणि पलमात्रया ॥

तानि संच्युय सर्वान्णि जलाङ्कयुगे पचेत् ।

तत्र तोयेऽष्टमं भागं कषायमवशेषयेत् ॥

निम्बगजैपालबीजानि नवानि पलमात्रया ।

तनुवस्त्रघृतान्येव तस्मिन् क्वाथे शूने पचेत् ॥

ज्वालयेदग्नं मन्दं यावत् क्वाथो घनो भवेत् ।

ततः खल्ले क्षिपेत् भागानष्टौ जैपालबीजतः ॥

भागांस्त्रीन् नागराह्वौ च सरिचात् द्वौ च पारदात् ।

गन्धकात् द्वौ च तानीह यावद्दुग्धं विभर्दयेत् ॥

रसो नागराचनमायं भक्षितो रक्तिकामितः ।

जलेन शीतलेनैव रोगानेतान् विनाशयेत् ॥

आध्मानं शूलमानाहं प्रत्याध्मानं तथैव च ।

आन

उदावर्त्तं तथागुल्ममुदराणि हरत्यसौ ॥

वेगे शान्ते च सुञ्जीत शर्करासहितं दधि ।

ततस्तस्मैवेनापि ततो दध्योदनं मनाक्” ॥

महानाराचो रसः ॥ ३ ॥ इति भावप्रकाशः ॥

(वायुना सवेदनमुदरपरिपूर्णत्वमाध्मानत्वं । इति
रुग्विनिश्चयग्रन्थस्याख्यानकद्विजवरक्षितः ॥)

आध्मानी, स्त्री, (आड् + ध्मा + ल्युट् + डीप्) ।

नलिकानामगन्धद्रव्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥

आध्मा, स्त्री, (आड् + ध्मे + क्यञ् + टाप्) । चिन्ता ।

स्मृतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

आध्यात्मिकं, चि, (आत्मानमधिकृत्य भवं अधि +

आत्मन् + ठञ्) । दुःखविशेषः । यथा । दुःखानां

त्रयं दुःखत्रयं तत् खन्वाध्यात्मिकं चाधिभौतिकं

चाधिदैविकञ्च । तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं

मानसञ्च । शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां निमित्तं ।

मानसं कामक्रोधलोभमोहेर्षाविषादविशेषादर्श-

ननिबन्धनं । सर्वे चेतदान्तरोगायासाध्यत्वात् आ-

ध्यात्मिकं दुःखं । इति साङ्ख्यसत्त्वकौमुदी ॥

(आत्मतत्त्वविषयकं । यथा, मनुः २ । ११७ ।

“लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।

आदरीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत्” ॥

आध्यानं, स्त्री, (आड् + ध्मे + ल्युट्) । ध्यानं । चिन्ता ।

इत्यमरः ॥

आध्यापकः, पुं, (आ सन्त्यक् अध्यापयति यः इति

अध्यापकः । स एव स्वार्थे अण्) । अध्यापकः । इति

शब्दरत्नावली ॥

आनः, पुं, (अन् + वञ्) उच्चासः । वृद्धिर्मुखश्वासः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (अन्तःस्थितस्य प्राणवायोर्नासि-

कयोच्चासः) ।

आनकः, पुं, (आड् + अन् + क्यञ्) पटहः । मेरी ।

मृदङ्गः । शब्दयुक्तमेघः । इति मेदिनी ॥

(यथा, भगवद्गीतायां १ । १३ ।

“ततः शृङ्गाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः” ॥)

आनकदुन्दुभिः, पुं, (आनकाः दुन्दुभयो देववद्यविशेषाः

यस्य जन्मनि । वसुदेवजन्मनि देवा दुन्दुभिश्च-

निश्चक्रुः) । वसुदेवः । इत्यमरः ॥ (कृष्णपिता ।

यथा—हरिवंशे ॥

“वसुदेवो महानाडः पूर्वमानकदुन्दुभिः ।

जज्ञे यस्य प्रसूतस्य दुन्दुभ्यः प्राणदन् दिवि ॥

आनकानां च संज्ञादः सुमहानभवद्दिवि” ॥)

आनकदुन्दुभिः, पुं, स्त्री, (आनकः प्रोत्साहको दुन्दु-

भिः) । वृद्धका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

आनतः, चि, (आड् + नम् + क्तः) । नतः । तत्-

पर्यायः । अवयवः २ । अवगतः ३ । इत्यमरः ॥

(अधोमुखः, विनतः, घ्रातः, विमयनसः । यथा,

हरिवंशे ॥

“पिठभाजोर्हि मादान् वै नमश्चक्रतुरानतौ” ।

महाभारते ।

“स कदाचित् भृगं विद्धा वागेनागतप्रवृत्त्या” ।

मनुः ।

“रम्यमागतसामन्तं स्नाजीयं देशमावसेत्” ॥)

आनतिकरः, चि, (आनति + क्त + क्यञ्) । पारितो-

आन

विकः। यथा। प्रायश्चित्तोपदेशाय वस्त्रादिना
ब्राह्मणस्तोषणीयः। यथा मिताक्षरायां पराशरः।
“पापं प्रस्थापयेत् पापी धेनुं दत्त्वा तथा वृषं”।
यत्तदोपपन्नम्।
“प्रस्थाप्य पापं वक्तुं कश्चिद्वत्ता व्रतं चरेत्”।
इति स्मृतः।
देवत्ववचने “तोषयित्वा द्विजोत्तमान् इति”।
अत्र तोषयित्वा इति अवगात् आनतिकरत्वेन
तद्व्यवहाराद्देशः। इति प्रायश्चित्ततत्त्वं।
आनन्दः, स्त्री, (आनन्दते चर्मणा बध्यते इति। आङ्-
+ नह + क्तः।) चर्मवज्रमुखवाद्यमात्रं। तत्तु सुर-
जादि। इत्यमरः॥ कल्पमात्रं। तत्तु वेशभूषादि।
इत्यजयपालः॥
आनन्दः, चि, (आङ् + नह + कर्मणि + क्तः।)
सन्धितः। वज्रः। इति मेदिनी॥ (यथा सुश्रुते।
“अन्नसुषुम्नैः सविता हिमानद्वा जनाप्रयाः”॥)
आननं, स्त्री, (आनिति अनेन। आङ् + अन + ल्युट्)
मुखं। इत्यमरः॥ (“तदाननं मृतसुरभिं क्षितीश्वरः”
इति रघुः। ३। ३।)
आनन्दः, पुं, (आङ् + नन्द + घञ्) आकाशः। तत्-
पथ्यायः। आनन्दयुः २ शर्म ३ प्रातः ४ सुखं ५
सुत् ६ प्रीतिः ७ प्रमोदः ८ हर्षः ९ प्रमदः १०
आमोदः ११ संमदः १२। इत्यमरः॥
(यथा, उत्तरचरिते।
“यजानन्दाश्च सोदाश्च यत्र स्निग्धाश्च सम्पदः”।
मनुः।
“आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन”॥)
वासुदेवस्य बलविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥
आनन्दः, चि, (आनन्द + अश् आदित्वात् अच्।)
आनन्दविशिष्टः। हर्षयुक्तः। सुखी। इत्यमरटीका॥
“गुणो शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति”।
इत्यमरटीकाः अत्र गुणिलिङ्गः।)
आनन्दयुः, पुं, (आङ् + नन्द + अयुच्।) आनन्दः।
हर्षः। इत्यमरः॥ तद्व्युक्ते चि॥
आनन्दनं, स्त्री, (आङ् + नदि + ल्युट्) गमनागमन-
समये सहृदयैरालिङ्गनारोग्यस्वागतादिपद्मादि-
द्वारा आनन्दोत्पादनं। तत्पथ्यायः। सभाजनः २
सभाजनः ३ सुभाजनः ४ आपुञ्जः ५ आमन्त्रणं ६॥
इत्यमरः तट्टीका च॥ (आनन्दजननं, हर्षोत्-
पादनं। प्रमोदकरः, सुखजनकः। यदुक्तं।
“मित्रं प्रीतिरसायनं नयनयोरानन्दनं चेतसः”।
इति हितोपदेशे॥)
आनन्दपटं, स्त्री, (आनन्दाय पटम्।) नवोपावस्त्रं।
इति हारावली॥
आनन्दप्रभवः, स्त्री, (आनन्दः प्रभवो यस्य तत्।) रेतः।
वीर्यं। इति हेमचन्द्रः॥
“वाय्वाकाशादिभिर्भावे सौश्रित्ये जायतेऽस्थिषु।
तेन खवन्ति तच्छुक्कं नवात् कुम्भादिवोदकं॥
स्रोतोभिः स्यन्दते देहात् समन्तात् शुक्लवाहिभिः।
हर्षणोदीरितं रागात् सङ्ख्याच्च भगोभवात्॥
वस्तौ संभ्रत्य निर्व्यातिं स्थलान्निभ्रादिवोदकं”॥
इति चरकः॥

आना

“कृत्स्नदेहाश्रितं युक्तं प्रसन्नमनसस्तथा।
स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् संप्रवर्तते”॥
इति सुश्रुतः॥)
आनन्दमयकोषः, पुं, (आनन्दमयस्य परमात्मनः
कोष इवावरकः।) सत्त्वप्रधानाज्ञानं। तत्पथ्यायः।
कारणशरीरं २ सुषुम्निः ३। इति वेदान्तः॥
आनन्दा, स्त्री, (आनन्दयति या। आङ् + नन्द +
णिच् + अच् + टाप्) विजया। आरामशीलता।
इति राजनिर्घण्टः॥ [इति शब्दमाला॥
आनन्दिः, पुं, (आङ् + नन्द + क्तः।) आनन्दः। हर्षः।
आनन्दितः, चि, (आङ् + नन्द + क्तः।) यदा आनन्दः
सङ्गातोऽस्य। आनन्द + इतच्।) आनन्दयुक्तः।
हृष्टः। आकाशितः॥ (यथा महाभारते॥
“पुनरानन्दिताः सर्वे मधुरायां वसामहे”॥)
आनन्दी, [नृ] चि, (आनन्द + इनि।) आनन्द-
विशिष्टः॥
आनन्दी, स्त्री, दत्तविशेषः। आनन्दपाता इति
ख्याता। इति शब्दचन्द्रिका॥
आनयः, पुं, (आनीयते वेदाध्ययनायाच। आङ् +
नीड + अच्) उपनयनं। इति हेमचन्द्रः॥
आनयनं, स्त्री, (आङ् + नी + ल्युट्।) स्थानान्तरणयनं।
आना इति भाषा॥ (यथा रामायणे।
“व्यादिशत्युपशान्तं राक्षसानयने बह्वन्”॥)
आनर्त्तः, पुं, (आङ् + नृत् + घञ्।) देशविशेषः।
हारका इति ख्याता। नृत्यस्थानं। युद्धं। इत्य-
मरः॥ जलं। इति मेदिनी॥ आनर्त्तदेशवासी
लोकः। इत्यमरटीका॥ (यथा हरिवंशे। “आन-
र्त्तान् कालकूटांश्च कुलिन्दांश्च विजित्य सः”॥
खनामस्थानो राजा।
“शर्यातेर्मिथुनं त्वासीदानर्त्तं नाम विश्रुतः।
“आनर्त्तस्य तु दायदो देवो नाम महायुतिः”॥
“आनर्त्तविषयश्चासीत् पुरी चास्य कुशस्थली”।
“आनर्त्तस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्ततोऽभवत्”॥)
आनायः, पुं, (आङ् + नीज् + घञ्।) जालं। इत्यमरः॥
आनाय्यः, पुं, (आनाय्यते गार्हपत्यादानीय संस्क्रियते
ऽसौ आङ् + नी + यत्।) दक्षिणाग्निः। इत्यमरः॥
गार्हपत्यादप्रेरानीय यो दक्षिणाग्निरारोप्यते।
तत्र। इति भरतः॥ होम करिवारं निमित्ते घर
हस्ते आनिता दक्षिणादिके राखा आगुन् इति
भाषा॥
आनाहः, पुं, (आङ् + नह + घञ्।) मूत्रपुरीष-
रोधकरोगः। तत्पथ्यायः। विबन्धः २। इत्यमरः॥
विद्युम्भः ३ मलरोधनः ४। इति राजनिर्घण्टः॥
“आनाहार्त्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्दितम्”।
इति महाभारते।) तस्य सम्पत्तिरूपे। यथा,
“आमं शृङ्गादा निचितं क्रमेण
भूयो विवज्जं विगुणानिलेन।
प्रवर्त्तमानं न यथास्मेन
विकारमनाहसुराह्वरन्ति”॥ इति निदानं॥
“यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमाश्रित्य तिष्ठति।
नाधो व्रजति नाप्यूर्ध्वं चानाहस्तस्य जायते”॥
इति चरकः॥

आनु

अस्य चिकित्साभाह। भावप्रकाशे यथा,—
“तुल्यकारणकार्यत्वादुदावर्त्तहरिं क्रियां।
आनाहेषु च कुर्वीत विशेषश्चाभिधीयते”॥ *॥
चिह्नत्वाद्वाहरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः।
गुडेन तुल्या गुटिका हरत्यागाहसुख्यं *॥
वर्त्तिस्त्रिकटुसैन्धव
सर्षपगृध्रमन्त्रासृमदनफलैः।
मधुनि गुडे वा पक्वै-
र्विहिता साङ्गुलसम्भिता विज्ञैः॥
वर्त्तिरियं दृष्टफला
शूनैः प्रणिहिता गुदे दृढाभ्यक्ता।
आनाहसुदरजातिं
श्रमयति जठरं तथा गुल्मम्” *॥
इति त्रिकटुकाद्यावर्त्तिः *॥
चक्रपाणिसङ्ग्रहे तु चिकित्सा यथा,—
“उदावर्त्तक्रियानाहे सामे लङ्घनपाचनम्”॥
“द्विरुत्तरा द्विजुवचा सकुला
सुवर्चिका चेति विडङ्गचूर्णं।
सुखाम्बुनानाहविसृचिकाति-
हृद्गोगुल्मोर्ध्वसमीरणम् *॥
वचाभयाचित्रकयावशूकान्
सपिण्डीकातिविषान् सकुलान्।
उष्णाम्बुनानाहविमूढवातान्
पीत्वा जयेदासु हितौदनाशी *॥
चिह्नद्वरीतकीश्यामाः कृहीक्षीरेण भावयेत्।
वटिका मूत्रपीतास्ता ज्येष्ठा आनाहभेदिकाः *॥
राठ-धूम-विडङ्गोष-गुड-मूत्रैर्विपाचिता।
गुदेऽङ्गुलसमावर्त्तिर्निधेयानाहशूलनुत् *॥
मूलकं शुष्कभाजश्च वर्धभूलपञ्चकम्।
आरेवतफलञ्चापि पक्वा तेन पचेद्दृढम्।
तत् पीतमात्रं श्रमयेद्दुदावर्त्तमसंश्रयम्” *॥
शुष्कमूलकाद्यं दृढम् *॥ देव्यै। इति रमानाथः॥
आनिलिः, पुं, (अनिलस्य वायोरेपयं अनिल +
इज्।) हनुमान्। इति चिकित्साशेषः॥ (भीमः।)
आनिली, स्त्री, (अनिल + अण् + डीप्।) स्वाति-
नक्षत्रं। इति हेमचन्द्रः॥
आनीलः, पुं, नीलवोटकः। इति हेमचन्द्रः॥
(असितः। ईषणीलः। यथा किरातार्जनीये,
“आनीलामैर्विरचितपरभागा रत्नैः”।)
आनुकूल्यं, स्त्री, (अनुकूल + अयच्।) अनुकूलता॥
(साम्मुख्यं। प्रसादः। सहायता। यथा भाजवल्क्यः।
“यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्जते”॥
यथा,—रामायणे।
“रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश”॥)
आनुगत्यं, स्त्री, (अनुगतस्य भावः कर्म वा। अनु-
गत + अयच्।) अनुगतत्वं। अनुगतस्य भाव इत्यर्थे
याप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥
आनुपूर्वी, स्त्री, स्त्री, (अनुपूर्व + अण्।) परिपाटी।
अनुक्रमः। इत्यमरः॥ (यथा मनुः ३। २३।
“षडानुपूर्वा विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरो वरान्”॥
यथा रामायणे।
“आनुपूर्वा स धर्मज्ञः मप्रच्छ कुशलं कुले”॥)

आन्दो

आनुमानिकः, चि, (अनुमानाय हितः । अनुमान + ठक् । युक्तिसिद्धः । सांख्यमते प्रधानं प्रकृतिः ।) अनुमानसम्बन्धीयः । अनुमानविषयीभूतः ॥

आनुरक्तिः, स्त्री, (आ + अनु + रन्ज + क्ति ।) अनु-
रागः । (आसक्तिः । अनुरक्तिः) ॥

आनुविधित्वा, स्त्री, (आ + अनु + वि + धा + सन् + अङ् + टाप् ।) उपपत्तेरनुपकारेच्छा । इति
पुराणम् ॥

आनूपः, पुं, (अनूप + अण् ।) अनूपदेशस्थजन्तु-
मात्रं । तच्च खड्गमहिषवराहादि । येषां मांस-
गुणाः । गुरुत्वं । उष्णत्वं । मधुरत्वं । स्निग्धत्वं ।
शुक्रकारित्वं । वायुनाशित्वं । इति राजवल्लभः ॥
अनूपदेशजगुणाः । घनत्वं । गुरुत्वं । पिच्छि-
कत्वं । मधुरत्वं । स्नेहजनकत्वं । स्निग्धत्वं । अग्नि-
नाशित्वं । प्रमेहक्षीपदच्छर्दिगलगण्डादिरोग-
कारित्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनूपदेशस्थ-
जन्तोरुल्लेखं तन्मांसस्य गुणाश्च ।

“कुलेचराः जवाश्चापि कोशस्थाः पादिनस्तथा ।
मत्स्या एते समाख्याताः पञ्चधानूपजातयः ॥
आनूपा मधुराः स्निग्धा गुरवो वज्रमर्दनाः ।
क्षेत्राः पिच्छिलाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भृशं ॥
तथाभिन्नान्दिनस्ते हि प्रायोऽप्यथमाः स्मृताः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

“हमरश्चमरः खड्गो महिषो गवयो गजः ।
न्यङ्गुर्वराहश्चानूपा मृगाः सर्वे सस्तथा” ॥
“गुरुष्णो मधुरो नातिधान्वानूपनिवेयवात्” ॥
इति चरकः ॥ तथाच चारुतः ॥

“आनूपास्तेषु विज्ञेयाः स्नेहना वातकोपनाः” ।
आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः । यथा । “कूलचराः जवाः
कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति” इति सुश्रुतः ॥
वज्रजलयुक्ते, चि ।)

आन्तर्ग्रन्थं, स्त्री, (अन्तर्ग्रन्थस्य भावः । अन्तर्ग्रन्थ +
अण् ।) अन्तर्गुह्यता ॥ (अज्ञौर्ध्वं । अहिंसत्वं । का-
व्यं । यथा मनुः १ । १०१, २ । ५४, ३ । ११२ ।
“आन्तर्ग्रन्थात् ब्राह्मणस्य भुज्जते हीतरे जनाः” ।
“अर्हणं तत्कुमारीणामान्तर्ग्रन्थं च केवलम्” ॥
“भोजयेत् सह भृत्यैस्तावान्तर्ग्रन्थं प्रयोजनम्” ॥)

आन्तरीक्षं, स्त्री, (अन्तरीक्ष + अण् ।) अन्तरीक्षं ।
गगनं । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा महाभारते ।
“उत्पातांस्त्रिविधान् प्राप्नुनादो भगवान्दधिः ।
दिव्यांश्चैवान्तरीक्षांश्च पार्थिवांश्च पितामह” ॥)
अन्तरीक्षमववस्तुन चि ॥ (यथा रामायणे ।
“स्तस्ति तेऽस्त्वान्तरीक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यः पुनः पुनः” ॥)

आन्तिका, स्त्री, (अन्तिका + अण् + टाप् ।) अन्तिका ।
ज्येष्ठा भगिनी ॥ इति द्विरूपकोषः ॥

आन्तिकः, चि, (अन्त + ठक् ।) अन्ते भवः । अन्त-
सम्बन्धीयः ॥

आन्दोल त् क् दोलने । (अदन्तचुरा०-उभ०-अक०-
सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ आन्दोलत् । इति
दुर्गादासः ॥

आन्दोलनं, स्त्री, (आन्दोल + ल्युट् ।) चलनं ।
कम्पनं ॥ (“किन्त्वासामरविन्दसुन्दरदृशां प्राक्-

आप

चामरान्दोलनादुद्देक्षदुभुजवर्जिकङ्कणभग्नत्वारः
क्षयं वार्यताम्” ॥ इति कालिदासः । पुनः पुन-
रभ्यासः । मुञ्जरालोचनम् ॥)

आन्दोलितं, चि, (आन्दोल + क्त ।) कृतान्दोलनं ।
तत्पर्यायः । चलितं २ कम्पितं ३ धृतं ४ वेक्षितं
५ । इति हेमचन्द्रः ॥

आन्वसिकः, चि, (अन्वस् + ठक् ।) पाचकः । रूप-
कारः । इत्यमरः ॥

आन्वयिकः, चि, (अन्वय + ठक् ।) प्रशस्तकुलजः ।
सत्कुलोद्भवः । तत्पर्यायः । कौलः २ । इति चि-
काण्डशेषः । अन्वयसम्बन्धी ॥ (कुलीनः । दिव्य-
भावरतः । कुलाचारी । साधकः । “और्द्धवोत्-
सिकः श्रैवः कौल आन्वयिकः स्मृतः” ॥ इति
त्रिकाण्डशेषः ।)

आन्वीक्षिकी, स्त्री, (अवणादनु ईक्षा पर्यालोचना
प्रयोजनमस्याः । अनु + ईक्षा + ठक् + डीप् ।) तर्कविद्या ।
न्यायविद्या । इत्यमरः ॥ दुर्गा । यथा,
“आत्मवेदनशीलत्वादन्वीक्षायपरायथा ।
अन्वीक्षां कुरुते यस्मात्तस्मादन्वीक्षिकी स्मृता” ॥

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ (अध्यात्मविद्या,
प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामीक्षितस्य अर्थस्यानु पश्चात्
ईक्ष्यां अन्वीक्षा सा प्रयोजनं यस्याः सा आन्वी-
क्षिकी अनुमानविद्या न्यायदर्शनवैशिष्टिका-
दिका । इयं हि त्रयीवार्त्तादिविद्याचतुष्टयान्त-
गता आत्मविज्ञानहेतुका धर्मार्थसंसाधिका रा-
जभिरवश्यं रक्षणीया सती विद्येति कथ्यते ॥
यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
“आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शास्त्रतो ।
विद्याश्चतस्र एवैता लोकसंस्थितिरितेवः” ॥
“आन्वीक्षिक्यात्म विज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयोस्तौ ।
अर्थानर्थौ च वार्त्तायां दण्डनीतौ नयानयौ” ॥
इति ।)

आप ल न औ कि आपने । (हुरा० पक्षे आदि०-
खादि० वा-उभ०-पर०-सक०-सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ ल आपत् । न आप्रोति कीर्त्ति-
र्ब्रह्माण्डं । औ आप्रा । कि आपयति आपति ।
स्वराज्यं प्राप्नुयते भवान् । इति गणकतानिख-
त्वात् । इति दुर्गादासः ॥ (पालने ।
“स्ते स्वेऽन्तरे सर्वमिदमस्तुवापुस्वराचरम्” ।
इति मनुः । (अभि) अभिलाषे ।
“नान्यदन्तमभीष्टामि स्थानमम्ब ! स्वकर्मणा ।
इच्छामि तदहं स्थानं यत्र प्राप पिता मम” ॥
इति विष्णुपुराणम् । (प्रति + अव) प्रतिग्रहणे ।
“तां प्रत्यवापुर्विलम्बितमुत्तरन्तो
धौताङ्गलभनवनीलपयोजपत्रैः” ॥ इति ।
शिशुपालवधे । (प्र) उपगमने ।
“ते च प्रापुस्तन्तं बुबुधे चादिपूरुषः” ।
इति रघुवंशे १० । ६ । इत्यादि ।)

आपः, पुं, (आप् + घञ् ।) अष्टवसुमध्ये वसुविशेषः ।
इति जटाधरः ॥

आपः [स्] स्त्री, (आप् + असन् ।) जलं । पापं ।
इत्युणादिकोषः ॥

आप

आपकं, चि, (आप् + पक् + क्त ।) ईष्यत्पक्वता-
यादि । तत्पर्यायः । पौलिः २ अभूयः ३ । इत्य-
मरः ॥ रुटी इति केचित् ॥ (यथा ऋतुसंहारे ।।
“आपकशालिललितानतगात्रयष्टिः
प्राप्ता शरन्नवधूरिव रम्यरूपा” ॥ १ ॥)

आपगा, स्त्री, (अपां समूहः आपं । तस्य समूहे
इत्यण् । तत आपेन जलसमूहेन गच्छति प्रचल-
तीति । आप् + गम् + ड + टाप् ।) नदी ।
इत्यमरः । (यथा रामायणे ।
“आपगाः कृतपुण्यास्ताः पद्मिन्यश्च सरांसि च” ॥
“आपगाश्च महानूपाः सानुमन्तश्च पर्वताः” ॥
तथाच माघे २ । १०० ।
“सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा” ॥)

आपणः, पुं, (आप् + पण + अच् ।) पण्यविक्रय-
शाला । दोकान इति भाषा । तत्पर्यायः । निषद्या
२ विपणिः ३ पण्यवैयिका ४ । इत्यमरः ॥ चतुष्कं
हृष्टे इत्यन्वे । आपणादिद्वयं हृष्टे विपण्यादिद्वयं
हृष्टगृहे इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ।
(यथा रामायणे ।
“माल्यापणेषु राजन्ते नाद्य पण्यानि वै तथा” ।
तथा महाभारते ।
“भक्ष्यमाल्यापणानाञ्च ददृशुः श्रियसुत्तमां” ॥)

आपणिकः, पुं, (आप् + पण + इकन् ।) अथवा आ-
पण + ठक् ।) बणिकः । इत्युणादिकोषः ॥ दोकानि
सुदि व्यवसायी इत्यादि भाषा । (पण्यानां क्रयवि-
क्रयादिविषयके, चि ॥)

आपतिकः, पुं, (आप् + पत् + इकन् ।) श्वेनपक्षी ।
वाज इति भाषा । दैवायत्ते चि । इत्युणादिकोषः ॥

आपत्, [ङ्] स्त्री, (आप् + पट् + क्तिप् ।) विपत् ।
विपत्तिः । इत्यमरः ॥ यथा ।
“आपत्सु मूढो द्युतिमान् नयः सम्यक् प्रतिपद्यते ।
कर्मण्यवश्यकार्याणि तमाङ्गः पुरुषं बुधाः” ॥
इति वज्रपुराणम् ॥ ० ॥ किञ्च ।
“आपदि किं शरणीयं शरणीयं चरन्तुगलम-
म्बायाः । तच्छरणं किं कुरुते ब्रह्मादीनपि किञ्च-
रान् कुरुते” ॥ इत्युद्भटः ॥ ० ॥ मनुः ११ । २६-३० ।
“विश्वेभ्य देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
आपत्सु मरणाद्रीतिर्विधेः प्रतिनिधिः क्षतः” ॥
“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।
न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्” ॥
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

“आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रयद्दे यदि ।
मनस्तापेन शुद्धोऽनुपदां वा शतं जपेत्” ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ० ॥
“आपदर्थं धनं रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि” ॥ इति ।
“जानीयात् प्रेषणे भृत्यान् बान्धवान् असनागमे ।
मित्रश्चापदि काले च भार्याश्च विभवक्षये” ॥
इति च चारुक्यम् ॥ २६ ॥ २१ ॥

आपत्तिः, स्त्री, (आप् + पट् + क्तिप् ।) दोषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ प्रापणं । आपत् । इति मेदिनी ॥
आपत्प्राप्तः, चि, (आपदं प्राप्तः । यथा तत्पुरुषः ।)

आपा

विपद्यस्तः । तत्पर्यायः । आपन्नः २ । इत्यमरः ॥
 आपद्, स्त्री, (आङ् + पद् + क्तिप् ।) विपत्तिः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा हितोपदेशे ।
 “आपदामापवन्तीनां हितोऽप्यावाति हेतुता” ।)
 आपदा, स्त्री, (आ + पद् + अङ् + टाप् ।) विपत्तिः ।
 इति रायमुकुटः ॥
 आपन्नं, स्त्री, (आप् + ल्युट् ।) प्रापणम् ॥ मरीचं । इति
 शब्दचन्द्रिका ।
 आपनिका, पुं, (आङ् + यन् + इकन् ।) इन्द्रनील-
 मणिः । किरातः । इत्युणादिकोषः ॥
 आपन्नः, चि, (आङ् + पद् + क्तः ।) आपद्यस्तः ।
 तत्पर्यायः । आपत्प्राप्तः २ । इत्यमरः ॥ प्राप्तः ।
 इति मेदिनी ॥ (यथा भागवते,—
 “आपन्नः संवृतिं घोरां यन्नाम विवशो गच्छन् ।
 ततः सद्यो विसृजेत यद्विभेति स्वयं भयं” ॥
 यथा हितोपदेशे,—
 “बलीयसाभियुक्तस्तु नृपोऽन्यप्रतिक्रियः ।
 आपन्नः सन्धिमन्विच्छेत्कुर्वीशः कालयापनं” ॥)
 आपन्नसत्त्वा, स्त्री, (आपन्नं प्राप्तं सत्त्वं गर्भरूपेण
 जन्तुरनया ।) गर्भवती । इत्यमरः ॥
 (“सममापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापाखुरत्विवः” ।
 इति रघुः १० । ५० ।
 “नार्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमन्नतः” ॥
 इति सुश्रुतः ॥)
 आप्नमित्यक्, स्त्री, (मेङ् प्रणिधाने उदीचां माडो
 व्यतीहारे इति क्ता । कुगतीति समासः । समासे-
 ऽनृजिति ल्यवादेशः । मयतेरिदन्त्यतरस्यामितीत्वं
 आप्नमित्य निर्वृत्तं । अप्नमित्ययाचित्वाभ्यां कक्ता-
 विति कक् ।) विनिसयात् प्राप्तं । इत्यमरः ॥
 वदल करिया लज्जोया द्रव्य इति भाषा ।
 आपवः, पुं, (आपोर्वयस्यापत्वं पुमान् । आप् + अप-
 त्वाथे अण् ।) वशिष्ठमुनिः । इति महाभारतं ॥
 (“तत्ते प्रापात् विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः” ।
 इति महाभारते । तथा च हरिवंशे,—
 “यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भास्वन्सुतम् ।
 वशिष्ठं नाम स मुनिः स्वात् आपव इत्युत” ॥)
 आपस्तम्बः, पुं, धर्मशास्त्रप्रयोजकमुनिविशेषः ।
 “मन्त्रविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः ।
 यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायनहृस्पती ॥
 पराशरव्यासशङ्खलिखिता दत्तगोतमौ ।
 शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः” ॥
 इति याज्ञवल्क्यवचनं ॥
 आपस्तम्बिनी, स्त्री, (आपः स्तम्भातीति । आपस् +
 स्तम्भ + णिनि ।) जिज्ञिनीसता । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 आपाकः, पुं, (आङ् + पक् + क्तः ।) कुम्भकारभृत्-
 पाचदहनस्थानं । इति जटाधरः ॥ पोयान् इति
 भाषा ।
 आपातः, पुं, (आङ् + पत् + घञ् ।) पतनं । तत्काष्ठः ।
 इति मेदिनी ॥ पातनं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (यथा हितोपदेशे ।
 “आपातरमणीयानां संयोगानां प्रियैः सह” ।

आपृ

“आपातरस्या विषयाः पर्यन्तपरितापिनः” ।
 तथा च मनुः ११ । ६ ।
 “मध्वापातो विधाखादः खधर्मप्रतिरूपकः” ॥)
 आपानं, स्त्री, (आपीयते अस्मिन् । आङ् + पा +
 अधि + ल्युट् ।) मद्यपानार्थसभा । तत्पर्यायः ।
 पानगोष्ठिका २ । इत्यमरः ॥ मद खावार चक्र
 इति भाषा ॥ (यथा महाभारते, वनपर्वणि २८०
 अध्याये ।
 “गन्धर्व्वीसुरसो भद्रे ! मामापानगतं सदा” ।
 १३ । तत्रैव २ अध्याये ।
 “आपाने पानकलिता देवैर्नाभिप्रणोदिताः” ।
 “ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत्” ॥)
 आपालिः, पुं, (आङ् + पल् + इन् ।) केशकौटः ।
 इति जटाधरः ॥ उकुन इति भाषा ।
 आपिङ्गरं, स्त्री, (ईषत् पिङ्गरम् ।) खर्गः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 (“आपिङ्गरा बद्धरजःकण्ठा-
 न्मज्ज्युदारा शुशुभेऽर्जुनस्य” ॥
 इति रघुः १६ । ५१ । खर्गशब्देऽस्य गुणादयो
 वक्तव्याः ॥)
 आपीडः, पुं, (आङ् + पीड् + पचाद्यच् ।) शिखा-
 स्थितमाख्यं । तत्पर्यायः । शेखरः २ । इत्यमरः ॥
 (यथा रघुवंशे १८ । २८ ।
 “तस्मिन् कुलापीडनिभे निपीडं
 सस्यक् महीं प्रासति प्रासनाङ्गां” ॥)
 आपीतं, स्त्री, (आङ् + पा + क्तः ।) माहिकधातुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा रामायणे ।
 “आपीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूमिपं” ॥)
 आपीनं, स्त्री, (ओ प्यायी वृद्धौ । आङ् + प्याय +
 क्तः । प्यायः पी निष्ठायां सोपसर्गस्य नः ।) ऊधः ।
 गहर पाषाणं । इति भाषा । इत्यमरः ॥ (यथा
 रघुवंशे २ । १८ ।
 “आपीनमारोहह्वनप्रयत्नात्
 गृह्णितुं रत्नादपुष्पो नरेन्द्रः” ॥)
 आपीनः, चि, (आङ् + प्याय + क्तः ।) ईषत्स्थूलः ।
 सस्यकस्थूलः ॥
 आपीनः, पुं, कूपः । इति वोपदेवः ॥
 आपूपिकं, स्त्री, (अपूपानां समूहः । अपूप + ठक् ।)
 अपूपसमूहः । बज्रपिष्टकं । इत्यमरः ॥
 आपूपिका, चि, (अपूपाः पण्यमस्य । अपूप +
 ठक् ।) पिष्टकजीवी । पिष्टकविक्रयकर्त्ता । तत्-
 पर्यायः । कान्दविकः २ भय्यकारः ३ । इत्यमरः ॥
 मयरा ह्यालुङ्कर खटिओयाला । इत्यादि भाषा ॥
 आपूप्यः, पुं, (अपूप + यच् ।) प्रक्तुः । चूर्णकः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ क्वातु मयदा वेसन इत्यादि
 भाषा ।
 आपूर्तिः, स्त्री, (आङ् + पू + क्तिः ।) ईषत्पूरणं ।
 सस्यकपूरणं ॥
 आपूर्णः, स्त्री, (आ + पूष् वृद्धौ + करणे घञ् ।) रङ्गः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ रां इति भाषा ॥ (रङ्गशब्दे-
 ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
 आपृच्छ, स्त्री, (आङ् + प्रच्छ + अङ् + ततः टाप् ।)

आप्या

आभाषणं । आलापः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आपोक्षिणं, स्त्री, लघात् ढतीयवृत्तनवमदादशजम् ।
 इति ज्योतिःशास्त्रं ॥
 आप्तः, चि, (आप् + क्तः ।) प्रत्ययितः । विस्तृतः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा मानवे ७ । ८० ।
 “सांवत्सरिकमाप्तैश्च राश्यादाहारयेत् वलि” ॥)
 प्राप्तः । लब्धः । (तथैः किमाप्तं मया । इति कालि-
 दासः ।) सत्त्वं । इति हेमचन्द्रः ॥ (हितः । कुशलः ।
 “कुमारभृत्याकुशलेरनुष्ठिते
 भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्म्मणि” ॥
 इति रघुवंशे ३ । १२ । समिद्धयः । आत्मीयः ।
 “असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य नन्दुवत् ।
 विशुध्यति त्रिरात्रेण सातुराप्तांश्च बान्धवान्” ॥
 इति मनुः ३ । १२ । “आप्तान् समिद्धयान् सहो-
 दरमाहमगिन्यादीन्” इति तट्टीका । बद्धः ।
 अधिकः । यथा मनुः ।
 “यजेत राजा क्तुभिर्विधैराप्तदक्षिणैः” ।
 “राजा नानाप्रकारान् बद्धदक्षिणान् अश्वमेधा-
 दियजान् कुर्यात्” । इति तट्टीका ।
 आप्तः, पुं, (आप् + क्तः ।) अमप्रमादविप्रलिप्साकरणा-
 पाटवदोषचतुष्टयरहितः । स च ऋत्यादिः ।
 इति सूतिः । आप्तास्तावत् ॥
 “रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तास्तपो ज्ञानबलेन ये ।
 येषां चैकालममलं ज्ञानमव्याहृतं सदा ॥
 आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंग्रहं ।
 सत्त्वं वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्त्वं नीरजस्तमाः” ॥
 इति चरकः ॥)
 आप्तगर्वः, चि, (आप्तः प्राप्तः गर्वो येन सः ।
 प्राप्ताच्चङ्कारः ॥
 आप्ता, स्त्री, जटा । इति हारावली ॥
 आप्तिः, स्त्री, (आप् + क्तिः ।) सम्बन्धः । योगः ।
 लाभः । प्राप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आप्तोक्तिः, स्त्री, (आप्तस्य अमप्रमादादिशून्यजनस्य
 उक्तिः ।) सिद्धान्तवाक्यं । तत्पर्यायः । राङ् २
 सिद्धकतं ३ अभ्योतः ४ समयः ५ आगमः ६ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 आप्यः, चि, (अपां विकारः तस्य विकारइत्यण्वात्
 स्वाथे अण् ।) जलविकारजं । फेनादि । तत्पर्यायः ।
 अम्मयं २ । इत्यमरः ॥ (यथा हरिवंशे ।
 “आप्याः प्रभूता ऋभवः पृथुकोऽश्च दिवौकसः ।
 लेखा नाम महाराज पञ्च देवगणाः स्मृताः” ॥
 “तस्मादाप्यो रसः परस्परसंसर्गात् परस्परानु-
 ग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सा-
 न्निध्यमस्युत्कर्षापकर्षात्तु ग्रहणं” । इति सुश्रुतः ॥)
 आप्यं, स्त्री, वाप्यवृद्धः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।
 कुड इति भाषा ॥
 आप्यायनं, स्त्री, (आङ् + प्याय + ल्युट् ।) तर्पणं ।
 प्रीणनं । ढप्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा
 महाभारते,—
 “पिष्टप्रसादमिच्छेयं तव चाप्यायनं पुनः” ।
 यथा मनुः, ३ । ११३, ३ । २३ ।
 “लोकस्याप्यायने युक्तान् आहुदेवान् द्विजोत्तमान्” ॥

आव

“देवकार्यादिजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते ।
देवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतं ॥”

आप्यायितः, त्रि, (आङ् + प्याय् + णिच् + क्तः) ।
टप् । प्रीतः । बद्धितः । यथा,—

“यथा सूर्यस्य वीर्येण सोमस्याप्यायिता तनुः ।

पौर्णमास्यां स दृश्येत सम्पूर्णा दिवसकभात् ॥”

इति कौर्म ४० अध्यायः ॥ आनन्दितः । इति
लोकप्रसिद्धं ॥ (यथा हितोपदेशे ।

“आप्यायितोऽहं भवतामनेन वचनामृतेन” ॥)

आप्रच्छन्नं, स्त्री, (आङ् + प्रच्छ् + ल्युट्) । गमनागम-
नादिसमये मुहुरादेरालिङ्गनारोग्यप्रशस्त्रागता-
दिनानन्दनं । इत्यमरः ॥

आप्रच्छन्नं, स्त्री, (आङ् + प्र + छ् + क्तः) । आप्र-
च्छन्नं । तत्पर्यायः । आनन्दनं २ सभाजनं ३ ॥
इति हेमचन्द्रः ॥ [ग्रथ्यन्तं ॥

आप्रपदं, स्त्री, (प्रपदं पादाग्रं । तत्पर्यायं) । पादा-
आप्रपदीनं, त्रि, (आप्रपदं पदाग्रान्तं आप्रोतीति ।
आङ् + प्र + पद + ख) । पादाग्रपर्यन्तपतित-
वस्त्रादि । इत्यमरः ॥ (‘आप्रपदीनां कण्ठे यम-
दोलामिव गुणकुसुममालामाह्वराम्’ । इति
हर्षचरिते ५म उच्छासः) ।

आज्ञवः, पुं, (आङ् + ज्ञ + अप्) । खानं । इत्यमरः ॥
आज्ञवव्रती, [न्] पुं, (आज्ञवते जुङ् + अच्, आज्ञव-
ज्ञासौ व्रती च । आज्ञवः खानं तत्र व्रती नित्यज्ञा-
यीति मुकुटः ।) आज्ञुतव्रती । खातकान्नाह्वयः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

आज्ञावः, पुं, (आङ् + जुङ् + घञ्) । जलप्रक्षेपः, जल-
सेचनं, जलमध्ये सम्यगवगाहनं, जलज्ञावनं, ज-
लानां सर्वतः समुच्चलनं । खानं । इत्यमरः ॥

आज्ञुतः, पुं, (आङ् + जुङ् + क्तः) । आज्ञुतव्रती । खा-
तकः । इति मेदिनी ॥

आज्ञुतः, त्रि, (आङ् + जु + क्तः) । खातः । खातखानः ।
इति मेदिनी ॥ (आज्ञुतः सर्वपापेभ्यः स गङ्गायां
व्यमुच्यत । इति भारते) । खाने स्त्री इति हेम-
चन्द्रः ॥ (आर्द्रः कृतः । सिक्तः । पञ्चतन्त्रे,—
“अन्ये जर्जरितकलेवरा रुधिराज्ञुताः” । इति)

आज्ञुतव्रती, [न्] पुं, (आज्ञुतस्य खातकस्य व्रत-
मस्यास्तीति । आज्ञुतव्रत + इति) । समाप्तवेदा-
ध्ययनखानशीलः । ब्रह्मचर्यं त्यक्त्वा यो गृह्याश्रमं
गतः सः । समाप्तवेदाध्ययनो यः खानशील आ-
श्रमान्तरं न गतः सोऽपि । आज्ञुतं खानं तत्र
व्रती नित्यखायी इति व्युत्पत्तिः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

आघा, [न्] पुं, (आप् + वृन्) । वायुः । इति सिद्धा-
न्तनौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

आफूकं, स्त्री, अपेनं । इति वैद्यकं ॥ आफिं इति
भाषा । (अस्य गुणानाह । भावप्रकाशे ॥

“आफूकं शोषणं याहि श्लेष्मन् वातपित्तलं” ।)

आवद्धः, पुं, (आङ् + बन्ध् + क्तः) । दृढबन्धनं । प्रेम ।
अलङ्कारः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (यथा मेघदूते ६ ।

“गर्भाधानक्षणापरिचयान्नमावद्धमाला” ॥)

योत्तं । इति मेदिनी ॥

आभा

आवन्धः, पुं, (आवध्तेऽनेन आङ् + बन्ध् + घञ्) ।
योत्तं । इत्यमरहेमचन्द्रौ ॥ योत्तुङ्गी इति भाषा ।

भूषणं । प्रेम । बन्धनं । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा अमरशतके । ३८ ॥

“गते प्रेमावन्धे प्रणयवज्जमाने विगलिते” ।)

आवलिः, स्त्री, आलिः । श्रेणी । इत्यमरः ॥ (समूहः,
आवली) ।

आविद्धः, त्रि, (आङ् + व्यध् + क्तः) । वक्रः । क्षिप्तः ।
इत्यमरः । पराहतः । इति मेदिनी ॥ मूर्खः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

आविधः, पुं, वेधनाख्यं । इत्यमरः ॥ भोमरः । तुरपन
इत्यादि भाषा ।

आविलः, त्रि, (आ + विल + क्तः) । अनच्छः । अनि-
र्धनः । इत्यमरः ॥

आविलकन्दः, पुं, मालाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

आवुत्तः, पुं, (आप् + क्षिप् + आपमुत्तनोति । अन्ये-
भ्योऽपीति ड) । नाचोत्तौ भगिनीपतिः । इत्यमरः ॥

आमरणं, स्त्री, (आव्रियतेऽनेन । मृज्मरणे । ल्युट्) ।
भूषणं । अलङ्कारः । इत्यमरः ॥ (तच्चतुर्विधं, आ-
वेधं बन्धनीयं, क्षेप्यं, आरोप्यं चेति । तत्र

आवेधं कुण्डलादि, बन्धनीयं कुसुमादिकं, क्षेप्यं
नूपुरादिकं, आरोप्यं हारादि । यदुक्तं,—

“स्त्राङ्गुलं त्वामरणं चतुर्धा परिकीर्तितं ।
आवेधं बन्धनीयञ्च क्षेप्यमारोप्यमेव तत्” ॥

(यथा मनुः, ७।२२२ ।
“वाह्नानि च सर्व्याणि शास्त्राण्यामरणानि च” ।

यथा कुमारसम्भवे । ५।४४ ॥
“किमित्यपास्यामरणानि धौवने
धृतं त्वया वार्द्धक्येभि वस्त्रात्” ॥)

आभा, स्त्री, (आङ् + भा + अङ् + टाप्) । शोभा
कान्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ दीप्तिः । ज्योतिः ॥

(वातरोगभेदः । ववले । यथा भावप्रकाशे वात-
व्याधौ त्रिकशूलचिकित्सा,—

“आभा ववुलपर्यायः कश्चितः कोविदैरिह” ।)
आभातिः, स्त्री, (आङ् + भा + क्तिन् दीप्तिः, ज्यो-
तिः) । क्राया । इति राजनिर्घण्टः ॥

आभावगं, स्त्री, (आङ् + भाव् + ल्युट्) । आलापः ।
कथनं । इत्यमरः ॥ (यथा रुघुवंशे । २।५८ ॥

“सखन्धमाभावगपूर्वमाङ्गः” ।)
आभासः, पुं, (आङ् + भास् + पचाद्यच्) । सदृशः ।
प्रतिविम्बं । इति वेदान्तः ॥ दीप्तिः । अभिप्रायः ॥

(प्रतिविम्बादिवदवास्तवस्वरूपमविद्याकार्यं, नृ-
षाबुद्धिः । यथा अध्यात्मरामायणे,—

“आभावस्तु नृषाबुद्धिरविद्याकार्यमुच्यते ।
अविच्छिन्नं तु तद्वद्वक्ष्य विच्छेदस्तु विकल्पतः ॥

आभासत्वपरं विम्बभूतमेवं त्रिधा चितिः ।
साभासबुद्धेः कर्तृत्वमवच्छिन्ने विकारिणि” ॥

तथा च पञ्चदशी ६—७ ।
“चित्राधारेण वस्त्रेण सदृशा इव कल्पिताः ।

पृथक् पृथक् क्षिदाभासस्तन्माध्यस्तदेहिनां ॥
कल्प्यन्ते जीवनामानो बद्धा संसरन्त्यभी ।

वस्त्राभासे स्थितान् वर्णान् यददाधारवस्त्रगान्” ॥)

वस्त्राभासे स्थितान् वर्णान् यददाधारवस्त्रगान्” ॥)

वस्त्राभासे स्थितान् वर्णान् यददाधारवस्त्रगान्” ॥)

आभो

आभासरः, पुं, (आङ् + भास् + वरच्) । चतुःषष्टि-
संज्ञकगणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥ (यदुक्तं, आ-
भासराश्चतुःषष्टिः । यदा,—

“आत्मा ज्ञाता दमो दान्तः शान्तिर्ज्ञानं शमस्तपः ।
कामः क्रोधो मदो मोहो दादशाभासरा इमे” ॥)

आभिजनः, पुं, (अभिजनादागतः । अभिजन + अण्) ।
अभिजनस्य भावः । कुलसम्बन्धीयः । गाँइ पदवी
इत्यादि भाषा ॥ (यथा कुमारसम्भवे, १।२६ ।

“तां पार्श्वतीत्याभिजनेन नाम्ना
बन्धुप्रियां बन्धुजनेन जुहाव” ॥)

आभिजात्यं, स्त्री, (अभिजात + यञ्) । अभिजातस्य
भावः । कौलिन्यं । पाण्डित्यं । (महावंशजनन-
जनितमर्थ्यादा । यथा रामायणे,—

“आभिजात्यं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव च” ॥)

आभिधा, स्त्री, (अभि + धा + अङ् + टाप्) । शब्दः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

आभिधातकं, स्त्री, (अभिधा + तक् + अच्) । शब्दः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

आभिरूप्यं, स्त्री, (अभिरूप + यञ्) । अभिरूपस्य
भावः । यथा,—

“अर्चकस्य तपोयोगादर्चनस्यातिशयनात् ।
आभिरूपाच्च विम्बानां देवः सान्निध्यमृच्छति” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वष्टवहृषप्रोषपञ्चरात्रीयवचनं ॥
आभीरः, पुं, (आ समन्तात् भियं राति । रा दाने
आत इति कः) । गोपः । इत्यमरः ॥ आहिर इति
भाषा । स च ब्राह्मणादम्बुषायां जातः । इति
मनुः ॥

आभीरपक्षिः, स्त्री, (आभीराणां पक्षिः) । गोप-
पक्षी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ गोयाला-
पाडा इति भाषा ॥

आभीरपक्षी, स्त्री, (आभीराणां पक्षी) । गोपगृह-
समूहः । गोपग्रामः । गोपगृहं । गोपस्थानं ।
तत्पर्यायः । घोषः २ । इत्यमरः ॥

आभीरी, स्त्री, (आभीरपुंयोगादितिजातेरिति च
डीप्) । गोपस्त्रीजातिः । गोपपत्नी । तत्पर्यायः ।
महाशूरी २ । इत्यमरः ॥ आहिरिणी इति
भाषा ॥

आभीलं, स्त्री, (आ समन्तात् भियं लाति जनयति ।
आङ् + भी + ला + क्तः) । कष्टं । कृच्छ्रं । इत्यमरः ॥

(भयावहः, भीतिजनकः । यथा मेदिनी,—
“आभीलं न द्वयोः कृच्छ्रे वाच्यलिङ्गं भयानके” ॥

यथा महाभारते,—
“रात्रौ निप्रीये खाभीले गतेऽर्द्धसमये नृप ।

प्रचारे पुरुषादानां रत्नसां योरकस्मैणाम्” ॥)

आभीलः, त्रि, (आङ् + भी + ला + क्तः) । कष्टयुक्तः ।
इत्यमरः ॥ भयावकः । इति मेदिनी ॥

आभील्यं, स्त्री, (अभील्य + यञ्) । अत्यर्थं । नित्यं ।
तद्युक्तविषयायां च । इति शब्दरत्नावली ॥

आभेरी, स्त्री, राशिणीविशेषः । इति हज्जायुधः ॥

आभोगः, पुं, (आङ् + भुज् + घञ्) । परिपूर्णता ।
इत्यमरः ॥ (यथा मेघदूते, उत्तरमेघे २१ ।

“गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेणीं करेण” ॥

गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेणीं करेण” ॥

गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेणीं करेण” ॥

गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेणीं करेण” ॥

आभ्यु

यथा प्राकुत्तले । “अकथितोऽपि जायत एव यथायमाभोगस्तपोवनस्य” ॥
वरुणस्य कृत् । यत्नः । इति मेदिनी ॥ कविनाम-
युक्तगानसमापककविता । भविता इति भाषा ।
यथा,—

“यत्रैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरितः” ।
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

आभ्युदयिकं, चि, (आभ्युदयः प्रयोजनम् अस्य । आभ्यु-
दय + ठक् ॥) आभ्युदयनिमित्तआद्यादि । यथा ।
अथाभ्युदयिकआजं । तत्र गोभिलः । आभ्युदयिके
आजे युग्मानाशयेत् प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवे
दर्भाः यवैस्तिक्षार्थः । सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः ।
दधिवदराक्षतमिश्राः पिण्डाः नान्दीमुखः पितरः
प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पि-
तृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः
प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां न
खधाश्च प्रयुञ्जीत इति । आभ्युदयो विवाहादिस्त-
दर्थं आजं आभ्युदयिकं । आभ्युदयिके आभ्युदय-
निमित्तके । आभ्युदयः इच्छाभोगः । स च भूत-
भविष्यद्भेदेन द्विविधः । तत्र भूतं पुनश्चान्मादि
भविष्यत् विवाहादि । एवञ्च आजविवेकादौ
आजभेदगणने वृद्धिआजत्वेन कर्माङ्गत्वेन च
यदुभयत्वमुक्तं तदुभयमेवाभ्युदयिकत्वेनोपपन्नं
तेनाभिलाषे आभ्युदयिकआजमिति प्रयोज्यं । अत्र
यवैस्तिक्षार्थं इत्यनेन पार्व्याजआजप्राप्तितल्लक्षणे
शवविधानात् आभ्युदयिकस्यापि पार्व्याजप्रकृतित्वं
प्रतीयते । अन्यथा तिलार्थं इत्युपादानं व्यर्थं
स्यात् । ततश्च पार्व्याजप्रकृतिकत्वेन पित्र अयुग्म-
ब्राह्मणप्राप्तौ तन्निराशाय पितृपक्षे ब्राह्मणयुग्म-
त्वोपदेशः दैवे युग्मत्वस्य पार्व्याजप्राप्तत्वात्तदर्थो-
पदेशः ।

“अपसंयं ततः कृत्वा पितृगामप्रदक्षिणं” ।

इति याज्ञवल्क्यवचनेन देवकर्मानन्तरं पितृ-
कर्म्मकरणे प्राप्तवामोपचारनिराशाय प्रदक्षिण-
मुपचारः तेन देवपितृकर्म्मकरणाय दक्षिणावर्त्तेन
गन्तव्यं । द्विगुणमुपलनिराशाय ऋजवे दर्भा
इति ऋजुत्वोपदेशः । तृप्ताः स्य इत्यनेन तृप्तिप्रश्ने
सम्पन्नमिति प्रष्टव्यं । योग्यत्वात् सुसम्पन्नमिति
प्रोक्ते इति वक्ष्यमाणकृन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च सु-
सम्पन्नमित्युत्तरं । एतदर्थमयब्राह्मणपक्षेपबाधि-
तत्वाद्वाच्यं । दधिवदराक्षतमिश्रा इत्यनेन दध्या-
दिमिश्रणमावश्यकं । अक्षतो यवः ।

“अक्षताश्च यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते” ।

इति भट्टनारायणधृतात् । अतएव वक्ष्यमाणकृन्दो-
गपरिशिष्टवचने अक्षतमनुक्ता संयोज्य यवकर्मा-
भ्युदयिभिरिति निःसन्दिग्धमुक्तं । खधावाचनप्रश्न-
निवृत्तये नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्युप-
देशः । तत्र खधां वाचयित्वे इति पितृपक्षेयव
प्रश्नः अतएव तन्निराशये दैव इति आदौ देवपक्षे
नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति प्रश्नः । उत्तरश्च
प्रीयन्तामिति । ततः पितृपक्षे खधावाचनस्थानी-
यत्वेन वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च इति चकारनिर्देशेन

आम

च खधोच्यतामिति वत् प्रत्येकमेव प्रीयन्तामिति
पृच्छेत् प्रत्युत्तरश्च अस्तु खधा इति वत् तन्त्रेणैव
प्रीयन्तामिति । अत्र नान्दीमुखाः पितर इत्यादि
नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्य इति निर्देशेन च नान्दी-
मुखं पितृगणमिति विष्णुपुराणेन च मातामहे-
भ्यश्च तथा नान्दीमुखेभ्य एव च इति ब्रह्मपुराणेन
च नान्दीमुखपदश्रुतेस्तद्विशेषणविशिष्टस्यैवाभ्यु-
दयिके देवतात्वं ततश्चात्रापि प्रीयन्तामिति वन्ना-
न्दीमुखेभ्यः पितामहेभ्य इति वाच्यं । न तु नान्दी-
मुखविशेषणशून्यं पितामहेभ्यः प्रीयन्तामिति
पितृदयितोक्तं युक्तम् । नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्य
प्रीयन्तामित्यत्रान्वितस्य नान्दीमुखेभ्य इत्यस्य
पितामहेभ्य इत्यादावनन्वयित्वेन प्रागुक्तयुक्त्या
प्राप्तस्य नान्दीमुखविशेषणस्य पितामहेभ्य इत्या-
दावपि प्राप्तेः । एतेनात्र मैथिलोक्तं तन्त्रता-
विधानमपि निरस्तं । पार्व्याजवत् खधाः
प्राप्तेः तन्निराशाय न खधां प्रयुञ्जीतेति अत्र
विशेषादभिलाषे मन्त्रे च खधापदनिवृत्तिः ।
अभिलाषे नम इति ब्रूयात् । “अमुकासुकगौत्रे-
तत् तुभ्यमन्नं खधा नमः” । इति ब्रह्मपुराणे आज्ञे
खधा नमः पदयोऽस्यागवोधकत्वेन विकल्पाद-
आभ्युदयिके खधानिवेधान्नम एवान्वेति । पितृ-
नप्यत्र देववदित्यनेनापि पार्व्याजोक्तविश्वदेव-
पक्षीयनम एव प्रतीयते न तु मैथिलोक्तं स्वाहेति ।
आज्ञे तथा प्रयागे प्रमाणाभावात् । एवमाश्रया-
यनगृह्ये यवोसीति मन्त्रे तु पुष्ट्या इति श्रुतेर्मन्त्र-
मात्रे खधापदस्थाने पुष्टिपदप्रयोगः । इति आज्ञ-
तत्त्वं । अन्यत् नान्दीमुखशब्दे ऋष्ट्यं ॥

आमं, चि, (आम्यते ईषत्यच्यते । आ + अम +
कर्म्मणि घञ् ॥) पाकरहितं । काँचा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । अपक्वं २ असिद्धं ३ अक्षतं ४ ।
इति रत्नमाला ॥

(“आमपक्वमं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः” ।

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥

“मज्जत्थामागुत्वाहितं पक्कावृत्तवते जले ।

विनातिद्रवसङ्घातशैत्यक्षेपप्रदूषणात् ॥

परीक्ष्यैवं पुरा सामं निरामं वा सदोषिणां ।

विधिर्नोपाचरेत्सन्ध्यां पाचनेनेतरेण वा” ॥

चिकित्सा यथा,—

“चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।

व्योषं हिङ्गुजमौदाश्च चक्षुश्चेकच चूर्णयेत् ॥

गुडिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।

क्षता विषाचयन्त्यामन्दीप्रयन्त्याश्च चाननं” ॥

इति चित्रकाद्यगुणि वृक्षाः । इति चरकः ॥

आमं, स्त्री, बटप्रकाराजीर्णरोगमथ्ये रोगविशेषः ।
तस्य कारणरूपे ।

“आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।

अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥

अजीर्णं पक्वमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च ।

वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरं ॥

तत्रामे गुरुत्वोत्प्लेदः शोथो गण्डाक्षिपूटगः ।

उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्त्तते” ॥

आम

इति निदानं ॥ अन्यच्च ।

भुक्तमन्नावशेषं यत् रसं भूयस्वपाचितं ।

गतमामाशये यस्मात्तस्मादामं तदुच्यते ॥

अन्नमन्नरसं केचित् केचित् मलसञ्चयं ।

प्रथमं दोषदुष्टिश्च आममित्यभिधीयते” ॥

अपक्वं । यथा,—

“शस्यं क्षौत्रगतं प्राङ्गः सतुमं धान्यमुच्यते ।

आमं वितुषमित्युक्तं खिन्नमन्नमुदाहृतं” ॥

इति आज्ञतत्त्वधृतवशिष्टवचनं ॥ रोगविशेषः
तत्तद्गणादि अजीर्णशब्दे ऋष्ट्यं ॥

(“उष्णोऽल्पवज्जलेन धातुमाद्यमपाचितं ।

दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥

आमेन तेन संपृक्ता दोषादृष्ट्याश्च दूषिताः ।

सामादृत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः ॥

खोतोरोधबलभङ्गशरीरवानिखमूर्जताः ।

आलस्यापत्तिनिष्ठीवमनोभेदाश्चिकित्साः ॥

लिङ्गं मलानां सामानां निरामाणां विपर्ययः” ॥

इति चरकः ॥

“आमेऽजीर्णे तु बन्धयेत् क्षाराक्षं लघु शस्यते ।

पुष्पकाशीप्रमिश्रं वा क्षीरेण लवणेन च ।

सदाडिमरसं सर्पिः पिबेद्वातेऽधिके सति” ॥

इति च चरकः ॥

आमः, पुं, (अम + घञ् ॥) रोगमात्रं । रोगभेदः । इति

मेदिनी । मलवैषम्यरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“पिबेत् स परिकर्त्तामे मले वा दाडिमाम्बुना ।

विडेन लवणं पिष्टं विल्वं चित्रकनागरं” ॥

इति चरकः ॥

आमगन्धि, स्त्री, (आमस्यापक्वस्य गन्धइव गन्धो
यत्र ॥) चित्ताधूमादिगन्धयुक्तं । अपक्वमांसादि-
गन्धविशिष्टं । तत्पर्यायः । विल्वं २ विष्टं ३ ।
इत्यमरः ॥

आमण्डः, पुं, (आमण्डयतीति । आ + मडि + पचा-

द्यच् ॥) एरण्डवृक्षः । इति राजनिर्घण्टशब्दरत्ना-

वल्या ॥ (एरण्डशब्देऽस्य गुणादयो व्याख्याः ।)

आमनस्यं, स्त्री, (अमनसो भावः । ब्राह्मणादित्वात्

अञ् ॥) पीडा । दुःखं । इत्यमरः ॥

आमन्त्रणं, स्त्री, (आ + मन्त्र + भावे ल्युट् ॥) सम्बो-

धनं । इति हेमचन्द्रः ॥ आप्रच्छनं । इति जटा-

धरः ॥ निमन्त्रणं । इति स्मृतिः ॥ निमन्त्रण-

विशेषः । यदकरणे प्रत्यवायो नास्ति । यथा “इह

शयीत भवान्” । इति सुगन्धोदध्याकरणं ॥

आमथं, स्त्री, (आमं रोगं यात्यनेन । आम + या +

ठ ॥) कुष्ठनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुड्

इति भाषा ।

आमयः, पुं, (अम रोगे + भावे + घञ् । मीज्

हिंसायां करणे अच् वा ॥) रोगः । इत्यमरः ॥

(“तदुक्तं विविधैर्योगैर्निहन्त्यादामयान् बहन्” ।

इति सुश्रुतः ॥

“तत्र थाधिरामयो गद आतङ्को यक्षाज्वरो

विकारो रोग इत्यनर्थान्तरं” । इति चरकः ॥)

आमयावी, [न] चि, (आमयोऽस्यस्य आमयस्योप-

संस्थानं इति दीर्घश्चेति विनिः ।) रोगी । इत्यमरः ॥

आम

आमर्षः, पुं, (अध + घञ् + नञ्समासः । अन्येषा-
मपीति दीर्घः ।) क्रोधः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
("निरुद्योगं निरामर्षं निर्वीर्यमरिन्दनम्" ।
इति रामायणे ।)

आमलकं, स्त्री, (आ + मल + क्त्वं शिखिसंज्ञयोः ।
आमलक्याः फलं । फलेनगिति विकारावयवप्रत्य-
यस्य लुक् ॥) आमलकीविशेषः । काठ आमला-
इति भाषा । तत्पर्यायः । काष्ठधात्रीफलं २ चूडा-
मलकं ३ चूडाजातीफलं ४ । अस्य गुणाः । कषा-
यत्वं । कटुत्वं । शीतत्वं । पित्ताखदोषनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

("तद्वदामलकं शीतमस्त्रं पित्तकफापहम्" ।

इति वाभटः ॥

"विद्यादामलके सर्वान् रसान् जवणवर्जितान् ।
खेदमेदःकफोत्क्षेदपित्तरोगविनाशनम्" ॥

इति चरकः ॥

आमलकः, पुं, (आङ् + मल + क्तुन् ।) वासकवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा मार्कण्डेयपुराणे ।

"मल्लतकानामलकांस्तिन्दकांश्च महाफलान्" ।)

आमलकी, स्त्री, (आङ् + मल + क्तुन् + जातेरिति
ङीष् ।) खनामख्यातफलवृक्षविशेषः । आमला
इति भाषा । तत्पर्यायः । तिष्यफला २ अमृता ३
वयस्या ४ वयःस्था ५ कायस्था ६ । इत्यमरस्त-
ट्टीका च ॥ श्रीफला ७ धात्रिका ८ शिवा ९
शान्ता १० धात्री ११ अमृतफला १२ वृथा १३
वृक्षफला १४ रोचनी १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
कर्षफला १६ तिष्या १७ इति रत्नमाला ॥
अस्या गुणाः । हरीतकीगुणवद्गुणत्वं । विशे-
षेण शुक्कारित्वं । शीतवीर्यत्वं । अस्त्रत्वात् वायु-
नाशित्वं । शैत्यमाधुर्यात् पित्तनाशित्वं । कषाय-
रुक्षत्वात् कफनाशित्वं । सर्वफलाधिकगुणत्वं ।
भोजनाद्यमध्यान्ते प्राशस्त्यं । निरुच्यत्वं । दोष-
हरत्वञ्च ॥ अस्य मज्जगुणाः । दृष्ट्याक्दिकफ-
वायुनाशित्वं । लघुत्वं । कषायत्वं । वनकारित्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च । लघुत्वं । दाहवमि-
मेहशोषनाशित्वं । रसायनत्वं । कटुत्वं । रुचि-
करत्वं । रक्तदोषनाशित्वं । अमविवन्धाधान-
विषुम्भदोषप्रशमनकारित्वञ्च । अस्य मज्जनो
विभीतकमज्जवद्गुणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्या नामानि गुणाश्च ।

"त्रिध्यामलकमाख्यातं धात्री तिष्यफलान्मृता ।
हरीतकीसमध्यात्रीफलं किन्तु विशेषतः ॥

रक्तपित्तप्रमेहघ्नं परं वृष्यं रसायनम् ।

हन्ति वातं तदस्त्रत्वात् पित्तं माधुर्यशैत्यतः ॥

कफं रुक्षकषायत्वात् फलं धात्र्यास्त्रिदोषजित् ।

यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशम् ॥

तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जावमपि निर्दिशेत्" ।

इति भावप्रकाशः ॥

"तान् गुणांस्तानि कर्माणि विद्यादामलकीवपि ।
यान्युक्तानि हरीतक्यां वीर्यस्य तु विपर्ययः" ॥

इति चरकः ॥

तच्छुष्कफलगुणाः । कफपित्तनाशित्वं । अस्त्रत्वं ।

आम

खादुद्रव्यद्वारा पाके पित्तनाशित्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ तस्या उत्पत्तिर्यथा । सखावूचतुः ।
"उक्तस्त्वया महेष्टानि तुलसीविल्वसम्भवः ।
अनयोस्तुल्य एकः कः शिवविष्णुप्रियस्तरुः ॥
तदावां श्रोतुमिच्छावः शिवसुन्दरि कथ्यतां" ।

देव्युवाच ।

"अस्ति विल्वतुलसीतरुतुल्यः

पुण्य एक उत विष्णुशिवार्हः ।

नामतोऽमलक इत्यपि सख्यौ

रूपितः कमलनाथ मयापि ॥

कदाचित् देवयाचायां प्रभासे पुण्यतीर्थके ।

सर्वे देवाः समायाता दिने पुण्ये च कुत्रचित् ॥

तत्राहञ्च स्वयं लक्ष्मीरेकस्थाने समागते ।

तत्रावयोर्मतिर्जाता शिवविष्णुप्रपूजने ॥

अहं श्रियमवोचञ्च सामुद्रि प्रष्टु मे मतिं ।

खकल्पितेन द्रव्येण पूजयेऽहं हरिं प्रभुं ॥

मासुवाच ततो लक्ष्मीर्गङ्गादाक्षरभाषिणी ॥

भमाप्येवं मतिर्जाता त्वमवोचः स्वयं यथा ।

खकल्पितेन द्रव्येण पूजयेऽहं त्रिलोचनम्" ॥

देव्युवाच ।

"सजये विजये देवि ! नावेवभूतयोस्तदा ।

नयनेषु सुजातानि अमलाश्रुजलानि च ॥

तानि नौ नयनेभ्यश्च निपेतुर्भुवि हे सखि ! ।

ततो जाता दुग्धाः पृथ्वा चत्वारो विमलप्रभाः ॥

ख्याता आमलकी नाम्ना जाता कादमलाद्वयतः ।

श्यामलच्छदवृन्दस्ते कर्वूरुस्तन्मूलकाः ॥

शिरायधितप्रचाली पञ्चमालाकमचका ।

विल्वस्य च तुलस्याश्च ये गुणाः कथिताः सखि ॥

ते ते गुणाः सर्वेयव आमलक्यां समाहिताः ।

पञ्चमालादलैरस्याः शिवविष्णु सुरेश्वरौ ॥

सर्वथा पूजितौ स्यातां सख्यौ नास्त्यत्र संशयः ।

मावे मासि सितायां तामेकादश्यां समुद्रवां ॥

शुभामामलकीं दृष्ट्वा समेताः सर्वदेवताः ।

ऋषयस्ते सशिव्याश्च हर्षमापुः परं तदा ॥

शिवायुबस्वरूपाश्च ददृशुस्तुष्टुवृत्तदा" ॥ * ॥

अस्या नमस्कारमन्त्रादिः ।

"नमाम्यामलकीं देवीं पञ्चमालाद्यलङ्कृतां ।

शिवविष्णुप्रियां दिव्यां श्रीमतीं सुन्दरप्रभां ॥

एतेन खलु मन्त्रेण सर्वा अस्याः क्रिया मताः ।

एतामुद्दिश्य तीर्थानि चीरुक्तानि मनीषिभिः ॥

विल्ववृक्षवदेवेह पृथिव्यां कर्माणां स्थले ।

सिन्धुसुत्तामामलकीं सर्वतीर्थजलैर्दिजाः ॥

अथ सर्वसुराणाञ्च सुनीनाञ्च तदायतः ।

मया संपूजितः कृष्णः श्रीश्च शम्भुसंपूजयत् ॥

तदा जयजयध्वानो बभूव क्षितिमण्डले ।

आकाशे पुष्पलक्ष्मिश्च शङ्खशब्दाश्च पुष्कलाः ॥

दृष्ट्वा ह्यामलकीं देवीं दधारा नन्दमुत्तमं ।

तेन धात्रीति नाम्नापि राजत्वामलकी शुभा ॥

नमस्कृत्य ह्यामलकीं गता देवा द्विजास्तथा ।

ब्रह्मविष्णुशिवाश्चापि तत्राधिरुन्मनास्थिताः ॥

जाता ह्यामलकी देवी परमानन्ददायिनी ।

मान्या स्थाप्या च पूज्या च प्रयत्नतया सखीत्वियम्" ॥

आम

इति दृढदर्म्भपुराणे आमलकीप्रादुर्भावः १२

अध्यायः ॥ * ॥ एकादश्यां तत्र विष्णुप्रीतिर्यथा ।

"तुल्यत्वामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ।

श्रीकामः सर्वदा खानं कुर्वीतामलकैर्भरः" ॥

इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥

आमवातः, पुं, (आमोऽपाकहेतुः वातः ।) खनामख्यात-

रोगविशेषः । तस्य निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

"विरुद्धाहारचैष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च ।

स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं व्यायामं कुर्वतस्तथा ॥

वायुना प्रेरितो ह्यामः स्नेहस्थानं प्रधावति ।

तेनात्यर्थमपक्वोऽसौ धमनीभिः प्रपद्यते ॥

वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः ।

स्रोतांस्यभिध्यन्दयति नागावर्गोऽतिपिच्छिलः ॥

जनयत्यग्निदौर्बल्यं हृदयस्य च गौरवं ।

व्याधोनामाश्रयो ह्येष आमसंज्ञोऽतिदारुणः ॥

विरुद्धाहारचैष्टस्य विरुद्धाहारः क्षीरमत्स्यादि ।

विरुद्धा चैष्टा भुक्ता व्यायामादि । तदयुक्तस्य ।

निश्चलस्य निर्व्यापारस्य । "स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं

व्यायामं कुर्वतः" इति मिलितो हेतुः । स्नेह-

स्थानं आमाशयसन्ध्यादि । तेन स्नेहस्थानगतेन

अत्यर्थं अपक्वः । पित्तस्थानगमने तु पक्वोऽभ-

विध्यदित्यभिप्रायः । असौ आमः धमनीभिः

प्रपद्यते धमनीमार्गैश्चलति । भूयो दूषितः अति-

शयेन दूषितः । सोऽन्नजो रसः । आमः स्रो-

तांसि अभिध्यन्दयति संस्तभ्य रसवहशिराव-

रोधं कृत्वा स्रोतांसि गुरुणि करोति । नागावर्गः

वातादिजनितवर्णभेदान्नागावर्गः ॥ * ॥ आमस्य

लक्षणमाह ।

"अजीर्णात् यो रसो जातः सञ्चितो हि क्रमेण वै ।

आमसंज्ञां स लभते शिरोगात्ररुजाकारः" ॥

अजीर्णात् भुक्तादजीर्णात् ॥ * ॥ आमवातस्य सा-

मान्यलक्षणमाह ।

"युगपत् कुपितावेतौ त्रिकसन्धिप्रवेशकौ ।

स्तब्धश्च कुरुते गात्रमामवातः स उच्यते" ॥

एतौ वातकफौ । त्रिकसन्धिप्रवेशकौ वेदनयेति

बोद्धव्यौ ॥ * ॥ तन्मन्तरे तस्य लक्षणान्तरमाह ।

"अङ्गमर्दोऽलक्षितुष्याखालस्य गौरवं ज्वरः ।

अपाकः शूलताङ्गानां आमवातस्य लक्षणम्" ॥*

असौवातिदृढस्य लक्षणमाह ।

"स कष्टः सर्वरोगाणां यदा प्रकुपितो भवेत् ।

हस्तपादशिरोगुल्फचिकित्तानूरुसन्धिषु ॥

करोति सरुजं शोथं यत्र दोषः प्रपद्यते ॥

स देशो रुच्यतेऽत्यर्थं व्याविज्ज इव रुचिकैः ॥

जनयेत् सोऽग्निदौर्बल्यं प्रसेकाश्चिगौरवम् ।

उत्साहहानिं तैरस्य दाहश्च बज्रमूचतां ॥

कुक्षौ कठिनतां शूलं तथा निद्राविपर्ययं ।

दृढदिग्द्विभ्रममूर्च्छाश्च हृदयहं विड्विबद्धतां ॥

जाथान्त्वकूजमानाहं कष्टांशान्यानुपद्रवान्" ।

यदा प्रकुपितो भवेत् प्रकर्षेण कुपितः स्यात्तदा

वक्ष्यमाणानुपद्रवान् करोति । तानाह हस्तेत्यादि ।

यत्र दोषः दृष्टः आमः प्रपद्यते गच्छति । जाथं

चकर्मण्यत्वं । अन्यानुपद्रवान् कलायखड्गत्वादीन्

आम

॥ * ॥ तस्यैव विप्रियानि लक्ष्यान्वाह ।
 “पित्तादाहं सरागञ्च सशूलं पवनान्नकं ।
 स्तिमितं गुरुकण्डूकं कफजुष्टं तमादिशेत्” ॥
 गुरुकण्डूकं बद्धकण्डूकम् ॥ * ॥ तस्यासाध्यत्वादिकमाह ।
 “एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो बाध्य उच्यते ।
 सर्वदेहचरः शोथः सकष्टः सान्निपातिकः” ॥ * ॥
 अथ आमवातस्य चिकित्सा ।
 “लङ्घनं खेदनं तिक्तं दीपनानि कटूनि च ।
 रेचनं खेदनमपि वस्त्यश्चाममासते ॥
 रुक्षस्वेदो विधातयो बालुकापुटकैरिह ।
 उपनादाश्च कर्तव्यास्तोऽपि स्नेहविवर्जिताः ॥ * ॥
 वास्तुकमत्र रुन्ताकं पटोलं कारवेल्हकं ।
 कोरदृवा यवाः पथ्याः षष्ठिकाः शालयोऽनवाः” ॥
 अनवाः पुराणाः ।
 “लावकानां तथा मांसं हितं तज्जेण संस्कृतं ।
 हितञ्च युष्मः कौलथः कलायश्चकस्य च” ॥ * ॥
 “चित्रकं कटुका पथ्या नागरातिविषामृताः ।
 चूर्णिताः कोष्ठातोयेन पिबेदामानिलापहाः ॥ १ ॥
 शटी शुण्ठी शिवासेया देवाङ्गातिविषामृताः ।
 क्षयिताः प्रपिबेदामवाती रुक्षश्च भोजयेत् ॥
 देवाङ्गा देवदारुः ॥ २ ॥
 आमवातगन्धेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः ।
 एकएव निहन्तायमेरुखेहकेशरीः ॥ ३ ॥
 एरुखेहयुक्तां हरीतवीं भक्षयेद्विधिवत् ।
 आमानीलार्तिरुक्तां युक्तां रुद्धा च मृद्वस्याः ॥ ४ ॥
 श्वेतं पुनर्नवामूलं तेन तैलं प्रसाधयेत् ।
 आमवातरुजं हन्ति पादाभ्यङ्गनमर्हनात् ॥ ५ ॥
 आरग्वधस्य पत्राणि मृद्वानि कटुतेजसः ।
 आमवातप्रशान्त्यर्थं खादेद्भक्ष्यावृत्तानि च ॥ ६ ॥
 शुण्ठीगोक्षुरककायः प्रातः प्रातर्निधेवितः ।
 आमवाते कटीशूले पाचनं रुक्प्रणाशनं ॥ ७ ॥
 कटीशूले पिबेत्तैलं एरुगण्डलसम्भवं ।
 महौषधगुडयोश्च क्वाथं मागधिकायुतं ॥
 विशोथैरुडवीजानि पिष्ट्वा क्षोरे विपाचयेत् ।
 तत्पायसं कटीशूले मृद्वस्यां परमौषधं ॥ ८ ॥
 रास्त्रा वातारिमूलञ्च वासकः सदुरालभः ।
 शटीदारुजलासुप्तनागरातिविषामयाः ॥
 श्वदंष्ट्रायाधिघातश्च मिषिधान्यं पुनर्गवा ।
 अश्वगन्धामृता लवणा रुद्धदारुः शतावरी ॥
 वचा सहचरश्चैव चविका रुहतीद्वयं ।
 समभागानि सर्वाणि रास्त्राञ्च त्रिगुणा मता ॥
 पिबेत् कषायसेतेषामष्टभागावशेषितं ।
 लिङ्गा नागरचूर्णञ्च प्रक्षेपोऽत्र यथामलं ॥
 सर्वेषु वातरोगेषु सामेषु तु विशेषतः ।
 पक्षाघातेऽर्दिते कम्पे कुजे सन्धिगतेऽनिले ॥
 जानुजङ्घास्थिपीडासु मृद्वस्याञ्च हनुग्रहे ।
 उरुस्तम्भे वातरक्ते विस्त्रुत्वां क्रोशुपीर्यके ॥
 हृदामये च दुर्गाग्निं योनिशुक्रासयेषु च ।
 एसां मेदुगते वाते स्त्रीणां बन्धामये तथा ॥
 योषितां गर्भदं सुखं नास्त्यस्मात् परमौषधं ।
 महारास्त्रादिकः क्वाथो वेधसायं विनिर्मितः” ॥

आम

महारास्त्रादिकथः । ६ । “अजमोदामरिच-
 पिप्पलीविडङ्गसुरदारचित्रकशताङ्गाः । सैन्धव-
 मागधिमूलं भागा नवकस्य पत्रिकाः स्युः ॥ शुण्ठी
 दशपत्रिका स्यात् पलानि तावन्ति रुद्धदारस्य ।
 अमया पलानि पञ्च स्रक्चूर्णं चूर्णं विधापयेदेवां ॥
 समगुडवटकानदतश्चूर्णं वा कोष्ठावारिणा पिबतः ।
 नश्यन्त्यामानिलजाः सर्वे रोगाः सुदारुणाः शीघ्रं ॥
 आनाहशूलतूनी प्रतितूनी मृद्वसी गुल्मः । कटि-
 पृष्ठपरिष्फुटनं स्मृतं चैवास्थिजङ्घयोस्तोत्रं ॥
 श्वयथुस्तथाङ्गसन्धिषु ये चान्येऽप्यामवातजा रोगाः
 सर्वे प्रयान्ति शान्तिं तमइव सूर्याशुविध्वस्तं ॥
 अजमोदादिचूर्णमोदकः । १० ॥
 “आमवाते हितोऽतीव पथ्यादिगुग्गुलुर्मतः” ।
 तथैव योगराजाख्यश्चरकादिचिकित्सकैः । ११ ॥
 नागरस्य पलान्यष्टौ घृतस्य कुडवं तथा ।
 क्षीराकसमायुक्तं खण्डस्यार्द्धशतं पलं ॥
 योमन्त्रिजातकद्रव्यात् प्रत्येकञ्च पलं पलं ।
 निःक्षिपेच्चूर्णितं तच्च खादेदभिवलं यथा ॥
 आमवातप्रशमनं धातुपृष्टिकरं परं ।
 बल्यमायुष्यमोजस्यं बलीपलितनाशनं” ॥
 शुण्ठीखण्डः । १२ ॥
 “मेथिकायाः पलान्यष्टौ शुण्ठाश्च पलानि च ।
 तयोश्चूर्णं पटे पृतं दुग्धे मृद्विना पचेत् ॥
 दुग्धाकयुगे गथं घृतमष्टपलं क्षिपेत् ।
 तत्तावत्पुचैत् यावत् भवेदतिघ्नं पयः ॥
 पुनः पचेत् शनैस्तत्र दत्त्वाकमितां सितं ।
 ततः पाके सुविज्ञाते ज्वलनादवतारयेत् ॥
 मरिचं पिप्पली शुण्ठी कणाभूलं सचित्रकं ।
 यवानी जीरको धान्यं कारवी शतपुष्पिका ॥
 जातीफलं शटीलक् च पत्रकं भद्रमुल्लकं ।
 मृद्वीयात् पलमेतेषां सर्वेषाञ्च पृथक् पृथक् ॥
 षड्दं नागरं तच्च मरिचं च षड्दकं ।
 एषां चूर्णं परिक्षिप्य सर्वं संमिश्रा रक्षयेत् ॥
 एतत्तु भेषजं प्रोक्तं मेथिकापाकसंज्ञकं ।
 भक्षयेत् पलमात्रं तत् यथा चाभिवलं तथा ॥
 आमवातं निहन्त्येत् सर्वोश्च पवनामयान् ।
 ज्वरांश्च विषमान् हन्ति पाण्डुरोगं सकामलं ॥
 हन्युन्मादमप्रसारं प्रमेहान् वातशोणितं ।
 अक्षुपित्तं शीतपित्तं शिरःपीडां दृगामयं ॥
 प्रदरं स्तुतिकारोगं हन्यादेतन्न संशयः ।
 वपुषः पुष्टिहृदस्थं वीर्यवृद्धिकरं परं” ॥
 मेथिकापाकः । १३ ॥
 “रसो रसोनस्य पिचुप्रमाणः
 क्षिपेच्च तत्राक्षमितं घृतं गोः ।
 पिबेदुमे तेन दहत्यवश्यं
 शिखीव तूलं हि सङ्ग्रामवातं” ॥
 सामान्यवातयाधिक्षिक्त्यायां हि लिखितं रसी-
 नायुकमामवाते अतिगुणदं । १४ ॥
 “सैन्धवं श्रेयसी रास्त्रा शतपुष्पा यवानिका ।
 खर्जिका मरिचं कुलं शुण्ठी सौवर्चनं विडं ॥
 वचाजमोदा जरणः पौष्करं मधुरं कणा ।
 एतान्यर्द्धपलांशानि सूक्ष्मकल्कानि कारयेत् ॥

आमा

प्रस्थमेरुखेहस्य प्रस्थोऽम्बु शतपुष्पजं ।
 काङ्गिकं दिगुणं दत्त्वा मस्तं च दिगुणं तथा ॥
 एतत् संभृत्य संभारं शनैर्मृद्विना पचेत् ।
 सिद्धमेतत् प्रयोक्तव्यमामवातहरं परं ॥
 पाने चाम्भजने वस्तौ लुहतेऽभिवलं मृद्वं ।
 वातात्ते वंक्ष्ये शूले कटीजानुसन्धिने ॥
 तथा हृत्पार्श्वे शूले शस्तं श्लेष्मणि पीडिते ।
 अन्यांश्चानिलजान् रोगान् नाशयत्वाशु देहिनां
 रुहसैन्धवाद्यं तैलं । १५ ॥
 “दधिमत्स्यगुडक्षीरपोतकीभावपिष्टकं ।
 वर्जयेदामवातात्तो गुडमांसमनूपजं” ॥
 इत्यामवाताधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
 (आनेयडवाच ।
 “लक्ष्मणं प्रष्टुं पुत्रं । त्वं समासेन वदाम्यहं ।
 गुर्वन्नाहारपुष्टेन मन्दाग्नेश्च व्यवायिनः ॥
 तर्पितैः कन्दशाकैस्तु आमोवायुसमीरितः ।
 श्लेष्मस्थाने प्रपच्यैव जायते बद्धवेदनः ॥
 आमातिसारो वर्त्तते सन्धौ शीफः प्रजायते ।
 जडत्वञ्चैव गात्राणां बलासघटनं मुखे ॥
 पृष्ठमन्याजिकेजातवेदनार्तोऽपि सीदति ।
 अङ्गं वैकल्यमाधाति आमवाते भिषग्वर” ॥
 चिकित्सा यथा ॥ * ॥
 “तस्य नो खेहनं कार्यं पाचनञ्च विधीयते ।
 आमं संचयते प्राज्ञैः चतुर्धा भेदलक्ष्यैः” ॥
 विष्टम्भ्यामलक्ष्यं यथा ॥ * ॥
 “विष्टम्भो गुल्मकान्मेही आमः पक्वाम एव च ।
 सर्वाङ्गो भवेच्चान्यो वल्ये तस्यापि लक्ष्यं ॥
 विष्टम्भो गुरु चाध्मानं वल्लिशूलञ्च जायते ।
 तस्यापि पाचनं कार्यं खेहनञ्चैव कारयेत्” ॥
 गुल्मशङ्खामलक्ष्यं यथा ॥ * ॥
 “जठरं गर्जते यस्य गुल्मवत् परिपीडिते ।
 कटीदेशे जडत्वञ्च आमगुल्माभिश्चक्षितः ॥
 तस्यादौ लङ्घनानि स्युर्जात्वा देहबलावलं ।
 पाचनं नैव कर्तव्यं गुल्मपाके विमूर्च्छति ॥
 प्राचिते चापि गुल्माने तदाशु मरणं भुवम्” ।
 खेद्यामलक्ष्यं यथा ॥ * ॥
 “यस्य च स्निग्धता गात्रे जाड्यं मन्दाभिको बली ।
 खेदामो विजलो यस्य खेहीदामः प्रकीर्तितः ॥
 तस्य नो खेहनं कार्यं शोपवासश्च कारयेत् ।
 पाचनञ्चैव कर्तव्यमामस्यैवातिसारयेत्” ।
 आमस्य लक्ष्यं यथा ॥ * ॥
 “यस्य शोफाननं जाड्यं तथा चैव घनोदरं ।
 अरुच्यामातिसारश्च सचासाथो विज्ञानता ॥
 प्रत्याख्येया क्रिया कार्य्या जीवितस्यापि संशये ।
 पाचनं पाचितं ज्ञात्वा तस्माच्चूर्णानि दापयेत्” ॥
 चिकित्सा यथा ॥ * ॥
 “आमवाते कणायुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ।
 गुडचूरी नागरं पथ्या चूर्णमेतद्गुडान्वितं ॥
 धान्यनागराजस्त्रादेवदारुवचाभयाः ।
 पाचनञ्चामवाते च श्रेष्ठमेतत्सुखावहं” ॥
 आमातीसारः, ऐ, (आमरोगेण कृतः अतीसारः) ।
 षट्पुकारातीसारमध्ये रोगविशेषः । तस्य

आमा

संप्राप्तिरूपे ।

अमाजीर्णात् प्रद्रताः क्षोभयन्तः
कोष्ठं दोषा धातुसंचान् मलांश्च ।
नानावर्णं नैकशः सारयन्ति
शूलोपेतं घृष्टमेनं वदन्ति ॥

संलघुमेभिर्दोषैस्तु न्यस्तमपस्ववसीदति ।
पुरीषं भृशदुर्गन्धिं पिच्छिलं चामसंक्षितं ॥
इति निदानं ॥

(चिकित्सा यथा,—

“न तु संग्रहणं दद्यात् पूर्वमामातीसारिणे ।
दोषाद्यादौ रूध्रमाना जनयन्त्यामयान् बहून् ॥
शूथपाण्डूनामयजीह्वकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ।
दण्डकालसकाधानग्रहण्यर्शगदांस्तथा ॥
क्षीणधातुबलार्तस्य बज्रदोषोऽपि निखतः ।
आमोऽपि क्षमनीयः स्यात् पाचनान्मरणं भवेत्” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥*

“अभया मस्तुना पिष्टा मधुशर्करयान्विता ।
आमातीसारं शमयेद् गुडामलकमेव च ॥
वत्सकं जीरकं च दद्यात् पिष्टन्तु दापयेत् ।
आमातिसारशमनं वस्तिशूलं नियच्छति” ॥
इति हारीतः ॥* ॥ “तस्य रूपाणि विज्जल-
मामविभूतमवसादितं । रूक्षं द्रवं सशब्दमशब्दं
वा विबद्धमूत्रवातमतिसार्यते पुरीषं वायुश्चान्तः-
कोष्ठस्य सशब्दशूलः तिर्यक् चरति विबद्ध इत्या-
मातिसारः” ।

“अग्ने परिणते यस्तु विबद्धमतिसार्यते ।
सशूलपिच्छमल्पार्णं बज्रशः सप्रवाहिकं ॥
तं मूलकानां यूषेण वदराणामथापि वा ।
उपोदकायाः क्षीरिण्या यवाण्या वास्तुकस्य वा ॥
सुवर्चलायाश्चक्षोर्वी शक्रेनावलगुजस्य वा ।
शुभ्याः कर्काशकाणां वा जीवन्त्याश्चिर्भटस्य वा ॥
लोणीकायाः सपाठाया गुष्कशाक्रेण वा पुनः ।
दधिदाडिमसिद्धेन बज्रस्त्रेण भोजयेत्” ॥
इति चरकः ॥)

आमात्यः, चि, (अमात्य एव स्वार्थे अण्) अमात्यः ।
मन्त्री । इति द्विरूपकोषः । बलाध्यक्षः ।

आमानस्यं, स्त्री, (न प्रशस्तं मानसं यस्य सः अमा-
नसस्तस्य भावः । अमानस + यञ्) आमानस्यं ।
पीडा । दुःखं । इति शब्दरत्नावली ॥

आमानं, स्त्री, (आमश्च तत् अन्नश्चेति कर्मधारयः) ।
अपक्वान्नं । कौचाचाउल इति भाषा । तद्दानमन्त्रो
यथा,—

“आमानं ते प्रयच्छामि फलताम्बूलसंयुतं ।
घृतं परमं दिव्यं मया भद्रा निवेदितं” ॥

इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गात्मवपद्विः ॥*

बलात् चारुलादिस्वामिकापक्वान्नभोजनप्राय-
श्चित्तं यथा । चारुलान्नं भुक्त्वा चिरात्रमुपवसेत्

सिद्धं भुक्त्वा पराकः । इति बलाद्भोजनविषयः ।
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ चिरात्रमामानविषयं ।

परञ्च सिद्धमित्युक्तेः । पराकमाह मनुः ।
“यतात्मनोऽप्रमत्तस्य दादशाहमभोजनं ।
पराको नाम कृद्भ्योऽयं सर्वपापपणोदनुः” ॥

आमु

“तेनात्रामात्रे सिद्धान्नप्रायश्चित्ततुरीयभागविधा-
नादन्नानादावपि तत्तुरीयकल्पना इति” । इति
प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥*॥ आमान्नद्वारा कर्तव्यश्राद्धानि ।
यथा,—

“आपद्यन्मौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि” ॥

इति आश्रितत्वधृतप्रचेतोवचनं । अपि च ।
योगिनीतन्त्रे ।

“निरशेरामश्राद्धे तु अन्नं न क्षालयेत् क्वचित् ।

वृद्धौ च क्षालयेदन्नं संक्रमे ग्रहणेषु च” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*

आमाशयः, पुं, (आमस्य आशयः षष्ठीतत्पुरुषः) ।

अपक्वस्थानं । तत्तु नाभिस्तनयोन्मध्यभागः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा महाभारते,—

“पक्वाशयस्त्वधोनाभ्यामूर्ध्वमामाशयः स्थितः” ।

यथा च सुश्रुते,—

“पक्वामाशययोर्मध्ये शिराप्रभवा नाभिर्नाम” ॥*

“नाभिस्तनान्तरं जन्तोराज्जराशयं बुधाः” ।

“आमाशयस्तु तदधः” इति भावप्रकाशः ॥

“तत्रामाशयः पित्ताशयस्योपरिष्ठात् तत्पृथ्वी-
कत्वादूर्ध्वगतित्वान्तेजसश्चन्द्र इवादित्यस्य स चतु-
र्विधस्याहारस्याधारः” । “आमाशयः स्नेहयुक्तः” ।

इति सुश्रुतः ॥)

आमिक्षा, स्त्री, (आमिष्यते मिषु सेचने बाज-
लकात् सकृ) । प्रतोष्णदुग्धे दधियोगसम्भवा या । क्षीरसा

इति ख्याता । कृाना इति केचित् । इत्यमरः ॥
तत्पर्यायः । दधिकूर्चिका २ पयस्या ३ क्षीर-
सन्तानिका ४ । इति राजवल्लभादयः ॥

(“ग्राहिणी वातजा रूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका” ।
इति सुश्रुतः अत्र हि तक्रकूर्चिका शब्देनामि-
क्षोच्यते इति पर्यायान्तरदृष्टत्वात् ॥)

आमिषं, स्त्री, पुं, (आमिष्यते भुज्यते मिषु स्नेहये-
द्यञ् संज्ञापूर्वकत्वात् गुणः) । मांसं । इत्यमरः ॥

भोग्यवस्तु । संभोगः । उल्लोचः । इति मेदिनी ॥
सुन्दराकाररूपादि । लोभसञ्चयः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ लाभः । कामगुणः । रूपं । भोजनं ।

इति हारावली ॥

आमिषप्रियः, पुं, (आमिषं प्रियं यस्य सः) ।
कङ्कपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मांसाभि-
लाषिणि चि ॥

आमिषाशी, न्, चि, (आमिषं अश्रति आमिष +
अश् + शिनि) । मत्स्यमांसभोजनशीलः । तत्प-
र्यायः । शौष्कलः २ । इत्यमरः ॥

आमिषी, स्त्री, (आमिषवदाकारोऽस्यस्या जटाया-
मिति अश्रआदित्वादच् गौरादीत्वात् डीष् च) ।
मिषी । जटामांसी । इति केचित् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

आमीक्षा, स्त्री, (आमिष्यते, मिषु सेचने बाज-
लकात् सकृ) । आमिक्षा । आश्रितं तमे क्षीरे

दधियोगात् या वटिकाकारा विह्वविर्जायते सा ।
इति पुरुषोत्तमः ॥ *

आमुक्तः, चि, (आङ् + मुच् + क्तः) । पिण्डः । परि-

आम

हितवस्तुदिः । इत्यमरः ॥ परिहितकवच्यतिः ॥
आमुपः, पुं, (आम + वप् + क्तः) । कण्टकयुक्तवृक्ष-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेउडवाण ।
इति ख्यातः ।

आमुष्वायणः, चि, (अमुष्वा अपत्यम् + फक्) । अमुक् ।
ख्यातवंशोद्भवः । सत्कुलजातः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

आमूलं, स्त्री, (मूलपर्यन्तं आमूलं । अव्ययीभावः) ।
मूलपर्यन्तं । (पारम्भावधि । यथा, शाकुन्तले) ।

“आमूलशुद्धसन्तति कुलमेतत् पौरवं प्रजावन्धे” ।
आमोदः, पुं, (आङ् + मुद् + घञ्) । अतिदरगामि-

गन्धः । इत्यमरः ॥ गन्धः । हर्षः । इति मेदिनी ॥
सुमहद्गन्धः । इति शब्दरत्नावली ।

(यथा रघुवंशे । १।४३ ।

“आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्तनिःश्वासानुकारिणम्” ।)
आमोदनं, स्त्री, (आङ् + मुद् + ल्युट्) । आमोद-
करणं । हर्षणं । प्रीणनं । आनन्दनं ।

आमोदितः, चि, (आ + मुद् + शिच् + क्तः । यदा
आमोदः सज्जातोऽस्य तारकादित्वादितच्) । आ-

नन्दितः । सुगन्धितः । सद्गन्धयुक्तः । यथा,—
“पारिजातप्रसूनोत्थगन्धामोदितदिङ्मुखे” ।

इति शिवरात्रिव्रतकथा ॥ आनन्दितः । आमोद-
शब्दादितप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

आमोदी, [न] चि, (आमोद + शिनि) । सुखवासनः ।
इत्यमरः ॥ कर्पूरादिवटिकाकृतसुखगन्धः । इति

सारसुन्दरी । सुखवासनवटिकादिः । आमोद-
युक्तः कर्पूरादिरामोदी । इति भरतः ॥ नानाद्रव्य-

रचित एकैकश एव वा कर्पूरादिभिर्मुखोपयोग्य-
सुखवासनवटिकादिः । इति सर्वस्व । गन्धयुक्तः ।

हर्षविशिष्टः ॥ (यथा भट्टहरीः ।
“नवकुटजकदम्बामोदिनो गन्धवाहः” ।)

आम्रायः, पुं, (आङ् + आ + घञ् + युक्) । श्रुतिः ।
वेदः । (यथा महावीरचरिते ।

“तृतीयो ह्येष मेथ्योऽग्निराम्रायः पञ्चमोऽथवा” ।
उत्तरचरिते ।

“समांसो मधुपर्क इत्याम्रायं बज्रमन्त्रमानाः” ।)
संप्रदायः । गुरुपरम्पराप्राप्तोपदेश इति यावत् ॥

इत्यमरः ॥ निगमः । उपदेशः । इति मेदिनी ॥
कुलं । आगमः । इति हेमचन्द्रः ॥ कुलग्रामः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (उपदेशः, शिक्षादानं, तन्त्र-
शास्त्रं, अभ्यासः, आमोदनं, आलोचनं) ।

आम्बिकेयः, पुं, (अम्बिकाया अपत्यं स्त्रीभ्यो ङ्क्) ।
धृतराष्ट्रो राजा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा

महाभारते ।
“परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं
न मे तच्च श्रुतवानाम्बिकेयः” ।)

कार्तिकेयः ।
आम्बः, पुं, (अम्ब्यते अम्ब गत्यादौ अमितभ्योदीर्घश्चेति
रक् दीर्घश्च) । फलवृक्षविशेषः । आम आम्ब इति

भाषा । तत्पर्यायः । चूतः २ रसालः ३ । अति-
सौरभश्चेत् सङ्कारः ४ । इत्यमरः ॥ कामशरः ।

कामवल्लभः ६ कामाङ्गः ७ कीरेष्टः ८ माधवद्रुमः
९ मङ्गामीष्टः १० सीधुरतः ११ मधुली १२

कोकिलोत्सवः १३ वसन्तदूतः १४ अम्बुफलः १५
मोदाख्यः १६ मन्मथालयः १७ मध्वावासः १८
सुमदनः १९ पिकरागः २० नृपप्रियः २१ प्रि-
याम्बुः २२ कोकिलावासः २३ इति राजनिर्घण्टः।
माकन्दः २४ षट्पदातिथिः २५ मधुव्रतः २६
वसन्तद्रुः २७ पिकप्रियः २८ स्त्रीप्रियः २९ गन्ध-
बन्धुः ३० अलिप्रियः ३१ इति शुद्धरत्नावली ॥
मदिरासखः ३२ इति जटाधरः ॥ बालासफल-
गुणाः। वायुरक्तपित्तकारित्वं। इति राजवल्लभः ॥
अपिच। कषायत्वं। अम्लरसत्वं। सुगन्धित्वं ॥
कफामयनाशित्वं। अक्षकरत्वं। पित्तप्रकोपवायु-
रक्तदोषपटुत्वादिरुचिप्रदत्वञ्च। तच्च बद्धास्थिता-
दृक्। इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ मध्यामगुणाः।
पित्तकारित्वं ॥ * ॥ पक्वामगुणाः। वर्णरुचि-
मांसशुक्रबलकारित्वं। पित्ताविरोधित्वं। वायु-
नाशित्वं। हृद्यत्वं। गुरुत्वं। अनुलोमनत्वं। इति
राजवल्लभः ॥ अपिच। त्रिदोषशमनाकारित्वं।
खादुत्वं। पुष्टिजनकत्वं। अधिकधातुप्रचयकारित्वं।
दृप्तिकान्तिकारित्वं। दृष्ट्याम्रमशमनत्वञ्च। इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ मधुयुक्तामगुणाः। क्षयरोग-
क्षीहवातश्लेष्मरोगनाशित्वं ॥ * ॥ दृढयुक्तामगुणाः।
वातपित्तनाशित्वं। अग्निबलवर्धकारित्वञ्च ॥ * ॥
दुग्धयुक्तामगुणाः। शीतलत्वं। खादुत्वं। गुरुत्वं।
स्निग्धत्वं। भेदकत्वं। वातपित्तहारित्वं। शुक्ररक्तव-
लवर्धकत्वञ्च ॥ * ॥ तत्पक्षास्थिगुणाः। दृष्ट्याच्छ-
र्दिमेहातीसारनाशित्वं। इति राजवल्लभः ॥ * ॥
तत्त्वगुणाः। कषायत्वं ॥ * ॥ तन्मूलगुणाः।
सुगन्धित्वं। कषायत्वं। रुचिकारित्वं। संग्राहित्वं।
शीतलत्वञ्च ॥ * ॥ तत्पुष्पगुणौ। रुचिकारित्वं।
अग्निदीपनत्वञ्च ॥ * ॥ आम्बुपेयीगुणाः। कषा-
यत्वं। अक्षत्वं। भेदकत्वं। कफवातनाशित्वञ्च ॥ * ॥
क्षत्रिमपक्वामगुणाः ॥ अम्लरसहानेर्मधुरत्वाच्च
पित्तनाशित्वं ॥ * ॥ सुषितामगुणाः ॥ परमरुचि-
बलवर्धकारित्वं। लघुत्वं। शीतलत्वं। शीघ्र-
पाकित्वं। वातपित्तहारित्वं। सारकत्वञ्च ॥ * ॥
तद्गलितरसगुणाः। बलकारित्वं। गुरुत्वं। वात-
हरत्वं। सारकत्वं। हृद्यत्वं। दृष्टिजनकत्वं। अति-
शयवृंहणत्वं। कफवर्धकत्वञ्च ॥ * ॥ तत्खण्ड-
गुणाः ॥ गुरुत्वं। रोचकत्वं। गुरुपाकित्वं। मधु-
रत्वं। वृंहणत्वं। बलकारित्वं। शीतलत्वं। वातना-
शित्वञ्च ॥ * ॥ अतिशयाम्रमशमनगुणाः ॥ मन्दाग्नि-
विषमज्वररक्तामयबद्धगुदोदरनयनामयकारित्वं।
“एतदस्मान्मविषयं न तु मधुराम्रपरं। मधुरस्य
परं नेत्रहितत्वादिगुणत्वात् ॥ यद्यतिशयमक्षयं
करोति तदा शुण्ठीजलानुपानं। अथवा सौवर्चलेन
सह क्षीरं प्रयोक्तव्यं” ॥ * ॥
तत्पल्लवगुणाः। रुचिकारित्वं। कफपित्तनाशि-
त्वञ्च ॥ * ॥ तथा च राजनिर्घण्टः।
“आम्बुमामं जलं स्निग्धं मर्दितं वृद्धपाणिना।
सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितं ॥
प्रपाणकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितं।
सद्यो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणम्” ॥

(तत्रादावाम्बुस्य नामानि गुणाश्च।
“आम्बुः प्रोक्तो रसान्धश्च सहकारोऽतिसौरभः।
कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्लभः ॥ * ॥
आम्बुपुष्पमतीसारकफपित्तप्रमेहनुत्।
अम्लगुदुष्टिहरं शीतं रुचिकृद्यह्नि वातलम् ॥
आम्बं बालं कषायान्नं रुच्यं मासवपित्तकृत्।
तस्यान्तु तदत्यन्तं रुच्यं दोषत्रयाश्रकृत् ॥
आम्बुमामं त्वचाहीनमातपेऽतिविशेषितम् ॥
अन्नं खादुकषायं स्याद्भेदनं कफवातजित् ॥ * ॥
पक्वन्तु मधुरं दृढ्यं स्निग्धं बलसुखप्रदम् ॥
गुरु वातहरं हृद्यं वर्ण्यं शीतमपित्तलम्।
कषायानुरसं वृद्धि-श्लेष्म-शुक्र-विवर्धनम् ॥ * ॥
तदेव वृद्धसम्पन्नं गुरुवातहरं परम्।
मधुरास्तरसं किञ्चित् भवेत् पित्तप्रकोपनम् ॥ * ॥
अन्नं क्षत्रिमपक्वञ्च तद्वेत् पित्तनाशनम् ॥ * ॥
रसस्याम्बुस्य हीनस्तु माधुर्याच्च विशेषतः ॥
उचितं तत्परं रुच्यं बल्यं वीर्यकरं लघु ॥
शीतलं शीतपाकि स्याद्वातपित्तहरं सरम् ॥ * ॥
तद्रसो गालितो बल्यो गुरुवातहरः सरः।
अहृद्यस्तर्पणोऽतीव वृंहणः कफवर्धनः ॥ * ॥
तस्य खण्डं गुरुपरं रोचनं क्षिरपाकि च।
मधुरं वृंहणं बल्यं शीतलं वातनाशनम् ॥
वातपित्तहरं रुच्यं वृंहणं बलवर्धनम् ॥ * ॥
दृढ्यं वर्णकरं खादु दुग्धामं गुरु शीतलम् ॥ * ॥
मन्दानलत्वं विषमज्वरञ्च
रक्तामयं बद्धगुदोदरञ्च।
आम्बान्तियोगो नयनामयं वा
करोति तस्मादति तानि नाद्यात् ॥
एतदस्मान्मविषयं मधुरास्तरं न तु।
मधुरस्य परं नेत्रहितत्वाद्या गुणा यतः ॥
शुण्ठीजलानुपानं स्यादास्मान्मातमिन्द्रिये।
जीरकं वा प्रयोक्तव्यं सह सौवर्चलेन च” ॥ * ॥
आम्बुवीजस्य गुणाः।
“आम्बुवीजं कषायं स्याच्छर्दीतीसारनाशनम्।
ईषदस्त्वञ्च मधुरं तथा हृद्यदाहनुत्” ॥ * ॥
आम्बुनवपल्लवस्य गुणाः ॥
“आम्बुस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम्” ॥ * ॥
इति भावप्रकाशः ॥
“अपक्वमात्रं फलमेव शस्तं
संग्राहि पित्ताष्टजि कोपनञ्च।
तथा विपक्वं मधुरन्तु चाख्यं,
भेद्यं क्षयित्तामयनाशनञ्च” ॥
इति हारीतः ॥
“वातपित्ताश्रकृद्बालं बद्धास्थिकफपित्तकृत्।
गुर्वाम्बं वातजित् खादुत्वं कफशुक्रकृत्” ॥
इति वाभटः ॥
“रक्तपित्तकरं बालमापूर्णं पित्तवर्धनम्।
पक्वमात्रं जयेदायुं मांसशुक्रबलप्रदम्” ॥ * ॥
“आम्बामलकलेहाश्च वृंहणा बलवर्धनाः।
रोचनास्तर्पणाश्चोक्ताः खेहमाधुर्यगौरवात्” ॥
इति चरकः ॥
“पित्तानिषकरं बालं पित्तलं बद्धकेसरम् ॥

हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसबलप्रदम्।
कषायानुरसं खादु वातघ्नं वृंहणं गुरु ॥
पित्ताविरोधि सम्पक्वमात्रं शुक्रविवर्धनम्।
वृंहणं मधुरं बल्यं गुरु विष्टम्भी जीर्यति” ॥
इति सुश्रुतः ॥
आम्बुगन्धकः, पुं, (आम्बुगन्ध + कन्।) समष्टिक-
वृद्धः। इति राजनिर्घण्टः ॥
आम्बुपेयी, स्त्री, (आम्बुस्य पेयी।) शुष्काभ्यखण्डं।
आम्बु इति भाषा। अस्या गुणाः। अक्षत्वं।
कषायत्वं। उष्णत्वं। भेदकत्वं। कफवातनाशित्वञ्च।
इति राजवल्लभः ॥
आम्बातः, पुं, (आम्बु + अत् + अच्।) आम्बातकः।
इति शुद्धमाला ॥ (अस्य गुणाः। यदुक्तं।
“आम्बातमन्नं वातघ्नं गुरुत्वं रुचिकृत् परम्।
पक्वन्तु तुवरं खादुरसपाकं हिमं स्तुतम्।
तर्पणं श्लेष्मलं स्निग्धं दृढ्यं विष्टम्भी वृंहणम्।
गुरु बल्यं मरुत्पित्तक्षतदाहृद्यनाशित्वम्” ॥
“राजाम्बुञ्च आम्बातः कामाङ्गो राजपुलकः।
राजाम्बुनुरं खादु विशदं शीतलं गुरु ॥
ग्राहि रुच्यं विबन्धाघ्नवातकृत् कफपित्तनुत्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ तथा च चरके ॥
“मधुरं वृंहणं बल्यमाम्बातं तर्पणं गुरु।
सखेहं श्लेष्मलं शीतं दृढ्यं विष्टम्भी जीर्यति” ॥)
आम्बातकः, पुं, (आम्बु + तद्रसम् + आ + ईषत् + अतति
माति। अत सातत्यगमने क्षत्रादित्वात् वृत्।)
वृद्धविशेषः। आम्बा इति भाषा। तत्पर्यायः।
पीतनः २ कपीतनः ३। इत्यमरः ॥ वर्धपाकी ४।
इति रत्नमाला ॥ पीतनकः ५ कपिचूडा ६ अम्ब-
वाटिकः ७ भृङ्गोपलः ८ रसाज्जः ९ तनुक्षीरः १०
कपिप्रियः ११ अम्बरातकः १२ अम्बरीयः १३
कपिचूडः १४। इति जटाधरः ॥ तद्रसपक्वामगुणाः।
कषायत्वं। अक्षत्वं। हृत्कण्ठहर्षणत्वञ्च। तत्पक्व-
फलगुणाः। मधुरास्त्वत्वं। स्निग्धत्वं। पित्तकफ-
नाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ अपिच। दृष्टि-
बलविष्टम्भाजीर्यकारित्वम्। गुरुत्वञ्च। इति राज-
वल्लभः ॥ आम्बावर्तः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा
मार्कण्डेयपुराणे।
“आम्बानाम्बातकान् भव्यान्
नारिकेलान् सतिन्दुकान्” ॥ इति।
अस्य पर्यायो गुणाश्च।
“आम्बातकः पीतनञ्च मर्कटाक्षः कपीतनः ॥
आम्बातमन्नं वातघ्नं गुरुत्वं रुचिकृत्तरम्।
पक्वन्तु तुवरं खादु रसे पाके हिमं स्तुतं ॥
तर्पणं श्लेष्मलं स्निग्धं दृढ्यं विष्टम्भी वृंहणं।
गुरु बल्यममरुत्पित्तक्षतदाहृद्यनाशित्वम्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
“आम्बातकफलं दृढ्यं सखेहं श्लेष्मवर्धनम्” ॥
इति सुश्रुतः ॥)
आम्बावर्तः, पुं, (आम्बुस्य आवर्तः।) आम्ब-
शुष्करसः। तत्पर्यायः। आम्बातकः २। आम्बुसल
इति भाषा। अस्य गुणाः। दृष्ट्याच्छर्दिवातपित्त-
हरत्वम्। सारकत्वम्। रुचिकारित्वम्। सूर्या-

आय

आया

आयुः

शुभिः पाकात् लघुत्वञ्च । “पक्षस्य सहकारस्य-
कटे विस्तारितो रसः । घर्मेऽशुभो मुज्जर्त
आन्नातक इति स्मृतः” ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
(यदुक्तम् ।

“आन्नावर्त्तस्तुवाच्छर्द्दिवावपित्तहरः सरः ।
रुच्यः सुख्यशुभिः पाकास्तुष्ट स हि कीर्तितः” ॥
आमेडितं, ली, (आङ् + क् + क्तः ।) दिस्त्रि-
रक्तम् । इत्यमरः ॥ दुइ तिन् वार वला इति
भाषा । (उन्मत्तेन यथा कथितस्य पुनः पुनः कथनं
क्रियते एवं कथितस्य दिस्त्रिवारकथनम् ।)

आन्नावेतसः, पुं, (आन्नाऽन्तरसयुक्तो वेतसः ।)
अन्नावेतसद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अन्नावेतसशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

आन्ना, त्रि, (आ सन्त्यक् अन्ना अन्तरसयुक्ता ।)
तिन्तिडीवृद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रीवल्ली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

आन्तिका, स्त्री, (आन्ता + कन् ।) तिन्तिडीवृद्धः ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ अन्तोद्गारः । इति
शब्दमात्रा ॥ (यथा चरके ।

“आन्तिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः” ॥
आन्तोका, स्त्री, (अन्त + ठक् ।) तिन्तिडीवृद्धः ।
इत्यमरटीका ॥

आयः, पुं, (आङ् + या + ड ।) धनागमः । प्राप्तिः ।
लामः । (यथा मनुः । ८ । ४१६ ।

“अहन्यहन्यवेद्ये कर्मान्तां वाहनानि च ।
आयययौ च नियतावाकरान् कोषमेव च” ॥
स्वगाररक्तकः । इति हलायुधः ॥ (ज्योतिष-
प्रसिद्धमेकादशभवनम् ।)

आयःश्रुलिकः, त्रि, (अयःश्रुलेन अर्थान्निष्कृतिः ।
अयःश्रुलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञाविति ठक् ।)
तीक्ष्णकर्मा । क्षिप्रकारी । इति भूरिप्रयोगः ॥
(यदुक्तम् ।

“तीक्ष्णोपायेन योऽन्विच्छेत् आयःश्रुलिको जनः” ॥
आयतः, त्रि, (आङ् + यम् + क्तः ।) दीर्घः । इत्यमरः ॥
लम्बा इति भाषा । (विस्तृतः । विशालः । आ-
द्यष्टः । यथा पञ्चतन्त्रे ।

“तन्त्रोऽप्यायता निबन्धं तन्त्रो बद्धलाः समाः” ॥
आयतच्छदा, स्त्री, (आयताः च्छदा यस्याः सा ।)
कदलीवृद्धः । इति चिकित्साशेषः ॥

आयतनं, स्त्री, (आङ् + यत् + ल्युट् ।) यक्षस्थानं । देव-
स्थानं । तत्पर्यायः । चैवं २ । इत्यमरः ॥

यथा रामायणे,—
“येभ्यः प्रणमसे पुत्र ! चैवेवायतनेषु च” ।

“समित्कुशपवित्राणि वैद्यश्चायतनानि च ।
स्थित्वानि च विप्राणां शैला दृष्टा क्रदाः क्षुपाः” ॥

आश्रयः, विश्रामस्थानं । यथा चाणक्यः ।
“नासमीक्ष्य परं स्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत्” ॥

कुमारसम्भवे, ७ । ५ ।
“क्षिप्रदेकायतनं जगाम” ।

भद्रासनं मिठा इत्यादिख्यातो वास्तुदेशः ।
वाञ्छवल्काः,— [आधिनिदानम् ।]

“आरामायतनयामनिधानोद्यानवैश्वसु” ॥

आयतिः, स्त्री, (आङ् + यम् + क्तिन् ।) उत्तरकालः ।
भविष्यत्कालः ।

(यथा मनुः, ७ । १६६, ७ । १७८ ।
“यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ।

तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत्” ।
“आयतिं सर्वकार्याणां तदावच्च विचारयेत्” ॥

प्रभावः । कोषदण्डजं तेजः । इत्यमरः ॥ दैर्घ्यं ।
सङ्गः । इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ प्रापणं । इति
धरणी ॥ (राजतरङ्गिणी ।

“प्रतापमायतिं शोभां हेमन्ताहस्य वारिदः ।
स्मृतिशेषां करोत्येव लोभश्च पृथिवीभुजां” ॥)

आयत्तः, त्रि, (आङ् + यम् + क्तः ।) अधीनः । वशी-
भूतः । इत्यमरः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे,—
“तत् भद्र ! खयतायत्तो ह्यात्मा सर्वस्य” ॥)

आयत्तिः, स्त्री, (आङ् + यत् + क्तिन् ।) दिनं । स्नेहः ।
वशित्वं । सामर्थ्यं । सीमा । इति विश्वः हेम-
चन्द्रश्च ॥ श्रयनं । दैर्घ्यं । प्रभावः । भविष्यत्कालः ।

इति धरणी ॥ (न्यायपद्यावलम्बिता । अधीनता ।)
आयल्लकं, स्त्री, उल्कागुहा । इति हेमचन्द्रः ॥

आयसं, स्त्री, (अयस् + अण् ।) लौहं । इति
भरतः राजनिर्घण्टश्च ॥ अयोनिर्मितादौ, त्रि ॥

(यथा महाभारते,—
“आयसं हृदयं मन्ये तस्य दुष्कृतकर्मणाः” ।

यथा मनुः, ८ । ३१५ ।
“शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा” ।

रघुवंशे, १७ । ६३ ।
“स चकषं परस्मात् तदयस्कान्त इवायसम्” ।

(अयोजनितार्थे यथा,—
“विपाके कटु शीतश्च सर्वश्रेष्ठं तदायसम्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिन्यङ्गहे ॥)
आयसी, स्त्री, (अयसा निर्मिता । अयस् + अण् +
ङीप् ।) लौहमयकवचः । तत्पर्यायः । अङ्गरक्षिणी

२ जालिका ३ जालप्राया ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
आयस्तः, त्रि, (आङ् + यस् + कर्त्तरि क्तः ।) तेजितः ।

क्षिप्तः । क्षोभितः । कुपितः । हतः । इति मेदिनी ॥
(प्रयत्नशीलः, कार्योत्सुकः, यत्नसिद्धः, कष्टसिद्धः ।)

आयातं, त्रि, (आङ् + या + क्तः ।) आगतं । यथा,
“हंसयुक्तविमानाग्रे साक्षस्तृजकमण्डलुः ।

आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी सामिधीयते” ॥
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥

आयानं, स्त्री, (आङ् + या + ल्युट् ।) स्वभावः । इति
जटाधरः ॥ आगमनं ॥ (यथा महाभारते,—

“आयाने वासि विदितो रामस्य विदितात्मनः” ।
आयासः, पुं, (आङ् + यम् + षण् ।) दैर्घ्यं । इत्यमरः ॥

(यथा रामायणे,—
“योजनायमविस्तारमेकैको धरणीतलम्” ।

मेघदूते, पूर्वभेदे । ५८ ।
“तेनेदीर्घो दिशमनुसरेत्तिर्यगायामशोभी” ॥)

आयासः, पुं, (आङ् + यस् + षण् ।) आन्तिः । तत्-
पर्यायः । अमः २ क्षमाः ३ क्षोभः ४ परिश्रमः ५

प्रायः ६ आयासः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ (अति-
यत्नः । प्रयत्नः । यथा साहित्यदर्पणे,—

“रथायासमनस्तापस्तृत्विपासादिसम्भवा” ।

महाभारते,—

“शोकहर्षौ तथायासः सर्वे स्नेहात् प्रवर्तते” ।
रामायणे,—

“नैवायासं क्वचित् भद्रे प्राप्तसे न च विप्रियं” ॥
आयुः, पुं, स्त्री, (यति इण् गतौ कन्दसीय इत्यण् ।)

जीवितव्याप्यकालः । इति जटाधरः ॥ (जीवनं,
प्राणाः । यथा महाभारते,—

“अहं केशरिणः ज्ञेने वायुना जगदायुना ।
जातः कमलपत्राक्षो हनूमात्मानं वानरः” ।

स्वनामख्यातश्चन्द्रवंशीयो राजा, स च नङ्गस्य
पिता । यथा महाभारते,—

“नङ्गो नाम राजर्षिर्यज्ञं ते श्रोत्रमागतः ।
तच्चैव पूर्वपूर्वेषामायेर्विश्वधरः सुतः” ।

पुरुवरसः पुत्रः स्वनामख्यातो राजा ।
यथा हरिवंशे,—

“बुधस्य तु महाराज विद्वान् पुत्रः पुरुवरः” ।
“तस्य पुत्रा बभूवुस्ते सप्त देवसुतोपमाः ।

दिवि जाता महात्मान आयुर्धर्मानमावसुः” ।
हृदस्य पुत्रः स्वनामख्यातोऽसुरः ।

यथा हरिवंशे,—
“हृदस्य पुत्रो ह्यायुर्वै शिविः कालस्तथैव च” ॥)

आयुः, [स्त्री] स्त्री, (यति गच्छतीति इण् + उत्ति +
णिच् ।) जीवितकालः । परमायुः । इत्यमरः ॥ तत्-

पर्यायः । विजीवितं २ नित्यगः ३ अनुबन्धः ४ ।
“पुरुषाः सर्वसिद्धाश्च चतुर्वर्षशतायुषः ।

क्षते चैतादिकेऽप्येवं पादशो ऋसति क्रमात्” ॥
इति वैद्यकं ॥

“अरोगाः सर्वसिद्धाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।
क्षते चैतादिषु ह्येषामायुर्ऋसति पादशः” ॥

इति मनुः १ । १२३ ॥ छतं । इति राजनिर्घण्टः ॥
“नाभिस्थः प्राणपवनः सृष्टा हृत्कमलान्तरं ।

कण्ठादह्निर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदामृतं ।
पीत्वा चाम्बरपीयूषं पुनरायाति वेगतः ।

प्रीणयन् देहमखिलं जीवयन् जटारानलम् ॥
शरीरप्राणयोरैवं संयोगादायुश्च्यते” ।

इति शार्ङ्गधरः ॥
“शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितं ।

नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्यायैरायुश्च्यते” ॥ इति ।
“वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले । सन्ति

पुनरधिकोनवर्षशतजीविनो मनुष्याः । तेषां
विद्वतिवज्ज्यैः प्रकृत्यादिबलविशेषैरायुषो लक्ष-

णतश्च प्रमाणमुपलभ्य वयसस्त्रित्वं विभजेत” ।
“तन्त्रेण तत्रायुश्चतुर्लक्षलक्षणतो यथावदिहैव

तच्च शरीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुतस्य
विशेषेण यौवनवतः समन्यागतबलवीर्यपौरुष-

पराक्रमस्य ज्ञानविज्ञानेन्द्रियेन्द्रियार्थबलसमुदाये
वर्तमानस्य परमर्द्धिश्चिरविविधोपभोगस्य स-

मृद्धसर्वारम्भस्य यथेष्टविचारणात् सुखमायु-
श्च्यते” ॥ इति च ।

“असुखमतो विपर्ययेण हितैमिणः पुनर्भूताना-
म्भरसादुपरतस्य सत्यवादिनः प्रमपरस्य परी-

व्यकारिणोऽप्रमत्तस्य चित्रं परस्पररेणुपहत-
मुपसेवमानस्य पूजार्हं सम्पूजकस्य ज्ञानविज्ञानोप-
श्रमशीलस्य दृष्टोपसेविनः सुनियतरागरेणैर्ष्या-
मदमानवेगस्य सततं विविधप्रदानपरस्य तपो-
ज्ञानप्रशमनित्यस्याध्यात्मविदस्तत्परस्य लोकमि-
मन्नामुच्चापेक्षमाणस्य स्मृतिमतो हितमायु-
रुच्यते” । इति च ॥

“अहितमतो विपर्ययेण प्रमाणमायुषस्त्वर्थेन्द्रिय-
मनोबुद्धिचेष्टादीनां विवर्तितक्षयैरुपलभ्यते अ-
निमित्तेरिदमस्मात् क्षणान्मुञ्चतां हि वसन्ति पञ्च-
दश-सप्तदश-द्वादशाहात् पञ्चान्मासात् षण्मा-
सात् संवत्सरादा स्वभावमापत्यते इति । तत्र-
स्वभावः प्रवृत्तेरुपरमो मरणमनित्यतानिरोध-
इत्येकोऽर्थः । इत्यायुषः प्रमाणमतो विपरीतम-
प्रमाणम्” । इति च ॥

“वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले तस्य नि-
मित्तं प्रवृत्तिगुणात्मसम्पत् सात्वोपसेवनचेति” ।
इति च चरकः ॥

आयुक्तः, नि, (आङ् + युज् + क्तः ।) कर्माध्यक्षः ।
तत्पर्यायः । नियोगी २ कर्मसचिवः ३ व्यापृतः ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

आयुधः, पुं, (आयुध् + क्तः ।) कर्माध्यक्षः ।
अस्त्रं । इत्यमरः ॥ (आयुधानां च यो भेदाः । प्रहर-
णानि, पाणिमुक्तानि, यन्त्रमुक्तानि चेति । तत्र
प्रहरणानि खड्गादीनि, पाणिमुक्तानि चक्रादीनि,
यन्त्रमुक्तानि शरादीनि । “युतायुधो यावदहं
तावदह्यः किमायधैः” । “किं वक्ष्यत्ययमेवमद्य
विमुखं मामुद्यतेऽप्यायुधे” । इति च उत्तरचरिते ।)
आयुधधर्मिणी, स्त्री, (आयुधस्यैव धर्मो विद्यते
यस्याः । आयुधधर्म + इन् + डीप् ।) जयन्ती-
दृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

आयुधगारं, स्त्री, (आयुधानां आगारं । षष्ठोत्त ।)
अस्त्रगृहं । सेलाखाना इति ख्यातं । इति महा-
भारते राजधर्मः ॥ तत्र नियुक्तस्य लक्षणं यथा,
“स्थापनाजातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजागृता ।
राज्ञः स्यादायुधगारे दक्षः कर्मसु चोद्यतः” ॥
इति मात्स्ये १८६ अध्यायः ॥ (यथा मनुः ६।२०० ।
“कोष्ठागारायुधगारे देवतागारभेदेकान् ।
हस्त्यश्वरथहस्त्यश्वा हन्यादेवाविचारयन्” ॥)

आयुधिकः, पुं, (आयुधेन जीवति, आयुध + ठक् ।)
अस्त्रजीवी । तत्पर्यायः । शस्त्राजीवः २ काण्ड-
पृष्ठः ३ आयुधीयः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा महा-
भारते १६।७।३६ ।

“न पादरक्षैः संयुक्ताः नान्तरायुधिका युयुः” ।

आयुधीयः, पुं, (आयुध + ङ्) आयुधिकः । इत्य-
मरः ॥ (यथा । यथा मनुः ७।२२२ ।

“अलङ्कृतश्च सम्पश्येदायुधीयं पुनर्जनं” ।

उत्तरचरिते ६ । “तर्जयन्ति विस्फुरितशस्त्राः
कुमारमायुधीयश्रेष्ठयः” ॥ [रत्नमाला ॥

आयुर्विद्यं, स्त्री, (आयुसो ऽयम् ।) औषधं । इति
आयुर्वेदः, पुं, (आयुरनेन विन्दति वेत्ति वेत्तायुर्वेदः ।
आयुस् + विद् + करणे घञ् ।) आयुर्विद्या-

न्तर्गतधन्वन्तरिप्रणीतविद्याविशेषः । वैद्यकशास्त्रं ।
चिकित्साशास्त्रं । तत्तु अथर्ववेदान्तर्गतं । यथा,
“विधाताथर्वसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन् ।
खनाम्ना संहितां चक्रो लक्षश्लोकमयीमृजु” ॥

इति भावप्रकाशः ॥

चरणयूहमते ऋग्वेदस्योपवेदः आयुर्वेदः । अथ-
र्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राण्युपवेदः ॥ * ॥ अथायुर्वेदस्य
विवरणम् ।

“ऋग्यजुःसामाथर्व्याख्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः ।
विचिन्त्य तेषामर्थं चैवायुर्वेदं चकार सः ॥

क्षत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः ।

स्वतन्त्रसंहितां तस्मात् भास्करश्च चकार सः ॥

भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्वेदं स्वसंहितां ।

प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः ॥

तेषां नामानि विदुषां तन्वाणि तत्त्वतानि च ।

व्याधिप्रणाशवीजानि साध्वि मत्तो निशामधः ॥

धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजोऽश्विनीसुतौ ।

नकुलः सहदेवोऽर्किश्चावनी जनको बुधः ॥

जावालो जाजलिः पैलः करथोऽगस्त्य एव च ।

एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश व्याधिनाशकाः ॥

चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रं मनोरमम् ।

धन्वन्तरिश्च भगवान् चकार प्रथमे सति ॥

चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः ।

चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार सः ॥

चिकित्सासारतन्त्रञ्च भूमिं चाश्विनीसुतौ ।

तन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः ॥

चकार सहदेवश्च व्याधिसिन्धुविमर्दनं ।

ज्ञानार्णवं महत्तन्त्रं यमराजश्चकार सः ॥

अवनी जीवदानञ्च चकार भगवान्दधिः ।

चकार जनको योगी वैद्यसन्देशमञ्जनं ॥

सर्वसारं चन्द्रसुतो जावालस्तन्त्रसारकं ।

वेदाङ्गसारं तन्त्रञ्च चकार जाजलिर्बुनिः ॥

पैलो निदानं करथस्तन्त्रं सर्वधरं परं ।

द्वैधनिर्णयतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः ॥

चिकित्साशास्त्रवीजानि तन्त्राण्येतानि षोडश ।

व्याधिप्रणाशवीजानि बलाधानकराणि च ॥

मथित्वा ज्ञानमज्ञानैरायुर्वेदप्रयोनधिं ।

ततस्तन्त्राण्युज्जहर्षन्वनीतानि कोविदाः ॥

एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहितां ।

आयुर्वेदं सर्ववीजं सर्वं जानामि सुन्दरि ॥

व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।

एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रसुरायुषः ॥

आयुर्वेदस्य विज्ञाता चिकित्सासु यथार्थवित् ।

धर्मिष्ठश्च दयालुश्च तेन वैद्यः प्रकीर्तितः” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य लक्षणम् यथा,—

“आयुर्विदाहितं व्याधिनिदानं श्रमनं तथा ।

विद्यन्ते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्वेद उच्यते” ॥

तस्य निरुक्तिर्यथा,—

“अनेन पुरुषो यस्मात् आयुर्विन्दति वेत्ति च ।

तस्मान्निवररूपेण आयुर्वेद इति स्मृतः” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अन्यत् रोगशब्दे वेद-

शब्दे वैद्यशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥

(“हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितं ।

मानश्च तच्च यजोक्तमायुर्वेदः स उच्यते” ॥

“तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः ।

वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोः समर्थोऽस्ति” ॥

“किमायुः कस्मादायुर्वेदः किञ्चायुर्वेदः शान्ततो

ऽप्राप्तव इति । कानि चास्याङ्गानि कैश्चायमध्ये-

तथाः किमर्थं चेति” ।

“तत्र भिषजा पुंश्चनैव चतुर्णां ऋक्सामयजुरथर्व-

वेदानामात्मनोऽथर्ववेदे भक्तिरादेश्या वेदो ह्या-

थर्वणः स्वस्थयनबलिमङ्गलहोमनियमप्रायश्चि-

त्तोपवासमन्त्रादिपरिग्रहाच्चिकित्सां प्राह चि-

कित्सा चायुषो हितायोपदिशते वेदश्चोपदि-

श्यायुषार्थं तत्रायुश्चेतनाप्रवृत्तिजीवितमनुबन्धो-

धारि चेत्येकोऽर्थः, तदा आयुर्वेदयथायुर्वेदः कथ-

मुच्यते खल्वद्यतः सुखसुखतो हिताहिततः

प्रमाणाप्रमाणतश्च दत्तस्यायुष्यानायुष्याणि अथ-

गुणकर्माणि वेदयत्नतोऽप्यायुर्वेदः तत्रायुष्याणि

अनायुष्याणि च अथगुणकर्माणि केबलेनोप-

देक्ष्यन्ते” ।

“तानिन्द्रः सहस्रदृगमरगुरुवरोऽब्रवीत् स्वागतं

ब्रह्मविदां ज्ञानतपोधनानां ब्रह्मर्षीणामस्ति भुवो-

ग्लानिरप्रभावत्वं वैश्वेयं वैवर्ण्यञ्च ग्राम्यवासकुल-

मसुखमसुखानुबन्धं च । ग्राम्यो हि वाको मूल-

मशस्तानां तत्त्वज्ञः पुण्यद्विगुणयुतः प्रजानां

स्वशरीरमरुतिभिः कालश्चायमायुर्वेदोपदेशस्य

ब्रह्मर्षीणामात्मनः प्रजानाञ्चायुर्गृहार्थमायुर्वेद-

मश्विनौ मह्यं प्रयच्छतां प्रजापतिरश्विभ्यां ।

प्रजापतये ब्रह्मा प्रजानामत्यमायुर्जराव्याधि-

बहुलमसुखमसुखानुबन्धं अल्पत्वादल्पतपोदम-

नियमदानाध्ययनसङ्घयं मत्वा पुण्यतममायु-

प्रकर्षकरं जराव्याधिप्रशमनं ऊर्जस्करममृतं

शिवं शरणमुदात्तं भवन्तो मत्तः श्रोतुमर्हन्त्युप-

धारयितुं प्रकाशयितुञ्च प्रजानुग्रहार्थमार्थं ब्रह्म

च मैत्रौ कारुण्यमात्मनश्चानुत्तमं पुण्यमुदारं

ब्राह्ममन्त्रयं कर्मेति” । इति चरकः ॥

“तानुवाच भगवान् स्वागतं वः । सर्वत्र वा

मीमांसा अध्याप्याश्च भवन्तो वत्साः । इह

खल्वायुर्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्यानुत्पाद्यव

प्रजाः श्लोकप्रतसहस्रमध्यायसहस्रञ्च क्षतवान् ख-

यम्भूः । ततोऽप्यायुर्ब्रह्मलभ्यमेधस्त्वच्चावबोक्थ नराणां

भूयोऽष्टधा प्रणीतवान् ॥ तद्वया ॥ अस्म्यं प्राजाकं

कायचिकित्सा भूतविद्याः कौमारमृत्युमगदतन्त्रं

रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति” ॥

“वत्स ! सुभुत ! इह खल्वायुर्वेदप्रयोजनं व्या-

ध्युपप्लव्यानां व्याधिपरिमोक्षः स्वस्थस्य रक्षणाञ्च ।

आयुरस्मिन् विद्यतेऽनेन वा आयुर्विन्दतीत्यायु-

र्वेदः । तस्याङ्गवरमाद्यमागमप्रत्यक्षानुमानोपमानै-

रविरुजसुच्यमानमुपधारय । एतद्व्याङ्गं प्रथमं

प्रागभिधातव्यं सर्वोद्वाद्यञ्च शिरःसन्धानाच्च” ।

“तदिदं शान्ततं पुण्यं स्वर्गं यशस्यमायुष्यं वृत्ति-

करचेति” ॥

आयु

आर

आर

“ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे तस्मा-
दग्निनावश्विभ्यामिन्द्र इन्द्रादहं मया त्विह प्रदेय-
मर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः” ॥ इति सुश्रुतः ॥)
आयुर्वेदी, [न] चि, (आयुर्वेदो ज्ञातव्यत्वेन विद्यते
यस्य । आयुर्वेद + इनि ।) आयुर्वेदज्ञः । चिकित्-
सकः । वैद्यः । इति हेमचन्द्रः राजनिर्घण्टः ॥
आयुर्वेगः, ऐ, (आयुर्वे जीवितकालस्य वेगो
भवत्यस्मात् ।) औषधं । इति राजनिर्घण्टः ।
आयुष्मान्, [त] चि, (आयुस् + मनुप् ।) चिरजीवी ।
दीर्घायुः । तत्पर्यायः । जैवाटकः २ । इत्यमरः ॥
(यथा मनुः, २ । १२५, २ । २६३ ।
“आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने” ।
“आयुष्मान् सुतं हृते यशोमेधासमन्वितं” इति च ॥
आयुष्मान्, ऐ, विष्णुस्मृतिसप्तविंशतियोगोक्तगर्गत-
तृतीययोगः । तत्र जातफलं । “यस्यायुष्मान् जन्म-
काले धनुष्मान् याने यानं तस्य देशेषु कार्यं ।
कुर्व्यामूनं क्रीडनं पुष्पवाद्यां दासैर्व्यासैरन्वितौ
गर्वितश्च” ॥ इति दीपिका ॥
“आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि”
इति सुश्रुतः ॥
आयुष्यं, चि, (आयुष् + यत् ।) पथं । इति राज-
निर्घण्टः ॥ आयुर्हितकारकं ॥ (मनुः । ४।१०६ ।
“धन्यं यश्चक्षमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनं” ।
तत्रैव २ । ५९ ।
“आयुष्यं प्राप्नुवो सुहृद यशस्यं दक्षिणामुखम्” ।
“आयुष्यं भोजनं जीर्णं वेगानाञ्चाविधारणं ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसनाञ्च वर्जनं” ॥
इति सुश्रुतः ॥
“आयुष्या दीपनी चैव चक्षुष्या ब्रह्मशोधिनी” ।
इति हारीतः ।)
आयुष्यसूक्तं, स्त्री, (आयुष्यश्च तत्सूक्तश्चेति । कर्म-
धारयः ।) नान्दीश्राद्धादौ वसुधारासम्पादनान-
न्तरपाद्यो वैदिकमन्त्रविशेषः ।
सामगानां तन्मन्त्रो यथा,—
ॐ आयुर्विश्वायुर्विश्वं विश्वमावुरसिमहि । प्रजा-
न्वष्टरधिनिधेह्यस्यै शतं जीवेम शरदो वयन्ते ।
आयुषे मे पवस्व वर्चसे मे पवस्व विदुः पृथिव्या
दिवो जनित्र्या शृण्वन्वापोधःक्षरन्ती सोमो
होद्राय ममायुषे मम ब्रह्मवर्चसाय यजमान-
स्यर्द्धा अमुष्य राज्याय । अमुष्य स्थाने यदर्थं वृद्धि-
स्तस्य धृष्ट्यन्तनाम प्रयोक्तव्यं । इति रघुनन्दनभट्टा-
चार्यकृतश्राद्धप्रयोगतत्त्वं ॥ * ॥
यजुर्वेदां तन्मन्त्रो यथा,—
ॐ आयुष्यं वर्चसं रायश्रोममौद्भिदं इदं हिरण्यं
वर्चसं जेवायाविशतादुमां । न तद्रक्षाऽसि न
पिशाचास्तस्मिन् वेदानामोजः प्रथमजऽस्मिन् ह्येतत् ।
यो विभर्ति दाक्षायण्यऽस्मिन् हिरण्यऽस्मिन् सहदेवेभ्यु
क्षयते दीर्घमायुः समनुष्येभ्यु क्षयते दीर्घमायुः ।
यदा बध्नान्दाक्षायणाऽस्मिन् हिरण्यऽस्मिन् शतानीकाय
समनस्यमानाः । तत्र आवधामि शतसारदद्या
युष्माक्षरदष्टिर्वयासः” । इति तत्कृतयजुर्वेदीय-
श्राद्धप्रयोगतत्त्वं ॥

आयुस्करः, चि, (आयुस् + कृ + क ।) परमायुर्ज-
नकः ॥ (आयुर्वेद्विजनकः ।
“सहामलकशुक्तिभिर्दधिसरेण त्रैलेन वा
गुडेन ययसा घृतेन यवशक्तुभिर्वा सह ।
तिलेन सहमादिकेण पलनेन रूपेण वा
वपुस्करमस्करं परममेध्यमायुस्करं” ॥
इति वामनः ॥)
आयोगः, ऐ, (आङ् + युज् + घञ् ।) गन्धमात्यो-
पहारः । व्यापारः । रोधः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा रामायणे,—
“सरलैः कर्णिकारैश्च किंशुकैश्च सुपुष्पितैः ।
स देशो भवमायोगः प्रदीप्त इव लक्ष्यते” ॥)
आयोगवः, ऐ, (अयोगव एव स्वार्थे अण् ।) शूद्रा-
द्वैद्यायां जातो जातिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
तस्य कर्म काष्ठवृक्षणं । (यथा मनुः १०।१२,
१० । १६ ।
“शूद्रादायोगवः क्षत्ता वृक्षालक्षाधमो नृणां ।
वैश्यराजान्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्गराः” ॥
“आयोगवोऽयं क्षत्ता च चाण्डालश्चाधमो नृणां ।
प्रातिलोच्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्वयः” ॥)
आयोजनं, स्त्री, (आङ् + युज् + ल्युट् ।) उद्योगः ।
आहरणं । द्रव्यासादनं । यथा,—
“कुचचित् तण्डुलाः सन्ति क्व च स्थाली क्व चैन्मनं ।
तेषामायोजनं कुर्वन् सुखः कर्त्ताभिधीयते” ॥
इति गोपीचन्द्रधृतकारिका ॥
आयोधनं, स्त्री, (आङ् + युध् + ल्युट् ।) युद्धं । बधः ।
इति मेदिनी ॥ (रघुवंशे, ६।४२ ।
“आयोधने कृष्णगतिं सहाय-
मवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिं” ।
भट्टिः, “आयोधने स्थायुकमस्त्रजातम्” ।
रघुः, ५ । ७९ । “आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर !
याते ।)
आरं, स्त्री, (आङ् + ऋ + भावे घञ् ।) सुखायसं ।
सुखलोहं । इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्तलं । इत्य-
मरटीका ॥ कोयः । प्रान्तभागः । इत्यानन्दलह-
रीटीका ॥ (चक्राङ्गकाष्ठभेदः । यथा महाभारते,
“आरान्तरैनावपतत् संक्षिप्याङ्गं क्षणेन ह” ।
“यस्त्रिभुविशतारण्यं वेदार्थं स परः कविः” ॥)
आरः, ऐ, (आङ् + ऋ + कर्त्तरि सञ्जायां घञ् ।)
मङ्गलग्रहः । शनिः । पित्तलं । इति हेमचन्द्रः ॥
वृक्षभेदः । तत्पर्यायः । मधुराश्वफलः २ । इति
रत्नमाला ॥ रेफल इति ख्यातः ॥
आरकूटः, ऐ, स्त्री, (आरं कूटयति स्तुषीकरोति
पचायच् ।) पित्तलं । इत्यमरः ॥ (यथा नैषधे ।
“अकाशने काशनेनायिकाङ्गे किमारकूटाभर-
णेन न अग्रयः” ॥)
आरक्षं, चि, (आरक्षतीति । आङ् + रक्ष् + अच् ।)
रक्षायुक्तं । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्षणीयं । इति
विश्वः ॥
आरक्षः, ऐ, (आङ् + रक्ष् + अच् ।) गजकुम्भसन्धिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
आरखधः, ऐ, (आ + रगे शङ्कायां क्षिप् । आरगं

रोगशङ्कानपि हन्ति अच् वधादेशश्च ।) वृक्ष-
विशेषः । सोनानु सोदालि इति ख्यातः । तत्-
पर्यायः । राजवृक्षः २ सम्पाकः ३ चतुरङ्गुलः ४
आरेवतः ५ व्याधिघातः ६ कृतमालः ७ सुव-
र्णकः ८ । इत्यमरः ॥ मश्यानः ९ रोचनः १० दीर्घ-
फलः ११ नृपद्रुमः १२ हिमद्रुमः १३ राजतरुः १४
काष्ठद्रुमः १५ ज्वरान्तकः १६ अरुजः १७ स्वर्ण-
पुष्पः १८ स्वर्गद्रुः १९ कुष्ठसुदनः २० कर्ण-
भरणकः २१ महाराजद्रुमः २२ कर्णिकारः २३
स्वर्णाङ्गः २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रग्रहः २५ ।
इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । अतिमधुरत्वं ।
शीतलत्वं । शूलज्वरकाष्ठकुष्ठमेहकफविशुद्ध्यना-
शित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अयि च । ज्वर-
हृद्रोगवातरक्तोदावर्त्तरोगे अतिप्रयप्यत्वं । मृदु-
त्वञ्च । अस्य फलगुणाः । मधुरत्वं । शुक्रकारित्वं ।
वातपित्तहारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ आनल-
तास इति हिन्दीभाषा ।
“आरगवधो राजवृक्षः सम्पाकश्चतुरङ्गुलः ।
आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ॥
कर्णिकारो दीर्घफलः स्वर्णाङ्गः स्वर्णभूषणः ।
आरगवधो गुरुः स्वादुः शीतलः खंसनोत्तमः ॥
ज्वरहृद्रोगपित्ताखवातोदावर्त्तशूलनुत् ।
तत्फलं खंसनं रुच्यं कुष्ठपित्तकफापहं ॥
ज्वरे तु सततं पथ्यं कोष्ठसुद्धिकरं परं” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
(श्ववहरो यथा,—
“बाले वृद्धे क्षते क्षीणे चकुमारो च मानवे ।
यो ज्योत्स्नदलपायित्वादिशेषाश्चतुरङ्गुलः” ॥ * ॥
ग्रहणप्रणाली यथा ॥ * ॥
“फलकाले फलान्तस्य ग्राह्यं परिणतञ्च यत् ।
तेषां गुणवतां भारं सिक्तासु निधाययेत् ॥
सप्तराजात् ससुद्रुह्य शोषयेदातपे निषक् ।
ततो मज्जानमुत्तुल्य शुचौ भाण्डे निधाययेत्” ॥ * ॥
संयोगविशेषे गुणा यथा ॥ * ॥
“द्राक्षारसयुतो देयो दाहोदावर्त्तपीडिते ।
चतुर्वर्षमुखं बाले यावद्दादशवर्षिके ॥ * ॥
चतुरङ्गुलमज्जसु प्रहृतं वाथवाज्जलिं ।
सुरामण्डलेन संयुक्तमथवा कोलसीधुना ॥
दधिमण्डलेन वा युक्तं रसेनामलकस्य वा ।
क्षत्वा शीतकषायं तं पिबेत् सौवीरकेण वा” ॥
इति चरकः ॥)
आरट्टः, ऐ, (आङ् + रट् + टच् ।) देवविशेषः ।
त्रिकाण्डशेषे क्षत्रियवर्गे आरट्टजशब्ददर्शनात् ॥
तत्र आरट्टजोऽपि पाठः ॥ (यथा भारते,—
“पञ्चगव्यो वह्न्येता यज्ञं पोलवनाभ्युत ।
शतद्रुश्च निपाशा च हतीयैरावती तथा ॥
चन्द्रभागा वितस्ता च सिन्धुषक्षा वह्निर्गिरेः ।
आरट्टा नाम ते देशा नष्टधर्मा न तान् व्रजेत्” ॥
“पञ्च नद्यो वह्न्येता यज्ञं निःसृत्य पर्वतात् ।
आरट्टा नाम वाहीका न तेऽर्थो द्यौं वसेत्” ॥)
आरट्टजः, ऐ, (आरट्टदेशे जायते आरट्ट + जन +
ङ् ।) आरट्टदेशोद्भवघोटकः । इति जटाधरः,

आर

चिकाण्डशेषभूरिप्रयोगौ च ॥ (आरदृष्टोत्पत्ते,
त्रि । यथा महाभारते,—

“सीधोः पार्नं गुरुतत्त्वावमर्दो

भूगृह्या परविचापहारः ।

येषां धर्मस्तान् प्रति नास्त्यधर्म-

आरदृष्टान् पञ्चनदान् धिगस्तु” ॥)

आरणिः, पुं, (आड् + ऋ + अणिच् ।) आवर्तः ।

तत्पर्यायः । कुलहलकः २ । इति हारावली ॥

पाकमारा जल इत्यादि भाषा ॥

आरण्यपशुः, पुं, (अरण्ये भवः । अरण्य + घञ् + स

चासौ पशुश्चेति कर्मधारयः ।) अरण्यजातपशुः ।

स च सप्तधा यथा । महिषः १ वानरः २ ऋक्षः

३ सरीसृपः ४ रुतः ५ पृषतः ६ मृगः ७ । इति

तिथ्यादितत्त्वे पौटीनसिः ॥

आरण्यमुद्रा, स्त्री, (अरण्यमुद्रस्येवाकारः पर्ये यस्याः ।

ततः स्वार्थे अण् ।) मुद्रपथी । सुगानी इति

भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

आरण्यराशिः, पुं, (अरण्ये भवः आरण्यः अत्र सिंह

एव स एव राशिः ।) सिंहराशिः । मकरप्रथ-

मार्द्धः । मीनमेघवृषराश्यः । इति दीपिका ॥

आरतिः, स्त्री, (आड् + रम् + क्तिन् ।) विरतिः । नि-

वृत्तिः । इत्यमरः ॥ (उपरमः, नीराजनम् ।)

आरणां, स्त्री, (आर्च्छति आड् + ऋ + अच् आरः ।

नल गन्धे ज्वलतीति णः नालः । आरः नालो

गन्धो यस्य ।) काङ्क्षिकं । इति हेमचन्द्रः ॥

“आरनालन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुषीकृतैः ।

पक्षैर्वा सन्धितैस्तत्तु सौवीरसदृशं गुणैः” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

(“लाक्षा हरिद्रा मञ्जिष्ठा कल्कोक्तैर्ल विषाचयेत् ।

बहुगुणेनारनालेन दाह्यतीतज्वरापहं” ॥ * ॥

वाद्यादितैले ॥ * ॥ इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहः ॥)

आरनालकं, स्त्री, (आरनालम् एव स्वार्थे कः ।)

काङ्क्षिकं । इत्यमरः ॥ कांजि इति भाषा ।

आरब्धं, चि, (आड् + रम् + क्तः ।) कृतारम्भं । आरम्भे

स्त्री । यथा,—

“आरब्धं मलमासात् प्राक् यत् कर्म न समापितं ।

आगते मलमासेऽपि तत् समाप्यं न संशयः” ॥

इति मलमासवत्त्वं ॥ * ॥ आरब्धकर्मण्यशौचा-

भावो यथा,—

“व्रतयन्निवासेषु आर्द्धे हेमेऽर्चने जपे ।

आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकं” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

आरम्भः, पुं, (आड् + रम् + घञ् ।) प्रथमकृतिः ।

तत्पर्यायः । प्रक्रमः १ उपक्रमः २ अभ्यादानं ३

उद्भावः ४ आरम्भः ५ । इत्यमरः ॥ अभ्यादानादि-

प्रथमारम्भमात्रे । प्रक्रमादिष्व आरम्भमात्रे

इत्येके । केचित्तु प्रक्रमादिद्वयं प्रथमारम्भे ॥

अभ्यादानादित्रयं आरम्भमात्रे । इति बज्जभिरुक्त-

मपि न साधु यतः प्रथमकृतिरेव आरम्भः तत्पूर्व-

द्वयं आरम्भे शेषत्रयं आरब्धे इत्याहुः । इति

भरतः ॥ त्वरा । उद्यमः । बधः । दर्पः । इति मेदिनी ॥

प्रस्तावना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आद्यकृतिः ।

आरा

यथा,—

“मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे ।

भवेत्तेऽन्ते चान्द्रमासाच्चैत्राद्या द्वादश सूताः” ॥

आरम्भप्रथमक्षणे आद्यक्षणाद्यसमये । इति मल-

सामतत्त्वम् ॥ पारिभाषिकारम्भो यथा,—

“आरम्भो वरुणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतजापयोः ।

नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिष्कृत्या” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथा मेघदूते । ३७ ।—

“वृत्त्यारम्भे हर यशुपतेरर्हनागाजिनेच्छाम्” ।

साहित्यदर्पणे । प्रमथपरिच्छेदे ।

“ग्रथारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिप्सितपरिसमाप्ति-

कामः” । रघुवंशे । १।१५ ।

“आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः” ।)

आरवः, पुं, (आड् + र + अच् ।) शब्दः । इत्यमरः ॥

(यथा रामायणे । “वानराश्चक्रारवम्” ।)

आरवी, स्त्री, आरवनामकक्षेच्छेदशीयभाषा । यथा,

“ज्येष्ठाक्षेष्ठा मघा पूर्वा रेवती भरणीद्वये” ।

विशाखात्रोत्तरावाहशतमे पापवासरे ॥

लघे स्थिरे सचन्द्रे च पारसीमारवीं पठेत्” ।

इति गणपतिमुहूर्तः ॥

आरा, स्त्री, (आड् + ऋ + अच् + टाप् ।) चर्म-

भेदकास्त्रं । तत्पर्यायः । चर्मप्रभेदिका २ । इत्य-

मरः ॥

“उद्यन्मरामयकायोत्थितस्य” । इति भाषः ।)

आरायं, स्त्री, (आरायाः अयं घञोत्तत् ।) अर्द्धचन्द्रा-

द्यस्त्वसुखं ।

“अर्द्धचन्द्रखुरादिधारायं मुखमुच्यते” ।

“आरायन्तु मुखन्तेषां पुष्पपत्रादिभेदतः” ॥ इति

हलायुधः ॥

आरात्, थ, (आ राति । रा दाने वाङ्मलादाति-

प्रत्ययः ।) दूरं । निकटः । इत्यमरः ॥

(यथा, उत्तरचरिते ।

“मेघमालेव यस्माद्यमारादपि विभायते” । इति

“तमर्च्यमारादभिवर्त्तमानम्” । इति रघौ २।१० ।

आरातिः, पुं, (आड् + रा + क्तिन् ।) अरातिः ।

शूत्रः । इति भरतः द्विरूपकोषश्च ॥

आरात्रिकं, स्त्री, (आड् + रात्रि + क्त्वा ।) नीराजन-

निमित्तदीपः । नीराजना । नीराजनपात्रश्च ।

आरति इति भाषा । तथाच हरिभक्तिविलासे ।

“ततश्च मूलमन्त्रेण दत्त्वा पुष्पाञ्जलिचयं ।

महानीराजनं कुर्यात् महावाद्यजयस्त्रेण ॥

प्रज्वालयेत्तदर्थं च कर्पूरेण घृतेन वा ।

आरात्रिकं शुभे पात्रे विषमानेकवर्त्तिकं” ॥

अन्यच्च ।

“आदौ चतुष्पादतले च विष्णो-

र्द्धौ नाभिदेशे मुखमण्डलैकं ।

सर्वेषु चाङ्गेष्वपि सप्तवारा-

नारात्रिकं भक्तजनस्तु कुर्यात्” ॥

आराधनं, स्त्री, (आड् + राध् + ल्युट् ।) साधनं ।

प्राप्तिः । तोषणं । इत्यमरः ॥ पचनं । इति मे-

दिनी ॥ (यथा वैराग्यशतके दृष्टादृष्टे ५ ।

“मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताः प्रशान्ते निशाः” ।

आरू

उत्तरचरिते । प्रथमाङ्के ।

“खेहं दयाञ्च सौख्यञ्च यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकानां मुच्यते नास्ति मे व्यथा” ॥

कुमारसम्भवे १ । ५६ ।

“आराधनायास्तु सखीसमेतां

समादिदेश प्रयतां तनूजाम्” ।)

आराधना, स्त्री, (आड् + राध् + णिच् + युच् +

स्त्रीत्वात् टाप् ।) साधना । तत्पर्यायः । सेवा २

भक्तिः ३ परिचर्या ४ प्रसादना ५ शुश्रूषा ६

उपास्तिः ७ वरिवस्थाः ८ परिधिः ९ उपचारः

१० । इति हेमचन्द्रः ॥

आरामः, पुं, (आरम्यतेऽत्र, आड् + रम् + आधारे

घञ् ।) उपवनं । इत्यमरः ॥ वागान् इति भाषा ।

(यथा, मनुः,—८ । २६२ । ८ । २६४ ।

“क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च” ।

“गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्” ।)

आरामशीतला, स्त्री, (आरामत्वात् शीतला स्त्रिधा ।)

सुगन्धिपत्रिविधेषु । वज्र्यादिवर्गे लिखिता ।

तत्पर्यायः । आनन्दी २ शीतला ३ सुगन्धिनी ४

रामा ५ महानन्दा ६ गन्धाला ७ रामशीतला

८ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वं । शीतत्वं । पित्त-

हारित्वं । दाहशोथप्रशमनत्वं । विस्कोटव्रणरोप-

णत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा वैद्यके ।

“आरामशीतला तिक्ता शीतला पित्तहारिणी” ।)

आरालिका, चि, (आरालं कुटिलं चरति इति ठक् ।)

सूपकारः । पाचकः । इत्यमरः ॥

आरावः, पुं, (आड् + र + घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः ॥

(यथा महाभारते ।

“आरावं मातवर्गस्य भृगूणां क्षत्रियैर्वधे” ।

“आरावः सुमहान्वासीतु” ।)

आरुः, पुं, (ऋ + उण् ।) उद्धभेदः । कर्कटः । शृकरः ।

इति मेदिनी ॥

आरूः, पुं, (ऋच्छति अर्थे वा । ऋ + ऊ + णिच् ।)

पिङ्गलवर्णः । तद्गुणो चि । इत्युणादिकोषः ॥

आरूकं, स्त्री, (आरू + क्त्वा ।) हिमाचले प्रसिद्धौ-

घर्षीविशेषः । आड इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वीरसेनं २ वीरं ३ वीराकं ४ । तत्प्रपुष्पादि-

भेदतः चतुर्जातिः । तेषां गुणाः । मधुरत्वं । हि-

मत्वं । अर्शःप्रमेहशुष्काखदोषनाशित्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा चरके ॥

“अरुं परुषकं द्राक्षा वदर्थ्याण्यारूकाणि च” ।)

आरूङ्, चि, (आड् + रङ् + कर्त्तरि क्तः ।) कृता-

रोहणः । दृष्टादिर उपर चडा व्यक्ति इति

भाषा । यथा,—

“राम रामेति रामेति कूजनं मधुराक्षरं ।

आरूङ्कविताशाखं वन्दे वाल्मीकिकोकिलं” ॥

इति रामायणपाठस्य पूर्वपाठश्लोकः ॥

(यथा स्मृतिः ।

“आरूङ्गो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रचयते पुनः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन मुच्येत स आत्महा” ॥

गीता ।

“शोभाङ्गस्य तस्यैव शसः कारयमुच्यते” ।)

आरो

आरेवतं, स्त्री, (आरेवयति निस्तारयति मलं सार-
कत्वात् । रेष्ठञ्जवगतौ । गिच् + विच् । अतति ।
अत + अच् । तत आरेव चासौ अतश्चेति ।)
पारावतवृक्षफलं । इति राजनिर्घण्टः ॥
("मूलकं शुष्कमात्रं वर्षाभूः पञ्चमूलकं ।
आरेवतफलञ्चापि पक्वा तेन हृतं पचेत्" ॥
इति सुश्रुतः वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहश्च ॥)
आरेवतः, पुं, (आरेवयति रेचयति मलं सारकत्वात्
आङ् + रेव् + गिच् + विच् + अतच् ।) आरग्वध-
वृक्षः । इत्यमरः ॥
आरोग्यं, स्त्री, (आरोगस्य भावः । अच् ।) आर्यभावः ।
तत्प्रतीयः । अगमयं २ । इत्यमरः ॥ पाटवं ३
आधवं ४ वार्त्तं ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("आ-
रोग्यं तत् सुखावहं" । इति शार्ङ्गधरः ॥
"धर्माधिक्यममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम्" ।
"सुखसंज्ञकमारोग्यम्,"
"वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखे वायुः प्रदक्षिणः ।
पथि वेषप्रवेशे तु विद्यादारोग्यलक्षणम्" ॥
इति चरकः ॥
"सुखमात्रं समासेन सदृक्तस्यैतदीरितं ।
आरोग्यमायुरर्थौ वा नासद्भिः प्राप्यते नृभिः" ॥
इति सुश्रुतः ॥)
आरोग्यशाला, स्त्री, (आरोग्यार्था शाला । मध्यपद-
लोपिकर्मधारयः ।) आरोग्यदानगृहं । चिकित्-
शालयः । यथा,—
"धर्माधिक्यममोक्षाणामारोग्यं साधनं यतः ।
अतस्त्वारोग्यदाता च नरो भवति सर्वदः ॥
आरोग्यशालां कुर्वीत महौषधपरिच्छदां ।
विदग्धवैद्यसंयुक्तां वङ्गजसंयुतां ॥
वैद्यस्तु शास्त्रवित् प्राज्ञो दृष्टौषधपराक्रमः ।
ओषधीर्मूलतत्त्वज्ञः समुद्ररक्षणकालवित् ॥
बलवीर्यविपाकज्ञः शालिमांसौषधीगणैः ।
त्यागिवद्देहिनां तददनुकूलः प्रियंवदः" ॥
इति वैद्यकं ॥
आरोपः, पुं, (आङ् + रूह् + गिच् + घञ् ।) मिथ्या-
ज्ञानं । यथा । "असर्पभूते रज्जौ सर्पारोपवत्
वस्तुव्यवहारोपः अध्यारोपः" । इति वेदान्त-
सारः ॥ मिथ्याविष्करणं । यथा । "असूया तु
दोषारोपो गुणेष्वपि" । इत्यमरः ॥
(यथा साहित्यदर्पणे । १० म परिच्छेदे ।
"आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा" ।
"रूपितं रोपिवादीसौ विषये निरपह्नवे" ॥
"यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम्" ॥)
आरोपणं, स्त्री, (आङ् + रूह् + गिच् + ल्युट् ।)
न्यासः । संस्थापनं । (शस्त्रादीनां रोपणं । शरा-
सनादौ ज्यादीनां संयोजनं, उन्नमनं, समुत्थापनं,
यथा साहित्यदर्पणे । १० म परिच्छेदे ।
"यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम्" ।
रामायणे । आदिकाण्डे ।
"यद्यस्य घनुषो रामः कुर्यादारोपणं मुने" ॥)
आरोपितं, चि, (आङ् + रूह् + गिच् + क्तः ।) कृता-
रोपणं । निहितं । न्यस्तं । इति हलायुधः ॥

आर्त्तः

कल्पितं ॥ (यथा कुमारसम्भवे ३ । ३५ ।
"तं देशमारोपितपुष्पचापे" । काव्यप्रकाशे ।
"समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा" ॥)
आरोहः, पुं, (आङ् + रूह् + घञ् ।) देव्यं । वरस्त्रि-
याः श्रोणिः । इत्यमरः ॥ (यथा माघे "आरोहे-
निर्विडुलहृत्तन्त्रविम्बैः" ।) अवरोहः । आरो-
हणं । गजारोहः । समुच्चयः । इति मेदिनी ॥
("आरोहमिव रत्नानां प्रतिष्ठानमिव श्रियः" ।
इति रामायणे ।) परिमाणविशेषः । नितम्बः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (आरोहति यः । आङ् + रूह्
+ अच् । निषादी । यथा, हरिवंशे,—
"अश्वस्य पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश" ॥)
आरोहकः, चि, (आङ् + रूह् + क्तः ।) आरोहण-
कर्त्ता ॥
आरोहणं, स्त्री, (आरोहतेनेन । आङ् + रूह् +
ल्युट् ।) सोपानं । सिद्धि इति भाषा । (भावे
ल्युट् ।) समारोहः । नीचादूर्ध्वगमनमिति यावत् ।
(यथा कुमारसम्भवे १ । ३६ ।
"आरोहणार्थं नवयौवनेन
कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम्" ॥)
प्ररोहणं । अङ्गुरादिजननमिति यावत् । इति
मेदिनी ॥
आर्त्तिः, पुं, (अर्कस्यापत्यं । अर्क + इच् ।) अर्कपुत्तः ।
श्रनैश्वरः । इति ज्योतिःशास्त्रं ॥ (वैवस्वतमनुः,
सुर्योवः, कर्णश्च ।)
आर्गलः, पुं स्त्री, (अर्गल एव स्वार्थे अण् ।) अर्गलः ।
इति द्विरूपकोषः ॥ खिल इति भाषा ।
आरग्वधः, पुं, आरग्वधवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
("आरग्वधशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः" ॥)
आर्घा, स्त्री, (आङ् + अर्घ् + अच् ।) पीता दीर्घतुण्डा
घटपदसन्निभा मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
आर्घ्यं, स्त्री, (आर्घ्या मल्लिकया विहितम् । आर्घा
+ यत् ।) आर्घानाममल्लिकेत्यन्तमधु । तस्य
गुणाः । अतिशयचक्षुर्हितकारित्वं । कफपित्तस-
दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तं,—
"मधुकटुक्षानिर्वासं जरत्वाज्वाश्रमेद्भवाः ।
खवन्त्यार्घ्यं तदाख्यातं श्वेतकं मालवे पुनः ॥
तीक्ष्णतुण्डास्तु याः पीता मल्लिकाः घटपदोपमाः ।
आर्घान्तात्तुवृक्षतं यत् तदार्घ्यमित्यपरे जगुः" ॥
यथा सुश्रुते,—
"आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तघ्नं परं ।
कषायं कटु पाके च वल्यं तिक्तमवातघ्नम्" ॥
इदं हि अष्टविधमधुजातिमध्ये परिगणितम् ।
"पौत्तिकं आमरं क्षौद्रं मादिकं क्षापमेव च ।
आर्घ्यमौदालिकं दालमित्यसौ मधुजातयः" ॥)
आर्त्तः, चि, (आङ् + कृ + क्तः ।) पीडितः । असुखः ।
यथा,—
"आर्त्तानां मार्गमाणां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः ।
जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेषु तद्दोषभागिनः" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥ (दुःखितः, कातरः, शोका-
भिभूतः, उद्वेजितः, विरक्तः, अपहृतः, ज्यो-
डितः । यथा शाकुन्तले, प्रथमाङ्के ।

आर्त्तिः

"आर्त्तनागाय वः प्रसन्नं न प्रहर्तुमनागसि" ।
"द्विष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्त्यार्त्तस्य यथौषधम्" ।
इति रघौ । १ । २८ । (तथा च चरके ॥
"नाश्विनावार्त्तं भेषजेनोपपादयेतां" । इति ॥
आर्त्तगलः, पुं, (आर्त्त इव गलति पचाद्यच् ।) नील-
भिरुटी । तत्प्रतीयः । बाणः २ बाणा ३ दासी ४
अर्त्तगलः ५ । इत्यमरस्तट्टीका च ॥
("दासे आर्त्तगलश्च सः" । इति भावप्रकाशः ॥)
आर्त्तवं, स्त्री, (ऋतुरस्य प्राप्तः, अण् यदा ऋतुरेव ।
प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यण् ।) स्त्रीरजः । इत्यमरः ॥ पुष्पं ।
इति मेदिनी ॥ (यथा मनुः, ३ । ४८ ।
"तस्मात् युग्मासु पुष्पाथी संविशेदात्तं विस्त्रियं" ।
"नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने" ॥
अथार्त्तवस्य स्वरूपमाह ।
स्त्रीणां रस एव मासेनार्त्तवं भवतीत्युक्त्वा पुन-
राह युश्रुत एव ।
"मासेनोपचितं काले धमनीभ्यस्तदार्त्तवं ।
ईषद्विषयज्ञाच्च वायुर्योनिसुखं नयेत्" ॥
गर्भग्रहणयोग्यस्यार्त्तवस्य लक्षणमाह ।
"प्रशास्त्रकप्रतिमं यच्च यदा काक्षारसोपमं ।
तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यदासो न विरज्येत्" ॥
आर्त्तवस्य वर्णद्वयाभिधानं । वातादिप्रकृतिभेदेन
वर्णभेदात् । यदासो न विरज्येत् । यदासो लभं
प्रक्षालितं तदासख्यजति न तु विरज्येत् कुर्व्यात्" ।
इति भावप्रकाशः ॥
"मासान्निष्यच्छदाहार्त्तिं पश्चरात्रानुबन्धि च ।
नैवातिवृक्षलाव्यल्पमार्त्तवं शुद्धमादिशेत् ॥
गुञ्जाफलसवर्णञ्च पद्मालक्तकसन्निभं ।
इन्द्रगोपकसङ्काशमार्त्तवं शुद्धमेव तत्" ॥
इति चरकः,—
"प्रशास्त्रकप्रतिमं यत्तु यदा काक्षारसोपमं ।
तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यदासो न विरज्येत् ॥
विधिसुत्तरवस्यन्तं कुर्यादार्त्तवशुद्धये ॥
स्त्रीणां स्नेहादिपुक्तानां चतस्रश्चार्त्तवादिषु ।
कुर्यात् कल्कान् पिच्छं चापि पथ्यान्वाचमनानि च ॥
यन्निभूते पिबेत् पाठां भूषणं वृक्षकाणि च ।
दुर्गन्धे पुष्पसङ्काशे मज्जतुल्ये तथात्तवे ॥
पिबेद्भद्रश्रियः कायश्चन्दनकायमेव च" ॥
"आर्त्तवं शोणितन्वाग्नेयमधीवोमीयत्वाद्भर्मस्य
पाक्षभौतिकश्चापरजीवस्तत्माज्जराचार्याः" ॥
"यत् मासेन रसः शुक्लोभवति स्त्रीणाञ्चार्त्तव-
मिति" ॥ इति सुश्रुतः ॥)
आर्त्तवः, चि, (ऋतुः प्राप्तोऽस्य । अण् ।) ऋतुद्रवः ।
इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ यथा रामायणे,—
"आर्त्तवान्पुष्पगुञ्जानां पुष्पाणि च फलानि च" ॥
रघौ ८ । ३६ ।
"अभिभूय विभूतिमार्त्तवीं
मधुगन्धातिशयेन वीरधाम्" ॥)
आर्त्तवी, स्त्री, वाजिनी । घोटकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
आर्त्तिः, स्त्री, (आङ् + कृ + क्तः ।) पीडा । धनु-
व्कोटिः । इत्यमरट्टीकायां भरतः ॥ रोगः । इति

राजनिर्घण्टः । (यथा मेघदूते, पूर्वमेघे । ५४ ।
 “आपन्नार्तिप्रशमनफलाः सम्पदे ह्युत्तमानाम्” ।
 सुश्रुते,—
 “दाहति सारपित्तहृदमूर्च्छामयविघर्तिषु” ।)
 आर्द्रं, त्रि, (अर्द्र + रक् दीर्घश्च ।) सजलवस्तु । भिजा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । सार्द्रं २ क्षिप्तं ३ स्नि-
 मितं ४ तिमितं ५ समुद्रं ६ उत्तं ७ । इत्यमरः ॥
 (तच्च द्विविधं यदुक्तं,—
 “आर्द्रं द्रव्यं द्विधा प्रोक्तं सरसं नीरसं तथा ।
 सदुग्धं गुणरसकं द्विधा नीरसमुच्यते ॥
 वास्तूकं सार्धपं शाकं निर्गुणं रण्डमार्धकम् ।
 धुत्तुराद्यभिदं सर्वमार्द्रं सरसमुच्यते ॥
 वटान्मृत्करीराद्यमार्द्रद्रव्यं तु नीरसं ।
 सदुग्धं तु द्विधा प्रोक्तं नृदु त्रीद्वयमिति क्रमात् ।
 श्रान्तला वज्रसीज्जगदसौरिण्याद्यास्तु त्रीद्वयकाः ।
 दुग्धिकाकर्क्षीरिण्याद्या नृदुदुग्धाः प्रकीर्तिताः” ॥
 यथा रघुवंशे, “आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूता” ।
 मेघदूते उत्तरमेघे २५ ।
 “तन्नीमाद्रां नयनसलिलैः सारयित्वा कथञ्चित्” ॥
 आर्द्रकं, स्त्री, (अर्द्रयति कर्पं आर्द्रं । ततः कन् । यद्वा
 आर्द्रयति जिह्वायां । कन् ।) कटुमूलविशेषः । आदा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । शृङ्गवेरं २ इत्यमरः ॥
 कटुभद्रं ३ कटुत्कटं ४ । इति केचित् ॥ गुल्ममूलं ५
 मूलजं ६ कन्दरं ७ वरं ८ महीज ९ सेकतेष्टं १०
 अनूपजं ११ अपाकशकं १२ चान्द्राख्यं १३ राज-
 क्चक्रं १४ सुषाककं १५ शार्ङ्गं १६ आर्द्रशकं १७
 सञ्ज्ञकं १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः ।
 कफघातविबन्धनाहशूलपित्तनाशित्वं । हृद्यत्वं ।
 रुचिशुक्रकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपिच ।
 उष्णत्वं । कटुत्वं । विपाके शीतलत्वं । लघुत्वं ।
 अग्निदीपनत्वं । शोथकण्ठामयनाशित्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ लवणार्द्रकगुणाः । भोजनाग्रे
 पथ्यत्वं । जिह्वाकण्ठविशोधनत्वं । अग्निसन्दी-
 पनत्वं । हृद्यत्वं,—
 “वातपित्तकफेभानां शरीरवनचारिणां ।
 एक एव निहन्तास्ति लवणार्द्रककेशरी” ॥
 इति द्रव्यगुणाः,—
 “आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात् कटुभद्रं तथार्द्रिका ।
 आर्द्रिका भेदिनी गुर्वी वीक्ष्योष्णा दीपनी तथा ।
 कटुका मधुरा प्राक्ते रूक्षवातकफापहा ।
 ये गुणाः कथिताः शुण्ठ्यास्तेऽपि सन्त्यार्द्रकेऽखिलाः ।
 भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकमक्षयं ।
 अग्निसन्दीपनं रक्ष्यं जिह्वाकण्ठविशोधनं ।
 कुष्ठे पाण्डुरामये कृष्णे रक्तपित्ते ब्रण्ये ज्वरे ।
 दाहे निदाघशरदौर्नैव पूजितमार्द्रकं” ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तद्वदार्द्रकमेतच्च, इति वामटः ॥
 “राजनं दीपनं हृद्यमार्द्रकं विश्वभेषजं ।
 वातश्लेष्मविबन्धेषु रसस्तस्योपदिश्यते” ॥
 इति चरकः ॥
 “कफानिलहरं सख्यं विबन्धनाहशूलनुत् ।
 कटुषां रोजनं हृद्यं दृष्यधैवार्द्रकं स्मृतम्” ॥

इति सुश्रुतः ॥
 आर्द्रपटी, [न] पुं, (आर्द्रपट + इनि) आर्द्ररक्तवस्त्रा-
 दृतकर्तृकशृङ्गनाशफलकाभिचारकर्म्मविशेषः ।
 यथा । “अथार्द्रपटी । प्रणवे हृदयं भगवति चा-
 मुखे रक्तवाससे अप्रतिहतपराक्रमे अमुक-
 बधाय विचेतसे वज्रिवल्लभा । आर्द्ररक्तपटेनाहतः
 समुद्रगामिनीनदीतटे ऊपरभूमौ वा दक्षिणा-
 मुख ऊर्ध्वबाहुर्जपेत् यावत् पटः शुष्यति तावत्
 प्राणाः शुष्यन्ति शत्रौ” । इति तन्त्रसारः ॥
 आर्द्रपटविशिष्टे, त्रि ॥
 आर्द्रभाषा, स्त्री, माधवपणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भाषाणी इति भाषा ।
 आर्द्रशकं, स्त्री, (आर्द्रं शकमस्य ।) आर्द्रकं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 आर्द्रा, स्त्री, (आर्द्र + टाप् ।) अश्विन्यादिसप्तविंशति-
 नक्षत्रान्तर्गतमष्टनक्षत्रं । अस्य रूपं । पद्माक्षत्यु-
 ष्वलैकतारकामयं । अस्या अधिष्ठात्री देवता
 शिवः । इति कालिदासः ॥ मणितुल्यैकतारात्मकं ।
 इति केचित् ॥ तच्च जातफलं ।
 “क्षुधाधिको रक्ताशरीरकान्तिः
 कलिप्रियः कोपयुतोऽविनीतः ।
 प्रसूतिकां च भवेत् किलार्द्रां
 नचार्द्रचेताः शरणागतेऽपि” ।
 इति कौटिलीप्रदीपः ॥
 आर्द्रालुब्धकः, पुं, (आर्द्रायां तन्नाम्ना प्रसिद्धनक्षत्रे
 लुब्धक इव ।) केतुग्रहः । इति हलायधः ॥
 आर्द्रिका, स्त्री, (आर्द्रक + टाप् ।) आर्द्रकं । इति
 भावप्रकाशः ॥
 (“आर्द्रिका तिलमधुरा मूत्रला न च पित्तहृत्” ॥
 इति वामटः ॥)
 आर्यः, त्रि, (अर्त्तुं प्रकृतमाचरितुं योग्यः । अर्थ्यते
 वा ॥ ऋ + ण्यत् ।) सत्कुलोद्भवः । इत्यमरः ।
 पूज्यः । श्रेष्ठः । वृद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
 सङ्गतः । इत्यञ्जयः ॥ (मान्यः, उदारचरितः, शान्-
 त्तचित्तः । यथा, रामायणे, ३ काण्डे ।
 “योऽहमर्थ्या परवान् आचा ज्येष्ठेन भाविनि” ।
 न्यायपथावलम्बी, प्रकृताचारशीलः, सततकर्त्तव्य-
 कर्म्मनुष्ठाता । यदुक्तं,
 “कर्त्तव्यमाचरन् काममकर्त्तव्यमनाचरन् ।
 तिरुति प्राकृताचारे स तु आर्य इति स्मृतः” ॥
 धार्मिकः । धर्मशीलः । यथा, मनुः, १० । ७५७ ।
 “आर्यरूपमिवानार्थं कर्म्मभिः खैर्विभावयेत्” ।
 उचितः । यथा, रामायणे,—
 “मार्गसाध्यं प्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान्” ॥
 नाद्योक्तौ सम्मानसूचकमिदं नाम प्रायेण मान्य-
 जनाङ्गाने व्यवह्रियते । यथा, सातित्वदर्पणे, मल्ल-
 परिच्छेदे ।
 “खेच्छया नामभिर्विप्रेर्विप्र आर्येति चैतरे” ।
 “वाच्यौ नटीसूत्रधारारार्यनाम्ना परस्पर” ॥
 आर्यः, पुं, (अर्त्तुं सदाचरितुं योग्यः । ऋ + ण्यत् ।)
 स्वामी । वृद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुहृत् । इत्यञ्जयः ।
 (श्रेष्ठवर्णः । श्रेष्ठेतरजातिः । यदुक्तं महाभारते ।

“स्तेच्छास्त्रान्ये वज्रविधाः पूर्व्यं ये निक्षता रणे ।
 आर्याश्च पृथिवीपालाः” । इति । खनामख्यातः
 सार्वर्णमनोः पुत्रः । यथा, हरिवंशे ।
 “वरीयांश्चावरीयांश्च समेतो धृतिमान् वसुः ।
 चरिष्णुरार्यो दृष्टुश्च राजः सुमतिरेव च ।
 सार्वर्णस्य मनोः पुत्राः भविष्या दश भारतः” ॥)
 आर्यकं, स्त्री, पिण्डपाचादिपिठकार्यं । इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥
 आर्यकः, पुं, (आर्य + स्वार्थे कन् ।) पितामहः । मा-
 तामहः । इति शब्दमाला ॥ (यथा रामायणे,—
 “अथ ते कतिचिद्राज्यसुतस्यार्थकवेशसनः” ।
 “आर्यकस्ते तु कुशली युधानिज्मातुलस्तव” ॥
 महाभारते,—
 “आर्यकेण च दृष्टः स पृथाया आर्यकेण च ।
 तदा दौहित्रदौहित्रः परिवृत्तः सुपीडितम्” ॥
 पूज्यव्यक्तिमात्रम् । खनामख्यातो नागश्रेष्ठः,
 यथा महाभारते,—
 “आर्यकश्चोद्यकश्चैव नागः कलशपोतकः” ॥)
 आर्यका, स्त्री, (आर्यक + टाप् ।) उदीचामात इति
 पक्षे इत्वाभावः ।) श्रेष्ठा स्त्री । इति वोपदेवः ॥
 आर्यपुत्रः, पुं, (आर्यस्य पुत्रः ।) वहीतसुहृदः । भर्ता ।
 स्वामी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे,—
 “आर्यपुत्र ! पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा स्वभा ।
 स्वानि पुण्यानि भुज्जानाः खं खं भाग्यमुपासते” ॥)
 गुरुपुत्रः । मान्यस्य पुत्रः ।
 आर्यमित्रः, त्रि, (आर्यः श्रेष्ठो मित्रश्च ।) गौरवितः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (माननीयः, पूज्यः । यथा
 रामायणे, २ काण्डे ।
 “समस्तमार्थमित्राणां साधूनां गुणवर्त्तिनाम्” ।
 उत्तरचरिते, प्रस्तावनायां ।
 “अथ खलु भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्राया-
 मार्यमित्रान् विज्ञापयामि” ॥)
 आर्या, स्त्री, (ऋ + ण्यत् + स्त्रियां टाप् ।) पार्वती ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । कुन्दोविशेषः । तस्या लक्षणम् ।
 “यस्याः पादे प्रथमे दादशमात्राः स्थितास्तृतीयेऽपि ।
 अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्थाः” ॥
 इति श्रुतबोधः ॥ अपिच ।
 “लक्ष्मैतत्समगया गोपेता भवति नेह विश्वमेव जः ।
 वष्टो जश्च न लघुर्वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्थायाः ।
 वष्टे तृतीयलात्परकेले मुखलाच्च सयतिमदनिधमः ।
 चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति वष्टो वः” ॥
 सा नवधा ।
 “पथ्या विपुला चपला मुखचपला जघनचपला च ।
 गीत्युपगीत्युद्गीत्य आर्यागीतिश्च नवधाऽर्या” ॥
 इति कुन्दोमञ्जरी ॥ श्रेष्ठा स्त्री ॥
 आर्यावर्त्तः, पुं, (आर्या आवर्त्तन्तेऽत्र । आर्य +
 आ + वर्त् + आधारे घञ् ।) विन्ध्यहिमाचल-
 योर्मध्यदेशः । तत्पर्यायः । पृणभूमिः २ । इत्य-
 मरः ॥ यथा,—
 “आसमुद्रात्तु तै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।
 तयोरेवान्तरं गिर्योराख्यावर्त्तं विदुर्बुधाः” ॥
 इति मानवे २ । २२ ॥ अपि च, अमरः —

आल

“आर्थावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं निव्यह्निमागयोः” ।
 आर्थिका, स्त्री, (आर्थ + स्वार्थे कन् + अत् इत्वं ।)
 अष्टा स्त्री । इति वोपदेवः ॥
 आर्थः, पुं, (अर्थे रिट् । अर्थि + अण् ।) विवाह-
 विशेषः । यत्र वरात् गोदयं गृहीत्वा तेनैव सह
 कन्यादानं । यथा, याज्ञवल्क्यः,—
 “यज्ञस्थायित्वेनैव आर्थ आदाय गोयगं ।
 चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट्” ॥
 (यथा मनुः, ३ । २६ ।
 “एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
 कन्याप्रदानं विधिवदार्थो धर्मः स उच्यते” ॥)
 अर्थिप्रणीते चि ॥ (यथा मनुः १२।१९६ ।
 “आर्थे धर्म्मोपदेशश्च वेदशास्त्रविरोधिना ।
 यत्कर्त्तव्यानुसन्धत्ते स धर्म्मं वेद नेतरः” ॥
 आर्थभिः, पुं, (अर्थभस्यापत्यम् । अर्थभ + इञ् ।)
 अर्थभपुलः । स तु भरतराजचक्रवर्ती । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 आर्थभी, स्त्री, (अर्थभस्य वृषस्य प्रिया । अर्थभ +
 अण् + डीप् ।) कपिकच्छुल्लः । इति राजनि-
 र्घण्टः ।
 (मध्यममार्गे नक्षत्रविशेषाणां संज्ञाविशेषः । यथा,
 “तथा द्वे चापि फलगुण्यौ मघा चैवार्थभी मता” ।
 कपिकच्छुल्लेऽस्या गुणादर्थौ ज्ञातव्याः ॥)
 आर्थभ्यः, पुं, (अर्थभस्य प्रकृतिः । अर्थभ + ज्ञा ।)
 मण्डोपयुक्तवृषः । तत्पर्यायः । मण्डलायोग्यः २ ।
 इत्यमरः ॥ मण्डेर उपयुक्तं यङ् इति भाषा ॥
 आर्हतः, पुं, (अर्हन् जिन एव । अर्हत् + अण् ।)
 जिनविशेषः । तत्पर्यायः । वादवादी २ । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 आलं, स्त्री, (आलयति भूयतीति । आ + अल् +
 अच् ।) हरितालं । इत्यमरः ॥ अगल्ये चि । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा वैद्यकरत्नेन्द्रसारसंग्रहे ॥)
 (“हरितालं तालमालमालं शैलधूम्रभूषणम् ।
 पिङ्गकं रोमहरणं तालकं पीतमित्यपि” ॥)
 आलगर्दः, पुं, (अलगर्द एव । स्वार्थे अण् ।) अलगर्दः ।
 जलसर्पः ।
 आलम्बः, पुं, (आल् + लवि + घञ् ।) अवलम्बः ।
 आश्रयः ॥ (शरणं । गतिः । “इह हि पततां
 नास्त्यालम्बो न चापि निवर्त्तनम्” । इति श्रान्ति-
 शतके ३ । २ ।) अधोलम्बनम् । यथा, रामायणे,—
 “शोभते किञ्चिदालम्बैः शालयः कानकप्रभाः” ॥)
 आलम्बनं, स्त्री, (आल् + लम्ब + ल्युट् ।) अवलम्बनं ।
 विभावविशेषः । यथा,—
 “आलम्बनोदीपनाख्यौ तस्य मेदावभौ स्तुतौ ।
 आलम्बनं नायकादिस्तमालम्बा रसोद्गमात्” ॥
 इति साहित्यदर्पणे ३५ परिच्छेदः ।
 आलम्भः, पुं, (आल् + लभि + घञ् ।) मारणं ।
 बधः । इत्यमरः ॥ (यथा स्तुतिः, “अश्वालम्भं
 गजालम्भं” । मेघदूते पूर्वमेवे । ४६ ।
 “आलम्बेधाः सुरभितनयालम्भशां मानयिष्यन्” ।
 छेदनम् । कर्त्तनम् । मनुः ११ । १४४ ।
 “क्षुजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने ।

आला

वृथालम्भेऽनुगच्छेत् गां दिनमेकं पयोव्रतः” ॥
 सप्तः । आलिङ्गनम् । यथा मनुः २ । १७६ ।
 “युतश्च जनवादश्च परिवारं तथाऽनुत्तं ।
 स्त्रीणां च प्रेक्षालम्भमुपघातं परस्य च” ॥)
 आलम्भा, स्त्री, (आल् + लभि + ण्यत् ।) बधाह्वा ।
 हननीया । इति वोपदेवः ॥
 आलयः, पुं, (आलीयतेऽस्मिन् । आ + ली + आधारे
 अच् ।) गृहं । इत्यमरः ॥ (यथा कुमारः १ । १ ।)
 “हिमालयो नाम नगाधिराजः” नैषधे, “तत्रा-
 मरालयमरालमरालकेषी” । रामायणे ३ काण्डे ।
 “न हि दुष्टात्मनामार्था निवसन्त्यालये चिरम्” ।
 कथपर्यन्ते, स्त्री । भागवते १ अध्याये ५ । “पिवत
 भागवतं रसमालयम्” ॥
 आलवालं, स्त्री, (आ समन्तात् जलस्य लवमालाति
 आ + लव + ला + क ।) तरुमूलसेचनार्थस्वल्प-
 जलाधारः । चारमादा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 आवालं २ आवापः ३ । इत्यमरः ॥ (रघुवंशे
 १ । ५१ ।
 “विश्रासाय विहङ्गानामालवालान्मुपाधिनाम्” ।
 माघे । “विष्णुलालवालमृतवारिदर्पणः” ।)
 आलसः, चि, (अलस + स्वार्थे अण् ।) अलसः ।
 आलस्ययुक्तः । इति द्विरूपकोषः ॥
 आलस्यं, स्त्री, (अलस + अण् ।) अलसस्य भावः ।
 अलसता । तत्पर्यायः । तन्द्रा २ कौसीद्यं ३ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ मन्दता ४ मान्यं ५ कार्यप्रदेवः ६ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यदुक्तं । “आलस्यं अमग-
 मांथैर्जिह्वं चम्भासितादिद्वत्” इत्युक्तलक्षणे
 अभिचारिभावभेदः । सुश्रुते ।
 “सुखस्पर्शप्रसङ्गित्वं दुःखदेषणशोभता ।
 शक्तस्य चाप्यनुताहः कर्मण्यालस्यमुच्यते” ॥)
 आलस्यः, चि, (अलस एव । अलस + स्वार्थे अण् ।)
 अलसयुक्तः । तत्पर्यायः । मन्दः २ तुन्दपरिमृजः ३
 शीतकः ४ अलसः ५ अनुष्णः ६ । इत्यमरः ॥
 आलातं, स्त्री, (अलातमेव । अलात + स्वार्थे अण् ।)
 अलातं । अङ्गारः ॥
 आलानं, स्त्री, (आलीयतेऽन । आल् + ली + ल्युट् ।
 विभाषा लीयतेरित्यात्मम् ।) गजबन्धनस्तम्भः ।
 इत्यमरः ॥ गजबन्धनरज्जुः । इति नीलकाण्ठः ॥
 (रघुवंशे १ । ७१ ।
 “अश्वत्थुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः” ।
 कादम्बरी । “इममदम्बलिमालानस्तम्भयुगलमुप-
 हसन्तमिवोदयद्वयेन” ।
 रघुवंशे ४ । ६६, ४ । ८२ ।
 “गजालानपरिक्लिष्टैरक्षौटैः सार्द्धमानताः” ।
 “तद्गजालानतां प्राप्तेः सह कालांगुस्तुमैः” ॥)
 वन्धनं । इति शायमुकुटः ॥ रज्जुः । इति मेदिनी ॥
 आलापः, पुं, (आल् + लप् + घञ् ।) कथोपकथनं ।
 सम्भाषणं । तत्पर्यायः । आभाषणं २ । इत्यमरः ।
 (साहित्यदर्पणे, प्रथमपरिच्छेदः ।
 “काथाकाप्याश्च ये केचित् गीतकान्यखिलानि च” ॥)
 आलाप्यः, चि, (आल् + लप् + कर्मणि ण्यत् ।)
 आलापयोग्यः । आलापनीयः ॥

आलि

आलावर्त्तं, स्त्री, (आलमत्यर्थमावर्त्तते इति आल +
 आ + लृत् + अच् ।) वस्त्रनिर्मितव्यवनं । इति
 हेमचन्द्रः ॥ कापडेर पाखा इति भाषा ।
 आलावः, स्त्री, अलावः । इति शब्दरत्नावली ॥ लाउ
 इति भाषा । (अलावुशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥
 आलावूः, स्त्री, अलावुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 आलास्यः, पुं, (आलं पर्याप्तं आस्यं मुखं यस्य सः ।)
 कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आलिः, स्त्री, (आलयति भूयतीति । आ + अल् भूयणे ।
 अच् इः ।) वयस्का । (यथा कुमारसम्भवे । ५ । २३ ।
 (“निवार्यतामालि किमप्ययं वदुः,
 पुनर्विवक्षुः स्मरितोत्तराधरः” ।)
 (आलति निवापयति जलं । अल वारणे । सर्वधा-
 तुभ्य इन् ।) सेतुः । (अल्यतेऽनया । अल् + इच् ।)
 पंक्तिः । इति मेदिनी अमरश्च ॥ सन्ततिः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 आलिः, पुं, (आलति दंशने समर्थो भवति । आ +
 अल् + बाहुलकात् इण् ।) वृश्चिकः । भ्रमरः ।
 इति हारावली अमरटीका च ॥
 आलिः, चि, (आल् + अल् + इण् ।) विप्रदाशयः ।
 निर्मलान्तःकरणः । इति मेदिनी ॥ अनर्थः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 आलिङ्गनं, स्त्री, (आल् + लिङ् + ल्युट् ।) प्रीतिपूर्वक-
 परस्परालेखः । कोलाकोली इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । अङ्गपालिः २ श्लिषा ३ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ परिभ्रमः ४ परीरम्भः ५ परिरिङ्गः ६
 संक्षेपः ७ उपगृहणं ८ । इत्यमरः ॥ तत्समधा
 यथा । आमोदालिङ्गनं १ सुदितालिङ्गनं २ प्रेमा-
 लिङ्गनं ३ आनन्दालिङ्गनं ४ संचालिङ्गनं ५ मदना-
 लिङ्गनं ६ विनोदालिङ्गनं ७ । इति कामशास्त्रम् ॥
 (“आलिङ्गनान्यधिकृताः स्फुटमापुरेव” ।
 इति माघः । यथा मेघदूते उत्तरमधे ६ ।
 “यत्र स्त्रीणां प्रियतममुजालिङ्गनोच्चासितानां” ॥)
 आलिङ्गी, [न] पुं, (आ + लिङ् + इनि ।) आलिङ्गः ।
 मृदङ्गविशेषः । इत्यमरटीकायां खामी शब्द-
 रत्नावली च ॥
 आलिङ्गः, पुं, (आ + लिङ् + ण्यत् ।) यवाकृतिमृदङ्गः ।
 इत्यमरः ॥ मादोल इति भाषा । यथा शब्दार्णवे ॥
 “चतुरङ्गलहीनोऽङ्गान्मुखे चैकाङ्गुलेन यः ।
 यवाकृतिः स आलिङ्ग आलिङ्ग स हि वाद्यते” ॥
 आलिङ्गरः, पुं, (आलिङ्गर + अण् ।) अलिङ्गरः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ जाला इति भाषा ।
 आलिन्दः, पुं, (आलिन्द + अण् ।) अलिन्दः । वहि-
 दारप्रकोष्ठः । गृहान्तरप्रथार्यवेदिका । इति
 शायमुकुटः शब्दरत्नावली च ॥ गृहेकदेशः । इत्य-
 मरमाला ॥
 आलिन्दकः, पुं, (आलिन्द एव स्वार्थे कः ॥) आलिन्दः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 आलिम्पनं, स्त्री, (आल् + लिम्प + ल्युट् ।) मङ्गला-
 लेपनं । आलिपना इति भाषा । तत्पर्यायः । आत-
 पणं २ आदीपनं ३ मण्डोदकं ४ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

आली, स्त्री, (आलि + डीप् ।) सखी । पङ्क्तिः ।
 वृद्धिः । इत्यमरटीकायां भरतादयः ॥ सेतुः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (अर्थे यथा कुमारे ६।४६ ।
 “तोयान्तर्भास्तरालीव रेजे मुनिपरम्परा” ।)
 आलीङ्, स्त्री, (आङ् + लिङ् + क्तः ।) धन्विनां दक्षिण-
 जङ्घाप्रसारवामपादसंकोचरूपावस्थानं । इत्यमरः ।
 (यथा, रघौ ३ । ५२ ।
 “अतिष्ठदालीङ्गविशेषशोभिना
 वयुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः” ।
 (तल्लक्ष्यं यथा, चिन्तामणिचतुष्टयम् ।
 “नमिता पूर्वजङ्घा च पश्चिमा प्रगुणा भवेत् ।
 असमो मध्यकायश्च स्यादालीङ्गस्य लक्षणम्” ॥)
 आलीङ्, चि, (आङ् + लिङ् + क्तः ।) अशितं । भुक्तं ।
 इति मेदिनी ॥ (क्षतः, रघुवंशे, २।३७ ।
 “सेनान्यमालीङ्गमिवासुरास्त्रैः” ।)
 आलीङ्क, स्त्री, (आलीङ् एव स्वार्थे कः ।) तर्ककानां
 स्थलीषु क्रीडनं । इति हारावली ॥ वाङ्मुरैर खेला
 इति भाषा । आटीलकमिति क्वचित् पाठः ॥
 आलीनकं, स्त्री, (आलीन + कन् ।) रङ्गं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ रां इति भाषा ।
 आलु, स्त्री, (आङ् + लु + डु ।) भेलकः । खनामख्यात-
 मूलविशेषः । इति मेदिनी ॥ अस्य गुणाः । रक्त-
 पित्तनाशित्वं । गुरुत्वं । स्नादुत्वं । शीतलत्वं ।
 सनदुग्धशुक्रकारित्वञ्च । इति द्रव्यगुणः ॥
 आलुः, स्त्री, (आलाति । आङ् + ला + डु ।) खल्य-
 वारिधिका । घटीभारी इत्यादि भाषा । तत्प-
 र्यायः । कर्करौ २ गलन्तिका ३ । इत्यमरः ॥
 आलुः, पुं, पेयकः । इति शब्दरत्नावली ॥ कासालुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 आलुकं, स्त्री, (आलु + स्वार्थे कन् ।) मूलविशेषः
 आलु इति भाषा । इति राजवल्लभः ॥ एलवालुकं ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ तद्विवरणं यथा,—
 “आलुकमप्यालुकं तत् कथितं वीरसेनञ्च ।
 कासालुकप्रक्षालुकहस्यालुकानि कथ्यन्ते ॥
 पिण्डालुकमध्वालुकरत्नालुकानि व्यक्तानि” ।
 कासालुकं काठिन्ययुक्तकटाक्षः । प्रक्षालुकं श्वेतवा-
 युक्तप्रक्षालुः । हस्यालुकं दीर्घवायुक्तमहाप्रक्षालुः ।
 पिण्डालुकं वर्तुलसुयनी । मध्वालुकं मधुरवायुक्त-
 रोमान्वितदीर्घसुयनी । रत्नालुकं रतारु तरुणा
 इति च । एषां गुणाः ।
 “आलुकं शीतलं सर्वं विष्टम्भि मधुरं गुरु ।
 खट्वसूक्ष्मलं रुक्षं दुर्ज्वरं रक्तपित्तघ्नम् ॥
 कफानिघ्नकरं वल्यं दृढं स्तन्यविवर्द्धनम्” ।
 इति भावप्रकाशः ॥
 (“आलुकानि च सर्वाणि तथा हृद्यानि लाघ्यानि ।
 सिद्धं निष्पीडितरसं खेहाह्वं नातिदोषणम्” ॥
 इति वामटः ॥
 “विदारीकन्दशतावरीविसम्भालप्रक्षालककशेरु-
 कपिण्डालुकमध्वालुकहस्यालुककासालुकप्रक्षालु-
 लुकरत्नालुकेन्द्रीवरोत्पलकन्दप्रभृतीनि” ॥
 “रक्तपित्तहराण्यङ्गः शीतानि मधुराणि च ।
 गुरुणि वज्रशक्तिं सत्यद्विकराणि च” ॥

इति सुश्रुतः ॥

आलुकः, पुं, (आलाति पृथ्वीं कामरोगं वा आङ् +
 ला + डु + संज्ञायां कन् ।) कासालुः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ शेषनागः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आलुकी, स्त्री, दीर्घाकारसूक्ष्मरत्नालुः । अरई इति
 नाम । यथा, भावप्रकाशे ॥
 “रत्नालुभेदो वा दीर्घा तन्वी च प्रथितालुकी ।
 आलुकी बलवत् खिग्धा गुर्वी हृत्पानाशिनी ।
 विष्टम्भकारिणी तैले तल्लितातिरुचिप्रदा” ॥
 आलेख्यं, स्त्री, (आङ् + लिङ् + क्तः ।) चित्रं । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा माघे, २।६७ ।
 “इति संरम्भितो वाणीर्वल्लसालेख्यदेवता” ।
 “निशीथदीपाः सहसा हतस्त्रिषो
 बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव” । रघुवंशे ३।१५ ।)
 आलेख्यशेषः, चि, (आलेख्यं चित्रमेव शेषो यस्य सः ।)
 मृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रघुवंशे, १४।१५ ।
 “वाय्वायमागो बलिमन्त्रिके-
 मालेख्यशेषस्य पितुर्विवेश” ।)
 आलोकः, पुं, (आङ् + लुक् + घञ् ।) दर्शनं । देखा
 इति भाषा । द्योतः । आलो इति भाषा । शान्ति-
 भूतके, ४ । ६ ।
 “आलोकाय निशासु चन्द्रकिरणाः सख्यं कुरङ्गैः
 सह” । मेघदूते पूर्वमेघे ३८ ।
 “रुद्रालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः” ।
 यथा शाकुन्तले, प्रथमाङ्के ।
 “यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विप्लवता” ।
 (यथा, रामायणे ४ काण्डे । ५० । २४ ।
 “आलोके ददृशुर्धोरा नीराशा जीविते यदा” ।
 वन्दिभाष्यं । स्तुतिरिति यावत् । इति मेदिनी ॥
 (रघुवंशे । २ । ६ ।
 “उदीरयामासुरिवोन्मदाना-
 मालोकप्रदं वयसां विरवैः” ॥)
 आलोकनं, स्त्री, (आङ् + लोक् + ल्युट् ।) दर्शनं ।
 इत्यमरः ॥ (रघुवंशे, ७ । ५ । “ततस्तदालोकन-
 तत्परायां,” कुमारसम्भवे । २ । ४५ ।
 “भुवनालोकनप्रीतिः खर्गिभिर्नानुभूयते” ।
 माघे, ११ । ३३ ।
 “व्रजति हि सफलत्वं बल्लभालोकेन” ।)
 आलोचनं, स्त्री, (आङ् + लुच् + ल्युट् ।) दर्शनं ।
 विवेचनं ॥ (यथा हेमचन्द्रः, “रहस्यालोचनं
 मन्त्रः” । सांख्यमते निर्विकल्पकं ज्ञानं निर्द्वैतकं
 शुद्धवस्तुविषयकं प्राथमिकं ज्ञानं । यदुक्तं ।
 “अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।
 बालभूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥
 ततः परं पुनर्वस्तु धर्मेर्जात्यादिभिर्व्या” ।
 “बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन सम्भवा” ।
 “शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृ-
 त्तिः” ॥ सांख्यकारिका ।)
 आवनेयः, पुं, (अवन्या अपत्यं अवनो + णक् ।) मङ्ग-
 लग्रहः । इति ज्योतिःशास्त्रं ॥ (यथा काशी-
 खण्डे । १७ अध्याये ।
 “उत्पत्तिं चास्य वक्ष्यामो भूततोऽयं यथामवत् ।

पुरा तपस्यतः शम्भोर्दाक्षायण्या वियोगतः ॥
 भालस्थलात्पपातैकः खेदविन्दुर्महीतले ।
 ततः कुमारः संजज्ञे लोहिताङ्गो महीतलात् ॥
 खेदसम्बर्द्धितः सोऽय धात्र्या धात्रीस्वरूपया ।
 माहेय इत्यतः ख्यातिं पराभयं गतस्ततः” ॥)
 आवपनं, स्त्री, (आप्यते स्थाप्यतेऽत्र । आङ् + वप् +
 आधारे ल्युट् ।) द्रवस्थापनपात्रं । भास्वं । इत्य-
 मरः ॥ सन्यक्तुश्चिकित्सा । सन्यग्वीजतन्तुवपनं ॥
 (यथा महाभारते, आदिपर्वणि ।
 “प्रभुरग्निः प्रतपने भूमिरावपने प्रभुः ।
 प्रभुः सूर्यः प्रकाशित्वे सतां चाभ्यागतः प्रभुः” ॥
 “अग्निर्हिमश्च भैषज्यं भूमिरावपनं मद्यत्” ॥)
 आवरणं, स्त्री, (आङ् + वृ + ल्युट् ।) फलकं । इति
 हेमचन्द्रः ॥ ढाल इति भाषा । आच्छादनं ढाका
 इति भाषा ॥ (यथा महाभारते, आदिपर्वणि ।
 “विचित्राणि च वासांसि प्रावारारणानि च” ।
 “सूर्ये तपत्प्रावरणाय दृष्टेः
 कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा” । इति रघुः ।
 ५ । १३ । मनुः । ३ । १६३ ।
 “स्त्रीतसां भेदको यश्च तेषाञ्चावरण रतः” ॥)
 आवरणशक्तिः, स्त्री, (आवरणे शक्तिः ।) माया-
 शक्तिः । यथा । “स्वल्पोऽपि मेघो बज्रयोजन-
 विस्तीर्णमादित्यमण्डलं अवलोकयितुं जननयनप-
 थपि धायकतयाच्छादयतीव तथैवाज्ञानं परि-
 च्छिन्नमपि आत्मानमपरिच्छिन्नमसंसारिणं अव-
 लोकायितुं बुद्धिपि धायकतयाच्छादयतीव तादृशं
 सामर्थ्यं” ॥ इति वेदान्तः ॥
 आवर्तः, स्त्री, (आङ् + वृत् + घञ् ।) मासिकधातुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (आवर्त्तनं । चक्राकारेण-
 भ्रमणं ।)
 आवर्त्तः, पुं, (आङ् + वृत् + घञ् ।) जलभ्रमः । इत्य-
 मरः ॥ घूर्णा इति भाषा । (रघुवंशे ६ । ५२ ।
 “नृपं तमावर्त्तमनोज्ञनाभिः” ।)
 चिन्ता । आवर्त्तनं । इति मेदिनी ॥ मेघनायक-
 चतुष्टयान्तर्गतमेघाधिपविशेषः । इति पुराणं
 ज्योतिषञ्च । (यथा मेघदूते पूर्वमेघे ६ ।
 “जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानाम्” ।)
 राजावर्त्तनामोपरत्नं । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आवर्त्तकी, स्त्री, (आवर्त्त इव कायति प्रकाशते ।
 आवर्त्त + कै + क + डीप् ।) लताविशेषः । भग-
 तवल्ली इति कोकणे प्रसिद्धा । तत्पर्यायः । तिन्दु-
 किनी २ विभागडी ३ विषाणिका ४ रङ्गलता ५
 मनीषा ६ रत्नपुष्पी ७ मरुत्ताली ८ पीतकीला ९
 चर्मरङ्गा १० । अस्या गुणाः । कषायत्वम् ।
 अस्त्वत्वम् । शीतवीर्यकारित्वम् । पित्तनाशित्वञ्च ।
 भद्रदन्तिकावृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आवर्त्तनं, स्त्री, (आङ् + वृत् + ल्युट् ।) दुग्धादेरा-
 लोडनं । आओटान इति भाषा । धातुव्यस्य
 द्रवीकरणं । इत्यमरटीका ॥ गलान इति भाषा ।
 सूर्यस्य पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्वदिगम-
 नारम्भकालः । “आवतनात् पूर्वोक्तो ह्यपराह-
 स्ततः परः” इति स्मृतिः ॥

आव

आविः

आवृ

आवर्त्तनी, स्त्री, (आङ् + वृत् + ल्युट् + डीप् ।) धातुप्रत्ययवशात्पर्यन्तम् । मुक्ती इति भाषा । तत्पर्यायः । तैजसावर्त्तनी २ सूया ३ सूयः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

आवर्त्तनमणिः, पुं, (आवर्त्तनाकारो मणिः ।) राजा-वर्त्तनामोपरत्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

आवर्त्तनी, स्त्री, (आवर्त्त + इनि + डीप् ।) अज-प्रहङ्गीरुचः । इति रत्नमाला ॥

आवर्हितः, चि, (आङ् + वृत् + क्तः ।) उन्मूलितः । उत्पातितः । इति हेमचन्द्रः ।

आवलिः, स्त्री, (आङ् + वल् + इन् ।) श्रेणी । पंक्तिः । इत्यमरः ॥

आवली, स्त्री, (आङ् + वल् + इन् + डीप् ।) आव-लिः । इत्यमरः ॥ (यथा अमरुशतके ३ ॥ “आ-लोलाभलकावलीं विलुलितां बिम्बचलकुण्डलं” । “द्विजावलीयाजनिष्काकरांशुभिः” । इति माघे १ । २५ ।)

आवल्यं, स्त्री, (आवल + अच् ।) अवलस्य भावः दौर्बल्यं ॥

आवश्यकं, चि, (अवश्य + मनोज्ञादित्वाद्वाच् । अथ-यानां भमाच्च इति टिलोपः ।) अवश्यकर्तव्यं । नैश्चयिकं । उचितं । यथा । “अणोरावश्यके । उवर्णान्तादावश्यकेऽर्थे ध्यञ् स्यात्” । इति मुग्ध-बोधव्याकरणं ॥ किञ्च । आवश्यकपर्व्यादिक्रियमा-णस्य नित्यनैमित्तिकत्वं । इति तिथ्यादितत्त्वं । (यथा साहित्यदर्पणे, । “आवश्यकानां कार्याणां अवरोधादिनिर्मितः” ।)

आवसथं, स्त्री, (आवसन्ति आगत्य वसन्ति अस्मिन् । आङ् + वस् + अथच् ।) गृहं । इति हेमचन्द्रः ॥ (वसतिस्थानं । विश्रामस्थानं । अधिगृहं । अधि-होत्रस्थानं ।

रघुवंशे, ८ । १४ “निवसन्नावसथे पुरादहिः” । मनुः । ३ । १०७ ।

“आसनावसथौ श्रय्यामनुव्रज्यामुपासनाम्” ।)

आवसथः, पुं, (आवसन्त्यत्र । आ + वस् + अधि-करणे अथच् ।) गृहं । (यथा, हितोपदेशे मित्र-लाभे “अस्ति चम्पकाभिधानायां नगर्यां परि-त्राजकावसथः” ।) आर्याकोषः । आर्याच्छन्दसो ग्रन्थभेदः । व्रतविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

आवसितं, चि, (आवस्यते आच्छाद्यते आङ् + वस् + आच्छादने + क्तः ।) परिपक्वमर्दितधान्यं । इति भरतः ॥ बद्धलितधान्यं । इति सुभूतिः ॥ सम्पन्न-धान्यं । इत्यन्ये ॥ तत्पर्यायः ऋद्धं २ । इत्यमरः ॥

आवहः, पुं, (आभिसुखेन वहतीति । आङ् + वह् + अच् ।) सप्तवाहन्तर्गतवायुविशेषः । स च भूवायुः । इति पुराणज्योतिषे ॥

(यथा, मनुः, ८ । ३४७ ।

“द्वौ शुक्लज्योतिरादित्यौ नन्दो हरिस्तपान्ताया । चित्रज्योतिः सत्यज्योतिर्ज्योतिषान् स्तन्य आ-वहः” । इति प्रायकः । जनकः । यथा मनुः,—

“समुत्सृजेत्ताहसिकान् सर्वभूतभयावहान्” । रघुवंशे । १४५, “लोभावहा भर्तुरलक्षणाहं” ।)

आवहमानं, चि, (आङ् + वह् + शानच् ।) क्रमा-गतं ॥ (परम्परागतं, धारावाहि ।)

आवाधा, स्त्री, (आ सन्धक् वाधा ।) दुःखं । पीडा । इति शब्दरत्नावली । भूखण्डं । त्रिकोणक्षेत्रमध्य-रज्जुनिक्षेपेण यत् खण्डद्वयं जायते तत् । इति लीलावती ॥

आवापः, पुं, (आ वपन्ति खलिलमत्र । आङ् + वप् + घञ् ।) आलवालं । इत्यमरः ॥ वलयः । (यथा महाभारते १४ पर्वाणि ।

“मोहात् पपात गाढीवमावापं च करादिपि” ।) श्चु चिन्तनं । (परराष्ट्रचिन्तनम् । यथा, माघे । २८८ ।

“तन्वावापविदा योगैर्मण्डलान्यधित्युता” ।)

पानभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ भाग्यवपनं । परिक्षेपः । इति मेदिनी । निम्नोन्नतभूमिः । इत्यजयः ॥ पात्रं । इति शब्दरत्नावली । प्रधानहोमः । इति स्मृतिः ॥

आवापकः, पुं, (आ उष्यते इति । आङ् + वप् + कर्मणि घञ् + संज्ञायां कन् वा ।) वलयः । इत्यमरः ॥

आवापनं, स्त्री, (आवाप्यतेऽनेनेति आङ् + वप् + णिच् + करणे ल्युट् ।) सूचयन् । इति शब्दरत्नावली ॥ तात् इति भाषा ।

आवारि, स्त्री, (आङ् + वृ + इ ।) हृद्वेश्म । इत्य-णादिकोषः । दोकान् हाट्जालि इत्यादि भाषा ।

आवालं, स्त्री, (आङ् + वल् + घञ् ।) आलवालं । इत्यमरः ॥ (वालकमभिव्याप्य इत्यर्थे ।) दालक-पर्यन्तम् ॥

आवाल्यं, स्त्री, (वाल्यात् आ आवाल्यं पर्यन्तार्थे-ऽव्ययीभावः ।) वाल्यावस्थापर्यन्तं । (यथा धर्म-विवेके,—“आवाल्यदासती सती सुरपुरीं कुन्ती समारोहयत्” ।)

आवासः, पुं, (आ वसन्ति अत्र इति । आङ् + वस् + अधिकरणे घञ् ।) गृहं इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा गीतगोविन्दे । ४ । १० ।

“आवासो विपिनयते प्रियसखीमालापि जा-लायते” ।)

आवाहनं, स्त्री, (आङ् + वह् + णिच् + ल्युट् ।) आ-ज्ञानं । निमन्त्रणं । यथा,—

“प्रतिभास्यानेष्वस्मभौ नावाहनविसर्जने” ।

इति । विनायकादीनां व्याहृतिभिरावाहनमाह मत्स्यपुराणं ।

“विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च । आवाहयेद्याहृतिभिस्तथैवाश्वि कुमारकौ” ।

इति च तिथ्यादितत्त्वं ॥ आवाहनीमुद्रा मुद्राशब्दे द्रष्टव्या ॥

आवाहनी, स्त्री, (आवाह्यतेऽनया । आङ् + वह् + णिच् + करणे ल्युट् डीप् ।) मुद्राविशेषः । यथा, “हस्ताभ्यामङ्गलिं बद्धानामिकामूलपर्यङ्गोः । अङ्गुली निःक्षिपेत् सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता” । इति तन्त्रशास्त्रं ॥

आविः, [स्] व्य, (अवते । उङ्ग्रह् + इर् ।) प्राका-श्यम् । प्रस्फुटत्वं । तत्पर्यायः । प्रादुः २ । इत्यमरः ॥

आविकः, पुं, (अविना मेघलोम्ना हतम् इति अवि + ठक् ।) कम्बलं । इति हलायुधः ॥ (चि, मेघ-लोम्ना निर्मितं, । २ । ४१ ।

“वसोरन्नानुपूर्व्येण शाण्डौमाविकानि च” ।

मेढ्रीदुरधं । यथा वैद्यके,—

“आविकं लवणं स्वादु स्निग्धोष्णं चाप्यशरीप्रयुत् । अह्वयं तर्पणं केशं शुक्रपित्तकफप्रदम् । गुरु कासेऽनिलोद्भूते केवले चागले वरम्” । इति ।)

आविमः, पुं, (आङ् + विज् + क्तः ।) अविमः । कर-मर्दकः । इति शब्दरत्नावली ॥ पाणि आमला इति ख्यातः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (उद्भिः उत्पलितः ।)

आविर्भावः, पुं, (आविस् + भू + घञ् ।) प्रकाशः । देवावतरणं । प्रादुर्भावः । यथा,—

“तदा मे मनसा ध्यातो दयासिन्धुर्जगद्दर्शनः । भक्तामामनुकम्पार्थं यश्चाविर्भावमिच्छति” । इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि २ अ-ध्यायः ॥

आविर्भूतः, चि, (आविस् + भू + क्तः ।) प्रकाशितः । अधिकृतः । जन्मयुक्तः । अवतीर्णः । प्रादुर्भूतः । आविर्भावविशिष्टः । यथा,—

“उच्चस्थे ग्रहपक्षके सुरगुरौ सेन्दौ दवस्यां तिष्ठौ । लभे कर्कटके पुनर्वसुदिने मेघं गते प्रूषणि । निर्दग्धुं निखिलाः पलाशसमिधो मध्यादयो ध्याये-राविर्भूतमभूदपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं महः” ।

“तत्राद्यन्तां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी । आविर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह” । इति च तिथ्यादितत्त्वं ॥

आविष्कारः, पुं, (आविस् + क्त + घञ् ।) प्रकाशः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे, २ परिच्छेदे ।

“आविष्कारातिशयश्चाभिधेयवत् स्फुटप्रतीयते” ।)

आविष्कृतः, चि, (आविस् + क्त + क्तः ।) प्रका-शितः । तत्पर्यायः । प्रकटितः २ । इति हेम-चन्द्रः । (यथा उत्तरचरिते, मल्लाङ्गे । “आविष्कृतं कथाप्रावीण्यं वत्सेन” ।)

आविष्टः, चि, (आ + विष् + क्तः ।) प्रेतवाहितः । भूतादियुक्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आवेशयुक्तः । निविष्टः ॥ (उपहृतः । यथा कामन्दकः, “आविष्ट इव दुःखेन हृद्भूतेन गरीयसा” ।)

आवीरचूर्णं, स्त्री, (आवीरमेव चूर्णम् ।) फल्गु । भागु इति वङ्गभाषा । आवीर इति हिन्दीभाषा । यथा,—

“चन्दनागुक्कस्तूरीकुङ्कुमद्रवसंयुतं । आवीरचूर्णं शचिरं गृह्यतां परमेश्वर” । इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ॥

आवुकः, पुं, (अवति रक्षतीति । अव + बाहुलका-दुष्ण + कन् ।) नाथोक्तौ पिता । इत्यमरः ॥

आवृत्, स्त्री, (आङ् + वृत् + क्तिप् ।) अनुक्रमः । परिपाटी । इत्यमरः ॥ (प्रकारः । जातकर्मादि-क्रियाकलापः । यथा मनुः, ३ । २४८ । २ । ६६ ।

“अन्यैवावृता कार्ये पिण्डनिर्वपणं भूतैः” ।

आशं

“अमन्त्रिका तु कार्ययं स्त्रीणामाहदशेषतः” ॥
 आहतः, चि, (आङ् + ह + क्तः ।) कृतावरणः ।
 तत्पर्यायः । वेष्टितम् २ वलयितम् ३ संवीतम् ४
 रज्जम् ५ । इत्यमरः ॥ (आच्छादितं, प्रादृतं,
 आकीर्णं । वर्णभेदः, स च ब्राह्मणादुपजातीयायां
 जातः ।)
 आवृत्तः, चि, (आङ् + वृत् + क्तः ।) कृतावरणः ।
 आवृतः । इत्यमरटीका ॥ (अभ्यस्तः, क्रमवैप-
 रीत्येन स्थापितः, प्रतिनिवृत्तः, पलायितः, उद-
 र्चितः, परिवर्तितः । यथा उत्तरचरिते,
 “स कृत्स्न एव सन्दर्भोऽस्माकमावृत्तः” ॥)
 आवेगः, पुं, (आङ् + विज् + घञ् ।) त्वरा । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा दशरूपके,—
 “आवेगः सम्भमोऽस्मिन्नभिसरजनिते शस्त्रना-
 गादियोगो वातात् पांशूपदिग्धस्वरितपदगत-
 र्वर्षजे पिष्टिताङ्गः” । यथा अमरशतके ८, ३ ।
 “आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णींस्थितस्तत्-
 क्षणात्” ॥)
 आवेगी, स्त्री, (आङ् + विज् + घञ् + डीप् ।) वृद्ध-
 दारकवृद्धः । इत्यमरः राजनिर्घण्टश्च ।
 (अस्या गुणादयो वृद्धदारकशब्दे द्रष्टव्याः ॥)
 आवेदनं, स्त्री, (आङ् + विद् + ल्युट् ।) निवेदनं ।
 (विज्ञापनम् ।)
 आवेशः, पुं, (आङ् + विश् + घञ् ।) अहङ्कार-
 विशेषः । तत्पर्यायः । संरम्भः २ आटोपः ३ ।
 अपस्माररोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ भूतादिना
 रोगः । तत्पर्यायः । भूतसञ्चारः २ भूतक्रान्तिः ३
 यद्गमयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ आसक्तिः ।
 अभिनिवेशः ॥ (यथा रघुवंशे, ५।१६ ।
 “तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय” ॥)
 आवेशनं, स्त्री, (आविश्यतेऽस्मिन् । आङ् + विश् +
 ल्युट् ।) शिष्यशाला । इत्यमरः ॥ (मनुः, ६।२६५ ।
 “जीर्णोद्यानान्तरण्यानि कारुकावेशनानि च” ।
 भावे ल्युट् ।) भूतावेशः । (यथा, साहित्यदर्पणे
 ३ परिच्छेदे ।
 “मनस्तेष्वपस्मारो यद्वाद्यावेशनादिजः” ॥)
 प्रवेशः । इति मेदिनी ॥ कोपः । इति धरणी ॥
 परिवेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
 आवेशिकः, चि, (आवेशं संरम्भं प्राप्तः । आवेश +
 क्तः ।) आगन्तुः । अतिथिः । इत्यमरः ॥ स्त्रीयं ।
 आसाधारणं । तत्पर्यायः । अन्यासाधारणं २
 प्रातिष्ठितं ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 आवेष्टकः, पुं, (आङ् + वेष्ट + क्तुल् ।) प्राचीरादिः ।
 इति हलायधुः ॥ पाँचिल वेडा इत्यादि भाषा ॥
 आवोधनं, स्त्री, (आङ् + वुध् + ल्युट् ।) ज्ञानम् ।
 बुद्धिः ॥
 आशंसा, स्त्री, (आङ् + शन्स + अङ् + टाप् ।)
 इच्छा । आकाङ्क्षा । इति हेमचन्द्रः ॥
 (रघुवंशे, १२।४४ ।
 “निदधे विजयाशंसां चापे सीताञ्च लक्षणे” ॥)
 आशंसिता, [कृ] चि, (आङ् + शन्स + क्तः ।)
 आशंसाकर्त्ता ॥ आकाङ्क्षाशीलः । इत्यमरः ॥

आशि

आशंसुः, चि, (आङ् + शन्स + उ ।) आशंसिता ।
 इच्छुः । इत्यमरः ॥
 आशक्तः, चि, (आङ् + शक् + क्तः ।) सम्यक्शक्ति-
 विशिष्टः ॥
 आशङ्गा, स्त्री, (आङ् + शङ् + क्तः + टाप् ।) भयं ।
 चासः । इति हेमचन्द्रः ॥ (संशयः, वितर्कः ।)
 शाकुन्तले, प्रथमाङ्के ।
 “नष्टाशङ्गा हरिणशिशवो मन्दमन्दं चरन्ति” ।
 कथासरित्सागरे, १४ तरङ्गे ।
 “तत् श्रुत्वा विगताशङ्कस्तामकारणदृषिताम्” ॥
 आशनः, पुं, (अशन + स्वार्थे अण् ।) अशनवृद्धः ।
 इति भरतः द्विरूपकोषश्च ॥
 आशयः, पुं, (आङ् + शीङ् + अच् ।) अभिप्रायः ।
 पनसवृद्धः । आधारः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥
 विभवः । किम्पचानः । चेतः । अजीर्णः । कौष्ठा-
 गारः । इत्यजयपालः । धर्माधर्मौ । अदृष्टं । इति
 कुसुमाञ्जलिः ॥ (अभिप्रायार्थं यथा, कथासरित्-
 सागरे, १२ तरङ्गे ।
 “तन्नालोक्ताशयं बुद्ध्या तस्य सोऽपि वसन्तकः” ।
 चित्तार्थं यथा, भगवद्गीतायां, १०।२० ।
 “अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशये स्थितः” ।
 “आशयाः सप्त” । “आशयास्तु वाताशयः पित्ता-
 शयः स्नेयाशयो रक्ताशय आमाशयः पक्वाशयो
 मूत्राशयः स्त्रीणां गर्भाशयोऽयम्” इति । सुश्रुतः ॥)
 आशयाशः, पुं, (आशरेतेऽनेवाशयः । एरच् ।
 आधारः । तमन्नाति । कर्मण्यण् ॥) आशयाशः ।
 अग्निः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
 आशरः, पुं, (आ श्रुणाति श्रु हिंसायां + पचाद्यच् ।)
 अग्निः । राक्षसः । इति मेदिनी ॥
 आशा, स्त्री, (आ समन्तात् अश्रुते व्याप्नोतीति ।
 आङ् + अश्रू + पचाद्यच् + टाप् ।) दीर्घाकाङ्क्षा ।
 आयता दृष्ट्या । (यथा, शान्तिशतके, ४।२६ ।
 “आशा नाम नदी मनोरथजला दृष्ट्यातरङ्गाकुला” ।
 दिक् । इत्यमरः ।
 वासवाशामुखे भाति इन्दुश्चन्द्रनविन्दुवत्” ॥
 इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे । स्वनामख्याता
 दक्षप्रजापतिकन्या । यथा, हरिवंशे,—
 “श्रीर्ज्ञोर्दृष्टिस्तथा कीर्त्तिराशा मेधा च सुवता” ॥)
 आशाढः, पुं, आशाढमासः । व्रतिनां प्रलाशदण्डः ।
 इत्यमरटीका द्विरूपकोषश्च ॥
 आशाढा, स्त्री, पूर्वाषाढानहर्त्तं । उत्तराषाढा च ॥
 आशापुरसम्भवः, पुं, (आशापुरात् सम्भवो यस्य ।)
 भूमिजगुण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 आशाबन्धः, पुं, (आशाया बन्धः । धृष्टीतत् ।) समा-
 श्वासः । (मेघदूते,—
 “आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशीह्यङ्गनानां ।
 सद्यः पाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रणद्धि” ॥)
 प्रत्याशा । मर्कटजालकं । माकड़सार जाल इति
 भाषा । इति मेदिनी ॥
 आशितं, चि, (आङ् + अश् + क्तः ।) अशितं । भुक्तं
 इति जटाधरः ॥
 आशितङ्गवीनं, चि, (आशिता भोजिता गावो यत्र

आशु

अवड्क्षाशितङ्गवल्गमिति खः । निपातनात्
 पूर्वस्य मुम् ।) आशिताङ्गवीनं । गावो यत्राशिताः
 पुरा । इत्यमरः ॥ (यथा भट्टिकाव्ये ४र्थ सर्गे ।
 “ह्रिताशितङ्गवीनानि फलैर्यत्राशितम्भवम्” ॥)
 पूर्वं ये स्थाने गरु चरित्वाह्वेति भाषा ।
 आशितम्भवं, स्त्री, (आशित + भू + खच् + मुमा-
 गमः ।) अन्नादि । दप्तौ पुं । इति मेदिनी ॥ (यावता
 अन्नेन अतिथ्यादिः भोजितः दप्तोभवति तावत्
 अन्नादिकम् । यथा, भट्टिकाव्ये ४र्थ सर्गे,—
 “ह्रिताशिताङ्गवीनानि फलैर्यत्राशितम्भवम्” ॥)
 आशिता [कृ] चि, (आ अन्नातीति । आ + अश् +
 क्तः ।) वज्रभोजनशीलः । अतिशयभोक्ता । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 आशिरः, पुं, (आ + अश् + किरच् ।) राक्षसः ।
 अग्निः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
 (सूर्यः ।)
 आशीः, [स्] स्त्री, (आङ् + शास् + किम् + उप-
 धाया इत्वम्) आशीर्वादः । सर्पदन्तः । इत्यमरः ॥
 वृद्धिनामौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हित-
 प्रार्थनं, अभीष्टवृद्धिप्रार्थनं । यदुक्तं,—
 “वात्सल्यात् यत्र मायेन कनिष्ठस्याभिधीयते ।
 इष्टावधारकं वाक्यमाशीः सा परिकीर्त्तिता” ॥
 यथा, कुमारं ७।४७ ।
 “तस्मै जयाशीः सख्ये पुरस्तात्” ॥)
 आशी, स्त्री, (आङ् + अश् + अच् + डीप् ।) हिता-
 शंसनं । अहिदन्तः । सर्पविषं । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ [इति विषविद्या ॥
 “आशी तालुगता दंष्ट्रा तया दृष्टो न जीवति” ।
 आशीर्वादः, पुं, (आशिवो वादः धृष्टीतत् ।) आशीर्व-
 चनं । मङ्गलप्रार्थना ॥ (यथा, मनुः । २।३३ ।
 “मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्” ॥)
 आशीर्विषः, पुं, (आशिवि दंष्ट्रायां विषमस्य सः
 पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सर्पः । इत्यमरः ॥
 रघुवंशे,—३।५७ ।
 “गरुडमाशीर्विषभीमदर्शनैः” ॥
 आशुः, पुं, स्त्री, (अश्रू + उण् ।) प्रादुर्भासमुद्भव-
 धान्यं । आउश इति भाषा । तत्पर्यायः । ग्रीहिः
 २ घाटलः ३ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । पाके
 अम्लत्वम् । पित्तकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति
 राजवल्लभः ॥
 आशु, स्त्री, (अश्रुते इति । अश्रूश्च आशौ उण् ।)
 ग्रीवम् । झुवम् । (यथा शाकुन्तले १ अङ्के ।
 (“तदाशु कृतसन्धानं प्रतिसंहर सायकम्” ॥)
 सत्त्वगामि चेत् चि । इत्यमरः ॥
 आशुगः, पुं, (आशु ग्रीवं गच्छतीति । आशु + गम्
 + ड ।) वायुः । वायुः । (रघुवंशे, १२।६१ ।
 “रावणस्यापि रामास्तो भित्वा हृदयमाशुगः” ॥)
 ग्रीवगामिनि, चि । इत्यमरः ॥ मनुः ४।६८ ।
 (“विनीतेस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्ष्यान्वितैः” ॥)
 आशुपत्री, स्त्री, शङ्खकीलता । इति रत्नमाळा ॥
 आशुग्रीहिः, पुं, (आशुः ग्रीहिः ।) आशुधान्यं । इत्य-
 मरटीकायां भरतमुकुटौ ॥

आश्र

आश्रुक्षणिः, पुं, (आ समन्तात् श्रोतुमिच्छति ।
आङ् + श्रु + सन् + चनि ।) अश्रिः । इत्यमरः ॥
(यथा कादम्बरी, —“मन्त्रपूतानि हवींषि प्रति-
गृह्णाति एतत्प्रोक्त्या आश्रुक्षणिः” ।) वायुः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुदाहरितः ॥
आश्रुकुटी, [न] पुं, पर्वतः । इति शब्दमाला ॥
आश्रुय, स्त्री, (आङ् + चर् + णत् + सुट् निपा-
तनात् ।) अपूर्व । तत्पर्यायः । विस्मयः २ अद्भुतं
इति च ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ १६।८७ ।
“गन्धोदयं तदनु वदतुः पुष्पमाश्रुयमेघाः” ।)
आश्रमः, पुं, (आश्रमन् + अच् ।) अश्रमः । सूर्य-
सारथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अश्रमनि प्रसरे
भवमित्यर्थे अश्रमन् + अच् । शिलाभववस्तुनि
चि । यथा भट्टौ ४ । २६ ।
“यश्चापमाश्रमप्रख्यं सेवुं धत्तेऽन्यदुर्वहम्” ।)
आश्रमः, पुं, स्त्री, (आङ् + अश् + घञ् ।) शास्त्रोक्त-
धर्मविशेषः । आश्रम्यन्ति स्वं स्वं तपश्चरन्त्यश्च ।
स चतुर्विधः । ब्रह्मचर्यं १ गार्हस्थ्यं २ वानप्रस्थं
३ सङ्गासः ४ । इति स्मृतिः ॥ ब्रह्मचारी । गृहो ।
वानप्रस्थः । भिक्षुः । इत्यमरः ॥ सुनीनां वास-
स्थानं । वनं । मठः । इति मेदिनी ॥ (कलियुगे
तु ब्रह्मचर्यवानप्रस्थौ न स्तः केवलं गृहस्थभिक्षुका-
श्मावेव, यदुक्तं । महानिर्व्याणतन्त्रे ;
“गार्हस्थ्यो भैक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे” ।
रघुवंशे, १।४८ ।
“स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः” ।)
आश्रमिकः, चि, (आश्रम + ठक् ।) आश्रमयुक्तः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
आश्रयः, पुं, (आङ् + श्रि + अच् ।) राज्ञां सन्धा-
दिषड्गुणान्तर्गतगुणविशेषः । इत्यमरः ॥ अप-
देशः । (यथा, मनु २।१२ ।
“योऽवमन्यते ते मूले हेतुशस्त्राश्रयाद्भिजः” ।
सामीप्यः । आश्रयः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
शान्तिशतके ४।६ । “वासे वल्कलमाश्रयो गिरि-
गुहा शय्या लवावहरी” ।)
गृहं । इति हेमचन्द्रः ॥ संश्रयणं । अवलम्बनं ।
(यथा, मनु ७।७२ ।
“प्रीणाद्यान्याश्रितास्त्वेवं मृगमत्तौश्रयापराः” ।)
राज्ञां तन्निर्णयो यथा,—
“अस्थितौ यदि कल्याणं भवेत् संश्रयणं तथा ।
भवति श्रेयसे राज्ञां विपरीतं न कर्हिचित् ॥
उच्छिद्यमानो बलिना आश्रयेत् बलवत्तरं ।
विनीतवत्तत्र कालं नयेदिति मतिर्भुवा ॥
ददत् बलं वा कोपं वा भूमिं वा भूतिसम्भवां ।
आश्रयेदभियोक्तारं समाश्रयगुणान्वितं ॥
वीतव्यसन्नमश्रान्तं महोत्साहं महामतिं ।
प्रविशन्ति महाराजमपां पतिमिवामगाः ॥
अथवसायिनमलसं दैवपरं साहसाच्च परिहीनं ।
प्रमदेव वृद्धपतिं नेच्छन्तुपमृद्वितुं कामला ॥
उत्साहात् श्रियमाप्नोति उत्साहाच्च महद्भयशः ।
तस्मात् सर्वोपधाशुद्रमुत्साहं निवमाचरेत् ॥
अमर्षश्चैव शौर्यञ्च शीघ्रकारित्वमेव च ।

आश्र

तत्तन्मैत्रि प्रवीणत्वमित्युत्साहगुणा मताः ॥
व्यसगस्यागमद्वारमनुत्साहो महीपतेः ।
सामदानदण्डभेदा इत्युपायचतुष्टयं ।
सामसिद्धं प्रशंसन्ति सर्वतश्च विपश्चितः ॥
स्वस्तिवान्तं वाचा सामोपायं समाचरेत् ।
तुल्यं क्षीणं प्रदानेन सत्कृत्य वशमानयेत् ।
भेदं कुर्वीत यत्नेन मल्लामात्यपरोधसां ॥
यथावत् प्रकुर्वीत दुष्टदण्डनिपातनं” ॥
इति युक्तिरूपतरौ १ अथायः ॥
आश्रयाश्रः, पुं, (आश्रयमाधारमपि अश्रति यः
आश्रय + अश्र + कर्मणि उपपदे अण् ।) अश्रिः ।
(यथा, हितोपदेशे । २ ।
“दुर्लभः क्षियते धूर्तः श्रीमानात्मविद्वदये ।
किं नाम खलसंसर्गः कुरुते नाश्रयाश्रयत्” ।)
चिचकद्वयः । इत्यमरः ॥
आश्रयाश्रः, चि, (आश्रयं खालम्बनस्थानमपि अश्रति
यः । आश्रय + अश्र + अण् ।) आश्रयनाश्रकः ।
आश्रयध्वंसी । इति मेदिनी ॥
आश्रयं, चि, (आ सन्ध्या इत्योति वाक्यं यः । आङ्
+ अ + पचायच् ।) वचनस्थितः । इति मेदिनी ॥
कथार बाध्य इति भाषा ।
(“दृष्टदोषमपि तत्र सोऽत्यजत्
सङ्गवस्तु भिषजामनाश्रवः” ।)
इति रघुवंशम् । १।६।४८ ।)
आश्रवः, पुं, (आङ् + अश् + अच् ।) अङ्गीकारः ।
लेशः । इति मेदिनी ॥ दोषः । इति हेमचन्द्रः ॥
आश्रिः, स्त्री, (अश्रिरेव । अश्रि + इच् ।) अश्रिः ।
कोशः ॥
आश्रितः, चि, (आङ् + श्रि + क्तः ।) आश्रयप्राप्तः ।
प्रारणागतः । न्यायमते परमास्वाकाशादिनिव-
द्रव्यभिन्नसर्वद्रव्याणां आश्रितत्वं साधर्म्यं ॥ (अव-
लम्बितः, अनुसृतः, आधेयः, अधीनः, वशवर्त्तः ।)
आश्रुतः, चि, (आङ् + अश् + क्तः ।) अङ्गीकृतः । स्वी-
कृतः । इत्यमरः ॥ आकर्णितः । कृतश्रवणः ॥
आश्रये, पुं, (आङ् + श्रि + घञ् ।) आलिङ्गनं ।
इति हज्जायुधः ॥ (मेघदूते, पूर्वसंज्ञे ३ ।
“कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे” ।)
एकदेशसम्बन्धः । यथा । कानने रेने । इति व्याक-
रणं ॥ (अश्लेषा एव । अश्लेषा + अण् । स्त्रियां
टाप् ।) अश्लेषा । अश्लेषानश्लेषसम्बन्धिनि, चि ।
(यथा, तैत्तिरीयसंहितायां । ४।४।२०।१ ।
“अश्लेषानश्लेषं सर्वा देवताः” ।)
आश्रय, स्त्री, (अश्रयणां समूहः । अश्रय + अण् ।) अश्र-
यण्डः । घोटकसमूहः । इत्यमरः ॥ (अश्रयस्य भावः
कर्म वा ।)
आश्रय्य, स्त्री, (अश्रय्यस्य इदम् । अश्रय्य + अण् ।)
अश्रय्यवृत्तफलं । इत्यमरः ॥
आश्रयपालिकः, पुं, (अश्रयपालस्यापत्यम् । अश्रयपाल +
ठक् ।) अश्रयपालस्य पुत्रः । इति व्याकरणं ॥
आश्रयजः, पुं, (आश्रयजो पूर्णिमा विद्यतेऽस्य । आश्र-
यजो + अण् ।) आश्रयमासः । इत्यमरः ॥ आ-
श्रयसम्बन्धिनि चि ॥ (मनु, ६।१५ ।

आपा

“अजेदाश्रयजे मासि सुन्यं पूर्वसंक्षितम् ।
जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च” ॥
आश्रयजो, स्त्री, (अश्रयजो युक्ता पूर्णिमासी । अश्र-
यज + अण् + डीप् ।) आश्रयजो पूर्णिमा । इति
शब्दरत्नावली ॥
आश्रयजः, पुं, (आङ् + अश् + घञ् ।) निर्दृतिः ।
आश्रयिकापरिच्छेदः । इति मेदिनी ॥ आश्र-
यदानं ॥ (आश्रयदानं, भीतस्य भयनिवारणार्थं
सान्त्वनं । उत्तरचरिते, षष्ठाद्वे ।
“आश्रयसंस्तेहभक्तीनामेकमालम्बनं महत्” ।)
आश्रयनः, पुं, (अश्रयनीनक्षत्रयुक्ता पूर्णिमासी यत्र
मासे सः । अश्रयनी + अण् ।) वैशाखादिद्वादश-
मासान्तर्गतवर्षमासः । रवेः कन्याराशिस्थिति-
कालः । तत्पर्यायः । इषः २ आश्रयजः ३ । इत्य-
मरः ॥ शारदः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्र
जातफलं ।
“राज्ञां प्रियः काव्यकलाविदग्धः
स्याद्भर्गभायसुतोऽत्युद्धिः ।
सुखी वदान्यो बद्धमानशाली
भक्तो भवेदाश्रयनमासजन्मा” ॥
इति कोट्यप्रदीपः ॥
आश्रयनेयौ, पुं, (अश्रयन्या अपत्ये । अश्रयनी + ठक् ।)
अश्रयनीकुमारौ । इत्यमरः ॥ (पाण्डुपुत्रौ नकुल-
सहदेवनामानौ, अश्रयनीकुमारजातत्वात् तयो-
स्तथात्वम् ।)
आश्रयिनं, चि, (अश्रयनैकाहेनातिक्रम्यते । अश्रयैका-
हम इति खञ् ।) यद्वर्षं एकैनाश्रयेन एकै-
दिनेन गम्यते तत् । इत्यमरः ॥ एक घोडाय एक
दिने यावारं पथ इति भाषा ।
आषाढः, पुं, (आषाढया नक्षत्रेण युक्ता पूर्णिमा
यस्मिन् । आषाढा + नक्षत्रेण युक्ताः कालः इति
अण् । पलाशदण्डपक्षे आषाढः प्रयोजनमस्य
इति विशाखावादादण् मध्यदण्डयोरित्यण् ।)
वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गततृतीयमासः । रवे-
र्मिथुनराशिस्थितिकालः । पूर्वोत्तराषाढान्यतर-
नक्षत्रयुक्ता पूर्णिमासी यत्र मासे सः । तत्पर्यायः ।
शुचिः २ । इत्यमरः ॥ तत्र जातफलं ।
“अनल्पजल्पी प्रमदाभिलाषी
प्रमादशीलो गुरुवत्सलश्च ।
बद्धययो मन्दङ्गताशनः स्या-
दाषाढमासप्रभवो मनुष्यः” ॥
इति कोट्यप्रदीपः ॥ प्रतिगां पलाशदण्डः ।
(“अथाजिनाषाढधरः प्रभवन्वाक्
ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा” ।
इति कुमारः । ५।३० ।)
मलयपर्वतः । इति मेदिनी ॥
आषाढकः, पुं, (आषाढ एव + आषाढ + सार्धं
क ।) आषाढमासः ॥
आषाढभवः, पुं, (आषाढ + भू + अच् ।) मङ्गल-
ग्रहः । इति हारावली ॥ आषाढमासजाते चि ॥
आषाढा, स्त्री, पूर्णाषाढानक्षत्रं । उत्तराषाढा-
नक्षत्रं । इति शब्दरत्नावली ॥

आस

आषाढाभूः, पुं, (आषाढा + भू + क्तिप्) मङ्गलग्रहः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

आषाढी, स्त्री, (आषाढस्य इयं । आषाढ + अण् +
डोप्) आषाढमासस्य पूर्णिमा । इति मेदिनी ॥
आङ्ग, स्त्री, (अभ्युते आप्नोतीति अङ् + झन् वृद्धिश्च) ।
आकाशं । इत्युणादिकोषः ॥

आस, जि छ ल उपवेशने । (अदा०-आत्म०-अक०-
सेट्) इति कविकल्पद्रुमः ॥ विद्यमानतायां ।
इति तट्टीका ॥

(“आसने भगवानास्तां सहेभिर्मुनिपुङ्गवैः” ।

इति रामायणे १ काण्डे) जि आसितोऽस्ति । ल छ
आस्ते सिंहासने नृपः । विद्यमानतायामप्ययं ।
आकाशमास्ते । इति दुर्गादासः ॥ (सम् + अधि)
सम्यगुपवेशने । व्याप्तौ । यथा रघुवंशे, १३।५२ ।

“वीरासनैर्ध्यानजुषाम्बुधौणा-
ममी समस्थासितवेदिमध्याः” ।

(अनु) पश्चादुपवेशने । यथा रघौ, २।२४ ।

“तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपा-

मन्वास्य गोप्ता गृह्णीतेऽसहायः” । इति ।

उपासनायां । यथा रामायणे,—

“ततश्चीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम्” ।

इति ।

(अभि) अभ्यासे । (उत्) उपेक्षायां । यथा भावे ।
२।४२ ।

“विधाय वैरं सामर्थे नरोऽरौ य उदासते” ।
इति ।

(उप) समीपोपवेशने । यथा मनुः, ४।१५४ ।

“कृताङ्गलिङ्गपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वितात्” ।
इति ।

बद्धाङ्गलिङ्ग गुरुसमीपमासीत इति तट्टीका ॥
उपासनायां । यथा,—

“मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते” ।

इति गीतायां १२।२ । सेवने । यथा,—

“उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः” ।

इति मनुः ३।१०४ । परपाकमुपासते सेवन्ते इति
तट्टीका । (निर्) निरासे । अप्रसारणे । (प्रति
+ सम्) प्रतिबन्धितथावस्थाने । “कोऽन्यः प्रति-
समासेत कालान्तकयमादृते” । इति भारतम् ।
इत्यादि ।)

आसः, पुं, (अस्ते शरा अनेनेति । अस् + करणे
घञ्) धनुः । इति हेमचन्द्रः ॥

आसक्तः, जि, (आङ् + सङ्ग + क्त) आसक्तिवि-
शिष्टः । तत्पर्यायः । तत्परः २ प्रसितः ३ । इत्य-
मरः ॥ (विषयान्तरपरिहारेण सर्वदा निविष्टः ।
यथा, किराते ११।३४ ।

“असक्तास्तास्मि मूढा वामशीला हि जन्तवः” ।)

आसक्तं, स्त्री, (आङ् + सङ्ग + क्त) निव्यं । सततं ।
अविरतं । इति जटाधरः ॥

आसक्तिः, स्त्री, (आङ् + सङ्ग + क्तिन्) आलुरक्तिः ।
आसङ्गः ॥

आसङ्गं, स्त्री, (आङ् + सङ्ग + अच्) अनवरतं ।
निव्यं । सततं । तद्युक्ते चि । इति जटाधरः ॥

आस

(यथा, कुमारः ॥५॥)

“न घटपद्मश्रेणिभिरेव पङ्कजं

सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते” ।) ।

तुवरी । सौराष्ट्रभक्तिका इति यावत् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ आसक्तिः ॥ (यथा, गीतायां ४।२० ।

“यत्ना कर्मफलसङ्गभित्यदतो निराश्रयः” ।)

आसङ्गिनी, स्त्री, (आसङ्ग + इनि + डोप्) चक्र-
वातः । वातभ्रमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ घूर्ण-
ण्या वातास इति भाषा ।

आसक्तिः, स्त्री, (आङ् + सङ्ग + क्तिन्) सङ्गमः ।
लाभः । इति मेदिनी ॥ (अविच्छेदः । निरन्तरं ।
यथा, साहित्यदर्पणे २ य परिच्छेदे ।

“वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षासत्तियक्तः पदोच्चयः” ।
आसक्तिर्बुद्धविच्छेदः” इति तट्टीका ।)

न्यायमते पदसन्निधानकारणं । यत्पदार्थस्य यत्प-
दार्थनान्वयोऽपेक्षितस्तद्वोरवधानेनोपस्थिति-
कारणं । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

आसनं, स्त्री, (आस्यते उपविश्यतेऽस्मिन् । आस् +
अधिकरणे + ल्युट्) पीठ । पिंडि चौकि इत्यादि
भाषा । हस्तिखन्धदेशः । यत्र महामात्रो निव-
सति । विजिगीषोर्दुर्गादीनवर्जयतः स्थितिः । इत्य-
मरः ॥ याचानिवर्तनं । इति मेदिनी ॥ अष्टाङ्ग-
योगस्य तृतीययोगाङ्गं । तत्तु पञ्चप्रकारकरचर-
णादिसंस्थानविशेषः । यथा,—

“पद्मासनं स्वस्तिकास्यं भद्रं वच्चासनं तथा ।

वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम्” ॥

तेषां क्रमः ।

“ऊर्ध्वोरपरि विन्यस्य सम्यक् पादतले उभे ।

अङ्गुष्ठौ च निबध्नीयात् हस्ताभ्यां व्युत्क्रमात्तथा ॥

पद्मासनमिति प्रोक्तं योगिनां हृदयङ्गमम् ॥ १ ॥

जानूर्ध्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ।

ऋजुकायो विशेन्नन्ती स्वस्तिकं तत् प्रचक्षते ॥ २ ॥

सीमन्थाः पार्श्वयोर्न्यसेदुगुल्फयुग्मं सुनिश्चलम् ।

वृषणाधःपादपार्श्वौ पाणिभ्यां परिवन्धयेत् ॥

भद्रासनं समुद्दिष्टं योगिभिः सारकल्पितम् ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वोः पादौ क्रमादप्येव कृत्वा प्रत्यङ्मुखान्जुली ।

करौ निदध्यादाख्यातं वच्चासनमनुत्तमम् ॥ ४ ॥

एकपादमधः कृत्वा विन्यस्योरौ तथैतदम् ।

ऋजुकायो विशेन्नन्ती वीरासनमितीरितम्” ॥ ५ ॥

इति तन्त्रसारः ॥ अन्यच्च ।

“आसनानि कुलेशानि यावन्तो जीवजन्तवः ।

चतुरशीतिलक्षणि चैकैकं समुदाहृतम् ॥

आसनेभ्यः समस्तेभ्यः साम्प्रतं द्वयमुच्यते ।

एकं सिद्धासनं नाम द्वितीयं कमलासनम्” ॥

इति निरुक्ततन्त्रम् ॥

भट्टाश्विनानि बन्धशब्दे ब्रह्म्यानि ॥

उपवेशनाधारः । पीठादि । यथा ।

श्रीभगवानुवाच ।

“उपचारान् प्रवक्ष्यामि शृणु षोडश भैरव ।

यैः सम्यक् तुष्यते देवी देवोऽप्यन्यो हि भक्तिः ॥

आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दाहजमेव वा ।

वास्त्रं वा चार्मण्यं कौशं मण्डलस्योत्तरे व्रजेत् ॥

आस

पौष्पासनं यद्विहितं यस्य तद्वदि गर्भकम् ॥

निवेदयेत्तदा पद्मे विपुलं द्वारि चोत्सृजेत् ।

पौष्पं पुष्पौघरचितं कुशसूचादिसंयुतं ॥

अतिप्रोतिकरं देव्या ममाप्यन्यस्य भैरव ।

यच्चदाससुद्भूतमासनं मह्यं शुभम् ॥

नाच्छायं नातिविस्तीर्णमासनं विनियोजयेत् ॥

अन्यदासुद्भवञ्चापि दद्यादासनमुत्तमम् ॥

सकण्टकं क्षीरयुक्तं दाहसारविवर्जितम् ।

चैत्यश्लेषानसंभूतं वर्जयित्वा विभीतकम् ॥

वाल्कलं कोषजं फालं वस्त्रमेतत्त्रयं मतम् ।

रोमजं कम्बलञ्चैव तदनेन चतुष्टयम् ॥

अनेन रचितं दद्यादासनं चैष्टभूतये ।

सिंहयाव्रतरक्ष्णां कृपास्य महिषस्य च ॥

गजानां तुरगाणाञ्च कृपासारस्य चम्बराः ।

हृमरस्याय रामस्य मृगाणां नवमेदिनाम् ॥

चम्बैभिः सर्वदेवानामासनं प्रीतिदं स्मृतम् ।

वास्त्रेषु कम्बलं शस्तमासनं देवतुल्ये ॥

राङ्गवं चार्मण्यं श्रेष्ठं दारवं चन्दनोद्भवम् ।

अश्वासनं कुशमयं तदासनमनुत्तमम् ॥

सर्वेषामपि देवानाम्बुधौणाच्च यतात्मनाम् ।

योगपीठस्य सदृशमासनं स्थानमुच्यते ॥

आसनस्य प्रदानेन सौभाग्यं सुक्तिमाप्नुयात् ।

हृमरो रोहितो न्यङ्गुः सम्बरो वभ्रुगो रवः ॥

शृणैश्च हरिणाञ्चेति मृगा नवविधा मताः ।

हरिणाञ्चापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव ॥

ऋषयः खड्गो रवश्चैव पृथक्च मृगस्तथा ।

एते बलिप्रदानेषु चम्बैदाने च कीर्तिताः ॥

सर्वेषां तैजसानाञ्च आसनं ज्येष्ठमुच्यते ।

आयसं वर्जयित्वा तु कांस्यं सीसकमेव वा ॥

शिलाभयं मणिभयं तथा रत्नभयं मतम् ।

आसनं देवताभ्यस्तु भुक्त्यै सुप्त्यै समुत्सृजेत् ॥ * ॥

अत्रैव साधकानाञ्च आसनं शृणु भैरव ।

यचासीनः पूजकस्तु सर्वसिद्धिमवाप्नुयात् ॥

येणञ्च चार्मण्यं वास्त्रं तैजसञ्च चतुष्टयम् ।

आसनं साधकानाञ्च सततं परिकीर्तितम् ॥

पूर्वोक्तं यच्च देवैश्च आसनं परिकीर्तितम् ।

तत्सर्वमासनं शस्तं पूजाकर्म्मणि साधके ॥

न यथेष्टासना भूयात् पूजाकर्म्मणि साधकः ।

काष्ठादिकासनं कुर्यात् मितमेव सदा बुधः ॥ * ॥

चतुर्विंशत्यङ्गुलेन दीर्घं काष्ठासनं मतम् ।

षोडशाङ्गुलविस्तीर्णमुत्सेधचतुरङ्गुलम् ॥

षडङ्गुलं वा कुर्यात् नोच्छ्रितं चात्र कारयेत् ।

पूर्वोक्तं वर्जयेद्बन्धमासनं पूजनेऽपि ॥

वास्त्रं दिहस्ताम्रो दीर्घं सार्द्धहस्तान्न विस्तृतम् ।

न त्र्यङ्गुलात्तथोच्छ्रायं पूजाकर्म्मणि संश्रयेत् ॥

यथेष्टं चार्मण्यं कुर्यात् पूर्वोक्तं सिद्धिदायकम् ॥

षडङ्गुलाधिकं कुर्यान्नोच्छ्रितन्तु कदाचन ।

काव्बलं चार्मण्यं चैलं महामायाप्रपूजने ॥

प्रशस्तमासनं प्रोक्तं कामाख्यास्तथैव च ।

त्रिपुरायाञ्च सततं विष्णोश्चापि कुशासनम् ॥

बद्धदीर्घं बद्धच्छायं तथैव बद्धविस्तृतम् ।

दाहभूमिसमं प्रोक्तमस्मापि सर्वकर्म्मणि ॥

पृथक् पृथक् कल्पयेच्च शोभनं तादृशसनम् ।
न पञ्चमासनं कुर्यात् कदाचिदपि पूजने ॥
न प्राण्यङ्गसमुद्भूतमस्त्रिजं द्विरदादृते ।
मातङ्गदन्तसञ्जातमासनं कामिके चरेत् ॥
चर्मपूर्वोदितं ग्राह्यं तथा गन्धगन्धस्य च ॥२॥
सलिले यदि कुर्वीत देवतानां प्रपूजनम् ॥
तत्राप्यासनमासीने नोत्थितस्तु समाचरेत् ।
तोये शिलाभयं कुर्यादासनं कौशमेव वा ॥
दारवं तैजसं वापि नान्यदासनमाचरेत् ।
आसनारोपसंस्थानं स्थानाभावे तु पूजकः ॥
आसनं कल्पयित्वा तु मनसा पूजयेज्जले ॥
यद्यासनस्य संस्थानं तोयमध्ये न विद्यते ॥
अन्यत्र वा तदा स्थित्वा देवपूजां समाचरेत् ।
इत्येतत् कथितं पुनः पूज्यपूजकसङ्गतम् ॥
आसनं प्राचमधुना शृणु वेतात्मैरव ॥
इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥

आसनः, पुं, (आसु चोपने + ल्यु + प्रच्चाद्यण् ।) जीव-
कच्छः । इति मेदिनी ॥ (जीवकच्छशब्देऽस्य
विशेषो ज्ञेयः ।)

आसना, स्त्री, (आस्यतेऽस्याम् । आस + णासञ्च्यो
युच् ।) स्थितिः । इत्यमरः ॥

आसनी, स्त्री, (आस्यतेऽस्मिन् । आस + अधिकरणे
ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) विपणिः । (आस + भावे +
ल्युट् + ङीप्) स्थितिः । इति मेदिनी ॥

आसन्दः, पुं, (आसं ददातीति । आस + ड ।) वासु-
देवः । इति मेदिनी ॥

आसन्दी, स्त्री, (आस्यतेऽस्यां । आस + आदाय-
श्चेति साधुः ।) लुद्रखट्वा । इति मेदिनी ॥ (यथा,
शतपथब्राह्मणे ५।४।४। "तस्मादस्मा आसन्दी-
माहरन्ति सैषा खादिरी विदृष्टा भवति येयं
वप्रयुता भरतानाम्" ।)

आसन्नः, चि, (आङ् + सङ् + क्तः ।) निकटः । इत्य-
मरः ॥ (समीपवर्ती, कुमारसम्भवे, ३।४४। "आ-
सीनमासन्नशरीरपातः" । अल्लामिमुखः सूर्यः ।)

आसवः, पुं, (आङ् + सुज् + अप् ।) मद्यविशेषः ।
तत्पर्यायः । मैरेयं २ प्रोधुः ३ । इत्यमरः ॥
"प्रोधुरिच्छुरसैः पक्षैरपक्षैरासवो भवेत् ।
मैरेयं धातुकीपुष्पगुडधानास्त्रसंहितम्" ॥
इति माधवेन भेदः क्षतस्तथापि सूक्ष्मनादृत्ये-
दमुक्तम् । इति भरतः ॥ मद्यमात्रम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा मनुः ११।६५ ।
"अक्षरद्वयमिष्टाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवं ।
तद्व्राह्मणेन नात्तथं देवानामग्नता हरिः" ।)
("यदपक्षौषधान्भूयां सिद्धं मद्यं स आसवः" ।
इति शार्ङ्गधरः । यथा भावप्रकाशे ।
"आसवस्य गुणा ज्ञेया वीजद्रव्यगुणैः समाः" ।)
आसवभेदेन गुणभेदो यथा ॥
"क्षेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेहपीनसकासजित्" ।
"शार्करः सुरभिः स्वादुर्हृद्यो नातिमदो लघुः" ।
इति च वाभटः ॥
"मुखप्रियः मुखमदः सुगन्धिर्वस्तिरोगनुत् ।
जरणीयः परिणतो हृद्यो वर्णश्च शार्करः" ॥

"रोचनो दीपनो हृद्यः शोषशोफार्शसंहितः ।
स्नेहश्लेष्मविकारघ्नो वर्ण्यः पक्वसो मतः" ॥
"मृष्टो भिन्नशुद्धातो गौडस्तर्पणदीपनः ।
क्षेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मैरेयो मधुरो गुरुः" ॥
इति चरकः ॥ तथा च सुश्रुते ॥
"तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो सूत्रलः कफवातनुत् ॥
मुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
लघुर्मध्वासवश्क्षेदी मेहकुष्ठविषापहः ॥
तिक्तः कषायः शोफघ्नस्तीक्ष्णः स्वादुरवातहृत् ।
तीक्ष्णः कषायो मददुर्नामकफगुल्महृत् ॥
क्षमिमदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः ।
बल्यः पित्तहरो वर्ण्यो मृद्वोऽक्षेदीरसासवः" ॥

आसवद्गुः, पुं, (आसवस्य गुः ।) तालवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

आसादितः, चि, (आङ् + सङ् + णिच् + क्तः ।)
प्राप्तः । लब्धः । इत्यमरः ॥ (सन्निधापितः, आ-
योजितः, सम्पादितः ।)

आसारः, पुं, (आङ् + स + घञ् ।) धारासंपातः ।
वेगवृष्टिः । (मेघदूते, "त्वामासारप्रशमितवनोप-
स्रवं साधु मूर्द्धा" । प्रसरणम् । सैन्यानां सर्वतो
व्याप्तिः । इत्यमरः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ३।४६।
"तस्मात् दुर्गं दृढं कृत्वा सुभटासारसंयुतं" ।)
सुहृद्गणम् । इति मेदिनी ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे ३।२६।
"अज्ञातवीर्यासारतोयशस्त्रो ब्रजेत्तु यः" ।)

आसीनः, चि, (आस् + शानच् ।) उपविष्टः । इति
जटाधरः ॥ वसा लोक इत्यादि भाषा ।

आसीनप्रचलायितं, स्त्री, (आसीनेन उपविष्टेन प्र-
चलवदाचरितम् ।) उपविश्य निद्रावशेन दोलनम् ।
इति राजवल्लभः ॥ ढोला इति भाषा ।

आसुतिः, पुं, (आसूयते + आङ् + सुज् + क्तिन् ।)
मद्यसन्धानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ मद चोयान
इति भाषा ।

आसुतीवलः, पुं, (आसुतिरस्यास्ति रजःकृत्वासुति-
परिषदौ वलच् । वलेति दीर्घः ।) यज्वा । शौ-
ण्डिकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कन्यापालः, शूद्रजाति-
विशेषः ।)

आसुरः, पुं, (असुर + प्रच्चाद्यण् ।) असुरः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥
"ब्राह्मणाद्यध्याविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः ।
"आसुरो द्रविणादानात्" ॥ इति शास्त्रवल्काः ।
"ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते" ॥
इति मनुः ३।३१ ।

आसुरं, स्त्री, विडलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
असुरस्य भावः । (यथा गीतायां ७।१५।
"न मां दुष्कृतिनो मूढा प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः" ।)
असुरसम्बन्धीये चि । इति व्याकरणम् ॥

आसुरं, चि, (असुरस्येदम् । असुर + अण् ।) असुर-
सम्बन्धि । यथा —
"यस्मिन् नवे पुराणे च विज्ञे देवा न लेभिरे ।
आसुरं तद्भवेत् आङ्गं सृष्टं मन्त्रवर्जितम्" ॥

इति आङ्गतत्वे ऋग्वेदीयगृह्यपरिशिष्टम् ॥
अपि च ।
"स्नानं दानं तपः आङ्गमनन्तं राजदर्शने ।
आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत्" ॥
इति आङ्गतत्वेष्टतयमवचनम् ॥२॥ आसुरसर्गो
यथा ।
"द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् देव आसुर एव च ।
देवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥
असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाङ्गरनीश्वरम् ।
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहेतुकम् ॥
एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्तुप्रकन्मायः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥
काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
मोहात् गृहीत्वा सद्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽशुचिप्रताः ॥
चिन्तामपरिमेयाच्च प्रलयान्तामपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥
आशापाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥
इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥
असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥
आहोऽभिजनवानसि कोऽन्योऽस्ति सटशो मया ।
यस्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥
अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥
आत्मसम्भावितास्तस्या धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥
अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधश्च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रदिधन्तोऽभ्यसूयकाः ॥
तागहं दिधतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजसमशुभानासुरीश्वेव योनिषु ॥
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव क्रौन्तेय ततो यान्मधमां गतिम्" ॥
इति श्रीभगवद्गीतायां १६ अध्यायः ॥

आसुरी, स्त्री, (असुरस्य इयं । असुर + तस्येदमित्यण्
ततः ङीप् ।) राजिका । राइ सर्पा इति भाषा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रिविधचिकित्सान्तर्गत-
चिकित्साविशेषः । सा च कुंभभेदाद्यात्मिका ।
इति वैद्यकं शब्दचम्पिका च ॥

आसेचनः, चि, (न सिच्यते मनोऽच । नङ् + सिच्
+ अधिकरणे ल्युट् । ततः स्तार्थे अण् ।) यस्य
दर्शने हस्तेरन्तो न जायते सः । तत्पर्यायः ।
अट्टित्तत् २ । इति हारावली ॥ (आ + सिच् +
करणे + ल्युट् । आसेचनपात्रम् । यथा, ऋग्वेदे
१।१६।१२ । "या पात्रं पूषा आसेचनाभि" ।)

आसेचनकः, चि, (आसेचन एव संज्ञायां कन् ।)
आसेचनकः । आसेचनः । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १०।म परिच्छेदे ।
"नयनयुगासेचनकं मानसव्यापि दुष्पापम्" ।)

आखन्दनं, चि, (आङ् + खन्द + भावे ल्युट् ।)
तिरस्कारः । रणः । शोषणं । इति मेदिनी ॥
(यथा, किराते ६।२५ । “चरणाखन्दननामिता-
चलेन्द्रः” ।)
आखन्दितं, स्त्री, (आङ् + खन्द + भावे + क्त ।) अश्व-
गतिविशेषः । स च सम्यगतिः । इत्यमरः ॥
आखन्दितकं, स्त्री, (आखन्दितमेव स्वार्थे कन् ।)
आखन्दितं । अश्वानां पञ्चमगतिः । तत्पर्यायः ।
उत्तेरितं २ उपकण्ठं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
“उत्तेरितमुपकण्ठमाखन्दितकमित्यपि ।
उत्प्लुतोत्प्लुत गमनं कोप्रादिवाखिलैः प्रदैः” ।
हेमचन्द्रः ॥
आस्तरः, पुं, (आस्तीर्यतेऽसौ । आङ् + लृ + अच् ।)
करिक्कलं । इति हेमचन्द्रः ॥ वस्त्राद्यास्तरणं ॥
(यथा शान्तिशतके, २।१६ । “वासो वस्त्रल-
मास्तरः किञ्चलान्योक्तस्त्राणां तलम्” ॥)
आस्तरणं, स्त्री, (आस्तीर्यते यत् येन वा आङ् +
लृ + कर्मणि करणे वा ल्युट् ।) हस्तिपृष्ठस्थित-
चित्रकम्बलं । भुल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
प्रवेणी २ वर्णाः ३ परिष्ठोमः ४ कुधा ५ कुधः ६ ।
इत्यमरः ॥ प्रवेणिः ७ परिष्ठोमः ८ कुधं ९ ।
इत्यमरटीका ॥ (श्रद्धा, कुशासनं । यथा रामा-
यणे, ३ काण्डे ।
“राङ्गवास्तरणे मूर्ध्नमधोधायामिवासने” ।
महाभारते, आदिपर्वणि ।
“दर्भास्तरणमास्तीर्य निश्चयात् धृतराष्ट्रजः” ॥)
आस्तिकः, पुं, (अस्तीत्यस्य । अस्ति + ठक् ।) मुनि-
विशेषः । स तु जरत्कारमुनिपुत्रः । तत्पिता
गर्भस्थं तं आत्मास्तीत्युक्ता गत इत्यस्मादास्तिकः ।
(यथा,—
“अस्तीत्युक्ता गतो यस्मात् पिता गर्भस्थमेव तम् ।
वनं तस्मादिदं तस्य नामास्तिकेति विश्रुतम्” ॥)
इति महाभारतम् ॥
“आस्तिकस्य मुनेर्माता भगिनी वासुकेस्तथा” ।
इति मनसाप्रणाममन्त्रः ।)
आस्तिकः, चि, (अस्ति ईश्वर इति मतिर्यस्य ।
अस्ति + ठक् ।) नास्तिकभिन्नः । ईश्वरोऽस्तीति-
वादी । वेदप्रामाण्यवादी । तत्पर्यायः । अज्ञानः २
आज्ञः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
“सत्त्वधर्मच्युतात् पुंसः क्रुद्धादाश्रीविषादिव ।
अनास्तिकोऽप्युद्विजते जनः किं पुनरास्तिकः” ॥
इति महाभारते आदिपर्वणि ॥
आस्तिकार्थदः, पुं, (आस्तिकस्य मुनेरर्थं सर्पसञ्चात्
निवृत्तिरूपप्रयोजनं ददाति यः । जनमेजयो राजा
आस्तिकमुनिवचनात् सर्पसञ्चात् विरराम इति
प्रौराणिको कथा ।) जनमेजयो राजा । इति
शब्दरत्नावली ॥
आस्तीकः, पुं, आस्तिकमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
आस्तीकजननी, स्त्री, (आस्तीकस्य जननी माता,
मूर्च्छितपुरुषः ।) आस्तिकमाता । मनसा देवी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
आस्था, स्त्री, (आङ् + स्था + क्त ।) यत्नः ।

आलम्बनं । आस्थानं । अपेक्षा । इति मेदिनी-
कारहेमचन्द्रौ ॥ (अज्ञा । आदरः । प्रतिष्ठा ।
यथा, रघौ १०।४३ ।
“दैवात् स्वर्गादवध्यत्वं मर्त्येवास्थापराङ्मुखः” ।
“विनश्यरे विहायास्थां यशः पालय मित्र मे” ।
इति हितोपदेशः ॥)
आस्थानं, स्त्री, (आस्थीयतेऽस्मिन् इति । आङ् +
स्था + ल्युट् ।) सभा । इत्यमरः । (यथा, किराते
१।१६ । “अनेकराजन्यरथाश्वसंकुतं
तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम्” ।)
यत्नः । इत्यमरः ॥ (आश्रयः । स्थानम् ।)
आस्थानी, स्त्री, (आस्थान + डीप् ।) सभा । इत्य-
मरः ॥ (“आस्थानीं समये समं नृपजनः सायन्तने
सम्पतन्” । इति रत्नावली ।)
आस्पदं, स्त्री, (आपद्यतेऽस्मिन् इति । आस्पदं प्रति-
ष्ठापयामि निपातनात् सुट् ।) प्रतिष्ठा । कर्म ।
इत्यमरः ॥ प्रभुत्वं । इति धरणी । स्थानं । इति
हेमचन्द्रः ॥ (“रागस्यास्पदमित्यवैमि न हि मे
ध्वंसीति न प्रत्ययः” । इति नागानन्दे । तथा च
रघौ ३।३६ ।
“नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं
तदास्पदं श्रीरुवराजसंज्ञितम्” ।)
आस्पन्दनं, स्त्री, (आङ् + स्पन्द + ल्युट् ।) स्पन्दनं ।
कम्पनम् ॥
आस्फालः, पुं, (आङ् + स्फुल् + घञ् ।) हस्ति-
कर्णास्फालनं । हातिर काण नाडा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । भलजम्बला । इति हारावली-त्रि-
काण्डशेषौ । (आस्फालनं । सञ्चालनं ।)
आस्फालनं, स्त्री, (आङ् + स्फुल् + णिच् + ल्युट् ।)
आटोपः । प्रागजन्मम् ॥ (यथा रघौ ६।७३ ।
“ऐशवतास्फालनविश्रुतं यः
सङ्घट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन” ।)
आस्फुजित्, पुं, (आस्फु + जि + क्तिप् ।) शुक्राचार्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
आस्फोटः, पुं, (आङ् + स्फुट् + अच् ।) आस्फोट-
वृद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ आकन्द इति भाषा ।
श्रूरेर्नाडादिशब्दः । इति श्रीभागवतम् ॥
“कक्षैः कक्ष्यां विधुन्वानावास्फोटं तत्र चक्रतुः” ।
इति महाभारते सभापर्वणि ।)
आस्फोटकः, पुं, (आङ् + स्फुट् + क्तुल् ।) पर्वत-
जघीलुवृद्धः । इति शब्दमाला ॥ आकरोट इति
भाषा ।
आस्फोटनं, स्त्री, (आङ् + स्फुट् + ल्युट् ।) विकाशः ।
मुद्रणं । इति धरणी ॥ नाडादिशब्दः । ताल
ठोका इत्यादि भाषा ॥ (यथा रामायणे ५ काण्डे ।
“आस्फोटननिनादांश्च नाणानां तत्र खिलताम्” ॥
धान्यादेस्तुषविशेषकरणम् ।)
आस्फोटनी, स्त्री, (आस्फुजतेऽनया । स्फुट् + करणे-
ल्युट् + डीप् ।) वेधनिका । इत्यमरः ॥ तुरपन
भ्रमर इत्यादि भाषा ।
आस्फोटा, स्त्री, (आस्फोटयतीति । आङ् + स्फुट्
+ अच् + टाप् ।) नवमल्ली । वनमल्ली । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (नवमल्लीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ।)
आस्फोतः, पुं, (आस्फोटयतीति । आङ् + स्फुट् +
अच् + पुषोदरादित्वात् साधुः ।) अर्कवृक्षः ।
कोविदारकवृक्षः । इति मेदिनी ॥ भूपलाशवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, वाभटे ।
“मूलं सप्ताङ्गात्तत्क्षिरीषाश्चमारा-
दकान्मालत्याश्चित्रकास्फोतनिम्बान् ।
वीजं कारञ्जं सार्धं प्राणुनाटं
श्रैष्ठा जन्तुषु क्रूषणं द्वे हरिद्रे” ॥)
आस्फोतकः, पुं, (आस्फोत एव स्वार्थे कन् ।) अक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
आस्फोता, स्त्री, (आस्फोत + टाप् ।) अपरानिता ।
वनमल्लीका । इति मेदिनी ॥ सारिवावृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः । वृक्षविशेषः । ह्यापरमालीति
ख्याता । अस्या गुणौ । कुष्ठविषरोगनाशित्वं ।
इति राजवल्लभः ॥
आस्यं, स्त्री, (अस्यते यासोऽस्मिन् इति असु लोपणे
ल्युट् इति णत् ।) यदा आस्यन्दते अस्मादिना
प्रस्रवति इति स्यन्दू प्रस्रवणे + ड ।) मुखं । मुख-
मध्यम् । (यथा, मनुः २।६५ ।)
“यस्यास्येन सदाश्रन्ति हृद्यानि त्रिदिवौकसः” ।)
(आस्ये भवमास्यं ।) मुखभवे चि । इति मेदिनी ॥
आस्यपत्रं, स्त्री, (आस्यमिव पत्राणि यस्य तत् ।) पद्मं ।
इति शब्दचन्द्रिका ।
आस्यलाङ्गलः, पुं, (आस्यं लाङ्गलं भूतिदारकयन्त्र-
मिव यस्य ।) शूकरः । इति हेमचन्द्रः ॥
आस्यलोम, [न्] स्त्री, (आस्यस्य लोम ।) श्वश्रुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
आस्या, स्त्री, (आस् + णत् ।) स्थितिः । इत्यमरः
मेदिनी च ॥ (आसनं, इति वैद्यमाधवकररोग-
विनिश्चयसंग्रहे । यथा,—
“आस्यासुखं खप्रसुखं दधीनि”
सुश्रुतेऽस्या गुणा यथा,
“आस्या वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यकरो लुखा” ।)
आस्यासवः, पुं, (आस्यस्य सुखस्य आसव इव ।)
बाला । इति हेमचन्द्रः ॥ युतु लाल इत्यादि भाषा ।
आखपः, पुं, (आखं पिबतीति । आख + पा + क्त ।)
मूलागच्छत् । इति हेमचन्द्रः ॥ (राक्षसः ।)
आखवः, पुं, (आङ् + ख + अच् ।) क्षोभः । कष्टं ।
इत्यमरः ॥
आह, अ, (उवाच इत्यर्थे कात्तमात्रे निपातोऽयं ।)
क्षेपः । नियोगः । इति मेदिनी ॥ दृढसम्भावनं ।
इति शब्दरत्नावली ॥
आहकज्वरः, पुं, (आहको नासारोग एव ज्वरः ।)
नासारोगविशेषः । नासाज्वर इति ख्यातः ।
तस्य लक्षणम् ।
“तनुना रक्ताशोथेन युक्तो नासापुटान्तरे ।
गात्रशूलज्वरकरः श्लेष्मणा ह्याहकः स्मृतः” ॥
इति वैद्यकम् ॥ (आहव इति कश्चिदैद्यके पाठः ।
तद्यथा, आहवज्वरस्य लक्षणम् ।
“शोथः सरक्तो नासायां व्यधास्वावौ ज्वरस्तथा ।
वातश्लेष्मादगुह्यञ्च आहवाखं विनिर्दिशेत्” ।

आहा

अस्य चिकित्सा यथा, वैद्यकचिकित्सास्त्रे ॥
 “दूर्वाचयं फलं माघकुलस्यौ वंशपत्रिका ।
 जलस्थमभवौ कार्यमोरटाखरमञ्जरी ॥
 दण्डोत्पलस्य मूलानि क्वाथ्यादष्टगुणेऽभसि ।
 तत्पादशेषिते तैलं तुलां कृत्वा विपाचयेत् ।
 तत्तैलं प्रतिमर्षणं आह्वारार्थं ज्वरं जयेत्” ॥
 ॥*॥ दूर्वाचयं तैलं ॥*

आहतं, ली, (आ + हन् + क्त ।) पुरातनवस्त्रं । नूतन-
 वस्त्रं । इति मेदिनी ॥ मृषार्थकवाक्यं । इत्यमरः ॥
 आहतः, चि, (आ + हन् + क्तः ।) गुणितः । ता-
 दितः । इति मेदिनी ॥ (“प्रति दिवसं याति लयं
 वसन्तवाताहतेव शिशिरश्रीः”) इति पञ्चतन्त्रम् ।
 ज्ञातः । मिथोक्तः । इत्यमरः ॥ निहतः । “द्युना वि-
 श्रुतिराहताक्षौहिणीनाम्” । इति महाभारतम् ।
 आहतः, पुं, (आहन्ते यः + आङ् + हन् + कर्मणि
 + क्त ।) आनकः । उक्ता । इति मेदिनी ॥
 आहतलक्षणः, चि, (आहतं अन्त्यं लक्षणं यस्य ।)
 गुणैः प्रतीतः । गुणेन ख्यातः । तत्पर्यायः । कृत-
 लक्षणः २ । इत्यमरः ॥
 आहरः, पुं, (आह् + ह + अच् ।) उच्चासः ।
 अन्तर्मुखश्वासः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (आहरण-
 शीले वाच्यलिङ्ग एव । यथा, रघौ १।४६ ।
 “वनान्तरादुपाहृतैः समित्कुशफलाहरैः”) ।
 आहरणं, ली, (आह् + ह + भावे ल्यट् ।) द्रव्या-
 दानयनं । आसादनम् । यथा । देवीपुराणं ।
 “मृदाहरणसंघट्टप्रतिष्ठाङ्गानमेव च ।
 स्वपनं पूजनञ्चैव विसर्जनमतः परं” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

आहवः, पुं, (आह्वयते अरिर्धस्मिन् । आह + ज्ञे +
 अप् ।) युद्धं ।

(“यदाश्रौषं भीष्मसत्यन्तशूरम्
 हतं पार्थेनाह्वेषप्रपृथ्यम्” ॥

इति महाभारते आदिपर्वणि १।१८२ ।

आह्वयते आह्वयदिकं यच् । आह् + ज्ञ + अप् ।
 यच् । इति शब्दरत्नावली ॥

आह्वयनीयः, पुं, (आह्वयते आह्वयदिरस्मिन् । आह्
 + ज्ञ + अनीयच् ।) यज्ञाभिविशेषः । इत्यमरः ।
 गार्हपत्यादुद्धृत्य होमार्थं यः संस्क्रियते सः । इति
 भरतः ॥ (यथा, मनु २।२३९ ।

“गुरुराह्वयनीयस्तु सामिजेता गरीयसी” ।)

आहारः, पुं, (आह् + ह + घञ् ।) द्रव्यगलाध-
 करणं । तत्पर्यायः । जग्धिः २ भोजनं ३ जेमनं ४
 लेपः ५ निघषः ६ न्यादः ७ । इत्यमरः ॥ जमनं ८
 विघषः ९ इति तट्टीका । प्रत्यवसानं १० भक्षणं
 ११ अशनं १२ । इति रत्नमाला । अभ्यवहारः
 १३ खदनं १४ निगरः १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अस्य गुणाः । सद्यस्तुमिजनकत्वं । नक्तकारित्वं ।
 देहधारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(“तमुवाच भगवानात्रेयः । हित्वाहारोपयोग एक-
 एव पुरुषस्याभिष्टुदिकरो भवति । अहिताहारो-
 पयोगः पुनर्याधिनिमित्तमिति” ।

“तमुवाच भगवानात्रेयः । यदाहारजातमभि-

आहा

वेशः । समाश्चैव शरीरधातून् प्रकृतौ स्थापयति,
 विषमांश्च समीकरोतीत्येतद्विद्वि त्वहितं
 विपरीतं इत्येतद्विज्ञातलक्षणमनपवादम्भवति
 एवं वादिनश्च भगवन्तमात्रेयमभिवेश उवाच ।
 भगवन्न्वेतदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वभिक्षजो
 विज्ञास्यन्ति । तमुवाच भगवानात्रेयः । येषां
 विदितमाहारतत्त्वमभिवेशः । गुणतो द्रव्यतः
 कर्मतः सर्वावयवतो मात्रादयो भावान्तश्च तदेव-
 मुपदिष्टं विज्ञातुमुत्सहेरन् यथा तु खल्वेतदुप-
 दिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वभिक्षजो विज्ञास्यन्ति
 तथैतदुपदेक्ष्यामः । मात्रादीन् भावानुदाहरन्त-
 स्तेषां हि वज्रविध्वक्कल्पा भवन्ति । आहारविधि-
 विशेषास्तु खलु लक्षणतश्चावयवतश्चानुव्याख्या-
 स्यामः । तद्यथा, आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्थ-
 भेदात् । स पुनर्द्वयोनिः स्याद्वरज्जमात्मकत्वात् ।
 द्विविधः प्रभावो हित्वाहितोर्दकविशेषात् । चतु-
 र्विधोपयोगः पानाशनमभ्यलेह्योपयोगात् । षड्भा-
 खादो रसभेदतः षड्विधत्वात्” । इति चरकः ॥

“यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदित्यते ।
 अन्नानुपानं धातूनां दृष्टं यन्न विरोधि च” ॥
 इति च चरकः ॥

“प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णोऽजसाश्च घटसु
 रसेव्याप्तो रसाः पुनर्ब्रह्मश्रयाः” ॥

“स च तत्रौदकैर्गुणैराहारः प्रकृतिनो भिन्नसङ्घातः
 सुखकारश्च भवति” ॥

“आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारकः ।
 आयुस्तेजःसमुत्पाहस्तुत्योऽगोऽग्निविवर्द्धनः” ॥

इति सुश्रुतः ॥ स त्रिविधः । सात्विकः १ राज-
 सिकः २ तामसिकः ३ । सात्विकाहारो यथा,—
 ८ श्लोकः ।

“आयुःसत्त्व-बलारोग्य-सुख-प्रीति-विवर्द्धनाः ।
 रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विक-
 प्रिया” । राजसिकाहरो यथा, ६ श्लोकः ।

“कटुश्चलवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
 आहारा राजस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः” ॥

तामसिकाहारो यथा, १० श्लोकः ।
 “घातयामं गतरसं पृतिपथ्युषितञ्च यत् ।
 उच्छिष्टमपि चाभेद्यं भोजनं तामसप्रियम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीता १७ अध्यायः ॥ आहरणं ।
 इति मेदिनी ॥

(“स पुनर्देवयान्योक्तः पुष्पाहारो यदृच्छया” ।
 इति महाभारतम् । आदिपर्वणि ७६ । सम्भव-
 पर्वणि ७६।३५ ।)

आहारसम्भवः, पुं, (आहारात् सम्भवो यस्य ।)
 शरीरस्थरसधातुः । इति हेमचन्द्रः ॥

आहार्यः, चि, (आह् + ह + ण्यत् ।) आगन्तुकं ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(“आहार्यैर्नयमानं हि क्षणं दुःखेन हृद्यताम्”
 इति कामन्दकः ।) आहरणीयं ॥ (यथा, मनुः
 ८।२०२ । “अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशकयशो-
 धितः” ।) (शस्त्रकर्मभेदः । यथा सुश्रुते “तच्च
 शस्त्रकर्मभेदविधं, तद्यथा,—कैद्यं भेद्यं, रेख्यं

आहु

वैथं एवम्, आहार्यं, विश्रायं, जीव्यमिति” ।

“आहार्योऽर्करास्त्रिखो दण्डकर्ममलास्त्री” ।)

आहार्यः, पुं, नाश्र्योक्तौ यज्ञकविशेषः । स तु भूषा
 दिना रचितः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा सा-
 हित्यदर्पणे । षष्ठाङ्के ।

“भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः ।

आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्विकस्तथा” ॥)

आहार्यशोभा, स्त्री, (आहार्यात् या शोभा ।)
 कृत्रिमशोभा । चित्रभूषादिना कृतवृत्तिः । इति
 जटाधरः ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये रघु सर्गे,—

“आहार्यशोभा रचितैरमायैः

ऐक्षिष्ट एभिः प्रचितान् स गोकान्” ।)

आहावः, पुं, (आह् + ज्ञे + अप् ।) निपातनात् वृद्धिः ।
 वृषसमीपे यश्चादिजलपानार्थकतत्त्वजननाश्रयः ।

इत्यमरः ॥ चौवाचा इति भाषा । (आह्वयतेऽरि-
 रञ्च इति व्युत्पत्त्या ।) युद्धं । आङ्गानं । इति धरणिः ॥

(आह्वयतेऽञ्च इति आ + ज्ञ + अचिकरणे षञ् ।)
 अग्निः ।)

आहिकः, पुं, (अहिरिव आकृतिर्यस्य । अहि +
 ठक् ।) पाणिनिमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केतु-
 ग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥

आहितः, चि, (आह् + धा + क्त ।) न्यस्तः ।
 अर्पितः । स्थापितः । इति हलायुधः ॥

(यथा, किराते ।

“यावत्तर्जनेरहितेरेयमाहिताङ्गः” ।)

आहितलक्षणः, चि, (आहितं लक्षणं यस्य ।) आह-
 तलक्षणः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ गुणादि-
 द्वारा ख्यातः ।

आहिताग्निः, पुं, (आहितः स्थापितोऽभियोगे ।)
 सामिकः । अभिहोत्री इति सूत्रिः ॥

(“न दर्पेण विना आह्रमाहिताग्नेर्भिज्जन्मनः” ।

इति मनुः ३।२८२ । तथा च रघौ २।४४ ॥

“गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेः” ।)

आहितुष्टिकः, पुं, (अहितुष्टेन दीयति । अहितुष्ट
 + ठक् ।) व्यालयाही । साण्डिया इति भाषा ।

इत्यमरः शब्दरत्नावली च ॥ (यथा पञ्चतन्त्रम् ।
 “वैद्यसांवत्सराचार्याः स्वपक्षेऽधिकताश्वराः ।
 यथाहितुष्टिकोन्मत्ताः सर्वं जानन्ति शत्रुधु” ।)

आजतं, ली, (आह् + ज + क्त ।) गृहस्थानां पञ्च-
 महायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेषः । स तु न्ययज्ञः । इति
 जटाधरः ॥

आजतिः, स्त्री, (आ + ज्ञ + क्तिन् ।) देवोद्देशे मन्त्रो-
 च्चारणपूर्वकोऽभौ हविर्निक्षेपः । तत्पर्यायः ।

देवयज्ञः २ होमः ३ होत्रं ४ वषट्कारः ५ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ १।५३ ।

“पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराजतिगन्धिभिः” ।

धूमैर्वा मरुद्व्यां जातः सनामख्यातो मरुद्देवः ।
 यथा हरिवंशे,—

“मरुद्वती मरुत्वन्तो देवानजनयत् सुतान् ।

नज्जघं चाजतिं चैव चारित्रं ब्रह्मपन्नगम्” ।)

आजल्यं, ली, (आह् + जल + क्त्वा ।) क्षुपविशेषः
 तरवट इति काश्मीरादौ ख्यातं । तत्पर्यायः ।

आह्न

हलराखं २ तगरं ३ तरवटं ४ शिखीफलं ५ सुपुष्पं ६ पीतपुष्पं ७ काञ्चनपुष्पं ८ नृपमाङ्गल्यकं ९ शरत्पुष्पं १० । तस्य गुणाः । तिक्तत्वं । शीतलत्वं । चक्षुर्हितत्वम् । पित्तदाहमुखरोगकुष्ठकण्डूतिजन्तुशूलव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

आह्नतः, स्त्री, (आ + ह्ने + क्त) प्रत्ययपर्यन्तं । यथा,—
“कदम्बानि पटोलानि वृन्ताकसहितानि च ।
न त्यजेत् कार्तिके मासि यावदाह्नतनारकी” ॥
“आह्नतानि आभूतानि प्रलयपर्यन्तानीति यावत्” । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

आह्नतः, त्रि, (आह् + क्ते + क्त) कृताङ्गानः । यथा,—

“प्रगायतः स्ववीर्याणि तीर्थपादः प्रियश्रवाः ।
आह्नत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति चेतसि” ॥
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ६ । ३४ ॥

आह्नतिः, स्त्री, (आह् + क्ते + क्तिन्) आङ्गानं । इति शब्दरत्नावली ॥

आह्नेयं, त्रि, (अहौ भवं । आह् + ण्) अहिसम्बन्धि । तद्विषयमादि । इत्यमरः ॥

आहो, व्य, (आ हन्तीति । आह + हन् + डो) विकल्पः । इत्यमरः ॥ प्रश्नः । (यथा प्राकुन्तले प्रश्नमाह्वे ।

“दारुणागी भवान्माहो परस्त्रीस्पर्शपांशुलः” ।)

विचारः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

(“आहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः” ।

इति प्राकुन्तले प्रथमाह्वे ।)

आहोपुरुषिका, स्त्री, (अहो अहमेव पुरुषः । मयूर-
व्यंस्कवादित्वात् समासः । अहोपुरुषस्य भावः ।
अहोपुरुष + वृञ् + स्त्रीत्वात् टाप् ।) दर्पात्
यात्मनि संभावना सा । इत्यमरः ॥ अधिकार्य-
वचनेन शक्तेरप्रतिघाताविष्कारणं । आत्मविषय-
कार्यसिद्धिजननशक्त्याविष्कारणं । इति भरतः ॥

(यथा, भट्टौ ५२७ ।

“आहोपुरुषिकां पश्य मम सज्जनान्तिभिः” ।)

आहोसित्, व्य, (आहो च खिच्च ।) आहो । वि-
कल्पः । इत्यमटीका ॥

आह्, पुं, (आह्नां समूहः ।) दिनसमूहः । इति
व्याकरणम् ॥

आह्निकं, त्रि, (अह्ना निर्दत्तं । अहन् + ण्) ।
दिननिर्वर्त्यं । दिनसाध्यं । इति मेदिनी ॥ दिन-
सम्बन्धी ॥

आह्निकं, स्त्री, (अह्ना निर्दत्तं । अहन् + ण्) ।
भोजनं । प्रकरणसमूहः । ग्रन्थभाषाः ।

नित्यक्रिया । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥

अथ ७ रघुनन्दनभट्टाचार्यकृताङ्गिकाचारतत्त्वोक्त-
कर्माणि संक्षेपेण लिखन्ते ॥

तत्र प्रथमयामार्जकृत्यम् ।

“ब्राह्मे सुहृत्ते जागरित्वा ब्रह्मविष्णुशिवनवग्रहान्
स्मृत्वा गुरुप्रणामं कृत्वा आत्मानं ब्रह्मत्वेन संभाव्य
तद्विषयकर्तव्यधर्मकर्मार्थं चिन्तयेत् ॥

ततः यथानुष्ठाय रात्रिवासस्थिता पृथिवीं

आह्न

नमस्कृत्य दक्षिणचरणं भूमौ विन्यस्य कर्कोट-
कनागदमयन्तीनलजटुपर्णराजकार्त्तवीर्यार्जुनान्
स्मृत्वा नेत्रमुखे प्रक्षाल्य हिराचामेत् ॥

ततः नैर्ऋत्या दक्षिणस्यां वा दिशि मूत्रपुरीषात्-
सर्गं जलमृत्तिकाशौचञ्च कृत्वा हिराचम्य हरिं
स्मृत्वा दिवा सूर्ये रात्रौ चन्द्रं तारां वा तदसम्भवे
अग्निं पश्येत् ॥

ततो दन्तधावनं । दन्तकाष्ठाभावे निषिद्धदिने
च दादशगण्डूधजलैः पञ्चैर्वा मुखं शोधयित्वा
हिराचामेत् ।

ततः प्रातःस्नानं तिलकं सन्ध्यातर्पणञ्च कृत्वा
सूर्योदयपर्यन्तं गायत्रीं जपेत् ॥ स्नानाशक्तौ
आर्द्रवस्त्रेण गात्रमार्जनं मन्त्रस्नानञ्च कृत्वा
सन्ध्यापासनं कुर्यात् ॥

तत आदर्शदिदर्शनं दधिदूर्वादिसङ्कलत्रयस्पर्श-
नञ्च कुर्यात् इति ॥ * ॥

अथ द्वितीययामार्जकृत्यम् ।

वेदविद्याध्यासः । समित्पुष्पाद्याहरणञ्च ॥ * ॥

अथ तृतीययामार्जकृत्यम् ।

गुरुदेवधार्मिकोपासनं । कुटुम्बभरणार्थमीश्वरो-
पासनादि च ॥ *

अथ चतुर्थयामार्जकृत्यम् ।

मध्याह्नस्नानं । तत्र परस्तातोदके चेत् तदा सप्त
पञ्च चीन् वा मृत्पिण्डान् तीरे क्षिप्वा नाभि-
मात्रोदके कुण्डस्तः सशिरस्त्रामञ्जनं कृत्वा हिरा-
चम्य सङ्कल्य यथाविधि निर्निमज्जेत् ॥

ततः स्नानवस्त्रपाण्डित्यतिरेकेण गात्रमार्जनं तिलकं
तर्पणञ्च कुर्यात् ॥

ततः अष्टमसुहृत्ते मध्याह्नसन्ध्यां समाप्य ब्रह्मयज्ञं
विधाय देवपूजनं कृत्वा प्रादोदकं नैवेद्यञ्च यथा-
काले उपयुज्यते ॥ * ॥

अथ पञ्चमयामार्जकृत्यम् ।

बलिवैश्वदेवकर्मणी काम्यबलिकर्म वामदेवगानं
गानाशक्तौ तस्य त्रिः पाठः पार्वणश्राद्धानन्तरं
बलिवैश्वदेवकर्मणी कर्त्तव्ये ॥

बलिकर्मनन्तरमतिथिनाभार्थं सुहृत्ते गोदोहन-
कालं वा अमोजनेन प्रतीक्षेत । तन्नाभौ भिक्षा-
दिकं दत्त्वा तदनुव्रजेत् । तदानीमतिथिनाभे नि-
त्यश्राद्धान्तरमतिथीन् भोजयेत् । भोजनासामर्थ्ये

भिक्षां दद्यात् । अतिथिनाभे ब्राह्मणाय दानं
तदसम्भवे अग्नौ जले वा किञ्चिदन्नं क्षिपेत् ॥

ततो नित्यश्राद्धं । वामदेवगानं तदशक्तौ ऋक्-
चयं पठेत् । नित्यश्राद्धकरणासामर्थ्ये वलितर्प-
णाभ्यां पितृयज्ञसिद्धिः ॥ ततो गोप्रासदानं गो-
नमस्कारञ्च कुर्यात् ॥ ततो यथाविधि भोजनं ।

विष्णुप्रादोदकादिकं पूर्वमग्नौ तद्धेतु इदानीं
गृहीयात् ॥ ततः स्नानान्तरं न गत्वा मृद्धिर्घर्षणै-
र्मुखहस्तौ शोधयित्वा दद्यादिना दन्तलघरसत्रय-
समनीयजलगण्डूधैर्मुखस्थान्तरं संशोध्य पाणिपादौ

प्रक्षालयेत् ॥
तत आसनस्थ एव भूमौ पादौ संस्थाप्य हिरा-
चम्य मुखं तुलसीपत्रादिना संशोध्य दक्षिणपादा-

आह्न

ङ्गुष्ठे दक्षिणहस्तेन मन्त्रेण जलं दद्यात् ॥

ततो महीमार्जनाभावेऽशुचित्वादविलम्बमेव भो-
जनपात्रसुदृढ्य उच्छिद्यमपनीय तत् स्थानं गोमयो-
दकाभ्यां सिञ्चेत् ॥

ततः सुस्थ आसने उपविश्य इष्टदेवतागाम स्मृत्वा
अन्नगीर्णतार्थमन्त्रपाठपूर्वकवामहस्तेनोदरं परि-
मृज्य पादशतव्रजनानन्तरं वामपार्श्वेन किञ्चित्
कालं शयित्वा ताम्बूलादिमुखवासनद्रव्यं भोक्तव्यम्
इति ॥ * ॥

अथ षष्ठसप्तमयामार्जकृत्यम् ।

इतिहासपुराणादिश्रवणम् ॥

अथाष्टमयामार्जकृत्यम् ॥

लौकिकचिन्ताकरणम् । सायंसन्ध्यापासनम् ।
इष्टदेवतास्मरणादिकञ्च कुर्यात् ॥ * ॥

अथ रात्रिकृत्यम् ।

सन्धानन्तरमिष्टदेवतामन्त्रजपत्रिकालपाठस्तत्र
नारायणस्मरणानि कुर्यात् ॥

ततोऽन्नादिपाके जाते पूर्ववद्वलिवैश्वदेवकर्मणी
कृत्वा अतिथिनाभेऽन्नादिकं तस्मै दत्त्वा अवश्य-
भरणीयैः सह सार्द्धप्रहराभ्यन्तरेऽनतिष्ठतं सु-
प्रीत । अन्नभोजनाभावे ताम्बूलादिकं भोक्तव्यम् ॥

प्रथमयामाभ्यन्तरे विद्याभ्यासं कुर्यात् ॥ ततः
श्रयणं । शुचिदेशे खड्गोपरि शय्यां कृत्वा शिरो-

देशे पूर्यकुम्भं निधाय रात्रिवासः परिधाय प्रक्षा-
लितपाणिपादौ हिराचान्तः पूर्वशिरा दक्षिण-
शिरा वा पद्मनाभं स्मृत्वा यामदयाभ्यन्तरे
शयीत ॥ * ॥

अथ दारोपगमनम् ।

ऋतौ निषिद्धेतरदिने स्त्रीसम्भोगं कृत्वा तां
दक्षिणपार्श्वेन स्थापयेत् ॥

ततः अविलम्बेन मूत्रपुरीषोत्सर्गवत् मृज्जलाभ्यां
लिङ्गं हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य हिराचम्य स्थायात् ॥

ऋतुभिन्नगमने तु लिङ्गप्रक्षालनमाचमनद्वयमात्रञ्च
कुर्यात् । स्त्रियास्तु ऋतावन्तावपि क्षेपादिक्षा-
लनानन्तरमाचमनमात्रं न स्नानं ॥ क्षालनादेः
पूर्वं मूत्रपुरीषोत्सर्गौ न कुर्यात् । सम्भोगानन्तरं

तस्यां रात्रौ एकशय्यायां न शयीयातां । अह्ना-
वपि गर्भवत्सेऽपि कामुकीमुपेयात् ॥

ऋतावभिगम्य प्रातर्नैमित्तिकमङ्गशून्यस्नानं कुर्यात् ॥

ऋतुगमनं पुत्रोत्पत्तिपर्यन्तमावश्यकम् ॥ इत्या-
ङ्गिकाचारतत्त्वोक्तकर्म समाप्तं ॥ * ॥

आह्नादः, पुं, (आह् + ऋ + वृञ्) आनन्दः ।
हर्षः । यथा । श्रीभागवते १० । ५ । १ ॥

“नन्दस्वात्मज उत्पन्ने जाताह्नादो महानमः ।

आह्नय विप्रान् वेदज्ञान् खातः शुचिरलङ्घृतान्” ॥

आह्नादितः, त्रि, आनन्दितः । हृष्टः । जाताह्नादः ।
इतोऽस्य जाते इत्यनेन आह्नादशब्दात् इतप्रत्य-
येन निध्नः ॥

आह्नयः, पुं, (आह् + क्ते + अच्) । यदा आह्नेयायते
प्राप्यते इति । आह्ना + या + घञर्थे कः ।) नाम ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे, बालकाण्डे ४ । ७ ॥

इ

“कृत्वा तु तन्महाप्राज्ञः कार्यं रामायणाङ्गम्” ।
अष्टादशवह्नारपदान्तर्गतो व्यवहारविशेषः ।
यथाह मनुः अष्टमे । ४।५।६।७। “तेषामाद्यमृगा-
दानं” इत्युपक्रमः । “स्त्रीपुंभर्मा विभागश्च द्यूत-
माङ्गय एव च” ।)

आज्ञा, स्त्री, (आज्ञानमिति । आङ् + ज्ञे + अङ् ।)
नाम । संज्ञा । इत्यमरः ॥

आज्ञानं, स्त्री, (आङ् + ज्ञे + भावे ल्युट् ।) आवा-
हणं । ढाका इति भाषा । तत्पर्यायः । ज्ञतिः २
आकारणं ३ । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः ६।१२६ ।
“जन्मव्येष्टेन चाज्ञानं खत्राक्षणाखपि स्तवम्” ।)
(आज्ञयतेऽनेन । करणे ल्युट् ।) नाम । इति शब्द-
रत्नावली ॥

इ

इ, इकारः । तृतीयस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं
तालु । स च ऋसो दीर्घः घृतश्च भवति ।
(अयञ्च उदात्तानुदात्तसरिदभेदात् त्रिविधः ।
अनुनासिकाननुनासिकभेदाच्च प्रत्येकं द्विविधः
एतेन षड्विध एव ।)

“इकारं परमानन्दसुगन्धकुसुमच्छविम् ।

हरिब्रह्ममयं वर्णं सदा रुद्रयुतं प्रिये ॥

सदा शक्तिमयं देवि गुरुब्रह्ममयं तथा ।

सदाशिवमयं वर्णं परं ब्रह्मसमन्वितम् ॥

हरिब्रह्मात्मकं वर्णं गुणत्रयसमन्वितम् ।

इकारं परमेशानि स्वयं कुण्डली मूर्तिमान्” ॥

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां ।)

तस्य लेखनप्रकारो यथा,

“ऊर्द्धाधः कुजिता मध्ये रेखा तत्सङ्गता भवेत् ।

जम्भीर्वागी तथेन्द्राणी क्रमात्ताखेव संवसेत् ॥

शीर्षाधःकुजिता रेखा दक्षोर्द्धा कामरूपिणी ।

मात्राशक्तिः कोणयुता ध्यानमस्य प्रचक्षते” ॥

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥*॥ (यद्यपि सिद्धान्त-

कौमुद्यां “इचुयश्रानाम् तालु” इति सामान्यतः

उक्तं तथापि शब्देन्दुशेखरादिखस्य विस्तरतो

विवृतितक्ता । यथा,—“तुल्यास्य प्रयत्नमिति

सूत्रेण प्रशब्देन विलक्षणयत्नबोधेऽपि लोके

यत्नप्रयत्नयोः पर्यायतेति ध्वनयन्नाह प्रयत्नो

हि द्विधा इति क्वचित् यत्नो द्विधेवेव पाठः ।

एतेषां आश्रयन्तत्वं वर्णोत्पत्तेः प्राग्भावितात् ।

तथाहि नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणो

नाम वायुः ऊर्द्धमाक्रमन् उरःप्रवृत्तीनि स्था-

नान्वाहन्ति ततो वर्णस्य तदभिधुक्कध्वनेर्वा-

त्पत्तिस्तत्रोत्पत्तेः । प्राक्जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि

वर्णोत्पत्तिस्थानं तात्वादि यदा सम्यक् स्पृशन्ति

तदा स्पृशता ईषत्स्पर्श ईषत्स्पृशता समी-

पावस्थाने संवृता दूरावस्थाने विवृता अतएव

इचयश्रानां तालव्यत्वाविशेषेऽपि चवर्गे उच्चा-

रयित्वे जिह्वादीनां तालस्थानेन सम्यक् स्पर्शः

यकारे ईषत् स्पर्शः शकारेकारयोः समीपदू-

रावस्थानं । स्पृष्टं प्रयत्नमिति यतेर्नृपुंस्के भावे

ल्युट् । प्रयत्नमित्यपपाठः नङन्तस्य ऐस्तत्वात् ।

इल

“शेषाः स्पृष्टा हलप्रोक्ताः” इत्यादि । यथा,
शिक्षायां शब्देन्दुसारः । तथाहि “अचोऽस्पृष्टाः
यणस्वीघत् नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः । “शेषाः
स्पृष्टाः हलप्रोक्ताः” इत्यादि । अत्र अचः

अस्पृष्टाः स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्तः यणस्वीघत्
अस्पृष्टा इत्यनुषङ्ग्यते तेन ईषदस्पृष्टा ईषद्विवृता

इत्यर्थः । नेम इत्येतेन शलः ईषत् विवृताः

यणमपेक्ष्याधिकविवृतत्ववन्त इत्यर्थः । अपि च—

“अभिमीले एरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । हो-

तारं रत्नधातमम्” । ईले इत्येतत् समस्तमपि-

पदमनुदात्तम् “तिङ्ङतिङ्” इति सूत्रेण अति-

उन्तादभिप्रोक्तात् परस्य ईल इति तिङन्तस्य

निघातविधानात् अभिमील इति पदयोः सं-

हितकाज्जे तु धातुगतस्य ईकारस्य स्वरितत्वम्

“उदात्तानुदात्तस्वरितः” इति सूत्रेण उदात्तात्

परस्यानुदात्तस्य स्थाने स्वरितः स्यात् इत्यर्थकेनानु-

दात्तस्य ईकारस्य स्थाने स्वरितादेशात् ततःपरस्य

ले इत्यत्र एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितात्

संहितायाम् पूर्वस्थेकारस्य नितरां उदात्तत्वम् ।

अपरञ्च तात्वादित्यनमाभ्यन्तरप्रयत्नइति सूच्य-

ते । अत्र मूलम् पाणिनीयशिक्षाग्रथे । यथा,—

“कण्ठ्याहवा विचुयश्रान्तालया ओष्ठजातुपू” ।

“खराणासुगन्धाच्चैव विवृतं करणं मतम्” ।)

तस्य नामानि यथा,—

“इः सूत्रा शास्त्रज्ञी विद्या चन्द्रः पूषा सुगुह्यकः ।

सुमित्रः सुन्दरो वीरः कौटरः काटरः पयः ॥

भूमथो माधवस्तर्हिर्दन्नेचञ्च नासिका ।

श्रान्तः कान्तः कामिनी च कामो विप्रविनायकः ॥

नेपालो भरणी रुद्रो नित्या क्षिप्ता च पावका” ।

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य

दक्षिणचक्षुषि स्थानम् । यथा, मातृकान्यास-

धृतमन्त्रः “इं नमो दक्षिणचक्षुषि इं नमो

वामचक्षुषि” । इति ।)

इ, गतौ । (आदि-इलपक्षे अदां-परं-सकं-अनिट् ।)

इल, अयति । ल एति । एयकपाठसामर्थ्यात् पूर्वो

न लित् । शेषस्त इल गताविति प्रसिद्धः । यिनो-

ऽय्याविद्यादिषु ग्रहणमस्यैव । इति दुर्गादासः ॥

(उत् ।) उदये । समुन्नतौ । यथा,—

“उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्विभागे” इति ।

(अभि + उत् ।) अभ्युदये । समुन्नतौ । सर्वोत्पत्त्या

ज्ञानार्थाः प्राप्त्यर्थाश्च इत्यनेन प्राप्त्यर्थेऽप्यस्य वङ्गजः

प्रयोगः । यथा,—मनुः ।

“प्राज्ञाणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शृङ्गताम्” ।

“अयमेति मन्दं मन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः” ।

इति साहित्यदर्पणम् । (अति) अतिक्रमे । परा-

भवे । यथा, हितोपदेशे । १ ।

“अतीत्य हि गुणान् सर्वान् स्वभावो मुक्तिं वर्त्तते” ।

“ततः परं जनस्थानं क्रोशचयमतीत्य वै” ।

इति रामायणे । (अनु) अनुकरणम् ।

“धातुरादेशमन्वेति तद्यथा हि तदर्पणः ।

नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भजति कश्चन” ॥

इति महाभारते । (अप) अपगमने । प्रलायने ।

इक्षु

“प्रत्यादेश्यलीकमपेतु ते” । इति प्राकृतने ।
(सम् + आ) सम्मिलने । “देवाश्चेतान् सभायो-
चूर्णाव्यं वः प्रियुक्तवान्” । इति मनुः । २ ।
१५२ । इत्यादयो ज्ञेयाः ।)

इ, ल, स्मृत्यां । (अदां-परं-सकं-अनिट् ।) अधि-
पूर्वोऽयं । अधिग्रहणं अन्यपूर्वस्य किवलस्य च

प्रयोगनिरासार्थः । एवं सर्वत्र । ल अध्येति तव

लक्षणाः । इक स्मरणे इति प्रसिद्धोऽयं । इन्व-

दिक इत्यत्रास्यैव ग्रहणम् । इति दुर्गादासः ॥

इ, ल, अध्ययने । (अदां-आ-सकं-अनिट् ।)

अधिपूर्वोऽयं । अध्ययनमर्थतः शब्दतश्च गुरुतो

ग्रहणं । ल वेदमधीते विप्रः । इति दुर्गादासः ॥

(“यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दं विधिना नियतः शुचिः”

इति मनुः । २।१३७ ।)

इ, व्य, भेदः । बोधोक्तिः । अपाकरणं । अनुकम्पा ।

इति मेदिनी ॥ खेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

इरेजः, पुं, लण्डदेशजातस्त्रेष्वातिविशेषः । यथा,—

“अधिपा मण्डलानाञ्च संग्रामेऽपराजिताः ।

इरेजा नव षट् पञ्च लण्डनाश्चापि भाविनः” ॥

इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥

इ, [स्] व्य, कोपः । सन्तापः । दुःखभावना । इति

शब्दरत्नावली ॥

इ, पुं, (अस्य विष्णोः श्रीलक्ष्मणस्यापत्यम् पुमान् ।

अ + इञ् ।) कामदेवः । इति एतयोक्तमहर्षि-
मुधौ ॥ यथा, आग्नेये एकाक्षराभिधानम् ।

“इः कामे इति लक्ष्मणोऽऽः प्रिये ब्रह्मकाय उः” ॥

इक्षटः, पुं, लण्विशेषः । तत्पर्यायः । वज्रमूलः २ ।

इति त्रिकाश्रयः । कोशाङ्गः ३ इक्षटः ४ । इति

हारावली ॥ (इक्षटशब्देऽस्य विशेषो द्रव्यः ॥)

इक्षु, पुं, (इक्षतेऽभिलष्यतेऽसौ इति । इष् + क्स् ।)

खनामख्यातदणं । आक् इति भाषा । तत्पर्यायः ।

रसालः २ । इत्यमरः ॥ कर्कोटकः ३ वंशः ४

कान्तारः ५ सुकुमारकः ६ अधिपः ७ मधुदणः ८

वृषः ९ गुडदणः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृदुपुष्पः ११ महारसः १२ असिपत्रः १३ को-

शकारः १४ इक्षवः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥

पयोधरः १६ । इति जटाधरः ॥*॥ तस्य भेदाः ।

वंशकः १ कान्तारः २ मोरः ३ पौण्डः ४ । इति

रत्नमाला ॥ सामान्येक्षुगुणाः । रत्नपित्तनाशित्वं ।

बलशुक्रकफकारित्वं । पाके मधुरत्वं । क्षिण्यत्वं ।

गुरुत्वं । प्रीतयत्वं । सूत्रशुद्धिकारित्वञ्च । तस्य

मूले अतिमधुरत्वं । मध्ये मधुरत्वं । यस्मिन्त्वज-

ग्रभागेऽक्षवणरसत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

मूलादूर्ध्वं मधुरत्वं । मध्ये अतिमधुरत्वं । अयं

क्रमाक्षवणत्वं गौरसत्वञ्च । अमुक्ते इक्षुमक्षुगुणाः ।

पित्तदाहत्वं । मुक्ते वातप्रकोपणत्वं । भुक्तिमध्ये

गुरुतरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ दन्तनिष्पी-

डितेक्षुरसगुणाः । हिमत्वं । शुक्रकारित्वं । दन्ति-

जनतात्वम् । जीवनहितकारित्वम् । वायुरक्षपित्त-

नाशित्वं । स्वादुत्वं । क्षिण्यत्वं । प्रीतिदाहत्वं । रक्त-

वर्द्धकत्वं । मुखप्रकादकारित्वं । धातुवर्द्धकत्वञ्च ।

इति राजवल्लभः ॥ अपि च । रक्तदोषश्मशमन-

इक्षु

कारित्वं। अल्पश्लेष्मदाढत्वं। हृद्यत्वं। रचिजनकत्वं।
मूत्रशुद्धिकारित्वं। देहस्य कान्तिदाढत्वं। बल-
कारित्वं। प्रीयूषोपमत्वं। त्रिदोषप्रशमनत्वञ्च।
इति राजनिर्घण्टः॥ यन्त्रनिष्पीडितरसगुणाः।
रक्तशुक्रकारित्वं। शीतलत्वं। सारकत्वं। रचि-
करत्वं। दाहजनकत्वञ्च॥ इति राजवल्लभः॥ अ-
पि च। दन्तनिष्पीडितरसगुणवद्गुणत्वं। किञ्चित्
पित्तवायुनाशित्वं। अकोमलत्वं। अस्वादुत्वं।
क्षीरविष्टम्भदाहकारित्वञ्च। पर्युषिततप्तगुणाः।
वान्तिहरत्वं। वातजनकत्वं। जाड्यप्रतिश्यायरोग-
दाढत्वं। कफवायुकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
तत्पक्वरसगुणाः। गुरुत्वं। सुतीक्ष्णत्वं। कफवात-
नाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ स्निग्धत्वं। अति-
प्रयगुरुत्वं। अतिपाके विदाहत्वं। पित्तास्रदोष-
कारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

अस्य विकाराः॥

“लसीकापाणितगुडखड्गमत्स्यगिडकासिताः।
निर्मला लवणो ज्ञेयाः शीतवीर्या यथोत्तरम्”॥
इति राजवल्लभः। अथेक्षुवर्गः। तत्रेक्षुर्नामानि
गुणाश्च।

“इक्षुर्दीर्घच्छदः प्रोक्तस्तथा भूरिरसोऽपि च।
गुडमूलोऽसिपत्रञ्च तथा मधुदणः स्मृतः॥
इक्षुवो रक्तपित्तघ्ना बल्या दृष्याः कफप्रदाः।
स्वादुपाकरसाः स्निग्धा गुरवो मूत्रला हिमाः”॥*॥
अथेक्षुभेदाः।

“पौण्ड्रको भीरुकश्चापि वंशकः शतपोरकः।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः॥
नैपालो दीर्घपत्रञ्च नीलपोरोऽथ कोशकृत्।
इत्येता जातयस्तेषां कथयामि गुणानपि”॥*॥

अथ पौण्ड्रकभीरुकयोर्गुणाः।

“वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः।
सुशीतो दृढगो बल्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा”॥*॥

अथ कोशकारगुणाः।

“कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः”॥*॥

अथ कान्तारेक्षुगुणाः।

“कान्तारेक्षुर्गुरुर्दृढः स्नेहलो दृढगः सरः”॥*॥

अथ दीर्घपोरवंशकयोर्गुणाः।

“दीर्घपोरः सुकठिनः सक्षारो वंशकः स्मृतः”॥*॥

अथ शतपोरकगुणाः।

“शतपर्वा भवेत् किञ्चित् कोशकारगुणान्वितः।
विशेषात् किञ्चिदुष्णश्च सक्षारः पक्वनामहः”॥*॥

अथ मनोगुप्तागुणाः।

“मनोगुप्ता वातहरी दृष्ट्यामयविनाशिनी।
सुशीता मधुरातीव रक्तपित्तविनाशिनी”॥*॥

अथ तापसेक्षुगुणाः।

“तापसेक्षुर्भवेत् मृद्वी मधुरा स्नेहकोपना।
तर्पणा रचिद्विषापि दृष्ट्या च बलकारिणी”॥*॥

अथ बालगुवद्वेक्षुगुणाः।

“बाल इक्षुः कफं कुथाम्भेदोमेहकरश्च सः।
युवा तु वातहृत् स्वादुरीमतीक्ष्णश्च पित्तनुत्॥
रक्तपित्तहरो दृढः क्षतहृत् बलवीर्यकृत्”॥*॥

अथाक्षुभेदेन भेदः।

इक्षु

“मूले तु मधुरोऽत्यर्थं मध्येऽपि मधुरः स्मृतः।
अग्रे ग्रन्थिषु च ज्ञेयं इक्षुः पटुरसो जनैः”॥*॥

अथ दन्तपीडितेक्षुरसगुणाः।

“दन्तनिष्पीडितस्येक्षुः रसः पित्तास्रनाशनः।
शर्करासमवीर्यः स्यादविदाही कफप्रदः”॥*॥

अथ यन्त्रपीडितस्येक्षुरसस्य गुणाः।

“मूलाग्रजन्तु ग्रन्थादिपीडनान्मलसंकरात्।
किञ्चित् कालं विष्टया च विवृतिं याति यान्त्रिकः॥
तस्माद्विदाही विष्टम्भो गुरुः स्यादयान्त्रिको रसः”॥*॥

अथ पर्युषितस्येक्षुरसस्य गुणाः।

“रसः पर्युषितो नेष्टो हृन्तो वातापहो गुरुः।
कफपित्तकरः शोषी भेदनश्चातिमूत्रलः”॥*॥

अथ पक्वस्येक्षुरसस्य गुणाः।

“पक्वो रसो गुरुः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत्॥
गुल्मानाहप्रशमनः किञ्चित्पित्तहरः स्मृतः”॥*॥

अथेक्षुरसस्य विकाराणां गुणाः।

“इक्षोर्विकारान्स्वादुदाहमूर्च्छापित्तास्रनाशनाः।
गुरवो मधुरा बल्याः स्निग्धा वातहराः सराः॥
दृष्ट्या मोहहराः शीता दृढया विषहारिणः”॥
इति भावप्रकाशः॥

(अथ श्वेतक्षुगुणाः।

“रसायनोत्तमो बल्यो रोगवारणमुत्तमः।
स्निग्धश्च तर्पणो दृष्टो दृढश्च सजीवनः॥
स्वादुगुणाभिवज्जलाहातपित्तप्रशान्तिदत्तः।
दृष्टोऽप्यन्तर्विदाही स्यात् सितेक्षुः कफक्षन्तः”॥

अथ कृष्णक्षुगुणाः।

“तद्वत् सुकृष्णो भवनं गुणानां
दृष्टो भवेत्तर्पणदृढश्च॥
सजीवनं स्थान्मधुरो रसेन
शोषापहर्त्ता त्रणशोककारी”॥*॥

अथ यन्त्रेक्षुरसगुणाः।

“यन्त्रेक्षु पीडितरसः कथितो गुरुश्च
दृष्टः कफश्च कुरुतेऽथ सुशीतलश्च॥
पाके विदाहिवल्लक्ष्य सुप्रोभगश्च
संसेवितो रुधिरपित्तसृजं निहन्ति”॥*॥

अथ दन्तपीडितरसगुणाः।

“दन्तेन पीडितरसो रचिद्विषहृत्
सन्तर्पणो बलकरः कफक्षन्मृगः॥
विष्टम्भकोऽपि रुधिरश्च वधैव पित्तं
शोषं निहन्ति मधुरः स हिमो सरश्च”॥*॥

अथ पक्वरसगुणाः॥*॥

“पक्वो गुरतरः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातहा।
पित्तघ्नोऽपि विशेषेण गुल्मातिसारकासनुत्”॥*॥
इति हारीतः। तथा च वाभटः शार्ङ्गधरश्च।

“इक्षोः रसो गुरुः स्निग्धो दृढगः कफमूत्रहृत्।
दृष्टः शीतोऽखपित्तघ्नः स्वादुपाकरसः सरः॥
सोऽग्रे सलवणो दन्तपीडितः शर्करासमः॥
मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनान्मलसंकरात्।
किञ्चित्कालं विष्टया च विवृतिं याति यान्त्रिकः॥
विदाही गुरुविष्टम्भो तेनासौ तत्र पौण्ड्रकः।
शैत्यप्रसादमाधुर्यैर्वरस्तमनुवांशिकः॥
प्रातःपक्वकान्तारनेपालाद्यास्ततः क्रमात्।

इक्षु

सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः”॥
“दृष्टः शीतः स्थिरः स्निग्धो दृढगो मधुरो रसः।
स्नेहलो भक्षितस्येक्षोर्यान्त्रिकस्तु विदह्यते॥
शैत्यात् प्रसादान्माधुर्यात् पौण्ड्रकादंशको वरः”॥
इति चरकः॥ तथा च सुश्रुते॥

“इक्षुवो मधुरा विपाका गुरवः शीताः स्निग्ध-
बल्या दृष्ट्या मूत्रला रक्तपित्तप्रशमनाः क्षमिकफ-
कराश्चेति ते चानेकविधाः। तद्वयथा,—
“पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः।

कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः॥
नैपालो दीर्घपत्रञ्च नीलपोरोऽथ कोशकृत्॥
इत्येता जातयः स्यौल्यादुगुणान् वक्ष्याम्यतः परम्॥
सुशीतो मधुरः स्निग्धो दृढगः स्नेहगः सरः।
अविदाही गुरुर्दृष्टः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा॥
अभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित्सक्षारो वंशको मतः।
वंशवच्छतपोरस्तु किञ्चिदुष्णः स वातहा॥
कान्तारतापसाविक्षू वंशकानुगुणौ मतौ॥
एवंगुणस्तु काष्ठेक्षुः स तु वातप्रकोपणः॥
सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः।
वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः॥
कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः।
अतीवमधुरो मूले मध्ये मधुर एव तु॥
अग्रेष्वक्षिषु विज्ञेय इक्षूणां लवणो रसः।
अविदाही कफकरो वातपित्तनिवारणः॥
वक्त्रप्रकादनो दृष्टो दन्तनिष्पीडितो रसः।
गुरुर्विदाही विष्टम्भो यान्त्रिकस्तु प्रकीर्तितः॥
पक्वो गुरुः सरः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत्”॥
कोकिलाक्षदृष्टः। इति राजनिर्घण्टः॥

इक्षुकाण्डः, पुं, (इक्षुदृष्टस्य काण्ड इव काण्डो यस्य।)
सुजकः। शरमुज इति ख्यातः। इति शब्द-
चन्द्रिका॥ (यथा, रामायणे २।६१।१५।

“अपराधोदकं शीतमिक्षुकाण्डरसोपमम्”॥)

काण्डगणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

इक्षुगन्धः, पुं, (इक्षुदृष्टस्य गन्ध इव गन्धो यस्य।)
काण्डगणम्। इति भावप्रकाशः॥ क्षुद्रगोक्षुरक-
दृष्टः। इति राजनिर्घण्टः॥

इक्षुगन्धा, स्त्री, (इक्षुगन्ध + टाप्।) गोक्षुरकदृष्टः।
गोखुरी इति भाषा। शुक्लभूमिकुष्माण्डः। को-
किलाक्षदृष्टः। कुलिया खारा इति भाषा।
काण्डगणम्। इत्यमरो भेदिनी च॥ काण्डिया
इति भाषा।

इक्षुगन्धिका, स्त्री, (इक्षुगन्ध + कन् + टाप्।) भूमि-
कुष्माण्डः। इति शब्दरत्नावली॥ (भूमिकुष्माण्ड-
शब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः॥)

इक्षुतुल्या, स्त्री, (इक्षोस्तुल्या।) दणविशेषः। आ-
नाख इति ख्याता। तत्पर्यायः। इक्षुगन्धिका २
अनिक्षुः ३ इक्षुगन्धिका ४। इति रत्नमाळा॥

इक्षुर्दभा, स्त्री, (इक्षुदृष्टस्य दर्भो बन्ध इव दर्भो-
यस्याः।) दणविशेषः। तत्पर्यायः। सुदर्भा २
पञ्चालः ३ दणपत्रिका ४। अस्या गुणाः। समधु-
रत्वं। स्निग्धत्वं। ईषत्काषायत्वं। कफपित्तहरत्वं।
रचिजनकत्वं। जघृत्वं। परमदृष्टिकारित्वञ्च।

इक्षु

इति राजनिर्घण्टः ॥
 इक्षुनेत्रं, स्त्री, (इक्षोर्नेत्रं) इक्षुमूलं । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 इक्षुपत्रं, पुं, (इक्षोः पत्रमिव तीक्ष्णं पत्रं यस्य) ।
 यावनालनामधान्यविशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 जोयार इति भाषा ।
 इक्षुप्रः, पुं, (इक्षुरिव पूर्यते । इक्षु + पृ + क) ।
 शरद्वयं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शरद्वयशब्दे-
 ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः) ।
 इक्षुवालिका, स्त्री, (इक्षोर्वालिनेव तदाकृतित्वात्) ।
 इक्षुतुल्या । इति रत्नमाला ॥ अनाखु इति
 ख्याता । काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काशिया
 इति भाषा ।
 इक्षुमूलं, स्त्री, (इक्षोः मूलमिव मूलं यस्य) । दृढवि-
 शेषः । तत्पर्यायः । इक्षुनेत्रं २ मोरटकं ३ वंश-
 नेत्रं ४ वंशमूलं ५ मोरटकं ६ वंशपूरकं ७ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (“अतीव मधुरो मूलः” इति सुश्रुतः) ।
 इक्षुयोनिः, पुं, (इक्षोर्योनिस्तत्तत्कारणं) । पुण्ड्रक-
 इक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्र पौण्ड्रकः । प्रत्य-
 प्रसादमाधुर्वैर्वरः, इति वामटः । पौण्ड्रकशब्दे
 चास्य विशेषो ज्ञेयः ॥)
 इक्षुरः, पुं, (इक्षुमिक्षुवत् गन्धं राति ददातीति ।
 इक्षु + रा + क) । कोकिलाक्षरद्वयः । इति रत्न-
 माला ॥ कुलिया खारा इति भाषा । इक्षुः ।
 गोक्षुरकद्वयः । इति शब्दरत्नावली ॥ काशः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 इक्षुरकः, पुं, (इक्षुर + स्वार्थे + क) । कोकिलाक्ष-
 रद्वयः । स्थूलशरः । काशद्वयं । इति राजनिर्घण्टः ।
 (“स्वयङ्गुतेक्षुरकयोः फलचूर्णं सप्रकर्षम् ।
 धारोष्णं नरः पीत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत्” ॥
 इति सुश्रुतः) ।
 इक्षुरसः, पुं, (इक्षुरिव रसो यस्य) । काशद्वयं ।
 इति भावप्रकाशः ॥ (इक्षुवक्षस्य रसः) । अस्य गुणाः
 क्रमेण यथा ; दन्तपीडितेक्षुरसगुणाः । जीवन-
 हितकारित्वं, हिमत्वं, शुक्रकारित्वं, तृप्तिजनकत्वं,
 वायुरक्तपित्तनाशित्वं, स्वादुत्वं, रक्तवर्द्धकत्वं धातु-
 वर्द्धकत्वञ्च यथा भावप्रकाशः ।
 “दन्तनिष्पीडितस्त्रो रसः पित्तासनाशनः ।
 शर्करासमवीर्यः स्यादविवादी कफप्रदः” ॥
 यन्तनिष्पीडितरसगुणाः, रक्तशुक्रकारित्वम्, शी-
 तलत्वं, सारकत्वं, दाहजनकत्वं, किञ्चित् पित्त-
 वायुनाशित्वं, क्षीरविष्टम्भदाहकारित्वञ्च यथा,
 भावप्रकाशे,—
 “मूलाग्रजन्तुग्रन्थादिपीडनात् मलसंकरात् ।
 किञ्चित्कालं विधृत्याथ विवर्तितं याति यान्त्रिकः ॥
 तस्मात् विदाही विष्टभी गुरुः स्यात् यान्त्रिको
 रसः । पर्युषितेक्षुरसगुणाः । वान्तिहरत्वं, वातज-
 नकत्वं, जाड्यप्रतिशयारोगदाहत्वं, कफवायुकारि-
 त्वञ्च । यथा भावप्रकाशः ।
 “रसः पर्युषितो नेष्टो ह्यक्षो ज्ञाताप्रहो गुरुः ।
 कफपित्तकरः शोषी भेदनश्चातिमूत्रजः” ॥ * ॥
 पक्षेक्षुरसगुणाः । गुरुत्वं । सुतीक्ष्णत्वं । कफ-

इक्ष्वा

वातनाशित्वं । खिम्बत्वं । अतिपाके विदाहत्वं ।
 पित्तासदोषशोषकारित्वञ्च । यथा भावप्रकाशे ।
 “पक्षो रसो गुरुः खिम्बः सुतीक्ष्णः कफवातनुत् ।
 गुल्मानाहप्रशमनः किञ्चित् पित्तहरः स्मृतः” ॥ * ॥
 इक्षुरसविकारगुणाः । यथा भावप्रकाशे ।
 “इक्षोर्विकारानुद्दाहमूर्च्छापित्तासनाशनाः ।
 गुरवो मधुरा वल्याः खिम्भाः वातहराः सराः ।
 दृष्ट्या मोहहराः शीता वृंह्या विवहारिणः” ॥
 इक्षुरसक्वाथः, पुं, (इक्षुरसस्य क्वाथः) । गुडः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (गुडशब्दे ऽस्य गुणादयो व्याख्येयाः) ।
 इक्षुरसोदः, पुं, (इक्षुरसवत् उदकं यस्य उदकस्य
 उदभावः) । इक्षुसमुद्रः । इति जटाधरः ॥
 इक्षुवल्ली, स्त्री, (इक्षुरिव सुखादा वल्ली) । क्षीर-
 विदारि । क्षीरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इक्षुवल्ली, स्त्री, (इक्षुरिव सुखादा वल्ली लता) ।
 क्षीरविदारि । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इक्षुवाटिका, स्त्री, पुण्ड्रकः । इति राजनिर्घण्टः ।
 पुण्ड्रि आक इति भाषा ।
 इक्षुवाटी, स्त्री, (इक्षोर्वाटीव) । पुण्ड्रकः । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 इक्षुवेष्टनः, पुं (इक्षोरिव वेष्टनं यस्य) । भद्रमुज्जः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 इक्षुशाकटं, स्त्री, (इक्षोः क्षेत्रं । इक्षुशब्दात् क्षेत्रे
 शाकटशाकिनौ इति शाकटप्रत्ययः) । इक्षुक्षेत्रम् ।
 इति व्याकरणम् ॥ इक्षुर भूमि इति भाषा ।
 इक्षुशाकिनं, स्त्री, (इक्षोर्भवनं क्षेत्रं वा । इक्षु +
 शाकिन) । इक्षुक्षेत्रम् । इति व्याकरणम् ॥
 इक्षुसारः, पुं, (इक्षोः सारः) । गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इक्ष्वाकुः, पुं, (इक्षुमाकरोतीति । इक्षु + आङ् + कृ +
 भित्तुादित्वात् डुः । यद्वा इक्षु इति शब्द-
 अकतीति अक गतौ बाजलकादुष्) । वैवस्वतमनु-
 पुत्रः । स तु सत्ययुगे अयोध्यायां सूर्यवंशीयादि-
 राजः । इति पुराणम् ॥ (गीतावाम् । ४ । १ ।
 “विवस्वान् मनवे प्राह मनुश्चिक्वाकवेऽब्रवीत्” ।
 इक्ष्वाकोगोत्रे जाताः इति व्युत्पत्त्या वाच्यनिष्पत्ताः ।
 इक्ष्वाकुवंशोद्भवाः । यथा रघुः । १ । ७२ ।
 “इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थं त्वदधीना हि सिद्धयः” ॥
 इक्ष्वाकुः, स्त्री, (इक्षु + आङ् + कृ + डु) । कटु-
 कुम्भी । इत्यमरो मेदिनी च ॥ तितलाज इति
 भाषा । (“इक्ष्वाकुकुसुमचूर्णं वा पूर्ववदेव क्षीरेण
 काशश्वासच्छर्दिकफरोगैवपयोगः” इति सुश्रुते ।
 “सिद्धं वक्ष्याम्येक्ष्वाकुकल्पं येषां प्रशस्यते” ।
 अस्याः पर्यायो यथा ।
 “लम्बाऽथ कटुकालावुत्तुम्बी पिण्डफला तथा ।
 इक्ष्वाकौ फलिनी चैव प्रोच्यते तस्य कल्पना” ॥
 अस्या रोगविशेषे प्रशस्तता यथा ।
 “कासश्वासविषच्छर्दिज्वरार्त्तं कफकर्षिते ।
 प्रलास्यति नरे चैव वमनार्थं तदिध्यते” ॥
 अवस्थाभेदेनास्या व्यवहारो यथा ।
 “अपुष्पस्य प्रजावानां सुष्टिं प्रादेशसन्मिताम् ।
 क्षीरप्रस्थे भूतं दद्यात् पित्तोद्विक्ते कफज्वरे ॥
 पुष्पादिषु च चत्वारः क्षीरे जीमूतके यथा ।

इक्षि

योगाहरितपाण्डूनां सुरामण्डने पञ्चमः ॥
 फलस्य रसभाजश्च त्रिगुणक्षीरसाधितम् ।
 उरःस्थिते कफे दद्यात् खरभेदे सपीनसे ॥
 हृतमध्येफलेजीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।
 जातं स्यात् कफजे कासे श्वासे वक्ष्याच्च तत्पिबेत् ॥
 मल्लना वा फलान्मथ्यं प्रागुक्तविषाद्वितः ।
 तेन तत्र विपक्षं वा सक्षौद्रलवणं पिबेत् ॥
 अजाक्षीरेण बीजानि भावयेत् पाययेत् च ।
 विषगुल्मोदरग्रन्थिगण्डेषु क्षीपदेषु च ॥
 तुम्बाः फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।
 कृद्दयेन्माल्यमाग्राय गन्धसम्पत्सुखोचितः ॥
 भक्षयेत्फलमथ्यं वा गुडेन पल्लेन च ।
 इक्ष्वाकुफलतैलं वा सिद्धं वा पूर्ववद्वृतम् ॥
 पञ्चाशद्विंशत्यङ्गानि फणादीनां यथोत्तरम् ।
 पिबेद्विष्टं बीजानि कषायेव्यासुतं पृथक् ।
 यक्ष्माक्ष्मोविदारार्थमैष्टिमन्तर्नखं पिबेत् ॥
 कषायैः कोविदारार्थमैष्टिमात्रं फलवत् सृत्वाः ।
 गुल्ममेहे प्रसेके च कल्कं मांसरसैः पिबेत् ॥
 नरः साधु वमत्येवं न च दौर्बल्यमनुते” ॥
 “इक्ष्वाकुमूलं मदनं विशल्यातिविषे वचां ।
 कुष्ठं किण्वाभिकौ चापि पिबेत्तुल्यानि पूर्ववत्” ॥
 इति चरकः ॥
 इक्ष्वारिः, पुं, (इक्षुवक्षस्य अरिः) । काशद्वयं । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (काशशब्दे ऽस्य गुणादयो ज्ञा-
 तव्याः) ।
 इक्ष्वालिकः, पुं, (इक्षुरिव अलति व्यप्रोतीति) ।
 काशद्वयं । इति भावप्रकाशः ॥
 इक्ष्वालिका, स्त्री, (इक्ष्वालिक + टाप्) । इक्षुतुल्या ।
 इति रत्नमाला ॥ अनाखु इति भाषा । खागडा
 इति केचित् ॥
 इक्ष, गतौ । (आदि-पर-सक-सेट्) । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । यत्विति । इति
 दुर्गादासः ॥
 इक्ष, इ, गतौ । (आदि-पर-सक-सेट्-इदित्) । इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । इ, इक्षते । इति
 दुर्गादासः ॥
 इग, इ, गतौ । (आदि-पर-सक-सेट्-इदित्) । इति
 कविकल्पद्रुमः ॥ तृतीयस्वरादिः । इ, इक्षति
 इक्षितं । इति दुर्गादासः ॥ (यदुक्तं भारते ।
 “त्वया सृष्टमिदं विश्वं यच्चेज्जं यच्च नेज्जति” ।
 इज्जं, चि, (इगि + क) । अज्जुतं । जज्जमं । इति
 मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (यथा, भारते ।
 (“त्वया सृष्टमिदं विश्वं यच्चेज्जं यच्च नेज्जति”)) ।
 इज्जं, पुं, (इज्ज + घञ्) । इक्षितं । ज्ञानं । इति
 मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
 इक्षितं, स्त्री, (इगि + क्त) । अभिप्रायानुरूपचेष्टा-
 विष्करणं । ठार सङ्केत इत्यादि भाषा । तत्प-
 र्यायः । आकारः २ इज्जः ३ । इत्यमरः ॥ गमनं ।
 चेष्टा । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।
 नेत्रवक्त्रविकारेण लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः” ॥
 हितोपदेशे सुहृद्देदः । (तथाच रघुः १ । २० ।)

इच्छुः

“तस्य संवतमन्तस्य गृहाकारेऽङ्कितस्य च” ।
इच्छुदः, पुं (इच्छुं द्यति अवखण्डयतीति । इच्छु + दो + क । अस्य उक् ।) इच्छुदीवृत्तः । इत्यमर-भरतौ ॥

“इच्छुदन्तिक्तमधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित्” ।
इति चरकः ॥०॥ विशेषोऽन्यच्छेज्जुदीवृत्ते ज्ञेयः ॥
इच्छुदी, स्त्री, (इच्छुद + डीष् ।) वृत्तविशेषः । इच्छुदौट इति भाषा । जीयापुता इति तु वृद्धदेशीयाः प्रमादेन वदन्ति तस्य तु पुत्रजीव इत्यादीनि नामानि प्रसिद्धानि । तत्पर्यायः । तापसतलः २ । इत्यमरः ॥ हिङ्गुपत्रः ३ विषकण्टः ४ अनिलान्तकः ५ गौरत्वक् ६ तनुपत्रः ७ शूलारिः ८ तापसद्रुमः ९ तीक्ष्णकण्टः १० तैलफलः ११ पूतिगन्धः १२ विगन्धकः १३ क्रोष्टफलः १४ ।
(यथा रघुः १४।८२ ।

“ता इच्छुदीवृत्तप्रदीप-
मास्तीर्यमेध्याजिनतल्पमन्तः” ॥)

अस्या गुणाः । मद्गन्धित्वं । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
फेनित्वम् । क्षुत्त्वम् । रसायनत्वम् । जन्तु-
वातामयकफत्रयनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्यायपूर्वकं गुणानाह ।

“इच्छुदोऽङ्गारवृत्तश्च तित्तकत्तापसद्रुमः ।
इच्छुदः कुष्ठभूतादियहत्रयविषकिमीन् ॥
हृन्त्युष्णस्निग्धशूलप्लस्तित्तकः कटुपाकवान्” ।
इति भावप्रकाशः ॥ ज्योतिष्मतीवृत्तः । इति
रत्नमाला ॥ नद्याफटकी इति भाषा ।

इच्छुलः, पुं, स्त्री, इच्छुदीवृत्तः । इति भरतौ द्विरूप-
कोषञ्च ॥

इच्छा, स्त्री, (यस्य इच्छा । इष् + श + टाप् ।)
मनोधर्मविशेषः । तत्पर्यायः । आकाङ्क्षा २
वाञ्छा ३ दोहदः ४ स्पृहा ५ ईहा ६ लट् ७
लिप्ता ८ मनोरथः ९ कामः १० अभिलाषः ११
तर्षः १२ । इत्यमरः ॥ शब् १३ इषा १४ अक्षा १५
लघ्या १६ हचिः १७ मतिः १८ दोहलं १९ हृन्दः
२० इट् २१ । इति जटाधरः ॥ (यथा मनौ ५।४५
“योऽहिंसकानि भूतानि हिनत्यात्मसुखेच्छया” ॥)
न्यायमते अस्याः कारणम् । (यथा, भाषापरि-
च्छेदे । १४८, १४९ ।)

“निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते ।
इच्छा तु तदुपाये स्यादित्योपायत्वधीर्यदि ॥
चिकीर्षावृत्तिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत् ।
तद्धेतुः कृतिसाध्यैवसाधनत्वमतिर्भवेत्” ॥
अस्याः प्रतिबन्धः । “बलवद्विद्यहेतुत्वमतिः स्यात्
प्रतिबन्धिका” । इति भाषापरिच्छेदे १४८ ॥

इच्छावती, स्त्री, (इच्छा विद्यते यस्याः । इच्छा +
मतुप् । मस्य वः ।) धनादीच्छायुक्ता स्त्री । तत्-
पर्यायः । कामुका २ । इत्यमरः ॥

इच्छावसुः, पुं, (इच्छ्याभिलाषमात्रेणैव वसु धनं
यस्य ।) कुबेरः । इति जटाधरः ॥

इच्छुः, चि, (इच्छतीति । इषधातोनिपातनात्
सिद्धम् ।) इच्छाविशिष्टः । आकाङ्क्षायुक्तः । इति
आकरणम् ॥ (यथा, रामायणे ४।४।८८ ।

इडा

“शरण्यः शरण्योच्छ्रान् पितुरादेशपालकः” ।
इच्छकः, पुं, (इच्छु + कन् ।) वृत्तविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ टावलेवु इति ख्यातः ।

इज्जलः, पुं, (एतीति । इ + क्षिप् + तुक् ; इत् जल-
मस्य ।) हिज्जलवृत्तः । हिज्जल गाढ इति भाषा ।
तत्पर्यायः । निचुलः २ अम्बुजः ३ । इत्यमरः ॥
(सपर्यायगुणाः यथा, भावप्रकाशे ।

“इज्जलो हिज्जलश्चापि निचुलश्चाभ्युजस्तथा ।
ज्जलवेतसवद्वेद्यो हिज्जलोऽयं विधापहः” ॥)

इज्ज्यः, पुं, (इज्ज्या विद्यते यस्य । इज्ज्या अर्धं आद्यच् ।)
वृद्धस्पतिः । इति ज्योतिषं शब्दरत्नावली च ॥

“जीवाकिंभानुज्ज्यानां ज्ञेयाणि स्युरजादयः” ।
इज्ज्यः, चि, (इज्ज्या पूजास्तस्य । अर्धश्चाद्यच् ।)
गुरुः । पूजनीयः । इति मेदिनी ॥

इज्ज्या, स्त्री, (यजनं इति । यज + भावे क्वाप् + टाप् ।)
दानं । यज्ञः । (यथा, रघुः १ । ६८ ।)
“सोहमिज्ज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः”)
पूजा । सङ्गमः । इति मेदिनी ॥ (कर्मणि क्वाप् ।)

गौः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुट्टनी । इति चि-
काण्डशेषः ॥
इज्ज्याश्रीलः, पुं, (इज्ज्यां यज्ञं श्रीलयति पुनःपुनरा-
चरतीति । इज्ज्या + श्रील + ण ।) पुनःपुनर्यज्ञ-
कर्त्ता । तत्पर्यायः । यायजूकः २ । इत्यमरः ॥

इच्चाकः, पुं, मत्स्यविशेषः । इति चिकाण्डशेषः ॥
इच्चा मोचाचिङ्ङि इति भाषा । (चिङ्ङटशब्दे-
ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

इट गत्वा । (आदिं-परं-सकं-सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ एटति । इति दुर्गादासः ॥

इट्, [य]स्त्री, (इष् + क्षिप् ।) इच्छा । इति जटाधरः ॥
इट्चरः, पुं, (यस्यमिति इट् । इष् + क्षिप् । तेन
चरति इति । इष् + चर् + अच् ।) घण्टः । इत्य-
मरः ॥ षाँड इति भाषा ।

इडा, स्त्री, (इष् + क + टाप् ।) बुधग्रहभार्या । सा
इच्छाकुराजकन्या । (यथा हरिवंशे,—

“तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ।
दिव्यसंहरणा चैव इडा जज्ञे इति श्रुतिः” ॥)
गौः । (यथा, भारते,—

“इडाज्यहोमाज्जतिभिर्मन्त्रिश्चाविशारदैः” ।)
वचनं । (देवीभेदः । यथा, हरिवंशे,—

“श्रुतिः प्रीतिरिडाकान्तिः शान्तिः पुष्टिः क्रिया तथा” ।)
पृथ्वी । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते,

धोषयात्रापर्यणि २३।१० ।
“प्रतत्रिसङ्घैः स जघन्यराजे
प्रबोध्यते नृगमिडातलस्यः” ।) स्वर्गः ।

शरीरस्य वामभागस्या नाडी । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा च षट्चक्रभेदेर श्लोके ।

“भैरौर्वाङ्मण्डपदेशे शशिमिहिरशिरे सत्यदत्ते
निधसे, मध्ये नाडी सुषुम्ना क्षितयगुणमयी चन्द्र-
सूर्याभिरूपा” ।

“भैरौर्मण्डपदेशे बाह्यप्रदेशे वक्षिर्भागे सत्यदत्ते
वामदक्षिणे पार्श्वे शशिमिहिरशिरे चन्द्रसूर्या-
भिरुक्ते नाडी इडापिङ्गुनाडीद्वयमिति फलि-

इत

तार्थः । निधसे वर्त्तते” । ज्ञानसङ्कलनीतन्त्रे । ८ ।
“इडा नाम सैव गङ्गा यमुना पिङ्गला स्मृता ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये सुषुम्ना च सरस्वती ॥
एतासां सङ्गमो यत्र त्रिवेणी सा प्रकीर्तिता ।

तत्र स्नातः सदा योगी सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥
इयन्तु सकामकर्मानुष्ठाविजीवानां पुनरावर्त्ति-

कारिणीः धूमसागरी पिङ्गयानरूपिणी ।
अनयोरिडापिङ्गलयोर्मध्ये गता सुषुम्नैव ब्रह्म-

नाडी यस्यां नाद्यां इदं सर्वं विश्वं प्रसिद्धितम् ।
यथा उत्तरगीतायाम् । २ अध्याये ।

“इडा च वामनिःश्वसः सोममण्डलगोचरा ।
पिङ्गयानमिति ज्ञेया वाममाश्रित्य तिष्ठति ॥२॥

गुदस्य पृष्ठभागेऽस्मिन् वीणादण्डस्य देहभट् ।
दीर्घास्थि मूर्द्धि पर्यन्तं ब्रह्मदण्डेति कथ्यते ॥३॥

तस्यान्ते सुधिरं सूक्ष्मं ब्रह्मनाडीति स्मरिभिः ॥४॥
इडा पिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्ना सूक्ष्मरूपिणी ॥

सर्वं प्रतिष्ठितं यस्यां सर्वं सर्वतोमुखम्” ॥५॥
परं आसामिडादीनां नाडीनां शोधनमकुर्वन्

योगी कदाप्यात्मप्रसादं लब्धुं नार्हति तथा च
भगवच्छङ्करोक्तयोगशास्त्रे ।

“ईधितानि समभ्यस्य वाञ्छितानि यथाविधि ।
प्राणायामं ततो गार्ग्यं जितासनगतोऽभ्यसेत् ॥

मृदासने कुशान् सन्त्यक् आस्तीर्यामृतमेव च ।
लम्बोदरश्च सम्भूज्य फलमोदकमन्तयैः ॥

तदासने सुखासीनः सत्ये न्यस्येतरं करम् ।
समग्रीवशिराः सन्त्यक् संवृतास्थः सुनिश्चलः ।

प्राङ्मुखोऽदङ्मुखोवापि नासाग्रव्यस्तलोचनः ॥
अतिमुक्तममुक्तञ्च वर्जयित्वा प्रयत्नतः ।

नाडीसंशोधनं कुर्व्यात् उक्तमार्गेण यत्नतः ॥
यथा क्लेशो भवेत्तस्य तच्छोधनमकुर्व्यतः ।

नासाग्रे शशभृद्वीजं चक्ष्मातपचितानिवम् ॥
सप्तमस्य तु वर्गस्य चतुर्थं वर्गसंयुतम् ।

विश्वमध्यस्थमालोक्य नासाग्रे चक्षुषी उभे ॥
इडया पूरयेद्वायुं बाह्यां हृदाऽग्नाचक्रैः ।

ततोऽग्निं पूर्येदध्यायेत् स्फुरज्ज्वालावक्षीयुतम् ॥
रुषलं विन्दुसंयुक्तं शिखिमण्डलसंस्थितम् ॥

ध्यायेद्विरेचयेद्वायुं मन्दं पिङ्गलयोरग्रे ॥
पुनः पिङ्गलयापूर्य्यं प्राणं दक्षिणतः सुधीः ॥

तद्विरेचयेद्वायुमिडया तु शनैः शनैः ।
त्रिचतुर्वर्त्तसरश्चापि त्रिचतुर्मासमेव च ।

गुरुयोक्तप्रकारेण रहस्येवं समभ्यसेत्” ॥
इडाचिका, स्त्री, (इडावत् अचति । इडा + अच् ।

एतुल् । टाप् + अत इत्वम् ।) वरटा । वोल्ता इति
भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

इडिका, स्त्री, (इडा + स्वार्थे क, इत्वम् ।) पृथ्वी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

इडिक्कः, पुं, (इडिक् + कौ + ड ।) वनच्छगलः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

इडुरः, पुं, (इट् + ड + अच् ।) इट्चरः । वृषः ।
इत्यमरटीकायां खानी ॥

इत, इ वन्ने । (इदित्-दिवा-आत्म-सकं-सेट् ।)
इ इत्यते । इति दुर्गादासः ॥

इति

इतः, चि, (इ + क्त ।) गतः । स्तुतः । इति मेदिनी ॥
 (प्राप्तः । जाने, स्त्री ।)
 इतः, [स्] व्य, (अस्मादिति निपातनात् सिद्धम् ।)
 नियमः । पञ्चम्यर्थः । (यथा कुमारे २ । २८ ।
 “तद्ब्रूत वत्सा किमितः प्रार्थयध्वं समागताः” ।)
 विभागः । इति विष्णुः ॥
 इतरः, चि, (इना कालेन तद्वतीति । इ + तु + अच्
 यदा इतेन ज्ञानेन स्वीयते इति बाहुल्यकात् अरः ।)
 अन्यः (“वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तुः” । इति
 रघुः । २ । ३१ ।) नीचः । इत्यमरः ॥
 इतरविशेषः, पुं, (इतरस्मात् विशेषः ।) अन्यप्रभेदः ॥
 इतरेतरं, चि, अन्योन्यं । परस्परं । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ यथा, रघुः । ७ । ५४ ।)
 (“यूहावभौ तावितरेतरस्मात्
 भङ्गं जयञ्चापतुरव्यवस्थम्” ।)
 इतरेद्युः, [स्] व्य, (इतर + एद्युस् ।) इतरस्मिन्-
 हनि । अन्यदिने । इत्यमरः ॥
 इतस्ततः, व्य, अत्र तत्र । एताने सेताने इति भाषा ।
 यथा,—
 “दे सहस्रे रथानां स गजानामयुतं रणे ।
 इतस्ततो धावमानः सुरथो रथिनां वरः” ॥
 इति जैमिनिभारते आश्वमेधिके पर्वणि २०
 अध्यायः ॥ अपि च ।
 “ताडितास्तेन वीरेण फणोन्द्रास्त्रासमागताः ।
 इतस्ततस्ते तन्मुक्ता गताः पातालमुज्जवाः” ॥
 इति पाद्मे पातालखण्डे ४४ अध्यायः ॥
 इति, व्य, (इण् + क्तच् ।) हेतुः । (यथा, रघुः । २ । २२ ।
 “वत्सोत्सुक्यापि स्तिमिता सपर्यां,
 प्रत्ययहीत्येति ननन्दतुस्तौ” ।)
 प्रकरणम् । (यथा, मनुः । २ । १५ ॥
 “उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युक्षिते तद्यतः ।
 सर्वथा वर्तते यच्च इतीयं वैदिकी श्रुतिः” ॥)
 प्रकाशः । (यथा, रघुः । १ । १२ ।
 “दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव” ॥)
 आदिः । समाप्तिः । इत्यमरः ॥ निदर्शनम् ।
 (“आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरस्तनवः” ।
 इति मनुः । १ । १० ।) प्रकारः । अनुकर्षः । पर-
 छतिः । इति मेदिनी ॥ (विवक्षानियमः । प्रत्यक्षं ।
 अवधारणं । परामर्शः । मानम् । इत्यमरः ।
 एवार्थः । “गुणानित्येव तान् विद्धि” । इति
 रामायणे । १ म काण्डे ।)
 इतिकथं, चि, (इति इत्थं प्रकारेण कथा यस्य ।)
 अश्रद्धेयं । नष्टं । इति मेदिनी ॥
 इतिकथा, स्त्री, अर्थगुणवाक्यं । इति मेदिनी ॥
 इतिह, व्य, (इति एवं च ह किल च ।) पारम्पर्यो-
 पदेशः । तत्पर्यायः । ऐतिह्यं २ । इत्यमरः ॥
 इतिहासः, पुं, (इतिह आलेख्यम् । इतिह +
 आस + घञ् ।) पूर्ववृत्तान्तः । प्राचीनकथा ।
 तत्पर्यायः । पुरातनः २ । इत्यमरः ॥
 (यथा, मनुः । ३ । २३२ ।
 “आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च” ।)
 आसादिप्रणीतमाहतादिग्रन्थः । इति भरतः ॥

इह

इत्कटः, पुं, (इतं समीपस्थं जगं कटति आच्छादयति
 फलेन इति । इत् + कट् + अच् ।) वृक्षविशेषः ।
 ओकड़ा इति भाषा । तत्पर्यायः । वज्रमूलः २
 वाटीदीर्घः ३ खरच्छदः ४ । इति रत्नमाला ॥
 (“वीरेणशालिषट्किकेक्षुवाजिकादभकुशकाशुगुन्ने-
 त्कटकटगमूलानीति दशेभानि स्तन्यजननानि
 भवन्ति” । इति चरकः ॥)
 इत्किता, स्त्री, रोजनाख्यगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 इत्थं, व्य, (इदम् + थस् । एतेतौरथोरिति इदा-
 देशः ।) इदं प्रकारं । इति वोपदेवः ॥ एइ प्रकार
 इतिभाषा । (यथा रघौ । २ । २५ ।
 “इत्थं व्रतं धारयतः प्रजायं
 समं महिष्या महनीयकीर्तः” ।)
 इत्थः, चि, (इ + क्यप् ।) गन्धः । इति व्याकरणम् ॥
 इत्तरः, चि, (एतीति + इ + क्यप् ।) कूरकर्म ।
 प्रथिकः । दुर्विधः । नीचः । इति हेमचन्द्रः ॥
 इत्तरो, स्त्री, (एति परपुरुषं प्राप्नोतीति । इ +
 क्यप् + डीष् ।) असती । इत्यमरो मेदिनी च ॥
 अभिसारिका । इति हेमचन्द्रः ॥
 इद, इ, परमैश्वर्ये । (इदित् आदि-पर-सकं-सेट् ।)
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ इ इन्दते इन्दति इन्द्रः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 इदं, [म्] चि, (एति, इण् गतौ, इणो दमुगिदिदश्-
 पादीवृत्तिः । यदा इन्दति, इदि परमैश्वर्ये, इन्देः
 कर्मिर्नलोपप्रेतिदीक्षितः ।) पुरोवर्त्तिवाचकसर्व-
 नाम । इति व्याकरणम् ॥ एइ इति भाषा ।
 इदंकार्थ्या, स्त्री, (इदम् कार्यं यस्याः ।) दुरालभा-
 वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 इदा, स्त्री, संवत्सरादिवर्षपञ्चकान्तर्गतवृत्तवत्सरः ।
 इति मलमासतत्त्वं ॥ अस्या विवरणम् वत्सरशब्दे
 द्रष्टव्यम् ॥
 इदानीं, [न्] व्य, (इदम् + दानीं, इदम् इण् ।) अस्मिन्
 काले । सम्प्रति । इत्यमरः ॥
 (“हविषे दीर्घसञ्च सा चेदानीं प्रचेतसः” ।
 इति रघुः । १ । ८० ।) वाक्यभूषणम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 इदानीन्तनं, चि, (इदानीं + भवार्थे णुः ।) इदानी-
 न्भव । सम्प्रतिजातं । आधुनिकं । इति व्याकरणम् ॥
 “वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः” ।
 इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे । ३६ ।)
 इदावत्सरः, पुं, (इदा इति वत्सरः ।) संवत्सरादि-
 पञ्चान्तर्गतवत्सरविशेषः । अस्मिन् वत्सरे अन्न-
 वस्त्रदानं महाफलम् । इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥
 (“संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीदावत्सरोऽसीदत्-
 सरोऽसि” । इति वाजसनेयीसंहिता । ३७ । ४५ ॥)
 इदं, स्त्री, (इन्द + क्तः ।) आवयः । दीप्तिः । इति
 मेदिनी ॥ आस्थायं । इति जटाधरः ॥
 इदं, चि, निमित्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
 इदत्सरः, पुं, इदावत्सरः । यथा,—
 “संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।
 इदत्सरस्तृतीयस्तु त्रुथंस्त्वत्सरः ॥

इन्दुः

पञ्चमो वत्सरस्तेषां तदेभिः पञ्चभिर्गुणं ।
 तेषु संवत्सरो ह्यभिः सूर्यस्तु परिवत्सरः ॥
 सोम इदत्सरस्तेषां वायुश्चैवानुवत्सरः ।
 रुद्रस्तु वत्सरो ज्येष्ठः पञ्चाब्दा ये युगात्मकाः” ॥
 इति देवीपुराणे कालव्यवस्थानामाध्यायः ॥
 इध्मं, स्त्री, (इन्ध + मक् ।) अग्निसन्दीपनकाष्ठम् ।
 इत्यमरः ॥ जालानि काष्ठ इति भाषा ।
 (“तत्रेध्मानयने शुक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह” ।
 इति भारते ।)
 इणः, पुं, (एतीति । इ + णच् ।) सूर्यः । प्रभुः । (“वसु
 न इणस्पतिः” । ऋग्वेदे । ४३ । २ ।) नृप्रभेदः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 इगानी, स्त्री, वटपञ्जीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्दम्बरं, स्त्री, (इन्दं महाहर्मम् अम्बरं नीलवस्त्रमिव ।)
 इन्दीवरं । नीलोत्पलं । इति शब्दमाला ॥
 इन्दिन्दिरः, पुं, अमरः । इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्दिरा, स्त्री, (इन्दे + किरच् + टाप् ।) लक्ष्मीः ।
 इति जटाधरः त्रिकाण्डशेषश्च ॥ (“मन्दं मन्दं
 मन्दिरादिन्दिरैव” इति भामिनीविवासे ।)
 शोभा । कान्तिः । यथा, “निशि तिसरदिन्दिरं
 कथं तुल्ययामः कलशायि पद्मजम्” । इति भामि-
 नीविवासे ।)
 इन्दिरामन्दिरं, स्त्री, (इन्दिरायाः मन्दिरं वासस्थान-
 मिव ।) विष्णुः । इति राजवल्लभः ॥
 इन्दिरालयं, स्त्री, (इन्दिरायाः लक्ष्म्याः आलयः ।)
 यदा । इति शब्दरत्नावली । नीलवस्त्रमभिधानात् ॥
 इन्दिरावरं, स्त्री, (इन्दिरायाः लक्ष्म्याः वरं प्रियं ।)
 नीलोत्पलं । इति शब्दरत्नावली ॥
 इन्दिवरं, स्त्री, (इन्द्वीति । इदि परमैश्वर्ये, इगुप-
 धात् किदिति इन् । इन्दिर्लक्ष्मीस्तस्याः वरं प्रियं ।)
 नीलोत्पलं । इति शब्दमाला ॥
 इन्दीवरं, स्त्री, (इन्दी लक्ष्मीस्तस्याः वरं प्रियं ।) नील-
 पद्मं । तत्पर्यायः । नीलाम्बुजम् २ । इत्यमरः ।
 कुवलयं ३ नीलाञ्ज ४ नीलोत्पलं ५ । इति रत्न-
 माला ॥ (“इन्दीवरेण नयनं सुखमम्बुजेन” । इति
 कालिदासः । “इन्दीवरप्रशामतनुर्नृपोऽसौ” । इति
 रघुः । ६ । ६५ ।) (नीलोत्पलशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ।)
 इन्दीवरिणी, स्त्री, (इन्दीवर + इनि डीष् ।) उत्प-
 लिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नीलोत्पलसमूहः ।)
 इन्दीवरी, स्त्री, (इन्दीवरमख्यस्याः । अर्धं आद्यं
 गौरादित्वात् डीष् ।) शतमूली । इति मेदिनी-
 राजनिर्घण्टौ ॥
 (“वासानिम्बपटोलकेतकिवलाकुष्माण्डकेन्दीवरी”
 इति परिभाषायां ॥)
 इन्दीवारं, स्त्री, (इन्द्या लक्ष्म्या वारो वरणं यस्मिन् ।)
 इन्दीवरं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
 इन्दुः, पुं, (उगति अमृतधारया सुवं क्षिप्तां करोति
 इति । उन्द + उ + आदेरिच् ।) चन्द्रः ।
 (“दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव” ।
 इति रघुः । १ । १२ ।) कर्पूरः । इत्यमरः ॥
 (चन्द्रसमखलः एकसंख्यायुक्तः । मृगशिरानक्षत्रम् ॥
 “दिवाकंकिरयेर्जुष्टं स्पृष्टमिन्दुकरेर्निशि” ।

इति वैद्यकद्रव्यगुणः ॥
 इन्दुकाः, पुं, (इन्दुरिव शुक्लत्वात्। इन्दु + कन्।)
 अश्वत्थकटुः। इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्दुकमलं, स्त्री, (इन्दुश्चन्द्र इव शुभं कमलं।) सितो-
 त्पलं। इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्दुकलिका, स्त्री, (इन्दुरिव शुक्ला कलिका यस्याः।)
 केतकी। इति राजनिर्घण्टः ॥ (केतकीशब्देऽस्या
 विशेषो ज्ञेयः ॥)
 इन्दुकान्तः, पुं, (इन्दुः कान्तः प्रियो यस्य। चन्द्रोदये-
 ऽयं निव्यन्दतीतिभावः।) चन्द्रकान्तमणिः। इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 इन्दुकान्ता, स्त्री, (इन्दुः कान्तो यस्याः।) रात्रिः।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्दुजनकः, पुं, (इन्दोर्जनकः।) समुद्रः। इति चिकित्सा-
 शेषः ॥ (समुद्रात् चन्द्रोत्पत्तिकथा भारते आदि-
 पर्वाणि अष्टादशाध्याये द्रष्टव्या। यथा,—
 “ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानां च सागरात्।
 प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः प्रीतांशुश्चञ्चलः” ॥ ३४ ॥)
 इन्दुजा, स्त्री, (इन्दोर्जायते या। इन्दु + जन् + ड।)
 नर्मदा नदी। इति हेमचन्द्रः। नर्मदा इति
 ख्याता। (इयं च प्रतीच्यामवन्तिषु स्थिता प्रत्यक्
 खोतोवहा च। यथा,—
 “अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशि।
 यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ॥
 प्रियङ्गवाज्जवनोपेता वागीरफलप्रालिनी।
 प्रत्यक्खोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत” ॥
 इति भारते आदिपर्वाणि ८६ अध्यायः ॥)
 इन्दुपुत्रः, पुं, (इन्दोः पुत्रः।) बुधग्रहः। इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 इन्दुपुष्पिका, स्त्री, (इन्दुरिव शुभं पुष्पं यस्याः।)
 कलिकारीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ विषला-
 क्कुवा इति भाषा।
 इन्दुभृत्, पुं, (इन्दुं विभर्त्तीति। इन्दु + भृ + क्तिप्।)
 शिवः। इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्दुमती, स्त्री, (इन्दुः पर्यन्दुर्विद्यते यस्याः। इन्दु +
 मतुप्।) पूरिष्णा इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्दुमती
 पूरिष्णेव आनन्ददायिका खनामख्याता विदर्भ-
 राजमणिनी, अजरानपत्नी। यथा,—रघुः।
 “अधेश्वरेण कथयैशिकानां
 स्वयंवरायं स्वसुरिन्दुमत्याः” ॥ ५।३६।
 “वसुधामपि हस्तगामिनी-
 मकरोविन्दुमतीमिवापरा” ॥ ८।१।)
 इन्दुरत्नं, स्त्री, (इन्दुरिव शुभं रत्नम्।) मुक्ता। इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 इन्दुलेखा, स्त्री, (इन्दोश्चन्द्रस्य लेखेव।) अमृता।
 सोमलता। प्रशिकला। इति मेदिनी। यमा-
 निका इति शब्दमाला ॥
 इन्दुलोहकं, स्त्री, (इन्दुलोह + कन्।) रौप्यं। इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 इन्दुवल्ली, स्त्री, (इन्दोर्वल्ली लता।) सोमलता। इति
 जटाधरः ॥ (सोमलताशब्देऽस्या गुणादयो व्या-
 ख्येयाः ॥)

इन्द्रव्रतं, स्त्री, (इन्द्रवे इन्द्रलोकाथं वा व्रतं।) चान्द्राय-
 णव्रतं। इति चिकित्साशेषः ॥ (यथा, महाभारते ॥
 “इन्द्रव्रतसहस्रं तु यश्चरेत् कायशोधनम्।
 पिबेत् यश्चापि गङ्गाभ्यः समौ स्यात् न वा समौ”)
 इन्दूरः, पुं, मूषिकः। इति जटाधरः। इन्दुर इति
 भाषा ॥ (गणेशवाहनं। इति पुराणम्।)
 इन्द्रः, पुं, (इन्दतीति। इदि परमेश्वर्ये तस्मात् रन्
 प्रत्ययः।) देवराजः। स तु अदितिपुत्रः। पूर्व-
 दिक्पतिश्च। तस्य भार्या शची। पुत्राः जयन्तः १
 ऋषभः २ मीढांश्च ३। अस्त्रं वज्रं। वाहनं ऐरा-
 वतः। पुरो अमरावती। वनं नन्दनं। तत्पर्यायः।
 मरुत्वान् २ मधवा ३ विडोजाः ४ पाकशासनः ५
 वृद्धश्रवाः ६ सुनासीरः ७ पुरुहूतः ८ पुरन्दरः ९
 जिष्णुः १० लेखधर्मः ११ शक्रः १२ व्रतमन्युः १३
 दिवस्पतिः १४ सुजामा १५ गोचरिभू १६ वज्री १७
 वासवः १८ वज्रहा १९ वृषा २० वास्तोस्पतिः २१
 सुरपतिः २२ वलारातिः २३ शचीपतिः २४ जम्भ-
 मेदी २५ हरिहयः २६ खाराट् २७ नमुचि-
 सूदनः २८ संजन्दनः २९ दुश्चावनः ३० तुराषाट्
 ३१ मेघवाहनः ३२ आखण्डलः ३३ सहस्राक्षः ३४
 ऋषुक्षा ३५। इत्यमरः। महेन्द्रः ३६ कौशिकः ३७
 पूतकतुः ३८ विश्वम्भरः ३९ हरिः ४० पुरदंष्ट्रा
 ४१ शतघृतिः ४२ घृतनाषाड् ४३ अहिद्विषः
 ४४। इति जटाधरः ॥ वज्रपाणिः ४५ देवराजः
 ४६ पर्वतारिः ४७ पर्यण्यः ४८ देवताधिपः ४९
 नाकनाथः ५० पूर्वदिक्पतिः ५१ पुलोमारिः ५२
 अर्हः ५३ प्राचीनवर्हिः ५४ तपस्तप्तः ५५। इति
 शब्दरत्नावली। तस्यं चतुर्दश नाम भेदा यथा।
 “इन्द्रश्च विश्वभृगु ज्येष्ठो विपश्चित्तदन्तरम्।
 विभुः प्रभुः प्रिच्छिञ्चैव तथैव च मनोजवः।
 तेजसो साम्यतस्त्विन्द्रो वलिर्भायस्त्वनन्तरम् ॥
 अद्भुतस्त्रिदिवश्चैव दशमस्त्विन्द्र उच्यते।
 सुशान्तिश्च सुकीर्त्तिश्च ऋतधाता दिवस्पतिः।
 इति भूता भविष्याश्च इन्द्रा ज्येष्ठाश्चतुर्दश” ॥
 इति देवीपुराणे कालव्यवस्थाध्यायः।
 विष्णुम्भादिसप्तविंशतिर्गोशान्तर्गतषड्विंशयोगः।
 तत्र जातफलम्।
 “प्रतापशीलो वलवान् गुणज्ञः
 श्रेष्ठाधिकः श्रीकमलाभपेतः।
 किलेन्द्रयोगो यदि जन्मकाले
 महेन्द्रतुल्यः पुरुषः प्रसन्नः” ॥
 इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥ अन्तरात्मा आदित्य-
 विशेषः। इति मेदिनी (यथा, हरिवंशे।
 “तत्र शक्रश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव ह” ॥)
 कुटजवृक्षः। रात्रिः। इति धरणी ॥ उपदीप-
 विशेषः। इति शब्दमाला ॥ परमेश्वरः। इति
 वेदान्तः ॥ (“इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते”
 इति श्रुतिः ॥ इन्द्रियं श्रेष्ठः। प्रथमः। यथा,
 नरेन्द्रो राजा। पक्षीन्द्रो गरुडः। इत्यादिः।)
 इन्द्रकं, स्त्री, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः कं सुखं यस्मिन्।)
 सभागृहम्। तत्पर्यायः। अस्थानगृहं २। इति
 हेमचन्द्रः ॥

इन्द्रकीलः, पुं, (इन्द्रस्य कील इव।) मन्दरपर्वतः।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे २।८०।१८।
 “तत्रेन्द्रकीलप्रतिभाः प्रतोषिवरप्रोभिताः।)
 इन्द्रकुञ्जरः, पुं, (इन्द्रस्य कुञ्जरः।) ऐरावतहस्ती।
 इति जटाधरः ॥
 इन्द्रकोषः, पुं, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः कोषः।)
 मञ्चः। खड्गः। इति चिकित्साशेषः ॥ तमङ्गकः।
 इति हेमचन्द्रः। घोभावा गौजला इत्यादिख्यातः।
 निर्वृहोऽपि। यथा, महेन्द्रः।
 “निर्वृहः श्रेष्ठे द्वारे निर्वृष्टे नागदन्तके” ॥
 इन्द्रगोपः, पुं, (इन्द्रो गोपो रक्षको यस्य।) रत्नवर्ण-
 कीटविशेषः। मखमली इति भाषा। तत्पर्यायः।
 अभिरजः २ वैराटः ३ तितिभः ४ अभिकाः ५ इति
 हेमचन्द्रः। शक्रगोपः ६ वर्षाभूः ७ रत्नवर्णः ८।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (“अविरलवितरेवहीन्द्र-
 गोपैः” इति किराते। १६।३।)
 इन्द्रचन्दनं, स्त्री, (इन्द्रस्य चन्दनं वृक्षविशेषः।)
 हरिचन्दनम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रचिभिटी, स्त्री, लताविशेषः। तत्पर्यायः। इन्दी-
 वरा २ युष्मफला ३ दीर्घवृन्ता ४ उत्तमारणी ५
 पुष्पमञ्जरिका ६ द्रोणी ७ करम्भा ८ नलिका ९।
 अस्या गुणाः। कटुत्वं। शीतत्वं। पित्तक्षेपकास-
 दोषघ्नकृमिनाशित्वं। चक्षुर्हितकारित्वञ्च। इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रच्छन्दः, [स्] स्त्री, (इन्द्र इव सहस्रपुच्छेन क्रास्यते
 इति। इन्द्र + छन्द + अमुन्। निपातनात् सिद्धं।)
 सहस्रपुच्छहरः। इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्द्रजालं, स्त्री, (इन्द्राणामिन्द्रियाणां जालं आव-
 रकम्। यदा इन्द्रस्य परमेश्वरस्य जालं माया
 इव।) मायाकर्म। भोजवाजि, भेज्जि इत्यादि
 भाषा। तत्पर्यायः। कुहकं २ जालं ३ कुहतिः ४।
 तद्विवरणग्रन्थो यथा,—
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि चेन्द्रजालमनुत्तमम्।
 आधिदारिद्र्यहरणं जराढ्यविनाशनम् ॥
 इन्द्रस्य यो न जानाति जालेशं सद्रभाषितम्।
 नियहानुग्रहे तस्य का प्रीतिः परमेश्वरि ॥
 न तेषां जायते सिद्धिर्गोत्रे ज्ञेचे गृहेऽपि वा।
 इन्द्रजालं न जानाति ख कुञ्जः किं करिष्यति ॥
 न जीवति वरारोहे संसारे दुःखसागरे।
 इन्द्रजालं न जानाति कुतः सौख्यं भवेत्ततः ॥
 कौतूहलं कुतस्तेषां कुतः कामा वरानने ॥
 संसारसागरे घोरे कामलुब्धाश्च मानवाः।
 खड्गकर्म न हि तेषां कुतः सौख्यं विधीयते ॥
 यथा नदीनदाः सर्वे सागरे समुपगताः।
 तथा सर्वाणि प्रास्ताणि इन्द्रजालस्थितानि च ॥
 तपानाञ्च यथा भानुः शीतलानां यथा शशी।
 गम्भीराणां यथा सिन्धुर्जालेन्द्रश्च तथा प्रिये ॥
 तथा किं बज्रनोक्तेन वर्णनेन पुनः पुनः।
 जालेन्द्रस्य समं शास्त्रं न भूतं न भविष्यति” ॥ * ॥
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि औषधीनां विधिं वरे।
 येन विज्ञानमात्रेण सर्वसिद्धिर्भवति ॥
 महाकालस्य वीजानि प्रत्येकं समाहरेत्।

इन्द्र

धात्रीरसेन देवेशि । सप्त वारान् विभावयेत् ॥
गुटिका कर्त्तव्या तां गुटिकां मुखे निक्षिप्य
पारावतो भवति ॥ १ ॥ “अथातः संप्रवक्ष्यामि
प्रह्ण त्वं मम वल्लभे । क्वागस्य शीर्षं संगृह्य क्वा-
भृत्तिकां पूरयित्वा पुनर्धुत्तुरवीजानि वापयेत् काले
तानि पुष्पितानि भवन्ति तदा यस्योपरि निक्षि-
पेत् स क्वागो भवति ॥ २ ॥ मयूरशीर्षमादाय
क्वाभृत्तुर्दंष्ट्रां भृत्तिकां पूरयेत् प्रह्णवीजानि वाप-
येत् यदा फलितो पुष्पितो भवति तदा प्रह्ण-
वीजानि ग्रीवायां बन्धयेत् तेन मयूरो भवेत् ॥ ३ ॥
क्वाभृत्तुर्दंष्ट्रां मयूरशीर्षमादाय क्वाभृत्तिकां
पूरयेत् कापासवीजानि वापयेत् यदा फलिताः
पुष्पिता भवन्ति पुष्पफले संगृह्य समस्तं पेययित्वा
अङ्गं विलिप्य पानीयमध्ये प्रविश्य तथा जले
तिष्ठेत् यथा स्थले ॥ ४ ॥ क्वाभृत्तिका-शीर्षमादाय
काकमाक्षीवीजानि वापयेत् यदा फलिताः
पुष्पिता भवन्ति तत्फलं संगृह्य मुखे प्रक्षिप्य
काको भवति काक इव गच्छति मद्या उद्गीर्णे
मोक्षः ॥ ५ ॥ पारावतशीर्षमादाय क्वाभृत्तिकां
पूरयित्वा तिलवीजानि वापयेत् क्षीरोदकेन सिञ्च-
नीयं यदा पुष्पिता भवन्ति तदा मुखे संस्थाप्य
अन्तर्हितो भवेत् ॥ ६ ॥ तेषां फलानां चूर्णं कृत्वा
तेन चूर्णेन वं स्पृशति स किङ्करो भवेत् सर्वस्वं
ददाति ॥ ७ ॥ तानि तिलानि संगृह्य नेत्राङ्गनेन
सह पिष्ट्वा कपिलादुग्धेन गुटिकां कारयेत् ।
सप्तरात्रं पाचयेत् । तां गुटिकां मुखे निक्षिप्य
अन्तर्हितो भवति देवैरपि न दृश्यते मनुष्याणां
का कथा । उद्गीर्णेन पुरुषो भवति । जीवेद्वर्षं
स्त्रियः सर्वे जनाश्च वश्या भवन्ति ॥ ८ ॥ गृध्राक्षरः
समादाय क्वाभृत्तुर्दंष्ट्रां क्वाभृत्तिकां निक्षेपेत्
क्षुण्णवीजानि वापयेत् यदा फलं पुष्पं भवति तदा
पुष्पनक्षत्रे पुष्पं गृहीत्वा अङ्गनेन सह कपिला-
दुग्धेन कज्जलं पातयेत् चक्षुरङ्गनीयं तावत् योजन-
शतं पश्यति मेदिनीं दिवा नक्षत्राण्यपि पश्यति
लाभस्तस्य । किञ्चित् कर्तुमिच्छति तत् करोति
न संशयः ॥ ९ ॥ अन्ये च सर्वे जीवाः एवं उद्ध-
गर्भमहिष्यादिजघृक्षुर्हृज्जीवाः । यत् यत् बीजं
यस्य शिरसि वापयेत् यदा पुष्पितः फलितो
भवति तदा यस्य बीजानि मुखे निक्षिप्यन्ते स
जीवो भवति नात्र सन्देहः ॥ १० ॥ “अथ
सर्वेषां धारणमन्त्रः । ॐ क्रीं क्रीं क्रीं ऐं लं लं ॐ
भौ स्वाहा । एकादशक्षरं मनुष्यस्य पुरश्चरणं
लक्षजपः । दशांशहोमः एतेन तर्पणं मार्जनं
ब्राह्मणभोजनादिकं कारयित्वा सिद्धिर्भवति ॥ * ॥
अथ वश्याधिकारः ।
“मातुलुङ्गस्य मूलन्तु धुत्तुरवीजकेन च ।
पलाशपुष्पमादाय सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ॥
योऽस्य गन्धं समाग्राति स च स्नेहेन पश्यति ।
दुन्दुभिं पटहाञ्चैव शङ्खाञ्चैव तु लेपयेत् ॥
एष भूतोपस्थानां कुमारीणां गृहेषु च ।
भूपतेः सेव्यमानानां तथापत्पापजीविनां ॥
न चाभिर्दह्यते वेष्टयचैव सोऽगदो भवेत्” ॥

इन्द्र

अथ मन्त्रः ।
“रक्तचामुण्डे अमुकं मे वशमानय क्रीं क्रीं
हं पट । अयुतं जपयम् । ॐ नमोऽस्तु आदित्याय
क्षिति किलि चिलि धूमं लिहि यक्षिणि
मोदते हि प्राक्किनि अनिदुद्रुशूलपाणि स्वाहा ॥
वर्णाः ४० शिलाकृतिके मन्त्रे । ॐ नमो गृहा-
वासिन्यै गृहपति गृहिले मनोजवो ॐ रं ॐ
विज्वे नमः । शिलायाः कृतिः करलिखिता खदि-
रानलसन्तप्लिङ्गा यतो नवयोधितोऽपि आक-
र्षणं । वर्णाः २६ । ॐ नमः कपालसद्राय सर्व-
लोकवशङ्कराय अनाथायाप्रतिहतबलवीर्यपरा-
क्रमप्रभवाय ह्रा ह्रा हे हे पञ्च पञ्च मारय मारय
कपट कपट काट सर्प कर्मकारि अमुकं मे वश-
मानय स्वाहा । ७७ । वर्णाः अयुतजपाद्वशी-
करोति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।
“पारावतस्य हृदयं चक्षुर्जिह्वा च शोणितम् ।
अङ्गनं रोचनयुतं वनितावशङ्कत् परम्” ॥
तत्र मन्त्रः । ॐ नय नय महारिणि नमो देव्यै
स्वाहा ॥ १५ ॥ एकविंशतिवारान् परिजप्य सिद्धि-
र्भवति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।
“कपालं मानुषं गृह्य कनकस्य फलानि च ।
कर्पूरं मधुसंयुक्तं निष्टुष्य तिलकेन च ॥
नारी वा पुरुषोऽनेन वश्यो भवति निवशः ।
एष कापालिको योगो वशिष्ठस्य शुभमतम्” ॥ * ॥
अन्यप्रकारः । पुरुषार्थी ।
“कर्पूरं वालुकं लाक्षा रजसा सप्तभाविता ।
रतिकाले भगं लिप्य पतिर्दासो भविष्यति” ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
“नरजिह्वां मसुद्रुष्य सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ।
जलेन च सुशीतेन दापयेत् तद्विचक्षणः ॥
पाने फले च पुष्पे च भक्ष्ये भोज्ये च दापयेत् ।
प्रजापतिकुलोद्भूता यदि साक्षादश्नुती ॥
साभिस्तक्ता प्रियं याति नान्यं पुरुषमिच्छति” ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
“कनकचाप्यपामार्गं सुरसी गौरसर्षपाः ।
तिललेनेन पिष्ट्वापि योगिलेपः प्रशस्यते” ॥
अथ मन्त्रः । ॐ नमः श्रृंगायै दरि विदरि या-
मिनि अमुकं मे वशमानय स्वाहा ॥ * ॥ अन्य-
प्रकारः । हरितालं प्रशाने क्वाभृत्तुर्दंष्ट्रां क्षिप्वा
कुलविमिश्रं ग्राह्यं अवश्यं वशी भवेत् स नरः ॥ * ॥
अन्यप्रकारः । ऋतुनवलौचनतालालाटास्थि-
वागसाधितं तैलं सकलमनुजेन्द्रलगावशङ्करं
मकरालये पुष्ट्यै । नरतैलं प्रेताम्बरवर्त्तिकं कृत्वा
मात्रे रात्रौ प्रजाल्याकटक्षन्धे कज्जलं कृत्वा
चक्षुषी अभ्यञ्जयेत् यं पश्यति स वश्यो भवति ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
“कण्ठदन्तमूलं लाला खदेहाक्षिमलजयम् ।
नासिकोद्भवस्तस्य चूर्णमेतद्वलायुतम् ॥
एतत् सर्वं समुद्रुष्य गुटिकां कारयेद्दधः ।
पानभोजनके देया वशीकरायमुत्तमम्” ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
काकजिह्वा वचा कुष्ठं आत्मनो रुधिरं स्त्रियः ।

इन्द्र

तद्भावितश्च मञ्जिष्ठा तगरं गौरसर्षपाः ॥
शिवनिर्माल्यसंयुक्तं समभागानि कारयेत् ।
भोज्ये पानेऽथवा देयाः स्त्रीणान्तु वशकारकाः ॥
निव्यं पुरुषमिच्छन्ती मृतमप्यनुगच्छति ॥ * ॥
अन्यप्रकारः । क्वाभृत्तुर्दंष्ट्रां मूलप्रमाणं शिर-
श्चित्वास्यास्यं सर्वयादिभिः पूरयित्वा क्वाभृत्तु-
शोषयेत् । परतः सर्वपानं ग्राहयित्वा तानि
यस्मै दीयते स वश्यो भवति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।
पूगीफलं निर्गलित्वापानमार्गं निर्गतं गृह्य धुत्तुर-
रसान्तरितं कृत्वा सप्तदिनानि पूजयेत् ॥ पुनः
कुङ्कुमचन्दनैरभिभाष्य यस्मै दीयते स वश्यो
भवति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।
“दुर्दुरयुग्मं गृहीत्वा तज्जुमेन दाहयेत् ।
तद्भस्म सह पानेन वश्यं कृत्वा परमो मतः” ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
“अजगन्धस्य पत्राणि वचा कुष्ठेन भावयेत् ।
प्रशानभस्मसंयुक्तं चूर्णञ्चेत्त्रिषु दुर्लभम् ॥
अनेनैव तु चूर्णेन जोटयेत् त्रिषु पादपम् ।
पुष्पितं फलितं दृष्ट्वा चूर्णं दद्याद्विलम्बयेत् ।
तत्क्षणात् फलते दृष्टो नरनारीषु का कथा ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
“जिह्वाभूले सप्तरात्रं सैन्धवेनापि मिश्रितम् ।
ददाति यस्य पानेषु सोऽपि वश्यो भवेत् क्षणात्” ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
“गोपितं सैन्धवञ्चैव दहतीफलमेव च ।
लेपमेतत् प्रयोक्तव्यं नरनारीवशङ्करम्” ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
“बालाभूलं चूर्णयित्वा रक्तरेतःसमन्वितः ।
दद्यात् पानेन प्रमदां क्षिप्रमेव वशं नयेत् ॥
पुलादिश्च धनं त्यक्त्वा दासोऽव भवति तु सा ।
यत्र वा गीयते तत्र पश्चात् भूमति विह्वला” ॥ * ॥
अन्यप्रकारः । वस्त्रोक्तमृत्तिकायाः प्रतिकृतिं कृत्वा
क्षीरेण स्नाप्य आङ्गेन वा अभ्यक्ष्य तस्य लवणाङ्गति-
मेकविंशतिवारं जुहुयात् त्रिरात्रेण वश्यो भवति
सप्तरात्रेणाथवा । देवीश्च गान्धारीं यक्षिणीं शक्रा-
स्यापि पत्नीं वशमानयति ॥ * ॥ अन्यप्रकारः ।
“उद्गातुः पक्षिणो मलमात्मनो रुधिरान्वितम् ।
स्त्रीपुंसयोः प्रदातव्यं वशीकरणमुत्तमम्” ॥
अथ मन्त्रः । त्रिशूलिने त्रिनेत्राय हिलि हिलि
स्वाहा । वर्णाः १४ । सप्तजपेन सिद्धिः ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
“क्वाभृत्तुर्दंष्ट्रां मृतभस्म तु ग्राहयेत् ।
स्त्रीणाञ्च मूर्द्ध्नि दातव्यं विद्यया परिजप्या ॥
दह्यते मुह्यते नारी पश्यते शुष्यतेऽपि च ।
अङ्गानि चैव भक्ष्यन्ते यदि तं न समाविशेत्” ॥
अथ मन्त्रः । ॐ नमः चामुण्डे प्रशानवासिनि
स्वाहा । वर्णाः १४ । सप्तरात्रेण प्रेरकः ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।
“श्वेतार्कं रोचनायुक्तं आत्ममूत्रेण पेययेत् ।
ललाटे तिलकं कृत्वा जैत्रोक्तं क्षोभयेत् क्षणात् ।
दृष्टमात्रेण तेनैव सर्वो भवति किङ्करः” ॥ * ॥
अन्यप्रकारः ।

इन्द्र

“अथैतानि चन्दनेनैव रमयेत् सह लेपयेत् ।
दीयते कस्यचिदपि पञ्चादासी भविष्यति ॥ * ॥

अथ पतिवशीकरणम् ।

“मधुकं सह तैलेन सार्वपेण तु पेययेत् ।
एतेन पाणिमध्यस्थ भर्त्रा सा सहिता खपेत् ॥
संवृत्ते मैथुनीभावे पतिर्दासी भविष्यति” ॥ * ॥
अन्यच्च ।

“मनःशिलाकुङ्कुमसर्पपाञ्च
तथा च कुष्ठं सहदेवदारु ।
रक्तञ्च रक्तं पलितेन सार्द्धम्
प्रपेययेत् सूक्ष्मतरं महान्तम् ॥
प्रस्नातपूर्वाभिमुखोऽपि भूत्वा
संस्तृत्य लक्ष्मीचरणेन पूज्य ।
ततः प्रकुर्यात् तिलकं ललाटे
वामाक्षं हस्ताक्षतुङ्गुलीभिः ॥
पुट्टमन्त्रेण भवेत् स कान्ता-
दासातिदासश्च किमत्र चित्रम्” ॥ * ॥

अथ लिङ्गलेपाधिकारः ।

“वृहतीफलमूलानि पिप्पली मरिचानि च ।
भया रोचनया सार्द्धं लिङ्गलेपोत्तमो मतः ॥
निःशेषस्त्रीजगत्कर्षं नाप्ना स्त्रीहृदयाङ्गुलम् ।
मोहनं शस्त्रमेतद्वि मदनस्य स्मृतं बुधैः” ॥ * ॥
अन्यच्च ।

“कुष्ठञ्च धातकौपुष्पं मरिचानि वचा तथा ।
अनेन लिङ्गमालिप्य कृत्वा श्यामां वशं नयेत् ॥
तासाञ्चित्तद्वरोऽप्येष मृतमप्यनुगच्छति ।
विवशा भक्तिभावेन पश्चात् सर्वं प्रयच्छति” ॥ * ॥
अन्यच्च ।

“पञ्चरक्तानि संगृह्य शुभानि च यथेच्छया ।
सर्वाणि समभागानि प्रियङ्गुञ्चापि तत्समम् ॥
नागरं दशभागेन लेपः कान्तावशङ्करः” ॥ * ॥
अन्यच्च ।

“देवदारु वचा कुष्ठं चतुर्थं वैश्वभोजं ।
आम्रवीजरसैर्युक्तं गौरीश्यामावशङ्करम्” ॥ * ॥
अन्यच्च ।

“हरिद्रा वृहतीमूलं भद्रसुस्तं तथोत्पलम् ।
विडङ्गं कृष्णं वैरञ्च समभागानि कारयेत् ॥
लिङ्गलेपोत्तमो ह्येष रक्तवल्लीवशङ्करः” ॥ * ॥
अन्यच्च ।

“हरिद्रा पिप्पलीमूलं पद्मं मधुकमेव च ।
एतानि समभागानि नवनीतेन पेययेत् ॥
लिङ्गलेपोत्तमो ह्येष गौरीप्रीताय शङ्करः” ॥ * ॥
“कौशिकशोणितलेपात् सेचनादा पुष्टं भवेत्लिङ्गं ।
तदशन्तेजस्तन्मयं कीलकसदृशं भवेच्च ॥
कौशिकं रुधिरं गृह्य गोमूत्रेण च पेययेत् ।
वीर्यं हि तन्मयेति प्रहृष्टा न संशयः” ॥ * ॥
सर्वसाधारणो मन्त्रः । ॐ हं ह्रीं क्लीं श्रीं
फट् स्वाहा । अनेन मन्त्रेण सर्वयोगानभिमतान्
सिद्धिः । इति श्रीपार्वतीपुस्तकश्रीनिखनाथविर-
चिते सिद्धखण्डे तन्त्रसारे कौतूहलविद्यानाम
इन्द्रजालतन्त्रम् ॥ * ॥ पुस्तकात्रयमालोच्य यथासाध्यं
प्रोषितमेतत् ॥ * ॥ * अपिच । ईश्वर उवाच ।

इन्द्र

“इन्द्रजालं विना रक्षां न करोतीति निश्चितम् ।
रक्षामन्त्रं महामन्त्रं सर्वसिद्धिप्रदायकम्” ॥

“ओं नमो नारायणाय विश्वम्भराय इन्द्रजाल-
कौतुकानि दर्शय दर्शय सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहा”
अष्टोत्तरशतजपेन सिद्धिः ॥ * ॥ अथ रक्षामन्त्रः ।
“ओं नमः परब्रह्मपरात्मने नमः श्रीरं पाहि
पाहि कुरु कुरु” ॥

“उल्लुकस्य कपालेन घृतेनाहतकज्जलं ।
तेन नेत्राञ्जनं कृत्वा राज्ञौ पठति पुस्तकम् ॥ १ ॥
अङ्गोत्तरीजनिक्षिप्ते गुरुवारे सुखे गजे ।
मन्त्रेण सिद्धयेन्नित्यं यावद्दीजफलं ह वै ॥
त्रिलोहवेष्टितं कृत्वा एकवीजं सुखे स्थितम् ।
मत्तमातङ्गवीर्यस्तु वायुतुल्यपराक्रमः ॥
दशहेमदिवट्ताम्रं षोडशं रूप्यभागकम् ।
एवं संख्या त्रिलोही च ज्ञातव्या सर्वकर्मणि ॥ २ ॥
यानि कानि च बीजानि जङ्गमं स्थलमेव च ।
अङ्गोत्तरीजनिक्षिप्ते सुखे भूमितले ध्रुवम् ॥
तदीजं मुखमध्यस्थं त्रिलोहैर्वेष्टितं कुरु ।
तद्रूपो हि भवेन्मर्त्यो नान्यथा शङ्खरोदितम् ॥ ३ ॥
यानि कानि च बीजानि अङ्गोत्तरीजमेकनात् ।
सफलो जायते वृत्तः सिद्धियोगसदाहृतम् ॥ ४ ॥
श्वमुखे विन्दुमात्रं तत्तैलं निःक्षिपेद्यदि ।
एकयामं भवेत् जीवो नान्यथा शङ्खरोदितम् ॥ ५ ॥
श्रियुवीजस्थितं तैलं पारावतपुरीषकम् ।
वराहस्य वसायुक्तं गृहीत्वा च समं समम् ॥
गर्दभस्य वसायुक्तं हरितालं मनःशिला ।
एभिस्तु तिलकं कृत्वा यथा लङ्केश्वरो नृपः ॥ ६ ॥
उल्लुविष्टां गृहीत्वा तु एरुण्डतैलपेषणात् ।
यस्याङ्गे निक्षिपेत् विन्दुं स क्षिप्तो जायते ध्रुवम् ॥ ७ ॥
सर्पदन्तं गृहीत्वा तु कृष्णट्टिचक्राण्यकम् ।
कृकलारक्तसंयुक्तं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ॥
यस्याङ्गे निक्षिपेच्चूर्णं सद्यो याति यमालयम् ॥ ८ ॥
सिन्दुरं गन्धकं तालं समं पिष्ट्वा मनःशिलाम् ।
तस्मिन्मयस्त्रिंशिरसि अभिवत् दृश्यते ध्रुवम् ॥ ९ ॥
अर्कक्षीरं वटक्षीरं क्षीरं दुग्धरसम्भवम् ।
गृहीत्वा पाचके क्षिते जलपूर्णं करोति च ।
दुग्धं संजायते तत्र महाकौतुककौतुकम् ॥ १० ॥
अङ्गोत्तरीजलिप्राङ्गो दृश्यते राक्षसाक्षतिः ।
पलायन्ते नराः सर्वे पशुपत्तिगजाद्याः ॥ ११ ॥
अङ्गोत्तरीजस्तु तैलेन दीपं प्रज्वालयेन्नरः ।
राज्ञौ पश्यति भूतानि खेचराणि महीतले ॥ १२ ॥
बुधे वा शनिवारे वा कृकलां परिगृह्य च ।
शत्रुर्भुजयते यत्र कृकलां तत्र निःक्षिपेत् ॥
निखनेद्भूमिमध्यधे उद्धृते च पुनः सुखी ।
नपुंसकं भवेत् सत्यं नान्यथा शङ्खरोदितम् ॥ १३ ॥
गन्धकं हरितालञ्च गोमूत्रञ्च विधं तथा ।
सूक्ष्मचूर्णमयं कृत्वा निक्षिपेत् विनिःक्षिपेत् ॥
विष्ठाः सर्वे पलायन्ते यथा युद्धेषु कातराः ॥ १४ ॥
इति दत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेयसंवादे इन्द्र-
जालकौतुकदर्शनं नाम एकादशः पटलः ॥ * ॥ * ॥
अन्यच्च ।
“वश्याकर्षणकर्मणि वसन्ते योजयेत् प्रिये ।

इन्द्र

योऽपि विद्वेषणं कुर्यात् प्रादुषि स्तम्भनं तथा ॥
शिशिरे मारणञ्चैव शान्तिकं शरदि स्मृतम् ॥
हेमन्ते पौर्णमास्याञ्च ऋतुकर्मविशारदः ।
वसन्तञ्चैव पूर्वार्धे यीशो मध्याह्ने उच्यते ॥
वर्षा ज्येष्ठाश्राद्धे तु प्रदोषे शिशिरः स्मृतः ।
अर्द्राचे च हेमन्तः शरदं तत्परं स्मृतम्” ॥ * ॥
अथ पक्षादिनिर्णयः ।

“कृष्णपक्षे मारणादि शुक्लपक्षे च वर्द्धनम् ॥
द्वादश्यां मारणं कर्म एकादश्यां तथैव च ।
तृतीयां गवमीञ्चैव वश्याकर्षणं कारयेत् ।
स्तम्भनञ्च चतुर्दश्यां चतुर्थ्यां प्रतिपद्यपि ॥
द्वितीयां षष्ठीमष्टम्यां कारयेत् शान्तिकर्म च ।
अश्विनीमृगशूलाञ्च पुष्या पुनर्वसुस्तथा ॥
वश्याकर्षणं कर्तव्यं कारयेच्च सदा बुधः ।
ज्येष्ठा च उत्तराश्राद्धा अनुराधा च रोहिणी ॥
कारयेन्मारणं शान्तिं स्तम्भनं विजयं तथा ।
विधिमन्त्रसमायुक्तमौषधं सफलं भवेत्” ॥ * ॥
अथ वशीकरणम् ।

“सिन्दूरमाक्षिककपोतमलानि पिष्ट्वा
लिङ्गं विलिप्य रमते तरुणो नवोत्तमः ।
शान्तिं न याति पुरुषो मनसापि नूनं
दासी भवेदिति मनोहरदिशमूर्तिः ॥
पुष्ये रुद्रजटामूलं सुखस्थं कारयेद्बुधः ।
ताम्रलादौ प्रदातव्यं वश्या भवति निश्चितम् ॥
तथैव पाटलीमूलं ताम्रलेन तु वश्यात् ।
नागपुष्पं प्रियङ्गुञ्च तगरं पद्मकेसरम् ॥
जटामांसी समं नीत्वा चूर्णयेत् मन्त्रवित्तमः ।
सार्द्धं धूपयते तेन भजते कामवत् स्त्रियः” ॥
ॐ मूली मूली महामूली सर्वे संक्षोभमयेभ्यः
उपद्रवेभ्यः स्वाहा । धूपमन्त्रः ॥
“पानीयस्याञ्जलीन् सप्त दत्त्वा विद्यामिमां जपेत् ।
सालङ्कारां नवां कन्यां लभते भासमात्रतः ॥
ॐ विश्वावसुर्नामगन्धर्वः कन्यानामधिपतिः सुहृदां
सालङ्कारां देहि मे नमस्तस्मै विश्वावसवे स्वाहा ।
“कन्यागृहे शालकाष्ठं क्षिपेदेकादशाङ्गुलम् ।
कृते च पूर्वफल्गुन्यां यत्नां कन्यां प्रयच्छति ॥ * ॥
अथ सर्वजनवशीकरणम् ।

“शिला च रोचनामूलं वारिणा तिलके कृते ।
दृष्टमात्रे वशं याति नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥
खर्णेन वेष्टनं कृत्वा तेनैव तिलके कृते ।
सम्भाषणेन सर्वेषां त्रैलोक्यं वशमानयेत्” ॥
ॐ ह्रीं क्लीं ऐं ह्रीं भोगप्रदा भैरवी मातङ्गी
त्रैलोक्यं वशमानय स्वाहा । औषधोपरि सहस्रजपं
कुर्यात् । पुनः सप्तवारजपेन तिलकं कारयेत्
शक्रसमोऽपि वश्यो भवति । इति कालनाथविर-
चिते इन्द्रजाले १ अध्यायः ॥ * ॥
अथाकर्षणं । ॐ ह्रीं चामुण्डे ज्वल ज्वल प्रज्वल
प्रज्वल स्वाहा । अनेन मन्त्रेण स्त्रियं दृष्ट्वा जपं
कुर्यात् तत्क्षणात् एकतः समागच्छति । पूर्वं
मेवायुतजपेन सिद्धिः ॥

“अस्त्रेणायां समादाय अज्जुनस्य च गृध्रकम् ।
अजम्बुवेण संपिष्य स्त्रीणां शिरसि दापयेत् ॥

इन्द्र

पुत्रस्य पशूनां वा क्षिपेदाकर्षणं भवेत्” ॥ * ॥
 अथ जयः ।
 “गोजिह्वां शिखिमूलं वा सुखे शिरसि संस्थिता ।
 कुरुते सर्ववादेषु जयं पुण्ये समुद्धते ॥
 मार्गशीर्षपौर्णमास्यां शिखिमूलं समुद्धरेत् ।
 बाह्वौ शिरसि वा धार्यं विवादे विजयो भवेत् ॥
 गिरिकर्णीं शर्मो गुह्यां श्वेतवर्णां समाहरेत् ।
 चन्दनेनान्वितञ्चैव तिलकेन जयी नरः ॥
 कण्ठकाकवटावह्निर्विद्रुमः पञ्चमस्तथा ।
 तिलकं कुरुते यस्तु पश्येत्तं पञ्चधा रिपुः ॥
 आर्द्रायां वटवन्दाकं गृहीत्वा धारयेत् करे ।
 संग्रामे जयमाप्नोति जयां स्मृत्वा जयी भवेत्” ॥
 अथ मन्त्रः । ॐ नमो महाबलपराक्रम समस्त-
 विद्याविशारद अमुकस्य भूजबलं बन्धय बन्धय
 दृष्टिं स्तम्भय स्तम्भय अङ्गानि धूनय धूनय पातय
 पातय महीतले ह्रीं ॥ * ॥ अथ सौभाग्यम् ।
 “पुण्योद्धतं सितार्कस्य मूलं वामे तरे भुजे ।
 बद्धा सौभाग्यमाप्नोति दुर्भगापि न संशयः ॥
 रक्तचितार्कमूलन्तु सोमयले समुद्धृतं ।
 क्षीरैः पिष्ट्वा वटीं कुर्यात् तिलकं शुभमङ्गना” ॥ * ॥
 अथ ईश्वरादिको धोपशमनं । ॐ शान्ते प्रशान्ते
 सर्वक्रोधोपशमनि स्वाहा ।
 अनेन मन्त्रेण त्रिःसप्तधा जपेन सुखं मार्जयेत् ।
 ततः क्रोधोपशमनं भवति” ॥ * ॥ गजनिवारणम् ।
 “श्वेतापरजितामूलं हस्तस्थं वारयेत् गजम् ।
 मूलं त्रिश्रल्या वक्त्रस्थं गजवशकरं भवेत्” ॥ * ॥
 व्याघ्रनिवारणं ।
 “मुखस्थं गृहीतमूलं हस्तस्थं व्याघ्रभीतिजित्” ।
 ह्रीं ह्रीं ह्रीं श्रीं श्रीं श्रीं स्वाहा ।
 इष्टाक्षरमन्त्रेण लोष्ट्रं पठित्वा क्षिपेत् ।
 तदा सुखं न चावधति गन्तुमशक्यः ॥
 “मूलं कृष्णचतुर्दशां ग्राहयेत्क्षालीभवनम् ।
 हस्तस्थं व्याघ्रभीतादिभयहृत् परिकीर्तितम्” ॥
 इति इन्द्रजालतन्त्रे ३ उपदेशः ॥ * ॥ अथ स्तम्भनम् ।
 “श्वेतगुह्योत्थितं मूलं मुखस्थं दृष्टुगुहजित्” ।
 ॐ ह्रीं रक्ष रक्ष चामुखे तुरु तुरु अमुकं मे
 वशमानय वशमानय स्वाहा । अयं चण्डामन्त्रः ।
 उक्तयोगसिद्धिः ॥
 “पुण्यार्कं मधुवन्दाकं गृहीत्वा प्रक्षिपेद्भुधः ।
 समामध्ये च सर्वेषां मुखस्तम्भः प्रजायते” ॥ * ॥
 मेघस्तम्भनम् । इष्टकद्वयसंपुटमध्ये मेघसंख्यक-
 चतुरहं विनित्य उद्याने स्थापयेत्तदा मेघान्
 स्तम्भवति । मन्त्रः । “मेघान् स्तम्भय स्तम्भय” ॥ * ॥
 नौकास्तम्भनम् ।
 “भरण्यां क्षीरकाष्ठस्य कीलं पञ्चाङ्गुलं क्षिपेत् ।
 नौकामध्ये तदा नौकास्तम्भनं जायते भुवनम्” ॥ * ॥
 निद्रास्तम्भनम् ।
 “मूलं गृह्यत्वा मधुकं पिष्ट्वा गन्धं समाचरेत् ।
 निद्रास्तम्भनमेतद्धि मूलदेवेन भाषितम्” ॥ * ॥
 शूलस्तम्भनम् ।
 “कपित्थस्य च वन्दाकं क्षत्तिकायां समाहरेत् ।
 वज्रसंस्थान्तु देवस्य शूलस्तम्भनकं परम्” ॥

इन्द्र

करे सुदर्शनामूलवन्धनात् स्तम्भनं तथा” ।
 ॐ अहो कुम्भकर्णं महाराजस्य निकषागर्भ-
 सम्मत परसेन्यस्तम्भन महाभय रणरुद्र आक्षापय
 स्वाहा । अष्टोत्तरसहस्रजपात् सिद्धिः ॥
 “गृहीत्वा शुभनक्षत्रे अपासागस्य मूलकम् ।
 लेपमात्रे शरीराणां सर्वशस्त्रनिवारणम् ॥
 पुण्यार्कं श्वेतगुह्याया मूलमुद्धृत्य धारयेत् ।
 हस्ते काष्ठभयं नास्ति संग्रामे च कदाचन” ॥ * ॥
 गोमहिषादिस्तम्भनम् ।
 “उद्धस्याक्षि चतुर्दिक्षु निखनेत् भूतले भुवनम् ।
 गां मेघीं महिषीं वाजीं स्तम्भयेत् करिणीमपि” ॥ * ॥
 बुद्धिस्तम्भनम् ।
 “भृङ्गराजमपामार्गं सिद्धार्थं सहदेविकां ।
 ओलं वचाञ्च श्वेताकं भुवनेषां समाहरेत् ॥
 लौहपात्रे विनित्य द्विदिनान्ते समुद्धरेत् ।
 तिलकैः सर्वभूतानां बुद्धिस्तम्भकरं परम्” ॥
 ॐ नमो भगवते विश्वामित्राय नमः सर्व-
 सुखीभ्यां विश्वामित्र आगच्छ आगच्छ स्वाहा ।
 उक्तयोगस्यायं मन्त्रः ॥ * ॥ चौरगतिस्तम्भनम् ।
 ॐ ब्रह्मवैश्रिणि शिवे रक्ष रक्ष स्वाहा । अनेन
 मन्त्रेण सप्तपाशान् गृहीत्वा जीणि कक्षां बद्धा
 अपरान् सुविभ्यां धारयेत् । इति चौराणां गति-
 स्तम्भनम् । * ॥ गर्भस्तम्भनम् ।
 “ग्राह्यं कृष्णचतुर्दशां धूम्रस्य तु मूलकम् ।
 कक्षां बद्धा रमेत् कान्तां न गर्भं धारयेत् क्वचित् ॥
 मुक्तेन लभते गर्भं पुरा नागार्जुनोदितम् ।
 तन्मूलचूर्णं योनिस्थं न गर्भे सम्भवेत् क्वचित् ॥
 सिद्धार्थमूलं शिरसि बद्धा कान्तां रमेत् यां ।
 न गर्भं धारयेत् सा स्त्री मुक्तेन लभते पुनः” ॥ * ॥
 शुक्रस्तम्भनम् ।
 “नीलीमूलं भ्रमणस्थं कक्षां बद्धा तु वीर्यहृक् ।
 रक्तापामार्गमूलन्तु सोमवारे निमग्नयेत् ॥
 भौमे प्रातः समुद्धृत्य कक्षां बद्धा तु वीर्यहृक्” ॥
 इति कामरत्ने ३ उपदेशः ॥ * ॥ मोहनम् ।
 “भृङ्गजीवचानलदसर्जरसं समानं
 कृत्वा चुटिं मलयजञ्च षष्ठिकमिश्रम् ।
 यो धूपयेन्निरुद्धं वसनं शरीरं
 तस्यापि दास इव मोहसुपैति लोकः” ॥
 भृङ्गराजः केशराजो लज्जा च सहदेविका ।
 एभिस्तु तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं मोहयेन्नरः” ॥
 ॐ अं खां ईं उं ऊं ऋं ॠं हूं षट् ।
 “अनेनैव तु मन्त्रेण कृत्वा ताम्बूलभावनम् ।
 साध्यस्य मुखनिक्षिप्ते मोहमायाति तत्क्षणात्” ॥
 ॐ भीं क्षीं भौं मोहय । इमं मन्त्रं वारजयं
 जपेत् । मोहमाप्नोति मानवः ॥ * ॥ देहरज्जनम् ।
 “कदम्बपत्रं लोष्ट्रञ्च अर्जुनस्य च पुष्पकम् ।
 पिष्ट्वा गात्रोद्धर्तनाच्च कायदुर्गन्धनाशनम् ॥
 एला-शटी-पत्रक-चन्दनानि
 तोयाभयाशिशुघ्ननामयाणि ।
 ससौरभोऽथ सुरराजयोगः
 स्वातः सुगन्धो नरमोहयोगः” ॥ * ॥
 सुखरज्जनम् ।

इन्द्र

“रसाक्षजम्बूफलगर्भसारः
 सकर्कोटो माक्षिकसंयुतश्च ।
 स्थितो मुखान्ते पुत्रस्य राज्ञौ
 करोति पुंसां सुखवासनिष्ठम् ॥
 चूर्णं सुराक्षेशरकुष्ठकानां
 प्रातर्दिनान्ते परिलेपि या स्त्री ।
 अप्यर्द्धमासेन सुखस्य वासः
 कर्पूरतुल्यो भवति प्रकाशः” ॥ * ॥
 केशक्षणीकरणं ।
 “लोहकिट्टं जवापुष्पं पिष्ट्वा धात्रीफलं समम् ।
 त्रिदिनं लेपयेत् शीर्षं त्रिमासं केशरज्जनम्” ॥
 इति कृष्णिकरणम् ॥ * ॥ केशशुक्लीकरणम् ।
 “वज्राक्षीरेण सप्ताहं अन्वहं भावयेत्तिलम् ।
 तत्तैललिप्ताः केशाः स्युः शुक्लाश्च नात्र संशयः ॥
 इति कामरत्ने ४ उपदेशः ॥ * ॥ अथ वाजीकरणं
 “अश्विन्यां वटवन्दाकं क्षीरैः पिष्ट्वा महाबलः ।
 पुण्योद्धतं पिबेन्मूलं श्वेताकस्य प्रयत्नतः ॥
 स्वप्नरात्रन्तु गोक्षीरैर्वज्रोऽपि तरणायते” ॥
 “चूर्णं विदार्याः सरसेन तस्याः
 विभावितं भास्कररश्मिजाले ।
 मध्वाज्यसंमिश्रितमेव क्षीर-
 इष्टस्त्रियो गच्छति निर्विशङ्कः” ॥ * ॥
 जन्मबन्धाचिकित्सा ।
 “समूलपत्रां सर्पाक्षीं रविवारे समुद्धरेत् ।
 एकवर्णगवां क्षीरैः कन्याहस्तेन पेययेत् ॥
 ऋतुकाले पिबेत् बन्धा पलाञ्छं तद्दिने दिने ।
 क्षीरशाल्यमसुद्धञ्च लव्हाहारं प्रदापयेत् ॥
 एवं सप्तदिनं कुर्यात् बन्धा भवति गर्भिणी ।
 उद्वेगं भयशोकञ्च दिवानिद्रां विवर्जयेत् ॥
 न कश्चि कारयेत् किञ्चित् वर्जयेत् सावगाहनम् ।
 पतिसङ्गं चरेत् सा च नात्र कार्या विचारणा ॥
 कृष्णापरजितामूलं क्षागीक्षीरेण संपिबेत् ।
 ऋतुकाले समायाते भुक्त्वा गर्भधरा भवेत् ॥
 गोक्षीरस्य तु वीजन्तु पिबेन्निर्गुणिकारसैः ।
 निरात्रं सप्तरात्रं वा बन्धा भवति गर्भिणी” ॥
 इतीन्द्रजाले जन्मबन्धाचिकित्सा ॥ * ॥
 अथ काकबन्धाचिकित्सा ।
 “अश्वगन्धीवमूलन्तु ग्राहयेत् पुण्यभास्करे ।
 पेययेन्महिषीक्षीरैः पलाञ्छं भक्षयेत् सदा ॥
 सप्ताहाह्नमते गर्भं काकबन्धा चिरायुधम्” ॥
 इतीन्द्रजाले काकबन्धाचिकित्सा ॥ * ॥
 अथ मृतवत्साचिकित्सा ।
 “प्राङ्मुखः क्षत्तिकाचट्टे बन्धा कर्कोटकीं हरेत् ।
 तत्त्वन्दं पेययेत्तोयैः कर्षमाणं सदा पिबेत् ॥
 यां वीजपूरद्रुममूलमेकं
 क्षीरेण पक्वं प्रपिबेत् विमिश्रम् ।
 ऋतौ गिञं या तु पतिं प्रयाति
 दीर्घायुधं सा तनयं प्रसूते ॥
 मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा नला ।
 मेदा पयस्या काकोली मूलञ्चैवाश्वगन्धजम् ॥
 अजमोदा हरिद्रे दे हिङ्गुः कटुकरोहिणी ।
 उत्पलं कुसुदं द्राक्षा काकल्यौ तन्मूलद्वयम् ॥

इन्द्र

यतेषां कर्षकैर्भागेर्द्वितयं विपाचयेत् ।
 शतावरीरसं क्षीरं घृतस्यैवं चतुर्गुणम् ॥
 संपिबेन्नित्यं नारी नित्यं स्त्रीषु च प्रस्यते ।
 पुत्रान् जनयेत् नारी मेघाच्छान् प्रियदर्शनान् ॥
 या चैवास्थिरगर्भा स्यात् या नारी जनयेत् मृतम् ।
 अथवायुषश्च जनयेत् या च कन्याः प्रसूयते ॥
 योनिदोषे रजोदोषे गर्भसावे च प्रस्यते ।
 प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ॥
 नान्ना फलघृतं ह्येतदायुष्यं परिकीर्तितम् ।
 नोक्तञ्च लक्ष्म्यामूलं वदन्यत्र चिकित्सकाः ॥
 जीवत्वा शुक्लवर्णा घृतमत्र तु दीयते ॥
 अरण्यगोमयेनात्र वज्रेणां प्रदीयते ॥
 अत्र पयस्या क्षीरयुक्तभूमिकुण्डलम् उत्पलं ।
 नीलं । इतीन्द्रजाले मृतवत्साचिकित्सा ॥ * ॥
 अथ गर्भसावचिकित्सा । प्रथमे मासि ।
 “गोक्षीरेः पेषयेत्तुल्यं पद्मकेशरचन्दनम् ।
 पतने तं पिबेन्नारी महागर्भः स्थिरो भवेत् ॥
 अथवा मधुकं दारुं शरद्वृक्षस्य वीजकम् ।
 संपिब्य क्षीरकाकोलीं पिबेत् क्षीरैश्च गोभवेः ॥१॥
 नीलोत्पलं मृगालञ्च यष्टी कर्कटप्रदङ्गिका ।
 गोक्षीरञ्च द्वितये च पीत्वा शान्तिं वेदना ॥२॥
 ओखण्डं तगरं कुष्ठं मृगालं पद्मकेशरम् ।
 पिबेत् श्रीतोदकैः पिष्ट्वा तृतीये वेदनावती ॥
 अथवा क्षीरकाकोलीवलानन्तापयः पिबेत् ॥३॥
 श्रीतोत्पलं मृगालानि गोक्षीरक-कशेरुकम् ।
 तुर्यमासे गवां क्षीरं पिबेत् सा वेदनापरा ॥
 अथवा मधुकं रास्त्रा श्यामा त्राक्ष्णयष्टिका ।
 अनन्ता पेषयित्वा तु गवां क्षीरैः समं पिबेत् ॥४॥
 पुनर्वा च काकोली तगरं नीलमुत्पलम् ।
 गोक्षीरं पञ्चमे मासि गर्भलोभहरं भवेत् ॥
 अथवा बृहतीयुग्मं यक्षाङ्गं कटफलं त्वचः ।
 गोघृतं क्षीरसंयुक्तं पिबेत् पिष्ट्वा च पञ्चमे ॥ ५ ॥
 सिता काशाखुमज्जा च श्रितवोयेन पेषयेत् ।
 षष्ठे मासि गवां क्षीरैः पिबेत् क्षौद्रं निवर्त्तयेत् ॥
 अथवा गोक्षीरं शिपुं मधुकं पुत्रिपरिणामम् ।
 नलायुक्तां पिबेत् पिष्ट्वा गोदुग्धैः षष्ठमाशके ॥६॥
 काष्ठकं पौष्करं मूलं शङ्काटं नीलमुत्पलम् ।
 पिष्ट्वा च सप्तमे मासि क्षीरैः पीत्वा प्रशान्तिं ॥
 अथवा मकरद्राक्षां शृङ्गाटञ्च सकेशरम् ।
 मृगालं शर्करायुक्तं क्षीरैः पेषन्तु सप्तमे ॥ ७ ॥
 यष्टी पद्माक्षरैर्मुसं केशरं गजपिप्ली ।
 नीलोत्पलं गवां क्षीरैः पिबेदष्टममाशके ॥
 अथवा विषमूलञ्च कपित्थं बृहती शमी ।
 इक्षुपाटलवर्मैर्न रभिः क्षीरं प्रसाधयेत् ।
 तत्क्षीरमष्टमे पीत्वा गर्भे शान्तिं वेदना ॥८॥
 विशालावीजककोषं मधुना सह लेपयेत् ।
 वेदना नवमे मासि शान्तिमाप्नोति नान्यथा ॥
 अथवा मधुकं श्यामा ह्यनन्ता क्षीरकाकोली ।
 रभिः सिद्धं पिबेत् क्षीरं नवमे वेदनावती ॥९॥
 शर्करा गोक्षीरी द्राक्षा सक्षुद्रं नीलमुत्पलम् ।
 पाययेत् दशमे मासि गवां क्षीरैः प्रशान्तये ॥
 अथवा शुद्धसंविद्धं गोक्षीरं दशमे पिबेत् ।

इन्द्र

अथवा मधुकं दारुं शुद्धक्षीरेण संपिबेत् ॥१०॥
 क्षौद्रं वृषं चन्दनसिन्धुजातं
 महेन्द्रराजं पयसा सुपिष्टम् ।
 गर्भं क्षरन्तं प्रतिहन्ति शीघ्रं
 योगो विभुञ्जन् किञ्च मूलदैवैः” ॥
 इति इन्द्रजाले गर्भसावचिकित्सा ॥ * ॥

अथ गर्भशुक्लम् ।

“गोक्षीरं शर्करायुक्तं गर्भशुक्लप्रशान्तये ।
 पिबेद्वा मधुकं चूर्णं गाम्भारीफलचूर्णकम् ॥
 समांसं गव्यदुग्धेन गर्भिणी च प्रशान्तये” ॥*

अथ सुखप्रसवयोगः ।

“श्वेतं पुनर्गवामूलं चूर्णं योनौ प्रवेशयेत् ।
 तत्क्षणात् प्रसूते नारी गर्भे सति प्रपीडिते ॥
 वासकस्य तु मूलन्तु चोत्तरस्थं समुद्धरेत् ।
 कथां बद्धा सप्तसूत्रैः सुखं नारी प्रसूयते ॥
 सहदेव्याश्च मूलं वा कटिस्थं प्रसवेत् सुखम् ।
 अपामार्गस्य मूलन्तु ग्राहयेच्चतुरङ्गुलम् ॥
 द्वारि प्रवेशयेत् योनौ तत्क्षणात् सा प्रसूयते” ॥*

अथ स्तनवर्द्धनं स्तनोत्थापनञ्च ।

“तैलं वचादाडिमकल्कसिद्धं
 सिद्धार्थं लेपनतो नितान्तम् ।
 नारीकुक्षौ चारुतरौ सुपीनौ
 कुर्यादसौ योगवरः प्रदिष्टः ॥
 श्रीपरिणामाया रसवत्कसिद्धं
 तिलोद्भवं तैलवरं प्रदिष्टम् ।
 तुलेन वक्षोजयुगे प्रदेयं
 प्रयाति वृद्धिं पतिवोऽपि नार्थाः ॥
 प्रथमकुसुमकाले नस्ययोगेन पीतं
 सनियमममरास्यं तच्छलाभो युवत्याः ।
 कुचयुगलसुधीनं क्षापि नो याति पातं
 कथित इति पुरैव चक्रदत्तेन योगः” ॥*

अथ योनिस्त्रारः ।

“प्रक्षालयेन्निम्बकुमायनीरैः
 स्निग्धान्यद्वयागुग्गुलानां ।
 धूपेन योनिं निशि धूपयित्वा
 नारी प्रसीदं विदधातु भर्तुः” ॥*

अथ लोमशान्तनम् ।

“पलाशमस्मान्विततालचूर्णै-
 रम्भाम्बुमिश्रैः परिलिप्य भूयः ।
 कन्दर्पगेहे मृगलोचनानां
 रोमाणि रोहन्ति कदापि नैव” ॥

इति इन्द्रजालतन्त्रसंग्रहः ॥ युद्धे क्षुद्रोपायविशेषः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥

इन्द्रजालिका, जि, (इन्द्रजालं करोति इन्द्रजालेन दीव्यतीति वा । इन्द्रजाल + ठक् ।) कुहककारी ।
 इति जटाधरः ॥ वाजीकर इति भाषा ।
 इन्द्रजित्, पुं, (इन्द्रजितवान् इति । इन्द्र + जि + क्तिप् ।) रावणपुत्रः । [तत्पर्यायः] मेघनादः २ मन्दोदरीसुतः ३ । इति जटाधरः ॥
 (अस्य जन्मविवरणं यथा, रामायणे ७।१२ । सर्गे, “एवमुक्तास्तदा राम ! राक्षसेन्द्रेण दानवः । महर्षेस्तनयं ज्ञात्वा मया दानवपुङ्गवः ॥

इन्द्र

दातुं दुहितरं तस्मै रोचयामास तत्र वै ॥ १६ ॥
 करेण तु करं तस्या ग्राहयित्वा मयस्तदा ।
 प्रहसन् प्राह दैत्येन्द्रो राक्षसेन्द्रमिदं वचः ॥ १७ ॥
 इयं ममात्मजा राजन् हेमन्ताभरसा वृता ।
 कन्या मन्दोदरी नाम पत्नार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ १८ ॥
 वाफ्मिवेव तं राम ! दृष्ट्वा योऽभ्यभाषत ।
 प्रज्वाल्य तत्र चैवाग्निमकरोत् पाणिसङ्ग्रहम्” ॥ १९ ॥
 “ततो मन्दोदरी पुत्रं मेघनादमजीजनत् ।
 स एव इन्द्रजिज्ञासु यस्याभिरभिधीयते ॥ २० ॥
 आतमात्रेण हि पुरा तेन रावणसूनुना ।
 हृदता सुमहान् मुक्तो नादे जलधरोपमः ॥ २१ ॥
 जडीकृता च सा लङ्का तस्य नादेन राघव ! ।
 पिता तस्याकरोत् नाम मेघनाद इति स्वयम्” ॥ २२ ॥
 अस्य यथा इन्द्रजिदित्यभिधानं जातं तदपि उक्तं तत्रैव ३५ सर्गे ।
 “जिते महेन्द्रेतिवले रावणस्य सुतेन वै ।
 प्रजापतिं पुरस्कृत्य ययुर्लङ्कां सुरास्तदा ॥ १ ॥
 तत्र रावणमासाद्य पुत्रभ्रातृभिरावृतम् ।
 अत्रवीदं गगने तिष्ठन् सामपूर्व्यं प्रजापतिः ॥ २ ॥
 वत्स रावण ! तुष्टोऽस्मि पुत्रस्य तव संयुगे ।
 अहोऽस्य विक्रमोदायं तव तुष्ट्योऽधिकोऽपि वा ॥ ३ ॥
 जितं हि भवता सर्वं जैलोक्यं खेन तेजसा ।
 कृता प्रतिज्ञा सफलं प्रीतोऽस्मि ससुतस्य ते ॥ ४ ॥
 अयञ्च पुत्रोऽतिबलस्तव रावण वीर्यवान् ।
 जगतीन्द्रजिदित्येव परिख्यातो भविष्यति ॥ ५ ॥
 बलवान् दुर्जयश्चैव भविष्यत्येव राक्षसः ।
 यं समाश्रित्य ते राजन् स्थापितास्त्रिदशा वशे” ॥ ६ ॥
 महावीरो लक्ष्मणस्तु विभीषणेन वानरादिभिश्च-
 सह निकुम्भिणां गत्वा तत्रस्थमेनमिन्द्रजितं
 व्यापादयामास इति तत्रैव लङ्काकाण्डे ५ सर्ग-
 मारभ्य ७ सर्गेषु उक्तम् ॥
 खगामख्यातो दानवः । यथा हरिवंशे । ३ । पृ ३ ।
 “इन्द्रजित् सत्यजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च ।
 महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च” ॥
 इन्द्रजिद्विजयी, [न] पुं, (इन्द्रजितः रावणपुत्रस्य ।
 विजयी इति । इन्द्रजित् + वि + जि + क्तिप् ।)
 लक्ष्मणः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य विवरणान्तु
 रामायणे । ६ । ६१ सर्गे उक्तम् । यथा,—
 “इत्युक्ता बाणमाकर्ण्य विद्वद्य तमजिज्ञासुम् ।
 लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेन्द्रजितं प्रति ॥ ७२ ॥
 रेन्द्रास्त्रेण समायोज्य लक्ष्मणः परवीरहा ।
 तच्छिरः सशिरस्त्राणं श्रीमत् ज्वलितकुण्डलम् ।
 प्रमथेन्द्रजितः कायात् पातयामास भूतले” ॥ ७३ ॥
 इन्द्रतूलं, स्त्री, (इन्द्रस्य तूलं । आकाशे उड्डीयमान-
 त्वात् ।) आकाशपतितसूत्रम् । आकाशवुड्दिर
 सुता इति भाषा । तत्पर्यायः । वृद्धसूत्रकम् २
 ग्रीष्महासम् ३ वंशकफम् ४ वाततूलम् ५ मण-
 दजम् ६ । इति हारावली ॥
 इन्द्रतूलकं, स्त्री, (इन्द्रतूलमेव । इन्द्रतूल + सार्थकन् ।)
 इन्द्रतूलं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 इन्द्रदारुः, पुं, (इन्द्रस्य दारुः ।) देवदारुवृक्षः । इति
 भावप्रकाशः ॥ (अस्य पर्यायः ।

इन्द्र

“देवदारु स्मृतं दारुभञ्जं दार्वीन्द्रदारु च ।
मस्तदारुद्रुक्लिमं कृत्रिमं सुरभुरहः” ॥
इन्द्रः, पुं, (इन्द्रस्य द्रुवः) अर्जुनवृक्षः । इत्य-
मरः ॥ कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
इन्द्रद्रुमः, पुं, (इन्द्रस्य द्रुमो वृक्षः) अर्जुनवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
इन्द्रनीलः, पुं, (इन्द्रवत् नीलः) मरकतमणिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पाद्मा इति भाषा । (अस्य
परीक्षा यथा, चिन्तामणिवृत्तवचनम् ।
“क्षीरमध्ये क्षिपेत् नीरं क्षीरक्षेत् जीवतां व्रजेत् ।
इन्द्रनीलमिति ख्यातं तदाहि रत्नकोविदेः” ॥
“कचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलै-
सुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा” ॥
इति रघुवंशे ॥ १३।५४। यथा, भावप्रकाशः ॥
अथ इन्द्रनीलगोमेदयोर्नामानि ।
“नीलन्तयेन्द्रनीलश्च गोमेदः पीतरत्नकम्” ॥
इन्द्रनीलकः, पुं, (इन्द्रनील + स्वार्थे कन्) मरकत-
मणिः । इति शब्दरत्नावली ॥
इन्द्रपुष्पा, स्त्री, (इन्द्रनीलवत् पुष्पं यस्याः) लाङ्ग-
लिकीवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ विषलाङ्गला इति
ख्याता । (लाङ्गलिकीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम्) ।
इन्द्रपुष्पिका, स्त्री, (इन्द्रपुष्पैव । कन्) कलिकारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ विषलाङ्गला इति भाषा ।
इन्द्रप्रस्थं, स्त्री, (इन्द्रस्य इन्द्रकीलस्य प्रस्थम् इव) ।
राजयुधिष्ठिरनिर्मितनगरम् । अधुना दिल्ली
इति ख्यातम् । (यथा, महाभारते १।२०८।२८।
“ततः पुण्ये शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथाः ।
नगरं यापयामासुर्द्वैपायनपुरोगमाः ॥
सागरप्रतिरूपाभिः परिखाभिरलङ्कृतम्” ॥
“तत्त्रिपिटपञ्चङ्गाणं इन्द्रप्रस्थं व्यरोचत ।
पेधदन्तमिवाकाशे विद्धं विद्युत्प्रमातृवत्” ॥
इन्द्रप्रहरणं, स्त्री, (इन्द्रस्य प्रहरणम्) इन्द्रस्यास्त्रम् ।
वज्रम् । इति हलायुधः ॥
इन्द्रभेषजं, स्त्री, (इन्द्रं महत् भेषजम्) । शुण्ठी ।
इति शब्दरत्नावली ॥
इन्द्रमहकासुकः, पुं, (इन्द्रमहं कामयते इति ।
इन्द्रमह + काम + उक्त्वा) कुक्कुरः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥
इन्द्रयवः, पुं, स्त्री, (इन्द्रस्य इन्द्रवृक्षस्य यवः यवाकार-
वीजत्वात् यथात्वम्) खनामख्याततिलवीजविशेषः ।
तत्पर्यायः । कलिङ्गम् २ भद्रयवम् ३ । इत्यमरः ॥
शुक्राङ्कः ४ शक्रवीजम् ५ वत्सकः ६ वत्सकवीजम् ७
भद्रजः ८ कुटजः ९ कुटजवीजम् १० कलिङ्गवीजम्
११ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् ।
कफवातरक्तपित्तहरत्वम् । दाहातिसारशमनत्वम् ।
ज्वरदोषशूलमूलनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुड्मिचर विचि इति भाषा । यथा,—
“उक्तं कुटजवीजन्तु यवमिन्द्रयवं तथा ।
कलिङ्गञ्चापि कलिङ्गं तथा भद्रयवं स्मृतम्” ॥
इति स्त्रीवे अमरः प्राह ।
“कचिदिन्द्रस्य नामैव भवेत्तदभिधायकम् ।
फलानीन्द्रयवास्तस्य तथा भद्रयवा अपि” ॥

इन्द्र

इति धन्वन्तरिः प्राह ।
“येन्द्रं यवं त्रिदोषघ्नं संग्राहि कटु शीतलम् ।
ज्वरतीसाररक्ताणः कृमिविसर्पकुष्ठनुत् ॥
दीपनं गुदकीलास्रवातास्रक्षेपशूलजित्” ॥
इति भावप्रकाशः ॥ (यथा, वैद्यकद्रव्यगुणः ।
“तद्दीजं ज्वरजित्तिक्तं रक्तपित्तातिसारजित्” ॥)
इन्द्रलुप्तं, स्त्री, (इन्द्राणां इन्द्रनीलवर्णकेशानां लुप्तं
लोपो यस्मात्) । केशरोगविशेषः । टाक इति
भाषा । तस्य लक्षणम् ।
“रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।
प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ॥
रुग्णश्चि रोमकूपान्स्तु ततोऽन्येषामसम्भवः ।
तदिन्द्रलुप्तं खालत्वं रज्येति च विभाज्यते” ॥
इति निदानम् ॥ खालत्वं रज्येति च तस्य पर्याय-
कथनम् । तथाच भोजः ।
“तदिन्द्रलुप्तमित्याहुः खलीं रज्याह्म केचन” ।
कार्तिकस्वाह । “इन्द्रलुप्तं श्लेष्मणि भवति खालत्वं
शिरोरुहेष्वेव रज्या सवेदनेति आगमस्तत्र नास्ति” ॥
इति तट्टीका ॥ अथेन्द्रलुप्तस्य चिकित्सा ।
“तिक्तपटोलीपत्रखरसैर्दृष्टा शमं याति ।
चिरकालजापि रज्या नियतं दिवसत्रयेणैव ॥
गोक्षुरस्तिलपुष्पाणि तुल्यञ्च मधुसर्पिषः ।
शिरः प्रलेपितं तेन केशैः समुपचीयते ॥
हस्तिदन्तमर्सी कृत्वा कृगीदुग्धरसाङ्गनः ।
लोमान्येन जायन्ते लेपात् पाणितलेष्वापि ॥
यष्टीन्दीवरश्मदीकातैलाज्यक्षीरलेपनैः ।
इन्द्रलुप्तं शमं याति केशा सुख घना दृढाः ॥
जातीकरज्ज्वररुग्णकरवीराग्निपाचितम् ।
तैलमभ्यञ्जनाज्जन्ति इन्द्रलुप्तं न संशयः ॥
खुहीपयः पयोऽर्कस्य लाङ्गलीमार्कवो विधम् ।
अजामूचं सगोमूचं रक्तिका सेन्द्रवारुणी ॥
सिद्धार्थकस्तौद्रागन्धा सख्येभिर्विपाचितम् ।
तैलं भवति निधमात् खालित्वयाधिनाशनम् ॥
खुहीदुग्धादितैलम्” । इति भावप्रकाशः ॥
“केशघ्नस्य चिकित्सान्तु प्रदण्ण हारीतः साम्प्रतम् ।
रूक्षं सपाण्डुरं वातात् पित्ताज्जन्तं सदाहकम् ॥
कफान्वितं भवेत् स्निग्धं रक्तात्माकं व्रजन्ति तत् ।
सन्निपातेन सदृशं जायते सर्वलक्षणम्” ॥
अस्य चिकित्सा यथा ॥ * ॥
“गुडेन सुरसा शुण्ठी मातुलुङ्गरसेन तु ।
केशघ्ने वातसम्भूते धावनञ्च प्रशस्यते ॥ १ ॥
त्रिफलाञ्च वचां शुण्ठीं गुडेनापि प्रपेषितम् ।
धावनं कफसम्भूते चेन्द्रलुप्तं प्रशस्यते ॥ २ ॥
पैत्तिके च हितं दुग्धं नवनीताम्वितन्तथा ।
सिताशिवफलं यष्टी पैत्तिके धावनं मतम् ॥ ३ ॥
भृङ्गराजरसं ग्राह्यं प्रदङ्गवेररसन्तथा ।
सौवीरकरसेनापि तिलान् पिष्ट्वा प्रलेपनम् ॥
पश्चात् कार्यं पूरुषेण खानमुष्णेन वारिणा ।
धवाज्ज्वनकदम्बस्य शिरीषमपि रोहितम् ॥
काथमेवां शिरोद्वृत्तं शमयेदिन्द्रलुप्तकम् ।
कुक्कुटस्य पुष्पेण जपायाः कुसुमेन च ॥
दृढस्य चेन्द्रलुप्तस्य क्षतमेव निवारयाम् ।

इन्द्र

पैत्तिकानि च लिङ्गानि वृष्ट्वा दुग्धेन धावनम् ॥
शीतलानि प्रदेयानि पैत्तिकेन विधीयते” ॥
“धुत्तूरपत्राणि च मागधीनां
निष्ठा विशालागृहधूमकुष्ठम् ।
वृतेन युक्तञ्च जलेन पिष्टं
शिरःप्रलेपे क्षतवारुणं स्यात् ॥
पित्ते क्षते दोषयुते च रोगे
पटोलेपनं पिष्टुमर्हत्तं वा ।
तथामलक्या फलमेव पिष्ट्वा
वृतेन खण्डेन प्रलेपनञ्च ॥
निवार्यते मस्तकजं क्षतञ्च
शिरोर्त्तिसङ्घान् विनिहन्ति चैतत् ।
गजेन्द्रदन्तस्य मर्सी गृहीत्वा
प्रलेपनं वा नवनीतकेन ॥
तिलार्कभस्मातकदग्धमाध-
क्षारस्य लेपो नवनीतकेन ।
सर्पस्य क्षारस्य तथा प्रयोगः
खल्लाटके केशघ्नं करोति” ॥
इति हारीतः ॥
“तेजोऽग्निलघैः सहकेशभूमिम्
दग्ध्याशु कुर्व्यात् खलतिघ्नरस्य” ॥ * ॥
चिकित्सा यथा चरके ।
“खालत्वे पलिते वल्यां हरिस्तोषि च शोधितम् ।
नस्यैस्तेनैः शिरोवैक्लपलेपैश्चाप्युपाचरेत् ॥
सिद्धं विदाहीगन्धाद्यैर्वनीतैश्चैवैवैद्यपि च ।
नस्यं स्यादक्षतैलं वा खालत्वं पलितापहम्” ॥
इन्द्रलुप्तः, पुं, (इन्द्राणां इन्द्रनीलवत् केशानां लुप्तं
नाशो यस्मात्) । केशनाशकरोगः । तत्पर्यायः ।
इन्द्रलुप्तकः २ केशघ्नः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
इन्द्रलुप्तकं, स्त्री, (इन्द्रलुप्त + स्वार्थे कन्) इन्द्रलुप्त-
रोगः । इति भूरिप्रयोगो जटाधरहेमचन्द्रौ च ॥
इन्द्रवारुणिका, स्त्री, (इन्द्रवारुणी + कन् + टाप्) ।
इन्द्रवारुणीलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥
इन्द्रवारुणी, स्त्री, (इन्द्रं वारयति । इन्द्र + वृ +
णिच् + उन् । डीप्) लताविशेषः । राखाल ससा
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । विशाला २ । इत्यमरः ॥
येन्दी ३ चित्रा ४ गवाक्षी ५ गजचर्मिटा ६
मृगैर्व्यास ७ पिटङ्गीकी ८ मृगादनी ९ । इति
रत्नमाला ॥ इन्द्रा १० अरुणा ११ गवादनी १२
क्षुद्रसहा १३ इन्द्रचर्मिटी १४ सूर्या १५ विषघ्नी
१६ गणकशिका १७ अमरा १८ माता १९ सुकर्णी
२० सुफला २१ तारका २२ वृषभाक्षी २३ पीत-
पुष्पा २४ इन्द्रवल्ली २५ हेमपुष्पी २६ क्षुद्रफला
२७ वारुणी २८ बालकप्रिया २९ रत्नैर्व्यासः ३०
विषलता ३१ शक्रवल्ली ३२ विषापहा ३३ अमृता
३४ विषवल्ली ३५ । चित्रफला ३६ । इति जटा-
धरः ॥ अपि च ।
“येन्दीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवादनी ।
वारुणी च परायुक्ता सा विशाला महाफला ॥
श्वेतपुष्पा मृगाक्षी च मृगैर्व्यासमृगादनी ।
गवादनीद्वयं तिक्तं पाके कटुरसं लघु ॥
वीर्य्येण्यं कामलापित्तकफघ्नीहृदरापहम् ।

इन्द्रा

आसकाशापहं कुलगुण्यप्रशित्रयप्रयुत् ॥
 प्रमेहमूत्रगर्भमगशमयविषापहम् ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटु-
 त्वम् । शीतत्वम् । रेचनत्वम् । गुल्मपित्तीदरक्षेप-
 क्षमिकुष्ठज्वरपहत्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रवज्रा, स्त्री, (इन्द्रेण इन्द्रियजनितदोषेण वज्रा ।
 यद्वा इन्द्रः श्रेष्ठोऽपि वज्रः कृशो भवति यस्याः)
 व्रणशोणविशेषः । तस्य कृच्छ्रणम् ।
 “पद्मकणिकवन्मध्ये पिङ्गकाभिः समाचिताम् ।
 इन्द्रवज्रान्तु तां विद्यादातपित्तोत्थितां भिषक् ॥
 इति निदानम् ॥ तस्याश्चिकित्सा ।
 विद्युत्ताम्रवज्राच्च गर्दभीं जालगर्दभम् ।
 पैत्तिकस्य विस्पर्शस्य क्रियया साधयेत् भिषक् ।
 पाके तु शोषयेदाज्यपक्वैर्मधुरभेषजैः ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 (“या पद्मकणिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ।
 साविद्या वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्दभी ॥”)
 इन्द्रवज्रः, पुं, (इन्द्रस्य वज्रः ।) देवदारु । इति
 जटाधरः ॥ (देवदारुशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः)
 इन्द्रसावर्णिः, पुं, चतुर्दशमनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे
 वृहद्भानुरवतारः । शुचिरिन्द्रः । पवित्रचाक्षुषा-
 दयो देवाः । अग्निवाङ्मनुष्यशुद्धमागधाद्याः सप्त-
 र्षयः । उरगम्भीरव्रजधाया मनुष्यत्वा भविष्यन्ति ॥
 इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि भौतनाम्ना च-
 आख्यातः । यथा, विष्णुपुराणे ३ । २ ।
 “भौतश्चतुर्दशज्ञान मैत्रेय भविता मनुः ।
 शुचिरिन्द्रः सुरगणास्तत्र पञ्च प्रदुष्यन् तान् ॥ ४० ॥
 चाक्षुषाश्च पवित्राश्च कनिष्ठा आजिरस्तथा ।
 वयोवृद्धाश्च वै देवाः सप्तर्षीर्नपि मे प्रदुष्युः ॥ ४१ ॥
 अग्निवाङ्मनुष्यः शुक्रो मागधोऽभीष्ट एव च ।
 युक्तस्तथाजितस्त्राण्यो मनुष्यत्वातः प्रदुष्युः ॥ ४२ ॥
 उरगम्भीरव्रजधाया मनोस्तस्य सुता नृपाः ॥ ४३ ॥
 मार्कण्डेयपुराणेऽपि १०० अध्याये उक्तरूपेण
 वर्णितम् । अधुना तु सप्तममन्वन्तरस्याष्टाविंशति-
 तमं यगं)
 इन्द्रसुतः, पुं, (इन्द्रस्य सुतः ।) वालिनामवानरराजः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ अर्जुनवज्रः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ जयन्तः । अर्जुनः ॥
 इन्द्रसुरसः, पुं, (इन्द्रः इन्द्रवज्र इव सुरसः सुपथ-
 रसः ।) सिन्दुवारवज्रः । इत्यमरः ॥ निखिन्दा
 इति ख्यातः । (सिन्दुवारशब्दे निगुण्डीशब्दे च
 अस्य गुणादयो ज्ञेयाः)
 इन्द्रसुरिसः, पुं, वज्रविशेषः । निखिन्दा इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । इन्द्राणी २ निर्गुण्डी ३ सुरसा ४ ।
 इति रत्नमाणा । इन्द्रसुरसः ५ सिन्दुवारः ६
 इन्द्राणिका ७ । इत्यमरः ॥ विसुन्धकः ८ सिन्धकं
 ९ सुरसः १० सिन्धुवारितः ११ इन्द्राणिका १२
 सिन्धुवारकः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (इन्द्राणी-
 शब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः)
 इन्द्रा, स्त्री, (इदि + रन् ।) फणिज्भाकवज्रः । इति
 मेदिनी ॥ काँटा जामीर इति भाषा । इन्द्रपत्नी ।
 प्रची । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्रि

इन्द्राग्निधूमः, पुं, (इन्द्राग्नेर्मेघवज्रेधूम इव ।) हिमं ।
 इति हारावली ॥
 इन्द्राणिका, स्त्री, (इन्द्राणी + कन् ।) इन्द्रसुरिस-
 वज्रः । इत्यमरः ॥
 इन्द्राणी, स्त्री, (इन्द्रस्य ऐश्वर्यशालिनः सुरराजस्य
 वा पत्नी । इन्द्र + इन्द्रवशेति डीष् आनुक् च ।)
 दुर्गा । यथा,—
 “ऐश्वर्यं परमं यस्या वशे चैव सुरासुराः ।
 इदि परमेश्वर्ये च इन्द्राणी तेन सा शिवा ॥
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥ इन्द्रभार्या ।
 तत्पर्यायः । एलोमजा २ प्रची ३ । इत्यमरः ॥
 पौलोमी ४ । इति मेदिनी ॥ मृतकतायी ५ ।
 इति जटाधरः ॥ माहेन्द्री ६ जयवाहिनी ७ ऐन्द्री
 ८ शतावरी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“यथेन्द्राणी महेन्द्रस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीपतेर्यथा ॥”)
 इति भविष्यपुराणे षट्पञ्चमीव्रतकथायाम् । इन्द्र-
 शक्तिः । यथा ऋग्वेदे १ । २२ । १२ । “इहेन्द्राणो
 सुयज्ञये वरुणानीं ॥” “इन्द्राणी इन्द्रस्य सूर्यस्य
 वायोर्वाशक्तिम्” । इति दयानन्दसरस्वतीव्रत-
 भाष्यम् ।) इन्द्रसुरिसवज्रः । स्त्रीणां करणं ।
 इति मेदिनी ॥ नीलसिन्दुवारवज्रः । स्यूलेला ।
 सूक्ष्मेला । इति राजनिर्घण्टः ॥ अष्टमाष्टकान्त-
 र्गतमाष्टकाविशेषः ॥ इति स्मृतिः ॥
 इन्द्रानुजः, पुं, (अनु पश्चात् जायते इति अनुजः क-
 निष्ठः । इन्द्रस्यानुजः । विष्णुः खलु कश्यपस्य अदितौ
 वामनरूपेण इन्द्रस्य पश्चात् जातः ।) विष्णुः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (विद्यतिर्वामनशब्दे द्रष्टव्यः ।)
 इन्द्रायुधं, स्त्री, (इन्द्रस्यायुधमिव चापाकृतित्वात् ।)
 इन्द्रधनुः । इत्यमरः ॥ रामधनुक गण्डी इत्यादि
 भाषा ।
 (“स नादं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम्” ।
 इति रघुवंशे १२ । ७६ । तथा, मनुः । ४ । ५६ ।
 “न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दर्शयेद्बुधः” ।)
 इन्द्रारिः, पुं, (इन्द्रस्य अरिः शत्रुः ।) असुरः ।
 इत्यमरः ॥
 इन्द्रावरजः, पुं, (इन्द्रस्य अवरजः वामनरूपेण
 अनुजः ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥
 इन्द्राशनः, पुं, (इन्द्रस्य अशनः खाद्यव्रथम् ।) संविदा-
 वज्रः । इति शब्दमाणा ॥ सिद्धि इति भाषा ।
 गुञ्जा । इति हारावली ॥ कुच इति भाषा ।
 (“इन्द्राणिकेन्द्राशनकञ्च” ।
 “तथाचेन्द्राशनोक्तैः” ।
 “योऽश्वसुन्दरमण्डूकी जयन्तीन्द्राशनस्य च” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ॥)
 इन्द्रियं, स्त्री, (इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमनुमापकम् । इन्द्रेण
 ईश्वरेण वृष्टं । इन्द्रेणात्मना मम चक्षुर्मम श्रोत्र-
 मित्यादि क्रमेण ज्ञातं । इन्द्रेण जुष्टं वा इत्याद्यर्थेषु
 इन्द्रशब्दात् निपातनात् घच् ।) ज्ञानकर्म्म-
 साधनम् । तत्पर्यायः । हृषीकम् २ विषयि ३ ।
 इत्यमरः ॥ अक्षम् ४ करणम् ५ ग्रहणम् ६ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ तत्र तु ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च । यथा ।
 कर्णाः १ त्वक् २ चक्षुः ३ जिह्वा ४ नासिका ५

इभः

कर्मेन्द्रियाणि पञ्च यथा । वाक् १ पाणिः २ पादः
 ३ पायुः ४ उपस्थः ५ । अन्तरिन्द्रियाणि चत्वारि ।
 मनः १ बुद्धिः २ अहङ्कारः ३ चित्तं ४ ॥ मनस्तावदि-
 न्द्रियाणां नियामकम् । चतुर्दश देवाः चतुर्दशे-
 न्द्रियनियन्तारः । तत्र श्रोत्रस्य देवता दिक् ।
 त्वचो वातः । चक्षुषः सूर्यः । रसनायाः प्रचेताः
 द्राघस्याश्विनौ । वाचो वज्रिः । हस्तस्य इन्द्रः ।
 पादस्य विष्णुः । पायोर्मित्रः । उपस्थस्य प्रजापतिः ।
 मनसश्चन्द्रः । बुद्धेस्तुर्मुखः । अहङ्कारस्य शङ्करः ।
 चित्तस्याशुतः । इति वेदान्तः ॥ न्यायजने ।
 पृथिव्या इन्द्रियं द्वाणं । जलस्य जिह्वा । तेजस-
 चक्षुः । वायोस्त्वक् । आकाशस्य कर्णः ।
 (अथ बुद्धेर्ब्रह्मा । अहङ्कारस्येश्वरः । मनसश्चन्द्रमाः ।
 दिशः श्रोत्रस्य । त्वचो वायुः । सूर्यश्चक्षुषोः ।
 रसनस्यापः । पृथिवी द्वाणस्य । वचसोऽग्निः ।
 हस्तयोरिन्द्रः । पादयोर्विष्णुः । पायोर्मित्रः ।
 प्रजापतिरुपस्थस्येति । इति सुश्रुतः ॥) (यथा,
 मनुः । २ । ८८ । “इन्द्रियाणां विचरतां विषये-
 व्यपहारिषु” ।
 विज्ञानम् । यथा, ऋग्वेदे १ । ११ । २ ।
 “यथा क्षयाम सर्ववीरया विशतन्तः शर्द्धाय
 धासधास्त्रिन्द्रियम्” । “इन्द्रियं विज्ञानम्” इति
 दयानन्दभाष्यम् ।) युक्तम् । वीर्यम् । इत्यमरः ॥
 इन्द्रियस्त्रापः, पुं, (इन्द्रियस्य स्त्रापः सन्धक् निरोधः ।)
 प्रलयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 इन्द्रियायतनं, स्त्री, (इन्द्रियाणां आयतनमाश्रय-
 स्थानम् ।) शरीरम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 इन्द्रियार्थः, पुं, (इन्द्रियाणामर्थः ।) इन्द्रियजन्यज्ञान-
 विषयः । यथा । रूपं । शब्दः । गन्धः । रसः ।
 स्पर्शः । तत्पर्यायः । विषयः २ गोचरः ३ । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १६ ।
 “इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्जेत कामतः” ।
 “अपि खदेहात् किमुतेन्द्रियार्थात्
 यशोधनानां हि यशो गरीयः” ।
 इति रघुः १२ । ४३५ ।)
 इन्द्रेज्यः, पुं, (इन्द्रस्य इज्यः ।) वृहस्पतिः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 इन्ध ई ध ड जि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (रधां-आत्म-अर्क-सेट् ।) ऋखादिः । ई जि इन्धो-
 ऽस्ति । ड ध इन्धे । इति दुर्गादासः ॥
 इन्धनं, स्त्री, (इन्धे दीप्यतेऽग्निरनेन । इन्ध + करणं
 + ल्युट् ।) अभिसन्दीपनव्यवसायादि । जालानी
 काठ इति भाषा । तत्पर्यायः । इधाम् २ एधः ३
 समित् ४ एधम् ५ । इत्यमरः ॥ समिन्धनम् ६ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ७ । ११८ ।
 “अन्नपानेन्यनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाग्नयात्” ।)
 इन्धकाः, स्त्री, इन्धनाः । मृगशिरोनक्षत्रोपरि-
 स्थितपञ्चताराः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
 इभः, पुं, स्त्री, (यति गच्छतीति । इभ भन् । औ-
 यादिकोऽयं प्रत्ययः ।) हस्ती ।
 (“खराश्वोऽमृगभानामजाविकवधन्तथा” ।
 इति मनुः । ११ । ६८ । यथा, उत्तरचरिते ।

“इमदन्तविकीर्णग्रन्थिनिध्यन्दगन्धः” ।)

उत्तरपदे श्रेष्ठवाचकः । इत्यमरः ॥

इमकणा, स्त्री, (इमो हस्तीव कणा ।) गजपिप्पली ।
इति रत्नमाला ॥ (“कूर्पूरं जातिकोषं सजल-
मिमकणा तेजपत्रं लवङ्गम्” । इति वैद्यकरसे-
नसारसंग्रहः ।)

इमदन्ता, स्त्री (इमस्य दन्त इव । इमदन्त + टाप् ।)
नागदन्तोदत्ताः । इति रत्नमाला ॥ (नागदन्ती-
शब्दे ऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ।)

इमनिमीलिका, स्त्री, (इमस्य हस्तिन इव निमी-
लिका ।) वैदग्धी । भङ्गिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इमपालकाः, पुं, (इमानां पालकाः ।) हस्तिपकाः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ माऊत् इति भाषा ।

इममाचलाः, पुं, (इममाचालयति । इम + आङ् +
चल + शिच् + बाङलकात् ख ।) सिंहः । इति
भूरिप्रयोगः ॥

इमघा, स्त्री, (इम + घा + क + टाप्) खर्गच्छीरोदत्ताः ।
इति रत्नमाला ॥

इमाख्याः, पुं, (इमस्य आख्या यस्मिन् ।) नागकेशर-
उदत्ताः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इमोषणा, स्त्री, इमकणा । गजपिप्पली । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (गजपिप्पलीशब्देऽस्या विवरणम् ज्ञेयम् ।)

इभ्यः, त्रि, (इभमर्हतीति दण्डादित्वात् यत् ।) धन-
वान् । इत्यमरः ॥ (पुं, राजा । हस्तिपकाः ।) (यथा
क्रान्दग्योपनिषदि ॥ ११०॥ “उषस्तिर्ह चाक्रायण
इभ्यग्रामे प्रदायक उवाच । सहेभ्यम् कुल्ला-
वाण्डादन्तं विभिक्षे” ।)

इभ्या, स्त्री, हस्तिनी । शल्लकी । इति मेदिनी ॥

इयं, स्त्री, इदम् शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्रथमायां रूपं ।
एइ स्त्री इति भाषा । इति व्याकरणम् ॥

इयत्, त्रि, (इदम् परिमाणमस्य । इदम् + वतुप्
वस्य यः ।) कियत्संख्याबोधकम् । इति व्याकरणम् ॥
एतो इति भाषा । (यथा, रघुवंशे ॥ १३६७॥

“इयन्ति वर्षाणि तथा सहोय-

मभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम्” ।)

इयत्ता, स्त्री, (इयत् + तल ।) इयतो भावः । सीमा ।
परिमाणम् । सङ्ख्या । इत्यादि ॥

(“अमेण तदप्रज्ञया वा न गुणानामियत्तया” ।

इति रघुवंशे ॥ १० । ३२ ।)

इरयं, त्रि, ईरयं । श्रुत्यं । ऊषरभूमिः । इत्यमर-
टीकायां रमाभाषः ॥

इरम्मदः, पुं, (इरया उदकेन माद्यति दीप्यते अवि-
न्धत्वात् इति उग्रम्प्रथेरम्मदेत्यादिना खण्डप्रत्ययो
सुमागमश्च निपातितः ।) वज्राग्निः । तत्पर्यायः ।
मेघज्योतिः २ । इत्यमरः ॥ मेघाग्निः ३ । इति
जटाधरः ॥ अन्योन्यसङ्घट्टनेन मेघाग्निः सृष्ट्ययज्यो-
तिर्हृदादौ प्रतति सः । मेघेषुपलक्ष्यं वात-
जातिरपि । इति भरतः ॥

इरा, स्त्री, (इं कामं राति ददाति इति । इ + रा
+ क । यदा एवेति इ + रन् + टाप् निपातनात्
गुणाभावः ।) भूमिः । वाक्यम् । मद्यम् । जलम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, आश्वलायनगृह्यसूत्रे ॥ २ । ६ ।

“इरां वहन्तो वृत्तमुत्तमाणा

मित्रेण साकं सह संविशन्तु” ।)

सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥ (अन्नम् ।)

कश्यपपत्नीविशेषः ।

यथा, गारुडे ई अध्यायः ॥

“धर्मपत्न्याः समाख्याताः कश्यपस्य वदान्यहम् ।

अदितिर्दितिर्दनुः काला अमायुः सिंहीका मुनिः ।

कद्रुः प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खशा” ।

तस्याः स्मृतिर्यथा ।

“इरा लक्ष्मता वल्ली लक्ष्मजातिश्च सर्वशः ।

खशा च यत्तरक्षांसि मुनिरप्सरस्तथा” ।

(दैत्यविशेषः । यथा, हरिवंशे ॥ ३ । ८२ ।

“मरीचिमधवांचैव इरा शङ्खशिरा रुकः” ।)

इराचरं, स्त्री, (इरायां चरतीति । इरा + चर् +

ट ।) करका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दृष्टिर्

शील इति भाषा । जलचरे भूचरे च त्रि ॥

इराजः, पुं, (इरया मद्येन जायते इति । इरा + जन्
+ ड ।) कन्दर्पः । इति हलायुधः ॥

इरावती, स्त्री, (इरा विद्यतेऽस्या इति । इरा +
मतुप् ।) वटपत्रीरुद्राः । पाषाणभेदीविशेषः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (नदीभेदः । यथा, महाभारते ।

“विपासा च शतद्रक्ष चन्द्रभागा सरस्वती ।

इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदी तथा” ॥

इरियं, स्त्री, (ऋच्छतीति । ऋ गतिप्रापणयोः,
किदिच्छेति इन्नन् ।) श्रुत्यम् । ऊषरभूमिः । इत्य-

जयः ॥ (यथा, मनुः ॥ ३ । १४२ ।)

“यथेरिये वीजमुत्पन्नं न वत्सा लभते फलम्” ।)

इरिमेदः, पुं, (इरियो हस्तिनो मेद इव मेदो यस्य ।)

अरिमेदः । विट्खदिरः । इति शब्दरत्नावली

राजनिर्घण्टश्च ॥

(“इरिमेदो विट्खदिरः कालस्त्रान्योऽरिमेदकः” ।

इति पर्यायः । अस्य गुणा यथा भावप्रकाशे ।

“अरिमेदः कषायोष्णो मुखदन्तगदाखजित् ।

हन्ति कण्डूविषम्लेष्टमिकुलविषत्रयान्” ॥)

इरिवेष्टिका, स्त्री, मस्तकोद्भवव्रणजन्यपीडाविशेषः ।
तस्य लक्षणम् ।

“पिडकामुत्तमाङ्गुल्यां दत्तामुग्रजान्वराम् ।

सर्व्वान्त्रिकां सर्व्वलिङ्गां जानीयादिरिवेष्टिकाम्” ॥

इति निदानम् ॥ चिकित्सा यथा ।

“पैत्तिकस्य विसर्पस्य या चिकित्सा प्रकीर्तिता ।

तथैव भिषगेताश्च चिकित्सेदिरिवेष्टिकाम्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ (तथा च वाभटः ।

“त्रिलिङ्गा पिटिका दत्ता जङ्गुर्दमिरिवेष्टिका” ।

“इरिवेष्टिकां गन्धनामां जयेत्पित्तविसर्पवत्” ।

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ।)

इरेशः, पुं, (इरायाः ईशः ।) विष्णुः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ राजा । वागीशः । वरुणः ॥

इर्व्यासः, पुं, स्त्री, (उर्व + आह ।) एषोदरादित्वात्

साधुः ।) कर्कटी । इत्यमरः ॥ काकुड इति

भाषा । अस्य गुणाः खादुत्वम् । गुरुत्वं । अजीर्ण-

कारित्वम् । शीतलत्वञ्च । तत्पक्वफलगुणाः । दाह-

च्छर्दिदृष्ट्याक्लान्तिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(कर्कटीशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ।)

“इर्व्यासुक्तिका, स्त्री, (इर्व्यासः सुक्तिनेव स्वयं स्तो-
टनात् ।) इर्व्यासविशेषः । इति हारावली ॥

फुटी इति भाषा ।

इर्व्यासुः, पुं, (इर्व + आह । रत्नधोरैक्यात् ।) इर्व्यासः ।

इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

इल, प्र शये, गतौ । क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तुदां-परं-सकं-प्रयने, अकं-सेट् ।) प्र इति ।

प्रयः प्रयनं । इति दुर्गादासः ॥

इल, क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-उभं-
सकं-सेट् ।) ऋखादिः । क एलवति । इति दुर्गा-
दासः ॥

इलविला, स्त्री, कुवेरमाता । सा च विश्रवापत्नी ।
इति पुराणम् ॥

इला, स्त्री, (इलति विष्णुवरात् पुंस्त्वं प्राप्नोति इति ।
इल + क + टाप् ।) वैवस्वतमनुकन्या । सा च

विष्णुवरात् पुंस्त्वं प्राप्य सुद्युम्नान्ना ख्याता । पश्चात्

शङ्करशक्तकुमारवर्णं प्रविश्य पुनः स्त्रीत्वं गता ।

बुधस्तां भार्यात्वेन स्त्रीकृत्य पुरुरवसं जनयामास ।

ततस्तस्याः पुरोहितो वशिष्ठः शङ्करमाराध्य तस्यै

मासं स्त्रीत्वं मासं पुंस्त्वं दत्तवान् इति श्रीभाग-
वतं ॥ कर्दमप्रजापतिपुत्र इलः कार्तिकेयजन्मदेशं

प्रविश्य स्त्री भूत्वा इलानाम्ना ख्यातः ततः पार्व्वती-
माराध्य मासं स्त्रीत्वं मासं पुंस्त्वं प्राप्तवान् ।

इति रामायणं ॥ पृथिवी । गौः । वाक्यं । इति
मेदिनी ॥

इलादृतं, स्त्री, (इरया आदृतं ।) जम्बुद्वीपस्य नव-
वर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

तच्च सुमेरुपर्व्वतं संवेष्ट्यास्ते । तस्य सीमा उत्तरे

नीलपर्व्वतः । दक्षिणे निषधः । पश्चिमे भात्य-
वान् । पूर्वे गन्धमादनपर्व्वतः । इति श्रीभागवतम् ॥

अभीप्रस्य खनामख्यातः पुत्रः स तु पितुः
सकाशात् इलादृतं नाम वर्षमलभत । यदुक्तं

विष्णुपुराणे ॥ २ । १ । १६, १७, १८ ॥

“जम्बुद्वीपेश्वरो यस्तु अभीप्रो मुनिसत्तम ।।

तस्य पुत्रा नभ्रवुक्ते प्रजापतिसमा नव ॥

नाभिः किम्पुरुषश्चैव हरिवर्ध इलादृतः ।

रम्यो हिरण्यवान् षष्ठश्च कुरुर्भद्राश्च एव च ॥

केतुमालस्तथैवान्यः साधुचेष्टो द्रुपोऽभवत्” ॥)

इलिका, स्त्री, (इला एव । इला + सार्थ कन् +

टाप् ।) पृथिवी । इति शब्दरत्नावली ॥

इली, स्त्री, (इल गतौ क्षेपणे च इति, कृदिकारा-

दिति वा डीष् ।) ईली । करपालिका । इत्य-

मरटीकायां रायमुकुटः ॥ हातकुरि इति भाषा ।

इलीशः, पुं, (इलन्ति अप्सु द्रुतं गच्छन्ति इति इला

द्रुतगामिनो मत्स्याः । इल + क । तेषां ईशः ।)

खनामख्यातमत्यविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

(“इलीशो जितपीयुषो वाचा वाचामगोचरा ।

रोहितो नो हितः प्रोक्तो मद्गुरो मद्गुरोः प्रियः” ॥

इत्युद्भटः ।

“इलीशो मधुरः खिग्धः पित्तक्षेष्ठाभिमान्यनुत्” ।

इति वैद्यकत्रयगुणः ॥)

इत्थलः, पुं, पत्तिविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
इत्थिः, पुं, इलीशमन्त्रः । तत्पर्यायः । वारि-
कर्पूरः २ गात्रेयः ३ शफराधिपः ४ जलतालः ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ इलीशः ६ राजशफरः ७
इलीशः ८ जलतापी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्य गुणाः । पित्तक्षेपाभिवृद्धिकारित्वम् । मधु-
रत्वम् । हृद्यत्वञ्च । इति राजवल्लभराजनिर्घण्टौ ॥
“इत्थिः मधुरः क्षिप्तो रोचनो वज्रवर्जनः ।
पित्तघ्नः कफघ्नः किञ्चित् लघुर्दृष्टोऽनिलापहः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥

इत्थकाः, स्त्री, इत्थलाः । नित्यवज्रवचनान्तशब्दो-
ऽयं । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

इत्थलः, पुं, (इत् + वल्च् । निपातनात् गुणाभावः ।)
दैत्यविशेषः । स च वातापेर्भाता । (स च सिंह-
कासुतः । यथा, हरिवंशे । इय अथाये ।
“सैहिकेया इति स्थातास्त्रयोदश महाबलाः ॥८८॥
येषुः वल्यश्च बलिगौ नभश्चैव तथाबलः ।
वातापिर्नमुचिश्चैव इत्थलः खलुमस्तथा” ॥८९॥
तस्य विद्यतिर्यथा महाभारते तीर्थयात्रापर्वणि
अगस्त्योपाख्याने ६६ अध्यायः ।

लोमश उवाच ।

“इत्थलो नाम दैतेय आसीत्कौरवनन्दनः ।
मणिमत्वांशुरि पुरा वातापिस्तस्य चालुजः ॥४॥
स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः ।
पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ ५ ॥
तस्मिन् स ब्राह्मणो नादात् पुत्रं वासवसम्मितम् ।
सुकोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥६॥
तदा प्रभृति राजेन्द्र इत्थलो ब्रह्महासुरः ।
मन्यमान् आतरं क्रागं मायावो ह्यकरोत्ततः ॥७॥
नेषरूपी च वातापी कामरूप्यभवत् क्षणात् ।
संख्यु च भोजयति ततो विप्रं जिघांसति ॥८॥
स आक्रुषति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् ।
स पुनर्दहमास्थाय जीवन् संप्रत्यदृश्यत ॥ ९ ॥
ततो वातापिमसुरं क्रागं कृत्वा सुसंस्कृतम् ।
तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाक्रुषत् ॥१०॥
तामिन्वलेन सहता खरेण वाचमीरिताम् ।
श्रुत्वातिमायो बलवान् क्षिप्रं ब्राह्मणकण्टकः ॥११॥
तस्य पार्श्वं विनिर्भियं ब्राह्मणस्य महासुरः ।
वातापिः प्रहसन् राजन् निश्चक्राम विशाम्पते ॥१२॥
यत्वं स ब्राह्मणान् राजन् भोजयित्वा पुनः पुनः ।
हिंसयामास दैतेय इत्थलो दुष्टचेतनः ॥ १३ ॥
अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन् काले एव तु ।
पितृन् ददर्श गर्ते वै लम्बमानानधोमुखान् ॥१४॥
ततः ६६ अध्याये इत्थलेन अगस्त्यातिथ्यं कृतम् ॥
यथा,— लोमश उवाच ।
“इत्थलस्तान् विदित्वा तु महर्षिसहितान् नृपान् ।
उपस्थितान् सहामाग्यो विषयान्ते ह्यपूजयत् ॥१॥
तेषां ततोऽसुरश्चेष्टातिथ्यमकरोत् तदा ।
सुसंस्कृतेन कौरवे आत्रा वातापिना तदा ॥२॥
ततो राजर्षयः सर्वे विषसा गतचेतसः ।
वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा नेषभूतं महासुरम् ॥३॥
अथाब्रवीदगस्त्यस्तान् राजर्षीन्धिसत्तमः ।

विषादो वो न कर्तव्यो ह्यहं भोक्षे महासुरं ॥४॥
धुर्यासनमथासाद्य निषघाद महानृपिः ।
तं पर्यवेष्टयद्वेत्तेन्द्रः इत्थलः प्रहसन्निव ॥५॥
अगस्त्य एव ह्यस्तन्तु वातापिं वृषुजे ततः ।
मुक्तवत्यसुराङ्गानमकरोत्तस्य चैत्थलः ॥६॥
ततो वायुः प्रादुरभूत् अघस्तस्य महात्मनः ।
शब्देन सहता तात गर्जन्निव यथा घनः ॥७॥
वातापे निष्क्रमसेति पुनः पुनरुवाच ह ॥८॥
तं प्रहस्याब्रवीत् राजन् अगस्त्यो मुनिसत्तमः ।
कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुरः ॥९॥
इत्थलस्तु विषसोऽभूद्दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ।
प्राञ्जलिश्च सहामाग्यैरिदं वचनमब्रवीत् ॥१०॥
मत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ॥

इत्थलाः, स्त्री, (इत् + वल्च् ।) मृगशिरोनक्षत्र-
शिरो देशस्थिताः पञ्चताराः । इत्यमरः ॥ (नित्य-
वज्रवचनान्तोऽयम् ॥)

इव, इ, व्याप्तौ । (इदित्-भ्वादि-परं-सकं-सेट् ।)
प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ऋसादिः । इ
इन्वते । दन्त्यवकारपरत्वानुसारः । प्रीणनं
कैश्चिन् मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

इव, व्य, सादृश्यम् । साम्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
रघौ ॥ १ । १ ।

“वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्श्वतीपरमेश्वरौ” ॥
(उत्प्रेक्षा । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
“मुखमेयोदृष्टो भाति यूर्गचन्द्र इवापरः” ।)
इषत् । वाक्यान्वयः । (यथा, प्राकृतान्तले १ अङ्के ।
“किमिव हि मधुराणां मखनं नाक्षतीनाम्” ।
एवार्थः । यथा, ऋग्वेदे १ । १८४ । ३ । “श्रिये
पुषन्निषुक्षतेव देवाः” “इवशब्द एवार्थः” इति
भाष्यम् । अवधारणार्थः । यथा, शतपथब्राह्मणे
अन्वयेव तु ईश्वरा” “इवशब्दोऽवधारणार्थः इति
भाष्यम् ।)

इषीका, स्त्री, इषीका । गजचक्षुर्गोलकः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

इष य सर्पणे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-
परं-सकं-सेट् ।) ऋसादिः । य इष्यति । सर्पणं
गतिः । इति दुर्गादासः ॥

इष उ प्र वाक्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-अकं-सेट् ।) उ एषित्वा इष्टा । वेमसह-
लुमेत्यादिस्त्रुचैवेष्टसिद्धेऽप्यस्योदनुबन्धस्तत्सूत्रे इ
षगाभीक्ष्णे इष्य सर्पणे इत्येतयोर्प्राप्तये विशेष-
णार्थः । न च पिवादियह्यवत्तत्र इच्छ इति
ग्रहणेनैवेष्टसिद्धिरिति वाच्यं लाघवाभावे प्राचीन-
मतस्यैव न्यायत्वात् । प्र इच्छती इच्छन्ती । अस्यैव
इच्छादेशः । इच्छति धनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

इष ग आभीक्ष्णे । यौनःपुन्येन करणे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भ्र्यादि-परं-अकं-सेट् ।) ग इष्याति
प्रखितः । पुण्यं पुनःपुनः करोतीत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

इष, पुं, (इष्यते गम्यतेऽस्मिन् जिगीषुभिरिति ।
इष + क ।) आश्विनमासः । इत्यमरः ॥ (यथा,

शतपथब्राह्मणे । ४ । ३ । “यच्छरदूर्गस ओषधयः
पचन्ते ते ने जैवाविषधोर्गश्च” । इषर्गो शरत्” ।
इति सुश्रुतः ॥)

इषिका, स्त्री, (इष् + क्त्वादिभ्यो वुन् ।) इषीका ।
गजचक्षुर्गोलकः । तूलिका । इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ॥

इषिरः, पुं, (इष्यति गच्छतीति । इष् + किरच् ।)
अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ (गमनशीले, चि, यथा,
ऋग्वेदे । ७ । ३५ । ४ । “शं न इषिरो अभिया-
रातः” । “इषिरः गतिशीलः” इति भाष्यम् ।)

इषीका, स्त्री, (इष्यते इति । इषेः कित् ऋस्-
खेतीकन् ऋस्ख ।) गजचक्षुर्गोलकः । हस्तिचक्षु-
र्गोलकः । इत्यमरः । तूलिका । इति रायमुकुटः ॥
काशटणं । इति हेमचन्द्रः ॥

(“पताङ्गानां पुच्छेषु त्वयेषीका प्रवेशिता” ।
“इषीकाश्च यथासुजात् कश्चित् निष्कृष्य दर्शयेत् ।
योगी निष्कृष्य चात्मानं तथा पश्यति देहतः” ।
इति च महाभारते ।

“तस्मिन्नास्यदिषीकास्त्रं रामो रामावबोधितः” ।
इति रघुः १२ । २३” । इषीकास्त्रं काशस्त्रं “इषीका
काशमुच्यते” इति हलानुधः । इति तट्टीका ।)

इषुः, पुं, स्त्री, (इष्यति गच्छतीति । इष् + उ ।)
बाणः । इत्यमरः ॥ (“उत्तार्थः स च धन्विनां
यदिषवः सिध्यन्ति बल्ये चले” । इति प्राकृतान्तले
२ अङ्के ।)

इषुधिः, स्त्री, (इषवो धीयन्तेऽस्मिन् । इष् + धा
कि ।) तूष्णी । इत्यमरः ॥ (“धनुर्गाविवमादाय
तथाक्षये महेषुधी” । इति महाभारते ३ । १६ ।)
इषुपङ्का, स्त्री, शरपङ्कादन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
इष्टं, स्त्री, (इष्यते इष्यते वा यज् इष वा + भावे
त्ता ।) यज्ञादिकर्म । (यथा, हेमचन्द्रः ।

“अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चार्थपाजनम् ।
आतिथ्यं वैश्यदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते” ॥
यथेष्टितं । कामं । इत्यमरः ॥ संस्कारः । इति
मेदिनी ॥

इष्टं, चि, (इष्यते इष्यते वा यज् तत् । इष यज् वा
+ कर्मणि ता ।) आशंसितम् । वाञ्छितम् ।
पूजितम् । प्रियं । इति मेदिनी ॥ (यथा, महा-
भारते ।

“उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपावानश्वकोविदः” ।

मनुः । ४ । २२६ ।

“तिलप्रदः प्रजानिष्टां दीपदक्षदुस्तमम्” ॥)

इष्टः, पुं, (इष्यते यः । यज् + क्त ।) यज्ञः । इति
मेदिनी ॥ एरण्डवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(प्रमीशब्देऽस्य गुणादिकं बोद्धव्यम् ॥)

इष्टका, स्त्री, (इष् + तक्त् + टाप् ।) गृहादि-
इष्टिका, (निर्माणाद्यर्थदग्धस्तिकाखण्डः । इति
चित्तिव्यवहारे लोलावती । इष्ट इति भाषा ।
तद्गृहगुणः ।

“शूपोदकं वटच्छाया श्यामा स्त्री इष्टकालयम् ।
शीतकाले भवेदुष्णमुष्णकाले च शीतलम्” ॥
इति चाणक्यम् ॥ * तद्वचिवस्थाने पितृकर्मनि-

इषा

ई

ईडि

धेयो यथा । शङ्खलिखितौ । नेष्टकार्त्तिते पितृन्
सन्तर्पयेत् । इति आद्रतत्वम् ॥*॥ देवाद्देव्यैकै-
कामयगृहदानफलं यथा । मठादिप्रतिष्ठातृत्वे ॥
“मृगयात् कोटिगुणितं फलं स्यात् दारुभिः कृते ।
कोटिकोटिगुणं पुण्यफलं स्यादिकामये ॥
द्विपराङ्गुणं पुण्यं शैलजे तु विदुर्बुधाः ।
मृच्छिणवोः समं ज्ञेयं फलमाप्नुयश्चिद्वयोः” ॥
इष्टकापथं, स्त्री, (इष्टं कापथं यस्य अधोवायुकर-
त्वात् ।) वीरगमूढम् । इत्यमरः ॥ (इष्टकाभि-
निर्मितः पथः ।) इष्टकानिर्मितपथे, पुं ॥
इष्टगन्धं, स्त्री, (इष्टो गन्धो यस्येति ।) वालुका । इति
मेदिनी ॥
इष्टगन्धः, त्रि, (इष्टो गन्धो यस्य ।) सुगन्धिद्रव्यम् ।
इत्यमरः ॥ (इष्टासौ गन्धश्चेति वाक्ये । सौरभम् ।)
इष्टा, स्त्री, (इष्ट्यतेऽनया । यज + क्त टाप् ।) शमी-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
इष्टापूर्त्तं, स्त्री, (इष्टश्च पूर्वश्च द्वयोः समाहारः ।)
यज्ञखातादिकर्म । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा ।
“अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम् ।
आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते ॥
वापीभूयतडागादिवेतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमारामाः पूर्वमितिभिधीयते” ॥
इति मलमासतत्त्वचतुष्टयातूक्यः ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे १८ । ६ ।
“इष्टापूर्त्तविनाशाय तत्राज्ज्यौरधर्मिणः” ॥
तथा च महाभारते । ३ । ३२ । ३० ।
“इष्टापूर्त्तफलं न स्यात् न शिष्यो न गुरुर्भवेत्” ॥
इष्टार्थोद्भूतः, त्रि, (इष्टोऽर्थस्तस्मिन् उद्भूतः ।)
उत्सुकः । उत्साहयुक्तः । इत्यमरः ॥
इष्टिः, स्त्री, (इष्ट्, यज् वा + क्तिन् ।) अभिलाषः ।
(इति भाष्यकारेणा गतार्थत्वात् । इति
प्राणिनिः ।) धामः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः १० । ४ ।
“आरेभिरे जितात्मानः पुलियामिच्छिन्मन्त्रिजः” ।
“प्राजापत्यं निरूप्येष्टिं सर्वदेवसदक्षिणां” ।
इति मनुः । ६ । २८) श्लोकसंग्रहः । इति मेदिनी ॥
इष्टिकापथिकं, स्त्री, लामज्जकटयम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
इष्टिपथः, पुं, (इष्टिं यज्ञं पचतीति । यदा, इष्टये
स्वेच्छार्थं पचति यः । इष्टि + पच + क्त्वाच् ।)
दनुजः । असुरः । इति शब्दरत्नावली ॥
इष्टिसुट्, [व्] पुं, (इष्टिं वागं मुष्णाति । इष्टि +
मुष् + क्तिप् ।) दैत्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
इष्टुः, स्त्री, (इष्ट + तु ।) इच्छा । इत्युणादिकोषः ॥
इष्टा, पुं, (इच्छतीति इष्टियुधीति मक् ।) कामदेवः ।
वसन्तकालः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-
वृत्तिः ॥ [कालः । इति हेमचन्द्रः ॥
इष्टा, पुं, (इष्ट्यतेऽनेन इति । इष्ट् + क्त्वाच् ।) वसन्त-
ऋतुः, पुं, (इष्ट्यतेऽसौ । इष्ट् + वन् । निपातनात्
गुणाभावः ।) उपदेशः । इत्युणादिकोषः ॥
इष्टासं, त्रि, (इष्टून् वागान् अस्यतीति । इष्ट् + अस्
+ यज् ।) इष्ट्येपकम् । इति मेदिनी ॥ तिरन्दाज
इति ख्यातम् ।

इष्टासं, पुं, (इष्टवो वाग्रा अस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेन ।
इष्टु + अस् + करणे घञ् ।) धनुः । इत्यमरः ॥
“महोरस्त्रो महेष्टासो गूढज्वरिन्दमः” ।
इति रामायणे । १ । १ । १० । गीतायां १ । ४ ।
“अथ शूरा महेष्टासा भीमार्जुनसमा युधि” ।)
इष्ट, व्य, (अस्मिन् काले, लोके, विषये, देशे, दिशि
वा इत्याद्यर्थे निपातनात् सिद्धम् ।) अस्मिन् ।
इष्ट देशे इष्ट काले इत्यादि भाषा । इति व्या-
करणम् ॥ (यथा, मनुः । ३ । १८१ ।
“यत्तु वागिज्जो दत्तं नेह नासुच तद्भवेत्” ।
“षड् दोषाः पुरुषेणैह हातव्या भूतिभिश्चिता” ।
इति द्वितीयेऽध्याये ।)
इष्टासुचफलभोगविरागः, पुं, (इष्ट अस्मिन् लोके
सकृच्चन्दनादिजनितोऽसुत्रासुस्मिन् लोके अमृता-
दिविषयोत्पन्नो योऽनित्यः फलभोगस्तस्मात् वि-
रागो नितरां विरतिः ।) ऐहिकपारत्रिकविषय-
भीगेभ्यो नितरां विरतिः इति वेदान्तसारे ॥

ई

ई दीर्घ ईकारः । चतुर्थस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं
तालु । (स च दीर्घः द्विमात्रत्वात् त्रिमात्राश्रय-
त्वात् सुत्वञ्च भवति ।) (वितृतिस्तु ऋस्वइकारे
द्रष्टव्या ।)
“ईकारं परमेशानि स्वयं परमकुण्डली ।
ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं सदा ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पीतविद्युत्तत्वाकृतिम् ।
चतुर्जानमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् । (वङ्गीयभाषायां ।) तस्य
लेखनप्रकारो यथा ।
“ऊर्द्धाधःकुक्षिता मध्ये त्रिकोणाधोगता पुनः ।
अधोगता कोणशीर्षा कुक्षिता दक्षतः शुभा ॥
शीर्षाद्वत् कोणयुता कुक्षितोर्द्धगता पुनः ।
चन्द्रसूर्याभिरूपा सा मानाशक्तिः प्रकीर्तिता” ॥
इति वर्णोच्चारतन्त्रम् ॥*॥ अस्य नामानि यथा,—
“ई स्त्रीमूर्त्तिर्लक्ष्मीमाया लोलाक्षी वामलोचनम् ।
गोविन्दः श्रेष्ठः पुष्टिः सुमन्त्रा रत्नसंज्ञकः ॥
विष्णुर्लक्ष्मीः प्रह्लासश्च वाग्विशुद्धः परापरः ।
कालोत्तरीयो भेरुण्डा रतिश्च पौण्ड्रवर्द्धनः ॥
शिवोत्तमः शिवा तुष्टिश्चतुर्थी विन्दुमालिनी ।
वैष्णवी वैन्दवी जिज्ञा कामकला सनादका ॥
पावकः कोटरः कीर्त्तिर्माहनी कालकारिका ।
कुचद्वन्द्वं तर्जनी च शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी” ॥
इति तन्त्रोक्तवर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य
वामचक्षुषि स्थानम् । यथा, मातृकान्यासवृत्त-
मन्त्रे । “इं नमो दक्षिणचक्षुषि ईं नमो वाम-
चक्षुषि ।)
ई, ल, कान्तौ । गतौ । यामौ । क्षीपे । प्रजने ।
खादने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-सकं-
अकं च-अनिट् ।) कान्तिरिच्छा । प्रजनो गर्भं
ग्रहणं इत्यर्थः । ल यति गौः गर्भं गृह्णाति इत्यर्थः ।
“न हि तद्विद्वद्दीति दिक् पराधीनवृत्तिः” ।

इति गणकृता नित्यत्वादात्मनेपदं । धातुरयं कै-
श्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
ई, उ य, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-आत्म-
सकं-अनिट् ।) उ य ईयते । इति दुर्गादासः ॥
ई, व्य विषादः । अनुकम्पा । इति मेदिनी ॥ क्रोधः ।
दुःखभावनं । प्रत्यक्षं । सन्निधिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (सम्बोधनम् ।)
ईः, पुं, कन्दर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ईः, स्त्री, (अस्य विष्णोः पत्नी । डीप् ।) लक्ष्मीः ।
इति विश्वमेदिन्यौ ॥
ईख, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदित्-भ्वादि-
परं-सकं-सेट् ।) दीर्घादिः । इ ईङ्गते । इति
दुर्गादासः ॥ (ईख गतौ । ईखति इति केचित् ।)
ईक्ष उ दर्शने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-आत्म-
सकं-सेट् ।) दर्शनमिह चाक्षुषज्ञानं प्रणिधानञ्च ।
उ ईक्षते वज्रं लोकः । “न कामश्चत्तिर्वचनीय-
मीक्षते” । इति कालिदासः ॥ “निरीक्षित्यामि
यान्मुनीन् इति गणकृतानित्यत्वात्” इति रामानाथः ॥
“वस्तुतस्तु निरीक्ष्यते निरीक्षः पचादित्वाद् न ततो
निरीक्ष इवाचरतीति स्त्री साध्यः” इति दुर्गादासः ॥
ईक्ष्यं, स्त्री, (ईक्ष् + भावे, ल्युट् ।) दर्शनम् ।
“कृतान्धा धनलोभान्धाः नोपकारेक्ष्यक्षमाः” ।
इति कथासरित्सागरे ॥ (ईक्ष्यतेऽनेनति करणे
ल्युट् ।) चक्षुः । इत्यमरः ॥ (“अभिसुखे मयि
संयतमीक्ष्यम्” । इति शाकुन्तले । २ अङ्के ।
“आसक्त्यामेक्ष्या दीना सुनीतिर्वाक्ममब्रवीत्” ।
इति विष्णुपुराणे । १ । ११ । १५ । निरूपणम् । पथ्य-
वेक्ष्यम् । यथा, मनुः ७ । ११४ ।
“स्थापयेदासने तस्मिन् खिन्नः कार्येक्ष्ये नृणाम्” ॥
ईक्ष्यिका, स्त्री, (ईक्ष्येन हस्तरेखाद्यवलोकेन
शुभाशुभं जानाति यः । ईक्ष्य + ठन् + टाप् ।)
दैवज्ञा । लक्षणादिना शुभाशुभनिरूपिणी । इत्य-
मरः ॥ (पुं, दैवज्ञः । यथा, मनुः । ६ । २४५ ।
“मङ्गलादेशश्चक्षुषा भद्राश्चेक्ष्यकैः सह” ।)
ईज, इ, कुत्से । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वादि-आत्म-सकं-सेट्-इदित् ।) इ ईङ्गते ।
कुत्सः कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥
ईज, उ, कुत्से । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वादि-आत्म-सकं-सेट् ।) दीर्घादिः । उ
ईङ्गते ईजते । कुत्सः कैश्चिन्न मन्यते । इति
दुर्गादासः ॥
ईड, क, स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चूरां-परं-
सकं-सेट् ।) क ईडयति । इति दुर्गादासः ॥
ईड, उ ल, स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-
आत्म-सकं-सेट् ।) ल उ ईड्ते । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, रामायणे । ३५ काण्डे ।
“गन्धर्व्याः सुरसंघाच्च बहवश्च महर्षयः ।
अन्तरीक्षगतं देवं गीर्भिरग्राभिरीडिरे” ॥)
ईडा, स्त्री, (ईड् + क + टाप् ।) स्तुतिः । इति हला-
युधः ॥ (प्रशंसा ।)
ईडित्, त्रि, (ईड्यते स्म । ईड् + क्त ।) स्तुतः । कृत-
स्तवः । इत्यमरः ॥ (प्रशंसितः ।)

ईत, इ बन्धे । इ ईन्यते । इति दुर्गादासः ॥ (भवादि-
पर-सक-सेट् । तेन इन्तलीति केचित् ।)
ईति, स्त्री, (ईयतेऽनया । ई + क्तिन् ।) डिम्बः ।
प्रवासः । इत्यमरो मेदिनी च ॥ कृषेः घटप्रका-
रोपप्रवविशेषः । यथा,—
“अतिवृष्टिरनावृष्टिः शूलभा मूषिकाः खगाः ।
प्रवासनाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः” ॥
इति स्मृतिः ॥ (कलहभेदः । नृपतिरहितयुद्धम् ।
“ईतयो व्याधयस्तन्ना दोषा क्रोधादयस्तथा ।
उपप्रवाश्च वर्तन्ते आधयः क्षुब्धभयं तथा” ॥
इति महाभारते हनूमद्गीमसंवादे ॥ ३।१४।३४।)
ईदृक्, [श्] चि, (इदम् + दृश् + क्तिप् ।) अयमिव
दृश्यते । इति व्याकरणम् ॥ इहार न्याय एह-
प्रकार इत्यादि भाषा ।
“रत्नानीदृशि भूयांसि न भवन्त्येव भूतले” ।
इति कथासरित्सागरे ॥ २५।१७६ ॥ तथा च
किराते ॥ २।२८ ॥
“इदमीदृगनीदृगाग्रयः प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत कः” ।
ईदृक्, चि, (अयमिव दृश्यतेऽसावित्याद्यर्थे । इदम्
+ दृश् + क्स दृष्टे चेति ईश् ।) ईदृशः । इति
व्याकरणम् ॥
“ईदृक्षराजकर्माणि भवेयुस्तदिदं वयम्” ।
इति कथासरित्सागरे ।
ईदृशः, चि, (अयमिव दृश्यतेऽसौ इदम् + दृश् +
क्त्वा ।) ईदृक् । एतत्सदृशः । इति व्याकरणम् ॥
“ईदृशानां विपाकोऽपि जायते परमाद्भुतः” ।
इति उत्तररामचरिते ।
ईर, कि गतौ । प्रेरणे । इति कविकल्पद्रुमः । (वा,
चुरा-पर-सक-सेट् ।) नुदि । कि ईरयति ईरति ।
नुदि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ॥
ईर, ड ल, कम्पे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा-आत्म-सकं कम्पार्थे, अक-सेट् ।) दीर्घादिः ।
ड ल ईर्त्ते जाता वायुना । इति दुर्गादासः ॥
ईरिका, स्त्री, वृक्षविशेषः । यथा । ईरिकावणम् ।
इति शब्दप्रकरणे दुर्गादासः ॥
ईरिणं, चि, (ऋ + इरन् ।) श्रूयं । ऊषरभूमिः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ३।१४२ ॥
“यथेरिणे वीजमुष्मा न वप्ता लभते फलम् ॥
तथावृते हविर्देवा न दाता लभते फलम्” ॥
“ततस्तदीरिणं जातं समुद्रश्चावसर्पितः” ।
इति महाभारते अनुशासनपर्वणि । चलनं ।)
ईरितं, चि, (ईर + क्त ।) क्षिप्तम् । इत्यमरः ॥ प्रेरि-
तम् । कम्पितम् । गतम् । कथितम् ॥ (“इतीरिते
वचसि वचस्विनामुना” । इति माघे १।७।१।
“तस्य वम्भे विभिद्यासु स बाणो मत्सुतेरितः” ।
इति, महाभारते ।)
ईर्य, ईर्ष । (भवादि-पर-अक-सेट् ।) पराभ्युदयासहि-
ष्णुतायामिति यावत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
दीर्घादिः । रेफयुक्तः । ईर्षा परादोषासहि-
ष्णुत्वमिति केचित् । ईर्यति खलः साधवे ।
मद्वयान्त इत्येके । इति दुर्गादासः ॥
ईर्म, स्त्री, (ईर + बाङ्गलकात् मक् ।) वयः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ४।४४ ।
“मृगयमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्भा” ।)
ईर्या, स्त्री, (ईर + ण्यत् ।) भिक्षुव्रतम् । इति जटा-
धरः ॥
ईर्याः, पुं, स्त्री, (ईरं वृणोतीति । ईर + व-बाङ्
लकात् उण् ।) स्फुटिः । इति शब्दरत्नावली ॥
फटी इति भाषा ।
ईर्षा, स्त्री, (ईर्यणं । ईर्य + घञ् । हसालोप इति
यकारलोपः ।) अक्षमा । इति शब्दमाला ॥
“कथमीर्षा न कुरुषे सुग्रीवस्य समीपतः” ।)
इति रामायणे ॥ ४।२४।२७ ।)
ईर्षालुः, चि, (ईर्षा + आलुच् ।) ईर्षाविशिष्टः ।
इति हलायुधः ॥
ईर्य, ईर्ष । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भवादि-पर-अक-
सेट् ।) दीर्घादिः । रेफयुक्तः । ईर्ष इति ईर्यस्य
घञि हसालोप इति यलोपे सिद्धम् । ईर्षा परा-
भ्युदयासहिष्णुत्वम् । परादोषासहिष्णुत्वमिति के-
चित् । ईर्यति खलः साधवे । मद्वयान्तः इत्येके ।
इति दुर्गादासः ॥
ईर्या, स्त्री, (ईर्यणं । ईर्य + अच् + टाप् ।) परोत्-
कर्षासहिष्णुता । रोष इति भाषा । तत्पर्यायः ॥
अक्षान्तिः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ७।४८ ॥
“पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्यास्तुयार्थदूषणम् ।
वाग्दण्डजश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गुणाष्टकः” ।
स्त्रियः पत्युरन्यप्रियासङ्गदर्शनादिजनितो मान-
भेदः । यथा, ऋङ्कारप्रतके ॥
“वचोभिरीर्याकलहेन लीलया
समस्तभारैः खलु बन्धनं स्त्रियः” ।)
ईर्यालुः, चि, (ईर्यां लाति । ईर्या + ला + डु ।)
ईर्षाविशिष्टः । अक्षान्तियुक्तः । तत्पर्यायः ।
लुहणः २ इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राजतरङ्गिणी ।
“दिवसे सन्निधानेन पेशुनप्रेरणा यदि ।
ईर्यालुना खैरिणीव रक्षितुं यदि पार्यते” ॥)
ईलिः, स्त्री, (ईर्यते इति । ईर + इन् रल्य लः ।)
ऋक्षगदाकारहस्तदण्डः । इति भरतः ॥ सौटा
इति ख्याता । करच्छुरीति ख्याते एकधारा इति
ख्याते यवनास्त्रे वा । इति सारसुन्दरी ॥
ईलिका, स्त्री, (ईलिरेव । ईलि + स्वार्थे कन् टाप् ।)
ऋक्षगदाकारहस्तदण्डः । इति भरतः ॥ सौटा
इति ख्याता । एकधारेणीति खामी । तत्पर्यायः ।
ईलिः २ ईली ३ करपाली ४ गुप्तिका ५ कर-
पालिका ६ । इति शब्दरत्नावली ॥
ईलितः, चि, (ईल + क्त । डस्य लः ।) स्तुतः । इत्य-
मरः ॥
ईली, स्त्री, (ईर + क । कृदिकारादिति पात्तिको
डीष् ।) ऋक्षगदाकारहस्तदण्डः । तत्पर्यायः ।
करपालिका २ । इत्यमरः ॥
ईश, ड ल, ऐश्वर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-
आत्म-अक-सेट् ।) दीर्घादिः । ऐश्वर्यमीश्वरीभावो-
ऽधीनीकरणश्च । ड ल ईष्टे धनी । मायानामी-
शिवेण च । अत्र कर्मणि घञी । इति दुर्गादासः ॥
ईशं, चि, (ईष्टे इति । ईश् + क ।) ईश्वरं । (यथा

कुमारे २।६ “जगदीशो निरीश्वरः” ।) प्रभुः ।
इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ (यथा, कुमारे ।
३।३४ “कथञ्चिदीशा मनसां बभूवुः” ।)
ईशः, पुं, (ईष्टे इति । ईश + क ।) महादेवः ।
“शूनैः कृतप्राणविमुक्तिरीशः
पर्यङ्कबन्धं निविडं विभेद” ।
इति कुमारे ३।५६ ।) ईशानकोणाधिपतिः ।
इत्यमरः ॥
ईशसखः, पुं, (ईशस्य सखा बन्धुः राजाहःसखिभ्यः
टच् ।) कुवेरः । इति हेमचन्द्रः ॥
ईशा, स्त्री, (ईश + अ + टाप् ।) लाङ्गलदण्डः । इत्य-
मरटीका शब्दरत्नावली च ॥ (यथा महाभारते
वनपर्वणि धौवयाचापर्वणि २४० । ३० ।
“ईशामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन्” ।)
(ईशस्य महादेवस्य पत्नी । दुर्गा । ईशस्य प्रभोः
पत्नी इति व्युत्पत्त्या स्वामिपत्नी । प्रभुस्त्री यथा,
अथर्ववेदे १।१।१७ “ईशा वशस्य वा जाया” ।)
ईशादण्डः, पुं, (ईशायाः लाङ्गलस्य दण्डः ।) अक्ष-
युगयोः सन्धारणार्थो दण्डः । यथा,—
“योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।
ईशादण्डस्तथैवास्त्रं दिगुणो मुनिसत्तम” ॥
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८ । २ ॥
ईशादन्तः, पुं, (ईशेव दन्तो यस्य ।) वृहदन्तहस्ती ।
तत्पर्यायः । महादन्तः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
हस्तिदन्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
ईशानं, स्त्री, (ईश + आनश्च ।) ज्योतिः । इति मेदिनी ॥
(तद्विशिष्टे, चि । यथा, ऋग्वेदे १।१७।४।
“मुषाय सूर्य्यं कवे चक्रमीशानं ओजसा” ।)
ईशानः, पुं, (ईष्टे । ईश् + ताच्छित्यवयोवचनशक्तिषु
चानश्च ।) महादेवः । इत्यमरः ॥
“तस्मिन् मुहूर्ते पुरमुन्दरीणा-
मीशानसंदर्शनलालसानाम्” ॥
इति कुमारे ७।५६ ।
“तत्रेशानं समभ्यर्च्य चिराचोपोषितो नरः” ।
इति भारते ।) एकादशरुद्रान्तर्गतशुद्धविशेषः ।
इति पुराणं ॥ (यथा, आश्वलायनगृह्यसूत्रे । ४।६ ।
“हराय मृडाय शर्वाय शिवाय भवाय महादेवाय
उग्राय भीमाय प्रभुपतये रुद्राय शङ्करायेशानाय
खाहा” इति । दूतमूर्त्तिधरः शिवः । स च धूम्र-
जटिलः । यथा, मार्कण्डेये । ८८ । २३ ॥
“सा चाह धूम्रजटिलमीशानमपराजिता ।
दूतत्वं गच्छ भगवन् पार्थ शुभनिशुभयोः” ।)
शिवाष्टमूर्त्यन्तर्गतसूर्य्यमूर्त्तिः । इति स्मृतिराग-
मश्च ॥ (परमेश्वरः । यथा, कृष्णयजुर्वेदे ।
“सर्वेन्द्रियगुणावाप्तं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं ब्रह्म” ।)
तथा च महाभारते १ । १ । २२ ।
“आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुषुतम् ।
ऋतमेकान्तरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम्” ॥
साध्यापुत्रो देवताभेदः । यथा,—
“धर्मास्तुष्टुद्वयः कामः साध्या साध्यान् व्यजायत ।
प्रसवं चवनञ्चैव ईशानं सुरभिं तथा” ॥

इति भारते ।) प्रमीलितः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ईशानी, स्त्री, (ईशस्य पत्नी ।) दुर्गा । इति तन्त्रं ॥
प्रमीलितः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ईशिता, स्त्री, (ईशिनो भावः । ईशिन् + तल् ।) ईशित्वं ।
अणिमाद्यैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

ईशिता, [ऋ] चि, (ईष्टे इति । ईश् + णच् ।)
ईश्वरः । प्रभुः । अधिपतिः । इत्यमरः ॥ (यथा
माघे । २ । ६५ ।

“तदीशितारं चेदीनां भवांस्तमवमंस्त मा” ।)
ईशित्वं, स्त्री, (ईशिनो भावः । ईशिन् + तल् ।) ईशिता ।
देवानामष्टैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यदुक्तं ।

“अणिमा लविमा व्याप्तिः प्राक्कायं गरिमा तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावशायिता” ॥)
प्रभुत्वम् । येन स्थावरादिसर्वभूतानि आच्चा-
कारीणि भवन्ति । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

ईश्वरं, चि, (ईश् + वरच् ।) आर्जु ।
“दरिद्रान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेत्तरे धनम्” ।
इति हितोपदेशे । १ । ७६ ।) स्वामि । इति वि-
श्वमेदिन्यौ ॥ (यथा महाभारते ।

“अहं चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वसु किञ्चन ।
तत्सर्वं तव विसृज्यं कुरु प्रणयमीश्वर” ॥
नियन्ता । प्रभुः ।

“ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोषस्य गुप्तये” ।
इति मनुः । १ । ६६ ॥)

ईश्वरः, पुं, (ईष्टे इति । ईश् + वरच् । यद्वा, अमृतं
याप्नोतीति अश्रद्धातोर्वरट् उपधाया ईत्वं च ।)
शिवः । (यथा, कुमारः । ७ । ३१ ।

“तद्गौरवान्मङ्गलमखण्डनीः
सा प्रसृष्टे जेवलमीश्वरेण” ।
“अथेश्वरं देवगणः सह सप्तर्षिर्भविभुम्” ॥

“वाग्भिः स्थितः स्तुवन् यावच्छिवे भावे शिवः स्थितः ।
शिवं शिवाय भूतानां स्थितं ज्ञात्वा क्वाञ्जलिः ॥
क्रोधाभिहृतवान् देवमहं किं करवाणि ते” ।
“तमुवाचेऽश्वरः क्रोधं ज्वरो लोके भविष्यति” ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने तृतीयाध्यायः ॥

“ततः सृष्ट्वा प्रजाः श्रेष्ठं तदा तं क्रोधमीश्वरः ।
विन्यस्तवान् स भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च” ॥
इति सुश्रुते कल्पस्थाने तृतीयाध्यायः ॥)

कन्दर्पः । इति मेदिनी ॥
“विशुद्धसत्त्वप्रधानाज्ञानोपहितचैतन्यम्” ।

इति वेदान्तः ॥ न्यायमते ईश्वरगुणाः । संख्यादि-
पञ्च बुद्धिः इच्छा यत्नश्च । ईश्वरस्वरूपं ब्रह्मशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ ऐश्वर्यशाली । तत्पर्यायः । राष्ट्री १
अर्थः २ नियुक्तान् ३ इनइनः ४ । इति वेदनि-
र्घण्टौ २ अध्यायः ॥ श्रीहरिः । यथा ।

रुद्रउवाच ।

“हरे कथय देवेश देवदेवक ईश्वर ।
को ध्येयः कश्च वै पूज्यः कैत्रैस्तुष्यते परः” ॥
इत्यादि । श्रीहरिश्वाच ।

“शृणु रुद्र प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा च सुरैः सह ।
अहं हि देवो देवानां सर्वलोकेश्वरेश्वरः ॥
अहं ध्येयश्च पूज्यश्च स्तुतोऽहं स्तुतिभिः सुरैः ।
अहं प्रपूजितो रुद्र ददामि परमां गतिम्” ॥
इत्यादि च गारुडे २ अध्यायः ॥

(खनामख्यातो नृपतिभेदः । यथा, महाभारते ।
“मतिमांश्च ननुष्येन्द्रः ईश्वरश्चेति विश्रुतः” ।)

ईश्वरा, स्त्री, (ईश्वर + टाप् ।) पुंयोगविवक्षाभावात्
न डीष् ।) दुर्गा ।

(“विन्यस्तमङ्गलमहौषधिराश्वरायाः
सत्त्वोरगप्रतिसरेण करेण पाणिः” ।
इति किराते । “ईश्वराया गौर्याः, स्त्रोषभासे-
त्यादिना वरच् । पुंयोगविवक्षाभावात् न डीष्”

इति तट्टीका ॥) लक्ष्मीः । सरस्वत्यादिशक्तिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
ईश्वरी, स्त्री, (ईष्टे इति + ईश् + वनिप् । वनोर-
चेति डीष् ।) ईश्वरा । इति शब्दरत्नावली ॥

(“त्वमीश्वरी देवि । चराचराणाम्” । इति मार्क-
ण्डेयपुराणं ॥ ६१ । २ ।) लिङ्गिनीलक्षः । बन्धा-
कर्कोटकीलक्षः । रुद्रजटालता । नाकुलीकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ईष उ उञ्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-
सेट् ।) उञ्छ उञ्छतप्रत्ययेषोपहरणं । ईषति
धान्यं दीनः । इति दुर्गादासः ॥

ईष ड दाने । (आदिं-आत्म-सकं-सेट् ।) ईक्ष ।
हिंसने । सप्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दीर्घादिः ।
ड ईषते । ईक्षो दर्शनं । इति दुर्गादासः ॥

ईषः, पुं, (ईष् + क ।) इषः । आश्विनमासः । इत्य-
मरटीकायां पथुरानाथः ॥ (खनामख्यातः उत्तम-
मनोर्दण्डप्रचमये एकः पुत्रः । यथा,—

“औत्तमेयान् महाराज । दण्डपुत्रान् मनोरमान्” ॥ १८
“ईष उञ्छतनूर्ज्ज्वल मधुमाधव एव च ।

शुचिः शुक्रः सहस्रैव नभस्यो नभ एव च” ॥ १९
इति हरिवंशे ७ अध्यायः ॥)

ईषत् थ, (ईषणमिति । ईष् + अत् ।) अल्पम् ।
किञ्चित् । मनाक् । इत्यमरः ॥

(“तं दृष्ट्वा कुपितं पुत्रमीषत्स्फुरिताधरं” ।
इति विष्णुपुराणे ॥ १११११२ ।

“ईषत् सहासममलं परिपूर्णचन्द्र-
विम्बानुकारि कनकोत्तमकान्तिकान्तं” ।
इति मार्कण्डेयपुराणे, प्रजादिमाहात्म्यम् ॥

“हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रत्नमीषत् सधोतकम्” ।
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तदशाध्यायः ॥)

ईषत्वरः, पुं, (ईषत् + वर + खल् ।) अत्यल्पः । तत्प-
र्यायः । लेशः २ उपपदं ३ गन्धः ४ अनुबन्धः ५ ।
इति चिकित्साशेषः । ईषत्क्रियमाणं वस्तु । इति
व्याकरणं ॥

ईषत्पाण्डुः, पुं, (ईषत् पाण्डुः ।) धूसरवर्णः । इत्यमरः ॥
ईषदुष्णं, चि, (ईषश्च तदुष्णश्चेति ।) अल्पतप्तं । तत्प-
र्यायः । कोष्णं २ कबोष्णं ३ कदुष्णं ४ सन्दोष्णं ५ ।

इति हेमचन्द्रः ॥
ईषद्रक्तः, पुं, (ईषत् रक्तः ।) अल्पलोहितवर्णः ।

तत्पर्यायः । अत्यल्परागः २ अत्यल्पः ३ । इत्यमरः ॥
ईषा, स्त्री, (ईष + क + टाप् ।) काङ्गलदण्डः । इत्य-
मरः ॥ काङ्गलेर ईष इति भाषा ॥ (ऋग्वेदे ।
“हिरण्ययो वां रभिरौषा अक्षौ” ।

रथस्यावयवभेदः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १३५ ।
३ । “रथः एकैषः” ।

“ईषामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन्” ।
इति महाभारते । वनपर्वणि २४० । ३० । ईषेति
कचित् पाठः ॥)

ईषादन्तः, पुं, (ईषेव दन्तो दस्य ।) दीर्घदन्तहस्ती ।
तत्पर्यायः । उदयदन्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
“ईषादन्तान् हेमकक्षान् पद्मवर्णान् कुथावतान्”
ईषादन्ता महाकायाः सर्वे चाष्टकरेणवः” ॥
इति च भारते ॥)

ईषिका, स्त्री, (ईष + किकन् ।) हस्तिचक्षुर्गोलकः ।
इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ तूलिका । इत्य-
मरः ॥ अस्तविशेषः । यथा,—

“सोऽभिमन्त्रा प्ररेयीकामीषिकास्त्रेण वीर्यवान् ।
काकं तमभिसन्धाय ससर्ज पुरुषधर्म” ॥
इति रामायणं ॥

ईषिरः, पुं, (ईष + किरच् ।) अग्निः । इति चिकित्सा-
शेषः ॥

ईषीका, स्त्री, (ईष + ईकन् ।) औषादिकप्रत्ययो-
ऽयम् । पर्परीकादित्वात् साधुः ।) तूलिका ।
वीर्यादिशलाका इत्यन्ये । आवर्तितमनावर्तितं वा
सुवर्णं ज्ञातुं यन्निःक्षिप्यते तच्चेत्यन्ये । आवर्तित-
सुवर्णं द्रवाकारं यच्च निःक्षिप्यते तच्चेति केचित् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

ईषा, पुं, (ईष + मक् ।) कामदेवः । वसन्तकालः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुद्यादित्तिः ॥

ईह ड चेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदिं-आत्म-
अकं-सेट् ।) दीर्घादिरकर्मकः । ड ।

“येहिष्ठ तं कारयितुं क्षतात्मा
क्रतुं नृपः पुत्रफलं सुवीजम्” ।
इति भट्टिः । १ । ११ ॥

सकर्मकोऽपि । “भ्रामं भ्रमादपि नेहते” । इति
जयदेवः ॥ “सर्व्यः स्वार्थं समीहते” इति भाषः ।
२ । ६५ ॥ इति दुर्गादासः ॥

ईहा, स्त्री, (ईह + अ + टाप् ।) चेष्टा । उच्यते ।
“इच्छया जायते काम ईहयार्था विवर्जते ।
अज्ञया वर्जते धर्मस्तेषां फलमिदं चिदा” ॥

इति रामायणे ॥ ३ काण्डे । तथा च मनुः २ । ३७ ।
“राज्ञो वक्तारिणः षष्ठे वैश्यस्तेहार्थिनोऽष्टमे” ।

“वैश्यस्य वज्रकथादिचेष्टार्थिनः” इति तट्टीकायां
कुल्लुकभट्टः ।) वाञ्छा । इच्छा । इति चिकित्साशेषः ॥
“धर्मायं यस्य विन्नेहा वरं तस्य निरीहता ।
प्रक्षालनादि पङ्क्तस्य श्रेयो न स्पर्शनं नृणाम्” ॥

इति महाभारते । १ । २ । ४८ ॥)

इहाभगः, पुं, (ईहाप्रधानो भगो वृकः ।) कुक्कुर-
प्रमाणहरिणप्लवङ्गपिलवर्णजन्तुविशेषः । इति
भरतः ॥ घोंघ इति ख्यातः । तत्पर्यायः । कोकः २
वृकः ३ । इत्यमरः ॥

“पुनश्च सुता राजन् प्रलभाञ्च प्रकीर्त्तिताः ।
सिन्हाः किम्पुष्पा व्याघ्रा यक्षा ईहामृगास्तथा” ॥
इति महाभारते । आदिपर्वाणि ॥ (नायको मृग-
वदलभ्यामपि नायिकामीहते वाञ्छन् इति ।)
नाटकप्रकभेदः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे षष्ठपरिच्छेदे ।
“ईहामृगो मिश्रवृत्तश्चतुरङ्गः प्रकीर्त्तितः ।
मुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्व्वहन् तथा ॥
नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।
ख्यातौ धीरोद्धतावन्यो गूढभावादयुक्तकृत् ॥
दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ।
शृङ्गारामासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ॥
पताका नायका दिव्या मर्त्या अपि दशोद्धताः ।
युद्धमानीय संरब्धं परं यानान्नवर्त्तयेत् ॥
महात्मानो वधप्राप्ता अपि बध्याः स्युरत्र नो ।
एकाङ्गो देव एवात्र नेतेवाङ्गः परे पुनः ॥
दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः घडितीतरे” ॥
“मिश्रं ख्याताख्यातम् । अन्यः प्रतिनायकः ।
पताकानायकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिलिता
दृष्टः । नायको मृगवदलभ्यां नायिकामत्र ईहते
वाञ्छतीति ईहामृगः । यथा—कसुमशेखर-
विजयादि” ॥
ईहावृकः, पुं, (ईहाप्रधानो वृकः ।) ईहामृगः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उ, उकारः । पञ्चमस्वरवर्णः । अस्योच्चारणं ओष्ठः ।
(यथा, शिन्धाग्रये ।
“कण्ठ्या वहाविद्युयशस्तालव्या ओष्ठजावयू” ।
तथा च सुभयोधे ।
“उचयं पद्मवमवा ओ औधाः” ।)
स च ऋखो दीर्घः क्षुत्क्ष भवति । (एवं विधापि
प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितभेदेन नवमसङ्ख्याकः
पुनः प्रत्येकं अनुनासिकाननुनासिकभेदात् अष्टा-
दशविध एव भवति । अस्य ध्यानमाह ।)
“उकारं परमेशानि अधःकुण्डलिनी स्वयम् ।
पीतचम्पकसङ्काशं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणमयं देवि चतुर्वर्गप्रदायकम्” ।
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य
लेखनप्रकारो यथा,—
“ऊर्द्धाधो मध्यतः कुब्जा रेखा वामगता शुभा ।
तिलगति वायुवङ्गीन्द्राः शक्तिर्मात्रा परा स्मृता” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ अस्य नामान्तराणि यथा,—
“उः शङ्करो वर्तुजाक्षी भूतः कल्याणवाचकः ।
अमरेशो दत्तकर्णः षड्वक्त्रो मोहनः शिवः ॥
उग्रः प्रसुर्धतिर्विष्णुर्विश्वकर्मा महेश्वरः ।
शत्रुघ्नश्चटिका एलिः पद्ममी वज्रिवाहिनी ॥
कामपुः कामना चेशो मोहिनी विघ्नहन्मही ।
उज्ज्वलः कुटिला ओजं पारदोपो वृषो हरः” ॥
इति तन्त्रोक्तवर्णमिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य
दक्षिणकर्णे स्थानम् । यदुक्तं मातृकान्यासमन्त्रे

“उं नमो दक्षिणकर्णे उं नमो वामकर्णे” ॥
उ, उ, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-आत्म-
अक-अनिट् ।) उ अवते गौः । इति दुर्गादासः ॥
उ, य, (उ शब्दे + क्षिप् + तुक् न ।) सम्बोधनम् ।
रीषोक्तिः । अनुकम्पा । नियोगः । पदपूरणं ।
पादपूरणं । इति मेदिनी ॥ प्रश्नः । अङ्गीकारः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ इदमेव उङ् इति ख्यातं ॥
(“उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा,
पञ्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम” ॥
इति कुमारः । १ । २६ ॥)
उः, पुं, (अतति विश्वमयत्वात् सर्वं व्याप्नोतीति ।
अत् + ड ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(“अकारो विष्णुर्दृष्ट उकारस्तु महेश्वरः ।
मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन जयो मताः” ॥
इति पुराणे ।) ब्रह्मा । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥
उकनाहः, पुं, पीतरत्नवर्णाश्वः । स एव कश्चित्
क्षयारत्नश्चरिः । इति हेमचन्द्रः ॥
उक्तं, स्त्री, (वच् + क्त ।) एकाक्षरकृन्दः । इति
मेदिनी ॥ वाक्यम् ॥
उक्तः, चि, (उच्यते यः । वच् + कर्मणि क्त ।) कथितः ।
तत्पर्यायः । भाषितः २ उदितः ३ जल्पितः ४
आख्यातः ५ अभिहितः ६ लपितः ७ इत्यमरः ॥
गदितः ८ निगदितः ९ ईरितः १० उदीरितः ११
भणितः १२ लङितः १३ रपितः १४ रठितः १५
भटितः १६ रठितः १७ व्याहृतः १८ ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ६६ । ६ ।
“इत्युक्तः सोमध्यावत्तमसुरो धूम्रलोचनः” ॥
तथा, तत्रैव ५५ । ६६ ।
“इत्युक्ता सा तदा देवी गीरीरान्तःस्थिता जगौ” ॥)
उक्तिः, स्त्री, (वच् + भावे क्तिन् ।) कथनं । तत्-
पर्यायः । व्याहारः २ लपितं ३ भाषितं ४ वचनं
५ वचः ६ इत्यमरः ॥ (“अतिसंक्षिप्तचिरन्तनो-
क्तिभिः” । इति सुक्तावलीसूचना । तथा, कामरे ।
“एकथोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ” ॥)
उक्थं, स्त्री, (वच् + थक् ।) सामवेदः । इत्युणादि-
कोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६४ । ७ ।
“विप्रा उक्थेभिः कवयो गृणन्ति” ॥
स्तोत्रम् । यथा,
“अथ योसावन्नरत्तिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क
तत्साम तद्वयुः तत् उक्थं तद्ब्रह्म” । इति
कान्दोग्ये उपनिषदि ॥)
उक्थशाः [सु] पुं, (उक्थैरुक्थानि वा शंसति ।
मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्यपुरोडासोपिबन्निवत्र श्वेत-
वहादीनां ङस् पदस्थेति वक्तव्यम् ।) यत्र पदत्वं
भावि तत्र ङस् । अन्यत्र एतिः ॥ यजमानः ।
इति व्याकरणं ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १६ । ६ ।
“नरः शंसन्त्युक्थशास उक्था” ॥)
उक्था, स्त्री, (वच् + थक् + टाप् ।) कृन्दोविशेषः ।
एकाक्षरकृन्दमुक्था । सा द्विविधा । श्रीः १ सर्व-
गुरुः । यथा श्रीते साक्षां । इति कृन्दोमञ्जरी ।
उः २ सर्वज्ञपुः । यथा । उरवतु । इति कृन्दो-
र्णवः ॥

उग्र वृषि । (भ्वादि-परं-सकं-सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ उच्चति वृत्तं मेघः । वट् सेकः । इति
दुर्गादासः ॥ (“उच्चात्प्रचक्रन्गरस्य मार्गान्” ।
इति भट्टिकाव्ये । ३ । ५ ॥)
उग्रः चि, (उच्च + अच् ।) सिक्तः । धौतः ॥
उग्रतरः, पुं, (उच्चन् + तरप् ।) महावृषः । इति
हेमचन्द्रः ॥
उच्चा, [न्] पुं, (उच्च + कनिन् ।) वृषः । इत्यमरः ।
(यथा, ऋग्वेदे ८ । ७१ । ६ । “उच्चा मिमाति प्रति-
यन्ति धेनवः” । तथा च कुमारः ७ । ७० ।
“तत्रावतीर्थ्याच्युतदत्तहस्तः
शरङ्गनादीधितिमानिवोक्ताः” ॥)
उग्रभौषधिः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
उग्र, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-परं-सकं-
सेट् ।) पञ्चमस्वरी । ओखति । इति दुर्गादासः ॥
उग्र, इ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदित्-भ्वादि-
परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ उच्चति । इति
दुर्गादासः ॥
उग्रवर्णः, पुं, वृषविशेषः । तत्पर्यायः । उखलः २
भूरिपत्रः ३ सुटयाः ४ वृषोत्तमः ५ अस्य गुणाः ।
बलदाढ्यं । रुचिकारित्वं । पशूनां सर्वदा हित-
कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
उखा, स्त्री, (उख + क + टाप् ।) स्थाली । इत्य-
मरः ॥ हाँड़ इति भाषा । (यथा, सुश्रुते ।
“इन्द्रः स्वतेजसा वज्रिश्वागतमिवोदकम्” ॥)
उखं, चि, (उखायां संस्कृतं । उखा + यत् ।) स्थाली-
पक्षमांसादि । तत्पर्यायः । पैठरं ३ । इत्यमरः ॥
(“सूख्यसूखञ्च होमवान्” । इति भट्टिः ७ । ६ ।
उखायां भवः । अग्निः । यथा, अथर्ववेदे । ४ । १४ । २ ।
“उखान् (अग्नीन्) हस्तेषु बिभ्रतः” ॥)
उग्रं, चि, (उच्यति क्रुधा सम्बध्यते । उच सम्वाये
+ ऋच्नेत्यादिना रक्, गङ्गान्तादेशः ।) रौद्रं ।
उग्रटं । इत्यमरो मेदिनी च ॥
(“लोकेषु प्रथितं चोयं तपस्तस्य भविष्यति” ।)
इति रामायणे ॥
“तामिसादिषु चोग्रेषु नरकेषु विवर्त्तनम्” ॥
इति मनुः । १२ । ७५ । यष्ट्यादिधारी । दारुणकर्मा ।
यथा मनुः ४ । २१२ ।
“उग्रान्नं स्तुतिकामञ्च प्रार्थयान्तमनिर्द्दृशम्” ॥)
उग्रं, स्त्री, वस्त्रनाभनामविधं । इति राजनिर्घण्टः ॥
उग्रः, पुं, (उच + रक् । गङ्गान्तादेशः ।) महादेवः ।
वायुमूर्तिरयं । इति भविष्यपुराणम् । (यथा,
महाभारते । १३ । शिवसहस्रनामकथने । १७ । ६ ।
“उग्रो वंशकरो वंशो वंशनादो ह्यनिन्दितः” ॥
नृपविशेषः । इति मार्कण्डेये । ७६ । ४७ ।
क्षत्रियात् शूद्रायां जातः जातिविशेषः । इत्यमरः ॥
आगुरि इति भाषा । (तथा च मनुः । १० । ६ ।
“क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।
क्षत्रशूद्रवर्जन्तुस्यो नाम प्रजायते” ॥)
अस्य कर्म विजवासिगोधादिवधवन्धनम्” ।
तथाच मनुः । १० । ४६ ।
“क्षत्रियोऽप्युक्तानान्तु विषौकोवधवन्धनम्” ॥

उग्र

उग्र

उग्र

नक्षत्रगणविशेषः । स च पूर्वपक्षगुणीपूर्वाषाढा-
पूर्वभाद्रपदमघाभरण्यात्मकः । इति ज्योतिषं
श्रीभाष्यनष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ केरल-
देशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उग्रः । उग्रोदेवः ।
खनामख्यातो दानवविशेषः । यथा हरिवंशे ।
“वेगवान् केतुमानुयः सोयययो महासुरः” ॥
धृतराष्ट्रस्य शतपुत्रेषु एकः । यथा, धृतराष्ट्रपुत्र-
नामकधने १/११७/११ । महाभारते ।
“उग्रभीमरथौ वीरौ वीरबाह्वरजौलुपः” ॥
नरेन्द्रादिवाख्यस्य काशीराजस्य खनामख्यातो
गुरुः । यथा, राजतरङ्गिणी ।
“दिशानुग्रहभागुग्राभिधो यस्य गुरुर्धधात्” ॥
विष्णुः । इति महाभारते । १३/१४६/५६ ॥
स्त्री, योगिनीभेदः । यथा, कालिकावां । ६० अध्यायः ।
“महाकाश्यप उग्राणी उग्रा भीमा तथैव च” ॥
उग्रकाण्डः, पुं, (उग्रः काण्डो यस्य ।) कारवेक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ करेणा इति भाषा । कापवेक्ष-
शब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ।
उग्रगन्धः, स्त्री, (उग्रो गन्धो यस्मिन् ।) हिङ्गु । इति
राजनिर्घण्टः ॥
उग्रगन्धः, पुं, (उग्रस्त्रीयः गन्धो यस्मिन् ।) लशुनः ।
कटफलः । अर्जकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
चम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कटगन्धयुक्ते
त्रि । (यथा, हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमाध्यायः ।
“उग्रगन्धं पुराणं स्यादश्वघोषितं घृतम् ।
यथा यथा जरां याति गुणवत्यात्तथा तथा” ॥)
उग्रगन्धा, स्त्री, (उग्रः गन्धो यस्याः ।) अजमोदा ।
सर्वा । क्लिप्तिकौषधी । इति मेदिनी ॥ अज-
गन्धा । यवानो । इति राजनिर्घण्टः ॥ (“वचा,
यमानी च” । इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे अनेकार्थ-
नामवर्गः ॥)
उग्रचण्डा, स्त्री, (उग्रा चण्डा कोपना स्त्री ।) देवी-
भेदः । यथा महिषासुरं प्रति भगवतीवाक्यम् ।
“उग्रचण्डेति या मूर्तिर्भद्रकाली ह्यहं पुनः ।
यथा मूर्त्या त्वां हनिष्ये सा दुर्गेति प्रकीर्तिता ॥
एतासु मूर्तिषु सदा पाददण्डो नृणां भवान् ।
पूज्यो भविष्यति त्वं वै देवानामपि रक्षसाम् ॥
आदिहृद्यो उग्रचण्डामूर्त्या त्वं निहतः पुरा ।
द्वितीयहृद्यो तु भवान् भद्रकाल्या मया हतः ॥
दुर्गारूपेणाधुना त्वां हनिष्यामि सहानुगम्” ॥
इत्यादि ॥ * ॥ तस्याः प्रादुर्भावो यथा ।
श्रीभगवानुवाच ।
“उग्रचण्डा तु या मूर्तिरष्टादशभुजाऽभवत् ।
सा नवम्यां पुरा कृष्णपक्षे कन्यां गते रवौ ॥
प्रादुर्भूता महाभागा योगिनीकोटिभिः सह” ॥ * ॥
अनया मूर्त्या दक्षयज्ञभङ्गः क्षतः । यथा,—
“आषाढस्य तु पूर्णायां सत्रं द्वादशवार्षिकम् ।
रक्षः कर्त्तुं समारभे वृताः सर्वे दिवौकसः ॥
ततोऽहं न हतस्तेन दक्षेण सुमहात्मना ।
कपालीति सती चापि तज्जायेति च नो वृता ॥
ततो रोषसमायुक्ता प्राणांस्तत्याज सा सती ।
यत्तदेहा सती चापि चण्डमूर्तिस्तदाभवत् ॥

ततः प्रवृत्ते यज्ञे तु तस्मिन् द्वादशवार्षिके ।
नवम्यां कृष्णपक्षे तु कन्यायां चण्डमूर्तिर्भूत् ॥
योगनिद्रा महाभागा योगिनीकोटिभिः सह ।
सतीरूपं परित्यज्य यज्ञभङ्गमधाकरोत् ॥
शङ्करस्य गणैः सर्वैः सहिता शङ्करेण च ।
खयं बभञ्ज सा देवी महासत्रं महात्मनः ॥
ततो देव्या महाक्रोधे व्यतीते त्रिदिवौकसः ।
पूजयाक्षकुरतुलां देवीं पूर्वोदितेन वै ॥
पूर्वोदितविधानेन पूजामस्या दिवौकसः ।
कृत्वा परमामाहुर्निर्दितं दुःखहानये ॥
एवमन्यैरपि सदा कार्यं देव्याः प्रपूजनम् ।
विभूतिमतुलां प्राप्तुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥
यो मोहादयवालस्यादेवीं दुर्गां महोत्सवे ।
न पूजयति दम्भाद्वा देवाद्वाप्यथ भैरव ॥
कुडा भगवती तस्य कामानिष्टानिहन्ति वै ।
परत्र च महाभागावलिभूत्वा स जायते ॥
अष्टम्यां रुधिरैर्महासैर्महासैः सुगन्धिभिः ।
पूजयेद्भुजतीर्थैर्बलिभिर्मोजनैः शिवां” ॥
इत्यादि ॥ * ॥ तन्मन्त्रो यथा,—
“भद्रकालीसुगचण्डां महाभागां महोत्सवे ।
नेत्रवीजन्तु सर्वासां पूजने परिकीर्तितम् ।
तन्मन्त्रं यथोच्यतेऽद्याः पृथक् त्वं शृणु भैरव ॥
आद्यहयं नेत्रवीजं मन्त्रस्योपान्तमन्त्रे ।
वज्रान्तस्त्रेणोन्दुविन्दुभ्यां तन्मन्त्रमौकम्” ॥
इत्यादि च कालिकापुराणे ५६ । ६० अध्यायो ॥

उग्रतारा, स्त्री, (उग्रादपि भयात् भक्तान् जाति
तारयति वा या ॥ उग्र + तृ + णिच् + अच् +
टाप् । यथा, निरुक्तौ ।
“उग्रादपि भयात् जाति यस्मात् भक्तान् सदा-
म्बिका” ।) देवीविशेषः । अस्या उत्पत्त्यादि
यथा,—
“सर्वधामेव देवानां यज्ञभागानपाहरत् ।
स्वयं शुम्भो निशुम्भश्च दिक्पालत्वं तथा गतौ ॥
सर्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम् ।
गङ्गावतारनिकटे महाभागां प्रतुष्टुवुः ॥
अनेकसंस्तुता देवी तदा सर्वामरोक्षरः ।
मातङ्गवनितामूर्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत ॥
युष्माभिरमरैरत्र कृत्यते का च भाविनी ।
किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति ॥
एवं ब्रुवत्या मातङ्गास्तस्मात् कायकोषतः ।
समुद्रतार्जवीदेवी मां स्तवन्ति सुरा इति ॥
शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ बाधेते सकलान् सुरान् ।
तस्मात्तयोर्बधायाहं स्तुयेऽद्य सकलैः सुरैः ॥
विनिःस्तया देव्यास्तु मातङ्गाः कायस्तदा ।
मिनाञ्जननिभा कृष्णा साभूद्रौरी जगदापि ॥
कालिकास्याभवत् सापि हिमाचलज्जवाश्रया ।
तामुग्रताराम्भयो वदन्तीह मनीषिणः ॥
उग्रादपि भयात्जाति यस्माद् भक्तान् सदाम्बिका ।
एतस्याः प्रथमं बीजं कथितं तन्मन्त्रमेव च” ॥ * ॥
“एषैवैकजटाख्यातिर्यस्मात्तस्या जटाधिका ।
शृणु त्वं चिन्तनं चास्याः सत्यं वेतालभैरवौ ॥
यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीष्टितम् ।

चतुर्भुजां कृष्णवर्णां सुखमालाविभूषिताम् ॥
खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां विभतीन्दीवरं त्वधः ।
कर्त्तुं खर्परश्चैव क्रमादामेन विभतीम् ॥
खं लिखन्तीं जटामेकां विभतीं शिरसा स्वधम् ।
सुखमालां धरां शीर्षे ग्रीवायामपि सर्वदा ॥
वक्षसा नागहारन्तु विभतीं रत्नलोचनाम् ।
कृष्णवस्त्रधरां कन्यां व्याघ्राजिनसमन्विताम् ॥
वामपादं श्वहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।
विनस्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहाना शवं स्वयम् ॥
साट्टहासमहाघोरा रावयुक्तातिभीषणा ।
चिन्त्योग्रतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेषुभिः” ॥ * ॥
“एतस्याः संप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ताः ।
महाकाश्यप उग्राणी उग्रा भीमा तथैव च ।
घोरा च भामरी चैव महाराजिञ्च सप्तमी ॥
भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्ताः प्रपूजयेत्” ॥
इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥ * ॥ अपिच
“ब्रह्मर्षेणस्य पूर्वस्यां भूमिपीठे व्यवस्थिता ।
“चाक्षनिभं शुभावर्तं कामाख्यानामिमखड्गम् ॥
यचोग्रतारारूपेण रमते परमेश्वरी ।
तत्र तेनैव रूपेण पूजितया शुभात्मिका ॥
तस्यास्तु बीजं पूर्वस्मिन् उत्तरे प्रतिपादितम् ।
रूपं शृणु नरेश्वर येन ध्येया सदाशिव ॥
कृष्णा लम्बोदरी दीर्घा विरला रक्तदन्तिका ।
चतुर्भुजा कृष्णाङ्गी तु दक्षे कर्त्तृकखर्परौ ॥
खड्गं चन्दोवरं वामे शीर्षे त्वेकजटां पुनः ।
वामपादं श्वहृदयोर्ध्यायित्वा दक्षिणम् ॥
श्वस्य हृदये न्यस्य साट्टहासं प्रकुर्वती ।
नागहारशिरमालाभूषिता कामदा परा ॥
त्रिकोणं मण्डलं चास्या ऊर्कारमध्यबीजकम् ।
द्वारे नानायोगिनीनां नामान्यस्यास्तु तन्त्रके ॥
ज्ञेयानि नरशार्ङ्ग तत्प्रोक्तं वाग्यगोचरे” ॥
इति कालिकापुराणे कामाख्यारूपनिर्णये ८१
अध्यायः ॥ * ॥ सा च वशिष्ठशापात् वामा
भूता । यथा,—

धौर्व उवाच ।

“एतद्विष्णोर्वचः श्रुत्वा विधिना सहितः स तु ।
अङ्गीचकार हृदये तद्वचः साध्यसाधने ॥
विष्टव्यं तान् ब्रह्मविष्णुयमान् वषभवाहनः ।
आदाय सगणान् सर्वान् कामरूपान्तरं ययौ ॥
उग्रतारां ततो देवीं गमांश्च प्राह शङ्करः ।
उत्सारयन्तु सकलान् इमान् लोकान् गणा द्रुतम् ॥
उग्रतारे महादेवि त्वद्वाप्युत्सारय द्रुतम् ॥
ततो गणाः कामरूपादेवीचाप्यपराजिता ।
लोकानुत्सारयामासुः पीठं कर्त्तुं रहस्यकम् ॥
उत्सार्यमाने लोके तु चतुर्वर्गेर्द्विजातिभिः ।
सन्ध्याचलो गतो विप्रो वशिष्ठः कुपितो मुनिः ॥
सोऽप्युग्रतारया देव्या उत्सारयितुमीशया ।
गणैः सह वृतः प्राह शपाम् कुर्वन् सुदारुणम् ॥
यस्मादहं धृतं वामे त्वयोत्सारयितुं मुनिः ॥
तस्मात्त्वं वाग्यभावेन पूज्या भव समन्विका ।
भर्त्यन्ति स्तेष्ववत् यस्माद्गणास्ते मन्दबुद्धयः ।
भवन्तु स्त्रीच्छास्त्रसाध भवत्या कामरूपके ॥

उचि

महादेवोऽपि यस्मान्मां निःसारयितुमुद्यतः ।
तपोवर्णं मुनिं दान्तं स्नेहवदेदपारगम् ॥
तस्मात् स्नेहप्रियो भूयात् शङ्करश्चास्थिमस्मष्टक् ।
एतत्तु कामरूपाख्यं स्नेहैर्गुह्यं भवद्भवं ॥
स्वयं विष्णुर्न चायाति यावत् कालमिदं पुनः ।
विरलाश्वागमाः सन्तु यत्र तत्प्रतिपादकाः ॥
विरलं यस्तु जानाति कामरूपागमं बुधः ।
स एव प्राप्तकालेऽपि पूर्वं फलमवाप्स्यति ॥
एवमुक्त्वा वशिष्ठस्तु तत्रैवान्तरधीयत ।
ते गणाः स्नेहतां याताः कामरूपे सुरालये ॥
वामाऽभ्युद्यतापि शम्भुर्लेश्वरतोऽभवत् ॥
इति च कालिकापुराणे ८३ अध्यायः ॥

उग्रत्वं, स्त्री, (उग्रस्य भावः । उग्र + त्व) । उग्रता ।
उत्कटता । तत्पर्ययः । चण्डता २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

उग्रधन्वा, [न्] पुं, (उग्रं धनुर्यस्य । धनुषश्चेत्यनङ्) ।
इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (“स इषुहस्तैः स निष-
ङ्गिभिर्वशी संखट्टासामुध इन्द्रो गणेन । संखट्टजित्
सीमया बाहुशङ्खुयधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता” ।
इति ऋग्वेदे । १०।१०३।३ ॥ शिवः । उग्रधनु-
र्विशिष्टे, त्रि॥)

उग्रनासिका, त्रि, (उग्रा दीर्घा नासिका यस्य) ।
दीर्घनासिकाविशिष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

उग्रशेखरा, स्त्री, (उग्रस्य महादेवस्य शेखरं मस्तकं
वासस्थानत्वेन यस्याः) । गङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

उग्रसेना, पुं, (उग्रा सेना यस्य) । मधुरादेशस्य राज-
विशेषः । स च आङ्कपुत्रः । कंसराजपिता च ।
परीक्षितपुत्रः । इति श्रीभागवतम् ॥ (तथा
महाभारतेऽपि “जनमेजयः पारिक्षितः सह-
भाहमिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य भातर-
स्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेनश्च” इति । तथा
च तत्रैव १।६५।४२ ।
“भीमसेनोऽग्रसेनौ च सुपर्णो वरुणस्तथा” ॥)

उग्रसेनजः, पुं, (उग्रसेनात् जायते इति । उग्रसेन
+ जन + ड) । कंसनामासुरराजः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥

उग्रा, स्त्री, (उच्यति क्रुधा सम्बध्यते या । उच सम-
वाये + ऋच्चेयादिना रक् गञ्जान्तादेशः । तत-
द्याप्) । यवानी । वचा । इति राजनिर्घण्टः ॥
((“दन्तचाले हितं श्रेष्ठं तिलोग्राचर्व्यं सदा” ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे मुखरोगाधिकारे) ।
क्षिप्तिकौषधी । इति हेमचन्द्रः ॥ उग्रजातिस्त्री ।
(यथा मनुः १०।१६ ।
“क्षत्तुर्जातस्तथोपायां श्रपाक इति कीर्त्यते” ॥)
धन्याकम् । इति रत्नमाला ॥ प्रखरा नारी ॥

उङ्गुयाः, पुं, उल्लङ्गः । इति शब्दमाला ॥ उङ्गुन् इति
भाषा ।

उच्च, इ र य समवायने । मिश्रणे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट्) । ऋखादिः । इ र
औचत् औचित् । अस्मात् पुरुषादित्वात् निव्यं उ
इत्यन्ये य उच्यते केशः स्नानात् । इति दुर्गादासः ॥

उचितं, त्रि, (वच + “वचिवचिक्वचिक्वटिभ्यः कितच्”

उच्च

इति कितच् प्रत्ययः) । विदितम् । न्यस्तम् । परि-
मितम् । युक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ग्राह्यम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

उच्चं, त्रि, (उच्चिनोतीति । चिज् चित्वां अन्येभ्योऽपि
इति डः । उच्चैस्त्वमस्ति अत्र वा । अर्श आद्यच्,
अथयानामिति टिलोपः) । उपरि । उँचु इति
भाषा । तत्पर्यायः । प्रांशु २ उन्नतम् ३ उदग्रम् ४
उच्छ्रितम् ५ तुङ्गम् ६ । इत्यमरः ॥ उत्तुङ्गं ७ । इति
तट्टीका । (यथा, रघुः ३।१३ ।
“ग्रहैस्ततः पञ्चभिश्चसंश्रयैः,
असूर्यगैः सूचितभाग्यसम्पदम्” ॥)
(ज्योतिषोक्तं ग्रहाणामुच्चस्थानम् । यथा,
“अश्वत्थमभ्यगाङ्गनाकुलीराः
भूषणशिवौ च दिवाकरादितुङ्गाः ।
दशशिखिमनुयुक्तिथीन्त्रियांशै-
स्त्रिगवकविंशतिभिश्च तेऽप्यनीचाः” ॥
सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेघवृषभादयो राश्यः
स्योकोक्तक्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि स्वस्तुङ्गा-
पेक्षया सप्तमस्थानानि च नीचानि, तत्रोच्चेष्वपि
दशमादयो राशिचिंशाशाः यथाक्रमं उच्चेषु पर-
मोच्चा नीचेषु परमनीचा भवन्तीति ॥)

उच्चकैः, [त्] व्य, (उच्चैस् + अथयसर्वनाम्नां इति
प्राग्वीयेषु अर्थेषु टेः प्रागकच्) । उच्चैः । अति-
शयोक्तम् । इति दिरूपकोषः ॥ (यथा विष्णु-
पुराणम् ।
“वशिष्ठाद्यैर्दयासारै स्तोत्रं कुर्वद्भिरुच्चकैः” ।
उन्नतम् । यथा माघे १।१२ ।
“गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकै-
र्जवेन पीठादुदतिष्ठदद्युतः” ॥)

उच्चटा, स्त्री, (उत् + चट् + अच् + टाप्) । गुञ्जा ।
भूच्यामलकी ।
((“उच्चटाचूर्णमप्येवं क्षीरेणोत्तममिष्यते ।
शतावस्थुश्चटामूलं पेयमेवं बलार्थिना” ॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २६) ।
नागरमुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ दम्भः । चर्या ।
लशूनप्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ दण्डविशेषः ।
निर्विषी इति ख्याता । चैचुया इति केचित् ।
इत्यमरटीकायां भरतः । तत्पर्यायः । चूडाला २
चक्रला ३ । इत्यमरः ॥ अम्बुपत्रा ४ जटिला ५
शुक्रला ६ उत्तानकाः ७ । इति रत्नमाला ॥

उच्चण्डः, त्रि, (उत् चण्डतोति । चङि कोपे + अच्) ।
त्वरान्वितः । अविनमितः । इत्यमरः ॥

उच्चतरः, पुं, (उच्चः उन्नतस्तरः) । नारिकेलवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (नारिकेलशब्देऽस्य विवरणं
ज्ञातव्यम्) ।

उच्चतालं, स्त्री, (उच्चः सत्तया प्रचण्डस्तालो यत्र) ।
पानगोष्ठां नट्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उच्चदेवः, पुं, (उच्चः सर्वदेवमश्लात् श्रेष्ठः देवः) ।
श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उच्चन्द्रः, पुं, (उत् स्वल्पं अवशिष्टश्चन्द्रो यस्मिन्) ।
रात्रिशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

उच्चयः, पुं, (उत् + चि + अच्) । परिधानवस्त्रयष्टिः ।

उच्चै

तत्पर्यायः । नीवी २ ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ (पुष्पा-
दीनामुत्तोलनम् । यथा, रघुः १०।४४ ।
“करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरःकमलोच्चयम्” ।
“पुष्पोच्चयं नाटयति” इति शाकुन्तले १ माट्टे ॥
राशिः । समष्टिः । यथा,—
“शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः” । रघुः २।५१ ।
“वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः” ।
इति साहित्यदर्पणे । २ । १॥)

उच्चलं, स्त्री, (उच्चलतीति । उत् + चल् + अच्) ।
मनः । इति हेमचन्द्रः ॥

उच्चललाटा, स्त्री, (उच्चमुन्नतं ललाटं यस्याः) । उन्नत-
ललाटवती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उच्चाटनं, स्त्री, (उत् + चट् + णिच् + ल्यट्) । ज्व-
खातम् । उच्चाटन इति भाषा । षट्कर्मान्तर्गता-
भिचारकर्मविशेषः । अस्य देवता दुर्गा । तिथिः
कृष्णा चतुर्दशी अष्टमी च । वारः शनिः । जप-
माला साध्यस्य केशसूत्रयथिततुरङ्गदशनोद्भवा ।
फलम् । उच्चाटनं खदेशदेवैर्भजनं परकीर्तितम् ॥
इति शारदातन्त्रम् ॥

उच्चारः, पुं, (उच्चार्यते परिवर्ज्यते इति । उत् + चर
+ णिच् + घञ्) । विष्ठा । इत्यमरः ॥
((“मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्वाद्दुदङ्मुखः” ।
इति मनुः १४।५०) ।
“यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
दीप्ताग्नेर्लघुकौष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः” ॥
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः) ।
उच्चारणम् ॥

उच्चारणं, स्त्री, (उत् + चर + णिच् + ल्यट्) । कथ-
नम् । वाङ्निष्पत्तिकरणम् ॥ यथा । “ह्रसे अकार-
उच्चारणार्थः” । इति मुग्धबोधयाकरणे, सन्धि-
संज्ञा २ । अपिच ।
“कर्माच्चारणमात्रेण स्पष्टमाचालुवन्मतः” ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥

उच्चावचः, त्रि, (उदक् च अवाक् च । मयूरव्यंसका-
दित्वात् साधुः) । अनेकप्रकारः । तत्पर्यायः ।
नैकभेदः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः १।३८ ।
((“उल्लानिर्घातकेतुंश्च ज्योतींश्चुच्चावचानि च” ।
“उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः” ।
इति च मनुः ६ । ७३ ॥)

उच्चिङ्गटः, पुं, दण्डगडमत्स्यः । कोपनपुरुषः । इति
मेदिनी ॥

उच्चूलः, पुं, (उङ्गता चूडा यस्य । इत्य लत्वम्) ।
ध्वजोर्ध्वमुखकूर्चः । इति हेमचन्द्रः ॥ निशानेर पाग
इति भाषा । अस्य पटुका अवचूलः ॥

उच्चैः, [त्] व्य, (उच्चोयते इति । उत् + चि + डेस्) ।
उच्चम् । महत् । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः २।४७ ।
“उच्चैर्द्वैःश्रवास्तेन हयरत्नमहारि च” ।
“शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः” ।
इति रघुः २।५१ । यथा, माघः २ । ५१ ।
“अकृत्वा हेलया पादमूचेर्भुङ्क्षु विधिभाम्” ॥)

उच्चैःश्रवाः, [स्] पुं, (उच्चैः श्रवो यशो यस्य । यदा
उच्चैः श्रवसो यस्य । यदा उच्चैः प्रक्षीतीति उच्चैः

उच्छि

+श्रु + अस् + न् । इन्द्रघोटकः । इत्यमरः ॥ स तु श्वेतवर्णः समुद्रमध्यगतोत्थितः । इति श्रीभागवतम् ॥
 (“उच्चैःरुहैःश्रवास्तेन ह्यरत्नमहारि च” ॥
 इति कुमारः ॥ २ । ४७ ॥)
 उच्चैर्दृष्टं, स्त्री, (उच्चैर्दृश्यते स्म । ध्रुव + क्त ।) घोषणा । इत्यमरः ॥
 उच्छ, इ प्र उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-इदित्-परं-सकं-सेट् ।) ऋसादिः । इ उच्छति । प्र उच्छती उच्छन्ती । उच्छ उद्धृतप्रस्थस्य शेषापहरणम् । (यथा, हलायुधः ।
 “सुखं प्रस्थमुच्छन्ति यदेशे प्रतिनो द्विजाः” ।
 उच्छः स्मोटनमित्येके । इति दुर्गादासः ॥
 उच्छ, ई प्र नये । समापने अतिक्रमे । वर्जने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा-परं-सकं-सेट् ।) ई उच्छः । प्र उच्छती उच्छन्ती । चत्वारोऽर्थाः । समापने । (अक०) उच्छति रात्रिः । “भरण्यां युष्टायामुपसि जनयासास तनयम्” । युष्टायां समाप्तायामित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 उच्छन्नं, चि, (उत् + कृ + क्त ।) नष्टम् । इति श्रीभागवद्गीता ॥
 उच्छादनं, स्त्री, (उत् + कृ + शिच् + ल्युट् ।) उत्सादनम् । उद्धर्तनम् । गन्धद्रव्यद्वारा शरीरनिर्मूलोकरणम् । इत्यमरटीका ॥
 (“यथाशक्तिप्रदानेन स्वापनोच्छादनेन च” ।
 इति रामायणे ॥ २ । १११ । १० ॥)
 उच्छिलीन्, स्त्री, (उच्छितं शिलीन् ।) छत्रिका । इति श्रीभागवतम् ॥ कोडकं कृता इति भाषा ।
 (“उद्धृतशिलीन्, चि, “कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रामबन्धाम्” ॥ इति मेघदूते । पूर्वमेघे । १८ ॥)
 उच्छिष्टं, चि, (उत् शिष्यते यत् । उत् + शिष + क्त ॥) भुक्तावशिष्टम् । इति पुराणम् ॥ रंटो इति भाषा । तद्भोजनप्रायश्चित्तं यथा (प्रायश्चित्ततत्त्वे चाण्डालाद्यन्नभक्षणप्रायश्चित्तप्रकरणे ।) विष्णुः । “आमन्नाद्वाशने निरात्रं पयसा वर्त्तते ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने च वमनं कृत्वा सप्तरात्रमुपवसेत्” इति । एवं उच्छिष्टे यः पराक उक्तोऽङ्गिरसा सोऽपि प्रागुक्तसंज्ञादपदादिविषये बोध्यः । विष्णुनापि अनुच्छिष्टे पराकोक्तेः । तथाजाङ्गिराः । “चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टानस्य भक्षणं । द्विजः सुथेत् पराकेण शूद्रः कृच्छ्रेण शुध्यति” ॥ यत्तु मितान्तरायासपस्तम्बः ।
 “अन्यानां भुक्तशेषान्तु भक्षयित्वा द्विजातयः । चान्नं कृच्छं तदुद्धन्तु ब्रह्मक्षत्रविशं विधिः” ॥ चान्नं चान्द्रायणम् । कृच्छं तप्तकृच्छम् । एतच्च ब्राह्मणस्य सकृदन्नविषयं नत्वात्कारानुत्तारेऽप्यनैतरताम्बूलाद्युत्पद्यपरश्च । तत्राज्ञाने आप-
 त्तत्वेन उच्छिष्टे चान्द्रायणविधानात् । अङ्गिरसा अन्यावसायिनामित्यादि प्रागुक्तवचने सामान्यत-
 त्तमकृच्छविधानात् अनुच्छिष्टेऽपि तथात्वादेव सर्वज्ञानुच्छिष्टादुच्छिष्टे द्वैगुण्यं बोध्यम् । प्राय-
 श्चित्तविवेके संसर्गप्रकरणेऽप्येवम् । क्षत्रियवि-

उच्छृ

श्रीस्त्रापदि ज्ञेयम्” ॥ “सर्वत्रोच्छिष्टे तु व्रत-
 वैगुण्यं आपदज्ञानभुक्तोत्तारिते मासयावकव्रतं
 तदप्रज्ञौ धेनुद्वयं षट्कार्षापणा वा देयाः । तत्रो-
 च्छिष्टाग्ने पराक इति । अन्यासमेदे त्वावृत्ति-
 रुहणीया” । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥ अथो-
 च्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शप्रायश्चित्तप्रकरणे
 द्रष्टव्यम् । आपस्तम्बः ।
 “भुक्तोच्छिष्टस्नानाचान्तस्त्राण्डालैः श्रपचेन वा ।
 प्रमादात् स्पर्शनं गच्छेत् तत्र कुर्याद्विशोधनम् ॥
 गायत्र्यसहस्रान्तु द्रुपदां वा शतं जपेत् ।
 निरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 भुक्तोच्छिष्टोऽन्यजैः स्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 अर्द्धोच्छिष्टे स्मृतः पादः पाद आमाशने तथा” ॥
 प्राजापत्यं ज्ञाने अर्द्धोच्छिष्टो येनाद्ययास आस्ये
 निमित्तः न तु निगीर्णः । दत्तः ।
 “पाने मैथुनसंसर्गे तथा मूत्रपुरीषयोः ।
 संस्पर्शं यदि गच्छेत् शूद्रोऽन्यजैः सह ॥
 दिनमेकं चरेन्मूत्रे पुरीषे तु दिनद्वयम् ॥
 दिनत्रयं मैथुने स्यात् पाने स्याच्च चतुष्टयम् ॥
 काश्यपः ।
 श्वश्रुकान्त्यचाण्डालमद्यभाण्डरजस्वलाः ।
 यद्यच्छिष्टः स्पृष्टेत्तत्र कृच्छं सान्तपनं चरेत् ॥
 एतद्ज्ञानाभासे सान्तपने धेनुद्वयं ॥ ब्रह्मपराशरः ।
 “उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।
 उपवासेन शुद्धिः स्यात् शुना संस्पृष्ट एव वा ॥
 उच्छिष्टेन तु विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः ।
 उभौ स्नानं प्रकुरुतं सद्य एव समाहितौ” ॥
 अनुच्छिष्टशूद्रस्पर्शे उच्छिष्टब्राह्मणस्य नक्तमिति
 प्रायश्चित्तविवेकः ॥ तत्तं । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 शतपथब्राह्मणे २।१।११ । “ऊतोच्छिष्टमिदम्” ।
 इति । अनाचान्तो भक्षकः । यथा मनुः २ । ५६ ।
 “नचैवात्यशनं कुर्यात् नचोच्छिष्टः क्षचित् व्रजेत्” ।
 उच्छिष्टभोजनः, पुं, (उच्छिष्टं देवैर्वेद्यावशिष्टं भो-
 जनं यस्य ।) देवैर्वेद्यवलिभोजनकर्त्ता । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 उच्छिष्टमोदनं, स्त्री, सिक्थम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 मोम इति भाषा ॥
 उच्छीर्षकं, स्त्री, (उत् ऊर्द्धस्यापितं शीर्षं मल्लकं
 येन । बज्जीह्वर्ये कन् ।) उपधानम् । इति
 हलायुधः । वालिश इति भाषा ॥
 उच्छूर्णं, चि, (उत् + श्रि + क्त ।) ओदितश्चेति तस्य नः ।
 यजादित्वात् सम्प्रसारणे पूर्व्यरूपे च हल इति
 दीर्घः । स्कीतम् । उन्नतम् । वर्द्धितम् । तथा च
 प्राचीनाः ।
 “कामिन्याः कियदुच्छूर्णमुरः प्रेयान् समीक्षते ।
 नयं शालिमिवोत्पन्नमतिदीनः कृषीवत्तः” ॥
 (सुर्गग्रामटिकाविलुण्ठनदृष्टोक्तैः किमेभिर्भुजैः ।
 इति साहित्यदर्पणे । १ परिच्छेदे ॥)
 उच्छृङ्खलं, चि, (उच्छृङ्खलं निगडं यस्य ।) शृङ्ख-
 लारहितं । तत्पर्यायः । अनाधं २ उडाम ३ अनि-
 यन्तितं ४ अनर्गलं ५ निरङ्कुशं ६ । इति हेम-

उच्च

चन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशः ३ । ६७ ।
 (“अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वमन्यत् शास्त्रनियन्तितम्” ॥
 “सम्मूर्च्छदुच्छृङ्खलशृङ्खलनिखनः” ।
 इति भाषाः ॥ १२ । १३ ॥)
 उच्चयः, पुं, (उत् + श्रि + अच् ।) पर्वतवृक्षादेरु-
 च्चता । तत्पर्यायः । उच्चायः २ उत्सेधः ३ । इत्य-
 मरः ॥ (“प्राप्ते यूयोक्च्ये तस्मिन् षड्वैष्वाः
 खादिराश्च षट्” । इति रामायणे ॥)
 उच्चायः, पुं, (उत् + श्रि + घञ् ।) उच्चयः । उच्चता ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये ।
 “ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्चायाः पतनानि च” ।
 “प्रदङ्गोच्चायैः कुमुदविश्रदैर्यो वितत्य स्थितः खं” ॥
 इति मेघदूते । ६० ॥)
 उच्चितं, चि, (उत् + श्रि + क्त ।) संजातं । समुद्भवं ।
 उच्चं । प्रवृद्धं । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभा-
 रते १३ । दानधर्मकथने । ८१ । २६ । “सर्व-
 मयैर्मानि प्रदङ्गैश्चाभिरुचितैः” ।) तत्तं । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 उच्चसितं, चि, (उत् + श्रि + क्त ।) प्रफुल्लं । विक-
 सितं । इति हेमचन्द्रः ॥ (भावे + क्त ।) जीवितम् ।
 स्फुरितम् । प्राणनम् । यथा, मेघदूते । १०१ ।
 “त्वामुत्सृष्टोच्चसितहृदया वीक्ष्य सन्भाव्य चैव” ।
 “सा खलु भगवतः कणस्य कुलपतेरुच्चसितम्” ।
 इति शाकुन्तले ३ अङ्के ॥
 उच्चासः, पुं, (उत् + श्रि + घञ् ।) अन्तर्मुखश्वासः ।
 (“प्रियामुखोच्चासविकम्पितं मधु” । इति ऋतु-
 संहारे ग्रीष्मवर्णनायां ३ ।) तत्पर्यायः । आह्वरः २
 आनः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ आख्यायिकापरि-
 च्छेदः । आश्वासः । इति मेदिनी ॥ (यथा, कात्या-
 दशे आख्यायिकालक्षणाकथने,—
 “वक्त्रं चापरवक्त्रेण सोक्तासत्वध भेदकम्” ॥)
 उच्चयनी, स्त्री, विशालानगरी । इति विकारादशेषः ॥
 उच्चैर् इति पश्चिमदेशे स्थाता । वज्रदेशे तु
 उच्चनी । इयं मालवदेशस्य नगरी । मोक्षदसप्त-
 पुर्यन्तर्गतपुरी । पुरा विक्रमादित्यराजधानी च
 अधुना महाराष्ट्रेणाधिपता ॥ (यथा, मेघदूते
 पूर्वमेघे । २६ ॥
 “सौधोत्सृष्टप्रणयविमुखो मा च भूरुज्ययिन्ध्याः” ॥)
 उच्चयन्तः, पुं, रैवतपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥
 उच्चयिनी, स्त्री, उच्चयनीनगरी । तत्पर्यायः ।
 विशाला २ अचन्ती ३ पुष्कररिखिनी ४ । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 उच्चासनं, स्त्री, (उत्, जसु हिंसायाम् । शिच् भावे
 ल्युट् ।) मारणम् । वधः । इत्यमरः ॥
 उच्चूर्मि, चि, (उत् + जृम्भि + घञ् ।) प्रफुल्लम् ।
 प्रस्फुटितम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“उच्चूर्मिवदनाम्भोजा भिनत्यङ्गानि साङ्गना” ।
 इति साहित्यदर्पणे । ३ परिच्छेदे ॥)
 उच्चूर्मितं, चि, (उत् + जृम्भि + क्त ॥) प्रफुल्लम् ।
 चेष्टायां, स्त्री । इति मेदिनी ॥
 उच्चूर्जितं, चि, (उच्चूर्जितं प्रकाशते इति । उत् +
 जृम्ब् + अच् ।) दीप्तम् । विशदम् । विकाशितम् ।

उञ्ज

इति मेदिनी ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ परि-
च्छेदः । “अस्माकं सखि ! वाससी न रुचिरे
प्रेमैकं नोञ्जलं” ॥

“विचित्रोञ्जलवेषा तु बलनूपुरनिःखना” ॥

उञ्जलः, स्त्री, (उत् + जल + अच् ।) खण्डम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

उञ्जलः, पुं, (उत् + जल + अच् ।) षट्काररसः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, नैषधे १ । १ ।

“स राशिरासीन्महसां महोञ्जलः” ॥)

उञ्ज श्रुत्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-सेट् ।) जोपध इत्येके । उञ्जिञ्जिषति ।
ओजिञ्जिषत् । श्रु उञ्जिञ्जिषती । इति
दुर्गादासः ॥ अन्यत् उदञ्जधातौ द्रष्टव्यम् ॥

उञ्जः, पुं, (उञ्जिञ्जिषति । उञ्ज + अच् ।) त्यागः ।
विसर्जनम् । (यथा, मनुः ११ । ५६ ।

“ब्रह्मोञ्जिता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्भयः” ॥)

उञ्जितं, चि, (उञ्ज + क्त ।) उत्खल्यम् । त्यक्तम् ।
वर्जितं । इति हकायुधः ॥ (यथा किराते । ५ । ६ ।

“अविरतोञ्जितवारिविपाण्डुभिः” ॥

“उञ्जितायांस्वया नाथ ! तदैव मरणं वरम्” ॥
इति रामायणे २ । ३० । २० ॥)

उञ्ज, स्त्री, (उञ्जि + घञ् ।) पक्षिचञ्चलानवत् प्रस्य-
ग्रहणं । यथा । उपात्तप्रस्यत् क्षेत्वात् शेषावच-
यने । उञ्जेन पक्षिचञ्चलानवद्ग्रहणेन प्रस्यते
सञ्जीयते उञ्जशिलं उञ्जिउञ्जे शिल उञ्जे
क्षेत्रोरित्युक्तेः क्षाट्तेति इजुडत्वात् कः उञ्जशि-
लम् । संघातं विमृष्टीतं विपर्यस्तञ्च नाम । “प्रकृषा
न चेदुञ्जशिलेन वृत्तिः । प्रलेन भूलेन च वारिणा
च” इति । समाहारद्वन्द्वे उञ्जं शिलञ्च । उञ्जं
भैक्षञ्च यन्मान्यत् परिग्रहणान्तु ऋतम् । इति
निगमाभिधाने स्त्रीत्वम् । पुमानुञ्जतृतिशब्दे इति
वोपाहिते पुंस्युञ्जः । भवभूतिवृत्तशिलोञ्जे इति
गोवर्द्धनः । केचिदुञ्जशिलयोर्भेदमाहुः । “प्रति-
ग्रहात् शिलं श्रेयस्ततोऽप्युञ्जः प्रशस्यते” । इति
तत्र ग्राह्यादेर्निपातितपरित्यक्तमञ्जरीणां आदानं
शिलं । शिलं धान्यमञ्जरीसंयुक्तः । इति स्वामी
च । एकैकशः कपोतवद्वान्यकशोद्ग्रहणमुञ्जः ।
तदुक्तं उञ्जो धान्यकशोच्चय इति । शिलं ताल-
छादि दन्त्यादि च । धर्मात्वात् सत्यमिति ऋतम् ।
इति उञ्जशिलशब्दटीकायां भरतः ॥

उञ्जः, पुं, (उञ्जि उञ्जे + घञ् ।) उञ्जशिलम् ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४१ ।

“मयि जातो दण्डरथात् कथमुञ्जेन वर्त्तयेत्” ॥)

उञ्जनं, स्त्री, (उञ्जि + ल्युट् ।) आपणादिपतितक-
णोपादानम् । इति श्रीभागवतम् ॥ उञ्जनं खण्डितया
लक्ष्मिणं सुनियं लक्ष्मिणं कुण्डाया लक्ष्मिणं इत्यादि
भाषा ॥

उञ्जशिलं, स्त्री, (उञ्जश्च शिलश्चेत्येकवद्भावः ।)
उञ्जवृत्तिः । सा तु गृहीतप्रस्यक्षेत्वात् शेषा-
वचयनम् । तत्पर्यायः । ऋतं २ । इत्यमरः ॥
इञ्जशिलं ३ उञ्जः ४ उञ्जं ५ शिलं ६ । इति
तट्टीका ॥ (यथा, मनुः । ४ । ५ ।

उड

“ऋतमुञ्जशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयचितम्” ॥
उञ्जशिलः, चि, (उञ्जः शिलं वृत्तं यस्य ।) उञ्ज-
जीवी । उडृतप्रस्यस्य शेषाहरणकर्त्ता । इति
पुराणम् ॥ छिचेर इति भाषा ॥

उटः, पुं, ढगपण्यादिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
उटजः, पुं, स्त्री, (उटास्तृणपण्यादयस्तेभ्यो जायते इति ।

उट + जन + ड ।) सुनीनां पत्ररचितग्रहम् ।
तत्पर्यायः । पण्याशला २ । इत्यमरः ॥ पण्याटजः ३ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ यथा रघुः ।
“आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वारोधिभिः” ॥ १ । ५० ।

“मृगैर्वर्तितरोमम्यमुटजाङ्गनभूमिषु” ॥ १ । ५२ ।
ग्रहमात्रम् । इत्यमरभाषा ॥

उठ उपधाते । (आदि-परं-सकं-सेट् ।) इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ ऋसादिः । ओठति खलः साधुम् ।
इति दुर्गादासः ॥

उड संहतौ । (परं-अकं-सेट् ।) सौचधातुरयम् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ उडुपः । इति दुर्गादासः ॥

उडु, स्त्री स्त्री, (उ रोषोक्तिपूर्वकं डयते इति । उ
+ डी + डु मितद्वारित्वात् डः ।) नक्षत्रम् ।

इत्यमरः ॥ (“तदोडुराजः कुकुभः करैर्मुखम्” ।
इति भागवतं । १० । २६ । तथा रघुवंशे । १६ । ६५ ।

“इन्दुप्रकाशान्तरितोडुतुल्याः” ॥)
जले स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

उडुपः, पुं स्त्री, (उडुनेजलात् पाति रक्षतीति ।
उडु + पा + क ।) भेलकम् । भेला भाड् इत्यादि
भाषा । तत्पर्यायः । ज्वः २ कोलः ३ । इत्यमरः ॥

भेलकः ४ उडुपः ५ तरणः ६ तारणः ७ तारकः
८ । इति शब्दरत्नावली ॥

“तितीर्मुदुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्” ॥
इति रघुवंशे । १ । २ । चन्द्रे पुं । इति मेदिनी ॥

“अपश्यत् वदनं तस्य रश्मिवन्तमिवोडुपम्” ।
इति महाभारते । वनपर्वणि । चर्ममावनद्वपाज-
पात्रं । यथा,—

“चर्ममावनद्वमुडुपं ज्वः काष्ठं कारणवत्” ॥
इति सज्जनः ॥)

उडुपतिः, पुं, (उडुनां पतिः ।) चन्द्रः । इति पुराण-
व्योतिषे ॥ (“अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं रसा-
त्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः” । इति कुमारः । ५ । २२ ।

“परिसुगतां बणिगिवोडुपतेः” । इति भाषे ।
उडुपथः, पुं, (उडुनां पथः ।) आकाशम् । इति
हेमचन्द्रः ॥

उडुम्बरं, स्त्री, (उडुं वृणातीति । उडु + वृ + अच् ।)
ताम्रम् । इति मेदिनी ॥ (“ताम्रं शुक्लमुडुम्बरम्” ।
इति वैद्यकरत्नमाला । कर्षार्थं यथा,—

“उडुम्बरश्च पथ्यायैः कर्षयन् निगद्यते” ॥
इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमाध्यायः ।)
कर्षपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

उडुम्बरः, पुं, (उडु + वृ + अच् ।) उडुम्बरवृक्षः ।
यजुडुसुर इति भाषा । तत्पर्यायः । जन्तुफलः २ ।

यजुडुः ३ हेमदुग्धकः ४ । इत्यमरः ॥ ब्रह्मवृक्षः
५ । इति रत्नमाला ॥ हेमदुग्धो ६ यजुडुः ७

यजुडुम्बरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ सदाफलः

उत

६ क्षीरवृक्षः १० शुचतुः ११ श्वेतवल्कलः १२ ।
इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । उडुम्बरो हिमो
रुद्धो गुरुः पित्तकफास्रगुत् । मधुरस्तुवरो वर्यो
ब्रणशोधनरोपणः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

“उडुम्बरफलं पक्वं चूर्णितं कर्षमात्रकम् ।
संलिहेन्मधुना सर्वमनुपात्रं सुखावहम्” ॥

इति वैद्यक रसेन्द्रसारसंग्रहे मृन्नाद्याताधिकारे ।
अन्यत् उडुम्बरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ देहली । शीत-
राटेर निचेर काठ इति भाषा । पण्डितः । नपुं-

सकमिति यावत् । कुष्ठरोगभेदः । इति मेदिनी ॥
उडुम्बरपणी, स्त्री, (उडुम्बरस्य पण्यमिव पण्यं यस्याः ।)

दन्तीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । (उडुम्बरपणी-
शब्दे ऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

उडुपः, पुं स्त्री, (उडुपशब्देऽस्य व्युत्पत्तिर्ज्ञेया ।)
उडुपः । भेला इति भाषा । चन्द्रे पुं । इति
द्विरूपकोषः ॥

उडुयनं, स्त्री, (उत् + डी + ल्युट् ।) नभोगतिः ।
ओडा इति भाषा । यथा नैषधे १ । १२५ ॥

“गतो विहव्योडुयने निराश्रताम्” ॥
“सोऽपि तमादाय सम्पातोडुयनेन प्रस्थितः” ।

इति पञ्चतन्त्रे ॥
उडुमरं, चि, (उल्लृष्टः डामरः ।) श्लेष्मम् । तत्प-
र्यायः । उडुटं २ उत्तालम् ३ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (पुं तन्त्रविशेषः ॥)
उडुनीं, स्त्री, (उत् + डी + क्त ।) खगगतिविद्या ।

पक्षिणां ऊर्ध्वगमनम् । इत्यमरः ॥
“अहं सम्पातादिकान्कानुडुनीगतिविशेषान्

वेद्मि” । इति पञ्चतन्त्रे ॥
जडुयमानः, चि, (उत् + डी + शानच् ।) उडुयन-

विश्लेषपञ्चादिः । उडुनं ओडुता इत्यादि भाषा ॥
उडुनीशः, पुं, (उत् + डी + श ।) यदा उडुनां उत्पथ-

गामिनां योगिनामित्यर्थः ईशः महादेवस्य योगी-
श्वरत्वात् । आगमशास्त्रविशेषः । शिवः । इति
मेदिनी ॥

उत्, व्य, प्रश्नः । वितर्कः । इति मेदिनी ॥ अथर्थे ।
सन्देहः । इति शब्दरत्नावली ॥ (ऊर्ध्वम् । अ-
प्यर्थे ॥)

उत व्य, (उ शब्दे + क्त ।) अथर्थम् । विकल्पः । समु-
च्चयः । वितर्कः । प्रश्नः । पादपूरणम् । इति
मेदिनी ॥ (अप्यर्थे । एवार्थे । “किमेतद्वारणं

उत ग्राम्यम्” । इति पञ्चतन्त्रे । “तत्किमयमातप-
दोषः स्यात् उत यथा मे मनसि वर्त्तते” ।

इति शाकुन्तले । “वीरो रसः किमयमित्युत दर्प-
रघः” । इति उत्तरचरिते ॥)

उतं, चि, (ये + क्त ।) यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ।)
तन्तुसन्तानः । वीना इति भाषा । तत्पर्यायः ।

ऊतं २ स्यूतम् ३ । इत्यमरः ॥
उतथा, पुं, सुनिविशेषः । स च अङ्गिरःपुत्रः । इति
पुराणम् ॥

“अयस्वङ्गिरसः पुत्रा लोके सर्वत्र विभ्रुताः ।
वृहस्पतिरुतथाश्च संवर्त्तश्च धृतराजः” ॥

इति महाभारते आदिपर्वणि ॥

उत्क

उतथाजुजः, पुं, (उतथास्याजुजः ।) वृहस्पतिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा माघे २।६६ ।

“तथासुतथाजुजवत् जगादाग्रे गदायजम्” ॥)

उतथाजुजन्मा, [न्] पुं, (उतथास्य अनुजन्मा अनुजः ।)

वृहस्पतिः । इति भूरिप्रयोगः ॥

उताहो, व्य, (उत च आहो च अनयोः समाहारः ।)

परिप्रश्नः । विचारः । इति मेदिनी ॥ विकल्पः ।

इत्यमरः ॥

“क्षमा स्विह् श्रेयसी तात ! उताहो तेज
इयुत” । यक्षी वा राक्षसी वा त्वं उताहोऽसि
सुराङ्गना” ॥ इति च महाभारते ॥

उताहोस्वित्, व्य, उताहो । विकल्पः । इत्यमर-

टीका ॥ (“अन्यदपि विदधातीह गर्भमुताहोस्वित्
स्वेन कायेन याति” । इति महाभारते ॥)

उत्कः, चि, (उद्गतं मनो यस्य । उत् + कन् ।)

उन्मनाः । अन्यमनस्कः । इत्यमरः ॥

“तत् श्रुत्वा ते श्रवणमुभयं गर्जितं मानसोत्कः” ।
इति मेघदूते । ११ । तथा कुमारः । ६।६५ ।

“अगमयदद्रिस्तुतासमागमोत्कः” ॥)

उत्कटं, चि, (उद्गतः कटः आवरणं आवरको वा
यस्य ।) तीव्रम् । मत्तम् । इति मेदिनी ॥ विषमम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा रामायणे ५ काण्डे ।

“चन्द्रांशुनिकराभासा हाराः कासाश्चिदुत्कटाः ।
स्ननमध्ये सुविन्यस्ता विरेजुहंसपाण्डराः” ॥)

उत्कटं, स्त्री, गुडत्वक् । तेजपात इति ख्यातं इति
केचित् । इत्यमरभरतौ ॥ दारचिनि । इति

ख्यातम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायानाह
भावप्रकाशे पूर्वखण्डे,

“त्वक्प्रचक्ष्व वराङ्गं स्याद् भृङ्गोदन्तमुत्कटम्” ।)

उत्कटः, पुं, (उद्गतमदहतेः उच्छ्रब्दात् स्वार्थे स-

म्भोदश्चेति कटच् ।) मदः । इति शब्दरत्नावली ॥
संजातमदहस्ती । इति हारावली ॥ शूरः ।

रक्तेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उत्कटा, स्त्री, (उद्गतः कटो यस्याः ।) सैहलीजता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

उत्कण्डः, पुं, (उद्गतः कण्डो यस्य ।) शृङ्गारस्य
षोडशबन्धान्तर्गतचयोदशबन्धः । आसन यस्य

प्रसिद्धिः । तस्य लक्षणम् ।
“नारीपादौ च हस्तेन धारयेद्वलके पुनः ।
स्ननापितकरः कामी बन्धश्चोत्कण्डसंज्ञकः” ॥
इति रतिमञ्जरी ॥

उत्कण्डा, स्त्री, (उत् + कण् + च + टाप् ।) उत्क-

लिका । इष्टलाभे कालक्षेपासहिष्णुता । इत्यमरः ॥
कामादिजातस्मृतिः । इति भरतः ॥ उद्वाङ्मलेन

स्मरणम् । इति मधुः ॥ उत्केन दयितस्मरणम् ।
इति सुभूतिः ॥ प्रियाभिजाभादुन्मग्नत्वं । इत्यन्ये ॥

“शाफोत्कण्डां गुरुषु दिवसेष्वेव गच्छेत्सु बालाम्” ।
इति मेघदूते । ८३ ।

“यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्डया” ।
इति शकुन्तले । ४ र्थे अङ्के ॥

उत्कण्ठितं, चि, (उत्कण्ठा जातास्य । उत्कण्ठा +
इतच् ।) उत्कण्ठायुक्तम् । तत्पर्यायः । उत्क २

उत्क

उत्कृत् ३ उन्मनः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

“साश्रेणासद्रुतमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन” ।

इति मेघदूते । १०३ ॥)

उत्कण्ठिता, स्त्री, (उत्कण्ठा सञ्जातास्याः । उत्कण्ठा
+ इतच् + टाप् ।) स्त्रीयादिनायिकामेदः । अस्याः
लक्षणम् ।

“सङ्केतस्थलं प्रति भर्तुरना-

गमनकारणं चिन्तयति या” ।

अस्याश्चेत्याः अरति-सन्ताप-चम्भाङ्गाक्षि-कम्प-

रुदित-आसावस्याकथनादयः । इति रसमञ्जरी ॥
(इयमेव विरहोत्कण्ठिता । यदुक्तं साहित्यदर्पणे

तृतीयपरिच्छेदे ।
“आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्पिपः ।
तदागमनदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा” ॥

तत्रैव । १० परिच्छेदे अपङ्गुतेरुदाहरणम् ।
यथा,—

‘उत्कण्ठितसि तरले !

नहि नहि सखि ! पिच्छिलः पश्याः’ ॥)

उत्कता, स्त्री, (उत्कस्य भावः । उत्क + तल् ।) गज-

पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उत्कस्य भावः ।
उत्कण्ठा ॥

उत्करः, पुं, (उत्कीर्यते इति । उत् + कृ + अच् ।)
धान्यादिराशिः । स्तूपः । इत्यमरः ॥

“सिक्तराजपथान् रम्यान् प्रकीर्णकुसुमोत्करान्” ।
इति रामायणे ॥)

उत्कर्षः, पुं, (उत् + कृष् + घञ् ।) अतिशयः । इत्य-

मरः ॥ (पाठान्यं ।) श्रेष्ठता । यथा, “उत्कर्षः
स च ध्वनिनां यद्विषयः तिथ्यन्ति जल्ये जले” ।

इति भाकुन्तले २ य अङ्के ।
“निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्थजेत्” ।

इति मनुः ४।२४४ ॥ वृद्धिः । यथा,—
“पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षे पुष्टुर्गुणाः” ।

इति रघुः । ४।११ । अतिशययुक्ते चि ॥ स्वका-

लात् परकालकर्तव्यः । इति स्मृतिः ॥

उत्कणः, पुं, (उत् + कण + अच् ।) ओष्ठदेशः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ उडिष्ठा इति भाषा । आद्यः ।
इति शब्दमाणा ॥ पाणिमारा इति भाषा ।

“उत्कणादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखं ययौ” ।
इति रघुवंशे ४।३८ । सुद्युन्नतनयः स्वनामख्यातो

राजा । यदुक्तं महाभारते ।
“सुद्युन्नतस्य तु दायादास्तवः परमधार्मिकाः ।
उत्कणश्च गयश्चैव विनताश्वस्य भारत ! ॥

उत्कणस्योत्कणा राजन् विनताश्वस्य पश्चिमा” ॥)

उत्कलं, चि, (उत् + कल + अच् ।) भारवाहकम् ।
इति शब्दमाणा । मुटे इति भाषा ॥

उत्कलिका, स्त्री, (उत् + कल + वृन् + टाप् ।) उ-

त्कण्ठा । इत्यमरः ॥
“ततोऽन्येद्युः प्रतिप्रदं तत्तदुत्कलिकाभृता” ।
कथासरित्सागरे । २२।१०५ । कलिका । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (“उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुर-

रुचं प्रारब्धचम्भां ज्ञात्वा” । इति रत्नावली ॥)
तरङ्गः । (“वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिज्जगो-

उत्क

लूलितशैवलाभाः” । इति माघः । ३।७० ।)

हेला । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्कलितः, चि, (उत् + कल + क्त ।) उन्मनाः । वृद्धि-

मान् । इति धरणी ॥ (उत्कण्ठितः ॥)

उत्का, स्त्री, (उद्गतं मनो यस्याः । उत् + कन् +
टाप् ।) उत्कण्ठिता नायिका । इति रसमञ्जरी ॥

उत्काका, स्त्री, (उत्क + अक + अच् + टाप् ।) प्रति-

वर्षप्रसूता गौः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

उत्कारः, पुं, (उत्कीर्यते इति । उत् + कृ + घञ् ।)
धान्योत्क्षेपणम् । तत्पर्यायः । निकारः २ । इत्य-

मरः ॥ धान सारा इति भाषा । धान्यस्य राशी-

करणं वा । इति भरतः ॥

उत्कूटं, स्त्री, (उत् + कूट् + क ।) उत्तानशयनम् ।
इति हारावली ॥ चित् हृदया श्रोया इति भाषा ।

उत्कृणः, पुं, (उत् + कृण + क ।) केशकीटः । उत्कृण
इति भाषा । तत्पर्यायः । मत्कृणः २ कोणकृणः ३

उडंशः ४ किटिभः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्कूटः, पुं, (उन्नतं कूटमस्य ।) कूटम् । इति हारावली ॥

उत्कृष्टं, चि, (उत् + कृष् + क्त ।) उत्कर्षविशिष्टम् ।
अतिशययुक्तम् । प्रकृतम् । प्रशस्तम् । यथा,—

“उत्कृष्टमध्यमनिष्ठयजनेषु मैत्री,

यद्वत् शिलासु चिकतासु जलेषु रेखा ।

वैरं क्रमादधममध्यमसत्त्वनेषु,

यद्वत् शिलासु चिकतासु जलेषु रेखा” ॥

इत्युद्भटः ॥ (कर्षणवत्क्षेपादिः ॥)

उत्कृष्टभूमः, पुं, (उत्कृष्टा प्रशस्ता भूमिर्यस्मिन् ।)
प्रशस्तभूमिः । इति जटाधरः ॥

उत्कोचः, पुं, स्त्री, (उत्कोचति अशुभं नाशयतीति ।
उत् + कुच + क ।) घुस् इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।

प्राभृतं २ टौकनं ३ लम्बा ४ कोशलिकां ५ आमिषं
६ उपाचारः ७ प्रदा ८ आनन्दा ९ हारः १०

प्राङ् ११ अयनं १२ । इति हेमचन्द्रः ॥ उप-

दानकं १३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अपप्रदानं
१४ । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये

१ । ३॥ ३८ ।
“उत्कोचनोविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा प्रवासयेत्” ।)

उत्क्रमः, पुं, (उत् + क्रम + अच् ।) व्यतिक्रमः ।
विपरीतिः । तत्पर्यायः । व्युत्क्रमः २ अक्रमः ३ ।

इति हेमचन्द्रः ॥

उत्क्रोशः, पुं, स्त्री, (उत्क्रोशति प्रहरे प्रहरे शब्दं
करोतीति । उत् + क्रुश + अच् ।) कुररपक्षी ।

इत्यमरः ॥

उत्क्षिप्तः, पुं, (उत् + क्षिप् + क्त ।) धुस्तरुफलम् ।
इति शब्दचन्द्रिका । ऊर्ध्वत्यक्ते चि ॥

उत्क्षिप्तिका, स्त्री, (उत् + क्षिप् + क्तिन् + कन् +
टाप् ।) कर्णभूषणविशेषः । तत्पर्यायः । कर्णान्तुः

२ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्क्षेपणं, स्त्री, (उत् + क्षिप् + ल्युट् ।) ध्वजनम् ।
धान्यमर्दनवस्तु । इति मेदिनी ॥ उदञ्चनम् । ऊर्ध्व-

क्षेपणम् ।
“अविमात्रलोहितवस्तौ बाह्व वटोत्क्षेपणात्”
इति शकुन्तले प्रथमाङ्के ।) षोडशपणम् । इति

उत्त

हेमचन्द्रः॥ (न्यायमते पञ्चकर्मसम्यपरिगणितम् ।
यथा भाषापरिच्छेदे ।
“उत्तरेपयं ततोऽवक्षेपणमाकुचनं तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्मस्थितानि पञ्च च” ॥ ६ ॥
उत्खला, स्त्री, (उत् + खल + क् + टाप्) खुरा-
नाम गन्धद्रव्यम् । तत्पर्यायः । तालपत्राणि २ ताल-
पत्राणि ३ तालाख्या ४ खशा ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(सुराशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम्) ॥
उत्खातं, त्रि, (उत् + खन + क्त) उन्मूलितम् ।
इति जटाधरः ॥ उपडान इति भाषा ।
“आजितैः फलमुत्खातैर्भक्षैश्च बद्धा नृपैः” ।
इति रघुवंशे ॥ ४३ ॥ विदारितः । यथा,—
“शैलादायु चिनयनवृषोत्खातपङ्कान्नित्तः” ।
इति मेघदूते ॥ ११६ ॥
उत्तं, त्रि, (उत्ति स्म । उन्दी क्लेशने अकर्मकत्वात्
कर्त्तरि क्तः । नुदविदेति पक्षे नत्वाभावः) आर्द्र-
वस्तु । इत्यमरः ॥
उत्तंसं, पुं, (उत्तंसयति उत्तंस्यतेऽनेन वा तसिः
सौत्रो भूषार्थः । पञ्चाक्षच् हलश्चेति घञ् वा) ।
कर्णपूरः । कर्णभरणम् । शेखरः । शिरोभूषणम् ।
इत्यमरः ॥ मतान्तरे स्त्रीवलिङ्गोऽपि ॥ (“नोत्तंसं
क्षिपति क्षितौ अवगतः सा मे स्फुटेऽप्यागति” ।
इति साहित्यदर्पणे ॥ ३५ परिच्छेदे ॥)
उत्तप्तं, स्त्री, (उत् + तप + क्तः) शुष्कमांसम् ।
इत्यमरः ॥
उत्तप्तः, त्रि, तप्तः । सन्तप्तः । परिशुतः । खातः ।
इति मेदिनी ॥
उत्तमितं, त्रि, उन्नमितम् । इति श्रीभागवतम् ॥
उत्तमः, त्रि, (अतिशयेन उत्कृष्टः । उत् + तमप् ।
द्रव्यप्रकर्षार्थत्वान्नाम् । यदा उत्तम्यति तसु अच्
उत्तम्यते वा घञ् । नोदात्तेति न वृद्धिः) । भद्रः ।
उत्कृष्टः । तत्पर्यायः । प्रधानं २ प्रमुखः ३ प्रवेकः
४ अनुत्तमः ५ मुख्यः ६ वर्त्यः ७ वरेण्यः ८ प्रबर्हः
९ अगवराजः १० पराजः ११ अग्रः १२ प्राग्रहरः
१३ प्राग्रः १४ अग्रः १५ अग्रोयः १६ अग्रियः
१७ । इत्यमरः ॥ मुखः १८ अग्रणीः १९ तट्टीका ॥
(उत्तमस्यापि वर्णस्य नीचोऽपि गृह्यमाणतः) ।
इति द्वितीयप्रदेशः ।
“उत्तमादेवरात् पुंसः काङ्क्षन्ते पुंस्त्वमापदि” ॥
इति महाभारते ॥
उत्तमः, पुं, वैशिकगमनायकभेदः । तस्य लक्षणम् ।
“दधित्वाश्रमप्रकोपेऽपि उपचारपरायणः” ।
इति रसमञ्जरी ॥ प्रियव्रतराजपुत्रः । स च
द्वितीयमनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे सत्यसेनोऽवतारः ।
सत्यजिदिन्द्रः । सत्यवेदश्रुतभद्रादयो देवाः । वशिष्ठ-
सुताः प्रमदादयः सप्तर्षयः । पवनसृष्टयश्चक्षु-
न्नाद्या मनुपुत्राः । इति श्रीभागवतम् ॥ (उत्तान-
पादस्य राज्ञः खनामख्यातः पुत्रभेदः । यथा,
विष्णुपुराणे ॥ १।११।२ ॥
“तयोत्तानपादस्य सुरुषामुत्तमः सुतः” ॥
उत्तमफणिनी, स्त्री, (उत्तमफलं विद्यते यस्याः ।
उत्तमफल + निन् + डीप्) । दुग्धिकावृक्षाः । इति

उत्त

रत्नमाला । क्षीराइ इति भाषा ॥
उत्तमर्णा, पुं, (उत्तमर्णमस्य । ऋणमाधमर्ण्ये इति
सूत्रे आधमर्ण्यशब्देन व्यवहारविशेषो लक्ष्यते) ।
ऋणदाता । इत्यमरः ॥ महाजन इति भाषा ।
तत्पर्यायः । ऋणदः २ । इति जटाधरः ॥
“अधमर्ण्यार्थसिद्धयर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।
दापयेत् धनिकस्यार्थमधमर्णात् विभावितम्” ॥
इति मनुः ॥ ८ । ४७ ॥
उत्तमसंग्रहः, पुं, (उत्तमः संग्रहो यस्मिन्) । सन्धक्
संग्रहणम् । तत्तु निर्जने परमार्थया सह केशा-
केशिपरस्परालिङ्गनसहासनादिरूपमिधुनीभावः ।
इति मिताक्षरा ॥
उत्तमसाहसः, पुं, (उत्तमः साहसोऽस्यस्मिन्) ।
दण्डविशेषः । स तु साधोतिपणसाहसः । यथा ।
साधोतिपणसाहसोऽप्युत्तमसाहसः” ।
इति याज्ञवल्क्याः ॥ ३८८ । सौचधोऽपि । यथा,
“यणानां द्वे श्रुते साहसं प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः” ॥
इति मनुः ॥
उत्तमास्त्री, (अतिशयेन उत्कृष्टा । उत् + तमप् +
टाप्) । उत्कृष्टा नारी । तत्पर्यायः । वरारोहा २
मत्तकाशिनी ३ वरवर्णिनी ४ । इत्यमरः ॥ मत्त-
काशिनी ५ । मत्तकाशिनी ६ । इति तट्टीका ॥
दुग्धिकावृक्षाः । इति मेदिनी ॥ स्त्रीयादिनायिका-
भेदः । अस्या लक्षणम् । अहितकारिण्यपि प्रिये
हितकारिणी । अस्याश्चेष्टा उत्तमा एव । इति
रसमञ्जरी ॥
उत्तमाङ्गं, स्त्री, (उत्तमं प्रशस्तमाङ्गं) । मस्तकं । इत्य-
मरः ॥ (“कश्चित् द्विवत्खङ्गहृतोत्तमाङ्गः” ।
इति रघुः ॥ ७।५१ । “बभौ पतदङ्गश्चोत्तमाङ्गे” ।
इति कुमारः ॥ ७।४१ । मुखम् । यथा, मानवे १।६३ ॥
“उत्तमाङ्गोऽङ्गवाञ्छेष्टात् ब्राह्मणश्चैव धारणात् ।
सर्वस्यैवायं सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः” ॥
उत्तमाङ्गं मुखं इति तट्टीका ॥
उत्तमारणी, स्त्री, इन्दीवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(इन्दीवरीशब्देऽस्या गुणादिकं बोध्यम्) ।
उत्तरं, स्त्री, (उत् + तृ + क्त) । प्रतिवाक्यम् । इत्य-
मरः ॥ जवाव इति यावनी भाषा ।
(यथा, माघे २ । २२ ।
“वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम्”) ।
तस्य व्युत्पत्तिः ।
“उत्तीर्यते निक्षीर्यते प्रक्षवाभियोगोऽनेन” ।
तस्य खरूपम् ।
“पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।
अव्याख्यागम्यमित्येवमुत्तरं तद्विदो विदुः” ॥
तस्य भेदाः ।
“मिथ्या सम्यगितिपक्षिण्य अथवस्त्वन्दनं तथा ।
प्राङ्मध्यश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रत्रेदिभिः” ॥
इति नारदः ॥ (अथ उत्तरं नाम साधर्म्योपदिष्टे
वा हेतो वैधर्म्यवचनं वैधर्म्योपदिष्टे वा साधर्म्य-
वचनं यथा हेतुमधर्म्याणोविकाराः प्रतिकस्य
द्विधाधेहेतुसाधर्म्यवचनं हिमशिश्निरवातसं-

उत्त

स्पृष्टा इति ब्रूवतः परो ब्रूयात् हेतुविधर्म्याणो
विकाराः यथा शरीरावयवानां दाहौष्ण्यं कोथ-
प्रपचने हेतुवैधर्म्ये हिमशिश्निरवातसंस्पृष्टा
इति । एतत् सविपर्ययमुत्तरम् । इति चरके
विमानस्थानेऽष्टमोऽध्यायः ॥
उत्तरः, पुं, विराटराजपुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा
महाभारते ३ । गोहरणपर्वणि ३५।३३ “तमुत्तरं
वीक्ष्य रथोत्तमे स्थितम्” । तत्रैव ३४ “सद्योत्तरे-
णानु तदद्य मङ्गलम्”) । (खनामख्यातपर्वण-
भेदः । यथा, “दक्षिणस्थोत्तरो गिरिः” । इति
रामायणे ॥ उत्तरयति संसारसागरात् इति
व्युत्पत्तेः । शिवः । हरिः ॥ भारते ॥ १३।१४६।६६ ॥
उत्तरः, त्रि, (उदविशयेन उद्गतः । उत् + तृप्) ।
ऊर्ध्वः । उदीची । (यथा, रामायणे ।
“उत्तरे जाह्नवीतीरे हिमवन्तं शिशोश्चयम्” ॥)
उत्तमः इति मेदिनी अमरश्च ॥ (प्रधानं । श्रेष्ठः ।
यथा, रघुः १३।७ ।
“दृषा इवोपप्लविनः परेश्वो,
धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते” ।
“ब्रह्मधर्मेत्तरे राज्ये शान्तनुर्विनयात्मवान्” ।
इति महाभारतम् ॥) अनन्तरम् ।
“वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।
एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद् यदुत्तरम्” ॥
इति मनुः ॥ २ । १३६ ॥
उत्तरकालः, पुं, (उत्तरः कालः) । भविष्यकालः ।
गौणकालः । यथा, हरिहरप्रज्ञप्तिः ।
“एवमागामियाग्रीयमुख्यकालादक्षतनः ।
खलादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः” ॥
उत्तरकुरुः, स्त्री, (उत्तरः कुरुः) । जम्बुद्वीपस्य नव-
वर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
“विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान्
कुरुकुप्यं वसु वासावोपमः” ।
इति किरातार्जुनीये ॥ १ । २५ ॥
उत्तरकोशला, स्त्री, (उत्तरे स्थिता कोशला) ।
अयोध्यानगरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
“पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान्
ससन्धिगन्ध समाधितेन्द्रियः” ॥
इति रघुः ६।११ ॥
“यदुपतेः क्ष गता मधुरापुरी
रघुपतेः क्ष गतोत्तरकोशला” ।
इति उद्भटः ॥
उत्तरक्रिया, स्त्री, (उत्तरा अन्तिमा क्रिया) । अन्ति-
मक्रिया । सांवत्सरिकआज्ञादिपञ्चक्रिया । यथा,
“प्रेते पिबत्वमापन्ने सधिग्रीकरणादतु ।
क्रियन्ते याः क्रियाः पिब्याः प्रोचन्ते ता नृपोत्तरा” ॥
इति विष्णुपुराणम् ॥
उत्तरङ्गं, स्त्री, (उत्तर + गम् + खण्) । द्वारोर्ध्वज-
दार । इति हेमचन्द्रः ॥ उद्गततरङ्गे चि ॥
“प्रत्ययहीत् पार्थिववाहिनीं तां
भागीरथीं शोण इवोत्तरङ्गः” ॥ इति रघुः ७।३६ ।
उत्तरणं, स्त्री, (उत् + तृ + लुट्) । नद्यादिपारगम-
नम् । उत्तरण इति भाषा ॥

उत्त

उत्तरतः, [स्] व्य, (उत्तर + स्वार्थे + अतसुच् ।)
उत्तरदिग्देशकालात् । इति रायमुकुटः ॥ उत्तर
हृते इति भाषा । (यथा, रामायणे ४ । ५५ ।
अध्याये ।

“दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु कृत्वा चोत्तरतः शिरः ।
तमेवाकुम्भिरिष्यन्तः सर्वे संविशन्भुवि” ॥

उत्तरवारं, स्त्री, (उत्तरमपरं तारं ।) उत्तरतीरम् ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

उत्तरपदा, पुं, (उत्तरः पदाः ।) विचारसिद्धान्तः ।
समाधानम् । तत्पर्यायः । सिद्धान्तः २ समाधिः ३
कृतान्तः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सिद्धान्तानु-
कूलतर्कोपन्यासः । इति स्मृतिः ॥ यथा माघे ।
“प्रापयन् पवनव्याघ्रेर्गिरमुत्तरपक्षतां” ॥ २।१५ ॥

उत्तरपादः, पुं, (उत्तरः पादः ।) चतुष्पादव्यवहा-
रान्तर्गतद्वितीयपादः । (यथाह वृहस्पतिः ।
“पूर्वपक्षाः स्मृतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्मृतः” ॥)
उत्तरम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

उत्तरफल्गुनी, स्त्री, (उत्तरा फल्गुनी ।) अश्विन्यादि-
सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतद्वादशनक्षत्रम् । अस्या
रूपम् । दक्षिणोत्तरमिलितवारकाद्वयम् । इति
कालिदासः ॥ पर्यङ्गरूपं तारकाद्वयं । इति दीपि-
काटीका ॥ अस्या अधिष्ठात्री देवता अर्यमा ।
अस्या मिश्रगुणः । अस्या जातफलम् ।

“दाता दयालुः स्वजने सुशीलो
विशालकीर्तिः सुमतिः प्रधानः ।
धीरो नरोऽत्यन्तमदुस्सभाव-
श्चतुत्तराफल्गुनिकाप्रसूतिः” ॥

इति कौष्ठीप्रदीपः ॥

उत्तरफल्गुनी, स्त्री, (उत्तरा फल्गुनी ।) उत्तर-
फल्गुनीनक्षत्रम् । तत्पर्यायः । उत्तरा २ अर्यम-
देवा ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्तरभाद्रपदः, [स्] स्त्री, (उत्तरा भाद्रपदः ।) उत्तर-
भाद्रपदानक्षत्रम् । इति ज्योतिषम् ॥

उत्तरभाद्रपदा, स्त्री, (उत्तरा भाद्रपदा ।) अश्विन्या-
दिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतषड्विंशनक्षत्रं । तत्-
पर्यायः । प्रौष्ठपदा २ अहिर्ब्रह्मदेवता ३ । इति
हेमचन्द्रः ॥ अस्या रूपम् ।

“उत्तरे सुमुखि तारमूर्तिभृ-
त्युत्तमाङ्गमिलितद्वितारके ।
वीलचामरकचे वृधुमते
लोचनाच्छकजाः प्रलायिताः” ॥

इति कालिदासः ॥ पर्यङ्गरूपमष्टतारात्मकं । इति
दीपिकाटीका ॥ अस्या जातफलम् ।

“धनी कुलीनः कुशलः क्रियादौ
भूपाख्यानो बलवान् महौजाः ।
सत्कर्मकर्ता निजबन्धुभक्तो
यश्चतुत्तराभाद्रपदाप्रसूतः” ॥

इति कौष्ठीप्रदीपः ॥

उत्तरवादी, [न्] त्रि, (उत्तरं वदति यः । उत्तर +
वद् + शिन् ।) उत्तरवक्ता । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
आसामी इति भाषा । यथा याज्ञवल्क्यः २।१७ ।
“पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवत्युत्तरवादिनः” ॥

उत्त

उत्तरसाक्षी, [न्] त्रि, स्वपक्षसम्बन्धिसाक्षं परि-
भाषतां साक्षिणं यः स्वयं दृष्टोति अर्थिना
आव्यते वा सः । तथाच नारदः ।

“साक्षिणामपि यः साक्ष्यं स्वपक्षं परिभाषताम् ।
श्रवणात् श्रवणादपि स साक्ष्योत्तरसंज्ञकः” ॥
इति व्यवहारतत्त्वम् । परसाक्षी इति भाषा ॥

उत्तरसाधकः, त्रि, (उत्तरः साधकः ।) साधक-
सहायः । सहकारी ॥

उत्तरा, स्त्री, (उत्तर + टाप् ।) विराटराजकन्या ।
सामिमन्युपत्नी । इति मेदिनी ॥ (यथा महा-
भारते ३ । गोहृरणपर्वणि ३५ । २३ ।

“स तत्र गर्भसंयुक्तमकरोत् पाण्डवो बद्ध ।
उत्तरायाः प्रमुखतः सर्वे जानन्नरिन्दमः” ॥)

उत्तरा दिक् । तत्पर्यायः । कौवेरी २ देवी ३
उदीची ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा महा-
भारते २ । दिग्विजयपर्वणि २८ । १७ ।

“एवं स पुरुषव्याघ्रो विजिग्ये दिशमुत्तराम्” ॥)
अस्या दिशोऽधिपतिः कुवेरः कर्कटवृश्चिकमीन-
राशयश्च । यथा । समयप्रदीपः ॥

“मेघसिंहधनुः प्राचां दक्षिणस्यान्तु तत्ररे ।
प्रतीचां तत्ररे ज्ञेया उदीचाश्च ततः परे” ॥

उत्तरात्, व्य, (उत्तराधरदक्षिणादाति इति उत्तरा-
दातिप्रत्ययः ।) उत्तरा दिक् । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ६।१६।६ ।
“आ ते शुष्मा वृक्ष एतु पश्चादोत्तरादधरादा-
पुरस्तात्” ॥)

उत्तराधिकारी, [न्] त्रि, (उत्तरं पूर्वस्वामिकस्वत्वं
नाशानन्तरं अधिकरोति पूर्वस्वामिकधने स्वा-
म्यमाप्नोतीति । उत्तर + अधि + कृ + शिन् ।)
प्रथमाधिकारिणः पश्चादधिकारी । दायदः ।
ओयारिस् इति यावगी भाषा ॥ (मृतधनोत्तरा-
धिकारिणो दायभागशब्दे ब्रूयथाः ॥)

उत्तराभासः, पुं, (सदुत्तरम् इव आभासते । आङ् +
भास + अच् ।) दुष्टोत्तरम् । तथा च कात्यायनः ।
“प्रकृतेन त्वसम्बन्धमव्ययमतिभूरि च ।
पक्षैकदेशाप्येव तच्च नैवोत्तरं भवेत्” ॥
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

उत्तरायणं, स्त्री, (उत्तरा उत्तरस्यां अयनं सूर्यादि-
गमनम् । पूर्वपदात्संज्ञायामिति गत्वम् ।) सूर्यस्य
उत्तरदिगमनकालः । स तु माघादिषण्मासा-
त्मकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथाह सूर्यसिद्धान्तः ।

“भानोर्मकरसंक्रान्तेः षण्मासा उत्तरायणम् ।
कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्मासा दक्षिणायनम्” ॥

“माघादिमासयुग्मैस्तु ऋतवः षट् क्रमादितः ।
उत्तरायणमाद्यैस्तैस्त्रिभिः स्यादक्षिणायनम्” ॥)

देवानां दिनम् । इति स्मृतिः ॥ (मकरसंक्रान्तिः ।
“वानप्रस्थाश्रमिभिर्विप्रैः करणीयो वागभेदः” ।
यदुक्तं मनुना ६।१० ।

“ऋक्षेष्ट्याययणश्चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।
उत्तरायणञ्च क्रमणो दाक्षस्यायनमेव च” ॥

“शिशिरश्च वसन्तोऽपि शीघ्रः स्यादुत्तरायणे” ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

उत्ता

“शिशिराद्यास्त्रिभिस्तैस्तु विद्यादयनमुत्तरम् ।
आदानञ्च तदा दत्ते नृणां प्रतिदिनं बलम् ॥

तस्मिन् ह्यव्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षामार्गस्वभावतः ।
आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् भुवः ॥

निक्तः कषायः कटुको बलिनोऽत्र रसाः क्रमात् ।
तस्मादादानमाश्रेयम्” ॥ इति सूत्रस्थाने ऋतीयेऽ-
ध्याये वामटेनोक्तं ॥

“तत्र ते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः काल-
विभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरश्च” ॥

“उत्तरश्च शिशिरवसन्तशीघ्रास्त्रिभु भगवानाप्या-
व्यतेऽर्कस्त्रिक्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तो भव-
न्त्युत्तरोत्तरश्च सर्वप्राणिनां बलमपहृयते” ॥

इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

उत्तराश्राप, स्त्री, (उत्तरा आश्रापः ।) उत्तराश्रा-
पानक्षत्रम् । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

उत्तराश्रापतिः, पुं, (उत्तराश्रायाः उत्तरदिशः अधि-
पतिः अधिष्ठाता ।) कुवेरः । इति हर्षावधः ॥

उत्तराश्राप, स्त्री, (उत्तरा आश्रापः ।) अश्विन्यादि-
सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतैकविंशनक्षत्रम् । अस्या
रूपम् । सूर्याकृतिताराचतुष्टयात्मकम् । अस्या
अधिदेवता विश्वः । इति कालिदासः ॥ गजदन्त-
वदष्टतारामयम् । इति दीपिकाटीका ॥

तत्र जातफलम् । यथा कोष्ठीप्रदीपे ।

“दाता दयावान् विजयी विनीतः

सत्कर्मचेता विभवेः समेतः ।

कान्तासुतावाप्तमुखो नितान्तं

वैश्वे सुवेशः पुरुषो मनीषी” ॥

उत्तरासङ्गः, पुं, (उत्तरे ऊर्ध्वभागे आसज्यते । उत्तर
+ आ + सङ्ग + घञ् ।) उत्तरीयवस्त्रं । इत्यमरः ॥

“कृताभिधेकां जतजातवेदसं

त्वमुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम्” ॥

इति कुमारः ५।१६ । तथा, रामायणे २।५०।४८ ।

“ततश्चीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वाह्यं पश्चिमाम्” ॥)

उत्तरीयं, स्त्री, (उत्तरस्मिन् ऊर्ध्वदेहभागे भवम् ।
उत्तर + कृ ।) उत्तरीयवस्त्रम् । दोहोट् दोहो

इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । प्रावारः २ उत्तरा-
सङ्गः ३ वृहद्विक्ता ४ संख्यानम् ५ । इत्यमरः ॥

कक्षा ६ । इति जटाधरः ।

“अथास्य रत्नययितोत्तरीय-

मेकान्तप्राङ्मुखस्तननिहारम्” ॥

इति रघुः १६।४३ । यथा रामायणे २।८८।१४ ।

“उत्तरीयमिवासक्तं सुव्यक्तं सीतया तदा” ॥)

उत्तरेण, व्य, (उत्तर + एनप् ।) उत्तरदिग्देशकालः ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ यथा मेघदूते १६।७५ ।

“किञ्चित्पश्चात् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण” ॥
“तत्रागारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयम्” ॥)

उत्तरेण, [स्] व्य, (उत्तरस्मिन्नहनि इत्यर्थे सद्यः-
प्रवृत्ति उत्तरशब्दादेयुस् प्रत्ययो निपातितः ।)

उत्तरस्मिन्नहनि । आगामिदिने । इति शब्द-
रत्नावली ॥

उत्तानं, त्रि, (उद्गतस्तानो विस्तारो यस्मात् ।) अग-
मीरम् । ऊर्ध्वमुखप्रथितम् । इति मेदिनी ॥ चित्

इति भाषा । (उद्धृतम् । यथा,
 “उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्
 प्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमध्ये” ।
 इति कुमारः ३।४५ । तथा, याज्ञवल्क्यः ।
 “पितृप्रात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्जयेत्” ।
 “उत्तानं लेपनाभ्यङ्गपरिवेकावगाहनैः ।
 विरेकास्थापनैः स्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत्” ।
 इति चिकित्सास्थाने द्वाविंशोऽध्याये वामटेनोक्तं ॥
 “उत्तानस्य प्रसृतस्य कांस्थं वा ताम्रभाजनम् ।
 नाभौ निधाय धाराम् शीतदाहनिवारणम्” ॥
 इति ह्यारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥
 उत्तानकः, पुं, (उत् + तन् + क्त्वं) उच्चटाढयम् ।
 इति रत्नमात्रा ॥ (उच्चटाशब्देऽस्य विशेष उक्तः ॥)
 उत्तानपत्रकः, पुं, (उत्तानं ऊर्ध्वमुखं पत्रं यस्य ।
 बज्रनीलार्थं कन्) रत्नैरखण्डवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 उत्तानपादः, पुं, (उत्तानः उन्नतः पादः पदं यस्य) ।
 राजविशेषः । स तु स्थायम्भुवनमुत्तः इति
 पुराणम् ॥ (यथा, विष्णुपुराणे १।११ ॥
 “प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्थायम्भुवस्य तु ।
 द्वौ पुत्रौ समहावीर्यौ धर्मेणौ कथितौ तव” ॥)
 उत्तानपादजः, पुं, (उत्तानपादात् जायते यः) उत्तान-
 पाद + जन् + ड । उत्तानपादराजपुत्रः । तत्प-
 र्यायः । ज्योतीरथः २ ग्रहाधारः ३ ध्रुवः ४ । इति
 हारावली ॥ (उत्तमः । यथा, विष्णुपुराणे १।११ ॥
 “तयोत्तानपादस्य सुख्यामुत्तमः सुतः ।
 अमौद्यायामभुद्रक्षन् ! पितुरखन्तवस्त्वम्” ॥२॥
 सुनीतिर्नाम या राजस्तस्याभून्महिषी द्विजः ।
 स नातिप्रीतिमांस्तस्यां तस्याश्चाभूद्रघुवः सुतः ॥३॥)
 उत्तानशयः, चि, (उत्तानः श्येते । शीघ्रं शयने पार्श्व-
 दिषूपसंस्थानमिति अच्) । अत्यन्तप्रियः । तत्प-
 र्यायः । डिम्भा २ स्तनपा ३ स्तनमयी ४ । इत्य-
 मरः ॥ उत्तानसुप्तः ॥
 उत्तापः, पुं, (उत् + तप् + घञ्) । तेजः । उष्मा ।
 सन्तापः ॥ (यथा, हितोपदेशः ।
 “प्रत्यहः सर्वसिद्धीनामुत्तापः प्रथमः क्लिप्तः” ॥)
 उत्तारः, चि, (उत् + त् + घञ्) । महान् । तत्पर्यायः ।
 उदीर्णः २ उद्धटः ३ उदारः ४ उत्तमः ५ । इति
 जटाधरः ॥ (यथा प्रवेद्यचन्द्रोदये ।
 “संसारसागरोत्तारतरणिः” ।) वमनम् । इति
 प्रायश्चित्तविवेकादयः ॥
 उत्तारी, [न्] चि, (उत् + त् + णिन्) । चपलः ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥
 उत्ताला, चि, (उत् + तल् + घञ्) । उक्तः । श्रेष्ठः ।
 विकराणः । श्रवणम् । इति मेदिनी ॥
 (“लक्षदुत्तालवेतालवालाद्यं विवेकं तत् ।
 प्रसन्नानं ह्यारजनीनिवासभवगोपमम्” ॥
 इति कथासरित्सागरे २५ । १३६ ॥
 “अन्योन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्वाल्लोलकोलाहलैः
 उत्तालास्तइमे गभीरप्रयसः पुण्याः सरित्स्फुमाः” ।
 इति उत्तरचरिते । २४ अङ्के ।) त्वरितः । इति
 हेमचन्द्रः ॥

उत्तीर्णं, चि, (उत् + त् + क्त) । मुक्तम् । पारगतम् ॥
 (“तुलोत्तीर्णस्यापि प्रकटितहताशेषतमसो
 रवेस्तादृक्तेजो न हि भवति कन्यां गतवतः” ।
 इति पद्यसंग्रहे १६ ॥)
 उत्तुङ्गः, चि, (उत् अतिशयेन तुङ्गः) । उच्चः । इति
 जटाधरः ॥
 (“उत्तुङ्गशैलशिखरस्थितपादपानां
 काकः कृशोऽपि फलमात्रभते सपक्षः” ।
 इति उद्धटः । उन्नतः । “पीनोत्तुङ्गपयोधरेति
 सुमुखाम्भोजेति सुभावि” । इति भट्टहरिः
 १ । ७२ ॥)
 उत्तुषः, पुं, (उद्गतस्तुषो धान्यत्वक् यस्मात्
 भृष्टधान्यम् । तत्पर्यायः । खाजिकः २ लाजाः ३
 इति हारावली । खड्ग इति भाषा ॥
 उत्तेजना, स्त्री, (उत् + तिज् + णिच् + युच्) । प्रे-
 रणा । व्यग्रकरणम् ॥ (तीक्ष्णीकरणम् । यथा,
 “व्याघ्रदृष्टोत्तेजनया मणीनाम्” । इति माघे) ।
 उत्तेजितं, स्त्री, (उत् + तिज् + णिच् + क्त) । अश्व-
 चतुर्थगतिः । सा च मध्यवेगेन या गतिः । तत्प-
 र्यायः । रेचितम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रेरिते
 चि ॥
 उत्तेरितं, स्त्री, (उत् + तृ + इत्च्) । अश्वपञ्चमगतिः ।
 तत्पर्यायः । उपकण्ठे २ आस्त्रान्दितकम् ३ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (तथा चोक्तं,—
 “उत्तेरितोऽतिवेगान्धो न षड्योति न पश्यति” ॥)
 उत्तोलनं, स्त्री, (उत् + तुल् + ल्युट्) । ऊर्ध्वनयनम् ।
 तोला । इति भाषा ॥
 उत्त्वक्तः, चि, (उत् + त्वच् + क्त) । परिवृक्तः । ऊर्ध्व-
 क्षिप्तः । विरक्तः ॥
 उत्त्वासः, पुं, (उत् + वस् + घञ्) । भयम् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 उत्थानं, स्त्री, (उत् + स्था + ल्युट्) । सैन्यम् । युद्धम् ।
 प्रौरुषम् । पुस्तकम् । उद्यमः । (यथा रामायणे ५ ।
 “मम धर्मार्थमुत्थानं न कामक्रोधसंक्षितम्” ।)
 उद्गमः । (अभ्युदयः । यथा रघुवंशे । ६।३१ ।
 “निदर्शयामास विशेषदृश्य-
 भिन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमथै” ॥)
 हर्षः । वाक्पुनः । अङ्गनम् । चैत्यः । (धनार्जन-
 निमित्ता चेष्टा । यथा मनुः ६ । २१५ ॥
 “भ्रातृशामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ।
 न पुत्रभागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन” ॥)
 मलोत्सर्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ तन्त्रम् । तत्तु ख-
 मखलम् । सैन्यं चिन्ता च । सन्निविष्टः । उपविष्टः ।
 इत्यमरभरतौ ॥ गात्रोत्तोलनम् । उठन इति
 भाषा । (यथा शाकुन्तले २ य अङ्के । “मेदच्छेद-
 कृशोदरं कथं भवत्युत्थानयोग्यं वपुः” ।) यथा च,
 “निशि स्नाप्यो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।
 अन्यत्र पादयोगेऽपि दादृशमेव कारयेत्” ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (पुनर्जीवनम् । मरणान-
 त्तरं पुनर्जीवनलाभः । यथा महाभारते ।
 “स चापि वरयामास पितुस्त्यानमात्मनः” ॥)
 उत्थानैकादशी, स्त्री, (उत्थानाय हरेः प्रबोधनाय

या एकादशी । अस्यां भगवान् क्षीरोदशयानो
 नारायणः योगनिद्रां विहाय उत्तिष्ठति ।) का-
 र्तिकशुक्लैकादशी ॥ अथ विष्णुस्त्यानम् । तत्र
 दिवसे रेवत्यन्तयुक्तायां दादृश्याम् । रात्रौ रेव-
 त्यन्तपादयोगे तु दिवातृतीयभागे रेवतीयुक्ता-
 दादृश्याम् । दादृश्यान्तभावे एकादशीप्रभृति-
 धौर्गमास्त्यानान्यतमतिथौ रेवत्यन्तपादयोगे । तद-
 भावे केवलायां दादृश्यां सन्ध्यायां विष्णुं संपूज्य ।
 ॐ “महेन्द्ररश्मिरभिनूयमानो
 भवान्धर्विर्वन्दितवन्दनीयः ।
 प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या
 जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ॥
 मेघा गता निर्मल एष चन्द्रः
 प्रारब्धपुण्याणि च लोकनाथ ।
 अहं ददानीति च पुण्यहेतो-
 जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ” ॥
 ततश्च ।
 “उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्वज निद्रां जगत्पते ।
 त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयम्” ॥
 इति पठेत् । इति कृत्यतत्त्वम् ॥
 उत्थापनं, स्त्री, (उत् + स्था + णिच् + ल्युट्) । उत्तो-
 लनम् । उपस्थितिकरणम् ॥
 (“किन्तु मे सुकृतं भूयात् भर्तुस्तथापनं न वा” ।
 इति महाभारते १ । आत्मीयकपर्वणि । ४६ । १७ ।)
 उत्थितं, चि, (उत् + स्था + क्त) । वृद्धिमत् । प्रोद्यतं ।
 उत्पन्नम् । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (कृतोत्थानम् ।
 “अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः” ।
 इति कुमारः, ७।६१ । रघुवंशे च ७।१० ।
 “श्रापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ” ।
 इति मेघदूते । ११२ । “न यावदेतावदप्रश-
 दुत्थितौ” । इति माघे । १।१५ ॥)
 उत्थिताङ्गुलिः, पुं, (उत्थिता अङ्गुल्यो यच्च) । चपेटः ।
 विस्तृताङ्गुलिकरतलम् । इति शब्दचन्द्रिका । चा-
 पङ्गु इति भाषा ॥
 उत्थतः, पुं, (उत् ऊर्ध्वं पतति गच्छति । उत् + पत् +
 ऋच्) । पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उत्थतनं, स्त्री, (उत् + पत् + ल्युट्) । उत्पत्तिः । ऊर्ध्व-
 गमनम् । इति मेदिनी ॥
 (“अथोत्थतनमन्तं सा पठित्वा ससखीजना” ।
 इति कथासरित्सागरे ॥ विंशतरङ्गे ॥)
 उत्थतिता, [क्त] चि, (उत् + पत् + क्त) । ऊर्ध्व-
 गमनश्रीलः । उपरिगमनकर्त्ता इत्यमरः ॥
 उत्थतिष्णुः, चि, (उत् + पत् + णिच्) । ऊर्ध्वगमन-
 श्रीलः । तत्पर्यायः । उत्थतिता २ । इत्यमरः ॥
 (“ससङ्गरश्चक्षुःशानामेवानामुत्थतिष्णुः” ।
 इति रघुः । ४ । ४७ । तथा पञ्चतन्त्रे । ३ । ४१ ।
 “मृगपतिरपि कोपात् सङ्गचक्षुत्पतिष्णुः” ॥)
 उत्पत्तिः, स्त्री, (उत् + पत् + क्तिन्) । उत्पत्तनम् ।
 तत्पर्यायः । जनुः २ जननं ३ जन्म ४ जनिः ५
 उद्भवः ६ । इत्यमरः ॥ संसारः ७ भवः ८
 जातिः ९ । इति जटाधरः । प्रभवः १० भावः ११
 सम्भवः १२ जन्मः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥

उत्प

(यथा मनुः । २।६८ ।

“उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत” ।)

(साङ्ख्यदिमते आविर्भावः । यथा, मृत्पिण्डे विद्यमानस्य घटस्याविर्भाव एव उत्पत्तिर्यथा तथैव कारणात्मना विद्यमानानां तत्त्वानां आविर्भाव एवोत्पत्तिर्विवक्षिता ॥)

उत्पन्नः, चि, (उत् + पद् + क्त ।) उत्पत्तिविशिष्टः । जातः । उद्भूतः ॥

उत्पन्नं, स्त्री, (उत्पन्नतीति । पल्ल गतौ पचाद्यच् ।)

नीलकमलम् । कुष्ठौषधिः । इति विश्वः ॥ पुष्पम् ।

इति मेदिनी ॥ जलजपुष्पमात्रम् । तच्च पद्मकुमु-

दादि । तत्पर्यायः । कुवलयम् २ । इत्यमरः ॥ कुव-

लयम् ३ । इति जटाधरः ॥ कुवलयम् ४ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा रघौ ३।३६ । “नवावतारं

कमलादिवोत्पन्नम्” ।) तस्य गुणाः । कषायत्वम् ।

मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तकफरक्तनाशित्वम् ।

इति राजवल्लभः ॥ जलपुष्पविशेषः । क्रोजि इति

हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । अनुष्णम् २ राजि-

पुष्पम् ३ जलाङ्गयम् ४ हिमालयम् ५ निशापुष्पम्

६ । अस्य गुणाः । शीतत्वम् । खादुत्वम् । पित्त-

रक्ताग्निदोषनाशित्वम् । दाहश्रमवमिभ्रान्तिह-

मिज्वरहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“उत्पन्नानि कषायाणि पित्तरक्तहराणि च” ।

इति सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥

“तस्मादन्त्यान्तरगुणो विद्याकुवलयोत्पले” ।

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥)

उत्पलः, चि, (उद्भूतं पलं मांसं यस्मात् सः ।) मांस-

श्रूयः । इति विश्वः हेमचन्द्रश्च ॥

उत्पलगन्धिकं, स्त्री, (उत्पलस्य गन्धइव गन्धो यस्य । स-

मासे इत् सञ्ज्ञायां कन् ।) चन्दनविशेषः । तत्पर्यायः ।

क्षणात्माङ्गम् २ गोशीर्षम् ३ । इति शब्दमाला ॥

उत्पलपत्रं, स्त्री, (उत्पलस्य पत्रम् । नखक्षतपत्रे पत्र-

मिव ।) कुवलयदलम् । (यथा विष्णुपुराणे १।४।२६।

ततः समुत्तिष्ठ्य धरां खट्वया

महावराहः स्फुटपद्मलोचनः ।

रसातलादुत्पलपत्रसन्निभः

समुत्थितो नील इवाचलो महान् ॥)

स्त्रीनखक्षतम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तिलकम् । इति

धरणी ॥

उत्पलशारिवा, स्त्री, (उत्पलमस्यस्याः उत्पलाकार-

पुष्पात् । अर्श आद्यच् । यदा उद्यतं पल्लमनया ।

ततः उत्पला चासौ शारिवा चेति ।) श्यामलता ।

इत्यमरः । (श्यामलतु शब्देऽस्या गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

उत्पलिनी, स्त्री, (उत्पलानि सन्ति अस्यां तेषां

समूहो वा । उत्पल + इनि + डीप् ।) पद्म-

समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥ जलपुष्पविशेषः ।

छोटी क्रोजि इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।

कैरविणी २ कुमुदती ३ कुमुदिनी ४ चन्द्रेष्टा ५

कुवलयिनी ६ इन्दीवरिणी ७ नीलोत्पलिनी ८ ।

(यथा महाभारते तीर्थयात्रापर्वणि ३।६६।१५।

“वदधे सा महाराज विभ्रती रूपसुत्तमम् ।

अप्सिर्वोत्पलिनी प्रीतिमग्नेरिव शिखा शुभा” ॥)

उत्पा

अस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तामय-

पित्तनाशित्वम् । वातकफकासदृष्ट्याश्रमवमिश्रम-

वाकारित्वम् । तस्या बीजगुणाः । खादुत्वम् । रूक्ष-

त्वम् । हिमत्वम् । गुरुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

उत्पली, स्त्री, तुषचर्पटी । इति मेदिनी । तुंसेर

चापुडा इति भाषा ॥

उत्पवनं, स्त्री, (उत् + पृ + ल्युट् ।) कुशश्लिकायां पवि-

त्रमध्येन जलादेश्चोत्पन्नम् । तत्र क्रमः । “पवित्र-

द्वयमध्ये वामहस्तानामिकाङ्गुल्याभ्यां मूले दक्षिण-

हस्तानामिकाङ्गुल्याभ्यां उत्तानहस्ताभ्यां गृहीत्वा

आज्ये प्रक्षिप्य तयोर्मध्येनाग्रावाज्योत्क्षेपणम्” ।

इति कालेसिः ॥ “पवित्रद्वयमध्ये दक्षिणहस्ता-

नामिकाङ्गुल्याभ्यां मूले वामहस्तानामिकाङ्गुल्याभ्यां

गृहीत्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेन अयोमुखो व्य-

क्तपाणिः पवित्रमध्येन प्रोक्षणीजलस्य किञ्चि-

दुत्तोलनम्” । इति पशुपतिः ॥ “पशुपत्युक्तमेण

सामगानां मन्त्रोच्चारणपूर्वकं पवित्रद्वयमध्येनाग्रा

वाज्योत्क्षेपणम्” । इति भवदेवभट्टः ॥

उत्पश्यः, चि, (उद्दृष्टं पश्यतीति + उत् + दृश् + श्र ।)

उन्मुखः । उद्दृष्टव्यविशिष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्पाटनं, स्त्री, (उत् + पट् + शिच् + ल्युट् ।) उल-

नम् । मूल उपडान इति भाषा ॥ (यथा सुश्रुते ।

“निखातोत्पाटनं भङ्गः पतनं निर्गमस्तथा” ॥)

उत्पाटितं, चि, (उत् + पट् + शिच् + क्त ।) छातोत्-

पाटनं । तत्पर्यायः । उन्मूलितम् २ उखातम् ३ ।

इति जटाधरः ॥ आवर्हितम् ४ उद्धृतम् ५ । इति

हेमचन्द्रः ॥

उत्पातः, पुं, (उत् + पत् + घञ् ।) उत्पतति अक-

स्मादायाति यः । प्राणिनां शुभाशुभसूचकमहा-

भूतविकारिभूकम्पादिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

तत्पर्यायः । अजन्मम् २ उपसर्गः ३ । इत्यमरः ॥

स त्रिविधः । दिव्यः १ यथा अपूर्वणि चन्द्रादिल-

यासादिः । आन्तरीक्ष्यः २ यथा, उल्कापात-

निर्घातादिः । भौमः ३ यथा भूकम्पादिः । इति

दीपिकाचण्डीटीके । (उत्पातानां लक्षणादिकं

ऋतौ स्वभावप्रभवात् अदोषत्वज्ञातं दृष्टव्यं हि-

तायां ४६ अध्याये । यथा,—

“नरपतिदेशविनाशे केतोसदयेऽथवा ग्रहेऽर्केन्दोः

उत्पातानां प्रभवः स्वर्तुभवाप्यदोषाश्च ॥ ८२ ॥

येच न दोषान् जनयन्त्युत्पातास्तान्तुस्वभावज्ञानान्

ऋषिपुत्रक्षतैः स्त्रोक्तैर्विद्यादैतैः समासोक्तैः ॥ ८३ ॥

वज्राशनिमहोक्तम्यसन्धानिर्घातनिःस्वनाः ।

परिवेशरजोधूमरक्ताकारान्तमनोदयाः ॥ ८४ ॥

द्रुमेभ्योऽन्नरसखेहवज्रपुष्पफलोद्भवाः ।

गोपक्षिमदृष्टिश्च शिवाय मधुमाधवे ॥ ८५ ॥

तारोल्कापातकलुषं कपिलाकेन्दुमण्डलम् ।

अनग्निज्वलनस्तोदधूमवैश्वनिजाह्वतम् ॥ ८६ ॥

रक्तपद्माख्यं सान्ध्यं नभः क्षुब्धार्णवोपमम् ।

सरितां चाम्बुसंशोभं दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं वदेत् ॥ ८७ ॥

शक्रायुधपरीवेषविद्युच्छ्क्रविरोहणम् ।

कम्पोद्धर्तनवैकृत्यं रसनं दरयं क्षितेः ॥ ८८ ॥

सरोनद्युदप्रानानां दृष्ट्वाऽर्जुनरक्षणवाः ।

उत्पि

सरणं चाग्निगेहानां वर्षासु न भयावहम् ॥ ८९ ॥

दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्वविमानाद्भुतदर्शनम् ।

ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनं च दिवाभ्यरे ॥ ९० ॥

गीतवादित्रनिर्घोषा वनपर्वतसानुधु ।

शस्यद्विद्विषां हानिरुपायाः शरदि स्मृताः ॥ ९१ ॥

शीतानिलतुषारत्वं नर्दनं मृगपक्षिणाम् ।

रक्तोद्यत्तादिसत्त्वानां दर्शनं वागमानुषी ॥ ९२ ॥

दिशो धूमान्धकाराश्च सनभोवनपर्वताः ।

उच्चैः सूर्यादयास्तौ च हेमन्ते शोभनाः स्मृताः ॥ ९३ ॥

हिमपातानिलोत्पातविरूपाद्भुतदर्शनम् ।

क्षणाञ्जननिभाकाशं तारोल्कापातपिङ्गरम् ॥ ९४ ॥

चित्रगर्भाद्भवाः स्त्रीषु गोऽनाम्बमृगपक्षिषु ।

पञ्चाङ्गुरलतानाञ्च विकाराः शिशुरे शुभाः ॥ ९५ ॥

ऋतुस्वभावना ह्येते दृष्टाः खत्ता शुभप्रदाः ।

ऋतोरन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृशदायकाः ॥ ९६ ॥

उन्मत्तानाञ्च या गाथाः शिशूनां भावितव्यवत् ।

स्त्रियो यच्च प्रभाषन्ते तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ९७ ॥

पूर्वं चरति देवेषु पश्चात् गच्छति मानुषान् ।

नचोदिता वागवदति सत्या ह्येषा सरस्वती ॥ ९८ ॥

उत्पातान् गणितविवर्जितोऽपि बुद्धा

विख्यातो भवति नरेन्द्रवल्लभश्च ।

एतत्तन्मृगवचनं रक्षस्यसुक्तं

यज्ज्ञात्वा भवति नरस्त्रिकालदर्शी” ॥ ९९ ॥

उत्पतनं । उल्लम्भः । यथा, रामायणे ५।६८।२३ ।

“एकोत्पातेन ते लङ्गामेध्यन्ति हरिपुङ्गवाः” ।

उन्नतिः । वृद्धिः । यथा, हितोपदेशे ।

“करनिहितकन्दुकसमाः पातोत्पाता मनुष्याणां” ।

उत्पत्तिः । यथा, महाभारते, वनपर्वणि ।

“बुद्धिरात्मानुगातीव उत्पातेन विधीयते ।

तदाश्रिता हि सा ज्ञेया बुद्धिस्तैर्विणी भवेत्” ॥)

उत्पादकः, पुं, (उत् + पद् + शिच् + क्तुल् ।) पशु-

विशेषः । तत्पर्यायः । शरभः २ कुञ्जरारातिः ३

अष्टपादः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्पादकः, चि, (उत्पादयतीति । उत् + पद् + शिच्

+ क्तुल् ।) उत्पादयिता । जनकः । यथा मनुः ।

“उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता” ।

२।१४६ ॥

उत्पादनं, स्त्री, (उत् + पद् + शिच् + ल्युट् ।) जननम् ।

उत्पन्नकरणम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा मनुः ॥ १०।२७।)

“उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम्” ।

उत्पादशयनः, पुं स्त्री, (उत्पाद ऊर्ध्वपादः सन् श्येते

यः सः । उत्पाद + शी + ल्यु ।) टिट्ठिमपक्षी । इति

हेमचन्द्रः ॥

उत्पादिका, स्त्री, (उत् + पद् + शिच् + क्तुल् +

टाप् ।) देहिकानामकीटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिलमोक्षिका इति शब्दचन्द्रिका ॥ पूतिका ।

इति भरतो द्रिष्टव्यकोपश्च ॥

उत्पाली, स्त्री, (उत् + पल् + घञ् + डीप् ।) आ-

रोग्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

उत्पिङ्गलः, चि, (उदतिप्रयः पिङ्गलो व्ययः ।) भृश-

माकुलः । अतिप्रयय्याकुलः । तत्पर्यायः । समु-

त्पिङ्गः २ पिङ्गलः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्स

उत्सेक्षा, स्त्री, (उत्सेक्षते इति उत् + प्र + ईक्ष +
अ + टाप् ।) अनवधानम् । इति मेदिनी ॥ कात्या-
नकारविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
“सम्भावनमथोत्सेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्” ।
“अस्यार्थः । प्रकृतस्य उपमेयस्य समेन उपमानेन
यत् सम्भावनं मिथ्यात्वेन वर्णनम्” । इति कात्या-
नकारः ॥ (अस्या भेदा न हवः । यदुक्तं साहित्य-
दर्पणे, दशमपरिच्छेदे । ५६—६२ ॥
“भवेत् सम्भावनोत्सेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।
वाच्या प्रवीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता ॥
वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।
जातिगुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि ॥
तदवस्थापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः ।
गुणक्रियास्वरूपत्वात् निमित्तस्य एव ताः ॥
द्वात्रिंशद्विधतां यान्ति तत्र वाच्याभिदाः पुनः ।
विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः ॥
उत्पन्नतुर्गोर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः ।
प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः ॥
उत्पन्नतुर्गोः प्रकृतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।
अलङ्कारान्तरोत्था सा वैचित्र्यमधिकां वहेत् ॥
मन्ये शब्दे ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः” ॥
विस्तृतिस्तु अलङ्कारशब्दे द्रव्या ॥
उत्पन्नवनं, स्त्री, (उत् + सु + ल्युट् ।) उत्पन्नम् ।
लापान इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ५।११५ ॥
“द्रव्याणां चैव सर्वेषां शुद्धित्त्वनं स्मृतम्” ॥)
उत्पन्नवा, स्त्री, (उत् + सु + अच् + टाप् ।) नौका ।
इति शब्दरत्नावली ॥
उत्पन्ना, पुं, (उत् + फल् + घञ् ।) लम्बाः ॥
“तत्तद्वर्णं स ह्यतोत्पन्नाः प्रसिद्धेवोऽथ साधसात्” ।
इति कथासरित्सागरे । १६ तरङ्गे ॥
उत्पुल्ल, त्रि, (उत्पुल्लतीति । उत् + फल् + क्त ।
आदितश्चेतीडभावः उत्पुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यान-
मिति निष्ठातस्य लः ।) प्रफुल्लः । विकसितः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, किराते ।
“उत्पुल्लकमलपरागजन्या-
दुद्धूतः सरसिजसम्भवः परागः” ।
सूतः । वर्जितः । (यथा, विष्णुपुराणे । १।६।१३ ॥
“हर्मोत्पुल्लकपोलेन न चापि शिरसा धृता” ।
आनन्दादिना विस्तारितः । यथा, रामायणे ॥
“अवस्थितैः समीपस्थैस्तासादुत्पुल्ललोचनैः” ।)
स्त्रीणां करणम् । उत्तानम् । इति मेदिनी ॥
उत्सा, पुं, (उत्सृजति जलेन । उन्द् + उन्दिगुधिकुषिभ्य-
श्चेति सः । किरित्यनुत्सर्जनं लोपः ।) प्रसवणम् ।
इत्यमरः ॥ उन्द् इति भाषा । यत्र स्थाने खुत्वा
जलं गलति तत्र । इति भरतः ॥ स्नात्वा दयस्तु
अविच्छेदेन खवज्जलं यत्र स्थाने पतति निपत्य च
वज्जलीभवति तत्रेवाज्जः ॥ तथा साज्जोऽप्याह ।
“गिरेशपरि निर्भरादिप्रभवजलसङ्घातः” ।
“अजस्रं मन्दवेगेन खवज्जले । इति कोष्ठाटः” ॥
उत्सङ्गः, पुं, (उत्सृजते मिलति यत्र । उत् + सङ्ग
+ घञ् ।) कोडम् । इति जटाधरः ॥
“उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीक्षाम्” ॥

उत्स

इति मेघदूते ८६ । तथा, विष्णुपुराणम् । १।११।५ ॥
“प्रणयेनागतं पुत्रम् उत्सङ्गारोहणोत्सुकम्” ॥
पर्वतादीनां शिखरदेशः । सानुः ॥ यथा, रघुः ।
“शिलाविभङ्गैर्मगराजश्राव-
स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारोह” ॥ ६ । ३ ॥
सौधादीनामुपरिभागः । ऋद्ध इति भाषा ॥
“सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मास्म भूरुज्ययिन्याः” ।
इति मेघदूते । २६ । अन्तरभागः ।
“वनेचराणां वनितासखानां
दरीयहोत्सङ्गनिधत्तभासः” ।
इति कुमारः । १ । १० । ऊर्ध्वतलः । वह्निभागः ।
“दृषदो वासितोत्सङ्गा निषसृग्गनाभिभिः” ।
इति रघुवंशे । ४ । ७४ । सङ्गमः ॥ आलिङ्गनम् ।
विवाहः । ब्रह्माधोभागः । शोष इति भाषा ॥
यथा सुश्रुते । सूत्रस्थाने ।
“अभ्यन्तरमुत्सङ्गं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति” ।
गर्भः । यथा, महाभारते परीक्षितजन्मनि । १४ ।
६८ । १८ । १९ ॥
“आसीन्मम मतिः कृष्ण ! पूर्णोत्सङ्गा जनार्दन” ॥
उत्सर्गः, पुं, (उत् + सृज् + घञ् ।) त्यागः । दानम् ।
वर्जनम् । (यथा, कुमारः । ७ । ३५ ॥
“श्रीलक्ष्मणोत्सर्गविनोतवेशाः” ।
“तदोत्सर्गद्रुततरंगतित्तरं वर्त्म तीर्णः” ।
इति मेघदूते । २० ॥ यथा, मनुः । ११ । १६३ ।
“तस्योत्सर्गं शुध्यन्ति जपेन तपसैव च” ॥
सामान्यविधिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः ।
२ । २७ ।
“अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः” ।)
सांभिककर्तव्यक्रियाविशेषः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
अथ वैधोत्सर्गविधिः । स्नानसन्ध्याचर्मनानि कृत्वा
नारायणनवग्रहगुरुन् संपूज्य देयद्रव्यं वामहस्तेन
धृत्वा दक्षिणहस्तेन त्रिरभ्यर्च्य तद्रव्याधि-
पतिदेवतां सम्प्रदानञ्च अर्चयित्वा संकल्प्य कुश-
तिलजलत्यागपूर्वकदानम् । इति स्मृतिः ॥
(अपानवायोर्वापारः । मलमूत्रादिवर्जनम् ॥
उत्सृज्यते विष्णुमनेनेति व्युत्पत्त्या पाश्चिन्द्रियम् ।
यथा,—यथा, मनुः । १२ । १२१ ।
“मनसोन्मं दिशः श्रोत्रे ज्ञाने विष्णं बले हरम् ।
वाचमिं मित्रसुहृन् प्रजने च प्रजापतिम्” ॥)
उत्सर्जनं, स्त्री, (उत् + सृज् + ल्युट् ।) उत्सर्गः ।
तत्पर्यायः । त्यागः । १ विहापितं ३ दानं ४ विस-
र्जनं ५ विस्मरणं ६ वितरणं ७ स्पर्शनं ८ प्रति-
पादनं ९ प्रादेशनं १० निर्वपणं ११ अपवर्जनं १२
अंहतिः १३ । इत्यमरः ॥ (सांभिककर्तव्यक्रिया-
विशेषः । (यथा, मनुः । ४ । ६६ ।
“पुष्यं तु कृन्दसां कुर्वीत वह्निरुत्सर्जनं द्विजः ।
माघशुक्लस्य वै प्राप्ते पूर्वार्द्धे प्रयमेऽहनि” ॥)
उत्सर्पिणी, स्त्री, (उत् + सृप् + शिनि + डीष् । उत्-
सर्पतीति वाक्ये वाच्यलिङ्ग एव ।) जिनाणां
कालविशेषः । यथा,—हेमचन्द्रः ॥
“काशो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीषु भेदतः ।
सागरकोटिकोटीनां विंशत्या स समाप्यते ॥

उत्सा

अवसर्पिण्यां षड्वा उत्सर्पिण्यां तएव विपरीताः ।
एवं द्वादशभिरहैर्विवर्तते कालचक्रमिदम्” ॥
(उद्गमनशीला । यथा, शाकुन्तले ६ अङ्के ।
“उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना” । इति ॥)
उत्सर्प्या, स्त्री, (उत् + सृ + श्यत् ।) प्रजनकाजप्राप्ता
गौः । इति जटाधरः ॥ पाल लक्ष्मणेन उपयुक्त
गाइ इति भाषा ।
उत्सवः, पुं, (उत् + सू + अच् ।) नियताङ्गादजनक-
थापारः । तत्पर्यायः । क्षयाः २ उद्भवः ३ उद्भवः
४ महः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः । ३।५६ ।
“तस्मादेताः सदा पूज्या भुषणाच्छादनाङ्गनाः ।
भूतिकामैर्नैर्निखं सत्कारेषु त्वेषु च” ॥)
उत्सेकः । इच्छाप्रसवः । कोपः । इति मेदिनी ॥
(उन्नतिः । अभ्युदयः ।
“उत्सवे व्यसने चैव दुर्मिते राष्ट्रविजये” ॥
इति हितोपदेशः । १ । १६४ ॥)
उत्सादनं, स्त्री, (उत् + सद् + शिच् + ल्युट् ।) ससु-
ल्लेखः । उदाहनम् । उद्वर्तनम् । इति मेदिनी ॥
“उत्सादनञ्च गात्राणां स्नापनोच्छिद्यभोजने” ।
इति मनुः । २ । २०६ ॥ विनाशः । उन्मूलनम् ॥
“पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतञ्जरः ।
क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खलस्य चिकीर्षितम्” ॥
इति रामायणम् । १ । ७४ । २१ ॥ औषधलेपना-
दिना ब्रणस्य संशोधनम् । तथा,—सुश्रुते ।
“अपामार्गोऽग्न्या च तालपत्री सुवर्चला ।
उत्सादने प्रशस्यन्ते काकोल्यादिश्च यो गणः” ॥
“उत्सादनात् भवेत् स्त्रीणां विशेषात्मान्तिमदपुः ।
प्रहर्षसौभाग्यमृजालाघवादिगुणान्वितम्” ॥
इति चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
उत्सादितं, त्रि, (उत् + सद् + शिच् + क्त ।) कृतोत्-
सादनम् । उद्वर्तितम् । निर्मलीकृतशरीरम् ॥
(यथा, महाभारते ७।८०।१० । प्रतिज्ञापर्वणि ।
“उत्सादितः कषायेण बलवद्भिः सुशिक्षितैः ।
आभूतः साधिवासेन जलेन सुसुगन्धिना” ॥)
उत्सारकः, पुं, (उत्सार्यन्ते प्रसृष्टारतोऽनेन इति ।
उत् + सृ + शिच् + वण ।) हारपालः । इति
हेमचन्द्रः ॥ उत्सारणकर्त्ता ॥
उत्सारणं, स्त्री, (उत् + सृ + शिच् + ल्युट् ।) दूरी-
करणम् । चालनम् । स्थानान्तरप्राप्त्यम् ॥
उत्साहः, पुं, (उत् + सृ + घञ् ।) उद्यमः । तत्-
पर्यायः । अध्ववसायः २ । इत्यमरः ॥ सूत्रम् ।
इति मेदिनी ॥ कल्याणम् । भावविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३५ परिच्छेदे ।
“रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यमृतौ प्रोक्ताः ॥ १० ॥
श्रवकविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
“उत्साहः स्यात् रसे ह्यास्ये ताले केन्द्रकसंज्ञके ।
वंशचक्रिकरः पादैस्तयोदशमिताक्षरः” ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
उत्साहवर्द्धनं, स्त्री, (उत्साहं वर्द्धयति यत् । उत्साह
+ वृध + ल्युट् ।) उद्यमवृद्धिः । वीररसः । इत्य-
मरः ॥

उद

उत्तिष्ठः, चि, (उत् + सिच् + क्तः) उद्भूतः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ गर्वितः। वर्द्धितः। उद्भिन्नः।
इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा, मनुः ८। ७१।
“बाणद्वारातुराणाञ्च साक्षेषु वदतां मृषा।
जानीयादस्थिरां वाचमुत्तिष्ठतमनसां तथा”।
“वीर्योत्तिष्ठतौ हि तौ पापौ कालपाशवशज्जतौ”।
इति रामायणे १म काण्डे ॥)
उत्तिष्ठमानः, चि, (उत् + सिच् + शानच्) उद्भिच-
सानः। दृढमानः। इति श्रीभागवतम् ॥
उत्सुकः, चि, (उत् + उद्योगं सुवति सौति सुनोति वा।
सु प्रसवैश्वर्ययोः। विचिसंज्ञापूर्वकत्वात् गुणा-
भावः। क्षिपि आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगभावो
वा। ततः संज्ञायां कन् ॥ यद्वा उत् सुवति।
धूपेण। मितद्रादित्वात् डुः। सत्स्विति क्षिप्
वा। कनिकेण इति ङ्रस् ॥ उत् + सु + क्षिप् +
कन् ॥) वाञ्छितकर्मोद्यतः। तत्पर्यायः। इष्टा-
र्थोद्युक्तः २। इत्यमरः ॥ उत्कण्ठितः। इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे आदिकाण्डे।
“प्रेषयिष्यति राजा तु कुशलाय तवानघे।
ब्राह्मणान् गिर्यः पुत्रि मोत्सुका भूः कदाचन”॥
“वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्याम्”।
इति रघुवंशे २। २२२ ॥)
उत्सूरः, पुं, (सूरं सूर्यमतिक्रान्तः) दिनावसानम्।
इति हेमचन्द्रः ॥
उत्सृष्टः, चि, (उत् + सृज् + क्तः) हततोत्सर्गः। तत्-
पर्यायः। त्यक्तः २। हीनः ३। विधुतः ४। समुज्-
झितः ५। धूतः ६। इत्यमरः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः।
“महोत्तरोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः” ॥)
उत्सेचनं, स्त्री, (उत् + सिच् + ल्युट्) उर्द्धसेकः।
उत्थलन उपचन इत्यादि भाषा ॥
उत्सेधः, पुं, (उत् + सिध् + घञ्) पर्वतवृक्षादीनां
दैर्घ्यम्।
“कूर्मस्त्रियोजनोत्सेधो दण्डयोजनमण्डलः” ॥
इति महाभारते गजकूर्मयुद्धे। २६। ३१।)
उच्छ्रयः। (यथा, कुमारः ५। ८॥
“पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति” ॥
उपरिभागः। यथा, कुमारः ५। २४।
“पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णितः” ॥)
शरीरम्। इत्यमरः ॥ सङ्घनम्। इति हेमचन्द्रः ॥
“सोत्सेधसुशार्धशिरातनुत्वम्”।
इति भावप्रकाशे शोधाधिकारे ॥
“उत्सेधं संहतं शोषं तमाज्जर्णिचयादतः”।
इति निदानस्थाने त्रयोदशाध्याये वामटेनोक्तम् ॥
उद् य, (उ + क्षिप् + तुक्) एषोदरादित्वात् साधुः।
विपुलः। अन्तर्गत उपसर्गविशेषः। अस्थार्थः।
उर्द्धम्। उत्कर्षः। प्राकट्यम्। नैक्यम्। इति
दुर्गादासः ॥ प्रकाशः। विभागः। प्राबल्यम्।
अस्वास्थ्यम्। शक्तिः। प्राधान्यम्। बन्धनम्।
भावः। मोक्षः। लाभः। उर्द्धकर्म। इति
मेदिनी ॥
उद्, स्त्री, (उद् + यच्) जलम्। इति शब्दरत्नावली।
“जगत्तयान्तोदधिप्रसङ्गवोदे

उद

नारायणस्योदरनाभिनालात्”।
इति श्रीभागवते। तथा च गीतायाम् ॥ २। ४६॥
“यावानर्थ उदपाने सर्वतः संजुतोदके” ॥)
उदक्, [च्] य, (उद् + यच् + अस्तातिः) उत्तर-
दिदेशकालाः। इति मेदिनी ॥
उदकं, स्त्री, (उनत्तीति। उन्दी लोदने + कन्। उद-
कमिति २। ३६। उद्यादिसूत्रेण साधुः) जलम्।
इत्यमरः ॥
“अनीत्वा पङ्कतां धूलिसुदकं नावतिष्ठति”।
इति माघः २। ३४॥ तथा श्रीभगवद्गीता ॥ २। ४६॥
“यावानर्थ उदपाने सर्वतः संजुतोदके”।
“उदकस्योदः एकहलादौ। पाणिनिः ॥ ६। ३। ५६॥
इति विकल्पः। उदकुम्भः। उदककुम्भः। यथा,
भट्टिः ॥ २। २०॥ “तपःकृपाः शान्त्युदकुम्भ-
हस्ताः” ॥ उदशब्दोऽयुदकपर्याय इति भाष्य-
टीका। उदकस्योदः संज्ञायामिति रक्षितः।
यथा, कुमारः ५। २६॥ “सहस्ररात्रीरुदवास-
तत्परा” ॥ इति उज्ज्वलदत्तः।
वारिशब्देऽस्य विवरणं बोद्धव्यम् ॥
उदकपरीक्षा, स्त्री, (उदकस्य उदकेन वा परीक्षा)।
दिद्यविशेषः। यथा। अथोदकपरीक्षा।
पितामहः।
“तोयस्याथ प्रवक्ष्यामि विधिं धर्मा सनातनम्।
मण्डलं पुष्पधूपाभ्यां कारयेत् सुविचक्षणः ॥
शरान् संपूजयेद्भक्त्या वैश्ववच्च धनुस्तथा”।
तत्र प्रथमतो वरुणं पूजयेत्। यथा नारदः।
“गन्धमास्त्यैः सुरभिभिर्मधुक्षीरदृतादिभिः।
वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः” ॥
ततो धर्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसम-
न्वकप्रतिष्ठापत्रिशिरोनिवेशान्तं कर्म कुर्यात्।
कात्यायनः।
“शरांस्वनायसाग्रास्तं प्रकुर्वीत विमुद्भये।
वेणुकाष्ठमयंश्चैव क्षेप्ता च सुदृढं क्षिपेत्” ॥
पितामहः।
“क्षेप्ता च क्षत्रियः कार्यस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽथवा ॥
अक्षरहृदयः शान्तः सोपवासस्तथा शुचिः ॥
इष्टं प्रक्षिपेद्धोमान् मारुते वाति वा भृशम्।
विषमे भूप्रदेशे च दक्षस्थानसमाकुले” ॥
नारदः।
“कूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं मतम्।
मन्दं पञ्चशतं प्रोक्तमेव ह्येव धनुर्विधिः” ॥
अङ्गुलीनां सप्ताधिकं शतं यस्य धनुषः परिमाणं
तत् सप्तशतम्। एवं षट्शतादिकम् ॥ * ॥
पितामहः।
“मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत्तु शरत्रयम्।
हस्तानान्तु शते सार्द्धं लक्षं कृत्वा विचक्षणः ॥
तेषाञ्च प्रेषितानान्तु शराणां शास्त्रदर्शनात्।
मध्यमस्तु शरो ग्राह्यः पुरुषेण बलीयसा ॥
शराणां प्रतनं ग्राह्यं सर्पणं परिवर्जयेत्।
सर्पन् सर्पन् शरो वाति दूरादूरतरं यतः” ॥
प्रतनं ग्राह्यमिति शरप्रतनस्थानप्रत्यन्तं गच्छेदि-
त्यर्थः। तेन प्रसरणपक्षेऽपि पतनस्थानकशर-

उद

ग्रहणं ततश्च प्रथमतः पुरुषान्तरेण तत्स्थाने शरः
आनेतव्यः ॥ * ॥ नारदः।
“नदीषु नातिवेगासु तडागेषु सरःसु च।
ङ्गदेषु स्थिरतोयेषु कुर्यात् पुंसां निमज्जनम्” ॥
नातिवेगासु स्थितिर्विरोधिवेगशून्यासु ॥ * ॥
विष्णुः। पङ्कशैवानुदुग्राहमस्य जलौकादिवर्जिते
तस्य नाभिमात्रजले मग्नस्यारागद्वेषाः पुरुष-
स्यान्यस्योरु गृहीत्वा अभिमन्विताम्भः प्रविशेत्।
तत्समकालञ्च नातिक्रूरमृदुना धनुषा पुरुषो-
ऽपरः शरमोक्षं कुर्यादिति तस्य शोध्यस्येत्यर्थः।
अन्यथा तस्येति यथ स्यात् ॥ * ॥
अन्यपुरुषस्य स्तम्भधारणमाह स्तुतिः।
“उदके प्राङ्मुखस्तिष्ठेज्जर्मस्थणां प्रगृह्य च” ॥ * ॥
प्राङ्मुखत्वात्कर्तृकजलाभिमन्त्रणमाह पितामहः।
तोयत्वं प्राणिनां प्राणः स्मृतेराद्यन्तु निर्मितम्।
शुद्धेऽथ कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥
अतस्त्वं दर्शयामासु शुभाशुभपरीक्षणे” ॥ * ॥
शोध्यकर्तृकाभिमन्त्रणमाह याज्ञवल्क्यः।
“सत्वेन माभिरक्षस्व वरुणोऽभिश्राप्य कम्।
नाभिमात्रोदस्यस्य गृहीत्वोरु जलं विशेत्” ॥
मा मां। अभिश्राप्य शपथं कारयित्वा। कं
जलम्। विशेत् निमज्जेत् ॥ * ॥ तोरणञ्च निम-
ज्जनसमीपे समे स्थाने शोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रितं
कार्यम्। यथा नारदः।
“गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरणमुच्छ्रितम्।
कुर्वीत कर्णमात्रान्तु भूमिभागे समे शुचौ” ॥ * ॥
शरमोक्षे विशेषमाह तुर्गारददृष्टस्यती।
“शरप्रक्षेपस्थानाद्गुवा जवसमन्वितः।
गच्छेत् परमया शक्त्या जत्रासौ मध्यमः शरः ॥
मध्यमं शरमादाय पुरुषोऽन्यस्तथाविधः।
प्रत्यागच्छेत्तु वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥
आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले।
अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥
अन्यथा न विमुद्भः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात्।
स्थानादान्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्वं निवेशयेत्” ॥ * ॥
जविनो विशेषयति नारदः।
“पञ्चाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे।
तौ च तत्र नियोज्यौ शरानयनकर्मणि” ॥
एकाङ्गस्य दर्शनादिति कर्णाद्यभिप्रायेण।
“शिरोमात्रान्तु दृश्येत् न कर्णौ नापि नासिके।
असु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत्” ॥
इति विशेषाभिधानात्। कात्यायनः।
“निमज्ज्योत्सवते यस्तु दृष्टश्चेत् प्राणिना नरः।
पुनस्तत्र निमज्जेत् दंष्ट्रच्छिन्नविभावितः” ॥
जलान्तर्गतमस्यजलौकादिना दष्टः समुत्सवते यदि
तदा दष्टे दृष्टे पुनर्निमज्जनीय इत्यर्थः ॥ * ॥
पितामहः।
“गन्तुश्चापि च कर्तुं स समं गमनमज्जनम्।
गच्छेत् तोरणमूजान्तु शरस्थानं जवी नरः ॥
तस्मिन् गते द्वितीयेऽपि वेगादादाय शायकम्।
गच्छेत् तोरणमूजान्तु यतः स पुरुषो गतः ॥
आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले।

उद

अन्तर्जलगतं सम्यक् ततः शुद्धिं विनिर्दिशेत्” ॥
 अथ मज्जनसमकालगमनाभिधानात् शरमोक्ष-
 समकालं गमनं श्रुतपाण्युक्तमयुक्तम् । मज्जनसम-
 कालक्षिप्तं मध्यमं शरमादायेत्यपरमुक्तमपि प्रमा-
 णशून्यम् । ततश्च त्रिषु शरेषु मुक्तेषु एको वेग-
 वान् मध्यमशरपतनस्थानं गत्वा तमादाय तत्रैव
 तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने
 तोरणमूले तिष्ठति एवं स्थितयोस्तुवीयायां कर-
 तालिकायां प्राङ्गुलिवाकदत्तायां शोथो निम-
 ज्जति तत्त्वसमकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुत-
 तरं मध्यमशरपतनस्थानं गच्छति शरग्राही च
 तस्मिन् प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्जल-
 गतं यदि न पश्यति तदा शुद्धो भवतीति वक्तुं-
 लायः ॥ * ॥ तत्र प्रयोगः । उक्तलक्षणजला-
 शयनिकटे तथा तोरणं विधाय उक्तदेशे लक्ष्यं
 कृत्वा तोरणसमीपे सशरं धनुः संपूज्य जला-
 शये वरुणमावाह्य पूजयित्वा तत्तीरे धर्मादींश्च
 देवान् हवनान्तमिष्टा दक्षिणां कृत्वा शोथस्य
 शिरसि प्रतिष्ठापयन् वद्धा प्राङ्गुलिवाको जलमभि-
 मन्त्रयेत् । वक्ष्यमाणमन्त्रेण ।
 ॐ “तय त्वं प्राणिनां प्राणः कृष्टेराद्यन्तु निर्मितम् ।
 शुद्धे च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥
 अतस्त्वं दर्शयामासं शुभाशुभपरीक्षणे” इति ॥
 शोथस्तु ॐ “सत्येन माभिरक्षस्व वरुण” इत्यनेन
 जलमभिमन्त्र्या गृहीतस्थूणास्य शोथनाभिमात्रोद-
 कावस्थितस्य बलीयसः प्राङ्मुखस्य पुरुषस्य समीपं
 जलमध्ये गच्छेत् । ततः शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्यम-
 शरपतनस्थाने मध्यमशरं गृहीत्वा जलनिकषिन्
 पुरुषे स्थिते अन्यस्मिंश्च तोरणमूलस्थिते प्राङ्गुलिवा-
 केन तालचये दत्ते शोथो गृहीतस्थूणाप्राङ्मुखपुरु-
 षस्योरु गृहीत्वा निमज्जति तत्त्वसमकालमेव तो-
 रणमूलस्थोऽपि मध्यमशरस्थानं द्रुतं गच्छति ।
 ततः शरग्राही च तस्मिन् प्राप्ते द्रुतं तोरणमूलं
 प्राप्य जलान्तःस्थं यदि न पश्यति तदा शुद्धः ।
 कर्णायुक्तं विना शिरोमात्रदर्शनेऽपि शुद्धः ।
 मज्जनस्थानादन्यत्रगमनेऽप्यशुद्धः । ततो दक्षिणा-
 दिर्कं दद्यात्” इति दिव्यतत्त्वम् ॥
 उदकीर्णः, पुं, (उदेन जलेन कीर्णः व्याप्तः ।) महा-
 करज्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 उदकीर्यः, पुं, (उदेन कीर्यः ।) करज्जविशेषः ।
 इति रत्नमाला ॥ डालकरमुच्चा डहरकरज्ज
 इत्यादि भाषा । (अस्योक्तः पर्थ्यायो भावप्रकाशे ।
 “उदकीर्यस्तृतीयोऽन्यः षडग्रथा हरिवाक्यौ ।
 मर्कटी वायसी चापि करज्जी करमज्जिका” ॥
 गुणा अस्य करज्जीशब्दे ज्ञातव्याः ॥
 उदका, स्त्री, (उदकं जलं शुद्धिज्ञानार्थमर्हतीति ।
 उदक + संज्ञायामिति यत् ।) रजखला । ऋतु-
 मती । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ४।५७ ।
 “नोदक्याभिभाषेत यच्चं गच्छेन्न चावृतः” ॥)
 उदगद्गि, पुं, (उदगुत्तरे योऽद्गिः ।) हिमालयपर्वतः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 उदगयनं, स्त्री, (उदक उत्तरस्यामयनं गमनम् ।)

उद

उत्तरायणम् । इति स्मृतिः ॥ (यथा, मनुः । १।६७ ।
 “देवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।
 अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद् दक्षिणायनम्” ॥
 “तदादिष्वस्योदगयनमादानश्च चीन्वतुन् शिशि-
 रादीन् ग्रीष्मान्तान् व्यवस्येत्” ॥ इति सूत्रस्थाने
 षष्ठेऽध्याये चरकेणोक्तम् । विस्तरश्चास्योत्त-
 रायणशब्दे ज्ञेयः ॥)
 उदगमः, पुं, (उदगुत्तरदिग्वत् प्रशस्ता भूमिर्यत्र ।
 समासे + अच् ।) सङ्गमः । उल्लूखस्थानम् । इति
 जटाधरः ॥
 उदगं, त्रि, (उदगतमयं यस्य ।) उच्छ्रितम् । उच्चम् ।
 इत्यमरः ॥ (विशालम् । महत् । दीर्घम् । भीमम् ।
 “नयन् मधुलिहः श्वैत्यमुदगदशनांशुभिः” ॥
 इति माघः । २।२१ । तथा, रघुः । २।५३ ।
 “क्षतालिख चायत इत्यदगः क्षलस्य शब्दो भुव-
 नेषु क्लृप्तः” । “अवन्तिनाथोऽथमुदगवाजः” इति
 च रघुः । ६।३२ ॥)
 उदगदन्, [त्] पुं, (उदगौ दन्तौ यस्य । अग्रान्तशुद्ध-
 शुभलघवराहेभ्यश्चेति दन्तस्य दट् ॥) उच्चदन्त-
 हस्ती । दृढदन्तयुक्ते, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥
 उदजः, पुं, (उत् + अज् + समुदोरजःपशुध्विति
 अप् । अघनपोरिति पर्थ्यादात् वीभावो न ।)
 पशुप्रेरणम् । इत्यमरः ॥
 उदञ्चनं, स्त्री, (उत् + अञ्च + ल्युट् ।) पिधानपात्रम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ टाकुनि इति भाषा । (यथा,
 शतपथब्राह्मणे । ४।३।५ । “प्रतिप्रस्थाता
 संस्ववावानयत्युज्जेता चमसेन वोदञ्चनेन वा” ।)
 ऊर्द्धक्षेपणम् ॥
 उदञ्चितं, त्रि, (उत् + अञ्च + क्त ।) ऊर्द्धक्षिप्तम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (“उदञ्चिताक्षोऽञ्चितदक्षि-
 णोरः” । इति भट्टिः ॥ (पूजितम् ॥)
 उदङ्गपालः, पुं, (उदङ्गस्य उद्भिन्नाङ्गस्य पालो गमनं
 पलायनं यत्र । मत्स्यसर्पविशेषाणामण्डं उद्भिन्नं
 सत्यलायते इति प्रसिद्धिः ।) मत्स्यविशेषः । सर्प-
 भेदः । इति मेदिनी ॥
 उदधिः, पुं, (उदानि उदकानि वा धीयन्तेऽस्मिन् ।
 उद + वा उदक + धा + क्ति ।) समुद्रः । इत्य-
 मरः ॥ (“उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमा-
 नना क्वचित्” । इति रघुः ८।८ ॥ मेघः । घटः ॥)
 उदधिक्रमः, पुं, (उदधि + क्रम + क्तिट् ।) समुद्रा-
 क्रमणकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥
 उदधिमलः, पुं, (उदधेः समुद्रस्य मल इव ॥) समुद्र-
 फेनः । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । कषायत्वम् ।
 अतिवान्तिकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 उदधिमेखला, स्त्री, (उदधिर्मेखलेव यस्याः ॥) पृथिवी ।
 इति महाभारतम् ॥ (“चतुरुदधिमालामेख-
 लाया सुवो भक्ता” । इति कादम्बरिकथासुखे ।)
 उदन्तः, पुं, (उदगतो निर्गन्तः अन्तो यस्य ।) वार्त्ता ।
 (“कान्तोदन्तः सुहृदुपगतः सङ्गमालिखिदूनः” ॥
 इति मेघदूते” १०१ । तथा, रघुः । १२ । ६६ ।
 “श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः”
 साधुः । इति मेदिनी । वृत्तिवाजनम् । इति शब्द-

उद

रत्नावली ॥ (पाकवशात् प्राप्तान्ते, त्रि । यथा,
 शतपथब्राह्मणे । “पृथमसदिति तदाऽर्च्यर्च्युदन्तं
 तर्हि जुञ्ज्यात् तद्धेनोदन्तं कुर्यादुप ह दहेत्
 यद्यदन्तं कुर्यादप्रजन्ति वै रेत उपदग्धं तस्मान्नो-
 दन्तं कुर्यात्” ॥)
 उदन्तकः, पुं, (उदन्त + स्वार्थे कन् ।) वृत्तान्तः । वार्त्ता ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 उदन्तिका, स्त्री, (उत् + अन्त + शिच् + ण्वल् +
 टाप् ।) दृष्टिः । इति हारावली ॥
 उदन्था, स्त्री, (उदन्थति उदकस्येच्छा वा । सुपः
 आत्मनः क्वच् । अग्रनायोदयेति ईत्वाभावः क्वचि
 उदकस्योदन्भावोऽपि ति प्रात्यते । अग्रत्वादित्यः ।)
 पिपासा । इत्यमरः ॥ (यथा कान्दोग्योपनिषदि ।
 ६।८।५ । “अथ धर्मेतत्पुरुषः पिपासति नाम
 तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनाथोऽश्वनायः
 पुरुषनायः इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदयेति” ॥)
 उदन्वान्, [त्] पुं, (उदकानि सन्धत्त । उदक +
 मतुप् । उदन्वानुदधौ चैत्युदकस्य उदन्भावो
 निपातितः मतुप् ।) समुद्रः । इत्यमरः ॥ (यथा
 रघुः ४।५२ ॥
 “असङ्घविक्रमः सङ्घं दूरान्मुक्तमुदन्वता” ।
 ऋषिविशेषः । इति पाणिनिः । ८।२।३९ ॥)
 उदप आवाते । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरदिः । उदञ्चः ।
 इति दुर्गादासः ॥ पानुबन्ध उदधातुरयं भम-
 वशात् उदपेति लिखितः ॥
 उदपानं, स्त्री, पुं, (उदकं पीयतेऽस्मिन् । उदक +
 पा + अधिकरणे + ल्युट्, उदकस्य उदः ।) कूपः ।
 इत्यमरः ॥
 (“तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्वणानि च” ।
 इति मनुः २।४८ । तथा, रामायणे २।८०।१२ ॥
 “निर्जलेषु च देशेषु खनयामासुस्तमान् ।
 उदपानान् बद्धविधानं वेदिकापरिमण्डितान्” ॥
 भावे ल्युट् । जलपानम् । यथा गीतायाम् । २।४६
 “यावानर्थं उदपाने सक्लतः संसृतोदके” ॥)
 उदयः, पुं, (उदयन्ति ग्रहा यस्मात् । उत् + इ +
 अच् ।) पूर्वपर्वतः । उदयाचलः । (भावे + अच् ।)
 समुद्रतिः । इति मेदिनी । दीप्तिः । भङ्गलम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ ग्रहाणामुदयः । तत्र
 सूर्यस्योदयविवरणं यथा, विष्णुपुराणे २ अंशे ८
 अध्यायः ॥ * ॥
 “उदयास्तमने चैव सर्वकालान्तु संमुखे ।
 दिशास्तुष्टेष्टासु तथा मैत्रेय विदिशासु च ॥१३॥
 यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः ।
 तिरोभावश्च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रवेः ॥१४॥
 नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः ।
 उदयास्तमनाख्यञ्च दर्शनादर्शनं रवेः ॥१५॥
 शक्रादीनां पुरे तिसृन् स्पष्टत्येष पुरचयम् ।
 विकर्णौ द्वौ विकर्णस्यस्त्रीन् कोणान् द्वे पुरे तथा ॥१६॥
 उदितो वर्द्धमानाभिरामध्याज्ञात्तपन् रविः ।
 ततः परं क्रसन्तीभिर्गोभिरस्तं निगच्छति ॥१७॥
 उदयास्तमनाभ्याञ्च स्मृते पूर्वापरौ दिशौ ।

उद

यावत् पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठेऽथ पार्श्वयोः ॥१८॥
 ऋतेऽमरगिरेर्मरौरुपरि ब्रह्मणः सभाम् ।
 ये ये मरीचयोऽर्कस्य प्रयान्ति ब्रह्मणः सभाम् ॥१९॥
 ते ते निरस्तास्तद्भासा प्रतीपमुपयान्ति वै ।
 तस्मादिष्टुत्तरस्यां वै दिवारात्रिः सदैव हि ।
 सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुत्तरतो यतः ॥२०॥
 उदयास्तमने च सर्वकालं भवतः । ते च परस्परं
 संमुखे समानसूत्रस्थे भवतः । तत्र हेतुमाह ।
 यथेति । रवेरुदयास्तमयो सर्वकालं मध्याह्न एव
 सतोऽर्कस्य न स्त एव अतो रवेरुदयास्तमयत्वं
 दर्शनादर्शनमात्रमेव ॥ दर्शनादर्शनयोरवधिमाह ।
 शक्रादीनामिति । इन्द्राद्यन्यतमस्य पुरे मध्याह्ने
 तिष्ठन्तदेकं पुरं अभितः पुरद्वयं चेत्येवं पुर-
 द्वयं तदन्तरालस्थौ द्वौ च विकर्णौ कोणौ उद-
 याद्यवस्थाभिः स्तृणति स्वरश्मिभिर्भासयति । तथा
 विकर्णस्थः अन्योऽन्यतमकोणे मध्याह्ने स्थितस्तं
 कोणं अभितः स्थितं कोणद्वयं चेत्येवं चीन् को-
 णान् तन्मध्यवर्तिद्वे च पुरे तथैवोदयाद्यवस्थाभिः
 स्पृणति । भूवलयस्यार्द्धे प्रतपन् दृश्यते ताव-
 दहः । अर्द्धे तु न दृश्यते तावद्वाचिरित्यर्थः ।
 तथाहि रेन्ने पुरे मध्याह्ने यदा तिष्ठति तदा
 सौम्यपुरस्थानामस्तमयः । ऐशकोणस्थानां तृतीयो
 यामः । अश्विनकोणस्थानां प्रथमः । याग्ये स्थिता-
 नासुदयः । एवं यदा याग्ये मध्याह्ने तिष्ठति तदा
 रेन्ने अस्तमयः । अश्विनकोणे तृतीयो यामः ।
 नैर्ऋतिकोणे प्रथमो यामः । वारुणे उदयः । यदा
 च वारुणे मध्याह्ने तदा याग्ये अस्तमयः । नैर्ऋति-
 कोणे तृतीयो यामः । वायवे प्रथमः । सौम्ये
 उदयः । यदा सौम्ये मध्याह्ने तदा वारुणे अस्त-
 मयः । वायवे तृतीयो यामः । ऐशकोणे प्रथमः ।
 रेन्ने उदयः । एवं अश्विनकोणे यदा मध्याह्ने तदा
 ऐशकोणे अस्तमयः । इन्द्रपुरे तृतीयो यामः ।
 यमपुरे प्रथमः । नैर्ऋतिकोणे उदयः । इत्यादि
 योज्यम् । एवं मेरोः सर्वतः परिभ्रमन् सू-
 र्योऽर्द्धभूवलयं प्रकाशयन् दर्शनादर्शनाद्यपेक्षया
 अहोरात्रव्यवस्थाकारणमुक्तं भवति ॥ सन्नि-
 धानव्यवधानकृतमेव रप्सीनां वृद्धिक्लासतीव्रत्व-
 मन्दादिकमपीत्याह । उदित इति गोभिः र-
 श्मिभिः ॥ दिग्विभागोऽप्युदयास्तमयनिमित्तत्वे-
 त्याह उदयेति । यत्र यस्योदिति सा तस्य पूर्वा
 दिक् । यत्रास्तमेति सा अपरा प्रतीची । तथा
 श्रुतिः । “तस्मादस्तावादित्यः सर्वाः प्रजाः प्रत्य-
 गुदेति । तस्मात् सर्वा एवान्यतः प्रत्युदगादिति” ॥
 पुरस्तादुद्यन्तं सूर्यं पश्यतश्च दक्षिण-वाम-पार्श्व-
 भागौ दक्षिणोत्तरे दिशाविति दर्शयन् रश्मि-
 वित्तारावधिमाह । यावदिति । चतुर्दिक्षु लोका-
 लोकाश्चलपथ्यन्तं तपतीत्यर्थः ॥ मेरो तु विशेष-
 माह । ऋते इति । ब्रह्मसमावर्जं मेरोरुपपत्तिं
 सर्वतस्तपति न तु ब्रह्मसभां भासयति । तत्र
 हेतुमाह । ये ये मरीचय इति । मेरोः सर्वतोऽपि
 विशेषतान्तरमाह । तस्मादिति । यतो यस्मात्
 सर्वेषां द्वीपानां वर्षाणाञ्च मेरुत्तरत एव स्थितः

उद

तस्मान्मेरोत्तरस्यां दिशि सदा दिवापि अन्येषां
 दिनेऽपि नित्यं रात्रिरेव । अयं भावः । मेरुं प्रद-
 क्षिणीकुर्वन्तं सूर्यं ये यत्र पश्यन्ति सैव तेषां
 प्राची । तेषाञ्च वामभाग एव मेरुः । अतः सर्वेषां
 सर्वदा मेरुत्तरत एव । दक्षिणभागे च लोका-
 लोकाश्चलः । तस्मादुत्तरस्यां दिशि सदा रात्रिः ।
 दक्षिणस्याञ्च दिशि सदा दिनमिति । यदा ।
 भारतादिवर्षस्थानां सम्मुखे सूर्यमुद्यन्तं पश्यता-
 मुत्तरस्यां दिशि वामभागे मेरोरेकतः सदा
 दिनम् । अन्यतश्च सदा रात्रिः । दक्षिणभागे तु
 सदा दिनमेवेत्यर्थादुक्तं भवति ॥ इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ॥

उदयनं, ली (उत् + इ + ल्युट्) उदयः । इति मे-
 दिनी ॥ (यथा ऋग्वेदे १।१८।१)

“एषा युक्ते परावतः सूर्यस्योदयनादधि” ॥)

उदयनः, पुं, अगस्त्यमुनिः । वत्सराजः । इति मेदिनी ॥
 (“प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदान् ग्रामवृद्धान्”)
 इति मेघदूते ॥३६॥ उदयनाचार्यः । स च कुसुमा-
 ज्जलिग्रन्थकर्ता ॥

उदरं, ली, (उत् ऋणातीति । “उदिदृणातेरजलौ
 पूर्वपदान्यलोपश्च” । उत् + दृ + अच् । अन्य-
 लोपश्च ।) नाभिस्तनयोर्मध्यभागः । पेट इति
 भाषा । तत्पर्यायः । पिचिखः २ कुक्षी ३ जठरः ४
 तुन्दम् ५ । इत्यमरः ॥ युद्धम् । इति मेदिनी ॥
 (“उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च प्रसृजम्”)
 इति मनुः । ८ । १२५ ॥)

उदरः, पुं, (उदरं अश्रयत्वेनाख्यस्य । अर्श आदित्वा
 दच् ।) उदरस्वरोगविशेषः । उदरी इति भाषा ।
 यथा । अथोदराधिकारः । तत्रोदरस्य निमित्त-
 माह ।

“रोगाः सर्वेऽपि मन्देऽग्नौ सुतरामुदराणि च ।
 अजीर्णान्मलिनैश्चान्यजान्ते मलसञ्चयात्” ॥

अग्नौ मन्दे सर्वे रोगा जायन्ते किन्तु सुतरा-
 मतिशयेन उदराणि जायन्ते । अपरानपि हेतू-
 नाह । अजीर्णान्मलिनैश्चान्यैः अत्यन्तदोषजनकैः
 मलसञ्चयात् मलानां दोषाणां पुरीषस्य चाति-
 वृद्धेः । अत्रोदरप्रव्देनोदरस्यो रोग उच्यते । यत
 आह ।

“तात्स्थानतद्धर्मताभ्याञ्च तत्त्वनीपतयापि च ।
 तस्माच्चर्यात् शब्दानां वृत्तिरुक्ता चतुर्विधा” ॥*

संप्राप्तिमाह ।

“हृदाः स्वदाभ्युवाहीनि दोषाः स्रोतांसि सञ्चिताः ।
 प्राणान्नामानान् संदुष्य जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ * ॥

सामान्यरूपमाह ।

“आध्मानं गमनेऽशक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलाधिता ।
 शोथः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।

दाहस्तन्द्रा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ॥* ॥
 सन्निकृष्टनिदानपूर्विकां संख्यामाह ।

“पृथक्दोषैः समन्तैश्च श्रीह्रवद्वत्ततोदकैः ।
 सम्भवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां जिह्वं पृथक् शृणु ॥ * ॥

वातोदरस्य लक्षणमाह ।

“तत्र वातोदरे शोथः पाणिपानाभिकुक्षिभ्यु ।

उद

कुक्षिपार्श्वोदरकटीपृष्ठस्य पर्वभेदनम् ॥
 शुष्ककासोऽङ्गमर्दश्च गुरुता मलसंग्रहः ।
 श्यावाशुण्णत्वगादित्वमकस्मान्मांसवृद्धिमत् ॥
 सतोदभेदमुदरं तनुकृष्णशिराततम् ।
 आध्मानादतिवच्छब्दमाहतं प्रकरोति च ॥
 वायुश्चात्र सकृद्विचरेत् सर्वतो गतिः ॥
 पाणिपादित्यत्र यज्जनान्तः प्राच्छब्द आर्धत्वात् ।
 कुक्षिपार्श्वोदरेत्यत्र कुक्षिशब्द उदरस्य वाम-
 दक्षिणभागद्वयवाची । सर्वतो गतिः सकलकोष्ठे
 सञ्चरन् ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।

“पित्तोदरे ज्वरो मूर्च्छा दाहस्तट्ट कटुकास्यता ।
 भ्रमोऽतिसारः पीतत्वं त्वगादावुदरं हरित् ॥

पीततामशिरानजं सखेदं सोऽप्य दहते ।
 धूमायते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं प्रदूयते” ॥

हरित् प्राक्तवर्णम् । सोऽप्य अन्तस्तापयुक्तम् । दहते
 वह्निर्दाहयुक्तम् । धूमायते धूममिवोद्भवति ।
 क्षिप्रपाकं क्षिप्रपाकात् जलोदरतां याति । प्रदू-
 यते व्यथते ॥ * ॥ कफोदरमाह ।

“श्लेष्मोदरेऽङ्गसदनं स्वापश्चययुगौरवम् ।
 तन्द्रोत्क्षेपोऽरुचिः श्वासः कासः शुक्लत्वगादिता ॥

उदरं स्तिमितं क्षिप्रं शुक्लराजीतं मद्धत् ।
 चिराभिर्दृज्जिकटिनं शीतस्पर्शं गुरु स्थिरम्” ॥

स्वापः सार्शक्षता । गौरवमङ्गानाम् । तन्ना निद्रा-
 नाङ्गल्यम् । उत्क्षेपो हृत्कासः । शुक्लराजीतं
 शुक्लशिराव्याप्तम् ॥ * ॥ सन्निपातोदरमाह ।

“स्त्रियोऽप्यपानं नखलोमसूच-
 विडार्त्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः ।

यस्मै प्रवच्छन्त्यरयो गरांश्च
 दुष्टाभ्युदधीविषसेवनाच्च ॥

तेनाशु रक्तं कुपिताश्च दोषाः
 कुर्व्युः सुषोरं जठरं त्रिजिह्वम् ।

तच्छीतवाते भृष्टदुर्दिने च
 विशेषतः कुप्यति दहते च ॥

स चातुरो मूर्च्छति हि प्रसक्तं
 पाण्डुः कृष्णः शुष्यति दृष्याया च ।

दूष्योदरं कीर्त्तितमेतदेव
 जीह्वोदरं कीर्त्तितो निबोध” ॥

स्त्रिय इत्यविवेकिसन्निहितजनोपलक्षणम् । ताश्च
 खसौभाग्यमिच्छन्त्यः । विट् मांज्जारादीनाम् ।

आर्त्तवं रजः । अरयो वा । गरान् संयोगजानि
 विषाणि । दुष्टाभ्युदधीविषमेवाभ्याद्युपघातेन खल्य-
 प्रभवावम् । यत उक्तम् ।

“जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हृतं वा
 दावाभिवातातपशोऽधितश्च ।

खभावतो वा गुणविप्रयुक्तं
 विषं हि दूषीविषतामुपैति” ॥

गुणविप्रयुक्तं गुणवियुक्तं तत् । उदरं शोततादिषु
 कुप्यति । दूषीविषस्य कोपात् । मूर्च्छातिविषयो-
 गात् । प्रसक्तं निरन्तरं एतदेव सन्निपातोदरम् ।

तन्नान्तरे दूष्योदरं कीर्त्तितम् । अथवा परस्परं
 दूषयन्तीति दोषा एव दूष्याः तैः कृतमुदरं दूष्यो-

उद

प्रसिद्धा । परिकर्त्ता गुदे परिकर्त्तवत् पीडा
इति नारायणचूर्णम् ॥ * ॥

“सुकृत्तीरदन्तीचिफलाविडङ्ग-
सिंहोचिचिचक्रकसूर्यकल्केः ।
धृतं विपक्षं कुडवप्रमाणं
तोयेन तस्याक्षसमेन कर्षम् ॥
पीतोष्णमम्भोऽनुपिबेदिरेके
पेयं रसं वा प्रपिबेदिधिञ्चः ।
नाराचमेनं जठरामयाना-
सुक्तं प्रयुक्तं प्रवदन्ति सन्तः” ॥

इति नाराचघृतम् ॥ * ॥

“वज्रायुधः कर्षमात्रायाः कल्कं दध्यादिवेष्टितम् ।
निगिलेदारिणा नित्यमुदरव्याधिप्रान्तये” ॥
वज्रायुधो शूरणपत्रो भागभेदः । वज्रायुधो इति
लोके ॥ * ॥

“पुनर्नवादासनिष्ठासविश्व-
पटोक्षपथ्याः पितुमर्हदाह ।
सनागरच्छिन्नरुहेति सर्वैः
कृतः कथायो विधिना विधिज्ञैः ॥
गोमूत्रयुक्तं गुग्गुलुना च युक्तः
पीतः प्रभाते नियतं नराणाम् ।
सर्वोद्गमोदरपार्श्वशूल-
श्वसान्वितं पाण्डुगदं निहन्ति” ॥

पुनर्नवादिक्तायः । इत्युदराधिकारः । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (“उदरं स्तिमितं गुरु” इति वैद्यक-
माधवकरधृतगुग्गुनिस्त्रयग्रन्थः । अस्य शब्दस्य
रोगविशेषवाच्यत्वेऽन्याविशेषवाच्यविवृत्तिरुदररोग-
शब्दे ज्ञातव्या ॥)

उदरग्रन्थिः, पुं, (उदरस्य ग्रन्थिरिव ।) गुल्मरोगः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

उदरचाणं, स्त्री, (उदरस्य चाणं यस्मात् ।) उदरबन्ध-
वस्त्रादि । तत्पर्यायः । नागोदं २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

उदरधिया, पुं, (उदरच्छति उदर्यते वा । उत् + ऋ +
उद्यत्तेच्छिदिति गथिन् ।) समुद्रः । सूर्यः । इति
हेमचन्द्रः ॥

उदरपिशाचः, त्रि, (उदराय तत्पूरणाय पिशाच
इव ।) सर्वान्नखादकः । तत्पर्यायः । सर्वोद्गीनः २
सर्वोद्गमकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उदरम्भरिः, त्रि, (उदरं विभर्त्तति । उदर + भृ +
इन् + सुम् च । निपातसिद्धः ।) खोदरमात्र-
पूरकः । तत्पर्यायः । कुक्षिम्भरिः २ आत्मम्भरिः
३ । इति हेमचन्द्रः ॥

उदरव्याधिः, पुं, (उदरस्य व्याधिः ।) उदररोग-
विशेषः । यथा,—गारुडे १६४ अध्यायः ॥

“कदलीयवद्धारन्तु पानीयेन प्रसाधितम् ।
तदाखादनाश्रयन्ति उदरव्याधयोऽखिलाः” ॥

उदररोगः, पुं, (उदरस्य रोगः ।) जठरव्याधि-
विशेषः । उदरी इति भाषा ॥

(“सिद्धविद्याधराजीये” कैलाशे नन्दनोपमे ।

तप्यमानं तपस्तीव्रं साक्षाद्भर्ममिव स्थितम् ॥

आयुर्वेदविदां श्रेष्ठं भिषग्विद्याप्रवर्त्तकम् ।

उद

पुनर्वसुं जितात्मानमभिषेपोऽप्रवीद्वचः ॥
भगवन्मुदरैर्दुःखैर्दृश्यन्ते ह्यर्हिता नराः ।
शुष्कवक्त्राः क्षणैर्गर्जिराधातोदरकुक्षयः ॥
प्रणयामिबलाहाराः सर्वचेष्टास्वनीश्वराः ।
दीनाः प्रतिक्रियाभावाज्जहोऽसूननायवत् ॥
तेषामायतनं सङ्घां प्रागृमाकृतिभेजान् ।
यथावज्ज्ञातुमिच्छामि गुरुणा सम्यगीरितम् ॥
सर्वभूतहितायर्षिः प्रियोऽयं प्रचोदितः ।
सर्वभूतहितं वाक्यं व्याहृत्युपचक्रमे” ॥

अस्य सनिदानं सम्प्राप्तिकलक्षणं यथा,—

“अभिदोषान्मनुष्याणां रोगसङ्घाः पृथग्विधाः ।
मज्जद्व्या प्रवर्त्तन्ते विशेषेणोदरग्रन्थि तु ॥
मन्दोऽथौ मलिनैर्भुक्तैरपाकादोषसञ्चयः ।
प्राणान्गुपानान् सन्दूष्य मार्गान् वज्रोत्तरोत्तरान् ॥
त्वङ्मांसान्तरमागम्य कुक्षिमाध्मापयन् भृशम् ।
जनयत्युदरं तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम्” ॥

सामान्यहेतवो यथा,—

“अत्युष्णलवणक्षारविदाह्यक्षारसाणानां ।
मिथ्यासंसर्जनान्द्रुक्षिविद्वद्वायुचिभोजनात् ॥
जीह्वार्श्याग्रहणोदोषकर्षणात् कर्मविभ्रमात् ।
क्षिण्णामप्रतीकाराद्रौष्यद्वेगविधारणात् ॥
स्रोतसां दूषणादामात् संक्षोभादतिपूरणात् ।
अर्शेवातशृङ्गोधादन्तस्फुटनभेदनात् ॥
अतिसञ्चितदोषाणां पापं कर्म च कुर्वताम् ।
उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः” ॥

प्रागुपं यथा,—

“क्षुष्माणः स्वाद्विस्त्रिगुणं पच्यतेऽचिरात् ।
सुक्तं विदाह्यते सर्वं जीर्णजीर्णं न वेति च ॥
सहते नातिसौहृद्यमीवच्छोफश्च पादयोः ।
शस्त्रद्वलक्ष्योऽप्येऽपि व्यायामे श्वासमृच्छति ॥
पुरीषनिचयो वृद्धिरुदावर्त्तकता च रुक् ।
वस्त्रिसन्धौ श्वाध्मानं वर्द्धते पाथ्यतेऽपि च ॥
आतन्यते च जठरमपि लब्धल्पभोजनात् ।
राजीजन्म वलीगाश्च इति लिङ्गं भविष्यताम्” ॥

सम्प्राप्तिर्यथा,—

“रुद्धा स्वेदाश्चवाहानि दोषाः स्रोतांसि सञ्चिताः ।
प्राणपानान् हि सन्दूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम्” ॥

सामान्यलक्षणं यथा,—

“कुक्षेराध्मानमाटोपः शोफः पादकरस्य च ।
मन्दोऽपि स्रग्द्वारागद्वं कार्श्यादोदरलक्षणम्” ॥
वातजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
“रूक्षाल्पभोजनायासवेगोदावर्त्तकभैः ।
वायुः प्रकुपितः कुक्षिद्वलक्षितगुदमार्गः ॥
हृत्पार्श्वं कफसुदूष्य तेन रुद्धगतिस्तथा ।
आचिनेत्युदरं जन्तोस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः” ॥

अस्य रूपाणि ।

“कुक्षि-पाणि-पाद-दृग्गण-श्वयथूदर-विपाटनम् अ-
नियतौ च वृद्धिज्ञासौ कुक्षि-पार्श्वशूलोदावर्त्तक-
मर्द-पर्वभेद-शुष्ककास-कार्श-दौर्बल्यारोचका-वि-
पाका अधोगुरुत्वं वातवर्चमूत्रसङ्गः प्रशावणत्वं
नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्चसामपि चोदरं तन्म-
सितराजीशिरासन्ततमाहृतमाध्मादतिशब्दवद्-

उद

वति । वायुश्चोर्ध्वमधस्तिर्यक् च सशूलशब्दश्चरते-
तदातोदरं विद्यात्” ॥

पित्तजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
“कटुक्षलवणाव्यातीक्ष्णान्यातपसेवनेः ।
विदाह्यशर्णाजीर्णेश्चासु पित्तं समाचितम् ॥
प्राप्यानिलकफौ रुद्धा मार्गमुन्मार्गमास्थितम् ।
निहत्यामाशये वज्रं जनयत्युदरं ततः” ॥

अस्य रूपाणि ।

“दाहज्वर-दृष्ट्या-मूर्च्छातिसार-भ्रमाः कटुकास्य-
त्वं हरितहारिद्रत्वं नख-नयन-वदन-त्वङ्-मूत्र-वर्च-
सामपि चोदरं नील-पीत-हारिद्र-हरित-ताम-
राजीशिरावर्णजं दृष्ट्वा दूषयते धूपयते रूपायते
स्विद्यते क्षिद्यते मृदुस्यर्षं क्षिप्रपाकश्च भवेत्येतत्
पित्तोदरं विद्यात्” ॥

श्लेष्मजगतस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,—
“अव्यायामदिवास्वप्नसाहविस्त्रिगुणमिच्छितैः ।
दधिदग्धोदकानूपमांसैश्चात्यपसेवितैः ॥
कृद्वेगं श्लेष्मणा स्रोतः स्वाहतेव्याहृतोऽनिलः ।
तमेव प्रीडयन् कुर्यादुदरं वहिरन्वगः” ॥

अस्य रूपाणि ।

“गौरवारोचकाविपाकाङ्गमर्द-सुप्ति-पाणि-पाद-
मुष्कोरशोफोत्क्षेप-निद्रा-श्वास-कासाः शुक्लत्वच-
नख-नयन-वदन-त्वङ्मूत्रवर्चसामपि चोदरं शुक्ल-
राजीशिरासन्ततं गुरुक्लिमितिस्थिरं कठिनश्च
भवेत्येतत् श्लेष्मोदरं विद्यात्” ॥

त्रिदोषजस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं यथा,
“दुर्बलाभेरपथ्यामविरोधिगुरुभोजनात् ।
स्त्रीदत्तेश्च रजोरोम-विष्णूचास्थिनखादिभिः ॥
विषैश्च मन्दैर्वाताद्याः कुपिताः सञ्चितास्तथः ।
शनेः कोष्ठे प्रकुर्वन्तो जनयन्त्युदरं नृणाम्” ॥

अस्य रूपाणि ।

“सर्वेषामेव दोषाणां समस्तानि लिङ्गान्युपलभ्यन्ते
वर्णाश्च नखादिवूदरमपि नागावर्गराजीशिरा-
सन्ततं भवेत्येतत् सन्निपातोदरं विद्यात्” ॥

यक्ष्मजीह्वसमुद्भवस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं
लक्षणं यथा,—

“असितस्सातिसङ्घोमादयानयानाभिचेष्टितैः ।
अतियवायभाराध्वमनव्याधिकर्षणैः ॥
वामपार्श्वस्थितः जीह्वान्तः स्थानात् प्रवर्द्धते ।
शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धन्तं विवर्द्धयेत्” ॥

इति तस्य जीह्वाकठिनोऽखिलेवादौ वर्द्धमान-
कच्छपसंस्थान उपलभ्यते सचोपेक्षितः क्रमेण
कुक्षिं जठरमग्न्यधिक्षानश्च परिक्षिपन्मुदरमभि-
निवर्त्तयति” ॥

अस्य रूपाणि यथा,—

“दौर्बल्यारोचकाविपाकवर्चोमूत्रयहतमःपिपा-
साङ्गमर्द-च्छर्दि-मूर्च्छाङ्गसाद-कास-श्वास-मृदुज्व-
रानाह्यभिनाशकार्श्यास्यवैरस्य-पर्वभेद-कोष्ठ-वा-
तशूलान्यपि चोदरमरुणवर्णं विवर्णं वा नील-
हरित-हारिद्र-राजिमृदुवर्णमेव यक्ष्मदपि दक्षिण-
पार्श्वस्थं कुर्यात्तुल्यहेतुलिङ्गौपधत्वात्तस्य जीह्वजठ-
रयवावबोध इत्येतत् यक्ष्मजीह्वोदरं विद्यात्” ॥

उद

वदगुदोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्था, —
“पक्षावलीः सहास्रेण भुक्तैर्विद्याने गुदे ।
उदावर्त्तितधार्मिभिरान्तसंमूर्च्छनेन वा ॥
अपानो मार्गसंरोधाद्वातमग्निं कुपितोऽग्निः ।
वर्धःपित्तकफान् रज्जा जनयत्युदरं ततः” ॥

अस्य रूपाणि ।

“दृष्ट्या-दाह-ज्वर-मुख-तालु-शोषोऽसद-कास-
श्वास-दौर्बल्यारोचकाविपाक-वर्धामूत्र-सङ्गा-
ध्मान-च्छर्दि-क्षवथ-शिशो-हृन्नाभि-गुदशूलाद्यपि
चोदरं मूढवातं स्थिरमरुतं नीलरात्रिशिरावनजं
सराजिकं वा प्रायो नाभ्यपरि गोष्ठ्यवदभिन-
वर्त्तत इत्येतद् वदगुदोदरं विद्यात्” ॥

क्रिद्रोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्था,
“शर्करा-दणकाष्ठास्थि-कण्टकैरन्नसंयुतैः ।
भिक्षेतान् यदा भुक्तैर्जृम्भयालशनेन वा ।
इथात् पाकरसलेभ्यश्चिद्रेभ्यः प्रसवद्वहिः ।
पूरयन् गुदमन्त्रञ्च जनयत्युदरं ततः” ॥

अस्य रूपाणि ।

“इति तदधोनाभ्याः प्रायोऽभिनिवर्त्तमानमुदको-
दरस्य च यथावत्तच्च दोषाणां रूपाणि दर्शयत्य-
पि चानुरः सलोहित-नील-पीत-पिच्छिल-कुण्ठ-
गन्धामवर्ध उपवेशते हिक्का-श्वास-कास-दृष्ट्या-
प्रमेहा-रोचकाविपाक-दौर्बल्यपरीतश्च भवत्येतत्
क्रिद्रोदरं विद्यात्” ॥

जलोदरस्य निदानपूर्विका सम्प्रतिर्था,—
“क्षेपितस्य मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ।
अत्यम्बुपानावृष्टौ भारतः क्षोभि संस्थितः ॥
खोतःसु रज्जुमार्गेण कफश्चोदकमूर्च्छितः ।
वर्द्धयेतां तदेवान् सुखानादुदराय तौ” ॥

अस्य रूपाणि ।

“तस्य रूपाण्यननकाङ्क्षापिपासा-गुदखाव-शूल-
श्वास-कास-दौर्बल्याद्यपि चोदरं नानावर्णराजि-
भिरान्ततनुदकपूर्णदृतिक्षोभसंस्पृष्टं भवत्येत-
दुदकोदरं विद्यात्” ॥

एषां साध्यत्वासाध्यत्वादित्येकं यथा,—
“तत्राचिरोत्पन्नमनुप्रवमनुदकप्राप्तमुदरं त्वर-
मायस्विकित्सेदुपेक्षितानां ह्येषां दोषाः स्वस्थान-
दपठत्ता अपरिपाकाद्वीभूताः सन्तीन् खोतांसि
चोपक्षोदयन् खेदश्च बाह्येषु खोतःसु प्रतिहत-
गतिस्त्रिगुणवतिष्ठमानस्तदेवोदकमाप्याययति” ॥

तत्र पिच्छोत्पत्तौ मण्डलमुदरं गुरुस्तिमितमा-
कोचितमग्रदं मृदुस्यर्शमग्रतराजीकमाजान्तं
नाभ्यां सर्पतीति । ततोऽनन्तरं उदकप्रादुर्भावः ॥

तस्य रूपाणि कुक्षेरतिमाचट्टिः शिरान्तर्धा-
नगमनमुदकपूर्णदृतिसमक्षोभसंस्पृष्टं च ।

तदातुरमुपद्रवाः स्पृशन्ति कर्दवीसार-तमक-
दृष्ट्या-श्वास-कास-हिक्का-दौर्बल्य-पार्श्वशूलाद्य-
खरभेद-मूत्रसङ्गादयस्तथाविधमचिकित्स्यं विद्या-
दिति ॥ भवति चात्र,—

“वातात्पित्तात्कफात्क्षीहः सन्निपातस्तथोदकात् ।
परस्परं कृच्छ्रतरमुदरं भिषगादिश्रेत् ॥
पक्षाद्द्वगुदन्तुर्द्वं सर्वं जातोदकान्तथा ।

उद

प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्त्वक्षोदरं दृष्टव्यम्” ॥
“अथयुः सर्वमर्लोत्थः श्वासो हिक्काश्चिः सटट् ।
मूर्च्छाच्छर्दितिसारश्च निहन्त्युदरिणं नरम्” ॥
जललक्षणासाह ।

“अशोथमरुणाभासं सशब्दं नातिभारिकम् ।
सदा गुडगुडायान्तं शिराजालगवाक्षितम् ॥
नाभिं विद्युभ्य प्रायो तु वेगं कृत्वा प्रणश्यति ॥
हृन्नाभिवन्तगुदगुदप्रत्येकशूलिनः ॥
कर्कशं रुजतो वातं नातिमन्दे च पावके ॥
मूर्च्छेऽप्ये संहते दोषे लालया विरसे मुखे ।
अजातोदकमित्येतैर्लिङ्गैर्विज्ञाय तत्त्वतः” ॥

अतःपरं वातजादिभेदेन चिकित्साविधानं यथा,
“उपक्रामेद्विषगदोषबलकालविशेषवित् ।
वातोदरे बलवतः पूर्वं खेहेरुपाचरेत् ॥
स्निग्धाय खेदिताङ्गाय दद्यात् खेहविरचनम् ॥
हृते दोषे परिश्रान्तं वेद्येदासखोदरम् ॥
तथास्यानवकाशत्वादायुर्नाभापयेत् पुनः ।

दोषातिमात्रोपचयात् खोतसां सन्निरोधनात् ॥
सम्भवत्युदराण्येवं अतो नित्यं विप्रोद्येत् ।
शुद्धं संहृज्य च क्षीरं बलार्थं प्रापयेत् तम् ॥
प्रागुक्तेष्वान्वित्यर्च्य बले लब्धे क्रमात् पयः ।
यूषैरसर्वा मन्दास्तलवयैः रौधितानलम् ॥
सोदावर्त्तं पुनः स्निग्धं स्निग्धमास्यापयेन्नरम् ।

स्फुरणात्पेयसन्ध्यस्थिपार्श्वपृष्ठचिकित्सास्थिषु ।
दीप्ताग्निबद्धविज्ञातं रूक्षमप्यनुवासयेत् ॥
तीक्ष्णाधोभागयुक्तः स्यान्निरुहो दाशमूलिकः ।
वातप्लाक्षप्रतैरुह्यतिलतैलानुवासनः ॥
अविरेचन्तु यं विद्यादुर्बलं ख्यतिरं शिशुम् ।
सुकुमारं प्रहृत्वाल्पदोषं वायोऽप्यग्निलम् ॥
तं भिषक् श्रमनैः सर्पिर्धनमांसरसौदनैः ।

वस्यभङ्गानुवासश्च क्षीरैश्चोपाचरेदुबुधः ॥ १ ॥
पित्तोदरे तु बलिनं पूर्वेमेव विरेचयेत् ।
दुर्बलननुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिना ॥
सङ्घातबलकालाग्निं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् ।
पयसा सचिह्नत्वान्नोदकपूततेन वा ॥

प्रातलाचायमाग्राभ्यां प्रतेनारम्भेन वा ।
सकफे वा समुत्रेण सवाते तिलसर्पिषा ॥
पुनः क्षीरप्रयोगश्च वस्तिकर्म्मविरेचनम् ।
क्रमेण भुवमातिष्ठन् युक्तः पित्तोदरं जयेत् ॥
स्निग्धं स्निग्धं विशुद्धन्तु कफोदरिणमातुरम् ।
संसर्जयेत् कटुहारयुक्तैरत्रैः कफापहैः ॥

गोमूत्रारिष्टपानैश्च यूषाविकृतिभिरुत्था ।
सक्षारैस्तैलपानैश्च समयेत्तु कफोदरम् ॥
सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ।
सोपद्रवन्तु निर्वृत्तं प्रत्याख्येयं विजानता ॥
उदावर्त्तयगानाहैर्दाहमोहदृष्टाज्वरैः ।

गौरवारुचिकाठिलैश्चानिलादीन् यथाक्रमम् ॥
लिङ्गः क्षीहोदरान् दृष्ट्वा रक्तं वापि खलक्षयैः ।
चिकित्सां संप्रकुर्वीत यथादोषं यथावलम् ॥
खेहं खेदं विरेकश्च निरुहमनुवासनम् ।
समीक्ष्य कारयेद्वाहौ वाने वा व्यथयेत्तिराम् ॥
घटपलं वा पिबेत्सर्पिः पिप्पलीकां प्रयोजयेत् ।

उद

सगुडामभयं वापि क्षारारिष्टगणांस्तथा ॥
रोहितकलतानान्तु काण्डैश्चा सामभया जले ।
मूत्रे वा प्रतमेतच्च सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ॥
कामलागुल्फमेहार्शःक्षीहसर्वोदरक्षिणीन् ।
तद्व्याज्जाङ्गलरसैर्जीर्णं स्याच्च भोजनम् ॥
अधिकर्म्म च कुर्वीत भिषगवातकफोत्पले ।
पैत्तिके जीवनीयानि सर्पो वि क्षीरवत्तयः ॥
रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानञ्च शस्यते ।
यूषैर्मांसरसैश्चापि दीपनीयसमायुतैः ॥
लघून्मृगानि संहृज्य भजेत् क्षीहोदरी नरः ॥
स्निग्धाय बद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् ।
सतैलवयसं दद्यान्निरुहं सानुवासनम् ॥
परिस्सीनि चाग्निनि तीक्ष्णश्चैव विरेचनम् ।
उदावर्त्तहर्त्तं कर्म्म क्वाथं वातघ्नमेव च ॥
क्रिद्रोदरवृत्ते खेदात् क्षीहोदरवदाचरेत् ॥
जातं जातं जलं स्वाद्यमेवं तत्पातयेद्भिषक्” ॥

अरिष्टलक्षणं यथा ।

“दृष्ट्याकासज्वरार्त्तन्तु क्षीणमांसाग्निभोजनम् ।
वर्जयेत् श्वासिनं तद्वत् शूलिनं दुर्बलैर्द्विभ्यम्” ॥
“द्रवैश्चोदकादिभ्यो गिर्यच्छेदनुपूर्वम् ॥
सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसंघातजं मतम् ।
तस्मात्तिदोषश्रमणो क्रियां सव्यधु कारयेत्” ॥

पथ्यानि यथा ।

“दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णे वङ्गमन्दत्वच्छति ।
तस्माद्दोष्यानि योज्यानि दीपनानि बधूनि च ॥
रक्तशालीन् यवान् मुद्गान् जाङ्गलांश्च मृगहिजान् ।
पयोमूत्रासवारिष्टान्मुषीधूंस्तथा सुराम् ॥
यवागूमोदनं वापि यूषैरद्यात्रसैरपि ।
मन्दास्तलेहकटुभिर्त्यञ्जं मूलोपसाधितैः” ॥

अथयानि यथा ।

“ओदकानूपजं मांसं शार्धं पिष्टकृतं तिलान् ।
व्यायानाध्वदिवास्त्रं यानयानश्च वर्जयेत् ॥
तथोष्णवयस्त्राणि विदाहीनि गुरुणि च ।
नाद्यादन्नानि जठरी तोयपानञ्च वर्जयेत्” ॥

वातजादिभेदेन तुक्षपाननियमो यथा ।

“वातोदरी पिबेत्तत्र पिप्पलीवयस्त्राण्वितम् ।
शर्करामधुकोपेतं खादु पित्तोदरी पिबेत् ॥
यमानीसैन्धवाजाजीव्योयुक्तं कफोदरी ।
पिबेन्मधुयुतं तत्रं व्यक्तास्त्रं नातिपेलवम् ॥
मधुतैलवचाशुयष्टीशृताङ्गाकुष्ठसैन्धवैः ।
युक्तं क्षीहोदराघातं सथोषन्तु दकोदरी ॥
बद्धोदरी तु हृष्टवायवान्नाजाजीसैन्धवैः ।

पिबेच्छिद्रोदरी तत्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम् ॥
“देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलीशिशुकेः ।
साश्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिद्यादुदरं समैः ॥

पलाशं कर्त्तव्यं राक्षा तद्वत्पलावसेचयेत् ।
मूत्राण्यष्टावुदरिणां शेके पाने च योजयेत् ॥
रूक्षाणां बज्रवातानां तथा संशोधनार्थिनाम् ।
दीपनीयानि सर्पो वि जठरपानि वक्ष्यते ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलचयचिञ्जनागरैः ।
सक्षारैरर्द्धपलिकैर्दिप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥
कल्कैर्दिप्रपञ्चमूलस्य तुलाद्वयस्य रसेन च ॥

उद

दधिमखातकोपेतं तत्सर्पिर्जठरापहम् ।
श्वयथुं वातविह्वलं गुल्फाणां च नाशयेत् ॥

इति पञ्चकोलघृतम् ॥ * ॥

“चतुर्गुणे जले सूत्रे द्विगुणे चित्रकात्पले ।
कल्पो सिद्धं घृतप्रस्थं सत्तारं जठरी पिबेत् ॥

इति चित्रकघृतम् ॥

“पटोलमूलं रजनीविडङ्गत्रिफलावचम् ।
काम्पिल्यको नीलिनी च त्रिवृता चेति चूर्णयेत् ॥
षड्वाद्यान् कार्ष्णिकानन्यास्त्रीन् द्वित्रिचतुर्गुणान् ।
कृत्वा चूर्णमतोमुष्टिं गवां सूत्रेण वा पिबेत् ॥
विरिक्तो गृध्र सुञ्जीव भोजनं जाङ्गलैः रसैः ।
मण्डं पेयाच्च पीत्वा च सथोषं षडङ्गं पयः ॥
प्रदत्तं पिबेत्तत्तच्छूर्णं पिबेदेव पुनः पुनः ।
हन्ति सर्वोदराग्रेतच्छूर्णं जातोदकान्यपि ।
कामलां पायसुरोगश्च श्वयथुश्चापकरोति ॥

इति पटोलाद्यं चूर्णम् ॥ * ॥

“नीलिनीं निचुलं थोषं दौ क्षारौ लवणानि च ।
चित्रकश्च पिबेच्चूर्णं सर्पिषोदरगुल्फानुत् ॥

इति नीलिन्याद्यं चूर्णम् ॥ * ॥

“भावितानां गवां सूत्रे षष्टिकानान्तु तण्डुलैः ।
यवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ॥
पिबेदित्तरसञ्चानु जठराणां निवृत्तये ।
खं खं स्थानं व्रजन्त्येषां तथा पित्तकफानिलाः ॥
क्रियातीति चिदोषे च जठरे चाप्रशान्तिरिति ।

ज्ञातीन् ससुहृदो दारान् ब्राह्मणान् नृपतीन् गुरुन् ॥

अनुच्चाप्य भिक्षुं कल्पो विदध्यात्संशयं वृवन् ।
अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥

एवमाख्याय तस्येदमनुच्चातः प्रयोजयेत् ।

पानभोजनसंयुक्तं विषमस्त्रे प्रदापयेत् ॥

यस्मिन् वा कुपितः सर्पो विह्वजेद्वि फले विषम् ।

तेनास्य दोषसंघातः स्थिरो लीनो विसर्गगः ॥

विषेयासु प्रमाथित्वादाशुभिन्नः प्रवर्तते ।

विषेण हृतदोषन्तं श्रीताम्बुपरिषेचितम् ॥

पाययेत् भिषग्दुग्धं यवागूं वा यथावबन् ।

त्रिवृन्मण्डूकपर्णान्श्च शार्कं स्यववाल्कलम् ।

भक्षयेत्काणशाकं वा खरसोदकसाधितम् ॥

निरस्तलवणखेहं खिन्नाखिलमग्नमुक् ।

मांसमेकं ततश्चैव दधितः खरसं पिबेत् ॥

“इदन्तु शल्यहर्तृणां कर्म स्यादष्टकर्मणां ।

मात्रायुक्तेन शस्त्रेण पाटयेन्मतिमान् भिक्षुं ॥

विपाद्यान्तन्तः पञ्चाद्दीप्य बद्धक्षतान्नयोः ।

सर्पिषाभ्यज्य केशादीनवमज्य विमोक्षयेत् ॥

सूक्ष्मात् यच्च संमूढमन्त्रं यच्च विमोक्षयेत् ।

क्षिद्राण्यनस्य तु स्थूलैर्दंष्ट्रयित्वा पिपीलिकैः ॥

बहुशः संगृहीतानि मत्वा छित्वा पिपीलिकान् ।

प्रतियोगेः प्रवेश्यान् वह्निः सीयेद्ब्रह्मन्ततः ।

तथा जातोदकं सर्वमुदरं यथयेद्विषम् ॥

वामपार्श्वे त्वधो नाभेर्नाडीं दत्त्वा च गालयेत् ।

निःस्वाद्य च विमृज्यैतदेष्टयेद्वासोदरम् ॥

तथा वस्तिविरकाद्यैश्चान्नं सर्वञ्च वेष्टयेत् ।

निःश्वते जङ्घितः पेयासखेहजवणां पिबेत् ॥

अतः परश्च षण्मासान् क्षीरवृत्तिर्भवेन्नरः ।

उद

चीन् मासान् पयसा पेयां पिबेत्क्षींश्चापि भोजयेत् ॥

श्यामाकङ्कोरदूधं वा क्षीरेण लघुभोजनः ।

नरः संवत्सरेणैवं जयेत् प्राप्तं जलोदरम् ॥

प्रयोगाणाञ्च सर्वेषामनुक्षीरं प्रयोजयेत् ।

दोषानुबन्धरक्षार्थं बलस्थैर्यार्थमेव च ॥

प्रयोगापचिताङ्गानां हितं ह्युदरिणां पयः ।

सर्वधातुक्षयार्त्तानां देवानाममृतं यथा ॥

इति चरके चिकित्सितस्थानेऽष्टादशोऽध्यायः ।

“धन्वन्तरिर्धर्मभर्ता वरिष्ठी

राजर्षिरिन्द्रप्रतिभो बभूव ।

ब्रह्मर्षिपुत्रं विनयोपपन्नं

पिष्यं शुभं सुश्रुतमन्त्रशास्त्रम् ॥

पृथक्समस्तैरपि चैह दोषैः

क्षीहोदरं बहुगुदं तथैव ।

आगन्तुकं सप्तममष्टमञ्च

दकोदरश्चेति वदन्ति तानि ॥

सुदुर्बलाग्रेहिताशनस्य

संशुष्कपूत्यन्नपिबेत्तदा ।

खेहादिसिध्याचरणाच्च जन्तो-

रैर्द्विं गताः कोष्ठमभिप्रपन्नाः ॥

गुल्फाद्यतिव्यञ्जितलक्षणाणि

कुर्वन्ति घोरारुदराणि दोषाः ।

कोष्ठादुपस्तेहवदन्नसारो

निःश्वत्य दुष्टोऽग्निज्वेगुल्लग्नः ॥

त्वचः समुन्नम्य शनैः तमन्ता-

द्विर्जमानो जठरं करोति” ॥ * ॥

अस्य पूर्ववर्णनं यथा,—

“तत्पूर्ववर्णनं बलवर्णकाङ्गान-

वलीविनाशो जठरे हि राज्यः ।

जीर्णपरिज्ञानविदाहवत्यो

वन्तो रजः प्रादगत्स एषा” ॥

वातजादिभेदेन लक्षणाणि यथा,—

“संगृह्य पार्श्वोदरपृष्ठनाभी-

र्यद्वर्जते क्षणशिरावगडम् ।

सशूलमाणाश्चतुर्ग्रन्थम्

सतोदमेदं पवनान्नकन्तत् ॥ १ ॥

यक्षोषटष्णाज्वरदाहयुक्तां

पीतं शिरा यत्र सवन्ति पीताः ।

पीताक्षिविष्मूचनखाननस्य

पित्तोत्तरं तत्तच्चिराभिदृष्टि ॥ २ ॥

यच्छीतलं शुक्लाशिरावगडं

श्लेष्मणं स्थिरं शुक्लनखाननस्य ।

स्निग्धं महच्छोफयुतं ससारं

कफोदरं तच्च चिराभिदृष्टि ॥ ३ ॥

विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः

प्रदुष्टमत्यर्थमष्टकापचम् ।

क्षीहाभिदृष्टिं सततं करोति

क्षीहोदरन्तत् प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

वामे च पार्श्वे परिदृष्टिमेति

विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ।

मन्दज्वराणि कफपित्तजङ्गै-

रुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः ॥

उद

सत्येतरस्मिन् यन्नति प्रदुष्टे

ज्येयं दक्षदास्युदरं तदेव” ॥ ४ ॥

दृष्टुदरं बहुगुदोदरं परिचाव्युदरं दकोदरश्चेति

चतुर्गुदराणां सुश्रुतीयां लक्षणादिकं यत् भाव-

प्रकाशे संगृहीतं तत्तत्तत्त्वान्यविधम् ॥

अस्य चिकित्सा यथा ।

“अष्टावदराणि पूर्वमुदिराणि तेष्वसाध्यं बहुगुदं

परिचावि चावशिष्टानि कृच्छ्रसाध्यानि सर्वाण्येव

च प्रत्याख्यायोपक्रमेत । तेष्वष्टावदरं भेषज-

साध्यः । कालप्रकर्षात् सर्वाण्येव शूलसाध्यानि

वर्जयितव्यानि वा ॥

उदरी तु गुर्वभिष्यन्दिरुक्षविदाहस्निग्धप्रशित-

परिषेकावगाहान् परिहरेत् । शालिवृष्टिकयव-

गोधूमनीवारान्नित्यमश्नीयात् ॥

तत्र वातोदरिणं विदारिगन्धादिसिद्धेन सर्पिषा

खेहयित्वा तिलवज्रविपक्षेनानुलोम्य चित्राफलतैल-

प्रगाढेन विदारिगन्धाकषायेणास्थापयेदनुवासयेच्च

शाल्यलेन चोपनाहयेदुदरम् । भोजयेच्चैनं विदा-

रिगन्धादिसिद्धेन क्षीरेण जाङ्गलरसेन चाभीक्ष्णं

खेदयेत् ॥ * ॥

पित्तोदरिणन्तु मधुरगणविपक्षेन सर्पिषा खेह-

यित्वा श्यामात्रिफलात्रिद्विपक्षेनानुलोम्य शर्क-

रामधुतप्रगाढेन न्यग्रोधादिकषायेणास्थापये-

दनुवासयेच्च पायसेनोपनाहयेदुदरं भोजयेच्चैनं

विदारिगन्धादिसिद्धेन पयसा ॥ * ॥ क्षीहोदरिणं

पिष्यत्यादिकषायेन सिद्धेन सर्पिषोपस्तेह्य क्षुहोक्षी-

रविपक्षेनानुलोम्य त्रिकटुकमूत्रक्षारतैलप्रगाढेन

सुष्कादिकषायेणास्थापयेदनुवासयेच्च श्यातसी-

धातकीनिरुवसर्षपमूलकवीजकल्पोपनाहयेदु-

दरं भोजयेच्चैनं त्रिकटुकप्रगाढेन कुलत्थयूषेण

प्रायसेन वा खेदयेच्चाभीक्ष्णम् ॥ * ॥

दृष्टोदरिणन्तु प्रत्याख्याय सप्तनाशस्त्रिनीखरस-

सिद्धेन सर्पिषा विरेचयेन्मांसमर्द्धं मांसं वा

महादृष्टक्षीरसुरागोमूत्रसिद्धेन वा शुद्धकोष्ठन्तु

मद्येनाश्वमारुक्गुल्फाकाकादनीमूलकल्पोपाययेत् ।

इक्ष्वाकूनां वा दद्यात्सर्पेण दंष्ट्रयित्वा भक्षयेत् ।

वस्तीफलानि वा मूत्रजं कन्दजं वा विषमासेवयेत्

तेनागदो भवत्यर्थं वा भावमापद्यते ॥ * ॥

भवति चात्र,—

“कुपितानिबभूवत्वात् सञ्चयित्वान्नस्य च ।

सर्वोदरेषु ग्रंसन्ति बहुशण्वनुबोमनम्” ॥

ज्योतिष्कफलतैलं वा क्षीरेण खर्जिकादिद्रुमिश्रं

पिबेत् ॥ गुडद्वितीयां वा हरीतकीं भक्षयेत् ॥

क्षुहोक्षीरभावितानां वा पिप्पलीनां सहखं का-

लेन पथ्याद्व्याघ्रचूर्णं वा क्षुहीभावितामुक्तारिकां

पक्वां दापयेत् ॥

“क्षीहोदरिणः स्निग्धस्निग्धस्य दध्ना भुक्तवतो वाम-

बाहौ कुप्यराग्रन्तरतः शिरां विष्येद्विमर्दयेत्

पाणिना शोचानं रुधिरस्यन्दनार्थं ततः संशुद्धदेहं

समुद्रशुक्तिकाक्षारं पयसा प्राशयेत् द्विजुसौवर्चि-

काक्षारेण खुतेन पलाशक्षारेण वा यवक्षारम् ।

परिजातकेक्षरकामासामक्षारं वा तैलसंक्षरम् ॥

शोभाञ्जनकथायं वा पिप्पलीसैन्धवचिकयुक्तम् ।
पूतिकरञ्जदारं वास्तुतुतं विडुलवयः-पिप्पली-
प्रगाढम् ॥ * ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचिकचकष्टवेरयवक्षारसैन्ध-
वानां पाक्विकाभागा घृतप्रस्थं तत्तुल्यं क्षीरं
तदैकस्थं विपाचयेदेतत् घटपलकं नाम सर्पिः
क्षीहामिषङ्गुल्मोदरोदावर्त्त-श्वयथु-पाण्डुरोग-
कास-श्वास-प्रतिश्यायोद्धवातविषमज्वरानपहन्ति
मन्दाग्निर्वा हिङ्गवादिनां चूर्णमुपयुज्यते यद्धा-
ल्येऽप्येष एव क्रियाविभागः विशेषतस्तु दक्षिण-
वाहौ शिराव्यधः ॥

“मणिबन्धं सङ्गन्नाम्य वामाङ्गुलसमीरिताम् ।
दहेत्क्षिरां शरेणाशु क्षीरो वैद्यः प्रशान्तये” ॥ * ॥
वङ्गुदे परिखाविणि च खिग्धस्त्रिन्त्रयाभ्यक्त-
स्याधो नाभेर्वाभतश्चतुरङ्गुलमपहाय रोमराज्या
उदरं पाटयित्वा चतुरङ्गुलप्रमाणान्यन्त्राणि नि-
ष्कृष्य निरीक्ष्य वङ्गुदस्यान्त्रप्रतिरोधकरमध्मानं
वातं वा योह्य मलजातं वा ततो मधुसर्पिर्न्या-
मभ्यन्त्रान्त्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा वाह्यत्रय-
मुदरस्य सीयेत् । परिखाविण्येवमेव शल्य-
मुद्धृत्यन्त्रस्वावान् संशोध्य तच्छिद्रमन्त्रं समाधाय
कालपिपीलिकाभिर्दण्डयेत् दष्टे च तासां काया-
नपहरेत् न शिरांसि ततः पूर्ववत् सीयेत्
सन्धानञ्च यथोक्तं कारयेत् यद्येतिमधुकमिश्रया
च कृष्णाम्बुदावलिप्य बन्धेनोपचरेत्ततोनिवातमा-
गारं प्रवेश्याचारिकमुपदिशेद्वासेयेहैनं तैलद्रोण्यां
सर्पिर्द्रोण्यां वा पयोवृत्तिमिति ॥ * ॥ उदकोदरि-
णस्त वातहरतैलाभ्यक्तस्योष्णोदकखिन्नस्य स्थित-
स्यासौ सुपरिगृहीतस्याकक्षात् परिवेष्टितस्याधो-
नाभेर्वाभतश्चतुरङ्गुलमपहाय रोमराज्या व्रीहि-
मुखेनाङ्गुलोदरप्रमाणमवगाढं विधेत् । तत्र तपा-
दीनामन्यतमस्य नाडीद्विद्वारां पक्ष्मनाडीं वा संयो-
ज्यादोषोदकमवसिञ्चेत्ततो नाडीमपहृत्य तैल-
लवणेनाभ्यज्य ब्रह्मबन्धेनोपचरेत्ततश्चैकस्मिन्नेव दिवसे
सर्वं दोषोदकमपहरेत् सहसा ह्यपहृते तृष्णा-
ज्वराङ्गुलमर्दातीसारश्वासपाददाहा उत्पद्येरन् व्या-
पूर्यते वा भृशतरमुदरमसङ्जातप्राणस्य तस्मा-
त्तृतीयघृतुर्यप्रक्षमषट्कामदप्रमद्वादप्रषोडशरा-
त्राणामन्यतममन्तरीकृत्य दोषोदकमल्पाल्पमव-
सिञ्चेत् । निःश्वृते निःश्वृते च दोषे गाढतरमावि-
ककाशेयचर्मणामन्यतमेन परिवेष्टयेदुदरं तथा
नाद्यायति वायुः घण्टासांश्च पयसा भोजये-
ज्जाङ्गुलरसेन वा तत्र चीन् मासान् अर्द्धोदकेन
पयसा फलाक्षेन जाङ्गुलरसेन वावशिष्टं मासचय-
मङ्गं लघुहितं वा सेवेतैवं संवत्सरेणागदो भवति ॥

भवति चात्र,—

आस्थामने चं विरेचने च
पाने तथाहारविधिक्रियासु ।
सर्वोदरिभ्यः कुशलैः प्रयोज्यं
क्षीरं घृतं जाङ्गुलजो रसो वा” ॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने उदराधिकारः ॥
औषधान्याह ॥

“शुद्धसूतं द्विधा गन्धं मृताकार्यः शिलाजतु ।
रससाभ्येन दातव्यं रसस्य द्विगुणं विषम् ॥
चिकदुचिचकाकोलीनिर्गुण्डीसूयलीरजः ।
अजमोदाविधांशेन प्रत्येकञ्च प्रकल्पयेत् ॥
निम्बपञ्चाङ्गुलकायैर्भावनाश्चैकविंशतिम् ।
भृङ्गराजरसैः सप्त दत्त्वा क्षौद्रेण लेहयेत् ॥
वदरास्थिप्रमाणेन वटिकां तां दिवा निशि ।
क्षेप्तोत्तरं निहन्त्याशु नास्त्रा वैश्वानरीवटी ॥
देवदारुवल्गुमूलकल्कां क्षीरेण पाचयेत् ।
भोजनं मेघदुग्धेन कौलोत्थेन रसेन च” ॥
इति वैश्वानरी वटी ॥ * ॥

“पिप्पली मरिचं ताक्ष-काञ्चनीचूर्णसंयुतम् ।
क्षुहीक्षीरे दिनं मद्यं तुल्यं जैपालवीजकम् ॥
निष्कं खादेत् विरेकाय सद्यो हन्ति जलोदरम् ।
रेचनानाञ्च सर्वेषां दध्यक्षं तत्सम्भवे हितम् ।
दिनान्ते च प्रदातव्यमन्यद्वा मुद्गयूषकम्” ॥
इति जलोदरीरसः ॥ * ॥

“पारदं शुक्तितुल्यञ्च जैपालं पिप्पलीसमम् ।
आरग्वधफलान्मज्जां वच्चीदुग्धेन मर्दयेत् ।
माषमात्रं वटीं खादेत् स्त्रीणां हन्ति जलोदरम् ॥
चिञ्चाफलरसञ्चानु पथं दध्योदनं हितम् ।
दकोदरहरश्चैव कठिने रेचनेन च” ॥
इति उदरारिरसः ॥ * ॥

“दिकर्षं लौहचूर्णस्य चाभ्युषापि पलाङ्कम् ।
कर्षं शुद्धं मृतं ताभ्यं लिम्ब्याकाङ्क्षित्वा पलम् ॥
मृगाजिनपलं भस्म सर्वमेकत्र कारयेत् ।
नवगुणाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्विषम् ॥
यद्यत्क्षीहोदरहरं कामलाञ्च हलीमकम् ।
कासं श्वासं ज्वरं हन्याद्भलवर्णाभिकारकम् ।
यद्यदरि त्विदं लौहं वातगुल्मविनाशनम्” ॥
इति यक्ष्मदरिलौहम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ॥

पथ्यानि यथा,—

“विरेचनं लङ्घनमब्दसम्भवाः
कुलस्यसुद्राक्ष्यशालयो यवाः ।
भृगुहिजाजाङ्गुलसंक्षयान्विताः
मेयाः सुरामाक्तिकसीधुमाधवाः ॥
तक्करसोरोवृत्तेजमार्जकम्
शालिञ्च शर्का कुलकं कठिञ्चकम् ।
पुनर्नवा शिमुफलं हरीतकी
ताम्बूलमेलायवशूकमार्यसम् ॥
अजा-गवोद्वी-महिषी-पयोजलं
लघुनि तिक्तानि च दीपनान्यपि ।
वस्त्रेण संवेष्टनमधिकर्म्मता
विषप्रयोगोऽनुयुतो यथायथम्” ॥ * ॥

अथपथ्यानि यथा ॥

“सखेह्नं धूमपानं जलपानं शिराव्यधः ।
कृद्ध्यर्न दिवानिद्रा व्यायामः पितृवैकृतम् ॥
औदकानूपमांसानि पत्रशर्कास्तिलानपि ।
उष्णानि च विदार्हीनि लवणान्यश्नानि च ॥
श्रीम्बीधान्यं विरुद्धाङ्गं दुष्टनीरं गुरुणि च ।
महेन्द्रगिरिजातानां सरितां सलिलानि च ॥

विष्टम्भीनि विशेषात्तु खेदं क्षिद्रसमुद्भवे ।
वर्जयेदुदरव्याधौ वैद्यो रक्षन्निजं यशः” ॥
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ॥ * ॥

उदरामयः, पुं, (उदरस्य आमयः) रोगविशेषः ।
तत्पर्यायः । अन्नगन्धिः २ अतिसारः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्योपशमनक्षणां चिकित्सास्थाने
नवमाध्याये वामटेनोक्तम् । यथा,
“यस्योच्चारद्विना मूत्रं पवनो वा प्रवर्तते ।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य शान्तस्तस्योदरामयः” ॥)
उदरावर्त्तः, पुं, (उदरे आवर्त्त इव) नाभिः । इति
राजनिर्वाहः ॥

उदरिणी, स्त्री, (उदरं तज्जातगर्भोऽस्या अस्तीति ।
उदर + इनि + डीप्) गर्भवती । इति हेमचन्द्रः ।
(उदरमस्या अस्तीति वाक्ये । बृहदुदरयुक्ता ।
“लम्बन्तीमुदरिणीं विदीर्योत्प्लुतपादकाम् ।
धात्रा वैरूप्यनिष्ठायावैदग्ध्यं दर्शितामिव” ॥
इति कथासरित्सागरे विंशतरङ्गे ॥)

उदरिणः, त्रि, (अतिशयितमुदरमस्य । उदर +
तुन्ददिभ्यः इलच्चेति इलच्) बृहदुदरयुक्तः ।
सुड्डिया इति भाषा । तत्पर्यायः पिचिगिडलः २
बृहत्कुक्षिः ३ तुन्दिः ४ तुन्दिः ५ तुन्दिः ६
उदरी ७ । इति हेमचन्द्रः ॥

उदरी, [न] त्रि, (अतिशयितमुदरमस्य । उदर +
इनि) उदरिणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उदररोग-
ग्रस्तः । यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १४ अध्याये ।
“उदरी तु गुर्वभिष्यन्दिरुक्षविदाहिस्त्रिग्वपि-
शितपरिषेकावगाहान् परिहरेत् । शालिषट्ठि-
कयवगोधूमनीवारान्निलमश्रीयात्” ॥)

उदरकः, पुं, (उत् + ऋच् + णच्) उत्तरकालोद्भव-
फलम् । इत्यमरः ॥ भविष्यत्कालः । इति धरणी ॥
“परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ।
धर्मज्ञाप्यसुखोदकं शोकाविक्रुष्टमेव च” ॥
इति मनुः ४ । १७६ ॥

“उदरकस्तव कल्याणि ! तुष्टो देवगणेश्वरः” ॥
इति महाभारते पाण्डवात्यतौ । १ । १२३ । २६ ॥
मदनकण्ठकम् । इति मेदिनी । मयना गाक्केर
काँटा इति भाषा ॥

उदरिः, [स] त्रि, (उदृतं अरिः प्रभा यस्मात्) ।
उत्तमः । इति मेदिनी । (यथा रघौ १५।७६ ।
“अचेवोदरिषं सुखं रामं मुनिरुपस्थितः” ॥

“प्रदक्षिणप्रक्रमणात् क्षणानो-
दरिषस्तन्मिथुनं चक्राण्” ।
इति रघुवंशे ७।२४ । तथा, कुमारः २ । ७१ ।

“सुरनुदरिः सहसा तृतीय-
दक्ष्याः क्षणानुः किल सम्पपात” ॥)

उदरिः, [स], पुं, (उदृङ् गतं अरिर्धस्य) अग्निः ।
इति मेदिनी ॥

“प्रक्षिप्योदरिषं कक्षे शेरते तेऽभिमासतम्” ॥
इति माघे २।४२ ॥ हरिः । शिवः । कन्दर्पः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उदरः, पुं, (उदरं पीडयतीति । उत् + ऋच् + णच्) ।
रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा, निदाने ॥

उदा

“वरटीदृष्टसंस्थानः शोथः संजायते वह्निः ।
सकण्ठोदवज्जलः कृद्भिर्ज्वरविदाहवान् ॥
उदईमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे ।
वाताधिकं शीतपित्तमुदईच्च कफाधिकम्” ॥

(अस्य चिकित्सा यथा,

“अभ्यङ्गः कटुतैलेन सेकश्चोष्णाम्बुभिस्ततः ।
उदई वमनं कार्यं पटोलारिष्टवारिणा” ॥
“सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत् पथ्यामधुङ्गरः ।
तस्य नश्यति क्षमाह्लादुदईः सर्वदेहजः” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ॥)

उदलावणिकः, चि, (उदलवणेन लवणाम्बुसा सिद्धः ।
उदलवण + ठक् ।) लवणोदकसंसिद्धयुज्जनादिः ।
इति हलायुधः ॥

उदवसितं, क्ली, (उदईमवसीधते स्म । षो अन्त-
कर्मणि षिञ् बन्धने वा । क्तः । द्यतिष्ठतीतीत्वम् ।)
मृहम् । इत्यमरः ॥

उदश्वित्, क्ली, (उदकेन श्वयति वर्द्धते इति । उद +
श्वि + क्तिप् + तुक् ।) अर्द्धजलयुक्तघोलम् । इत्य-
मरः ॥ अस्य गुणाः । लेपात् कुष्ठरोगनाशित्वम् ।
दाहटण्णामुखशोषनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
“अर्द्धोदकमुदश्वित्यात्” ॥

“उदश्विच्छेदणं बल्यं श्रमघ्नं परमं मतम्” ॥

इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्यायः ॥)

उदात्तं, चि, (उत् + आ + दा + क्त ।) दयावागादि-
सम्पन्नम् । इति मेदिनी ॥ हृद्यम् । दाढ । महत् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे २५ काण्डे ।)

“उदात्तदन्तानाम् कुञ्जराणाम्” ।

नायकभेदः । यथा साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ॥

“अविकल्प्यः क्षमावान् अतिगम्भीरो महासत्त्वः ।
स्थेयान् निगममानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः” ॥)

उदात्तः, पुं, (उच्चैरादीयते स्म । उत् + आ + दा +
क्त ।) खरभेदः । स तु वेदगाने उच्चैःखरः । इत्य-
मरः ॥ दानम् । वाद्यविशेषः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

काव्यालङ्कारभेदः । इति मेदिनी ॥ (यदुक्तं साहित्य-
दर्पणे । १० म परिच्छेदे । १११ ।)

“लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते ।

यदापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्” ॥)

उदानः, पुं, (उदईने आनिति अनेन । उत् + आङ् +
अन् + घञ् ।) कण्ठस्थवायुः । इत्यमरः ॥ तस्य

कर्म ऊर्द्धनयनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥

(यथा, सङ्गीतरत्नाकरे, १ । ६४ ।

“उदानः पादयोरास्ते हस्तयोर्जङ्गसन्धिषु ।

कर्मस्य देहाद्वयनोत्क्रमणादि प्रकीर्तितम्” ॥)

“ऊर्द्धगमनवान् कण्ठस्थानीयोत्क्रमणवायुः” ।

इति वेदान्तः ॥ (तथा चोक्तम् ।

“हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।

उदानः कण्ठदेशे स्यात् व्यानः सर्वशरीरगः” ॥

“उदानो नाम यस्तूर्द्धमुपैति पवनोत्तमः” ।

इति महाभारते वनपर्वणि ॥

प्रकुपितोदानस्य लक्षणं यथा ।

“हिक्का श्वासः परिश्वासः कासः शोषार्तिघण्टिकाः ।

उदा

हृत्तापो हृदि शूलञ्च यक्षदातादिका वमिः ।
क्षवयुर्धमश्चैव तथा वैखर्यपोनसौ ॥
अरुचिश्च प्रतिश्याय एते प्रोक्ता उदानतः ।
उदानः श्लेष्मसंयुक्तो दोषात् हृदि प्रकुप्यति” ॥
इति चिकित्सितस्थाने २१ अध्याये हारीते-
नोक्तम् ॥ * ॥

“उदानः क्षवयुर्ध्ना रच्छर्दिनिद्रावधारणैः ।
गुरुभारातिरुदितहास्याद्यैर्विहृतो मदान् ॥
कण्ठरोधमनोभ्रंशश्चक्षुर्द्वारोचकपीनसान् ।
कुर्थाक्ल गलगण्ठादीन्तांस्तान् जवूर्द्धसंश्रयान्” ।
इति निदानस्थाने षोडशेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥ * ॥

अस्य स्थानं कार्यञ्च यथा ॥

“उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युरःकण्ठ एव च ।
वाक्पटुतिः प्रयत्नोर्जा बलवर्णादि कर्म च” ॥

इति चिकित्सास्थाने २८ अध्याये चरकेनोक्तम् ॥

“उदानो नाम यस्तूर्द्धमुपैति पवनोत्तमः ॥

तेन भाषितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्तते ।

ऊर्द्धजनुगतान् रोगान् करोति च विशेषतः” ॥

दोषान्तरगतस्यास्य लक्षणं यथा ॥

“उदाने पित्तसंयुक्ते मूर्च्छादाहभ्रमक्षमाः ।

अस्वेदहर्षो मन्दाग्निः शीतस्तम्भौ कफादृते” ॥

इति निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

उदरावर्त्तः । नाभिः । सर्पविशेषः । इति मेदिनी ॥

पक्ष्म । इति शब्दरत्नावली ॥

उदारः, चि, (उत्कृष्टमासमन्तात् राति । रा + आत-
स्वेति कः । उदर्थते, ऋगतिप्रापणयोः कर्मणि घञ्

वा ।) दाता । महान् । (यथा गीतायां ७।१८ ॥

“उदाराः सर्वे श्वेतै च्छानी त्वात्मैव मे मतम्” ॥

“उदारा महान्तः मौक्षभाज एव इत्यर्थः” ॥

इति श्रीधरस्वामी ।) ऋज्वाशयः । तत्पर्यायः ।

दर्शितः २ सरलः ३ । इत्यमरः ॥

(“क उदारः समर्थश्च नैलोक्यस्यापि रक्षणे” ।

इति रामायणे आदिकाण्डे । गभीरः । सारवान् ।

रम्यः । न्यायः ।

“इत्यर्घ्यप्राप्तुमित्ययस्य

रघोरुदारासपि गां निष्पद्य” ।

इति रघुः ५ । १२ । असाधारणः । सरलाशयः ।
शिष्टः ।

“स तथेति विनेतुर्द्वारमतेः

प्रतिगृह्यवचो विसर्जनं मुनिम्” । इति रघुः ५।११ ॥)

उदावत्सरः, पुं, संवत्सरादिष्वन्तर्गतवत्सरविशेषः ।

अस्मिन् वर्षे रौप्यदानं महाफलम् । इति विष्णु-

धर्मोत्तरम् ॥

उदावर्त्तः, पुं, (उत् + आङ् + वृत् + घञ् ।) रोग-

विशेषः । तत्पर्यायः । गुदग्रहः २ । इति हेम-

चन्द्रः ॥ मलमूत्रवायुरोधकरोगः । तस्य निदानं

संप्राप्तिश्च । यथा निदाने ।

“वातविगमूत्रज्ज्वास्तुक्ष्णोद्गारवसोन्मियम् ।

क्षुत्तृष्णोच्छ्वासनिद्रायां शूलोदावर्त्तसम्भवः” ॥

(अपरश्चास्य निदानसंप्राप्तिकं लक्षणं यथा,—

“कषायतिक्तोषणरूक्षभोज्यैः

सन्धारणाभोजनमैधुनैश्च ।

उदा

पक्वाण्ये कुप्यति चेदपानः
स्रोतांस्यधोगानि वली स रुद्धा ॥
करोति विगमूत्रसमीरसङ्गं
क्रमादुदावर्त्तमतः सुधोरम् ।
रगवस्तिष्ठत्कुक्ष्यदरेख्मीत्तं
स पृष्ठपान्ध्ववतिदाहणा स्यात् ॥
आध्मानहृत्तासविकर्त्तिकाश्च
तोदोऽविपाकश्च सवस्तिशोथः ।
वर्षोऽप्रवृत्तिर्जठरे च गगना-
न्यूर्द्धं च वायुर्विहृतो गुदे स्यात् ॥
कृच्छ्रेण शुक्लस्य चिरात्पटुतिः
स्याद्वा तनुः स्यात् खररूक्षशीता ।
ततश्च रोगा ज्वरमूत्रकृच्छ-
प्रवाहिकाहृदग्रहणीप्रदोषाः ॥
वन्ध्याम्य-बाधिर्य-शिरोऽभिनाप-
वातोदराक्षीलमनोविकाराः ।
दृष्ट्वास्वपित्ताक्षिगुल्मकास-
श्वासप्रतिश्यादितपान्श्वरोगाः ।
अन्ये च रोगा बहवोऽनिबोद्धाः
भवन्त्युदावर्त्तकृताः सुधोराः” ॥

अस्य चिकित्सा यथा,—

“तं तैलशीतज्वरनाशनोक्तैः,
खदेयंथोक्तैः प्रविहीनदोषम् ।

उपाचरेद्वर्त्तितिरूहवस्ति-
क्षेहैर्विकैरनुलोमनाम्नैः ॥ * ॥

श्यामात्रिहृन्नागधिकाक्षिचूर्णं

गोमूत्रपिष्टं दशभागमायम् ।

सनीलिकां दिर्बलणां गुडेन

वर्त्तिं काराकुलनिभां विदध्यात् ॥

पिण्याकसौवर्चलहिङ्गुभिर्वा

ससर्षपमृषयाम्बुमूकैः ।

क्रिमिघ्नकपिल्लकपुष्पिणीभिः

सुधार्कजक्षीरगुडैर्युताभिः ।

स्यात् पिप्पलीसर्षपराठवेष्म-

धूमैः सगोमूत्रगुडैश्च वर्त्तिः ॥ * ॥

श्यामाफलेक्षु सपिप्पलीकं

नाद्याधवा तत् प्रथमेक्षु चूर्णम् ।

रक्षोप्लुतुष्णीकरहाटकप्या-

चूर्णं सजीमूतकसेन्धवं वा ॥ * ॥

स्निग्धे गुदे तान्यनुलोमयन्ति

नरस्य वर्षोऽनिलमूत्रसङ्गम् ।

तेषां विघाते तु भिषग्विदध्यात्

खभ्यक्तसुखिमतनोर्निरूहम् ॥

ऊर्द्धानुलोमौषधमूत्रतैल-

क्षाराश्च वातप्लुतं सुतीक्ष्णम् ॥ * ॥

वातेऽधिकेऽह्ने लवणं सतैलं

क्षीरेण पित्ते तु कफे समूचम् ।

समूत्रवर्षोऽनिलसङ्गमायु

गुदं शिराश्च प्रगुणीकरोति ॥ * ॥

त्रिदत्सुधापत्रलिङ्गादिशङ्कं

ग्राम्योदकानूपरसैर्यवाग्रम् ।

अन्यैश्च स्थण्डिलमूत्रविहृमि-

रद्यात् प्रसन्नागुडसीधुपायी ॥ * ॥
भूयोऽनुबन्धे तु भवेद्विरेचो
मूत्रप्रसन्नादधिमण्डयुक्तः ॥ * ॥
द्विरुत्तरं हि कुवचाधिकुलं
सुवर्चिका चैव विडङ्गचूर्णम् ।
सुखाम्बुनानाहविमृचिकार्ति-
हृद्रोगगुल्मोर्द्धसमीरणम् ॥ * ॥
वचाभयाचिक्कयावश्रुवान्
सपिप्पलीकातिविषान् सकुष्ठान् ।
उष्णाम्बुनानाहविमृदवातान्
पीत्वा जयेदासु रसौदनाश्री ॥ * ॥

इति चिकित्सास्थाने षड्विंशेऽध्याये चरकैणोक्तम् ॥
सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे ५५ अध्यायेऽस्य सनिदानसम्प्रा-
प्तिकं लक्षणं चिकित्सा चेति यदुक्तं तद्वयथा ।
“अधश्चोर्द्धं च भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः ।
न वेगान् धारयेत् प्राज्ञो वातादीनां जिजीविषुः ।
वातविण्मूत्रज्वराम्बाश्रुत्वोद्गारवर्मीन्द्रियैः ।
व्याहृत्यमानैरुदितैरुदावर्तौ निगृह्यते ॥
क्षुत्तृष्टा-श्वास-निद्रागामुदावर्त्तो विधारणात् ।
तस्याभिधास्ये व्यासेन लक्षणञ्च चिकित्सितम् ॥
त्रयोदशविधश्चासौ भिन्न एतैस्तु कारणैः ।
अपथ्यभोजनाच्चापि वक्ष्यते च यथापरः ॥

आधानशूलौ हृदयोपरोधं
शिरोरुजं श्वासमतीवहृक्काम् ।
कास-प्रतिश्याय-गलघृह्णाञ्च
बलासपित्तप्रसरञ्च धोरम् ॥
कुर्यादपानाभिहतः स्वमार्गं
हृन्त्यात् पुरीषं मुखतः क्षिपेद्वा ॥ १ ॥
आटोपशूलौ परिकर्त्तनञ्च
सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्धवातः
पुरीषभास्यादथवा निरेति
पुरीषवेगेऽभिहृते नरस्य ॥ २ ॥
मूत्रस्य वेगेऽभिहृते नरस्तु
लक्ष्णेण मूत्रं कुरुतेऽल्पमल्पम् ।
मेष्टे गुदे वङ्गणमुष्कयोश्च
नाभिप्रदेशेष्वथवापि मूर्द्धि ॥
आगद्ववसिञ्च भवन्ति तीव्राः
शूलाश्च शूलैरिव भिन्नमूर्त्तः ॥ ३ ॥
मन्यागलस्तम्भशिरौविकारा
ज्वम्भोपघातात् पवनान्मकाः स्युः ।
श्रोत्राननवप्राणविलोचनोत्था
भवन्ति तीव्राश्च तथा विकाराः ॥ ४ ॥
आनन्दजं शोकसमुद्भवं वा
नेत्रोदकं प्राप्तममुक्ष्वतो हि ।
शिरोगुल्मं नयनामयाश्च
भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ ५ ॥
भवन्ति गाढं क्षवधोर्विधाता-
च्छिरौऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः ।
कण्ठास्यपूर्णत्वमतीवतोदः
कूजश्च वायोऽथवा प्रवृत्तिः ॥ ६ ॥
उद्गारवेगेऽभिहृते भवन्ति
जन्तोर्विकाराः पवनप्रसूताः ॥ ७ ॥

कूर्ध्वैर्विधातेन भवेच्च कुलं
येनैव दीर्घेण विदग्धमन्नम् ॥ ८ ॥
मूत्राशये वा गुदमुष्कयोश्च
शोफो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च ।
शुक्राशरी तत्क्षवणं भवेद्वा
ते ते विकारा विहृते तु शुक्रौ ॥ ९ ॥
तन्वाङ्गमर्दावश्चिः अमश्च
क्षुधोऽभिधातात् क्षणता च दृष्टेः ॥ १० ॥
कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोध-
कृष्णाभिधाताद्गुदे यथा च ॥ ११ ॥
आन्तस्य निश्वासविनिग्रहेण
हृद्रोगमोहावयवापि गुल्मः ॥ १२ ॥
जृम्भाङ्गमर्दोऽङ्गशिरौऽक्षिजाद्यं
निद्राभिधातादथवापि तन्द्रा ॥ १३ ॥

अरिष्टलक्षणं यथा,
“दृष्ट्यादितं परिक्षिप्तं क्षीणं शूलैरभिद्रुतम् ।
शृङ्गद्वमन्तं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्सृजेत् ॥

अस्य चिकित्सा यथा,
“सर्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्त्तेषु कृत्स्नशः ।
वायोः क्रिया विधातया स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥
सामान्यतः पृथक्तेन क्षिप्यां भूयो निबोध मे ।
आस्थापनं मास्तजे स्निग्धे स्निग्धे विशिष्यते ॥ १ ॥
पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको भवेत् ॥ २ ॥
सौवर्चलाद्यां मदिरां मूत्रेष्वभिहृते पिवेत् ।
एलामप्यथ मद्येन क्षीरं वापि पिबेन्नरः ॥ ३ ॥
“स्नेहस्नेहैरुदावर्त्तं जृम्भाजं ससुपाचरेत् ॥ ४ ॥
अश्रुमोक्षोऽश्रुजे कार्यः स्निग्धस्निग्धस्य देहिनः ॥ ५ ॥
तीक्ष्णाङ्गनावपोडाभ्यां तीक्ष्णगन्धौपसिंहनैः ।
वर्त्तिप्रयोगैरथवा क्षवशक्तिं प्रवर्त्तयेत् ॥
तीक्ष्णौषधप्रधमनैरथवादित्यरक्षिभिः ॥ ६ ॥
उद्गारजे जमेपेतं स्नेहिकं धूममाचरेत् ।
सुरां सौवर्चलवर्ती वोजपूर्णरसान्विताम् ॥ ७ ॥
कूर्धाघातं यथा दोषं सन्धक् स्नेहादिभिर्जयेत् ।
सक्षारलवणोपेतमभ्यङ्गं वाच दापयेत् ॥ ८ ॥
वस्तिशुद्धिकरावापचतुर्गुणजलम्पयः ।
आवारिनाशात् क्षयितं पीतवर्णं प्रकामतः ।
रमयेयुः प्रिया नार्थः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ॥ ९ ॥
क्षुध्वाते हितं स्निग्धमुष्णमल्पञ्च भोजनम् ॥ १० ॥
दृष्ट्याघाते पिबेन्नम्रं यवागूं वापि शीतलां ॥ ११ ॥
भोज्यो रसेन विश्रान्तः श्रमश्चासातुरो नरः ॥ १२ ॥
निद्राघाते पिवेत् क्षीरं स्वप्याच्छेद्यथारतः ॥ १३ ॥
अपरञ्च सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं चिकित्सा च ॥
“वायुः कोष्ठानुगो रूक्षैः कषायकटुतिक्तकैः ।
भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति हि ॥
वातमूत्रपुरीषाष्टकफमेदोवह्निनि व ।
स्त्रोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषश्चातिवर्त्तयेत् ॥
ततोहृद्वस्तिशूलार्त्तो गौरवाश्चिपीडितः ।
वातमूत्रपुरीषाणि लक्ष्णेण कुरुते नरः ॥
श्वासकासप्रतिश्यादहमोहवमिज्वरान् ।
दृष्ट्याहृक्काशिरौरोगमनःश्रवणविभ्रमान् ॥
समते च बह्वनन्यान् विकारान् वातकोपजान् ।
तत्तैलसवयाभ्यक्तं स्निग्धं स्निग्धं निरूहयेत् ॥

दोषतो भिन्नवर्चस्त्वं शुक्लश्चाप्यनुवासयेत् ।
नचेच्छान्तिं प्रयात्येवमुदावर्त्तः सुदारुणः ॥
अथैनं वज्रशः स्निग्धं युज्ज्यात् स्नेहविरेचनैः ।
पाययेत् त्रितृतीयुयवानीरुक्षपानकैः ॥
“देवदार्वस्निग्धं कुलं वचाम्पथ्यां पलङ्गधाम् ।
पौष्कराणि च मूलानि तोयस्याङ्गादृक्तं पचेत् ॥
पादावशिष्टं तत्पीतमुदावर्त्तं व्यपोहति ॥

एतं यथा ।

“मूलकं शुष्कमाद्र्द्रञ्च वर्षाभूः पञ्चमूलकम् ॥
आरेवतफलञ्चापसु पक्ता तेन दृढमपचेत् ।
तत्पीयमानं शमयेत् उदावर्त्तमपेक्षतः ॥ * ॥
“चूर्णं निकुम्भकाम्पिष्टश्यामेक्षाकाशिकोद्भवम् ।
क्षनवेधनमागध्या लवणाद्याश्च साधयेत् ॥
गवां मूत्रेण ता वर्त्तौः कारयेत्तु गुदानुगाः ॥
वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्गहे यच्चिकित्सितं तद्यथा ॥
“त्रिकटुपारदं पथ्याकालकफलं द्विगुणं ।
थानकुलीनां खरशैर्गुडिका कार्यास्त्रोत्प्लाव्य ॥
प्रबलजलोदरगुल्मज्वरपाण्डामयनाशिनी ।
प्रोक्ता तिमिराणिपटलविद्रधिप्रबलोदावर्त्तहरी ॥
क्षिमिकोष्ठगात्रकण्डूपिडकाश्च निहन्ति शूलचयं ।
शुद्धगुडिका कथिता भुवने श्रीवैद्यनाथाख्या ॥
इति वैद्यनाथवटिका ॥ * ॥

अथ अपथ्यानि यथा ।

“वमनं वेगरोधञ्च शमीधान्यानि कोद्रवम् ।
नालीतशाकं शालूकं जाम्बवं कर्कटीफलम् ॥
मिश्राकमालुकं सर्वं करीरं पिष्टवैवृतम् ।
विष्टभीनि विष्टजानि कषायाणि गुल्मणि च ॥
उदावर्त्तं प्रयत्नेन वर्जयेत् सततं नरः ।
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ।)

उदासः, पुं, (उदस्यते इति । उत् + अस् + अच् ।)

उत्क्षेपः । उद्भावः । औदास्ययुक्ते, चि ॥

उदासीनः, पुं, (उदास्ते इति । उत् + आस् + शानच् + ईदास् इति ईत्वम् ।) परतरः । इत्यमरः ॥

विजिगीषोः शूचुभिन्नभूमितो व्यवहितः व्यव-
हितत्वादेव नोपकारी नाप्यपकारी केवलमूर्द्ध-

मासीन इव । इति भरतः ॥ (यथा, मनुः ७।१५५।
“मध्यमस्य प्रचारश्च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ।

उदासीनप्रचारश्च शूचोश्चैव प्रयत्नतः” ॥

मण्डलभेदः । यथा, तत्रैव ७।१५८।

“अनन्तरमरिं विद्यादरिषेविनमेव च ।

अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम्” ॥

उपेक्षकः । यथा, —

“उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु” । इति
गीतायाम् ॥ ६ । ६ ॥)

उदास्थितः, पुं, (उत् + आङ् + स्था + क्त ।) चरः ।

द्वारपालः । अथ्यक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ मद्रज्या-
वसितः । गृहसङ्ग्रासः । इति मेदिनी ॥

उदाहरणं, स्त्री, (उत् + आङ् + हृ + क्त्वा ।)

दृष्टान्तः । तत्पर्यायः । उपोद्घातः २ उदाहारः २
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे १।३३।

“प्रध्वंसितान्यतमसस्तत्रोदाहरणं रविः” ।

कथाप्रसङ्गः । कथनम् । यथा, कुमारः ६।६५ ॥

“अथाङ्गिरसमग्रसुदाहरणवस्तुम्” ॥
पञ्चन्यायावयवान्तर्गतमिदम् ॥ (नाद्यशास्त्रे सोत्क-
र्षवचनोपन्यासकूपो गर्भाङ्गभेदः । यदुक्तं साहि-
त्यदर्पणे ईळ परिच्छेदे ।

“उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते” ।

यथा, वेणीसंहारे अश्वत्थामाङ्गे ॥

“यो यः शस्त्रं विभक्तिं स्वधुजगुरुमदात्पाखवीनां
वसूनां, यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया
गर्भशय्यां गतो वा । यो वल्लभासौक्ष्म्यं चरति
मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः, क्रोधान्धस्तस्य
तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्” ॥

षट्त्रिंशत्प्राट्कालक्षान्तर्गतलक्षणभेदः । यथा,
साहित्यदर्पणे ईळ परिच्छेदे ।

“यच्च तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रेदशनात् ।

साध्यतेऽभिमतस्यार्थस्तदुदाहरणं मतम् ॥”

उदाहारः, पुं, (उत् + आ + ह + घञ्) । उदा-

हरणं । इत्यमरः ॥ प्रकृतोपपादकदृष्टान्तादिः ।

इति भरतः ॥ युक्तिप्राप्त्यर्थनिर्देशनं इति साङ्गः ॥

प्रकृतसिद्धार्था चिन्ता । इति रायमुकुटः ॥

उदितः, चि, (वद् + क्त) । यद्वा । उत् + इण + क्त ।

उक्तः । (यथा, किराते । १ । २८ ।

“भवाद्दृष्टेषु प्रमदाजोदितं

भवव्यधिदोषइवानुशासनम्” ॥

वज्रः । इत्यमरः ॥ उद्गतः । प्राप्तोदयः । इति

मेदिनी ॥ (यथा, रामायणे ।

“उदयादुदितं दीप्तं ज्वालापिण्डसमप्रभम्” ॥

“उदितेऽनुदिते चैव समयाधुषिते तथा” ।

इति मनुः । २ । १५ । तथा, किराते । ५ । ५ ।

“दधतमुज्ज्वलितान्तरगोपुराः,

पुर इवोदितपुष्पवना सुवः” ॥

उदितोदितः, चि, (उदिते कथिते शास्त्रे उदितः

अभ्युदितः ।) शास्त्रज्ञः । इति स्मृतिः ॥

(“पुरोहितश्च कुर्वीत देवसुदितोदितम् ।

दण्डनीत्याश्च कुशलमथर्वङ्गिरसे तथा” ॥

इति याज्ञवल्क्यः ॥)

उदीची, स्त्री, (उत् उत्तरं अच्ञत्यकं । उत्कान्तं

दृष्टिपथं अच्ञति सूर्यं वा । उद ईदित्यञ्चरेत

ईकारः । ऋत्विगादिना क्षिन् । उगितञ्चेति

डोप् ।) उत्तरा दिक् । इत्यमरः ॥

(“यदोदीचां गतिर्भागोत्तरा सूर्यवलाधिकम्” ॥

इति हारीतोत्तरे प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

उदीचीनं, चि, (उदीची + ख) । उदीचां भवं । उत्तर-

दिग्जातवस्तु । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शतपथ-

ब्राह्मणे १३ । ८ । १ । ६ । “उदीचीनप्रवणे करोत्यु

दीची वै मनुष्याणां दिक्” ॥)

उदीचं, स्त्री, (उदीचां भवम् । उदीची + घत्) ।

वालागमगन्धद्रव्यं । इत्यमरः ॥ वासा इति ख्यातम् ।

(वाणकण्डेऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

उदीचः, पुं, (उदीचां भवः । उदीची + घत्) ।

शरावतिनद्याः पश्चिमोत्तरदेशः । इत्यमरः ॥

(तद्देशवासिनि चि, यथा, रघौ ४ । ६६ ।

“शरैरुत्तरैर्वोदीचाणुद्धरिष्यन् रसानिव” ॥

तथा, महाभारते युधिष्ठिरप्रबोधने ८ । ७० । ३४ ।

“हता उदीचा निहताः प्रतीच्याः

प्राच्या निरस्ता दक्षिणाया विप्रस्ताः” ॥)

उदीरगं, स्त्री, (उत् + ईर + ल्युट्) । कथनम् । इति

हलायुधः ॥ (यथा, कुमारः २ । १२ ।

(“उद्गातः प्रणवो वासां न्यायैस्त्रिभिर्दोरीरगम्” ॥

प्रेरणम् । क्षेपणम् ।

“ब्रह्मास्त्रोदीरगात् प्रचोर्देवदानवकिन्नराः” ।

इति महाभारते ॥)

उदीर्यः, चि, (उत् + ऋ + क्त) । उदारः । महान् ।

इति जटाधरः ॥

(“न हि राजासुदीर्यानामेवमूर्तेर्नरैः क्वचित् ।

सख्यं भवति मन्दात्मन् ! श्रिया हनिर्धनच्युतैः” ॥

इति महाभारते ॥ उत्तेजितः । उद्दीपितः ।

उद्धतः । यथा, कुमारः २ । ३२ ।

“भवत्तव्यवरोदीर्यस्तारकास्थो महासुरः” ।

“ब्रह्म क्षत्रेण संखटं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।

उदीर्यं दहतः शून् वनानीवाग्निमाहवतौ” ॥

इति महाभारते । पुं, विष्णुः । यथा, महा-

भारते विष्णुसहस्रनामकथने १३ । १६६ । ८० ।

“उदीर्यः सर्वतश्चक्षुरनीशः शान्धतः स्थिरः” ॥)

उदुम्बरं, स्त्री, (उं शुभं दृष्टोतीति उदुम्बरम् । उ + वृ +

संज्ञायां खच् । अर्द्धवदिति सुम् । उत्प्लवमु-

म्बरम् ।) ताम्रम् । इत्यमरः ॥ (ताम्रशब्देऽस्य

विशेषो ज्ञेयः ॥)

उदुम्बरः, पुं, उदुम्बरवृक्षः । यज्जडुमुर इति भाषा ।

तत्पर्यायः । क्षीरवृक्षः २ हेमदुग्धः ३ सदाफलः ४

कालस्कन्धः ५ यज्ञयोग्यः ६ यज्ञीयः ७ सुप्रति-

ष्ठितः ८ शीतवल्कः ९ जन्तुफलः १० पुष्पशून्यः

११ पवित्रकः १२ सौम्यः १३ शीतफलः १४ अस्य

पक्ष्मफलगुणाः । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । कृमि-

कारित्वम् । रक्तपित्तदृष्टामूर्च्छादाहनाशित्वम् ।

अस्य सुपक्ष्मफलगुणाः । अतिशयशीतलत्वम् । मधु-

रत्वम् । पित्तश्रमशोषहारित्वम् । अस्यामफल-

गुणाः । कषायत्वम् । अग्निदीपनत्वम् । रक्त-

विकारित्वम् ॥ अस्य त्वगुणाः । शीतत्वम् ।

कषायत्वम् । ब्रणनाशित्वम् । गर्भिणीगर्भसंरक्षक-

त्वम् । स्तनदुग्धदायकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य पर्यायगुणौ यथा ।

“उदुम्बरो जन्तुफलौ यज्जडो हेमदुग्धकः ।

उदुम्बरो हिमो रूक्षो मुरः पित्तकफाखजित् ॥

मधुरस्तुवरो वीं ब्रणशोधनरोपणः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ म भागे वटादिवर्गे ॥

अस्य फलगुणांश्चाह चरकः सूत्रस्थाने सप्तविंशे-

ऽध्याये यथा,—

“अश्वत्थोदुम्बरश्चक्षुर्योधानां फलानि च ।

कषायमधुरास्त्रानि वातशानि गुरुणि च ॥ १ ॥

कुष्ठविशेषः । देहनी । गोवराटेर नीचेर काठ

इति भाषा । परङ्कः । नृपसक्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

उदुम्बरदला, स्त्री, (उदुम्बरस्य दलमिव दलमस्याः)

दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या गुणादयो

दन्तीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

उदुम्बरपर्णी, स्त्री, (उदुम्बरस्य पर्णमिव पर्णमस्याः) ।

उदुम्बरपर्णी । दन्तिकावृक्षः । इत्यमरः ॥ (अस्याः

पर्यायाश्चरकस्य कल्पस्थाने १२ अध्याये उक्ताः ।

यथा,—

“दन्त्युदुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ मुकुलकः” ॥

उदुखलं, स्त्री, (उदुर्द्ध्वं तत् खलं । तत् लाति ।

आतोनुपेति कः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)

गुग्गुलुः । इति मेदिनी ॥ तदुल्लङ्घनार्थकाष्ठनि-

र्मितपात्रम् । उखलि इति भाषा । तत्पर्यायः ।

उल्लखलं २ । इत्यमरः ॥ (“संकुचोदुखले विद्वान्”

इत्यादिप्रयोगो भावप्रकाशादौ द्रष्टव्यः ॥)

उदृढः, चि, (उत् + वृ + क्त) । उदृढः । स्थूलः ।

इति मेदिनी ॥ (यथा, भाषे । १ । ३६ ।)

“उदृढलोकाचितयेन साम्यतम्

गुरुर्धरित्री क्रियतेतरां त्वया” ॥)

उद्गतं, चि, (उत् + गम + क्त) । उद्गन्तम् । कर्दित-

वस्तु । इत्यमरः ॥ उर्द्धगतम् । उदितम् ॥

उद्गमः, पुं, (उत् + गम + अच्) । उर्द्धगमनम् ।

उदयः ॥ (आविर्भावः । यथा, कुमारः । ७ । ७७ ।

“रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः

स्त्रिणाङ्गुलिः पुङ्गवकैतुरासीत्” ।

“फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः” ॥

इति रघुवंशे । ४ । ६ ॥ प्रस्थानं वहिर्गमनम् ।

“तनयानां क्षुधात्तीनां पश्यन् प्राणोद्गमव्यथाम्” ।

इति कथासरित्सागरे ४ तरङ्गे ॥)

उद्गमनीयं, स्त्री, (उत् + गम + अनीयर्) । धौत-

वस्त्रदयं । इत्यमरः ॥ धौया योड इति भाषा ।

(“सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री

गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्त्रा” ।

इति कुमारः । ७ । ११ ॥)

उद्गाढं, स्त्री, (उत् + गाह + क्त) । अतिशयः । तद्-

युक्ते चि । इत्यमरः ॥ (“घ्रेमाङ्गीः प्रणयस्पृशः

परिचयादुद्गाढरागोदयाः” । इति साहित्य-

दर्पणे । इय परिच्छेदे ॥)

उद्गाता, [ऋ] पुं, (उद्गायति साम यः । उत् +

गै + ळच्) । सामवेदज्ञः । सामवेदविद्ब्राह्मणः

इत्यमरः ॥

(“ब्रह्माणं परमं वक्तादुद्गातारश्च सामगम् ।

होतारमथ चाध्वर्युं वाङ्मयामखजयसु” ॥

इति हरिवंशे । तथा च मनुः । ८ । २०६ ।

“होवा वापि हरेदश्वसुद्गाता चाप्यनङ्गये” ॥

“उद्गाढहोतब्रह्माणो यथाध्वर्युं विनाध्वरे” ।

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुस्त्रिंशेऽध्याये ॥)

उद्गारः, पुं, (उत् + गृ + घञ्) । उद्गमनम् । इत्य-

मरः ॥ (यथा, रघौ । ६ । ६० ।

“आभाति वालातपरक्तसानुः

सनिर्भरोद्गार इवाजिराजः” ॥)

शब्दः । इति भरतः ॥ (यथा महाभारते ३ ।

“तस्य लाङ्गूलनिनदं पर्वतः स गुहामुखैः ।

उद्गारमिव गौर्नदन्तुसर्ज समन्ततः” ॥)

कण्ठगर्जनं । इति जटाधरः ॥ ऐकुर इति भाषा ।

तत्तु नागवायुकर्मा । इति श्रीधरस्वामी ॥ (खातः ।

उडा

क्षरणम् । यथा, रघौ । ४ । ५३ ।

“खर्चुरीक्षन्धनद्वानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।
कटेषु करिणां पेतुः पुन्राग्नेभ्यः शिलीमुखः” ।

“अधः प्रतिहतो वायुः स्तम्भगा मारुतेन च” ।

“करोत्युद्गारवाञ्छम्” इति भावप्रकाशे मध्य-
खण्डे वातरोगाधिकारे ॥ वमनप्रकारादिकं वमन-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ यथा, शारदातिलकटीकायां,—
“उद्गारे नागइत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभः” ॥

उद्गीतं, चि, (उद् + गै + क्त ।)
उद्गीतम् । इति देवीमाहात्म्यम् ॥ (यथा,—
मार्कण्डेये ८४ । ६ ।

“शब्दात्मिकासुविमलग्नुषां निधान-
मुद्गीतरन्ध्रपदपाठवताश्च शास्त्रम्” ॥

उद्गीतः, पुं, (उद् + गै + यक् ।) सामवेदभेदः ।

प्रणवः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(“अस्मिन्नगन्धप्रसूताः प्रदेशे
भूयांस उद्गीथविदो वसन्ति” ॥

इति उत्तररामचरिते । २५३ ॥)

सामवेदध्वनिः । इत्यमरः ॥ सामगानम् । इति
सारसुन्दरी ॥ साक्षां द्वितीयोऽध्यायः । इति भगी-
रथः ॥ (भवपुत्रः । इति विष्णुपुराणम् ॥)

उद्गृह्यं, चि, (उद् + गृह् + क्त ।) उद्यतम् । इत्य-
मरः ॥ उत्तोल्यद्यतवस्त्रादि । इति भरतः ॥

उद्ग्राहः, पुं, (उद् + ग्राह् + घञ् ।) उद्ग्राहणम् ।
जड्जीवाद्य कस्यचित् ग्रहणम् । इत्यमरः ॥ विद्या-
विचारः । इति भरतः ॥

उद्ग्राहितः, चि, (उद् + ग्राह् + क्त + क्त ।)
उदीर्णः । बद्धः । ग्राहितः । इति मेदिनी ॥ उप-
न्यस्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्गः, पुं, (उद्गन्धते इति । उद् + हन् + कर्म्मणि
अप् । टिलोपात् घत्वं च निपातनात् । यद्वा
उडन्ति नीचताम् । उद् + हन् + ड ।) प्रशस्तः ।
प्रकाशः । इत्यमरः ॥ (हस्तपटम् । अग्निः ।
शरीरस्थो वायुः ॥)

उद्गनः, पुं, (उद्गं हन्यतेऽस्मिन् । उद् + हन् +
अप् । निपातनात् हस्य घः ।) यत्र काष्ठे काष्ठं
निधाय तच्छते तत् । इत्यमरः ॥ परकाष्ठ इति
भाषा ॥ (यथा, भट्टिः ७६२ ।

“तस्मिन्नन्तर्धने पश्यन् प्रधाने सौधसन्धनः ।
सौहोर्ध्वनघनस्तन्मा ललितापधनां स्त्रियम्” ॥

उद्गर्भणः, क्ति, (उद् + गर्भ् + क्तुट् ।) गार्वादिघर्भणं ।
इत्यमरः । उद्गर्भणगुणाः । कण्डुकोटनाशित्वम् ।
त्वग्गताभितेजसत्वम् । शिरासुखकारकत्वञ्च । इति
राजबल्लभः ॥

(“उद्गर्भणन्तु विज्ञेयं कण्डुकोटानिलाप्रहम्” ।

इति चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुते-
भोक्तम् ॥ समासकथनं । उद्गेशः । यथा । प्रस्थ-
मिति । इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्याये ॥

उद्गश्च, क्ति, (उद् + अद् + अप् । घसादेशः ।)
मांसम् । इति हारावली ॥

उद्गाटः, पुं, (उद् + घट् + घञ् ।) गृहभेदः । इति
चिकित्सितशेषः ॥ चौकिर घर यानां इत्यादि भाषा ।

उडा

(उद्गाटनम् ॥)

उद्गाटकं, क्ति, (उद् + घट् + क्त + क्तुट् ।) कूपा-
ज्जलोत्तोलनार्थं रज्जुसहितघटः । तत्पर्यायः । घटी-
यन्त्रम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्गाटनं, क्ति, (उद् + घट् + क्त + क्तुट् ।) कूपात्
जलोत्तोलनार्थं रज्जुसहितघटः । तत्पर्यायः ।
घटीयन्त्रम् २ । इत्यमरः ॥ उत्तोलनम् । इति
भरतः ॥ (यथा, हितोपदेशे । मित्रप्राप्तौ ॥

“धर्मं यो न करोति निश्चलमतिः स्वर्गार्णोद्-
घाटनम्” ॥)

उद्गाटितः, चि, (उद् + घट् + क्त + क्त ।) क्षतो-
द्गाटनम् । खोला इति भाषा ॥

(“मृष्टेऽनुद्गाटितद्वारि नाहृतः प्रविशेन्नरः ।
वारितार्थप्रवक्तापि पञ्चाक्षमश्रणं त्यजेत्” ॥

इति स्मृतिः ॥ तन्त्रशास्त्रम् ॥)

उद्गाटितञ्च, चि, (जानाति इति च्चः । उद्गाटितस्य
ञ्चः । उद्गाटित + च्च + क्त ।) प्राञ्चः । इति
चिकित्सितशेषः ॥

उद्गातः, पुं, (उद् + हन् + घञ् ।) आरम्भः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, कुमारः २ । १२ ।

“उद्गातः प्रणवो यासां न्यायस्तिभिर्द्वीरगम्” ।
“आकुमारकथोद्गातं शालिगोष्ठी जगुर्यशः” ।

इति रघुवंशे । ४ । २० ॥) प्रशस्तम् । ग्रन्थपरि-
च्छेदः । इति चिकित्सितशेषः ॥ पादस्खलनम् ।

(“यथावनुद्गातसुखेन मार्गम्” । इति रघुः । २ । ७२ ।

“रथेनावुद्गातस्तिमितगतिना” । इति शकुन्तले ।

६ अङ्के ॥ समुपक्रमः । पवनान्ध्यासयोगाय कुम्भ-
कादित्रयम् । उत्तुङ्गः । (यथा, रामायणे ४ काण्डे

“पृथुष्टुङ्गशिलोद्गातः” । इति ॥) मुद्गरम् ।
इति मेदिनी ॥

उद्गम्, श्रुत्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-सेट् ।) ऋखादिर्दन्त्यवर्गवर्तनीयोपधः । क्षिपि
समुत्सुसुद्धाम् । स्यादौ नवत्र इति उज्जिभिषति
औज्जिभत् । श्र उज्ज्भती उज्ज्भन्ती । इति
दुर्गादासः ॥

उद्गंशः, पुं, (उद् + दन्श् + अच् ।) कीटविशेषः ।
तत्पर्यायः । मत्स्यः २ कोणकुणः ३ किटिभिः ४
उत्कुणः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्गण्डपालः, पुं, (उद्गण्ड इव पाल्यते इति । उद्गण्ड
+ पाल् + घञ् ।) सर्पविशेषः । मत्स्यभेदः । इति
मेदिनी ॥

उद्गन्तुरः, चि, (उद् + अतिशयेन दन्तुरः ।) उत्तङ्गः ।
क्षरालः । उल्लटदन्तः । इति मेदिनी ॥

उद्गानं, क्ति, (उद् + दो + क्तुट् ।) बन्धनम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । शान्तिपर्वणि ।

“उद्गाने क्रियामाये तु मत्स्यानां तत्र रज्जुभिः” ॥

उद्गमः । कुल्ली । वाङ्वाभिः । मध्यः । लघ्नः । इति
विश्वः ॥

उद्गामः, चि, (दासः उद्गतः ।) बन्धनरहितः ।
स्वतन्त्रः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १ । ७० ॥

“नदव्याकाशमङ्गायाः खौतस्युद्गामदिग्गजे” ॥
“अथयुष्मद्विदोद्गामं गजं मदजलोद्गतम्” ॥

उद्दी

इति रामायणे ॥) महान् । यथा । “उद्गामदन्तुर-
विधुन्तुदन्तघातैः” । इति प्रवज्या ॥

(“उद्गामानि प्रथयति शिलावेषमभिर्यैवनानि” ।
इति मेघदूते । २७ ॥ गम्भीरः । यथा भागवते

१ मस्कन्धे । “उद्गामभावपिशुनामलवदग्रहासु” ॥)
उद्गामः, पुं, (उद्गीतं दाम पाशो यस्य । समासे अच् ।)

वरुणः । इति मेदिनी ॥ (दण्डकभेदच्छन्दोविशेषः ।
यथा, वृत्तरत्नाकरे ।

“यदि नयुगलं ततः सप्तरेफा-
स्तदा दण्डद्विप्रयातो भवेद्दण्डकः ।

प्रतिचरणविरुद्धरेफाः स्युरर्गाणव-
यालजीमूतलीलकरोद्गामशृङ्गादयः” ॥)

उद्गालः, पुं, (उद् + दल + घञ् ।) वज्रवारकवृक्षः ।
इत्यमरः ॥ वनकोद्रवः । इति रत्नमाला ॥

उद्गालकः, पुं, (उद्गाल एव । स्वार्थे कन् ।) वज्रवा-
रकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मुनिभेदः ।

स तु आयोदधौन्यस्य शिष्यः । तस्य नामोत्पत्ति-
रुक्ता महाभारते १ । पौष्पोपाख्याने ३ अध्याये ।

“एतस्मिन्नन्तरे कश्चिद्विधौन्यो नामायोदस्तस्य
शिष्यास्तयो बभूवुः उपमन्युराखिर्वेदश्चेति । २३ ॥

स एकं शिष्यमाखिं पाञ्चाल्यं प्रेषयामास गच्छ
केदारखण्डं बधनेति । २४ ॥ स उपाध्यायेन

संदिष्ट आखिः पञ्चाल्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखण्डं
बन्धुं नाशकत् ॥ २५ ॥ स क्षिप्रमानोऽपश्य-

दुपायं भवत्वेनं करिष्यामीति ॥ २६ ॥ स तत्र
संविशेत् केदारखण्डे शयाने च तथा तस्मिंस्तदु-

दकं तस्यौ ॥ २७ ॥ ततः कदाचिदुपाध्यायः
आयोदो धौन्यः शिष्यानपृच्छत् क्व आखिः पा-

ञ्चाल्यो गत इति ॥ २८ ॥ ते तं प्रोचुः भगवन्त्वयैव
प्रेषितो गच्छ केदारखण्डं बधनेति । स एवमुक्ता-

स्तान् शिष्यान् प्रत्यवाच तस्मात् तत्र सर्वं
गच्छामः यत्र स गत इति ॥ २९ ॥ स तत्र गत्वा

तस्याङ्गनाय शब्दं चकार भो आखि पाञ्चाल्य
क्वसि वत्स एहीति ॥ ३० ॥ स तत् श्रुत्वाखि-

रुपाध्यायवाक्यं तस्मात् केदारखण्डात् सहसो-
त्थाय तमुपाध्यायं उपतस्थे ॥ ३१ ॥ प्रोवाच

चैनमुपाध्यायं अयमस्मत्तत्र केदारखण्डे निःसर-
माणमुदकमवारणीयं संरोक्षुं संविष्टो भगवत्-

शब्दं श्रुत्वेव सहसा विदार्य केदारखण्डं भगवन्त-
मुपस्थितः ॥ ३२ ॥ तदभिवादये भगवन्तमाज्ञापयतु

भवान् किमर्थं करवाणीति ॥ ३३ ॥ स एवमुक्ता-
उपाध्यायः प्रत्यवाच यस्मात् भवान् केदारखण्डं

विदार्य उल्लितस्तस्मात् उद्गालकएव नाम्ना भवि-
ष्यतीत्युपाध्यायेनानुग्रहीतः” ॥ २४ ॥

अपरः स्वनामख्यत ऋषिभेदः । स तु श्वेतकेतु-
पिता । यथा तत्रच कुन्तीपुत्रोत्पत्त्यनुज्ञाने १२२ ॥

“बभूवोद्गालकौ नाम सहर्षिरिति नः श्रुतम् ।
श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुत्रस्तस्याभवन् मुनिः” ॥ ६॥

उद्दीपः, चि, (उद् + दीप् + क्त ।) बद्धः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

उद्दीपकः, चि, (उद् + दीप् + क्तुट् ।) उद्दीपनकर्त्ता ॥
उद्दीपनं, क्ति, (उद् + दीप् + क्तुट् ।) प्रकाशनम् ॥

विभावविशेषः । यथा,—

“आलम्बनोदीपनाख्यौ तस्य भेदावभौ स्मृतौ ।
उदीपनविभावास्ते रससुदीपयन्ति ये” ॥ ते च ।
“आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा” ॥
चेष्टादीत्यादिशब्दात् रूपभूषणादयः । कालादि
इत्यादिशब्दात् चन्द्रचन्दनकोकिलापामर-
भङ्गारादयः । इति साहित्यदर्पणे ॥ इय परि-
च्छेदः ॥

उदीपः, चि, (उत् + दीप् + क्त) प्रकाशितः ॥

उदीपः, स्त्री, (उत् + दीप् + रक्) गुग्गुलुः । इत्य-
मरटीकायां भरतधृतवाचस्पतिः ॥

उद्देशः, पुं, (उत् + दिश् + घञ्) अनुसन्धानम् ।

अन्वेषणम् ॥ (न्यायमते नाम्ना निर्देशः । अभि-
धानं यथा,—“प्रदार्थोद्देशः” । समासकथनम् ।

यथा,—“समासकथनमुद्देशः” । यथा, शब्दमिति” ॥

पञ्चतस्य गणकूपः । निर्देशः । विवरणम् ।

“इत्येष ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः” ।

इति महाभारते । स्थानम् । प्रदेशः ।

“सपञ्चतवनेद्देशा दक्षिणार्थे स्वयम्भुवा” ।

इति महाभारते ॥

उद्देशकः, चि, (उत् + दिश् + क्त) उद्देशकर्ता ।

उदाहरणम् । इति लीलावती ॥

उद्देशः, चि, (उत् + दिश् + क्त) उद्देश्यः ।

उद्देशनीयः । प्रयोजनम् ॥ (यत् उद्दिश्य विधेयस्य
प्रवृत्तिः भवति तत् । अनुवाद्यम् ॥)

उद्देशिका, स्त्री, (उद्गतो देहो यस्याः) कीटविशेषः ।

तत्पर्यायः । उपजिह्विका २ उत्पादिका ३ वटिः
४ दिवी ५ । इति चारावली ॥

उद्गावः, पुं, (उद्गवणम् । द्रु + उद्दिश्रयति यौति पूजव-
इति घञ्) पलायनम् । इत्यमरः ॥

उद्गतः, पुं, (उत् + हन् + क्त) राजमल्लः । इति
चिकारशेषः ॥

उद्गतं, चि, (उत् + हन् + क्त) अविनीतम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उत्तरचरिते षष्ठाङ्के ।

“धीरोद्गता नमस्यतीव गतिर्धरित्रीम्” ।

“मदमानसमुद्गतं दृपं न विगुह्ये नियमेन मूर्ध्ना” ।

इति किराते । २ । ४६ ॥ उत्थितः । उत्क्षिप्तः ।

आहतः । चालितः । यथा,—श्राकुन्तले १ म अङ्गे ॥

“आत्मोद्गतैरपि रजोभिरलङ्घनीयाः” ।

निविडः । घोरः । यथा, पञ्चतन्त्रम् ॥ “तुषार-
वर्षोद्गतप्रवर्षधनधारानिपातसमाहतम्” ॥)

उद्गतमनस्कत्वं, स्त्री, (उद्गतं गर्वितं मनो यस्य तस्य
भावः) गर्वः । अभिमानः । इति शब्दरत्नावली ॥

उद्गरणं, स्त्री, (उत् + ह + क्त) उद्गारः । वान्ता-
ग्रम् । उन्मूलनम् । इति मेदिनी ॥ सुक्तिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (कण्टकादीनां ऋणादेर्वा श्रो-
धनम् । निराकरणम् । उत्तोलनम् । यथा,—

“यत्नवानपि तु श्रीमालाङ्गुलीद्वरणोद्गरः” ।

इति महाभारते ।

“कण्टकोद्गरैर्निखसातिष्ठेत् यत्नमुत्तमम्” ॥

इति मनुः । ६ । २५२ । व्यसनादिभ्यो विमोचनम् ।

“सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य

दिनानि दीनोद्गरणोचितस्य” ॥

इति रघुः । २ । २५ ॥)

उद्गमः, पुं, (उद्गतो हर्षो यस्मिन्) उत्सवः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रामायणे । ४ काण्डे ।

“अशक्तोऽस्मि रणोद्गमे तपस्विशरणं गृहम्” ॥)

उद्गमणं, स्त्री, (उत् + हृ + क्त) रोमाञ्चः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (चि, आनन्दकरम् । रोमाञ्चकरम्) ।

(यथा रामायणे २ । २ । १ ॥

“ततः परिषदं सर्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः ।

हितमुद्गमणं चैवमुवाच प्रथितं वचः” ॥)

उद्गवः, पुं, (उद्गुनोति दुःखमिति । उत् + धृ + क्त) ।

उत्सवः । इत्यमरः ॥ यक्षाभिः । यादवविशेषः ।

इति मेदिनी ॥ यथा, श्रीभागवतम् ॥

“वृष्णीनां सम्मतो मन्त्री कृष्णस्य दत्तः सखा ।

श्रियो वृहस्पतेः साक्षादुद्गवो बुद्धिसत्तमः” ॥

उद्गानं, स्त्री, (उद्गीयतेऽस्मिन् । उत् + धा + क्त) ।

चुल्ली । इत्यमरः ॥

उद्गानः, चि, (उत् + धा + क्त) उद्गतः । वमितः ।

इति मेदिनी ॥

उद्गान्तः, पुं, (उद्गान्यते इति उत् + धन् + क्तिच् +
क्त) निर्मदहस्ती । इत्यमरः ॥ उद्गान्तः । इति
रमानाथः ॥

उद्गारः, पुं, (उत् + ह + घञ्) ऋणम् । इत्यमरः ॥

उद्गतिः । इति मेदिनी ॥ (“निमग्नस्य पुनरुद्गार-
एव दुर्लभः” । इति वृहदारण्यकोपनिषत् । मोच-
नम् । यथा, शतपथब्राह्मणे १३ । ३ । ४ । २ ।

“अश्वस्य वयमुद्गारमुद्गारमहै” । मोक्षः । निर्वा-
णम् ॥ * ॥ उद्गियते साधारणधनात् इत्युद्गारः ।

यद्वा, साधारणधनात् यत् गरिष्ठं तदुद्गारः ।

इति श्रीनाथः । उद्गियते साधारणधनात्
निष्कृष्य विशेषनिकृष्यया एव बोध्यते इत्युद्गारः-
इति अच्युतानन्दः । साधारणत्वेन उद्गियते इति
उद्गार इति रघुनन्दनः । उद्गियते साधारणधनात्
वर्हिर्भाष्यते इत्युद्गार इति श्रीकृष्णः । यथाह
मनुः ६ । ११२ ॥

“ज्येष्ठस्य विंश उद्गारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।

ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात् तुरीयस्तु यवीयसः” ॥

ज्येष्ठस्य विंश उद्गारः उद्गियते इत्युद्गारः ज्येष्ठस्या-
विमक्तसाधारणधनात् उद्गृत्य विंशतिवर्गो भाग-
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥ जयानन्तरं भू-
चुम्भो लब्धं धनादिकम् । यदुक्तं मनुना ७ । ६७ ।

“राक्षसश्च द्यूतद्वारमिलेषा वैदिकी श्रुतिः ।

राक्षा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमप्यथ क्वचितम्” ॥

“उद्गारं योद्गारः राक्षे द्यूतः । उद्गियते इत्युद्गारः
जितधनाद्युत्तुङ्गधनं सुवर्णरजतभूषादि राक्षे
समर्पणीयम्” । इति तट्टीका ॥

उद्गारं, स्त्री, (उत् + ह + घञ्) उद्गानम् । इत्यम-
रटीकायां स्वामी ॥ उनन् आका इत्यादि भाषा ।

उद्गारणं, स्त्री, (उत् + ह + क्तिच् + क्त) उद्गार-
करणम् । उत्तोलनम् ॥

उद्गारा, स्त्री, गुडूची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

उद्गूगनं, स्त्री, (उत् + धृ + क्तिच् + क्त) एका-

चित्तिलासवङ्गकर्पूरकस्तूरीमरिचतलचूर्णम् । इति
पाकराजेश्वरः ॥

उद्गुधणं, स्त्री, (उत् + धृ + क्त) रोमाञ्चः । इति
हलायुधः ॥

उद्गतः, चि, (उत् + ह + क्त) क्षतोद्गमम् । तोला
इति भाषा । तत्पर्यायः । समुदत्तः २ । इत्यमरः ॥

उत्क्षिप्तः । परिमुक्तोऽभितः । इति मेदिनी ॥

(“उद्गर्तुमिच्छत् प्रसभोद्गतारिः” । इति रघुः ।

२ । ३० तथा नैषधे । १ । ६६ ।

“इतीव वाहैर्निजवेगदर्पितैः
पयोधिरोधक्षममुद्गतं रजः” ॥)

उद्गानं, स्त्री, (उत् ध्यायते अभिरच । ध्या शब्दाभि-
संयोगयोः उत्पूर्वात् तस्मात् क्त) चुल्ली । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

उद्गाः, पुं, (उज्झति कुलमिति । उज्झ + क्त) निपा-
तनात् सिद्धम् । नदः । इति व्याकरणम् ॥

(“तोयदागमश्चोद्गभिद्ययोः” । इति रघुः ११ । ८ ।

“कूलं भिद्योद्गसन्निभौ” ॥ इति भट्टिः । ५ । २२ ॥)

उद्गुडः, चि, (उत् + बुध + क्त) विकसितः । इति
हलायुधः ॥ (प्रबुद्धः । यथा तिथितत्वे,—

“उद्गुडां च जगद्गालीं पूजयेत् दीपमानया” ॥

यथा, साहित्यदर्पणे ३ । १६२ ।

“उद्गुडं कारयैः स्त्रैः स्त्रैर्विर्भावं प्रकाशयन् ।

लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः” ॥)

उद्गोधः, पुं, (उत् + बुध + घञ्) किञ्चित् ज्ञानम् ॥

(यथा साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे ४१ ।

“उत्साहादिसमुद्गोधः साधारणाभिमानतः ।
नृणामपि समुद्रादिजङ्गनादौ न दुष्यति” ॥)

उद्गटः, पुं, (उत् + भट् + क्त) कच्छपः । सूर्यः ।

इति मेदिनी ॥ (सूर्य इति केचित् ॥)

उद्गटः, चि, (उत् + भट् + क्त) प्रवरः । (“पदे
पदे सन्ति भटा रणोद्गटाः” ।) इति नैषधः ॥

श्रेष्ठाशयः । तत्पर्यायः । महच्छः २ उदारः
३ उदात्तः ४ उदीर्णः ५ महाशयः ६ महामनाः
७ महात्मा ८ । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्गवः, पुं, (उद्गवनं उद्गववत्सादिति वा । उत् + धृ
+ क्त) जन्म । उत्पत्तिः । इत्यमरः ॥ (“दिलीप-
सूनुर्मणिशराकरोद्गवः” । इति रघुः । ३ । १८ “वि-
ष्णुपादोद्गवा गङ्गा” । इति पुराणम् । विष्णुः ।
प्रपञ्चं प्रत्युपादानकारणत्वात् ॥)

उद्गिजः, चि, उद्गिज्जः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

उद्गिज्जं, चि, (उद्ग्रेहनमिति उद्गित् सम्प्रदादित्वात्
क्षिप् । तस्मात् जायते यत् । उद्गित् + जन् + क्त) ।

उद्गिज्जनातमाचम् । तच्च तरुगुल्मारि । इत्यमरः ॥

(यथा, मनुः । १ । ४६ । “उद्गिज्जाः स्थावराः सर्वे
वीजकाण्डपरोद्गिजाः” । “इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतय-
उद्गिज्जाः” ॥ इति सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये सुश्रुते-
नोक्तम् ॥)

उद्गित्, [इ] चि, (उद्गिनति भूमिमिति । उत् +
भिद् + क्तिप्) उद्गिज्जम् । इत्यमरः ॥ तच्च प-
ञ्चधा । वृक्षः १ गुल्मः २ लता ३ वल्ली ४ वृणम् ५ ॥

(यथा, महाभारते आदिपर्वणि । “संखेदजा

अङ्गजा उद्भिदश्च" । उद्भिद्यते पशुपलमनेन इति
निरुक्तः यागभेदः ॥
उद्भिदं, चि, (उद्भिन्तीति । उत् + भिद् + इगुप-
धेति कः ।) तद्गुणादि । तत्पर्यायः । उद्भिद् २
उद्भिजम् ३ । इत्यमरः ॥ उद्भिजम् ४ । इति
रमानाथः ॥ (यथा महाभारते १४ पर्वाणि ।
"जरायुजाङ्गजातानि खेदजान्युद्भिदानि च" ॥)
उद्भिदं, स्त्री, (उद्भिन्तीति । उत् + भिद् + क् ।)
पांशुलवणम् । इति रत्नमाता ॥ पांडालुण इति
भाषा । ("उद्भिदानि पलालेक्षुकीषवेणुद्वि-
जानि" । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिं-
शत्तमेऽध्याये ॥)
उद्भूतः, चि, (उद्भवति स्म । उत् + भू + क्त ।) उत्पन्नः ।
जातः । यथा । ईशानसंहितायाम् ।
"माघे क्षणात्तुर्दश्यामादिदेवो महाभिनिशि ।
शिवलिङ्गतयोद्भूतः कौटिल्यैतमप्रभः" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (तथा, भाषापरिच्छेदे ५६ ।
"उद्भूतस्यैवद्वयं गोचरः सोऽपि च त्वचः" ॥)
उद्भूतरूपं, स्त्री, (उद्भूतं प्रत्यक्षयोग्यं रूपम् ।) नयन-
गोचररूपम् । यथा, — भाषापरिच्छेदे ॥
"उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरं
द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्स्थले ।
विभागसंयोगपरामर्श-
स्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम् ॥ ५७ ॥
क्रियाजाती योग्यवृत्ती समवायश्च तादृशम् ।
महति चक्षुः सम्बन्धादाक्षोकोद्भूतरूपयोः" ॥ ५५ ॥
उद्भमः, पुं, (उद्भममिति । उत् + भम + घञ् ।
नोदात्तोपदेशेति न वृद्धिः ।) उद्भगः । इत्यमरः ॥
उद्भान्तं, स्त्री, (उत् + भन् + क्त ।) बाहुल्यस्य मङ्ग-
लाकारखड्गमासयं । इति महाभारतम् ॥ (परि-
भ्रान्ते, चि । यथा, रघौ ४ । ४६ ॥
"मारीचोद्भ्रान्तहारीता सखयाद्रेषपल्लवा" ॥
विकले । विकले । यथा, रामायणे, —
"उद्भ्रान्तहृदयश्चापि विवर्णवदनोऽभवत्" ॥)
उद्यः, पुं, नदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (उद्यते यत् । वद +
क्वप् । कथनीये, चि । यथा, मृषोद्यम् वाक्यम् ।)
उद्यतं, चि, (उत् + यम + क्त ।) उत्तोल्यधृतवस्त्रादि ।
उद्यतशस्त्रादि । तत्पर्यायः । उद्यगूर्णः ॥ इत्यमरः ॥
(यथा, रघुवंशे । ४ । १६ ।
"प्रजार्थसाधने तौ हि प्रथमोद्यतकाम्भौ" ॥)
उद्यतः, पुं, (उत् + यम + क्त ।) ग्रन्थपरिच्छेदः । इति
जटाधरः ॥
उद्यमः, पुं, (उत् + यम + घञ् । संचापूर्वकत्वात्
वृद्धभावः ।) उद्योगः । तत्पर्यायः । गुरणम् २ ।
इत्यमरः ॥ गुरणम् ३ गोरणम् ४ । इति तट्टीका ॥
उत्साहः ५ अथवसायः ६ उद्योगः ७ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, कुमारः ५ । ३ ।
("निष्पन्नं चैनां तपसे क्षतोद्यमाम्" ।
"प्रशाक्त मेना न नियन्तुमुद्यमात्" ।
इति च कुमारः ५ । ५ ॥)
उद्यानं, स्त्री, (उद्भ्यति स्त्रीङार्थमस्मिन् । उत् + या-
+ ल्युट् ।) रात्रः साधारणं वनम् । तत्पर्यायः ।

आक्रीडः २ ।

("वाह्योद्यानस्थितहरश्चिन्मन्त्रिकाधौतहर्मा" ।
इति मेघदूते ७ ॥) निःसरणम् । प्रयोजनम् । इत्य-
मरः ॥

उद्यानपालः, चि, (उद्यानं पालयतीति । उद्यान +
पालि + अण् ।) उद्यानरक्षकः । माली इति भाषा ॥
("उद्यानपालसामान्यवृत्तवस्तुपालसते" ॥
इति कुमारः २ । ३६ ॥)

उद्युक्तः, चि, (उत् + युज् + क्त ।) उद्यमयुक्तः ।
उद्योगविशिष्टः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
अमरकोशः । "इद्यार्थोद्युक्तउत्सुकः" ।)

उद्योगः, पुं, (उत् + युज् + घञ् ।) यत्नः । चेष्टा ।
तत्पर्यायः । उत्साहः २ अथवसायः ३ उद्यमः ४ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ८८ । २ ।
"उद्योगः सर्वसैन्यानां दैव्यानामादिदेश ह" ।
"उद्योगादनिवृत्तस्य सुसहायस्य धीमतः" ।
क्षयेवानुगता तस्य नित्यं श्रीः सहचारिणी" ॥
इति नीतिवाक्यम् ।

महाभारतस्य उद्योगपर्वः । यथा, महाभारते
१ । १ । ६३ ।

"उद्योगः सैन्यनिर्याणं श्वेतोपाख्यानमेव च" ॥
उद्योगी, [न्] चि, (उद्योगोऽस्मात्तीति । उद्योग +
इन् ।) उद्योगविशिष्टः । उद्यमी । तथा च ।

"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
दैवेन देयमिति काण्वेषा वदन्ति ।
दैवं निहृत्वा कुलं यौवधमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः" ॥
इति नीतिसारे १३ ॥

उद्योतः, पुं, (उत् + द्युत् + घञ्) आलोकः । ज्योतिः ।
इति हज्जायुधः ॥

उद्रः, पुं, (उन्तीति । उन्द् + रक् ।) जलजन्तुविशेषः ।
इत्यमरः ॥ उद्रिङ्गा इति भाषा ।

उद्रङ्गः, पुं, पुरविशेषः । "द्योमचारि पुरं शौभमुद्रङ्गः
प्रतिमार्गकः" । इति जटाधरः ॥

उद्रङ्गः, पुं, द्योमचारि पुरम् । तत्पर्यायः । खपुरं २
उर्द्धगं पुरं ३ हरिश्चन्द्रपुरं ४ शौभं ५ प्रतिमा-
र्गकः ६ चङ्गा ७ चङ्गः ८ । इति चिकाण्डशेषः ॥

उद्रथः, पुं, (उद्भवतो रथो यस्मात्) रथकीलम् ।
ताम्रचूडपत्नी । इति मेदिनी ॥

उद्रिक्तं, चि, (उद्रिच्यते स्म । उत् + रिच + क्त ।)
स्फुटम् । स्पष्टम् । इति जटाधरः ॥

उद्रेकः, पुं, (उत् + रिच + घञ् ।) उपक्रमः । वृद्धिः ॥
"अधुनैव कुरङ्गाक्षि जहार जगतां मनः ।
न जाने यौवनोद्रेके जीवनस्यापि का गतिः" ॥
इत्युद्भटः ॥

"हरिते साहस्यं कमलवलिमाधाय पदयो-
र्यदेकोने तस्मिन्निजमुदहरन्नेकमलम् ।
गतो भक्त्युद्रेकः परिणतिमसौ चक्रवपुषा
जयाणां रक्षायै चिपुरहर जागर्त्ति जगताम्" ॥
इति महिम्नस्तोत्रम् ॥

("तमःप्रवेशः संरम्भो दोषोद्रेकहृतस्तुते" ।
इति वैद्यकरविनिश्चयेऽपस्माराधिकारे ॥)

उद्रेका, स्त्री, (उद्रेक + टाप् ।) महानिम्बः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उद्वत्सरः, पुं, (उद्वान्तो वत्सरः ।) वत्सरः । इति
हेमचन्द्रः ॥

उद्वन्धनं, स्त्री, (उत् + वन्ध + ल्युट्) उर्ध्वबन्धनम् ।
इति स्मृतिः ॥ गजाय दडि देखोन पाँसी देखोन
टाङ्गान इत्यादि भाषा ॥

उद्वमनं, स्त्री, (उत् + वम + ल्युट् ।) उद्गीरणम् ।
तुलिया फेज्ज वाति करण इत्यादि भाषा ॥

उद्वर्त्तः, चि, (उत् + वृत् + घञ् ।) अतिरिक्तः ।
उवरण वाड़ा इत्यादि भाषा । यथा । "उद्वर्त्तो
हि ग्रन्थः समधिकफलमाचष्टे" । इति व्याकरण-
टीका ॥

उद्वर्त्तनं, स्त्री, (उत् + वृत् + णिच् + भावे करणे वा
ल्युट् ।) उत्पत्तयम् । (यथा, मेघदूते ४२ ।
मोघीकर्त्तुं चतुल्लशपरोद्वर्त्तनप्रेक्षितानि" ।)
विलेपनम् । घर्षणम् । इति मेदिनी ॥
(यथा, मनुः ४ । १३२ ।

"उद्वर्त्तनमपस्त्रानं विष्णुने रक्तमेव च ।
स्नेहनिष्ठवन्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः" ॥)

शरीरनिर्गन्धोकरणगन्धद्रव्यादि । तत्पर्यायः ।
उत्सादनम् २ । इत्यमरः ॥ हरिद्रा सेवन आवटन
इत्यादि भाषा । सामान्योद्वर्त्तनगुणाः । कफवा-
युमेदोवातरोगनाशित्वम् । अङ्गस्थैर्य-चर्मनिर्गन्ध-
कारित्वञ्च ॥ हरिद्राद्युद्वर्त्तनगुणाः । कण्डूवैवर्ण्य-
रुक्षताहारित्वम् । तिलाद्वर्त्तनगुणाः । कण्डूरुक्ष-
तात्वगदोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

("उद्वर्त्तनं वातहरं कफमेदोविलापनम् ।
स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ॥
शिरासुखविविक्तत्वं त्वक्स्थस्यापेक्षं तेजनम् ॥
इति चिकित्सितस्थाने २४ । अध्याये सुश्रुते-
नोक्तम् ॥)

उद्वर्द्धनं, स्त्री, (उत् + वृद्ध + ल्युट् ।) अन्तर्हासः ।
इति चिकाण्डशेषः ॥

उद्वर्हितः, चि, (उत् + वर्ह + क्त ।) उद्धृतः । इति
भूरिप्रयोगः ॥ उदाहृतो वा इति पाठः ॥

उद्वहः, पुं, (उद्बृह् वहति प्रापयतीति । उत् + वह
+ अच् ।) पुच्छः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, —
रघुः ६ । ६ ।

("उदयमल्लमयश्च रघूद्वहात्" ॥)

सप्तवाय्वन्तर्गतवायुविशेषः । सतु प्रवहवायोर्बृह-
स्थितः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

("आवहः प्रवहश्च विवहश्च समीरणः ।
परावहः संवहश्च उद्वहश्च महाबलः ॥
तथा परिवहः श्रीमानुत्पातभयशंसिनः ।
इत्येते क्षुभिताः सप्त मात्रा गगनेचराः" ॥
इति हरिवंशे । २३६ अध्याये । विवाहः ॥)

उद्वहा, स्त्री, (उद्वह + टाप् ।) कन्या । पुत्नी ।
इति हेमचन्द्रः ॥

उद्वानः, चि, (उत् + वन् + घञ् ।) उद्वसितः ।
उद्वान्तः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उद्वान्तं, चि, (उत् + वम् + क्त ।) वसितवस्तु । तत्-

प्रार्थयः । उद्भूतं २ । इत्यमरः ॥

उद्धान्तः, पुं, (उद्भूतं वान्तं मदो यस्मात् ।) निर्ममदहस्ती ।
इति मेदिनीकरजटाधरी ॥

उद्वासनं, स्त्री, (उत् + वस् + शिच् + ल्युट् ।)

मारणम् । बधः । इत्यमरः ॥ (संस्कारभेदः ।

यथा, कात्यायने ६ । १ । २ ॥

“अप उपस्पृश्य शालाद्वार्ये परित्तरणपात्रसं-
सादनप्रोक्षणाव्यनिर्वपणाधिष्ठयणसुक्संमार्जनो-
द्वासनावेक्षणानि कृत्वाग्नीत्र उत्पूय पश्चात् आ-
व्यग्रहणम्” ॥)

उद्वाहनं, पुं, (उत् + वह + घञ् ।) विवाहः । इत्यमरः ।

तस्य लक्षणं भार्यात्वसम्पादकग्रहणम् । तस्य स्त्री-

काररूपज्ञानविशेषस्य समवायविषयतयोर्भेदात्

वरकन्ययोर्विवाहकालत्वकर्म्मत्वे । स तु अष्ट-

विधः । वरमाह्वय यथाशक्त्यज्जुता कन्या यत्र

दीयते स ब्राह्मः १ । यत्र यच्चक्षायत्विने कन्या-

दानं स देवः २ । यत्र वरात् गोदधं गृहीत्वा

तेनैव सह कन्यादानं स आर्यः ३ । यत्र अनया

सह धर्मं चरतां इति नियमं कृत्वा कन्यादानं

स कायः ४ । यत्र धनं गृहीत्वा कन्यादानं स

आसुरः ५ । यत्र कन्यावरयोरन्योन्यानुरागात्

त्वं मे भार्या त्वं मे पतिरिति निश्चयः स गान्धर्वः

६ । यत्र बलात्कारेण कन्याहरणं स राजसः

७ । यत्र सुप्तायां मत्तायां प्रमत्तायां वा कन्यायां

निर्जने गमनं स पैशाचः ८ । तस्य निर्णयः ।

सगोत्रामनवरवयस्कां समानप्रवरां पित्रपेक्ष-

योर्द्धनवत्सां पुरुषाणां पुत्रकन्यासन्ततिपरम्प-

रया प्रत्येकसप्तमीपर्यन्तां अधस्तने तदपेक्षया

सप्तमीपर्यन्तां पित्रवन्धुपेक्षयोर्द्धनवत्सां प्रत्येका-

पेक्षया सप्तमीपर्यन्तां अधस्तने तदपेक्षया सप्तमी

पर्यन्तां मातामहसमानोदकां मातामहापेक्ष-

योर्द्धनचतुर्णां पुरुषाणां पुत्रकन्यासन्तति-

परम्परया प्रत्येकापेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां अधस्तने

तदपेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां मातृवन्धुपेक्षयोर्द्धन-

चतुर्णां प्रत्येकापेक्षया पञ्चमीपर्यन्तां अधस्तने त-

दपेक्षया पञ्चमीपर्यन्ताच्च कन्यां परित्यज्य उद्वाहः

कर्त्तव्यः ॥ पित्रवन्धुमातृवन्धुविरहेऽपि तयोर्योग्य-

तामवलम्ब्य सप्तमीपर्यन्तायाः पञ्चमीपर्यन्तायाश्च

कन्यायाः परिहारः । वर्जनीयानां कन्यानां

मध्येऽपि वा त्रिगोत्रान्तरिता सा विवाह्या । अत्र

सप्तमगणनप्रतियोगिपितृपितृवन्धुपञ्चमगणनप्र-

तियोगिमातामहमातृवन्धुगोत्रमादायैव त्रिगोत्र-

गणनम् । श्रद्धस्य सगोत्र विवाहे दोषाभावः ।

मातृसप्तमीमातृकन्यां तदाहिनीं अथापयित-

कन्यां शिष्यकन्यां ब्रह्मदगुरुकन्याश्च परित्यज्य

विवाहः कर्त्तव्यः ॥ अथ कन्यादानाधिकारिणः ।

आदौ पिता । तदभावे पितामहः । तदभावे भ्राता ।

तदभावे पित्रजातिः । तदभावे मातामहः । तद-

भावे मातुलः । तदभावे माता । तदभावे माता-

महजातिः । एतेषामप्यभावे कन्या स्वयं वरं

कुर्व्यात् ॥ अथ विवाहपूर्वकर्त्तव्यकर्म्म । अवश्यं-

भावि शुभाशुभग्रहादिदोषग्रान्त्यर्थं होमो हि-

रण्यगोवस्त्रदानम् । ततो नान्दीश्राद्धम् । स्व-

समये वरे उपस्थिते स्वस्तिवाचनादिकं विधाय

वरणम् । स्याच्चाहदि । ततः कन्यादानं यथाशक्ति

धनदानम् । ततः स्वयन्तोक्तविधनाग्निं संस्थाप्य

कुण्डिकां समाप्य पाणिग्रहणं सप्तपदीगमनञ्च

कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ ज्येष्ठेऽक्षतविवाहे विवाहकर्त्ता

कनिष्ठः परिवेदनदोषविशिष्टो भवति । ज्येष्ठः

परिविन्नः । सा कन्या परिवेदनीया । कन्यादाता

परिदायी । तत्परोहितः परिकर्त्ता । ते सर्वे

पतिताः । किन्तु देशान्तरस्थस्त्रीवैकाग्रहवैमात्रेय-

वेष्ट्यासक्तश्रुतुल्यातिरोगिजडमूकान्धवधिरकु-

ज्वामनकुण्ठातिरुद्धनैष्ठिकब्रह्मचारिवागप्रस्थभि-

क्षुक्षुभिसक्तपसक्तधनरुद्धिप्रसक्तकामकारिदत्त-

कोन्मत्तचौरैश्च ज्येष्ठेऽनूद्येऽपि कनिष्ठविवाहे न

दोषः । एवं विद्वत्तत्पूजा ज्येष्ठा कनिष्ठार्थाः

सोदराया ऊहायाः परिवेदनाय न भवति । इत्यु-

दाहृतत्वम् ॥

उद्वाहनं, स्त्री, (उत् + वह + शिच् + ल्युट् ।) वि-

वाहः । तत्पर्यायः । रणरणं २ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः । द्विसौत्यम् । दिवारकृच्छ्रेणम् । इति हेम-

चन्द्रः ॥

उद्वाहनी, स्त्री, (उद्वाहन + डीप् ।) वराटकः । इति

हेमचन्द्रः ॥ कडि इति भाषा ॥

उद्वाहिकः, चि, (उद्वाहस्यायम् । उद्वाह + ठक् ।)

उद्वाहसम्बन्धी ॥ (यथा, मनुः । ६ । ६४ ।)

“नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु विधवावेदनं क्वचित्” ॥

उद्वाहितः, चि, (उत् + वह + शिच् + क्त ।) उद्-

हृतः । उद्भूतः । विवाहितः । यथा । राजमार्त्तच्छे-

देवतः ।

“बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते दैत्यमन्त्रिणि ।

उद्वाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेकनाशनम्” ॥

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ (कलिकाले आगमोक्ता-

न्यमार्गेण विवाहिता गर्हिता भवति । यथा,—

“उद्वाहितापि या नारी जानीयात् सातु गर्हिता”

इत्यागमसिद्धान्तः ॥)

उद्वाहिनी, स्त्री, (उद्वाहति उद्भरतीति । उत् + वह

+ शिनि + डीप् ।) रज्जुः । इति मेदिनी ॥

उद्वाङ्, चि, (उद्वाङ् वाङ्मेयः ।) ऊर्ध्ववाङ् । उद्देग-

शब्दार्थे हेमचन्द्रेण लिखितः ॥ (यथा, रघु । १ । ३ ।

“प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाङ्गिरि वामनः” ॥)

उद्वाङ्गवर्क, स्त्री, ऊर्ध्वकृतवाङ् । उद्देगशब्दार्थे

मेदिनीकरेण लिखितम् ॥

उद्दिग्रः, चि, (उत् + विज + क्त ।) ओदितश्चेति तस्य

नः । ओदित इति नेट् ।) उद्देगयुक्तः । यथा,—

“तैर्दृक्कस्यसंभ्रुक्षुभिमिन्नविपन्नकैः ।

निम्नोदितसंज्ञीकैः प्रप्रे दीनैश्च मेदिनी” ॥

इति भट्टिकाये ४ । ४२ ॥ (तथा च भारते,—

“नोदितश्चरते धर्मे नोदितश्चरते क्रियाम्” ॥)

उद्दिवर्हणं, स्त्री, (उत् + वि + वह + ल्युट् ।) उद्वा-

रकरणम् । यथा,—

“कः श्रद्धीतान्यतमस्तव प्रभो

रसाङ्गतायः सुव उद्दिवर्हणम्” ॥

इति श्रीभागते १३ । ४३ ॥ उद्दिवर्हणं उद्भरणम् ।

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

उद्भूतः, चि, (उत् + वृत् + क्त ।) वृत्ताच्चरिचात्

उत्क्रान्तो वा ।) उत्सोन्नतः । उत्क्षिप्तः । परि-

मुक्तोज्झितः । उद्धान्तः । इति हेमचन्द्रो मेदिनी

च ॥ दुर्लभः ॥ (यथा, महाभारते,—

“उद्भूतान् सततं लोकान् राजा धर्म्मज्ञास्ति वै” ॥)

उद्देगं, स्त्री, (उद्दिज्यतेऽनेन इति । उत् + विज् +

घञ् ।) गुवाकफलम् । इत्यमरः ॥

उद्देगः, पुं, (उत् + विज् + भावे घञ् ।) उद्देगनम् ।

तत्पर्यायः । उद्भमः २ । इत्यमरः ॥ घमत्कारः ।

इति भरतः ॥ विरहजन्यदुःखम् । इति रसमञ्जरी ॥

भयं । इति हेमचन्द्रः । उद्वाङ्गलकम् । उद्भमनम् ।

इति मेदिनी ॥

(“नृत्यारम्भे हर पश्यतेरार्द्रनागाजिनेच्छाम् ।

शान्तोद्देगस्तिमितनयनं दृष्टमस्तिर्भवान्या” ॥

इति मेघदूते पूर्वमेवे ३७ श्लोकः ॥

“सदयं बुभुजे महाभुजः

सहसोद्देगमियं व्रजेदिति” ॥

रघुः ८ । ७ ।

“संक्षोभेष्वप्यनुद्देगो माधुर्यं परिकीर्तितम्” ।

इति साहित्यदर्पणे ॥ इय परिच्छेदः ॥)

उद्देगः, चि, (उद्भूतो वेगो यस्मात् ।) स्तिमितः ।

श्रीधरस्वामी । ऊर्ध्ववाङ् । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्देजनं, स्त्री, (उत् + विज् + ल्युट् ।) उद्देगः ॥

(“परदाराभिमर्षेण प्रवृत्तामृन् महोपतिः ।

उद्देजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत्” ॥

इति मनुः ॥ ८ । ३५२ ॥)

उद्दः, [स्] स्त्री, (वहति उन्नति वा । वह दापणे

उन्द क्षेदने वा + अलुन् ।) ऊर्ध्वः । इत्यमरटीकायां

रमानाथः ॥ गरुर पाशान् इति भाषा ॥

उद्भय ग उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रादि-पर-

सकं-सेट् ।) एतस्यादौ पञ्चमस्वरः । मध्ये केवल-

यकारस्याधो रेफः । ज्ञादावुद्भय उच्छे इत्यय-

मुदिचौरादिकः पश्यते तस्य आसयतीति रूपं

अपरं ब्रूयति । येषां ब्रूयः उत्पूर्वस्य गणद्वयेऽपि

पठनं तेषां मते आविधावुद्भयति निगद्यते णिचि

ह्वतेऽप्युद्भासयत्यन्तः । अत्र उत्पूर्वसेति तु उत्

उकारः नतूपसर्गः । ग उद्भयति इत्यं दीनः ।

इति दुर्गादासः ॥

उद्भय क उत्क्षेपे । उच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरां-परं-सकं-सेट् ।) क उद्भासयति धूलिं वायुः ।

इति दुर्गादासः ॥

उन्द, ई ध क्षेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रधां-परं-

सकं-सेट् ।) ऋसादिः । क्षेदे आर्द्रभावः । ध

उन्नति वस्त्रं पयसा । ई उन्नः उन्नतः । उन्दिषति ।

इति दुर्गादासः ॥

उन्दरः, पुं, उन्दरः । इति हिरूपकोषः ॥

उन्दुरः, पुं, (उन्द + उर ।) मूषिकः । इति भरतो

हिरूपकोषश्च ॥ इदुर इति भाषा ॥

उन्दूरः, पुं, (उन्द + उर ।) जन्तुविशेषः । इदुर इति

भाषा । तत्पर्यायः । मूषिकः २ आरुः ३ । क्षुद्रः

उन्न

खेत् । गिरिका ४ बाणमूषिका ५ । नेडटे इदूर
इति भाषा । इत्यमरः ॥ मूषकः ६ मूषः ७ मूषीकः
८ उन्दूरः ९ खनकः १० वधुः ११ वधः १२ आ-
खनिकः १३ वधः १४ दीना १५ मूषीका १६ ।
मूषा १७ मूषीका १८ मूषिका १९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ विलेशयः २० शुभिरः २१
इन्दूरः २२ । इति जटाधरः ॥ क्षुद्रस्य तस्य पर्यायः ।
चिक्ताः २३ वेष्मनकुलः २४ चिक्ता २५ । इति च
शब्दरत्नावली ॥ ह्याल्लहला २६ अल्लनिका २७ ।
इति जटाधरः ॥
उन्दूरः, पुं, (उन्द + वाङ्मलात् उरः) मूषिकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
“उन्दूरश्चान्तरहितं तेन वातप्लवकवत्” ॥
इति वामटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ॥
उन्दूरकाशी, स्त्री, (उन्दूरः मूषिकस्य कर्णद्वयं पर्या-
मस्याः । उन्दूरकाश + डीष्) आखुकाशीणिता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
उन्नः, चि, (उन्द + क्त) नुदविदेति पक्षे नत्वम् ।
क्षिन्नः । दयापरः । इति हेमचन्द्रः ॥
उन्नतः, चि, (उत् + नम + क्त) वर्द्धितः । तत्पर्यायः ।
उच्चः २ प्रांशुः ३ उदयः ४ उच्छितः ५ उत्तुङ्गः ६ ।
इत्यमरः ॥ उच्चैः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ तुङ्गः ८ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः १।१५) “स्थितः
सर्वोन्नतेनोर्वीं ज्ञान्वा मेरुरिवात्मना” ॥ स्त्री,
दिनपरिमाणज्ञानसाधनं उपायः । यथा सिद्धा-
न्तशिरोमणौ । “दिवसस्य यद्गतं यच्च शेषं तथोर्ध्व-
दस्य तदुन्नतसंज्ञं ज्ञेयम्” । (पुं, चाक्षुषमन्वन्तरे
वृषभेदः । यथा, मार्कण्डेये ७६।५४)
“समेधा विरगाश्चैव हविष्मानुन्नतो मधः ।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः” ॥
उन्नतगामिः, चि, (उन्नतो गामिः यस्य) उच्चगामि-
युक्तः । तत्पर्यायः । तुन्दिः २ । इति हलायुधः ॥
उन्नतगतं, चि, (उन्नतश्च तत् आगतश्चेति) उच्च-
नीचस्थानादि । तत्पर्यायः । नन्धुरम् २ । इत्यमरः ॥
उन्नतिः, स्त्री, (उत् + नम + क्तिन्) गरुडभार्या ।
समृद्धिः । (“वृक्षोजौ करिकुम्भविभ्रमकरीमल-
नतिं गच्छतः” । इति साहित्यदर्पणे ॥ इय
परिच्छेदे) । उदयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
सिद्धान्तशिरोमणौ ।
“मासान्तपादे प्रथमेऽथवेन्दोः
प्रज्ञोन्नतिर्यद्विषयेऽवगम्या ।
तदोदयस्ते निशि वा प्रसाध्यः
प्रज्ञुर्विधोः खोदितनाडिकाद्यैः” ॥)
उन्नतीशः, पुं, (उन्नतास्तदाख्याया प्रसिद्धाया गरुड-
पत्न्याः ईशः खामी) । गरुडपत्नी । इति चि-
काण्डशेषः ॥
उन्नमिवः, चि, (उत् + नम् + णिच् + क्त) उत्तो-
जितः । उद्धीकृतः । इति श्रीधरस्वामी ॥
“अथ प्रयत्नोन्नमितानमप्यगै-
र्धते कथञ्चित् मणिनां गणैरधः” ॥
इति माघे । १।१४ ॥
उन्नयः, पुं, (उन्नयनम् । उत् + नी + क्तच् + क्त) उन्न-

उन्न

विधयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविष्टते इति यरच् ।) उद्ध-
नयनम् । इत्यमरः ॥
उन्नयनं, स्त्री, (उत् + नी + ल्यट्) वितर्कः । इति
हेमचन्द्रः ॥ उद्धं प्रापणम् । उत्तोलनम् । तोलन
उठान इत्यादि भाषा ॥
(यथा, कात्यायने । २२।१०५ ॥
“तेष्वेवोन्नयनमभ्यभि सोमानुन्नयन्तीति श्रुतेः” ।
उद्धं नयनं यस्येति वाक्ये वाच्यलिङ्गः” ॥)
उन्नयः, पुं, (उन्नयनं इति । उत् + नी + घञ्) ।
उन्नयनम् । इत्यमरः ॥ (यथा भट्टिः । ७ । ३७ ।
“उन्नायानधिगच्छन्तः प्रद्रावैर्वसुधाभृतान्” ॥)
उन्नाहं, स्त्री, (उत् + नह + घञ्) काञ्जिकम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
उन्निरः, चि, (उद्गता निद्रा स्वप्नो दुःखादिकं वा
यस्मात्) प्रफुल्लः । विकसितः । इति हेमचन्द्रः ॥
“उन्निरपुष्पचनचम्पकपुष्पभासाः” ।
इति माघः । प्रबुद्धः । प्रयनादुत्थितः ।
“तामुन्निरामवनिशयनां सौधवातायनस्थः” ।
इति मेघवृते । ८८ । तथा, शाकुन्तले षष्ठाङ्के ।
“श्रुत्याप्रान्तविवर्त्तनैर्विगमयत्युन्निरयव क्षपाः” ॥)
उन्नप प श् पूत्तौ । (तुदां + परं + सक्तं + सेट्) ।
ऋसादिः । प श् उन्नमति कुम्भं जलेन लोकः ।
उन्नामास । इति दुर्गादासः ॥
उन्नतः, चि, (उत् + मद् + क्त) उन्मादयुक्तः ।
वायुवृत्तचित्तविभ्रमविशिष्टः । पागल इति भाषा ।
तत्पर्यायः । उन्मादवान् २ । इत्यमरः ॥ तस्यौ-
घधम्, यथा,—गारुडे १६६ अध्यायः ॥ * ॥
“कुम्भमस्याखुमहिषगोष्ठगालाश्च वानराः ।
विडालवर्हिक्काश्च वराहोलूककुक्कुटाः ॥
हंस एषाश्च विष्णुवं मांसं वा रोमशोऽणितम् ।
धूमं दद्याज्ज्वरात्तस्य उन्नतभ्यश्च प्रान्तये ॥
एतान्यौघधजातानि धूपितानि महेश्वर ।
निहन्ति ज्वरमुन्मादं वृक्षमिन्द्राश्रनिर्वया” ॥
“तमात्मनो हतमुपपन्नो देवादयः कुर्वन्त्यु-
न्नतम्” । इति निदानस्थाने सप्तमेऽध्याये ।
“देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्नतस्य च बुद्धिमान् ।
वर्जयेदङ्गनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म्म च ॥
सर्पिष्णानादि तस्येह मृदुभैषज्यमाचरेत्” ॥
इति च चिकित्सास्थाने १४ अध्याये चरकेणोक्तम् ॥
अन्यद्विवरणमस्योन्मादशब्दे ज्ञेयम् ॥)
तदाव्यप्रामाण्यं यथा,—मलमासतत्त्वे ॥
“उन्नतानाञ्च या गाथा शिशूनां चेष्टितं च यत् ।
स्त्रियो यच्च प्रभाषन्ते नान्ति तच्च व्यतिक्रमः ॥
आदौ गच्छति देवेषु पश्चात् गच्छति मानवान् ।
नादेष्टिता वागवदति सत्या ह्येषा सरस्वती” ॥
उन्नतः, पुं, (उन्नतयति । उन्नत + तत्करोतीति
णिच् + पचाद्यच्) । धुस्तूरः । यथा,—
“श्वेतोन्नतस्योत्तरदिङ्मूलसिद्धस्तु पायसः ।
गुडाज्यसंयुतो हन्ति सर्वोन्मादांश्च दोषजान्” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥
मुचुकुन्दश्चः । इति मेदिनी ॥
उन्नदः, चि, (उन्नतो मरुतः यस्य) उन्माद-

उन्मा

युक्तः । उद्धतमदः । तत्पर्यायः । उन्मदियुः २ ।
इत्यमरः ॥ (“उदीरयामासुरिवोन्मदानाम्” ॥
इति रघुः । २ । ६ । तथा, माघे ६।२६ ॥
“मधुकराङ्गनया मुञ्जसूत-
ध्वनिभृता निभृताक्षरमुञ्जगे” ॥)
उन्मदियुः, चि, (उत् + मद् + इष्वाच्) उन्मदः ।
उन्मादशीलः । इत्यमरः ॥
उन्मनाः, [स्] चि, (उद्गतं उत्कण्ठितं मनो यस्य) ।
उत्कण्ठितचित्तः । तत्पर्यायः । उक्तः २ । इत्यमरः ॥
“उन्मनाः प्रथमजन्मवेष्टिता-
न्यस्मरन्नि वधुव राघवः” ।
इति रघुः । ११। २२ । “प्रबोधरेणोरसि काचि-
दुन्मनाः” ॥ इति किराते । ८ । १६ ॥)
उन्मथः, पुं, (उत् + मथि + घञ्) मारणम् ।
वधः । इति हेमचन्द्रः ॥
उन्माथः, पुं, (उन्मथतेऽनेनेति । उत् + मथ + घञ्) ।
मारणादिपक्षे भावे घञ् ।) कूटयन्त्रम् । मृग-
वधोपयुक्तयन्त्रम् । आभिर्धं दत्त्वा मृगपक्षिवन्ध-
नार्थं यत् सन्धानयन्त्रं निवेश्यते सः । इत्यमरः ॥
मारणम् । घातकः । इति मेदिनी ॥
(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ।
“प्रभो मदाणां क इव भुवनोन्माथविधिषु” ॥)
उन्मादः, पुं, (उत् + मद् + घञ्) । (महादेवः ।
यथा महाभारते । महादेवसहस्रनामकथने १३
१७ । ६६ ॥ “उन्मादे मदनः कामो ह्यश्वत्थोऽर्ध-
करो यशः” ॥) वातिकरोगविशेषः । तत्पर्यायः ।
चित्तविभ्रमः २ । इत्यमरः ॥ मतिभ्रंशः ३ उन्मनाः
४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चित्तविभ्रवः ५२।२३४)
इति हेमचन्द्रः ॥ मानसरोगविशेषः ।
तस्यौषधं यथा,—
“वचा चिकटुकश्चैव करञ्जं देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटु गोमूत्रेणैव धर्मितम् ।
नखमालेपनञ्चैव खानमुदत्तनम् तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरपहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम्” ॥
इति गारुडे १६६ अध्यायः ॥ * ॥ अथ उन्मादा-
धिकारः ॥ तत्र उन्मादस्य निरुक्तिमाह ।
“मदयन्तुरद्वता दोषा यस्मादुन्मागमास्थिताः ।
मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः” ॥
अथमर्थः । यस्माद्धेतोरुद्वताः प्रवृद्धा दोषाः
उन्मागमास्थिताः मदयन्ति चित्तं विक्षिपन्त्य-
स्मिन् । अतोऽयमुन्माद इति कीर्तितः । सः
उन्मादः मानसो व्याधिः मनोवैकल्यकरणात् * ॥
तस्यैवावस्थाभेदेन नामान्तरमाह । स चापवृज-
स्तस्यो मदसंज्ञां विभर्त्ति च । स उन्मादस्तस्यो
नवीनः ॥ * ॥ उन्मादस्य विप्रकृत्यनिदानमाह ।
“विप्रकृत्यदुष्टाशुचिभोजनानि
प्रधर्मणं देवगुह्यजानाम् ।
उन्मादहेतुर्भयहर्षपुण्यौ
मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः” ॥
दुष्टं धृतराजीकादिसहितम् । अशुचि रजस्वलादि-

उन्मा

सृष्टम् । प्रधर्षणमभिवः । विषमाश्च चेष्टाः
बलवद्विग्रहादयः ॥ * ॥ सन्निवृत्तं निदानमाह ।
“एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमुच्छ्रितैः ।
मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥
विबाहुवति मृष्टश्च यथाखं तत्र भ्रमजम्” ॥ * ॥

तस्य रूपमाह ।

“तैरल्पसत्त्वस्य मत्ताः प्रदुष्टाः
बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।
स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि
प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः” ॥

अल्पसत्त्वस्य अल्पसत्त्वगुणस्य । मत्ता वातादयः ।
बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्येति । एतेनाश्रयस्य दुष्ट्या
तदाश्रिताया बुद्धेरपि दुष्टिरुक्ता । मनोवहानि
स्रोतांसि हृदयाश्रितानि दृष्ट । एतानि विशेष-
घतो बोद्धव्यानि । यतश्चरकेण सकलशरीर-
स्रोतांश्वेव मनोऽधिष्ठानत्वेनोक्तानि । प्रमोहयन्ति
विज्ञातं कुर्वन्ति ॥ * ॥

उन्मादस्य सामान्यं रूपमाह ।

“धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च
पर्याकुला दृष्टिरधीरता च ।
अवद्ववाक्त्वं हृदयश्च शून्यं
सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम्” ॥

धीविभ्रमः शुद्धिकायां रजतज्ञानम् । सत्त्वपरिप्लवः
सत्त्वं मनस्तस्य चाक्षल्यम् । अवद्ववाक्त्वं असम्-
ज्जभाषित्वम् । शून्यं स्मृतिशून्यम् ॥ * ॥

वातिकोन्मादस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह ।

रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधातु-
क्षयोपवासैरनिनोऽतिदृढः ।
चिन्तातिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य
बुद्धिं स्मृतिं वाप्युपहन्ति शीघ्रम्” ॥

प्रदूष्य प्रकर्षेण दूषयित्वा ॥ * ॥

तस्यैव रूपमाह ।

“अस्थानह्रास्यसृष्टिविद्वग्गीत-
वागङ्गविच्छेपणरोदनानि ।
पारुष्यकाश्याख्यावर्णताश्च
जीर्णं बलघ्नानिजस्य रूपम्” ॥

अस्थाने अवनसरे । ह्रास्यादीनि रोदनानि ।
जीर्णं आहारे । बलं व्याधेः ॥ * ॥

पैत्तिकस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह ।

“अजीर्णकटुस्त्रविदाह्यशीतै-
र्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् ।

उन्मादमद्युग्रमनात्मकस्य

हृदि स्थितं पूर्ववदाशु कुर्यात्” ॥

हृदि स्थितं पित्तं चित्तं सौक्ष्म्यम् । पुनः अजीर्ण-
कटुस्त्रविदाह्यशीतैर्भोज्यैरुदीर्णवेगं सत् उन्मादं
कुर्यात् पूर्ववत् हृदयं प्रदूष्य इत्यर्थः ॥ * ॥

तस्य रूपमाह ।

“अमर्षसंरम्भविनम्रभावाः
सन्तर्जनाभिद्रवणीयाचोषाः ।

प्रच्छायशीतान्नजलाभिजायः

पीतावभाः पित्तघ्नतस्य लिङ्गम्” ॥

अमर्षोऽसहिष्णुता । संरम्भः आरभट्टे आङ्ग्वर-

उन्मा

इति यावत् । सन्तर्जनं परचासनम् । अभिद्रवणं
पलायनम् । औषां गात्रे । चोषो दाहविशेषः ।
प्रच्छाय इत्यादि क्वायायां शीतयोर्द्रवजलयोरभि-
जायः ॥ * ॥

सैषिकस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह ।

“सम्पूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य
सोष्णो कफो मर्मणि संप्रवृद्धः ।
बुद्धिं स्मृतिं वाप्युपहन्ति चित्तं
प्रमोहयन् संजनयेद्विकारम्” ॥

संपूरणैर्भोजनादिभिः । मन्दविचेष्टितस्य व्यायाम-
रहितस्य । सोष्णो कफ इति कफोऽप्युन्मादं करि-
ष्यन् पित्तं सहायमपेक्षते व्याधिरभावात् ।
मर्मणि अत्र मर्मशब्देन हृदयमुच्यते । विकार-
मुन्मादरूपम् ॥ * ॥

तस्य रूपमाह ।

“वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च
नारीविविक्तप्रियता च निद्रा ।
कर्द्विष लाला च बलघ्नं भुक्ते
नखादिशैलाश्च कफात्मके स्यात्” ॥

वाक्चेष्टितं मन्दं वचनमल्पम् । नारीविविक्त-
प्रियता नारीप्रियता विजनप्रियता च । भुक्ते सति
बलं व्याधेः ॥ * ॥

सान्निपातिकस्य निदानपूर्विकां लक्षणमाह ।

“यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः
सर्वैः समस्तैः स तु हेतुभिः स्यात् ।
सर्वाणि रूपाणि विभर्ति ताट-
गिरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्यः” ॥

स सान्निपातिक उन्मादः । सन्निपातग्रहणेनैव
सर्वात्मकत्वं लब्धम् । पुनः सर्वैरिति यत्कृतं तद्र-
जस्तमः प्रापणार्थम् । तेन रजस्तमोर्मिलितैरि-
त्यर्थः । तेन वातादयो रजस्तमोर्भिर्भोदोपैर्भि-
लिताः । समस्तैश्च निदानैः कुपिता उन्मादं जन-
यन्ति । सर्वैर्हेतुभिः समस्तैर्मिलितैः स्यात् । यतो-
ऽन्यो व्याधिः सर्वैर्हेतुभिर्मिलितैरेव भवतीति
नियमो नास्ति । अयन्तु व्याधिप्रभावात् सर्वैर्हेतु-
भिर्मिलितैः स्यात् । ताटगुन्मादः विरुद्धभैष-
ज्यविधिः । विरुद्धभैषज्यविधिरिति कोऽर्थः । त्रि-
दोषजे प्रत्येकं वातादिप्रत्यनीका कार्या । सा च
परस्पराविरोधिनी त्रिदोषं हन्ति किञ्चिदेव
द्रव्यमामलकादि तच्चात्रायौगिकम् । अतएव वि-
वर्ज्यः न चिकित्स्य इत्यर्थः ॥ * ॥

मनोदुःखजस्य विप्रवृत्तं निदानमाह ।

“चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैरभिस्तथान्यै-
र्विचासितस्य धनवान्धनसंक्षयादा ।
गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरसो-
र्जायेत चोत्कटतरो मनसो विकारः” ॥

अन्यैर्हिंसादिभिः । गाढमतिशयेन । क्षते अभि-
हृते । प्रियया प्राप्तमशक्त्या रिरसोः पुरुषस्य
विकारः उन्मादरूपः ॥ * ॥

तस्य रूपमाह ।

“चित्रं ब्रवीति च मनोऽनुगतं विसंज्ञो
गायत्र्यथो हसति रोदति चातिमूढः” ॥

उन्मा

चित्रमाश्चर्यं । मनोऽनुगतं गोप्यमपि । विसंज्ञो
विरुद्धज्ञानः । अतीवमूढः अतीवज्ञानशून्यः । अत्र
विकल्पो बोद्धव्यः ॥ * ॥

विषजस्य रूपमाह ।

“रक्तोक्षणी हृतबलेन्द्रियभाः सुदीनः
श्यावानगो विषकृते तु भवेत् परासुः” ।
परासुः मृतः ॥ * ॥

अरिष्टमाह ।

“अवाङ्मुखस्तून्मुखो वा क्षीणमांसवलो नरः ।
जागरुको ह्यसन्देहमुन्मादेन विनश्यति” ॥ * ॥

अथ देवादिकृतस्योन्मादस्य सामान्यं लक्षणमाह ।

“अमर्षवाग्विक्रमवीर्यचेष्टो
ज्ञानादिविज्ञानबलादियुक्तः ।

प्रकोपकालो नियतश्च यस्य

देवादिकृन्मा स मनोविकारः” ॥

अमर्षवाग्विक्रमवीर्यचेष्टः न मर्षस्येव मनुष्यस्येव
वागादयो यत्र सः । विक्रमः पराक्रमः । वीर्यं
शौर्यम् । ज्ञानादिविज्ञानबलादियुक्तः । ज्ञानं
बुद्धिः । आदिपदेन तद्देवा मेधा-विचारणा-सृष्ट्या-
दयो गृह्यन्ते । विज्ञानं शिल्पादिविषयकं ज्ञानम् ।
चेष्टा पाटवम् । आदिपदेनाभिमानादि गृह्यते ।
नियतः वक्ष्यमाणतिथ्यादिभिः । मनोविकार उ-
न्मादः ॥ * ॥

तत्र देवाविष्टस्य लक्षणमाह ।

“सन्तुष्टः सुचिरतिदिव्यमाल्यगन्धो
निस्तन्द्रोऽवितथसंस्कृतप्रभावी ।

तेजसी स्थिरनयनो वरप्रदाता

ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवजुष्टः” ॥

अतिदिव्यमाल्यगन्धः अतिशयो दिव्यमाल्यस्येव
गन्धो यस्य सः । निस्तन्द्रः निद्रारहितः । अवितथं
सत्यम् । ब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्तः ॥ * ॥

देवाविष्टमाह ।

“संखेदी द्विगुणरुदेवदोषवक्ता
जिह्वाक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः ।

सन्तुष्टो भवति न चान्नपानजातै-

र्दुष्टात्मा भवति स देवशुचुष्टः” ॥

विमार्गदृष्टिः कुमार्गरतः । दुष्टात्मा दुष्टस्वभावः ।

गन्धर्व्वाविष्टमाह ।

“हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी
स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः ।

नृत्यन् वै प्रहसति चारु चाल्यशब्दं

गन्धर्व्वग्रहपरिधीडितो मनुष्यः” ॥

हृष्टात्मा हृष्टनीवात्मा । पुलिनं तोयोस्थितं तटम् ।
वनान्तरं वनमध्यम् । तयोः सेवी । स्वाचारः
अनिन्दिताचारः । प्रियाणि परि समन्ततो भावेन
गीतगन्धमाल्यानि यस्य स तथा । चारुचाल्य-
शब्दमिति हसनक्रियाया विशेषणम् ॥ * ॥

यक्षाविष्टमाह ।

“तामाक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी
गम्भीरोऽद्भुतगतिरल्पवाक् सहिष्णुः ।

तेजसी वदति च किं ददामि कस्मै

यो यत्तद्यहपरिधीडितो मनुष्यः” ॥ * ॥

उन्मा

पिप्पलाविष्टमाह ।

“प्रेतानां स दिशति संसरेषु पिप्पलान्
प्रान्तात्मा जलमपि वापस्यवस्त्रः ।
मांसेक्षुतिगुडपायसाभिकाम-
स्तद्वृत्तौ भवति पिप्पलहाभिजुष्टः” ॥
प्रेतानां मृतानां पितृणाम् । दिशति ददाति ।
अपस्यवस्त्रः दक्षिणस्थान्यष्टोत्तरीयः ॥ * ॥

नागाविष्टमाह ।

“यस्तूर्वाणां प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
हृक्काण्यौ मुञ्जरपि जिह्वावलेष्टि ।
क्रोधाजुष्टमधुगुणपायसेषु-
विज्ञेयः स खलु मुजङ्गमेन जुष्टः” ॥
प्रसरति सर्पवत् उरसा चलति । हृक्काण्यौ ओष्ठ-
प्रान्तौ ॥ * ॥

राक्षसाविष्टमाह ।

“मांसाहृग्विविधसुराविकारलिप्सु-
निर्लेज्जो भ्रममतिनिष्ठुरोऽतिमूर्खः ।
क्रोधाजुष्टमधुगुणपायसेषु-
शौचद्विष्ट भवति स राक्षसैर्गृहीतः” ॥
अतिनिष्ठुरोऽतिनिर्दयः ॥ * ॥

ब्रह्मराक्षसाविष्टमाह ।

“देवविप्रगुरुदेवो वेदवेदाङ्गविष्कुचिः ।
आत्मपीडाकरोऽहिंसो ब्रह्मराक्षससेवितः” ॥
अहिंसः अहिंसाशीलः ॥ * ॥

पिप्पलाविष्टमाह ।

“उद्वस्त्रः कृष्णपुरुषो विरुद्धभाषी
दुर्गन्धो भ्रममशुचिस्तथातिलोलः ।
बद्धाग्नी विजगवन्तरोपसेवौ
व्याचेष्टन् नमति रुदन् पिप्पलाचजुष्टः” ॥
उद्वस्त्रः नग्नः । दिग्भर इति विदेहवचनात् ।
कृष्णो निर्मासः । पुरुषो रूढः । अतिलोलः सर्व-
स्मिन् अन्नपाने लोलुपः । व्याचेष्टन् विरुद्धभाषे-
ष्टन् । यद्वा हिंसा क्रोडा पूजार्थं गृह्णन्ति । अत-
यवोक्तम् ।

“अशुचिं भिन्नमर्थ्यादं क्षतं वा यदि वाक्षतम् ।
हिंस्यहिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमथापि वा” ॥ * ॥

तत्र हिंसार्थं गृहीतस्य लक्षणमाह ।

“स्थूलाक्षो द्रुतमटनः सफेनवामी
निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति ।
यश्चाद्रिदरदनादिविच्युतः स्यात्
सोऽसाध्यो भवति तथा जयोदशेऽब्दे” ॥
यश्चाद्रीत्यादि यः पर्वतादिप्रतिष्ठः सन् यच्चैर्यत्त-
द्वर्त्यः । आदिशब्देन भित्तिप्रासादादयो गृह्यन्ते ।
जयोदशेऽब्दे सर्व एव देवादिगृहीतोऽसाध्यः ॥ * ॥

देवादीनामावेशसमयमाह ।

“देवयज्ञः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्योरपि ।
गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यपि ॥
पितरः कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामपि चोरगाः ।
रक्षःपिशाचा राक्षो च चतुर्दश्यां विशन्ति हि” ॥
कृष्णपक्षे अमायात् । प्रायशःपदादव्यत्रापि ।
तिथिभिधानप्रयोजनं लक्षणार्थं तत्र तिथौ बलि-
दानार्थश्च ॥ * ॥ ननु यदि देवादयो विशन्ति तदा

उन्मा

विशन्तस्ते दृश्यन्ते कथं नेत्यत आह ।

“दर्पणादीन् यथा क्वाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा ।
स्वमणिं भास्कराक्षिं यथा देहश्च देहधृक् ॥
विशन्ति न च दृश्यन्ते यद्वास्तद्वच्चरीरिणाम्” ॥
दर्पणादीत्यादिशब्देनान्यदपि निम्नैर्लज्जवद्रव्यं गृ-
ह्यते । क्वाया प्रतिविम्बम् । स्वमणिं सूर्यमणिम् ।
देहधृक् जीवात्मा ॥ * ॥

अथोन्मादस्य चिकित्सा ।

“वातिके स्नेहपानं प्राक् विरेकः पित्तसम्भवे ।
कफजे वमनं कार्यं परो वस्त्यादिककमः
यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदपस्कारे चिकित्सितम् ।
उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्यादोषदूषयोः ॥
जलादिद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।
रक्षेदुन्मादिनं यत्नात् सद्यः प्राणहरा हि ते” ॥
ते जलादयः ॥ * ॥

“ब्राह्मीकुशाखडीफलमङ्गय्याः शङ्खपुष्पिकाखरसाः ।
दृष्ट्वा उन्मादहतः पृथगेते कुलमधुमिश्राः” ॥
अत्र ब्राह्मीति पदं ब्राह्मीखरसपरम् । कुशाखडी-
फलं तद्वीजपरम् । मङ्गय्ये तु यथाश्रुतार्थमेव ।
तेनायमर्थः । वरभीकरसतोर ४ कूटकचूर्ण-
मासा २ मधुमासा ८ पेयः । इत्येको योगः ॥
कोहण्डके वीजकचूर्णमासा २ कूटकचूर्णमासा २
मधुना संगीयावलेष्टम् । द्वितीयो योगः । महा-
भरीवचकचूर्णमासा २ कूटकचूर्णमासा २ मधु-
नावलेष्टम् । तृतीयो योगः ॥ शङ्खपुष्पिकाखरस-
तोर ४ कूटकचूर्णमासा २ मधुमासा ८ पेयः ।
चतुर्थयोगः ॥ * ॥

“सिद्धार्थको हिङ्गुवचाकरजौ देवदारु च ।
मझिष्ठा जिफला श्वेता कटभीतक कटुचिकम् ॥
सर्मांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् ।
वस्तुमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमज्जनम् ॥
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुदत्तनं तथा ।
अपस्कारविषोन्मादक्षत्वात्तस्मीज्वरापहम् ॥
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।
सर्पिरेतेन संसिद्धं सगोमूत्रं तथार्थद्वयम्” ॥
सिद्धार्थकादि ॥ * ॥

“ब्रूयाद्विनाशश्च दर्शयेदद्भुतानि च ।
वज्रं सर्वपतेनात्तं रक्षेदुत्तानमातपे ॥
कपिकक्षाधवा तमैर्लोहैस्तैलजलेः सुशुषेत् ।
कशाभिस्ताडयेत्तं वा सुवज्रं विजने गृहे ॥
सर्पेणोद्धतदत्तेन दंशैः सिंहैर्गजैश्च तं ।
त्रासयेच्छस्त्रहस्तैश्च शत्रुभिस्तस्करैस्तथा ॥
अथवा राजपुरुषा वह्निर्गोत्वा सुसंयतम् ।
त्रासयेद्युर्बधैरेनं तर्जयन्तो दृष्ट्वाप्यथा ॥
देहदुःखभयेभ्यो हि यतः प्राणभयं महत् ।
ततस्तस्य शमं याति सर्वतो विभुतं मनः ॥
इष्टद्रव्यविनाशेन मनो यस्याभिहिन्यते ।
तस्य तत्सदृशप्राप्या सान्त्वान्नासैः शमं नयेत्” ॥ * ॥
शुष्यं हिङ्गु लवणं वचा कटुकरोहिणी ।
शिरीषस्य करञ्जस्य वीजं गौराश्च सर्माः ॥
गोमूत्रपिष्टैरेभिस्तु वर्त्तिर्नैत्राज्जने द्विता ।
हन्त्युन्मादमपस्कारं तथा चातुर्थकं ज्वरम्” ॥

उन्मा

व्युषणाद्यज्जनम् ॥ * ॥

“कुष्ठान्धगन्धे लवणाजमोदे
दे जीरके व्रीणि कटूनि पाठा ।
मङ्गल्यपुष्पी च समान्यमूनि
सर्वैः समानाश्च वचां विचूर्ण्य ॥
ब्राह्मीरसेनाखिलमेव भाव्यं
वारत्रयं शुष्कमिदं हि चूर्णम् ।
अक्षप्रमाणं मधुना घृतेन
लिह्यान्नरः सप्त दिनानि यावत् ॥
सारस्वतमिदं चूर्णं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
हिताय सर्वलोकानां दुर्मन्थानां विचेतसाम् ॥
एतस्याभ्यासतः पुंसां बुद्धिर्मन्धा घृतिः स्मृतिः ।
सम्पत्तिः कविताशक्तिः प्रवर्द्धेतोत्तरोत्तरम्” ॥
मङ्गल्यपुष्पी शङ्खदूली इति लोके । सारस्वतं
चूर्णम् ॥ * ॥

“विश्वामोदरजनीद्वयसैन्यवोद्या-
वच्छाङ्गकुलमगधोद्भवजीरकाणाम् ।
चूर्णं प्रभातसमये लिह्यतः सप्तर्षि-
वाग्देवता निवसति स्वयमेव वल्ले” ॥
विश्वाम् चूर्णम् ॥ * ॥

“क्वाथे विचूर्णिते क्षिप्वा तत्तुषोडशगुणं जलम् ।
पादशेषं प्रकर्त्तव्यमेव क्वाथविधिः स्मृतः ॥
दशमूली तथा राक्षा वातारिस्त्रिभुता बला ।
मूर्वा शतावरी चेति क्वाथैस्तु कुडवैः पृथक् ॥
क्षते क्वाथे घृतं प्रक्षद्वयं मृद्वग्निना पचेत् ।
कल्कीक्षतेर्वक्ष्यमाणद्रव्यैः मय्यक् पुनः पचेत् ॥
विशाला जिफला कौन्ती देवदारुलवालुकम् ।
स्थिरानन्ता रजनीौ दे प्रियङ्गुः सारिवाद्वयम् ॥
नीलोत्पलैलामलिङ्गादन्तीदाडिमकेशरम् ।
विडङ्गं ह्यग्निपत्री च कुष्ठं चन्दनपद्मके ॥
तालीसपत्रं दृढतो मालतीकुसुमं नवम् ।
अष्टाविंशतिभिः कल्कैरेतैः कर्षमितिः पृथक् ॥
चतुर्गुणं जलं दत्त्वा पिष्टैस्तद्विपचेद्वृतम् ।
महाचैतसगामेदं सर्वचैतोविकारहृत् ॥
अपस्कारे महोन्मादे मन्देऽग्नौ ज्वरकासयोः ।
वातरक्ते प्रतिश्लाये शोषे कार्श्ये तृतीयके ॥
मूत्रक्षये कटीशूले विसर्पाभिहृतेषु च ।
पाण्डुरामये तथा कण्ठ्यां विषे मेहे गरेऽपि च ॥
देवादिवृत्तचित्तानां गङ्गदानामचैतसाम् ।
शस्तं स्त्रीणाञ्च बन्धानां धन्यामायुर्बलप्रदम् ॥
अलक्ष्मीपापरक्षोभं सर्वग्रहनिवारणम् ।
हन्ति भ्रमं मदं मूर्च्छां मेधाक्षयमतिप्रदम्” ॥
अग्निपत्री अग्निवतीति लोके अग्निरिति च ।
महाचैतसं घृतम् ॥ * ॥

अथ देवाद्याविष्टानां चिकित्सा ।

“पूजाबल्यपुहारेष्टिहोममन्त्राज्जनादिभिः ।
जयेदागन्तुसुन्मादं यथाविधिः शुचिर्भिक्षज् ॥
कृष्णामरिचसिन्धुमधुगोरोचनाज्जलम् ।
अज्जनं सर्वदेवादिवृत्तोन्मादहरं परम्” ॥
कृष्णाद्यज्जनम् ॥ * ॥
“मृत्तजम्बुकलोमानि शूलकी जसुनं तथा ।
हिङ्गुमूत्रञ्च वस्तस्य धूपमस्य प्रयोजयेत् ॥

उन्मा

एतेन श्रान्तिं क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः” ।
 ऋक्षलोमादिधूपः ॥ * ॥
 “कल्याणकञ्च युञ्जीत महद्वा चैतसं दृतम् ।
 तैलं नारायणं चाथ महानारायणं तथा ॥
 ऋते पिशादादन्त्ये प्रतिकूलं न चाचरेत् ।
 रोगिणं भिषजं यत्ते कुडा हन्युर्महौजसः” ॥
 इत्युन्मादाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

(आचये उवाच ॥

“अयं मानसको व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः ।
 प्रमत्ता ऊर्द्धगा दोषा ऊर्द्धं गच्छन्त्यमार्गताम् ॥
 उन्मादो नाम दोषोऽयं कष्टसाध्यो भिषगवरैः ।
 सोऽपि पृथग्विधैर्देवैर्दन्तजोऽन्यः प्रकीर्तितः ।
 अथान्यः सन्निपातेन विधाद्वति चापरः ॥

अशुचिविषयश्रुत्यागारकेऽरुणमध्ये
 सभयगहनवीथीदेवतागारके च ।
 अथ कथमपि भीत्या शङ्कया खिन्नचेतः-
 क्षुभितमनसमार्गत्याज्यसुन्मार्गयेति ॥
 चिन्ताव्यथासुभयहर्षविमर्षलोभात्
 देवातिथिद्विजगरेन्द्रगुरोर्विमानात् ।
 प्रेमाधिकाद्युवजनादपि विप्रयोगात्
 उन्मादहेतु च नृणां कथितं वरिष्ठैः ॥

तन गायति वा रौति विरूपं पठते यदा ।
 लोभयेच्छेदते वापि कम्पते हसते तथा ॥
 धावते हनने चैव तथा जिह्वा विनश्यति ।
 नरो वा भ्रमतेऽत्यर्थं पश्येद्घनमथातुरः ॥
 तस्यापस्मारकं कर्म कर्तव्यं भिषजावरैः ।
 विशेषेण भूतविद्यां मध्ये वक्ष्यामि चाग्रतः” ॥
 इति महर्ष्याचयेभाषिते हारीतोत्तरे त्रयो-
 स्थाने उन्मादनिर्दिशनामा विंशोऽध्यायः ॥
 अस्य सन्निपासहित-निदानलक्षण-चिकित्सित-
 न्याह वाभटः ॥

“उन्मादाः षट् पृथग्दोषनिचयाधिविधोद्भवाः ।
 उन्मादोनाम मनसो दोषैरुन्मार्गैर्मदः ॥
 शरीरमानसैर्दुष्टैरहितादत्र पाततः ।
 विद्वत्साक्षात्समजाद्विषमादुपयोगतः ॥
 विप्रमस्याल्पसत्त्वस्य व्याधिवेगसमुद्भवात् ।
 क्षीणस्य चेष्टावैषम्यात् पूज्यपूजायतिक्रमात् ॥
 आधिभिस्त्रिचविभंशादिवेशोपविषेण च ।
 एभिर्विहीनसत्त्वस्य हृदि दोषाः प्रदृष्टिताः ॥
 धियो विधाय कालुष्यं हत्वा मार्गान् मनोवहान्
 उन्मादं कुर्वते तेन धीविज्ञानस्युतिभ्रमात् ॥
 देहो दुःखसुखभयो भ्रष्टसारथिवज्रयः ।
 भ्रमत्यचिन्तितारम्भम्” ॥

वातादिभेदेन लक्षणं प्रथा ॥

“तत्र वातात् कृशाङ्गता ॥

अस्थाने रोदनाक्रोशहसितस्मितनर्तनम् ।
 गीतवादित्रवागङ्गविक्षेपास्फोटनानि च ॥
 असाक्षा वेणुवीणादिशब्दानुकरणं मुञ्जः ।
 आस्यात् केनागमोऽजुषमटनं वज्रभाषिता ॥
 अलङ्कारोऽनलङ्कारैर्यानैर्गमनोद्यमः ।
 गद्विरभ्यवहार्येषु तत्क्षणे वावमानता ॥
 उत्पिण्डितास्त्राक्षित्वं जीर्णं चाज्ञे मदोद्भवः ॥ १ ॥

उन्मा

पितात् सन्तर्जनं क्रोधो मुष्टिलोद्वाद्यभिद्रवः ।
 शीतच्छायोदकाकाङ्क्षा नम्रत्वं पीतवर्णता ।
 असत्यज्वलनज्वालातारकादीपदर्शनम् ॥ २ ॥
 कपादरोचकश्चर्द्दिरल्पेहाहारवाक्यता ।
 स्त्रीकामता रहः प्रीतिर्लालासिङ्गायकश्रुतिः ॥
 वैभक्त्यं शौचविद्वेषो निद्राश्रयथुरानने ।
 उन्मादो बलवान् रात्रौ सुक्लमात्रे च जायते ॥ ३ ॥
 सर्वायतनसंस्थानसन्निपाते तदात्मकम् ।
 उन्मादं दारुणं विद्यात् तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥
 धनकान्तादिनाशेन दुःसहेनाभिवृङ्गवान् ।
 पाण्डुर्दीनो मुञ्जसुहृन् द्वाहेति परिदेवते ॥
 रोदितकक्षान् स्त्रियते तद्गुणान् वज्र मन्यते ।
 शोकक्षिप्तमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ ५ ॥
 विषेण श्याववदनो नष्टच्छायावलेन्द्रियः ।
 वेगान्तरेऽपि संभ्रान्तो रक्षाक्षस्तं विवर्जयेत्” ॥ ६ ॥

चिकित्सा यथा ॥

“अथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।
 पूर्वमावृतमार्गे तु सखेहं मृदुशोधनम् ॥
 कपपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
 तथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ॥
 इत्यमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं लावणमज्जनम् ।
 हर्षगान्धासनोत्पासभयताडनतर्जनम् ॥
 अथ्यङ्गोदत्तनलेपधूमान् पानञ्च सर्पिषः ।
 युञ्ज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृतिं मनः” ॥ * ॥
 “द्वौ प्रस्थौ खरसाङ्गुलौ दृतप्रस्थञ्च साधितम् ॥
 व्योषश्यामाचिदन्तीशङ्कुपुष्पीन्धुपद्मैः ।
 सप्तमलाक्रिमिहरैः कल्कितैरक्षसम्मितैः ॥
 पल्लवश्चा प्रयुञ्जीत परं माचाचतुष्पलम् ।
 उन्मादकुष्ठापस्मारहरं बन्ध्यासुतप्रदम् ॥
 वाक्खरस्रुतिमेधाकृद्ध्यं ब्राह्मीदृतं स्मृतम्” ॥

इति ब्राह्मीदृतम् ॥ * ॥

“वरा विशाला भद्रैसा देवदार्वलबालुकैः ।
 दिसारिवा द्विरजनी द्विस्थिरा कलिनी नलैः ॥
 वृहतीकुष्ठमज्जिष्ठानागकेशरदाङ्गिः ।
 वेक्षताक्षीप्रयत्रैलामालतीमुकुलोत्पलैः ॥
 सदन्तीपद्मकहिमैः कर्षाणैः सर्पिषः पचेत् ।
 प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्सु ॥
 पाण्डुकण्डुविषे शोफे मोहे मेहे गरे ज्वरे ।
 अरेतस्यप्रजसि वा देवोपहतचेतसि ॥
 अनेघसि स्तलदाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ।
 बल्यं मङ्गल्यमायुष्यं कान्तिसौभाग्यप्रदम् ॥
 कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च” ॥

इति कल्याणदृतम् ॥ * ॥

“एषो दिसारिवादीनि जले पक्वैकविंशतिम् ।
 रसे तस्मिन् पचेत्सर्पिर्गृष्टिस्त्रीरं चतुर्गुणम् ॥
 बीरादिमेदाकाकोलीकपिकच्छूविषाणिभिः ।
 सूर्पपर्योयुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ॥
 वृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधिकं गुणैः” ॥

इति महाकल्याणं दृतम् ॥ * ॥

“जटिला पतना केशो चारटी मर्कटो वचा ॥
 चायमाणा जया वीरा चोरकः कटुरोहिणी ।
 कायस्था शुकरीच्छा अतिच्छा पलङ्गमा ॥

उन्मा

महापुरुषदन्ता च वनस्या नाकुलीद्वयम् ।
 कटम्भरा वृश्चिकाली शालिपर्णी च तैर्दृतम् ॥
 सिद्धं चातुर्यिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।
 महापैशाचकं नाम दृतमेतदयथास्मृतम् ॥
 बुद्धिमेधास्मृतिकरं बालानाञ्चाङ्गवर्द्धनम्” ॥

इति महापैशाचकं दृतम् ॥ * ॥

“अथपीडाश्च विविधाः सर्वपाः स्नेहसंयुताः ।
 कटुतैलेन चाभ्यङ्गो धूपयेच्चास्य तद्रजः ॥
 सहिष्णुस्तीक्ष्णधूमञ्च सूत्रस्थानोदितो हितः ॥ * ॥
 भृङ्गालशल्यकौलूकजलूकाष्टवस्तजैः ॥
 मूत्रपित्तशक्लान्नमनसचर्मभिराचरेत् ।
 धूपधुमाङ्गनाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेचनम् ॥
 धूपयेत् सततञ्चैनं श्रगोमल्यैस्त पूतिभिः ।
 वातस्नेहप्राप्तके प्रायः पैत्तिके तु प्रशस्यते ॥
 तिक्तकं जीवनीयञ्च सर्पिः स्नेहञ्च मिश्रकः ।
 शिशिराण्यन्नपानानि मधुराणि लघूनि च ॥
 विध्येच्छिरां यथोक्तां वा द्रुमं मेद्यामिषस्य वा ।
 निवाते शाययेदेवं मुच्यते मतिविभ्रमात्” ॥

“भूतानुबन्धमीक्षेत प्रोक्ताक्षिप्ताधिकाकृतिम् ॥
 यद्युन्मादे ततः कुर्वाद्भुतनिर्दिष्टमौषधम् ।
 बलिञ्च दद्यात् पल्लवं यावत् सक्तुपिण्डिकाम् ॥
 खिग्धं मधुरमाहारं तण्डुलान् रुधिरोज्ज्वलान् ।
 पक्वामकानि मांसानि सुरामैरेवमासवम् ॥
 अतिसुक्तस्य पुष्पाणि जात्या सहचरस्य च ।
 चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ॥
 निवृत्तामिषमद्यो यो हिताग्नी प्रयतः शुचिः ।
 निजागन्तुमिच्छन्मादेः सत्त्ववान्न स युज्यते ॥
 प्रसाद इन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसान्ताथा ।
 धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम्” ॥ * ॥

इति वामटे उत्तरस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥

अस्य सनिदानसंप्राप्तिर्यथा ।

“इह खलु पञ्चोन्मादा भवन्ति । तद्वयथा,—
 वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्तास्तत्र दोष-
 निमित्ताश्चत्वारः ।

पुरुषाणामेवंविधानां क्षिप्रमभिनिर्वर्तन्ते तद्वयथा,
 “भीरूणासु पक्षिणसत्त्वानासुत्तदोषाणाञ्च
 मलविकृतोपहितानि अशुचितान्याहारजातानि
 वैषम्ययुक्तानोपयोगविधिनोपयुक्तानां तन्त्रप्रयोग
 वा विषममाचरतामन्यां वा चेष्टां विषमां समा-
 चरतामनुपक्षीणदेहानाञ्च व्याधिवेगसमुद्भवमि-
 तानासुपहतमनसां वा काम-क्रोध-लोभ-हर्ष-भय-
 शोक-चिन्तोद्देगादिभिः पुनरभिघाताभ्याहतानां
 वा मनस्युपहृते बुद्धौ च प्रचलितायामभ्युदीर्णाः
 दोषाः प्रकुपिता हृदयसुपलब्ध मनोवहानि
 खोतांस्यावृत्त जनयन्त्युन्मादम् । उन्मादं पुनर्मनो-
 बुद्धि-संज्ञा-ज्ञान-स्मृति-भक्ति-शील-चेष्टाहार-
 विभ्रमं विद्यात्” ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि । तद्वयथा,—

“शिरसः शून्यभावः चक्षुषोः श्याकुलता स्वनःकर्ण-
 योरुच्छासस्याधिव्यमास्यसंखयमनम्राभिलाषो-
 ऽरोचकाविपाकौ हृदयग्रहो ध्यानायास-सम्मो-
 होदेगाश्चास्थाने सततं लोभहर्षो ज्वरखाभीक्ष्ण-

उन्मा

मुन्मत्तचित्तत्वमुदरितत्वमर्हिताकृतिकरणव्याधेः स्वप्ने च दर्शनमभीक्ष्णं भ्रान्तचलितानवस्थितानवस्थितानाञ्च रूपाणामप्रशस्तानाञ्च तिलपी-
डकचक्राधिरौहणं वातकुण्डलिकाभिञ्जोन्मथनं निमज्जनं कलुषाणामभिसामावर्तनं चक्षुषोश्चा-
प्रसर्पणमिति दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्व-
रूपाणि” ॥

अत्र वातादिभेदेनास्य लक्षणानि यथा,—

“ततोऽन्तरमुन्मादाभिनिर्दत्तित्तत्वेदमुन्माद-
विज्ञानं भवति । तद्यथा,—परिसर्पणमक्षिभुवा-
मोष्ठांस-हनु-हस्त-पादविक्षेपणमकक्षादनियता-
नाञ्च सततङ्गिरासुत्सर्गः फेनागमनमाख्यात् स्मित-
हसित-नृत्य-गीत-वादित्र-प्रयोगाश्चास्थाने वीणा-
वंश-शङ्ख-शस्यातालशब्दानुकरणमसाम्ना । यान-
मयानैरलङ्कारणमनलङ्कारिकैर्द्रव्यैर्लोभोऽभ्यवहार्य-
ध्वलक्ष्येषु । लब्धेषु चावमानस्तीव्रं मात्सर्यं काश्यं
पाशस्यमुत्पिण्डिताश्वत्थाक्षता वातोपशय-विपर्यया-
सानुपशयिता चेति वातोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥

अमर्षः क्रोध-संरम्भश्चास्थाने शस्त्रलोष्टकाष्ठ-
मुष्टिभिरभिद्रवणं खेषां परेषां प्रच्छाद्य-शीतोद-
कान्नाभिलाषः । सन्तापोऽतिबेत्तम् । ताम्रहरित-
हारित्रसंरञ्जिता पित्तोपशयविपर्ययासादनु-
पशयिता चेति पित्तोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥

स्थानभेदेदेशे तूष्णीन्मावोऽल्पशस्त्रक्रमणं ला-
लाश्लिङ्गाण्यकाप्रखण्डमननाभिलाषो रहस्त्वामता
बीभत्सत्वं प्रौढदेषः स्वप्न-निद्रताश्रयधुरानने शुक्ल-
त्तिमितमलोपदिग्धाक्षता स्नेयोपशयविपर्यया-
सादनुपशयिता चेति स्नेयोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ।
त्रिदोषलिङ्गसंनिपाते तु सान्निपातिकं विद्यात् ।
तमसाध्यमिदं चक्षते कुशलाः” ॥

साधारणसाधनविधिर्यथा ।

“साध्यानान्तु त्रयाणां साधनानि भवन्ति ।
तद्यथा,—स्नेह-स्नेद-वमन-विरेचनास्थापनानुवास-
नोपशमनस्तः कर्म-धूप-धूम-पानाङ्गनावपीड-
प्रधमनाभङ्ग-प्रदेह-परिषेकानुलेपन-बन्ध-बन्धना-
वरोधन-वित्रासन-विस्मापन-विस्मरणपतर्पण-
शिराव्यधनानि ॥

भोजनविधानञ्च यथास्त्वं युक्त्या यच्चान्यदपि
किञ्चिद्विदानविपरीतमौषधं कार्यन्तव्यादिति ।
उन्मादान् दोषजान् साध्यान् साधयेद्विषगुत्तमः ।
अनेन विधियुक्तेन कर्मणा यत्प्रकौर्तितम्” ॥ इति ॥

आगन्तुन्मादो यथा ।

“यस्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः समुत्थान-
पूर्वरूपलिङ्गविशेषसमन्वितो भवत्युन्मादस्तमा-
गन्तुमाचक्षते ॥

केचित् पुनः पूर्वकृतं कर्माप्रशस्तमिच्छन्ति ।
तस्य निमित्तं प्रक्षापराध एवेति भगवान् पुनर्व-
सुरात्रेय उवाच ॥

प्रक्षापराधादयं देवर्षि-पितृ-गन्धर्व-यक्ष-रा-
क्षस-पिशाच-गरु-वृद्ध-सिद्धाचार्य-पूज्यानवमत्या-
द्वितान्याचरति अन्यदा किञ्चित् कर्माप्रशस्त-
मारभते ।

उन्मा

तमात्मनो हवमुपपन्नतो देवादयः कुर्वन्त्युन्मत्तम्” ॥

आगन्तुन्मादस्य पूर्वरूपाणि यथा ।

“तत्र देवादिप्रकोपनिमित्तेनागन्तुन्मादेन पुर-
स्कृतस्येमानि पूर्वरूपाणि । तद्यथा—देव-गो-
ब्राह्मण-तपस्विनां हिंसास्वचित्वं कोपनत्वं नृश-
साभिप्रायता अरतिरौजो-वर्णच्छाया-बल-वपुषा-
क्षोपवर्तिः स्वप्ने च देवादिभिरभिभर्त्सनं प्रवर्त्त-
नञ्चेति ततोऽन्तरमुन्मादाभिनिर्दत्तिः ॥

तत्रायमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादयिष्यता-
मारम्भविशेषो भवति । तद्यथा । अथर्षीकयन्तो
देवा जनयन्त्युन्मादं गुरुवृद्धिर्भवति । अथर्षीकयन्तो
पितरो धर्मयन्तः स्पृशन्तो गन्धर्व्याः । अथर्षीकयन्तो
यक्षराक्षसास्त्वामगन्धमात्रायन्तः पिशाचाः पुन-
रावृह्य वाहयन्तः ॥

तस्येमानि रूपाणि भवन्ति । तद्यथा । अमर्च्यबल-
वीर्य-पौरुष-पराक्रम-ग्रहण-धारण-स्मरण-वचन-
ज्ञान-विज्ञानान्यनियतस्वोन्मादकालः ।

उन्मादयिष्यतामपि खलु देवर्षि-पितृ-गन्धर्व-
यक्ष-राक्षस-पिशाचानां गुरुवृद्धिसिद्धानां वा एव-
न्तरेष्वभिगमनीयाः पुरुषा भवन्ति । तद्यथा—
प्रापस्य कर्मणः समारम्भे पूर्वकृतस्य वा कर्मणः
परिणामकाले एकस्य वा शून्यवृद्धावसे चतु-
व्ययाधिष्ठाने वा सन्ध्यावेलायामप्रयतभावे वा
पर्वसन्धिषु वा मिथुनीभावे रजस्वलाभिगमने
वा विगुणे वाऽध्ययन-बलि-मङ्गल-होम-प्रयोगे
नियमत्रयव्यत्यये वा महाहवे वा देव-कुल-पुर-
विनाशे वा महाप्रहोपगमने वा स्त्रिया प्रव्रजन-
काले विविधभूताशुचिसंस्पर्शने वा वमनरुद्धिर-
खावाशुचैरप्रयतस्य चैव-देवायतनाभिगमने वा
मांस-मुधु-तिल-गुड-मद्योच्छिष्टे वा दिवाससि
वा शिशि नगर-निगम-चतुष्पाथे पवनप्रशानाभि-
गमने वा द्विज-गुरु-सुर-यति-पूज्याभिधर्षणे वा
धर्माख्यातव्यतिक्रमे वा न्यस्यकर्मणोऽप्रशस्तस्था-
रम्भे वा इत्याघातकालाः व्याख्याता भवन्ति ॥

त्रिविधन्तु खलुन्मादकराणां भूतानामुन्मादेन
प्रयोजनमभवति । तद्यथा । हिंसारतिरभ्यर्चन-
ञ्चेति । तेषां तत्प्रयोजनविशेषमुन्मत्ताचारविशेष-
लक्षणैर्विद्यात् । तत्र हिंसार्थमुन्माद्यमानोऽग्निं
प्रविशत्येषु वा निमज्जति स्थलात् श्वमे निपतति
शस्त्र-कषा-काष्ठ-लोष्ट-मुष्टिभिर्हृत्यात्मनमन्यच्च
प्राणवधार्थमारभते । तमसाध्यं विद्यात् । साध्यौ
पुनर्द्विवितरौ । तयोः साधनानि । मन्त्रौषधि-मणि-
मङ्गल-बल्युपहार-होम-नियम-प्रायश्चित्तोपवास-
स्वस्थयन-प्रणिपात-गमनादीन्नेवमेते पञ्चोन्मादाः
व्याख्याता भवन्ति” ॥

“नैव देवा न गन्धर्व्या न पिशाचा न राक्षसाः ।

न चान्ये स्वयमल्लिख्यमुपल्लिश्यन्ति मानवम् ॥

ये त्वेनमुवर्त्तन्ते क्षिप्रमानं स्वकर्मणा ।

न तन्निमित्तः क्षोभोऽसौ न ह्यस्ति कृतकृत्यता” ॥

इति चरके निदानस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ * ॥

चिकित्साविशेष आगन्तुन्मादकारणलक्षणविशेषश्च ।

“समूहचेता न सुखं न दुःखं

उन्मा

नाचारधर्मैः कुतएव शान्तिम् ।

विन्दत्यपास्तस्मृतिबुद्धिसंज्ञो

भ्रमत्ययक्षेतइतस्ततश्च ॥

समुद्भवं बुद्धिमनःस्मृतीना-

मुन्मादमागन्तुनिजोत्थमाहः” ॥

“देवर्षि-गन्धर्व-पिशाच-यक्ष-

रक्षःपितृणांभिधर्षणानि ।

आगन्तुहेतुनिमित्तमत्रादि-

मिथ्याकृतं कर्म च पूर्वदेहे” ॥

“अदृश्यन्तः पुरुषस्य देहं

देवादयः स्वैस्तु गुणप्रभावेः ।

विश्रन्त्यदृष्टाक्षरसा यथैव

च्छायातपो दपणसूर्यकान्तौ ॥

आघातकालास्तु सपर्यङ्क्याः

प्रोक्ता निदानेऽथ सुरासुराद्यः ।

उन्मादरूपाणि पृथक् निबोध

कालञ्च गन्थान् पुरुषाञ्च तेषाम्” ॥

तद्यथा,—सौम्यदृष्टिं गम्भीरमप्रष्टव्यमकोपन-
मस्वप्नभोजनाभिलाषिणमल्पस्नेदमूत्रपुरीषवाचं
शुभगन्धं फलपद्मवदनमिति देवोन्मत्तं विद्यात् ॥

गुरुवृद्धिसिद्धिर्भीषामभिप्रायाभिचाराभिध्याना-
नुरूपचेष्टाहारव्याहारं तैश्चमत्तं विद्यात् ॥

अप्रसन्नदृष्टिमपश्यन्तं निद्रालुं प्रतिहतवाच-
मननाभिलाषारोचकाविपाकपरीतं पितृभिरुन्मत्तं
विद्यात् ॥

चण्डं साहसिकं तीक्ष्णं गम्भीरमप्रष्टव्यं सुख-
वाद्य-नृत्य-गीतान्नपान-स्नान-माल्य-धूप-गन्ध-रक्त-
वस्त्र-बलिकर्म-हास्य-कथायोगप्रियं शुभगन्ध-
मिति गन्धर्वोन्मत्तं विद्यात् ॥

असक्तत्वं स्वप्नरोदनहास्यं नृत्य-गीत-वाद्य-
कथान्नपान-स्नान-माल्य-धूप-गन्धरतिं रक्तविभु-
ताक्षं द्विजातिवैद्यपरिवादिनं रहस्यभाषिणमिति
यक्षोन्मत्तं विद्यात् ॥

गह्वनिद्रमन्नपानवेषिणमनाहारमप्रतिबलिनं
शस्त्रशोणितमांसरक्तमाल्याभिलाषिणं सन्तर्ज-
कमिति राक्षसोन्मत्तं विद्यात् ॥

प्रहासन्यप्रधानं देवविप्रवैद्यदेवावज्ञाभिः
स्तुतिवेदमन्त्रशास्त्रोदाहरणैः काष्ठादिभिराल-
पीडनेन च ब्रह्मराक्षसोन्मत्तं विद्यात् ॥

अस्वस्थचित्तस्थानमनभिमानं नृत्यगीतहासिनं
बद्धावज्रभाषिणं सङ्करकूटमलिनरथाचेलतये-
व्यारोहणरतिं भिन्नरुद्धवर्णस्वरं नभं विधावन्तं
नैकत्र तिलुप्तं दुःखान्यावेदयन्तं नष्टस्मृतिं पि-
शाचोन्मत्तं विद्यात् ॥

भूतादीनामावेशकालो यथा ।

“तत्र शौचाचारं तपःस्वाध्यायकोविदं नरं
प्रायः शुक्लप्रतिपदि त्रयोदश्याञ्च देवाः, पानशुचि-
विविक्तसेविनं धर्मशास्त्रश्रुतिकाव्यकुशलं प्रायः
षष्ठीनवम्योर्ध्वयः, मातृ-पितृ-गुरु-वृद्ध-सिद्धाचा-
र्योपसेविनं प्रायो दशम्याममावस्थायाञ्च पि-
तरः, गन्धर्वोस्तु स्तुतिगीतवादिनरतिं परदार-
गन्ध-माल्य-प्रिय-शौचाचारं द्वादश्याञ्चतुर्दश्याञ्च,

इति च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षष्ठितमोऽध्यायः ॥३॥
 “हृतायस्तारमन्त्रश्च सुक्ता चापि समं समम् ।
 सूतपादोत्तमं वचं तालं गन्धं मनःशिला ॥
 तुल्यं रसाञ्जनं शुद्धमब्धिकेनं शिलाञ्जनम् ।
 पञ्चानां लवणानाञ्च प्रतिभागं वसोन्मितम् ॥
 भृङ्गराजचित्रवल्लीदुग्धेनापि विमर्दयेत् ।
 दिनान्ते पिण्डितं कृत्वा रुद्धा गजपुटे पचेत् ॥
 भूताङ्गुशो रसो नाम नित्यं गुह्यादयं लिहन् ।
 आर्द्रकस्य रसेनापि भूतोन्मादसवातजित् ॥
 पिप्पल्याक्तं पिबेच्चानु दशमूलकवायकम् ।
 स्नेदयेत् कटुतुम्बा च तीक्ष्णमुष्णञ्च वर्जयेत् ॥
 माहिषश्च घृतं क्षीरं गुर्वन्नमपि भक्षयेत् ।
 अभ्यङ्गं कटुतैलेन हितो भूताङ्गुशो रसः” ॥
 इति भूताङ्गुशो रसः ॥३॥ उन्मादभञ्जिनी वटी यथा ।
 “शुद्धं मनःशिलाचूर्णं सैन्धवं कटुरोहिणी ।
 वचा शिरीषवीजञ्च हिङ्गुञ्च श्वेतसर्पपम् ॥
 करञ्जवीजं त्रिकटु मलं पारावतस्य च ।
 एतानि समभागानि गोमूत्रैर्वटिकां कुरु ॥
 गिरिमल्लीबीजसमां क्वायाशुष्काञ्च कारयेत् ।
 प्रातःसन्धानिष्काक्षे चक्षुषोरञ्जनं हितम् ॥
 मधुना दिवसे चाप्यत्र रात्रौ चैव जलेन च ।
 वटिकैश्च समाख्याता नाम्ना चोन्मादभञ्जिनी ।
 चातुर्थकापस्मारहा सर्वोन्मादविनाशिनी” ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥

अथ पथ्याहि यथा ।

“क्षिप्तो विरेको वमनश्च पूर्वं
 क्रमाम्भस्वपित्तकफोद्वेषु ।
 ततः परं वल्लिविभिन्नं नस्यम्
 सन्तर्जनं ताडनमञ्जनञ्च ॥ १ ॥
 आन्वासनत्रासनवन्धनानि
 भयानि दानानि च हर्षणानि ।
 धूपो दमो विस्मरणं प्रदेहः
 शिराव्यधः संशमनश्च सेकः ॥ २ ॥
 आश्चर्यकम्पाणि च धूमपानं
 धीर्धैर्यसत्त्वात्मनिवेदनानि ।
 अभ्यङ्गनं स्नापनमासनञ्च
 निद्रासुषीतान्यनुलेपनानि ॥ ३ ॥
 गोधूममुद्राखण्डप्रालयश्च
 धारोष्णदुग्धं शतधौतसर्पिः ।
 घृतं नवीनञ्च पुरातनञ्च
 क्रूर्मामिषं धन्वरसा रसाक्षम् ॥ ४ ॥
 पुराणकुम्भाखण्डफलं पटोलं
 ब्रह्मीदणं वास्तुकतण्डुलीयम् ।
 खराश्वमूत्रं गगनाम्बुपथ्या
 सुवर्णचूर्णानि च नारिकेलम् ॥ ५ ॥
 प्राक्षाकपित्तं पनसञ्च वैद्यै-
 र्विधेयमुन्मादगदेष पथ्यम्” ॥ ६ ॥

“पूजावस्तुपहारशान्तिविधयो हेमैष्टिमन्त्रक्रियाः
 दानं स्वस्वयनं व्रतानि नियमः सत्यञ्जपो मङ्गलम् ॥
 प्रायश्चित्तविधानमञ्जनविधीरलौघधीधारणं
 भूतानामनुष्ठानमिष्टचरणं गौरीपतेरञ्जनम् ॥ ७ ॥
 ये च सुश्रुतिं गुह्यकाञ्च प्रमथास्तेषां समाराधनं

देवब्राह्मणपूजनञ्च प्रमयेदुन्मादमागन्तुकम्” ॥ ८ ॥
 अथ पथ्यानि यथा ॥

“मद्यं विरुद्धाञ्जनसुष्णभोजनं
 निद्राक्षुधाट्टकृतवेगधारणम् ।
 व्यवायमाषाढफलं कठिन्नकं
 शाकानि पत्रप्रभवानि सर्व्वेभ्यः ॥
 तिक्तानि विम्बी च भिषक् समादिशे-
 दुन्मादरोगोपहृतेषु गृहीतम्” ॥

इति वैद्यकपथ्यापथ्याविधौ उन्मादाधिकारः ॥३॥
 औत्सुक्यसन्तापादिकारितमनोविपर्य्याससमुत्थ-
 प्रियाश्रितव्याध्यापारः । इति रसमञ्जरी ॥
 (व्यभिचारिभावभेदः । यथा, साहित्यदर्पणे
 ३।१३६।

“औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमत्सहिता व्या-
 धिसंचासलज्जा” । इति ॥ अस्य लक्षणं सोदा-
 हरणमाह तत्रैव ३।१५५।

“चित्तसम्भोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।
 अस्थानह्रासवदिवगीतप्रलपनदिदृक्” ॥
 उदाहरणम् ।

“आतर्द्विरेफ । भवता भवता समन्तात्
 प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम् ?
 भृङ्गभङ्गाः रमन्तुभूय सानन्दम्—

“ब्रूषे किमोमिति सखे ! कथयासु तन्मे
 किं किं व्यवस्यति कुतोऽस्ति च कीदृशीयम्” ॥

उन्मादः, चि, (उत् + मद् + घञ्) । उन्मादरोग-
 युक्तः । चित्तः । उन्मत्तः । इत्यमरटीकायां नील-
 कण्ठः ॥ पागल इति भाषा ॥

उन्मादनः, घु, (उन्मादयत्यनेन इति । उत् + मद् +
 णिच् + ल्युट्) । कामदेवस्य पञ्चबाणान्तर्गतबाणवि-
 शेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उन्मादवान्, चि, (उन्मादो विद्यते अस्य । उन्माद
 + मतप् । मस्य वः) । उन्मादरोगविशिष्टः ।
 उन्मत्तः । इत्यमरः ॥

उन्मानः, घु, (उत् + मा + ल्युट्) । क्रोधपरिमाणम् ।
 इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(“उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्य्यायसंज्ञितः” ।
 इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
 “स एव कलशः ख्यातो घटस्तन्मानमेव च” ॥
 इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकैणोक्तम् ॥)

उन्मिषितः, चि, (उत् + मिष + क्त) । प्रफुल्लः ।
 विकसितः । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा कुमारे ।

“यलोक्यन्नमिषितैलङ्घिन्मयै-
 र्महातपःसांख्यैव स्थिताः क्षपाः” । ५।२५ ॥

उन्मीलनं, क्री, (उत् + मील + ल्युट्) । उन्मेषः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ चक्षुमेवा इति भाषा । विकाशः ॥

(“अज्ञानतिमिरान्धस्य लोकस्य तु विचेष्टतः ।
 ज्ञानाञ्जनशलाकामिर्नोन्मीलनकारकः” ।

इति महाभारते । १।१।८४ ॥)

उन्मीलितः, चि, (उत् + मील + क्त) । विकसितः ।
 प्रसूतितः । इति हलानुधः ॥ (“उन्मीलितं
 वृत्तिकयेव चिचम्” । इति कुमारे । १।३२ ॥

“ते चोन्मीलितमाखतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बा-

निलाः” । इति साहित्यदर्पणे १म परिच्छेदे ॥
 उन्मुखः, चि, (उदृज् सुखं यस्य) । ऊर्ध्वमुखः । तत्-
 पर्यायः । उत्पश्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

(“मनोभिरामाः पृष्ठवन्तौ रथनेमिखनोन्मुखैः” ।
 इति रघुः । १।३६।) उत्सुकः । यथा कुमारे । ६।३४ ॥

“तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे” ।
 “पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखी प्रियाम्” । इति

रघुः । ३।१२ ॥
 “अत्रेः पृष्ठं हरति पवनः किं सिदित्युन्मुखीभिः” ।
 इति मेघदूते । पूर्वमेधे १४ ।

“इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा” ।
 इति च मेघदूते उत्तरमेधे ३६ श्लोकः ॥

उन्मुद्रः, चि, (उद्भूता मुद्रा यस्मात्) । प्रफुल्लः ।
 विकसितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उन्मूलितं, चि, (उत् + मूल + क्त) । उत्पाटितम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे । ५।६।

“लङ्कासुन्मूलितां कृत्वा कदा ब्रूयति मां पतिः” ॥)

उन्मेषं, क्री, (उत् + मिष + घञ्) । चक्षुस्मीलनम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ चक्षु मेवा इति भाषा ।

(“खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम्” ।
 इति मेघदूते उत्तरमेधे २० । स्फुरणम् ॥ यथा,

“स्वकिरणपरिवेशोन्मेषप्रभ्याः प्रदीपाः” ॥
 इति रघुः । ५।७४ ॥ विकाशः २ । प्रसूटनम् ।

यथा,—
 “दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते” ।
 इति कुमारे । २।३३ ॥)

उप य प्रादिविंशत्युपसर्गान्तर्गतउपसर्गविशेषः ।
 अस्मार्थः । अनुगतिः । पञ्चाङ्गवः । अनुकम्पा ।

आधिक्यम् । (यथा पाणिनिः २।३।६। “उप परार्द्धे
 हरेर्गुणाः । परार्द्धादधिका इत्यर्थः) । हीनः । (यथा

सुगन्धोद्ये कारके ७। “विष्णुमन्वर्जाते भर्गः शक्ता-
 दय उपाच्युतम्” ।) सामीप्यम् । (यथा, सुगन्धोद्ये

समासप्रकरणे ६७। “उपसमिधं उपसमित् ।
 उपनदं । उपनदि” ॥) प्राथम्यम् । इति दुर्गा-

दासः ॥ दाक्षिण्यम् । सामर्थ्यम् । अत्ययः ।
 भूषणम् । दीक्षास्थानम् । निदर्शनम् । आश्चर्य्य-

करणम् । दानम् । मारणम् । व्याप्तिः । जिप्सा ।
 उपासकभनम् । पूजा । उद्योगः । इति शब्द-

रत्नावली ॥
 उपकण्ठं, क्री, (उपगतः कण्ठम् । अत्रादय इति

समासः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्येति वा ॥)

ग्रामान्तम् । तत्पर्यायः । उपश्रव्यम् २ । इति त्रि-

काण्डशेषः ॥ आश्चर्य्यदितम् । अथपञ्चमगतिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ कण्ठसमीपम् ॥ (यथा, माघे ।

“प्रेम्नोपकण्ठं सुकुरङ्गभाजो-
 रत्नावलीरम्बुधिरावन्ध” ॥)

उपकण्ठः, चि, (उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य) ।
 निकटः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे । ७।५१ ॥

“तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः
 कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्टः” ॥)

उपकरणं, क्री, (उप + कृ + ल्युट्) । प्रधानाङ्गी-
 भूतोपकारकद्रव्यम् । नृपादीनां कृच्चामरादि ।

तत्पर्यायः । परिच्छेदः २ परिवर्तः ३ तन्त्रम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ भोजनादौ व्यञ्जनादि ॥ यथा ।
“तस्मादन्नं प्रधानं पूपादिकन्तु उपकरणत्वेन
शक्तानामावश्यकम्” । इति आहतत्वम् ॥ पूजादौ
नैवेद्यमिति । अगवन्धनादौ जालादि ॥

उपकारः, पुं, (उप + कृ + क्त) उपकृतिः ।
“उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः” ।
इति भाष्यः । २।२७॥ “कृतोपकारिव रतिर्वभूव” ।
इति कुमारः । ३।७३॥ विकीर्णपुष्पादिः । इति
हेमचन्द्रो मेदिनी च ॥

उपकारिका, स्त्री, (उपकरोतीति । उप + कृ +
कृत् + टाप् + इत्वम् ।) उपकारकर्त्री । पिष्ट-
भेदः । इति मेदिनी ॥ राजगृहम् । इत्यमरः ॥
कुशूलः । मरायि इति भाषा । इति केचिदाज-
रिति भरतः ॥

उपकारी, स्त्री, (उपकारयतीति । उप + कृ + णिच्
+ कृत् + ङीष् ।) राजगृहम् । इति भरतघृत-
द्विरूपकावः ॥

उपकारी, [नृ] चि, (उपकरोतीति । उप + कृ +
णिनि ।) उपकारविशिष्टः । उपकारकर्त्ता । “उप-
कारिणि विश्रब्धे शुद्धमतौ यः समाचरति पापम्”
इति हितोपदेशे मित्रलाभे ॥

तत्र दानादानविधिर्यथा । हारीतः । अथासद्-
द्रव्यदानमस्वर्ग्यं यच्च दत्त्वा परितप्यते तर्ह्यदान-
मफलं यच्चोपकारिणे ददाति ॥ उपकारिणे व्यस-
नोपकारिणे । तदितरोपकारिणे तु दत्तः ।
“मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणे ।
दीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत्” ॥
इति शुद्धित्वम् ॥ किञ्च ।

“उपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते ।
समदृष्टिर्भवायु त्वं सर्वभूतेषु केशव” ॥

इति जैमिनीये आश्वमेधिके पर्वणि ११ अध्यायः ॥
उपकार्यः, चि, (उप + कृ + कृत्) उपकारोचितः ।
इति मेदिनी ॥

उपकार्या, स्त्री, (उपक्रियते इति । उप + कृ +
कृत् + टाप् ।) राजगृहम् । इत्यमरः ॥ (पट-
वचनम् । यथा, रघौ ५।७१ ।

“तस्योपकार्यारचितोपचारा
व्येतरा जानपदोपदाभिः” ॥

“अनुपपत्तिविहितोपकार्यमार्थः,
साकेतोपवनसुदारमध्यवास” । इति च १३।७६॥
कुशूलः । मरायि इति भाषा । इति केचिदाज-
रिति भरतः ॥

उपकुक्षिः, स्त्री, (उप + कुक्ष + कि) सूक्ष्मकुक्षी-
रकाः । इति रत्नमाला ॥ (कुक्षीरकशब्देऽस्य
गुणादयो बोध्याः ॥)

उपकुक्षिका, स्त्री, (उप + कुक्ष + कृत् + टाप्) ।
कुक्षीरकः । सूक्ष्मला । इत्यमरः ॥

“कारवी करवी तद्वद्विज्ञेया सोपकुक्षिका ।
भक्ष्यव्यञ्जनभोज्येषु विविधेष्ववधारिता” ॥
इति सूत्रस्थाने ४६ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

उपकुम्भः, स्त्री, (कुम्भस्य समीपे) । कुम्भसमीपम् ।

इति व्याकरणम् ॥

उपकुम्भाङ्गः, पुं, (उप + कृ + शानच्) ब्रह्मचर्या-
नन्तरं यो गृहस्थो भवति सः । इति पुराणम् ॥

(कृतोपकारः । यथा हितोपदेशे सुहृद्भेदे,—
“यतोऽनुपकुम्भाख्यो न कस्यापि उपायनं गृह्णीयात्” ॥)

उपकुल्या, स्त्री, (उपकोलति । कुल संस्थाने बन्धुषु
च । अथन्यादिः) पिप्पली । इत्यमरः ॥ पिप्पल-
इति भाषा । “कृष्णोपकुल्या भगधी” इति वैद्यक-
रत्नमाला ॥ “उपकुल्योषणा शौण्डी” इति भाव-
प्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥ गुणादिकमस्य
पिप्पलीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥ (उपगता कुल्यामिति
वाक्ये वाच्यलिङ्गः । कृत्स्निसरः समीपम् ॥)

उपकूपजलाशयः, पुं, (उपकूपं कूपसमीपे यो जला-
शयः) कूपसमीपे शिलादिनिबद्धपशुपानार्थ-
कृतकूपोद्भूताग्न्यस्थानम् । इत्यमरः ॥

उपक्रान्ता, [ऋ] चि, (उप + क्रम + णच्) उप-
क्रमकर्त्ता । आरम्भकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

उपक्रमः, पुं, (उप + क्रम + क्त) नोदात्तोपदेशस्य
इति न णङिः ।) ज्ञातारम्भः । अयमस्योपायः
अनेनैतत् सिध्यतीति ज्ञात्वा प्रथमारम्भः ॥ उपधा ।

राज्ञा धर्मकामार्थभयैः अमात्यादेवत् परीक्षणं
भावतत्त्वनिरूपणम् ॥ प्रक्रमः । प्रथमारम्भः ।
इत्यमरः ॥ विक्रमः । चिकित्सा । इति मेदिनी ॥

पलायनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (उपायः । यथा,—
“सामादिभिरुपक्रमैः” । इति मनुः । ७।१०७ ।

आरम्भः । यथा,—“रामोपक्रममाचख्यौ रत्न-
परिवर्तनम्” ॥ २२।४२ । इति रघुः । “उप-
क्रम्यते इत्युपक्रमः कर्मणि घञ् । रामस्य कर्तृरुप-
क्रमः रामोपक्रमं रामेणादौ उपक्रान्तमित्यर्थः ।

उपक्रोपक्रमं तदाचिख्यासायामिति जीवत्वम्” ।
इति तट्टीका ॥)

उपक्रोशः, पुं, (उप + कृ + कृत्) निन्दा । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघुः । २।५३ ।

“राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः
प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा” ॥)

उपक्रोश [ऋ] पुं, स्त्री, (उप + कृ + णच्) ।
गर्हभः । इति श्रीभागवतम् ॥ निन्दकः ॥

उपक्रणः, पुं, (उप + कृ + कृत्) प्रक्रणः । वीर्या-
शब्दः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उपक्षेपणधर्मा, पुं, (उपक्षेपणरूपो धर्मः) शुद्ध-
स्वामिकान्तस्य धार्मिकं ब्राह्मणगृहे निवर्तमानम् ।
इति शुद्धित्वे कल्पतरुः ॥

उपगतः, चि, (उप + गम् + क्त) अङ्गीकृतः । स्वी-
कृतः ॥ इत्यमरः ॥ (यथा रघौ ६।१५ ।

“उपगतोऽपि च महलनाभिता-
मनुदितान्यसितालपवारणः” ।) कृतमैयुनः ॥

उपगमः, पुं, (उप + गम् + क्त) अङ्गीकारः ।
निकटगमनम् । इति मेदिनी ॥ (यथा रघौ ६।६६ ।

“तं प्राप्य सर्वविषयवाङ्मयं
व्यावर्तताग्नोपगमात् कुमारी” ॥)

उपगृह्णन्, स्त्री, (उप + गृह् + ल्युट्) आलिङ्गनम् ।
इत्यमरः ॥ (“सरन्मुकुन्दाङ्ग्यापगृह्णन् एकः” ॥

इति भागवते २।५।२६ ॥ तथा च साहित्य-
दर्पणे ६ परिच्छेदे ।

“कृतिः प्रमाद आनन्दः समयोऽप्युपगृह्णन्” ॥)

उपग्रहः, पुं, (उपग्रह्यते इति । उप + ग्रह + णप्) ।
वन्दी । इत्यमरः ॥ वेदुवान् इति भाषा । उप-
योगः । अनुकूलः । इति मेदिनी ॥ (ग्रहसदृशो
ज्योतिःपदार्थभेदः । यथा महाभारते ३ । स्कन्द-
शत्रुसमागमे २२६ । १२ ॥

“ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा ।
ज्जताशनमुखश्चैव दीप्ताः परिमदां गणाः” ॥)

उपग्रहणं, स्त्री, (उप + ग्रह + ल्युट्) उपाकरणम् ।
संस्कारपूर्वकश्रुतिग्रहणम् । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥ (स्वीकारः । यथा, रामायणे १।४।४।

“वेदोपग्रहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः” ।
वेदोपग्रहणार्थाय इति पाठान्तरम् ॥)

उपग्रहा, पुं, (उपग्रह्यते इति । उप + ग्रह +
ण्यत्) उपगृह्णनम् । इत्यमरः ॥ भेटी डालि
इत्यादि भाषा ॥

उपघातः, पुं, (उपग्रह्यते अनेन । उप + हन +
करणे घञ्) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे
घञ् । विनाशः । यथा,—

“तद्यात्वचेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः” ।
इति भाषापरिच्छेदे ४८ । अयकारः ।

“स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणात्मनमुपघातं परस्य च” ॥
इति मनुः । २।१७६ ॥)

उपघ्नः, पुं, (उप + हन + क्त) निकटशयः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघुः । १५।१ ।

“हेहादिवोऽप्युपघ्नोऽर्जुनयौ” ॥)

उपचक्रा, पुं, (चक्रोपचक्रनाम्ना तुल्यः) चक्रवाकपक्षि-
विशेषः । अस्य मांसगुणाः । क्षुप्तत्वम् । हृद्यत्वम् ।
उष्णवीर्यत्वम् । कटुपाकित्वम् । बलाघ्निरुद्धिका-
शित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

“चकोरिपचक्रैश्च पक्षिभिर्जीविजीवकैः” ॥
इति महाभारते २ भीमस्यानगरग्रहणे १७८।७॥)

उपचक्षुः, [स्] स्त्री, (उपगतं चक्षुषोर्दर्शनार्थम्) ।
द्विचक्षुः । चक्षुः इति पारस्यभाषा । इति
लोकप्रसिद्धम् ॥

उपचयः, पुं, (उप + चि + णच्) वृद्धिः । उन्नतिः ।
“स्वशत्रुपक्षये केचित् परस्य व्यसने परे” ।

इति सोमः । २।५७ । “तदेतेषामस्तुत्याणां
ज्ञानोपचये भवन्तः प्रमाणम्” । इति हितोप-
देशे कथामुखम् ।) लभ्यात् तृतीयषष्ठदशमैका-
दशस्थानानि । इति ज्योतिषम् ॥

उपचरितं, चि, (उपचर्यते स्म । उप + चर + क्त) ।
उपासितम् । सेवितम् । इत्यमरः ॥

उपचर्या, स्त्री, (उप + चर + कृत् + टाप्) वि-
कित्सा । इति हलायुधः ॥

उपचायः, पुं, (उपचर्यतेऽभिरक्षित् इति । “अथौ
परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः” ३।१।१११ । इति ण्य-
दायादेशौ निपात्येते । उप + चि + ण्यत्) यज्ञा-
भिः । इत्यमरः ॥

उपचारः, पुं, (उप + चर + कृत्) रोगप्रतिकारः ।

तत्पर्यायः। उपचर्या २ चिकित्सा ३ रुक्प्रति-
क्रिया ४ निग्रहः ५ वेदनानिष्ठा ६ क्रिया ७ उप-
क्रमः ८ श्रमः ९। इति राजनिर्घण्टः॥ सेवा।
("समे चिरायास्त्रलितोपचाराम्")। इति रघौ,
५। २०। व्यवहारः। ("प्रयुक्तपाणिग्रहणोप-
चारौ")। इति कुमारः ७। ८६। "उत्त्वोचः। इति
हेमचन्द्रः॥ परस्य रङ्गनाथं असत्यभाषणम्। यथा,
कुमारः ७। ९। "उपचारपदं नचेदिदं त्वमनङ्गः
कथमक्षता रतिः"॥ "उपचारज्ञता दाक्ष्यं" इति
चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये॥

उपचार्यः, पुं, (उप + चर + ण्यत्) चिकित्सा। इति
हेमचन्द्रः॥

उपचितः, चि, (उपचोयते स्म। उप + चि + क्त)।
दिग्धः। सन्द्भः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ (यथा रघौ
६ म-सर्गः, "मृगवयोगवयोपचितं वनम्")।
समाहितः। इति विश्वः हेमचन्द्रश्च॥ निदिग्धः।
ज्ञेपादिना वर्द्धितः। इत्यमरः॥ ("यथाह
हारीतः।

"प्रयतत्वाद्योपचितमशुभं नाशयतीति"॥)

उपचित्रा, स्त्री, (उपगता चित्राम्)। मूषिकपर्णी।
इत्यमरः। इंदुरकानि इति भाषा। दन्तीरुक्षः।
इति राजनिर्घण्टः॥ (दन्त्यर्थे यथा,—
"चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा मुकुलकः")।
इति वैद्यकरत्नमाला॥

उपजापः, पुं, (उप + जप् + घञ्)। भेदः। विच्छेदः।
इत्यमरः॥

("तेषु तेषु चाक्षतेषु प्रासरन् परोपजापाः")।

इति दशकुमारः विभ्रुतचरिते। तथा च माघे
२। ६६।

"उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि"॥)

उपजिज्ञा, स्त्री, (उपगता जिज्ञा यस्याः)। कौट-
विशेषः। तत्पर्यायः। उपदेष्टिका २ वस्त्रो ३
उददीका ४। इति हेमचन्द्रः॥ आलजिज्ञा इति
स्याता च॥ ("उपजिज्ञा स्मिचौ बाह्व")।
इति याज्ञवल्क्यः।

"तादृशोपजिज्ञा तु जिज्ञाया उपरि स्थिता"॥
इति वामदेनोत्तरस्थाने एकविंशेऽध्याये उक्तम्॥

चिकित्सा यथा।

"उपजिज्ञां परिखाय यवक्षारेण घर्षयेत्"।

इति च वामदेनोत्तरस्थाने द्वाविंशेऽध्याये उक्तम्॥)

उपजिज्ञिका, स्त्री, (उपजिज्ञा + स्वार्थे कन्)। घ-
ण्टिका। आलजिव इति भाषा। तत्पर्यायः।
प्रतिजिज्ञा २। इति राजनिर्घण्टः॥ (ऋग्वेदे
४। ६१। २१। "यदत्युपजिज्ञिका यदस्मो अति-
सर्पति")। कौटभेदः। तत्पर्यायः। उत्पादिका २
वटिः ३ उदेष्टिका ४ दिवी ५। इति हारावली॥
("यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो जिज्ञामूलेऽवतिष्ठते।
आशु संजनयेत् शोथं जायतेऽस्योपजिज्ञिका")॥
इति चरके सूत्रस्थाने १८ अध्यायः॥

"जिज्ञाग्रूपः श्वयथुर्हि जिज्ञा-

मुन्नस्य जातः कफरक्तयोनिः।

प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता

प्रकथ्यतेऽसावुपजिज्ञिकेति"॥

इति निदानस्थाने षोडशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥

अस्य चिकित्सा यथा।

"उपजिज्ञान्तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत्।

शिराविरेकगण्डधमैश्चैनमुपाचरेत्।

जिज्ञागतानां कर्म्मोक्तं तालयानां प्रवक्ष्यते"॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २२ अध्यायः॥)

उपजीविका, स्त्री, (उपजीव्यतेऽनया। उप + जीव
+ गुरोश्च्येयः। संज्ञायां कन् कृन् वा)। उप-
जीव्यम्। जीवगोपायः॥

उपजोषम्, व्य, (उपजोषणम्। उप + जुष + अम्)।

आनन्दः। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते १।

"यथोपजोषं सर्व्वश्च जनश्चिक्रीड भारत"।

मुखं। यथा, रामायणे २। ८६। २२।

"आश्वासयित्वा च चमूं महात्मा

निवेष्टयित्वा च यथोपायोषम्"॥)

उपज्ञा, स्त्री, (उपज्ञायते। ज्ञा अवबोधने। आत-
श्चोपसर्गे इति कर्म्मणि ञङ्)। आद्यज्ञानम्।

इत्यमरः॥ तत्तु विनोपदेशेन प्रथमज्ञानम्। यथा

वाल्मीकेः श्लोकनिर्माणे ज्ञानम्॥

("अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः")॥

इति रघुः १५। ६३। "लोकेऽभूदयदुपज्ञमेव
विदुषां सौजन्यजन्यं यज्ञः" इति मल्लिनाथटीका-
मुखम्॥)

उपजौकनं, स्त्री, (उप + जौक + ल्युट्)। पारितो-
षिकद्रव्यम्। भेट् डाला इत्यादि भाषा। तत्प-
र्यायः। प्राग्भूतम् १ प्रदेशनम् २ उपायनम् ३ उप-
ग्राह्यः ४ उपहारः ५ उपदा ६। इत्यमरः॥

उपतप्ता, [क्व] पुं, (उप + तप् + णच्)। उपतापक-
मात्रम्। तत्पर्यायः। स्पर्शः २ स्पृष्टा ३। इत्य-
मरः॥ स्पर्शः ४ स्पृष्टा ५। इति तट्टीका॥ रोग-

इत्यन्ये। इति भरतः॥

उपतापः, पुं, (उप + तप् + घञ्)। त्वरा। उत्तापः।
रोगः। इति मेदिनी॥ अशुभम्। पीडा। इति

शब्दरत्नावली॥ (यथा, शाकुन्तले।

"विवक्षितं ह्यनुक्तं उपतापं जनयति")।

पीडादायके वाचलिङ्गः। यथा, कौशिकसूत्रे।
१३५। "यो वनस्पतीनामुपतापो बभूव"॥)

उपत्यका, स्त्री, (उप समीपे आसन्ना भूमिः। उप +
"उपाधिभ्यां त्यक्तासन्नारूपयोः"। ५। २३४।

इति त्यक्त्वा। "त्यक्त्वाश्च निषेधः" इति इत्या-
भावः)। पर्व्वतनिकटभूमिः। इत्यमरः॥ (यथा,
रघुः ४। ४६।

"मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयान्नेरुपत्यकाः"॥)

उपदंशः, पुं, (उपदश्यते इति। उप + दंश + कर्म्मणि
घञ्)। मद्यपागरोचकभक्ष्यद्रव्यम्। तत्पर्यायः।

अवदंशः २ चक्षुणम् ३ मद्यपासनम् ४। इति
हेमचन्द्रः॥ (यथा दशकुमारः विभ्रुतचरिते—

"द्विजान् उपदंशान् उपपाद्य"।

"ततस्तस्य शाख्योदनस्य दर्व्वीर्धं दत्त्वा सपि-
र्माणां रूपम् उपदंशं च उपजहार"। इति च)।

मेघुरोगविशेषः। वास्यो इति भाषा। अयोपदं-

श्राधिकारः। तत्रोपदंशस्य विषयं निदान-
माह।

"हस्ताविघाताग्रदन्तघाता-

दधारणादत्युपसेवनाद्वा।

योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिथे

पक्षोपदंशा विविधापचारेः"॥

हस्ताविघातात् हस्तेन मैथुनात्। नखदन्तघातात्
नखदन्तघातस्थानत्वेनानुलोऽपि मेहने नखदन्त-

घातो बलवदनुरागोदयात्। उक्तञ्च कामशास्त्रे।
"श्रास्त्रस्य विषयस्तावदावन्मन्दतरो रसः।

रतिचक्रे प्रवृत्ते तु न श्रास्त्रं नापि च क्रमः"॥
कलहे दुष्टस्त्रीकृतो वा मेहने नखदन्तघातः।

उत्कलादौ स्त्रियो मुखयोनयो भवन्ति। ताम्बिया
मेहने नखदन्तघातः। योनिप्रदोषात् दीर्घकर्कश-

योनिनोमयोगात्। योनिच्छिद्रस्यातिसूक्ष्मत्वाद्वा।
वातादिघाताद्वा योनिदोषात्। विविधापचारेः।

दुष्टजनप्रक्षालनव्रक्षचारिणीगमनादिभिः पक्षो-
पदंशाः। वातिकः पैत्तिकः श्लेष्मिकः साम्निपातिकः

आगन्तुजश्चेति *॥ तत्र वातिकपैत्तिकस्य चोप-
दंशस्य लक्षणमाह।

"सतोदभेदस्फुरणैस्तु कृशैः

स्फोटैर्व्यवस्थेन्मरुतोपदंशम्।

पीतैर्वज्रज्जोदयैः सदाहैः

पित्तेन रक्तैः पित्तितावभासैः"॥

यवस्येत् जानीयात्। पीतैः रक्तैर्वर्जितं विकल्पः *॥
श्लेष्मिकं साम्निपातिकञ्चाह।

"सकण्डुरैः शोफयुतैर्म्महद्भिः

शुक्लैर्धनैः स्वायुतैः कफेन।

नानाविधस्वावर्जोपपन्न-

मसाध्यमाज्जस्त्रिमलोपदंशम्"॥ *॥

असाध्यमाह।

"विशीर्णमांसं कृमिभिः प्रजग्धं

मुष्कावशेषं परिवर्जयेत्तम्"।

विशीर्णमांसं गलितमांसम्। प्रजग्धं खादितम्।
मुष्कावशेषं विशीर्णसमस्तमेहनमांसत्वेनावशिष्ट-

फलकोषमात्रम् *॥ उत्पन्नमात्रचिकित्सायाः
अकरणे दोषमाह।

"सज्जातमात्रे न करोति मूढः

क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः।

कालेन शोफकिमिदाहपाकैः

प्रशीर्णशित्तो भ्रियते स तेन"॥

विषये प्रसक्तः अतिस्त्रीरतः *॥ लिङ्गार्णमाह।
"अङ्गुरैरिव संजातेरुपर्युपरि संस्थितैः।

क्रमेण जायते वर्त्तिस्तान्मृच्छिखोपमा॥

कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ पर्व्वसन्धिगतापि च।

सवेदना पिच्छिला च दुष्चिकित्सा चिदोषजा॥
लिङ्गवर्त्तिरिति स्याता लिङ्गार्ण इति चापरे"॥

लिङ्गवर्त्तेः स्थानमाह। कोषाभ्यन्तरे अण्डकोषा-
भ्यन्तरे। सन्धौ लिङ्गरन्ध्रसन्धौ। पर्व्वसन्धिगता

मणिपर्व्वणोः सन्धिगता *॥ *॥

अयोपदंशस्य चिकित्सा।

"उपदंशेषु सर्व्वेषु खिण्णं खिन्नस्य देहिनाः।

उप

मेढ्रमध्ये शिरां विधेत् पातयेदा जलौकसः ॥
सद्यो निहृतदोषस्य रुक्मशोधावुपशान्तः ।
पाको निवार्यो यत्नेन शिखरक्षयकरः स यत् ॥

वटप्ररोहार्जुनजम्बुलोध्र-
पथाहरिद्राचितः प्रलेपः ।
व्यां तथा शोथमपाकरोति
सर्वोपदेशेषु ततो हितोऽयम् ॥
उपदेशेषु पक्षेषु ग्रन्थप्रज्ञानेन हितम् ।
त्रिफलायाः कषायेण भङ्गराजरेण वा ॥
नीलोत्पलं सकुमुदं पद्मं सौगन्धिकं तथा ।
रधां चूर्णं धूलनाथं प्रलेपश्चात्र शस्यते ॥
जम्बूकदलचूर्णेन रजसा दाडिमत्वचः ।
गुण्डनं तद्व्रणे कुर्यात्क्षेपं पूगफलेन वा ॥
दहेत् कटाहे त्रिफलां तन्मसी मधुसंयुता ।
प्रलेपेनोपदेशस्य ग्रन्थं सद्यः प्ररोहयेत् ॥

पटोलनिम्बत्रिफलाकिरात-
क्वाथं पिबेदा खदिरासनाभ्याम् ।
सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा
सर्वोपदेशापहरः प्रयोगः ॥ * ॥
“भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोल-
करज्जधानीखदिरासनानाम् ।
कषायकल्कैः हृतमाशु चाज्यं
सर्वोपदेशापहरं प्रदिष्टम्” ॥

भूनिम्बादिहृतम् ॥ * ॥
“हृतानि यानि प्रोक्तानि कुष्ठे नाडीव्रणे व्रणे ।
उपदेशे प्रयोज्यानि सेकाभ्यञ्जनभोजने ॥
क्षारसूत्रेण संक्षिप्तं लिङ्गवर्त्तिमशेषतः ।
दहेच्च तां ततस्तथा चिकित्सां ग्रन्थवचरेत्” ॥
इत्युपदेशाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अपि च ।

“पटोलनिम्बत्रिफलागुडूचीक्वाथमाविशेत् ।
सगुग्गुलुं सखदिरसुपदेशो विगच्छति” ॥
ग्रन्थान्तरे प्रथमार्दे “पटोलनिम्बगुडूचीमरिच-
क्वाथमापिबेत्” । इति च पाठः ॥
“दहेत् कटाहे त्रिफलां सा मसी मधुसंयुता ।
उपदेशे प्रलेपोऽयं सद्यो रोपयते ग्रन्थम्” ॥ * ॥
“त्रिफलानिम्बभूनिम्बकरज्जखदिरादिभिः ।
कल्कैः क्वाथैर्हृतं पक्षमुपदेशहरं परम्” ॥
इति गारुडे १७५ अध्यायः ॥
(अन्यथास्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणमाह । यथा,
“स्त्रीव्याधनिवृत्तस्य सहसा भजतोऽयवा ।
दोषाध्युषितसंकीर्णमलिनासुरजः प्रथमम् ॥
अन्ययोनिमनिच्छन्तीमगम्यां नवसूतिकाम् ।
दूषितं स्पृशतस्तोयं रतान्तेष्वपि नैव वा ॥
विवर्द्धयिषया तीक्ष्णान् प्रलेपादीन् प्रयच्छतः ।
सुखिदन्तनखोत्पीडाविषवच्छुक्रपातनैः ॥
वेगनिग्रहदीर्घातिखरस्पर्शविषट्टनैः ।
दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशतिमामयान् ॥
जनयन्तुपदेशादीन् उपदेशोऽत्र पञ्चधा ।
पृथक्दोषैः सरुक्षिरैः समस्तैश्चात्र माहतात् ॥
मेढ्रशोफे रजक्षिजाः स्तम्भत्वक् परिपोटनम् ॥२॥
पक्षोदुम्बरसंकाशः पित्तेन श्वयथुर्ज्वरः ॥ २ ॥

उप

श्लेष्मणा कठिनः खिग्धः कण्डूमान् शीतलो गुरुः ॥२॥
शोथितेनासितस्फोटसम्भवोऽसुखतिज्वरः ॥ ४ ॥
सर्वज्ञे सर्वलिङ्गद्वयश्वयथुर्ज्वरपि” ॥ ५ ॥
असाध्यलक्षणं यथा ।

“तीव्रा रूपावुपचनं दरणं क्रिमिसम्भवः ।
वायो रक्तोद्भवस्तेषां मृत्यवे सन्निपातजः” ॥
इति वामटे उत्तरस्थाने ३३ अध्याये ।
अस्य चिकित्सा च यथा ॥
“मेढ्रमध्ये शिरां विधेदुपदेशे नवोत्थिते ।
शीतां कुर्यात् क्रियां शुद्धिं विरेकेण विशेषतः ॥
तिक्तकल्कहृतक्षौद्रैर्लेपः पक्षे तु पाटिते ।
जम्बूकमुमगोनीपश्चेत्काम्बोजिकादुरान् ॥
श्लक्ष्मीवदरीविव्वपलाशतिनिशोद्धवाः ।
त्वचः क्षीरिद्रुमाणाश्च त्रिफलाश्च जले पचेत् ॥
सक्वाथः क्षालनं तेन पक्षेतैलञ्च रोपणम् ।
तुल्यगैरिकलोघ्नैलामनोक्तालरसाञ्जनेः ॥
हरेणुपुष्पकाशीसखौराश्लोवयोत्तमैः ।
लेपः क्षौद्रयुतैः सूक्ष्मैरुपदेशप्रणापहः ॥
कपाले त्रिफला दग्धा सद्यता रोपणं परम् ।
सामान्यं साधनमिदं प्रतिदोषन्तु शोफवत् ॥
न च वाति यथा पाकं प्रयतेत तथा भृशम् ।
पक्षैः खायुशिरामांसैः प्रायो नश्यति हि ध्वजः” ॥
इति वामटे उत्तरस्थाने ३४ अध्यायः ॥

तत्रातिमैथुनादतिव्रज्ज्वर्यादा तथा ब्रह्मचा-
रिणीं चिरोत्प्लव्यां रजस्वलां दीर्घरोमां कर्कशरो-
मां सङ्कीर्णरोमां निगूढरोमामल्यद्वारां महाद्वा-
रामप्रियामकामासचौक्षसलिलप्रक्षालितयोनि-
मक्षालितयोनिं योनिरोगोपप्लव्यां स्वभावतो वा
दुष्टयोनिं विद्योनिं वा नारीमत्यर्थमुपसेवमानस्य
तथा करज-दण्ड-विष-शूकनिपातनादहंनाङ्गला-
भिघाताच्चतुष्पदीगमनादचौक्षसलिलप्रक्षालनाद-
वपीडनाच्चक्रमूत्रवेगविधारणान्मैथुनान्ते वाऽप्र-
क्षालनादिभिर्मैढ्रमागम्य प्रकुम्भिता दोषाः क्षते-
ऽक्षते वा श्वयथुमुपजनयन्ति तमुपदेशमित्या-
चक्षते ॥

स पञ्चविधस्त्रिभिर्दोषैः पृथक् समस्तैरुप-
चायैकः ॥

तत्र वातिके प्राख्यं त्वक्परिपुटनं स्तम्भमेढ्र-
ता परुषशोफता विविधाश्च वातवेदनाः ॥ १ ॥

पैतिके ज्वरः श्वयथुः पक्षोदुम्बरसङ्काशस्तीव्र-
दाहः क्षिप्रपाकः पित्तवेदनाश्च ॥ २ ॥

श्लेष्मिके श्वयथुः कण्डूमान् कठिनः खिग्धः श्लेष्म-
वेदनाश्च ॥ ३ ॥

रक्तज्ञे क्षणस्फोटप्रादुर्भावोऽत्यर्थमरुक्प्रवृत्तिः
पित्तलिङ्गान्यथर्थं ज्वरदाहो शोषश्च वाप्यश्वैव
कदाचित् ॥ ४ ॥

सर्वज्ञे सर्वलिङ्गदर्शनमवदरणं शोफसः क्रिमि-
प्रादुर्भावो मरणश्चेति ॥ ५ ॥

इति सुश्रुते निदानस्थाने १२ अध्यायः ॥

चिकित्साविशेषो यथा ।

“यदि वा दुर्बलो जन्तुर्न वा प्राप्तं विरेचनम् ॥
निरुहेण हरेत् तस्य दोषानत्यर्थमुच्चितान् ।

उप

प्रधौखरीकयच्छाङ्गवर्षाभू-कुष्ठदारुभिः ॥
सरलागुरास्त्राभिर्वातजं संप्रलेपयेत् ।
निचुलैरखवीजानि यवगोधूमशक्तवः ॥
एतैश्च वातजं खिग्धैः सुखीघ्नैः संप्रलेपयेत् ।
प्रधौखरीकपूर्वैश्च व्रणैः सेकः प्रशस्यते ॥
गैरिकान्नयच्छाङ्गसारिवोशीरपद्मकैः ।
सत्तन्दनोत्पलैः खिग्धैः पैत्तिकं संप्रलेपयेत् ॥
पद्मोत्पलमृगालैश्च ससर्जार्जुनवेतसैः ।
सर्पिःखिग्धैः समधुकैः पैत्तिकं सम्प्रलेपयेत् ॥
सेचयेच्च हृतक्षीरशर्करेक्षुमधूदकैः ।
अथ वापि सुशीतेन कषायेण वटादिना ॥
शालाश्वकणाजकणधवत्वग्भिः कफोत्थितम् ।
सुरापिष्टानिखण्णाभिः सतलाभिः प्रलेपयेत् ॥
रजन्यतिविषामुस्तसरलासुरदारुभिः ।
सपत्रपाठापत्तुरैरथ वा सम्प्रलेपयेत् ॥
करवीरस्य पत्राणि जात्यारगवधयोस्तथा ।
प्रक्षालने प्रयोज्यानि वैजयन्त्यकंधोरपि ॥
गोजिविडङ्गयष्टीभिः सर्वगन्धैश्च संयुतम् ।
एतत् सर्वोपदेशेषु श्रेष्ठं रोपणमित्यते ॥
सर्जिकातुल्यकाशीसं श्लेयश्च रसाञ्जनम् ।
मनःशिलासमैश्चूर्णं ग्रन्थवीसर्पनाशनम् ॥
गुन्द्रादग्ध्वा क्षतं भस्म हरितालं मनःशिला ।
उपदेशविस्मर्याणामेतच्छान्तिकरं परम् ॥
मार्कवलिफलादन्तीताम्रचूर्णमथो रजः ।
उपदेशं निश्चयेष हृत्तमिन्द्राशनिर्घथा ॥
उपदेशद्वयेऽप्येतां प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ।
तयोरेव च वा योग्या वीक्ष्य दोषवत्तावतम् ॥
उपदेशे विशेषेण पृथक् भूयस्त्रिदोषजे ।
दुष्टव्याविधिं कुर्यात् कुथितं मेहनं त्यजेत् ॥
जाम्बौलेनाग्निर्येन पश्चाच्छेषं दहेद्भिक्षुः ।
सम्यग्दग्धश्च विज्ञाय मधुसर्पिः प्रयोजयेत् ॥
शुद्धे च रोपणं दद्यात् कल्कं तेषां हितञ्च यत्” ।
इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने १६ अध्याये ॥
“लवङ्गं मरिचं शुण्ठी विडङ्गश्च वचान्ताथा ।
गन्धकं श्वेतखदिरं जातीकोषफले तथा ।
समभागहृतं सर्वं मधुना कारयेद्वटीम् ॥
प्रायसान्त्वान्तु मतिमान् योजयेदविकल्पितः ।
अनुपानं दुग्धसारं ततस्ताम्बूलमक्षयम्” ॥
इति उपदेशादरी रसः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उपदेशाधिकारः ॥ * ॥

अत्र पथ्यानि यथा ॥

कूर्हिर्विरेको ध्वजमध्यनाडी-

वेधो जलौकः परिपातनञ्च ।

सेकः प्रलेपो यवशालयश्च

धन्वाभिर्धं सुद्धरसो हृतानि ॥ १ ॥

कठिलकं शिग्रुफलं पटोलं

शालिञ्चशाकं नवमूलकञ्च ।

तिक्तं कषायं मधुकूपवारि

तैलञ्च हन्यादुपदेशरोगम् ॥ २ ॥

अपथ्यानि यथा ॥

“दिवानिद्रां भूजवेगं गुर्वर्धं मैथुनं गुडम् ।

आयासमस्तं तक्ञ्च वर्ज्यं येदुपदेशवान् ॥ ३ ॥

उप

इति वैद्यकपद्यापथविधिः ॥) समल्लिख्यः ।
 प्रियुक्तः । इति राजनिर्घण्टः । (भवे घञ् ।)
 दंशनम् ॥
 उपदर्शकः, पुं, (उपदर्शयतीति । उप + दृश् + शिच्
 + क्तुल् ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 (दर्शयितरि, चि ॥)
 उपदा, स्त्री, (उपदीयते इति । उप + दा + आत्-
 श्चोपसर्ग इत्यङ् ।) उपदौकनम् । इत्यमरः ॥
 (“उपदा विविशुः शम्भत् नोत्सिकः कोशलेश्वरम्” ।
 इति रघुः । ४ । १० ।)
 “प्रत्यर्थं पूजासुपदाच्छलेन” । इति रघुः । ७ । ३० ।)
 उपदानकं, स्त्री, (उपदान + स्वार्थे कन् ।) उत्कोचः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उपदिष्टः, चि, (उप + दिष्ट + क्त ।) उपदेशप्राप्तः ।
 यथा । “ननु शूद्रस्यापि सगोत्रा कथं न निषिध्यते
 इति चेदत्र उपदिष्टातिदिष्टगोत्रस्यैव निषेधो न
 त्वतिदिष्टातिदिष्टशूद्रगोत्रादेरिति” । इत्युदाह-
 तत्वम् ॥
 उपदी, स्त्री, (उपेय दीयते ह्यित्ये इति उप + दी
 + क + डीष् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 परगाढा इति भाषा ॥
 उपदेवता, स्त्री, (उपगता सादृश्येन देवताम् ।) यक्ष-
 भूतादिः ॥ (उपदेवताश्च दंश । यथाह अमरः ।
 “विद्याधरोऽप्यरो यक्षो रक्षो गन्धर्वकिन्नरौ ।
 पिशाचो गृह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः” ॥)
 उपदेशः, पुं, (उप + दिष्ट + घञ् ।) मन्त्रकथनम् ।
 तत्पर्यायः । दीक्षा २ । यथा ।
 “चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे सिद्धस्तेने शिवालये ।
 मन्त्रमात्रकथनसुपदेशः स उच्यते” ॥
 इति रामार्चनचन्द्रिका ॥ कलावत्यादिदीक्षाया-
 मसामर्थ्ये संक्षेपो यथा ।
 “तत्राप्यशक्तः कश्चिच्चैरक्षमभ्यर्च्य सात्ततम् ।
 तदम्बुनाभिषिद्याष्टवारं मूलेन केकरम् ॥
 निधायाद्यौ जपेत् कण उपदेशे त्वयं विधिः” ॥
 इति विश्वसारवन्तम् ॥ हितकथनम् ।
 (यथा, हितोपदेशे विप्रदे उक्तम् ।
 “उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये” ॥)
 शिक्षणम् ॥ (यथा, मनुः ८ । २७२ ।
 “धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः” ।
 “एवमित्युपदेशः । यथा । तथा न जागृयात्
 राजौ दिवास्त्रज्ज वज्रयेदनेन कारणेनेत्युपदेशः ॥
 अधोपदिश्यते मधुरेण श्लेषाभिवर्द्धत इति” ।
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्यायः ॥)
 उपदेशी, [न्] चि, (उपदिशति यः । उप + दिष्ट
 + शिनि ।) उपदेष्टा ॥ (यथा हितोपदेशे मित्र-
 लाभे ।
 “गवानुगतिको लोकः कुट्टनीसुपदेशिनीम् ।
 प्रमाणयति नो धर्म्मो यथा गोपमपि द्विजम्” ॥)
 उपदेष्टा, [च्] चि, (उपदिशति यः । उप + दिष्ट +
 ढच् ।) उपदेशकर्त्ता । यथा ।
 “तद्योपदेष्टारमपि पूजयेच्च ततो गुरुम् ।
 न पूज्यते गुरुर्यत्र नरैस्तज्जाफला क्रिया” ॥

उप

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ दृष्टव्यः ।
 “उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्मृतौ” ।
 इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
 उपदेष्टिका, स्त्री, (उपदेष्टो विद्यते यस्याः । उप-
 देष्ट + ठक् ।) कौटव्यशेषः । तत्पर्यायः । उप-
 जिह्वा २ वस्त्री ३ उपदीका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
 उपद्रवः, पुं, (उप + द्रु + अच् ।) उत्पातः । इति
 हलायुधः ॥ रोगारम्भकदोषप्रकोपजन्योऽन्यो वि-
 कारः । (तल्लक्षणमुक्तं वैद्यके । यथा,—
 “यो व्याधिसंस्तस्य यो हेतुर्दोषस्तस्य प्रकोपतः ।
 योऽन्यो विकारो भवति स उपद्रव उच्यते” ॥
 “व्याधेरपरि यो व्याधिः उपद्रव उदाहृतः ।
 सोपद्रवा न जीवन्ति जीवन्ति निरुपद्रवाः” ॥
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।
 “तत्रौपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकाल-
 जातो व्याधिरुपद्रवजति स तन्मूलखयोपद्रव-
 संज्ञः” । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)
 उपद्रष्टा, [च्] चि, (उप + दृष्ट + बाहुलकात् ढच् ।)
 उपदर्शकः । उदासीनबोधरूपत्वेन गुणप्रचार-
 दर्शी । इति गीताटीका ॥
 (“उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः” ।
 इति गीतायां १३ । २२ । साक्षी पुरुषः । यथा,
 “ऋत्विग्यजमानेषु यजनकर्मण्यापृतेषु तत्स-
 मीपस्थोऽन्यः स्वयमव्याप्तो यक्षविद्याकुशलत्वात्
 ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणां ईक्षिता तद्वत्-
 कार्यकारणव्यापारेषु स्वयमव्याप्तो विलक्षणस्तेषां
 कार्यकारणानां सव्यापाराणां समीपस्थो द्रष्टा
 उपद्रष्टा साक्षी पुरुषः” ॥)
 उपधर्म्मः, पुं, (उपहीनो धर्म्मः ।) पाषण्डः । इति
 श्रीभागवतम् ॥ (यथा मनुः २ । ३३७ ।
 “एष धर्म्मः परः साक्षात् उपधर्म्मोऽन्य उच्यते” ॥)
 उपधा, स्त्री, (उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र । उप + धा
 + आत्श्चोपसर्ग इत्यङ् + टाप् ।) राज्ञां धर्म्म-
 कामार्थभयैरमात्यादेर्यत् परीक्षणम् । इत्यमरः ॥
 धर्म्मार्थकाममोक्षद्वारा परीक्षा । यथा ।
 “धर्म्मार्थकाममोक्षैश्च प्रत्येकं परिशोधनैः ।
 उपेत्य धीयते यस्मादुपधा परिकीर्त्तिता ॥
 अर्थकामोपधाभ्यान्तु भार्याः पुत्रांस्तु शोधयेत् ।
 धर्म्मोपधाभिर्विप्रांस्तु सर्वामिः सचिवान् पुनः” ॥
 इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥ (“भूयोभूय-
 श्चोपधाभिर्विशोधय तं मे मत्सहायमकरवम्” ।
 इति दशकुमारचरिते विश्रुतचरिते ।) पदानासु-
 पान्त्यवर्णः । इति व्याकरणम् ॥
 उपधातुः, पुं, (उप सादृश्ये । धातुसदृशो धातुः ।)
 अष्टप्रधानधातुसदृशधातुः । स तु सप्तधा यथा ।
 मात्तिकम् १ तुल्यकम् २ अक्षम् ३ नीलाञ्जनम्
 ४ मन्त्रशिला ५ हरितालम् ६ रसाञ्जनम् ७ ॥
 शरीरस्थधातुभयोपधातुः सप्तधा यथा । रसात्
 स्तनदुग्धम् १ रक्तात् स्त्रीरजः २ मांसात् वसा
 ३ मेदसो घर्म्म ४ अस्त्रो दन्तः ५ मज्जनः केशः
 ६ शुक्रात् ओजः ७ । इति वैद्यकम् ॥
 (“स्तन्यं रजश्च नारीणां काले भवति गच्छति ।

उप

शुद्धमांसमवस्त्रेहः सा वसा परिकीर्त्तिता ॥
 खेदो दन्तास्तथा केशास्तथैवोजश्च सप्तमम् ।
 इति धातुमवा ज्ञेया एते सप्तोपधातवः” ॥
 इति शार्ङ्गधरेण पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये उक्तम् ॥
 “सप्तोपधातवः स्वर्णमात्तिकं तारमात्तिकम् ।
 तुल्यं कांस्यं च रीतिश्च सिन्दूरश्च शिलाजतु” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
 उपधानं, स्त्री, (उपधीयते आरोप्यते मस्तकमत्र ।
 उप + धा + अधिकरणे ल्युट् ।) शिरोधानम् ॥
 वालिश इति भाषा । तत्पर्यायः । उपवर्द्धः २ ।
 इत्यमरः । गण्डः ३ । इति जटाधरः ।
 (“सोपधानां धियं धीराः स्त्रियसौ खट्वयन्ति वे” ।
 इति माघः २ । ७७ । “पट्टोपधानाध्यासितशिरो-
 भागेन” । इति कादम्बरी ।) विषम् । प्रखयः ।
 इति मेदिनी । व्रतम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 उपधानीयं, स्त्री, (उपधीयते यस्मिन् । उप + धा +
 ङनीयर् ।) उपधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 उपधिः, पुं, (उपधीयते आरोप्यतेऽनेन । उप + धा
 + किः ।) कपटः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ८ । १६५ ॥
 “योगाधमनविकीर्त्तं योगदानप्रतिग्रहम् ।
 यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्” ॥
 “अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशः
 विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि” ।
 इति किराते ॥ १ । ४५ ।) रथचक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 उपधूपितः, चि, (उप + धूप + क्त ।) आसनमरणः ।
 परिधूपितः । इति मेदिनी ॥
 उपधृतिः, स्त्री, (उप + धृ + क्तिन् ।) किरणः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 उपगतः, चि, (उप + गन् + क्त ।) उपस्थितः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (“अचिरोपगतां स मेदिनी” । इति
 रघुः ८ । ७ । नमः । यथा, माघे । १२ । ३३ ।
 “शूरेः प्रतापोपगतैरितस्ततः
 समागतैः प्रश्रयनसमूर्त्तिभिः” ॥)
 उपनदं, स्त्री, नद्याः समीपम् । इति सुखनोप-
 उपनदि, व्याकरणम् ॥ (तथा पाणिनीये ।
 “नदीपौर्णमास्याय हायणीभ्यः” । ५ । ४ । ११० ।
 इत्यनेन सिद्धम् ॥)
 उपनयः, पुं, (उप समीपे नीयते येन कर्म्मणा । उप
 + नी + अच् ।) उपनयनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“गृह्योक्तकर्म्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।
 बालो वेदाय तद्योगात् बालस्योपनयं विदुः” ॥
 इति स्मृतिः । भावे + अच् । प्रापणम् । यथा,
 महाभारते ३ । २ । २४ ।
 “मानसस्य प्रियाख्यानैः सम्भोगोपनयैर्दण्डाम्” ॥
 न्यायमते यो यो धूमवान् स सवर्म्मिमान् अयमपि
 तद्येत्वादिरूपः न्यायावयवभेदः ॥)
 उपनयनं, स्त्री, (अध्ययनार्थं आचार्यस्य उप समीपं
 नीयते येन कर्म्मणा इति । उप + नी ल्युट् ।)
 ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां यज्ञसूत्रधारणादिरूपप्र-
 धानसंस्कारः । अध्यापनार्थमाचार्यसमीपं नीयते
 येन कर्म्मणा तदुपनयनम् । यथा स्मृतिः ।
 “गृह्योक्तकर्म्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।

बालो वेदाय तद्व्योगाद्बालस्योपनयं विदुः” ॥*॥
तत्पर्यायः । वट्टकरणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
उपनयः ३ उपनयः ४ आनयः ५ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ तस्य कालः ।

“गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
रात्रौमेकादशे सैके विप्रामेके यथाकुलम् ।
ब्रह्मवर्षसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे” ॥
ब्राह्मणस्य गर्भावधिषोडशवर्षपर्यन्तम् ॥ तत्र-
गर्भाष्टमवर्षो मुख्यः । क्षत्रियस्य द्वाविंशतिवर्ष-
पर्यन्तम् । तत्रैकादशवर्षो मुख्यः । वैश्यस्य चतु-
र्विंशतिवर्षपर्यन्तम् । तत्र द्वादशवर्षो मुख्यः ।
इति स्मृतिः ॥ सैके द्वादशे । तत्राश्वत्थौ प्रायश्चित्तं
कृत्वा तदुत्तरे कार्यम् ।

“गृह्योक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।
बालो वेदाय तद्व्योगाद्बालस्योपनयं विदुः ॥
रक्तखावे तथा शस्त्रक्षते पाठनिषेधनात् ।
उपनयनं न तत्र स्यात् इति मन्वादिसम्मतम्” ॥
कृत्यचिन्तामणौ ।

“जन्मोदये जन्मसु तारकासु
मासेऽथवा जन्मनि जन्ममे वा ।
व्रतेन विप्रो न बद्धश्रुतोऽपि
विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्या ॥
अस्तं गते दैत्यगुरौ गुरौ वा
ऋक्षेऽपि वा पापयुतेऽप्यनुक्ते ।
व्रतोपनीतो दिवसे प्रणाशं
प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः” ॥

उदये ज्ञेये । व्रतेन उपनयनेन । सुजबलभीमकृत्य-
चिन्तामणयोः ।

“स्नातीशुक्रधनाश्विमित्रकरभे पौष्णेज्यचित्राहरि-
चिन्दौ तोयपतौ भगे दितिमुते भाद्रपदे सागरे ।
केन्द्रस्ये भृगुजेऽङ्गिरःशिशुते चन्द्रे च तारे शुभे
कर्त्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलतिथौ वाराः सितार्कज्यकाः” ॥
तोययतिः श्रुतमिवा । अदितिमुतउत्तरफल्गुनी ।
सागरः पूर्वाषाढा । दीपिकायाम् ।
जीवार्कन्दुशुद्धौ हरिशयनवह्निभस्त्रे चोत्तरस्ये,
साध्याये वेदवर्णाधिपइहशुभदे क्षौरिभे नादितौ च ।
शुक्रार्कज्यक्षेत्रे रविमदनतिथिं प्रोक्ष्य षष्ठ्याष्टमेन्दुं,
नो जीवास्तातिचारेऽर्कसितगुरुदिने कालशुद्धौ
व्रतं स्यात्” ॥

रविमदनतिथिं सप्तमीं चयोदशीम् ॥*॥

कृत्यचिन्तामणौ ।

“माघे ब्रविणशीलाण्डः फाल्गुने च दृढव्रतः ।
चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत् ॥
ज्येष्ठे गह्वरनीतिज्ञ आषाढे क्रतुभाजनः ।
श्रेष्ठेऽन्येषु रात्रिः स्यान्निषिद्धं निषि च व्रतम्” ॥
राजमार्त्तण्डे ।

“पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति” ।

दृढगर्गः ।

“स्मृतियुक्ताननध्यायान् सप्तमीं च योदशीम् ।
पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्” ॥
चैत्रशुक्लद्वितीया आषाढशुक्लदशमी मन्वन्तरा-
दित्येन निषिद्धा वैशाखशुक्लद्वितीया युगादित्येन

निषिद्धेति । यथामशुचिरभार्यो रिक्तासु वज्र-
दोषभाक् । शुक्लपक्ष एव विहितः प्रागुक्ताश्व-
लायनवचनात् ॥*॥ सामगानां कुजवारेऽप्युप-
नयनं श्रीपतिरत्नमात्राद्यचिन्तामणिद्वयवाक्य-
वचनात् । यथा ।

“शाखाधिपे बज्जिनि केन्द्रगतेऽथ वास्मिन्
वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् ।

नीचस्थितेऽरिग्रहेऽथ पराजिते वा
जीवे भृगवुपनयः स्मृतिकर्महीनः” ॥

अस्य शाखाधिपस्य ॥ दीपिकायां ।

“ऋग्वेदाधिपतिर्जोवा यजुर्वेदाधिपः सितः ।
सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्ववेदराट्” ॥
वेदाधिपकथनम् ॥*॥

“ब्राह्मणे शुक्रवागीशौ क्षत्रिये भौमभास्त्रारौ ।
चन्द्रो वैश्ये बुधः शूद्रे पतिर्मन्दोऽन्यजे जने” ॥
वर्णाधिपकथनम् ॥*॥ पराजयलक्षणं वक्ष्ये
यात्रायाम् ।

अत्रापि विवाहवद्दशयोगमङ्गवर्जनम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“षोडशब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।

विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्तिता ॥

सावित्री नातिवर्त्तत अत उर्द्धं निवर्त्तते” ॥

अत्र षोडशवर्षस्य उपनयनाङ्कता प्रतीयते ॥

“पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥

प्रायश्चित्तं भवेदेवं प्रोवाच वदतां वरः” ॥

इति यमवचने तदनङ्कता प्रतीयते । अनयोर्गर्भ-
जन्मप्रवृत्तिगणनाभ्यामविरुद्धार्थता । तथाच मा-
ण्डूक्यः । “व्रतबन्धविवाहे च वत्सरपरिकल्पन-
माङ्गराचार्याः । आधानपूर्वमेके प्रसूतिपूर्वमे-
सान्धे तु” ॥*॥ यत्तु द्विजानुपक्रम्य पैठिनसि-
वचनं द्वादशषोडशविंशतिस्त्रेदतीता अवसर-
काला भवन्ति इति द्वादशवर्षाद्युपरि ब्राह्मणा-
दीनां महाव्याहृतिहोमप्रायश्चित्तार्थम् । षोड-
शोपरि तु ब्राह्महोमादिगुरुप्रायश्चित्तार्थमिति ।
इत्युपनयनम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अथ उपनयनस्यानुष्ठानक्रमः ।

तत्र प्रथमं प्रातः कृतस्नानः कृतद्विज्याहुः पिता
कृतद्विज्याहुनेन पित्रान्यएवाचार्यो दृढस्तद-
सम्भवे माणवककृतो वा समुद्रवनामानमग्निं सं-
स्थाप्य विरूपाक्षनमान्तां कुशण्डिकां समाप्य
माणवकं प्रातर्भोजयित्वा अग्न्युत्तरतो नीत्वा
शिखया सह मुखितं स्नापितं कुण्डलाद्यलङ्कृतं
क्षौमवस्त्रादृतं तदसम्भवे शुक्लाहवकापासेक-
वस्त्रादृतं माणवकं दक्षिणे पूर्वाभिमुखं निधाय
प्रकृतकर्मराम्भे प्रादेशप्रमाणां दृताक्षां समिधं
तृष्णीमग्नौ ज्ज्वा तत्तन्मन्त्रैर्यज्ञसमस्तमहाव्याह-
तिहोमं कुर्यात् । तत आचार्यः पञ्चभिर्मन्त्रैः
पञ्चाङ्गतीर्ज्ज्वात् । तत आचार्यः उदगग्रेषु
कुशेषु कृताञ्जलिः प्राङ्मुख उर्द्धस्तिष्ठेत् । अग्न्या-
चार्ययोर्मध्ये माणवकोऽपि कृताञ्जलिश्चाचार्यो-
भिमुख उदगग्रेषु कुशेषु उर्द्धस्तिष्ठेत् । माणव-

कस्य दक्षिणतः स्थितो मन्त्रवान् ब्राह्मणो माण-
वकस्य अञ्जलिमुदकेन पूरयति पश्चात् आ-
चार्यस्यापि । ततो गृहीतजलाञ्जलिराचार्यो
गृहीतजलाञ्जलिं माणवकं पश्यन् मन्त्रं
जपति । तत आचार्यो माणवकं मन्त्रं पाठ-
यति । ततो माणवकस्याभिवादार्थं देवता-
श्रयं नक्षत्राश्रयं गोचाश्रयं वा माणवकनाम
कल्पयित्वा आचार्यो माणवके कथयति । तत-
श्चाचार्यो माणवकं मन्त्रेण नामधेयं पृच्छति ।
माणवकः पूर्वोक्तार्थकल्पितं नाम मन्त्रेण कथ-
यति । तत आचार्यमाणवकौ पूर्वगृहीतजला-
ञ्जली त्यजेताम् । आचार्यस्तु दक्षिणेन पाणिना
माणवकस्य सङ्कुलं दक्षिणं पाणिं मन्त्रेण गृह्णाति ।
ततो गृहीतमाणवकहस्तो मन्त्रं जपत्वाचार्यः ।
ततो माणवकमाचार्यो मन्त्रेण प्रदक्षिणेन भ्राम-
यित्वा प्राङ्मुखं करोति । ततो माणवकस्य दक्षिण-
स्कन्धं स्पृष्ट्वा अवतीर्णनं दक्षिणपाणिना अव्यव-
हितं नाभिदेशं आचार्यो मन्त्रेण स्पृशति । ततो
माणवकस्य नाभेरुपरिदेशं मन्त्रेण आचार्यः
स्पृशति । ततो माणवकहृदयदेशं मन्त्रेणाचार्यः
स्पृशति । ततो दक्षिणे पाणिना आचार्यो
माणवकस्य दक्षिणस्कन्धं स्पृशन् मन्त्रं जपति ।
ततो वामेन पाणिना माणवकस्य वामस्कन्धं
स्पृशन् आचार्यो मन्त्रं जपति । अथाचार्यो माण-
वकं मन्त्रेण सम्बोधयति । अथ सम्बोधितं माण-
वकं आचार्यो मन्त्रेण प्रेक्षयति । ब्रह्मचारी तु
सर्वत्र वाङ्मतिं ब्रूयात् । ततोऽग्रेऽन्तरभागे
गत्वा आचार्य उदगग्रेषु कुशेषु प्राङ्मुख उप-
विशति । तत आचार्योभिमुखो माणवकः प्राति-
तदक्षिणजानुः उदगग्रेषु कशेषु उपविशति ।
ततः प्रवरसंख्यया पञ्च वा चयो वा मेखला-
यज्ञोपवीतरूपग्रन्थयः कर्त्तव्याः । अथैनं माण-
वकमाचार्यस्त्रिप्रदक्षिणं कारयित्वा त्रिवृतां
मुञ्जमेखलां परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति ।
ततो यज्ञोपवीतं कृष्णसारजिनाम्बुतं आचार्यो
माणवकं मन्त्रेण परिधापयेत् । ततो माणवक-
आचार्यस्य उपसन्नो भवति । ततस्तमुपसन्नमाण-
वकं आचार्यः प्रथमं पार्दं पार्दं ततोऽर्द्धमर्द्धं ततः
कृतृक्षां सावित्रीं अर्ध्यापयेत् । तत आचार्यो
माणवकं महाव्याहृतीः पृथक् पृथक् कृत्वा
प्रणवपूर्विका अर्ध्यापयेत् । ततो वैष्णं पालाशं
वा माणवकपरिभाणदण्डं माणवकाय प्रयच्छन्
आचार्यो माणवकं मन्त्रं वाचयति । अथ गृहीत-
दण्डो ब्रह्मचारी प्रथमं मातरं भिक्षां प्रार्थयति ।
ततो मातृवन्धून् ततः पितरं ततः पित्रवन्धून्
ततोऽन्यांश्च प्रार्थयेत् । ततः सर्वं लब्धभैक्षं आचा-
र्याय निवेदयेत् । ततः पूर्ववेदाचार्यो यत्तसमस्त-
महाव्याहृतिहोमं कृत्वा प्रादेशप्रमाणां दृताक्षां
समिधं तृष्णीमग्नौ ज्ज्वा प्रकृतं कर्म समाप्य
उदीच्यं शाश्वत्याग्नहोमादिवामदेयगानान्तं कर्म
निर्वर्त्तयेत् । ततः यदि पितृवाचायत्तदा कर्म-
कारविदब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । अथान्य-

एवाचार्यो यतः तदा येन यतः स तस्मै दक्षिणां दद्यात् । ब्रह्मचारी तु तत्रैव स्थाने दिनान्तं यावत् वाग्यतस्तिष्ठेत् । ततः प्राप्तायां सन्ध्यायां सन्ध्या-मुपास्य कुण्डिकोक्तविधानेन समुद्रवनामान-मग्निं संस्थाप्य मन्त्रं जप्त्वा दक्षिणं जानुं भूमौ निधाय दक्षिणपश्चिमोत्तरक्रमेण उदकाञ्जलि-सेकमग्निपर्युक्ष्य च कृत्वा समिद्धोमं कुर्यात् । ततः प्रादेशप्रमाणवृत्ताक्तसमिद्धयं गृहीत्वा आद्य-न्तयोत्तुर्णी मध्ये समन्वक्तुं अग्नौ जुहुयात् । ततः कर्मशेषोक्तविधिना पुनरपि अग्निपर्युक्ष्योप-क्रमं दक्षिणपश्चिमोत्तरक्रमेण उदकाञ्जलिसेकं कुर्यात् । ततः ब्रह्मचारी अग्निमभिवाद्य मन्त्रे-णाग्निं विष्टव्यं अतीतायां सन्ध्यायां भिक्षालब्ध-मन्नं क्षारलवणवर्जितं सद्यस्तुदकेनाभ्युक्ष्य भक्ष्य-प्रकरणोक्तविधिना भुञ्जीत । एतच्चाभिकर्म समावर्त्तनपर्यन्तं प्रत्यहं सायं प्रातः कर्त्तव्यम् ॥ इत्युपनयनकर्म समाप्तम् ॥ इति भवदेवभट्टः ॥

(ब्राह्मण-दक्षिण-वैश्यानामन्यतममन्वय-वयःश्रील-शौर्य-शौचाचार-विनय-शक्ति-बल-मेधा-धृति-स्मृति-मति-प्रतिपत्तियुक्तं तनुजिह्वौष्ठदन्ताग्रम्-जुवक्ताक्षिनासं प्रसन्नचित्त-वाक्चेष्टं क्लेशसहस्रं भिषक् शिष्यमुपनयेत् । अतो विपरीतगुणं नोपनयेत् ।

उपनयनीयस्तु ब्राह्मणः प्रशस्तेषु तिथिकरण-मुहूर्त्तनक्षत्रेषु प्रशस्तायां दिशि शुचौ समे देशे चतुर्हस्तं चतुरस्रं स्थण्डिलमुपलिप्य गोमयेन दर्भैः संस्तीर्य पुष्पैर्वाजभक्तैः रत्नैश्च देवताः पूज-यित्वा विप्रान् भिषजश्च तत्रोत्तिष्ठाम्भुक्ष्य च दक्षिणतो ब्राह्मणं स्थापयित्वाभिमुखसमाधाय खदिर-पलाश-देवदारु-विल्वानां समिद्धिश्चतुर्णां वा क्षीरवृक्षाणां न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थमधूकानां दधि-मधु-घृताक्ताभिर्दार्वाहौमिकेन विधिना-सुवेणाज्याहुतीर्जुहुयात् । सप्रणवाभिर्महाध्या-हृतिभिस्ततः प्रतिदेवतमूर्ध्वं स्वाहाकारश्च कुर्यात् शिष्यमपि कारयेत् ॥ ब्राह्मणस्त्रयाणां वर्णानामुपनयनं कर्त्तुमर्हति राजन्यो द्वयस्य वैश्यो वैश्यस्यैवेति । शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्नं मन्त्रवर्ज-मनुपनीतमध्यापयेदित्येके ॥ ततोऽग्निं त्रिः परि-णीयाभिसाक्षिकं शिष्यं ब्रूयात् । काम-क्रोध-लोभ-मोह-मानाहङ्कारेभ्योपारब्ध-प्रेथुन्यान्तान्स्याय-प्रस्थानि हित्वा नीच-नख-रोम्भा शुचिना कषाय-वाससा सत्यव्रतब्रह्मचर्याभिवादनतत्परैणावश्यं भवितव्यं मदनुमतस्थान-गमन-प्रयत्नासन-भोज-नाभ्ययन-परैश्च भूत्वा मन्त्रियहितेषु वर्त्तितव्य-मतोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्म्मो भवत्यफला च विद्या न च प्राकाश्यं प्राप्नोति । अहं वा त्वयि सन्त्यगवर्त्तमाने यद्यन्यथादर्शो स्थामेनोभाग भवेय-मफलाविद्यश्च । द्विज-गुरु-दक्षिण-मित्र-प्रव्रजितो-पनत-साध्वनाथाभ्युपगतानां आत्मबान्धवानामिव स्वभेषजैः प्रतिकर्त्तव्यमेवं साधु भवति । व्याघ्रशकु-निक-पतित-पापकारिणां न च प्रतिकर्त्तव्यमेवं वि-द्या प्रकाशते मित्रयशो धर्म्मार्थकामांश्च प्राप्नोति ॥

“कृष्णेऽष्टमी तन्निधनेहनी दे
ब्रह्मोत्तरेऽप्येवमहर्द्धिसन्ध्यम् ।
अकालविद्युत्-स्तनयिन्तुघोषे
स्वतन्त्रराष्ट्रक्षितिपथ्यासु ॥
भ्रमशानयानाद्यतनाह्वेषु
महोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु ।
नाध्येयमन्येषु च येषु विप्रा-
नाधीयते नाशुचिना च नित्यम्” ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥

उपनायः, पुं, (उपनीयते आचार्यसमीपमिति । उप + नी + घञ् ।) उपनयनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उपनायकः, पुं, (उपमितो नायकोऽपि) नायकगुणो-त्कर्षकथकः । यथा,—

“नायकस्य गुणोत्कर्षकथका उपनायकाः” ।

इति सङ्गीतदामोदरः ॥ * ॥ उपपत्तिश्च ॥ (उप-नयतीति । उप + नी + घञ् ।) प्रापके, त्रि ॥

उपनाहः, पुं, (उपनह्यते ऽस्मिन् । उप + नह + घञ् ।) वीणादितन्त्रबन्धनस्थानम् । तत्पर्यायः । निबन्धनम् २ । इत्यमरः ॥ ब्रह्मालेपपिण्डः । इति मेदिनी ॥

प्रलेप इति भाषा । (यथाह सुश्रुतः ।

“आदौ विष्ठापनं कुर्यात् द्वितीयमवसेचनम् ।
तृतीयमुपनाहश्च चतुर्थीं पाठनक्रियाम्” ॥)

उपनिधिः, पुं, (उपनिधीयते इति । उप + नि + धा + क्ति ।) उपन्यस्तवस्तु । स्थाप्यद्रव्यम् । तत्पर्यायः । न्यासः । २ । इत्यमरः ॥

(“वासनस्यमनाख्याय हस्ते न्यस्य यदर्पितम् ।

द्रव्यमुपनिधिः प्रोक्तः स्मृतिषु स्मृतिवेदिभिः” ॥

वासुदेवपुत्रः । इति विष्णुपुराणम् ॥)

उपनिषत्, [इ] स्त्री, (उपनिषद्यते प्राप्यते ब्रह्म-विद्या अनया इति । उप + नि + सङ् + णिप् ।)

धर्म्मः । वेदान्तशास्त्रम् । निर्जनस्थानम् । इति मेदिनी ॥ (वेदशिरोभागः । तत्र चतुर्णां वेदानां

अशीतिसहितशताधिकसहस्रसंख्यका उपनि-षदः । तथाहि । ऋच एकविंशतिः । यजुषो

नवाधिकशतम् । सामः सहस्रम् । यज्ञाष्टदुप-निषदोऽथर्वणस्य ॥ ब्रह्मविद्या ।) समीपसदनम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्त्वम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (द्विजातिकर्त्तव्यो व्रतभेदः । यथा, आ-श्वलायनगृह्यकारिका ।

“प्रथमं स्यात् महानाज्ञी द्वितीयश्च महाव्रतम् ।
तृतीयं स्यादुपनिषद् गोदानश्च ततः परम्” ॥)

(सुक्तिकोपनिषदि अष्टाधिकशतोपनिषद्भेदाः प्रदर्शिताः । यथा,—

“इष्ट-केन-कट-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्य-तित्तिरिः ॥७॥
ऐतरेयश्च छान्दोग्यं वृहदारण्यकं तथा ॥१०॥
ब्रह्म कावल्य-जावाल-श्वेताश्व हंस आरुणिः ॥१६॥

गर्भो नारायणो हंसो विन्दुर्नाद-शिरः शिखा ॥२३॥
मन्त्रायनी कैषिकी वृहज्जावाल-तापनी ॥२७॥
काकाभिरुद्र-मैत्रेयी सुवाल-क्षरि-मन्त्रिकाः ॥३२॥

सर्वसारं निरात्म्यं रहस्यं वज्रसूचिकम् ॥३६॥
तेजोनाद-ध्यान-विद्या-योगतत्वात्म बोधकम् ॥४२॥

परिव्राट्-त्रिशिखी-सीता-चूडानिर्व्याण-मण्डलम् ॥४८॥

दक्षिणाग्रभं खन्दं महानारायणाऽद्वयम् ॥५३॥

रहस्यं रामतपनं वासुदेवश्च मुद्गलम् ॥५७॥

शाण्डिल्यं पौङ्गलं भिक्षुं महत्प्राशीरकं शिखा ॥६३॥

तुरीयातीत-संन्यास-परिव्राजान्द्रमात्मिका ॥६७॥

अव्यक्तैकाक्षरं पूर्णा सूर्याक्षध्यात्म-कुण्डिका ॥७४॥
सावित्र्यात्मा याशुपतं परब्रह्मावधूतकम् ॥७६॥

त्रिपुरातापनं देवी त्रिपुरा कठ-भावन ॥८४॥

हृदयं कुण्डली भस्म रुद्राक्षगण-दर्शनम् ॥८०॥

तारसार-महावाक्य-पञ्चब्रह्माग्निहोत्रकम् ॥८७॥
गोपालतापनं कृष्णं वाज्रवल्का वराहकम् ॥८८॥

शाध्यायनी हयग्रीवं दत्तात्रेयं च गारुडम् ॥९२॥

कलि-जावालि-सौभाग्य-रहस्य-ऋच-मुक्तिकाः ॥९०॥

अत्र स्थितानामेकदेशवाचिशब्दानां विवृतिः ।

१ हंसः परमहंसः । २ विन्दुरमृतविन्दुः ।

३ नादोऽमृतनादः । ४ शिरोऽथर्वशिखरः । ५ शिखा-यर्वशिखा । ६ तापनी नृसिंहतापनी । ७ रहस्यं

शुकरहस्यम् । ८ तेजः तेजोविन्दुः । ९ नादो नाद-विन्दुः । १० ध्यानं ध्यानविन्दुः । ११ विद्या ब्रह्म-विद्या । १२ परिव्राट् नारदपरिव्राट् । १३ त्रिशि-खी त्रिशिखीब्राह्मणः । १४ चूडा योगचूडामणिः ।

१५ मण्डलं मण्डलब्राह्मणः । १६ दक्षिणा दक्षिणा-मूर्तिः । १७ अद्वयं तारकः । १८ रहस्यं राम-रहस्यम् । १९ महत् महोपनिषत् । २० शिखा योगशिखा । २१ परिव्राजः परमहंसपरिव्राजकः ।

२२ पूर्णाऽन्नपूर्णा । २३ कटः कटरुद्रः । २४ कु-ण्डली योगकुण्डली । २५ भस्मः भस्मजावालः । २६ गणः गणपतिः । २७ दर्शनं जावालदर्शनम् । २८ अग्निहोत्रकं प्राणाग्निहोत्रम् । २९ कलिः कलि-सन्तरणम् । ३० रहस्यं खरखतीरहस्यम् ॥

आसां मध्ये या वदेदन्तर्गतास्ता अपि तत्रैव प्रदर्शिताः । यथा,—

सामवेदान्तर्गताः षोडशसंख्यका उपनिषदः ।

अव्यक्तम् १ आरुणिः २ कुण्डिका ३ केनः ४ छान्दोग्यम् ५ (या)जावालदर्शनम् ६ जावाली ७ महत् ८ मैत्रायणी ९ मैत्रेयी १० योगचूडामणिः

११ रुद्राक्षम् १२ वज्रसूचिकम् १३ वासुदेवम् १४ संन्यासम् १५ सावित्री १६ ॥ * ॥

शुक्लयजुर्वेदान्तर्गता ऊनविंशतिसंख्यकाः

उपनिषदः यथा,—

अतीताध्यात्मम् १ ईशावास्यम् २ (जा)यावाल्मीकिः

उप

उप

उप

तारसारः ४ तुरीयम् ५ त्रिंशद्विंशतिरालम् ७ परमहंसः ८ पैङ्गलम् ९ ब्राह्मणमण्डलम् १० ब्राह्मणद्वयतारकम् ११ भिक्षु १२ मन्त्रिका १३ मुक्तिका १४ याज्ञवल्क्यम् १५ वृहदारण्यकम् १६ प्राच्यायणी १७ सुबालः १८ हंसः १९ ॥

कृष्णयजुर्वेदान्तर्गता द्वाविंशत्-संख्याः

उपनिषदः यथा,—

अक्षि १ अमृतनादः २ अमृतविन्दुः ३ अवधूतम् ४ यकाक्षरा ५ कठरुद्रः ६ कठवल्ली ७ कलिसन्तरणम् ८ कालाशिरुद्रः ९ कैवल्यम् १० क्षुरिका ११ गर्भः १२ तेजोविन्दुः १३ तैत्तिरीयकम् १४ दक्षिणामूर्तिः १५ ध्यानविन्दुः १६ नारायणः १७ पञ्चब्रह्म १८ प्राणाग्निहोत्रम् १९ ब्रह्मरं २० ब्रह्मविद्या २१ योगकुण्डलिनी २२ योगतत्त्वम् २३ योगशिवार २४ वराहः २५ शरीरकम् २६ शुकरहस्यम् २७ श्वेताश्वतरः २८ सर्वसारः २९ स्कन्दः ३० खरस्वतीरहस्यम् ३१ हृदयम् ३२ ॥

ऋग्वेदान्तर्गता दशसंख्या उपनिषदः यथा,—

अक्षमालिका १ आत्मप्रबोधः २ ऐतरेयः ३ कौवितकी ४ त्रिपुरा ५ नादविन्दुः ६ निर्वाणम् ७ सुदृला ८ बङ्गुचः ९ सौभाग्यम् १० ॥

अथर्ववेदान्तर्गता एकत्रिंशत्संख्या उपनिषदः, अथर्वशिखर १ अथर्वशिखरः २ कृष्णः ३ गणपतिः ४ गाङ्गुर् ५ गोपालतापनी ६ जावालम् ७ त्रिपुरातपनम् ८ दत्तात्रेयः ९ देवी १० नारदपरि-ब्राजकः ११ नृसिंहतापनी १२ परब्रह्म १३ परि-ब्राजकान्तर्यामि १४ परमहंसः १५ पाशुपतम् १६ प्रश्नम् १७ भस्म १८ भावना १९ महानारायणम् २० महावाक्यम् २१ माण्डूक्यम् २२ सुण्डकम् २३ राम-तापनी २४ रामरहस्यम् २५ वृहज्जावालम् २६ शरभम् २७ शाण्डिल्यम् २८ सीतार २९ सूर्यात्म ३० हयग्रीवम् ३१ ॥

उपनिष्कारं, स्त्री, (उपनिष्करन्ति सैन्यान्वयः। उप + निस् + कृ + घ। ऋदोरप् तु न। अपोवाध-कस्य ल्यटोऽपि घस्यापवादत्वात्। यदा उप निष्की-र्यते सैन्येहन्त्यते इति। कृ + कर्मणि अप्। इदु-दुपधस्येति घः।) पुरपथः। इत्यमरः। राजपथः। इति हेमचन्द्रः।

उपनिष्क्रमणं स्त्री, (उपनिष्क्रम्यतेऽनेन उप + निस् + क्रम + ल्यट्।) राजपथः। इति हेमचन्द्रः। निष्क्रमणनामसंस्कारः।

उपनीतः, पुं, (उप + नी + क्त।) कृतोपनयनः। इति स्मृतिः। (“अथोपनीतं विधिवद् विपश्चितः”)। इति रघुः। ३। २६।) निकटप्राप्ते च।

उपन्यासः, पुं, (उप + नि + अस्।) क्षेपणे + घञ्।) वाक्योपक्रमः। तत्पर्यायः। वाङ्मुखम् २। इत्यमरः। (“तस्मात् ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन”)। इति शारीरकभाष्ये। ६४। ७। विचारः। यथा, मनुः ६। ३१।

“विश्वजन्यमिमं पुरुषमुपन्यासं निबोधत”।

“वक्ष्यमाणं सर्वजनहितं विचारं शृणुत”।

इति तट्टीका।

धनादीनामर्पणम्। गच्छित इति भाषा ॥

उपपत्तिः, पुं, (उपमितः पत्या। अवादयः कृष्णायर्थे तृतीयया इति समासः।) जारः। इत्यमरः। नां इति भाषा। तस्य लक्षणम्। आचारहानिहेतुः पतिः। स चतुर्विधः। सार्वकालिकपराङ्मना-पराङ्मुखत्वे सति सर्वकालमनुरक्तोऽनुकूलः १। सकलनायिकाविषयसमसहजानुरागो दक्षिणः २। भूयो निःशङ्कः कृतदोषोऽपि भूयो निवारितो-ऽपि भूयः प्रश्रयपरायणो धृष्टः ३। कामिनी-विषयकपटपटुः शठः ४। इति रसमञ्जरी ॥ (यथा, मनुः ३। १५५।

“पौनर्भवश्च कायश्च यस्य चोपपत्तिर्गते” ॥)

उपपत्तिः, स्त्री, (उप + पठ् + क्तिन्।) सङ्गतिः। निर्देतिः। समाधानम्। सिद्धान्तः। प्रकरणाप्रति-पाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रूयमाणा वृत्तिः। इति वेदान्तसारः ॥ (“उपपत्तिमद्वर्जिताश्रयम्”)। इति भारविः। २। ११॥ हेतुः। यथा,—

“ओतयः श्रुतिवाक्येभ्यो भन्तव्योपपत्तिभिः”।

इत्यत्र उपपत्तिभिर्बहुभिर्हेतुभिरिति पक्षता-ग्रथमाधुरी ॥ सङ्गतिः। यथा,—

“लक्षणा शक्यसम्बन्धतात्पर्यानुपपत्तिः”।

इति भाषापरिच्छेदः। १२॥ (उपायः। यथा माघे।

“अपेक्षितान्योन्यबलोपपत्तिभिः”। सिद्धिः।

प्राप्तिः। “स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाश्रः”। इति रघुः ॥ ५। १२॥)

उपपदं, स्त्री, (उपोच्चारितं पदम्।) लेशः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समीपोच्चारणीयपदम्। (यथा, रघौ १६। ४०। “तस्याः स राजोपपदं निशान्तम्” ॥) यथा वा नामोत्तरे शर्मिष्ठादि। समभिव्याह-तस्वार्थोपपदम्। यथा प्रहारादौ प्रादि। इति व्याकरणम् ॥

उपपातकं, स्त्री, (उपपातयति नरके यत्। उप + पत् + शिच् + कृत्। यदा उपमितं पातकेन।) पापविशेषः। तत्तु ऊनपञ्चाश-द्विधं यथा। गोबधः १ अशान्त्यवाजनम् २ पर-दारगमनम् ३ आत्मविक्रयः ४ गुरुत्यागः ५ मातृत्यागः ६ पित्र्यागः ७ रघां शुश्रूषाघकरणं

त्यागः। स्वाध्यायत्यागः ८ स तु सर्वदा ब्रह्मयज-त्यागः। अधीतवेदविस्तराद्यश्च। अभिव्यागः ९ स तु स्मार्त्ताग्निहोत्रत्यागः। सुतत्यागः १० स तु तस्य संस्कारभरणाद्यकरणम्। परिवर्तित्वा ११ सा तु कनिष्ठेन आदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य। परिवेदनं १२ तत्तु अक्षतदारज्येष्ठसत्वे कनि-ष्ठस्य। तयोः कन्यादानं १३ तयोर्वाजनं १४ तत्तु तयोरेव विवाहादौ पौरोहित्यम्। कन्याया दूषणं १५ तत्तु मैथुनवर्जमङ्गलीप्रक्षेपादिना रूपणम्। अङ्गुल्या योनिविदारणमिति यावत्। वार्द्ध्यं १६ तत्तु निषिद्धवृद्धिजीवनम्। व्रतघोषः १७ स तु ब्रह्मचारिणो मैथुनम्। तडागविक्रयः १८ आराम-विक्रयः १९ दारविक्रयः २० अपत्यविक्रयः २१ ब्राह्मता २२ सा तु यथाकालमनुपनयनम्। नाथ-वत्यागः २३ भृताध्यापनम् २४ तत्तु प्रतिनियत-

वेतनग्रहणपूर्वमध्यापनम्। भृताध्यापनम् २५ तत्तु वेतनप्रदानपूर्वकाध्यापनम्। अपस्थानां

विक्रयः २६ स तु तिललाक्षागौरसादीनां ब्राह्म-णेन विक्रयः। सर्वाकरेण्यधीकारः २७ स तु सु-वर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजाज्या अधिकारः। महा-यन्त्रप्रवर्तनं २८ तत्तु महतां उदकप्रवाहप्रतिबन्ध-हेतुनां सेतुबन्धादीनाञ्च प्रवर्तनं अथवा तैलादि-यन्त्रस्य शस्त्रतेजनादियन्त्रस्य च। ओषधिर्हिसनं २९ तत्तु धान्यादीनां यथाकथञ्चिन्नाशः। स्त्रा-जीवः ३० स तु भार्याविस्तीर्णं वेश्यात्वं कृत्वा तदुपजीवनम्। अभिचारकर्म ३१ तत्तु श्वेता-दिना वज्रेण अग्निराद्रस्य मारणम्। मूलकर्म ३२ तत्तु मन्त्रौषधादिना वशीकरणम्। इत्यनार्थ-मशुष्कद्रुमाणां क्लेदनं ३३ आत्मार्यं क्रियारम्भः ३४ स तु अनातुरस्य देवपितृव्यदेशमन्त्रेण पाका-द्यनुष्ठानम्। निन्दितान्नस्य भक्षणम् ३५ तत्तु लघु-नादेः सङ्कटनिष्क्या अथवा गणकदेवतस्मारा-द्यन्नभक्षणम्। अनाहिताग्निता ३६ सा तु सम-र्थस्य श्रौतस्मार्त्ताद्यपरिग्रहः। स्तेयं ३७ तत्तु सुवर्णद्रव्यादन्यसारद्रव्यापहरणम्। देवर्षिपितृणां ऋणाशोधनं ३८ असच्छास्त्राभिगमनम् ३९ तत्तु श्रुतिसूतिविरुद्धशस्त्राश्रयणम् पाषण्डशस्त्रा-भ्यासो वा। कौशील्यक्रिया ४० सा तु तौर्य-क्रियस्य सततानुष्ठानम्। धान्यस्तेयं ४१ पशुस्तेयम् ४२ कुप्यस्तेयम् ४३ मद्यपस्त्रीनिषेवनम् ४४ स्त्रीवधः ४५ शूद्रवधः ४६ वैश्यवधः ४७ क्षत्रियवधः ४८ नास्तिवधम् ४९ तत्तु अदृष्टार्थकर्मणावबुद्धिः। नास्ति परलोक इति वा। इति मनुः शृणुपाणिनः ॥ (अस्य प्रायश्चित्तादिकं प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

उपपायं, स्त्री, (उपमितं पापम्।) उपपातकम्। इति स्मृतिः ॥

उपपुरं, स्त्री, (उप समीपे पुरम्।) शाखानगरम्। इति हेमचन्द्रः ॥

उपपुराणं, स्त्री, (उपमितं पुराणम्।) आसक्तता-कृदणुपुराणसदृशनानामुन्मादिप्रणीताकृदणुपुरा-णम्। यथा,—

“अन्यान्युपपुराणानि सुनिभिः कथितान्यपि।

आद्यं सनत्कुमारोक्तं १ नारसिंहं २ ततः परम् ॥

तृतीयं वायवीयञ्च ३ कुमारं च भाषितम्।

चतुर्थं शिवधर्माख्यं ४ साक्षात्तन्दीशभाषितम् ॥

दुर्वाससोक्तमाख्यं ५ नारदीयमतः परम् ६।

नन्दिकेश्वरयुग्मञ्च ७ तथैवोशनसेरितम् ८ ॥

कापिले ९ वारुणे १० श्राम्भे ११ कालिकाङ्गयने च १२। माहेन्द्रं १३ तथा कल्की १४ देवं १५ सर्वार्थसिद्धिदम् ॥ पराशरोक्तमपरम् १६ भारीचम् १७ भास्कराङ्गयम् १८ अत्र देवं देवीपुराणम्। इति मलमासतत्त्वत-कूर्मपुराणम् ॥ (यथां विस्तृतिस्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥)

उपपुष्पिका, स्त्री, (उपगता पुष्पमिव विक्राश-त्वम्। ऋग्भक्तमये मुख्यादानात् तथात्वम्।) ऋग्भा। हाइ इति भाषा। तत्पर्यायः। हा-फिका २। इति चारावली ॥

उप

उपप्रदानं, स्त्री, (उप समीपे प्रदानम् ।) उत्कृष्टः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ घुस इति भाषा । (यथा कथा-
सरित्सागरे २४ तरङ्गे ।

“उपप्रदानं लिप्पुनामेकं ह्याकर्षणौबधम्” ॥)

उपसृजः, पुं, (उप + जु + अप् ।) राजग्रहः । वि-
ज्ञः । उत्पातः । इति मेदिनी ॥

(“उपसृजवाय लोकाणां धूमकेतुर्विवोत्थितः” ।)

इति कुमारः ॥ २ । ३२ ।) ग्रहणम् । यथा “उप-
सृजे चन्द्रमसो रवेश्च” । इति स्मृतिः ॥ (उत्पात-
सूचकोऽनितादिः । यथा, “कश्चिन्न वाय्वादिरुप-
सृजो वः” । इति रघुः ॥ ५ । ६ । भीतिः । “नृपा-
इवोपसृजविनः परेभ्यः” । इति रघुः ॥ १३ । ७ ।

“उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उपसृजविनो भयवन्तः” । इति मल्लिनाथः ॥)

उप

सादृश्यज्ञानम् । उपमितिकरणम् । यथा गौर्गव्य-
स्तथेतिवाक्ये । “प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधन-
मुपमानम्” । इति न्यायसूत्रम् । प्रसिद्धस्य
पूर्वप्रमितस्य गवादेः साधर्म्यात् सादृश्यात् तज्-
ज्ञानात् साध्यस्य गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं
सिद्धिरुपमानरूपमितिर्यत इत्यध्याहारेण च
करणत्वज्ञानम् । अत्र च वैधर्म्योपमितिमपि मन्यन्ते
टीकाकृतः । यथा च अतिदीर्घग्रीवत्वादिसम्ब-
न्धवैधर्म्याच्च नत् । उक्ते करभपदवाच्यताग्रहः ।
एवमन्योऽपि उपमानस्य विषय इति भाष्यं । तथा
शुद्धपर्णिसदृशी ओषधी विषं हन्तीत्यतिदेश-
वाक्यार्थे ज्ञाते मुद्गपर्णिसादृश्यज्ञाने जाते इय-
मोषधी विषहरणीत्युपमित्या विषयैक्यते
इत्यादि ॥)

उपमानङ्कारः, पुं, (उपमैव अलङ्कारः ।) साम्या-
लङ्कारः । यथा । उपमामाह ।

“सायं वाचभैवधर्मा वाक्मैत्रे उपमा द्वयोः” ।

तद्भेदाः । सा द्विविधा । पूर्णा लुप्ता च । तल्ल-
क्षणम् । यथा, —

“सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म औपम्यवाचि च” ।

इयं पुनः औपम्यार्थी च । तल्लक्षणम् ।

“औपम्यं यथेववाशब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि ।

अर्थी तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थो यत्र वा वतिः” ॥

दे चिधा । तद्विधेः समासेऽयं वाक्ये । उदाहरणम् ।

“सौरभमन्मोहहृदयमुखस्य कुम्भाविषं क्लृप्तौ पीनौ ।

हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्वथा बाले” ॥

अत्र क्रमेण त्रिविधा औपम्यं ।

“मधुरः सुधावदधरः

पल्लवतुल्योऽतिपेजवः पाणिः ।

चकितमृगलोचनाभ्यां

सदृशी चपले च लोचने तस्याः” ॥

अत्र क्रमेण त्रिविधा औपम्यं । पूर्णा षड्वेव तत् ।

“लुप्ता सामान्यधर्मोदरेकेस्य यदि वा द्वयोः ॥

त्रयाणां वानुपादाने औपम्यार्थी सापि पूर्ववत्” ॥

इयञ्च तद्विधेः औपम्यं असम्भवात् पूर्वोक्तरीत्या
पञ्चप्रकाराः । उदाहरणम् ।

“मुखमिन्दुर्वथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ।

वाचः सुधा इवौष्ठस्ते विम्बतुल्यो मनोऽम्बवत्” ॥

“सा लुप्ता पञ्चधा पुनः ।

आधारकर्म्मविहिते द्विविधे च क्वचि क्वचि ।

कर्म्मकर्त्रीर्णसुखि च स्यादेवं पञ्चधा पुनः” ॥

उदाहरणम् ।

“अन्तःपुरीयसि रणेषु सुवीर्यसि त्वं

गौरं जनं तव सदा रमणीयते श्रीः ।

दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्र-

सञ्चारमत्र भुवि सञ्चरसि क्षितीश” ॥

तदेवं दशप्रकारा लुप्ता । सा पुनर्द्विधा । वाक्य-
गता समासगता च । यथा ।

“उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः” ।

औपम्यार्थत्वभेदेन चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्राचीन-
रीत्या द्विप्रकारत्वेनोक्तम् । पुनर्द्विधा ।

“औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा”

उप

उदाहरणम् ।

“वदनं मृगशावाच्याः सुधाकरमनोहरम्” ।

“गर्दभेति श्रुतिपदार्थं यत्तं निनदन्महात्मनां पुरतः”

पुनर्धर्मोपमानयोर्लोपे द्विधा । तद्यथा ।

“द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मोपमानयोः” ।

उदाहरणम् ।

“तस्या मुखेन सदृशं रश्मं नास्ते न वा नयनतुल्यम्” ।

पुनर्द्विधा ।

“क्षिप्तमासगता द्वेधा धर्मो वादिविलोपने” ।

उदाहरणम् । विधवति मुखान्नमस्या इत्यादि ।

“उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्वचि” ।

उदाहरणम् ।

“अश्रुतिविक्रमालोकविक्रमरविलोचनः ।

कपायोदग्रदोर्दण्डः स सङ्ख्यायुधीयति” ॥

धर्मोपमेयलोपेऽन्या च । उदाहरणम् । “यशसि

प्रसरति भवतः क्षीरोदीधन्ति सागराः सर्वे” ।

त्रिलोपे च समासगा । यथा । राजते मृगलोच-
नेत्यादि ।

“तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसंख्यकाः” ।

पूर्णा षड्विधा । लुप्ता चैकविंशतिविधेति मि-
लित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा” । इति साहित्य-

दर्पणस्य १० परिच्छेदः संग्रहीतः ॥

उपमिति, स्त्री, (उप + मि + क्तिन् ।) उपमा । इति

शब्दरत्नावली । न्यायमते सादृश्यज्ञानजन्यज्ञानम् ।

यथा “गोसदृशो गवयपदवाच इत्याकारशक्ति-

ज्ञानम् । अस्य करणं गवादिसादृश्यवत् पितृश-
त्यक्षम् । अस्य व्यापारः अतिदिष्टवाक्यार्थस्मर-

णम्” । इत्युपमानखण्डम् । अपि च । भाषा-

परिच्छेदे ॥ ७६-८० ॥

“ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।

सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सौपमितिः स्मृता ॥

वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतित्यापार उच्यते ।

गवयादिप्रदानान्तु शक्तिधीरुपमाफलम् ॥

पदज्ञानान्तु करणं शक्तिधीरुपमाफलम्” ॥

उपमेतः, पुं, (उपमां इतः प्राप्तः ।) शालवृक्षः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शालवृक्षो हि सर्वोन्नतत्वात्

उन्नतानामुपमास्थानम् । इत्यर्थः ॥)

उपयन्ता, [ऋ] पुं, (उप + यम् + णच् ।) प्रतिः ।

इति जटाधरः ॥ (“अथोपयन्तारमणं समा-

धिना” । इति कुमारः ५ । ४५ । “अथोपयन्ता

सदृशेन युक्ताम्” । इति रघुः ॥ ७ । १ ॥)

उपयमः, पुं, (उप + यम् + अप् ।) विवाहः ।

इत्यमरः ॥

उपयाचकः, त्रि, (उप समीपे याचते इति । उप +

याच + ण्वल् ।) समीपे याचजाकर्त्ता ॥

उपयाचितं, त्रि, (उप + याच् + क्त ।) खेयसिद्धये

देवाय देयं वस्तु । तत्पर्यायः । दिव्यदोहदम् २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रार्थितम् । यथा, कथा-

सरित्सागरे १३ तरङ्गे ।

“तस्योपयाचिताख्ये तत्रत्याः कुर्वते जनाः ।

तत्तत्वाञ्छितसंसिद्धिहेतोस्तैस्तेषांयनैः” ॥)

उपयाचितकं, त्रि, (उपयाचित + कन् ।) उपयाचि-

उप

तम् । खेचलव्यये देवदेयम् । इति जटाधरः ॥
(यथा, कादम्बरी । “सिद्धायतनानि कृतविविध-
देवतोपयाचितकानि” ॥)

उपयामः, पुं, (उप + यम् + घञ् ।) विवाहः । इत्य-
मरः । (यज्ञाङ्गपात्रविशेषः । यथा यजुर्वेदे ७।४।
११ । “उपयामग्रहीतोऽसि” । उपयाम्यतेऽनेन ।
उप + यम + णिच् + अच् । इति व्युत्पत्त्या सि-
द्धम् ॥)

उपयुक्तः, त्रि, (उप + युज् + क्त) योग्यः । उचितः ॥
उपयोगः, पुं, (उपयुज्यते इति । उप + युज् + घञ् ।)
आचरणम् । इति विजयरक्षितः । इत्यसिद्धार्थ-
व्यापारः । इति विष्णुमिश्रः ॥ (“अनङ्गलेखक्रिय-
योपयोगम्” । इति कुमारः । १।७ । भोजनम् ।
“औषधान्नविहारानामुपयोगं सुखावहम्” । इति
निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये वामटेनोक्तम् ॥)

उपयोगिता, स्त्री (उपयोगिन् + तल्) उपयोगिनो
भावः । कलसाधनता । प्रयोजनम् । आनुकूल्यम् ॥
उपयोगी, [न] त्रि, (उपयोगोऽस्यास्तीति । उप-
योग + इनि ।) उपयुक्तद्रव्यादिः । क्रियासाधनम् ।
अनुकूलः ॥ (“तदुपयोगीनि शारीरकसूत्रा-
दीनि” । इति वेदान्तसारे । २ ॥ उपभोगद्रव्यम् ।
यथा कथासरित्सागरे । १५ तरङ्गे ।

“अस्ति कन्यारत्नं मे गृह्यतामुपयोगि चेत्” ॥
उपयोष, व्य, उपजोषम् । आनन्दः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

उपरक्तः, पुं, (उप + रज्ज् + क्त) राजपक्षः सूर्य-
स्वप्नश्च । इत्यमरः ॥ राजः । इति हेमचन्द्रः ॥
उपरक्तः, त्रि, (उप + रज्ज् + क्त) व्यसनार्तः । दैव-
मानुषान्तरपीडायुक्तः । इत्यमरः ॥

उपरक्षयं, स्त्री (उपगतं रक्षयं यञ्) रक्षयार्थं सैन्य-
स्थापनम् । चौकी इति स्थातम् । तत्पर्यायः ।
सञ्जनम् २ । इत्यमरः ॥

उपरतः, त्रि, (उप + रम् + क्त) मृतः । इति
स्मृतिः ॥ (यथाह नारदः ।
“पितृयुपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः” ॥
विरतः ॥

उपरतस्पृहः, त्रि, (उपरता नष्टा स्पृहा धनाद्याकाङ्क्षा
यस्य ।) सत्यं सत्त्वे खगतधनेच्छारहितः । खस-
मानाधिकरण्यास्त्वसमानकालीनेच्छा प्रागभावा-
समानकालीनेच्छाध्वंसवान् । इति दायतत्त्वम् ॥
इच्छारहितः ॥ (“पितृयुपरतस्पृहे” । इति
याज्ञवल्क्यः ॥)

उपरतिः, स्त्री, (उप + रम् + क्तिन् ।) विरतिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ६१।८ ।
“विश्वस्योपरतौ शक्ते नारायणि । नमोऽस्तु ते” ॥)
“निगृहीतेन्द्रियाणां विषयेभ्य उपरमणम् ।
अथवा विहितकर्मणां विधिना परित्यागः” ।
इति वेदान्तः ॥

उपरमः, पुं, (उप + रम् + घञ् । निपातनात् न
दृष्टिः ।) उपरतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (“जेनोपरमे
कल्मषं निवर्जयेत्” । इति वैद्यके ॥)

उपरसः, पुं, (उपमितं रसेन ।) उपधातुः । तद्यथा ।

उप

खेचरम् । अङ्गनम् । कङ्कटम् । गन्धारी । गैरिकम् ।
क्षितिनागः । प्रीतिर्यं । इति राजनिर्घण्टः ॥

“गन्धो हिङ्गुलभम्भतालकशिलाः खेतोऽङ्गवष्ट-
ङ्गणम्, राजावर्त्तकचुम्बकौ स्फटिकरा ऋक्षः खटो
गैरिकम् । कासीखं रसकङ्कपईविकता वीलाश्च
कङ्कुकम्, सौराष्ट्री च भता समी उपरसा सुतस्य
शिङ्खिलैः” ॥ इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
प्रथमभागे ॥)

उपरागः, पुं, (उप + रज्ज् + घञ् ।) राजपक्षचन्द्रः ।
सूर्यश्च । इत्यमरः ॥ (“उपरागान्ते प्राग्निः ससु-
पगता रोहिणीयोगम्” । इति शाकुन्तले । विकट-
स्थितित्वात् निचगुणादेरन्यत्रारोपणम् । यथा
स्फटिकस्तम्भे रत्नपुष्पाणां रत्नमारोपः ।) राजः ।
विगानम् । परीवादः । इति हेमचन्द्रः ॥ दुर्भयः ।
ग्रहकल्लोलः । व्यसनम् । इति मेदिनी । (यथा
रघौ १६ । ७ । “विभर्षि चाकारमनिर्दृतागं
सृणालिनी हेममिवोपरागम्” ॥)

उपरागः, पुं, (उप + रम् + घञ् ।) निवृत्तिः । तत्प-
र्यायः । आरतिः २ अवरतिः ३ विरतिः ४ इत्य-
मरः ॥ विरामः ५ उपरमः ६ इति भरतः ॥ आ-
रामः ७ उपरतिः ८ इति हेमचन्द्रः ॥

उपरि, व्य, (ऊर्ध्वं ऊर्ध्वायां ऊर्ध्वात् ऊर्ध्वाः ऊर्ध्वं
ऊर्ध्वां वा वसत्यागतौ रसगीयं वा । “उपर्युपरि-
र्यात्” । ५।३।३१ । इति ऊर्ध्वस्योपदेशो गिन्
प्रत्ययश्च ॥) ऊर्ध्वम् । इति व्याकरणम् ॥ उपर
इति भाषा ।

(“त्वव्यासज्ञे नयनमुपरिस्पन्दि प्राङ्मे सभाच्याः ।
मीनक्षोभाञ्जलकुवलयश्रीतुलामेव्यतीति” ॥

इति मेघदूते उत्तरमेघे ३४ श्लोकः ।

“अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पदृष्टिः

पपात विद्याधरहस्तमुक्ता” ।

इति रघुः । २।६० ॥)

उपरिह्यत्, व्य, (ऊर्ध्वं ऊर्ध्वायां ऊर्ध्वात् ऊर्ध्वाः
ऊर्ध्वं ऊर्ध्वां वा वसति आगतौ रसगीयं वा ।
“उपरि उपरिह्यत्” । ५।३।३१ । इत्यूर्ध्वस्य
उपदेशो रिह्यतिश्च प्रत्ययश्च ॥) उपरि । ऊर्ध्वम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे ४ काण्डे ।
“नाथस्त्राज्ञोपरिह्यच्च गतिर्नापु न चाम्बरे” ॥)

उपरीतकः, पुं, शृङ्गारवन्धविशेषः । आसन बाधन
इत्यादि भाषा । तस्य लक्षणं यथा ।
“एकपादसुरौ कृत्वा द्वितीयं स्वान्तमस्थितम् ।
नारो कामयते कामी बन्धः स्यादुपरीतकः” ॥

इति रतिमञ्जरी ॥ अत्र विपरीतकोऽपि पाठः ॥

उपरूपकं, स्त्री, (उपमितं रूपकेण ।) नाटकविशेषः ।
स तु अष्टादशविधः । यथा ।
“नाटिका चोटकं गोष्ठी सट्टकं नाचरासकम् ।
प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्गणं रासकन्तथा ॥
संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका ।
दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाषिकेति च ॥
कथ्यदश प्राङ्गुररूपकाणि मनीषिणाः ।
विना विशेषं सर्वेषां लब्धा नाटकवन्तवत्” ॥
इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥

उप

उपरोधः, पुं, (उप + रोध् + घञ्) अनुरोधः ॥
(प्रतिवन्द्यः) । “अन्येवासपि भैक्षोपजीविनां वृथप-
रोधं करोवि” । इति महाभारते आदिपर्वणि ।
३।४५ । “तमोऽधननिवा निवासुपरोधो माभूत्” ।
इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के ॥)

उपरोधकं, स्त्री, (उप + रोध् + क्तुल्) गर्भागारम् ।
वासगृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥

उपर्युपरि, व्य, ऊर्ध्वार्ध्वं । उपर उपरि इति भाषा ।
सामोष्मम् । यथा “उपर्युपरि ग्रामम्” । इति
व्याकरणम् ॥

उपलः, पुं, (उपलति । उप + ल + क्त) यद्वा, उं
प्रभृत् पलति यः । उ + पल + अच् ।) पाषाणः ।
(यथा,—

“देवां द्रव्यस्युपलविषमे विश्वपादे विशीर्णम्” ।
इति मेघदूते पूर्वमेघे १६ श्लोकः ।) रत्नम् । इति
मेदिनी ॥ (यथा मनुः । ११।१६७ ।

“मणिसुक्ताप्रनाजानां ताम्रस्य रजतस्य च ।
अयःकांस्योपलानाञ्च दादशाहं कमानता” ॥

बालुका । यथा, “भिषगुपलाप्रक्षिणी गता” । इति
चट्पदे । ६।११२।३ । “उपलेषु बालुकासु”
इति साध्यम् ॥)

उपलक्ष्यं, स्त्री, (उप + लक्ष् + ल्युट्) धनवत्-
स्वार्थलक्षणा ।

(“स्वलिङ्गये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम् ।
उपादानं लक्ष्यक्षेप्युक्ता शुद्धेन सा द्विधा ॥

यथा कुन्ताः प्रविशन्ति । इत्युपादानम् । मङ्गायां
योषः । इत्युपलक्ष्यम्” । इति काव्यप्रकाशः ॥)

एकपदेन तदर्थान्यपरायकथनम् । यथा, शुद्धितत्त्वम् ।
“देशान्तरे मृते पत्यौ साख्यौ तत्पादुकादयम् ।

निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम्” ॥
अत्र पादुकादयमित्युपलक्षणं द्रव्यान्तरमपि ॥

उपलक्ष्यः, पुं, (उप + लक्ष् + ल्युट्) आश्रयः । अव-
लम्बनम् ॥

उपलक्षिप्रियः, पुं, (उपलक्षिः प्रियो यस्य ।) चमर-
नामवनजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उपलक्ष्यार्थः, स्त्री, (उपलक्ष्यः अर्थो यस्यः ।) आख्या-
यिका । इत्यमरः ॥ हितोपदेशादिकथा ॥

उपलब्धिः, स्त्री, (उप + लभ् + क्तिन्) मतिः ।
प्राप्तिः । (यथा, रघुः ५।५६ । “यथा हि मे स्यात्
स्वपदोपलब्धिः” ।) ज्ञानम् । इति मेदिनी ॥ (यथा
महाभारते १४ । अनुगीतामर्षणि । २२।२६ ।

“कामन्तु नः खेषु गुणेषु सङ्गः
कामश्च नान्योन्यगुणोपलब्धिः ।
अस्मान् विना नास्ति तवोपलब्धि-
स्त्ववदृते त्वां न भजेत् प्रहर्षः” ॥)

उपलभेदी, पुं, (उपलं भिनत्तीति । उपल + भिद् +
णिनि ।) पाषाणभेदी वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अथमभेदशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

उपलम्भः, पुं, (उप + लभ् + घञ्) उपसर्गात् खल-
घञोरिति नुम् । अनुभवा । इत्यमरः ॥

(यथा रघुः १४।२ ।
“विस्पष्टमस्मान्तया न दृष्टौ

उप

चातौ सुतसार्धसुखोपलम्भात्”॥
 उपलम्भाः, चि, (उप + लभ + ल्यट्)। “उपात् प्रश-
 सायाम्”। ७।१।६६। इत्यनेन सिद्धम्। स्तव्यः।
 स्तवोपयुक्तः। यथा उपलम्भाः साधुः। इति सुग-
 बोधवाक्यम्॥
 उपला, स्त्री, (उप + ला + क + टाप्)। शर्करा।
 इति मेदिनी॥ (“सितोपला तु गोक्षीरी”।
 इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे यक्षाधिकारे॥)
 उपलिङ्ग, स्त्री, (उपमितं लिङ्गेन)। उपद्रवः। अरि-
 टम्। इति हेमचन्द्रः॥ (“केनचित् उपलिङ्गानि
 ग्रायता”। इति हर्षचरिते पञ्चमोच्छासे॥)
 उपलेपनं, स्त्री, (उप + लिप् + ल्युट्)। गोमयादि-
 लेपनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा पञ्चतन्त्रे।
 “तत्रैव देवायतने संमार्जनोपलेपनमण्डनादिकं
 कर्म समाप्तापयति”॥)
 उपवटः, पुं, (उपमितो वटेन)। प्रियालवृक्षः। इति
 राजनिर्घण्टः॥ (प्रियालवृक्षेऽस्य गुणादयो व्या-
 ख्येयाः॥)
 उपवनं, स्त्री, (उपमितं वनेन)। वृक्षमवनम्। वा-
 मान इति भाषा। तत्पर्यायः। आरामः२। इत्य-
 मरः॥ (यथा, मेघदूते पूर्वमेवे २४ श्लोकः।
 “पाण्डुच्छायोपवनवृत्तयः कृतकैः सूचिभिर्नैः”।
 “सा केतुमालोपवना वृहद्भि-
 र्विहारश्चैलानुगतेव नागैः”।
 इति रघुः। १६।२६॥)
 उपवर्त्तनं, स्त्री, (उपागत्य वर्त्तन्ते अत्र। उप + वृत्
 + ल्युट्)। जनपदः। जनपदसमुदायः। जनपदेक-
 देशः। सज्जलनिर्जलस्थानमात्रम्। इति भरतः॥
 तत्पर्यायः। देशः२। विषयः३। इत्यमरः॥ (यथा
 काशीखण्डे।
 “तस्योपवर्त्तनेऽप्येको न श्रुतो गोत्रभित् कश्चित्”॥)
 उपवर्षः, पुं, सुनिविशेषः। तत्पर्यायः। हलभृतिः२।
 कृतकोटिः३। अवाचितः४। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 उपवर्हः, पुं, (उप + वृह + घञ्)। उपधानम्।
 इत्यमरः॥ वालिश इति भाषा॥
 उपवल्किता, स्त्री, अमृतखवालता। इति राजनि-
 र्घण्टः॥
 उपवसयः, पुं, (उपागत्य वसन्ति अत्र। उप + वस् +
 उपसर्गो वसेः इति अथप्रत्ययः)।
 ग्रामः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा,—शतपथ-
 ब्राह्मणे। ११।१।७। “तेऽस्य विश्वे देवा गृहाना-
 गच्छन्ति तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति स उपवसयः”।
 वागपर्व्वदिनम्॥)
 उपवस्तं, स्त्री, (उप + वस् + क्त)। उपवासः। इत्य-
 मरः॥
 उपवासः, पुं, (उप + वस् + घञ्)। अग्न्याधानम्।
 इति मलमासतत्त्वम्। अहोरात्रभोजनाभावः।
 तत्पर्यायः। उपवस्तम्२। इत्यमरः॥ उपोषितम्३।
 उपोषणम्४। औपवस्तम्५। इति तट्टीका॥
 अस्य प्रमाणम्।
 “उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गणैः सह।
 उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः”॥

उप

अस्यार्थः। उपावृत्तस्य निवृत्तस्य। पापेभ्यः पाप-
 कर्मेभ्यः। गुणाः। सर्वभूतेषु दया क्षान्तिः अन-
 सूया शौचं अनायासः मङ्गलं अकार्पण्यं असृष्टा
 च। सर्वभोगविवर्जितः शास्त्राननुमतवृत्तगी-
 तादिसुखरहितः। वैधोपवासे भोजनचतुष्टय-
 निवृत्तिमाह महाभारते।
 “सायमाद्यन्तयोः रज्जोः सायं प्रातश्च मध्यमे।
 उपवासफलं प्रेषोर्वर्ज्यं भक्तचतुष्टयम्”॥
 उपवासदिने वर्जनीयानि। अङ्गनम्। रोचनम्।
 गन्धः। पुष्पम्। माल्यम्। अलङ्कारः। दन्तधाव-
 नम्। गात्राभ्यङ्गः। शिरोभ्यङ्गः। ताम्बूलम्। यच्चा-
 न्यत् वलरागद्वत्। दिवास्नापः। अक्षतक्रीडा।
 मैथुनम्। स्त्रीणां सरागसम्भोजनस्य शौ। व्रतादिषु
 पुत्रोत्पत्तिपर्यन्तं ऋतौ सङ्गत् स्त्रीगमने न दोषः॥
 तत्पूर्वपरदिने वर्जनीयानि। कांस्यपात्रे भोज-
 नम्। मांसभोजनम्। सुरापानम्। मधुपानम्।
 लोभः। वितथभाषणम्। व्यायामः। व्यायः।
 दिवास्नापः। अङ्गनम्। शिलापिष्टभक्षणम्। म-
 सूरभक्षणम्। पुनर्भोजनम्। अध्वगमनम्। यानम्।
 आयासः। द्यूतक्रीडा। अभ्यङ्गः। परान्नम्। तैलम्।
 चणकम्। कौरूषकम्। शाकम्। अधिकष्टतम्।
 अत्यम्बुपानम्। इति एकादशीतत्त्वम्॥ उपवासा-
 सामर्थ्यं प्रतिनिधिः। स्कन्दपुराणम्॥
 “पुल्लं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा।
 रुधामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्”। इति।
 “भार्या भर्तृव्रतं कुर्यात् भार्यायाश्च पतिस्तथा।
 असामर्थ्यं दयौस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते”॥
 इति गरुडपुराणम्। तदनुकल्पः।
 “नत्तं हविष्यान्नमनोदग्नञ्च
 फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चान्यम्।
 यत्तच्च गन्धं यदि वाथ वायुः
 प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरञ्च”॥
 इति वायुपुराणम्॥
 “उपवासासमर्थेदेकं विप्रन्तु भोजयेत्।
 तावज्जनानि वा दद्याद्यद्भक्षाद्दिगुणं भवेत्॥
 सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान्।
 कुर्याद्वादशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः”॥
 इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्॥
 “अष्टौ तान्यव्रतज्ञानि आपो मूलं फलं पयः।
 हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्”॥
 इति बौधायनः॥
 उपवासी, [न] चि, (उपवासोऽस्यास्तीति। उप-
 वास + इनि)। उपवासयुक्तः। अहोरात्रभोजना-
 भावविशिष्टः॥
 (“विमानैर्हंससंयुक्तायान्ति मासोपवासिनः”।
 इति महाभारते ३। मार्कण्डेयसमस्यापर्व्वणि
 दानकथने। १६६। ५१॥
 “दिवोपवासी तु निशाभिषाशी
 जटाधारः सन् कुलटाभिभाषी।
 अयं कषायाखण्डाखण्डः
 शठायणैः सर्पति विश्वभण्डः”॥
 इति ह्यस्याखण्डः॥

उप

उपवाह्यः, पुं, (उत्कृष्टो वाह्यः)। राजवाहकहस्ती।
 तत्पर्यायः। राजवाह्यः२। इति हेमचन्द्रः॥
 (गजारोहणादिस्मानयोग्यः। यथा, रामायणे।
 २। ४५। १६।
 “धर्मतः स विश्वदाता वीरः शुभदृढव्रतः।
 उपवाह्यस्तु वो भर्ता नापवाह्यः पुरादनम्”॥)
 उपविषं, स्त्री, (उपमितं विषेण)। वृत्रिमविषम्।
 तत्पर्यायः। चारं२। गरः३। इति हेमचन्द्रः॥
 (पुं, पाश्चात्तिविषः। यथा,—
 “अर्कक्षीरं सुहीक्षीरं तथैव कलिहारिका।
 करवीरोऽयं धुस्तूरः पञ्च चोपविषाः स्मृताः”॥
 केषाञ्चिन्मते सप्त उपविषाः। यथा,—
 “अर्कसेऊण्डधुस्तूरा लाङ्गली करवीरकाः।
 गुल्माहिषेनमिषेताः सप्तोपविषजातयः”॥
 इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे द्वादशाध्याये॥)
 उपविषा, स्त्री, (विषमुपगता)। अतिविषा। इत्य-
 मरः॥ आतैष इति भाषा। (अतिविषाण्डेऽस्या
 गुणादयोऽवगन्तव्याः॥)
 उपविष्टः, चि, (उप + विष् + क्त)। आसीनः। इति
 हेमचन्द्रः॥ वसा इति भाषा। (यथा, मार्कण्डेये
 देवीमाहात्म्ये। ८१। २८। “उपविष्टौ कथाः
 काञ्चित् चक्रतुर्वैश्वर्यायिवौ”॥)
 उपवीतं, स्त्री, (उप + वि + इ + क्त)। वामस्त्वान्धा-
 र्पितं यज्ञसूत्रम्। यज्ञसूत्रमात्रम्। इत्यमरः॥
 पैता इति भाषा। (यदुक्तमुपनिषदि।
 “ऊर्ध्वन्तु चिह्नं कार्यं तन्तुचयमधोऽतम्।
 चिह्नचोपवीतं स्यात् तस्यैको यश्चिरिष्यते”॥
 देवलखण्डे।
 “यज्ञोपवीतकं कुर्यात् सूत्राणि नवतन्तवः”।
 तद्वयमेव सर्वदा धारणीयं उत्तरीयवस्त्राभावे तु
 तत्तितयं धारणीयम्। यदुक्तम्।
 “यज्ञोपवीते हे धार्थ्ये श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि।
 हतीयमुत्तरीयायं वस्त्राणामुतिदिश्यते”॥
 तत्सूत्रभेदश्च मनुना वर्णभेदेन उक्तः। २। ४४। यथा,
 “कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रसोर्द्धतं चिह्नम्।
 शण्डसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्”॥
 यथा, भाषे। १। ७।
 “ऊतोपवीतं हिमशूभ्रमुच्चकैः”।
 “मुक्तायज्ञोपवीतानि बिम्बतो हैमवस्त्राणाः”।
 इति कुमारः। ६। ६॥)
 उपवेदः, पुं, (उपमितो वेदेन)। प्रधानवेदातिरिक्त-
 वेदः। स चतुर्विधः। आयुर्वेदः१। धनुर्वेदः२।
 गान्धर्ववेदः३। स्थापत्यवेदः४। इति श्रीभागवतम्॥
 उपवेशनं, स्त्री, (उप + विष् + ल्युट्)। स्थितिः।
 वैसन इति भाषा। अस्य गुणाः। मेदोदीप्तिक्षेप-
 सौकुमार्यसुखकारित्वम्। इति राजवल्लभः॥
 उपव्याघ्रः, पुं, (उपमितो व्याघ्रेण)। चित्रकः। इति
 राजनिर्घण्टः॥ चितावाघ इति भाषा। (स्त्री,
 व्याघ्रस्य समीपे इति। शार्ङ्गलसमीपम्॥)
 उपशमः, पुं, (उप + शम् + घञ्)। शमता। तत्-
 पर्यायः। शमः२। शान्तिः३। शमथः४। दृष्टाक्षयः
 ५। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते १।

उप

पौष्टोपाख्याने । ३ । १२० । “न हि मे मयुरयापि उपशमं गच्छति” । तथा प्रबोधचन्द्रोदये । ५ । १५ । “तथायमपि कृतकर्तव्यः संप्रति परमा-मुपशमनिष्ठां प्राप्नोति” ॥

उपशयः, पुं, (उप + शी + अच् ।) निदानपञ्चकान्त-गौरोगज्ञानजनकः । तस्य लक्षणम् ।

“हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् । औषधान्नविहारणामुपयोगं सुखावहम् ॥ विद्यादुपशयं व्याधेः स हि साध्यमिति स्मृतः” । इति निदानम् । (“अस्मिन्नर्थे उपशयः पुनर्हेतु-व्याधिविपरीतानां विपरीतार्थकारिणामौषधा-हारविहारणानां उपयोगः सुखानुबन्धः” । इति चरके निदानस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥)

उपशल्यं, स्त्री, (उपगतं शल्यम् ।) ग्रामग्रान्तभागः । तत्पर्यायः । ग्रामान्तम् २ । इत्यमरः ॥

(यथा रघो १५ । ६० । “उपशल्यनिविष्टैस्तेष्वुद्गारसुखी बभौ” ॥ “अमंश्च विशालोपशल्ये कमप्याजीडमासाद्य” । इति दशकुमारः ॥)

उपशायः, पुं, (उप + शी + घञ् ।) पर्यायशयनार्थकः । प्रहरिकादीनां क्रमेण शयनम् । तत्पर्यायः । वि-शायः २ । इत्यमरः ॥

उपश्रुतं, त्रि, (उप + श्रु + क्त ।) प्रतिश्रुतम् । अङ्गी-कृतम् । इत्यमरः ॥

उपश्रुतिः, स्त्री, (उपश्रूयते । उप + श्रु + क्तिन् ।) दैवप्रज्ञः । यथाह हारावली ॥

“नक्तं निर्गत्य यत् किञ्चिच्छुभाशुभकरं वचः । श्रूयते तद्विदुर्धारा दैवप्रज्ञमुपश्रुतिम्” ॥ (उप समीपे श्रुतिः श्रवणम् । समीपश्रवणम् । उपमिता श्रुत्या । वेदसदृशी श्रुतिसदृशत्वात् तथात्वम् ॥)

उपलम्भकः, पुं, (उप + लम्भ + क्त्वाच् ।) आधि-क्यम् । यथा । उच्चैःश्रवादीन् तेजोभागोपलम्भ-कतया प्रयत्नयोग्यत्वात् । इति बौद्धाधिकारचि-न्तामणिः ॥

उपसंग्रहः, पुं, (उपसंगृह्यते इति । उप + सम् + ग्रह् + अच् ।) पादसर्गपूर्वकनमस्कारः । तत्पर्यायः । पादग्रहणम् २ अभिवादनम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (उपकरणम् । यथा, महाभारते ४ । कौचकवधपर्वणि । १६ । १५ । “उपातिष्ठन्महाबाहुः पर्यङ्के सोपसंग्रहे” ॥)

उपसंग्राह्यं, त्रि, (उपसंगृह्यते इति । उप + सम् + ग्रह् + क्तृत् ।) उपसंग्रहणीयम् । अभिवाद्यम् । पादे ग्रहीतव्यम् । इति हलायुधः ॥

(यथा मनुः । २ । १३२ । “आतुर्माथ्योपसंग्राह्या सवर्णाऽहन्यहन्यपि” ॥)

उपसंग्रहणं, स्त्री, (उपसंग्रहीयतेऽनेन । उप + सम् + ग्रह् + क्तृत् इति ल्युट् ।) परिधानवस्त्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा सुम्बोधे शब्दसंज्ञायाम् । “वर्हिर्गोपसंग्रहणम्” ॥)

उपसंहारः, पुं, (उपसंहरणम् । उप + सम् + हृ + घञ् ।) अन्तः । शेषः । यथा ।

उप

“उपकर्मोपसंहारयोः शुक्लत्वकीर्तनाच्च” । इति सप्तमीप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वनिर्णयम् ॥ (एकत्रीकरणम् । सत्यगाहरणम् ॥)

उपसत्तिः, स्त्री, (उप + सद् + क्तिन् ।) सङ्गमाचम् । प्रतिपादनम् । सेवा । इति हेमचन्द्रः ॥

उपसद्, पुं, (उप + सद् + क्तिप् ।) अग्निविशेषः । यथा । वज्रिपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥

“गार्हपत्यो दक्षिणाग्निस्तथैवाहवनीयकः । एतेऽग्नयस्त्वयो मुख्या शेषाश्चोपसदस्त्वयः” ॥ (स्त्री, यज्ञभेदः । आम्बलायने ४ । २१ “अथोपसद्भिः प्रचरति” । इति । समीपस्थिते याचिज्ज्ञः ॥)

उपसदनं, स्त्री, (सदनस्य गृहस्य समीपे । यद्वा, उप + सद् + ल्युट् ।) गृहसमीपम् ॥ (यथा रामायणे १ । ५० । १६ । “यन्मोक्षगुह्यहीतोऽस्मि यस्य मे सुनिष्ठम् ॥ यच्चोपसदनं ब्रह्मन् प्राप्नोऽसि सुनिभिः सह” ॥ उपसेवनम् । प्राप्तिः । यथा, महाभारते वनपर्वणि । “तत्रोपसदनं चक्रे द्रोणस्येवमन्त्रकर्मणि” ॥)

उपसन्नः, त्रि, (उप + सद् + क्त ।) उपनतः । उप-स्थितः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १२ । मोक्षधर्मपर्वणि । २७७ । ११ । “ब्रवीतु भगवान्तन्मे उपसन्नोऽस्माधीहि भोः” ॥)

उपसन्मग्नः, त्रि, (उप + सम् + पद् + क्त ।) यज्ञार्थ-हृतपशुः । तत्पर्यायः । प्रसीतः २ प्रोक्षितः ३ । प्राक्तेन रूपरत्नादिसम्पन्नव्यञ्जनदिः । तत्पर्यायः । प्रसीतः २ । इत्यमरः । पर्याप्तः । संस्कृतः । प्राप्तः । मृतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ५ । २९ । “श्रोत्रिये नृपसमाप्ते चिरात्रमशुचिर्भवेत्” ॥)

उपसरः, पुं, (उप + सृ + क्त्वाच् ।) स्त्रीगव्यादिषु पुङ्ग-वादीनां प्रथमगर्भाधानाय मेषुनाभियोगः । तत्पर्यायः । प्रजनः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, पाणिनिः ३ । ३ । ७१ । “प्रजननं प्रथमगर्भग्रहणम् गवासुप-सरः” । निरवच्छेदगमनम् । यथा, भट्टिः । “वी-नामुपसरं वृद्धा” । अत्र जयसङ्गलत्वाह । “वीनां उपसरं नैरन्तर्येण निर्गमनम्” ॥)

उपसर्गः, पुं, (उप + सृ + घञ् ।) शोभेदः । (यथा, सुश्रुते । “स्त्रीणां हन्युषोपसर्गाः प्रभृताः” ॥) उप-ज्ञवः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मार्कण्डेये ६२ । ७ । “उपसर्गान्गोषांस्तु महासारीसमुद्भवान्” ॥)

धातोः पूर्ववर्तिविश्रुतिसंख्यकप्राप्त्ययम् । यथा । प्र । परा । अप । सम् । नि । अव । अनु । निर् । दुर् । वि । अधि । सु । उत् । परि । प्रति । अभि । अति । अपि । उप । आह । अस्य प्रमाणम् ।

“निपाताच्चादयो ज्ञेयाः उपसर्गास्तु प्रादयः । द्योतकत्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे” ॥ स त्रिधा । “धात्वर्थं बाधते कश्चित्” । यथा आदत्ते । “कश्चित्तमनुवर्त्तते” । यथा प्रसूते । “तमेव विशिनष्ट्यन्यः” । यथा प्रणमति । “उप-सर्गगतिस्त्रिधा” । अपि च ।

“उपसर्गेषु धात्वर्थो नवादन्यत्र नीयते । नोद्वाराद्वारसंहारप्रतीहारप्रहारवत्” ॥

उप

इति सुम्बोधटीकायां दुर्गादासः ॥

उपसर्जनं, स्त्री, (उप + सृ + ल्युट् ।) प्रधानभिन्नम् । तत्पर्यायः । अप्रधानम् २ अप्रागम् ३ । इत्यमरः ॥

(यथा, मनुः । ६ । २११ ।

“उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते” ॥

(विशेषणम् । आगः । उपद्रवः । यथा अनध्याय-प्रकरणे मनुः,—

“निर्घाते भूमिचक्रे ज्योतिषासुपसर्जने” ॥)

उपसर्पकः, त्रि, (उप + सर्प + क्त्वाच् ।) उपसर्पण-कर्त्ता । उपासकः ॥

उपसर्था, स्त्री, (उप + सृ + उपसर्था काल्या प्रजने इति साधुः ।) प्राग्गर्भग्रहणकाला गौः । ऋतु-मती गौः । तत्पर्यायः । काल्या २ । इत्यमरः ॥ कालप्राप्ता ३ दृष्टवता ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

उपसार्थः, त्रि, (उप + सृ + क्तृत् ।) समीपशमनीयः । (यथा, पाणिनिः ३ । १ । ०४ । “प्रजने काल्येति किम् उपासार्था काशीप्राप्तव्या इत्यर्थः” ॥)

उपसूर्यकं, स्त्री, सूर्यमुपगतं उपसूर्यं स्वार्थं कन् । चन्द्रपक्षे उपसूर्यमिव उपसूर्यकं इवार्थं कन् ॥ चन्द्रसूर्यमण्डलम् । इत्यमरः ॥

उपसृष्टं, स्त्री, (उपसृज्यते स्म इति । उप + सृ + क्त ।) मैथुनम् । इति विकारादुपेयः । उपसर्गग्रन्थे त्रि । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

“तेनोपसृष्टो लभते न राज्ञं राजनन्दनः” ॥

(ग्रहोपग्रन्थश्चन्द्रादिः । यथा मनुः,

“नेष्टेतेद्यन्तमादिष्वं वास्तं वास्तं कदाचन ।

नोपसृष्टं न वारिष्यं न मर्थं नमसोगतम्” ॥

व्याप्तम् । यथा, रघुः “शोभोपसृष्टतनुदुर्वसतिं सुसुद्धः” ॥)

उपस्तरः, पुं, (उप + स्त + क्त्वाच् समवाये चेति मुट् ।) व्यञ्जनादिवस्त्राद्यैर्धन्याकसर्पपिष्टादिः । वस्त्रा-वाटना इत्यादि भावा । तत्पर्यायः । वस्वारः २ । इत्यमरः ॥ (यथा रामायणे । २ । ६५ । ६ । “मङ्गलान्धनीयानि प्राशनीयान्युपस्तरान् ।

उपानिबन्धय पुराणाः कुमारीवज्जवाः स्त्रियाः” ॥)

गृहवासोपकरणम् । तच्च दृष्टदुपलक्षणादि । कनककुण्डलहारादि । इति श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः ॥ तथा च याज्ञवल्क्यः ।

“गृहोपस्तरवाद्यानां दोह्याभरणकर्मिणाम् । मूल्यं लब्धन्तु वल्किञ्चित् शुक्लं तत्परिकीर्तितम्” ॥ (तथा च मनुः । ३ । ६८ ।

“पञ्चसूना स्रजस्तस्य वृद्धीपेषण्युपस्तरः” ॥

“सज्जोपस्तरमेवजः” । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥)

उपस्त्री, स्त्री, (उपमिता स्त्रिया ।) उपपत्नी । टेमिनी इति भाषा ॥

उपस्थः, पुं, (उप + स्था + क्त ।) लिङ्गम् । भगः । कोङ् । इति मेदिनी ॥ (“रथोपस्थउपाविशत्” । इति गीतायां १ । ४६ ।) गुह्यहारम् । इति हेम-चन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ८ । १२५ ।

“उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चकम्” ॥)

निकटे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥

उप

उपस्थाता, [उ] चि, (उप समीपे तिष्ठतीति । उप + स्था + कृत् ।) भूतः । “प्रेष्यो भूत उपस्थाता सेवकोऽभिसरोऽनुगः” । इति शब्दमाला ॥ (उ-त्वभिभेदे, पुं ॥
 “भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् । गुणवत् कारणं ज्ञेयं विकारस्योपशान्तये” ॥
 इति चरके सूत्रस्थाने नवमोऽध्यायः ॥
 उपस्थितः, चि, (उप समीपे तिष्ठति स्म । उप + स्था + कृत् ।) समीपस्थितः । तत्पर्यायः । उपनतः २ उपसन्नः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुवंशे १।८७। “उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्तित एव यत्” । “हृद्यङ्गीनमादाय घोषट्ठानुपस्थितान्” । इति च रघुः १ । ४५ ।) भूतः । प्रोद्यितः । इति जटाधरः ॥ (अनार्यः । यथा पाणिनिः । ६।१।२२६। “अनुतवदुपस्थिते” अत्र सिद्धान्तकौमुदी । उप-स्थितोऽनार्यः” । इति ॥)
 उपस्पर्शः, पुं, (उप + स्पृश् + घञ् ।) स्पर्शमात्रम् । खानम् । आचमनम् । इति मेदिनी ॥
 उपस्पर्शनं, स्त्री, (उप + स्पृश् + ल्युट् ।) उपस्पर्शः । इति धरणिः ॥ (यथा रामायणे २ । २५ । २४ । “उपस्पर्शनकाले तु त्वां हस्तान्तु रघूत्तम !” ॥)
 उपखल्वं, स्त्री, (उपगतं खल्वम् ।) उत्पन्नम् । लभ्यम् । खत्वास्पदीभूतभूत्यादिलब्धधनादि ॥
 उपहतः, चि, (उप + हन् + क्त ।) नष्टः । उत्पा-तग्रस्तः । अशुद्धद्रव्यम् ॥ (“करव्यवज्ञोपहतं पृथक्-जनम्” । इति किराते । “किमेभिराशोपहता-त्सत्तिभिः” । इति कुमारः । ५ । ७६ ॥)
 उपहसितं, स्त्री, (उप + हस् + क्त ।) हास्यभेदः इति । जटाधरः ॥ (यथा साहित्यदर्पणे इय-परिच्छेदे २२८। “ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसिताव-हसिते च । नीचानामपहसितं तथातिहसितं च षड्भेदाः ॥ मधुरस्वरं विहसितं सांसृष्टिः कम्प-मवहसितं । अपहसितं साक्षात् विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम्” ।) अपहसितमत्र उपहसितम् इत्यपि पाठः ॥
 उपहारः, पुं, (उप + हृ + घञ् ।) उपलौकिकद्रव्यम् । तत्पर्यायः । प्राग्भूतम् २ प्रदेशनम् ३ उपायनम् ४ उपग्राहः ५ उपदा ६ । इत्यमरः ॥ (यथा,— रघौ ४ । ८४ ।
 “रत्नपुष्पोपहारेण च्छाद्यमानं पादयोः” ।
 “बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तन्वोपहारः” ।
 इति मेघदूते पूर्वभेदे ३३ श्लोकः । यथा,— कुमारः । ६ । ४२ ।
 “ज्योतिषां प्रतिविम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम्” ॥
 उपगतो हार इति वाक्ये हारनिकटस्थद्रव्यम् । यथा,— नैषधे । १।४८ ॥
 “उरोभुजा कुम्भशुगेन षट्भितं नवोपहारेण वयस्कृतेन किम्” ॥)
 उपहालकः, पुं, कुल्लभदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
 उपहासः, पुं, (उप + हस् + घञ् ।) परीहासः । निन्दार्थवाक्यादिः । विद्रूप टाट्टा इत्यादि भाषा । “उपहासाय किं न स्यात् असत्सङ्गो मनीषिणाम्” ।

उपा

इति मलसासतत्त्वम् ॥ (तथा, रघुः । १२ । ३७ । “फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य माम्” ॥)
 उपङ्करं, स्त्री, (उपङ्करन्त्यत्र । उप + कृ + घ ।) नि-र्जनस्थानम् । (यथा ऋग्वेदे ८ । ६ । २८ । “उपङ्करे गिरीणाम्” ।) निकटम् । इत्यमरः ॥
 (“ऊर्मीप्रवाहैर्जाङ्गयाः समानीतमुपङ्करम्” ।
 इति महाभारते । ३ । कुण्डलाहरणपर्वणि ३०८ । ४ ॥
 “सर्वानाह्वय उपङ्करं वैद्यान्” । इति हर्षचरिते पञ्चमोच्छ्वासे ॥)
 उपङ्करः, पुं, (उप + कृ + घ ।) रथः । इत्युणादि-कोषः ॥ (प्रान्तभागः । यथा ऋग्वेदे । १ । ८७ । २ । “उपङ्करेषु यदचिध्वं ययि वय इव मरुतः केन-चित्पथा” ॥)
 उपांशुः, पुं, (उपगता अंशवो यत्र ।) जपभेदः । इति मेदिनी ॥
 “जिह्वौष्ठौ चालयेत् किञ्चिदेवतागतमानसः । निजश्रवणयोग्यः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः” ॥
 इत्यागमः ॥ (निगूढे वाच्यलिङ्गः । यथा, महा-भारते । १ । ३ । १६ । “अस्य त्वेकमुपांशुव्रतं यदेनं कश्चित् ब्राह्मणः कश्चिदर्थं अभियाचेत्तं तस्मै दद्यादयम्” ॥)
 उपांशु, व्य, विजनम् । रघुः । इत्यमरो मेदिनी च ॥ (यथा, रघुः ८ । १८ । “परिचेतुमुपांशु धारणां कुश-पूतं प्रवयास्तु विष्टरम्” ॥)
 उपाकरणं, स्त्री, (उपाक्रियतेऽनेन । उप + आ + कृ + ल्युट् ।) संस्कारपूर्वकश्रुतिग्रहणम् । इत्यमरः ॥
 पशूनां संस्कारपूर्वकहननम् । इति स्मृतिः ॥ (यथा, आश्वलायने १० । ४ । “उपाकरणकालेऽश्व-मानीय” ॥)
 उपाकर्म्म, [न] (स्त्री, उपाक्रियतेऽनेन । उप + आ + कृ + मनिन् ।) उपाकरणम् । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ (यथा मनुः । ४ । ११६ ।
 “उपाकर्म्मणि चोत्तमं चिरात् क्षेपणं स्मृतम्” ॥)
 उपाकृतं, चि, (उप + आ + कृ + क्त ।) उपजुतम् । इति मेदिनी ॥
 उपाकृतः, पुं, (उ + आ + कृ + क्त ।) यज्ञे अभि-मन्त्रा हतः पशुः । इत्यमरः ॥
 (“अनुपाकृतमांसानि देवान्नि हवींषि च” ।
 इति मनुः ।) उपद्रवः । इति हेमचन्द्रः ॥
 उपाख्यानं, स्त्री, (उप + आ + स्था + ल्युट् ।) पूर्व-वृत्तान्तकथनम् । आख्यानम् । वर्णनम् । विशेष-कथनम् । यथा,—
 “सर्वान्ख्यानं श्रुतं ब्रह्मन् अतीवपरमाद्भुतम् । अधुना श्रोतुमिच्छामि दुर्गोपाख्यानमुत्तमम्” ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ७४ अध्यायः ॥
 “ष्टणु नारद वक्ष्यामि खधोपाख्यानमुत्तमम्” ।
 इति च तत्रैव ३८ अध्यायः ॥
 (“चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् । उपाख्यानविना तावत् भारतं प्रोचते बुधैः” ॥
 इति महाभारते १ । १ । १०१ ॥)
 उपागमः, पुं, (उप + आ + गम् + अच् ।) स्वीकारः । निकटगमनम् । इत्यजयः ॥

उपा

उपाग्रहणं, स्त्री, (उप + आ + ग्रह् + ल्युट् ।) उपा-करणम् । संस्कारपूर्वकवेदग्रहणम् । इत्यमर-टीकायां रायसुकुटः ॥
 उपाङ्गः, पुं, (उपमितं अङ्गेन ।) तिलकम् । तत्प-र्यायः । पञ्चावली २ पञ्चलेखा ३ पञ्चाङ्गुलिः ४ पुण्ड्रः ५ तमालपत्रकम् ६ चित्रकम् ७ । इति जटा-धरः ॥ (पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राणि वेदस्य उपाङ्गानि ॥)
 उपात्तं, चि, (उप + आ + दा + क्त ।) प्राप्तम् । यथा,—
 “क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते । अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्यते ॥
 नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुमङ्गलानां श्रुतिम्” ॥
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वटीयावाल्मिष्यपुराणवचनम् ॥
 उपात्तः, पुं, (उप समीपे आतः ।) निर्भरहस्ती । इति हलायुधः ॥
 उपात्ययः, पुं, (उप + अति + इ + अच् ।) उपगतस्य अत्ययः अतिव्रतं गमनं वा ।) शास्त्रतो लोक-व्यवहाराच्च व्यतिक्रमः । व्यतिक्रमः । कमोलह-नम् । हयोः पर्यायः । पर्यायः २ अतिपातः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा पाणिनिः । ३ । ३ । २८ । “परा-वनुपात्यय इयः” ॥)
 उपादानं, स्त्री, (उप + आ + दा + ल्युट् ।) स्वस्-विषयेभ्य इन्द्रियाकर्षणम् । तत्पर्यायः । प्रत्याहारः २ । इत्यमरः ॥ (ग्रहणम् । “स्यादात्मणोऽप्युपादा-नात् एषोपादानलक्षणा” । इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदः ।) हेतुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ न्याय-मते ॥ समवायिकारणम् । प्रवृत्तिजनकज्ञानञ्च ॥
 उपादेयः, चि, (उप + आ + दा + यत् ।) ग्राह्यः । उत्तमः । उत्कृष्टः । इति वेदान्तः ॥
 (“अवे सौख्यं हित्वा प्रमत्तसुखमुपादेयमनघम्” ।
 इति शान्तिप्रतके । १ । २१ ।) विधेयकर्म्म । इति तिथितत्त्वम् ॥
 उपाधिः, पुं, (उप + आ + धा + क्ति ।) धर्मचिन्ता । कुटम्बथापृतः । इत्यमरः ॥ कृत्तम् । (यथा रामा-यणे २ । १११ । २६ ।
 “उपाधिर्न मया कार्यो वनवासे जुगुप्सितः” ।)
 विशेषणम् । इति मेदिनी ॥ (“पदार्थविभाजको-पाधिमत्तम्” । इति सुक्तावली । ८ ।) नामचिह्नम् । इति शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते साध्यव्यापकत्वे सति हेतोरुपाधकः । यथा धूमवान् वज्रिरित्यत्र आर्द्रकाष्ठं उपाधिः । अस्य प्रयोजनम् । अभि-चारस्यानुमानम् । अलङ्कारमते जातिगुणक्रिया-यदृच्छास्वरूपः ॥
 उपाध्यायः, पुं, (उपेय्य अधीयतेऽस्मात् । उप + अधि + इ + घञ् ।) अध्यापकः । इत्यमरः ॥ वेदैक-देशाध्यापकः । यथा,—
 “एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति त्वर्थसुपाध्यायः स उच्यते” ॥
 इति भविष्ये २ अध्यायः ॥ मानवे २ । १४५ श्लोके च ॥
 उपाध्याया, स्त्री, (उपेयाधीयतेऽस्याः । इडश्चेति-सूत्रे अपादाने स्त्रियासुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा

उपा

“हीमिति घञ्। टाप्। अध्यापिका। विद्योप-
देशिनी। इत्यमरः॥

उपाध्यायानी, स्त्री, (उपाध्यायस्य पत्नी॥ “मातुलोपा-
ध्याययोरानुक् वा” इत्यानुक्।) उपाध्यायपत्नी।
इत्यमरः॥ (यथा महाभारते १. ३. ६६। “स एव-
मुक्त उपाध्यायेनोपाध्यायानीमपृच्छत्”॥)

उपाध्यायी, स्त्री, (उपाध्यायस्य पत्नी। आनुगभाव-
पक्षे सिद्धम्।) अध्यापकभार्या। इत्यमरः॥

उपानत्, [ह] स्त्री, (उपनद्येते पादावनया। उप +
नह + क्तिप्। “नह्यतिरुषीति”। ७. ३. १२६।
पूर्वपदस्य दीर्घः।) चर्मादिनिर्मितपादकोषः।
जुता इति भाषा। तत्पर्यायः। पादुका २ पाटुः
३। इत्यमरः॥ पादव्यतिरेकेणात्मोपानदहन-
निषेधो यथा,—

“नाक्षैः क्रीडेत् कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ वहैत्।
प्रयनस्थो न मुञ्जीत न प्राणिस्थं न चासने”॥

इति मानवे ४। ७४॥ “ग्लहं विना कदाचिदपि
परिहासेनापि नाक्षादिभिः क्रीडेत्। स्वयमि-
त्यभिधानात् आत्मोपानहौ पादव्यतिरिक्तेन
हस्तादिना देशान्तरं न नयेत्। श्रयावस्थितश्च
न मुञ्जीत हस्ते च प्रभृतमङ्गं कृत्वा क्रमेण न
खादेत्। आसने भोजनपात्रं निधाय न मुञ्जीत।
इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः॥ (यथा नैषधे १। १२२।
“कृतावहोरस्य हयादुपानहौ”।

“अनारोग्यमनायुष्यं चक्षुषोरुपपातकत्।
पादाभ्यामनुपानङ्गां सदा चक्रमणं नृणाम्”॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्यायः॥)

उपान्तः, चि, (उपगतोऽन्तात्।) निकटम्। इति
हेमचन्द्रः॥ (“दिशामुपान्तेषु ससर्जं दृष्टिम्”।
इति कुमारः ३। ६६। “उपान्तवानोरुदृष्टाणि
दृष्ट्वा”। इति रघुः १६। २१। “श्रयोपान्तनिविष्ट-
सस्मितमुखी”। इति साहित्यदर्पणे ३४ परि-
च्छेदे॥)

उपायः, पुं, (उपायतेऽनेन। उप + अय + घञ्।)
राजादीनां शत्रुवशीकरणहेतुचतुष्टयम्। यथा।
साम १ दानम् २ भेदः ३ दण्डः। इत्यमरः॥ उप-
गतिः। इति मेदिनी। स्वार्थसम्पादकः। साध-
नम्। यथा,—

“उपायतः समारम्भाः सर्वे सिद्धान्त्युपक्रमाः।

उपायं प्रश्नं येन त्वं धारयेथाः प्रजा नृप”॥

इति वज्रपुराणे पृथ्वाख्याननामाध्यायः॥

“उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः”।

इति हितोपदेशे। तथा, माघः २। ५४।

“चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वयप्रक्रिया”।

“सर्वोपायैस्तथा कुर्यात् नीतिज्ञः पृथिवीपतिः”।

इति मनुः ७। १७७। चैव। यतः।

“यैरैरुपायैरथैः स्व-प्राप्त्यादुत्तमर्णिकः”।

इति मनुः ८। ४८।

“अध्ययनसध्यापनं तद्विद्यासम्भामेवोपायाः”।

“उपायः पुनः कारणादीनां सौष्ठवमभिधानं च
सम्यक् कार्याकार्यप्रज्ञानुबन्धवज्ज्यानां कार्या-
णामभिनिर्वर्तकः इत्यतोऽभ्युपायः कृतेनोपायार्थो-

उपा

ऽस्ति न च विद्यते तदाले कृताद्योत्तरकालं फलं
फलज्ञानुबन्ध इति जातं दृष्टविधम्”।

इति चरके विमानस्थाने ८ अध्यायः॥)

उपायनं स्त्री, (उपेयते उपायते वा। उप + इण वा
अय + ल्युट्।) उपहारः। उपलौकनद्रव्यम्। इत्य-
मरः॥ (यथा, कुमारः २। ३७।

“तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां प्रतिः”।)

व्रतादिप्रतिष्ठा। इति स्मृतिः॥ समीपगमनम्॥

(यथा ऋग्वेदे २। २८। २।

“उपायन उवसां गोमतीनाम्”॥)

उपार्जनं, स्त्री, (उप + अर्ज + ल्युट्।) अर्जनम्।

धनाद्याहरणम्। (यथा, रामायणे ५ काण्डे।

“शस्त्राणां सरथानाञ्च कृत्वा सन्ध्यागुपार्जनम्”।)

“सत्वहेतुभूतव्यापारः”। इति स्मृतिः॥

उपालम्भः, पुं, (उप + आ + लभ् + घञ्। “उपसर्गात्

खलघञोः” इति नुम्।) दुर्व्यावृत्तम्। इति हला-

युधः॥ स च गुणाविवरणेन स्तुतिपूर्वकः। यथा,

महाकुलस्य भवतः किमिदमुचितमिति। निन्दा-

पूर्वकश्च। यथा बन्धकीसुतस्य भवतस्तदिदमुचित-

मिति भागुरिः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी॥

(“उपालम्भो नाम हेतोर्दोषवचनं यथापूर्वमहे-

तवो हेत्वाभासा व्याख्याताः”। इति चरके वि-

मानस्थाने ८ अध्यायः॥)

उपायत्तः, चि, (उप + आ + यत् + क्त।) अमप्रा-

न्यथे पुनःपुनर्भूमौ लुठिताम्बः। इत्यमरः। नि-

वृत्तः। तथाचैकादशीतत्वे।

“उपायत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गणैः सह।

उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः”॥

उपासकः, पुं, स्त्री, (उपास्ते सेवते यः। उप +

आस् + लृप्।) द्विजातिसेवकत्वादस्य तथात्वम्।)

शूद्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

उपासकः, चि, (उपासते इति। उप + आस् +

लृप्।) उपासनाकर्त्ता। (यथा, वेदान्ते।

“चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः।

उपासकानां सिद्धयै ब्रह्मणो रूपकल्पना”॥)

स च पञ्चविधः। वैष्णवः १ शक्तः २ शैवः ३

सौरः ४ शाण्ड्यायः ५। त्रिविधश्च यथा। दिव्यः १

वीरः २ प्रभुः ३। इत्यागमः॥ अपि च।

सात्त्विकः १ राजसिकः २ तामसिकश्च ३॥

उपासकः, पुं, (उपासज्यन्ते शरा अत्र। उप + आङ्

सङ्ग + घञ्।) तृणीरः। इत्यमरः॥ (यथा,

महाभारते ४। उत्तरस्य अस्त्रदर्शने ४०। ६।

“इमे च कस्य नाराचा सहस्रं लोमवादिनः।

समन्तात् कलधौताया उपासके हिरण्यये”॥)

उपासनं, स्त्री, (उपास्यन्ते क्षिप्यन्ते शरा अत्र। उप

+ अक्षु स्तेपे + अधिकरणे ल्युट्। शुश्रूषादिपक्षे

आस भावे + ल्युट्।) शराभ्यासः। (यथा

रामायणे २। ६७। २१।

“अश्रुते तलनिर्घोष इत्यस्त्राणामुपासने”।)

शुश्रूषा। इत्यमरः॥ (“नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तो-

पासनेन”। “उपासनानि प्राणिहृदयविद्यादीनि”।

इति च वेदान्तसारे।) विहिंसनम्। इति विश्वः॥

उपा

आसनम्। इति मेदिनी॥

(“मङ्गल्योपासनं शस्तं वृद्धिदं व्यसनापहम्”।

इति चक्रपाणिहृततद्रव्यगुणे गुणानां क्रियाभि-
धानादिवर्गे॥)

उपासना, स्त्री, (उपासनमिति। उप + आस् +
युच् + टाप्।) सेवा। तत्पर्यायः। वरिवस्था २

शुश्रूषा ३ परिचर्या ४ उपासनम् ५। इत्यमरः॥

(“न विष्णुपासना नित्या वेदेनोक्ता तु कुर्वाचत्।

न विष्णुदीक्षा नित्यास्ति शिवस्यापि तथैव च॥

गाव्युपासना नित्या सर्ववेदेः समीरिता।

यथा विना त्वधःपातो ब्राह्मणस्यास्ति सर्वथा॥

तावता कृतकृत्यत्वं नान्यापेक्षा द्विजस्य हि।

गायत्रीमात्रनिष्ठातो द्विजो मोक्षमवाप्नुयात्॥

कुर्यादन्यन्न वा कुर्यात् इति ग्राह मनुः स्वयम्।

विहाय तान्ता गायत्रीं रिष्युप्राप्तिपरायणः॥

शिवोपास्तिरतो विप्रो नरकं याति सर्वथा।

तस्मादाद्युगे राजन् गायत्रीजपतत्पराः॥

देवीपादाम्बुजरता आसन् सव्य द्विजोत्तमाः”॥

इति श्रीदेवीभागवतम्॥

सत्यपि ईश्वरे न हि तस्य सर्वैश्वर्यवत्त्वात्

सर्वतः पूर्णकामत्वाच्च उपासनयामिति वाच्यम्।

यतः सर्वेषामपि भूतजातानामविदितात्मतत्त्वा-

नामपि स्वलोपन्यादिकारणे अलक्षितत्वेनापि

प्रीतिरिति नैसर्गिकी वृत्तिरेव। परं यदि च

रजस्तमोभ्यामन्योभूतानां सुतरामात्मानात्मविवेक-

विहीनानामज्ञमनुष्ठायामविद्याकासकर्मकलुषो-

द्धते चित्ते नित्यमुक्तशुद्धबुद्धस्वभावः प्रशान्तविसर्ग-

ज्योतिःस्वरूपः स सर्वभूतान्तरात्मा न सम्यक्

प्रतिभाति। तथा च आत्मस्वरूपमज्ञानमपि

सर्वोऽपि जनः स्वभावगतैव परमप्रीत्यात्मानं

भजते नोचेत् कथमात्मज्ञानविमूर्धोऽपि अनेनैव

मे श्रेयो भविता अस्मिन् छतेऽहं सुखी भवेयम्

इत्याकारेण सर्वथा आत्मसुखोत्पादनाय प्रयतते?

तस्य सर्वान्तरात्मत्वात् सर्वैरपि जीवैः सह

नित्यसम्बन्धवत्त्वाच्च। यद्यपि तस्मिन् नित्यानन्द-

स्वरूपे भगवति परमेश्वरे एकान्तप्रीतिकरणमेव

तदुपासनं तथापि सर्वलोकमोक्षप्रदायिन्यां ज्ञा-

नावरणकारिण्यामविद्यायां सत्यां कुतः सा सर्व-

सुखप्रदा तायत्रयच्छ्रेयी परमा प्रीतिरनुभवनीया?

अतस्तस्या आत्मज्ञानविलोपिन्या मलिनसत्त्व-

गुणायाः रजस्तमःप्रधानाया अविद्यायाः प्रणाश-

नार्थमेवावश्यमुपासना करणीयेति सर्वेषामपि

प्रास्ताविकं सारमतमिति बोध्यम्। परन्तु सबल-

दुर्वृत्ताद्यधिकारिभेदेन उपासनाया अपि प्रभेद-

उपदिष्टस्तत्त्वदर्शिभिः। यदि च मनुष्याणां नि-

श्रेयसार्थं बहवः प्रशान्तः स्वमतानुसारेण प्रा-

स्ववृद्धिरुपदिष्टास्तत्रापि आत्मज्ञानमेवाविद्या-

नाशनायामिति वेदान्त-भगवद्गीता-पातञ्जल-

साह्यादिज्ञानशास्त्रोपदेशुणां प्रशस्तमतमित्येव

दृश्यते। वस्तुतस्तु तज्ज्ञानमेव मुक्तोः साक्षा-

त्कारणमित्यत्र नैव केवाचिदपि संशयवसरः।

किन्तु नैव योगाभ्यासादृते प्रायेण तत्त्वज्ञान-

स्योत्पत्तिः । विशेषतः शोकमोहनिमग्नार्जुनाय स्वयं भगवता वासुदेवेनाप्युपदिष्टम् । यथा, भगवद्गीतायाम् । ६ । ४५-४७ ।

“प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धन्ततो याति परां गतिम् ॥
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥
योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेरान्तरात्मना ।
अज्ञावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः” ॥
तथा च श्रीमद्भागवते । ३ । २५ । १३ ।

“समातरं देवभूतिं प्रति कपिलोक्तिः । यथा,
“योग आध्यात्मिकः पुंसां मतो निःश्रेयसाय मे ।
अत्यन्तोपरतिर्यक् दुःखस्य च सुखस्य च” ॥

योगाद्यपि क्रियाभक्तिज्ञानादिभेदेन ब्रह्मज्ञानं तत्र प्रथमतः क्रियायोग एव तत्त्वज्ञानप्रेषु नाप्यविदुषा संसारासक्तमनसा समाचरणीयः ॥ ननु “ज्ञानादृते मुक्तिर्नास्ति” । “तमेव विदित्वा तिम्रुमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” । “विद्यया त्वमनुते” । इत्यादौ सति कथं क्रियायोग-एवार्हणीय इत्युपदिश्यते ? इति चेत् सत्यम् । किन्तु लोके हि अज्ञाभक्तिपस्यादिषु सात्त्विक-राजसतामसादिप्रकृतिभेदात् तेषामविद्याविमो-हितानां स्वस्वगुणानुसारिणीं प्रवृत्तिं विचार्य श्रोत्रास्तान् प्रत्यनुकम्पाविद्योत्थाभिमानमोहरा-गदेषादिपरिहरणेन शूनैः शूनैः सत्त्वशोधनार्थं महात्मभिः शास्त्रज्ञैरादौ क्रियायोग एव वि-हितः । कीदृशस्तेषां गुणानुसारिण्यः प्रवृत्तय-स्तादृशीभिः प्रवृत्तिभिः समन्वितानां कार्यं वा किमिति चेत् अवधार्यताम् । यथा, भगवद्गीता-याम् । १७ । ३-१३ ॥

“सत्त्वानुह्या सर्वस्य अज्ञा भवति भारत । ।
अज्ञाभयोऽयं पुण्यो यो यच्छुद्धः स एव सः ॥
यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणाञ्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥
अज्ञास्त्वविहितं धोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागलान्विताः ॥
कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
माक्षैवन्तः शरीरस्थं तान् विद्यासुरनिश्चयान् ॥
आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥
आयुःसत्त्वमलारोग्यसुखम्रीतिविवर्जनाः । [प्रियाः ॥
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विक-
कङ्कलवशात्पुण्यातीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥
यातयामं गतरसं पुतिपथ्यसितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चाभेद्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥
अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदिष्टो य इज्यते ।
यद्युभवेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥
अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥
विधिहीनमष्टष्टाभं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
अज्ञाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते” ॥

“कङ्कलवशात्पुण्यातीक्ष्णरूक्षविदाहिनः” ।

इत्यत्र “अतिशब्दः कङ्कादिषु सप्तस्यपि सम्बध्यते ।
तेन अतिकटुर्निम्बादिः अत्यन्तोऽतिविवशोऽत्यु-
ष्णश्च प्रसिद्धः अतितीक्ष्णो मरिचादिः अतिरूक्षः
कङ्कुकोदवादिः अतिविदाही सर्षपादिः” ॥ इति
स्वामी । अनेध्यम् अपवित्रम् ॥ यद्यप्यं यजनीय-
मर्चनीयमिति यावत् ॥ फलमभिसन्धाय उद्दिश्य
इज्यते यज्ञः क्रियते इत्यर्थः ॥ ब्राह्मणादिभ्यो न
यद्यं दत्तमन्नं यदा न निष्पादितमन्नं भक्ष्यभोज्या-
दिकं यस्मिन् यज्ञे तम् । विधिहीनं प्राक्लोक्तवि-
धिशून्यम् । अदक्षिणं दक्षिणाविरहितमिति ॥
नन्वेवं चेत् तर्हि कीदृशोऽयमविदुषानुख्येयः
क्रियायोगस्तस्य सत्त्वशोधनार्थं इति जिज्ञासायां
ब्रूमः ॥ यथा, पातञ्जले ।

“तपःसाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः” ॥

तपः शास्त्रान्तरोपदिष्टं चान्द्रायणादि, सा-
ध्यायः प्रणवपूर्वाणां मन्त्राणां जपः । ईश्वरप्रणि-
धानं सर्वक्रियाणां तस्मिन् परमगुरौ फलनिरपे-
क्षतया समर्पणम् । एतानि क्रियायोग उच्यते ।
इति राजमार्तण्डवृत्तिः ।

यद्यप्यत्र चान्द्रयणादीति तपसोऽर्थो व्याख्यातः
किन्तु शास्त्रान्तरे मतान्तरमपि दृश्यते तच्च
काधिकादिभेदेन त्रिविधम् । यथा, भगवद्गीता-
याम् । १७ । १४-१६ ।

“देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं श्रौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् ।
साध्यायाभ्यासनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते” ॥
एतेषां तपसामपि त्रिगुणानुसारिप्रकृत्यादिभेदेन
तपःकर्माण्यपि त्रिविधानि परिकीर्तितानि ।
तत्रैव । १७ । १७-१९ ॥

“अज्ञया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥
सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमधुवम् ॥
मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्पादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्” ॥
अपि च अश्रेयसः कर्माणां त्यागः कर्तव्यः नित्या-
दिकं कर्तव्यं वेति जातसंशयमर्जुनं प्रति भगवत-
उपदेशः । यथा, तत्रैव । १८ । ३-१० ॥

“त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राङ्मर्मेनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥
निश्चयं शृणु मे तच्च त्यागे भरतसत्तम ! ।
त्यागो हि पुण्यव्याघ्र ! त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥
एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्त्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतमुत्तमम् ॥
नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायलोभभयाच्चजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥
कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥
न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्यते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी क्षिप्रसंश्रयः” ॥
कार्यमिति । कार्यं कर्त्तव्यं नियतं नित्यमित्यर्थः ॥
फलतः न हि देहधारिणामश्रेयसः कर्मण्यस्यागः
सम्भवेत् यथा, तत्रैव । १८ । ११ ॥

“न हि देहभूता प्रकृत्यस्तु कर्माण्यश्रेयसः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते” ॥
परं अनिष्टादिफलमत्यागिनामिव न हि सत्या-
सिनां कदाचित् फलसम्पन्नः । तत्रैव । १८ । १२ ॥
“अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सत्यासिनां क्वचित्” ॥
अतः कात्यानां कर्मणां परित्यागस्तथा सर्वतः
फलाभिसन्धानत्यागपूर्वस्य ईश्वरार्पणपरस्य वा
नित्यादेः कर्मणः करणमेव सत्त्वशोधनार्थं प्रश-
स्यते । यतः सर्वत्र सात्त्विकज्ञानस्यैव संसार-
बन्धनच्छेत्तुं राजसतामसयोऽस्तु भेदज्ञानत्वात्
संकीर्णज्ञानत्वाच्च बन्धमोहकारित्वमेव दृश्यते
यथा, तत्रैव । १८ । २०-२२ ॥

“सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्ष्यते ।
अविभक्तं विभक्त्यु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥
पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नागाभावान् पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥
यत् तु ज्ञातृस्त्वदेकस्मिन् कार्ये सत्तामहेतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदस्यञ्च तत्तामसमुदाहृतम्” ॥
सुतरां तेषां गुणभेदेन कर्माण्यपि पृथक्त्वेनो-
क्तानि । यथा, तत्रैव । १८ । २३-२५ ॥
“नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेषुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥
यत्तु कामप्रेषुना कर्म साहङ्गारेण वा पुनः ।
क्रियते ब्रह्मजायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत् तामसमुच्यते” ॥
कर्त्तारोऽपि त्रिविधाः । तत्रैव । १८ । २६-२८ ॥
“मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्वत्याहसमन्वितः ।
सिद्धसिद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥
रागी कर्मफलप्रेषुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः ॥
अयुक्तः प्राकृतस्तव्यः शूरो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते” ॥

एवं सति सर्वत्र हि विशुद्धसत्त्वगुणस्यैव ब्रह्म-
सिद्धये कारणात्वं बोध्यते । विशुद्धसत्त्वाश्रयी
साधको हि शूनैः शूनैः भक्त्यात्मकस्य क्रियात्म-
कादेर्वा योगादेर्निरन्तराभ्यासबलात् आदिपदे-
नात्र केवलं विद्यावलाङ्ग वेति सूच्यते । निष्कामा-
सन् सत्त्वोप्रेक्षणान्तःकरणस्थानि सर्वाणि पापानि
सन्दह्य तत्त्वज्ञानं प्राप्नुयात् । ततस्तज्ज्ञानेनात्म-
साक्षात्कारं लब्ध्वा जीवन्मुक्तो भवेत् । ततः केवलं
प्राप्य निदानन्दमयो भवेत् ।

उपा

अतएव सर्वमङ्गलोपायीभूतस्य सत्त्वगुणस्यो-
द्रेकाय दुर्बलाधिकारिभिः प्रथमं निष्कामेणान्तः-
करणेन क्रियायोगादिरूपेणोपासना कार्याति-
व्यत्येते न हि सत्त्वभावेन परमेश्वरोपासनामृते
रजस्तमोभावाः केनापि विलापयितुं शक्येरन् ।
तदभावे नितरां विशुद्धसत्त्वगुणोद्रेकाया सुदूर-
पराहृतैव । प्रबलरजस्तमोभ्यामस्याभिभूतत्वात् ।
एवं सति सर्वतः सात्त्विकाहारः सात्त्विकानुष्ठानं
सात्त्विकाचरणमित्यादिसत्त्वभावाश्रयेण ज्ञानशः
रजस्तमोभावं विलापयन् कैवल्यकाङ्क्षी परमात्म-
साक्षात्काराभिलाषी वा साधकः कालेन परम-
सिद्धिं भुवमाप्नुयादेव । परन्तु दुर्बलाधिकारिणा
प्रथमतस्तत्त्वस्य स्थिरत्वापादनाय काश्चित् खा-
मीयां भागवतीं मूर्त्तिमात्मनोपासना कर्त्तव्या
अन्यथा तेषां सर्वरूपाद्युपाधिपरिवर्जिते निर्वि-
कारे निरञ्जने गुणातीतेऽवाङ्मनसगोचरे पर-
ब्रह्मणि चित्तधारणाविडम्बनैव । परन्विषय न
हि ईश्वरोपासनामुपलक्ष्य कथं प्रोत्तलिका-
ङ्गमरं प्रतिपादयितुं प्रयतसे इति वाच्यम्
महात्मभिर्ब्रह्मविद्भिः पूर्वाचार्यैर्हि क्लृप्त-
चित्तानां दुर्बलाधिकारिणाम् चित्तशुद्धौ प्रथ-
मतस्तत्त्वस्थैर्यसम्पादनाय धारणाध्यानावलम्बन-
रूपायां प्रतिमायासुपासनायाः कर्त्तव्यतयोपदिष्ट-
त्वात् । अयमर्थः यावत् न सत्त्वोद्रेकेण चित्तशुद्धि-
र्भवेत् यावन्न खलुदये निर्गुणपरमात्मधारणया
समाधिप्रतिभवेत् यावन्न तत्त्वादिषु दृष्टाभक्तिः
रतिश्च भवेत् तावदर्चादौ आदिपदेनात्र सूर्य-
वज्जो जले अभीष्टमूर्त्तौ वा उपासना कर्त्तव्ये-
त्यर्थः । परमेवं मा मन्यन्तं यत् केवलं मृच्छिनादि-
निर्मितप्रतिमूर्त्तिमात्राद्यैव यावज्जीवं स्थूलो-
पासना कर्त्तव्येति ॥ “आसत्त्वशोधनात् ज्ञमेण
खलुदये दृष्टतरधारणाध्यानप्रभावेन आचित्त-
समाधानाच्च” । इति कालनिर्देशात् । फलतः
आदौ नित्याद्यवश्यकर्म करणीयमेव । पुरा कर्म-
णैव हि बहवः सिद्धिं गताः तथा हि भगवद्-
गीतायाम् । ३ । १६-२० ॥

“तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तौ ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥
कर्मण्येव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः” ॥
यदा तु रजस्तमोभावानां निवृत्तौ सत्त्वां बज्ज-
न्माञ्जितसौभाग्यवशात् तस्मिन्नेव ऐकान्तिकी
रतिरुत्पद्यते तादृशस्यात्मरतेरात्मतमस्य यो-
गिनः न तदा किञ्चिदपि कर्मणा प्रयोजनमस्ति
यथा तत्रैव । ३ । १७-१८ ॥

“यस्त्यात्मरतिरेव स्यादात्मतमस्य मानवः ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥
नैव तस्य ज्ञतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्याप्राप्तयः” ॥

एवं प्राप्तविद्योऽपि साधारणवत् कर्म्मचरेव
चेत् तत्तु केवलं लोकशिक्षार्थमेव न तु तस्य खा-
मीष्टसिद्धये अविद्याकामकर्मोद्यभावात् सुखदुः-
खादिद्वन्द्वनिर्मुक्तात्वाच्च ।

उपा

यथा तत्रैव ३ । २१, २५ श्लोके ।
“यद् यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत् प्रसादां कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥
सक्ताः कर्म्मण्यविदांसो यथा कुर्वन्ति भारत ! ।
कुर्व्याद् विदांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्नोक्तसंग्रहम्” ॥
किन्तु यावदस्मिन् त्रिधातुके शोभितशुक्लप-
रिणामपिण्डे शरीरे कर्त्तव्याद्यभिमानवान् तावत्
“ब्रह्मज्ञोऽस्मि अलं मे कर्म्मणा” इत्येवं मौढ्यात्
संसारसक्तोऽतत्त्वज्ञपुरुषः कर्त्तव्यं कर्म्म परि-
त्यजति चेत् उभयतो भ्रश्यत एव । तथाहि योग-
वाशिष्ठे मोक्षप्रकरणे ७४ । ४१ ।

“संसारविषयासक्तो ब्रह्मज्ञोऽस्मीति वादिनः ।
कर्म्मब्रह्मोभयभ्रष्टस्तं त्वजेदत्यजं यथा” ॥

अतएव कर्म्मत्यागे प्रायशो दोषएव न तु
काचित् विधिरिच्यते यतो विद्योदये तत्त्वज्ञानी
विधिनिषेधसापेक्षो भवितुं नार्हति सर्ववासना-
कामकर्ममयविद्याभावात् न हि विधिनिषेधाभ्यां
सह विदुषः कोऽपि सम्बन्धः । किन्तु अदूरद-
र्शिनो मन्दस्य तत्त्वज्ञानोपदेशेन कर्म्मनुष्ठानाद्
बुद्धिभेदो न कर्त्तव्य इत्यादिश्रुतिभगवान् वासुदेवः ।
यथा भगवद्गीतायां ३ । २६, २६ ॥

“न बुद्धिभेदं जगयेदज्ञानं कर्म्मसङ्गिनाम् ।
योजयेत् सर्वकर्म्मणि विद्वान् युक्तः समाचरन्” ॥
“प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत्” ॥

भवतु अलं बज्जना वाग्जालेन । योऽस्य विश्वस्य
आकाशवत् सर्वदा सर्वत्र श्रोतप्रोतरूपेण अन्त-
र्बहिर्विराजते तस्य सर्वथापिनः सर्वान्तर्यामिनः
परमपुरुषस्य स्वरूपभावे यावन्न साधकस्य खलु-
दये धारणाध्यानादिभिः स्तैर्यमापद्यते तावद-
र्चादेवोपासना कार्या दुर्बलाधिकारिण्येव
निष्कर्षः ॥ तथा हि कुलार्णवतन्त्रे ६ उल्लासे ।

“चिन्मयस्याग्रमेयस्य निर्गुणस्याशरीरिणः ।
साधकानां हितार्थाय ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥
अरूपं रूपिणं कृत्वा कर्म्मकाण्डरता नराः ।
ब्रह्मज्ञानामृतानन्दपराः सुकृतिनो नराः” ॥
किञ्च तत्रैव ६ उल्लासे ।

“निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात् कर्त्तुमनीश्वराः ।
ये मन्दास्तेऽनुकल्पन्ते सविशेषनिरूपणम्” ॥

अधिकारिभेदेनालम्बनीयोपास्यदेवस्यापि भेदः
प्रदर्शितः । यथा । तत्रैव ६ म उल्लासे ।

“अग्नौ तिलुति विप्राणां हृदि देवो मनोविशाम् ।
प्रतिमास्त्वबुद्धीनां सर्वत्र विदितोऽत्मनाम्” ॥

अपि च कति दिनानि यावत् कर्म्मणि कर्त्त-
व्यानि अर्चाद्यध्यानेऽर्चनं वा कर्त्तव्यमिति विवि-
त्सायां मूढान् प्रत्यनुकल्प्य तदप्युपदिदिशुः पूर्वा-
चार्याः । यथा भागवते ११ । २० । ६ ॥

“तावत्कर्म्मणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ।
मत्तयाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते” ॥
तथा, तत्रैव ३ । २६ । २५ ॥

“अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां सकर्म्मज्जित् ।
यावन्न वेद खलुहि सर्वभूतेष्ववस्थितम्” ॥

उपा

ननु निःश्रेयसार्थिनां साधकानां यदि प्रथमतः
क्रियायोगएव कर्त्तव्यः तर्हि अलं प्रमाणशत-
विस्तारेण तत्र परम्पराकर्त्तव्यमेव विधीयतामिति
चेत् अवधेहि यत्पद्यावलम्बनेन सत्त्वे शोधिते
सति दुर्बलाधिकार्यपि सत्वरं सवलाधिकारित्वं
याति । यथा, भागवते ३ । २८ । १-५ ।

श्रीभगवानुवाच । (कपिलदेवः ।)
“योगस्य लक्षणं वच्चे सर्वज्ञस्य नृपात्मजे ।
मनो येनैव विधिना प्रसन्नं याति सत्ययम् ॥
खधर्म्मचरणं श्रद्धा विधर्म्माच्च निवर्त्तनम् ।
देवास्त्येन सन्तोष आत्मविश्वरूपाच्चनम् ॥
ग्रास्यधर्म्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्म्मरतिस्तथा ।
मितमेध्यादनं श्रद्धादु विविक्तक्षेमसेवनम् ॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदथपरिग्रहः ।
ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुण्ड्राचनम् ॥
मौनं सदासनजयः स्तैर्यं प्राणजयः शनैः ।
प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृदि” ॥

सर्वज्ञस्य सकारणस्य योगस्य इत्यर्थः ॥ विधर्म्मा-
ल्लोकानिष्कारित्वादिविरुद्धधर्म्मात् ॥ देवास्त्येन
पारब्धत्येन ॥ आत्मविदिति । आत्मतत्त्वज्ञानिनां
चरणसेवनम् ॥ ग्रास्यधर्म्मेति मोक्षपथं विहाय
धर्म्मार्थकामादयः ग्रास्यधर्म्मेनोच्यन्ते अतएव
ग्रास्यधर्म्मेवैवर्गिकधर्म्मस्तस्माद्विद्वत्तिः ॥ मित-
मिति मितं स्वल्पं मेध्यादनं पवित्रद्रव्यभोजनम्
विविक्ते निर्जने क्षेमस्य अङ्गस्य सेवनम् ॥ अस्तेय-
मचौर्यम् ॥ यावदथपरिग्रह इति । यावतार्थेन
जीवेत तावन्मात्रस्य परिग्रहः ॥ ब्रह्मचर्यं बोधित्-
सङ्गराहित्यम् ॥ स्वाध्याय इति स्वाध्यायः जपा-
ध्ययनादिः ॥ पुण्ड्राचनं परमपुरुषस्य उपासनम् ॥
मौनमिति मौनं मुनेर्वताचरणं मननशीलत्वं वाचां
संयमत्वं वा ॥ आसनानां स्वस्तिकादीनां विजयः ॥
स्तैर्यं दीर्घकालमवस्थातुं शक्तिः ॥ प्राणजयः प्राणा-
यामैः प्राणनिरोधकरणसामर्थ्यम् ॥ प्रत्याहारेति ॥
मनसा सह इन्द्रियाणां शब्दस्पर्शादिविषयात्
हृदि हृदये प्रत्याहारः प्रत्याकर्षणम् ॥
तत्रैव । ३ । २८ । ६-८ ॥

“खाधिष्ठानामेकदेशे मनसा प्राणधारणम् ।
वैकुण्ठलीलाभिधानं समाधानं तथात्मनः ॥
एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनो दुष्टमसत्प्रथम् ।
बुद्ध्या युज्यीत शनैर्कैर्जितप्राणो ह्यतन्त्रितः ॥
युचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनम् ।
तस्मिन् स्वस्तिसनासीनः ऋजुकायः समश्नसेत् ॥
प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकः ।
प्रतिकूलेन वा चित्तं यथास्थिरमचञ्चलम्” ॥

खाधिष्ठानमिति । मूलाधारादिक्रानामे-
कस्मिन् स्थाने मनसा सह प्राणानां धारणम् ॥
वैकुण्ठेति । वैकुण्ठस्याकुण्ठितस्य सुखदुःखादि-
भिरपराभ्युत्थस्य परमपुरुषस्य लीलाभिधानं
हृद्यादिव्यापारसमाशोचनम् । आत्मनो मनसः
समाधानमेकाग्रसाधनम् ॥ जितप्राणो निरुद्ध-
प्राणवृत्तिः । अतन्त्रितः निरलसः ॥ विजितासनः
वशीकृतकरचरणादिसंस्थानविशेषः ॥ प्राणसेति ।

प्रतिकृतेन विपर्ययक्रमेण वा चित्तं यथा येन प्रकारेण स्थिरमचञ्चलं चाञ्चल्यरहितं स्यात् तथा प्राणमार्गे शोधयेदित्यर्थः ॥ तेन किं स्यादित्यत आह । तत्रैव ३।२।१० ॥

“मनोऽचिरात् स्याद्विरजं जितश्र्वासस्य योगिनः । वाञ्छन्निभ्यां यथा लोहं ध्यातं त्यजति वै मलम्” ॥

निवृद्धप्राणवृत्तेर्योगिनः मनोऽचिरात् वज्रिता-
पित्तो हवत् अविद्याकामकर्मजनितमलं विषय-
सङ्गजनितपापनिचयमित्यर्थः विहाय विरजं नि-
र्मलं स्यात् । इदानीं पूर्वोपदिष्टप्राणायामादिना
केन कार्येण किं फलं स्यात् तत्सर्वं क्रमेण सुव्यक्तं
बोधयति । तत्रैव ३।२८।११-१२ ॥

“प्राणायामैर्देहोषान् धारणाभिश्च क्लिप्षान् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥
यदा मनः खं विरजं योगेन सुसमाहितम् ।
काष्ठां भगवतो ध्यायेत् स्वनासायावलीकनः” ॥

प्राणायामद्वारा वातपित्तश्लेष्मादिदोषान् धार-
णाया पापानि प्रत्याहारेण इन्द्रियाकर्षणेन विषय-
संसर्गान् ध्यानेन अनीश्वरान् शोकमोहाभि-
मानदम्भक्रोधमातृश्यादिदोषान् दहेदित्यन्वयः ।
अनेन विधिना यदा मनः स्थिरतां याति तदा यु-
ञ्जानो योगी प्रथमे धारणालम्बनस्वरूपां भगवतः
काचित् स्वाभीष्टां मूर्तिं ध्यायेदित्युपदिष्टे भग-
वान् कपिलदेवः ॥ इदानीं ध्येयमूर्तिं विवृणोति ।
यथा, तत्रैव ३।२८।१३-१६ ॥

“प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भाख्येक्षणम् ।
नीलोत्पलदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
लसत्पङ्कजकिङ्कणपीतकौशेयवाससम् ।
श्रीवत्सवत्सवं भ्राजत्कौस्तुभासुक्ताकम्बरम् ॥
मत्तद्विरेफकलया परीतं वनमालया ।
परार्थहारवलयकिरीटाङ्गदन्तूरम् ॥
काञ्चीगुणोत्तलच्छोणिं हृदयाम्भोजविभूरम् ।
दर्शनीयतमं शान्तम् मनोनयनवर्द्धनम् ॥
अपीत्यदर्शनं शन्यत् सर्वलोकनमस्कृतम् ।
सन्तं वयसि केशोरे भृत्यानुग्रहकातरम् ॥
कीर्तयतीर्ययशसं पुण्यश्लोकयशस्वरम् ।
ध्यायेद्देवं समग्राङ्गं यावन्न च्यवते मनः ॥
स्थितं व्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाशयम् ।
प्रेक्षणीये हि तं ध्यायेत् शुद्धभावेन चेतसा” ॥

ध्येयमूर्तिः सकाशात् मनो यावत् विषयान्तरं
न याति तावदायेदिति भावः । गुहाशयं बुद्धितत्त्वे
विराजमानं एवं निरन्तरध्यानेन साधकस्य चित्तं
यदा भगवद्रूपे लब्धपदं भवेत् तदा चित्तस्य शनैः
शनैः सौख्यकरणाय मूर्तिं ह्यापयित्वा भगवत्स्व-
रगारविन्दादीन्येकैकाङ्गानि ततः साभरणान्य-
स्त्राणि ततो विलासहासादीनि च क्रमेण यथा-
विधि ध्यातुमुपदिष्टवान् कपिलः ॥ ततः किमि-
त्याह । एवं चिरं ध्यात्वा योगी ब्रह्मजन्मार्जित-
सौभाग्यवशात् यदि हरौ प्राप्तभावो भक्त्या ब्र-
ह्मदय आनन्दारण्ये भासमानो भवेत् तर्हि तस्मिन्
स्थूले भगवद्रूपे वडिशवत् संलग्नं चित्तं निर्गुणस्य
परब्रह्मणः स्वरूपसामर्थ्ये तस्मादङ्गादिस्थूलरूपाद्

वियोज्य निरात्मन्त्वं निर्विषयं कृत्वा उपरत-
गुणप्रवाहः सन् धाढ्येयादिज्ञानाभावात् सर्वो-
पाधिपरिवर्जितमेकमेवाद्वितीयमात्मानं पश्यत्येव ॥
यथा तत्रैव ३।२८।३३-३५ ॥

“एवं हरौ भगवति प्रतिलम्बभावो
भक्त्या ब्रह्मदय उत्पलकः प्रभोदात् ।
औत्पल्यगुणवाप्यकलया सुहृदर्यमान-
स्तच्चापि चित्तवडिशं शनैर्वियुक्ते ॥
मुक्ताश्रयं यदि हि निर्विषयं विरक्तं
निर्व्यागमृच्छति मनः सहसा यथार्चिः ।
आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेक-
मन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः” ॥

ननु सुचिरं साधनेन लब्धेऽप्यात्मनि किमायातं ।
किन्तु अम एवेति चेत् न यतोऽनेकजन्मसाधन-
बलात् यदाऽखण्डमात्मानं ईक्षते स योगी सुख-
दुःखादिकं सर्वमहङ्कारविषयं पश्यति तदा देहा-
द्युपाधिनिर्मुक्तो जीवन्मुक्तो भवेत् ।
यथा तत्रैव ३।२८।३६-३७ ॥

“सोऽप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या
तस्मिन् महिम्नावसितः सुखदुःखवाह्ये ।
हेतुत्वमसति कर्त्तरि दुःखयोर्यत्
स्वात्मन् विधत्त उपलब्धपरात्मकाद्यः ॥
देहश्च तं न चरमः स्थितमुत्थितं वा
सिद्धौ विपश्यति यतोऽध्यगमत् स्वरूपम् ।
देवादुपेतमथ देववशादपेतं
वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः” ॥

जीवन्मुक्तस्य देहाद्युपाधिगर्गस्य निवृत्तौ तत्र मनः-
संयोगाभावात् कथं देहादेर्वर्त्तनमिति शङ्कयन्
स्वारम्भकं प्रारब्धवोजमेवेत्यर्थः देहादेः स्थिति-
कारणमित्याह । तत्रैव ३।२८।३८ ॥

“देहोऽपि देववशाः खलु कर्म यावत्
स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः ।
तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः
खप्रं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः” ॥

ननु यदि परब्रह्मलाभायत्मात्मात्मात्कारात्तमेव
चरमं देहं मन्यसे तर्हि विद्यैव सुगमोपायः श्रूयते
तस्मिन् सति कथं यथा कर्माङ्गवरे प्रवर्त्तयसे
इति चेत् न कर्मविद्ययोरधिकारिभेदात् आदा-
वीश्वरार्पितकर्मणा निष्कामकर्मणा वा चित्त-
शुद्धिं विना कुतो विद्यायामधिकारः । इत्यत्राधि-
कारिभेदमुद्दिश्य ज्ञानकर्मणोः पृथक् प्रदर्शयामि
तत्त्वज्ञानमुपदिष्टान् भगवन्तं वासुदेवं पृष्टवान्
जातसंशयोऽर्जुनः । यथा गीतायां ३।१-२ ।
“ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनाह्वन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥
व्यामिश्रेणेव वाक्तेन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम्” ॥

हे जनाह्वन ! चेदयदि ते कर्मणः सकाशात्
बुद्धिर्बोधः ज्ञानमिति यावत् ज्यायसी गरीयसी
मता तर्हि कथं मां घोरे कर्मणि नियोजयसी-
त्यन्वयः । व्यामिश्रेण ज्ञानकर्मणोर्मिश्रीभूतेन
वाक्तेन कथं मे बुद्धिं मोहयसीव । इत्येवं विवि-

त्सोरर्जुनस्य संशयं निराकुर्वन्नाह भगवान् वासु-
देवः । तत्रैव ३।३-४ ॥

“तं केऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मया नमः ।
ज्ञानयोगेन साङ्गानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥
न कर्मणामनारम्भात्तैस्कर्माणां पुरुषोऽमुते ।
न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति” ॥

“अतः सत्यक्चित्तशुद्ध्यर्थं ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं
वर्णाश्रमोचितानि कर्माणि कर्त्तव्यानि अन्यथा
चित्तशुद्धभावेन ज्ञानानुत्पत्तेरित्याह न कर्मणा-
मिति । कर्मणां अनारम्भात् अतनुष्ठानात् नै-
ष्कर्म्यं ज्ञानं नाप्नुते न प्राप्नोति । ननु “चेतमेव
प्रव्रजितो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति” इति श्रुत्या
संन्यासस्य मोक्षाङ्गत्वं तर्हि संन्यासादेव मोक्षो
भविष्यति किं कर्मभिरित्याशङ्क्योक्तं न चेति । न च
चित्तशुद्धिं विना कृतात् संन्यसनादेव ज्ञानश्रूयात्
सिद्धिं मोक्षं समधिगच्छति प्राप्नोति इति तट्टी-
काकृतं पृथ्वपादश्रीधरस्वामी ।

ननु काम ईश्वरार्पितेन निष्कामकर्मणा चित्त-
शुद्धिः प्रजायते ततो ज्ञानं भवत्या मोक्षमाप्नुयात्
किन्तु भक्तिवलेनापि सत्त्वं संशोधाचिरादेवा-
विद्याबन्धनात् मुक्तो भवेदित्यपि ब्रह्म शास्त्रेषु
दृश्यते । सर्वेभ्यो हि भक्तिमाहात्म्यस्याधिक्यं प्र-
श्रितं महात्मभिरतो ब्रह्मप्रयाससाध्यं कर्माङ्गम्
विहाय भक्तिपथाश्रयस्य गरीयान्निश्रेयसार्थ-
मिति चेन्न तदप्यधिकारिभेदेनोक्तत्वात् अर्था-
दावर्त्तनादिक्रियायोगसाध्यत्वाच्च । किञ्च पुरुषाणां
निश्रेयसाय शास्त्रविहितमार्गचयं मुक्ता न ह्यपरः
पश्याः क्वापि दृश्यते श्रूयते वा । तथाहि श्रीमद्भा-
गवते ११।२०।६-८ । तत्त्वज्ञानसमुद्भवं प्रति-
यथोक्तवान् भगवान् वासुदेवः ।

“योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्वया ।
ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ॥
निर्विस्वानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ।
तेजनिर्विस्वचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनाम् ॥
यदृच्छ्या मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।
न निर्विस्वो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः” ॥
यदृच्छ्या देवगत्या । न निर्विस्वो न प्राप्नोतिर्विदः ।

अतः सर्वत्रैव भिन्नभिन्नाधिकारमपेक्ष्य ज्ञान-
कर्मभक्तियोगादयो विहिताः । यथा तत्रैव ११।
२० अध्याये २६ ॥

“स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा सगुणः परिकीर्तितः ।
कर्मणां जात्यशुद्धानां अनेन नियमः कृतः” ॥

यथा तत्त्वज्ञानार्थी निवृत्तसात्त्विककर्त्ता प्रथ-
मतः केवलं अविद्याकर्मनिर्हारादीनुद्दिश्य निष्का-
मकर्मणोष्ठानमाचरति न जातु भिन्नविशुद्धसत्त्वो-
ऽधिकरूपयोगो योगीव सहसा भेदबुद्ध्यादिकं परि-
हातुमर्हति तथा प्रथमं सगुणभक्तियोगाश्रयिणो-
ऽपि न हि युगपत् भगवत्स्वरूपतत्त्वज्ञानं निर्गुण-
भक्ता इव भगवत्प्रतिमादर्चनादिक्रियायोगं परि-
त्यक्तुं समर्था भवेयुः किन्तु तादृशेन सगुणभक्ति-
योगावलम्बिना दुर्बलाधिकारिणा भगवत्प्रतिमा-
पूजादिकर्मयोगस्य कर्त्तव्यः इत्येतद्विहितं

शास्त्रवृद्धिः ।

अथ यथाशास्त्रं निष्कृष्टसात्त्विककर्तृभेदबुद्धिं प्रदर्शय दुर्बलाधिकारिणो भक्तियोगावलम्बिनः कर्तव्यमपि प्रदर्शयामः । यथा भागवते ३।२६।१० ।

“कस्मिन्निर्हारासुद्दिश्य परस्मिन् वा तदर्पणम् ।
यजेद्बुद्ध्यामिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः” ॥

दुर्बलभक्तियोगाधिकारिकर्तव्यता च तत्रैव ।
११।१२। ३४-४२ ।

“भक्तिङ्गमद्भुतजनदर्शनस्पर्शानर्चनम् ।
परिचर्या स्तुतिः प्रह्लादगुणकर्मणुकीर्तनम् ॥

मत्कथाश्रवणे अद्वा मदनुधानमुद्धव ।

सर्वलोभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनम् ॥

मज्जन्मकर्मकथनं मम पर्वानुमोदनम् ।

गीत-ताण्डव-वादित्र-गोष्ठीभिर्मन्दगृहोत्सवः ॥

यात्रा बलिर्विधानञ्च सर्ववार्धिकापर्वसु ।

वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयप्रतधारणम् ॥

ममार्चाख्यापने अद्वा स्वतः संहृत्य चोद्यमः ।

उद्यानोपवनाक्रीडपुरमन्दिरकर्मणि ॥

संमार्जनोपलेपाभ्यां सेवकमण्डलवर्तनैः ।

गृहशुश्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया ॥

अमानित्वमदम्भित्वं कृतस्यापरिकीर्तनम् ।

अपि दीपावलोकनं मे गोपयुज्यामि वेदितम् ॥

यद्यद्विदितमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ।

तत्तन्निवेदितं मह्यं तदानन्त्याय कल्पते ॥

सूर्योऽभिर्भ्राक्षणो गावो वैष्णवः खं मण्डलम् ।

भूरात्मा सर्वभूतानि भद्र पूजापदानि च” ॥

हे भद्र ! एतानि मम पूजास्थानानि । अधुना कस्मिन् स्थले केन यजेत इत्याह तत्रैव ११।१२। ४३-४५ ।

“सूर्ये तु विद्यया त्रया हविषाभौ यजेत माम् ।

आतिथ्येन तु विप्राग्रे गोवृक्ष यवसादिना ॥

वैष्णवे बन्धुसत्कृत्या हृदि खे ध्याननिष्ठया ।

वायौ मुख्यधिया तोये द्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः ॥

स्थण्डिले मन्त्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि ।

क्षेत्रज्ञं सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत माम्” ॥

हृदि खे हृदयाकाशे ॥ मुख्यधिया प्राणदृष्ट्या ॥

जले जलाञ्जलिप्रदानरूपतर्पणपूर्वकैर्द्रव्यैः ॥ स्थण्डिले भूमौ मन्त्रन्यासैः ॥ भोगैरिति । देहे भोगैरात्मानं एतैरन्नादिभिर्देहस्थैरमात्मानं यजेत् ॥

नत्वविद्याकर्मजनितं देहं विभर्मीति चिन्तयेत् ॥ क्षेत्रज्ञमिति । सर्वभूतेषु क्षेत्रज्ञरूपेणावस्थितं कूटस्थब्रह्मचैतन्यस्वरूपं मां समत्वेन यजेत ॥ *

एतेषु स्थानेषु तव कीदृग्यूपं ध्येयमित्यपेक्षयाह तत्रैव ११।१२। ४६-४७ ।

“धिष्ण्येविति मद्रूपं प्रह्लादकृपादाम्बुजैः ।

वृक्षं चतुर्भुजं शान्तं ध्यायन्नर्चयेत् समाहितः ॥

इष्टापूर्त्तेन भासेवं यो यजेत समाहितः ।

लभते भयि सद्भक्तिं मत्स्मृतिः साधुसेवया” ॥

यदा “भक्तिङ्गमद्भुतजनदर्शनस्पर्शानर्चनम्” इत्या-
रभ्य “लभते भयि सद्भक्तिम्” इत्यन्तैरेतैश्चतुर्दश-

सौक्यैर्ध्यानाध्यानायनभूतप्रतिमाद्याश्रयिण्या भक्ति-

योगोपयोगिप्रययैव सद्भक्तिजायते प्रदर्शयामास

स्वयं भगवान् । सुतरां तदा दुर्बलाधिकारिणा भक्तियोगाश्रयिणापि प्रथमे क्रियायोगस्य कर्तव्यः इति बोध्यते ॥ अथाचितशुभाभावात् ज्ञानं न लभेत इति तात्पर्यार्थः ॥

ननु मा भूतत्त्वज्ञानं किन्तु शास्त्रविहितक्रिया-
योगश्रुत्या भक्त्या क्रमेण निर्गुणया भक्तेरदयेनैव
परितार्थतेति चेन्न तयोस्तत्त्वज्ञाननिर्गुणभक्तियो-
गयोर्लक्षणे नैकदर्शनात् उभयोरेवात्मसाक्षात्का-
ररूपचरमफलत्वेनोक्तत्वाच्च । यथा श्रीमद्भागवते
३।२६।१२-१२ ।

“मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाश्रये ।

मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाभक्तोऽम्बुधौ ॥

लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य हृदाहृतम् ।

अहेतुकव्यवहिता या भक्तिः पुण्योत्तमे” ॥

इदं भक्तियोगं बज्जन्मार्जितसुखतिवशात् कस्या-
पि क्वचिदुत्पद्येत तर्हि सात्विक्यादिसुखं साध-

कान्तैः प्रार्थनीयां भगवता स्वयं दीयमानामपि
तादृग्भक्तो नेच्छतीति तन्निस्पृहतां दर्शयन्नाह ।

तत्रैव ३।२६।१३ ।

“सात्विक्यादिसात्विक्यामोष्यसात्विक्यैकत्वमप्युत ।

दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः” ॥

अपि च तत्त्वज्ञानिनो निर्गुणभक्तस्य च तयोः
शब्दतएव भेदः न तु लक्षणतः यत उभावेव

लक्षणादिना सर्वत्र एकाचारी एकनिष्ठावेक-
भावापन्नौ लक्ष्येते । यथा भागवते ११।१२।

२६-३३ । भगवद्भक्तवत्सल्य लक्षणमुपदिष्टवानुद्धवं
प्रति भगवान् ।

“क्षपालुरक्षतद्रोहस्तितिक्षुः सर्वदेहिनाम् ।

सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥

कामैरहृतधीर्दान्तो नृदुः शुचिरकिञ्चनः ।

अनीहो मितशुक्ल शान्तः स्थिरो मच्छरयो मुनिः ॥

अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितबड्गुणः ।

अमानी मानदः कल्पो मैत्रः कारुणिकः कविः” ॥

कविः कान्तदर्शी सर्वज्ञ इत्यर्थः ।

“आज्ञाद्यैव गुणान् दोषान् मया दिष्टानपि स्वकान् ।
धर्मान् सन्त्यज्य यः सर्वान् मां भजेत स सत्तमः ॥

ज्ञात्वा ज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यथास्मि यादृशः ।
भजन्त्यन्यभावेन ते मे भक्ततया मताः” ॥

तथा, ज्ञानिनोऽपि लक्षणं प्रदर्शयामास । यथा,
तत्रैव ११।१२।१२-१७ ।

“न तथा बध्यते विद्वान्नात्र तत्रादयन् गुणान् ।

प्रकृतिस्थोऽप्यसंज्ञो यथा खं सविताऽनिलः ॥

वैशारद्येक्षयाऽसंगशितया द्विजसंशयः ।

प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान् नानात्वाद विनिवर्त्तते” ॥

यस्य स्युर्वीतसङ्कल्पाः प्राणैर्निद्रमनोधिधाम् ।

वृत्तयः स विनिर्मुक्तो देहस्थोऽपि हि तद्गुणैः ॥

यस्यात्मा हिंस्यते हिंस्येयं किञ्चिद् यदृच्छया ।

अर्च्यते वा क्वचित्तत्र न व्यतिक्रियते बुधः ॥

न स्तवीत न निन्देत कुर्वतः साध्वसाधु वा ।

वदतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृढमुनिः ॥

न कुर्व्यान्न वदेत् किञ्चिन् ध्यायेत् साध्वसाधु वा ।

आत्मारामोऽनया रुच्या विचरेज्जडवन्मुनिः” ॥

ननु भक्तिज्ञानयोश्चरमफलत्वेपि भक्तेः समधिक-
प्रसंशादर्शनात् भक्तिरेव शरीयसीति चेत् न भक्ति-
वत् ज्ञानस्यापि प्रसंशादर्शनात् आत्मसाक्षात्-
कृतौ साक्षात्कारत्वाच्च । यथा श्रीमद्भागवते
११।१६। १-५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“यो विद्याश्रुतसम्पन्न आत्मवानानुमानिकः ।

मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत् ॥

ज्ञानिनमवहसेवेष्टः स्वार्थो हेतुश्च सम्मतः ।

स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योऽर्थो मष्टते प्रियः ॥

ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः परं श्रेष्ठं विदुर्मम ।

ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ विभर्त्ति माम् ॥

तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्रानीतराणि च ।

नालं कुर्वन्ति तां सिद्धिं या ज्ञानजनया कृता ॥

तस्मान्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव ।

ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भज मां भक्तिभावितः” ॥

किञ्च भगवद्गीतायां ४। ३३-३६ ।

“श्रेयान् द्रव्यमयाद् यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ! ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परित्यज्यते ॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

यज्ज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ! ।

येन भूतान्यप्रेषेण द्रव्यस्यात्मन्यथो मयि ॥

अपिचेदसि सर्वेभ्यः पापिभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानज्ञेनैव वृत्तिर्न सन्तर्ह्यसि ॥

यथेष्टांसि समिधोऽभिर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ! ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत् स्वयं योगसंख्यज्ञः कालेनात्मनि विन्दति ॥

अद्वावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति” ॥

अतएव निर्गुणभक्तिज्ञानयोरेव क्रियदण्यन्तरं
मन्यन्ते तत्त्वदृष्टः स्वस्वपक्षयोरेकाग्रत्वात् अत-

त्त्वदर्शनोऽज्ञा यवाविद्यामोहितत्वात् भिन्नदृष्टो
भवन्ति ॥ वरं भक्तियोगमुपदिशन्नुपसंहारे ज्ञान-

विज्ञानसम्पन्ना भक्तिरेव ब्रह्मलक्ष्येण सम्यक् हित-
साधनीति प्रदर्शितवानुद्धवय भगवान् ॥ यथा

भागवते ११।१८। ४५-४६ ।

“सर्वोद्भवानप्रापिन्त्या सर्वलोकोकमहेश्वरम् ।

सर्वोत्पत्त्ययं ब्रह्म कारणं मोमयाति सः ॥

इति स्वधर्मेनिर्गुणसत्त्वे निर्ज्ञातमद्वैतः ।

ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो न चिरात् समुपैति मां” ॥

निष्कामेनालुखितभक्तिरेव शनैः शनैः सान्द्रत्वेन
निर्गुणतां गच्छन्ती सती परमप्रेमानन्दरूपेण

परिणमते सुतरां तदा स्वयं सान्द्रानन्दमयं तज्-
ज्ञानं प्रणाशते । तयोर्हितस्वरूपत्वात् न क्वापि

निर्गुणभक्तिज्ञानयोगयोर्भेदः श्रूयते । यथा क्वा-
न्दोग्ये “सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । आनन्दरूपममूर्तं

वद् विभाति शान्तं प्रियमद्वैतम्” । इति ज्ञाना-
नन्दयोर्ब्रह्मस्वरूपत्वात् अतएव क्वचित् केनापि न

पूर्णानन्दत्वेन परिणताया निर्गुणस्वरूपाया भक्ते-
र्ज्ञानेन सह क्रियानपि भेदो दर्शयितुं शक्यते

स्वरूपतत्त्वयोरेकात्मत्वात् । परन्तु तत्त्वज्ञानो-
त्पादनक्षमा भक्तिरेवानुष्ठेया न तु संसारवन्धन-
कारिणी नश्वरफलदात्री अन्यभक्तिवत् सकामा
भक्तिरेवानुमोदनीया तत्त्वदर्शिनिरिति बोध्यम् ॥
यथा भागवते १ । २ । ७ ।

“वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहैतुकम्” ॥
विशेषतः प्रज्ञादधुवयोरिव नित्यानित्यवस्त्ववाप्ति-
दर्शनात् । असुरकुलजातोऽपि प्रज्ञादः निष्काम-
भक्तियोगमाचरन् तत्प्रभावेन प्रतप्तः पिष्टप्रयुक्तां
बाधामतिक्रम्यात्मप्रसादलब्धं विमलानन्दस्वरूपं
जीवन्मुक्तत्वं ततो निर्व्यागमप्यवाप्तवान् । ध्रुवः
एनः स्वायम्भुवमनुवंशजातोऽपि विमादवचना-
दीर्घापरवशः सन् परमतत्वज्ञादेवविगारदादप्यु-
पदेशं लब्ध्वा अन्तःकामबीजं परिपुष्णन् कठोर-
तपसापि सकामभक्तियोगमनुष्ठाय कल्पस्थायिनं
ध्रुवाख्यलोकं लब्धवान् ततः गृहप्रत्यागमनकाले
सहसा जातनिर्वेद आत्मधिकारेण मुञ्जरन्ध्रो-
चत् ॥ इदानीं प्रदर्शयामो यथाक्रमं तयोः राज-
पुत्रयोः सकामनिष्कामभक्तियोगानुष्ठाननित्या-
नित्यफलम् ॥

यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ९ । २७-३५ ॥

“सोऽपि सङ्कल्पजं विष्णोः पादसेवोपसादितम् ।
प्राप्य सङ्कल्पनिर्व्यागं गतिप्रीतोऽभ्यगात् पुरम् ॥

विदुर उवाच ।

सुदुर्लभं यः परमं पदं हरेः
मायाविनस्तच्छरणार्चनार्चितम् ।
लब्ध्वाऽप्यसिद्धार्थमिवैकजन्मना
कथं स्वमात्मानममन्यतार्थवित् ॥

मैत्रेय उवाच ।

मातुः सपत्न्या वामबाहौर्हृदि विदुस्त तान् स्मरन् ।
नैच्छन् मुक्तिपतेर्मूर्तिं तस्मात् तापमुपेयिवान् ॥

ध्रुव उवाच ।

समाधिना नैकभवेन यत् पदं
विदुः सनन्दादय उर्द्धरेतसः ।
मासैरहं षडभिरसुख्य पादयो-
श्चायामुपेत्यपगतः पृथङ्गतिः ॥

अहोवत समानाढ्यं मन्दभाग्यस्य पश्यत ।
भवच्छिदः पादभूलं गत्वा याचे यदन्तवत् ॥
मतिर्विदूषिता देवैः पतद्भिरसहिष्णुभिः ।
यो नारदवचस्तथं नाग्राहीषमसत्तमः ॥
देवी मायामुपाश्रित्य प्रसुप्त इव भिन्नवृक् ।
तप्ये द्वितीयेऽप्यसति आटन्नाटयहृद्रुजा ॥
मयैतत् प्रार्थितं व्यर्थं चिकित्सेव गतायुषि ।
प्रसाद्य जगदात्मानं तपसा दुष्प्रसादनम् ॥
भवच्छिदमयाचेऽहं भवं भाग्यविवर्जितः ।
स्वाराज्यं यच्छतो मौष्ण्यमात्रो मे भित्तितो वत ॥
इंश्वरात् क्षीणपुण्येण फलीकारानिवाधनः” ।
भगवता नृसिंहदेवेन प्रलोभ्यमानोऽपि प्रज्ञादः
निष्कामभक्तिज्ञानप्रभावेन किमपि नैच्छदिति
धर्मेनन्दनमजातशत्रुं युधिष्ठिरं आवयामास दे-
वर्षिगिरिदः । यथा, भागवते । ७ । ९ । ५१-५५ ॥

“एता वद्वर्णितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः ।
प्रज्ञादं प्रणतं प्रीतो यतमन्युरभाषत ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रज्ञाद भद्र भद्रं ते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम ।
वरं वृणीष्यामिमतं कामपूरोऽस्यहं नृणाम् ॥
मामप्रीणत आयुश्च न दर्शनं दुर्लभं हि मे ।
दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तमुमर्हति ॥
प्रीणन्ति ह्यथ मां धीराः सर्वभावेन साधवः ।
श्रेयस्कांसा महाभागाः सर्वसाक्षात्प्राप्तां पतिम् ॥
एवं प्रलोभ्यमानोऽपि वरैर्लोकप्रलोभनैः ।
एकान्तित्वाद् भगवति नैच्छन्तानसुरोत्तमः” ॥
तत्रैव ७ । १० । १-५ ।

नारद उवाच ॥

“भक्तियोगस्य तत् सर्वमन्तरायतयार्भकः ।
मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमान उवाच ह ॥
मा मां प्रलोभयौतपत्या सक्तं कामेषु तैर्वरैः ।
तत्संगभीतो निर्विण्णो मुमुक्षुत्वामुपाश्रितः ॥
भृत्पलक्षणाजिज्ञासुर्भक्तं कामेव्यचोदयत् ।
मा वन् संसारबीजेषु हृदयग्रथिषु प्रभो ! ।
नान्यथा तेऽखिलगुरो ! घटेत करुणात्मनः ॥
यस्तु आश्रिष आश्रिते न स भृत्यः स वै बणिक् ।
आश्राप्तानो न वै भृत्यः स्वामिन्याश्रिष आत्मनः ॥
अहं त्वकामस्तद्वृत्तत्वं च स्वात्मनपाश्रयः ।
नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव” ॥
अस्तु तस्य निस्पृहत्वादि किन्तु तत्त्वज्ञानं नासी-
दिति चेत् न यतः उपरिष्ठादेव तत्त्वज्ञानमूलाया
निर्गुणाया भक्तेर्लक्षणं प्रदर्शितं । यथा, भागवते
७ । ५ । १३ ॥ हिरण्यकशिपुं प्रति प्रज्ञादोक्तिः ।

“स एष आत्मा स्वपरेष बुद्धिभि-
र्दुरितयानुक्रमणो निरूप्यते ।

मुह्यन्ति यद्वर्त्मनि वेदवादिनो
ब्रह्मादयो ह्येव भिनन्ति मे मतिम्” ॥

किञ्च तत्रैव ३१ ।

“न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं
दुराशया ये वहिरर्थमानिनः ।

अन्या यथान्तेरुपनीयमाना
वागीशतन्यासुरदाभि बद्धाः” ॥

स्वार्थगतिमिति । स्वस्मिन् एवार्थे येषां ते स्वा-
र्थस्तत्त्वज्ञानिस्तेषां गतिर्ज्ञानस्वरूपतः । वहि-
रर्थमानिनः इति । वहिर्वाञ्छवस्तुषु अर्थो येषां
तान् गृह्णन् इति मन्यन्ते ये इति ॥ ननु क्वचि
दर्शनेर्निन्दापि लक्ष्यते यदा तदा तदुपासनं
निष्फलमिति चेन्न । यतः सर्वतः साधुसङ्गलाभ
स्योत्कर्षः इति प्रदर्शयन् विशेषतः सर्वोभ्य
उपासाभ्यः हृद्देशे आत्मध्यानमेव गरीय इत्येवोप-
दिदिशुः महान्तः शास्त्रज्ञतः । अन्यथा “मदर्चा-
स्थापने अर्द्धा” “अर्चायामर्चयेत्तवत्” “यावन्न
मे कथारतिः” इत्यादि वचनानां निष्फलत्वं
स्यात् । दर्शितञ्च यथासम्भवमुपासनायां दुर्बला-
धिकारिणां यत् यत् कर्त्तव्यं इदानीं सबलाधि-
कारिणां करणीयं यत्प्रवृत्तपथं तदेव दर्शयामः
समासेनेति । यथा, बृहदारण्यकश्रुतौ ॥

“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्यश्च” । अर्थात् आत्मेव साक्षात् कर्त्तव्यः
साक्षात्कारे उपायमाह श्रवणं मननं निदिध्या-
सनञ्च किन्तु श्रवणादि इति जिज्ञासायां ब्रूमः ।
यथा । “श्रवणं नाम षड्विधलिङ्गैरशेषवेदान्ता-
नामद्वितीये वस्तुनि तात्पर्यावधारणम् । लिङ्गानि
तु । उपक्रमोपसंहाराभ्यासाऽपूर्वताफलार्थवा-
दोपपत्त्याख्यानानि । तत्र प्रकरणाप्रतिपाद्यस्यार्थस्य
तदाद्यन्तथोरुपादानं उपक्रमोपसंहारौ । यथा,
छान्दोग्ये षष्ठ्युपपाठके प्रकरणाप्रतिपाद्यस्याद्विती-
यवस्तुनः एकमेवाद्वितीयमित्यादौ “एतदात्म्यमिदं
सर्वम्” । इत्यन्ते च प्रतिपादनम् ॥

प्रकरणाप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः तन्मध्ये पौनःपुन्येन
प्रतिपादनं अभ्यासः । यथा, तत्रैवाद्वितीयवस्तु-
नो मध्ये “तत्त्वमसीति” नवकालः प्रतिपादनम् ॥
प्रकरणाप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः प्रमाणात्तरेणा-
विषयीकरणं अपूर्वत्वम् । यथा तत्रैवाद्वितीय-
वस्तुनः तन्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिना
उपनिषन्मात्रवेद्यत्वप्रतिपादनात् । मानान्तरा-
विषयीकरणं फलान्तु प्रकरणाप्रतिपाद्यस्यात्म-
ज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा तत्र तत्र श्रूयमानं प्रयो-
जनं यथा तत्रैव “आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये” ।
इत्यद्वितीयवस्तुज्ञानस्य तत्प्राप्तिप्रयोजनं श्रूयते ।
प्रकरणाप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं अर्थवादः ।
यथा, तत्रैव उततमादेशमप्राप्तो येनाश्रुतं श्रुतं
भवत्यमतं सतमविज्ञातं विज्ञातमित्यद्वितीयवस्तु
प्रशंसनम् ।

प्रकरणाप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रूयमाणा
युक्तिः उपपत्तिः” । यथा, तत्र “सौम्यैकेन मत्-
पिण्डेन सर्वं मण्डपयं विज्ञातं स्यात् वाचारम्भण-
विकारो नामध्येयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” । इत्यादा-
वद्वितीयवस्तुसाधने विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वे
युक्तिः श्रूयते” । मननन्तु । “श्रुतस्याद्वितीयवस्तुनो
वेदान्तार्थानुगुणयुक्तिभिरनवरतमनुचिन्तनम्” ।
“विजातीयदेहादिप्रत्ययरहिताऽद्वितीयवस्तुसजा-
तीयप्रत्ययप्रवाहः निदिध्यासनम्” ॥ इति वेदा-
न्तशास्त्रेषु ॥

समाधिस्तु द्विविधः । सविकल्पको निर्विकल्पक-
श्चेति । तत्र सविकल्पको नाम ज्ञातृज्ञानादि-
विकल्पजनयनपेक्षयाऽद्वितीयवस्तुनि तदाकारा-
कारितायाश्चित्तवृत्तेरवस्थानम् । तदा मण्डपय-
गजादिभानेऽपि मृद्भानवत् द्वैतमानेऽप्यद्वैतं वस्तु
भासते ॥

निर्विकल्पकस्तु ज्ञातृज्ञानादिभेदजनयपेक्षयाऽद्वि-
तीयवस्तुनि तदाकाराकारिताया बुद्धिवृत्तेरति-
तरामेकीभावेनावस्थानम् । तदा तु जलाकारा-
कारितवस्तुनवभासेनाद्वितीयवस्तुमात्रमेवावभा-
सते ॥ इति वेदान्ते उपदिष्टं पूर्वविधिम् ॥

अतो ज्ञानलक्षणाभि भगवद्गीतायां १३ । ७-११ ॥
“अमानित्वमदमित्वमहिंसा क्षान्तिराजवम् ।
आचार्योपासनं शौचं शैथिल्यमात्मविनिग्रहः ॥

उपा

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कारश्च ।
जन्म मृत्यु-जरा-व्याधि-दुःख-दोषानुदर्शनम् ॥
असक्तिरनभिषङ्गः पुच्छदारुणहादिव ॥
नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥
अतो ज्ञेयं वस्तु तत्रैवाध्याये ॥ १२-१७ ॥
“ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।
अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥
सर्वतः पाणिपादन्तत् सर्वतोऽक्षिप्ररोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमाद्य तिम्रिति ॥
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभूतैव निर्गुणं गुणभोक्तु च ॥
वहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तद्विज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥
अविभक्तञ्च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्ता च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विहितम् ॥
तथा च श्वेताश्वतरश्रुतौ आत्मज्ञानेनैव मुक्ति-
रिति स्फुटं दर्शयामास । यथा,—
“सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य प्ररणं वृहत् ॥
“आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तो-
रणोरणीयान् महतो महीयान् ।
तमक्रतुं पश्यति वीतशोको
धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्” ॥
महानिष्ठागतत्वे च ॥ ५ ॥ ११ ॥
“परे ब्रह्मणि विज्ञाते समस्तैर्नियमैरलम् ।
तालवृत्तेन किं कार्यं लब्धे मलयमाराते” ॥
ननु किमिदानीं वाग्मज्ज्ञाद्वैतवादं संस्थाप-
यितुं प्रयतते इति चेत् दर्शयामः ।
तथा च श्रीविष्णुधर्मे,—
“परात्मनो मनुष्येन्द्र विभागो हि न कल्पितः ।
ज्ञेये तस्यात्मपरयोर्विभागाभावएव हि ॥
आत्मा क्षेत्रज्ञसंज्ञोऽयं संयुक्तः प्राज्ञतैर्गुणैः ।
तैरेव विगतः शुद्धः परमात्मा निगद्यते ॥
अनादिसम्बन्धवया क्षेत्रज्ञोऽहमविद्यया ।
युक्तः पश्यति भेदेन ब्रह्मात्मानि संस्थितम्” ॥
तथाहि श्वेताश्वतरश्रुतिभाष्यधृतवशिष्ठवचनं
प्रत्यपूर्वकं दर्शितम् । यथा,—
“यद्यात्मा निर्गुणः शुद्धः सदानन्दोऽजरोऽमरः ।
संहतिः कस्य तात! स्यात् मोक्षो वाऽविद्यया विभो ।
क्षेत्रज्ञाज्ञे कथं तस्य ज्ञायते भगवान् यतः ।
यथावत् सर्वमेतं मे वक्तुमर्हसि साध्यतम् ॥
तस्यैव नित्यशुद्धस्य सदानन्दमयात्मनः ।
अवच्छिन्नस्य जीवस्य संहतिः कीर्त्यते बुधैः ॥
एकएव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा नञ्धा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥
आत्म्यारूढः सशवात्मा जीवसंज्ञः सदा भवेत् ॥”

उपा

तथा च शुकशिश्यो गौडपादाचार्यः ॥
“यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।
न सर्वे सम्प्रयज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः” ॥
तस्माद्वितीये परमात्मन्युपाधितो जीवेश्वरयो-
र्जीवानाञ्च परस्परं भेदव्यवस्थायाः सिद्धत्वात्
विशुद्धसत्वोपाधेरौश्वरस्याविसुद्धोपाधिजीवगताः
सुखदुःखमोहाज्ञानादयः ॥ तथा च भगवान्
पराशरः ।
ज्ञानात्मकस्यामलसत्त्वरश्मे-
रपेतदोषस्य सदा स्फुटस्य ।
किं वा जगत्पुच्छं समस्तपुंसा-
मज्ञातमस्यास्ति हृदि स्थितस्य” ॥
कथं तज्ज्ञापाधिकभेदेन वन्यसुतयादिवस्था सोपा-
धिकानां तेषां वा सोपाधिकेश्वरस्य वा स्वरूप-
स्येति इत्याशङ्क्य दृष्टान्तपूर्वकं व्यवस्थां दर्शयति ॥
“एकस्तु सूर्या वज्रधा जलाधारेषु दृश्यते ।
आभाति परमात्मा च सर्वोपाधिषु संस्थितः” ॥
“ब्रह्म सर्वशरीरेषु बाह्ये चाभ्यन्तरे स्थितम् ।
आकाशमिव भूतेषु बुद्धावात्मा न चान्यथा” ॥
एवं सति यथा बुद्ध्या देहोऽहमिति मन्यते ।
‘अनात्मन्यात्मता भ्रान्त्या सा स्यात्संसारवन्धिनी’ ॥
सर्वैर्विकल्पैर्हीनस्तु शुद्धो बुद्धोऽजरोऽमरः ।
प्रज्ञान्तो व्योमवद्यापी चैतन्यात्मा सङ्गत्यसु ॥
धूम्राभधूलिभिर्योमं यथा न मलिनीयते ।
प्राज्ञतैरपरामृष्टो विकारैः एकमल्लया ॥
यथैकस्मिन् घटाकाशे जलेर्धूमादिभिर्युते ।
नान्ये मलिनीयन्ति यान्ति दूरस्थाः कुञ्चित् क्वचित् ॥
यथा हृद्देशेनेकेन जीवे च मलिनीयते ।
एतस्मिन्नापरे जीवा मलिनाः सन्ति कुञ्चित्” ॥
परं ननु केवलं प्रकृतेः पृथग्रूपचैतन्यज्ञान-
मात्रेण ब्रह्मज्ञानं सम्भवितुमर्हति । यदि चैके
पण्डिताः पृथग्ज्ञानेनैव सिद्धिः स्यादिति मन्यन्ते
किन्तु नैव श्रुतय एव परिचक्षते । यथा, श्वेताश्व-
तरोपनिषदि “आज्ञौ दावजवीशानीशावजा
ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता अनन्तश्चात्मा विश्व-
रूपो ह्युक्ता चयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत्” ॥
अतएव ब्रह्मजिज्ञासोर्योगिनः श्रवणपद्विब्रह्म-
तत्त्वविज्ञानेनैव मुक्तिः स्यात् अन्यथा नमय ॥
यथा, तत्रैव “क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः
क्षरात्मानावीशते देवयकः । तस्याभिधानात्
योजनात् तत्त्वभावात् भूयस्थान्ते विश्वमाया-
निरुतिः ॥ आत्मा देवं सर्वपाशापह्नाणिः क्षीणैः
क्षेत्रैर्जन्ममृत्युप्रह्नाणिः । तस्याभिधानात्कृतीयं देह-
भेदे विश्वेश्वर्य केवल आप्तकामः” ॥ परं योगा-
भ्यासादृते नैव कदाचित् तत्त्वज्ञानास्योत्पत्ति-
रिति श्रुतिस्मृत्यादीनां ज्ञानप्रतिपादकशास्त्रा-
णामुपदेशो दृश्यते यदि च पूर्वपूर्वप्रकरणे पुराण-
प्रभृतिविहितयोगादिमतं प्रदर्शितं तच्चापि तत्-
ब्रह्मकीकरणाय वैदिकमतमिदानीं प्रदर्शयामः । यथा
यजुर्वेदोक्तश्वेताश्वतरोपनिषदयोगप्रकरणम् । ॐ “युञ्जा-
नः प्रथमम् मनस्तत्त्वाय सविता धियः ॥ अपि
ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्यामरत् ॥ १ ॥

उपा

युक्तेन मनसा वचं देवस्य सवितुः सवे सुवर्गं वाय
प्रह्वै ॥ २ ॥
यक्ताय मनसा देवान् सुवर्ग्यतो धिया दिवं ।
वृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रभुर्वातितान् ॥ ३ ॥
युञ्जते मन उत युञ्जते धियो
विप्रा विप्रस्य वृहतो विपश्चितः ॥
विहोत्रा दधे वयुना विदेक इन् ।
महो देवस्य सवितुः परिचुतिः ॥ ४ ॥
युजे वां ब्रह्म पृथ्ये नमोभिः
विमोक्षा यन्ति पथ्येव सूर्याः” ॥ ५ ॥
परन्तु आत्मज्ञादविशदीकरणाय दत्तसंहितैव
श्रेयसी जीवानामिति प्रदर्शयितुं भूयोऽप्यनुस-
रामः । यथा,
“ऊरुस्थोत्तानचरणाः सद्ये नस्येतं करम् ।
उत्तानं किञ्चिदुत्तान्य सुखं विवृण्व चोरसा ॥
निमोलिताक्षः सत्त्वस्थो दन्तेर्दन्तानसंस्पृशन् ।
तालुस्थोचलजिह्वश्च संवृतान्मयः सुनिश्चलः ।
संनिवृथ्येन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः ।
दिग्गुणं चिग्गुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत्” ॥
किन्तु एवमा मन्यन्तं यत् गृह्यादिः स्वल्पश्चरणावा-
सादौ योगाभ्यासतत्त्वज्ञानादेः सुगमो भवेत्
इत्यत्र यथाह दत्तः सप्तमाध्याये ।
“लोको वशीकृतो येन येन चात्मा वशीकृतः ।
इन्द्रियार्थो जितो येन तं योगं ध्रुवीयहं ॥
प्राणायामास्तथा ध्यानं प्रत्याहारस्तु धारणा ।
तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥
नारदश्चैवनाद्योगो नानेकग्रन्थचिन्तनात् ।
त्रैतयैस्तेस्तपोभिश्च न योगः कस्यचित् भवेत् ॥
न च पण्याशनात् योगो न नासाग्रनिरीक्षणात् ।
न च शास्त्रातिरिक्तो न प्रौचेन स भवेत् क्वचित् ॥
न मौनमन्त्रकुहकैरनेकैः सुकृतस्तथा ।
लोकयात्रावियुक्तस्य योगो भवति कस्यचित् ॥
अभियोगात् तथाभ्यासात् तस्मिन्नेव तु निश्चयात् ।
पुनः पुनश्च निर्वेदाद् योगः सिध्यति नान्यथा” ॥
अतएव निर्वेदादृते केवलं तपःस्वाध्यायादिभिर्न
योगसिद्धिः प्राप्नुयैतद्विरनुमोदनीया । किन्तु
आदरनैरन्तर्येण आत्मचिन्तादयएव ब्रह्मलब्धौ
सदुपाया इति बोध्यम् यथा तत्रैव ।
“आत्मचिन्ताविनोदेन शौचकोडनकेन च ।
सर्वभूतसमत्वेन योगः सिध्यति नान्यथा ॥
यश्चात्मनि रतो नित्यमात्मकीडस्तथैव च ।
आत्मनिष्ठश्च सततमात्मन्येव स्थावतः ॥
रतश्चैव स्वयं तुष्टः सन्तुष्टो नान्यमानसः ।
आत्मन्येव सुदृढोऽसौ योगस्तस्य प्रसिध्यति ॥
मुक्तोऽपि योगयुक्तः स्याज्जाग्रदपि विशेषतः ।
ईदृक्चेष्टः सुतः श्रेष्ठो गरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम्” ॥
परन्तु विषयासक्तिवर्जनं विना क्वापि कल्प-
चिदपि आत्मसिद्धिर्न प्रजायते । यथा तत्रैव,—
“य आत्मव्यतिरेकेण द्वितीयं नैव पश्यति ।
ब्रह्मीभूय स एवं हि दत्तपद उदाहृतः ॥
विषयासक्तचित्तो हि यमिर्माद्यं न विन्दति ।
यत्नेन विषयासक्तिं तस्माद् योगी विवर्जयेत्” ॥

उपा

यदि च केचित् विषयेन्द्रियसंयोगैः सिद्धिर्भवेत्
इति वदन्ति तत्र तेषां भ्रान्तिरेव सा यथा तत्रैव,
“विषयेन्द्रियसंयोगं केचित् योगं वदन्ति हि ।
अधर्मा धर्मरूपेण गृहीतस्तैरपि हि” ॥ इति ॥
यदि चाहैतत्त्वज्ञानमेव सर्वतो निश्चयसंकरं
जीवानामित्यशेषतः प्रदर्शितम् किन्तु दुर्बलसब-
लाद्यधिकारिभेदेन यथाक्रमं क्रियाभक्तिज्ञान-
योगादयः सन्निवेशिता इत्यलमतिप्रसङ्गवितेन ॥*)
उपासितः, चि, (उप + आस् + क्त) कृतोपासनः ।
तत्पर्यायः । वरिवसितः २ वरिवस्थितः ३ उप-
चरितः ४ । इत्यमरः ॥
उपासितः, स्त्री, (उप + आस् + क्तिन्) सेवा । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुगन्धोदधे कारकप्रकरणे ७ ।
“सुतिर्नर्त्तुच्युतोपासितं भूतं भूतमभि प्रभुः” ॥)
उपाहितः, पुं, (उप + आस + क्त) आहितं फलं यस्य ।
अग्न्युत्पातः । स तु उल्कापातादिः । इत्यमरः ॥
उपाहितः, चि, (उप + आ + धा + क्त) संयो-
जितः । इत्यमरः ॥ आरोपितः । इति मेदिनी ॥
उपेक्ष्य, स्त्री, (उप + ईक्ष् + भावे ल्युट्) वर्जनम् ।
त्यजनम् ॥ (यथा, महाभारते ३ । हनूमद्भीमसं-
वादे १५० । ४२ ।
“साम्रा दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ।
साधनीयानि कर्माणि समासव्यासयोगतः” ॥)
उपेक्षा, स्त्री, (उप + ईक्ष् + अ + टाप्) अस्वी-
कारः । त्यागः । (औदासीन्यम् । यथा, रघुः
१४ । ६५ । “कुर्यानुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन्” ॥)
युद्धविषये तु क्षुद्रोपायः । “मायोपेक्षेक्षणाखानि
क्षुद्रोपाया इमे चयः” । इति हेमचन्द्रः ॥
उपेन्द्रः, पुं, (इन्द्रसुपगतः) कश्यपादृषेः अदितौ
वामनावतारे इन्द्रस्यानन्तरं जातत्वात् तथात्वम् ।
विष्णुः । इत्यमरः ॥ (उपेन्द्रस्यापरां व्युत्पत्तिमाह
हरिवंशे ७५ । ४६ ।
“भमोपरि यथेन्द्रत्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः ।
उपेन्द्र इति कृष्ण त्वां गायन्ति दिवि देवताः” ॥
तथा च भागवते ८ । २३ । २१, २२, २३ ।
“कश्यपादितेः प्रीत्यै सर्वभूतमवाय च ।
लोकानां लोकपालानामकरोत् वामनं पतिम् ॥
वेदानां सर्वदेवानां धर्मस्य यशसः श्रियः ।
मङ्गलानां व्रतानां च कल्पं स्वर्गापवर्गायोः ॥
उपेन्द्रं कल्पयाञ्चक्रे पतिं सर्वविभूतये ।
तदा सर्वाणि भूतानि भृशं मुमुदिरे नृपः” ॥)
उपोद्, चि, (उप समीपे उद्घाते स्म । उप + वह् +
क्त) निकटः । (यथा, किराते १३ । २३ “तदुपोद्घा-
नमन्तरः पृथक्” ॥) विवाहितः । इति मेदिनी ॥
(धृतः । विहितः । यथा शाकुन्तले ७ म अङ्के,—
“उपोद्घातं न रथाङ्गनेमयः
प्रवर्त्तमानं न च दृश्यते रजः” ॥)
उपोद्, पुं, (उप + वह् + क्त) व्यूहः । इति धरणी ॥
उपोती, स्त्री, (उपते स्म या । उप + वे + क्त + डीप् ।
यत्रादिषु वयनसादृश्यादस्य तथात्वम् ।) पूतिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (“दादृश्यामुपोतीं त्यक्त्वा
पारणं कुर्यात्” । इति स्मृतिः ॥)

उपा

उपोदकी, स्त्री, (उपगता उदकम् । रसप्राधान्यात् ।
गौरादित्वात् डीष्) पूतिका । पूँइशाक इति
भाषा । तत्पर्यायः । कलस्त्री २ पिच्छिका ३ पि-
च्छिलच्छदा ४ मोहनी ५ मदप्राकः ६ विशाला
७ बलिपोदकी ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । कटुत्वम् । मधुरत्वम् । निद्रालस्यवृचि-
विट्पक्षेष्वाकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
एकादशीतत्त्वे द्वादशीनियमे कूर्मपुराणवृत्त-
वचनम् ।
“द्वादश्यां पारणं कुर्यात् वर्जयित्वाप्युपोदकीम्” ॥)
उपोदिका, स्त्री, (उपाधिकमुदकमस्याम् । उत्तर-
पदस्य चैत्युत्तरपदस्योदादेशः । कप् । टाप्) ।
पूतिका । इत्यमरः ॥ अस्या गुणाः । सारकत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । बलश्लेष्वाकारित्वम् । हिमत्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ (यथा, वैद्यके ।
“तण्डुलैरानतयानैर्हृसलेषा उपोदिका” ।
“मदघ्नी चाप्युपोदिका” ।
इति सूत्रस्थाने ६ अध्याये वामटेनोक्तम् ॥
“उपोदिकादधिभ्यान्तु सिद्धा मदविनाशिनी” ।
इति चरके सूत्रस्थाने २ अध्याये ॥
“खादुपाकरसा दृष्ट्या वातपित्तमदापहा ।
उपोदिका सरा स्निग्धा बल्या श्लेष्वाकरी हिमा” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
उपोदीका, स्त्री, पूतिका । इति भरतः द्विरूप-
कोषश्च ॥
उपोद्घातः, पुं, (उप समीपे उद्घातनम् । उप + उ-
+ हन् + घञ्) । उदाहरणम् । इत्यमरः ॥ आ-
रम्भः । इति भरतः ॥ सङ्कतिविशेषः । यथा,—
“सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा ।
निर्व्याहकैककार्यत्वे घोषा सङ्कतिरिच्यते” ॥
तल्लक्षणं यथा,—
“चिन्तां प्रवृत्तसिद्धार्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः” ।
इत्यनुमितौ जगदीशतर्कालङ्कारः ॥
उपोद्घातः, स्त्री, (उप + उद्घा + ल्युट्) उपवासः ।
इति चिकित्साशेषः ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।
“उपोद्घातं नवम्याञ्च दशम्याञ्चैव पारणम्” ।
विस्तृतिस्तु उपवासशब्दे द्रष्टव्या ॥)
उपोषितः, स्त्री, (उप + वस् + भावे क्त) उपवासः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १५५ ।
“नास्ति स्त्रीणां पृथक्पृथक् न व्रतं नाप्युपोषितम्” ॥)
उपोषितः, चि, (उपोष्यते स्म । उप + वस् + कर्त्तरि
+ क्त) कृतोपवासः । यथा,—
“उपोषितो द्वितीयेऽङ्गि पूजयेत् पुनरेव ताम्” ।
इति दुर्गाव्यवहारे तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(यथा रघौ २ । १६ ।
“प्रपौ निमेषालसपद्मपङ्क्ति-
रुपोसिताभ्यामिव लोचनाभ्याम्” ॥)
उप, चि, (उप्यते स्म यः क्तेचादिषु । वप् + क्त) ।
कृतवपनः । वोना इति भाषा । यथा,—
“तद्वै धनुस्त इववः स रथो ह्यास्ते
सोऽहं रथी नृपतयो यत आनमन्ति ।
सर्वं क्षणेन तदभूदसदीशरित्तं

उभ

भस्मन् ऊतं कुहकरादभिवोत्तमूयाम्” ॥
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १५ । २१ ॥
श्रीकृष्णवियोग एवात्र हेतुः नान्य इत्याह तदै इति
यतो येभ्य ईशेन रिक्तं शून्यं असत् कार्यात्तमं
सन्मन्त्रविधानैरपि भस्मनि ऊतमिव भस्ममिति
लुप्तसप्तम्यन्तं पदम् । अतिप्रीतादपि कुहकान्मा-
याविनः सकाशाद्वाङ्मन्त्रं यथा । सम्यक्कर्षणा-
दिनापि उषरभूमौ उतं बीजमिव” । इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ कृतमुद्घनम् । यथा—
“सशिरं वपनं कार्यमाखानाद्भुजचारिणा” ।
इति कात्यायनकृतचन्द्रोगपरिशिष्टेऽप्येवम् । तदे-
कश्रुतिमूलकत्वात् । तद्भुतपारस्करादौ । पर्युप्त-
शिरसमिति सूत्रेऽपि तथैवार्थः तद्भाष्यकृता
हरिश्चन्द्रादिपरि सर्वतोभावेनोत्तशिरसं
सुखितशिरसमिति व्याख्यातम्” । इति प्राय-
श्चित्ततत्त्वम् ॥
उभयदं, चि, (आदौ उतं पश्चात् कृतम् । पूर्व-
काङ्क्षेति समासः) । बीजवपनानन्तरकर्षितक्षेत्रम् ।
तत्पर्यायः । बीजाकृतम् २ । इत्यमरः ॥
उभ, श आर्जवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
अकं-सेट्) । ऋखादिः । ओद्यवकारोपधः ।
तेन व्यञ्जयतीति दीर्घा न स्यात् । स्यादौ नवत्र
इति उज्जिजिषति । ऊर्जौर्दीर्घपाठसामर्थ्यात्
स्वरादेर्न दीर्घ इति केचित् । दन्त्यवकारत्वान्न
उज्जतीत्यत्र दीर्घ इत्यप्येके । श उज्जती उज्जन्ती ।
आर्जवमवज्ञीभावः । उज्जति साधुरवक्रः स्यादि-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५
२ । १ ॥ “उज्जन्तु तं सुभः पर्वतासो निहियता
मतिथाजस्य यत्” ॥)
उभ, श पूर्वौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-सेट्) । ऋखादिः । श उभति कुम्भं जलेन
लोकः । उवोभ । इति दुर्गादासः ॥
उभयः, चि, (उभौ अवयवौ अस्य । उभ + तयप् ।
उभादुदात्तो नित्यमिति । ५ । २ । ४४ । तयपो-
ऽयजादेशः । कथयुभये देवमनुष्या इति यतो
बह्वनामुभयवयवौ न घटतः । नैष दोषः । अत्र हि
द्वौ राशी समुदायस्यावयवौ । एको देवानां अपरो
मनुष्याणामिति । उभादुदात्तो नित्यमिति नित्य-
ग्रहणस्येदं प्रयोजनं सति विषये उभयशब्दप्रयोगो
भाभूत् उभयशब्दस्यैव यथा स्यादिति । युगलम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ दुइ इति भाषा । (यथा,
मनुः । २ । ५५ ॥
“पूजितं ह्यग्रं नित्यं बलमूर्जं यच्छति ।
अपूजितन्तु तद्भक्तसुभयं नाशयेद्विदम्” ॥)
उभयतः, [स्] य (उभयस्मात् । उभय + तसिङ् ।)
पार्श्वद्वये । उभयपार्श्वे । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, मनुः । ८ । ३१५ ।
“शक्तिश्चोभयतस्त्रीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा” ॥)
उभयद्यु, [स्] य, (उभयोरङ्गोः । युञ्चोभया-
वृत्तव्य इति साधुः ।) उभयदिनम् । दिनद्वयम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, अथर्ववेदे । १ । २५ । ४ ।
“द्यौर्ज्येद्युश्चयद्युरभ्येति” ॥)

उम

उमयेद्युः, [स्] अ (उमयोरङ्गोः । सद्यःपरदिति उमयादेद्युस् निपातितः ।) उमयदिनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, ऐतरेयब्राह्मणे । ५ । २६ ॥

“अभिहोचमुमयेद्युरह्यत” ॥)

उम्, अ, (उङ् शब्दे + डम् ।) रोषः । अङ्गीकारः । प्रश्नः । इति मेदिनी ॥ क्रोधवर्जितः । इति शब्द-रत्नावली ॥

उमा, स्त्री, (उमो मा तपस्यां कुर्वति । यथा, “उमेति मात्रा तपसा निषिद्धा पश्चादुमाख्यां समुखी जगाम” । इति कुमारोक्तेः । यदा ओह-रस्य मा लक्ष्मीरिव । उं शिवं माति मिमीते वा । आतोऽनुपसर्गेति कः । अजादित्वात् टाप् । अस्ति उयते वा उङ् शब्दे “विभाषा तिलमाषो मेति” । ५ । २ । ४ । निपातनात् सक् ॥) दुर्गा । (यथा, कुमारः । ३ । ६७ ।

“उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे

व्यापारशमास विलोचनानि” ॥)

अवसी । कौत्तिः । हरिद्रा । कान्तिः । इति मेदिनी ॥ शान्तिः । इति शब्दरत्नावली । तन्नाम-व्युत्पत्तिर्यथा ।

“यतो हि तपसे पुंस्त्रि वनम् गन्तुञ्च मेनका ।

उमेति तेन सोमेति नाम प्राप तदा सती” ॥

इति कालिकापुराणे ४२ अध्यायः ॥

उमाकटः, पुं, (उमाया रजः । उमा “अलावृति-लोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम्” इति कटच् ।) उमाधूलिः । इति व्याकरणम् ॥ मसिनार धूला इति भाषा ।

उमागुरुः, पुं, (उमाया गुरुः पिता । सती दक्ष-यज्ञे शिवनिन्दाश्रवणात् योगविमुक्तदेहा हिमा-लयात् मेनकागर्भे सम्भूतेति पौराणिकी कथात्रातु-सन्ध्या ।) हिमालयपर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उमाचतुर्थी, स्त्री, (उमायाश्चतुर्थी । उमाजन्मतिथि-त्वादस्याः तथात्वम् । ज्यैष्ठ्यशुक्लचतुर्थी । यथा,

“ज्यैष्ठ्यशुक्लचतुर्थ्यान्तु जाता पूर्वमुमा सती ।

तस्मात् सा तत्र संपूज्या स्त्रीभिः सौभाग्यद्वये” ॥

इति संवत्सरकौमुदीष्टवर्णपुराणवचनम् ॥

उमापतिः, पुं, (उमायाः पतिः ।) शिवः । इत्यमरः ॥

(यथा, महाभारते १४ । संवत्समस्तुतये । ८ । १

“तप्यते तत्र भगवान् तपो नित्यमुमापतिः” ॥)

उमावनं, स्त्री, (उमायाः प्रीतये वनमिव ।) पुर-विशेषः । तत्पर्यायः । देवीकोटः २ कोटीवर्षम् ३ बाणपुरं ४ शोणितपुरं ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

उमासुतः, पुं, (उमायाः सुतः पुत्रः ।) कार्तिकेयः । इति हेमचन्द्रः ॥

उमेशः, पुं, (उमाया ईशः पतिः ।) महादेवः । इति हेमचन्द्रः ॥

उम्बरः, पुं, (उम् इत्यव्यक्तशब्दं दृष्टातीति । उम् + दृ + अच् ।) दारोर्द्धकाष्ठम् । तत्पर्यायः । गृहावयवहृणी २ देहली ३ अम्बरः ४ उदुम्बरः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (गन्धर्वविशेषः । यथा, हरि-वंशे पारिजातहरणे । १२६ । १४ ।

“उम्बरस्तुम्बुरश्चैव जम्बुरन्ये च षड्गणान्” ॥)

उर

उम्बी, स्त्री, (उम् क्रोधवर्जितं सभावं वाति प्राप्नो-तीति । उम + वा + क ।) एषोदरादित्वात् वक्ष्य वः ।) अर्द्धपङ्कटखानलसंभृत्यवगोधूममञ्जरी । अस्या गुणाः । कफप्रदत्वम् । वलकारित्वम् । लघुत्वम् । पित्तानिलापहृत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

उम्भ, पञ्च पूर्णा इति कविकल्पद्रुमः । (तुदां-पञ्च-सकं-सेट् ।) उन्भ इति च पाठः ॥

उम्भं, स्त्री, (उमाया अतस्या हरिद्राया वा क्षेजम् । उमा + “विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाभ्यः” । ५ । २ । ४ । इति यत् ।) औमीनम् । अतसीक्षेजम् । हरिद्राक्षेजञ्च । इति भरतो द्विरूपकोषञ्च ॥

उर, गतौ । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः । (परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरादिः । उरसः । इति दुर्गादासः ॥

उरः, [स्] स्त्री, (इयति ।) ऋ गतौ । “अर्त्तेरुच” । ४ । १ । ६४ इति उणादिसूत्रेण असुन् उरादेशः क्तिञ्च ।) वक्षःस्थलम् । इत्यमरः ॥

(यथा, रघुः १० । १० ।

“कौस्तुभाख्यमपां सारं विभाणं दृहतोरसा” ।

तथा, माघे ७ । २२ ।

“उरसि सरसपादलेखा

प्रतिमतयानुययावसंशयानः” ॥)

तत्पर्यायः । वक्षः २ वक्ष्यम् ३ क्रोडम् ४ हृत् ५ भुजान्तरम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

उरः, [स्] त्रि, (ऋ + असुन् + उरादेशः क्तिञ्च ।) उत्तमः । श्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥

उरः, त्रिका, स्त्री, (उरसः सूत्रमिव । इवे प्रति-कृताविति कन् ।) सुत्तारचितहारः । इत्यमरः ॥

उरगः, पुं, (उरसा गच्छतीति । उरसो लोपश्चेति डप्रत्ययः सकारलोपश्च ।) सर्पः । इत्यमरः ॥

(अङ्गुलीवारगच्छता” । इति रघुः १ । २८ ।)

सौसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

उरगस्थानं, स्त्री, (उरगाणां सर्पाणां स्थानम् ।) पातालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

उरगाश्रयः, पुं, (उरगान् सर्पान् आश्रयतीति । उरग + अश्र + ल्यु ।) गण्डपत्नी । इति जटाधरः ॥

(“स्वावासभागसुरागाश्रयकेतुयष्ट्या” ।

इति माघः । ५ । १३ ॥)

उरङ्गः, पुं, (उरसा गच्छतीति । उरस् + गम् + ड । निपातनात् सिद्धम् ।) उरङ्गमः । इत्यमरटीकायां रायमुक्तः ॥

उरङ्गमः, पुं, स्त्री, (उरसा गच्छतीति । उरस् + गम् + लच् ।) सर्पः । इति व्याकरणम् ॥

उरगाः, पुं स्त्री, (ऋ + “अर्त्तेः क्वञ्च” । ५ । १७ । इति उणादिसूत्रेण क्वच् उत्वं रपरत्वञ्च ।) मेघः । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे २ । १४ । ४ । “यः उरगं जघान नवचक्षुषं नवतिष्ठ बाह्वन्” ।

तथा हरिवंशे २६ । २६ ।

“उत्प्लुतावरणौ दृष्टा राजा गृह्यागतो गृहम्” ॥

मेघः । इति उणादिकोषः ॥

उरगाक्षः, पुं, (उरगास्य मेघस्याक्षीवाक्षि यस्य । तत्तुल्यप्रपञ्चात् तथात्वम् । अक्षणोदर्शनादिवच् ॥)

उर

हृत्तविशेषः । उरङ्गि इति भाषा । चाकुन्दा इति केचित् । तत्पर्यायः । प्रपञ्चाङ्गः २ उरङ्गजः ३ दद्रुङ्ग ४ चक्रमर्दकः ५ पद्माङ्गः ६ । इत्यमरः ॥ उर-गास्याः ७ प्रपञ्चाङ्गः ८ प्रपञ्चाङ्गः ९ । इति तट्टीका ॥ (अस्य गुणादय उरङ्गजशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

उरगाक्षकः, पुं, (उरगाक्ष + स्वार्थे कन् ।) उरगाक्ष-हृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

उरगास्यः, पुं, (उरगास्य मेघस्य आख्या इव आख्या यस्य ।) दद्रुङ्गहृत्तः । इत्यमरटीकायां खामी ॥

उरगास्यकः, पुं, (उरगास्य + स्वार्थे कन् ।) दद्रुङ्ग-हृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

उरस्यः, पुं, स्त्री, (उरः कठोरं भवति । भस्म चक्षने । अन्येभ्योऽपीति डः ।) एषोदरादित्वात् साधुः ।) मेघः । इत्यमरः ॥ (मेघशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

उररी, अ, (ये + बाङ्गलकात् ररीक् । सन्धुसारणञ्च ।) स्त्रीकारः । विस्तारः । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्य-दर्पणे २४ परिच्छेदे । “इति काल्पनिकं भेद-सुररीक्य” ॥)

उररीकारः, पुं, (उररीकरणम् । उररी + क्त्वा + घञ् ।) अङ्गीकारः । इति जटाधरः ॥

उररीकृतः, त्रि, (उररी + क्त्वा + क्त ।) अङ्गीकृतः । विस्तृतः । इत्यमरः ॥

उरश्चरः, पुं, (उरो वक्षःस्थलं क्राव्यतेऽनेनेति । उरस् + कृ + व ।) कवचः । इत्यमरः ॥ (रामायणे ३ काण्डे । “क्राव्यतेऽनेनेति पिशाचवदनाः खराः” ॥)

उरसिजः, पुं, (उरसि वक्षःस्थले जायते । उरस् + जन् + ड । सप्तम्या अलुक् ।) स्त्रीक्षतः । इति हलायुधः ॥ (यथा, रामायणे ।)

“परिपस्पृशिते चर्म पीनैरुसिजैर्मृजः” ॥)

उरसिजः, त्रि, (प्रशस्तं अतिशयितं वा उरो वक्षो यस्य । उरस् + इलच् ।) प्रशस्तवक्षोयुक्तः । इत्यमरः ॥

उरखटः, पुं, (उरः क्राव्यतेऽनेन । उरस् + कट् + क्त्वा ।) बालवक्षोपवीतकम् । वृक्काङ्काङ्ग इति ख्यातम् । पञ्चवटश्च तत्पर्यायः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उरखण्डः, स्त्री, (उरसखण्डं भवत्यस्मात् ।) वक्ष-खण्डकवचम् । तत्पर्यायः । नागोदरम् २ । इति हारावली ॥

उरस्यः, त्रि, (उरसा निर्मितः । उरस् + यत् ।) औरसजातः । इत्यमरः ॥

उरखान्, [त्] त्रि, (प्रशस्तमतिशयितं वा उरो वक्षःस्थलं यस्य । उरस् + मतुप् + मस्य वः ।) प्रशस्तवक्षोयुक्तः । तत्पर्यायः । उरसिजः २ । इत्यमरः ॥

उरी, अ, (वयतेरीक् बाङ्गलकात् सन्धुसारणञ्च ।) स्त्रीकारः । विस्तारः । इत्यमरः ॥

(यथा रघौ १५ ॥ ७० ।

“उरीकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत्” ॥)

उरीकृतः, त्रि, (उरी + क्त्वा + क्त ।) अङ्गीकृतः । वि-स्तृतः । इत्यमरः ॥

उरः, त्रि, (उरगाति ।) उरगं + “महति ऋषश्च”

उर्णा

४।१।३२। इति उर्णादिह्रस्वेण कुः नुजोपो
ऋक्षश्च।) महान् वड इति भाषा। तत्पर्यायः।
वडम् २ विपुलम् ३ विशङ्कटम् ४ पृथु ५ दृढत्वं
विशालम् ७ पृथुलम् ८ महत् ९। इत्यमरः॥
विस्तीर्णम् १० विकटम् ११। इति जटाधरः॥
(यथा, महाभारते १। सौपर्ण्ये। २१। १८।

“विस्तीर्णं दृष्टवृत्तम् प्रकाशं

तेऽगाधं निधिसुखमन्मसामनन्तम्”।

वज्रलम्। यथा, ऋग्वेदे १। २६ “तुविजिता
उरुक्षयः”। “उरुक्षयो वज्रनिवासौ” इति
भाष्यम्॥

उरुकाशः, पुं, (उरुर्महान् कालः कृष्णवर्णः परिणामे
यस्य। पाकवशादस्याभ्यन्तरं कृष्णवर्णं जायते
अतस्तथात्वम्।) महाकालकता। इति रत्नमाला॥
माकाल फलेर गाह इति भाषा। (अस्य पर्या-
यो यथा,—

“उरुकाशो महाकालः किम्पाकः काकमर्दकः”।

इति च तत्रैव। अस्य गुणाश्च महाकालशब्दे-
जेषाः॥

उरुकाशकः, पुं, (उरुकाश + स्वार्थे कन्।) महाकाल-
कता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उरुगायः, पुं, (उरुभिर्महद्भिर्गीयते यः। उरु + गै +
घञ्।) श्रीकृष्णः। (यथा, श्रीभागवते २। ३। २०।

“जिह्वा सती दाह्रिकेव सूत

न चोपगायत्युगायगाथाः”।

विस्तीर्णं गतिः। यथा, कटोपनिषदि। २। ११।

“स्तोममहदुगायं प्रतिष्ठान् दृष्ट्वा धृत्वा धीरो
नचिकेतोऽत्यग्राची”। उरुगायं विस्तीर्णं गतिं।
इति भाष्यम्॥

उरुरी, व्य, उरुरी। इति भरतः द्विरूपकोषश्च॥

उरुवृकः, पुं, एरुहृदयः। इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः॥

उरुवृकः, पुं, (उरुं महान्तं वायतीति। उरु + वै +
उलकादयश्चेति ऊकः।) एरुहृदयः। इत्यमरः॥
रत्नैरहः। इति राजनिर्घण्टः॥

(“लघु भिन्नशक्तिकं लाङ्गुलक्युर्वक्योः”।

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः॥)

उरुवृचाः, [स्] पुं, (उरुं महान्तं विचतीति।

इरु + वृच् + अस्।) राक्षसः। इत्यादिकोषः॥

(अतिव्यापके, चि, यथा ऋग्वेदे ३। ५०। १ ओ-
स्यचाः पृथगतमेभिर्भूः॥)

उरुजः, पुं, (उरसि वृक्षस्थले जायते। उरस्।
जन् + ड।) स्तनः। इति हेमचन्द्रः॥

उर्जितं, चि, (उर्ज्ज + क्त।) वर्द्धितम्। इति श्री-
भागवतम्। (प्रख्यातम्। यथा, रघुः ७। ३८।

“वाणाक्षरैरेव परस्परस्य

नामोर्जितं चापभृतः शृणुसु”।

उर्जितं प्रख्यातम् इति तट्टीका॥)

उर्णनाभः, पुं, (उर्णव स्तनं नाभौ गर्भे यस्य। ससासे
ऋक्षः।) सर्वाटकः। इति शब्दरत्नावली॥ माक-
डसा इति भाषा॥

उर्णा, स्त्री, मेघादिजोम। अद्वयमध्यावर्त्तः। इत्य-

उर्व

मरटीकायां रमानायः॥ (“ललाटपट्टे नवनलिन-
नालभङ्गतन्वीयसुर्णा परिस्फुरति”। इति का-
दम्बरी॥)

उर्व, उ परिमाणे। क्रीडायाम्। स्वादे। इति कविक-
ल्पद्रुमः॥ (भादि-आत्म-सकं-क्रीडायां, अकं-सेट्।)
ऋखादीरेफमध्यः। दीर्घस्य निबत्वात् दीर्घादि-
रिति कश्चित्। उ उर्वते कनकं वणिक्। इति
दुर्गादासः॥

उर्वः, पुं, (उर्व् + र।) जलाशयः। इति शब्दरत्ना-
वली॥ उर्विडाश इति भाषा।

उर्व, ई, हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भादि-
परं-सकं-सेट्।) ऋखादिः। अर्धचतुर्थीति दीर्घं
ऊर्वति। किपि राक्षोर्लोप इति वज्रोपे ऊः उरौ
उरः। एवं सर्वत्र। ई ऊर्णः। इति दुर्गादासः॥

उर्वटः, पुं, (उरुर्महान् अटोऽनं यस्य।) वत्सरः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥

उर्वरा, स्त्री, (ऋच्छतीति। ऋ + अच् + टाप्।
यदा उर्वते उर्व + घ। यदा उर्व राति। उर्व

+ रा + क्तिप्।) सर्वप्रस्थाया भूमिः। (यथा
अथर्ववेदे १०। ६। ३३। “यथा वीजमुर्वरायां
कृष्टे कालेन रोहति”।) भूमीमात्रम्। इति हेम-
चन्द्रः॥ (अभूरोभेदः। यथा काशीखण्डे।

“कलानिधिर्गुणनिधिः कर्पूरतिलकोर्वरा”॥)

उर्वशी, स्त्री, (उरुन् महतोऽपि अश्रुते व्याप्नोति
वशीकरोतीति यावत्। यदा ऊर्वं नारायणस्य
महर्षेरूपदेशं अश्रुते योनिवने व्याप्नोतीति।
उरु + अश् + क। गौरादित्वात् डीष्।) खना-
मस्यातस्त्वर्गवेश्या। इत्यमरः॥ तस्या उत्पत्तिर्ह
रिवंशे। नारायणोर्ध्वं निर्भिद्य सम्भूता वरवर्णिनी।
मनीषादित्वात् ऋखादिः॥

(अस्या उत्पत्तिकथा उक्ता भागवते ११। ४। १६।

यथा,—

“धर्मस्य दक्षदुहितर्यननिष्ठ मूर्त्यां

नारायणो वर ऋषिप्रवरः प्रशान्तः।

नैष्कर्म्यलक्षणमुवाच चचार कर्म

योऽद्यापि चास्त ऋषिवर्यनिषेविताङ्घ्रिः॥

इन्द्रो विशङ्ख मम धाम निष्ठततीति

कामं न्ययुङ्क्त सगणं स वदर्थुपाख्यम्।

गत्वाभूरोगायवसन्तसुमन्दवतैः

स्त्रीप्रेक्षणेषुभिरविधदत्तमतिज्ञः॥

विज्ञाय प्रकृष्टतमकममादिदेवः

प्राह प्रहस्य गतविस्मय एजमानान्।

मा मैष्ट भो मदनमास्तदेववधो

गृहीत नो बलिमश्रूयमिमं कुर्वधम्॥

इत्थं ब्रुवत्यभये नरदेव! देवाः

सत्रीङ्गनश्चिरसः सृष्ट्यां तमूचुः।

नैतत् विभो त्वयि परे विज्ञते विचित्रं

खारामधीरनिकरानतपादपद्मे॥

त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः

स्त्रीकौ विलङ्घ्य परमं व्रजतां पदं ते।

नान्यस्य वर्हिषि वलीन् ददतः स्वभागान्।

धत्ते पदं त्वमविता यदि विद्वन्मूर्द्धि॥

उर्व

क्षुत्तिट्टिकालगुणमास्तनैः शैश्या-
नस्मानपारजलधीनतितीर्थं केचित्॥

क्रोधस्य यान्ति विफलस्य वशं पदे गो-

र्मज्जन्ति दुश्चरपयश्च दृष्टोत्सृजन्ति।

इति प्रमृगतां तेषां स्त्रियोऽत्यदसुतदर्शनाः।

दर्शयामास युश्रूवां स्वर्चिताः कुर्वतीर्विसुः॥

ते देवानुचरा दृष्टा स्त्रियः श्रीरिव रूपिणीः।

गन्धेन सुसुज्जतासां रूपौदार्यहृतश्रियः॥

तानह देवदेवेशः प्रमृगतान् प्रहसन्निव।

आसामेकतमां दृष्ट्वा सर्वान् स्वर्गभूयसाम्॥

ओमिन्द्रादेशमादाय नत्वा तं सुरवन्दिनः।

उर्वशीमभूरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः॥

इन्द्रावानस्य सदसि प्रहवतां त्रिदिवौकसाम्।

ऊर्णनारायणवत्तं प्रकृष्टतमस विस्मिनः”॥

पुराणान्तरेषु ऋषिप्रवरैः नारायणो निजो-
रुदेशं निर्भिद्य अप्सरःश्रेष्ठामेनामुर्वशीं देवगणेश्वो
ददौ इति दृश्यते॥

इयं हि चन्द्रवंशावतंसे बुधपुत्रे पुनरुवसि
राजनि वज्रप्रणया वज्रकालं तेन सह रेमे। एत-
त्कथा उक्ता हरिवंशे २६ अध्याये॥ यथा,

जनमेजय उवाच।

“गन्धर्वी उर्वशी देवी राजानं मानुषं कथम्॥

देवानुत्सृज्य सम्प्राप्ता तन्मे ब्रूहि वज्रश्रुत॥

वशम्यायन उवाच।

ब्रह्मशायामिभूता सा मानुषं समप्रदत्त।

रेखन्तु सा वरारोहा समयात्समुपस्थिता॥

आत्मनः शपमोक्षार्थं समयं सा चकार ह।

अनन्यदर्शनञ्चैव सकामायाश्च मैथुनम्॥

द्वौ मेघौ शयनाभ्यासे सदा बद्धौ च तिष्ठतः।

छतमात्रा तथाहारः कालमेकान्तु पार्थिव॥

यद्येष समयो राजन् यावत्कालञ्च ते दृष्टः।

तावत्कालान्तु वक्ष्यामि कृतः समय एव नः॥

तस्यास्तं समयं सर्वं स राजा समपाजयत्।

एवं सा वसते तत्र पुनरुवसि भाविनी॥

वर्षाण्येकोनषष्टिन्तु तद्वक्ता शपमोहिता।

उर्वशीं मानुषस्यायां गन्धर्वान्निनयान्विताः॥

गन्धर्वा ऊचुः।

चिन्तयध्वं महाभागा यथा सा तु वराङ्गना।

समागच्छेत् पुनर्देवानुर्वशी स्वर्गभूयसम्॥

ततो विश्वावसुर्नाम तत्राह वदतां वरः।

मया तु समयस्ताभ्यां क्रियमाणाः श्रुतः पुरा॥

युत्कान्तसमयं सा वै राजानं त्वच्छते यथा।

तदहं वेद्मि श्रेष्ठेण यथा भेत्यत्यसौ नृपः॥

ससहायो गमिष्यामि युष्माकं कार्यसिद्धये।

एवमुक्ता गतस्तत्र प्रतिष्ठानं महायशः॥

निशायामथ चागम्य मेघमेकं जहार सः।

मादवत् वर्त्तते सा तु मेघयोश्चारुहासिनी॥

गन्धर्वगमनं ज्ञात्वा शपान्तश्च यशस्विनी।

राजानमब्रवीत्तत्र पुत्रो मे क्षियतेति सा॥

एवमुक्ता विनिश्चित्य नग्नो नैवोदतिष्ठत्।

नम्रं सां द्रक्ष्यते देवी समयो वितथो भवेत्॥

ततो भूयस्तु गन्धर्वा द्वितीयं मेघमाददुः।

उल

उलू

उलू

द्वितीये तु गते मेघे ऐवं देव्यव्रीदिदम् ॥
 प्रभो मे ज्ञियते राजन्ननाथाया इव प्रभो ।
 एवमुक्तस्ततोऽप्ययं नमो राजा प्रधावितः ॥
 मेघयोः पदमन्विच्छन् गन्धर्वैर्विद्युदप्यय ।
 उत्पादिता सुमहती ययौ तद्भवनं महत् ॥
 प्रकाशितं वै सहसा ततो नम्रमवैक्षत ।
 नम्रं दृष्ट्वा तिरोभूता साधुराः कामचारिणी ॥
 तिरोभूतान्तु तां दृष्ट्वा गन्धर्वी ह्यगमन्दिदम् ॥
 उत्प्लुष्टावुरगौ दृष्ट्वा राजा गच्छागतो गृहम् ।
 अपश्यन्नुर्वशीं तत्र विजलाप सुदुःखितः ॥
 चचार पृथिवीञ्चापि भार्गमाश्च इतस्ततः ।
 अथापश्यत् स तां राजा कुरुक्षेत्रे महाबलः ॥
 अक्षतीर्थं पुष्करिण्यां हैमवत्यां समाभुवाम् ।
 क्रीडन्तीमभूरोभिश्च पञ्चभिः सह शोभनाम् ॥
 तां क्रीडन्तीं ततो दृष्ट्वा विजलाप सुदुःखितः ।
 सा चापि तत्र तं दृष्ट्वा राजानमविद्वृतः ॥
 उर्वशी ताः सख्योः प्राह स एष पुरुषोत्तमः ।
 अस्मिन्नहमवाप्तं वै दर्शयामास तं नृपम् ॥
 समाविद्यास्तु ताः सर्वाः पुनरेव नराधिप ।
 जायेहो तिष्ठ मनसा घोरे वचसि तिष्ठ ह ॥
 एवमादीनि सूक्तानि परस्परमभाषताम् ।
 उर्वशी चाब्रवीदेवं सगर्भाहं त्वया विभो ॥
 संवत्सरात् कुमारास्ते भविष्यन्ति न संशयः ।
 निशामेकाच्च नृपते निर्वृत्यसि मया सह ॥
 हृष्टो जगाम राजाथ खपुरं सुमहावशाः ।
 गते संवत्सरे भूय उर्वशी पुनरागमत् ॥
 उधितश्च तया सार्द्धमेकरात्रं महावशाः ॥ * ॥
 (नदीभेदः । उर्वशीतीर्थः । यथा, महाभारते १३ ।
 आङ्गिरसतीर्थयात्रायां २५ । ४४ ।
 “उर्वशीं क्षतिकारयोगे गत्वा चैव समाहितः ।
 कौहिले विधिवत् स्नात्वा पुण्डरीकफलं लभेत्” ॥
 उर्वशीरमणः, पुं, (उर्वशीः सख्येशाया रमणः प्रियः) ।
 उर्वशीपतिः । स तु चन्द्रवंशीयराजविशेषः ।
 तत्पर्यायः । पुरुरवाः २ बौधः ३ ऐलः ४ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (अस्य विवरणन्तु उर्वशीशब्दे-
 द्रष्टव्यम् ॥)
 उर्वशीवल्लभः, पुं, (उर्वशीः वल्लभः पतिः) । ऐल-
 नृपतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 उर्वारः, पुं, (उर + ऋ + उण्) । इर्वारः । इति
 भरतो द्विरूपकोषश्च ॥ कौकुड इति भाषा ।
 (कर्कटीशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः) ॥
 उर्वी, स्त्री, (उर्णीति इति । ऊर्ण + “महति क्रस-
 श्च” ॥ १३२ । उणादिसूत्रेण कुः सुलोपो क्रसश्च ।
 वोतो गुणवचनादिति ङीष्) । पृथिवी । इत्य-
 मरः ॥ (“हिरण्ययोर्वीरुहवक्षितन्तुभिः” ।
 इति भाषे १ । ७ । तथा, रघुः १ । ३० ।
 “अनन्यशासनमुर्वीं शशासैकपुत्रीमिव” ॥)
 उल दाहे । सौत्रधानुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (पर-सकं-सेट्) । उल्का । उलपम् । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 उलपः, पुं, (वलतीति । वल + “विटपमिष्टप-
 विशिषोऽलमा” ॥ ३ । १०५ । इति उणादिसूत्रेण

कपः सम्सारणश्च ।) विस्तीर्णं लता । सा तु
 चपुष्पीद्राक्षातान्मूल्यादिः । तत्पर्यायः । वीरत् २
 गुल्मिनी ३ । इत्यमरः ॥ प्रताना ४ । इति जटा-
 धरः ॥ प्रतानिनीषु वीरधाई वस्तु ७ । इति शब्द-
 रत्नावली । मेदिनीमते क्रीवमपि । तद्विशेषः ।
 इति विश्वमेदिन्यौ ॥ उलुखड इति भाषा ॥
 उल्लिन्दः, पुं, (वल + क्तिन्ः सम्सारणश्च) । देश-
 विशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
 उलुपः, पुं, स्त्री, गुल्मिनी । शाखापत्रप्रचययुक्तता ।
 इत्यमरटीकासारसुन्दरी काचित्मेदिनी च ॥
 उलुपः, पुं, तद्विशेषः । इति केचिद्विश्वमेदिन्यौ ॥
 उलुखड इति भाषा ।
 उलुपी, [न] पुं, (उलुपश्चात्प्रतिविद्यते यस्य ।
 उलुप + इनि) । शिशुकः । इत्यमरः ॥ तदाका-
 तिमत्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
 उलूकः, स्त्री, (वल + “उलूकादयश्च” ॥ ४४१ । इति
 उणादिसूत्रेण निपातनात् उकः सम्सारणश्च) ।
 तद्विशेषः । उलुखड इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 सूच्यः २ स्थूलकः ३ दर्शः ४ जूयाः ५ खरच्छदः ६
 उलपः ७ उलुपः ८ । इति रत्नमालादयः ॥
 उलूकः, पुं, (उचतीति, उच समवाये, उलूकादय-
 इति साधु, यदा वलते, उलूकादित्वात् वलेः सम्-
 सारणम् उकश्च) । पेचकपक्षी । इत्यमरः ॥ तत्-
 पर्यायः । तामसः २ घूकः ३ दिवान्धः ४ कौ-
 शिकः ५ कुश्रिः ६ नक्तचरः ७ निशाटः ८ का-
 कारिः ९ घोरदर्शनः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (“यजति सुदसुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः” ।
 इति भाषे ११ । ६४ । तथा, मनुः ११ । १२१ ।
 “श्रगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतश्चरेत्” ॥
 इन्द्रः । (“उलूकाविन्दपेचकौ” । इत्युणादिवृत्तिः ।
 ४४१ ।) भारतयोधी । सच शकुनिपुत्रः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ।
 “आह्वयोरुद्धरे राजसुलूकमिदमब्रवीत् ।
 उलूक गच्छ कैतय ! पाण्डवान् सहसोमकान्” ॥
 विश्वामित्रपुत्रः । यथा, भारते १३ । ४ । ५१ ।
 “उलूकोऽथ मुद्रलक्ष तथार्थिः सैन्यवायनः” ।)
 उलूकदेशवासिनि चि । यथा, महाभारते २ ।
 २७ । ११ ।
 “उलूकागुत्तरांश्चैव तांश्च राज्ञः समानयत्” ॥)
 उलूकी, स्त्री, ताम्रायाः सुता शुकी तस्याः कन्या ।
 यथा,—विष्णुपुराणे १ अंशे २१ । १४—१६ ।
 “षट् सुतास्तु महासत्त्यास्तामायाः परिकीर्तिताः ।
 शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी-शुचि-गृध्रिकाः ॥
 शुकी शुक्रानजनयत् उलूकी प्रत्यलूककान् ।
 श्येनी श्येनांस्तथा भासी भासान् गृध्रांश्च गृध्यापि ॥
 शुचौदकान् पक्षिगणान् सुग्रीवी तु व्यजायत ।
 अश्वान् उष्ट्रान् गर्दभांश्च ताम्रावंशः प्रकीर्तितः ॥
 “तामाया वंशमाह षडिति त्रिभिः । सुताः कन्याः
 ता एवाह शुकीति । सुग्रीवी च शुचिश्च गृध्रिका च
 ताः । उलूकं प्रत्यलूककान् तत्प्रतिपक्षान् काकांश्च ।
 उलूकीति पाठेऽपि उलूकीं प्रत्यलूककांश्च सेवा-
 जनयदित्यर्थः न पुनरलूकींश्चा अन्यथा अग्नि-

र्दित्वात् । शुकी शुक्रानजनयत् उलूकप्रत्यलूक-
 कानिति मात्स्योक्तौ । शुचौदकान् शुचिरेव शुची
 सा शुचौदकान् अलनान् पक्षिगणान् व्यजायत ।
 सुग्रीवी तु अश्वान् अजायत इत्यन्यथः । ता-
 म्राया वंशः परिकीर्तित इत्युपसंहारः” । इति
 तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

उलूखनं, स्त्री, (उलूखन् प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात्
 साधुः । उलूखं लाति गृह्णातीति । आतोऽनुपेति
 कः) । उदूखनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः
 ३ । ८८ ।

“वनस्पतिश्च इत्येवं सुषकोलूखले हरेत्” ।
 (“पृष्टे पथसि गृहीतादापोऽथोलूखले ततः” ।
 इति चरके चिकित्सास्थाने दशमेऽध्याये) । गुग्-
 गुलुः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

उलूखनकं, स्त्री, (उलूखन + स्वार्थे कः) । गुग्गुलुः ।
 इत्यमरः ॥ (उलूखनं कायति शब्दयति यः इति
 व्युत्पत्त्या वाच्यनिङ्गः । विद्वान् । यथा, ऋग्वेदे
 १ । २८ । ५ ।

“यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह उलूखनक युज्यसे” ।

“हे उलूखनक हे विद्वन्” इति भाष्यम् ।)

उलूतः, पुं, (उलति हिनन्ति यः । उल् + वाङ्लकात् ।
 ऊतच्) । अजगरसर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उलूपी, [न] पुं, (उ विस्मयजनकं रूपमस्यास्तीति ।
 इनिः । रत्नयोरेकम्) । शिशुकः । इत्यमरः ॥
 उपल इति ख्यातः अतिचक्षुषमत्यः । शिशु-
 माराक्षतिर्मत्यभेदः । इति कजिङ्गादयः ॥ शोशु
 इति ख्यातः मत्स्यविशेषः । इत्यथे ॥ भागाज
 इति ख्यातः । इत्येके ॥ शिशुमारस्य उच्यते ।
 इति सर्वस्वम् ॥ तथा च रत्नकोषादौ । “उलूपी
 शिशुमारः स्यादुलूपी शिशुकस्तथा” । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥

उलूपी, स्त्री, कौरवनामनाग-कन्या सा तु अर्जुन-
 पत्नी । (तत्कथा महाभारते आदिपर्वणि । २१५
 अध्याये उक्ता । यथा,—

उलूपुवाच ।

“शैरावतकुले जातः कौरवो नाम पन्नगः ।
 तस्यास्मि दुहिता राजन् उलूपी नाम पन्नगी ॥
 साहं त्वामभिषेकार्थमवतीर्णां सयुद्धगां ।
 दृष्ट्वैव पुरुषस्यात्र कन्दर्पेणामिमूर्च्छिता ॥
 तां मामनङ्गलपितां त्वत्पुत्रे कुरुगन्धन ! ।
 अग्न्यां नन्दयन्वाद्य प्रदानेनात्मनोऽग्नयः” ॥

अर्जुन उवाच ।

ब्रह्मचर्यमिदं भद्रे ! मम दादशवर्षिकम् ।
 धर्मराजेन चादिष्टं नाहमस्मि खयंवशः ॥
 तव चापि प्रियं कर्तुमिच्छामि जलचारिणि ! ।
 अन्तं गोतृपूर्वञ्च मया किञ्चन कर्हिचित् ।
 कथञ्च नादत्ते मे स्यात् तव परिधिर्वं भवेत् ॥
 न च प्रीड्यते मे धर्मलया कुर्यां सुगङ्गमि ! ॥

उलूपुवाच ।

जानास्यहं पाण्डवेय ! यथा चरसि मेदिनीम् ।
 यथा च ते ब्रह्मचर्यं इदमादिष्टवान् गुरुः ॥
 परस्परं वर्त्तमानां प्रपदास्तात्मजां प्रति ।

उल्का

यो नोऽनुप्रविशेन्मोहात् स वै द्वादशवार्षिकम् ॥
 वने चरेत् ब्रह्मचर्यमिति वः समयः कृतः ।
 तदिदं त्रौपदीहेतोरन्योन्यस्य प्रवासनम् ॥
 कृतवांस्तत्र धर्मार्थमत्र धर्मो न दुष्यति ।
 परित्राणञ्च कर्त्तव्यमार्त्ताणां पृथुलोचनः ॥
 कृत्वा मम परित्राणं तव धर्मो न लुप्यते ।
 यदि वाप्यस्य धर्मस्य सूक्ष्मोऽपि स्यात् व्यतिक्रमः ॥
 स च ते धर्म एव स्यात् दत्त्वा प्राणान् ममाज्जुनः ।
 भक्ताश्च भज मां पार्थ ! सतासेतन्मतं प्रभो ! ॥
 न करिष्यसि चेदेवं मृतं मामुपधारय ।
 प्राणदानान्महाबाहो चर धर्ममनुत्तमम् ॥
 शरणञ्च प्रपन्नास्मि त्वामद्य पुरुषोत्तम ! ।
 दोनाननाथान् कौन्तेय ! परिच्छसि नित्यशः ॥
 साहं शरणमभ्येभि रोरवीमि च दुःखिता ।
 याचे त्वाञ्चामिकाभाहं तस्मात्पुन मम प्रियम् ॥
 स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्तुमर्हसि ॥
 वैशम्पायन उवाच ।
 एवमुक्तुः कौन्तेयः पद्मशेखरकन्यया ।
 कृतवांस्तत्तथा सर्वं धर्ममुद्दिश्य कारणम् ॥
 स नागभवने रात्रिं तामुधित्वा प्रतापवान् ।
 उदितेऽभ्युत्थितः सूर्ये कौरवस्य निवेशनात् ॥
 आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तथा सह ।
 परित्यज्य गता साध्वी उलूपी निजमन्दिरम् ॥
 दत्त्वा वरमजेयत्वं जले सर्वत्र भारत ! ।
 साध्या जलचराः सर्वे भविष्यन्ति न संशयः ॥*॥
 उल्का, स्त्री, (ओषतीति । उष दाहे "शुक्रवल्कोल्का"
 ३।४२ । इति उणादिसूत्रेण क-प्रत्ययात् साधुः ।)
 तेजःपुङ्गवः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अभिशिखा ॥
 अभिः । इत्यादिकोषः ॥ (यथा,
 "तुलाराशिं गते भानौ अमावस्यां नराधिपः ।
 स्वात्वा देवान् पितृन् भग्न्या संपूज्याथ प्रणम्य च ॥
 कृत्वा तु पार्वत्यश्चाजं दधिहीरगुडादिभिः ।
 ततोऽपराहसमये घोषयेन्नगरे नृपः ॥
 लक्ष्मीः संपूज्यां लोका उल्काभिश्चापि वेष्ट्यताम्" ।
 इति तिथितत्त्वे अमावस्याप्रकरणे ।) आकाशात्
 पतिताभिः । इति रायमुकुटादयः ॥
 ("तस्मैवायौ सरति सरलस्तन्यसङ्घट्टजन्मा
 बाधेतोल्काक्षपितचमरीबालभारो देवाभिः" ।
 इति मेघदूते पूर्वमेघे ५४ श्लोकः ।
 "उल्कानिर्घातकेतुंश्च ज्योतींश्चुचावचानि च"
 इति मनुः । १ । ३८ ।) अस्या लक्षणम् ।
 "दृष्ट्वा च सूक्ष्माया रक्तनीलशिखीज्ज्वला ।
 पौरुषीयप्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृता" ॥
 इति काश्यपः ॥
 (अस्याः कारणमाह गर्गसंहितायाम् ।
 "अतिलोभादसत्याहा नास्तिक्वादाप्यधर्मतः ।
 नरापचारात् नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते ॥
 ततोऽपराधात् नियतमपवर्जन्ति देवताः ।
 ताः खजन्त्यद्भुतांस्तु दिव्यानामसभूमिजान् ॥
 तयत्र त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिम्बिताः ।
 विचरन्ति विनाशाय रूपैः संबोधयन्ति च" ॥
 अस्या लक्षणादिकस्रोतं दृष्ट्वेहिवायां ३३ अ-

उल्का

ध्याये । तद्वया,—
 "दिविभुक्तशुभफलानां पततां रूपाणि यानितान्युल्काः ।
 धिष्णोल्काश्च निविद्युत्तारा इति पञ्चधा भिन्नाः ॥ १ ॥
 उल्का पक्षेण फलं तद्विद्युत्ताराणि स्त्रिभिः पक्षैः ।
 विद्युदहोभिः षड्भिस्तद्वत्तारा विपाचयति ॥ २ ॥
 तारा फलपादकरी फलार्द्धदात्री प्रकीर्त्तिता धिष्णा
 तिस्रः सम्पूर्णफला विद्युदयोल्काश्च निश्चेति ॥ ३ ॥
 अग्निः सनेन महता नृगजाश्वमगाश्ववेष्टतश्च शुभु
 निपतति विदारयति धरातलं चक्रसंस्थाना ॥ ४ ॥
 विद्युत्सत्त्वचासं जनयन्ती तटतटस्त्रिणा सहसा ।
 कुटिलविशालानिपतति जीवेन्मनराशिमुज्ज्वलिता ५
 धिष्णाक्षशाल्यपुच्छाधनूषिदृष्टयतेऽन्तराभ्यधिकं
 ज्वलिताङ्गारनिकाशा दौहस्तौ सा प्रमायेन ॥ ६ ॥
 तारा हृष्यं दीर्घा शुक्ला ताम्राज्वलन्तु रूपा वा ।
 तिर्यग्धन्वोर्द्धं वा याति विष्युह्यमानेव ॥ ७ ॥
 उल्काशिरसिविशालानिपतन्ती वर्द्धते प्रतनुपुच्छा ।
 दीर्घा भवति च पुरुषं मेदा वहवो भवन्त्यस्याः ॥ ८ ॥
 प्रेतप्रहरणखरकरभनक्रकपिदंष्ट्रिणाङ्गलमृगाभाः ।
 गोधाहिधूमरूपाः पापा या चोभयशिरस्ताः ॥ ९ ॥
 ध्वजभयकरिगिरिकमलेन्दुतुरगसन्तपत्रजतहंसा-
 भाः । श्रीवत्सवचशङ्खस्तिकरूपाः शिवसुभिन्ताः
 ॥ १० ॥
 अम्बरमध्याङ्गो निपतन्त्यो राजराष्ट्रनाशाय ।
 सम्भ्रमतिगगनोपरिविभ्रमजात्याति लोकस्य ॥ ११ ॥
 संस्पृष्टती चन्द्राकौ तद्विहता वा सधूपकम्पा च ।
 परचक्रागमनप्रबधदुर्मिन्तादृष्टिभयजननी ॥ १२ ॥
 पौरैतरघ्नमुल्काप्रसयकरणां दिवाकरहिंसाशोः ।
 उल्का शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृता यातुः ॥ १३ ॥
 शुक्ला रक्ता पीता कृष्णा चोल्का द्विजादिवर्ण्यी ।
 क्रमशश्चैतान् हन्युमूर्द्धारः पार्श्वपुच्छस्थाः ॥ १४ ॥
 उत्तरदिगादिपतिता विप्रादीनामनिष्टदा रूक्षा ।
 ऋज्वी खिग्धा खण्डा नीचोपगता च तद्भुजैः ॥ १५ ॥
 श्यामा वाक्छनीलाखण्डदहना सितभस्मनिभा रूक्षा ।
 सन्ध्या दिनजा वक्रा दलित च परागमभयाय ॥ १६ ॥
 गच्छन्प्रहृष्टाते तद्भुजोणां क्षयाय निर्दिष्टा ।
 उदये ध्रुवी रवीन्दू पौरैतरमृत्यवेऽस्ते वा ॥ १७ ॥
 भाग्यादित्यधनिष्ठा मूलेषुल्काहतेषु युवतीनाम् ।
 विप्रक्षन्ति पीडा पुण्यानि लविष्णुदेवेषु ॥ १८ ॥
 अवसौख्येषु नृपाणां उग्रेषु सदाखण्डेषु चराणां ।
 क्षिप्रेषु कलाविदुषां पीडा साधारणे च हते ॥ १९ ॥
 कुर्वन्त्येताः पतिता देवप्रतिमासु राजराष्ट्रभयम् ।
 शक्रोपरि नृपतीनां गृहेषु तत्स्वामिनां पीडाम् ॥ २० ॥
 आश्रायहोपघाते तद्देशानां खले क्षयितानाम् ।
 चैत्यतरौ सम्पतिता सत्कृतपीडां करोत्युल्का ॥ २१ ॥
 द्वारिपुरस्य पुरचयमयेन्द्रकीले जनक्षयोऽभिहितः ।
 ब्रह्मायतने विप्रान् विनिहन्त्याङ्गोमिनोगोष्ठे ॥ २२ ॥
 खेडास्फोटितवादितगीतोत्कुष्टस्त्रिणा भवन्ति यदा ।
 उल्कानि ग्रातसमये भयाय राष्ट्रस्य सन्दपस्य ॥ २३ ॥
 यस्याश्चिरं विस्तृति स्त्रेऽनुषङ्गो दण्डाक्षतिः सा नृप-
 तेर्भयाय । या चोक्षते तन्तुधृते स्त्रस्या या वा
 महेन्द्रध्वजतुल्यरूपा ॥ २४ ॥
 अश्विनः प्रतीपगा तिर्यगा नृपाङ्गनाः ।

उल्लि

हन्यधोमुखी नृपान् ब्राह्मणानयोर्द्धगा ॥ २५ ॥
 वह्निपुच्छरूपिणी लोकसंक्षयावहा ।
 सर्पवत् प्रसर्पिणी योषितामनिष्टदा ॥ २६ ॥
 हन्ति मण्डलापुरं कृत्रवत्परोहितम् ।
 वंशगुल्मवत् स्थिता राष्ट्रदोषकारिणी ॥ २७ ॥
 बालसूकरोपमा विस्फुलिङ्गमालिनी ।
 खण्डशोऽथ वा गता सस्त्रना च पापदा ॥ २८ ॥
 सुरपतिचापप्रतिमा राज्यं नभसि विक्षीणा जल-
 दान् हन्ति । पवनविलोमा कुटिलं याता न भवति
 शस्ता विनिहता वा ॥ २९ ॥
 अभिभवति यतः पुरं बलं वा भवति भयं तत-
 एव पार्थिवस्य । निपतति च यथा दिशा प्रदीप्ता
 जयति रिपून् चिरात् तया प्रयातः ॥ ३० ॥
 उल्कामुखी, स्त्री, (उल्का अभिशिखावत् तेजः
 मुखे यस्याः ।) जन्तुविशेषः । खंकाशालि इति
 भाषा । तत्पर्यायः । प्रह्मालिका २ लोमालिका ३
 दीप्तजिह्वा ४ किखिः ५ । इति चिकाखण्डशेषः ॥
 उल्का, स्त्री, (ओषतीति । उष दाहे + उल्मुकदर्वीति
 निपातनात् धातोः यस्य लः मुकप्रत्ययश्च ।) अ-
 ङ्गारः । इत्यमरः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे ६ । २ । ७
 "अन्वाहार्थपचनादुल्मुकमादाय" ।) दृष्टिपूर्व-
 राजा । यथा, महाभारते २ । विमन्वितराजा-
 गमने ३४ । १६ ।
 "उल्मुको निशठश्चैव वीरश्चाङ्गावहस्तथा ।
 दृष्टायो निखिलास्त्रान्ये समाजग्मुर्महारथाः" ॥
 उल्का, स्त्री, (उत् + लघि + ल्युट्) अतिक्रमणम् ।
 इति पुराणम् ॥ डिङ्गान इति भाषा । (यथा,
 कुमारः ३ सर्ग २५ श्लोकस्य टीकायां सल्लिनाथः ।
 "समयोल्काङ्गनेन पराङ्गनासङ्गतिं प्रवृत्ते सति" ॥)
 उल्का, चि, (उत् + लज् + अच्) बद्धरोमयुक्तः ।
 तत्पर्यायः । रोमशः २ । इति हारावली ॥
 उल्का, चि, (उत् + लज् + क्त) तरलितः ।
 आन्दोलितः । इति जटाधरः ॥
 उल्का, स्त्री, (उल्कासन + स्वार्थ कन्) । रोमाक्षः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 उल्का, चि, (उत् + लाघ् + गत्यर्थेति क्त) निपात-
 नात् सिद्धम् । गदार्निगतः । नीरोगः । इत्यमरः ॥
 शुचिः । दक्षः । कृष्णम् । मरीचमिति यावत् ।
 इति विश्वमेदिन्यौ ॥ दृष्टमिति च दृष्टमिति
 कस्याश्चिन्मेदिन्यां पाठः ॥
 उल्का, पुं, (उत् + लप् + वञ्) । श्लोकरोगादिना
 अनिविकारः । तत्पर्यायः । काकुवाक् २ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भट्टहरिः । ३ । ६ ।
 "खलोल्कापाः सोऽङ्गः कथमपि तदाराधनपरैः" ॥)
 उल्का, पुं, (उत् + लप् + वञ्) । यत्रपरिच्छेदः ।
 इति भूरिप्रयोगः ॥ यथा काव्यप्रकाशे प्रथम-
 उल्का इति प्रयोगः । दृष्टिः । इति श्रीभाग-
 वतम् ॥ आह्लादः । प्रकाशः ॥
 ("निपतन्ति कन्दलदलोल्कासाः प्रयोविन्दवः" ।
 इति अमरप्रतके । ४८ ।)
 उल्का, चि, (उत् + लिख + क्त) । उल्कीर्णः ।
 तनूकतः । इति मेदिनी ॥ चिचितः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ ऊर्ध्वं लिखितः ॥ (यथा, रघुः १६।३२।)
“त्वष्ट्रेव श्रुत्वोस्त्रिखितो विभाति” ॥

उल्लेखः, पुं, (उत् + लिख् + घञ्।) उच्चारणम्। कथ-
नम्। इति स्मार्त्ताः ॥ (अलङ्कारभेदः ॥ तल्लक्षणं
यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे।

“क्वचिद्देहाद्गृहीतृणां विषयाणां तथा क्वचित्।
एकस्यानेकधोस्त्रेखो यः स उल्लेख उच्यते” ॥

उदाहरणम्। “प्रियइति गोपनधूमिः शिशुरिति
द्वैरधीशइति देवैः। नारायणइति भक्तैर्ब्रह्मे-
त्यग्राहि योगिभिर्देवः” ॥

उल्लेखनं, स्त्री, (उत् + लिख् + ल्युट्।) वमनम्।
इति रत्नावली ॥ खननम्। यथा “भूमेरुल्लेखनं
कुर्थात्” ॥ उति स्मृतिः ॥ (यथा, मनुः ५।१२४।
“सम्भार्जनोपाङ्गनेन सेकेनोल्लेखनेन च” ॥)

उच्चारणम्। यथा,—

“भासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः।

उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभागवेत्” ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

उल्लोचः, पुं, (उल्लोच्यतीति। उत् + लोच् + अच्। यद्वा
ऊर्ध्वं लोच्यते। लोच् + घञ्। कुत्तन्तु न निष्ठा-
यामनित इति वचनात्। अस्य तु तत्र सेट्त्वात्।)
चन्द्रातपः। चाँदोया इति भाषा। तत्पर्यायः।
वितानम् २। इत्यमरः ॥

उल्लोलः, पुं, (उल्लोडयतीति। लोड् उन्मादे + लिच्
+ पचाद्यच्। डलयोरैकात् डस्य लः।) महत्-
तरङ्गः। वड् टेड इति भाषा। तत्पर्यायः। क-
ल्लोलः २। इत्यमरः ॥

उल्लं, स्त्री, (उल्लीयते इति। उत् + लीङ् श्लेषणे
उल्लादयश्च ४।६५। इति उणादिसूत्रेण साधुः।)
जरायुः। इत्यमरः ॥ (यथा, गीतायां ३।३८।
“यथोल्लेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्”।
“जातमात्रं विशोध्योल्लाह्वालं सैन्यवसर्पिषा।
प्रसूतिल्लोहितश्चातु बलातैलेन सेचयेत्” ॥
इति वामटः उत्तरस्थाने १ अध्याये उक्तवान् ॥
“अथ जातस्योल्लं मुखञ्च सैन्यवसर्पिषा विशोध्य
पृताक्तं मूर्द्ध्नि पिचुं दद्यात् ततो नाभिनाडीमष्टा-
ङ्गुलमायस्य सूत्रेण बद्धा च्छेदयेत्तत्सूत्रैकदेशञ्च
कुमारस्य ग्रीवायां सम्यग् बध्नीयात्। इति सुश्रुते
प्राचीरस्थाने १० अध्याये ॥)

उल्लङ्ग, स्त्री, (उत् + वण् + अच्। पृषोदरादित्वात्
साधुः।) व्यक्तम्। स्पष्टम्। इत्यमरः ॥

(“स्त्रोष्णोल्ला मङ्गामूला घना मन्दरजः सिताः” ॥

इति वामटे निदानस्थाने ७ अध्याये ॥

“हेतुलक्षणसंसर्गाविद्याद्बन्धोल्लानि च” ॥

इति रग्विनिन्दयग्रन्थे अर्शोधिकारे ॥

प्रकाशः। निर्वाधः। यथा, रघुः ४।३३।

“तस्यासीदुल्लङ्गो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः” ॥)

उल्लती, चि, (वण् + शब्द + ङीप्। सम्प्रसारणम्।)
अकल्याणवाक्। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
अवसर्पणमन्त्रे। “आपो हिष्ठा मयोभुवः खान
ऊर्ध्वं दधातन महेरण्याय चक्षसे। ऊँ यो वः
शिवतमोरसस्तस्य भाजयतेह नः। उल्लतीरिव-

मातरः” ॥)

उल्लगाः, [स्] पुं, (वण् कान्तौ + “वशेः कनसिः”
॥४२३८॥ इति उणादिसूत्रेण कनसिः। यद्वादि-
त्वात् सम्प्रसारणम्।) मुक्ताचार्यः। इत्यमरः ॥

(यथा, कुमारः ३।६।

“अध्यापितस्योशनसापि नीतिं

प्रयुक्तरागप्रणिधिर्विषले” ॥

स च दैत्यगुरुः। तथा च महाभारते ययाति-
संवादे १।७६।६।

“पौरोहित्येन याज्यत्वे कायन्तुशनसं परे” ॥)

उल्लीक, [ज्] पुं, (वटि उल्लयते वा। वण् कान्तौ +
“वणः कित्” ॥२।७१॥ इति उणादिसूत्रेण इजिः।
सम्प्रसारणम्।) अग्निः। छतं। इति सिद्धान्तकौ-
मुद्यामुखादित्युक्तिः ॥

उल्लिक, चि, (वण् कान्तौ + इजि + सम्प्रसारणम्।)
कमनीयम् ॥

“न यदचक्षिचपदं हरेर्यशो

जगत्पवित्रं प्रमृगीत कर्हिचित्।

तद्वायसं तीर्थमुशन्ति मानसाः

न यत्र हंसा निरमन्त्युल्लिकक्षयाः” ॥

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ५ अध्यायः। “चित्रपद-
मपि यदचो हरेर्यशो न प्रमृगीत तद्वायसं तीर्थं
काकतुल्यानां कामिनां रतिस्थानं उशन्ति मन्त्यन्ते
कुतः मानसाः सत्त्वप्रधाने मनसि वर्तमाना हंसाः
यतयो यत्र न निरमन्ति कर्हिचिदपि नितरां न
रमन्ते। उल्लिकक्षयाः उल्लिक कमनीयं ब्रह्म
क्षयो निवासो येषां ते यथा प्रसिद्धा हंसाः
मानससरसि चरन्तः कमनीयपद्मखड्गनिवासा-
स्त्यक्तविचित्राद्वादिभ्यो उल्लिख्यते काकक्रीडा-
स्थाने न रमन्ते इति शेषः” ॥ इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ (कामयमानम्। यथा ऋग्वेदे
१।१३१।५ “आदिते अस्व वीर्यस्य चर्किर-
न्मदेव वृषभश्चिरो यदाविध सखीयतो यदा-
विध” ॥ “उल्लिजो धर्मं कामयमानाः जनाः” ॥
इति भाष्यम् ॥)

उल्ली, स्त्री, (वण् + ई। सम्प्रसारणम्।) वाक्का।
इत्युणादिकोषः ॥

उल्लीनरः, पुं, (उल्लीप्रदो वाक्काप्रदो नरो यत्र।)
देशभेदः। तत्पर्यायः। गाव्यारः २। इति जटा-
धरः ॥ चन्द्रवंशोद्धवराजविशेषः। स तु शिवि-
राजपिता। इति श्रीभागवतम् ॥ (पुरुवंशीयो
नृपभेदः। यथा महाभारते। श्वेनकपोतीये। ३।
१३०। २१-२३।

“उल्लीनरो वै यचेष्टा वासवादत्यरिचत ॥

तां देवसमितिं तस्य वासवश्च विश्राम्यते।

अभ्यगच्छन्नुपवरं चातुमग्निश्च भारत ॥

जिज्ञासमानो वरदो महात्मानमुल्लीनरं।

इन्द्रः श्वेनः कपोतोऽभिर्भूत्वा यचेऽभिजगमतु” ॥

तस्य चारित्र्यं तत्रैव १३१ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

उल्लीरः, पुं, स्त्री, (वण् कान्तौ + “वणः कित्” ॥४।३१
इति उणादिसूत्रेण ईरन्। सम्प्रसारणम्।)
वीरगमूढम्। वेनार मूढस्त्वस् इत्यादि भाषा।

तत्पर्यायः। अभयम् २ नलदम् ३ सेव्यम् ४ अम्भ-
गालम् ५ जलाशयम् ६ तामञ्जकम् ७ लघुलयम् ८
अवदाहम् ९ इष्टकापथम् १०। इत्यमरः ॥ उषीरम्
११ मृगालम् १२ लघु १३ लयम् १४ अवदानम्
१५ इष्टम् १६ कापथम् १७ अवदाहेष्टकापथम्
१८ इन्द्रगुणम् १९। इति तट्टीकायां भरतादयः ॥
जलवातम् २० हृदिप्रियम् २१ वीरम् २२ वीरगम्
२३ समगन्धिकम् २४ रणप्रियम् २५ वीरतम् २६
शिशिरम् २७ शीतमूलकम् २८ वितानमूलकम्
२९ जलमेदम् ३० सुगन्धिकम् ३१ सुगन्धिमूलकम्
३२ कम्भ ३३। इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणाः।
धर्मदौर्गन्ध्यदाहपित्तरक्तारोगनाशित्वम्।

इति राजवल्लभः ॥ अपिच। शीतलत्वम्। तिक्तत्वम्।

मोहक्षमापहृतम्। ज्वरान्तिपित्तशमनकारित्वम्।

जलसौगन्धदायकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, शाकुन्तले ३ अङ्के। “प्रियंवदे! कस्येद-

मुषीरानुलेपनं मृगालवन्ति च नलिनीदलानि

नीयन्ते” ॥ अस्य पर्यायगुणाः यथा,

“वीरगस्य तु मूलं स्यादुषीरं नलदञ्च तत्।

अमृगालञ्च सेव्यञ्च समगन्धिकमित्यपि ॥

उषीरम्याचनं शीतं स्तम्भनं लघु तिक्तकम्।

मधुरं ज्वरहृद्वातमदनुलक्षपित्तहृत् ॥

दृष्ट्वास्त्रविषवीर्यदाहक्षत्रग्रापहम्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

उषीरकं, स्त्री, (उषीर + सार्थकन्।) वीरगमूलं।

इति रत्नावली ॥ (उषीरप्रदोऽस्य विशेषो ज्ञेयः।)

उषीरी, स्त्री, लघुकाशः। छोट काश्वा इति भाषा।

तत्पर्यायः। मिक्षिः २ गुडा ३ अश्वत्थः ४

नीरजः ५ शरः ६। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्।

शीतत्वम्। पित्तदाहक्षयरोगनाशित्वञ्च। इति

राजनिर्घण्टः ॥

उष उ वधे, दहि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भार्दि-
परं-सकं-सेट्।) ऋसादिः। उ ओषित्वा उष्वा।
ओषति। क्वावेट्त्वान्नेमडीन्वीत्यादिना इमो
निवेधे निष्ठायां उष्टः। दहि भस्मीकरणे। इति
दुर्गादासः ॥

उष वधे। दहि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भार्दि-परं-
सकं-सेट्।) ओषति। उषितः। दहि भस्मी-
करणे। इति दुर्गादासः ॥ (यथा, मनुः ६।२७३।
“यश्चापि धर्मसमयात् प्रच्युतो धर्मजीवनः।
दण्डेनैव तमप्योषेत् स्वकाङ्क्षमाद्वि विच्युतम्” ॥)

उषं, स्त्री, (उष + क।) पांशुजलवणम्। इति रत्न-
माला ॥

उषः, पुं, (उष + क।) कामो। गुग्गुलुः। राशि-
शेषः। दिनम्। इति मेदिनी ॥ (दहनवधकर्त्तरि,
त्रि।) क्षारमृत्तिका। इति शब्दरत्नावली ॥

उषः, [स्] स्त्री, (ओषति नाशयत्यन्धकारम्।

उष + “उषः किति” ॥४।२३३॥ उणादिसूत्रेण

असिः।) प्रत्युषः। इत्यमरः।

(“आसीदासन्ननिर्वाणः प्रदीपार्धिरिवोषसि” ॥

इति रघुः १२।१। तथा, मावे। १२।१७।

“पुनरुषसि विविक्तैर्मातरिश्वावचूर्णम्” ॥)

उषा, स्त्री, (उष् + बाञ्जलकात् क्युन् । ल्युट् वा ।)
मरिचम् । इत्यमरः । पिप्पलीमूलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

उषा, स्त्री, (उष + टाप् ।) पिप्पली । इत्यमरः ॥
शुण्ठी । इति राजनिर्घण्टः ॥ चविकम् । इति
रत्नमाला ॥ “उषकुल्योषणा शौण्डी” इति भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे पठ्यार्थ उक्तः ।)

उषती, स्त्री, (उष् + शृट् । आगमशासनस्यानित्य-
त्वात् नुमभावः ।) अक्षाख्याणवाक् । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते १ । ८७ । ८ ।)

“यथास्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेदुषर्तो पापलोक्ताम्” ॥)

उषपः, पुं, (ओषतीति । उष् + “उषिकुटिदक्षि-
काक्षिजिभ्यः कपन्” । ३ । १४२ । इति कपन् ।)
सूर्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥

उषर्षुधः, पुं, (उषसि प्रातर्बुध्यते प्रकाशते । उषस्
+ बुध् + क ।) अग्निः । इत्यमरः ॥

रत्नचित्रकः । राचिता इति भाषा ॥

उषसी, स्त्री, (उषं दिवसं स्यति दूरीकरोतीति ।
उष + सो + क + डीप् ।) सन्ध्याकालः । इति मे-
दिनी ॥

उषा, स्त्री, (उष + क + टाप् ।) बाणराजसुता । सा
तु अनिरुद्धभार्या । (यथा, हरिवंशे १७४ ।
बाणयुद्धे १२ ।)

“बाणस्य दुहित्वा कन्या तत्रोषा नाम भाविनी” ।
विस्तृतिस्तु बाणयुद्धशब्दे द्रष्टव्या ।) रात्रिः । इति
मेदिनी ॥ स्त्रीगवी । इति हेमचन्द्रः ॥ उखा । स्था-
लोति यावत् । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
(रात्रिशेषः । यथा व्योतिषे ।)

“उषां गोधूलियोगं वा खोदित्य गमनं चरेत्” ॥)

उषा, स्त्री, (ओषतीति । उष् + क + टाप् ।) रात्रि-
शेषः । रात्र्यवसानम् । इत्यमरभेदिन्यौ ॥ सा तु
नक्षत्रतेजःपरिहानिमारभ्य भानोरर्द्धोदयं यावत्
भवति । यथा,—

“अर्द्धाक्षमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका या-
वत् । तेजःपरिहानिरुषा भानोरर्द्धोदयं यावत्” ॥
इति तिथितत्वे वराहवचनम् ॥

उषाकलः, पुं, (उषायां कलो यस्य ।) कुक्कुटः । इति
चिकीर्षुशेषः ॥

उषापतिः, पुं, (उषायाः पतिः ।) अनिरुद्धः । स तु
कामदेवपुत्रः । इत्यमरः ॥ (एतत्कथा बाणयुद्धशब्दे
द्रष्टव्या ॥)

उषारमणः, पुं, (उषाया रमणः ।) अनिरुद्धः । इति
हलायुधः ॥

उषिता, त्रि, (उष वा वस + क्त ।) व्युषितः । दग्धः ।
इति मेदिनी ॥ त्वरितम् । इति धरणिः ॥ स्थितः ।
इति चिकीर्षुशेषः ॥

उषितङ्गवीनः, त्रि, (उषिताः स्थिता गावो यत्र ।)
आश्रितङ्गवीनः । यत्र पुरा गावो भोजिताः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

उषीरः, पुं स्त्री, (उष् + कीरच् ।) उषीरः । वीरश-
मूलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उषेशः, पुं, (उषायाः बाणकन्यायाः ईशः ।) अनिरुद्धः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

उषः, पुं, (उष् + “उषिखनिभ्यां कित्” । ४ । १६१ ।

इत्युणादिसूत्रेण घृन् किञ्च ।) वाह्यरथः । इति

धरणी । पशुविशेषः । उट् इति भाषा । तत्प-

र्यायः । क्रमेणकः २ मयः ३ महाङ्गः ४ । इत्य-

मरः ॥ दीर्घगतिः ५ बली ६ करभः ७ दासेरकः

८ धूसरः ९ लम्बोष्ठः १० रवणः ११ महाजङ्घः १२

जवी १३ जाङ्घिकः १४ दीर्घः १५ षट्कुलकः १६

महान् १७ महाग्रीवः १८ महानादः १९ महा-

ध्वजः २० महापृष्ठः २१ बलिष्ठः २२ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ दीर्घजङ्घः २३ ग्रीवी २४ धूसकः २५

शरभः २६ । इति जटाधरः ॥ क्रमेणः २७ कण्ट-

काशनः २८ भोलिः २९ बज्जकरः ३० अध्वगः ३१

मरुद्विपः ३२ वक्रग्रीवः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥

वासन्तः ३४ कुलनाशः ३५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कुशनामा ३६ मरुप्रियः ३७ द्विककुत् ३८ दुर्ग-

लङ्घनः ३९ भूतघ्नः ४० दासेरः ४१ दीर्घग्रीवः ४२

केलिकीर्णः ४३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा मनुः

४ । १२० ।

“नाधीयिताश्चमारुहो न रथं न च हस्तिनम् ।

न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्यो न यानगः” ॥

“उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः” ।

इति च मनुः । ११ । २६ ॥)

उष्ट्रकाण्डी, स्त्री, (उष्ट्रइव काण्डोऽस्य । जातित्वात्

डीष् ।) पुष्यजातिभेदः । उँटाटी इति ख्याता ।

तत्पर्यायः । रत्नपुष्पी २ करभकाण्डिका ३ रत्ना ४

लोहितपुष्पी ५ काण्डपुष्पी ६ । अस्या गुणाः ।

तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिकारित्वम् । हृद्रो-

गहारित्वञ्च । अस्या वीजगुणाः । मधुरत्वम् ।

शीतत्वम् । ग्रीष्मत्वम् । वृष्यत्वम् । सन्तर्पणत्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

उष्ट्रधूसरपुच्छिका, स्त्री, (उष्ट्रस्य धूसरः पुच्छइव

पुच्छो मञ्जरी यस्याः ।) वृक्षविशेषः । इति रत्न-

माला ॥ विचिटी इति भाषा ॥

उष्ट्रपादिका स्त्री, (उष्ट्रस्य पाद इव पादो यस्याः ।)

वृक्षविशेषः । मदनमालीति ख्याता । तत्पर्यायः ।

शतभीरुः २ भद्रवल्ली ३ भूमिमत्ता ४ । इति

रत्नमाला ॥

उष्ट्रशिरोधरः, स्त्री, (उष्ट्रस्य शिरोधरः ग्रीवा इव आ-

कृतिर्यस्य ।) भगन्दरोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

“धकोयनैः पित्तमतिप्रकोपितं

करोति रक्तां पिङ्काङ्गदागताम् ।

तदाशुपाका हिमपूतवाहिनी

भगन्दरन्तुष्ट्रशिरोधरं वदेत्” ॥

इति निदानम् । (अस्य लक्षणं चिकित्साञ्चोक्तवान्

वाभटे उत्तरस्थाने २८ अध्याये । अस्य नामान्तर-

मुष्ट्रग्रीवः । यथा ।

“पित्तादुष्ट्रग्रीवावदुच्छिता ।

रागिणी तनुश्चाष्टा ज्वरधूमायनान्विता” ।

“उष्ट्रग्रीवस्तु पित्तजः” ।

“अग्निना वा भिषक् साधुक्षारेणैवोष्ट्रकन्धरम्” ।

सुश्रुतेन निदानस्थाने ४ अध्याये यत् सम्प्राप्ति-
पूर्वकं लक्षणमस्योक्तं तद्यथा ॥ पित्तन्तु प्रकुपित-

मनिलेनाधः प्रेरितं पूर्ववदवस्थितं रक्तां लम्बी-

मुच्छितामुष्ट्रग्रीवाकारां पिङ्कां जनयति । सास्य-

चोषादीन् वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा

च पाकमुपैति व्रणश्चाग्निक्षाराभ्यामिव दह्यते

दुर्गन्धमुष्णमास्त्रावं खल्वप्युपेक्षितञ्च वातमूत्र-

पुरीष-रेतांसि विस्त्रजति तं भगन्दरमुष्ट्रग्रीव-

मित्वाचक्षते” ॥ इति ॥ सुश्रुते चिकित्सितस्थाने

८ अध्याये चिकित्सा यथा,—

“उष्ट्रग्रीवे क्रियां षट्गु ।

अथोष्ट्रग्रीवमेधित्वा च्छित्वा क्षारं निपातयेत् ।

पूतिमांसयप्रोद्धार्यमभिरत्र न पूजितः ।

अथैनं वृतसंछेदित्तिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥

बन्धं ततोऽनुकुर्वीत परिषेकन्तु सर्पिषा ।

तृतीये दिवसे मुक्ता यथास्वं शोधयेद्विषक् ॥

ततः शुद्धं विदित्वा च रोपयेत्तु यथाक्रमं ।

उत्कृष्टास्त्रावमार्गान्तु परिखाविणि वृद्धिमान् ॥

क्षारेण वा स्त्रावगतिं दहेद्भुतवहेन वा ।

सुखोष्णोनायुतेन सेचयेद्दुग्दमगुलम् ॥

उपनाहाः प्रदेह्यान् मूत्रक्षारसमन्विताः ।

वामनग्रीवधैः कार्थ्याः परिषेकाश्च माचया” ॥)

उष्ट्रिका, स्त्री, (उष्ट्रस्याकृतिरिवावयवो यस्याः । उष्ट्रस्य

स्त्री वा ॥) मृत्तिकाभाण्डभेदः । (यथा माघे १२ । १६ ।

“धूर्भङ्गवित्तेपविदारितोष्ट्रिका” ।) उष्ट्रभार्या ।

इति मेदिनी ॥ वृक्षिकाणीवृक्षः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

उष्ट्री, स्त्री, (उष् + घृन् + डीष् ।) मृत्तिकाभाण्डः ।

उष्ट्रस्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्याः क्षीरगुणाः ।

कुष्ठशोथपित्तार्शकपाटोपानाहोदरस्थजन्तुगुल्म-

श्यासोष्णालसनाशित्वम् । तद्विधुगुणाः । अर्शःकुष्ठ-

क्षमिश्रुलोदररोगनाशित्वम् । कटुत्वम् । खादु-

त्वञ्च । तन्नवनीतगुणाः । विपाके शीतलत्वम् ।

लघुत्वम् । व्रणक्षमिकपास्त्रावतविषनाशित्वञ्च ।

तद्वृत्तगुणाः । मधुरत्वम् । विपाके कटुत्वम् ।

शीतलत्वम् । कुष्ठक्षमिविषवातकफगुल्मोदरना-

शित्वञ्च । तन्मांसगुणाः । शिशिरत्वम् । त्रिदोष-

शमनत्वम् । लघुत्वम् । बलपुष्टिप्रदत्वम् । रुचि-

कारित्वम् । मधुरत्वम् । वीर्यवर्द्धनत्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या दुग्धगुणा यथा,—

“ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं क्षुद्र ।

शूलं वातकफानाहकिमिश्रोथोदरार्शसाम्” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिनितत्त्वत्रयगुणे यानीयवर्गः ।

“औष्ट्रं दुग्धं लघु खादु लवणं दीपनन्तथा ।

किमिकुष्ठकफानाहशोथोदरहरं सरम्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

“रूक्षं तथोष्णं लवणं कफस्य

निवारणं वातविकारहारि ।

लघुप्रशस्तं कटुकं क्षमीणां

शोफार्शनामौष्ट्रपयोऽनुकूलम्” ॥

इति हारीते प्रथमस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

“रूक्षोष्णं क्षीरमुष्ट्रीणाभीषव् सलवणं लघु ।

उष्णा

उष्णो

उष्णो

शस्त्रं वातकफानाहृत्तिमिश्रोदराशंसाम्” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ॥
“रूक्षोष्णं लवणं किञ्चिदौष्ठं खादुरसं लघु ।
शोफगुल्मोदराशंसं कृमि-कुष्ठ-विषापहम्” ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥

उष्णः, पुं, (उष् दाहे + “इण्विज्जिदौष्ठविभ्योनक्”
। ३। २। इति उणादिसूत्रेण नक् ।) ग्रीष्मऋतुः ।
तत्पर्यायः । ग्रीष्मः २ उष्णकः ३ निदाघः ४ उष्णो-
पगमः ५ उष्णागमः ६ तपः ७ । इत्यमरः ॥ आ-
तपः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
सितस्थाने २४ अध्याये ।

“उष्णे हेमे वसन्ते च कामं ग्रीष्मे तु शीतलम्” ।
क्वचित् क्लीबलिङ्गान्तोऽपि दृश्यते ।

यथा महाभारते संवत्तमरुत्तीये । १४। ८। ६।

“नोष्णं न शिशिरस्तत्र न वायुर्न च सास्करः” ।

अग्निः । सूर्यः । यथा, मनुः ११। ११३ ।

“उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम्” ।

(“उष्णे आदित्ये मेघे च वर्षति” इति तट्टोकायां

कुल्लुकभट्टः ॥) पलायः । इति राजनिर्घण्टः ॥

उष्णवीर्यद्रव्यगुणाः । पित्तबलकारित्वम् । लघु-

त्वम् । वातक्षेपनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

उष्णः, त्रि, (उष् + नक्) । निराश्रयव्यक्तिः । तत्प-
र्यायः । दक्षः २ चतुरः ३ पेशलः ४ पटुः ५ सूक्ष्मः
६ । इत्यमरः । अशीतः । इति मेदिनी ॥ (यथा
मनुः । ३। २३७ ।

“यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदन्नाति वाग्यतः” ॥)

उष्णकः, पुं, (उष्णं करोतीति । उष्ण + शीतोष्णाभ्यां
कारिणीति कन् ।) ग्रीष्मकालः । चक्रमादिः ।
इति धरणी ॥ (ज्वरः । इति पाणिनिः ५।
२। ८१ ॥)

उष्णकः, त्रि, (उष्णं कार्यमस्य । उष्ण + कन्) ।
क्षिप्रकारी । आतुरः । इति मेदिनी ॥ प्रणतः ।
इति धरणी ॥ क्रोधोदीप्तः इति पाणिनिः
५। २। ७२ ॥)

उष्णनदी, स्त्री, (उष्णा नदी ।) वैतरणी नदी ॥

उष्णारश्मिः, पुं, (उष्णा रश्मयो यस्य ।) सूर्यः । अर्क-
वृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः ३। २५ ।

“कुवेरगुप्तं दिशमुष्णारश्मौ

गन्तुं प्रवृत्ते समयं विबुधम्” ॥)

उष्णवारणः, पुं, स्त्री, (उष्णमातपं वारयति । उष्ण +
वृ + णिच् + क्युट् ।) कृचम् । इति हारावली ॥
(यथा, कुमारः ५। ५२ ।

“यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं

कृतं तपःसाधनमेतया वपुः” ।

कृचशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

उष्णवीर्यः, पुं, (उष्णसुर्यं वीर्यं यस्य ।) शिशुमारः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तीक्ष्णतेजोयुक्तद्रव्यादिः ॥ (प्रच-
ण्डवीर्ययुक्ते, त्रि ॥)

उष्णा, स्त्री, (उष्यते बध्यते यया । उष बध्ने + नक् +
आप् ।) क्षयव्याधिः । सन्तापः । पित्तम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ [हेमचन्द्रः ॥

उष्णांशुः, पुं, (उष्णा अंशवो यस्य ।) सूर्यः । इति

उष्णागमः, पुं, (उष्णास्यागमो यस्मिन् ।) ग्रीष्मकालः ।
इत्यमरः ॥

उष्णाभिगमः, पुं, (उष्णास्यातपस्याभिगमो यत्र ।)
ग्रीष्मऋतुः । इति शब्दरत्नावली ॥

उष्णासहः, पुं, (उष्ण आतप आसह्यते यत्र । उष्ण +
आ + सह + क्यच् ।) हेमन्तऋतुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (उष्णासह्यकारिणि, त्रि ॥)

उष्णिक, [हृ] स्त्री, (उत् + स्निह् + क्तिन् । निपा-
तनात् उपसर्गान्तलोपः षत्वं च ।) सप्ताक्षर-
च्छन्दः । (यथा छन्दोमञ्जर्या, —

“उक्थायुक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका ।

गायत्र्युष्णिगनद्युप् च वृहती पङ्क्तिरेव च” ॥

उष्णिक सप्ताक्षरा वृत्तिः । सा च त्रिधा मधुमती-
कुमारललिता-मदलेखाभेदात् । उदाहरणपूर्वकं
तल्लक्षणं यथा तत्रैव । “ननगि मधुमती” ।

“रविदुहित्वते वनकुसुमनतिः ।

अधित मधुमती मधुमथनसुदम्” ॥ १ ॥

“कुमारललिता जसगाः” ॥

“सुरारितनुवल्ली कुमारललिता सा ।

ब्रजैयनयनानां ततान सुदमुच्चैः” ॥ २ ॥

“मस्रगौ स्थान्मदलेखा” ॥ “रङ्गे बाहुविरुद्धात्
कुम्भीन्मन्मदलेखा । लम्बाभ्रुन्मरुद्गवोः कल्हरी-
रसचर्चा” ॥

उष्णिका, स्त्री, (अल्पमन्मस्र्याम् । ब्राह्मणकोष्णिके
संज्ञायामिति कन् । निपातनादन्नशब्दस्योष्णा-
देशः ।) यवागुः । इत्यमरः ॥ याउ इति भाषा ।

उष्णीषः, पुं, स्त्री, (उष्णमीषते हिनस्तीति । ईष गति-
हिंसादर्शनेषु । इगुपधेति कः । शकन्धादिः ।)
शिशोवेष्टः । इत्यमरः ॥ पाग इति भाषा । अस्य
गुणाः । केशचक्षुरायुर्वर्द्धकत्वम् । धूलिश्रीतोष्ण-
निवारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ यथा ।

“उष्णीषं कान्तिकृत् केशं रजोवातकफापहम् ।

लघु चेच्छस्यते यस्मात् गुरुपित्ताक्षिरोगहृत्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ किरीटः । (यथा, महाभारते

सौमन्धोपाख्याने ३। २१। २४ ।

“विशीर्षमलिनोष्णीषः प्रकीर्णम्बरमूर्द्धजः” ।

रजोऽवश्यावसूर्यांशुहिमानिलनिवारणं ।

प्रातःप्रातःशिशिरःशूल-हरश्चोष्णीषधारणम् ।

इति वैद्यकचक्रपाणिक्ततद्रव्यगुणे गुणानां क्रिया-
भिधानादिवर्गे ॥

“बाणवारं मृज्जवर्णतेजोवर्णविवर्द्धनम् ।

प्रविचं केशमुष्णीषं वातातपरजापहम्” ॥

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ॥)

चिह्नान्तरम् । इति मेदिनी ॥

उष्णोदकं, स्त्री, (उष्णञ्च तत् उदकञ्चेति ।) तप्तजलम् ।
क्वाथमानपादावशेषाद्वावशेषपादहीनं जलम् ।
तद्विधिर्यथा ।

“अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा ।

अथवा कथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत्” ॥

अस्य गुणाः । सदा पथ्यत्वम् । कासज्वरविबन्ध-
कफवातामनेदोनाशित्वम् । दीपनत्वम् । वस्ति-
शोधनत्वञ्च ।

“श्लेष्मामवातमेदोघ्नं वस्तिशोधनदीपनम् ।

कासश्वासज्वरान् हन्ति पीतमुष्णोदकं निशि” ॥

इति भावप्रकाशे प्रथमखण्डम् ॥ * ॥ अथोष्णो-
दकस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“क्वाथमानन्तु निर्व्यगं निष्फेनं निर्मलन्तथा ।

अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते ॥

ज्वर-कास-कफ-श्वास-वात-पित्ताम-भेदसाम् ।

नाशनं वस्तिशोधयि पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥ * ॥

अथसुभेदे जलस्य पाकभेदः । यदाह,

त्रिपादशेषं सन्नितं ग्रीष्मे शरदि शस्यते ।

“हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः” ॥

अन्ये तु ।

“निदाघे त्वर्द्धपादोनं पादहीनन्तु शरदम् ।

शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेषितम् ॥

अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते ।

इति केचिद्ब्रूयाः प्राङ्गर्ज्जटागमदर्शनात्” ॥

केचित्त ।

“वसुधैक्ये वागेषु वेदेषु चिधु भक्तयोः ।

एकभागावशेषं स्यादम्बु वर्षादिषु क्रमात्” ॥

अत्र दोषाणां यथोत्पत्त्या हीनता वा तथा
यवस्था कल्पनीया ॥

“तत्पादहीनं पित्तघ्नमर्द्धहीनन्तु वातघ्नम् ।

त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं संयान्नादिषु लघु” ॥ * ॥

त्रिपादहीनस्य तन्वान्तरे आरोग्यामुसंज्ञा ।

तस्य लक्षणगुणाः ।

“पादशेषन्तु यत्तोयमारोग्यान् तदुच्यते ।

आरोग्यान् सदा पथ्यं कास-श्वास-कफापहम् ॥

सद्यो ज्वरहरं ग्राहि दीपनं पाचनं लघु ।

आनाहपाण्डुशूलशोषोदरापहम्” ॥

इति भावप्रकाशे मध्यमखण्डम् ॥ राजौ उष्णो-
दकपानगुणाः । श्लेष्मलघ्नतमेदकत्वम् । मारुताप-
कर्षित्वम् । आशु अजीर्णहारकत्वञ्च ।

“तत्पादहीनं वातघ्नं मध्यहीनं तु पित्तघ्नम् ।

कफघ्नं पादशेषस्य पानीयं लघु दीपनम्” ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

(“शरदीह तथा ग्रीष्मे क्वाथे पादावशेषितम् ।

शिशिरे च वसन्ते च दुर्ग्राहार्द्धावशेषितम्” ॥

विपरीतमृतुं दृष्ट्वा प्रादुर्बं वाङ्मार्गिकम् ।

क्वाथमानञ्च निर्व्यगं निष्फेनं निर्मलञ्च यत् ॥

अर्द्धावशिष्टं भवति तदुष्णोदकमुच्यते ।

तत्पादहीनं वातघ्नञ्चार्द्धं पित्तविकारजित् ॥

कफघ्नं पादशेषन्तु पानीयं लघु पाचनम्” ।

“दिवसे कथितं तोयं राजौ तद्गुणतां व्रजेत् ।

राजौ प्रयतन्तु दिवसे गुस्त्वमधिगच्छति” ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।

“दीपनं पाचनं कण्ठं लघूणां वस्तिशोधनम् ॥

हिक्काध्मानानिलश्लेष्म सद्यःशुद्धे नवज्वरे ।

कासामपीनसश्वासपार्श्वरुच्युच शस्यते” ॥

“अनभिभ्यन्दि लघु च तोयं कथितशीतलम् ।

पित्तयुक्ते हितं दोषे व्युषितं तन्निदोषकत् ॥

इति वामटे सूत्रस्थाने ५ अध्याये ॥

“कफमेदोऽपि लामघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥

उच्चा

श्वास-कास-ज्वर-हरं पथ्यसुषुणोदकं सदा ।
यत् क्वाथमानं निर्व्वेगं निःफेनं निर्मलं लघु ॥
चतुर्भागावशेषन्तु तत्तोयं गुणवत् स्मृतम् ।
न च पथ्युषितं देयं कदाचिद्द्वारि जानता ॥
अस्त्रीभूतं कफोत्क्षेपि न हितं तत् पिपासवे ।
मद्यपानात् समुद्धूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ॥
सन्निपातसमुत्थे च श्रुतशीतं प्रशस्यते ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥
तमुवाच भगवानात्रेयो ज्वरितस्य कायसमुत्थान-
देश-कालानभिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीयमुष्णं
प्रयच्छन्ति भिषजः । ज्वरो ह्यामाशयसमुत्थः प्रायो
भेजजानि चामाशयसमुत्थानां विकाराणां पाचन-
वमनापतर्पणानि श्रमनानि भवन्ति पाचनार्थञ्च
पानीयमुष्णं तस्मादेतज्ज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति भि-
षजो भूयिष्ठम् । तद्वेषां पीतं वातमनुलोमयति
अभिसुदर्थमुदीरयति । क्षिप्रं जरां गच्छति
क्षेपणाच्च परिशोधयति स्वस्थमपि च पीतं दृष्ट्या-
प्रशमनाद्योपपद्यते तथा युक्तमपि चैतन्नात्यर्थीत्-
सन्नपित्ते ज्वरे सदाहृन्मप्रलापातिसारे वा
प्रदेयसुषुणे हि दाह-भ्रम-प्रलापातिसारा भूयो-
ऽभिवर्द्धन्ते शीतेनोपशान्त्यन्तीति ॥
इति चरके विमानस्थाने ३ अध्याये ॥
उष्णोपगमः, ऐ, (उष्णः उपगमो यच्च ।) ग्रीष्मकालः ।
इत्यमरः ॥
उष्णः, ऐ, (उष् + भक् ।) ग्रीष्मकालः । वसन्तकालः ।
इत्यादिकोषः ॥ उष्णः । जोधः ॥
उष्णकः, ऐ, (उष्ण + कन् ।) ग्रीष्मकृतुः । इत्यमरः ॥
उष्णः, [न्] ऐ, (उष् + मनिन् ।) ग्रीष्मकालः ।
उत्तापः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥
(यथा कुमारः ५ । २३ ॥
“तपात्तये वारिभिर्हृत्तिता नवै-
र्भुवा सहोष्णममुच्चदृढगम्” ।
“उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मया विना ।
तस्मात्पित्तविषद्वानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम्” ॥
इति वामटे चिकित्सास्थाने १५ अध्याये ॥
उष्णगमः, ऐ, (ओषतीति उष्णः । आगच्छतीति आ-
गमः । उष्मा आगमो यच्च ।) ग्रीष्मकालः । इत्य-
मरटीकायां रायसुकुटः ॥
उष्णः, ऐ, (वस + “स्नायितवच्चिद्विशक्तिपीति” ।
२ । १३ । उष्णादिसूत्रेण रक् ।) वधः । (यथा,
ऋग्वेदे । ६ । १२ । ४ ॥ “वन्वक्त्वानावोऽसः पि-
तेव” । “उष्णः वधः” । इति भाष्यम् ॥) रश्मिः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा रघुः । ४ । ६६ ।
“शरैरुखैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव” ।
लताभेदः । सूर्यः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५८ । ४ ।
“प्र मित्रासो न ददुग्वो अग्रे” । “वसति नभ-
सीयुषः सूर्यः” । इति भाष्यम् । अश्विनीपुत्रौ ।
यथा तत्रैव । ४ । ४५ । ५ ॥
“अग्रय उष्मा जरन्ते प्रतिवस्तोरश्विनौ” ॥)
उष्मा, स्त्री, (उष् + टाप् ।) अर्जुनी । गाह इति
भाषा । उपचित्रा । इन्दुरकाशीति भाषा । इति
मेदिनी ॥ (सुरभी गौः । इत्यादिकोषः ॥)

ऊढ

ऊढ इर् अर्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-परं-
सकं-सेट् ।) ऋसादिः । इर् औहत् औहीत् ।
अर्द इह वधः । इति दुर्गादासः ॥
उहानः, ऐ, देशविशेषः । इति भूरिप्रयोगः ॥

ऊ

ऊ, दीर्घोकारः । स च षष्ठस्वरवर्णः । अस्य उच्चा-
रणस्थानं ओष्ठः ॥ (“उपूष्पधानीयानामोष्ठौ” ।
स च (द्विमात्रत्वात्) दीर्घः (त्रिमात्रत्वात्)
भुवश्च भवति । (प्रत्येकं उदात्तानुदात्तसरितभेदात्
त्रिविधोऽपि अनुनासिकानुनासिकभेदात् षड्-
विधोऽपि भवति ॥
“स्वराणामुष्णाच्चैव विवृतं करणं स्मृतम्” ।
इति शिखावचनात् अस्योच्चारणे विचार आन-
न्तरप्रयत्नः । विवृतं जिह्वायादेः स्पर्शनाभावः ।
यदुक्तं तत्रैव “अचोऽसृष्टायणस्वीषत् नेम-
सृष्टाः शलः स्मृताः” । इति ।)
“शृङ्गकुन्दसमाकारं ऊकारं परमकुण्डली ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणयुतं वर्णं पीतविद्युत्कृता तथा ।
धर्मैर्यकाममोक्षञ्च सदा सुखप्रदायकम्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ तस्य (वङ्गीयभाषायाम्)
लेखनप्रकारो यथा,—
“तद्रूपाधोगता रेखा कुञ्जिता वामतः शुभा” ।
तद्रूपा पूर्वाक्षोकाररूपा ।
“तिष्ठन्ति तासु रेखासु यमाश्रित्यणाः क्रमात् ॥
अधोर्द्धगामिनी माचा लक्ष्मीर्वाणी च सा स्मृता” ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ तस्य नामानि यथा,—
“ऊः कण्ठको रतिः शान्तिः जोधनो मधुसूदनः ।
कामराजः कुजेशश्च महेशो वामकर्णकः ॥
अर्धोऽथो भैरवः सूर्यो दीर्घघोणा सरस्वती ।
विनासिनी विघ्नकर्ता लक्ष्मणो रूपकर्षिणी ॥
महाविद्येश्वरी षष्ठा षडोभूः कान्यकुब्जकः” ।
इति तन्त्रम् ॥ (माहकान्यासेऽस्य वामकर्णे
न्यस्यतया तदाख्ययाप्यभिधानम् । यथा, माहका-
न्यासमन्त्रे “उं नमो दक्षिणकर्णे ऊं नमो वाम-
कर्णे” । अनुबन्धविशेषः । यथाह कविकल्पद्रुमे ।
“ऊः क्वावेभुस्तु वेटकः । तेन सिद्धं शाले इत्यस्य
लुङि कृते असेधीत् असेत्सीत् इति स्यात् ॥)
ऊ, व्य, (वेच् + क्तिप् ।) वाक्यारम्भः । रक्षा । अनु-
कन्या । इति मेदिनी ॥ (सम्बोधनम् ॥)
ऊ, ऐ, (अवति रक्षतीति । अव् + क्तिप् । ज्वरत्वर-
त्युट् । ६ । ४२० ॥) महेश्वरः । इति पुरुषोत्तमः ॥
चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रक्षाकर्त्तरि, चि) ॥
ऊढः, चि, (उह्यते स्म । वह् + क्त ॥) विवाहितः ।
इति स्मृतिः ॥
“भार्योऽङ्गं तमवज्ञाय तस्यै सौमित्रयेऽसकौ” ।
इति भट्टिः । ४ । १५ ॥) कृतवहनः ॥
ऊढकङ्कटः, चि, (ऊढो धृतः कङ्कटो येन ।) कवच-
धारी । तत्पर्यायः । समुद्रः २ वर्धितः ३ सज्जः ४
दंष्ट्रितः ५ । इत्यमरः ॥

ऊन

ऊन, स्त्री, (वह् + क्त + टाप् ।) भार्या । इति
हेमचन्द्रः ॥ (विवाहिता कन्या । यथा,—
“ऊनानूनासमवायेऽनूद्वै प्रथमं धनहारिणी” ।
इति स्मृतिः ॥)
ऊनं, चि, (वे + क्त ॥) वन्तुसन्ततम् । तत्पर्यायः ।
स्यूतम् २ उतम् ३ । इत्यमरः ॥ कापड् वीना इति
भाषा ॥ (प्रथितम् । अव + क्त ॥ ज्वरत्वरत्युट् । ६ ।
४ । २० । रक्षितम् ॥)
ऊतिः, स्त्री, (अव् + क्तिन् । ज्वरत्वरत्युट् । ६ । ४ ।
२० ।) रक्षणम् । (वे + क्तिन् ।) स्यूतिः । इति
मेदिनी ॥ वीना खेलाइ इति भाषा । क्षारणम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ जवनम् । इत्यमरटीकायां
खामी ॥ लीला । इति श्रीभागवतम् ॥ (कर्त्तरि
क्तिचि । रक्षाकर्त्तरी । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४ । २ ॥
“उरुधन्तम् माध्वी दम्बा न ऊतीः” । कर्मणि
क्तिन् । पुराणस्य दशविधलक्षणमध्ये कर्मवासना-
रूपो लक्षणभेदः । यथा, भागवते । २ । २० — १४ ।
श्रीशुक उवाच ।
“अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणभूतयः ।
मन्वन्तरेणानुकथा निरोधो सुक्तिराश्रयः ॥
दशमस्य विशुद्धार्थं नवानामिह लक्षणम् ।
वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाङ्गसा ॥
भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः ।
ब्रह्मणो गुणवैषम्यात् विषर्गः पौरुषः स्मृतः ॥
स्थितिर्वैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः ।
मन्वन्तराणि सद्ब्रह्म ऊतयः कर्मवासनाः” ॥
“कर्मवासना ऊतयः” । इति चूर्णिकाटीका ॥
ऊधः, [स्] स्त्री, (उन्द् + असृन् ।) ऊधसो गङ्गिति
निर्देशात् ऊधदेशः ।) आपीनम् । इत्यमरः ॥
गाहर पालान् इति भाषा । (यथा महा-
भारते । चैत्ररथपर्वणि । १ । १७६ । १३ ॥
“मण्डूकनेत्रां स्वाकारां पीनोधसमनिन्दिताम्” ।
“यदैव स्त्रियै स्तनावाप्यायेते ऊधः पशूनाम्” ।
इति शतपथब्राह्मणे । २ । ५ । १ । ५ ॥)
ऊधस्य, स्त्री, (ऊधसि भवम् । ऊधस् + यत् ।) दुग्धम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
ऊन, त् क परिहाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
सुरां-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घादिर्दन्त्योपधः । तथा
च । “क्षोभमाशु हृदयं न यदूनां रागद्विषमकरोन्न
यदूनाम्” । इति माधयमकम् । परिहानं न्यूनक्रिया ।
ऊनयति बणिक् स्वर्णं प्रथमपरिमाणात् । परि-
माणमात्रेऽयमिति केचित् । मा भवान् ऊनित् ।
ऊनधोर्भिः अष्ट द्वित्वे स्वस्थानमेव नास्ति अतो
नाम्नोपित्वमिति सन्देहिनिरासार्थमाह । अने-
र्दनुबन्धज्ञापकवत्त्वात् द्वित्वात् प्राक् प्रामो
ऋखो अन्तोपित्वान्न स्यात् । इति दुर्गादासः ॥
ऊनं, चि, (अवतीति । अव + “इण्विज्झिदीडुथ-
विभ्यो नक्” । ३ । २ । इति उणादिसूत्रेण नक् ।
“ज्वरत्वरति” । ६ । ४ । २० ऊट् । सर्व्वसे तु ऊन-
यतेऽनमिति साधितम् ॥) हीनम् । न्यूनम् ॥
“ऊनं न सखेऽधिको ववाधे” । इति रघुः । २ ।
१४ ॥ तत्रैव । ११ । १ ।

ऊरु

“किञ्चिद्गूढमनुजैः शरदामयुतं ययौ” ।
“ऊनदिवार्धिकां प्रेतं निदधुर्वायवा वहि” ।
इति मनुः । ५ । ६८ ॥

ऊनविंशः, चि, ऊनविंशतेः पूरणः । यथा,—

“तिथ्याङ्गवेदैकदशोऽनविंश-
भैकादशाष्टादशविंशसंख्याः ।

इष्टोऽना सूर्ययुतोऽनुना च
योगादसूक्ष्मशुभयोगमङ्गः” ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

ऊनविंशतिः, स्त्री, (एकेन ऊना विंशतिः ।) एकोन-
विंशतिः । ऊनविंश इति भाषा । यथा । “ऊनविं-
शतिदास्यमानपिण्डस्थानानि” । इति तिथ्यादि-
तत्त्वे आमावस्याप्रकरणे ॥

ऊन्, थ (ऊयते । ऊय् + मुक् ।) रोषोक्तिः ।
पृच्छा । इति मेदिनी ॥ निन्दा । स्पष्टा । इति
शब्दरत्नावली ॥

ऊम्, स्त्री, (अवतीति । अव + “अविसि विमिश्र-
विभ्यः कित्” । १ । १४३ । इति उणादिसूत्रेण
मन् । कित् ऊठ् च ।) देशविशेषः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

ऊय, ईं उ सेवने । तन्तुसन्ताने इति यावत् ।
इति कविकल्पद्रुमः (आदि-आत्म-सकं-सेट् ।)
दीर्घादिः । सेवन्मिह विद्युतन्तुतवावित्यस्य
रूपं ईं ऊतः । उ ऊयते पटं सौचिकः । इति
दुर्गादासः ॥

ऊररी, थ (ऊय् + बाङ्गकात् ररीक् ।) विस्तारः ।
अङ्गीकारः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

ऊरथः, पुं, (ऊरोर्जातः । ऊरु + प्ररीरावयवात्
यदिति यत् । वैश्वस्य ब्रह्मणः ऊरोर्जातत्वात्
तथात्मम् ।) वैश्वः । इत्यमरः ॥ (यदुक्तं यजुषि
। ३१ । ११ ॥

“ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् बाह्वराज्यः कृतः ।
ऊरुतदस्य यत् वैश्वः पद्मां शुभ्रोऽजायत” ॥ इति ॥

ऊरी, थ (ऊर + बाङ्गकात् ररीक् ।) विस्तारः ।
अङ्गीकारः । इत्यमरः ॥ (यथा हितोपदेशे वि-
ग्रहे । “ऊरीकृत्य प्रस्थितः” ॥)

ऊरीकृतः, चि, (ऊरी + कृ + क्त ।) अङ्गीकृतः ।
विस्तृतः । इत्यमरः ॥

ऊरु, पुं, (ऊरुयते आच्छाद्यते इति । ऊरु +
(ऊरोर्तेर्नुबोपः । १ । ३१ । इति उणादिसूत्रेण
कर्मणि कुः नुबोपश्च ।) जानूपरिभागः । उरत्
इति भाषा । तत्पर्यायः । सकृदि २ । इत्यमरः ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे ।

“भुवनत्रितये न विभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न
चमूरुदृष्टः” ।

“भुजभूर्द्धोऽबाङ्गल्यादेकोऽपि धनदानुजः” ।
इति रघुः । १२ । ८८ । तथा मनुः । १ । ३१ ।

“लोकानान्तु विवृड्यर्थं सुखबाह्वरुपादतः” ॥
ऊरुजः, पुं, (ऊरोर्जायते इति । ऊरु + जन् + ड ।)

वैश्वः । स तु ब्रह्मण ऊरुभ्यां जातः । इत्यमरः ॥
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । ४ ।

रजसा तमसा चैव समुद्रिक्तास्तथोरुजाः” ।

ऊरु

भृगुवंशीय ऋषिभेदः । स च और्व्य इति नाम्ना
ख्यातः । तस्य जन्मकथा और्व्यशब्दे द्रष्टव्या ॥

ऊरुपर्वा, [न] पुं, स्त्री, (ऊरोः पर्व्वे ।) जानु ।
इत्यमरः ॥ हाँटु इति भाषा ।

ऊररी, थ, (ऊर + ररीक् ।) विस्तारः । अङ्गी-
कारः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

ऊरुस्तम्भः, पुं, (ऊरु स्तम्भाति इति ऊरु + स्तम्भ +
अण् ।) ऊरुरोगविशेषः । यथा । अथोरुस्तम्भा
धिकारः । तत्रोरुस्तम्भस्य विप्रकटसन्निकटनिदान-
सम्प्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह ।

“श्रीतोऽप्युद्रवसंशुक्लगुरुस्त्रिधैर्निधैवितैः ।
जीर्णाजीर्णै तथायाससंज्ञौभस्त्रजागरैः ॥

संक्षेपभेदः पवनः साममयर्थसञ्चितम् ।
अभिभूयेतरं दोषमूरु चेत् प्रतिपद्यते ॥

सकृत्स्थिनी प्रपूर्व्वान्तःक्षेपणा स्तिमितेन सः ।
तदा स्तम्भाति तेनोरु स्तम्भौ शीतावचेतनौ ॥

परकीयाविव गुरु स्यातामतिशयव्यथौ ।
ध्यानाङ्गमर्दस्तिमित्यन्तःक्षेपणैश्चिच्चरैः ॥

संयुतौ पादसदनक्षौद्ररुणसुप्तिभिः ।
तमूरुस्तम्भमित्याङ्गराष्ट्रावातमथापरे” ॥

जीर्णाजीर्णै किञ्चिज्जीर्णै किञ्चिदजीर्णै तस्मिन्
भोजनमित्यर्थः । अतएव दृढबलेन जीर्णाजीर्णै
समन्वत इति पठितम् । तत्र शीतादिभिर्निधै-
वितैर्भुक्तैः । संज्ञौभेन सञ्चलनेन । स्वप्नेन दिवा ।

जागरणेन रात्रौ । अभिभूय दूषयित्वा । इतरं
दोषं पित्तम् । स्तिमितेन आर्द्रेण द्रुतेनेति यावत् ।

न तु घनेन । एवंविधेन क्षेपणा । सः पवनः ।
तदा ऊरु स्तम्भाति तेन स्तम्भेन । अचेतनौ शून्यौ ।

परकीयाविव अक्रियावित्यर्थः । ध्यानं संमूढता ।
पादसम्बन्धिनीभिः सदनक्षौद्ररुणसुप्तिभिश्च
संयुतौ । अयं संयुतेन महावातव्याधिषु पठितः ॥

प्राग्रूपसाह ।
“प्राग्रूपं तस्य निद्रातिध्यानं स्तिमितता ज्वरः ।

रोमहर्षोऽरुचिश्चर्दिर्जङ्घोर्बोः सदनं तथा” ॥
तस्योपश्रवमाह ।

“वातशङ्किभिरञ्जानात्तत्र स्यात् स्नेहनात् पुनः ।
पादयोः सदनं सुप्तिः क्षौद्रादुद्वरणं तथा ॥

जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शूश्रूदादाहवेदना ।
पदञ्च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥

संस्थाने पीडने गत्वां चालने चाप्यनीश्वरः ।
अन्येनैव हि संभ्रावूरु पादौ च मन्यते” ॥

अन्येनैव अन्यपुरुषचाल्यौ भवत इत्यर्थः । अज्ञा-
नात् अनिच्छयात् स्तम्भ-सुप्ति-कम्पादि-दर्शनेन ।

वातशङ्किभिः वातव्याधिभिरङ्किभिः । तत्र ऊरुस्तम्भे ।
स्नेहनात् स्नेहादिना स्नेहना चिकित्साया । पाद-
सदनादय ऊरुस्तम्भोपमात्वात् ते विकाराः स्युः ।

जङ्घोरुग्लानिः जङ्घोर्बोर्गमनादावशक्तिः । आदा-
हवेदना ईषदाहेन सह वेदना ॥ * ॥

ऊरुस्तम्भस्यारिष्टं लक्षणमाह ।
“यदा दाहार्तिवोदार्ता वेपनः पुरुषो भवेत् ।

ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्यथा नवम्” ॥
अन्यथा दाहाद्युक्तोपद्रवरहितं तमपि नवमुत्पन्न-

ऊरु

मात्रं साधयेत् ॥ * ॥

अथोरुस्तम्भस्य चिकित्सा ।

“स्नेहाष्टकस्वावमनं वस्तिकम्भैर्विरेचनम् ।
वर्जयेदाष्टवाते तु दतलेस्तस्य कोपनम् ॥

तस्मादच सदा कार्यं स्नेहं घनरुक्षणम् ।
आमभेदः कफाधिक्यान्मारुतं नयता समम् ॥

यत् स्यात् कफप्रशमनं न तु मारुतकोपनम् ।
तत्सर्व्वं सर्वदा कार्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ॥

सर्व्वो रुक्षकमः कार्यस्तत्रादौ कफनाशनः ।
पश्चाद्वातविनाशाय विधातव्याखिला क्रि ॥

भोज्याः प्राणाः श्यामाककोद्रवोद्गलशालयः ।
जाङ्गलैरुष्टैर्भासैः प्राकैश्चालवसैर्हितैः” ॥

उद्दालो वनकोद्रवः ।
“दद्याद्वास्तुकाश्रमेन ह्रीनेन लवणेन तु ।

जीर्णशाल्योदनं रुक्षमूरुस्तम्भवते भिषक् ॥
रुक्षणाद्वातकोपक्षेत्रिद्रानाशदिसम्भवः ।

स्नेहस्नेदकमस्तत्र कार्या वातामयापहः ॥
प्रतारयेत् प्रतिशोतः सरिलं शीतलोदकाम् ।

सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥
मूलैर्वा वाजिगन्धायाः अथवार्कस्य कारयेत् ।

गाढमुत्पादनं नैद्य ऊरुस्तम्भे सवेदने ॥
त्रिफलाग्निकथोपचूर्णं लिङ्गात् समाक्षिकम् ।

ऊरुस्तम्भविनाशाय पुरं सूत्रेण वा पिबेत् ॥
नागरं पिप्पलीञ्चापि गुग्गुलुं वा शिलाजतु ।

ऊरुस्तम्भो पिबेत्तु वैदं शूलैरसेन वा” ॥
इत्यूरुस्तम्भाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।
“त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ।

ऊरुस्तम्भहरो ह्येष उत्तमन्तु विरेचनम् ॥
हरीतकीं शृङ्गवेरं देवदारु च चन्दनम् ।

क्वाथयेच्छागदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥
जङ्गाशूलमूरुस्तम्भं सप्तरात्रे तु नाशयेत्” ॥ * ॥

इति मारुते १८७ अध्यायः ॥
((“एक ऊरुस्तम्भ इति आमत्रिदोषसमुत्थानः” ।

इति चरके सूत्रे ऊनविंशोऽध्यायः ॥
अस्य सकारणलक्षणसम्प्राप्तिचिकित्सितानि यथा,

“अथ परमथा ब्राह्मण परया च तपःश्रिया ।
अहीनं चन्द्रसूर्याभ्यां सुनेरुमिव पव्यतम् ॥

धीर्धृतिस्तुतिविज्ञानज्ञानकीर्तिक्षमालयम् ।
अभिवेशो गुरुं काले संशयं परिपृष्टवान् ॥

भगवन् ! पञ्च कर्माणि समस्तानि पृथक्त्वा ।
निर्दिष्टान्यामयानान्तु सर्व्वेषामेव भेषजम् ॥

दोषजोऽस्यामयः कश्चिद्व्यस्यैतानि भिषग्वर ! ।
न स्युः शक्ता निशमने साध्यस्य क्रियया ततः ॥

अस्यूरुस्तम्भ इत्युक्ते गुरुणा तस्य कारणम् ।
सलिङ्गं भेषजं भूयः पृष्टस्तेनाब्रवीद्गुरुः” ॥ * ॥

निदानं सम्प्राप्तिलक्षणे च यथा ॥
“स्निग्धोष्णलघुशीतानि जीर्णाजीर्णै समन्वतः ।

द्रव्यशुक्लदधिक्षीराभ्यान्पौदकामिधैः ॥
पिष्टयापन्नसद्यातिदिवास्वप्नजागरैः ।

लङ्घनाध्यशनायासभयवेगविधारणैः ॥
स्नेहाश्चामक्षितङ्गोष्ठे वातादीन् भेदसा सह ।

ऊर्ज

सद्भासु गौरवाद्गुरु यावधोगैः शिरादिभिः ॥
पूरयन् सक्थिजङ्घोरदोषो मेदोबलोत्कटः ।
अविधेयं परिस्रन्दं जनयत्यल्पविक्रमम् ॥
महासरसि गम्भीरे पूर्योऽन्नु स्तिमितं यथा ।
तिष्ठति स्थिरमक्षोभं तद्वद्वगतः कफः ॥
गौरवायाससङ्कोचदाहृक्कुसुतिकम्पनैः ।
भेदस्फुरणतोदैश्च युक्तो देहं निहन्त्यस्तु ॥
गुरुः श्लेष्मासमेदस्को वातपित्तोऽभिभूय तु ।
स्तम्भयेत् स्थैर्यशैत्याभ्यामूरुस्तम्भस्ततो मतः ॥

पूर्वस्थाणि यथा ॥

“प्रागुपं ध्याननिद्रातिस्तेमित्यानोचकज्वराः ।
रोमहृषश्च कृदिश्च जङ्घोर्व्याः सदनन्तथा” ॥
अन्यदत्रैव प्रागुक्तम् ॥ *

चिकित्सा-यथा ॥

“तस्य न स्नेहनं कार्यं न वस्तिर्न विरेचनम् ।
न चैव वमनं यस्मात्तन्निबोधत कारणम् ॥
वृद्धये श्लेष्माणो नित्यं स्नेहनं वस्तिकर्म च ।
तत्स्थस्योद्वरणे चैव न समर्थं विप्रोधनम् ॥
श्लेष्मस्थानगतं श्लेष्मा पित्तञ्च वमनात्मुखम् ।
हर्तुमामाशयस्यो च संसनात्तावभावपि ॥
पक्वाशयस्थाः सर्वेऽपि वस्तिभिर्मूलनिर्जयात् ।
शक्वा न त्वाममेदोभ्यां स्तब्धा जङ्घोरुस्तस्थिताः ॥
वातस्थाने हितं श्लेष्मात्तथोस्तम्भाश्च तद्वगताः ।
न शक्वाः सुखमुद्रसुं जलं निद्रादिव स्थितात् ॥
तस्य संश्रमनं कुर्यात् क्षपणं प्रोधनन्तथा ।
आधिक्यादामकफयोर्धुन्यपेक्षः सदा भिषक् ॥
सदा रूक्षोपचाराय यवप्रशामाककोद्रवान् ।
शार्करक्षवगैर्दद्याज्जलतैलोपसाधितैः ॥
सुनिमस्यकनिष्ठाकवेचनारश्मधपल्लवैः ।
वायसीवास्तुकेरन्येस्तिष्ठैश्च कुञ्जकादिभिः ॥
चारारिष्टप्रयोगैश्च हरीतक्यास्तथैव च ।
मधूदकस्य पिप्पल्या ऊरुस्तम्भविनाशनम् ॥
समङ्गा शास्त्रली विल्वं मधुना सह नापिबेत् ।
तथा गोवेष्टकोदीचदेवदाहनतान्यपि ॥
चन्दनं धातकीकुष्ठं तालोशं नलदन्तथा ।
सुखं हरीतकी कोशं पक्षकं तित्तराहिणी ॥
देवदारु हरिद्रे द्वे वचा कटुकरोहिणी ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं सरलं देवदारु च ॥
चयं चित्रकमूलानि देवदारु हरीतकी ।
भलातकं समूखा च पिप्पली पञ्च तान् पिबेत् ॥
तत्तौद्रानर्द्धकोक्तान् कल्कानूरुग्रहापहान्” ॥
“मूर्ध्वाभतिविषां कुष्ठं चित्रकं कटुरोहिणीम् ।
पूर्ववद्वा पिबेत्तोये रात्रिस्थितमथापि वा ॥
सर्गक्षीरोमतिविषां मुस्तं तेजोवतीं वचाम् ।
सुराङ्गं चित्रकं कुष्ठं पाठां कटुकरोहिणीम् ।
लेहयेन्मधुना घृणं सत्तौद्रं वा जलभुतम्” ॥
“अपतर्पणजश्च स्यादोषः सन्तर्पयेत्तु तम् ।
युक्ता जाङ्गलजैर्मासैः पुराणैश्चैव शालिभिः ॥
रूक्षणादातकोपश्चेन्निद्राणां शार्तिपूर्वकः ।
खेहस्तेदकस्तत्र कार्यो वातामयापहः” ॥
“कुष्ठं श्रीवेष्टकोदीचं सरलं दारुकेशरम् ।
धजगन्धान्धगन्धा च तैलनैः सार्धं पचेत् ।

ऊर्जः

सत्तौद्रं मात्रया तच्चाप्यूरुस्तम्भादितः पिबेत्” ॥
इति कुष्ठार्चं तैलम् ॥ *

“पलाभ्यां पिप्पलीमूलनागरादृक्कटुरः ।
तैलप्रस्थः समो दध्ना गृध्रस्यूरुग्रहापहः” ॥
इति अष्टकटुरं तैलम् ॥ *

“इत्यभ्यन्तरमुद्विष्टमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
श्लेष्माणः क्षपणान्वन्यवाह्यं शृणु चिकित्सितम् ॥
वल्मीकमृत्तिकाभूजं करञ्जात् सफलवचम् ।
इष्टकानां ततश्चूर्णैः कुर्यादुत्सादनं भृशम् ॥
मूलैर्वाप्यश्वगन्ध्याया मूलैरर्कस्य वा भिषक् ।
पिचुमर्दस्य वा मूलैरथवा देवदारुणः ॥
क्षौद्रसर्वपवल्मीकमृत्तिकासंयुतैर्भिषक् ।
गाढमुत्सादनं कुर्यादूरुस्तम्भे प्रलेपनम्” ॥
“श्लोनाकं खदिरं विल्वं वृहत्तौ सरलासनौ ।
अमिमयाङ्गीशिशुश्चन्द्रासुरसार्जकान् ॥
तर्कारीं नक्तमालञ्च जलेनोत्काथ्य सेचयेत् ।
प्रलेपो मूत्रपिष्टैर्वाप्यूरुस्तम्भनिवारणः ॥
कफक्षयार्थं थायानेज्जनं शक्वेष्टु चोत्तुजेत् ।
स्थलान्याकामयेत् कल्यं शर्कराः सिकतास्तथा ॥
प्रतारयेत् प्रतिघातो नदीं शीतजलां शिवाम् ।
सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥
तथा विश्वेऽप्य कफे शान्तिमूरुग्रहो व्रजेत् ।
श्लेष्माणः क्षपणं यत्स्यान्न च मासतकोपनम् ॥
तत् सर्वं सर्वदा कार्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
शरीरं बलमग्निश्च कार्यैश्वा रक्षता क्रिया” ॥
इति चरके चिकित्सास्थाने २७ अध्यायः ॥ *

ऊरुस्तम्भा, स्त्री, (ऊरुस्तम्भ इव आह्वतिर्यस्याः ।)
कदलीवृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥ (कदलीशब्दे-
ऽस्या गुणादयो व्याख्येयाः ॥)

ऊर्ज, क जीवने । वजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा-पर-अक-सेट्) दीर्घादिः । क ऊर्जयति

जनो जीवति बली स्यादेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
ऊर्ज, स्त्री, (ऊर्जयति जीयतेऽनेत । ऊर्ज + घञ् ।)

जलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते ।
४ । २४ । ३८ ॥

“नम ऊर्ज इषे श्याः पतये यच्चरेतसे ।

हृदिदाय च जीवानां नमः सर्व्वरसात्मने” ॥)

ऊर्जः, पुं, (ऊर्जयति उत्साहयति जिगीषून् इति ।
ऊर्ज + शिच् + अच् ।) कार्तिकमासः । उत्-

साहः । बलम् । (यथा, ऋग्वेदे । १ । २६ । १ ।
“वसिष्ठा हि मिहेध्य वस्त्राण्यूर्जां पते” । “ऊर्जां

बलपराक्रमादीनाम्” इति भाष्यम् ।) प्राणनम् ।
इति मेदिनी । (वीर्यम् । यथा, मनुः । २।५५ ।

ऊर्जा

“पूजितं ह्यग्रं नित्यं बलमूर्जश्च यच्छति” ॥
“यस्मात् पूजितमग्नं सामर्थ्यं वोर्यं च ददाति” ॥
इति कुल्लुकभट्टः ॥) कान्तिकनामसंवत्सरः ॥
(स्वारोचिषस्य मनोः पुत्रभेदः । यथा हरिवंशे
७।१४ । *

“प्रथितश्च नभस्यश्च नम ऊर्जस्तथैव च ।

स्वारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात महात्मनः” ॥

स्त्री, हिरण्यगर्भकन्या । यथा, हरिवंशे ७।१७ ।

“हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्जा नाम सुतेजसः” ॥)

ऊर्जस्तलः, चि, (अतिप्रथितः ऊर्जा बलं अस्या-
स्तीति । ऊर्जस् + ज्योस्तातमिसेति वणच् ।)

अतिप्रथयन्नवान् । इत्यमरः ॥ (“ऊर्जस्तलं हस्ति-
तुरङ्गमेतत्” इति भट्टिः । ३ । ५५ । “भोक्ता-
मूर्जस्तलमात्मदेहम्” इति रघुः । २ । ५० ॥)

ऊर्जस्ति, [न्] स्त्री, (ऊर्जस् + विणि ।) अलङ्कार-
विशेषः । तस्य लक्षणम् । साहङ्गारवस्त्रभिधा-

नम् । तथा चोक्तम् । ऊर्जस्ति रूपाहङ्गारम् ।
तस्योदाहरणं यथा । “प्रचपलमगुहं भरास-

हिष्णुं जनमसमानमनूर्जितम् विवर्ज्य । कृतवस-
तिमिवार्णवोप्रकण्ठे स्थिरमतुलोन्नतिमूढतुङ्गमे-

घम्” ॥ इति भट्टिः ॥

ऊर्जस्ती, [न्] चि, (अतिप्रथितं ऊर्जा बलमस्या-
स्तीति + ऊर्जस् + विणि ।) अतिप्रथयन्नवान् ।

इत्यमरः ॥ (यथा, भारते ।)

“अन्नमूर्जस्तरं लोके दत्तोज्ज्वली भवेन्नरः” ॥)

ऊर्जनाभः, पुं, (ऊर्जेव तन्तुर्नाभौ यस्य । यद्वा मृदु-
त्वादूर्णव नाभिर्यस्य । नाभेरुपलङ्घनमित्यच् ।

उयापोरिति ६।३।६३ । ऋक्सः ।) कीटविशेषः ।
माकड्सा इति भाषा । तत्पर्यायः । लूता २

तन्तुवायः ३ मर्कटकः ४ । इत्यमरः ।
(यथाह उज्ज्वलदत्तः । ५ । ४७ ।

“नाचारेण विना रुष्टिरूर्जनाभेरपीव्यते ।

नच निःसाधनः कर्ता कश्चित् रुजति किञ्चन” ॥
अत्र ऊर्जनाभिरिति चिन्त्यम् ॥) (खनामख्यातो

धृतराष्ट्रपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ६७ ।
“ऊर्जनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोऽपनन्दकौ” ।

स्यनामख्यातो दैत्यभेदः । यथा, हरिवंशे । १३।६ ।
“सूक्ष्मश्चैव निचन्द्रश्च ऊर्जनाभो महागिरिः” ॥)

ऊर्जनाभिः, पुं, (ऊर्जावत् नाभौ यस्य ।) मर्कटकः ।
इति शब्दरत्नावली ।

(यथा, भागवते । २ । ५ । ५ ।

“आत्मशक्तिसवष्टभ ऊर्जनाभिरिवात्मनः” ॥)

ऊर्जा, स्त्री, (ऊर्जाति । ऊर्जु + “ऊर्जाते डः” ॥ ५।४७ ।
इति उणादिसूत्रेण डः । डित्वात् टिबोपः ।)

मेषादिबोम । पसम् इति भाषाणु । वोरन्तरावर्त्तः ।
इत्यमरः ॥ स तु भूदयमथ्ये मृणालतन्तुसूक्ष्मः

शुभायत एकः प्रशस्तावर्त्ता महापुरुषलक्षणम्
चक्रवर्त्त्यादीनां महायोगिनाश्च भवति । इति

भरतः ॥ (चित्ररथपत्नी । यथा, भागवते । ५ ।
१५।१२ । “चित्ररथादूर्जायां सम्पाडजनिष्ठ” ॥)

ऊर्जायुः, पुं, (ऊर्जा अस्यास्तीति । ऊर्जा युस् ।)
मेषलोमकम्बलः । मेषः । इत्यमरः ॥ ऊर्जनाभः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ जगन्मङ्गः । इति मेदिनी ॥
(गन्धर्वविशेषः । यथा, हरिवंशे ।

“ऊर्णागुञ्जिचसेनश्च हाहा ऊजश्च भारत ! ॥)

ऊर्णः, ज ल व्याच्चादेने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदा-उभ-सक-सेट् ।) दीर्घादिर्दन्त्योपधः । रेफ-
योगान्मूर्द्धन्यः । तेन ऊर्णनाव इत्यादौ निमित्ता-
भावान्मूलधातोर्लभाभावः । लज ऊर्णाति ऊर्णाति
ऊर्णते दिष्टं भेषः । इति दुर्गादासः ॥

(यथा, भट्टिः । १४ । १०३ ।

“ऊर्णनाव स प्रसूतौ वैर्वागरागामनोकिनीम्” ॥)

ऊर्दः, पुं, (ऊर्जेन बलेन दृष्ट्याति विदारयति ।

ऊर्ज + द + “उजिदृष्ट्यातेरलचौ पूर्वपदान्त्यलो-

पश्च” । ५ । ४० । उगादिसूत्रेण अल् अत् वा ।

स्वरभेदार्थं प्रत्ययद्वयम् ।) श्रूः । राक्षसः । इत्यु-

गादिकोवः ॥ (कुसुलम् । धान्याद्याधारः ।

यथा, ऋग्वेदे । ३ । १४ । ११ ॥ “ऊर्दं पृथता

यवेनेजम्” । “ऊर्दं कुसुलम्” इति भाष्यम् ॥)

ऊर्दः, त्रि, उपरि । उच्चितः । तुङ्गः । इति अन्त्यस्य-

वकारान्तोर्द्धशब्दार्थे मेदिनी ॥

अत्र ऊर्दशब्दो निर्व्वकारः । तदुक्तं वर्णदेश-

नायां । उज्जिहीते उज्जृहति उदो हाडो डप्र-

त्ययः आदिवर्णस्य ऊरादेशः । इति मधुमाधवा-

दयः ॥ इति ऋदङ्गभेदोर्द्धशब्दस्य टीकायां

भरतः ॥ (यथा, महाभारते । सुदृजज्ञानप्राप्तौ ।

३ । २६० । २ ।

“ऊर्दगः सत्ययः शश्वदेवयानचरो सुने” ॥)

ऊर्दकः, पुं, (ऊर्दः सन् कायतीति । ऊर्द + कै शब्दे

+ क ।) ऊर्दकः । मृदङ्गविशेषः । इत्यमरटीकायां

भरतमुकुटौ । (यथा शब्दार्णवे ।

“ऊर्दको गोपृच्छवत् सचित्तालोऽष्टाङ्गुलो मुखे ।

ष्ट्वोर्द्धं वाद्यते तेषां वादनं दुर्जनं न वा” ॥

तथाच चिन्तामणौ ।

“हरीतक्याकृतिस्त्वङ्गस्तथालिङ्गो यवाकृतिः ।

ऊर्दको दण्डतुल्यः स्यात् सुरजा भेदतो मताः” ॥)

ऊर्दः, पुं, दण्डवत्स्थितः । यथा,—

“आसीन ऊर्दः प्रज्ञो वा नियमो यत्र नेदृशः ।

तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रज्ञेन न तिष्ठता” ॥

इत्यादि इन्द्रो गपरिशिष्टात् ॥ आसीनः उपविष्टः ।

“ऊर्दो दण्डवत् स्थितः प्रज्ञोऽवनतपूर्वकायः” ।

इति आश्वत्थम् ॥

ऊर्दः, त्रि, (उत् + हा + ड । आदिवर्णस्य ऊरा-

देशः ।) उच्चितः । तुङ्गः । उपरिष्ठात् । इति

मेदिनी ॥ ऊर्दशब्दो दीर्घादिः सवकारो निर्व्व-

कारश्च । तथाच उपरि ध्वन्यते इति कृतनिर्गति-

रूर्द्धशब्दो वकारवानिति सुभूत्यादयः ॥

“कुर्व्वतीरपलैस्तुङ्गैर्भुवनं नीचमूर्द्धजैः ।

तस्या चलालीवान्वेति चित्रानागचमूर्द्धजैः” ॥

इति कीचकबधयमकम् ॥ (यथा, कुमार १ । १६ ।)

“प्रज्ञानि यस्याग्रसरोरुहाणि

प्रबोधयत्तुर्द्धमुखैर्मण्डलैः” ॥

ऊर्दः शब्दो मकारान्तोऽप्यथो दीर्घादिर्वकारवान्

तथा अदन्तोऽन्ययोऽपीति जघादित्यादयः ॥

ऊर्दकः, पुं, (ऊर्दः सन् कायति शब्दायते इति ।

ऊर्द + कै + क ।) मृदङ्गविशेषः । यथा,—

“ऊर्दको गोपृच्छवत् स चित्तालोऽष्टाङ्गुलो मुखे ।

ष्ट्वोर्द्धं वाद्यते तेषां वादनं दुर्जनं न वा” ॥

इति भरतदृष्टशब्दार्णवः ॥ अपिच । “हरीतक्या-

कृतिस्त्वङ्गस्तथालिङ्गो यवाकृतिः । ऊर्दको दण्ड-

तुल्यः स्यान्मुरजा भेदतो मताः” ॥ अन्यटीका-

यान्तु । “यवमध्यस्तथोर्द्धकः” । इत्यमरटीका-

सारसुन्दरी ॥

ऊर्दकरी, स्त्री, (ऊर्दं करटः करटको दम्याः ।)

महाप्रतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“महाप्रतावरी चान्या शतमूर्द्धकगणिका” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्द्धकप्रथमे भागे ॥)

ऊर्दजानुः, त्रि, (ऊर्दं स्थूले जानुनी यस्य ।) उपरि-

भागे स्थूलजानुकः । तत्पर्यायः । ऊर्दजः २ ।

इत्यमरः ॥ (यथा, सांख्यन्यायन्यातसूत्रम् । १ । ५ । ५ ।

“उपविशोर्द्धजानुः” । इति ॥)

ऊर्दजः, त्रि, (ऊर्दं जानुनी यस्य ।) पृथोदरादित्वात्

साधुः ।) ऊर्दजानुः । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

ऊर्दजुः, त्रि, (ऊर्दं जानुनी यस्य । “ऊर्दोत् विभा-

वा” । ५ । ४ । १३० । इति प्रत्ये जुः ।) ऊर्दजानुः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, सांख्यन्यायन्यातसूत्रम् । “ऊर्द-

जुरनवानं गजति” ॥

तथाच भाषे ११ । २१ ।

“जगमयमनुभूय स्वप्नमूर्द्धजुरेव” ॥)

ऊर्ददेवः, पुं, (ऊर्दः तुङ्गः श्रेष्ठो देवः ।) विष्णुः । इति

शब्दरत्नावली ॥

ऊर्दन्दमः, त्रि, (ऊर्दम् + दम् + अच् ।) ऊर्दस्यः ॥

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ऊर्दङ्गम इति युक्तिसिद्ध-

पाठः ॥

ऊर्दपादः, पुं, (ऊर्दोः पादा यस्य ।) शरभः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (ऊर्दपदे, त्रि ॥)

ऊर्दपुङ्गः, पुं, (ऊर्दः पुङ्गः इव ।) तिलकविशेषः ।

स तु ब्राह्मणललाटे पुङ्गुवत् चन्दनादिना

कृतोर्द्धरेखात्रयः । यथा । “ऊर्दपुङ्गे त्रिपुङ्गं

स्यात् त्रिपुङ्गे नोर्द्धपुङ्गकमिति” ।

“ऊर्दपुङ्गं द्विजः कुर्यादारिमृदुस्त्वचन्दनैः” ।

इत्यादि च वृहवः ॥

“ऊर्दपुङ्गं मृदा कुर्यात् त्रिपुङ्गं भस्मना सदा ।

तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया ॥

ऊर्दपुङ्गं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियस्तु त्रिपुङ्गकम् ।

अर्द्धचन्द्रन्तु वैश्यश्च वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः” ॥

इति आङ्गिकतत्त्वप्रवृत्तब्रह्माण्डपुराणम् ॥ (ऊर्द-

पुङ्गुधारिप्रशंसा यथा, ब्रह्मपुराणे ।

“अशुचिर्वाप्यनाचारो मगसा प्रापमाचरेत् ।

शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्द्धपुङ्गुद्विजो नरः ॥

ऊर्दपुङ्गुधरो मर्द्धोऽभियते यत्र कुचचित् ।

श्रपाकोऽपि विमानस्थो मम लोके महीधते” ॥

अस्य धारणे वैदिकद्विजभिन्न यवाधिकारी यदुक्तं

देवीभागवते नारायणेन ॥

“ऊर्दपुङ्गं त्रिशूलं च वर्त्तुलं चतुरश्रकम् ।

अर्द्धचन्द्रादिकं लिङ्गं वेदनिष्ठो न धारयेत् ॥

अन्मना लब्धजातित्तु वेदप्रधानमाश्रितः ।

पुण्ड्रान्तरं भस्माद्वापि ललाटेनैव धारयेत् ॥

स्थितिकान्त्यादिसिद्धार्थं चापि विष्णुवगमादिषु ।

स्थितं पुण्ड्रान्तरं नैव धारयेत् वैदिको नरः” ॥

आर्द्धे ऊर्दपुङ्गादिविधिनिषेधव्यवस्था ।

यथा, निरुण्यसिन्धौ हेमाद्रिः ।

“जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि ।

तत्सर्व्वे नश्यति क्षिप्रमूर्द्धपुङ्गं विना कृतम्” ॥

तथा च नारदः ।

“यज्ञो दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ।

वृथा भवति विघ्नेन्द्राः । ऊर्द्धपुङ्गं विना कृतम्” ॥

इत्यादिवचनात् पत्रे कर्मणि ऊर्द्धपुङ्गुधारणं

विहितम् । केचित्तु ।

“ऊर्द्धपुङ्गो द्विजातीनामभिहोचसमो विधिः ।

श्राद्धकाले च संघाते कर्त्ता भोक्ता च वर्जयेत्” ॥

तथा,—

“वामहस्ते च ये दर्भा गृहे रज्ज्वलितया ।

ललाटे तिलकं वृद्धा निराशाः पितरो मताः” ॥

इति संयहोक्तवचनात् तथा,—

“ऊर्द्धपुङ्गं त्रिपुङ्गं वा चन्द्राकारमथापि वा ।

श्राद्धकर्त्ता न कुर्व्वीत यावत् पिण्डान्न निर्वपेत्” ।

इति विश्वप्रकाशवचनाच्च श्राद्धकाले ऊर्द्धपुङ्गा-

दिकं न धार्यमित्याहुः । तन्न, यतः कुलाचारा-

देव व्यवस्था । यत्तु,—

“ललाटे पुण्ड्रं वृद्धा स्नाने माल्यं तथैव च ।

निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च दृष्यन्तीपतिम्” ॥

इति हेमाद्रिदृष्टवचनम् तत् गन्धत्रिपुङ्गुका-

विययम् । अतः श्राद्धकाले गन्धत्रिपुङ्गुकाय न

धार्यः । अन्यरूपस्तु धार्य एव । तथा च व्यासः ।

“वर्जयेत्तिलकं भाले श्राद्धकाले च सर्व्वदा ।

ऊर्द्धपुङ्गं त्रिपुङ्गं वा धारयेत् प्रथमतः” ॥)

ऊर्दरेताः, [स] पुं, (ऊर्दः रेतो यस्य न प्रतति वीर्यं

यस्यत्यर्थः ॥) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

(अष्टोत्तरसहस्रनामान्तर्गतो महादेवस्य नाम-

भेदः । यथा महाभारते १३ । १७ । ४५ ।

“ऊर्दरेता ऊर्दलिङ्ग ऊर्दशावी नमस्तथाः” ॥)

भीष्मः । (कृतसमावर्त्तनोऽपि भीष्मदेवः पितुः

काम्यविवाहार्थं वैवाहिकधर्मं त्यक्त्वान् अतस्तस्य

ऊर्दरेतत्वं जातम् । एतद्विवरणान्तु महाभारते १ ।

सत्यवतीनाभोपाख्याने १०० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

मुनिविशेषः । तद्वयथा । सनक-सनन्द-सनातन-

सनत्कुमारादयः । (यथा, महाभारते २ । ब्रह्म-

समावर्त्तने । ११ । ४६ ॥

“अष्टाशीतिसहस्राणि सुनीनामूर्द्धरेतसाम्” ॥

त्रि, विषयासङ्गरहितः । सन्ध्यासी । यथा भा-

रते शकुन्तलोपाख्याने,—

“ऊर्दरेता महाभागे भगवान् लोकपूजितः ।

चलेद्वि वृत्ताधर्म्मोऽपि न चलेत् संश्रितवतः” ॥)

ऊर्दलिङ्गः, पुं, (ऊर्दं लिङ्गं यस्य ।) महादेवः । इति

हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते १३ । १७ । ४५ ।

“ऊर्दरेता ऊर्दलिङ्ग ऊर्दशावी नमस्तथाः” ॥)

ऊर्दलोकः, पुं, (ऊर्दः उपरिस्थो लोकः ॥) स्वर्गः । इति

हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुगन्धबोधे कारकप्रकरणे।
५ सूत्रम्।

“रक्षास्यखादयदनायदूर्द्धलोका-
माकन्दयत्वापिभिरायदाशु रामः” ॥)

ऊर्द्धस्थः, चि, (ऊर्द्धं तिष्ठति यः। ऊर्द्ध + स्था + क।)
उपरिस्थितः। तत्पर्यायः। ऊर्द्धन्दमः २। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

ऊर्द्धस्थितिः, स्त्री, (ऊर्द्धा स्थितिर्वच।) ऊर्द्धावतः।
स तु अश्वस्य पृष्ठस्थानम्। तत्पर्यायः। पुरुषकम्
२। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उपरिस्थितिः। उपरि-
स्थानम् ॥

ऊर्द्धासितः, पुं, (ऊर्द्धं आसितः।) कारवेक्षः। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ करला इति भाषा ॥

ऊर्ध्वः, स्त्री, पुं, (ऊर्ध्वं गतौ।) “अर्त्त-
रूच” ॥ ४। ४४। इति उणादिसूत्रेण मिः। अर्त्त-
रूरादेशश्च ॥ तरङ्गः। (यथा, रघुः। १२। ८५।
“तमाधूतध्वजपटं व्योमगङ्गोर्ध्ववायुभिः” ॥)
प्रकाशः। वेगः। भङ्गः। वस्त्रसङ्कोचरेखा। वे-
दना। पीडा। इति मेदिनी ॥ उत्कण्ठा। इति
हेमचन्द्रः ॥ “शोकमोहौ जराभूय क्षुत्पिपासे
षडूर्ध्वयः”। इति श्रीभागवतटीका ॥

(बुध्नादयः षट्, यथा,—

“बुध्ना च पिपासा च प्राणस्य मनसः स्मृतौ।
शोकमोहौ शरीरस्य जराभूय षडूर्ध्वयः” ॥
(अश्वगतिभेदः। तल्लक्षणं यथा वैजयन्त्याम्।
“पङ्कीकृतानामश्वानां नमनोऽन्नमनाकृतिः।
अतिवेगसमायुक्ता गतिरूर्ध्वमिव दहता” ॥
तथा च भाषे ५। ४।

“तूर्णं प्रयोधर इवोर्ध्वमिरापतन्” ॥)

ऊर्ध्विका, स्त्री, (ऊर्ध्वमिव। इवे प्रतिज्ञताविति-
कान्। ऊर्ध्वं प्रकाशं कायतीति वा। आतो-
पेति कः।) उत्कण्ठा। भङ्गनादः। वस्त्रभङ्गः।
अङ्गुलीयकम्। वीचिः। इति हेमचन्द्रः ॥

ऊर्ध्वमान्, [त्] चि, (ऊर्ध्वमिच्छास्तीति। ऊर्ध्वं +
मनुप्।) वक्रः। इत्यमरः ॥ टेउखेखानिया इति
भाषा। तरङ्गयुक्तः ॥ (यथा, महाभारते २।
त्रौपदीप्रश्ने ६३। २८।

“दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्ध्वमत्सु

जग्राह केशेषु नरेन्द्रपत्नीम्” ॥)

ऊर्ध्वमाली, [न्] पुं, (ऊर्ध्वमालां मालां विद्यतेऽस्य।
इति।) समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (“चन्द्रं
प्रवृद्धोर्ध्वमिरवोर्ध्वमाली”। इति रघुः ५। ६१॥)

ऊर्ध्वरा, स्त्री, उर्ध्वरा। सर्वशस्याङ्गा भूमी। इति
शब्दरत्नावली। (युत्यत्तिस्तु ऋक्षादौ उर्ध्वराशब्दे
द्रष्टव्या ॥)

ऊर्ध्वशी, स्त्री, (ऊर्ध्वमनुते स्वकारणत्वेन व्याप्नोति
या। ऊर्ध्व + अश् + अच् + डीप्। नारायणो-
सम्भवत्वात् तथात्वम्।) उर्ध्वशी। सर्ववेष्टा-
विशेषः। इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥ (वित्तुतिस्तु
ऋक्षादौ उर्ध्वशीशब्दे द्रष्टव्या ॥)

ऊर्ध्वसी, स्त्री, (ऊर्ध्वं उषिता इति।) उषोदरादित्वात्
साधुः। उर्ध्वशी। इत्यमरटीकासारमुन्दरी ॥

ऊर्ध्वङ्गः, स्त्री, (ऊर्ध्वाः पृथिव्या अङ्गमिव।) गोमयच्छ-
त्रिका। तत्पर्यायः। दिलीरम् २ शिलीन्धुकम् ३
वशाहोहम् ४ गोलासम् ५। इति हारावली ॥

ऊर्ध्वा, स्त्री, देवताङ्कटणम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥
उलुपी, [न्] पुं, उलूपी। शिशुमारः। इत्यमरटीका-
सारमुन्दरी ॥ (जलजन्तुविशेषः ॥)

उलूकः, पुं, (उलूकशब्देऽस्य व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या।) उलूकः
पेचकः। इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

(यथा, पञ्चतन्त्रे ३। ७७।

“उलूकं नृपतिं कृत्वा कानः सिद्धिर्भविष्यति” ॥)

ऊष रोगे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वादि-परं सकं-
सेट्।) दीर्घादिः। “ऊषति सन्तं खलः”। इति
दुर्गादासः ॥ [वली ॥

ऊषं, स्त्री, (ऊष् + क।) प्रभावम्। इति शब्दरत्ना-
वली ॥ पुं, क्षारमृत्तिका। इत्यमरः ॥

(यथा मनुः ५। १२०।

“कौषेयाविकथोरुधैः कुतपानामरिचकैः”।

“ऊषैः क्षारमृत्तिकाभिः” इति कुल्लुभट्टः।

कर्णविलम्। चन्दनाद्रिः ॥)

ऊषकं, स्त्री, (ऊष + स्वार्थे कान्।) प्रत्युषम्। इति
शब्दरत्नावली ॥

ऊषणं, स्त्री, (ऊष् + ल्युट्।) मरिचम्। इति हेम-
चन्द्रः ॥ (मरिचार्थे पर्यायो यथा,—

“मरिचं वेक्ष्यं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम्” ॥

गुणाश्चास्य मरिचशब्दे ज्ञेयाः ॥ शुण्ठी च। एत-
दर्थं पर्यायो यथा,—

“शुण्ठी विश्वा च विश्वं च नागरं विश्वमेवजम्।

ऊषणं कटुभद्रं च ऋजुवेरं महौषधम्” ॥

गुणाश्च शुण्ठीशब्दे ज्ञातव्याः ॥ पिप्पलीमूलञ्च।

एतदर्थं पर्यायो यथा,—

“प्रश्लिष्यं पिप्पलीमूलमूषणं चटकाशिरः”।

अस्य गुणाश्च पिप्पलीमूलशब्दे बोद्धव्याः। इति
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ऊषणा, स्त्री, उषणा। पिप्पली। इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (चविका। अस्याः पर्यायो यथा,—

“भवेच्च्यन्तु चविका कथिता सा तथोषणा”।

गुणाश्चास्याश्चविकाशब्दे बोद्धाः। इति भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ऊषरा, चि, (ऊष् + र।) क्षारभूमी। लोणा जायगा
इति भाषा। तत्पर्यायः। ऊषवान् २। इत्यमरः ॥
(“तत्र विद्या न वन्या शुभं वीजमिवोषरे”।

इति मनुः। २। ११२। ऊषरा मृत्तितं कोपयेत्।

प्रमाणं यथा ॥ “पित्तमूषरा” इति वैद्यकमाधव-
कृतरोगनिश्चये पाण्डुचिकारे ॥)

ऊषरजं, स्त्री, (ऊषर + जन् + ड।) पांशुवखणम्।
रोमकनामायस्कान्तभेदः। इति राजनिर्घण्टः ॥

ऊषवान्, [त्] चि, (ऊषो विद्यतेऽस्य।) उष् + मनुप्।
मस्य वः।) ऊषरभूमी। इत्यमरः ॥

ऊषा, स्त्री, (उष् + क + टाप्।) उषा। अनिरुद्ध-
माय्या। इति शब्दरत्नावली ॥ (तत्कथा च भाग-
वते १० स्कन्धे ६२ अध्याये तथा हरिवंशे १७४
अध्याये बाणयुद्धे द्रष्टव्या ॥)

ऊह उ वितर्कः। सन्देहादिचारे। इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (वादि-आत्म-सकं-सेट्।) दीर्घादिः।
सन्देहादिचारस्तर्कः। उ ऊहते धर्मं धीरः।
यशः समूहमिव दिग्विकीर्णमिति मेव्यासोर्हीटे
चेति परस्मैपदविधानाच्छ्रन्तम्। “अनुक्तमप्यु-
हति पण्डितो जनः”। इति गणकतानिबन्धादिति
रमानाथः। वस्तुतस्तु पचादित्वादनि ऊह इवा-
चरतीति कौ साध्यम्। इति दुर्गादासः ॥

ऊहः, चि, (ऊह् + घञ्।) पूर्वाप्राप्तस्य उत्क्षेपणम्।

तत्पर्यायः। अथाहारः २ तर्कः ३। इत्यमरः ॥
वितर्कः ४। वृहः ५। व्यूहः ६। वितर्कणम् ७। अथा-
हरणम् ८। ऊहनम् ९। प्रतर्कणम् १०। इति शब्द-
रत्नावली ॥ अपूर्वोत्प्रेक्षणम्। इति जैमिनिः ॥

असमवेतार्थकपदत्यागपूर्वकसमवेतार्थकपदस-
मभिव्याहारकरणम्। इति आङ्गत्वेटीका ॥

साकाङ्क्षावकस्य पदान्तरेण आकाङ्क्षापूरणम् ॥
(ऊहनम्। आरोपः। यथा, महाभारते १३।

उमामहेश्वरसंवादे १४५। ४३॥

“इमे मनुष्या दृष्ट्यन्ते ऊहापोहविशारदाः।

ज्ञानविज्ञानसम्पन्नाः प्रजावन्तोऽथ कोविदाः” ॥

परीक्षणम्। सिद्धिभेदः ॥)

ऊहनी, स्त्री, (ऊह् + ल्युट् + डीप्।) सम्मार्जनी।
इति शब्दरत्नावली ॥ भाँटा इति भाषा ॥

ऊ, ऋकारः। सप्तमखरवर्गः। अस्योच्चारणस्थानं
मूर्द्धा। (ऋट्प्राणान्मूर्द्धा। इत्युक्तेः। तथाच
शिन्धायां “स्युर्मूर्द्धणा ऋट्प्राणः”। तथा च
सुगन्धबोधे। “ऋचयं टठडणरषा मूर्द्धणा”।
इति।) स तु ऋस्यो दीर्घः। नृत्तश्च भवति ॥ (एवं
त्रिधापि उदात्तानुदात्तसरितभेदात् नवविधस्ततः
प्रत्येकं अनुनासिकानुनासिकभेदाद्दृष्टादशविध-
एव।)

“ऋकारं परमेशानि कुण्डली मूर्त्तिमान् स्वयम्।
अत्र ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्चैव वरानने ॥

सदाशिवयुतं वर्णं सदा ईश्वरसंयुतम्।

पञ्चवर्णमयं वर्णं चतुर्जानमयं तथा ॥

रक्तविद्युत्तताकारं ऋकारं प्रणमायहम्” ॥

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायाम्) तस्य
लेखनप्रकारादि यथा।

“ऊर्द्धादक्षगता वक्रा त्रिकोणा वामतस्ततः।

पुनस्त्वधोदक्षगता मात्रा शक्तिः परा स्मृता ॥

मात्रासु ब्रह्मविष्टीशक्तिस्तन्मि क्रमतः पराः” ॥

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा।

“ऋः पूर्वाधिसूखी रुद्रो देवमाता त्रिविक्रमः।

भावभूतिः क्रिया क्रूरा रेचिका नाशिका दृढः।

एकपादशिरः माला मण्डला शान्तिनी जलम्।

कार्यः कामलता मेधो निवृत्तिर्गणनायकः ॥

रोहिणी शिवदूतो च पूर्णगिरिश्च सप्तमी” ॥

इति तन्त्रम् ॥ (मातृकान्यासस्य दक्षिणप्राणोऽव-
स्थितित्वात्तदाख्याप्यभिधानम्। यथा, मातृका-

न्यासकृतमन्त्रे “कृं नमो दक्षिणप्राणे कं नमो वामप्राणे” । इति । अनुबन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमः । “उः क्वावेडत्तु वेडक कृः । खड्ग-कृः” । एतेन ङौकड् गत्यामित्यस्य लुङि अङुङौकडिति सिद्धम् ॥

कृ, प्राप्ते । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-परं-सकं-अनिट् ।) प्रापः प्राप्तिः । “कृच्छति धनं कृती” । इति दुर्गादासः ॥

कृ, इर ल गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-परं-सकं-अनिट् ॥)

कृ, र लि गत्याम् । (जुहो-परं-सकं-अनिट् ।) र वैदिकः । लि इयति । प्रपो लुक्प्रणादस्य षष्ठ-प्रानयोरेव कृच्छादेशः । इयुक्त् समिगुच्छानः । इति दुर्गादासः ॥

कृ, र न हिसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-परं-सकं-अनिट् ।) र वैदिकः । न कृणोति । रेखादि-स्तृतीयस्वरान्तोऽयमिति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

कृ, अ गृह्याम् । वाक्यम् । देवमातरि स्त्री । इति मेदिनी ॥ (सम्बोधनम् ।) परिहासः । वाक्यविकारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं, स्वर्गः) ॥

कृक, [च] स्त्री, (कृच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया । कृच् + क्तिप् ।) वेदविशेषः । कृवेदः । इत्यमरः ॥ अस्य एकविंशतिप्राखाः । वेदमन्त्रविशेषः । तस्य लक्षणम् । यच्चार्यवशेन पादव्यवस्थितिः । अस्यार्थः । यच्चार्यवशेन एकान्वयित्वेनानुष्टुपदिपादस्थितिः । इति जैमिनिः ॥ (कृग्यजुःसामाथर्ववेदाभिहितैरपरैश्चाशीर्विधानैरुपाध्याया भिषजश्च सन्ध्ययोः रक्षां कुर्युः ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ऊनविंशे-अध्याये ॥)

कृकथं, स्त्री, (कृच् स्तुतौ कृच् + “पाठतुदिवचि-रिचिसिचिभ्यश्च” । २।७। इत्युणादिसूत्रेण यक् ।) धनम् । इत्यमरः ॥ स्वर्गम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यदुक्तं शब्दार्थे । “हिरण्यं त्रिविधं युष्मं विक्क-मृकथं धनं वसु” ॥) पुत्रहीनस्य कृकथनः । इति याज्ञवल्क्यः । “कृकथमूलं हि कुटुम्ब” । इति दायभागे पितृधनविभागकालेऽभिहितम् ॥

कृक्त, न र वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खां-परं-सकं-सेट् ।) र वैदिकः । न कृक्णोति । इति दुर्गादासः ॥

कृक्तं, स्त्री, पुं, (कृक् + स । “सुत्रस्त्रिज्यविभ्यः कित्” । ३ । ६६ । इत्युणादिसूत्रेण कित् ।) नक्षत्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ॥ २।१६१ । “पूर्वा सन्ध्यां जपन्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् । पश्चिमान्तु समासीनः सध्यस्तृविभावनात्” ॥ तच्च अश्विन्यादिभेदेन सप्तविंशतिः ।) राशिः । इति ज्योतिषम् ॥ (राशयश्च मेषवृषादिभेदेन द्वादश । अस्मिन्ने प्रमाणं यथा रघौ ॥ १२ । २५ । “प्रययावातिथेयेषु वसन्धुकुलेषु सः । दक्षिणां दिशस्तृतेषु वार्षिकेस्त्रिव भास्करः” ॥ “कृक्तेषु नक्षत्रेषु राशिषु वा भास्कर इव” । इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

कृक्तः, पुं, (कृक् + अच् ।) पर्वतविशेषः ॥ (अयं हि

कुलाचलानामेकः । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ॥ “माहेन्द्रशक्तिमलयर्क्षकपारिपानाः सद्यः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः” ॥)

भल्लुकः । (यथा मनुः ॥ १२ । ६७ । “युक्तो मृगं व्याघ्रोऽथ फलमूलान्तु मर्कटः । स्त्रीमृदलोक्तकोवारि यानान्युष्टः पशुनजः” ॥)

शोणाकल्लः । इति मेदिनी ॥ शोणाकप्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (खनामख्यातोऽजभीष्टपुत्रः । यथा, हरिवंशे पुरुवंशानुकीर्तने । ३२ । ८७ ।

“धूमिन्या स तया देव्या त्वजमीष्टः समेयिवान् । कृक्तं स जनयामास धूमवर्णं सुदर्शनम्” ॥ खनामख्यातो विदूरथस्य पुत्रः । यथा, तत्रैव ३२ । १०४ ।

“विदूरथस्य दायद कृक्त एव महारथः” ॥ तथा खनामख्यातोऽरिहस्य पुत्रः । यथा, महा-भारते १ । पुरुवंशानुकीर्तने । ६५ । २४ ।

“अरिहः खन्वाङ्ग्यीसुप्रवेगे सुदेवां नाम तस्यां पुत्रमजीजनदृष्टम्” ॥ एतेन पुरुवंशे त्रयमेव कृक्तनामानो राजानः सम्भूताः ॥)

कृक्तगन्धा, स्त्री, (कृक्तस्यैव गन्धो यस्याः ।) वृक्ष-विशेषः । वीरताड इति ख्यातः । तत्पर्यायः । कृगलान्ती २ आवेगी ३ वृद्धदारकः ४ लुङ्गः ५ । इत्यमरः ॥ कृषिजाङ्गल इति ख्यातो वृक्षः । तत्पर्यायः । कृष्यगन्धा २ कृषिजाङ्गलिको ३ इति रत्नमाला । क्षीरविदारिवृक्षः । तत्पर्यायः । महाश्वेता २ । क्षीरिका ३ । कृक्तगन्धिका ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (वृद्धदारकशब्देऽस्याः गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

कृक्तगन्धिका, स्त्री, (कृक्तगन्धा + सार्धं कन् ।) अव-इत्वम् ।) वृक्षभूमिकुशाङ्गः । तत्पर्यायः । क्षीर-विदारी २ महाश्वेता ३ । इत्यमरः ॥

कृक्तरं, स्त्री, (कृष्णी गतौ । कृष् + “तनूविभ्यां क्स्-रन्” । ३।७५ । इत्युणादिसूत्रेण क्स्-रन् ।) वारि-धारा । इति मेदिनी ॥

कृक्तरः, पुं, (कृष् + “तनूविभ्यां क्स्-रन्” । ३ । ७५ । इत्युणादिसूत्रेण क्स्-रन् ।) कृत्तिकः । इति मेदिनी ॥

कृक्तराजः, पुं, (कृक्ताणां भल्लुकानां राजा । राजाहःसखिभ्यश्च ।) जाम्बवान् । इति रामा-यणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । ३८ । ४१ । “क्षेत्रे जाम्बवतीं कन्यामृक्तराजस्य सम्मताम्” ॥)

कृक्तेष्टः, पुं, (कृक्ताणां नक्षत्राणामीष्टः ।) चन्द्रः । इति हलायुधः ॥

कृक्च, प्र लुग्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) प्र कृचति । आनन्दः । इति दुर्गादासः ॥

कृक्चीधं, स्त्री, (कृक्चतीति । कृक् + वाङ्मन्त्रात् क्री-घन् ।) पितृकर्मर्जनपात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कृक्च, प्र मूर्त्तौ । गमने । मोहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-अक्ष-सेट् ।) प्र कृक्चती कृ-क्चन्ती । मूर्त्तिः कठिनीभावः । “मूर्त्तिः काठिन्य-काययोरित्यमरात् । कृक्चति घृतं कठिनं स्यादि-त्यर्थः । कृक्चति वृद्धो गच्छति मुह्यति वेत्यर्थः ।

मोहस्थाने इन्द्रियप्रलयं पठन्ति प्राज्ञः । कृक्चति वृद्धस्येन्द्रियं प्रलीयते इत्यर्थः । इति रामानाथः” ॥ इति दुर्गादासः ॥

कृक्चरा, स्त्री, (कृक्चति परपुरुषं प्राप्नोतीति । कृक्च + “कृक्चरः” । ३।१३२ । इत्युणादिसूत्रेण चरः । अरन् इति प्रमाद इति पारायणीयम् ।) वेश्या । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, अथर्ववेदे १० । ६२० । “कृक्चरा ये च ते शफाः” ॥)

कृक्च, उ गत्याम् । ख्ये । ऊर्जने । अर्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-प्राप्तं-सकं-अक्ष-सेट् ।) उ अर्जते । ऊर्जनं जीवनं बलवद्भावश्च । इति दुर्गादासः ॥

कृक्च, इ उ भजि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (इदित्-आदि-प्राप्तं-सकं-सेट् ।) कृष्णादिः । भजि भजेने । इ कृष्णते । उ कृष्णते मत्स्यं रूपकारः । इति दुर्गादासः ॥

कृक्जीधं, स्त्री, (अर्जते रसोऽस्मादिति । कृक् + “अर्ज-र्जञश्च” इत्युणादिसूत्रेण ईघन् ।) पितृपचनम् । पितृकर्मर्जनपात्रम् । इति हेमचन्द्राचार्यः ॥ नरक-विशेषः । अत्र पितृपचनप्रक्षेपः । (यथा, मनुः ४।६० ।

“लोहशङ्खजुजीधश्च पश्यान् शाल्मलीं नदीम्” ॥ धनम् । सोमलताया उद्धृतो रसः । यथा, कृगवेदे ३।४३ । ५ । “द्विविद्राजानं मध्वन्नजुजीधन्” । “कृक्जीधन् सोमवन्” । इति भाष्यम् ॥)

कृक्जु, जि, (अर्जयति गुणान् । अर्ज अर्जने । “अर्जि-वृणीति” । १ । २८ । उणादिसूत्रेण जाधुः ।) अवक्रमम् । सोजा इति भाषा । तत्पर्यायः । अर्जि-क्षम् २ प्रगुणम् ३ । इत्यमरः ॥ प्राङ्गलः ४ सरलः ५ । इति जटाधरः ॥

(“उमां स पश्यन् कृक्जुनैव चक्षुषा” । इति कुमारः ५ । ३२ ॥ यथा, मनुः । २ । ४७ । “कृक्जुवक्ते तु सर्वे स्युरवगाः सौम्यदर्शाः” ॥ स्त्रियां डीधपक्षे यथा, साधे १२ । १८ । “कृक्जीधं धनैरवतय कम्भरा-श्रवावचूडाः कलघर्षारवैः ॥ अनुकूलम् । यथा, कृगवेदे ५ । ४१ । १५ । “कृक्जुहस्त कृक्जुविनिः” । “कृक्जुहस्तस्तदनुकूल-हस्तः” । इति भाष्यम् ॥ शोभनम् । यथा कृगवेदे ५ । ४४ । ५ । “धारवाक्केवृजुगाधः” । “कृक्जु-गाधः शोभनस्तुतिका” । इति भाष्यम् ॥ वसुदेव-पुत्रभेदे पुं । यथा भागवते ६ । २४ । ५४ । “कृक्जुं समर्द्धनं भद्रं संकर्षणमहीश्वरम्” ॥)

कृक्जुकायः, पुं, (कृक्जुः सरलः कायो यस्य ।) कक्षप-सुनिः । इति जटाधरः ॥ अवक्रागरीरे जि ॥ (“तस्मिन् खलिसमासीन कृक्जुकायः समभ्यसेत्” । इति भागवते ३ । २८ । ८ ॥)

कृक्जः, पुं, (कृक् + “कृक्जेन्द्रायवचेति” । २ । २८ ॥ उणादिसूत्रेण निपातनात् रन् गुणाभावश्च ।) नायकः । इत्युणादिकोषः ॥ (सरलगामिनि, जि । यथा कृगवेदे १ । ११७ । १४ । “युवं सुज्यु-मर्गसो निः समुद्रादिभिस्तृप्त्यु कृक्जेभिरन्यैः” ।

ऋण

“ऋचेभिः ऋजुगामिभिः” । इति भाष्यम् ॥
 ऋजुगामिभिः, पुं, (ऋजि + “ऋजिष्ठिसिन्दिहभ्यः
 कित्” । २ । ८७ । इत्युणादिसूत्रेण असानच् ।
 कित् ।) मेघः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ उणादि-
 कोषश्च ॥
 ऋण, द उ च गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तनां-
 उभं-सकं-सेट् ।) द न ऋणोति अर्णोति ऋणुते
 अर्णुते । उ अर्णित्वा ऋत्वा । इति दुर्गादासः ॥
 ऋणं, स्त्री, (ऋ + क्त । ऋणमाधमर्ण्ये इति णत्वम् ।)
 धारः । देना इति भाषा । तत्पर्यायः । पर्युद्व-
 नम् २ उद्धारः ३ । इत्यमरः ॥ पुनर्देयत्वेन स्त्री-
 कृत्य यत् गृहीतम् । इति जगदीशः ॥ अस्य
 विवरणं ऋणादानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 कुसीदाख्यं ऋणं यथा ।
 “स्थानलाभनिमित्तं यद्दानग्रहणमिच्छते ।
 तत्कुसीदमिति ज्ञेयं तेन वृत्तिः कुसीदिनाम्” ॥
 इति नारदः । अस्मार्थः । स्थानं मूलधनावस्थानम् ।
 लाभो वृद्धिः । दानग्रहणपदे कर्मण्यण्टा साधे
 तेन मूलधनावस्थाने सत्येव यो लाभस्तदर्थं यद्दानं
 धनिकेन दीयमानं मूलधनं अधमर्णेन च ग्रहणं
 तथा स्त्रीकृत्य गृह्यमाणं यत्तद्वत्तम् । इति रत्ना-
 कारादयः ॥ कलाशून्ये तु अवस्थापाकरणीयत्व-
 रूपगुणयोगाङ्गौघप्रयोगः । अतएव वाणिज्यार्थ-
 प्रयुक्तस्य नर्णत्वं इति मिश्राः ॥ * ॥ अपि च ।
 “कुस्तितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्गैः प्रगृह्यते ।
 चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यमृणं त्वत्” ॥
 इति बृहस्पतिः । अस्मार्थः । कुस्तितात् सीदत-
 स्साधमर्णात् सकलं धनं यत् गृह्यते निर्विशङ्गै-
 र्जन्तमर्णैः । चतुर्गुणं वेति वाकारोऽनास्थायां तेन
 द्वैगुण्यदिनामः ॥ * ॥ ऋणचयविशेषो यथा ।
 “देवानाञ्च पितॄणाञ्च अवीणाञ्च तथा नरः ।
 ऋणवान् जायते यस्मात्तन्मोक्षे प्रयतेत् सदा ॥”
 तत्परिशोधनमाह ।
 “देवानामन्वयो जन्तुर्जैर्भवति मानवः ।
 अल्पवित्तश्च पूजामिषपवासरतैस्तथा ॥
 आद्रेण प्रजया चैव पितृणामन्वयो भवेत् ।
 ऋषीणां ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा तथा” ॥
 इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥ (जलदुर्गमभूमिः । यथा
 मुग्धबोधे १ । २८ सूत्रस्य टीकायां दुर्गादासः ।
 “दृष्टाणो देशः दृष्टाणां नदी उभयत्र ऋणशब्देन
 जलदुर्गमभूमिरुच्यते” ॥ अङ्गशास्त्रोक्तः कुतश्चि-
 दपि राशन्तरात् वियोज्य संख्यावान् पदार्थः ।
 यथा वीजगणिते ।
 “धनशेषकालने करणसूत्रं वृत्ताद्धम् ।
 योगे युतिः स्यात् क्षययोः स्वयोर्व्या
 धनगणयोरन्तरमेव योगः” ॥
 ऋणतीति । ऋण गतौ तस्मात्कः । इति व्युत्पत्त्या
 वाचलिङ्गः । गन्ता । गमनशीलः । यथा, ऋणवेदे
 ६ । १२ । ५ । “सद्यो यः स्यन्नो विधितो यवीया-
 न्यो न तायुरतिधन्वा राट्” । “ऋणः शीघ्र-
 गन्ता” इति भाष्यम् ॥
 ऋणमत्कणः, पुं, (ऋणे मत्कुण्डव ।) वाचकः । इति

ऋणो

शब्दरत्नावली ॥ जामिन इति भाषा ॥
 ऋणमार्गणः, पुं, (ऋणं मार्गयति यः सः । ऋण +
 मार्ग + ल्युट् ।) प्रतिभूः । इति हारावली ॥
 जामिन इति भाषा ॥
 ऋणसुक्तिः, स्त्री, (ऋणस्य ऋणात् वा सुक्ति-
 र्मोचनं भवत्यस्मात् ।) ऋणपरिशोधनम् । तत्-
 पर्यायः । विगणनम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 ऋणमोक्षः, पुं, (ऋणात् मोक्षः ।) ऋणपरिशो-
 धनम् । इति हारावली ॥
 ऋणादानं, स्त्री, (ऋणस्य आदानम् ग्रहणम्) । अधम-
 र्णात् उत्तमर्णेन सलाभधनग्रहणम् । तत् अष्टा-
 दशविवादान्तर्गताद्यविवादः । (यदाह मनुः । ८ । ४ ।
 “तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्त्रामिविक्रयः” ।
 इत्यादि ।) तच्च सप्तविधं यथा । ईदृशमृणं देयम् १
 ईदृशमदेयम् २ अनेनाधिकारिणा देयम् ३ अस्मिन्
 समये देयं ४ अनेन प्रकारेण देयं ५ इत्यधमर्णं
 पञ्चविधम् । उत्तमर्णे तु दानविधिः ६ आदान-
 विधिश्च ७ इति द्विविधम् । तथाच नारदः ।
 “ऋणन्देयमदेयश्च येन यच्च यथा भवेत् ।
 दानग्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम् ॥
 अदेयमिति यदुक्तं तदाह कात्यायनः ।
 न स्त्रीभ्यो दासबालेभ्यः प्रदद्यात् किञ्चिदुद्धृतम् ।
 दाता न लभते तत्तु तेभ्यो दत्तन्तु यदसु” ॥
 तच्च विशेषमाह बृहस्पतिः ।
 “परिपूर्णं गृहीत्वाधिं बन्धं वा साधुलभकम् ।
 लेख्यारूपं साक्षिमहा ऋणं दद्यात् धनी सदा” ॥
 इति विवादावर्णवसेतुः ॥ अस्य यदवशिष्टं ऋणोद्-
 ग्राहणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 ऋणान्तकः, पुं, (ऋणमन्तयति यः । ऋण + अन्ति
 नामधातु + क्त्वा ।) मङ्गलग्रहाराधनेन ऋणाप-
 नयनात् तथात्वम् ।) मङ्गलग्रहः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 ऋणापनोदनं, स्त्री, (ऋण + अप + नुद + ल्युट् । ततः
 षष्ठीतत्पुरुषः ।) ऋणापनयनम् । धारशोधनम् ॥
 ऋणी, [न] चि, (ऋणमस्यास्तीति । ऋण + इनि ।)
 ऋणग्रस्तः । धारी ॥
 (“जायमानो वै ब्राह्मणः चिमिर्ऋणैर्ऋणी भवति” ।
 इति श्रुतिः । “ऋणी न स्यात् यथा पिता” ।
 इति शायभागे ॥)
 ऋणोद्ग्राहणं, स्त्री, (ऋणस्य उद्ग्राहणं) । अधमर्ण-
 गृहीतगर्ग्रहणं । यच्च ऋणं प्रार्थनकाले प्रार्थितो-
 ऽपि ऋणी न ददाति तच्च धनिकेन यत् कर्तव्यं
 तदाह मनुः । ८ । ४८—४९ ।
 “यैरैरुपायैरर्थं संप्राप्तुं प्रादुर्गतमर्थिकः ।
 तैस्तेरुपायैः संगृह्य साधयेदधमर्णिकम्” ॥
 धर्मैर्गुणैश्च व्यवहारेण क्लेशनाशितेन च ।
 प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च” ॥
 अयमर्थः । पूर्वपूर्वसामर्थ्याभावे उत्तरोत्तरम्
 संगृह्य वशीकृत्य । धर्मैर्बलैश्च विराज्यते ।
 “सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः सामोक्तानुगमेन च ।
 प्रायेण वा ऋणी दायो धर्मा एव उदाहृतः” ॥
 अस्मार्थः । ऋणिकस्य ये सुहृत्सम्बन्धिनस्तेषु

ऋणो

सन्देशो यो यच्च सामवचनं यच्चानुगमनं प्रायोप-
 वेक्षणं वा धनिकस्य सधर्मं ऋणोद्ग्राहणोपायः ॥
 व्यवहारे कात्यायनः ।
 “धार्योऽवसृज्य ऋणिकः प्रकाशं जनसंसदि ।
 यावन्न दद्यादेयश्च देशाचारस्थितिर्यथा” ॥
 अस्मार्थः । यावद्दानं जनसंसदि ऋणिकस्य धनि-
 केन धारणं व्यवहारः ॥ कृत्वाचरितबलात्कारेषु
 बृहस्पतिः ।
 “कृद्भना याचयित्वा र्थमानीय ऋणिकादृणी ।
 अन्नाहितादि वाह्यं दाप्यते यच्च सोपधिः” ॥
 अस्मार्थः । ऋणिकस्य धनमन्नाहितादि वा कृद्भना
 आहृत्य वा यच्च दाप्यते तच्च साधनोपायः
 सोपधिः सच्छलमुच्यते ॥
 “पुनरारपयन् रद्धा कृत्वा द्वारोपवेशनम् ।
 यच्चर्णी दाप्यतेऽर्थं स तदाचरितमुच्यते ॥
 बद्धा स्वग्रहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ।
 ऋणिको दाप्यते यच्च बलात्कारः स उच्यते” ॥
 अनयोरर्थः । पुनरारपयन् रद्धो द्वारोपवेशनश्च
 य उद्ग्राहणोपायस्तदाचरितमुच्यते । स्वग्रहमा-
 नीय ताडनादिपक्षेण उद्ग्राहणोपायो बला-
 त्कार उच्यते ॥ * ॥ कोऽधमर्णः केनोपायेन
 साध्यस्तदाह कात्यायनः ।
 “राजानं स्वामिनं विप्रं सान्त्वेनैव प्रसाधयेत् ।
 ऋणिकं दुर्हदं वापि च्छलेनैव प्रसाधयेत्” ॥
 ऋणिकं दायदम् ॥ तथा
 “वाणिजः कर्मकाश्चैव शिल्पिनश्चाब्रवीद् भृगुः ।
 देशाचारेण दाप्याः स्युर्दृष्टान् संपीड्य दापयेत् ॥”
 यच्च धनं न लभ्यते तत्राह बृहस्पतिः ।
 “निर्धनं ऋणिकं कर्म गृहमानीय कारयेत् ।
 शौखिकाद्यं ब्राह्मणस्तु दापनीयः शनैः शनैः” ॥
 याज्ञवल्क्यः,—
 “हीनजातिं परिचीयन्मृगार्थं कर्म कारयेत् ।
 ब्राह्मणस्तु परिचीयः शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥
 यथोदयं यथा धनोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ * ॥ आपार-
 द्वारा न ब्राह्मणस्य ऋणशोधनमाह कात्यायनः ।
 “कर्मणा क्षत्रविदृष्टान् समहीनांस्तु दापयेत्” ॥
 ऋणशोधनाय निन्दितं कर्म कारयितुं सत्तमर्णस्य
 दण्डमाह कात्यायनः ।
 “यदि ह्यादावनादितमशुभं कर्म कारयेत् ।
 प्राप्नुयात् साहसं पूर्वमृगान्मुच्येत चर्णिकः ॥ * ॥
 यदि परमवृद्धिप्राप्तं धनमृणिको दातुं न शक्नोति
 तदा चक्रवर्त्ता खेच्छ्या धारयेत् । यथा बृहस्पतिः ।
 “पूर्णावधौ श्रान्तलाभमृणमुद्ग्राहयेद्धनी ।
 कारयेद्वा धनी लेखं चक्रवर्त्तिव्यवस्थया” ॥
 तथा च बृहस्पतिः ।
 “हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेऽधमर्णिके ।
 प्रथं तदीयं संगृह्य विज्रीणीत ससाक्षिकम् ॥
 रक्षेद्वा कृतमूल्यन्तु दशाहं जनसंसदि ।
 ऋणानुरूपं परतो गृहीतामन्तु वर्जयेत् ॥
 सधनश्च स्थिरीकृत्य गणनाकुप्लीनैः ।
 तद्वन्मुञ्चातिविदितं प्रगृह्णन्नापराधुयात्” ॥
 यथाविषयं धर्मादीन् धनसाधनोपायान् प्रयुज्जानो

ऋतं

न राज्ञा निवर्त्तनीय इत्याह मनुः ।

“यः स्वयं साधयेदर्धमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् ।

स राज्ञा नाभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन् धनम्” ॥
धनवता ऋणिकेनादत्ते ऋणे राजा स्वयं विंशति-
तमभागं गृहीत्वा उत्तमर्णाय दापयेत् इत्याह
नारदः ॥

“ऋणिकः सधनो यस्तु दौराभ्यान् प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्यात्पृथग्विंशन्तु विंशकम्” ॥

यदा अधमर्णिकः सकलमृणं दातुमसमर्थः शतयु-
सारो दत्त्वा पूर्ववृत्तस्य लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत्
यथावद्वत् उत्तमर्णेन उपगतं प्राप्तमिति धनी
तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्यादभिलिखेत् इत्याह
याज्ञवल्क्यः ।

“लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् दत्त्वा दत्त्वाधनं ऋणी ।
धनी चोपगतं दद्यात् खड्गपरिचिह्नितम्” ॥

इति विवादावसेतुः ॥

ऋतं, गत्याम् । स्पृष्टेन । ऐश्वर्ये । छणायाम् । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वादि-पर-ईयङ्पक्षे आत्म-
गत्यर्थे सकं, अन्यार्थे-अकं-सेट्) । छणा दया ।
ऋतीयते जनः स्पृष्टे ईश्वरो भवति । किञ्चि-
द्वयते गच्छति वेत्तुः । अरे तु ईयङोऽप्राप्तिपक्षे
परस्मैपदमेव । आर्त्तात् आनर्त्त इत्यादि । इति
दुर्गादासः ॥

ऋतं, स्त्री, (ऋ + क्त) । उच्छृण्वम् । (यथा, मनुः ।
४ । ४—५ ॥

“ऋतामृताभ्यां जीवेत् ऋतेन प्रमृतेन वा ।

सत्यामृताभ्यामपि वा न श्रुत्या कदाचन ॥

ऋतमुच्छृण्वं ज्ञेयममृतं स्यादथाचितम् ।

मृतन्तु याचितं मैत्रं प्रमृतं कर्षणं मृतम्” ॥

जलम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०१ । ६ । “तच्च
ऋतं पातु शतशारदाय” । “ऋतमुदकम्” । इति
भाष्यम् ॥) सत्यं इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ।
८ । ८२ ॥

“साक्ष्येऽमृतं वदन् पाशैर्बध्यते वारुणैर्मृगम् ।

“विवशः शतमाजातीस्तस्मात् साक्ष्यं वदेदृतम्” ॥

कर्म्मफलं । यथा, “ऋतं पिबन्तो सुकृतस्य लोके” ।
इति श्रुतिः ॥ विष्णुः ॥ यथा, महाभारते । १ ।
१ । २५३ ॥

“भगवान् वासुदेवश्च कीर्त्यतेऽत्र सनातनः ।

स हि सत्यमृतश्चैव पवित्रं पुण्यमेव च ।

शाश्वतं ब्रह्म परमं ब्रुवं ज्योतिः सनातनम्” ॥

पुं, सूर्यः । यथा, शतपथब्राह्मणे । “ब्रह्म वा
ऋतं ब्रह्म हि भिन्नो ब्रह्म ऋतं ब्रह्म एवायुः” ॥

परब्रह्म । यथा, श्रुतिः । “ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म” ॥

सत्याचारः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १३७ । २ ।

“सुतो भिन्नाय वरुणाय पीतये चारुर्ऋताय

पीतये” ॥ “ऋताय सत्याचाराय” । इति द्या-
नन्दभाष्यम् ॥ रुद्रः । यथा, सामगानां सन्ध्यामन्त्रे

रुद्रोपस्थाने । “ऋतमित्यस्य कालासौ रुद्र ऋषि-

रगुपकुन्दो रुद्रो देवता रुद्रोपस्थाने विनि-

योगः” ॥ देवभेदः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २३ । ८ ।

“ऋतस्य हि सुखमः सन्ति पूर्वाकर्तव्यस्य धीति-

ऋतुः

वर्जिनाति हन्ति” । “ऋतस्य ऋतदेवस्य” । इति

भाष्यम् ॥ यज्ञः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४५ । ५ ।

“ऋतचिद्धि सत्यम्” । “ऋतस्य यज्ञस्य जनस्य

वा चित् ज्ञाता” । इति भाष्यम् ॥ अथैर्ऋषि-

भेदः । यथा, यजुषि । १७ । ८२ । “ऋतस्य
सत्यम्” । इति ॥

ऋतः, त्रि, (ऋ + क्त) । दीप्तः । पूजितः । इति
मेदिनी ॥

ऋतजित्, पुं, (ऋतं जयति ऋत + जि + क्तिप्) ।

यत्तविशेषः । यथा,—

“त्वष्टा च जमदग्निश्च कम्बलोऽयं तिलोत्तमा ।

ब्रह्मापेतोऽयं ऋतजित् धृतराष्ट्रश्च सप्तमः ॥

माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय भास्करे ।

अथवा चापरे सूर्यो पावगुने निवसन्ति ये” ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे २ । १० । १५—१६ । “त्वष्टा

सूर्यः । कम्बलः सर्पः । ब्रह्मापेतो राजसः । ऋत-

जिह्वक्षः । धृतराष्ट्रो गन्धर्वः । इति तट्टीकायां

श्रीधरस्वामी ॥ (त्रि, यज्ञजेता । यथा, यजुषि १७ ।

८३ । “ऋतजिह्व सत्यजिह्व सेनजिह्व सुषेणश्च” ॥)

ऋतधामा, [न्] पुं, (ऋतं सत्यं धाम भवनं यस्य) ।

विष्णुः । इति चिकान्नशेषः ॥ (यथा यजुर्वेदे ५ । ३२ ।

“हव्यसूदन ऋतधामासि स्वर्ज्योतिः” ॥ इन्द्रभेदः ।

स तु रुद्रसावर्णिके मनौ भविता । यथा,—

भागवते । ८ । १३ । २८ ।

“भविता रुद्रसावर्णी राजन् ! द्वादशमो मनुः ।

ऋतधामा च देवेन्द्रो देवाश्च हरितादयः” ॥

यदुर्वशीयो नृपतिभेदः । यथा, भागवते ।

“कङ्क्षश्च कारिकायां वै ऋतधामाजयावपि” ॥

अविनश्वरस्थानवति, त्रि । यथा यजुर्वेदे । १८ । ३८ ।

“ऋतावाडृतधामाभिर्गन्धर्वस्तस्यौषधयः” ॥)

ऋतिः, स्त्री, (ऋ + करणे + क्तिन्) । कल्याणम् । वत्स ।

जुगुप्सा । स्पृष्टा । इति मेदिनी ॥ (भावे + क्तिन्) ।

गमनम् । अशुभम् । इति धरणी ॥ (पुरुषभेद-
यक्षीयदेवभेदः । यथा, यजुर्वेदे । ३० । १३ ।

“ऋतये स्तेन हृदयम्” । शत्रौ पुं, इति निरुक्तिः ॥)

ऋतीया, स्त्री, (ऋत + ईयङ् + टाप्) । छणार्थकः ।

जुगुप्सा । तत्पर्यायः । अत्तनम् २ ऋणीया ३ ।

इत्यमरः ॥

ऋतुः, पुं, (ऋ + “अर्त्तेषु तु” । इति उणादिसूत्रेण

१.७२ । तुः चकारात् कित् च) । कालविशेषः ।

स तु षड्विधः यथा । मार्गपौषौ हिमः १ माघ-

फाल्गुनौ शिशिरः २ चैत्रवैशाखौ वसन्तः ३

ज्यैष्ठ्याषाढौ ग्रीष्मः ४ आश्वभाद्रौ वर्षाः ५ आ-

श्विनकार्त्तिकौ शरत् ६ । इत्यमरः ॥ स चिविधो-

ऽपि । कार्तिकाग्रहायणपौषमाघाः शीतः १

फाल्गुनचैत्रवैशाखज्यैष्ठाः ग्रीष्मः २ आषाढाश्विना-

भाद्राश्विनाः वर्षाः ३ द्विविधोऽपि । कार्तिका-

दिषण्मासाः शीतः १ वैशाखादिषण्मासाः ग्रीष्मः

२ । इति स्मृतिः ॥ * ॥

(यदुक्तम्) ।

“मासद्वयात्मकः कालः ऋतुः प्रोक्तो विचक्षणैः” ।

यत्र तु “द्वादश मासाः षडर्त्तवः” इति श्रुतं तत्र

ऋतुः

हेमन्तशिशिरयोरेकर्त्तव्यकरणं विवक्षितम् ॥

“चयकोपसमा दस्मिन् दोषाणां सम्भवन्ति हि ।

ऋतुषट्कं तदाख्यातं रवेः राशिषु संक्रमात् ॥

ग्रीष्मो मेघवर्षौ प्रोक्तः प्रावृद्धिमियनकर्कटौ ।

सिंहकन्ये सृता वर्षा तुलाद्विजयोः शरत् ॥

धनुर्गर्हा च हेमन्तौ वसन्तः कुम्भमीनयोः” ।

मेघवर्षौ रविणा संक्रान्तौ । एवं मिथुनजर्कटा-
विषादि । अन्ये तु ।

“शिशिरः पुष्यसमयो ग्रीष्मो वर्षाशरद्विभाः ।

माघादिमासयुग्मैः स्युर्ऋतवः षट् क्रमादमी” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।

“वर्षाः शरच्च हेमन्तः शिशिरश्च वसन्तकः ।

ग्रीष्मश्चेति क्रमादेते ऋतवः षट् प्रकीर्त्तिताः ॥

पृथक् पृथक् प्रवक्ष्यामि रवेर्गतिविशेषतः” ।

इति प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥

“मासैर्द्विसहस्रैर्माघाद्यैः क्रमात् षडर्त्तवः सृताः ।

शिशिरोऽयं वसन्तश्च ग्रीष्मवर्षा शरद्विभाः” ॥

इति सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये बाभटेनोक्तम् ॥

“इह खलु संवत्सरं षडङ्गमनुविभागेन विद्यात्” ।

इति सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ।

“तत्र खलु तावत् षोढा प्रविभज्य कार्यमुपदेक्ष्यते ।

हेमन्तो ग्रीष्मो वर्षाश्चेति शीतोष्णवर्षलक्षणास्तयः

ऋतवो भवन्ति । तेषामन्तरेष्वितरे साधारण-

लक्षणास्तय ऋतवः प्रावृट्शरद्वसन्ता इति ।

प्रावृडिति प्रथमः प्रवृष्टेः कालस्तस्यानुबन्धो वर्षाः ।

यवमेते संशोधनमधिष्ठाय षड् विभज्यन्ते

ऋतवः” ।

इति च विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये वरकेशोक्तम् ।

“तत्र माघादयो द्वादशमासा द्विमासिकमृतुं

कृत्वा षडुत्तवो भवन्ति । ते शिशिर-वसन्त-ग्रीष्म-

वर्षा-शरद्वेमन्ताः । तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः ।

मधुमाधवौ वसन्तः । शुचिशुक्रौ ग्रीष्मः । नभो-

नभस्यौ वर्षाः । इधर्जौ शरत् । सह-सहस्यौ

हेमन्त इति ॥ तत्र ते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्च-

न्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वादयने द्वे भवतो-

दक्षिणमुत्तरश्च” ।

“इह तु वर्षा-शरद्वेमन्त-वसन्त-ग्रीष्म-प्रावृषः षडु-

त्तवो भवन्ति दोषोपचय-प्रकोपोपशम-निमित्तम् ।

ते तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन व्याख्याताः । तद्-

यथा । भाद्रपदाश्वजौ वर्षाः । कार्तिकमार्गशीर्षौ

शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः । फाल्गुन-चैत्रौ

वसन्तः । वैशाख-ज्यैष्ठ्यौ ग्रीष्मः । आषाढ-आवण्यौ

प्रावृडिति” । इति सूत्रस्थाने ६ अध्याये सुश्रुते-

नोक्तम् ॥

स्त्रीकुलम् । इति विश्वमेदिन्यौ । तत्पर्यायः ।

रजः १ पुष्यम् २ आर्त्तव्यम् ३ । इत्यमरः ॥

यथाह मनुः । ३ । ४५-४६ ।

“ऋतुकालाभिगामी स्यात् खदारनिरतः सदा ।

पूर्ववर्जं व्रजेक्षेत् तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां राचयः षोडश सृताः ।

चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिः सविगर्हितैः ॥

तासामाद्यास्तसस्तु निन्दितकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषान्नु प्रशन्ता दशरात्रयः ।
युग्मासु पञ्चा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्मात् युग्मासु पञ्चार्थो संविशदार्त्तवे स्त्रियम् ॥
पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रं स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणोऽप्ये च विपर्ययः ॥
“रजः सप्तदिनं यावत् ऋतुश्च भिषजां वरः” ।
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥
“ऋतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टार्त्तवम् ॥”
“नियतं दिवसेऽतीते सङ्गचक्षुःसुं यथा ।
ऋतौ व्यतीते नार्यान् योनिः संव्रियते तथा ॥
मासेनोपचितं काले धमनीभ्यान्तदार्त्तवम् ।
इधत् कृष्णं विगन्धश्च वायुर्योनिमुखं नयेत् ॥
तदर्धाद्वादशत्वाले वर्त्तमानमष्टकं पुनः ।
जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयम्” ॥
इति शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
“द्वादशादत्तरादूर्ध्वमापञ्चाशत् समाः स्त्रियः ।
मासि मासि भगद्वारा प्रकृत्यैवार्त्तवं खवेत् ॥
व्यार्त्तवस्त्रावदिवसात् ऋतुः षोडशरात्रयः ।
गर्भग्रहणयोग्यस्तु स एव समयः स्मृतः” ॥
“सर्वासामेव चतुर्वर्णस्त्रीणां सर्ववादिसम्मतः ।
पूर्वोक्तसमयः ग्रन्थान्तरेषु विषयः । तद्यथा ।
ज्ञानदिवसादूर्ध्वं द्वादशरात्रावधि ब्राह्मण्याः । दश-
रात्रावधि क्षत्रियायाः । अष्टरात्रावधि वैश्यायाः । षड्रात्रावधि शूद्रायाः गर्भधारणे शक्तिः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“पद्मं सङ्कोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ।
ऋतावतीते योनिः सा शुक्रं नातः प्रतीच्छति ॥
मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः ।
इधत् कृष्णं विगन्धश्च वायुर्योनिमुखं नयेत्” ॥
“ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्वोक्तसंख्यं निन्दिताः” ॥
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वामनेनोक्तम् ॥
शिवः । यथा महाभारते १३ । महादेवसहस्र-
नामकथने १७ । १३६ ।
“ऋतुः संवत्सरो मासः पक्षः संख्यासमापनः” ॥
विष्णुः । यथा, महाभारते १३ । विष्णुसहस्रनाम-
कथने १४६ । ५८ ।
“ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठो परिग्रहः” ॥
दीप्तिः । इति मेदिनी । मासः । सुवीरः । इति विश्वः ॥
ऋतुप्राप्तः, त्रि, (ऋतुः प्राप्तोऽनेन ।) फलेग्रहिः ।
अवस्थयत्तादिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
ऋतुमती, स्त्री, (ऋतुरस्या अस्तीति । ऋतु + मतुप्
+ डीप् ।) ऋतुयुक्ता स्त्री । तत्पर्यायः । रज-
खला २ स्त्रीधर्मिणी ३ अवी ४ आच्येयी ५
मक्षिणी ६ पुष्पवती ७ उदक्का ८ । इत्यमरः ।
(यथा, महाभारते १।३। ८७ । “उपाध्यायानी
ते ऋतुमती उपाध्यायस्य प्रोषितोऽस्या यथाय-
मृतुर्बन्धो न भवति तथा क्रियताम्” ॥
ऋतुमतीकृत्यमाह ।
“व्यार्त्तवस्त्रावदिवसात् व्यहं सा ब्रह्मचारिणी ।
शरीरं दर्भशय्यायां पश्येदपि पतिं न च ॥
करे शरावे पर्णे वा हविष्यं ब्रह्माचरेत् ।
अश्रुपातं नखच्छेदमशङ्कन्मलुलेयनम् ॥

नचयोरञ्जनं स्नानं दिवास्नानं प्रधानम् ।
अथुच्चशब्दश्रवणं हसनं वज्रभाषणम् ॥
आद्यासं भूमिखननं प्रवातञ्च विवर्जयेत् ।
ततश्चतुर्थे दिवसे स्नाता सदसनादिभिः ।
भूषिताः सुमनाः पश्येत् भर्तारं समलङ्घितम् ॥
पूर्वं पश्येत् ऋतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना ।
तादृशं जनयेत् पुत्रं ततः पश्येत् पतिं प्रियम्” ॥
एतदकरणे प्रत्यवायमाह ।
“अज्ञानात् वा प्रमोदाद्वा लौल्याद्वा देवतश्च वा ।
सा चेत् कुर्वात् निषिद्धानि गर्भदोषांस्तदाप्नुयात् ॥
एतस्या रोदनात् गर्भा भवेद्विह्वलचोचनः ।
नखच्छेदेन कुनखी कुली त्वभ्यङ्गवो भवेत् ॥
अनुलेपात् तथा स्नानात् दुःखशीलोऽङ्गनाददृक् ।
स्नापशीलो दिवास्नापात् चञ्चलः स्यात् प्रधानात् ॥
अथुच्चशब्दश्रवणात् वधीरः खलु जायते ।
तालुदन्तौष्ठजिह्वासु श्वावो हननतो भवेत् ॥
प्रलापी भूरिकथनात् उन्मत्तस्तु परिश्रमात् ।
खलतिर्भूमिखननात् उन्मत्तो वातसेवनात्” ॥
इति ।
“क्षामप्रसन्नवदनां स्फुरच्छोषिपयोधराम् ।
खस्ताक्षिकुक्षिं पुंस्त्रातां विद्यादृतुमतीं स्त्रियम्” ॥
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वामनेगेक्तम् ॥
“गते पुराणे रजसि नवे चावस्थिते पुनः शुद्ध-
स्नातां स्त्रियमथापन्नयोनिशोषितगर्भाण्यामृतु-
मतीमाचक्षहे” ।
इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये चरकेगेक्तम् ॥
“प्रीनप्रसन्नवदनां प्रक्षिन्नात्मसुखदिजाम् ।
नरकामां प्रियकथां खल्लुक्यक्षिमूर्द्धजाम् ॥
स्फुरद्सुजकुचश्रोणिनाभ्युन्नयनस्त्रिचम् ।
दृषौत्सुक्यपराङ्मापि विद्यादृतुमतीमिति” ॥
इति शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये,—
“सतः शुद्धस्नातां चतुर्थेऽह्न्यहतवासःसमलङ्घित-
स्नातमङ्गलखस्तिवाचनां भर्तारं दर्शयेत् । तत्
कस्य हेतोः ।
पूर्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना ।
तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्तारं दर्शयेदतः ॥
ततो विधानं पुत्तियमुपाध्यायः समाचरेत् ।
कर्मान्ते च कामं ह्येनमारभेत विचक्ष्णः” ॥
“तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमना-
युर्थं पुंसां भवति । यच्च तत्राधीयते गर्भः ।
प्रसवमानो विमुच्यते । द्वितीयेऽप्येवं स्त्रित्काय-
वा । तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णोऽप्यायुर्वा भवति ।
चतुर्थे तु सम्पूर्णो दीर्घायुश्च भवति । न
प्रवर्तमाने रक्ते वीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति यच्च
नद्यां प्रतिस्त्रोतः स्त्रावि त्र्यं प्रतिपिं प्रतिनिव-
र्त्तते नोद्वेगश्च तद्वदेव द्रष्टव्यम् । तस्मान्नि-
यमवतीं निरात्रं परिहरेत् । सतः परं मास-
दुपेयात्” । इति च शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्या-
येऽनुतेनेकेतम् ॥
ऋतुराजः, पुं, (ऋतूनां राजा । “राजाहंसखिभ-
युच्” । ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) वसन्तकालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ऋतुवृत्तिः, पुं, (ऋतुषु वृत्तिर्वर्तनं यस्य।) वत्सरः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
ऋतुसन्धिः, पुं, (ऋत्वोः सन्धिर्भक्षणम्।) ऋतुद्वयसन्धि-
कालः। स च ऋत्वोरन्यादिसप्ताहौ। तथाच
वाभटः।
“ऋत्वोरन्यादिसप्ताहाद्यतुसन्धिरिति स्मृतः।
तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयः परो विधिः”॥
ऋतुखानं, स्त्री, (ऋतौ खानम्।) रजसखान्तिवा-
चतुर्थीहकार्तव्यखानम्। इति स्मृतिः॥ तत्खा-
नानन्तरं भर्तृवदनं द्रष्टव्यं नान्यस्य भर्तृसन्निधाने
भर्तारं मनसि ध्यात्वा सूर्यं विजोक्तयेत्। इति
काशीखण्डम्॥
“ततः पुष्पेक्षणादेव कल्याणध्यायिनी न्यहम्।
मृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरप्राणिनी॥
क्षीरेयं यावत्कं स्तोत्रं कौस्तुभोदनकर्षणम्।
पर्णं शरावे हस्ते वा मुञ्जीत ब्रह्मचारिणी॥
चतुर्थ्येऽङ्गि ततः खात्वा शुक्लमाख्यानं वा शुचिः।
इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत् पुरः पतिम्”॥
इति शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वाभटेनोक्तम्॥
ऋते, व्य, (ऋत + के।) विना। वर्जनम्। इत्यमरः॥
“अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्”।
इति रघुवंशे। ३। ६३॥ तथा, कुमारं २। ५७।
“अंशादृते निषिक्तस्य नीलकोहितरेतसः”॥
ऋत्विक, [ञ्] पुं, (ऋतौ यजतीति। ऋतु + यज् +
ऋत्विकादिना क्तिन्नलो निपातितः।) पुरोहितः।
यथा,—
“अग्न्याधेयं पाकयज्ञानभिष्टोमादिकान्मखान्।
यः करोति ऋतो यस्य स तस्यैर्विगिहोच्यते”॥
इति मानवे २। १४३॥ तत्पर्यायः। याजकः २।
इत्यमरः॥ भरताः ३। कुरवः ४। वाग्यतः ५। वृक्ष-
वर्हिषः ६। यतश्चक्रः ७। मरुतः ८। सभाधः ९। देव-
यवः १०। इत्यष्टाष्टविङ्गानाम्नि। इति वेदवि-
धौ ३ अध्यायः॥
अयं हि नायकस्य धर्मसहायः। यदुक्तं साहि-
त्यदर्पणे। ३। ५१। “ऋत्विकपुरोधसः स्युर्ब्रह्म-
विदक्षामसास्तथा धर्मे”॥
ऋद्धं, स्त्री, (ऋध् + क्त।) सम्पन्नधान्यम्। इति मे-
दिनी॥ परिपक्वमर्द्धितधान्यम्। इत्यमरटीकायां
भरतः॥ वज्जितधान्यम्। इति सुभृतिः॥ तत्प-
र्यायः। आवसितम् २। इत्यमरः॥ अवसितम् ३।
इति तट्टीका॥ सिद्धान्तः। इति हेमचन्द्रः॥
(पुं, विष्णुः। यथा, महाभारते विष्णुसहस्रनाम-
कीर्त्तने १३। १४६। ४३।
“ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्रस्त्रांसुर्भास्वरद्युतिः”॥
ऋद्धः, चि, (ऋध् + क्त।) सन्द्धः। सम्पन्नः। इति
मेदिनीकरहेमचन्द्रौ॥ (यथा, गीतायाम्। २। ८।
“अवाप्य भूमावस्तपन्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्”॥)
ऋद्धिः, स्त्री, (ऋध् + क्तिन्।) अष्टवर्गान्तर्गतौषध-
विशेषः तत्पर्यायः। योग्यम् २। सिद्धिः ३। लक्ष्मीः
४। इत्यमरः॥ प्राणप्रदा ५। दृष्ट्या ६। इति रत्न-
माला॥ प्राणदा ७। जीवदात्री ८। सिद्धा ९। योग्या

ऋष

ऋष

ऋषि

१० चेतनीया ११ रयाङ्गी १२ मङ्गल्या १३ लोक-
कान्ता १४ जीवश्रेष्ठा १५ यशस्या १६ । अस्याः
गुणाः । मधुरत्वम् । सुस्निग्धत्वम् । अतितित्त्वम् ।
शीतलत्वम् । रुचिमेधाकारित्वम् । स्नेहकुलकमि-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्या रूपं यथा,—
“ऋद्धिर्द्विजिह्व कन्दौ द्वौ भवतः कोशशामले ।
श्वेतलोमान्वितः कन्दो लताजालः सरन्ध्रकः ॥
स एव ऋद्धिर्द्विजिह्व भेदमप्येतयोर्विवे ।
तूलग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वाभावर्त्तफला च सा ॥
दृष्टितु दक्षिणावर्त्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः” ।
औषधकारणे ऋद्धिर्द्विजिह्वाने वाराहीकन्दः अ-
थवा बला देया । इति परिभाषा ॥ ॥ समृद्धिः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारः २ । ५८ ॥
“परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना” ।)
पार्वती । इति शब्दरत्नावली ॥ (लक्ष्मीः ॥)
ऋध, उ य न इर ऋधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवां, खां-परं-सकं-सेट् ।) य ऋधति । उ
अर्द्धित्वा ऋद्धा । न ऋधोति । इर आर्धत् आ-
र्धत् । क्वचित्तुभौ चायम् । सोऽहं प्राग्भवतैव
भूतजननीमृधोमीति भवभूतिः ॥ अन्तर्भूतजार्थ-
त्वादितं सिद्धमिति केचित् । इति दुर्गादासः ॥
ऋफ, ष दाने । स्नाधायाम् । हिंसायाम् । निन्दा-
याम् । यङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं, अकं च-सेट् ।) ष ऋफति जनो ददाति
स्नाधते हिनन्ति निन्दति युद्धते वेत्यर्थः । आनर्प ।
हिंसायामप्ययमित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
ऋमु, णं, (ऋ स्वर्गे देवमातुरदितेर्व्या भवति यः ।
ऋ + भू + डु ।) देवता । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्-
वेदे । ६ । २१ । ६ ।
“ऋमुर्न रथं नवं दधतो केतुमादिशे” ॥
देवानामपि देवः । यथा, महाभारते वनपर्वणि ।
“ऋभवो नाम तत्राग्रे देवानामपि देवताः ।
तेषां लोकाः परतरे गान्धर्वजन्तीह देवताः” ॥
चाक्षुषमन्वन्तरे देवगणभेदः । यथा,—
“आद्याः प्रभूता ऋभवः पृथुकाश्च दिवौकसः” ।
इति हरिवंशे । ७ । ३२ ॥)
ऋमुच्चा, णं, (ऋभवो देवाः क्षियन्ति वसन्ति यत्र ।
ऋमु + क्षि + ड ।) स्वर्गः । वचनम् । इन्द्रः । इति ।
रायमुकुटः ॥ (देवमात्रे । यथा ऋग्वेदे । ४ ।
३७ । १ । “उपनी राजा अध्वरऋमुच्चाः” ।
“ऋमुच्चाः ऋभवः” । इति भाष्यम् ॥)
ऋमुच्चा, [न्] णं, (ऋमुच्चाः स्वर्गः वचनं वा अस्या-
स्तीति इति । “पथिमथ्यमुच्चांमात्” । ७ । १८५ ।
“इतोत्सर्वनामस्थाने” । ७ । १८६ । इत्यादिना
सिद्धम् । यदा ऋच्छति इति अर्त्तैर्भुक्षितक
प्रत्ययः ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
७ । ४७ । ३ । “इन्द्रो विभ्यां ऋमुच्चा वाजो
अर्थः” । इति ॥)
ऋम्मा, य ष बधे । (सुचादि-तुदां-परं-सकं-सेट् ।)
इति रिम्माधातोःकायां दुर्गादासः ॥
ऋण, गतिस्मृत्योः । सौत्रधातुरयम् । (परं-सकं-
सेट् ।) ऋणः । इति दुर्गादासः ॥

ऋणः, णं स्त्री, (ऋण + णप् ।) ऋणविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८ । ४ । २० ।
“ऋणो न दृष्ट्यन्नवपानमागहि” ॥)
ऋष, ई ष गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-
परं-सकं-सेट् ।) ऋषादिः । ई ऋषः । ष ऋषति ।
इति दुर्गादासः ॥
ऋषभः, णं, (ऋष + “ऋषिर्द्विजिह्व कित्” । इति
उणादिसूत्रेण ३ । २२३ । अमच् । कित् ।) ऋषः ।
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । २८ । ८ । “उय ऋषभस्य
रेतस्युपेन्द्र तव वीर्यं” ॥) कर्णरन्ध्रम् । कुम्भीर-
पुच्छः । उत्तरपदे श्लेषः । इति मेदिनी ॥
(“स्युस्तरपदे व्याघ्रपुच्छवर्षभकुञ्जराः ।
सिंहशार्ङ्गनागाद्याः णसि श्रेष्ठार्थवाचकाः” ॥
इत्यमरवाक्यात् । यथा पुरुषर्षभः पुरुषश्लेषः
इत्यर्थः । असमस्तोऽप्ययं श्रेष्ठार्थवाचकः । यथा,
भागवते २ । ४ । २२ ॥
“स्वल्क्षणा प्रादुरभूत् किलास्यतः
स मे ऋषीणामयमः प्रसीदताम्” ॥
“ऋषीणां ज्ञानप्रदानां ऋषभः श्रेष्ठः” । इति
तट्टीका ॥ गणविशेषः । आकृतिगणोऽयम् । यथा
पाणिनिः तत्पुरुषसमासप्रकरणे २ । १ । ५६ ॥
“उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” ॥ व्या-
घ्रादिराकृतिगणः । “व्याघ्र-सिंह-ऋक्ष-ऋषभ-
चन्दन-वृक्ष-वराह-हस्तिन्-तक्षक-कुङ्कुम-शङ्ख-पु-
ष्प-पुण्डरीक-पलाश-कितवाः” । इत्येते व्याघ्रा-
दयः ॥ पर्वतविशेषः । इति धरणी । वराहपुच्छः ।
आदिजिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ भगवदवतारवि-
शेषः । (यथा, भागवते ५ । ६ । ७ । “तस्य ह वा एवं
सुक्तालिङ्गस्य भगवत ऋषभस्य योगमायावासनया
देह इमां जगतीमभिमानामासेन चक्रममाणाः” ।)
स तु सत्ययुगे अग्नीध्रसुतनाभिराजपुत्रत्वेन जातः ।
तस्य पुत्रः जडभरतः । इति श्रीभागवतम् ॥
(यथा, मार्कण्डेये ५ । ३ । ३८ ।
“अग्नीध्रसुतनोर्नाभेस्तु ऋषभोऽभूत् सुतो द्विज ! ।
ऋषभाद्भरतो जज्ञे वीरः पुत्रश्चतादरः” ॥
स्वारीचिमे मन्वन्तरे ऋषिभेदः । यथा, मार्कण्डेये
६७ । ४ ।
“उज्जलम्बस्तथा प्राणो दत्तो लिङ्गमस्तथा” ॥
ऋषभसहस्रदक्षिण एकाहनिष्ठास्यो यागभेदः ।
यथाह गर्गः “पूर्वं ऋषभसंज्ञो राज्ञः” ॥ खगम-
ख्यातः यज्ञतुरपुत्रो ऋषभेदः । यथा, शतपथ-
ब्राह्मणे १३ । ५ । ४ । १५ । “एकविंशस्तोमेन
ऋषभो याज्ञतुर ईजे शिक्षानां राजा तदेतद्वाय-
याऽभिगीतम्” ॥ अष्टवर्गान्तर्गतौषधविशेषः ।
तत्पर्यायः । ऋषः १ ऋषभकः २ वीरः ३ । इति
रत्नमाळा ॥ गोपतिः ४ धीरः ५ विषाणी ६ दुर्धरः
७ ककुब्धान् ८ पुङ्गवः ९ बोद्धा १० इड्डी ११ धूर्त्यः
१२ भूपतिः १३ कामी १४ रुद्रप्रियः १५ उक्षा
१६ लाङ्गुली १७ गौः १८ बन्धुरः १९ गोरक्षः २०
वनवासी २१ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।
रक्तपित्तविरैकनाशित्वम् । शुक्लश्लेष्माकारित्वम् ।
दाहक्षयञ्चरहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥

(“जीवकर्षभकौ जेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ ।
रसोनकन्दवल्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ” ॥
“ऋषभो ऋषभो धीरो विषाणी द्राक्षइत्यपि” ॥
अनयोगीणा यथा ॥
“जीवकर्षभकौ वर्यौ शीतौ शुक्लकफप्रदौ ।
मधुरौ पित्तदाहासकार्शवतक्षयापह्नौ” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) सप्त-
स्वरान्तर्गतद्वितीयस्वरः । (अयं स्वरः चिन्त्यति ।
अस्यः तिस्रः श्रुतयो यथा, (१) दयावती, (२)
रञ्जनी, (३) रतिका । तिस्रश्च श्रुतिजातयो यथा,
(१) करुणा, (२) मध्या, (३) मृदुः । अथच ऋषि-
वंशीयः, क्षत्रियजातिः, पिङ्गवर्णश्च । अस्यो
त्पत्तिः शाकदीपे । अस्य ऋषिः देवता च ब्रह्मा ;
कन्दो मायवी । यथा सङ्गीतरत्नाकरे,—
“ऋषभस्तिश्रुतिस्ततः ।
दयावती रञ्जनी च रतिका चर्षभे स्थिता ॥
दीप्तायता मृदुर्भ्रम्या यङ्जे स्यात् ऋषभे पुनः ।
संस्थिता करुणा मध्या मृदुः ।
पञ्चमः पित्तवंशस्यो रि-धावृषिकुलोद्भवौ ।
ऋधौ तु क्षत्रियौ जेयौ वैद्यजाती निगौ मतौ” ॥
रि धौ ऋषभधैवतौ इत्यर्थः । इत्यादि ।)
स तु गोस्वरतुल्यस्वरः । चातकस्वरतुल्यस्वर इति
केचित् । नारदमते गावः ऋषभस्वरं वदन्ति
यथा,—
“घङ्गं रौतिमयूरो हि गावो नर्दन्ति चर्षभम्” ।
इति नारदसंहितायाम् । दण्डरत्नाकरादिमते
तु चातकः ऋषभं वदति । यथा सङ्गीतदर्पणे,—
“स्वरऋषभं चातको ब्रूते” । अस्योत्पत्तिः ।
“नाभिमूलादयदा वर्ण उत्थितः कुसते ध्वनिम् ।
ऋषभस्येव निर्धाति हेतुश ऋषभः स्तुतः” ॥
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(“नाभेः समुदितो वायुः कण्ठशीर्षसमाहतः ।
ऋषभस्येव नादं यत् तस्मादृषभमर्हति” ॥
इति च सङ्गीतसमयसारे । अस्योत्पत्तिः ऋग्वे-
दात् । यथा रत्नावल्यां,—
“ऋग्वेदात् घङ्ग-ऋषभौ यजुषो मध्यधैवतौ ।
सामवेदात् समूहभूतौ तथा गान्धारपञ्चमौ” ॥
इति ॥)
ऋषभध्वजः, णं, (ऋषभः ध्वजाध्वजस्य ध्वजेऽस्य वा)
शिवः । अर्हद्विशेषः । इति मेदिनी ॥
ऋषभी, स्त्री, (ऋषभ + जातौ ङीष् ।) नराकारस्त्री ।
श्रूकशिखी । शिराजा । विधवा । इति मेदिनी ॥
(श्रूकशिख्यर्थं व्यवहारो यथा ॥
“येनृषभ्यतिरसेत्यादिषु” ।
इति चरके सूत्रे चतुर्थोऽध्याये ॥ अथ हि ऋषभी
श्रूकशिखी इत्यस्य शिवदासीयटीका ॥ ॥)
ऋषिः, णं, (ऋषति प्राप्नोति सर्वान् मन्त्रान् ज्ञानेन
पश्यति संसारपारं वा इति । ऋष + “इगुप-
धात् कित्” ४ । ११६ । इति उणादिसूत्रेण इन् ।
कित् ।) ज्ञानसंसारयोः पारगता । शास्त्रज्ञदा-
चार्यः । (यथा, ऋग्वेदे १ । १ । २ । “अभिः

ऋष्य

“ऋष्योरायुधविशेषान्” । इति भाष्यम् ।
तथा मनुः ३ । १२३ ।

“यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकथ्येभ्यमन्ववित् ।
तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलवृथोगुडान्” ॥
“ज्वलितशूलवृथोगुडान्” । इति त-
ट्टीका ॥ दीप्तिः । यथा, ऋग्वेदे ३ । ५४ । १३ ।

“विद्युद्रथा मरुत ऋष्टिमन्तो
दिवो मर्वा ऋतजाता अथासः” ।

“ऋष्टिमन्तो दीप्तिमन्तः” । इति भाष्यम् ॥ गमना-
गमनशीलः । यथा, ऋग्वेदे २ । ६४ । ४ ॥ “अंसे-
वेधां निमिगच्छुर्ऋष्टयः साकं यच्चिरे स्वधया
दिवो नरः” । “ऋष्टयः गमनागमनशीलाः” ।
इति दयानन्दभाष्यम् ॥ पुं, धर्मसावर्णिके मन्व-
न्तरे ऋषिभेदः । यथा, मार्कण्डेये ६४ । १६ ।

“हविष्वांश्च वरिष्ठश्च ऋष्टिरन्यस्तथाखणिः” ॥

ऋष्यः, पुं स्त्री, (ऋष्य + यत् । निपातनात् सिद्धम् ।)
ऋग्विषेयः । इत्यमरः ॥ (यथा महाभारते ऋष्य-
ऋङ्गोपाख्याने । ३ । ११० । २७ ।

“ऋष्यऋङ्गः कथं ऋग्यामुत्पन्नः काश्यपात्मजः” ।

ऋष्यस्य ऋग्विषेयस्य ऋङ्गमिव ऋङ्गं यस्य स
ऋष्यऋङ्गः ।

“ऋष्यो नीलाङ्गको लोके सरोज्य इति कीर्तितः” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
खनामख्यातः कुर्वन्शीरो देवातिथिपुलः । यथा,
भागवते ६ । २२ । ११ ।

“ततश्च क्रोधनस्तस्माद् देवातिथिरमुष्य च ।

ऋष्यस्तस्य दिल्लीपोऽभूत् प्रतीपस्तस्य चात्मजः” ॥

ऋष्यकेतुः, पुं, (ऋष्यः केतौ यस्य ।) अग्निऋद्धः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य रूपान्तराणि । ऋष्य-
केतुः । ऋष्यकेतनः । रिष्यकेतुः । विष्यकेतुः ॥

ऋष्यगता, स्त्री, (ऋष्येण ऋषिसमूहेन गता जाता) ।

ऋष्यप्रोक्ताऋद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

ऋष्यगन्धा, स्त्री, (ऋष्यस्य ऋग्विषेयस्य गन्ध इव
गन्धो यस्याः ।) लृट्प्रविशेषः । ऋषिजाङ्गल इति
ख्यातः । तत्पर्यायः । ऋक्षगन्धा २ ऋषिजाङ्गलिकी
३ । इति रत्नमाला ॥

“महासहा-ऋद्धिऋष्यगन्धाश्रगन्धेयादिषु” ॥

इति चरके विमानस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥

ऋष्यप्रोक्ता, स्त्री, (ऋष्येण ऋषिसमूहेन प्रोक्ता) ।
प्रतमूली । शृङ्गशिखी । अतिवला । इति मेदिनी ॥
(अस्याः पर्यायो यथा ॥

“अतिवला महाशतावरी कपिकच्छुः” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

यवहारो यथा ॥

“रेन्दुप्रभतिरस्यप्रोक्तापयस्वेयादिषु” ।

इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥ अत्र तु
ऋष्यप्रोक्तामात्रपर्यायं इति शिवदासीयटीका ॥ *

“कुक्कुटो सर्पगन्धा च तथा काण्विषाणिके ।

ऋष्यप्रोक्ता वयस्या च ऋङ्गी मोहनवह्निका” ॥

इति उत्तरतन्त्रे षष्ठितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

ऋष्यमूकः, पुं, (ऋष्यो ऋगो मूको यत्र ।) पर्वत-
विषेयः । इति जटाधरः ॥ स तु दक्षिणदेशे

ऋष्य

पन्थासरोत्ररुजले स्थितः । यत्र बालिभवात् सुयो-
वादयः यज्ञवानराः स्थिताः ॥ इति रामायणम् ॥

(“तादृष्यमूकस्य समीपचारी
चरन् ददर्शाद्भुतदर्शनोयौ” ।

इति रामायणे । ४ । २ । १२८ ॥)

ऋष्यऋङ्गः, पुं, (ऋष्यस्य ऋगस्य ऋङ्गमिव ऋङ्ग-
मस्य ।) सुनिविशेषः । स तु विभाङ्गकसुतः ।
तस्य भाष्यां लोमपादराज्यं आजगाम । आगते च
तस्मिन् विभोतैः सर्वैः ऋष्यऋङ्गस्य राज्यमिद-
मिति आचक्षे । पुनितश्च तेन राजधिया दिवि
इन्द्रमिव पुनं अचीमिव शान्तां सुषाञ्चावर्णोक्त्य
यामांश्च घोषांश्च सुस्य इत्यवगम्य शान्तकोपः
स्वाश्रमं प्रति प्रययौ । अथ स ऋष्यऋङ्गः शान्तया
सह तस्मिन् राज्ये सुखमतिचिरमवसत् ॥

आसीत्पुनः महातेजास्तपस्विसत्तमः काश्यपो
विभाङ्गको नाम ऋषिः । स च महाङ्गदं समा-
साद्य दीर्घकाजं तपसि स्थितः । एकदासुरस-
मुर्वशीं दृष्ट्वा चलितचित्तस्तस्य रेतः अप्सु प्रच-
क्षान्द । ततः काचित् ऋगी लघिता लोयेन सह
तप्यीत्वा गर्भिणी अभवत् । इयं हि ऋगी पुरा
काचित् देवकन्यासीत् प्रापवशात् ऋगरूप-
धारिणी वने विचरन्ती स्थिता । अध्यामोषत्वात्
ब्रह्मरेतस्तस्यां ऋग्यामेकः पुत्रः समभवत् । ऋ-
गीगर्भजातत्वादस्य शिरसि ऋङ्गमजायत तेनास्य
ऋष्यऋङ्ग इति नाम समभवत् । अनेन हि
पितुरन्यः कोऽपि मानुषो न दृष्टपूर्वस्तस्माद-
नन्यविषयं अस्य मनः सदा ब्रह्मचर्यं एवाभवत् ।
एतस्मिन्नेव काले दशरथस्य बन्धुर्लोमपाद इति
ख्यातोऽङ्गनासीत्यरः समभवत् । तेन कामात्
ब्राह्मणस्य मिथ्याज्ञतम् । अस्मात् सर्वे ब्राह्मणास्तं
परितव्युः । प्रणययज्ञस्यास्य राज्ये न ववर्धं शत-
क्रतुः । अतः क्षिप्रचित्तः स राजा ब्राह्मणान्
सन्तोषयित्वा कच्छिदुपायं पर्यपृच्छत् । तेन पृच्छांते
ब्राह्मणा यज्ञार्थं ऋष्यऋङ्गमानेतुं उपदिदिशुः ।

अथ स राजा दुष्करत्वादस्य कार्यस्य ऋष्य-
ऋङ्गमानेतुं प्रापाद्यभीताभिर्ब्राह्मणैर्भयलमका-
रोत् । अथ रूपयौवनसम्पन्नाः काचित् वारा-
ङ्गना वह्निं उपायनद्रव्याणि गृहीत्वा जलपथेन
तं तपोधनम् लोमवित्त्वानेतुं प्रवस्थिरे । अथ ताः
काश्यपस्याश्रमं समासाद्य व्याजकृताश्रमां नावम-
दूरे निबध्य तत्रोत्तसुः । अप्यकदाचित् तासां
काचित् कुशला ऋषेः सुतं तं दृष्ट्वा वामाङ्गा
मोहयित्वा विचित्राणि मास्यानि वासांसि च
दत्त्वा पेयानि च पाययित्वा तेन सह चिक्रीड
प्रजहास च । एतादृशेन विविधोपायेन तं प्राप-
यित्वा कामवशतां अधिष्ठोचस्योपदेशं कृत्वा च
खस्थानमाजगाम । गतायाश्च तस्यां मदनेन मत्तो
विचेतनश्चाभवदृष्यऋङ्गः । अथ विभाङ्गकसुतपसः
प्रतिनिष्ठस्य सुसुतं तथाविधं दृष्ट्वा प्रबोधयामास ।
प्रबोध्य तपस्यार्थं प्रस्थिते च तस्मिन् पुनः सा
ऋषिरूपधारिणी वेश्वा तं विभाङ्गकसुतं प्रलोभ्य
नाथ्याश्रममानीय द्रुततरं लोमपादराज्यमायत्ता ।
अथ स राजा तं पाप्य विभाङ्गकसुतं प्रहृष्ट-
मना शक्तपुरे गिरेशयामास । प्रविष्टे च तस्मिन्
तपोधने समस्तराज्यं प्रहृतं जलेनापूर्यमाणसम-

ऋ

वत् । एवं स लोमपादः परिपूर्णकामः तपोधनाय-
गच्छात् विभाङ्गकात् प्रापदृष्टिमिच्छन् स्वमित्रस्य
दशरथस्य सुतां शान्तां ऋष्यऋङ्गाय प्रददौ ।
अथ विभाङ्गको मुनिः तपसः प्रतिनिष्ठः सुत-
जनवलोक्य ध्यानधिया सर्वमवगम्य कुधा ज्वल-
न्निव लोमपादराज्यं आजगाम । आगते च
तस्मिन् विभोतैः सर्वैः ऋष्यऋङ्गस्य राज्यमिद-
मिति आचक्षे । पुनितश्च तेन राजधिया दिवि
इन्द्रमिव पुनं अचीमिव शान्तां सुषाञ्चावर्णोक्त्य
यामांश्च घोषांश्च सुस्य इत्यवगम्य शान्तकोपः
स्वाश्रमं प्रति प्रययौ । अथ स ऋष्यऋङ्गः शान्तया
सह तस्मिन् राज्ये सुखमतिचिरमवसत् ॥

अथ गच्छति काले सूर्यवशावत्सो राजा
दशरथः अगपत्यतया क्षिप्रमानहृदयो निजगुरुं
वशिष्ठदेवं पुत्रलामोपायं प्रपृच्छ । एवमुक्तस्तेन
ऋषिप्रवरो वशिष्ठः लोमपादराज्यात् ऋष्यऋङ्गं
तपोधनं समानीय पुच्छेष्टिं कर्तुं समादिशत् ।
अथासौ राजा एवमभिहितः स्वजामातरममुं
ऋष्यऋङ्गमानेतुं यत्नमकरोत् । तत आगतेन
तेन क्रियमाणे षष्ठे दैवश्चरुर्वज्रिमध्यादुदतिष्ठत् ।
एतच्चरुमक्षणात् नारायणावतारस्वरूपा रामा-
दयश्चत्वारो दशरथस्य तनया जाताः । अयं
विभाङ्गकसुतस्तु महाप्रतापवान् यज्ञनिष्ठश्चेति
प्रसिद्धः । एतत्कथा च महाभारते । ३ । ११०
अध्यायतन्त्रा रामायणे । १ । ६ अध्यायश्चारभ्य
द्रव्या ॥ * ॥ सावर्णिके मन्वन्तरे ऋषिभेदः ।
यथा, मार्कण्डेये ८० । ४ ।

“रामो व्यासो गालवश्च दीप्तिमान् कृपश्च च ।

ऋष्यऋङ्गस्तथा द्रोणिस्तत्र सप्तर्वयोऽभवन्” ॥

ऋ

ऋ दीर्घककारः । स तु अष्टमस्वरवर्णः । अस्यो-
च्चारणस्थानं मूर्द्धा । (यथा, सिद्धान्तकौमुद्यां
“ऋदुरभाणाम्मूर्द्धा” । पाणिनीयशिक्षायांमपि ।
“सुर्मूर्द्धा ऋदुरभा दन्त्या स्तुलसाः स्तुताः” ।)
स तुल्यश्च भवति ॥ इति व्याकरणम् ॥
(स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिधापि पुनः
प्रत्येकमनुनासिकानुनासिकभेदेन द्विधेति षड्-
विधः ।)

ऋकारं परमेशानि खयं परमकुण्डलम् ।

पीतविद्युत्तवाकारं पञ्चदेवमयं सदा ॥

चतुर्ज्ञानमयं वर्णं पञ्चप्राणयुतं सदा ।

त्रिशक्तिसहितं वर्णं प्रणमामि सदा प्रिये” ॥

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

(वङ्गीयभाषायाम् ।) तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“तद्रूपाधोगता दद्या वामतः कुष्ठिता त्वधः ।

पुनर्दक्षगता रेखा तासु ब्रह्मेशविश्रवः ॥

मात्रा शक्तिः परा ज्ञेया ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते” ।

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा ।

“ऋऋयोऽतिथिप्रो वागी वामनो गोऽथ श्रीर्ऋतिः ।

ऊर्द्धमुखी विश्रानाथः पद्ममाला विगुरुधीः ॥

शशिनी मोचिका श्रेष्ठा दैत्यमाता प्रतिष्ठिता ।

लृ

एकदन्ताङ्गयो माता हरिता मिथुनोदया ।
कोमलः श्यामला मेघी प्रतिष्ठा पतिरष्टमी ।
ब्रह्मण्यमिव कीलाले पावको गन्धकर्षिणी ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ वामनासिका । इति वीज-
वर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य वामनासिकया
न्यस्यतया तथात्वम् । यदुक्तं मातृकान्यासमन्त्रे ।
“ऋं नमो दक्षिणगण्डे ऋं नमो वामगण्डे” ।
इति ॥ अनुबन्धविशेषेन चण्डाङ्गखो वा स्यात् ।
यदुक्तं कविकल्पद्रुमे । “चण्डाङ्गखोऽथ ऋर्वा ल-
रङ्गानिर्वाध एः सिचि” ॥ (एतेन कण्ठ आर्त्तखरे
लुङि कृते चचीकणत् अचकणत् इति स्यात् ॥)
ऋ गि गत्या । इति कविकल्पद्रुमः । (प्रादि-ब्र्यादि-
पर-सक-सेट् ।) गि ऋणाति । ईर्षः ईर्षिः ।
इति दुर्गादासः ॥
ऋ, य, (ऋ + क्षिप् ।) वाक्यारम्भः । रक्षा । इति
मेदिनी । निन्दा । भयम् । इति शुद्धरत्नावली ॥
ऋ, स्त्री, (ऋणातीति । ऋ + क्षिप् ।) वक्षः । इति
मेदिनी ॥
ऋः, स्त्री, देवमाता । दानवमाता । (ऋ + भावे
क्षिप् ।) स्मृतिः । गतिः । इति मेदिनी ॥
ऋः, पुं, (ऋणाति प्राप्नोति विश्वमिति । ऋ + क्षिप् ।)
भैरवः । (यथा, “ऋणन्ददाचि । प्रमथेऽसङ्गेः ।”
इत्युद्भूतः ॥) दनुजः । इति मेदिनी ॥

लृ

लृ लृकारः । स तु नवमस्वरवर्णः । अस्योच्चारण-
स्थानं दन्तः । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् “लृ-
लसानन्दन्ताः” ।) शिञ्जायामपि यथा,—
“स्युर्मूर्द्धन्या ऋदुरसा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः” ।)
स ऋखो दीर्घः झुतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥
(अयन्तु उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि
प्रत्येकं पुनरनुनासिकानुनासिकभेदेन द्विधेति
षड्विध एव ॥)
“लृकारं चञ्चलापाङ्गि कुण्डली परदेवता ।
अत्र ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं सदा ।
पञ्चप्राणयुतं वर्णं तथा गुणत्रयात्मकम् ॥
विन्दुत्रयात्मकं वर्णं पीतविद्युत्तया तथा” ।
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य
लेखनप्रकारो यथा,—
“रेखाधःकुण्डली वक्रा दक्षतो वामतो गता ।
वङ्गीशवायवस्तासु निव्यं सन्ति च निव्यशः” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा,—
“लृः स्थाणुः श्रीधरः शुद्धो मेधाधूमावको विद्यत् ।
देवयोनिर्दक्षगण्डो महेशः कौन्तेयदत्तौ ॥
विश्वेश्वरो दीर्घजिह्वा महेशो लाङ्गलिः परा ।
चन्द्रिका पार्थिवो धूमा हिदन्तः कामवर्द्धनः ॥
मुचिस्मिता च नवमी कान्तिरायातकेश्वरः ।
चिन्ताकर्षिणी काशश्च तृतीयकुलसुन्दरी” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (मातृकान्यासे दक्षिणगण्डे
न्यस्यतया दक्षिणगण्डेनाप्यभिधानम् । यथा मातृ-

य

कान्यासमन्त्रे । “लृं नमो दक्षिणगण्डे लृं नमो
वामगण्डे” । अनुबन्धविशेषः । एतेन लुङि अङ्
स्यात् । यदुक्तं कविकल्पद्रुमे ।
“चण्डाङ्गखोऽथ ऋर्वा लरङ्गानिर्वाध एः सिचि” ।
एतेन गम् लृ औ गतौ इत्यस्य लुङि अगम-
दिति स्यात् ॥
लृ, य, देवमाता । इति मेदिनी एकाक्षरकोषश्च ॥
भूमिः । कुम्भः । पर्वतः । इति मेदिनी ॥

लृ

लृ दीर्घ लृकारः । स तु दशमस्वरवर्णः । अस्यो-
च्चारणस्थानं दन्तः । (यथा मुग्धबोधे । “लृत्रयं
तथ्यधनलसाः वो दन्त्याः” ।) स झुतश्च भवति ।
इति व्याकरणम् ॥ (उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात्
त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पुनरनुनासिकानुनासिकभे-
दात् षड्विध एव ।)
“लृकारं परमेशानि पूर्यचन्द्रसमप्रभम् ।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ॥
गुणत्रयात्मकं वर्णं तथा विन्दुत्रयात्मकम् ।
चतुर्वर्गप्रदं देवि स्वयं परमकुण्डली” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य
लेखनप्रकारो यथा,—

“तत्कोडुतुल्यरूपा च रेखा सा वैष्णवो हस्तता ।
तासु वन्द्याः सुरेशानि दुर्गा वाणी सरस्वता” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तन्नामानि यथा,—
“लृकारः कमला हर्षा हृषीकेशो मधुव्रतः ।
सूक्ष्मा कान्तिर्वामगण्डो रत्नः कामोदरो सुरा ॥
शान्तिहृत् स्तुतिता शक्रो मायावीजो लुपो वियत् ।
कुशमी सुस्थिरो माता नीलपीतो गजाननः ॥
कामिनी विश्वमा कालो नित्या शुद्धः शुचिः कृती ।
सूर्यो धैर्योऽन्धर्षिणी च एकाकी दनुजप्रभः” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (मातृकान्यासे वामगण्डे
न्यस्यतया तन्नाम्नाप्यभिधानम् । मातृकान्यास-
मन्त्रो यथा ॥ “लृं नमो दक्षिणगण्डे लृं नमो
वामगण्डे” ॥ मुग्धबोधमते तन्त्रमते च लृकारस्य
दीर्घत्वमस्ति पाणिनिमते तु नास्ति । अत्रेदं ज्ञा-
तव्यं लृकारस्य दीर्घत्वाभावेऽपि “लृति लृवा”
इति वार्त्तिकोक्तेः लृकार एव तत्र विधेयः । तेन
होतृलृकार इत्यादौ लृकारस्य व्यवहारः । मुग्ध-
बोधेऽपि एतदनुसारेण एकमात्रदिमात्रचिमा-
त्रापेक्षा “लृत्रयम्” इत्युक्तनेन न विरोधः ॥
लृ, य, देवमाता । नार्थात्मा । माता । इति मेदिनी ॥
लृः, स्त्री, देवस्त्री । इत्येकाक्षरकोषः । दनुजमाता ।
कामधेनुमाता । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥
लृः, पुं, सर्वः । महादेवः । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ॥

य

य एकारः । स तु एकादशस्वरवर्णः । अस्योच्चारण-
स्थानं तालुकण्ठश्च । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् ।

यकं

“यदैतोः कण्ठतालु” । तथाच शिञ्जायाम् ।
“ए ये तु कण्ठतालव्यावो औ कण्ठोक्तौ स्मृतौ” ॥)
स दीर्घः झुतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥ (उदा-
त्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि प्रत्येकं पुनर-
नुनासिकानुनासिकभेदात् षड्विध एव ॥)
“एकारं परमं दिव्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
रङ्गिनीकुसुमप्रस्थं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं तथा विन्दुत्रयात्मकम् ।
चतुर्वर्गप्रदं देवि स्वयं परमकुण्डली” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) अस्य लेख-
नप्रकारो यथा ।
“कुञ्चिता वामतो रेखा दक्षकोणायता त्वधः ।
पुनर्व्यामगता सैव तासु वङ्गीशवायवः” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
“एकारो वास्तवः शक्तिर्भिर्गुणो सोऽहो भगं मरुत् ।
सूक्ष्मा भूतोऽर्द्धकेशो च ज्योत्स्ना अद्वा प्रमर्द्नः ।
भयं ज्ञानं कृपा धीरा जङ्गा सर्वसमुद्भवः ।
वक्रिर्विष्णुर्भगवती कुण्डली मोहिनी वसः ॥
योषिदाधारशक्तिश्च त्रिकोणा ईशसंज्ञकः ।
सन्धिरैकादशी भद्रा पद्मनाभः कुलाचलः” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“एकारो वामगण्डान्तः शक्तिर्भिर्गुणो भगन्तथा ।
मातृवीजश्च विजया ओष्ठ एकादशस्वरः” ॥
इति वीजवर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य
ओष्ठस्थाने न्यस्यतया ओष्ठगण्डेनाप्यभिधानम् ।
मातृकान्यासमन्त्रो यथा,—
“यं नम ओष्ठे ऐं नमोऽधरे” ॥ इति । अनु-
बन्धविशेषः । तेन लुङि सिचि अङ् इति स्यात् ।
यथाह कविकल्पद्रुमे ।
“लृरङ्गानिर्वाध एः सिचि ।
अङ् इति ऐर्यजादिः स्यात्” ॥
एतेन कटे वर्धावर्णयोरित्यस्य लुङि अकटीदिति
स्यात् ॥)
य, य, स्मृतिः । अस्य । अनुकम्पा । आमन्त्रणम् ।
आज्ञानम् । इति मेदिनी ॥
यः, पुं, (एति प्राप्नोति सर्वं विश्वमिति । इण् + अच् ।
“सर्वं विष्णुभयं जगत्” इति वाक्यादस्य तथा-
त्वम् ॥) विष्णुः । इत्येकाक्षरकोषः ॥
यकं चि, (एतीति । इण् गतौ । “इण्भीकापा-
श्रल्यतिमर्चिभ्यः कन्” ॥ ३ । ४३ । इत्युणादिसूत्रेण
कन् ।) मुख्यम् । अन्यत् । केवलम् । इत्यमरः ॥
“त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः” ।
इति मनौ ॥ ३ । “अजामेकां लोहितसुक्तायाम्” ।
इति श्रुतिः ॥ “एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम्” । इति
रघुवंशे ॥ ४७ । “ममात्र भावैकरसं मनः स्थिरम्”
इति कुमारः ॥ ५॥ २२ ॥ आदिसंख्या । इति मेदिनी ।
अथैकाचकानि । परमात्मा १ विद्युः २ क्षितिः
३ गणेशदन्तः ४ शुक्रचक्षुः ५ । इति कविकल्प-
लता ॥ अग्निः ६ सूर्यः ७ देवराजः ८ यमः ९ ।
इति महाभारते वनपर्व ॥ (सर्वनामशब्दोऽयम् ।
तथा च सिद्धान्तकौमुद्यां “सर्वोदयश्च पञ्चत्रि-
शत्” इत्युक्ता “तद्-तद्-यद् एतद्-इदम्-अदस्-

एक

एक-द्वि-युष्मद्-अस्मद्-भवत्-किम्" इत्युक्तवान् । यथा प्राकृतले २ अङ्के । "विश्रान्तेन भवता ममाप्येकस्मिन् कर्मणि सहायेन भवितव्यम्" । ऐं, खनामख्यात ऐकवंप्रियो नृपतिभेदः ।

यथा, भागवते ६।१५।२।

“श्रुतायोर्वसुमान् पुत्रः सत्यायोश्च श्रुतं जयः ।

रयस्य सुतएकश्च जयस्य तनयोऽमितः” ॥

परमेश्वरः । विष्णुः । यथा विष्णुसंहितायाम् ।

“एको नैकः सवः कः किम्” । “परमार्थतः सजा-

तीयविजातीयखगतभेदराहित्यादेकः” । इति

माध्यम् । घटे घटान्तरात् भेदः सजातीयभेदः ।

घटे पटात् भेदः विजातीयभेदः । घटे कपाला-

देभेदः खगतभेदः ॥

एककः त्रि, (“एकादाकिनिच्चासहाये” । ५।३।

५२। इत्यत्र चकारात् पठे कन् ।) असहायः ।

एकला इति भाषा । तत्पठ्यायः । एकः २

एकाकी ३ । इत्यमरः ॥

(“महानप्येकको वृत्तः सर्वतः सुप्रतिष्ठितः ।

प्रसह्यैव हि वातेन शक्यो धर्मयितुं यतः” ॥

इति पञ्चतन्त्रे ३।५२। ॥ तथा नैषधे । २। ३६।

“विधिरैककचक्रचारिणम्

किमु निर्मितसति मान्मथं रथम्” ॥)

एककुण्डलः ऐं, (एकं कुण्डलं यस्य ।) बलरामः ।

कुवेरः । इति मेदिनी ॥

एकगुरुः, ऐं, (एको गुरुर्यस्य ।) सतीर्थः । इत्यमरः ॥

एकगुरुर शिष्य इति भाषा ॥

एकचक्रं, स्त्री, (एकं चक्रं यस्य ।) पुरीविशेषः । तत्प-

ठ्यायः । हरिश्चन्द्रम् २ शुभपुरी ३ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ हर्षचरितः । त्रि, असहायचारी । यथा,

ऋग्वेदे १।१६४।२ ।

“सप्त युजन्ति रथमेकचक्र-

मेकोऽश्वो वहति सप्तनामा ।

त्रिनामिचक्रमजरमन्यं

यचेमा विश्वा भुवनाधितस्थुः” ॥

अत्र भाष्यकृता यथाख्यातन्तादाह ।

“एकचक्रमेकरथाङ्गोपेतम् । यद्यपि त्रीणि

चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेकचक्रमित्युच्यते

रथं रंह्यस्वभावं रथस्य सम्बन्धिनं सप्तै-

तत्संख्याका अश्वा युजन्ति अनुवधन्ति वहन्त्य-

होराचनिर्वाहाय । किं वस्तुतः सप्त नेत्याह ।

एकोऽश्वः सप्तनामा । एक एव सप्ताभिधानः

सप्तधा नमनप्रकारो वा एक एव वायुः सप्तरूपं

पृत्वा वहतीत्यर्थः । वाय्वधीनत्वादनन्तरीत्तसप्चारस्य

एकचक्रमित्युक्तम् । कीदृशन्तदित्यत आह ।

त्रिनामि बलयत्रयमध्यस्थितनामिस्थानीयच्छि-

त्रयोपेतम् । अजरमरणधर्माकम् । अनर्द्धम-

शिशिलं पुनस्तदेव विशेष्यते । यत्र यस्मिंश्चक्रे

इमा विश्वा भुवना इमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि

भूतजातान्यधि आश्रित्य तस्थुस्तिसृन्ति । यदा

एकचक्रमेकचारिणमसाहायेन सक्षरन्तं रथ-

मादित्यं सप्त युजन्ति सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या

वा रश्मयः सप्तप्रकारकार्या असाधारणाः पर-

एक

स्परविषयज्ञाः षडृतवः एकः साधारण इत्येवं-
रूपा यदा मासद्वयात्मकाः षट् अपरौऽधि-
मासात्मक एक इत्येवं सप्तर्त्तवो युजन्ति रतस्य

कार्यं निर्वहन्तीत्यर्थः । स चैकोऽसहायोऽश्वो

ल्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्तरसानां

सप्तमयितारो रश्मयो यस्य तादृशः । सप्तर्षि-

भिः स्तूयमानो वादित्यो वहति धारयति अम-

तीत्यर्थः । किं भूतम् । त्रिनामि चक्रम् । त्रयो

नामिस्थानीयाः सन्ध्यासम्बद्धा वा एव ऋतवो

यस्य तत्तादृशम् । के ते ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्याः

यदा भूतभविष्यद्वर्त्तमानाख्यास्तयः कालाभिना-

भयः । तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत् पुनः पुनः

परिभ्रममाणं संवत्सराख्यचक्रमजरमरणम् ।

न हि कदाचिदपि कालो म्रियते अनादिनिधनः

कालः इति सूतेः । अनर्द्धमप्रतिष्ठितम् । ईदृशं

संवत्सराख्यं चक्रं नामाकालावयवोपेतमयमादित्यः

पुनः पुनरावर्त्तयति संवत्सरादर्वाचीनानां तच्चै-

वान्तर्भावात् युगादीनां तदावृत्तिसाध्यात् संवत्-

सरस्य चक्रत्वेन रूपणम् । पुनः कीदृशं तत् । यत्र

यस्मिंश्चक्रे इमा विश्वा भुवना इमानि सर्वाणि

भूतान्यधितस्थुः आश्रित्य तस्थुन्ति कालाधी-

नत्वात् सर्वस्याः स्थितेः । ईदृशस्य कालस्य का-

रणभूतपरमेश्वरपरिचिन्तनेन मोक्षसद्भावात् ज्ञान-

मोक्षात्तरप्रशंसा च” ॥ नृपाहयविशिष्टम् । एक-

राजविशिष्टम् । यथा, भागवते ३।१।२०।

“इत्थं व्रजन् भारतमेव वर्षं

कालेन यावत् गतवान् प्रभासम् ।

तावच्छास क्षितिमेकचक्रा-

मेकातपचामजितेन पार्थ” ॥

ऐं, असुरभेदः । यथा, हरिवंशे ३।८४।

“एकचक्रो महाबलः क्षतारकश्च महाबलः” ।

अयं हि प्रतिविम्ब इति नाम्ना प्रसिद्धः । यथा ।

महाभारते १ । सम्भषर्द्धणं प्रावतरणे ६७।२२।

“एकचक्र इति ख्यात आसीदयन्तु महासुरः ।

प्रतिविम्ब इति ख्यातो नभुव प्रथितः क्षितौ” ॥

स्त्री, खनामख्याता पुरी । अत्रस्थो भीमसेनो

महाबलं वकनामानमसुरं हतवान् ॥ यथा,—

महाभारते १ । अंशावतारपर्यणि भारतसूत्रे ।

६१ । २६-२८ ।

“ते तत्र नियता कालम् कश्चिदधुनं रर्षभाः ।

मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ॥

तत्राससाद क्षुधितं पुरुषादं वक्रोदरः ।

भीमसेनो महाबाहुर्व्यक्तं नाम महाबलम् ॥

तत्रापि पुरुषव्याघ्रो बाहुवीर्येण पाण्डवः ।

निहत्य तरसा वीरो नागरान् प्रथ्यसान्वयत्” ॥)

एकचरः, ऐं, (एकश्चरति यः । चर + पचाद्यच् ।)

हिंस्रपशुविशेषः । गण्डाह इति भाषा । तत्प-

ठ्यायः । वाङ्मनसः २ गणोत्साहः ३ गणकः ४ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(सर्पादिः । यथा, मनुः । ५। १७।

“न भक्षयेदेकचरानजातांश्च नृगदिजान्” ।

“ये एकाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पादधस्तानेक-

एक

चरान्” । इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ (त्रि,
एकाकिचारी । वृधभट्टः । यथा, “अयमेकचरो-
ऽभिवर्त्तते माम्” । इति किराते । १३।३।
“एकचरो वृधादपेतः” । इति तट्टीका ॥)

एकचारी, [न्] ऐं, (एकः सन् चरतीति । चर् +

णिनि ।) वृद्धसहचारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(एकचारिणि, त्रि ॥)

एकजटा, स्त्री, (एका जटा यस्याः ।

“एवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटाधिका” ।

इति अथवात् । यदा एका मुख्या जटा यस्याः ।

“खंलिखन्तीं जटामेकां विभ्रतीं शिरसा स्वयम्” ।

इति च अथशाक्तथात्वम् ।) उग्रतारा । तस्या

आविर्भावो यथा,—

“सर्वे सुरगणाः सेन्द्रास्ततो गत्वा हिमाचलम्

गङ्गावतारनिकटे महामायां प्रतुष्टुः ॥

अनेकसंस्तुता देवी तदा सर्वामरोत्करैः ।

मातङ्गवनितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत ॥

युष्माभिरमरैश्च स्तूयते का च भाविनी ।

किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति ॥

एवं ब्रुवन्त्या मातङ्गास्तस्यास्तु कायकोपतः ।

समुद्रूताब्रवीदेवी मां स्तुवन्ति सुरा इति ॥

शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ वाधेते सकलान् सुरान् ।

तस्मात्तयोर्व्यधायाहं न्यूयेऽद्य सकलैः सुरैः ॥

विनिःश्वतायां देव्यान्तु मातङ्गाः कायतस्तदा ।

भिद्वाङ्गनगिमा कृष्णा साभूत् गौरी जगदादि ॥

कालिकाख्याभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया ।

तामुग्रतारामृषयो वदन्तीह मनीषिणः ॥

उग्रादपि भयात् त्राति यस्माद्भक्तान् सदाश्रिता ।

एतस्याः प्रथमं वीजं कथितं तन्ममेव च ॥

एवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्या जटाधिका ।

प्रदण्णं चिन्तनं चास्याः सन्त्यक् वेतालभैरवौ ॥

यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्तः प्राप्नोत्यभीप्सितम् ।

चतुर्भुजां कृष्णवर्णां सुखमालाविभूषिताम् ॥

खड्गं दक्षिणपाणिभ्यां विभ्रतीन्द्रीवरं त्वधः ।

कर्त्रीश्च खर्परश्चैव क्रमादामेन विभ्रतीम् ॥

खं लिखन्तीं जटामेकां विभ्रतीं शिरसा स्वयम् ।

सुखमालाधरां शीर्षे ग्रीवायामपि सर्वदा ॥

वक्षसा नागहारान्तु विभ्रतीं रक्तलोचनाम् ।

कृष्णवस्त्रधरां कक्षां व्याघ्राजिनसमन्विताम् ॥

वामपादं श्रवहृदि संस्थाप्य दक्षिणं पदम् ।

विन्ध्यस्य सिंहपृष्ठे तु लेलिहानासवं स्वयम् ॥

साट्टहासमहाघोरा रावयुक्तातिभीषणा ।

चिन्त्योग्रतारा सततं भक्तिमद्भिः सुखेषुभिः ॥ * ॥

एतस्याः संप्रवक्ष्यामि या अष्टौ योगिनीस्तु ताः ।

महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च ॥

घोरा च आमरी चैव महाराजिच्च सप्तमी ।

भैरवी चाष्टमी प्रोक्ता योगिनीस्ताः प्रपूजयेत्” ॥

इति कालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥

एकजन्मा, [न्] ऐं, (एकं मुखं जन्म यस्य । दिक्-

पालांशसम्भूतत्वादस्य तथात्वम् ।) राजा । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (एकं न द्वितीयं जन्म यस्य

इत्यर्थः । श्रृङ्गः । तस्य अद्विजत्वात् तथात्वम् ।)

एक

एकतमः, चि, (एक + “एकाच्च प्राचाम्” । ५।३।
६४। इति डतमच् ।) बहूनां मध्ये एकः । इति
व्याकरणम् ॥ (यथा महाभारते आदिपर्वणि ।
“अस्त्राणि वा शरीरं वा ब्रह्मैकतमं वृणु” ॥)
एकतरः, चि, (एक + “एकाच्च प्राचाम्” । ५।३।
६४। इति डतरच् ।) द्वयोर्मध्ये एकः । इति
व्याकरणम् । भिन्नः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यदाह कात्यायनः ।
“यदि ह्येकतरो ह्येषां स्त्रीधनं भन्त्येद्वात्” ॥)
एकता, स्त्री, (एकस्य भावः । एक + तल् + टाप् ।)
एकत्वम् । ऐक्यम् । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, रामायणे ६६।१३ ।
“वह्नीरपि मतीर्गत्वा मन्त्रिणो मन्त्रनिर्णये ।
पुनर्यज्ञैकतां प्राप्ताः स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः” ॥)
एकतानः, चि, (एकेन भावरसेन तन्यते विस्तीर्यते
इति । तन इज विस्तारे । कर्मण्यण् ।) एकायः ।
एकविधयास्तत्तचित् । इत्यमरः ॥ (यथा भाग-
वते ७।६।८ ।
“ब्रह्मादयः सुरगणा मुनयोऽथ सिद्धाः
सत्त्वैकतानमतयो वचसां प्रवाहैः ।
नाराधितुं पुरुगुणैरधुनापि पिप्रुः
किं तोष्टुमर्हति स मे हरिश्च्यवते” ॥)
एकस्तानो विस्तृतिर्यस्येति ।) एकताले पुं । इत्य-
मरटीकायां खामी ॥
एकतालः, पुं, (एकस्तुल्यस्तालो मानं यत्र ।) सम-
न्वितलः । नृत्यगीतवाद्यानां साम्यं यत्र । सम-
ताल इति गस्याख्या । इत्यमरभरतौ ॥ (सङ्गीत-
शास्त्रे खनामख्यातः तालभेदः । चि, एकताल-
वृत्तसमन्वितः । यथा रघौ १५।२३ ।
“एकताल इवोत्पातपवनधेरितो गिरिः” ॥)
एकतीर्थी, [न] पुं, (एकं समं तीर्थमाश्रमो यस्य ।)
सतीर्थः । गुरुभाइ इति भाषा ॥ (“एकतीर्थी
एकाश्रमी” इति मिताक्षरा ॥)
एकत्र, व्य, (एक + त्रल् ।) एकस्मिन् । इति व्याक-
रणम् ॥ एकसङ्गे इति भाषा । (एकत्र निर्णीतः
शास्त्रार्थो बाधकं विनात्यत्रापि प्रयुज्यते” । इति
दुर्गादासः । यथा मनुः । ५।१३६ ।
“एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दण्ड ।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता” ॥)
एकदंष्ट्रः, पुं, (एका दंष्ट्रा यस्य । परशुरामेकैक-
दन्तस्य उत्पाटनात् तथात्वम् ।) गणेशः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य परशुरामस्तदन्तोत्पाट-
नकथा एकदन्तशब्दे द्रष्टव्या ॥)
एकदन्तः, पुं, (एको दन्तो यस्य ।) गणेशः ।
इत्यमरः ॥ (परशुरामस्तदन्तोत्पाटनकथा
ब्रह्मवैवर्ते उक्ता । एकदा रहसि स्थितयोः शिवा-
शिवयोर्दारपालत्वमङ्गीकृतं गजाननेन । एतस्मिन्-
न्तरे परशुरामः शिवं द्रुमागतः । शिव-
दर्शनव्याकुलस्यान्तर्जिमिषोर्दाररोधे कृते गण-
पतिना सह तस्य तुमुलं युद्धमभवत् । परशु-
रामक्षितेन परशुना च गजानकस्य एको दन्तः
भग्नः । तदा प्रभृत्येव एकदन्तोऽसौ कथ्यते ॥)

एक

एकदा, व्य, (एक + “सर्वैकान्यकिंवत्तदः काले
दा” । ५।३।१५। इति दा ।) एकस्मिन् काले ।
तत्पर्यायः । युगपत् २ । इत्यमरः ॥
(यथा भागवते ६।३।२६ ।
“जिज्ञा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं
चेतस्य न स्मरति चक्षरगारविन्दम् ।
क्षणाद्य नो नमति यच्छिर एकदापि
तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुक्षयान्” ॥)
एकदृक्, [श्] पुं, (एकं सर्वमभिन्नं पश्यति यः ।
एकादृश् + क्षिप् ।) महादेवः । (एका दृक् यस्य ।
रामबाणमोक्षणेन नष्टे एकचक्षुषि काकस्य
तथात्वम् ।) काकः । काणे चि । इति हेमचन्द्रः ॥
(एकमेव सर्वं ब्रह्मत्वेन पश्यति यः इति व्युत्पत्त्या
तत्त्ववेत्ता । ब्रह्मज्ञानी । एकमेव पदं पश्यतीत्यर्थे
एकपक्षाश्रयी ॥)
एकदेहः, पुं, (एकः सुखो देहो यस्य । ग्रहेषु
सौख्यत्वादस्य तथात्वम् ।) बुधग्रहः । इति त्रि-
काण्डशेषः ॥ (एको नेदरक्षादीनां साम्यात् तुल्यो
देहः शरीरं यत्र । गोचम् । वंशः ।
यथा, हरिवंशे ४६ अध्याये ।
“बहूनि विप्र गोत्राणि सुनीनां भावितात्मनाम् ।
एकदेहानि तिलुक्ति विभक्तानि विना प्रजाः” ॥
दम्पती । “अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसानि त्वचा
त्वचमिति श्रुतेः” । तथा,—
“शरीराज्ज्ञेयं सृतां जाया पुण्यापुण्यास्ते समा” ।
इति स्मृत्युक्तेषु जायापत्योदेकदेहत्वम्” ॥)
एकधा, व्य, (एक + “एकाद्धोऽयमुन” । ४।२।४ ॥
इति धा ।) एकप्रकारम् । इति व्याकरणम् ॥
(यथा महाभारते अनुगीतापर्वणि १४।४२।६० ।
“सर्ववित् सर्वभूतेषु विन्द्यात्मानमात्मनि ।
एकधा बद्धधा चैव विबुर्वाञ्छन्तस्ततः” ॥)
एकधुरः, चि, (एका धूः । ऋक् पूरब्धूः पद्यामानक्षे” ।
५।४।७४ । इति छः समासान्तः ।) एकभार-
वाहकगवादिः । एकपिठा गश् इति भाषा । तत्प-
र्यायः । एकधुरीणः २ एकधुरावहः ३ । इत्यमरः ॥
(यथा, प्राणिनिः । ४।४।७६ । “एकधुरावहः” ।)
एकधुरावहः, चि, (वहतीति वहः । वह् + अच् ।
एकधुरावाः वहः ।) एकधुरः । इत्यमरः ॥
एकधुरीणः, चि, (एकधुरां वहति यः । “एकधुरावहः
च” । ४।४।७६ । चक्रारेण स्वस्यानुकर्षणसाम-
र्थ्यात् पक्षे श्रवणम् ॥) एकधुरः । एकभारवोढा ।
इत्यमरः ॥ एकस्य रथस्य लाङ्गलादेर्वी धुरं वहति
यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
एकनटः, पुं, (एको मुखो नटः ।) मुख्यनटः । तत्प-
र्यायः । कथकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कथा-
प्राणः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
एकपक्षः, चि, (एकः पक्षो यस्य ।) सहायः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (एकः पक्षः इति विग्रहे ।
अद्वितीयः पक्षः ॥ यथा, रघौ १४।३४ ।
“इत्येकपक्षाश्रयविक्षवत्वात्
आसीत् स दोलाचलचित्तवृत्तिः” ॥)
एकपत्नी, स्त्री, (एकोऽद्वितीयः पतिर्यस्याः इति

एक

विग्रहे “नित्यं सपत्न्यादिषु” इति एकपतिशब्दस्य
नकारान्तादेशे “नृन्मेभ्य” इति डीप् ।) पति-
व्रता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मेघदूते १०॥
“ताच्चावश्यं दिवसगणनात्परामेकपत्नीम्” ॥
एकः समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे । सपत्नी ।
यथा मनुः । ६।१८५ ।
“सर्व्यासामेकपत्नीनामेका चैत् पुत्रिणी भवेत् ।
सर्व्यास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः” ॥)
एकपत्रिका, स्त्री, (एकं गन्धवत्त्वात् श्रेष्ठं पत्रं यस्याः ।)
गन्धपत्रवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
एकपदं, स्त्री, (एकं पदं पदमात्रोच्चारणकालो यस्मिन् ।)
तत्कालः । इति मेदिनी ॥ (तत्पर्यायः । तत्कालम् २
इति विश्वः । यथा, रघुः ८ । ४८ । “कथमेकपदे
निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे” ॥ “एकपदे
तत्काले । स्यात् तत्काले एकपदमिति विश्वः” ।
इति तट्टीका ॥ एकं प्रणतं पदं स्थानम् । “पदं
व्यवसितित्राणस्थानञ्चक्षुःश्रुवस्तुषु” इत्यमरोक्ते-
स्तथात्वम् । वैकुण्ठम् । सुप्तिङन्तपदम् ।
यथा माघे २ । ६५ ।
“निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः खरानिव” ॥
एकं श्रेष्ठं पदं कोष्ठरूपपूजास्थानम् । वास्तुमण्डल-
स्थमेककोष्ठात्मकस्थानम् । यथा, वास्तुशास्त्रे तत्त्ववृत्त-
देवीपुराणम् ।
“इन्द्रश्चेन्द्रात्मजश्चोभावैकैकपदसंस्थितौ” ॥)
एकपदः, पुं, (एकं पदं पदविन्यासो यस्मिन् ।) षडङ्गार-
बन्धविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
पादमेकं हृदि स्थाप्य द्वितीयं स्वान्वसंस्थितम् । ।
स्तनौ घृत्वा रमेत् कामी बन्धस्त्वैकपदः स्मृतः” ॥
इति रतिमञ्जरी ॥ (वास्तुशास्त्रे लैककोष्ठपूज-
नीयो देवभेदः । यथा वास्तुशास्त्रे तत्त्ववृत्तदेवी-
पुराणवचनम् । “भृगुस्त्वैकपदो ज्ञेयः” । इति ।
एकं पदं चरणं यस्य इति विग्रहे वाचस्पिजः ।
एकपदविशिष्टः । यथा भागवते १।१६।२० ।
“पादैर्नूनं शोचसि मैकपाद-
मात्मानं वा वृषलैर्भोक्ष्यमाणम्” ॥
एकेन पदा चरन् वृषरूपधरो धर्म्मो गौरूपधरां
पृथ्वीं सदतीं दृष्ट्वावाच । हे भद्रे । पादैर्नूनं एक-
पादं मां तथा श्रुद्मैर्भोक्ष्यमाणमात्मानं वा शोचसि
किम् । इति तट्टीका ॥)
एकपदी, स्त्री, (एकः पादो यस्याम् ।) कुम्भपदीषु
चेति निपातः । यदा संख्यासु पूर्वस्येति पादस्या-
न्तलोपः । पादौ न्यतरस्यामिति डीप् । स्वाङ्गा-
च्चेति डीष् वा । पादः पत् ।) पद्म्याः । इत्यमरः ॥
एकपर्यिका, स्त्री, (एकपर्या + कन् । तपःसाधनार्थं
पार्ष्वत्याः पत्रमात्रमक्षणात् तथात्वम् ।) दुर्गा ।
देवीपुराणे देवीनिरुक्तं नाम ४५ अध्यायः ॥
“अपर्णाशा निराहारा एकाशी एकपर्यिका ।
पाटला पाटलाहारा देवी लोकेषु गीयते” ॥
एकपात्, [द्] पुं, (एकः पादो यस्य । संख्यासु पूर्व-
स्येति अन्त्यलोपः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यद्गः । यथा, महाभारते सम्भवपर्वणि १ ।
१२३ । ६५ ।

एक

“अजैकपादहिरण्यः पिनाकी च परन्तपः” ॥

विष्णुः । यथा, विष्णुसंहितायाम् ।

“चतुरास्त्रा चतुर्भाषस्तुर्वेदेविदेकपात्” ॥

एकः पादो यस्य इति विग्रहे वाच्यलिङ्गः ॥

एकपिङ्गः, पुं, (एकं पिङ्गं पिङ्गलवर्णं नेत्रं यस्य ।)

कुवेरः । इत्यमरः ॥ (कुवेरस्य पिङ्गनेत्रकथा उक्ता काशीखण्डे । यथा, —

“प्रसार्य नयने पूर्वमुमाभेव व्यलोजयत् ।

शम्भोः समीपे का योषिदेवा सर्वाङ्गसुन्दरी ॥

अनया किं तपस्तप्तं ममापि तपसोऽधिकम् ।

अहो रूपमहो प्रेम सौभाग्यश्रीरहो भृशम् ।

कूरुदृवीक्षते यावत् पुनः पुनरिदं वदन् ।

तावत् प्रसूतोऽति नेत्रं वामं वामविभोक्तनात् ॥

अथ देवव्रीहिवं किमसौ दुष्टतापसः ।

असह्यदक्षिणेनाक्ष्णा पुनर्मानेव पश्यति ॥

असूयमानो मे रूपं प्रेमसौभाग्यसम्पदः ।

इति देवीगिरिं श्रुत्वा ग्रहस्य ग्राह तां प्रभुः ॥

उमे ! त्वदीयपुत्रोऽयं न च क्रूरेण चक्षुषा ।

संपश्यते तपोलक्ष्मीं तव किम्वधिवर्णयन् ॥

इति देवीं समभाष्य तमीशः पुनरब्रवीत् ।

वरं ददामि ते वत्स ! तपसानेन तोषितः ॥

निधीनामधिनाथस्त्वं गुह्यकानां भवेन्मरः ।

यक्षाणां किन्नराणाञ्च राजा राजाश्च सुवतः ॥

पतिः पुण्यजनानाञ्च सर्वेषां धनदो भव ।

मया सख्यश्च ते निर्व्यं वक्ष्यामि च तवान्तिके ॥

अलकां निजवामिन् । तव प्रीतिं विवर्द्धयन् ।

आगच्छ पादयोरेस्याः पत ते जननी त्वियम् ॥

इति दत्त्वा वरान् देवः पुनराह शिवः शिवाम् ।

प्रसादं कुर्व देवेशि ! तपस्विन्यङ्गजे तव ।

देव्याच ।

वत्स ! ते निर्भला भक्तिर्भवे भवतु सर्वदा ।

भवैकपिङ्गो नेत्रेण वामेन स्फुटितेन च ॥

देवदत्तास्तु ये तुभ्यं वराः सन्तु तथैव ते ।

कुवेरो भव नान्ना त्वं मम रूपेष्ठया सुत” ॥

एकपिङ्गः, पुं, (एकं पिङ्गलं नेत्रं यस्य ।) कुवेरः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य पिङ्गलनेत्रकथा

एकपिङ्गशब्दे द्रष्टव्या ॥)

एकभक्तव्रतं, स्त्री, (एकं भक्तं भोजनं यत्र तत् व्रतम् ।)

रात्रिभोजनाभावविशिष्टदिवाभोजनम् । तथा च

खन्दपुराणे ।

“दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्रोक्तं रात्रौ तन्न कदाचन” ॥

(अस्य व्रतस्य नियमफलादिकश्चोक्तं विष्णुधर्मो-

तरे । तद्वयथा, —

“चैत्रं विष्णुपरो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।

सुवर्णमणिमुक्ताङ्गं गार्हस्थ्यं समवाप्नुयात् ॥

अहिंसः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।

नमोऽस्तु वासुदेवायैव हृष्टाष्टशतं जपेत् ॥

अतिरात्रस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात् ।

यस्तु संवत्सरं पूजयेकभक्तो भवेन्नरः ॥

अहिंसः सर्वभूतेषु वासुदेवपरायणः ।

नमोऽस्तु वासुदेवायैव हृष्टाष्टशतं जपेत् ॥

एक

पौष्टरीकस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात् ।

दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

तत्तथादिह चागत्य माहात्म्यं प्रतिपद्यते” ॥ इति ॥

एकमूला, स्त्री, (एकं मूलं यस्याः ।) शाखपयो ।

अतस्ती । इति वैद्यकम् ॥ (एकमेव मूलं यस्य

इति विग्रहे एकमूलविशिष्टे, चि ॥)

एकयष्टिका, स्त्री, (एका यष्टिरिव ।) हारविशेषः ।

एकनरि हार इति भाषा । तत्पर्यायः । एका-

वली २ । इत्यमरः ॥

एकरजः, पुं, (रज्यते इति रजः । एको मुख्यो रजः ।

रज्जनद्रव्यम् ।) भृङ्गराजवृक्षः । इति जटाधरः ॥

(भृङ्गराजशब्देऽस्य गुणादयो बोद्धव्याः ॥)

एकलः, चि, (एक + ला + क ।) एक की । इति

पद्यावली ॥ एकला इति भाषा । (यथा भागवते ५ ।

७/१० । “तस्मिन् वाव किल स एकलः पुन-

हाश्रमोपवने विविधकुसुमकिसलयतुलसिकाम्बुभिः

कन्दमूलफलपद्मैश्च समीहमानो भगवत आ-

राधनं विविक्तउपरतविषयाभिजात उपभृतोप-

ग्रामः परां निर्दृष्टिमाप” ॥)

एकलिङ्गं, स्त्री, (एकं लिङ्गं यस्य ।) स्थानविशेषः ।

तथा च आगमे ।

“पञ्चक्रोशान्तरे यत्र न लिङ्गान्तरमीक्ष्यते ।

तदेकलिङ्गमाख्यातं तत्र सिद्धिरनुत्तम” ॥

एकलिङ्गः, पुं, (एकं लिङ्गं पिङ्गलनेत्ररूपं चिङ्गं यस्य

सः ।) कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पिङ्गलनेत्र-

कथा एकपिङ्गशब्दे द्रष्टव्या ॥)

एकवर्षी, स्त्री, (एकमेव शब्दं वर्णयति या । एक +

वर्ष + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाद्यभेदः ।

तत्पर्यायः । करवाली २ कङ्कमाळा ३ कलङ्कमा ४

इति शब्दरत्नावली ॥

एकवर्षिका, स्त्री, (एको वर्षी यस्याः । काः । इत्यम्) ।

एकहायनी गौः । इति हेमचन्द्रः ॥ एकवत्सरेर-

वक्त्रा इति भाषा ॥

एकवादः, पुं, (एकोऽभिमतवदो वादः वाद्यम् ।

डिण्डिम इति शक्यरूपवाद्यवादस्य तथात्वम् ॥)

डिण्डिमवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

एकविंशतिः, स्त्री, (एकाधिका विंशतिः ।) एका-

धिकाविंशतिसंख्या । एकुश इति भाषा ।

यथा । मनुः ५ । ३५ ।

“नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नाच्यनोलुपः ।

स प्रेक्ष्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम्” ॥

एकवीरः, पुं, वृक्षभेदः । तत्पर्यायः । महावीरः २

सहवीरः ३ सुवीरकः ४ । अस्य गुणाः । मदका-

रित्वम् । अत्युष्णत्वम् । कटुत्वम् । तोदवातनाशि-

त्वम् । चटुलीकटिपृष्ठादिचलपद्माभिघातहारि-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चि, एकः अद्वितीयो

वीरः । वीरवरः । प्रशस्तवीर्यशाली ।

यथा भागवते ३ । १ । ४० ।

“अहो पृथापि ध्रियतेऽर्भकार्थे

राजधिवर्त्येण विनापि तेन ।

यत्वेकवीरोऽधिरथो विजिग्ये

धनुर्वितीयः ककुभस्तसः” ॥)

एका

एकवृक्षः, पुं, (एको वृक्षो यस्मिन् ।) स्थानभेदः ।

“चतुःक्रोशान्तरे यत्र न वृक्षान्तरमीक्ष्यते ।

एकवृक्षः स विज्ञेयः” इति आगमः ॥ (एकोऽदि-

तीयो वृक्षः इति विग्रहे एकस्मिन् वृक्षे । यथा

सारमञ्जरी । “एकवृक्षः पञ्चनौका भवति” ।

एको वृक्ष इति पाठान्तरम् ॥)

एकप्रफः, पुं, (एकः प्रफः खुरो यस्य । अखण्ड-

खुरत्वात् तथात्वम् ।) घोटकः । इति चिकित्सा-

शेषः ॥ एकखुरवन्तुमात्रम् । यथा ।

“खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।

यते चैकप्रफाः क्षत्तः षडणु पञ्चतखान् पशून्” ॥

इति श्रीभागवतम् ॥ ३ । १० । २२ ॥ (अस्य दुग्ध-

दधि-सूत्र-मांसादिगुणा अश्वशब्दे ऐकप्रफशब्दे

च ज्ञातव्याः ॥)

एकप्रदङ्गः, पुं, (एकं प्रदङ्गं यस्य ।) विष्णुः । इति

चिकित्साशेषः ॥ (स्वायम्भुवमन्वन्तरे अकालप्रलयात्

मत्स्यरूपधरस्यास्य प्रदङ्गे मनोर्नैर्वाङ्मा । तत्कथा

यथा कालिकापुराणे ३२ अध्याये ।

“स्वायम्भुवल्ता मत्स्यं हरिं सस्मार वै तदा ।

ततो जलानामुपरि सप्रदङ्ग इव पर्वतः ॥

उदीप्तश्चैकप्रदङ्गेण विष्णुर्मत्स्यरूपधृक् ।

आगतस्तत्र न चिरात् यजान्ते समनुर्हरिः” ॥

विकृतितस्तु आकालिकशब्दे द्रष्टव्या ।) एकप्रदङ्ग-

युक्तपशुमात्रम् ॥ (पिष्टगणभेदः । यथा, महा-

भारते २ । ११ । ४१-४३ ।

“पितृणाञ्च गणान् विद्धि सप्त वै पुरुषवर्धन ! ।

मूर्तिमन्तो हि चत्वारस्तयस्त्रायशरीरिणः ॥

वैराजाश्च महाभागा अग्निस्त्रास्ताश्च भारत ।

गार्हपत्या नाकचराः पितरो लोकविभ्रताः ॥

सोमपा एकप्रदङ्गाश्च चतुर्वेदाः कलास्तथा ।

यते चतुर्षु वर्णेषु पूज्यन्ते पितरो वृष” ॥)

एकवष्टिः, स्त्री, (एकाधिका वष्टिः ।) संख्यासंख्येय-

विशेषः । इत्यमरः ॥ ६१ एकवष्टि इति भाषा ।

(यथा भागवते ६ । ६ । ३० ।

“सुता दनोरेकवष्टिस्तेषां प्राधानिकान् षडणु” ।)

एकसर्गः, चि, (एकस्मिन् विषये सर्गो निश्चयो

यस्य ।) एकाग्रः । इत्यमरः ॥

एकसूत्रः, पुं, (एकं सूत्रं यस्य । एकसूत्रेण वादनात्

तथात्वम् ।) डमरुवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

एकहायनी, स्त्री, (एकः हायनो यस्याः । “दामहाय-

नान्ताश्च” । ४ । १ । २६ । इति ङीष् ।) एक-

वर्षीयगवी । एकवत्सरेर वाक्चुर इति भाषा ।

तत्पर्यायः । एकाव्या २ । इत्यमरः ॥ (पुंसि प्रमाणां

यथा, मनुः ११ । १३६ ।

“वासो दद्यादयं हत्वा पञ्च नीलान् वृथान् गजम् ।

अजमेघावनङ्गाहं खरं हत्वैकहायनम्” ॥

“अश्वं हत्वा वस्त्रं दद्यात् हस्तिनं हत्वा पञ्च

नीलान् वृथमान् दद्यात् प्रत्येकं आगमेघौ हत्वा

वृथमं दद्यात् गर्दभं हत्वा एकवर्षं वत्सं दद्यात्”

इति कुल्लुकभट्टः ॥)

एका, स्त्री, (एक + टाप् ।) दुर्गा । यथा ।

“एका गुणार्था चैलोक्ये तस्मादेका स उच्यते” ।

एका

देवी सा परमार्थति वदन्ते भिन्नदर्शिनः ॥ इति” ।
 “एका सा तु पृथक्त्वेन विना सर्वत्र विद्युता ।
 यथा तु व्यज्यते वर्णैर्विचित्रैः स्फटिको मणिः ॥
 तथा गुणवशादेव नानाभावेषु वर्ण्यते” ॥
 इति च देवीपुराणे देवीनिरुक्तं नाम ४५ अध्यायः ॥
 (अद्वितीया । यथा, मार्कण्डेये ६०।७।
 “एकैवाहं जगत्त्र द्वितीया का ममापरा” ।
 “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां” । इति श्रुतिः ॥
 एकैव । स्त्री । यथा भट्टिः १।१४।

“प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचैष्टम्
 एका सुमित्रा सह सक्कणेन” ॥)

एकाकी, [न्] चि, (एक + “एकादाकिनिचास-
 हाये” । आकिनिच् ।) सहायरहितः । अस-
 हायः । एकला इति भाषा । तत्पर्यायः । एकः २
 एकक ३ । इत्यमरः ॥ एकलः ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा मनुः । ४।२५८।

“एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ।
 एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति” ॥)

एकाक्षः, पुं, (एकमक्षि यस्य । सक्कणोः साङ्गात्
 वच् ।) काकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (काकस्य यथा
 एकनेत्रत्वं जातम् । तत् पादो भरतस्यायोध्यां
 प्रतिनिरुच्यन्तरमुक्तम् । तद्वयथा,—

“राघवश्चित्रकूटाद्रौ सावुजोऽरमत स्त्रिया ।
 कदाचिदङ्गे वैदेह्या निद्राणे रघुनन्दने ॥

रेन्द्रः काकः समागम्य जानकीं वीक्ष्य कामुकः ।
 विददार नखैस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपयोधरम् ॥

तत् दृष्ट्वा राघवः क्रुद्धः कुशं जग्राह पाणिना ।
 ब्रह्मणास्तेषु संयोज्य चित्तो धाङ्गमारणे ॥

तत् दृष्ट्वा घोरसङ्काशं ज्वलत्कालानलप्रमम् ।
 दृष्ट्वा काकः प्रदुद्राव निन्दन् दाहयन्तम् ॥

वायसस्त्रिषु लोकेषु बन्धाम भयपीडितः ।
 यत्र यत्र ययौ काकः शरणागच्छन् च वायसः ॥

तत्र तत्र तदस्त्रं तु प्रविवेश भयावहम् ।
 ब्रह्माणमिन्द्रं रुद्रं मां शरणार्थीं जगाम सः ॥

तत् दृष्ट्वा वायसं भीतं देवता न ररक्षिम् ।
 न शक्ताः स्म वयं चातुं राघवास्त्राद्भयङ्करात् ॥

इत्यब्रूम महादेवा अन्यथास्त्रं दहेच्च नः ।
 पुनश्चागात् विधिं काको दयया विधिराह तम् ॥

भो भो बलिभुजां श्रेष्ठ तमेव शरणं ब्रज ।
 स एव रक्षकः श्रीशः शरणागतवत्सलः ॥

इत्युक्तः सोऽथ बलिभुक् ब्रह्मणा रघुनन्दनम् ।
 उपेत्य सहसा भूमौ निपपात भयातुरः ॥

प्राणसंशयमापन्नं दृष्ट्वा सीता तु वायसम् ।
 चाहि चाहिती भर्तारमुवाच दयिता विभुम् ॥

तच्छिरः पादयोस्तस्य युयुजे चाथ जानकी ।
 तमुत्थाप्य करेणाथ कृपापीयूषसागरः ।

ररक्षामौ निशस्त्राय तदेकाक्षि ददौ तदा ॥
 वायसोऽपि मुजूर्नत्वा सीतायै राघवाय च ।

खलीकं प्रययौ हृष्टो राघवेणाभिपानितः” ॥)
 एकनेत्रविशिष्टे काणे चि ॥

एकाग्रः, चि, (एकं एकस्मिन् वा अग्रं पुरोगतं ज्ञेय-
 मस्य ।) अनन्यचित्तः । तत्पर्यायः । एकतानः २

एका

अनन्यचित्तः ३ एकाग्रः ४ एकसर्गः ५ एकाग्र्यः ६
 एकाग्रनगतः ७ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । १।१।
 “मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः” ।
 “एकाग्रं विषयान्तराव्याप्तिप्रचिन्तम्” । इति
 कुल्लुकभट्टः । तथा भागवते ८।१६।३।
 “मनश्चैकाग्रया बुद्ध्या भगवत्प्रखिलात्मनि ।
 वासुदेवे समाधाय चचार ह परव्रतम्” ॥
 तथा गीतायाम् ६।१२।
 “तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
 उपविश्यासने युञ्ज्याद्भोगमात्मविशुद्धये” ॥
 “एकाग्रं विक्षेपरहितं मनः कृत्वा” । इति स्वामि-
 टीका ।) अनाकुलः । इति मेदिनी ॥

एकाग्र्यः, चि, (एकं अग्रं अस्य ।) एकाग्रः । इत्यमरः ॥
 एकाङ्गः, स्त्री (एकं सुन्दरमङ्गं यस्य । एकं सुन्दर-
 मङ्गं भवत्यस्माद्वा ।) चन्दनम् । इति हारावली ॥
 (एकमद्वितीयमङ्गम् । एकस्मिन्नपि अङ्गे । यथा,
 महाभारते १३ । दानुधर्मकथने । २२।२१।
 “माननामहमिच्छामि भवत्यः सततं शुभाः ।
 अप्येकाङ्गेऽप्यधोवस्तुमिच्छामि च सुकुलिते” ॥
 एकं श्रेष्ठमङ्गमिति विग्रहे मन्त्रकम् । अस्य
 पर्याये उत्तमाङ्गशब्ददर्शनात् ॥)

एकाङ्गः, पुं, (एकं सुन्दरम् अङ्गं यस्य । सौम्यत्वादस्य
 तथात्वम् ।) बुधग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

एकादश, [न्] चि, (एकाधिका दश ।) संख्या-
 विशेषः । ११ एगार इति भाषा । तदाचकौ ।
 रुद्रः १ दुर्योधनसेनापतिः २ । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (यथा मनुः २ । ३६।
 “गर्भादेकादशे राक्षो गर्भाच्च द्वादशे विशः” ॥)

एकादशी, स्त्री, (एकादशानां पूरणी । एकादश +
 डङन्तात् ङीप् ।) तिथिविशेषः । सा तु शुक्लपक्षे
 सूर्यमण्डलात् चन्द्रमण्डलस्य निर्गमरूपैकादश-
 कलाक्रियारूपा । कृष्णपक्षे सूर्यमण्डले चन्द्रमण्ड-
 लस्य प्रवेशरूपैकादशकलाक्रियारूपा । तत्पर्यायः ।
 हरिवासरम् २ । हरिदिनम् ३ । इति स्मृतिः ॥
 तत्र जातफलम् ।

“जोधोत्कटः क्षेपसहः सुभाषी
 यागादिकर्ता स्वजनैकभर्ता ।
 महामतिर्देवगुहप्रियः स्या-
 देकादशीजो मनुजोऽतिहृष्टः” ॥

इति कोट्टीप्रदीपः ॥ * ॥ तत्र उपवासविधिः ।
 पारणदिने द्वादशीलाभे सर्वेण्य पूर्यां त्यक्त्वा
 खण्डामुपवसेयुः । तदलाभे गृही पूर्णां तनयः
 परां विधवापि उपवसेत् । पूर्यां तु ।

“उदयात् प्राक् यदा विप्र सङ्कर्तद्वयसंयुता ।
 संपूर्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवोपवसेद् गृही” ॥

इति गारुडोक्ता ॥ यदा तु पूर्वदिने दशम्या पर-
 दिने द्वादश्या युक्तैकादशी तदा उत्तरामुपौष्य
 द्वादश्यां पारणं कुर्यात् । परदिने द्वादश्यानिर्गमे
 त्रयोदश्यामपि । यदा तु सूर्योदयानन्तरं दशमी-
 युक्तैकादशी अथ च परदिने न निःसरति तदा
 तां विहाय द्वादशीमुपवसेत् । यदा तु सूर्योदय-
 प्राक्काशीनदशमीविज्ञैकादशी परदिने च न निः-

एका

सरति तदा तामुपवसेत् । यदा तद्विधा सती
 परदिनेऽपि निःसरति तत्परदिने च द्वादशी तदा
 तां विहाय खण्डामुपौष्य द्वादश्यां पारयेत् । यदा
 तृभयदिने तद्विधैकादशी परदिने च न द्वादशी
 तदा षष्टिदश्यात्मिकां विज्ञामुपौष्य परदिने
 द्वादश्याद्यपादसुतीर्थं पारयेत् । वैष्णवस्तु तत्रापि
 शुक्लपक्षे परामुपौष्य त्रयोदश्यां पारयेत् । सर्व-
 स्यां कृष्णैकादश्यां वैष्णवानां सप्ततार्यां गृहस्था-
 नामप्युपवासो नित्यः । ब्राह्मणस्य विशेषतो
 नित्यः । वैष्णवेतरैषां तादृशानां हरिश्चयनमध्य-
 वर्त्तिनीषु कृष्णैकादशीषु उपवासो नित्यः । अ-
 पुत्रवतां गृहस्थान्तु सर्वस्यैव नित्याधिकारः ।
 काम्योपवासे त्वविशेषेणैव सर्वेषामधिकारः ।
 नित्योपवासे रविशुक्लादिदोषो नास्ति । अष्टाव्दा-
 दधिको मर्यादपूराशीतिवत्सरः नित्याधिकारः ।
 विधावानान्तु सर्वस्यैव नित्याधिकारः तत्र भल-
 मासादिदोषो नास्ति । इत्येकादशीतत्त्वोक्त-
 यवस्था ॥ * ॥

अथ हरिभक्तिविलासोक्तैकादशीयवस्था लिख्यते ।
 तत्रादौ उपवासपूर्वदिनकृत्यम् ।

“प्रातःस्नानादिकं कृत्वा सुवेशो धौतवस्त्रकः ।
 व्रतं संकल्प्य कुर्वीत वैष्णवैश्च महोत्सवम्” ॥

इति कारिका ॥ संकल्पमन्त्रः ।
 “दशमीदिनमारभ्य करिष्येऽहं व्रतं तव ।

त्रिदिनं देवदेवेश निर्विघ्नं कुरु केशव” ॥ * ॥
 तत्र शक्याङ्गदराजवाक्यं नारदीये ।

“प्रातर्हरिदिनं लोकास्त्रिभुवनं चैकभोजनाः ।
 अक्षारलवणाः सर्वे हविष्यान्ननिषेविनः ॥

अवनीतल्पशयनाः प्रियासङ्गविवर्जिताः ।
 स्मरन् देवमीशानं पुराणं पुरुषोत्तमम्” ॥ * ॥

अथान्यनियमाः । स्कान्दे ।
 “कांस्यं मांसं मसूरश्च क्षौद्रं चानृतभाषणम् ।

पुनर्भोजनमायासं दशम्यां परिवर्जयेत्” ॥
 पारणदिनोक्तनिविद्धदश्याद्यपि निविद्धानि ॥*

ततो व्रतस्य नित्यत्वमाह कण्वः ।
 “एकादश्यामुपवसेन्न कदाचिदतिक्रमेत्” ।

आग्नेयश्च ।
 “उपोष्यैकादशीं राजन् यावदायुःप्रवृत्तिभिः” ॥*

भोजननिषेधो नारदीये पाद्मोत्तरखण्डे च ।
 “रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो वरावने ! ।

न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे” ॥
 पक्षद्वयेऽपि नित्यत्वम् । विष्णुरहस्यम् ।

“शुक्ले वा यदि वा कृष्णे विष्णुपूजनतत्परः ।
 एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोः भयोरपि” ॥ * ॥

संक्रान्त्यादावपि नित्यत्वम् । कात्यायनः ।
 “संक्रान्तौ रविवारे वा यदा चैकादशी भवेत् ।

उपोष्या सा महापुण्या सर्वपापहरा तिथिः” ॥*
 उपवासदिने आङ्गनिषेधः । पाद्मोत्तरखण्डे ।

“एकादश्यान्तु प्राप्तायां मातापित्रोर्मतेऽहनि ।
 द्वादश्यां तत्प्रदातव्यं गोपवासदिने क्वचित्” ॥*

अथ अधिकारिणः । पाद्मोत्तरखण्डे ।
 “वर्णानामाश्रमाणाञ्च स्त्रीणाञ्च वरवर्णिनि ।

एका

एकादशपुत्रास्तु कर्तव्यो नात्र संशयः” ॥
 कात्यायनस्मृतौ च ।
 “अष्टवर्षाधिको मर्त्यो ह्यपूर्णाशीतिवत्सरः ।
 एकादशसुपवसेत् पक्षयोऽभयोरपि” ॥ * ॥
 अशक्तौ प्रतिनिधिः । वायुपुराणे ।
 “उपवासे त्वशक्तस्य आहिताग्नेरथापि वा ।
 पुत्रान् वा कारयेदन्यान् ब्राह्मणान् वापि कारयेत् ॥
 अथवा विप्रमुखेभ्यो दानं दद्यात् स्वशक्तितः ।
 उपवासन्तु कुर्वाणः पुण्यं शतगुणं भवेत्” ॥
 मार्कण्डेयपुराणे च ।
 “एकभक्तेन नक्तेन बालवृद्धातुरः क्षिपेत् ।
 पयोमूलफलैर्वापि न निर्वादशिको भवेत्” ॥ * ॥
 अनुकल्पामवादः । गरुडपुराणे ।
 “मच्छयने मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्तने ।
 फलमूलजलाहारी हृदि शल्यं ममारयेत्” ॥ * ॥
 एकादशीमाहात्म्यम् । तत्त्वसागरे ।
 “एकादशीसमं किञ्चित् पावनं न च विद्यते ।
 स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा राज्यपुत्रप्रदायिनी” ॥
 गरुडे च ।
 “एकादशीव्रतं भक्त्या यः करोति नरः सदा । ॥ * ॥
 स विष्णुलोकं व्रजति याति विष्णोः सख्यताम्” ।
 उपवासदिननिर्णयः । सौरधर्मोत्तरे ।
 “एकादशीसुपवसेत् द्वादशीमथवा पुनः । ॥ * ॥
 विमिश्रां वापि कुर्वीत न दशम्या युतां क्वचित्” ।
 विजयोपवासदोषमाह वशिष्ठः ।
 “दशमेकादशी यत्र तत्र नोपवसेद्बुधः ।
 अथवापि विनश्यन्ति स्वर्गलोकं न गच्छति” ॥ * ॥
 द्वादश्युपवासफलम् । स्कान्दे ।
 “उर्द्धं हरिदिनं न स्यात् द्वादशीं ग्राहयेत्ततः ।
 द्वादशसुपवासोऽत्र त्रयोदशान्तु पारणम् ॥
 एवं कुर्वन् नरो भक्त्या विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ।
 अन्यथा कुरुते यस्तु स याति नरकं भुवम्” ॥ * ॥
 संपूर्णाक्षयेन विद्वानक्षयम् । भविष्यपुराणे ।
 “आदित्योदयवेलायाः प्राञ्चुर्हर्षदयान्विता ।
 एकादशी च संपूर्णा विद्वान्या परिकीर्तिता” ॥ * ॥
 अरुणोदयविद्वान्परित्यागमाह कण्वः ।
 “अरुणोदयवेलायां दशमीसंयुता यदि ।
 अत्रोपोष्या द्वादशी स्यात् त्रयोदशान्तु पारणम्” ॥
 वेधश्चतुर्विधः । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “अरुणोदयवेधः स्यात् सार्द्धन्तु घटिकात्रयम् ।
 अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासन्दर्शनान्नवे ॥
 महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।
 तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधैः” ॥ * ॥
 अरुणोदयविद्वानुपवासदोषः । पाद्मे ।
 “अरुणोदयकाले तु वेधं दृष्ट्वा चतुर्विधम् ।
 सदिनं ये प्रकुर्वन्ति यावदाहृतनारकाः” ॥ * ॥
 शुद्धाविशेषपरित्यागः । गरुडे ।
 “सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
 वैष्णवी च त्रयोदश्यां घटिकापि दृश्यते ॥
 गृहस्थोऽपि परां कुर्यात् पूर्वां नोपवसेत्तदा” ॥ * ॥
 अथाष्टमाद्वादशीनां विशेषतो निरूपणम् ।
 यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।

एका

“उन्मीलनी वज्रली च त्रिस्पृशा पक्षवर्जिनी ।
 जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ॥
 द्वादशोऽष्टौ महापुरुषाः सर्वपापहरा द्विज ।
 तिथियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापरास्तथा ॥
 नक्षत्रयोगाच्च बलात् पार्श्वं प्रशमयन्ति ताः” ॥ * ॥
 अथोन्मीलनी । यथा ब्रह्मवैवर्ते ।
 “एकादशी च संपूर्णा वर्जते पुनरेव सा ।
 द्वादशी च न वर्जते कथितोन्मीलनी च सा” ॥
 पद्मपुराणे ।
 “सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशीमिश्रिता नरैः ।
 प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यसुपोषणम्” ॥ * ॥
 अथ वज्रली । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “द्वादश्येव विवर्जते नचैवैकादशी यदा ।
 वज्रलीति शृगुश्लेष् ! कथिता पापनाशिनी” ॥
 भागवतादिग्रन्थे ।
 “संपूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि ।
 उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादशमेव पारणम्” ॥ * ॥
 अथ त्रिस्पृशा । ब्रह्मवैवर्तपुराणे ।
 “अरुणोदय आद्या स्यात् द्वादशो सकलं दिनम् ।
 अन्ते त्रयोदशी प्रातस्त्रिस्पृशा सा हरिः प्रिया” ॥
 नारदीये ।
 “एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
 त्रिस्पृशा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्या व्यपोहति” ॥
 अथ पक्षवर्जिनी । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “दर्शश्च पौर्णमासी च संपूर्णा वर्जते यदि ।
 द्वितीयेऽङ्गि द्वित्र्येष्ट सा भवेत् पक्षवर्जिनी” ॥ * ॥
 ब्रह्मवैवर्ते ।
 “कुह्वराके यदा वृद्धिं प्रयाते पक्षवर्जिनी ।
 विहायेकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत्” ॥ * ॥
 अथ जयादिः । ब्रह्मवैवर्ते ।
 “पुण्यश्रवणपुण्याद्यरोहिणीसंयुतास्तु ताः ।
 उपोषिताः समफला द्वादशोऽष्टौ पृथक् पृथक्” ॥
 अथोपवासदिनकृत्यम् । देवतः ।
 “गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।
 उपवासन्तु गृहीत्यादुषद्वा सकल्पयेद्बुधः” ॥
 तत्र सङ्कल्पमन्त्रः ।
 “एकादश्यां निराहारः स्थित्वाहमपरेऽहनि ।
 भोव्यामि पुण्डरीकाक्ष पारणं मे भवाच्युत” ॥ * ॥
 पुष्पाञ्जलित्रयदानं सन्तपूतजलपानञ्चाह मार्कण्डेयः ।
 “अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिजप्तेनामिमन्त्रितम् ।
 उपवासफलं त्रेभ्यः पिवेत्तोयं समाहितः ॥
 देवाचनं ततः कृत्वा पुष्पाञ्जलिमथापि वा ।
 संकल्पमन्त्रमुच्चार्य देवाय विनिवेदयेत्” ॥ * ॥
 संकल्पादौ विशेषः । नारदीये ।
 “पूर्वायाः सङ्कटोपेक्षैकादश्याः स्नानपूजने ।
 वर्जयन्ति नराः पूर्वान् यामांश्च चतुरो द्विज ॥
 तदुर्द्धं स्नानपूजादि कर्तव्यं तदुपोषितैः ।
 न दिवा शुद्धिमाप्नोति तदा रात्रौ विधीयते ॥
 दिनकार्यमशेषं कर्तव्यं शर्वरीमुखे” ॥ * ॥
 एकादशीप्रातःविधिः । ब्राह्मे ।
 “एकादश्यामुभौ पक्षौ निराहारः समाहितः ।

एका

स्नात्वा सत्यविधानेन धौतवासा जितेन्द्रियः ॥
 संपूज्य विधिवद्विष्णुं श्रद्धायातिसमाहितः ।
 पुष्पैर्गन्धैस्तथा धूपैर्दामैर्न वेद्यकैः परैः ॥
 उपहारैर्वर्ज्यैर्जपहोमप्रदक्षिणैः ।
 स्तौत्रैर्नानाविधैर्नृत्यगीतवाद्यैर्मनोरमैः ॥
 एवं संपूज्य विधिवद्वाचौ कुर्यात् प्रजागरम्” ॥ * ॥
 अथ जागरणलक्षणम् । स्कान्दे ।
 “प्रत्यु नारद वक्ष्यामि जागरणं तु लक्षणम् ।
 येन विज्ञातमात्रेण दुर्लभो न जनाह्वनः ॥
 गीतं वाद्यञ्च नृत्यञ्च पुराणपठनन्तथा ।
 धूपं दीपञ्च नैवेद्यं पुष्पगन्धानुलेपनम् ॥
 फलमर्घ्यञ्च श्रद्धा च दानमिन्द्रियनिग्रहः ।
 सत्यान्वितं विनिवृत्तं सुदायुक्तं क्रियान्वितम् ॥
 साध्वर्थ्यैव सोत्साहं पापासस्यादिवर्जितम् ।
 प्रदक्षिणाभिः संयुक्तं नमस्कारपुरःसरम् ॥
 नीराजनसमायुक्तमनिर्विण्णेन चेतसा ।
 यामे यामे महाभागे कुर्यादाराचिकं हरेः ॥
 एतैर्गुणैः समायुक्तं कुर्याज्जागरणं हरेः” ॥ * ॥
 अथ पारणदिनकृत्यम् । कात्यायनः ।
 “प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।
 पारणन्तु ततः कुर्यात् व्रतसिद्धौ हरिं स्मरन्” ॥
 तत्र समर्पणमन्त्रः ।
 “अज्ञानविमिरान्यस्य व्रतेनानेन केशव ।
 प्रसीद सुमुखो नाय ज्ञानदृष्टिप्रदो भव” ॥ * ॥
 अथ पारणे द्वादशीलङ्घने दोषः । स्कान्दे ।
 “पारणाहनि संप्राप्ते द्वादशीं यो व्यतिक्रमेत् ।
 त्रयोदशान्तु भुञ्जानः शतजन्मानि नारकी” ॥ * ॥
 अथ द्वादशलङ्घने कृत्यसमाधानम् । देवीरहस्ये ।
 “अल्पा चेद्द्वादशी कुर्यात् नित्यकर्म्मश्रवणे ।
 अल्पा चेन्निशीथोऽर्द्धमासधार्मिकमेव तत्” ॥ * ॥
 अथ सङ्कटे पारणसमाधानम् । कात्यायनः ।
 “मन्त्रं जपित्वा हरये निवेद्योपोषणं व्रती ।
 अङ्गिस्तु पारणं कुर्यात् सङ्कटे विभवे सति” ॥ * ॥
 अथ हरिवासरकालपारणानिषेधः । विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञकः ।
 तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः” ॥ * ॥
 अथ द्वादशीदिने वर्जनीयानि । स्कान्दे ।
 “द्वौर्ज मांसं सुरां तैजं व्यायानं क्रोधमैथुने ।
 पराप्तं कांस्तान्मूले खोमं निर्माल्यलङ्घनम् ॥
 द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत्” ॥
 अपि च । वितथभाषणम् । प्रवासः । दिवास्वप्नः ।
 अङ्गनम् । शिलापिष्टम् । मस्तरम् । धूतम् । हिंसा ।
 चणकम् । कोरदभकम् । औषधम् । एतानि
 पुराणान्तरोक्ताः अपि वर्जनीयानि ॥ * ॥ इति
 श्रीहरिभक्तिविशासोक्तैकादशीव्यवस्था समाप्ता ॥ * ॥
 अथ पश्चिमदेशप्रसिद्धनानापुराणोक्तवर्जित्वे-
 कादशीनामानि लिख्यन्ते । अथहायगस्य कृष्णैका-
 दशी उत्पन्ना १ शुक्ला मोक्षा २ । पौषस्य
 कृष्णैकादशी सप्तमा ३ शुक्ला पुनर्दा ४ । माघस्य
 कृष्णैकादशी षट्तिता ५ शुक्ला जया ६ । फाल्गु-
 नस्य कृष्णैकादशी विजया ७ शुक्ला आनन्दकी ८ ।

एका

चैत्रस्य कृष्णैकादशी पापमोचनी ६ शुक्ला काम-
मदा १०। वैशाखस्य कृष्णैकादशी वरुधिनी ११
शुक्ला मोहनी १२। ज्येष्ठस्य कृष्णैकादशी अपरा
१३ शुक्ला निर्जला १४। आषाढस्य कृष्णैकादशी
योगिनी १५ शुक्ला प्रज्ञा १६। श्रावणस्य कृष्णै-
कादशी कामिका १७ शुक्ला पुनदा १८। भाद्रपदस्य
कृष्णैकादशी अजा १९ शुक्ला वामना २०।
आश्विनस्य कृष्णैकादशी इन्दिरा २१ शुक्ला पापा-
ङ्गुष्ठा २२। कार्तिकस्य कृष्णैकादशी रमा २३
शुक्ला प्रबोधिनी २४। मलमासस्य शुक्लैकादशी
सुमन्ना २५ कृष्णा कमला २६॥ *॥ इत्येकादशी-
प्रकरणं समाप्तम्॥ (संख्याविशेषः। एगार इति
भाषा। यथा महाभारते ६।१६।२१।
“एकादशी धार्तराष्ट्री कौरवाणां महाचमू”॥)
एकाद्विंशतिः, त्रि, (एकेन न विंशतिः। एकादि-
श्लोकस्य चादुक्”। ६।३। ७६। इत्यनेन सिद्धम्।)
एकोनविंशतिः १९। इति व्याकरणम्॥
एकानंशा, स्त्री, (एको न अंशो यस्याः।) पार्वती।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ (इयं हि यशोदागर्भसम्भवा।
यदुक्तं हरिवंशे। ५६।१४ - ४७।
“देवक्यजनयत् विष्णुं यशोदा तां तु कन्यकाम्”।
“विद्धि चैनामथोत्पन्नां अंशादेवीं प्रजापतेः।
एकानंशां योगकलां रक्षार्थं केशवस्य तु”॥)
एकान्तं, स्त्री, (एकस्मिन्नेव अन्तः समाप्तिर्यस्य।) अव्य-
न्तम्। तत्पर्यायः। अतिप्रयः २ भरः ३ अतिवेलम् ४
भ्रमम् ५ अव्यर्थम् ६ अतिमात्रम् ७ उद्गाढम् ८
निर्भरम् ९ तीव्रम् १० नितान्तम् ११ गाढम् १२
वाढम् १३ दृढम् १४। (यथा माघे २। ८३।
“तेजः क्षमा वा नैकान्तं कालक्षस्य महीपतेः”॥
तद्वति, त्रि। यथा कुमारं १। ३६।
“नागेन्द्रहस्ताक्षचि कर्काश्रया-
देकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः”॥
तथा भागवते। १। ४। ४।
तस्य पुत्रो महायोगी समदृष्टिर्विकल्पकः।
एकान्तमतिरुद्भिन्नो गूढो मूढ इवेत्येते”॥)
मेघगामिनि त्रि। इत्यमरः॥ (सर्वत्र यदवधार-
योच्यते स एकान्तः॥ यथा “दृढद्विरेचयति मद-
नफलं वामयतीति”॥ इत्युत्तरतन्त्रे ६५ अध्याये
सुश्रुतेनोक्तम्॥) निर्व्वनम्। (यथा हितोपदेशे
विग्रहे। १५। “अथ केनापि शस्त्ररक्षकेण धूसर-
कम्बलकृततनुचाणेन धनुःकाण्डं सज्जीकृत्यावनत-
कायेन एकान्ते स्थितम्”॥)
एकान्ती [न्] (एकान्तमस्यस्य। एकान्त + इनि।)
विष्णुभक्तविशेषः। यथा, गारुडे १२१ अध्याये।
“एकान्तेनासमो विष्णुर्यस्मादेसां परायणः।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचैतसः॥
प्रियाणामपि सर्वेषां देवदेवस्य स प्रियः।
आपन्नपि तदा यस्य भक्तिरथभिचारिणी”॥
एकान्तः, त्रि, (एकं एककाक्षपक्षां अन्नं यज्।) एक-
भक्तः। यथा। काशीखण्डे।
“ऊर्जो यवान्नमश्रीयादेकान्तमथवा पुनः।
एकान्तो मूर्खश्चैव शुकशिवी च वर्ज्येत्”॥

एका

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ एकं अविभक्तमन्नं यस्य इति
व्युत्पत्त्या एकपाकावस्थितः। अविभक्तः। यथा,
“एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजाचनम्।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्यादुद्वेगं गृहे”॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वचतुष्टयस्य प्रतिवचनम्॥
एकान्नविंशति, त्रि, (एकेन न विंशतिः। “एका-
दिश्लोकस्य चादुक्”। ६।३। ७६। नञो विंशत्या
समासे कृते एकशब्देन सह ढतीयेति योग-
विभागात् समासः। अनुनासिकविकल्पः।)
एकोनविंशतिः १९। इति व्याकरणम्॥
एकान्दा, स्त्री, (एकोऽन्दो यस्याः सा।) एकहायनी।
एकवत्स्वरवयस्त्वग्वी। इत्यमरः॥
एकानयनः, त्रि, (एकं अयनं विषयो यस्य।) एकानयः।
एकविषयासक्तचित्तः। इत्यमरः। (यथा छान्दोग्यो-
पनिषदि। ७। ४। २। तानि हवतानि संकल्पैका-
यनानि सङ्ख्यात्मकानि संकल्पे प्रतिष्ठितानि”।
एकमयनं गतिर्यज्। एकामात्रगमनयोग्यः। यदुक्तं
महाभारते ३। १४६। ६६।
“अनेनैव पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य सः।
आत्त एकानये मार्गे कदलीषण्डमण्डिते”॥)
एकानयनगतः, त्रि, (एकानयनं गतः प्राप्तः। एकस्मिन्-
यने गतं ज्ञानमस्येति वा।) एकानयः। इत्यमरः॥
एकान्वली, स्त्री, (एका अन्वा आवली माला।) एक-
यष्टिका। इत्यमरः॥ एकनर हार इति भाषा।
(अलङ्कारविशेषः। तल्लक्षणादिकमुक्तं साहित्य-
दर्पणे १० परिच्छेदे। १०१। यथा,—
“पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम्।
स्थाप्यतेऽपीह्यते वा चैत्यात्तदेकावली द्विधा”॥
क्रमेणोदाहरणम्। तत्रैव।
“सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भङ्गसङ्गतम्।
भङ्गा यज् ससङ्गीताः सङ्गीतं सस्मरोदयम्”॥
“न तज्जलं यज् सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद्यदलीनघटपरम्।
न घटपरदोऽसौ न जुगुप्सु यः कलं
न गुञ्जितं तन्न जह्वा यन्मनः”॥
भट्टिः। २। १९॥ क्वचिद्विशेष्यमपि यथोत्तरं वि-
शेषणतया स्थापितमपरोहितञ्च दृश्यते। यथा,—
“वायो भवन्ति विमन्त्राः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु।
कमलेषु पतन्त्यलयः कुरोति सङ्गीतमलिषु पदम्”॥
एवमपरोहनेऽपि॥)
एकान्वितगुणः, पुं, (एकस्मिन् पदार्थे आश्रितो गुणः।)
एकवृत्तिधर्मः। तद्यथा। रूपम् १ रसः २
गन्धः ३ स्पर्शः ४ एकत्वम् ५ एकपृथक्त्वम् ६
परिमाणम् ७ परत्वम् ८ अपरत्वम् ९ बुद्धिः १०
सुखम् ११ दुःखम् १२ इच्छा १३ द्वेषः १४ यत्नः
१५ गुणत्वम् १६ द्रवत्वम् १७ स्नेहः १८ संस्कारः
१९ अदृष्टम् २० शब्दः २१। इति सिद्धान्त-
सुक्तावली ॥ ६०॥
एकाक्षी, पुं, (एकमक्षि जातिः। ला + क।
सुषामादित्वात् घल्वं दीर्घत्वञ्च।) वक्रवृत्तः। इति
काश्चिदमरः॥
एकाक्षीना, स्त्री, (एकाक्षिना + टाप्।) वक्रवृत्तः।

एका

इत्यमरः॥ पाठा। इति राजनिर्घण्टः॥ आक्षादि
इति भाषा। (अस्याः पर्याया यथा॥
“अम्बलाम्बुकी पाठा कुचेजा पापचैलिका।
एकाक्षीना वरा तिल्ला प्राचीनौका शिवावुका”॥
इति वैद्यकरत्नमाला॥)
एकाक्षः, पुं, (एकमक्षः। “उत्तमैकाभ्याञ्च”। ५। ४।
६० इत्यनेन सिद्धम्।) एकदिनम्। इति व्याक-
रणम्॥ (यथा, मनुः ५। ५६।
“अव्याक् सञ्चयनादरक्षां व्यहमेकाहमेव च”॥)
एकाक्षारः, पुं, (एकः न द्वितीय आक्षारः।) एक-
दिनवृत्त्येकवारभोजनम्। यथा।
“एकाक्षारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन।
पर्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम्”॥
इति शुद्धितत्त्वचतुष्टयः॥
एकीयः, त्रि, (एकस्मिन् तिष्ठतीति। एक + कृ।)
एकपक्षः। सहायः सहभावी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
एकोद्विष्टः, स्त्री, (एकः प्रेत एव उद्विष्टो यज्।) प्रेतो-
द्देशकश्चाद्रम्। यथा। गोभिलः अथैकोद्विष्ट-
मेकं पवित्रमेकोऽर्थः एकः पिण्डो नावाहनं नाशौ-
करणं नात्र विश्वे देवाः खदितमिति ढप्तिप्रश्नः
सुखदितमिति प्रत्युत्तरम्। उपतिष्ठतामित्यन्त्य-
स्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरतोऽस्मीति
प्रतिवचनमेतत् प्रेतश्चाद्रमिति॥ *॥ एतत् प्रेत-
श्चाद्रमित्युपसंहारात् एकं प्रेतमुद्दिश्य यदीयते
श्चाद्रं तदेकोद्विष्टमिति वैदिकप्रयोगाधीनं
योगिकम्। अतएव प्रतिसावत्परिकस्य नैको-
द्विष्टत्वं किन्वेकोद्विष्टविधित्वं अत्रार्थेयाद्विद-
लरूपसङ्केतितपवित्रैक्यप्राप्तौ एकं पवित्रमिति
पुनरभिधानसार्थकत्वाय तदवयवैक्यदलपरम्। अत्र
नावाहनं नाशौ करणमिति निषेधयोः पौर्वा-
पर्यादभौ करणपूर्वकालीनं प्रधानसम्बन्धि आद्र-
सूत्रोद्विष्ट आद्रार्थावाहनमेव निषिध्यते न त्व-
प्रधानसम्बन्धि पितृयज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तं पिण्डा-
र्थावाहनमिति। एतेन पिण्डार्थावाहननिषेधो
मैथिलोक्तो हेयः। अत्राशौ करणनिषेधेन ऊत-
शेषस्यालामे ऊतशेषं दत्त्वा पात्रमालम्ब्य जपति
पृथिवीत्यादि स्वाहा इत्यन्तसूत्रोक्तपात्रालम्बन-
स्यापि बाधः। आनन्तर्याभावात् अमृतमिति
मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च। खदितमिति ढप्तिप्रश्न इति
ढप्ताः स्य इति ढप्तिप्रश्ने खदितमिति प्रश्नः।
कुशमयश्चाक्षरपक्षे तु प्रतिवचनानुपपत्त्या प्रश्न-
स्यापि निवृत्तिः। अक्षय्यशब्दस्थाने उपतिष्ठता-
मिति प्रयोगः अत्रोपतिष्ठतामित्यनेन अन्नादिक-
मित्यस्यान्वये अस्त्वित्यस्य अन्वयानुपपत्त्या तस्या-
प्यप्रयोगः। अतएव पितृदयितायामन्नादिकमुप-
तिष्ठतामिति लिखितम्। अभिरम्यतामिति वाजे
वाजे इति स्थाने अभिरम्यतामित्यनेन विसर्जन-
मिति। एतदिति पूर्वोक्तेति कर्तव्यताकश्चाद्रमि-
त्यर्थः। प्रेतश्चाद्रं प्रेतस्य आद्रं न तु पार्वण्यविद्वति-
त्वेन प्राप्तपितृलोकरूपपितुः आद्रं अन्नतसपि-
ण्डीकरणस्य तथाविधपितृत्वाभावात्। अतएवै-
तद्व्यायमूलकमेवाश्वत्थायनमष्टपारिशिष्टेऽपि पितृ-

एका

शब्दं न युज्यते पितृणां चोपजायते इत्युक्तम् । अतएव विष्णुना प्रेतस्य नामगोत्राभ्यां दत्ताक्ष-
योदकेषु इत्यत्र प्रेतनामगोत्राभ्यामित्यनेन प्रेत-
स्येत्युक्तं न तु सम्बन्धिन इत्युक्तम् । ततश्च मन्त्रे
प्राप्तपितृलोकोपाधिकएव पितृपदस्थाने प्रेत-
पदोहो न तु अग्निस्वात्ताद्युपाधिके एवमभिलाप-
वाक्येऽपि सम्बन्धित्वेन नोक्तेः । किन्तु प्रेतत्वेन
असम्बन्धिनोऽपि मठच्छात्रादेरपि प्रेतश्राद्धाधि-
कारित्वात् । सांत्वरिकश्राद्धे एकोद्विधविह-
लीभूतेऽपि प्राप्तपितृलोकोपाधिकपितृपदवन्मन्त्रे
अभिजापे च सम्बन्धिवोधकपितृत्वेनैवोक्तेः ।
एवञ्च देवताभ्यः पितृभ्यश्च इत्यत्र न प्रेतपदोहः
पितृपदस्य दिव्यपितृपरत्वात् । एवं नैकवचनोहो-
ऽपि तथा मधु द्यौरस्तु नः पिता इत्यस्य द्यौः स्वर्गः
पिता पितेव सर्वस्याधिगन्तृत्वात् मध्वस्तु मधु-
मयी भवत्विति भाष्यव्याख्येने द्यौरिति पितेति
पदयोः सामानाधिकरण्यं प्रतीयते अत्र च द्युत्व-
पितृत्वयोर्भेदेऽपि सामानाधिकरण्येनाभेदावगमात्
दिवः पितृसाधर्म्यप्राप्तिरिति पितृपदं पितृ-
तुल्यपरं न तु जनकपरं प्राप्तपितृलोकपरं वेति ।
तेनात्र मन्त्रे पितेत्येव वक्तव्यं न तु प्रेतपदोहः ।
न वा पितृशब्दं न युज्यते इत्यनेन निषेधः । एव-
मामावेति मन्त्रे पितरा इत्यत्र नोहः । एवं वृद्धि-
श्राद्धेऽप्येतेषु नान्दीमुखविशेषणं न देयमेवेति ।
अन्यत्र सर्वत्रोत्सर्गवाक्ये मन्त्रे च पितृपदप्रयोग-
निषेधात् प्रेतपदोहः कार्यः । विष्णुः । एकवचन-
नानूहेत एकोद्विधे इति एकवत् एकवचनवत्
यथा स्यात्तथोहेत यथा पवित्र स्यौ वैष्णव्यावित्यत्र
पवित्राणि वैष्णवीति एवं विष्णोर्भेदसा प्रूते स्थ
इत्यत्रापि प्रूतमस्तीति । अत्र पितरो मादयध्वं
यथाभाग मा वषावध्वं इति मन्त्रे अत्र प्रेत-
मादयस्त्व यथाभाग मा वषावध्वं इत्युक्तम् । अमी
मदन्तः पितर इत्यत्र अमी मदत् प्रेत इति ।
वषाविषत इत्यत्र वषाविष्टेति । एत पितर इति
प्रिण्डार्थावहनमन्त्रे एहि प्रेत इति । सौम्यास
इत्यत्र सौम्येति । दत्तास्त्रभूमित्यत्र देहास्त्रभ-
मिति । नियच्छत इत्यत्र निश्चेति । नमो व
इत्यादिमन्त्रेषु पितर इति स्थानचतुष्टये प्रेते-
त्युक्तम् । एवं व इत्यत्र ते इति । आशीःप्रार्थने
येभ्य इत्यत्र यस्मै इति । तेषामित्यत्र तस्येत्युक्तम् ।
एतद्वः पितर इत्यत्र तु प्रेता इति विहतावूहो
न तु वज्रवचनस्य । एतद्वः पितरो वास इति
जघ्यन् पृथक् पृथक् इति ब्रह्मपुराणेन प्रकृता-
वेव पार्ष्णे पित्रादिषु प्रत्येकमेतद्वः पितर इति
वज्रवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् अत्रानर्थक्येन तद्वि-
हतावेकोद्विष्टेऽप्यसमवेतार्थवज्रवचनस्यैव युक्त-
त्वात् । ततश्च प्रकृतौ समवेतार्थस्यैव विहतावूहः ।
सांत्वरिके त्वेकवचनस्यैवोहो न तु पितृपदस्य
तत्र प्राप्तपितृलोकत्वेन तस्यैव युक्तत्वात् । स्मृतिः ।
“प्रेतश्राद्धे यदुच्छिष्टं ग्रहे पर्युषितञ्च यत् ।
दम्पत्योर्भुक्तशेषञ्च न भुञ्जीत कदाचन” ॥
उच्छिष्टं पाकपात्रे अवशिष्टम् । ग्रहे उपरागे

एज

पर्युषितं स्थितम् । दम्पत्योराश्रमस्वामिगोर्भोजना-
नन्तरं पाकस्याल्ल्यासवशिष्टमिति श्राद्धचिन्ता-
मणिः ॥ यत्तु देवत्ववचनम् ।
“एकोद्विष्टस्य शेषन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।
पश्चात् स्वयञ्च भुञ्जीत पुनर्मङ्गलभोजनम्” ॥
इति । तस्यैकोद्विष्टशेषं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् न
त्वशेषयेत् पुनर्मङ्गलभोजनं पाकान्तरकृतान्नं
भुञ्जीतेत्यन्वय इति ॥ * ॥ तत्करगृह्णातो यथा ।
ब्रह्मपुराणम् ।
“पूर्वाह्णे मातृकं श्राद्धमपराह्णे तु पैत्रिकम् ।
एकोद्विष्टन्तु मध्याह्णे पातर्ह्णनिमित्तकम्” ॥
मध्याह्णे तु विशेषमाह्णं कालमाध्वीये व्यासः ।
“कुतपप्रथमे भागे एकोद्विष्टमुपक्रमेत् ।
आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान्” ॥
आवर्त्तनं पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्वदिग्-
गमनारम्भकालः । तत्समीपे कुतपशेषदण्डे ।
यदाह गौतमः ।
“आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिण्यं बुधः ।
विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिण्यन्तु न लङ्घयेत्” ।
तेन पूर्वदिवसीयकुतपरौहिण्योस्तत्तत्तिथीर्भा-
परञ्च कुतपमात्रलाभे युक्तपक्षेऽपि पूर्वदिने
एकोद्विष्टं उभयप्राप्तनुरोधात् । पूर्वदिने कुत-
पालाभे परञ्च तल्लभे कृष्णपक्षेऽपि परदिनेव
समाप्तिकालादारम्भकालस्य बलवत्त्वात् । तथा च
बौधायनः ।
“द्यौ यस्य विहितः कालः कर्मण्यस्तदुपक्रमे ।
तिथिर्याभिमतता सा तु कार्या नोपक्रमोऽङ्गिता” ॥
उभयत्र कुतपमात्रलाभे युक्तपक्षेऽपि पूर्वदिने
समाप्तिकालानुरोधात् पूर्वदिने रौहिण्यालाभे
परञ्च सप्तमसुहृत्तलाभे कृष्णपक्षेऽपि परदिने
मध्याह्नानुरोधात् । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥
एकोद्विष्टविधिकसांत्वरिकश्राद्धम् । यथा,—
“एकोद्विष्टं पुरावश्यं तद्विशेषं वदे प्रष्टुम्” ।
प्रथमं निमन्त्रणं पादप्रक्षालनं आसनं अथ अमुक-
गोत्रस्य मत्पितरसुकदेवशस्मैः प्रतिसांवत्-
सरिकमेकोद्विष्टं श्राद्धं विद्वामेन युष्मास्वहं कारित्ये
श्राद्धकरणानुज्ञापनम् । आसनं अर्थः । गन्धादि-
दानं नित्यश्राद्धम् । अन्नसङ्कल्पनं जघां निवीती
उत्तराभिमुखीभूयातिथिश्राद्धं कुर्यात् । ततस्तृप्तिं
ज्ञात्वा दक्षिणाभिमुखो वामोपवीती उच्छिष्ट-
समीपे ये अग्निदग्धा इति अन्नविकिरणम् । ॐ
अमुकगोत्र मत्पितरसुकदेवशस्मैन् एतस्मै जल-
मवने नित्यं ये चात्र त्वामनुयाञ्च त्वमनु तस्मै ते
स्वधा । इति रेखोपरि दक्षिणासुखवारिधारादा-
नम् । इति गारुडे २२३ अध्यायः ॥
एकोशिका, स्त्री, (एका मुख्या उशिका कमनीया ।)
रुक्ताविशेषः । इति रत्नमात्रा ॥ आकादि इति भाषा ॥
एज, ऋ ङ दीप्तौ इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भादि-
आत्म-अक-सेट् ।) ऋ मा भवान् एजिजत् । ङ
एजते । इति दुर्गादासः ।
एज, ऋ कम्पे । इति कविकल्पद्रुमः । (भादि-पर-सकं
सेट् ।) ऋ मा भवान् एजिजत् । एजति वायुना

एग

रुक्ता इति दुर्गादासः ॥
एठ, ङ वाधने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भादि-आत्म-
सक-सेट् ।) वाधनं विहितः । ङ एठते वत्सरं
लोकः । इति दुर्गादासः ॥
एङ्, जि, (इति । इत्यस्त्रे । अच् । डल्यो-
रैक्यम् । वद्वा आ सञ्जतः ईडते । ईड स्तुतौ ।
वञ् ।) वधिरः । इत्यमरः ॥
(मेघः । यथाह कात्यायनः ।
“श्वेडवराहेमूदधारा प्राचीदं विष्णुः” ॥)
एङ्कः, पुं, (एङ् + स्वार्थे कन् । यद्वा इति एङ्यति
वा इल + एवुप् ।) मेघः । इत्यमरः ॥ वनच्छगलः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
एङ्का, स्त्री, (एङ्कस्य स्त्री । अजादित्वात् टाप् ।
क्षिपकादित्वात्त्वम् ।) मेघो । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥
एङ्गज, पुं, (एङ्गे मेघ एव गजो यस्य भङ्गकत्वात् ।)
चक्रमर्दकः । इत्यमरः ॥ चाकुन्दिया इति भाषा ।
अस्य गुणाः । वायुकफकुष्ठत्वग्दोषगुणोदर-
रोगार्शनाशित्वम् । कटुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(पर्यायाः यथा,—
“चक्रमर्दः प्रपुष्पाटो दम्भो मेघलोचनः ।
पद्माटः स्यादेङ्गजश्चकी पुष्पाट इत्यपि” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
गुणाश्चास्य चक्रमर्दशब्दे ज्ञेयाः ॥
यवहारो यथा,—
“सलोमशः सैङ्गजः कारकः” ।
इति चरको सूत्रस्थाने ढ्ढीयेऽध्याये ॥)
एङ्मूकः, जि, (एङ्गे वधिरौ मूकश्च ।) वधिरः मूकश्च ।
वर्तुं श्रोतुमशक्तिः । वाक्श्रुतिवर्जितः । इत्य-
मरः ॥ शठः । इति मेदिनी ॥
एङ्कं, स्त्री, (ईङ् + उलूकादयश्चेति ४ । ४१ । उगा-
दिसृजेण साधु । निपातनात् ङस्त्वम् ।) एङ्कम् ।
इति भरतौ द्विरूपकोपध ॥
एङ्कं, स्त्री, (ईङ्ते इति । “उलूकादयश्च” ४ । ४१ ।
उगादिसृजेण साधु ।) अन्तर्न्यस्तकीकसकुडम् ।
इत्यमरः ॥ कीकसमिव कीकसं यत् कुडम् छिटा-
वेडा इति ख्यातमित्यन्ते । इति सारसन्दरी ॥
कीकसमस्थि एतत् काष्ठादिकटिनद्रव्योपलक्षणं
कीकसमिव कीकसं किलिङ्गादीति मधुः ॥
“मध्यसंस्थापितास्यादि कुडमेङ्कमुच्यते” ।
इति माधवः । (यथा महाभारते वनपर्वणि ।
“एङ्कचिह्ना एधिवी न देवग्रहभूषिता” ॥
अस्य शब्दस्य पुंस्त्वमपि दृश्यते महाभारते २ ।
१८० । ६३ । यथा,—
“एङ्कान् पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः ।
मूढाः परिचरिष्यन्ति न दिजान् युगसंक्षये” ॥)
एङ्कोकं, स्त्री, एङ्कम् । इति भरतद्विरूपकोपधः ॥
एगाः, पुं स्त्री, (एति इतं गच्छतीति । इ + बाङ्ल-
कात् ङाः ।) हरिणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मृग-
विशेषः । इत्यमरः ॥ अस्य मांसगुणाः । कषा-
यत्वम् । मधुरत्वम् पित्तरक्तकफज्वरनाशित्वम् ।
संग्राहित्वम् । रोचनत्वम् । हृद्यत्वम् । वल्लभादि-

रध

त्वञ्च । इति राजवल्ग्वः ॥ (यथा मनुः ३। २६६ ।
 “अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु” ॥
 अस्य लक्षणं यथा ॥ “एणः क्वाणः प्रकीर्तितः” ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे २ भागे ॥
 एणकः, ए, (एण + स्वार्थे कन् ।) एणः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 एणतिष्ठकः, ए, (एणो मृगस्तिष्ठकमिव यस्य । चन्द्रस्य
 मृगाङ्गत्वात्तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति हारावली ॥
 एणभृत्, ए, (एणं विभर्त्तीति । एण + भृ + क्तिप् ।)
 चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
 एतं, चि, (आ + इण् + क्त ।) आगतम् । इति मेदिनी ॥
 कर्त्तृत्ववर्णयुक्तम् । इत्यमरः ॥ (स्त्रियां एनी एता ।
 पाणिनिः ४। १। ३६ ॥)
 एतः, ए, (आ सम्भक्त एति गच्छतीति । आ + इण्
 + क्त ।) मृगः । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्त्तृत्ववर्णः ।
 इति मेदिनी ॥
 एतद्, चि, (इण् + “एतेस्तुट् च” इति उणादि-
 सूत्रेण १। १२२ । अतोऽदि स्यात्तस्य तुङागमः ।)
 पुरोवर्त्तिवाचकसर्वनामशब्दः । इति व्याकरणम् ॥
 एइ इति भाषा ।
 (“एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम्” ।
 इति कुमारः ६। ६३ ॥ “एतान् महाराज विशेष-
 धर्मान्” । इति शुद्धितत्त्वम् । उक्तस्य पञ्चादुक्तौ
 “द्वितीयाटौक्तेनः” २। ४। ३४ । इति एणादेशः
 स्यात् । यथा “य एनामाश्रमधर्मे नियुक्ते” ।
 इति प्राकृतले प्रथमाङ्के ॥ [हेमचन्द्रः ॥
 एतनः, ए, (आङ् + इ + तन ।) निश्वासः । इति
 एतर्हि, व्य, (इदम् + “इदमोर्हिन्” । ५। ३। १६ ।
 इति हिन् ततो “एतेतौ रथोः” ५। ३। ४ ।
 इति एतादेशः ।) एतस्मिन् काले । सम्प्रति ।
 इत्यमरः ॥ (यथा भागवते १। १७। ४२ ।
 “स एष एतर्ह्यान्त आसनं पार्थिवोचितम्” ॥)
 एतश्च, ए, (इण् + “इणस्तश्चान्तश्चनौ” ३। १४६ ।
 इति उणादिसूत्रेण तश्चन् ।) ब्राह्मणः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥
 एतश्च, [स्] ए, (इण् + “इणस्तश्चान्तश्चनौ”
 ३। १४६ इति उणादिसूत्रेण तश्चन् ।) ब्राह्मणः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 एतावत्, चि, (एतद् + “यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्” ।
 ५। २। ३६ । इति परिमाणे वतुप् ।) एतत्परि-
 माणम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा रघुः २। ५१ ।
 “एतावदुक्ता विरते मृगेन्द्रे
 प्रतिस्वनेनास्य गुह्यागतेन” ॥)
 एध, ड, वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादि-
 आत्मन्-अक-सेट्) ड एधते । इति दुर्गादासः ॥
 (यथा मनुः ४। १७० ।
 “हिंसारतश्च यो निर्धनोऽसौ सुखमेधते” ॥)
 एधः, ए, (इधतेऽनेनाधिः । इध + “हलश्च” ३ ।
 ३। १२१ । इति करणे घञ् ।) अवोदैधौघप्रत्यय-
 हिमन्प्रत्ययः इति घञि नलोपो गुणश्च निपा-
 तितः ॥ इत्यमरः । इत्यमरः ॥ जानानि काठ
 इति भाषा । (यथा रघुः ६। ८१

रर

“एधान् ऊताशनवतः स मुनिर्ययाचे” ॥)
 एधः, [स्] क्ली, (एध् + असन् ।) इन्धनम् । इत्य-
 मरः ॥ (यथा गीतायाम् । ४। ३७ ।
 “यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुनः” ॥)
 एधतुः, चि, (एध् वृद्धौ “एधिवृद्धोश्चतुः” १। ७६
 उणादिसूत्रेण चतुः ।) वर्द्धितम् । वृद्धियुक्तम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 एधतुः, पुं, (एध् + “एधिवृद्धोश्चतुः” १। ७६ ।
 उणादिः चतुः ।) पुरुषः । अग्निः । इति मेदिनी ॥
 एधितः, चि, (एध् वृद्धौ + क्त ।) वर्द्धितः । वृद्धि-
 प्राप्तः । इत्यमरः ॥
 एनः, [स्] क्ली, (एति गच्छति प्रायश्चित्तेन । इण्
 आगसीत्त्वञ्चनु तुङागमश्च ।) पापम् । अपराधः ।
 इति मेदिनी ॥ निन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
 (“एनोनिवृत्तेन्निवृत्तिरेनम्
 जगाद भूयो जगदेकनाथः” ॥
 इति रघुः । ५। २३ ॥)
 एरका, स्त्री, दणविशेषः । तत्पर्यायः । गुन्द्रमूला २
 शिम्बी ३ गुन्द्रा ४ शरी ५ । यथा भागवते
 १। ३। १८ ।
 “चतुर्दशं नारसिंहं विभक्तं दैत्यैर्मूर्जितम् ।
 ददार करजैर्वल्लह्यैरकां कटच्छदं यथा” ॥)
 अस्या गुणाः । हिमत्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वम् ।
 चक्षुर्हित्वम् । वातकोपनत्वम् । मूत्रक्षक्ष्णशी-
 दाहपित्तशोणितनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा वैद्यके,
 “एरका शिशिरा दृष्ट्या चक्षुष्या वातकोपिनी ।
 मूत्रक्षक्ष्णशीदाहपित्तशोणितनाशिनी” ॥
 एषा यच्च अवज्जियते तदयथा,—
 “निर्वापसाः स्याज्जलमेरका च” ।
 इति चरके सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥ “एरका
 होमलः” । इति चरकस्य शिवदासीयटीका ॥)
 एरङ्गः, पुं, (एरति सन्धक् भ्रमति यः । आ + ईर-
 गतौ कम्पने + अङ्गच् ।) मत्स्यभेदः । रङ्गा इति
 ख्यातः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । खिण्वत्वम् ।
 विष्टम्भित्वम् । शीतलत्वम् । गुणत्वञ्च । इति भाव-
 प्रकाशः ॥
 एरण्डः, पुं, (एरयति वायुम् । आ + ईर गतौ कम्पने
 च + बाजलकात् अण्डच् ।) दृढविशेषः । मेरेण्डा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । व्याघ्रपुच्छः २ गन्धर्व-
 हस्तकः ३ उरुवृकः ४ खूकः ५ चित्रकः ६ चक्षुः
 ७ पञ्चाङ्गुलः ८ मण्डः ९ वर्द्धमानः १० अङ्गुलकः
 ११ । इत्यमरः ॥ उरुवृकः १२ खूकः १३ खूकः
 १४ खूकः १५ वृकः १६ अमण्डः १७ आमण्डः
 १८ अङ्गुलकः १९ । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 कान्तः २० तरुणः २१ शुक्लः २२ वातारिः २३
 दीर्घपत्रकः २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
 तैलस्य गुणाः । मधुरत्वम् । गुणत्वम् । अतिस्नेह-
 वर्द्धनत्वम् । वातरक्तगुल्महृद्गोर्जीर्यज्वरनाशि-
 त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । क्षमिदोष-
 सक्ताङ्गुलकुष्ठनाशित्वम् । खादुत्वम् । रसाय-
 नोत्तमत्वम् । पित्तप्रकोपनत्वम् । अतिदीपनत्वम् ।

रर

आमवातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
 भेदकत्वगुणोऽप्यस्ति ॥ श्वेतैरण्डगुणाः । कटुत्वम् ।
 तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफार्तिज्वरवायुकासना-
 शित्वम् । रसाहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
 मूलगुणाः । शूलवायुकफनाशित्वम् । शुक्रकारित्वञ्च ।
 इति राजवल्लभः ॥
 (शुक्लैरण्डयोः पर्यायगुणा यथा,—
 “शुक्लैरण्ड आमण्डश्चो गन्धर्वहस्तकः ।
 पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ।
 वातारिस्तण्डश्चापि खूकश्च निगद्यते ॥
 रक्तोऽपरो खूकः स्यादुखूको खूस्तथा ।
 व्याघ्रपुच्छश्च वातारिश्चक्षुस्तानपत्रकः ॥
 एरण्डयुग्मं मधुरसुखं गुणं विनाशयेत् ।
 शूलशोथकटीवृत्तिशिरःपीडोदरज्वरान् ॥
 व्रध्नासकफानाहकासकुष्ठामासतान् ।
 एरण्डपत्रं वातघ्नं कफक्षिमिविनाशनम् ॥
 मूत्रक्षक्ष्णहृत्वापि पित्तप्रकोपनम् ।
 वातार्थ्यदणं गुल्मं वृत्तिशूलहरं परम् ॥
 कफवातक्षिमीन् हन्ति वृद्धिं सप्तविधामपि ।
 एरण्डफलमवुष्णं गुल्मशूलानिनापहम् ॥
 यक्षुषीहोदरार्शोऽप्यङ्गुलं दीपनं परम् ।
 तद्वन्मज्जा च विडुर्भेदी वातक्षोभोदरापहः” ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 “सतिक्तोषणमेरण्डतैलं खादु सरं गुणः ।
 व्रध्नागुलानिलकफानुदरं विषमज्वरम् ॥
 रुक्मशोफौ च कटीगुल्मकुष्ठपृष्ठाश्रयाञ्जयेत् ।
 तोष्णोष्णं पिच्छिलं विषं रक्तैरण्डसमुद्भवम्” ॥
 इति शार्ङ्गधरस्य पूर्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये ॥
 “एरण्डतैलं मधुरसुखं तीक्ष्णं दीपनं कटुकषा-
 यानुरसं सूक्ष्मं शोथोविशोदनं त्वचं दृढं मधुर-
 विपाकं वयःस्थापनं योनिशुक्रविशोदनमारो-
 ग्यमेधाकान्तिस्मृतिविलकरं वातकफहरमधोभाग-
 दोषहरञ्च” ॥
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चचत्वारिंशत्तमेऽध्याये ॥
 एरण्डकः, पुं, (एरण्ड + स्वार्थे कन् ।) एरण्डवृक्षः ।
 इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥ (एरण्डशब्देऽस्य
 विशेषो ज्ञेयः ॥)
 एरण्डजं, चि, (एरण्डात् एरण्डवृक्षात् जायते इति ।
 एरण्ड + जन् + ड ।) एरण्डवृक्षजातम् । तत्तैलं
 स्नेहमध्ये श्रेष्ठविदेचकम् । यथा ।
 “चूर्णमध्ये त्रिवृत्चूर्णं खोरसे कारवेक्षकम् ।
 स्नेह्यैरण्डजं तैलं फलेष्वेव हरीतकी” ॥
 इति वामटः ॥
 (“एरण्डजं घनञ्चापि खादुमेव मृदु स्मृतम् ।
 हृदस्तिजङ्घाकथूरशूलानाहविवन्धनुत् ॥
 आनाहाच्छीलवान्ताहकक्षीहोदावर्त्तशूलिनाम् ।
 वातपित्तविकाराणां विदध्याच्च प्रशान्तये ।
 तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विषं रक्तैरण्डसमुद्भवम्” ॥
 इति प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये हारीतेनोक्तम् ॥)
 एरण्डपत्रिका, स्त्री, (एरण्डस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ॥)
 दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 एरण्डफला, स्त्री, (एरण्डस्य फलमिव फलमस्याः ॥)

दन्तीवृद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्याः पर्याया यथा,—

“लघुदन्ती विशल्या च स्यादुद्वरपर्यायः ।

तथैरुद्वरफला श्रीवा श्येनघटा घृणप्रिया ।

वाराहार्जुनी च कथिता निकुम्भश्च मूलकः” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

गडा, स्त्री, (आ + ईर् + बाङलकात् अङ् + टाप्) पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

गरुः, पुं, (एरुमिति । आ + ईर् + सम्प्रदादि-

वात् क्षिप् । एरुं ह्यगोति वारयति वा । वृत् +

बाङलकात् उङ्) कर्कटीभेदः । तत्पर्यायः ।

गालपत्रा २ लोमशा ३ स्थूला ४ तोयफला ५

स्तिदन्तफला ६ कर्कटी ७ । अस्य गुणाः । पित्त-

रत्वम् । सुशीतत्वम् । मधुरत्वम् । मूत्रामय-

त्वम् । रुचिप्रदत्वम् । सन्तापमूर्च्छापहरत्वम्

निदाहत्वम् । अतिश्वेतश्चेत् वातप्रकोपका-

त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

एव्यारुक्ं खादुं शीतं सत्तारं कफवातहृत् ।

तिपित्तकरं रुच्यं दीपनं दाहनाशनम्” ॥

त प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये हारीतेर्गोक्तम् ॥

पुष्पैर्वारुक्ं खादुं गुरुं विट्स्मि शीतलम् ।

वारुक्ं च सम्यक् दाहदृष्ट्या क्लामर्त्तिनुत्” ॥

सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये चरकेर्गोक्तम् ॥

त्रि, (एलति विग्रहादिस्थले आत्मानं क्षिप-

त इल् + एल्) मेघः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुं, (एरुङ् + रश्च लः) मत्स्यभेदः । रायकडा

भाषा । रायखंडा एलाङ्गा इत्यपि ख्यातः ।

गुणाः । मधुरत्वम् । रुच्यत्वम् । संग्राहित्वम् ।

वातनाशित्वम् । मेघाग्निपृष्टिकारित्वम् । शी-

तम् । गुरुत्वम् । श्लेष्मप्रसादनत्वञ्च । इति

निर्घण्टः ॥ (यथा वैद्यकचक्रपाणिज्ज्ञतद्रव्यगुणे

वर्गाधिकारे ॥

ङ्गः क्षिग्धो मधुरो गुरुविट्स्मिशीतलः” ॥

स्त्री, (एलतीति । इल प्रेरणे पचाद्यच् ।

एलेव बलते । बल प्राणने । बाङलकात्

उयापोरिति ङ्रस्) एलबालुकम् । इति

एलावली ॥ (यत्र व्यवक्रियते तद्वयथा, रोधा-

दि ॥

“सैलबालु परिप्रेषवमोचाः” ॥

गाम्भे सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥

पुं, स्त्री, (एलबालु + स्वार्थे कन्) सुगन्धि-

शेषः । बालुका इति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।

१ २ सुगन्धि ३ हरिबालुकम् ४ बालुकम् ५

६ हरिवासुकम् ७ । इति तट्टीका ॥ बालु-

एलबालुकं ८ कपित्थत्वक् ९ गन्धत्वक् १०

११ । अस्य गुणाः । अत्युग्रत्वम् । कषा-

कफवातमूर्च्छातिज्वरदाहनाशित्वम् ।

चिकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

सदृशं कुष्ठगन्धि ॥ अस्य पर्यायगुणाः ॥

लुकमेलेयं सुगन्धि हरिबालुकम् ।

कमेलां कपित्थं पत्रमोरितम् ॥

कटुकं पाके कषायं शीतलं लघु ।

इति कण्डूव्रणच्छर्दिहृत्कासारचिह्नमुजः ॥

बलात्तविषपित्तासृकुलमूत्रगदक्लिमीन्” ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

एलविलः, पुं, ऐलविलः । कुवेरः । इत्यमरटीका ॥

एला, स्त्री, (इल् + अच् + टाप्) फलवृक्षविशेषः ।

एलाचि इति भाषा । तत्पर्यायः । बज्रलग्ना २

रेन्नी ३ द्राविडी ४ कपोतपर्णी ५ बाला ६ वल-

वती ७ हिमा ८ चन्द्रिका ९ सागरगामिनी १०

गन्धालीगर्भः ११ एलीका १२ कायस्था १३ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ सा द्विविधा सूक्ष्मा । गुजराटी

एलाचि इति भाषा । स्थूला च । बज्र एलाचि इति

भाषा । आद्यायाः पर्यायः । उपकुञ्चिका १ तुल्या

२ कोरुङ्गी ३ त्रिपुटा ४ त्रुटिः ५ । इत्यमरः ॥

वयस्या ६ तीक्ष्णगन्धा ७ सूक्ष्मेणा ८ त्रिपुटी

९ । इति रत्नमाला ॥ द्वितीयायाः पर्यायः ।

पृथ्वीका २ चन्द्रबाला ३ निष्कुटिः ४ बज्रला

५ । इत्यमरः ॥ स्थूला ६ सालिया ७ ताडका-

फलम् ८ । इति रत्नमाला ॥ एलाद्वयगुणाः ।

शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सुगन्धित्वम् ।

पित्तरोगकफनाशित्वम् । हृद्रोगकारित्वम् । मला-

र्त्तिवान्तिपुंस्त्वत्त्वम् । स्यविरस्य गुणाद्यत्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अपिच । मूलकोष्ठबज्र-

दृष्ट्याच्छर्दिवायुनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

सूक्ष्मेलाविशेषगुणाः । कफश्वासकासारामूत्र-

क्षन्नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(“एला स्थूला च बज्रला पृथ्वीका त्रिपुटापि च” ।

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

एलापत्रः, पुं, (एलापत्रमिवाकारोऽख्यस्य ।

अर्शआदेरच्) नामभेदः । इति जटाधरः ॥

(यथा महाभारते आस्तीके पर्वणि १ । ३५ । ६ ।

“नागलथा पिङ्गरश्म एलापत्रोऽयं वामनः” ॥)

एलापर्णी, स्त्री, (एलाया इव पर्यायस्याः । “पाक-

करोति” । ४ । १ । ६४ । डीष्) । रुक्षाविशेषः ।

कांटा आमरुली एलाणी इति च भाषा । तत्-

पर्यायः । सुवहा २ राक्षा ३ युक्तरसा ४ । इत्य-

मरः ॥

एलीका, स्त्री, (आ + इल् + ईकन् + टाप्) सूक्ष्मेणा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (द्राविडीशब्देऽस्या गुणा-

दयो ज्ञातव्याः ॥)

एव, व्य, (अयनमिति । इण् + “इणशीर्भा वन्” ।

१ । ५२ । उणादिः वन्) अवधारणम् । यथा ।

त्वमेव जानासि । तत्पर्यायः । एवम् २ तु ३ पुनः

४ वा ५ । इत्यमरः ॥ व ६ च ७ । इति सुभूतिः ॥

सादृश्यम् । इति भरतः । नियोगः । वाक्यपूरणम् ।

चारनियोगः । विजिग्रहः । इति मेदिनी ॥ (अनि-

योगः । यथा “अद्येव” इति सुग्रहोद्धायाकरणम् ।

एवकारस्तिविधः । विशेष्यसङ्गतः विशेष्येण-

सङ्गतः क्रियासङ्गतश्चेति । तत्र विशेष्यसङ्ग-

तस्य एवकारस्य अन्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः । पार्थ-

एव धनुर्द्धर इत्यादौ विशेषणे धनुर्द्धरे पार्था-

न्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः । धनुर्द्धरपदस्य उत्पद्य-

धनुर्द्धरे लाक्षणिकत्वात् तथैव तात्पर्यात् ।

पार्थान्ययोगस्तादात्म्यम् । विशेषणसङ्गतस्य एव-

कारस्य अयोगव्यवच्छेदोऽर्थः । शङ्खः पाण्डुर-

एव इत्यादौ विशेष्ये शङ्खे पाण्डुरत्वायोग-

व्यवच्छेदोऽर्थः । क्रियासङ्गतस्य एवकारस्य

चायन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः । सम्भवाभिप्रायके

नीलं सरोजं भवत्येव इत्यादौ अन्यवितावच्छेदक-

सरोजत्वसामानाधिकरण्येन सरोजनीलभवन-

कर्तृत्वायन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः । सम्प्रदायः ॥)

गमनकर्त्तरि चि । इति सिद्धान्तकौमुदी (यथा

ऋग्वेदे ६ । ५१ । २ । “ऋजुमतेषु ऋजिन

च पश्यन्निभच्छेदो सरो अर्थ एवान्” ॥ अथे पुं,

यथा, ऋग्वेदे १ । १५ । ३ । “उष वामनः

शरणां गमेयं शूरो नाज्म पतवद्भिरेवः” ॥

“एवैरन्वै” इति भाष्यम् । गमने स्त्री । यथा,

ऋग्वेदे १ । १२६ । ३ । “एवेन सद्यः पर्येति

पार्थिवम्” । “एवेन गमनेन” । इति । भाष्यम् ॥)

एवं, व्य, साम्यम् । सादृश्यम् । यथा । अग्निरेवं विप्रः ।

अग्निरिवेत्यर्थः । तत्पर्यायः । वत् २ वा ३

यथा ४ तथा ५ इव ६ । वत्स्थाने व इति

केचित् पठन्ति । अर्थ प्रकारः । (यथा, कुमारः ।

६ । ८४ ।

“एवंवादिनि देवर्षौ पार्थे पितुरधोमुखी” ॥)

तत्पर्यायः । इत्यम् २ । अवधारणम् । इत्यमरः ॥

यथा । एवमेतत् । अस्य पर्यायः एवशब्दे लि-

खितः । अङ्गीकारः । अर्थप्रज्ञः । परकृतिः ।

एच्छा । इति मेदिनी ॥

एष ऋ ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ भ्वादि-

आत्मन्-सक-सेट्) ऋ मा भवान् एषिषत् ।

ङ एषते । इति दुर्गादासः ।

(यथा, भागवते २ । १४ । ४५ ।

“स वै वत अष्टमतिस्तवैवते

यः कर्मणां पारमपारकर्मणां” ॥)

एषः, पुं, पुरोवर्त्तिपुरुषः । एतदशब्दस्य पुल्लिङ्गे

प्रथमैकवचने रूपमिदम् ॥

एषश्च, पुं, (इष् + ल्युट्) लौहमयवाणः । इति

हज्जायुधः ॥ (यथा, भागवते ७ । ६ । ३६ ।

“कासातुरं हर्षशोकभयैषणात्तं

तस्मै कथं तव पतिं विष्टशामि दीनः” ॥)

एषणिका, स्त्री, (इष्यतेऽनया । इष् + ल्युट् +

स्वार्थे कन् ततो टाप् इत्वञ्) स्वर्णकारादीनां

तुला । निक्षिप्ति इति भाषा । तत्पर्यायः । वाराची

२ । इत्यमरः ॥

एषणी, स्त्री, (इष्यतेऽनया, इष् + ल्युट् + डीष्) ।

ग्रन्थमार्गानुसारिणी । वेलकार इति भाषा ।

तुलाभेदः । इति मेदिनी ॥ निक्षिप्ति इति भाषा ॥

एषा, स्त्री, (इष् + वाञ्छे + टाप्) इच्छा । इति

जटाधरः ॥ एतदशब्दस्य स्त्रीलिङ्गेऽपि रूपमिदम् ॥

तुल्यः। तथाच शिखायाम्। “ए ऐ तु कण्ठ-
तालयावोच्चैः कण्ठौष्ठौ स्मृतौ”॥ स च
ङ्गसो न भवति। (दिमात्रत्वात् दीर्घस्त्रिमात्र-
त्वात् ङत्वञ्च भवति। उदात्तानुदात्तस्वरितभेदे-
स्त्रिविधोऽपि पुनः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिक-
भेदाभ्यां षड्विध एव॥)

“ऐकारं परमं दिव्यं महाकुण्डलिनी स्वयम्।

कोटिचन्द्रप्रतीकां प्रज्ञप्राणमयं सदा॥

ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये।

सदाशिवमयं वर्णं विन्दुत्रयसमन्वितम्”॥

इति कामधेनुतन्त्रम्॥ (वङ्गीयभाषायाम्) तस्य
लेखनप्रकारो यथा,—

“एकाररूपमध्ये तु किञ्चिद्दत्ते तदोद्भूतः।

चन्द्रेभानवस्तासु मात्रा शक्तिः क्रमात् स्मृताः॥

त्रिधा शक्तिमयी पूर्वा दुर्गा वाणी सरस्वती”।

इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥ *॥ तन्नामानि यथा,—

“ऐलंजा भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी विभुः।

दत्ता दामोदरप्रद्योऽधरो विद्वत्सुख्यपि॥

क्षमात्मको जगद्योनिः परः परनिबोधकः।

ज्ञानामृता कपर्दिनीः पीठेशोऽग्निः समाह्वकः॥

त्रिपुरा लोहिता राज्ञी वाग्भवो भौतिकासनः।

महेश्वरो द्वादशी च विमलश्च सरस्वती॥

कामकोटो वामजानुरंश्चमान् विजयो जटा”।

इति तन्त्रशास्त्रम्॥ दन्तान्तः। योगिः। इति

वैजवर्ण्यमिधानम्॥ (अनुबन्धविशेषः। यथाह

कविकल्पद्रुमः। “ऐर्यजादिः स्यादोर्निष्ठातन

जौरनिट्”। एतेन यजादिगणनीयत्वात् “ऐ वसौ

निवासे इत्यस्य क्षितिप्रभृतिषु सम्प्रसारणे कृते

उवास इत्यादयो भवेयुः”॥ मातृकान्यासे अक्षरे

न्यस्यतया तदाख्यप्यभिधानम्। मातृकान्यास-

मन्त्रो यथा। “ऐ नम ओम् ऐ नमोऽधरे”॥

इति॥)

ऐ, व्य, (एतीति। आ + इण् + विच्।) आङ्गानम्।

स्तरणम्। आमन्त्रणम्। इति मेदिनी॥

ऐः पुं, (एति प्राप्नोति सर्वम्। आङ् + इण् + विच्।)

महेश्वरः। इति एकाक्षरकोषः॥

ऐकागारिकः, चि, (एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य।

“ऐकागारिकट् चौरे” ५। १। ११३ इति इकट्

वृद्धिश्च निपातनात्।) चौरः। इत्यमरः। एका-

गारवासी॥

ऐकाहिकं, चि, (एकाहे भवम्। एकाह + ठक्।)

एकाहनिष्पन्नम्। एकदिनान्तरभवम्। इति वैद्य-

कम्॥ (वैद्यकगोपालकृष्णकविभूषणकृतकषाय-

संग्रहे दास्यादिपात्रे यथा। “भूतोत्थं विषमं

त्रिदोषजनितञ्चैकाहिकं द्वाहिकम्॥

“काकजङ्घा बला श्यामा ब्रह्मदण्डी क्षताङ्गलिः।

पृथ्वीं त्वपामार्गस्तथा मृङ्गराजोऽष्टमः॥

एषामन्यतमं मूलं पुण्योद्भूतं यत्नतः।

रक्तसूत्रेण संवेष्ट्य वज्रमैकाहिकं जयेत्”॥

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे॥)

एकाहभवम्। यथा,—

“ऐकाहिकं द्वितीयस्थं तृतीयकचतुर्थकम्”।

इत्यादि माहेश्वरकवचम्॥

ऐकाहिकज्वरः, पुं, (ऐकाहिक एकाहभवो ज्वरः।)

एकदिनान्तरागतज्वरः। तस्यौघं यथा,—

“पीतं वृश्चिकमूलन्तु पथ्युषितजलेन वै।

साहं विनाशयेदाहं ज्वरश्च परमेश्वरः॥

शिखायाञ्चैव तद्वज्रं भवेदैकाहिकादिनुत्।

एतत् सकाञ्चिकं पीतं रक्तकुसुमज्वरादिनुत्॥

वास्योदकेन पीतं तत् वृहद्विधहरं भवेत्”।

इति गारुडे १६३ अध्यायः॥

(“ऐकाहिको द्वाहिकश्च त्रिहाहिकश्च तथापरः”।

“मुक्तामृतमालवश्च नागरं कण्टकारिका।

कणाचूर्णान्वितः क्षायास्तथा मधुसमन्वितः॥

ऐकाहिकं वा वेलाद्यं ज्वरजातं यपोहति।

वानरेन्द्रमुखं दिव्यं तस्मादित्यतेजसम्॥

ज्वरमैकाहिकं घोरं तत् क्षणादेव नश्यति।

वानराकृतिमालिख्य खटिकाभिः पुनः शृणु॥

गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैश्चैवेद्विजं वरः”।

मन्त्रो यथा,

ॐ ह्रां ह्रीं श्रीं सुग्रीवाय महाबलपराक्रमाय

सूर्यपुत्राय अमिततेजसे ऐकाहिक-द्वाहिक-

त्रिहाहिक-चातुर्थिक-महाज्वर-भूतज्वर-भयज्वर-

श्लोकज्वर-क्रोधज्वर-वेलाज्वर-प्रभृतिज्वराणां बन्ध

बन्धं ह्रां ह्रीं ह्रूं फट् स्वाहा। इति हारीते चि-

कित्तास्थाने। २ अध्याये॥)

ऐक्यं, स्त्री, (एक + भावे ण्यञ्।) एकस्य भावः।

एकता। एकत्वम्। एकीभावः। यथा। शारदा-

याम्।

“गुरोर्लब्ध्वा पुनर्द्विद्यामवृत्तत्वं जपेत् सुधीः।

गुरुविद्यादेवतानामैक्यं सम्भावयन् धिया॥

प्रणमेद्देहवद्भूमौ गुरुं तं देवतात्मकम्”।

इति दीक्षातन्त्रम्॥

ऐक्षवं, चि, (इक्षोर्विकारः। इक्षु + अण्।) इक्षु-

विकारः। इक्षुसम्बन्धिगुडादि। इति स्मृतिः॥

(अस्य गुणादय इक्षुशब्दे ज्ञातव्याः॥)

ऐक्षवं, स्त्री, (इक्षोर्भवम्। इक्षु + अण्।) इक्षुभव-

गुडादि। यथा,—

“कदली लवणी धात्री फलान्यगुडमैक्षवम्।

अतैलपक्वं सुनयो हविष्यान्नं विदुर्बुधाः”॥

इति तिथ्यादिवत्त्वम्॥ इक्षुगुडादिगुणा इक्षुशब्दे

ज्ञातव्याः॥)

ऐक्षुदं, स्त्री, (इक्षुद्या इदम्। “क्षुत्तादिभ्योऽण्”

४। ३। १६४। विधानसामर्थ्यान्नाणो लुक्।) इक्षु-

दीवृत्तस्य फलम्। इत्यमरः॥

(“क्षिग्धोष्णं तिक्तमधुरं वातक्षेपघ्नमैक्षुदम्”॥

इति सूत्रस्थाने। ४६ अ। सुश्रुतेनोक्तम्॥)

ऐक्षुकं, स्त्री, (ऐक्षुक एव। स्वार्थे ण्य्।) ऐक्षुकम्।

इति भरतो विरूपकोषश्च॥

ऐण्यं, चि, (एण्यस्य इदम्। एण् + अण्।) एण्यस्य

चर्ममादि। इत्यमरः॥

ऐण्यिकः, चि, (एण्यं मृगं हन्तीति। एण् + ठक्।)

एण्यहन्ता। इति व्याकरणम्॥

ऐण्येयं, चि, (एण्यस्य इदम्। एण्यी + ङञ्।) एण्य-

चर्ममादि। इत्यमरः॥ स्त्रीणां रतिबन्धविशेषः।

इति हेमचन्द्रः॥

ऐतिह्यं, स्त्री, (इतिह्य उपदेशपारम्पर्यम्। तत्र।

इतिह्य “अनन्तावसथेतिह्यभेजान् जाः”॥)

४। २३। इति स्वार्थे ञः।) पारम्पर्योपदेशः।

तत्पर्यायः। इतिह्य। इत्यमरः॥ (यथा रामणे

। ५। ८७। २३।

“ऐतिह्यमनुमानश्च प्रत्यक्षमपि चागमम्।

ये हि सम्यक् परीक्षन्ते कुतस्तेषामबुद्धिता”॥

“ऐतिह्यं नाम आप्तोपदेशो वेदादिः”।

इति विमानस्थाने। ८ अ। चरकेनोक्तम्॥)

ऐन्दवं, स्त्री, (इन्दुर्देवता यस्य। इन्दु + अण्। ग-

शिरोनक्षत्रम्। इति ज्योतिषम्॥ यथा। ये।

“अग्निनी रेवती मूलसुत्तरचयमैन्दवम्।

स्वाती हस्तातुराधा च मृगशिरसि प्रशस्यते

ऐन्दवं मृगशिरः। इति मठप्रतिष्ठा॥

(इन्दोश्चन्द्रस्य इदम्। चन्द्रसम्बन्धिनि, चिया,

मनुः ११। १२५।

“सङ्गरापात्राद्यासु मासं शोधनमैन्दवं

मखिनीकरणीयेषु तप्तः स्यादावाकौ स्त्राह्य

ऐन्दवी, स्त्री, (ऐन्दव + डीप्।) सोमरा इति

वैद्यकम्॥

ऐन्द्रं, स्त्री, (इन्द्रो देवता यस्य। इन्द्र + अण्। अ-

नक्षत्रम्। इति जटाधरः॥ मूलविशेषेण

आदा इति भाषा। तत्पर्यायः। वा २

वनजा इ अरण्यजार्द्रका ४। अस्य गुणादु-

त्वम्। अश्वत्थम्। रुचिबलाधिकारित्वेति

राजनिर्घण्टः॥ (इन्द्रस्य इदम्।) इन्द्रानि

त्रि। (यथा मनुः ५। ६३।

“न राज्ञामधरोऽपि शक्तिं व्रतिनां न चाम्।

ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते॥

“ऐन्द्रं स्थानं राज्याभिषेकाख्यं आधिपत्यम्”

इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः॥ तथा सू०।

“महीतलस्यर्शनमात्रमिन्द्र-

मृदं हि राज्यं परमैन्द्रमाजः।

“ऐन्द्रमम्बु सुपात्रस्थमविपन्नं सदा हि

इति वामटे सूत्रे। ५ अ॥)

(इन्द्रस्यापत्वं पुमान्।) बालिवानरे, यन्ने

च पुं॥ जलविशेषः।)

ऐन्द्रजालिकः, पुं, (इन्द्रजालेन दीव्यतीशाल

+ ठक्।) इन्द्रजालकारकः। तत्पर्यायः-

हारकः २ मायाकारकः ३ कौसुमिणी

५ वंसकः ६ मायी ७ मायिकः ८ गटा-

धरः॥

ऐन्द्रलुभिकः, चि, केशघ्नरोगविशिश्रु इति

भाषा। तत्पर्यायः। खल्लीटः २ ख इति

भूरिप्रयोगः॥

ऐन्द्रिः, पुं, (इन्द्रस्यापत्वं पुमान्।) ज्।)

जयन्तनामा इन्द्रपुत्रः। काकः। नी।

(“ऐन्द्रिः किल नखैस्तस्याः विददति”।

इति रघुवंशे। १२। २२॥) बाणजः।

इति त्रिकाण्डशेषः॥ अर्जुनः। इन्द्रः॥

ऐरा

ऐन्द्रियकं, चि, (इन्द्रियेणानुभूयते। इन्द्रिय + वृज्।) प्रत्यक्षम्। इन्द्रियग्राह्यम्। इत्यमरः ॥
(व्याधिविशेषः। यथा,—

“मिथ्याभियोगहीनेभ्यो यो व्याधिरुपजायते।
शब्दादीनां स विज्ञेयो व्याधिरैन्द्रियको बुधैः ॥
वेदनानामशान्तानामित्येते हेतवः स्मृताः।
सुखहेतुर्मतस्त्वेकः समययोगः सुदुर्लभः ॥
नेन्द्रियाणि न चैवार्थाः सुखदुःखस्य हेतवः।
हेतुस्तु सुखदुःखस्य योगो दृष्टश्चतुर्विधः ॥
सन्तीन्द्रियाणि सन्त्यर्था योगो न च न चास्ति रुक्।
न सुखं कारणं तस्मात् योगस्य चतुर्विधः ॥
नात्मेन्द्रियमनोबुद्धिगोचरं कर्म वा विना।
सुखं दुःखं यथा यच्च बोद्धव्यं तत्तथोच्यते ॥
स्पर्शनेन्द्रियसंस्पर्शः स्पर्शो मानस एव च।
द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्तकः।
इच्छा द्वैमात्मिका दृष्ट्या सुखदुःखात् प्रवर्तते ॥
दृष्ट्या च सुखदुःखानां कारणं पुनरुच्यते।
उपादत्ते हि सा भावान् वेदनाश्रयसंज्ञकान् ॥
स्पृश्यते नानुपादाने न स्पृष्टो वेत्ति वेदनाः।
वेदनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सैन्द्रियः ॥
केशलोमनखाग्रामलज्वरगुणैर्विना” ॥
इति चरके शरीरे १ अः ॥)

ऐन्दी, स्त्री, (इन्द्रस्य प्रकृत्य इयम्। इन्द्र + “तस्ये-
दम्”। ४।३। १२०। इत्यण्। टिङ्गिति। ४।१।
१५। डीप्।) प्रची। (यथा, मार्कण्डेये ८८। २०।
“वचहस्ता तथैवैन्दी गजराजोपरि स्थिता”।
इन्द्रस्य योगैश्वर्यशालिनो महादेवस्य पत्नी।)
दुर्गा। इति शब्दरत्नावली ॥ अलक्ष्मीः। इति
चिकित्सकः ॥ इन्द्रवाक्यी। इति रत्नमाला ॥
राखान प्रसा इति भाषा। पूर्वा दिक्। इत्य-
मरटीकायां रमानाथः ॥ एला। इति राज-
निर्घण्टः ॥ एलाचि इति भाषा।

“यच्छाङ्गमैन्दी नलिनानि दूष्णी”।
इति सूत्रे ३ अध्याये। चरकेणोक्तम् ॥
ऐमी, स्त्री, (इम इत्याख्यास्यस्याः। इम + “प्रच्चा-
दिभ्यश्च”। ५। ४। ३८। इति अण् + डीप्।)
हस्तिप्रोषा लता। इति राजनिर्घण्टः ॥

ऐरावणः, पुं, (इराया जलेन वणति शब्दायते इति।
इरा + वण + पचाद्यच्। तत् इरावणस्य स्वार्थे
प्रच्चाद्यच्। ५। ४। ३८। यद्वा इरा सुरा वनसु-
दकां यस्मिन्। पूर्वपदादिति ८। ४। ३। णत्वम्।
तत्र भवः। इरावण + अण्।) ऐरावतहस्ती इत्य-
मरः ॥ यथा, महाभारते १। १८। ४१।
“श्वेतैर्दन्तैर्बलुभिस्तु महाकायस्ततः परम्।
ऐरावणो महानागोऽभवद्वज्रभृता धृतः” ॥

ऐरावतं, स्त्री, (इरा जलानि सन्त्यस्मिन्। इरा +
भतुप्। इरावान् मेघः। तत्र भवः। इत्यण्। जल-
वति मेघे सूर्यकारपतनादस्योत्पत्तेरुक्तत्वात् ॥)
इन्द्रस्य ऋतुदीर्घधनुः।

इति मेदिनी ॥ रामधनुक् इति भाषा ॥
ऐरावतः, पुं, (इरा जलानि विद्यतेऽस्मिन्। भतुप्।
इरावान् समुद्रः। तत्र भवः इति। इरावत् + अण्।

ऐरा

समुद्रमथनोत्थितत्वादस्य तथात्वम्। यद्वा इरा-
वत्या विद्युत अयं तस्येदमित्यण् ४। ३। १२०।)
इन्द्रहस्ती। स तु शुक्रवर्णः चतुर्दन्तः समुद्र-
मथनोत्थितः पूर्वदिग्गजश्च। तत्पर्यायः। अश्व-
मातङ्गः २ ऐरावणः ३ अश्वमुखस्तम्भः ४। इत्य-
मरः ॥ श्वेतहस्ती ५ चतुर्दन्तः ६ मल्लनागः ७
इन्द्रकुञ्जरः ८ हस्तिमल्लः ९ सदादानः १०। इति
जटाधरः ॥ सुदामा ११ श्वेतकुञ्जरः १२ गजाग्रणीः
१३ नागमल्लः १४। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
कुमारे। ३। २२।) (“ऐरावतास्तालनकर्कशेन”।
“घ्राट्प्रेणं पयोवाहं विद्युदैरावताविव”।
इति रघौ। १। ३६।)
नागरङ्गः। लकुचदन्तः। नागभेदः। इति मेदिनी ॥
“ऐरावतं दन्तशठमल्लं शोणितपित्तकृत्”। इति
सूत्रे। ४६ अः। सुश्रुतेणोक्तम् ॥ (इरावत्या वत्याः
सन्निवृत्त्यो देशः। इरावती + अण्। यथा, महा-
भारते ३। १६२। ३३।

“बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यथा” ॥)
ऐरावती, स्त्री, (इरा जलानि विद्यन्तेऽस्य इरावान्
मेघस्तस्य इयं। इरावत् + “तस्येदम्”। ४। ३।
१२०। इति अण् + डीप्।) विद्युत्। विद्युद्विशेषः
इति मेदिनी ॥ ऐरावतभार्या। इत्यमरटीकायां
स्वामी ॥ वटपचीदन्तः। इति राजनिर्घण्टः ॥
पञ्चालदेशीयनदीविशेषः। अधुना रावी इति
ख्याता ॥ (उत्तरमार्गे नक्षत्रविशेषाणां संज्ञाभेदः
यथा।

“पृथ्वाश्लेषा तथादित्या वीथी चैरावती स्मृता” ॥)
ऐरियं, स्त्री, (इरिये उषरभूमौ भवम्। इरिय +
अण्।) पांशुवनवयम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
(पांशुवनवयोऽस्य विवरणं ज्ञेयम् ॥)

ऐरेयं, स्त्री, (इरा + ङक्।) मद्यम्। इरा एव ऐरेयं
स्वार्थे श्लेषप्रत्यये ङङि ॥ (यत्रास्य व्यवहार-
स्तदयथा,—

“ऋतेऽप्यूर्ध्वमधश्चैवमैरेयास्तसुरासतैः”।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे विज्रध्यधिकारे ॥)
ऐलः, पुं, (इलाया अपत्यं पुमान्। इला + अण्।)
इलापुत्रः। स तु चन्द्रवशीरो राजा पुरुरवाः।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महाभारते। १। ७५। १७।
“पुरुरवास्ततो विद्वानिलायां समपद्यत।
सावै तस्याभवन्माता पिता चैवेति नः श्रुतम्”।
“घट् सुता जज्ञिरेऽयैलादायुर्जीमानभावसुः” ॥ २४॥

ऐलबालुकं, स्त्री, (ऐलबालुकमेव। स्वार्थे अण्।) ऐल-
बालुकम्। इति शब्दरत्नावली ॥

ऐलविलः, पुं, (ऐलविलाया अपत्यं पुमान्। ऐल-
विल + अण्।) ऐलविलापुत्रः। स तु कुवेरः।
इत्यमरः ॥ तस्य रूपान्तराणि। ऐडविडः। ऐड-
विलः। ऐलविलः ॥

ऐलेयं, स्त्री, ऐलबालुकनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः ॥
(ऐलबालुकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥) (पुं,
इलाया अपत्यम्। इला + ङक्। मङ्गलः। भौमः।
पुरुरवाः ॥)

ऐशानी, स्त्री, (ईशानस्य महादेवस्य इयम्। ईशान

ओ

+ “तस्येदम्”। ४। ३। १२०। इति अण् +
डीप्।) ईशानकोणः। इति जटाधरः ॥ (“ऐ-
शानीकमतो रेखा” इति स्मृतिः। “ऐशान्यां
मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्गजं खड्गमे”। इति
तिथितत्त्वम् ॥)

ऐशिकः, चि, (ईशस्य अयम्। ईश + ईकण्।)
ईश्वरसम्बन्धी। ईश्वरे इति भाषा ॥

ऐशी } चि, (ईशस्य ईश्वरस्य च इयम्।
ऐश्वरी } ईश + ईश्वर + अण् + डीप्।) ईश्वर-
सम्बन्धी। ईश्वरे इति भाषा ॥

ऐश्वर्यं, स्त्री, (ईश्वरस्य भावः। ईश्वर + व्यञ्।)
ईश्वरधर्मः। तत्पर्यायः। विभूतिः २ भूतिः ३।
स चाष्टविधो यथा। अग्निमा १ लघिमा २
प्रातिः ३ प्राकाचम् ४ सहिमा ५ ईशित्वम् ६
वशित्वम् ७ कामावशाविता ८। इत्यमरः ॥

(“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य वशसः त्रिविधः।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव घणां भग इतीकृता” ॥

इति पराशरम्। “ऐश्वर्यमपि बुद्धिधर्मः यतो-
ऽग्निमादिप्रादुर्भावः”। इति वाचस्पतिमिश्रः।
सम्पत्तिः। प्रभुत्वम्। निवन्तृत्वम्।

यथा रघुवंशे। १२। ६६ ॥
“तस्मै निशाचरैश्वर्यं प्रतिशुश्राव राघवः” ॥

इति ॥)

ऐश्वर्यकर्मा, [न्] पुं, (ऐश्वर्यं कर्म यस्य।) ईश्वर-
सम्बन्धिकर्मायुक्तः। तत्पर्यायः। इरज्यति १ प-
त्यते २ क्षयति ३ राजति ४। इति चत्वार
ऐश्वर्यकर्माणाः। इति वेदनिर्घण्टौ २ अध्यायः ॥

ऐषमः, [स्] अ, (अस्मिन् वत्सरे इति। “सद्यःपस-
त्यार्येषमः” ५। ३। २२। इति इयम् इण् सम-
सन्प्रत्ययश्च संवत्सरे निपात्यते।) वर्त्तमानवत्सरः।
इत्यमरः ॥

ऐषमन्तनः, चि, (ऐषमोभवः। “ऐषमोऽन्तःश्वसो-
ऽन्यतरस्या”। ४। २। १०५। इति शैथिल्येऽर्थे पक्षे
शुल् तुट् च।) ऐषमःसम्बन्धी। एष वत्सरे इति
भाषा। इति पाणिनिः ॥ ७। २। १०५ ॥

ऐषमस्त्यः, चि, (ऐषमोभवः। ऐषमस् + ऐषमो-
क्षसिपि पक्षे ल्यप्।) ऐषमस्तनः इति पाणिनिः ॥

ऐहिकं, चि, (इह + ङक्।) इह भवम्। इहकालेर
इति भाषा। इति व्याकरणम् ॥ (यथा भागवते
५। १४। ३२। “क्वचिद्भूमवदैहिकार्थेषु रंस्यन्
यथा वानरः सुतदारवत्सलो व्यवयत्तयः” ॥)

ओ

ओ ओकारः। स तु त्रयोदशस्वरवर्णः। अस्यो-
च्चारणस्थानं ओष्ठः कण्ठश्च। (“ओदौतोः कण्ठो-
ष्ठम्” इत्युक्तेः। तथा च शिक्षायां मुक्तम्।

“ए ऐ तु कण्ठतालशावोऽौ कण्ठोष्ठौ स्मृतौ” ॥
स तु ऋलो न भवति। दीर्घः स्तम्भ भवति।
(प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितभेदैस्त्रिविधोऽपि
अनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्यां षड्विधः। एतेन
द्वादशविध एव निर्णयितः ॥)

“ओकारं चञ्चलापाङ्गि ! पञ्चदेवमयं सदा ।
रक्तविद्युत्तारुकारं त्रिगुणात्मानमीश्वरम् ॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं नमामि देवमातरम् ।
एतद्वर्णं महेशानि स्वयं परमकुण्डली” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गीयभाषायां) तस्य
लेखनप्रकारो यथा,—

“वामतः कुण्डली भूत्वा दक्षान्मध्ये तु कुञ्चिता ।
किञ्चिद्वृत्तगता या तु कुञ्चिता वामतस्त्वधः ॥
ब्रह्मेशविष्णवस्तान्मात्रा तु ब्रह्मरूपिणी ।
शक्तिश्च परमा सैव ध्यानमस्य प्रवक्ष्यते” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तस्य नामानि यथा,—
“ओकारः सत्यपीयूषो पश्चिमास्यः अतिः स्थिरा ।
सद्योजातो वासुदेवो गायत्री दीर्घजङ्गकः ।
आप्यायनी चोर्द्धदन्तो लक्ष्मीर्वाणी सुखी द्विजः ॥
उद्देश्यदण्डकस्त्रीः कैलासो वसुधाक्षरः ।
प्रणवांशो ब्रह्मसूत्रमजेशः सर्वमङ्गला ॥
त्रयोदशो दीर्घनासा रतिनाथो दिगम्बरा ।
त्रैलोक्यविजया प्रज्ञा प्रीतिवीजादिकर्षिणी” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (अनुबन्धविशेषः । यथाह
कविकल्पद्रुमे । “ऐर्यजादिः स्यादोर्निष्ठातन और-
निट्” ॥ तेन ओ दी क्षये इत्यस्मात् क्षतायां
निष्ठायां दीर्घ दीर्घवत् इति स्यात् ॥ माटकान्यासे
ऊर्द्धदन्तपङ्क्तौ न्यस्यतया तदाख्ययाप्यभिधानम् ।
माटकान्यासमन्त्रो यथा,—

“ॐ नम ऊर्द्धदन्तपङ्क्तौ औ नमऽधोदन्तपङ्क्तौ” ॥

ओ, व्य, सम्बोधनम् । आङ्गानम् । स्मरणम् । अनु-
कम्पा । इति मेदिनी ॥

औ, व्य, ओम् । प्रणवः । इति वेदाङ्गम् ॥

ओः, पुं, ब्रह्मा । इत्येकाक्षरकोषः ॥

ओकं, स्त्री, (उच्चैरिगुपधलक्षणे के गुणः कुत्वच्च
“ओक उचः के” ॥ ७ । ३ । ६ । ४ । इति निपा-
त्यते ।) गृहम् । आश्रयः । इत्यमरटीकायां भर-
तादयः ॥ (पुं, पक्षी । वृषलः ॥)

ओकः, [स्] स्त्री, (उच्यते समवैति अस्मिन् । उच +
असुन् । गुणः । न्यङ्कादित्वात् कुत्वम् ॥) आश्रयः ।
गृहम् । इत्यमरः ॥ (“जलौका अथ भङ्गके” ।
इति अमरकोषः । तथा विष्णुपुराणम् १ । ६ । ३७ ।
“सप्तर्षीणान्तु यत् स्थानं स्मृतं तद्वै वनौकसाम्” ॥)

ओकणः, पुं, केशकीटः । इति शब्दरत्नावली ॥
उकुण इति भाषा ॥

ओकणिः, पुं, यूकः । इति शब्दरत्नावली ॥ उकुण
इति भाषा ॥

ओकुलः, पुं, (उच + उलच् । निपातनात् सिद्धम्) ।
गोधूमक्षततमापङ्कः । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् ।
वृथत्वम् । मधुरत्वम् । बलकारित्वम् । रक्तवा-
तापहत्वम् । स्निग्धत्वम् । हृद्यत्वम् । मध्विव-
र्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ओकोदनी, स्त्री, (ओकः मस्तकस्थाश्रयस्थानमदनं
भक्ष्यं यस्याः) यूकः । इति शब्दरत्नावली ॥

ओक्तायी, स्त्री, (ओच् + कण् + अच् + डीप् ।) ओ-
कणः । इति शब्दरत्नावली ॥ उकुण इति भाषा ॥

ओख, ऋ, शोषणे । भूषणे । सामर्थ्ये । निवारणे ।

इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भादि-अक-सकं च परं-
सेट्) । ऋ मा भवान् ओचिखत् । अत्र द्वित्वात्
प्राक् प्राप्ता ऋश्च ऋदित्वात् स्यात् । शोषः खेह-
रहितीभावः । ओखति पङ्क आतपात् । अल-
मर्था भूषणं सामर्थ्यं निवारणम् । इति दुर्गादासः ॥
ओघः, पुं, (उच् समवाये + घञ् । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) द्रुतव्यतीतवाद्यम् । समूहः । इत्यमरः ॥
जलवेगः । (यथा कुमारः ४ । ४४ ।

“रविपीतजला तपावये पुनरोघेन हि युज्यते
नदी” ॥) परम्परा । उपदेशः । इति मेदिनी ॥

ओङ्गारः, पुं, (ओम् + कारप्रत्ययः ।) प्रणवः ।
इत्यमरः ॥ (यथाह स्मृतिः ।

“ओङ्गारः पूर्वसुचार्यस्ततो वेदमधीयते” ।

“ओङ्गारश्चाश्वत्थश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्ज्वातो तस्मान्माङ्गलिकावुभौ” ।
इति व्याकरणटीकायां दुर्गादासः ।

“प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्गारमर्हति” ॥

इति मनुः । २ । ७५ ॥ अत्राह आवात्मन्,;

“ओङ्गारः खर्गद्वारं तद्वज्रं च ध्येयमाय एत-
दापि प्रतिपद्येत विकथां चान्यां क्षता एवं लौ-
किक्या वाचा व्यावर्त्तते” । लौकिक्या वाचा व्याव-
र्त्तते तथा मिश्रितं न भवतीत्यर्थः ।)

ओङ्गारा, स्त्री, बुद्धशक्तिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ओज त्वा, बले । तेजसि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(अदन्तचुरां-परं-अक-सेट्) । सा भवान् ओजि-
जत् । इति दुर्गादासः ॥

ओजः, [स्] स्त्री, (उज्ज्वलत्वेन । उज्ज आर्जवे
उज्ज्वले “बलोपञ्च” १ । १६१ । उणादिः असुन् ।
बलोपञ्च । गुणः ।) दीप्तिः । अवयवः । प्रकाशः ।
बलम् । इति मेदिनी ॥ (यथा रघौ २ । ५४ ।
“रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम्” । यथा च मा-
नवे १ । १६ ।

“तेवामिदन्तु सप्तानां पुरुषाणां महौजसाम्” ॥
प्रथमतः तीर्थपञ्चमसप्तमनवमैकादशराशयः । इति
ज्योतिषम् ॥ गौडी रीतिः काव्यगुणः । तस्य

लक्षणम् । बज्रसमाससंयुक्तवर्णपदाङ्गवरः । यथा,
“ओजःप्रसादमाधुर्यगुणचितयभेदतः ।
गौडवैदर्भपञ्चालीरीतयः परिकीर्त्तिताः ॥

ओजः समासभूयस्वं मांसलं पदङ्गवरम्” ।
तस्योदाहरणम् यथा,—

“गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजूटाग्रजाग्रतफि-
स्तर्जत्स्फुल्लितीतिस्मृतचमत्कारस्तरत्नभूमा ।
आनन्दामृतवापिकां विदधती चित्तं गिरीशप्रभो-
स्त्वां पायान्नवसङ्गमे भगवतो लज्जावती पार्वती” ॥
इति काव्यचन्द्रिका ॥ * ॥ रसादिसप्तधातुसार-
भागजघातुविशेषः । तस्य गुणाः । सर्वशरीरस्थि-
तत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतलत्वम् । स्थिरत्वम् ।
मुक्तवर्णत्वम् । कफात्मकत्वम् । शरीरस्य बलपुष्टि-
कारित्वम् ॥

“हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत् सपीतकम् ।

ओजः शरीरे संजातं तन्नाशाद्वाग्मश्च ॥

भ्रमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा संश्रियते मधु ।

तद्वदोजः शरीरेभ्यो धातुः संश्रियते नृणाम्” ॥
इति वैद्यकम् ॥ ओजोऽदन्तोऽपि । इति भरतः ॥

“हृदयं चेतनास्थानमोजसञ्चाश्रयं मतम्” ।

इति पूर्वखण्डे । ५ अ । शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

“तत्परस्यौजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः” ॥

“ओजोवहाः शरीरे वा विधन्यन्ते समन्ततः ।

येनौजसा वर्त्तयन्ति प्रीणिताः सर्वदेहिनः ॥

यदृते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ।

यत्सारमादौ गर्भस्य योऽसौ गर्भरसाद्रसः ॥

संवर्त्तमानं हृदयं समाविशति यत्पुरा ।

यस्य नाशान्न नाशोऽस्ति धारि यद्दद्याद्विभक्तम् ॥

यच्छरीरबलं देहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ।

तत्फला विविधा वाताः फलन्तीति महाप्रज्ञा ॥

ध्मानाज्जन्यः स्वभावात् स्रोतांसि सरणात्तिराः ॥

तन्महत्ता महामुलास्तच्चौजः परिरक्षता ।

परिहार्यां विशेषेण मनसा दुःखहेतवः ॥

हृदयं यत्स्यादयदौजसं स्रोतसां यत्प्रसादजम् ।

तत्तत्त्वेयं प्रयत्नेन प्रणमो ज्ञानमेव च” ॥

इति सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये चरकोणोक्तम् ॥

“गुरु शीतं मृदु स्निग्धं बज्जलं मधुरं स्थिरम् ।

प्रसन्नं पिच्छिलं स्निग्धं ओजो दण्डगुणं तथा” ॥

मद्यखेवनतोऽस्य ये गुणा नश्यन्ति तद्वया ॥

“गुरुत्वं लाघवाच्छैत्यं चैव्यामस्तसम्भावतः ।

माधुर्यं माद्ववं तैक्ष्ण्यं प्रसादश्चाशुभावनात् ॥

रौक्ष्ण्यं खेहं व्याधित्वात् स्थिरत्वं स्निग्धत्वमपि ।

विकासिभावात् पैच्छिल्यं वैशद्यं सान्द्रतान्तरा ॥

सौक्ष्मान्मद्यं विहन्त्येवमोजसः खगुणैर्गुणान्” ।

“रसधातादिमार्गाणां सत्त्ववज्जीवितात्मनाम् ।

प्रधानस्यौजसश्चैव हृदयस्थानमुच्यते” ॥

“नैवं विधातं जनयेन्मद्यं पैच्छिकमोजसः ।

विकाश-रुज्ज-विशदा गुणास्तच्च हि नोज्जयाः” ॥

इति च चरके चिकित्सास्थाने । १२ अः ॥

“ओजः सोमात्मकं स्निग्धं युक्तं शीतं स्थिरं सरम् ।

विविक्तं मृदु मृत्सञ्च प्राणायतनसुप्तमम् ॥

देहस्यावयवस्तेन आप्तो भवति देहिनाम् ।

तदभावाच्च शीर्यन्ते शरीराणि शरीरिणाम् ॥

अभिघातात् क्षयात्लोपाच्छोकाद्यानाच्छ्रयात् क्षुधः ।

ओजः संक्षीयते ह्येभ्यो धातुयद्यग्निरिष्टम् ॥

तेजः समीरितं तस्माद्विभ्रंशयति देहिनः” ॥

इति सूत्रस्थाने । १५ अः । सुश्रुतेनोक्तम् ॥

ओडवः, पुं, पञ्चखरयुक्तरागः । स तु ऋ-प-वर्जितः ।

ष-ग-म-ध-नि-युक्तः । यथा महाभारतः । इति सं-
गीतदामोदरः ॥ (यदुक्तं संगीतरत्नाकरे खरा-

ध्याये जातिप्रकरणे ।

“वान्ति दान्युडवोऽत्रेति योमोक्तमुडवं बुधैः ।

पञ्चमं तच्च भूतेषु पञ्चसंख्या तदुद्भावात् ।

ओडवी सास्ति येषाञ्च खरास्तेवोडवा मताः” ॥

“ओडवा मताः” इति क्वचित् पाठः । “उडवः

नक्षत्राणि वान्ति दान्ति यस्मिन् इत्युडवं योम,

तच्च भूतेषु पञ्चमम् । तेन पञ्चसंख्या लक्ष्यन्ते ।

ओडवी सङ्ख्या विद्यते येषां खराणां ते ओडवाः

पञ्चखराः” इत्यादिसिंहभूपाणटीका ॥

ओड़िका, स्त्री, धान्यविशेषः । उड़ि धान इति भाषा । तत्पर्यायः । ओड़ी २ नीवारः ३ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । शोषणत्वम् । रुच्यत्वम् । कफवायुवर्जकत्वम् । पित्तनाशित्वम् । इति राज-वल्लभः ॥

ओड़ी, स्त्री, ओड़िकाधान्यम् । इति रत्नमाला ॥ (नीवारशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

ओङ्गः पुं, (आ ईषदुनन्ति । उन्दी + क्तायितञ्चीति रुक् । बाङ्गजकात् दस्य ङत्वम् ।) जवापुष्पवृक्षः । देशविशेषः । उड़िस्था इति ख्यातः । तत्र बङ्ग-वचनान्तः । इति मेदिनी ॥ (तद्देशवासिनि, त्रि । यथा, मनुः १० । ४४ ।

“पौण्ड्रकाञ्चौड्रवडिः काम्बोजा जवनाः प्रकाः” । “पौण्ड्रादिदेशोड्वाः क्षत्रियाः सन्तः क्रियालो-पादिना शूद्रत्वमापन्नाः” ।

इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)

ओङ्गपुष्पं, स्त्री, (ओङ्ग पुष्पम् ।) जवा । इत्यमरः ॥ वृक्षात् “ओङ्गपुष्पशब्देन तथा जवाशब्देन ओङ्गवृक्षः ओङ्गस्य पुष्पञ्चोच्यते” इत्याहुः । वृक्षे व्युत्पत्तिर्यथा । ओङ्गं पुष्पमस्य इति ।

“ओङ्गः स्यादोङ्गपुष्पञ्च जवाश्च हयमारकः” ।

इति रायमुकुटः ॥ “ओङ्गपुष्पकुसुमप्रियेऽम्बिके” । इति हरानन्दः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

ओङ्गाख्या, स्त्री, (ओङ्गाख्या यस्याः ।) जवापुष्प-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ओण, ऋ अपसारणे । दूरीकरणे ॥ इति कविकल्प-द्रुमः ॥ (आदि-पर-सक-सेट् ।) अपसारणमप-नयनम् । मा भवान् ओणित् । ओणति धनम् चौरः । इति दुर्गादासः ॥

ओतुः, पुं स्त्री, (अवति सृहमाखुभ्यः । अव रङ्गणे + “सितनिगमिमसिचयवीति” १ । ७० । उणादिः तुन् । “ज्वरत्वेति” ६ । ४ । २० । ऊट् ततो गुणः ।) विडालः । इत्यमरः । (यथा मुग्ध-बोधे । “स्थूलोतुः । स्थूलौतुः ॥)

ओदनः, पुं स्त्री, (उन्द + “उन्देर्लोपश्च” इति २ । ७६ । उणादिः युच् + नलोपश्च ।) अन्नम् । भक्षम् । इत्यमरः ॥ भात इति भाषा ।

(यथा मनुः । ८ । ३२६ ।

“अन्येषाञ्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च” ॥

“ओदनः क्षान्तः खिन्नः प्रसृतो विशदो लघुः । सृष्टतण्डुलजोऽत्यर्थमन्यथा स्याद्गुरुश्च सः” ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिनतत्त्वत्रयगुणे मद्यादिवर्गे ॥

“ओदनस्तैः प्रेतो दिस्त्रिः प्रयोक्तव्यो यथायथम् ।

दोषदूष्यादिवलतो ज्वरघ्नः क्षायसाधितः” ॥

इति वामटे चिकित्सास्थाने । १ अध्याये ॥

अस्य पर्यायश्चाह भावप्रकाशकारः ॥

“भक्षमन्नं तथान्यच्च कचिकूरश्च कीर्तितम् ।

ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भिक्षा दीदिविः पुंसि भा-

षितः” ॥

अस्य विवरणान्तरज्ञानशब्दे ज्ञेयम् ॥)

ओदनाङ्गा, स्त्री, (ओदनस्याङ्गा इव आङ्गा यस्याः ।) महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

ओदनिका, स्त्री, महासमङ्गा । वला । इति राज-निर्घण्टः ॥

ओदनी, स्त्री, (ओदन इवाचरति । ओदन + क्षिप् + डीप् ।) वला । इति मेदिनी ॥ वेलेडा इति भाषा । (बलाशब्देऽस्या गुणादथो ज्ञातव्याः ॥)

ओम्, व्य, (अवति रक्षति इति) “अवतेष्ठितो-पश्च” । १ । १४१ । उणादिः मन् टिलोपश्च । ज्वर-त्वेरेवूट् ६ । ४ । २० ॥ ततो गुणः ।) प्रणवः । स तु अकारोकारमकारवर्णव्यात्मकः । तथा च उक्तम् ।

“अकारो विष्णुर्बृहत् उकारस्तु महेश्वरः । मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन ज्यो जताः ॥

(“यथा प्रणे पलाशस्य शङ्खनैकेन धार्यते । तथा जगदिदं सर्वमोङ्कारेणैव धार्यते” ॥

इति याज्ञवल्क्यः । तथा, मनुः । २ । ७६ ।

“अकारश्चाप्युक्तारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।

वेदत्रयात् निरदुहत् भृशुवस्वरिति त्रिधा” ॥

“ओङ्कारश्चाथशब्दश्च दावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्वातो तस्मात् माङ्गलिकायुभौ” ॥

इति दुर्गादासः । योगी याज्ञवल्क्यश्च ।

“सिद्धानाञ्चैव सर्वेषां वेदवेदान्तथोक्तथा ।

अन्येषामपि शास्त्राणां निष्ठाऽप्योङ्कार उच्यते ॥

प्रणवाद्या यतो वेदा प्रणवे पर्यवस्थिताः ।

वाङ्मयं प्रणवः सर्वं तस्मात् प्रणवमभ्यसेत्” ॥)

अनुमतिः । इति विश्वः ॥ उपक्रमः । अङ्गीकारः ।

(यथा, भागवते ११ । ४ । १५ ।

“ओमित्यादिप्रमाण्याय तत्वा तं सुरवन्दिनः ।

उर्वशीमप्युरःश्रेष्ठं पुरःस्त्रुव दिवं ययुः” ॥)

अप्राकृतिः । मङ्गलम् । इति मेदिनी ॥

ओम्, स्त्री, ब्रह्मणो नामविशेषः । यथा,—

“ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्राह्मणश्चैव वेदाश्च यज्ञाश्च विहितः पुरा ॥

तस्मादोमित्यादौ यच्च दानतपाज्जियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्” ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥

ओलं चि, (आङ् + उन्द + क । एषोदरादित्वात् चाधु ।) आर्जम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भिजा इति भाषा ॥

ओलः, पुं, खनामख्यातमूलविशेषः । शूरणः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्यायो यथा ॥

“शूरणः कन्द ओलश्च कन्दलोऽर्शोऽपि इत्यपि” ।

गुणा अस्य शूरणशब्दे ज्ञेयाः ॥)

ओलज, इ, क्षेपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आदि-

पर-सक-सेट् ।) अन्तस्थतृतीययुक्तः । इ ओलज्जाते

धूलिर्वायुना । इति दुर्गादासः ॥

ओलड, इ कि उत्क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वा

चुरा-उभ-सक-सेट् ।) अन्तस्थतृतीयोपधः । इ

ओलज्जाते । कि ओलज्जयति ओलज्जति तण्डुलं

लोकः । कर्पूरमोलज्जयतीति दर्शनात् । इति

दुर्गादासः ॥

ओलः, पुं, ओलः । तत्पर्यायः । शूरणः २ कन्दः ३ अर्शोऽपि ४ चित्रदण्डकः ५ । इति रत्नमाला ॥

अस्य गुणाः । अग्निदीपनत्वम् । रुचिकारित्वम् । कफनाशित्वम् । विषहत्वम् । लघुत्वम् । अर्शो-रोगपथ्यत्वम् । ग्रान्यकन्दन्तु दोषलः ॥ इति राज-वल्लभः ॥

ओषः, पुं, (उष + दाहो षञ् ।) दाहः । तत्पर्यायः । पोषः २ । इत्यमरः ॥ ओषः ३ । इति भरतः ॥

(पित्तविकाराक्षत्वारिणदत ऊर्ध्वं व्याख्यास्यन्ते । यथा ओषश्च ओषश्च इत्यादि । चरके सूत्रे । २० अः ॥)

ओषणः, पुं, (उष + लुट् ।) कटुरसः । इति हेम-चन्द्रः ॥ भाष इति भाषा ॥

ओषणी, स्त्री, (ओषण + डीप् ।) शाकविशेषः । पुष्पाति इति भाषा । अस्या गुणाः । कफवायु-नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

ओषधिः, स्त्री, (ओषो धीयतेऽञ् । ओष + धा + कि ।) फलपाकान्तवृक्षादिः । कदली धान्यमि-त्यादिः । इत्यमरः ॥ (यदाह मनुः । १ । ४६ ।

“उड़िज्जाः स्यावरा ज्ञेया वीजकाण्डप्ररोहिणः ।

ओषधयः फलपाकान्ताः वज्रपुष्पफलोपगाः” ॥

तथा, कुमारः १ । १० । “भवन्ति यच्चौषधयो

रजन्याम्” । तथा ७ । १ “यथौषधीनामधिपस्य

वृद्धौ” । “ओषधयः प्रशुष्यन्ति गवादीनां पर्या-

सिच । इति हारीते प्रथमस्थाने ॥ ४ अध्याये ॥

“ओषधोर्नामरूपाभ्यां जानते ह्यनया वने ।

अविपास्यैव गोपाश्च ये चान्ये दग्धवासिनः ॥

न नामज्ञानमात्रेण रूपज्ञानेन वा पुनः ।

ओषधोनाम्पराभ्यां किञ्चिदेदितुमर्हति ॥

योगविद्वान्मरूपज्ञत्वासां तत्त्वविदुच्यते ।

किं पुनर्यौ विजानीयादौषधीः सर्वथा भिद्यन् ॥

योगमासान्तु यौ विद्यादेशकालोपमादितम् ।

पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य स विज्ञेयो भिद्यन्मनः” ॥

इति चरके सूत्रस्थाने ॥ १ अध्याये ॥)

ओषधिस्यः, पुं, (ओषधिवज्जलं प्रस्यं यञ् । ओषधी-नामाकरत्वात् हिमालयस्य तथात्वम् ।) हिमाल-यस्य नगरम् । (यथा, कुमारः ६ । ३३ ।

“तत्प्राप्तौषधिस्यं सिद्धये हिमवत्पुरम्” ।

तत्रैव ६ । ३६ । “आलेदुरोषधिस्यम्” इति ।)

तथा,—कालिकापुराणे ४१ अध्यायः ।

“यतस्मिन्नन्तरे शम्भुः शिष्यं त्यक्त्वा तदा सरः ।

गङ्गावतारसगमद्विसवत्यस्यमुत्तमम् ॥

यच्च गङ्गा निपतिता पुरा ब्रह्मपुरात् वृता ।

ओषधिस्यनगरस्यादूरे सानुवृत्तम् ॥

तत्र भर्गः स्वसोत्तमानमक्षरं परमात्परम् ।

एकायं चिन्तयामास भगवान् एवमभ्रजः” ॥

ओषधी, स्त्री, (ओषधि + डीप् ।) ओषधिः । इति

भरतः ॥ (फलपाकान्तवृक्षः । स च कदली-

धान्यादिः । यदाह मनुः । १ । ४६ ।

“उड़िज्जाः स्यावराः सर्वे वीजकाण्डप्ररोहिणः ।

ओषधयः फलपाकान्ताः वज्रपुष्पफलोपगाः” ॥

ओषधिशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

ओषधोपतिः, पुं, (ओषधीनां पतिः ।) चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्पूरं । चन्द्रसंज्ञत्वादस्य तथात्वम् ॥)

ओषधीः, पुं, (ओषधीनामीशः) चन्द्रः। कर्पूरम्।
इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे ४६। ८।

“ओषधीः क्रियाधोनिर्भोयोनिर्बुधभाक्” ॥

ओष्ठः, पुं, (उच्यते दृष्टते उष्णाहारेणेति। उष दाहे
+ “उषिकुषीति” ॥ २। ४। घन् ॥)

दन्ताच्छादकावयवः। उपर ठेठ इति भाषा।
तत्पर्यायः। रदनच्छदः २ दशनवातः ३। इत्य-

मरः ॥ दन्तवासः ४ दन्तवस्त्रम् ५ रदच्छदः ६
इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य द्विवचने ओष्ठौ ओष्ठा-

धराविति यावत् ॥ (यथा, ऋग्वेदे ॥ २। ३६। ६।
“ओष्ठाविव मध्वास्ते वदन्ता स्तनाविव पिप्यतं

जीवसे नः” ॥ तथा मनुः ॥ ८। २२२।
“अवनिष्ठीवतो दर्पाद्धारोष्ठौ च्छेदयेन्नृपः” ॥

तथा, कुमारः ३। ६७।
“उमासुखे विम्बफलाधरोष्ठे

व्यापारयामास विन्धोचनानि” ॥)

ओष्ठपुष्पः, पुं, (ओष्ठ इव पुष्पं यस्य) वन्धूकपुष्प-
रुद्धः। इति राजनिर्घण्टः ॥

ओष्ठरोगः, पुं, (ओष्ठस्य रोगः) आस्यरोगान्त-
र्गतोष्ठभवव्याधिः। स च वातपित्तकफसन्निपात-

रक्तमांसमेदोऽभिघातजत्वेनाष्टविधः। तेषां यथा-
क्रमं लक्षणानि यथा,—

“कर्कशौ परधौ स्तब्धौ संप्राप्तानिलवेदनौ।

दाह्येते परिपाद्येते ओष्ठौ मारुतजोषतः ॥

चीयेते पिङ्गाभिश्च स्रज्जाभिः समन्ततः।

सदाहृपाकपिङ्गौ पीताभासौ च पित्ततः ॥

सवर्णाभिस्तु चीयेते पिङ्गाभिरवेदनौ।

भवतस्तु कफादोष्ठौ पिच्छिलौ ग्रीतलौ गुरु ॥

सहत् क्षणौ सहत् पीतौ सहत् श्वेतौ तथैव च।

सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिङ्गाचितौ ॥

खर्जूरफलवर्णाभिः पिङ्गाभिर्निपीडितौ।

रक्तोपल्लवौ रधिरं खवतः शोणितप्रभौ ॥

गुरु स्थूलौ मांसदृष्टौ मांसपिण्डवदुन्नतौ।

अन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो मुखात् ॥

सर्पिर्मण्डप्रतीकाशौ मेदसा कण्डुरौ गुरु।

खच्छं स्फटिकसङ्काशमाखावं खवतो भृशम् ॥

तयोर्गणो न संरोहेन्मृदुलश्च न गच्छति।

ओष्ठौ पर्यवदीर्येते पाद्येते चाभिघाततः” ॥

इति निदानम् ॥

(“ओष्ठौ च स्फुटितौ यस्य वातिवाहेन वातिकात्।

तस्य सर्पिर्मण्डश्च ओष्ठदारणवारणे ॥

सदाहृष भवेत्सौख्यं पैत्तिकं तं विनिर्दिशेत्।

मधुना नवनीतेन ओष्ठयोर्मण्डणं भवम्।

लेपनश्चौष्ठरोगेषु शर्करासहितं दधि।

सरक्तमोष्ठरोगश्च दृष्ट्वा रक्तावसेचनम् ॥

धवार्जुनकदम्बानां प्रलेपः स्यात् सुखावहः” ॥

इति हारीते चिकित्सिते ॥ २५ अध्याये ॥

चिकित्सा यथा ॥

“तत्र खण्डौष्ठ इत्युक्तो वातेनोष्ठो द्विधा कृतः ॥

ओष्ठकोपे तु यवनात् रज्ज्वावोष्ठौ महाशूलौ।

दाह्येते परिपाद्येते पर्यमासितकर्कशौ ॥

पिचात्तीक्ष्णासहौ पीतौ सर्षपाक्षतिभिश्चितौ।

पिटिकाभिर्भस्मोदावाशुपाकौ कफात्पुनः ॥

ग्रीतासहौ गुरु शूलौ सर्वपिटिकाचितौ।

सन्निपातादनेकामौ दुर्गन्धास्त्रापिच्छिलौ ॥

अकस्मात् स्नानसंश्रुनश्चौ विषमपाक्षिणौ।

रक्तोपल्लवौ रधिरं खवतः शोणितप्रभौ ॥

खर्जूरसदृशश्चात्र क्षीणे रक्तेऽर्जुनं भवेत्।

मांसपिण्डोपमौ मांसाख्यातां मूर्च्छत्कमीक्रमात् ॥

तैलामश्रययुक्तौ सकण्डौ मेदसा मृदु।

क्षतजावदीर्येते पाद्येते चासक्तपुनः ॥

यद्यितौ च पुनः स्थातां कण्डूलौ दशनच्छदौ।

जलबुद्बुदवद्वातकफादोष्ठे जलावृन्दम्” ॥

इति वामटे उत्तरस्थाने ॥ २१ अध्याये ॥

“खण्डौष्ठस्य विविधान्तौ स्थूत्वा त्रयवदाचरेत्।

यष्टी ज्योतिष्मती-रोध्र-श्रावणी-सारिवोत्पलेः ॥

पटोल्या काकमाद्या च तैलमभ्यञ्जनं पचेत्।

नस्यच्च तैलं वातघ्नमधुरस्त्वथसाधितम् ॥

महाक्षेहेन मातौष्ठे सिद्धे नाक्तः पिचुर्हितः।

देवधूपमधुच्छिद्यगुग्गुल्वमरदासभिः ॥

यथाङ्गपूजयुक्तेन तेनैव प्रतिसारणम्।

नाड्योष्ठं सेदयेद्गुग्गुसिद्धैरेरण्डपल्लवैः ॥

खण्डौष्ठविहितं नस्यं तस्य मूर्द्धि च तर्पणम्।

पित्ताभिघातजावोष्ठौ जलौकोभिरुपाचरेत् ॥

रोध्रसर्जं रसक्षौद्रमधुकैः प्रतिसारणम्।

गुडूची यष्टिपत्तङ्गसिद्धमभ्यञ्जने वृतम् ॥

पित्तविप्रधिवच्चात्र क्रियाशोणितजोऽपि च।

इदमेव भवेत्कार्यं कर्मैष्टे तु कफोत्तरे ॥

पाठाक्षारमधुघोषैर्हृतास्ते प्रतिसारणम्।

धूमनावनगण्डूषाः प्रयोज्याश्च कफच्छिदः ॥

स्निग्धं भिन्नं विभेदस्थं दहेन्मेदोजमग्निना।

प्रियङ्गुरोध्रत्रिफलाभाक्षिकैः प्रतिसारयेत् ॥

सक्षौद्राघर्षणम् तीक्ष्णा भिन्नशुद्धे जलावृन्दे।

अवगाढेऽतिवृद्धे वा क्षारोऽग्निर्वा प्रतिक्रिया” ॥

इति च वामटे उत्तरस्थाने ॥ २२ अध्याये ॥

चिकित्सादिविदितस्तु मुखरोगशब्दे द्रव्या ॥

ओष्ठी, स्त्री, (ओष्ठ इवाचरति पक्षावस्थायाम्।

ओष्ठ + क्षिप्। ततोऽच् + डीप् च।) विम्बफलम्।

इति रत्नमाला ॥ तैलाकुचा इति भाषा ॥

ओष्ठोपमफला, स्त्री, (ओष्ठोपमानि ओष्ठसदृशानि

फलानि यस्याः) विम्बिका। इति जटाधरः ॥

(तैलाकुचा इति भाषा ॥)

श्री, श्रीकारः। स तु चतुर्दशस्वरवर्णः। अस्योच्चारण-

स्थानं ओष्ठः कण्ठश्च। (ओदौतोः कण्ठौष्ठम्”।

इत्युक्तेः। तथा च शिक्षायाम्।

“एरे तु कण्ठ-तालव्यावोष्ठौ कण्ठौष्ठौ स्मृतौ”।

स दीर्घः झुतश्च भवति न ऋलः ॥ (प्रत्येकमुदा-

त्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि पुनरनु-

नासिकाननुनासिकभेदात् षड्विध एतेन दादश-

विध एव ॥)

“रत्नविद्युत्तत्ताकारं श्रीकारं कुण्डली स्वरम्।

अत्र ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ॥

पञ्चप्राणमयं वर्णं सदाशिवमयं सदा।

सदा ईश्वरसंयुक्तं चतुर्वर्गप्रदायकम्” ॥

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वङ्गभाषायां) तस्य

लेखनप्रकारो यथा,—

“ओकारमध्यदस्ते तु गता तूर्द्धगतायता।

किञ्चित् सा वामतो वक्त्रा तासु ब्रह्मेशविष्णवः ॥

शक्तिमध्यगता रेखा ध्यानमस्य प्रचक्ष्यते” ॥

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा,

“ओकारः शक्तिको नादस्तेजसो वामजङ्घनः।

मनुरर्द्धग्रहेश्च शङ्खकणः सदाशिवः ॥

अधोदन्तश्च कण्ठौष्ठौ सङ्कर्षणः सरस्वती।

आक्षा चोर्द्धमुखी शान्तो व्यापिनी प्रकृतः ययः ॥

अनन्ता ज्वालिनी व्योमा चतुर्दशी रतिप्रियः।

नेत्रमात्मकर्षिणो च ज्वालामालिनिका भृशुः” ॥

इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ शेषदशनः। सत्यान्तः।

इति बीजवर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽधो-

दन्तपङ्क्तौ न्यस्यतया तच्छब्देनाप्यभिधानम्।

मातृकान्यासमन्त्रो यथा,—

ओं नम ऊर्द्धदन्तपङ्क्तौ ओं नमोऽधोदन्तपङ्क्तौ” ॥

अनुबन्धविशेषः। यदुक्तं कविकल्पद्रुमे। “ओर्नि-

ष्ठातन औरनिट्”। तेन दृशि रौ प्रेक्षणे इत्यस्य

लुटि कृते द्रव्यति इति स्यात् ॥)

श्री, व्य, आङ्गानम्। सम्बोधनम्। इति मेदिनी ॥

विरोधः। निर्णयः। इति शब्दरत्नावली ॥ (गण-

भेदः। स च चादिः। इति पाणिनिः ॥ १। ४। ५॥)

श्री, व्य, श्रुद्राणां प्रणवः। यथा,—

“चतुर्दशस्वरो योऽसौ सेतुरौकारसंज्ञितः।

स चासुस्वारनादाभ्यां श्रुद्राणां सेतुरुच्यते” ॥

इति तन्त्रसारवृत्तकालिकापुराणम् ॥

श्रीः, पुं, अनन्तः। इत्येकाक्षरकोषः ॥ निखनः। इति

मेदिनी ॥

श्रीः, स्त्री, विश्वम्भरा। इति मेदिनी ॥

श्रीक्षकं, स्त्री, उच्छ्वां समूहः। (“गोचोच्छोष्ट्रो-

रश्चेति” ॥ ४। २। ३६। वुज्।) वृषसमूहः। इत्य-

मरः ॥ एङे गभर पाण इति भाषा ॥

श्रीस्थं, त्रि, (उखायां निष्पन्नं, उखा + यत् + स्तार्थ

+ ध्यञ्।) स्थायीपक्षाद्भादि ॥ उखायां निष्पन्नम्

इत्यर्थे षष्ठाप्रत्ययः ॥

श्रीचिती, स्त्री, (उचितस्य भावः। ब्राह्मणादित्वात्

ध्यञ् + डीप्। “हलस्तद्धितस्य” ॥ ६। ४। १५०।

इति यलोपः ॥) श्रीचितम्। इति लिङ्गादिसंयुधे

अमरः ॥

(“सामर्थ्यमौचित्यी देशः कालो व्यक्तिः खरादयः”।

इति साहित्यदर्पणम् ॥)

श्रीचित्यं स्त्री, (उचित + ध्यञ्।) उचितस्य भावः।

उपयुक्तता। योग्यत्वम्। इत्यमरः ॥

(यथा साहित्यदर्पणे इय परिच्छेदे।

“एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमा” ॥)

श्रीडवः, पुं, (श्रीडवी संख्या विद्यते यस्य स श्रीडवः।

यद्वा ओडव एव + स्तार्थे ञ्।) श्रीडवस्वरः।

स च रागस्य जातिविशेषः। पञ्चस्वरमिश्रित-

रागरागिण्य इति यावत् । यथा,—

“चौडवः पञ्चभिः प्रोक्तः खरैः षड्भिस्तु षाड्वः ।
सम्पूर्णं सप्तभिः प्रोक्ता रागजातिस्त्रिधा मता” ॥
इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥ अपि च । सम्पूर्णखराः
ष ऋ ग म प ध नि ॥ षाड्वखराः निषादो-
ज्झिताः ष ऋ ग म प ध ॥ ओड्वखराः ऋ-प-
वर्जिताः ष ग म ध नि ॥ सम्पूर्णरागाः सप्तभिः
खरैर्यथा । नटवसन्तादयः । षाड्वरागाः षड्भिः
खरैर्यथा । सैरिन्धीप्रभृतयः । ओड्वरागाः
पञ्चभिः खरैर्यथा महारादयः । इति सङ्गीत-
दामोदरः ॥ (तथा च सङ्गीतरत्नाकरे स्वराध्याये
जातिप्रकरणे ॥ ५३—५४ ॥

“वान्ति यान्युडवोऽनेति व्योमोक्तमुडवं बुधैः ।
पञ्चमं तच्च भूतेषु पञ्चसंख्या तदुद्भावा ॥
ओड्वी सास्ति येषाञ्च खरास्ते त्वेडवा मताः ।
ते संजाता यत्र गीते तदौडवितमुच्यते ॥
तत्सम्बन्धादौडवञ्च पञ्चखरमिदं विदुः” ।
“क्रमादल्पाव्यतरते षाड्वौडवकारिणोः” ॥

चौडुम्बरं, स्त्री, कुष्ठरोगविशेषः । इति मेदिनी ॥
तस्य लक्षणम् ।

“रुदाहरागकण्डूभिः परीतं रोमपिङ्गुरम् ।
उडुम्बरफलाभासं कुष्ठमौडुम्बरं वदेत्” ॥
इति निदानम् ॥ ताम्रम् । इति जटाधरः ॥
ताम्रपात्रादौ चि ॥ (उडुम्बरस्य विकारः । उडुम्बर
+ अण् । उडुम्बरपात्रम् । यज्ञाङ्गुलविकारः ।
यथाह देवलः ।

“गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः” ॥

चौडुम्बरः, पुं, चतुर्दशयमान्तगतयमविशेषः । इति
मेदिनी ॥ सुनिविशेषः । यथा,—

“वैखानसा बालिखिल्यौडुम्बराः फेनघा वने ।
न्यासे कुटीचकः पूर्वं बहोदो हंसनिष्क्रियौ” ॥
इति श्रीभागवते ३ । १२ । ४३ । “चौडुम्बराः
प्रातस्त्याय यां दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहूतैः
फलादिभिर्जीवन्तः” । इति तट्टीकायां स्वामी ॥
चौत्स्यं, स्त्री, (उत्सर्गस्य भावः । उत्सर्ग + अण् ।)
उत्सर्गता ॥

चौत्तानपादिः, पुं, (उत्तानपादस्यापत्यम् पुमान् ।
उत्तानपाद + इन् ।) ध्रुवः । इत्यमरः ॥ स तु
उत्तानपादराजपुत्रः । खायम्भुवमनुपौत्रः ।
(यथा भागवते ४ । १० । ३० ।

“चौत्तानपादे भगवांस्तव प्रार्जुधन्वा
देवः क्षिणोत्ववगतार्तिहरो विपत्तान् ॥
उत्तानपादात् सुख्यां जात उत्तमः । इति महा-
भारतम् ॥) ग्रहाणामुपरिस्थितनिश्चलतारा च ॥

चौत्सर्गिकः, चि, (सामान्यविधिरुत्सर्गस्तस्य भावः ।
उत्सर्ग + ठञ् ।) सामान्यत्वम् । इति स्मार्त्ताः ॥

चौत्सुक्यं, स्त्री, (उत्सुकस्य भावः । उत्सुक + अण् ।)
उत्सुकता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रत्नावली ।

“चौत्सुक्तेन कृतवरा सहस्रमुवा व्यावर्त्तमाना
क्रिया” ॥ “रथचरणसमाङ्गत्वावदौत्सुक्यमुद्रा” ।
इति माघे ११ । २६ । तथा मेघदूते पूर्वमेघे ॥ ५ ॥
“इत्यौत्सुक्त्वादपरिगणयन् गुह्यकलं यथाचे” ।

व्यभिचारिभावभेदः ।

यथा साहित्यदर्पणे ३ । १३७ । “चौत्सुकोन्माद-
शङ्काः स्मृतिमतिरहितता व्याधिसन्तामलज्जाः” ॥
तल्लक्षणं तत्रैव ३ । १५६ ।

“इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ।
चित्तताप-त्वर-खेद-दीर्घनिश्चसितादिहृत्” ॥
उदाहरणं यथा तत्रैव ।

“यः क्रौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैवक्षपा-
स्ते चोन्मीलितभालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिताः ।
सा चैवास्ति तथापि तत्र सुरतयापारलोकाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतकतले चैतः समुल्लगठते” ॥
इच्छा । यथा, तत्त्वकौमुद्याम् ।

“चौत्सुक्यमिच्छा सा च इष्टमागप्राप्तौ निवर्त्तते
इष्टमागच्छ स्वार्थ इष्टलक्षणत्वात् फलस्य” ॥

चौदनिकः, चि, (चौदनं शिष्यमस्य । चौदन + ठञ् ।)
सूपकारः । इत्यमरः ॥

चौदरिकः, चि, (उदरे प्रसितः । उदर + ठक् ।)
विजिगीषाविवर्जितः । उदरमात्रपूरकः । पेटुक
इति भाषा । तत्पर्यायः । आद्यूनः २ । इत्यमरः ॥

(यथा किराते १ । १ । ५ श्लोकस्य टीकायां
मल्लिनाथः । “अतश्चाद्यूनं चौदरिकः । आद्यूनः
स्यादौदरिके विदिगोषाविवर्जिते । इत्यमरः” ॥)

“विजिगीषाव्यवहारः कश्चित् प्रकर्षो वा चाल-
स्यात् तेन विहीनो यः केवलमुदराधीनः” । इति
भरतः ॥ “खोदरपूरणाशक्तिनिमित्तकनिन्दात्या-
गेच्छा विजिगीषा तथा रहितः” ।

इति रमानाथः ॥

चौदश्चितं, स्त्री, (उदश्चित् + “उदश्चितोऽन्यतर-
स्याम्” । ४ । २ । १६ । इति पक्षे अण् ।) अर्द्ध-
जलयुक्तघोलं । इति हेमचन्द्रः ॥ (उदश्चित्च्छब्दे
ऽस्य विशेषो ज्ञातव्यः ॥)

चौदश्चित्कं, स्त्री, (उदश्चिति संस्कृतम् । “उदश्चितो-
ऽन्यतरस्याम् ४ । २ । १६ इति ठक् । “इसुसुक्ता-
न्तात् कः” । ७ । ३ । ५१ । इति ठस्य कः ।) अर्द्ध-
जलमिश्रितघोलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

चौदार्यं, स्त्री, (उदारस्य भावः । उदार + अण् ।)
उदारता । इति हेमचन्द्रः ॥ (वागुगुणभेदः । यथा
किराते १ । ३ ॥ “स सौकुर्वौदार्यविशेषश्चा-
जिनीम्” इति “चौदार्यं अर्थसम्यग्तिः” इति
मल्लिनाथः ॥ सात्त्विको नाशकगुणभेदः । यथा
साहित्यदर्पणे ३ । ५८ ।

“शोभा विनासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यतेजसी ।
ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः” ॥
तल्लक्षणं यथा तत्रैव ३ । ६३ ।

“दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता” ॥
नायिकालङ्कारभेदः । यथा, तत्रैव ३ । ६४ ।

“योवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।
अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः” ॥

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता ।
चौदार्यं धैर्यमिह्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः” ॥
तल्लक्षणं यथा तत्रैव ३ । १०३ । “चौदार्यं विनयः
सदा” ॥ अस्य उदाहरणं यथा तत्रैव ।

“न ब्रूते परमार्थं गिरं वितनुते न भूयुगं भङ्गुरं
नोत्तंसंक्षिपति क्षितौ अवगतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि
कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताद्या वहिः
सख्या वक्तुमभिप्रयच्छति परं पर्यश्रुणी लोचने” ॥
मनसो वृत्तिभेदः । यथा पञ्चदशी । १५ । ३ ।

“शान्ता घोरास्तथा मूढा मनसो वृत्तयस्त्रिधा ।
वैराग्यं क्षान्तिरौदार्यमित्याद्या धोरुत्तयः” ॥

चौदार्यं, स्त्री, (उदास + अण् ।) उदासस्य भावः ।
वैराग्यम् । चतुरागादिशृङ्खला । यथा ।

“चौदार्यसंविदवलम्बितशून्यमुद्रा-
मस्मिन् दृष्टोः पतिततामवलोक्य भैरवाः” ।

इत्यादि नैषधम् ॥ “क्षौणीविलिखनहेतोर्यमपि
कुब्जाः किमौदार्यम्” । इति पद्यावली ॥

चौदालकं, स्त्री, (उदालेन कौटेन सञ्चितम् । उदाल-
+ अण् + संज्ञायां कन् ।) वल्लीकारिकौट-
निर्मितमधु ।

तस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् ।
कुष्ठविषरोगनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(अथौदालकस्य लक्षणं गुणाश्च यथा ।
“प्रायो वल्लीकमध्यस्थाः कपिलाः स्वल्पकौटकाः ।
कुर्वन्ति कपिलं स्वल्पं तत् स्यादौदालकं मधु ॥
चौदालकं रुचिकरं स्वल्पं कुष्ठविषापहम् ।
कषायसुखामस्त्रञ्च कटुपाकञ्च पित्तकृत्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
तीर्थविशेषः । यदुक्तं महाभारते ३ । ८४ । १५१ ।
“चौदालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम् ।
तत्राभिषेकं कृत्वा वै रुज्यपापैः प्रमुच्यते” ॥

चौद्व्यं, स्त्री, (उद्वत् + अण् ।) उद्वत्स्य भावः ।
यथा । “असूयान्यगुणार्जुनामौद्व्यादसहिष्णुता ।
भूमङ्गदोषसंघोषरत्नास्त्रिवैक्यतादिहृत्” ॥ इति
साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

चौद्विज्जं, स्त्री, (उद्विज् + जन + ड + स्वार्थे अण् ।)
पांशुलवणं । इति राजनिर्घण्टः ॥

चौद्विदं, स्त्री, (उद्विद + स्वार्थेऽण् ।) साम्भरि-
लवणम् । अस्य गुणाः । (यथा सुश्रुते । सूत्रस्थाने
४६ अ ॥

“लघु तीक्ष्णोष्णमुत्क्षोदि स्त्र्यं वातानुलोमनम् ।
सुतिक्तं कटुसंस्कारं विद्याल्लवणमौद्विदम्” ॥
तीक्ष्णत्वम् । उत्क्षोदकारित्वम् । क्षारयुक्तत्वम् ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कोष्ठवज्ज्वलनाहृशूलनाशि-
त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अस्य धैर्यायो गुणाश्च
यथा—

“चौद्विदं पांशुलवणं यज्जातं भूमितः खरं ।
क्षारं मुखं कटु क्षिप्तं शीतलं वातनाशनम्” ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे । १ भागे ॥

“सतिक्तकटुकक्षारं तीक्ष्णमुत्क्षोदि चौद्विदम्” ।
इति वाभटे सूत्रस्थाने । ६ अ ॥)

उद्विदो जातं जलम् । तस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
पित्तशमनत्वम् । अविदाहित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

(“चौद्विदं पित्तशमनं मधुरं न विदाहि च” ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिन्युक्तप्रथमगुणे पाणीयवर्गे ॥

अस्य व्याख्यायां शिवदासेनाक्तं यथा ।
 “जैहृदं निमग्नप्रदेशादूर्ध्वमुत्तिष्ठज्जलम्” ॥
 उद्भिदो जातं द्रव्यादि । यथा ॥
 “तत् नस्त्रिविधं ज्ञेयं जाङ्गलौद्भिदपार्थिवम्” ॥
 “भौममौषधमुद्भिदमौद्भिदन्तु चतुर्विधम् ।
 वनस्पतिर्वीरुधश्च वानस्पत्यस्तथौषधिः” ॥
 “मूलकम्पसारनिर्यासनाङ्गुरसपल्लवाः ।
 क्षाराः क्षीरं फलं पुष्पं भस्मतेजानि कण्टकाः ॥
 पत्राणि शुद्धाः कन्दाश्च प्ररोहश्चौद्भिदो गणः” ॥
 इति चरके सूत्रस्थाने ॥ १ अः ॥
 औद्भिदिकं, स्त्री, (उद्भिदसमये लब्धम् । उद्भिद् +
 ठञ् ।) भार्याप्राप्तिकाले लब्धं भार्याधनम् । इति
 दायभागः ॥ तत् भ्रातृभिरविभाज्यम् । यथा ।
 “पितृव्याविनाशेन यद्वत् स्वयमर्जयेत् ।
 मैत्रमौद्भिदिकश्चैव दायदानां न तद्ववेत् ॥
 इति याज्ञवल्क्यः ॥ (यथा च मनुः ॥ ८ । २०६ ।
 “विद्याधनन्तु यद्वत् तत्तत्स्वयं धनं भवेत् ।
 मैत्रमौद्भिदिकश्चैव साधुपर्किकमेव च” ॥)
 औपगवः, पुं, उपगोरोपपत्तम् । इति भरतः ॥ उप
 समीपे गौर्यस्य इति उपगोर्गोपः । लक्षणाया
 तत्पुरोहिते उपगुणब्दः । यथा हारीतः ।
 “यं वर्षं याजयेद् यस्तु स तद्वर्षत्वमाप्नुयात्
 सद्योवर्षेण वर्षेऽन्वेनेवावर्षीद्भृगुः” ॥* तथाच
 लक्षणाया ब्राह्मण उपगुणदवाचः । तस्यापत्य-
 मौपगवः । इति श्रीभागवतटीकायां स्वामी ।
 (उपगोरोदमिति व्युत्पत्त्या उपगुणसम्बन्धिनि, चि-
 उपगु + “तस्येदम्” ॥ ४ । ३ । १२० । इत्यण् ॥)
 औपगवकं, स्त्री, (औपगवानां समूहः । “गोत्रोत्रो-
 द्वेति” ॥ ४ । २ । ३६ । वृज् ।) औपगवसमूहः ।
 इत्यमरः ॥
 औपयस्तिकः, पुं, (उपयस्तं यासकालं भूतः । उप-
 यस्त + “तमधीष्टो भूतो भूतो भावी” ॥ ५ । १ ।
 इति ठञ् ।) राजयस्तश्चन्द्रः सूर्यश्च । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 औपनिधिकं, स्त्री, (उपनिधि + स्वार्थं ठञ् ।)
 उपनिधिः । प्रीत्या भोगार्थमपितद्रव्यम् । इति
 स्मृतिः ॥
 औपम्यं, स्त्री, (उपमैव । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थं यञ् ।)
 सादृश्यम् । तत्पर्यायः । अनुकारः २ अनुहारः ३
 सात्यम् ४ तुला ५ उपमा ६ कक्षः ७ उपमानम् ८ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हितोपदेशे १ । ७३ ॥
 “प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।
 आत्मौपम्येन भूतानां दयां कुर्वन्ति साधवः” ॥
 “औपम्यं नाम यदन्योन्यस्य सादृश्यमधिकृत्य
 प्रकाशनम् । यथा दण्डेन दण्डकस्य धनुषा धानु-
 ष्यस्येव्यासेनारोग्यदृश्येति” । इति विमानस्थाने ।
 ८ अध्याये ॥ चरकेणोक्तम् ॥)
 औपयिकः, चि, (उपायेन सज्जातः । उपाय + ठक्
 + ऋञ्च ।) न्यायः । उपयुक्तः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभारते विदुरागमनपर्वणि १ । २०५ । १२ ।
 “एतत्तव महाराज तेषु पुत्रेषु चैव ह ।
 दत्तमौपयिकं मन्ये मीथेयं सह भारत” ॥

तथा रामायणे २ । ५४ । ३६ ।
 “वास्तमौपयिकं मन्ये तव राम महाबल” ।
 स्त्रियां तु ङीप् । यथा महाभारते वैवाहिक-
 पर्वणि १ । १६४ । ११ ।
 “न वैश्यशूद्रौपयिकीः कथास्ता
 न च द्विजानां कथयन्ति वीराः” ॥
 स्वार्थे विनयादिभ्यस्तु प्रत्यये कृते उपायएव औप-
 यिकम् । यथा भारविः, ३५ ।
 “शिवमौपयिकं गरीयसीम्” इति ॥
 औपरोधिकः, पुं, (उपरोधः प्रयोजनमस्य । उपरोध
 + ठक् ।) पीलुदण्डः । तत्पर्यायः । पैलवः २ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ उपरोधलभ्यन्धिनि चि ॥
 औपवस्तं, स्त्री, (उपवस्त + प्रज्ञाद्यण् ।) उपवासः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 औपसर्गिकः, पुं, (उपसर्ग + ठक् ।) सन्निपातरोग-
 विशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
 “कफोऽनुलोमवातेन यदि पित्तानुगो भवेत् ।
 खेदशैत्यादिभिर्जुहस्तदा भवति मानवः ॥
 प्रतिबोमः पुनस्तैन स्वास्थ्यामायाति तत्क्षणात् ।
 औपसर्गिक एवान्यः सन्निपात उदाहृतः” ॥
 इति वैद्यकम् ॥ उपसर्गसम्बन्धिनि चि ॥
 (“तत्रौपसर्गिको यः पूर्वोत्पन्नव्याधिं जघन्यकाल-
 जातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूलखण्डोपद्रव-
 संज्ञः” । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३५ अध्याये ॥
 “प्रसङ्गात् गात्रसंस्पर्शान्निव्यासात् सहभोजनात् ।
 सहशय्यासनाच्चापि वस्त्रमात्यानुलेपनात् ॥
 कुष्ठं ज्वरश्च शोथश्च नेत्राभिष्यन्द एव च ।
 औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नराक्षरम्” ॥
 इति च सुश्रुते निदानस्थाने । ५ अध्याये ॥
 माधवसंग्रहस्य व्याख्यायां कुलाधिकारे यथा ।
 “औपसर्गिकरोगा इति औपसर्गिकाः पापरेगा-
 दयो भूतोपसर्गजाः संक्रामन्ति आविष्टन्ति” ॥)
 औपस्थः, स्त्री, (उपस्थाङ्गम् । उपस्थ + यञ् ।) उप-
 स्थान्द्रियसुखम् । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा,
 तत्रैव ७ । ६ । १३ ।
 “औपस्थान्द्रियं ब्रह्म मन्यमानः
 कथं विरज्येत दुरन्तमोहः” ॥)
 औसीनं, चि, (उमानां भवर्गं ज्ञेयं वा । “विभाषा-
 तिलमाषोमेति” ॥ ५ । २ । ४ । पठे खञ् ।)
 उन्मत्तम् । उमाक्षेत्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 मस्तिनार क्षेत इति भाषा ॥
 औरगं, स्त्री, (उरगस्य इदम् । उरग + अण् ।) अस्त्रे-
 धानक्षेत्रम् । इति जटाधरः । सर्पसम्बन्धिनि चि ॥
 औरभः, पुं, (उरभस्य मेघस्य इदम् । उरभ + अण् ।)
 कम्बलः । तत्पर्यायः । उर्णागुः २ आविकः ३
 रक्तकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (मेघमांसम् । यथा
 मनुः ॥ ३ । २६८ ।
 “द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन जीन् भासान् हारिणेन तु ।
 औरभेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै” ॥
 मेघदुग्धम् । यथा,—
 “औरभं मधुरं रूक्षमुष्णं वातकफापहम् ।
 न शूलं रक्तपित्तानां वातिकानां हितं भवेत्” ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने । ८ अध्याये ॥
 धन्वन्तरिं प्रति प्रश्नकारकः ऋषिभेदः । यथा
 सुश्रुते सूत्रस्थाने १ । “अथ खलु भगवन्तममर-
 बरमृषिगणपरिहृतमाश्रमस्थं काशीराजं दिवो-
 दासं धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभपौष्कलावत-
 करवीर्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः” ॥)
 औरभकं, स्त्री, (उरभाणां समूहः । उरभ + “गो-
 चोत्रोद्गोरमेति” ॥ ४ । २ । ३६ । वृज् ।) मेघ-
 समूहः । इत्यमरः ॥ भेङ्गार पाल इति भाषा ॥
 औरलः, पुं स्त्री, (उरसा निर्भितः । उरस् + लण् ।)
 खजातपुल्लः । तत्पर्यायः । औरस्यः २ । इत्य-
 मरः ॥ उरस्यः ३ । इति तट्टीका ॥ दादशविध-
 पुत्तान्तर्गतश्रेष्ठपुत्तोऽयम् । स तु सर्वार्थां भा-
 र्यायां स्वयं जनितः । यथा । “सर्वार्थां संस्कृतायां
 स्वयमुत्पादितमौरसं विद्यात्” । इति बौधायनः ॥
 (तथा मनुः ॥ ८ । १६६ ।
 “खे क्षेत्रे संस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्भि यम् ।
 तमौरसं विजानीयात् पुत्तं प्रथमकल्पितम्” ॥)
 “औरसो धर्मपत्नीजः” इत्यादि याज्ञवल्क्यः ॥
 २ । १३१ ॥
 औरस्यः, पुं स्त्री, (उरसो भवः । उरस् + यत् ।
 ततः स्वार्थे ण् ।) औरसपुत्रः । इत्यमरः ॥ (स्त्री,
 उरसो वदस उत्पन्नम् । वदोभवम् । यथा शि-
 क्षायाम् । १६ ।
 “हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थामिष्य संयुतम्” ।
 औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठमाज्जरसंयुतम्” ॥)
 और्द्धदेहिकं, चि, (ऊर्द्धदेहाय भवम् । ऊर्द्धदेह +
 ठञ् ।) मृतार्थे तदहर्दानम् । इत्यमरः ॥ यदङ्गि
 मृतस्तदहःप्रभृति सपिण्डीकरणात् पूर्व्यं प्रेत-
 ढितिहेतुकं यत् पिण्डीदिदानं तत् । इति भरतः ॥
 (पुत्तदाराद्यवश्यमर्त्तयपीडनेन यत्पारलौकिक-
 धर्मबुद्ध्या दानादि करोति तस्य दातुर्जीवितो
 मृतस्य च तदानं दुःखफलं भवति ।
 यथा मनुः ११ । १० ।
 “वृत्तानामुपरोधेन यत्पारलौक्योर्द्धदेहिकम् ।
 तद्भवत्युद्योदकं जीवतश्च मृतस्य च” ॥
 तथा रामायणे २ । ७७ । ३ ।
 “दासीर्दासाश्च यानानि वेषानि सुमहान्ति च ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राजस्तस्योर्द्धदेहिकम्” ॥
 (और्द्धदेहिकम् इत्यपि स्यात् ॥)
 और्द्धश्रोतसिकः, चि, (ऊर्द्धश्रोतस् + ठञ् ।) शैवः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (और्द्धश्रोतसिकः । इत्यपि
 स्यात् ॥)
 और्वं, स्त्री, (उर्व्या भवम् । उर्वी + अण् ।) पांश-
 वलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 और्वं, पुं, (और्व्यात् भृगवंशीयात् ऋषेर्जातः । और्व
 + अण् । और्वंविष्णोश्चक्रान्तथात्वम् ।) वाङ्-
 वानरः । इत्यमरः ॥ स तु भृगोजस्य दक्षिण-
 सीमा । तत्र सर्वे नरकाः दैत्याश्च वसन्ति । इति
 सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ खनामख्यातो भृगुवंशीय-
 ऋषिभेदः । तज्जन्मादिकथा, महाभारते चैत्रय-
 पर्वणि १७६ अध्याये । उक्ता । यथा,—

“ततो महीतलं तात क्षत्रियेण वटच्छया ।
खनताधिगतं वित्तं केनचिद्गुणेषामि ॥
तद्वित्तं ददृशुः सर्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः ।
अवमन्य ततः क्रोधाद्भृगुं स्ताश्चरणागतान् ॥
निजघ्नैः परसेव्यासाः सर्वास्तान्निधितैः शरैः ।
आगर्भादवहन्तन्तश्चरः सर्वा वन्यसुराम् ॥
तत उच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेवं भयात्तदा ।
भृगुपत्न्यो गिरि दुर्गं हिमवन्तं प्रपेदिरे ॥
तासामन्यतमा गर्भं भयाद्भे महीजसम् ।
ऊरुलौकेन वामोर्ध्वं कुलविद्वज्ये ॥
तदुर्ध्वं पलभ्याश्च ब्राह्मणी या भयाद्विता ।
गत्विका कथयामास क्षत्रियाणामुपकरे ॥
ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्तं गर्भं हन्तुमुद्यताः ।
ददृशुर्ब्राह्मणीं तेऽथ दीपमानां खलेजसा ॥
“अथ गर्भः स भित्तोरं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह ।
मुष्णन् दृष्टीः क्षत्रियानां मध्याङ्गश्च भास्करः ॥
ततश्चक्षुर्विहीनास्ते गिरिदुर्गेषु बभूवुः” ॥
अथमौर्वस्तु पितृवधमधोत् क्षत्रियवधे कृत-
प्रतिज्ञ उग्रो तपसि वर्तमानः पितृभिर्निवारितः ।
ततो दृष्ट्वा प्रतिज्ञो नाहं भवितुमुत्सहे इति
जातशङ्कः अमोघत्वाच्च क्रोधवक्त्रेः पितृनुक्तवान् ।
यथा तत्रैव १८१ अध्याये ।
“यश्चायं मन्युजो मेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।
दहेदेष च मामेव निगृहीतः खलेजसा ॥
भवताञ्च विजानामि सर्वलोकहितेभूताम् ।
तस्मादिधध्वं यच्छ्रेया लोकानां मम चेन्मराः ॥
पितर ऊचुः ।
य एष मन्युजस्तेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।
अभुतं मुञ्च भद्रन्ते लोका ह्यभु प्रतिष्ठिताः ॥
आपोमयाः सर्वरसाः सर्वमापोमयं जगत् ।
तस्मादपसु विमुञ्चेमं क्रोधाग्निं दिवसत्तम् ॥
अयं तिष्ठतु ते विप्र यदिच्छसि महोदधौ ॥
मन्युजोऽग्निर्दहनपापो लोका ह्यापोमयाः स्मृताः ॥
एवं प्रतिज्ञा सत्येयं तवानघ भविष्यति ।
नचैवं समरा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् ॥
वशिष्ठ उवाच ।
ततश्च क्रोधजं तात और्वोऽग्निं वक्ष्याम्ये ।
उत्सर्ज्य स चैवाप उपयुक्ते महोदधौ ॥
महद्भयशिरो भूत्वा यत्तदेदविदो विदुः” ॥
(उर्वस्यापत्यम् ।) पञ्चप्रवरान्तर्गतमुनिविशेषः ।
इति पुराणम् ॥
और्वश्रेयः, पु, (उर्वश्याः अपत्यम् । उर्वशी + ङक्) ।
अगस्त्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
(अस्य जन्मकथा पुराणेषु ता यथा,
“तथोरादित्योः सने दृष्ट्वापसरसमुर्वशीम् ।
देतश्चक्रन्द तत् कुम्भे न्यपतद्वाहीवरे ॥
तेनैव तु मुहूर्त्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ ।
अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च द्वाष्ट्यौ संवभूवतुः” ॥
उर्वशीर्गर्भजाताः पुस्तुरवसः सप्त पुत्राः ।
तत्कथा हरिवंशे २५ अध्याये द्रष्टव्या ॥)
औलूकं, ली, (उलूकानां समूहः । अज् ।) उलूक-
समूहः । इति जटाधरः । पेचार भाक् इति भाषा ॥

औलूकः, पु, (उलूकस्य अनेरपत्यं पुमान् । उलूक +
गर्गादित्वात् यञ् ।) वैशेषिकः । वैशेषिकदर्शन-
वेत्ता । इति हेमचन्द्रः ॥ (अयं खलु वजाद-
इत्याख्यया प्रसिद्धः ॥)
औशीरं, ली, (उग्रते । वण् + ईरन् । प्रचायण ।
५ । ४ ३६ । यदा उशीरखेदं “तत्प्रेदम्” । ४ ।
३ । १२० । इत्यण् ।) शयनासनम् । इत्यमरः ॥
शयनं स्थापः शय्या वा आसनं पीठारि । शय-
नासनं समुदितमिति खामी । उग्रगिति मुभूतिः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते राज-
धर्मालुशासनपर्वणि १२ । ६० । ३१ ।
“कृत्वं वेष्टनमौशीरमुपायजानानि च ।
यातयामानि देवानि शूद्राय परिचारिणे” ॥)
उशीरजम् । चामरम् । दण्डः । इति हेमचन्द्रः ॥
औशीरः, पु, (उशीरस्यायम् । उशीर + णम् ।)
चामरदण्डः । इत्यमरः ॥
औषणं, ली, (उषण + भावार्थे णम् ।) कटुरसः ।
उषणं मरीचं तस्य भावः ॥
औषधं, ली, (औषधेरिदम् । औषधिरेव वा “औ-
षधेरजातौ” ५ । ४ ३७ । इत्यण् ।) रोगनाशकद्रव्यं ।
औषधिमव भवार्थे णाप्रत्ययः । तत्पर्यायः । मेघ-
जम् २ मेघज्यम् ३ अगदः ४ जायुः ५ । इत्यमरः ॥
जैत्रम् ६ आयुर्वीगः ७ गदारतिः ८ अमृतम् ९
आयुर्द्रव्यम् १० । इति वैद्यकम् ॥
“शोधनं शमनञ्चेति समासादौषधं द्विधा ।
शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम् ॥
वक्तिर्विरक्तौ वमनं तथा तैलं घृतं मधु ।
धीर्धैर्यात्मादिविज्ञानं सगोदोषौषधपरम्” ॥
इति वामटे सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥
“धन्वसाधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शुचौ ।
श्लशानचैवायतनश्चमवलीकवर्जिते ॥
मृदौ प्रदक्षिणजले कुशरोहिषसंयुते ।
अफालकच्छेऽनाकान्ते पादपैर्वलवत्तरैः ॥
शस्यते मेघजं जातं युक्तवर्णरसादिभिः ।
जन्वदग्धं दवादग्धमविदग्धञ्च वैद्यतैः ॥
भूतैश्चायातपास्त्राद्यैर्यथाकालञ्च सेवितम् ।
अवगाढमहामूलसुदीचीं दिशमाश्रितम् ॥
अथ कल्याणचरितः श्राद्धः शुचिरुपोषितः ।
गृहीयादौषधं सुखं स्थितं काले च कल्पयेत् ॥
सस्त्रीरं तदसम्पत्तावनतिकात्तवत्तरम् ।
ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गवः” ॥
इति तत्रैव कल्पस्थाने । ६ अध्याये ॥
“यथाविधं यथाशक्तं यथाधिरागनिर्धया ।
तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥
जै मधं ह्यनभिज्ञातं नाम्नकपगुणेस्त्रिभिः ।
विज्ञातमपि दुर्युक्तमनर्थार्थोपपद्यते ॥
योगादपि विधं तीक्ष्णमुत्तमं मेघजं भवेत् ।
मेघजं वापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं सम्पद्यते विषम् ॥
तस्मान्न भिषजा युक्तं युक्तिवाह्येन मेघजम् ।
धीमता किञ्चिदादेयं जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ॥
कुर्वान्नपिततो मूर्ध्नि सशेषं वासवाश्रयिः ।
सशेषमातुरं कुर्वान्नत्वज्जमतमौषधम् ॥

तदेव युक्तं मेघजं यदारोग्याय कल्पते ।
स एव भिषजां श्रेष्ठो रोगिभ्यो यः प्रमोचयेत्” ॥
इति चरके सूत्रस्थाने । १ अध्याये ॥
“कर्मणं पुनर्मवजम् । मेघजं नाम तदयदुपकर-
णाद्योपकल्पते भिषजो धातुसान्नाभिनिर्द्धौ
प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपायात्तैः तद्विविधं
आपाश्रयभेदात् । देवव्याश्रयं युक्तियुक्ताश्रयश्च ।
तत्र देवव्याश्रयं मन्त्रौषधमग्निमङ्गलतत्त्वपहार-
होमनियमप्रायश्चित्तोपवाससत्ययनप्रणिपातग-
मनादि । युक्तियुक्ताश्रयं संशोधनोपशमने चैष्टाश्च
दृष्टफलः एतच्चैव मेघजमभेदादपि द्विविधं ।
द्रव्यभूतमद्रव्यभूतञ्च । तत्र यदद्रव्यभूतं तदुपायाभि-
नूतम् । उपायो नाम भयदर्शन-विस्मापन-क्षोभ-
ग-हर्षण-मर्त्यग-वध-वन्ध-स्वप्न-संवाहनादिरमूर्त्ता
भावः यथोक्ताः सिद्धुपायाश्च । यत्तु द्रव्यभूतं
तदमनादिषु योगमुपैति ।
तस्यापीयं परीक्षा इदमेवं प्रकृत्या एवंगुणैरेवं
प्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन्नुतौ एवं गृहीत-
मेवं निहितमेवमुपकृतमनया माचया युक्तमस्मिन्
ऋतौ एवंविधस्य पुरुषस्यैतावन्त्योषमपकर्षयति
उपशमयति वा अन्यदपि चैवंविधं मेघजमभूत्ता-
नेनानेन वा विशेषेण युक्तमिति” । इति च तत्रैव
विमानस्थाने ८ अध्याये ॥
पर्यायानाह चरकश्चिकित्सास्थाने । १ अध्याये ।
“चिकित्सितं व्याधिहरं पथं साधनमौषधम् ।
प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥
विद्याद्वेषजनानामपि मेघजं द्विविधञ्च तत् ।
स्वस्थस्यौषधं किञ्चिन्निश्चिदात्तस्य रोगमुत् ॥
अमेघजञ्च द्विविधं बाधनं सानुवाधनम्” ।
तथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३७ अध्याये यथा,—
“अतश्च शर्कराश्च विषमवलीकवर्जितानाद्यतनदे-
वतायतनसिकताभिरनुपहतमनूषरामभङ्गराम-
दृशदेकां क्षिप्वां प्ररोचवतीं मृद्वीं स्थिरां समां
कुष्णां गौरीं कोहिलां वा भूमिमौषधार्थं परी-
क्षेत तस्यां जातमपि क्षामि-विष-शस्वातप-पवन-
दहन-तोयसम्बाध-मागौरनुपहतमेकरसं पुष्टं पुष्प-
वगाढमूलसुदीचीं चोषधमाददीतैषधभूमिप-
रीक्षाविशेषसामान्यं ॥
विशेषस्तु । तत्राश्रयवती स्थिरा गुर्वी श्यामा
कृष्णा वा स्थूलवृक्षस्यप्राया सगुणभूयिष्ठा ।
क्षिप्वा प्रीतला सन्नोदका क्षिप्वाश्लक्ष्मकोमलवृ-
क्षप्राया शुक्लाम्बुगुणभूयिष्ठा । नानावर्णा लघ्वप्रस-
वती प्रविरलात्प्रायवृक्षप्ररोहाभिगुणभूयिष्ठा ॥
रूक्षा भस्करासभवर्णा तनुरूक्षकोटराल्परसहज-
प्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा । मृद्वी समाश्रयवत्युक्त-
रसजला सर्वतोऽसाररूक्षा महापर्वतवृक्ष-
प्राया श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा ॥
तत्र केचिदाजराचार्याः । प्रावृट्-वर्णा-शर-
द्धेमन्त-वसन्त-ग्रीष्मेषु यथासह्यं मूल-पत्र-त्वक्-
क्षीरसार-फलान्याददीतिति तत्तु न सम्यक् कस्मात्
सौम्यायेयत्वाजगतः । सौम्यान्वौषधानि सौम्येषु
ऋतुषु आददीताग्नेयान्वाग्नेयेष्वेवमथापन्नगुणानि

भवन्ति ॥ सौम्यान्वौषधानि सौम्येषु ऋतुषु गृही-
तानि सौम्यगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातान्यति-
मधुरस्निग्धशीतानि जायन्ते । एतेन श्रेष्ठं व्या-
ख्यातम् ॥

तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातानि
विरेचनद्रव्याणाददीताभ्याकाशमाखतगुणभूयि-
ष्ठायां वसनद्रव्याणि । उभयगुणभूयिष्ठायासुभयतो
भागानि । आकाशगुणभूयिष्ठायां संश्रमनान्येवं
बलवत्तराणि भवन्ति । सर्वाण्येव चाभिनवान्यन्यच
मधु-घृत-गुड-पिप्पली-विडङ्गेभ्यः । सर्वाण्येव स-
क्षीराणि वीर्यवन्ति तेषामसम्पत्तावनतिक्रान्त-
संवत्सराण्याददीतेति ॥

नानारोगहरौषधादिविधा । इति उवाच ।
“एवं धन्वन्तरिर्विष्णुः सुश्रुतादीनुवाच ह ।
हरिः पुनर्हरायाह नानारोगान् रोगार्हान्” ॥

हरिरुवाच ।

“सर्वज्वरेषु प्रथमं कार्यं शङ्कर ! लङ्घनम् ।
क्वथितोदकपानञ्च तथा निर्वृतसेवनम् ॥
अभिस्वेदो ज्वराख्येवं नाशमायान्ति ह्रीश्वर ! ।
वातज्वरहरः क्वाथो गुडूच्या मुक्तकेन च ॥
दुरालभयैव ह्यतं पित्तज्वरहरं प्रदुष्य ।
शुण्ठीपर्यटमुस्तैश्च बालकोशीरचन्दनैः ॥
साध्यः क्वाथः श्लेष्मजन्तु सशुण्ठिः सदुरालभः ।
सबालकः सर्वज्वरं सशुण्ठिः सहपर्यटः ॥
किराततिक्तकैर्वापि गुडूचीशुण्ठितिक्तकैः ।
पित्तज्वरहरः स्याच्च प्रदुष्यन् योगमुत्तमम् ॥
बालकोशीरपाठाभिः कण्टकारिकमुस्तकैः ।
ज्वरनुच्च कृतक्याधस्तथा वै सुरदारुणा ॥
धन्याकनिम्बमुस्तानां समधुः स च शङ्कर ! ।
पटोलपत्रयुक्तश्च गुडूचीत्रिफलायुतः ॥
पीतोऽखिलज्वरहरः क्षुधाक्ष्वातनुत्विदम् ।
हरीतकीपिप्पलीनामामलीचित्रकोद्ववम् ॥
चूर्णं जलञ्च क्वथितं धन्याकोशीरपर्यटैः ।
कामलक्या गुडूच्या च मधुयुक्तं सचन्दनम् ॥
समस्तज्वरनुत् स्याच्च सन्निपातहरं प्रदुष्य ।
हरिद्रानिम्बत्रिफलामुस्तकैर्देवदारुणा ॥
कषायं कटुरोहिण्या सपटोलं सपत्रकम् ।
त्रिदोषज्वरनुत् स्याच्च पीतन्तु क्वथितं जलम् ॥
कण्टकारिनागरेण गुडूच्या पुष्करेण च ।
जग्ध्वा नागबलाचूर्णं श्वोषकासादिनुद्भवेत् ॥
कफवातज्वरैर्देयं जलमुष्णं पिपासिने ।
मण्डो वा मुद्गयूषं वा शाल्यन्नं वाथ यूषवत् ॥
ज्वरार्त्तमानुषे देयं ज्वरहानिस्तदा भवेत् ।
विश्वपर्यटकोशीरघनचन्दनसाधितम् ॥
दद्यात् सुशीतलं वारि ढट्कृदिज्वरदाहनुत् ।
विष्वादिपञ्चमूलस्य क्वाथः स्याद्वातिके ज्वरे ॥
पाचनं पिप्पलीमूलं गुडूचीविश्वमेघजम् ।
वातज्वरे त्वयं क्वाथो दत्तः शान्तिकरः परः ॥
पित्तज्वरनुत् समधुः क्वाथः पर्यटनिम्बयोः ।
विधाने क्रियमाणेऽपि यस्य संज्ञा न जायते ॥
पादयोस्तु खण्डाटे वा दहेहोहप्रलाकथा ।
तिक्ता पाठा पटोलश्च विशाला त्रिफला त्रिवत् ॥

सक्षीरो भेदनः क्वाथः सर्वज्वरविशोधनः” ॥
इति गारुडे १७६ अध्यायः ॥ * ॥

भगवानुवाच ।

“सप्तरात्रात् प्रजायन्ते खलीटस्य कचाः शुभाः ।
दग्धहस्तिदन्तलेपात् साजाक्षीरसञ्जनात् ॥
भृङ्गराजरसेनैव चतुर्भागेण साधितम् ।
केशवृद्धिकरं तैलं गुञ्जाचूर्णान्वितेन च ॥
एषा मांसी कुसुमुरायुक्तमभ्यङ्गतः शिव ! ।
गुञ्जाफलं ममाप्यैव लेपनं चेन्मनुजनुत् ॥
आम्नास्थिचूर्णलेपादि केशाः स्रज्जा भवन्ति वै ।
बद्धमूला घना दीर्घाः स्निग्धाः स्युर्नोत्पद्यन्ति च ॥
विडङ्गगन्धपाषाणसाधितं तैलमुत्तमम् ।
सचतुर्गुणमौषधं समनःशिलमेव च ॥
शिरोऽभ्यङ्गनच्छिरोजम्बूकालिख्याद्यं नयेत् ।
नवदग्धशङ्खचूर्णं घृतसौकलेपितम् ॥
कचाः स्रज्जा महाक्षणा भवन्ति वषभध्वज ! ।
भृङ्गराजं लोहचूर्णं त्रिफला वीजपूरकम् ॥
नीली च करवीरश्च गुडमेतैः समैः प्रदत्तम् ।
पलितानीह क्षणानि दुर्यक्षेपात्महौषधम् ॥
आम्नास्थिमज्जा त्रिफला नीली च भृङ्गराजकम् ॥
जीर्णं पक्कलौहचूर्णं काञ्चिकं क्षणिकेशकम् ॥
चक्रमर्दकवीजानि कुसुमेरुमूलकम् ।
अव्युष्णकाञ्चिकं पिष्ट्वा लेपान्मस्तकरोगनुत् ॥
सैन्धवश्च वचा हिङ्गु कुष्ठं नागेश्वरं तथा ।
प्रतप्या देवदारु एभिस्तेजन्तु साधितम् ॥
गोपुटीधरसेनैव चतुर्भागेण संयुतम् ।
तर्क्यभरणाद्रुद्र ! कर्णमूलं क्षयं नयेत् ॥
मेघमूत्रसैन्धवाभ्यां कर्णयोर्भरणात् शिव ! ।
कर्णयोः पूतिनाशः स्यात् क्षमिखावादिकस्य च ॥
मालतीपुष्पदलयो रसेन भरणात् तथा ।
गोजलेनैव पूरेण कर्णखावो विनश्यति ॥
कुसुमाधमरीचानि तगरं मधु पिप्पली ।
अपामार्गोऽश्वगन्धा च दहती स्तितसर्वपाः ॥
यवास्तिलाः सैन्धवश्च पादिकोदत्तं शुभम् ।
लिङ्गबाज्जलनानाञ्च कर्णयोर्दृष्टिद्वयेत् ॥
कटुतैलं भस्मातकं दहतीफलदाडिमम् ।
वल्कलैः साधितं लिप्तं लिङ्गं तेन विवर्द्धते” ॥
इति गारुडे १८० अध्यायः ॥ * ॥

हरिरुवाच ।

“शोभाञ्जनपत्रसं मधुयुक्तं हि चक्षुषोः ।
भरणाद्रोगहरणं भवेद्वास्त्यत्र संशयः ॥
अशीनितिलपुष्पाणि जात्याश्च कुसुमानि च ।
भया निम्बामला शुण्ठी पिप्पली तण्डुलीयकम् ॥
क्षयाशुष्कां वटिं कुर्यात् पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।
मधुना सह सा चाक्षोरञ्जनान्तिमिरादिनुत् ॥
विभीतकास्थिमज्जा तु शङ्खनाभिर्मनःशिला ।
निम्बपत्रमरीचानि अजामूचेण पेषयेत् ॥
पुष्पं रात्र्यन्ततां हन्ति तिमिरं पटलं तथा ।
चतुर्भागाणि शङ्खस्य तदङ्गेन मनःशिला ॥
सैन्धवश्च तदङ्गेन एतत् पिष्टोदकेन तु ।
क्षयाशुष्कान्तु वटिकां क्षत्वा नयनमञ्जयेत् ॥
तिमिरं पटलं हन्ति पित्तस्य महौषधम् ।

त्रिकटु त्रिफला चैव करञ्जस्य फलानि च ॥
सैन्धवं रजनी द्वे च भृङ्गराजरसेन हि ।
पिष्ट्वा तदञ्जनादेव तिमिरादिविनाशनम् ॥
अटरूषकमूलन्तु काञ्चिकापिष्टमेव च ।
तेनाक्षिभूरिलेपाच्च चक्षुःशूलं विनश्यति ॥
सतक्रं वदरीमूत्रं पीतमक्षिथयां हरेत् ।
सैन्धवं कटुतैलञ्च अपामार्गस्य मूलकम् ॥
क्षीरकाञ्चिकसंघट्टं ताम्रपात्रे च तेन च ।
अञ्जनात् पिटकस्यैव नाशो भवति शङ्कर ! ॥
विष्णुनीलीकारमूलं पिष्टुमश्वजलेन च ।
अनेनाञ्जितमात्रेण नश्यन्ति तिमिराणि हि ॥
पिप्पलीकतकश्चैव हरिद्रामलकं वचा ।
खदिरपिष्टवर्तितश्च अञ्जनं नेत्ररोगनुत् ॥
नीरपूर्णमुखो धौति दहद्वातेन योऽक्षिणी ।
प्रभाते नेत्ररोगैश्च निव्यं सर्वैः प्रसुच्यते ॥
शुक्लैरुदस्य मूलेन पत्रेणापि प्रसाधितम् ।
क्षामदुग्धं सेकयुक्तं चक्षुषोर्वीतरोगनुत् ॥
चन्दनं सैन्धवं दृढपलाशश्च हरीतकी ।
पटोलकुसुमं नीली चक्रिका हरतेऽञ्जनात् ॥
गुञ्जामूलं क्षाममूत्रघट्टं तिमिरनुच्च तत् ।
रौप्यताम्रसुवर्णानां हस्तघट्टं शलाकया ॥
घृतं तदमनं रुद्र ! कामलायाधिविनाशनम् ।
घोषाफलमथात्रातं पीतं कामलनाशनम् ॥
दूर्वादाडिमपुष्पान्तु अलक्तकहरीतकी ।
नासाशिरारक्तनुत् स्यान्नस्याद्वै खरसेन हि ॥
सुपिष्टं जिङ्गिनीमूलं तद्रसेन वषध्वज ! ।
नस्यदानादिनश्येत् नासाशो नीललोहित ! ॥
गव्यं घृतं सर्वरसं रुद्र ! धन्याकसैन्धवम् ।
धुस्तूरकं गैरिकञ्च एतैः साधितसिक्थकम् ॥
सतैलं त्रयानुत् स्याच्च स्फुटितोच्चटितोदरे ।
जातीपत्रञ्च चर्वित्वा विधृतं मुखरोगनुत् ॥
भक्ष्यात् केशरवीजस्य दन्ताः स्युश्चक्षिताः स्थिराः ।
मुस्तकं कुष्ठमेला च यष्टीमधुकाबालुकम् ॥
धन्याकमेतददनाम्बुखदुर्गन्धनुत् हर ! ।
कषायं कटुकं वापि तिक्तं वै तस्य भक्षणात् ॥
तैलयुक्तस्य निव्यं स्यात् मुखदुर्गन्धताक्षयः ।
दन्तप्रणानि सर्वाणि क्षयं गच्छन्त्यनेन तु ॥
काञ्चिकस्य सतैलस्य गण्डवकवलास्थितिः ।
ताम्बूलचूर्णदग्धस्य मुखस्य व्याधिनुच्छिव ! ॥
परित्यक्तः श्लेष्मगणः शुण्ठीचर्वयतो यथा ।
मातुलुङ्गदलान्येला यष्टीमधु च पिप्पली ॥
जातीपत्रमथैवाश्च चूर्णं क्षीणं तथा क्षतम् ।
शोफालिकाजटायाश्च चर्वयं गलगुण्ठिनुत् ॥
नासाशिरारक्तकर्षाज्जयेत् शङ्कर ! जिङ्गिका ।
रसः शिरीषवीजानां हलदस्य चतुर्गुणः ॥
तेन प्रक्षेपे भूतेषु । नश्यं मस्तकरोगनुत् ।
गलरोगा विनश्यन्ति नस्यमात्रेण तत्क्षणात् ॥
दन्तकीटविनाशः स्यात् गुञ्जामूलस्य चर्वणात् ।
काकजङ्घा खड्गी नीली कषायाञ्चकमूलकम् ॥
दन्ताक्रान्तं दन्तजांश्च क्षिमीन्नाशयते शिव ! ।
घृतं कर्कटपादेन दुग्धोन्मिश्रेण साधितम् ॥
तेन चाभ्यक्षिता दन्ताः कुर्युः कटुकटान्निवि ।

लिप्ताः कर्कटपादेन केवलेनाथ वा विजाः ॥
त्रिसप्ताहं वारिपिष्टा ज्योतिष्मत्वाः फलस्य हि ।
मज्जाभया च शुक्रस्य लेपादङ्गकलङ्कनुत् ॥
लोप्रकुङ्कुममञ्जिष्ठा लोहकालीयकानि च ।
यवतण्डुलमेतैश्च यथीमधुसमन्वितैः ॥
वारिपिष्टैर्वक्त्रलेपः स्त्रीणां शोभनवक्त्रहृत् ।
द्विभागच्छागदुग्धेन तैलप्रस्तन्तु साधितम् ॥
रक्तचन्दनमञ्जिष्ठालाक्षाणां कर्षकेण वा ।
यथीमधुकुङ्कुमाभ्यां सप्ताहान्मुखकान्तिहृत् ॥
शुण्ठी च पिप्पलीचूर्णं गुडूची कण्ठकारिका ।
एभिश्च क्षयितं वारि पीतञ्चाभिं करोति वै ॥
वातशूलक्षयश्चैव सुरयक्ष्मखेश्वर ! ।
करङ्गपर्पटोशीरं दहती कटुरोहिणी ॥
गोक्षुरं क्षयितं त्वेभिर्वारि पीतं श्रमापहम् ।
दाहपित्तज्वरं शोषं मूर्च्छाश्चैव क्षयं नयेत् ॥
मध्वाज्यपिप्पलीचूर्णं क्षयितं क्षीरसंयुतम् ।
पीतं हृद्रोगकासस्य विषमज्वरनुद्धवेत् ॥
क्षायौषधीनां सर्वासां कर्षादं ग्राह्यमेव च ।
वथोऽनुसूतपतो ज्ञेयो विशेषो वृषभध्वज ! ॥
दुग्धं पीतन्तु संयुक्तं गोपुरीषरसेन च ।
विषमज्वरनुत् स्याच्च काकजघारसस्तथा ॥
सशुण्ठीक्षयितं क्षीरमज्जाया ज्वरनुद्धवेत् ।
यथीमधु सुत्तकश्च सैन्धवं दहतीफलम् ॥
एतैर्नस्यप्रदानाच्च निद्रा स्यात् पुष्पस्य च ।
मरीचमधुशुण्ठीनां नस्यान्निद्रा भवेच्छिव ! ॥
मूलन्तु काकजघाया निद्राहृत् स्यात् शिरःस्थितम् ।
सिद्धं तैलं काङ्गिकेन तथा सर्ज्जरसेन च ॥
शीतोदकसमायुक्तं लेपात् सन्तापनाशनम् ।
शोणितज्वरदाहेभ्यो जातसन्तापनुत्तथा ॥
शूकशैवालमज्जाश्च शुण्ठीपाषाणभेदकम् ।
शोभाञ्जनं गोक्षुरं वा वरुणच्छन्दमेव च ॥
शोभाञ्जनस्य मूलञ्च एतैः क्षयितवारि च ।
दत्त्वा हिङ्गुयवक्षारं पीतं वातविनाशनम् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं तथा भल्लातकं शिव ! ।
वायुतैः क्षयितं पीतं वरशूलापसारहृत् ॥
अश्वगन्धामूलकाभ्यां सिद्धा वल्लीकम्पत्तिका ।
एतया मर्दनात् रुद्र ! उरुस्तम्भः प्रशान्यति ॥
दहतीकस्य वै मूलं संपिष्टमुदकेन च ।
पीतं भिज्जिनिवातस्य विपाटनहृदेव च ॥
पीतं तक्रेण मूलं च आर्द्रस्य तगरस्य च ।
हरेत् भिज्जिनिवातं वै दक्षमिन्द्राग्निर्यथा ॥
अस्थिसंहारमेकेन भक्तेन सह खादितम् ।
पीतं मांसरसेनापि वातनुच्चास्थिभङ्गहृत् ॥
वृत्तलिप्तं शक्तकश्च क्षागच्छीरेण संयुतम् ।
तक्षेपात् पादयोर्गन्धेत् सन्तापो नाच संशयः ॥
मध्वाज्यं सैन्धवं सिक्थं गुडगैरिकगुण्जैः ।
ससर्ज्जरसः स्फुटितः कोमलोऽङ्घ्रिश्च लेपनात् ॥
कटुतेजेन लिप्तो व विधूमाभौ प्रतापितः ।
मृत्तिकाखादितः पादः समः स्याद्दृषभध्वज ! ॥
सर्ज्जरसः सिक्थकश्च जीरकश्च हरीतकी ।
तत्साधितपृष्ठाभङ्गो ह्यभिदग्धयथापनुत् ॥
तिलतेजश्चाभिदग्धयवमससमन्वितम् ।

अभिदग्धं ब्रह्मं नश्येद्दुष्टः क्षतलेपतः ॥
नवनीतं माहिषश्च दुग्धपिष्टतिलानि च ।
भल्लातकब्रह्मं नश्येत् हृच्छल्यं तस्य लेपतः ॥
शरपुष्पा लज्जालुका पाटा चैवान्तु मूलकम् ।
जलपिष्टं तस्य लेपात् शस्त्राघातः प्रशान्यति ॥
मूलञ्च काकजघायास्तिरात्रेणैव शेषतः ।
पाकपूतिवेदनाश्च हन्ति वै रोहिते ब्रगे ॥
सज्जलं तिलतेजश्च अपामार्गस्य मूलकम् ।
तत्क्षेकदानान्नश्येत् प्रहारोद्धववेदना ॥
अभया सैन्धवं सुविठरेतत् पिष्टोदकेन तु ।
भक्षयित्वा ह्यजीर्णस्य नाशो भवति शङ्कर ! ॥
काटिबद्धं निम्बमूलमक्षिशूलहरं भवेत् ।
शण्मूलं सतान्मूलं पीतमिन्द्रियकम्पहृत् ॥
अन्नसिद्धं हरिद्रा च श्वेतसर्धपमूलकम् ।
वीजानि मङ्गलदिने रघोमुदतर्तनं समम् ॥
सप्तरात्रप्रयोगेण शुभदेहकारं भवेत् ।
श्वेतापराजितापचं निम्बपत्ररसेन तु ॥
नस्यदागात् डाकिनीनां सातृणां ब्रह्मरक्षसाम् ।
मोक्षः स्यान्मधुसारेण नस्याच्च वृषभध्वज ! ॥
मूलं श्वेतजयन्त्याश्च पुष्पार्त्तं तु समाहृतम् ।
श्वेतापराजिताकस्य तथा चित्रस्य मूलकम् ॥
कृत्वा तु वटिकां नारी तिलजेन वशी भवेत् ॥
पिप्पली लोहचूर्णान्तु शुण्ठिश्चात्मलकानि च ।
समानि रुद्र ! जानीयात् सैन्धवं मधु प्रकर्षा ॥
उदुम्बरप्रमाणेन सप्ताहं भक्षणात् समम् ।
पुमांश्च बलवान् स्याच्च जीवेद्वर्षतदयम् ॥
ॐ ठ ठ ठ इति ।
सर्ववश्यप्रयोगेषु प्रयुक्तः सर्वकामहृत् ॥
संयुक्ता दहतात् काकस्य निलयं प्रदहेच्च तत् ।
चिताभौ भस्म तच्छूरोदत्तं शिरसि शङ्कर ! ॥
तमुच्चाटयते रुद्र ! प्रदण्ठं तं योगसुत्तमम् ।
निक्षिप्तञ्च पुरीषं वै वनमूषिकचर्मणि ॥
कथां तन्तु निबद्धं वै कुथ्यान्मलनिरोधनम् ।
कृष्णकाकस्य रक्तेन यस्य नाम प्रलिख्यते ॥
घृतदलेऽन्धेधर्ममध्ये ततो निक्षिप्यते हर ! ।
स खाद्यते काकदन्तेर्नारी पुरुष एव वा ॥
प्रकर्षा मध्वजाक्षीरं तिलगोक्षुरकं समम् ।
पाण्डुत्वं नाशयेद्भद्र ! आखादितमिदं हर ! ॥
उलूककृष्णकाकस्य चिक्षेत्स्याथ समिच्छतम् ।
रुधिरं समायुक्तं यथोर्नाम्ना च हृयते ॥
तयोर्दयोर्महवैरं भवेन्नाख्यत्र संशयः ।
भावितं ऋक्षदुग्धेन रोहितस्य शण्डस्य च ॥
मांसं तत्साधितं तैलं तदश्वङ्गश्च रोगनुत् ।
चन्दनोदकनस्यान्तु रोमोत्थानं भवेत् पुनः ॥
हस्ते जाङ्गलिकाकन्दं गृहीतं तेन लेपितम् ।
शरीरं येन स पुमान् बुद्धेर्दपि व्यपोहति ॥
पराक्रमेण युक्तस्य शूरस्य पुरुषस्य हि ।
वर्त्तिर्यस्य पुरीषेण हतगर्भा तु भाविता ॥
मयूररुधिरैश्चैव जीवमाहरते शिव ! ।
ज्वरितानां भुजङ्गानां विलस्यानामपीश्वर ! ॥
देहखिताभौ दग्धन्तु सर्पस्याजगरस्य हि ।
तद्भस्म समन्त्रे क्षिप्तं शत्रूणां भङ्गहृद्भवेत् ॥

मन्त्रेणानेन तत् क्षिप्तं महाभङ्गकरं रिपोः ।
ॐ ठ ठ ठ ठाही ठाही ठाही स्वाहा ।
ॐ उदरः पाही पाही स्वाहा ॥
सुदर्शनाया मूलन्तु पुष्पार्त्तं तु समाहृतम् ।
निःक्षिप्तं गृहमध्ये तु भुजङ्गा वर्जयन्ति तम् ॥
माञ्जरिपल्लवं विष्टा हरितालञ्च भावितम् ।
क्षामूत्रेण तक्षिप्तो मूषिको मूषिकान् हरेत् ॥
युक्तो हि मन्दिरे रुद्र ! नाच काव्यां विचारणा ।
त्रिफलाज्वनपुष्पाणि भल्लातकशिरीषकम् ॥
लाक्षा सर्ज्जरसश्चैव विडङ्गश्चैव गुग्गुलुः ।
एतैर्धूपो मन्त्रिकाणां मण्डपानां विनाशनः ॥
इति गाण्डे १२२ अध्यायः ॥ * ॥
हरिरवाच ।
“ब्रह्मदग्धी वचा कुलं प्रियङ्गुर्नामकेश्वरम् ।
दद्यात्तामूलसंयुक्तं स्त्रीणां मन्त्रेण तदशम् ॥
ॐ नारायणायैति स्वाहा ।
ताम्बूलं यस्य दीयेत स वशी स्यात् समन्वतः ।
ॐ हरि हरि स्वाहा ॥
गोदन्तहरितालञ्च संयुक्तं काकजिह्वया ।
चूर्णं कृत्वा यस्य शिरे दीयेत स वशी भवेत् ॥
श्वेतसर्धपनिर्माल्यं यद्वट्टे तद्विचालकृत् ।
वैभीतकं शाखोटकं मूलं पञ्च संयुतम् ॥
स्याप्यते यद्वट्टहृदारे तत्र वै कलहो भवेत् ॥
जङ्गरीटस्य मांसन्तु मधुना सह पेषयेत् ।
ऋतुकाले योनिक्षेपात् पुरुषो दासतामियात् ॥
अगुरु गुग्गुलुश्चैव नीलोत्पलसमन्वितम् ।
गुडेन धूपयित्वा तु राजद्वारे प्रियो भवेत् ॥
श्वेतापराजितामूलं पिष्टं रोचनया दृतम् ।
यं प्रक्षेपितकेनैव वशी कुथ्यान्मृषालये ॥
काकजिह्वा वचा कुलं निम्बपत्रं सकुङ्कुमम् ।
आतारक्तं सभावेयं वशी भवति मानवः ॥
आरण्यस्य विडालस्य गृहीत्वा रुधिरं शुभम् ।
करङ्गतेले तद्वायु रुद्राग्रे कञ्जले ततः ॥
पातयेत् पद्मस्तूत्रेण अदृष्टा स्यात् तदङ्गनात् ॥
ॐ नमः खड्गवज्रपाणये महायक्षसेनापतये
स्वाहा । ॐ वक्र ज्ञो ज्ञो वरसंयुक्ता त्वरिता
विद्या ॐ मातश्चौरं क्षमय स्वाहा ।
सहस्रं परिजप्या तु विधेयं चौरवारिणी ।
महासुगन्धिकां मूलं शुक्रं क्षमेत् कटो स्थितम् ॥
ॐ नमः सर्वसत्त्वभ्यो नमः सिद्धिं कुरु कुरु
स्वाहा ।
सप्ताभिमन्त्रितं कृत्वा करवीरस्य पुष्पकम् ।
स्त्रीणामग्रे भ्रामयेच्च क्षणादै सा वशा भवेत् ॥
ब्रह्मदग्धी वचा पत्रं मधुना सह पेषयेत् ।
अङ्गुलेपाच्च वनिता नान्यं भर्तारमिच्छति ॥
पुल्लदग्धीशिफा वक्त्रे क्षिप्ता शुक्रस्य क्षमनम् ।
मूलं जयन्त्या वक्त्रस्थं व्यवहारे जयप्रदम् ॥
अपराजिताशिफा दद्यान्नीलोत्पलसमन्विताम् ।
ताम्बूलेन प्रदानाच्च वशीकरयुत्तमम् ॥
रोचनानामपुष्पाणि विन्मपुष्पं प्रियङ्गवः ।
कुङ्कुमं चन्दनश्चैव तिलकेन जगदशेत् ॥
ॐ ह्रीं गौरि देवि सौभाग्यं पुल्लवयादिदेहि मे ।

ॐ श्रीं लब्धिं देहि सौभाग्यं सर्वत्रैलोक्यमोहनम् ॥
दुरालभा वचा कुष्ठं कुङ्कुमञ्च प्रतावरी ।
तिष्ठतेलेन संयुक्तं योनिलेपादशो नरः ॥
निम्बकाम्बुधूनेन धूपयित्वा भगं स्त्रियाः ।
सुभगा स्यात् सा च रुद्र ! पतिर्दासो भविष्यति ॥
माहिषं नवनीतञ्च कुष्ठञ्च मधुयष्टिका ।
सौभाग्यं भगलेपाच्च पतिर्दासो भवेत्तदा ॥
मधुयष्टिञ्च तैर्दद्याद्गोक्षीरं कण्टकारिका ।
एतानि समभागानि पिबेदुष्णेन वारिणा ॥
चतुर्भागावशेषेण गर्भसम्भवमुत्तमम् ॥
मातुलुङ्गस्य बीजानि क्षीरेण सह भावयेत् ॥
तत्पीत्वा लभते गर्भं नात्र कार्या विचारणा ।
मातुलुङ्गस्य बीजानि मूलान्येवैवैकस्य च ॥
वृतेन सह संयोज्य पाययेत् पुच्छकाङ्गिणीम् ।
अश्वगन्धामृतं दुग्धं क्षयितं पुच्छकारकम् ॥
पलाशस्य तु बीजानि क्षौद्रेण सह पेययेत् ।
रजस्वला तु पीत्वा स्यात् पुष्पगर्भविवर्जिता ॥
इति गारुडे १८२ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्वाच ।

“हरितालं यवक्षारं पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।
जाती हिङ्गुलकं लाक्षा पक्वतैलेन पेययेत् ॥
हरीतकीकषायेन वृष्ट्वा दन्तान् प्रलेपयेत् ।
दन्ताः स्युर्लोहिताः पुंसः श्वेता रुद्र ! न संशयः ॥
मूलकं खेदमधौ तु रसं तस्य प्रपेययेत् ।
कर्णयोः पूरणात्तेन कण्ठशोको विनश्यति ॥
अर्कपत्रं गृहीत्वा तु मन्दाधौ तापयेच्छ्वेतैः ।
निष्पीड्य पूरयेत् कर्णौ कर्णशूलं विनश्यति ॥
प्रियङ्गुमधुकाम्बुधूनाधातव्युत्पलपक्लिभिः ।
मञ्जिष्ठाक्षौद्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन च ॥
पचैत्तैस्तथा शुष्कक्षारो हिङ्गु मधौषधम् ।
प्रातःपुण्या वचा कुष्ठं दासं प्रियं रसायनम् ॥
सौवर्चलं यवक्षारं तथा सर्ज्जिकसैन्धवम् ।
भुजग्रन्थि विडं मुस्तं मधुयुक्तं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसस्तद्वत् कदल्याश्च रसो हि तैः ।
पक्वतैलं हरेदास्य स्वादादींश्च न संशयः ॥
कर्णयोः क्षमिनाशः स्यात् कटुतैलस्य पूरणात् ।
हरिद्रा निम्बपत्राणि पिप्पल्यो मरिचानि च ॥
विडङ्गं भद्रसुस्तञ्च सप्तमं विश्वभेषजम् ।
गोमूत्रेण च पिष्ट्वैव क्षत्वा च वटिकां हर ! ॥
अजीर्णहृद्भवेच्चैका द्वयं विष्टम्भिकापहम् ।
पटलं मधुना हन्ति गोमूत्रेण तथार्घ्वदम् ॥
एषा च शङ्करा वृत्तिः सर्वान्नेत्रामयापहम् ॥
इति गारुडे १८३ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्वाच ।

“वचा मांसी च विण्णश्च तगरं पद्मकेशरम् ।
नागपुष्पं प्रियङ्गुञ्च समभागानि चूर्णयेत् ॥
अनेन धूपितो मर्त्यः कामवह्निचरेन्महीम् ।
कर्पूरं देवदारुञ्च मधुना सह योजयेत् ॥
लिङ्गलेपाच्च तेनैव वशीकुर्यात् स्त्रियं किल ।
मैथुनं पुश्वो गच्छेत् गृहीयात् खर्कामिन्द्रियम् ॥
वामहस्तेन वामञ्च हस्तं यस्याः स्त्रिया लिपेत् ।
आलिप्ता स्त्री वशं याति नान्यं पुश्वभिच्छति ॥

चोम् रक्तचासुखे अयुक्तं मे वशमानय वशमानय
क्रीं क्रीं क्रः फट् ।
इमं जप्त्वायुतं मन्त्रं तिलकेन च प्रङ्कुर ! ।
गोरचनासंयुतेन खरक्तेन वशीभवेत् ॥
सैन्धवं कृष्णलवणं सौवीरं मत्स्यपित्तकम् ।
मधु सर्पिः सितायुक्तं स्त्रीणां तद्भगलेपनम् ॥
यः पुमान् मैथुनं गच्छेत् नान्यां नारीं गमिष्यति ॥
शङ्खपुष्पी वचा मांसी सोमराजी च फल्गुकम् ॥
माहिषं नवनीतञ्च गाढीकरासुत्तमम् ।
सनालानि च पद्मानि क्षीरेणाज्येन पेययेत् ॥
गुटिकां शोवितां क्षत्वा नारीयोन्यां प्रवेष्टयेत् ।
दशवारं प्रसूतापि पुनः कन्या भविष्यति ॥
सर्षपाश्च वचा चैव मदनस्य फलानि च ।
मार्जारविष्ठाधुनूरः स्त्रीकेशेन समन्वितः ॥
चातुर्यकहरो धूपो डाकिनौष्वरनाशनः ।
अर्जुनस्य तु पुष्पाणि भस्मातकविडङ्गके ॥
क्षीरेण सज्जं सौवीरं सर्षपास्तथा ।
सर्पयूकामल्लिकाणां धूपो मशकनाशनः ॥
भूलतायाश्च चूर्णं तन्मः स्यात् योनिपूरणात् ।
तेन लेपयतो योनौ भगलम्भश्च जायते ॥
इति गारुडे १८४ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्वाच ।

“साङ्गनञ्च वृत्तं क्षौद्रं लवणं तास्रभाजने ।
वृष्टं पयःसमायुक्तं चक्षुःशूलहरं परम् ॥
हरिताली वचा कुष्ठं पिप्पल्यो मरिचानि च ।
विभोतकस्य बीजानि हरितालं मनःशिला ॥
सर्वान्द्रोणान्श्लेष्मैरुज्जाक्षीरसमन्विताः ।
तत्क्षत्वात् पुष्पनाशः स्यात् सालतोक्षुमाङ्गनात् ॥
विडङ्गं सैन्धवं कुष्ठं व्योषं हिङ्गु मनःशिला ।
कासे श्वसे च हिक्कायां लिङ्गात् क्षौद्रं वृत्तञ्च ॥
पिप्पलीचिफलाचूर्णं मधुना लेहयेन्नरः ।
नश्यते पीनसः कासः श्वासश्च बलवत्तरः ॥
समूलचिचकं भस्म पिप्पलीचूर्णकं हरेत् ।
कासं श्वासञ्च हिक्काञ्च मधुनिम्नं वषध्वज ! ॥
नीलोत्पलं शर्करा च मधुकं पद्मकं समम् ।
तण्डुलोदकसंमिश्रं प्रशमेन्नविक्त्रियाम् ॥
शुण्ठी च शर्करा चैव तथा क्षौद्रेण संयुता ।
कोकिलखरएव स्यात् गुलिकाभक्षमाचतः ॥
हरितालं शङ्खचूर्णं कदलीदलभस्मना ।
एतद्द्रव्येण चोद्वेगं लोभशान्तनमुत्तमम् ॥
लवणं हरितालञ्च तण्डुल्याश्च फलानि च ।
लाक्षाससमायुक्तं लोभशान्तनमुत्तमम् ॥
सुधा च हरितालञ्च शङ्खचैव मनःशिला ।
सैन्धवेन सहैकत्र क्षागमूत्रेण पेययेत् ॥
तत्क्षयोद्वर्तनादेव लोभशान्तनमुत्तमम् ।
शङ्खमामलकीपत्रं धातव्याः कुसुमानि च ॥
पिष्ट्वा तत् पयसा साङ्गं समाहं धारयेन्मुखे ।
क्षिग्धाः श्वेताश्च दन्ताश्च भवन्ति विमलप्रभाः ॥
इति गारुडे १८५ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्वाच ।

“शरद्वीधवसन्तोषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।
हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि प्रस्यते ॥

भुक्ते तु शर्करा पीता नवनीतेन बुद्धिहत् ।
गुडस्य तु पुराणस्य पलमेकन्तु भक्षयेत् ॥
प्रत्यहं वर्षमेकन्तु निरन्तरमयो हर ! ।
स्त्रीसहस्रञ्च गच्छेत् पुमान् बलयुतो हर ! ॥
कुष्ठं सुचूर्णितं क्षत्वा घृतमाह्निकसंयुतम् ।
भक्षणात् स्वप्नवेलायां बलीपलितनाशनम् ॥
अतसीमाषाधूमं चूर्णं क्षत्वा च पिप्पलीम् ।
वृतेन लेपयेद्वाजमेभिः साङ्गं विचक्षणः ॥
कन्दर्पसदृशो मर्त्यो भवते नित्यभक्षणात् ।
यवास्तिला अश्वगन्धा सुषला शरणा गुडम् ॥
रभिश्च वटिकां जग्धा तरुणो बलवान् भवेत् ।
हिङ्गु सौवर्चलं शुण्ठी पीत्वा तु क्षयितोदकैः ॥
परिणामाख्यशूलञ्च अजीर्णञ्चैव नश्यति ॥
धातकीं सोमराजीञ्च मधुना सह पेययेत् ।
दुर्बलञ्च भवेत् स्थूलो नात्र कार्या विचारणा ।
शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं बली लिङ्गे ॥
क्षीराणी च क्षयी पुष्टिमेवाज्यैरनुत्तां लभेत् ॥
कुक्षीरचूर्णं सक्षीरं पीतञ्च क्षयरोगनुत् ।
भस्मातकं विडङ्गञ्च यवक्षारञ्च सैन्धवम् ।
मनःशिला शङ्खचूर्णं तैलपक्वं तथैव च ॥
लोमानि प्रातःपुण्या नात्र कार्या विचारणा ॥
मालूरस्य रसं गृह्य जलोकां तत्र पेययेत् ।
हस्तौ तु लेपयेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
शाल्मलीरसमादाय खरमूत्रे निधाय तम् ।
अग्रागारे क्षिपेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
वायसी-उदरं गृह्य मण्डूकवसथा सह ।
गुटिकां कारयेत्तेन ततोऽप्यौ प्रतिपेदश्री ।
एवमेतत् प्रयोगेण अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
सुण्डोतकवचायुक्तं मरीचं नागरं तथा ।
चर्वित्वा च इमं सद्यो जिह्वया ज्वलनं लिङ्गे ॥
गोरौचनाभङ्गराजं चूर्णोक्षित्य वृत्तं समम् ।
दिव्याम्भस्तु स्तम्भः स्यात् मन्त्रेणानेन वै तथा ॥
ॐ ह्यं अग्निस्तम्भनं कुरु । ॐ नमो भगवते जलं
स्तम्भय स्तम्भय संस संस केक केक चर चर ।
जलस्तम्भनमन्त्रोऽयं जलं स्तम्भयते शिव ! ॥
गृध्रास्थि च गवास्थि च मृतनिर्माल्यमेव च ।
अरेयो निखनेत् द्वारे पक्ष्वत्सुपयति सः ॥
ब्रह्मदण्डो तु पुष्पेण खाने पाने वशीकरा ॥
यष्टीमधुपलैकेन पक्ष्मसुयोदकं पिबेत् ।
विष्टम्भिकाञ्च हृच्छूलं हरत्वेव महेश्वर ! ॥
ॐ क्रः जः ।

मन्त्रोऽयं हरते रुद्र ! सर्पश्चक्रजं विषम् ।
पिप्पली नवनीतञ्च शङ्खवेरञ्च सैन्धवम् ॥
मरीचं दधि कुष्ठञ्च नखे पाने विषं हरेत् ।
त्रिफलाद्रककुष्ठञ्च चन्दनं घृतसंयुतम् ॥
एतत्पानाच्च लेपाच्च विषनाशो भवेच्छिव ! ।
पारावतस्य चाक्षीणि हरितालं मनःशिला ॥
एष योगो विषं हन्ति वैनेतेय इवोरगान् ॥
सैन्धवं व्युषणं चूर्णं दधिमध्वाज्यसंयुतम् ।
वृश्चिकस्य विषं हन्ति लेपोऽयं वषभध्वज ! ।
ब्रह्मदण्डोतिलान् क्षाथ्य चूर्णं त्रिकटुकं पिबेत् ।
नाशयेद्गुणं गुल्मानि निरोधं रक्तमेव च ॥

चौष

पीत्वा क्षीरं क्षौद्रयुतं नाशयेद्दृष्टमृजम् ॥
 अटस्थकमूलेन भगं नाभिश्च लेपयेत् ।
 मुखं प्रहृत्यते नारी नात्र कार्या विचारणा ॥
 शर्करा मधुसंयुक्ता पीता तदुल्लवारिणा ।
 रक्तातिसारप्रमनं भवतीति वृषध्वजः ॥
 इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥ *

हरिश्वाच ।

“मरीचं प्रह्वेरश्च कुटजवचमेव च ।
 पानाच्च ग्रहणी नश्येत् शशाङ्कतशेखरः ॥
 पिप्पलीं पिप्पलीमूलं मरीचं तगरं वचाम् ।
 देवदारुसं पाठां क्षीरेण सह पेययेत् ॥
 अनेनैव प्रयोगेण अतोसारो विनश्यति ॥
 मरीचतिलपुष्पाभ्यामभजनं कामलापहम् ।
 हरीतकीसमगुडा मधुना सह योजिता ।
 विरेचनकरी रुद्र ! भवतीति न संशयः ॥
 त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ।
 ऊरुत्तमहरो ह्येष उक्तमन्तु विरेचनम् ॥
 हरीतकीं शृङ्गवेरं देवदारु च चन्दनम् ।
 क्षाद्येच्छागदुग्धेन अपामार्गस्य मूलकम् ॥
 जङ्घामूलमूरुस्तम्भं सप्तरात्रेण नाशयेत् ॥
 नाटाञ्च शृङ्गवेरश्च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 गुग्गुलुं गुडतुल्यं गुणिकासुपयुज्य तु ।
 वार्युं स्नायुगतैव अभिमन्थ्य च नाशयेत् ॥
 शङ्खुष्यौ तु पुष्येण समुद्रयु सपत्रिकाम् ।
 समूर्णौ ह्यागदुग्धेन अपस्मारहरां पिबेत् ॥
 अश्वगन्धाभये चैव उदकेन समं पिबेत् ।
 रक्तपित्तं विनश्येत् नात्र कार्या विचारणा ॥
 हरीतकीकुष्ठचूर्णं कृत्वा आस्यश्च पूरयेत् ।
 शीतं पीत्वाथ पानीयं सर्वच्छर्दिनिवारणम् ॥
 गुडुची पद्मकारिणं धन्याकं रक्तचन्दनम् ।
 पित्तक्षेपज्वरच्छर्दिदाहदण्डमपि हन्ति ॥
 ॐ जूं नम इति ।
 श्रीवे बद्धा शङ्खुष्यौ ज्वरं मन्त्रेण वै हरेत् ।
 ॐ जम्भनि स्तम्भनि विमोहय सर्वव्याधीन् मे
 वज्रेण ठ ठ सर्वव्याधीन् मे वज्रेण फट् । इति ॥
 पुष्पमष्टशतं जप्त्वा हस्ते दत्त्वाथ न स्पृशेत् ।
 चातुर्थको ज्वरो रुद्र ! अन्ये चैव ज्वरास्तथा ॥
 जम्बूफलं हरिद्रा च सर्पस्थैव च कञ्चुकम् ।
 सर्वज्वराणां धूपोऽयं हर ! चातुर्थकस्य च ॥
 करवीरं शृङ्गपत्रं खण्डं कुष्ठकर्कटम् ।
 चतुर्गुणेन मूत्रेण पचेत्तैलं हरेत् तत् ॥
 पामां विचर्चिकां कुष्ठमभ्यङ्गादिं ब्रह्मणि वै ॥
 पिप्पलीमधुपानाच्च तथा मधुरभोजनात् ॥
 क्षीहा विनश्यते रुद्र ! तथा शूरणसेवनात् ॥
 पिप्पलीश्च हरिद्राश्च गोमूत्रेण समन्विताम् ॥
 प्रक्षिपेच्च गुदद्वारे अर्णांसि विनिवारयेत् ।
 अजादुग्धमार्द्रकश्च पीतं क्षीहापहं भवेत् ॥
 सैन्धवश्च विडङ्गानि सोमराजी तु सर्वपाः ।
 रजनी द्वे विधाश्चैव गोमूत्रेण च पेययेत् ॥
 कुष्ठनाशश्च तत्क्षेपान्निम्बपत्रादभात्तथा ॥
 इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥ *

हरिश्वाच ।

चौष

“रजनीकदलीदारलेपः सिद्धविनाशनः ।
 कुष्ठस्य भागलेकान्तु पथ्याभागद्वयं तथा ॥
 उष्णोदकेन संपीत्वा कटिस्थलविनाशनम् ।
 अभया नवनोतश्च शर्करा पिप्पलीयुतम् ॥
 पानादप्योहरं स्याच्च नात्र कार्या विचारणा ।
 अटस्थकपत्रेण घृतं मृद्वग्निना पचेत् ॥
 चूर्णं कृत्वा तु लेपोऽयं अर्णारोगहरः परः ।
 गुग्गुलुं त्रिफलायुक्तं पीत्वा नश्येत् भगन्दरम् ॥
 अजार्जो शृङ्गवेरश्च दधिमन्त्रेण पाययेत् ।
 लवणेन तु संयुक्तं मूत्रक्षयविनाशनम् ॥
 यवदारुः शर्करा च मूत्रक्षयविनाशनम् ॥
 चिताग्निः खड्गरोटस्य विष्ठा येनो हयस्य च ।
 शोभाजनं चासनेनं नर एतैर्नु धूपितः ॥
 अटस्थस्तदशैः सवैः किं पुनर्भविष्यति शिव ! ॥
 तिलतैलं यवान्द्रव्या मसिं कृत्वा तु लेपयेत् ।
 तेनैव सह तैलेन अग्निदग्धः सुखो भवेत् ॥
 लज्जालुः शरपुंखा च लेपः साज्यो हराभिहा ।
 पञ्चाङ्गं कनकं गृह्य सङ्गच्छन्तु कारयेत् ॥
 दुग्धं धूपं तच्च दत्त्वा तत्क्षयात् पतते ब्रुवम् ।
 ॐ नमो भगवते हिन्द हिन्द ज्वरस्य शिरः
 प्रज्वलितपरशुपाणिपुरुषाय फट् ।
 करे बद्धा तु निर्गुह्या मूलं ज्वरहरं ततः ।
 मूलश्च श्वेतगुञ्जायाः कृत्वा तत् सप्तखण्डकम् ॥
 हस्ते बद्धं नाशयेच्च अर्णांस्त्रेण न संशयः ॥
 विष्णुक्रान्तानमूत्रेण चौरव्याघ्रादिरक्षणम् ।
 ब्रह्मदण्डास्तु मूलेन सर्वकर्मणि कारयेत् ॥
 त्रिफलायास्तु चूर्णन्तु साज्यं कुष्ठं विनाशयेत् ॥
 आज्यं पुनर्गवाविलैः पिप्पलीभिश्च साधितम् ।
 हरेत् हिक्काश्वासकासं पीतं स्त्रीणाञ्च गर्भहत् ॥
 भक्षयेच्चैवमादीनि पयसाज्येन पाचितम् ।
 घृतशर्करया युक्तं शुक्रं स्यादक्षयं ततः ॥
 विडङ्गं मधुकं पाठां मांसीं सज्जरसन्तथा ।
 हरिद्रां त्रिफलाश्चैव अपामार्गं मनःशिलां ॥
 उडुम्बरं धातकीषुष्यं तिलतैलेन पेययेत् ।
 योनिं लिङ्गञ्च मृच्छेत् स्त्रीऽसौः स्यात् प्रियं मिथः ॥
 पुनर्गवाविलता दूर्वा कनकं चैन्मन्त्राख्यौ ।
 वीजेनैषां जातिकाया रसेन रसमर्दनम् ॥
 कृत्वा धमेच्च मूषायां रसमारगनीरितम् ॥
 मध्वाज्यसहितं दुग्धं बलीपलितनाशनम् ॥
 मध्वाज्यं गुडताम्रञ्च करेणामाक्षिकं रसम् ।
 धमनाच्च भवेद्रौप्यं सुवर्णकरणं शृणु ॥
 पीतं धुन्तूरपुष्पञ्च सीसकस्य पत्रं मतम् ।
 पाठा लाङ्गलशाखा च मूत्रभावसर्गाद्वेत् ॥
 तैलं धुन्तूरक्षयस्य तेन दीपं प्रदापयेत् ।
 समाध्वावपविष्टन्तु गगनस्थो न पश्यति ॥
 रात्रौ च सार्धं तैलं कर्णं खद्योतसम्भवम् ।
 तदीपः प्रज्वलेत् सन्तकं अभिञ्जालाकलापवत् ॥
 कुङ्करस्य मदार्त्तस्य खयं नेत्रे शिवाप्रायेत् ।
 संध्यामं जयते सोऽपि महाशूरश्च जायते ॥
 दन्तं दुग्धमसर्पस्य मुखे संगृह्य वै क्षिपेत् ।
 तिलते जलमध्ये तु निर्विकल्पं स्थले यथा ॥
 कुम्भीरनेत्रदंष्ट्राणि साक्षीनि रुधिरं तथा ।

चौष

वशातिलसमायुक्तमेकत्र तस्मिन् योजयेत् ॥
 आत्मानं चक्षयेत्तेन जले तिले दिनत्रयम् ।
 कुम्भीरकस्य नेत्राणि हृदयं कच्छपस्य च ॥
 मूषकस्य वशास्थोनि शिशुमारवशा तथा ।
 रतायेकत्र संस्थापि जले तिलेत् यथा गृहे ॥
 लोहचूर्णं तक्रपीतं प्राणुरोगहरं भवेत् ।
 तदुलीयकमोक्षुरमूलं पीतं पथोऽन्वितम् ॥
 कामलादिहरं प्रोक्तं सुखरोगहरं तथा ।
 जालीमूलं तक्रपीतं कोलिमूलञ्च जीर्णकृतम् ॥
 सतक्रकाशमूलं वा वाक्कुचीमूलमेव वा ।
 काञ्चिकेन च वाक्कुचा मूलं वै दन्तारोगनुत् ॥
 अथेन्द्रवायुमूलं वारिपीतं विषादहृत् ।
 बला चातिबला मृष्टी शर्करा मधुसंयुता ॥
 वन्ध्यागमकरं पीतं नात्र कार्या विचारणा ॥
 श्वेताधराजितामूलं पिप्पलीयुष्टिसंयुतम् ।
 परिपिष्टं शिरोलेपात् शिरःशूलविनाशनम् ।
 शिरोरोगहरं लेपात् गुञ्जामूलं सकाञ्चिकम् ॥
 निर्गुहिकाशिवां पीत्वा गण्डमालाविनाशनम् ।
 केतकीपत्रञ्च क्षारं गुडेन सह भक्षयेत् ॥
 तक्रेण शरपुङ्गवं वा पीत्वा स्त्रीणां विनाशयेत् ॥
 मातुलुङ्गस्य निर्यासं गुडाज्येन समन्वितम् ।
 वातपित्तजन्तूनि हन्ति वै पानयोगतः ।
 शुण्ठीं सौवर्चलं हिङ्गु पीत्वा हृदयरोगनुत् ॥
 इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥ *

हरिश्वाच ।

ॐ गं गणपतये स्वाहेति ।
 “अयं गैरापतेर्मन्त्रो धनविद्याप्रदायकः ।
 इममष्टसहस्रं जप्त्वा बद्धा शिखान्ततः ॥
 व्यवहारे जयः स्याच्च शतं जाप्याश्रुकां प्रियः ।
 तिलानान्तु वृताक्तानां वृष्णानां रुद्र ! ह्योमयेत् ॥
 अष्टोत्तरसहस्रन्तु राजा वश्यस्तिर्भविष्यति ।
 अष्टन्याञ्च चतुर्दशामुपोष्याभ्यर्च्य विघ्नराट् ॥
 तिलाक्षतानां जुहुयादष्टोत्तरसहस्रकम् ।
 अपराजितः स्यादनुजे च अथ चेदुद्यमे शिव ! ॥
 जप्त्वा चाष्टसहस्रन्तु तत्क्षयादशतेन ह ।
 शिखां बद्धा राजकुले व्यवहारे जयो भवेत् ॥
 क्रीकारं सविसर्गं धातुः सूर्यसत्तद्युतिम् ।
 स्त्रीणां ललाटे विन्यस्य वश्यतां नयते ब्रुवम् ॥
 तथैव नासामुरसि ध्यातव्यैवोपकारकृतम् ।
 सुसमाहितचित्तेन न्यक्तन्तु प्रमदालये ॥
 सकामां कामिनीं कुर्यात् स्वलम्बदन्तलोकुलाम् ।
 यस्तु जुहुयादयुतं शुचिः प्रयतमानसः ॥
 दृष्टिमात्रे सदा तस्य वप्रमायान्ति योषितः ॥
 मनःशिला पत्रकश्च सगोरोचनकुङ्कुमम् ॥
 रभिः कृते च तिलके सदा स्त्री वप्रतामिवात् ॥
 सहदेवो शृङ्गराजः सितापराजिता वच्चा ।
 तेनैव तिलकं कृत्वा जैलोचनं वप्रतां नयेत् ।
 गोरोचना मीनपित्तमाभ्याच्च कृतवर्तिकाम् ॥
 यः पुमांस्तिलकं कुर्याद्दामहस्तकनिष्ठया ।
 स करोति वप्रं सर्वं जैलोचनं नात्र संशयः ॥
 गोरोचना महादेव ! ऋतुशोणितभाविता ।
 सतो या कृततिलका सा नारी यं निरीक्षते ॥

तच्च प्रवृत्तं वृत्तं कुर्यान्नात्र कार्या विचारणा ।
नागेश्वरश्च प्रलेपं त्वक्पत्रं हरीतकी ॥
चन्दनं कुलसूत्रैश्च रक्तशालिसमन्विता ।
एतैर्धूपो वप्रकरः स्मरवाण इवेत्यरः ॥
रतिकाले महादेव ! पार्वतीप्रिय ! शङ्कर ! ।
निजशुक्रं गृहीत्वा तु वामहस्तेन यः पुमान् ॥
कामिनीचरणं वामं लिम्पेत् स स्यात् स्त्रियाः प्रियः ।
सैन्धवश्च महादेव ! पारावतमलं मधु ॥
एभिर्लिप्तन्तु लिङ्गं वै कामिनीवप्रकटवेत् ।
पुष्पाणि यच्चरत्नानि गृहीत्वा यानि कानि च ॥
तखलुश्च प्रियङ्गुश्च पेयवेदेकयोगतः ।
अनेन लिप्तलिङ्गस्य कामिनीवप्रतामियात् ॥
हयलाजा च मञ्जिष्ठा मालतीकुसुमानि च ।
श्वेतसर्षपाख्येतिश्च लिप्तलिङ्गः स्त्रियाः प्रियः ॥
मूलन्तु काकजङ्घाया दुग्धपीतन्तु शोषनुत् ।
अश्वगन्धानागवन्नागुडमांसनिघेविणाम् ॥
रूपं भवेत् यथा तद्वत्तथैवचारिणाम् ॥
लौहचूर्णसमायुक्तं त्रिफलाचूर्णमेव वा ।
मधुना खादितं रुद्र ! परिणामाख्यशूलनुत् ॥
क्षयितोदकपानन्तु शम्भुकाक्षारं तथा ।
मृगशृङ्गं ह्यभिदग्धं गन्धार्ज्येन समन्वितम् ।
पीतं हृत्युशूलानां भवेन्नाशकरं शिव ! ॥
हिङ्गु सौवर्चलं रुद्र ! दध्मज ! महौषधम् ।
एभिस्तु क्षयितं वारि पीतं वै सर्वशूलनुत् ॥
अपामार्गस्य वै मूलं सामुद्रजलवर्णितम् ।
आखादितमनीरस्य शूलस्य स्यादभिदग्धम् ॥
वटरोहोद्धारो रुद्र ! तखलुदोदकधर्मैः ।
पीतः सतक्रोडुतीसारं क्षयं नयति शङ्कर ! ॥
अङ्गोठमूलं कर्षाडं पिष्टं तखलुवारिणा ।
सर्वान्तिसारग्रहणीं पीतं हरति भूतप ! ॥
मरीचशुण्ठिकुटजत्वक्चूर्णन्तु गुडान्वितम् ।
क्रमात्तद्विगुणं पीतं ग्रहणीव्याधिनाशनम् ॥
श्वेतापरजितामूलं हरिद्रासिक्थतखलुम् ।
अपामार्गचिकटुकमेधान्तु वटिकां शिव ! ।
विस्तृचिकामहाध्याधिं हरत्येव न संशयः ॥
त्रिफला चिकटुश्च विल्लाजतु हरीतकी ।
एकैकमेधां चूर्णन्तु मधुना च विमिश्रितम् ।
पीतं सर्वप्रमेहन्तु क्षयं नयति शङ्कर ! ॥
अर्कक्षीरं प्रस्थमेकं तिलतैलं तथैव च ।
मनःशिला मरीचानां सिन्दूरस्य पलं पलम् ॥
चूर्णं कृत्वा ताम्रपात्रे त्वातपे शोषयेत्ततः ।
पीतं स्त्रीगतं दुग्धं सैन्धवं शूलनुद्वेत् ॥
चिकटुत्रिफलायुक्तं पलाशाष्टकसैन्धवम् ।
मनःशिला निम्बपत्रं जातीपुष्पमजापयः ॥
तन्मूत्रं शङ्खनाभिश्च चन्दनं धर्मयेत्ततः ।
एभिश्च वटिकां कृत्वा अक्षिणी चाज्जयेत्ततः ॥
नश्यते पटलं काचं पुष्पञ्च तिमिरादिकम् ॥
विभीतकस्य वै चूर्णं समधु श्वासनाशनम् ॥
पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं मधुसैन्धवसंयुतम् ।
सर्वरोगज्वरश्वासशोषपीनसहृद्भवेत् ॥
देवदारोश्च वै चूर्णं अजामूत्रेण भावयेत् ।
एकविंशति वै वारमक्षिणी तेन चाज्जयेत् ॥

रात्र्यन्धता पटलता नश्येदिति विनिश्चयः ।
पिप्पली केतकं रुद्र ! हरिद्रामलकं वचा ॥
सर्वाक्षिरोगा नश्येयुः सक्षीरादङ्गनात्ततः ॥
काकजङ्घाप्रियमूलं मुखेन विष्टते शिव ! ।
चर्वित्वा दन्तरोगाणां विनाशो हि भवेद्भर ! ॥
इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥ * ॥
हरिखवाच ।
“पीतं सारं गुडूच्याश्च मधुना च प्रमेहनुत् ।
पीतं गोहृलियामूलं तिलदध्याज्यसंयुतम् ॥
निरुद्धमूत्रं क्षयितं प्रवर्त्तयति शङ्कर ! ।
तथा हिक्कां हरेत् पीता सौवर्चलयुता सुरा ॥
गोरक्षकर्काटीमूलं पिष्टं वास्योदकेन च ।
पीतं दिनत्रयेणैव नाशयेत् दन्तशर्कराम् ॥
पिष्टं वै मालतीमूलं ग्रीष्मकाले समाहृतम् ।
साधितं छागदुग्धेन पीतं शर्करयान्वितम् ॥
हरेन्मूत्रनिरोधश्च हरेद्दे पाण्डुशर्कराम् ॥
द्विजयच्छाश्च वै मूलं पिष्टं तखलुवारिणा ।
गण्डमालां हरेत्लेपात् कुरुगुणगण्डकम् ॥
रसाङ्गनहरीतक्याश्चूर्णं तेनैव गुण्डनात् ।
नश्येद्दे पुरुषध्याधिं नात्र कार्या विचारणा ॥
करवीरमूललेपात् लेपात् पूगफलस्य च ।
पुण्याधिनेश्वते रुद्र ! योगमन्यं वदान्यहम् ॥
दन्तीमूलं हरिद्रा च चित्रकं तस्य लेपनात् ।
भगन्दरविनाशः स्यादन्ययोगं वदान्यहम् ॥
जलौकाजघरत्नान्तु भगन्दरसुमापते ! ॥
त्रिफलाजलवृष्टश्च मार्जारास्थिविलेपितम् ।
ततो न प्रसवेत् रुद्र ! नात्र कार्या विचारणा ॥
हरिद्रा त्वेकवारन्तु स्त्रीक्षीरेण भाविता ।
भटित्यग्नें निपतति तलेपात् दध्मज ! ॥
घोषाफलं सैन्धवश्च तस्मिन्नाशः प्रतेत्तथा ।
गन्धार्ज्यं साधितं पीतं पलाशद्वारावारिणा ॥
त्रिगुणेन चिकटुकमर्षांसि क्षययेच्छिव ! ।
विल्वस्य च फलं दग्धं रत्तार्शसो विनाशनम् ॥
जरध्वा कृष्णतिजान्येव नवनीतयुतानि च ।
यवक्षारं शुण्ठिचूर्णं युक्तं तुल्यवृत्तान्वितम् ॥
लोहमर्षिं करोत्येव प्रत्यये दध्मज ! ॥
शुण्ठा च क्षयितं वारि पीतञ्चाधिं करोति वै ॥
हरीतकी सैन्धवश्च चित्रकं रुद्र ! पिप्पली ।
चूर्णमुष्णोदकेनैषां पीतञ्चातिदुधाकरम् ॥
साज्यं श्रुकरमांसं वै पीतं चातिदुधाकरम् ॥
इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥ * ॥
हरिखवाच ।
“हस्तिकर्णस्य वै मूलं गृहीत्वा चूर्णयेद्भर ! ।
सर्वरोगविनिर्मुक्तं चूर्णं पलशतं शिव ! ॥
सक्षीरं भक्षितं कुर्यात् समाहेन दध्मज ! ।
नरं श्रुतिधरं शूरं श्रेष्ठगतिविक्रमम् ॥
पद्मगौरप्रतीकाशं युक्तं दशप्रलायुषा ।
षोडशाब्दाक्षतिं रुद्र ! सततं दुग्धभोजनम् ॥
मधुसर्पिःसमायुक्तं जग्धमाशुस्करं भवेत् ।
तज्जग्धं मधुना साज्यं दशवर्षसहस्रिणम् ॥
कुर्यान्नरं श्रुतिधरं प्रमदाजनवल्गुम् ।
दध्ना नित्यं भक्षितन्तु वज्रदेहकरं शिव ! ॥

कृष्णकेशसमायुक्तं नरं वर्षसहस्रिणम् ।
तच्च काङ्क्षिकसंयुक्तं नरं कुर्याच्च भक्षितम् ॥
शतशर्षं दिव्यदेहं बलीपलितवर्जितम् ।
जग्धं त्रिफलाया युक्तं चक्षुष्मन्तं करोति वै ॥
अन्यः पश्येत्तु चूर्णस्य साव्यस्यैव तु भक्षणात् ।
महिषक्षीरसंयुक्तं तस्मैपः कृष्णकेशकृत् ॥
खल्लीटस्य च वै केशा भवन्ति दध्मज ! ॥
तैलयुक्तेन चूर्णेन बलीपलितवर्जितम् ॥
तदुदत्तनमात्रेण सर्वरोगैः प्रमुच्यते ।
सच्छागक्षीरचूर्णेन दृष्टिः घण्टासतोऽङ्गनात् ॥
पलाशस्य तु वीजानि श्रावणे वितुषाणि च ।
गृहीत्वा नवनीतेन तेषां चूर्णन्तु भक्षयेत् ॥
कर्षाडमेव कुल्लाषं नत्वा नित्यं हरिं प्रभुम् ।
यष्टिं पुराणधान्यं स्यादम्बुवर्जं दध्मज ! ॥
जीवेद्दध्मसहस्राणि बलीपलितवर्जितः ॥
शङ्कराजस्य वै चूर्णं पुष्पार्ज्यं तु समाहृतम् ।
विङ्गलपदमात्रन्तु सक्षीवीरश्च भक्षयेत् ।
मासमात्रप्रयोगेण बलीपलितवर्जितः ॥
शतानि पञ्च जीवेच्च नवनागबलो भवेत् ।
भवेत् श्रुतिधरो रुद्र ! पुष्पार्ज्यं चैव भक्षयेत् ॥
इति गारुडे १८९ अध्यायः ॥ * ॥
हरिखवाच ।
“निर्ग्रन्थः स्यात् पूयहीनः प्रहारो घृतपूरितः ।
अपामार्गस्य वै मूलं हस्ताभ्याश्च विमर्दयेत् ॥
तद्रसेन प्रहारस्य रक्तखावो न पूरणात् ।
रुद्र ! लाङ्गलिकामूलं हिज्जलस्य तथैव च ॥
तेन ब्रह्ममुखं लिप्तं शल्यो निःसरति त्रयात् ।
चिरकालप्रविष्टोऽपि तेन मार्गेण शङ्कर ! ॥
दध्ना माहिषेण युक्तं जग्धं कोद्रवभक्तकम् ।
कङ्कुमस्य वै चूर्णं दत्तं नाडीत्रणापहम् ॥
ब्रह्मयष्टिफलं पिष्टं वारिणा तेन लेपतः ।
तेन घृष्टं रक्तदोषः प्रणश्यति न संशयः ॥
यवभस्म विडङ्गश्च गन्धपाषाणमेव च ।
शुण्ठिरेषाश्चैव चूर्णं भावितं रुद्धिरेण वै ।
कृकलाशस्य तस्मिन् अर्बुदं विद्रवेच्छिव ! ॥
श्वेतापरजितामूलं पिष्टं तखलुवारिणा ।
तेन नस्यप्रदानात् स्यादभूतवृन्दस्य विद्रवः ॥
अगस्त्यपुष्पनस्यो वै समरीचश्च भूतहृत् ॥
भुजङ्गवर्मं वै हिङ्गु निम्बपत्राणि वै यवाः ।
गौरसर्षप एभिः स्यात्तेषां भूतहरः कृतः ॥
गौरोचना मरीचानि पिप्पली सैन्धवं मधु ।
अङ्गनं कृतमेभिः स्यात् ग्रहभूतहरं शिव ! ॥
गुग्गुलुलूकपुच्छाभ्यां धूपो ग्रहहरः कृतः ।
चातुर्थिकज्वरैर्मुक्तः कृष्णवस्त्रावगुण्डितः ॥
इति गारुडे १९२ अध्यायः ॥ * ॥
हरिखवाच ।
“श्वेतापरजितापुष्परसेनाक्षोश्च पूरये ।
पटलं नाशमायाति ह्येतदुत्तममौषधम् ॥
मूलं गोक्षुरकस्यैव चर्वित्वा नीलकोहित ! ।
दन्तक्षीटयथा नश्येदन्यासुरविमर्दन ! ॥

नारी पुष्पदिने पीत्वा गोक्षीरेणोपवासतः ॥
श्वेताकर्मसु त्वं वै मूलं तस्यान्तर्गुह्यश्रुतम् ॥
श्वेताकर्मसु विधिना गृहीतं पूर्वसंस्थितम् ॥
कृतसुखं ललना कटौ बद्धा नरोऽथ वा ॥
नारी पुनर्हि लभते सुरते वृषभध्वज ! ॥

हस्तवद्धं पलाशस्य अपामार्गस्य वा हर ! ॥
मूलं सर्वज्वरहरं भूतप्रेतादिनुद्धवेत् ॥
पीतं वृश्चिकमूलं तु पर्युषितजलेन वै ॥
साङ्गं विनाशयेद्वाहज्वरश्च परमेश्वर ! ॥
शिखायाश्चैव तद्गुणं भवेदेकाहिकादिनुत् ॥
एतत् सकाञ्चिकं पीतं रक्तकुण्डलरादिनुत् ॥
वायुदोषकेन पीतं तद्गुणं द्विह्रस्वहरं भवेत् ॥
यस्य लज्जालुकामूलं दीयते बद्धवेत्सा ॥
साङ्गं स तै वृषं याति पुमान् स्त्री वा न संशयः ॥

पिष्टा गव्यघृतेनैव पाठामूलं पिबेत्तु यः ॥
गरं विषं तस्य नश्येन्नात्र कार्या विचारणा ॥
वायुदोषकयुतं मूलं शिरीषस्य यथा तथा ॥
रक्तचित्रकमूलस्य भ्रमनं भरणाद्धर ! ॥

कार्गंधोः कामलायाधिविनाशः स्यान्न संशयः ॥
श्वेतकौकिलाक्षमूलं काशीक्षीरेण संयुतम् ॥
चिसप्ताहेन वै पीतं क्षयरोगं क्षयं नयेत् ॥

नारिकेलस्य वै पुष्पं काशीक्षीरेण संयुतम् ॥
पिबेच्च त्रिविधस्तस्य रक्तवातो विनश्यति ॥

कुर्थात् सुदर्शनमूलं आदित्ये तु समाहृतम् ॥
कण्ठबद्धं व्याहिकादिप्रभृतविनाशनम् ॥

पुष्पे धवलगुह्याया गृहीतं मूलमुत्तमम् ॥
मुखे तु निहितं रुद्र ! हरेत् गरविषं बद्ध ॥
हस्ते बद्धं काण्डनुच कण्ठबद्धं ग्रहादिनुत् ॥
इति गारुडे १६३ अध्यायः ॥ * ॥

हरिश्वाच ।

“अपराजिताया मूलं गोमूत्रेण समन्वितम् ॥
पीतं चापि हरत्येव गण्डमालां न संशयः ॥
तथेन्द्रवाहणीमूलं विधिना पीतमीश्वर ! ॥
जिह्वेन्द्रोदकं रुद्र ! श्रुकशिखीसमन्वितम् ॥

शीतौदकं तदस्यो नाड्योवायथा हरेत् ॥
माहिषं नवनीतं च अश्वगन्धं च पिप्पली ॥
वचा कुष्ठं त्वयं लेपो निज्जश्रोत्रस्तनद्विज्जत् ॥
कुष्ठनागवलाचूर्णं नवनीतसमन्वितम् ॥

तक्षेपो यवतीनाश्च कुर्थांमनोहरं स्तनम् ॥
विटपेन्द्रवाहणीमूलं यस्य नाम्ना सुद्वरतः ॥
निक्षिप्यते ससुत्याश्च तस्य स्त्रीहा विनश्यति ॥
पुनर्गवायाः शुक्लाया मूलं तदुल्लवारिणा ॥

पीतं विद्रधि नश्येन्न नात्र कार्या विचारणा ॥
कदली यवक्षारन्तु पानीयेन प्रसाधितम् ॥
तदास्वादनाश्रयन्ति उदरव्याधयोऽखिलाः ॥
वदरीकारवीमूलं गुडज्येन समन्वितम् ॥

अग्निना साधितं जग्ध्वा कृमीन् सर्वान् हरेत् शिव ! ॥
निष्यं निम्बदलानाञ्च चूर्णमामलकस्य च ॥
प्रत्युषे भक्षयेच्चैव तस्य कुष्ठं विनश्यति ॥
हरीतकी विडङ्गश्च हरिद्रा सितसर्षपाः ॥

सोमराजस्य वीजानि करञ्जस्य च सैन्धवम् ॥
गोमूत्रपिष्टान्येतानि कुष्ठरोगहराणि च ॥

एकश्च त्रिफलाभागस्तथा भागद्वयं शिव ! ॥
सोमराजस्य वीजानां जग्धं पथ्या च दद्रुनुत् ॥

अमृतं सगोमूत्रं कथितं लवणान्वितम् ॥
कांस्यघृष्टं स्वरं लेपात् कुष्ठद्रविनाशनम् ॥
हरिद्रा हरितालश्च दूर्वागोमूत्रसैन्धवम् ॥
अयं लेपो हन्ति दद्रु पामानं वै गरं तथा ॥

सोमराजस्य वीजानि नवनीतयुतानि च ॥
मधुनास्वादितानि स्युः शुक्लकुष्ठहराणि वै ॥
तज्जानुपानतो रुद्र ! नात्र कार्या विचारणा ॥

सितापराजितामूलं वर्तितं वास्यवारिणा ॥
तक्षेपो रुद्र ! मासेन शुक्लकुष्ठविनाशनः ॥
माहिषं नवनीतं च सिन्दूरश्च मरीचकम् ॥
पामा विलेपिता नश्येद्गुह्यापि वृषभध्वज ! ॥

विशुष्कगन्धारिमूलं पक्वक्षीरेण संयुतम् ॥
भक्षितं शुक्लपित्तस्य विनाशकरमीश्वर ! ॥
मूलकस्य च वीजानि अपामार्गसेन वै ॥
पिष्टानि तेन लेपेन सितिका रुद्र ! नश्यति ॥

कदलीक्षारसंयुक्ता हरिद्रा सितिकापहा ॥
रम्भापामार्गयोः क्षार एकलैलविमिश्रितः ॥
तदभ्यङ्गान्महादेव ! सद्यः सिद्धा विनश्यति ॥
कुष्माण्डनालक्षारस्तु सगोमूत्रं च तत्त्वचः ॥

जलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा मन्दानलेन हि ॥
माहिषेण पुगीषेण वेष्टिता वृषभध्वज ! ॥
अस्या उद्वर्तनं कुर्थादङ्गुलीरत्वमीश्वर ! ॥
तिलसर्षपसंयुक्ता हरिद्राद्वयकुष्ठकम् ॥

तेनोद्वर्तितदेहः स्यादुज्ज्वलः सुरभिः पुमान् ॥
मनोहरश्चानुदिनं दूर्वाणां काकजङ्घया ॥
अर्जुनस्य तु पुष्पाणि जम्बुपत्रयुतानि च ॥
सलोभ्राणि च तक्षेपो देहदुर्गन्धतां हरेत् ॥

मन्दोष्णलोभ्रनीरं वै चूर्णन्तु कनकस्य च ॥
तेनोद्वर्तितदेहस्य हरेद्दग्नीष्मप्रसारिकाम् ॥
त्वग्दोषश्चैव देवेन्द्र ! घर्मदोषश्च नश्यति ॥
काकजङ्घोद्वर्तनं च अङ्गुरागकरं भवेत् ॥

यष्टीमधु शर्करा च वासकस्य रसो मधु ॥
एतत् पीतं रक्तपित्तकामलापाशुरोगनुत् ॥
रक्तपित्तं हरेत् पीतो वासकस्य रसो मधु ॥
स्वापकाले तोयपानात् पीनसं ग्रहितं हरेत् ॥

विभीतकस्य वै चूर्णं पिप्पलीसैन्धवस्य च ॥
पीतं सकाञ्चिकं हन्ति स्वरमेदं महेश्वर ! ॥
चूर्णमामलकस्यैव पीतं शूलहरं परम् ॥
मनःशिला वलामूलं काकघर्णञ्च गुग्गुलुम् ॥

जातीपत्रं कोलिपत्रं तथा चैव मनःशिला ॥
यमिश्चैव कृता वर्तिर्वदराभौ महेश्वर ! ॥
धूमपानं काशहरं नात्र कार्या विचारणा ॥
त्रिफलापिप्पलीचूर्णं भक्षितं मधुना युतम् ॥

भोजनादौ हि समधु पिपासां त्वरितं हरेत् ॥
विलम्बमूलं समधु गुडचीक्षितं जलम् ॥
पीतं हरेच्च त्रिविधं कृदि वै नात्र संशयः ॥
पीता दूर्वा कृदिनुत् स्यात् पिष्टा तदुल्लवारिणा ॥

इति गारुडे १६४ अध्यायः ॥ * ॥
हरिश्वाच ।

“पुनर्गवाया मूलं चैतं पुष्पे समाहृतम् ॥

वारिपीतं तस्य पार्श्वं भवनेषु न पन्नगाः ॥
तार्क्ष्यं मूर्तिं वल्लेद्यो वै भल्लुकदन्तनिर्मिताम् ॥

स पन्नगैर्न दृश्येत यावज्जीवं वृषभध्वज ! ॥
पिबेद्गुह्यमूलं यः पुष्पार्क्ष्यं रुद्र ! वारिणा ॥
तस्मिन्प्राप्तदृष्टना नागाः स्युर्नात्र संशयः ॥
पुष्पे लज्जालुकामूले हस्तवद्धे तु पन्नगान् ॥

गृहीतवाहपतो वापि नात्र कार्या विचारणा ॥
पुष्पे श्वेताकर्मसु पीतं शीतेन वारिणा ॥
नश्येत् दन्तकविषं कर्षवीरादिजं विषम् ॥
महाकालस्य वै मूलं पिष्टं तत् काञ्चिकेन वै ॥

वोत्रमण्डलिकाणाश्च तक्षेपो हरते विषम् ॥
तदुल्लयकमूलं पिष्टं तदुल्लवारिणा ॥
घृतेन सह पीतन्तु हरेत् सूर्यविषाणि च ॥
नीली लज्जालुकामूलं पिष्टं तदुल्लवारिणा ॥

पीत्वा ददृक्कविषं नश्येदेकेन चोभयोः ॥
कुष्माण्डकफलरसः सगुडः सहशर्करः ॥
पीतः सदुग्धो मोहन्तु तद्व्यस्य विषस्य वै ॥
तथा काश्रवभृतस्य मोहस्य हर एव च ॥

यष्टीमधुसमायुक्ता पीता च सितशर्करा ॥
सदुग्धा च चिराचेण मूषाविषहरा भवेत् ॥
सुम्बकत्रयपानाच्च वारिणाः शीतलस्य वै ॥
ताम्बूलजग्धरोमाच्च सुखलांला विनश्यति ॥

घृतं सशर्करं पीत्वा मद्यपानमदो न वै ॥
कृष्णाङ्गोष्ठस्य मूलेन पीतसत्कथितं जलम् ॥
ततो नश्येद्वाहविषं चिराचेण महेश्वर ! ॥
उष्णं गव्यघृतं पीतं सैन्धवेन समन्वितम् ॥

नाशयेत्तन्महादेव ! वेदनां वृश्चिकोद्धवाम् ॥
कुसुमं कुङ्कुमश्चैव हरितालं मनःशिला ॥
करञ्जपिष्टतक्षैव अर्ककीटश्च शाखम्ली ॥
विषं नशां विनश्येत एतेषां भक्षणाच्चैव ! ॥

दीपतैलप्रदानाच्च दंष्ट्रे वृश्चिकजे शिव ! ॥
खजूरकविषं नश्येत्तदा वै नात्र संशयः ॥
दंष्ट्रस्थानं वृश्चिकस्य रुद्र ! गुग्गुलुधूपितम् ॥
विषं नश्येत्ततो रुद्र ! नात्र कार्या विचारणा ॥

अङ्गोष्ठपत्रधूपेन नश्येन्मूषिकजं विषम् ॥
नागेश्वरमरीचानि श्रुष्टी तगरपादिका ॥
नश्येन्मधुमक्षिकाया एतेषां लेपतो विषम् ॥
शतपुष्पा सैन्धवश्च साज्यं वा तेन लेपतः ॥

शिरीषस्य च वीजं वै सितक्षीरेण घर्षितम् ॥
तक्षेपेन महादेव ! नश्येदुन्दुरुजं विषम् ॥
ज्वलिताग्निना विसेकी तथा दर्दुरजं विषम् ॥
धुस्तूरकरसोन्मिश्रं क्षीराज्यगुडपानतः ॥

शृणां विषं विनश्येत शशाङ्कक्षतश्रेणर ! ॥
वटनिम्बशमीनाञ्च वल्कलैः कथितं जलम् ॥
तत्सेकान्नखदन्तानां नश्येद्द विषवेदनाम् ॥
देवदास हरिद्रा च गैरिकस्य च लेपनात् ॥

नागेश्वरं हरिद्रे द्वे मङ्गिष्ठा देवदासकम् ॥
यमिर्जेपाद्दिनश्येत क्षुताविषमुपापते ! ॥
इति गारुडे १६५ अध्यायः ॥ * ॥
हरिश्वाच ।

“एकं पुनर्गवामूलं अपामार्गस्य वा शिव ! ॥
सरसं योनिविद्धिन्न वराङ्गस्य यथा हरेत् ॥

प्रसूतिवेदनाच्चैव तरुणीनां कथां हरेत् ॥
 भूमिकुम्भामूलं वै शालितखड्गवारिणा ।
 सप्ताहं दुग्धपीतं स्यात् स्त्रीणां बद्धपथकारम् ॥
 रुद्रेन्द्रवारुणीमूललेपात् स्त्रीस्तनवेदना ।
 नश्येत् घृतविषक्वा च कार्यावश्यं तु पालिका ।
 भक्षिता सा महेश्वरान् । योनिशूलं विनाशयेत् ॥
 प्रलेपिता कारवेल्हमूलेनैव विनिर्गता ।
 योनिः प्रवेशमायाति नात्र कार्या विचारणा ॥
 नीलीपटोलमूलानि साज्यानि तिलवारिणा ॥
 पिष्टान्धेनां प्रलेपो वै ज्वालागर्दभरोगनुत् ॥
 पाठामूलं रुद्र ! पीतं पिष्टं तखड्गवारिणा ।
 पापयोगहरं स्याच्च कुष्ठपानन्त्यैव च ॥
 वास्योदकञ्च समधु पीतमन्तर्गतस्य वै ।
 पापयोगस्य सन्तापनिवृत्तिं कुरुते शिव ! ॥
 कदलीमेकुचं पीतं पिष्टा तखड्गवारिणा ।
 स्त्रीणाञ्चैव महादेव ! रक्तसाव हि वारयेत् ॥
 घृततुल्या रुद्र ! लाक्षा पीता क्षीरेण वै सह ।
 प्रदरं हरते रोगं नात्र कार्या विचारणा ॥
 द्विजयष्टीचिकटुकं चूर्णं पीतं हरेच्छिव ! ॥
 तिलकायेन संयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रिया हर ! ॥
 कुसुमस्य निबद्धं तरुणीनां महेश्वर ! ॥
 रक्तोत्पलस्य वै कन्दं शर्करातिलसंयुतम् ॥
 पीतं सशर्करं स्त्रीणां धारयेत् गर्भपातनम् ।
 रक्तसावस्य नाशः स्यात् शीतोदकनिषेवनात् ॥
 पीतन्तु काञ्चिकं रुद्र ! क्षयितं शरपुण्ड्रया ।
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं श्रीघ्नं स्त्रीणां प्रसूतिहृत् ॥
 मातुलुङ्गस्य वै मूलं कटिवज्रं प्रसूतिहृत् ।
 अपामार्गस्य वै मूलं योनिस्थञ्च प्रसूतिहृत् ॥
 अपामार्गस्य वै मूले गर्भवत्यान्तु नामतः ।
 उत्पाद्यमाने सकले पुत्रः स्याद्भूया सुता ॥
 अपामार्गस्य वै मूले गारीयां शिरसि स्थिते ।
 गर्भशूलं विनश्येत् नात्र कार्या विचारणा ॥
 कर्पूरमदनफलमधुकैः पूरितः शिव ! ॥
 योनिः शुभा स्याद्बुद्ध्या युवत्याः किं पुनर्हर ! ॥
 यस्य बालस्य तिलकः क्षतो गोरोचनाख्यया ।
 शर्कराकुष्ठपानञ्च दत्तं स स्याच्च निर्भयः ॥
 विषभूतग्रहादिभ्यो व्याधिभ्यो बालकः शिव ! ॥
 शङ्खनाभिवचाकुष्ठलोहनां धारणं सदा ॥
 बाष्पावासुपसर्गेभ्यो रुद्र ! रक्षाकरं भवेत् ॥
 मलाशूर्चं समधु गथाज्यामलकान्वितम् ॥
 सविड्ङ्गं पीतमात्रं नरं कुर्यान्महामतिम् ।
 मासिकेन महादेव ! जरामरणवर्जितम् ॥
 पलाशवीजं सघृतं तिलमध्वनिवत् समम् ।
 सप्ताहं भक्षितं रुद्र ! जरां नयति संचयम् ॥
 रुद्रामलकचूर्णं वै मधुतैलघृतान्वितम् ।
 जग्ध्वा मांसं युवा स्याच्च नरो वागीश्वरो भवेत् ॥
 शिवामलकचूर्णं वै मधुना उदकेन वा ।
 बलानि कुर्यान्नासायाः प्रत्यक्षे भक्षितं शिव ! ॥
 कुष्ठचूर्णं साध्विमधु प्रातर्गङ्गा भवेन्नरः ।
 साक्षात् सुरभिदेवो वै जीवेद्वर्षसहस्रकम् ॥
 माषस्य विदलान्येव वितुवाणि सहेम्बर ! ॥
 घृतभावितांशुकाणि पयसा साधितानि वै ॥

शर्कराज्यपयोभिश्च भक्षयित्वा च कामयेत् ।
 स्त्रीणां शतं महादेव ! तत्क्षणात्तत्र संशयः ॥
 रसश्चैरुद्धतैलेन गन्धकेन शुभो भवेत् ।
 त्रिफलोदकसंघट्टो बलहृद्भक्षणाद्भवेत् ॥
 दुग्धं वितुवमार्घञ्च शिखीवीजैश्च साधितम् ।
 अपामार्गस्य तैलेन पीतं स्त्रीशतकामहृत् ॥
 इति गारुडे १८६ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिरवाच ।
 “या गौर्देष्टि स्वकं वत्सं तस्या देयं स्वकं पयः ।
 लवणेन समायुक्तं तस्या वत्सः प्रियो भवेत् ॥
 शुनोऽस्थि कण्ठनज्जं हि महिषीणां भवान्तथा ।
 क्षमिजालं प्रातयति सकलं नात्र संशयः ॥
 गोजङ्गनाभिपातः स्यात् गुडामूलस्य भक्षणात् ।
 वरुणफलस्य रसं करेण मथितं शिव ! ॥
 चतुष्पाद्विपदयोः क्षमिजालं निपातयेत् ।
 त्रयञ्च प्रमयेद्रुद्र ! यवनां पूरणात्तथा ॥
 गजमूत्रस्य वै पानं गोमूत्रेणैव प्रसृतम् ।
 समसूतं शालिवीजं पीतं तक्रेण धर्षितम् ॥
 क्षीरं गोमूत्रस्यैव गोः पुंसश्च हितं भवेत् ।
 पञ्चशरपुण्ड्राया दत्तं सलवणं शिव ! ॥
 वारिष्कोटं हयानाञ्च वेशराणां विनाशयेत् ।
 अश्वश्च सुन्दरच्छाया भवन्ति च न संशयः ॥
 गृहकुमारीपत्रं वै दत्तं सलवणं हर ! ॥
 तुरङ्गमवेशराणां कण्डुलुत् स्यादशाहतम् ॥
 इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥ * ॥
 हरिरवाच ।
 “चित्रकस्याष्टभागानि शूरणस्य च षोडश ।
 श्रुगणश्चत्वारि भागानि मरीचानां द्वयं तथा ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं विडङ्गानां चतुष्टयम् ।
 अथौ मुषलीभागानि चित्रलायाश्चतुष्टयम् ॥
 द्विगुणेन गुडनेपां शोदकानि हि कारयेत् ।
 तद्भक्ष्यमजीर्णं हि पाण्डुरोगञ्च कामनाम् ॥
 अतिशोणं च मन्दाग्निं क्षीहाद्यञ्च निवारयेत् ।
 विन्वाग्निमग्निशोनाकपाटलापारिभद्रकम् ॥
 प्रसारण्यश्वगन्धा च रुहती असृटकारिका ।
 बला चातिबला रास्त्रा श्वदंष्ट्रा च पुनर्गवा ॥
 शरङ्गशारिवा प्रणीं गुडूची कपिकच्छरा ।
 एषां दशफलान् भागान् क्वाथयेत् सलिलेऽमले ॥
 तेन पादावशेषेण तैलपात्रे विपाचयेत् ।
 आर्जवा यदि वा गणं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
 शतवारिखस्यैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ।
 द्रव्याणि यानि पेय्याणि तानि वक्ष्यामि तच्छृणु ॥
 शतपुण्या देवदारु बला पर्णी वचागुरु ।
 कुष्ठं मांसी सैन्धवश्च पलमेकं पुनर्गवा ॥
 पाने नश्ये तथाध्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
 हृच्छूलं पार्श्वशूलञ्च गण्डमालाञ्च नाशयेत् ॥
 अपस्तारं वातरक्तमागुश्याञ्च एमान् भवेत् ।
 गर्भमश्वतरौ विन्धात् किं पुनर्मानुषी शिव ! ॥
 अश्वानां वातभद्रानां कुञ्जराणां दृशां तथा ।
 तैलमेतत् प्रयोक्तव्यं सर्ववातविकारिणाम् ॥
 हिङ्गु तुम्बुरु श्रुगणा च साध्यं तैलन्तु सार्धपम् ।
 एतद्वि पूर्यं श्रेष्ठं कर्णशूलापहं परम् ॥

शुष्कमूलकश्रुगणीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
 शुष्कं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
 वाधिर्यं कर्णशूलञ्च पूयसावश्च कर्णयोः ।
 क्रमयश्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥
 शुष्कमूलकश्रुगणीनां क्षारो हिङ्गुलनागरम् ।
 शतपुण्या वचा कुष्ठं दाह शिग्रु रसाञ्जनम् ॥
 सौवर्चलं यवचारं सासुद्रं सैन्धवं तथा ।
 धुनयश्चि विडं सुस्तं मधु शुक्लं चतुर्गुणम् ॥
 मातुलुङ्गस्यैव कदलीरसमेव च ।
 तैलमेभिर्विपक्तव्यं कर्णशूलापहं परम् ॥
 व्याधिनः कर्णनादश्च पूयसावश्च दाहनाः ।
 पूरणादस्य तैलस्य क्रमयः कर्णयोः खिलाः ॥
 क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्गकलप्रेक्षर ! ॥
 क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं सुखदन्ताभयापहम् ॥
 चन्दनं कुङ्कुमं मांसी कर्पूरो जातिपञ्चिका ।
 जातीकक्षोजपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
 अगुरुशरीरकपुर्ण्यः कुष्ठं तगरनालिका ।
 गोरोचना प्रियङ्गुश्च क्षौलो दमनकं नखम् ॥
 सरजः सप्तपर्णश्च लाक्षा चाभलकी तथा ।
 कर्पूरकः पद्मकञ्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ॥
 प्र्वेदमलदौर्गन्धकण्डुकुष्ठहरं परम् ।
 एमान् युवा स्यात् शुक्लाङ्गः स्त्रीणां चात्यन्तदुर्ह ।
 स्त्रीशतं गच्छते रुद्र ! बन्ध्यापि लभते सुतम् ॥
 यमानी चित्रकं धान्यं व्युषणं जीरकं तथा ।
 सौवर्चलं विडं वचं पिप्पलीमूलरानिकम् ॥
 एभिः पचेत् घृतप्रस्थं जलप्रस्थाष्टसंयुतम् ॥
 मर्माग्निगुल्मश्वयं हन्ति वक्रिं करोति वै ॥
 मरीचं चिद्वत् कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
 देवदारुहरिद्रे द्वे कुष्ठं मांसी च चन्दनम् ॥
 विशाला करवीरश्च अर्कक्षीरं शङ्खरसम् ॥
 एषाञ्च कार्ष्णिको भागो विषस्यार्द्रपलं भवेत् ॥
 प्रस्थं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ॥
 मृत्याने लौहपात्रे वा शनैर्द्विभिना पचेत् ॥
 पामा विचर्षिका चैव द्रुमविष्कोटकानि च ।
 अध्यङ्गेन प्रयश्नन्ति कोमलत्वञ्च जायते ।
 प्रसूतान्यपि श्विजाणि तैलनानेन भक्षयेत् ॥
 चिरोत्थितमपि श्विचं विवर्णं तत् क्षणाद्भवेत् ॥
 पटोलपत्रं कटुका मझिष्ठा शारिवा निशा ।
 जाती शमी निम्बपत्रं मधुकं क्षयितं घृतम् ॥
 एभिर्लेपात् स्युररुजो त्रया वै स्वाविद्याः शिव !
 शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्चला ।
 अभया च गुडूची च अट्ठरुषकवाकुची ॥
 एतैरक्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 कण्टकाय्या रसं प्रस्थं क्षीरप्रस्थसमन्वितम् ॥
 एतद्विजाह्वीघृतं नाम स्मृतिमेधाकरं परम् ।
 अग्निजिह्वा वचा बाला पिप्पली मधु सैन ।
 सप्तरात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते ॥
 अपामार्गो गुडूची च कुष्ठं शतावरी वच ।
 शङ्खपुष्पाभया साज्यं विडङ्गं भक्षितं समम् ॥
 चिभिर्दिनेनैरं कुर्यादग्न्याष्टशतधारिणाम् ॥
 अङ्गिर्वा पयसाज्येन मासमेकान्तु सेवितम् ॥
 वचा कुर्यान्नरं प्राज्ञं श्रुतिधारणसंयुतम् ॥

अथ

अं

अः

चन्द्रसूर्यग्रहे पीतं पलमेकं पयोऽन्वितम् ।
वचायास्तत्क्षयं कुर्यात् महाप्रज्ञान्वितं नरम् ॥
भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटैश्च शृङ्गं जलम् ।
पटोलीमुस्तकाभ्याश्च वासकेन च नाशयेत् ।
विस्कोटकानि व्यक्तानि नात्र कार्या विचारणा ।
कतकस्थं फलं शङ्खं सैन्धवं व्युषणं वचा ॥
जेनो रंसाङ्गनं क्षौद्रं विडङ्गानि मगःशिला ।
रसां वर्तित्वं काचं तिमिरं पटलं तथा ॥
प्रस्थे दे गण्डमानानां बाधयेद्भोगमभिसाम् ।
चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
कोज्जिकास्थापकं दत्त्वा पिष्टान्येतानि दापयेत् ।
पुनर्गवा गोक्षुरकं सैन्धवं व्युषणं वचा ॥
सुरां सुरदारुश्च मज्जिका कण्टकारिका ।
नस्यमानाङ्गरेव कर्णशूलं हनुग्रहम् ॥
वाधिर्यं सर्वरोगांश्च अथङ्गाच्च महेश्वरः ॥
पलद्वयं सैन्धवश्च शुण्ठी चित्रकपञ्चकम् ।
पञ्चप्रस्थं त्वारनालं तैलप्रस्थं पचेत्ततः ।
ग्रहग्रहस्वरज्जीवसर्ववातविकारहृत् ॥
उदुम्बरं वटशृङ्गं जम्बूद्वयमथार्जुनम् ।
पिप्पलश्च कदम्बश्च पलाशं लोघतिन्दुकम् ॥
मधुकामासजश्च वदरं पद्मकेशरम् ।
शिरीषवीजं कतकमेतत्कायेन साधितम् ।
तैलं हन्ति त्रयाक्षेपाक्षिरकालभवानपि ॥
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥ * ॥

हरिरवाच ।

“पाठा दे रजनी कुष्ठमश्रगन्धामोदकम् ।
वचा चिकटुकश्चैव लवणं चूर्णमुत्तमम् ॥
ब्राह्मीरसे भावितश्च सर्पिर्मधुसमन्वितः ।
सप्ताहं भक्षितं कुर्यान्मरिचैश्च मतिं पराम् ॥
सिद्धार्थकवचाहिङ्गकरञ्जं देवदारु च ।
मज्जिका त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बत्रिफला गोमूत्रेणावधत्तम् ।
नस्यमालेपनश्चैव खानमुदत्तं तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरपहम् ।
भूतेश्वरश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शासनम् ॥
जिम्बुकुष्ठे हरिदे दे शिग्रु सर्पपञ्चकः ।
देवदारु पटोलश्च धान्यं तक्रेण धर्षितम् ॥
देहं तलाक्तगात्रं वै अनेनोदत्तयेत्ततः ।
पामाः कुष्ठानि नश्येयुः कण्डुं पिटकसक्थिकीम् ॥
सामुद्रं सैन्धवं क्षारो राजिका लवणं विडम् ।
कटुलोहरजः कीटं त्रिचत् शूरणकं समम् ॥
दधिगोमूत्रपयसा मन्दपावकपाचितम् ।
रतञ्चाभिबलं चूर्णं पिबेदुष्णो वारिणा ॥
जीर्णं जीर्णं च सुज्जीत मासादिद्वतभोजनम् ।
नाभिशूलं मूत्रशूलं गुल्मक्षीहभवश्च यत् ।
सर्वशूलहरं चूर्णं जठरानलदीपनम् ॥
परिणामसमुत्पत्त्यं शूलस्य च हितं परम् ॥
अभयामलकं द्राक्षा पिप्पली कण्टकारिका ।
शृङ्गं पुनर्गवा शुण्ठी जम्बा काशं निहन्ति वै ॥
अभयामलकं द्राक्षा पाठा चैव विभीतकम् ।
शर्करा च समञ्चैव जगधं ज्वरहरं भवेत् ॥
चित्रला वदरं द्राक्षा पिप्पली च विरेचकम् ।

हरीतकी सोष्णीरा लवणश्च विरेचकम् ॥
कूर्ममत्स्याखुमहिषगोत्रदगाकाश्च वानराः ।
विडालवर्हिकाकाश्च वराहीनुककुक्कुटाः ॥
हंस एषाश्च विष्णुचं मांसं वा रोमशोऽणितम् ।
धूपं दद्यात् ज्वरार्तभ्य उन्मत्तेभ्यश्च शान्तये ॥
अपस्माराभिभूतेभ्यो ग्रहार्तभ्यश्च शान्तये ।
एतान्यौषधजातानि कथितानि महेश्वरः ॥
निहन्ति यानि रोगाणि रुक्मिन्नाशनिर्यथा ।
औषधे भगवान् विष्णुः स्मृतोऽसौ रोगनुद्भवत् ॥
ध्यातोऽर्चितः स्तुतो वापि नात्र कार्या विचारणा ॥
इति गारुडे १८९ अध्यायः ॥

(विष्णुः । यथा महाभारते । विष्णोः सहस्रनाम-
कीर्तने । १३ । १४६ । ४४ ।

“अमृतं शृङ्गो मातुः शशविन्दुः सुरेश्वरः ।
औषधं जगतः सितुः सत्यधर्मः पराक्रमः” ॥

औषरं, क्षी, (उषरे + म + अण्) । पांशव-
लवणम् । अयस्मान्मदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पांशवलवणशब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)

औषरकं, क्षी, (औषर + स्वार्थे कन्) । मृत्तिका-
लवणम् । खारी लूण इति भाषा । तत्पर्यायः ।
सार्वगुणम् २ सर्वसंलग्नलवणम् ३ उषरकम् ४
साम्बरम् ५ वज्रलवणम् ६ मेलकलवणम् ७
मिश्रम् ८ । अथ गुणाः । कटुत्वम् । क्षारत्वम् ।
तिक्तत्वम् । वातकफनाशित्वम् । विदाहित्वम् ।
पित्तमलवन्धुमूलशोषकारित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

औष्रकं, क्षी, (उष्णां समूहः । उष्णस्य विकारः
अवयवो वा । उष् + “गोत्रोचोष्ट्रोश्चेति” ।
४ । २ । ३६ । वृज्) । उष्णसमूहः । इत्यमरः ॥
उटेर पाण इति भाषा । (उष्णदुग्धार्थे यथा ।
वाभटे सूत्रस्थाने । ५ । अ० ॥
“इषद्रूक्षोष्णलवणमौष्रकं दीपनं लघु ।
शूलं वातकफानाहर्त्रिमिषोपोदरार्शसाम्” ॥
औष्रं, क्षी, (उष्ण + अण्) । उष्णो भावः ।
उष्णता ॥ (यथा रघुः । १७ । २३ ।
“पूर्वराजविषो गौष्मं कृत्स्नं जगतो हतम्” ॥)

अं

अं अकारः । स तु अनुस्वारः । तन्मते पञ्चदश-
स्वरवर्णः । (स तु पाणिन्यादिमते अयोगवाह एव
“अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः” ।
इत्युक्तेः । नस्ति योगः अक्षरसमाश्रयसूत्रेषु येषां
ते अयोगास्तथापि बाह्यवन्ति यत्त्वत्त्वकार्यं नि-
र्व्याहयन्तीति बाह्याः अयोगाश्च ते बाह्याश्चेति
अयोगवाहा अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपाध्या-
नीया इत्यर्थः) ।
विन्दुमाचानुनासिकवर्णोऽयं अकार उच्चारणार्थः ।
वोपदेवेनास्य नुरिति संज्ञा कृता । स तु नकार-
मकारस्थानेऽपि भवति ॥ * ॥
“नुवीपूर्वैण संबद्धौ मूयौ तु परगामिनौ ।
चत्वारोऽयोगवाहाख्या गत्वकर्मण्यचो मताः” ॥
इति दुर्गादासः ॥ * ॥

“अकारं विन्दुसंयुक्तं पीतविद्युत्प्रभम् ।
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं ब्रह्मादिवेतामयम् ॥
सर्वज्ञानमयं वर्णं विन्दुत्रयसमन्वितम्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वज्जीयभाषायाम्) । तस्य
लेखनप्रकारो यथा ।
“अकाररूपशीर्षं तु दक्षिणे विन्दुरूपिणी ।
त्रय्या विष्णुश्च रुद्रश्च क्रमशस्तासु तिष्ठति ॥
या तु विन्दुमयी रेखा सैवाद्या शक्तिरीरिता” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अथ नामानि यथा ।
“अकारश्चक्षुषो दन्तो घटिका समगुह्यकः ।
प्रद्युम्नः श्रीमुखी प्रीतिर्वीजयोनिर्द्वयध्वजः ॥
परं शशी प्रमाणीशः सोमविन्दुः कलानिधिः ।
अक्षरक्षेत्रना नादपूर्णा दुःखहरः शिवः ॥
शिवः प्रभुर्नरेशश्च सुखदुःखपवर्तकः ।
पूर्यमा रेवती शुद्धः कन्याचरविद्यद्विजः ॥
अमृताकार्थिणी शून्यं विचित्रा खोमरूपिणी ।
केदारो रात्रिनाशश्च कुञ्जिका चैव वृहदः” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥

अं, क्षी, परं ब्रह्म । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (महेश्वरः ।
यदुक्तम् महाभारते १३ । १७ । १२६ ।

“विन्दुविसर्गः सुमुखः शरः सर्वायुधः सहः” ॥

अः

अः अकारः स च विसर्गः । द्विविन्दुमाचकारणद्वया-
ऽयं अकार उच्चारणार्थः । तन्मते स च षोडश-
स्वरवर्णः । (पाणिन्यादिमते अयं अयोगवाह एव ।
अयोगवाहस्य व्युत्पत्तिस्तु अनुस्वारशब्दे द्रष्टव्या ।)
वोपदेवेनास्य विरिति संज्ञा कृता । स तु सका-
ररकारयोः स्थानेऽपि भवति ॥ * ॥
“अकारं परमेशानि । विसर्गसहितं सदा ।
अकारं परमेशानि । रक्तविद्युत्प्रभमयम् ॥
पञ्चदेवमयो वर्णः पञ्चप्राणमयः सदा ।
सर्वज्ञानमयो वर्ण आत्मादितत्त्वसंयुतः ॥
विन्दुत्रयसयो वर्णः शक्तित्रयमयः सदा ।
किशोरवयसाः सर्वे गीतवाद्यादितयराः ॥
शिवस्य ध्रुवती एताः स्वर्गं कुण्डली मूर्तिमान्” ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वज्जीयभाषायां) तस्य
लेखनप्रकारो यथा ।

“अकाररूपद्वये तु द्विविन्दुरध उर्ध्वतः ।
ब्रह्मेशविष्णुवक्त्रासु मात्रा शक्तिः समीरिता ॥
विन्दुद्वयान्विता रेखा सैवाद्या शक्तिरीरिता” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अथ नामानि यथा ।
“अः कण्टको महातेजः कालापूर्णा मृता हरिः ।
इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिर्विद्यामुखी सुखम् ॥
द्विविन्दुरसना सोमोऽग्निश्चो दुःखसूचकः ।
द्विजिह्वः कुण्डलं वल्लं सर्गः शक्तिर्निशाकरः ।
सुन्दरी सुयज्ञानन्ता गगनायो महेश्वरः” ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥

अः, धं, महेश्वरः । इत्येकाक्षरकोषः ॥ (यदुक्तम्—
महाभारते १३ । १७ । १२६ ।

“विन्दुविसर्गः सुमुखः शरः सर्वायुधः सहः” ॥)